

THE BRHADARANYAKOPNISHAD

[UPANISHADBHASHYAM—Volume-3]

With the Bhasya of
SHRI SHANKARACHARYA

Annotated by
SRI ANANDAGIRI

AND

Adorned by
THE DIPIKA OF VIDYARANYA MUNI

Edited with introduction, notes etc

by

Panditaraja Shastraratnakar etc
SHRI S. SUBRAHMANYA SHASTRI, M. A.

Under directions from

Shri Swami Maheshanand Giri Maharaj

Mahamandaleshvara of Shri Dakshinamurti Peeth

Mahesh Research Institute

MOUNT ABU

VARANASI

अद्वैतप्रत्ययरत्नमञ्जुषायाः २८ रत्नम्—

काण्वशास्त्रीया

श्री बृ ह दा र ण्य को प नि ष त्

[उपनिषद्भाष्यम्-खण्डः-३]

श्रीमानन्दगिर्याचार्यविरचितटीकोपेत—

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादप्रणीतभाष्यविभूषिता

तथा

श्रीमाध्यन्दिनशास्त्रीयोपनिषत्पाठेन तदनुसारिण्या

श्रीविद्यारण्यमुनिविरचिततथा दीपिकया च

संवर्धिता

श्रीदक्षिणामूर्तिपीठाधीश्वर-महामण्डलेश्वर-

श्रीमन्महेशानन्दगिरिमहाराजानां

निदेशेन

पण्डितराज-शास्त्ररत्नाकरादिविरुद्भाजा

श्री एस्० सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा

महेश—अनुसन्धान—संस्थान—निदेशकैः

संशोध्य पाठभेदटिप्पण्यादिभिः

सम्पादिता

महेश-अनुसन्धान-संस्थानम्

माउण्ट् बाबू (अर्बुदाचलः)

वाराणसी

Published by

Mahesh Research Institute
Shri Shankar Kul
MOUNT ABU (RAJ.)

Mahesh Research Institute
Shri Dakshina-Murti Math
VARANASI

Copies and information may be had of—

Mahesh Research Institute

Shri Dakshina-Murti Math

D 49/9, MISHRAPOKHARA

VARANASI-221 010 (India)

भगवत्पादाब्द १९९८

वैक्रमाब्द २०४३

ख्रीष्टाब्दः १९८६

All rights reserved by the publisher

First Edition

Price : Rs ३२०/-

It is Certified That The Price of
Books/charges according to Publishers Price
For Chaukarmahi Sanskrit Pratishthan
Printed by

ANANDA KANAN PRESS & TARA PRINTING WORKS

निर्देशिका

शुभाशी:	:	
Introduction	:	1-८९
भूमिका	:	१-७
विषयसूचिका	:	१-९
बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीके	:	१-४४७
दीपिका	:	१-१६१
कण्डिकासूची	:	१-८
माध्यन्दिनखण्डसूची	:	१-६
काण्वोपनिषदखण्डकोशः	:	१-४५
उद्धृतवाक्यानामाकरसूची	:	१-४८
प्रकाशनपत्रम्	:	१-२

श्रीदक्षिणामूर्तिविजयतेतराम्

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य- पदवाक्यप्रमाणपारादारपारीण - शमदमोपरति-तितिक्षासमाधानश्रद्धाचरणनिष्ठ
ब्रह्मविद्विरिष्ठ - यतिचक्रवर्तिवाराधनाधनवच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तब्रह्मात्मैक्यज्ञानवैभवानुभवप्रद्योतितान्तः -

करण-वेदान्तमार्गप्रवर्तक-श्रीकाशीक्षेत्रस्थितश्रीकेवलद्वैतव्याख्यानसिंहासन-दक्षिणामूर्तिपीठाधीश्वर-
शाङ्करधर्मस्थापनाचार्य - श्रीशङ्करभगवत्पादावरिन्दोपासक-तोटकाचार्यानन्दगिरि-परम्परा-

प्राप्त-महामण्डलेश्वरस्थानवैभव - सर्वतन्त्रस्वसन्त्र - अनन्तश्रीविभूषित-नृसिंहगिरि-
स्वामि-करकमलसङ्घात-श्रीदक्षिणामूर्ति-निरञ्जनपीठाचार्य-महेशानन्दगिरि-

महामण्डलेश्वरस्वामिभिः क्रियन्ते नारायणस्मृतयः

वेदान्तमञ्जूषायाः अष्टादशं रत्नं प्रकाशयत इति ज्ञात्वा नितान्तं हर्षिता वयम् । धोरेऽस्मिन् कलौ
श्रीशङ्करभगवत्पूज्यपादप्रदर्शितं मार्गं विहाय नान्यमुपायं शान्तिकरमुपश्यामः । मुमुक्षूणां कृते तु पूर्वमपि
नासीद् ब्रह्मज्ञानादुते किमप्युपायान्तरम् । वेदिककर्मणा तु आपेक्षिकी शान्तिरासीदपि । अधुना तु द्रव्यादेरनुप-
लभ्यता, वर्णाश्रमादिसाङ्ख्यद्वैदकारिणोऽप्यनुपलभ्यता जाजागरोति । तस्माद्भाष्यकारप्रदर्शितं विधुराधिकरण-
मनुसृत्य पुरुषमात्रसम्बन्धिभिर्जपोपवासदेवताराधनादिभिरन्तःकरणस्यापि सगुह्यः सम्भवति । तदनुकूल
स्तोत्रदेवमन्दिरादीनामपि सीलम्यं कृतं श्रीशङ्करभगवत्पूज्यपादैः, तदनुसारिभ्यश्च दशनामसम्प्रदायाचार्यैस्तत्र
तत्र तदा तदा । एवं बहिरङ्गं संसाध्य निर्गतनिखिलकल्मषान्तःकरणैस्तु बाह्याभ्यन्तरिकालिङ्गसिद्धिपारिवाज्यं
गृहीत्वा समाख्य सवार्तिक प्रस्थानश्रयं श्रोतव्यम् । संशयविप्रतिपत्तिनिवारणाय प्रकरणग्रन्थानां लघुचन्द्रिका-
पर्यन्तानां विचारणं विधेयम् । कृते चित्तौकाग्रयेण श्रवण-मनने पर्यप्ते ब्रह्मवेदने । प्रारब्ध-दोषतो नानुभूयते
जीवन्मुक्तिश्चेज्जीवन्मुक्तिमिच्छता प्रबलदोषनिवृत्त्यै संयमाभ्यासादिकमेकान्तसेवनादिकश्च कार्यम् । अल्पदोष-
निवृत्त्यै तु वेदान्तपाठनं शिष्यबोधायैति । तत्र च शिष्यसन्देहनिवृत्त्यित्यनजितेनापूर्वेण जीवन्मुक्तेर्लामो भविता ।
अयमेव राजमार्गः श्रेयस्करः शान्तिप्राप्त्यै ।

किन्तु ग्रन्थानामभावे कथं पठनं पाठनं वा सिद्धयेदिति भूषं चिन्तयन्तः खिन्ना वयं भगवन्तं भूतभावनं
शङ्करं प्राथितवन्तः । भिक्षुभिरस्मामिन्द्रव्यानहर्षेण तादृशी चिन्ता कार्येति श्रीदक्षिणामूर्तिना विष्णुदासनेहताभ्यः
कश्चिच्छेष्टिप्रवरः प्रेरितः । तन्मुखात् सर्वप्रकाशनं स्वकीयद्वयेण करिष्यामीति प्रतिज्ञां श्रुत्वा निश्चिन्ता
अभूम् । परिव्राज्यधर्ममनुसरद्भूतैकत्र स्थातव्यमस्माभिः । सम्पादनं तु नैवं भवेदिति कृत्वा पण्डितराजादि-
विश्वद्विन्ता एकविंशतिविक्रमगताब्दे वेदान्तज्ञाने मातृण्डवदुद्भासिताः शास्त्रिप्रवराः श्रीमुद्गलपञ्चशास्त्रिणोऽप्य
सम्पादने सयोजिताः । अल्पीयसैव कालेन महता श्रमेण सत्यपि वार्षिक्ये श्रीशङ्करानुरागमात्रेण कृतसङ्कल्पाः
अष्टाविंश रत्नं प्रकटयन्तीति प्रमोदान्वितास्तस्मिन् ज्ञाता वयमपि । प्रार्थये गङ्गां यच्छास्त्रिसुब्रह्मण्यमहोदयाः
जीवन्मुक्तिसुखं सम्प्राप्नुयुरिति ।

विशेषोऽयमस्मिन् ग्रन्थरत्ने—यद्वाजसनेयिनामुपनिषदः श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्याणां सकलाम्नायार्थ-
संशोधनरूपं भाष्यं श्रीमदानन्दगिरिस्वामिकृतव्याख्योपबृंहितं, माध्यन्दिनपाठमनुसृत्य श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिकृतं
दीपिकाख्यं विवरणं चैकत्र प्राकाशयमानोयत । उपनिषद्भाष्येषु बृहत्तममिदम् “आकारसदृशी प्रज्ञा” इति न्यायेन
विषयदृष्ट्यापि गम्भीरतमतां भजते । अस्या उपनिषदो माध्यन्दिनगाद्योपाठस्तदक्षरार्थश्च न प्रायोऽप्ययन-
परिपाटीषु सम्प्रति दृश्यत इति तत्पाठस्य स्वामिनिव्धारण्यकृताया दीपिकाया इदं प्रथमतया प्रकाशन-
मानन्दयिष्यत्येव विद्वन्मनासि । एषा सद्ग्रन्थानां श्रद्धयाऽप्ययनं जीवन्मुक्तये भवतीति विदुषां मनीषा ।

एषां सप्तेषां ग्रन्थानां आङ्गलहिन्दीभाषानुवादोऽपि प्रकाशयिष्यते सत्वरमेव । तेनासंस्कृतज्ञा अपि
श्रवणमननादि-सिद्धिं कृत्वा प्राप्तयन्ति ज्ञानं शान्तिञ्च ।

ग्रन्थप्रकाशने शारदानन्दशास्त्रिमहोदया अस्मदन्तेवासिनो बहुश्रमं कृतवन्तः । तत्सर्वं “भक्ति मयि
पात्रं कृत्वा मामेवैष्यतीति” शास्त्रेण ब्रह्मानुभूतेरुपायत्वेन तैरनुष्ठितोऽपि पाठकानधमर्णकरोति ।

उभारमर्णं रमारमर्णं च प्रार्थये यत् सप्तेषां बुद्धी स्फुरतु ब्रह्मात्मैक्यम् । येषां गृहे च शाङ्करवचनकथा
ग्रन्थाः स्थिता मन्ये तेषां गृहाद् भूतग्रहपिशाचगदाकालमृत्युसान्त्वयभावादीनि च निर्गच्छेयुरिति ।

चैकमाब्दे त्रिचत्वारिंशद्वारद्विसहस्रतमे दीपावल्याम् ।

—नारायणस्मृतयः

INTRODUCTION

The Upanisads generally form the last portions of the Veda and are positively the culmination of its philosophy. They are India's greatest contribution to the world of theology and theosophy. Forming the highest strata to which the human spirit can soar, they have dominated religion, philosophy and life in all variety representing the Indian ethos. There has been no development, either as a religious sect or a philosophical school, in Hinduism that has not based or claimed to have based itself upon the fundamentals of the Upanisads, so much so, that heretic sects like Buddhism, Jainism, and Sikhism also claim them as their sources. The atheistic philosophies of the Carvakas etc. find their doubts anticipated in these Vedantas. It is interesting to note that the Communist Party has claimed not only the Upanisads, but also Śāṅkara's ideas as the early formation of their philosophy. Thus certitudes as well as hesitations, knowledge as well as nihilism and results as well as misgivings have been anticipated in them. The world of philosophies and religions has been represented in them in one essential or the other. In India, of course, for ages, men have formulated their views relying on the Upanisads to solve the chief problems of life and existence. Prof. Winternitz frankly declares, 'For the historian, who pursues the history of human thoughts, the Upanisads have yet a far greater significance. From the mystical doctrines of the Upanisads, one current of thought may be traced to the mysticism of Persian Sufism, to the mystic, theosophical logos, doctrine of the neo-platonics and the Alexandrian Christian mystics, Eckhart and Tauler, and finally to the philosophy of the great German Mystic of the nineteenth century, Schopenhauer.' (*A History of Indian Literature*, Vol. I, pg. 266) Schopenhauer himself claims, 'From every sentence (of the Upanisads), deep original and sublime thoughts arise, and the whole is pervaded by a high and holy and earnest spirit. In the whole world there is no study so beneficial and so elevating as that of the Upanisads. They are products of the highest wisdom. They are sooner or later to become the faith of the peoples.' The Upanisads are inheritance bestowed on humanity rather upon than any national, racial or religious group. They have appealed to different people in different ages for different reasons. Professor Radhakrishnan concludes : They are said to provide us with a complete chart of the Unseen Reality, to give us the most immediate, intimate and convincing light on the secret of human existence, to formulate, in Deussen's words, "philosophical conceptions unregulated anywhere else in the world." W. B. Yeats, in his preface to the *Ten Principal Upanisads* accepts that they tackle every fundamental problem of philosophy. R. Golden Milburn, in his *Christian Vedanta* writes, "Christianity in India needs the Vedānta. We missionaries have not realized this with half the clearness that we should. We cannot move freely and joyfully in our own religion because we have not sufficient terms and modes of expression wherewith to express the more immanent aspects of Christianity." It is a historical fact that a pope of the twentieth century has allowed the Upanisads to be read in the Church as a substitute for the Old Testament. It is clear the Upanisads are 'World Scriptures', not belonging only to India, much less, only to Hinduism.

THE TERM AND ITS MEANING

The term Upaniṣad is derived from the root Sadj, and means the knowledge of Brahman that destroys the ignorance about God and his relation to Man, on understanding the true implication of the texts and analysing them in a rational manner. It is also hinted that this knowledge can primarily be acquired by being in close proximity to a person of Real-

zation who understands the texts poetically and not just linguistically. Hinduism is the religion of poets. Perhaps no other religion calls God or Godmen by the epithet 'kavi' meaning a poet. Semitic religions are positively prophetic religions. To a Hindu mind a prophet may be a yogi or a siddha, but not necessarily a 'sthita-prajña' or a 'jīvanmukta'. The true meaning of these Divine utterances, which no linguistic analysis can ever yield, can only be grasped by a Guru's guidance. Śaṅkara points out that Vedānta is a science of experience and not logical 'analysis': 'Ekam Vedāntavijñānam Svanubhūtya Virajate'. This is the implication when it is said that the Vedas are to be heard (śruti) and not read. Hence, the third suggested meaning of the term is a mystical knowledge, 'rahasyam or guhyam.' When Jaratkarva Ārtabhaga asked Yājñavalkya the 'secrets', the sage took him to a lonely place and explained, saying, 'let us two alone know it'. It is pointed out that mere discussing or 'jalpa' cannot lead to the final truth. Śaṅkara propounds that where many are present, the Truth evades. This assertion is interesting from the pen of Śaṅkara who led many philosophical battles (Śāstrārtha) in the realm of philosophy and attained victory in each one of them. As a matter of history, we all know that it was his intellectual and logical criticism that destroyed Buddhism in the land of its birth without spilling a drop of blood. Looking at the wars, inquisitions and fundamentalism of the semitic religions, one cannot but feel an immense pride in the greatness of all Indian religions which depend upon ethical, poetic and intellectual instruments regarding conversion and not socio-political, economic or military means employed by Judaism, Christianity and Mohammanism.

The Upaniṣads, or the works that go by the name, number presently to over two hundred and fifty, which shows that most sectarians want to get the support of the name for their imagined theories. In fact, the Upaniṣads referred to in the 'Brahma-sūtras' and its Bhāṣya, are only eighteen, out of which only ten have been commented upon by Śaṅkara. Śvetāśvatara, Mahopaniṣad, Kaushītaki, Jabala, Kaivalya, Paramahansa, Maitrāyaṇi and Paṅgala are the remaining ones.

THE PRESENT TITLE

Amongst all the Upaniṣads, Brhadāranyaka is the most voluminous and has the greatest depth. It belongs to Yajurveda, forming the last part of its Brāhmaṇa, the Śatapatha. The whole work can be looked upon as consisting of three divisions: the Madhukāṇḍa, expounding the philosophy of religion as an identification of the soul and god; the Yājñavalkya or muni-kāṇḍa, giving the logical approach; the Khila-kāṇḍa supporting the vision with certain upamaṇās. The first two 'kāṇḍas' complete the basic sadhanga to attain direct experience of god. Thus, śravaṇa, manana and nididhyāsana are all treated in a wholesome and systematic manner.

Fortunately for us, this Upaniṣad has been commented upon by Śrī Sureśvara Ācharya so exhaustively that a study of his Vartika along with its gloss by Ānandagiri is said to leave nothing unknown about the true wisdom: 'Vartikanta Brāhma-vidya'. In volume, it is half the size of the Vālmiki Rāmāyana, consisting of twelve thousand verses. The Institute is bringing out the complete annotated work in two volumes. The Vartika has been abridged by Vidyarāya in his Brhadāranyaka-Vartika-Sāra, further commented upon by Maheshvarānanda late in the eighteenth century. Some of the greatest philosophers have dived deep into the Brhadāranyaka literature and brought out precious jewels of wisdom from its bed. The present volume contains the text of the Upaniṣad, Ācharya Śaṅkara's Bhāṣya and Ānandagiri's Nyaya-Nirṇaya. Vidyā-Rāya's comments on the Madhyandina recension have also been appended, being published, as far as we know, for the first time. It is a known fact that the

white Yajurveda has two available recensions the Kaṇva and the Mādhyandina. Though Śaṅkar has followed the former in both, the *Iś* and the *Bṛhadāraṇyaka*, yet there are important variants and additions in the latter recension, analysed by Sureshvar. Vidyāraṇya's *Dīpikā* coming from the pen of one who has commented upon the whole Veda will help to grasp the spirit of the Śruti better. Giri makes a specific mention of the fact that he has relied on the *Vartika* in annotating the *Bhāṣya*.

ANALYSIS OF CONTENTS

The *Bhāṣya* begins with an invocation to all great teachers of Vedānta, from Brahmā to one's own guru. According to Giri, following of course the commentator himself, Brahmā is either the Deity or the scriptures. Being the source of all deities and wisdom, they are the progenitors of the tradition. Similarly, Hiraṇyagarbha being the first preceptor and creator of all deities, is the source of traditional knowledge as well as deities. By praying to him, we pray to all the gods. At the very outset Śaṅkar has preferred monotheism to polytheism. But Advaita is not anti-polytheistic : it absorbs the many gods into the concept of one Deity. Vedānta is not iconoclastic but is definitely oriented towards a monotheistic formless Deity. Since the 'Juga' of Śiva is formless, it is the best representation of the Great God. Similarly is *om* (ॐ) the representation of the scriptures. Identifying 'om' and the 'Juga' makes Giri's interpretation clearer.

Śaṅkara introduces the Upaniṣad with pointing out that its purpose is to initiate an aspirant into the wisdom of his oneness with Śiva, which alone is capable of completely destroying the miseries of the world. Giri points out that only wild-men (वल्गवः), because of their wild passions, are fit to observe the rules of *Karmakāṇḍa* leading to heaven or the pinnacle of sensual enjoyment. But those who are devoted to the worship of Śiva out of love and thus dedicate all their actions to him, develop an aversion to sensuousness and in them the passions are sublimated, making their minds crystal clear in which the great wisdom dawns. These are the fit recipients of this knowledge. Wisdom must lead to salvation. Since no amount of learning can ever lead to salvation without dispassions, so the Upaniṣads become worthless to those who are full of desires. But even they benefit by them by inculcating the gem of discrimination between the eternal and ephemeral.

It is declared in the *Bhāṣya* that the Veda in its totality is nothing but a means of knowing that which gives joy or removes misery. By nature one likes to have joy and removal of misery. But neither sense-knowledge, nor reasoning based on it, is able to free us from misery in its totality, nor able to give joy which is boundless. Hence are the Vedas bestowed upon humanity by God Himself to know the means. Really speaking, God is knowledge, hence the Veda is his own word transformation. Thus Śiva, his knowledge in the form of the Veda and the knower of Śiva are identical. This identity is Advaita. Giri makes the matter transparent by pointing out that Veda is experience (वेदो वेदोऽनुभवः, pg. 3) and that consciousness itself is the true meaning of the Veda (वेदोऽन्वयः चिदेकस्य प्रत्यक्षात्). Since this knowledge is reflected in only a pure mind and since there is no way to attain this purity but by following the ethical and moral life, the Veda has to describe these alongwith the wisdom. But some people get deluded by misconstruing the Vaidika knowledge into a series of actions because of the detailed treatment of action, physical and mental, in the Veda. One is reminded of the *Gītā* in this context. Arjuna had already decided to fight and hence had entered the battle-field. But he wanted to know the truth, for action was ordained by scriptures as much as moral and ethical doctrine of non-violence, non-possessiveness etc. Which of the two was the real import and which only a concession. Whenever there is a conflict of values one is bound to feel that

the basis of values must be realised to solve the problem. Kṛṣṇa pointed out that neither action nor non-action was the aim of the scriptures. God alone as infinite consciousness was the aim of the scriptures. Action and non-action, both belonged to the realms of ignorance. Knowing oneself to be different from all the products of ignorance and identity with Śiva and to basking in its sunshine is the ultimate goal. Let the current of the Divine will act or non-act as it pleases in the present mind-body complex is the basis of all values. In spite of this being obvious from time immemorial, some scholars have taken the Gīta as a book of action. Similarly, the Veda also has been taken as a book of action rather than a book of wisdom by most people. The true import of the Veda has been made clear in Gīri's thorough analysis and some important light thrown by Subrahmanya Śrīstrī's annotations. The Vārtika in this section has dealt with the topic of action, according to the Prabhākara school of thought, so exhaustively that it is considered a guide to that school, even better than Bṛhati, Prabhākara's magnum opus. Gīri has tried to condense the Vārtika in his annotation. Śaṅkara has pointed out that the continual existence of the soul before birth and after death is the foundation on which the whole edifice of the philosophies of Prabhākara and Kumārila stand. The existence or otherwise of the soul cannot be maintained depending on direct perception, for it is not an object of direct perception, else the Buddhists and Cārvākas would not have rejected it outright. Hence, even prior to daily and incidental liturgy, one must think out the nature of the soul. Surprisingly, if one does that with boldness, one has no alternative to the acceptance of an all-pervasive single consciousness manifesting itself in many different ways. The Bhāṣya boldly asserts that transmigration can never be based upon perception or inference (अज्ञानादसत्यमवस्थाद्वयत्वं). The fault in the inference about the existence of the soul, according to the Gautama school of thought, has been brilliantly exposed by Gīri. The Gautama school maintains that freedom, effort etc. are qualities and thereby need a material substance to exist in. No such substance is palpable, so it has to be inferred, and that is the soul. But Vedānta points out that as these qualities are always found along with the mind, a material substance, it is illogical to infer another material substance for their inherence. The existence of the soul however depends upon the Vaidika declarations to that effect. Since it is the Veda alone that gives insight on Ātman, one must depend upon its authority to determine the real nature of the soul.

Those wanting pleasure and avoidance of pain at the level of the body-mind complex, are taught by the Veda to perform the particular karma that might satisfy their want. The almost uncontrollable impulse of desire makes one indulge in unethical and prohibited acts also. Those who are advanced in moral life get inclination towards some form of Śiva, perform their duties while developing love towards Him, while those who are addicted only to desires worship different deities, without any love. Thus monotheism implies a higher state of mind than does polytheism. Quoting Manu, Gīri asserts that one who performs his duty without any excessive attachment to desires and with the knowledge that he is merely fulfilling God's will, is a real renunciate (निष्काम ज्ञानपूर्वकं निवृत्त्यभिधीयते). Gīta has developed the idea in detail. This slow development is not enough to satisfy a real seeker of Truth. The one who wants the veil of ignorance removed from the Real, gets rid of even the remnants of desires as the master urge to see Śiva face to face is most intense in him. He alone is the most fit recipient of the Real Truth and the Upaniṣad is addressed mainly to such a one.

THE FIRST UPĀSANA

The Aśvamedha is the ultimate karma to attain both, individual and cosmic fullness. To demonstrate that even that sacrifice is insufficient to deliver liberation, viz. direct vision

of the Divine, the Brhadāranyak Upaniṣad starts with a meditation of the *Aśvamedha*, which produces the same fruit as the complicated ritual. As is the case elsewhere in the Upaniṣads, meditation alone is the substitute for the karma for introverts. This Meditation is grand cosmic idolization. The different organs of a horse are identified with natural time, space, vegetation etc. Śaṅkara points out, that as to view an idol of Viṣṇu is to make the idol into Viṣṇu, so to view the horse as time, space and divinities, is to convert it into Prajāpati. According to Gṛi, even a sacrificer can meditate upon the sacrificial horse to get better results. Whoever is unable to perform the actual sacrifice should think of his own body etc. as the horse and identify time etc. with his own organs, making his own body the horse and identifying his own self as Prajāpati, and reap the highest fruit. Many later meditations are based on this foundation. The body should be identified with the Divine body, the mind with the Divine mind and the ego with the Deity's ego.

To emphasise the importance of the horse as a symbol, the Upaniṣad traces its origin. Since the horse is identified with the cosmos, cosmic evolution is introduced. Śaṅkara utilises the opportunity to discuss the problem of causality. It is said in the Upaniṣad that in the beginning there was nothing, Death covered everything, which seems like saying that out of nothing, something comes out. But this is most unreasonable and unpragmatic, for all our actions, theories, knowledge etc. depend upon the commitment to causality. It, however, suits the nihilist to deny positive causality for whom everything comes out of nothing : a thing is destroyed, out of the absence of which, another originates. That the Upaniṣad does not intend to preach nihilism is brought out by Śaṅkara who points out that the clause—Death covered everything—asserts that there was *Death* which covered and *something* which was covered by it. Hence total absence cannot be the purport of the Upaniṣad. Therefore the meaning is : there was the cause that covered and the effect that was covered. The import is that of positivism instead of nihilism: both the cause and the effect were existent before the manifestation of the effect. The *Nasadiya* śūkta of the *R̥gveda* also emphasises the very same idea when it says : darkness covered the darkness. As for the nihilist's logical view that it is only out of the destruction of a jar that a pitcher comes into being, the great dialectician Śaṅkara points out that out of the clay that resulted from the destruction of the form of the pot does the pitcher come into being and not out of the destruction. The depth of the analysis is further brought out by the editor. Of course, a comparative study of this section with the *Vārtika* would yield a mine of information. Śaṅkara informs that no particular form is the cause of any particular form. It is rather the cause that pervades all the effects. To the assertion that it is similarity that leads to the illusion of a continuous cause, the Master declares that direct perception of the elements of the cause and the effect cannot be contradicted by assumptions based on pseudo-logic. It is Śaṅkara's conviction that experience is the bed rock on which the edifice of any philosophy is to be based and not *vice versa*, viz. trying to fit experience in the handcuffs of assumed theories cooked up by one-self. Continuity, self evident by experience of recognition, cannot be contradicted by a logical assertion alone. For example, to say that fire, being a substance, is cold, like ice a cold substance, is a logical fallacy because fire is perceived as hot. No logic can contradict a fact of experience, for it depends on induction and deduction which are necessarily based on experience. Logic is but an instrument to explain experience. The nihilist's position is broken down here even more completely than in the *Sūtra-Bhāṣya*.

Death, according to Śaṅkara, is in fact the conditioned state of Brahman, for it is hunger that causes death of other creatures : when hungry, one kills another. No social organisation is strong where basic hunger is prevalent, is a fundamental conception of society

which is brought out by the Upaniṣad and its Bhāṣya. To satisfy hunger, an individual forgets all social, moral and spiritual laws and is possessed to fulfil his need, no matter that he harms his own society in the process. One is reminded of the famous Ṛgveda verse that possession by some leads the masses to bring death to those few. Śāṅkara points out that hunger is a quality residing in the intellect associated with consciousness. The intellect meant here is the cosmic one, that of Hiranyagarbha. Thus the meaning of the Aupanīṣada position is : Hiranyagarbha, the first cause, was covering the entire existence to be manifested.

The text goes on to describe creation and associated meditations. The mind, body, speech etc. were created. Speech is the Veda. Paying attention to the order of creation mentioned, is the association of the speech and mind. Eventually the horse was created, which is nothing but Prajāpati manifesting himself as the one fit to be sacrificed. A realiser of this fact becomes one with Him. This reminds one of the story of the lamb being sacrificed as Christ. The son of God, who is himself God, is sacrificed because he becomes the son of man. The generalized import of the śruti is that all that comes into existence out of Existence must be sacrificed to attain the Reality or the all-consuming Śiva. Even death cannot overtake such a one, for it becomes his own self. After crucifixion, Jesus becomes identical with God and death touches him no more. It is this projection of reality expressed in a mythological version in the theological concept of crucifixion. "I am Death, the horse sacrifice. The Deity is only one and that is me. The Deity is attainable through the horse and the fire"; this is the realization that frees one from the clutches of death. Śāṅkara by the way explains that the sun or fire is called Arka because it sprung up while Prajāpati was worshipping. Since worship is the cause of happiness and is associated with water the name Arka is based on quality. Similarly is Aditi also Prajāpati because she eats everything. Any one meditating thus, identifying himself with Aditi, becomes an enjoyer of all that is perceived. This only means that he becomes identified with Śiva, since no one can be physically an enjoyer of all. This portion is absent in the Mādhyandina Upaniṣad, though it occurs elsewhere in that recension.

GOOD AND EVIL

The earlier section dealt with the meditation associated with action, leading to supreme knowledge by the identification of the aspirant with Śiva. The present section points out the method to get rid of attachments and aversions, obstacles to this identity, by the real knowledge of Prāṇa through Udgītha meditation. The object however is the same.

Gods and demons, children of the present Prajāpati, are younger or smaller in number and elder or greater in number respectively. According to Śāṅkarācārya, spiritually guided thoughts and actions are, in fact, the gods meant here and the thoughts and actions naturally guided by sense perception and inferences, leading to results seen here and now, are the real demons. It is obvious that demonic tendencies are natural and numerous, while divine tendencies are developed later with effort and are always limited. In all ages, demons surpass the divine. This concept is in opposition to the Paurāṇika view that time degenerates men and that the yugas are each worse than the previous ones. It is also at variance with the evolutionary concept that development increases with the progression of time. That the demons have always been numerous and the gods few, is a reality accepted by the Veda. Both try ever to surpass each other. According to Viśvānātha, sattva leading to śama, tranquility and peace, is implied by the term god, while tama leading to kama, passion, is the demon. The out-come of this ever existing war is directly perceivable by the increase of peace and passion alternately. The victory of divine tendencies takes one upto the status of Prajāpati while that of the de-

monic ones causes descent down 'till the state of vegetation. Humanity being the balance of both, it is when both of them are balanced that one achieves the human body, from where man has a chance to ascend or to descend. The term 'man' used by Śaṅkara shows that according to him all men are entitled to progress upwards from man or downwards, from man, as they choose. Scriptural tendencies can only be developed after scriptural knowledge, which means that all men are entitled to study the scriptures meant for their growth. Man is in a very special position being able to direct his life. All other creatures can only reap their fruits, but man can sow as well as reap. Just as seeds can be sown or eaten, but are primarily meant for sowing, so is the human life meant as an instrument to achieve one's goals. Thus is man independent of nature which though limiting him, does not remove his independence. Schopenhauer remarks, 'Virtue and holiness do not proceed from reflection, but from inner depths of will. A good action is accompanied by unspeakable satisfaction and a bad action by endless remorse.' (The World as Will and Idea, ed. 1818). The presumed mental or intellectual slavery in action is not true. Once the will is active, it finds its own rationalization. It is basically the will that we sow. The great sage of Vedānta illustrates in the Yoga-Vāsiṣṭha that though a daughter and a beloved are embraced physically in an identical manner, yet both embraces are entirely different due to attitudes inherent in them. The attitudes remaining in a person are sown and reaped. One who develops virtuous will in its infinite expanse, becomes the precursor of world generation. Vāsiṣṭha demonstrates the fact further by relating how due to the activity of his own seed a new world order came into being when he went to utter nothingness for a quiet spot for meditation. The incident made him realize that the power of the Prajapati was basically the same.

The soul and its relation to actions can never be understood philosophically unless the power and form of will is properly understood. According to the Upaniṣads, the whole apparatus of perception is separate from the Ātman and is a manifestation of the physical. Since superimposition of the spirit and non-spirit on each other is the root cause of transmigration, it can easily be seen that will in its natural state is the cause of transmigration. It is a different matter that the will expressed itself as ignorance from the beginning of time (सर्वज्ञ), and it is again the will to disassociate from the superimposition that the path of knowledge is opened (विचार). Since the Brhadāraṇyaka is going to assert, like all other Vedānta texts that will is the first cause of manifestation (अनन्तमय, इन्द्र), its independence is axiomatic. It is an eternal absolutely inseparable determination of the Cosmic Soul, though once individualized it is bound to become limited to the extent of the limitation of the individual soul. Thus, will is at its lowest voltage in vegetation, while in Hiraṇyagarbha, at its highest expression, practically as powerful as the absolute free Will. Since man is the object of scriptural injunction (अनुष्ठापितोऽस्मात्सर्वज्ञः), it is clear that he is free in action, else why should he also not be, like animals, irresponsible for his actions and the fruits that result from it. As all philosophy, religion and ethics deal with only human beings, the Upaniṣads assert their independence in action but since they are limited in their apparatus of perception and expression, they are limited as well. Knowledge is the limiting factor: we will that which we know is able to remove misery and bring a happy and relaxed state. Since we are identified with our body-mind complex we will for its comfort, least realizing that those very actions that ensue from this ignorance lead us to misery again. Here comes the significance of the scriptures which show us the way to get out of this ignorance. In following the scriptures, we are in fact freeing our will, though it looks contradictory that by giving up our will we shall regain it. Thus ethics in Vedānta is removal of ignorance that limits us to the body-mind complex and gaining knowledge of our real identity with Śiva whose will is absolutely free. In attaining libera-

tion we become absolutely free-willed, with no limitation whatsoever. In that state of infinite power, volition immediately fructifies, there being no intermediary moment between desire and its fulfilment wherefore it is equally called a desireless stage (*सर्वकार्य, क्षयकार्य, पूर्णकार्य*). Prior to this stage, will is objective and thus a desire. A person with desires is in the thralldom of prohibitions and injunctions. On willing prohibitions, one becomes an asura, and a devata when injunctions are willed.

The Upaniṣad asserts that the *elan vital* (*प्रण*) is without limitation of individuality, flowing directly according to Śiva's will. So does one become, on meditating upon it (*elan vital*), a natural flow, remaining established in the consciousness of the unattached undetermining observer. Thus the view of the Karmavādi that all the Vedas are meaningful in directing our actions, physical or psychological, stands reaffirmed. Śaṅkara has of course dealt with the problem in a scholastic fashion. His deduction is that the Upaniṣad merely conveys the Truth as it is, not for changing anything physical or psychological. His conclusion however is that even the scriptures prescribing actions or meditations are also basically giving true information about the cause and effect, though the information is as true as the effect and not true without reference to ignorance. Thus, the Upaniṣad educates us about the really Real, while the rest of the Veda informs about the unreally real. It is also to be noted that unlike the Karmakāṇḍis, Śaṅkara regards the scriptures as informants (*ज्ञापक*) and not injunctive (*कारक*). Even daily duties are for the ignorant having likes and dislikes. For those who have understood the reality about Śiva only wisdom is laid down as a duty. Natural and instinctive actions like ingestion of food or avoidance of cold etc., need only the inherent ignorance, not scriptural injunctions and definite time etc. The implications of these topics as regards the Pūrva-mīmāṃsā are brought out in the footnotes. While most annotators try to build a bridge between Vaidika and the smṛti sannyāsa and by implication restrict the spirit of sannyāsa, Śaṅkara has positively emphasised the Vaidika Paramahansa sannyāsa in this stage of the spiritual ladder (*सर्वकर्तृत्वप्राप्त्यर्थम्*). Any rule or prohibition is bound to bring up the limitations of *varṇa*, *āśrama* etc. which are bound to contradict the real spirit of non-doer (*कर्तृत्व*) and non-enjoyer (*भोग्यत्व*) aspect of ātman which, if he is to realise the absolute, the aspirant has to get rid of. While Śaṅkara is a revolutionary, the later writers, compromisers. Such a development is natural in any spiritual or religious movement. Once the movement is settled in a particular society, the norms of that society are bound to infiltrate into the spiritual order. This is true of even Buddha, Mahāvīra, Christ, Mohammad, Śaṅkara, Nanak and Rāmākrṣṇa. But since Śaṅkara is clear in his enunciation of principles and is the only spiritual founder who has himself written down his concepts, he carries greater weight. In spite of more than a millennium, even today his order of Paramahansas stick more to the principle of sannyāsa than any order founded by any other religious leader. This is true even of Vaidika latities.

'From the unreal lead me to the real, from darkness to light, from death to immortality'. This is one of the most famous liturgies that this Upaniṣad has given. It is such an universal prayer that when the first Pope to visit India departed from here, he uttered it as his final message. As it is to be uttered without regular accent it may be used by all. It must be recited for one's own sake, not by a priest for a fee. Śaṅkara informs that unreal are the natural acts and tendencies while real are the ethical ones. Similarly is ignorance death and knowledge immortality, for ignorance is the cause of death and knowledge that of immortality.

Till the fourth section (*Brāhmaṇa*) of the first chapter, actions and meditations conducive to the realization of Śiva are given. In the fifth section, pure knowledge and its particulars are detailed. The learned editor has pointed out that the *sophya* here is not

identical with that of a similar passage in the Chāndogya Upanisad, on the basis of the Brahma Sutra 3. 3. 3. He has also informed that in the context, Suresvara takes the term *Atman* to mean pure Śiva, while Śaṅkara takes it as the oversoul (*विद्*). Following the Vārtika, Rāmānuja has also taken the term to mean Narayana, but while the identity of Śiva and Jīva makes fear and boredom, mentioned in later parts, possible in Sureshvara's view, Rāmānuja has to suddenly change the topic and introduce the individual soul as the subject where fear and boredom is mentioned. Due to the acceptance of true and eternal duality, Rāmānuja has no way out but to bring about the fault called contextual derangement (*प्रकरणमन्दोष*). In fact we often come across this problem in the Vaiṣṇava view, for consistency is often sacrificed by them to bring out the meaning already decided upon on the basis of the Pāñcharātra or Vaiṣṇava Āgamas.

The Bhāṣya informs that strong impressions of the previous life manifest in this life as soon as the occasion arises. Therefore as soon as fear of loneliness was felt by the creator, he remembered that fear was always due to another who was opposed to one, and as he was then the creator, none could be there to oppose him. It is here that we find clearly the reason for the absence of the concept of Satan in Vedānta, Zarathustra, Moses, Jesus, Mohammad etc. divided the Supreme into good or God and evil or Satan to explain the phenomenon of good and evil in the world. Vedānta viewed evil only as ignorance of the good. Thus there are not two opposite forces in nature, but merely knowledge and ignorance of the good. In the previous section, gods and demons were called the children of *prajāpati* (*प्राजापति*). Since evil prevails, the other religions imagine the inheritance of the original sin : sins of the father are inherited by the sons. On the other hand, Vedānta accepts the inheritance of God in the soul as reflection. Thus to Vedānta, all are basically good, though their ignorance inhibits its manifestation. Once the knowledge dawns, God (good) is manifested. The conflict of conscience to a Vedānti is only the stage when the knowledge is not yet wisdom. The wise has no conflict for good and pleasant has fused in him. It is the mistaken identification of the body with the soul that causes the dichotomy of pleasant and good. Once this identification is annulled, the pleasant and the good fuse into one and all conflicts of conscience come to an end. God and Satan, in other theologies, are eternally irreconcilable, one can win and put the other down, but one cannot annihilate the other for no existence can be changed to non-existence. But, according to Vedānta, Satan ceases to exist, for he is merged in to God. Theologically it is expressed in the *Taittiriya* by indicating that Śiva has two forms, the benign or graceful and the malefic or fearful. Fire cooks as well as burns the house. Thus Vedānta is the only religion which can solve this dichotomous experience. As soon as the knowledge gained in the previous life was manifested as memory, the fear in the creator came to an end.

Giri points out that the very fact that that fear was manifest in the creator, indicates that even the overlordship of the three worlds is within the range of suffering (*दुःख*) and hence not liberation, even though it is the highest state which can be attained by meditative action (pg. 57, line 29). Further more, ignorance also persists in *Prajāpati* for he was frightened where there was no possibility of fear. That the Viśiṣṭadvaita interpretation of the passage is illogical is brought out in the annotation of Subrahmanya Śāstrī.

Śaṅkara raises a valid objection to the possibility of liberation. Wisdom dawned upon *Prajāpati* due to his previous impression, which means that he had attained wisdom in his last life. In spite of that he was born, felt bored and frightened, which leaves little hope for us to attain liberation by that knowledge. But he rejects it in a masterly manner. He makes it clear that though wisdom had not dawned upon *Prajāpati* in his previous life, yet he attains

ined it in the creator state even without any teaching or spiritual discipline because of his specially pure body-mind complex. But for the not so pure, disciplines are necessary, though helps vary with seekers. Thus good acts done previously may help some, austerity may help others while service to the preceptor, faith etc. May help still others. However, attentive study of the Upaniṣads and logical reflection are necessary in all cases. Even in Prajāpati's case the two were accomplished in the previous life and remembered then. According to Giri, it is attachment to the body-mind complex leading to immoral actions that obstructs the dawn of wisdom. When due to Śiva's grace this obstruction is removed, one becomes wise. It is like a heavy cloud obstructing the vision of the noonday sun. The eyes, mind etc. are all there to perceive it, needing only the removal of the cloud to produce the vision. The purport of the Upaniṣads must be imprinted on the mind to gain knowledge, though the means may vary. It is on this principle that the Sūta Saṁhitā lays down that even outcasts may gain knowledge of the identity of Śiva and self through vernacular literature. Prajāpati is an individual soul who due to his infinite purity attains wisdom easily. From Viṣṇu to an ordinary soul, points out Śaṅkara, the difference is that of the degree of purity only.

Prajāpati Produced Manu and Śatarūpā who in turn, produced the various species in couples. As the two being produced from Prajāpati could not copulate as man and woman so they took the form of animals. The learned editor has discussed the portion of soul and over-soul (*परमात्मा*) and pointed out that the entry of both in the body-mind complex can be made reasonable only by accepting the Advaita position. Ranga-Ramānuja's explanation is illogical and far-fetched.

The problem about the method of the entry (the 'how') of the pervasive into the pervaded is raised next. The entry of an individual into a village is an apt example, but how to understand the entry of eternity (omnipresent) space into a village? The water in a coconut or a seed in the mango cannot be cited as examples as they are not partless substances. Even the reflection is a poor example for the reflected and the reflector must come in direct relationship, which is impossible if one of them is pervasive and hence in eternal contact. The technical illustration of a quality entering a substance is also not proper since quality is eternally dependent on a substance as its abode while Śiva is eternally independent. The one who enters cannot be considered a new personality, for it contradicts the passages in the Veda which clearly enunciate that no new entity enters. Finally Śaṅkara supports the reflection theory which is later followed by Padmapada, Sureśvara, Prakāśman, Vidyāraṇya, Madhusūdana and most Vedānta authors. The position is deftly made clear that the meaning of reflection is merely being perceived in the differentiated universe. Prior to differentiation in mind etc. Śiva is not perceived, but after that He is perceived as having entered like the Sun entering water in a reflection. Thus we find that it is not that the Great master is taken up by and proves any concept on the basis of an analogy. One can similarly say that just as empty space is observed in a jar after the manifestation of the jar, while space remains unchanged, So does God enter an individual. Unlike Śaṅkara, the later writers take analogies as proofs and try making them logically perfect, least realizing the futility of their attempts.

VIDYĀSŪTRA : MEDITATION ON SELF ALONE

The Veda deals either with injunctions, or praises, or with things as they are (*वैत*, *वैतनाद*, *वेदान्त*). The injunction under consideration seems to be that one *ought* to meditate upon the self. The philosophers have recognized three types of injunctions. An action that cannot possibly be known through any other source of knowledge and is ordained by the Veda is called an original injunction (*अपूर्वविधि*) If two or more possibilities present themselves as

alternate modes of action and the Veda restricts for a particular action; a particular mode, the injunction is restrictive (निवर्तयति). If an injunction excludes all other possibilities except what is laid down in a particular instance, it is an exclusive injunction (वरिष्यति). If a person desires heaven he should perform the Jyotstoma sacrifice, is an illustration for the first type because by no other source of knowledge can we determine the connection of heaven with a particular kind of action. Can we then assume that the meditation on the self leading to liberation can be only scripturally ordained? Śaṅkara definitely asserts that this is not the case, for it is well known to all that attentive study and reasoning is the means of knowledge and since in this instance the object of knowledge is the self, one must study the works that discuss it. Thus the knowledge of the self cannot come under original injunctions. Similarly as no alternative as a means of knowledge presents itself, the second type is not possible. If the self is known once, the restrictive and exclusive injunctions are useless, for knowledge leads to liberation and not repetition of that knowledge in the form of meditation. Thus Śaṅkara boldly rejects any injunction. A true revolutionary, he never compromised with the Karma-kāṇḍa. Interestingly, at least one great Vedāntin has accepted the first, most have accepted the second and a few have taken to the third type of injunction meant here. Vāchaspati, Appaya and others have stood steadfastly to the great master's view.

However, the implication of not accepting any injunction has to be clearly understood lest a misunderstanding arises in an aspirant. Since the knowledge of the identity of Brahman with Jīva does not lead to any action, philosophically, the knowledge cannot be an object of an injunction. Brahman can also not possibly be an object. But this does not mean that the injunction about the attainment of knowledge is not valid. As Advaita is a universal religion meant for all people of all time and climes, the process differs with different aspirants. A person of Vaidika leaning and addicted to the Vaidika way of life and activities, reads about the identity in a normal way in the Upaniṣad, is attracted towards it and takes it to be an original injunction. (वरिष्यति) There will be others who have the spirit of renunciation naturally in them and are averse towards heaven etc. as well as gains like wealth, family etc. in this life. They read about God in different philosophical and religious texts and come to the Upaniṣads as one of the possible sources of true knowledge. These will take the sentences in the spirit of restrictive injunctions (निवर्तयति). On realising that the Upaniṣads alone have the correct view. Still others will join the order of the paramahansa and go to a teacher who is established in Truth and will be directed to pay their attention only to the Upaniṣads and thereby take the injunctions to be exclusive (वरिष्यति). Though practical, these are not accepted by Śaṅkara as the real purport of the passage.

On studying the Upaniṣad, knowledge will dawn, or meditation will be necessary to gain that knowledge. Here again a variety of spiritual aspirants have to be considered. Aspirants can be divided into four classes: those who have realised the Identity, those who have attained complete purity of mind, those who can practice co-presence and co-absence (सम्बन्ध-व्यतिरेक) and those who have renunciation or love of God. Those who have already realised the identity of Śiva and the jīva as the real purport of the Upaniṣads, and have no doubts left, need no injunction. Naturally and without effort they feel the Identity most of the time. Due to the needs of the body when they even take meals etc. they see it as a fleeting appearance. Next to them are those who have attained complete purity of mind by offering the fruits of their actions to Śiva, or a dedicated life, or supreme devotion, or the practice of yoga or tapas etc. As soon as the great Identity is explained to them, they attain the wisdom and due to having attained purity of mind they need no further injunctions. But if for any reason they feel the pang of separation they follow the restrictive injunction (निवर्तयति) permitted by the

master (pg 81-2). As soon as remembrance of reality returns, such a one must let the natural flow of thought, or its absence, be seen as an apparent reality and not get involved into a continuous practice of 'I am Brahman' as an active flow, for, as Śaṅkara points out, it will lead to the feeling of himself as an active agent making the witness self appear not as non-active and non-enjoyer, but the reverse. Just as no one marries off one's daughter to make her a widow, so must one not leave detachment and get attached to the mind complex, no matter how enjoyable.

The third group of aspirants are those who can practice co-existence and co-absence (सम्यक्-अविरक्त) of the great Identity on being shown the way once or a few times. This includes the discrimination between the seer and the seen (दृक्-दृश्य), the transcendent and real (the real which is appearing as transcendent), misery and the highest joy, the one who threads through all and what is threaded by it (सर्ववृत्त-आवृत्त). Since they have not attained purity of mind, they must do this as a practice leaving aside all other activities except those necessary for a healthy body-mind complex required for this practice. This practice of discrimination is really an act in the region of ignorance, but as it is done as a duty, the mind gets purified, the impressions become strong and doubts are asundered. Slowly does the wisdom dawn due to the exclusive injunction (परिव्रजानविवर्ति) followed by the aspirant

The fourth type of aspirants are incapable of discrimination also. Due to the fruits of some pure actions of the present or past lives, they have the spirit of renunciation flaming in them or the love of God in the form of Truth (philosophy). This state may also be attained by the grace of a realised soul, or meditation on Īvara. Since they are not competent enough to discriminate by themselves, they have to be frequently reminded by teaching the purport of the Upanishads. The Identity is to be explained to them repeatedly. Time and again have they to be shown the unreality of objects. They are constantly in need of a Realised soul who can keep on pointing out that He whom they are seeking is none other but their own true self. Just as in the famous story of the missing tenth person the counter is to be told that he is the last man, so has the seeker to be told that he is the sought-one. Such an aspirant attains the knowledge through reverential service (परिवर्त्त) of his Guru and listening to him often with full attention.

Thus we find that though the knowledge of the Identity does not flow from injunction, yet injunction does serve a purpose. It is like the statement of a person asking another to see the Sun rise. The other person sees with his own eyes and the injunction is not the cause of perception, nor does the perception flow from it, yet the statement of the injunction does serve a purpose : it directs the person's apparatus of observation towards the east. Similarly the knowledge of the Supreme self dawns only when the seeker has the apparatus of discriminating intellect (विवेक), desirelessness (इच्छा), attentiveness, faith, forbearance (व्रत) etc and love for Brahman which is of the form of absolute freedom (युक्ता), but the Guru and scriptures are necessary for directing the attention of such a one from action, meditation etc., which are the means for attaining non-self, towards the self who is Śiva.

Giri observes that though in the normal course an arrow once shot reaches its aim, yet if obstructed by a rock etc, it may not reach. Similarly may the fruits of actions be also obstructed by some practices. This may be the source of Vidyāraṇya's *Jīvan-mukti-viveka* where he lays down practices that hinder the fructification of actions in this life. Though knowledge will not disturb the fructification (प्राप्ति), yet there are means to obstruct it through medication, concentration etc practiced by self effort. The only difficulty in this analysis is that the realised soul sees the suffering or enjoying body-mind complex as non-self and thus cannot have any motive to make that self-effort. If at all he makes any effort,

it is to recall the blissful experience, since the eternal Bliss is always present within his own self. It is interesting to note that Plato has accepted more or less the same view of predestination of the natural course of life (Republic). One must however note that words like Jivanmukti are not used either here or even in the Brahma-Sūtra Bhāṣya by the great master. Hence Vidyārāṇya's usage of the terms jīvan and videh a mukti are in quite a different context. It is clear that he has in mind the type of aspirant who has not perfected the apparatus of knowledge to have a clear vision, where as Śaṅkara, Sureśvara, Padmapāda, Sarvajñatma etc., have in mind the wise man with a perfect apparatus. It is a fact accepted by all that until the wisdom dawns clearly, the practice of meditative, reflective and analytical study of the Upaniṣads must be continued independently or with one's own preceptor.

The Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad is very specific in laying down that the ātman can never be an object of meditative injunction, as it does not use the objective case in the sentence (say *आत्मनोऽनुपदीत*), but rather uses the indirect style, (*आत्मा हि एव स्वकीयः* page 83). One must be aware that the self is the most beloved of all, son, wealth or whatever. The Upaniṣad further states that if anything is held dearer than the self one is bound to come to grief as the self alone remains, all else dies. The editor has pointed out that the Vaiṣṇava interpretation here of self as God is contradictory because one cannot predict death for those who are ignorant of God, and thus of his being the most Beloved becomes meaningless. Since everyone acts for his own self, self's belovedness is known to all and those who contradict it basically act untruthfully and hence can be cursed by a wise person for pretending to believe what they know to be a false fact.

MAN'S ENTITLEMENT

The Upaniṣad asserts that it is only man who is entitled for this knowledge of identity with Brahman. Śaṅkara points out that man has a special right to this knowledge. Though entitlement to special Vaidika lore through birth in a particular group or entering into a special state of life (*वर्णः*) may make it easier to gain knowledge, it is not absolutely necessary. As the learned editor points out that even though gods have a higher state of life, yet, due to that very availability of enjoyment, they are unfit for dispassion. Thus, whether there is worldly prosperity or spiritual attainments, or their absence, all men are specially entitled to them. It is interesting to note that Śaṅkara does not accept Bhartrahari's view that the next section refers to a Brahmana, nor the view of the Viśvākarma that it refers to a highly developed soul, for he says that the word 'man' (*मनुष्य*) in the previous section is more important than the indefinite word Brahman (*ब्रह्म*) here. Some maintain what a man is soon going to be is often referred to as already attained. 'Sannyāsins should give fearlessness to all beings as a fee,' or 'a householder should marry a suitable wife' etc are statements in which the terms 'Sannyāsin' 'householder' are used in a futuristic sense. Similarly the word Brahman in the Upaniṣad [1. 4. 10] means a Brahmana. But, the great Master points out, that taken in this light the attainment of Brahman will be a real attainment, and thereby impermanent. Thus Brahman here means nothing else but Brahman. The question may be raised how can Brahman have ignorance in his own being. Non-vedāntins point this out as the fundamental contradiction in Vedānta, and so it is if not understood properly. Vedāntins like Vācaspati and others have solved the problem by appealing to the beginninglessness (*अनन्तर्य*) of the individualised self and point it out as the locus of ignorance, instead of Brahman. But Padmapāda, Sureśvara, Sarvajñatma, Prakāśatma and hordes of others have tried to tame the bull by the horns and boldly asserted that philosophically and psychologically the location of ignorance in the individualised self is neither possible nor reasonable. Hence Brahman alone is its locus. Here of

course Bhagavan Bhaṣyakāra gives a theological support to this idea. The Veda prescribe Brahman as an object worth knowing. Only when there is ignorance about something, its knowledge is prescribed. In the absence of superimposed silver on the mother of pearl, none will take the trouble of pointing it out as real. While it is directly visible in broad daylight none points out the rope and says that it is a rope, not a snake. Similarly without ignorance of Brahman there will be no pointing out by the scriptures of Its nature as unity and non-duality, and unreality of all except Brahman. It may be held that Brahman is the object of ignorance, not its subject or creator, but the subject of ignorance has to be a conscious being and since Brahman is the only real consciousness behind all conscious beings, who else can be the subject?

From theology, Śaṅkara takes a flight into theosophy and asserts on the basis of experience and the śruti that this is an existential truth which can never be contradicted by anyone. He says that we experience that the knowledge of unity dispels ignorance. Many scriptural passages are sighted by the opponent, but eventually he has to admit the truth.

Removal of ignorance is, by various thinkers, considered real, unreal, apparent etc. But Vimuktātman asserts that it is of the fifth variety transcending all the four possibilities. Giri finds Śaṅkara confirming his stand. The editorial annotation at this point is useful. The experience 'I am not Brahman' and 'I do not know Brahman' is common to all. Thus we aspire to know It. On enquiry, the experience 'I know myself to be Brahman' comes into being which removes both the experiences held earlier. The one who knows himself to be non-Brahman then, now knows himself to be Brahman. The experience is not 'I have become Brahman' but 'I know myself to be Brahman.' Thus even existentially, the locus of ignorance has to be accepted as Brahman. Thus these śrutis convey the real message to an aspirant and not a message to practice or attain anything new.

Śaṅkara next takes up the emotional problem. It hurts our faith to say that Brahman like us is a seeker and also the Vaidika text that says 'By knowing Itself It became all' hurts by its implication that it is imperfect. First, Śaṅkara makes it clear, that we, the followers of Veda, are not hurting anyone for we are merely stating the Vaidika position. So the Veda may be blamed, not we. If one has faith in Brahman and wants to please It, one should not reject Its words by fancying ideas contradicting It. The mystic metaphysician rises to the occasion and points out that not only this ignorance, but the whole phenomenal world is superimposed on It, and if the whole world can be accepted as being in It, there seems to be no problem in recognising ignorance, due to which all else is observed, to be superimposed on It. There seems to be no problem in recognising ignorance, due to which all else is observed, to be superimposed upon Brahman. Hence the ignorant Brahman is called jīva who is as unreal as the whole Universe. On the dawn of knowledge the whole universe is perceived as nothing but Brahman including himself who was earlier perceived as jīva.

I AM BRAHMAN

The greatest Upanisadic statement 'I am Brahman' (अहं ब्रह्मास्मि) occurs here. Brahman knew 'I am Brahman' as the seer of the sight. It is that which is immediate and direct self within all and is beyond hunger etc. and is described by negating all adjunct. Thus Śaṅkara asserts clearly that God knows God and none but God can know Himself. In the very process of knowing Him all that is transitory falls off. The Upanisad declares that previously whether one was a deity, sage or an ordinary mortal, all become one attaining this knowledge. This is the highest state to be attained since nothing is left out of 'all' that is known as one's own

being. By implication it is clear that the greatest sinner and saint merge into this mystic union and the wisdom is in no way affected by what one was previously for as GRI points out one knows oneself as Brahman which entered the adjuncts and not that one has now become Brahman. Thus it is not that a sinner or saint, a god or saviors that has become Brahman, but Brahman knows Itself as Brahman. The learned editor has discussed the Vaisnava interpretation of the dualists as well as the qualified nondualists and pointed out how off the mark they go to assert their pet ideas. Madhvacarya goes to the extent of interpreting 'I' (अहम्) as 'the desirable' (अर्हम्). It is by seeing such interpretations that Vivekananda exclaimed that Vaidika words were Indian rubber to be extended to any extent. The Upanisad refers to the famous mantra of Vamadeva in which he asserts that he is both Manu and the Sun. As subrahmanya Śaṣtri points out since Sun and Manu are father and son, the possibility of Vamadeva taking both forms is ridiculous. Thus the only implication is that of all pervasiveness. The only condition for this realisation is that one should have no inclination for external objects. Even the gods cannot obstruct the liberation of a man of knowledge. So one should never be in doubt whether one's previous actions (कर्म) are helpful in this or not. If the spirit of enquiry and detachment from external objects is present, the aspirant is bound to experience the truth here and now.

OBSTRUCTION TO RESULTS

The karmakāṇḍins hold that actions bring forth fruits of their own accord, no conscious agent yod, gods or any one is needed. A similar view is accepted by the Jains and Buddhists. Even Sāṅkhyas and Yogins hold a view amounting to the said idea. Naiyāyikas and Vaiśeṣikas do consider God essential for the fructification of action, but not involved in it. On the other hand the Pāñcārātra, Vākhanas and other Vaiṣṇavas, Vāmācāris, Samayācāris and other Śāktas, Pūṣpātas, Mahāśvaras and other Śaivites consider their respective deity as more or less independent in bestowing the results or pardoning sins and even giving liberation. Sandwiched between the social norms of Paurāṇika gods just as Buddhists and Jains had to compromise with these gods by making them emanating from the Buddha etc, the Vaiṣṇavas Śāktas and Śaivas also had to accept the lesser divinities no matter how contradictory to the philosophical atheism or monotheism position they held. It is little wonder that Advaita also had to yield to this tāntrika compromise. But since it accepted the reality of Vaidika gods it was not a philosophical compromise, being rather an extension of Vaidika into Paurāṇika gods. But once conscious dispensation of fruits of actions is accepted, an amount of freedom is to be accepted by the dispensers, whether in sequence, severity, duration, method, specifications of types etc. The problem is more complicated in religions that accept rebirth for in those religions that do not accept it only one decision of heaven or hell is to be made, while in the rebirth system where there is continuous action and fructification there is continuous interference. One cannot have a conscious dispenser who does not enjoy a free decision, for consciousness inherently presumes freedom. The various gods being limited by their very nature are bound to favour or discriminate against those under them. In practical life this freedom of gods is accepted by Vedānta. But being essentially a monotheistic religion, it also accepts the supremacy of Brahman in matters of fruits. Thus gods have but a limited power of dispensation. Yet since the ordinary earthly mortals are extremely limited, gods practically over-power them, as much as their demonic tendencies. Vedānta regards ethical tendencies as the proof for God's grace. God-realization specially in the essence of one's being, puts a mortal beyond the control of gods and hence naturally they are bound to obstruct this attainment. Śāṅkara points out that it may be as easy as to drink water for gods to obstruct fructification of results in other spheres too. One may even lose faith in the scriptures that prescribe rites for prosperity, rains,

heavy etc, for the fructification may be obstructed. One may even wonder whether God Himself wielding inscrutable and infinite Power may not withhold results. Once the possibility of interference is accepted it is even possible that time (astrological), others' actions, sacred formulae (mantra) and their use by others, herbs and chemicals and austerity etc. which are known by experience of people to obstruct, may help or hinder the fructification. Thus the whole cause and effect relationship becomes a cloudy issue. These arguments are quite valid and have led some to deny a conscious interference in actions and fruits. But God is a fundamental issue with Vedānta, with which it can brook no compromise. Nor can it question His power. Śaṅkara solves the problem by appealing to experience. Though varying in various cases, all effects spring forth from definite causes. If results are spontaneous, these should not have been observed. All people try to collect definite causes to bring about definite results. Hence, though pain or pleasure are due only to vice or Virtue, as made clear by the Veda, Smṛiti, Nyāyas and Tradition and thus can not be upset by gods, yet God, time etc. help in fructifying it. In Śaṅkara's theology we have a masterly solution. Actions create the will of God, which manifests in the form of interference of gods, time etc. as the directly observable causes to bring about results. The supreme cause is the inscrutable and infinite will of God only. Thus are reconciled Vedānta's monotheism and popular polytheism. The various gods are only one of the factors present in the cause of an event. We do not lose faith in spite of them because God's will makes all the factors to be present at the appropriate time of fructification.

This view also solves the problem of free will and pre-destination. It is always necessary for an individual to work for bringing together the factors only after which God's will comes into being. The Veda has declared that if one works with the right hand, victory is bound to be present in the left. The Gods, even if they want to thwart someone's effort, have to depend upon some previous unethical action. Where thwarting is to be done, they feel like doing it. Śaṅkara observes that there is no fixity about the relative pre-dominance of action, time, Gods, material substances etc., and because it is impossible to understand it, people are in confusion. Thus the great master is not at all a supporter of complete pre-destination as some later writers have tried to make him out. He further asserts that there are others who exclusively support one of them as the cause. Some for instance, regard previous actions as the only cause, while others hold destiny or time or the nature of material substances or all of them simultaneously. But in fact one or the other of these are more potent than the others and at that moment the potential superiority of others lies in abeyance, but eventually the result of one's actions has to be reaped, hence the Veda and Smṛitis emphasise it and reason also supports it. The emphasis of the master is that one can not be sure in what is predominant in bringing about a particular result, but one can be sure that the action will never be destroyed.

As for the knowledge to destroy ignorance and the attainment of Brahman, Gods etc., are powerless because there is no intermediate moment between knowledge of Brahman and its attainment. Besides, the wise becomes the self even of the Gods and hence no God will freely act against one's own benefit. Thus Śaṅkara is clearly pointing out that after the Brahman-wisdom dawns, nothing will ever cause an obstacle. Hence a realised soul does not have to appeal to gods, time and other such factors for his own work, or for those upon whom he wishes to bestow grace for his will becomes the will of gods etc. Only those who see themselves as different from Gods etc., and seek results different from the self, being separated by space, time and causation, can be obstructed in gaining what they desire. Thus gods can only help or thwart an ignorant person and obstruct the attainment of knowledge by the non-availability of a preceptor, scriptures, faith etc. Hence an aspirant should worship the gods

with faith and devotion, be obedient and attentive to them. In reality if one worships the Supreme Godhead (*परादेव*) whose limbs are the dieties, as Śaṅkara points out at a different place, all the gods are appeased. By watering the roots, branches, leaves etc. are automatically watered. This is the message conveyed in this context.

LAST MOMENT'S KNOWLEDGE

There are some thinkers in Vedānta who try to supprt the view that it is the last moment of life that determines the final liberation. Hence they feel that even after knowledge has dawned one should carefully repeat the experience through meditation, so that the last mental knowledge be of identity with Śiva. The idea springs from the experience that the wise men also behave in the world during which an amount of ignorance can be sensed, and their will does not seem to be supreme as asserted here. Moreover it please the Karmakandins to have at least this much as an assigned duty to a Paramahansa, else they feel he is beyond all norms which to their biased mind is always unethical. To them man is by nature unethical and as soon as restrictions are removed, he will stoop down. They fail to understand that however much their observed jīva may seem to be unethical, Brahman is and can never be unethical, for it is the fountainhead of all ethical actions. The allied question will naturally be raised that if the final moment's knowledge is the one that destroys ignorance, then gods time (stars) etc. can obstruct the continuity of meditation and even obstruct the final moment's knowledge. Thus as long as one lives, one must go on attending to different gods, stars etc. lest they cause any obstruction. Thus the Paramahansa can be again bogged down by innumeral duties. Hence Śaṅkara discuss the problem in great detail and makes it clear that this last moment-conception is against all experience, tradition and scriptures. If the first knowledge cannot destroy ignorance, what guarantee is there that the last knowledge will? And since life after knowledge is not of a fixed duration, the accumulated effect will differ. Moreover the physical and psychological needs can never allow a continuous stream to flow uninterrupted. All the Upaniṣads in all the Vedas hold unanimously that knowledge removes ignorance here and now, knowledge produces observable results like the destruction of ignorance, grief, delusion, fear etc.

The behaviour of a realised soul is due to the residual life force (*प्राण*) under Śiva's control. Hence what the others sense is due to the Divine will and not his own attachment, aversion etc. He feels the absence of all these in his very bones. As he has become one with Śiva, there is no opposition to the action ordained by him (-self) as *prarabdha*. Hence he transcends all ordinations and prohibitions. It is only an ignorant person who regards God different from himself and thus approaches him as a subordinate, offering praises, salutations, (sacrifices), presents, devotion, meditation etc. He can be thwarted or benefitted by the gods. But the wise knows himself to be Śiva and therefore cannot do all this in reality (i. e. realising them to be true). He may act apparently due to momentary *prarabdha* as he does in regards to food, promenade etc. due to previous impressions gathered in the brain matter. The actions done without the sense of being a real actor can not fructify, for example, if a prince is born but for some reason gets lost and is brought up as a, śūdra and lives that life, does not get any sin for not performing the duties of a warrior. Similarly a wise has no superimposition of body-mind-complex or attributes associated with it. Whatever the others see is only God's will acting and manifesting through him.

CREATION OF CASTE

An ignorant person must perform his duties. These duties arise out of the particular situation of birth and selective situation of the stage of life. The first is technically called called

varṇa-dharma and the second, śrāma-dharma. In the former, one is absolutely dependent, while has freedom in the latter. The details of creation are given first.

The Śruti clearly states that prior to the division of varṇas, all were Brāhmaṇas, which is corroborated by a similar statement in the Mahābhārata. Agni was the first created being by the Viraj and he considered himself as Brāhmaṇa for he came out of Brahman. Hence at that stage the caste-division did not exist. Since there was none to protect the good and punish the wicked, Agni was not able to perform glorious deeds. To perform the Vaidika rites freely, he created the resplendent warrior. They are Indra, the king of Gods, Varuṇa, king of waters, Soma, king of Brāhmaṇas, Rudra, king of animals, Iśāna, king of luminaries and so on. It is from these that the solar, lunar and other dynasties have come into being. Śaṅkara says that the ruler is controller of the Brāhmaṇa though produced by him. This is an important statement for often it is said that a Brāhmaṇa is unpunishable by a ruler, but the scriptures do not support this. When a king perform the Rājastūya sacrifice he is reminded by the priest that though a kṣatriya, he is really a Brāhmaṇa. At the end of the sacrifice the king glorifies the priest. If he slights a Brāhmaṇa due to his position, he is considered wicked. Even though he has to perform his cruel duties yet if he follows the Brāhmaṇa's instructions and does not prerogate the law-making powers to himself, he does not accrue an out of his actions. Otherwise he is bound to deteriorate. This passage is quite important for it lays down the very conception of political philosophy of the Veda. The Brāhmaṇa is the law-maker and the law makes the king. Having made the law, the power of its enforcement lies with the king. But the king must not consider himself beyond the law, else he becomes wicked. The one who gives the law should never be responsible for its execution, though the law gives may be allowed to judge the actions of the executive. In any case they should be in no position to deliver orders. Thus as compared to the Roman law where the executive, judiciary and legislative are three independent branches of the State, the Veda provides for the merger of legislature and judiciary.

Even the Brāhmaṇas and Kṣatriyas were not able to flourish in the absence of producers of wealth. Therefore did Brāhmaṇa produce the Vaiśyas viz, Vāsu, Rudras, Ādityas, Viśvedevas and Maruṭs. All these are in groups indicating that the earning of money is always successful in groups or guilds. Individuals cannot produce much wealth. It is the co-operation of a number of people that produces enough wealth. To this day we find the limited companies working much better than proprietorship concerns. That wealth-production should not be in the hand of kings is also made plain. Obviously nationalization is not a Hindu concept. Still the world was not prospering normally in the absence of workers. Pūṣa or the deity presiding over the earth is a Śūdra. Workers can never run an industry by themselves, as they want an immediate return, nor can they plan. Thus just as Brāhmaṇa and Kṣatriya must not be mixed up, so Vaiśya and Śūdra must be kept apart. By mentioning the earth as the deity and nourishment as function, the Veda clearly lays down that all nourishment comes from the earth and Śūdra, minerals, agriculture, forest etc. are all got from the earth. Vidyāranya points out that only graced and controlled by Indra, Vāsu, Pūṣa etc. one becomes Kṣatriya, Vaiśya and Śūdra. Hence mere birth is not the whole cause.

The Brāhmaṇas found that progress was still absent. They were afraid that the Kṣatriya being fierce may become unruly and exploit Vākya and Śūdra and not follow the Brāhmaṇa. Here is the seed of procrastination indicated by Śaṅkara. When one is uncertain about the possibilities of possessions remaining with the possessor or about the gains of his

labours one cannot act properly. After half a century of Communism, Russia and China have started changing their system and allowing an amount of possession and gains to the producer. Veda has clinched the matter clearly. So Brāhmaṇa created Dharma which is of the form of Śreyas. Vidyaranya points out that Dharma is the conscious deity and hence controls the Kṣatriya being fiercer than him. Truth is the earthly manifestation of Dharma. Thus Veda points out that Truth is stronger than the strongest. Since Chandogya claims that truth-speaking is natural to a Brāhmaṇa, in the relative world Brāhmaṇa is the highest. And since the supremely true is the object and life of a paramahansa, he stands above even the Brāhmaṇa.

Śaṅkara points out a wonderful conclusion. An ignorant person in order to practice Dharma of a particular form identifies himself with Brāhmaṇa, Kṣatriya etc. This identification or superimposition is the precondition of practising dharma. Without becoming specific in one's station and position of life virtue can neither be defined nor practised. One may conceive virtue in an abstract way but can practice only in a relative way. Brāhmaṇa is the first product and hence the natural state. Agni is the divine form and Brāhmaṇa the human form without any derangement while all others were deranged forms. The other forms come out of these forms, hence are not the natural forms. Thus to worship Brahman, either fire or the Brāhmaṇa are the best projections. All this is created so that one following the scriptural ordained life attains to Brāhmaṇa life and having attained it, renounces all to become a Sannyasin. So the Upaniṣad goes on to observe the passions that lead one towards the physical or psychological attainments and only after going through these one attains dispassion to attain the real self. And if this is not attained all the rites are meaningless, as the Yajurveda says, 'Being divided by fire and choked by smoke they do not know their ownself' (Taittiriya Br. 3. 10. 11. 1.). A person can attain the completeness of life by considering mind as the self, speech as the wife, life-force as the children, eyes as the human wealth, ears as the godly wealth, and the body as the sacrificial rite. As Giri points out since all the five parts are present, this meditation leads to the realisation of ends and means as the Sūtrātma and knowing him as oneself, one attains unity with him, and becomes the whole cosmos.

FOOD

After dealing with the seven kinds of food for different enjoyers, Śaṅkara points out certain important factors. Food is common to all beings, while enjoying it one must be attentive and respectful towards it. The one who uses it only for enjoyment and not worship, incurs the sin associated with production of food as well as the fact that other beings who have an equal right to this common food are deprived of it. R̥gveda (X. 117.6) lays down that if one not being wise enjoys the food not offered to gods, it only brings death to him. Similarly Mahābhārata (XII. 249. 5) lays down that one should never cook food just for one self, nor should eat alone. Another passage states that even the sin of murder is shared by the one who eats a murderer's food. Thus we find that Śaṅkara is clear that one must not associate with those who are sinners. He further emphasises that it is impossible to enjoy anything without hurting the feelings of someone or the other. Hence sharing one's food with others is essential. Thus he contradicts the view of Bhartṛprapañca that by performing Vasūdeva this duty is fulfilled. Śaṅkara insists that the food referred to here is common food, and it is with regards to that that the Śruti says that the Lord eats the person who does not share his food with others (Taittiriya Samhitā 3. 10. 16). Similarly it must be offered to the Lord, for the Smṛiti lays down that one who eats without offering to Him is bound to become an animal.

Giri makes an interesting observation that the word 'desire' means desire for something different from Advaita Śiva, and hence mumukṣa though seems to be a desire is not strictly a desire for it does not lead to bondage. Because of non-dual state it is opposed to attachment. Attachment is due to ignorance, which cannot be the result of right knowledge. The emotive aspect there, is not attachment (८५) but faith (८६). Faith is to be able to face the Reality as it is manifested. Since it is anti-world, hence it may frighten in the beginning.

After describing certain meditations, rituals of birth and death as well as vows (८७), the Upaniṣad asserts the different types of liberation like being one with the deity, or being in his vicinity etc., and describes the world as name, form and actions as the manifest ignorance. Having shown the ephemeral nature of the whole universe, dispassion is aimed at, which leads to the next chapter.

CHAPTER II AJĀTAŚATRU VIDYĀ

Having established that Ātman alone is worth adoration, knowing It, everything else is known, It again is the most beloved, It is to be comprehended as one's own real self, whoever knows It to be different from himself really knows it not, thus wisdom is to be given in detail, for one may say that ignorance and all its details have been discussed in the previous chapter, knowledge has to be dealt with now.

Śaṅkara goes on to observe that the universe internally is the elan vital (८८) which sustains and illuminates and is immortal. It is like the foundation beams of a house, and is externally called Satya which is an effect and is non-luminous. It is also mortal. It is like the cement bricks etc. Elan vital again has various forms through which it manifests. He is called Virāṭ, Vāṣṭavara Human Body, Prajapati, Hiraṇyagarbha etc. depending on the locus of its manifestation. Individual and cosmic division is due to the form and not in essence. Gargya knows only this as the final truth. He thinks that the life is completely limited by body and is an actor and experiencer and nothing more. But Ajātaśatru knows the final truth which is the unlimited and unconditioned Śiva. Giri points out that the story also conveys the idea that the truth is attained by the traditional preceptor through faith and not merely by logic. Śaṅkara also says that faith is the supreme prerequisite for the experience of the supreme self.

The haughty son of Balakī, born in the family of Rāhi Gārgya went to Ajātaśatru, the king of Vārāṇasī to teach him. Since in those days, Janaka, the king of north Bihar was the most well known king, both for his enquiring spirit and charitable disposition, generally everyone went to him. But Ajātaśatru was also equally competent. The very fact that Gārgya came to him, pleased him so much that he bestowed a thousand cows to him for the mere proposal for a discussion about Śiva. This indicates the spirit which wise people have as Vidyāranya says, to speak about Śiva, think about Him and discuss about Him which is the complete spiritual practice to attain the state of liberation.

Ṛgveda's Kauṣītaki's recension also has this story. There it is told that Balakī was continuously moving about, and so was well known as a person learned in the Vedic lore and

the indication is that he was a devotee (Bhakta) expert in the meditation (Upāsana) of the qualified Brahman, but ignorant, about the unqualified Brahman. He had been staying in the countries called Uśinara, Matsya, Kuru, Pāñcāla, Vidha and Kāśī. Hence Ajātaśatru knew that Bālāki will not be able to give him any knowledge about the absolute but he wanted to make sure that a guest Brahmana of such repute should not go away without proper gift (दानम्). So he made sure to give a sizable gift of a thousand cows in the beginning itself. Śaṅkarānanda points out that he was travelling around not due to detachment or dispassion but to get fame. Thus the story also conveys that one should cultivate humility to attain knowledge. Another reason for Ajātaśatru to bestow gift seems to be that the very fact of having been considered to be a fit recipient of highest knowledge deserves a gift. He has shown his humility in not questioning the Brahmana thus showing that the capacity of a person must not be questioned unless proved. Thus Śruti indicates that mutual trust is the foundation of any social communication. In the present day India it is very necessary for we are developing a society based on mistrust amongst people.

Gargya taught Brahman respectively as the sun, the moon, lightening, space, wind, fire, water, reflection, Vitality, direction and intellect. But in every case Ajātaśatru conveyed the fact that he knew all these and also conveyed his knowledge about the different aspects of all these upasanas. Since the Brahmana had reached the end of his knowledge, Ajātaśatru incited him to further enquire by stating that he did not know the higher knowledge which Ajātaśatru possessed. Giri points out that a person who does this meditation without the desires mentioned as fruit therein is a fit recipient of wisdom and for that to take him higher he has to be taught that this is not the final knowledge. Kaushītaki's recension tries to divide these into Adhidava (अधिदवा) and Adhyatma (अध्यात्मा) group. Gargya was now ready to become Ajātaśatru's disciple. Conditioned Brahman is in the sphere of ignorance. Hence a knower of it alone is not fit to teach and yet Gargya tried it. Now realising his limitation and also knowing that the highest truths are revealed only to an initiated disciple, he asked for it. Ajātaśatru also knew that belonging to a lower caste he was not entitled according to custom, to initiate one belonging to a higher caste. Scriptures allow a higher caste to be initiated into knowledge by the one of a lower caste, but prohibit lifelong studentship which is presumed in initiation. Śaṅkara points out another significant fact that a Brahmana who is himself authorised as a teacher should not be treated lighter by another whose nature is not that of an initiator. Thus the great master tries to distinguish between an ordinary Brahmana and a well-versed one, though he may lack a particular knowledge. Again others may not be natural teachers but are entitled to teach if they possess a special knowledge. Thus the highest truths are not to die merely because the social conduct prohibits it. Thus Ajātaśatru taught the Brahmana the final truth without making him to obscurity etc. though the Brahmana had faith and respect for Ajātaśatru. This further indicates that a preceptor should never undermine the self confidence of the disciple. Hence Śaṅkara says that Ajātaśatru made it plain to the Brahmana in spite of his being taught, he will retain his status of being a teacher. This made the Brahmana still more ashamed of himself, since he was considering himself superior to this king who was superior to him both in wisdom and character (धर्म). To give the Brahmana confidence Ajātaśatru held his hand and took him inside his house.

They came to where a man was sleeping. Ajātaśatru called him aloud 'Oh Great, white dressed, radiant, Moon'. The one who was sleeping did not respond. Then the king pressed him with the hand and awoke him. Thus the king pointed out that the Brahmana knew only that which is connected with the body mind complex and not the one who

is the master of it all. Though the master is equally present in the waking and dreaming state, but there he is not the only one who is present making discrimination difficult. In *sūpti* state vital force is present in the body but is unable to experience sound etc. If it was of the nature of the experiencer, it would have immediately responded, just as fire is always warm. One who got up was the master. But the one who is being taught here as well as in other *Upaniṣads* is the unconditioned, and during sleep he was not associated with the well-known adjunct of the body mind complex. Thus *Ajātaśatru* teaches the *Brāhmaṇa* the supreme truth which manifests in the three states, but specially the one in which it alone exists viz. the deep sleep, where infinite bliss is manifested. And out of the unconditioned Absolute, all the organs etc are manifested in the conditioned state. *Śaṅkara* goes on to discuss varieties of views about this unconditioned one. Eventually he concludes that the purpose of the teaching is to establish identity of *jīva* and *Śiva*. He illustrates it by the story of a prince who was abducted while a babe and grew up as a hunter, and lived the life of a hunter until some one recognised him and told him the truth. The prince got rid of the false identification and gained back his kingship. Similarly the absolute gains his real nature by a *Guru* and *Śruti* which has been lost to him due to beginningless ignorance. This illustration is attributed originally to the great *Dravidācārya* who wrote, now unavailable, annotations on the *Chandogya*, but the base is similar to a story in the *Upaniṣad* itself. *Śaṅkara* also points out the variety of name and form in the universe as being pictures drawn on the canvas of the absolute. This illustration is dealt in great detail by *Vidyarāya* in his *Pañcadaśī*, the most popular work on the philosophy of *Vedānta*.

Śaṅkara points out that the purpose of describing creation etc. is not to indicate creation etc. as real, but merely to demonstrate the unity of consciousness. If any other view is accepted the logical fallacy of a partless creating the universe of parts can never be denied. He further points out that men of discrimination and indiscrimination both act as if differentiation exists, but the former knows it to be only formal whereas the latter takes it to be real. Hence the difference accrues different results to them. Just as even a man who knows that space is neither blue nor red observes it to be like an ignorant person, but the former knows that the space is colourless inspite of its appearing otherwise, while the latter takes it to be real. Hence *Śaṅkara* observes that a knower must not try to explain the appearance as a change in the substratum in parts. The purpose of all *Upaniṣadic* passages indicating parts etc. is really to establish the partless reality. Nor should the soul be conceived as different from the absolute as its part. They only indicate the unreality of the difference.

Śaṅkara raises and answers in a masterly way the problem of evil in the theory of unitary consciousness. *Ānanda Giri* notes the contradiction in a detailed way and the editor has pointed out the position of the *Brahma Sūtras* on the topic. The problem is that if there is one universal consciousness, the purpose of laying down the virtues loses its significance, and even the aspirations for liberation make no sense. And if these are accepted the consciousness must be deemed to be divided at least temporarily. First, *Śaṅkara* deals the opponent in the form of logic called *vītandī*. He says that if a means of knowledge produces a knowledge it must be accepted. If on reading the *Upaniṣad* one gets the knowledge of the universal consciousness the assertion of its being not able to produce knowledge cannot be accepted. And if it does not, how can the opponent even contradict it without knowing it? To deny a thing one must know it. *Ānanda Giri* points out that actually what the opponent means is that the knowledge is fruitless like the knowledge of silver in nacre. *Śaṅkara* asserts that the removal of sorrow etc are seen here and now as the result of this knowledge. Hence its fruitlessness cannot be asserted. Hence the validity of the

Upaniṣads in producing the result of sorrowless state by producing the knowledge of universal consciousness can never be denied. Actually the Karmakāṇḍa produces the knowledge of action and the fruits that follow from it without asserting their reality or unreality. Hence the Upaniṣads do not contradict the Karmakāṇḍa nor the latter the former. Both give new knowledge to man, one about the action and other about the reality. The scriptures cannot force a person into action or inaction as a master forces a servant. Even a person who knows well, the prohibitions yet indulges in vicious acts due to the intense attachment to its immediate result. Hence the purpose of scriptures is like a lamp. It enlightens us about virtue and vice, and it is entirely left to our will to follow it or transgress it. Ānanda Giri points out that some people prefer to be jackals in Vrindavana rather than get liberation, for to them the highest attainment seems a non-attainment. Thus out of the letter 'D' (ॠ) gods, demons, and humans squeezed out three different meanings according to their taste. (cf. Prajāpati Vidyā Br 5.2.1-3). Thus different aspirants have different goals. Veda caters to them all. According to one's aspirations, the means are selected and followed. Hence there is no question of one part of Veda being more authoritative than the others. They are all equally valid in the sense that they all enlighten us about the proper means for their respective results. Upaniṣads deal with the knowledge of Śiva who is identical with Jīva.

Śaṅkara goes on to point out that the non-dual Absolute is not contradicted by either perception or inference. The learned editor points out the two famous writers, Bhāmatikāra and Tattvasūddhikāra as explaining this point in two different ways. One holds that perception deals with the qualities of an object and is not concerned with its being real or false. The other holds that the reality actually is reflected in the object due to its substratum which is real. Thus in one school the reality is not perceived, while in the other it refers to Brahman. At any rate object's reality is not perceived as such. Actually if reality was perceived, its absence should also be perceptible. If it were so, we could never misapprehend the snake in the rope for along with the snake, its unreality would also be a matter of observation. The form of perception then will be 'I see an unreal snake.' But this fact is contradicted by experience. All perceptions refer to a real object during the perception, and are only accepted as unreal when contradicted by another experience which again is accepted, as real until further contradicted by another experience. The whole history of science is a testimonial to this fact. Each theory is contradicted in the light of further experiments. In the beginning scientists made a distinction between hypothesis, theory and law. A rule was hypothetical unless verified. Law was supposed to be permanent. But now all laws have been contradicted. The only law that remains is the law of contradiction. Thus an experience is valid in itself but can never be relied upon to prove the objective reality of the experience. Thus it is clear that the Upaniṣads were the first to discover this truth. Hence perception of variety and Vedic assertion of universal unity consciousness are not contradictory to each other.

As for the inferential wisdom of souls being different from each other the great master points out that the very basis of inference in this case is faulty. It is the inductive logic that should form the basis of deductive logic. 'Soul' is never an object. All experiences of variety can be referred to mind-consciousness and thus mental variety is enough to explain different people experiencing different joys, sorrows etc. due to difference in virtue or vice, w. need not assert infiniteness of two, mind and consciousness, when one will suffice. And since even if souls are accepted as infinite in number, the minds will have to be accepted as infinite in number, but one can as well do with one universal consciousness reflected in infinite minds creating the impression of infinite souls. Since this inference is supported by Veda, and experience of the wise it is authoritative inference. The Great dialectician that Lord Śaṅkara is shines here in

manifest glory. He plainly asserts out of compassion that those who misconstrue the universal unity consciousness as individual divided consciousness are misguided by their intellect which is poisoned by false logics, and thus are to be pitied rather than condemned for though born as Brāhmaṇa, Kṣatriya, Vaiśya etc. have not received the real import of Veda through proper succession of teachers, making them contemptible. Thus the universal teacher that Śaṅkara is, does not condemn them and asks us to have pity on them. The editor in a lengthy comment makes many points crystal clear which would have remained muddy otherwise. Śaṅkara makes it clear that mere logic can never reveal Śiva as He really is, but can only help us to understand Veda's teaching about Śiva. He further states that the fact that the ultimate knowledge has been shown to be revealed by the grace (*gr*) indicates that only, the grace of Śiva, Veda and Guru can reveal the reality. The ultimate truth is that there is no soul apart from the universal one.

ŚISU BRĀHMAṆA

Brahman has been defined as the source, sustenance and culmination of the universe. Prāṇa or life-force is also one of them. Therefore, its reality as Śiva is to be indicated in this section. Even though the purpose of Upaniṣad is to show the absolute identity, just as a travel guide should inform about the hotels, rest houses, restaurants etc. which are available enroute, the Upaniṣad indicates Prāṇa etc.

Prāṇa here is called 'Śisu', i. e. child. Vidyāraṇya points out that just as a child is not able to use his powers without the help of others, so also the life force can act only with the help of gross and subtle bodies containing the physical apparatus as well as the psychological ones like senses, mind etc. The gross body is its abode, the head etc. are the places of its manifestation. Food is the rope that binds the Prāṇa with the gross body. The sense organs are the jealous cousins whom the one addicted to this meditations brings under his will. The meditation is given in detail. The head is compared to an inverted waterpot and sense apertures of eyes, ears, nostrils and mouth are to be identified with the famous seven sages. Śaṅkara specifically derives the name Atri from the root Ad (*ad*) to eat, to indicate the result told there which is that one can eat anything as the successful culmination of the meditation. Vidyāraṇya indicates that the change of grammatical form from Atri to Attri is due to the Vedic injunction that directly naming the great ones is not desirable. The important point here is that the Rsis identified with sense organs is to indicate that just as the senses see the knowledge, Rsis see the reality. Moreover even the names of other Rsis could be derived as psychological phenomena based on this Śruti passage. It is a well known fact of Vedic mysticism that the aspirant's stage is presented in the form of Rsis and the desired stage as the Cevata of a hymn.

FORM AND FORMLESS

Satya is divided as 'Sat' and 'Tya' meaning formed and formless death and immortality, stationary and moving respectively. Both are Śiva. Śaṅkara points out that Śiva is really beyond definition, but is defined by these two which are superimposed on Him. Both together constitute the five basic elements. Here we find the seed of Smārta Pañcādevopasana, the worship of Śiva in his five forms described in the ritualistic texts. Each of the element associated with consciousness becomes a form in which Śiva can be worshipped. Śaṅkara following the Śruti lays down the sun and the clan vital as basically the formed and the formless.

In the body the eyes are the form because they are the essence of the gross materials. Here Śaṅkara and Giri quote the Vedic theory that after insemination the eyes are the first to be

formed. A riddle in the modern scientific era where the eyes are formed much later. Since in the next verse the subtle body is mentioned as the essence of the formless as residing in the right eye, it is clear that eye is the abode of the subtle body. Hence it is possible that the zygote and the chromosomal arrangements in it may be in the eye for it is there that the subtle body finds its gross manifestation. Since the chromosomes are the predeterminants of the life pattern of an individual, they can clearly be the eye of the individual consciousness. Śruti further points out the form of the being in various ways. Śaṅkara makes it clear that the subtle body consists of impressions produced by gross and subtle objects associated with the individual self. The subtle body is variegated like a picture on a canvas and is like an illusion or magic and hence puzzles even great thinkers like the Buddhists, Kapilites, Kapardites and even some Vedics like Bhāṭṭiprapaṇḍita whose later followers like Rāmānuja and others try to imagine theories to satisfy the logicians and naturalists, thereby contradicting themselves as well as the Vedic text. The learned editor has pointed out both the views and their inner contradictions. Here Śaṅkara points out a fundamental principle of Advaita that no interpretation is correct, if it is unwarranted by the literal text.

Śaṅkara observes that it is impossible to ascertain the beginning, middle or end of these impressions. Neither can their number be predicted, being infinite in measure, nor the place, time and circumstances of these impressions, for they have endless causes. The most comprehensive is the impression of Hiraṇyagarbha which is like a flash of lightning. In him all is manifested suddenly. The aspirant who meditates thus becomes full of splendour (✽) like him. The idea is that each impression must be construed as that of Hiraṇyagarbha like a flash of lightening wholly complete in itself without beginning or end. This meditation leads one to the realization of the same splendour.

Having thus described that which defines Brahman, the Upaniṣad goes on to assert that the truth of truth is that which transcends both these definitions. The negation is repeated twice to indicate that not only the two described here, but all the other means of defining him must be transcended to attain the truth of truth. Elimination of all limiting adjuncts leads to the realization of one's identity with Brahman which is the truth of truth. It is only when the desire to know about the abode, time and everything else except Brahman is eliminated that the homogeneity of Pure Intelligence having neither an 'in' nor an 'out' is realised. The intellect there is centred in one's own Ātman.

Śaṅkara points out that Brahman is described by means of superimposed name, form and action to direct our attention away from all else and then describe it as free from all these adjuncts thereby eliminating all specifications. The latter is done only after a person has developed devotion concentration, self-surrender and intense love for Brahman. Without these, the aspirant may go astray in thinking that it is little more than, even if it is, nothing. Here also the same procedure is followed.

MAITREYI BRĀHMAṆA

Having described Brahman the Upaniṣad lays down renunciation as the means to attain It. All the injunctions and prohibitions are for specific ends in the universe. Since the ends imply a desire, and that is absent in the aspirant of the Real, they are defunct for him. No rites or rituals are ever efficacious in dawning the Real. Even though the contradiction between action and knowledge is self-evident the Upaniṣad wants to leave no doubt about the fact that Brahma Vidya associated with any other Sādhana does not lead to its fructification. It is abandoning of all accessories expressed in monkhood (vagabond life) that lead to its fructification. Guri points out that the life of a monk is essential not merely because he is

able to hear, think and meditate in abundance because of being free of all other duties, but is essentially laid down as a 'must' by the Vedas just as other means are laid down for other ends. Śaṅkara defines renunciation of all the means that can fulfil any desire worldly or godly. The occasion chosen to describe this renunciation is important and interesting. In a way the muni Kṛpā or the Yājñavalkya Chapter may be considered to have started from this point onwards.

Yājñavalkya was a performer of his duties and wants abandon it to become a monk renouncing wealth etc. which are means to satisfy desire. He teaches the knowledge to his dearest wife Maitreyī, who being a woman has no right to do any ritual while depreciating wealth. Thus the teacher renounces what he has and teaches to the one who does not and cannot possibly have the means. All actions need wealth. To decry wealth is self-defeating, if Realization needs any action. Moreover the differences of Varna and āśrama are effaced from one's consciousness which they are essential to determine duties of an individual. Without duties being fixed for an individual by his station of life, they can not be performed. And if one goes on asserting one's individuality in a social or psychological context it is impossible to realise the true nature of one's own being. Thus the theory that performance of duties is essential to knowledge is self-contradictory for in performing them one identifies himself with that very body-mind-social complex which he has to transcend. Śaṅkara is never tired of pointing out that monkhood which belongs to a social context is entirely different from the paramahansa type. The former belongs to the domain of actions and many rituals, rites and duties are laid down for it. The paramahansa described here is one who has renounced the desire even to attain the Saguna-Brahman, Brahmaloaka or the state of Īśvara. It is only these that are the subject matter of the Upaniṣads and are beyond all injunctions and prohibitions. These have no external determinants. Though this is the natural outcome of knowledge as in the case of Yājñavalkya, it is also to be practised by the aspirant to attain it. Moreover, any duty performed without complete faith is not efficacious. Once the doubt has arisen about one's being a Brāhmaṇa etc. the duties become fruitless. The questioning mind reaches a stage when one is not sure who one's father is or what one's nation is. The soul through transmigration has given him innumerable parents and nationalities. Which of them is truly his? Once these questions have arisen it is meaningless and fruitless to perform any actions for one's own duty is doubted (संशयः) prior to determining one's own real nature. Hence it is laid down that once the desire to know one's real self has arisen, one must not go on with the mechanical performance of doubtful duties. After the answer is attained it is impossible to perform them for individuality is lost in the universal. If at all he acts, he acts out of absolute freedom (निर्विकल्पकः) like Śiva, and not out of any sense of duty rising out of injunctions and prohibitions, or to fulfil any desire or ends. All his actions are merely sports issuing forth out of fullness of love knowing all to be his own self. Thus Karma-kṛpā and Jñāna-kṛpā are meant for two stages of aspirants rather than fusion of two for the same aspirant at the same stage.

This particular insight of the great master has often been misunderstood and criticised by the followers of action oriented life and often to satisfy them watered down by many of his followers. The stage has reached when even paramahansas who had clung to the essence of the master's teaching faithfully have started compromising. Action orientation in the field of social service, whether medicine or education, is becoming the in-thing. But the poison of action, once injected will lead the aspirant astray though the wise will laugh it off. The older generations compromised with the rituals of worship etc., and the modern one is compromising with social activities. Both are against the essential teachings of the Upaniṣads and Śaṅkara, Sureśvara, Padmapāda, Vidyāraṇya and a host of traditionalists. It is against all logic and

psychological analysis. We have nothing against either the older type of action-orientation, a life of worship etc., to be indulged by the monks other than Paramahansas, who desire some other end than the Real, nor do we have any thing against social service indulged by others. Both are a great help to the purification of mind, which may some day lead to the enquiry of Brahman. But we definitely want to warn those enquirers who are desirous of nothing but the Real, that no action can ever lead to it and can only take one away by asserting a particular station or duty. Renunciation of all actions including the means to actions like sacred thread, tuft etc. for the worship action and scholarly degrees and worldly knowledge etc. for social action must be renounced completely to attain the Real. We are also conscious that in the name of Paramahansa, many lazy people full of desires and aspirations try to avoid their duties and transgress injunctions and prohibitions. But merely because of misuse, truths cannot be denied. Just because medicine is misused, one cannot condemn it. Basically since a paramahansa demands and expects nothing from society it has nothing to fear from him. Anyone who expects anything from anyone is not the seeker of truth. Society is at perfect liberty to lay down all the restrictions it wants to avoid the misuse of this order, a Paramahansa has nothing to fear. Thus even socially he poses no problems. Ramakrishna, Ramana are the shining examples of such Paramahansas in modern times.

The Ātmapurāṇa tells us about the earlier life of Yājñavalkya. He was extremely intelligent and compassionate as a student. Once his compassion was misunderstood as arrogance by his teacher. Having been asked to renounce all that he had learnt by the teacher, Yājñavalkya decided not to learn from any human teacher and thus having performed austerity asked Āditya to bestow Vedic knowledge to him. Being pure of heart and having a realised being as his teacher, at the end of his education he wanted to become a monk and spend the rest of his life in deep meditation. His famous work on yoga is a proof of his deep knowledge of the Science of meditation. But Āditya asked him to propagate the ritualistic teachings of the Veda first by leading a house-holder's life. This was the fee demanded. Yājñavalkya had no option but to comply with his teacher's wishes. He married twice and opened up a university to impart his ritualistic knowledge in which he taught the different Vedas. It is clear that he became a famous and renowned teacher much sought after by such kings as Janaka. As he grew old, suddenly the earlier desire for meditation again arose. He suddenly realised that indulging in action, he had slowly slipped into worldly life of comfort and ease. He became agitated remembering the final end of his life and decided to renounce then and there. The present section recalls that event.

The great sage called his favourite wife Maitreyi and disclosed his intention to renounce. As Giri points out, for a house holder the wife's permission is a pre-requisite for entering the life of a monk. He wanted to divide the immense wealth and property he had gained during his life between the two wives. But Maitreyi was a woman of different metal. She wanted to attain the knowledge of Brahman, having been the wife of such a realised soul, rather than the wealth which was ephemeral. 'Katyayani can have all the wealth that belonged to you if she so wishes', so she asked him to initiate her into the wisdom that would lead to liberation.

Yājñavalkya was immensely pleased and told her that though she was always his most beloved wife, yet she was becoming even more beloved than before. He asked her to sit close to him and attentively learn the teaching that leads to the final attitude. Thus we have a teaching given by a loving sage to his beloved wife. The intimate relationship assures us that the teaching will be simple and direct. And we have a refreshing fulfilment of

our expectations. Since Maitreyi is bereft of any Vedic learning, the teaching is not loaded with Vedic terminology culled from ritualistic portion as it is usually found elsewhere.

Yājñavalkya first gives an analysis of one's love towards all the relationships whether of other human beings or things. Śaṅkara points out the purpose of it. The purpose is to develop dispassion that leads to renunciation. The great master that Yājñavalkya is, strikes at the root of their own relationship first by proclaiming that none loves a husband for the husband's sake, but for the sake of one's own self. It is important to note that Śaṅkara specifically uses the term Sannyāsa (निरुपमुलावति उत्तयासाय (१.५.५)) to indicate what later came to be known as Sureśvara's view that even women and Sūdras are entitled for the sannyāsa which is an accessory to liberation, even if they be not entitled for the formal sannyāsa. The purpose is to indicate that the self is the most beloved, hence must be realised in its true nature. The means of realisation is to hear about it from a realised soul through scriptures, analyse it rationally and then remain firm in it mentally. Gṛhi makes it clear that hearing is the main instrument, for it is the direct means of knowledge. Rational analysis and firmness are accessories for they remove obstacles of doubt and forgetfulness. On repeatedly practising all the three simultaneously or consecutively one attains the vision here and now. Sufficient practice is that much practice which gives the vision. Mere hearing cannot bring about the result of liberation for it can not destroy the obstacles. Śaṅkara points out that the varṇas Brāhmaṇa, Kṣatriya etc. and āśramas like Brahmacharya, Sannyāsa etc. that impose duties on the self through the ignorance and the sense of actions means of action, fruit of action are all annihilated totally like the snake in the rope on realisation. This is direct experience. Hence Vedānta results not in another worldly experience but in a very much this worldly experience. It is here that science, philosophy and religion merge into one. It is interesting to note that the reading of Śaṅkara's text seems to be identical with the one in the fourth chapter in the present text. Vidyāranya's text is the present text. The meaning of course is the same. Yājñavalkya declares unequivocally that the realisation of self leads to omniscience. Thus though creation is not mentioned in this section one must conclude that self is the only cause both material and efficient, for otherwise knowledge of one thing cannot lead to the knowledge of another. The Upaniṣad declares that if anyone sees anything as separate from the self, he is condemned or rejected by it. After illustrating the truth through different musical instruments, Yājñavalkya goes on to demonstrate that the Vedas are the natural out pouring of self. The illustrations suggest that Yājñavalkya was a musicologist, an idea we find even in his Smṛiti where a musician is declared as one destined to go to the highest abode of Brahman. Music as the important element in spiritual concentration is a major contribution of Vedic Dharma and is followed even today in practice by all branches of Saṁtana Dharma.

Though the Upaniṣad uses terms like Purāṇa, Itihāsa, Sūtra, Vyākhyāna etc., Śaṅkara makes it clear that they do not mean famous works of the great authors, for it will contradict the authority of the great ones and their labours. It is well known that Vyāsa wrote the mythological works called Purāṇa and Mahābhārata. They were not handed down to him by God, nor were they natural like breathing out. Vālmiki wrote Itihāsa i. e. the historical work of Rāmāyaṇa and Yoga Vāsiṣṭha. Bādarāyaṇa, Jaimini, Kaṇāda, Gautama, Āpastamba etc. wrote Sūtras. Hence the reference here is to mythic, historic, aphorismatic and such other portions of the Vedas themselves. Śaṅkara takes the occasion to declare that the Veda alone is the final authority on Brahman and Dharma, being manifested without the intermediateness of intellect. That which is mediated by intellect can be contradicted by it, but not that which is

immediate Vedic knowledge about Brahman and Dharma which are immediate like colour-knowledge is immediate to the eye without intellectual intervention. No other book even claims to be so, for they take pride in the particular teacher who revealed them. Thus the works of all other religions are Smṛtis and not Śruti. Brahmasūtra calls Kapila's view as a Smṛti and Manusmṛti as contradicting this Smṛti, leading to the final court of appeal that is Śruti. On this basis a harmony of all religions can easily be established.

Yajñavalkya points out that in knowledge all is submerged and after death no special knowledge remains. Śaṅkara is quick to point out that on the dawning of knowledge even while in body the specific identifications of caste, relationships etc. become defunct, then what to speak of their absence after death. Gīri points out that even in deep sleep such unidentification is observed. It is for this disassociation to be completely established that Yajñavalkya is yearning for saṁnyāsa. Maitreyi becomes confused on hearing two contradictory statements that one is full of knowledge and bereft of specific knowledge in the state of selfhood. It is a natural confusion, for all our life we have confused knowledge into specific knowledge which is true of all objective and subjective knowledge. But an analysis will show that bereft of subject and object the pure knowledge is bound to be non-specific. Specific knowledge is always a divisive knowledge for it is knowledge associated with something else. In the state of realisation only knowledge remains and nothing else. Thus knowledge never becomes known, just as sugar is never sweetened. It is just knowledge or sweet.

To complete the story we must quote the future passage (p. 283) which says that Yajñavalkya after mentioning that this is the complete teaching of immortal self became a monk. Śaṅkara points out that this is all that Yajñavalkya had to teach his most beloved wife to attain immortality. The whole story is so touching and beautiful that one wonders the greatness of that realisation which makes one renounce the most beloved relationship for its full attainment without disturbing the love in both of them. One has to transcend body consciousness completely to attain to this love and this realisation. The Purāṇas mention that Maitreyi also became of renunciate after hearing the teaching, without of course the external symbols, which are useless to one interested in Realisation.

MADHU BRĀHMAṆA

The next section is to contradict any other causality to the universe. The argument is that whatever is helpful to each other has one cause. Everything in the universe is helpful to each other, hence it must be rooted in one cause. The word 'Honey' is chosen for it is produced by many bees. Similarly earth is the result of actions done by all beings who experience it. Similarly all beings are produced by the earth. Thus they help each other. This shows the eternality, for both are cause and effect. The actions of souls result in the objective reality and objects give the ground for further action. This principle of cooperation is the teaching of the Upaniṣad. It gives us a philosophy of life more comprehensive than Marxism or even humanism. It is not a philosophy of confrontation or class-war. It is a philosophy of harmony, tolerance and mass-cooperation. India withstood the onslaught of mighty Islam because of this philosophy of life and could create the harmonious note in Kabir, Dadu, Nanaka in the midst of the onslaught without any malice towards the evil doers, even while fighting valiantly as represented by Vijayanagar, Chittaura, Marathas etc. History of India has not been written by the Indian standards. A battle according to Hindu concept is not to be fought merely in the battle ground as commonly understood, though undoubtedly that is a very important aspect of life. It is to be fought in the heart of man and social and economic norms equally. In a

sense cultural conquest (*विजय*) is the goal and not merely national conquest. Anyone can see that on this score mighty Islam had to yield to the Hindu views. much more than Hindu to the Islamic view. There may have been loss of territories and numbers by conversion, but the Hindu that survived after the one thousand years of continuous struggle was more or less unchanged. It could produce a Dayananda, a Ramamohan, Ramakrishna, A Vivekananda all equally deep rooted in the ancient tradition. But did Islam survive the battle ? Was it unchanged ? Could it produce such geni, out of the territories and numbers that it acquired ? The answer is obvious. Hence Muslim period of history must be renamed as the period of Victorious Hindu Survival. Hindu could do it because he has the Madhu Vidya.

The word 'Honey' is important in another way, It brings to the mind the sweetness of love. Universe is outpouring of love of Śiva. Hence it is full of sweetness. Bitter taste or misery is not because honey is not sweet, but because we are suffering from jaundice (*पित्त*). Once this disease of ignorance and desire is got rid of, the universe tastes like the sweet love that it really is. Buddhism and Jainism regard the universe as miserable in its essence. Materialists regard it as loveless in its essence. It is only the Hindu who regards it as the outpouring of sweet love and hence neither miserable nor loveless in its essence. We are here to taste this loving sweetness as Jivanmuktas, and not suffer a miserable life. Thus the two aspects of life bring a wholesome view which is yet unsurpassed in any other social philosophy. The underlying unity is the Brahman and its knowledge is the means to immortality by which one becomes all viz. one with the universe. Thus the state of Jivanmukta is not neglectful of others but pouring out loving sweetness to every one. Since he sees the Paramātmā everywhere, this loving may be called Bhakti and since it brings about the welfare of all it can be called Lokaanugraha, but in essence it is just natural (*स्वभाव*) to him and brings about no sense of doership.

One important statement by Śāṅkara is noteworthy where he mentions man as belonging to one jati, and further notes that only by being associated with a particular body-sense-mind complex belonging to one jati brings about utility to others. Thus Śāṅkara regards all mankind as one and only in that sense can it function being useful to other species. Probing the matter still further he says that man is again external and internal. Thus many be externally men yet internally may be far from being so. These observations of the great master have many ramifications which can form the subject matter of great search. Here we have merely indicated the direction towards which Sarvajña Śāṅkara wants to lead those who are desirous of attaining the madhu vidyā. The Upaniṣad itself asserts these aspects by proclaiming that just as the spokes of a wheel are entered in an axle so are all the beings, gods, heavens, vitals centred in the self. Śāṅkara points out that self here means a realised soul, who is unidentified with the supreme self. To make his view clearer he quotes the saying of Vamadeva that he is Manu and also Sūrya. Thus a wise man sees all rooted in his ownself, and nothing different from his own self. Appaya in his Siddhantaśāstra Sngraha develops this idea into Śiva-Bhava of the Mukta. From the standpoint of adjuncts he is the all-adjuncted one and yet from the real standpoint he is bereft of all adjuncts. Here we find the Brahma-Sūtra view (4.4.3-5-7) of Bādarāyaṇa clearly enunciated and we also learn that Andulomī and Jaimini present a partial view. Some people regard Bādarāyaṇa's statement as a Praudhivāda. But a close analysis of Madhu Vidya and Śāṅkara's annotations make it clear that those who cannot comprehend this reality and see only logical inconsistency in this position depending on their own intellect as guide, get immersed into the ocean of misconceptions. Seeing logical contradictions everywhere they never cross the ocean of ignorance. And so only the ones who follow the path shown by traditional wisdom are capable of crossing.

Having explained the knowledge and its means the Upaniṣad goes on to tell a story to illustrate how important this knowledge is. Even the gods Aśvinis had to study it under great duress from Daddhyañ Ātharvaṇa. This is indicated in the Pravargya section of the Statapatha-Brāhmaṇa but the Madhu Vidya is taught not there, but here to indicate its importance. The vidya was restricted by Indra instructing Daddhyañ Ātharvaṇa not to teach it to anyone, or else he would be beheaded. Though Daddhyañ Ātharvaṇa had promised to teach the Aśvinis before this order, he indicated his inability to do so after it now. The Aśvinis found a way out. They beheaded him first and transplanted a horse's head and when that was beheaded, re-transplanted the original head so that Daddhyañ Ātharvaṇa could complete the teaching of the rest of Madhu Vidya. Such thus is the importance of mutual helpfulness taught here. The section ends with the repetitions of the name of the traditional teachers in their order of succession.

THE THIRD CHAPTER OR YAJNAVALKYA CHAPTER

The first portion of the Upaniṣad, viz. Madhukāṇḍa is mainly the Śravaṇa technique in as much as the knowledge is handed down in a raw fashion. The present chapter is mainly rational demonstration of the very same truth. Though at first glance it appears repetition of the same teachings, actually it is not so, the mode of presentation being different. As the Great Master points out that when traditional teaching and rational demonstration is simultaneous the knowledge becomes crystal clear in the mind of the seeker. The story of Janaka's gift of cows indicates charity as means to knowledge. Even in logical text the company of knowers and arguing with them about the truth is regarded as a means of learning. Lord Śaṅkara makes one important observation that even where scriptures have a different purpose to teach than what the story conveys the story may still be used to demonstrate another purpose. Thus illustrations, like Sūtras, may have various implicial senses, naturally not contradictory to each other. Thus in an obvious sense Janaka wanted to determine who was the wisest person. But in an associated sense it can be indicated that charity, association with the wise and logical discussions are important means of knowledge. Also it is in praise of the knowledge that even by giving expensive gifts one should try to gain wisdom.

Janaka announced that the wisest would be given as gift one thousand cows adorned with golden ornaments. This was at the end of a sacrifice in which all the Brāhmaṇas of Kuru and Pañchāla had assembled. None dared to claim the gift, but Yājñavalkya asked his student to take the cows away. Naturally all the rest were enraged and questioned his propriety to take the gift. The chief priest Ashval asked whether Yājñavalkya considered himself the wisest. Yājñavalkya answered, 'I bow to the wisest. I need cows, that is all'. Thus Yājñavalkya demonstrated his fearlessness and humility—the two invariable qualities of a wise one.

The argument ensued in which many topics were discussed. Many of them dealt with rituals and many others with theosophy. We need not enter into the former for most of the rituals are not prevalent today. But the main purpose of the Upaniṣad will be served by the later discussions.

Time is divided into two ways to understand the transcendence of death, which is basically a point of time. Day and Night is one division and tithi is the other one. The first is determined by the sun and the second is determined by the Moon. Since the Sun has no day or

night divisions in itself its meditation leads to immortality. The tithi is caused by wind which causes the moon to move. Hence identified with wind one crosses the tithi also. Śaṅkar appoints out the Madhyandina recession to show how the two texts are complementary. This is the indication which Sureśwara has often utilised to show harmony between the two recessions. The editor has made plain the methodology of the harmony here.

SAMPAT MEDITATION

Meditations based on resemblance are treated next. Agnihotra or some such insignificant rite with inferior results is meditated as Āsvamedha or other rites with superior results, by means of some resemblance, while performing Agnihotra etc. By thus meditating, fruits of a higher rite are attained. Or it may be a meditation on some part of the lesser rite as those very results. These meditations are called Sampat meditations. The bigger rites, inspite of all care, are difficult to finish without some defect. But any one who does his agnihotra regularly can yield the higher results by these meditations. Big sacrifices like Rajasūya, Puruṣamedha, Sarvamedha etc. can not be ordinarily performed by most of the Brāhmaṇas, Kātriyaś or Vaiśyaś. Thus these passages will be of no use to them except for daily recitation. Sampat meditations are useful to them to attain those fruits. Hence these are described.

ORGANS AND OBJECTS

The emancipation from death has been dealt with. Death is, being centred in the attachment to Grhas (organs) and Atigrahas (objects) due to the beginningless Avidyā. Organs and objects are also limited by their relations to the body and the mahābhūtas. Liberation from this relative existence, i. e. the existence in aims to be attained and means to be followed, has to be attained. Since it is man who can be conscious of this existence, the nature of death is being described. Even the Being in the Sun who is described as having attained emancipation is again related to death in a way by asserting that death has many forms. It is clear, that organs and objects are also forms of death and they are not absent in the Sun or in the one identified with it. And this has been clearly asserted by saying that 'heaven is the body of the mind and Sun its luminous organ.' Śaṅkar Bhagavad points out the views of some Vedāntins that all the Vedic rituals lead to liberation and that the fulfilment of desire is also a step towards liberation. In a brilliant discussion he shows the hollowness of this view and points out the contradiction inherent in it, with both the scriptures and rationality. He concludes that the cause of activity and its cessation can never be the same. If it were so the universe would have ceased to exist a long time back since all those who indulge in action would have attained liberation. Thus the two paths are entirely different, and can never be related in a causal way. Such passages in the Bhāṣya give lie to many modern followers of Śaṅkara that Vaidika karma is also a means to liberation eventually. Thus a person given to the path of liberation must keep away from all activity that is different from being directly helpful in śravaṇa and mānaṇa. Only the Paramahansa Sannyāsis hold on strictly to this view. Others either compromise with Smṛta and Paurāṇika worship etc., or devotion, or more recently, socially useful activities. All these are far removed from the path of liberation, and those who follow the great Master must eschew all such short cuts, which are not only no cuts but pathways leading to different goals altogether. Rābhaga's son born in Jaratkaru lineage takes up this question in detail. The organ of speech is grāha. Śaṅkara makes it clear that being confined to one particular body conveys things that are untrue, pernicious, rude, offensive etc, being attached to one's likes and dislikes. Thus it controls or captivates people, making it a Grāha. It is controlled by the Atigraha for people are impelled by it and then get into troubles. All other organs and objects are described in the same way. Yājñavalkya in a masterly

way demonstrated that death having destroyed all is destroyed by Śiva who has no destroyer, as He is the last to have survived. It is clearly pointed out that a person who has realised does not go with his organs, impressions etc. but is merged into the Divine the moment the body dies. The organs etc. are merged into him. This is one of the few places in the Upanisads where these two things are made clear. The body has two aspects. One that is observed by all, and hence is the creation of actions of all those who see it. But another aspect is seen by only the soul that resides in it. It is he who sees it as having organs etc. The organs (अङ्ग) eye, ear etc. are only associated with him and not others. And it is these subtle bodies that are created by God at the beginning of creation out of non-pentad material substances. Ignorance consists in identifying them with one's own real self. Due to this identification the world outside is observed. And it is this that causes action etc. They are dissolved when ignorance and its impressions are destroyed at the moment of the death of the body. For the ignorant the subtle body goes to attain another gross body. Since the emancipated no more has a subtle body, he does not go anywhere, really does not die and remains lying there as far as the body observed by others is concerned. Biologically we may say that the élan vital has merged into its sources the life itself.

Ācharya Śaṅkara takes Bhartṛprapañcha to task in building up a mid-station of Apavarga before liberation where meditation is to be practised. But without organs etc. how can one practice hearing etc. of the scriptures? The only recourse open will be identification with the Hiraṇyagarbha. If this is the aim one will not become a Paramahansa to get salvation, for one can not attain two different results, salvation and Hiraṇyagarbha by taking recourse to means for one of them.

Ārtaśha next questions Yājñavalkya what happens to the organs when man dies and then the presiding deities cease to function, thus the organs become like a laid axe without the agent. Also is asked, what happens to the soul of the ignorant one. The purpose is to know the means by which the dead man takes another body and thus continues his bondage. Yājñavalkya explained that action, nature, chance, time, destiny, consciousness, void, etc. are said to be the means. But none of these can be proved as the means merely argumentatively, for each has something to contribute. Thus Yājñavalkya took him by the hand to a corner and discussed each one and finally declared action to be the main cause. That is exactly why a good or bad man is so called because of his actions. Ārtaśha was satisfied. In this question bondage and liberation are thus dealt with exhaustively.

BHUIYU BRĀHMAṆA

Śrī Śaṅkara in the introduction to this section deals exhaustively whether the actions without desire and associated with meditation can give liberation, since the previous section emphasised the action, and came to the conclusion that it is impossible to attain liberation even through such desireless actions. For action produces results, and that which is produced can never be eternal. Action can not remove ignorance as knowledge does, and an eternal result can be said to follow only from destruction of ignorance. Furthermore since dispelling of ignorance by knowledge is proved by experience and scriptures, it is unreasonable to assume any action as having an unseen power, unobservable anywhere else or in any other context. Duties also being actions can not be such a cause. Śaṅkara clearly enunciates that any peculiar result can only be accepted when definite knowledge about it is present and not merely on supposition. This is an important statement because most of the superstitions are based on indefinite knowledge and suppositions. Paurāṇikas hold that anything is proved unless otherwise disproved. This is to take Śabda-Prāmānya

in a wrong way. Any statement is true if it comes from a person who knows about it and he must also be able to supply a proof for it viz, the source of his knowledge. In the case of the Veda it must be interpreted rationally to give true knowledge and not merely given an interpretation that contradicts other sources of knowledge. Based on harmony with other means of knowledge only the Vedic words convey the true meaning. Thus Śaṅkara is clear that only after proper search we should accept a theory. This is accepted by Kumārila Bhaṭṭa and the editor has quoted his view on the topic. Just as the sun does not cease to shine just because one can argue against it, so the Vedic knowledge does not cease to exist just because the meaning is changed due to human ingenuity. Thus this section is to lay down that the actions can lead only to relative results.

Bhujyu asked about the ultimate results of action by telling a story of his life showing that he received the knowledge from non-human source. But Yājñavalkya gave the answer that where the sacrificers of the horses go, there the descendents of Parikṣita go, and that is the cosmic vital air. It is this vital force that has taken all the living forms. In the Śatapatha Brahmana Bhimsena, Ugrasena and Śrutasena are mentioned as Parikṣitas. Or 'Parikṣita' may mean the *Āśwamedha yajña* itself. Parikṣita can mean the performer.

USASTA BRĀHMAṆA

In this portion the Self as a distinct reality is explained. Once the Self is realised as unconditioned, one attains the state of freedom. Uṣasta asked about that Brahman which is identical with the self and is immediately, directly present within all. Yājñavalkya told clearly that it is 'you', the self, who is in all and who is the cause of all vital movement causing the organs to function. Śaṅkara points out that the body is like a wooden puppet (or a robot in modern terminology). It needs an intelligent principle to operate it, and the self is that principle. Thus the self, the intelligent principle, is distinct from the body and organs, and though existing in them transcends them and utilises them towards a goal. This is really the reason why worshippers of God or a sacrificer (देवर्षि) is distinct from the worshipper of the Supreme self (आत्मवर्षि). Mann clearly mentions that the worshipper of the Supreme Self is the one who sees Him as equally present everywhere and always. This equanimity is his real worship. The one who has performed in this or previous lives his duties, alone is fit to attain that state. The idea is that if one is devoted to this worship, it is clear that he has finished all his duties. Only a Paramahansa can worship thus, whether he has the external insignia for it or not.

The editor correctly points out that Kahola's and Uṣasta's questions refer to the same subject. Kahola's question is about the Supreme, whereas Uṣasta's question is about the means to attain it. Once the individual self is understood as different from the adjuncts of body, vitality, senses, mind, ego etc. one realises it as being beyond the afflictions of hunger and thirst. He further points out that though Rāmānuja interprets Ātmā here as Viṣṇu, it is too far fetched, since the "directly experience" is interpreted as "all pervasive", and "life" as "inhalation and exhalation." Thus the indirect meaning is given to well understood words without giving any reason. Madhwa further imagines that since the Lord eats or sees everything directly hence he is called (अद्वैत). To interpret words in this way is the precursor of later Dayanandas who try to interpret all the texts by such imaginary derivations. It is such fantastic derivations that prompted Vivekananda to remark that the commentators thought the Vedic text were like India-rubber that could be extended to give any meaning.

Śaṅkara clearly distinguishes between the apparent sight (experience) and the real sight (experience). The mind with the sense is the cause of apparent experience. Since it is

absent in the beginning, appears at the moment of contact, and again is absent afterwards, it can be clearly perceived. It is but natural that a thing stands out in the background of its opposite viz. its absence. A dark spot on a white sheet is evident, but a white spot on the same sheet is unmanifest unless seen deliberately and with concentration. Similarly one experience on the canvas of its non-experience is evident. But the real experience is never absent. It is the very nature of the Seer. It neither appears nor disappears. Hence only by deep contemplation can it be perceived or felt. Its manifestation is really its association with an apparent experience. Just as light manifests when it comes in contact with an unlighted object, the experience manifests when associated with an inert object. The commentary points out the pitfalls of certain philosophers who try to interpret this passage differently and realising the impossible task that they want to accomplish, go to the extent of denying the passage itself. They blame the reciters of Vedas as having handed down the wrong formula. But Śaṅkara, as a modern critical editor, sticks to the reading as handed down, since all the reciters in various recensions have an unaltered reading, and puts the blame on the intellectual calibre of the philosophers. Though as a liberal he does not criticise the mala fide intention of the philosophers, an unbiased view is bound to blame them for the same. The necessity is to interpret the passage as rationally as possible and that is what the Great Master accomplishes.

KAHOLA BRĀHMAṆA

Having described the bondage in the form of Graha and Atigraha, the bound and the bondage were explained in answer to the question of Uvaṣṭi. Kahola's question is for enlightening about the means of liberation which consists of the wisdom and renunciation. Kahola belonged to a branch of the Ṛgveda connected with Kuṣītaka. He goes about the problem directly by asking about that which is immediate and direct as presence felt within all beings. Yājñavalkya points out the presence as being beyond the psychological and physical coordinates and its knowledge thus is the basis of total renunciation, or Sannyāsa. Sannyāsa thus is fundamental to the wisdom of the Non-dual Brahman. It is often argued by the modern thinkers that it was Śaṅkara who eulogised and magnified the concept of Sannyāsa. The Vedic lore, they feel, is either antagonistic to it or at best condescending. Actually many ancient writers were also confused on this issue. Karmakāṇḍa and Upasanakāṇḍa of the Veda is quite extensive and covers the complete life. Sannyāsa has nothing much to be talked about except that all that has been ordained and prohibited relates to the field of desire, and once the wisdom has uprooted the desire, the whole of Karmakāṇḍa and Upasanakāṇḍa referring to the full span of life becomes meaningless. Sannyāsa of the Vedic lore is not to bind the wise one to a new code of conduct, but to free him from all the codes. This is the Paramahansa Sannyāsa.

The passage here refers to the brāhmaṇa as the one who renounces. The question arises what is its meaning. The master points out that those who have realised themselves as the ever-free ever-contented are the brahmaṇas, and only they are entitled for total renunciation. The passage may be construed as referring to those brāhmaṇas who have realised the ever-free nature of their own self, but such construction puts double restriction unnecessary. The Vārtika thus points out that in the renunciation born out of wisdom all are entitled, the restrictions being applied only to the renunciation of those who have yet to attain wisdom. In the Mahābhārata Vidura, born a Śūdra, is referred to as a Sannyāsi, and Āchārya Nilakaṇṭha has explained it in this way in his comments. Such a renunciation has no definite external form, and is the Vyūthāna viz. rising up in the opposite direction. Rising in the external world which includes Svarga, (heaven) and Vaikunṭha (supreme abode of God) is called Uthāna. Not moving towards these but going within the soul is Vyūthāna. And this can not

be restricted. Śaṅkara raises an important point whether it is possible to rise above the desire for divine goal (देवि त्वि) for it is for the divine goal that one renounces. He states firmly that even this is to be given up as it falls within the scope of desire, being a goal that is desired. Furthermore the Śruti has definitely described it as a desire. The Brahman is not a goal and hence not an object of desire, since it is already our own self. And it is Brahman knowledge that leads to renunciation of a Paramahansa. Yajñavalkya identifies all desires as one, since all are aimed at attaining a fruit. And since the wise renounces desire, he is entitled neither for any activity nor the means to such activity. Śaṅkara goes on to a detailed discussion about such a renunciate. He clearly states that those who came to know about Brahman renounced ritualistic actions and their means like the sacred symbols, entered the order of Paramahansas and lived by begging, not even keeping the symbol of a monk to keep themselves unknown. The great master is clear that these symbols are meant merely as a means of livelihood, and are bereft of any spiritual values. Thus they only superimpose a sense of superiority on the individual. The ritualist puts up a stiff fight to prove that complete renunciation is not involved in Paramahansas, and even they must stick to certain ordinations and prohibitions. But equally positively the commentary goes on to prove that a Paramahansa is beyond all rules except dedication to Ātma in the form of one pointed exertion to hear, contemplate and think about it. The sannyasa having external insignia and bound by rules and regulations is according to Śaṅkara part of the social system of Varṇa-Āśrama and can lead at most to the Saguna Brahman. But he is not ready to compromise his stand about the Paramahansa of the Vedic type which involves complete renunciation of all rules and symbols. Begging is also not ordained for him, but merely an obvious statement of the fact that one who has no other means of livelihood can do nothing else but beg. It has been mentioned to reject any other means of subsistence. Without getting rid of desires it is impossible to have a vision of the Supreme Being. Thus strength in this context means strength to obliterate all objects by the knowledge of the Ātma. It is this enlightenment which makes him a true Brahman. His conduct can no more be judged by common ethics, though from a higher ethical view point all his conduct emanates from the Supreme consciousness. He is just the facile instrument of Śiva. Kahola the son of Kuṣitaka was satisfied by this answer.

GĀRGĪ VĀCHAKNAVI BRĀHMAṆA

The Vedic literature refers to a number of Ṛṣikṣ who were conversant with and enunciators of both, the ritualistic portions of the Vedas and the Upaniṣads. Gārgī was not only one of them but was almost the highest representative of Brahmadēvī's. Since she is remembered in the list of those who are offered water (tarpaṇa) by Ṛg Vedins, it is presumed that she was a Ṛgvedin. She is mentioned in Āśvalāyana Gṛhya Śūtra 3.4.4, Śaṅkhāyana Gṛhya Śūtra 4.10, Atharva-Parīkṣa 43.4.23 etc. She was a paramahansa and a Brahmanīkṣa. The Ātma Purāṇa gives many details of her life. But undoubtedly the Yajñavalkya episode is the water mark.

Śaṅkara points out that the indwelling spirit is the subject of discussions. It is aimed at clarifying its details. Gārgī wants to point out that which pervades the universe as woof and warp. To do so she starts by asking 'Just as water pervades internally and externally the earth, what is it that pervades the water?' If water had not pervaded the earth, it would have scattered like dust. The effect is always limited and gross. The cause is relatively unlimited and subtle. Eventually it is the self that pervades all. Thus the all-pervasiveness of the self is made clear here by stages. Water, air, space, different divine beings, their king Indra, Virāt, Brahman are successively stated to be the cause of the former. When Gārgī

questions the limitations of Brahman, Yājñavalkya prohibits her for the question is improper. Inference should be applied where the knowledge is inferential. As Śaṅkara points out an inferential knowledge can be contradicted by a more logical inference. But no inference, howsoever logical can contradict a sensuous perception. Similarly the knowledge gained by the mystic experience or scriptures can not be contradicted by inference. The nature of the Divine Being is to be known from the scriptures or a preceptor, not by inference. To do so involves a basic contradiction. If a person who knows these rules and still disregards them should be punished Yājñavalkya warns Gargī about it. Being aware of this, she kept quiet. Perhaps she just wanted to test whether Yājñavalkya fell into the fallacy himself and tried to prove the mystery of the Divine Being through logical inference, which could have meant Gargī putting Yājñavalkya in the cocks. But Yājñavalkya knew well enough not to fall into the trap. This has a message for modern Sanātānists, many of whom try to prove the scriptural revelation about the Divine Beings and mystery of Divinity through logical inference. Even though they are trying to support the scriptures to start with, they are bound to end up in twisting the scriptures to suit the logical conclusions. This will eventually lead to total disregard of the scriptures and mystic knowledge, ending up in Sanātana Dharma becoming a football being kicked upon by logical players. Sensuous perceptions also give no knowledge of the Divine Being. Hence scriptures are our only guide.

A topical scientific question is discussed by the commentator. Normally water is said to be produced from fire, but here wind is supposed to be pervading the water thus suggesting it to be the cause. He points out a great scientific truth. Fire does not exist independent of solid, liquid or gaseous particles. Thus he clearly points out that fire being a form of energy can only manifest in a material medium. We know now that energy is also a form of matter. Thus the Vedic view is supported by modern physics. Until the nuclear explosion many people criticised the view of fire as matter. They thought that we, like the Greeks and the Egyptians, also thought of fire as a particle. But the statement of the great Āchārya is clear here. We know it is incapable of manifesting without a material medium, though it itself is also material.

UDDĀLAKA BRĀHMAṆA

This section discusses the innermost divinity, the 'Antaryami' or 'Sūtrātma'. The question is raised by Uddālaka Āruṇī who is famous as the teacher of the great teaching 'Thou art that'. As Śaṅkara points out since this knowledge is to be attained by approaching a teacher, Uddālaka Āruṇī starts with a story to indicate that he has attained the knowledge through proper means and not merely by logical inference.

Once during itinerary Uddālaka Āruṇī was living in the Madra-country. He was staying with Patañchala of Kapi lineage, who was a great master of sacrificial learning. Uddālaka was studying the texts relating to these sacrifices. Patañchala's wife was haunted by a celestial being whose name was Kabandha and he was the son of Ātharvaṇa. Once this being asked them whether they knew the Supreme Ruler who controlled all beings from within like puppets. None of them know it, hence they asked him to teach it to them. He taught it and also told them to meditate on the Supreme Ruler as their internal ruler which would lead to omniscience. Uddālaka challenged Yājñavalkya to describe that Supreme being. Yājñavalkya rose to the occasion and described it in detail. This section is often referred to as the section of the Internal Ruler (Antaryāmi Brāhmaṇa) and the Vaisnava tradition regards it as the highest teaching. The Gīta in the eighteenth chapter refers to it in the two verses where it is said that Īśvara controls all beings. But the special teaching in this section ends with the state-

ment that 'He is the unseen seer, unheard listener, unthought thinker. He alone is the seer, listener, thinker etc. He is the eternal being. All that is different from Him is mortal.' Uddalaka realised the greatness of Yājñavalkya who came out to be adept even in this mystic knowledge.

This particular meditation is the highest devotion or Bhakti or Śaraṇa. 'The universal controller of all is my inner controller' is the knowledge that gives both, the absolute self-confidence and the sense of dedication. In later Hinduism, specially in Śrīkaṭha's Śaiva Viśeṣadvaita and Vira-Śaiva sects, this concept occupies the central theme of sadhana. Rāmānjan's Viśiṣṭadvaita and Rāmananda's Ānandādvaita also emphasise this meditation. Thus we find that it is a practical vidyā Śaṅkara being conscious of the attributeless Śiva as the topic of this chapter does not go deep in analysing this meditation, but Paramaśivendra has dealt with it in detail.

THE ATTRIBUTELESS BRĀHMAṆA

Though Gārgi had retired due to a technical fault she committed in questioning logically that which pertains to the realm of the scripture or mystic experience only, she was not quite convinced of Yājñavalkya's superiority. She begged of the Brahmanas to be allowed to question a second time. They allowed her to do so for she was sure that if Yājñavalkya could answer her two formidable questions, he was bound to excel all in expounding the knowledge of the Absolute. Gārgi makes out the questions as dramatical as possible.

Her first question relates to the spatially and temporally all-pervasive being. She wants to know who is it that is beyond space and yet pervades all that is in space, and who remains throughout time. The idea is to know the Being that pervades and is the basis of the Sutrātma and still is beyond it as the commentary points out. The whole dualistic universe that is manifest merges into this Being like the earth into water.

The Unmanifest, Māya or the Divine power is that which is the basis of the Sutrātma according to Yājñavalkya. All that manifests is the expression of the Power of the Divine Being Śiva. Śaṅkara makes it clear by stating that this exists in all times and during origination, continuation, and dissolution, Gārgi was satisfied with the answer and went on to ask the next query.

Her next question is about that which pervades the unmanifest like warp and woof. As Śaṅkara remarks, this is a difficult question to answer. The Unmanifest itself is difficult to explain for it is beyond the concept of space and time. But at least it is the cause. Now the question is about that which surpasses the concept of causation. If the answer be that it is inexplicable, Gārgi can charge him with ignorance (अविदित). On the other hand if he explains the inexplicable he can be charged with mis-apprehension (दोषित). Hence Gārgi considers this question unanswerable.

Avoiding both the pitfalls Yājñavalkya answers in the words of the wise. Since he is not explaining it, he cannot be charged with mis-apprehension and since he is quoting the wise he cannot be charged with ignorance. Paramātma, the imperishable (अमर) is what pervades even the unmanifest. Śakti is contained in Śiva. This supremely Real is neither gross, nor subtle, is beyond all measurements, matter, quality, senses, mind or sense of inside and outside. It is that which is beyond all attributes. Śaṅkara points out that the very effort of denying so many adjectives implies the existence of Reality. Insults of it Yājñavalkya gives proof of its existence to make it explicit even to the dull-witted. Gārgi points out that all that exists is experienced with attributes. Hence it is natural to presume that the attributeless does

not exist. Most of the later thinkers including Vaisnavas have given this very argument. Yājñavalkya foresaw it and hence went out of his way to rationally demonstrate the existence of the attributeless Reality. In a beautiful summing up Giri points out that world-causation is the indicator of the Supreme in the second sūtra, of Śāṅkara-mīmāṃsā and that Bādarāyaṇa got his cue from this passage of Yājñavalkya. Giri also gives a number of technical logical syllogisms to prove it.

Basically orderliness of the universe is considered here as the indicator of the inference of the Supreme. The guidance of a conscious transcendent is necessary to maintain regularity in the universe. The Supreme is supremely independent, but everything else depends upon Him. Since his creation is so great and those controlling it so wise and powerful, he is much more so than them. Thus he is wisdom and power itself, whose association makes them wise and powerful.

The Āchārya points out that a thing having parts is bound to be tending towards disintegration by disassociation of the parts. Since things are not disintegrating, we have to presume a principle which is immutable, who not only keeps things integrated but keeps them separate and within their limit. Nothing and none can transgress His rule. His rule extends even to seconds, minutes etc. i.e., time. Similarly moral conduct or charity does not yield to any results in this world still people practise it even by suffering. Such moral persons are praised even by those who are well versed in the field of scriptures, inference, science etc. Such praise implies the fructification of morality in a future existence. The Supreme Being alone can guarantee such fructification. These arguments, specially of the integrating principle are important for generally to ordain dispassion the momentariness of objects is emphasised by Śāṅkara leading at times for an undiscerning eye to see an identity of approach between Vedānta and Buddhism. But in Vedānta the concept of the Supreme Reality as a positive principle is super-most.

There is close inter relation in the way we prove God and the way we conceive Him. The kind of evidence to which we appeal for our conviction of the existence of the Supreme Reality reflects our conception of it, what we mean by it. Śāṅkara observes that the Supreme Reality is beyond reason, but is not un-reasonable. Proofs do not produce religious faith, but they clarify and interpret the already existing faith. Faith in the divine seeks to understand itself through logic. Argument from design, teleology, to use a technical word, is advocacy of a purposive world-outlook. Being a person is being a physical frame, but it does not explain the principle of free choice felt by all of us. This intelligent directive purpose perceived in ourselves makes us feel its presence in the whole of nature. The order and harmony of creation can make sense only if a directive intelligence is at the centre of it all. Thus the commentator is not an illusionist or an idealist as ordinarily conceived. He makes this a proof of the Supreme and there by is in line with the thinkers who respect and work for order and harmony. He was not one of those who could accept that by mere chipping, a great statue could be made, or that six monkeys sitting at six typewriters could type off the Hamlet. Even non-intelligent objects seem to be directed by a rational plan. Śāṅkara goes a step further and claims that the existence of plans itself needs a planner. Without being blind to this world-design and world purpose we can not reject a conscious Being directing and maintaining the whole creation. Even Marx accepted a historical development leading to world-wide Communism. So did Buddha and Mahāvira accept a moral order. But they seem to accept leading without a leader, or an order without an orderer. This is blind faith. The important thing to be noted here is that whereas the western theologians and Philosophers accepted only a futuristic purpose, Śāṅkara in the tradition of Vedānta accepted, also a present purpose, the

integration principle. Leibniz perhaps comes closest to him in this. He talks of 'pre-established harmony' a 'cooperative nature', 'a symphonic order of many instruments playing together.' Following him Shaftesbury advocates cosmic harmony. But we must remember that Śāṅkara preceded them by a millenium and we must note that he is free from sentimentalism associated with these thinkers specially because following the Christian theology they regard man as the central concern of the Divinity. To Śāṅkara the whole purpose of the world is to provide a physical basis for the manifestation of the Cosmic Being. Since He is Śiva by nature, the conviction of optimism for the good prevailing over the evil is sustained. This follows the moral ground which Śāṅkara covers in this context. He sees Śiva as the cosmic guarantor of the spiritual ideal.

The juridical version or the argument from cosmic justice is the first argument of the moral law within each of us. Recognition of causality in nature, and moral consequences in human life follow from this argument. Both are included in the concept of karma in Hinduism, Buddhism and Jainism. This often confuses the Western reader of Hindu scriptures, reared as he is in dividing the two concept. Thus many of the 'sins' enumerated in Hinduism are merely aberration of social norms or physical and psychological laws. Others of course relate to moral order. Purity and cleanliness are so mixed that it becomes a herculean task to sieve them. The concept of a cosmic Judge forces us to accept either a heaven and a hell or transmigration, for justice does not seem to be happening in many cases. But Śāṅkara in this context uses a more philosophical moral retribution. A virtuous life is worthwhile itself as much as the vicious life is itself evil and ruin. Morality is not good because it brings desirable results, but has a value of its own. 'The wise praise such a one' is only a way of saying that a morally wise acts morally, independent of its results. This is the highest morality and Prabhakara worked it out in detail. But since an average person is incapable of accepting it, retributive morality is the one often spoken of. A virtuous person like Yudhiṣṭhira may suffer poverty and banishment but he still is the virtuous Dharmaraja and is honoured by the wise as such. A vicious person like Duryodhana may enjoy with impurity his ill-gotten gains but he is still a vicious person and is condemned as such by them. Thus Śāṅkara points out that joys or sorrows do not decide moral destiny. But at the same time he is convinced that this pure dutiful devotion to moral virtue deserves happiness. Thus no matter how delayed the justice, Yudhiṣṭhira does win and Duryodhana does lose. In the cosmic pattern and on a cosmic time-scale virtue and happiness are harmonised, though they may not seem to be in perfect harmony on an individual fragmented pattern and time-scale. Thus Śāṅkara infers the cosmic conscious planner empirically from the world of experience. He is the basis of certain aspects of nature, intelligent order and design, moral pursuit and realisation of values as well as the casual necessity. In the finite perfection of our nature is revealed the infinite perfection of Śiva. This passage to the infinite from the finite is the way in which thought expresses its essential course. Its rejection will imply rejection of thought itself. The upward spring of the mind implies the Upward Being. To say or feel that a thought is better or worthier because it is more coherent or integral or logical implies that the being which is more coherent, integral or orderly is more perfect and more valuable. Brahman is only another name of the Limitless Perfection. His infinitude is unique for it involves the unity of meaning and being (*brahman* and *sat*),

Yājñavalkya goes on to suggest another dimension of the proof of the Divine Being. He says that whoever without the wisdom of this Being performs sacrifice, prayer, worship, austerities etc. will attain but meagre and temporary results, and he will be pitiable at the moment of his death. On the contrary the one who has the wisdom of this Being becomes a Brahmana. As Śāṅkara observes, this is another rational argument in support of the existence

of the Supreme Being. It is called the pragmatic argument. Its ignorance leads to bondage (बन्धन), and knowledge to liberation. Since no other mode is available for liberation except this wisdom the essential mark of a true idea viz workability is present here. Basically an idea makes certain demands on experience, and if experience honours and fulfils these demands, it is certainly true. I see a car moving at a distance. The idea of a car if it refers to a true car will demand certain experiences like increase in size, the sound of a horn, whizzing away, passing etc. If these experiences follow, the idea referred to is a true object. The conviction of a Divine Being grips the believer and moulds his entire life. The world is no more the same to him. It becomes His manifestation, a conscious communication from Him. This brings him effectively to terms with life, organises his energy into moral actions, integrates him individually and socially. A man with faith is no more a shattered and futile person. If the idea did not refer to a true Being these results would not have followed. This may not bring a metaphysical certainty but it certainly creates a will or a right to believe. The resolution is needed to sway the doubtful causes into certainty. Truth of the belief in Śiva is urged on the basis of its practical-moral workability. The idea is that even if reason is incapable of settling the issue, the practical life needs a decision. If undecided an infinite chaos is staring at us. Every decision will have to be taken in the dark or will have to wait for infinity. But if we cast the dice on either side all our decisions become meaningful and no decision need wait. It is true that it is at the end of the tunnel of time that we will know the winner, but it is better than to be in suspense for eternity. Vasudeva points out that a doubting tone is bound to lose both the worlds. A neutral course is not open. Either you live as if the Divine moral order exists or as if it does not. If it does, you cross the bridge of this life as a Brāhmaṇa, if it does not, you still remain a Brāhmaṇa. But if you live as if the Divine moral order does not exist, and it *does*, you pass over it as pitiable, and even if does not it, you still are pitiable like the rest. This implies also a view of *realizing* the Divine. Śiva is the supreme consummation of spiritual values. Our co-worship with Him is an inspiring idea. Even if the Divine moral order is non-existent, we can bring this about. Even when a thing is not proved it can be materialised. Of course this is not the line of thought advocated by Sāṅkhya. But a mīmāṃsaka like Prabhākara and Pārthasārathi can very well take up this position, for for them Dharma or the goal of 'life is to be produced and not a settled fact like Brahman is to the Āchārya.

No argument in itself is final. This is pointed out in the 'commentary by postulating that the 'nature' of the Sāṅkhyas may be considered as an alternative. But Yājñavalkya answers back authoritatively that 'the imperishable is the unseen yet seer, unheard yet hearer, unknown yet knower, there is no one else who is seer, thinker or knower except Him, the unmanifest or śakti is woven like warp and woof by the Imperishable or Śiva. Thus Yājñavalkya indicates that though every argument can be refuted yet a strain or direction of truth is the total picture obtained by synthesising them all. If some formulations are more logical they are irrelevant in postulating a religious-worshipful idea of the Reality. If some are clear about this postulation, they are not so logical. But a thoughtful believer is more confident of his faith after the enquiry than before it. The arguments based upon causation, design, purpose, morality etc. can each be unsettled in detail, but that 'does not disprove His reality. The truth often is real and convincing in spite of specific arguments being inconclusive. Any historian or a judge knows this well enough. While sifting and weaving of evidence, it is not the adequate strength of each particular strand that is the deciding factor, but the integral solidity of the texture that yields the true explanation. Wisdom consists in deciphering the contribution of the strength that is to be expected from a particular strand of reasoning. The

architectural character of the structure of truth is important. In modern physics various models are tried out and the one most suitable is accepted. In this we find that the evidence as called by the great master assures the reality of the structure of Being rather than that of non-Being, the convergent probability is towards a Universal consciousness. There is no specific proof, but the tendency of all of them sustaining and confirming each other. And that is why Śaṅkara does not mention a *single* proof but enumerates them.

There are some who do not want to take a risk. They would rather remain in suspense than to err. But let us analyse, what is an error? Error is the failure to consider all the relevant facts. Thus it presumes a more inclusive and balanced wisdom. In reference to this wisdom a judgement may be called an error. That wisdom presumes a wise who is sovereign in wisdom. Thus either there is nothing that can be called an error or there is a conscious being who possesses the infinite unity of wisdom in having all possible truth. Thus to remain in suspense itself implies an all knowing centre of truth. This reasoning has been covered by Śaṅkara in the Sūtra-Bhāṣya. Frankly the atheistic rejection of the ultimate spiritually Real makes reason itself meaningless. It may not be logically demonstrable that the cosmic conscious Being really exists, but its unreality, equally undemonstrable, leads to existence itself becoming senseless. Śiva may be incomprehensible but nothing else is comprehensible without His reality. Śiva is the centre or cornerstone of rational moral experience and its ultimate implications. All this has been discussed leaving out the personal testimony of Yājñavalkya. Śaṅkara and a host of others all over the world accept that a spiritual Ultimate has been experienced by them. Thus it is clear that for Yājñavalkya the attributeless ultimate reality is not a concept but a precept. He presents it in a logical way to convince the wavering soul, that Śiva is the Ultimate beyond, present in all the faculties of nature and psyche.

Gārgi bowed out requesting the other wise ones to do the same. Śaṅkara points out that the same Supreme Reality is called differently due to differing adjuncts. In itself being beyond name and form it is called 'not this'. Associated with body and ignorance it is called 'jīva' the individual. Associated with infinite knowledge and power it is the inner controller. The commentary repudiates certain sectarian views like: the inner controller is the slightly agitated state of the Being which is like an ocean; the individual is the extremely agitated state of the same Being who does not know the internal ruler. Some conceive of eight states viz., Undifferentiate, witness, individual, individualised self, species, virāt, sūtratmā and controller. Some consider these as powers. Still others as the modifications. But all these are against the rational approach that a thing can not be really both afflicted and unafflicted at the same time. Thus unaffliction is the real and all others illusory. The seeming difference is due to adjuncts. Intrinsically there is neither diversity nor unity, for it is Pure consciousness as Hiraṇya garbha, Unmanifest, gods, species, individuals, men, animals, spirits etc., but remains Pure all the time. Thus ends the main topic of this chapter.

ŚAKALYA BRĀHMAṆA

Now the immediacy and directness of the Absolute is being conveyed by mentioning contraction and expansion of different gods who are ruled by It. The contraction ends with vitality and expansion with infinity as pointed out in the Nyāyanirṇaya. Śakalya was a priest and so his questions relate mostly to the ritualistic section. In the earlier section of the Śatapatha Brāhmaṇa it has been stated that Yājñavalkya had warned in the knowledge of the Absolute and that if he so indulged, harm would follow. In spite of this admonition he indulged in this assembly even after being alerted by Gārgi. Eventually Yājñavalkya asks him whether he knows anything about the All Pervasive Real present within, and since Śakalya knew nothing

about It he was destroyed, indicating that one ought not argue about the Supreme without being dedicated to Its search.

Śākalya questioned about the number of gods. According to Sxyana gods are different powers of one Mahādeva. Since his power is infinite, it is only for the sake of convenience that categorisation is indulged into. Hence one cannot talk of any specific number as the final or real. So Yājñavalkya categorised them as it is done in the Nivid section of Vaiśvadeva chapter. The number mentioned there is three thousand three hundred and six (thirty three thousand three hundred and three). They can be regrouped in to thirty three, who can be regrouped into six. These six can be reduced to three, who are actually two. The two are one and a half, but they again can be reduced to just one. All the gods are the powers of one Mahādeva.

Thirty three are the important and meaningfully real categories. The eight Vasūs, eleven Rudras, twelve Ādityas, Indra and Prajapati are the thirty three. As Śaṅkara points out the Vasus transform themselves into bodies and organs of all beings which serve as the support for their work and its fruition, as also into their dwelling places. Vasūs are so named for they help others to live, apart from living themselves. The eleven Rudras are the five senses of knowing, five organs of action and the internal sense organ i. e., the mind. In short the transmigrating adjunct or the individual self is the Rudra. They are so named because they cause weeping on departing from the mortal body. The twelve months are the Ādityas. Time is the element meant here. Ādityas are so named because they move carrying along all this. Śaṅkara makes clear that months are only manifested parts of the eternal time and they move indicating the exhaustion of a man's sojourn on this earth by the exhaustion of the fructified karma. Indra is the strength or thunderbolt that strikes to kill. Prajapati is the sacrifice or really the means to sacrifice. Actually yajamāna or the individual self (jīva or chidabhāsa) is the animal mentioned here.

These thirty three may be included in six. According to later tradition Dyu is Śiva, Āditya is Nārāyaṇa, Antarikṣa is Kārtikeya, Vāyu is Durgā, Prthvi is Gopālā, and Agni is Sūrya. Thus the six sects of later Hinduism are postulated here.

Three include the six. Agni, Vāyu and Āditya are the three deities meant. Śakti, Śiva and Nārāyaṇa in the paurāṇika tradition are the corresponding three.

Matter and life are the two deities out of which all evolve. Puruṣa and Prakṛti or consciousness and the unmanifest are the two deities. Nārāyaṇa as the ground or material cause, and Pārvatī as the directive or efficient cause are the corresponding gods of later Hinduism.

Śiva or Saguṇa Brhman is the one and a half. Vāyu is its external form and animation (वायु) is its internal form. Since its presence causes everything to grow it is called one and a half. Ignorance creates the infinite illusion in the presence of knowledge, thus ignorance associated with knowledge (अज्ञानविद्यया, नो ज्ञानवत्त्वस्य, यो यः) is the cause of all growth.

Brahman or nirguṇa Śiva is the one who is the substratum of all the deities. Life or vitality is its symbol. As Śaṅkara says Brahman is the inner being of all the gods. He is called Tyat i. e., the one who can never be described directly by a word. It is concluded that this is the unity and the infinite variety of gods. Brahman expands into different numbers upto infinity. It is It alone which appears as having different names, forms, activities, attributes and powers. Gṛi points out that since the words hundred and thousand refer to infinite numbers, the Nivid enumeration includes infinite varieties. He further points out that since words like

their capacity for meditation and action, and since they further differ in their aptitudes, likes and dislikes, the Supreme Lord makes Himself manifest in various names, forms etc. Performing meditations, rites and conducts most suited to them they acquire various stages of mental culture reaching the unity with a particular deity who is part of the Sūtratma. Thus diversity is the grace of Śiva, rather than an attempt to confuse, as understood by the dull-witted.

It is in this spirit that Vyāsa, Śaṅkara and others traced the entire scale of belief and worship from naturalistic polytheism to mystic monotheism and pantheism. Vedic prayers are addressed to this Supreme Reality that animates in every natural and human object as well as the very being of the subject and his manifestation in the gross and subtle body. Indra, Rudra, Agni, Varuna, Mitra, Rta, Sūrya, Vāṇu, Vāyu, Parjanya etc. are just a few of them. Reading the prayers one finds that everyone of them is extolled as the highest and similar adjectives are used for them all. In later Paurāṇika, Āgamika and hymnal literature we find the same tendency. A thousand names of each deity regularly use the names of the other important deities. Āvaraṇa devatās of any deity include all others. If one does not compare the other passages one might tend to feel that very aspect is the Supreme. This led in the last one and a half millennium many sects to rise. Each one has passages if not in the Veda, at least in the Purāṇas and Āgamas to support his contention that the particular sectarian deity is the creator and lord of all, and none is equal to him. But a review of other sections or similar literature convince that the deity is an aspect of the Supremely Real non-differentiated Absolute. Different stories of Śaṅkara Bhagavad are bound to convince any one that devotion was absolute to the particular manifestation only because it was a manifestation of the Supreme, and not because there was anything *especially* supreme in the particular manifestation. Many modern sectarians have tried to prove that the great master was a Śakta or a Vaiṣṇava. But the fact is he was both and yet untouched by both in a sectarian way.

Though Max Müller has coined a term henotheism for Vedic devotion thinking that the Vedic seers admitted the existence of several limited independent gods, any one of whom could be conceived at a given moment by a given devotee as the Supreme, since the idea of one Supreme Ruler was present, yet he shows either ignorance or misjudgement of the fact that the Veda does *not* support the idea of independent deities but is absolutely monotheist in accepting the nameless and formless Supreme Absolute, whose power is manifested in the dependent deities. At a given moment the Supreme in a particular adjunct is considered as the object of worship, hence the confusion. Since the Vedic seers were clear about this, they never tried to neglect or suppress any of the deities as Ikhnaton and others tried, nor did they look down upon any deity, as the Hebrew or Arabic tradition of monotheism tried to do. It is true that later Vaiṣṇava traditions did try this monotheism, but that was much later and it never could become the Sanatāna Dharma, and remained a sectarian movement. The main stream continued to hold that at the back of all the Gods, is the one ultimate divine Real. 'Tyaṁ' here refers to that Real. That Real is also the inmost heart and core of man's being, the soul of his soul. The highest wisdom is this identity and the highest worship, intense meditation on this Unity. Thus Hinduism sets the ideal of perceiving the infinite reality of the cosmic Being as identical with the purest self of the individual being, to recognize one in all, the eternal unity through all the vicissitudes of the individual existence. Philosophy grasps and solves the problems that arise on critical analysis of this mystic conviction. But the conviction born out of experience is to be explained, not denied. Thus Hinduism has a personality all its own, and its monotheism is a philosophical monism and poetic theism, rather than an emotional prophetic monotheism of the semitic races.

Śakalya goes on to the next question where eight forms of Brahman are discussed in detail. Each form has its own abode, the means of perceiving it, its enlightener and its deity. Each form is the ultimate resort of the body and organs in its own way. In each case Śakalya describes all other parts leaving out the deity and Yajñavalkya supplies it. Śaṅkara points out that in this section the deity is that from which all the aspects emanate. All these eight forms and parts are for the purpose of meditation as pointed out in the Nyāyanirpaya. In later Āgama literature eight aspects are quite common for meditation. Each part has a universal aspect, an individual aspect and their emanator. The object of meditation is the same. Colours are mentioned twice suggesting that Yajñavalkya knew about the two aspects of colours viz, colour of the object and colour perceived in the eye.

Śakalya further describes the pentad meditation of the same Supreme Being. It shows Him divided into five directions unified in the heart. Yajñavalkya challenged Śakalya in no uncertain terms that if he continued in this fashion he was nearing his own end. But as if directed by the devil Śakalya continued in the same fashion. Each direction is associated with a specific deity, its support which in each case sublimates into intellectual emotional centre, called here, the heart. At the end Śakalya goes on to question the unquestionable, the support of the heart. Already in Gargī's case Yajñavalkya had pointed out not to question logically what is known through the scriptures or mystic vision, lest the evil may befall the questioner. Śakalya falls into the same pit and comes to the inevitable end.

Śaṅkara points out a deep mystery. Śakalya knew that Yajñavalkya had a realisation of his own self as the all pervading direction. Through this symbol he had attained the identification with the whole universe as his own self. Thus this was his Iṣṭa or chosen deity. Śakalya tried to make fun of it by asking the support of the heart. This was too much for Yajñavalkya. Under no circumstances should one question the mystic vision and the mystic symbol of an individual. Āgama tradition emphasises the secrecy of one's incantation (मन्त्र) and chosen deity (देवता). Some traditions specially forbid initiating a disciple into one's own incantation and deity. The main idea is that faith should not be questioned. The fact that Śakalya asks a personal question, 'What deity are you?', rather than 'What is the deity?' indicates that Śakalya tried to insult Yajñavalkya in this fashion. It was this which enraged Yajñavalkya and brought about the death of Śakalya. Śaṅkara observes that everywhere in the Vedas it is stated that in this very life one becomes identified with the specific form of the deity that one meditates upon. Gṛi points out that the great Muni had attained the identification with the whole universe through the symbol of the heart. He also raises the question that only after death viz., disassociation with the body, the identification with the deity should be possible, since two associations are not possible. The answer is simple. If the associations were real, it would not have been possible. Since they are only superimposed, unreal, there is no defect. And the Veda clearly states that the identification is possible in this very life while living in the body.

The commentator explains that form is in the heart in the shape of past impressions. No form can be recognised as such without a previous impression. Hence the external universe is always 'observed' in terms of what impressions have been made. Coordinates of the subject determines the object. Each object has infinite dimensions or faces and it is the observer who determines the particular face of the object which is observed. Vedānta does not deny the objective reality, but emphasises the independence or choice-factor of the subject. Thus sometimes looks like an idealist view, and at times Vedānta has been condemned as Buddhism in disguise, but that is because the whole concept is not properly understood by the critics. Vedānta accepts

the subjective choice of the particular aspect of an object at the moment of observation, *without* denying that the object *has* infinite phases. Actually it is the consciousness of Śiva which is appearing to us as an object, for our consciousness is but a reflection of His consciousness. Since He is infinite, His consciousness is infinite, hence His message is infinite. Our limited being, the body-mind-complex can take in only the infinitesimal of that message. Hence our knowledge is limited. We know only one phase in space time causation of the whole object. Thus the picture which we form is limited by our own impressions. Therefore objective knowledge is said to be existing in the heart. Thus, Śaṅkara observes, the heart begins or creates the forms, and as such it can be said that the heart is transmuted into them.

Discussing the connection between the South and Yama Śaṅkara points out that the sacrifice is accomplished by the priests, and bought over by the sacrificer from them by paying the fee. Thus he obtains the southern heaven (दक्षिणार्क) along with its ruler Yama. Śraddha in this context is defined as the desire to give with devotion to Mahēśvara and with certitude about its result. The fee is the result of Śraddha, hence without Śraddha if it be paid, it cannot bear fruit. One is to remember that the Taittiriya Upaniṣad lays down that one ought not to donate without Śraddha. And this Śraddha is but a manifestation of the heart, for it alone knows Śraddha. Modification is always in the one who modifies. Thus we find the clear commentary on the famous passage of the Veda that fee and faith are interrelated. The North and Soma are associated because both the Soma vine and Soma deity (Uma-Mahēśvara) are found in the north. Śaṅkara clearly points out that since mere Soma-worship (शिवम्) being an action can never take one to the northern heaven (उत्तरार्क), the meditation on the deity is implied by the word initiation (शिव). The initiate is bound to stick to truth. False speaking makes initiation invalid. The truth is known by the heart.

Śaṅkara Bhagawad postulates that by identifying with the heart Yajñavalkya has become all name, form and action. Not only the seen, but the unseen is also identified with the heart for the rites leading to the Southern heaven, and the rites associated with meditation leading to the Northern heaven have also been included. Thus all the universe and speech (Veda) are modification of the heart. Śākalya questions this universal identification when he asks the support of this heart. That which supports this heart is naturally excluded by the heart. It is this allegation that infuriates Yajñavalkya for the heart is his window to the infinite. The heart is at the moment in the body else one would be dead, but the body being a part of the universe is really in the heart. This identification or superimposition is what keeps the body alive. There is a clear suggestion of inter-imposition (अन्तर्निवेश) here. The body is materially or really super-imposed on the heart along with the connection between the two being super-imposed. The heart, though is not materially super-imposed, being true itself. Only its association with the body is super-imposed. Thus though the heart rests in the body it is neither limited nor illusory. The editor points out clearly that the form is completely identified with the eastern direction. The name with zenith, the mere action with south, action with progeny with west and action with 'knowledge' with north. Thus the whole universe of name-form-action is identified with the heart.

In spite of Yajñavalkya's warning, Śākalya went on to ask, 'What keeps the body and heart interconnected in spite of the knowledge, or what is the cause of their being thus super-imposed?' Yajñavalkya answered that it is the vital force, the manifestation of the Divine will that causes and maintains it. Śaṅkara points out that the body, mind and the vital forces are interdependent. They work together as an orderly aggregate. They act for the fulfilment of the purpose of the individual self. The transcendent Brahman regulates all these by pervading

them like warp and woof. In the *kāṇva* recension, followed by Śaṅkara Bhagawad, the passage describing the Supreme occurs here which must be read afterwards. So Yājñavalkya now asks Śakalya the ultimate question. He says 'Thus have I described the octads as questioned by you. Now I ask you who is it that projects and withdraws them, remaining untouched by the process. If you have asked me the manifestations without knowing the one who manifests, you shall have to die. This ultimate Real is to be known only by the Upaniṣads.' Śakalya knew it not and thus died an inglorious death, for even the last rites could not be performed in the absence of his mortal remains.

The Upaniṣad described the Supreme Real by referring to the last chapter (2 3 6) where it is described as 'not this, not thus' beyond all that can be predicated. Giri concludes that the mere vision of Kūlastha, the substratum of the inner controller of all the universe and externally controlling the heaven and earth as associated with ignorance is the Supreme self within us. Yājñavalkya wanted to demonstrate that Śakalya had no right to question him since he was ignorant even of the fundamental truth.

The Āchārya points out that beyond the attributes of the effect, the Real is incomprehensible. It can be known only by the mystic wisdom. A mystic should be adored and worshipped, for disrespect to him destroys a man in this world and in the next. Moreover those who are not wise should be defeated by the mystic and the fee taken away by him is being ordained. This indicates that those who are merely learned of the words of the Veda should take a secondary place where the mystic is present and should offer all their possessions to him. It is due to the mystery that the words, charity, conduct, austerity etc. have any meaning. Since the mystic and Real are one, the mystic must be given honour due to the Real Himself. The later purāṇas maintain the same spirit by stating that a devotee is a symbol worthy of the same honour as the lord.

Yājñavalkya challenged all those present but none of them took it up. Then he asked them the root cause of the universe, comparing it to a tree. Hindu tradition has often compared the universe to a tree, a river or an ocean. Actually man here is compared to the tree, and Yājñavalkya asks that a tree when cut rises again from its root, what is that root from which man rises? He also says that a tree when uprooted does not rise again. So the seed or semen which give rise to another tree is not the answer. The Brahmanas present there had no answer, and so Yājñavalkya took away the cows.

Having finished the story the Upaniṣad goes on to describe the root of man in her own words. Pure intelligence, Bliss, Spontaneous, Ever content, Śiva is the root from which the universe springs. Śiva is also the bestower of the desired results to those who perform rituals. Śiva is the dispenser of wealth. He is the supreme goal of the wise who live in him renouncing all desires and rituals. He is the end and beginning of the whole universe.

The concept of Bliss as regards the Supreme Real is discussed. In *Dharma-mīmāṃsā* while deciding the meaning of the incantations it has been proved that the meaning of words in the Veda is the same as in everyday usage. Hence bliss should also mean cognised joy as it is the usage in sentences like 'it was bliss to be on the hills.' But then, other texts reveal that in Brahman one does not cognise anything apart from its own being. Thus bliss refers to the state of cognition which is denied in Brahman. Hence the true import of the mystic state revealed in the Veda must be determined. Added to this is the fact that Kapila and Kaṇāda along with the Buddha do not accept bliss being cognised in the state of liberation,

while the Vedantins accept Infinite bliss cognised as non-different from the self-evident witness. Of course there are other mystics who accept the object as full of bliss, and the individual self tasting it as an object. Hence a discussion is necessary. The obvious answer of the faithful will be that we must accept what the Veda reveals. The bliss can be only a cognised bliss, and if can not be cognised it will not be bliss. So even though it may sound impossible we must accept it on the authority of revelation. Śaṅkara declared that scriptures being of a revealing nature can not transform: they cannot make fire cold. It can not be asserted that in some other country fire may be cold. Thus he is affirmative that revelation can not assert that which is contradicted by direct or inferential knowledge. It can only supplement the knowledge. The answer may lie in that the experience 'I am happy' is direct. Similarly Brahman knows itself to be bliss. He asserts that the analogy does not hold true for the experience. 'I am happy' relates to the body-mind complex. Liberation is bereft of the body and the mind, and thus experience of this nature can not take place. Moreover such an experience will imply duality of subject and object, which is denied in Brahman. Giri suggests a possibility that even though ordinary knowing is an activity needing duality, the knowledge of liberated bliss is not an activity. But this will imply assertion of an unknown type of knowledge in the Veda. Such an assertion is undesirable, for then any possible meaning can be assigned to a Vedic sentence.

The discussion here touches a vital point. The Nyāyanirṇaya raises three alternatives of knowing bliss: who knows it? The supreme real, the one who has attained It, or the one who is still striving for It. None of these can experience It. The supreme, being nondifferent from bliss, cannot grasp it, for it is something else that one grasps, not one's own self. Similarly the one who has attained It is incapable to make It an object of cognition, and if it is contended that he does cognize It as an object, then surely he is not non-different from It and has thus not attained It. The one who is still striving for It, identifying himself with the material coordinates not sufficient to realise the Absolute, cannot obviously grasp that bliss. The aim of endeavor is achievement. Checked or frustrated achievement is grievous. We want to reach a final stage. Our aim is to worship a Reality which is utterly achieved, beyond limits or problems. Infinite perfection is an inner need, even if the intellect refuses to accept it. All religions insist on perfection as the sign of saintly mystical realisation. The saint cries aloud "I am because purpose is fulfilled. Nothing remains unattained. I am Bliss Absolute, the limitless or non-problematic joy". Perfect by definition is that which lacks nothing. Excellence is completion where it lacks no part of its natural magnitude (ॐ). Brahman is infinite, eternal bliss. Apart from Hinduism this perfection is not claimed as existing in man while on earth. But Hinduism claims this perfection in the way that the sea remains untainted by a dirty stream. Thus it will not do for a Śaṅkaranist to impute relativism to this bliss. Nor will it suffice like a Buddhist to assert the end of life or self itself in the theory of anatta. It is true that the conviction of our own insufficiency pervades all our activities. It may be true that all our values, truth, beauty, goodness are partial, and thus ultimately unreal, but to assert it we must transcend them in the Absolute which has impartial value, truth, beauty and goodness. The Absolute must be perfect since it is complete, final and All. If there is anything not included in It, that will stand outside It necessarily limiting It, reducing It to finitude. Thus the Absolute absorbs all finite categories and values. Thus Śiva of religion and Brahman of metaphysics fuse into one. Śiva contemplates the moral toil of man as adults regard the intent but inconsequent acts of children. Brahman is the ground in which moral categories are transcended and absorbed. Unless the bonds of all positive and negative values are consu-

mated they no not relieve and perfection, is unattained. But from the standpoint of active perfection, Śiva is the eternally unattained perfection. Value is eternally real only in being inexhaustible, that is in its eternally active perfectability. Achieving, problem-facing, hazzard-ing activity is really perfect. These two stand-points in Vedānta are represented by Śāṅkara and Maṇḍana respectively. Later on also there have been two strands one accepting perfected sainthood (*चैव्युक्ति*), the other holding to perfecting sainthood (*विरह्युक्ति*). The first in more metaphysical and the second, more religious or ethical.

Vedānta came forth as a pre-eminantly spiritual solution to life, thought and emotion. Buddhism depreciated the material wor'd metaphysically and rejected the carnal as expressed in organised monasticism. In its last day materialism took hold of it completely and the māntrayāna-vajrayāna branch of Mahāyāna was basically a materialistic outlook. The anatta concept was bent backwards to yield to these new aspirations. Vedānta was a critical reaction to this. More adequate examination of the foundations of liberation and its positive aspect of immortality in terms of contentless knowledge and objectless Bliss was undertaken. Since materialism in the contemporary world is behaviouristic-psychology, it comes closest to the later Mahāyāna. According to this, sensation is the root of all conceptions of self. Sensation is a machanical reaction to outside impressions. The soul is entirely a product of material force, and it grows physically, matures, decays and is annihilated at death. Immortality and liberation in this scheme is out of question Just as a clock broken strikes no hours, the dead soul has no existence. No spiritual principle or Brahman is needed to understand the soul. Matter in motions explains all. Thinking is the operation of the cerebro-neural system, just as digestion is of the stomach. Cafañs holds that the brain secretes ideas as the islets of Langerhans secrete insulin. Thus the earliest concept of food as Brahman is the position held by these schools of modern thought. Faurbeach declares that man is what he eats (*Der mensch ist was er isst*). To this way of thinking 'immortality is a dogma which is in hopeless contradiction with the most solid empirical truths of modern science.' (Haeckel : *The Riddle of the Universe* pg. 210) (*italics mine*).

Vedānta offers a spiritual solution. It grants that thought is a function of the brain, but it is not its product : it is a transmissive function. The brain is a vehicle which the thinking soul uses. It conditions or even limits the thinking, but does not produce it. Thus anna is Brahms but the Brahman is not merely anna. And this extends to all the five sheaths. Now we see through the medium, then we will see without the medium. To see through the medium is mortal bliss and mortal knowledge, to see without it is immortality (immortal bliss and immortal knowledge). Personality is an organic function, but not merely so, for many fundamental parts of personality require different explanation. For certain purposes man is occupied space, but for other purposes he is also a system of chemical compounds. These two may be different, but not contradictory. If anything, they are supplementary. The concept of truth, virtue, beauty, loyalty, devotion cannot be explained in terms of brain secretions. They must be recognised in a comprehensive view of man. Science in itself is non-scientific for it recognises categories and principles other than the empirical sensuous truths. Can we say that the theory of relativity itself is a secretion ? Is the behaviourists' psychological theory only his paryngeal audible vibration ? This is the defect of the scientific account of the soul or personality. Hence it is incompetent to judge immortality. The soul is really a progressive unity in the process of self conscious experience. This has an optimistic note in the theism of the Veda, and a pessimistic note in athiesm. The athiesm of Buddha and Mahāvira emphasises the doctrine of retribution. Both of them lack definite assurance of salvation. One reaps now what has been sown in a mysterious past, ages ago, and what I sow now may be reaped not only in the

next life but in millions of lives hence. A saintly man may have thousands of painful lives in store for him in expiation of some unremembered past wickedness. And the unspeakable villain may be a saint in his next life in reward for his saintly act in a life hundreds of thousands of years back. Thus immediacy and definite assurance is lacking. Vedānta provides both, immediacy and assurance. Enlightenment of a most radical character can be had here and now. Errors and evils are due to a wrong grasp of reality, and even at this moment one may perceive the wisdom of his true being, the Brahman. This wisdom is not the result of any action, and so it is not retribution or a reward.

But what is the assurance that we can get the wisdom? Śiva's love is the guarantee:

'Light seen mid blooming flowers, the faultless grace Supreme,
Who to his servants grants the boon of justice bright;
The king of virtuous excellence who reigns benign,
In Perum-turrai girt with fragrant flowery grooves—
Himself hath come, and on this earth, a gracious form,
Descending hath revealed the Primal Duty.
That Grace who know with our Supernal Lord are one.'

(Māṣkavak XI-III-1)

The very form of Śiva is love. Appaya Dīkṣita confirmed logically that all souls will be redeemed, Śiva's infinite love prevails over all evil. Thus in the relative existence (सांख्यिक) Śiva's love is the assurance, just as in the absolute sense (पारमार्थिक) the reality itself is the guarantee. Since Śiva's love can be felt here and now the immediacy is also at hand. If all jīvas were not really Śiva, finality of corruption and final defeat of all goodness would have been possible. In any dualism this immediacy and assurance will be lacking. But in the monism of Śāṅkara failure of redemption even for a simple soul will mean metaphysically, Brahman being, non-Brahman (सद्भावे सद्भावे सत्त्वे सत्त्वे सत्त्वे सत्त्वे), and religiously, the final defeat not only of the soul but also of Śiva. Thus Vedānta provides an answer which the atheist cannot provide and which an aspirant needs most. Immortality thus is one of the most important issues in all spiritual discussion. Bhagavatpāda concludes by referring to bliss eternal as the purport of this passage.

THE FOURTH CHAPTER

The last chapter dealt with the Supreme in a logical way, the way of winning an argument, while, as Giri notes, the present chapter deals with it in a way that a faithful student needs. Śāṅkara informs that this and the following section indicate another method of understanding the same truth which was dealt with in the last section. The story is to teach certain proprieties like, that the wisdom should be taught only to a student full of faith, and that it should only be learnt through a teacher.

Vaudeha Janaka was giving an audience to all who wanted to see him. A king giving a public audience is an old custom in India. Every citizen has a right of free approach to his ruler. Listening to the sorrows or miseries suffered by an individual is the bare minimum that a superior person can do for his juniors or dependents. Modern communications should have made it easier for the powers that be, but in practice this has practically gone out of fashion. Any way that is the Hindu scriptural injunction.

Yājñavalkya came there for gaining some wealth for his university and also to discuss about the Supreme Real. Janaka must have performed the famous sacrifice the Rājāsūya and ruled independently to have been called a samrāt. वेदोक्तं राजकुलेन मन्त्रस्वेवैवराज्यम् । शक्तिं स्वयत्सत्त्वा राजा सत्त्वमिति कथ्यते ॥ Śāṅkara gives an alternative meaning that he might have been an emperor of

India. Giri defines India as the land betwixt the Himalaya and the Ocean. Both these possibilities indicate the reason of Yājñavalkya approaching him. Yājñavalkya asks him what he had already learnt from someone else. Janaka informs him of the different symbols of Brahman that he had learnt from Itwa, Udaṅka, Barku, Gardabhīvipita, Satyakāma and Viḍagdha. They taught the *val*, *prna*, eye, mind and heart respectively. In each case Yājñavalkya appreciated the teacher but supplemented the teachings by indicating its different sections. Yājñavalkya says that the teachers were correct for they had learn from all the three. the mother, the father and the guru. Śaṅkara Bhagawad makes it clear that the mother must be able to teach her child properly. This clearly indicates that mothers in ancient India were learned. Moreover they all were such that they never taught what was not authoritative. But none of the scholars taught Janaka the abode, ether, and what it symbolised. Yājñavalkya taught all of it when questioned by Janaka. But each time when the fee was offered Yājñavalkya refused it by saying that his father did not permit him to accept any fee without completely satisfying the student. Eventually Janaka realised that all the specific forms of Brahman that he knew were known by Yājñavalkya in a fuller measure. Thus the obstacle to his discipleship, i. e. arrogance of being a learned one was removed. He got down from his chair and prostrated to Yājñavalkya and asked for instruction. This sets up the tradition that a student must prostrate and ask for instructions. Yājñavalkya questioned Janaka if he knew in spite of his learning of the Veda, Upaniṣad and secret knowledge of Brahman, his destination after death. Janaka expressed his ignorance. Yājñavalkya taught him the knowledge of Brahman that makes a person fearless. This question of Yājñavalkya is important for it brings Vedānta closer to life. Often enough transmigration is the *raison d'être* of wisdom, but here Yājñavalkya refers not to an abstract transmigration but a direct question. He thus sets forth the tradition that a Vedantin should always put before himself the real problem rather than expound a hypothetical problem. Real problems are enough for mankind, making their increase undesirable burden by postulating hypothetical ones.

SECTION ON THE THREE STATES

The next section deals with an episode which is mentioned in the earlier sections of the Śatapatha Brāhmaṇa. Once Janaka taught certain secrets of Angihotra to Yājñavalkya who promised to answer any question later on. Now Yājñavalkya after having taught Janaka the secret of the soul as the enjoyer and enjoyed decided not to discuss anything with Janaka. But reminding him of his earlier promise, Janaka wanted to learn from him logical reasoning in support of the teaching which he had given in brief through the scriptural passage. Thus the discussions of these states of consciousness are only a rational explanation of the previous section. Śaṅkarāchārya is clear that Yājñavalkya went to the king for collection and maintenance of funds for his university. He makes a clear statement that the earlier section of the Śatapatha did not deal with wisdom, to make it explicit that wisdom and action are in contradiction to each other. Knowledge is the independent cause of liberation. There have been three views of the connection betwixt action and wisdom. Some hold them worthy of practice simultaneously. Others hold that they are unconnected. Still others regard them as cause and effect. Vāsudeva Kṛpā and Śaṅkara hold the last view. Action done without attachment purifies the intellect and makes available the proper environment and guru for the aspirant to attain wisdom. But liberation is attained by wisdom unattended by the results of any action, physical or mental.

The Bhāṣya raises another interesting aside. The question asked by Janaka implies a very sharp intellect. Such being the case why does he not decide the issue himself? Bhagawa-

tpāda answers that the connection between the different parts of inference like the smoke with fire is very difficult even in the visible universe to comprehend. It is much more so in subtle matters like the present one. Even a number of wise persons find it difficult to come to a conclusion, let alone a single individual. Hence the law-books lay down the procedure of a seminar to decide such matters. Moreover the particular individuals who decide are all of different caliber. Some are merely knowers of the Veda, others are merely learned in spiritual matters, still others are equipped with both. The best seminar consists of ten persons : those learned in the Ṛg, Yaju, Sāma, sementics, logic, metaphysics, religious texts, and also a grha-stha, a Vānaprastha and a Sannyasi. Thus Śāṅkara tells us the democratic and open minded attitude towards religious matters as the Vādika view, as compared to the dogmatic view of the sectarians all over the world. Hinduism from the earliest times depended on the accumulated and convergent knowledge of the wise ones of the particular time to decide the issue. But only those who have already mastered different branches are to form the board. The present trend of the law-makers, who know nothing of the scriptures and the wisdom contained in it to decide the religious issue in the name of reform has no scriptural sanction. But at the same time the sectarian attitude of orthodoxy is equally non-Hindu.

The question relates to that light which is extraneous to the body-mind complex, which is ever present in all the three states of consciousness. This light is the Self which illumines them, but is not illuminated by anything else, and so is w. f. all of them. The materialist may object that only a material light can help a material object which the body etc. undoubtedly are. The experience of all is that the eye that sees the body is part of the body, hence that which lightens need not necessarily be different from the lighted. Thus the body mind complex is itself the self. Just as a fire-fly is both luminous and non-luminous, the body mind complex at times acts and at other times is non-active. But dream and memory give a lie to the materialist. With which light will a blind person see, i.e., remember his past visions ? Similarly with what light will a dreamer see the dream objects when the eyes are shut ? If any other organ is so presumed why does it see only the seen object and no new objects. Moreover to remember, one closes his eyes. So the one who thus, the eyes and who remembers are the self and not the eyes which are supposed to be seers by the materialist. Remembrance and experience must be in the same location even according to materialist. His argument that only things belonging to a similar class can help to illuminate them is also invalid for though fire is lighted by earth, it is also lighted by water as in lightning. The absence of light in a dead body also proves that light is different from the body. The fire-fly glows in parts because of contraction of wings, and not because it is naturally both. Inference cannot be denied as a means of knowledge else hunger will not induce a man to eat. A materialist cannot suggest virtue and vice as the cause of seeing and not seeing at different times because virtue etc. are not recognised by him. But even after the self-light is proved to be internal and extraneous to the body-mind complex, the nature of it is not clear. Though it seems to be of the nature of knowledge it appears so only because the discrimination between the limiting adjunct or the intellect is not experienced. Actually the self does not think, but witnesses the act of thought. Thought and action do not belong to the real nature of the self. Because of this association it seems limited. A wise one has terminated this association.

The commentator like a modern sementician asserts that the meaning of a word is to be determined by its use in a passage of definite import. The meaning of a word should not vitiate it against its use in a similar passage. Thus the vijñānamaya case does not mean a modification of consciousness as held by Bhartṛprapañcha because in the passages of manomaya

etc., they accept the meaning of 'maya' as different from modification. Since the Madhyāndina recension uses the word 'Sadhiḥ' (with the intellect), and the Kāṇva Madhyāndina both use 'Hrdi' (in the intellect) it is clear that association with intellect is being definitely told rather than the intellect being a modification of consciousness. Intellect is a transparent and the closest 'adjunct of the self. Hence it catches the luminosity of the self and acts as if it was itself luminous. Even learned people confuse the two because of their proximity during all the activities. The mind reflects the intellect-associated-self, the organs reflect the mind-associated-intellect-associated self, and lastly the body reflects this reflection. Thus successively it is the self that illuminates everything in the body mind complex. Thus the ignorant identify this complex with the self. But it is for this self that the complex exists and functions. Since this cannot be physically taken apart and shown, the world is deluded. Only a discriminative wisdom can grasp it thoroughly. To make it clear the experience of dream is to be analysed. But to make the conception clear two states, of being in this world and being out of this world are mentioned, and sleep is the intermediary state. Sāṅkara defines this world as the present body which is experienced in the sensation of the body, the senses and the objects. The 'out of this world' refers to that which is out of this body etc. Since sleep is also out of this body why is it not considered as such? He replies that the continuation of memory of this body etc. is the reason that it is not so considered. Similarly the memory of the other world as expressed in the experiences not experienced in this world is the reason why it cannot be considered in this body. Thus it is the intermediary point from where both are remembered. Just as, as the result of sin (i. e. virtue and vice) one gets born here, so, as the result of the exhaustion of it one dies here to be associated with another body mind complex. This succession continues until one gets liberated. The word used here as the cause of birth is 'sin'. In many other passages both in the Veda and the Purāṇas this word is used in a similar context. It needs a little explanation specially because Christianity has taken up this concept seriously and developed it as a complete philosophy.

Psychology analyses religious experience and reveals its complex motivation and expression. Perplexity and faith, awe and hope, a grievous sense of need and living devotion, search for truth and meaninglessness of the manifest universe contend and at times mix with each other. In worship, adoration, meditation, sacrifice etc. is expressed the sublime reach upwards to the infinite. But there is also a helpless cry from the depths in manifesting love to creatures which is a part of religious ethics. There is conviction of reality of the highest value of religion, but equal realisation that evil is irreducible. This leads to anguish and even self revulsion. There is not only a conflict but there are phases in a complex experience of conflict in resolution. Looking at the body-mind complex the sense of unworthiness overpowers, but looking at his reality, Śiva, the sense of eternal purity over shadows it. I as I am worthless, but I as Śiva am supremely worthy. And this is the secret that forces an aspirant to accept Divine Grace.

There are two distinct views of human nature. One adheres to the view that willfully we sin and willfully a development and perfection of character is chiselled out of this sinful life. Vices are really defects or failures having a reason, and thus can be remedied by human will's well directed effort. Even Christianity had its pelagius. He was a British monk. He had a strong moral fibre. When he saw the loose-living priests and monks in Rome, he was outraged. He was deeply hurt when they insisted that they were born in sin, had no health in them and needed grace sorely. They could quote Jesus as saying that a healthy man needs no physician. Jesus said that just as only a sick man needs a physician, he had come to save only the sinners. Thus they took pride in not having 'stout pride' of the morally strong. But Pelagius felt this to be a craven and laggard doctrine. He insisted that God does not demand what we

cannot wilfully achieve. We are corrupt and wicked by choice. The lives of Christ and others show us the way to follow it. But Augustine denounced Pelagianism. If man could will-fully chose the right he would not be tainted at source. If his initiative can choose and attain the good he would be perfectly holy without the help of Divine Grace. The view that man is a corrupt mass of perdition incapable of any good choice suits them most who magnify the loving grace of God. Hinduism too had its saints and even a few philosophers who claimed that the greater the sin the greater the glory of Divine Grace. Some even challenged God to saluate them if he could for their sins were beyond redemption. But it never became the main spine of Hinduism. Under Augustine this happened in Christianity. To be sure Augustine meant the original sinful nature of man rather than trivial sins, but few could make that fine distinction. It raised grave difficulties in the development of the science of ethics. The ethical interpretation of human life and character became a pagan delusion. Virtue did not become, in the western world, a harmonious and normal function of human nature. To be fair to Christian theologians we have to say that they did try to recognize realisable convictions of ethical thought within the framework of Augustinian Catholicism. Thus consciousness of sin and consciousness of goodness are issues that need a decisive answer for every aspirant.

Augustine was followed by St. Anselm and St. Thomas Aquinas. Thus it became the Catholic and Protestant Christian view of the western world. But one must remember that the term 'original sin' is not found in the Bible. It knows the sinful man, but not the utter incapacity for goodness in him. Martin Luther, Calvin, Jonathan Edwards and a host of Protestant patriarchs held the view of Augustine inspite of their rejection of many orthodox ideas. Hence Christianity came into conflict with the scientific view of human nature as a continuously evolving goodness. Hinduism never faced such a crisis. In spite of Vallabha's thought of utter surrender, man's capacity to choose remained even in that surrender. This is due to the clear cut understanding of Vyāsa, Kṛṣṇa, Śaṅkara and others of man's nature propounded in the Upanishads. Man is dual in nature. The body-mind complex is always directing towards 'preyas' the sin, but the one who is the master, the self is non-different from Śiva and thus guiding as the inner controller, the antaryāmi, towards 'Śreyas', the good. The identification of the two is ignorance, the original *sin*. The more the disassociation the more is the Śiva nature manifesting. Once this identification is contradicted by experiential knowledge gained through revelation the liberation is here and now. Thus the Augustinian doctrine is true if man be held as merely the body. Even according to him the good in man exists but it is only God's work. Śaṅkara asserts that this is Śiva, man's real nature. So according to him the dual nature of man belongs to dual matter confused as one. Even where we are driven to some evil and its results the by the antaryāmi it is in reality for-good for at times the boil must ripe prior to its healing. True, in real life it is not easy to discriminate the direction of the antaryāmi and the body, for both are felt in the mind, yet metaphysically we can comprehend the duality. Eventually by a long practice we also discover the method to listen to the inner voice. The fundamental Vedic prayer, the Gāyatri is really for attaining this power. For an ordinary aspirant, the best thing is to ascertain whether a certain direction is for the sake of the body complex or not. If it be so it can safely be assigned to 'preyas' and avoided.

The present western society has practically denied the operative value of the doctrine, though holding to it on Sundays. The strongest preacher of the original sin on a Sunday is a practicing Pelagian in his weekly dealings. At times the hymnal intergy follows Augustinian orthodoxy, while the sermon appeals to moral and spiritual capacities of man. With popular Hinduism it may be just the other way around. Philosophically emphasising the human effort, it

may compromise with the grace aspect religiously. The realisation that at times inspite of our best efforts we fail leads us to accept the divine part in our success as an ethical being, whether that divine part is internal or external, not withstanding. It is true that the varṇāśrama society did not demand too much of its members making excellence possible. The present day Hindu society has lost this advantage. Future holds the answer whether this experiment is for the good. In a free society demands in the ethical field increase in geometric proportion making the rise of Augustinianism a possibility. Emphasis on Bhakti in the modern communication media of radio, television, magazines and newspapers is quite obvious for anyone to note. Added explosion of interest in astrology, magical rites, tantra etc. is clear as daylight. All this weakens the ethical fibre built up in several post Śaṅkara centuries. But perhaps in modernising or westernising the society one has to face this challenge.

The idea of grace implies certain fundamental questions. If man is a passive recipient of a wholly undeserved, force and finally an irresistible grace, why is it not granted to all but to only a few? Is a sinner's rejection of God included in his plans? Mādhwa may answer the questions in the affirmative. Pre-destined salvation goes against allethical effort. In certain stories of the Purāṇas such a doctrine is visible. But such a conclusion is self defeating for all scriptures and teachings are meaningless in this view of pre-destined salvation. So another theory is put up. God grants to all his gift of grace, but its effectiveness depends upon man's acceptance of it. Grace in this view is like the Sun who showers his rays on all the inhabitants on this earth. Some come out and enjoy it, others remain indoors and do not gain anything out of it, still others come out in the verandah, and so on. Śaṅkara Bhagawan uses this simile often enough. This is the actual vyavaharika, pragmatic situation, for whether or not we accept the innate sinful state, we continuously expect man to become and behave better than before. Actually according to Vedānta company (saṅga) is the key to human conduct. If we could be continuously in contact with Śiva, as all Jīvanmuktas are, we are totally independently good. If we are in contact with the inner controller, the antaryāmi, we are generally good except when the past actions fructify in a way that restricts it. If we are in contact with good people our innate goodness becomes manifest. If we are addicted to joys of the body and thus in company with it our lower nature abiding in the identification becomes manifest. If we have friends who are of demonic nature we follow suit. Hence Vedānta is insistent on 'satsaṅga' good company. Since Christianity emphasised this lower nature as the real one, the whole western society has become addicted to creature comforts.

Modern science and Communism are the natural corollaries of this doctrine. A doctrine of total depravity of human nature leads one to forget about it since it is God who will claim whom He wishes, rendering it none of our concern. Reformation of man is possible only if he realises that he is corrupt. An utterly corrupt being will not recognize himself as such. It is the goodness in us which can realise the bad in us. Often enough an addict of tobacco, smuggling, blackmarketing or bribery does not realise that these activities are sinful. Tobacco is good for eviction. Smuggling is to make necessary things of life available to all sections of society at a reasonable rate against the high import duties of an unthinking government. Similarly black money is not black for taxation only cuts the poor man out of his pocket. Bribery is only a tip for the work done. This can go on. There was a Check pick-pocket who claimed pension for the practical socialism all his life reducing the richness of the rich classes. Rationalisation is endless. Thus there has to be goodness to recognize evil. Conviction of sin is an evidence of the capacity of becoming good. Augustine recognizes it and claims this due to Divine Grace. But a Vedānti questions what is it that is being reclaimed by God? If it is evil by nature, since nature never changes, it will remain evil. Therefore, in fact nothing has been

really achieved, only a natural good thing that has rotted has been reclaimed. Śaṅkara Bhagavad uses the simile of sandalwood, which smells for it has rotten becoming fragrant on being scraped, for the fragrance was already present even in the state of rottenness. An external agency, however supernatural, even God, cannot make one bereft of moral capacity, moral. Only if moral character is present at least as a capacity it can be developed by an extraneous help. Morality cannot be bestowed from without. If goodness belongs entirely to God, a creature can never be really good. But if a good soul has become corrupt then *really* he is not corrupt and can be reclaimed by Divine Grace. Thus Śiva is the reality of jīva who is totally good, and the body-mind complex is non-good that is pāpā or sin. It is in this sense that in this and such similar contexts the term is used in Vedānta literature, since ignorance of the Real is the cause of false identification, ignorance can be called the 'original sin' a sin which is causeless. Such a causeless sin is not Adam's sin. It seems the idea grew out of such usage and was later on carried to Europe through Śaiva and Buddhist monks, and having been uprooted from its native semantics was misinterpreted. The influence of these Śaiva concepts in the theology of Christianity and Mohammedanism need much more research than has been done till now. According to a spiritual experience of the great Swamī Vivekananda, Jesus himself was initiated into the secrets of Gnosticism (गुप्तार्थ) in an island near Cyprus. There are evidences of Jesus having visited Kashmir and Tibet. Even in later centuries the religious contact was carried on and there were cross influences.

The Upaniṣad goes on to assert that the dreamer creates all that is seen in a dream. All this creation is merely impressions. Agency consists in being the substratum cause of the creation. Modification of mind as these impressions is the creation. Thus the creation here is told not to prove the reality of the dream, but to indicate that even in the waking state illumination is the only activity of the self. There is an interesting medical or psychomedical advice. A person should not be suddenly awakened, for if he does not find the right organ, the body becomes diseased and the disease of this type is incurable. This also indicates the separateness of the body and the self. Śaṅkara makes it clear that this is what the medical people say, and not that any injunction is being laid down by the Veda.

The third state of deep sleep is described as the state where unattachment of the self is clearly evident. It is its nest. Since this is its nest, here the self neither desires nor dreams. There is no sorrow in this state. It gives a clue to the final beatitude. To avoid the misconception that it is a state of unconsciousness, Yājñavalkya illustrates it with the illustration of a lover and beloved in a deep embrace after a long separation when they feel neither the mental world nor the physical world but just each other. Though unconscious of everything else they are yet conscious of each other. Similar is the state in deep sleep. All empirical distinctions cease, yet the self remains as a witness without losing the character of seeing. He goes on to explain why can the self not be the repository of past impressions or desires. He refutes Gautama and Kāpāda in detail who hold such view. He also refutes, Bhartṛprasaṅga who held that the impressions remain on the self after illumination, as an after effect. In support of the self as a self-illuminating entity, he says that I is like the Sun who has never been lighted nor has ever gone off.

The Bhāṣya discusses the pervasiveness of space to show that it is not a quality of space. Space in association with the universe as a limiting adjunct is called all pervasive. It is just present everywhere. The Sāṅkhya word 'vyāpaka' means which has reached everywhere and 'sarvagata' means which has gone everywhere. Movement is an action that connects 'X' existing at a point 'A' to point 'B' so that 'X' exists now at 'B.' This means a thing that is naturally differentiated can move. Space is not so. According to Bhagavatpāda an atom is simply the

This means a thing that is naturally differentiated can move. Space is not so. According to Bhagawatpāda an atom is simply the pure quality, hence any quality cannot reside in it as it resides only in a substance (द्रव्य). Giri points out that Vedānta does not consider 'earthness' and 'smellness' as separate substances. A partless substance is never seen to have attributes. The self being partless does not have the attributes of seeing etc., seeing is its nature. Ignorance causes the distinction of the seer and the seen. The Nyāyāirnaya raises the question whether knowing specific objects is its natural state, or absence of such knowledge is its natural state? If the former, deep sleep will be unnatural, and if the latter, then waking and dreaming will be unnatural. The question is fundamental to the mystic thought. World-affirmative mystics emphasise the fact that Śiva creates and protects, thus attaining Śiva cannot contradict the creation. The Śāktas go to the extent of emphasising the power over the substance (Śakti over Śiva). Creation or unfolding to them is greater than the being which is unfolding. World-negationist mystics emphasise the substance over the power. Being to them is superior metaphysically and teleologically to Becoming. Both these mystics in their deep state of absorption are unconscious of any one but God, yet during the ordinary active life they adopt a different life style. One actively engages in actions that assert the world as the real manifestation and a sense that its well-being is necessary to please God, while the other regards it just a necessary evil, an interlude to be absorbed again. Yoga is definitely world-negation. Bhakti is of both types. Some regard the service of devotees as the service of God, thus keeping a positive view. Other bhaktas regard the worldly activities as a snare to be avoided. The Mīmāṃsakas and the Naiyāyikas are definitely world-affirmative mystics. Śaṅkarāchārya is the only mystic who holds a well thought out philosophical view and Appaya Dikṣita has elaborated it still further. There are two states of Being. From a fundamental (पारमार्थिक) view, the being is ever changeless for just as gold remains gold passing through the forms of all ornaments, the being remains the same. From a pragmatic (व्यावहारिक) view, ornaments have to be properly worn, similarly is the specific knowledge needed in this plane. A well trained goldsmith never forgets the changeless gold while dealing with the ornaments in a specific way. Similarly a mystic does all acts without for a moment being conscious that he and everything else is only Śiva. Consciousness is playing on the breast of consciousness is the pragmatic state of Being. The world-affirmation and world-negation in Vedānta are superseded by a wholistic view. Thus there is no contradiction in the life and metaphysics of Śaṅkara. Often enough people only read him without noting his life. Actually as the greatest Master of Humanity he lived the way we should act, he devoted the way we should feel and he philosophised the way we should think. All the three powers of humanity were exemplified in him. Thus pragmatically he rejuvenated Hinduism, reformed the Hindu culture and sects, and united the Hindu brotherhood. Since 'Hindu' represents pre-Islamic India we can say that he worked in the human society present before him without any distinction of class or creed. Thus we see him a committed mystic of the world-affirmative type. But he makes clear that in reality all distinction is in association with the products of ignorance. The substratum is ever unchanged. Then all these activities have no real meaning in the ultimate sense. This makes every moment complete in itself. Every drop of ocean is complete water, not partly water. Thus our attention should be concentrated on it as a whole. The activity then will not be for any result but for its own sake. Work will be its own reward.

Thus a comprehensive life scheme is drawn. In the first half, when the e'lan vital is strong, life in the world and life affirmation will be adopted. In the last half when the

c'lan vital is slowly ebbing out, life out of this world and life negation will be lived. Of course to western thinkers like Albert Schweitzer this seems a self contradiction. He says : "Brahmanism has the courage to be inconsistent and not draw the full conclusions from the knowledge. It manages to combine affirmation of life and its negation". But this clearly shows the western bias towards bipolarity of nature. The Vedic view has upheld the multipolarity, and modern physics as well as everyday experience supports this view. The Christian view of ethics which divides ethical choice as virtue or vice is not acceptable to the Hindu tradition which accepts various shades of grey in between. To use a familiar terminology of Patañjali the actions are white, black, black and white, neither black nor white. Thus one progresses towards the final beatitude in the stages of life. Of course if some one is a spiritual genius and thus can attain the highest here and now nothing can stop him. So the Upanisads lay down that the final stage of beatitude can be gained from the student life, work-a-day life or contemplative life.

Sometimes the concept of transcending good and evil is understood to support unethical action. Since gnostics and Nietzsche are commonly read in the Western World and since they uphold such a scheme under the banner of 'beyond good and evil', many feel that Śāṅkara must mean the same concept. But that is far from being a fact. He recommends non-activity which *transcends* good and evil actions, but never professes an action that is beyond good and evil. Only a person who renounces all the worldly and the other worldly possessions, along with actions that lead to such possessions, of discovering the truth of one's own being, has the right to be beyond good and evil. He will do no evil for all evil flows from ego-centric action. But he is also released from doing good as a *duty* for he has chosen to do the highest good i. e. liberation. In multipolar ethics of Hinduism it is an accepted fact that duty for a lower good is transcended by the duty for a higher good. Since the unity of one's own being with Brahman is the highest good, all other good deeds are no more good for him. Since to a view of world-affirmation this sounds sacrilegious, it has always denounced this. Many Smṛtis have laid down a number of duties even for a Sannyāsi. But the Āchārya has clearly established that such a view goes against the Vedic concept of renunciation. Substitution of one set of good for another is not renunciation. One attains the realisation of identity with the supreme self simply and *solely* by wisdom accompanied by renunciation of the world.

MEASURES OF BLISS

Yājñavalkya goes on to define the supreme bliss. Since nothing can be known if not related to an experience he relates to everyday joy the Supreme bliss for both are manifestations of the Supreme Self in the pure (sātvika) modification (vṛtti) of the mind. The difference is quantitative and not qualitative. But one must realise that though non-different qualitatively in a metaphysical sense, on an experiential sense it will be different even qualitatively. Just as a point, line, plane and solid are non-different qualitatively, yet appear to be entirely different from each other, yet we may understand a plane in terms of a line, so also the joy can make us glimpse into Bliss. As Śāṅkara points out, ignorance divides the Bliss into joy.

Health, wealth, power, enjoyments bring joy to man. These in complete measure bring one measure of joy called human-joy. Manes enjoy a hundred measures of this joy.

Slowly on this scale of joy the Supreme bliss is put as the highest. The absence of 'other' in the bliss sublimates all mathematical calculations. The Upanisad also makes it clear that the minimisation of desires leads to greater joy. Complete elimination yields the Supreme Bliss.

TRANSMIGRATION

A complete mode of transmigration is described. In the last stages of death the self gets particularised consciousness in consequence of its past works. He is not independent in deciding the particular consciousness. If it were so, all would be salvated. Hence one should laboriously and constantly practice yoga, meditation and virtuous deeds with faith in order to gain freedom to particularise the consciousness which one wants. The commentator makes a bold statement that all the prescribed codes of conduct of all the revelation are to dissuade human beings from wrong actions of the body and the mind. This must be done while one is free to do so, and not wait for the last moment because the flow of past impressions takes over the mind and the individual loses his independence. The statements of Śaṅkara here are impregnated with deep wisdom, such brilliant light on particularly thanatology is rarely found in the great mystic writers. Independence during the last moments of an individual is the result of a life-long practice of independence. A person who remains dependent on his body-mind complex most of his life, is bound to remain dependent even then. Thus a message of hope to all aspirants who strive is given here along with the warning to those who are lethargic. Giri makes it clear that worship of gods, charity etc. is not what the Bhāṣya is suggesting here. Just as people given to other-worldly gains practice these, a person aiming liberation should practice his own methods.

The soul takes food for consumption enroute. Devotion and actions performed in the form of resultant impressions and virtue or vice go with him as the food. The impressions of all physical and mental actions also accompany him for initiating fresh actions and fructifying the past virtue or vice. This last is needed, for organs are incapable of initiating any action without impressions about it. Both in action and sense-enjoyments we find some from birth to be experts, and others dullards. Thus these three are the food. Now one must compare this Vedānta view with the prevalent Paurāṇika view where all sorts of fanciful food or cartel is prescribed. Cultivating these three in an ethical way is the means to attain a safe journey.

When he goes, the organs become pervasive, for the body which limited them is no more functioning. Or one may even say that the karma which limited it has been exhausted. The organs always are established in the e'lan vital, which is pervasive. Thus the new body will have the pervading organs again functioning in it with the help of karma that has to be suffered in that body.

The transmigrating self discards the present body, thus making it unconscious, and takes hold of the new body that is being formed by fusion of the ova and sperm. The illustration given by the Upanisad is that of a leech leaving a blade of grass while holding on to the next blade. Organs, under the sway of actions performed that are to be fructified now, manifest their functions accordingly. The external body is also necessary to manifest consciousness. Śaṅkara uses the word kuṣa and clay for the materials used for the external body. Perhaps he means that just as a cottage is made out of these, so is the body made. When both the bodies are formed the presiding deities grace the organs and they start functioning.

According to Vedānta this is the process of formation of a new body. Kaṇāda¹ and the others hold their sectarian view while the common man has his own view and Paurāṇikas generally cater to the popular mind. The Upaniṣad illustrates the material by gold. Just as the goldsmith turns an ornament of gold into a more beautiful ornament, the soul turns the five elements as material cause of the earlier form into a more beautiful form. This gives a clue for the whole concept of purity on the physical level that is observed by a Hindu. Matter remains the same; life after life. Sin in Vedānta is a physical entity, since the mind itself is physical. Psycho-physical unity is a basic concept common to modern science and Vedānta. The new form is a better form or more beautiful form according to the Upaniṣads. The idea of better is covered by newer as far as the oldness (वृद्धता) is concerned. The Gīta has taken only this sense. But here on the whole the soul is evolving higher which is made clear by the nouns used to designate these forms viz. manes, mustrets, gods, Virāt or Hiraṇyagarbha. Thus it is easier to rise for the will of God is in that direction. To an aspirant this is a suggestion that he must strive for a higher state in the definite knowledge that the whole process is for our evolution. The message of Vedānta is that of hope. One is surprised to read later literature which is full of information about misery in the next life. Descriptions of hell abound when death is discussed. Here the Upaniṣad does not even mention hell.

Thus it is abundantly clear that desire is the root of empirical existence. As long as there is desire, rebirth is unavoidable. But one bereft of desiring nothing but the Supreme Self does not die but becomes identified with the Supreme Self here itself. The blind needs sight which is not a change of place or time. Freedom is cessation of ignorance. Identification with the body-mind complex due to ignorance is the cause of desire and desire is the cause of activity, which causes embodiment and mortality. Once this identification is dissolved mortality which is our nature becomes manifest. Śaṅkara discusses this topic in detail. He clarifies an important point that no new knowledge or bliss comes into being as far as the wise is concerned. It is only the removal of ignorance. Really speaking there is no difference between a bound soul and a free soul, but pragmatically they are different for the wise knows it and the other does not. Śaṅkara goes on to say that the one who knows false knowledge as false is not in illusion. Gītā points out that the witness is not ignorant. Thus one who sees pragmatically the whole universe including the mental modification as different from himself appearing due to ignorance is not ignorant, but the wise one.

The Upaniṣad by means of an illustration conveys the idea of a liberated being. The lifeless slough of a snake is cast off by the snake and is not considered by the snake as being a part or whole of itself, yet it remains in the hole of the snake. Similarly this body discarded by the wise is not considered as a part or whole of his being. The wise is like the snake and the slough is like the body. A snake lives in the same hole as its slough but does not consider the slough as its self, so does the wise residing in the body not consider it as his self, but considers Śiva the All as his real self. He is disembodied and is no more connected with the body. Even earlier he was embodied in the sense that he identified himself with the body under the influence of his desires and past actions. This made him mortal by the death of the body. Now the ignorance of associating with desires and past actions leading to the identification with the body is no more present, hence he is immortal. Just as the snake never re-enters the slough, the wise never identifies with the body. Śureśwara in his Nāṅkarmyasiddhi says that a man having reached a safe place after running from a place of danger, if

independent, never 'wants' to go back, similarly a wise one will never like to identify himself with the body anymore, no matter how close it lies. Āchārya Śankara raises a side issue and concludes that the Veda can not make an unauthoritative statement even as an excuse like human beings. This is important to note, for many modern interpreters of the Veda take just this recourse in stating all that they have concluded by their own free thinking as the subterfuge meaning of a mantra or even a word. The idea has been extended to ridiculous lengths. If a particular name is not found in a text it is because the reciter would have lost consciousness if the name was uttered. However the name is present in two words because the letters of that name forms a part of these words. Vyāsa wrote the Bhāgawata is their own admission. It was recited by Śuka. The name of Rādhā does not occur in the text. The explanation given is along the lines mentioned above. Specially the Veda is a vast literature and such coincidences can be innumerable multiplied. This has made Hinduism a laughing stock of scholars. Śankara has made it clear that the Veda can never be interpreted in this roundabout way by those who are Vaidikas and want to learn the meaning of the Veda and not assign to it what they mean.

The teaching of Yājñavalkya is rounded off with prescribing renunciation as both, the means to this realisation and as the normal result of this knowledge. A mantra is quoted as an illustration of the declaration of a realised soul. The subtle and definite path to the Supreme has been attained. This is not a misleading path of a modern intellect based on mere logic, but the true way of the ancient Veda. Realisation, says Śankara, is that which culminates in ultimate results on ripening. It can be compared to eating which ends in satiation at the end. But even the first morsel ensures that eating has begun. He points out that realisation is uniquely subjective. Self knowledge gives one the conviction that one has attained the Divine Grace that makes one attain all that is worthy of attainment. There is no gain higher than this 'I am the Blessed One', this is the nature of self-knowledge. The Bhāṣya passage tantalisingly suggests that Śankara is speaking out his own experience. This is what every wise man feels.

The Upaniṣad mentions that those who have not attained this knowledge but are aspirants practicing yoga etc., pass through certain nerves whose colour is considered by them as the colour of the way. This passage is important, for the 'nirgunis' saints have often talked of spectral colours being realised as the colour of the Absolute. Even in Christian and Mohamadan mysticism colour is important. The Tantras also speak of colours. All this belongs to the lower Brahman realisation and not the Reality as such. The same rule applies to the different sounds which are heard during meditation. The Tantras and Kundalini yoga refers to these sounds and colours on different chakras in detail. None of these experiences are denied, but none of them refers to the realisation of the Supreme.

The Nyāyanirnaya observes that even though the word *heaven* means the abode of Gods, it means liberation when spoken of as the result of supreme realisation, just as the word *light* means the Jyotistoma sacrifice when used in that section even according to mīmāṃsā. This is an important observation for often we confuse ourselves by depending only on one of the meanings of a word common in the local dialect. The contextual meaning has to be decided by referring to similar passages in the different portions of the Veda, and then again according to the import of the purpose of the passage. And 'heaven' is a term used in this sense in the Upaniṣads (cf. Kena 4 9, Aitareya 3 4). Following this very rule Śankara does not accept

the meaning pure for 'śukla' in the passage here. The context determines that the colour is import here and not purity, even though such a meaning would be more suited to Vedānta. He concludes that liberation is the absorption of the body and organs in their material causes like the extinction of fire, which is the result of transformation of all into self and thus extinguishing all desires making transmigration impossible. The path is to first develop an ethical life, then to renounce all desires, then to identify oneself with Paramēśvara. Such a one is the performer of the highest virtue and practitioner of the highest meditation.

After quoting *Īśāvāsyopansad* to assert that action and meditation without knowledge lead only to transmigration, the *Upaniṣad* asserts the importance of knowledge which leads to becoming all and creator of all independently. Longevity and absence of desire is natural to such a one. To realise, an aspirant should not become an addict to the complex scriptural words. Having got the certain knowledge from a teacher with the help of revelation one must practice renunciation, concentration, self control, withdrawal, fertility, calmness etc. Short words like *gā* are enough to concentrate the mind on the knowledge which has been gained.

Brahman residing in the heart as the Lord controlling and ruling all is the bridge to uphold all. It is sought after by Vedic study, sacrificial rituals, charity, penance and austerity. Knowing this one becomes a monk. It is the one who is the goal of all the wanderings of a monk. Thus all the paths prescribed in the scriptures have Brahma-wisdom as the final goal. The commentary points out that after realisation there is no difference between *jīva* and *Śiva*, thus the passage refers to the One principle. Wandering of a monk is often confused as a geographical moving about. But the *Upaniṣad* says that moving away from all other desires into this One desire of the Self is true wandering. The idea is that whenever there is a desire in the mind, one must move away from that desire, become its witness, and reach back to the goal, the desire for *Śiva* alone. This is the constant moving away. Since all actions lead to the fulfillment of some other desire one must of necessity renounce all actions. This is deduced by saying that 'pravrajanti' (wander away) means abstinence from all activities. Desiring any other thing apart from the Supreme Self one should not renounce action or duty. An inhabitant of *Vārāṇasī* does not move eastward to reach *Haradwāra*.

Śaṅkara utilizes this occasion in discussing *Sannyāsa*. The word *Brahmana* in this passage refers to all the three viz., *Brahmana*, *Kṣatriya* and *Vaiśya* as Śaṅkara *Bhagavad*'s considered opinion. Thus the opinions of some later writers that he did not include the *Kṣatriyas* and *Vaiśyas* in his scheme of self-knowledge is contradicted by his own statement here and at some other places also.¹ Scriptural study, sacrifice etc. stated here purify and prepare the soul to realize the Supreme taught in the the *Upaniṣads*. Regular rites are for purification according to the *Veda*. The one who knows that this organ is purified and improved by this rite is the Self-sacrificer according to the *Satapatha Brāhmaṇa*. Gautama and other great sages are the *saṅkīrṣas* for purifying the soul.

1. It should also be noted that the *Mādhyaṇdina* recension does not have the term 'Brahmana' and the great *Vidyāraṇya* is quick to point out that as the three castes are given the right to study the *Veda*, here too they must be understood as having the right to sacrifice. (cf. p. 116, lines 16 etc. in the said recension appended to the text).

Fasting according to Śaṅkara is restrained enjoyment of all desires. Starvation, he remarks sarcastically, leads to death not self-knowledge. Thus he does not accept Kṛcchra, Chāndrāyana etc. as helpful austerities for an aspirant. The sarcasm is important for the Jains take starvation as an important means of salvation, and many Hindus have admired this starvation without realising the antagonism of Hindu scriptures to it. Gīri clearly enunciates that fasting is being satisfied with whatever one gets without effort, and enjoying it with senses bereft of likes and dislikes. Śaṅkara says that all the duties are included here and they all purify the aspirant. Thus there is one final result of the whole Veda : Self-Realization, Desireless action leading to a purified mind which realizes the Self by the critical study of the Upanisads. Gīri points out that the prescribed Vedic duties lead to desire for Knowledge, which in turn leads the aspirant to the teacher, his service and learning from him the revelation and its meaning. Thus the whole of Hinduism has been given here in a nutshell. Knowledge of the Self alone makes one a *muni* i. e. liberated in life. Muni is used a number of times in the Rgveda Samhitā. It is one of the oldest designations of a monk. This indicates his main duty viz. to intently reflect and analyse the self within and without. Wisdom about other things may make a person a muni but he will be a doer also for all knowledge apart from self-knowledge induces one to do something, to gain some purpose. Knowledge of anything that is non-self can but lead to its attainment or removal. Self-knowledge is knowledge about that which is already there, thus incapable of either being attained or removed. Thus it can make a person nothing else but a muni. Gīri points out that even those seekers after liberation who desire self knowledge are to renounce all actions leading to *vividiṣa* *sannyāsa*, then what to say about those who have realised It. Intense dispassion is what leads to renunciation. Renunciation here includes particularised (विविध) meditation. Thus *Saguna* and also *Sākāra* Brahman meditation is prohibited for the one who seeks liberation. Here also it has been asserted that the one who knows Brahman as different from his own Self is rejected by it. So total renunciation of all actions and meditations is prescribed. Self knowledge itself is the Supreme Bliss, then why will any one indulge in any strenuous activity. Repentance of an evil act and joyful pride of a charitable act is not experienced by the wise. A wise monk destroys through his wisdom all the virtuous and vicious acts performed by him in the past and present lives. The eternal glory of the Self is neither increased nor decreased by any action. Calmness, self-control, withdrawal, patience and contemplation is the state in which self in oneself as well as in all the selves shines forth. 'This is the experience of the Supreme Reality that having been taught by me and having listened with reflection and concentration you have attained, Oh Emperor.' By this the Upanisad clearly points out that learning from a wise is the only way to become wise. No other practice is needed by an aspirant.

The emperor out of infinite gratitude offers the whole kingdom and himself also for the service of the preceptor. According to Yājñavalkya this state is the real Brahmana. This complete self surrender to the teacher is the crowning glory of Advaita. Yājñavalkya is the ideal teacher who does not stop short of satisfying the disciple, and making him realise the highest. Janaka is the ideal disciple who offers not only his possessions but himself to serve the teacher. Advaita emphasises this total surrender to the Guru who is identical with Śiva. Direct service to him and following all his orders and wishes even if only indirectly suggested is the only work left while alive. The disciple lives for the teacher and has his being in him. But this surrender has resulted from the realisation of identity and is not an emotional state. It is this spirit that has kept the tradition of Advaita intact to this day. The greatest service of

the teacher is to keep the torch of teaching blazing. If one can not directly do it one can help in every way those who keep it so burning. To indicate the all pervasive activities the Upaniṣad goes on to assert that this Self is the eater of food and giver of wealth. Since he dwells in all beings, it is he who eats all the food. Thus the way we attended to our bodies during ignorance, we attend to all bodies now. But we also know that one gets only what is the result of actions. Thus we never feel disappointed when we are not able to help a person. Fearlessness is the very seence of realisation. Śaṅkara also suggests, that one who meditates on the Supreme Self as the eater in all beings and the bestower of results of all actions, becomes an eater of great quantity and is blessed with possessions himself. Giri says that eater of food means a person with intense hunger.

Knowledge of the adjunctless Brahman leads to liberation, and meditation of adjunct-Brahman leads to a high state. This has been proclaimed in this chapter. Now the meaning of the whole Āraṇyaka is proclaimed. The creation, protection, dissolution etc., acts, means of acts, results etc., and negation of all this have but one purpose viz., conveying the knowledge of the Supreme. Śaṅkara gives a beautiful illustration. Combination of paper, ink and shapes are necessary to teach alphabet, but all this is not the alphabet, similarly teaching all the above is necessary to teach the Supreme but all this is not the Supreme.

The next section is a repetition of an earlier section. The restatement of a proposition after stating the reason is conclusion according to logicians. Thus it is the conclusion. In the Madhu-section renunciation with self knowledge was taught as the way to immortality. Yajñavalkya section established it rationally. Dealt in this way the wisdom dawns on a disciple according to the Upaniṣads.

The Āchārya deals exhaustively renunciation as an appendix to this chapter. He observes that except salvation all other good and bad depends upon the individual, for salvation alone is not a result of ignorance. Even a sarvasva yajña is prescribed for one who desires suicide, and the Mahābhārata states that Yudhishtira performed it prior to his great exit. One who realises that self-knowledge alone is the cause of salvation and thus has no concern with any other action, renounces all of them. This is the renunciation of a wise person. Renunciation is a unique experience of Advaita consciousness. One who strives for it is a vividīṣa sannyāsin and one who has attained it is a vidvat sannyāsin. Since both of them float swan-like, on the ocean without getting wet, both are called 'Supreme-Swans' or Paramahansas. The organisation of renunciates or monasticism was entirely different.¹ It is a part of the social complex. The topical sannyāsa is concerned with spiritual experience, while the other with social expression based on that experience. Christian monasticism is entirely attuned to the second in the sense that the Church is the body of Christ, while Jainism is entirely centered in the first. Hinduism and Buddhism emphasises both the individual as well as the social aspect of monasticism. Sureśvara notes in his Vārtika on the Bṛhadāraṇyaka Bhāṣya that inspite of many differences with Buddhism we agree with them on the issue of renunciation. Indian religion and philosophy are so integrated that every school has its own renunciates. The external form has many similarities in all the schools. One can see a continuity of the organisational scheme from Buddhist vihārs to Dāśanāmī Akhāṇḍas, even to the modern Rāmākṛṣṇa Mission. The Vedic tradition which Śaṅkara established can not preach isolation and indifference. Actually two different conceptions

1- Cf. V rukas3ra संन्यास एव द्विविधो विद्वद्-विचिदिषा-ऽऽनयः ॥ 3.5.60 ॥

indicated above mingle in the history of monasticism. Sacrifice for the sake of the Divine and duty as the means of training the will is one of the conceptions. Cutting the knot that keeps the world and body identified with Truth and Consciousness is the second conception. Renunciation aims at progressive development of the various aspects of human personality which makes the social ideal feasible. The biological division of four stages of life is fundamental and a Vaidika can not reject it even in view of monasticism. Thus in the Vaidika view renunciation implies absence of mechanical and blind contact with the world superficially but attaining a tranquil mind that transforms it to motiveless religious contact, free from all anxiety, egotism and aggrandizement. Reflection and self-culture are the foundations to eliminate human conditioning that divides the aspirant from the universe.

Advaita Vedānta embraces both religion and philosophy. It does not sunder faith or reason. Since the European culture keeps religious faith and philosophical conviction apart from each other, it does not need to accept two faces of truth. They have one truth and one faith. Advaita has two faces of the truth, pragmatic and metaphysical. It assesses the tradition and assigns it a status. Renunciation is both traditional and transtraditional (āśrama and atyāśrama). Śāṅkara claims the supremacy of Karma-Sannyāsa as a means to wisdom because it helps directly in eradicating completely the ignorance of ego which is the only hurdle in man's freedom. Without completely rising above the conditioned status that man finds himself in, he cannot gain wisdom. Moral and spiritual disciplines (व्रतानि and श्रद्धादि in the Gita) are to be cultivated to rise to this stage. But the emphasis must be on the inward experience that is of the nature of intuiting the identity of Śiva and jīva rather than making it a mechanical observation. Thus at times may imply transcending the urban conception of morality. The tantras speak of Karma-Sāmya, and the Pāśupata Sūtras speak of laughing etc. in this context.

Renunciation of Śāṅkara is not a negative ideal since it is a part of a positive view of life. We must admit that certain subjects did emphasise a negative view, for Advaita at one time had become the whole of Hinduism and thus associated with the yoga school, but they never became the major Vedānta view. The school which Śrī Bhagavatpīṇa established was closely followed by the Daśanāmī order of monks that he established. This order was alert to the needs of all who belonged to its fold representing various aspects of human nature and provided practical guidance to mankind (Farquhar in 'The Religious quest of India'). Thus the ideal of renunciation in the Upanisads, the Brahma-Sūtras and Gītā are, as Śāṅkara points out gnosological as compared to the smārta ideal which is socio-religious. He regards renunciation as the highest spiritual knowledge as intuitive and revelatory wisdom, while to the smārtas it is the last of the four stages of life. But renunciation in Advaita is based on the metaphysical structure of reality and its mystic intuition. Brahman-consciousness is to be had only through gnosis and its practical pursuit is sannyāsa. He thus advocates neither pure intellectualism nor simple moralism. Transcendent Realisation is intimately connected with Revelation. Since the world is an *appearance* of Brahman it has to be renounced. But precisely due to this it does not mean the denial of all given reality. Śāṅkara denies names and forms but not the one who appears under their guise. Thus empirical knowledge is not discarded. Only its empiricism is to be realised. One has to remember that empirical knowledge rests in the infinite consciousness as its substratum which alone is Real. This denial is renunciation. Confusion of the empirical and the metaphysical is to be renounced.

He asks us to renounce or reject only this misconception and nothing else. The empirical knowledge of the universe, society, ethics, psyche, etc. in the form we experience them are due to lack of self-knowledge resulting in not seeing it as Śiva, and imagining this separateness as metaphysically real. Self-knowledge removes this metaphysical error and sannyāsa installs this identity. Sannyāsa thus is accomplished not by discriminating the world (व्यवहार) from its source (ब्रह्म) alone or renouncing the world, but seeing the world as it really is viz., really unreal. Thus Advaita sannyāsa is not a negative state. Historically Śaṅkara reacted against all negative religion. Wisdom is the completion of intuition, reason and feeling on a mystical plane. Since metaphysically Śaṅkara bases himself on the positive integral experience of the self, the renunciation as the sole means must of necessity be positive, else it will defeat its own ideal. Renunciation to Śaṅkara is withdrawal from the imperfect profane world into a mode of perfect pure existence indicated by the Guru and the Upanisads. Individual sannyāsa is removing an error to manifest the glory of Brahman and infinite Bliss. Thus Manu says that by subjecting his body-mind complex to the Divine Will one attains immortality without tormenting the body. Renunciation thus is constant vigilance to perfect oneself by controlling the negative desires. It is not a barren life of isolation. The Gītā points out that a man free from egoity and attachment kills not even if seen killing. The world is not negated but re-interpreted as Śiva. The world is not merely a subjective sensation. It can be further enriched by removing the ignorance associated with it. Self-realization is a case of gaining depth without adding to the stock of knowledge, according to Murti (Bhattachārya Memorial volume p. 137). Thus knowledge is insight, not information. Realization of truth implies its being unknown i. e., its ignorance. The process includes the grace of Śiva and dedication to Him according to the Śvetāśvatara Upanisad. Rudolf Otto in his 'Mysticism East and West' clearly states "Śaṅkara is a passionate theist. If he was the greatest teacher of his time, the restorer of pure Vedāntic doctrine, the antagonist and destroyer of sects, false teachers and mistaken philosophers, he was this in the name of Brahman whose foremost and fundamental definition is world-creating, world sustaining and world dissolving God." Sannyāsa thus at the lower level is being aware of Śiva as the single material and efficient cause of the universe, even though carrying on with the empirical causes in day to day life. This lifts our spiritual life above the worldly life. He is also the saviour since it is His grace (आदिपुत्रवत्ति) that bestows the saving knowledge. This implies abjuration of the ego-centric will. Śaṅkara recommends the sacrifice of the individual will in the fire of Śiva's will. Denial of his will based on metaphysical conviction of God as the inner-controller raises the seeker above mundane worries. Thus God-centered love and God-directed will is the first stage of sannyāsa. Slowly it develops an enlightened view which faces the world without exhausting within it. A sannyāsi does not cease to act but all his acts are metaphysically cancelled in the unbroken wisdom. The world stands renounced for it can not delude him any more. He functions within the space-time-causality with the consciousness of spaceless, causeless, timeless infinity. It is something like a modern mathematician who realises the decimal system as only one model out of infinite ones, yet carries on in the day-to-day world strictly within the decimal system. Or a physicist knowing the relativity of the earth still works as if it is absolute. Thus a sannyāsi cannot be excluded from a life of activity for the good of others which mainly includes teaching the highest wisdom. Śaṅkara explicitly lays it down in his commentary on the Muṇḍaka Upanisad that this is a rule.

Manu lays down that an action performed for a result here or hereafter is extroversion (प्रवृत्त) and an action performed without attachment to such result and with insight is introversion (निवृत्त) (XII 89-90). Meditation and reflection, learning and reasoning, serving the Guru etc. are prescribed for the seeker and the exclusion of all other activities, individual or social. Once the wisdom dawns he becomes an illustration for the others. He acts absolutely unmotivated, in complete lack of egoity and in complete harmony with the inner realisation that he is different from the others. Thus his actions cannot be judged by psychological considerations. This is the 'a'-morality of the wise. Scriptural and social injunctions are addressed to an ignorant person and not to one who has become his own light. Vedānta is not Sākhya. It does not hold the world different from Brahman. In enlightenment all remains as it is, except the attitude, even the attitude about action. Action is seen as in-action to quote Vasudeva Krishna. Before realisation action is dedicated to God and aimed at world-solidarity. After realisation action is sublimated into knowledge and virtues shine as his nature. Vasiṣṭha points out that a detached and pure mind due to desirelessness is the differentiating mark of a wise. Sannyāsa frees one from the ego and the feverish activity to gratify the endless personal desires. It also is rooted in the unshakable conviction of unity leading to love. The concept of rights no longer haunts him. His acts are inconsequential as far as results accruing to him are concerned. He relates neither future nor past with his actions but performs them as in an eternal present. This is the ideal free life of a monk. He lives the present with a smiling heart. Renunciation is a pure mental attitude, not an escape from life's problems. It is the gradual elimination of everything other than Brahman. Anxiety is the recognised motive behind all human striving including religion. Renunciation terminates this anxiety. Thus a sannyāsi is called steady-minded (स्थिरवक्त्र), devotee (वक्त्र), beyond qualities (गुणतीत), established in the Supreme (ब्रह्मस्थ), beyond stages of life (अतीतवर्णश्रमि).

Vedānta is a scheme of spirituality in which cosmic and individual interests fuse into one. Renunciation is the means which annihilates the ego which is the gulf between the two. It creates a new attitude towards the world. This is not an achievement, but realisation for it is the eternal truth. The wise is not kind but just natural. Vedānta asserts that this is the only way to attain freedom. A vividisā sannyāsi conscientiously practices what the vidvat sannyāsi naturally is. Total renunciation of personal interest transcends the duality of the ethical world. Śāṅkara regards renunciation as a state of fearlessness. This influences the social dimension of life. Renunciation of a Vedānti is compatible with general social development and is a guide to social conduct. It lays the foundation of social harmony. A paramahansa is not irrelevant to value orientation of inter-social behaviour. Commitment is an important stimulant for motivation. A definite view of reality brings a definite commitment. It makes one interpret situations in the right perspective leading the seeker towards spiritual perfection. Actually the universe contains both a harmonious principle of cooperation of parts and a disorderly destructive principle. Since God is Real and is the substratum of continuous eternal Becoming, the aim of religion is to utilise this for the service of Śiva who is instrumental to the individual freedom. Some thinkers like Stephen A. Tyler have pointed out that orthodox schools like Mīmāṃsā, Vedānta, Śaivism, Smārta etc. have emphasised the social harmony and the heterodox like Buddhism, Cārvāka have emphasised the individual liberation as the goal. Individual as a part of the cosmic order is instrumen-

tal in maintaining it, and as Brahman he is free from it, is the basic Vedāntic view. Sannyāsa resolves duality by the Mahāvākya. Egoism, narrow-mindedness, greed, acquisitiveness, domination, exploitation etc. are non-values. A detached spirit (renunciation) purifies social activism rather than killing it. Śāṅkara gave this an institutional base. Renunciation as an individual practice is bound to get modified on institutionalisation and become a part of the general social organisation. This itself is the proof that Śāṅkara did not regard complete withdrawal as renunciation. Complete withdrawal is never an institution which is the life of people given to a specific goal. Monastery then is a social corrective. Vedānta has no founder and thus this becomes an important organ of the entire Sanātana dharma in preserving and transmitting it. Heads of these organisations are renowned for their spiritual discipline, culture and self-control. They are the fountain-heads of perpetuating the spirit of eglessness and self-denial in a society which is geared to these ideas. The organisation that the Āchārya built up was on the Vaidika lines and not at all indebted to Buddhist Vihāras except in minor details. Emile Durkheim in his 'Elementary Form of Religious Life' mentions : "It is a good thing that the ascetic ideal be incarnated eminently in certain persons whose speciality, so to speak, it is to represent almost with excess, this aspect of the ritual life, for they are like so many living models, inciting to effort. Such is the historical role of great ascetics. It is necessary that an elite put the end too high if the crowd is not to put it too low". Hinduism alone builds the philosophy of renunciation on the realization of higher self-fulfilment. It is not born as a disgust from the worldly life as far as Advaita is concerned. To Advaita secular and sacred are not distinct objects, hence renunciation transforms the secular into sacred. Thus all actions become sacred. Renunciation out of disgust is being yellow (झुठ्ठरीपट्ट). Thus the property is owned by a Matha collectively and *not* individually. All of it must be for the propagation of Dharma according to Śāṅkara. In so far as it does away with all sense of belongingness to the individual, it would lend support to an effort to dissolve private property. Mahatma Gandhi's idea of trusteeship was a corollary of the Vedānta view on the lower plane rooted in the highest truth. Śāṅkara defines Dāna as 'samvibhāga' in his Tattvīya Bhāṣya, which means equitable distribution. The absence of causality for renunciation of physical inconvenience makes it demonic according to the Gita. Śāṅkara also lays down that the abbot must be moving about for the propagation of all that is needed for the growth or development of the nation and Vedānta culture. Thus renunciation is as far away from isolationism or escapism as self-aggrandizement and self-indulgence. And history is proof of this practical side of Vedānta. Vidyāranya founded the Vijayanagar Empire and Madhusūdana Sarasvatī founded the army of Nāgā śādhus to protect the Hindu Nation and its culture. Thus renunciation was developed by Śāṅkara as the perfect model for the whole society. Final renunciation undoubtedly was that of a vidvat-sannyāsin. That is why at the end of the main portion of the Bhadāranyaka Upaniṣad, which is really the end of the Yajurveda, Śāṅkara points out that the whole of the teaching is for the knowledge of Brahman culminating in renunciation. This is the final instruction, the whole of the Vedic teaching, the ultimate goal. In this ends, man's effort to achieve his highest good. The way he introduces the discussions itself shows the importance of the topic. He says "We are going to discuss to clarify the meaning of the scriptures." Then he also discusses various alternative suggestions. In one of the alternatives it is suggested that since the Brāhmanas are the teachers, they alone should be allowed the sannyāsa which is put as an ideal for society. Warriors and members of the economic group may go on performing their duties since they are

needed to uphold society's everyday life. Though in a way he agrees to this alternative, yet he concludes that such hard and fast rules would go against the Vedic tradition which allows a person's capacity, knowledge, non-attachment, desire etc. to decide the option with regard to renunciation. He obviously means that social norms should not be disturbed, but what may be allowed for a Brahmana with ease, may not be so easily allowed for the Ksatriya and the Vaiśya. But of course intensity of renunciation and desire for knowledge in them may force taking even these people into consideration. A discussion of this type definitely gives a lie to those who hold that Śaṅkara was unnecessarily pro-sannyāsa and anti-social.

The Muni Kāṇḍa is rounded up with the list of traditional teachers. It is to indicate that an uninterrupted succession of teachers and disciples ensures that revelation is conserved, transmitted and re-lived. A living culture presents the treasures of the past and creates those for the future. Remembering the tradition helps in receiving the grace of these teachers.

THE FIFTH CHAPTER

The first two chapters dealt directly with Brahman, the next two dealt with It in a rational way. Thus the teaching of Brahman has been concluded. Now start the two chapters which are like appendices. The fifth starts with the absolute Brahman, goes on to prescribe certain meditations of Īśvara, sense-control, charity and kindness as means to self-knowledge and the worship of Gāyatrī. The next chapter takes up meditation on the vital force, the five fires etc., and certain rituals of house-holders like the naming ceremony, the conception ceremony etc. Thus there is no particular topic, but generally all that which has not been included in the main body of the text. The fact that they are treated now does indicate that the Upanisad tries to inform that though nothing really remains for a wise one to take up seriously, whatever scattered prārabdha remains has to be worked out in a natural way without a motive or master urge of any kind.

The first verse is one of the most quoted one and is most meaningful to an Advaita aspirant. It asserts that the Absolute experiences the adjunct of the body due to ignorance and again experiences freedom due to knowledge. The learned editor has brought this out and compared it to the verse of Madhusūdana Sarasvatī in the Advaita Siddhi. Śaṅkara regards it as a mahāvākya. He points out that even when the 'created' comes out the wholeness of Brahman is not effected just as a rope does not lose its wholeness on becoming a snake. By identifying the wholeness of the universe with individual self by wisdom, one gets rid of the feeling of separateness caused by the contact of material adjuncts, the Absolute alone remains. As Śaṅkara points out it is an identical statement with the earlier one where it was asserted that "the self was indeed Brahman in the beginning, knowing itself It became All". This verse comes here to indicate that the following meditations and moralities are meant for attaining this state of wisdom. It is equally to associate with the concept of renunciation, the wholeness of both—the cause and the effect states of Being. Wholeness of this means wholeness of Īśvara. But as the Great Master points out, Bhartṛprapañca and others were misled by this verse in believing that (a) the Absolute is at times diad and at times monad; (b) manifestation and dissolution are true even from a real stand point, thus (c) renunciation is not the only aim of the Veda but activity is as much its real purport during manifestation. But this will make the Upanisad and Karma portions of the Veda identical, that is both will not be dealing with the Real for the Real does not change according to states. The Absolute can have neither parts nor states. Nor can there be an alternative statement about the Real. If the monad and diad are considered real simultaneously, it will be self-contradiction, for

both are opposed to each other. There is contradiction in assuming such a possibility with both the scriptural as well as logical sides. Thus the great dialectician states that it is better to reject the Upanisad than to assume such illogical categories. A Brahman teeming with differences and having parts has never been proclaimed by the Veda either for meditation or realization. Seeing multiplicity or heterogeneity in It is in fact prohibited. Thus that which is prohibited can never be the real intention of the scriptures. This must be always kept in mind. Many of the later Vaisnavas forgetting this, tried to establish their conjectured theories as Vedānta. But the Upanisads clearly maintain that the Absolute is Whole and homogeneous. Since naturally all people accept the reality of the manifested world, it is not necessary to assert it by revelations. Guri points out that people stubbornly addicted to actions dislike those who talk of the unreality of the manifested world. Nor does the illusory view of the world stop people from running after the objects, as is evident in the Buddhists. The Buddhists regard the self as illusory and yet are seen to run after the joys of the world. This is because illusoriness of a thing does not inhibit its power to produce results. Similarly agnihotra will bear fruits irrespective of the reality or illusoriness of the world. This is an important observation of Guri for often the aspirants wonder why their hankerings do not die after they are convinced of their illusoriness. Just as a medical practitioner knowing well the nature of the human body which is disgusting, still gets infatuated with it, so does the aspirant even after discrimination get attracted by the world. Actually the scriptures only teach the means, and do not prescribe the end. If a person has worldly joy as the end, karma will be the part that will be of interest to him. If on the other hand a person is disgusted with them and wants to attain the Real, Wisdom will be his aim. Then again, the scripture will be of no use to him who desires *nothing*. Before the dawn of wisdom, revelation reveals. After the dawn of wisdom, nothing remains to be revealed. The Veda becomes Non-Veda says the Śruti. Revelation, revealer, discipline are all inter dependent. When Śiva alone stands without a second, where will any conflict be. Thus this verse can rationally be interpreted only in the Vaidika sense. Both the aspects of Brahman are whole. Īwara is relatively whole and the Supreme is the unrelated whole. Jīva is whole covered by material sheaths thus appearing to be partial and seeing the world also partially. But since all this is due to ignorance, wholeness itself remains unaffected.

MEDITATION ON SPACE

Aum is to be repeated while meditating on space or the space-like Linga. Even though Ātmā, Brahma etc. are words used for the Supreme, Aum is considered by the Veda to be the most intimate name of the Supreme, and thus it is the best mantra for japa to realise the Truth. It can be either used as a symbol or as a name. Just as an image of Viṣṇu is regarded as identical with Viṣṇu for performing puja etc., Aum can be treated as identical with Brahman. Use of this symbol brings about the grace of Brahman. Since the Supreme is beyond perception and conception, an ordinary aspirant finds it difficult to hold on to It without a symbol, so he is asked to concentrate on the inner-most self with the help of this symbol full of faith and devotion, as the Vaisnavas do on the stone image of Viṣṇu. Alternatively the conditioned Brahman in the form of sky can be meditated upon. Aum in either case is to be used as an image. The meaning of space changes according to the capacity of the aspirant.

Aum can be used as a name also. The Veda is the knowledge by which whatever is to be known is known. Aum is the Veda which the wise ones know, and knowing it know everything.

Hence the aspirant also attains wisdom through Aum. Aum is the whole of the Veda, its repetition is as efficacious as the repetition of the whole Veda. All the Vedas are born out of and are identical with Aum. Thus it is the best sound symbol i. e. name of Brahman.

CONTROL, CHARITY AND COMPASSION

Those that are to be practiced as parts of all the meditations are being prescribed. The creator of the universe addresses to all his created beings. As Śankara points out, only man, being rational comprehends oughtness. And mankind can be divided as having all good virtues yet uncontrolled called *devas*, misers called *manuṣyas* and the cruel called *asuras*, or following Kapila, the Sātvika can be called *devas*, the Rājas as *manuṣyas* and the Tamasa, *asuras*. Thus the message is addressed to the whole of mankind. This is important because here we have a clear indication that the message of the Upanisads is not confined to any particular community, creed, sex or caste.

These three kinds of men stayed with the creator, their father practising the rules of discipleship. At the end of the stay, the *devas* asked to be instructed. The Father uttered only 'Da'. They were satisfied, but to make sure, the father asked them what they had understood. They replied, 'As we are unruly, you have asked us to keep control over ourselves'. The father was pleased to know that they had understood correctly. The same procedure was repeated with the men. Being naturally avaricious they realised that charity was to be practised by them. Similarly, being cruel, compassion was taught to the demons. The Upanisad goes on to proclaim, that lightening and thunder is teaching this even to-day. Thus the Veda is suggesting that God in the form of nature is always teaching us. We have to stay with nature in a mood of discipleship to learn from it. Thus Vaidika knowledge is being given to all beings, but it is the true aspirant who can understand it. This makes the Sanātana Dharma the eternal religion. All other religions peg themselves on to an individual. The Sanātana Dharma worships and learns from nature. Science also is reading nature. It reads the physical script of nature, we the spiritual one.

Śankara points out a psychological element in the episode. All persons instinctively know their faults. Hence the three knowing their guilts, and knowing that elders dissuade from evil, responded the way they did. Realisation of one's fault is important. Once that dawns, instruction is easy. For the philosophy of education this is an important suggestion of the Veda. We must increase the desire to know in our method of teaching rather than flood information. Thus one conquers the three basic faults viz. lust, anger and greed. Getting rid of them makes one fit to practice any meditation. These must be practiced even though the environment is not conducive to them. Without control we ruin ourselves by becoming anxious and running a never ending race with objective joys. Compassion and charity make us love in action rather than remaining on an intellectual or emotional feeling of sympathy. The virtues present, promote and enhance the spiritual value of life.

HEART MEDITATION

Thus having finished the topic of the Supreme Brahman meditations on Brahman with adjuncts will be prescribed for attaining prosperity and other results. Gīri points out that destruction of vice is the real prosperity. Śankara says that the previous section mentioned that the Creator instructs. The question is, who is the Creator? The present section clarifies that the heart is the creator. 'Heart' means the intellect residing in the heart. It is the same in which name form and actions were said to have merged in the last chapter and which is the

abode of all quarters. This resides in all beings and is identified with them all. This 'Hridaya' is Prajāpati. Thus it is clear that it was the heart that taught 'Da'. This intellect must be worshipped as Brahman. Thus this meditation implies that whatever we understand must be taken to have been understood by the power bestowed by Brahman. To such a meditator people bring gifts, power (शक्ति) and he goes to heaven. The idea is that such meditations help even a mediocre aspirant by fulfilling his worldly desires, and in the process taking him inwards to the inner self. External worship may bring the same results but will not help in inner spiritual development.

OTHER MEDITATIONS

The same Brahman can be meditated as the origin of the five elements are the first born. Thus Brahman associated with them is the most adorable and such a meditator wins all enemies. The editor points out this meditation is non-different from the Sun-worship in the following section according to the Brahma Sūtra. Śaṅkara informs that the actions resulting in some unknown way in matter give rise to matter. Untruth does not harm the one who meditates in Satya-Brahma. It is manifest in the sun cosmologically. The earth, sky and heaven are the three sections of its body. One knowing this gets rid of sins.

The next meditation is of the mind as Brahman. Here the instrument of knowledge is meant by 'mind'. Whatever the mind observes is through Brahman. The Yogis see it as an atomic structure. It should be meditated as the lord, ruler and governor of all that it observes. Such a one becomes a ruler when the meditation is perfected. The idea is that observation makes the mind obedient. An obedient mind makes one a ruler.

Lightening, speech as milch-cow and cosmic fire are all one by one associated with Brahman for meditation. The Cosmic fire is connected with the digestive fire where the symbol is the sound heard after closing the ear. Meditation on this is one of the important meditations of the later Nīrṅamī sects of Northern India.

The result of these meditations is the attainment of Hiraṇyagarbha. The meditator first goes through an entry through the air, then an entry through the sun and then through the one in the moon. The idea seems to be that one first gets disassociated with activity, then the sense-organs and lastly the mind. Attainment of the Hiraṇyagarbha state is beyond mental conception.

AUSTERITY, GĀYATRĪ, LAST PRAYER

Fever etc. are illnesses that can be utilised to do austerity. One must look at it in this way. One should neither condemn the disease nor be dejected over it. This attitude wipes out the sins. A dying man also can meditate himself being carried after death to the place of cremation. This is an austerity since going away from home never to return is an excellent austerity. Similarly the body being placed on a pyre is also austerity. Such meditations lead one to higher worlds. The idea is that the body must be seen as suffering, leading to an attitude of witness for the suffering. This helps an aspirant in disassociating himself from the body.

The couple of prāṇa and anna are to be meditated as merging into unity with the help of 'Vīram' (वि-रम) mantra to become attractive to all people. Similarly meditation on life-breath is prescribed. Then the gāyatrī which is the mother of Brāhmanas is made the subject of meditation. Gāyatrī is so called because it protects the vitality or the life-breath.

Many passages indicate that a Brāhmana attains the Supreme Brahman. This, Śankara points, out is due to Gāyatrī. Nothing obstructs the spiritual development of the one who depends on Gāyatrī. Gāyatrī entitles a person to receive any amount of gifts without harming him. Śankara is emphatic that one who has been initiated into Gāyatrī is a Brāhmana. It is said that though some maintain that one should be initiated in Sāvitrī mantra, it is not proper to do so. Their contention is that speech is Sarasvatī in the body. But Gāyatrī is the one who protects prāna, and prāna includes all senses including speech, as will be clear in a following section. It is interesting to note that at Puskara, according to a Purāna, Brahmā wanted to perform a sacrifice. Gāyatrī was late and auspicious time was being wasted. So Brahmā took Sāvitrī as his wife. Gāyatrī came and was enraged. She cursed Brahmā. The present passage in the Upaniṣad seems to supply the base of this story. Hiraṇyagarbha should be worshipped in the higher sense of Gāyatrī, which includes both the lower and the higher Brahman. Some worshipped it only as the lower Brahman and were unable to get the highest result. Giri points out the mantra which is implied here. Gāyatrī includes both the definitions of jīva, Īśvara and their identity, complete refuge in God. That is why it is the best prayer.

The person who practices rituals with meditations should pray at the time of death to the sun for he is the deity of Gāyatrī. The aspirant prays for uncovering the truth, so that he can realise the truth while his body merges into the earth. He says that he has practised truth all his life, and hence he is identical with it. Giri points out that the conditioned Brahman is visible to those who concentrate with effort, though invisible to others. Thus it is clear that meditation brings the vision of the Supreme. Giri also points out that the reality of Dharma i. e. ritual and good conduct is Brahman. The vision is of the most benign form. 'The three vyāhrtis are of him who is I myself.' Thus this passage suggests the realisation of Īśvara as the end of life.

The Madhu and the Mum portions dealt with the Absolute predominantly. But now the aspirant not fit for the highest ideal is being told that he must orient all his activities towards the lord, all emotions must be centered in Him and He alone should be the ultimate object of all inquiry. Śiva is free from evil, age, desire, sorrow, hunger, thirst. Whatever He wants comes into existence. The Sūtrabhāṣya points out that the individual is not really real but only the pragmatic form of Śiva, having come into being during ignorance, thus stained by desires and attached to enjoyment and its agents. He gets dissolved in Paramēśvara, its really real form. This search is far from any negation of life. Actually it requires maximization and elevation to the highest level and utmost intensity as the life principle. Nature must pulsate with Śiva in it. The integrated view of religion and philosophy asks us to realize the timeless one present in the depth of our heart, as our life principle. Śiva is a personal-impersonal principle who may not assume forms. That is why Śiva worship is exclusively dedicated to linga which is not a form and yet can be treated as one. Śaivism insists that Śiva is never born, He only manifests due to an aspirant's love in the form the aspirant wants to see Him. The same Śiva is at the moment of Brahmajñāna realised as Ātmā. An aspirant gradually moves towards his centre, which is his wholeness, his metaphysical reality. Whitehead, in his 'Science and Modern World', defines true religion as the vision of something which stands beyond, behind and within the flux of immediate things, something which is real and yet waiting to be realised, something that gives meaning to all

that passes and yet eludes apprehension, something which is the ultimate ideal and the hopeless quest. This 'something' is the Godhead of Advaita. Here the *siddha* becomes the *sādhya*. The quest however is not hopeless, for it is based on a metaphysical reality. Of course, as the *Lagu Chandrikā* points out, the very idea of realising pure consciousness is illusory, yet the final knowledge that destroys all illusions is called the knowledge of consciousness (pg 816). The ego being a superimposition is unreal. From an ultimate view its freedom is as illusory as it itself. On analysing 'I', it just evaporates. From an empiric view of course, God appears as 'I' in the body. Thus He alone is the ruler within. Tracing all evil, at least moral evil, to man's free will, is really futile as an explanation of evil. The root of evil in Vedānta is the mind andnescience. Once the mind is constantly impressed with Śiva it is impossible to have evil in it. Man instinctively acts to secure or to avoid, but failures make him realise that it is a blind alley. He comes to question his situation and eventually his own self. Analysis of the situation leads to *Īvara*, and that of the self, to consciousness. Their unity is proclaimed by Vedānta which can either be intuted here and now which is *jñāna*, or meditated upon so that one goes to the *Brahmaloka*. The second is the path for those who find themselves incompetent for the first.

In the beginning there is bound to be a duality between the soul and God, but it must end in unity. An aspirant must start with the concept that he is a servant of Śiva, Guru and the tradition of the realised souls, but the monotheism must be a complete one. Supreme consciousness is one without a second. As Mahādevī says "Śiva supplies oranges and lemons, sour water, sugarcane and coconut, sweet water, rice and wheat, nourishing water; rose and jasmīne, scented water. One water becomes many due to association. Similarly Śiva appears as many." Polytheism is against the grain of Advaita. Śiva in Advaita is an ideal and not merely a *Paurāṇika* figure. The human skulls are his plate because he dines through the mouths of all beings, and he knows the knowledge stored in all skulls. *Sakṣijñāna* is *jñāna* of *jīvajñāna*. Śiva residing in the heart is adorned with skin and bones. Thus every *Paurāṇika* story or epithet is to suggest a psychological, religious or spiritual idea in a figurative way. He is beautiful, attractive, a benevolent and indulgent father whose kindness is limitless. Each aspirant is allowed to imagine Śiva to suit his likings. The freedom allowed by Patañjali of meditating the Lord as one likes, has full operation here. This is possible, for all forms are equally unreal from the highest view of reality. Slowly the soul realises that Śiva's form is formlessness and thus unimaginable. Śiva is seen as the mysterious cause behind the universe. He is beyond the creator, protector or destroyer. Hence he can never be incarnated. He is fire in wood without burning it. He is the self in the body without being visible. He is in the universe like the sun's reflection in water. He remains unaffected. Eventually He is the transcendental existence. Like space 'meeting' space is the 'merger' of *jīva* into Śiva.

Thus we find that when after an endless cycle of material existence the soul searches a purpose and feels a mysterious *Yaksa* guiding the universe, slowly the faith in the *Yaksa* and desire to know it increases. Slowly 'I' is seen as different from the body, mind etc. 'I' is felt as the consciousness directing and controlling the body-mind complex. Similarly Śiva is felt as the controller of the universe. Since the body or a lost-lamb can not be repaired by 'I', it must also be a creation of the universal consciousness. This brings the idea of 'I' dependent on Śiva. The independence enjoyed by 'I' using all the instruments and objects made by Śiva out of His own being makes him wonder at the mighty benign Śiva which slowly culminates in admiration, reverence and deep devotion with gratefulness. He feels

specially grateful to Him as Dakṣa-mūrti who bestows the wisdom of the Vedas. This wisdom expects him to be truthful, loving, calm and contented. The desire to be closer to Śiva increases. Slowly by dedicated devotion he is purified of passions, emotions and egoism. He is always willing to do good to others. All his actions are free of any expected rewards. All that he enjoys he considers as Śiva-nirmālya. Slowly ego dissolves and unity manifests. Self-surrender becomes complete. As we see the progress of devotion in Advaita we find that the attitude always remains of a servant, son or part of Śiva. The emphasis is never on emotionalism so prevalent in the Vaiṣṇava tradition, and which has often deteriorated into those by-lanes which lead to utter failure of the Divine spirit. Love is the response of the human heart to something that is wonderful. Beauty is one of the wonders of nature. Bhakti is actually trying to see the one who is wonderful or beautiful. Attachment to Śiva is the positive side which automatically leads to detachment from all that is not leading to Him. Exclusive love of course develops slowly. The Rudrādhyāya makes us see the all pervasive aspect of Śiva and feel an attraction in wonderment towards Him. But love must be directed to Him for the highest attainment rather than to His manifestations. An aspirant may think of Him with a form that the mind may grasp and the heart adore. He is all in all, the sole way, support, witness, abode, refuge, friend, source and goal. Śiva out of his grace reveals to him the nature of divine reality. He surrenders unconditionally. Motiveless love is all that he can offer. Thus the path is simple and straightforward for any aspirant in Advaita.

A person who has travelled this path addresses the Agni form of Śiva who is present in his mind. Fire is the form that the deity manifests as the first one on the path to Hiraṇyagarbha. Fire is also the final consumer of this physical body. Hence it is natural to remember it. Śaṅkara says that by reciting 'Aum', the supreme is remembered, for 'Aum' is His symbol. Giri points out that derived from a root meaning to protect, 'Aum' means the protector of all. Since the body-heat is its symbol it is recalled thus. The aspirant prays to the Lord to remember that he has dedicated all his life to Him. If any sins have been committed or any taint of bad impressions have remained, out of his infinite kindness, they should be wiped out so that he attains Him. Since we are unable to do anything more, we are only constantly offering ourselves to Him. By meditating on and surrendering to Śiva we become fit to pray for the revelation of His Supreme presence. Śiva knows all our deeds. To confess it is a way to assert that we are always in his presence. We act as if He is looking at us. He searches not words but the purity of our hearts. This feeling of complete dedication and one's incapacity, is the final step in devotion. This takes one to the vicinity of Śiva Himself.

THE SIXTH CHAPTER

In the previous chapter the worship of 'Aum' the control triad, worship of Brahman, and non-Brahman, its results, the route after death, worship of sun and prayers at the time of death have been described. Now mainly the worship of non-Brahman with its results and attainment of worldly results are going to be described. Some of the topics are covered in the Chhāndogya Upaniṣad also. A question is bound to trouble an aspirant. Why is it that having dealt exhaustively with the highest knowledge and worship, the Upaniṣad ends with such trivial things? The Brahmasūtra was conscious of it and one of the answers suggested was that even after the dawn of wisdom one must perform his duty, even of a householder. Thus a paramahansa's total renunciation is not justified. To assert this the Upaniṣad ends with such trivial ceremonies like naming and procreating. Thus the conclusion in activities of

householders is purposive. Śaṅkara answers that this is only to emphasise that one can attain knowledge in any station of life. Ānanda Giri summarises the whole discussion thus. Where the wise are seen to perform the activities, they are not performing due to any injunction, hence it can not be called action of the ignorant. They are bereft of any feeling of I-ness or my-ness which alone can be the *raison d'être* of an injunction. Thus that action is only "apparent." Their action is only for the protection of the world-order. Since householder's actions are the most needed for the maintenance of the world order, and also need most exertion including such acts like non-violence, sense control etc. it is proper that the final rounding up is done by praising it (गृहिणोपसंहारः, सू० ३.४.४८).

Gāyatrī has been proclaimed as the vital force. But it has not been yet shown why is the vital force more important than other organs. It will also clarify the reason of the vital force being equated with uktha, sāma, vajuh, kṣatra etc., instead of equating them with other organs. Thus it starts as an appendix of the worship of prāṇa.

Prāṇa is the eldest and the greatest. Śaṅkara mentions a biological fact. Though chromosomes determining the formation of limbs, organs etc., are all in the semen and ovum, yet only the life force is functioning, or the manifest one. The eyes etc. are not yet manifest. But if semen or ova are not alive, the zygote will not even be formed. Neither will it develop further. Thus it is the eldest functioning element. Meditating thus one attains excellence in his group.

Speech is excellent, for the people who have the gift of speech become rich and live in splendour and they overcome others through their eloquence. One who meditates upon speech thus becomes excellent. The eye is the firm basis. Meditating thus one lives steadily in smooth places and times as also in difficult or inaccessible places and difficult times like famine. The ear is prosperity. Meditating thus one gets the objects that he desires. All the Vedas are acquired when one has the ear and through the Veda one knows the means of fulfilling his desires.

The mind is the abode of organs and objects. Objects become objects only when they are connected with the mind. Organs act only when goaded by the mind. Thus Śaṅkara points out an important Vedānta conception here. Objectness or organness are imposed by the mind on something pre-existing, but they can not be called objects or organs until the mind imposes it upon them. It is the interaction of an unknown element with the mind that is an object or an organ. Since it is unknown and will ever remain unknown it is nescience. Thus it is said that nescience is the material cause of objects.

Semen is procreation. Semen implies generative organs, since all the others in this context are also organs. Progeny and cattle wealth are the gains for one who meditates on it.

SUPREMACY OF VITALITY

The organs went to Brahman to find out who was the most excellent amongst them. Brahman said, "On whose departure the body becomes more impure than what it already is, should be the most excellent." Śaṅkara points out that the impurity of the body is due to its cause which is sin. Even though virtue is also included in the causes, the Upanisad is creating disgust towards it by such a statement. He also points out that even though Brahman knew that vitality was the most excellent, he did not make the statement to avoid offence to others. That the teacher must never consciously say or act in a way that hurts the disciple in any way,

is the injunction. Hurt causes an obstacle in the mind of the disciple which obstructs observation of what is being taught. Education must also be purposive. It is meaningless to give information without giving a direction. Thus by calling the body a sin, the Veda is orienting the information towards a goal.

The speech, eye, ear, mind and semen all left one by one for a year but the person lived on. Then the vital air started going out. All others felt uprooted from the body and thus prayed to the Vital air not to leave. The Vital air asked for a tax which the others gave in the form of that which was their best quality. Śankara points out that this story is only an imaginary way to teach a person how to test the greatness of any one. There are certain stories which may be true, but not this one for organs which are interdependent can not go separately out of the body for a year.

Vitality is the real eater of all foods. But this does not permit a person to eat prohibited food. After a lengthy discussion the great master points out that poison eaten by a poisonous worm is its nourishment, but will kill others. Similarly food eaten by a Brāhmaṇa body will harm it even though the same vital force is in that body which is in a pariah. Hence the prohibitions of food stand, in spite of the vital force being one. If even the oneness of the vital force does not bring identity of bodies, how can the oneness of Ātmā bring it, as many moderners try to suggest? Advaita teaches metaphysical identity of all that exists by cancelling their reality apart from the Reality itself which is the supreme Godhead. But within the empiric world we must act according to the adjuncts. By being conscious of it we will try to remove the lower adjuncts of a being and impose a higher adjunct. The empirical world demands the division of good and bad. This division makes all actions oriented towards goodness. What Advaita does suggest in the pragmatic sense is that since all beings are really Śiva, and since imposition of adjuncts makes us appear as they are, by changing the imposition it is possible to better all. This striving for the betterment of all will have no meaning if they are already so. Thus Advaita is a message of hope in the empiric world.

The Upanisad mentioned a particular meditation on the sipping of water prior and posterior to dining. Sipping has been prescribed in the Smṛtis. Thus only the meditation part is being ordained here. One must meditate that the water being sipped is the cloth for the vital breath. A great scientific truth is also suggested here. Life began in water and that is the thing that covers the life force. Water-less life is impossible. Thus by thinking of it we are made conscious that though food is apparently the cause of life, it is water which is really so. Even the assimilation of food in us depends on the water which extends the area of adsorption. Another important idea suggested here is that people should be clothed and housed as a matter of principle. In a society where people do not have these supplied in the normal course the sin of nakedness is attached to all the members of that society. In ancient India everyone was accommodated in a house, even though it may have been a thatched hut. So was everyone clothed. Urbanization in the industrial civilization has brought the conditions which have made society naked. Since a naked one is naturally unruly the whole society is suffering the consequences. Industrialisation starts with the concept of housing and clothing all, but ends up in making people naked. Through one act of sipping and another act of meditating the sipped water as a cover we get two results. The first purifies the diet and the second brings the consciousness of identity with prāṇa. Similarly all normal acts performed bring their normal results, but the meditation that they are a worship for the cosmic spirit, brings wisdom. Thus the whole life becomes a means for attaining wisdom.

PENTAD FIRE

In the last chapter the dying person prayed for the better path after death. This implies more than one paths. Those paths are now being explained. These paths are naturally connected with the results of one's deeds physical and mental. Hence they will also be described. Hence the meditation on five fires as means to the godly way is first being described. The same topic is dealt in the Chhândogya Upanisad. But here one extra fire of cremation has been mentioned. Yet it is not a different meditation as the learned editor has pointed out, because the sixth fire is a real fire, thus needing no injunction to see it as fire.

Śvetaketu, the grandson of Aruna studied under his father. To gain fame as a scholar he went to the parliament of the Pañchāla country. This country was called Krivī in the times of the R̥gveda. It is to the north of the Ganga corresponding to Badāūn, Farrukhabad etc. of today. The gangetic plain was always the most important region for philosophical and theological discussions. Śvetaketu went straight to king Pravāhana, the son of Jivāla. The king had heard of his pride and so addressed him in a way to show that he considered him a mere child. Śvetaketu got angry and addressed him in a way that a Brahman and not a Ksatriya ought to be addressed. Thus the Veda is teaching us that pride must be eschewed when coming near the learned one. Humility is a great quality for a wise one. Arrogance and anger lead nowhere.

The king asked him about the divergence of ways after death, their return, the reason for the heaven not being overpopulated, how many oblations lead to man, the way of gods and manes etc. But Śvetaketu could not answer a single question. Thus his pride melted away. The king then seeing him humbled addressed him in a proper way and asked the offerings to be given due to a Brāhmana, but out of shame he did not accept these and the invitation to stay. Instead he hurriedly went back to his father.

Thus the Upanisad makes it clear that it was not high learning alone that brought honour to a Brāhmana. He was to be honoured because of his birth. As long as Śvetaketu was arrogant he was slighted by the king. But when he left arrogance, the king showed due honour. Thus the paurāṇika injunction that a Brāhmana whether learned or not must be honoured, has Vaidika basis.

Śvetaketu complained to his father that he was questioned by that 'mean' king on subjects that were not known to him. The father was humble enough to admit his own ignorance and wanted that both of them should go to the king to learn these secrets. But Śvetaketu was full of anger and refused to accompany him. Śaṅkara points out that he did not want to see that face again. The father went alone. Pravāhana on seeing him offered a seat, water, madhuparka etc. as are due to an honourable Brāhmana. Having worshipped him thus he asked Aruna Gautama to ask for any present. He asked the answers to the questions he had asked his son as the present. The king said that he should ask some physical objects as present and not knowledge of secret doctrines. Gautama Arun said "I already possess gold, cows, horses, servants etc. Hence worldly wealth is not needed by me. Give me the inexhaustible and infinite wealth of wisdom". The king asked him to approach in a proper way of a disciple. Gautama made the declaration that he was his disciple. Śaṅkara points out that when a man of a higher caste approaches a person of a lower caste for instructions he should not touch his feet or serve him. Merely a vocal declaration of discipleship is enough. Thus the scriptures have allowed the lower caste to teach the upper caste when a proper upper

caste man is not available to teach a subject. In modern times it is quite important, for often the knowledge is possessed by the lower castes. But it should not be made an occasion by the teacher to get the kind of worship due to a Brāhmana. Gṛi makes a declaration that becoming a disciple of a lower caste is better than being bereft of knowledge.

In spite of the knowledge the king was humble enough to beg pardon for having asked him to declare his discipleship reminding that this is an ancient tradition. No knowledge can be hidden from one who comes as a fit disciple. This is a rule which must be remembered. In a passion not to teach an unfit person, people withhold it even from a fit person. This withholding also is a sin. The king is clear that this knowledge was entirely restricted to Ksatriyas and as such he is bound to maintain the tradition that it should not be imparted to a non-Ksatriya. But equally he must keep his promise. Thus imparting a knowledge to a worthy disciple takes precedence over the tradition of maintaining it within a certain group.

Heaven, cloud, this world, man, woman and pyre are the fires. Sankara discusses in detail how the agnihotra in all its organs remanes in a divine way until the fruits are reaped by the performer. He further clears that though only Agnihotra is mentioned as such, all the Vedic actions are meant to be included. Gṛi makes clear that no birth of any kind is possible without its being the result of past actions, for how can joy and suffering come into being without an act which has been committed.

Sankara points out that night darkness is really the earth-shadow. Gṛi identifies it with Rāhu. He also points out that Soma is the residence and chandramā is the resident.

This meditation leads householders to the northern path. Monks anchorites and committed celibates go to the northern path independently. They reach this by meditating with faith on truth-Brahman in a quiet place bereft of worldly crowds. The editor has given the gist of Madhusūdana Saraswati's comments as well as the view of the Brahmasūtras on this issue. Sankara quotes from the Viṣṇu purāṇa that eighty eight thousand celibates attained immortality. Householders attain the northern route by realising themselves to be of the nature of fire, and they attain the same by their celibacy. Gṛi points out that by monks here are meant the Vaiṣṇavas who have three dandas. Paramahansas given to knowledge are not to travel the path of gods. Or if there are any one-dandas sticking only to the observance of āśrama rules and not given to Upaniṣad's study, they also may attain to this path. Sankara points out that fire, flame, day etc. are words denoting the specific deities and not flame or day etc. Monks bereft of all sacrifice can have no connection with flame. Death occurs the moment the term of life ends. None can make a rule that such and such a meditator should die only at such and such a time. Even the wait until day of those who die at night to reach heaven, is out of question, for the Veda states that he reaches the sun as quickly as the glance of the mind. Thus all these refer to the deities who are stationed between the earth and the Brahmaloka. The editor proves quoting from the Brahmasūtra that Brahman here means the conditioned Brahman. The plural in Brahmaloka is to mention the different parts of the plane with varied enjoyments according to the depth and types of meditations. The Purāṇas call these different parts as Goloka, Vaikunthaloka, Manidvīpa Śāketa'oka, Kailāsaloka etc. Those who reach there do not come back to earth they stay there for a long time and return after the pre-ent cycle. It is in this sense that the eternity of Brahmaloka or non-return has been often said in the Veda, Smṛti, Purāṇas and Itihāsas.

The southern path is described as the one attained by ritual worship, charity and austerity. The plural in *loka* here also means different regions having varieties of joys. Smoke, night etc. are the deities and not physical objects. Gods enjoy these worshippers and also bestow joys on them. Many concepts of heaven, which are often called salvation, are of this nature. God is supposed to enjoy the souls while bestowing joy to them. Such concepts refer not to the northern route but to the southern one. Once the matter that became their body melts at the end of the exhaustion of their virtuous deeds they become like ether. Slowly they descend to the human sphere. The cycle goes on until liberation.

Those who neither meditate nor worship become insects etc. The idea is they cause nothing but pain to others. All virtue is centered in doing good to others. Those who do not perform virtuous acts here continue in the stream of viciousness.

Life thus is not a formless flow, but has a pattern which is not exhausted by the brief span of human life. Death is not a total cessation. The future may either be a temporal duration or immortality. Immortality is a higher existence transcending past and future, which may even be attained while alive. Perpetuity is temporal and hence ethical. At this level there is infinite progress. Ethics demand infinite time to work out infinite perfection. According to this scheme there is future involving a continuous process of moral purification and an ever increasing identification of the human will with the Divine.

The body is the basis and starting point for the development of life, mind and spirit. Bodiless beings are not known. Thus the Upanisad endorses souls with body even in an after-life to emphasise the importance of development. Death is thus a condition of life, not its denial. Karma and devotion both are useful. Devotion is mainly the determination to be on the side of Śiva. One who has it gets a taste only for such actions as are good. The doctrine of Karma teaches us to be patient and persisting in our ethical betterment. Those deformed in body and mind, weak in will and reason should not be condemned for they have a rising future. Realisation that one can not defy one's destiny makes one despair. But belief in Karma gives one hope. Since we are the result of our doings, we can certainly better our lot, the future is not a finished product like the past. Our experience includes an integral record. A new situation brings forth the result out of this integral development to the fore to interpret it. This resultant is the tendency (*samskāra*) which persist though memories are crowded out by new experiences. 'Wisdom', says Rādhakṛṣṇan, 'does not consist in vast stores of knowledge, but in the ability to profit by experience'. Death does not wipe out the tendencies. This is what is called *vijñāna* (विज्ञान) which is equated with determinate consciousness due to *vīśanā*, *vidyā*, karma and *pūrva-prajñā* (Brahma Sutra 3.1.1). The subtle elements forming the basis of the body are carried by the dying soul with himself. It is of the shape of a thumb. Thus a body of some form is always associated with the soul and material karma remains associated with it. Vedānta postulates an *ocatā* (उक्त) that accompanies the soul at death. It includes the five vital airs, five senses of perception, five senses of action, five elements, four inner organs, desires, results of action and meditation, and ignorance.

RITUALS

Śaṅkara points out that virtuous activities depend upon wealth. Wealth must be acquired in an ethical way. The Upanisad lays down the method for it. Thus it lays down

that wealth acquired through incorrect means is not proper to be utilised for virtuous actions. Following this doctrine in pre-independence India religious people avoided using tainted wealth for a religious cause. But post-independence India gives a completely contrary picture. Ill-gotten wealth is practically the only wealth utilised for charity and religious purposes. The result of such acts can be clearly observed as not getting peace for the performer of those charities and worship. Though it may sound impractical, the health of Hindu society may benefit a lot if the *quantity* of charity be replaced by the *quality* of wealth. Those who discuss the inferiority of worship for worldly gains (Kāmya-Karma) are as a rule quite oblivious of their unethical inferiority in worldly activities. It is better to prosper through worship than through unethical practices.

Śaṅkara points out that the ritual will give greatness, and greatness will bestow wealth. Thus it is clear that the wealth comes out of worldly exertion. The worship only endows power to a person to exert in a way that brings wealth. Hence the ritual is not a magical formula to produce wealth out of nothing. The ceremony described here is one mentioned in the Smṛiti. Thus it is not a Vaidika ordination. The offerings are to the all pervading spirit and specially to the vital point described in the earlier section of this chapter remembering the specific qualities of ears, eyes, mind etc. Then heaven etc., Brahman etc., past etc. are included. It is vital force identified as Brahman that is the object of worship. Thus the idea is that one who looks upon his clan vital as divine goes through successful ethical gains in the world. The last prayer is Madhumatī mixed with gāyatrī followed by recalling the tradition. This mixing of incantation is the origin of samputa, pallava etc. type of recitation in which a mantra is repeated twice or once in the middle of a text. Rudra namaḥ-chamaka repetition is also a method in this line. The idea is that repetition of a prayer brings about the result associated with that prayer quicker if associated with a general prayer.

Uddalaka Āruṇi gave the knowledge of this rite to Yājñavalkya and so on. What to speak of a human being, even a dry stump if sprinkled with this powerful paste, will become great by growing branches and leaves. But it must be taught only to a disciple or a son. Gṛi points out six persons entitled to be students. Disciple, learned in the Veda, intelligent, giver of wealth, son and who can teach some other branch of knowledge. Out of these six only two should be taught this worship. The list of vessels and materials round up the ceremony. The paste contains clear mention of lentil (उरु). This paste is to be eaten. Thus common belief of some people that it is not a grain that is allowed, is un-Vaidika. Specially because Śaṅkara specifies that other grains which are not prohibited can also be utilised. Thus the list can not contain a prohibited grain.

The next section takes up the ritual for procreating a desired son. This is necessary both for this world and the next one. A son continuing the tradition of the father and expanding it along those lines is an asset in this world. In his advanced age, a father is freed from responsibilities and can dedicate himself to a higher ideal. After the death the son performs the last rites and Śrāddha etc. which help the father rise to a higher state. Actually every human being wants his words and ideals to become immortal. This immortality can be assured only by a well-mannered son. Specially in a society given to caste system, as Hindu society has been through millennia, the ideal of a son is much more important. Then the Upaniṣad wants to emphasise the fact that in the earlier age every wise one begot another wise

one for the fulfilment of Veda's announcement that in the lineage of a wise one none will remain ignorant of the wisdom. Even in the last section a son was regarded the proper recipient of the knowledge. That is possible only if he has such a tendency. Thus the rite of procreation is directly needed for this declaration of the Upanisad. Moreover a person worshipping prāṇa as the all consuming power as told in the previous section, should perform the procreation ceremony after having performed the one associated with wealth in the preceeding sections. This is important, for begetting a son without proper wealth to bring him up and educate properly is not the idea of the Vaidika culture. One must not produce children without proper arrangements for their well being.

Semen is said to be the most potent form of all the physical and vegetable world. The Rgveda calls it the emanating light. Brahman created woman as its abode. She is thus the recipient of the most excellent creation in the universe. Manu says that woman should be worshipped appropriately for gods to stay in a house. The Monk renounces the woman and thus has no relation with gods. Thus the Purāṇas say that abandoning the woman one abandons the whole universe. No ritual is performable by a widower. Thus the Brahama Sūtra has a special section for the widower who desires wisdom. This important status of woman is an important Vaidika conception which is often lost sight of in post Mohammadan India for with the association of Islāma, Hinduism started regarding woman as of a lower nature.

Brahman worshipped her while she was kept below, and he was above. This worship through sex must be done with as much intensity, faith and carefulness as any sacrifice. Here it is pointed out that this is Vājapeya sacrifice. Giri points out that good persons follow the least of the best. Since Brahman is the best to be followed, good people must not indulge in sex casually or for mere form or relaxation. It must be always attended to according to the dictates of the scriptures. Thus Śāṅkara points out that one must wait for the menstrual flow to occur before even thinking of procreating.

No injunction is needed for this act as even animals indulge in it. But just as eating according to scriptures leads to proper results, so also this act when done with proper vision or meditation. In a sacrifice there is a hard stone to squeeze the juice of the soma vine. It is to be moved with great strength and intensity to squeeze the juice. Because of the similarity of hardness etc. the generative organ is to be seen as the stone. Brahman stretched it in a way that the female could be completely filled. Thus there was complete amalgamation of the two. The female generative organ is the place for sacrificial fire (vedi). Her pubic hair is the kuśa grass scattered around the sacrificial fire. The loose skin is that contrivance of leather, like a hand press that extracts and strains the juice when the soma is pressed. The sides or the labia are like testicles and are hard mussels, that by which the extraction takes place. It is biologically important for there must be similarity with the testicles physiologically and psychologically. The idea is that the side skin of the generative organ be meditated as the skin of ox used for thrashing and reaping the soma which is made clear by Giri. The same result that a sacrificer of Vājapeya gains is gained by a person who copulates performing this meditation. Śāṅkara says by this proclamation the Veda clearly states that one must not abhor or detest this ceremony which is for the good of the race. Thus it is praised. The one who worships with the lower posture chooses the good deeds of the women. That is, he dictates the norms of life in a household. But if ignorant of this identification with Vājapeya, indulges in losing the Retas, because of this evil indulgence the woman controls him or chooses the

good as norms for the household. The idea is that this brings about a total change in the ideals of a house. One can easily trace the loss of parental tradition in modern Indian families to such indulgence. Some have interpreted that the good deed of a woman are turned to man if he is a wise one. The idea is that he will get the rewards of the virtues committed by the women. This interpretation has given rise to a commonly held belief that the virtuous deeds of a woman are transferred to some extent to her husband. The ignorant one's virtuous deeds are transferred to the women. Thus the animal act is changed into a ritual performance with the proper identification of parts of the body. Many Brāhmanas in the course of the cycle of birth and death die as bereft of senses, meritless for they practise without knowledge the act of creation. This has been proclaimed by such great Brahmajñānī Rsis as Uddālaka Āruṇi, Nāka Maudgalya and Kumāra Hārīta. They all were endowed with this knowledge. A Brāhmana who does not know this meditation is called Brahmanya i. e. only related to Brāhmanas and thus making a living merely out of his being a Brāhmana by birth. Thus all Brāhmanas are ordained to learn this. Such people having no control become indulgent and attached to the mere physical aspect of joy and thus become weak in organs and bereft of any good deeds. Thus Śaṅkara makes clear that this is also for renouncing the indulgence in material joys. And it is obvious that such attachment leads to physical and moral degeneration. Śaṅkara points out that ordinarily the sexual act is extremely simple and makes an otherwise virtuous person lose heaven. Thus the view of some students of the Upanisads that sex is eulogised is misplaced. It remains condemned, and the Upanisad in no way is a help to those moderners who want to make this an opening to higher spiritual life. Only the biological necessity is accepted and this necessity is changed into a ritual for avoiding over indulgence.

If while waiting for the woman's cycle and practising celibacy there is a discharge due to intense passion either in dreams or waking, no matter how small or large a discharge, the following penance must be performed. This is a clear indication that the rite is for the first few children in the prime youth and health. The penance is to repeat a special incantation while rubbing the semen with the ring finger and thumb. The incantation means that the semen of mine which is spilled due to intense attachment either on ground or vegetation or its cause water, that semen may be brought back to me and with it the senses, beauty, goodluck, knowledge, etc. May the lord fire who is the abode of gods bring these back to me. Let the fire and altar of sacrifice regain their vitality. One should rub it on the middle part of his eyebrows or chest. Similarly if one sees one's shadow in water one must always pray. The reason is that water is the cause of semen. The prayer is that gods may give me back my lustre, vigour, fame, wealth and merit.

The excellence of woman is when she is out of her menstrual period indicated by the removal of dirty clothes. Hence after the three nights are over and she has washed her hair she should be requested to cooperate in the generation of a son. She should be presented with ornaments etc., if she is not willing, to please her. Gīrī points out that one's extreme love for her is proclaimed by such presents. When she agrees he should bless her that with his organ and glory he blesses her with glory. Both become glorious. The idea is that the desire of both is necessary to have a glorious son. If she totally refuses she loses the glory of becoming the mother of a glorious son, since he may force her by manly power including thrashing. But though she will have to go through the child bearing she will not beget a glorious son. Or a son thus born out of force will have the impression of one who was

unwanted by the mother. Thus he will not be faithful and obedient to the mother. This idea is important for many children in the modern world are born as unwanted ones. Child delinquency is an off shoot of this parental feeling. The child must be born out of love of both the parents.

When the woman gets menstrual flow she should drink only out of a cup and wear unwashed clothes. She should not touch a śudra or śūdrī whether bathed or not. At the end of the three nights she should wash her hair (take bath with the plunge of head in a tank or a river) and wear clean clothes. She should then be made to thrash rice. The couple should eat the things that are going to be prescribed cooked out of only this rice for the respective kind of son or daughter. A fair son who learns the Veda and lives for a hundred years is born to those who partake rice cooked in milk and eaten with ghee. Giti points out that fair may be either in colour or character. Gurd-cooked rice taken with ghee produces a tawny or brown coloured son or the one who masters śākhya or chanda śāstra, studies two Vedas and lives a full life. Rice merely cooked in water and taken with ghee produces a red eyed dark son who studies three Vedas and lives a full measure. Dark may also refer to an immoral character and red eyes to anger. The idea is that one who wants a greater scholar whether he has character or not should take up this means. A scholarly daughter is born if rice cooked with sesamum is taken with ghee. Scholarship here does not refer to the Veda for daughters are not entitled to Vaidika knowledge. But they may master other branches of knowledge. It seems to us that the word panditā may suggest spiritual wisdom. If one desires a scholar famous, delightful orator, winner in an assembly one should take meatpūṣa with meat preferably of a young or mature ox. Thus it is clear that the food taken at the time of conception has an important bearing on the kind of son that is born. Of course one must scientifically realise these truths. But the main trend of the Upanisad is clear.

Next morning he makes ghee offering to the deities Fire, Anumati, Sun and begetter of truth. Then he eats prasāda and gives it to his wife also. After washing his hands he sprinkles the woman thrice with the consecrated water. He prays to Vishṇu, the gandharva preening passion to leave this place and enter another couple. The idea is that one should have no intercourse after this ceremony until the birth of the child. This is both a biological necessity and a psychological must. After this he embraces the woman saying, 'I am vital breath and you are speech. I am Sāmaveda and you are Rgveda. I am heaven and you are earth. Let us start shining together and use our vigour to have the proper child.' The prayer is important for it contains the real reason why man should be above the woman. Man is basically heaven i. e. looking upwards meaning idealist, and woman earthly or practical. Similarly the is the Rgveda which supplies the basis for weaving the Sāmaveda. Similarly woman by keeping the household and family, supplies the basis for man's adventure in the outside world. He is vigour and she is speech which is mild and sweet. It is the speech which gives credit to man's exploits. Thus woman is the basis and not *low* as suggested by some uvaidika thinkers.

After this he spreads the thighs apart meditating that he is separating heaven and earth. Having entered and kissed he strokes her from the head, downwards thrice along the hair praying "Let Viṣṇu prepare the womb for conception, Tvastā (sun) make the organs beautiful, may the Virāt enter me and pour semen into you. Sūtrātmanī may enter you and nourish and develop the conceived child. Śinvalī, the presiding deity of the dark night who

is highly praised in the world, may enter you and hold the child. Let the ones who are decorated with their garlands of rays i. e. sun and moon enter you and develop properly." Entering here means identifying, i. e. a woman should meditate that the respective gods are responsible for these acts. This shows naturally a woman fit to understand and meditate. The Tantras hold that the woman for rituals must be an initiated one. Visnu, Sun, Moon, Brahman (Antaryāmi) are all important deities and have been explained in the present Upanisad. The psychological state of the couple at the time of conception is important according to the Vaidika tradition. The feeling of complete dedication means that even such acts are controlled by Divine powers and we must only take refuge in God and feel ourselves as mentally the vehicles of these powers to help the great unknown design of Śankara. Gods are the primary cause of generation while the parents are only the concomitant cause. Then after the emission he prays to Aśvinis to churn the zygote with the golden rods. Giri points out that heat or fire is the churning rods. This is a great biological truth. The metabolic process of the mother's body is responsible and Aśvinis being the deities of the nostrils, the Veda postulates that the type of air that is drawn in is also responsible for the child. Thus oxygen intake is quite important. Exertion that causes the purification of blood through the lungs is quite necessary. The Veda does not encourage too much rest for the would be mother. Fragrance and the connected mental vāsanā is also important. The mother after conception must consciously keep away the thoughts which are not agreeable. "Just as fire impregnates earth, sun the sky and air the directions, so I impregnate you" (after which the name of the wife is to be uttered). The idea is that by the act of giving birth the relationship between a husband and wife becomes that of complete unity. The husband pervades and the wife is pervaded.

Some other ceremonies connected with the couple are also given, for this being an appendix has to cover all miscellaneous topics. If a person wants his wife to be entirely devoted to him, he after entering and kissing, rubbing her genitals should recite: "You are born from every limb and come out of the heart. Being the essence of my whole being make her devoted (or loving) to me like a deer pierced by a poisoned arrow." The idea is that a prayer in the act of meeting brings about the desired result. The deity here is vigour. Thus it is manly vigour of his whole physical and psychological being that will make a woman attracted. Thus the Veda wants to emphasise that under all conditions a man should keep himself vigilant. A paramour, can be harmed by a sacrifice which is laid down. Putting āvasathya fire in an unbaked earthen vessel, spreading the reed arrows in reverse (than usual), sprinkling with ghee the reeds should be offered. The incantation is "In my fire (woman) which, was kindled by youth, beauty etc you have offered the offering (semen). Because of this sining I (repeat the name) take away your (repeat the name) life force (prāna and apāna). Similarly I take away your sons and wealth, virtue gained by your śrauta and smṛita action, hope and expectation. 'Phat' must be repeated at the end of each offering". The paramour dies losing his organs and merits due to the curse of the wise. Hence a person given to the meditation of prāna as Brahman and knowing this ritual must be feared. One should not desire to cohabit the wife of a wise one, for such a learned one is able to destroy him.

BIRTH CEREMONY

At the time of delivery the woman should be sprinkled with water uttering "like the wind moves a pond without destroying the pond, the foetus should totally move without

destroying the generative organ. May the chorion come out with it. Lord has made this the path of Indra (the Prāna) coming into the universe. Lord again has put the covering like a bottled fence to keep the soul of the mother and the child separate, Oh Indra, having come in that path come out with the foetus and bring the muscle (fence) along." This prayer is for a successful delivery. The babe is the Lord himself. Indra has taken infinite forms, says the Veda. Thus even at the time of birth the baby is reminded its reality. The birth is the process made by God for rejuvenation of life. It must not disturb or destroy the passage. Birth is a natural process. The Veda does not like to disturb it like the modern gynaecologists. The close association of the husband at the time of delivery is a Vaidika concept, finding some support in the modern western world where they have started insisting lately the presence and involvement of the husband in the act of delivery. The impersonal nature of delivery is bound to bring an impersonal nature in the child.

After the birth the sacrificial fire is made ready. The new born babe is taken in the lap. Curd and ghee is mixed in a bronze cup. At the spot of sacrifice a thousand oblations are offered with this mixture. The mantra is "Having flourished in the shape of this son may I nourish a thousand people. May not my son who is in the couch, lose the continuity of this lineage, wealth, cattle etc." The idea is they should never get exhausted. "Mentally I offer my vitality to you. The Lord of fire knows all my shortcomings and overdoings. My He correct all these." The idea here is the longevity and good tidings for the child coupled with the idea that one must nourish the society more and more, since with the birth of a child good society in future has become necessary for me. The Veda always sees social good in terms of the individual good. This is the proper psychological attitude. Else the motivation for social good dies out.

After this, taking the newborn babe near and putting one's mouth near his right ear "speech" should be recited thrice. The idea as pointed out by Giri is that may Veda in the form of prose, poetry and song be attained by you. Then he mixes curd, honey and ghee and feeds the child with a golden strip which must not be obstructed by anything in the mouth. The mantra is "I bestow earth, sky, heaven, all of these on you". Milk has been proclaimed earlier as an animal food. Hence the first food should *not* be milk. Gold is a religious symbol for the Hindus, it symbolises purity and knowledge. The father prays for prosperity of the child. Then the father gives him the name 'Veda'. This is his secret name. Giri points out that Veda means experience which is every one's own real form. All these ceremonies are dealt in detail in Pāraskara-grhya-sūtra, Āśvalāyana-grhya-sūtra, Śāṅkhyāyana-grhya-sūtra, Gobhila-grhya-sūtra, Manu-smṛiti etc. Having purified the child in his lap he presents him to the mother and gives him her breast uttering "Oh Saraswati, your breast is unfailing and refreshing, wealthy, abundant, generous. You nourish all worthy beings. Bestow this woman with all this for the baby to suck from." The mother is identified with the goddess of learning. It is said Śāṅkara, Jñānaśambhara etc. were fed by the Divine mother, and they attained all the knowledge.

At the end of the ceremony he addresses the mother. She is Ilā in the lineage of Mitrā-Varauna. Giri points out the meaning of Ilā as the one who is praise-worthy or adorable. He also points out that actually she is the wife of the son of Mitrā-Varauna who is none other than Vasiṣṭha. Thus she is Arundhati. At the marriage ceremony the wife is shown the star Arundhati. Thus it is natural to point out that now she herself

has achieved the status of Arundhati. She is a heroine who has given birth to a son through me who am myself a hero. The statement is important for it seems in the Vaidika tradition all the twice born were supposed to be heroes. 'May you have many long-living sons, for you have made me the father of a heroic son.' A son born with all these rituals is said to be an excellent heir, because he excels in prosperity, fame and Brahma-knowledge-radiance like his father, grandfather etc. This is the praise of the father also.

Thus ends the ritualistic section. Procreation is an act where the human soul acts as the Divine Father himself. Thus the Upanisad ends in the tone that a person should behave as if he was as responsible for the universe as God Himself, after realisation. It is not an injunction for the wise, but just a statement of fact.

The Upanisad ends with the list of the teachers' lineage, which is, as Śaṅkara pointed out, maternal. That is to emphasise the fact that it is the mother who being purified with sprinkling, stroking etc., procreates the son. Her importance is indicated. Moreover the mother's training is crucial for the child's training. It is made clear by Śaṅkara that the Śukla-yaju is so called because the Brāhmana portion and Mantra portion is not mixed up as in the Kṛsna yaju. The Vedas are pure for they are not human creation, nor is their knowledge available anywhere else. All knowledge flowing from Brahma has been divided amongst human beings. Vaidika knowledge is eternal. The Veda concludes with salutation to Brahman and to those who have followed him to this day.

CONCLUSION

As we complete the review of this majestic and beautiful text, a question may be asked about its utility in the present scientific world. It may represent heights of speculation in a dim past, but of what use it is to a modern man. This question must be answered in an intelligent way. It must not merely emotionally be handled by an appeal to the faithful to uphold the skeleton of Indian or Hindu culture. The fact is that religion is as much a part of life in the modern world as at any past moment in history, and shall remain thus as long as human beings are going to be moved by values which are spiritual in nature. Thus scientific religion may be at the moment displacing dogmatic religion, but it is religion all the same. Human knowledge and experience includes religion. Thus an integral study of humanity will have to include a scientific approach to religion. As Hindus we have a great contribution to make to this science of religion. It was Hinduism which first proclaimed the impersonal religion of an impersonal God. It was in the present Upanisad that the clarion call was given to rationally and logically analyse the revealed truth and integrate it with total human experience. All revealed truth must be made living. The prophet of this Upanisad Yājñavalkya was perhaps intuned more with the scientific spirit than any physicist today. Like Einstein denying the teachings of Newton, Yājñavalkya took a stand against Vaiṣampāyana. Hence to a Hindu, modern science is not a modern phenomenon. The prophetic and dogmatic religions may be afraid of it, but not Vedānta.

It is true that the impact of a scientific view of life has been more pervasive and revolutionary in modern times, for it has touched every corner of human experience and existence. Passion for truth, critical investigation and free enquiry forms the tripod of values on which the whole structure of science stands. These have helped to advance humanity in

(without) and subject (within) is wisdom (ज्ञानक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानम्). Both are one says 'Aham Brahma Asmi'.

Thus the Indian contact showed the west a path of reconciliation. Science was humbled. Religion was enriched. Unfortunately the Indians trained in western sciences were ignorant of this inheritance of theirs, and religious orthodoxy of Hinduism was steeped in superstitious aspects. Thus India in spite of making its contribution to the world culture remains itself a divided house. Its rulers, economists, politicians, scientists are relying heavily only on the models of the west which are already over-ordinated. The only remedy is in exposing the youth of our nation to the truths and methodology of the Upaniṣads along with the intellectual foundations laid by Śaṅkara and others of his school. In Śaṅkara we find the practice of a religious quest in a ceaseless way until it finds the God within, which is infinite existence, consciousness and bliss (सच्चिदानन्द). En-route at the intermediate stations, it realises all the higher ethical values. The modern science of the third quarter of the twentieth century has come to a point of realisation where the physical points to a mystery beyond itself. Physics has led us ultimately to an abyss which it is impossible to span. The reason is that man himself is chained by his finite being. Niels Bohr says "We are both spectators and actors in the great drama of existence". Without understanding himself he can not understand the vast veiled universe. Unless the mystery of transcending himself by perceiving himself in the act of perception is unveiled, the mystery will remain unsolved. Yājñavalkya and Śaṅkara help us to unveil this mystery. The ignorance is rooted in consciousness and must be handled there. Śaṅkara makes us realise the infinite dimensions of our finite personality. Ignorant Śiva is man, enlightened man is Śiva. Śaṅkara gives us the most rational science of religion which transcends the bounds of cultures of different religions. He has provided terms, models and concepts which can explain all the varieties of religious experience. Its knowledge along with the scientific knowledge of physical objects will constitute the complete education of man. To quote R. A. Millikan, the astro-physicist: "It seems to me that the two great pillars upon which all human well-being and human progress rest are first, the spirit of religion, and second the spirit of science or knowledge. Neither can attain its largest effectiveness without support from the other. To promote the latter, we have universities and research institutions. But the supreme opportunity for everyone with no exception lies in the first".

And this is precisely the utility of the present publication. The Bṛahadāraṇyaka Upaniṣad is specially suited for this because it presents the most exhaustive and comprehensive science of religion in human history. It touches the sky-heights where the wisest tremble to walk, it also has large plains where the wise enjoy a promenade, it touches the very roots of religion where magic and mysticism merge into one. May the study of this revelation bring peace to humanity.

Kāṭi's Śūlā Pratipadā, 2042.
Abu Mount.

Svāmī Maheshānanda Giri
Mahāmandaleśvara

भूमिका

ओं नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशकृषिभ्यो नमो गुरुभ्यः

“बृहत्सादृश्यतोऽर्थाच्च बृहदारण्यकं स्मृतम्” इति श्रीसुरेश्वराचार्योक्तरीत्या न केवलमस्या उपनिषदः ग्रन्थबाहुल्यं अपितु वेदान्तापेक्षिताः सर्वेऽर्थार्था अत्र प्रतिपाद्यन्त इति अन्यामुपनिषदं विहाय बृहदारण्यकमात्राध्ययनेन ब्रह्मालूनां तत्त्वज्ञानोपयोगिनः सर्वान् पदार्थान् बोधयन्ती इयं महती श्लाघामहति । तत्त्वज्ञानं चेतनानपेक्षं जनयतीति हेतोः महत्त्वमुदीरयामासुः ।

तात्पर्यग्राहकलिङ्गानि

“आत्मेत्येवोपासीत” इत्युपक्रमःप्रथमे “तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमि”त्युपसंहारः द्वितीयाध्यायान्ते । “अनेन ह्येतत्सर्वं वेद” “आत्मनि खल्वरे विदिते सर्वं विदितमि”ति अभ्यासः । “तस्मात्तत् सर्वमभवत्”इति फलम् । तस्मादेवोपां तस्य प्रियं यदेतन्मनुष्या विबुधः” इत्यपूर्वता । उपपत्तिश्च आत्मनः सृष्टिस्थितिप्रलयकथनेन आत्मज्ञानात् सर्वविज्ञानोपपादनेन च प्रदर्शिता ।

अयमर्थः—विचार्यवाक्यसन्दर्भस्यासन्तयोर्भागयोरेकार्यपर्यवसानम् उपक्रमोपसंहारौ । अभ्यासः अनन्यपरं पुनः श्रवणं; कर्मकाण्ड एव तु तावत् विविधपुनः श्रवणम् । इदं च आदर्शज्ञापनद्वारा तात्पर्यविषयत्वगमकं यथा अहो दर्शनीया अहो दर्शनीयेति । अर्थवादः प्राशस्त्यज्ञानजननद्वारा तात्पर्यं सूचयति । प्राशस्त्यं बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वम् । अपूर्वता—अनधिगतार्थज्ञापनं; स इदं सर्वं भवति इति फलं च तात्पर्यविषयत्वे लिङ्गं एतैर्लिङ्गैः अनधिगताबाधित-प्रमोजनवदर्थविषयकज्ञानत्वरूपं प्रमात्वं गम्यते । तच्च तात्पर्यव्यापकतया लिङ्गं भवति । उपपत्तिः वाक्यप्रतिपाद्यस्या-बाधितत्वमिति ।

अद्वैतपदस्य न विद्यते द्वैतं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या द्वितीयाभावोपलक्षितं ब्रह्मेत्यर्थः । “सलिल एको बुद्धान्द्वैतो भवति” इति चतुर्थ्याध्यायगतवाक्ये मोक्षदृष्टान्ततया प्रोक्तसुषुप्तौ अद्वैतपदं स्वयमेव प्रामुख्यं भगवान् याज्ञवल्क्यः । द्वितीयाभावोपलक्षितं ब्रह्मणः स्वस्वम् मूर्तामूर्तबाह्ये स्पष्टमेवोपलभ्यते । तथाहि—मूर्तामूर्तमिदं तद्वासात्मकं च रूपं ब्रह्मण उपपत्त्यस्य “अथात आदेशो नेति न ह्येतस्मादिति नेति अन्यत् परमस्ति” इत्यन्तेन अन्वेन ब्रह्मणः रूपद्वय-मुपपत्त्यस्य तस्य तत्रैव निषेधः प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वपर्यवसायी; अन्यथा ब्रह्मणोऽन्यत्र प्रपञ्चसत्त्वप्रसंगेन अद्वैताभावप्रसङ्गात् । नेति नेतीति प्रकारेणोपदेशः शाकस्यब्राह्मणान्ते चतुर्थे च त्रिः अभ्यस्यते । अत एव सूत्रकारैः प्रकृतैतावत्सर्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः इत्यस्मिन्नधिकरणे प्रकृतं यत् एतावत् इत्युत्पत्ति-रिच्छिन्नं जगत् तदेव निषेधति न ब्रह्म तस्योपरि “अन्यत्परमस्ति” इति वाक्येन ब्रह्मसत्ताया अङ्गीकारात् इति ।

ब्रह्मण औपनिषदत्वनिरूपणम्

शाकल्यब्राह्मणान्ते “तन्त्वर्त्तनिषदं पुरुषं पृच्छामि” इति याज्ञवल्क्यः पृच्छति । अत्र औपनिषदत्वं पुरुषस्योप-निषेधकेवेद्यत्वं एव गन्गच्छेत् यथा अन्धश्च इति यः अप एव भक्षयति स उच्यते । अत एव ब्रह्म न प्रमाणान्तरवेद्यं शिष्यकुरादिकं कर्तुंजन्यं कार्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानादेः एकस्य रागादिमलरहितस्य स्रष्टुः साधनेऽशक्तेः । बुद्धान्तस्य प्रासादादेः बहुरागद्वेषादिमत्पुरुषकर्तृकत्वानुभवात् अनुमानेन तद्विपरीतपुरुषसाधनासंभवात् । अत एवेश्वरानुमान-खण्डनान्ते भीमासासनविवेककारः “ईश्वरे अनुमानं निरस्तं न त्वीश्वरोऽपि” इति ब्रवीति ।

भगवत्पादैरपि संबन्धसाध्ये निरधारि “प्रत्यक्षविषयवैलक्षण्यत्वात् प्रत्यक्षाभास्तास्तित्वसिद्धिः । तथाऽनुमाना-दपि लिङ्गस्य जन्मान्तरसंबन्धग्रहणात् । आगमेन तु आत्मस्तित्वेऽप्यगते वेदप्रवर्तितलौकिकलिङ्गविशेषे च तदनु-सारिणो भीमांसाकाशिकाकाशं अहंप्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकान्येव स्वमतिप्रभवानेति कल्पयन्तो वदन्तो”त्यादिना । शरीरव्यतिरिक्तजीवस्यैव वेदैकवेद्यत्वे किमु वक्तव्यं लोकसदृशं अलौकिके तस्मिन् व्यासिग्रहणोपायमावात् ।

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानम्

अत्र च प्रथमाध्याये “अनेन ह्येतत्सर्वं वेद” इति श्रूयते “आत्मनि दृष्टे श्रुते मने विज्ञाते इदं सर्वं विदितं भवति” इति मैत्रेयीब्राह्मणे च श्रूयते । छान्दोग्ये च “उत तमादेशमप्राप्त्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमृतं मतम् अविज्ञातं विज्ञातं” इति; मुण्डके “कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति प्रश्नः । अन्ते “परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वो भवति” इति । कश्चिदमुपपद्यते इति प्रश्ने छान्दोग्यपक्षे उपपादनं कृत्यते “वाचाश्चर्मणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति ।

मृद्विकारेषु शोष्यमानेषु मृदेव परमार्थसती घटश्चरावाद्यः वाचा केवलमारभ्यन्ते न तु वस्तुतस्तसन्ति इत्युक्त्वा मृत्तिकेत्येव इत्यनेन मृत्तिकात्वेनैव रूपेण घटादिकं सत्यं एवं सद्रूपब्रह्मविकारः प्रपञ्चः सद्रूपेणैव सत्यः न तु स्त्वेन रूपेणेति विबुधैः । मुण्डके तु एवरीत्या उपपादनाभावेऽपि पुरुष एवेदं सर्वं इत्यत्र पुरुषस्य सर्वात्मत्वोक्त्या पुरुषज्ञानात् सर्वज्ञानलाभः । मैत्रेयीब्राह्मणे तु आत्मनो ज्ञानात् सर्वं विदितं भवति इत्युक्त्वा तद्रूपपादनाय “यथा कुन्दुमेहेन्यमानस्य न बाह्यात् शब्दात् सक्तुपादग्रहणाय” इत्यनेन कुन्दुमिशब्दविशेषाः युद्धे वीररसाधायकाः उत्सवादिषु जनानामानन्दजनका वा कुन्दुमिशब्दोऽयमित्येव गृह्यन्ते तथा च ययोः सामान्यविशेषभावः तयोः सामान्यव्यतिरेकेण विशेषस्याभावात् ब्रह्मव्यतिरेकेण जगतोभावः सूच्यते यतः सत्सामान्यं ब्रह्म सद्रूपेण घटादयः । तथा च सर्वस्य प्रपञ्चस्य सद्रूपेणैव सद्रूपव्यतिरेकेणाभावात् सर्वं जगत् सतो ज्ञानेन तत्त्वतो ज्ञातं भवतीत्युपपादितम् ।

विद्यासूत्रम्

‘आत्मेत्येवोपासीत’ इति प्रथमाध्यायचतुर्थब्राह्मणसप्तमखण्डगतं वाक्यं विद्यासूत्रमिति शास्त्रकारैः तत्र तत्र निगद्यते । तदर्थः यत् प्रविष्टं सृष्टिकर्तुं ब्रह्म तत् आत्मेति विज्ञानीयात् इति ज्ञानपरमिदं वाक्यं नोपासनाविधिपरम् विष्णुप्रेक्षितांशत्रयाभावात् । अपि च आत्मज्ञानमेवात्र उपासनशब्दार्थः उत्तरत्र “तदेतत्सदनोयमस्य सर्वस्य यदयमात्माजनेन ह्येतत्सर्वं वेद” इति आत्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपादनात् । आत्मेति इतिशब्दप्रयोगस्तु आत्मनः वस्तुतो विषयत्वनिराकरणाय ।

अस्य सर्वस्य मध्ये आत्मेवोपास्य इति निर्धारणे पक्षी । तत्र हेतुः आत्मनः प्रियतमत्वेनानन्दरूपत्वम् । आत्मनः अन्यदेव प्रियं यो धवेत् तस्य प्रियं रोत्यति प्राणसंरोधं प्राप्स्यति इति इतरनिष्ठा । विद्यासूत्रविवरणमेव चतुर्थं ब्राह्मणं तत्र विद्यायाः प्रयोजनमाह—“यद्ब्रह्मविद्यायां सर्वं भविष्यन्त” इति । अनेन सर्वात्मभावः फलमित्युक्तं भवति । सर्वभावश्च ब्रह्मणः स्वाभाविकः “यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः” इत्युक्तेः । स्वतोऽपरिच्छिन्नं उपाधिवशात् परिच्छिन्नवद्भाति ब्रह्मज्ञानात् आधिष्ठाकोपाधिविन्वृत्ती सर्वभावापत्तिः ज्ञानाद्भवति ।

अपि च ब्रह्मैव जीवभावमनाद्यविद्यायां प्राप्य संसारवलेखानन्वभवत् । तच्च परमकारुणिकेनाचार्येण ‘न त्वं संसारी अपितु सच्चिदानन्दरूपं ब्रह्मैवेत्युपदिष्टं तद्रूपदेशग्रहणेन पुनः ब्रह्मैवाभूत् इत्युक्त्वा च एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति इत्युक्त्वा यो देवानां मनुष्याणां ऋषीणां वा मध्ये अहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्म साक्षात्कृतवात् स इदं सर्वं भवति ज्ञानवतः सर्वात्मभावरूपफलप्राप्तिं प्रतिबन्धे देवादयोऽप्यनीश्वराः इति सुदृढमुक्तं भवति । अनेन यद्ब्रह्मकारैः दृष्टार्थत्वात् ज्ञानस्य तत् सर्वाधिकारिकं न तु वेदवत् त्रैवर्णिकाधिकारिकं इतिहासपुराणादित्यः पौरुषेयग्रन्थैर्म्यः शूद्रादेः ज्ञानं ततो बन्धनिवृत्तिं वा न केनापि निवारयितुं शक्यत इति भावेन वेदपूर्वकस्तु नाधिकारः शूद्राणामिति युधीरमुच्यते तत् समञ्जसम् । अत एव च इतिहासपुराणादिश्रवणे चातुर्वर्ण्यायाधिकारश्रवणात् विदुरचर्मव्याघ्रप्रभृतीनां तत्त्वसाक्षात्कारश्रवणादित्युक्तं अपभ्रूदाधिकरणमाद्ये । एव च यत् विगिष्टाद्वैतमाद्ये खण्डनाभास उक्तः—ये तु निर्विशेषचित्तमार्थं ब्रह्मैव परमार्थः अन्यत् सर्वं मिथ्याभूतं बन्धस्वापारमार्थिकः स च वाक्यजन्यवस्तुपाथात्म्यज्ञान-निवर्त्यः तन्निवृत्तिरेव च मोक्षः इति वदन्ति तैः ब्रह्मज्ञाने शूद्रादेरनधिकारो वक्तुं न शक्यते । अनुपनीतस्य यस्मात् कस्मादपि वाक्यात् निर्विशेषचित्तमार्थं परमार्थभूतं ब्रह्मैव परमार्थः अन्यत् सर्वं मिथ्येति वाक्यात् वस्तुपाथात्म्य-ज्ञानोपपत्तेः तावदेव बन्धनिवृत्तयेति, तत् न केवलमुक्तमाध्यविरुद्धं अपि तु यो यो देवानामित्यारम्भ तथा मनुष्याणां सर्वेषां ब्रह्मज्ञाने सति बन्धनिवृत्तेः देवैरपि प्रतिबन्धमुपगम्यत्यादित्युक्तिविरोधात् श्रुतिविरुद्धमपि ।

अविद्यासूत्रम्

“अथ योज्यां देवतामुपास्तेज्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः एवं स देवानां” इति वाक्यं अविद्या-सूत्रम् । अनेन उपास्योपासकयोर्भेदज्ञानमविद्या तथा आक्रान्तः अन्यां देवतां नमस्कारबल्युपहरणादिना उपास्ते यः स देवानां पशुरिव । यथा पशुः क्षीरादिदानेनास्मान् प्रीणयति वयं च पशोः प्रभूततृणादिदानेन तं वर्धयामः तथा देवाः वृष्ट्यादिनाऽस्मानुपकुर्वन्ति वयमपि देवान् यामादिकरणेन तेभ्यो हविः प्रदाय तान् प्रीणयामः । यथा बहु-पशुमानपि एकेकपशुनाशोऽपि दुःखी भवति तथा एकोऽपि मनुजः ब्रह्मासाक्षात्कारेण ब्रह्म भवति यदि ततो देवार्थ-कार्याद्विमुच्यते चेत् देवानामप्रियं भवति । अतोऽस्माकं ब्रह्मज्ञाने प्रतिबन्धं कुर्वन्ति । तदुक्तं भारते—

“क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः । न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यैरुपरिवर्तनम् ॥” इति

अतः मर्त्यैः देवादिपूजापरैः भूत्वा कथञ्चित् तेषामनुग्रहं सम्पाद्य मोक्षमार्गं यतितव्यमिति ।

इतः परमाध्यायसमाप्तिं कर्मोपासनयोरेव विवरणम् । तत्र सप्ताश्वब्राह्मणं सर्वोऽपि जन्तुः अन्नानि सततं भक्षयति उत्पादयति च स्वकर्मवशादित्यतः तस्य ज्ञानं विना मोक्षो दुर्लभः इति प्रतिजानीते । त्रयो वाव लोकाः मनुष्य-लोकः पितृलोकः देवलोक इति प्रतिज्ञाय मनुष्यलोकः त्वं ब्रह्मत्वं यज्ञस्त्वं लोक इति मरणकाले पित्राऽनुशिष्टः सप्त पितृकृतकर्माणि यः पूरयति तत्कृतकर्माणि कुर्वन् स एव पुनः पूरणात् नायते इति व्युत्पत्तेः मनुष्यलोकप्रतिपत्तिहेतुः विचार्यैव देवलोकः ब्रह्मलोकापरपर्यायः प्राप्तव्यः कर्मणैव च पितृलोकः स्वर्ग इति निरणायि । सम्प्रतिकर्मं च न केवलं त्रियमाणेन अपितु सन्यासं जिघृक्षुणापि कर्तव्यमेवेति वार्तिककृतः । पूर्वोक्तस्याहं ब्रह्मास्मीति वाक्यस्यार्थनिर्णयाय तत्पदार्थत्वंपदार्थयोः शोधनमपि यथावदत्रोपनिषदि प्रतिपाद्यते ।

पदार्थशोधनम्

ब्राह्मणः मूर्तामूर्तात्मकं जगद्रूपं प्रदश्यं तस्यान्ते “अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेति अन्यत् परमस्ती”ति प्रपञ्चं निषिध्यते । एवं मधुब्राह्मणान्ते “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि चे”ति द्वैतसमारोपपूर्वकं तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः इति निर्गुणोपसंहारः । एवं शाकल्यब्राह्मणान्ते कूर्चब्राह्मणान्ते शारीरकब्राह्मणान्ते मैत्रेयीब्राह्मणान्ते च प्रपञ्च-निषेधेन ब्रह्मप्रतिपादनं तत्पदार्थशोधनं भवति । त्वंपदार्थस्य तु ज्योतिर्ब्राह्मण एव शुद्धत्वं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु आत्मनोऽनुगमेन तत्र तत्र दृश्यपदार्थानां व्यावृत्त्या चासङ्गो ह्ययं पुरुष इत्युक्त्या च निर्धारितसु । ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वविद्यया च मुच्यते इति रहस्यं तु ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तत्तत्त्वानमेवावेत् अहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्व-भभवत् इति खण्डेन पूर्णभव इति खण्डेन च स्पष्टीचकार ।

उपासनानि

आदौ अश्वमेधानधिकृतानां ब्राह्मणादीनामुपकारायान्वश्याङ्गेषु कालादिवृष्टयो विहिताः । ततः तृतीय-ब्राह्मणे समष्टिप्राणरूपहिरण्यगर्भोपासनं तेन तदीयवेदेन तेन सह फलानुभववर्धं सायुज्यं च प्राप्यत इत्युक्तम् । इदमेव प्राणोपासनं अध्यात्मं अविदेवं च प्रयोगभेदेन कार्यमिति प्रथमाध्यायान्तेऽवधारितम् । पञ्चमषष्ठयोः उपासन-श्रयत्वमेव । षष्ठे प्राणोपासनं पञ्चान्गुपासनं च विधीयते । तत्र प्रथमस्य प्राणभावः फलं द्वितीयस्य वाचनिकं ब्रह्मलोक-प्राप्तिफलकत्वमिति विशेषः ।

ब्राह्मणक्रमेण विषयसंग्रहः

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्—अश्वमेधकतूपयोगिकत्यान्वश्याङ्गेषु कालादिवृष्टयो विहिताः तादृशोपासने-नाश्वमेधानधिकारिणामपि क्रतुफलसिद्धिः उपासनप्रकारश्च सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राण इत्यादिना मूले स्पष्टः ।

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्—अश्वमेधे अग्निचयनं कर्तव्यं चयननिमित्ते स्थण्डिले विराट्पुरुषदृष्टिः कर्तव्या । स च विराट् हिरण्यगर्भद्विपक्ष इति विषुद्धजन्मत्वेन प्रसंसाज्जं क्रियते उपास्यत्वाय । अत्रान्तरे “नैवेह किञ्चनमग्र आसीद”ति वाक्येन शून्यादुत्पद्यते जगदिति वौद्ववावः श्रुतिसम्मत इति प्रतीयते । तद्व्यावर्तयितुं भगवता भाष्यकारेण शून्यवादो निरस्यते । मध्ये च नैयायिकसम्मतः चतुर्विधोऽभावोऽपि निरस्यते । अत्र चित्पाणिः प्रजा-

पतिरेव प्राची दिक् शिर इत्युक्त्वात् । अग्न्यग्निरेवेति उपासनमेकमेव । "एष ह वा अग्नमेघं वेद य एनमेवं वेद" इति उपासनविधिः ।

प्रथमाध्याये तृतीयमुद्योगीब्राह्मणम्—मृत्योरतिक्रमणसाधनं मृत्युवात्सभावः । मृत्युश्चायं स्वाभाविकसङ्ग-
रूपः तस्यातिक्रमणेन मृत्युवात्सभावः प्राप्यते मृत्युश्च हिरण्यगर्भः अग्न्यादिदेवतासमष्टिः तस्योपासनमिह विधीयते ।
अत्र गौणप्राणानां चक्षुरादीनां स्वाभाविकविषयासङ्गप्रसूतत्वात् अनुपास्यत्वं निर्धार्य मुख्यप्राणः आसङ्गाप्यविरहित
उपास्य इति निर्धार्यते प्राणश्च व्यष्टिः प्रथक् शरीरेषु । समष्टिः सर्वशरीरेषु स आत्मत्वेनोपासितश्चेत् तद्भावनप्राप्तिः
मृत्यवतिक्रमश्च सिद्धयतः प्राणस्य गुणाः विशुद्धत्वादयः । असतो मा सद्गमयेति मन्त्रप्रयोगश्च साधकस्य विधीयते ।

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्—प्रजापतिरेक एवात्र आसीत् सोऽग्निमेव । ततः प्राचीनसंस्कारवशात् अहं
ब्रह्मास्मि इति साक्षात्कारः भयनिवृत्तिः अस्तिप्राप्तिः शतरूपाया उत्पत्तिः तथा सह सम्भवनात् क्रमेण सकल-
प्रपञ्चसृष्टिः । अग्नीषोमसृष्टिश्च ।

अत्रैव—तद्धैव तद्वाक्यकृतमासीदित्यारभ्य पञ्चभूतसृष्ट्यनन्तरं नामरूपव्याकरणम् । तत्र ब्रह्मणः प्रवेशः स
च शरीरं व्याप्य स्थितः प्राणश्चैव प्राणः वदन् वाक् तथा सर्वविशेषणव्याप्तत्वेनास्मैत्येवोपासितव्यः । नात्र विधिः
अनेन ह्येतत्सर्वं वेदेति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोक्तं आत्मनः सर्वप्रियतमत्वं ब्रह्मरूपत्वं च ब्रह्मैवात्र आसीत् तच्चाहं
ब्रह्मास्मीति ज्ञानात् सर्वमभवत् तस्मात् सर्वैरपि अहं ब्रह्मास्मीति वेदितव्यम् । मेदेन जानन् देवान् प्रति पशुवदुप-
करोति तस्मात् नरं ब्रह्मभावाय प्रयतमानं विघ्नन्ति । क्षत्रियसृष्टिः इन्द्रवरुणादयः देवेषु क्षत्रियाः ततो वैश्यान्सृजत
वस्त्रादयः देवेषु वैश्याः । ततः बृहस्पतिः देवेषु पृषा शूद्रः । ततः धर्मसृष्टिः क्षत्रियनियमनाय । अन्नस्य गार्हस्थ्यं तेन
देवपितृऋषीणां ऋणनियतिर्न पश्चादिपर्यन्तस्य सर्वस्य जगत उपकारकर्तृ चान्न विशेषतो वर्ण्यते । सप्ताक्षसृष्टिः । अत्र
सर्वोऽपि मानवः पिता सप्ताक्षेषु अद्यमानान्न प्रथमं, ततः होमबलिहरणे अथवा दर्शपूर्णमासी, पयश्चतुर्थस्य अमुगत् ।
स्वोपयोगाय मनो वाचं प्राण चासृजत् । अस्यान्नत्रयस्य फलं अनुषलोकः पितृलोकः देवलोक इति त्रयमज्ञाप्य, स
पुत्रेणायं लोकः कर्मणा पितृलोकः विद्यया देवलोकश्च प्राप्यः ।

सम्प्रतिकर्म पिता प्रयाणकाले प्रायणकाले वा पुत्राय स्वकृतकर्मशेषादिकं कर्तुं आज्ञापयति । तदा कृत-
सम्प्रतिकर्म देवाः प्राणा अमृता आविश्चन्ति । प्राणोपासनं च आधिदैविकाध्यात्मिकमेवेन प्रयोगद्वयेन कर्तव्यम् ।

प्रथमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम्—त्रयं वा इदं नामरूपं कर्मत्यादिना त्रयाणां एकब्रह्मविकारतया तद्व्यति-
रेकेणामावात् मिथ्यात्वमत्र स्पष्टमुच्यते ।

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्—बालाकिः अजातशत्रुं काशीराजं प्राप्य ब्रह्म ते ब्रवाणीति प्रतिज्ञाय
त्रयोदशपर्यायि, अब्रह्मैवावादीत् । तं राजा तत्सर्वं ज्ञातत्वेनाब्रह्मत्वेन च निराकरोति । गार्ग्यः शिष्यीभूय राजानं प्रति
ज्ञानाय उपसति करोति राजा उत्तमवर्णत्वेन तं अनुपनीयैव ब्रह्म बोधयिष्यत् सुप्तपुरुषसमीपं नीत्वा प्राणानाम-
भिराह्वयति न च स प्रबुद्धः । अतो न प्राणो ब्रह्म । पाणिपेषणेन तु सुप्तः उत्तिष्ठति । राजा पृच्छति सुप्तपुरुषः क्व
गतः कुत आगादिति । अप्रतिभानवन्तं तं प्रति य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेवा विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽह्मज्जिह्व
आकाशस्तस्मिन् शेते इति वदन् आकाशरूपार्थं ब्रह्मणि शेते इत्युक्त्वा ततः ऊर्णानामिदृष्टान्तेन "एवमेवास्मादात्मनः सर्वं
लोकाः व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं" इति सत्यं ब्रह्म निर्धारयति ।

त्रिचुब्राह्मणम्—प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमित्युक्तं तत्र के प्राणाः कियत्यो वा प्राणविवक्षा उपनिषदः काश्च
इति प्रसङ्गात् करणानां प्राणानां स्वरूपावधारणमत्र क्रियते ।

त्रिचुः प्राणः मुख्यप्राणस्य विषयेषु गौणप्राणवत् अष्टतत्वात् । इदं शरीरं तस्याविष्टानं शिरः प्रत्याघातं
चक्षुरादिस्थानेषु प्रति प्रति आशीयमानत्वात् अन्नपानधाकिः स्थूणा नन्धनस्थानस्य अन्नं दाम रज्जुः । तस्य चक्षुषि
काश्चनोपनिषदः कथ्यन्ते तस्य अर्धोन्मूलकवमसोपमितस्य शिरसः प्रान्तेषु सप्त ऋषयः स्थिता इत्युपासने प्रभूतान्न-
प्राप्तिः फलम् ।

भूतसूत्रब्राह्मणम्—प्राणा वै सत्यमित्युक्तं तत्कथं ? पञ्चभूतसत्त्वगुणारब्धत्वात् प्राणानां सत्यदात्मकानां
कार्यत्वात् सत्यत्वम् इत्युपादायितुं आत्मभूतत्रयं सत् बाध्याकाशी त्वत् इति निरूप्य भूतत्रयसारः सूर्यमण्डलं वाय्वा-

काशसारः आदित्यान्तर्गतः पुष्प इति तथा अध्यात्मं भूतत्रयसारः चक्षुः द्वयसारः चक्षुषि सञ्निहितः लिङ्गात्मा तस्यामूर्तरसस्य लिङ्गशरीरस्य रगादयो वासनाः इति भूतभूततद्वासनात्यक्तं सत्यं तस्यापि सत्यं नेति नेतीति सर्व-
निषेधाधिष्ठानभूतं केवलं बुद्धं ब्रह्म निदिशति ।

मैत्रेयोब्राह्मणम्—इदं च ब्राह्मणं ब्रह्मविद्याज्ञत्वेन संन्यासविधानाय प्रवर्तते । याज्ञवल्क्यः खलु संन्यासं स्वीकरिष्यन् पत्न्योः स्वीयं वनादिकं विभज्य दत्त्वा तयोः संमतिं प्रार्थयते । तयोः मैत्रेयीनाम्नी ज्येष्ठा आदितो ब्रह्मवादिनी प्रब्रजन्तं पतिं नमस्कृत्य यदर्थं भवता पारिव्राज्यं स्वीक्रियते तदेव मे मोक्षार्थं ब्रूहीति पप्रच्छ । सन्तुष्टः स महर्षिः वैराग्योत्पादनाय आत्मार्थं सर्वमन्यत् प्रियं आत्मा तु स्वयमेव प्रियः अतः आनन्दरूपः स च द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः तज्ज्ञाने सति सर्वज्ञत्वं भवतीति प्रत्युवाच । आत्मवेदने कथं सर्वज्ञानमिति चेत् आत्मव्यतिरेकेण सर्वाभावात् सिद्धयति । एतच्च दुन्दुभ्यादिदुष्टान्तैः समर्थ्यते यथा दुन्दुभ्यादिविनिताः ध्वनिविशेषाः दुन्दुभिर्वाक्यसामान्या-
श्चातिरिच्यन्ते तद्वत् आत्मा सद्रूपं सामान्यं सद्विशेषाः षटादयः ते च सतो न भिद्यन्ते । एवं आत्मोद्भवत्वात् आत्मनि स्थितत्वात् आत्मनि लयाच्च प्रपञ्चः आत्मोपादानकः आत्मव्यतिरेकेण नास्ति । अतः सर्वमात्मना विदितं तत्त्वतो विदितं भवतीत्युक्त्वा यदा कल्पितं द्वैतं भवति तदा इतर इतरं पश्यति यदा सर्वमात्मत्वेनावगतं तदा प्रपञ्चाभावात् व्यवहाराभावः अतो मोक्ष इत्युक्त्वा गृहोत्तसंन्यासो विजहार ।

मधुब्राह्मणम्—जगति विद्यमानं सर्वं परस्परकार्योपकारकभूतमिति इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु अस्याः सर्वाणि भूतानि मधु इत्यनेनोक्तम् । तावत्तु च वस्तु एककारणकं एकप्रत्ययकं च दृष्टम् । तथा च ब्रह्म । ततस्तदपि प्रपञ्चापादानं प्रपञ्चत्वात् एव मिथ्येति पूर्वोक्तमेव प्रपञ्चमित्यात्मनश्चेत्स्वन्तरेण साध्यते । अथवा उक्तमेव निगमनरूपेण स्थिरीक्रियते विद्यास्तुतये । इदं च रक्षिता दध्यर्कः ऋषिमात्रविदिता मधुविद्या तां प्राप्तुं अश्विन्योः प्रयोजनाय ऋषिः स्वशिरसि लब्ध्वा अश्वशिरसः स्थापनमनुमेने । तेन प्रवक्तुं प्रवृत्ते ऋषी इदं च शिरस्येदेन पश्चात् स्वशिरसः स्थापनं तेनैव चोपदेशः इति सत्यवचनस्तुतिः विद्यास्तुतिश्च । अन्ते च अयमात्मा ब्रह्मेति महावाक्योपदेशः ।

तृतीयाध्याये आम्बलब्राह्मणम्—तत्र सर्वं प्राणिजातं मृत्युनाऽऽसमभिपक्षं च केन यजमानो मृत्योरातिमतिमुच्यत इति प्रश्ने विषयेषु स्वाभाविकानुज्ञलक्षणमूर्तेरतिरिक्तमोपायः कः इति प्रश्नः । यजमानस्य वाक् अध्यात्मं अधिदेवत-
मग्निः उभयोः ऐक्यध्यानात् आसंगमृत्युनिवृत्तिः इति समाधानम् । सर्वं जगत् अहोरात्राभ्यां पीडितं कथमहोरात्राभ्या-
मिति मुच्यत इति प्रश्ने यागे प्रधानत्वात् आभ्यर्चना यजमानचक्षुषा च आदित्यस्यामेदध्यानात् आदित्यभावप्राप्तिः । तत्राहोरात्रे न स्तः । अतो न तद्वत्प्रमृत्युपद्वयः । पूर्वपक्षापरपक्षाख्यमृत्योरतिरिक्तमः कथं ? उद्गात्राख्यः ऋत्विजः यजमान-
प्राणेन वायुनाचैक्यध्यानं तदतिरिक्तमहेतुः । निरालम्बनत्वादन्तरिक्षस्य कथं यजमानः स्वर्गमाक्रमत इति प्रश्ने ब्रह्मणो ऋत्विजः यजमानमनसा च चन्द्रस्यामेदध्यानादिति समाधानम् । अथ सम्पदुपासनानि । यज्ञे पुरोतुवाक्या याज्या शस्या इति त्रिविधा ऋचः प्रयुज्यन्ते तादृशसंख्याविशिष्टत्वेन ऋचामुपासनेन सर्वं प्राणमुत्फलं लोकत्रयात्मकं कथं । अध्वर्युः यज्ञे तिस्रः आहुतीर्नुहोति उज्ज्वलाऽऽज्याहुतिः शब्दकारिण्यः मांसाहुतयः भूमिशाथिन्यः सोमाहुतयः सर्वास्तिस्र इति संपदुपासनया पितृलोकप्राप्तिः । यज्ञे ब्रह्मा मनसा सर्वं निर्वर्तयति मनः वृत्तिभिरनन्तं अनन्ता विश्वेदेवा इति ध्याने अनन्तलोकजयः । यज्ञे उद्गात्रा कीदृशः ऋग्भिः स्तोष्यतीति प्रश्नः । तिसृभिरिति समाधानं तांश्च पुरोतुवाक्या याज्या शस्या च । आद्या प्राणः द्वितीया अपानः तृतीया व्यान इति संपदुपासने पृथिव्यन्तरिक्षबुल्लोकान् जयति ।

अर्धभागप्रश्नः—अत्र कतिग्रहाः कथंतिग्रहा इति प्रश्नः ग्रहा इन्द्रियाणि अतिग्रहा विषयाः घ्राण वाक्—
जिह्वा चक्षुः श्रोत्रं मनः हृत्सी त्वक् च ग्रहाः । नामादिस्पृशन्ता विषया अतिग्रहा इत्युत्तरम् । मृत्योरतिक्रान्तस्य प्राणोत्क्रान्त्यभावः । मृतस्य संसारिणः कर्मविवर्जनमिति च निर्धारणमत्र क्रियते ।

भुज्युप्रश्नः—अत्र अश्वमेधयाजिनः नव प्राप्यन्ते इति प्रश्ने अण्डकटाहमतिक्रम्य अण्डभित्तिगतसूक्ष्मतरन्त्रेण अण्डाद्द्विर्देशप्राप्तिः इति समाधानम् ।

उषस्तप्रश्नः—चाक्रायणेन साक्षादपरोक्षं ब्रह्म मह्यं ब्रूहीति प्रश्नः । यः प्राणेन प्राणिनि इत्यादिना उपलक्षणेन आदौ प्रदर्शनं पुनः साक्षाद्ब्रूहीति प्रश्ने आत्मनो निर्विशेषत्वात् साक्षात्प्रदर्शयितुमशक्तेः दृष्टेः प्रष्टा वृत्तिज्ञानस्य साक्षी एवं श्रुत्यादेः श्रोता इति उपलक्षणतयैव ब्रह्म निर्देशार्हमिति समाधिः ।

कह्लोप्रश्नः—पूर्वोक्त आत्मैवानेनापि पुष्टः विशेषणान्तरयोजनार्थम् । बोझनापिप्राप्ते शोकं मोहं जरां मृत्यु-
मर्त्येति इति विशेषणान्तरम् । अत्रायं विशेषः यदत्र तादृशात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पारिव्राज्याश्रममवलंबन्ते इति ।

गार्गिप्रश्नः—अथ भूमेरारम्भं सूक्ष्मसूक्ष्मतरप्रश्ने ब्रह्मलोकाज्जे निर्दिष्टे तस्य कारणप्रश्ने मूर्धपातो
ऽभेदिति ज्ञापिता उपरराम ।

अन्तर्यामिब्राह्मणम्—उद्दालक आरुणिः पृच्छति सूत्रात्मानमन्तर्यामिणं च ब्रूहीति । समाधनं वायुर्वै गौतम
सूत्रमिति । अन्तर्यामी च भगवाद् विष्णुरेवेति समाधानम् ।

अक्षरब्राह्मणम् - वाचकनवीब्राह्मणम्—ज्याकृतान्तस्य प्रपञ्चस्य क आधार इति प्रश्ने अस्थूलमननु
इत्यादिना सर्वविशेषनिषेधपूर्वकमक्षरं ब्रूहेति दर्शयति । प्रज्ञासनादयोऽक्षरस्य स्वाभाविकधर्मा अनुकान्ता अत्र ।

शाकल्यब्राह्मणम्—देवाः कतिसंख्याका इति कति वस्वादयस्त्वेति प्रश्नः । कतम एको देव इतिप्रश्नः प्राणे
समेवामन्तर्भावः पुनः प्राणस्याष्टधा भेदः सर्वदिगात्मभूतस्य तत्र प्राच्यादिषु देवताप्रश्नः । आदित्य-यम-वर्षण-सोमाः
चतुर्षु दिक्षु ऊर्वायामग्निः इति प्रतिपाद्य सर्वेषां हृदये प्रतिष्ठितत्वेन समाधानम् । अनन्तरं सर्वेषां प्राणापानादीनां
हृदयस्य आचारं नेति नेति इत्यादिनोपसंहृत्य याज्ञवल्क्यः शाकल्यं औपनिषदं पुरुषं पृच्छति । शाकल्यस्याप्रतिमानाद्
मूर्धपातः । ततः याज्ञवल्क्येन ब्राह्मणाद् प्रति सर्वजगदाधारप्रश्नः । सर्वं मूकयमानाः । विज्ञानमगमन्दं ब्रह्म
रातेर्दत्तुः परायणं इति श्रुतिवचनं च ।

चतुर्थाध्याये—षडाचार्यब्राह्मणे वाक् प्राण चक्षुः श्रोत्र मनो हृदयानां ब्रह्मत्वेन चिन्तनं तेषामायतनप्रति-
ष्ठयोः याज्ञवल्क्येनोपपादनम् ।

कूचब्राह्मणम्—अत्र जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानां प्रतिपादनपूर्वकं नेति नेतीत्यादिना सर्वप्रतिष्ठाभूतस्य दुरीयस्य
ब्रह्मणो वर्णनमभ्यप्राप्तिश्च जनकस्य प्रतिपाद्यते ।

ज्योतिर्ब्राह्मणम्—याज्ञवल्क्यं पृच्छति जनकः किं ज्योतिरयं पुरुष इति । आदित्यचन्द्राग्निवाचां तिरस्कारे
आत्मेव ज्योतिः इति याज्ञवल्क्यः । कतम आत्मेति प्रश्नः तस्य स्वप्नस्थाने मूलवतिक्रमणम् । तत्रैव स्वयंज्योतिद्वेोपपाद-
नम् । पुनः सुषुप्तिः पुनः स्वप्नः जागरितं च एवं पययिण सञ्चरतः तत्र तत्र विषयोपलम्भमात्रं न तु कर्तृत्वं ; स्वप्नवत्
जाग्रत्यामप्यकर्तृत्वं ; सुषुप्ते ब्रह्माग्नेनेत्यः सुषुप्त्यवस्थाया आत्मज्योतिषो भानम् । विषयाभावादेव अचेतनत्वभ्रमोऽपि
सामान्यजनानां सुषुप्तमेव ब्रह्मलोकः एवोऽस्य परम आनन्दः एवस्यानन्दस्य मनुष्याद्यानन्दाः विन्दुमात्रमित्युपपाद्य
तस्यानन्दस्य मनुष्यान्वादारभ्योत्तरोत्तरं क्षतगुणस्य ब्रह्मलोक आनन्दे पर्यवसानमुक्तत्वात् । नेयं मुख्यवस्था अतः
विमोक्षार्थेव ब्रूहीति जनकप्रश्नः ततः जाग्रदवस्थाद्वारा जीवस्योत्क्रान्तिनिरूपणम् । विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञानां परलोकै
सह गमनं च विव्रियते ।

शारीरकब्राह्मणम्—जीवस्य शरीरान्तरग्रहणं तुणञ्जूकान्यायेनेति वर्णनम् । तत्र सकामस्य पुण्यपापानुसारेण
जन्मप्राप्तिः पुनरागमनं चेत्युक्त्वा अकामस्य प्राणानामनुत्क्रान्तिः ब्रह्मैव सच्चिदानन्द इति वर्णयित्वा ज्ञानिनः
शरीरत्यागे अहिना त्वचो निर्माको दृष्टान्तः उच्यते मुक्तस्य । स च जीवन्मुक्तः ब्रह्मैव तेज एव इति वर्णनम् । पुनः
प्लोकैरुपमन्त्रोदाहरणेन प्राणस्य प्राण मनसो मन इत्यादिना मन आदिप्रेरकत्वमुक्त्वा सर्वप्रतिष्ठात्वेन सर्वोपादानत्वेन च
महीकृत्य आत्मद्रव्येने मनस ऐकाग्र्यापेक्षा तदर्थं नातुष्यायाद्ब्रह्म सन्दात् इति बहिर्विषयव्यापारनिरोधं चाभिप्राय नेह
‘नानास्ति किञ्चेति प्रपञ्चमिष्यात्वं, ब्रह्मणः शब्देन लक्षणयैव प्रतिपादनं च विषयम् “स वा एव महानज” इति जीवस्य
विभुत्वं नित्यत्वं चानृत्य सर्वस्य वशी सर्वस्येगान इति ब्राह्माग्नेदं प्रतिपादयति । तदर्थत्वेन बहिरङ्गसाधनानि
वेदानुवचनादीनि विषया एतमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति विविदिपासन्त्यास पूर्वं विद्वांसः प्रजा न कामयन्ते इति
विद्वत्सन्ध्यासत्राद्यैव नेति नेतीत्यादिना विद्युद्वद् ब्रह्म संकीर्त्य मोक्षफलं पुण्यपापतरणं कृताकृतानुतापराहित्यं च
चिन्तयति ।

तदुत्तररूपिण्या च जीवन्मुक्तस्य कर्मलेपाभावः आत्मज्ञानान्तरङ्गमाधनानि अमदमोपरतिरित्यागमाधान-
श्रद्धान्तानि विदधानि । अन्तिमकण्टिकाद्वयेन कर्मिणांमावश्यकं दृष्टफलं वस्वभ्रयोः प्राप्तिं चोक्तत्वा उपसंहरति ।

मैत्रेयीब्राह्मणम्—द्वितीयाध्यायस्थमिदञ्चैकमेव । अस्य पुनः कथनेन तु आगमप्रधानेन मधुकाण्डेन प्रतिपादितब्रह्मविद्यायाः तत्कप्रधानेन मुनिकाण्डेन मननप्रकारं प्रदर्श्य तस्या एव सन्यासविशिष्टाया उपसंहारः मैत्रेयी-ब्राह्मणेन क्रियते । प्रतिज्ञातार्थस्य हेतूदाहरणादिना प्रतिपाद्य पुनः निगमनमिति हि न्यायसरणिः ।

अन्ते आचार्यः स्वतन्त्रविचारः कृतः कर्मणामावश्यकत्वात् सन्यासानुपपत्तिः इति शंका । समाधानं तु आत्मज्ञानस्य सर्वद्वैतनिवर्तकत्वात् भेदबुद्धिसापेक्षं कर्म ज्ञानसहभावि न भवति इति विस्तरेण प्रतिपाद्यते ।

वैश्वानराह्मणम्—पारायणेनादृष्टफलकम् ।

पञ्चमाध्याये—खिलाकाण्डत्वाच्च तत्त्वज्ञानसाधनोपासनकर्माणि विधीयन्ते । आदौ पूर्णमद इत्यनेन ब्रह्मैवास्ति पूर्णं स्वरूपेण इदमिति कर्तृत्वादिविशिष्टं प्रतिशरीरं भेदेनोपलभ्यमानमपि ब्रह्मैव । पूर्णाद्ब्रह्मण एव पूर्णं जीवस्वरूपं उदच्यते भिद्यते सपाधिवशात् । पूर्णस्य तस्य पूर्णस्वरूपं आत्मत्वेनावगम्य पूर्णं ब्रह्मैवावशिष्यते इत्यारम्भः मध्ये दानं धमः दयेति त्रितयं सर्वेषां विद्यासाधनत्वेन सम्पाद्यमित्युच्यते ।

ततः सत्यब्रह्मोपासनविधिः । सत्यपवनामाक्षरोपासनं सत्यस्य सूर्यं अक्षिणि च स्थानभेदेन पृथक् प्रयोगः इत्येकमुपासनम् । पुनः मनोमयब्रह्मविद्युद्ब्रह्मणोत्थासनं ततः वाचो धेनुत्वेन जाठराग्नेः ब्रह्मत्वेन अर्धं ब्रह्म उक्थ शस्त्रं प्राण इति यजुः प्राणः साम प्राणः इत्याद्युपासनानि समाप्य गायत्र्याः प्रभाववर्णनम् । तस्याः प्रथमः पादः भूम्यादिः मध्यमपादः ऋगादिः अन्तिमः प्राणादिः चतुर्थपादस्तु भगवानादित्य इति चिन्तनम् ।

गायत्र्युपासकस्य प्राणाः गयाः तेषां त्राणात् गायत्रीति निर्वचनम् । गायत्र्युपासकस्यैव बहुप्रतिग्रहेऽपि दोषाभावः । प्रथमपादेन लोकत्रयप्रतिग्रहेऽपि न दोषः । द्वितीयेन विज्ञातेन त्रयीप्रतिपाद्यसर्वप्रतिग्रहाच्च दोषः । तृतीयेन सर्वं प्राणिजातं प्रतिगृह्णतो दोषाभावः । गायत्र्युपासकस्य हिरण्यमयेनेत्यादिना ब्रह्मलोकप्राप्तिमार्गायाचनम् ।

षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्—छान्दोग्यप्रसिद्धप्राणविद्यैवात्रापि प्रतिपाद्यते । प्राणस्य श्रेष्ठः ज्येष्ठः इत्यादिगुणवत्तयोपासनात् प्राणस्य हिरण्यगर्भरूपत्वं प्राप्यते ।

द्वितीयं ब्राह्मणम्—पञ्चाग्निविद्या द्युपज्ज्वपृथिवीपुख्ययोधितः पञ्चानयः तेषु आहुतिद्रव्यरूपतया जीवः हूयते स च योधाग्निनः बहिर्भवति तावुशोऽहं इति विज्ञानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः कर्मिणां भूमादिमार्गेण स्वर्गः कल्पः । इतरेषां मार्गद्वयज्ञानां पुनः पुनर्जन्म कष्टा अधोगतिश्च इति प्रतिपाद्यते ।

तृतीयं ब्राह्मणम्—अत्र सत्युत्रप्राप्तये तदनुकूलतया घनादिप्राप्तये च मन्यकर्मविधानम् ।

उत्तरत्र तत्रैव प्रयोगभेदाः । वैश्वानराह्मणं पारायणसिद्धये इति संक्षेपः ।

अत्र ग्रन्थसंशोधनपरिशिष्टनिर्माणादिना कठिनतरेऽस्मिन् कार्येऽत्यन्तश्रद्धया बहूपकृतवतां श्रीशारदामन्त्र-शास्त्रिमहोदयानां, आर्यमहिलामहाविद्यालयस्य डा० शोकपिल्लैदेवपाण्डेयमहोदयानां तथा श्रीसोमकपूरमहोदयानां च कार्त्तव्यं प्रकाश्य तेषां सप्रभोवं बहुशस्साधुवादान् समर्पयामि ।

अपि च आनन्दकाननमुद्रणालयस्याधिपतयः संस्कृतैकानुरागिणः श्रीविष्णुभरद्वाजदेविमहोदयाः सोत्साहं विशेषपरिश्रमपुरस्सरं ग्रन्थरत्नमिदं मुद्रितवन्तः । तेभ्यो मूरिशो धन्यवादा भवन्ति च ।

विदुषामनुचरः

एस० सुब्रह्मण्यशास्त्री

महेशानुसन्धानसंस्थाननिदेशकः

1 1

1 1

1 1

1 1

1 1

1 1

1 1

1 1

1 1

1 1

विषयविन्यासः

प्रथमोऽध्यायः

विषयाः	पृष्ठ	विषयाः	पृष्ठ
प्रथमं अश्वोपास्तिब्राह्मणम्		अन्यत्र ब्रह्मदृष्टिः सत्ये ब्रह्मणि ब्रह्मबुद्धिं	
उपोद्घातः । उपनिषच्छब्दार्थकथनम्	१	विनाऽनुपपत्त्या	३२
पूर्वकाण्डेन सम्बन्धः	२	सिद्धार्थपरवाक्यप्रामाण्यं मोक्षफलसद्भावात्	३३
वैहान्तरानुयाय्यात्मा न प्रत्यक्षः	५	निषेधवाक्यवत् अनुष्ठेयाभावेऽपि वेदान्त-	
नाप्यनुमानं तत्साधकम्	५	प्रामाण्यम्	३४
अज्ञाननिवर्तकब्रह्मज्ञानाद्योपनिषदारम्भः	६	नित्यकर्मणांमज्ञानप्रमुक्तता न तु कैवल्यशास्त्र-	
धर्मविभागः	६	प्रमुक्तता	३६
अश्वमेधीयाश्वोपास्तिविधानफलम्	७	वागादीनामुद्भावात्तत्त्वपरीक्षणं तेषां	
नित्यकर्मणां मुक्तिफलत्वशङ्कानिरासः	८	पाप्मवैषम्यम्	३७-३९
अष्टाङ्गेषु कालादिदृष्टिविधानम्	१०	प्राणस्योद्भावात्तत्वाङ्गीकारः असुराणां नाशश्च	४०
द्वितीयं चयनाग्निव्यानब्राह्मणम्		प्राणदेवतायाः आस्थान्ताविधमानत्वेन	
नैवेह किञ्चनाप्य आसीदिति वाक्यमवलम्ब्य		अयास्यनामकता	४१
द्वान्यवाद्याक्षेपः	१४	तस्य दुर्नामित्वे निमित्तकथनम्	४२
नानुपमं च प्रादुर्भाव इति न्यायेन बौद्धशङ्का	१४	आसङ्गपाप्मरहितप्राणस्यात्मत्वेनोपासन-	
मुदादिरेव कारणता न पिण्डादेरिति सिद्धान्तः	१५	बलात् स्वाभाविकप्रवृत्तिरूपसुरपाप्मनाशः ।	
प्रत्यक्षविरोधे अनुमानानुत्पानम्	१६	वागादीनां हिरण्यगर्भास्त्वसमष्टिप्राणाश्चभूता-	
अभिव्यक्तिलिङ्गात् उत्पत्तेः पूर्वं		न्यादिभावप्राप्तिश्च	४४
कार्यसत्त्वानुमानम्	१६	प्राणस्य स्वभुक्तात्वेन वागादिपोषणम्	४६
पिण्डावस्था घटमानुषोति घटोत्पादे च तस्या		कार्यकरणात्मत्वोपपादनं तस्य बृहस्पतित्व-	
निवृत्तिः	१७	ब्रह्मणस्पतित्व-सामत्त्व-उद्गीथत्त्वानां निमित्त-	
पिण्डाकारविनाशाय घटोत्पत्तौ व्यापारः	१८	कथनम्	४८-५०
घटार्थप्रवृत्त्यापि पूर्वं घटसत्त्वानुमानम्	१९	सामाख्यप्राणस्य स्वस्वरसुवर्णप्रतिष्ठागुणानां	
प्राक् घटसत्तायामन्या मुक्तिः	२०	वेदनफलम्	५०-५२
हिरण्यगर्भेणात्मनः वैधाविमजनम्	२२	अभ्यारोहणः तत्र च त्रीणि यजूंश्चि	५३
विराडुत्पत्तिः । पिता मृत्युः अदितिनामा	२४	चतुर्थं ब्रह्मविद्याब्राह्मणम्	
तेन पुनरश्वमेधकरणम् । अश्वमेधः सवितैव	२७	प्रजापतेः सुष्ट्यादाकुत्पत्तिः अर्हनामकत्वं च	५५
तृतीयं उद्गीथब्राह्मणम्		तस्यादौ भयं; ततः विशुद्धकार्यकरणत्वेन	
देवामुरसङ्घर्षः प्रतिपुर्णं जायमानाः स्वाभाविक-		विना विचारं ब्रह्मसाक्षात्कारः भयनिवृत्तिश्च	५७
वृत्तयोऽपुराः । शास्त्राभ्यासजन्याः सात्त्विक-		प्रजापतेः अत्रिः स्वोपरिष्वकस्येव भावना	६०
वृत्तयो देवाः । तत्र पाप्मवैषम्याभावात् प्राणस्य		अतत्त्वोत्पत्तिः तथा संशयनात् सर्वप्राणिनां सृष्टिः	६१
शुद्धस्योपासनं विधानमिदं ब्राह्मणम्	२८	अग्नीषोमसृष्टिः	६२
प्राणस्य वस्तुतो विशुद्धयाद्विगुणव्यवस्थापनम्	३०	प्रजापतिः परो वा संसारी वेति विचारः	६३
ब्रह्मप्रतिपादनं नाम्नि वास्तविकं ब्रह्मदृष्टि-		तार्किकमनिरासः । संसारीति सिद्धान्तः	६४
विधानसद्वृत्ते न	३१	तद्वेदमित्यादिः व्याख्या	६६

विषयाः
 सृष्टिकर्ता आशेषलभ्यः
 अव्याकृतशब्दस्य नियन्तृविशिष्टजगत्परत्वात्
 सशब्देन नियन्तृत्वाभः
 व्यापिनः परस्य कथं प्रवेशः ? इति सन्देहः
 समाधाने पक्षभेदाः तत्रोपलभ्यत्व-सि०
 परस्य संसारित्वप्रसक्तिरिरासः
 सुखादिभेदादात्मभेदाशङ्कानिरासः
 तार्किकमतविरोधपरिहारः
 सिद्धान्ते कष्टः प्रवेशप्रकारः
 प्रवेशे दृष्टान्ताः
 एकैकक्रियाविशिष्टत्वेनोपासने दोषः
 विद्यासूत्रे विधिविभवः
 उपासनविधेरंशत्रयसत्त्वोपपादनम्
 विधेः व्याख्यान्तरम्
 आत्मज्ञाने विधिनिरासः
 स्वरूपज्ञानं वेदान्तवाक्यार्जं न तत्र विध्यपेक्षा
 वित्तवृत्तिनिरोधविधिनिरासः
 भावनया आकांक्षात्रयाभावाच्चायं विधिः
 फलवन्निश्चितज्ञानजनकत्वात् प्रामाण्यं वेदान्तेषु
 "प्रज्ञां कुर्वति"त्यत्र न ज्ञानावृत्तिविधिः
 आत्मित्येवोपासीतित्यत्र इतिपरकत्वात्
 उपासनाविधिपरताक्षेपदूषणम्
 इतिपदप्रयोगस्य प्रयोजनम्
 आत्मलभः आत्मज्ञानमेव न प्राप्तिः
 आत्मप्रियस्यैवोपादेयत्वे हेतुः
 ब्रह्मविद्यायाः प्रयोजनाभिधित्तया उपोद्घातः
 ब्रह्मशब्दार्थोऽपरं ब्रह्मेतिमतस्य तन्निरासः
 ब्रह्ममावी पुरुषो ब्रह्मेति पक्षनिरासः
 ब्रह्मण्यविद्यानुपपत्तिः इति पूर्वपक्षः । ब्रह्माश्रिता
 अविद्येति सिद्धान्तश्च
 शास्त्रोपदेशार्थवत्ता
 ब्रह्मणो जीवान्यत्वं जीवेशभेदे हेतुश्च (पृ०) ।
 सिद्धान्तः
 जीवेशभेदनिराकरणम्
 भेदपक्षे श्रुतिविरोधः
 आत्मपक्षेन जीवादन्त्यग्रहणनिरासः
 ब्रह्मणि साधकत्वकल्पना न दोषाय सर्व-
 कल्पनाविष्णानत्वात्
 उपनिषद्वाक्यविवरणारम्भः
 दृष्टेष्टेत्यस्याः श्रुतेरभिप्रायः

पृष्ठम्
 ६८ तदात्मानमेवावेष्टुं ततोऽज्ञाननिवृत्तिः ९४
 "अहं ब्रह्मास्मि" इति महावाक्यविवरणम् ९४
 ६९ ब्रह्मविद्यायां सर्वेषामधिकारः ९६
 ६९ देवानां विघ्नकरणे सामर्थ्यम् ९६
 ७० कर्मफलप्राप्ती देवा न विघ्नं कुर्युः ९७
 ७० विद्यया फलप्राप्ती न देवानां विघ्नकारिताशङ्किः ९८
 ७१ अन्त्यस्यैव साक्षात्कारस्याविद्यानिवर्तकता-
 निरासः ९९
 ७३ जीवन्मुक्तस्यापि लोकप्रत्ययः प्रारब्धवशात् । -
 विदुषो विपरीतप्रत्ययाभाव एव १०१
 ७५ संचितानां ज्ञानकालानां च कर्मणां क्षयः १०१
 ७६ अविद्यावतां पशुभावः १०२
 ७७ देवानां विद्याप्राप्ती विघ्नकरणसामर्थ्यं, तेषामानु-
 कूल्याय देवपूजा आवश्यकी १०३
 ७८ सन्नसृष्टिः देवेषु इन्द्रादयः क्षत्रियाः । यद्यपि
 राजसूये राजानं आसन्दीत्यमथस्तादृशस्ते
 ब्राह्मणः तथापि ततः परं राजा स्वयोर्यो
 ब्राह्मणमेवाश्रयते १०४
 ८१ वैश्यसृष्टिः कर्मसाधनवित्तोपाजनाय । वसवो ह्या
 आदित्या इत्यादयो गणाः देवेषु वैश्याः १०५
 ८१ ततः कर्मकरापेक्षायां भूद्वसृष्टिः १०६
 ८२ धर्मसृष्टिः धर्मः क्षत्रियस्यापि नियन्तुं तदभावे
 क्रूरः क्षत्रियः इतरात् बलाधिक्येन हिंस्यात् १०६
 ८४ ब्राह्मणस्य जपादिनेव पुस्त्यार्थसिद्धिः साक्षादेव
 ब्रह्मणा सृष्टत्वात् न तस्य यज्ञाद्यावश्यकता १०७
 ८६ आत्मास्थो लोकः विवितः सत् जीवं दुःखाद्विमो-
 चयति १०८
 ८८ स चाविदितो न फलं जनयति यथा वेदोऽननुकः
 अग्नौ हुत्वा ब्राह्मणे वत्सा ब्रह्मभारिरीति
 यतनिरासः १०८
 ८९ स्वात्पोपासकस्य कर्माभावादेव न कर्मक्षयः ।
 अत्र विद्यासंयोगात् विदुषो न कर्मक्षय इति
 यतान्तरनिरासः १०९
 ९० यद्यत्कामयते तत्तत् सुखते इत्यल्पफलश्रवणस्य
 स्तुतो तात्पर्यम् ११०
 ९१ कानि कानि कर्माणि कुर्वन् अहः पशुवत् देवानां
 परतन्त्रः इति निर्णयः १११
 ९२ अविद्वान् कैव प्रेरितः अवश एव कर्मकरणाधि-
 कारे प्रवर्तते न विद्याधिकारे इति प्रकृते काम
 एवेति समाधानम् ११२

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
पञ्चमं सप्ताहसङ्ग्रहम्		आधिदैविकरूपेण त्र्यज्ञात्मकप्रजापतेरुपासनं विद- धाति (१३) आत्मार्थानि त्रीण्यज्ञानि कथं पाककर्मफलानि इति चेत् तेषु वित्तकर्मणोरपि दृश्यत्वात् इति प्रतिपादनं खण्डौ १४-१५ १२८	
सप्ताहसर्गः तेन अविद्यासूत्रविवरणम् ११५		पुत्रकर्मापरविद्यानां इहलोक-पितृलोक-देवलोक- प्राप्तिहेतुत्वोपादानम् १३०	
जीवः पिता स सप्ताहानि सृजति । सप्ताहानां संक्षेपप्रतिपादकाः श्लोकाः ११६		सम्प्रततिकर्मविधानम् । हिरण्यगर्भोपासकः पुत्रे स्वीयं कर्तव्यं सर्वं समर्प्य परलोकं गच्छति १३१	
द्वितीयखण्डेन श्लोकानां विवरणम् । ११६		संप्रतिः निक्षेपः ततः पितुः देवप्राणाद्याविर्भावः । सर्वेसमाः सर्वेजन्ता इत्यविशेषेण सर्वेषां वाङ्मनः प्राणानामुपासनप्रतीतिः । तत्र कश्चन विशेषः अथातो व्रतशीमांसेत्यनेनोच्यते १३२	
साधारणमेकं द्वौ हृतं प्रहृतं च-इति पक्षः ११८		अभ्यन्तगतत्वात् अध्यात्मं प्राण एवाभेदेनोपास्यः अधिदैवमपि वायुरभ्यन्तगतः तस्यैवाभेदेनोपा- स्यता । फलं तत्सायुज्यप्राप्तिः १३३	
दर्शपूर्णमासौ इति पक्षान्तरम्, ११८		प्राणोपासनं आध्यात्मिकमाधिदैविकं च प्रयोग- भेदेन कार्यम् । आध्यात्मिकाधिदैविकप्राणयो- रेकमुपासनं प्रयोगभेदश्च १३५	
सप्तममर्गः पयः सर्वैः मनुष्यपश्यादिप्राणिभिः पीयमानः पयसः सर्वप्रतिष्ठात्ववर्णनम् ११९		षष्ठं ब्राह्मणम्	
अन्नाक्षये हेतुः । अन्नानामक्षये पुरुष एव कारणं स हि प्रतिक्षणं भुंक्ते सृजति च ११९		अविद्यासूत्रोक्तस्य सर्वस्य नामक्यकर्माल्मकत्वे- नोपसंहारः वैराग्याय १३८	
सप्तसु मनो वाक् प्राणरूपाश्चतसृष्टिः । श्रोण्या- स्मनेऽङ्गुष्ठे मनः वाक् प्राणश्चेति । मनस्सङ्क्रान्ति- प्रमाणम् । कामादीनां मनोभयंत्वम् १२३			
मनवादीनां स्वरूपकथनम् च । वाक्प्राणयोः स्वरूपं कार्यं च १२४			
प्राजापत्याज्ञानां आधिभौतिका विभूतयः त्रयो श्लोकाः इत्यारभ्य आधिदैविकाध्यात्मिक- विस्तारः विज्ञातादीनि च १२५			
तेषामाधिदैविकविस्तारः १२७			

द्वितीयोऽध्यायः

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथममजातशत्रुसंवादारम्भः		अथ यदा स्वप्नावस्थो भवति तदा स्वे शरीरे तस्य यथाकारं संचारः १५५	
गार्ग्याजातशत्रुसंवादारम्भः गार्ग्येण ब्रह्मवदन- प्रतिज्ञापूर्वकं आदित्ये पुरुषः चन्द्रमसि पुरुष इत्यादिना द्वादशात्मन उक्ताः । सर्वेऽप्येते न ब्रह्म मया च तेषामुपासनं तत्फलं च ज्ञातमेवेत्युक्तिः राज्ञः । १४१		अथ पुनः यदा सुषुप्तो भवति तदा कुमारवत् ब्रह्मज्ञानिवत् चक्रवर्तिवद्वा आनन्दान्तिसायं प्राप्नोति १५६	
अजातशत्रुं ब्रह्मोपदेशाय याचते गार्ग्यः । तं चाजा- तशत्रुः ब्रह्म ज्ञापयिष्याम्येवेति प्रतिज्ञाय सुप्तपुरुषं प्रति तं नीत्वा प्राणनामभिः तं सम्बोध्यति १४८		पुनः प्रवेशकाले सुषुप्त्यधिकरणब्रह्मण एव जीवानां प्रपञ्चस्य चोत्पत्तिमाद्ये श्रुतिः । १५७	
तेन स्वनामश्रवणेष्वनुत्थानात् प्राणो न ब्रह्मेति बोधयति । १४९-५०		अन्ते "तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमि"त्युक्तम् । तस्यो- पनिषत् इत्यत्र तच्छब्देन संसारी परामृश्यते उतासंसारीति प्रश्नोत्थापनम् । विचारफलं च । १५९	
जीवः क्व गतः ? विज्ञानेन विज्ञानमादाय हृदयस्थे परब्रह्मणि आकाशे श्वेते सुषुप्तः इति राज्ञा स्वयमुत्तरदानम् १५४		संसारिणः सकाद्यादुत्पद्यते स एव विज्ञेयश्च इत्युक्तौ सर्ववेदान्तविरोधः ब्रह्मवेदान्देन पुरु- षार्थश्रुतेः अतः विचारारम्भः । १६०	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
वेदान्तानां सर्वेषां प्रत्यगात्मनिष्ठत्वात् प्रत्य- गात्मैव वेदनीयः स एव च जगत्तो मूलकारणं “एवमेवास्मादात्मन” इत्यादिशास्त्रादिति पूर्वपक्षः एकः १६२		तृतीयं सूक्ष्ममूर्तब्राह्मणम् पृथिव्यादित्रयस्य भूतत्वं सत्त्वं वाय्वाकाशो अमूर्ती तयो तत्सारत्वात् प्राणानां सत्यत्वं कथं ततोऽ- प्यान्तरस्थात्मनः सत्यत्वमिति निरूपयितुमिदं ब्राह्मणम् । पृथिव्यादित्रयसः सूर्यमण्डलम् । १७९	
‘यः सर्वज्ञः सर्वविद्’ ‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रधा- सने गार्गि’ इति श्रुतिसिद्धः परमात्मा अत्र य एषोऽन्तर्हृदय आकाशास्तस्मिन् शेषे इति प्रकृतः स एव अत्र प्रपञ्चस्योपादानमिति परमात्मा अहं ब्रह्मेति न ज्ञातव्यः तदा अपचारदोषात् अपितु जीवादन्त्यत्वेनैव ब्रह्मण्यः तस्य पूजादिक विधाय ब्रह्म भवेत् इति पक्षान्तरम् १६२		वाय्वाकाशयोः अमूर्तत्वं तत्सारश्च आदित्यान्त- र्गतः पुरुषः रसः सारिष्ठः । १८०	
एवं सति परमात्मनः सृष्टयुत्तर जीवरूपेण शरी- रानुप्रवेशश्रुतयः कुप्येरन् आत्मैवेदं ब्रह्मैवेदं इत्यादयश्च १६२		अध्यात्मं भूतैरसः चक्षुः अमूर्तरसः तद्गतः लिङ्गात्मा । १८१	
अत्र मतान्तरेण परिहारः जीवः परमात्मनो भेदाभेदोभयवान् । भेदाशेन संशरी भेदाशेन ब्रह्मेति । अत्र मते दोषप्रदर्शनं च १६३		भर्तृप्रपञ्चमतमुपपाद्य खण्डनम् । सर्वस्यास्य खण्डनं उपनिषदिसिद्धान्तन्यायविरोधात् । १८४	
परमसिद्धान्तनिरूपणम् १६४		सत्यस्य सत्यमित्यत्र षष्ठ्यन्तसत्यशब्दं व्याख्याय प्रथमान्तं सत्यं व्याकरोति अथात आदेश इति । अनेन कथं ब्रह्मोपदेशः इति ? इदं इति प्रसिद्धं निखिलं वस्तु निषिध्यते वीप्सावशात् तेनाहं ब्रह्मेति आत्मन्यवस्थिता प्रज्ञा तस्याप्य- भावनिषेधकं अन्यत्परमस्तीति । १८६	
विज्ञानात्मनः विकारत्वांश्चात्वाविश्रुतयः तदभेद- ज्ञानार्थाः उपक्रमावलिङ्गात् । उत्पत्त्यादिश्रुतयः परमात्मैकत्वपराः । तत्त्वमस्यादेः ऐक्यपरत्वे राजपुत्रस्य व्यावर्भावगतस्योपदेशेन प्रत्या- वृत्तिवृद्धान्तकथनम् । १६५		चतुर्थं सैत्रेयोब्राह्मणम् ब्रह्मविद्याङ्गत्वेन सन्यासविधानार्थमिदं ब्राह्मणं यदेवामृतस्वसाधनं भगवात् वेदं तदेव मे ब्रूहीति वदन्ती सैत्रेयी प्रति सर्वप्रियतमत्वात् आत्मा आनन्दरूपः तस्य भवणादिना ज्ञाने सर्वं विज्ञातं भवतीत्युक्त्वा कुन्तुस्यादिवृद्धान्तैः यथा सामान्ये कल्पिताः अविनिश्चयोः सामान्य- मात्रं इत्युक्त्वा पुनः तथा प्रपञ्चोत्पत्तिस्थिति- प्रलयाधारत्वात् उपादानत्वात्तद्व्यतिरेकेण प्रपञ्चाभावात् प्रतिज्ञासिद्धिमाह । आत्यन्तिक- प्रलयोपादानाय सैन्धवस्त्वित्यवृद्धान्तः । १८८	
उपनिषदां ब्रह्मात्मैक्यबोधकत्वे प्रत्यक्षादि- विरोधशङ्का । समाधानं तु प्रमाणस्य प्रमाणत्वं प्रमोत्सादकत्वेन । यदि चोपनिषद एकत्व- प्रतिपत्तिं कुर्वन्ति कथं अप्राणभूतास्ताः । १६८		यत्र हि द्वैतमिव भवति इत्यादिना अविद्या- दशायाभेव त्रिपुटीव्यवहारः अद्वैतज्ञाने सति तु न त्रिपुटीति विशदीकरणम् । २०१	
कर्माकाण्डप्रामाण्यव्यवस्थापनम् । १७०		पञ्चमं मधुब्राह्मणम् इदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञातस्य हेतुवचनं आत्मैकसामान्यत्वं तदुत्पत्तिप्रलयत्वं चोक्तं तत्र हेतोरसिद्धिश्चकारा निरासाय मधुब्राह्मणम्—यत् परस्पररोपकार्योपकारकं तत् एककारणकम् एकसामान्यकम् एकप्रलयकं चेति निरूपणायैवं ब्राह्मणम् अथवा पूर्वं अनुमानेन साधितस्या- र्थस्य निगमनायेदम् । २०५	
ब्रह्मेकत्वे प्रत्यक्षविरोधः प्रतिशरीरं ज्ञानाभिभेदात् आत्मभेदानुमानविरोधश्चेति शङ्का । तस्य खण्डनम् । त्वत्पक्षे प्रतिशरीरं प्रत्येकमा- त्मभेदापत्तिः इति । भेदप्रतिपादकलिङ्गानि नात्मगताति अपितु अनात्मवृत्तिनि तैः नात्मभेदः सुलभः १७८			
द्वितीयं शिशुब्राह्मणम्			
प्रणा वे सत्यं इत्युक्तप्राणनिषेधोपनिषदः विवर- णाय शिशुब्राह्मणम् । १७७			

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
पञ्चदशपर्यायैः जगतः परस्परोपकार्योपकारक- भावं प्रपञ्च्य विद्याप्रवासायै संप्रदायकर्तारमाह, इयं विद्या दध्यङ्गआधर्वण इति प्रसिद्धे महर्षौ आस । तामश्विनो तत्सकाशात् प्रार्थयेताम् । स उवाच यदि वक्ष्यामि तदा हन्तः मम शिरः छेत्स्यतीति । अश्विनावृत्तुः भवदीयशिरः छित्त्वाऽन्यत्रावस्थाप्य अश्वशिरसं छित्त्वा तव		शिरसःस्थाने स्थापयिष्यावः तन्मुखात् ब्रूहि । पुनः तव शिरः स्वस्थाने स्थापयिष्यावः इति । श्रुतिः तदभ्युपगम्य स्वशिरःकर्तनमनुमेने सत्यप्रतिज्ञत्वात्—इति । अयमात्मा ब्रह्मा सर्वानुभूः इत्युपसंहारः । ब्रह्मं बंशब्राह्मणम् बंशब्राह्मणमभीष्टफलं वारायणेन	२०४ २९४

तृतीयोऽध्यायः

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथममाश्वलक्शाह्मणम् जनकेन सहजं गाः सुवर्णभूषिताः अवस्थ ब्रह्मिष्ठपणत्वेन प्रतिज्ञा याज्ञवल्क्येन तासां स्वगृहं नयनम् २१६ तत्र कुपितानां सर्वेषां मध्ये होतुराश्वलस्य प्रश्नः । अहोरात्रस्वरूपमृत्योः, पूर्वपक्षापरपक्ष- स्वरूपमृत्योश्चातिक्रमोपायः कः इति । समा- धानं बीपासनाविशेषाभ्याम् । निरालंबनेऽस्त- रिक्षे स्वर्गं प्रति गमने किमालम्बनमिति; होता कति स्तोत्रीयाः शंसति तथा अश्वर्युः कस्या- हूतीर्जुहोति इति प्रश्नः अग्न्यात्मपरिच्छिन्नवा- गावैः अग्निरूपेण ध्यानादिति समाधानं च २१९ द्वितीयमार्तभागब्राह्मणम् कालरक्षणार्थं कर्मलक्षणाच्च मृत्योरतिक्रमे उक्ते बन्धज्ञानं विना बन्धनिवृत्तिरूपमोक्षज्ञाना- संभवात् ग्रहातिग्रहरूपबन्धस्य सङ्ख्यां स्वरूपं च पृच्छति २२४ सर्वं शास्त्रं निवृत्तिकारणमिति भतेनाक्षेपः २२५ तस्याबाह्विदारम्यकत्वेन निरासः २२६ मृत्योर्मुक्त्युपप्रश्नः दृष्टान्तेन समाधानञ्च २२९ मृत्युना भुक्तस्य प्राणोत्क्रान्तिराहित्योपपादनम् २३० प्राकृतस्य उत्क्रममाणपुरुषस्य पुनः शरीरग्रहणे आश्रयः कः इति प्रश्नः कर्मेति निर्णयश्च । २३१ ग्रहातिग्रहविनाशोऽपि न मुच्यते नाममात्रा- वशिष्टः स्वात्मप्रभवया मायया परिच्छिन्नः भोग्याद्वधावृत्तः अन्तराले वर्तते इति भर्तु- प्रपञ्चमतमनुष्य दूषणम् २३२ शरीरादीनां विनाशे पुरुषः किमाश्रितो भव- तीति प्रश्ने स्वभावयदृच्छादिकारणासम्भवात् कर्मैव पुरुषस्य शरीरान्तरारम्भे कारणम् २३३		तृतीयं भुज्युब्राह्मणम् पारिक्षिता अश्वमेधयाजिनः क्व गच्छन्तीति प्रश्नः विद्यासहितं कर्म मोक्षसाधनमिति भतानुवाचः मोक्षस्यानारभ्यत्वेन तद्योग इति तस्य दूषणम् । न च फलान्तरानुपपत्तेः पारि- शेष्यान्मोक्षः । असिद्धेः मोक्षो न कर्मकार्यः २३५ समं, पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति इति मनुवाक्यं समं पश्यन्नात्मयाजी भवती- त्यर्थं यद्वा भूतपूर्वगत्या व्याख्येयम् २३६ अश्वमेधयाजिनां गतिप्रश्नप्रतिवचनम् २४४ अतुल्यमुपस्तत्राह्मणम् यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म तत् ब्रूहि इति प्रश्नः । यः प्राणेन प्राणिति इति प्रतिवचनं न युक्तमनुमा- नापत्तेः शृङ्गाग्रहिकया ब्रह्म वद इति पुनः- प्रश्ने उत्तरं न वृष्टेर्द्वारं पश्येः इत्यादिना । दृष्टिः मानसवृत्तिः तस्याः साक्षी आत्मा स वृणोचरो न भवति २४५ पञ्चमं कहेलब्राह्मणम् अत्र प्रश्नः समानः । समाधाने विशेषः । पूर्वत्र आत्मनः शरीरादिव्यतिरेक उक्तः । अत्र तु अनायासततैतत्त्वमिति विशेषः २४९ विदित्वा ब्राह्मणाः एषणात्रय त्यक्त्वा सन्यस्यन्ति इति विद्वत्सत्यासविधिः २५३ सन्यासे विविनास्तीत्याक्षेपः तत्समाधानं च । सन्यासमागवे प्रमाणानि । सङ्कावनिर्णयः २५४ वात्यपाणिहृत्यमीनानां स्वरूपविवरणम् २५८	

विषयाः पृष्ठम्
षष्ठं वाचकनवीब्राह्मणम्
यद्वद्ब्रह्म साक्षादपरोक्षमित्युक्तं तस्य स्वरूप-
निर्दिधारयिषया वाचकनवीप्रश्नः । याज्ञ-
वल्क्येन अनतिप्रख्या देवतामतिपूच्छसि भूर्धा
ते विपतिष्यतीति भयोत्पादनेन सोपरराम २५९

सप्तमं अन्तर्यामिब्राह्मणम्
उद्दालकः सूत्रात्मानमन्तर्यामिणं च पृच्छति ।
सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः अन्तर्यामी तु जगतः
स्थितिकर्ता नारायण इति समाधानम् २६२
स च नान्योऽतोऽस्ति ब्रह्मेत्यादिना जीवाभिन्न-
त्वेन निर्णयते २५७

अष्टममक्षरब्राह्मणम्
प्रश्नद्वयं प्रष्टुं ब्राह्मणसंमतिं स्वीकृत्य वाचकनी
प्रथमेनाव्याकृताकाशं द्वितीयेन तस्याधारं शुद्धं
ब्रह्म च पृच्छति । २५९

‘अक्षरं शुद्धं ब्रह्म आकाशान्तर्धृतैः न तु प्रणवः
नापि स्फोटः प्रशासनपूर्वकं धारणात् इति
(ब्रह्मसूत्रम् १.३) २५८

अक्षरमन्तर्यामी क्षेत्रज्ञः इत्येतेषां ब्रह्मणोऽवस्था-
भेदरूपत्वमिति कैचित् । अन्ये पञ्चावस्थ इति ।
अन्तर्यामी क्षेत्रज्ञः इत्यादयो भेदा अक्षरस्यो-
पाधिकृताः २७२

विषयाः पृष्ठम्
नवमं शाकल्यब्राह्मणम्
शाकल्येन वस्वादिदेवानां संख्यास्वरूपादिप्रश्नः
निविदा प्रत्युक्तिः सर्वं देवा एकस्यैव हिरण्य-
गर्भस्य प्रभेदा इति निर्णयः । त्रयस्त्रिंशत्-
संख्याका एव देवाः आधिकारिकाः । इतरे
महिमानः २७३
पुनः प्राणस्य ब्रह्मणः अष्टवा भेदवर्णनम् २७६
पुनः शाकल्येन प्राच्यादिदिक्षु किदेवतास्व-
रूपोऽसीति तत्तद्देवताभावमापन्नं याज्ञवल्क्यं
प्रति प्रश्नः तत्समाधानं च २७९
पुनः कस्मिन्तु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ इति
प्रश्नः तत्समाधानमुक्त्वा याज्ञवल्क्यः
पूर्वोक्तानामष्टपुरुषाणामाधारभूतं औपनिषदं
पुरुषं पृच्छामि तं चेन्न वक्ष्यसि तव भूर्धा
विपतिष्यति इति च सरोषं ब्रवीति ।
शाकल्यस्य त्वज्ञानान्भूर्धापातः । तस्मान्नोप-
वादी स्यात् कदाचित् एवंविद् परो भवेत् २८३
सस्यान् प्रति याज्ञवल्क्यः यथाकामं पृच्छत मां,
अथवाऽहं भवतः पृच्छामीति प्रश्नावकाशं
ददाति । तेषु चैर्याभावेन तूष्णींभूतेषु स्वयं
पृच्छति जगतो मूलकारणं तत्र श्रुतिरेव
अस्माकं प्रबोधाय “विज्ञानभानन्दं ब्रह्म”
इति बोधयति समाधानम् २८६
आनन्दस्वरूपविधारः भाष्ये मतान्तरनिरास-
पूर्वकं ब्रह्मैवानन्द इति सिद्धान्तस्थापनम् । २८६

चतुर्थोऽध्यायः

विषयाः पृष्ठम्
प्रथमं षड्वाच्यार्यब्राह्मणम्
याज्ञवल्क्येन ब्रह्मचार्यसेविनं जनकं प्रति
तत्तदाचार्यप्रोक्तब्रह्माणि वदेत्युक्ते जनकस्य
वाग्वै ब्रह्म प्राणो वै ब्रह्म चक्षुर्वै ब्रह्म ओजं वै
ब्रह्म मनो वै ब्रह्म हृदयं वै ब्रह्मेति तत्तदा-
चार्योपदेशानुवादः तत्र आयतनं प्रतिष्ठां च
पूरयित्वा तत्तदाचार्यं स्तुत्वा गच्छति । २८९

द्वितीयं कूचब्राह्मणम्
अत्र याज्ञवल्क्यं समागतं कूर्वाडुपगम्य जनकः
उपदेशं प्रार्थयते । याज्ञवल्क्य इतो विमुच्य-
मानः क्व गमिष्यसीति पृच्छति । तदज्ञानं

विषयाः पृष्ठम्
श्रुत्वा माण्डूक्योक्तविष्वतेजसप्राज्ञात् आत्मन
अनूचं तेषामधिष्ठानं तुरीयं नेतिनेतोत्यादि-
वाक्येनोपदिश्य तज्ज्ञानात् कृतार्थत्वमनुब्रूह २९४
तृतीयं ज्योतिर्ब्राह्मणम्

किं ज्योतिरयं पुरुष इति जनकप्रश्ने सति याज्ञ-
वल्क्यः क्षरीराक्त्य आत्मैव ज्योतिरिति वक्तुं
प्रथमतः क्षरीरब्राह्मणां आदित्यचन्द्राग्नि-
वाचां ज्योतिर्ब्रह्ममुक्त्वा तेषामभावकाले स्वप्ना-
वस्थायां किं ज्योतिरिति प्रश्ने आत्मेवेति
समादधाति २९७

विषयाः पृष्ठम् विषयाः पृष्ठम्

अत्र चार्वाकाभिप्रेतदेहात्मवादनिराकरणं भाष्ये ।
स्वप्नस्मृत्योर्दृष्टस्यैव दर्शनात् इत्यादिना ।
इन्द्रियात्मवादनिरासः । अनुमानाप्रामाण्य-
निरासः । ३०४

कतम आत्मेति प्रश्नः । तस्यात्मज्योतिषः
आग्रत्काले आदित्यचन्द्रादिव्योतिभिः संकीर्ण-
त्वाद्विविच्य प्रदर्शनाय स्वप्नावस्थायां स्वयं
ज्योतिर्भू प्रदर्शयति ३०५

ननु नास्त्येव धिया समानं अन्यत् ज्योतिरिति
बुद्धिरेवात्मेति च वदतां विज्ञानवादिनां मत-
मनूय क्षण्डयति ३०६

विज्ञानस्य स्वप्नास्त्यनिरासः । बौद्धेन बाह्यार्थ-
निराकरणं तन्निरासश्च ३१२

विज्ञानस्यास्त्यनिर्वाणं शोक्ष इति बौद्धमत-
निरासः फलस्यानुभवविभवात् । यत् ज्ञातं
सद्य स्वात्मवृत्तित्वेनेष्यते स पुरुषार्थ इति
तत्त्वक्षणात् ३१६

यदायं जाग्रदवस्थातः स्वप्नं गच्छति तदायं
जाग्रदनुभवजन्यवासनासहितः गच्छति अत-
एव तत्र स्वप्ने इष्टानिष्टवर्णनाभ्यां सुखं दुःखं
चानुभवति । अयं स्वप्नकाले स्वयं वेहम-
चेतनताप्रापणेन निहृत्य स्वयं स्वान्मिक-
करणादीन् विविधा विषयान् सूत्रा स्वेन-
भासा स्वेन ज्योतिषा वासनामया पदार्थ-
नवभासयति ३१६

अत्र जीवः प्रकाशकान्तरनिरपेक्षः सन् प्रकाशते
पदार्थात् प्रकाशयति च अतः स्वयंज्योतिः ।
यद्यपि स्वयंज्योतिः सार्वस्ववस्थायु स्वभावतः
तथापि प्रकाशकत्वेन प्रसिद्धबाह्यज्योति-
रादित्यादेः आन्तरस्य मनसः वसुधादेक्षा-
भावात् स्वयंज्योतिः आत्मा स्पष्टः स्वप्ने ३१७

स्वान्मिकपदार्थानां केवलं भानं न तु वस्तुत्वं
तेषां स्वप्नदृशा सृष्टिः । ३१९

स्वप्नावस्थामविच्छेद्यं प्रवृत्ता मन्त्राः । सर्वे कुतू-
हलेन स्वप्नसुप्तं प्रपञ्चं पश्यन्ति ननु स्वप्नदृशं
तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छन्ति इति शोचति वेदः 'न
तं पश्यति कश्चन' इति । सुप्तस्य बलादुत्थापनं
आन्यादिप्रापकमपीति च ३२०

स्वप्नात् सुषुप्तिगमनं स्वप्नदृष्टवस्तुभिरसंस्पृक्षं ।
सुषुप्तात् पुनः स्वप्नद्वारा जागरितं तत्र
स्वप्नकृतदोषासंस्पृक्षं प्रसिद्धः यथा जाग-
रितकृतकर्मणा न लेपः स्वप्ने । ३२२

अत्र महामत्स्यदृष्टान्तप्रदर्शनम् । स यथा नद्याः कूलात्
कूलान्तरं गच्छन् न कूलगतगुणदोषभाक् तथा
अवस्थातः अवस्थान्तरं गच्छन् न तद्गतकर्तृ-
त्वादिति संबध्यते आत्मा । अत एव शुद्धः ३२६

यथा सुषुप्तः स्येनो वा प्रतिदिशं पतित्वा श्रान्तः
अन्ते स्वनीडमेव गच्छति विश्रान्त्यर्थं
एवमेवायमात्मा जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः प्राप्त-
श्रमापनुत्तये सुषुप्तं गच्छति । यदा स्वप्नगतः
प्राचीनाभ्यासवशात् अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति
मन्यते तदा सः कृतार्थतुल्य एव । ३४०

सुषुप्ता जीवः स्वमेव स्वर्णं ब्रह्म प्रतिपद्यते
उपाधिविलयादिति छान्दोग्ये । अत्रापि स
जीवात्मा स्वोपाधिभूतान्तः करणलयात्
ब्रह्मणा एकीभूतः भेदानाशालित्यत्र स्त्रीसंयुक्त-
पुरुषदृष्टान्तप्रदर्शनम् ३३०

अत्र पितुः पुत्रं प्रति जनकत्वनिमित्तकर्मासंबन्धात्
अत्र पितेत्यादिना पिता अपितेत्याह ।
एवमग्रेऽपि । आत्मा चैतन्यस्वभावश्चेत् सुषुप्ती
कृतो न पश्यतीति शङ्कां निवर्तयति-यद्वै
तत्वेति । नात्माभावप्रयुक्तः दर्शनाभावः
अपि तु रूपरसगन्धादीनां स्वसमीपानयितु-
बुद्धेरभावप्रयुक्तः, आत्मा तदापि प्रकाशत
एव । एषा सुषुप्तिः अस्य जीवस्य परमा
सम्पदिति एषोऽस्य परम आनन्द इति च स्तीति ३३५

ब्रह्मानन्दं सर्वोच्छ्रल्लोकिकानन्दद्वाराऽनुगन्तुं
अनुपपानन्द - पितृलोकानन्द-गन्धर्वानन्दकर्म -
देवानन्द-आजानन्ददेवानन्द - चतुर्मुख-प्रजापति-
ब्रह्मलोकानन्दाननुकर्म्य तेषामुत्तरोत्तरं शत-
गुणाधिक्येऽपि पूर्वपूर्वानन्दानभिलाषिणः
ओत्रियस्येहैव ते प्रत्यक्षाः इति प्रदर्शनम् ३४१

ब्रह्मानन्दोऽत्रैव सुषुप्तेऽनुभवितुं शक्यते इत्युक्तं
याज्ञवल्क्येन । जनकस्तु दृष्टान्तमात्रेणातृतः
अत ऊर्ध्वं मोक्षाय ब्रह्मीत्युपच्छेत् । याज्ञ-
वल्क्यस्तु इष्टप्रकार्यभूतो सहेतुकी बन्धमोक्षी
वक्तुं उभावन्तावनुसञ्चरति इत्यनेन सूचितं
जीवस्य परलोकगमनं तत आगमनं च वर्णयति ३५३

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
तत्र भावी बन्धं वक्तुं कामयमानस्य शरीरानु- त्क्रान्तिं विद्याकर्मपूर्वप्रदानमनं तस्य काम- मयत्वं चोपदिशति ३४७		तत्त्वज्ञानाय वैदानुवचनमनदानतत्त्वसाधनो- पाधनत्वोक्तिः । अत्र च विद्वांसः इत्यारम्य विद्वत्सन्ध्यासविधिः एतमेव लोकनिश्चयः प्रव्रजन्ति इति च विविदिगान्ध्यासविधिः ३४७	
चतुर्थं शारीरकब्राह्मणम् तृणबलूकादृष्टान्तः परलोकं प्रति गमने; पूर्ववैह- मुपमुच्य शरीरान्तरप्राप्तिं च सुवर्णकारदृष्टान्तः ३५३		स वा एष इति सप्तद्वयं ब्रह्मविद्यास्तादृशम् । अथवा दृष्ट्यापि नित्यमवगन्तव्यं विद्वन् तस्मिन् आप्तमयमुपासनविधानम् ३५३	
स यथायमपिमानं न्येति इत्यारम्य इति तु काम- यमान इत्यन्तेन संसारगतिं जीवत्सोपपत्त्यं ततः अथाकानयमान इत्यारम्य मोक्षोपायं प्रदर्शयति ३५९		पञ्चमं मैत्रेयोब्राह्मणम् अस्य द्वितीये सविस्तरं व्याख्यातकृत्य विद्ये- यदानामेव व्याख्या कथ्ये । आगन्प्रधानेन मधुकाण्डेन ब्रह्मसत्त्वनुराध सत्त्वैवोत्पत्ति- प्रधानेन नूनिकाण्डेन विवरणं कृत्वा पुनः निगमनस्यानौपेन मैत्रेयोब्राह्मणेन दुष्टो- करणात् न पुनश्चोक्तोपः ३५८	
अकामयमानस्य ब्रह्मिष्ठस्य "न तस्य प्राणा संक्रामन्ति" ब्रह्मेण चतुर्ब्रह्माप्येति अत्र ब्रह्म समन्वृते इति स्पष्टं अत्रैव ब्रह्मप्राप्तिः ३५४		उपनिषत्सु कर्मकाण्डेषु च व्याख्यानि संन्यास- यावज्जीवकर्मणुष्ठान - विद्यायकमात्मन्यानि अविच्छिन्नानि कर्तुं विचारः ३५४	
अनेन मार्गप्राप्त्यं मोक्षस्य पर्युदत्तम् ३५७		विश्वविरतवर्तव्योः, सर्वस्वदानात् अनाद्यनामात् पारिष्टान्त्यविधिरिति पूर्वपक्षः ३५४	
मोक्षे आनन्दः स्वाभाविकः न स्वादन्धान्तराभि- व्यक्तिः इति निर्णयः ३५७		सिद्धान्तारम्भः न, आनन्दान्तरानुसृत्यैवोप- गमात् सर्वकर्मोद्भवहेतुजननिवर्तनत्वात् संन्यासोपपत्तिः ३५९	
वैदान्तसिद्धान्ते मोक्षः विशदीक्रियते नतान्तर- परिहारेण ३५९		कर्मविधेरस्तीव्रपक्षम् नन्वान्तं शरीरं इति च कानिद्विषयं इतरवर्ग- विषयं वा ३६८	
अस्मिन्नर्थे श्लोकः ३६१		षष्ठं मुक्तिकाण्डब्रह्मणम् अस्य च पारायणादिष्टाभिः तदुक्तं षष्ठ्यान्ते अभ्युदयहेतुकर्मणोऽपि अत्रमेवातिवनासीनो वर्णं जपति इति ४३७	
आत्मकामस्य ब्रह्मविदो मोक्ष इत्यस्य विस्तरेण प्रतिपादकाः श्लोकाः ३६३			
सहेतुकी बन्धमोक्षावधिषायेदानीं तत्र सर्वस्यापि वैदत्स्योपयोगप्रदर्शनाय 'स वा एष महानब' इति शब्दः । ज्योतिर्ब्राह्मणादौ प्रक्रान्तस्य विज्ञानमयस्य जीवस्य सर्वस्येष्टान इति ब्रह्मभेदेनोपसंहारः ३६९			

पञ्चमोऽध्यायः

विषयः	पृष्ठाः	विषयः	पृष्ठाः
प्रथमं ब्राह्मणम् पूर्वमद इत्यादिमन्त्रव्याख्यानाम् । अयं मन्त्रः ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेववेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात् तत्त्वममभवत् इति वाक्यवत् व्याख्येयः इति ३९०		अथवोपासनविधानार्थः शौं खं ब्रह्मोत्पादिनन्दः, अपरिच्छिन्नं ब्रह्मोत्पत्त्यं तत्तात्पर्यं प्रपञ्चः अण- वस्य ब्रह्मवयमेव मुख्योपासनम् ३९१	
अत्रैके वर्णयन्ति इति भर्तृमपञ्चव्याख्या तस्मिन्नास्य ३९१		द्वितीयं ब्राह्मणम् प्रज्ञापतिना स्वपुत्रेषु वैदामुरननुष्पेयं इ इत्य क्षरोपदेवैर्यैककल्पेऽपि दनदानदाकार्थ- नेदः शिष्यैरेव जातः गुरुणान्यनुनोदितः । अतः सर्वोपासनोपेक्षं न अणवोपासनमात्रम् । ३९७	
ब्रह्मणो द्वैताद्वैतात्मकत्वे समूहादिदृष्टान्ताः ते च कार्यब्रह्मविषयाः ३९२			

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
तृतीयं ब्राह्मणम्		एकादशं द्वादशं च ब्राह्मणम्	
सोपाधिकम्य ब्रह्मणः अभ्युदयफलाग्निउपासना- न्युच्यन्ते उपासनस्य हृदये कर्तव्यत्वात् हृदय- नामास्रोपासनमादौ भवति	३९९	शारोरतापस्य उत्रादिजन्यस्य तपस्त्वेन ध्यानात् तपसः यत्फलं तदेव भवति प्रेतनिर्हरणस्या- रूपगमनत्वेन ध्यानात् अग्निप्रदानस्य अग्नि- प्रवेशत्वेन ध्यानाच्च तत्फलकत्वम् अन्नं प्राणञ्च एकत्वेन मत्वा ब्रह्मत्वेनोपास्यम् । अतः प्रत्येकोपासनदोषाभावः फलं तु सर्व- भूतोपसृप्यत्वं सर्वभूतरतिकरत्वं च	४०५
चतुर्थ-पञ्चमं च ब्राह्मणम्		त्रयोदशं ब्राह्मणम्	
सत्यब्रह्मोपासनविधिः प्रथमखण्डेन । उपास्य- ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं आप एवेदं इति खण्डः	४००	उक्थशस्त्रस्य प्राणत्वेनोपासनम् । उक्थं शस्त्रं प्राण इत्युपासनात् वायवस्तुत्रप्राप्तिः प्राणस्य हिरण्यगर्भस्य सायुज्यप्राप्तिश्च ।	४०६
सत्यब्रह्मणः आदित्ये अक्षिण च उपासनविधिः प्रसंगादरिष्टदशनफलमुच्यते । सत्यब्रह्म गः व्याहृत्यवपवत्वं आदित्यपुष्यदेऽसिमुखे च ध्यानाद्यमुच्यते फलविशेषश्च ।	४०१	चतुर्दशं ब्राह्मणम्	
षष्ठं-सप्तमं-अष्टमं च ब्राह्मणम्		भूमिरन्तरिक्षं द्यौः गायत्र्याः प्रथमपादः वेद- त्रयात्मकः द्वितीयः प्राणापानव्यानरूपः	
मनोमयब्रह्मोपासनस्य विधिः तत्फलं च;	४०२	तृतीयः तेषां पृथक् फलवचनम् ।	४०७
वायव्योपासनविधिः तत्फलं च तद्भावापत्तिः (आ)	४०३	भगवानादित्यः गायत्र्याः चतुर्थपादः ।	४०८
नवमं दशमं च ब्राह्मणम्		गयाः प्राणाः तेषां त्राणात् गायत्री ।	४०९
वैश्वानरोपास्तिः अचिरादिमार्गे वायु-आदित्य- चन्द्रमसामुपसंहारश्च । जाठरान्युपाधिक- ब्रह्मण उपासनमनेदेन तत्फलं च तस्यैव सोपाधिकब्रह्मणः सायुज्यम् ।	४०४	गायत्र्युपासकस्य प्रतिग्रहदोषाभावः ।	४१०
		पञ्चदशं ब्राह्मणम्	
		उपासकस्य मार्गोपदेशः ।	४१२

षष्ठोऽध्यायः

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमं प्राणविद्याब्राह्मणम्		आहुतिद्रव्यत्वेन च ध्यानात् अन्नहविदोऽपि	
प्राणविद्यारम्भः	४१४	अचिरादिमार्गप्राप्तिः	४२७
प्राणश्रेष्ठत्वावधारणं तदभ्युपगम्य		अचिरादिमार्गोपदेशः	४२९
गौणप्राणैः स्वगतानां वसिष्ठत्वादिनां	४१६-४१७	भूमादिमार्गः कर्मिणाश्च	४३२
मुख्ये समर्पणम्	४१९	तृतीयं ब्राह्मणम् कर्मकाण्डविषयम्	
द्वितीयं पञ्चाग्निब्राह्मणम्		महत्त्वप्राप्तये मन्वाख्यकर्मविधिः	४३४
पञ्चाग्निविद्यारम्भः	४२१	चतुर्थं ब्राह्मणम्	
प्रवाहणेन राज्ञा गौतमाय पञ्चाग्निविद्योपदेवः सुपजन्मपृथिवीपुत्रषयोषितामग्नित्वेन आत्मनः		अथोष्णपुत्रप्राप्तये वैदिककर्मप्रयोगाः	४४६
		पञ्चमं वैश्वानराह्मणम्	
		पारायणेन विशेषलाभाय	

बृहदारण्यकोपनिषत्

सटीकशाङ्करभाष्योपेता

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

अथ प्रथमोऽध्यायः

अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

धोमच्छङ्कुरभगवत्पादाचार्यविरचितं भाष्यम्

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशश्रद्धाविभ्यो नमो गुरुभ्यः

उपनिषच्छब्दार्थकथनम्

“उषा वा अश्वस्य” इत्येवमाद्या वाजसनेयिब्राह्मणोपनिषत् । तस्या इयमल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते संसारव्याधिबुत्सुम्भः संसारहेतुनिवृत्तिसाधनब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये । सेयं ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्दवाच्या १५

श्रीमदानन्दगिरिविरचितटीका

न्यायनिर्णयः

यद्विद्यावशाद्विश्वं दृश्यते रशनाहिवत् । यद्विद्यया च तद्वानिस्तं बन्धे पुरुषोत्तमस् ॥१॥

नमस्कृत्यन्तसदोहसरसीरूहमानवे । गुरवे परपक्षीघ्वान्तर्ध्वसपटीयसे ॥२॥

भगवत्पादाचार्यविरचितं ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशश्रद्धाविभ्यो नमो गुरुभ्यः ॥३॥

बृहदारण्यके भाष्ये शिष्योपकृतिसिद्धये । सुरेश्वरोक्तिमाश्रित्य क्रियते न्यायनिर्णयः ॥४॥

२०

काण्वोपनिषद्विवरणव्याजेनाशेषामेवोपनिषद शोधयितुकामो भगवान्भाष्यकारो विष्णोपशमादिसमर्थं शिष्टाचारप्रमाणकं परापरगुरुनमस्काररूपं भङ्गलमाचरति—ॐ नमो ब्रह्मादिभ्य इति । वेदो हिरण्यगर्भो वा ब्रह्म तन्ममस्कारेण सर्वा देवता नमस्कृता भवन्ति तदर्थत्वात्तदात्मकत्वाच्च ‘एष उ होव सर्वे देवाः’ इति श्रुतेः । आदिपदेन परमेष्ठिप्रभृतयो गृह्यन्ते । यद्यपि तेषामुक्तो ब्रह्मान्तर्भावस्तथाऽपि तेष्वादादरनिरासार्थं पृथग्ग्रहणम् । चतुर्थी नमो योगे । २५ नम शब्दस्त्रिविधप्रह्लीभावविषयः । ननु ब्रह्मविद्या वक्तुकामेन किमित्येते नमस्कृत्यन्ते सैव हि वक्तव्येत्यत आह—ब्रह्मविद्येति । एतेषा तत्संप्रदायकर्तृत्वे वंशब्राह्मण प्रमाणयति—वंशश्रद्धाविभ्य इति । यद्यपि तत्र पीतिमाष्यादयो ब्रह्मान्ताः संप्रदायकर्तारः श्रूयन्ते तथाऽपि गुरुशिष्यक्रमेण ब्राह्मण प्राथम्यमिति तदादित्वमिति भावः । संप्रत्यपरगुरुत्वं स्मरन् करोति—नमो गुरुभ्य इति । यद्यपि ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृन्तर्भावदेते प्रागेव नमस्कृतास्तथाऽपि शिष्याणां गुरुविषयादारातिरेकाकार्यार्थं पृथग्गुरुनमस्कारेण ‘यस्य देवं’ परा भक्तिः’ इत्यादिश्रुतेरिति ।

३०

यद्विद्यं भङ्गलमाचरति तत्प्रतिज्ञातुं प्रतीकमादत्ते—उषा वा इति । एतेन चिकीर्षिताया वृत्तेर्भर्तृप्रपञ्चभाष्येणागतार्थत्वमुक्तम् । तद्विद्ब्रह्मा हेत्यादिमाष्यदिनश्रुतिमधिकृत्य प्रवृत्तम् । इयं पुनः ‘उषा वा अश्वस्य’ इत्यादिकाण्वश्रुतिमाश्रित्येति । अथोद्देश्यं निर्दिशति—स्मा इति । भर्तृप्रपञ्चभाष्याद्विशेषान्तरमाह—अल्पग्रन्थेति । अस्या ग्रन्थतोऽल्पत्वेऽपि नार्थतस्तथास्त्वमिति ग्रन्थस्य ग्रहणम् । वृत्तिशब्दो भाष्यविषयः । सूत्रानुकारिभिरन्यैः सूत्रार्थस्य स्वपदानां चोपवर्गनस्य भाष्यलक्षणस्यात्र भावादिति । ननु कर्मकाण्डाधिकारिणो विलक्षणोऽधिकारी न ज्ञानकाण्डे ३५

केदारेशं च विश्वेशं द्विष्टं च गणनायकम् । विद्यागुरुन् कृपापूर्णं भाष्यकारमुक्त्वान् भजे ॥

१ वेदार्थत्वात् हिरण्यगर्भात्मकत्वाच्च ।

२ पृथग्ग्रहणम्—इदमेव ब्राह्मणपरिब्राजकन्यायस्य फलम् ।

३ प्रह्लीभावः स्वापकर्षबोधानुकूलव्यापारः । स च कायिकादिभेदेन त्रिविधः ।

४ वंशब्राह्मणे पीतिमाष्य आरम्भे अन्ते च ब्रह्मा उक्तं तच्च शिष्यक्रमेण, गुरुक्रमेण त्विह ब्रह्मादायः इत्युक्तम् ।

५ “यथा देवे तथा गुरौ । तस्मैते कथिता ह्यर्थाः प्रकागन्ते महात्मनः” इति शेषः ।

तत्पराणां सहेतोः संसारस्यात्यन्तावसादनात् । उपनिषुर्वस्य सदेस्तदर्थत्वात् । तादर्थ्यादुपनिषदुच्यते ।

पूर्वकाण्डेन सम्बन्धः

सैयं षडध्यायप्रारम्भेऽनुच्यमानत्वादारम्भकम् । बृहत्त्वात्परिमाणतो बृहदारण्यकम् । तस्यास्य कर्मकाण्डेन

सम्भवति अर्थित्वादे साधारणत्वाद्वैराग्यादेश्च दुर्वचनत्वात् । नच निरधिकार शास्त्रमारम्भमर्हतीत्यत आह—

५ संसारेति । कर्मकाण्डे हि स्वैरादिकामः संसारपरवसो नैरपशुरधिकारी । इह तु संसाराद्वशावृत्तिमिच्छन् विरक्तः । नच वैराग्यं दुर्वचं शुद्धबुद्धेर्विवेकिनो ब्रह्मलोकान्ते संसारे तत्संभवात् । उक्तं हि—

“शोधयन्तं तु तच्चित्तमीश्वरार्पितकर्मभिः । वैराग्यं ब्रह्मलोकादौ व्यनक्त्यासु सुनिर्मलम् ॥” इति

अतो यथोक्तविशिष्टाधिकारिभ्यो वृत्तेरारम्भः संभवतीत्यर्थः । तथाऽपि विषयप्रयोजनसंभन्धानामभावे कथं

वृत्तिरारम्भ्यते तत्राऽह—संसारहेतिविति । प्रमातृताप्रमुखः कर्तृत्वादिरनर्थः संसारस्तस्य हेतुतात्माविद्या तन्निवृत्ते १० साधनं ब्रह्मात्मैक्यविद्या तस्याः प्रतिपत्तिरप्रतिवृद्धायाः प्राप्तिस्तदर्थं वृत्तिरारम्भ्यत इति योजना । एतदुक्तं भवति—
सनिदानानर्थनिवृत्तिः शास्त्रस्य प्रयोजनम् । ब्रह्मात्मैक्यविद्या तदुपायः । तदेव विषयः । सम्बन्धो ज्ञानफल्योपायो-
पेयत्वम् । शास्त्रतद्विषययोर्विषयविषयित्वं तदारभ्य शास्त्रमिति । प्रयोजनादिषु प्रवृत्त्यङ्गतयोर्लक्ष्येऽपि सर्वव्यापाराणां
प्रयोजनार्थत्वात्तस्य प्राधान्यम् । उक्तं हि—

“सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित् । यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते ॥” इति

१५ तथा च शास्त्रारम्भोपदिष्टं प्रयोजनमेव नामव्युत्पादनद्वारा व्युत्पादयति—तेयमिति । अथात्मशास्त्रेषु
प्रसिद्धा सन्निहिता चान्तरङ्गात्मैक्यविद्या तन्निष्ठाना सर्वकर्मसंन्यासिना सनिदानस्य संसारस्यात्यन्तनाशकत्वाद्भवत्यु-
पनिषच्छब्दवाच्या । ‘उपनिषद भो ब्रूहि’ इत्याद्या च श्रुतिः । तस्मादुपनिषच्छब्दवाच्यत्वं तन्निष्ठे विद्यायास्ततो यथोक्त-
फलसिद्धिरित्यर्थः । कथं तस्यास्तच्छब्दवाच्यत्वेऽप्येतावानर्थो लभ्यते तत्राऽह—उपनिषुर्वस्येति । अस्यार्थः—‘यद्यपि
विद्यारणगत्यवसादनेषु’ इति स्मर्यते । सदेवतोऽपनिषुर्वस्यं विनन्तस्य सहेतुसंसारनिवर्तकब्रह्मविद्यात्वादुपनिषच्छब्द-
२० वाच्या सा भवत्युक्तफलवती । उपशब्दो हि सामीप्यमाह । तच्चासति संकोचके प्रतीचि पर्यवस्यति । निशब्दश्च
निश्चयार्थस्तस्मादैकात्म्यं निश्चितं तद्विद्या सहेतुः संसारः सादयतीत्युपनिषदुच्यते उक्तं हि—‘अवसादनार्थस्य चाव-
सादात्’ इति । ब्रह्मविद्येव हेतुपनिषद्विष्यते कथं तर्हि ग्रन्थे ब्रह्मस्तच्छब्दः प्रयुज्यते न शब्देकस्य धावसादनेकार्थत्वं
न्यौमित्यादिषु धावसादह—सादवर्षाविति । अन्यस्य ब्रह्मविद्याजनकत्वानुपचारात्ततोऽपनिषदिति त्वर्थः ।

यथोक्तविद्याजनकत्वे ग्रन्थस्य किमिति तदव्येताणां सर्वेषां विद्या न भवतीत्याशङ्क्य श्रवणादिपराणामेवा-

२५ रण्यानुवचनादिनियमाधीताक्षरेभ्यस्तज्जन्मेति बृहदारण्यकनामनिर्वचनपूर्वकमाह—सैयमिति । अथारण्यानुवचनवि-
नियमाधीतवेदान्तानामपि केषाचिद्विद्यानुपलम्भात्कुतो यथोक्तक्षरेभ्यस्तदुपतिरित्यत आह—बृहत्त्वाविति । उप-
निषदन्तरेभ्यो ग्रन्थपरिमाणान्तिरेकादस्य बृहत्त्वं प्रसिद्धमर्थतोऽपि तस्य तदस्ति ब्रह्मणोऽल्लक्षणेकरसस्यात्र प्रतिपाद्यत्वात्-
ज्ञानहेतुनां चान्तरङ्गाणां न्यसामिह प्रतिपादनात् । अतो बृहत्त्वादारण्यकत्वाच्च बृहदारण्यकम् । नचैतदशुद्धबुद्धे-
धीतमपि विद्यामादधाति । “कैवाये कर्मभिः फल्ये ततो ज्ञानम्” इति स्मृतेरित्यर्थः । ज्ञानकाण्डस्य ‘विशिष्टाधिकार्यादि-

३० १. आदिना पशुपुत्रादीनां ग्रहणम् ।

२. नरः पशुरिव नरपशुः ।

३. अवसादनार्थस्य सदेः निष्पन्नं सकारणस्य संसारस्य तेनावसादात् ब्रह्मविद्योपनिषदुच्यते इत्यर्थः ।

४. अन्यायशक्तनेकशब्दत्वं (जै. सू. १-३-१६) वातिकश्च—एकस्यकथोरेव हि वाच्यवाचकधोरन्योन्यालोपात्
परस्परनियमः सम्भवति अन्यतरस्यापि न त्वनेकत्वे सति व्यभिचारसिद्धमहनेरिति ।

३५ ५. अरण्यं प्राकृतजनासङ्घीणं देशः ।

६. अन्तरङ्गाणि ज्ञानहेतूनि क्षमदमादीनि “ज्ञान्तो ज्ञान्ति” इत्यादिवाक्योक्तानि । बहिरङ्गाणि—ज्ञादीनि
“तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति” इत्युक्तानि ।

७. कपायो बहुविधसंस्कारयुक्तं मनः, तस्य पाको रगादिमलराहित्यम् ।

८. विशिष्टाधिकारी साधनचतुष्टयविशिष्टोऽधिकारिविशेषः ।

सर्वान्भोजयते । सर्वोऽप्ययं वेदः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनवगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायप्रकाशनपरैः सर्वपुरुषाणां
निसर्गत एव तत्प्राप्तिपरिहारयोरिष्टत्वात् । ईदृशविषये चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञानस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव
वैशिष्ट्येऽपि कर्मकाण्डेन नियतपूर्वापरिभावांनुपपत्तिलभ्यः सम्बन्धो वक्तव्यः । स च परीक्षकविप्रतिपत्तेरङ्गयो
विशेषतो ज्ञातुमित्याशङ्क्याऽह—तस्येति । प्रतिज्ञातं सम्बन्धं प्रकटयितुमसिद्धप्रमाणभावाणां वेदान्तानां संबन्धाभि-
धानावसराभावात्तत्प्रामाण्यं प्रतिपाद्य पश्चात्तेषां कर्मकाण्डेन संबन्धविशेषवचनमुचितमिति मन्वानस्तत्प्रामाण्यं ५
साधयति—सर्वोऽप्येति । प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यागमातिरिक्तप्रमाणोपलक्षणार्थम् । एषोऽर्थोऽध्ययनविद्युपात्तः सर्वोऽपि
काण्डद्वयात्मको वेदो मानान्तरानवधगतं यद्विष्टोपायादि तज्ज्ञापनपरस्तथा चाज्ञातज्ञापकत्वाविशेषात्तुल्यं प्रामाण्यं
काण्डयोरिति । अथवा वेदनं वेदोऽनुभवः । स च शब्देतरमानायोग्यो रूपादिहीनत्वात् । 'एतदप्रमयम्' इति हि श्रुतिः ।
स चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायस्तस्यैव तत्तद्व्यवस्थानात् । 'सच्च त्यच्चाभवत्', इत्यादिश्रुतेः । स च प्रकाशनः
सर्वप्रकाशकत्वात् । 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इति श्रुतेः । स च परोऽविज्ञातकार्यातीतत्वात् । 'विरजः पर आका- १०
शात्' इत्यादिश्रुतेः । एवरूपो वेदपद्वेदेनीयश्चिदेकरसः प्रत्यग्वातुरेव सर्वोऽपि कार्यकारणात्मकः प्रपञ्चः । 'आत्मैवेदं
सर्वम्' इति श्रुतेः । तथा च यथोक्तं वस्तु प्रकाशयन्तो वेदान्ता विविधाव्यवधप्रमाणमिति । अथवा प्रत्यक्षादिनाज-
नवगतो योऽंशविष्टप्राप्त्याद्युपायो ब्रह्मात्मा तस्य प्रकाशनपरः सर्वोऽप्यं वेदः । तस्यैवाज्ञातत्वात्तत्र कर्मकाण्डं कर्मनु-
ष्ठानप्रयुक्तद्विष्टद्विष्टां ब्रह्माधिगतावाराहुपकारकम् । 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इति श्रुतेः । ज्ञानकाण्डं तु साक्षादेव
तत्रोपयुक्तम् । परमपुरुषस्योपनिषदत्वश्रवणात् । 'सर्वं वेदा यत्पदमामनन्ति' इति च श्रुतेः । तद्युक्तं कर्मकाण्डवैज्ञान- १५
काण्डस्यापि प्रामाण्यमिति । अधिकारिसौलभ्यप्रतिपादनद्वारा ज्ञानकाण्डप्रामाण्यमेव स्फुटयति—सर्वपुरुषाणामिति ।
अयमर्थः—सुखं मे स्याद्दुःखं मा भूदिति स्वभावतः शास्त्रं विना सर्वेषां पुरुषाणामनवगच्छिषुर्वादिमात्रेऽभिलाषोप-
लम्भात्तन्मात्रस्य च मोक्षत्वात्तत्कामिनो ज्ञानकाण्डाधिकारिणः सुलभत्वात्तस्मिन्मात्रं स्वार्थविषयामादवत्कथं तदप्र-
माणमिति । ननु वेदस्य कार्यपरतया प्रामाण्यात्कर्मकाण्डवत्काण्डान्तरस्यापि कार्यपरतया प्रामाण्यमेष्टव्यमिति
नेत्याह—दृष्टविषय इति । ११ क्रियाकारकफलेतिकतव्यतानामन्तर्मस्मिन्कार्यं समीहितप्राप्त्याद्युपायभूते २०

१. इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारोपायप्रदर्शनपरः । प्रत्यक्षानुमानेन यस्तुपायो न बुध्यते । 'एनं विदन्ति वेदेन
तस्माद्वेदस्य वेदता' इत्युक्तत्वात् ।
२. प्रत्यक्षेण भोजनं तृप्तिं चोपलभ्य तयोः अन्वयव्यक्तिरेकलिङ्गेन कार्यकारणभावोऽनुमीयते भोजनं तृप्तिसाधनं
तदन्वयानुविधायान्वयकत्वे सति तद्व्यतिरेकानुविधायिव्यतिरेकादिति प्रयोगः ।
३. परीक्षकविप्रतिपत्तिः केचन पूर्वोत्तरमीमासे एकं शास्त्रं ततः तदध्ययनानन्तरमिति वदन्ति । केचन कर्मकाण्ड- २५
प्रतिपाद्यकर्मनुष्ठानानन्तरमिदं च । अतो विप्रतिपत्तिः । ४. उपमानाधिपत्यनुपलब्धीत्यर्थः ।
५. काण्डद्वयं कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डश्च । उपासनाया मानसकर्मत्वात् कर्मकाण्डेऽन्तर्भावः ।
६. वेदोऽनुभवः तद्रूपं ब्रह्मैवार्थः ।
७. 'एतदप्रमयम्' अप्रमेय "अनादिनोऽप्रमेयस्य" इति गीताभाष्ये आत्मनः प्रमाणप्रवृत्तेः पूर्वमेव स्वप्रकाशतया
सिद्धत्वादात्मानं प्रमाणवेद्यं । "न ह्यात्मानमप्रमाय कश्चित् प्रमाणव्यापारे प्रवर्तते" इत्युक्तम् । गन्देनापि ३०
लक्षणयैवात्मा वेद्यं, न तु शक्यता । तदुक्तं "चकितमभवत्तौ श्रुतिरपि" इति ।
८. "आत्मैवेदं सर्वमि"ति वाधाया सामानाधिकरण्यं, यदिदं सर्वं तदात्मैव तद्व्यतिरेकेण नास्तीत्यर्थः ।
९. अज्ञानविषयो ब्रह्मैव, घटकादिकं तु अज्ञानविषयतावच्छेदकमेव । तस्य जडत्वेन तत्राज्ञानाप्रसक्तेः ।
अत एव वार्तिके—"अतोऽनुभव एवैको विषयोऽज्ञातलक्षणः" इति ।
१०. आरात् दूरे उपकारकं चित्तशुद्धिद्वारा परम्परया साधनम् । ३५
११. प्राभाकराः आहुः लोके गामानयैतिवाक्यात् सेवकप्रवृत्तिमुपलभ्य सर्वां प्रवृत्तिः कार्यताज्ञानसाध्येति व्युत्पत्ति-
र्भवति । ततश्च यत्र कार्यताबोधकं पदं नास्ति तत्र "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्याद्यां कार्यतावाचिपदमव्याहृत्यैवो-
पासनादिरूपं कार्यमेव विषयः, सिद्धव्योषिपदैव्युत्पत्तिश्च नास्तीति । तस्मिन्नात्र, क्रिया कारकेति । तथा च
व्युत्पत्तिकाले कार्यताज्ञानमपेक्षितं यद्यपि, तथापि नस्य प्रत्यक्षादिना लब्धत्वाच्च पदानां कार्यान्विते शक्तिः
स्वीकार्या । सिद्धव्योषिपदैव्युत्पत्तिश्च "पुनस्तै जातः" इत्यादीं प्रदग्गता समन्वयमूचनमभ्यासः । ४०

सिद्धत्वाद्वाऽऽगमत्वेण। न चासति जन्मान्तरसंबन्धात्मास्तित्वविज्ञाने जन्मान्तरद्वानिष्टप्राप्तिपरिहारोच्छासात्। स्वभाववादिवदज्ञानात्। तस्माज्जन्मान्तरसंबन्धात्मास्तित्वे जन्मान्तरद्वानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषे च शास्त्रं प्रवर्तते। “यैयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चेके” इत्युपक्रम्य “अस्तीत्येवोपलब्धव्य” इत्येवमादि-
निर्णयदर्शनात्। “यथा च मरणं प्राप्य” इत्युपक्रम्य—“योनिसन्धे प्रपन्नते शरीरत्वाय देहिनः। स्थानुमन्येऽनुसंयन्ति
यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥” इति च “स्वयं ज्योतिः” इत्युपक्रम्य “तं विद्याकर्मणी समन्वारयेत्” “पुण्ये वै पुण्येन
कर्मणा भवति पापः पापेन” इति च। “ज्ञपयिष्यामि” इत्युपक्रम्य “विज्ञानमयः” इति च व्यतिरिक्तात्मास्तित्वम्।

- व्युत्पत्तिकाले प्रत्यक्षादिसिद्धे तथाविधकार्याधियोऽन्यथा लब्धत्वात्तत्र नाऽऽगमोऽनुसंवेयः। न हि लोकवेदयोस्तद्भिन्नते
अलौकिके तस्मिन्नव्युत्पत्तिप्रसङ्गात्। नैवाव्युत्पन्नानि पदानि बोधकान्यतिप्रसङ्गात्। न च ब्रह्मण्यपि तुल्या व्युत्पत्त्य-
नुपपत्तिः। तस्मिन्ब्रह्मत्वेनाऽऽगमत्वेन च प्रसिद्धे। तत्तत्सामान्योपाधौ विज्ञानादिपदानां व्युत्पत्तेः सुकरत्वात्। तानि-
१० चालौकिकमखण्ड प्रत्यग्ब्रह्म निर्लुठितसामान्यविशेष लक्षणया बोधयन्ति। तस्माद्ब्रह्मैव वेदप्रमाणकं न कार्यमिति
भावः। किंच तिष्ठतु वेदान्तप्रामाण्य कर्मकाण्डेऽपि व्यतिरिक्तात्मास्तित्वाद्वा सिद्धेऽयं प्रामाण्यभावस्य कश्चिदर्थः। तदभावे
तत्सामान्यायोगात्। न हि भविष्यदेहसंबन्धात्सप्तद्भुवानधिगमे पारलौकिकप्रवृत्तिविश्रम्भः। तस्मात्कर्मकाण्डप्रामाण्य-
मिच्छता सिद्धेऽयं भविष्यदेहसंबन्धित्वात्पनि स्वर्गादौ च तत्सामान्यस्याभ्युपेयत्वात्कार्यं वेदप्रामाण्यमिममाद्वेदान्ताना-
मपि स्वार्थे मानत्वं सिध्यतीत्याह—न चेति। ननु देहान्तरसंबन्धात्पञ्चान विनाऽपि विधिवशाद्दृष्टार्थक्रियासु प्रवृत्तिः-
१५ स्यादिति नेत्याह—स्वभावेति। यदाऽऽप्ता देहान्तरसंबन्धौ शास्त्रान्मानात्तारब्धं न प्रमितस्तदा शोकस्ववगमाश्च
प्रेक्षापूर्वकारी यागाश्चतुतिष्ठेत्। लोकायतस्य व्यतिरिक्तात्मास्तित्वमज्ञानतो जन्मान्तरद्वानिष्टप्राप्तिहानीच्छया वैदिक-
क्रियास्वप्रवृत्तिर्दर्शनात्। अतो नातिरिक्तज्ञान विना सांपरायिके प्रवृत्तिरित्यर्थः। ननु विषयः साधनविशेषं
बोधयन्तो नातिरिक्तात्मास्तित्वाद्वा मानं वाक्यमेदप्रसङ्गादित्यत आह—तस्मादिति। अतिरिक्तात्माधिय विना पार-
लौकिकप्रवृत्त्यनुत्पत्त्या कर्मकाण्डप्रामाण्यायोगादिति यावत्। विधीनां श्रुत्यर्थान्यामुमयार्थत्वमविद्वद्विमर्त्यः। न-
२० केवलं विधिभिरेवार्थादक्षितमतिरिक्तात्मास्तित्वं किन्तु श्रुत्याऽपि स्वमुखेनोक्तिमत्याह—येयमिति। निर्णयदर्शनाद्व्य-
तिरिक्तात्मास्तित्वमिति संबन्धः। तत्रैव प्रकृतोपयोगित्वेनोपक्रमोपसंहारान्तरे दर्शयति—यथा चेति। पूर्वबदेव
संबन्धोचोतनार्थं “क्वकार” उपक्रमोपसंहारेकलप्यात्कठवल्लीनामतिरिक्तात्मास्तित्वे तात्पर्यमुक्त्वा बृहदारण्यकवाक्य-
स्यापि तत्र तात्पर्यमाह—स्वयमिति। न हि प्रसिद्धब्रह्मस्य देहादेः स्वयंज्योतिर्भूमिति ज्योतिर्ब्राह्मणगतोपक्रमस्तद्धि-
षयो देहादिव्यतिरिक्तात्मानमधिकरोति। त प्रेतं विद्याकर्मणी पूर्वोपाजिते फलदानायानुमिच्छत। स च गत्वा ज्ञान-
२५ कर्मानुगुण फलमनु भवतीति शारीरकब्राह्मणमतोपसंहारोऽपि जन्मान्तरसंबन्धविषयः। नचात्रैव भस्मीभवतो
देहादेर्जन्मान्तरसंबन्धो युक्तः। तेनाऽऽप्ता देहादिव्यतिरिक्तो जन्मान्तरसंबन्धो सिद्धो ब्राह्मणाभ्यामित्यर्थः। अजात-
शत्रुब्राह्मणे च व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीत्युपक्रमो व्यतिरिक्तात्मास्तित्वविषयः। न हि प्रत्यक्षे देहादौ जिज्ञासाऽस्ति।
तत्रैवोपसंहारे “य एष विज्ञानमयः पुरुष” इति विज्ञानमयविशेषणादतिरिक्तात्मास्तित्वं दर्शितं न हि देहादेर्विज्ञान-
मयत्वमस्ति तस्मात्तदप्युपक्रमोपसंहाराभ्या व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं गमयतीत्याह—ज्ञपयिष्यामीत्युपक्रम्येति। नचोदा-
३० हृतानां वाक्यानामप्रामाण्यम्। तत्प्रामाण्यस्यौत्पत्तिकसूत्रैहत्वविशेषादभ्युपेयत्वादिति भावः।

१. स्वभाववाद—जलशैल्यादिवत् सर्वं स्वभावसिद्धं, न कारणत्वाकर्मिति वादः।

२. अव्युत्पन्नपदानां बोधकत्वे भावानभिज्ञस्यापि बोधः स्यात्।

३. सामान्यविशेषरहितं शुद्धत्वात्।

४. परलोकसञ्चार्यात्माभावे परलोकार्थकर्मवाक्यस्याप्रामाण्यं स्यात्।

३५ ५. स्वर्गादी—“यत्र दुःखेन सम्मिश्रं न च अस्तमनन्तरम्।

अमिलापोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥” इति वाक्यात् स्वर्गपदार्थाविज्ञानम्। यत्र साधनार्जन-
दुःखं नास्ति, फलानुभवाभ्यन्तरे व्याध्यादि च नास्ति। केवलमिच्छया सर्वं पदार्थः लभ्यत इत्यर्थः।

६. साम्परायिक = परलोकसाधनं कर्म।

७. औत्पत्तिकं सूत्र—औत्पत्तिकमुक्तं शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः। तस्य ज्ञानमुपदेजः, अव्यतिरेककार्यं अनुपलब्धे
तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात् (पू. मी. १-१-५) इति सूत्रे वेदसामान्यस्यानपेक्षत्वेन प्रामाण्यमुक्तम्।

देहान्तरानुयाय्यात्मा न प्रत्यक्षः

तत्प्रत्यक्षविषयमेवेति चेत् । न, वादिविप्रतिपत्तिदर्शनात् । न हि देहान्तरसंबन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वविज्ञाने लोकायतिका बोद्धाश्च नः प्रतिकूलाः स्युर्नास्त्यात्मेति वदन्तः । न हि घटादौ प्रत्यक्षविषये कश्चिद्विप्रतिपद्यते नास्ति घट इति । स्यान्नादौ पुरुषादिवर्जनात्तेति चेत् । न । निरूपितेऽभावात् । न हि प्रत्यक्षेण निरूपिते स्यान्नादौ विप्रतिपत्तिर्भवति । वैनाशिकास्तत्त्वमिति प्रत्यये जाग्रदभावेऽपि देहान्तरव्यतिरिक्तस्य नास्तित्वमेव प्रतिजानते । ५

अनुमानान्नतत्त्वसिद्धिः

तत्मात्प्रत्यक्षविषयवैलक्षण्यात्प्रत्यक्षात्मास्तित्वसिद्धिः । तथाऽनुमावादपि । श्रुत्याऽऽत्मास्तित्वे लिङ्गस्य दर्शितत्वात्लिङ्गस्य च प्रत्यक्षविषयत्वात्तेति चेत् । न, जन्मान्तरसंबन्धस्याग्रहणात् । आगमेन त्वात्मास्तित्वेऽवगते वेदप्रदर्शितलौकिकलिङ्गविशेषैश्च, तदनुसारिणो भोमांसकास्तादृशिकाश्चाहंप्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकान्येव स्वमति-

यथोक्तान्महंप्रत्ययो मानं तत्र देहाकारास्फुरणादतिरिक्तामास्तित्वस्य तेनैव स्फूर्त्युपपत्तेरतो न तत्र १०
श्रुतिप्रामाण्यमिति शङ्कते—तत्प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षस्य विषयोऽवकाशो यस्मिन्नित्यतिरिक्तामास्तित्वमुच्यते । यद्यपि व्यतिरिक्तामास्तित्व त्वदभिप्रायेणाहंभीगोचरतथाऽपि न सा व्यतिरेकमात्मनो गोचरयति युक्त्यागमविवेककूल्या-
नामहंप्रत्ययभाजो व्यतिरेकप्रत्ययप्राप्तौ विप्रक्षिता विप्रतिपत्त्यभावप्रसङ्गादिति परिहरति—न वादीति । वेदप्रतिकूला-
वादिनो नास्तिका नैव विवादं मुञ्चन्तीत्याहुः—न हीति । तेषु प्रातिकूल्यसंभावनायां विशेषणं नेत्यादि । इति वदन्तः ।
सन्तो नोऽस्माकं प्रतिकूला न हि स्युरेवं वेदनस्वेवासंभवादव्यक्षविराधादिति योजना । प्रत्यक्षे विषये विप्रतिपत्त्यभावे १५
दृष्टान्तमाह—न हीति । तत्र व्यभिचारं शङ्कते—स्यान्नादवादि । प्रत्यक्षे धर्मिणि स्यान्नुर्वा पुरुषो वेति विप्रति-
पत्तेरलम्भमात्रे प्रत्यक्षे विप्रतिपत्त्यभावाच्च व्यभिचारादिति शङ्कार्थः । आदिपदेन पाषाणादौ गजादिविप्रतिपत्तिः
संगृह्यते । किं प्रत्यक्षमात्रे विप्रतिपत्तिः किंवा तेन विविके प्रतिपन्ने । नाऽऽजोऽङ्गीकारात् । नचैवात्मनि प्रत्यक्षे
विप्रतिपत्तावपि नाऽऽजमान्येयणा । तेनैव तन्निरासेन नर्षिण्यादिति मन्वानो द्वितीयं दूषयति—नैवादिना ।
प्रत्यक्षतो विविकेऽप्येति विप्रतिपत्त्यभावं प्रपञ्चयति—न हीति । आत्मनः स्फूर्तदेहव्यतिरिक्तत्वं न प्रत्यक्षमिति प्रतिपाद्य २०
सूक्ष्मदेहव्यतिरिक्तत्वमपि नाहंप्रत्ययप्राप्तमित्याहुः—वैनाशिकास्तित्वेति । ते खल्वहमिति धियमनुभवन्ति । तथाऽपि
देहान्तरं स्फूर्तदेहातिरिक्तं सूक्ष्मं तत्र प्रधानभूताया बुद्धेरतिरिक्तस्याऽऽत्मनो नास्तित्वमेव पश्यन्ति । तस्माद्विद्या
सूक्ष्मदेहातिरिक्तामास्तित्वसिद्धिरित्यर्थः ।

किंच प्रत्यक्षस्य विषयो रूपाद्विस्तारहित्यं तद्वैलक्षण्यं तदात्मनोऽस्ति । “अशब्दमस्यैवैवमरूपम्” इत्यादिश्रुतेः
न हि रूपादि तदावारं विना प्रत्यक्षं क्रमते । अतो न देहाद्यतिरिक्तामास्तित्वस्य प्रत्यक्षात्प्रसिद्धिरित्याहुः—तस्मा- २५
दिति । प्रत्यक्षतो विविके विप्रतिपत्त्येयं गात् । प्रकृते च तद्गर्हनादिति यावत् । अयेच्छादयः क्वचिदाश्रिता
गुणत्वाद्गुणवदित्यनुमानादतिरिक्तामास्तित्वसिद्धिरिति नेत्याहुः—सथेति । नाऽऽत्मास्तित्वप्रसिद्धिरिति सबन्धार्थस्तथाशब्दः ।
अयं भावः—इच्छादीनां स्वातन्त्र्ये स्वकृतासिद्धिः पारतन्त्र्ये परस्परअथत्वसाधारस्वेदानीमेव साध्यमानत्वात् ।
क्वचिच्छब्देन चाऽऽश्रयमात्रवचने सिद्धसाधनत्वं मनसस्तदाश्रयस्य सिद्धत्वादात्मोक्तौ च दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति ।
“यः प्राणेन प्राणिनि” इत्यादिश्रुत्या प्राणनादिव्यापाराख्यस्य लिङ्गस्याऽऽत्मास्तित्वे प्रदर्शितत्वात्तस्य च व्याप्ति- ३०
सापेक्षस्य प्रत्यक्षादिसिद्धात्वविषयत्वात् तस्य गव्यैकगम्यतेति शङ्कते—श्रुत्येति । आत्मनः स्वातन्त्र्येण लिङ्ग-
गम्यत्वाभिप्रायेण श्रुत्या लिङ्गं नोपन्यस्तमिति परिहरति—नेति । योज्येतन्नव्यापारः स चैतनाधिष्ठानपूर्वको यथा
रथादिव्यापारः । प्राणनादिव्यापारस्याप्येतन्नव्यापारत्वान्वेतनाधिष्ठानपूर्वकत्वमिति ससाधनमात्रेण लिङ्गोपन्यासः ।
न हि निश्चायकत्वेन तदुपन्यस्यते । आत्मनो जन्मान्तरसंबन्धस्य प्रमाणान्तरप्राप्त्यग्राह्यत्वात्लिङ्गयोगादित्याहुः—
जन्मान्तरेति । ननु व्यतिरिक्तामास्तित्वमागमैकगम्यं चेत्कथं तत्प्रत्यक्षमनुमेयं चेति वादिनो वदन्तीति तत्राऽह— ३५
आगमेन त्विति । “मेयं प्रेते विचिकित्से”त्याद्यागमेन “को ह्येवान्यात्” इत्यादिवेदोक्तैश्च प्राणनादिभिर्लौकिकैर्लिङ्ग-
विशेषैरात्मास्तित्वे सिद्धे यथोक्तान्महंप्रत्ययसंज्ञितानि वादिनो वैदिकमेवाहंप्रत्ययं प्रतिलभमाना वैदिकान्येव च
लिङ्गानि पश्यन्तः स्वोत्प्रेक्षानिमित्तानि तानीति कल्पयन्तो द्विषोऽऽत्मानं वदन्ति । वस्तुतस्तत्त्वात्मा यथोक्तश्रुत्यैक-
समवियम्य इत्यर्थः ।

१. प्रत्यक्षानुमेयश्चात्मेति ।

प्रभवानीति कल्पयन्तो वदन्ति प्रत्यक्षस्यानुमेयस्याऽऽप्तेति । सर्वथाऽप्यस्त्यात्मा देहान्तरसम्बन्धित्वेवं प्रतिपत्तुर्वहान्त-

अज्ञाननिवर्तकब्रह्मज्ञानायोपनिषदारम्भः-

रमतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेणापविशेषाधिबन्तस्तद्विशेषज्ञापनाय कर्मकाण्डमारम्भम् । न त्वात्मन इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छाकारणमात्मविषयमज्ञानं कर्तुं मोक्षस्वरूपाभिमानलक्षणं तद्विपरीतब्रह्मात्मस्वरूपविज्ञानेनापनीतम् ।
५ यावद्धि तत्तापनीयते तावदय कर्मफलरागद्वेषाद्विस्वाभाविकदोषप्रयुक्तः शास्त्रविहितप्रतिविद्धातिक्रमेणापि प्रवर्तमानो मनोवाक्यादैर्दृष्टानिष्टसाधनान्यधर्मसंज्ञकानि कर्माण्युपचिनोति बाहुल्येन स्वाभाविकदोषबलीयस्त्वात् । ततः स्यावरान्ताऽधोगतिः । कदाचिच्छास्त्रकृतसंस्कारबलीयस्त्वम् । ततो मनआदिभिरिष्टसाधनं बाहुल्येनोपचिनोति धर्मविभागः-

धर्माख्यम् । तद्विधिवश्च—ज्ञानपूर्वकं केवलं च । तत्र केवलं पितृलोकविप्राप्तिफलम् । ज्ञानपूर्वकं देवलोकविप्राप्ति-
१० लोकादप्राप्तिफलम् । तथा च शास्त्रम् “आत्मयाजी श्रेयान्देवयानिनः” इत्यादि । स्मृतिश्च “द्विविधं कर्म वैदिकम्” इत्याद्याः । साम्ये च धर्माधर्मयोर्मुन्यत्त्वप्राप्तिः । एव ब्रह्माज्ञा स्यावरान्ता स्वाभाविकाधिद्याविदोषवतो धर्माधर्म-

तस्यात्येत्यादिना काण्डयोः सम्बन्धं प्रतिज्ञाय तादर्थ्येन सिद्धेऽयं वेदान्तप्रामाण्य सर्वोऽपीत्यादिना प्रसाध्याधुना कर्मणि शुद्धबुद्धेर्वैराग्यादिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिरिति तयोः सम्बन्ध कथयति—सर्वथाऽपीति । आगमस्यानान्तराद्या व्यतिरेकात्मास्तित्वप्रतिपत्तावपीत्यर्थः । पुरुषार्थोपायविशेषाधिनस्तज्ज्ञापनार्थं कर्मकाण्डमारम्भं चेत्तर्हि
१५ सन्नोक्तकर्मभिरेव विवक्षितमुभयसिद्धेर्वेदान्तारम्भवैयर्थ्यात् सम्बन्धोक्तिः सावकाशोत्पाद्यश्चाऽऽह—नर्त्थिति । आत्माज्ञानं ज्ञत्वनर्थकारणमन्वयव्यतिरेकशस्त्रगम्य मिथ्याज्ञानकार्यालिङ्गकं च । तच्चाकर्तुं मोक्षब्रह्मात्मज्ञानादपनेयम् । न हि तत्कर्मकाण्डोक्तैरेव कर्मणि शक्यमपनेतु विरोधाभावात् । तस्मात्तद्वानर्थं ज्ञानसिद्धये वेदान्तारम्भ-
२० भवादुक्तसम्बन्धसिद्धिरित्यर्थः । यदि कर्मभिरज्ञानं न निवर्तते । ना निवर्तते । सत्येव तस्मिन्कर्मवशात्प्रोक्ष स्यादित्याद्यश्चाऽऽह—यावद्धोति । सम्भ्रमज्ञानमेव साक्षान्मोक्षहेतुर्न कर्म । तत्तु प्रणादया तदुपयोगि । न हि सत्येवाज्ञाने
२५ मुक्तिः । तस्मिन्सति ससारस्य दुर्वारत्वात् । तस्मात्कर्मकाण्डस्य वैराग्यद्वारा प्रवेशो मुकाविति भावः । अयमित्युक्तो निर्विशेष्यते । रागद्वेषादीत्यादिशब्देनाविज्ञास्मितामिनिवेशादयो गृह्यन्ते । दोषाणां स्वाभाविकत्वं शास्त्रानपेक्षितम् । अपिकारं समावनार्थं । दृष्टत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वम् । अदृष्टत्वं शास्त्रमात्रगम्यत्वम् । अधर्मोपचयप्राप्त्यै हेतुमाह—स्वाभाविकेति । अयं वैराग्यार्थं कर्मफलं प्रपञ्चयन्नधर्मफलमाह—तत इति । उक्तं हि—

“शरीरजं कर्मदोषैर्याति स्यावरतां नरः” इति ।

२५ तर्हि पुण्योपचयाभावादनवकाश स्वर्गादिफलमिति नेत्याह—कदाचिदिति । शास्त्रीयसंस्कारस्य बलीयस्त्वे फलितमाह—तत इति । आदिशब्दो बाधेहविषयः । फलविभागं वक्तुं कर्मं भिनत्ति—तद्विधिविधिति । तस्य मुक्तिफलत्वं निरसितुं फलं विभजते—तत्रेति । केवलमिष्टादिकर्मेति शेषः । ‘कर्मणा पितृलोकः’ इति हि वक्ष्यति । तन्मिन्फले नानात्वमभिप्रेत्याऽऽदिशब्दः । ‘विद्यया देवलोकः’ इति श्रुतिमाधित्याऽऽह—ज्ञानेति । देवलोको यस्याऽऽदिब्रह्मलोको यस्यान्तस्तस्यार्थस्य प्राप्तिरेव फलमस्येति विग्रहः । उक्तेऽयं शातपथी श्रुतिं प्रमाणयति—
३० तथा चेति । सर्वत्र परमात्मभावनापुरःसरं नित्यं कर्मातिरिक्तब्रह्मत्वाजी, कामनापुरःसरं देवात्म्यजमानो देवयाजी । तयोर्मध्ये कतरं श्रेयानिति विचारे सत्यात्मयाजी श्रेयानिति निर्णयं कृत । अतो ज्ञानपूर्वकं कर्म देवलोकस्य कामनापूर्वं तु पितृलोकस्य प्रापकमित्यर्थः ।

‘प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् । इह वाऽमुत्र वा काम्यं कर्म कीर्यते ॥

निष्काम ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमभिधीयते ।’

३५ इत्यादि मनुस्मृतिं चात्रैवोदाहरति—स्मृतिश्चेति । धर्माधर्मयोरेकैकस्य फलमुक्त्वा मिथयो फलमाह—साम्ये चेति । उक्तं हि—‘उभाम्यां पुण्यपापभ्यां गानुष्य लभतेऽजगः’ इति ।

त्रिविधमपि कर्मफलं वैराग्यार्थं सक्षिप्त्योपमहरति—एवमिति । सा चाविद्याकृतत्वादनर्थरूपेत्याह—

१. सर्वथाऽपीति—आगमादेव देहान्तरमन्वन्व्यात्मास्तित्वावगम इति स्वमतम् । परे त्वनुमानात्तदवगमं मन्यन्ते तथा वा भवतु नाम तादृशात्मगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेणापि आगमेनैव ज्ञातव्यस्तदर्थं कर्मकाण्डारम्भः । यद्यपि सामान्यन उपायनामात्मभवकाम्येति, तथापि माधनविज्ञेयोऽग्निहोत्रादि आगमेनैव बोधनीयः ।

साधनकृता संसारगतिर्नामरूपकर्मधया । तदेवेदं व्याकृतं साध्यसाधनरूपं जगत्प्रागुत्पत्तेरव्याकृतमासीत् । स एष बीजाङ्कुरादिवदविद्याकृतः संसार आत्मनि क्रियाकारकफलाभ्यारोपगमलक्षणोऽनादिरनन्तोऽनर्थ इत्येतस्माद्विरक्तस्य

अभ्योपासनविधानफलम्

अविद्यानिवृत्तये तद्विपरीतब्रह्मविद्याप्रतिपत्त्यर्थोपनिषदारभ्यते । अस्य स्वयमेवकर्मसंबन्धिनो विज्ञानस्य प्रयोजनं येषामश्वमेधे नाधिकारस्तेषामस्मादेव विज्ञानात्तत्फलप्राप्तिः । “विद्येया वा कर्मणा वा” “तद्धेतल्लोकजिदेव” इत्येवमादिश्रुतिभ्यः । कर्मविषयत्वमेव विज्ञानस्येति चेत् । न । “योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद” इति विकल्पश्रुतेः । विद्याप्रकरणे चाऽऽम्भानात् । कर्मान्तरे च संपादनदर्शनाद्विज्ञानात्तत्फलप्राप्तिरस्त्येतद्वगम्यते ।

स्वाभाविकेति । विचित्रकर्मजन्यतया तस्या वैचित्र्यमाह—कर्मार्थमेति । तर्हि कर्मार्थमभ्यामेव तस्मिन्निर्गणसंभवात्कृतमविद्येत्यत आह—नामेति । तेषां सूक्ष्मावस्थाजिज्ञासा तदालम्बनेति यावत् धर्मादेरविद्यायाश्च निमित्तत्वोपादानत्वाभ्यामुपोऽपि इति भावः । ननु ससारगतेराविद्यत्वमयुक्तं प्रत्यक्षाद्विप्रतिपत्तत्वात्सन्नामरूपभाष्यामेव व्याक्रियतेति श्रुतेः च नामरूपत्वान्नो जगतोऽभिप्रायिकश्रवणाच्च च प्रागाणिकस्याविद्याकृतत्वमत आह—तदेवेदमिति । जगतः स्वरूपमात्मा तत्राध्यस्तत्वात्तस्मादात्मतत्वेऽभिप्रायिके प्रत्यक्षादिना श्रुत्या चाभिप्रायिकमिव दृश्यमानमपि जगदन्तर्निबन्धकमेवेति न तस्याविद्याकृतत्वमिति भावः । अविद्याकृता संसारगतिमनुभाषते—स एष इति । नन्वविद्याकृतत्वे कथमनादिवत्प्रत्याशङ्क्य तस्य प्रवाहरूपेणेत्याह—बीजाङ्कुरादिवदिति । नैतन्व्यवदात्मनि तस्याविद्याकृतत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य नानारूपत्वेन ततो विलक्षणत्वादेकरूपे युक्तं तस्य कल्पितत्वमित्याह—किमेति तर्हि कादाचित्कतया साधनापेक्षामन्तरेण नाशो भविष्यतीत्याह—अनादिरिति । अनादेरपि संसारस्य प्रागभाववन्निवृत्तिरस्यादिति चेत्तथाऽपि ब्रह्मविद्यामन्तरेण नाशो नास्तीत्याह—अनन्त इति । प्रयत्नतो हेतव्य द्योतयितुमनर्थ इति विशेषणम् । नैसर्गिक इति पाठे तु कारणरूपेण तत्त्वमुधेयम् । यस्मात्कर्म संसारफलं न भोक्ष फलयति तस्मात्सनिदानसंसारनिवर्तकाल्मज्जानार्थत्वेन साधनवतुष्ट्यसंपन्नमधिकारिणमधिकृत्य वेदान्तारम्भः संभवतीत्युपसंहरति—इत्येतस्मादिति ।

यथोक्तज्ञानार्थत्वेनोपनिषदारम्भे ‘ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्’ इत्याख्येयं तस्मादारभ्य ज्ञानोपदेशात् ‘उषा वा अश्वस्य’ इत्याख्येयं न युक्तः साक्षादत्र तदनुकेरित्याशङ्क्यास्मादारभ्योपनिषदारम्भेऽभीष्टं फलमभिहितमानः प्रथममश्वमेधोपासनफलाह—अस्य त्विति । राजयज्ञत्वादश्वमेधस्य तदनधिकारिणामपि ब्रह्मणादीनो

तत्फलार्थिनामस्मादेवोपासनात्तदाप्तिरिति मत्वा श्रुतौ तदुपासनोक्तिरर्थः । किमत्र नियामकमित्याशङ्क्य विकल्पश्रवणं केवलत्वापि ज्ञानस्य साधनत्वं सूचयतीत्यर्थतो विकल्पश्रुतिमुदाहरति—विद्येयेति । तत्फलप्राप्तिरिति पूर्वेण सम्बन्धः । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—तद्धेतुं तदेतत्प्राणदर्शनं लोकप्राप्तिसाधनं प्रसिद्धमिति यावत् । आदिशब्देन केवलोपास्या ब्रह्मलोकमिवादित्य. श्रुतयो गृह्यन्ते । अश्वमेधे यदुपासनं तस्याप्यश्वमेधवत्तच्छेषत्वेन फलवत्त्वाच्च स्वातन्त्र्येण तद्वत्त्वमङ्गेषु स्वतन्त्रफलाभावादिति शङ्कते—कर्मविषयत्वमिति । ज्ञानस्य कर्तव्यत्वं दूषयति—नेति । पूर्वत्रार्थतो दर्शिता विकल्पश्रुतिमत्र हेतुतया स्वरूपतोऽनुकामिति—योऽश्वमेधेनेति । “सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्या”मिति संबन्धः । ज्ञानकर्मणोस्तुल्यफलत्वस्य न्याय्यत्वादिति शेषः । उपास्तिफलश्रुतेरर्थवादत्वाभावाच्च अश्वमेधवदुपास्तेरपि कर्मत्वाद्विहितत्वात्कर्मप्रकरणादव्यतिथितत्वाच्च भैरवमित्याह—विद्येयेति । फलश्रुतेरर्थवादत्वाभावे हेतुन्तरमाह—कर्मन्तरे चेति । अश्वमेधातिरिक्ते कर्मणि ‘अयं वाव लोकोऽग्निर्दित्यादौ चित्यादित्यादावेतल्लोकप्रतिपादप्रत्ययस्वतन्त्रफलोपासनस्य दर्शनाच्च फलश्रुतेरर्थवादतेत्यर्थः । अश्वमेधोपासनं न कर्तव्यं किन्तु पुण्यार्थं तत्र चाधिकारोऽश्वमेधकर्तव्यमधिकारिणामपीत्येतावदेवेष्टं चेदुपासने कर्मप्रकरणस्येऽपि तल्लाभ्याद्विद्याप्रकरणे नास्याध्ययनमर्थवदित्या-

१. विद्यया=उपासनेन, कर्मणा=अनुष्ठानेन वेति विकल्प उक्तः । इदमेव “योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद” इति तैत्तिरीयकसंहितायामुक्तम् ।

२. कर्मान्तरे सम्पादनं—प्राथमिकस्य कर्मान्तरे सम्पादनं तथा—व्यनगताग्नावेतल्लोकसम्पादनमेतल्लोकरूपेण ध्यानम् । एतदेतल्लोकप्राप्तिसाधनम् ।

३. ताश्च उपकोसलविद्यानाष्टिह्यविद्यादयः । तत्र तत्र तेषां चमसिद्धिस्तन्मन्त्रार्थचिपोह इत्यादिनोत्तरायणमार्गश्रुते । अहङ्ग्रहोपासकानां सर्वेषां ब्रह्मलोकप्राप्तेर्निर्णीतत्वाच्च “कार्यं वादिररस्य नत्युत्पत्तेरिति सूत्रेण (ब्र. सूत्र. ४-३-७) ।

सर्वेषां च कर्मणां परं कर्माश्रमेभ्यः । सैमष्ट्रियष्टिप्राप्तिफलत्वात् । तस्य चेह ब्रह्मविद्याप्रारम्भ आम्नानं सर्वकर्मणां

नित्यानां मुक्तिफलत्वशंका

संसारविषयत्वप्रदर्शनायम् । तथा च दर्शयिष्यति फलमज्ञानायां मृत्युमात्रम् । न नित्यानां संसारविषयफलत्वमिति चेत् । न । सर्वकर्मफलोपसंहारभूतेः । सर्वे हि पत्नीसंबद्धं कर्म । “जाया मे स्यात् “एतावान्वै कामः” इति निसर्गत एव सर्वकर्मणां काम्यत्वं दर्शयित्वा पुत्रकर्मपरिविज्ञानां च “अयं लोकः पितृलोको देवलोकः” इति फलं दर्शयित्वा श्रयशात्मकतां चान्त उपसंहरिष्यति “अयं वा इदं नाम रूपं कर्म” इति सर्वकर्मणां फलं व्याकृतं संसार एवेति । इदमेव अयं प्रागुत्पत्तेस्तद्ब्रह्मव्याकृतमासीत् । तदेव पुनः सर्वप्राणिकर्मवशाद्वाच्य क्रियते बीजादिव ब्रह्मः । सोऽयं व्याकृताव्याकृतरूपसंसारोऽविद्याविषयः क्रियाकारकफलात्मकतयाऽऽत्मरूपत्वेनाभ्यारोपितोऽविद्यैव

- “सङ्ख्याऽह—सर्वेषां चेति । परत्वे हेतु—समष्टौति । अनुवृत्तव्यावृत्तरूपहिरण्यमप्राप्तिहेतुत्वात्तस्य श्रेष्ठतैल्यर्थः ।
 १० तस्य पुण्यश्रेष्ठत्वेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह—तस्य चेति । यदा ऋतुप्रधानस्याश्रमेभ्यस्योपास्तिसहितस्यापि संसारफलत्वं तदाऽऽप्रीयसामिनिहोत्रादीनां संसारफलत्वं किंवाच्यमित्यस्मिन्कर्मराशौ बन्धहेतौ विरकाः साधनचतुष्टयविशिष्टा ज्ञानमपेक्षमाणास्तदुपाये श्रवणाद्यैव सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकं कथं प्रवर्तयित्वाशयवती श्रुतिस्मासना विचारम्येऽभिदधाना । तेनोपा वा अश्वत्थेत्याद्युपनिषदारम्भो युक्तोऽस्य विशिष्टाधिकारिसमर्पकत्वादित्यर्थः । उपासनफलस्य संसारगोचरत्वमेव कुतः सिद्धमत आह—तथा चेति । ‘अंशनाया हि मृत्यु’ ‘य वै नैव रेमे’ ‘सोऽविमे’दिति
 ११ भवारत्माश्रवणादुपास्तियुक्तऋतुफलस्य सूत्रस्य बन्धमध्यपातित्वाद्विशिष्टोऽपि ऋतुनं मुक्तये पर्याप्तोतीत्यर्थः ।

- उक्ते सर्वकर्मणां बन्धफलत्वे नित्यनैमित्तिकानां न तत्फलत्वं तेषां विध्युद्देशे फलाभ्युत्पेक्षाबन्धवशयन्यायेत मुक्तिफलत्वलाभादिति शङ्कते—न नित्यानामिति । ‘एतावान्वै काम’ इति सर्वकर्मणामविशेषेण फलसम्बन्धश्रवणात्पश्चादेव काम्यफलत्वस्य तद्विध्युद्देशवशात्सिद्धत्वात्कर्मणां पितृलोक’ इति वाक्यस्य नित्यादिकर्मफलविषयत्वाच्च भोक्षफलत्वाशङ्केति परिहरति—नैति । उक्तेव स्फुटयति—सर्वं हेति । पत्नीसम्बन्धे मानमाह—जायेति ।
 २० तथाऽपि कथं कर्मणं सर्वस्य कामोपायत्वं तत्राऽह—एतावान्वै काम इति । कथं तर्हि तेषां फलमेवो लभ्यते तत्राऽह—पुत्रेति । अथैव फलविभागे कथं समष्ट्रियष्टिप्राप्तिफलत्वमश्रमेभ्यस्योक्तमत आह—अश्वत्थारम्भकतां चेति । अस्याध्यायस्यावसाने कर्मफलस्य हिरण्यगर्भरूपतां ब्रवमित्याद्या श्रुतिरूपसंहरिष्यतीत्यर्थः । उपसंहारभुतेस्तात्पर्यमाह—सर्वकर्मणामिति । कर्मफलं संसारम्येताकवद्विज्ञानात्तदभावात्मुक्तानां पुनर्वन्धं स्यादित्याद्यङ्क्याऽह—इदमेवेति । तर्हि तस्यामवस्थायामिति यावत् । तस्य पुनर्व्याकरणे कारणमाह—सदेवेति । व्याकृताव्याकृतात्मन संसारस्य प्रामाणिकत्वेन
 २५ सत्यत्वमाद्यङ्क्याविद्याकृतत्वेन तन्निष्पत्त्यात्ममुक्त स्मारयति—सोऽहमिति । स एव हि भ्रान्तिविषयो न प्रामाणिकस्तत्कुतोऽस्य मत्यतेत्यर्थः । कथमस्याऽऽप्तमन्यद्वये कूटस्थे प्राप्तिरित्याद्यङ्क्याऽह—क्रियेति । समारोपे मूलकारणमाह—

१. परमश्रमेभ्यः तस्यैव “तरति ब्रह्महृत्यामि”त्यनेन ब्रह्महृत्याश्रयमहापातकिनवर्तकत्वश्रवणात् । “ब्रह्महृत्याश्रमेभ्योऽभ्यासा न परं पुण्यपापयोरी”त्युक्तेष्व ।
 २. सर्वलक्षणरीरेष्वनुग्राहकत्वेन समष्टिः । स्वयमपि पृथक्लङ्गजरीरयिमानितया व्यष्टिः ।
 ३. प्रदर्शनार्थं कैमुतिकन्यायेनेति शेषः ।
 ४. नित्यानामिनिहोत्रादीनां फल नोक्तं, मुक्तिसाधनञ्च कर्म नोक्तम् । अत उभयाकाङ्क्षया नित्यकर्मणां मुक्तिफलत्वमस्त्वित्यर्थः ।
 ५. नित्यानामपि पत्नीसम्बद्धत्वादिनिहोत्रादीनाम् एतावान् = सर्वं पत्नीसम्बद्धं कर्मैत्यर्थः । कामः काम्य एवेत्यर्थः । नित्यादीनामपि स्वर्गादिकर्ममस्ति । “तद्यथा आग्ने फलार्थं निमित्ते छायागन्धान्नूपत्येते । एवं धर्मं चर्याणमर्था अनूत्पद्यन्ते” इति आपस्तम्बस्मृतेः । अतो न तस्य मुक्तिः फलम् । अयं वा इदमिति अध्यायातो “नामरूपकर्मात्मक प्रपञ्च” इत्युक्त्वा स “प्राणैर्न” हिरण्यगर्भेण छत्र इत्युक्ते सर्वं हिरण्यगर्भात्मकमित्यर्थः ।
 ६. अज्ञानाया—अज्ञानमुच्यते अश्रमेभ्यफलभूतस्य हिरण्यगर्भस्य ज्ञाना, ततस्तत्तद्वृत्तये कुपारभक्षणे प्रवृत्तः स एव मृत्युः ।

मूर्तामूर्ततद्वासनात्मकः, अतो विलक्षणोऽनामरूपकर्मत्मकोऽद्वयो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि क्रियाकारकफल-
भेदाद्विपर्ययेणावभासते । अतोऽस्मात्क्रियाकारकफलभेदस्वरूपादेतावदिदमिति साध्यसाधनरूपाद्विरक्तस्य
कामादिदोषकर्मबीजभूताविद्यानिवृत्तये रज्ज्वाभिव सर्पविज्ञानापनयाय ब्रह्मविद्याऽऽरम्यते ।

इति सम्बन्धभाष्यम्

अविद्ययेति । आत्मन्यविद्यारोपित द्वैतमित्यत्र 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चै'त्यादिवाक्यं प्रमाणयति—मूर्तेति । ५
नन्वात्मन्यारोपो नोपपद्यते तस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य द्वैतविलक्षणत्वादसति सादृश्येऽव्यासासिद्धेरत आह—
अत इति । संसाराद्वैलक्षण्यमेव प्रकटयति—अनामेति । आदिपदेनान्येऽपि विपर्ययभेदाः संगृह्यन्ते । आरोपे प्रमिणोमि
करोमि भुञ्जे चेत्यनुभवं प्रमाणयति—अवभासत इति । आत्मन्यव्यासः सादृश्याद्यभावेऽपि नभसि मलिनत्वादिव-
द्यातोऽनुभूयतेऽत सविलासाविद्यानिवर्तकब्रह्मविद्यासत्त्वेनोपनिषदारम्भः सभवतीत्युपसंहरति—अत इति । एतावदित्य-
नर्थात्मत्वोक्तिः । तत्त्वज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ द्वृष्टान्तमाह—रज्ज्वाभिवेति । १०

इति सम्बन्धभाष्यटीका

ॐ । उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः । सूर्यश्चक्षुर्वीर्यः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः ,
संवत्सर आत्माऽश्वस्य मेध्यस्य । जौः पृथुमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पाश्वं
अवान्तरदिशः पशवं ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्वामासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा

तत्र तावदश्वमेधविज्ञानार्थं “उषा वा अश्वस्य” इत्यादि । तत्राश्वविषयमेव दर्शनमुच्यते प्राधान्या-
५ दश्वस्य । प्राधान्यं च तन्नामाङ्कितत्वात्कृतो प्राजापत्यत्वाच्च । उषा इति ब्राह्मो भूतं उषाः । वैश्वः
स्मारणार्थः प्रसिद्धं कालं स्मारयति । शिरः प्राधान्यात् । शिरश्च प्रधानं शरीरावयवानाम् । मेध्यस्य मेधाहृत्य
यज्ञित्यस्योषाः शिर इति सम्बन्धः । कर्माङ्गस्य पशोः संस्कृतव्यवत्कालादिदृष्टयः शिरादिषु क्षियन्ते । प्राजा-
पत्यत्वं च प्रजापतिदृष्ट्यस्यारोपभात् । काललोकेदेवतात्वाध्यारोपणं च प्रजापतित्वकरणं पशोः । एवञ्चो हि
प्रजापतिः । विष्णुत्वादिकरणमिव प्रतिमादौ । सूर्यश्चक्षुः शिरसोऽनन्तरत्वात्सूर्योपिदेवतात्वाच्च । वातः प्राणो
१० वायुस्वाभावात् । आत्मां विवृतं मुखमग्निर्वैश्वानरः । वैश्वानर इत्यग्निर्विशेषणम् । वैश्वानरो नामाग्निविवृतं
मुखमित्यर्थं । मुखस्याग्निर्वैश्वानरः । संवत्सर आत्मा सवत्सरो ब्रह्मसमासश्चोदकमासो वा । आत्मा

एवमुपनिषदरम्भे स्थिते प्राथमिकप्राज्ञाणयोरवान्तरतात्पर्यनाह—तत्र तावदिति । आश्वस्य पुनरवान्तर-
तात्पर्यं वर्णयति—तत्रेति । नन्वश्वमेधस्याङ्गवाहुल्ये कस्मादश्वारयाङ्गविषयमेवोपासनमुच्यते तत्राऽऽह—प्राधान्यादिति
तदेव कथमिति तदाह—प्राधान्यं चेति । प्रजापतिदेवताकत्वाच्चाश्वस्य प्राधान्यमित्याह—प्राजापत्यत्वाच्चेति ।
१५ प्रतीकमादाय व्याचष्टे—उषा इत्यादिना । स्मारणार्थत्वमेव निपातस्य स्फुटयति—प्रसिद्धमिति । शौर्येणैव लौकिके
च व्यवहारे प्रसिद्धो ब्राह्मो भूतस्तु कालमिति यावत् । उपसि शिर शब्दप्रयोगे दिनावयवेषु तस्य प्राधान्यं हेतुमाह—
प्राधान्यादिति । तथापि कथं तत्र तच्छब्दप्रयोगस्तत्राऽह—शिरश्चेति । आश्वमेधिकान्धशिरस्युषोषो दृष्टिः कर्तव्येत्याह—
अश्वस्येति । कालादिदृष्टिराङ्गेषु किमिति क्षियतेऽश्वाङ्गदृष्टिरेव तेषु किं न स्यादित्याह—कर्मङ्गस्येति ।
अङ्गेष्वनङ्गमतिक्रमेण हेतुन्तरमाह—प्राजापत्यत्वं चेति । अश्वस्य सेत्स्यतीति शेषः, तत्र हेतु—प्रजापतीति । ननु
२० कालादिदृष्टयोऽश्वावयवेष्वारोप्यन्ते न तस्य प्रजापतित्वं क्रियते तत्राऽह—नाहेति । कालाद्यात्मको हि प्रजापतिः ।
तथा च यथा प्रतिमायां विष्णुत्वकरणं तददृष्टिस्तथा कालादिदृष्टिरश्वावयवेषु तस्य प्रजापतित्वकरणम् । अश्वमेधा-
धिकारी हि सत्यश्वे कर्मणे वीर्यवत्तरत्वात् कालादिदृष्टिरश्वावयवेषु कुर्यात् । तदनधिकारी त्वन्नाभावे स्वात्मानमर्थं
कल्पयित्वा स्वशिरं प्रमृतिषु कालादिदृष्टिकरणेन प्रजापतित्वं सपाञ्च प्रजापतिरस्मीति ज्ञानात्तद्भावं प्रतिपद्येति
भावः । चक्षुषि सूर्यदृष्टौ हेतुमाह—शिरस इति । उपमोऽनन्तरत्वं सूर्ये दृष्टं चक्षुषि च शिरसोऽनन्तरत्वं दृश्यते
२५ तस्मान्न तददृष्ट्युक्तित्वार्थः । तत्रैव हेतुन्तरमाह—सूर्येति । “आदित्यश्चक्षुर्मूर्त्वाऽक्षिणी प्राविशत्” इति श्रुत्यश्चक्षुषि
सूर्योऽधिष्ठानी देवता तेन सामीप्यात्तत्र तददृष्टिरित्यर्थः । अश्वप्राणे वायुदृष्टौ चलनस्वाभावात् हेतुः । अश्वस्य विदारिते
मुखे भवत्वग्निदृष्टिस्तथापि परमोपादानं व्यर्थमित्याह—कृत्वा आदित्यव्यावृत्त्यर्थं विशेषणमित्याह—वैश्वानर
इत्यग्निरिति । “अग्निर्वर्गमूला मुखं प्राविशत्” इति श्रुतिमाश्रित्य मुखे तददृष्टौ हेतुमाह—मुखस्येति । अधिक-

१ अश्वमेधविज्ञानाय = अश्वमेधाङ्गभूताश्वाङ्गोपासनाविधानाय ।

३० २ प्राजापत्यत्वाच्च—“अश्वस्तूपरो गोमुगस्ते प्राजापत्या” इति श्रुत्या अश्वयागः प्रजापतिदेवतः ।

३ ब्राह्मो भूतं—सूर्योदयात्प्राचीनं घटिकाद्वयम् ।

४ कर्माङ्गस्येति—“आदित्यादिमतश्चाङ्ग उपपत्तेः” (ब्र. सू. ४-१-६) इत्यधिकरणे कर्माङ्गानि उद्गोषादीनि आदि-
त्यादिदृष्ट्या संस्कार्याणि न तु आदित्यादीनां संस्कार्यत्वं कर्मणि अङ्गत्वाभावात् आज्यावेशणादिवत् संस्क्रुतानां
यागे उपशोभात् । प्रजापतिः काललोकादिरूपः, तेषामश्वावयवेष्वारोपात् अश्वस्य प्रजापतिरूपत्वसम्पत्तिः ।

३५ ५ काललोकेति—अश्वस्य शिरः उष कालः पुष्टं सुलोक इत्यादिरूपेण । सूर्यश्चक्षुः इति च देवतारोपः ।

६ अग्निः इत्येवोक्ते ऋग्याजुः स्मशानाग्निः प्रतीयेत तद्वारणाय वैश्वानर इति विशेषणं बाह्यपत्तिरित्यर्थः ।

७ शास्त्रीये व्यवहारे—ब्राह्मो भूतं उत्थाय धर्ममथश्चि चिन्तयेदित्यादौ । लौकिके—कृष्यादौ ।

नक्षत्राण्यस्योनि नभो मां सानि । ऊर्ध्वं सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्छ
क्लोमानश्च पर्वता ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमान्युद्यन्पूर्वार्धो निम्लोचञ्चलनार्धो
यद्विजृम्भते तद्विद्योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वाक् ॥१॥

शरीरम् । कालावयवानां च संवत्सरः शरीरं शरीरं चाऽऽत्मा । “मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मा” इति श्रुतेः । अश्वस्य मेध्यस्येति सर्वत्रानुषङ्गार्थं पुनर्वचनम् । द्यौः पृथग् ऊर्ध्वत्वसामान्यात् । अन्तरिक्षमुदरं सुषिरत्वसामान्यात् । ५
पृथिवी पाजस्यं पादस्यमिति वर्णव्यत्ययेन पादासनस्थानमित्यर्थः । विश्वस्तत्रोऽपि पार्श्वं पार्श्वेन दिशां सम्बन्धात् । पार्श्वयोर्दिशां च संबन्धादेवमादयुक्तमिति चेत् । न । सर्वमुल्लवोपपत्तेरश्वस्य पार्श्वभ्यामेव सर्वदिशां सम्बन्धाद-
श्वस्यः । अवाप्तरदिश आग्नेयघाटाः पर्वतः पार्श्वस्थौनि । ऋतवोऽङ्गानि संवत्सरावयवत्वाद्भङ्गासामर्थ्यात् ।
मांसश्चाधमासाश्च पर्वणि संवयः संविसामान्यात् । अहोरात्रौहि कालात्मा प्रतिप्रतिप्रत्ययश्च पादैः । नक्षत्राण्यस्योनि शुक्लत्व- १०
सामान्यात् । नभो नभस्या मेधा अन्तरिक्षस्योदरत्वोक्तेर्मांसान्युदकश्चिरसेचनसामान्यात् । ऊर्ध्वमुदरस्यमर्ध-
जीर्णमशनं सिकता विश्लिष्टावयवत्वसामान्यात् । सिन्धवः स्थाननसामान्याश्रयो गुदा नाड्यो वहुवचनाच्च । यकृच्छ
क्लोमानश्च हृदयस्यावस्थाद्विणिशोत्तरो मांसखण्डो । क्लोमान इति निरर्थं बहुवचनमेकस्मिन्नेव । पर्वताः काठिन्या-
बुक्कितत्वाच्च । ओषधयश्च क्षुद्राः स्वाधारा वनस्पतयो महान्तो लोमानि कैशाश्च यथासम्भवम् । उद्यन्मुदङ्गच्छन्मभति
सवितोऽमध्याह्नावबस्य पूर्वार्धो नाभेरूर्ध्वमित्यर्थः । निम्लोचमस्तं यक्षामध्याह्नाज्जघनार्धोऽपरार्धः पूर्वोपरत्व- १५
सामर्थ्यात् । यद्विजृम्भते शात्राणि विनामयति विक्षिपति तद्विद्योतते विद्योतनं मुखधनविदारणसामान्यात् ।

मासमनुसृत्य त्रयोदशमासो वेत्युक्तम् । शरीरे संवत्सरदृष्टिरित्यत्राऽऽत्मत्वं हेतुमाह—कालेति । आत्मा हस्तादीना-
मङ्गानामिति शेषः । कालावयवानां संवत्सरस्याऽऽत्मत्ववदङ्गानां शरीरस्याऽऽत्मत्वे प्रमाणमाह—मध्यं हीति ।
पुनरुक्त्यर्थवत्त्वमाह—अश्वस्येति । पृष्ठे बुलोकदृष्टौ हेतुमाह—ऊर्ध्वदेवेति । उदरेऽन्तरिक्षदृष्टौ निमित्तमाह—
सुषिरत्वेति । पादा अस्थौ यस्मिन्मिति व्युत्पत्तिमाश्रित्य विवक्षितमाह—पादेति । अश्वस्य हि खुरे पादासनत्व- २०
सामान्यात्पृथिवीदृष्टिरित्यर्थः । पार्श्वयोर्द्विकवतुष्टयदृष्टौ हेतुमाह—पार्श्वेनेति । द्वे पार्श्वे चतस्रश्च दिशस्तत्र कथं
तयोस्तदारोपणं द्वाभ्यामेव द्वयोः सवन्धाविति शङ्कते—पार्श्वयोरिति । यद्यपि द्वे दिशो द्वाभ्यां पार्श्वभ्यां संबध्येते
तथाऽप्यवयवस्य प्राङ्मुखत्वे प्रत्यङ्मुखत्वे च दक्षिणोत्तरयोस्तन्मुखत्वे च प्राक्प्रतीच्योर्दिशोस्ताभ्यां सवन्धसंभवात्तत्र
तददृष्टिरविरहेति परिहरति—नैस्यादिना । तदुपपत्ती चाश्वस्य चरिष्णुत्वं हेतुकर्तव्यम् । पार्श्वस्थिष्वन्तरदिशामा-
रोपे पार्श्वदिकसंबन्धो हेतुः । ऋतवः संवत्सरस्याङ्गानि हस्तादीनि च देहस्यावयववास्तस्मादुत्तुष्टिरङ्गेषु कर्तव्येत्याह— २५
ऋतव इति । अस्ति मासादीनां संवत्सरसधित्वमस्ति च शरीरसधित्वं पर्वणामतस्तेषु मासादितुष्टिरित्याह—संघीति ।
युगसहस्राभ्यां प्राजापत्यमेकमहोरात्रम् । अयनाभ्यां दैवम् । पञ्चम्यां पित्र्यम् । पष्ठिमष्टिकाभिर्मानुषमिति भेदः ।
प्रतिषाणव्यस्य पादविपण्यत्वं व्युत्पादयति—प्रतिप्रतिप्रति । पादेवहोरात्रदृष्टिसद्वर्धं युक्तिमुपादयति—
अहोरात्रैरिति । अस्थिषु नभत्रदृष्टौ हेतुमाह—शुक्लत्वेति । नभः शब्देनान्तरिक्षं किमिति न गृह्यते मुख्ये सत्युपचारा-
योगादित्याहङ्कृत् पुनर्वचनं परिहर्तुमित्याह—अन्तरिक्षस्येति । उदकं सिञ्चति मेधा मासानि चधिरमतं सेककर्तृत्व- ३०
सामान्यामासेषु मेघदृष्टिरित्याह—उचकेति । अवयवठारविपरितन्त्यवर्जोर्ध्वं सिकतादृष्टौ हेतुमाह—विश्लिष्टेति ।
किमिति गुदगन्धेन पायुरेव न गृह्यते शिराग्रहणे हि मुख्यार्थातिक्रमः स्यात्तत्राऽह—बहुवचनाच्चेति । चकारोऽज-
धारणार्थः । यद्यपि वङ्कल्या गिराम्योर्ज्यान्तरमपि गुदशब्दमर्हति तथाऽपि स्थाननसादृश्यात्तास्वेव सिन्धुदृष्टिरिति
तासांमिह ग्रहणमिति भावः । कुतो मासखण्डयोर्द्वित्वमेकत्र बहुवचनाद्वृत्त्यप्रतीतेरित्याशङ्क्य दारा इतिवद्वृत्तेर्गति-
माह—क्लोमान इति । तयोः पर्वतद्वन्द्वौ हेतुद्वयमाह—काठिन्यादित्यादिना । शुद्धत्वसाधर्म्यादोपधिद्विष्टोर्मसु ३५
महत्त्वसामान्याद्वनस्पतितदृष्टिश्चाश्वकेषु कर्तव्येत्याह—यथासंभवमिति । पूर्वत्वसामान्यान्ध्याह्नात्प्रागवस्थादित्य-
दृष्टिरश्वस्य नाभेरूर्ध्वभागे कर्तव्येत्याह—उद्यन्मिथ्यादिना । अपरत्वसादृश्यादश्वस्य नाभेरपरार्धे मध्याह्नादनन्तर-
माभ्यादित्यदृष्टिः कार्येऽत्राह—निम्लोचसित्यादिना । विजृम्भत इत्यादीं प्रत्ययाणां न विवक्षितं । विजृम्भण
मुखविदारणं विद्योतनं पुनर्मेषात्तमतो विद्योतनदृष्टिर्जृम्भणे कर्तव्येत्याह—मुक्षेति । स्तनयतीति स्तनितमुखत्वे तद-

अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमाञ्ज्वायत तस्य पूर्वं समुद्रे योनी रात्रिरेनं पश्चान्महिमाञ्ज्वायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वा अश्वं महिमानावभितः संबभूवतुः । हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वनिर्वांसुरानश्वो मनुष्यान्समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥२॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

५ यद्विब्रुते गात्राणि कम्पयति तत्तन्मयति गर्जनशब्दसामान्यात् । यन्नेहति भुञ्ज करोत्यश्वस्तद्वर्धति वर्धनं तत्सेचनसामान्यात् । वागेव शब्द एवास्याश्वस्य वागिति नात्र कल्पनेत्यर्थः ॥१॥

अहर्वा इति । सौवर्णराजतौ महिमाश्वौ ग्रहावश्वस्याग्रतः पृष्ठतश्च स्याप्येते तद्विषयमिव दर्शनम् । अहः सौवर्णं ग्रहो दीप्तिसामान्याह । अहरश्वं पुरस्तान्महिमाञ्ज्वायतेति कथम् ? अश्वस्य प्रजापतित्वात् । प्रजापति-ह्यादित्यादिलक्षणोऽङ्गा लक्ष्यते । अश्वं लक्षयित्वाऽप्रायत सौवर्णो महिमा ग्रहो वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति ।

१० यद्वत् । तस्य ग्रहस्य पूर्वं पूर्वं समुद्रे समुद्रो योनिर्विमक्तिव्यत्ययेन । योनिरित्यासादनस्थानम् । तथा रात्रौ राजतौ ग्रहो वर्णसामान्यात्प्रथमव्यवसायान्माहा । एनमश्वं पश्चात्पृष्ठतो महिमाञ्ज्वायत तस्यापरे समुद्रे योनिः । महिमा महत्त्वात् । अश्वस्य हि विभूतिरेषा यत्सौवर्णो राजतश्च ग्रहावुभयतः स्याप्येते । तावतौ वै महिमानौ वृष्टिपानिकम्पे कर्तव्येत्यत्र हेतुमाह—गर्जनेति । भूत्रकरणे अपर्णदृष्टी कारणमाह—सेवनेति । अश्वस्य हेपितशब्दे नास्त्यारोपणमित्यतो न सादृश्यं वक्तव्यमित्याह—नात्रेति ॥१॥

१५ अश्ववयवेषु कालादिदृष्टीविधायाम् प्रजापतिरूप विविक्षित्वा कण्ठिकान्तरं गृहीत्वा तात्पर्यमाह—अहरित्यादिना । ग्रहो हवनयद्रव्याधारी पात्रविशेषावग्रतः पृष्ठतश्चेति सञ्जपनात्प्राग्वर्धं चेति यावत् । प्रसिद्धा तावदहनि दीप्ति सौवर्णं च ग्रहे साऽस्त्यतस्तस्मिन्नहर्द्विष्टिरिति दर्शनं विमजते—अहरिति । अश्वसञ्जपनात्पूर्वं यो महिमाश्वो ग्रहः स्याप्येते स चैवहर्द्विष्टोपास्यते कथं सोऽश्वमन्वजायतेति पश्चादश्वस्य तज्जन्मवाचापुनिकिति शङ्कते—अहरश्चमिति । नाय पश्चादर्थोऽनुशब्दः किन्तु लक्षणार्थः । तथा चाश्वस्य प्रजापतिरूपत्वात् लक्षयित्वा ग्रहस्य

२० यथोक्तस्य प्रवृत्तेरुपशान्तिश्चमन्वजायतेत्यविरुद्धमिति परिहरति—अश्वस्येति । तदेव स्फुटयति—प्रजापतिरिति । कालोक्तकदेवतास्य प्रजापतिरस्त्वस्मान्ना दृश्यमानोऽब्राह्मणदृष्ट्या दृष्टेन ग्रहेण लक्ष्यते । तथा चाश्वमन्वजायतेति श्रुतिरविरुद्धेत्यर्थः । अनुशब्दो न पश्चाद्वाचीत्यत्र दृष्टान्तमाह—वृक्षमिति । यथा वृक्षं लक्षयित्वा तस्यापरे विद्युद्विद्योतते तदा वृक्षमनु विद्योतते सेति प्रयुज्यते । तथाऽप्यनुशब्दो न पश्चादर्थ इत्यर्थः । यत्र च स्थाने ग्रहः स्याप्येते तत्पूर्वसमुद्रदृष्ट्या ध्येयमित्याह—तस्येति । पूर्वत्वमत्र सादृश्यम् । कथं सप्तमी प्रथमार्थे योज्यते छन्दस्यर्थानुसारेण

२५ व्यत्ययसंभवादित्याह—विमज्जतेति । यथा सौवर्णं ग्रहेऽहर्द्विष्टस्माद्विष्टा तथा राजते अहं रात्रिदृष्टि कर्तव्येत्याह—तस्येति । अस्ति हि चन्द्रातपवज्राघ्रात्रे शौक्यमस्ति च राजतस्य ग्रहस्य तद्युक्तं तत्र रात्रिदर्शनमित्याह—वर्णंति । राजतं सुवर्णाञ्जयन्ममल्लश्च रात्रिरतो वा सादृश्यात्तत्र रात्रिदृष्टिरित्याह—जघन्येति । प्रजापतिरूपं प्रकृतमश्वं लक्षयित्वा तत्सञ्जपनात्पश्चादस्य प्रवृत्तिं दर्शयति—एनमिति । तदासादनस्थाने पश्चिमसमुद्रदृष्टिनिवेद्येत्याह—तस्येति । कथमेतौ ग्रहौ महिमाश्वौवृक्षौ महत्त्वमेतत्त्वादित्याह—महिमेति । अश्ववयवेषु दर्शनमादिश्य ग्रहवयवेषु तदादिशतो

३० १. अहर्वा अश्वमित्यादि—अश्वमेव सोमयागविशेषः । तत्र च ब्राह्मणग्रहस्य जन्मग्रहस्य च सोमरूपपुरणमध्यकाले 'य प्राणत' य आत्मद' इति मन्त्राभ्यां द्वौ ग्रहौ गृह्येते । तयोर्मध्ये प्रथमं 'सुवर्णमय' द्वितीयं राजतं । तौ च चाश्वस्य मरणात्पूर्वं पश्चाच्च पुरतः पश्चाद्वागे च स्याप्येते यथाक्रमं सौवर्णं पुरस्तात् राजतं पश्चात् । तौ च महिमपदेन व्याह्रियेते । "महिमानौ गृह्येते" इत्यादौ । तयोः महत्त्वञ्च यवानस्य महत्त्वप्रापकत्वात् । तदुक्तं ब्राह्मणे "प्रजापतिरकामयत महानन्नाद स्यामिति । स एतावन्नमेवे महिमानावपश्यत् । तावगृह्णीत । ततो वै स महानन्नादोऽभवत् यः कामयेत महानन्नाद स्यामिति । स एतावन्नमेवे महिमानौ गृह्णीत" इति । तयोर्मध्ये सौवर्णग्रहस्यहोमः वपाहोमात्पूर्वं क्रियते । इतरस्तु ततः परमिति विशेषः । अश्वस्य संजपनात् प्राग्वर्धं चेति टीका कथमागतेति न ज्ञायते पूर्वोक्तस्तु कल्पसूत्रे दृश्यते ।

२ अश्वमन्वजायत—अश्वं प्रजापतिरूपमुपलक्ष्य सौवर्णग्रहं अजायत तत्र स्याप्यत इत्यर्थः । अहर्दृष्ट्या दृष्टेन सौवर्णग्रहेण प्रजापतिरूपलक्ष्यते । वृक्षमनुविद्योतते विद्युदिति वत् ।

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

नैवेह किञ्चनाग्र आसीन्मृत्युर्नैवेदमावृत्तमासीदशनाययाऽशनाया हि मृत्युस्त-
न्नमोऽङ्कुस्तऽऽत्मन्वी स्यामिति । सोऽर्चन्नचरत्स्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे
कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वं क ह वा अस्मै भवति य एवमेतद्वर्कस्यार्कत्वं वेद ॥१॥

महिमाख्यो प्रहावदेवमितः सम्भवतुत्तलक्षणवेव सम्भूतो । इत्यमसावश्यो महत्त्वयुक्त इति पुनर्वचनं ५
स्तुत्यर्थम् । तथा च ह्यो भूत्वेत्यादि स्तुत्यर्थमेव । ह्यो हिनोतेर्गतिकर्मणो विशिष्टगतिरित्यर्थः । जातिविशेषो-
बा । देवानां बहुदेवत्वमपगत्यपगतित्वात्, देवानां वा बोद्धाऽभवत् । ननु निन्दैव बाहनत्वम् । नैष दोषः । बाहनत्वं
स्वाभाविकमभ्यस्य स्वाभाविकत्वादुक्त्याप्राप्तिर्वैवादिर्बन्धोऽप्यस्येति स्तुतिरेवैषा । तथा बाध्यादयो जातिविशेषाः
बाजो भूत्वा गन्धर्वानवहदित्यनुषङ्गः । तथाऽर्वा भूत्वाऽसुरान् । अथो भूत्वा मनुष्यान् । समुद्र एवेति परमात्मा
बन्धुर्वचनं बध्यतेऽस्मिन्निति । समुद्रो योनिः कारणमुत्पत्तिं प्रति । एवमसौ शुद्धयोनिः शुद्धस्थितिरिति स्तुयते १०
“अप्सु योनिर्वा अक्षः” इति श्रुतेः प्रसिद्ध एव वा समुद्रो योनिः ॥२॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

अथानेर्धमेधोपयोगिकस्योत्पत्तिरुच्यते । तद्विषयवर्शनविधेयवैवोत्पत्तिः स्तुत्यर्था । नैवेह किञ्चनाग्र
आसीत् । इह संसारमण्डले किञ्चन किञ्चिदपि नामरूपप्रविभक्तविशेषं नैवाऽऽसीन्न अभूत् । अग्रे प्रागुत्पत्तिर्नवादेः ।
किं धूम्यमेव अभूत् ? धूम्यमेव स्यात् “नैवेह किञ्चन” इति श्रुतेः । न कार्य कारणं बाऽऽसीत् ; उत्पत्तेर्वा । उत्पद्यते १५
हि घटः । अतः प्रागुत्पत्तेर्घटस्य नास्तित्वम् ।

वाक्यमेदः स्यान्नेत्याह—अश्वस्येति । किमत्र नियामकमित्याशङ्क्य पुनर्वचनिरिति मत्वाऽह—ताविश्यादिना ।
वैशब्दार्थक्यनम्—एवेति । वाक्यशेषोऽप्यत्रानुगुणीभवतीत्याह—तथा वेति । ह्यशब्दनिष्पत्तिपुरस्सरं तदर्थमाह—
ह्य इति । वाक्यादिशब्दानां जातिविशेषवाचित्वाद्वापि तदेव ग्राह्यमिति पक्षान्तरमाह—जातीति । देवानां
देवत्वप्रापकत्वं कथमस्येत्याशङ्क्याह—प्रज्ञापितत्वादिति । अश्वं स्तोतुमारभ्य कल्पान्तरोक्त्या तन्निन्दावचनमनुचि- २०
तमिति शङ्कते—नन्विति । उपक्रमविरोधो नास्तीति परिहरति—नैत्यादिना । समुत्पन्नं भूतानि द्रवन्त्यस्मिन्निति
व्युत्पत्त्या परमगम्भीरत्येश्वरस्य समुद्रशब्दतामाह—परमात्मेति । तत्र योनित्वमुत्पादकत्व बन्धुत्वं स्थापकत्वं समुद्रत्वं
विलापकत्वमिति भेदः । अथ परमात्मयोनित्वादिवचनमुपास्याश्वस्य क्वोपयुज्यते तत्राऽह—एवमिति । श्रुत्यन्तरा-
नुरोधेन समुद्रो योनिरित्यत्र समुद्रशब्दस्य रुद्धिमनुजानाति—अप्सुयोनिरिति ॥२॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

२५

अश्वदिदर्शनोक्त्यनन्तरमग्निदर्शनं वक्तुं ब्राह्मणान्तरमवतारयति—अश्वेति । नैवेहेत्यादी तद्वदुक्तिर्नास्तीति
चेत्सत्यं तत्राग्नेर्जम् वक्तुं भूमिका क्रियत इत्याह—अग्नेरिति । वायोरग्निरित्यादी प्रसिद्धं तज्जन्मेति चेत्सत्यं
तद्विशेषस्यात्र जन्मोक्तिरित्याह—अश्वमेवेति । दर्शने विधित्सिते किं जन्मोक्तेरिति चेत्तत्राऽह—तद्विषयेति । अग्नि-
दर्शनस्य विधातुमिष्टस्य सिद्धयर्थमुपास्याग्निस्तुतिफलं तदुत्पत्तिरिष्टा शुद्धजन्मात्वादुक्त्येनायमुपास्यो राजादिव-
दित्यर्थः । तात्पर्यमुक्त्वा वाक्यमादायाभ्यराणि व्याचष्टे—नैवेत्यादिना । नामरूपाभ्यां विभक्तौ विशेषो यस्मिन्निति ३०
बहुव्रीहि । अत्र नूत्यवादी लब्धावकाशोऽविमुख्य परेष्टुत्यवष्टम्भेन स्वपक्षमाह—किमित्यादिना । कार्यस्य प्रागसत्त्वे
हेत्वन्तरमाह—उत्पत्तेरिति । विमतं प्रागसत्त्वमनन्तत्वाद्यन्तर्नैव न तदेवं यथा परेष्टं ब्रह्मेत्यर्थः । हेत्वसिद्धिं शङ्कित्वो-
त्तरमाह—उत्पद्यते ह्येति । घटग्रहणं कार्यमात्रस्योपलक्षणाथम् । उक्तमनुमानं निगमयति—अत इति ।

१. अश्वमेधोपयोगिकस्याग्नेरिति अश्वमेधाङ्गस्येत्यर्थः । तत्राग्निचयनं नित्यं प्रकृती ज्योतिष्टोमे त्वनित्यम् “अग्निः
सोमाङ्गं वेच्छतामि”तिगात्रात् तस्य स्थण्डिलरूपस्य विपदात्मनोपासनमत्र विधीयते । उपास्यग्रगंसारं ३५
प्रजापतेः विशुद्धोत्पत्त्यादिकमित्यर्थः । वार्तिकम्—१-९.

शून्यवादिन आक्षेपः समाधिश्च

ननु कारणस्य न नास्तित्वं सृष्टिपिण्डादिवर्धनात् । यत्तोषलभ्यते तस्यैव नास्तित्वाऽस्तु कार्यस्य न तु कारणतोषलभ्यमानत्वात् । न । प्रागुत्पत्तेः सर्वानुपलम्भात् । अनुपलम्बिष्वेवभावहेतुः सर्वस्य जगतः प्रागुत्पत्तेर्न कारणं कार्यं बोधलभ्यते । तस्मात्सर्वस्यैवभावोऽस्तु । न । “मृत्युनैवेदमावृतमासीत्” इति श्रुतेः । यत्र हि ५ किञ्चिदपि नाऽऽसीत्तेनाऽऽव्रियते यच्चाऽऽव्रियते तदा नावक्ष्यन्मृत्युनैवेदमावृतमिति । न हि भवति गगनकुसुमच्छन्नो वक्ष्यायुज इति । ब्रवीति च मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति । तस्माच्चेनाऽऽवृत्तं कारणेन यच्चाऽऽवृत्तं कार्यं प्रागुत्पत्तेस्तद्वत्प्रमाणमासीच्छ्रुतेः प्रामाण्यादनुमेयत्वाच्च । अनुमीयते च प्रागुत्पत्तेः कार्यकारणयोरस्तित्वम् । कार्यस्य हि सतो जायमानस्य कारणे सत्युत्पत्तिदर्शनात् । असति चादर्शनात् । जगतोऽपि प्रागुत्पत्तेः कारणास्तित्वमनुमीयते घटादिकारणास्तित्ववत् ।

१०

नानुपमृष्टं प्रादुर्भाव इति न्यायेन शून्यसङ्का

घटादिकारणस्याप्यसत्त्वमेधानुपमृष्टं सृष्टिपिण्डादिकं घटाद्यनुत्पत्तेरिति चेन्न । मृष्टादेः कारणत्वात् ।

तत्र तार्किको ह्येते—नन्विति । यदुक्तं न कार्यं कारणं वाऽऽसीदिति तत्र भागे बाधो भागे चानुमतिरित्यर्थः । कार्यस्यापि कथं प्रागसत्त्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—यन्नेति । एतेनानुमानस्य सिद्धसाध्यतोका । कार्यवत्कारणस्यापि प्रागसत्त्वं किं न स्यादित्याशङ्क्योक्तहेत्वभावात्नैवमित्याह—नन्विति । शून्यवाद्याह—न प्रागुत्पत्तेरिति । विमत १५ प्रागसत्त्वोपपत्तेः सति तदाऽनुपलम्बत्वात्समनवत् । न चासिद्धो हेतुः श्रुतेरनतिशङ्क्यत्वात् । तद्विरोधे सत्युपलब्धेराभासत्वादित्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति—अनुपलम्बिष्वेदिति । कार्यवत्कारणस्यापि प्रागसत्त्वे प्राप्ते सिद्धान्त्यति—नैत्यादिना । नैत्यादिश्रुतिरव्यक्तनामरूपादिविषया न प्रागसत्त्वं कार्यकारणयोरुह । अन्यथा वाक्योपपत्तिरोधादित्यर्थः । श्रुति विवृणोति—यत्र हीति । ह्योरसत्त्वे का वाचोयुक्तेरनुपपत्तिस्तत्राऽऽह—न हीति । सा तर्हि वाक्यमेव श्रुत्याशङ्क्याऽऽह—ब्रवीति चेत् । मृत्युनेत्यादिवान्ध्यायंमृषसहस्रति—तस्मादिति । श्रुतेः प्रामाण्यादिति । २० तत्प्रामाण्यस्य प्रमाणलक्षणे स्थितत्वादिति यावत् । परकीयेऽनुमाने श्रुतिविरोधमभिधायानुमानविरोधाह—अनुमेयत्वाच्चेति । कार्यकारणयोः सत्त्वस्यानुमेयतया तदसत्त्वमनुमानानुपमृष्टम् । उपजीव्यविषयतया सत्त्वानुमानस्य बलीयस्त्वादित्यर्थः । कार्यकारणयोः सत्त्वानुमान प्रतिज्ञाय प्रथम कारणसत्त्वमनुमिनोति—अनुमीयते नैत्यादिना । कार्यस्य सत्त्वेऽनुमानमाह—कार्यस्य हीति । विमत पूर्व सत् कार्यत्वात्कुम्भवदित्यर्थः ।

नानुपमृष्टं प्रादुर्भावमिति न्यायेन दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं चोदयति—घटादिति । न तावदसिद्धो घट

२५ स्वकारणमुपमृष्टत्वात्सतोऽकारकत्वासिद्धस्य तूपमर्षकत्वेनासत्पूर्वकत्वमिति कुत साध्यवैकल्येत्याह—नैति । किञ्चान्वयिद्वयमेव सर्वत्र कारणं न पिण्डाकारविशेषोऽन्यत्वादनवस्थानाच्चेति कुत साध्यवैकल्यमित्याह—

१ अभावहेतुः अभावोपलम्भहेतुः । विमते कार्यकारणे उत्पत्तेः पूर्वमसती योग्यत्वे सति तदाऽनुपलम्ब्यमानत्वात् इति पूर्वपक्षानुमानम् । विमत कार्यकारणोभयमुत्पत्तेः पूर्वं सत् तदाऽनुपलम्भेऽपि “इदमावृतमासीत्” इति श्रुत्या तयोः सङ्ग्राहप्रतिपादनात् तथा बान्धकारस्यघटादिवत् योग्यानुपलम्बेरभावात् न तयोः प्रागसत्त्वसिद्धिः पूर्वपक्षोक्तानुमाने हेतौ योग्यत्वरूपविशेषासिद्धिं बोध उक्त ।

३०

२ वेदप्रामाण्यं पूर्वमीमांसया प्रथमाध्याये प्रतिपादितम् । प्रथमपादे विषे द्वितीयेऽर्थादमन्त्रयोः चतुर्थे नामधेयानां प्रामाण्योक्ते । प्रामाण्यस्वतस्त्वञ्च “अर्थेऽनुपलम्बे तत् प्रमाणमनपेक्षत्वात् (मी० १-१-५) इत्यनेनोक्तम् ।

३ अनुमीयते चेति—कार्यं कारणपूर्वकं कारणान्वयव्यतिरेकानुविधायन्यव्यतिरेककत्वात् यदेव तदेवं यथा घट दण्डपूर्वकः ।

३५

४ उपजीव्यविषयतेति—असत्त्वानुमान कार्यकारणयोरसत्त्व वक्तुं कार्यकारणे पक्षीकृत्य तयोः असत्त्व साधयति । तथा च पक्षसाधकतया सत्त्वानुमानं प्रबलमित्यर्थः ।

५ नानुपमृष्टेति—न्यायदर्शने सूत्रं “अभावान्नानुपपत्तिर्नानुपमृष्टप्रादुर्भावित्” इति पूर्वपक्षसूत्रम् । तदर्थश्च—अनुपमृष्टं कारणमविनाश्या प्रादुर्भावो जन्म नास्ति बीजोपमर्दनादुत्पत्तिदर्शनात् । अनेन विमत सत्पूर्वक कार्यत्वात् कुम्भवत् इत्यनुमाने बौद्धेन साध्यवैकल्यमुद्गाध्यते ।

मृत्युवर्णादि हि तत्र कारणं घटश्चकादेवं पिण्डाद्याकारविशेषः । तदभावे भावत् । असत्यपि पिण्डाद्याकारविशेषे मृत्युवर्णादिकारणद्वयमात्रादेव घटश्चकादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते तस्मान्न पिण्डाकारविशेषो घटश्चकादिकारणम् । असति तु मृत्युवर्णादिद्वये घटश्चकादिर्न जायत इति मृत्युवर्णादिद्वयमेव कारणं न तु पिण्डाकारविशेषः । सर्वं हि कारणं कार्यमुत्पादयत्युत्पन्नस्याऽऽत्मकार्यस्य तिरोधानं कुर्वत्कार्यान्तरमुत्पादयति । एकस्मिन्कारणे युगपदनेक-
कार्यविरोधात् । न च पूर्वकार्योपमर्दे कारणस्य स्वात्मोपमर्दो भवति । तस्मात्पिण्डाद्युपमर्दं कार्योत्पत्तिदर्शनमहेतुः प्रागुत्पत्तेः कारणासत्त्वे । ५

मृदादेरेव कारणता न पिण्डादेरिति सिद्धान्तः

पिण्डादिव्यतिरेकेण मृदादेरसत्त्वादयुक्तमिति चेत् । पिण्डादिपूर्वकार्योपमर्दे मृदादिकारणं नोपमृच्छते घटादिकार्यान्तरेऽप्यनुवर्तत इत्येतदयुक्तम् । पिण्डघटादिव्यतिरेकेण मृदादिकारणस्यानुपलम्भादिति चेन्न । मृदादि-
कारणानां घटाद्युत्पत्तौ पिण्डादिनिवृत्तावनुवृत्तिवर्धनात् । सादृश्यादन्वयदर्शनं न कारणानुवृत्तेरिति चेन्न । १०
पिण्डादिगतानां मृदाद्यवयवानामेव घटादौ प्रत्यक्षत्वेऽनुमानाभासात्सादृश्यादिकल्पनानुपपत्तेः ।

प्रत्यक्षविरोधे अनुमानस्यानुत्थानम्

न च प्रत्यक्षानुमानयोर्विरुद्धाव्यभिचारितौ । प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य सर्वत्रैवानुभासप्रसङ्गात् ।

मृदादेरिति । तदेव स्फुटयति—मृत्युवर्णादौति । तत्रेति दृष्टान्तोक्तिः । किञ्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणमवयवस्य । नच पिण्डाभावे घटो न भवतीति व्यतिरेकोऽस्ति । पिण्डाभावेऽपि शकलादिभ्योऽपि घटाद्युद्भवोपलम्भादित्याह—
तदभावे इति । तदेव स्फुटयति—असत्यपीति । त्वन्मतेऽपि व्यतिरेकराहित्यं तुल्यमित्याशङ्क्याऽह—असतीति ।
मृदाद्येव घटादिकारणं चेत्किमिति पिण्डादौ सत्येव ततो घटाद्यनुत्पत्तिरित्याशङ्क्याऽह—सर्वमिति । ब्रह्माणि
त्वदिद्यावशादुत्पत्तिरिति भावः । अन्वयिद्वयं पूर्वोत्पन्नस्वकार्यतिरोधानेन कार्यान्तरं जनयति चेत्कार्यतादात्म्येन
स्वयमपि नश्येत्तत्रोत्तरकार्योत्पत्तिहेत्वभावादित्याशङ्क्याऽह—न चेति । कार्यान्तरेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात्कार्यान्तरात्मना
भावाच्चेत्यर्थः । अन्वयिद्वयस्यैव कारणत्वे फलितमाह—तस्मादिति । २०

अन्वयिनो मृदादेर्मानाभावेनाभावाच्च कारणतेति शङ्कते—पिण्डादौति । तदेव चोद्यं विवृणोति—पिण्डा-
दात्यादिना । मृदघटः सुवर्णं कुण्डलमित्यादितादात्म्यप्रत्ययस्य पिण्डाद्यतिरिक्तमृदाद्यभावेऽनुपपत्तेरनुगतं मृदाद्युपेय-
मिति परिहरति—नेति । किञ्च या पिण्डात्मना पूर्वेषु मृदादीनां त्वेव घटाद्युद्भूतिरिति प्रत्यभिज्ञाया मृदाज्वयिन्याः सिद्धे-
स्तत्कारणत्वं द्रुपत्तवमित्याह—मृदादौति । यस्तत्तत्क्षणिक यथा दीपः सन्तश्चेमे भावा इत्यनुमानात्सर्वार्थानां क्षणिकत्व-
सिद्धेरन्वयदृष्टि सादृश्यादुद्भ्रान्तिरिति शङ्कते—सादृश्यादिति । प्रत्यभिज्ञासिद्धस्याव्यर्थविरुद्धं क्षणिकार्थबोधिनिङ्ग-
मैरनुष्णतानुमानवन्न मानमिति दूषयति—नेत्यादिना । सादृश्यादीत्यादिगण्येन प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तिरिति गृह्यते । २५

१. तदभावे भावादित्येतद्विवृणोति—असत्यपीति ।

२. मृदादेः कारणत्वेऽन्वयव्यतिरेकी दर्शयति—असति त्विति ।

३. तिरोधानं कुर्वत्—पूर्वकार्यं नाशयत् पूर्वकार्यस्य स्वाधिकरणे कार्यान्तरप्रतिबन्धकत्वात् तन्नाशादेव कार्यान्तर-
मुत्पद्यते ।

४. विरुद्धाव्यभिचारिता—विरुद्धयोर्हेत्वोत्पत्त्यलक्षणयोरेकत्र धर्मिणि सन्निपातः । विरुद्धाव्यभिचारी । यथा—
शब्दोऽनित्यः बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वे सति सामान्यवत्त्वात् घटवत् । शब्दो नित्यः श्रावणत्वात् शब्दत्ववत् । विरुद्ध-
साध्यद्वयाव्यभिचारिहेतुद्वयमेकत्र भवति चेत् विरुद्धाव्यभिचारी । यद्यपि उभयोर्हेत्वोः अव्यभिचारित्वं न
सम्भवति तथापि प्रतिज्ञान्नामिप्रायेणैवमुक्तम् । यदा वादी स्वहेतोः तर्कवलात् अव्यभिचारित्वमितरस्य काल-
त्यापादित्वं च कर्तुं न शक्नोति तदैवार्थं हेत्वाभासः (न्यायभूषणः) इदमपि अनुमानद्वयप्रयोग एव भवेत् । ३५
प्रकृते तु प्रत्यक्षेण मृदः कारणत्व दृश्यते । अनुमानेन क्षणिकत्व साधनीयम् । समयोः विरुद्धाव्यभिचारिता
न विपमबलयोः ।

५. ब्रह्माणि त्विति—ब्रह्माणि पूर्वकार्यतिरोधानमविद्यया भवति ।

६. अनुष्णतानुमानवत्—यथाऽग्निः अनुष्णः पदार्थत्वात् इत्यनुमानः प्रत्यक्षवाचितं तथा प्रत्यक्षेण तदेवेदमिति

यदि च क्षणिकं सर्वं तदेवेदमिति गम्यमानं तद्वुद्धेरप्यन्यतद्वुद्धचपेक्षत्वे तस्या अप्यन्यतद्वुद्धचपेक्षत्वमित्यन-
वस्थायां तत्सदृशमिदमित्यस्या अपि बुद्धेर्भूतात्वात्सर्वत्रानाम्भासत्वेन । तदिदंबुद्धचोरपि कर्मभावे सम्प्रत्यनुपपत्तिः ।
सादृश्यात्तत्सम्बन्ध इति चेन्न । तदिदंबुद्धचोरितरेतरविषयत्वानुपपत्तेः । असति चेतरेतरविषयत्वे साहस्यप्रवृत्त्या-
नुपपत्तिः । असत्येव सादृश्ये तद्वुद्धिरिति चेन्न । तदिदंबुद्धचोरपि सादृश्यबुद्धिवदसहिषयत्वप्रसङ्गात् । असद्व-
५ विषयत्वमेव सर्वबुद्धीनामस्तिविति चेन्न । बुद्धिबुद्धेरप्यसहिषयत्वप्रसङ्गात् । तदप्यस्तिविति चेन्न; सर्वबुद्धीनां
मृषात्वेऽसत्यबुद्धचनुपपत्तेः । तस्मादसदेतत्सादृश्यात्तद्वुद्धिरिति । अतः सिद्धः प्राक्यायौत्पत्तेः कारणसङ्कावः ।
कार्यस्य चाभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् कार्यस्य च सङ्कावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः ।

अभिव्यक्तिलिङ्गात् कार्यसत्त्वानुमानम्

- कथमभिव्यक्तिलिङ्गत्वात्, अभिव्यक्ति लिङ्गमस्येति । अभिव्यक्ति साक्षाद्द्विज्ञानालम्बनत्वप्राप्तिः । यद्धि
१० प्रत्यक्षात्कारणैक्य गम्यते । अनुमानात्तद्भेदः । अनो द्वयौविरुद्धत्वस्याभिव्यक्तिचारित्वात्प्राप्तेऽनुमानवाचो
वैपरीत्यसंभवादित्यागङ्गाऽऽह—नचेति । प्रत्यभिज्ञामुपजीव्यक्षणिकत्वानुमानाप्रवृत्तावप्युजीव्यजातीयत्वात्तत्प्राप्त्या-
दुपजीवकजातीयकमुक्तानुमानं दुर्बलं तद्व्याप्यमित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञा स्वार्थं स्वतो न मानं बुद्धयन्तरसंवादादेव बुद्धीनां
मानत्वस्य बौद्धेरिष्टत्वात् । न च बुद्धयन्तरं स्याथित्वाभावकमस्तीति प्रत्यभिज्ञायमानस्यापि क्षणिकत्वमित्या-
गङ्गाऽऽह—सर्वत्रेति । प्रसङ्गमेव प्रकटयति—यदि चेति । क्षणिकत्वादिवुद्धेरपि स्वार्थं स्वतो मानत्वाभावात्तद्वुद्धय-
१५ न्तरापेक्षायां तस्यापि तथालेनानवस्थानाद्वुद्धेः स्वन-प्राप्ताप्युपेयम् । तथा च प्रत्यभिज्ञानं सर्वं नयेवावाचादित्यर्थः ।
किंच प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वं वदता स्वरूपानपह्नवात्तदिदंबुद्धयोः सामानाधिकरण्येन संवन्धो वाच्यः, स च वक्तुं न
शक्यते क्षणद्वयसंवल्लिखो ऋष्टुरभावादित्याह—तद्विदमिति । असति सवन्धे बुद्धयोः सादृश्यात्तद्वुद्धिरिति गङ्गायते—
सादृश्यामिति । तयोः स्वसंवेक्षत्वाद्याहकान्तरस्य चागमावा सादृश्यसिद्धिरिति दूषयति—न तद्विदंबुद्धचोरिति ।
तथाऽपि किमिति सादृश्यासिद्धिरित्यागङ्गाऽऽह—असति चेति । सादृश्यासिद्धिसम्भूतेष्व गङ्गायते—असत्येवेति ।
२० यत्र सत्येवार्थं धोस्तत्रैव साधकापेक्षा नान्यत्रेति भावः । तत्र बाह्यार्थावर्तिनं प्रत्याह—न तद्विदंबुद्धचोरिति ।
विज्ञानवाचाह—असति । तथा सत्यनालम्बनं क्षणिकविज्ञानमित्यस्यापि ज्ञानस्यातद्विषयतया विज्ञानवाचासिद्धि-
रित्याह—नेति । ज्ञानवाचाह—तस्येति । सर्वा वीरसहिषयत्वेया वीरसहिषया स्यात्तत्तच्च सर्ववृद्धेरसहिषयत्वा-
सिद्धिरिति दूषयति—नेत्यादिना । परंप्राप्तसंभवात्तत्प्रत्यभिज्ञायाः स्यायिहेतुसिद्धौ बुद्धान्तस्य साध्यवैकल्यं परिहृत्या-
वान्तरप्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति । सप्रति कारणसत्त्वानुमान निगमयति—अत इति । कार्यकारणयोर्द्वयोरपि
२५ प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनुमेयमिति प्रतिज्ञाय कारणास्तित्वं प्रपञ्चितमिदानी कार्यस्तित्वानुमानं दर्शयति—कार्यस्य चेति ।
प्रागुत्पत्तेः सङ्कावः प्रमिद्ध इति चकारार्थः । प्रतिज्ञामात्र विभजते—कार्यस्येति ।

हेतुभागमाक्षिपति—कथमिति । अभिव्यक्तिलिङ्गमस्येति व्युत्पत्त्या कथमभिव्यक्तिलिङ्गत्वादिति कार्यसत्त्वे
हेतुरुच्यते सिद्धे हि यत्त्वेऽभिव्यक्तिलिङ्गमस्येति सिध्यति तद्वलम्बन सत्त्वसिद्धिरित्यन्योऽन्यथादित्यर्थः । सप्रतिपक्ष-

- ज्ञानात् सादृश्यकल्पनादिकं वावितम् । स्यात् सत्यतपिषवत् । अत्र तु प्रत्यक्षं प्रवलमुपजीव्यत्वात्, अनुमानं तु
३० दुर्बलम् । अतः नात्र विरुद्धाभिव्यक्तिरित्याह (वा० ५९) ।
१. तद्वुद्धेरन्यद्वुद्धचपेक्षत्वं—इदं बौद्धमतं क्षणिकबुद्धेः बुद्धयन्तरसंवादादेव प्रामाण्यमिति तथा ज्ञानवत्त्वापत्त्या
बुद्धेः स्वतः प्रमाणं तत्तच्च प्रत्यभिज्ञाया अवानेनात्मस्थिरतासिद्धिः ।
२ तदिदंबुद्धचोरिति—बाह्यार्थावादी असत्यपि सादृश्ये क्षणिकप्रदाययोः सादृश्यबुद्धि वदति । तथा च तस्या
असहिषयत्वप्रसंगः ।
३. असति चेति—द्वयोः बुद्धयोः इतरेतरविषयत्वाभावे उभयं सदृशमिति ग्रहणानुपपत्तिरित्यर्थः ।
४. बुद्धिबुद्धेरिति—अनालम्बनं ज्ञानमिति बुद्धेरपि असहिषयत्वे निरालम्बनवाचासिद्धिः ।
५. विरुद्धत्वस्येति—द्वयोः प्रत्यक्षानुमानयोः विरुद्धत्वस्य नियतत्वात् प्रत्यक्षेणेतत्त्वाभावे भवतु इत्युक्तेऽनुमानेनैव
प्रत्यक्षभावे भवत्विति शङ्का न चैतच्चकमित्याभिप्रायेण प्रत्यक्षस्योपजीव्यजातीयत्वेनानुमानात्प्रवलत्वादित्यर्थः ।
६. सामानाधिकरण्येन—एकालम्बनतया सम्बन्धो वाच्यः । ७ तद्वुद्धिः अमेद्वुद्धिः ।

लोके प्रावृत्तं तमआदिना घटादि वस्तु तद्बालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्नुवत्प्राक्सद्भावं न व्यभिचरति । तथेदमपि जगत्प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छामः । न ह्यविद्यमानो घट उदितोऽप्यादित्य उपलभ्यते ।

पिण्डावस्था घटमावृणोति घटोत्पत्तौ च तस्मिन्वृत्तिः

न । तेऽविद्यमानत्वाभावादुपलभ्येतैवेति चेत् । न हि तत्र घटादि कार्यं कदाचिदप्यविद्यमानमित्युच्यते अदित्य उपलभ्येतैव । मृत्पिण्डेऽसंनिहिते तमआद्यावरणे चासति विद्यमानत्वादिति चेत् । न । द्विविधत्वादावरणस्य । घटादिकार्यस्य द्विविधं ह्यावरणं मृदादेरभिव्यक्तस्य तमःकुड्यादि प्राहमृदोऽभिव्यक्तेर्मृदाद्यवयवानां पिण्डादिकार्यान्तरूपेण संस्थानम् । तस्मात्प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्यैव घटादिकार्यस्याऽऽवृत्तत्वादनुपलब्धिः । नष्टोत्पन्नभावाभावशब्दप्रत्ययेभेदस्त्वभिव्यक्तिरित्येवमप्योद्विषयत्वापेक्षः । पिण्डकपालादेरावरणवैलक्षण्यादयुक्तमिति चेत् । तमःकुड्यादि हि घटाद्यावरणं घटाविभिन्नदेशं वृष्टं न तथा घटाविभिन्नदेशं वृष्टं पिण्डकपाले । तस्मात्पिण्डकपालसंस्थानयोर्विद्यमानस्यैव घटस्याऽऽवृत्तत्वादनुपलब्धिरित्ययुक्तमावरणवर्गवैलक्षण्यादिति चेत् । न । क्षीरोदकादेः १० क्षीराद्यावरणेनैकदेशत्ववशानात् । घटादिकार्यं कपालचूर्णाद्यवयवानामपस्तर्गादावनावरणत्वमिति चेत् । न ।

याऽभिव्यक्त्या विप्रतिपन्नं सत्त्वं साध्यते तन्नाशोऽन्याश्रयत्वमिति परिहरति—अभिव्यक्तिरिति । कथं तर्हीहानुमानं प्रयोक्तव्यमित्याशङ्क्य प्रथमं व्याप्तिमाह—यद्वेति । यदभिव्यक्त्यमानं तत्प्रागभिव्यक्तेरस्ति यथा तमोन्तःस्थं घटादीत्यर्थः । संप्रत्यनुमिनोति—तथेति । विमतं प्रागभिव्यक्तेः सत् अभिव्यक्तिविषयत्वात् यद्व्यभिचरति तत्प्राक्सत्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । ननु तमोन्तस्थो घटोऽभिव्यक्तकसामीप्यादभिव्यज्यते न तत्र प्राक्कालिकं सत्त्वं प्रयोजकमित्याशङ्क्याऽह—न हीति ।

उक्तेऽनुमाने कार्यस्य सदोपलब्धिप्रसङ्गं विपक्षे बाधकमाशङ्कते—नेत्यादिना । उक्तानुमाननिषेधो नमर्थः । अविद्यमानत्वाभावादिति चेद्वे । अनुमाने बाधकोपन्यासं विवृणोति—न हीति । वर्तमानवदतीतमागमि च घटादि सदेव चेदुपलब्धिसामान्या सत्या तद्वत्प्रागनेनांशाच्चोर्ध्वमुपलभ्येत न चैवमुपलभ्यते तस्मादयुक्तं कार्यस्य सदा सत्त्वमित्यर्थः । मृत्पिण्डग्रहणं विरोधिकार्यान्तरूपलक्षणार्थम् । असंनिहिते सतीति चेद्वेदः । न तावद्विद्यमानत्वमात्रं २० कार्यस्य सदोपलब्धिसाधकं सतोऽपि घटादेरभिव्यक्त्यनभिव्यक्त्योरुपलब्धत्वादिति समाधत्ते—नेति । अभिव्यक्तिसामग्रीसत्त्वं त्वमभिव्यक्तिसाधकं न तु घटस्तत्सामग्रीनियमोऽस्तीत्यभिप्रेत्याऽह—द्विविधत्वादिति । उत्पन्नस्य कुड्याद्यावरणमनुपलभ्य विशिष्ट कारणमिति द्वैविध्यमेव प्रतिज्ञापूर्वकं साधयति—घटावृणोति । यदोपलभ्यमानकारणावयवानां कार्यान्तराकारेण स्थितिस्तदा नेदं कार्यमुपलभ्यते तन्नाश्यादा चोपलभ्यत इत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धौ कारणस्य कार्यान्तररूपेण स्थितस्य कार्यविरकत्वमिति द्रष्टव्यम् । विशिष्टस्य कारणस्याऽऽवरणत्वसिद्धौ सिद्धमर्थमाह—तस्मादिति । २५ प्राक्कार्यास्तित्वे सिद्धे सदा तदुपलब्धिप्रसङ्गबाधकं निराकृत्य नष्टो घटो नास्तीत्यादिप्रयोगप्रत्ययभेदानुपपाति बाधकान्तरमाशङ्क्याऽह—नष्टेति । कपालादिना तिरोभावे नष्टव्यवहारः पिण्डाद्यावरणमङ्गेनाभिव्यक्तव्यवहारो दीपादिना तमोनिरासेनाभिव्यक्तौ भावव्यवहारः पिण्डादिना तिरोभावेऽभावव्यवहारः । तदेवं कार्यस्य सदा सत्त्वेऽपि प्रयोगप्रत्ययभेदसिद्धिरित्यर्थः ॥ पिण्डादि न घटाद्यावरणं तेन समानदेशत्वात् । यद्यस्याऽऽवरणं न तत्तेन समानदेशं यथा कुड्यादीनि शङ्कते—पिण्डेति । व्यतिरेक्यनुमानं विवृणोति—तत्र इत्यादिना । अनुमानफलं निगमयति— ३० तस्मादिति । किमिदं समानदेशत्वं किमेकाश्रयत्वं किंवैकारणत्वमिति विकल्प्याऽह—विरुद्धत्वेन दूषयति—नेत्यादिना । क्षीरेण संकीर्णस्योदकादेराव्रियमाणस्येति यावत् । द्वितीयमुत्थापयति—घटादीति । यस्येदं कार्यं तां तस्मिन्मुदात्मनि तेषामवस्थानात्तद्वैषामनावरणत्वमित्यर्थः । घटावस्थमृन्मात्रवृत्तिकपालादेर्वेष्टानावरणत्वमिष्टमेवेति सिद्ध-

१. अभिव्यक्तिः साक्षात्कारविषयत्व तच्च प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वात् पूर्वं सत एव । अतः घटस्य पूर्वसद्भावसिद्धिः ।

२. यत् यदेकाश्रयं तत् तदावरणं न भवतीति व्याप्तिः तत्र क्षीरेणैकाश्रयं जलं क्षीरेणाव्रियमाणत्वात् विरुद्धं यत् यदेकारणकं तत् तेन नाव्रियते इति व्याप्तिः घट एव व्यभिचारः घटः कपालादिकारणकः तेन चाव्रियत इति । तत्र घटावस्थाया घटनावरणत्वमिष्टमेव घटनाशानन्तरं घटकारणकपालादिसत्त्वेऽपि घटादेरव्यक्तत्वात् आवृतत्वमेव ।

विभेक्तानां कार्यान्तरत्वादावरणत्वोपपत्तेः ।

पिण्डस्यावरणत्वे तन्निरासाय घटोत्पत्तौ व्यापारसामञ्जस्यम्

आवरणाभाव एव यतः कर्तव्य इति चेत्पिण्डकपालावस्थयोर्विद्यमानमेव घटादिकार्यमावृत्तावोपलभ्यत इति चेत् । घटादिकार्यायिता तदावरणविनाश एव यतः कर्तव्यो न घटाद्युत्पत्तौ । न चैतदस्ति तस्मादयुक्तं

- ५ विद्यमानस्यैवाऽऽवृत्तत्वावबुधुलन्विरिति चेत् । न । अनियमात् । न हि विनाशमात्रप्रत्यक्षादेव घटाद्यभिगच्छि-
नियता । तमत्राद्यावृत्ते घटावो प्रदीपाद्युत्पत्तौ प्रत्यक्षब्रह्मणात् । सोऽपि तमोनाशायैवेति चेत् । दीपाद्युत्पत्तावपि
यः प्रयत्नः सोऽपि तमस्तिरस्करणाय तस्मिन्नेष्टे घटः स्वयमेवोपलभ्यते । न हि घटे किञ्चिदाधोयत इति चेत् । न ।
प्रकाशवतो घटस्योपलभ्यमानत्वात् । यथा प्रकाशविशिष्टो घट उपलभ्यते प्रदीपकरणेन न तथा प्राक्प्रदीपकरणात् ।
तस्माच्च तमस्तिरस्कारायैव प्रदीपकरणं किं तर्हि प्रकाशवत्त्वाय प्रकाशवत्त्वेनैवोपलभ्यमानत्वात् । अविद्यावरण-
१० विनाशोऽपि यतः स्यात् । यथा कुड्मचाविनिनाशे । तस्माच्च नियमोऽस्त्यभिव्यक्त्यभिनाऽऽवरणविनाश एव यतः
कार्यं इति नियमार्थवत्त्वाच्च । कारणे वर्तमानं कार्यं कार्यान्तराणामावरणमित्येवोच्चाह । तत्र यदि पूर्वोक्ति-
व्यक्तस्य कार्यस्य पिण्डस्य व्यवहितस्य वा कपालस्य विनाश एव यतः क्रियेत तदा विदलचूर्णाद्यापि कार्यं
जायेत । तेनाप्यावृत्तौ घटो नोपलभ्यत इति पुनः प्रपत्नान्तरापेक्षेव । तस्माच्च घटाद्यभिगच्छित्यर्थिनो नियत एव
कारकव्यापारोऽर्थवान् । तस्मात्प्राप्नुयत्तेरपि सदेव कार्यम् ।

१५

पूर्वघटसत्त्वे युक्त्यन्तरम्

अतीतानागतप्रत्ययभेदाच्च । अतीतो घटोऽनागतो घट इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्बर्तमानघटप्रत्ययवत्त्वं
निर्विषयत्वं युक्तम् । अनागताथिप्रवृत्तेऽहं । न ह्यस्तस्यैतया प्रवृत्तिलोके वृष्टा । योगिनां चातीतानागतज्ञानस्य
सत्त्वात् । असंख्येऽबुधिव्यवृष्टत ऐश्वरं भविष्यद्घटविषयं प्रत्यक्षज्ञानं मिथ्या स्यात् । न च प्रत्यक्षमुपपद्यते ।
साध्यता । अव्यक्घटावस्थमुद्बुत्तकपालादेरनावरणत्वसाधने हेत्वसिद्धिर्घटस्य कपालादेऽस्मादव्ययव्यवभेदादिति

२० वृषयति—न, विभक्तानामिति ।

विद्यमानस्यैवाऽऽवृत्तत्वावबुधुलन्विरिति तस्मादेव यतः स्याच्च घटादेरुत्पत्तावतोऽनुभवविरोधः सत्कार्य-
वादिनः स्यादिति शङ्कते—आवरणमिति । तदेव प्रपञ्चयति—पिण्डेति । यत्राऽऽवृत्त वस्तु व्यज्यते तत्राऽऽवरणमङ्ग-
एव यत इति व्याप्यभावात्तानुभवविरोधोऽस्तीति वृषयति—नानियमादिति । अनियमं साधयति—न हीति ।
तमसाऽऽवृत्ते घटावो दीपोत्पत्तौ यलोऽस्तीत्यत्र चोदयति—सोऽपीति । अनुभवविरोधमाशङ्क्योक्तमेव व्यनक्ति—

- २५ दीपादीति । दीपतमस्तिरयति चेत्कथं कुम्भोपलब्धिरत आह—तस्मिन्मिति । तत्र हेतुमाह—न हीति । अनुभवमनुसृत्य
परिहरति—नेत्यादिना । किमिदानीमावरणभङ्गे प्रयत्नो नेत्येव नियमोऽस्तु नेत्याह—स्वचित्तेति । अनियम निगम-
यन्ननुभवविरोधमाभावमुपसंहरति—तस्मादिति । किंचाभिव्यक्त्यव्यापारे सति नियमेन घटो व्यज्यते तदभावे नेत्य-
न्यव्यतिरेकावधारितौ घटार्थं कुलालादिव्यापारस्तस्यार्थवत्त्वार्थमभिव्यक्त्यर्थ एव प्रयत्नो वक्तव्य आवरण-
भङ्गस्वार्थिक इत्याह—नियमेति । उक्त स्मारयन्नेतदेव विवृणोति—कारण इत्यादिना । आवृत्तिभङ्गार्थं यत्ने यतो

- ३० घटानुपलब्धिरतस्तदुपलब्ध्यर्थत्वेन नियत सन्त्यल सफल स्यादिति फलतमाह—तस्मादिति । प्रकृतमभिव्यक्ति-
लिङ्गकमनुमानं निर्दोषत्वादादेय मन्वानस्तत्फलमुपसंहरति—तस्मात्प्राप्तिमिति ।

कार्यस्य सत्त्वे युक्त्यन्तरमाह—अतीतेति । विमैत सदर्थं प्रमाणत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । तदेवानुमानं
विगदयति—अतीत इति । अत्रैवोपलब्धन्तरमाह—अनागतेति । आनागिनि घटे तदभित्वेन लोके प्रवृत्तिर्दृष्टा न
चात्यन्तानामिति या युक्ता तेन तस्यासिद्धिरुपलक्ष्यतेत्यर्थः । किंच योगिनामीभ्यः चातीतादिविषयं प्रत्यक्षज्ञानमिष्टं तच्च

- ३५ विद्यमानोपलम्भनमतो घटस्य सदा सत्त्वमित्याह—योगिनां चेति । ईश्वरसमुच्चयार्थश्चकार । भविष्यद्ब्रह्मणमतीतो-
पलक्षणार्थम् । ऐश्वरं यौगिकं चेति द्रष्टव्यम् । प्रसङ्गाभ्येष्टत्वमागच्छुचाऽह—न चेति । अधिकबलं हि वाचकं न

१ विभक्तानामिति—घटावस्थमृदि वर्तमानकपाल न घटावरणम् । अतो घटानावरणत्वमिष्टमिति सिद्धसाधनम् ।

अव्यक्घटावस्थमृदि वर्तमानकपालाः न घटदेहा अतस्तत्र घटदेहत्वात् इति हेतुरसिद्धः ।

२ अनागताथिप्रवृत्तिः भाविघटविषया प्रवृत्तित्वात् । तेन गृहपत्यत्वमनागताथिप्रवृत्तेः ।

- ४० ३. विमतम्—अतीतो घटप्रत्ययः नदर्थः विद्यमानवस्तुविषयः प्रत्ययत्वात् वर्तमानघटप्रत्ययवदिति प्रयोगः ।

४. ऐश्वर्यम् ईश्वरवृत्तिज्ञानं द्रष्टव्यम् ।

घटसङ्गवे ह्यनुमानमबोधाय । विप्रतिषेधान्न । यद्वि घटो भविष्यतीति कुलालादिषु व्याप्रियमाणेषु घटार्थं प्रमाणेन निश्चितम् । येन च कालेन घटस्य सम्बन्धो भविष्यतीत्युच्यते तस्मिन्नेव काले घटोऽसन्निति विप्रतिषिद्धमभिधीयते । भविष्यन्घटोऽसन्निति न भविष्यतीत्यर्थः । अयं घटो न वर्तत इति यद्वत् ।

घटार्थं प्रवृत्त्यापि घटस्य प्राक्सत्त्वानुमानम्

अथ प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्नित्युच्यते घटार्थं प्रवृत्तेषु कुलालादिषु तत्र यथा व्यापाररूपेण वर्तमानास्तावत् ५
कुलालादयस्तथा घटो न वर्तत इत्यसच्छब्दस्यार्थश्रेष्ठं विरुध्यते । कस्मात् ? स्वेन हि भविष्यद्रूपेण घटो वर्तते । न हि पिण्डस्य वर्तमानता कपालस्य वा घटस्य भवति । न च तयोर्भविष्यता घटस्य । तस्मात्कुलालादिव्यापार-
वर्तमानतायां प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्निति न विरुध्यते । यदि घटस्य यत्त्वं भविष्यता कार्यरूपं तत्प्रतिषिध्यत
तत्प्रतिषेधे विरोधः स्यात् । ननु तद्भाष्यप्रतिषेधति, न च सर्वेषां क्रियावतामेकैव वर्तमानता भविष्यत्वं वा ।

अभावानामधिकरणस्वरूपत्वादपि न पूर्वं घटाभावः

१०

अपि च चतुर्विधानामभावानां घटस्येतेतराभावो घटादन्यो दृष्टो यथा घटाभावः पटादिरेव न
घटस्वरूपमेव । न च घटाभावः सन्घटोऽभावात्मकः किं तर्हि भावरूप एव । एवं घटस्य प्रागप्रवृत्तसत्त्वानां भावा-
चानतिशयादेषादिज्ञानादधिककलं ज्ञानं दृष्टमो बाधकाभावात् तन्मिथ्येत्यर्थः । तस्य सम्यक्त्वेऽपि पूर्वोत्तरकालयो-
रसद्वयविषयत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—घटेति । पूर्वोत्तरकालयोरिति शेषः । घटस्य प्रागसत्त्वाभावे हेत्वन्तर-
माह—विप्रतिषेधादिति । स हि कारकव्यापारदशायामसन्निति कोऽर्थः किं तस्य भविष्यत्त्वादिति तदा नास्ति किवा- १५
ऽर्थक्रियासामर्थ्यम् ? आद्ये व्याहृतिं साधयति—यद्वेति । घटार्थं कुलालादिषु व्याप्रियमाणेषु सस्य घटो भविष्यतीति
प्रमाणेन निश्चितं चेत्कथं तद्विरुद्धं प्रागसत्त्वमुच्यते । कारकव्यापारावच्छिन्नेन हि कालेन घटस्य भविष्यत्त्वेनातीतत्वेन
वा भविष्यत्त्वमूढिति वा संबन्धो विवक्ष्यते । तथा च तस्मिन्नेव काले घटस्य तथाविधसत्त्वनिषेधे व्याहृतिरति-
व्यक्तेत्यर्थः । तामेवाभिनयति—भविष्यसिति । यो हि कारकव्यापारदशया भविष्यत्त्वादिरूपेणास्ति स तदा
नास्तीत्युक्ते तस्य तस्यामवस्थायाम् तेनाऽकारेणासत्त्वमर्थो भवति । तथा च घटो यदा येनाऽकारेणास्ति स तदा २०
तेनाऽकारेण नास्तीति व्याहृतिरित्यर्थः ।

द्वितीयमुत्थापयति—अथेति । प्रागुत्पत्तेर्घटार्थं कुलालादिषु प्रवृत्तेषु सोऽसन्नित्यसच्छब्दार्थं स्वयमेव विवेच-
यति—तत्रेत्यादिना । तत्र सिद्धान्ती ब्रूते—न विरुध्यत इति । कथं पुनः सत्कार्यवादिनस्तदसत्त्वमविरुद्धमित्याह—
कस्मादिति । प्रागुत्पत्तेस्तुच्छव्यावृत्तिरूपं सत्त्वं घटस्य सिधाधयिषितं तच्चेद्भावनपि तस्य सदातनमनर्थक्रियासामर्थ्यं
निषेधन्ननुमन्यते नाऽऽहर्थाविप्रतिपत्तिरित्यभिप्रेत्याऽऽह—स्वेन हीति । ननु त्वन्यते सर्वस्य भूमात्रत्वाविशेषात्पिण्डादे- २५
वर्तमानता घटस्य स्यात्तस्य चातीतता भविष्यता च पिण्डकपालयोः स्यादिति साङ्ख्यमाशङ्क्याऽऽह—न हीति ।
व्यवहारदशया यथाप्रतिभासमनिर्वच्यसंस्थानभेदाश्रयणादित्यर्थः । प्रागवस्थायां घटस्यार्थक्रियासामर्थ्यलक्षणसत्त्वनिषेधे
विरोधाभावमुपपादितमुपसहरति—तस्मादिति । उक्तमेव व्यतिरेकद्वारा विवृणोति—यदीत्यादिना । यदा कारकाणि
व्याप्रियन्ते तदा घटोऽसन्निति तस्य भविष्यत्त्वादिरूपं तत्काले निषिध्यते चेदुक्तविधया व्याघातः स्यात् । न च तस्य
तस्मिन्काले भविष्यत्त्वादिरूपं तत्त्वं निषिध्यते । अर्थक्रियासामर्थ्यस्यैव निषेधात्तत्र तद् विरोधावकाशोऽस्तीत्यर्थः । न ३०
हि पिण्डस्येत्यादिना साकार्यसमाधिरुक्ततमिदानीं सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया स्फुटयति—न चेति । भविष्यत्त्वमतीतत्वं
चेति शेषः ।

कार्यस्य प्रागुत्पत्तेर्नाशान्नोर्ध्वमसत्त्वाभावे हेत्वन्तरमाह—अपि चेति । तदेवानुमानतया स्पष्टयितुं दृष्टान्तं
साधयति—चतुर्विधानामिति । पक्षे निधारणे । घटान्योन्याभावावस्य घटादन्यत्वे तत्राप्यन्योन्याभावात्तराज्जीकारादन-

१ यदि घटेति—घटार्थं कुलालादिष्वित्यन्यन्तः ।

२ असन्निति—घट व्यापारविनिष्ठरूपेणासन्निति न विरुध्यते ।

३ व्यापाररूपेण जलाहरणव्यापारविनिष्ठरूपेण ।

४ न च सर्वेषामिति—एकैव वर्तमानता भविष्यता अतीतता वा किन्तु भिन्ना, उत्पत्तेः पूर्वं वर्तमानता सूक्ष्मता
अनभिव्यक्तरूपेण, भविष्यता व्यापारविनिष्ठत्वेन, अतीतता स्मृकरूपेणेत्यर्थः ।

५ एवमिति—स्यात् घटान्योन्याभावावत् अभावत्वाविशेषादिति शेषः तदाह—घटेनेति घटाभावत्वादित्यत्रेत्यर्थः । ४०

नामपि घटादन्यत्वं स्यात् । घटेन व्यपदिश्यमानत्वादघटस्येतेतराभाववत् । तथैव भावात्मकताऽभावानाम् । एवं च सति घटस्य प्रागभाव इति न घटस्वरूपमेव प्रागुत्पत्तेरिति । अथ घटस्य प्रागभाव इति घटस्य घटस्वरूपं तदेवोच्येत घटस्येतिव्यपदेशानुपपत्तिः । अथ कल्पयित्वा व्यपदिश्यते शिलापुत्रकस्य शरीरमिति यद्वत् । तथापि घटस्य प्रागभाव इति कल्पितस्यैवाभावस्य घटेन व्यपदेशो न घटस्वरूपस्यैव । अथार्थान्तरं घटादघटस्याभाव ५ इत्युक्तोत्तरमेतत् ।

अभावस्य कारणसत्तासम्बन्धानुपपत्त्या प्राक् घटसत्ता

किञ्चान्यत्प्रागुत्पत्तेः शशविषाणवदभावभूतस्य घटस्य स्वकारणसत्तासम्बन्धानुपपत्तिः । द्विगुणत्वात्सम्बन्धस्य । अयुतसिद्धानामवशे इति चेत् । न । भावाभावयोरयुतसिद्धत्वानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि युतसिद्धता-युतसिद्धता वा स्यान्न तु भावाभावयोरभावयोर्वा सत्तासदेव कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति सिद्धम् ।

१० वस्थेत्याशङ्क्याऽह—दृष्ट इति । न यौक्तिकमन्यत्वं किन्तु घटो न भवति पट इति प्रतीतिकं तथा च घटाभाव-पटादिवेति पटादेस्ततोऽप्यत्वादघटान्योन्याभावस्यापि घटादन्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । ननु घटाभावः पटादिरित्ययुक्त-विशेषणत्वेन घटस्यापि पटादान्तर्भावप्रसङ्गादिति चेन्मैव दृष्टभेदेन निरुक्तत्वात् । घटाभावस्य पटादिताभावेऽपि न स्वातन्त्र्यभावत्वविरोधात् । नापि तदन्त्योन्याभाव पटादेर्वर्गं संसर्गाभावान्तर्भावमाप्तात् । न च स घटस्यैव धर्मः स्वरूप वा घटो घटो न भवतीतिप्रतीत्यभावादित्यभिप्रायाऽह—न घटस्वरूपमेवेति । यदि प्रतीतिभा-

११ श्रित्य घटान्योन्याभावः पटादिरित्येत तदा पटादेर्भावस्याभावत्वविधानादव्याघात इत्याशङ्क्याऽह—न चेति । स्वरूपपरकस्यास्य सर्वं सदसदात्मकमिति हि वृद्धौ । तथा च पटादेः स्वेनाऽऽत्मना भावत्व घटतादात्म्याभावात्तद-भावत्व चेत्यव्याहृतिरित्यर्थः । सिद्धे प्रतीत्यनुसारिणि दृष्टान्ते विवक्षितमनुमानमाह—एवमिति । किंच तेषामभावाना-घटाद्विज्ञात्वात्पटवदेव सत्त्वमेष्टव्यमित्यनुमानान्तरमाह—तथेति । अनुमानफलं कथयति—एवं चेति । तेषां घटादन्यत्वे तस्यानाद्यनन्तत्वमद्वयत्वं सर्वमित्यत्र च प्राप्नोति । सत्त्वे च तेषामभावभावान्न भावाभावयोर्मिथं संगतिरित्यर्थः । ननु

२० प्रसिद्धोऽभावो भाववदशक्त्योऽपह्नोतुमिति चेत्स तर्हि घटस्य स्वरूपमर्थान्तरं वेति विकल्पाऽऽज्जमनुष्ठेयमिति—अथेति । प्रागभावावेवंतत्वेऽपि संबन्धं कल्पयित्वा घटस्येत्युक्तिरिति शङ्कते—अथेति । संबन्धस्य कल्पितत्वे संबन्धिनोऽन्यभावस्य तथात्व स्यादिति वृथयति—तथाऽप्येति । यत्र संबन्धं कल्पयित्वा व्यपदेशस्तत्र न वास्तवो भेदो यथा राहुशिरसोस्तथाऽत्रापि कल्पितं संबन्धं मेदस्य तथात्वाद्वास्तवत्वं संबन्धिनोरुच्यतस्य स्यात् । न चाभावसत्ताया सापेक्षत्वादती घटस्तथेत्यर्थः । कल्पान्तरमनुवर्तति—अथेति । अनुमानफलं वदित्वा घटस्य कारणसत्ताया ध्रुवत्ववचनेन

२५ समाहितमेतदित्याह—उक्तोत्तरमिति ।

असत्कार्यवादे दोषान्तरमाह—किंचेति । स्वहेतुसंबन्धः सत्तासंबन्धो वा जन्मेति तार्किका । न च प्रागुत्पत्तेरसत् संबन्धस्तस्य सतोर्नृत्तेरित्यर्थः । युतसिद्धयो रज्जुघटयोर्मिथं संयोगे पृथक्सिद्धिरपेक्षतेऽयुतसिद्धिना परस्परपरिहारेण प्रतीत्यनर्हणा कार्यकारणादीनां मिथोयोगे पृथक्सिद्धयभावो न दोषमावहतीति शङ्कते—अथेति । परिहरति—नेति । उक्तमेव स्फोरयति—भावेति । व्यवहारदृष्ट्या कार्यकारणयो साधिता तुच्छव्यावृत्तिमुपसहरति— ३० सत्ताविति । नैवेहेत्यत्र सर्वस्य प्रागुत्पत्तेरसत्त्वशङ्का मृत्युनेत्यादिवाक्यव्याख्यानेन निरस्ता । सप्रति मृत्युशब्दस्य

१. घटादन्यत्वं घटस्वरूपत्वादित्यर्थः । २. शिलापुत्रक अत्यरिमाणं शिला ।

३. न स्वातन्त्र्यम्—घटाभावस्य पटत्वेन स्वतन्त्रव्यवहारार्हता । संसर्गाभावान्तर्भावप्रसंगात् घटाभावः पटे वर्तमानः अधिकरणस्वरूपं तथा चान्योऽन्यभावस्य पटरूपमेव तयोरेक्यापत्तिः ।

४. न च स घटान्योऽन्यभावः न घटस्वरूपमेव । तथा सति घट घटो नेति वीप्रसंगात् ।

३५ ५. मीमांसानातिके ।

६. तेषां प्राक्प्रवृत्तान्योन्याभावानां घटादन्यत्वे तेषां घटसम्बन्धाभावात् घटस्य नित्यत्वसिद्धिः । घटादन्यत्वे तेषाम-भावानामुत्पत्त्यादिकारणभावात् नित्यत्वमद्वयत्वं सर्वमित्यत्र ब्रह्मरूपेण स्यात् । पटस्वरूपत्वे च घटादेरभाव-भावात् न भावाभावसम्बन्धः ।

७. सापेक्षत्वादिति—राहो शिरः इत्यत्र शिरसि राहुसम्बन्धं प्रकृत्य राहो शिरः इत्युच्यते । तत्र शिरसः प्रतिभोगिसापेक्षस्य मिथ्यात्व राहोः सत्यत्वम् । तद्वत् घटस्य प्रागभाव इत्युक्तेः घटसापेक्षप्रागभावस्य मिथ्यात्व घटस्य च सत्यत्व स्यादित्यर्थः ।

किंलक्षणं मृत्युनाऽऽवृतमित्यत आह—अज्ञानायाऽज्ञितुमिच्छाज्ञानाया सैव मृत्योर्लक्षणं तथा लक्षितेन मृत्युनाऽज्ञानायाया । कथमज्ञानाया मृत्युरिति । उच्यते—अज्ञानाया हि मृत्युः । हिताब्देन प्रसिद्धं हेतुमवद्योतयति । यो ह्यज्ञितुमिच्छति सोऽज्ञानायान्तरमेव हन्ति जन्तुन् । तेनासावज्ञानायाया लक्ष्यते मृत्युरित्युच्यते । यो ह्यज्ञानायाया हीत्याह । बुद्ध्यात्मनोऽज्ञानाया धर्म इति स एव बुद्धचवस्यो हिरण्यगर्भो मृत्युरित्युच्यते । तेन मृत्युनेव कार्यमावृतमासीत् । यथा पिण्डावस्थया मृदा घटादय आवृताः स्युरिति तद्वत् । तन्मनोऽङ्गुष्ठतः । तदिति मनसो निर्देशः । स प्रकृतो मृत्युर्वक्ष्यमाणकार्यसिद्धयया तत्कार्यालोचनक्षमं मनःशब्दवाच्यं संकल्पदिलक्षणमन्तःकरणमकुक्षतं कृतवान् । केनाभिप्रायेण मनोऽकरोदिति । उच्यते—आत्मन्वी आत्मवान्स्यां भवेयम् । अहमनेनाऽऽत्मना मनसा मनस्वी स्यामित्यभिप्रायः । स प्रजापतिरभिव्यक्तेन मनसा समनस्कः सत्त्वचञ्चल्यमपूज्यज्ञात्मानमेव कृतार्थोऽस्मीत्यचरत् चरणमकरोत् । तस्य प्रजापतेरर्चतः पूजयत आपो रसात्मिकाः पूजाङ्गभूता अजायन्तोत्पन्नाः । अत्राऽऽकाश-प्रभृतीनां त्रयाणामुत्पत्त्यनन्तरमिति वक्तव्यं श्रुत्यन्तरसामर्थ्याद्विकल्पासम्भवाच्च सृष्टिक्रमस्य । अर्चते पूजा कुर्वते १० वै मे सह्यं कमुदकमयित्वेवममन्यत यस्मान्मृत्युस्तदेव हेतोरर्कस्याग्नेरश्वमेधकृतपयोनिष्कयाः कर्तव्यमर्कत्वे हेतुरित्यर्थः । अग्नेरर्कनामनिर्वदमनेतत् । अर्चनात्सुखहेतुपूजाकिरणावप्सम्बन्धाच्चान्नेरेतद्गोणं नामार्क इति । य एवं यथोक्तमर्कस्यार्कत्वं वेद जानाति । कमुदकं वा नामसामान्यात् । ह वा इत्यवधारणार्था भवत्येवेति । अस्मा एवैविध एवविधं भवति ॥१॥

अर्चन्तरे लब्धत्वात् तेनाऽचरण जगत संभवतीत्यासिपति—किंलक्षणेनेति । अनभिव्यक्तनामरूपमध्यक्षान्वययोग्यमैष्वीकृत- १५ पञ्चमहाभूतावस्थातिरिक्तं मायात्वं साभास मृत्युरित्युच्यते । न हि सर्वं कार्यमवान्तरकारणादुत्पन्नमहतीत्यभिप्रेत्याह—अत आह्वेति । कथं यथोक्तं मृत्युरज्ञानायाया लक्ष्यते । न हि मूलकारणस्यागनायादिसत्त्वस्य । अगनायापिपासे प्राणस्येति स्थितेरिति शङ्कते—रूपमिति । मूलकारणस्यैव सूत्रत्व प्राप्तस्य सर्वसंहर्तृत्वात्मृत्युत्वे सति वाक्यशेषोप-पत्तिरिति परिहरति—उच्यते इति । प्रसिद्धमेव प्रकटयति—यो ह्रीति । तथापि प्रसिद्धं मृत्युं हिता कथं हिरण्यगर्भो-पादानमत आह—बुद्ध्यात्मन इति । उक्त हेतु कृत्वा फलितमाह—इति स इति । ननु न तेन जगदाश्रित्येव मूल- २० कारणेनैव तदावराणात्तत्त्वत्वं वाक्योपक्रमोपपत्तिरत आह—तेनेति । ननु हिरण्यगर्भं प्रकृते कथं स्रष्टरि तपुसकप्रयोग-स्तत्राऽऽह—तर्बिति मनस इति । वाक्यार्थमधुना कथयति—स प्रकृत इति । मृतसृष्ट्यतिरेकेण भीतिरस्य मनसः सृष्टिरप्युक्तेति मत्वा पुच्छति—केनेति । अपञ्चीकृतानां भूतानां हिरण्यगर्भदेहभूतानां प्रागेवालज्वात्मकत्वात्तन्मो मनो-व्यक्तिरिवरुद्वेति मन्वानो वृते—उच्यते इति । स्वात्मवत्त्वस्य स्वाभाविकत्वाच्च तदाशंसनीयमित्यागच्छेत् वाक्यार्थ-माह—अहमिति । मनसो व्यक्त्योपयोगमाह—स प्रजापतिरिति । ननु तैत्तिरीयकाणामाकाशादिसृष्टिरुच्यते तत्कथ- २५ मिहापामादौ सृष्टिवचनं तत्राऽऽह—अत्रेति । सप्तम्या हिरण्यगर्भकर्तृकमर्गोक्तिः । त्रयाणां पञ्चीकृतानामिति यावत् । मन्वाकाणाद्या तैत्तिरीये सृष्टिरिह त्ववाद्योक्त्यानुदितहोमवद्विकल्पो भविष्यति नेत्याह—विकल्पेति । पुरुषतन्त्रत्वा-क्लिमाया युक्तो विकल्पः सिद्धेऽर्थे तु पुरुषानधीने नासी सम्भवत्यतः सृष्टिर्विवक्षिता चेदकाशाद्येव सा युक्ता विद्या-प्रधानत्वात् नाऽऽदर सृष्टाविति भावः । अपामादौ सृष्टिवचनमनुपयुक्तं न स्रष्टुस्तामिरेव पूजा सिध्यतीत्यशङ्क्याऽऽश्वमे- ३० धिकारनेरर्कनामसिद्धयर्थं तदुपयोगमुपन्यस्यति—अर्चत इति । कोऽपी हेतुरित्यपेक्षायामर्चतिपदावयवत्वाकाङ्क्षेन सगतिरिति मन्वानः सन्नाह—अर्कत्वमिति । एवं मृत्योर्कत्वेऽपि कथमग्नेरर्कत्वमित्याशङ्क्यमृत्युसंवेदनादित्याह—अग्नेरिति । किमर्थमग्नेरर्कनामनिर्वचनमित्यागच्छेत्प्रापूर्वसंज्ञायोगस्य फलान्तराभावादुपासनाथमित्याह—अग्नेरिति । निर्वचनमेव स्फोरयति—अर्चनादिति । फलवत्त्वाच्च यथोक्तनामवतोऽनेस्यास्तिरत्र विवक्षितेत्याह—य एवमिति ॥१॥

१. बुद्ध्यात्मन इति—समष्टिलिङ्गशरीराभिमानो हिरण्यगर्भः लिङ्गशरीरमध्ये बुद्धे प्रावान्यात् बुद्ध्यात्मन इत्युक्तम् ।

२. तदिति—तच्छब्दे मनसो विगोषण न तु हिरण्यगर्भपरामर्शः । तच्छब्दार्थः कार्यालोचनक्षममिति । अत्र वार्तिके 'तदेवं तर्ह्यव्याकृतमासीद'ति वक्ष्यमाणमनुसृत्य तत् मूलकारणं ब्रह्म मन स्रष्टव्यासं विषय संकल्पास्त्वव्यापा- ३५ रमकरोत् इति व्याख्यान्तरमुक्तम् । तदेवात्र टीकाया साधारण्यं सामास्यं मृत्युरित्युक्तम् ।

३. अपञ्चीकृतभूतसृष्टिः आकाशप्रभृति भवति ईश्वरकर्तृका । तै. अपञ्चीकृतेरेव हिरण्यगर्भसृष्टिः । पञ्चीकरणमपि

आपो वा अर्कस्तद्यदपो शर आसीत्तत्समहृत्य । सा पृथिव्यभवत्-
स्यामश्राम्यत्तस्य आन्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निरवर्तताग्निः ॥२॥
स त्रेधात्मानं व्यकुस्तादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयं, स एष प्राणस्त्रेधा विहितः ।

- आपो वा अर्कः । कः पुनरसावर्क इति । उच्यते—आपो वै वा अर्चनाङ्गभूतास्ता एवाकांशनेरकस्य
५ हेतुत्वात् । अप्यु ज्वालिः प्रतिष्ठित इति । न पुनः साक्षादेवाकस्ताः, तासामप्रकरणात् । अग्नेश्च प्रकरणम् । वक्ष्यति
वायमग्निरर्क इति । तत्तत्र यदापं शर इव शरो दध्न इव मण्डभूतमासीत्तत्समहृत्य संघातमापद्यत तेजसा
बाह्यान्तः पच्यमानं लिङ्गव्यत्ययेन वा योऽपं शरः स समहृत्यतेति सा पृथिव्यभवत्स संघातो येयं पृथिवी
साऽभवत् । ताम्योऽद्भुदोऽण्डमभिनित्वुत्तमित्यर्थः । तस्यां पृथिव्यामुत्पादितायां स मृत्युः प्रजापतिरश्राम्यच्छ्रमश्रुको
बभूव । सर्वो हि लोकः कार्यं कृत्वा श्राम्यति । प्रजापतिश्च तन्महत्कार्यं यत्पृथिवीसर्गः । किं तस्य श्रान्त्येत्युच्यते—
१० तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य क्षिप्तस्य तेजोरसस्तेज एव रसस्तेजोरसोरसः सारो निरवर्तत प्रजापतिश्चरीराक्षिप्कान्त
इत्यर्थः । कोऽतो निष्कान्तोऽग्निः सोऽण्डस्यान्तविराट्प्रजापतिः प्रथमजः कार्यकरणसंघातबाह्यातः “स वै शरीरो
प्रथमः” इति स्मरणात् ॥२॥

सं ज जातः प्रजापतिश्चेवा त्रिप्रकारमात्मानं स्वयमेव कार्यकरणसंघातं व्यकुस्त व्यभजदित्येतत् । कथं

- अपामर्कत्वश्रवणाभागेरकत्वमिति शङ्कते—कः पुनरिति । प्रकरणमाश्रित्य तासामर्कत्वमीपाचारमित्युत्तर-
१५ माह—उच्यत इति । तास्वर्न्ताहिरण्यमण्डं सवभूवेति श्रुतिमनुसरश्रुपचारे हेत्वन्तरमाह—अप्यु चेति । मुख्यमर्कत्व-
मपा वारयति—न पुनरिति । ननु “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याना समवाये पारदोर्वत्यमर्थविप्रकर्षाद्”
इतिन्यायात्प्रकरणादपो वा अर्क इति वाक्यं बलवदित्याशङ्क्य वाक्यसहकृत प्रकरणमेव केवलवाक्याहलवदित्याशय-
वानाह—वक्ष्यति चेति । भूतान्तरसहितास्वप्नु कारणभूतासु पृथिवीद्वारा पार्थिवोऽग्निः प्रतिष्ठित इत्युक्तिमानी
पृथिवीसर्गं ताम्यो वक्ष्यति—सविस्थारविना । अप्यु भूतान्तरसहितासूक्ष्मासु सतीर्ण्विति सप्तम्यर्थः । शर इव शर
२० इत्युक्तिमेव व्याचष्टे—दध्न इवेति । संघाते सहकारिकारणमाह—तेजस्तेज । यत्तदिति पदे नपुंसकत्वेन श्रुते कथं तयोः
शरशब्देन कारणस्थोक्त्यूनत्ववाचिना पुल्लिङ्गेनान्वयस्तत्राऽह—लिङ्गव्यत्ययेनेति । उक्तानुपपत्तिद्योतनार्थं वाशब्दः ।
व्यत्ययेनान्वयमेवाभिनयति—योऽपामिति । वाक्यतात्पर्यमाह—ताम्य इति । स्थूलप्रपञ्चात्मकविराजः सूक्ष्मप्रपञ्चा-
त्मकसूत्रादुत्पत्तिं वक्तुं पातनिकामाह—तस्यामिति । उक्तेऽर्थे लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति—सर्वो ह्येति । इदानीं विराट्-
त्पत्तिमुपदिशति—किं तस्येवाविना । अग्निसंख्यां स्फुटयति—सोऽण्डस्येति । तस्य प्रथमशरीरित्वे मानमाह—
२५ स वा इति ॥२॥

विराजो ध्यानार्थमवच्छेदभेदमाह—स वेति । कोऽस्य त्रेधाभावस्य कर्तेति बोधायामाह—स्वयमेवेति ।

ईश्वरकृतमेव । पञ्चीकृतसृष्टिस्तु जीवकर्तृका, तत्रापि प्रथममाकाशसृष्टिः—इत्यभिप्रायेण आकाशादित्रयानन्तर-
मित्युक्तम् आकाशवायुतेज सृष्ट्युत्तरमित्यर्थः ।

१. अर्कः बलं तत्तद्विष्टा हिरण्यगर्भश्च । तदात्मना उपास्यत्वात् ऋषमेघाङ्गभूतचित्याग्निरप्यर्कः ।
३० २. अप्यु पञ्चभूतेषु प्रतिष्ठितं लोकाल्पा विराडित्यर्थः ।
३ लिङ्गव्यत्ययेन नपुंसकस्य पुल्लिङ्गतया विपरिणामेन ।
४. तेजोरसः तेज इति ज्ञानमुच्यते प्रकाश्यात्मकत्वात् । रस इति प्राण उच्यते । ततः अप्रतिहतज्ञानशक्तिप्रिया-
शक्तियुक्तः विराडजायत—(वा) निरवर्तत—सूत्रस्य स्थूलवेद्वावच्छेदार्थं तेज रसश्च निष्कान्तो इत्यर्थः—(वा) ।
५. स त्रेवेति—स. हिरण्यगर्भं इत्यर्थः. न विराट् तत्र ‘स एष प्राणस्त्रेधा विहित’ इति वाक्यशेषे प्राणात्यहिरण्य-
गर्भस्य त्रिधाभावात्के—वा ।
३५ ६. श्रुतिलिङ्गादीना मध्ये पूर्वापूर्वपिप्रिया उत्तरोत्तरस्य दीर्घत्वम्, अत्र “आपो वा अर्क” इति वाक्यमप्यस्ति
तेन वाक्यसहकृत प्रकरणं केवलवाक्यात् प्रबलम् ।

तस्य प्राची दिक्शिरोऽसौ चासौ चैर्षी । अथास्य प्रतीची दिक्पुच्छमसौ
चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमि-
यमुरः स एषोऽप्यु प्रतिष्ठितो यत्र क्व चैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥३॥

सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स मनसा वाचं मियुन्,
समभवदशानाया मृत्युस्तद्यत्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत् । न ह पुरा ततः

५

ब्रहेत्याह—आदित्यं तृतीयमग्निवाय्वपेक्षया त्रयाणां पूरणमकुर्वेत्यनुवर्तते । तथाऽज्यादित्यापेक्षया वायुं तृतीयम् ।
तथा वाय्वादित्यापेक्षयाग्निं तृतीयमिति द्रष्टव्यम् । सामर्थ्यस्य तुल्यत्वात्त्रयाणां संख्यापूरणत्वे । स एष प्राणः सर्व-
भूतानामात्माऽप्यग्निवाय्वादित्यरूपेण विशेषतः स्वेनैव मृत्यवात्मना त्रेधा विहितो विभक्तो न विराट्स्वरूपोप-
सर्दनेन । तस्यास्य प्रथमजस्याग्नेरर्थपैशोपयोगिकस्यार्कस्य विराजप्रित्यात्मकस्याभ्यस्येव दर्शनमुच्यते । सर्वा हि
पूर्वोक्तोत्पत्तिरस्य स्तुत्यर्थेत्यबोचाम—इत्यमसौ शुद्धजन्मेति । तस्य प्राची दिक्शिरो विशिष्टत्वसामान्यात् । असौ १०
चासौ चैशान्याग्नेर्व्याघ्रीर्न बाहू । ईरयतेति कर्मणः । अथास्याग्नेः प्रतीची दिक्पुच्छं जघन्यो भागः । प्राङ्मुखस्य
प्रत्यद्विक्सम्बन्धात् । असौ चासौ च वाग्यनैर्हृत्यौ सक्थ्यौ सक्थिनो पृष्ठकोणत्वसामान्यात् । दक्षिणा चोदीची
च पार्श्वे उभयद्विक्सम्बन्धसामान्यात् । द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमिति पूर्ववत् । इयमुरः अर्धभागत्वसामान्यात् । स
एषोऽग्निः प्रजापतिरूपो लोकाद्यात्मकोऽग्निरप्यु प्रतिष्ठितः । “एवमिमे लोका अप्सवन्तः” इति श्रुतेः । यत्र क्व
यस्मिन्कस्मिन्निवेति गच्छति तदेव तत्रैव प्रतितिष्ठति स्थितिं लभते । कोऽसावेवं ययोरुक्तमप्यु प्रतिष्ठितत्व- १५
मनैर्विद्वान्विज्ञानगुणफलमेतत् ॥३॥

सोऽकामयत योऽसौ मृत्युः सोऽबादिक्रमेणाऽऽत्मनाऽऽत्मानमण्डस्यान्तः कार्यकरणसंघातवर्णं विराज-

कथमेकस्य त्रिधात्वमन्यथा वा कथमेकत्वमित्याह—कथमिति । मृदो षटशरावाद्यनेकरूपत्ववद्विराजो बहुरूपत्वं सामयति—
आहेत्यादिना । कथमग्निं तृतीयमित्युक्तं कल्प्यते तत्राऽह—सामर्थ्यस्येति । वाय्वादित्ययोरित्राग्नेरपि संख्यापूरणत्व-
शक्तेरविशिष्टत्वादग्निं तृतीयमकुर्वेत्युपसंख्यायते स त्रेधाऽऽत्मानमिति चोपक्रमादित्यर्थः । ननु किमयं त्रेधाभावो २०
विराट्स्वरूपोपसर्दने क्रियते ? न हि स तस्मिन्सत्येव युक्तो विरोधादित्याह—स एष इति । यथा तत्त्ववस्थानुपसर्दनेन
भूलकारणात्पदो जायते तथा सर्वेषां भूतानां प्राणतया साधारणोऽयं स्वेनैव स्वतन्त्रेणानुगतेन मृत्युरूपेण त्रेधाविभा-
गस्य कर्ता । न चैकस्य बहुरूपत्वविरोधो मायाविदुपपत्तेरित्यर्थः । तस्य प्राचीत्यादेस्तात्पर्यमाह—तस्येति । उक्तानि
विशेषणानि प्रकरणाविच्छेदार्थमनुदन्ते । अग्निविषयं दर्शनमिदानीमुच्यते चेन्नैवेहेत्यादि पूर्वोक्तमनर्थकमित्याश-
ङ्क्याऽह—सर्वा हीति । स्तुतिमेवाग्निनयाति—इत्यमिति । कर्माङ्गस्याग्नेः सकर्तव्यत्वाच्चित्वाग्निगिरसि प्राचीदृष्टिः २५
कर्तव्येत्याह—तस्येति । आरोपे सादृश्यमाह—विशिष्टस्येति । शिरसोऽनन्तरभावितात्तद्बाह्वोरैशान्यादिदृष्टिमाह—
असौ चेति । कथमीर्षशब्दो बाहुवाचीत्याशङ्क्य तदुत्पत्तिमाह—ईरयतेरिति । गत्यर्थयोगादीर्मशब्दो बाहुमधिकरो-
तीत्यर्थः । तत्पुच्छादिषु प्रतीच्यादिदृष्टीरध्यस्यति—अथेत्यादिना । चित्तस्याग्नेः शिरसि बाह्वोः प्राच्यादिदृष्टि-
करणानन्तरमित्यर्थः । सक्थिपदं पृष्ठनिष्ठोत्तरास्त्यद्वयविषयम् । उभयशब्देन प्राचीप्रतीचीद्वयं गृह्यते । उरसि पृथिवी-
दृष्टिमाह—इयमिति । उपास्यमग्निमुक्तमनुवदति—स एष इति । तत्सोपासनाथमेवाप्यु प्रतिष्ठितत्वं गुणमुपदिशति— ३०
अग्निरिति । भूतान्तरसहितामपा सर्वलोककारणत्वादशेषलोकतात्मकोऽग्निस्तत्र प्रतिष्ठितः संभवतीत्यत्र श्रुत्यन्तरं
संवादयति—एवमिति । यथैतेषु लोकेषु सर्वं कार्यं प्रतिष्ठितं तथेति यावत् । लोकशब्देन स्थूलानां भूतानां सन्निवेशादिगेषा
गृह्यन्ते । अप्यु भूतान्तरसहितामु कारणभूतास्त्विति यावत् । फलश्रुतिं व्याचष्टे—यत्रेति । अथापास्तिफलमपपुनर्मृत्युं
जयतीत्यादिना वक्ष्यते । किमिदमस्थाने फलसकीर्तनमत आह—गुणेति ॥३॥

उत्तराग्रमवतार्य तस्य पूर्वग्रन्थेन सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—सोऽकामयतेत्यादिना । अवान्तरव्यापार- ३५

१. अश्वमेधोपयोगिकस्य तदुपयोगिनः अंगस्य इमे लोका, तदात्मकोऽग्निः ।

संवत्सर आस तमेतावन्तं कालमविभः । यावान्संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य
परस्तादसृजत । तं जातमभिव्याददात्स भाणकरोत्सैव वगभवत् ॥४॥

स ऐक्षत यदि वा इममभिम्ये स्ये कनीयोऽङ्गं करिष्य इति स तथा वाचा
तेनात्मनेदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्चर्चो यजूंषि सामानि च्छन्वांसि यजान्प्रजाः

- ५ मनिमसृजत त्रेधा चाऽऽप्तमानमकुरुतेत्युक्तम् । स किंवापारः सन्नसृज्यतेति । उच्यते—स मृत्युरकामयत कामित-
वान् । किम् । द्वितीयो मे ममाऽऽत्मा शरीरं येनाहं शरीरी स्यां स ज्ञायेतोत्पद्येत्येवमेतत् अकामयत । स एवं
कामयित्वा मनसा पूर्वोत्पन्नेन वाचं त्रयीलक्षणां मियुनं ब्रह्मत्वं समभवत्संभवनं कृतवान्मनसा त्रय-मालोचि-
तवांस्त्रयीविहितं सृष्टिकर्म मनसाऽऽन्वालोचयदित्यर्थः । कोऽप्तावज्ञानायया लक्षितो मृत्युः । ज्ञानाया
मृत्युरित्युक्तम् । तमेव परामृतात्पथ्यत्र प्रसङ्गो भा भूदिति । तन्नैतं वासीत् । तन्न प्र मियुने यज्ञेन वासीत्ययम-
१० शरीरिणः प्रजापतेरुत्पत्तो कारणं रेतो बीजं ज्ञानकर्मरूपं त्रय्यालोचनायां यद्ब्रह्मवानासौजन्मान्तरकृतम् ।
तद्ब्रह्मवाचितोऽपः सृष्ट्वा तेन रेतसा बीजेनाप्स्वनुप्रविद्याण्डरूपेण गर्भीभूतः स संवत्सरोऽभवत्संवत्सरकालनि-
र्माता संवत्सरः प्रजापतिरभवत् । न ह पुरा पूर्वं ततस्तस्मात्संवत्सरकालनिर्मातुः प्रजापतेः संवत्सरः कालो नाम
नाऽस्त न बभूव ह । तं संवत्सरकालनिर्मातारमन्तर्गमं प्रजापतिं यावामिह प्रसिद्धः काल एतावन्तमेतावत्संवत्सर-
परिमाणं कालमविभर्भूतवान्मृत्युः । यावान्संवत्सर इह प्रसिद्धस्ततः परस्तादक कृतवान् । तमेतावतः कालस्य
१५ संवत्सरमात्रस्य परस्ताद्ब्रह्ममसृजत सृष्टवानण्डमभिनदित्यर्थः । तनेन कुमारं जातमर्निं प्रथमशरीरिणमचनायाव-
त्त्वान्मृत्युरभिव्यादवान्मुखविदारणं कृतवानसुम् । स च कुमारो भीतः स्वामाविष्यादविषयां शुक्तो भागित्येवं
शब्दमकरोत् । सैव वगभवद्वाक्शब्दोऽभवत् ॥४॥

स ऐक्षत स एवं भीतं हृत्तरं कुमारं ब्रह्म मृत्युरेक्षतेक्षितवान् । अशनायावानपि यदि कदाचिद्वा इनं
कुमारमभिमत्ये । अभिपूर्वां मन्यतिहिंसार्थः । हिंसिष्य इत्यर्थः । कनीयोऽङ्गं करिष्ये कनीयोऽङ्गमङ्गं करिष्ये

- २० मन्तरेण कर्तृत्वानुपपत्तिरिति भव्या-पुच्छति—स किं व्यापार इति । कामनादिरूपमवान्तरव्यापारमुत्तरवाक्यावच्छमेन
दर्शयति—उच्यते इति । कामनाकां मन संयोगमुपन्यस्यति—स एवाविति । कोऽयं मनसा सह वाचो ब्रह्मभानस्त-
त्राऽह—मनश्चेति । वाक्यार्थमेव स्फुटयति—त्रयीविहितमिति । वेदोक्तसृष्टिकर्मालोचनं प्रजापतेर्नर्दं प्रथमं मनारस्या-
नादित्यादिति वक्तुमनुगच्छः । “सोऽप्रकामयत” इत्यादौ सर्वनाम्नोऽप्यवहितविराड्विषयत्वमागच्छ पश्चरति—
कोऽमाविष्यादिना । कर्मं तथा मुच्यते तत्राऽह—अशनायेति । किमिति तद्दि पुनर्बर्कित्वागच्छाऽह—तमेवेति ।
२५ अन्यत्रानन्तरप्रकृते विराडात्मनीति यावत् । अवान्तरव्यापारान्तरमाह—तद्वित्यादिना । प्रसिद्धं रेतो व्यावर्तयति—
ज्ञानेति । ननु प्रजापतेन ज्ञानं कर्म वा संभवति तत्रानधिकारादित्याशङ्क्याऽऽप्तीक्षित्यस्यार्थानाह—अन्मान्तरेति ।
वाक्यस्यापेक्षितं पुरमित्वा वाक्यान्तरमादाय व्याकरोति—तद्ब्रह्मेत्यादिना । ननु संवत्सरस्य प्रागेव सिद्धत्वात्
प्रजापतेरभिमानेन तदात्मत्वमित्याशङ्क्योत्तरं वाक्यमुपादत्ते—न ह पुरेति । तद्व्याचष्टे—पूर्वमिति । प्रजापतेर-
वित्यात्मकत्वात्तदवीनत्वाच्च संवत्सर्व्यवहारस्याऽऽदित्याद्युक्तं तद्व्यवहारो नाऽऽदित्येवत्यर्थः । कियत्तं कालमण्डलपेण
३० गर्भो बभूवैत्यपेक्षायामाह—तस्मिन्त्यादिना । अवान्तरव्यापारमनेकविधमभिधाय विराडुत्पत्तिमाकाङ्क्षाद्वारोपत्तं हरीति—
यावामित्यादिना । केयं पूर्वमेव गर्भतया विद्यमानस्य विराजः सृष्टिस्तत्राऽह—अण्डमिति । विराडुत्पत्तिमुक्त्वा
शब्दमात्रस्य सृष्टिं विवशुर्भूमिकां करोति—तमेवमिति । अयोग्येऽपि पुत्रसमूहे प्रवर्तकं दर्शयति—अशनायावत्त्वादिति ।
विराजो भयकारणमाह—स्वाभाविक्येति । इन्द्रियं देवता च व्यावर्तयति—वाक्शब्द इति ॥४॥

इदानीमगादिसृष्टिमुपादेष्टुं पातिकां करोति—स इत्यादिना । ईश्वरप्रतिपक्षकचक्रात्वं दर्शयति—अशनायाव-
३५ वानपीति । अभिपूर्वां मन्यतिरिति । ओजस्य पञ्चमभिमन्यते नास्य छः पञ्चमभिमन्यते इत्यादि आश्रमत्रयं प्रमाणवित-

१. पूर्वमनुसर्ग. उक्तः “तिजो रसो निरवर्ततामि.” इति । सम्प्रति अवगम्यं उच्यते अशनायावत्. अशनेषणात्—
इत्यपि वास्तविककारः इमं खण्डमवतारयन्ति । पूर्वमग्निप्राणयो. सृष्टिश्चा नम्प्रति संवत्सरान्तका दिव्यमृष्टि-
रुच्यते इत्यपि वार्तिके । मन.अज्येन ज्ञानमुच्यते ज्ञानं कर्म भावना इत्येतन्मयं प्रजापते. सृष्ट्यादावाविवर्भवत् ।
स एव तेन हेमं पिण्डमसृजत् ततः संवत्सरोऽज्यत—(वा)

पशुम् । स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमधियत सर्वं वा अतीति तद्वितेरदितित्वं
सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यात्तं भवति य एवमेतद्वितेरदितित्वं वेद ॥५॥
सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यज्ञेयेति । सोऽध्वान्यत्स तपोऽज्यत

इत्येवमीक्षित्वा तद्भक्षणानुपहराम । बहु ह्यन्नं कर्तव्यं दीर्घकालभक्षणाय न कनीयः । तद्भक्षणे हि कनीयोऽन्नं
स्याद्वीजभक्षण इव सत्याभावः । स एवं प्रयोजनमन्नबाहुल्यमालोच्य तथैव त्रय्या वाचा पूर्वोक्तया तेनैव चाऽऽत्मना
मनसा मिथुनीभावमालोचनमुपगम्योपगम्येदं सर्वं स्यावरं जङ्गमं चासृजत यदिदं किं यत्किंचेदम् । किं तत् ।
श्रुचो यजुषि सामानि च्छन्दांसि च सप्त गायत्र्यादीनि स्तोत्रत्रय्यादिकर्माङ्गभूतास्त्रिविधाम्नामन्त्रान्नायत्र्यादिच्छ-
न्दाविशिष्टान्यक्षात्र तत्साध्यान्प्रजास्तत्कर्त्रीः पशून्ध्रं ग्राम्यान्तरण्यान्कर्मसाधनभूतान् । ननु त्रय्या मिथुनीभूतयाऽसृ-
जतेत्युक्तमृगादीनीह कथमसृजतेति । नैव शेषः । मनसस्त्वच्योक्तोऽयं मिथुनीभावश्चक्ष्यया, बाह्यस्तु श्रृगावीनां विद्य-
मानानामेव कर्मसु विनियोगभावेन व्यक्तीभावः सर्ग इति । स प्रजापतिरेवमसृजति बुद्ध्या यद्यदेव क्रियां क्रिया- १०
साधनं फलं वा किंचिदसृजत तत्तदसृजत भवतिमुमधियत भूतबान्मनः सर्वं कृत्स्नं वै अस्मादत्तीति तत्सत्त्वाद्वितेर-
दितिनान्नो मृत्योरदितित्वं प्रसिद्धम् । तथा च मन्त्रः “वदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिमाता स पितृ” इत्यादिः ।
सर्वस्यैतस्य जगतोऽन्नभूतस्यात्ता सर्वात्मनैव भवत्यन्यथा विरोधात् । न हि कश्चित्सर्वस्यैकोऽन्ता वृक्ष्यते तस्मात्स-
र्वात्मा भवतीत्यर्थः । सर्वमस्यात्तं भवत्यत एव सर्वात्मनो ह्यनुः सर्वमन्नं भवतीत्युपपद्यते । य एवमेतद्विद्योक्तम-
दितेरुक्त्योः प्रजापतेः सर्वस्यावनाददितित्वं वेद तस्यैतत्फलम् ॥५॥

१५

सोऽकामयतेत्यध्वमेधयोनिर्वचनार्थमिदमाह । भूयसा बहुता यज्ञेन भूयः पुनरपि यज्ञेयेति । जन्मा-
न्तरकरणपेक्षया भूयःशब्दः । स प्रजापतिर्जन्मान्तरध्वमेधेनायजत । स तद्भूवभाषित एव कल्पावौ व्याधत्त ।

व्यम् । अन्नस्य कनीयस्त्वे का हानिरित्याशङ्क्याऽह—बहु हीति । तथाऽपि विराजो भक्षणे का क्षतिस्तत्राऽह—
तद्भक्षणे हीति । तस्याशात्मकत्वादुत्पादकत्वान्वेति शेषः । कारणनिवृत्तौ कार्यनिवृत्तिरित्यत्र वृष्टान्तमाह—
बीजेति । यथोक्तभक्षणान्तर मिथुनभावद्वारा त्रयीसृष्टिं प्रसीति—स एवमिति । ननु विराजः सृष्ट्या स्यावरजङ्गमा- २०
त्मनो जगत सुष्टेरुक्त्यात्किं पुनरुत्पत्त्याभावेन पृष्ट्वा परिहरति—किं तदिनि । गायत्र्यादीनीत्यादिपदेनोष्णिगनुष्टुब्बह-
तीपङ्क्तिष्विष्टजगतीछन्दास्युक्तानि । केवलानां छन्दसा सर्गासंभवात्तदाख्यानाभ्युच्च-सामात्मनां मन्त्राणां सृष्टिरत्र
विवक्षितेत्याह—स्तोत्रेति । उद्गात्रादिना गीयमानमृजातं स्तोत्रं तदेव होत्रादिना शस्यमानं शस्त्रम् । स्तुतमनुशंस-
तीति हि श्रुतिः । यन्न गीयते न च शस्यतेऽप्ययुप्रभृतिमिश्रं प्रयुज्यते तदप्यत्र ब्राह्ममित्यभिप्रेत्याऽदिपदम् (यजुषि) ।
अत एव त्रिविधानित्युक्तम् । अजादयो ग्राम्याः पशवो गवयादयस्त्वारण्या इति भेदः । कर्मसाधनभूतानसृजतेति २५
संभवं । स मनसा वाचं मिथुनं समभवदित्युक्त्वात्प्रागेव त्रय्याः सिद्धत्वाच्च तस्याः सृष्टिः श्रुतेति शङ्कते—मन्त्रिति ।
व्याकव्यकविभागेन परिहरति—नेत्यादिना । इति मिथुनीभावसर्गयोर्व्यपत्तिरिति शेषः । अतुसर्गश्चात्रसर्गश्चेति
द्वयमुक्तम् । इवानीमुपास्यस्य प्रजापतेर्गुणान्तरं निर्दिशति—स प्रजापतिरित्यादिना । कथं मृत्योरदितिनामत्वं
सिद्धवदुच्यते तत्राऽह—तथा चेति । अदितेः सर्वात्मत्वं वदता मन्त्रेण सर्वकारणस्य मृत्योरदितिनामत्वं सूचितमिति
भावः । मृत्योरदितित्वविज्ञानवतोऽजान्तरफलमाह—सर्वस्येति । सर्वात्मनेति कुतो विशिष्यते तत्राऽह—अन्यथेति । ३०
सर्वरूपेणावस्थानाभावे सर्वान्नभक्षणस्याशङ्क्यत्वादित्यर्थः । विरोधमेव साधयति—न हीति । फलस्योपासनाधीनत्वात्प्र-
जापतिमदितिनामानमात्मनेन व्यायन्त्येवात्मा भूत्वा तत्तद्भूतमापन्नं सर्वस्यान्नस्यात्ता स्यादित्यर्थः । अन्नमन्नमेवास्य
सदा न कदाचित्तदस्यात् भवतीति वक्तुमन्तरवाक्यमादत्ते—सर्वमिति । अत एवेत्युक्तं व्यक्तीकरोति—सर्वात्मनो
हीति ॥५॥

उपास्तिविधौ सफले सति समाप्तिरेव ब्राह्मणस्योचिता किमुत्तरअन्वेनेत्याशङ्क्य प्रतीकमादाय तात्पर्यमाह— ३५
सोऽकामयतेत्यादिना । तदेवाद्यमेधस्याध्वमेधत्वमित्येतदन्तं वाक्यमिदमा निर्दिश्यते । भूयोदक्षिणाकलादध्वमेधस्य

१. ननु ‘सर्वस्यात्ता भवती’त्यनेनैव सर्वस्यान्नत्वे सिद्धे किमर्थं सर्वमस्यात्तं भवतीति चेन्न अन्नमन्नमेवास्य सदा,
न कदाचित्तदस्यात् भवतीति वक्तुं तदुक्तम्—वा० ।

तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्रामत् । प्राणा वै यशो वीर्यं तत्प्राणे-
षूत्क्रान्तेषु शरीरे^१ इवयितुमश्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥६॥
सोऽक्रामयत मेध्यं म इदं स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति । ततोऽश्वः समभवत्तद्वत्तन्मेध्यमभूदिति

- सोऽश्वमेधक्रियाकारकफलात्मत्वेन निर्वृत्तः सप्तक्रामयत भूयसा यजेन भूयो यजेयेत्येवं महत्कार्यं कामयित्वा
५ लोकवदधाम्यत् । स तपोऽतप्यत । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्येति पूर्ववत् । यशो वीर्यमुदक्रामदिति स्वयमेव पदार्थमाह ।
प्राणाश्चक्षुरादयो वै यशो यशोहेतुत्वात्तेषु हि सत्सु स्यातिर्भवति । तथा वीर्यं बलमस्मिञ्शरीरे । न ह्युत्क्रान्तप्राणो
यशस्वी बलवान्वा भवति । तस्मात्प्राणा एव यशो वीर्यं चास्मिञ्शरीरे । तदेवं प्राणलक्षणं यशो वीर्यमुदक्राम-
बुक्कान्तवत् । तदेवं यशोवीर्यभूतेषु प्राणेषुत्क्रान्तेषु शरीराक्षिक्रान्तेषु तच्छरीरं प्रजापतेः श्रयितुमुत्कृन्तनात्
गन्तुमश्रियतामेध्यं चाभवत् । तस्य प्रजापतेः शरीराभिर्गतस्यापि तस्मिन्नेव शरीरे मन आसीत् । यथा कथ-
१० चित्प्रिये विषये दूरं गतस्यापि मनो भवति तद्वत् ॥६॥

- स तस्मिन्नेव शरीरे गतमनाः सत्किमकरोदिति । उच्यते—सोऽक्रामयत कथं मेध्यं मेधाहं यज्ञियं मे
मनेदं शरीरं स्यात् । किंचाऽऽत्मन्यात्मवांश्यानेन शरीरेण शरीरवान्स्यामिति प्रविशेत् । यस्मात्तच्छरीरं मन्त्रियो-
गाङ्गतयशोवीर्यं सबन्धबन्धयत्तत्तत्तत्तदाश्वः समभवत् । ततोऽश्वनामा प्रजापतिरेव साक्षादिति स्तूयते । यस्मात्तद्वत्
पुनस्तत्प्रवेशाद्गतयशोवीर्यत्वादमेध्यं सन्मेध्यमभूत्तदेव तस्मादेवाश्वमेधस्याश्वमेधनाम्नः क्रतोरश्वमेधत्वमश्वमेधनाम-
१५ लाभः । क्रियाकारकफलात्मको हि क्रतुः । स च प्रजापतिरेवेति स्तूयते । क्रतुनिर्वर्तकस्याश्वस्य प्रजापतिरनुकुमुषा
वा अश्वस्य मेध्यस्येत्यादिना । तस्येवाश्वस्य मेध्यस्य प्रजापतिस्त्वह्यस्यान्नेश्च यद्योक्तस्य क्रतुफलात्मरूपतया
भूयस्त्वम् । इतिशब्दोऽक्रामयतेत्यनेन संबध्यते । कथं पुनस्तेन यक्ष्यमाणस्य प्रजापतेर्भूयःशब्दोक्तिः । न हि स पूर्वमश्व-
मेधमन्वतिष्ठत्कर्मनिधिकाशित्वात्तत्राऽऽह—अस्यास्तरिति । तदेव स्पष्टयति—स प्रजापतिरिति । अथातीते जन्मनि
मज्जमानोऽश्वमेधस्य कर्ताभूत् । अधुना हिरण्यगर्भो भूयो यजेयेत्याह । तथाच कर्तृभेदाद्भूयःशब्दासामञ्जस्यमत आह—
२० स तद्भूवेति । स प्रजापतिरश्वमेधवासनाविशिष्टो ज्ञानकर्मफलत्वेन कल्पादौ निर्वृत्तो भूयो यजेयेत्याह कर्तृभेदोक्तैरेत्येन
साधकफलवत्त्वयोर्यजमानसूत्रयोर्भेदाभावावित्यर्थः । प्रजापतिरीश्वरो न तस्य दुःखात्मककृत्यनुष्ठानेच्छा युक्तेयाश्चक्षुष
प्रकृतिवशात्तदुपपत्तिमभिप्रेत्याऽह—सोऽश्वमेधेति । कथमेतावता विवक्षिता स्तुतिः सिद्धेत्याशङ्क्याऽह—एवमिति ।
अमकार्यमाह—स तप इति । चक्षुरादीनां यशस्त्वे हेतुमाह—यशोहेतुत्वाविति । तदेव साधयति—तेषु हीति । प्राणा
एवेति तथावाच्यार्थः । सत्सु हि तेषु शरीरे बलं भवतीति पूर्ववदेव हेतुस्त्वयः । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—न
२५ हीति । प्राणानां यशस्त्वं वीर्यत्वं चोपसंहृत्य वाक्यार्थं निगमयति—तदेवमिति । तत्प्राणेष्वित्यादि व्याचष्टे—तदेवमि-
त्यादिना । शरीराभिर्गतस्य प्रजापतेर्मुक्त्यभावाच्चक्षुषाऽह—तस्येति ॥६॥

- सम्यग्ज्ञानाभावादासङ्गे सत्यपि न पुनस्तस्मिन्प्रवेशो युक्तः परित्यक्तपरिग्रहयोगादिति शङ्कते—स तस्मिन्निति ।
अज्ञानवशात्परित्यक्तपरिग्रहोऽपि संभवतीत्याह—उच्यत इति । वीतदेहस्य कामनाऽयुक्तेति शङ्कते—कथमिति ।
सामर्थ्यात्तिशयादशरीरस्यापि प्रजापतेस्तदुपपत्तिरिति मनवानो ब्रूते—मेध्यमिति । कामनाफलमाह—इति प्रविशेति ।
३० तथापि कथं प्रकृतनिधिकसिद्धिरित्याशङ्क्याऽह—यस्मादिति । यच्छब्दो यस्मादिति व्याख्यातः । देहस्याश्वत्वेऽपि
कथं प्रजापतेस्तथात्वमित्याशङ्क्य तत्तादात्म्यादित्याह—तत इति । अश्वस्य प्रजापतित्वेन स्तुतत्वात्तस्योपास्यत्व फलतीति
भावः । तथापि कथमश्वमेधमनामनिर्वचनमित्याशङ्क्याऽह—यस्माच्चवेति । क्रतोस्तदात्मकस्य प्रजापतेरिति यावत् ।
देहो हि प्राणवियोगादश्वस्यनुनस्तत्त्वैवान्च मेधाहोऽभूदतः सोऽश्वमेधस्तत्तादात्म्यात्प्रजापतिरपि तथेत्यर्थः । ननु
प्रजापतित्वेनाश्वमेधस्य स्तुतिर्नोपयोगिनी, अग्नेरुपास्यत्वेन प्रस्तुतत्वात्कूपीसनाभावाद्वा आह—किमेति । ननु
३५ ऋक् स्यात्स्याश्वमेधकृत्वात्मनश्चान्नेरुकीत्या स्तुतत्वात्तदुपास्तेश्च प्राणैवोक्तत्वादिषु ह वा अश्वमेधमित्यादिवाक्य
नोपयुज्यते तत्राऽह—क्रतुनिर्वर्तकस्येति । उक्तं च वित्यस्याग्नेस्तस्य प्राची दिगित्यादिना प्रजापतित्वमिति शेषः ।
अश्वोपासनमन्युपासनं वैकमेवेति वक्तुमुत्तरं वाक्यमित्याह—तस्यैवेति । य एवमेतददितेरदितित्वं वेदेत्यादौ प्रागेव

१. यशो वीर्यं प्राणा इत्येतदुपलक्षणं लिङ्गशरीरस्य । लिङ्गशरीरोक्तान्तो हि शरीरस्योच्छ्वयनम् । तस्योक्तान्तस्य
पूर्वशरीरे मन आसीत् प्राचीनसंगवशात् ब्रह्मसाक्षात्काराभावात्—चा० ।

तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् । एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद । तमनवरुष्यैवामन्यत । तं संवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत । पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत् । तस्मात्सर्वदेवत्वं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्ते । एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्माय-मग्निरर्कस्तस्यैव लोका आत्मानस्तावेतावर्काश्वमेधौ । सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्यु-रेवापपुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युरानोति मृत्युरस्यात्मा भवत्येतासां देवतानामेको भवति ॥७॥ ५

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

समस्तोपासनं विधातव्यमित्यारभ्यते । पूर्वत्र क्रियापदस्य विधायकस्याश्रुतत्वात्क्रियापदापेक्षत्वाच्च प्रकरणस्याय-मर्थोऽवगम्यते । एष ह वा अश्वमेधं क्रतुं वेद यः कश्चिदेनमश्वमग्निरुपमं च यथोक्तमेवं अक्षयमाणेन समासेन प्रदक्ष्यमानेन विशेषणेन विशिष्टं वेद स एषोऽश्वमेधं वेद नाम्नः । तस्मादेवं वेदितव्य इत्यर्थः । कथं, तत्र पशुविषयमेव तावद्गानमाह । तत्र प्रजापतिर्भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति कामयित्वाऽऽत्मानमेव पशुं मेध्यं कल्पयित्वा तं पशु-मनवरुष्यैवोत्सृष्टं पशुमनवरुषमकृत्वेव मुक्तप्रग्रहमन्यतां चिन्तयत् । तं संवत्सरस्य पूर्णस्य परस्ताद्वृद्धमात्मने आत्मार्यमालभत । प्रजापतिदेवताकश्चेत्येतत्, आलभताऽऽलम्भं कृतवान् । पशून्न्यानाभ्यानां रण्याश्च देवताभ्यो यथादेवतं प्रत्यौहत्प्रतिगमितवान् । यस्माच्चैवं प्रजापतिरमन्यत तस्मादेवमन्योऽभ्युक्तेन विनिनाऽऽत्मानं पशुमश्वं मेध्यं कल्पयित्वा सर्वदेवत्वोऽहं प्रोक्ष्यमाण आलभ्यमानस्त्वहं भूदेवत्य एव स्याम् । अन्य इतरे पशवो ग्राम्यारण्या यथादेवतमन्याभ्यो देवताभ्य आलभ्यन्ते मन्ववयवभूताभ्य एवेति विद्यात् । अत एवेदानीं सर्वदेवत्वं प्रोक्षितं १५ प्राजापत्यमालभन्ते याज्ञिकाः ।

एवमेव ह वा अश्वमेधो य एष तपति यस्त्वेवं पशुसाधनकः क्रतुः स एष साक्षात्कलभूतो निर्विध्यत एष ह वा अश्वमेधः । क्रोऽसौ य एष सैविता तपति जगदवभासयति तेजसा । तस्यास्य क्रतुफलमात्मनः संवत्सरः कालविशेष आत्मा शरीरं तत्सर्वत्यत्वासंवत्सरस्य । तस्यैव क्रत्वात्मनोऽग्निसाध्यत्वाच्च फलस्य

विहितमुपासनं किं पुनरारम्भेनेत्यागच्छाऽह—तुर्वन्नेति । यद्यपि विशिष्टादित्वं वेदेति श्रुतस्तथाऽपि स गुणोपास्ति-विधिर्न प्रधानविधिः । अत्र तु प्रधानविधिरुपास्तिप्रकरणत्वात्पेक्ष्यते । अतोऽश्वमेधं वेदेति प्रधानविधिरिति भावः । तात्पर्यमुक्त्वा वाक्यमादायाक्षराणि व्याकरोति—एष इति । यथोक्तमित्युत्तरत्र प्रजापतित्वमनुकुर्यात् । तमनवरुष्य-त्वाच्च प्रदक्ष्यमानविशेषणम् । विशिष्टत्र स्पष्टो न भवतीत्याशङ्क्याऽह—तस्मादिति । अश्वमेधो विशेष्यत्वेन संबध्यते । एवंशब्दात्प्रसिद्धार्थत्वं भाति कुतो विधिरित्याह—कथमिति । एष ह वा अश्वमेधं वेदेत्यादौ विवक्षितस्य विधेर्भूमिका करोति—तत्रेष्ट्यादिना । उपास्तिविधिप्रस्तावः सप्तम्यर्थः । कथं नु पशुविषयं दर्शनं तद्दर्शयति—तत्रेति । एवमनन्तर-वाक्ये प्रवृत्ते सतीति यावत् । अथ विवक्षितविधिभिन्नाधाति—यस्माच्चैति । प्रजापतिरित्य फलवस्थायामनन्यतेत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य सप्रति तत्कार्यभूतासु प्रजासु तथाविधेष्वेदद्विष्टिरित्याह—अत एवेति । प्रोक्षितं मन्त्रसंस्कृतं पशुमिति यावत् ।

फलावस्थप्रजापतिवदित्येवंशब्दार्थः । उपासनविधिरुक् सम्प्रति प्रतीकमादाय तात्पर्यमाह—एष इति । द्विविधो हि क्रतुः कल्पितपशुहेतुको बाह्यतद्देतुकश्च । स च द्विप्रकारोऽपि फलरूपेण स्थित । सवितरेत्युपास्तिफलं ३० वक्तुमेतद्वाक्यमित्यर्थः । विशेषात्किं विना नास्ति वृमुसोपचान्तिरित्याह—क्रोऽसाविति । क्रतुफलमकः सविता मण्डलं देवता वेति सन्नेहे द्वितीय गृहीत्वा तस्येष्ट्यादि व्याचष्टे—तस्यास्येति । आदित्योदयास्तमयाम्यामहोरात्रद्वारा संवत्सर-व्यवस्थानात्तन्निमित्तस्तस्य युक्तं तत्तादात्म्यमित्यर्थः । क्रतोरदित्यत्वमुक्त्वा तदङ्गस्यानेस्तद्वक्तुमयमग्निरर्क इति वाक्यं तस्यार्थमाह—तस्यैवेति । ननु पूर्वोक्तस्यैवानेरादित्यत्व कुतो नियम्यतेऽप्यश्वित्योऽग्निरन्यथाग्निरादित्यः किं

१. समस्तोपासनं उपा वेत्युक्तमश्वं अश्वमेधक्रत्वात्मकं चार्णिमिलित्वा उपासनमत्र विधेयम् ।

२. अश्वमेधं वेदेति—प्रधानविधिः । अदितित्वं वेदेति—गुणविधिः ।

३. सवितृत्वं प्रजापतिः अग्निः चित्वाग्निः तत्साध्यः क्रतुः सोऽपि प्रजापतिरेव ।

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च । ततः कानीयसा एव देवा ज्ञायसा अनु-
रास्त एषु लोकेष्वप्यर्षन्त ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यत्र उद्गीयेनात्ययामेति ॥१॥

- ऋतुलपेणैव निर्देशः । अयं पाथिगोऽग्निर्ऋकः साधनवृत्तः । नस्य चाकंस्य कर्तो हित्यत्येने लोकाऋतेऽ-
५ प्यात्मानः शरीरावयवाः । तथाच व्याख्यातं तस्य प्राचीदिति व्याहिना । तत्त्वग्यादित्यावेतो यथाविशेषिताव-
कांश्चमेवो ऋतुफले अर्को यः पाथिवोऽग्निः स सामात्ऋतुस्यः क्रियात्मकः अतोऽग्निस्तथात्वात्तद्रूपेणैव निर्देशः ।
ऋतुसाध्यत्वाच्च फलस्य ऋतुलपेणैव निर्देश आदित्योऽन्वेष इति । तौ साम्यसायनौ ऋतुफलभूतावग्यादित्यौ सा
उ पुनर्भूय एकैव देवता भवति । सा सा, मृत्युरेव । पूर्वमप्येकैवाऽऽसीत्क्रियाताघनफलमेवाय विनष्टः । तथा ब्रूते
"स त्रेधाऽऽमानं व्यकुलत" इति । सा पुनरपि क्रियानिर्वृत्तुत्तरकारणमेव देवता भवति मृत्युरेव फलरूपः । यः
१० पुनरेवमेवमन्वमेव मृत्युमेकां देवतां वेदाहमेव मृत्युरस्म्यन्वमेव एका देवता ब्रूयान्मानिस्तघनसाध्येति ।
सोऽप्यजयति पुनर्भूय पुनर्मरणं सत्त्वमृत्वा पुनर्मरणाय न जायत इत्यर्थः । अपमृतोऽपि मृत्युरेवं पुनराभ्यादित्या-
ब्रूयात्तद्वाह—नैनं मृत्युराप्नोति । कस्मात् । मृत्युरत्यैव विद आत्मा भवति । किंच मृत्युरेव फलरूपः सत्तेतासां
देवतानामेको भवति तस्यैतत्फलम् ॥७॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

- १५ द्वया हेत्याद्यस्य कः सम्बन्धः । कर्मणां ज्ञानसहितानां परा गतिरस्मात् । मृत्वात्मनाबोऽन्वमेवगत्युक्त्या ।
अथेदानीं मृत्वात्मनाबोऽन्वमेवगत्युक्त्याः कर्मज्ञानयोर्यत उद्भवस्तत्प्रकाशनायमुद्गीयब्राह्मणमाप्स्यते । ननु मृत्वात्म-
भावः पूर्वत्र ज्ञानकर्मयोः फलमुक्तम् । उद्गीयज्ञानकर्मयोगस्तु मृत्वात्मभावसात्क्रियार्थं फलं वक्ष्यति । अतो मित्र-
विषयत्वात्फलस्य न पूर्वकर्मज्ञानोद्भवप्रकाशनायत्वमिति चेत् । नायं बोधः । अग्यादित्यात्मनायत्त उद्गीयफलस्य
पूर्वत्राप्येतदेव फलमुक्तमेतासां देवतानामेको भवतीति । ननु मृत्युमतिक्रान्त इत्यादि विरुद्धम् । न, स्वभावविरु-
२० न स्वादित्याद्युक्त्याऽह—उक्त्य चेति । तथाऽपि कथं तस्यैवाऽदित्यत्वं तत्राऽह—तथा चेति । तस्य प्राचीत्यादिना
लोकात्मकत्वं चित्त्वाग्नेत्वं तद्विद्वान्पृथ्यते तत्त्वानत्यैवात्राऽदित्यत्वं निश्चित्यर्थः । अग्यादित्येवैव लोकेवैदित्य-
त्वाच्च तयोरेकेन ऋतुना तादात्म्यनिष्पाद्युद्गीयाह—सावेति । अथाविशेषितत्वनानित्यत्वं च । नृतास्तस्य चाकंस्य
ऋतुलपेणैव नाघनत्वेन वेदादित्यागङ्गयोपचारादित्याह—क्रियात्मक इति । तथाऽपि कथनादित्यस्य ऋतुतामस्योऽग्नि-
रित्यागङ्गयाऽह—ऋतुसाधनत्वावेति । नन्वादित्यस्य ऋतुफलत्वेन ऋतुत्वे तद्धेतोऽग्नेस्तामसाग्यायोगादयुक्त-
२५ मनेरादित्यत्वमित्यागङ्गयाऽह—सावेति । ऋतुफलत्वात्तादात्ता सतिता तद्धेतुद्वित्येऽग्निस्तामसाग्यानागङ्गयाविशितो-
पासनादिव्यापारी सत्तावेकैव प्राणाख्या देवतेति तयोरेक्योऽदित्यर्थः । एकैवेत्युक्ते प्रकृतयोरित्यदित्ययोरन्तरपरिदेष
गङ्गते—का सेति । कथं द्वयोरेकत्वमेकत्वे वा कथं द्वित्वं तत्राह—पूर्वमपीति । उक्त्यैव अग्योपक्रममुद्गीयत्वमिति—
सया चेति । पुनरित्येवैवर्धं जगमयति—सा पुनरिति । ननु फलकथनार्थन्युपक्रम्य प्राणात्तामसाग्यादित्ययोरैकत्वं
वदता प्रकान्तं वित्तमूर्तिमिति नेत्याह—यः पुनरिति । एकत्वमनिरुद्धम् ॥३॥

३०

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

- बाह्यान्तरनवद्वयं तस्य पूर्वेण सम्बन्धाग्रनीतेन सोऽग्रोऽहानिपति—द्वया हेत्याद्यस्येति । विदित्वं मन्वर्धं
वक्तुं दत्त कीर्तयति—कर्मणांमिति । सा कक्षा ना परा गतिरिति श्रुतेस्वा परा गतिर्मुक्तिरित्यागङ्गयाह—
मृत्वात्मनाह इति । अन्वमेवोपागमनस्य नाशमेवस्य ऋतुस्य वा फलमुक्त नोपास्यन्तराणां कर्मज्ञानाणां केचन
यात्राश्रमेपदमेवोपास्यन्तराणां वेदलानां नमुञ्चिनानां च फलमुक्तमिति व्याह—अन्वमेवेति । वृत्तनद्वयोत्तर-
३५ ब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह—अथेति । ज्ञानयुक्तानां कर्मणां नन्दारग्यत्वात्कर्मज्ञानमन्वर्धमिति बोधः । ज्ञानकर्मज्ञानोद्भवस्य

१. मृत्वा आत्मनाह. मन्वर्धमिति. मन्वर्धमिति. ज्ञानात्कर्मज्ञानोद्भवस्य नाशमेवस्य ऋतुस्य वा फलमुक्त नोपास्यन्तराणां कर्मज्ञानाणां केचन
ज्ञानं तदयम् उद्गीयस्य ननु बाह्यान्तरनवद्वयं—३० ।

पाप्मासङ्गविषयत्वात्तत्क्रमणस्य । कोऽसौ स्वाभाविकः पाप्मासङ्गो मृत्युः । कुतो वा तस्योद्भवः । केन वा तस्यातिक्रमणम् । कथं वेत्येतत्स्थार्थस्य प्रकाशनायाऽऽख्यायिकाऽऽरभ्यते । कथम्—द्वया द्विप्रकाराः । हेति पूर्ववृत्ता-
वद्योक्तो निपातः । वर्तमानप्रजापतेः पूर्वजन्मनि यद्बुत् तदेव द्योतयति ह्यशब्देन । प्राजापत्याः प्रजापतेर्बुत्तजन्मा-
वस्थस्यापत्तानि प्राजापत्याः । के ते । देवाश्चासुराश्च । तस्यैव प्रजापतेः प्राणा वागादयः । कथं पुनस्तेषां देवा-
सुरत्वम् । उच्यते—शास्त्रजनितज्ञानकर्मभाविता द्योतनाद्देवा भवन्ति । त एव स्वाभाविकप्रत्यक्षानुमानजनितदृष्ट-
प्रयोजनकर्मज्ञानभाविता असुराः । स्वेध्वेवासुषु रमणात्सुरेभ्यो वा देवेभ्योऽन्यत्वात् । यस्माच्च दृष्टप्रयोजनज्ञान-
कर्मभाविता असुराः, ततस्तस्मात्कानीयसाः कनीयांस एव कानीयसाः स्वार्थेऽपि वृद्धिः कनीयांसोऽस्या एव देवाः ।
ज्यायसा असुरा ज्यायांसोऽसुराः । स्वाभाविकी हि कर्मज्ञानप्रवृत्तिर्महत्तरा प्राणानां शास्त्रजनितायाः कर्मज्ञान-
प्रवृत्तेः । दृष्टप्रयोजनत्वात् । अत एव कनीयस्वं देवानां शास्त्रजनितप्रवृत्तेरत्यत्वात् । अत्यन्तयत्नसाध्या हि सा ।

ते देवाश्चासुराश्च प्रजापतिशरीरस्था एषु लोकेषु निमित्तभूतेषु स्वाभाविकेतरकर्मज्ञानसाध्येष्वप्यन्त स्पर्षा १०
कृतवन्तः । देवानां चासुराणाञ्च ब्रुत्युद्भावभिभवौ स्पर्षा कदाचिच्छास्त्रजनितकर्मज्ञानभावनारूपा वृत्तिः प्राणानामु-
द्भवति । यदा चोद्भवति तदा दृष्टप्रयोजना प्रत्यक्षानुमानजनितकर्मज्ञानभावनारूपा तेषामेव प्राणानां वृत्तिरा-

प्राणस्य स्व रूपं निरूपयितुं ब्राह्मणमित्युत्पाप्योत्थापकत्वं सम्बन्धमुक्तमाक्षिपति—नन्विह । मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इति
मृत्योरतिक्रमस्य वक्ष्यमाणज्ञानकर्मफलत्वात्पूर्वत्र च तद्भावस्य तत्फलस्योक्त्यादुभयस्यापि फलस्य भेदात्पूर्वोत्तरयोजनानि-
कर्मणोर्विषयश्रद्धितोद्देश्यमेवात्र पूर्वोक्तयोस्तयोरुद्भवकारणप्रकाशनार्थं ब्राह्मणमित्यर्थः । पूर्वोत्तरज्ञानकर्मफलमेवा-
भावादेकविषयत्वात्तदुद्भावकप्रकाशनार्थं ब्राह्मणं युक्तमिति परिहरति—नायमिति । वाक्यशेषविरोधं शङ्किता दूषयति—
नन्वित्यादिना । स्वाभाविकं शास्त्रानावेभ्यो योऽयं पाप्मा विषयासङ्गः स मृत्युस्तस्यातिक्रमणं वाक्यशेषे कथ्यते
न हि हिरण्यगर्भाभ्यमृत्योरतः पूर्वोक्तज्ञानकर्मभ्यां तुल्यविषयत्वमेवोत्तरज्ञानकर्मणोरित्यर्थः । ज्ञानकर्मणोरुद्भावकत्वं
वक्तुं ब्राह्मणमारभ्यतामाख्यायिका तु किमर्थेत्याशङ्क्य तस्यास्तात्पर्यमाह—कोऽस्माविति । कथं यथोक्तो ब्राह्मणाख्या-
यिकयोरर्थं शक्यो ज्ञातुमित्याकाङ्क्षा निक्षिप्याक्षराणि व्याकरोति—कथमित्यादिना । निपातार्थमेव स्फुटयति—
वर्तमानेति । प्रजापतिशब्दो भविष्यद्ब्रुत्या यजमानं गोचरयतीत्याह—ब्रूतेति । इन्द्रादयो देवा विरोचनादयश्चासुरा
इत्याशङ्कां वारयति—तस्यैवेति । यजमानेषु प्राणेषु देवत्वमसुरत्वं च विरुद्धं न सिध्यतीति शङ्कते—कथमिति । तेषु
तदुभयमोपाधिकं साधयति—उच्यत इति । शास्त्रानपेक्षयोज्ञानकर्मणोरुत्पादकमाह—अत्यक्षेति । सन्निधानासनि-
धानाभ्यां प्रमाणद्वयोक्तिः । स्वेध्वेवासुषु रमणं नामाऽऽर्त्त्यभिरित्वम् । तत इत्यादिवाक्यद्वयं व्याचष्टे—यस्माच्चेति ।
देवानामल्पत्वं प्रपञ्चयति—स्वाभाविकी हीति । महत्तरत्वे हेतुर्दृष्टप्रयोजनत्वाविति । असुराणां बहुत्वं प्रपञ्चयति—
शास्त्रजनितेति । असुराणां बाहुल्यमिति शेषः । तदेव साधयति—अत्यस्तेति ।

उभयेषां देवासुराणां मिथः सघर्षं दर्शयति—देवाश्चेति । कथं ब्रह्मादीनां स्थावरान्तानां भोगस्थानानां
स्पर्षान्निसितत्वमित्याशङ्क्य तेषां शास्त्रीयेतरज्ञानकर्मसाध्यत्वात्तत्तयोश्च देवासुरज्याधीनत्वात्तस्य च स्वर्गपूर्वक-
त्वात्परस्परया लोकानां तन्निमित्तत्वमित्यभिप्रेत्य विनिर्दिष्टि—स्वाभाविकेति । का पुनरेषा स्पर्षा नभेत्याशङ्क-
क्याऽह—देवानां चेति । तामेव सफला विवृणोति—कदाचिदित्यादिना । अधिकृतेऽसुरापरजये देवजये च प्रयतिताव्य- ३०

१. तस्यैव प्रजापतेः—अत्र प्रजापतिः यजमानः ज्ञानकर्मोपदेशस्य मनुष्याधिकारत्वात् । तदीयकर्मज्ञानजन्यत्वात्
तदीयप्राणाः शुद्धयशुद्धिजाः—त एव देवासुरपदाम्भ्यामुच्यन्ते—वा० ।

२. इह वागादिपदेः तदधिष्ठातृदेवता विवक्षिताः ।

३. वागादीनां देवासुरत्वेन भेदोक्तिं उपाधिभेदात् शास्त्रीयसंस्कारस्वतन्त्रदगवाभ्याम् ।

४. स्वाभाविकी प्रवृत्तिस्तु जन्मान्तरीयसंस्कारवगात् या स्वभावेन सुखसाधने भवति ।

५. प्राणानामिन्द्रियाणाम् ।

६. शास्त्रजनितप्रवृत्तिं शास्त्राधीनेष्टप्राधान्यज्ञानजनिता शास्त्रीयकर्मसु प्रवृत्तिः ।

७. सन्निधान प्रत्यक्षसिद्धान्तानाम्, असन्निधानमनुमानजन्तोपास्थापितानाम् ।

सुर्यंभिभूयते । स देवानां जयोऽसुराणां परानयः । कदाचित्तद्विषयमेव देवानां वृत्तिरभिभूयत आसुर्या उद्भूतः । सोऽसुराणां जयो देवानां परानयः । एवं देवानां जये धर्मभूयस्त्वादुत्कर्षं आ प्रगापतित्वप्राप्तेः । असुरजयेऽधर्मभूयस्त्वादपकर्षं आ स्याद्वरत्वप्राप्तेः । उभयधाम्ने मनुष्यत्वप्राप्तिः । त एवं कनीयस्त्वादभिभूयमाना असुरैर्देवा बाहुव्यादसुराणां किं कृतवन्त इत्युच्यते—ते देवा असुरैरभिभूयमाना ह किलोचुरक्तवन्तः । कथम् । हन्तेहानीम-
 ५ स्मिन्यत्ने ज्योतिष्टोम उद्गीथेनोद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणेनात्ययमातिगच्छामः । असुरानभिभूय स्वं देवभावं शास्त्रप्रकाशितं प्रतिपद्यामहे इत्युक्तवन्तोऽन्योन्यम् । उद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणं च ज्ञानकमस्याम् । कर्म वक्ष्यमाणं मन्त्रजपलक्षणं विधित्यमानं तदेतानि जपेदिति । ज्ञानं त्विदमेव निरूप्यमाणम् । तत्त्विदमस्यारो-
 हनपविधिशेषोऽर्थवादो न ज्ञाननिरूपणपरम् । नः य एवं वेदेति वचनाद् । उद्गीथप्रस्तावे पुराकल्पश्रवणादुद्गीथ-
 विधिपरमिति चेत् । न । अप्रकरणात् । उद्गीथस्य चान्यत्र विहितत्वात् विज्ञाप्रकरणत्वाच्चास्य । अम्बारोहनस्य
 १० चानित्यत्वात् । एवमित्यगोच्यत्वात् । विज्ञानस्य च नित्यवच्छ्रवणात् । “तद्धेतल्लोकजिदेव” इति च श्रुतेः । प्राणस्य बागादीनां च शुद्धचक्षुद्विवचनात् । न ह्यनुपास्यत्वे प्राणस्य शुद्धिवचनं बागादीनां च सहोपन्यस्तानाम-
 शुद्धिवचनं बागादिनिर्व्या मृष्यप्राणस्तुतिश्चाभिप्रेतोपपद्यते । मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इत्यादिफलवचनं च । प्राणस्वरूपापत्तेर्हि फलं तद्यद्वागादीनामन्यादिभावः ।

प्राणस्य विभुबुध्यादिगुणव्यवस्थापनम्

१५ अभतु नाम प्राणस्योपासनं न तु विभुदद्यादिगुणवत्तेति । ननु स्याच्छतत्वात् । न स्यादुपास्यत्वे स्तुत्यर्थ-
 लोपपत्तेः । न । अविपरीतायप्रतिपत्तेः श्रेयःप्राप्त्युपपत्तेर्लोकवत् । यो ह्यविपरीतोर्मर्थं प्रतिपद्यते लोके स इष्टं प्राप्नो-

मित्यनुग्रहबुद्ध्या जयफलमाह—एवमिति । आकाङ्क्षापूर्वकमनन्तरवाक्यमावाय व्याकरोति—त एवमित्यादिना । योज्यमुद्गीथो नाम कर्माङ्गभूतः पदार्थस्तत्कर्तुः प्राणस्य स्वरूपाश्रयणमेव कथं सिध्यतीत्यागच्छाऽह—उद्गीथेति । किं तत्कर्म किं वा ज्ञान तदाह—कर्ममिति । तदेतान्यसतो मा सद्गमयेत्यादीनि यजुषि जपेदिति विधित्यमानमिति योजना ।

२० इत्या ह्येत्यादि न ज्ञाननिरूपणपर जपविधिनेषत्वेनार्थवादत्वात्तत्कुतोऽत्र ज्ञानस्य निरूप्यमाणत्वमित्या-
 क्षिपति—नन्विति । आभिमुख्येनाऽऽरोहति देवभावमनेनेत्यम्बारोहो मन्त्रजपस्तद्विधिशेषोऽर्थवादो इत्या ह्येत्यादि-
 वाक्यमित्यर्थः । उपास्तिविधिश्रवणात्तत्परं वाक्यं न जपविधिनेष इति द्वययति—नेति । मा भूजपविधिनेषस्त-
 थाऽन्यद्वायेत्युद्गीथस्य कर्मणः सनिधाने पुरातनकल्पनाप्रकारस्य इत्या ह्येत्यादिना श्रवणात्तद्विधिशेषोऽर्थवादोऽयमिति
 शङ्कते—उद्गीथेति । नेदं वाक्यं आनं चोद्गीथविधिनेषस्तत्प्रकरणस्यन्वाभावेन सनिध्यभावादिति द्वययति—नाप्र-

२५ करणाविति । उद्गीथस्तर्हि क्व विधीयते न खल्विहितमङ्गं भवति तत्राह—उद्गीथस्य चेति । अन्यत्रेति
 कर्मकाण्डोक्तिः । अथोद्गीथेत्युद्गीथविधिरपीह प्रतीयते तत्कर्षं सनिधिरपोचते तत्राह—विद्येति । उद्गीथविधिर्हि
 प्रतीयमानः प्राणस्योद्गीतात्तदुद्गीथोपासनविधिरन्यथा प्रकरणविरोधादित्यर्थः । जपविधिनेषत्वमुद्गीथविधिनेषत्व वा
 ज्ञानस्य नास्तीत्युक्तम् । इदानीं जपविधिनेषत्वाभावे युक्त्यन्तरमाह—अम्बारोहति । अनित्यस्य साध्ययति—एवमिति ।
 प्राणविज्ञानवताऽनुष्ठेयो जपो न तद्विज्ञानात्प्रागस्ति । तेनामी पश्चाद्भावी प्रागेव सिद्धं विज्ञानं प्रयोजयतीत्यर्थः ।

३० तस्यापि प्राचीनत्वं कथमित्यागच्छाऽह—विज्ञानस्य चेति । य एवं विद्वान्पौर्णभासी यजत इतिवच एव वेदेति
 विज्ञानं श्रुतम् । न हि प्रयाजादि पौर्णभासीप्रयोजकम् । तस्या एव तत्प्रयोजकत्वात् । तथा प्राणवित्त्यगोष्मो जपो
 न विज्ञानप्रयोजकः तस्य स्वप्रयोजकत्वेन प्रागेव सिद्धेरावस्थकत्वादित्यर्थः । फलवत्त्वान्न प्राणविज्ञानं स्वतन्त्र
 विवित्सितमित्याह—सद्वेति । प्राणोपास्तैर्विवक्षितत्वे हेतुवन्तरमाह—प्राणस्येति । ‘यदि स्तुयते तद्विधीयते’ इति
 न्यायमाश्रित्योक्तमेव प्रपञ्चयति—न हीति । इत्यत्र प्राणोपास्तिरत्र विधित्सितेत्याह—मृत्युमिति । फलवचन

३५ प्राणस्यानुपास्यत्वे नोपपद्यत इति संवन्नः । उक्तमेव व्यनक्ति—प्राणेत्येति । मृत्युमोक्षणानन्तरं बागादीनां यदन्यादित्व
 फलं तदव्यात्मपरिच्छेदं हित्वोपासितुराधिदैविकप्राणस्वरूपापत्तेरुपपद्यते । तस्माद्विधित्सितेवात्र प्राणोपास्तित्वमित्यर्थः ।

उक्त्यामेन प्राणोपास्तिसमुपेत्य प्राणदेवतां बुद्ध्यादिगुणवतीमाक्षिपति—अवर्षिति । यथा प्राणस्योपास्तित्वः
 शास्त्रदृष्टत्वादित्थाऽन्य गुणवत्कन्वः श्रुतत्वादेष्टव्य उपास्तावुपास्ये च गुणवति प्राणे ग्रामाणिकत्वप्राप्तेरविशेषा-

त्यनिष्टाद्या निवर्तते न विपरीतार्थप्रतिपत्त्या । तथेहापि श्रौतशब्दजनितार्थप्रतिपत्तौ श्रेयःप्राप्तिरूपज्ञा न विपर्यये । न चोपासनार्थश्रुतशब्दोत्पत्तिविज्ञानविषयस्याप्यर्थत्वे प्रमाणमस्ति । न च तद्विज्ञानस्यापवादः श्रूयते । ततः श्रेयःप्राप्तिदर्शनाद्यर्थतः प्रतिपद्यामहे । विपर्यये चानर्थप्राप्तिदर्शनात् । यो हि विपर्ययेनार्थ प्रतिपद्यते लोके पुर्व्वं स्थाणुरित्यभिन्नं मिश्रमिति वा सोऽनर्थं प्राप्नुवन्वक्ष्यते । आत्मेभ्यश्चदेवतादीनामप्यथार्थानामेव चेदग्रहणं श्रुति-
तोऽनर्थप्राप्त्यर्थं शास्त्रमिति श्रुवं प्राप्नुयात्लोकवदेव, न चैतदिष्टम् । तस्माच्चयाभूतानेवाऽऽत्मेभ्यश्चदेवतादीनाग्रहण्यु-
पासनार्थं शास्त्रम् । नामादौ ब्रह्मदृष्टिदर्शनादयुक्तमिति चेत्स्फुटं नामादेर्ब्रह्मत्वं तत्र ब्रह्मदृष्टि स्थाण्वादाविव
पुरुषदृष्टि विपरीतां ग्राह्यच्छास्त्रं वक्ष्यते । तस्माच्चयार्थमेव शास्त्रतः प्रतिपत्तेः श्रेय इत्ययुक्तमिति चेत् । न ।
प्रतिमावद्भेदप्रतिपत्तेः । नामादावन्नह्यणि ब्रह्मदृष्टि विपरीतां ग्राहयति शास्त्रं स्थाण्वादाविव पुरुषदृष्टिमिति
नैतत्साध्यबोवः । कस्मात् ? भवेन हि ब्रह्मणो नामादिवस्तुप्रतिपत्त्यस्य नामादौ विधीयते ब्रह्मदृष्टिः प्रतिमादाविव
विष्णुदृष्टिः । १०

ब्रह्मप्रतिपादनं नाम ब्रह्मेतिवत् नोपासनापरम्

आलम्बनत्वेन हि नामादिप्रतिपत्तिः प्रतिमादिवदेव न तु नामाखेव ब्रह्मेति । यथा स्थाण्वाध्वनिज्ञाति
न स्थाणुरिति पुरुष एवायमिति प्रतिपद्यते विपरीतं, न तु तथा नामादौ ब्रह्मदृष्टिविपरीता । ब्रह्मदृष्टिरेव केवला;

दिति सिद्धान्ती ब्रूते—नस्मिति । प्राणस्योपास्यत्वेऽपि विशुद्ध्यादिगुणवादस्य स्तुत्यर्थत्वेनार्थवादत्वसंभवात् यथोक्ता
देवता स्यादिति पूर्ववाद्याह—न स्यादिति । विशुद्ध्यादिगुणवादस्यार्थवादत्वेऽपि नाभूतार्थवादत्वमिति परिहरति— १५
नैति । विशुद्ध्यादिगुणविशिष्टप्राणवृद्धेरत्र फलप्राप्तिः श्रुता न सा ज्ञानस्य मिथ्यार्थत्वे युक्ता सम्यग्ज्ञानादेव पुमर्थप्राप्तेः
संभवाद्वाः स्तुतिरपि यथार्थवैयर्थ्यः । लोकदृष्टान्तं व्याचष्टे—यो हीति । इहेति वेदाख्यदाष्टीन्तिकोक्तिः । ननु विशुद्ध्या-
दिगुणवती देवतां वदन्ति वाक्यान्नुपासनाविषयत्वात् तन्नामार्थं प्रामाण्यं प्रतिपद्यन्ते तत्राऽह—न चेति । अन्य-
पराणामपि वाक्यानां मानान्तरसंवादेविसंवादयोरसतोः स्वार्यं प्रामाण्यमनुभवानुसारिरेष्टव्यमित्यर्थः । ननु प्राणस्य
विशुद्ध्यादिवादी न स्वार्थं मानमन्यपरत्वादादित्युपादिवाक्यवदत आह—न चेति । आदित्युपादिवाक्यार्थ- २०
ज्ञानस्य प्रत्यक्षादिनाऽपवादवद्विशुद्ध्यादिगुणविज्ञानस्य नापवादः श्रुतस्माद्विशुद्ध्यादिवादस्य स्वार्थं मानत्वमप्रत्युह-
मित्यर्थः । विशुद्ध्यादिगुणकप्राणविज्ञानात्फलश्रवणात्तद्वादस्य यथार्थत्वमेवेत्युपसंहरति—तत इति । लोकवद्वेदेऽपि
सम्यग्ज्ञानादिष्टप्राप्तिरनिष्टप्रतिहारश्चेत्यन्यवमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनापि समर्थयते—विपर्यये चेत्यादिना ।
शास्त्रस्यानर्थार्थत्वमिष्टमिति शङ्का निराचष्टे—न चेति । अपौरुषेयस्यासंभावितसर्वदोषस्याशेषपुरुषार्थहेनोः शास्त्र-
स्यानर्थार्थत्वमेष्टुमशक्यमित्यर्थः । शास्त्रस्य यथाभूतार्थत्वं निगमयति—तस्मादिति । उपासनार्थं ज्ञानार्थं चेति शेषः । २५
शास्त्राद्यर्थप्रतिपत्तेः श्रेयःप्राप्तिरित्यत्र व्यभिचारं चोदयति—नामादाविति । तदेव स्फुटयति—स्फुटमिति ।
अन्नह्यणि ब्रह्मदृष्टिरतस्मिस्तद्वृद्धित्वात्निमित्ता धी सा च यावन्नाम्नो गतमित्यादिश्रुत्या फलवती ततः शास्त्राद्यथा-
र्थप्रतिपत्तेरेव फलमित्ययुक्तमित्यर्थः । भेदैर्ग्रहपूर्वकोऽन्यस्यान्यात्मतावभासो मिथ्याज्ञानमत्र तु भेदे भासमानेऽन्य-
ज्ञान्यदृष्टिविधीयते । यथा विष्णोर्भेदे प्रतिमाया गृह्यमाणे तत्र विष्णुदृष्टिः क्रियते तस्मै मिथ्याज्ञानमित्याह—नैति ।
नन्नर्थं स्पष्टयति—नामादाविति । प्रश्नपूर्वकं हेतु व्याचष्टे—कस्मादिति । ३०

प्रतिमाया विष्णुदृष्टि प्रत्यालम्बनत्वमेव न विष्णुतादात्म्यं नामादेस्तु ब्रह्मतादात्म्यं श्रुतमिति बंप्रत्यमादा-
द्युपाह—आलम्बनत्वेनेति । उक्तमर्थं वैयर्थ्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । कर्ममीमांसको ब्रह्मविद्वेपं प्रकटयन्प्रत्यव-
तिष्ठते—ब्रह्मेति । केवला तद्वृष्टिरेव नाम्नि चोद्यते चोदनावशाच्च फलं सेत्स्यति ब्रह्म तु नास्ति मानाभावादित्यर्थः ।

१. अन्यपराणामिति—अर्थं देवताधिकरणन्यायः । तत्र अन्यपराणामपि 'वचहस्तः पुरन्दर' इत्यादिवाक्यानां
स्वार्थं प्रामाण्यम् अवान्तरतात्पर्यं चाम्युपगतं तन्न्यायेनात्रोक्तप्राणविगृहे ध्येयत्वमेवेत्यर्थः । ३५

२. 'आदित्यो यूपः' इति धृतेन कृताञ्जनस्य यूपस्य स्तुतिः । सारूप्यादादित्यत्वात्किं । आदित्यपदेन सूर्यपदेन यूपे
तद्वाधात् अतः सारूप्यात् गौणम् ।

३. अयमाह्वार्यारोपः जानसेव भेदमभेदारोपणात् । स्थाणुपुरुषदृष्टिस्तु भ्रमः ।

नास्ति ब्रह्मेति चेत् । एतेन प्रतिमाज्ञाह्मणादिषु विष्ण्वादिवेषिनादिदृष्टीनां तुल्यता । न । ऋगादिषु पृथिव्यादि-
दृष्टिदर्शनात् । विद्यमानपृथिव्यादिवस्तुदृष्टीनामेवर्गादिविषये लोपदर्शनात् । तस्मात्तत्तामान्याह्मणादिषु ब्रह्मादि-
दृष्टीनां विद्यमानब्रह्मादिविषयत्वसिद्धिः ।

ब्रह्मदृष्टेः सत्यविषयत्वनियमः

- ५ एतेन प्रतिमाज्ञाह्मणादिषु विष्ण्वादिवेषिनादिदृष्टीनां च सत्यवस्तुविषयत्वसिद्धिः । मुख्यपक्ष-
त्वाच्च गौणत्वस्य । पञ्चाग्न्यादिषु चाग्नित्वादेर्गौणत्वात्मुख्याग्न्यादिसद्भाववशाभादिषु ब्रह्मत्वस्य गौणत्वात्मु-
ख्यब्रह्मसद्भावोपपत्तिः । क्रियार्थश्चाविशेषाद्विज्ञायमानम् । यथा च दर्शपूर्णमासादिक्रियेवफला विशिष्टेति कर्तव्यता-
कैवङ्कमप्रयुक्ताङ्गा चेत्येतदलौकिकं वस्तु ग्रैत्यसाधविषयं तथाभूतं च वेदवाक्यैरेव ज्ञाप्यते । तथा परमात्मेश्वरेव-
तादिवस्तु अस्त्युक्तादिधर्मकमज्ञायमानाद्यतीतं चेत्येवमादिविशिष्टमिति वेदवाक्यैरेव ज्ञाप्यते इत्यलौकिकत्वात्तथाभूतमेव
१० भवितुमर्हतीति । न च क्रियार्थैर्वाक्यैर्ज्ञानवाक्यानां बुद्धधृत्यावकत्वे विशेषोऽस्ति । न चानिश्चिता विपर्यस्ता
वा परमात्मविवस्तुविषया बुद्धिरूपछते । अनुष्ठेयाभावादव्युत्क्रममिति चेत् । क्रियार्थैर्वचनैस्त्रयैर्भावनानुष्ठेया
ज्ञाप्यतेऽलौकिकमपि । न तथा परमात्मेश्वरादिविज्ञानेऽनुष्ठेयं किञ्चिदस्ति । अतः क्रियार्थः साधर्म्यमित्यव्युत्क्रममिति
चेत् । न । ज्ञानस्य तथाभूतार्थविषयत्वात् । न ह्यनुष्ठेयस्य त्र्यंशस्य भावनाख्यस्यानुष्ठेयत्वात्तथात्वं किं तर्हि

- अथ यथा देवानां प्रतिमादिपूषास्यमानानामन्यत्र सत्त्वं यथा च वस्वाद्यात्मनां पितृणां ब्राह्मणादिवेदे तयमाधानामन्यत्र
१५ सत्त्वं तथा ब्रह्मणोऽपि नामादायुषास्यत्वादन्यत्र सत्त्वं अविष्यतीत्याहुः ॥ ३५ ॥—एतेनेति । नामादौ ब्रह्मदर्शनेनेति
यावत् । दृष्टान्तसिद्धेर्न चापि ब्रह्मस्तीति भावः । सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्म नास्तीत्यमुक्तम् “सदेव सोम्येदम्” इत्यादि-
श्रुतेरित्याह—नेति । किञ्च ब्रह्मदृष्टेः सत्यार्थां शास्त्रीयदृष्टित्वादिवमेवगमिनः साधेतिदृष्टव्यदित्याह—ऋगादिभिर्भिति ।
तदेवं स्पष्टयति—विज्ञानानेति । तस्मिन्दृष्टिभिः सामान्यं दृष्टित्वं तस्मादिति यावत् ।

- यत्तु दृष्टान्तसिद्धिरिति तत्राहुः—एतेनेति । ब्रह्मदृष्टेः सत्यार्थत्ववचनेनेति यावत् । ब्रह्मास्तित्वे हेतुवन्तर-
२० माह—मुख्यापेक्षत्वाविति । उक्तमेव विवृणोति—पञ्चनेति । पञ्चाग्नयो धूपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोऽवितः । आदिपदं वागेत्या-
दियहायम् । ननु वेदान्तवेधं ब्रह्मेत्येते न च तेभ्यस्तद्विः सिध्यति तेषां विशिष्टवर्ग्येणाग्राभ्यासात्तत्कृतो ब्रह्मसिद्धिरत-
आह—क्रियार्थेऽपि । विमतं स्वार्थं प्रमाणमज्ञानापकत्वात्संभूतवत् । अतो वेदान्तशास्त्रादेव ब्रह्मसिद्धिरित्यर्थः ।
निष्ठासाध्यायमेवेन वैपम्यादिविशिष्टत्वमिति मित्याशङ्क्योर्लं विवृणोति—यथा चेति । विशिष्टत्वं स्वैरूपोपकारित्वं
फलोपकारित्वं च । पञ्चमोक्तं प्रकारं पराशर्युमेवमित्यादिष्टम् । अलौकिकत्वं साधयति—प्रत्यक्षादौति । किञ्च
२५ वेदान्तानामग्राभ्याम् बुद्धधृत्युत्तेर्वा संशयाद्युत्तेर्वा ? नाऽऽह इत्याह—न चेति । न द्वितीय इत्याह—न चानिश्चितेति ।
कोटिद्वयास्यशित्वाद्वाधाच्चैत्यर्थः । क्रियार्थेणैक्यविद्यार्थानां वाक्यानां साधर्म्यमुक्तमाक्षिपति—अनुष्ठेयमिति । साधर्म्य-
स्याव्युत्क्रममेव व्यनक्ति—क्रियार्थेति । वाक्योक्त्यनुष्ठेयार्थत्वाद्विषयभावेपि वाक्यप्राग्राभ्यामज्ञानापकत्वेनाविच्छिन्नमिति

१. दर्शपूर्णमासक्रिया—दर्शसंश्लेषः पूर्णमाससंश्लेषः । एवंफला स्वर्गफला, विशिष्टेति कर्तव्यताका संकल्पमारभ्य
ब्राह्मणतर्पणात्ताङ्गकलापयुक्ता । एवंक्रमयुक्ता अङ्गक्रमः वेदेनैवोक्तः श्रुत्यर्थपाठादिभिः तत्प्रमाणं निर्णीतम् ।
३० २. प्रत्यक्षादेर्विषयत्वं यत्र नास्तीति विगृह्य प्रत्यक्षादिनिरूपितविषयतारहितेत्यर्थं व्याख्येयम् । विषयशब्दस्य
नित्यपुल्लिङ्गतया तत्पुरुषसमासे वस्तुविशेषणत्वात्प्रागात् ।
३. क्रियार्थवाक्यानि ‘अग्निहोत्रं जुहुयादित्यादीनि तैः साध्यसाधनेतिकर्तव्यताख्यात्रयविशिष्टार्थभावा न बोध्यते ।
४. साध्यं स्वर्गादि, साधनं अग्निहोत्रहेतु, इतिकर्तव्यता अङ्गकलापः । तस्या. अनुष्ठानमग्निहोत्रस्य यथावदनुष्ठानेन
सिध्यति ।
२५ ५. स्वैरूपोपकारित्वम्—यागस्वरूपोपकारि किञ्चिदङ्गं यथा द्रव्यं देवता च । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपत्वाद्यागस्य ।
६. फलोपकार्यङ्गं प्रयाजादियागाः ते च प्रकरणादङ्गतया गृहीताः ।
७. पञ्चमोक्तमिति—पूर्वमीमांसायां पञ्चमाग्राभ्यामे क्रमविचारः । तत्र यः प्रकारः श्रुत्यर्थपाठादिभिः उपदिष्टः स
ग्राह्यः एवमित्यनेन ।

प्रमाणसमधिगतत्वात् । न च तद्विषयाया बुद्धेरनुष्ठेयविषयत्वात्तयात्वं किं तर्हि वेदवाक्यजनितत्वादेव ।

सिद्धार्थपरवाक्यप्रामाण्यसिद्धान्तः

वेदवाक्याधिगतस्य वस्तुनस्तथात्वे सत्यनुष्ठेयत्वविशिष्टं चेदनुतिष्ठति नो चेदनुष्ठेयत्वविशिष्टं नानुतिष्ठति । अननुष्ठेयत्वे वाक्यप्रमाणत्वात्पुनरुपतिरिति चेत् । न ह्यनुष्ठेयेऽस्ति पदानां संहतिरूपपद्धते । अनुष्ठेयत्वे तु सति तावन्न्येन पदानि संहृत्यन्ते । तत्रानुष्ठेयनिष्ठं वाक्यं प्रमाणं भवतीदमनेनैवं कर्तव्यमिति । न त्विदमनेनैवमित्ये-
षेप्रकाराणां पदशतानामपि वाक्यत्वमस्ति 'कुर्यात्किमेत कर्तव्यं भवेत्स्यादिति पञ्चमम्' इत्येवमादीनामन्यतमे-
सति अतः परमात्मेश्वरादीनामवाक्यप्रमाणत्वम् । पदार्थत्वे च प्रमाणान्तरविषयत्वम् । अतोऽसदेतदिति चेत् । न ।
अस्ति मेरुवर्णचतुष्टयोपेत इत्येवमाद्यननुष्ठेयेऽपि वाक्यदर्शनात् । न च मेरुवर्णचतुष्टयोपेत इत्येवमादिवाक्यश्रवणे
मेरुवाचननुष्ठेयबुद्धिरूपपद्धते । तयोऽस्तिपदसहितानां परमात्मेश्वरादिप्रतिपादकवाक्यपदानां विशेषणविशेष्यभावेन
संहतिः केन वार्यते ।

१०

परमात्मनि प्रयोजनसत्त्वादिपि वेदान्तप्रामाण्यम्

मेवादिज्ञानवत्परमात्मज्ञाने प्रयोजनभावादयुक्तमिति चेत् । न । "ब्रह्मविद्याप्नोति परम्" "मिच्छते
दूषयप्रप्तिः" इति फलश्रवणात्, संसारबीजाविद्यादिदोषनिवृत्तिदर्शनाच्च । अनन्यशेषत्वाच्च तज्ज्ञानस्य
जुह्वामिव फलश्रुतेर्यथाद्वैतापुनरुपतिः । प्रतिषिद्धानिष्ठफलसंबन्धश्च वेदादेव विज्ञायते । न चानुष्ठेयः सः । न च
परिहृतिरिति—न ज्ञानस्येति । अनुष्ठेयनिष्ठत्वमन्तरेण कुतो वस्तुनि प्रयोगप्रत्यययोस्तथात्वंमित्याशङ्क्य तयोर्विषयतया
तथात्वं तद्वेषसत्त्वप्रामाण्यात्वं वेति विकल्प्याऽऽहं दूषयति—न हीति । तदुभयविषयस्य कर्तव्यार्थस्य तथात्वं
न कर्तव्यत्वापेक्ष किंतु मानगम्यत्वादित्यथा विप्रलम्भकविधिवान्येऽपि तथात्वापत्तेरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—न चेति ।
बुद्धिग्रहणं प्रयोगोपलक्षणार्थम् । कर्तव्यतार्थविषयप्रयोगादेर्नानुष्ठेयविषयत्वान्मानत्वं किंतु प्रमाकरणत्वात्तज्ज्ञानत्वा-
च्चान्यथोक्तप्रसक्तिरावस्थावतोऽनुष्ठेयनिष्ठत्वं मानत्वेऽनुपयुक्तमित्यर्थः ।

कुतस्तर्हि कार्याकार्यधियावित्याशङ्क्याऽह—चेद्वैति । वैदिकस्यार्थस्याभावेन तथात्वं सिद्धे समीहितसाध- २०
नत्वविशिष्टं चेद्वस्तु तदा कर्तव्यमिति धियाऽनुतिष्ठति । तच्चेदनिष्ठसाधनत्वविशिष्टं तदा न कार्यमिति धिया नानुतिष्ठति ।
अतो मानात्तस्यानुष्ठानाननुष्ठानहेतु कार्याकार्यधियावित्यर्थः । तथाऽपि ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वं पदार्थत्वं वा ? नाऽह
इत्याह—अननुष्ठेयत्वं इति । तस्याकार्यत्वेऽपि वाक्यार्थत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह—न हीति । उभयत्रासतीति-
च्छेदः । द्वितीयं दूषयति—पदार्थत्वे चेति । ब्रह्मणः शास्त्रार्थत्वमेतदित्युच्यते कार्यस्फुटेश्च वाक्यप्रामाण्यं दृष्टान्तेन
साधयति—नेत्यादिना । शुक्लकृष्णलोहितमिश्रलक्षणं वर्णचतुष्टयं तद्विशिष्टो मेरुस्तीत्यादिप्रयोगे मेवादिवाक्येऽपि २५
सम्यग्बोद्धोनात्तत्त्वमसिवावाक्यादिपि कार्यास्फुटे ब्रह्मणि सम्यग्ज्ञानसिद्धिरित्यर्थः । दृष्टान्तेऽपि कार्यधीरेव वाक्याहु-
वेतीत्याह—न चेति । ननु तत्र क्रियापदाधीना पदसहितयुक्ता वेदान्तेषु पुनस्तदभावात्पदसंहत्ययोगात्कुतो
वाक्यप्रमाणत्वं ब्रह्मणः सम्भवति तत्राऽह—तथेति ।

विमतमफलं सिद्धार्थज्ञानत्वात्समतवदित्यनुमानात्तत्त्वमादेः सिद्धार्थस्यायुक्तं भानत्वमिति शङ्कते—मेवादीति ।
श्रुतिविरोधेनानुमानं धुनोति—नेत्यादिना । विद्वदनुभवविरोधाच्च नैवमित्याह—संसारिति । फलश्रुतेर्यथादत्तेना- ३०

१. कुर्यादित्यादि—"एतस्यात् सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम्" । इत्युत्तरार्धं । तत्र विधिः इष्टसाधनत्वं तस्य
लक्षणं प्रतिपादकमित्यर्थः । केवलच्छादेः प्रयोगानर्हत्तया सर्ववैधव्यर्थानुपमकाः कृ-भू-अस्तयः प्रयुक्ताः ।
कुर्यादिति करोतु इत्यस्योपलक्षणम् । क्रियेत इति कर्मणि प्रयोगः तत्रापि विधिशक्तिरस्त्येव । तथा च यजेत,
अथेतव्यः, आनेयो भवति । दण्डी भवेत्, दण्डिना भवितव्य, दण्डिना भूयेत, इत्यादयः उदाहार्याः एवमस्-
धातोर्पि । जन्मार्थः भूधातुः, जन्मफलभूतसत्तार्थकः अस्-धातुः इति शेदः ।

३५

२. अस्तिपदेति—"यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः" 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्येवमादीनां नेत्यर्थः ।

३. जुह्वामिवेति—"यस्य णर्ममयी जुह्वमवति न स पापं क्लोकं शृणोति"—इति वाक्ये फलश्रवणमर्थवादः । नतु
पणेतया जुहूकर्मणस्य तत् फलमिति 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु फलश्रुतिर्यथावादः स्यादित्यधिकरणे निर्णीतस्य वाक्य-
भेदापत्तेः (पू० मी०) ।

४. प्रयोगः शब्दप्रयोगः ।

५

प्रतिषिद्धविषये प्रवृत्तक्रियस्याकरणादन्यदनुष्ठेयमस्ति । अकर्तव्यताज्ञाननिष्ठतेव हि परमार्थतः प्रतिषेधविधीनां स्यात् ।

निषेधवाक्यवत् अनुष्ठेयाभावेऽपि वेदान्तानां प्रामाण्यम्

क्षुधातस्य प्रतिषेधज्ञानसंस्कृतस्याभक्ष्येऽभोज्ये वा प्रभुपत्तिते कलङ्काभिज्ञास्तादावादिदं भक्ष्यम् अदो ५ भोज्यमिति वा ज्ञानभुत्यत्वं तद्विषयया प्रतिषेधज्ञानस्मृत्या बाध्यते । भृगुतुङ्गिकायामिव पेयज्ञानं तद्विषयया-
स्म्यविज्ञानेन, तस्मिन्बाधिते स्वाभाविकविपरीतज्ञानेऽनर्चकरी तद्वृक्षभोजनप्रवृत्तिर्न भवति । विपरीतज्ञान-
निमित्तायाः प्रवृत्तिनिवृत्तिरेव न पुनर्यतः कार्यस्तदभावे । तस्मात्प्रतिषेधविधीनां वस्तुयाथावत्ज्ञाननिष्ठतेव न
पुरुषव्यापारनिष्ठतागन्धोऽयस्ति । तथेहापि परमात्मादियावत्प्रत्यक्षज्ञानविधीनां तावन्मात्रपर्यवसानतैव स्यात् ।
तथा तद्विज्ञानसंस्कृतस्य तद्विपरीतार्थज्ञाननिमित्तानां प्रवृत्तीनामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वात् परमात्मादियाया-

१० भानैवानुमानाबाधकतेत्याशङ्क्याऽह—अन्येति । पर्णभयीत्वाधिकरणन्यायेन जुह्वाः फलश्रुतेर्यथावत् युक्तम् । ब्रह्म-
विद्योऽन्यथेत्यत्रापकाभावात्तत्फलश्रुतेर्यथावत्त्वासिद्धिरिति । अन्यथा शारीरकानारम्भ- स्यादित्यर्थः । क्षुत्तनुमवाप्त्या
वाक्योत्पन्नज्ञानस्य फलवत्त्वद्वेष्यका कार्यास्पृष्टेस्वायं तत्त्वमस्यादेर्मानतेत्युक्तं सम्प्रति शास्त्रस्य कार्यपरत्वानियमे
हेत्वन्तरमाह—प्रतिषिद्धेति । यद्यपि कलङ्गभक्षणादेर्यथातथ्यं न कलङ्गं भक्षयेदित्यादिवाक्याऽप्यतीर्यते
तथाऽपि तस्यानुष्ठेयत्वाद्वाक्यस्यानुष्ठेयनिष्ठत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याऽह—न चेति । संबन्धस्याभावात्तानुष्ठेयतेत्यर्थः ।

१५ अमक्षणादि कार्यामिति विधिपरत्वमेव निषेधवाक्यस्य किं न स्यादित्याशङ्क्याऽह—न चेति । तस्यापि कार्यार्थत्वे
विधिनियमेवमङ्गाभ्रजस्य स्वसम्बन्धभावबोधने भुक्ष्यस्यान्तरे वृत्ती लक्षणापातात्प्रतिषिद्धविषये रागादिना
प्रवृत्तक्रियावतो निषेधशास्त्रार्थधीसंस्कृतस्य निषेधश्रुतेरकरणात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्युपलक्षितादौदासीन्यादन्यदनुष्ठेयं न
प्रतिभातीत्यर्थः । भावविषय कर्तव्यत्वं विधीनामर्थोऽभावविषयं तु निषेधानामिति विशेषमाशङ्क्याह—अकर्तव्यतेति ।
अभावस्य भावावस्थेयाभावाकर्तव्यताविषयत्वासिद्धिरिति हिशब्दार्थः ।

२० प्रतिषेधज्ञानवतोऽपि कलङ्गभक्षणादिज्ञानवर्शनात्प्रवृत्तयेनियोगाधीनत्वात्प्रतिषेधमेव वाक्यमेष्टमिति चेन्न-
स्याह—क्षुधातस्येति । विषलिप्तबाधहतस्य पक्षोर्मासं कलङ्गं ब्रह्मवशाच्चविद्यापयुक्तस्यापानाद्यभोज्यं तस्मिन्मभक्ष्येऽभोज्ये
च प्राप्ते यद्वन्नमज्जानं क्षुत्साभस्योत्पन्नं तन्निषेधव्यसंस्कृतस्य तद्वीक्ष्यत्वा बाध्यमित्यत्र लौकिकदृष्टान्तमाह—भृगुतुङ्गिकाया-
मिति । तथाऽपि प्रवृत्त्यभावसिद्धये विधिरर्थ्यतामिति चेन्नेत्याह—तस्मिन्मिति । तदभाव प्रवृत्त्यभावो न विधिजन्य-
प्रत्यलसाध्यो निमित्ताभावेनैव सिद्धेरित्यर्थः । दृष्टान्तमुपसहृति—तस्मादिति । दार्ष्टान्तिकमाह—सथेति । न केवलं

२५ तत्त्वमस्यादिवाक्यानां सिद्धवस्तुमात्रपर्यवसानता किंतु सर्वकर्मनिवर्तकत्वमपि सिध्यतीत्याह—सथेति । अकर्तव्योक्त-
ब्रह्माहमितिज्ञानसंस्कृतस्य प्रवृत्तीनामभाव स्यादिति संबन्धः । अस्माद्ब्रह्माभावादिर्हृपरीतोऽर्थो यस्य कर्तृत्वादिज्ञानस्य

१. अकर्तव्यतेति—प्रमाकरमतस्य—‘न हिस्थादि’त्यादौ हिसाद्यकरणं विषेयं न तु प्रतिषेधमात्रमिति । तदत्र
निषिध्यते ।

२. मानत्वमिति—अनधिगताबाधितप्रयोजनवदर्थज्ञानजनकत्व प्रमाणलक्षणम् । प्रयोजनाभावे च तत्त्वमादिवाक्य-

३० ममानमित्यर्थः ।

३ अद्यःपातः नरकपातः ।

४. प्रतीयत इति—निषेधसमभिव्याहृतलिङ्गः निवर्तना अर्थः । ततः निवर्तनाविषयत्वेन कलङ्गभक्षणादेः अनिष्ट-
साधनत्वमनुमीयते । तत् ततो निवृत्तिः इति भाट्टाः । न्यायमते तु बलवदनिष्ठाननुवन्चित्वमपि लिङ्गं तस्य
नत्रयैज्ययात् बलवदनिष्ठजनकत्वं काव्यमिति शब्दः ।

५. संबन्धस्य भक्षणनरकसंबन्धस्य । अभावावस्थेयात्—भावार्थः कृतिपाथ्यः तन्निष्ठत्वाभावात् संबन्धस्येत्यर्थः ।

६ अमक्षणादि—भक्षणाभावात्संस्कृतादीत्यर्थः ।

७. अर्थान्तरे संकल्पे ।

८. प्रसक्तैति—रागप्राप्तमक्षणादिक्रियानिवृत्त्युपलक्षितमौदासीन्यं तूष्णीमात्रं ।

९. तद्विपरीतार्थः कर्तृत्वभोक्तृत्वम् ।

स्म्यज्ञानस्मृत्या स्वाभाविके तन्निमित्तविज्ञाने बाधितेऽभावः स्यात् । ननु कलञ्जादिभक्षणान्देरनर्थित्ववस्तुया-
थास्म्यज्ञानस्मृत्या स्वाभाविके तद्बुद्धयत्वादिविपरीतज्ञाने निर्वातिते तद्बुद्ध्याद्यनर्थप्रवृत्त्यभाववदप्रतिषेधविषय-
त्वाच्छास्त्रविहितप्रवृत्त्यभावो न युक्त इति चेत् । न । विपरीतज्ञाननिमित्तत्वानर्थार्थत्वाभ्यां तुल्यत्वात् । कलञ्ज-
भक्षणान्दिप्रवृत्तेर्मित्यज्ञाननिमित्तत्वमनर्थार्थत्वं च यथा तथा शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि । तस्मात्परमात्मयाथास्म्य-
विज्ञानवतः शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वेनानर्थार्थत्वेन च तुल्यत्वात्परमात्मज्ञानेन विपरीतज्ञाने ५
निर्वातिते युक्त एवाभावः ।

नित्यकर्मणामज्ञानप्रयुक्तत्वमेव न तु केवलशास्त्रप्रयुक्तता

ननु तत्र युक्तो नित्यानां तु केवलशास्त्रनिमित्तत्वादनर्थार्थत्वाभावाच्चाभावो न युक्त इति चेत् । न ।
अविद्यारगद्वेषादिदोषवतो विहितत्वात् । यथा स्वर्गकामादिदोषवतो दर्शपूर्णमासादीनि काम्यानि कर्माणि
विहितानि तथा सर्वानर्थबोजाविद्यादिदोषवतस्तज्जनितेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररागद्वेषादिदोषवतश्च तत्तेरेताविशेषः १०
प्रवृत्तेरिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाराद्येनो नित्यानि कर्माणि विधीयन्ते न केवलं शास्त्रानिमित्ताभ्येव । न ह्यनिहोत्रदर्श-
पूर्णमासचातुर्मास्यपशुबन्धसोमानां कर्मणां स्वतः काम्यनित्यत्वविवेकोऽस्ति । कर्तृगतेन हि स्वर्गादिकामदोषेण
कामार्थता । तस्याऽविद्यादिदोषवतः स्वभावप्राप्तेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाराद्यनस्तदर्थान्येव नित्यानीति युक्तं तं प्रति
विहितत्वात् । न परमात्मयाथास्म्यविज्ञानवतः शमोपायव्यतिरेकेण किञ्चित्कर्म विहितमुपलभ्यते । कर्मनिमित्त-
तैश्चिन्तितानामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वादिति हेतुः । कदा पुनस्तासामभावः स्यादत आह—परमात्मादीति । भ्रान्ति- १५
प्राप्तमक्षणादिनिरासेन निवृत्तिनिष्ठतया निषेधवाक्यस्य भानत्ववत्तत्त्वभादेरपि प्रत्यगज्ञानोत्पत्तत्वादिनवर्तकत्वेन
भानत्वोपपत्तिरिति समुदायार्थः । दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोर्वैषम्यमाशङ्कते—नश्चिति । तस्य निषिद्धत्वादनर्थार्थत्वमेव
यद्वस्तुयाथास्म्यं तज्ज्ञानेन निषेधे कृते तत्संस्कारद्वारा संपादितस्मृत्या शास्त्रीयज्ञानेन विपरीतज्ञाने बाधिते तत्कार्य-
प्रवृत्त्यभावो निमित्ताभावे नैमित्तिकाभावव्यायेन युक्तो न तथाऽग्निहोत्रादिप्रवृत्त्यभावो युक्तः । ब्रह्मविदाग्निहोत्रादि
न कर्तव्यमिति निषेधानुपलम्भादित्यर्थः । तत्त्वमस्यादिवाक्येनार्थाभिप्रेक्ष्यमग्निहोत्रादीति मन्त्रानः साम्यामाह— २०
नैत्यादिना । शास्त्रीयप्रवृत्तीनां गर्भवासादिहेतुत्वादनर्थार्थत्वमह कर्तव्याद्यभिमानकृतत्वेन विपरीतज्ञाननिमित्तत्वम् ।
एतदेव दृष्टान्तावधृम्भेन स्पष्टयति—कलञ्जेति ।

काम्यानामज्ञानहेतुत्वानर्थार्थत्वाभ्यां विदुषस्तेषु प्रवृत्त्यभावो युक्तो नित्यानां तु शास्त्रमात्रप्रयुक्तानुष्ठानत्वासा-
ज्ञानकृतत्वं प्रत्यवायाख्यानार्थध्वंसित्वाच्च नानर्थकरत्वमतस्तेषु प्रवृत्त्यभावो युक्तो न भवतीति शङ्कते—नश्चिति ।
नित्यानां शास्त्रमात्रकृतानुष्ठानत्वमसिद्धमिति परिहरति—नैत्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति—यथेति । अविद्यादीत्यादि-
शब्देनास्मितादिवक्त्रेशचतुष्टयौकि । तैरविद्यादिभिर्जनितेष्टप्राप्ती तादृगनिष्टप्राप्ती च क्रमेण रागद्वेषवतः पुरुषस्येष्ट- २५
प्राप्तिमनिष्टपरिहारं च बाच्छतस्ताभ्यामेव रागद्वेषाभ्यामिष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूदित्यविशेषकामनाभिः प्रेरितावि-
शेषप्रवृत्तियुक्तस्य नित्यानि विधीयन्ते । स्वर्गकामः पशुकाम इति विशेषार्थिनः काम्यानि । तुल्यं नृभयेषां वैवल-
शास्त्रनिमित्तत्वमित्यर्थः । किंच काम्यानां दुष्टत्वं द्रुवता नित्यानामपि तदिष्टमुत्पत्तिविनियोगप्रयोगाधिकारविशिष्टये
विशेषाभावादित्याह—न चेति । कथं तर्हि काम्यनित्यविभागस्तत्राऽह—कर्तृगतेनेति । स्वर्गकामः पशुकाम इति
विशेषार्थिनः काम्यविशिष्टं मे स्यादनिष्टं मा भूदित्यविशेषकामप्रेरिताविशेषोपपत्तिप्रवृत्तिमतो नित्यविशिष्टित्युक्तमित्यर्थः । ३०
नन्वविद्यादिदोषवतो नित्यानि कर्माणीत्ययुक्तं परमात्मज्ञानवतोऽपि यवज्जीवन्मतेस्तेषु ननुपेयत्वादित्याह—श्रुतेरवि-
रकविषयत्वाभ्येवमित्याह—न परमात्मेति । “योपाख्यस्य तस्यैव शम कारणमुच्यते” इति स्मृतेर्जनपरिराके कारणं
कर्मोपचम एव प्रतीयते न तथा कर्मविशिष्टित्यर्थः । न केवलं विहित नोपलभ्यते न संभवति चेत्याह—कर्मनिमित्तेति ।

१ अविशेषप्रवृत्तेः लौकिककर्मणि वा स्तम्भनोच्चाटनादिप्रवृत्तेर्वा सभवात् । तद्व्यावर्तयितुं शास्त्रेण नित्यानि
विहितानि यथा सन्ध्याया गायत्रीजपः । बुद्धिप्रेरकस्य सवितुः ध्यान विषयानुक्तत्वेन लाभकरप्रवृत्तिषु ३५
प्रेरणकरत्वेन दृष्टार्थमपि ।

२ शमोपायः कर्मनिवृत्तिरूपोपायः ।

३ तन्निमित्तानां प्रवृत्तीनां बाध इति सवन्वः ।

देयतादिसर्वसाधनविज्ञानोपमर्देन ह्यात्मज्ञानं विधीयते ।

ब्रह्मज्ञानिनः कर्मप्रवृत्त्यनुपपत्तिः

न चोपैर्नदितक्रियाकारकाविज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिरुपपद्यते । विविष्टाक्रियासाधनाविज्ञानपूर्वकत्वात्क्रिया-
प्रवृत्तेः । न हि देशकालाद्यनवच्छिन्नास्यूलाद्व्याविबुधप्रत्ययधारिणः कर्मावसरोऽस्ति । भोजनादिप्रवृत्त्यवसरवत्या-
५ षति चेत् । न, अविद्यादिकेवलदोषनिमित्तत्वाद्भोजनादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तेः । न तु तस्याऽनियतं कदाचि-
त्क्रियते कदाचिन्न क्रियते चेति नित्यं कर्मोपपद्यते । केवलदोषनिमित्तत्वात् भोजनादिकर्मणोऽनियतत्वं स्यात् दोषो-
द्भवाभिभवयोरनियततत्वात्कामावाभिब कान्येषु । शास्त्रनिमित्तकालाद्यपेक्षत्वाच्च नित्यानामनियतत्वानुपपत्तिः
दोषनिमित्तत्वे सत्यपि यथा काम्याग्निहोत्रस्य शास्त्रविहितत्वात्सायंप्रातःकालाद्यपेक्षत्वमेवम् । तद्भोजनादिविप्रवृत्ती
यदा नासि त्वं संसारी किंचकत्रंभोक् ब्रह्मासीति श्रुत्या ज्ञाप्यते तदा देवतायाः संप्रदानत्वं करणत्वं ब्रीह्यादेरित्येतद्
१० सर्वमुपमृदितं भवति । तत्कथमकत्रादिज्ञानवतः संभवति कर्मविधिरित्यर्थः ।

उपमृदितमपि बासनावणादुद्भूतिष्यति । ततश्च विदुषोऽपि कर्मविधिः स्यादित्याशङ्क्याऽह—न चेति । बास-
नावणादुद्भूतस्याऽऽभासत्वादात्मस्मृत्या पुनः पुनर्वाचान्न विदुषो न कर्मप्रवृत्तिरित्यर्थः । किञ्चानवच्छिन्नं ब्रह्मात्मीयं
स्मरतस्तदात्मकस्य देशादिसापेक्ष कर्म निरवकाशमित्याह—नहोति । विदुषो भिक्षाटनादिवत्कर्मावसरः स्यादिति
शङ्कते—भोजनादौति । अपरोक्षज्ञानवतो वा परोक्षज्ञानवतो वा भोजनादिवत्प्रवृत्तिः ? नाऽह । अनभ्युपगमात्तत्प्रवृ-
१५ त्तैर्वाभितानुवृत्तिमात्रत्वादिग्नहोत्रादेरवाधितामियाननिमित्तस्य तयात्वानुपपत्तेरित्याभिप्रेत्याह—नैति । न द्वितीयः ।
परोक्षज्ञानिनः शास्त्रानपेक्षसूत्रिपामादिदोषकृतत्वात्तत्प्रवृत्तेरित्यादित्याह—अविद्यादौति । अग्निहोत्राद्यपि तथा
स्यादिति चेन्नेत्याह—न त्विति । भोजनादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तिं विवृणोति—केवलेति । न तु तथेत्यादि
प्रपञ्चयति—शास्त्रनिमित्तेति । तर्हि शास्त्रविहितकालाद्यपेक्षत्वात्तयानामपेक्षप्रसक्तत्वं भवेदित्याशङ्क्याऽह—दौरेति ।
एवं दोषकृतत्वैऽपि नित्यानां शास्त्रसापेक्षत्वात्कालाद्यपेक्षत्वमविरुद्धमित्याह—एवमिति । भोजनादेर्दोषकृतत्वैऽपि—
२० 'चतुर्वर्ण्यं चरेद्भक्ष' यतीनां तु चतुर्वर्ण्यं इत्यादिनियमबद्धिदुषोऽग्निहोत्रादिनियमोऽपि स्यादिति शङ्कते—तद्भोजना-
दौति । विदुषो नास्ति भोजनादिनियमोऽतिक्रान्तविधित्वात् । न चैतावता यथेष्टप्रेष्टापत्तिः अवसारीनामिवैककृता हि
सा । न च तौ विदुषो विद्येते अतोऽविद्यावस्थायामप्यसती । यथेष्टप्रेष्टा विद्यादवायां कुतः स्यात् । संस्कारस्याप्य-
भावात् । बाधितानुवृत्तेश्च । अग्निहोत्रादेस्त्वनभासत्वाच्च बाधितानुवृत्तिरित्याह—नैति । किंचाविदुषां विधिविप्रायमेव
नियमः । तेषां विधिविवेकगोचरत्वात् । न च तेषामप्येव ज्ञानोदयपरिपन्थी । तस्यान्यनिवृत्तिरूपस्य स्वयंक्रियात्वा-

- २५ १. देवताविज्ञानानि यानि तेषु मिथ्यात्वबुद्धिः, तेषु संप्रदानत्वकरणत्वाद्वा च मिथ्यात्वेनाभावबुद्धिश्च ।
२. विज्ञानोपमर्देन—क्रियाकारकादिभेदज्ञाननिवृत्तिफलभास्मान्न विद्यते अज्ञातमात्मानं ज्ञापयति । तृतीया फले
हेतौ । ज्ञानस्य विधिश्चाज्ञातज्ञानजननम् ।
३. उपमृदितेति—इदं ब्रीह्यादि पुरोडाशादि वा साधनम् 'अनेन देवता प्रीणनीयेति भावना च नोत्पद्यते । तेषां
मिथ्यात्वेन निश्चितत्वात् श्रुत्यनुययाभ्याम् ।
३० ४. केवलेति—नित्यं कर्म शास्त्रेण अविद्यादिदोषेण च प्रयोज्यं ततो नियतम् । भोजनादिकं तु दोषमात्रेण प्रयोज्यम्
अतोऽनियतम् । कदाचित् क्रियते कदाचिन्न क्रियते इत्यनियतं ब्रह्मवित्सु वर्तते । अतः दोषोद्भवाभिभवयो-
नित्यत्वं कदाचित्कर्मित्युक्तम् । प्रयोज्यत्वं अनुष्टायत्वं ।
५. ब्रह्मविदां भिक्षाचरणे 'चतुर्वर्ण्यं चरेदित्युक्तम् । 'शौचं तु यतीनां चतुर्वर्ण्यं गृहस्थापेक्षमा कर्त्तव्यमित्युक्तं
धर्मशास्त्रे । एते नियमाः भिक्षादिक्रियायां न प्रयोजकाः क्षुधाऽभावे भिक्षाज्जाचरणात् क्षुत्सीदया यदा भिक्षार्थं
गम्यते तदा नियमा अनुरोद्धव्या इत्यर्थः । यद्यपि नियमविधौ 'ब्रीहिसिर्षजे' इत्यादौ इतरनिवृत्तिः अर्थात् न
तु शब्दात् । अतः ब्रीहिसिर्षजे कर्त्तव्यो यागः इतरवान्धः न कर्त्तव्य इत्यर्थः । तथाप्यत्र नियमपदे इतरव्यावृत्तिं
३५ शब्दादेव बोधयति भिक्षाचरणस्य क्षुधादिप्रयुक्ततयाऽनुष्ठानात् । तत्र शास्त्रानपेक्षणात् इतरव्यावृत्तेरेव च
अपेक्षणात् । अतः इतरनिवृत्त्या यदनुष्ठायते तस्मिन् तेनैव नियमोऽनुष्ठितो भवति अर्थात् क्रियाया एव
प्रयोजकत्वं न तु निवृत्तिरूपस्याभावस्य ।

ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुद्गायत् । यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति

तमभिद्वृत्य पाप्मनाविध्यन्तस् यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥२॥

नियमवस्थ्यादिति चेत् । न, नियमस्याक्रियात्वात्क्रियायाश्चाप्रयोजकत्वात्ज्ञासौ ज्ञानस्यापवादकरः । तस्मात्परमात्मनोऽधिकाराद्विरक्तस्य ज्ञानाधिकाराज्ज्ञानिनो हेत्वभावादेव कर्माभावात्तस्य भोजनाद्यनुल्यात्वात्तत्त्वभावेः सर्वव्यापारोपरमात्मकज्ञानहेतोर्निवर्तकत्वेन प्रामाण्यं प्रतिपादितमुपसंहरति—तस्मादिति । तस्य विधिस्त्वादकं १० वाक्यम् । तस्य निषेधवाक्यवत्तत्त्वज्ञानहेतोस्तद्विरोधिर्मिथ्याज्ञानध्वसित्वादक्षेपव्यापारनिवर्तकत्वेन कूटस्थवस्तुनिष्ठस्य युक्तं प्रामाण्यम् । मिथ्याज्ञानध्वसे हेत्वभावे फलभावन्यानेन सर्वकर्मनिवृत्तेरित्यर्थः । तत्पदोपात्तं हेतुमेव स्पष्टयति—कर्मप्रवृत्तीति । यथा प्रतिषेधे भङ्गनाम्नै प्रतिषेधशास्त्रवशात्प्रवृत्त्यभावस्तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यसामर्थ्यात्कर्मैवदपि प्रवृत्त्यभावस्य तुल्यत्वात्प्रामाण्यमपि तुल्यमित्यर्थः प्रतिषेधशास्त्रसामर्थ्ये तत्त्वमस्यादिशास्त्रस्योच्यमाने तथैव निवृत्तिनिष्ठत्वं स्यात्तु प्रतिपादकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । प्रतिषेधो हि प्रसक्तक्रिया निवर्तयंतदुपलक्षितो- १५ दासीत्यात्मके वस्तुनि पर्यवस्यति । तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापि वस्तुप्रतिपादकत्वमविकल्पितमित्यर्थः । वैद्वान्तानां सिद्धे प्रामाण्यवदर्थवादादीनामन्यपरानामपि सर्वैदविसंवादयोरभावे स्वार्थे मानत्वसिद्धौ सिद्धा विगुद्वयादिगुणवती प्राणदेवतेति चकारार्थः ॥१॥

१. ते ह वाचमूचुरित्यादि—अत्र ब्रह्मसूत्रतृतीयतृतीये वाजसनेयके च विचारः—‘ते ह वाचमूचुर्हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ते ह वाचमूचुरित्यादि’ । ततः आसुरसाम्पत्तिवत्त्वेन बागादीन् निन्दित्वा मुख्यप्राणः २० परिगृह्यते—‘अथ हेमसात्म्यमिति’ । छान्दोग्ये च ‘ते देवा उद्गीथमात्राहूरीत्युपक्रम्य ‘य एवार्यं मुख्यं प्राणस्तमुद्गीथमुपासाचक्रिरे’ इत्यादिना मुख्यप्राणः परिगृह्यते । उभयत्र प्राणोपासनमेव विधीयते इति विद्याभेदः । यद्यपि वाजसनेयके ‘त्वं न उद्गाये’ति उद्गीथकर्तृत्वेन प्राण उच्यते इतरत्र तु ‘तमुद्गीथमुपासाचक्रिरे’ इत्युद्गीथत्वेनेति विद्याभेदः प्रतीयते तथापि देवासुरयुद्धादिबहुतरसाम्याद्बैचिकत्वमिति प्राप्ते ‘न वा प्रकरणमेदात् परोवरीयस्त्वादिवत्’ इति विद्याभेदः सिद्धान्तितः छान्दोग्ये ‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमिति’ २५ उद्गीथावयवे ओकारे प्राणः उपास्य. श्रूयते इतरत्र तु उद्गीथशब्देन सकला उद्गीथभक्तिः ब्राह्मा तस्याश्च कर्ता यः श्वेतिकः सः प्राणस्तेनोपास्यः इति कर्मभेद इति ।

ननु ‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमिति’त्यत्र ओकारोद्गीथयोः सामानाधिकरण्यं श्रूयमाणस्य अघ्यासे वा अपवादे वा एकत्वे वा विशेषणविशेष्यभावे वा इति चतुर्विधे कीदृशमिति निर्धारयितुमशक्यत्वादनित्यनिर्धारणमिति पूर्वपक्षे व्यासश्च समञ्जस इति सिद्धान्तः । ओकारस्य सर्ववैदव्यापिनो ब्रह्मणः प्रसक्तौ उद्गीथ इति ३० विशेषणं तथा चौद्गीथावयवे ओकारे प्राणद्विधिविरिति सिद्धान्तः ।

२. नियमस्येति—नियम इतरत्वावृत्तिः । अतः तस्य ब्रह्मविदनुष्ठाने न प्रयोजकत्वम् । क्रिया तु अग्निहोत्रादिका सापि विद्वत्कृता न प्रयोजिका, तस्या ब्रह्मविदि दृश्यमानाया अप्रयोजकत्वं आभासरूपतया, अननुष्ठानकत्वं परोक्षज्ञानवता क्रियामाणस्य तु अप्रयोजकत्वमिष्टमेव न तावता साक्षात्कारवत्. कर्माधिकारः ।

३. स्थूलद्वैतादिनिवर्तकत्वात्—इदं च अस्थूलादिवाक्येन ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावनिश्रयाद्भवति ।

४. सामर्थ्यात् तदवयवानुपपत्त्या सर्वकर्मनिवर्तकता ।

५. प्रकृते योजयति—वेदान्तानामिति ।

६. संवादाविषंवादयोरभावे—‘अग्निहिमस्य मेपजमि’त्यादिवाक्यानि नापूर्वाधानि प्रत्यक्षादिसंवादात् । ‘पापानाः क्लवन्ते’ इत्यादीनि प्रत्यक्षादिसंवादात् न स्वार्थे प्रमाणानि ‘वज्रहस्तः पुरन्दरः’ इत्यादीनि तु प्रमाणान्तरविरोधाविरोधयोरभावात् स्वार्थे प्रमाणानि इति देवताधिकरणन्यायः अत्रोपनिबद्धः ।

ते देवा हेमं चिनिश्चित्वा वाचं वागभिमानिनीं देवताभूचरुक्तवन्तः । त्वं नोऽस्मभ्यमुदगायौद्गात्रं कर्म कुरुष्व धाम्देवतानिर्वर्त्यमौद्गात्र कर्म दृष्टवन्तः । तामेव च वाचं देवतां जपमन्त्राभिधेयामसतो मा सद्गमयेति । अत्र चोपासनायाः धर्मणश्च कर्तृत्वेन वागादय एव विवक्ष्यन्ते । कस्मात् ? यस्मात्परमार्थतस्तत्कर्तृकस्तद्विषय एव च सर्वो ज्ञानकर्मसंयवहारः । वक्ष्यति हि “ध्यायतोव लेलायतोव” इत्यात्मकर्तृकत्वाभावं विस्तरतः षष्ठे । इहापि ५ चाध्यामान्त उपसंहारिण्यध्याकृतादिक्रियाकारकफलजातम् “अयं वा इदं नाम रूपं कर्म” इत्यविद्याविषयम् । अध्याकृतान्तु यत्परं परमात्मनाख्यं विद्याविषयमनामरूपकर्मात्मकं नेति नेतीतोतरप्रत्याख्यानोपसंहारिण्यति पृथक् । यस्तु वागादिसमाहारोपाधिपरिकल्पितः संसर्गात्मा तं च वागादिसमाहारपक्षपातिनमेव दर्शयिष्यति “एतेभ्यो भूतेभ्यः सधुत्याय ताभ्येवानुविनश्यती”ति । तस्माद्युक्ता वागादीनामेव ज्ञानकर्मकर्तृत्वफलप्राप्तिविश्वासा । तथेति सत्यास्तित्वेति देवेस्ता वाक्तेभ्योऽर्थ्येभ्योऽर्थ्योदगायदुद्गात्रं कृतवतो । कः पुनरसौ देवेभ्योऽर्थ्योदगायनकर्मणा वावा १० निर्वातः कार्यविशेष इति । उपपत्ते—यो वाचि निमित्तभूतायां वागादिसमुदायरय य उपकारो निष्पद्यते वदनादि-ध्यापारेण स एव । सर्वेषां ह्यसौ धाम्बदनाभिनिवृत्तो योगः फलम् । तं भोगं सा त्रिषु पक्षमानेषु कृत्वाऽवशिष्टेषु

ज्ञानमिह परोक्षमात्ममित्येतत्प्रसङ्गागत विचारं परिसमाप्य ते ह वाचमित्यादि व्याचष्टे—ते देवा इति । अचेतनाया वाचो नियोज्यत्वं वारयति—वागभिमानिनीमिति । नियोज्या देवानामभिप्रायमाह—वाग्देवतेति । नर्वाद्गात्रं कर्म जपमन्त्रप्रकाश्या देवता निर्वर्तयिष्यति नतु वाग्देवतेति तत्राऽह—तामेवेति । असतो मा सद्गमयेति १५ जपमन्त्राभिधेया दृष्टवन्त इति पूर्वेण सम्बन्धः । वागाद्याध्यय कर्तृत्वादि दर्शयतोऽर्थवादस्य प्राप्त्यङ्गं तात्पर्यमाह—अत्र चेति । आत्मनाश्रये कर्तृत्वादाववभासमाने तस्य वागाद्याध्ययत्वमयुक्तमित्याह—कस्मादिति । परस्य जीवस्य वा कर्तृत्वादि विवक्षितमिति विकल्प्याऽऽहं रूपयति—यस्मादिति । विचारदशाया वागादिसङ्क्रान्तस्य क्रियाविशेषिकमत्वा-त्कर्तृत्वादिस्तदाश्रयो यस्मात्प्रतीतस्तत्स्मात्परस्याऽऽप्ननः स्वतस्तच्छ्रिकान्यस्य न तदवश्रयत्वमित्यर्थः । किञ्चाविद्याश्रयः सर्वो व्यवहारो न तद्विने परस्मिन्नवतरीत्याह—तद्विषय इति । “कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” इति न्यायेन कर्तृत्वमात्मनो- २० ऽङ्गीकर्तव्यमित्याह—यथा च तथोभयथा” इति न्यायादां पाधिकं तस्मिन्कर्तृत्वमित्यभिप्रेत्याह—वक्ष्यति हीति । यदुक्तमविद्याविषयः सर्वो व्यवहार इति तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति—इहापीति । इतश्च परस्मिन्नात्मनि कर्तृत्वादि-व्यवहारो नास्तीत्याह—अध्याकृतात्तिवेति । अनामरूपकर्मत्त्वमित्यस्मादुपरिष्ठातस्यमुदाहृतं पृथगविद्याविषया-त्क्रियाकारकफलजातमिति शेषः । मा भूत्परमात्मा कर्तृत्वाद्याश्रयो जीवस्तु स्यादिति द्वितीयमाह—यत्किंचित् । जीवशब्दाव्याख्यस्य विनिश्चयस्य कल्पितत्वात् तत्त्विकं कर्तृत्वादिकं किन्तु तद्वद्वारा स्वरूपे समारोपितमिति भावः । २५ आत्मनि तात्त्विककर्तृत्वात्तभावे फलितमर्थवादतात्पर्यमुपसंहरति—तस्मादिति ।

तात्पर्यमर्थवादस्योक्त्वा निष्कृत्वा वाग्देवतया यत्कृतं तदुपपत्त्यस्यति—तथेत्यादिना । उद्गातात्वं जपमन्त्र-प्रकाशयत्वाऽऽप्ननोऽङ्गीकृत्य वाग्मुद्गाने प्रवृत्ता चेतया कश्चिदुपकारो देवानामुद्गानेन निर्वर्तनीयः स च नास्तीति शङ्कोते—कः पुनरिति । वदनादिध्यापारे सति य सुखविशेषः सङ्क्रान्तस्य निष्पद्यते स एव कार्यविशेष इत्याह—उच्यते इति । यो वाचीति प्रतीकमात्राय व्याख्यायते कथं पुनर्वाचो वचनं चक्षुषो दर्शनमित्यादिना निष्पन्नं फलं ३० सर्वसाधारणमित्याह—आनुभवमनुसृत्याऽह—सर्वेषामिति । किञ्च देवार्थमुद्गायन्त्या वाच स्वार्थमपि किञ्चिदुद्गान-

- १ वागादिमाहारपक्षपाती तत्तादात्म्याख्यासपरिनिष्पन्नस्वरूपो जीव तथैवाविद्यात्मकः । ताभ्येवानुविनश्यति इति—मैत्रेयो प्रति याज्ञवल्क्योपदेशः । वस्तुतस्तु विनाश न जीवस्वरूपस्य, अपि तु सुषुप्तिप्रलययोः तदुपादेरे-वेत्यर्थः । इदं चोत्तरं मानाऽसमर्थत्वस्य भवति इति याज्ञवल्क्योक्त्या गम्यते । ज्ञानकर्म उपासनाख्यं कर्म ।
२ ‘ब्रह्मा वा इदमत्र आसीदित्यस्मिन् खण्डे ‘अहं ब्रह्मास्मि’ इति ब्रह्माभेदज्ञानवत् सर्वोत्तमत्व प्रतिपाद्य ततः ३५ ‘यस्मात्तन्नामीत्यारभ्याविद्याविषय’ प्रपञ्च विस्तरेण निरूपितः । अन्ते च ‘अयं वा इदमि’त्यनेन अविद्या-विषयस्य सर्वस्य नामरूपकर्मस्वन्तर्भाव्य सर्वस्य ब्रह्मणि प्रतिष्ठितत्वमुक्तम् । ‘तदेतत् त्रयमेकमयमात्मा’ इत्य-नेनेत्यर्थः । अतः करणानामेव कर्तृत्वं वक्तव्यं नात्मेन । तस्य निर्विकारत्वादित्यर्थः ।
३ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् (ब्र. सू. २-३-१३) आत्मा जीवः । कर्ता यजेत दद्यात् जुहुयात् इत्यादिशास्त्रस्य एवं ‘एष हि द्रष्टा श्रोता’ इत्यादिशान्त्या वैयर्थ्यपातात् इति प्रसाध्य तत्कर्तृत्वं न स्वाभाविकमपि तु अन्तः- ४० करणादुपाधितादात्म्याभ्यासकृतम् । कुर्यादे अन्तःकरणवर्मेत्वात् इत्यर्थः ।

अथ ह प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उद्गायद्यः प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं जिघ्रति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येभ्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मानाविध्यन्तस् यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥३॥

अथ ह चक्षुक्षुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुर्दगायत् । यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं पश्यति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येभ्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मानाविध्यन्तस् यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा ॥४॥

नवसु स्तोत्रेषु वाचनिकमार्त्तिक्यं फलं यत्कल्याणं शोभनं वदति वर्णानभिनिर्वर्तयति तदात्मने नह्यमेव । तद्वध-साधारणं भाग्यवेदतायाः कर्म यस्यसम्बन्धानामुच्चारणमतस्तदेव विशेष्यते यत्कल्याणं वदतीति । यत्तु वदनकार्यं सर्वसंघातोपकारात्मकं तद्वाजमानमेव । तत्र कल्याणवदनात्मसम्बन्धासङ्गावसरं देवताया रन्ध्रं प्रतिरूप्य ते विदुरपुराः कथमनेनोद्गात्रा नोऽस्मैऽस्वाभाविकं ज्ञानं कर्म चाभिमुयातीत्य शास्त्रजनितकर्मज्ञानरूपेण ज्योतिषोद्- १० गात्रात्मनाऽऽपेक्ष्यत्यतिगमिष्यन्तीत्येवं विज्ञाय तमुद्गातारमभिद्रुत्याभिगम्य स्वैनाऽऽसङ्गलक्षणेन पाप्मानाविध्य-स्ताद्वितवन्तः सयोजितवन्त इत्यर्थः । स यः स पाप्मा यः प्रजापतेः पूर्वजन्माद्यस्थस्य वाचि क्षिप्तः स एव प्रत्यक्षी-क्रियते । कोऽसौ । यदेवेदमप्रतिरूपं जननुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं वदति येन प्रयुक्तोऽसम्बन्धोभस्मानुताद्वानिच उन्नपि वदति । अनेन कार्येणऽप्रतिरूपवदनेनानुगम्यमानः प्रजापतेः कार्यसूतासु प्रजासु वाचि वर्तते । स एवाप्रतिरूप-वदनेनानुमितः स प्रजापतेर्वाचि गतः पाप्मा कारणानुविधायि हि कार्यमिति ॥२॥ १५

मस्ति । तथा च ज्योतिष्टोमे^१ द्वादश स्तोत्राणि तत्र त्रिषु पवमानाख्येषु स्तोत्रेषु याजमानं फलमुद्गानेन कृत्वा शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु यत्कल्याणवदनसामर्थ्यं तदात्मने स्वार्थमेवाऽऽगायदित्याह—तं भोगमिति । श्रुतिर्वा कीर्तनात्त्र फल-सम्बन्धः सम्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—वाचनिकमिति । ‘अथाऽऽमनेऽज्ञाद्यभागायत्’ इति श्रुतिमित्यर्थः । कल्याणवदनसा-मर्थ्यस्य स्वार्थस्य समर्थयते—तद्वतीति । कल्याणवदनं वाचोऽज्ञावारणं चेत्कस्ताहि यो वाचीत्यादेर्विषयस्तत्राऽह—यत्चित्ति । २०

वागदेवतायामसुराणामवकाशं दर्शयति—तत्रेति । स्वार्थे परार्थे चोद्गाने सतीति यावत् । कल्याणवदनस्या-ऽऽमना वाचैव सम्बन्धे योऽप्रमासङ्गोऽभिनिवेशः स एवावसरो देवतायास्तमवसरं प्राप्येत्यर्थः । अवसरमेव व्याकरोति—रन्ध्रमिति । अस्मानतीत्येति सम्बन्धः । कोऽज्ञावसुरात्ययस्त व्याचष्टे—स्वाभाविकमिति । तत्रोपायमुपन्यस्यति—शास्त्रेति । असुरानभिभूय केनाऽऽमना देवाः स्थास्यन्तीति विवक्षायामाह—ज्योतिषेति । प्रजापतेर्वाचि पाप्मा क्षितो-ऽपुनरिति कुतोऽगम्यते तत्राऽह—स यः स पाप्मेति । प्रतिषिद्धवदनमेव पाप्मेत्युक्तमदृष्टस्य क्रियातिरिक्तत्वाङ्गी- २५ रादित्याशङ्क्याऽऽह—येनेति । असम्यं समानहं स्त्रीवर्णनादि । बीभत्सं भयानकं प्रेतादिवर्णनम् । अनुतमयथादृष्ट-वचनम् । आदिशब्दातिशयान्तं गृह्यते । किमत्र प्रजापतेर्वाचि पाप्मसत्त्वे मानमुक्तं भवतीत्याशङ्क्य स एव स पाप्मेति व्याकरोति—अनेनेति । प्राजापत्यासु प्रजासु प्रतिपत्तेनासत्यवदनादिना लिङ्गेन तद्वाचि पाप्माऽनुमीयते । विभक्त पाप्मपूर्वकं प्रतिकूलधीविषयत्वाद्दुःखवच्च स पाप्मा प्रजावाच्यनुमितः स एव प्रजापतिर्वाचि पाप्मान गमयति । विभक्त कारणपूर्वकं कार्यत्वाद्वच्यते । न च प्रजागत दुरितं प्राजापत्य तद्विना हेत्यन्तरादेव स्यात्कारणानुविधायित्वात्कार्यस्य । ३० न च तत्कारणंऽपि परस्मिन्प्रसङ्गे ‘अपापविदस्य’ इति श्रुतेः । न च ‘न ह वै देवान्याप गच्छति’ इति श्रुतेन सूत्रेऽपि पापवेषस्तस्य फलावस्थस्यापापत्वेऽपि यजमानावस्थस्य तद्भावादित्यर्थः । आद्यसकाराभ्या कारणस्थ पाप्मानमनूद्य तस्यैव कार्यस्थत्वमुच्यते । उत्तराभ्यां तु कार्यस्थ पाप्मानमनूद्य तस्यैव कारणस्थत्वमिति विभागः ॥२॥

१. अस्मानित्यस्य विवरणं स्वाभाविकं कर्म ज्ञान चेति

२. ज्योतिष्टोमे द्वादशस्तोत्राणि वहिष्मवमानं, माध्यन्दिनपवमानं, आर्षवपमानाश्च त्रिषु सवनेषु । चत्वार्यज्यानि ३५ चत्वारि पृष्ठानि अन्तिममग्निष्टोमस्तोत्रं ‘अथात्मनेऽज्ञाद्यभागायत्’ इत्युक्त्या त्रिषु पवमानेषु यजमानफलार्थं गानं कृत्वा अवशिष्टेषु नवसु स्वफलार्थं गानं कृतवतीत्यर्थः ।

अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो श्रोत्रमुद्गायद्यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं, शृणोति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येभ्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिष्णुं, शृणोति स एव स पाप्मा ॥५॥

- अथ ह मन ऊचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उद्गायद्यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं, संकल्पयति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येभ्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिष्णुं, संकल्पयति स एव स पाप्मवसु स्रत्वेता देवताः पाप्मभिरुपासुजज्ञेवमेनाः पाप्मनाविध्यन् ॥६॥
- अथ हेममासन्त्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एव प्राण उद्गायत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येभ्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त यथाहमा-
- १० नमूत्वा लोहो विष्वं सेतव हव विष्वं समाना विष्वञ्चो विनेशुस्ततो देवा अभवन् परासुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन्प्रातुव्यो भवति य एवं वेद ॥७॥

तथैव द्वापादिवेवता उद्गायीनिवर्तकत्वाभ्यपन्नप्रकाश्या उपास्याञ्चेति क्रमेण परीक्षितवन्तः । देवानां चैतस्मिन्नितमासीत् । बागादिवेवताः क्रमेण परीक्षयाणाः कल्याणविषयविशेषात्मसंभवासङ्गहेतोरासुरापाप्म-संसर्गाद्विदुरीषनिवर्तनासमर्थाः । अतोऽनभिधेया असतो मा सद्गमयेत्तदनुपास्याद्व्यापुष्वितराव्यापकत्वाञ्चेति ।

- १५ एवमु स्रत्वनुक्ता अप्येतस्त्वभादिवेवताः कल्याणकल्याणकार्यदर्शनादेवं बागादिवेवताः पाप्मनाऽविध्यन्पाप्मना विद्वन्त इति यदुक्तं तत्पाप्मभिरुपासुजन्पाप्मभिः ससर्गं कृतवन्त इत्येतत् ॥३-४-५-६॥

- बागादिवेवता उपासीना अपि मूलवर्तिगमनायासरणाः सन्तो देवाः क्रमेण । अयानन्तरं हेममित्याभिनय-प्रदर्शनम् । आसन्त्यमात्ये अभवमासन्त्यं मुचान्तविषयं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेत्येवं द्वारणमुपागत्यैः स एव प्राणो मुख्य उद्गायदित्यादि पूर्ववत् । पाप्मनाऽविध्यन्तस्तेष्वनं कर्तुमिष्टवन्तस्ते च दोषासंसर्गिणं सन्तं
- २० मुख्य प्राणम् स्वेनाऽऽसङ्गदोषेण बागादिविषु लब्धप्रसरास्तवभ्यासानुवृत्त्या संकिलष्यमाणा विनेशुविनष्टा विष्वस्ताः । कथमिवेति दृष्टान्त उच्यते—स यथा स दृष्टान्तो यथा-लोकेऽप्रमानं पाषाणभूत्वा यथा प्राप्य लोहः पालुपिण्डः पाषाणवृणानायाहमनि निमित्तः स्वयं विष्वसेत विरुसेत विचूर्णीभवैत्, एवं हव यथाऽयं दृष्टान्त एवमेव विष्वंसमाना विदोषेण ध्वसमाना विष्वञ्चो नानागतयो विनेशुविनष्टा यतस्तत्तस्मादसुराविनाशाद्वैतव्यप्रतिबन्ध-भूतेभ्यः स्वाभाविकासङ्गजनितपाप्मन्यो वियोगादसंसर्गार्थमुख्यप्राणाध्यवस्थादेवा बागादयः प्रकृता अभवन् ।
- २५ किमभवत् । एवं देवताकृपमग्राह्यात्महं लब्धमात्रम् पूर्ववत्पाप्मयाह्यात्मान एव सन्तः स्वाभाविकेन पाप्मना

- बागदेवताया अपमन्नप्रकाशपरवमुपास्यत्वञ्च नेति निर्वाणविशिष्टमयिचतुष्टयस्य तात्पर्यमाह—तथैवेति । परीक्षाफलनिष्पत्त्याह—देवानाञ्चेति । अनुपास्यत्वे हेत्वन्तरमाह—इतरिति । इतरं कार्यकरणसङ्गतत्वात्सम-व्यापकत्वं परिच्छिन्नत्वमतस्त्वानुपास्यत्व अपमन्नाप्रकाशत्वञ्चेत्यर्थः । उत्कीरित्तद्वैरनु केन्द्रियाण्युपलक्षणयोगानीति विवक्षित्वोपसंहरति—एवमिति । बागादिवत्त्वगादिवु कल्पकाभावाच्च पाप्मन्वेवोऽस्तीत्याशङ्क्याऽह—कल्पमिति ।
- ३० पाप्मभिरुपासुजन्पाप्मनाऽविध्यन्त्यनयोऽस्ति पीनस्त्वमित्याशङ्क्या व्याख्यातव्याख्येयमावासेवमित्याह—इति यदुक्तमिति ॥३-४-५-६॥

- सम्प्रति मुख्यप्राणस्य भन्त्रप्रकाशत्वमुपास्यत्वं च वक्तुमुत्तरावस्यमुपादाय व्याकरोति—बागाद्वीति । क्रमेणोपा-सीना इति सम्बन्धः बागादिवु नेराद्वान्तर्गम्यत्वञ्चेत्यर्थः । विवक्षितार्थज्ञापकोऽप्यधारणो देहतदवयवव्यापारोऽभिमतः । दोषासंसर्गिणं दोषेण ससृष्ट कर्तुमिच्छा कुतो जातेत्याशङ्क्याऽह—स्तेनेति । तदभ्यासानुवृत्त्या तस्य पाप्मसंसर्गकर-णस्याभ्यासवधादिति यावत् । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—कथमित्यादिना । असुरासोनाऽऽसङ्गजनितपाप्मवियोगे हेतुमाह—असंसर्गति । दक्ष्यमाणं सोऽपि न भवदित्यादिनेति शेषः । बागादीना स्थिताना नष्टाना च कुतोऽज्जादि-रूपत्वमित्याशङ्क्याह—पूर्वमपीति । न तद्धि देवा परिच्छेदाभिमानः स्यादित्याशङ्क्याऽह—स्वाभाविकेनेति । परि-

ते होचुः क्व न सोऽभूद्यो न इत्थमसवेत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः ॥८॥

तिरस्कृतविज्ञानाः पिण्डमात्राभिमाना आसन् । ते तत्पाम्नवियोगादुच्छित्त्वा पिण्डमात्राभिमानं शास्त्रसमर्पित-
बागाद्यात्म्याद्यात्मभिमाना बभूवुरित्यर्थः । किंच ते प्रतिपन्नभूता असुराः पराऽभवन्त्यनुवर्तते । पराभूता विनष्टा
इत्यर्थः । यथा पुराकल्पेन वर्णितः पूर्वयजमानोऽतिक्रान्तकालिक एतामेवाऽऽख्यायिकाख्यां श्रुतिं दृष्ट्वा तेनैव
क्रमेण बागादिवेवताः परोक्ष्य ताश्चापोह्याऽऽसङ्गपाप्मास्यददोषवत्त्वेनादोषास्पदं मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्य
बागाद्याध्यात्मिकपिण्डमात्रपरिच्छिन्नात्मभिमानं हित्वा वैराजपिण्डाभिमानं बागाद्यात्म्याद्यात्मविषयं वर्तमान-
प्रजापतित्वं शास्त्रप्रकाशितं प्रतिपन्नस्तथैवायं यजमानस्तेनैव विधिना भवति प्रजापतित्वरूपेणाऽऽत्मना परा-
चास्य प्रजापतित्वप्रतिपन्नभूतः पाप्मा द्विषन्नातृव्यो भवति । यतोऽदृष्टाऽपि भवति कश्चिद्भ्रातृव्यो भरतादितृव्यो
यस्त्विन्द्रियविषयासङ्गजनितः पाप्मा भ्रातृव्यो द्वेष्टा च । पारमार्थिकात्मस्वरूपतिरस्करपहेतुत्वात् । स च
पराभवति विशीर्यत लोष्टवैराणपरिष्वङ्गात् । कस्येतत्फलमित्याह—य एवं वेद । यथोक्तं प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्यते १०
पूर्वयजमानवदित्यर्थः ॥९॥

फलमुपसंहृत्याधुनाऽऽख्यायिकाकल्पमेवाऽऽभित्याह । कस्माच्च हेतोर्वागादीन्मुक्त्वा मुख्य एव प्राण
आत्मत्वेनाऽऽभ्युपेतव्य इति तदुपपत्तिरिच्छणाय यस्मादयं बागादीनां पिण्डादीनां च सामारण्य भास्तेत्येतमर्थमा-
ख्यायिकया दर्शयत्याह श्रुतिः—ते प्रजापतिप्राणा मुख्येन प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपा होमुत्तन्वन्तः फलावस्थाः ।
च्छेदाभिमानाद्यन्त्याद्यात्मभिमानस्य बलवत्त्वं सूचयति—शास्त्रेति । न केवलमत्रोकानामेवासुराणामसंसर्गविमोक्षा-
श्रयाद्विनाशः किन्तु तत्तुल्यजातीयानामपीत्यभिप्रेत्याह—किञ्चेति ।

बागादीनामन्त्यादिभावपतित्वच्चेन तत्संहृतस्य यजमानस्य देवताप्राप्तिरासुरपाप्मव्यसंख्यं फलमित्युक्तं तत्र
पूर्वकलीययजमानस्यातिशयशालित्वाद्येकोफलवत्त्वेऽपि नेदानींतनस्यैवमित्याणङ्क्य भवतीत्यादिश्रुतिमवतारयति—
यथेति । पूर्वकल्पनाप्रकारेण पूर्वजन्मस्यो यजमानः शास्त्रप्रकाशितं वर्तमानप्रजापतित्वं प्रतिपन्नो यथेति सम्बन्धः ।
पूर्वयजमान इत्यस्य व्याख्या अतिक्रान्तकालिक इति । पुराकल्पनेव दर्शयति—एतामिति । तेनैति श्रुत्युच्येत्येतत् । २०
तेनैव विधिना श्रुतिप्रकाशितेन क्रमेण मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्येति शेषः । सप्तो भ्रातृव्यस्तस्य द्विपक्षितं कुतो
विगेपणमर्थसिद्धत्वाद्देपेत्येत्याणङ्क्याह—यत इति । तस्य द्वेष्टृत्वनियमे हेतुमाह—पारमार्थिकेति । अपरिच्छिन्नदेव-
तात्वमत्र पारमार्थिकात्मस्वरूपं विवर्जितं ततिरस्करणकारणत्वादुक्तपाप्मनो विगेपणमर्थवदिति शेषः । 'यदान्येयोऽ-
ष्टकपाल' इति 'च एवं वेदे'ति प्रसिद्धार्थोपबन्धेऽपि विधिपरं वाक्यमतश्चैवं विद्यादिति विवक्षितमित्यभिप्रेत्याह—
यथोक्तमिति ॥१०॥

फलवत्प्रधानोपास्तेरकत्वात् हेतुर्नित्याद्युत्तरवाक्यं गुणोपास्तपरमित्याह—फलमिति । फलवन्तं प्रधानविधि-
मुक्त्वा सम्प्रत्याख्यायिकामेवाऽऽश्रित्य गुणविशिष्टं प्राणोपासनमाह्वानन्तरश्रुतिरित्यर्थः । अङ्कोत्तरत्वेन चोत्तरग्रन्थम-
वतारयति—कस्माच्चेति । विगुदत्वस्योक्तत्वाद्देत्वन्तरं जिज्ञास्यमिति बोधयितुं षणब्दः । कारणाणां कार्यस्य तदवगव्यानां
च प्राणो यस्मादात्मा व्यापकस्तस्मात् एवाश्रयितव्य इत्युपपत्तिरिच्छणार्थं तस्य व्यापकत्वमित्येतमर्थमाख्यायिकया
दर्शयन्ती श्रुतिर्हेत्वन्तरमाहेति योजना । तच्छब्दस्तस्मादर्थः । प्राणस्याऽऽत्मत्वादि व्यक्तीकर्तृमाख्यायिकाश्रुति ३=

१. पुराकल्पः अर्थावापेपु कश्चित्प्रमेदः । बहुकर्तृकमुपाख्यानं पुराकल्पः—भीमांरावातिकम् ।

२. अत्र पारमार्थिकपदेन ब्रह्मात्मस्वरूपं न ग्राह्यं प्राणालोपासकस्य बह्माभासंभवत् । अपि तु हिरण्यगर्भ-
रूपदेवतासायुष्यमित्यर्थः ।

३. प्राणपरिष्वङ्गः प्राणस्यात्मत्वेन निश्चयः ।

४. प्रजापतिप्राणाः प्रजापतेः सायकावस्थस्य प्राणाः ।

५. अपरिच्छिन्नात्मा हिरण्यगर्भः समष्टिप्राणः ।

६. यदानेय इति यच्छब्दस्यानुवादत्वबोधोक्तत्वात् विविप्रतिवन्वक्तृत्वं स्ववदितव्याये । तथापि 'यदानेयोऽष्टा-
कपालो भवति' इत्यत्र विविप्रत्वमङ्गीकृतं पूर्वमीमांसायां 'तद्गुणास्तु विविचेर्य' इत्याग्नेयाविकरणे तद्वत् षड्वन्ति
यच्छब्दो न विविप्रतिवन्वक्तृः अप्राप्तार्थत्वादित्यर्थः ।

सा वा एषा देवता दुर्नाम दूरं ह्यस्या मृत्युर्दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥९॥

किमित्याह । क न्विति बितर्के । क नु कस्मिन्नु सोऽभूत् । कः । ओ नोऽस्मानित्यमेवमसक्त सञ्चितवाचेवभावमात्म-
त्वेनोपगमितवान् । स्मरन्ति हि लोके केनचिदुपकृता उपकारिणं लोकवदेव स्मरन्तो विचारयमाणः । कार्यकरण-
संघात आत्मन्येवोपलब्धवन्तः । कथम्, अयमात्येऽन्तरिति, आत्ये मुखे य आकाशस्तस्मिन्नन्तर्यं प्रत्यक्षो वर्तत
५ इति । सर्वे हि लोको विचार्योप्यवस्यति । तथा देवाः । यस्मादयमन्तराकाशे वागाद्यात्मत्वेन विशेषमनावित्य
वर्तमान उपलब्धो देवैः, तस्मात् प्राणोऽप्राण्यो विशेषानाधयाच्चासक्तः सञ्चितवान्मागादोन् । अत एवाऽऽङ्गिरस
आत्मा कार्यकरणानाम् । कथमाङ्गिरसः । प्रसिद्धं ह्येतदङ्गानां कार्यकरणलक्षणानां रसः सार आत्मैवार्थः ।
कथं पुनरङ्गिरसत्वं तवपाये शोषप्राप्तेरिति वक्ष्यामः । यस्माच्चायमङ्गिरसत्वाद्दिशेषानाभितत्वाच्च कार्यकरणानां
साधारण आत्मा विद्युद्वद्य तस्माद्वागादीनयास्य प्राण एवाऽऽप्तमत्वेनाऽऽश्रयितव्य इति वाक्यार्थः । आत्मा
१० ह्यात्मत्वेनोपगन्तव्योऽविपरीतबोधाच्छ्रेयःप्राप्तेर्विपर्यये चान्तिप्रसिद्धिर्नात् ॥१॥

स्यान्मतं प्राणस्य विद्युद्विरसिद्धेति । ननु गरुडमेतद्व्यागादीनां कल्याणवचनाद्यासङ्गवत्प्राणस्यासङ्गात्यव-
स्थाभावेन । बाढम्, किंवाङ्गिरसत्वेन वागादीनामात्मत्वोक्त्या वागादिद्वारेण श्वस्फुटितस्फुटिरिवामुद्रता
शङ्कुचत इति । आह—शुद्ध एव प्राणः । कुतः, सा वा एषा देवता दुर्नाम यं प्राणं प्राप्यावमानानिव लोष्ट्वद्विच्छता
अमुरास्तं परामुवाति—तेति । सैवैषा येयं वर्तमानयजमानक्षरीरस्था देवैर्निधारिताऽयमात्येऽन्तरिति । देवता च
१५ सा स्यात् । उपासनक्रियायाः कर्मभावेन गुणभूतत्वात् । यस्मात्सा दुर्नाम दूरित्येवं ख्याता । नामशब्दः व्यापन-
पर्यायः । तस्मात्प्रसिद्धाऽस्या विद्युद्विद्वर्नामत्वात् । कुतः पुनर्दुर्नामत्वमित्याह—दूरं दूरे हि यस्मादस्याः प्राणदेवताया
मृत्युरासङ्गलक्षणः पाप्माजसंश्लेषकमत्वात्प्राणस्य समीपस्थस्यापि दूरता मृत्योस्तस्माद्दूरित्येवं ख्यातिरेव प्राणस्य
विद्युद्विद्यापिका । विद्युः फलमुच्यते—दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति । अस्मादेवविद्यो य एवं वेद तस्मादेवमिति

विभजते—ते प्रजापतीति । वागादयश्चेत्प्राणमाश्रित्य फलावस्थास्तर्हि किमिति प्राणं स्मरन्ति प्राप्तफलत्वादिषा-
२० शङ्कुषाऽऽह—स्मरन्ति हीति । विचारफलमुपलब्धिं कथयति—लोकवदिति ।

तामेवोपलब्धमाकाङ्क्षाद्वारेण विवृणोति—कथमिति । दृष्टान्तं स्पष्टयति—सर्वो हीति । तथा देवा विचार्य
प्राणमास्यान्तराकाशस्थं निर्धारितवन्त इत्याह—तथैति । किमनया कथया सिद्धमित्याशङ्क्याऽह—यस्मादिति ।
उपलब्धिसिद्धेर्द्युकिं समुच्चिनोति—विशेषेति । सवन्निव वागादीनविशेषेणात्म्यादिभावेन प्राण सञ्चितवान् । न
चानव्यस्य—साधारणं कार्यं निर्वर्तयति । अतो युक्तोऽयमस्यान्तराकाशे वर्तमानः सिद्ध इत्यर्थः । अयास्यत्वव-
२५ दाङ्गिरसत्वं गुणान्तरं दर्शयति—अत एवेति । सर्वसाधारणत्वादेवेति यावत् । तथाऽपि कुतोऽप्याङ्गिरसत्वं
साधारणेऽपि नमसि तदनुपलब्धेरित्याशङ्क्य परिहरति—कथमित्यादिषा । अङ्गेषु चरमधातोः सारत्वप्रसिद्धेर्न
प्राणस्य तथात्वमिति शङ्कित्वा समाधत्ते—कथं पुनरित्यादिना । कस्माच्च हेतोरित्यादिबोधपरिहारमुपसंहरति—
यस्मान्त्वेति । वाक्यार्थं प्रपञ्चयति—आत्मा हीति ॥१॥

प्राणस्य शुद्धत्वाद्व्यापकत्वान्चोपास्यत्वमुक्तं तस्य शुद्धत्वं वागादिबर्षासिद्धमित्याशङ्कते—स्यान्मतमिति ।
३० शङ्कुषाऽपि समाधत्ते—नित्यत्वादिना । श्वेन स्पृष्टिरित्यास्ति तेन स्पृष्टोऽप्रस्तस्याशुद्धतावदशुद्धभावादिसम्बन्ध-
शुद्धत्वाशङ्कः प्राणस्योपनिषतीत्यर्थः । तात्पर्यं दर्शयन्तुत्वाकथमुत्तरत्वेनावतारयति—आहेति । नन्वय प्राणो नोच्यते
कीलिकेनार्थान्तरादिप्रतीतिरित्याशङ्क्याऽह—यं प्राणमिति । तस्यामृतस्य परोक्षत्वावपरोक्षवाची च कथमेतच्छब्दो
युच्यते तत्राऽह—सैवेति । कथं प्राणे देवताशब्दो न हि तस्य तच्छब्दवत् प्रसिद्धमित्याशङ्क्याऽह—देवता चेति । यागे हि
देवता कारकत्वेन गुणभूता प्रसिद्धा । तथा प्राणोऽपि द्रव्याचान्त्ये सति विहितक्रियागुणत्वादेवत्यर्थः । प्राणोपास्ते-
३५ द्विविधं फल पापहानिर्देवताभावश्च तत्र पापहानिरेव प्रधानफलस्यात्र श्रवणाद्दुर्गुणविशिष्टप्राणोपास्तिरहि विवक्षितेति
वाक्यार्थमाह—यस्मादिति । न तावत्प्राणदेवताया दुर्नामित् निरुद्धं तत्र तच्छब्दप्रसिद्धेर्दर्शनात्प्रापि शौणिकं
प्राणस्य प्रत्यभूतेर्दूरत्वाभावादित्यादिमिति—कुतः पुनरिति । परिहरति—आहेति । कथं पाप्मसंनिधौ वर्तमानस्य
ततो दूरत्वमित्याशङ्क्याऽह—असंश्लेषेति । उपपत्तेः सदा भावयतीति यावत् । अहङ्गानादिव प्राणतत्त्वज्ञानात्फलसिद्धि-

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहृत्य यत्रासां विशामन्तस्तद्गमयांचकार
तदासां पाप्मनो विन्यदधात्समात्र जनमियाज्ञान्तमियाज्ञेत् पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ॥१०॥

प्रकृतं विगुह्यगुणोपेतं प्राणमुपास्त इत्यर्थः । उपासनं नामोपास्यार्थवादे यथा देवतादिस्वरूपं श्रुत्या ज्ञायते तथा
मनसोपगम्याऽऽप्तं चिन्तनं लौकिकप्रत्ययावयवज्ञानेन यावत्तद्देवतादिस्वरूपात्माभिमानाभिव्यक्तिरिति लौकिका-
त्माभिमानवत् । “विभो भूत्वा देवानप्येति” “किं देवतोऽस्यां प्राच्यां विशयसि” इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॥११॥

सा वा एषा देवता । दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवतीत्युक्तम् । कथं पुनरेवंविधो दूरं मृत्युर्भवतीति । उच्यते ।
एवंचित्तविरोधात् । इन्द्रियविषयसंसर्गासङ्गजो हि पाप्मा प्राणात्माभिमानिनो हि विरुध्यते । वागादि-
विशेषात्माभिमानहेतुत्वात्स्वाभाविकाज्ञानहेतुत्वाच्च । शास्त्रजनितो हि प्राणात्माभिमानस्तस्मादेवंविदः पाप्मा
दूरं भवतीति युक्तं विरोधात्तदेतत्प्रदर्शयति—सा वा एषा देवतेत्युक्तार्थम् । एतासां वागादीनां देवतानां पाप्मानं
मृत्युं स्वाभाविकाज्ञानप्रयुक्तैर्न्द्रियविषय संसर्गासङ्गजनितेन हि पाप्मना सर्वो भ्रियते स ह्यतो मृत्युस्तं प्राणात्मा- १०
भिमानरूपाभ्यो देवताभ्योऽपच्छिद्यापहृत्य प्राणात्माभिमानमात्रस्यैव प्राणोऽपहृतेत्युच्यते । विरोधादेव तु
पाप्मैवंविधो दूरंगमो भवति । किं पुनश्चकार देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहृत्येति, उच्यते—यत्र यस्मिन्नासां
प्राण्यादीनां विशामन्तोऽनसानं तत्तत्र गमयांचकार गमनं कृतवानित्येतेत् । ननु नास्ति विशामन्तः कथमन्तं

संभवे किं सदा तद्भावमनेत्याशङ्क्य भावनापर्यायोपासनशब्दार्थमाह—उपासनं नामेति । दीर्घकालादरतैरन्तरूप-
विशेषपत्रयं विवक्षित्वाऽह—लौकिकेति । तस्य मर्यादा दर्शयति—यावदिति । मनुष्योऽहमितिवद्देवोऽहमिति यस्य १५
जीवत एवाभिमानाभिव्यक्तिस्तस्यैव देहपादादूर्ध्वं तद्भावः फलतीत्यत्र प्रमाणमाह—देवो भूत्वेति । का देवता रूप
तवेति किं देवतोऽसीति तद्भावो भातीत्यर्थः ॥१॥

किञ्चकान्तरमवतार्य वृत्तं कीर्तयति—सा वा इति । नित्यानुष्ठानात्पापहानिर्धर्मात्पापक्षयश्च्युते । न चेदमुपासनं
नित्यं नैमित्तिकं वा देवतात्मन्वकागमिनो विधानात्तत्कथं पापमेवंविधो दूरे भवतीत्याक्षिपति—कथं पुनरिति । विरोधि-
सक्षिपाते पूर्वध्वंसमावश्यकं भवानः समावृते—उच्यते इति । उक्तमेव व्यनक्ति—इन्द्रियेति । इन्द्रियाणां विषयेषु २०
संसर्गं योऽभिनिवेशस्तेन जनितः पाप्मा परिच्छेदाभिमानोऽपरिच्छिन्ने प्राणात्मन्यात्माभिमानवतो विरुध्यते परिच्छेदा-
परिच्छेदयोर्विरोधस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । विरोध साधयति—वागादीति । पाप्मनो वागादिविशेषवत्पात्मानि
विशिष्टेऽभिमानहेतुत्वादाधिदैविकापरिच्छिन्नाभिमाने ध्वंसो युज्यते । दूष्यते हि ऋण्डालभाण्डावलम्बिनो जलस्य
गङ्गाद्यविशेषभावापत्तावपेयत्वनिवृत्तिः ।

“अगुच्यपि पथः प्राप्य गङ्गा याति पवित्रताम्”

२५

—इति न्यायादित्यर्थः । यन्नेसर्गिकाज्ञानजन्यं तदागन्तुकप्रमाणज्ञानेन निवर्तते यथा रज्जुसर्पाविज्ञानं नैसर्गिकाज्ञान-
जन्यश्च पाप्मा तेन प्रामाणिकप्राणविज्ञानेन तदध्वस्तितिरित्याह—स्वाभाविकेति । नन्वभिमानयोर्विरोधाविशेषाद्वाध्य-
वाचकत्वव्यवस्थायोगाद्वयोरपि मिथो वाध स्यात्तत्राऽह—शास्त्रजनितो ह्येति । उक्तमेव पापध्वंसरूपं विद्याफलं
प्रपञ्चयितुमुक्तं वाक्यमित्याह—चेदेतदिति । मृत्युमपहृत्य यत्राऽऽशा दिगामन्तस्तद्गमयांचकारेति समन्वधः । कथं
पाप्मा मृत्युरुच्यते तत्राऽह—स्वाभाविकेति । अपहृत्येत्यत्र पूर्वबन्धवः । प्राणदेवता चैताप्मानं हन्ति सदैव किं न ३०
हन्यादित्यागङ्गायाऽह—प्राणात्मेति । भवतु प्राणो वागादीनां पाप्मनोऽग्रहन्ता विदुस्तु किमायातमित्याशङ्क्याऽह—
विरोधादेवेति ।

अनन्ताकागदेशत्वादिशान्ताभावाच्चत्राऽऽशामित्याद्युक्तिमिति शङ्कते—नन्विति । शास्त्रीयज्ञानकर्मसंस्कृतो
ज्जो मध्यदेगः प्रसिद्धस्यापि तदधिष्ठितत्वेन मध्यदेगत्वात्तत्राप्यन्त्यजाधिष्ठितदेसस्य पापीयस्त्वस्वीकारादतस्तं जनं

१. वागादीनि—वागादिविशेषेषु अभिमानः अहंकारः तद्धेतुकत्वात् स्वाभाविकमनादिसिद्धं यज्ज्ञानं तद्धेतु- ३५
कत्वाच्चेत्यर्थः । वागादिविशेषात्माभिमानहेतुत्वादिति बहुवीहिः । एवमग्रेऽपि ।

२. प्राणात्माभिमान एवात्र प्राण उच्यते इत्यर्थः ।

३. अभिमाने सति ध्वंसः इत्याद्याहार्थम् ।

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहृत्यायैना मृत्युमत्यवहत् ॥११॥

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्; सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत

सोऽग्निरभवत्; सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥१२॥

गमितवानिति । उच्यते—श्रौतविज्ञानवचनवाचिनिमित्तकल्पितत्वाद्दिक्षां तद्विरोधिजनान्पुषित एव देशो
५ दिशामन्तो देशान्तोऽरण्यमिति यद्विदित्यवशः । तत्तत्र भगवित्वाऽऽसां देवतानां पाप्मानं इति द्वितीयावहुवचनं
वित्यवद्याद्विविधं न्यग्भावेनावधात्स्यापितवती प्राणदेवता प्राणात्सामिमान्मृत्युव्यवत्यजनेष्विति सामर्थ्याद्विद्वि-
संसर्गजो हि स इति प्राण्याश्रयताऽवगम्यते । तस्मात्तन्मर्त्यं जनं नैयात्र गच्छेत्संभाषणवर्षानादिभिर्न संतुषेत् ।
तत्संसर्गं पाप्मना संसर्गः कृतः स्यात्पाप्माश्रयो हि सः । तज्जननिवासं चान्तं दिगन्तशब्दवाच्यं नैयाज्जनवाक्यमपि
जनमपि तद्देशविद्युक्तमित्यभिप्रायः । नेविति परिभार्यै निपातः । इत्थं जनसंसर्गं पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीतीति ।
१० अतु अब अयानीत्यनुगच्छेदमित्येवं भीतो न जनमन्तं चेयादिति पूर्वोक्तं संकथः ॥१०॥

सा वा एषा देवता, तदेतत्प्राणात्मज्ञानकर्मफलं बाणादीनामन्यासात्मत्वमुच्यते । अयैना मृत्युमत्यवहत् ।
यस्मात्वाध्यात्मिकपरिच्छेदकरः पाप्मा मृत्युः प्राणात्मविज्ञानेनापहतस्तस्मात्स प्राणोऽपहन्ता पाप्मनो मृत्योः ।
तस्मात्स एष प्राण एषा वातादिदेवताः प्रकृतं पाप्मानं मृत्युमन्तोत्यावहत्प्रापयत्स्वं स्वमपरिच्छिन्नमन्यादि-
देवतात्मरूपम् ॥११॥

१५ स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । स प्राणो वाचमेव प्रथमां प्रथानामित्येतत् । उदगीथकर्मणीतरकरणा-
पेक्षया साधकतमत्वं प्राधान्यं तस्याः । तां प्रथमामत्यवहद्ब्रह्मं कृतवान् । तस्याः पुनर्मृत्युमन्तोत्योढायाः किं
कथमित्युच्यते—सा वाचमेव यस्मिन्काले पाप्मानं मृत्युमत्यमुच्यतातीत्यामुच्यत मोक्षिता स्वयमेव तदा
सोऽग्निरभवत्सा वाचपूर्वमप्यग्निरिव सती मृत्युवियोगेऽयग्निरिवभवत् । एतावास्तु विद्येवो मृत्युवियोगे
सोऽयमतिक्रान्तोऽग्निः परेण मृत्युः परस्तामृत्योर्दीप्यते । प्राक्मोक्षान्मृत्युप्रतिबद्धोऽध्यात्मवागात्मना, नेदानीमिव
२० बीक्ष्मिमानसीविदानीं नु मृत्पुं परेण दीप्यते मृत्युवियोगात् ॥१२॥

तदविष्टिं च देशमर्वां कृत्वा तेनैव निमित्तेन दिशा कल्पितत्वादानन्त्याभावात्पूर्वोक्तजनातिरिक्तजनस्य तदधि-
ष्ठितदेशस्य चान्तस्त्रोक्तकर्मध्यदेशान्त्यो देशो दिशामन्त इत्युक्ते न काचिदनुपपत्तिरिति परिहरति—उच्यत इति । किमित्य-
न्त्यजनेष्वित्यधिकावापः क्रियते तत्राऽह—इति सामर्थ्यादिति । देशमात्रे पाप्मावस्थानानुपपत्तेरित्यर्थः । तामेवानुपपत्तिं
साधयति—इतिज्ञेयम् । भवतु यथोक्तो दिशामन्तस्तथा च पाप्मसंसर्गोऽस्तु तथाऽपि किमायातमित्याशङ्क्य तस्य
२५ शिष्टैस्तथाप्यत्वमित्याह—तस्मादिति । निषेधद्वयस्य तात्पर्यमाह—जनश्रुत्यमपीति । प्राणोपास्तिकरणे निषेधश्रुते-
स्तदुपासकेनैवाय निषेधोऽनुष्ठेयो न सर्वैरित्याशङ्क्याऽह—वेदित्वादिना । इत्थं श्रुत्युक्तं निषेधं न चेदहं कुर्वामि ततः
पाप्मानमनुगच्छेय निषेधातिक्रमादिति सर्वस्य भयं जायते न प्राणोपासकस्येव । अतः सर्वोऽपि पापाद्भीतो नोभय
गच्छेद्वाक्यं हि प्रकरणाद्वलवदित्यर्थः ॥१०॥

द्विविधमुपास्तिक पापहानिर्देवताभावश्च । तत्र पापहानिमुपदिशता प्रासङ्गिकः, साधारणो निषेधो दक्षितः ।
३० सम्प्रति देवताभावं वक्तुमुत्तरवाक्यमिति प्रतीकोपादानपूर्वकमाह—सा वा एषेति । अथशब्दावद्योतितमर्थं कथयति—
यस्मादिति । पाप्मापहतत्वंतत्त्वमनूवावशिष्टं भागं व्याचष्टे—तस्मात्स एषेति ॥११॥

सामान्योक्तस्य विशेषेण प्रपञ्चयति—स वै वाचमित्यादिना । कथं वाचः प्राथम्यं तदाह—उदगीथेति ।
वाचो मृत्युप्रतिक्रान्ताया रूपं प्रकथयति—तस्या इति । अननेरित्यन्तर्विरोधं ध्वनोति—सा वागिति ।
पूर्वमपि वाचोऽग्निमेव नोपासनालभ्यं तदमित्वमित्याशङ्क्याऽह—एतावानिति । उक्तं विशेषं विवदयति—
३५ प्रागिति ॥१२-१३-१४-१५॥

१. वाक्यं हीति—श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यासु प्रकरणपेक्षया वाक्यप्रावत्यस्य जैमिनिसूत्रोक्तत्वात् ।
अथ प्राणोपासकस्य प्रकरणत्वेऽपि न जनमिमादिति वाक्यं प्रवलयम् ।

अथ प्राणमत्यवहत्; स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुर-
भवत्; सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥१३॥
अथ चक्षुरत्यवहत्; तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽ-
भवत्; सोऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥१४॥
अथ श्रोत्रमत्यवहत्; तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता
दिशोऽभवत्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥१५॥

अथ मनोऽत्यवहत्; तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्; सोऽसौ चन्द्रः
परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येव ह वा एनमेवा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद ॥१६॥
अथात्मनेऽन्नाद्यमागायच्छद्धिं किञ्चान्नमद्यतेऽनेनैव तद्वद्यत इह प्रतितिष्ठति ॥१७॥

तथा प्राणो प्राणो वायुरभवत् । स तु पवते मृत्युं परेणातिक्रान्तः । सर्वमन्यदुक्तार्थम् ॥१३॥ १०

तथा चक्षुरादित्योऽभवत्स तु तपति ॥१४॥

तथा श्रोत्रं विशोऽभवत् । विशः प्राच्यादिविभागेनावस्थितः ॥१५॥

मनश्चन्द्रमा भाति । यथा पूर्वयजमानं बागाद्यन्याविभागेन मृत्युमत्यवहत् । एवमेतं वर्तमानयजमानमपि
ह वा एषा प्राणदेवता मृत्युमतिवहति बागाद्यन्याविभागेनैवं यो बागाद्विपञ्चकविशिष्टं प्राणं वेद । “तं यथा
यथोपासते तदेव भवति” इति श्रुतिः ॥१६॥ १५

अथाऽऽत्मने । यथा बागादिभिरात्मार्यमागानं कृतं तथा मुख्योऽपि प्राणः सर्वप्राणसाधारणं प्राजापत्यफल-
मागानं कृत्वा त्रिषु पवमानेष्वथानन्तरं शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेणात्मन आत्मार्यमन्नाद्यमन्नं च तवाद्यं चास्नाद्य-
मागायत् । कर्तुः कामसंयोगो वाचनिक इत्युक्तम् । कथं पुनस्तदन्नाद्यं प्राणेनाऽऽत्मार्यमागीतमिति गम्यत इत्यत्र
हेतुमाह—यत्किंचेति सामास्यासमाजपरामर्शार्थः । हीति हेतोः । यस्मात्लोकं प्राणिनिर्यत्किञ्चिद्वत्समद्यते भक्ष्यते
तदनेनैव प्राणैवैव । अन इति प्राणस्याऽऽख्या प्रसिद्धा अनःशब्दः सान्तः शकटवाची, यस्त्वन्यः स्वराजः स २०
प्राणपर्यायः प्राणेनैव तद्वद्यत इत्यर्थः । किंच न केवलं प्राणेनाद्यत एवास्नाद्यं तस्मिन्कुरीराकारपरिणतेऽस्नाद्य इह
प्रतितिष्ठति प्राणस्तस्मात्प्राणेनाऽऽत्मने प्रतिष्ठाधर्मागीतमन्नाद्यम् । यदपि प्राणेनास्नाद्यं तदपि प्राणस्य प्रतिष्ठार्थ-
मेवेति न बागादिविषय कल्याणासङ्गजपात्मसंभवः प्राणेऽस्ति ॥१७॥

बागादीनामन्यादिदेवतात्वप्राप्तावुपासकस्य किमायातं न हि तदेव तस्य फलमित्याशङ्क्याऽह—यथेति ।
देवतात्वप्रतिबन्धकान्पाप्मनं सर्वानप्योक्तवर्त्मना बागादीनामुपासकोपाधिभूतानामन्यादिदेवताप्येव सोऽपि सदा २५
प्राणमात्मत्वेन ध्यायन्भावनावलङ्घैराज पदं पूर्वयजमानवदाप्नोतीति भावः । कस्येदं फलमित्याशङ्क्यामुपासकं
विशिनष्टि—यो बागादीति । उक्तोपासनस्य प्राणक फलमनुगुणमित्यत्र मानमाह—तं यथेति ॥१६॥

उपास्यस्य प्राणस्य कार्यकरणसङ्घातस्य विचारकत्वं नाम गुणान्तरं वक्तुमुत्तरवाक्यं, तदादाय व्याकरोति—
अथेत्यादिना । कथमुद्गातुर्विक्रीतस्य फलसम्बन्धस्तत्राऽह—कर्तुरिति । अन्नागानमात्त्वित्यमित्यत्र प्रश्नपूर्वकं वाक्य-
शेषमनुकूलयति—कथमित्यादिना । तमेव हेतुमाह—यस्मादिति । प्राणेनैव तद्वद्यत इति सम्बन्धः । यस्मादित्यस्य ३०
तस्मादित्यादिभाष्येणान्वयः । अनितेर्वातो रजज्ज्वलक्षेत्राणपर्यायस्तर्हि कथं गकटे तच्छब्दप्रयोगस्तत्राऽह—अनःशब्द
इति । इतश्च प्राणस्य स्वार्थमन्नागानं युक्तमित्याह—किञ्चेति । प्राणेन बागादिवत्सामाग्यमन्नागीतं चेत्तर्हि तस्यापि
पाप्मवेद्यः स्यादित्याशङ्क्याऽह—यदपीति । इहात्रे देहाकारपरिणते प्राणस्तिष्ठति तदनुसारिणश्च बागादयः स्थिति-
भाजोऽजः स्थित्यर्थं प्राणस्यान्नमिति न पाप्मवेद्यस्तस्मिन्नस्तीत्यर्थः ॥१७॥

१. पूर्वयजमानं बागादि इत्युभयत्र द्वितीया द्विकर्मकत्वात् बहुधातोः ग्रामस् अजामतिवहतीतिवत् ।

२. कर्तुः कामसंयोग—इति उद्गाता गानकर्ता यजमानेन दक्षिणा दत्त्वा मध्यं गानं कृच इति वृत्तः । तेन क्रियमाणं
कर्म यजमानस्यैव फलं दद्यात् नोद्गातु इति सामान्यतो मर्यादा विशेषवचनमस्ति चेत् तस्यापि उद्गातुः ३५

ते देवा अद्वुवक्षेतावद्वा इदं सर्वं यदन्नं तदात्मन आगासीरनु नोऽस्मिन्नन्न
आभजस्वेति ते वै माऽभिसंविशतेति तथेति तं समन्तं परिण्यविशन्त ।
तस्माद्यदनेनान्नमिति तेनैतस्तृप्यन्त्येव ह वा एनं स्वा अभिसंविशन्ति
भर्ता स्वानां श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद य
उ ह वैविदं स्वेषु प्रति प्रतिबुभूषति न ह वैवालं भार्येभ्यो भवत्यय य
एवंतमनुभवति यो वैतमनु भार्यान् बुभूषति स ह वैवालं भार्येभ्यो भवति ॥१८॥

- ते देवाः । नन्ववधारणमयुक्तं प्राणैर्नैव तदद्यत इति । बागादीनामप्यन्ननिमित्तोपकारदर्शनात् । नैव
दोषः । प्राणद्वारत्वात्तदुपकारस्य । कथं प्राणद्वारकोऽनृतेन बागादीनामुपकार इत्येतमर्थं प्रदर्शयन्नाह—ते
१० बागादयो देवाः स्वविषयद्योतनाद्वा अद्वुवक्षुक्तवन्तो मुख्यं प्राणमिदमेतावसातोऽधिकमस्ति । वा इति स्मरणार्थः ।
इदं तत्सर्वमेतावदेव, किं, यदन्नं प्राणस्थितिकरमद्यते लोके तत्सर्वमात्मन आत्मानंमागासीरानीतवानित्यागि-
नाऽऽत्मसात्कृतमित्यर्थः । अयं चात्मन्तरेण स्यातुं चेत्तद्वाच्यं । अतोऽग्रे पश्चात्तोऽस्मान्स्मिन्नन्न आत्मार्यं तदात्र
आभजन्त्याऽऽभजयत्यव । निषोऽभवत्तं छान्दसम् । अस्माश्चात्रभागिवः भूय । इतर वाह—ते भूयं यदन्नार्थिनो वै
मा मामभिसंविशत समन्तो मामाभिमुख्येन निविशतेत्येवमुक्तवति प्राणे तथेत्येवमिति तं प्राणं परिसमन्तं
१५ परिसमन्तान्त्यविशन्त निश्चयेनाविशन्त तं प्राणं परिवेष्टय निविष्टवन्त इत्यर्थः । तथा निविष्टानां प्राणानुज्ञया तेषां
प्राणैर्नैवाद्यन्तं प्राणस्थितिकरं सर्वन्नं तुभिरकरं भवति न स्वातन्त्र्येणास्मत्स्वम्बो बागादीनाम् । तस्माद्युक्तमेवाव-
धारणमनैव तदद्यत इति । तद्वेद चाऽऽह—तस्माद्यस्मात्प्राणाभ्ययतयैव प्राणानुज्ञयाऽभिसंविष्टा बागादिदेव-
तास्तस्माद्यवमनेन प्राणेनानि लोकस्तेनास्मेनैता बागाद्यास्तृप्यन्ति । बागाद्याभ्यं प्राणं यो वेद बागाद्यन्न
पञ्च प्राणाध्याय इति तन्मध्यमेव ह वै स्वा ज्ञातय अभिसंविशन्ति बागाद्य इव प्राणम् । ज्ञातीनामाभ्ययतीयो
२० भवतीत्यभिप्रायः । अभिसंविष्टानां च स्वानां प्राणवदेव बागादीनां स्वात्मेन भर्ता भवति । तथा श्रेष्ठः पुरोऽग्रत
एता गन्ता भवति बागादीनामिव प्राणः । तथाऽन्नादोऽनामयावीत्यर्थः अधिपतिरधिष्ठाय च षाळयिता स्वतन्त्रः

- भर्ता श्रेष्ठः पुरो गन्तेत्यादिगुणविधानार्थं वाक्यान्तरमादत्ते—ते देवा इति । तस्य विवक्षितमर्थं वक्तुमादा-
वाक्षिपति—मन्विति । अयुक्तत्वे हेतुमाह—बागादीनामिति । अवधारणानुपपत्तिं दूषयति—नैव दोष इति । यथा
२५ प्राणस्योपकारोऽनृतेन न बागादिद्वारकस्तथा तेषामपि नास्ती प्राणद्वारको विद्येवाभावश्चिति शङ्कते—कथमिति ।
वाक्येन परिहरति—एतन्नर्थमिति । आह विषये मिति शेषः । तेषां देवत्वं साधयति—स्वविषयेति । तत्र प्रसिद्धिं
प्रमाणयितुं वैगण्ड्य इत्याह—वा इति । स्मरणार्थं इति । तत्प्रसिद्धत्वात्स्वेति शेषः । वाक्यार्थमाह—इदं तदिति ।
एतावत्त्वमेव व्याचष्टे—तत्सर्वमिति । किमिदं प्राणार्थमन्नागालं नाम तदाह—आगानेनेति । का पुनरेतावता भवता
क्षतिस्तत्राऽह—अयश्चेति । अन्नमन्तरेण ममापि स्यातुमन्नकैर्नदर्थं तदापीतमिति चेत्त्राऽह—अत इति । आनजन्वेति
३० श्रूयमाणे कथमन्यथा व्याख्यायते तत्राऽह—णिच इति । तवैवात्रस्वामित्वमस्माकमपि तत्र प्रवेशमात्रं स्थिरवर्धन-
पेक्षितमिति वाक्यार्थमाह—अस्माश्चेति । वैगण्ड्यो ज्ञातयै प्रयुक्तः । प्राणं परिवेष्टय तन्नुज्ञया बागादीनामन्नादिनामवस्थानं
चेत्तेषामपि प्रापददन्मन्त्रः स्यादित्याह—वाऽह—सथेति । तत्र प्राणस्यावयवत्वाद्वागदित्यनुपलब्धेत्यर्थः ।
बागादीनामन्नजन्योपकारस्य प्राणद्वारत्वे सिद्धे फलतनाह—सस्माविति ।

तेषामन्नस्तोपकारस्य प्राणद्वारकत्वे वाक्यशेषं संवादयति—सदेवैति । विद्याफलं दर्शनानुपजातमुपदिशति—
३५ बागादीति । वेदनमेव व्याचष्टे—आगाद्यश्चेति । स च प्राणोऽहमस्मीति वेदेति चकारार्थः । अनामयावी व्याधिर्हितो

फलमङ्गीकृतं प्राप्तेषु 'अध्वर्यो किमत्र, मद्र, तर्ही सह' इत्यादिषु अत्रापि 'आत्मने' इति वचनात् । काम्यमान-
फलं उद्गानकर्तुं ऋत्विजः फलमित्यर्थः ।

१. अन्नेन निमित्तेनोपकारदर्शनादित्यर्थः ।

सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः प्राणो वा अङ्गानां रसः प्राणो हि वा अङ्गानां -
रसस्तस्मात्तस्मात्कस्माच्चङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुण्यत्येव हि वा अङ्गानां रसः ॥१९॥

एष उ एव बृहस्पतिर्वाचं बृहती तस्या एष पतिस्तस्माद्बृहस्पतिः ॥२०॥

पतिः प्राणवदेव बागादीनां य एवं प्राणं वेद तस्यैतच्छयोक्तं फलं भवति । किंच य उ हैवंविदं प्राणविदं प्रति स्वेष्टु
ज्ञातीनां मध्ये प्रतिः प्रतिकूलो बुभूषति प्रतिस्पर्धीभवितुमिच्छति सोऽपुरा इव प्राणप्रतिस्पर्धीनो न हैवालं न ५
पर्याप्तो भार्येभ्यो भरणीयेभ्यो भवति भर्तुमित्यर्थः । अथ पुनर्य एव ज्ञातीनां मध्य एतमेवंविदं बागादय इव
प्राणमन्वनुगतो भवति यो वै तमेवंविदमन्वेवानुवर्तयन्नेवाऽऽत्मीयान्मार्यान्बुभूषति भर्तुमिच्छति यथैव बागादयः
प्राणानुबुत्पाऽऽत्मानुबुभूषय आसन् । स हैवालं पर्याप्तो भार्येभ्यो भरणीयेभ्यो भवति भर्तुं नेतरः स्वतन्त्रः ।
सर्वमेतत्प्राणगुणविक्रानफलमुक्तम् ॥१८॥

कार्यकरणानामात्मत्वप्रतिपादनाय प्राणस्याऽङ्गिरसत्वमुपन्यस्तं सोऽयास्य आङ्गिरस इति । अस्माद्धे- १०
सौरयमाङ्गिरस इत्याङ्गिरसत्वे हेतुर्नोक्तस्तद्धेतुसिद्धिर्नार्थमारभ्यते । तद्धेतुसिद्ध्यायत्तं हि कार्यकरणानामात्मत्वं प्राणस्य ।
अनन्तरं च बागादीनां प्राणाधीनोक्ताः । सा च कथमुपपादनीयेत्याह—सोऽयास्य आङ्गिरस इत्यादि यथोपन्यस्त-
मेवोपादीयते उत्तरार्थम् । प्राणो वा अङ्गानां रस इत्येवमन्तं वाक्यं यथाव्याख्यातार्थमेव पुनः स्मारयति । कथं,
प्राणो वा अङ्गानां रस इति । प्राणो हि । हिवाब्बः प्रसिद्धो । अङ्गानां रसः । प्रसिद्धमेतत्प्राणस्याङ्गिरसत्वं न
बागादीनाम् । तस्माद्युक्तं प्राणो वा इति स्मारणम् । कथं पुनः प्रसिद्धत्वमित्यत आह—तस्माच्छब्द उपसंहाराय १५
उपरिहेतुत्वेन सम्बध्यते । यस्माच्चतोऽवयवात् अनुक्तविशेषात् यस्मात् कस्मात् यतः कुतश्चिन्वाङ्गात् शरीरा-
वयवादिविशेषितप्राण उत्क्रामत्युपसर्पति तदेव तत्रैव तदङ्गं शुष्यति नीरसं भवति क्षोषमुपैति । तस्मादेव हि वा
अङ्गानां रस इत्युपसंहारः । अतः कार्यकरणानामात्मा प्राण इत्येतत्सिद्धम् । आत्माप्राये हि क्षोषो मरणं
स्यात्तस्मात्तेन जीवन्ति प्राणिनः सर्वे । तस्मादप्राप्य बागादीप्राण एवोप्राप्य इति समुदायायः ॥१९॥

एष उ । न केवलं कार्यकरणयोरेवाऽऽत्मा प्राणो रूपकर्मभूतयोः किं तर्हि श्रृङ्गयुःसास्नां नामभूताना- २०

दीक्षानिरिति यावत् । सम्प्रति प्राणविद्यां स्तोतुं तद्विद्यावद्विद्वेषिणो दोषमाह—किञ्चेति । इदानीं प्राणविद प्रत्यनुरागे
क्षामं दर्शयति—अथेत्यादिना । ते देवा अक्रुवन्नित्यादी गुणविधिविवक्षितो न विगिष्टविधिगुणफलस्येवात्र श्रवणा-
दित्याह—सर्वमेतदिति ॥१८॥

उत्तरग्रन्थस्य व्यवहितेन सम्बन्धं वक्तुं व्यवहितमनुवदति—कार्यकरणानामिति । अनन्तरग्रन्थमवतारयति—
अस्मादिति । किमित्याङ्गिरसत्वसाधको हेतुः साधनीयस्तत्राऽह—तद्धेतुत्विति । सम्प्रत्यव्यवहितं सम्बन्धं दर्शयति— २५
अनन्तरं चेति । प्रकारान्तरं बुभूक्ष्यमानमिति सूचयितुं चशब्दः । तर्हि यदुपपादनीयं तदुच्यता किमित्युक्तस्य पुनरुक्ति-
रित्याशङ्क्याऽह—उत्तरार्थमिति । प्रतिज्ञानुवादी वक्ष्यमाणहेतोः सप्रयोगीत्यर्थः । यथोपन्यस्तमेवेत्यादि प्रपञ्चयति—
प्राणो वा इति । उकार्यनिर्णयहेतुः पुच्छति—कथमिति । तत्र प्रसिद्धि हेतुं कुर्वन्परिहरति—प्राणो हीति । प्रसिद्धिमेव
प्रकटयति—प्रसिद्धमिति । स्मारणं प्रसिद्धम्याऽङ्गिरसत्वस्येति शेषः । प्रसिद्धिरसिद्धेति शङ्कते—कथमिति ।
तामन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति—अत आहिति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—यस्मात्कस्मादिति । उक्तेन व्यतिरेके- ३०
णानुक्तमन्वयं समुच्चैर्न चशब्दः । तस्माच्छब्दस्योपरिभावेन सम्बन्धमुक्तं स्फुटयति—तस्मादिति । अन्यव्यतिरेका-
भ्यामङ्गिरसत्वे प्राणस्य सिद्धे फलितमाह—अत इति । उक्तन्यायादङ्गिरसत्वे सिद्धेऽपि कथमात्मत्व सिद्ध्यदित्याशङ्क्या-
ऽह—आत्मेति । अस्तु प्राणः सङ्घातस्याऽऽत्मा तथाऽपि किं स्यात्तदाह—तस्मादिति । भवतु प्राणाधीनं सङ्घातस्य
जीवनं तथाऽपि कथं तस्यैवोपास्यत्वमित्याशङ्क्याऽह—तस्मादप्यस्येति ॥१९॥

बृहस्पत्यादिधर्मकं प्राणोपासनं वक्तुं वाक्यान्तरमवतारयति—एष इति । तस्य विद्यान्तरेण तात्पर्यमाह— ३५
न केवलमिति । कार्यं स्थूलखरीरं प्रत्यक्षतो निरूप्यमाणं रूपात्मकं करणं च ज्ञानक्रियागन्धस्पर्शभूतं तयोरात्मा प्राण

१. बृहस्पतिधर्मकं बृहस्पतित्वधर्मकम् ।

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाचं ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्माद् ब्रह्मणस्पतिः ॥२१॥

मात्सेति सर्वात्मकतया प्राणं स्तुवन्महोक्तोत्पुषास्त्याय—एष उ। प्रकृत एव जाङ्गिरसो बृहस्पतिः। कथं बृहस्पतिरिति। उच्यते—वाचै बृहती बृहतीछन्वः षट्त्रिंशदक्षरा। अनुष्टुप् वाक्। कथम्। “वाग्वा अनुष्टुप्” इति श्रुतेः। सा च वागनुष्टुप्बृहत्यां छन्दस्यन्तर्भवति। अतो युक्तं वाचै बृहतीति प्रसिद्धवद्वक्तुम्। बृहत्यां च सर्वा ऋजोऽन्तर्भवन्ति प्राणसंस्तुतत्वात्। “प्राणो बृहती प्राण ऋच इत्येव विधात्” इति श्रुत्यन्तरात्। वागात्मत्वाच्चर्चा प्राणोऽन्तर्भवः। तत्कथमित्याह—तस्या वाचो बृहत्या ऋच एष प्राणः पतिः। तस्या निर्वर्तकत्वात्। कौष्ठप्रामिग्रेरितमास्तनिर्वर्त्या हि ऋच्। पालमाद्वा वाचः पतिः प्राणेन हि पात्यते वाक्। अप्राणस्य शब्दोच्चारणसामर्थ्याभावात्। तस्माद् बृहस्पतिर्ऋचां प्राण आत्मेत्यर्थः ॥२०॥

- १० तया यजुषाम्। कथम्, एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः। वाचै ब्रह्म ब्रह्म यजुस्तत्तत्र वाग्विशेष एव। तस्या वाचो यजुषो ब्रह्मण एव पतिस्तस्माद् ब्रह्मणस्पतिः पूर्ववत्। कथं पुनरेतदवगम्यते बृहतीब्रह्मणोऽर्थयजु-
छन्वं न पुनरप्यर्थत्वमिति। उच्यते—वाचोऽन्ते सामसामानाधिकरण्यनिर्वेक्षाद्वाचै सामेति। तथा च वाचै बृहती वाचै ब्रह्मेति च वाक्समानाधिकरणयोर्ऋजुयजुष्वं युक्तम्। परिशेषाच्च। सामान्यमिहित श्रुत्यजुषो एव परिशिष्टे।
वाग्विशेषत्वाच्च वाग्विशेषो हि श्रुत्यजुषो। तस्मात्तयोर्वाचा सामानाधिकरणता युक्ता अविशेषप्रसङ्गाच्च।
१५ सामोद्गीय इति च स्पष्टं विशेषाभिधानस्त्वम्। तथा बृहतीब्रह्मशब्दयोरपि विशेषाभिधानत्वं युक्तम्। न्ययथाङ्गि-

- इत्युक्त्वा नामराशेरपि तथेति वक्तुं कष्टिकाचतृप्रमिल्यर्थः। किमिति प्राणस्याऽऽत्मत्वेन सर्वात्मत्वोक्त्या स्तुतिरित्या-
शङ्क्याऽऽह—उपास्त्यायेति। उच्यते—अन्वोऽप्यर्थो बृहस्पतिशब्दादुपरि सबध्यते। “बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत्” इति
श्रुतेर्देवपुरोहितो बृहस्पतिरुच्यते तत्कथं प्राणस्य बृहस्पतित्वमिति शङ्कते—कथमिति। देवपुरोहितं व्यावर्तयितुमुत्तर-
२० वाक्येनोत्तरमाह—उच्यते इति। प्रसिद्धवचनं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—बृहतीछन्व इति। सप्त हि शायम्वादीनि प्रधानानि
छन्वांसि तेषां मध्यमं छन्दो बृहतीत्युच्यते। सा च बृहती षट्त्रिंशदक्षरा प्रसिद्धेत्यर्थः। भवतु यथोक्ता बृहती तथाऽपि
कथम् “वाग्वै बृहती” इत्युक्तं तत्राऽह—अनुष्टुप् चेति। द्वात्रिंशदक्षरा तावदनुष्टुप्विष्टा, सा बाह्यक्षरैश्चतुर्भिः पादै-
षट्त्रिंशदक्षराया बृहत्यामन्तर्भवत्वान्तरसंख्याया मह्यसंख्यायामन्तर्गतादित्याह—सा चेति। वागनुष्टुपोरनुष्टु-
बृहत्योक्त्वोक्तमैक्यमुपजीव्य फलितमाह—अत इति। भवतु वाग्रात्मिका बृहती तथाऽपि तत्पतित्वेन प्राणस्य कथ-
२५ मूपपतित्वमित्याशङ्क्याऽऽह—बृहत्या चेति। सर्वात्मकप्राणरूपेण बृहत्या। स्तुतत्वात्तत्र सर्वासामृचामन्तर्भावः सम्भवति,
तस्मात्प्राणस्य बृहस्पतित्वे सिद्धमूपपतित्वमित्यर्थः। प्राणरूपेण स्तुता बृहतीत्यत्र प्रमाणमाह—प्राणो बृहतीति।
तथाऽपि प्राणस्य विवक्षितमृगात्मत्वं कथं सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—प्राण इति। तस्य तदात्मत्वे हेत्यन्तरमाह—
वागात्मत्वादिति। तासां तदात्मत्वेऽपि कथं प्राणोऽन्तर्भावो न हि षटो मूढास्या पटोऽन्तर्भवतीति शङ्कते—तत्कथमिति।
प्राणस्य बाह्यनिष्पादकत्वात्तदमृतामृचाकारेण प्राणे युक्तोऽन्तर्भाव इत्याह—आहेत्यादिना। प्राणस्य तद्विवर्तकत्वेऽपि
३० न तस्मिन्वाचोऽन्तर्भावो न हि षटस्य कुलालेऽन्तर्भाव इत्याशङ्क्याऽऽह—कौष्ठचेति। कौष्ठनिष्ठेनाग्निना प्रेरितस्तद्वस्तुतो
वायुर्कुर्वं गच्छन्कण्टादिभिरिदं द्रव्यमानो बतत्या व्यज्यते तदात्मिका च बाह्यनिर्णीता देवताधिकरण ऋक् वाग्रा-
त्मिका तद्युक्त तस्याः प्राणोऽन्तर्भूतत्वमित्यर्थः। ऋगात्मत्वं प्राणस्य प्रकारान्तरेण साधयति—पालमाहेति।
सत्तत्प्रदत्ते सति स्थापकत्वं तादात्म्यव्याप्तमित्यादिग्रेलोपसहर्तुः—तस्मादिति ॥२०॥

- यजुषामात्सेति पूर्वेण सम्बन्धः। नियतपादाक्षराणामृचा प्राणत्वे कुतस्तद्विपरीतानां यजुषा तत्त्वमिति
३५ शङ्कित्वा परिहरति—कथमिति। तथाऽपि कथं प्राणो यजुषामात्सेत्याशङ्क्याऽऽह—वाचै ब्रह्मेति। निर्वर्तकत्वं
पालयितृत्वं चाप्रापि तुल्यमित्याह—पूर्ववदिति। रुद्धिमाश्रित्य शङ्कते—कथं पुनरिति। वाक्यविशेषविरोधाभावात् रुद्धिः
सम्भवतीति परिहरति—उच्यते इति। वाचै सामेत्यन्ते वाचः सामसामानाधिकरण्येन निर्वेक्षाद्देवाधिकारोऽप्यमिति
योजना। तथाऽपि कथमूक्तं यजुषां च बृहतीब्रह्मणोरिति तत्राऽह—तथा चेति। परिशेषमेव दर्शयति—साम्नोति।
इतश्च वाक्समानाधिकृतयोर्बृहतीब्रह्मणोऽर्थयजुष्येष्ठ्यमित्याह—वाग्विशेषत्वाच्चेति। तत्रैव हेत्यन्तरमाह—अवि-

एष उ एव सामं वाग्वै सामैष सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम् । यद्वै
समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एमिस्त्रिभिलोकैः समोज्जेन
सर्वेण तस्माद्वेच सामादनुते साम्नः सायुज्यं सलोकतां य एवमेतत्साम वेद ॥२२॥

वर्तितविशेषयोरानर्थक्यापत्तेः विशेषाभिधानस्य बाङ्मात्रत्वे चोभयत्र पौनरुक्त्यात् । श्रुत्यनुसामोद्गीयशब्दानां
च श्रुतिष्वेवंक्रमदर्शनात् ॥२१॥

५

एष उ एव साम । कथमित्याह—वाग्वै सा यत्किञ्चित्स्त्रीशब्दाभिधेयं सा बाङ् । सर्वस्त्रीशब्दाभिधेय-
वस्तुविषयो हि सर्वनाम साशब्दः । तथा अम एष प्राणः सर्वपुंशब्दाभिधेयवस्तुविषयोऽमःशब्दः । “केन मे पौस्तानि
नामात्म्याप्नोतीति प्राणेनेति ज्ञयात्केन मे स्त्रीनामानांति वाचा” इति श्रुत्यन्तरात् । बाङ्प्राणाभिधानभूतोऽयं
सामशब्दः तथा प्राणनिर्वर्त्यस्वरवादिसमुदायमात्रं गीतिः सामशब्देनाभिधीयते । अतो न प्राणवाग्यतिरेकेण सामना-
मास्ति किञ्चित्स्वरवर्णदिक्ष प्राणनिर्वर्त्यत्वात्प्राणतन्त्रत्वाच्च । एष उ एव प्राणः साम यस्मात्साम । सामेति १०
बाङ्प्राणात्मक सा चामश्चेति तत्समात्साम्नो गीतिरूपस्य स्वरवादिसमुदायस्य सामत्वं तत्प्रगीतं भूवि । यदु एव
समस्तुल्यः सर्वेण वक्ष्यमाणेन प्रकारेण तस्माद्वा सामेत्यनेन सन्नयः । बाङ्शब्दः सामशब्दलाभनिमित्तप्रकारात्तर-
निर्देशासामर्थ्यलभ्यः । केन पुनः प्रकारेण प्राणस्य तुल्यत्वमित्युच्यते—समः प्लुषिणा पुस्तिकाशरीरेण समो
मशकेन मशकशरीरेण समो नागेन हृत्तिशरीरेण सम एमिस्त्रिभिलोकैः त्रैलोक्यशरीरेण प्राजापत्येन समोज्जेन

शेषेति । प्रसङ्गमेव व्यतिरेकमुखेन विवृणोति—सामेति । द्वितीयश्चकारोऽवधारणार्थः । किञ्च वाग्वै बृहती वाग्वै १५
ब्रह्मेति वाक्याभ्यां बृहतीब्रह्मणोर्वाग्वैतामत्वं सिद्धं, न च तयोर्वाङ्मात्रत्वं वाक्यद्वयेऽपि वाग्वै वागिति पौनरुक्त्यप्रसङ्गा-
त्तस्माद्बृहतीब्रह्मणोरेष्ट्वमयुज्युद्गमित्याह—बाङ्मात्रत्वे चेति । तत्रैव स्थानमश्रित्य हेत्वन्तरमाह—श्रुमिति ॥२१॥

श्रुत्यनुसाम्नं प्राणस्य प्रतिपाद्य तस्यैव सामत्वं साधयति—एष इत्यादिना । तदेव स्पष्टयति—सर्वेति ।
साशब्दो हि सर्वनाम । तथा च यः स्त्रीलिङ्गः सर्वशब्दस्तेनाभिधेय वस्तु वागित्यर्थः । अमः प्राण इत्युक्तमुपपादयति—
सर्वपुंशब्देति । पुल्लिङ्गेन सर्वेण शब्देनाभिधेयं वस्तु प्राण इत्यर्थः । तत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति—केनेति । आचार्यस्य २०
शिष्यं प्रत्येतद्वाक्यम् । पौस्तानि पुंसो वाचकानि । तथाऽपि कस्य सामशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य फलितमाह—
वागिति । बागुपसर्जने प्राणः सामशब्दाभिधेय एकवचननिर्देशादित्यर्थः । ननु ‘गीतिषु सामाख्ये’ति न्यायाद्विशिष्टा
काचिद्गीतिरिति सामेत्युच्यते तत्कुतो बागुपसर्जनेन प्राणस्य सामत्वमत आह—तथेति । प्राणस्य सामत्वे सतीति यावत् ।
प्रगीतं मन्त्रवाक्ये सामशब्दस्य वृद्धैरिष्टत्वादस्ति प्राणादिव्यतिरेकेण सामेत्याशङ्क्याऽऽह—स्वरैति । बादिपदेन पद-
वाक्यादिग्रहः । बागुपसर्जने प्राणं मुख्यं सामशब्दस्तत्सम्बन्धादितरत्र गौणी मन्त्रादिशब्दवदित्यर्थः । उक्तैर्ज्यै तत्साम्नः २५
सामत्वमिति वाक्यं योजयति—यस्मादिति । इदं सामेद सामेति यद्वचनद्वयते तद्वाक्प्राणात्मकमेवोच्यते सा चामश्चेति
श्रुत्युत्पत्तयस्मादेवं तस्मात्प्रसिद्धस्य साम्नो यत्सामत्वं तन्मुख्यसौमनिर्वर्त्यत्वाद्गौणमेव सदध्येतुव्यवहारे प्रसिद्धमिति
योजना ।

प्रकारान्तरेण प्राणस्य सामत्वमूपासनायैवोपन्यस्यति—यदित्यादिना । प्रकारान्तरस्योती वाशब्दोऽत्र न श्रूयत
इत्याशङ्क्याऽऽह—वाङ्मात्र इति । निमित्तान्तरमेव प्रकनपूर्वकं प्रकटयति—केनेत्यादिना । ननु प्राणस्य तत्तच्छरीर- ३०
परिमाणत्वे परिच्छिन्नत्वादानन्त्यानुपपत्तितत्कथमस्य विरुद्धेषु शरीरेषु समत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—पुस्तिकादीति ।

१ स्थानमाश्रित्य—स्थान क्रमबोधकप्रमाणम् । श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिरूपाणि षट् प्रमाणानि क्रमे ।
तत्र चतुर्थं प्रमाणं स्थानम् । ब्राह्मणे येन क्रमेण यागा आम्नाताः तेनैव क्रमेण याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः
मन्त्रकाण्डे पठिताः । तत्र प्रथमयागस्य प्रथमयाज्यापुरोनुवाक्यामन्त्रयुगलं द्वितीयस्य द्वितीयमिति संनचोऽङ्गी-
कृतः पूर्वकाण्डे । अत्रापि अन्यत्र श्रुतं यजुषि सामानीति क्रमदर्शनात् प्रथम ऋक्पाठानन्तरं श्रुतब्रह्मण्यद्वः ३५
यजुःपरः साम्न तृतीयत्वात् इत्यर्थः । यद्वा तत्स्थानापन्नः तद्धर्मात् लभत इति न्यायेन द्वितीयं स्थानं यजुषः
तत्स्थानापन्नं ब्रह्म तच्च यजुषमं यजुर्द्ध लभते ।

२. मुख्यतमेति—बागुपसर्जने प्राणः सामपदार्थः तेन निर्वर्त्यत्वात् स्वरसमूहे सामशब्दप्रयोगः ।

एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत्प्राणेन हीर्ब सर्व-

मुत्तर्ध्वं वागेव गीयोच्च गीथा चेति स उद्गीथः ॥२३॥

तद्वापि ब्रह्मवत्तत्रैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्यस्य राजा मूर्धानं विपातयता-

द्यदितोऽस्यास्य आङ्गिरसोऽज्येनोदगायदिति वाचा च ह्रौव स प्राणेन बोदगायदिति ॥२४॥

५ जगद्रूपेण हैरण्यगर्भेण पुत्तिकादिशरीरेषु गोत्वादिवत्कात्स्न्येन, परिसमाप्त इति समत्वं प्राणस्य । न पुनः शरीरमात्रपरिमाणेनैवाभ्युत्तत्वात्सर्वगतत्वाच्च । न च अतःप्रासादिप्रदीपवत्संकोचविकासितया शरीरेषु तावन्मात्रं समत्वम् । “त एते सर्व एष सभाः सर्वेऽजन्ताः” इति श्रुतेः । सर्वगतस्य तु शरीरेषु शरीरपरिमाणवृत्तिलाभो न विरुध्यते । एवं समत्वात्सामाख्यं प्राणं वेद यः श्रुतिप्रकाशितमहत्त्वं तस्मैतत्फलम् अञ्जते व्याप्नोति साम्नाः प्राणस्य साधुर्लभं सधुर्भावं समानदेहेन्द्रियाभिमानत्वं सालोक्यं समानलोकतां वा तावन्नाविशेषतो य एवमेतद्व्योक्तं १० साम प्राणं वेद । आ प्राणात्माभिमानाभिव्यक्तेरुपास्त इत्यर्थः ॥२२॥

एष उ वा उद्गीथः उद्गीथो साम सामाख्ययो भक्तिविशेषो नोदगानम् । सामाधिकारात् । कथं मुद्गीथः प्राणः प्राणो वा उत्प्राणेन हि यस्मादिर्बं सर्वं जगदुत्तमव्युत्थं स्तम्भमुत्तमिभितं विभुतमित्यर्थः । उत्तमार्थाविद्योतकोऽयमुच्छब्दः प्राणगुणाभिधायकः । तस्मादुत्पाणो वागेव गीथा शब्दविशेषत्वादुद्योगमते । गायतेः शब्दावस्थात्वात्ता वागेव । न ह्युद्गीथमतेः शब्दव्यतिरेकेण किञ्चिदुपमुत्प्रेक्ष्यते । तस्माद्युक्तमवधारणं वागेव गीथेति । १५ उच्च प्राणो गीथा च प्राणतन्त्रा बागिर्युज्यमेकेन शब्देनाभिधीयते स उद्गीथः ॥२३॥

उक्तार्थशब्दाव्याख्यायिकाऽऽरभ्यते-तद्वापि तत्तत्रैतस्मिन्मुक्तेऽयं ह्यप्याख्यायिकाऽपि भूयते ह स्म । ब्रह्मवत्सो नामतः चिकितानस्यापत्यं चैकितानस्तदप्यं युवा चैकितानेयो राजानं यस्मै सोमं भक्षयन्नुवाच । किन्म अयं भमसस्यो मया भक्षयमाणो राजा त्यस्य तस्य ममात्तुवादिनो मूर्धानं शरीरो विपातयताद्विस्मृष्टं पातयतु । तोयं तातद्वादेश समशब्दस्य मयाश्रुतायत्वं किं न त्यागित्वाशङ्क्याऽऽह-न पुनरिति । आधिर्बविकेन रूपेणामूर्तत्वं सर्वगतस्य च २० ब्रह्मस्य । ननु प्रदीपो वृते सङ्कुचति प्रासादे च विकसति तथा प्राणोऽपि मधकादिशरीरेषु सङ्कुचमिमादिदेहेषु विकासं चाऽप्यभवतामिति समत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह-न चेति । प्राणस्य सर्वगतत्वे समत्वश्रुतिविरोधमाशङ्क्याऽऽह-सर्वगतस्येति । खण्डादिवृष गोत्वचच्छरीरेषु सर्वत्र स्थितस्य प्राणस्य तत्तच्छरीररसिमाणस्या वृत्तेर्लाभः । सम्भवति सर्वगतस्यैव नभस्ततः तत्र कूपकुम्भाद्यवच्छेदोपलम्भादित्यर्थः । फलश्रुतिमवतायं व्याकरोति-एवमिति । फलविकल्पे हेतुमाह-मावनेति । वेदनं व्याकरोति-आ प्राणेति । इदञ्च फलं मध्यप्रदीपन्यायेनोभयतः सम्बद्धमव- २५ धैर्यम् ॥२२॥

प्रस्तावादिशब्दवदुद्गीथशब्दस्यापि भक्तिविशेषे खट्वाद्युद्गीथेनात्ययमित्यत्र बौद्धान्ते कर्मणि प्रयुक्तत्वात्कथमुद्गीथः प्राण इत्याशङ्क्याऽऽह-उद्गीथो नामेति । नञ्प्रत्ययसंभयतः सम्बन्धः । सामशब्दितस्य प्राणस्य प्रकृतत्वादिति हेतुमाह-सामाधिकारादिति । न तावदुद्गीथशब्दस्य प्राणे क्वचित्स्य तस्मिन्बृहत्प्रयोगादर्शनाभापि योगोपपन्नवृत्तेरद्वैरिति सङ्कुचते-कथमिति । योगवृत्तिमुत्प्रेष्य परिहरति-प्राण इति । उच्छब्दो नात्ययार्थस्य वाचको ३० निपातत्वादित्याशङ्क्याऽऽह-उत्तमेति । तथाऽपि कथं प्राणो वा उदित्युक्तं तत्राऽऽह-प्राणेति । ‘वायुर्व गीतम तत्सुवच्य’ इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । उद्गीथशब्देः शब्दविशेषत्वत्वेऽपि गीथा बागिति कथमुच्यते तत्राऽऽह-गायतेरिति । अथावधारणं साधयति-न हीति । तथाऽपि कथं प्राणस्योद्गीथत्वमित्याशङ्क्य बागुपसर्जनस्य तस्य नथात्वं कथयति-उच्चेति ॥२३॥

तद्वापीत्यादिवाक्यस्य प्रकृतानुपयोगमाशङ्क्याऽऽह-उक्तार्थेति । उद्गीथदेवता प्राणो न वागादिरित्यु- ३५ कार्यः । ‘जीवति तु वक्ष्ये युवा’ (पा० सू० ४।१।६३) इति स्मरणातिशयोक्तेर्यस्य जीवति पीत्रप्रभृतेर्भक्षयं तदुपसङ्गकमिति ब्रह्मस्य । क्रियापदनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति-तोरेति । तुभ्यस्यस्यायमाग्निवि नियमे तातद्वादेश ‘तुष्टोस्तातडाग्निमन्यतरस्याम्’ (पा० सू० ६।१।३५) इति स्मरणादित्यर्थः । मूर्ध्निपातप्राक्कं दर्शयति-प्रवीति ।

१. खण्डादिपुक् खण्डः च्छिन्नावयवः पदादिषु गौणः । आदिपदात् मुण्डः । स च शृङ्गरहितो गीः ।

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर
एव स्वं तस्मादात्विज्यं करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तथा वाचा
स्वरसम्पन्नयात्विज्यं कुर्यात्तस्माद्वाचं स्वरवन्तं विदुःसन्त एव ।
अथो यस्य स्वं भवति भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥२५॥

आशिषि छोद्विपातयतादिति । यद्यहमनृतवादी स्यामित्यर्थः । कथं पुनरनृतवादित्वप्राप्तिरिति । उच्यते—
यद्यदितोऽस्मात्प्रकृतात्प्राणाद्वाक्संयुक्तादयास्यो मुख्यप्राणाभिवायकेनायस्याङ्गिरसशब्देनाभिधीयते विश्वसृजां
पूर्वधीणां सत्र उद्गाता सोऽज्येन देवतान्तरेण वाक्प्राणव्यतिरिक्तोद्गाययदुद्गानं कृतवान् । ततोऽहमनृतवादी स्या
तस्य मम देवताविपरीतप्रतिपत्तुर्नृषानं विपातयत्वित्येवं शपथं चकारेति विज्ञाने प्रत्ययदाढ्यकर्तव्यतां दर्शयति ।
तन्मिममाख्यायिकाभिधिरितमर्थं स्वेन वचसोपसंहरति श्रुतिः—वाचा च प्राणप्रचनया प्राणेन च स्वस्याऽऽत्मभूतेन
सोऽप्यास्य आङ्गिरस उद्गातोद्गायदित्येवोऽर्थो निर्धारितः श्रवणेन ॥२४॥ १०

तस्य हैतस्य । तस्येति प्रकृतं प्राणमभिसंभज्नाति । हैतस्येति मुख्यं व्यपदिशस्यमिनयेन । साम्नः साम-
शब्दवाच्यस्य प्राणस्य यः स्वं धनं वेद तस्य ह किं स्यात् । भवति हास्य स्वम् । फलेन प्रलोभ्यामिमुषीकृत्य
शुभ्रध्वं आह—तस्य वै साम्नः स्वर एव स्वम् । स्वर इति कण्ठगतं माधुर्यं तदेवास्य स्वं विभूषणम् । तेन हि
भूषितमुद्भिर्मलक्षयत उद्गानम् । यस्मादेवं तस्मादात्विज्यमृत्विक्कर्मोद्गानं करिष्यन्वाचि विषये वाचि वागाभितं
स्वरमिच्छेत साम्नो वनवतां स्वरेण चिकीर्षुदुद्गाता । इदं तु प्राप्तङ्गिकं विधीयते साम्नः सौस्वर्येण स्वरवत्त्व- १५
प्रत्यये कर्तव्य इच्छासात्रेण सौस्वर्यं न भवतीति दन्तधावनतैलपानादि सामभ्यर्कतर्कव्यमित्यर्थः । तयैवं संस्कृतया
वाचा स्वरसंपन्नयाऽऽत्विज्यं कुर्यात् । तस्मात् यस्मात्साम्नः स्वभूतः स्वरः तेन स्वेन भूषितं साम, जतो यस्मै
स्वरवन्तमुद्गातारं विदुःसन्त एव धनिमनिव लौकिकाः । प्रसिद्धं हि लोकेऽथो अपि यस्य स्वं धनं
भवति तं धनिनं विदुःसन्त इति । सिद्धस्य गुणविज्ञानफलसम्बन्धस्योपसंहारः क्रियते—भवति हास्य स्वं य
एवमेतत्साम्नः स्वं वेदेति ॥२५॥ २०

अनृतवादित्वस्य प्रापकाभावादप्रसिद्धिरिति शङ्कते—कथं पुनरिति । उद्गानस्य बुद्धादिसंनिधानात्तद्देवता प्रजापत्या-
दिलक्षणा किं तस्मिन्वेवता किंवा वर्णस्वरदिसंनिधानात्तद्देवतैव तत्र देवतेति विप्रतिपत्तेरनृतवादित्वे शङ्किते
ब्रह्मदत्तः शपथेन निर्णयं चकारेत्याह—उच्यते इति । प्राणाद्वाक्संयुक्तादन्येनायास्यो यद्बुद्गायदिति सम्बन्धः ।
नन्वायास्याङ्गिरसशब्दवाच्यो मुख्यप्राणो देवतात्वाजोद्गाता भवितुमुत्सहते तत्राऽह—मुख्येति । उक्तार्थदाढ्या- २५
येत्युक्तमुपसंहरति—इति विज्ञान इति । उक्तरीत्या शपथक्रियया प्राण एवोद्गीथदेवतेत्यस्मिन्विज्ञाने प्रत्ययो विश्वास-
स्तस्य यदाढ्यं तस्य कर्तव्यत्वमाख्यायिकया क्षययति श्रुतिरिति यावत् । आख्यायिकार्थस्यैव वाचेत्यादिनोक्तं । पीनरूप-
मित्याङ्क्याऽह—तन्मिममिति । शपथस्य स्वातन्त्र्येणाप्रामाण्येऽपि श्रुतिमूलतया प्रामाण्यं सिध्यतीति भावः ॥२४॥

उद्गीथदेवता प्राण एवेति निर्धार्यं स्वसुवर्णप्रतिष्ठागुणविधानार्थमुत्तरकण्डिकात्रयमवतारयति—तत्स्येया-
विना । किमित्यादी फलमभिलष्यते तत्राऽह—फलेनेति । सौस्वर्यं साम्नो भूपणमित्यत्रानुभवमनुकूलयति—तेन हीति । ३०
कथं तर्हि कण्ठगतं माधुर्यं सम्पादनीयमित्याङ्क्याऽह—यस्मादिति । प्राणोऽहं ममेव गीतिभावमापन्नस्य सौस्वर्यं
धनमिति प्रकृते प्राणविज्ञाने गुणविधिनिवक्षितश्चेत्किमित्युद्गानुरन्यत्कर्तव्यमुपदिश्यत इत्याशङ्क्य दृष्टफलतयेत्याह—
इदं त्विति । अथेच्छया कर्तव्यत्वेन विहिततायां तावन्मात्रे सिद्धेऽपि कथं सौस्वर्यं सिध्येदिति स्वर्गकामनामात्रेण स्वर्गः
सिध्यत्यत आह—साम्न इति । तस्य मुख्यस्वरेण तच्छब्दितस्य प्राणस्योपासकात्मकस्य स्वरवत्त्वप्रत्यये कार्ये सति
विहितेच्छासात्रेण साम्नः न सौस्वर्यं भवतीत्यस्मात्सामर्थ्याद्वत्तवावनादि कर्तव्यमित्येतदत्र विधित्सितमिति योजना । ३५
सौस्वर्यस्य सामभूपणत्वे गमकमाह—तस्मादिति । दृष्टान्तमन्तरवाक्यावष्टम्भेन स्पष्टयति—प्रसिद्धं हीति । भवति
हास्य स्वमिति प्रागेवोक्तत्वादप्यिका पुनरुक्तिरित्याह—सिद्धस्येति ॥२५॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै
स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥२६॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा
वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽज्ञ इत्युद्देक आहुः ॥२७॥

- ५ अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तोति स यत्र
प्रस्तुयात्तदेतानि जपेत् । असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय

अथान्यो गुणः सुवर्णवत्तालक्षणो विधीयते । असावपि सौत्वर्यमेव । एतावान्विशेषः पूर्वं कण्ठमन्त्राभ्यां भिद
तु लाक्षणिकं सुवर्णशब्दवाच्यं, तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णम् । सुवर्णशब्दसामान्यतस्वर-
सुवर्णयोः । लौकिकमेव सुवर्णं गुणविज्ञानफलं भवतीत्यर्थः । तस्य वै स्वर एव सुवर्णम् । भवति हास्य सुवर्णं य
१० एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेदेति पूर्ववत्सर्वम् ॥२६॥

तथा प्रतिष्ठागुणं विधित्सन्नाह—तस्य हैतस्य साम्नो य प्रतिष्ठां वेद । प्रतिष्ठित्यस्यामिति प्रतिष्ठा वाक्तां
प्रतिष्ठां साम्नो गुणं यो वेद स प्रतिष्ठति ह । “तं यथा यथोपासते” इति श्रुतेस्तद्गुणत्वं युक्तम् । पूर्ववत्कलेन
प्रतिष्ठोभित्ताय का प्रतिष्ठेति क्षुश्रूषव आह तस्य वै साम्नो वागेव । वागिति जिह्वाभ्रुलीयादीनां स्थानानामाख्या ।
सैव प्रतिष्ठा । तदाह—वाचि हि जिह्वाभ्रुलीयादिविषु हि यस्मात्प्रतिष्ठितः सलेष प्राण एतद्वाग गीयते गीतिभावमा-
१५ पद्यते तस्मात्साम्नः प्रतिष्ठा वाक् । अस्ते प्रतिष्ठितो गीयत इत्युद्देकेश्च आहुः । इह प्रतिष्ठितोति युक्तम् । अनि-
म्बितत्वादेकीयपक्षस्य विकल्पेन प्रतिष्ठागुणविज्ञानं कुर्याद्वाग्वा प्रतिष्ठाऽज्ञं वेति ॥२६॥

एवं प्राणविज्ञानवतो अपकर्मं विधित्स्यते । यद्विज्ञानवतो अपकर्मण्यधिकारस्तद्विज्ञानमुक्तम् । अथानन्तरं
यस्मान्ज्येवं विदुषा प्रयुज्यमानं देवभावाभ्यारोहफलं अपकर्म, अतस्तस्मात्तद्विधीयत इह । तस्य बोद्धीय-
सम्बन्धात्सर्वत्र प्राप्तिं पवमानानामिति वचनात् पवमानेषु त्रिविधं कर्तव्यतायां प्राप्तायां पुनः कालसङ्कोच करोति ।
२० स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तोति । स प्रस्तोता यत्र यस्मिन्काले साम प्रस्तुयात्प्राप्तयेत तस्मिन्काल एतानि
जपेत् । अस्य च अपकर्मणं आख्याऽऽभ्यारोह इति । आभिमुख्येनाऽऽरोहस्येन अपकर्मणैर्विद्देवभावात्साम-
मित्यभ्यारोहः । एतानीति बहुवचनान्नोणि यजूंषि । द्वितीयानिर्वैशाद्विज्ञानोत्पन्नत्वाच्च यथापठित एव स्वरः
प्रयोक्तव्यो न भिन्नः । यामजानं अपकर्म । एतानि तानि यजूंषि—‘असतो मा सद्गमय’ ‘तमसो मा ज्योतिर्गमय’

साम्नो गुणान्तरभवतारयति—अथेति । तर्हि पुनश्च स्यात्तत्राऽह—एतावानिति । लाक्षणिक कण्ठोऽयं
२५ वर्णो दत्तोऽयमिति लक्षणज्ञानपूर्वकं मुष्टं वर्णोच्चारण ममेव सामशब्दितप्राणभूतस्य वनमिति यावत् । लाक्षणिक-
सौत्वर्यगुणवत्प्राणविज्ञानवतो यथोक्तफललाभे हेतुमाह—सुवर्णशब्देति । वाक्यार्थमाह—लौकिकमेवेति । फलेन
प्रलोभ्याभिमुखीकृत्य किं तत्सुवर्णमिति क्षुश्रूषवे ब्रूते—सस्येति । गुणविज्ञानफलमुपसहरति—भवतीति ।
साम्नस्तच्छब्दवाच्यस्य प्राणस्य स्वरूपभूतस्येति यावत् ॥२६॥

उपास्यस्य प्रतिष्ठागुणत्वेऽपि कथमुपासकस्य तद्गुणत्व तत्राऽह—तं यथेति । आदिपादादुर शिर कण्ठ-
३० दन्तोष्ठनादिकातालूनि गृह्णाते । किमित्यष्टौ स्थानानि वागित्युच्यन्ते तत्राऽह—वाचि होति । पश्चान्तरमाह—अज्ञ-
इति । अज्ञशब्देन तत्परिणामो देहो गृह्यते । एकीयपक्षे युक्तिमाह—इहेति । कथं तर्हि प्रतिष्ठागुणस्य प्राणस्य विज्ञान
कर्तव्यमत आह—अनिम्बितत्वादेति ॥२७॥

अथातः पवमानानामित्यादिवाक्यमवतारयति—एवमिति । तत्राशब्द व्याचष्टे—यद्विज्ञानवत इति ।
अत शब्दार्थमाह—अस्मान्ज्येति । इहेति प्राणविदुकि । कदा तर्हि अपकर्मं कर्तव्यं तत्राऽह—सस्येति । उद्गीथे-
३५ नात्ययाम त्व न उद्गायेति च प्रकरणादुद्गीथेन सम्बन्धाच्चपस्य सर्वत्रोद्गीथानकाले प्राप्ते पवमानानामेवेति वचना-
त्कालनियमसिद्धिरित्यर्थः । स वै खल्वित्यादिवाक्यतात्पर्यमाह—पवमानेति । ननु कर्तव्यत्वेनाभ्यारोहः श्रूयते
अपकर्मं विधित्सितमिति चोच्यते किं केन सङ्गतमित्याशङ्क्याऽह—अस्य चेति । अभ्यारोहशब्दस्य न तत्र रुद्धिर्ब-
प्रयोगाभावादित्याशङ्क्याऽह—आभिमुख्येनेति । यजुर्गन्त्राणामनियतपादाक्षरत्वादसतो मा सद्गमयेत्यारम्भेको वा

मृत्योर्मांभृतं गमयेति स य दाहासतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा असत्सदमृतं
मृत्योर्मांभृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै
तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्मांभृतं गमयाऽमृतं मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्मांभृतं
गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति । अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽ-
ज्ञाद्यमागायेत्तस्माद् तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत तमागायति ५
तद्धैतल्लोकजिदेव न ह वैवालोक्थयाया आशास्ति य एवमेतत्साम वेद ॥२८॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

‘मृत्योर्मांभृतं गमय’ इति । मन्त्राणामर्थस्तिरोहितो भवतीति स्वयमेव व्याचष्टे ब्राह्मण मन्त्रार्थम् । स मन्त्रो यदाह
यदुक्तवान्कोऽज्ञावर्थ इत्युच्यते ‘असतो मा सद्गमय’ इति । मृत्युर्वा असत्त्वाभाविककर्मविज्ञाने मृत्युरित्युच्येते ।
असत्त्वान्तोऽज्ञावर्थ इत्युच्यते । सवमृतं सच्छास्त्रीयकर्मविज्ञाने । अमरणहेतुत्वादमृतम् । तस्मादसतो मा मां कर्मणो १०
ज्ञाताच्च सच्छास्त्रीयकर्मविज्ञाने गमय देवभावसाधनात्मभावमापादयेत्यर्थः । तत्र वाक्यार्थमाह—अमृतं वा
कुर्वित्येवैतदाहेति । तथा तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्वै तमः सर्वं ह्यज्ञानमावराणात्मकत्वात्तमस्तदेव च
मरणहेतुत्वात्समृत्युः । ज्योतिरमृतं पूर्वोक्तविपरीतं दैवं स्वरूपम् । प्रकाशत्मकत्वाज्ज्ञानं ज्योतिस्तदेवामृतम-
विनाशात्मकत्वात्तस्मात्तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । पूर्ववन्मृत्योर्मांभृतं गमयेत्यादि । अमृतं मा कुर्वित्येवैवाह ।
दैवं प्राजापत्यं फलभावमापादयेत्यर्थः । पूर्वो मन्त्रोऽज्ञाधनस्वभावात्साधनभावमापादयेति । द्वितीयस्तु साधन- १५
भावव्यञ्जनात्साधनभावमापादयेति । मृत्योर्मांभृतं गमयेति पूर्वयोरैव मन्त्रयोः समुच्चितोऽर्थस्तृतीयेन
मन्त्रेणोच्यते इति प्रसिद्धार्थैव । नात्र तृतीये मन्त्रे तिरोहितमन्तहितमिवार्थरूपं पूर्वयोरिव मन्त्रयोरस्ति यथाभूत
एवार्थः । याजमानमुद्गमानं कृत्वा पवमानेषु त्रिष्वधानन्तरं यानीतराणि शिष्टानि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽज्ञाद्यमा-
गायेत् । प्राणविबुद्धगता प्राणभूतः प्राणबन्धे यस्मात्स एष उद्गमादेवं प्राणं यथोक्तं वैश्यतः प्राणबन्धे तं कामं साध-

हौ वा मन्त्रावित्याद्यङ्क्याऽह—एतानीति । यद्यमी याजुषा मन्त्रास्तर्हि मान्त्रेण स्वरेण वैर्भाषिकग्रन्थोक्तेन २०
भाष्यमित्याद्यङ्क्याऽह—द्वितीयेति । यत्र स्वरो विवक्षितस्तत्र तृतीयानिर्देशो दृश्यते । ‘उच्चैर्ऋचा क्रियत उच्चैः
साम्नीपाद्य याजुषा’ इति । प्रकृते तु द्वितीयानिर्देशाज्जपकर्ममात्रं प्रतीयते मान्त्रस्तु स्वरो न प्रतिभातीत्यर्थः । केन
तर्हि स्वरेण प्रयोगो मन्त्राणामिति चेत्तत्राऽह—ब्राह्मणेति । भवतु शातपथेन स्वरेण मन्त्राणां प्रयोगस्तथापि
किमातिव्ययं किंवा याजमानं जपकर्मैति वीक्षायामाह—याजमानमिति ।

व्याचिख्यासितयजुषा स्वरूपं दर्शयति—एतानीति । मन्त्रार्थशब्देन पदार्थं वाक्यार्थस्तत्फलं चेति त्रयमु- २५
च्यते । लौकिकं तमो व्यावर्तयति—सर्वं होति । पूर्वोक्तपदेन व्याख्यातं तमो गृह्यते । वैपरीत्ये हेतुमाह—प्रकाशात्म-
कत्वाविति । ज्ञानं तेन साध्यमिति यावत् । पदार्थोक्तिसमाप्ताविति शब्दः । उत्तरवाक्याभ्यां वाक्यार्थस्तत्फलं चेति
द्वय क्रमेणोच्यते इत्याह—पूर्ववदिति । फलवाक्यमादाय पूर्वस्माद्विशेषं दर्शयति—अमृतमिति । प्रथमद्वितीयमन्त्रयो-
रर्थभेदाप्रतीतेः पुनर्धक्तिमाद्यङ्क्यावान्तरभेदमाह—पूर्वो मन्त्र इति । तथापि तृतीये मन्त्रे पुनर्धक्तिस्तदवस्थेत्या-
द्यङ्क्याऽह—पूर्वयोरिति । ३०

वृत्तमनूद्योत्तरवाक्यमवतार्यं व्याचष्टे—याजमानमिति । यथा प्राणस्त्रिषु पवमानेषु साधारणमंगानं कृत्वा
शिष्टेषु स्तोत्रेषु स्वार्थमागानमकरोत्तथेत्याह—प्राणविति । तद्विदोऽपि तद्वदगाने योम्यतामाह—प्राणभूत इति ।

१ भाषिक ग्रन्थ इति—वाजसनेयिशाखायाः स्वरविधायकग्रन्थ भाषिको नाम । तत्र मन्त्रेषु, यं स्वरः
तद्विपरीतो ब्राह्मणे प्रयोग्य इत्युक्तम्—‘उदात्तमनुदात्तमनन्त्यमिति’ विपरीतस्वरविधानात् यथा ‘अने नय’
इति मान्त्रः स्वरः ब्राह्मणे नु ‘अने नय’ इति । अथ च मन्त्रेषु गणनाभावात् ब्राह्मण एवोत्पन्नत्वात् ब्राह्मण- ३५
स्वर एव प्रयोग्य इति ।

यितुं समर्थस्तस्माद्यजमानस्तेषु स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु वरं वृणीत यं कामं काययेत् तं कामं वरं वृणीत प्राथयेत् । यस्मात्त एव एवंविदुद्गातेति तस्माच्छब्दात्प्रागेव सम्बध्यते । वात्सने वा यजमानाय वा यं कामं कामयेत् इच्छत्युद्गाता तमागानेन साधयति । एवं तावज्ज्ञानकर्मस्य प्राणात्मापत्तिरित्युक्तम् । तत्र नास्त्याशङ्कान्-सम्भयः । अतः कर्मापये प्राणापत्तिर्भवति वा न वेत्याशङ्क्यते तदशङ्कानिवृत्यर्थमाह—तद्वैतल्लोकजिदेवेति ।
 ५ तद्व तदेतत्प्राणदर्शनं कर्मवियुक्तं केवलमपि लोकजिदेवेति लोकसाधनमेव । न ह एवालोकव्यतया अलोकार्हत्वा-याऽऽशाऽऽशंसनं प्राथनं नैवास्ति ह । न हि प्राणात्मन्युत्पन्नात्पभिमानस्य तत्प्राप्त्याशंसनं सम्भवति । न हि ग्रामस्थः कदा ग्रामं प्राप्नुयामित्यरण्यस्य इवाऽऽज्ञास्ते । असंनिष्ठविषये ह्यनात्मन्याशंसनं न तत्त्वास्मिन् सम्भवति तस्मात्प्राज्ञाऽऽस्ति कदाचित्प्राणात्मभावं न प्रपद्येयमिति । कस्यैतत् । य एवेतत्साम प्राणं यथोक्तं निर्वारितमहिमानं वेदाहमस्मि प्राण इन्द्रियविषयासङ्गैरामुरैः पाम्भिरिष्वर्णीयो विमुद्धो बागादिपञ्चकं च
 १० सवाभयत्वादन्याद्यात्मरूपं स्वाभाविकविज्ञानोत्प्रेन्द्रियविषयाङ्गजनितामुराप्मवेषवियुक्तं सर्वसूतेषु च महा-अयाशाद्योपयोगवन्धनमात्मा बाहूं सर्वभूतानामाङ्गिरसत्वादग्न्यनु-सामोदगीयभूतायाश्च वाच आत्मा तद्वचाप्ते-स्तन्निर्वर्तकस्वाच्च मम साम्नो गीतिभावमापद्यमानस्य बाहूं धर्मं भूषणं सौख्यं ततोऽप्यान्तरं सौख्यं लाक्षणिकं सौख्यं गीतिभावमापद्यमानस्य मम कण्ठादिस्थानानि प्रतिष्ठा । एवंगुणोऽहं पुत्तिकादिगरीरेषु कात्स्न्येन परिसनाप्तोऽमृतत्वत्सर्वगतत्वाच्चेत्या एवमभिमानाभिष्यक्तवैवोपास्त इत्यर्थः ॥२८॥

१५

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

हेतुवाक्यमादौ योजयति—यस्मादिति । प्रतिज्ञावाक्यं व्याचष्टे—तस्मादिति । किमिति व्यत्यासेन वाक्यद्वयव्याख्यान-मित्याशङ्क्योर्थाच्चेति न्यायेन पाठक्रममादृत्येति परिहरति—यस्मादित्यादिना । स एव एवंविदुद्गाताऽऽत्माने यजमानाय वा यं कामं कामयेत् तमागानेन साधयति यस्मादिति हेतुग्रन्थस्तस्मादिति प्रतिज्ञाप्राप्त्यात्प्रागेव सम्बध्यत इति योजना ।

२०

वृत्त कीर्तयति—एवं तावदिति । तत्र कर्मसमुच्चिते ज्ञाने देवताती शङ्कान् सम्भवो नास्ति मिथः सहकृतयोर्ज्ञान-कर्मणोस्तथासिद्धेतुवादित्याह—सन्नेति । समनन्तरं वाक्यमवतारयति—अत इति । समुच्चयत्फलाप्तेर्दृष्टवादिति यावत् । न हेतुवादिना पदानि छिन्द्वन्वाक्यमादाय व्याकरोति—अलोकार्हत्वायेति । तदेव स्फुटयति—न हीति । तत्र दृष्टान्तमाह—न हीति । वृक्ष्यमानमाद्यस्य तर्हि कस्मिन्विषये स्वादित्याशङ्क्याऽह—असंनिष्ठेति । प्राणात्मना व्यवस्थितस्य विदुषस्तदात्मभावं कदाचिदहं न प्रपद्येयमित्यागमन नास्तीति नियमयति—तस्मादिति ।

२५

कर्मसमुच्चितादुपासनात्केवलान्च प्राणात्मवं फलमुक्तं तत्र समुच्चितादुद्गातुर्यजमानस्य वा फल केवलान्चो-पासनात्तयोरित्यन्तरस्यान्यस्य वा कस्याचिदिति जिज्ञासमान शङ्कते—कस्येति । ज्ञानकर्मणोरुभयत्र समवायादुभयोरपि वचनात्फलसिद्धिः । आश्रमान्तरविषय तु केवलज्ञानस्य लोकव्यहेतुत्वमित्यभिप्रेत्याह—य एवमिति । एवशब्दस्य प्रकृतपराभित्वापूर्वकं सर्वं वैश्वरूपं संक्षिपति—अहमस्मीत्यदिना । तस्य बागादिभ्यो विशेषं वर्णयति—इन्द्रियेति । किमिदानीं प्राणस्यैवोपास्यतया बागादिपञ्चकभूषेक्षितमिति नेत्याह—बागादीति । तस्य प्राणाश्रयत्वेऽपि

३०

कुतो देवतात्वमाशङ्क्याप्यविद्वत्त्वादित्याशङ्क्याह—स्वाभावेति । अशङ्कतोपकारं प्राणद्वारा बागादी स्मारयति—सर्वेति । रूपकर्मात्मके जगति प्राणस्य स्वरूपमनुसवते—आरमा चेति । नामात्मके जगति प्राणस्याऽऽजमवमुक्तं स्मार-यति—हमिति । सति सामत्वे गीतिभावावस्थाया प्राणस्योक्तं बाह्यान्तरं च सौख्यं सौख्यमिति गुणद्वयमनुवदति—ममेति । तस्यैव वैकल्पिकी प्रतिष्ठामुक्तामनुस्मारयति—गीतीति । य एवमित्यादिनोक्तं परामृणति—एवञ्जुणोऽहं-मिति । इत्येवमभिमानाभिष्यक्तिपर्यन्तं यो व्यापयति तस्येव फलमित्युपसंहरति—इतीति ॥२८॥

३५

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

१. अर्थाच्चेति । पाठक्रमपेक्षया अर्थक्रमो बलीयान् यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति विधाय 'यवागू पचतीति' । अत्र पाठक्रमपेक्षया अर्थक्रमस्य बलवत्त्वमुक्तम् (पू० मी० ५-१-२)

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम्

आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविचः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्सोऽहमस्मीत्यग्रे
व्याहरत्ततोऽहं नामाभवत्तस्मादप्येतर्हामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाथान्यस्नाम
प्रब्रूते यदस्य भवति स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पान्न
औषत्तस्मात्पुरुष ओषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो ब्रुमूषति य एवं वेद ॥१॥ ५

आत्मैवेदमग्र आसीत् । ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां प्रजापतित्वप्राप्तिव्याख्याता केवलप्राणदर्शनेन च तद्वैतलोकजिवेवेत्यादिना । प्रजापतेः फलभूतस्य सृष्टिस्थितिसंहारेषु जगतः स्वातन्त्र्यादिविभूत्युपवर्णनेन ज्ञानकर्मणोः वैदिकयोः फलोत्कर्षो वर्णयितव्य इत्येवमर्थमारभ्यते । तेन च कर्मकाण्डविहितज्ञानकर्मस्तुतिः कृता भवेत्साम-
भ्यात् । विवक्षितं त्वेति । सर्वमप्येतज्ज्ञानकर्मफलं संसार एव भयारत्यादित्युक्तवशनात्कार्यकरणलक्षणत्वाच्च स्थूलव्यक्तामित्यविषयत्वाच्चेति ब्रह्मविद्यायाः केवलाया वक्ष्यमाणाया मोक्षहेतुत्वमित्युत्तरार्थं चेति । न हि १०
संसारविषयात्साध्यसाधनाविभेदलक्षणादविरक्तस्याऽऽत्मैकत्वज्ञानविषयेऽविकारोऽनुचितस्त्येव पाने । तस्माज्ज्ञान-

ब्राह्मणान्तरमवतार्यं पूर्वेण सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—आत्मैवेत्यादिना । केवलप्राणदर्शनेन च प्रजापति-
त्वप्राप्तिव्याख्यातेति सम्बन्धः । इदानीमात्मैवादेस्तद्धेदमित्यतः प्राक्तनग्रन्थस्याऽऽपाततत्तात्पर्यमाह—प्रजापतेरिति ।
आदिपदेन सर्वात्मात्वादि गृह्यते । फलोत्कर्षोपवर्णनं कुत्रोपयुज्यते तत्राऽह—तेन चेति । कर्मकाण्डपदेन पूर्वग्रन्थोऽपि
संगृहीतः । फलातिशयो हेत्वतिसायापेक्षोऽप्यस्याऽऽकस्मिकत्वापातादतो ज्ञानकर्मफलभूतसुखविभूतिरुच्यमाना ज्ञानकर्मणो- १५
मंहृत्वं दर्शयतीत्याह—सामभ्याविति । आपातिकं तात्पर्यमुक्त्वा परमतात्पर्यमाह—विवक्षितं त्विति । किञ्च विमतं
संसारान्तर्भूतं कार्यकरणात्मात्वादस्मदादिकार्यकरणवदित्याह—कार्येति । प्राजापत्यपदस्य संसारान्तर्भूतत्वे हेत्व-
न्तरमाह—स्थूलेति । स्थूलत्वं साधयति—व्यक्तेति । अनित्यत्वाददृश्यत्वाच्च प्रजापतित्वं संसारान्तर्गतमित्याह—
अनित्येति । इतिगत्वे विवक्षितार्थसमाप्यर्थः । किमित्येतद्विवक्षितमुपवर्ण्यते तत्राऽह—ब्रह्मविद्याया इति । तच्चेदं
विवक्षितार्थवचनमेकाकिन्या विद्याया वक्ष्यमाणाया मुक्तिहेतुत्वमित्युत्तरार्थमिति ब्रह्मव्यम् । यदा हि कर्मज्ञानफलं २०
प्रजापतित्वं संसार इत्युच्यते तदा तत्पर्यन्तात्सर्वस्मात्तस्माद्विरक्तस्य वक्ष्यमाणविद्यायामधिकार सेत्स्यतीत्यर्थः ।
अथ यस्य कस्यचिद्विद्यतामात्रेण तत्राधिकारसम्भवाद्वैराग्यं न मृग्यमित्यागच्छाऽह—न हीति । उभयत्रापि विषय-
शब्दः पूर्वेण समानाधिकरणः । विवक्षितमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति । वैराग्यमन्तरेण ज्ञानानधिकाराज्ज्ञानादिकलस्य
प्रजापतित्वस्योत्कर्षवतः संसारत्ववचनं ततो विरक्तस्य वक्ष्यमाणविद्यायामधिकारार्थम् । विरक्तस्य विद्याधिकारे

१. प्राणविद्यामधिकृत्य तृतीयध्यायस्य तृतीयपादे—अन्यथात्वं अब्धाविति चेन्नाविषेधात् इत्यधिकरणे विचारितं— २५
बाजसनेयके 'ते ह देवा ऊर्ध्वं तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्यमामेति ते ह वाचमूचुः' इत्युपक्रम्य वागादीन् आमु-
रपाप्मविद्वत्वेन निन्दित्वा मुख्यप्राणपरिग्रहः पठ्यते 'अथ हेममासन्धं प्राणमूचुः' इत्यादिना । तथा छान्दोग्ये
'तद्ध देवा उद्गीथमात्रहृत्तेनैनानिभिमविष्याम' इत्युपक्रम्य वागादीन् निन्दित्वा मुख्य. प्राण. परिगृह्यते 'अथ
यएवाय मुख्य. प्राणस्तमुद्गीथमुपासाचक्रिरे' इत्यादिना । तत्र एका विद्या स्यात् तत्र वागादिनिन्द्या प्राणपरि-
ग्रहस्य प्राणविद्येति समाख्यायान्वाभेदात् इति पूर्वपक्षयित्वा विद्याभेदः समर्थितः—न वा प्रकरणभेदात् ३०
परोवरीयस्त्वादिवत् इति सूत्रेण । अयमर्थः । छान्दोग्ये उद्गीथावयव ओकारः प्राणदृष्ट्या उपास्य. 'ओमित्येतद-
क्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्यादिना । अत्र तु उद्गीथपदेन समग्रा उद्गीथमभि. आह्रा तस्य चोद्गाता ऋत्विक्
प्राणदृष्ट्या उपास्यः इति विद्याभेद सिद्धान्तिः ।
२. संसारविषयात्—समारुपाद्विषयात् । आत्मैकत्वज्ञानविषये आत्मैकत्वरूपे विषये । तदेतत्पदनीयमात्मतत्त्वं सर्वः
गमनीयं सर्वोत्कृष्टफलत्वादित्यर्थः ।

कर्मफललोकवर्षोपवर्णनमुत्तरार्थम् । तथा च वक्ष्यति—‘तदेतत्पदनीयमस्य’ ‘तदेतत्त्रेयः पुत्रादि’त्यादि । आत्मेव । आत्मेति प्रजापतिः प्रथमोऽण्डजः शरीर्यभिधीयते । वैदिकज्ञानकर्मफलभूतः स एव । किम् ? इदं शरीरभेदजातं तेन प्रजापति-शरीरेणाधिभक्तमात्मैवाऽऽसीदधे प्राक्शरीरान्तरतोत्पत्तेः । स च पुरुषविषः पुरुषप्रकारः शिरःपाण्यादिलक्षणो विराट् स एव प्रथमः संभूतोऽनुवीक्ष्यान्वालोचनं कृत्वा कोऽहं क्लिप्तलोको वाऽऽस्मीति नाग्यद्वस्तन्तरमात्मनः प्रागपिष्ठा-
५ त्मकात्कार्यकरणरूपान्नापश्यन्न ददर्श । केवलं त्वात्मानमेव सर्वस्मानमपश्यत् । तथा पूर्वजन्मभूतिविज्ञानसंस्कृतः सोऽहं प्रजापतिः सर्वतयाऽहमस्मीत्येव व्याहरन्नाहूतवान् । ततस्तस्माच्चतः पूर्वज्ञानसंस्कारादात्मानमेवाहमित्यभ्य-
घादये तस्मादहं नामाऽभवत् “तत्त्वोपनिषदहमि”ति श्रुतिप्रदक्षितमेव नाम वैक्ष्यति । तस्माद्यस्मात्कारणे प्रजापतावेवं
वृत्तं तस्मात्तत्कार्यभूतेषु प्राणिष्वेतद्भूतस्मिन्नपि काल आसन्निवृत्तः कस्त्वमित्युक्तः सगृहमयमित्येवाप उक्त्वा
कारणात्माभिधानेनाऽऽत्मानमभिधापये पुनर्विशेषनामविज्ञासवेऽन्यानन्तरं विशेषपिष्ठासिधानं देवदत्तो यज्ञदत्तो
१० वेति प्रवृत्ते कथयति यन्नामास्य विशेषपिष्ठस्य मातापितृकृतं भवति तत्कथयति । स च प्रजापतिरित्यान्तजन्मनि
सम्यक्कर्मज्ञानभावनानुष्ठानैः साधकावस्थायां यद्यस्मात्कर्मज्ञानभावनानुष्ठानैः प्रजापतित्वं प्रतिपित्सुनां पूर्वः

मोक्षादपि वैराग्यं स्यादित्याजबुधाऽह—तथा चेति । ननु मोक्षार्थं विद्याया प्रवर्तितव्यं मोक्षश्चापुरुषार्थत्वात्
प्रेषावता प्राप्यते तत्राऽह—तथेतिवति ।

- १५ आपातिकमनपातिकञ्च तत्पर्ययमुक्त्वा प्रतीकभादायाशराणि व्याकरोति—आत्मेवैवेति । तस्याश्वमेधाधिकारे
प्रकृतत्वं सूचयति—अण्डज इति । पूर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे तस्य प्रस्तुतत्वमस्तीत्याह—वैदिकेति । स एवाऽऽसीदिति
सम्बन्धः । स्थित्यवस्थायामपि प्रजापतिरेव समष्टिदेहस्तत्तद्व्यष्ट्यात्मना तिष्ठतीति विशेषासिद्धिरित्याजबुधाऽह—
तेनेति । आत्मशब्देन परस्यापि ग्रहसम्भवे किमिति विराडेवोपादीयत इत्याजबुधः वाक्यशेषोपादित्याह—स चेति ।
वक्ष्यमाणमन्वालोचनादि विराडात्मकदुर्मेवेत्याह—स एवेति । स्वल्पघर्मविषयो द्वौ विमर्शौ । नाग्यदिति वाक्यमा-
२० दयाशराणि व्याचष्टे—वस्तन्तरमिति । दर्शनशक्त्यभावादेव वस्तन्तरं प्रजापतिर्न दृष्टवानित्याजबुधाऽह—
केवलं विवति । सोऽहमित्यादि व्याचष्टे—तथेति । यथा सर्वतया प्रजापतिरहमिति पूर्वस्मिन्नपि श्रौतेन विज्ञानेन
संस्कृतो विराडात्मा तथेदानीमपि फलवत्स्यः सोऽहं प्रजापतिरस्मीति प्रथमं व्याहृतवानिति योपना । व्याहरणक-
माह—तत इति । किमिति प्रजापतेरहमिति नामोच्यते साधारण हीदं सर्वेषामित्याजबुधोपासनायमित्याह—तस्येति ।
आध्यात्मिकस्य चाक्षुषस्य पुरुषस्याहमिति रहस्य नामेति यतो वक्ष्यत्यतः श्रुतिसिद्धमेवैतन्नामास्य ध्यानार्थमिहोक्-
२५ मित्यर्थः । प्रजापतेरहं नाममेव लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयितुमुत्तरं वाक्यमित्याह—तस्माच्चिति ।

उपासनाय प्रजापतेरहं नामोक्त्वा पुरुषनामनिर्वचनं करोति—स चेत्साधना । पूर्वस्मिन्नपि साधकाव-
स्थायाम् कर्मचिनुष्ठानैरहमहमिकया प्रजापतित्वप्रपञ्चना मध्ये पूर्वो यः सम्यक्कर्मचिनुष्ठानैः सर्वं प्रतिबन्धकं यस्मादहं

१. ‘आत्मेवेदमि’त्यत्र आत्मशब्दस्य विराट्पुरुषपरत्वं भाष्यकारैरुक्तम् । वार्तिककारैस्तु भाष्याशयं यथाश्रुतं
विषादीकृत्य आत्मशब्दस्य स्वप्रकाशबुद्ध्यात्मपरत्वमपि सम्भवदुक्तितया बहू शक्यत इत्यभिहितम् । तत्पक्षे
३० आत्मा शुद्ध ब्रह्म अग्रे ऋते. प्रागासीत् स च कोशषष्ठकतादात्म्याध्यासात्—कोशषष्ठकता प्राप्त । अत एव पुरुष-
विषः पुरुषाकारः । एवं श्रुतिं शुद्धेऽपि संसारी जात इत्यनुशेषं दर्शयति इति । इत परं सोऽनुवीक्षेत्यस्य
विराडेवेत्यर्थः । निशिष्टाद्वैतानस्तु ‘आत्मेवेत्यत्र आत्मा बहुविष्णुस्य. परमात्मा तस्यैव पुरुषविषयशब्देन पुरुष
पुरुषविषं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद इति श्रुतेरित्याहुः । पर तु ‘सोऽहमस्मी’त्यत्र इत्यत्र अहमसि इत्यहंकारस्यो
द्विरण्यगर्भः उच्यते इत्याहुः तस्यैव गगारत्यादिसंवादिनि । एव व्याख्याने सोऽहमस्मीत्यत्र इत्यत्र तच्छब्देन
३५ पूर्वप्रकृतं नारायणं त्यक्त्वा अप्रकृतग्रहणं दोष एव । पुरुषविषयशब्दस्य न परमात्मनि कठिं ‘मूर्ध्वं सुतेजा’
इत्यादिना मूर्धादिकल्पनया पुरुषाकारत्वं कल्पितमेव तस्य । स्वयं ‘अक्षब्दमक्षमस्युक्षमनग’ इत्यादिशास्त्रात् ।
अस्माकं तु आत्मशब्देन परमात्मग्रहेऽपि वार्तिके तस्य अध्यासात् पुरुषाकारत्वं प्राप्तमिति पुरुषविवलतोपपत्ति
इत्युक्तम् । भाष्ये तु आत्मशब्दं द्विरण्यगर्भपर एवेत्युक्तम् ।
२ वक्ष्यति—अत्रैव पञ्चमाध्याये पञ्चमब्राह्मणे आदित्यान्तर्गतस्य ब्रह्मणः ‘अहंरि’ति नाम चक्षुष्युपास्यस्याध्यात्मि-
४० कस्य ‘अहमि’ति नाम उपासनार्थमुक्तम् । इदमेव तदित्यर्थः ।

सोऽभिभेत्समादेकाकी बिभेति स हायमीक्षां चक्रे यन्मदव्यक्षास्ति कस्मान्नु
बिभेमीति तत एवाव्य भयं वीयाय कस्माद्वचमेव्यद्वितीयाद्वै भयं भवति ॥२॥

प्रथमः सप्तस्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदायात्सर्वस्मादावावोषदबहुत् । किमसङ्गानलक्षणान्सर्वान्याम्नः प्रजा-
पतित्वप्रतिबन्धकारणमुत्तात् । यस्मादेवं तस्मात्पुरुषः पूर्वमीषदिति पुरुषः । यथाऽयं प्रजापतिरोक्तित्वा प्रतिबन्ध-
कान्याम्नः सर्वान्पुरुषः प्रजापतिरभवदेवमन्योऽपि ज्ञानकर्मभावनानुष्ठानविक्षिन्ना केवलज्ञानबलाद्वीषति भस्मी-
करोति ह वै स तं कं ? योऽस्माद्विदुषः प्रथमः प्राजापतिर्बुभूषति भवितुमिच्छति तमित्यर्थः । तं दर्शयति—य एवं
वेदेति । सामर्थ्याज्ज्ञानभावनाप्रकर्षधान् । नन्वनर्थाय प्राजापत्यप्रतिपित्सैवंविदा चेद्बहुते । नैष दोषः । ज्ञानभाव-
नोक्तकर्वाभावात्प्रथमं प्रजापतित्वप्रतिपत्यभावमात्रात्साहाहृत्य । उत्कृष्टसाधनः प्रथमं प्रजापतित्वं प्राप्नुवन्मून-
साधनो न प्राप्नोतीति स तं बहुतीत्युच्यते स पुनः प्रत्यक्षमुत्कृष्टसाधनेनेतरो बहुते । यथा लोक आजिसुतां यः
प्रथममाजिसुतपतिं तेनेतरे वषा इवापहृतसामर्थ्या भवन्ति तद्वत् ॥१॥

१०

यदिवं तुष्टुषितं कर्मकाण्डविहितज्ञानकर्मफलं प्राजापत्यलक्षणं नैव तत्संसारविषयमत्यक्रामद्वितीमर्थं
प्रदर्शयिष्यन्नाह—सोऽभिभेत्स प्रजापतिर्वीर्यं प्रथमः क्षरीरं पुरुषविभो ध्याख्यातः सोऽभिभेद्वीर्यवानस्मदादिवदेवे-
त्याह । यस्मादयं पुरुषविभः क्षरीरकरणवानात्मनाश्विपरीतवर्षनवस्यादबिभेत्समात्सामान्याद्वद्वत्येकाकी
बिभेति । किंचास्मदादिवदेव भयहेतुविपरीतवर्षनापनोदकारणं यथाभूतात्मदर्शनं सोऽयं प्रजापतिरीक्षाभोक्षणं
चक्रे कृतवान् । कथमित्याह—यस्यस्मात्सोऽज्यदात्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरं प्रतिद्वंद्वीभूतं नास्ति तस्मिन्नात्मविनाश-
हेत्वभावे कस्मान्नु बिभेमीति । तत एव यथाभूतात्मदर्शनादस्य प्रजापतेर्मयं वीयाय विष्यद्वचमपगतवत् । तस्य
प्रजापतेर्यद्वचं तत्केवलाविद्यानिमित्तमेव परमार्थदर्शनेऽनुपपन्नमित्याह—कस्माद्वचमेव्यद्वितीयाद्वै भोतवान्यर्-

१५

स्मात्स प्रजापतिः पुरुषः इति योजना । उक्तमेव स्फुटयति—प्रथमः सन्निति । सर्वस्मादस्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्सु-
समुदायात्प्रथमः सन्नोषदिति सम्बन्धः । आकाङ्क्षापूर्वकं दाहं दर्शयति—किमित्यादिना । पूर्वं प्रजापतित्वप्रतिबन्धक-
प्रवृत्तित्वे सिद्धमर्थमाह—यस्मादिति ।

२०

पुरुषगुणोपासकस्य फलमाह—यथेति । अयं प्रजापतिरिति भविष्यद्वृत्त्या साधकोक्तिः, पुरुषः प्रजापतिरिति
फलावस्थः स कथ्यते । कोऽवावोषतीत्येकाध्यामाह—तं दर्शयतीति । पुरुषगुणः प्रजापतिरहमस्मीति यो विद्यात्सोऽ-
न्यानोषतीत्यर्थः । विद्यासाम्ये कथमेवा व्यवस्थेत्याह—सामर्थ्यादिति । हेतुसाम्ये दाहकत्वानुपपत्तिस्त-
त्प्रकर्षवानितरान्द्वंद्वीत्यर्थः । प्रसिद्धं दाहमादाय चोदयति—तन्निवृत्ति । तथा च तत्प्रेक्षायोगात्तदुपास्त्यसिद्धिरित्यर्थः ।
विवक्षितं दाहं दर्शयन्नुत्तरमाह—नैष दोष इति । तदेव स्पष्टयति—उत्कृष्टेति । प्राप्नुवन्भवतीति शेषः औपचारिकं
दाहं वृष्टान्ते साधयति—यथेति । आजिर्मर्यादा ता सरन्ति धावन्तीत्याजिसूतस्तेषामिति यावत् ॥१॥

२५

ज्ञानकर्मफलं सौत्रं पदमुत्कृष्टान्मुक्तिस्तदन्यमुक्त्यभावात्तदेतुसम्यग्धीसिद्धये प्रवृत्तिरनर्थिकेत्याह—
सोऽभिभेदित्यस्य तात्पर्यमाह—यविभमिति । तुष्टुषितं स्तोत्रमुग्निप्रेतमिति यावत् । आह विवक्षितार्थसिद्धयर्थं हेतुं
भयभाक्त्वमिति शेषः । ज्ञानकर्मफलं नैकोक्यात्मकसूत्रत्वमुत्कृष्टमपि संसारान्तर्भूतमेव न कैवल्यमिति वक्तुमुत्तरं
वाक्यमित्यर्थः । अहमेकाकी कोऽपि मां हनिष्यतीत्यात्मनाश्विषयविपरीतज्ञानवत्प्राजापतिर्भीतवानित्यत्र किं
प्रमाणमित्याह—कार्यगतेन भयलङ्घने कारणे प्रजापती तदनुमेयमित्याह—यस्मादिति । तत्सामान्यादेकाकित्वा-
विशेषादिति यावत् । प्रजापतेः संसारान्तर्भूतत्वे हेत्वन्तरमाह—किञ्चेति । यथाऽऽपदादिभो रज्जुस्थापादौ सप-
पुरुषादिभ्रमजनितभयनिवृत्तये विचारेण तत्त्वज्ञानं सम्पाद्यते तथा प्रजापतिरपि भयस्य तद्वेत्तोऽक्ष विपरीतविषयो
भवतिहेतुं तत्त्वज्ञानं विचार्य सम्पादितवानित्यर्थः । परमार्थदर्शनेमेव प्रत्यक्षपूर्वकं विषयदयति—कथमित्यादिना ।
तस्मिन्निष्यत्र तस्मादित्यादि पठितव्यम् ।

३५

मच्छब्दोपलक्षितं प्रत्यक्षचैतन्यमद्वितीयब्रह्मरूपेण ज्ञात्वा सहेतुं भीतिं प्रजापतिरक्षिपदित्युक्तिमदीनां तत्त्व-
ज्ञानफलमाह—तत इति । कस्माद्वीत्यादेश्चतरस्य पूर्वेषु गौनस्त्वमित्याह—विदुषो हेत्वभावात् भयमित्युक्तमर्थना-
र्थत्वाच्चतरस्य नैमित्त्याह—तस्येत्यादिना । अनुपपत्ती हेतुमाह—यस्मादिति । परमार्थदर्शनेऽपि वस्त्वन्तराकामिति

मार्थनिरूपणायां भयमनुपपन्नमेवेत्याभिप्राय । यस्माद्द्वितीयाहस्त्वन्तराहै भयं भवति । द्वितीयं च वस्त्वन्तरमवद्या-
प्रत्युपस्थापितमेव । महादृश्यमानं द्वितीयं भयजन्यमनो हेतुः । “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” इति
मन्त्रवर्णात् । यच्चैकत्वदर्शनेन भयमपनुनोवापनोचितं तद्युक्तम् । कस्मात् ? द्वितीयाहस्त्वन्तराहै भयं भवति तदे-
कत्वदर्शनेन द्वितीयदर्शनमपनोतमिति नास्ति यतः ।

५

प्रजापतेः एकत्वज्ञाने कारणानुपपत्तिश्चाह ।

अत्र बोधयन्ति—कुतः प्रजापतेरेकत्वदर्शनं जातं को वाऽस्मा उपविशेत् ? अथानुपविष्टिमेव प्राबुधूत् ।
अस्मदावेरपि तथा प्रसङ्गः । अथ जन्मान्तरकृतसंस्कारहेतुकम् । एकत्वदर्शनमर्थक्यप्रसङ्गः । यथा प्रजापतेरति-
क्रान्तजन्मावस्थस्यैकत्वदर्शनं विद्यमानमप्यविद्याजन्यकारणं नापनित्ये । यतोऽविद्यासंयुक्त एवायं जातोऽविभेदः ।
एवं सर्वव्यापकत्वदर्शनानर्थक्यं प्राप्नोति । अन्यमेव निवर्तकमिति चेत् । न । पूर्ववत्पुनः प्रसङ्गो नानेकान्त्यात् ।

१० तस्मादनर्थकमेवैकत्वदर्शनमिति ।

अयं न भवतीत्याशङ्क्याऽह—द्वितीयश्चेति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां द्वैतस्याविद्याप्रत्युपस्थापितत्वेऽपि कुतस्तदुपदेष्ट-
दर्शनं भयकारणं न भवतीत्याशङ्क्याऽह—न होति । तत्त्वज्ञाने सत्यज्ञानायोगात्तदुल्लेखं द्वैतं तद्दर्शनं चायुक्तमित्यतो-
हेत्वभावाद्भयानुपपत्तिरित्यर्थः । अद्वैतज्ञाने अयं निवृत्तिरित्यत्र मन्त्रं संवाक्यति—तत्रेति । विराडैक्यदर्शनेनैव प्रजा-
पतेर्ममपनीतं नद्वैतदर्शनेनेत्यस्मिन्नर्थेऽपि अन्यदन्यथास्तीत्यादि शक्यं व्याख्यातुमित्याशङ्क्याऽङ्गीकुर्वन्साह—यच्चेति ।

१५ तदेव प्रश्नद्वारा प्रकटयति—कस्मादित्यादिना ।

प्रथमव्याख्यानानुसारेण बोधमुत्थापयति—अत्रेति । प्रजापतेर्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानाद्भूतिध्वस्तिका न च तस्य
तज्ज्ञानं युक्तं हेत्वभावादित्याह—कुत इति । यस्मादस्माकमेक्यधीस्तस्मादेव तस्यापि स्वाध्यायाशङ्क्याऽह—को
वेति । न हि तस्य शास्त्रश्रवणमाचार्याभावात्तापि संन्यस्तस्तस्य त्रैवर्णिकविषयत्वात्तापि शमादि ऐश्वर्यासक्तत्वादतो-
त्स्यात् प्रसिद्धश्रवणादिविद्याहेत्वभावाच्च प्रजापतेरेक्यधीर्भूतेत्यर्थः । उपदेशानपेक्षमेव प्रजापतेरेक्यज्ञानं प्रादुर्भूतमिति

२० शाङ्क्येति—अत्रेति । अतिप्रसक्त्या प्रत्याह—अस्मदावेरिति । प्रजापतेर्वैजमानावस्थायामाचार्यस्य सत्त्वाच्छ्रवणाद्वा-
दृतेरेक्यज्ञानोदयात्तत्संस्कारोत्पत्तिश्च तथापिचमेव तज्ज्ञानं फलावस्थायामपि स्यादिति बोधयति—अत्रेति । दूषयति—
एकत्वेति । अज्ञानव्यसित्वेनार्थवत्त्वमित्याशङ्क्याऽह—यच्चेति । तत्र गमकमाह—यत इति । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति ।
नन्वस्मिन्नेव जन्मनि प्रजापतेरेक्यधीरनपेक्षा जायते ‘ज्ञानमप्रतिष यस्य’ इति स्मृतौ । न च तदुत्पत्त्यनन्तरमेव सहेतु
जन्यत्वं निरुणद्धि भयारत्यादिफलं प्रारब्धकर्मणा प्रतिबन्धादतो भरणकालिक तदज्ञानध्वसीति शाङ्क्येति—अन्यथेवेति ।

२५ प्रवृत्तफलस्य कर्मणः स्वोपपादकाज्ञानत्वेनाद्विज्ञानसाक्षिप्रतिबन्धकत्वेऽपि, जन्मान्तरादिसर्वसंस्कारहेत्वज्ञानध्वसिज्ञान-
सामर्थ्यप्रतिबन्धकत्वे मानाभावामध्ये जातं ज्ञानमनिवर्तकमित्यशक्यं वक्तुम् । अन्यस्य च ज्ञानस्य निवर्तकत्वे नान्यत्वं

१. द्वितीयाहै इत्यादि—न च ‘स वै नैव रेमे’ इत्यनेन ‘द्वितीयाहै’ इति श्रुतेर्विरोध इति वाच्यं द्वितीयाहै
भयमिति तत्त्वज्ञानिन विवेकवत्तद्व्याभिप्रायेण प्रवृत्तम् । ‘स वै नैव रेमे’ इति अज्ञं शरीराभिमानीनमपेक्ष्य ।

अत्र विराडैक्यदर्शनेन भयमपनीतमिति वक्तुं न शक्यते । ‘द्वितीयाहै नयं भवती’ इति द्वितीयसामान्यस्य भयहे-
त्वोक्तेः तत्काले महाभूतानां सङ्ख्यात् । अपि च आधिकारिकपुरुषाणां प्रजापत्यादीनां ‘ज्ञानमप्रतिष यस्य’
इत्यादौ जन्मत एव तज्ज्ञानवत्त्वोक्ते तस्य पूर्वसंस्कारोद्भवेन तत्त्वसाक्षात्कारोत्पत्तिरेव न्याय्या । न च
अस्यादिविशेषणं ‘स वै नैव रेमे’ इत्याद्युक्तं तस्मिन् निरस्ताविधे न संगच्छत इति वाच्यम् । व्यासपराधार-

प्रभूतीनां तत्त्वविदामपि प्रारब्धकर्मवशादित्येनात् प्रजापतेरपि प्रारब्धवशात् तदुत्पत्तेः । एतेन ‘तथा
सति आत्मरतेस्तस्य ‘नैव रेमे’ इत्यस्ते रिरंसायश्चानुपपत्तेः” इति रंशोर्भाव्यं प्रत्युक्तं यावदधिकारमवस्थिति-

राधिकारिकाणामिति न्यायात् । अपि च स्वविरुद्धस्य द्वितीयस्याभावात् इति तत्काले निश्चेतुमपि न शक्यं
यद्वर्तते महाभूतादिविश्वकारणं तत् स्वविरुद्धं वा न वेत्यनिश्चयात् । अदृश्यमानं विरुद्धं द्वितीयं पिशाचादिकं

भवेदपीति शङ्क्या तस्य मनसि स्थैर्यं न स्यात् । अपि च पुत्रादपि जनभावा भूतिः इति न्यायेन स्वानुकोलेऽपि
मात्रिप्रातिकूल्यमाशङ्क्य शरीरितिसंभवत्येव । अद्वितीयब्रह्माशास्त्राकारो जात इति भगवत्पादमत एव भवेत्त-

दर्शनापपत्तिः ।

विशुद्धसत्त्वस्य प्रजापतेः विनोपदेशं महावाक्यस्मरणान् साक्षात्कारः

नैव दोषः । उक्तुष्टहेतुद्वयत्वालोकवत् । यथा पुण्यकर्माद्भूतैर्विविक्तेः कार्यकरणैः संयुक्ते जन्मनि सति प्रज्ञामेषास्मृतिवैशारद्यं वृद्धं तथा प्रजापतेर्वर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यविपरीतहेतुसर्वपाप्मदाहाद्विशुद्धैः कार्यकरणैः संयुक्त-
मुक्तुष्टं जन्म तदुद्धवं चागुणदिष्टमेव युक्तमेकत्वदर्शनं प्रजापतेः । तथा च स्मृतिः 'ज्ञानमप्रतिषं यस्य वैराग्यं च
जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मस्य सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥' इति । सहसिद्धत्वे मयानुपपत्तिरिति चेत् । न ह्यादित्येन सह
तम उदेति । न, अन्यानुपदिष्टार्थत्वात्सहसिद्धवाक्यस्य । अद्धातात्पर्यप्रणिपातादीनामहेतुत्वमिति चेत् । स्यान्मतम्-
"अद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः" "तद्विद्धि प्रणिपातेन" इत्येवमादीनां श्रुतिस्मृतिविहितानां ज्ञान-
हेतुनामहेतुत्वं प्रजापतेरिव ज्ञानान्तरकृतवर्महेतुत्वे ज्ञानस्येति चेत् । न, निमित्तविकल्पसमुच्चयगुणवदगुणवत्त्व-
भेदोपपत्तेः । लोके हि नैमित्तिकानां कार्याणां निमित्तभेदोऽनेकधा विकल्प्यते । तथा निमित्तसमुच्चयः तेषां च
विकल्पितानां समुच्चितानां च पुनर्गुणवदगुणवत्त्वकृतो भेदो भवति । तद्व्याप्त्यर्थं रूपज्ञान एव तावन्नैमित्तिके कार्ये
तमसि विनाऽऽलोकेन बहुरूपसन्निकर्षो नक्तञ्चराणां रूपज्ञाने निमित्तं भवति । मन एव केवलं रूपज्ञाननिमित्तं
योगिनाम् । अस्माकं तु सन्निकर्षालोकाभ्यां सह । तथाऽऽदित्यचन्द्राञ्चालोकभेदैः समुच्चिता निमित्तभेदा भवन्ति ।
तथाऽऽलोकाविशेषगुणवदगुणवत्त्वेन भेदाः संयुः । एवमेवाऽऽत्यैकत्वज्ञानेऽपि क्वचिज्ज्ञानान्तरकृतं कर्म निमित्तं भवति

हेतुः । यजमानान्तरस्यान्त्ये ज्ञाने तदध्वसित्वाद्दृष्टेरन्त्यत्वस्याज्ञानध्वसित्वेनानियमात् । न च यजमानान्तरे प्रजापती
चान्त्यं ज्ञान ज्ञानत्वादज्ञानध्वसि, पूर्वज्ञानेषु बन्धहेत्वज्ञानध्वसित्वाद्दृष्टेर्ज्ञानत्वहेतोरनेकान्त्यात् । न चान्त्यमैक्यज्ञान-
मैक्यज्ञानत्वादज्ञानध्वसीति युक्तम् । उपान्त्यादादज्ञानवदन्त्येऽपि तदयेनात् । उपान्त्ये हेतोरनेकान्त्यादित्यभिप्रेत्य
दूषयति—नेत्यादिना । कर्मकारणमावातदन्तरेण चोत्पत्तावतिप्रसङ्गात्संस्काराधीनत्वेऽपि विशेषाभावादन्त्यस्य च
ज्ञानस्याज्ञानध्वसित्वादिद्वययुक्तं प्रजापतेरेकत्वदर्शनमित्युपसंहरति—तस्मादिति ।

प्रजापतेः सुमप्रतिबुद्धवत्प्रकृष्टादृष्टेः कार्यकरणवत्त्वात्पूर्वकलीयपदपदार्थार्थव्यस्मरणवत् स्मृतिविपरिवर्तिनो
वाक्यादिचार्यमाणानादवृत्तसहकृतात्तत्त्वज्ञानं स्याल्लोके विशिष्टादृष्टेः कार्यकरणानां प्रज्ञाद्वितीयदर्शनात्तेन च ज्ञानेन
जन्मान्तरहेत्वविद्याभ्येऽप्यारब्धं कर्म तज्जं भयारत्याद्यविद्यालेशतो भविष्यतीति परिहरति—नैव दोष इति ।
संगृहीतमर्थं समर्थयते—अथेत्यादिना । धर्मादिचतुष्टयाद्विपरीतमधर्मादिचतुष्टयं तत्र हेतोः सर्वस्य पाप्मनो ज्ञानाद्यति-
शयेन नास्मादिति यावत् । उक्तुष्टल प्रकृष्टज्ञानादिनालित्वम् । उक्तुष्टलफलमाह—तदुद्धृष्टेति । तस्य ज्ञानादि-
वैशारद्ये पीराणि स्मृतिमुदाहरति—तथा चेति । अप्रतिबुद्धप्रतिबुद्ध निरङ्कुशमित्येतत्प्रत्येकं संबध्यते यस्यैतच्चतुष्टयं
सहसिद्धं स निरवर्ततेति सम्बन्धः ।

सहसिद्धत्वस्मृतेः 'सोऽविमैत्' इति श्रुतिविरुद्धत्वादप्रामाण्यमिति विरोधाधिकरणन्यायेन शङ्कते—सहसिद्धत्व
इति । सत्येव सहजे ज्ञाने स्वहेतोर्भयमपि स्यादिति चेन्नेत्याह—न हीति । अन्येनाऽऽचार्येणानुपदिष्टमेव प्रजापतेर्ज्ञान-
मुदेतीत्येवमर्थपरत्वात्सहसिद्धवाक्यस्य । तज्ज्ञानात्त्राकस्य भयमविरुद्धमूर्ध्वं चाज्ञानलेशादतो न विरोधः श्रुतिस्मृत्योरिति
समाधत्ते—नेत्यादिना । ज्ञानोत्पत्तेरुपाचार्यचिन्तनेकत्वे अद्धादिविधानानर्थक्यादनेकश्रुतिस्मृतिविरोधे स्यादिति शङ्कते-
अद्धेति । आदिपदेन शमादिग्रहः । अस्मदादिषु तेषां हेतुत्वमिति चेन्नेत्याह—प्रजापतेरिति । चोदितं विरोधं
निराकरोति—नेत्यादिना । निमित्तानां विकल्पः समुच्चयो गुणवत्त्वमनुपपत्तिवित्यनेन प्रकारेण कार्योत्पत्ती विशेष-
सम्भवाच्च अद्धादिविधानार्थक्यमित्यर्थः ।

सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति—लौके हीति । तद्वि सर्वं विकल्पादि यथा ज्ञातुं शक्यं तथैकस्मिन्नेव नैमित्तिके
रूपज्ञानाख्यकार्ये दर्शयामीत्याह—तद्वथेति । तत्र विकल्पमुदाहरति—तमनोत्पत्त्यादिना । समुच्चयं दर्शयति—अस्माकं
त्विति । विकल्पितानां समुच्चितानां च निमित्तानां गुणवदगुणवत्त्वप्रयुक्तं भेदं कथयति—तथेति । आलोकाविशेषस्य
गुणवत्त्वं बहुलत्वमगुणवत्त्वं भेदप्रभत्वं चक्षुरादेर्गुणवत्त्वं निर्मलत्वादि तिमिरोपहृतत्वादि चागुणवत्त्वमिति भेदः ।

दृष्टान्तं प्रतिपाद्य दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । तथाऽन्यस्यापि प्रजापतिगुणस्य वामदेवादेर्न्यान्तरीय-
साधनवशादीश्वरातुग्राह्यसिद्ध्यन्मनि स्मृतवाक्यादैर्बुद्धज्ञानमुदेतीति शेषः । भृगुस्तत्त्वो वाऽधिकारी नवचिदित्युच्यते ।

स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् । स हेतावानास
यथा स्त्रीपुमांौ संपरिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेषापातयत्तः पतिञ्च
पत्नी चाभवतां तस्माद्विदमर्धंबुगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मा-
दयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव तां समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥३॥

५ यथा प्रजापतेः । कचित्तापो निमित्तम् । "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व" इति श्रुतेः । क्वचित् "आचार्यवागुरुषो वेद" "अध्यावांल्लभते ज्ञानम्" "तद्विद्धि प्रणिपातेन" "आचार्याद्वैव" "ब्रह्मव्यः श्रोतव्यः" इति श्रुतिस्मृतिय-
एकान्तज्ञानलाभनिमित्तत्वं अद्धाप्रभूतीनाम् । अथर्षादिनिमित्तकियोगहेतुत्वात् । वेदान्तप्रवणमननविषयासमाना-
ञ्च साक्षात्क्षेयविषयत्वात् । पापाविप्रतिबन्धक्ये आऽऽत्मनसोभुंताथंज्ञाननिमित्तत्वाभावात् । तस्मादहेतुत्वं न
जातु ज्ञानस्य अद्धाप्रणिपातादीनामिति ॥२॥

१० इतश्च संसारविषय एव प्रजापतित्वं यतः स प्रजापतिर्वै नैव रेमे रतिं नात्वभवदरत्याऽऽविष्टोऽभूदित्यर्थो-
ऽस्मदादिष्वेव । यत इवानोमपि तस्मादेकाकिंवाविधर्मवत्त्वादेकाकी न रमते रतिं गानुभवति रतिनिमित्तार्थसंयोगजा-
ज्ञीवा । तत्प्रसङ्गिन इष्टविद्योपात्मनस्याकुलीभावेऽरतिरित्युच्यते । स तस्या अस्तेरपनोदाय द्वितीयमरययवात-
समर्थं क्षीवस्त्वैच्छत्पृथक्सिद्धिमाकरोत् । तस्य वैवं क्षीवविषयं भूयतः स्त्रिया परिष्वक्तस्येवाऽऽत्मनो भावो बभूव । स
तेन सत्येऽमुखादेतावानेतत्परिमाण आस बभूव ह । किपरिमाण इत्याह—यथा लोके स्त्रीपुमांसाचार्यपनोदाय-
१५ संपरिष्वक्तौ तत्परिमाणौ स्यातां तथा तत्परिमाणौ बभूवैत्यर्थः । स तथा तत्परिमाणमेवैवमत्मानं द्वेषा द्विप्रकार-
मपातयत्पातयत्तवान् । इममेवेत्यवधारणं मूलकारणाद्विराजो विशेषणार्थम् । न क्षीरस्य सर्वोपमर्धेन वणिमावाप-

तपोऽन्यव्यतिरेकाव्यमात्रेण च । श्वेतकेतुप्रभृतिषु ज्ञाननिमित्तानां समुच्चयं दर्शयति—कश्चिद्विद्याविना । एकान्तं
नियतमावश्यकं ज्ञानोदयकामे निमित्तत्वमिति यावत् । अथ प्रणिपाताद्व्यतिरेकेण न प्रजापतेरपि ज्ञानं सम्भवति

२० सामप्रथभावादत् आह—अथर्षादीति । प्रणिपातादेर्ज्ञानोदयप्रतिबन्धकनिवर्तकत्वात्प्रजापतेश्च तस्मिन्नेतज्ज्ञानात्परि-
साधनायत्तत्वादाधुनिकप्रणिपातादिना विना स्मृतवाक्यादिवैक्यधीः सम्भवतीत्यर्थः । तर्हि अथवाद्व्यतिरेकेणापि
प्रजापतेर्ज्ञानं स्यादित्याहुः आऽह—नैवान्तेति । न तैर्विना ज्ञानं कस्यचिदपि त्याज्यप्रापतेस्तु जन्मान्तात्पर्यमवधार-
द्विदानीमनुस्मृतवाक्यात्तदुत्तरात्तिरिति शेषः । तर्हि अद्धादिकमपि प्रतिबन्धकनिवर्तकत्वेन प्रजापतेरादरणीयं तस्मिन्नेति-
मन्तरेण ज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्तेरित्याहुः आऽह—पापादीति । आत्मनसोर्षिणः संयुक्तयोः सम्बन्धि यत्पार्थं यत्कार्यं च

२५ रागादि तेन ज्ञानोत्पत्तौ प्रतिबन्धस्य पूर्वोक्तेन न्यायेन क्षये सति प्रजापतेरीश्वरानुग्रहात्स्मृतवाक्यस्य परमार्थज्ञानोत्पत्तौ
केवलस्य निमित्तत्वात्तस्याऽऽधुनिकप्रजापतितरेकेण ज्ञानोदयेऽपि न तद्विधिवैयर्थ्यम् । अस्माकं तद्वशादेव तदुत्पत्ते-
र्वाक्यतात्पर्यादिज्ञान सर्वेषामेव ज्ञानसाधनमाचार्यादिषु पुनर्विकल्पसमुच्चयान्वित्यर्थः । अधिकारिरेवेन ज्ञानहेतुषु
विकल्पेऽपि वेगामस्मासु समुच्चयाच्च श्रुतिस्मृतिविरोधोऽस्तीत्युपसहर्षति—तस्मादिति ॥२॥

प्रजापतेर्मयाविष्टत्वेन सारान्तभूतत्वमुक्तमिदानीं तत्रैव हेतुन्तरमाह—इत्यन्तेति । अरत्याविष्टत्वे प्रजापतेरे-

३० क्वाक्त्विं हेतुं करोति—यत इति । कार्यत्वारति कारणस्यारतेल्लङ्घिमन्नुमानं सूचयति—इदानीमपीति । आदि-
पदेन भवाविष्टत्वादित्यहः अर्थात् प्रतिगोर्गान्तरिकद्वारा निर्वाक—रतिनिमित्तं । कथं तर्हि यथोक्तारतिरितिसर्गमित्या-
शङ्क्य स द्वितीयमैच्छदित्येतद्व्याचष्टे—स तस्या इति । स हेत्यस्य वाक्यस्य पातनिकाङ्कुरोति—तस्येति । तेन
आदिनेति यावत् । कथमभिमानमात्रेण यथोक्तपरिमाणत्वं तत्राऽह—तस्येति । निपातोऽत्रभाषणे । तस्यैव पुनरुवा-
दोऽन्यार्थः । परिमाणमेव प्रत्यपूर्वकं निवृणोति—किमित्य विना । सम्प्रति कोऽनुसोक्तपक्षमाह—स तस्येति । ननु

३५ द्वेषाभावो विराजो वा ससकस्त्रीपुण्ड्रस्य वा ? नाऽहः । सगन्धेन विराड्ग्रहयोगात्तस्य कर्मत्वाद्विद्वतीये
त्वात्मशब्दानुपपत्तिस्तत्राऽह—इममिति । तथा च सगन्धेन कर्तुं तथा विराड्ग्रहणमविषदमित्यर्थः । तदेव स्फुटयति—

१. श्वेतकेतोः प्रणिपातः, उपदेन पदे संगमनिराकरणेन विचारदार्ढ्यं च ज्ञानहेतुः ।

सो हेयमीक्षां च कथं नु माऽऽत्मन एव जनयित्वा सम्भवति हन्त तिरोऽ-
 सानोति सा गौरभवद्वष इतरस्तां समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त बड्वेत-
 राऽभवदववृष इतरो गर्वभीतरा गर्वं इतरस्तां समेवाभवत्तत एकशफम-
 जायताजेतराभवद्वस्त इतरोऽविरतरा मेघ इतरस्तां समेवाभवत्ततोऽजावयो
 ऽजायन्तैवमेव यदिदं किंच मिथुनमा पिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥४॥ ५

स्तिवद्विराट्सर्वापमर्बेनैतावानास । किं तद्वात्मना व्यवस्थितस्यैव विराजः सत्यसंकल्पत्वादात्मव्यतिरिक्तं श्रीपुंस-
 परिष्वक्तपरिमाणं शरीरान्तरं बभूव । स एव च विराट् तयासूतः स हैतावानासेति सामानाधिकरण्यात् । ततस्त-
 स्मात्पातमात्यतिष्ठ पत्नी चाभवतमिति हंपत्योर्निर्वचनं लौकिकयोरत एव तस्माद्यस्मादात्मन एवार्थः पृथग्भूतो
 येयं श्री तस्मादिदं शरीरमात्मनोऽवबृगलमर्थं च तदवबृगलं च तदवबृगलं विदलमर्थं विदलमिवेत्यर्थः । प्राक्स्थगृह-
 नात्कस्यावबृगलमित्युच्यते स्वः आत्मन इति । एवमाह स्मोक्तवान्किं याम्बल्यो यन्त्य वल्को वक्ता यन्- १०
 क्तस्तस्यापत्यं याम्बल्यो वैवरातिरित्यर्थः । ब्रह्मणो वाऽपत्यं यस्मादयं पुरुषार्थ आकाशः स्थवर्षाण्यः पुनरव-
 नात्तस्मात्पूर्यते स्थवर्षेण पुनः संपुटीकरणेनैव विदलार्थः । तां स प्रजापतिर्मन्वाक्ष्यः क्षतकृपायामात्मनो दुहितरं
 पत्नीत्वेन कल्पिता समभवन्मैथुनमुपगतवान् । ततस्तस्मात्तद्वृषगमनात्मनोऽप्या अजायन्तोत्पन्नाः ॥३॥

सा शतकृपा च हेयं तेषां दुहितृगमने स्मार्तं प्रतिषेधमनुस्मरन्तीक्षां चक्रे । कथं निवदमकृत्यं यस्मा मामात्मन
 एव जनयित्वोत्पाद्य सम्भवत्युपगच्छति । यत्प्रत्ययं निर्वृणोऽहं हस्तेवानां तिरोऽसामि जायन्तरेण तिरस्कृता भवानी- १५
 त्येवनीक्षित्वाऽती गौरभवत् । उत्पन्नप्राणिकर्मभिश्चोक्षमानायाः पुनः पुनः सैव नतिः क्षतकृपाया मनोद्वामभवत् ।
 ततश्च शृषभ इतरः । तां समेवाभवदित्यादि पूर्ववत् । ततो गावोऽजायन्त । तथा बड्वेतराऽभवदववृष इतरः ।
 तथा गर्वभीतरा गर्वं इतरः । तत्र बड्वेताववृषादीनां संगमात्त एकशफमेकबुरभश्चाभतरगर्वाभ्यं त्रयमजायत ।
 तथाऽजेतराऽभवद्वस्तकृपा इतरः । तथाऽविरतरा मेघ इतरः तां समेवाभवत् तां तामिति वीक्ष्यता । तामजां
 नेत्यादिना । कस्य तर्हि द्विधाकरणमित्याहुः कृपाऽह—किं तर्हीति । तच्च द्विधाकरणकर्मोति शेषः । कथं तर्हि तत्रा- २०
 ऽऽभवद्वदः संभवतीत्याहुः कृपाऽह—स एव चेति । तयाभूतः संसृज्यापुपरिमाणोऽभूदिति यावत् ।

न केवलं मनुः शतरूपेणयोरिव दम्पत्योरिव निर्वचनं किन्तु लोकप्रसिद्धयोः सर्वयोरिव तयोरेतद्द्रष्टव्यं सर्व-
 त्रास्य सम्भवादित्याह—लौकिकयोरिति । उक्ते निर्वचने लोकानुभवमनुकूलयति—तस्मादिति । प्राणिनि सहधर्म-
 चारिणीसम्बन्धापूर्वमित्यर्थः । आकाशसाद्वारा षष्ठीमादायानुभवमवलम्ब्य व्याचष्टे—कस्येत्यादिना । बृगलशब्दो
 विकारार्थः । अनुभवसिद्धेर्ज्ये प्रामाणिकसम्प्रतिमाह—एवमिति । द्वेधापातने सत्येको भागः पुरुषोऽपरस्तु स्त्रीत्यत्रैव २५
 हेतुन्तरमाह—यस्मादिति । उद्धृतात्प्रागवस्थायामाकाशः पुरुषार्थं स्थवर्षाण्यो यस्मादसंपूर्णो वर्तते तस्मादुद्धृतेन
 प्राप्तस्थवर्षेण पुनरितरो भागः पूर्यते यथा विदलार्थोऽसम्पूर्णः सम्पुटीकरणेन पुनः सम्पूर्णः क्रियते तद्वदिति योजना ।
 पूर्वमपि स्वाभाविकयोग्यतावशेन संसर्गोऽभूदनादित्वात्संसारस्येति सूचयितुं पुनरित्युक्तम् । पुरुषार्थस्येतरार्थस्य च
 मिथः सान्त्वान्मनुष्यादित्थिरित्याह—तामित्यादिना ॥३॥

स्मार्तं प्रतिषेधमिति । 'न सगोत्रां समानप्रवरं भार्यां विन्देतेत्यादिकमिति यावत् । 'अकृत्यं हीदं यदुद्धृ- ३०
 तृगमनं भौतुतश्चाऽऽपञ्चमात्पुरुषात्पितृतुश्चाऽऽपञ्चमादि'ति स्मृतेरिति मत्वाऽह—कथमिति । तयोर्जात्यन्तरगमनं कथं-
 मित्याहुः कृपाऽह—यद्यपीति । शतरूपायां गोशवादमापन्नयामुषगादिभावो मनोर्भवतु तावता यथोक्तदोषपरिहारास्त-
 थोर्वदवादिभावे तु न कारणमस्तीत्याहुः कृपाऽह—उत्पाद्येति । ततस्तथा गोभावादन्तरमिति यावत् । गवां जन्मार्थं
 मिथः सम्भवनं ततःशब्दार्थः । तत्र तेषामुत्पत्ती सत्यामिति यावत् । नाक्यद्वये वीक्ष्या विवक्षितेत्याह—तामिति ।
 तामेवाभिनयति—तामजामिति । तां बड्वा ता गर्वभी चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ततो मिथः सम्भवनाद्यथोकादिति यावत् । ३५

१. मातुत इति—'पञ्चमी मातृपक्षात् पितृपक्षात् सप्तमीम् । गृहस्थ उद्धेत्यन्या न्यायेन विधिनोत्तमा ॥' इति
 नारदस्मृतिः । 'बाहुभ्या राजन्यो मनुष्याणां तमिन्द्रो देवतान्वसृज्यत तस्मात्ते वीर्यावन्त'—इति (तै ३ सं ३-१) ।

सोऽवेदहं वाच सृष्टिरस्म्यहं हीदं सर्वमसूक्ष्मीति ततः

सृष्टिरभवत्सृष्ट्या हास्येतस्या भवति य एवं वेद ॥५॥

अथेत्यभ्यमन्यस्त मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चानिमसृजत तस्मादेतदुभयमलो-

मकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्तरतः । तच्छदिदमाहुरमुं यंजामु यजेत्येकैकं

५ देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवाः । अथ यत्किंचेदमात्रं

तद्व्रतसोऽसृजत तदु सोम एतावद्वा इदं सर्वमलं चेवास्मादश्व- सोम एवाश्व-

मग्निरस्मादः सैषा ब्रह्मणोऽसिसृष्टिः । यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः

सन्नमृतानसृजत तस्मादसिसृष्टिरसिसृष्ट्या हास्येतस्या भवति य एवं वेद ॥६॥

१० तामादि चेति सप्तमवदेवेत्यर्थः । ततोऽज्ञाश्चावयवक्षामावयोऽजायन्त । एवमेव यदिदं कश्च यत्किञ्चैव मिथुनं
सृष्टिर्लोकान् ब्रह्ममापिपौलिकाभ्याः पिपौलिकाभिः सहानेनेव न्यायेन तत्सर्वमसृजत जगत्सृष्टवान् ॥४॥

स प्रजापतिः सर्वमिव जगत्सृष्ट्वोवासेत् । कथम् अहं बाधाहमेव सृष्टिः सूक्ष्मत इति सृष्टं जगदुच्यते

सृष्टिरिति । यन्मया सृष्टं जगन्मदमेवत्वात्ब्रह्मेवासिमि न मत्तो व्यतिरिच्यते । कुत एतत् । अहं हि यस्मादिव सर्व-

जगदसृष्टिः सृष्टवानस्मि तस्मादित्यर्थः । यस्मात्सृष्टिशब्देनऽऽस्मानमेवाम्यथातत्रजापतितस्तस्मात्सृष्टिरभवत्सृष्टि-

१५ नामाभवत् सृष्ट्या जगति हास्य प्रजापतेरेतस्यामेतस्मिच्छगति स प्रजापतिवत्कृष्टा भवति स्वात्मनोऽनन्यभूतस्य
जगतः । कः ? य एवं प्रजापतिवद्व्यथोक्तं स्वात्मनोऽनन्यभूतं जगत्साध्यात्मनिभूतादिवैवं जगदहमस्मीति वेद ॥५॥

एवं स प्रजापतिर्जगदिवं मिथुनात्मकं सृष्ट्वा ब्राह्मणादिबन्धनियन्त्रोर्बन्धनः सिसृधुरादौ । जपेति शब्द-

द्वयमभिनयप्रवर्तनार्थम् । अनेन प्रकारेण मुखे हस्तौ प्रक्षिप्याम्यमन्यवामिमुष्येन मन्यन्ममकरोत् । स मुञ्चं हस्ताभ्यां

मथित्वा मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां च योनिभ्यामग्नं ब्राह्मण आतिरनुग्रहकर्तारमसृजत्सृष्टवान् । यस्माद्वाहकस्याग्नेयो-

निरेतदुभयं हस्तौ मुञ्चं च तस्मादुभयमन्येतल्लोकं लोमविवर्जितम् । किं सर्वमेवं । न । अन्तरतोऽन्यन्तरतः अस्ति

२० हि योग्या सामान्यमुभयस्यास्य । किम् ? अलोमका हि योनिरन्तरतः लोणाम् । तथा ब्रह्मणोऽपि मुखादेव जने

प्रजापतेः । तस्मादेकयोनितामन्येष्टेनेवानुजोऽनुग्रहाऽग्निना ब्राह्मणः । तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निरवेत्यो मुखवर्गश्चेति

श्रुतिस्मृतिनिष्ठम् । तथा ब्रह्माभ्याभ्यां बाह्व्या बर्हिवादिर्क क्षत्रियजातिनियन्तारं क्षत्रियं च । तस्मादेवं कर्त्तव्यं

विशेषाणामानन्त्यात्प्रत्येकमुपदेगात्सम्भव मन्वानः सक्षिप्योपग्रहरन्ति—एवमेवेति । तद्विभजते—इवं मिथुनमिति ।

पणुकर्मप्रयोगो न्यायः ॥४॥

२५ यद्यपि मन्वाविसृष्टिरेवोका तथाऽपि सर्वा सृष्टिर्वक्तेरिति सिद्धवत्कुर्यादऽहं—य प्रजापतिरिति । अवर्गति

प्रक्नपूर्वकं विशदयति—कथमित्यादिना । कथं सृष्टिरस्मीत्यवधार्यते कर्तृक्रिययोरेकत्वायोगादित्याशङ्क्याऽहं—सूक्ष्मत

इतीति । पदार्थमुका वाक्यार्थमाह—यन्मयेति । जगच्छब्दादुपरि तच्छब्दबध्नाहत्याहमेव तदस्मीति सम्बन्धः ।

तत्र हेतुमाह—मदमेवत्वादिति । एवकारार्थमाह—नैति । मदमेवत्वादित्युक्तमाश्रित्य समापते—कुत इत्यादिना ।

न हि सृष्टं स्रष्टुरर्थान्तरं तस्यैव तेन तेन मायाविवदवस्थानादित्यर्थः । ततः सृष्टिरित्यादि व्याचष्टे—यस्मादिति ।

३० किमर्थं स्रष्टुरेवा विभूतिरुपदिष्टेत्याशङ्क्याऽहं—सृष्ट्यामिति । जगति भवतीति सम्बन्धः । वाक्यार्थमाह—

प्रजापतिवदिति ॥५॥

ननु नर्वा सृष्टिर्लोककश्च प्रजापतेर्विभूतिमङ्गीर्तनफलं किमवशिष्यते यदर्थमुत्तरं वाक्यमित्याशङ्क्याऽहं—

एवमिति । आदावभ्यमन्यदिति सम्बन्धः । अभिनयप्रदर्शनमेव विवदयति—जनेनेति । मुखादेर्गन् प्रति योनिर्ले

गोमकमाह—यस्मादिति । प्रत्यक्षविरोध शङ्कित्वा दूषयति—किमित्यादिना । हस्तयोर्मुखे च योनिशब्दप्रयोगे

३५ निमित्तमाह—अस्ति हीति । प्रजापतेर्मुखेऽदित्यमग्निः सृष्टेऽपि कथं ब्राह्मणमनुग्रहति तत्राऽहं—तथेति । उक्त्यर्थे

श्रुतिस्मृतिस्त्विदं दर्शयति—तस्मादिति । 'आग्नेयो वै ब्राह्मण' इत्याद्या श्रुतिस्तदनुमारीणी च स्मृतिर्ब्रह्मणे ।

'अग्निमसृजत' इत्येतदुपलक्षणावमित्यामिश्रत्य सृष्टयन्तरमाह—तथेति । वक्त्रमिन्द्रः । आदिगन्धेन

वरुणादिर्गृह्यते । क्षत्रियं चासृजतेत्यनुवर्तते । उक्तमर्थं प्रमाणेन द्रढयति—तस्मादिति । 'ऐन्द्रो राजन्यः'

बाहुवीर्यं चेति श्रुतो स्मृतौ चावगतम् । तपोरुन ईहाश्रयाद्वैवाविलक्षणं विशो नियन्तारं विशं च । तस्मात्कृष्यादि-
परो वस्वादिवैवत्यश्च वैश्यः । तथा पुषणं पृथ्वीदेवतां शूद्रं च पद्भ्यां परिचरणसममनुजतेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेः ।
तत्र क्षत्रादिवैवतासर्गोपिहातुक्तं वक्ष्यमाणमप्युक्तवदुपसंहरति सृष्टिसाकल्यानुकोल्यै । यथेयं श्रुतिव्यवस्थिता
तथा प्रजापतिरेव सर्वे देवा इति निश्चितोक्त्यै । सधुरनन्यत्वात्पुष्टानाम् । प्रजापतिरैव तु सृष्टत्वाद्देवानाम् । अथैवं
प्रकरणार्थं व्यवस्थिते तत्स्तुत्यभिप्रायेणाविद्वन्मतान्तरनिन्दोपन्यासः । अन्यनिन्दाभ्यस्तुत्ये । तत्तत्र कार्यप्रकरणे
केवलयाज्ञिका यागकाले यदिवं च न आहुरभुमग्निं यज्ञाभुमिन्नं यजेत्यादि नामशस्त्रस्तोत्रक्रमविभिन्नत्वाद्भिन्नमेवा-
न्यादिदेवमेकैकं मन्यमाना आहुरित्यभिप्रायः । तस्य तथा विज्ञात् । यस्मादेतस्यैव प्रजापतेः सा विसृष्टिर्देवमेवः
सर्व एव उ ह्येष प्रजापतिरेव प्राणः सर्वे देवाः ।

प्रजापतिर्जीवो वा ब्रह्मेति शंका

अत्र विप्रतिपद्यते । पर एव हिरण्यगर्भ इत्येके । संसारीत्यपरे । पर एव तु मन्त्रवर्णात् । “इन्द्रं मित्रं १०
वरुणमग्निमाहुः” इति श्रुतेः । “एष ब्रह्मैव इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवाः” इति च श्रुतेः । स्मृतेश्च—“एतमेकै
वदन्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम्” इति । “योऽसावतीन्द्रियोऽप्राहः भूकमोऽप्यकः सनातनः । सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः

सिद्धान्तः

स एव स्वयमुद्भवौ” ॥ इति च । संसार्येव वा स्यात् । “सर्वान्पान्मन औषत्” इति श्रुतेः । न ह्यसंसारिणः

इत्याद्या श्रुतिस्तदनुसारिणी च स्मृतिरवश्येय । विशा चासृजतेति पूर्ववत् । ईहाश्रयादुक्तो जातत्वं वस्वादिवैवत्यं च १५
तच्छब्दाद्यैः । ‘पद्भ्यां शूद्रो अजायत’ इत्याद्या श्रुतिस्तथाविधा च स्मृतिरनुसर्तव्या । अग्निसर्गस्य वक्ष्यमाणान्नादि-
सर्गोपलक्षणत्वे सति सृष्टिसाकल्याणत्वे च एव सर्वे देवा इत्युपसंहारसिद्धिरिति फलितमाह—तत्रैति । उक्तेन
वक्ष्यमाणोपलक्षणं सर्वशब्दः सूचयतीति भावः । किञ्च सृष्टिरत्र न विवक्षिता किन्तु येन प्रकारेण सृष्टिश्रुतिः स्थिता
तेन प्रकारेण देवतादि सर्वे प्रजापतिरेवेति विवक्षितमित्याह—यथेति । तत्र हेतुमाह—अधुरिति । तथाऽपि कथं
देवतादि सर्वे प्रजापतिमात्रमित्याशङ्क्याह—प्रजापतिरिति । २०

तद्यदिदमित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह—अथेति । अथ प्रजापतिरेव सृष्टं सर्वं कार्यमिति प्रकरणार्थं
पूर्वोक्तप्रकारेण व्यवस्थिते सत्यनन्तरं तस्यैव स्तुतिविवक्षया तद्यदिदमित्याद्याविद्वन्मतान्तरस्य निन्दार्थं वचनमित्यर्थः ।
मतान्तरं निन्दितोक्तिं कथं प्रकरणार्थः स्तुतो भवतीत्याशङ्क्याह—अन्येति । एकैकं देवमित्यस्य तात्पर्यमाह—
नामेति । काठकं कालापकमितिवन्नाममेदाकृतुषु तत्तद्देवतास्तुतिभेदाद्वदशकटादिवदवधिरात्र्यामेदाच्च प्रत्येकं देवानां
भिन्नत्वात्कामिणामेतद्वचनमित्यर्थः । आदिशब्देन रूपादिभेदात्तद्भिन्नस्य संगृह्यति । नन्वत्र कर्मिणा निन्दा न प्रतिभाति २५
तन्मतोपन्यासस्यैव प्रतीतिरित्याशङ्क्याह—त्मेति । एकस्यैव प्राणस्यानेकविधो देवताप्रभेदः शाकत्यप्राह्मणे वक्ष्यत
इति विवक्षित्वा विधिनिष्ठ—प्राण इति ।

अन्यादयो देवाः सर्वे प्रजापतिरेवेत्युक्तं सन्प्रति तत्स्वरूपनिर्दिधारणायैषा तत्र विप्रतिपत्तिं दर्शयति—
अत्रेति । हिरण्यगर्भस्य परस्वमावे द्वितीये कल्पे संसारित्वं विषयेमिति विभागः । तत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति—पर एव
स्विति । नन्वेकस्यानेकात्मकत्वं मन्त्रवर्णादवगम्यते ननु परमात्मैव प्रजापतिरित्याशङ्क्याह—ब्राह्मणवाक्यमुदाहरति— ३०
एष इति । ब्रह्मप्रजापती सृष्टिराजौ । एषशब्दः परात्मविषयः । स्मृतेश्च पर एव हिरण्यगर्भः इति सम्बन्धः । तत्रैव
वाक्यान्तरं पठति—योऽप्राविति । कर्मनिद्राविषयत्वमतीन्द्रियत्वम् । अप्राह्यत्वं ज्ञानेन्द्रियाविषयत्वम् । तत्र हेतुमाह—
सूक्ष्मोऽप्यक इति । न च तस्यासत्त्वं प्रभानादिभावभावसाक्षित्वेन सदा सत्त्वादित्याह—सनातनं इति । इतश्च तस्य
नाशश्च सर्वप्राप्तत्वादित्याह—सर्वेति । अन्तःकरणाविषयत्वमाह—अचिन्त्य इति । योऽसौ परमात्मा यथोक्त-
विशेषणः स एव स्वयं विराडात्मना भूतवानित्याह—स एवेति । ३५

१ वस्वादिलक्षणं विशमसृजत—वसवो ह्य आदित्या इत्यादि अनैवोपरिष्ठात् ‘पद्भ्यां शूद्रो अजायत’ ‘पूषणमियं
वै पूषा’ इत्यादि उपदिष्टम् ।

२. शाकत्यप्राह्मणे—‘कतम एको देव’ इति ‘प्राण’ इति इत्युक्त्वा ‘स होवाच महिमानपदैषामेते’ इति एकस्यैव देवस्य
महिमा अन्ये देवा इत्यर्थः । ‘इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहु’ अथो ‘दिव्य’ स मुपणो गच्छमान् । एकं सतिप्रा बहुधा
वदन्ति—इति ऋग्वेदे ।

पाप्मबाह्वप्रसङ्गोऽस्ति । भयारत्तिसंयोगवचनाच्च “अथ यन्मर्त्यः सप्तभृन्नालपुजत” इति च । “हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्” इति च मन्त्रवर्णात् । स्मृतेश्च कर्मविपाकप्रक्रियायाम्—“ब्रह्मा विभ्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च । उत्तमां सारित्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः” इति । अथैवं विरुद्धार्थानुपपत्तेः प्रामाण्यव्याघात इति चेत् । कल्पनान्तरोपपत्तेरविरोधात् । उपाधिविशेषसम्बन्धाद्विशेषकल्पेनान्तरमुपपद्यते । “आसीनो दूरं ब्रजति शयानो याति ५ सर्वतः । कस्तं मदायैव देवं मदव्यो ज्ञातुमर्हति” इत्येवमादिश्रुतिस्यः । उपाधिविशेषात्सारित्वं न परमावर्तनः । स्वतोऽसंसार्येव । एवमेकत्वं नानात्वं च हिरण्यगर्भस्य । तथा सर्वजीवानाम् । “तत्त्वमसि” इति श्रुतेः । हिरण्यगर्भ-स्तुपाधिशुद्धचित्तशयापेक्षया प्रायशः पर एवेति श्रुतिस्मृतिवादाः प्रवृत्ताः । संसारित्वं तु कैचिदेव वक्ष्यन्ति । जीवानां तुपाधिविगतशुद्धिबाह्व्यासत्संसारित्वमेव प्रायशोऽभिप्रेक्ष्यते व्यावृत्तकृत्स्नोपाधिविशेषेनापि तु सर्वः परत्वेना-

अत्र विषये तार्किकमतनिरासः

१० मिथोयते श्रुतिस्मृतिवादैः । तार्किकेस्तु परित्यक्तागमबहोरस्ति नास्ति कर्ताऽकर्तृत्यादि विरुद्धं बहु तर्कयद्गिराजुकी-

मन्त्रबाह्वाणस्मृतिषु परस्य सर्वदेवतात्मवदृष्टेरत्र च सूत्रस्य तत्प्रतीतेस्तस्य परत्वमित्युक्तिमिदानीं पूर्वं पञ्चान्तरमाह—संसार्येवेति । सर्वपाप्मबाह्वश्रवणमात्रेण कथं प्रजापते ससारित्वं तत्राऽह—न हीति । “अन्तस्तदर्थो-पदेशादित्यत्र परस्यापि सर्वपाप्मोदयाङ्गीकाराज्ज्ञेयं संसारित्वे लिङ्गमित्यागच्छ्याऽह—अथेति । असृजतेति च श्रवणादिति सम्बन्धः । न केवलं मर्त्यत्वश्रुतेरेव संसारित्वं किन्तु जन्मश्रुतेश्चेत्याह—हिरण्यगर्भमिति । यथाकथंतेनां

१५ संसार्येव स्यादिति प्रतिज्ञयाऽन्यथः । कर्मफलदर्शनाधिकारे ब्रह्मेत्याद्यायाः स्मृतेश्च तत्फलभूतस्य प्रजापतेः ससारित्व-मेवेत्याह—स्मृतेश्चेति । विराड्ब्रह्मोत्पुष्यते । विश्वसृजो मन्वादयः । धर्मस्तदभिमानिनी देवता यमः । महाप्रकृतेराजो विकारः सूत्रम् । अथ्यकं प्रकृतिरिति भेदः । अस्तु तर्हि द्विविधवाक्यवशात्प्रजापते-ससारित्वमसंसारित्वं चेत्या-द्याह—अथेति । तद्विद्विषयमयश्रवणानन्तर्यमथशब्दार्थः । एवंशब्दः संसारित्वासंसारित्वप्रकारपरामर्शार्थः । विरोधकृतमप्रामाण्यं निराकरोति—नैत्यादिना । स्वतोऽसंसारित्वं कल्पनया च ससारित्वमिति कल्पनान्तरसम्भवा- २० द्विद्विविधश्रुतीनामविरोधात्प्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः । कल्पनया ससारित्वमित्येतद्विशयमिति—उपाधीति । औपाधिकी परस्य विशेषकल्पनेत्यत्र प्रमाणमाह—आसीन इति । स्वारस्येन कूटस्थोऽप्यात्मा मनसः शीघ्रं दूरगमनदर्शनात्-कुपाधिको दूरं ब्रजति । यथा स्वने शयानोऽपि मनसो गतिभ्रान्त्या सर्वत्र यातीव भाति तथा जागरेऽपीत्यर्थः । कल्पितेन हर्षादिविकारेण स्वाभाविकेन तदभावेन च युक्तमात्मानं न कश्चिदपि निश्चेतुं शक्नोतीत्याह—कस्तमिति । आदिपदेन ‘ध्यायती’ नैत्यादिश्रुतयो गृह्यन्ते ।

२५ उदाहृतश्रुतीनां तात्पर्यमाह—उपाधीति । किं तर्हि पारमार्थिकं तदाह—स्वत इति । पूर्वेण सम्बन्धः । हिरण्यगर्भस्य वास्तवमवास्तव च रूपं निरूपितमुपसहृति—एवमिति । तस्याप्यस्मदादिवन्न स्वतो ब्रह्मत्वं किन्तु संसारित्वमेव स्वाभाविकमित्याद्याह वृष्टान्तस्य साध्यविकलतामाह—तथेति । सर्वजीवानामेकत्वं नानात्वमेति पूर्वेण सम्बन्धः । तेषां स्वतो ब्रह्मत्वे प्रमाणमाह—तत्त्वमिति । कस्तर्हि हिरण्यगर्भं विशेषो येनासावस्मदादिभि- ३० पास्यते तत्राऽह—हिरण्यगर्भस्त्विति । ननु श्रुतिस्मृतिवादेषु क्वचित्तस्य संसारित्वमपि प्रदश्यते सत्यं तत्तु

३० कल्पितमित्याभिप्रेत्याह—संसारित्वं त्विति । अस्मदादिषु तुल्यमेतदित्याद्याह—उपाधीति । जीवानां त्विति । कथं तर्हि ‘तत्त्वमसि’ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि इत्यादिश्रुतिस्मृतिवादाः सङ्गच्छन्ते तत्राऽह—व्यावृत्तेति । स्वमते तत्त्वनिश्चयमुक्त्वा, परमते तदभावमाह—तार्किकैस्त्विति । नन्वेकजीववादेऽपि-सर्वव्यवस्थानुप-

१. कल्पनान्तर—औपाधिकरूपकल्पनम् ।

२. ‘शयानो याति सर्वतः’ सर्वत्र व्यास इव दृश्यते उपाधिविकल्पात् इति काठशार्थः । अत्र तु स्वने इत्यस्य

३५ स्वप्नावस्थायमित्यर्थं गृहीत्वा मनसो गतिभ्रान्त्येत्युक्तम् ।

३. क्वचिदेव अत्रैव भयारत्तादिश्रवणात् ।

४. परित्यक्तागमबलेः वेदादेव पदार्थान् निरूपयितुं अनिच्छाद्भूः युक्त्येव प्रपञ्च निरूपयद्भूः । अस्ति स्थिर आत्मेति-वैशेषिकादयः क्षणिकज्ञानसमुदाय एवात्मा इति बौद्धः स्थिरः कर्तृति वैशेषिकाः अकर्तृति साख्या योगाश्च, अस्तीति कर्तृतीति च नैयायिकाः, नास्तीति बौद्धतार्किकाः इति विवेकः । अद्वेति अद्वा वा आपः इति श्रुतेः अद्वावादेनाप उच्यन्ते प्रकृते च अलप्रचुरसौमाख्यादिब्रह्मम् । तस्य च द्रवत्वादादित्वं बले शैत्योपलम्भश्च प्रसिद्धः ।

४०

कुतः शास्त्रार्थः । तेनार्थनिश्चयो दुर्लभः । ये तु केवलशास्त्रानुसारिणः शान्तदर्पास्तेषां प्रत्यक्षविषय इव निश्चितः शास्त्रार्थो देवतादिविषयः । सत्र प्रजापतेरेकस्य देवस्यास्त्राज्ञादलक्षणो भेदो विवक्षित इति । तत्राग्निहोत्रोऽज्ञादोऽज्ञाद्यः सोम इवानौमुच्यते । अथ यत्किंचेवं लोक आहं ब्रवात्मकं तत्रेतस आत्मनो बीजादसृजत । “रितस आधुः” इति श्रुतेः । ब्रवात्मकश्च सोमः । तस्माद्यज्ञादं प्रजापतिना रेतसः सृष्टं तद्गु सोम एव । एतावद्वा एतावदेव मातोऽधिकमिदं सर्वम् । किं तत् । अन्नं चैव सोमो ब्रवात्मकत्वादाप्यायकम् । अज्ञाद्यश्चाग्निरीक्ष्याद्भूत्वाच्च । तत्रैवमवधियते सोम एवाहं यद्यस्ते सोम इत्यर्थः । य एवात्ता स एवाग्निः । अर्थबलाद्वचवधारणम् । अग्निरपि क्वचिद्व्युत्पन्नः सोमपक्षस्येव । सोमोऽपीक्ष्यमानोऽग्निरेवात्तत्वात् । एवमनोषोमात्मकं जगदात्मत्वेन पश्यन्न केनचिद्दोषेण लिप्यते । प्रजापतिश्च भवति । सैषा ब्रह्मणः प्रजापतेरतिमृष्टिरात्मनोऽप्यतिशया । का सेत्याहुः—यन्मध्यसः प्रशस्यतरानात्मनः सकाशाद्यस्मादवृत्त देवास्तस्माद्देवसृष्टिरिति मृष्टिः । कथं पुनरात्मनोऽतिशया मृष्टिरित्यत आहुः—अथ यद्यस्मान्मैतयः सम्मरणधर्मा सन्नभूतानमरणधर्माणि देवात्मकमज्ञानवद्विज्ञाना सर्वानात्मनः पाप्मन ओषित्वाऽसृजत, तस्मादियमति- १० मृष्टिस्तृष्टज्ञानस्य फलमित्यर्थः । तस्मादेतामतिमृष्टिं प्रजापतेरात्मभूतां यो वेद स एतस्यामतिमृष्ट्यां प्रजापतिरिव भवति प्रजापतिवदेव ज्ञश्च भवति ॥६॥

पतेस्तत्स्वनिश्चयदीर्घमित्युक्तमिति चेत्सेत्याहुः—ये त्विति । स्वप्नवत्प्रबोधप्रागवशेषव्यवस्थासम्भवाद्बुद्धं च तदभावस्येष्टत्वादिकमेव ब्रह्मणानाद्यविद्यावशादवशेषव्यवहारोऽस्पदमिति पक्षे न काचन दोषकलेति भावः ।

सर्वदेवतात्मकस्य प्रजापतेः स्वतोऽसंसारित्वं कल्पनया वैपरीत्यमिति स्थिते सत्ययेत्याद्युत्तरप्रश्नस्य तात्पर्यमाहुः—तत्रैति । विवक्षित इत्युत्तरप्रश्नप्रवृत्तिरिति शेषः । तस्य विषयं परिश्रिनष्टि—तत्राग्निरिति । अज्ञाद्योनिर्धारणार्थां सप्तमी । सम्प्रति प्रतीकमादायाश्चाराणि व्याकरोति—अथेति । अतुः सर्गानन्तर्यमथशब्दार्थः रेतसः सकाशादां सर्गोऽपि सोमशब्दे किमायातमित्याशङ्क्याऽह—ब्रवात्मकश्चेति । श्रद्धाख्याहुतेः सोमोत्पत्तिश्रवणात्तत्र शैत्योपलब्धेर्भवेति भावः ।

सोमस्य ब्रवात्मकत्वे फलितमाहुः—तस्मादिति । अग्नीषोमयोरज्ञाज्ञादयोः सृष्टावपि जगति ज्ञष्टव्यान्तरमव- २० शिष्टमस्तीत्याशङ्क्याऽह—एतावदिति । आप्यायकः सोमो ब्रवात्मकत्वाद्वाचं चाऽऽप्यायकं प्रसिद्धं तस्मादुपपन्नं सोमस्याज्ञातमित्याहुः—ब्रवात्मकत्वाविति । सोम एवाज्ञमग्निरेवाह इत्यवधारणस्य विवक्षितमर्थमाहुः—तत्रैति । यथोक्तं वाक्यं सप्तम्यर्थः । यथाश्रुतमवधारणमवधीर्य कुतो विधान्तरेण तद्व्याख्यानमित्याशङ्क्याऽह—अर्थ- बलाद्धोति । अज्ञादस्य संहर्तृत्वाद्ग्नित्वमज्ञस्य च संहर्तृणीयतया सोमत्वमवधारयितुं युक्तमित्यर्थः । नन्वज्ञस्य सोमत्वेन न नियमोऽनेरपि जलादिना संहाराच्च चातुरग्नित्वेन नियमः सोमस्यापि कदाचिद्विषयमन्तत्वेनात्तत्वात्- २५ त्कुतोऽर्थबलमित्याशङ्क्याऽह—अग्निरपीति । सोऽपि संहार्यश्चेत्सोम एव स च संहर्ता वेदग्निरित्येवमवधारणसिद्धि- रित्यर्थः । प्रजापतेः सर्वात्मत्वमुपक्रम्य जगतो द्वेधाविभक्त्याभिधानं कुत्रोपयुक्तमित्याशङ्क्य तस्य सूत्रे पर्यवसानात्तस्मिन्नात्मबुद्धयोपासकस्य सर्वदोषराहित्यं फलमत्र विवक्षितमित्याहुः—एवमिति । अनुग्राहकदेवसृष्टि- मुक्त्वा तदुपासकस्य फलोक्त्यर्थमादौ देवसृष्टिं स्तौति—सैवेति । ‘अग्निर्मूषा’ इत्यादिश्रुतेरग्न्यादयोऽप्यावयवास्तत्कथं तत्सृष्टिस्तोऽतिशयवतीत्याशङ्क्यते—कथमिति । प्रजापतेर्यजमानावस्थापेक्षया देवसृष्टेरुत्कृष्टवचनमविरुद्धमिति ३० परिहृरिति—अत आहृति । देवसृष्टेरिति सुष्टित्वाभावशङ्क्यानुवादायोऽजशब्दः । ज्ञानस्येत्युपलक्षणं कर्मणोऽपीति द्रष्टव्यम् । अतिसृष्ट्यामित्यादि व्याचष्टे—तस्मादिति । देवादिज्ञा तदात्मा प्रजापतिरुद्देशेभ्येषुपासितुस्तद्भावापत्त्या तत्सदृष्टं फलतीत्यर्थः ॥६॥

१. क्वचिद्व्युत्पन्नत्वेन, पशुयागे मथनेनाग्निमुत्पाद्य तं आहवनीये प्रहरन्ति अत्राग्निः ह्ययमानः सोमपक्षस्य भवेत् ।

२. सोमोऽपीति द्वितीये आच्यभागे सोमो देवता ।

३. मर्त्यः सन् साधकावस्थायामित्यर्थः ।

तदेवं तद्वाक्यकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासी नामायमिदं रूप इति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसी नामायमिदं रूप इति स एष इह प्रविष्टः । आ नखाग्रोभ्यो यथा क्षुरः क्षुरवानेऽवहितः स्याद्विष्वभरो वा विष्वभंभरकुलाये तं न पश्यन्ति । अकृत्स्नो हि स प्राणस्तेव प्राणो नाम भवति ।

- ५ “तदेवं तद्वाक्यकृतमासीत्” सर्वं वैदिकं साधनं ज्ञानकर्मलक्षणं कर्त्राख्यनेकारकापेक्षं प्रजापतित्वफलावसानं साध्यमेतावदेव यदेतद्व्याकृतं जगत्संसारः । अथैतस्यैव साध्यसाधनलक्षणस्य व्याकृतस्य जगतो व्याकरणात् प्राग्बोनावस्था या तां निर्विद्विष्यत्कुरादिकार्यानुमितासिच वृक्षस्य, कर्मबीजोऽविद्याक्षेत्रो ह्यसौ संसारवृक्षाः समूल छन्दन्व इति । तद्बुद्धरणे हि पुरुषार्थपरिसमाप्तिः । तथा चोक्तम्—“ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखाः” इति काण्डे । गीतासु

- पूर्वोत्तरप्रत्ययोः सम्बन्धं वक्तुं प्रतीकमादाय वृत्तं कीर्तयति—तद्धेत्यादिना । तस्याऽऽदेयत्वाच्च वैदिक-
१० मित्युक्तम् । साधनमित्युक्ते मुक्तिसाधनं पुर स्फुरति तन्निरस्यति—जानेति । एकरूपस्य मोक्षस्थानेकरूपं न साधनं भवतीति भावः । मुक्तिसाधने ज्ञानवस्तुतन्त्रं तत्त्वज्ञानमिदं तु कारकसाध्यमतोऽपि न तद्धेतुरित्याह—कर्त्रावेति । किञ्च प्रजापतित्वफलावसानम् । ‘मृशुरस्याऽऽत्मा भवति’ इति श्रुतेः । न च तदेव कैवल्य भयारत्यादिभ्रवणावतोऽपि नेदं मुक्त्यर्थमित्याह—प्रजापतित्वेति । किञ्च नित्यसिद्धा मुक्तिरिदं तु साध्यफलमतोऽपि न मुक्तिहेतुरित्याह—साध्यमिति । किञ्च मुक्तिव्याकृतादर्थान्तरभन्यदेव तद्विदितादित्यादिश्रुतेः । इदं तु नामरूपं व्याकृतमतोऽपि न
१५ तद्धेतुरित्याह—एतावदेवेति । सप्रत्यव्याकृतकण्डिकामवतारान्प्रवेशवाक्यात्प्रान्तस्य तद्देवमित्यादेर्वाक्यस्य तात्पर्यमाह—अथेति । ज्ञानकर्मफलक्यान्तर्गम्यशब्दार्थं । बीजावस्था साभासप्रत्ययविद्या तस्या निर्वैदुमिष्टमेव न साक्षान्निर्वैदुमन्निर्वाच्यत्वादिति वक्तुं निर्विद्विष्यत्सुक्तम् । वृक्षस्य बीजावस्था लोको निर्विद्विष्यतीति सम्बन्धः । यज्ज्ञाने पुमर्थोऽस्तिदेव वाच्यं किमिति प्रत्ययविद्योच्यते तन्नाऽह—कर्मति । उद्धृतव्य इति तन्मूलनिरूपणमर्थ-
वदितिशेषः । अथ पुरुषार्थमर्थयमानस्य तदुद्धारोऽपि क्वोपयुज्यते तन्नाऽह—तद्बुद्धरणे हीति । ननु संसारस्य मूलमेव
२० नास्ति स्वभाववादात्प्रधानाधिदेव वा तन्मूलं नाज्ञातं ब्रह्मेत्याशङ्क्य श्रुतिस्मृतिभ्यां परिहरति—तथा चेति । ऊर्ध्वमूलकृद् कारणं कार्यपिक्षा परमव्याकृतं मूलमत्येष्ट्वर्मूलो हिरण्यगर्भो मूलपेक्षयाऽप्यः शाखा इत्य-

- १ तदेवमिति । अत्रार्थं विचारः प्रथमचतुर्थे प्रवर्तितः ‘कारणत्वेन चाकाशादिव यथा व्यपदिष्टोक्ते’ इत्यधिकरणे । तथा हि न ब्रह्मणः जगत्कारणत्वं तत्र गतिसामान्यं वा प्रतिपत्तुं शक्यते । प्रतिवेदान्तं भिन्नभिन्नां सृष्टिरीतिः कथ्यते । क्वचित् ‘सदेवेदमि’त्यादी सत्युक्तिका क्वचिद‘सदेवेदमग्र आसीत्’ तस्मादसत्सज्जायत’ इत्यादी असत्-
२५ पूर्विका । तथा क्रमविवेयेऽपि क्वचिदाकाशपूर्विका क्वचित् तेजवादिका क्वचित् प्राणादिकेति । क्वचित् स्वयं कर्तृका यथा ‘तदेवं तद्वाक्यकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत’ इति । उच्यते । ‘समाकर्षात्’ इति ब्रह्मसूत्रं ‘असद्वा इदमग्र आसीत्’त्यत्र असदाकृत्यं ‘सोऽकामयत’ इति असदाकृत्यं कार्यमित्युक्त्या तस्य सत्त्वं सूच्यते । अव्याकृतवाक्येऽपि ‘स एष इह प्रविष्टः’ इत्यव्याकृतस्य यः व्याकर्ता ईश्वरः स एष इत्यत्र परामृश्यते । एवमन्यत्रापि । तथा च न स्वयं व्याकृतत्वं प्रपञ्चस्येति । ‘तदेवं’ इत्यादे रङ्गभाष्ये इत्थं विवरणमुपलभ्यते
३० इदं मिथुनादिलक्षणम् । जगत् अव्याकृतं सूक्ष्मचिदचिद्विषिष्टं ब्रह्मासीत् । अव्यक्तकारीकं ब्रह्म आसीत् । तच्च नामरूपव्याकरणेन स्थूलचिदचिदभूत् । सः चिदचिद्विषिष्टं ब्रह्म इह देवमनुष्यादिशरीरेषु प्रविष्टः इति व्याचक्रुः स्वमतानुगुण्यात् ।
२. ‘ऊर्ध्वमूलोऽवाक् शाखाः’ इति । उत्तरवाक्ये तदेव शुक्लं तद्ब्रह्मेत्यत्र ऊर्ध्वपदार्थः । तच्छब्देन ग्राह्यं । तदेव शुक्लं ब्रह्मेत्युक्त्या वृक्षस्याब्रह्मत्वं छेदत्वं च सूचितम् । गीतावाक्ये च—‘असंगसत्त्वेण वृद्धेन छित्त्वेति तस्य छेदत्वं
३५ कण्ठत एवोक्तम् । पुराणे च—उत्तरव ‘एतच्छित्त्वा च भित्त्वा च’ इति कण्ठत एव तस्य छेदत्वमुच्यते ।
३. अत्र जगत्कारणं ब्रह्ममात्रं प्राविशत् ‘सः प्राणस्तेव प्राणो भवती’त्यादिरित्या व्याख्याने ब्रह्मैव जीवभाव-
मापद्यत इति यथाश्रुतार्थस्य तदनभिमतत्वात् स चिदचिद्विषिष्टं ब्रह्म प्राविशत् इत्यर्थः । ब्रह्मणः सर्वगतत्वात्

वदन्वावपश्य' भ्रक्षुः शृण्वन्नोत्रं मन्वानो मनस्तात्पत्यैतानि कर्मनामान्येव ।
स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवत्यात्मेत्येवो-
पासीतात्र ह्येते सर्वे एकं भवन्ति । तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यद्यभ्यात्मानेन
ह्येतत्सर्वं वेद । यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं कीर्तिं लोकं विन्दते य एवं वेद ॥७॥

य "ऊर्ध्वमूलमधःशाखम्" इति । "पुराणे च—"ब्रह्मवृक्षः सनातनः" इति । तद्वेदं तदिति बीजावस्थं जगत्प्रागुत्प-

तद्वेदमित्यादेः व्याख्या

सेत्ताह तस्मिन्काले परोक्षत्वात्सर्वनाम्नाऽप्रत्यक्षाभिधानेनाभिवीयते । भूतकालसंबन्धित्वादाव्याकृतभावितो
जगतः । सुखग्रहणार्थमेतिह्यप्रयोगो ह्यसम्भवः । एवं ह तत्राऽऽसीदित्युच्यमाने सुखं तां परोक्षामपि जगतो बीजावस्थां
प्रतिपद्यते युविधिरौ ह किल राजाऽऽसीदित्युक्ते यद्वत् । इदमिति व्याकृतनामरूपात्मकं साध्यसाधनलक्षणं यथा-
वर्णितसमिधोयते । तद्विबंशवयोः परोक्षप्रत्यक्षावस्थग्रहणाच्चकयोः सामानाधिकरण्यादेकत्वमेव परोक्षप्रत्यक्षावस्थस्य १०
जगतोऽवगम्यते तदेवेवमिदमेव च तदव्याकृतमासीदिति । अथैवं सति नासत उत्पत्तिर्न सती विनाशः कार्यस्येव-
वावशात् । एवम् 'ऊर्ध्वमूलमधःशाखम्' इत्यादिगीताभि नेतव्या । अस्ति हि संसारस्य मूलम् । 'नेदममूलं
भविष्यति' इति श्रुतस्तच्चाज्ञातं ब्रह्मैवेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमिति भावः ।

'सम्प्रति प्रतीकमादय पदानि व्याचष्टे—तद्वेत्यादिना । अप्रत्यक्षानभिधानेन तदिति सर्वनाम्ना बीजावस्थं
जगदभिवीयते । परोक्षत्वादिति सम्बन्धः । कथं जगतो बीजावस्थत्वमित्याशङ्क्य तर्हीत्यस्यार्थमाह—प्राणिति । १५
कथं तस्य परोक्षत्व तत्राऽऽह—भूतेति । निपातार्थमाह—सुखेति । इत्यादयर्मभिन्नयति—किञ्चेति । यथावर्णित-
मित्यनर्थत्वेन ससारेऽसारात्लोकिः । पदद्वयसामानाधिकरण्यलक्ष्यमर्थमाह—सविदमिति । एकत्वभिन्नयेनोदाहरति—
तदेवेति । एकत्वावगतिफलं कथयति—अथेति । सामानाधिकरण्यवशादेकत्वे निश्चितं सत्यनन्तरम्—नासतो
विद्यतो भावो नामावो विद्यते सतः' इति स्मृतिरनुसृता भवतीति भावः ।

पूर्वमेव शरीरेषु सत्त्वात् कथं प्रवेशः इति चेत् विशिष्टप्रवेशोक्त्या विशेषणप्रवेशः अभिप्रेतः । तत्र च पूर्वमेव २०
शरीरादिषु स्थितस्य कथं बाह्यतयामितयापि प्रवेशः संगच्छते । मूर्तस्य हि प्रवेशः संभवेत् इति प्रश्नः अस्त्येव ।
अपि च प्रवेशपूर्वकाले शरीरादिषु असति जीवे कथमस्तयामितया प्रवेशः । पूर्वं जीवः प्रविष्टः तदनु ईश्वरः
अन्तर्गमितया प्रविष्ट इति श्रुतिवाक्यं चेत्तत्संगच्छते । सहैवेश्वरेण जीवः प्रविष्ट इति श्रुत्यर्थो भवति विशिष्टं
ब्रह्म प्राविष्टमित्युक्तेः । तत्रापि सकलचिद्विशिष्टं एकैकस्मिन् शरीरे न प्राविणत् अपि तु एकैकं जीवमादायेकैकं
शरीरमिति वक्तव्यम् । अपि च अचित्पदेन कीदृशं जडमादायेति वक्तव्यम् । प्राणमादायेत्युक्ते ऐतरेयके प्राणस्य
प्रथक् प्रवेशोक्तिर्विद्यते । सः इति व्याकृतुं ब्रह्ममात्रपरस्य गन्धस्य चिद्विचिद्विशिष्टे लक्षणदादौ । भगवत्पादमते
तु ब्रह्मैव जीवरूपेण शरीरं प्रविश्य 'प्राणन्नेव प्राणो भवति' त्युक्तिरेव साधोयसी । स चात्मा दर्शन-श्रवण-
प्राणनादिषु एकैकविशेषणविशिष्टतया न ज्ञातव्यः अपि तु सर्वं ज्ञानं क्रियात्मकं यत्रैकं भवति स
आत्मेति ज्ञातव्यः । सर्वमान्नोति इत्यात्मा इति विग्रहात् । रज्ज्वाण्यकारास्तु अन्त्यर्थां परमात्मेव
प्राणिति पश्यति शृणोति इत्यादिव्यवहारभाक् इति वदन्ति । तन्मते जीवेश्वरयोरत्यन्तं भेदात् जीवधर्माणां ३०
ईश्वरे व्यवहारो दुस्सपादः । 'आत्मत्येवोपासीत' इत्यत्र सकलचिद्विचिद्विशिष्टं इत्यर्थोऽपि दुर्लभः चेतनधर्माण-
मेव प्रकृतत्वात् । प्राणिति पश्यति इत्यादीनां जीवधर्माणामपि अपृथक् सिद्धत्वात् ब्रह्मणि सवबोऽस्तीति मते
जीवगत रागद्वेषादिहेतुगुणानानपीश्वरे प्रसाकि को वा निवारयितुं शक्नुयात् ।

१. सामानाधिकरण्यात् सामानाधिक्यपदव्यप्रयोगात् ।

२. अप्रत्यक्षाभिधानं तत् 'इदमः प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्तितैतदो विजानीयात् । अवसस्तु विप्रकृतं तदिति ३५
परोक्षे विजानीयादिति प्राचीनोक्तेः ।

वसूतं भवति । तदेवंभूतं जगदव्याकृतं सञ्ज्ञामरूपान्यामेव नाम्ना रूपेणैव च व्याक्रियत । व्याक्रियतेति कर्मकर्तृ-
प्रयोगातस्त्वयमेवाऽऽत्मेव व्याक्रियत वि वा अक्रियत वित्पृष्टं नामरूपविशेषावधारणमर्यादं व्यक्तीभावमपन्नत ।

सृष्टिकर्ता आक्षेपास्तस्यते

सामर्थ्यादाभित्नियन्तुर्कर्तृसाधनक्रियानिमित्तम् । असौनामेति सर्वनाम्नाऽविशेषाभिधानेन नाममात्रं व्यपदिशति ।

- ५ देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा नामास्त्येत्यसौनामाऽयम् । तदेवमिति शुक्लकुण्डादीनामविशेषः । इदं शुक्लमिदं कुण्डं
वा रूपमस्त्येतोर्वरूपः । तदिदमव्याकृत वस्तुचेतद्वैतस्मिन्नपि काले नामरूपान्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामाऽयमिवरूप
इति । यदर्थः सर्वशास्त्रादस्मो यस्मिन्नविद्यया स्वाभाविकस्या कर्तृक्रियाफलव्यापारोपणा कृता यः कारणं सर्वस्य
जगतो यदात्मके नामरूपे सलिलादिव स्वच्छान्मलमिव फेनमव्याकृते व्याक्रियेते यज्ञ ताभ्यां नामरूपान्यां विल-

- अज्ञात ब्रह्म जगतो मूलमित्युक्त्वा तद्विवर्तो जगदिति निरूपयति—तदेवम्भूतमिति । तृतीयामित्यम्भा-
१० कार्यत्वेन व्याचष्टे—नाम्नेति । क्रियापदप्रयोगमिग्राय तदनुवादपूर्वकमाह—व्याक्रियतेति । तत्र पदच्छेदपूर्वकं
तद्वाच्यमर्थमाह—व्याक्रियतेत्यादिना । स्वयमेवेति कुलो विशेष्यते कारणमन्तरेण कार्योत्पत्तिर्युक्तेत्याशङ्क्याऽह—
सामर्थ्यादिति । निहेतुकार्यसिद्धधनुपपत्त्याऽऽक्षिप्तो नियन्ता जनयिता कर्ता चोत्पत्ती साधनक्रियाकरणव्यापारस्तन्नि-
मित्त तदालेख्य व्यक्तिसाधनपद्धतेति योजना । नामसामान्यं देवदत्तादिना विशेषनाम्ना संयोगे सामान्यविशेषवानर्थो
नामव्याकरणवाक्ये विवक्षित इत्याह—अज्ञातिव्यादिना । असौशब्दः श्रौतोऽर्थव्यत्येन नैय । रूपसामान्यं शुक्ल-
१५ कुण्डादिना [विशेषेण] सयोज्योच्यते रूपव्याकरणवाक्येनेत्याह—तथेत्यादिना । अव्याकृतमेव व्याकृतात्मना
व्यक्तमित्येतत्सुप्तप्रबुद्धदृष्टान्तेन स्पष्टयति—तद्विदमिति ।

- तद्वैत्यत्र मूलकारणमुक्त्वा तत्सामरूपान्यामित्यादिना तत्कार्यमुक्तमिदानीं प्रवेशवाक्यस्यसम्बन्धापेक्षित-
मर्थमाह—मर्थय इति । काण्डद्वयात्मनो वेदस्याऽऽरम्भो यस्य परस्य प्रतिपत्त्यर्थो विज्ञास्यते, कर्मकाण्डं हि स्वाध्यायानुष्ठाना-
हितचित्तशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोपयोगीभ्यते ज्ञानकाण्डं तु साक्षादेव तत्रोपयुज्यते 'सर्वं वेदा यत्पदमामनति' इति च
२० श्रूयते सै परोऽत्र प्रविष्टो देहादविति योजना । सर्वस्याऽऽनयास्य ब्रह्मात्मनि समन्वयमुक्त्वा तत्र विरोधसमाधानार्थ-
माह—यस्मिन्निति । अभ्यासस्य चेतुर्विधव्याप्तीनामन्यतमस्य वारयति—अविद्ययेति । तस्या मिथ्याज्ञानत्वेन
साधित्यादानाद्यव्यासहेतुत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याऽह—स्वाभाविक्वेति । विद्याप्रागभावत्वमविद्याया व्यावर्तयति—
कश्चित् । न हि तदुपादानत्वमभावत्वे सम्भवति नचोपादानान्तरमस्तीति भावः । अन्वयस्तु सर्वत्र यच्छब्दस्य पूर्ववत्
प्रष्टव्यः । आत्मनि कर्तृत्वाध्यासस्याविद्याकृतत्वोक्त्या समन्वये विरोधः समाहितः । संप्रत्यध्यासकारणस्योक्त्येऽपि
२५ निमित्तोपादानमेवं साङ्ख्यवादमाशङ्क्योक्तमेव कारणं तद्वैदनिराकरणार्थं कथयति—यः कारणमिति । श्रुतिस्मृति-
वादेषु परस्य तत्कारणत्वं प्रसिद्धमिति भावः । नामरूपात्मकस्य द्वैतस्याविद्याविद्यमानदेहत्वाद्विधापनोद्यत्वं सिध्य-
तीत्याह—यथात्मके इति । व्याकर्तृरतमनः स्वभावतः शुद्धत्वे दृष्टान्तमाह—सलिलादिति । व्याक्रियमाणमोनिरूपयोः
स्वतोऽशुद्धत्वे दृष्टान्तमाह—मलमिवेति । यथा फेनादिव जलोत्थ तन्मात्रमेव तथाज्ञातब्रह्मत्वं जगदब्रह्ममात्रं तज्ज्ञान-
बाध्यव्यति भावः । नित्यशुद्धत्वादिलक्षणमपि वस्तु न स्वतोऽज्ञाननिवर्तक केवलस्य तत्साधकत्वाद्वाक्योत्पत्तिरुच्यते-
३० रूढं तु तथेति भवान्नो वृत्ते—यश्चेति । 'आकाशो ह वै नाम नामरूपयोनिवेदिता ते तदन्तरा तद्ब्रह्म' इति
श्रुतिमाश्रित्याह—ताभ्यामिति । नामरूपात्मकद्वैतसर्वाश्रितादेव नित्यशुद्धत्वमशुद्धैर्द्वैतसम्बन्धाधीनत्वात्तत्राविद्या

१ एतद्दि इति मूलस्य इदानीं सुप्तप्रतिबुद्धवदित्यर्थः ।

२. अव्ययत्वेनेति—अव्ययानुशासनेनेतिपाठ उभयत्रापि पाणिनिव्याकरणानुगतत्वं हेतुः ।

३. 'स एष इह प्रविष्ट' इत्यत्र सञ्चन्देन पूर्वप्रकृतमव्याकृतं परामृश्यते तच्च भाष्ये यदर्थं इत्यनेनोक्त टीकाया

३५ परोऽत्र प्रविष्टः ।

४. चतुर्विधव्यासय—आत्मस्थानि विज्ञानवादिदीदृशानाम्, असत्स्थाति. माध्यमिकानाम्, अव्यति प्राभाकर-
सांख्ययोः, अन्यथाख्याति. न्यायमीमांसयोः, पञ्चमस्थातिस्तु अनिर्वचनीयख्यातिः सिद्धान्तानाम् । अविद्याया.
अभावत्वे उपादानत्वासम्भव. उपादानत्वस्य आवश्यकत्वादित्यर्थः ।

क्षणः स्वतो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः स एषोऽव्याकृतो आत्मभूते नामरूपे व्याकुर्वन्ब्रह्मादिस्तत्स्वपर्यन्तेषु वेहेष्विह कर्मफलश्रयेष्ववशनायादिसत्सु प्रविष्टः ।

अव्याकृतशब्दस्य नियन्तृविशिष्टजगत्परत्वात् सशब्देन नियन्तृलाभः

नन्वव्याकृतं स्वयमेव व्याक्रियतेत्युक्तं कथमिदमिदानीमुच्यते पर एव त्वात्माऽव्याकृतं व्याकुर्वन्निह प्रविष्ट इति । नैव दोषः । परस्याप्यात्मनोऽव्याकृतजगदात्मत्वेन विवक्षितत्वात् । आक्षिप्तनियन्तृकृत्यानिमित्तं हि जगद- ५ व्याकृतं व्याक्रियतेत्यवोचाम । इदंशब्दसामानाधिकरण्यव्याकृतशब्दस्य । यथेदं जगन्नियन्त्राद्यनेकारकनिमित्तादिविशेषवदव्याकृतं तथाऽपरित्यक्तान्यतमविशेषवदेव तदव्याकृतम् । व्याकृताव्याकृतमात्रं तु विशेषः । दृष्टश्च लोके विवक्षतः शब्दप्रयोगो ग्राम आगतो ग्रामः शून्य इति । कदाचिद्ग्रामशब्देन निवासमात्रविवक्षायां ग्रामः शून्य इति शब्दप्रयोगो भवति कदाचिन्निवासिजनविवक्षायां ग्राम आगत इति कदाचिद्भयविवक्षायां भय ग्रामशब्द- १० प्रयोगो भवति ग्रामं च न प्रविशेदिति यथा तद्वदिहापि जगद्विषयं व्याकृतमव्याकृतं सैत्यभेदविवक्षायां सामानात्म- नोर्भवति व्यपदेशः । तथेदं जगदुत्पत्तिविनाशात्मकमिति केवलजगदव्यपदेशः । तथा महानज आत्माऽऽयुक्तोऽनगुः

व्यापिनः परस्य कथं प्रवेशकथनोपपत्तिः

स एष नेति नेतीत्यादिकेवलरामव्यपदेशः । ननु परेण व्याकर्त्रा व्याकृतं सर्वतो व्याप्तं सर्वदा जगत्स कथमिह प्रविष्टः परिकल्प्यते । अप्रविष्टो हि वेशः परिक्षिप्तेन प्रवेष्टुं शक्यते यथा पुरुषेण ग्रामादिनिःसङ्काशेन किञ्चित्सित्यप्रवि- १५

प्रवेशोपपादने पक्षभेदाः तेषां निरासश्च

हृत्वात्, पाषाणसर्पादिवद्वहन्तिरेणेति चेत् । अयापि स्यात् पर आत्मा स्वैर्नैव रूपेण प्रविशेति किं तर्हि तत्स्थ एव प्रयोजकैत्यभिप्रेत्य तत्सम्बन्धं निषेधति—बुद्धेति । तस्मादेव दुःखाद्यनर्थासंस्पृशित्वाह—मुक्तेति । विद्यादशयां गृह्णध्वंसिभ्योऽपि बन्धावस्थायां नैवमिति चेष्टेत्याह—स्वभाव इति । अव्याकृतवाक्योक्तमात्रात् परमात्मानं परा- २० मृशति—स इति । तमेव कार्यस्य प्रत्यक्षं निर्दिशति—एष इति । आत्मा हि स्वतो नित्यशुद्धत्वादिरूपोऽपि स्वाविद्या- वष्टमाश्रमरूपे व्याकरोतीति तत्सर्जनस्याविद्यामयत्वं विवक्षितत्वाऽह—अव्याकृतो इति । तयोरात्मना व्याकृतत्वे तदतिरेकेणाभावः फलतीति मत्वा विशिनष्टि—आत्मेति । अनिमन्मात्रमिहशब्दार्थं कथयति—ब्रह्मादीति । तत्रैव दुःखादिसम्बन्धो नाऽऽत्मनीति भवानो विशिनष्टि—कमेति । ब्रह्मात्मैक्ये पदद्वयसामानाधिकरण्याधिगते हेतुमाह— २५ प्रविष्ट इति ।

परमात्मा लक्ष्य सृष्टे प्रविष्टो जगतीत्यादिष्टमाक्षिपति—नन्विति । पूर्वापरविरोध समाचरो—नेत्यादिना । व्याक्रियतेति कर्मकर्तृप्रयोगजगत्कर्तुंरविवक्षितत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह—आक्षिप्तेति । मुच्यते वस्तुः स्वयमेवेतिवत्कर्म- २५ कर्तार लकारो व्याकरणसौकर्यपक्षया सत्येव कर्तारि निर्वहतीति भावः । अव्याकृतशब्दस्य नियन्त्रादियुक्तजगद्वचित्वे हेत्वन्तरमाह—इदंशब्देति । कथमुक्तसामानाधिकरण्यमात्रादव्याकृतस्य जगतो नियन्त्रादियुक्तत्वं तत्राऽह—यथेति । नियन्त्रादीत्यादिशब्देन कर्तृकरणादिग्रहणम् । निमित्तादीत्यादियपेक्षेनापदानमुच्यते । विभक्तं नियन्त्रादिसापेक्षं कार्यत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । कस्तर्हि प्रागवत्ये सम्प्रतितने च जगति विशेषस्तत्राऽह—व्याकृतोति । कथं पुनरव्या- ३० कृतशब्देन जगद्विचिन्ता परो गृह्यत एकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वायोगादत आह—दृष्टश्चेति । उक्तमेव स्फुटयति— कदाचिद्विति । उभयविवक्षया ग्रामशब्दप्रयोगस्य दार्ष्टान्तिकमाह—तद्वदिति । इहेत्यव्याकृतवाक्योक्तिः । निवासमात्र- विवक्षया ग्रामशब्दप्रयोगस्य दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । निवासिजनविवक्षया तत्प्रयोगस्यापि दार्ष्टान्तिक कथयति— ३५ तथा महानिति ।

अव्याकृतवाक्ये परस्य प्रकृतत्वात्तस्य प्रवेशवाक्ये सशब्देन परामृष्टस्य सृष्टे कार्यं प्रवेष्ट उक्तस्तच्च प्रकारान्त- ३५ रेणाऽऽक्षिपति—नन्विति । कथमिति सूचितामनुपपत्तिमेव स्पष्टयति—अप्रविष्टो ह्येति । दृष्टान्तावष्टम्भेन प्रवेगवादी शङ्कते—पाषाणेति । तदेव विवृणोति—अथापीत्यादिना । परस्य परिपूर्णस्य वचनित्प्रवेशाभावेऽपीति यावत् ।

१. भाष्ये चोक्तं परस्याप्यात्मनः स इत्यनेन परामृष्टात् तदिदमुक्तं 'यथा महानज आत्मा स' इति परामृष्टः इति ।

२. तथेदमिति—इदंशब्दार्थः व्याकृतं जगत् तदभिन्नमव्याकृतं तत्र नियन्ता परमात्माप्यन्तर्भूतः । स च 'स एष' इत्यत्र परामृश्यते यथा ग्रामं न प्रविशेदित्यत्र जनाः तन्निवासश्चेत्युभयपरामर्गः ।

धर्मान्तरणोपजायते तेन प्रविष्ट इत्युपचयते । यथा पाषाणे चट्टनोऽन्तस्थः सर्पो नारिकेले वा तोयम् । न ।
 “तत्पृष्ठ्वा तदेवानुप्राविशत्” इति श्रुतेः । यः स्रष्टा स भावान्तरभनापन्न एव कार्यं सृष्ट्वा पश्चात्प्राविशदिति हि
 श्रूयते । यथा भूम्नः गच्छतीति भूमिगमिक्रिययोः पूर्वपरिणालयोरितरेतरविच्छेदोविशिष्टश्च कर्ता तद्वद्ब्रह्मापि
 ५ प्रवेशो निरवयवस्यापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मः । सावयव एव प्रवेशवर्णादिति चेन्न । “विद्यो ह्यमूर्तः पुरुषः” “निष्कलं
 निष्क्रियम्” इत्यादिश्रुतिभ्यः सर्वव्यपदेश्यधर्मविशेषप्रतिषेधश्रुतिभ्यश्च । प्रतिबन्धप्रवेशवदिति चेन्न । वस्तुवस्तरेण
 विप्रकर्षानुपपत्तेः ।

अन्ये पक्षाः श्रुतिविच्छेदाः

ब्रह्मे गुणप्रवेशवदिति चेत् । न । अनागितत्वात् । नित्यपरतन्त्रस्यैवाऽऽभितत्य गुणस्य ब्रह्मे प्रवेश
 १० उपचयते । न तु ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यध्वनत्तया प्रवेश उपपद्यते । फले बीजवदिति चेन्न । सावयवत्ववृद्धिस्तयोस्तत्ति-

परस्य संसारित्वप्रसक्तिनिरासः

विनाशादिधर्मवत्त्वप्रसङ्गात् । न धर्मधर्मवत्त्वं ब्रह्मणः “अजोऽमर” इत्यादिश्रुतिभ्यामविरोधात् । अन्य एव संसारी
 तच्छब्दः दृष्टकार्यविषयः । धर्मान्तरं जीवात्म्यम् । दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । पाषाणाद्वाह्यः सर्पोऽस्ति तत्र प्रविष्ट इति
 शब्दोपोद्वाह्यं सहजविशेषणम् । उपदिष्टमादिकल्पेण स्थितभूतपञ्चकपरिणामत्वात्तत्र सहजत्वं पाषाणादीं यानि भूतानि
 १५ स्थितानि तेषां परिणामः सर्पोऽस्तिद्रूपेण तत्र भूतानामनुप्रवेशवदपरिच्छिन्नस्यापि परस्य जीवाकारेण बुद्ध्यादौ
 प्रवेशसिद्धिरित्यर्थः । आक्षेप्ता ब्रूते—वैति । तदेव स्पष्टयति—यः स्रष्टेति ।

ननु स्रष्टा निर्मिते वैचर्मणि ततोऽन्यस्यापि प्रवेशो दृश्यते तथा परेण सृष्टे अत्यन्त्यस्य प्रवेशो भविष्यति
 नेत्याह—यथेति । पाषाणसंप्रत्यायेन कार्यस्थस्यैव परस्य जीवात्म्ये परिणामे तत्पृष्ठ्वादिध्वनमनुपपन्नमिति व्यति-
 रेकं दर्शयति—नतिवति । अस्तु तर्हि परस्य मार्जारादिवत्पूर्वावस्थानत्यागेनावस्थानान्तरसंयोगात्मा प्रवेशो नेत्याह—
 २० न वैति । निरवयवोऽपरिच्छिन्नश्चाऽऽत्मा तस्य स्थानान्तरेण वियोगं ग्रस्य स्थानान्तरेण स्रष्ट संयोगलक्षणो यः प्रवेशः
 स सावयवे परिच्छिन्ने च मार्जारादौ दृष्टप्रवेगमदृशो न भवतीति बोधना । विद्युयेति पाठे तु स्फुटं च बोधना ।

प्रवेशश्रुत्या निरवयवत्वासिद्धिं गच्छते—सावयव इति । प्रवेशश्रुतेरन्यथापत्तेर्विध्वनात्पक्षैवमिति
 परिहरति—नेत्यादिना । अमूर्तत्वं निरवयवत्वम् । पुरुषत्वं पूर्णत्वम् । प्रकारान्तरेण प्रवेशोपपत्तिं गच्छते—अति-
 बिम्बेति । आदित्यादौ जलादिना संनिकर्षादिसम्भवात्प्रतिबिम्बात्यप्रवेशोपपत्तिः । आत्यति तु परस्मिन्नसङ्गजबिम्बे
 २५ केनचिदपि तदभावाच्च अथोक्तप्रवेशसिद्धिरित्याह—न वस्तुवस्तरेणेति । प्रकारान्तरेण प्रवेशं बोधयति—ब्रह्म इति ।
 परस्यापि कार्यं प्रवेश इति शेषः । गुणापेक्षया परस्य वैलक्षण्यं दर्शयन्परिहरति—नेत्यादिना । स्वातन्त्र्यध्वनमेव
 सर्वेश्वर इत्यादि ।

पनसादिफले बीजस्य प्रवेगवत्कार्यं परस्य प्रवेशः स्वादिति अङ्किना दूषयति—फल इत्यादिना । विना-
 शादीत्यादिगर्वेनावस्थानात्म्यानीश्वरत्वादि गृह्यते । प्रपञ्चस्यैवत्वमाहूय निराचष्टे—न चेति । जन्मादीनां धर्माणां
 ३० धर्मिणो निश्चलानिश्चलानाम्भाव्यादिभ्याम् । बीजफलयोरवयवभाववित्त्वं पाषाणपर्यवरोधाराधेयत्वयुक्तिके । परस्य
 सर्वप्रकारप्रवेगासम्भवे प्रवेशश्रुतेरालम्बनं वाञ्छामित्यागच्छुः पूर्वपक्षमप्यहंरति—अन्य एवेति । जगतो हि पर-
 तरेति वेदान्तमर्यादा स्रष्टेव च प्रवेष्टा प्रविष्य व्याकरवाणीति प्रवेगव्याकरणयोरैककर्तृत्वश्रुतेस्तस्मात्तस्मादन्तस्य

१. प्रविष्टः इत्युपचयते यथा भन्तस्य. तथा तत्त्वोऽपि भन्तःप्रविष्ट उच्यते भन्तस्त्वचगुणयोगात् न सर्वव्यपदेश-
 धर्माणां निषेधः ।

३५ २. विद्यं इत्यनेन अमूर्तित्वस्य अमूर्तं इति नावयवत्वस्य पुरुष इति परिच्छेदस्य प्रतिषेधात् । न न ब्रह्मण इति
 गुणः द्रव्यपरतन्त्रं ब्रह्म तु स्वतन्त्रं अतः गुणवत् प्रवेष्टानुपपत्तिः. स्वतन्त्र इति ‘एष यवेकं इति श्रुतेः ।

३. न्यायविरोधात् न्यायश्च एते उत्पत्त्यादयो धर्माः ब्रह्मणो निश्चात्मेन ब्रह्मणिलमेव तेऽनन्ध्वन्मात् । लभेदे च
 ब्रह्मणो विकारवत्त्वेन अत्रह्यन्तस्मिन्मात् ।

४. बीजफलयोः भाववत्त्वं पदार्थानयं यो आधारावेकत्वं इति धर्मवत्त्वमप्यदिनि सूचिनम् ।

परिच्छिन्न इह प्रविष्ट इति चेत् । “सैयं देवतैस्त” इत्यारभ्य “नामरूपे व्याकरवाणि” इति तस्या एव प्रवेशव्याकरणकर्तृत्वभूतेः । तथा “तत्सुष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” “स एतमेव सीमानं विदार्यतम्य द्वारा प्रापद्यत” “सर्वाणि रूपाणि विविक्ष्य घोरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते” “त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णं दण्डेन वज्रसि” “पुरश्चको द्विषः” “रूपं रूपम्” इति च मन्त्रवर्णानि परादन्यस्य प्रवेशः । प्रविष्टानामितरेतरभेद त्परादेकत्वमिति चेत् । न । “एको देवो बहुधा सन्निविष्टः” “एकः सैन्धवश्च विचार” “त्वमेकोऽसि बहूनुप्रविष्ट” “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापो सर्वभूतान्तरात्मा” इत्यादिश्रुतिभ्यः । प्रवेश उपपद्यते नोपपद्यत इति तिष्ठतु तावत्प्रविष्टानां ५

सुखित्वादिभेदात् जीवभेदशंका तत्समाधानञ्च

संसारित्वात्तदनन्यत्वाच्च परस्य संसारित्वमिति चेत् । न । अक्षनायाद्यत्ययभूतेः । सुखित्वदुःखित्वादिवदशंनान्नेति चेत् । न । “न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः” इति भूतेः । प्रत्यक्षादिविरोधाद्युक्तमिति चेत् । न । उपाध्याय्यजनितविशेषविषयत्वात्प्रत्यक्षादेः । “न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येद्विज्ञातारमरे केन विज्ञानोयात्” “अविज्ञातं विज्ञातु” १० इत्यादिश्रुतिन्यो नाऽऽत्मविषयं विज्ञानं किं तर्हि बुद्ध्याद्युपाध्यात्मप्रतिच्छायाविषयमेव सुखितोऽहं दुःखितोऽहमि-

प्रवेशो न युक्तिमानिति सिद्धान्तयति—नेत्यादिना । तत्रैव तैत्तिरीयश्रुति संवादयति—तथेति । ऐतरेयश्रुतिरपि यथोक्तमर्थमुपोद्वलयतीत्याह—स एतमेवेति । श्रीनारायणाख्यमन्त्रमयत्रानुक्तयति—सर्वाणोति । वाक्यान्तरमुदाहरति—त्वं कुमार इति । अत्रैव वाक्यशेषस्याऽऽनुगुण्यं दर्शयति—पुर इति । उवाहृतश्रुतीनां तात्पर्यमाह—न १५ परादिति । परस्य प्रवेशे प्रविष्टानां मिथो भेदात्तदभिन्नस्य तस्यापि नानात्वप्रसङ्गरिति शङ्कते—प्रविष्टानामिति । न परस्यानेकत्वमेकत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरति—नेत्यादिना । विचार विचचारेति यावत् । परस्य प्रवेशे नानात्वप्रसङ्ग प्रत्याख्याय दोषान्तरं बोधयति—प्रवेश इति । तेषां संसारित्वेऽपि परस्य किमायात तदाह—तदनन्यत्वाविति । श्रुत्यवष्टम्भेन दूषयति—नैति ।

अनुभवमनुसृत्य शङ्कते—सुखित्वेति । नासंसारित्वमिति शेषः । गूढाभिसन्धिस्तरमाह—नैति । आगमो हि २० परस्यासंसारित्वे मानं त्वयोच्यते स चाध्यक्षाविरुद्धो न स्वायं मान न च वैपरीत्य ज्येष्ठत्वेन बलवत्त्वादिति शङ्कते—प्रत्यक्षाविति । शङ्किते पूर्ववादिनि स्वाययमाविष्कृतवति सिद्धान्ती स्वाभिसन्धिमाह—नोपाधीति । उपाधिरन्तःकरणं तदाश्रयत्वेन अनितो विशेषश्चिदाभासस्तद्व्यतदुःखादिविषयत्वात्प्रत्यक्षादेराभासत्वात्तेनाऽऽत्मन्यसंसारित्वागमस्य न विरोधोऽस्तीत्यर्थः । किञ्च प्रत्यक्षादीनामनात्मविषयत्वादात्मविषयत्वाच्चाऽऽगमस्य भिन्नविषयतया नानयोमिथो विरोधोऽस्तीत्यभिप्रेत्याऽऽत्मनोऽऽप्यक्षादिविषयत्वे श्रुतीस्त्वादहरति—न दृष्टेरिति । सुख्यहमित्यादिप्रति- २५ भासस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेव स्मारयति—किं तर्ह्यिति । बुद्ध्यादिरूपाभिस्तत्राऽऽत्मप्रतिच्छाया तत्प्रतिबिम्बस्तद्विषयमेव सुख्यहमित्यादिविज्ञानमिति योजना । आत्मनो दुःखित्वाभावे हेत्वन्तरमाह—अयमिति । अयं देहोऽहमिति दृश्येन ब्रह्मस्तादात्म्याध्यासदर्शनाद्दृश्यविशिष्टस्यैव प्रत्यक्षाविषयत्वाच्च केवलस्याऽऽत्मनो दुःखादिसाराज्येतीत्यर्थः किञ्चात्सूत्रादिविशेषणमक्षरं प्रक्रम्य तस्यैव प्रत्यगात्मन्येव दर्शयन्ती श्रुतिरात्मन सप्पारित्वं धारयतीत्याह—नायमिति । किञ्च पादयोर्दुःखं धारसि दुःखमिति देहावयवावच्छिन्नत्वेन तत्परीतेस्तद्वर्त्मनश्चयाशाऽऽ- ३० त्मनि संसारित्वं प्राणानिकमित्याह—वेहेति ।

श्रुतिवशादात्मनः संसारित्वं शङ्कते—आत्मनस्त्विति । सुख तावदात्माध्ययमात्मनस्तु कामादेति सुखसाधनस्याऽऽत्माथैत्युच्यते तत्सद्विनाभूतं दुःखमपि तत्रैत्यात्मन्यसंसारित्वमयुक्तमित्यर्थः । आविचकसंसारित्वानुवादे-

१. स एतमेव स श्रद्धा ‘एतमेव सीमानं केवविभागावसानं विदार्य मित्वा प्रापद्यतेत्यन्ययः ।

२. एको देव इति—स्वयमेक एव देवः । तत्तच्छरीरेषु तत्तच्छरीरानुसारेण बहुधाऽवस्थितः ।

३. एकस्त्विति ईश्वररूपेणैक एव सन् बहुधा भूत्वा विचारः । विविधचरणवान् भवति ।

४. श्रीनारायणाख्येति—पुरुषसूक्तस्य नारायणेति सज्ञा । अत एव पुरुषेण नारायणेनोपतिष्ठते इति श्रीतसूत्रे तत्र नारायणपदप्रयोगः ।

त्येवमादिप्रत्यक्षविज्ञानम् । अयमहमिति विषयेण विषयिणः सामानाधिकरण्यापचारात् । "नान्यदतोऽस्ति ब्रह्म" इत्यस्यात्मप्रतिषेधाच्च । वैशाख्यविज्ञेयत्वाच्च सुखदुःखयोर्विषयधर्मत्वम् । "अत्मनस्तु कामाय" इत्यस्यार्थ-
धृतेरयुक्तत्वमिति चेन्न । "यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यविद्याविषयात्सामर्थ्याभ्युपगमात् । "तत्केन कं पश्येत्"
"नेह नानाऽस्ति किंचन" "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" इत्यादिना विद्याविषये तत्प्रतिषेधाच्च

५ नाऽऽत्मधर्मत्वम् ।

तार्किकमतविरोधपरिहाराः

तार्किकसमयविरोधादयुक्तमिति चेन्न । युक्त्याऽप्यात्मनो दुःखित्वानुपपत्तेः । नहि दुःखेन प्रत्यक्षविषयेणाऽऽ-
त्मनो विज्ञेयत्वं प्रत्यक्षाविषयत्वात् । आकाशस्य शब्दगुणवत्त्ववदात्मनो दुःखित्वमिति चेन्न एकप्रत्यक्षविषयत्वा-
नुपपत्तेः । नहि सुखप्राप्त्येव प्रत्यक्षाविषयेण प्रत्ययेन नित्यानुमेयस्याऽऽत्मनो विषयीकरणमुपपद्यते तस्य च विषयी-
१० करण आत्मन एकत्वाद्विषयभावप्रसङ्गः । एकस्यैव विषयविषयित्वं दीपवदिति चेन्न । युगपदसंभवादान्मन्यशानु-
पत्तेर्यः । एतेन विज्ञानस्य ग्राह्यप्राप्त्यर्थं प्रत्युक्तम् । प्रत्यक्षानुमानविषययोश्च दुःखात्मनोऽनुगुणित्वेनानुमानम् ।
दुःखस्य नित्यमेव प्रत्यक्षविषयत्वद्रूपोपादिसामानाधिकरण्याच्च । मनःसंयोगजन्येऽप्यात्मनि दुःखस्य सावयवत्व-
नाऽऽत्मनोऽतिशयानन्त्यप्रतिपादकमात्मनस्तु कामायेत्यादिवाक्यमिति भत्वाऽऽह—नैति । तदाविच्छेदसंसार-
नुबादीत्यत्र गमकाह—यत्रेति । अनेन हि वाक्येनाविद्यावस्थायामेवाऽऽपार्यत्व सुखादेरभ्युपगम्यते । अतो न
१५ तस्याऽऽत्मधर्मत्वमित्यर्थः । आत्मनि संसारित्वस्याप्रतिपाद्यत्वेऽपि गमकाह—तत्केनेति । आत्मनोऽसंसारित्वे विद्वदनु-
भवमनकूलयितुं चषाढः ।

तर्कशास्त्रप्रामाण्याद्वात्मनः संसारित्वमिति शङ्कते—तार्किकेति । बुद्ध्यादिवचनद्वयगुणवानात्मेति तार्किक-
समयस्तेन विरोधात्तस्यासंसारित्वमयुक्तं तर्काविरुद्धो हि सिद्धान्तो भवतीत्यर्थः । सर्वतर्काविरोधी वा कीदृशतर्क-
विरोधी वा सिद्धान्तः ? नाऽऽह । तार्किकादिसिद्धान्तस्यापि मिथो वैदिकतर्कश्च विरोधादसिद्धप्रसङ्गात् । द्वितीये
२० तु औचित्योक्तिविरोधात्सामानाधिकरण्यात्सिद्धान्तोऽपि सिध्येदित्यभिसन्ध्याऽऽह—न युक्त्याऽपीति । किञ्च दुःखादिराल-
घर्षो न भवति वैद्यत्वाद्रूपादिवदित्याह—नहीति । प्रत्यक्षाविषयत्वोक्त्या प्रतीकतद्विषयदुःखाविज्ञेयत्वमुक्तमयुक्तं
प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोः शब्दाकाशयोरेव दुःखात्मनोरपि गुणगुणित्वसम्भवादिति शङ्कते—आकाशस्येति । यत्र धर्मधर्मि-
भावस्तत्रैकज्ञानगम्यत्वं दृष्टं यथा शुक्लो घट इति तदव्यापक आवर्तमानं दुःखात्मनोर्धर्मधर्मित्वं आवर्तयति शब्दाकाश-
योरेपि गुणगुणिभावो नास्माकं सम्मतः शब्दतन्मात्रमाकाशमिति त्वितरेतराभायेनाऽऽह—नैकेति ।

२५ कथं तदनुपपत्तिस्तथाऽऽह—नहीति । नित्यानुमेयस्येति जरतार्किकमतानुसारेण साङ्ख्यसमयानुसारेण
चोक्तम् । आधुनिकं तार्किकं प्रत्याह—तस्य चेति । सुखादिवदात्मनोऽपि प्रत्यक्षेण विषयीकरणे सत्येकस्मिन्वेहै-
तदैक्यसम्भतेरात्मान्तरस्य तत्रायोगादेकत्र शोकद्वयान्तिष्ठे । पुरुषान्तरस्यात्यं प्रत्यप्रत्यक्षत्वाद्ब्रह्मभावादात्मदुःखत्वासिद्धि-
रित्यर्थः । दीपस्य स्वयम्बह्वारहेतुत्वेन विषयविषयित्ववदेकस्यैवाऽऽत्मनो ब्रह्मदुःखत्वसिद्धेर्ब्रह्मभावो नास्तीति शङ्कते—
एकस्यैवेति । आत्मनो विषयविषयित्व काल्पन्येनाद्याम्ना वा । आद्येऽपि युगपत्करणं वा । नाऽऽह इत्याह—न
३० युगपदिति । क्रियाया गुणत्वं कर्तृत्वं तत्र प्राधान्यं कर्मत्वमतो युगपदेकक्रिया प्रत्येकस्य साकल्येन गुणप्रधानत्वायोगा-
त्तैवमित्यर्थः । न द्वितीयः । एकभावेऽप्याभावादिति भत्वा कल्पान्तरं प्रत्याह—आत्मनीति । एतेन प्रदीपदृष्टान्तोऽपि
प्रतिनीतिस्तस्याभावाया तद्भावे प्रकृताननुकूलत्वात् ।

ननु विज्ञानवादिनो युगपदेकस्य विज्ञानस्य साकल्येन ग्राह्यप्राप्त्यर्थमुपयन्ति तथा त्वदात्मनोऽपि स्यात्-
त्राऽह—एतेनेति । एकस्योभयत्वनिरासेनेत्यर्थः । सा भूत्सत्यक्षमायसिक्तं पारिभाषिकं वाऽऽत्मनः संसारित्वम् ।
३५ आनुमानिकं तु भविष्यति दुःखादि क्वचित्वाश्रितं गुणत्वाद्रूपादिवदित्याशये सिद्धे परितोषादात्मनस्तदाश्रयत्वादित्या-
शङ्क्याऽऽह—प्रत्यक्षेति । नहि मिथो विरुद्धयोगेनगुणगुणित्वमनुमेयं दुःखादिषु सामासबुद्धिस्त्वत्वात्पारितोष्यासिद्धि-
रित्यर्थः । सामासान्तःकरणनिष्ठदुःखादीत्यत्र प्रमाणाभावात्तर्कं सिद्धसाधनत्वमित्याशङ्क्य दुःख्याहमित्यादिप्रत्यक्षस्य
तत्र प्रमाणात्वादुक्तानुमानस्य सिद्धसाध्यत्वात् पारितोष्यासिद्धिरित्याह—दुःखस्येति । यत्र स्यादियति देहे सद्बुद्धेदादि
दृष्टं तत्रैव तत्कृतदुःखाद्युपलम्भात्त्राऽऽत्मनस्तद्वत्त्वमिति हेतुत्वरथाह—स्यादिति ।

४० यत्त्वात्मनश्चयोगादात्मनि बुद्ध्याद्यो न च वैधोपिका गुणा भवन्तीति तद्वदूपाति—मनःसंयोगजन्येऽपीति ।
दुःखस्याऽऽत्मनि मनःसंयोगजन्येऽभ्युपगतेऽपि मनोवदात्मनः संयोगित्वासावयवत्वादिसंज्ञादात्मत्वमेव न स्यादित्यर्थः ।

विक्रियमवाप्त्या नित्यत्वप्रसङ्गात् । न ह्यविज्ञात संयोगिद्वयं गुणः कश्चिदुपपन्नपयत्वा दृष्टः क्वचित् । न च निरवयवं विक्रियमाणं कृष्टं क्वचिदनिरपुणग्राभ्यं वा नित्यम् । न चाऽऽकाश आगमवादिभिर्नित्यतयाऽप्युपगम्यते । न चान्यो दृष्टान्तोऽस्ति । विक्रियमाणनभि तत्प्रत्ययानिवृत्तौ नित्यमेवेति चेत् । इव्यस्यावयवमन्यथात्वात्कारिरेकेण विक्रियानुपपत्तेः । सावयवत्वेऽपि नित्यत्वमिति चेत् । सावयवस्यावयवसंयोगपूर्वकत्वे सति विभागोपपत्तेः । वज्रा-
विष्वदशान्नेति चेत् । अनुमेयत्वात्संयोगपूर्वकत्वम् । तस्मान्नाऽऽत्मनो दुःखानित्यगुणाभ्यवस्योपपत्तिः । परस्या-
दुःखित्वेऽन्यस्य च दुःखिनोऽभावे दुःखोपशमनाय अस्त्वारम्भानर्थक्यमिति चेत् । अविद्याध्यारोपितदुःखित्वभ्रमायो-

सिद्धांते स्रष्टुः शरीरप्रवेशप्रकारः

हृत्प्रेक्षात् । आत्मनि प्रकृतसंख्यापूरणभ्रमापोहवत्कल्पितदुःखतात्माऽप्युपगमाच्च । जलसूयैर्विप्रतिबिम्बवदात्मप्रवे-
शाच्च प्रतिबिम्बवदव्याकृते कार्यं उपलभ्यत्वम् । प्रागुत्पत्तेरनुपलब्ध आत्मा पश्चात्कार्ये च सृष्टे व्याकृते बुद्धेरन्तर-
लभ्यमानः सूयैर्विप्रतिबिम्बवत्प्रकाशौ कार्यं सृष्ट्वा प्रविष्ट इव लज्जमानो निर्दिश्यते “स एव इह प्रविष्टः” १०
“तत्सृष्ट्वा तवेवानुप्रविशत्” “स एतमेव सीमानं विशयितया द्वारा प्रापद्यत” “सैवं देवतैर्भत हुताहिमिमांसिनो
देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनोऽनुप्रविश्य” इत्येवमादिभिः । न तु सर्वव्यवस्थ निरवयवस्य द्विवेशकालान्तरापक्रम-
प्राप्तिक्षणः प्रवेशः कर्वाविव्युपपद्यते । न च परावतस्मनोऽप्योऽस्ति द्रष्टा “नाम्यवतोऽस्ति द्रष्टु” “नाम्यवतोऽस्ति

तत्र संयोगित्वेन सक्रियत्वं साधयति—नहोति । सम्प्रति सक्रियत्वेन सावयवत्वं प्रतिपादयति—न चेति । यदा
दुःखाद्यात्मनो विक्रियेति कैश्चिद्विस्तृतास्तस्य सक्रियत्वमविवक्ष्यमित्याह द्रष्टुः ॥ ११ ॥ आत्मा न परिणामी ॥ १५
निरवयवत्वात्समोदिति भावः । किञ्चाऽऽत्मा न गुणी नित्यत्वात्सामान्यवदित्याह—अनित्येति । नित्यं पश्याम इति
शेषः । बाणवदो नानुकर्यार्थः ।

आकाशो व्यभिचारमागच्छ्याऽऽह—न चेति । आकाशस्य नित्यत्वं चेत् ‘आत्मन आकाशः सम्भूतः’ इत्यादि-
श्रुतिविरोधः स्यादिति सूचयितुमागमवादिभिरित्युक्तम् । परमाप्पादो व्यभिचारमागच्छ्याऽऽह—न चाप्य इति । न
सावयवः सन्ति श्रृणुनेतरस्तत्वे मानाभावादिद्विधाऽऽकाशेऽन्तर्भवन्ति कालस्तु ‘सर्वं निशेषा जज्ञिर’ इत्यादिश्रुतेरुक्त- २०
मात्मनोऽप्यभ्रमयं श्रुतिप्रसिद्धमतो न क्वचिदव्याभिचार इति भावः । यस्मिन्प्रक्रियमाणे तदेवेदमिति बुद्धिर्न विह्वल्यते
तदपि नित्यमिति न्यायेन परिणामवादी शङ्कते—विक्रियमाणमिति । तत्प्रत्ययस्तदेवेदमिति प्रत्ययः । विक्रिया
वदता इव्यत्यावयवान्यथात्वं वाच्यं तदेव तस्यानित्यत्वमन्यथाभावस्य प्रमाणिकत्वे दुर्बलत्वादिति परिहृरति—
न इव्यत्येति ।

आत्मनः सक्रियत्वं सावयवत्वं वाऽस्तु तथाऽपि नानित्यत्वमिति स्वादादी शङ्कते—सावयवत्वेऽपीति । २५
यत्सावयवं तदवयवसंयोगकृतं यथा पटादि तथा सति संयोगस्य विभागवज्ञानत्वादवयवविभागे इव्यनाशोऽवस्थम्भा-
वीति दूषयति—न सावयवस्येति । यत्सावयवं तदवयवसंयोगपूर्वकमिति न व्याप्तिः । सावयवत्वेन व अद्विज्जवयव-
संयोगपूर्वकत्वे प्रमागमावादिति शङ्कते—वज्रादिभिर्निति । विमतमवयवसंयोगपूर्वकं सावयवत्वात्पटवत्पुनःपुनानेन
परिहृरति—नानुमेयत्वादिति । आत्मनो ननःसंयोगजन्यदुःखादिगुणत्वे सावयवत्वसक्रियत्वादनित्यत्वादिस्रष्टु प्रतिपाद्य
प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति ।

आत्मनोऽनर्थक्यं कार्यशास्त्रारम्भस्यानुभूत्या संसारित्यर्थमित्या शङ्कते—परस्येति । अविद्याविद्यमान-
नालभ्यमनर्थक्यं निराकर्तुं तद्वारम्भः सम्भवतोऽन्यथोपपत्त्या समावर्ते—नाविच्छेति । परस्यैवाविद्याकृतसंसारित्व-
भ्रान्तिन्वित्यर्थं शास्त्रमित्येन दृष्टान्तेन स्पष्टयति—आत्मनोऽस्ति । यत् परस्यादुःखित्वमन्यस्य च दुःखिनोऽप्यत्वं
तत्राऽह—कल्पितेति । न तावत्परस्यादयो दुःखी ‘नाम्योऽप्योऽस्ति द्रष्टा’ इत्यादिश्रुतेः । स पुनरानाद्यनिर्वाच्याज्ञान-
सम्पन्नचित्तजन्यवृद्ध्यादिभिरैकाग्र्यान्नापन्नः सत्वरति । तथा च कल्पिताकारद्वारा दुःखिनः परस्याऽऽत्मनोऽङ्गी- ३५
काराभावापत्तेस्तथानमित्यर्थः । परस्य प्रवेगे प्रातो दोषपरम्परा पराकृत्य तत्प्रवेशस्वरूपं निरूपयति—जलेति ।
यथा जले सूयैः प्रतिबिम्बलक्षणः प्रवेशो दृश्यते तथाऽऽत्मनोऽपि सृष्टे कार्यं काल्पनिकः प्रवेग इत्यर्थः । अनवच्छिन्ना-
द्वयचिदातोर्वस्त्वन्तरेण सन्निरुपसम्भवाच्च प्रतिबिम्बाख्यप्रवेगः सम्भवतोऽप्यगच्छ वस्तुन्तरकल्पनया कल्पित-
सन्निरुपसम्भवाच्च प्रतिबिम्बपक्षं नावयति—अन्तेति । तदेव प्रपञ्चयति—प्रागुत्पत्तेरित्यादिना ।

त्वाभिप्रेतं प्रवेग प्रतिपाद्य परेष्टं पराचष्टे—न त्विति । कुतश्चिद्विशो देहात्कालान्वापक्रमणेन दिगन्तरे ४०

भोतुं" इत्यादिश्रुतेरित्येवोचाम । उपलब्ध्यर्थत्वाच्च सृष्टिप्रवेक्षितव्यवधानाख्यानाम् उपलब्धेः पुरुषार्थत्वध्वनात् ।
 "आत्मानमेवावेतुं तस्मात्तत्त्वैर्ममभवत्" "ब्रह्मविद्याप्नोति परम्" "स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवति"
 "आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव विरम्" इत्यादिश्रुतिभ्यः । "ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विद्यते तदनन्तरम्"
 "तद्वचन्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः" इत्यादिस्मृतिस्यञ्च । सेदवज्ञानपवादाच्च सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्व-
 ५ दर्शनार्थपरत्वोपपत्तिः । तस्मात्कार्यस्योपलब्धत्वमेव प्रवेक्ष इत्युपचर्यते ।

प्रवेशे दृष्टान्ताः

आ नक्षाग्रैर्म्यो नक्षाप्रसर्यादिमात्मनश्चैतन्ममुपलभ्यते । तत्र कथमिव प्रविष्ट इत्याह—यथा लोके क्षुरधाने
 क्षुरो धीयतेऽस्मिन्निति क्षुरधानं तस्मिन्नापितोपस्कराधाने क्षुरोऽन्तश्च उपलभ्यतेऽवहितः प्रवेशितः स्याद्यथा वा
 विश्वंभरोऽपिनिविश्यैव भरणत्वात् । विश्वंभरकुलाये नोऽवेग्निः काष्ठदाववहितः स्यादित्यनुवर्तते तत्र हि स सम्भमान
 १० उपलभ्यते । यथा च क्षुरः क्षुरधान एकदेशेऽवस्थितो यथा चाग्निः काष्ठान्ते सर्वतो व्याप्यावस्थित एव सामान्यतो
 विशेषतश्च देहं संव्याप्यावस्थित आत्मा । तत्र हि स प्राणनादिक्रियावत्त्वज्ञानादिक्रियावाञ्छोपलभ्यते । तस्मात्तत्रैव
 प्रविष्टं तस्मात्प्राणं प्राणनादिक्रियाविशिष्टं न पश्यन्ति नोपलभन्ते । नन्वप्राप्तप्रतिषेधोऽयं तं न पश्यन्तीति दर्शनस्य
 अप्रकृतत्वात् । नैव दोषः । सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थपरत्वात्प्रकृतमेव तस्य दर्शनम् । "कर्म कर्म प्रति-

अकृत्स्नत्वोपपादनम्

१५ रूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय" इति मन्त्रवचनात् । तत्र प्राणनादिक्रियाविशिष्टस्य दर्शने हेतुमाह—अकृ-
 त्तोऽसमस्तो हि यस्मात्स प्राणनादिक्रियाविशिष्टः । कुतः पुनरकृत्स्नत्वमिति । उच्यते । प्राणमेव प्राणनक्रियायैव
 कुर्वन्प्राणो नाम प्राणसमाख्यः प्राणानिधानो भवति । प्राणनक्रियाकर्तृत्वाद्दि प्राणः प्राणिनोऽप्युच्यते नाम्ना क्रियां
 देशान्तरे कालान्तरे च प्राप्तिलक्षण इति यावत् । यत्तु परमादम्यस्य प्रवेष्टृत्वमिति तत्राऽह—न चेति । अथैवं
 प्रवेशादि वस्तुतो विद्यमानस्तु किमित्यादिच कल्प्यते तत्राऽह—उपलब्धोति । आत्मज्ञानार्थत्वेन प्रवेशादीना
 २० कल्पितत्वात्तद्वाक्यानां न स्वार्थं पर्यवसानमित्यर्थः । फलवन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायभाषिण्योक्तमेव प्रपञ्चयति—
 उपलब्धेतिस्त्वादिना । तत्र शब्दो भक्तियोगपरामर्शः । तदित्यात्मज्ञानमुच्यते । तस्याग्रयत्व साधयति—प्राप्यते ह्येति ।
 सृष्ट्यादिवाक्यानामैक्यज्ञानार्थत्वे हेत्वन्तरमाह—मेवेति । कल्पितं प्रवेश प्रतिपादितमुपसहरति—तस्मादिति ।

का पुनरस्य प्रवेशस्य मयदित्याद्युक्त्याऽह—आ नक्षाग्रैर्म्य इति । सम्भवति मयदान्तरे किमिति
 प्रवेशस्येयमेव मयदित्याद्युक्त्याऽह—नक्षार्थेति । दृष्टान्तद्वयमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति—तत्रेति । प्रवेशाधारो देहादिः
 २५ सप्तमर्थः । प्रथमोदाहरणप्रतीकोपादानम्—यथेति । तद्व्याचष्टे—लोक इति । तत्र प्रवेशितत्वं क्षुरस्य कथं सिद्धमत
 आह—अन्तःस्थ उपलभ्यत इति । विश्वम्भरशब्दस्याग्निविषयत्व व्युत्पादयति—विश्वस्थेति । तस्य तद्वर्तुल
 मद्भाभूतत्वाज्जाठरत्वाद्वा द्रष्टव्यम् । काष्ठदावग्नैरवहितत्वे युक्तमाह—तत्रेति । दृष्टान्तद्वये विवक्षितमममनुष
 दाष्टान्तिकमाह—यथेत्यादिना । आत्मनो बाधस्त्वन्नयोर्देहे द्वयी वृत्ति स्थापे नु सामान्यवृत्तिरेवेत्यवान्तरविभागमाह—
 तत्र ह्येति । अवस्थाद्वयं सप्तमर्थः । न केवल विशेषवृत्तिरेव तदोपलब्ध्या किन्तु सामान्यवृत्तिश्चेति चकारार्थः ।
 ३० अवस्थान्तरे सेवेत्यपि तस्यैवार्थः । वाक्यन्तरमवतारयितुं भूमिकामाह—तस्मादिति । यस्मादुभयो वृत्तिरात्मनः शरीरे
 दृश्यते तस्मात्तत्रैव जलसूर्यवदविद्यया प्रविष्टोऽयमिति योजना । व्याकृताज्जगतः सकाशादात्मानं पृथक्कर्तुं तं न
 पश्यन्तीति वाक्यं तद्व्याचष्टे—तस्मात्प्राणमिति । विशिष्टं पश्यन्तोऽपि केवलमात्मानं न पश्यन्तीति यावत् ।
 चाक्षुषत्वनिषेधस्येष्टत्वमात्रद्वयं व्याचष्टे—नोपलभन्त इति ।

उक्तनिषेधमाक्षिपति—नन्विति । प्रतिषेधस्य प्राप्तं दर्शयन्परिहरति—नेत्यादिना । 'तन्नामरूपार्थम्' । स
 ३५ एष इत्यादिवाक्यानां ज्ञानार्थत्वे मानमाह—रूपमिति । विशिष्टस्य दर्शनेऽपि पूर्णस्यादर्शने हेतुक्रियन्तरव्याख्यामत्याह—
 तत्रेति । प्रतिज्ञावाक्यार्थं स्थितं सतीति यावत् । तस्मात्तद्वर्धनेऽपि पूर्णस्यादर्शनेऽपि पूर्णत्वादर्शनमिति शेषः । विशिष्टस्यापि पूर्णत्व-
 मात्मत्वादयथा प्राणनादिकर्तृत्वायोगादिति अङ्कते—कुत इति । प्राणनादिक्रियाकर्ता प्राणादिभिः सहतत्वात्पूर्णं न
 अवतीत्युत्तरवाक्यैस्तरमाह—उच्यत इति । आत्मनि प्राणग्रन्थवृत्तिमुत्पादयति—प्राणनक्रियाकर्तृत्वादिति ।
 तत्तत्तत्त्वादत्मा प्राण उच्यते प्राणिनीति व्युत्पत्तेरिति योजना । सदृष्टान्तमेवकार्थमाह—नात्मा मिति । एवकारार्थ-
 ४० मनुष्यं हेत्वर्थमुपनर्हति—तस्मादिति ।

कुर्वन् । यथा लावकः पाचक इति । तस्मात्क्रियान्तरविशिष्टस्यानुपसंहारावकृत्स्नो हि सः । तथा वदन्वदनक्रियां कुर्वन्वक्तोति वाक्यद्वयं श्रुत्युद्धृतं इति चक्षुर्दृष्टा शृण्वञ्छृणोति श्रोत्रम् । प्राणजेव प्राणो वदन्वागित्याभ्यां क्रिया-
शब्दस्तुद्धृतः प्रवक्षितो भवति, पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रमित्याभ्यां विज्ञानशब्दस्तुद्धृतः प्रदर्श्यते । नामरूपविषयत्वादि-
ज्ञानशक्तः श्रोत्रचक्षुषो विज्ञानस्य साधने विज्ञानं तु नामरूपसाधनम् । न हि नामरूपव्यतिरिक्तं विज्ञेयमस्ति ।
तयोद्योपलम्भे करणं चक्षुःश्रोत्रे । क्रिया च नामरूपसाध्या प्राणसमवायिनी । तस्याः प्राणाश्रयाया अभिव्यक्तौ
वाचकरणम् । तथा पाणिपादयाद्युपस्थाध्यानि । सर्वेषामुपलक्षणार्थं वाक् । एतदेव हि सर्वं व्याकृतम् । “त्रयं वा इदं
नाम रूपं कर्म” इति हि वक्ष्यति । मन्वानो मनो भनुत इति ज्ञानशक्तिविकासानां साधारणं करणं मनो भनुतेऽनेनेति
पुस्त्यस्तु कर्ता सम्मन्वानो मन इत्युच्यते । सान्पेतानि प्राणादोन्वस्यात्मनः कर्मनामानि कर्मजानि नामानि कर्मना-
मान्येव ननु वस्तुमात्रविषयाणि । अतो न कृत्स्नात्मवस्तवद्योतकानि । एव ह्यसावात्मा प्राणनाविक्रियाया तत्त-

एकैकक्रियाविशिष्टत्वेनोपासने दोषः

१०

क्रियाजनितप्राणादिनामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणोऽजद्योतमानोऽपि । स योऽतोऽस्मात्प्राणनाविक्रियासमुदायादेकैकं
प्राणं चक्षुरिति वा विशिष्टमनुपसंहृतेतरविशिष्टक्रियात्मकं जनसाध्यमात्रमेत्युपास्ते धिन्त्यति न स वेद न जानाति
ब्रह्म । कस्मात् ? अकृत्स्नोऽसमस्तो हि यस्माद्येष आत्माऽस्मात्प्राणनाविसमुदायात् । अतः प्रविभक्त एकैकं विशेषणेन
विशिष्ट इतरवर्तितानुपसंहाराद्भवति । याचद्वयमेवं वेद पश्यति शृणोति स्मृशानीति वा स्वभावप्रवृत्तिविशिष्ट
वेद सावबद्धसा कृत्स्नमात्मानं न वेद । कथं पुनः पश्यन्वेदाऽऽप्तेति प्राणादीनि विशेषणानि १५
यान्युक्तानि तानि यस्य स आत्मुत्तमान्यात्मेत्युच्यते । स तथा कृत्स्नविशेषोपसंहारी सन्कृत्स्नो भवति । वस्तु-

त्वापावस्याया समस्तकरणोपसंहारेऽपि प्राणस्य व्यापारदर्शनात्प्राधान्यावगमात्प्राणश्रित्यादिवाक्यमादौ
व्याख्याय क्रियाशक्तिरेव प्राणसादृश्याद्वाचो वदन्नित्येतत्पूर्वकमुत्तरवाक्यानि व्याचष्टे—तथैत्यादिना । प्राणनवदनाभ्या-
मनुकर्मन्त्रियव्यापारमुपलक्ष्य वाक्यद्वयतात्पर्यमाह—प्राणन्वेति । प्राणवागाद्युपाधिद्वारेणाऽऽप्सनीति शेषः ।
दृष्टश्रुतिभ्यामनुकर्मन्त्रियव्यापारोपलक्षणं कृत्वाऽनन्तरवाक्ययोस्तात्पर्यमाह—पश्यति । चक्षुराद्युपाधिद्वारेणाऽऽप्सनीति २०
पूर्ववत् । उक्तवृद्धिन्त्रियव्यापारभ्यामनुकर्म तद्व्यापारमुपलक्ष्याऽऽप्सन् स्पष्टत्वादिरिच्छेदो न सिध्यति सम्बन्धं
विनोपलक्षणयोगादित्याशङ्क्याऽह—नामरूपेत्यादिना । प्रकाश्यप्रकाशकतिरिक्तज्येष्ठाभावात्तदुपलम्भे च चक्षुःश्रोत्र-
योरेव त्वादेरेपि करणत्वादेकार्थत्वलक्षणसम्बन्धादुपलक्षणसम्भवादात्मनः स्वरूपत्वादिसिद्धिरित्यर्थः । तथाप्युक्तकर्मन्त्रिय-
व्यापारेणानुक्ततद्व्यापारोपलक्षणादात्मनो न गन्तुत्वादिरिच्छेदः सङ्गच्छते विना सम्बन्धमुपलक्षणसिद्धेरित्या-
शङ्क्याऽह—क्रिया चेत्यादिना । सर्वा क्रिया नामरूपव्यङ्ग्या प्राणाश्रया च तत्र प्राणाश्रयतामविवयोच्चारणक्रिया- २५
व्यञ्जकत्वाच्चा हस्तादीना तदाश्रयादानादिव्यञ्जकता तस्मादेकार्थ्यक्रियाव्यञ्जकत्वयोगादुपलक्षणसम्भवादात्मनो
गन्तुत्वादिसिद्धिरित्यर्थः । शक्तिद्वयोद्धृतोक्त्या समस्तसारस्य प्रतीक्यव्यासोऽत्र विवक्षित इत्याह—एतदेवेति ।
उद्धृतं वाक्यद्वयमेतच्छब्दार्थं, उक्तं वाक्यशेषमनुकूलयति—अवमिति । आत्मा मन्वान. सम्मन इत्युच्यते भनुत इति
व्युत्पत्तेरिति वाक्यान्तर व्याचष्टे—सम्मान इति । करणे प्रसिद्धस्य मनशब्दस्य कर्ममात्मनि वृत्तिरित्याशङ्क्य
व्युत्पत्तिमेदमाह—ज्ञानशक्तोत्पादिना । आत्मादिशब्देभ्यो विशेषमाह—ज्ञानीति । कृत्स्नात्मनस्तत्रद्योतकानि न ३०
भवन्तीत्येतदेव स्फुटयति—युवं हीति । प्राणादीनां कर्मनामत्वे सतीति यावत् । अवद्योत्वानोऽपि न कृत्स्नो दृष्ट-
स्यादिति शेषः ।

अकृत्स्नदर्शिनोऽप्यात्मदर्शित्वमात्राङ्ग्याऽह—स य इति । आत्मोपासितुरात्मदर्शनात्तत्त्वमयुकमिति
शङ्कित्वा परिहरति—कस्मादित्यादिना । तस्माद्विशिष्टात्मदर्शी न ब्रह्मात्मत्वदर्शीति शेषः । उपास्तिज्ञानमुपास्त
इति न जानाति स्वभावानुपासनमित्युक्त्वात् । तथा च जानन्न जानातीति व्याहृतिरित्याशङ्क्याऽह—यावदिति । ३५
एवं वेदेत्येतदेव विनियते—पश्यामीत्यादिना । आकाङ्क्षापूर्वकं विद्यासुत्रमवतारयति—कथमिति । तत्र व्याख्येयं
पदमादत्ते—आत्मेतीति । तद्वाच्यते—प्राणादीनोति । तस्मिन्दृष्टे पूर्वोक्तदोषराहित्यं दर्शयति—स तथेति ।

१. वस्तुमात्रविषयाणि सिद्धवस्तुनि तात्पर्यवन्ति ।

२. एकाश्रयेति—एक आश्रयो मनः तद्गतक्रियानुसृत्यो मननाद्याः, तद्व्यञ्जकः आत्मन. तत्र प्रतिबिम्बित्वात् ।

मात्ररूपेण हि प्राणाद्युपाधिविशेषक्रियावन्तिानि विशेषणानि वगन्तेति । तथा च वक्ष्यति—“ध्यायतीव लेहाय-
तीव” इति । तस्मादात्मैवेवोपासीत । एवं वृत्तानो ह्यसौ स्वेन वस्तुमात्ररूपेण गृह्यमाणो भवति । कस्मात्कृत्स्न
इत्याशङ्क्याऽऽह—अत्रास्मिन्नात्मनि हि यस्माद्विस्तराधिके जलसम्यप्रतिबिम्बमेवा इवाऽऽदित्ये प्राणाद्युपाधिवृत्ता
विशेषाः प्राणादिकर्मजनामा भवेया यथोक्ता ह्येत एवमभिज्ञता भवन्ति प्रतिपद्यन्ते ।

५

विद्यासूत्रे विधिविभक्तः

आत्मेत्येवोपासोतेति नापूर्वविधिः । पक्षे प्राप्तत्वात् । “यत्साक्षात्परोक्षादङ्गु” “कतम आत्मेति योऽयं
विज्ञानमयः” इत्येवमाद्यात्मप्रतिपादनपरमभिः श्रुतिशिरात्मविषयं विज्ञानमुत्पादितम् । तत्राऽऽ-ऽ-स्वरूपविज्ञानेनैव
तद्विषयानात्माभिमानमुद्धिः कारकादिस्थित्याफलाध्यारोपणात्मिकाऽपि निर्वर्तिता । तस्यां निर्वर्तितया कामादि-
क्षोणानुपपत्तेरनात्मविज्ञानानुपपत्तिः । पारिशेष्यावात्यचिन्तैव । तस्मात्तदुपासनमस्मिन्पक्षे न विद्यतव्यं प्राप्तत्वात् ।
१० तिष्ठतु तावत्प्राप्त्यात्मोपासनप्राप्तिरित्या वेति । अपूर्वविधिः स्यात् । ज्ञानोपासनयोरेकत्वे सत्यप्राप्तत्वात् । न स
वेदेति विज्ञानं प्रस्तुत्याऽऽत्मेत्येवोपासीतेत्यभिधानाद्धेदोरासनताम्बयोरेकार्यताऽऽन्यमप्यते “अनेन ह्येतत्सर्वं वेद”
“आत्मानमेवावेद” इत्यादिश्रुतिस्वरूपं विज्ञानमुपासनम् । तस्य चाप्राप्तत्वाद्धिर्वाह्यत्वम् ।

न च स्वस्वभावाख्यानं पुण्यप्रवृत्तिरूपपद्यते । तस्मादपूर्वविधिरैवायम् । कर्मविधिसामान्याचक्षते । यथा

तत्तद्विशेषणव्याप्तिद्वारेणेति यावत् । कथं तत्तद्विशेषोपासहारी तेन तेनाऽऽत्मना तिष्ठन्कृत्स्नः स्यात्तत्राह—वस्तु-
१५ भावेति । स्वतोऽस्य प्राणनादिसम्बन्धे सम्भवति किमित्युपाधिसम्बन्धेनेत्याशङ्क्याऽह—सथा वेति । आत्मानं
सर्वोपासहारवति दृष्टे पूर्वोक्तदोषाभावात् पश्यन्नेवाऽऽत्मदर्शीत्युपसहृरति—तस्मादिति । यथोक्तोपासने पूर्वोक्त-
दोषाभावे प्रागुक्तमेव हेतु स्मारयति—एवमिति । तस्यार्थं स्मारयति—स्वेनेति । बाह्यमनसातीतेनाकार्यकरणेन
प्रत्यग्भूतेनेति यावत् । आकाङ्क्षापूर्वकभुत्तरवाक्यमवतार्य व्याकरोति—कस्मादित्यादिना । तस्माद्यथोक्तमात्मान-
मेवोपासीतेति शेषः । अत्येव श्रोतको द्वितीयो हिंशब्दः ।

२० विद्यासूत्रं विधित्यर्था विना विवक्षितेऽर्थे व्याख्यायापूर्वविधिरयमिति पक्ष प्रत्याह—आत्मेत्येवेति ।
अत्यन्ताप्राप्तार्थो ह्यपूर्वविधिर्यथा स्वर्गकामोऽग्निहोत्रं जुहुयादिति । नाथं तथा पक्षे प्राप्तत्वावालोपासनस्य । तस्य
तत्त्वाभिन्नं पुरुषविशेषोपासनाया विचारवसाने स्पष्टीमविषयतीत्यर्थः । इदानीमात्मज्ञानस्याविधेयत्वव्यापनार्थं
वस्तुत्वभावालोकनया नित्यप्राप्तिमाह—यत्साक्षादिति । उत्पादतामुक्तश्रुतिभिरात्मविज्ञानं किं तावतेत्यत्र आह—
सत्वेति । कारकादीत्यादिपूर्वं तदवान्तरभेदविषयम् । नन्वविद्यायामपनीतायामपि रागद्वेषादिसंश्लेषाद्वैधी प्रवृत्तिः

२५ स्यान्नहि विद्वद्विदुषोर्व्यवहारे कश्चिद्विशेषः ‘पञ्चादिभिश्चाविशेषादि’तित्यायावत् आह—तस्यामिति । दाधिनामु-
वृत्तिमात्राश्च वैधी प्रवृत्तिरवाधिताभिमानमन्तरेण तदयोगादिति भावः । विदुषु सुपुंसपुल्यत्व आगतमिति—
पारिशेष्यादिति । श्रौतज्ञानात्पूर्वमपि सर्वासा चित्तवृत्तीना जन्मनैवाऽऽत्मचैतन्यव्यञ्जकत्वात्प्राप्तमात्मज्ञानं श्रौते तु
ज्ञाने नास्त्यनात्मेति स्फुरणमात्मज्ञानमेवेति नित्यप्राप्तिसिद्धिप्रेत्याह—तस्मादिति । अस्मिन्पक्षे इति नित्यप्राप्तत्व-
पक्षोक्तिः । अपूर्वविधियादी शङ्कते—तिष्ठतु तावदिति । सर्वेषां स्वभावतो विषयप्रवणानिन्द्रियाणि शास्त्रज्ञान-

३० वातामिपि मूष्यन्ते तदत्यन्ताप्राप्तमाद्यात्मज्ञाने भवत्यपूर्वविधिरिति भावः । निश्चित्याधिकारिणं शाब्दज्ञानं शब्दादेव
सिद्धमिति कथमप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽह—ज्ञानेति । न सत्त्वं शाब्दज्ञानं विवक्षितं किन्तुपासनम् । उपासनं नाम
मानस कर्म तदेव ज्ञानावृत्तिरूपत्वाज्ज्ञानमित्येकत्वे सत्यप्राप्तत्वाद्विवेकमित्यर्थः । तयोरेकत्वं विवृणोति—नेत्यादिना ।
अनेन हीत्यादी वेदशब्दस्यार्थान्तरविषयत्ववत्त स वेदेत्यत्रापि किं न स्यादित्याशङ्क्याऽह—अनेनेति ।
उक्तश्रुतिभ्यो यद्विज्ञानं श्रुतं तदुपासनमेवेति योजना । ‘स योज्य एकैकमुपास्ते’ इत्युपक्रममा ‘आत्मेत्येवोपासीत’

३५ इत्युपसंहाराच्च न स वेदेत्यत्र तावद्वेदशब्दस्योपासनार्थत्वमेष्टव्यमन्यथोपक्रमोपसंहाराविरोधात् । तथा चाव्यवस्था-
सम्भवाद्युपासनमेव सर्वत्र वेदनं तच्च सर्वथैवाप्राप्तमिति तत्सिद्धपूर्वविधिः स्यादिति भावः ।

इतश्च तस्मिन्नेष्टव्यो विधिरित्याह—न चेति । अतः प्रवर्तको विधिरूपे इति शेषः । स चात्यन्ताप्राप्त-
विषयत्वाच्चिन्मयविरूपो न भवतीत्याह—तस्मादिति । आलोपास्तिविशेषेणैव हेतुप्रकारमाह—कर्मविधीति ।

१. आत्मेति—अत्रात्मनोपासनविधिर्नास्ति अपि त्वात्मज्ञानमात्रमात्मस्वरूपबोधकान्यपासनमुच्यते, अन्ते ‘अनेन
ह्येतत् सर्वं वेद’ इति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोक्तं उपमानेन तदङ्गमात् । अतः विधि निराकृतुमारभते-आत्मेति ।

“यजेत जुहुयात्” इत्यादयः कर्मविषयो न तैरस्य “आत्मेत्येवोपासीत आत्मै वा अरे इष्टव्यः” इत्याद्यात्मोपासन-विधौ विशेषोऽवगम्यते । मानसक्रियास्याच्च विज्ञानस्य । यथा “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तं मनसा ध्यायेद्वष्टक-रिष्यन्ति” इत्याद्या मानसो क्रिया विधीयते, तथा “आत्मेत्येवोपासीत” “मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” इत्याद्या क्रियैव विधीयते ज्ञानात्मिका । तथाऽबोचाम वेवोपासनशब्दयोरेकार्थत्वमिति ।

उपासनविधेरंशत्रयोद्भावनम्

५

आर्चनान्शत्रयोपपत्तेश्च । यथा हि यजेतेत्यस्यां भावनायां किञ्चन कथमिति भाष्याद्याकाङ्क्षापनयकारण-भञ्जयसवगम्यते, तथोपासीतेत्यस्यामपि भावनाया विधीयमानायां किमुपासीत केनोपासीत कथमुपासीतेत्यस्या-भाकाङ्क्षायामात्मानमुपासीत मनसा त्यागबहुध्वन्यसम्बन्धोपरमतितीक्षादोतकृतव्यतासंयुक्त इत्यादि शास्त्रेणैव समर्थ्यतेऽंशत्रयम् । यथा च कृत्स्नस्य दर्शपूर्णमासविप्रकरणस्य दर्शपूर्णमासादिविध्युद्देशत्वेनोपयोगः । एवमौप-निवदात्मोपासनप्रकरणस्याऽऽत्मोपासनविध्युद्देशत्वेनोपयोगः । नेति नेत्यस्यूलमेकमेवाद्वितीयमज्ञानायाद्यतोतः १० इत्येवमाविधाकथामासुपास्यात्मस्वरूपविशेषसमर्पणेनोपयोगः । फलञ्च भोक्तोऽष्टिद्वानिवृत्तिर्वा ।

कस्मिंश्चानविध्योः श्रुदानुसारेणविशेषमभिधाति—यथेष्टादिना । सम्प्रत्यर्थतोऽप्यविशेषमाह—मानसेति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । यदि क्रिया विधीयते कथं ज्ञानात्मिकेति विशेष्यते तत्राऽह—तथेति ।

इतश्चाऽऽत्मोपासने विधिरस्तीत्याह—भावनेति । वेदान्तेषु भावनापेक्षिताग्नयोपपत्तिं विशदयितुं दृष्टान्तमाह—यथेति । भावनाया विधीयमानत्वे सतीति शेषः । प्रेरणाधर्मकः शब्दव्यापारः स्वज्ञानकरणकः १५ स्तुत्यादिज्ञानेति कर्तव्यताकः पुरुषप्रयत्नभाष्यनिष्ठ शब्दभावनोच्यते । स्वर्ग यागेन प्रयाजद्विभिरुपकृत्य साधयेदिति पुरुषप्रवृत्तिरर्थभावनेति विभागः दृष्टान्तस्यमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेष्टादिना । त्यागो निषिद्धकाम्यवर्जनम् । उपरमो नित्यनैमित्तिकत्यागः । तितिक्षादीत्यादिष्वद समाधानादिसंग्रहार्थमित्यशत्रयमिति सम्बन्धः । शास्त्रं शान्तो दान्तं इत्यादि । उक्तप्रकारमन्त्राद्यमन्यदपि सुलभमिति वक्तुमादिपदम् । विधियुक्तानां वेदान्तानां कार्यपरत्वेऽपि तद्धीनानां तेषां वस्तुपरत्वेत्याशङ्क्याऽह—यथा चेति । विध्युद्देशत्वेन तच्छेषत्वेनेति यावत् । अस्थूलादिवाक्या- २० नामारोपितवैतनियेनैवाद्य वस्तु समर्पयता कथमुपास्तिविधिष्वेतत्त्वमिवाशङ्क्याऽह—नैष्टादिना । ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ ‘सरति शोकमालम्बित्’ इत्यादीनां फलार्पकत्वेनोपास्तिविध्युपयोगमभिप्रेत्याऽह—फलञ्चेति । भोक्तो ब्रह्मप्राप्तिः ।

१. क्रियैव विधेया यत्नसाध्यत्वात् ननु ज्ञानं यथाप्रमाणं जायमानत्वात् तदाह—मानसेति । ‘यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां देवतां मनसा ध्यायेत्’ । इति वाक्यमधिकृत्य संकर्षकाण्डे चतुर्थतृतीयपादे सप्तमाधिकरणे विचारः कृतः । तथा हि—किमस्मिन् वाक्ये देवतारूपध्यानं विवक्षितं उक् २५ देवतावाचिशब्दध्यानमिति संशयः । पूर्वकाण्डे नवमाध्याये यद्यपि विग्रहाद्विषयक निरस्तं तथापि स नाधिकरणार्थः न देवतातः कर्मफलं न देवताप्रमुका धर्माः न स्वरूपेण देवता कर्मण्यङ्गभावं प्रतिपद्यते इत्यधि-करणार्थः । यत्र पुनः देवताध्यानमुपदिश्यते तत्रेतिहासपुराणमन्त्रार्थवादेभ्यः स्मृतिभ्यश्च देवतास्वरूपं ध्यात-व्यमिति प्राप्ते ह्यमः—देवतासम्भवनः शब्दस्यैव ध्येत्यत्वं श्रुतिसमवायात् ‘आनयेमैन्द्रम्’ इत्यादौ धृत्यैव देवताप्रातिपदिकस्य तद्धितेन ध्येत्यत्वं, नाथं, मुख्यत्वाच्च—मुख्यश्च प्राधान्याच्छब्दः जयत्यन्वयः पश्चाद्भावात् । ३० तस्माच्छब्द एव ध्यातव्य इति सिद्धान्तः ।

२. भावनान्शत्रयेति—आत्मानमुपासीत इत्यत्र लिङ्गं शब्दभावना लिङ्गत्वेनोच्यते अर्थभावना तु तिप्त्वेन । तत्र शब्दभावना प्रेरणेत्युच्यते । सा च लौकिकलिङ्गः अयमत्र प्रवर्ततामित्याकारकोऽभिप्रायविशेषः वैदिकलिङ्गस्तु उच्चारकपुष्पाभावात् तादृगाभिप्रायसमानाकार धर्मविशेषः लिङ्गनिष्ठोऽप्युपेयते तस्या अप्यंशत्रय—किं ? अर्थ-भावनारूपा प्रवृत्तिः । केन ? लिङ्गादिज्ञानेन । कथम् ? अर्थवादजन्यप्राज्ञस्त्यज्ञानेनोपकृत्येति प्रतिपादितम् । अर्थ- ३५ भावनायास्तु—किम् ? इति फलजिज्ञासा, सा स्वर्गादिना अन्यत्र पुर्यते अत्र तु मोक्ष एव फलं तस्यैवात्मो-पासनफलत्वात् ‘केन ? आत्मोपासनेन’ अत्र आत्मानमिति द्वितीया ‘तृतीयार्थे’ आत्मविशिष्टोपासन विधीयते इत्यत्र भाष्यतात्पर्यं यथाश्रुते आत्मनः उपासने गुणभूतत्वात् न फलत्वम्—‘अध्वर्युं वृणीते’ इत्यत्र अध्वर्युविशिष्टा-वरणं विधेयं कर्मकरणाय तद्वत् ।

३. विध्युद्देशत्वेन विधिप्रदेशत्वेन तत्र विहितानां विधिष्वेत्याह ।

“आत्मेत्येवोपासीत” इत्यस्य व्याख्यानान्तरम्

अपरे वर्णयन्पुनरासनेनाऽऽत्मविषयं विशिष्टं विज्ञानान्तरं भावयेत्तेनाऽऽत्मा ज्ञायतेऽविद्यानिवर्तकश्च तदेव नाऽऽत्मविषयं वेदबाक्यजनितं विज्ञानमिति । एतस्मिन्नर्थं वचनान्वयि—“विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वन्त” “द्रष्टव्यः श्रोतव्यो

आत्मज्ञाने विधिनिरासः

५ सन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” “सोऽवेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” इत्यादीनि । न, अर्थान्तराभावात् । न च “आत्मेत्येवोपासीत” इत्यपूर्वविधिः । कस्मात् । आत्मस्वरूपकथनानात्मप्रतिषेधवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेणान्तरस्य कर्तव्यस्य मानसस्य बाह्यस्य वाऽभावात् । तत्र हि विधेः साफल्यं यत्र विधिवान्वयश्चक्षणमात्रजनित-विज्ञानव्यतिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिर्गम्यते । यथा “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कौभो यजेत” इत्येवमादी ।

नहि दर्शपूर्णमासविधिवान्वयजनितविज्ञानमेव दर्शपूर्णमासानुष्ठानम् । तच्चाधिकाराद्यपेक्षानुभावि । न तु १० “नेति नेति” इत्याद्यात्मप्रतिपादकवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेण दर्शपूर्णमासादिवत्पुरुषव्यापारः सम्भवति । सर्वव्यापारोपबन्धहेतुत्वात्तद्वान्वयजनितविज्ञानस्य । न ह्यधुदासोऽनविज्ञानं प्रवृत्तिजनकमवहानात्मविज्ञाननिर्बन्धकत्वाच्च “एकमेवाद्वितीयम्” “तत्त्वमसि” इत्येवमादिवाक्यानाम् । न च तस्मिन्नुक्तं प्रवृत्तिरुपपद्यते विरोधात् ।

वाक्यजनितविज्ञानमात्रात्राश्रयानैतन्मविज्ञाननिवृत्तिरिति चेन्न । “तत्त्वमसि” “नेति नेति” “आत्मैवेदम्” “एकमेवाद्वितीयम्” “ब्रह्मैवेदममृतम्” “नान्यवतोऽस्ति ब्रह्म” “तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि” इत्यादिवाक्यानां तत्रावि- १५ त्वात् । ब्रह्मव्यतिरेकविषयसम्पर्कापेक्षानोति चेन्न अर्थान्तराभावादित्युक्तोत्तरत्वात् । आत्मवस्तुस्वरूपसमर्पकैरेव वाक्यैस्तत्त्वमसितीत्यादिभिः श्रवणकाल एव तद्दर्शनस्य कृतत्वाद्ब्रह्मविषयनिष्ठानान्तरं कर्तव्यमित्युक्तोत्तरमेतत् ।

आत्मोपासन विधेयमिति पक्षमुक्त्वा पक्षान्तरमाह—अपर इति । तस्यानुयोगमाशङ्क्याऽह—तेनेति । शाब्दस्य ज्ञानस्यासत्प्रापरोक्षात्मविषयत्वाभावागमितिशब्देन हेतुं करोति । ज्ञानान्तरं वेदान्तेषु विधेयमित्यत्र मानमाह—एतस्मिन्निति । पक्षद्वये प्राप्ते प्रथमपक्ष प्रत्याह—नाथान्तराभावादिति । तत्र नत्रपमेव स्वयं २० व्याचष्टे—न चेति । शाब्दज्ञानवतो विषयाभावाच्च विधि सम्भवत्यविद्यातत्कार्यनिवृत्तौ स्वयं फलवत्सत्त्वाच्चेत्यर्थः । हेतुप्राग प्रवृत्तपूर्वकं विवृणोति—कस्मादित्यादिना । आत्मोपदेवेनानात्मनिषेधद्वारा वाक्योत्पत्त्यानातिरेकेणैति यावत् । कर्तव्यान्तराभावेऽपि वाक्यजन्यविज्ञानमेव विधेय स्यादित्याशङ्क्याऽह—तत्र हीति ।

दृष्टान्तेऽपि वाक्योत्पत्त्यानातिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिरसिद्धेत्याशङ्क्याऽह—न हीति । तदनुष्ठानं तर्हि वाक्यार्थ- २५ ज्ञानाधीनमिति व्यर्थं विधिस्तत्राऽह—तच्चेति । अधिकारो विधिपुरुषसम्बन्धस्तत्कृतज्ञानपक्षमनुष्ठानमित्यर्थ- ३० नत्विति । अथ विमतं प्रवर्तकं वैदिकज्ञानत्वाद्विधवाक्योत्पत्त्याज्ञानवदित्याशङ्क्य प्रवर्तकविषयत्वमुपाधिरित्याह—नहीति । मिथ्याज्ञानानिवर्तकत्वमुपाध्यान्तरमाह—अब्रह्मेति । वाक्योत्पत्त्याज्ञानस्य तस्मिन्वर्तकत्वेऽपि प्रवर्तकत्व किं न स्यादित्याशङ्क्याऽह—न चेति ।

द्वितीयोपाधे साधनव्याप्तिं शङ्कते—वाक्येति । ब्रह्मात्मैक्यधीपरवाक्योत्पत्तिज्ञानस्याज्ञानतत्कार्यव्यसित्व- ३० प्रौढ्याच्च साधनव्याप्तिरित्याह—नेत्यादिना । तद्वादित्वाद्ब्रह्मस्तुपुत्रत्वादिति यावत् । उक्तानां वाक्यानां विधेयपेक्षितार्थ-सम्पर्कत्वेन तच्छेदस्त शङ्कितमनुमापते—ब्रह्मैवेति । सिद्धान्तोपक्रमेण समाहितमेतदित्याह—नेति । तदेव स्पष्टयति—

१. विज्ञाय—साक्षात्कृत्य प्रज्ञा—आत्मज्ञानावृत्तिमित्यर्थः ।
२. आत्मस्वरूपकथनं ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इत्यादिना । अनात्मप्रतिषेध ‘नेति नेति’ इत्यनेन । उभाभ्यां शुद्धं ब्रह्म निर्गुणं ज्ञायते । तेनैवाविद्यानिवृत्तिरसिद्धेः प्राप्त्यभावात् न विधिना प्रयोजनम् ।
३. अनात्मवस्तुमेव अनात्मवस्तुविशेषाः, अनात्मनः मिथ्याभूतस्य सत्यत्वेन ब्रह्ममनर्थक्यं यथा मिथ्याभूतस्वसर्पस्य सत्यरज्जुत्वेन ग्रहणम् ।
४. अधिकारो विधिपुरुषसम्बन्ध इति । फलभावतुल्यसयानाधिकरण कर्तृत्ववाचिकारः ।
५. दृष्टान्ते साध्यव्यापक पक्षे आत्मज्ञानबोधकवाक्येषु तदभावात् साधनाव्यापकता—अत उपाधिः । मिथ्याज्ञान-निवर्तकत्वोपाधिरपि एवमेवोपाधानीयः ।

स्वरूपज्ञानं वेदान्तवाक्यैरेव जायते न तत्र विध्यपेक्षा

आत्मस्वरूपान्वाख्यानभाष्येणाऽऽत्मविज्ञाने विविधन्तरेण न प्रवर्तत इति चेन्न । आत्मवाविवाक्यध्वने-
नाऽऽत्मविज्ञानस्य जनितत्वात्किं भोः कृतस्य करणम् । तच्छ्रवणेऽपि न प्रवर्तत इति चेन्न । अनवस्थाप्रसङ्गात् ।
यथाऽऽत्मवादिवाक्यार्थश्रवणे विविधन्तरेण न प्रवर्तते तथा विविवाक्यार्थश्रवणेऽपि विविधन्तरेण न प्रवर्तय्यत
इति विध्यन्तरपेक्षा । तथा तदर्थश्रवणेऽपीत्यनवस्था प्रसज्येत ।

वाक्यजनिततात्मज्ञानस्मृतिस्तन्तरेः श्रवणविज्ञानसाम्राट्पदान्तरत्वमिति चेन्नार्थप्राप्तत्वात् । यदैवाऽऽत्म-
प्रतिपादकवाक्यश्रवणादात्मविषयं विज्ञानमुपपद्यते तदैव तदुत्पद्यमानं तद्विषयं मिथ्याज्ञानं निवर्तयदेवोत्पद्यते ।
आत्मविषयमिथ्याज्ञाननिवृत्तौ च तत्प्रभवाः स्मृतयो न भवन्ति स्वाभाविक्योऽनात्मवस्तुनेदविषयाः । अनर्थत्वाव-
गतेश्च । आत्मावगतौ हि सत्यात्मन्यद्वैतस्वतन्त्रत्वेनावगम्यते । अनित्यदुःखाद्युद्वेगादिबहुबोधवत्त्वादात्मवस्तुनश्च
तद्विद्वक्षणत्वात् । तस्मादानात्मविज्ञानस्मृतौ नानाभावावगतेरभावप्राप्तिः । पारिषेध्यादात्मैकत्वविज्ञानस्मृतिसन्तरेरर्थः १०
एव भावाच्च विधेयत्वम् । शोकमोहभयग्रासविदुःखदोषनिवर्तकत्वाच्च तस्मृतेः । विपरीतज्ञानप्रभवो हि शोक-
मोहादिदोषः । तथा च “तत्र को मोहः” “विदुःखं विनेति कुतश्चन” “अयं वै जनकं प्राप्नोऽसि” “भिद्यते
हृदयप्रस्थिः” इत्यादिभूतयः ।

चित्तवृत्तिनिरोधविधिनिरासः

निरोधस्तद्व्याप्तिरिति चेत् । अथापि स्याच्चित्तवृत्तिनिरोधस्य वेदवाक्यजनिततात्मविज्ञानावर्थात्तर- १५
स्यात् तन्नास्तरेषु च कर्तव्यतयाऽजगत्तत्त्वाद्विवेकत्वमिति चेन्न । मोक्षसाधनत्वेनानवगमात् । नहि वेदान्तेषु
आत्मेति । परोक्षमुद्गाढयति—आत्मस्वरूपेति । कुत्र तर्हि विचिरात्मज्ञाने वा वाक्यश्रवणे वा तदर्थज्ञानस्मृतिसन्ताने
वा चित्तवृत्तिनिरोधे वा ? नाऽऽह इत्याह—नाऽऽत्मवादीति । द्वितीयादौ तच्छ्रवणेऽपीति । अनिष्टार्थादि-
वाक्यस्यासत्यादिलक्षणस्य विधिं विना श्रवणात्तत्त्वमादेरपि तस्माद्वृत्ते श्रवणमविरुद्धमित्यभिप्रेत्याद्य दोषान्तरमाह—
नैत्यादिना । तत्त्वमादिश्रवणप्रयोजको विचिरात्मनोऽपि प्रयुक्ते श्रवणमिति चेन्नैवं स खल्वध्ययनविधिरन्यो वा ? आद्ये २०
तत्त्वपेक्षया श्रुतस्य तत्त्वमस्यादे. स्वार्थबोधित्वं कर्मवाक्यवदिति स्वार्थनिष्ठत्वाविशेषः, द्वितीये तस्याप्रमाणत्वात्तदीय-
स्वपरनिवर्तकत्वं दूरोत्सारितमित्यभिप्रेत्यानवस्था विवृणोति—यथेत्यादिना ।

तृतीयमाशङ्कते—वाक्यजनितेति । तत्र सा विधेयेति शेषः । तस्या विधेयत्वं दूषयति—नैति । अर्थप्राप्तिं
विवृणोति—यदैवेति । अनात्मस्मृतिहेत्वज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यस्मृत्यनुपपत्तेः स्वभावबलप्राप्तेवाऽऽत्मस्मृतिरित्युक्तमिदानी-
मनात्मस्मृतेरनर्थत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाच्चाऽऽत्मस्मृतिः स्वभावप्राप्तेत्याह—जनयन्त्येति । अनात्मनोऽनर्थत्व- २५
निश्चयाच्च तदीयस्मृत्यनुपपत्तावितरस्मृतिरर्थप्राप्तेत्याह—आत्मावयताविति । आत्मनश्च परमेष्ठत्वावगमादर्थप्राप्ता
तदीयस्मृतिरित्याह—आत्मवस्तुनश्चेति । अर्थप्राप्त्या विवेयत्वाभावमुपसहृति—तस्मादिति । अनात्मस्मृतिहेत्वज्ञा-
नाभावादिस्तच्छब्दार्थः । अर्थतश्चिदेकरसात्मस्वभावबलादिति यावत् । दुष्फलत्वाच्चाऽऽत्मस्मृतिर्न विधेयेत्याह—
शोकेति । मिथ्याज्ञानमेव सा निवर्तयति न शोकादीत्याशङ्क्याऽह—विपरीतेति । आत्मस्मृतेः शोकादिनिवर्तकत्वे
मानमाह—तथा चेति ।

चतुर्थमुत्थापयति—निरोधस्तर्हीति । यदि वाक्योत्पन्नज्ञानादेरविवेकत्वं तर्हि चित्तवृत्तिनिरोधो मुक्ति-
साधनत्वेन विधीयतां तस्योक्तज्ञानादेरर्थान्तरत्वादित्यर्थः । चोद्यमेव विवृणोति—अथापीति । अर्थान्तरत्वात्तस्य
विवेयेतेति शेषः । तस्य मुक्तिहेतुत्वेन विधेयत्वे योगशास्त्रं सम्पादयति—तन्नान्तरेष्विति । ‘अथ योगानुशासनमिति’

१. मोक्षसाधनत्वेनानवगमात्—इदमेवावलम्ब्य श्रीमधुसूदनसरस्वतीभिः गीतागूढार्थदीपिकाया ६-२९ श्लोके चित्त-
नाशस्य ध्यानयोगः ज्ञानश्चेति साधनद्वयसत्त्वेऽपि प्रथममुपाय प्रपञ्चसत्त्ववादिनः प्रतिपेदिरे । द्वितीयं तु ३५
औपनिषदाः श्रीमगवत्यादायुग्यिनः प्रतिपेदिरे । तेषां साधिगि कल्पितस्य प्रपञ्चस्य विचारदाढ्येनाभावदर्शना-
देव लयः चित्तलायेव चित्तादर्शनमुपपद्यते । अत एव भगवत्यादाः ब्रह्मविदां योगापेक्षा न व्युत्पाद्याम्बभू-
वुरित्याहः । वार्तिककाराश्च निदिध्यासनशब्दः न ध्यानमनुपयोगात् अपि तु “अपरयत्तदोषो हि निदिध्यासन-
मुच्यते” इत्यादिना श्रवणमन्त्रे कृत्वा स्थितस्य वाक्यार्थज्ञानान्तरायहीनस्थानायासेन वाक्यीयो वाक्यार्थबोधो
निदिध्यासनमित्याहः । अत एव श्रीनीलकण्ठीयतत्स्थलीयटीका न आध्यानुसारीति गम्यते ।

ब्रह्मात्मविज्ञानादव्यत्यपरमुपुषार्थसाधनत्वेनावगम्यते । “आत्मानमेवावेत्तस्मात्सर्वमभवत्” “ब्रह्मविद्याप्नोति परम्” “त यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मीव भवति” “आचार्यवान्पुत्रश्चो वेद तस्य तावदेव चिरम्” “अभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेत्” इत्येवमादिश्रुतिश्रुतेः । अनन्यसाधनत्वाच्च निरोधस्य न ह्यात्मविज्ञानतत्त्वमृतिस्तान्व्यतिरेकेण चित्तवृत्तिनिरोधस्य साधनमस्ति । अभ्युपगम्येदमुक्तं न तु ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेणान्यन्मोक्षसाधनमवगम्यते ।

५

भावनाया आकांक्षायाभावाभाव्य विधिः

आकाङ्क्षाभावाच्च भावनाभावः । बहुक्तं यवेतेत्यादौ किञ्चन कथमिति भावनाकाङ्क्षायां फलसाधनेति कर्तव्यतामिराकाङ्क्षापनयनं यथा तद्विह्यात्मा विज्ञानविधावप्युपपन्नत इति । तदसत् । एकमेवाद्वितीयं ‘तत्त्वमसि’ ‘नेति नेत्यनन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्म’त्यादिवाक्यार्थविज्ञानसमाकाङ्क्षेव सर्वाकाङ्क्षाविनिवृत्तेः । न च वाक्यार्थविज्ञाने विधिप्रयुक्तः प्रवर्तते । वि०२२२प्रयुक्तौ चानवत्त्वादोषमवोचाम । न चैकमेवाद्वितीयं ब्रह्मोपाधि-
१० वाक्येषु विधिरवगम्यते । अस्मत्स्वरूपान्वाख्यानैर्नैवावसितत्वात् ।

वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वादप्रामाण्यमिति चेत् । अथापि स्याद्व्याख्या ‘सोऽरोदीक्षदरोदीत्तद्ब्रह्म स खल्व-’

नि.श्रेयसहेतुः समाधिः सूत्रितस्तस्य च लक्षणमुक्तं ‘योगेश्वरचित्तवृत्तिनिरोध’ इति । तन्निरोधावस्थायां चाऽऽमनः स्वरूप-
प्रतिष्ठत्वं कैवल्यमाख्यातं तदा ब्रह्म स्वरूपेऽवस्थानमित्येवं योगशास्त्रे मुक्तिहेतुत्वेनैष्टो निरोधविधिरित्यर्थः । योग-
शास्त्रादपि वल्ल्भी श्रुतिमाश्रित्योत्तरमाह—नेत्यादिना । चित्तवृत्तिनिरोधस्य मुक्तिहेतुत्वेऽपि न विवेक्य विधिं
१५ विना तत्तिष्ठेदित्याह—अनन्येति । न तावच्चथाकथञ्चिन्निरोधो विवेक्य सर्वस्यापि तत्सम्भवाद्विवेक्यव्याप्तापि
सर्वात्पेना तन्निरोधो विवेको ज्ञानादेव तत्सिद्धेर्विधानार्थक्यादित्यर्थः । ‘नान्यः पन्था विद्यते’ ‘ज्ञानादेव तु कैवल्यमि-
त्यादिशास्त्रमनुसरन्नुपेत्यवाहं त्यजति—अभ्युपगम्येति । निरोधस्य मुक्तिहेतुत्वमिदमा परामुष्टम् । योगशास्त्रमपि
श्रुतिस्मृतिविरोधे न प्रमाणम् । ‘एतेन योगः प्रत्युक्त’ इति न्यायादिति साधः ।

वेदान्तेषु विधेयाभावोक्त्या विधिर्निरस्तः सम्प्रत्यगनयनती भावना तोष्यस्तीत्युक्तं दूषयति—आकाङ्क्षेति ।
२० तदेव स्फुटमित्युक्तमनुवदति—यदुक्तमिति । आगमावष्टम्भेन निराचष्टे—तदसत्तदिति । विधिमन्तरेण वाक्यार्थज्ञाने
प्रवृत्त्ययोगाद्वैश्वेन ज्ञान सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकमित्यागच्छाऽऽह—न चेति । यथा कर्मकाण्डे स्वाध्यायविवेचयविबोध-
पर्यन्तत्वेन ज्योतिष्टोमादिविध्यर्थज्ञाने विध्यन्तर नापेक्षते तथा ज्ञानकाण्डेऽपि स्यादित्यर्थः । तत्रापि वेद, कृत्स्नेऽधि-
गन्तव्य इति विध्यन्तरप्रमुक्तमेव वाक्यार्थज्ञानमित्यागच्छाऽऽह—विध्यन्तरेति । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गाच्च न
विधिगोपत्व वेदान्तानामित्याह—न चेति ।

२५ वेदान्ता. स्वार्थे न मानं सिद्धार्थवाक्यत्वात्सोऽरोदीक्षादिविद्यनुमानात्तेषां विधिशेषत्वं प्रामाण्याभेदे-

१. वस्तुस्वरूपान्वाख्येन दृष्टान्त ‘सोऽरोदीक्ष’त्यादि ‘सोऽरोदीक्षदरोदीत् तद्ब्रह्म खल्वं यदस्मीयत तद्वर्जतं
हिरण्यमभवत् तस्माद्ब्रह्मिर्परजतं न देय अश्रुजं हि’ (तै० सं० १-५-१) इत्यर्थवादः । यत्र रजते दक्षिणात्वेन न
देयमिति निषेधस्य अर्थवादः । रजतदाननिन्दाभान्नपर्यवसायी न तु कथायामस्य तात्पर्यमित्यर्थः । वस्तुस्वरूपान्-
न्वाख्यानमात्रत्वात् अप्रामाण्यम् । स्वमुख्यायै अप्रामाण्यं कार्यान्वयाभावात् सिद्धार्थेत्येत्यर्थः । निषेधकवाक्यतया
निन्दावोधकत्वेन प्रामाण्यं सिद्धान्ते ।

३०

२. निरोध चित्तवृत्तिनिरोध, स च योगतन्त्रे सम्प्रत्येव निरुच्यते । स चात्र नापेक्षितः । मोक्षसाधनेषु गमदमा-
दिष्वन्तर्गतात् । तत्रोपरितः संन्यास, इदमपि ज्ञानसाधनत्वेन कौटिल्ये न तु मोक्षाय । तत्र ज्ञानस्यैव
हेतुत्वश्रवणात् ।

३. एतेन योगः प्रत्युक्त इति द्वितीयाध्यायत्रयमपावगतं द्वितीयाधिकरणसूत्रम् । तदर्थञ्च एतेन साध्यस्मृतिनिरा-
करणहेतुना स च हेतु स्वतन्त्रप्रधानाभ्युपगमस्य श्रुतिविच्छेदात् । महदाखलौकिकपदार्थाभ्युपगमादिरूपः । तेन
न्यायेन योगोऽपि निरसनीयः । योगोकासनप्राणायामादयस्तु स्वीक्रियन्ते तत्रैव शास्त्रतात्पर्यात् । प्रधानादौ
तु न तात्पर्यमित्यर्थः ।

[३५]

४. वेदान्ता स्वार्थे न मानं सिद्धार्थवाक्यत्वादित्यनुमाने फलवन्निश्चितज्ञानावनकत्वमुपाधिः ‘सोऽरोदीत्’ इत्याद्यर्थ-
वादे साध्यव्यापकत्वात् फले साधनाव्यापकत्वान्नेति साधः ।

मित्येवमादौ वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रित्वादब्रामाण्यमेवमात्मार्थवाक्यानामपीति चेन्न । विशेषात् । न वाक्यस्य वस्तुस्वरूपान्वाख्यानं ब्रामाण्यप्रामाण्यकारणं किं तर्हि निश्चितफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वम् । तद्यत्रास्ति तत्प्रमाणं वाक्यं यत्र नास्ति तदप्रमाणम् ।

फलवन्निश्चितज्ञानजनकत्वात् ब्रामाण्यं वेदान्ते

किञ्च भोः पुञ्जमात्मस्वरूपान्वाख्यानपरेषु वाक्येषु फलवन्निश्चितं च विज्ञानमुत्पद्यते न वा । ५
उत्पद्यते चेत्कथमब्रामाण्यमिति । किंवा न पश्यस्यविज्ञाशोकमोहमयादिसंसारबीजदोषनिवृत्तिं विज्ञानफलम् । न श्रुणोषि वा किं “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” “मन्त्रविदेवास्मि नाऽऽत्मविस्तोऽहं भगवः शोचामि तं ना भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु” इत्येवमाद्युपनिषद्वाक्यशतानि । एवं विद्यते किं सोऽरोदीदित्यादिषु निश्चितं फलवच्च विज्ञानम् । न चेद्विद्यतेऽस्तवब्रामाण्यम् । तदब्रामाण्ये फलवन्निश्चितविज्ञानोत्पादकस्य किमित्यब्रामाण्यं स्यात् । तदब्रामाण्ये च दक्षपूर्णमासादिवाक्येषु को विधम्भः । १०

ननु दक्षपूर्णमासादिवाक्यानां पुत्रप्रवृत्तिविज्ञानोत्पादकत्वात्प्रामाण्यम् । आत्मविज्ञानवाक्येषु तत्रास्तीति । सत्यमेवम् । नैष दोषः । प्रामाण्यकारणोपपत्तेः प्रामाण्यकारणं च यथोक्तमेव नान्यत् । अलङ्कारश्चायं यत्सर्व-

प्रज्ञां कुर्वतित्यस्य न ज्ञानावृत्तिविधायकता

प्रवृत्तिबीजनिरोधफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वमात्मप्रतिपादकवाक्यानां नाप्रामाण्यकारणम् । यत्तु “विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वते”त्यादिबचनानां वाक्यार्वविज्ञानव्यतिरेकोपासनार्थत्वमिति । सत्यमेतत् । किन्तु नापूर्वविधर्षता पक्षे प्राप्तस्य नियमायतैव ।

व्यमिति शङ्कते—वस्तुस्वरूपेति । तदेवानुमानं प्रपञ्चयति—अवापीति । विवेरश्रुतत्वेऽपीति यावत् । फलवन्निश्चितज्ञानाजनकत्वमुपाधिरिति भवान्नः समाधत्ते—न विशेषादिति । नश्रयं स्पष्टयति—न वाक्यस्येति । विशेषं व्याचष्टे—किं तर्हीति । तस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति—तद्यत्रेति । सामान्यन्यायं प्रकृते योजयन्पूच्छति—किञ्चेति । किं तेषु तादृक्ज्ञानमुत्पद्यते न वेति प्रश्नार्थः । द्वितीयेऽनुभवविरोधः स्यादिति मत्वा पक्षान्तरमनूय २०
प्रत्याह—उत्पद्यते चेदिति । प्रामाण्ये हेतुसङ्गावाप्ताप्रामाण्यमित्यर्थः । निश्चितज्ञानजनकत्वेऽपि फलवत्त्वविशेषप-
मसिद्धमित्यागच्छाऽह—किञ्चेति । विद्वन्नुभवफलश्रुतिसिद्ध विशेषणमिति भावः । दृष्टान्तं विषटयितुं प्रश्नान्तरं प्रस्तीति—एवमिति । वेदान्तेष्वेदिति यावत् । किंवा नेति शेषः । आद्ये साध्यवैकस्य मत्वा द्वितीयं दूषयति—न चेदिति । तर्हि तददृष्टान्तेन तत्त्वमस्यादेरपि स्यादब्रामाण्यमित्यागच्छाऽह—तदब्रामाण्य इति । विमतं स्वार्थं मानं यथोक्तज्ञानजनकत्वाद्वादिवाक्यवदिति भावः । निपक्षे दोषमाह—तदब्रामाण्ये चेति । २५

प्रवर्तकज्ञानजनकत्वमुपाधिरिति शङ्कते—नन्विति । साधनव्याप्तिं धुनीते—आत्मेति । प्रवर्तकधीजनकत्वं धर्मिणि नास्तीत्यङ्गीकरोति—सत्यमिति । तर्हि यथोक्तोपाधिः सङ्गावावनुमानानुत्थानमित्यागच्छाऽह—नैष दोष इति । न हि प्रवर्तकधीजनकत्वं प्रामाण्ये कारणं निषेधवाक्येष्वब्रामाण्यप्रसङ्गात् । न च निवर्तकधीजनकत्वमपि तथा; विधायप्रामाण्यप्रसङ्गात् । नोभयं प्रत्येकमभयकारणत्वाभावेनाप्रामाण्यमिति भावः । वेदान्तेषु प्रवर्तकधीजन-
कत्वाभावो न केवलमदोषः किन्तु गुण इत्याह—अलङ्कारश्चेति । ‘आत्मानं चेदित्यादिभूते’रितद्वयत्वेत्यादिसूत्रेऽऽऽत्म-
ज्ञानं कृतकत्वतानिदानम् । न च ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे तद्वक्तुं प्रवृत्तीनां क्लेशाक्षेपकत्वादतो यथोक्तज्ञानजनकत्वं
वाक्यानां भूषणमेवेत्यर्थः । शब्दोक्तं ज्ञानं विधेयमिति प्रतिक्षिप्य पूर्वोक्तपक्षान्तरमनुवदति—यत्तुक्तमिति ।
उपासनार्थत्वमित्यालोपोपासनेन तत्साक्षात्कारं भावयदित्येवमर्थत्वमित्यर्थः । अभ्युपगमवादेन परिहरति—सत्यमिति ।
यथोक्तेषु वाक्येष्वालोपोपासनं तत्साक्षात्कारमुद्दिश्य विधीयते चेत्प्रकृतेऽपि वाक्ये तत्सम्भवात्पूर्वविधिरिति प्रकृतो
भज्येतेत्यागच्छाऽह—किञ्चित्ति । कथं तर्हि विध्यङ्गीकारवाच्योक्तिरित्यागच्छाऽह—पक्ष इति । यथा पक्षे ३५
प्राप्तस्यावधत्तस्य ग्रीहीनवहृत्तीति नियमरूपो विधिरङ्गीकृतस्तथाऽऽत्मोपासनस्यापि पक्षे प्राप्तस्य तदेव कर्तव्यं
नानालोपोपासनमिति यो नियमस्तदर्थता प्रकृतवाक्यस्येति न प्रक्रमविरोधोऽस्तीत्यर्थः ।

१. फलवन्निश्चितज्ञानाजनकत्वं दृष्टान्ते रूढरोदनवाक्ये साध्यव्यापकं पक्षे च वेदान्ते तदस्तीति तदजनकत्वाभावात् साधनाव्याप्तिः ।

कथं पुनरुपासनस्य पक्षप्राप्तिर्यावता पारिक्षेष्वादात्मविज्ञानस्मृतिसन्ततिर्नित्यैवेत्यभिहितम् । बाढम् । यद्यप्येवं शरीरात्मकस्य कर्मणो नियतफलत्वात्तस्यैवान्नाप्राप्त्यवश्यम्भाविनी प्रवृत्तिर्वाङ्मनःकायानाम् । उच्चवृत्तेः कर्मणो बलीयस्त्वानुत्कृष्टादिप्रवृत्तिवत् । तेन पक्षे प्राप्तं ज्ञानप्रवृत्तिदोर्बल्यम् । तस्मात्प्राप्त्यवैराग्यादि-
साधनबलावलम्बेनाऽऽरम्भविज्ञानस्मृतिसन्ततिर्नियतव्या भवति । न त्वपूर्वं कर्तव्या प्राप्तत्वादित्येवोचाम । तस्मात्
५ प्राप्तविज्ञानस्मृतिसन्ताननियमविन्यर्थानि विज्ञाप्य प्रज्ञां कुर्वन्तित्यादिवाक्यान्गन्धार्थासम्भवात् ।

आत्मेत्येवोपासीत इतिशब्दात् उपासनपरत्वस्य निषेधः

[ननु] अनात्मोपासनमिदमिति शब्दप्रयोगात् । यथा 'प्रियमित्येनदुपासीते' श्रौढौ न प्रियादिगुण एवोपास्यः किं तर्हि प्रियादिगुणवत्प्राणं चैवोपास्यम् । तथेहापीति परात्मशब्दप्रयोगादात्मगुणवदनान्तरवस्तुपास्यमिति गम्यते । आत्मोपास्यत्ववाक्यवैलक्षण्याच्च । परेण च वक्ष्यत्यात्मानमेव लोकमुपासीतेति । तत्र च वाक्य आत्मेवोपास्य-
१० स्वेनाभिप्रेतो द्वितीयाध्वषणादात्मानमेवेति । इह तु न द्वितीया ध्यत इति परश्चाऽऽरम्भशब्द आत्मेत्येवोपासीतेति । अतो नऽऽत्मोपास्य आत्मगुणध्याय इति त्ववगम्यते । न । वाक्यशेष आत्मन उपास्यत्वेनावगमात् । अस्यैव वाक्यस्य शेष आत्मेवोपास्यत्वेनावगम्यते । "तदेतत्पवनोयमस्य सर्वस्य यदयमात्मनः" "अन्तरत्तं यदयमात्मनः" "आत्मानमेवावेदि"ति ।

प्रविष्टस्य दर्शनप्रतिषेधावनुपास्यत्वमिति चेत् । यस्याऽऽत्मनः प्रवेश उक्तस्तस्यैव दर्शनं धर्म्येति "तं न
१५ पश्यन्ती"ति प्रकृतोपादावत् । तस्मादात्मनोऽनुपास्यत्वमेवेति चेत् । अकृत्स्नस्ववोधात् । दर्शनप्रतिषेधोऽकृत्स्न-

पाक्षिकी प्राप्तिमुक्तमाक्षिपति—कथमिति । का पुनरत्रानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽह—यावतेति । आत्मनि वाक्योत्पत्त्यै विज्ञाने सत्यनात्मस्मृतिहेतुना मिथ्याज्ञानादीनामपनीतत्वाद्धेतुभावे फलाभाव इति न्यायेन तासां सम्भ-
वात्तात्मस्मृतिसन्ततिरेव पुनः सदा स्यात्प्रकारान्तरायोगादिति सिद्धान्तनोक्तत्वाऽऽत्मोपासनस्य पक्षे प्राप्तिरित्यर्थः । तस्य नियमप्राप्तिमुक्तमाङ्गीकरोति—बाढमिति । तर्हि नियमविषयाचोभूतिकर्युकेत्याशङ्क्याऽह—यद्यपीति । आत्मनि
२० नित्यापरोक्षसर्विकेताने स्मरण विस्मरणं वा यद्यपि नोपघते तथाऽपि तयोस्तस्मिन्नुभयसिद्धत्वाच्चिन्मविधेः सावकाशात्तन्मिथ्यास्येनाऽह—शरीरेति । अथाऽऽरम्भफलस्यापि कर्मणः सम्यग्ज्ञानासिद्धान्तं विदुषो वागादीनां प्रवृत्तिरत आह—रुद्धेति । यथा मुक्त्येषु पाषाणादिरप्रतिबन्धाद्यावद्देवं प्रवृत्तिरवश्यम्भाविनी तथा प्रवृत्तफलस्य कर्मणो ज्ञानेनोपजीव्यतया ततो बलवत्तात्तद्वशाद्विदुषोऽपि यावद्भोग वागादिप्रवृत्तिर्प्रोक्ष्यमित्यर्थः । आरम्भकर्म-
प्राबल्ये फलतमाह—सैनेति । आरम्भस्य कर्मणो यद्योक्तेन न्यायेन प्राबल्ये तद्वशात्तुयादिदोषो यदोभूतयति तदाऽऽत्मनि
२५ विस्मरणान्निसम्भवात्तज्ज्ञानप्राप्तेः पाक्षिकत्वादवश्यम्भाविक्कमपिक्षया तद्दोर्बल्यं स्यादित्यर्थः । तथाऽपि नियमविन्यङ्गी-
कारस्य किमायातं तदाह—तस्मादिति । ज्ञानस्य पक्षे प्राप्तत्वं तच्छब्दाभिः । आदिपदेन प्रकृतमपि वाप्यं संगृह्यते । तच्छब्दार्थ-
मेव स्पष्टयति—अग्यार्थेति ।

शब्दज्ञानादेव पुनर्यसिद्धेस्तस्य तद्वन्तुत्पत्तीयज्ञानस्य वा विवेक्याभावाद्देहान्ताः शुद्धे सिद्धेऽयं मान-
३० मित्युक्तमिदानीमिति शब्दप्रयुक्तं चोचमुत्थापयति—अनात्मेति । आत्मशब्दादूर्ध्वमिति शब्दप्रयोगादात्मशब्दार्थस्योपा-
स्यत्वेनाविवक्षितत्वादात्मगुणकस्यानात्मनोऽप्युक्तशब्दितस्य प्रधानस्याप्राप्तनसम्भवाक्ये विवक्षितमित्यर्थः । उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना । अनात्मोपासनमेवात्र विवक्षितमित्यत्र हेतुन्तरमाह—आत्मेति । तदेव प्रपञ्चयति—परेणेति । ततो वैलक्षण्यं दर्शयति—इह स्थिति । वैलक्षण्यान्तरमाह—इतिपरश्चेति । वैलक्षण्यफल-
माह—अत इति । नात्रानात्मोपासनं विवक्षितमिति परिहरति—नैस्यादिना । हेतुर्वयं स्फुटयति—अयमेवेति ।

३५ आत्मनश्चेदुपास्यत्वं तदा प्रक्रमविरोधः स्यादिति शङ्कते—प्रविष्टयेति । आत्मनो दर्शनप्रतिषेधं प्रकटयति—
यस्येति । तस्यैवेति नियमे हेतुमाह—प्रकृतेति । तच्छब्दस्य प्रकृतपरमात्मित्वात्प्रविष्टस्य च प्रकृतत्वात्तस्य तेनोपादाना-
दिति हेतुर्वयः । पूर्वपक्षं निगमयति—तस्मादिति । प्राणनादिविनिष्टस्य परिच्छिन्नत्वात्तस्य दृष्टत्वेऽपि पूर्णस्य न

१. प्राणादीत्यादिना चक्षुरादेः ग्रहः ।

२. इत्यादी 'सत्यमित्येतदुपासीत' इत्यादेः ग्रहणम् ।

त्वदोषाभिप्रायेण नाऽऽत्मोपास्यत्वप्रतिषेधाय । प्राणनादिक्रियाविशिष्टत्वेन विशेषणात् । आत्मनश्चेदुपास्यत्वमन-
भिप्रेतं प्राणनाद्येकैकक्रियाविशिष्टस्याऽऽत्मनोऽकृत्स्नत्ववचनमनर्थकं स्यादकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवतीति ।
अतोऽनेकैकविशिष्टत्वात्मा कृत्स्नत्वाद्दुपास्य एवेति सिद्धम् ।

इति परत्वोत्तेरभिप्रायनिरूपणम्

यस्तत्रात्मशब्दस्येति परः प्रयोग आत्मशब्दप्रत्यययोरात्मतत्त्वस्य परमार्थतोऽविषयत्वज्ञापनार्थम् । अन्य- ५
थाऽऽत्मानमुपासीतेत्येवमवश्यम् । तथा चार्थादात्मनि शब्दप्रत्ययावनुज्ञातो स्याताम् । तच्चानिष्टम् । “नेति
नेति” “विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयात्” “अविज्ञातं विज्ञातु” “यतो बाधो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह”
इत्यादिश्रुतिभ्यः । यत्वात्मानमेव लोकमुपासीतेति तदभात्मीयासनप्रसङ्गनिवृत्तिपरत्वाच्च बाध्यान्तरम् ।

अनिज्ञातत्वसामान्यादात्मा ज्ञातव्योऽज्ञाता च । तत्र कस्मादात्मोपासन एव यत्न आस्थीयत आत्मेत्येवो-
पासीतेति नेतरविकान इति । अत्रोच्यते—तदेतदेव प्रकृतं पदनीयं गमनीयं नान्यवक्ष्य सर्वस्येति निर्धारणार्थं । १०
षष्ठी । अस्मिन्सर्वस्मिन्नित्यर्थः । यद्यमात्मा पक्षेत्वात्मतत्त्वं, किं न विज्ञातव्यमेवाव्युक्तं न किं तर्हि ज्ञातव्यत्वेऽपि
न पृथङ्ज्ञानात्स्वरूपेक्षत आत्मज्ञातात् । कस्मात् । अनेनाऽऽत्मना ज्ञातेन हि यस्मादेतत्सर्वमनात्मजातमन्यच्चतत्सर्वं
समस्तं वैव ज्ञानाति । नान्यत्प्राप्तयेनान्यत्र ज्ञायत इति । अस्य परिहारं दुन्दुभ्यादिप्रत्ययेन वक्ष्यामः ।

कथं पुनरेतत्पदनीयमिति । उच्यते—यथा ह वै लोके पदेन गवादिबुद्धौ विज्ञेयः पदमित्युच्यते तेन
पदेन गृहं विवर्तितं पशुं पदेनान्येषामाणोऽनुविन्देत्कमेत । एवमात्मनि लब्धे सर्वमनुलभत इत्यर्थः । नान्वात्मनि १५

दृष्टेति निषेधश्रुतिपर्यवसानाणोपक्रमविरोधोऽस्तीति परिहरति—नेत्यादिना । तदेव विशदयति—वर्धनेति ।
कथमयमभिप्रायभेद श्रुतेरवगम्यते तत्राऽह—प्राणनादीति । प्राणसेवेत्यादिना । क्रियाविशेषविशिष्टत्वेनाऽऽत्मनो
विशेषणात्स्य दृष्टत्वेऽपि नासी परिपूर्णां दृष्टः स्यादिति श्रुतेराशयो लक्ष्यते केवलस्य तु तस्योपास्यत्वमभिसंहितम-
कृत्स्नत्वदोषाभावादित्यर्थः उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन साधयति—आत्मनश्चेदिति । तस्यानुपास्यत्वाच्च तद्वचनमर्थव-
दित्यासाङ्ग्यं तदुपास्यत्वनिषेधस्याऽऽत्मोपास्यत्वे पर्यवसानमभिप्रेत्याऽह—अतोऽनेकैकैति । २०

उपक्रमोपसंहाराभ्यामुपास्यत्वमालोको दर्शितमिदानीमिति शब्दप्रयोगादनात्मोपासनमिदमित्युक्तं प्रत्याह—
यस्त्विति । प्रयोगशब्दादुपरिष्ठात्संशब्दो द्रष्टव्यः । इतिशब्दस्य ययोकार्थत्वाभावे दोषमाह—अन्यथेति । न चाऽऽत्मनः
स्वातन्त्र्येणानुपास्यत्वात्थमिति शब्दोऽर्थवान्युपरिवाक्यविरोधादिति द्रष्टव्यम् । इतिशब्दमन्तरेण वाक्यप्रयोगे दोषमाह—
सथेति । तस्य शब्दप्रत्ययविषयमित्येवेति चैतत्राऽह—तच्चेति । आत्मोपास्यत्ववाक्यवैलक्षण्यादनात्मोपासनमेत-
दित्युक्तं तद्वद्वयति—यस्त्विति । २५

आत्मेव ज्ञातव्यो नानास्मेति प्रतिज्ञायामत्र हीत्यादिता हेतुरुक्तं सम्प्रति तदेतत्पदनीयमित्यादिवाक्यापोहं चोद्यमु-
त्थापयति—अनिज्ञातत्वेति । उत्तरमाह—अत्रेति । निर्धारणमेव स्फोरयति—अस्मिन्निति । नान्यदित्युक्तत्वाव-
नात्मनो विज्ञातव्यत्वाभावश्चेदनेन हीत्यादिविशेषविरोधः स्यादिति अङ्गुते—किं नेति । तस्याज्ञेयत्व निषेधति—
नेति । तस्यापि ज्ञातव्यत्वे नान्यदिति वचनमनवकाशमित्याह—किं तर्हि । तस्य सावकाशत्वं दर्शयति—
ज्ञातव्यत्वेऽपेति । आत्मनः सकाशादनात्मनोऽर्थात्तत्त्वात्स्याऽऽत्मज्ञानात्ज्ञातव्यत्वयोगोच्चातव्यत्वे ज्ञानातरम- ३०
पेक्षितव्यमेवेति शङ्कते—कस्मादिति । उत्तरवाक्येनोत्तरमाह—अनेनेति । आत्मन्यात्मजातस्य कल्पितत्वात्स्य
तदतिरिक्तस्वरूपाभावात्तज्ज्ञानेनैव ज्ञातव्यत्वेऽर्थात्तत्त्वात् ज्ञानान्तरापेक्षेत्यर्थः । लोकदृष्टिमाश्रित्यानेत्यादिवाक्यार्थमा-
क्षिपति—नन्विति । आत्मकार्थत्वादानात्मनस्तस्मिन्नन्तर्भावात्तज्ज्ञानेन ज्ञानमुचितमिति परिहरति—अस्येति ।

सत्योपायाभावादत्यतस्त्वस्य पदनीयत्वासिद्धिरिति अङ्गुते—कथमिति । असत्यस्यापि श्रुत्याचार्यदिरर्थ-
क्रियाकारित्वसम्भवादात्मतत्त्वस्य पदनीयत्वोपपत्तिरित्याह—उच्यते इति । विवर्तितं लब्धमिष्टम् । अनेपगोपायत्वं ३५
दर्शयितुं पदेनेति पुनरुक्तिः । अनेनेत्यत्र वेदेति ज्ञानेनोपक्रमानुविन्देदिति लाघममुक्त्वा कीर्तितमित्यादिश्रुतां पुनर्ज्ञानार्थेन

१. वक्ष्याम इति—मैत्रीयाह्राहणे यथा दुन्दुभिदृष्टान्तेन दुन्दुभिगन्धसामान्यग्रहणात् तद्विशेषा गृह्यन्ते विवेकाणां
सामान्ये कल्पितत्वात्—एवं आत्मज्ञानेन सर्वं विदितं भवति तत्र कल्पितत्वात् ।

तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो विज्ञात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यद्ययमात्मा । स योऽन्य-
मात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियं रोत्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव
प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥८॥

ज्ञाते सर्वस्यज्जायत इति ज्ञाने प्रकृते कथं लाभोऽप्रकृत उच्यत इति । न । ज्ञानलाभयोरेकार्यत्वस्य विवक्षित-
५ त्वात् । आत्मनो ह्यलामोऽज्ञानमेव । तस्मान्ज्ञानमेवाऽऽत्मनो लाभो नानात्मलाभमववप्राप्तप्राप्तिलक्षण आत्मलाभो
लब्धुलब्धव्ययोर्भेदाभावात् ।

आत्मलाभ आत्मज्ञानमेव न प्राप्तिः

यत्र ह्य्वात्मनोऽनात्मा लब्धव्यो भवति तत्राऽऽत्मा लब्धालब्धव्योऽनात्मा । स चाप्राप्त उत्पाद्यादिक्रियाव्यव-
हितः कारकविशेषोपादानेन क्रियाविशेषमुत्पाद्य लब्धः । स त्वप्राप्तप्राप्तिलक्षणेऽनित्यो निष्पद्याज्ञानवन्निवृत्तकाम-
१० क्रियाप्रभवत्वात्स्वमेव पुत्रादिलाभवत् । अयं तु तद्विपरीत अस्मात् । आत्मत्वादेव नोत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः ।

नित्यलब्धस्वरूपत्वेऽपि सत्यविज्ञानमात्रं व्यवधानम् । यथा स्वरूपेण गृह्यमाणस्या अपि कुतिकाया विपर्ययेण
रजताभासाया अग्रहणं विपरीतज्ञानव्यवधानमात्रं तथा ग्रहणं ज्ञानमात्रमेव विपरीतज्ञानव्यवधानोपाहार्यत्वा-
वज्ञानस्य । एवमिहाप्यात्मनोऽलामोऽविज्ञानमात्रव्यवधानम् । तस्माद्विज्ञया तद्विज्ञानमात्रमेव लाभो नाभ्यः कर्मा-
चिद्व्युत्पद्यते । तस्मादात्मलाभे ज्ञानावधानान्तरसाधनस्याऽऽनर्थक्यं वक्ष्यामः । तस्माच्चिरात्तद्विज्ञानमात्रमेव
१५ कार्यत्वं विवक्षन्नाह—ज्ञानं प्रकृत्यानुविन्देदिति । विन्दतेर्लामार्थत्वात् । गुणविज्ञानफलमिदमुच्यते—यथाऽयमात्मा
नामरूपानुप्रवेक्षेण स्याति गत आत्मेष्टयादिनामरूपानां प्राणाविर्हति च श्लोकं प्राप्तवानित्येवं यो वेद स कीर्ति
स्याति श्लोकश्च सङ्कतमित्यैः सह विन्दते लभते । यद्वा यद्योक्तं वस्तु यो वेद मुमुक्षूणांनपेक्षति कीर्तिशब्दितमेव-
ज्ञानं तत्फलं श्लोकशब्दितां सुक्तिनामोसीति मुख्यमेव फलम् ॥९॥

विदितोपसहारादनुविन्देदिति श्रुतेरुक्तमोसंहारविरोधः स्यादिति शङ्कते—नन्विहति । शङ्कितं विरोध निरा-
२० करोति—नेति । कथं तयोरेकार्थं ग्रामादी तदेकत्वाप्रसिद्धेरित्याशङ्क्याऽह—आत्मन इति । ग्रामादावप्राप्ते प्राप्तिरेव
लाभो न ज्ञानमात्रं तथाऽप्रापि किं न स्यादित्याशङ्क्याऽह—नेत्यादिना ।

ज्ञानलाभशब्दयोरेकमेवस्तद्धि कुत्रेत्याशङ्क्याऽह—यत्र हीति । अनात्मनि लब्धुलब्धव्ययोर्ज्ञातुमेवयोग्य भवे
क्रियामेदात्फलमेवसिद्धिरित्यर्थः । नन्वात्मलाभोऽपि ज्ञानाद्विद्यते लाभत्वादानात्मलाभवदित्याशङ्क्य ज्ञानहेतुमात्रान-
धीनत्वमुपाधिरित्याह—स चेति । अप्राप्तत्वं व्यक्तीकरोति—उत्पाद्येति । तद्व्यवधानमेव साधयति—कारकेति ।
२५ किञ्चात्मात्मलाभोऽविद्याकल्पित कादाचित्कत्वात्सम्मतवदित्याह—स स्थितिः । किञ्चासावविद्याकल्पितोऽप्राप्त-
णिकत्वात्सम्प्रतिपक्षवदित्याह—सिध्येति । प्रकृते विरोधं दर्शयति—अयं स्थितिः । वैपरीत्यमेव स्फोरयति—
आत्मत्वादिति । आत्मनस्तद्धि नित्यलब्धत्वाच्च तत्रालब्धत्ववृद्धिः स्यादित्याशङ्क्याऽह—नित्येति । आत्मन्यलाभोऽज्ञान
लाभस्तु ज्ञानमित्येतद्वृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना । कुतिकाया स्वरूपेण गृह्यमाणस्या अपीति योजना । आत्मा-
लाभोऽविद्यानिवृत्तिरेत्येतन्नोक्तं वक्ष्यमाणं च गमकं दर्शयति—तस्यादिति । अविरोधमुपसंहरीति—तस्मादित्यादिना ।
३० तयोरेकार्यत्वेऽपि कथमनुविन्देति मध्ये प्रयुज्यते तत्राऽह—विन्दतेरिति । आदिमव्याख्यानानामविरोधमुक्त्या
कीर्तिमित्यादिवाक्यमवतारं व्याकरोति—युक्तेत्यादिना । इतिशब्दादुपरिग्राह्येत्येतस्य सम्बन्धः । ज्ञानस्तुतिज्ञान
विवक्षिता ज्ञानिनामीदृक्फलस्यानभिहितत्वादिति ब्रह्मस्य ॥१०॥

१ तदेतत्पुत्राद्—इत्यत्र पुत्रादिभ्यः प्रियतरः परमात्मा इति परे । यत्र जीवात्मनः पुत्रादिभ्यः प्रियत्वेन लोकसिद्धस्य
३५ कुतो न ग्रहणमिति प्रनस्य नोत्तर परमात्मा अस्तीति ज्ञानमेव येषा नास्ति तेषा पुत्रादिभ्यः प्रियतमः
परमात्मा इति वक्तुमेव न शक्य, किं च 'रोत्यति' इत्यत्र मरिष्यतीत्यर्थः एवात्र वक्तव्यः । परमात्मनः
आत्मशब्देन ग्रहणं न 'हास्य प्रियं प्रमायुकं मरणशीलं भवती'ति नोपपत्तेर परमात्मनः मरणप्रसक्तः । अतः
आत्मशब्देन जीव एव गाह्यः न परमात्मा इति ज्ञेयम् ।

२ गुणविज्ञानफल आत्मनः नामरूपानुप्रवेक्षेण स्यातिरेको गुणः सघातरूपत्वमपरो गुणः फलं च स्याति, प्रसिद्धिः
सघातः, इष्टे सह संयोगः सघातः, वृष्टान्ते प्राणादिभिः संहतिः ।

कुतश्चाऽऽत्मतत्त्वमेव ज्ञेयमनादृत्यान्यदित्याह—तदेतदात्मतत्त्वं प्रेयः प्रियतरं पुत्रात् । पुत्रो हि लोके प्रियः प्रसिद्धस्तस्मादपि प्रियतरमिति निरतिशयप्रियत्वं दर्शयति । तथा चित्ताद्विरभ्यरत्नादेस्तथाऽन्यस्माद्यल्लोके प्रियत्वेन प्रसिद्धं तस्मात्सर्वस्मादित्यर्थः । तत्कस्मादात्मतत्त्वमेव सर्वस्मात्प्रियतरं न प्राणादीति । उच्यते—अन्तरतरं बाह्यात्पुत्रचित्तादेः प्राणपिण्डसमुदायो ह्यन्तरोऽन्यन्तरः सन्निकृष्ट आत्मनः । तस्मादप्यन्तरादन्तरतरं यद्ययमात्मा यदेतदात्मतत्त्वम् । यो हि लोके निरतिशयप्रियः स सर्वप्रयत्नेन लब्धव्यो भवति । तथाऽयमात्मा सर्वलौकिक- ५ प्रियेभ्यः प्रियतमः । तस्मात्तत्त्वाभे महात्मन आस्थेय इत्यर्थः । कर्तव्यताप्राप्तमप्यन्यप्रियकाभे यत्नमुक्त्वा ।

आत्मप्रियस्यैवोपादेयत्वे हेतुः

कस्मात्पुनरात्मानात्मप्रियोऽन्यतरप्रियहानेनेतरप्रियापादानप्राप्तावाप्तप्रियोपादानेनेतेतरहान क्रियते न विपर्यय इति । उच्यते—स यः कश्चिद्व्यसनानात्मविशेषं पुत्रादिकं प्रियतरमात्मनः सकाशादनुवृणोति श्रूयादात्म- प्रियवादी । किम् । प्रियं तस्मात्प्रियं पुत्रादिलक्षणं रोस्त्येत्यावरणं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति विनश्यतीति । स १० कस्मादेवं ब्रवीति । यस्मादोऽन्यः समर्थः पर्याप्तोऽसावेवं वक्तुं ह यस्मात्तस्मात्तथैव स्याच्छतेनोक्तं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति । यथाभूतवाचो हि सः । तस्मात्स ईश्वरो वक्तुम् । ईश्वरशब्दः निप्रवाचीति केचित् । भवेद्यदि प्रतिष्ठिः स्यात् । तस्मादुक्त्वाऽन्यतिप्रयमात्मानमेव प्रियमुपासीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्त आत्मेव प्रियो नान्योऽस्तीति प्रतिपद्यतेऽन्यलौकिकं प्रियमप्यप्रियमेवेति निश्चित्योपास्ते चिन्तयति न हास्यैवंचिदः प्रियं प्रमायुक्तं प्रमरणशोकं भवति । नित्यानुवादमात्रमेतदात्मविदोऽन्यस्य प्रियस्याप्रियस्य चाभावात् । आत्मप्रियग्रहण- १५

आत्मनः पदनीयत्वे तस्यैवाज्ञातत्वसम्भवो हेतुर्लोकोऽधुना तत्रैव हेत्वन्तरत्वेनोत्तरवाक्यमवतारयति— कुतश्चेति । अन्यदानमेति यावत् । विरक्तस्य पुत्रे प्रीत्यभावात्कथमात्मनस्तस्मात्प्रियतरत्वमित्याशङ्क्याऽह—पुत्रो हीति । प्रियतरमात्मतत्त्वमिति शेषः । लोकदृष्टिमेवावष्टभ्याऽह—तथेति । वित्तपदेन मानुषवित्तवद्देवं वित्तमपि गृह्यते । विशेषाणामानन्यास्पत्येकं प्रदर्शनमशक्यमित्याशयेनाह—तथाऽन्यस्मादिति । पुत्रादौ प्रीतिव्यभिचारेऽपि २० प्राणादौ तदव्यभिचारादात्मनो न प्रियतमत्वमिति शङ्कते—तत्कस्मादिति । पदान्तरमादाय व्याकुर्वन्परि- हरति—उच्यते इत्यादिना । अन्तरतरत्वे प्रियतमत्वसाधने हेतुरात्मत्वमित्यभिप्रेत्य विशेष्यं व्यपदिशति—यद्यमिति । आत्मनो निरतिशयप्रेमास्पदत्वेऽपि कुतस्तस्यैव पदनीयत्वमित्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह—यो होतृणादिना । पुत्रादिकामे दारादीनां कर्तव्यत्वेन प्राप्तप्रयत्नविरोधादात्मलभासे प्रयत्नः सुकरो न भवतीत्याशङ्क्याऽह—कर्तव्यतेति ।

आत्मनो निरतिशयप्रेमास्पदत्वे युक्तिं पृच्छति—कस्मादिति । आत्मप्रियस्योपादानमनुसन्धानमितरस्या- २५ नात्मप्रियस्य हानमननुसन्धानम् । विपर्ययोऽज्ञानानि पुत्रादावमिनिवेद्येनोऽन्यप्रियस्याननुसन्धानमिति विभागः । युक्तिलेखे दर्शयितुमनन्तरवाक्यमवतारयति—उच्यते इति । यः कश्चिदात्मप्रियवादी स तस्मादप्यं प्रियं वृणोति प्रति श्रूयादिति सम्बन्धः । वक्तव्यं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—किमिच्छादिना । आत्मप्रियवादित्येवं वदत्यपि पुत्रादिनाश- स्तद्वाक्यार्थो नियतो न स्थितीत्याशङ्क्य परिहरति—स कस्मादित्यादिना । हृन्मन्दोऽवधारणार्थः समर्थपदादुपरि सम्बध्यते । तस्मादेव वक्षीति शेषः उक्तं सामर्थ्यमनुब्रूय फलितमाह—यस्मादिति । अथाऽन्यप्रियवादिना यथोक्तं ३० सामर्थ्यमेव कथं लब्धमित्याशङ्क्याऽह—अथेति । 'अतोऽन्यदातीर्षित्यनात्मनो विनाशित्वादिनागिनश्च दुःखात्पत्न्या- त्तत्त्वित्यत्वस्य भ्रान्तिमात्रत्वादात्मनस्तद्वैपरीत्यान्मुखा प्रीतिस्तत्रैवानात्मन्यमुच्येति भावः । पश्चान्तरमनुब्रूय वृद्ध- प्रयोगाभावेन दूषयति—ईश्वरशब्द इति । अनात्मन्यमुखा प्रीतिरिति स्थिते फलितमाह—तस्मादिति । उपास्तिमनुब्रूय तत्फलं कथयति—स य इति । अनुवादद्योतको हृन्मन्दः प्रियमात्मसुखं तस्यापि लौकिकसुखवन्नागः सुखत्वादित्या- शङ्किते तन्निरासार्थमनुदात्मनामत्र विवक्षितमित्याह—नित्येति । फलश्रुतेर्गत्यन्तरमाह—आत्मप्रियेति । महद्बो- ३५ दमात्मप्रियग्रहणं यत्तन्निष्ठस्य प्रियं न प्रणश्यति तस्मात्तदनुसन्धानं कर्तव्यमिति स्तुत्यर्थं फलकीर्तनमित्यर्थः । पश्चान्तरमाह—प्रियमुणेति । यो मन्दः सन्नात्मदर्शी तस्य प्रियगुणविशिष्टोपासने प्रियं प्राणादि न नश्यतीति

१. रोस्त्यति—सर्विदारवणे प्राणसंरोधं प्राणं स्वकार्यानिच्छदो भविष्यति । रोदयतीति वार्तिकसारः ।

२. नित्यप्राप्तस्यानुवादः आत्मविज्ञानमन्यन्तस्त्वेव तस्मात्तस्य नामे आर्णका नास्ति आत्मेव प्रियः स च नित्यः ।

तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते ।

किमु

तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्सर्वमभवदिति ॥९॥

स्तुत्यर्थं वा प्रियपुणफलविधानार्थं वा मन्दात्मनस्तन्नाञ्छीत्यप्रत्ययोपादानात् ॥८॥

- सूनिता ब्रह्मविद्याऽऽनेत्येवोवासीतेति यदर्थोपनिषत्कृत्स्नाऽपि । तस्यैतस्य सूत्रस्य व्याख्यायुः प्रयो-
 ५ जनाभिधित्सयोपोजिघांसति—तदिति धृष्यमाणमनन्तरवाक्येऽब्रह्मोत्थं वत्स्वाहुर्ब्राह्मणा ब्रह्म विविदिषवो जन्म-
 जरामरणप्रबन्धचक्रभ्रमणकुतायासदुःखोदकापारमहोदधिप्लवभूतं गुरुमासाद्य तत्तीरमुत्तितीर्थवो धर्माधर्मसाधनत-
 स्फललक्षणात्साध्यसाधनरूपाभिर्विष्णास्तद्विलक्षणनित्यनिरतिशयश्रेयःप्रतिपित्सवः । किमाहुर्दित्याह—यद्ब्रह्मविद्यया
 ब्रह्म परमात्मा तद्यथा वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तया ब्रह्मविद्यया सर्वं निरवशेषं भविष्यन्तो भविष्याम इत्येवं
 मनुष्या यन्मन्यन्ते । मनुष्यग्रहणं विशेषतोऽधिकारज्ञापनार्थम् । मनुष्या एव हि विशेषतोऽभ्युदयनिःश्रेयससा-
 १० धनेऽधिकृता इत्यभिप्रायः । यथा कर्मविषये फलप्राप्तिं श्रुत्वा कर्मभ्यो मन्यन्ते तथा ब्रह्मविद्यायाः सर्वात्मभाव-
 फलप्राप्तिं श्रुत्वामेव मन्यन्ते । वेदप्रामाण्यस्योभयत्राविशेषात् ।

फलं विधातुं फलवचनमित्यर्थः । मन्दात्मानं प्रियमुपासीनस्य प्रियं प्राणादि विद्यासामर्थ्यान्न नश्यति तथा च
 मन्दविशेषण मन्दमित्याचङ्क्याऽह—ताञ्छीत्येति । ताञ्छीत्येऽर्थे विहितस्वोक्तमन्त्रस्यस्य श्रुत्योपादानात्स्वभाव-
 हानायोगाच्च प्रमरणशीलत्वाभावेऽपि प्राणादेरात्यन्तिकप्रमरणमविदक्षितमित्यर्थः ॥८॥

- १५ तदाहुर्दित्यावेतेन ग्रन्थेन सम्बन्धवक्तुं वृत्तं कीर्तयति—सूत्रितेति । तस्या प्रमाणमाह—यदर्थेति । तर्हि
 सूत्रव्याख्यानेनैव सर्वोपनिषदर्थसिद्धेस्तदाहुर्दित्यादि व्युत्पत्त्याचङ्क्याऽह—सत्येति । विद्यासूत्र व्याख्यातुमिच्छन्ती
 श्रुति सूत्रितविद्याविदक्षितप्रयोजनाभिधानाद्योपोद्धात चिकीर्षति । प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ संगृह्य तादर्थ्येनार्थान्तरोप-
 वर्णनस्य तात्वाच्चिन्ता प्रकृतसिद्धधर्माभ्युपोद्धात प्रचक्षत इति न्यायादित्यर्थः । यद्ब्रह्मविद्येत्यादिवाक्यप्रकाशं
 बोधं तच्छब्देनोच्यते प्रकृतसम्बन्धासम्बन्धादित्याह—तद्वितीति । ब्राह्मणमात्रस्य बोधकतृत्वं व्यावर्तयति—ब्रह्मेति ।
 २० उत्प्रेक्षया ब्रह्मवेदनेच्छावत्त्वं व्यावर्तयितुं तदेव विशेषणं विभजते—अस्मेति । जन्म च जरा च मरणञ्च तेषां प्रबन्धे
 प्रवाहे चक्रवदनवरत भ्रमणेन कृतं यदायासात्मकं दुःखं तदेवोदकं यस्मिन्पारे ससारारूपे महोदधौ तत्र प्लवभूतं
 तरणसाधनमिति यावत् । तत्तीरं तस्य ससारसमुद्रस्य तीरं परं ब्रह्मेत्यर्थः । तेषां विविदिषामां साफल्यार्थं
 तत्प्रत्यनीके संसारे वैराग्यं दर्शयति—धर्मोति । निर्बन्धस्य निरङ्कुशलत्वं वारयति—तद्विलक्षणेति । उत्तरवाक्यमवतार्य
 व्याचष्टे—किमित्यादिना । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽह—यद्येति । मनुष्या यन्मन्यन्ते
 २५ तत्र विरुद्धं वस्तु भातीति शेषः । मनुष्यग्रहणस्य कृत्यमाह—मनुष्येति । ननु देवादीनामपि विद्याधिकारो देवता-
 धिकरणन्यायेन वक्ष्यते तत्कुतो मनुष्याणामेवाधिकारज्ञापनमित्यत आह—मनुष्या इति । विशेषतः सर्वाविसंवादेनेति
 यावत् । तथाऽपि किमिति ते ज्ञानान्मुक्तिं सिद्धवद्भुवन्तीत्याचङ्क्याऽह—यथेति । उभयत्र कर्मब्रह्मणोरिति यावत् ।

१. ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तः । इत्यस्य ब्रह्म सर्वं सर्वोपादानत्वात्, उपादानाभिज्ञत्वादुपादेयस्य, जडप्रपञ्चस्य ब्रह्म
 उपादानं चेतनास्तु परमार्थतो ब्रह्मैव । अतः सर्वभाव उपपन्नः । परे तु 'सर्वं भविष्यन्तः' सर्वशब्दवाच्य-
 ३० ब्रह्मविमर्श इति व्याचक्षुः । कथमयमर्थः सर्वं भविष्यन्त इति तै वक्ष्यमस्य व्याख्यातमेवेदम् । अस्मिन् मते
 'ब्रह्म आत्मानमेवावेत् अहं ब्रह्मास्मीति तस्मात् तत् सर्वमभवत्' इति वाक्यं ब्रह्मवेदने अन्योपायानिषेध-
 आत्मानमेवावेत् न स्वयमुपास्यम् इति लक्षणायां दुर्विभाष्या व्याख्या रचयन्ति । रचित्वा तदीयव्याख्यैव
 श्रेष्ठेति वदन्ति । इदं सर्वं वेदानगुणमेव । अस्माकं तु ब्रह्मैव ससारे निभममं अहं ब्रह्मास्मीत्येवेत् । तस्मात्तत्
 ३५ सर्वमभवत् अविद्यया असर्वात्मकं सत् विद्यया अविद्यानिवृत्ती सर्वभावः अनुभूयमानोऽभूत् एतमर्थं चतुर्थाध्या-
 येऽत्रैव अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः इति स्वप्नगताभिमानमाचष्टे न तत्र परोकारग्रहणं
 समर्पितम् ।
 २ विशेषतोऽधिकारः देवादीनामधिकारः कैश्चिदङ्गीक्रियत एव । तत्तु क्वाचित्कं शोभासकत्वात् साधनचतुष्टयस्य
 दुस्सपादत्वाच्च ।
 ३. उत्प्रेक्षया कुतूहलेन ।

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत् । अहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वम-
भवत्तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां
तद्वैतत्पश्यन्पृथिवीर्वाभवेवः प्रतिपेदेहं अनुरभवत्सूर्यश्चेति । तदिदमप्येतद् हि य
एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या

तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यतेऽतः पृच्छामः—किमु तद्ब्रह्म यस्य विज्ञानात्सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते ५
तत्किमवेष्टस्माद्विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवत् । ब्रह्म च सर्वमिति श्रूयते । तद्यद्यविज्ञाय किञ्चित्सर्वमभवत्तथाग्ये-
षामप्यस्तु किं ब्रह्मविद्या । अयं विज्ञाय सर्वमभवद्विज्ञानसाध्यत्वात्कर्मफलेन तुल्यमेवेत्यनित्यत्वप्रसङ्गः सर्वभावस्य
ब्रह्मविद्याफलस्य । अनवस्थादोषश्च तदप्यन्यद्विज्ञाय सर्वमभवत्ततः पूर्वमप्यन्यद्विज्ञायेति । न तावदविज्ञाय
सर्वमभवत् । शास्त्रार्थवैरूप्यदोषात् । फलानित्यत्वदोषस्तर्हि, नैकोऽपि दोषोऽर्थविशेषोपपत्तेः ॥९॥

अपरं ब्रह्म ब्रह्मसम्बन्धार्थं इति मतम्

१०

यदि किमपि विज्ञायैव तद्ब्रह्म सर्वमभवत्पृच्छामः किमु तद्ब्रह्मवेष्टस्मात्तत्सर्वमभवदिति । एवं बोदिते
सर्वदोषानामाश्रित्य प्रतिषधनसाह—ब्रह्मापरं, सर्वभावस्य साध्यत्वोपपत्तेः । न हि परस्य ब्रह्मणः सर्वभावापत्तिवि-
ज्ञानसाध्या । विज्ञानसाध्यां च सर्वभावापत्तिमाह—तस्मात्तत्सर्वमभवदिति । तस्माद्ब्रह्म वा इदमग्र आसीदि-
त्यपरं ब्रह्मेह भवितुमर्हति । मनुष्याधिकाराद्वा तद्वाची ब्रह्मणः स्यात् । सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्त इति

उत्तरत्वाद्यमुपावृत्तेः—सन्नेति । मनुष्याणां भूतं तच्छब्दार्थः । वस्तुशब्देन ज्ञानात्फलमुच्यते । आशेषगमस्य १५
बोध्यस्य प्रवृत्तौ, विरोधप्रतिभासो हेतुरित्यतः शब्दार्थः । तद्ब्रह्म परिच्छिन्नमपरिच्छिन्नं वेति कुतो ब्रह्मणि चोद्यते
तत्राऽह—यस्येति । प्रश्नान्तरं करोति—तत्किमिति । ब्रह्म स्वात्मानमज्ञासीदतिरिक्तं वेति प्रश्नस्य प्रसङ्गं दर्शयति—
यस्मादिति । सर्वस्य व्यतिरिक्तविषये ज्ञानं प्रसिद्धं तत्किं विचारेणेत्याद्यच्छब्दाऽह—ब्रह्म चेति । सर्वं खल्विदं
ब्रह्मेत्यादौ ब्रह्मणः सर्वात्मत्वश्रवणादतिरिक्तविषयाभावात्मानमेवावेदिति पक्षस्य सावकाशतेत्यर्थः । किञ्चिदस्य
प्रश्नार्थत्वमुक्त्वाऽप्येवमर्थमाह—तद्यदिति । ब्रह्म हि किञ्चिदज्ञात्वा सर्वमभवत्ज्ञात्वा वा ? नाऽद्यो ब्रह्मविद्या- २०
नर्थक्यादित्युक्त्वा द्वितीयमनुवदति—अथेति । स्वल्पमन्यद्वा ज्ञात्वा ब्रह्मणः सर्वपत्तिरिति विकल्पोभयत्र साधारणं
दूषणमाह—विज्ञानेति । द्वितीये दोषान्तरमाह—अनवस्थेति । बहिरेवाऽऽक्षेपं परिहरति—न तावदिति । अज्ञात्वैव
ब्रह्मणः सर्वभावोऽस्मदादेस्तु ज्ञानादिति शास्त्रार्थं वैरूप्यम् । न चास्मदादेरपि तदन्तरेण तद्भावः शास्त्रानर्थ-
क्यात् । ज्ञानाद्ब्रह्मणः सर्वभावपक्षे स्वीकं दोषमाश्लेष्टा स्मारयति—फलेति । स्वतोऽपरिच्छिन्नं ब्रह्मविद्यातत्कार्य-
सम्बन्धात्परिच्छिन्नमद्वाति तन्निवृत्त्युपाधिकं सर्वभावस्य साध्यत्वं न चानवस्था ज्ञेयान्तरानङ्गीकारात्प्रापि [स्व] क्रिया २५
विरोधो विषयत्वमन्तरेण वाक्यीयबुद्धिवृत्तौ स्फुरणादिति परिहरति—नैकोऽप्येति । एतेन विद्यावैयर्थ्यमपि परि-
हृतमित्याह—अथेति । यद्यपि ब्रह्मापरिच्छिन्नं नित्यसिद्धं तथाऽपि तत्राविद्यातत्कार्यध्वंसरूपस्यार्थविशेषस्य
ज्ञानादुपपत्तेर्न तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः ॥९॥

इदानीं प्रश्नमनुष्ठानं तदुत्तरत्वेन ब्रह्मेत्यादिश्रुतिमवतारयति—यदौत्पादित्वा । तत्र वृत्तिकृतां मतानुसारेण
ब्रह्मशब्दार्थमाह—ब्रह्मेति । तस्य परिच्छिन्नत्वाज्ज्ञानेन सर्वभावस्य साध्यत्वसम्भवादिति हेतुमाह—सर्वभावस्येति । ३०
सिद्धान्ते ययोकहेतुननुपपत्तिं दोषमाह—न हीति । सा तर्हि विज्ञानसाध्या मा भूतित्यत आह—विज्ञानेति ।
हिरण्यगर्भस्य नोपदेशजन्यज्ञानाद्ब्रह्मभावः 'सहसिद्धं चतुष्टयम्' इति स्मृतेः । स्वाभाविकज्ञानवत्तात्तस्मात्तत्सर्वम-

१. 'अहं अनुरभवत्सूर्यश्चे'त्यस्य यमात्वेव मन्वाचात्मेत्यर्थं इत्युच्यते इदमपि ममान्तर्गामी अन्यस्यापीत्यभिप्रायस्य सर्व-
साधारणत्वात् न वामवेवापेक्षा । तदिदमसारम् ।

२. अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्मात्मकोऽहं ब्रह्म ममात्मा अन्तर्यामीत्यर्थः इदमपि समानाधिकरणनिर्देशस्याभेदपरत्वोल्ङ्घ- ३५
नमित्यनुपादेयम् । आत्मा ह्येषा स भवति तेषा नियन्ता भवति । इदमप्युपायम् ।

३. मनुष्याणां शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वात् ब्रह्मविद्यास्त्विकः गोप्ता सर्वसम्मतस्य । द्वैतस्वरूपमपरं ब्रह्म प्रपञ्चात्
भिन्नाभिन्नं ब्रह्मविद्याहेतोः तादृगहेतुनेत्यर्थः । पूर्वोक्तरीत्या अस्वरसादाह—मनुष्याधिकारत्वादिति अस्य
विवरणं टीकायां स्पष्टम् ।

ईशते । आत्मा ह्येषाँ स भवति अथ योज्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहम्-
स्मीति न स वेद यथा पञ्चरेवँ स देवानाम् । यथा ह वै बहवः पशवो
मनुष्यं भुङ्ग्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान्मनुष्येकस्मिन्नेव पञ्चावादीयमानेऽप्रियं
भवति किम् बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विदुः ॥१०॥

५ हि मनुष्याः प्रकृतास्तेषां चाम्बुयनिःश्वेयससावने विशेषतोऽधिकार इत्युक्तम् । न परस्य ब्रह्मणो नाप्यपरस्य
प्रजापतेः । अतो द्वैतैकत्वापरब्रह्मविद्यायां कर्मसंहितयाऽपरब्रह्मभावमुपसम्पन्नो भोग्यादवावृत्तः सर्वप्राप्त्योच्छिन्न-
कामकर्मबन्धनः परब्रह्मभावी ब्रह्मविद्याहेतोर्ब्रह्मेत्यभिधीयते । वृष्टश्च छोके भाविनी वृत्तिमाश्रित्य शब्दप्रयोगो
ययौदनं पचतीति, शास्त्रे च परब्राह्मणः सर्वभूताभयदक्षिणमित्यादि, तथेहेति केचिद्वद्वा ब्रह्मभावी पुरुषो ब्राह्मण
इति ध्याचक्षते ।

१० ब्रह्मभावी पुरुषो ब्रह्मेति पञ्चनिरासः

तन्न, सर्वभावापत्तेरनित्यत्वदोषात् । न हि सोऽस्ति छोके परमार्थतो यो निमित्तब्रह्माद्भावान्तरमापद्यते
नित्यश्चेति । तथा ब्रह्मविज्ञाननिमित्तकृता चैतसर्वभावापत्तिरित्या चेति विरुद्धम् । अनित्यत्वे च कर्मफलतुल्य-
तेत्युक्तो दोषः । अविद्याकृतासर्वस्वनिर्यात्ति चैतसर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं मन्यसे ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना
ध्वर्या स्यात् । प्राग्ब्रह्मविज्ञानादपि सर्वो जनुर्ब्रह्मस्वाश्रित्यमेव सर्वभावापन्नः परमार्थतः, अविद्यायां त्वब्रह्मत्वमसर्ववर्ष-
१५ बाध्यापोरिति यथा शुक्तिकायां रजतं ज्योस्मि वा तलमलवत्त्वादि तथैह ब्रह्मण्यध्यापोरित्येव विद्ययाऽब्रह्मत्वमस-
र्वत्वं च ब्रह्मविद्यायां निवर्त्यत इति मन्यसे यच्च तदा युक्तं यत्परमार्थतः आसोत्परं ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुद्रमार्थभूतं
ब्रह्म वा इदमप्य आसीदित्यस्मिन्मेवाक्य उच्यत इति वक्तुम् । यथाभूतार्थवादिस्वादेवस्य नित्यं कल्पना युक्ता
ब्रह्मशब्दार्थविपरीतो ब्रह्मभावी पुरुषो ब्रह्मेत्युच्यत इति । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाया अन्त्याप्यत्वात् महत्तर
प्रयोजनान्तरेऽस्ति ।

२० भवदिति चोपदेशाधीनवीसाभ्योऽसी श्रुतौ । न चाऽऽसीदित्यतीतकालावच्छेदिकाकाले तस्मिन्नुच्यते । समवर्ततेति च
जन्ममार्गं धृत्यते । कालात्मके तत्सम्बन्धस्य स्वाश्रयपराहृतत्वान्मनुष्याणां प्रकृतत्वाच्च नापरं ब्रह्मेह ब्रह्मशब्दमित्य-
परितोपादवृत्तिकारमतं हित्वा ब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुषो निदिश्यत इति अतुप्रपञ्चोक्तिमाश्रित्य तन्मतमाह—
मनुष्येति । तदेव प्रपञ्चयति—सर्वमित्यादिना । द्वैतकत्व सर्वजगदात्मकमपरं हिरण्यगर्भात्वं ब्रह्म तस्मिन्विद्या
हिरण्यगर्भोऽहमित्यहृद्व्याहोपास्तित्यया समुज्ज्वलता तद्भावमिहोपगतो हिरण्यगर्भेव यद्गोचरं ततोऽपि दोष-

२५ वधानाद्विरक्तः सर्वकर्मफलप्राप्त्या निवृत्तकामादिनिगदः साध्यान्तराभावाद्द्विषायेवार्थयमानस्तद्ब्रह्माब्रह्मभावी
जीवोऽस्मिन्वाक्ये ब्रह्मण्यद्वार्थं इति फलितमाह—अत इति । कथं ब्रह्मभाविनि जीवे ब्रह्मशब्दस्य प्रवृत्तिरित्या-
शङ्क्याऽह—वृष्टश्चेति । आदिगव्देन “गृहस्थः सवृषी भार्या विन्देते”त्यादि गृह्यते । इहेति प्रकृतवाक्यकथनम् ।

अतुप्रपञ्चचव्याख्यानां दूषयति—तत्रेति । ब्रह्मण्येन परस्यादर्शान्तरस्य गृहे तस्य सर्वभावापत्तेः साध्यात्वा-
नित्यत्वापत्तेर्न तन्मतमुचितमित्यर्थः । साध्यस्यापि मोक्षस्य नित्यत्वमात्राच्च यत्कृतं तदनित्यमिति न्याय-

३० माश्रित्याऽह—न हीति । साध्यान्त्यायं प्रकृते योजयति—तथेति । भवतु सर्वभावापत्तेरनित्यत्वं का हानिस्तत्राऽह—
अनित्यत्वे चेति । किञ्च जीवस्याब्रह्मत्वं तवाविद्याकृतं पारमार्थिकं वेति विकल्प्याऽहमनूढ दूषयति—अविद्याकृतेति ।
तत्रानुवादार्गं विनञ्जते—प्राप्तिरित्यादिना । ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना व्यर्थेत्युक्तं व्यक्तीकरोति—तदेति । तस्मिन्त्ये
यद्ब्रह्मज्ञानात्पूर्वमपि परमार्थतः परं ब्रह्माऽऽसीत्तदेव प्रकृते वाक्ये ब्रह्मण्येनोच्यत इति युक्तं वक्तुं तदि ब्रह्मशब्दस्य
मूल्यात्मस्मरनमिति योजना । गोर्वाहीक इतिवदमुद्रमार्थोऽपि ब्रह्मशब्दो निर्वहृतीत्यागच्छ्याऽह—अथेति । निरतिगय-

३५ महत्त्वसम्पन्नं वस्तु ब्रह्मण्येन श्रुतमश्रुतस्तु ब्रह्मभावी पुरुषः श्रुतहान्या चाश्रुतकल्पना न न्यायवती तस्मात्तत्त्वत्पना
न युक्तेति व्यावर्त्यमाह—नर्त्तविति ।

अग्निरधीतेऽनुवाकमित्यादीं श्रुतहान्याऽश्रुतोपादानं दृष्टमित्यागच्छ्याऽह—महत्तर इति । तत्राग्निराग्नेयं
मूल्यार्थत्वं सत्यन्वितार्थिधानानुपपत्त्या वाक्यार्थमिदंस्तज्ज्ञाने प्रयोजने श्रुतमपि हित्वाश्रुतं गृह्यते प्रकृते त्वमिति
प्रयोजनविशेषे श्रुतहान्यादिनं युक्तमतोत्तरं । मनुष्याधिकारं निर्वोदु ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्याशङ्क्य महत्तर-
४० विधेयेणम् । यद्ब्रह्मविद्ययेति परस्यापि तुल्यमधिकृतत्वं तस्य चाविद्याद्वाराऽधिकारित्वमविरुद्धमित्येव स्पृष्टोर्नविज्य-

अविद्याकृतव्यतिरेकेणाब्रह्मत्वमसर्ववञ्च विद्यत एवेति चेन्न । तस्य ब्रह्मविद्यायाभ्योहानुपपत्तेः । नहि क्वचित्साक्षाद्वस्तुवर्मस्यापोद्गी दृष्टा कर्त्रो वा ब्रह्मविद्या । अविद्यायास्तास्तु सर्वत्रैव निर्वर्तका दृश्यते । तथेहाप्यब्रह्मत्वमसर्ववञ्चं चाविद्याकृतमेव निवर्तयतां ब्रह्मविद्या । नतु पारमार्थिकं वस्तु कर्तुं निवर्तयितुं वाऽर्हति ब्रह्मविद्या । तस्माद्यथैव श्रुतहान्यश्रुतकल्पना ।

ब्रह्माश्रिता अविद्येति सिद्धान्तपक्षः

५

ब्रह्मण्यविद्यानुपपत्तिरिति चेन्न । ब्रह्मणि विद्याविधानात् । नहि शुक्तिकायां रजताध्यारोपणेऽसति शुक्तिकात्वं ज्ञाप्यते क्षुण्णोच्चरापलायाभिर्यं शुक्तिका न रजतमिति । तथा सदेवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं नेदं द्वैतमस्यब्रह्मेति ब्रह्मण्येकरविविज्ञानं न विद्यातव्यं ब्रह्मण्यविद्याधारोपणायामसत्याम् । न ह्यमः शुक्तिकायामिदं ब्रह्मण्यतद्वर्माध्यारोपणा नास्तीति । किं तर्हि न ब्रह्म स्वात्मन्यतद्वर्माध्यारोपनिमित्तमविद्याकर्तुं चेति ।

भवत्वेवं नाविद्याकर्तुं भ्रान्तं च ब्रह्म । किन्तु नैवाब्रह्मविद्याकर्ता चेन्नो भ्रान्तोऽप्य इष्यते । “ना- १० भ्योऽतोऽस्ति विज्ञाता” “नान्यदतोऽस्ति विज्ञातु” “तत्त्वमसि” “आत्मानमेवावेतु अहं सद्मात्मि” “अभ्योऽसा- वन्योऽहमस्मीति न स चेद” इत्यादिश्रुतिभ्यः । स्मृतिभ्यश्च—“समं सर्वेषु भूतेषु” “अहमात्मा गुडाकेश” “शुनि जैव भवादौ च” “यस्तु सर्वाणि भूतानि” “यस्मिन्सर्वाणि भूतानि” इति च मन्त्रवर्णात् ।

साक्षात्पक्षेऽप्यस्यार्थवत्त्वोपपत्तिः

नन्वेवं साक्षात्पक्षेऽप्यनर्थक्यमिति । साक्षात्पक्षेऽप्यनर्थक्यमिति चेन्न । १५ अनवगमनिवृत्तेर्बुद्धत्वात् । तस्मिन्नुत्तरेण्यनुपपत्तिरेकत्व इति चेन्न । दृष्टविरोधात् । दृश्यते ह्येकरविविज्ञानावैदानवग-

तीति भावः । द्वितीयं कल्पमत्यापयति—अविद्येति । ब्रह्मविद्यावैयर्थ्यप्रसङ्गान्नैवमिति दूषयति—न तस्येति । अनुप- पत्तिमेव साधयति—न होति । साक्षादारोपमन्तरेणेति यावत् । वस्तुवर्मस्य परमार्थभूतस्य पदार्थस्येत्यर्थः । विद्याया- स्तुहि कथमर्थवत्त्वं तत्राऽह—अविद्यायास्त्विति । सर्वत्र श्रुत्यादावेति यावत् । विमतमविद्यात्मकं विद्यानिवर्त्यत्वाद्- जतादिवदित्यभिप्रेत्य दाष्टान्तिकमाह—तथेति । विमतं न कारकं विद्यात्वाच्छ्रुतिविद्यावदित्याग्येनाऽह—न त्विति । २० अब्रह्मत्वादेवैवैस्तवत्प्रयोगादयुक्ता ब्रह्माविपुल्यकल्पनेत्युपसंहरति—तस्मादिति ।

ब्रह्मण्यविद्यानिवृत्तिविद्याफलमित्यत्र चोदयति—ब्रह्मणोति । नहि सर्वत्र प्रकाशैकरसे ब्रह्मण्यज्ञानमादित्ये तमोवदुपपन्नमिति भावः । तस्याज्ञातत्वमज्ञत्व वाऽऽक्षिप्यते ? नाऽह इत्याह—न ब्रह्मणोति । नहि तत्त्वमसीति विद्याविधानं विज्ञाते ब्रह्मणि युक्तं पिष्टपिष्टप्रसङ्गात् । अतस्तदज्ञातमेष्टव्यमित्यर्थः । ब्रह्मात्मैक्यमज्ञात्वात् ग्राह्येण ज्ञाप्यते तद्विषय च श्रवणादि विधीयते तेन तस्मिन्ज्ञातत्वमेष्टव्यमित्युक्तमर्थः—दृष्टान्तेन साधयति—न होति । २५ मिथ्याज्ञानस्याज्ञानाव्यतिरेकाद्ब्रह्मण्यविद्याधारोपणायानुक्ती रूप्यारोपणं दृष्टान्तितमिति द्रष्टव्यम् । कल्पान्तर- मालम्बते—न ह्यम इति । ब्रह्मविद्याकर्तुं न भवतीत्यस्य यथाश्रुतो वाऽर्थस्तदन्यस्तदाश्रयोऽस्तीति वा ? तत्राऽहमङ्गी- करोति—भवत्विति । अनादित्वादविद्यायाः कत्रपेक्षाभावात् विना च द्वारं ब्रह्मणि आन्यनभ्युपगमादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—किं त्विति । ब्रह्मणोऽन्यत्वेनो नास्तीत्यत्र श्रुतिस्मृतीस्त्वाहरति—नान्योऽतोऽस्तीत्यादिना । ब्रह्मणोऽन्यो- चेतनोऽपि नास्तीत्यत्र मन्त्रद्वयं पठति—यस्त्विति । ३०

ब्रह्मणोऽन्यस्याज्ञात्याभावे दोषमाशङ्कते—नन्विति । किमिदमानर्थक्यमवगतेऽनवगते वा चोद्यते तत्राऽह- मङ्गीकरोति—बाहमिति । द्वितीये नोपदेशानर्थक्यमवगमार्थत्वादिति द्रष्टव्यम् । उपदेशवदवगमस्यापि स्वंप्रकाशे वस्तुनि नोपधोऽस्तीति शङ्कते—अवगमेति । अनुभवमनुसृत्य परिहरति—न । अनवगमेति । सा वस्तुनो मित्रां चेद्वैतहानिरभिज्ञा चेज्ज्ञानाधीनत्वासिद्धिरिति शङ्कते—तस्मिन्नुत्तरेति । अनवगमनिवृत्तेर्दृश्यमानतया स्वरूपा- परलापयोगात्कारान्तरासम्भवाच्च पञ्चमप्रकारत्वमेष्टव्यमिति मत्वाऽह—न दृष्टेति । दृष्टमपि युक्तिविरोधे ३५

१. पञ्चमप्रकारत्वमिति—अविद्यानिवृत्तिः न सती ब्रह्मान्यस्य संत्वाभावात् । नाशती, जन्यत्वात् असतः शश- शृंगादेः जन्यत्वादशनात् । नापि सदसती परस्परविरोधात् । नाप्युभयविलक्षणौ । तस्य मिथ्यात्वेनाज्ञानजन्य- त्वात् । अज्ञाननिवृत्तेः श्रानिर्वचनीयत्वाभावात् । अतः पञ्चमप्रकारा अविद्यानिवृत्तिरिति दृष्टसिद्धिकाराः आहुः ।

मनिवृत्तिः । दृश्यमानमप्यनुपपन्नमिति ब्रुवतो दृष्टविरोधः स्यात् । न च दृष्टविरोधः केनचिदव्ययमुपगम्यते । न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम दृष्टत्वादेव । दर्शनानुपपत्तिरिति चेत्तत्राप्येवैव द्युक्तिः ।

ब्रह्मणः जीवान्यत्वपूर्वपक्षः तेन ब्रह्मभावी पुरुषोऽस्तु

“पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा अवति” “तं विद्याकर्मणो समन्वारभेत्” “मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा
५ पुरुषः” इत्येवमाविश्रुतिस्मृतित्यायेभ्यः परस्माद्विलक्षणोऽन्यः संसार्यवगम्यते । तद्विलक्षणश्च परः “स एष नेति
नेति” “ज्ञानायास्तथेति” “य आत्माऽपहृतपाप्मा विनरो विमृत्युः” “एतस्य वा अजरस्य प्रशासने” इत्यादि-
श्रुतिभ्यः । कणादासपादादितर्कशास्त्रेषु च संसारिविलक्षण ईश्वर उपपत्तिः साध्यते । संसारदुःखापनयाधिक-
प्रवृत्तिर्ब्रह्मात्स्फुटमन्यत्वमीश्वरात्संसारिणोऽवगम्यते । “अवाक्यनादरः” “न मे पार्थास्ति” इतिश्रुतिस्मृतिभ्यः ।
“सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” “तं विदित्वा न क्षिप्यते” “ब्रह्मविदानोति परम्” “एकैवेवानुब्रूयन्नेतत्”
१० “यो वा एतदक्षरं गार्ग्येविदित्वा” “तमेव धीरो विज्ञाप” “प्रणवो बभूवः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तत्कल्पमुच्यते”
इत्यादिकर्मकर्तृनिर्देशाच्च ।

जीवेश्वरभेदे उपपत्तयः

मुमुक्षोश्च गतिमार्गविशेषदेशोपवेशात् । असति भेदे कस्य कुतो वतिः स्यात्तदभावे च दक्षिणोत्तरमार्ग-
विशेषानुपपत्तिर्गन्तव्यवेशानुपपत्तिश्चेति । मित्रस्य तु परस्मादादरस्यः सधमेतदुपपन्नम् । कर्मज्ञानसाधनोपदेशाच्च ।
१५ मित्रस्यैवब्रह्मणः संसारी स्याच्छुद्धस्तं प्रत्यम्युच्यति-अयेससाधनयोः कर्मज्ञानयोरुपवेशो नेश्वरस्याऽऽप्तकामत्वात् ।

सिद्धान्तः

तस्माच्छुक्तं ब्रूतेति ब्रह्मभावी पुरुष उच्यत इति ज्ञेय । ब्रह्मोपवेशानर्थक्यप्रसङ्गात् । संसारी चेद्ब्रह्मभावाद्ब्रह्म
सन्निवित्वाऽऽत्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति सर्वमभवत्स्य संसार्यमविज्ञानादेव सर्वान्तरमाभवत् फलस्य सिद्धत्वात्पर-
ब्रह्मोपवेशस्य श्रुतमान्यत्वं प्राप्तम् ।

२० तद्विज्ञानस्य क्वचित्पुरुषार्थसाधनेऽविनियोगात्संसारिण एवाहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मत्वसम्भावनायै उपवेश
स्याज्यमित्याद्युक्त्याऽऽह-इत्यमानमिति । दृष्टविरुद्धमपि कुतो नेष्यते तत्राऽऽह-न चेति । अनुपपन्नत्वप्री-
कृत्योक्तं, तदेव नास्तीत्याह-न चेति । द्युक्तिविरोधे दृष्टिरभासीभवतीति शङ्कते-ब्रह्मेनेति । दृष्टिविरोधे
युक्तेरेवाऽऽभासत्वं स्यादिति परिहरति-तत्रापि । अनुपपन्नत्व हि सर्वस्य दृष्टिवलादिष्टं दृष्टस्य त्वनुपपन्नत्वे न
किञ्चिन्निमित्तमस्तीत्यर्थः ।

२५ ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना निराकृत्य स्वपक्षे शास्त्रस्यैवंत्वमुक्तं सम्प्रति प्रकारान्तरेण पूर्वपक्षयति-
पुण्य इति । आदिशब्देन ‘योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु’ इत्याद्या श्रुतिर्गृह्यते । ‘कुर्व कर्मैव तस्मात्स्व’ इत्याद्या स्मृतिः ।
न्यायो मिथो विरुद्धयोरेकत्वायोगः । विलक्षणत्वमन्यत्वे हेतुः । जीवस्य परस्मादन्यत्वेऽपि न तस्य ततोऽन्यत्वमित्या-
शङ्क्याऽऽह-तद्विलक्षणश्चेति । परस्य तद्विलक्षणत्वं श्रुतितो दर्शयित्वा तत्रैवोपपत्तिमाह-कणादेति । शित्या-
दिकमुपलब्धत्वकर्तृकं कार्यत्वाद्वद्वदवित्याख्योपपत्तिः । तयोमिथो भेदे हेत्वन्तरमाह-संसारेति । जीवस्य स्वगत-
३० दुःखस्वप्ने दुःखं मे मा भूदित्येत्येन प्रवृत्तिर्दृष्टा नेश्वर साऽस्ति दुःखभावाद्वातो भेदस्तयोस्त्वित्यर्थः । इतश्चेत्यरस्य न
प्रवृत्तिर्हेतुफल्योरभावादित्याह-अभावीति । मिथो भेदे श्रौतं लिङ्गान्तरमाह-सोऽन्वेष्टव्य इति ।

तत्रैव लिङ्गान्तरमाह-मुमुक्षोश्चेति । गतिर्दिवयानात्मा तस्या मार्गविशेषोऽचिरादिदेशो गन्तव्यं ब्रह्म तेषामु-
पदेशा ‘स्तोत्रं च ममिसम्भवन्ती’ त्यादयस्तथाऽपि कथं भेदसिद्धिस्तत्राऽऽह-अतस्तीति । मा भूदितिस्त्वित्याद्युक्त्याऽऽह-
सवभावे चेति । कथं तर्हि गत्यादिकमुपपन्नते तत्राऽऽह-मित्रस्येति । जीवेश्वरयोर्मिथो भेदे हेत्वन्तरमाह-कर्मैति ।
३५ भेदे सत्युपपन्ना भवन्तीति शेषः । तदेव स्फुटयति-मित्रस्येति । तद्वेदे प्रामाणिकेऽपि कथं ब्रह्मभाविपुरुषकल्पने-
त्याशङ्क्योपसंहरति-तस्मादिति । ब्रह्माभाविनो जीवस्य ब्रह्मण्यद्वयत्वात् ब्रह्मोपवेशात्साऽनर्थक्यप्रसङ्गात्तैवमिति
दूषयति-नेत्यादिना । प्रसङ्गमेव प्रकटयति-संसारी चेति ।

विधिशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशोऽर्थवानिति चेत्तत्र किं कर्मविशेषत्वेनोपपत्तिविशेषत्वेन वा तदर्थत्वमिति
विकल्प्याऽऽहं दूषयति-तद्विज्ञानस्येति । अविविधयोगाद्विनिर्गोबकमुत्पाद्यभावादिति शेषः । कल्पान्तरमादत्ते-

इति चेत् । अनिज्ञाति हि ब्रह्मस्वरूपे किं सम्भावयेवहं ब्रह्मास्मोति । निज्ञातिष्ठसणे हि ब्रह्मणि शक्या सम्पत्कर्तुम् ।

जीवेशभेदनिराकरणम्

न, “अयमात्मा ब्रह्म” “यस्मात्सावपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा” “तत्सत्यं स आत्मा” “ब्रह्मविदाम्बोति परम्” इति प्रकृत्य “तस्माद्वा एतस्मादात्मनः” इति सहस्रशो ब्रह्मात्मशब्दयोः सामानाधिकरण्यादेकार्थत्वमेवेत्यवगम्यते । अन्यस्य ह्यन्यत्वे सम्पत्क्रियते नैकत्वे । “इदं सर्वं यदयमात्मा” इति च प्रकृतस्यैव द्रष्टव्यस्याऽऽत्मन एकत्वं दर्शयति । तस्मान्नाऽऽत्मनो ब्रह्मात्मसम्पदुपपत्तिः ।

न चाप्यन्यप्रयोजनं ब्रह्मोपदेशस्य गम्यते “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” “अभयं वै जनकं प्राप्नोति” “अभयं हि वै ब्रह्म भवति” इति च तदापत्तिवचनात् । सम्पत्तिश्चेत्तदापत्तिर्न स्यात् । नह्यस्यान्यभावोऽप्युपपत्तौ । वचनान्तस्मत्पत्तेरपि तद्भावापत्तिः स्यादिति चेन्न । सम्पत्तेः प्रत्ययमात्रत्वात् । विज्ञानस्य च मिथ्याज्ञाननिवर्तकत्व-व्यतिरेकेणाकारकत्वमित्यवधारणम् । न च वचनं वस्तुनः सामर्थ्यजनकम् । ज्ञापकं हि ज्ञातं न कारकमिति १० स्थितिः । ‘स एष इह प्रविष्ट’ इत्यादिवाक्येषु च परस्यैव प्रवेष्ट इति स्थितम् । तस्माद्ब्रह्मेति न ब्रह्मभाविपुरुष-कल्पना साध्या ।

जीवब्रह्मभेदे धृत्यनुपपत्तिः

इष्टार्थवाचनाच्च । सैन्धववनवनन्तरमबाह्यमेकरस ब्रह्मेति विज्ञानं सर्वस्यामुपनिषदि प्रतिपिपादयिषि-तोऽर्थः काण्डद्वयेऽभ्यस्तोऽवधारणावबगम्यत “इत्यनुवासने” “तावदेव सत्त्वमुत्तमम्” इति । तथा सर्वशास्त्रोपनिषत्सु १५ च ब्रह्मेकत्वविज्ञानं निश्चितोऽर्थः । तत्र यदि ससारी ब्रह्मणोऽन्य आत्मानमेवावेदिति कल्प्येत, इष्टस्यार्थस्य बाधनं स्यात् । तथा च शास्त्रमुपक्रमोपसंहारयोर्विरोधावसमञ्जसं कल्पितं स्यात् । व्यपदेशानुपपत्तेश्च । यदि नाऽऽत्मान-मेवावेदिति संसारी कल्प्येत, ब्रह्मविद्येति व्यपदेशो न स्यात् । आत्मानमेवावेदिति संसारिण एव वेष्टव्योपपत्तेः ।

संसारिण इति । उपदेशस्य ज्ञानार्थत्वात्तदनपेक्षत्वाच्च सम्पत्तेस्तस्य कथं तादर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अनिज्ञाति हीति । व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्यमाचष्टे—निज्ञातिरिति । पदयोः सामानाधिकरण्येन जीवब्रह्मणोरभेदावगमाच्च सम्पत्त्यक्षः सम्भवतीति २० समाधत्ते—नेत्यादिना । कथमेकत्वे गम्यमानेऽपि सम्पदोऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—अन्यस्य हीति । एकत्वे हेत्वन्तरमाह—इदमिति । एकत्वे फलितमाह—तस्मादिति ।

किञ्च सम्पत्तिपक्षे तदापत्तिं फलमन्यद्वेति विकल्प्य द्वितीयं प्रत्याह—न चेति । आद्यं दूषयति—सम्पत्तिश्चे-दिति । ‘तं यथा यथेत्यादिवाक्यमाश्रित्य शङ्कते—वचनाविति । सम्पत्तेरमानत्वाच्च तद्वलादन्यस्यान्यत्वमित्याह—नेति । तस्या मानत्वेऽन्येवमानेत्याकारकत्वात् । न च सूत्राद्युपासनाख्यन्यस्यान्यत्वं स्थितस्य नष्टस्य वाऽनुपपत्तेः । २५ धृतिश्च न पूर्वसिद्धसूत्रादिभावाभिधायिनी तस्यादृष्ट्याप्या तद्भावोपचारावतो ब्रह्मभावः स्वतः सिद्धो न साम्यादिक इत्याह—विज्ञानस्येति । अथान्यस्यान्यभावे यथोक्तं वचनमेव शक्यताधायकमित्याद्युक्त्वाह—न चेति । ब्रह्मोपदेशा-नर्थक्यप्रसङ्गाच्च ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्युक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह—स एष इति ।

ब्रह्मोपदेशस्य सम्पच्छेदने दोषान्तरमाह—इष्टार्थेति । तदेव विवृण्वन्निष्ठमर्थमाचष्टे—सैन्धवेति । यथोक्तं वस्तु तात्पर्यगम्यस्यामुपनिषदोक्त्यत्र हेतुमाह—काण्डद्वयेऽपेति । मधुकाण्डावसानगतमवधारणं दर्शयति—इत्यनु- ३० शासनमिति । मुनिकाण्डान्ते व्यवस्थितमुदाहरति—एतावदिति । न केवलमुपदेशस्य सम्पच्छेदने बृहदारण्यकविरोधः किन्तु सर्वोपनिषद्विरोधोऽस्तीत्याह—तथेति । इष्टमर्थमित्यमुक्त्वा तद्भावनं निगमयति—तत्रेति । ननु बृहदारण्यके ब्रह्मकाण्डिकाया जीवपरमार्थेदोऽभिप्रेत उपसंहारे त्वमेद इति व्यवस्थायां तद्विरोधः शक्यः समाधातुमित्यत आह—तथा चेति । ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनायामुपदेशानर्थक्यमिष्टार्थवाद्यश्लेषकमिदानीं ब्रह्मेत्यादिवाक्ये ब्रह्मशब्देन परस्या-ग्रहणं तद्विधायी ब्रह्मविद्येति संज्ञानुपपत्तिं दोषान्तरमाह—व्यपदेशानुपपत्तेरिति ।

३५

१. काण्डद्वयम्—मधुकाण्डं मुनिकाण्डञ्च ।

२. एवंमानस्य—एवं रूपप्रमाणस्य । स्थितस्य जीवरूपेण स्थितस्य । नष्टस्य जीवस्य नाशेन तद्विधुक्तस्य ब्रह्मणः साधुस्य सूत्रात्मनः सादृश्यमेव तत्समानशोभवत्त्वमित्यर्थः ।

आत्मशब्देन जीवाद्यग्रहणनिरसः

आत्मेति वेदितुरन्यदुच्यत इति चेन्न । अहं ब्रह्मास्मीति विशेषणात् । अन्यशब्देन स्यादग्रमसाविति वा विशेष्येत नन्वहमस्मीति । अहमस्मीति विशेषणादात्मानमेवावेदिति चावधारणाभिधितमात्मैव ब्रह्मोक्त्यवगम्यते । तथा च सत्पुण्यभो ब्रह्मविद्याव्यपदेशो नाभ्यथा । संसारिविद्या ह्यन्यथा स्यात् । न च ब्रह्मत्वाब्रह्मत्वे ५ ह्येकस्योपपन्ने परमाद्यतस्तमःप्रकाशाविव गानोविबद्धत्वात् ।

न चोभयनिमित्तत्वे ब्रह्मविधिति निश्चितो व्यपदेशो युक्तस्तदा ब्रह्मविद्या संसारिविद्या च स्यात् । न च वस्तुनोऽर्धजैरतीयत्वं कल्पयितुं युक्त तत्त्वज्ञानविवक्षायां । श्रोतुः संशयो हि तथा स्यात् । निश्चितञ्च ज्ञानं पुरुषार्थसाधनमिष्यते “अस्य स्याद्वंदा न विचिकित्साऽस्ति” “संशयात्मा विनश्यति” इति श्रुतिस्मृतिसंग्रहम् । अतो न संशयितो वाक्यार्थो वाच्यः परहिताश्रितः ।

१०

ब्रह्मणि साधकत्वकल्पनोपपत्तिः

ब्रह्मणि साधकत्वकल्पनाऽस्मद्विदितुर्जीवादन्यस्तदात्मानमित्यत्राऽस्मदशब्देन परो गृह्यते तद्विद्या च ब्रह्मविद्येति संशयसिद्धिरिति शङ्कते—आत्मेतीति । वाक्यघोषविरोधान्नैवमित्याह—साहमिति । तदेव प्रपञ्चयति—अन्यश्चेति । यथोक्तवगमे फलितमाह—तथा च सतीति । अत्यन्तभेदे व्यपदेशात्पुनरिति विषययति—संसारोति । जीवब्रह्मणोर्भेदा- १५ भेदोपगमादभेदेन ब्रह्मविद्येति व्यपदेशः सेत्स्यतीत्याशङ्क्याऽह—न चेति ।

स्यात् न वा ब्रह्मात्मनोर्भेदाभेदी तथाऽपि भिन्नाभिन्नविद्याया ब्रह्मविद्येति नियतो व्यपदेशो न स्यादित्याह—न चेति । निमित्त विषयः । भिन्नाभिन्नविषया विद्या ब्रह्मविषयाऽपि सकल्येवेति व्यपदेशसिद्धिमाशङ्क्याऽह—तदेति । उभयात्मकत्वाद्ब्रह्मस्तु तद्विद्याऽपि तथेति विकल्पोपपत्तिमाशङ्क्याऽह—न चेति । अस्तु तर्हि वस्तु ब्रह्म वा ब्रह्म वा वैकल्पिकमित्याशङ्क्याऽह—श्रोतुरिति । सशयितमपि ज्ञान वाक्यादुच्यते चेत्तावदेव पुरुषार्थः श्रोतुः सिध्यतीत्या- २५ शङ्क्याऽह—निश्चितश्चेति । श्रोतुर्निश्चितज्ञानस्य फलवत्त्वेऽपि वक्तुं सशयितमर्थं वदतो न काचन हानिरित्या- शङ्क्याऽह—अत इति । निश्चितस्यैव ज्ञानस्य पुण्यसाधनत्व न सशयितस्येत्यतः शब्दायै ।

जीवपरयोरत्यन्तभेदस्य भेदाभेदयोश्चायोगात्परमेव ब्रह्म ब्रह्मशब्दाव्य न जीवस्तद्भावीत्युक्तं सम्प्रत्यक्षान्ता- भेदपक्षे दोषमाशङ्कते—ब्रह्मणीति । तदात्मानमेवावेदिति ज्ञातृत्वं ब्रह्मण्युच्यते तदयुक्तं तस्य ज्ञानमूर्तित्वादत एव न तत्कर्मत्वमपि । न च स्वकर्तृकर्मकज्ञानान्मुक्तिः परस्य क्रियाकारकफलविक्षणत्वादतो न पर ब्रह्म ब्रह्मशब्दित- ३० मित्यर्थः । शास्त्रं ब्रह्मणि साधकत्वादि वशयति तच्चापीरुषेयमदेषावोपास्यमानं तथा च तस्मिन्नाभिन्न साधकत्वाव- विरुद्धमिति समाधत्ते—न शास्त्रेति । स चायुक्तस्तस्यापीरुषेयत्वेनासम्भावितदोषत्वादिति घोषः । ननु ब्रह्मणो नित्य- भुक्तत्वरिरक्षणार्थं शास्त्रमन्युपास्यते । नेत्याह—न चेति । शास्त्रादि ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वं गम्यते साधकत्वादिति च तस्य तेनैवोच्यते न चार्धजैरतीयमुच्यते तथा च वास्तव नित्यमुक्तत्वं कल्पितमितरवित्याशयेयम् । यदि तस्य नित्य- ३५ मुक्तत्वाच्च सर्वधेयं साधकत्वादि नेष्यते तदा स्वार्थपरित्यागः स्यात्साधकत्वादिना विनाऽप्युदयनिःश्रेयसशोरसम्भवात् ।

न च ब्रह्मणोऽन्यथेत्येतनो वाऽस्ति “नान्योऽतोऽस्ति ब्रह्म” “ब्रह्मैवेद सर्वम्” इत्यादिश्रुतेस्तस्माद्यथोक्ता व्यवस्थाऽस्य- ४० येत्यर्थः । किञ्च सर्वस्यापि संसारस्य ब्रह्मण्यविद्याऽभ्यासात्तदन्तर्भूतं साधकत्वाद्यपि तत्राव्यस्तमित्यभ्युपगमे काजुप- पत्तिरित्याह—न चेति । तस्य तस्मिन्कल्पितत्वं कुतोऽप्यगतमित्याशङ्क्याऽह—एकमेति । उक्तमुत्तितात्पर्यं सङ्कल्पयित- सर्वो होति । सर्वस्य द्वैतव्यवहारस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वे प्रकृतचोद्यस्याऽऽभासत्वं फलतीत्याह—अदम्यमिति ।

१. अर्धजैरतीयत्वम्—एकस्या एव स्थितः अर्धं जरती अर्धं नेति न वक्तुं शक्यम् । तथा ब्रह्मविद्या संसारिविद्या ।

२. अत्रा साक्षात्देवताया दर्शनम् ।

उपनिषद्वाङ्मयानुसारम्भः

तस्माद्यत्प्रविष्टं ऋष्यं ब्रह्म तद्वद्ब्रह्म । वैश्वदेवोऽवधारणार्थः । इवं शरीरस्थं यद्गृह्यतेऽग्रे वाक्प्रतिबोधादपि ब्रह्मैवाऽऽसीत्सर्वं चेदम् । किन्तु प्रतिबोधादब्रह्मात्म्यसर्वं चेत्यात्मन्यग्यारोपात्कर्तुं हि क्रियावान्फलानाञ्च भोक्ता सुखी दुःखी संसारोति चाध्यारोपयति । परमार्थस्तु बह्वैव तद्विलक्षणं सर्वञ्च । तत्कथञ्चिदाचार्येण दयालुना प्रतिबोधितं नास्ति संसारोत्थात्मानमेवावेत्स्वाभाविकम् । अविद्याध्यारोपितविशेषवर्जितमित्येवशब्दस्थार्थः । ५

ब्रह्म कोऽसावात्मा स्वाभाविको यमात्मानं विदितवद्ब्रह्म । ननु न स्मरस्यात्मानं दक्षितो ह्यसौ य इह प्रविश्य प्राणित्यपानिति व्यानित्युदानिति समानितोति । नन्वसौ गोरसावश्च इत्येवमसौ व्यपदिश्यते भवता नाऽऽत्मानं प्रत्यक्षं दर्शयति । एवं तर्हि ब्रह्मा श्रोता मन्ता विज्ञाता स आत्मेति । सन्वन्नापि दर्शनादिक्रियाकर्तुः स्वरूपं न प्रत्यक्षं दर्शयति । नहि गविरेव गन्तुः स्वरूपं छिदिर्वा छेत्तुः । एवं तर्हि दृष्टेर्ब्रह्मा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता विज्ञातेविज्ञाता स आत्मेति । १०

दृष्टेर्ब्रह्मस्याः श्रुतेरभिप्रायोक्तिः

नन्वत्र को विशेषो दृष्टरि यदि दृष्टेर्ब्रह्मा यदि वा घटस्य ब्रह्मा सर्वथाऽपि द्रष्टव्य । द्रष्टव्य एव तु भवान्विशेषमाह दृष्टेर्ब्रह्मेति । ब्रह्मा तु यदि दृष्टेर्ब्रह्म वा घटस्य ब्रह्मा द्रष्टव्य । न, विशेषोपपत्तेः । अस्त्यत्र विशेषो यो दृष्टेर्ब्रह्मा स दृष्टिश्चेद्ब्रह्मति नित्यमेव पश्यति दृष्टिं न कदाचिदपि दृष्टिर्न कुर्यते द्रष्टा । तत्र द्रष्टुर्दृष्ट्या नित्यथा भवितव्यम् । अनित्या चेद्द्रष्टुर्दृष्टिस्तत्र कुर्या या दृष्टिः सा कदाचिन्न कुर्येतापि ययाऽनित्यया दृष्ट्या घटादि वस्तु । १५ न च तद्वद्दृष्टेर्ब्रह्मा कदाचिदपि न पश्यति दृष्टिम् ।

परमं निराकृत्य स्वपक्षं दर्शयति—तस्मादिति । तदव्यतिरेकेण जगन्नास्तीति सूचयति—वैश्वदेव इति । तत्पदार्थमुक्त्वा त्वम्यदार्थं कथयति—इदमिति । तयोर्वस्तुतो भेदं शङ्कित्वा पदान्तरं व्याचष्टे—प्राणिति । तस्यापरिच्छिन्नत्वमाह—सर्वचेति । कथं तर्हि विपरीतधीरित्याशङ्क्याऽऽह—किन्त्विति । यथाप्रतिभासं कर्तुंत्वादेवास्तवत्वमाशङ्क्य शाकाविरोधान्मेवमित्याह—परमार्थतस्त्विति । तद्विलक्षणमध्यस्तमस्तत्संसाररहितमिति यावत् । किमु तद्- २० ब्रह्मोति चोषं परिहृत्य किं तदवेदिति चोद्यान्तरं प्रत्याह—तत्कथञ्चिदिति । पूर्ववाक्योक्तमविद्याविशिष्टमधिकारित्वेन व्यवस्थितं ब्रह्म नास्ति संसारोत्थाचार्येण दयावता कथञ्चिद्विश्रुतमात्मानमेवावेदिति सम्बन्धः । आत्मेव प्रमेयस्तज्ज्ञानमेव प्रमाणमित्येवमर्थत्वमेवकारस्य विवक्षणाह—अविद्येति ।

प्रकृतमात्मशब्दार्थं विविच्य वक्तुं पुच्छति—ब्रह्मेति । स एष इह प्रविष्ट इत्यत्राऽऽत्मनो दर्शितत्वात्प्राणनादिकृत्तस्य तस्य त्वयैवानुसन्वानुं शक्यात्वाभास्ति वक्तव्यमित्याह—नन्वेति । आत्मानं प्रत्यक्षयितुं पुच्छतस्तत्परोक्ष- २५ वचनमनुत्तरमिति शङ्कते—नन्वसाविति । आत्मानं चेत्यत्यर्थयितुमिच्छति तर्हि प्रत्यक्षमेव तं दर्शयामीत्याह—एवं तर्हीति । नेदं प्रतिज्ञानुरूपं प्रतिवचनमिति बोधयति—नन्वेति । प्रत्यक्षत्वादर्शनादिक्रियायास्तत्कर्तुः स्वरूपमपि तथेत्याशङ्क्याऽऽह—नहीति । यदि दर्शनादिक्रियाकर्तुस्वरूपोक्तिमात्रेण जिज्ञासा नोपशम्यति तर्हि दृष्ट्यादिसाक्षित्वेनाऽऽप्तोक्त्या उप्युक्तं भवानित्याह—एवं तर्हि दृष्टेरिति ।

पूर्वस्मात्प्रतिवचनादस्मिन्प्रतिवचने द्रष्टृविषयो विशेषो नास्तीति शङ्कते—नन्वेति । विशेषाभावं विगदयति— ३० यद्येत्यादिना । घटस्य ब्रह्मा दृष्टेर्ब्रह्मेति विशेषे प्रतीयमाने तदभावोक्तिर्याहतेत्यागच्छ्याऽऽह—द्रष्टव्य एवेति । तथा द्रष्टव्यं विशेषो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मा स्त्विति । वृत्तिमदन्तःकरणवच्छिन्नः सविकारो घटब्रह्मा कूटस्थ-चिन्मात्रस्वभावः सन्निधिसत्तामात्रेण बुद्धितदवृत्तीनां ब्रह्मा दृष्टेर्ब्रह्मेति विशेषमङ्गीकृत्य परिहरति—नेत्यादिना । एतदेव स्फुटयति—अस्तीति । सप्तमी द्रष्टारमधिकरोति । दृष्टेर्ब्रह्मस्तावदन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषं विगदयति—यो दृष्टेरिति । भवतु दृष्टिसङ्गावे द्रष्टुः सदा तद्वद्द्रष्टृत्वं तथापि कथं कूटस्थद्रष्टृत्वमित्यागच्छ्याऽऽह—तत्रेति । नित्यत्वमुपादयति— ३५ अनित्या चेदिति । उक्तपक्षपरामर्शार्थां सप्तमी । कादाचित्के द्रष्टृद्वयत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । घटादिवद्दृष्टिरपि कदाचिदेव द्रष्टा दृश्यते न सर्वदैवानिष्टापत्यभावमाशङ्क्याऽऽह—न चेति । विकारिणश्चित्तस्याद्रष्टृत्व क्रमद्रष्टृत्वमन्यथा-द्रष्टृत्व च दृष्टं तत्साक्षिणो व्यावर्तमानं तस्य निर्विकारत्वं गमयतीति भावः ।

किं हे दृष्टी द्रष्टुनित्याद्भ्यामनित्या दृश्येति । बाह्यम् । प्रतिष्ठा तावदनित्या दृष्टिरन्त्यान्वत्तदन्तः । नित्यैव चेत्तर्वाङ्मन्य एव स्यात् । द्रष्टुन्तु नित्या दृष्टिः “नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते” इति ध्वनेरनुमानाच्च । अन्यस्यापि घटाद्याभासविषया स्वप्ने दृष्टिरप्युच्यते । सा तर्हीतरदृष्टिमात्रेण न नश्यति सा द्रष्टुर्दृष्टिस्तथाहि-परिलुप्या नित्यया दृष्ट्या स्वरूपभूतया स्वयञ्ज्योतिः समाख्येततरामनित्या दृष्टि स्वरुदुष्टान्तोभासनात्स्वत्वात् ५ नित्यमेव पश्यन्द्दृष्टेर्द्रष्टा भवति । एवञ्च सति दृष्टिरेव स्वस्वमस्यान्वोप्यवन्न काणादानामिव दृष्टिर्वातिरित्येव-श्रुतौ नो द्रष्टा ।

तदात्मानमेवावेत्—इत्यत्याभिप्रायः ज्ञाननिवृत्तिरेवेति

तद्वद्भाज्यमानमेव नित्यद्रष्टृरूपमध्यारोपितानित्यद्रष्ट्यादिबान्तमेवाद्विदितवत् । ननु विप्रतिषिद्धम् “न विज्ञातेविज्ञातारं विज्ञानोपाः” इति श्रुतेर्विज्ञातुर्विज्ञानम् । न, एवं विज्ञानाच्च विप्रतिषेधः । एवं दृष्टेरेति १० विज्ञायत एव । अन्यज्ञानानपेक्षत्वाच्च । न च द्रष्टुनित्यैव दृष्टिरित्येवं विज्ञाते द्रष्टृविषयां दृष्टिमन्यमानाकाङ्क्षते । निवर्तते हि द्रष्टुर्विषयद्रष्टृयाकाङ्क्षा तदसम्भवादेव । नष्टविद्यमाने विषय आकाङ्क्षा कस्यचिदुपजायते । न च दृष्ट्या दृष्टिर्द्रष्टारं विषयोकन्तुमुत्तरे । यस्तत्तामाकाङ्क्षते । न च स्वस्वविषयाकाङ्क्षा स्वस्यैव । तस्मादज्ञान-ध्यारोपणनिवृत्तिरेवाज्यमानमेवाद्विद्युत्कं नाज्यमानो विषयोकारणम् ।

“अहं ब्रह्मास्मी”तिमहावाक्यविवरणम्

१५ तात्पर्यमवेदित्याह—अहं दृष्टेर्द्रष्टास्मा ब्रह्मास्मि भवानीति । ब्रह्मेति “यस्मादाद्यपरोक्षात्तर्वांतरात्माज्य-नायाद्यतोते नैति नैत्यस्यूलमनन्विष्ये” इत्यादिशरणं तदेवाहमस्मि नाहम् । संसारो यथा भवानाहेति । तस्मादेवं विज्ञानात्तद्वद्ब्रह्म सर्वमभवत् । अब्रह्माध्यारोपणापगमात्तर्वात्यस्यासर्ववदन निवृत्त्या सर्वमभवत् । तस्माद्युक्तमेव दृष्टिद्वयं प्रमाणाभावाद्विद्वद्भिर्ना शङ्कते—किमिति । तदुभयमङ्गीकरोति—वाक्यमिति । तत्रानित्या दृष्टिमुभयेन साधयति—प्रतिषेधेति । उक्तमर्थं युक्त्या व्यक्तीकरणेन—नित्येवेति । उच्यते नित्या दृष्टि कृत्या

२० समर्थयते—द्रष्टुरिति । तत्रैवोपपत्तिमाह—अनुमानाच्चेति । तदेव विवृणोति—अन्वत्स्यापीति । आचार्येति अजुरादि-हीनस्यापि पुनः स्वप्ने वासनानयवदादिविषया दृष्टिरुपलब्धा वा न सा तत्काले अजुरादिनिवृत्त्यनन्तरादपि स्वयमविनश्यत्यनुभूयते सा द्रष्टुः स्वभावभूता दृष्टिनित्येष्ट्या । विन्नं निष्पन्नव्यामिश्रितत्वेन तद्विषयवदिति अणोरे-पपत्तेरित्यर्थः । नन्वात्मा दृष्टित्तदभावश्चेत्कथं दृष्टेर्द्रष्टृयुक्तत आह—तथेति । नित्यत्वे हेतुः—अविपरिवृत्तमेति । नित्यद्वयं परिहर्तुं स्वरूपभूतैर्युक्तम् । तस्या दृष्ट्यन्तराभ्यां वारयति—स्वयमिति । उक्तमविपरिवृत्तं व्यक्तिक-

२५ इतरामिति । आत्मा दृष्टेर्द्रष्टेति त्रितये फलितमाह—एवञ्चेति । अन्यश्रुतौऽश्रुतौ वेति शेषः ।

नित्यद्रष्टृत्वभावमात्मन्यपरां परिज्ञोष्य श्रुत्यक्षराणि योजयति—सद्ब्रह्मेति । वाक्यशेषविरोधं बोधयति—नन्वेति । किं कर्मत्वेनाज्यमानो ज्ञानं विरुध्यते किं वा साधित्वेनेति वाक्यं नाज्यमानभूतपगमादित्याह—नैति । न द्वितीय इत्याह—एवमिति । तदेव स्पष्टयति—एवं दृष्टेरेति । तर्हि तद्विषयं ज्ञानान्तरन्येष्वित्यन्यमिति श्रुतौ विरोधो न प्रसरतीत्याह—अन्यज्ञानेति । न विप्रतिषेध इति पूर्वेण सम्बन्धः सङ्गृहीतवन् विवृणोति—नचेति । ३० नित्यैव स्वरूपभूतेति शेषः । विज्ञातत्वं वाक्योयवृद्धिवृत्तिव्याप्यत्वम् । अन्त्या दृष्टि स्फुरणलक्षणम् । आत्मविषय-स्फुरणाकाङ्क्षाभावं प्रतिपादयति—निवर्तते इति । आत्मनि स्फुरणरूपे स्फुरणस्यात्यन्तान्न्येषमि कुतस्तदा-काङ्क्षोपशान्तिरित्याह—अहीति । किञ्च द्रष्टारं दृष्ट्यादृष्ट्या वा दृष्टिरेवमप्येतं नाज्य इत्याह—नचेति । आदित्यप्रकाश्यस्य रूपादेस्तत्त्वकादिकाकाणावादिनि नावः । न द्वितीय इत्याह—नचेति । आत्मनो वृत्तिव्याप्यत्वेन स्फुरणव्याप्यत्वाद्धीकरणाच्च वाक्यशेषविरोधोऽस्तौल्यपुनर्हरति—तस्मादिति ।

३५ वाक्यान्तरमाकाङ्क्षापूर्वकमादत्ते—तत्कथमिति । तदक्षराणि व्याचष्टे—दृष्टेरेति । इतिपदन्वेदित्यनेन सम्बध्यते । ब्रह्मण्येव व्याचष्टे—ब्रह्मेतीति । ब्रह्माहमवधार्योपनिषो विधेयविधेयान्वादननिश्रेयस वाक्यान्तरम्—तदेवेति । आचार्योपदिष्टेर्ष्ये स्वस्य निष्पन्नं दर्शयति—यथेति । इतिगच्छे वाक्यायैज्ञानसनात्यर्थः । इदानीं फलवाक्यं व्याचष्टे—तस्मादिति । सर्वमावयेव व्याकरोति—अब्रह्मेति । ब्रह्मैवाविद्यया संसरति विद्यया च मुच्यत इति पक्षस्य निर्दोषत्वमुपसंहरति—तस्माद्युक्तमिति । वृत्तं श्रौतयति—यस्युदिति ।

४० १. वासनानित्यत्वात् वासनारूप्यां श्रुत्यरूपां च ।

२. काणादानामिव—नेही आत्मा अहः तस्य अनन्तयोगात् ज्ञानस्यापि वायते इति श्रुवन्ति ते ।

मनुष्या मन्यन्ते यद्ब्रह्माविद्यया सर्वं भविष्याम इति । यत्पृष्टं किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति तन्निर्णयं
ब्रह्मा वा इदमत्र आसीत्तत्तात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति ।

तत्तत्र यो यो देवानां मध्ये प्रत्यबुध्यत प्रतिबुद्धयानात्मानं यथोक्तेन विधिना स एव प्रतिबुद्ध आत्मा
तद्ब्रह्माभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां च मध्ये । देवानामित्यादि लोकदृष्टधर्षेणया न ब्रह्मात्बुद्धोच्यते । पुरः
'पुरुष आविशति' इति सर्वत्र ब्रह्मेवानुप्रविष्टमित्येवाचक्ष । अतः शरीराद्युपाधिजनितलोकदृष्टधर्षेणया देवानामि- ५
त्याद्युच्यते । परमार्थतस्तु तत्र तत्र ब्रह्मेवात्र आसीत्प्राक्प्रतिबोधाद्देवादिशरीरेष्वन्यथैव विभाव्यमानम् । तदा-
स्मानमेवावेत्तयैव च सर्वमभवत् ।

यथाग्निहोत्रादि मनुष्यत्वादिजातिभन्तमर्थित्वादिविशेषणवन्तं चाधिकारिणमपेक्षते न तथा ज्ञानमिति
बहुं तद्यो यो देवानामित्यादिविषयं तदक्षराणि व्याचष्टे—तत्तत्रेति । यथोक्तेन विधिनाऽन्वयादिकृतपदार्थपरि-
शोधनान्नित्येत्यर्थः । ज्ञानादेव भुक्तिर्न साधनान्तरादित्येवाकार्यः । विवक्षितमधिकार्यनियमं प्रकटयति—तथेत्यादिना । १०
यो यः प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदिति पूर्वेषु सम्बन्धः । ब्रह्मेवाविद्यया संसरति मुच्यते च विद्येत्युक्त्वादेवादीनां
विद्याविद्याभ्यां बन्धमोक्षोक्तिस्तद्विषयेत्याशङ्क्याऽऽह—देवानामित्यादीति । तत्पददृष्ट्यैव भेदवचने का हानिरित्या-
शङ्क्याऽऽह—पुर इति । आविद्यं भेदमनूय तत्तदात्मना स्थितब्रह्माचैतन्यस्यैव विद्याविद्याभ्यां बन्धमोक्षोक्तेन पूर्वापर-
विरोधोऽस्तीति फलितमाह—अत इति । अविद्यादृष्टिमनूय तत्पददृष्टिमन्वाचष्टे—परमार्थतस्त्विति । प्रबोधात्प्रागपि
तत्र तत्र देवादिशरीरेषु परमात्मनो ब्रह्मेवाऽऽसीन्वेदोपदेशिकं ज्ञानमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह—अन्यथैवेति । १५
नानाजीववादस्य तु नावकाशः प्रक्रमविरोधादित्याशयेनाऽऽह—तदिति । तथैवेत्युत्पन्नज्ञानानुसारित्वपरामर्शः ।

१. विशिष्टाद्वैतिनः 'सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते' इत्यस्य सर्वशब्दवाच्यं ब्रह्म सर्वं तद्भविष्यन्तः
तदाविभाविकामाः इति । ब्रह्म परमात्मा 'आत्मानमेवावेद' इत्यस्य आत्मानं न ज्ञातवत् इत्यर्थः । तस्मात् तत्
सर्वमभवत् इत्यस्योपायत्वनिषेधे तात्पर्यमित्यप्याख्यायाम् । स एव तदभवत् तदाविभाववानभवदित्यर्थः ।
अहमनुरभवन् मवात्मैव मनोरात्मा इत्यादि तेषां उपनिषद्वाक्यान्तर्गता । 'योज्यामि'त्यादिरमर्थः—यः पुमान् २०
धारकत्वनियन्तृत्वादिना स्वस्मादात्मत्वेनान्या देवतां परमात्मरूपां असीं देवतारूपां धारकत्वनियन्तृत्वादिना
आत्मभूतादित्यः अहं च धार्यत्वनियाम्यत्वादिप्रयुक्ततच्छरीरत्वादन्यो निम्न इत्युपास्ते इति च तेषां व्याख्या
अद्वैतविद्वेषमूला । अपि च 'य एवं वेद अहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति' इति तत्तदुत्तरवाक्यस्य तत्समाजुपूर्वकस्य
पूर्वकार्यो नोक्तः अपि तु—अहं ब्रह्माशरीरः ब्रह्मैव मम आत्मा नियामक इति अर्थान्तरमुक्तं एकस्मिन् प्रकरणे
इति स्पष्टो विरोधः एवं सर्वत्र स्वाभिप्रेतमर्थं प्रवेशयन्तोऽपि मेशङ्कराचार्याः न शब्दादिप्रमाणतदितिकर्तव्यता- २५
रूपसमीचीनतयासमागं इति वदन्ति । मध्वाचार्यास्तु—अहम् अहेयं ब्रह्म अस्मि अस्तीत्यर्थः, न तु जीवेश्वराभेदः
अत्र प्रतिपाद्यः । अतस्त्वमसीति जीवेश्वरभेदस्य नवकृत्वः उपदेशात् । योऽहं सोऽसी इत्यादौ अहमित्यन्तर्गामिणि
प्रयोगः लक्षणया अहमनुरभवमिति चान्तर्गामिपरम् । अहेयं ब्रह्मेति वेद इत्यपि न साधु अवैदिकानां स्वभिन्नस्य
ब्रह्मणः अनुपास्यत्वेन हेतुत्वात् । 'अथ योज्यां देवतां' इत्यस्यास्मिन्पते अयमर्थः यः धारकत्वादिना मच्छरीरकः
परमात्मा भदन्यः अहं च धार्यत्वेन तच्छरीरभूतः तदन्यः इति नियमनियामकयोर्भेदस्य लोकसिद्धत्वात् ३०
तैरभ्युपगमाच्च एतादृशभेदज्ञानवन्तमधिकृत्य "न स वेद" इति श्रुतिः कथमुपपद्येत । अपि च एतादृशज्ञानवान्
देवानां पशुः इति कथमुच्येत । तन्मते ब्रह्मविदोऽपि तादृशज्ञानावस्थमावात् तज्ज्ञाने सति कथं पशुभावनिवृत्तिः
इति चिन्तनीयम् । य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीत्यस्य मध्वाभिप्रेतोऽर्थः—ब्रह्मापि आत्मानं सर्वदा
अस्मीति गुणपूर्ण इति च वेद अतः तस्य समग्रत्वं सर्वत्वत्वं वामदेवोऽपि एतादृशज्ञानादेव सर्वोऽभवत् । अहं मनुः
इत्यत्र अहं पदं विष्णुपरत्वादुपपन्नम् । य एवाहं ब्रह्मास्तीत्यस्यापि स एवाहं इत्याहः । अत्र तत्तदर्थानां स्वरूप- ३५
प्रदर्शनमेव तदयुक्तं स्पष्टायति । अहेयः अन्योऽस्ति हरेः अन्यः इति ज्ञानवान् विष्णुं जीवन्लक्षणे जानन् अजः ।
२. अन्ययादिकृतपरिणोषनं ज्ञानेच्छादि आत्मनः शरीरसाक्षिण्ये सति भवति भूतशरीरे तु न भवति अतः शरीरं
नात्मा नापीन्द्रियाणि मनो वा प्राणो वेति यथाशास्त्रमन्वयव्यतिरेकाभ्यां शोषनं कृत्वेत्यर्थः । पदार्थः तत्सर्व-
पदार्थो जीवेश्वरी ।
३. नानाजीववादः वाचस्पतिसम्मतः एकजीववाद एव तु सिद्धान्त इत्यर्थः भेदप्रतीतिस्तुपाधिभेदादित्यवगन्तव्यम् । ४०

अस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वभाषापरिः फलमित्येतस्यार्थस्य ब्रह्मिन्ने मान्त्रानुवाहुरिति श्रुतिः । कथम् । तद्वद्ब्रह्मै-
तदात्मानमेवाहमस्मीति पश्यन्नेतस्मादेव ब्रह्मणो दर्शनादृषिर्वाग्मदेवाख्यः प्रतिपेदे ह प्रतिपन्नवाक्मिकः । स एत-
स्मिन्ब्रह्मात्मदशनेऽवस्थित एतन्मन्त्रान्वदन्—अहं मनुरेभवं सूर्यंश्रेत्यादीन् । तदेतद्ब्रह्म पश्यन्ति ब्रह्मविद्या
परामुच्यते । अहं मनुरेभवं सूर्यंश्रेत्यादिना सर्वभाषापरिः ब्रह्मविद्याफलं परामुच्यति । पश्यन्तर्वाग्मिभाव फलं
५ प्रतिपेद इत्यस्मात्प्रयोगाद्ब्रह्मविद्याऽसहायसाधनसाध्यं मोक्षं दर्शयति । भुक्त्वा नस्त्युत्तीति यद्वत् ।

ब्रह्मविद्यायां सर्वाधिकारप्रदर्शनम्

सेयं ब्रह्मविद्यायाः सर्वभाषापरिःस्मीन्महतां देवादीनां वीर्यातिशयाभेदानोर्मेदयुगीनानां विशेषतो
मनुष्याणामल्पवीर्यत्वादिति स्यात्कस्यचिद्वबुद्धिस्तद्युत्पापनायाऽऽह—तदिदं प्रकृतं ब्रह्म यत्सर्वभूतानुप्रविष्टं दृष्टि-
क्रियाविलङ्घ्यमेतर्ह्येतस्मिन्नपि बर्तमानकाले यः कश्चिद्वावृत्तबाह्योत्पद्य आत्मानमेवैवं वेदाहं ब्रह्मास्माति
१० अपोहोपाधिर्बर्तमानास्तिविज्ञानाध्यापरोपितान्विशेषात्संसारधर्मानां निवृत्तमन्तरमबाह्य ब्रह्मबाह्यमस्मि केवल-
मिति । सोऽविद्याकृतासर्वत्वनिवृत्तेर्ब्रह्मविज्ञानादिवं सर्वं भवति नहि महावीर्येषु धामदेवादिषु होनवीर्येषु वा
वार्तमानिकेषु मनुष्येषु ब्रह्मणो विशेषस्तद्विज्ञानस्य बाऽस्ति ।

वार्तमानिकेषु पुण्येषु तु ब्रह्मविद्याफलेनैकान्तिकता अङ्क्यत इत्यत आह—तस्य ह ब्रह्मविज्ञानतुर्यंशोक्तेन

देवानां विघ्नकरणेऽसामर्थ्यम्

१५ विधिना देवा महावीर्याश्च नाम्यसूत्या अभवनाय ब्रह्मसर्वभावस्य नेशते न पर्याप्ताः किमुतान्ये । ब्रह्मविद्याफलप्राप्ते
विघ्नकरणे देवावप्य ईशत इति का शङ्केति । उच्यते—देवादीन्प्रति ऋणवत्त्वान्मर्यानाम् । “ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो

तद्वैतदित्यादिवाक्यमवतार्य व्याकरोति—अस्या इति । मन्त्रोवाहुरणश्रुतिमेव प्रश्नद्वारा व्याचष्टे—

कथमित्यादिना । ज्ञानान्मुक्तिरित्यस्यायंवादोऽप्रमितिं द्योतयितुं किलेत्युक्तम् । आविर्षदं समस्तवान्मेवसूत्रप्रहणार्थम् ।

तत्रावान्तरविभागमाह—तदेवमिति । शतप्रत्ययप्रयोगप्राप्तमर्थं कथयति—पश्यमिति । “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः”

२० (पा० सू० ३।२।१२६) इति हेतोः शतप्रत्ययविधानान्नैरन्त्येवं सति हेतुत्वसम्भवात्प्रकृते च प्रत्ययबलाद्ब्रह्मविद्याभोग-
योर्नैरन्त्यप्रतीतिस्तथा साधनान्तरानपेक्षया लभ्य मोक्षं दर्शयति श्रुतिरित्यर्थः । अत्रोवाहुरणमाह—भुक्त्वा इति ।
भुजिक्रियामात्रसाध्या हि तुरित्तर प्रतीयते तथा पश्यन्नित्यादावपि ब्रह्मविद्यामात्रसाध्या मुक्तिर्भातीत्यर्थः ।

तद्वैतदित्यादि व्याख्याय तदिदमित्याख्यवतारयितुं शङ्कते—सेयमिति । ऐयंयुगीनानां कलिकालवर्तनमिति

यावत् । उत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनावतार्य व्याकरोति—तद्वत्पुनरापनादेति । तस्य तादस्य वारयति—यत्सर्वभूतेति ।

२५ प्रविष्टे प्रमाणमुक्तं स्मारयति—दृष्टीति । व्यावृत्त बाह्येषु विषयेषुत्पन्नं सामिच्छा मनो यस्य स तपोकः ।
एवशाब्दार्थमेवाऽऽह—अहमिति । तदेव ज्ञान विवृणोति—अपोहोति । यद्वा मनुष्योऽहमित्यादिज्ञाने परिपन्थिनि
कथं ब्रह्माहमिति ज्ञानमित्याशङ्क्याऽऽह—अपोहोति । अहमित्यात्मज्ञानं सदा सिद्धमिति न तदर्थं प्रयतितव्य-
मित्याशङ्क्याऽऽह—संसारति । केवलमित्यद्वितीयत्वमुच्यते । ज्ञानमुक्त्वा तत्फलमाह—सोऽविबोधि । यत्तु
देवादीनां महावीर्यात्वाद्ब्रह्मविद्याया मुक्तिः सिध्यति नास्मदादीनामल्पवीर्यात्वादिति तत्राऽह—नह्येति ।

३० श्रेयासि बहुविधानीति प्रसिद्धिमाश्रित्य शङ्कते—वार्तमानिकेभ्यः । शङ्कतेरत्वेनोत्तरवाक्यमादाय
व्याकरोति—अत आहृत्यादिना । यथोक्तेनात्मव्यादिना प्रकारेण ब्रह्मविज्ञानतुरिति सम्बन्धः । अपिशाब्दार्थं
कथयति—किमुतेति । अल्पवीर्यास्तत्र विघ्नकरणे पर्याप्ता नेति किमुत वाक्यमिति योजना । अप्राप्तप्रतिषेधा-
योगमभिप्रेत्य—चोदयति—ब्रह्मविबोधि । शङ्कानिमित्तं दर्शयन्नुत्तरमाह—उच्यते इति । अधमर्षान्नितोत्तमर्षा
देवादयो मन्यान्प्रति विघ्नं कुर्वन्तीति शेषः । कथं देवादीन्प्रति मर्यानामृणित्वं तत्राऽह—ब्रह्मचर्येणेति । यथा

३५ १ ब्रह्मविद्या—अहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारः ।

२ तद्वद्ब्रह्मैतत्—एतत् जीवरूपं चैतन्यं तत् प्रकृतं ब्रह्मेति पश्यत्—इत्युक्तेः ।

३ ‘अहमनुरेभवं सूर्यंश्रेत्युक्त्वा’ भिन्नभिन्नकालावच्छेदेन सर्वभाव इति शंका निरस्ता यतः सूर्यपुत्रः मनु-
‘मनुर्वैवस्वत्’ इत्युक्तेः ‘इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवान्’ इति च तेन मनुसूर्ययोरेककालत्वसुचनत्वात् एक काले सर्वात्म-
भावः प्राप्त इत्यर्थो व्यञ्ज्यते । सूर्यः मनुपुत्रः तत्समकालिकः । तेन एककाले पितापुत्रोभयस्यैव सर्वस्वत्वे—दृष्टान्तो
भवति । अन्यथाभिन्नकल्पयोः एकस्मिन् भूतः अत्यस्मिन् सूर्य इत्यभिप्रायसम्भवे सर्वात्मत्वप्रकाशनं निरूप्य ।

यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः” इति हि ज्ञायमानमेवर्णवन्तं पुरुषं दर्शयति श्रुतिः । पशुनिवर्णान्वाच्यो अयं वा इत्यादिलोकभुतेभ्योऽऽत्मनो वृत्तिपरिपिपालयिषयाऽवगमर्णानिव देवाः परतन्त्रान्मनुष्यान्प्रत्यमृतत्वप्राप्तिं प्रति विघ्नं कुर्युरिति न्याय्यैवैषा शङ्का ।

स्वपशुस्वशरीराणोष च रक्षति देवाः । महतरां हि वृत्ति कर्माधीनां दर्शयिष्यति देवादीनां बहुपशुसम-
तयैकस्य पुरुषस्य । “तस्मादेवां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विष्णुः” इति हि वक्ष्यति । “यथा ह वै स्वाय लोका-
यारिष्टिमिच्छेदेवं हैमंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति” इति च ब्रह्मवित्त्वे पारार्थ्यनिवृत्तेन स्वलोकत्वं पशुत्वं
चेत्यभिप्रायोऽप्रियारिष्टिवचनाभ्यसवगम्यते । तस्माद्ब्रह्मविदो ब्रह्मविद्याफलप्राप्तिं कुर्युरेव विघ्नं देवाः ।
प्रभाववन्तश्च हि ते ।

कर्मफलप्राप्तौ देवा न विघ्नं कुर्युः

नन्वेवं सत्यन्यास्वपि कर्मफलप्राप्तिषु देवानां विघ्नकरणं वेगपानसमम् । हन्त तर्ह्यविस्मयोऽभ्युदयनिः- १०
श्रेयस्तसाधनानुष्ठानेषु । तथेश्वरस्याचित्परास्तत्त्वाद्भिन्नकरणे प्रभुत्वम् । तथा कालकर्मसन्तोषवितपताम्, एषां हि
फलसंपत्तिपत्तिहेतुत्वं शास्त्रे लोके च प्रसिद्धम् । अतोऽप्यनायासः शास्त्रार्थानुष्ठाने ।

न, सर्वपदार्थानां निवृत्तनिमित्तोपादानाज्जगद्वैचित्र्यदर्शनाच्च । स्वभावपक्षे च तदुभयानुपपत्तेः । सुख-
दुःखादिफलनिमित्तं कर्मस्येतस्मिन्पक्षे स्थिते वेदस्मृतिन्यायलोकपरिगृहीते देवेश्वरकालस्तावन्न कर्मफलविप-
यासकतारः । कर्मणां काश्चित्तकारकत्वात् । कर्मं हि शुभाशुभं पुरुषाणां देवकालेश्वरादिकारकमपेक्ष्य नाऽऽस्मान् १५

पशुदेवं स देवानामिति मनुष्याणां पशुसादृश्यव्यवधानच्च तेषां पारतन्त्र्याद्देवादयस्तान्प्रति विघ्नं कुर्वन्तीत्याह—
पण्विति । “अयो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः” इति च तेषां सर्वप्राणिभोग्यत्वश्रुतेरपि सर्वं तद्भिन्नकरा-
भवन्तीत्याह—अथो इति । लोकभृत्यमभिप्रेतमर्थं प्रकटयति—आत्मन इति । यथाऽवगमर्णान्प्रत्युत्तमर्णां विघ्नंमाच-
रन्ति तथा देवादयः स्वस्थितिपरिरक्षणार्थं परतन्त्रान्कर्मिणः प्रत्यमृतत्वप्राप्तिमुद्दिश्य विघ्नं कुर्वन्तीति तेषां तान्प्रति
विघ्नकर्तृत्वशङ्का । सावकाशैवेत्यर्थः । २०

पशुनिवर्णैरेव निवसितमर्थं विवृणोति—स्वपशुनिमित्तं । पशुस्थानीयानां मनुष्याणां देवाविभी रम्यत्वे
हेतुमाह—महतरामिति । इतश्च देवादीनां मनुष्यान्प्रति विघ्नकर्तृत्वममृतत्वप्राप्तौ सम्भावितमित्याह—
तस्मादिति । तदश्च तेषां तान्प्रति विघ्नकर्तृत्व भातीत्याह—यथेति । स्वलोको देहः । एवमित्त्वं सर्वभूत-
भोग्योऽहमिति कल्पनावयवम् । क्रियापदानुषङ्गार्थस्वकारः । ब्रह्मवित्त्वेऽपि मनुष्याणां देवादिपारतन्त्र्याविद्यातात्कि-
मिति ते विघ्नमाचरन्तीत्याशङ्क्याऽह—ब्रह्मवित्त्वे इति । देवादीनां मनुष्यान्प्रति विघ्नकर्तृत्वे शङ्कामुपपादितान्- २५
मुपसंहरति—तस्मादिति । न केवलमुकहेतुबलादेव किन्तु सामर्थ्याच्चेत्याह—प्रभाववन्तश्चेति ।

सामर्थ्याच्चेद्विद्याफलप्राप्तौ तेषां विघ्नकरणं तर्हि कर्मफलप्राप्तावपि स्यादित्यतिप्रसङ्गं शङ्कते—नन्विति ।
भवतु तेषां सर्वत्र विघ्नाचरणमित्यत आह—हन्तेति । अविस्मयो विद्यासाधनायः । सामर्थ्याद्भिन्नकर्तृत्वेऽति-
प्रसक्त्यन्तरमाह—सथेति । अतिप्रसङ्गान्तरमाह—तथा कालेति । विघ्नकरणे प्रभुत्वमिति पूर्वेण सन्बन्धः ।
ईश्वरादीनां यथोक्तकार्यकरत्वे प्रमाणमाह—एषां हीति । “एष ह्येव साधु कर्म कारयति” । “कर्म ह्येव तदूच्यते” ३०
त्यादिवाक्यं शास्त्रशब्दार्थः । देवादीनां विघ्नकर्तृत्ववदीश्वरादीनामपि तत्सम्भवाद्देवार्थानुष्ठाने विद्यासाधनात्तदप्रामाण्यं
प्राप्तमिति फलतमाह—अतोऽप्येति ।

किमिदमवैदिकस्य चोद्य किंवा वैदिकस्येति विकल्पाऽह्य दूषयति—नेत्यादिना । दध्याद्यतिपादादिपयया
दुग्धाद्यादानदर्शनात्प्राणिना सुबहुःखादितरात्म्यदृष्टे स्वभाववादे च नियतनिमित्तादानवैचित्र्यदर्शनयोरनुपपत्तेस्तद-
योगात्कर्मफलं जगदेष्टव्यमित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—सुषेति । “कर्म ह्येव” इत्याद्या श्रुतिः । “कर्मणा बन्धते जन्तुः” ३५
इत्याद्या स्मृतिः । जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिश्च न्यायः । कथमेतावता देवादीनां कर्मफले विघ्नकर्तृत्वाभावस्तनाऽह—
कर्मणामिति । कथं हेतुसिद्धिरित्याशङ्क्य कर्मणः स्वोत्पत्तौ देवाद्यपेक्षां व्यतिरेकमुक्तेन दर्शयति—कर्म हीति ।
स्वफलेऽपि तस्य तत्सामेक्षत्वमस्तीत्याह—रुन्धेति । निष्पन्नमपि कर्म पूर्वोक्तं कारकमपेक्ष्य स्वफलदाने शक्तं न

१. वृत्तिपरिपिपालयिषा जीवनस्य पालनेच्छा । कर्माधीनजीवनो हि देव. इतः प्रदान देवा उपजीवन्ति इति श्रुतेः ।

प्रतिभते । लब्धात्मकमपि फलदानेऽसमर्थम् । क्रियाया हि कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभावात् । तस्मात् क्रियानुगुणा हि देवेश्वरादय इति कर्मसु तावत् फलप्राप्तिं प्रत्यविश्रम्भः ।

कर्मणामत्येषां वशानुगतत्वं कृत्स्नत्वसामर्थ्याभ्यामप्युच्यते । कर्मकारकैवद्रव्यादिवस्वभावानां गुणप्रधान-
भावस्त्वनियतो दुर्विज्ञेयश्चेति तत्कृतो मोहो लोकस्य । कर्मैव कारकं नात्यक्फलप्राप्तिरिति केचित् । दैवमेवेत्यपरे ।
५ काल इत्येके । द्रव्यादिवस्वभाव इति केचित् । सर्व एते संहता एवेत्यपरे । तत्र कर्मणः प्राधान्यमङ्गीकृत्य देवस्युत्ति-
धादाः “पुण्ये च पुण्येन कर्मणा भवति धारः पालेन” इत्यादयः । यद्यप्येषां स्वविषये कस्यचित्प्राधान्योद्भव
इत्येषां तत्कालीनप्राधान्यशक्तिस्तन्मस्तथाऽपि न कर्मणः फलप्राप्तिं प्रत्यनैकान्तिकत्वम् । शास्त्रन्यायनिर्धारितत्वात्
कर्मप्राधान्यस्य ।

विद्याफले न देवानां विज्जकारिता

१० न, अविद्यापयममात्रत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य । यदुक्तं ब्रह्मप्राप्तिफलं प्रति देवा विज्जं कुर्वुरिति तत्र न देवानां
विभ्रमकरणे सामर्थ्यम् । कस्यात् ? विद्याकालानन्तरितत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य । कथम् । यथा लोके इन्द्रश्चक्षुष आलो-
केन संयोगो यत्कालस्तत्काल एव रूपान्निव्यक्तिः । एवभातरैवियं विज्ञानं यत्कालं तत्काल एव तद्विषयज्ञानतिरो-
भवतीत्यर्थः । कर्मणः स्वात्पत्ती स्वफले च कारकसापेक्षत्वे हेतुमाह—क्रियाया हीति । कारकादीनामनेकेषां
निमित्तानामुपादानेन स्वभावो निष्पद्यते यस्याः सा तथोक्ता तस्या भावः कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभावं
१५ तस्मादुभयत्र परतन्त्रं कर्मैत्यर्थः । देवादीनां कर्मपक्षितकारकत्वे फलितमाह—तस्मादिति ।

इतोऽपि कर्मफले नाविश्रम्भोऽस्तीत्याह—कर्मणामिति । एषा देवादीनां क्वचिद्विघ्नलक्षणे कार्ये कर्मणां
वशवर्तित्वमेष्टव्यं प्राणिकर्मपि क्षामन्तरेण विघ्नकरणेऽप्रसङ्गादतोऽन्यथापि सर्वत्र तेषां तवपेक्षा बाध्येत्यर्थः । तत्र
तेषां कर्मवशवर्तित्वे हेतुन्तरमाह—स्वसामर्थ्यस्येति । विघ्नलक्षणं हि कार्यं दुःखमुत्पादयति । न च दुःखमूले
पापादुपपद्यते । दुःखविषये पापसामर्थ्यस्य शास्त्राधितस्याप्रत्याख्येयत्वात्तस्मात्प्राणिनामदुःखवशादेव देवादयो
२० विघ्नकारणमित्यर्थः । देवादीनां कर्मपारतन्त्र्ये कर्म तत्परतन्त्रं न स्यात्प्रधानगुणभाववैपरीत्यायोगादित्वात्कृष्णधातु-
कर्मणि । इत्यत्र नासीदा नियतो गुणप्रधानभावोऽस्तीत्याह—दुर्विज्ञेयश्चेति । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यतो गुणप्रधानकृतो
भूतिविभ्रमो लोकस्योपलभ्यते तस्मादसौ दुर्विज्ञेयो न नियतोऽस्तीति योजना । भूतिविभ्रमे वादिविप्रतिपत्तिं हेतुमाह—
कर्मवैत्येवादिना । कथं तर्हि निश्चयस्तनोऽह—तत्रेति । वेदवादानुदाहरति—पुण्यो वा इति । भाविपत्तेन ‘धर्मरज्ज्वा
ब्रजेद्वृक्षम्’ इत्यादयः स्मृतिवादा गृह्यन्ते । सूर्यादयदाहसिचनावी कालञ्जलनसल्लोदेः प्राधान्यप्रसिद्धेन कर्मैव
२५ प्रधानमित्याकाङ्क्षाह—यच्छपीति । अनैकान्तिकत्वमप्रधानत्वम् । तत्र हेतुमाह—शास्त्रेति । श्रुतिस्मृतिलक्षणं
शास्त्रमुदाहृतम् । जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिर्न्यायः ।

कर्मफले देवादीनां विज्जकर्तृत्वं प्रसङ्गागर्त निराकृत्य विद्याफले तेषां तदसाङ्कितं निराकरोति—नाविधेति ।
तत्र तत्रैवमुक्तानुवादपूर्वकं विवादयति—यदुक्तमिति । तत्र प्रत्यपूर्वकं पूर्वोक्तं हेतुं स्फुटयति—कस्मादिति । आत्मनो
ब्रह्मत्वप्राप्तिरूपया मुक्तज्ञानश्चित्तमात्रत्वात्तत्प्राज्ञा ज्ञानेन तुल्यकालत्वात्तस्मिन्सति तस्य फलस्याऽऽवश्यकत्वाद्देवा-

३० १. कर्मणामिति—एषा देवानां कर्मणां वशानुगतत्वं, कर्मवशवर्तित्वमित्यर्थः । येषां विज्जं कर्तव्यं तत्कर्मप्रेरणेनैव ते
विज्जं कुर्वुरित्यर्थः । क्वचित् कर्मणः स्वसामर्थ्यस्याङ्गीकार्यत्वात् यथा मेघादम्बरादौ प्राणिकर्मैव हेतुः ।
२. देवाः वैदिककर्मणि उद्देश्यत्वेनापेक्ष्यन्ते “कालं वस्तुतः पूर्वोक्तं” इत्यादिः ईश्वरः सर्वत्र साधारणकारणत्वेना-
पेक्षितः लब्धात्मकमपि कर्म कालादिसापेक्षम् । एव केचित् बाल्ये दुःखिनोऽपि योगिनादौ सुखिनः एवं वैपरीत्येन ।
३. आत्मविषयं ज्ञानं यत्कालं तत्काल एव तद्विषयज्ञानतिरोभावः स्यात् । अनेन ज्ञानजया अज्ञाननिवृत्तिं तदुत्तर-
३५ क्षणे भवतीति पक्षः प्रत्युक्तः । अत एव अद्वैतसिद्धौ तृतीयमिच्छात्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यत्र पर्यङ्कारि ज्ञानप्रयकाव-
स्थितिसामान्यप्रतियोगित्वमिति । अत्रानुसूक्तकर्तव्या व्याप्तिं ब्रह्मानन्दे, अद्वैतसिद्धौ उपक्षिप्यते या या
अप्राप्त्यामज्ञानाद्विभूत्यासाक्षात्कारप्रभाः सा सा समानविषयकाज्ञानसंज्ञावृत्तिः इति अद्वैतशास्त्रमेवात्र मूलम् ।
अविद्याकार्यतिरोभावकोत्तरक्षणे तत्र च व्याप्ति—या या पटुतमसंस्कारसहितोक्तप्रभा सा सा स्वसमानविषय-
ज्ञानतत्कार्यं पूर्वज्ञानावृत्तिः इत्यस्यथापि ।

भावः स्यात् । अतो ब्रह्मविद्यायां सत्यामविद्याकार्यानुपपत्तेः प्रदीप इव तमः कार्यस्य तत्केन कस्य विघ्नं कुरु-
र्देवाः । यत्राऽऽत्मत्वमेव देवानां ब्रह्मविदः ।

तदेतदाह—आत्मा स्वस्व्यं ध्येयं यत्तत्सर्वशास्त्रैर्विज्ञेयं ब्रह्म हि यस्मादेषां देवानां स ब्रह्मविद्भवति ब्रह्म-
विद्यासंस्कालमेवाविद्यामात्रव्यवधानात्पगमाच्छ्रुत्तिकाया इव रजताभासायाः शुक्तिकात्वमित्यवोचाम । अतो
नात्मनः प्रतिकूलत्वे देवानां प्रयत्नः सम्भवति । यस्य ह्यात्मभूतं फलं देशकालनिमित्तान्तरितं तत्रानात्मविषये ५
सफलः प्रयत्नो विघ्नाचरणाय देवादीनाम् । न त्विह विद्यासंस्काल आत्मभूते देशकालनिमित्तान्त-
रितेऽवसरानुपपत्तेः ।

अन्त्यस्यैव साक्षात्कारस्य निवर्तकत्वनिरासः

एवं तर्हि विद्याप्रत्ययसन्तत्यभावाद्विपरीतप्रत्ययतत्कार्ययोश्च दर्शनादन्त्य एवाऽऽत्मप्रत्ययोऽविद्यानिवर्तको
न तु पूर्वं इति । न, प्रथमेनावैकान्तिकत्वात् । यद्ये हि प्रथम आत्मविषयः प्रत्ययोऽविद्यां न निवर्तयति तथाऽन्त्योऽपि १०
तुल्यविषयत्वात् । एवं तर्हि सन्ततोऽविद्यानिवर्तको न विच्छिन्न इति । न, जीवनादौ सति सन्तत्यनुपपत्तेः ।
नहि जीवनादिहेतुके प्रत्यये सति विद्याप्रत्ययसंततिरुपपद्यते विरोधात् । अथ जीवनादिप्रत्ययतिरस्करण-
नैवाऽऽमरणान्ताद्विद्यासन्ततिरिति चेत् । प्रत्ययेयत्तासम्भूतानवधारणाच्छास्त्रार्थनिवधारणदोषात् । इयतां
प्रत्ययानां सन्ततिरविद्यायां निवर्तकेत्यनवधारणाच्छास्त्रार्थो नावगम्यते । तच्चानिष्टम् ।

सन्ततिमात्रत्वेऽवधारित एवेति चेत्, न । आद्यन्तयोरविशेषात् । प्रथमा विद्याप्रत्ययसन्ततिर्मरणकालान्ता १५

दीना विघ्नाचरणे नावकाशोऽस्तीत्यर्थः । उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षापूर्वकं दृष्टान्तेन समर्थयते—कथमित्यादिना । ब्रह्मविद्या-
तत्फलयोः समानकालत्वे फलितमाह—अत इति । देवादीनां ब्रह्मविद्याफले विघ्नकर्तृत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—अथेति ।
यस्या विद्यायां सत्यां ब्रह्मविदो देवादीनामात्मत्वमेव तस्यां सत्यां कथं ते तस्य विघ्नमाचरेयुः । स्वविषये तेषां
प्रातिकूल्याचरणानुपपत्तेरित्यर्थः ।

उक्तोऽयं समन्तराक्षयमुत्थाप्य व्याचष्टे—उभेतबाहेति । कथं ब्रह्मविद्यासमकालमेव ब्रह्मविद्देवादीनामात्मा २०
भवति तत्राऽह—अविद्यामात्रेति । यथेदं रजतमिति रजताकारायाः शुक्तिकायाः शुक्तिकात्वमविद्यामानव्यवहितं तथा
ब्रह्मविद्येऽपि सर्वात्मत्वे तन्मात्रव्यवधानात्तस्याश्च विद्योदये नान्तरीकत्वेन निवृत्तेत्युक्तं विद्यातत्फलयोः समानकालत्वम् ।
उक्तं चैतत्प्रतिबचनदशायामित्यर्थः । उक्तस्य हेतोरपेक्षितं वदन्ब्रह्मविदो देवाद्यात्मत्वे फलितमाह—अत इति । कैवल्ये
तेषां विघ्नकर्तृत्वे कुत्र तत्कृतनेत्याशङ्क्याऽह—यस्य हीति । तेषां निरङ्कुशप्रसरत्वं वारयति—न त्विति । सफलः
प्रयत्न इति पूर्वेण सम्बन्धः । तस्य निरवकाशत्वादिति हेतुमाह—अवसरेति । २५

ज्ञानस्यानन्तरफलत्वात्तत्फले देवादीनां न विघ्नकर्तृत्वेत्युक्तमप्येत्य स्वयूध्यः शङ्कते—एवं तर्हीति ।
ज्ञानस्यानन्तरफलत्वे न तदज्ञान निवर्तयेदज्ञानमिव तत्त्वज्ञानमपि ब्रह्मास्मीति ज्ञानसन्तत्यभावात् । न चाऽऽद्यमेव
ज्ञानमज्ञानध्वंसि प्रागिवोध्वमपि रोगादेस्तत्कार्यस्य च दृष्टत्वात् । अतो देहपातकालीनं ज्ञानमज्ञानं निवर्तयतीति कुतो
जीवन्मुक्तिरित्यर्थः । अन्त्यज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वं तत्सन्ततेर्वा प्रथमे तस्यान्त्यत्वादात्मविषयत्वाद्वा तद्व्यवसितेति
विकल्पोभयत्र दृष्टान्ताभाव मत्या द्वितीये दोषान्तरमाह—न प्रथमेनेति । तदेवानुमालेन स्फोरयति—यद्यि हीति । ३०

कल्पान्तरं बाधयति—एवं तर्हीति । अविच्छिन्ना ज्ञानसन्ततिरज्ञानं निवर्तयतीत्येतद्ब्रूयति—नेत्यादिना ।
जीवनादिहेतुकः प्रत्ययो वृषुजितोऽहो मयोपेष्टमृगित्यादिरूपः । तस्य वृषुभाण्डुपेष्टतस्य ब्रह्मास्मीत्यविच्छिन्नप्रत्यय-
सन्ततेश्च विषद्वतया योगपद्यायोगे हेतुमाह—विरोधादिति । प्रत्ययसन्ततिमुपपादयन्नागच्छते—अथेति । उक्तरीत्या
प्रत्ययसन्ततिमुपेत्य द्वययति—नेत्यादिना । तमेव दोषं विशदयति—इयतामिति । शास्त्रार्थो ज्ञानसन्ततिरज्ञानं
निवर्तयतीत्येवमात्मकः ।

आत्मैत्येवोपासीतेति श्रुतेरालम्बनसन्ततिमात्रसद्भावे ततो विद्याद्वाराजविद्याध्वस्तितरिति शास्त्रार्थनिश्चय-
सिद्धिरित्याह—सप्तवीति । आत्मधी-सन्ततेः सत्त्वेऽपि न साऽऽत्मविषयत्वाद्विद्याद्वाराजविद्या निवर्तयति । आद्यद्वित्रिंश-
स्थात्मधीसन्ततोऽपि अविचारदिति परिहरति—नाऽऽद्यन्तयोऽपि । पूर्वस्मिन्प्रत्यये नाविद्यानिवर्तकत्वमन्ये तु तथेत्युक्ते
तस्यान्त्यत्वात्तथात्वं चेददृष्टान्ताभावः । आत्मविषयत्वात्तथात्वे प्रथमप्रत्यये अविचारः स्यादित्युक्तं दोषो । आद्या
सन्ततिर्नाविद्याध्वसिनी । अत्या तु तथेत्यङ्गीकारेऽपि विघ्नेषामाद्यन्त्यत्वात्तस्या निवर्तकत्वे दृष्टान्ताभावः । ४०

वेति विशेषाभावाद्यान्तयोः प्रत्यययोः पूर्वोक्तौ दोषौ प्रसज्येयाताम् । एवं तर्ह्यनिवर्तक एवेति चेन्न । "तस्मात्-सर्वमभवत्" इति श्रुतेः । "मिथते हृदमथन्त्यः" "तत्र को मोहः" इत्यादिश्रुतिष्यञ्च ।

अर्थवाद इति चेन्न । सर्वभाषोपनिषदामर्थवादत्वप्रसङ्गात् । एतावन्मात्रार्थत्वोपक्षीणा हि सर्वज्ञा-लोपनिषदः । प्रत्यक्षप्रमातात्मविषयवादस्त्येवेति चेन्न । उक्तपरिहारस्तथा । अविद्याशोकोमोहन्यादिदोषनिवृत्तेः प्रत्य-
 ५ क्त्वादिति चोक्तः परिहारः । तस्माद्वैश्वान्त्यः सन्ततोऽसन्ततस्यैवोद्यमेतत् । अविद्याद्विदोषनिवृत्तिफलकत्वान्नान्ता-द्विद्यायाः । य एवाविद्याद्विदोषनिवृत्तिफलकप्रत्यय आद्योऽन्त्यः सन्ततोऽसन्ततो वा स एव विद्येत्यन्युपगमाच्चोद्यस्यावतारगन्धोऽयस्ति ।

औक्त्वमुक्तस्य लोकप्रत्ययः प्रारब्धवशात्

यत्पूर्व विपरीतप्रत्ययतत्कार्ययोश्च दर्शनादिति । न तच्छेवस्थितिहेतुत्वात् । येन कर्मणा शरीरवारब्धं
 १० तद्विपरीतप्रत्ययदोषनिमित्तत्वात्तस्य तन्माभूतस्यैव विपरीतप्रत्ययदोषसंयुक्तस्य फलदाने सामर्थ्यमिति यावच्छरीरपातस्तावत्फलोपभोगाद्भवता विपरीतप्रत्ययं रागाद्विदोषं च तावन्मात्रमाप्तिप्रत्येव । मुक्तेश्चानुवृत्तफलवास-
 ङ्गेतुक्तस्य कर्मणः । तेन न तस्य निवर्तिका विद्याविरोधात् । किं तर्हि स्वाध्यायेव स्वात्मविरोध्यविद्याकार्यं
 यदुत्पिष्टम् तन्निरणद्वयनगतत्वाद्वातीति हीतरत् ।

आत्मविषयत्वात्तद्भूते त्वनैकान्तकत्वमित्येतावेव दोषौ स्यातामिदं विवृणोति—प्रथमेति । अन्त्यप्रत्ययस्य तत्तन्-
 १५ तेष्वविद्यानिवर्तकत्वासम्भवे प्रथमस्यापि रागाद्यनुवृत्त्या तदयोगाज्ज्ञानमजानां नवर्तकमेवेति चेदयति—एवं तर्हि ।
 श्रुतिविरोधेन परिहृयति—न तस्मादिति ।

तासामर्थवादत्वेनाविवक्षितत्वं शङ्कते—अर्थवाद इति चेदिति । अतिप्रसङ्गेन हृषयति—न सर्वेति ।
 यथोक्तश्रुतीनामर्थवादत्वेऽपि कर्म सर्वभाषोपनिषदां तत्त्वप्रसक्तिरित्यागङ्गुयाऽऽह—एतावदिति । एतावन्मात्रार्थ-
 मात्मज्ञानात्तदज्ञाननिवृत्तिरित्येतावन्मात्रस्यार्थस्य सङ्गावः । अहंभीगम्ये प्रतीचि तासां प्रवृत्तेः संवादिसंवादाभ्यां
 २० मानत्वाभोगादस्त्येवार्थवादतेति प्रसङ्गस्येष्टत्वं शङ्कते—प्रत्यक्षेति । प्रमातृरूपेणैव ताऽप्यनन्तत्वाक्षिपतास्य
 वेदान्ता ब्रह्मत्वं बोधयन्तीति न संवादादिशङ्केत्याह—नोक्तेति । विद्वदनुभवमाभित्यापि फलभूतेरर्थवादत्वं समाहित-
 मित्याह—अविद्येति । आत्मज्ञानस्य तदज्ञाननिवर्तकत्वे स्थिते परमस्य निरवकाशत्वं फलतोऽप्याह—तस्मादिति ।
 चोद्यस्यानवकाशत्वमेव विगदयति—अविद्याद्येति ।

ज्ञानसन्तरेरत्यज्ञानस्य बाधज्ञानध्वंसित्वासिद्धेराद्यमेव ज्ञानं तथैत्युक्तं सम्प्रति परोक्षमनुवर्तति—यत्पूर्वमिति ।
 २५ दर्शनात्तद्व्यञ्जं ज्ञानमज्ञानध्वंसीति शेषः । प्रारब्धकर्मक्षेपस्य विद्वद्देशस्थितिहेतुत्वादिदुषा अपि यावदप्रारब्धकर्म रागाद्या-
 भासाविरोधात्तत्क्षये च देहाभासजगदाभासयोरभासाऽऽध्वजानस्यज्ञाननिवर्तकत्वाद्युपपत्तिरित्युत्तरमाह—न
 तच्छेवेति । तदेव प्रपञ्चयति—येनेत्यादिवा । यच्छब्दस्याऽऽक्षिपतीत्यनेन सम्बन्धः । आक्षेपकत्वनिवर्तकं सामर्थ्यं
 विपरीतेति । मिथ्याज्ञानेन रागाद्विदोषेण च निमित्तेन प्रवृत्तत्वादिति यावत् । तथाभूतस्येत्यस्य विवरणं विपरीत-
 प्रत्ययेत्यादि । कर्मैव पञ्चधा विरोध्यते । तावन्मात्रं प्रतिमासमात्रशरीरम् । प्रारब्धकर्मणोऽप्यज्ञानवन्त्यत्वेन ज्ञाननि-
 ३० वृत्यत्वाच्च ज्ञानिनस्ततो देहाभासादि सम्भवतीत्याशङ्क्याऽह—मुक्तेश्चैवदिति । यथा प्रवृत्तवेगस्यैवार्थदेवैवभावादेवाति-
 बद्धस्य सयस्तथा भोगादेवाऽऽरब्धस्यो "भोगेनैव त्वितरे क्षयमित्या सम्पद्यते" इति न्यायस्य ज्ञानादित्यर्थः । तद्वेतुक्तस्य
 विपरीतप्रत्ययादिप्रतिमासकार्यजनकस्येति यावत् ।

१. अहंभीगम्यः प्रत्यगात्मा तत्रोपनिषदां प्रवृत्तेः तासां न ब्रह्मनिवर्तकत्वाभावात् । संवादे कप्रामाण्यं ज्ञातज्ञापक-
 त्वात् विस्मदादे प्रत्यक्षाविरोधादप्रमात्वम्, अत अर्थवादः 'तरति ओकमालत्वित्' इत्यादिः (पू) सनामानं तु
 ३५ श्रीतात्मा तु नाहं प्रत्ययोगोचः तस्मादक्षित्वादित्युक्तमेव ।
 २. भोगेन त्वितरे क्षयमित्या ब्रह्म सम्पद्यते—तस्य तावदेव चिरं यावत् विमोक्षेभ्यः संपत्त्ये इति श्रुतेः
 पुनः कर्मान्तरोद्भवे चाज्ञानाभावेन कारणभावादिति ।

कुतश्चन" इत्यादिश्रुतिस्यञ्च । "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते" इत्यादिस्मृतिस्यञ्च । यत् ऋणैः प्रतिबध्यत इति । तत्र । अविद्याबद्धिषयत्वात् । अविद्यावान्हि ऋणी । तस्य कर्तृत्वाद्युपपत्तेः । "यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्राण्योऽन्यत्पश्येदिति हि वक्ष्यति । अनन्यतद्वत्स्वात्मात्वं यत्राविद्यायां सत्यामन्यदिव स्यात्तिमिरकृतद्वितीयचन्द्रवत्तत्राविद्याकृतानेकारकापेक्षं दर्शनादिकर्म तत्कृतं फलञ्च दर्शयति—तत्रान्यो-
५ अन्यत्पश्येदित्यादिना । यत्र पुनर्विद्यायां सत्यामविद्याकृतानेकत्वभ्रमग्रहणं "तत्केन कं पश्येदिति कर्मासम्भवं दर्शयति । तस्मादविद्याबद्धिषय एव ऋणित्वं कर्मसम्भवाच्चेतरञ्च ।

अविद्यावतां पशुभावः

एतच्चोत्तरञ्च व्याचिख्यासिष्मन्मात्रैरेव वाक्यैर्विस्तरेण प्रदर्शयिष्यामः तद्यथेहैव तावत्—अथ यः काश्चिद्ब्रह्मविद्यामात्मनो व्यतिरिक्तं यां काश्चिद्देवतामुपास्ते स्तुतिनमस्कारायावत्पुण्यादप्रणिधानध्यानादिनोपास्ते
१० तस्या गुणभावगुणगम्याऽऽस्ते । अन्योऽसावनत्मा मत्तः पृथगन्योऽहमस्यधिकृतो मयाऽस्माद् ऋणित्वप्रतिफलंभ्यमित्येवमस्त्ययः सन्नुपास्ते न स इत्यनप्रपद्यो वेद विज्ञानाति तत्त्वं न स केवलमेवमनूतोऽविद्वानविद्यादोषवानेव किं तर्हि यथा पशुर्गवादिवाहिनबोहनाद्युपकारैरप्यभ्युज्यत एवं स इत्याद्यनेकोपकारैरपमोक्तव्यत्वादिकेन देवादीनाम् । अतः पशुरिव सर्वार्थेषु कर्मस्त्वधिकृत इत्यर्थः ।

एतस्य ह्यविदुषो षण्मभिमप्रविमागवतोऽधिकृतस्य कर्मणो विद्यासहितस्य केवलस्य च शास्त्रोक्तस्य
१५ कार्यं मनुष्यत्वाविको ब्रह्मान्त उत्कर्षः । शास्त्रोक्तविपरीतस्य च स्वाभाविकस्य कार्यं मनुष्यत्वादिक एव स्वाव-
रान्तोऽप्युत्कर्षः । यथा चैतत्तथा "अथ यो वाक् लोका" इत्यादिना वक्ष्यामः कृत्स्नेनैवाध्याय्यलोचने । विद्यायाश्च कार्यं सत्त्वात्मभावापत्तिरित्येतत्संश्लेषतो बक्षितम् । सर्वा ह्येयमुपनिषद्विद्याऽविद्याविभागप्रदर्शनैवोपयोगी । यथा वैजोऽर्थः कृत्स्नस्य शास्त्रस्य तथा प्रवर्धयिष्यामः ।

यस्मादेवं तस्मादविद्याबन्तं पुरुषं प्रति देवा ईशत एव विन्नं कर्तुमनुग्रहजेयेतर्हस्यति—यथा ह वै लोके
२० ब्रह्मो गोभृशार्थः पशवो मनुष्यं स्वामिनमात्मनोऽविद्यातारं भुञ्ज्युः पालयेयुरेवं बहुपशुस्वामीय एकैकोऽविद्वान्पशुयो देवान्मेवानिति पित्राद्युपलक्षणार्थं भुनक्ति पालयतीति । इम इन्द्रादयोऽप्ये मन्तो भवेतिशतारो भृश इवाहमेवो
पूर्वोक्तं शाङ्खाजीजमनुवर्तति—यत्त्विति । ऋणित्वं हि विदुषोऽविदुषो वेति विकल्प्याऽज्ज्ञं ब्रूयन्मितीयमर्द्धीकरोति—
तन्मेत्यादिना । ऋणित्वस्येति शेषः । तदेव स्फुटयति—अविद्यावानिति । अविदुषोऽस्ति कर्तृत्वादीत्यत्र मानमाह—
यत्रेति । वक्ष्यामाणवाक्यार्थं प्रकृतोपयोगित्वेन कथयति—अनन्यद्विति । ऋणित्वं विदुषो नेत्युक्तं व्यकीकर्तुं तस्य नास्ति
२५ कर्तृत्वादीत्यत्रापि प्रमाणमाह—यत्र पुनरिति । विद्यायां सत्यामविद्यायास्तत्कृतानेकत्वभ्रमस्य च ग्रहणं यत्र सम्भवति तत्र तस्मादेव कारणात्तत्केनेत्यादिना कर्मविरसम्भवं दर्शयतीति योजना । प्रमाणसिद्धमर्थं निगमयति—तस्मादिति ।

अविद्याविषयमृणित्वमित्येतत्प्रपञ्चयन्नविद्यासूत्रमवतारयति—एतच्चेति । तदृणित्वमविद्याविषयं यथा स्फुटं भवति तथाऽयं योऽध्यामित्यादावनन्तरग्रन्थ एव कथ्यते प्रथममित्यर्थः । तद्वराणि व्याकरोति—अथेत्यादिना । विद्यासूत्रानन्तर्यमविद्यासूत्रस्यायशब्दार्थः । यागो गन्धपुष्पादिना पूजा । बल्युपहारो नैवेद्यसमर्पणम् । प्रणिधान-
३० मकाम् । ध्यानं तत्रैवानन्तरितप्रत्ययप्रवाहकरणम् । आदिपदं प्रदक्षिणादिग्रहणार्थम् । सेवदर्शनमन्नोपासनं च शास्त्रोपमित्यभिप्रेत्येतदेव निवृणोति—अन्योऽस्त्विति । तस्य मूलमाह—न स इति । वाक्यान्तरमवतार्य व्याकटे—
न स केवलमिति । सोऽविद्वानेवमुक्तदृष्टान्तवशात्पशुरिव देवानां भवति तेषां मध्ये तस्यैकेन बहुमिष्यकारैर्भोग्यत्वादिति योजना । पशुसाम्ये सिद्धमर्थं कथयति—अत इति ।

अयनेनाविद्यासूत्रेण किं कृतं भवतीत्यपेक्षायामविद्यायाः संसारहेतुत्वं सूचितमिति वक्तुमविद्याकार्यं
३५ कर्मफलं संक्षिपति—एतत्स्येत्यादिना । कर्मसह्यमभूता विद्या देवताध्यानात्मिका । आस्त्रीयवत्स्वाभाविककर्मणोऽपि द्वेविध्यं सूचयितुं चशब्दः । तत्र तु सहकारिणी विद्या नमस्त्रीदर्थनादिरूपेति शेषः । कथं यथोक्तं कर्मफलमविद्यावतः स्यादित्याशङ्क्याऽह—यथा चेति । सूत्रद्वेविध्यसिद्धयर्थं विद्यासूत्रार्थमनुकामति—विद्यायाश्चेति । सूत्रान्तराशङ्का वारयति—सर्वां हीति । कथमेतदवगम्यते तत्राऽह—यथेति ।

मनुष्याणामविद्यावता, देवपशून् स्थिते फलितमाह—यस्मादिति । तत्र प्रमाणत्वेनोत्तरं वाक्यमुत्पापयति—
४० एतदिति । किमिदमविद्यावतो देवादिपालनमित्याशङ्क्य वाक्यतात्पर्यमाह—इम इन्द्रादय इति । अभिसन्वि-

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकं सन्न व्यभवत् । तच्छ्रेयोरोपमत्यसृजत क्षत्रं
यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वर्णः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति ।
तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमवस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र
एव तद्यज्ञो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म । तस्माच्चक्षपि राजा परमतां
गच्छति ब्रह्मैवान्त उपनिश्चयति स्वां योनिं य उ एनं हिनस्ति
स्वां स योनिमुच्छति स पापोयान्भवति यथा श्रेयो स हिं सित्वा ॥११॥ ५

देवानामानुकूल्यसिद्धये देवपूजा कर्तव्या

स्तुतिनमस्कारेभ्यादिनाऽऽराधनं कृत्वाऽऽमुष्यं निःश्वेयसज्ज तत्प्रप्तं फलं प्राप्स्यामीत्येवमभिस्मिन् । तत्र लोके
बहुपशुमतो यथैकस्मिन्नेव पशवादीयमाने व्याघ्रादिनाऽपह्नियमाणे महदप्रियं भवति तथा बहुपशुस्थानीय एक-
स्मिन्पुत्रे पशुभावाद्युत्पत्त्यप्रियं भवतीति किञ्चिन्न देवानां बहुपशुपहरण इव दुष्टुम्भिनः । तस्मादेषां देवानां १०
तन्न प्रियं किं तद्यज्ञे तद्ब्रह्मात्मतत्त्वं कथञ्चन मनुष्या विद्युर्विज्ञानीयुः । तथा च स्मरणमनुगीतासु भगवतो व्यासस्य-
“क्रियावद्ब्रूहि कौन्तेय देवलोकः ससाधुतः । न जैतविष्टं देवानां मर्त्येपरि वर्तनम्” ॥ इति ।

अतो देवाः पशुनिव व्याघ्रादिभ्यो ब्रह्मविज्ञानाद्विज्ञमाचिकीर्यन्ति । अस्मदुपमोगत्यात्मा व्युत्तिष्ठेयुरिति ।
यं तु मुमोक्षयिष्यति तं श्रद्धादिभिर्योष्यन्ति विपरीतमथद्वादिभिः । तस्मान्मुमुक्षुर्देवाराधनपरः श्रद्धाभक्तियः
प्रणयोऽप्रमादी स्याद्विद्याप्राप्तिं प्रति विद्यां प्रतीतिं वा कावचैतत्प्रदर्शितं भवति देवाप्रियवाक्येन ॥१०॥ १५

सूत्रितः शास्त्रार्थ “आत्मेत्येवोपासीते”ति । तस्य च व्याख्येयमित्यत्र सार्थवादेन “तद्वाहुयद्ब्रह्मविद्यये”
स्यादिना सम्बन्धप्रयोजने अभिहिते । अविद्यायाश्च संसाराधिकारकारणत्वनुक्तमयं योज्यं देवतामुपास्त इत्या देना ।

विद्यवतः पुरुषस्येति शेषः । एकस्मिन्नेवेत्यादिवाक्यमादाय व्याचष्टे—तत्रेति । मनुष्याणां पशुभावाद्व्युत्थानमप्रिय
देवानामिति स्थिते तदुपायमपि तत्त्वज्ञानं तेषां देवा विद्विषन्तीत्याहु—अस्मादिति । तत्त्वविद्यायां दीर्घस्य
कथञ्चनलुप्तम् । मनुष्याणामुक्तं देवा न मूढ्यन्तीत्यत्र प्रमाणमाहु—तथा चेति । तेषां ब्रह्मविद्यायां कैवल्यप्राप्तिः २०
सुतरामनिर्दिष्टे भावः ।

देवादीनां मनुष्येषु ब्रह्मज्ञानस्याप्रियत्वेऽपि किं स्यादित्याशङ्क्याऽहु—अत इति । तेषां विघ्नमारचयताम-
भिप्रायमाहु—अस्मदिति । तर्हि देवादिभिरुपहतानां मनुष्याणां मुमुक्षेव न सम्पद्येतेत्याशङ्क्याऽहु—यं स्थितिः ।
उक्तं हि—

“न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् । यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या सयोजयन्ति तद् ॥” इति । २५

तर्हि किमिति सवनिव देवा नानुमुह्यन्तीत्याशङ्क्याऽहु—विपरीतमिति । देवतापराह मुखममुमोक्षयित-
मिति यावत् । सम्प्रति देवाप्रियवाक्येन ध्वनितमर्थमाहु—अस्मादिति । अविद्वत्सु मनुष्येषु देवादीनां स्वातन्त्र्यं
तच्छब्दार्थः । श्रद्धादिप्रधानस्तदाराधनपरः सन्देवादीनां प्रिय स्यात्तद्विषयस्य मुमुक्षावैफल्यमित्यर्थः । तत्प्रीति-
विषयश्च तत्प्रसादासादितवैराग्यः सर्वाणि कर्माणि सन्त्यस्य विद्याप्रापकश्रवणादिकं प्रत्येकाग्रमनाः स्यादित्याहु—
अप्रमादीति । श्रवणादिकमनुत्तमपि वर्णाभ्रमाचारपरो भवेदन्यथा विद्यालक्षणे फले प्रतिवन्वसम्भवादित्याशये-
नाऽहु—विद्यां प्रतीतिः । भयादिनिमित्ता ध्वनेर्विकृतिः कानुरूप्यते । यथाऽहु—‘कानु. स्त्रिया विकारो य’ शोक-
शीत्यादिभिर्ध्वने’ इति । तथा कावचा काण्वश्रुते स्वरकम्पेन मयमुपलक्ष्य देवादिभजने कल्प्यते तात्पर्यमित्याहु—
काक्रेति ॥१०॥

ब्रह्मकण्डिकामित्य व्याख्याय ब्रह्म वा इदमित्यादिवाक्यस्यातीतेन सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—सूत्रित
इति । शास्त्रार्थशब्दो ब्रह्मविद्याविषयः । तदाहुरित्यादिनोक्तमनुवदति—तस्य चेति । अर्थवादस्तद्यो यो देवाना- ३५
मित्यादि । सम्बन्धो ज्ञानस्य सर्वातिफलने साध्यसाधनत्वमधिकारिणाऽऽश्रयाश्रयित्वमैक्येन निषयविषयित्वमिति
विभागः । अविद्यासूत्रे वृत्तं कथयति—अविद्यायत्तचेति । संसारस्याधिकारः प्रवृत्तिरूपतिरिति भावः । यथा

तत्राविद्यानृणो पशुवद्देवादिकर्मकर्मव्यतया परतन्त्र इत्युक्तं किं पुनर्देवादिकर्मकर्मव्यत्ये निमित्तं ? वर्णा आश्रमाश्च तत्र के वर्णा इत्यत इदमारभ्यते । यन्निमित्तसम्बद्धेषु कर्मस्वयं परतन्त्र एवाधिकृतः संसारीत्येतत्स्वैवार्थस्य प्रदर्शनं नायाम्निसर्गान्तररिमन्त्रादिसर्गो नोक्तः । अग्नेस्तु सर्गः प्रजापतेः सृष्टिपरिपूरणाय प्रदासितः । अयं चेन्नादिसर्गस्तत्रैव ब्रह्मव्यस्तच्छेषत्वात् । इह तु स एवाभिव्यक्तोऽविदुषः कर्माधिकारहेतुप्रदर्शनाय ।

- ५ ब्रह्म वा इदमग्र आसीद्यदस्मिन् सृष्ट्वाऽग्निरूपापन्नं ब्रह्म ब्राह्मणजात्यभिमानाद्ब्रह्महोत्यभिधीयते । वा इदं क्षत्रादिजातं ब्रह्मैवाभिन्नमासीदेकमेव । नाऽऽसीत्क्षत्रादिभेदः । तद्वद्ब्रह्मैकं क्षत्रादिपरिपालयित्रादिविभक्त्यं सन्न व्यभिन्नं विभूतवत्कर्मणे नालमासीदित्यर्थः । ततस्तद्ब्रह्म ब्राह्मणोऽस्मि ममेत्यं कर्तव्यमिति ब्राह्मणजातिनिमित्तं कर्म चिकीर्ष्वत्तमनः कर्मकर्तृत्वविभूत्यै श्रेयोर्लभ्यं प्रशस्तरूपमत्यसृज्यतातिरुयेतामुजत सृष्टवत् । किं पुनस्तदसृष्टं क्षत्रं क्षत्रियजातिः, तद्व्यक्तिभेदेन प्रदर्शयति—यान्येतानि प्रसिद्धानि लोके देवत्रा देवेषु क्षत्राणीति । जात्याख्यायां पक्षे १० बहुवचनस्मरणाद्विज्ञेयत्वाद्वा भेदोपचारेण बहुवचनम् ।

कानि पुनस्तानोरथाह तत्राभिविक्ता एव विशेषतो निर्दिश्यन्ते । इन्द्रो देवानां राजा । वरुणो यादसानाम् । सोमो ब्राह्मणानाम् । रुद्रः पशूनाम् । पर्जन्यो विष्टवादीनाम् । यमः पितॄणाम् । वृष्यः रोगादीनाम् । ईशानो भासामित्येवमादीनि देवेषु क्षत्राणि । तदन्विशन्नाविश्रतश्चेतामिष्टितानि मनुष्यक्षत्राणि सोमसुर्यबन्ध्यानि पुरुरवःप्रभृतानि सुष्टान्येव ब्रह्मव्यानि । तदर्थ एव हि देवक्षत्रसर्गः प्रस्तुतः ।

- १५ पशुरित्यादिकोऽमनुष्यमापते—तत्रेति । अविद्याधिकारः सप्तमर्थः । तत्राविद्याकार्यं प्रपञ्चयितुमध्यायशेषप्रवृत्तिरिति मन्वानोऽविद्याविवर्तचतुर्वर्णसृष्टिकण्टार्यं तदेतद्ब्रह्महोत्यस्यात्प्राक्तनं वाक्यमित्याकाङ्क्षापूर्वकमाह—किं पुनरिति । ब्रह्म वा इदमित्यादिवाक्यमिदमा परामुच्यते । वर्णानि विजिनष्टि—यन्निमित्तेति । यैनिमित्तैर्ब्राह्मण्यादिभिः सम्बद्धेषु कर्मस्वयमविद्यानिकृतं पशुरिव ससरतीति पशुनिदर्शनश्रुतौ प्रसिद्धं तानि निमित्तानि दर्शयितुमुत्तरं वाक्यं प्रवृत्तमित्यर्थः । अथेत्यभ्यन्तव्यदित्यत्रानुग्राहकदेवतासर्गं प्रक्रम्यामनेरेव सृष्टिर्लक्षा चेन्नादीनामत्र त्वविद्या प्रस्तुत्य तेषां सोच्यते २० तत्र कं श्रुतेरभिप्रायस्तत्राऽह—एतस्येति । पूर्वमग्निसर्गान्तररिमन्त्रादिसर्गो बाध्योऽपि नोक्तः फलमावात् । इह त्वविदुषस्तत्कार्यवर्णादिभिर्मानिनः कर्माधिकृतिरित्येतस्यार्थस्य प्रदर्शनाय तदाविद्यत्त्वविवक्षया स व्युत्पाद्यत इत्यर्थः । अग्निसर्गोऽपि तर्हि तद्ब्रह्मैव बाध्यो विशेषमावादित्यासङ्कधाऽह—अग्नेस्त्विति । प्रजापतेः सृष्टिपूर्वतै वैदग्ध्यं सृष्टिस्तत्रोक्ता हन्तेन्नादिसर्गोऽपि तत्रैव बाध्योऽप्यथा तत्पूर्वैरित्यासङ्कधाऽह—अयञ्चेति । तर्हि तत्रोक्तस्य कस्मादत्रोक्तिः पुनस्त्वेरित्यासङ्क्यैतस्यैवार्थस्येत्यत्रोक्तं स्मारयति—इह स्थितिः ।

- २५ सङ्गतिमुत्सवा वाक्यमादाय व्याचष्टे—ब्रह्मेति । अग्रे क्षत्रादिसर्गात्पूर्वमिति यावत् । वैशब्दस्यावधारणार्थं त्वदन्वाक्याथोक्तिपूर्वकमेकमित्यस्यार्थमाह—इदमिति । द्वितीयमेवकारं व्याचष्टे—नाऽऽसीदिति । कथं तर्हि तस्य कर्मानुष्ठानसामर्थ्यसिद्धिरित्यासङ्कधा समनन्तरवाक्यं व्याचष्टे—तत इति । तदेवसृष्टमाकाङ्क्षाद्वारा स्पष्टयति—किं पुनरिति । एका वैलक्षण्यमिति सूष्टा कथं तर्हि यान्येतानीति बह्वृक्तिरित्यासङ्कधाऽह—तद्व्यक्तिभेदेनेति । क्षत्रजातेरेकत्वान्धं क्षत्राणीति बहुवचनमित्यासङ्कधा 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्' (पा० सू० ३० १।२।५८) इति स्मृतिमाश्रित्याऽह—जातीति । बहुकेर्गत्वन्तरमाह—अप्यस्तेति । तासां बहुत्वाज्जातेरेव तदभेदात्तत्रापि भेदमुपचर्य बह्वृक्तिरित्यर्थः । क्षत्राणीति बहुवचनमिति सम्बन्धः ।

तेषां विशेषतो ब्रह्मं क्षत्रस्योत्तमत्वं ख्यापयितुमिति मन्वानः सन्नाह—कानि पुनरित्यादिना । ननु किमिति देवेषु क्षत्रसृष्टिरुच्यते ब्राह्मणस्य कर्मानुष्ठानसामर्थ्यसिद्धयर्थं मनुष्येष्वेव तत्सृष्टिर्ब्रह्महोत्यासङ्कधाह—तदन्विति । तथाऽपि विवक्षिता सृष्टिर्भूततो वक्तव्येत्यासङ्कधोपोढातोऽभिमत्याह—तवर्थ इति ।

- ३५ १. जात्याख्याया—सत्रादिपदानां जातिवाचित्वात् एकवचनस्यैव सर्वत्र प्राप्ते अनेन सूत्रेण बहुवचनं विकल्पेन विदधाति—जातिवाचित्वे एकस्मिन् जातिरूपेऽप्येव सत्यपि बहुवचनं प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । स्वाश्रयजातिमत्त्वसम्बन्धेन व्यक्तिपु एकत्वान्वयः संभवतीति भावः । भेदोपचारेण जातिव्यक्त्योस्तादात्म्यात् व्यक्तिगतबहुवचनस्य जातानुपचारेण बहुवचनं साधु इत्यर्थः ।

स नैव व्यभवत्स विश्वसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश
आख्यायन्ते वसवो वरा आदित्या विद्वदेवेना मरुत इति ॥१२॥

यस्माद्ब्रह्मणाऽतिशयेन सृष्टं कार्यं तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति ब्राह्मणजातेरपि नियन्तु । तस्माद्ब्राह्मणः
कारणभूतोऽपि क्षत्रियस्य क्षत्रियमवस्तादृचवस्थितः सन्नृपरि स्थितमुपास्ते । का ? राजसूये । क्षत्र एव तदात्मीयं
यज्ञः ख्यातिरूपं ब्रह्मेति दधाति स्थापयति । राजसूयाभिषिक्तेनाऽऽसन्धा स्थितेन राज्ञाऽऽमन्त्रितो ब्रह्मवेति श्रुतिवक् ५
पुनस्तं प्रत्याह त्वं राजन्ब्रह्मासीति । तबेतदभिधीयते क्षत्र एव तच्च शो दधातीति । सैषा प्रकृता क्षत्रस्य योनिरेव
यद्ब्रह्म । तस्माद्यद्यपि राजा परमतां राजसूयाभिषेकगुणं गच्छत्याप्नोति ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिमेवान्ततोऽन्ते
कर्मपरिसमाप्तवुपनिश्रयत्याभयति त्वां योनिं पुरोहितं पुरो निषत् इत्यर्थः । यस्तु पुनर्बलाभिमानात्स्वां योनिं
ब्राह्मणजातिं ब्राह्मणं य उ एनं हिनस्ति हिनस्ति न्यग्भावेन पश्यति स्वामात्मीयामिव स योनिमृच्छति त्वं
प्रसवं विच्छिनत्ति विनाशयति । स एतत्कृत्वा पापीयान्पापतरो भवति । पूर्वमपि क्षत्रियः पाप एव क्रूरत्वा- १०
वात्मप्रसवहिसया सुतरात् । यथा लोके श्यांसं प्रशस्ततरं हिसित्वा परिभूय पापतरो भवति तद्वत् ॥१२॥

क्षत्रे सृष्टेऽपि स नैव व्यभवत्कर्मणे ब्रह्म तथा न व्यभवद्वित्तोपार्जयितुरभावात् । स विश्वसृजत कर्म-
साधनवित्तोपार्जनाय । कः पुनरसौ विद् । यान्येतानि देवजातानि स्वार्थे निष्ठा, य एते देवजातिमेवा इत्यर्थः ।
गणशो गणं गणमाख्यायन्ते कथ्यन्ते । गणप्राया हि विशाः । प्रायेण संहता हि वित्तोपार्जने समर्था नैकैकशः ।
वसवोऽष्टसंज्ञक्यो गणस्तथैकादश चरैः द्वादशाऽऽदित्या विश्वेदेवैकादश विश्वाया अत्ययानि सर्वे वा देवा मरुतः १५
सप्त सप्त गणाः ॥१२॥

तस्मादित्यादि व्याचष्टे—यस्मादिति । क्षत्रस्य नियन्तृत्ववदुत्कर्षं हेत्वन्तरमाह—तस्मादिति । ब्रह्मेति
प्रसिद्धं ब्राह्मण्याख्यमिति यावत् । उक्तमेव प्रपञ्चयति—राजसूयेति । आसन्धां मन्त्रिकायास् । क्षत्रे स्वकीयं यद्यः
समर्पयतो ब्राह्मणस्य निकर्षमाशङ्क्याऽह—सैषेति । तयोर्ब्राह्मणत्वस्य तुल्यत्वात्कृतोऽजान्तरमेदः क्षत्रमपि
क्रतुकाळे ब्राह्मण्यं प्राप्नोतीत्याशङ्क्याऽह—तस्मादिति । क्षत्रस्य ब्रह्माभिभवे दोषश्रवणाच्च तस्य तदपे- २०
क्षया तद्गुणत्वमित्याह—यस्त्विति । प्रमादादपीति वक्तुमुशब्धः । य उ एनं हिनस्तीति प्रतीकग्रहणं यस्तु पुनरित्यादि
व्याख्यानमिति भेदः । ईयसुनस्तरवर्धस्य प्रयोगे हेतुमाह—पूर्वमपीति । ब्राह्मणाभिभवे पापीयस्त्वमित्येतदुदाहरणेन
बुद्धावारोपयति—यथेति ॥१३॥

कर्तुर्ब्राह्मणस्य नियन्तुश्च क्षत्रियस्य सूत्रत्वात्किमुत्तरेणेत्याशङ्क्याऽह—क्षत्र इति । तद्व्याचष्टे—कर्मण
इति । ब्रह्म ब्राह्मणोऽऽमीत्यभिमानो पुरुषः । तथा क्षत्रसर्गात्पूर्वमिवेति यावत् । कर्णं तर्हि लौकिकसामर्थ्य- २५
मप्यादनद्वारा कर्मानुष्ठानमव आह—स विश्वमिति । देवजातानीत्यत्र तकारो निष्ठा । गण गणं कृत्वा किमि-
त्याख्यानं विश्वमित्याशङ्क्याऽह—गणेति । विश्वा समुदायप्रधानत्वमद्यापि प्रत्यक्षमित्याह—प्रायेणेति ॥१२॥

१. अष्टौ वसवः—अथो ध्रुवश्च सोमश्चाह्नवैवानिलोजलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

२. वरा एकादश—हरश्च बहुरूपाश्च अम्बकाश्च सुरेश्वरः ।

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकश्चापराजितः ॥

३. आदित्यास्तु—घाता मित्रोऽयमा शक्रो वरुणस्त्वंश्च एव च ।

भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ॥

एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते ।

४. विद्वदेवास्तु—इष्टिआद्ये क्रतुर्दशः सत्यो नान्दोमुखे वसुः ।

नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च क्षुरिलोचनी ॥

पुरुवर्यो माद्रवसौ पार्वणे समुदाहृतौ ।

५. मरुतः सप्त सप्तगणा. अनिदिष्टविशेषनामानः ।

१४

स नैव व्यभवत्स शीघ्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेयं हीदं सर्वं पुष्यति यद्विदं किञ्च ॥१३॥

स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोऽरूपमत्यसृजत धर्मं तवेतस्त्रस्य क्षत्रं यद्धर्म-
स्तस्माद्वर्मात्परं नास्त्यथो अबलीयान्बलीयांसमाशंसते धर्मेण
यथा राजैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै ततस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं
वदतीति धर्मं वा वदन्तं सत्यं वदतीत्येतद्वचोवैतदुभयं भवति ॥१४॥

स परिचारकाभावात्पुनरपि नैव व्यभवत्स शीघ्रं वर्णमसृजत शूद्र एव शीघ्रः स्वार्थेऽपि वृद्धिः । कः पुन-
रसौ शूद्रो वर्णो यः सृष्टः पूषणं पुष्यतीति पूषा । कः पुनरसौ पूषेति विशेषतस्तत्प्रतिशक्ति-इयं पृथिवी पूषा ।
स्वयमेव निर्वचनमाह—इयं हीदं सर्वं पुष्यति यद्विदं किञ्च ॥१३॥

स चतुरः सृष्ट्वाऽपि वर्णान्निव व्यभवदुपत्यात्सत्यस्यानियताश्चक्षुष्या तच्छ्रेयोऽरूपमत्यसृजत किं तद्धर्मं
१० तवेतच्छ्रेयोऽरूपं सृष्टं क्षत्रस्य क्षत्रं क्षत्रस्यापि नियन्तु । उग्रान्द्रपुत्रम् । यद्धर्मो यो धर्मस्तस्मात्क्षत्रस्यापि
नियन्तु । उग्रान्द्रपुत्रम् । यद्धर्मो यो धर्मस्तस्मात्क्षत्रस्यापि नियन्तुत्वाद्वर्मात्परं नास्ति । तेन हि नियम्यते
सर्वं । तत्कथमिति । उच्यते—अथो अप्यबलीयान्बलीयान्बलीयांसमाशंसते बलवत्सरमप्याशंसते कामयते केतुं
धर्मेण बलेन । यथा लोके राजा सर्वबलवत्समेनापि कुटुम्बिक एव तस्मात्सिद्धं धर्मस्य सर्वबलवत्सरत्यासर्वनि-
यन्तुत्वम् । यो वै स धर्मो व्यवहारलक्षणो लौकिकैर्गर्वाह्वयमाणः सत्यं वै ततस्तथमिति यथाशास्त्रार्थतः स
१५ एवानुग्रीयमानो धर्मनामा भवति । शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानस्तु सत्यं भवति । यस्मादेवं तस्मात्सत्यं यथाशास्त्रं
वदन्तं व्यवहारकाल आहुः समीपस्था उभयविवेकज्ञा धर्मं वदतीति प्रसिद्धं लौकिकं न्यायं वदतीति तथा
विपर्ययेण धर्मं वा लौकिकं व्यवहारं वदन्तमाहुः सत्यं वदति शास्त्राचनपेतं वदतीति । एतच्चतुक्तमुभयं ज्ञाय-
मानमनुग्रीयमानं चैतद्धर्म एव भवति । तस्मात्स धर्मो ज्ञानानुष्ठानलक्षणः शास्त्रज्ञानितराश्च सवन्निव नियमयति ।

कर्तृपालकयितृधनार्थयितृणां सुष्ठ्वात्कृतं वर्णान्तरसृष्ट्वेत्याशङ्क्याऽह—स परिचारकेति । शीघ्रं वर्णम-
२० सृजतीत्यर्थाकारो वृद्धिः । पुष्यतीति पुषेत्युक्त्वात्प्रत्यस्यानवकाशत्वमाशङ्क्याऽह—विशेषत इति । पूषणन्द्यार्थान्तरे
प्रसिद्धत्वात्कथं पृथिव्यां वृत्तिरित्याशङ्क्याऽह—स्वयमेवेति ॥१३॥

ननु चातुर्वर्ण्यं सृष्टे तावतैव कर्मनुष्ठानसिद्धेरलं धर्मसृष्ट्वेत्यत आह—स चतुर इति । अनियताश्चक्षुष्या
नियामकाभावे तस्यानियतत्वसम्भावयतीति यावत् । तच्छब्दः ऋद्रूपह्णविषयः । कुतो धर्मस्य सर्वनियन्तृत्वं क्षत्रस्यैव
तत्प्रसिद्धिरित्याह—तत्कथमिति । अनुभवमनुसृत्य परिहरति—उच्यत इत्यादिना । तवेवोदाहरति—यथेति ।
२५ राजा स्वर्णमान इति शेषः । धर्मस्योक्तृत्वेन नियन्तृत्वे सत्यादभिन्नत्वं हेत्वन्तरमाह—यो वा इति । कथं धर्मस्य
सत्यत्वं स हि पुरुषधर्मो वचनधर्मः सत्यत्वमित्यवान्तरभेदादित्याशङ्क्याऽह—स एवेति । यथोक्ते विवेके लोक-
प्रसिद्धिं प्रमाणयति—यस्मादिति । उभयशब्दो धर्मसत्यविषययोः धर्मं वदतीत्येतदेव विमजते—प्रसिद्धमिति । यथा
शास्त्रानुसारेण वदन्तं धर्मं वदतीति वदन्ति तथा पूर्वोक्तवदनवैपरीत्येन धर्मं वदन्तं सत्यं वदतीत्याहुर्इति योजना ।
धर्मेव व्याचष्टे—लौकिकमिति । सत्यं वदतीत्येतदेव स्फुटयति—शास्त्रादिति । कार्यकारणभावेनानयोरेकत्व-
३० मुपसहरति—एतदिति । शास्त्रार्थसंवाये विष्टव्यवहाराभिन्नयो यथा यववराहादिवान्धेषु धर्मसंवाये तु शास्त्रार्थवशा-
न्निर्णयो यथा नैत्यवन्दनादिव्युदासेनाग्निहोत्रादौ । अतो हेतुहेतुमद्भावादुभयोरेक्यमिति भावः । धर्मस्य सत्यादशब्दे
फलितमाह—तस्मादिति । तस्य सर्वनियन्तृत्वेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह—तस्मात्स इति । तर्हि यथोक्तधर्मवशादेव

१. यववराहादिवान्धेष्विति—पृ० मी० १-३-४, यवमयश्च वराही उपानहौ नैतसे कटे प्राजापत्यात् सन्निभोति ।

३५ तत्र केचित् दीर्घशूकेषु यवशब्दं प्रयुज्जते । केचित् प्रियङ्गुषु । वराहशब्दं शूकरे केचित्, कृष्णज्जुनो एके ।
वेतसशब्दस्य वज्रल्ले केचित्, अन्ये जम्बां तत्र प्रयोगभेदात्—विकल्प इति प्राप्ते—यः शास्त्रस्थानां सम्मतः
स शास्त्रार्थः, शास्त्रस्थाः गिष्ठः । यतस्तेषामविच्छिन्ना स्मृतिः । तस्मात् दीर्घशूकेषु दर्शनात् यथाः दीर्घशूकाः
वराहः शूकरः वराहं गावोऽनुवावन्ति इति अयुजो वेतम इति प्रयोगात् वज्रल्ल एव वेतसः इति सिद्धान्तः ।

तदेतद्ब्रह्म क्षत्त्रं विद्वद्भूतस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण
क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्माद्गन्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे
मनुष्येष्वेताभ्यां हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवेत् । अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वं
लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो दाननूकोऽन्यद्वा
कर्माकृतं यदिह वा अन्येनैवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्वास्यान्ततः ५
क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न
हास्य कर्म क्षीयते । अस्माद्धचेवात्मनो यद्वात्कामयते तत्तत्सृजते ॥१५॥

तस्मात्स क्षत्रस्यापि क्षत्रमस्तदभिमनोऽविद्वास्तद्विशेषानुष्ठानाय ब्रह्मक्षत्रविद्वद्भूतविशेषमभिमन्यते । तानि च
विसर्गं एव कर्माधिकारनिमित्तानि ॥१४॥

तदेतच्चानुवर्ण्यं सृष्टं ब्रह्म क्षत्त्रं विद्वद्भूत इत्युत्तरार्थ उपसंहारः । यत्तत्सृष्टं ब्रह्म तदग्निनैव नाम्नेन १०
रूपेण देवेषु ब्रह्म ब्राह्मणजातिरभवद्ब्राह्मणो ब्राह्मणस्वरूपेण मनुष्येषु ब्रह्माभवदितरेषु वर्णेषु विकारान्तरं प्राप्य
क्षत्रियेण क्षत्रियोऽभवद्विन्नादिवेवताधिष्ठितो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रः । यस्मात्क्षत्रादिविषु विकारापन्नमनौ
ब्राह्मण एव चाविकृतं सृष्टं ब्रह्म तस्माद्गन्नावेव देवेषु देवानां मध्ये लोकं कर्मफलमिच्छन्त्यग्निसम्बद्धं कर्म कृत्वे-
त्यर्थः । तदर्थमेव हि तद्ब्रह्म कर्माधिकरणत्वेनाग्निरूपेण व्यवस्थितम् । तस्मात्तस्मिन्ननौ कर्म कृत्वा तत्फलं
प्राप्यन्त इत्येतदुपपन्नम् । ब्राह्मणे मनुष्येषु मनुष्याणां पुनर्मध्ये कर्मफलेच्छायां नाम्न्यादिनिमित्तक्रियापेक्षा किं १५
तर्हि जातिसामान्यस्वरूपप्रतिरूपमेवैव पुरुषार्थसिद्धिः । यत्र तु देवाधीना पुरुषार्थसिद्धिस्तत्रैवात्म्यादिसम्बद्धक्रियापेक्षा ।
समुत्पद्य—

“अग्नेनैव तु संसिद्धयेद्ब्राह्मणो नात्र संग्रहः । कुर्याद्विन्म वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥”

इति । पारिव्राज्यवर्जनाच्च । तस्माद्ब्राह्मणत्वं एव मनुष्येषु लोकं कर्मफलमिच्छन्ति । यस्मादेतान्यां हि

कर्मानुष्ठानसिद्धेर्वर्णभेदमभिमनस्याकिञ्चित्करत्वं मित्याशङ्क्याऽऽह—अत इति । धार्मिकत्वाद्यभिमनो ब्राह्मण्यद्यभिमनं २०
पुरोधायानुष्ठापकश्चेतदभिमनोऽपि तथैवाभिमनान्तरं पुरुषकृत्यानुष्ठापयेदित्याशङ्क्याऽऽह—तानि चेति । न खल्वविवक्षो
धार्मिक्य ब्राह्मण्यदिविषु निमित्तेषु सत्सु कर्मप्रवृत्ती निमित्तान्तरमपेक्ष्यते प्रमाणभावादित्यर्थः ॥१४॥

पुनरपि वैयर्थ्यमागच्छोक्तम्—उत्तरार्थ इति । पूर्वत्र देवेषु दक्षितस्य वर्णविभागस्य मनुष्येषूपचरन्त्येन
योजनार्थं इति यावत् । सृष्टवर्णचतुष्टयनिविष्टमवन्तरविभागमभिधातुमारभते—यस्तदिति । नाम्नेन देवान्तररूपेण
क्षेत्रादिविकारमन्तरेणेति यावत् । विकारान्तरमग्निब्राह्मणलक्षणम् । क्षत्रियेणेत्यत्र विवक्षितमर्थमाह—इन्द्रादि-
वेवताधिष्ठित इति । वैश्येनेति ब्रह्माद्यधिष्ठितत्वमुच्यते । शूद्रेणेति पूषाधिष्ठितत्वम् । अग्न्यादिभावमापन्नस्य
क्षेत्रादिभावो न तु क्षेत्रादिभावमापन्नस्याग्न्यादिभाव इत्येतावन्मात्रेण ब्रह्मणोविकृतत्वाविकृतत्वमग्निब्राह्मण-
स्तुत्यर्थमुक्तमित्यभिप्रेत्य तस्मादित्यादि व्याचष्टे—यस्मादिति । यथोक्तप्राधान्या न्याय्यत्वं साधयति—तदर्थमेवेति ।
कर्मफलदानार्थमिति यावत् ।

मनुष्याणां मध्ये कर्मणि मनुष्यमवलम्ब्य कर्मफलभोगापेक्षायामाधिकरणसम्प्रदानसावेनावस्थिताग्नीन्द्रादिनि- ३०
मित्तक्रियापेक्षा नास्ति किन्तु ब्राह्मणजातिप्राप्तिमात्रेण तत्सम्बद्धं जप्यादिकर्मवर्ण्यमाधोति । तन्मात्रेण पुरुषार्थः
सिध्यतीति प्रतीकग्रहणपूर्वकमाह—मनुष्याणामिति । कुत्र तर्हि यथोक्तक्रियापेक्षेति तत्राऽह—यत्र त्विति । देवानां
मयेऽग्निसम्बद्धमेव कर्म कृत्वा पुरुषार्थलाभो मनुष्याणां मध्ये तु ब्राह्मण्यप्रयुक्तजप्यादिमात्रेण तत्प्राप्तिरित्यत्र प्रमाण-
माह—स्मृतेश्चेति । जप्यग्रहणं जातिमात्रप्रयुक्तमपेक्षणाार्थम् । अन्यदग्निसम्बद्धं कर्म । कोऽयं ब्राह्मणो नाम
तत्राऽह—सैत्र इति । सर्वेषु मृतेष्वग्नयप्रदो विनिष्टजातिमानिति यावत् । ननु यथोक्तस्मृतेर्ब्राह्मण्यप्रतिरूपमभिराजदस्यु-
दयलभेऽपि कुतस्ततो नि.श्रेयससिद्धिस्तत्राऽह—पारिव्राज्येति । ‘ब्राह्मणा व्युत्थायाव भिक्षाचर्यञ्चरन्तीति ब्राह्मणस्य

ब्राह्मणाग्निरूपान्यां कर्मकत्रैधिकरणरूपान्यां यत्तच्छ ब्रह्म साक्षादभवत् ।

अग्नौ ह्रत्वा ब्राह्मणे दत्त्वा ब्रह्मप्राप्तिरिति भग्निरासः

अत्र तु परमात्मलोकमग्नौ ब्राह्मणे चेच्छन्तीति केचित् । तदसत् । अविद्याधिकारे कर्मधिकारायै
वर्णविभागास्य प्रस्तुतत्वात्परेण च विशेषणात् । यदि ह्यत्र लोकसन्ध्येन पर एवाऽऽप्नोष्येत परेण विशेषणमनर्थकं
५ स्यात्स्वं लोकमवृद्ध्वेति । स्वलोकव्यतिरिक्तबन्धवीनतया प्रार्थमानः प्रकृतो लोकस्ततः स्वमिति युक्तं विशेषणं
प्रकृतापरलोकनिवृत्त्यर्थत्वात् । स्वत्वेन ज्ञान्यभिचारात्परमात्मलोकस्य । अविद्याकृतानाञ्च स्वस्वव्यभिचारात् ।
अवीति च कर्मकृतानां व्यभिचारं क्षीयत एवेति ।

आत्मलोको न कर्मप्राप्यः

ब्रह्मणा सुष्टा वर्णाः कर्मभिः । तच्छ कर्म अर्थाख्यं सवन्नि कर्तव्यतया नियन्तु पुरुषार्थसाधनं च ।
१० तस्मात्तेनैव चेतकर्मणा स्वो लोकः परमात्मस्थोऽविदितोऽपि प्राप्यते किं तस्यैव पदनीयत्वेन क्रियत इत्यत आह—
अथेति पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थः । यः कश्चिद् वा अस्मात्साधारिकादिष्वङ्ग्रहणलक्षणादविद्याकामकर्महेतुकादन्धवीनकर्म-
भिमानितया वा ब्राह्मणजातिमात्रकर्माभिमानितया याऽऽगन्तुकादस्वरूपभूताल्लोकात्स्व लोकमात्मस्थपरमात्मत्वे-
नाव्यभिचारित्वाद्बुद्ध्वाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रैति चिन्तयेत् । स यद्यपि स्वो लोकोऽविदितोऽविद्याया व्यवहितोऽस्य
इवास्मात् पूर्वं सङ्ख्यापूरण इव लौकिक आत्मानं न भुनक्ति न पालयति लोकमोहमयादिवोषापनयेत् । यथा च लोकै
१५ वेदोऽननुक्तोऽनवीतः कर्माद्यवबोधकत्वेन न भुनक्त्यथवा लौकिकं कुर्यादपि कर्माकृतं स्वात्मनाऽनभिव्यञ्जितमासीय-
फलप्रदानेन न भुनक्त्येवमात्मा स्वो लोकः स्वेनैव नित्यात्मस्वरूपेणानभिव्यञ्जितोऽविद्यादिप्रहाणेन न भुनक्त्येव ।

पारिव्राज्यं श्रूयते । तच्च 'संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थान'मिति ब्रह्मलोकसाधनं मन्यते । अतश्च ब्राह्मणजातिनिमित्तं लोक-
मिच्छन्तीति युक्तिरित्यर्थः । ब्राह्मणे मनुष्येभित्यस्यार्थमुपसहरति—तस्मादिति । हेतुवाक्यमादाय व्याचष्टे—यस्मादिति ।
हिंसाद्वार्यो यस्मादित्युक्तः यत्तद् ब्रह्म तदेताभ्यां यस्मात्साक्षादभवत्तस्मादनावेवेत्यादि युक्तिमित्योजना ।

२० अग्नौ ह्रत्वा ब्राह्मणे च दत्त्वा परमात्मलक्षणं लोकमाप्नुमिच्छन्तीति भर्तृप्रपञ्चव्याख्यामनुवदति—अत्रेति ।
सप्तमी तस्मादित्यादिवाक्यविषया । प्रकृमालोचनायां कर्मफलमिह लोकशब्दार्थो न परमात्मा प्रक्रमभूतप्रज्ञादिति
हूयति—तदवसिति । कर्माधिकारायै कर्मसु प्रभृत्सिद्धयर्थमिति यावत् । वाक्यशेषतविशेषणवशादपि कर्मफलस्यात्र
लोकशब्दवाच्यत्वमित्याह—परेण चेति । तदेव प्रपञ्चयति—यदि होति । परपक्षे स्वमिति विशेषणं व्यावर्त्यमावात्र
घटते चेत्तत्त्वज्ञेऽपि कथं तदुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽह—स्वलोकेति । परशब्दोऽनात्मविषयः । ननु प्रकृते वाक्ये लोकशब्देन
२५ परमात्मा नोच्यते वेदुत्तरदाक्येऽपि तेन नासावुच्येत विशेषणमावादित्याशङ्क्य विशेषणसामर्थ्येनैवमित्याह—स्वत्वेन
चेति । कर्मफलविषयत्वेनापि विशेषणस्य नेतु शक्यत्वाच्च विशेषणसिद्धिरित्याशङ्क्याऽह—अविद्येति । तेषां स्वस्वव्य-
भिचारे वाक्यशेषे प्रमाणयति—अवीति चेति ।

उत्तरवाक्यव्यावर्त्यं पूर्वपक्षमाह—ब्रह्मणेति । तदुत्तरचेतनमकिञ्चित्करमित्याशङ्क्याऽह—तत्तत्तेति । सर्वैरेव
वर्णं स्वस्य कर्तव्यतया तात्प्रति नियन्तु श्रूयति योजना । तस्य पुमर्थोपायत्वप्रतिबिम्बादाय फलितमाह—तस्मादिति ।
३० अविदितोऽपीति च्छेदः । देवतागुणकर्मं मुक्तिहेतुरिति पक्षं प्रतिषेधुमुत्तर वाक्यमुत्पापयति—अत आहोति । ज्ञानादेव
मुक्तिर्न कर्मण्येत्यागमप्रसिद्धमिति निपातयोरर्थः । तत्र निमित्तमुपादानञ्चेति द्वयं सङ्क्षिपति—अविद्येति । निमित्तं
निवृत्तीति—अन्धवीनैति । आत्मास्थस्य लोकस्य सत्त्वे हेतुमाह—आत्मस्थेनेति । अहं ब्रह्मास्मीत्यवृद्ध्वेति सम्बन्धः ।
यः परमात्मानमविदित्वैव श्रियते तमेन परमात्मा न पालयतीति योजना । परमात्मनः स्वरूपत्वादविदितस्यापि
पालयितृत्वं स्वादित्यागङ्क्याऽह—स यद्यपीति । लोकशब्दादुपरिष्ठातश्चापीति द्रष्टव्यम् । अविदित इत्यस्य व्याख्या-
३५ नमविद्येत्यादि । परमात्मास्थो लोको न ज्ञातो भुनक्तीत्यत्र कर्मफलभूतं लोकं वैषम्यदृष्टान्ततया दर्शयति—अस्य
इवेति । अज्ञातस्य पालयितृत्वं साधर्म्यदृष्टान्तमाह—सङ्गच्छेति । यथा लौकिको दशमो दशमोऽस्मीत्यज्ञातो न

१. सत्यापूरण इति—यद्यपि स्वात्मानं विहाय गणनात् नवैव प्राप्ताः स्व दशम सत्यापूरक एव तथापि स्वस्य
सत्यापूरकत्वेन ज्ञानाभावे स्वात्मा न पालयति दशमो नष्ट इति भ्रमं न निवर्तयति ।

ननु किं स्वलोकदर्शनमित्तिपरिपालनेन कर्मणः फलप्राप्तिर्धोव्यादिष्टफलमित्तस्य च कर्मणो बाहुल्या-
त्तन्निमित्तं पालनमक्षयं भविष्यति । तत्र । कृतस्य क्षयवत्त्वादित्येतदाह—यदिह वै संसारोद्भूतवत्क्षेत्रम्हा-
त्माऽप्यनेवंवित्स्वं लोकं यथोक्तेन विधिनाऽविद्यान्महद्ब्रह्ममेवादि पुण्यं कर्मष्टफलमेव नैस्तथैव करोत्यनेनै-
वाऽऽनन्दनं मम भविष्यतीति । तत्कर्म ह्यस्याविद्यावतोऽविद्याजनितकामहेतुत्वात्स्वप्नदर्शनविषमोद्भूतविभूति-
वदन्ततोऽन्ते फलोपभोगस्य क्षीयत एव । तत्कारणयोरविद्याकामयोश्चलत्वात्तद्व्यतिरेकधोव्योपपत्तिस्तस्मात् पुण्यकर्म-
फलपालनानत्याशाऽस्त्येव ।

अत आत्मानमेव स्वं लोकमात्मानमिति स्वं लोकमित्यस्मिन्नर्थे स्वं लोकमिति प्रकृतत्वादिह च स्वशब्द-
स्याप्रयोगादुपासीत । स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते तस्य किमित्युच्यते—न ह्यस्य कर्म क्षीयते । कर्माभावा-
देवेति नित्यानुवाचः । यथाऽविदुषः कर्मक्षयलक्षणं संसारदुःखं सन्ततमेव न तथा तदस्य विद्यत इत्यर्थः । “मिथिलायां
प्रबोधायां न मे दह्यति किञ्चने”ति यद्वत् ।

१०

स्वात्मोपासकस्य विद्यावशात् कर्म न क्षीयत इति व्याख्या

स्वात्मलोकोपासकस्य विदुषो विद्यासंयोगात्कर्मैव न क्षीयत इत्यपरे चर्णयन्ति । लोकशब्दार्थेऽयं कर्म-
समवायिनं द्विधा परिकल्पयन्ति किल, एको व्याकृतावस्थः कर्माधियो लोको हिरण्यगर्भाद्यस्तं कर्मसमवायिनं
लोकं व्याकृतं परिच्छिन्नं य उपास्ते तस्य किल परिच्छिन्नकर्मात्मदर्शनः कर्म क्षीयते । तमेव कर्मसमवायिनं
लोकमव्याकृतावस्थं कारणरूपमापाद्य यस्तुपास्ते तस्यापरिच्छिन्नकर्मात्मदर्शित्वात्तस्य कर्म न क्षीयत इति ।

१५

शोकादिनिवर्तनेनाऽऽत्मानं भुनक्ति तथा परमात्माऽपीत्यर्थः । तत्रैव श्रुत्युक्तं दृष्टान्तद्वयं व्याचष्टे—यथा ज्ञेय्यादिना ।
अविद्यादीत्यादिशब्देन तदुक्तं सर्वं सगृह्यते ।

यदिहेत्यादिवाक्यापेक्षा चोद्यमुत्पापयति—नन्विति । नन्वनिष्टफलमित्तस्यापि कर्मणः फलप्राप्तिर्धोव्यात्कर्म-
कर्मणा मोक्षः सेत्स्यति तत्राऽह—इष्टेति । बाहुल्यमश्वमेधादिकर्मणो महत्तरत्वं तद्धि दुरितमभिभूय मोक्षमेव सम्पाद-
यिष्यतीत्यर्थः । यत्कृतं तदनिमित्तमिति न्यायमाश्रित्य परिहरति—तन्मैत्यादिना । सप्तम्यर्थः संसारः इहेतिनिपातार्थं २०
सूचयति—अद्भुतवदिति । अनेववित्स्वं व्याकरोति—स्वं लोकमिति । ययोको विश्वरन्वयव्यतिरेकादिः पुण्यकर्मच्छिन्नेषु
दुरितप्रसक्तिं निवारयति—नैरन्तर्मेवेति । तथा पुण्यं संचिन्वतोऽभिप्रायमाह—अनेनेति । प्रकान्तयच्छब्दापेक्षितं कथ-
यति—तत्कर्मैति । प्रागुक्त्यायद्यतोऽति हेति निपातः । कारणरूपेण कार्यस्य ध्रुवत्वमाशङ्क्याऽह—तत्कारणयोरिति ।

मुक्रेनित्यत्वदोषसमाविस्तर्हि केन प्रकारेण स्यादित्याशङ्क्याऽह—अत इति । आत्मशब्दार्थमाह—स्वं
लोकमिति । तदेव स्फुटयति—आत्मानमिति । आत्मशब्दस्य प्रकृतस्वलोकविषयत्वे हेत्वन्तरमाह—इह चेति । २५
प्रयोगे तु पुनरुक्तिमयाद्वयान्तरविषयत्वमपि स्यादित्यर्थः । विद्याफलमाकाङ्क्षाद्वारा निक्षिपति—त य इति ।
कर्मफलस्य क्षयित्वमुक्त्वा कर्मणोऽन्यत्वं बध्नो व्याहृतिमाशङ्क्याऽह—कर्मैति । वाक्यस्य विवक्षितमर्थं वैश्वर्य-
वृद्धत्वेन व्याचष्टे—प्रयेति । अविदुव इति च्छेदः । कर्मक्षयेऽपि वा विदुषो दुःखाभावे दृष्टान्तमाह—मिथिलायामिति ।

आत्मानमित्यादि केवलज्ञानानुभूतिकिरित्येवपरतया व्याख्यात सम्प्रति तत्र भर्तृप्रपञ्चव्याख्यामुत्पापयति—
स्वात्मेति । आत्मलोकोपासकस्य कर्माभावे कथं तदक्षयवाचोयुक्तिरित्याशङ्क्य कर्माभावस्यासिद्धिमभिसन्धाय ३०
कर्मसाध्यं लोकं व्याकृताव्याकृतरूपेण भिनत्ति—लोकशब्दार्थश्चेति । यौत्सेक्षिकी कल्पना न तु श्रंतीति वक्तुं
किलेत्युक्तम् । तत्राऽह लोकशब्दार्थमनूय तदुपासकस्य दोषमाह—एक इति । परिच्छिन्नः कर्मात्मा तत्साध्या
व्याकृतावस्थो लोकस्तस्मिन्नहद्ग्रहोपासकस्येति यावत् । किलशब्दस्तु पूर्ववत् । द्वितीयं लोकशब्दार्थमनूय तदुपासकस्य
लाभ दर्शयति—तमेवेति । यथा कुण्डलादेरन्तर्वहिरन्वेपणे सुवर्णातिरिक्त्वाणुपलम्भात्तद्रूपेणास्य नित्यत्वं तथा
कर्मसाध्यं हिरण्यमण्यदिलोकं कार्यत्वादव्याकृतं कारणमेवेत्यङ्गीकृत्य यस्तस्मिन्नहद्बुद्धयोपास्ये तस्यापरिच्छिन्नकर्म-
साध्यलोकात्मोपासकत्वाद्ब्रह्मवित्त्वं कर्मित्वं च घटते तस्य खल्वेत्येव कर्म तेन तस्य तत्र क्षीयते । यः पुनर्द्वेतावस्था-
मुपास्ते तस्याऽऽमेव कर्म भवतीति हि भर्तृप्रपञ्चेरुक्तिरित्यर्थः ।

१. मिथिलाया प्रदीपाया न मे किञ्चन दह्यते—अत्र मदीया मिथिला, सा न दह्यत इति नार्थः मम किञ्चिदपि
नास्ति तस्मात् न दह्यत इत्यर्थः ।

सिद्धान्तः

भवतीत्यं शोभना फल्पना न तु श्रोती । स्वलोकशब्देन प्रकृतस्य परमात्मनोऽभिहितत्वात् । स्वं लोकमिति प्रस्तुत्य स्वशब्दप्रत्येयेन पुनस्तस्यैव प्रतिनिर्देशादात्मानमेव लोकमुपासीतेति । तत्र कर्मसमवायिलोककल्पनाया अनवसर एव ।

- ५ परेण च केचनविद्याविषयेण विशेषणत्वं किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः इति । पुनर्कर्मपरविद्याकृतेभ्यो हि लोकैभ्यो विभिन्नप्रचयमात्मा नो लोक इति । “न हास्य केनचन कर्मणा लोको मीयते” “एषोऽस्य परमो लोकः” इति च । तैः सविशेषणैरस्यैकवाक्यता युक्ता । इहापि स्वं लोकमिति विशेषणदर्शनात् ।

अल्पफलश्रवणतात्पर्यम्

- अस्मात्कामयत इत्युक्तमिति चेदिह स्वो लोकः परमात्मा तदुपासनात् एव भवतीति स्थिते यद्यत्का-
१० मयते तत्तदस्मादात्मनः सृजत इति तदात्मप्राप्तिव्यतिरेकेण फलवचनमयुक्तमिति चेन्न । स्वलोकोपासनस्तुतिपरत्वात् । स्वस्मादेव लोकात्तत्त्वमिष्टं सम्पद्यत इत्यर्थो नान्यदतः प्रार्थनीयमाप्तकामत्वात् । “आत्मतः प्राण आत्मत आशा” इत्यादिश्रुत्यन्तरे तथा । सर्वात्मनाऽप्रवर्जनार्थो वा पूर्ववत् ।

- यदि हि पर एवाऽऽत्मा सम्पद्यते तदा युक्तोऽस्माद्व्येवाऽऽत्मन इत्यात्मशब्दप्रयोगः स्वस्मादेव प्रकृता-
दात्मनो लोकादित्येवमर्थः । अन्यथाऽव्याकृतावस्थात्मकमणो लोकादिति सविशेषणमवश्यमप्रकृतपरमात्मलोककथा-
१५ न्नृते व्याकृतावस्थायावृत्तये च । न ह्यस्मिन्प्रकृते विधेयितेऽभुतान्तरालावस्था प्रतिपत्तुं शक्यते ॥१५॥

- आत्मानमित्यादिसमुच्चयपरमिति प्राप्त पक्षं प्रत्याह—भवतीति । श्रौतत्वाभावे हेतुमाह—स्वलोकैकेति । स्वं लोकमदृष्ट्वेत्यत्र स्वलोकशब्देन परस्य प्रकृतस्याऽऽत्मानमेवेत्यत्र प्रकृतहान्याप्रकृतप्रक्रियापरिहारायमुक्तत्वात्तत्र लोक-
द्वैविध्यकल्पना युक्तैत्यर्थः । लोकशब्देनात्र परमात्मपरिग्रहे हेतुवन्तरमाह—स्वं लोकमितीति । यथा लोकस्य
स्वशब्दार्थो विशेषणं तथाऽऽत्मानमित्यत्र स्वशब्दपर्यायात्मशब्दार्थस्तस्य विशेषणं दृश्यते न च कर्मफलस्य मुख्यमात्मा-
२० त्वमतो लोकशब्दोऽत्र परमात्मेवेत्यर्थः । प्रकरणाद्विशेषणाच्च सिद्धमर्थं दर्शयति—तत्रेति ।

- परस्यैव लोकशब्दार्थत्वे हेतुवन्तरमाह—परेणेति । उक्तमेव प्रपञ्चयति—युज्येति । अथ परेषु वाक्येषु
परमात्मा लोकशब्दार्थः प्रकृते तु कर्मफलमिति व्यवस्थेति चेन्नैवमेकवाक्यत्वसम्भवे तद्भेदास्यान्याय्यादित्याह—
तैरिति । एकवाक्यत्वसम्भावनामेव दर्शयति—इहापीति । यथोत्तराऽऽत्मादिशब्देन लोको विशेषितस्तथाऽऽत्मान-
मित्यत्राप्यात्मशब्देन विशेष्यते । पूर्ववाक्ये च स्वं लोकमदृष्ट्वेति स्वशब्देनाऽऽत्मवाचिना तस्य विशेषणं दृश्यते ।
२५ तथा च पूर्वपरालोचनायामेकवाक्यत्वसिद्धिरित्यर्थः ।

- अकरणेन परस्य लोकशब्दार्थत्वमयुक्तं लिङ्गविरोधादिति चोदयति—अस्मादिति । तदेव विवृणोति—
इहेत्यादिना । अर्थवादस्य लिङ्गं न प्रकरणाद्वर्णयति यत्वा समाषत्ते—नैत्यादिना । स्तुतिमेव स्पष्टयति—स्वस्मा-
देवेति । लोकाज्ज्ञातादिति शेषः । यथा छान्दोग्ये स्तुत्यर्थमात्मनः स्रष्टृत्वमुच्यते तथाऽत्राप्यात्मलोको स्तोतुमेतत्फल-
वचनमित्याह—आत्मत इति । भवतु वा मा भूदस्माद्व्येवेत्यादिरर्थवादस्तथापि तस्य सर्वात्मत्वप्रदर्शनात्वाद्युक्तमत्र
३० लोकशब्देन परमात्मग्रहणमित्याह—सर्वस्मिेति । तस्मात्तत्सर्वमभवदिति वाक्यं दृष्टान्तयति—पूर्ववदिति ।

- किञ्चाऽऽत्मशब्दस्य त्रिधापरिच्छेदजन्यार्थवाचिताया अन्धाऽऽज्ञोतीत्यादित्यायेन सिद्धत्वात्तस्मानाधिकरण-
लोकशब्दस्यापि तदर्थत्वात्परस्यैवात्र लोकत्वमित्याह—यदि हीति । किञ्च यदि लोकशब्देन परं हित्वाऽऽन्तरमुच्यते
तदा सविशेषणं वाक्यं स्यादन्यथा स्व लोकमिति प्रकृतपरमात्मलोकस्य त्वसंज्ञेजन्तरोक्तलोकस्य च व्यानृत्य-
योगात् । न चात्र सविशेषणं वाक्यं दृष्टमतः स्वं लोकमिति प्रकृतः परमात्मैवात्रापि लोक इत्याह—अन्यथेति ।
३५ विशेषणं विनैवास्मादित्यत्र परापरम्यामर्थान्तरं किं न स्यादित्याहङ्कृताऽह—न हीति । स्वं लोकमिति प्रकृते
परमात्मन्यात्मानमेवेति विशेषिते चाव्याकृताख्या परापरम्यामन्तरालावस्था न प्रतिपत्तुं शक्यते तस्यां श्रुतत्वा-
भावादित्यर्थः ॥१५॥

१. अर्थवादस्य लिङ्गं अर्थवादस्यैव स्तुतिपरत्वेव अन्यपरत्वात् न स्वार्थपरम् । अत एव ब्रह्मसूत्रभाष्ये शाबर-
भाष्ये च ननु लिङ्गमेतत् प्राप्तिरुच्यतामिति तत्र तत्र निर्दिष्टं पक्षमाह ।

अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्रजाभिच्छते तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽञ्जनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयाँस्या- पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथा ह वै स्वाय लोकाधारि-
ष्टिमिच्छेदेव हवन्निवे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विवितं मोमाँसितम् ॥१६॥ ५

अथो अयं वा आत्मा । अत्राविद्वान्प्रजासामानिमानो धर्मेण नियम्यमानो देवादिकर्मकर्तव्यतया पशुवत्परतन्त्र इत्युक्तम् । कानि पुनस्तानि कर्माणि यत्कर्तव्यतया पशुवत्परतन्त्रो भवति । के वा ते देवादयो येषां कर्मभिः पशुवदुपकरोतीति तदुभयं प्रपञ्चयति-अथो इत्ययं वाक्योपन्यासात्थः । अयं यः प्रकृतो गृही कर्माधिकृतोऽविद्वान्छरोरेन्द्रियसङ्घातादिविशिष्टः पिण्ड आत्मेत्युच्यते । सर्वेषां देवादीनां पिपीलिकान्तानां भूतानां १० लोको भोग्य आत्मेत्यर्थः । सर्वेषां वर्णाधमादिविहितैः कर्मभिरुपकारित्वात् ।

कैः पुनः कर्मविशेषैरुपकुर्वन्केषां भूतविशेषाणां लोक इत्युच्यते-स गृही यज्जुहोति यद्यजते । यागो देवतामुद्दिश्य स्वत्वपरित्यागः । स एवाऽऽसेचनाधिको होमस्तेन होमयागलक्षणेन कर्मणाऽवश्यकर्तव्यत्वेन देवानां पशुवत्परतन्त्रत्वेन प्रतिबद्ध इति लोकोऽथ यदनुब्रूते स्वाध्यायमधीतेऽहर्हस्तेन ऋषीणां लोकोऽथ यत्पितृभ्यो निपृणाति प्रपञ्चति पिण्डोदकादि । यच्च प्रजाभिच्छते प्रजासंमुखमङ्कुरोतीच्छा चोत्पत्त्युपलक्षणार्थां प्रजां चोत्पाद्यतीत्यर्थः । १५ तेन कर्मणाऽवश्यकर्तव्यत्वेन पितृणां लोकः पितृणां भोग्यत्वेन परतन्त्रो लोकः । अथ यन्मनुष्यान्वासयते भूम्युद- कादिदानेन गृहे यच्च तेस्यो वसतश्चोऽवसदन्यो वाऽविभ्योऽञ्जनं ददाति तेन मनुष्याणाम् । अथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति लम्पयति तेन पशूनाम् । यदस्य गृहेषु श्वापदा वयाँसि च पिपीलिकाभिः सह कणबलिभाण्डालानाद्युप- जीवन्ति तेन तेषां लोकः ।

यस्माद्यथेताभिः कर्माणि कुर्वन्नुपकरोति देवाविभ्यस्तस्माद्यथा ह वै लोके स्वाय लोकाय स्वस्मै देहा- २० यारिष्टिमिनिनाशं स्वत्वभावाप्रच्युतिमिच्छेत्स्वत्वभावप्रच्युतिभयात्पोगरणरक्षणविधिः सर्वतः परिपालयेदेवं ह्येवं विदे सर्वभूतभोग्योऽहमनेन प्रकारेण मयाऽजस्यमृणिवत्प्रतिकर्तव्यमित्येवमात्मानं परिकल्पितवत्ते सर्वाणि भूतानि देवादीनि यथोक्तान्यरिष्टिमिनिनाशमिच्छन्ति स्वत्वाप्रच्युत्यै सर्वतः संरक्षन्ति कुटुम्बिन इव पशूँस्तस्मादेवां तन्न त्रियमिँत्युक्तम् । तद्वा एतत्सदेतद्यथोक्तानां कर्मणामृणवदवश्यकर्तव्यत्वं पञ्चमहायज्ञप्रकरणे विवितं कर्तव्यतया

कण्डिकान्तरमवतार्य वृत्तमनुष्णाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं तात्पर्यमाह-अथो इत्यादिना । अनेत्यविद्यावस्था पूर्वग्रन्थो २५ वा गृह्यते । अपिपर्यायस्थार्थोक्तव्यस्यासङ्गतिमाशङ्क्य व्याकरोति-अथो इतीति । परस्यापि प्रकृतत्वात्ततो विनिर्दिष्टि-गृहीति । गृहित्वे हेतुर्विद्वानित्यादि । इतरपर्युदासार्थं कर्माधिकृत इत्युक्तम् । कथमुक्तस्याऽऽमनः सर्वभोग्यतेत्याशङ्क्याऽह-सर्वेषांमिति । तदेव प्रश्नद्वारा प्रकटयति-कैः पुनरिति । यजतिजुहोत्योस्तयागार्थत्वेना- विशेषात्तुनसकिमाशङ्क्य यजतिचोदनाद्व्यदेवताक्रियासमुदाये कृतार्थत्वादिति व्याप्येनाऽह-याग इति । आसेचन प्रवेशः । उक्तञ्च-जुहोतिरासेचनाधिकः स्यादिति जै०सू० ४-२-२८ । ३०

यथोक्तो मादिविषयवदीनस्युपकुर्वतो गृहीणो विद्यया प्रतिबन्धसम्भवात्तदुपकारित्वव्यावृत्तिरित्याशङ्क्याऽह- यस्मादिति । पूर्वेषामथशब्दानामभिप्रेतमर्थमनुसन् समन्तरवान्यमवतार्य तदर्थमाह-तस्मादिति । देवादीनां कर्मा- धिकारिण कर्तृत्वादिरिपरिपालनमेव परिरक्षणमिति विवक्षित्वा पूर्वोक्तं स्मारयति-तस्मादिति । यथोक्तं कर्म कुर्वन्त्यद्यपि देवादीन्प्रत्युपकरोति तथाऽपि न तत्कर्तृत्वमावश्यक मानाभावादित्याशङ्क्याऽह-तद्वा इति । भूतयजो मनुष्ययज्ञः पितृयजो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चैत्येव पञ्च महायज्ञाः । ननु श्रुतमपि विचारं विना नानुष्ठेयं न हि स्मरतोदनादि ३५

१. पञ्चमहायज्ञप्रकरणमिति शतपथे (११-६) ।

२. यजतिचोदना-यजेत इत्यत्र यज्यर्थः द्रव्यदेवताक्रियाण्यभिषत्ते लोके समुदायप्रस्थापनरूपकार्यस्य यजति- शब्देन कृतत्वादित्यर्थः । आसेचानाधिको जुहोतिः दृष्टात्वर्थ इत्यर्थः । जै०सू० ४-२-२७

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेतावान्वे कामो नेच्छंश्च नातो भूयो विन्दे-
तस्मादप्येतर्ह्युकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ

भोमांसितं विचारितं चावदानप्रकरणे ॥१६॥

- ५ आत्मैवेदमग्र आसीत् । ब्रह्म विद्वान्नेतस्मात्पञ्चभुभावात्कर्तव्यताबन्धनस्यात्प्रतिमुच्यते । केनायं कारितः कर्मबन्धनाधिकारोऽवज्ञ इव प्रवर्तते न पुनस्तद्विमोक्षभोपाये विद्याधिकार इति । ननुक्तं देवा रक्षन्तीति । बाढम् । कर्माधिकारस्वगोचराच्छानेव तेषां रक्षन्ति । अन्यथाऽङ्कताभ्यामगमकृतनाशप्रसङ्गात् । न तु सामान्यं पुरुषमात्रं विशिष्टाधिकारानारुढम् । तस्माद्भूवितव्यं तेन येन प्रेरितोऽवज्ञ एव बहिर्मुखो भवति स्वस्मात्लोकात् । नन्व-
विद्या साऽविद्यावाहिः बहिर्मुखोभूतः प्रवर्तते साऽपि नैव प्रवर्तिका । वस्तुस्वरूपावरणात्मिका हि सा । प्रवर्तक-
१० बीजत्वं तु प्रतिपद्यतेऽथत्वमिह भर्ताविषयतनप्रवृत्तिहेतुः । एवं तद्वर्तुष्यतां किं यत्प्रवृत्तिहेतुरिति । तद्विहासि-
धीयते एषणा कामः सः, स्वाभाविकधामविद्यायां वर्तमाना जालाः “पराधः कामाननुयन्ति” इति काठकभूतो । स्मृतौ च—“काम एव क्रोध एव” इत्यादि । मानवे च सर्वा प्रवृत्तिः कामहेतुष्वेवेति । स एषोऽर्थः सविस्तरः प्रवर्त्यते इहाऽऽध्यायपरिसमाप्तेः ।

- आत्मैवेदमग्र आसीत् । आत्मैव स्वाभाविकोऽविद्वान्कार्यकरणसङ्घातव्यभोपाये वर्ण्यते प्राग्ब्रह्मस्मन्वाहा-
१५ स्मेत्यभिधीयते । तस्मादात्मनः पुण्यमुक्तं काम्यमानं जायाविन्देत्कर्म नाऽऽसीत् एवैक आसीन्जायाद्येषणाबीजभूता-
विद्यावानेक एवाऽसीत् । स्वाभाविकधाम स्वात्मनि कर्माधिकारकक्रियाफलरूपकताभ्यारोपलक्षणयाऽविद्यावासनया वासितः सोऽकामयत कामितवान् ।

श्रुतमित्येवानुधीयते तत्राऽह—भोमांसितमिति । ‘तदेतदवद्यते यच्चते स यदग्नौ जुहोती’त्याद्यवदानप्रकरणम् । ‘ऋणं ह वाच जायते जायमानो योऽस्ती’त्यादिनाऽर्थवादेनेति शेषः ॥१६॥

- २० वाक्यान्तरमादाय व्याख्यातुं पातनिकाङ्कुरीति—आत्मैवेत्यादिना । कर्मैव बन्धनं तत्राधिकारोऽनुष्ठानं तस्मिन्निहितं यावत् । विद्याधिकारस्तदुपाये अवगता प्रवृत्तिस्तत्रेत्यर्थः । यथोकाधिकारिणो देवादिभी रक्षणं प्रकृति-
मार्गे नियमेन प्रवर्तकमिति शङ्कते—मन्विषि । उक्तमङ्गीकरोति—बाढमिति । तर्हि प्रवर्तकान्तरं न वक्ष्य-
तत्राऽह—कर्माधिकारेति । कर्मस्वधिकारेण स्वगोचरत्वं प्राप्तानेव देवादयोऽपि रक्षन्ति न सर्वाश्रमसाधारण ब्रह्म-
चारिणमनोऽस्य कर्ममार्गे प्रवृत्तौ देवादिरक्षणस्याहेतुत्वाद्ब्रह्मचारिणो निवृत्तिं त्यक्त्वा प्रवृत्तिपक्षपाते कारणं बान्ध-
२५ मित्यर्थः । मनुष्यमार्गं कर्मण्येव कलापवर्तयन्ति तेषामचिन्त्यशक्त्यादिस्थासङ्कथाऽह—अन्यथेति । स्वगोचरा-
च्छानेवेत्येवकारस्य व्यावर्त्यं कीर्तयति—न त्विति । विशिष्टाधिकारो गृहस्यानुष्ठेयकर्मसु गृहस्थत्वेन स्वामित्वं तेन देवगोचरत्वात्प्राप्तमित्यर्थः । देवादिरक्षणस्याकारणत्वे फलितमाह—तस्मादिति । प्रत्यगविद्या यथोकाधिकारिणो
नियमेन प्रवृत्त्यनुरागे हेतुरिति शङ्कते—मन्विषि । तदेव स्पष्टयति—अविद्यावानिति । तस्याः स्वरूपेण प्रवर्तकत्व-
द्वययति—साऽपीति । अविद्यायास्तर्हि प्रवृत्त्यन्वयव्यतिरेको कथमित्याद्यद्वय कारणकारणत्वेनेत्याह—प्रवर्तकेति ।
३० सत्यन्यास्मिन्कारणेऽकारणमेवाविद्या प्रवृत्तेरिति चेत्तत्राऽह—एवं तर्हीति । उत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनावतार्यं तस्मिन्निवर्तितं
प्रवर्तकं सहस्रक्षिपति—तद्विहासिधीयत इति । तत्रार्थतः ध्रुवन्तरं संवादयति—स्वाभाविकधामिति । तत्रैव भगवतः सम्पत्ति-
माह—स्मृतौ चेति । ‘अथ केन प्रयुकोऽग्रम्’ इत्यादिप्रश्नस्योत्तरम्—‘काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भूतः’ इत्यादि ।

‘अकामतः क्रिया कश्चिद्दुष्यते नेह कस्यचित् । यद्यहि कुप्ये जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेत्प्रितम् ॥

इति वाक्यमाश्रित्याऽह—मानवे चेति । दर्शितमिति शेषः । उक्तेऽर्थे तृतीयाध्यायशेषमपि प्रमाणयति—स एषोऽर्थः

- ३५ इति । एवं तात्पर्यमुक्त्वा प्रतीकमादाय पदानि व्याकरोति—आत्मैवेत्यादिना । वर्णां द्विजत्वद्योतको ब्रह्मचारीति यावत् । कथं तर्हि हेत्वभावे तस्य कामित्वमपि स्यादित्याद्यद्वयमाह—जायादीति । सञ्जद्व्यकुर्वन्नुत्तरवाक्यमादा-
दायवशिष्टं व्याचष्टे—स्वाभाविकेति ।

१. स्वाभाविकः अनादिसंसारवासनावान् ।

कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावत्समन्यते
तस्यो कृत्स्नता मन एवास्यात्मा बाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं
चक्षुषा हि तद्विन्दते श्रोत्रं देव् श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य
कर्मात्मना हि कर्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः
पुरुषः पाङ्क्तमि^१ सर्वं यदिदं किंच तदिदं सर्वमाप्नोति य एवं वेद ॥१७॥ ५

इति प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्

कथं ? जाया कर्माधिकारहेतुभूता मे मम कर्तुः स्यात्तया विनाऽहमनविकृत एव कर्मण्यतः कर्माधिकार-
सम्पत्त्ये भवेज्जाया । अथाहं प्रजायेय प्रजारूपेणाहमेवोत्पद्येय । अथ वित्तं मे स्यात्कर्मसाधनं गवाविलक्षणम-
याहमभ्युदयनिःक्षेयसाधनं कर्म कुर्वीय येनाहमनुणी भूत्वा देवादीनां लोकान्प्राप्नुयां तत्कर्म कुर्वीय । काम्यानि
च पुत्रवित्तस्वर्गादिसाधनान्येतावान्ने काम एतावद्विषयपरिच्छिन्न इत्यर्थः । एतावानेव हि कामयितव्यो विषयो १०
यद्युत जायापुत्रवित्तकर्माणि साधनलक्षणेवणा । लोकाश्च त्रयो मनुष्यलोकः पितृलोकः देवलोक इति फलभूताः
साधनैवणायाश्चास्याः । तदर्थं हि जायापुत्रवित्तकर्मलक्षणा साधनैवणा । तस्मात्सैकैवैवणा या लोकैवणा सैकैव
सत्येवणा साधनापेक्षेति द्विधाज्ञोऽवधारयिष्यस्युमे ह्येते एषणे एवेति ।

फलार्थात्साधनारम्भस्य लोकैवणाऽर्ज्यप्राप्तौकैवेत्येतावान्ने एतावानेव काम इत्यवधिप्रयते । भोजनैर्गृहीते
तृप्तिर्न हि पुण्यगमिषेया । तदर्थत्वाद्भोजनस्य ते एते एषणे साध्यसाधनलक्षणे कामो येन प्रयुक्तोऽविद्वानवषा एव १५
कोशकारवशात्मानं वेष्टयति कर्मसार्धं एवाऽऽप्त्यानं प्रणिदधद्वहिर्भुंखीभूतो न स्वं लोकं प्रतिजानाति । तथा च तैत्ति-
रीयके—“अग्निमुद्यो ह्येव धूमतातः स्वं लोकं न प्रतिजानाति” इति ।

कथं पुनरेतावत्त्वमवधार्यते कामानामनन्तत्वात् । अनन्ता हि कामा इत्येतद्वाशङ्क्य हेतुमाह—यस्मात्ते-
ष्वंशे नैष्ठकस्यतोऽस्मात्फलसाधनलक्षणाद्भूयोऽधिकतरं न विन्देत्स लभते । न हि लोके फलसाधनव्यतिरिक्तं बृष्टमबृष्टं

कामनाप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कथमिति । कर्माधिकारहेतुत्वं तस्याः साधयति—तथेति । प्रजां प्रति २०
जायाया हेतुत्वद्योतकोऽयशब्दः । प्रजाया मनुष्यवित्तान्तर्भावमभ्युपेत्य द्वितीयोऽयशब्दः । तृतीयस्तु वित्तस्य कर्मानु-
ष्ठानहेतुत्वविवक्षयेति विभागः । कर्मानुष्ठानफलमाह—येनेति । तर्हि नित्यनैमित्तिककर्मणमेवानुष्ठानं नेत्याह—
काम्यानि चेति । क्रियापदमनुकृष्टं यशब्दः । कामशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वेतावानित्यादिवाक्यस्याभिप्रायमाह—
साधनलक्षणेति । अस्याः साधनैवणायाः फलभूता इति सम्बन्धः । द्वयोरेषणात्वमुक्त्वा लोकैवणा परिशिनिष्टि—तदर्थं
हीति । कथं तर्हि साधनैवणोक्तिरित्याशङ्क्याऽह—सैकेति । एतेन वाक्येषेण ऽय्यनुगुणी यवतीत्याह—अत इति । २५

साधनवत्फलमपि काममार्गं चेत्कथं तर्हि श्रुत्या साधनमात्रमभिधायैतावानवधिप्रयते तत्राह—फलार्थ-
त्वादिति । उक्ते साधने साध्यमार्थिकर्मवत्यत्र दृष्टन्तमाह—भोजन इति । साधनोक्तौ साध्यस्याशङ्कितुकेरेतावानिति
द्वयोरनुवादेषि कथमेषणार्थं कामशब्दस्तत्र प्रयुज्यते, न हि तौ पर्यायी, न च तदवाच्यत्वे तयोरनर्थकतेत्याशङ्क्य
पर्यायत्वमेषणकामशब्दयोस्तेत्याह—ते एते इति । वेष्टनमेव स्पष्टयति—कर्मसार्धं इति । अग्निमुद्योऽग्निरेव होमादि-
द्वारेण मम श्रेयःसाधनं नाऽऽप्तज्ञानमित्यभिमानवान्भूमतान्तो धूमेन स्थानिमापन्नो धूमता वा ममान्ते देहावसाने ३०
भवतीति मन्यमान ‘ते धूममभिसम्भवन्ती’ति श्रुतेः । स्वं लोकमात्मानम् ।

वाक्यान्तरमुत्पाद्य व्याचष्टे—कथमित्यादिना । तस्मादेतावत्त्वमवधार्यते तेषामिति शेषः । उक्तमेवार्थं
लोकद्वैष्टमवष्टम स्पष्टयति—न हीति । लब्धव्यान्तराभावेऽपि कामयितव्यान्तर स्यादित्याशङ्क्याऽह—लब्धव्येति ।

१. कोशकारः क्षीमस्त्रायोपादेयाः तन्तवः कोशकारशब्दतत्क्रिमिणा स्वीयलालाजलेन नीढरूपेण निर्मीयन्ते ।
तत्पूर्वमन्तरं क्रिमिः तस्मात् नीडात् रज्जं कुर्वन् बहिर्गमिष्यति । ततः पूर्वमेव अन्धिशतान्तुलोभात् मानवाः ३५
उज्जोदके नीढ प्रसिष्य क्रिमि नाशयित्वा तन्तून् गृह्णन्ति एवं कोशकारः स्वयं कोशं निर्माय त्रियत इत्यर्थः ।

वा लब्धव्यमस्ति । लब्धव्यविषयो हि कामस्तस्य चैतद्व्यतिरेकेणामावाद्युक्तं वक्तुमेतावान्ने काम इति । एतदुक्तं भवति—दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा साध्यसाधनलक्षणविद्यावत्पुरुषाधिकारविषयवेषणाद्वयं कामोऽतोऽस्माद्विदुषा व्युत्पात-
व्यमिति । यस्मादेवमविद्वान्नात्मा कामो पूर्वं कामयाभास तथा पूर्वतरोऽप्येवा लोकास्थितिः । प्रजापतेर्ब्रह्मेव सर्वं
वासीतोऽभिभेदविद्यया ततः कामप्रयुक्तं एकाक्षरमभाषोऽस्त्युपघाताय क्रियमैच्छतां समभवत्ततः सर्वोऽयमा-
५ सीविति ह्युक्तम् । तस्मात्तत्पृष्टवैतद्व्यतिरेकमपि काल एकाकी सन्प्राप्तादिक्रियातः कामयते “जाया मे स्यादथ
प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीये”त्युक्तार्थं वाच्यम् । स एवं कामयमानः सम्पादयंश्च जायादीन्यावत्स-
मस्तान्स एतेषां यथोक्तानां जायादीनामिकेमपि न प्राप्नोत्यकुत्स्तोऽसम्पूर्णोऽहमित्येव तावदात्मानं मन्यते ।
पारितोष्यात्समस्तानेवैतान्सम्पादयति यदा तदा तस्य कुत्स्तता ।

यदा तु न शक्नोति कुत्स्ततां सम्पादयितुं तदाऽप्य कुत्स्तत्वसम्पादनायाऽऽह—तस्यो तस्याकुत्स्तत्वाभि-
१० मानिनः कुत्स्ततेत्येवं भवति । कथम् । अयं कार्यकरणसङ्घातः प्रविभज्यते । तत्र मनोवृत्तिर्हीतरत्सर्वं कार्यकरण-
जातमिति मनःप्रधानत्वात्वेदाऽस्मा । यथा जायादीनां कुतुम्बपतिरत्नैव तदनुकारित्वाऽत्रायाविजुष्टमप्य-
एवमिहापि मन आत्मा परिकल्प्यते कुत्स्ततायै । तथा बागनाया मनोवृत्तित्वसामान्याद्वाचः । वागिति शब्दश्रो-
वनाविलक्षणो मनसो श्रोत्रद्वारेण गृह्यतेऽवधारयते प्रयुज्यते चेति मनसो बायेव वाक् । ताभ्यां च वाद्मनसाभ्यां
जायापतिस्थानीयोभ्यां प्रसूयते प्राणः कर्माभिमिति प्राणः प्रजेव । तत्र प्राणचैष्टादिलक्षणं कर्म अनुवृत्तिविषयात्
१५ भवतीति श्रुतमनुषं वित्तम् । तद्विधिवं वित्तं मानुषमित्तरत्नजातो विज्ञानद्योतरवित्तमिवृत्त्यर्थं मानुषमिति । गवांश्च
हि मनुष्यसम्बन्धिवित्तं चक्षुर्ग्राह्यं कर्मसाधनं तस्मात्तत्स्थानीयम् । तेन सम्बन्धाच्चक्षुर्मानुषं वित्तम् । चक्षुषा हि
यस्मात्तन्मानुषमितं विन्दते गवाद्युपलभत इत्यर्थः ।

किं पुनरितरद्वितं श्रोत्रं वैवं वेदविषयत्वाद्विज्ञानस्य विज्ञानं वैवं वित्तं तद्विह श्रोत्रमेव सम्पत्तिविषयम् ।
कस्मात् । श्रोत्रेण हि यस्मात्सद्वैवं वित्तं विज्ञानं शृणोति । अतः श्रोत्राधीनत्वाद्विज्ञानस्य श्रोत्रमेव तद्विति । किं
२० पुनरेतैरात्माविवित्तान्तरिह निर्वर्त्य कर्मप्रयुज्यते—आत्मीयाऽऽनेति शरीरमुच्यते कथं पुनरात्मा कर्मस्थानीयः अथ

एतद्व्यतिरेकेण साध्यसाधनान्तिरेकेणैति यावत् । तयोर्द्वयोरपि कामत्वविधायिश्रुतेरभिप्रायमाह—एतदुक्तमिति ।
कामस्यानर्थत्वासाध्यसाधनयोश्च साधनान्नत्वात्साधनादी पुमर्थताविश्वासं त्यक्त्वा स्वन्लामनुल्याभ्यस्तिसृष्वेऽप्ये-
षणाभ्यो व्युत्पन्नं संन्यासात्मकं कृत्वा काकृतितमोक्तेषु ज्ञानमुद्दिश्य अवधानाद्यवतरेदित्यर्थः । तस्मादधीत्यादि
व्याचष्टे—यस्मादिति । प्राकृतस्थितिरपि न बुद्धिपूर्वकारिणामिदं वृत्तमित्याद्युक्त्याऽऽह—अजापतेर्ब्रह्मेति । तत्र हेतुत्वेन
२५ पूर्वोक्तं स्मारयति—तोऽभिनेदित्यादिना । तत्रैव कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति—तस्मादिति । स यावद्विषयादिवान्-
मादाय व्याचष्टे—स एवमिति । पूर्वं सशब्दो वाक्यप्रदर्शनार्थः । द्वितीयस्तु व्याख्यानमभ्यपातोऽप्यविरोधः । अर्थ-
सिद्धमर्थमाह—पारिशेष्यादिति ।

तस्यो कुत्स्ततेत्येतदवधार्य व्याकरोति—यदेत्यादिना । अकुत्स्तत्वासिमामिनो विद्धं कुत्स्तत्वमित्याह—
कथमिति । विरोधमन्तरेण कात्स्न्यार्थं विभागं दर्शयति—अयमिति । विभागे प्रस्तुते मनसो यजमानत्वकल्पनात्वा
३० निमित्तमाह—तत्रेति । उक्तमेव व्यनक्ति—अयेति । तथा मनसो यजमानत्वकल्पनावदित्यर्थः । वाचि जायात्-
कल्पनायां निमित्तमाह—मन इति । वाचो मनोऽनुवृत्तित्वं स्वस्वकथनपुरःसरं स्फोरयति—वागितीति । प्राणस्य
प्रजात्वकल्पना साधयति—ताभ्याञ्चेति । कथं पुनश्चक्षुर्मानुषं वित्तमित्युच्यते पशुहिरण्यदि तथेत्याद्युक्त्याऽऽह—
तत्रेति । आत्मादित्रये सिद्धे सतीति यावत् । वादिपदेन कायचैष्टा गृह्यते । मानुषमिति निषेधणस्त्यार्थवत्त्वं समर्थयते—
सद्विधिवमिति । संप्रति चक्षुषो मानुषवित्तत्वं प्रपञ्चयति—गवादीति । तस्यद्वयप्रामुष्टमेवार्थं व्याचष्टे—तेन सम्बन्धा-
३५ दिति । तत्स्थानीयं मानुषवित्तस्थानीयं तेन मानुषेण वित्तेत्येतेतत् । सम्बन्धमेव साधयति—चक्षुषा होति ।
तस्माच्चक्षुर्मानुषं वित्तमिति शेषः ।

आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमुपगच्छते—किं पुनरिति । तद्व्याचष्टे—वेदेति । तत्र हेतुमाह—कस्मादित्यादिना ।
यजमानादिनिर्वर्त्य कर्म प्रश्नपूर्वकं विनश्यति—किं पुनरित्यादिना । इहेति सम्पत्तिप्रसोक्तः । शरीरस्य कर्मल-
प्रसिद्धमिति शङ्कित्वा परिहरति—कथं पुनरिति । अस्तेति यजमानोक्तिः । द्विगव्यान् यत इत्यनुद्यते । तस्यो

अथ प्रथमाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम्

यत्सप्ताहानि मेधया तपसाऽज्जनयत्पिता । एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत्
त्रिण्यात्मनेऽकुसुतं पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च
प्राणिनि यच्च न । कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽहमानानि सर्वदा । यो वैतामक्षिर्नि
वेद सोऽजमसि प्रतीकेन । स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥१॥ ५

कर्महेतुत्वात् । कथं कर्महेतुत्वम् । आत्मना हि शरीरेण यतः कर्म करोति । तस्याकृत्स्नत्वाभिमानिन एवं कृत्स्नता
सम्पन्ना यथा ब्राह्मणायादिलक्षणैवम् । तस्मात्स एष पाङ्क्तः पञ्चभिर्निर्वृतः पाङ्क्तो यज्ञो दर्शनमात्रनिर्वृतोऽ-
कणिणोऽपि । कथं पुनरस्य पञ्चत्वसम्पत्तिमात्रेण यज्ञत्वम् । उच्यते—यस्माद्ब्राह्मणोऽपि यज्ञः पशुपुरुषसाध्यः ।
स च पशुः पुरुषश्च पाङ्क्त एव । यथोक्तमनवाविपञ्चत्वयोगात् । तदाह—पाङ्क्तः पशुर्गवाविः पाङ्क्तः पुरुषः
पशुत्वेऽप्यधिकृतत्वेनास्य विशेषः पुरुषस्येति पृथक्पुरुषग्रहणम् । किं बहुना पाङ्क्तमिव सर्वं कर्मसाधनं फलं च १०
यद्विदं किञ्च यत्किञ्चिद्विदं सर्वमेवं पाङ्क्तं यज्ञमात्मनः यः सम्पादयति स तद्विदं सर्वं जगदात्मत्वेनाऽऽप्नोति य
एवं वेद ॥१७॥

इति बृहदारण्यकभाष्ये प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

यत्सप्ताहानि मेधया । विविधा प्रस्तुता । तत्राविद्वानन्यां वैश्वतामुपास्तेऽन्योऽज्ञास्योऽहुमस्मीति सर्वाभ्यन्ता-
भिमानः कर्मकर्तव्यतया नियतो जुहोत्यधिकर्मभिः कामप्रयुक्तो वेवादीनामुपकुर्वन्सर्वेषां सूतानां लोक इत्युक्तम् । १५
यथा च स्वकर्मभिरैकैकेन सर्वैर्भूतैरसौ लोको भोज्यत्वेन सृष्टः । एवमसावपि जुहोत्यादिपाङ्क्तकर्मभिः सर्वाणि
भूतानि सर्वञ्च जगदात्मभोज्यत्वेनासृजत । एवमेकैकः स्वकर्मविद्याऽऽनुकुर्येष सर्वस्य जगतो भोक्ता भोज्यश्च
सर्वस्य सर्वः कर्ता कार्यं चेत्यर्थः । एतदेव च विद्याप्रकरणे मनुविद्यायां दक्ष्यामः । सर्वं सर्वस्य कार्यं मन्वित्यात्मै-
कत्वाभिन्नानार्थम् । यदसौ जुहोत्यादिना पाङ्क्तेन काम्येन कर्मणाऽऽजमभोज्यत्वेन जगदसृजत विज्ञानेन च तज्जग-
त्सर्वं सप्तधा प्रविन्यमानं कार्यकारणत्वेन सप्ताहान्युच्यन्ते भोज्यत्वात्तेनासौ पिता तेषामज्ञानम् । एतेषामज्ञानं २०
सविनिधोगानां सूत्रमुताः सङ्क्षेपतः प्रकाशकत्वादिने मन्त्राः ॥१॥

कृत्स्नतेत्युक्तमुपसंहरति—तस्येति । उक्तरीत्या कृत्स्नत्वे सिद्धे फलितमाह—तस्मादिति । अस्येति दर्शनाधिक । पशोः
पुरुषस्य च पाङ्क्तत्वं तच्छब्दार्थः । पुरुषस्य पशुत्वाविशेषात्पृथक्ग्रहणमयुक्तमित्याशङ्क्याऽह—पशुत्वेऽपीति । न
केवलं पशुपुरुषयोरिव पाङ्क्तत्वं किन्तु सर्वस्येत्याह—किं बहुनेति । तस्मादाध्यात्मिकस्य दर्शनस्य यज्ञत्वं पञ्चत्व-
योगादधिकृतमिति शेषः । सम्पत्तिफलं व्याकरोति—एवमिति । व्याख्यातार्थवाक्यमनुवदन्ब्राह्मणमुपसंहरति—य एवं २५
वेदेति । साध्यं साधनं च पाङ्क्तं सूत्रात्मना ज्ञात्वा तच्चाऽऽत्मत्वेनानुसन्धानात्म्यं तदाप्तिरेव फलं तत्कृत्युत्पाया-
दित्यर्थः ॥१७॥

इति बृहदारण्यकभाष्यटीकाया प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

ब्राह्मणान्तरभवतार्यं सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—यत्सप्ताहान्नोत्पादिना । तत्रेत्यतिश्रान्तब्राह्मणोक्तिः ।
उपास्तिशब्दित् वेददर्शनमविद्याकार्यमनेनानुष्ठानं स वेदेति तद्वेतुर्विद्या पूर्वत्र प्रस्तुतेति योजना । अथो व्यमित्य- ३०
वोक्तमनुवदति—सर्वणभिमामभिमान इति । आत्मेवेदमत्र आसीदित्यादावुक्तं स्मारयति—कामप्रयुक्त इति । वृत्तम-
नूद्योत्तराभ्यन्तवतारयितुमपेक्षितं पूरयति—यथा चेति । गृहिणो जगतश्च परस्परं स्वकर्मोपाजितत्वलेष्टव्यमन्यथाऽन्यो-
न्यमुपकारकत्वायोगादित्यर्थः । ननु सूत्रस्यैव जगत्कर्तृत्वं ज्ञानक्रियातिशयवत्त्वात्तेतरेषां तदभावादत् आह—एवमिति ।
पूर्वकल्पयोगविहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्मनिष्ठतां सर्वो जन्तुस्तरस्यस्य पितृत्वेनान विवक्षितो न तु प्रजापतिरेवेत्युक्तमर्थं
सङ्क्षिप्याऽह—सर्वस्येति । सर्वस्य मिथो देहेहेतुमत्वे प्रमाणमाह—एतदेवेति । सर्वस्यान्योन्यकार्यकारणत्वोक्त्या ३५
कल्पितत्ववचनं कुत्रोपयुज्यते तत्राऽह—आत्मैकत्वेति । एवं भूमिकां कुर्वोत्तत्राह्मणतात्पर्यमाह—यदसदिति ।
उच्यन्ते ध्यानायमिति शेषः । अन्यत्वे हेतुः—भोज्यत्वादिति । तेन ज्ञानकर्मभ्यां जनकत्वेनेति यावत् । ब्राह्मण-
मवतार्यं मन्त्रमवतारयति—एतेषामिति ॥१॥

यत्सप्ताहानि मेधया तपसाऽजनयत्सितेति मेधया हि तपसाऽजनयत्पिता । एक-
मस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिवमद्यते । स य एतदुपास्ते
न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रं ह्येतत् । द्वे देवानभाजयदिति द्रुतं च प्रहृतं च

यत्सप्ताहानि यवजनयदिति क्रियाविशेषणं मेधया प्रज्ञया विज्ञानेन तपसा च कर्मणा ज्ञानकर्मणी एव हि
५ मेधातपःशब्दवाच्ये तयोः प्रकृतत्वाच्चेतरे मेधातपसी अप्रकरणात् । पाद्वत् हि कर्म जायाविज्ञानं य एवं वेदेति
ज्ञानान्तरमेव ज्ञानं प्रकृतम् । तस्मात् प्रसिद्धयोर्मेधातपसोराशङ्क्य कार्या । अतो यानि सप्ताहानि ज्ञानकर्मस्य
जनितवाग्विज्ञानं तानि प्रकाशयिष्याम इति वाक्यबोधः । तत्र मन्त्राणामर्थस्तिरोहितत्वात्प्रायेण दुर्विज्ञेयो भवतीति
तदर्थव्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्र यत्सप्ताहानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेतस्य कोऽयं उच्यते इति हि शब्देनैव
ध्याचष्टे प्रसिद्धार्थविद्योतनेन । प्रसिद्धो ह्यस्य मन्त्रस्यार्थ इत्यर्थः । यवजनयदिति चानुवादस्वरूपेण मन्त्रेण
१० प्रसिद्धार्थैव प्रकाशिता । अतो ब्राह्मणमविसृज्यैवाऽऽह—मेधया हि तपसाऽजनयत्पितेति ।

ननु कथं प्रसिद्धताऽस्यार्थस्येति । उच्यते—जायादिकर्मज्ञानां लोककलसाधनानां पितृत्वं तावत्प्रत्यक्षमेव ।
अभिहितञ्च जाया मे स्यादित्यादिना । तत्र च देवं वित्तं विद्या कर्म पुत्रश्च फलभूतानां लोकानां साधनं कष्टत्वं
प्रतीत्यभिहितम् । वक्ष्यमाणं च प्रसिद्धमेव । तस्माद्वृत्तं वक्तुं मेधेत्यादि । एषा हि फलविषया प्रसिद्धं च
लोके । एषाण च जायावोत्पुक्तमेतावान्ने कान इत्यनेन । ब्राह्मविद्याविषये च सर्वकालास्मानुपपत्तेः । एतेना-
१५ शास्त्रीयप्रज्ञातपोभ्यां स्वाभाविकाभ्यां जगत्प्रपञ्चमुक्तमेव भवति । स्वावरास्तस्य चानिष्टकस्य कर्मविज्ञाननि-
मित्तत्वात् ।

तत्राऽऽहमन्त्रमागमादाय व्याचष्टे—यत्सप्ताहानीति । अजनयदिति क्रियाया विशेषणं यदिति पदम् । तथा
च तद्युक्तं पितृत्वादिति शेषः । मन्त्रार्थधारणसकर्मिणा । कृच्छ्रचान्द्रायणादि तपः । ते कस्मादन न गृह्यते तत्राऽह—
ज्ञानकर्मणी इति । तयोः प्रकृतत्वं प्रकटयति—पाद्वत् हीति । इतरयोरप्रकृतत्वं हेतुकृतमनूय फलितमाह—
तस्मादिति । ज्ञानकर्मणीः प्रकृतत्वमुक्तं हेतुमादाय वाक्यं पूरयति—अत इति । यत्सप्ताहानीत्यादिमन्त्रभागं व्याख्याय
२० ब्राह्मणवाक्यसमुदायात्पर्यमाह—तत्रेति । मन्त्रब्राह्मणान्तको ग्रन्थः सप्तम्यर्थः । मेधया हीत्यादिब्राह्मणमाकाङ्क्षा-
पूर्वकमुत्पापयति—तत्र यदिति । प्रकृतमन्त्रसमुदायः सप्तम्या परामृत्यते । व्याख्यानेमेव सहगृह्णीति—प्रसिद्धो हीति ।
न केवलं हिशब्दान्मन्त्रस्य प्रसिद्धार्थत्वं किन्तु मन्त्रस्वरूपालोचनायामपि तत्प्रसिध्यतीत्याह—यदिति । मन्त्रार्थस्य
प्रसिद्धत्वे मन्त्रस्यानुगुणत्वं हेतुकृत्य फलितमाह—अत इति ।

तत्प्रसिद्धिमुपपादयितुं पुच्छति—नन्वेति । साध्यसाधनात्मके जगति यत्पितृत्वमविद्यावतो भावि तत्प्रत्य-
२५ क्षत्वात्प्रसिद्धस्य अनुभूयते हि जायादि सम्पादयन्नविद्वानित्याह—उच्यते इति । यस्या च प्रागुक्तत्वात्प्रसिद्धमेतदित्याह—
अभिहितञ्चेति । यच्च मेधातपोभ्यां सृष्टत्वं मन्त्रब्राह्मणयोरेकं तदपि प्रसिद्धमेव विद्याकर्मपुत्राणामभावे लोकत्रयो-
स्तत्पुनरुपपत्तिरित्याह—तत्र चेति । पूर्वोत्तरग्रन्थः सप्तम्यर्थः । पुत्रैवेवायं लोको जन्म इत्यादौ वक्ष्यमाणत्वाच्चात्यार्यस्य
प्रसिद्धतेत्याह—वक्ष्यमाणञ्चेति । मन्त्रार्थस्येवं प्रसिद्धत्वे मन्त्रस्य प्रसिद्धार्थविषयं ब्राह्मणमुपपन्नमित्युपसंहृति-
तस्मादिति ।

३० प्रकारान्तरेण मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धत्वमाह—एषाणां हीति । फलविषयत्वं तस्याः स्वानुभवसिद्धमिति वक्तुं
हियच् । तस्या लोकप्रसिद्धत्वेऽपि कथं मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धत्वमत आह—एषाणां चेति । जायाश्चात्मकस्य कामस्य
संसारारम्भकवन्मोक्षोऽपि कामः संसारमारमेत कामत्वाविशेषादित्यतिप्रसङ्गमाशङ्क्याऽह—ब्राह्मविद्योति । तस्या
विषयो मोक्षः । तस्मिन्नद्वितीयत्वाद्वाग्विरिपिन्धिनि कामापरपर्यवो रागो नावकल्पते । नहि मिथ्याज्ञाननिदानो
रागः सम्यग्ज्ञानाधिगम्ये मोक्षे सम्भवति । अद्वा नु तत्र भवति तत्त्वबोधाधीनतया संसारविरोधिनी तत्र संसार-
३५ नुपकर्मकावित्यर्थः । शास्त्रीयस्य जायादेः संसारेऽस्तुत्वे कमदिशस्वास्वीमस्य कथं तद्वेतुत्वमित्यामन्त्र्याऽह—
एतेनेति । अविद्योतयस्य कामस्य संसारेऽस्तुत्वोपदर्शनेनेति यावत् । स्वाभाविकाम्यायविद्याधीनकामप्रमुकाभ्यामित्यर्थः ।

तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्र च जुह्वत्यथो आहुर्दक्षपूर्णमासाविति तस्मान्नेष्टि-
याजुकः स्यात् । पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति तत्पयः । पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च
पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारं जातं घृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वाज्जुधा-
पयन्त्यथ वत्सं जातमाहुरतृणाव इति । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिनि

विवक्षितस्तु शास्त्रोय एव साध्यसाधनभावो ब्रह्मविद्याविवक्षितस्या तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात् । सर्वो ५
ह्ययं व्यक्ताव्यक्तलक्षणः संसारोऽनुद्धोऽनित्यः साध्यसाधनरूपो दुःखोऽविद्याविषय इत्येतस्माद्विरक्तस्य ब्रह्मविद्याऽ-
रब्धव्येति । तत्राज्ञानं विभागेन विनियोग उच्यते—एकमस्य साधारणमिति मन्त्रपदं तस्य व्याख्यानमिदमेवावस्य
तत्साधारणमन्त्रमित्युक्तमस्य भोक्तृसमुदायस्य, किं तद्यद्विदमद्यते भुज्यते सर्वैः प्राणिभिरहन्त्यहन्ति तत्साधारणं
सर्वभोक्त्रर्थमकल्पयत्पिता सृष्ट्वाऽऽत्मन् ।

स य एतत्साधारणं सर्वप्राणभृत्स्थितिकरं भुज्यमानमन्नमुपास्ते तत्परो भवतीत्यर्थः । उपासनं हि नाम १०
तात्पर्यं वृष्टं लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्ते इत्यादौ । तस्माच्छरीरस्थित्यर्थोपभोगप्रधानो नादृष्टार्थकर्मप्रधान
इत्यर्थः । स एवंभूतो न पाप्मनोऽभयश्चावर्तते न विमुच्यत इत्येतत् । तथा च मन्त्रवर्णः—“भोधमन्नं विन्दते”
इत्यादिः । स्मृतिरपि—“ताऽऽत्मायै पाचयेवन्नम्” “अप्रदायेभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः” “अन्नादे भूण्हा
माष्टि” इत्यादिः । कस्मात्पुनः पाप्मनो न व्यावर्तते । मिथं ह्येतत्सर्वेषां हि स्वं तदप्रविभक्तं यत्प्राणिभिर्भुज्यते ।
सर्वभोक्तृत्वादेव यो मुखे प्रक्षिप्यमाणोऽपि त्रासः परस्य पीडाकरो बृध्यते ममेवं स्यादिति हि सर्वेषां तत्राऽऽज्ञा १५
प्रतिबद्धा । तस्मान्न परमपीडयित्वा प्रसितुमपि शक्यते । “दुष्कृतं हि मनुष्याणां” इत्यादिस्मरणान्न ।

इतश्च तयोर्जगत्सृष्टिप्रयोजकत्वेभ्यमित्याह—स्थावरान्तस्त्येति । यत्सप्तज्ञानीत्यादिमन्त्रपदस्य मेधया
हीत्यादिब्राह्मणस्य चाक्षरोत्यमर्थमुक्त्वा तात्पर्यायमाह—विवक्षितस्त्विति । शास्त्रपरत्वस्य शास्त्रवशादेव साध्य-
साधनभाववाच्यतास्त्रीयाद्देवभुज्यसम्भवाच्च तस्यात्र विवक्षितत्वमित्यर्थः । शास्त्रीयस्य साध्यसाधनभावस्य विवक्षितत्वे
हेतुमाह—अष्टेति । तदेव प्रपञ्चयति—सर्वो हीति । दुःखयतीति दुःखस्तद्वैतुरिति यावत् । प्रकृतमन्त्रब्राह्मणव्याख्या- २०
समासाविति शब्दो विवक्षितार्थप्रदर्शनसमाप्ती वा । मन्त्रब्राह्मणयोः श्रुत्यर्थोभ्यामर्थमुक्त्वा समनन्तराग्नयवतारयति—
तत्रेति । सप्तविधेऽन्ने सृष्टे सतीति यावत् । व्याख्यानमेव विवृणोति—अस्येत्यादिना ।

साधारणमन्नसाधारणीकुर्वतो दोषं दर्शयति—स य इति । तत्परो भवतीत्युक्तं विवृणोति—उपासनं हीति ।
ब्राह्मणोक्त्यै मन्त्रं प्रमाणयति—तथा चेति । मोघं विफलं देवाद्यनुपयोग्यमन्नं यदि ज्ञानदुर्वलो लभते तदा स वव
एव तस्येति साधारणान्नस्यासाधारणीकरणं निन्दितमित्यर्थः तत्रैव स्मृत्युच्चाहरति—स्मृतिरपीति । ‘न वृथा २५
घातयेत्पशुम् । न चैकः स्वयमन्नीयाद्विधिवर्जं न निर्वपेत्’ इति पादत्रयं द्रष्टव्यम् । ‘इष्टान्नभोगान् हि वो देवा दास्यन्ते
यज्ञभाविताः । तैर्वंतात्’ इति शेषः । ‘अनेना अभिर्क्षति । स्तेनः प्रमुक्तो राजनि यावन्तानुत्तसगरः’ इत्युत्तरं
पादत्रयम् । तत्राऽऽज्ञापदस्यार्थो भूण्हा श्रेष्ठब्राह्मणघातकः । यथाऽऽहुः—‘वरिष्ठब्रह्मा चैव भूणहेत्यभिधीयते’ इति ।
स्वस्यान्नभक्षके स्वपार्श्वे माष्टि बोधयतीत्यन्नदातुः पापशयोक्तेरितरस्यासाधारणीकृत्य भुज्जानस्य पापितेति ।

“अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः । स भुज्जानो न जानाति श्वगृध्रेऽग्निमात्मनः ॥” ३०
इत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः ।

आकाङ्क्षापूर्वकं हेतुमवतार्यं व्याकरोति—कस्माद्विद्यादिना । सर्वभोक्तृत्वं साधयति—यो मुख इति ।
परस्य श्वमार्जारवैरिति यावत् । पीडाकरत्वे हेतुमाह—ममेदमिति । प्रागुक्तदृष्टिफलमाद्ये—सत्समादिति । साधारण-
मन्नसाधारणीकुर्वणस्य पापनिवृत्तिरित्यत्र हेत्वन्तरमाह—दुष्कृतं हीति । यदा हि मनुष्याणां दुष्कृतमन्नमाश्रित्य

१. विधिवर्जं न निर्वपेत्—निर्वापः यागलक्षकः स च यथाविधि कार्यः न तु विधिहीनमित्यर्थः स्तेनः दण्डं विना ३५
प्रमुक्तश्चेत् तदीयं पापं राजानं संक्रामति अतः स दण्ड्यः याचन्ननुत्तसगरः इति आपस्तम्बधर्मसूत्रे १-१९ खण्डे
वृथ्यते । तदर्थं यच्चोऽव्यवहार्यो—अनुत्तप्रतिज्ञः यः प्रतिश्रुत्य न ददाति तस्मिन् याचन् तं याचन् मानवः स्वीयं एनः
सकामयति इत्यर्थः ।

यच्च नेति पर्यास होदे^१ सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिनि यच्च न । तद्यदिदमाहुः
संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यादहरेव जुहोति
तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवं विद्वान्सर्वं^२ हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति । कस्मा-

गृहिणा वैश्वदेवाद्यमन्नं यदहम्यहनि निरुप्यत इति केचित् । तन्न । सर्वभोक्तृसाधारणत्वं वैश्वदेवाद्यस्यान्नस्य
५ न सर्वप्राणभूद्भुज्यमानास्त्रयप्रत्यक्षम् । नापि यदिदमद्यत इति तद्विषयं वचनमनुकूलम् । सर्वप्राणभूद्भुज्यमाना-
न्नान्तःपातित्वाच्च वैश्वदेवाद्यस्य युक्तं श्वचागृहालाद्याद्यस्यान्नस्य ग्रहणं वैश्वदेवव्यतिरेकेणापि श्वचागृहालाद्याद्या-
न्नदर्शनात्तत्र युक्तं यदिदमद्यत इति वचनम् । यवि हि तन्न गृह्येत साधारणशब्देन पित्राऽसृष्टत्वाविनियुक्तत्वे
तस्य प्रत्ययेयाताम् । इष्यते हि तत्सृष्टत्वं तद्विनियुक्तत्वं च सर्वस्यान्नभातस्य । न च वैश्वदेवाद्यं शत्रोक्तं
कर्म कुर्वतः पाप्मनोऽविनिवृत्तिर्युक्ता । न च तस्य प्रतिषेधोऽस्ति । न च मत्स्यवत्त्वनादिकर्मवत्त्वमाद्यनुगुप्तिस्त-
१० मेतच्छिष्टतिरिक्तत्वाद्व्यकरणे च प्रत्यवायधवणादितरत्र च प्रत्यवायोपपत्तेः । “अहमन्नमन्नमद्यन्तमभि” इति
मन्त्रवर्णात् ।

हे देवानमाजयदिति मन्त्रपदं ये हे अक्षे सृष्ट्वा देवानमाजयत् । के ते हे इत्युच्येते-तूतं च प्रवृत्तं च ।
हुतमित्ययमौ हुतनम् । प्रवृत्तं हुत्वा बलिहरणम् । यस्माद्दे एते अक्षे हुतप्रवृत्ते देवानमाजययिषता । तस्मादेतद्विपि
गृहिणः कास्ते देवेभ्यो जुह्वति वैवेभ्य इदमन्नमस्मानभिर्वायमानमिति मन्यमाना जुह्वति प्रवृत्तं हुत्वा बलिहरणं च
१५ कुर्वत इत्यर्थः । अथो अग्न्याय आहुते अक्षे पित्रा देवेभ्यः प्रते न हुतप्रवृत्ते किं तर्हि दण्डपूर्णमासाविति । द्वित्य-
श्ववणाविशेषादत्यन्तप्रसिद्धत्वाच्च हुतप्रवृत्ते इति प्रथमः पक्षः ।

यद्यपि द्वित्वं हुतप्रवृत्तयोः सम्भवति तथाऽपि श्रौतयोरेव तु दण्डपूर्णमासयोर्देवानास्तर्हं प्रसिद्धतरं मन्त्र-
प्रकाशितत्वात् । गुणप्रधानप्राप्तौ च प्रधाने प्रथमतयाऽजगतिः । दण्डपूर्णमासयोश्च प्राधान्यं हुतप्रवृत्तापेक्षया । तस्मा-
तिष्ठति तदा तदसाधारणीकुर्वतो महतरं पापं भवतीत्यर्थः । एकमत्स्येलाविमन्त्राहणयोः स्वपक्षार्थमुक्त्वा भर्तृप्रपक्ष-
२० पक्षमाह—गृहिणेति । यदन्नं गृहिणा प्रत्यहमग्नौ वैश्वदेवास्त्वं निर्वर्त्यते तत्साधारणमिति भर्तृप्रपक्षैकमित्यर्थः ।
साधारणपदानुपपत्तेर्न युक्तमिदं व्याख्यानमिति इष्यति—तत्रेति । वैश्वदेवस्य साधारणत्वमप्रामाणिकमित्युक्तिमिदानीं
तस्याप्रत्यक्षत्वादित्थं परामर्शश्च न युक्तमानित्याह—वापीति । इतश्च साधारणशब्देन सर्वप्राण्यर्थं ग्राह्यमित्याह—
सर्वेति । वैश्वदेवग्रहेऽपीतरग्रहः स्यादिति चेन्नेत्याह—वैश्वदेवेति । यत्तु परपक्षे यदिदमद्यत इति वचो नानुकूलमिति
तत्रात्मत्वक्षेत्रीत्याह—तत्रेति । प्रत्यक्षं साधारणाग्नं सम्भ्यर्थः ।

२५ विपक्षे दोषमाह—यवि हीति । प्रसङ्गस्येष्टत्वं निराचष्टे—इष्यते हीति । परपक्षे वाक्येनविरोध दोषान्तर-
माह—न चेति । येनादितुल्यत्वं तस्य व्यावर्तयति—न च तस्येति । अनिपिद्धस्यापि तस्य स्वभावजुगुप्सतत्वात्
दनुष्ठापिनः पापानिवृत्तिरित्याह—इत्याह—न चेति ।

‘अवक्यं याति तिर्यक्त्वं जग्म्वा चैवाहुत हविः ।’

इत्यकरणे वैश्वदेवस्य प्रत्यवायधवणान्त्र तदनुष्ठानिनो न पाप्मन्नेकोऽप्यतीत्याह—अकरणे चेति । सर्वसाधारणाग्नौ
३० तु तत्परस्य निन्दावचनमुपपद्यते तेन तदेव ग्राह्यमित्याह—इतरत्रेति । तत्रैव श्रुत्यन्तरं संवादयति—अहमिति ।
अर्थिन्योऽविमन्त्रमदत्त्वा स्वयमेव भुक्तानं नरमहमन्नमेव भक्षयामि तमनर्षभाकं करोमीत्यर्थः । मन्त्रान्तरमादायाऽ-
काङ्क्षाद्वारा ब्राह्मणमुत्पन्नं व्याचष्टे—हे देवानित्यादिना । हुतप्रवृत्तयोर्देवानास्तर्हं सम्प्रतितनमनुष्ठानमनुकूलयति—
यस्मादिति । यस्मान्तरमुपस्यस्य व्याकरोति—अथो इति । यदि दण्डपूर्णमासी देवाके कथं तर्हि हुतप्रवृत्ते इति पक्षस्य
प्रातिस्तत्राह—द्वित्वेति ।

३५ तर्हि हे देवानिति श्रुतद्वित्वस्य हुतप्रवृत्तयोरपि सम्भवाच्च प्रथमपक्षस्य पूर्वपक्षत्वमत आह—यद्यपीति ।
प्रसिद्धतरत्वे हेतुनाह—मन्त्रेति । ‘अग्नये जुष्टं निर्वपामि’ ‘अग्निरिदं हविर्जुषत’ इत्यादिमन्त्रेण दण्डपूर्णमासयोर्देवानास्तस्य
प्रतिपन्नत्वादिति यावत् । इतश्च दण्डपूर्णमासयोरेव देवानास्त्वमिति वक्तुं सामान्यन्यायमाह—गुणेति । गुणप्रधानयोरेकत्र
साधारणव्यावर्तात् सत्त्वां प्रथमतया प्रधाने भवत्यवगतित्वायैवमूर्त्योर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यक्ष इति न्यायादित्यर्थः ।

१. गौणमुख्ययोः = एकस्मात्पदान् गौणार्थमुख्यार्थयोः प्रतिपत्तौ मुख्याय प्रथमं बुद्धिः जायत इत्यर्थः ।

तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः
पुनर्जनयते । यो वैतामर्क्षिर्नि वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया
धिया जनयते कर्मभिर्यद्वैतं कुर्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमिति प्रतीकेनेति मुखं
प्रतीकं मुखेनेत्येतत् । स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति प्रश्ना ॥२॥

सयोरैव ग्रहणं युक्तं द्वे देवानभाजयदिति । यस्माद्देवार्थमिति पित्रा प्रकृते दर्शपूर्णमासाख्ये अन्ने तस्मात्तयोर्देवार्थ- ५
त्वाविधाताय नेष्ट्रियोजुक् इष्टियजनशीलः । इष्टिशब्देन किञ्च काम्या इष्टयः शातपथीयं प्रतिद्विस्ताच्छीत्यप्रत्यय-
प्रयोगात्काम्येष्टियजनप्रधानो न स्यादित्यर्थः । पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति यत्पशुभ्य एकं प्रायच्छत्पिता किं पुनस्त-
दन्नं तत्पयः । कथं पुनरन्नमन्यते पशवोऽप्यान्नस्य स्वामिन इत्यत आह—पयो ह्यग्रे प्रथमं यस्मान्मनुष्याश्च पशवश्च
पय एवोपजीवन्तीति । उचितं हि तेषां तदन्नमन्यथा कथं तदेवाग्रे नियमेनोपजीवेयुः ।

कथमग्रे तदेवोपजीवन्तीति । उच्यते—मनुष्यान् पशवश्च यस्मात्तेनैवाग्नेन वर्तन्तेऽद्यत्वेऽपि यथा पित्राऽऽजौ १०
विनियोगः कृतस्तस्मात्कुमारं बालं जातं घृतं वा त्रैवर्णिका जातकर्मणि जातरूपसंयुक्तं प्रतिहेहयन्ति प्राशयन्ति
स्तनं बाजुवापयन्ति पश्चात्पाययन्ति । यथासम्भवमन्येषां स्तनमेवाग्रे वापयन्ति मनुष्येभ्योऽन्येषां पशूनाम् । अथ
वत्सं जातमाहुः कियत्प्रमाणो वत्स इत्येव पृष्टाः सन्तोऽनुवाद इति । नाद्यापि तृणमस्यतोव बालः पयसैवाद्यापि
वर्तत इत्यर्थः ।

अस्त्वेवं प्रस्तुते किं जात तदाह—दर्शपूर्णमासयोश्चेति । तयोर्निरपेक्षश्रुतिदुष्टतया सापेक्षस्मृतिसिद्धहुताद्यपेक्षया प्राधान्यं १५
सिद्धं तथा च प्रधानयोस्तयोरितरयोश्च गुणयोरैकत्र प्राप्तौ प्रधानयोरेव द्वे देवानिति मन्त्रेण ग्रहो युक्तिमानित्यर्थः ।
दर्शपूर्णमासयोर्देवाभ्यामेव समनन्तरनिषेधवाक्यमनुकूल्यति—यस्मादिति । इष्टियजनशीलो न स्यादिति सम्बन्धः ।
ननु तद्यजनशीलत्वाभावे कृतो दर्शपूर्णमासयोर्देवाचैव नहि तावन्निष्पन्नौ तदधीवात्याकाङ्क्षाऽह—इष्टिशब्देनेति ।
किं पुनरस्मिन्वाक्ये काम्येष्टिविषयत्वमिष्टिशब्दस्येत्यत्र नियामकं तत्र किलशब्दसूचिता पाठकप्रसिद्धिमाह—शातप- २०
थीति । काम्येष्टीनामनुष्ठाननिषेधे स्वर्गकामवाक्यविरोधः स्यादित्यागङ्गाऽह—साच्छीत्येति । तत्र विहितस्योक्त-
प्रत्ययस्यात्र प्रयोगात्काम्येष्टियजनप्रधानत्वमिह निषिध्यते तच्च देवप्रधानयोर्दर्शपूर्णमासयोरवस्थानुष्ठेयत्वसिद्धयर्थं न
तु ताः स्वतो निषिध्यन्ते तत्र स्वर्गकामवाक्यविरोधोऽस्तीत्यर्थः । पशवश्चविषय मन्त्रपदमादाय प्रश्नपूर्वकं तदर्थं
कथयति—पशुभ्य इति । पशूना पयोऽन्नमित्येतदुपपादयितुं पूच्छति—कथं पुनरिति । पयो हीति प्रतीकमुपादाय
व्याकरोति—अथ इति । ‘पशवो द्विपादश्चतुष्पादश्च’ इति श्रुतिमाश्रित्य मनुष्याश्चेत्युक्तम् । उचितं हीत्यत्र हिशब्दस्त-
स्मादर्थं यस्मादित्युपक्रमात् । औचित्यं व्यातिरेकद्वारा साधयति—अन्यथेति । २५

नियमेन प्रथमं पशूना तदुपजीवनमसम्प्रतिपन्नमिति शङ्कते—कथमिति । मनुष्यविषये वा प्रश्नस्तदितरपशु-
विषये वेति पूच्छति—उच्यते इति । तत्राऽऽजमनुभवविष्टम्भेन प्रत्याचष्टे—मनुष्याश्चेति । चकारो मनुष्यमात्रसङ्ग्रहार्थः ।
तेनैव पयसैवेति यावत् । घृतं वेति बाधब्दो वक्ष्यमाणविकल्पबोकोक्तः । जातरूपं हेम त्रैवर्णिकेभ्योऽन्येषां जातकर्ममादा-
द्योग्यतामनतिक्रम्य स्तनमेव जातं कुमारं प्रथमं पाययन्तीत्याह—यथासम्भवमिति । यद्वा तेषां जातकर्मनिधिकृतानां
जातं कुमारं घृतं वा स्तनं वा प्रथमं पाययन्तीति यावत् । पशुविषयं प्रश्न पशवश्चेति सूचितसमावर्तनं प्रत्याह—स्तन- ३०
मेवेति । पशूना जातं वत्समिति सम्बन्धः । पशूना पयोऽन्नमित्यत्र लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति—अथेति । द्विपात्पश्व-
विकारविच्छेदार्थेऽप्यशब्दः । प्रतिवचनं व्याचष्टे—नाद्यापीति ।

१. नेष्ट्रियोजुक् अत्रोक्तं प्रत्ययः । लषपतपदेत्यादिबुद्धेन (अ० ३-२-१५४) ताच्छीत्याद्यर्थेषु विहितः अतः
इष्टियाजुक् । इत्यनेन काम्येष्टिकरणशीलत्वनिषेधः ।

२. जातरूपसंयुक्तं घृतमिति—तथा चापस्तम्बः “मघु घृतमिति ससृज्य तस्मिन् दर्शेण हिरण्यं निष्टक्यं वद्व्वा ३५
अवदाय—”त्वमि मेधासु” (गृ० सू० १४) इत्यादि मन्त्रैः इत्युक्तं हिरण्यं सुवर्णं निष्टक्यं सरन्त्रं वन्वनम् ।

३. निरपेक्षश्रुतिः—ग्रामाण्यं प्रति निरपेक्षाश्रुतिः स्वतः ग्रामाण्यात् । स्मृतिः ग्रामाण्यं प्रति सापेक्षा मूलभूतश्रुत्य-
पेक्षणादित्यर्थः ।

यच्चाद्ये जातकर्मादौ धृतमुपजीवन्ति यच्चेतरे पय एव तत्सर्वथाऽपि पय एवोपजीवन्ति । धृतस्यापि पयोविकारत्वात्पयस्त्वमेव । कस्मात्पुनः सप्रमं सत्यन्वत् चतुर्थत्वेन व्याख्यायते ? कर्मसाधनात् । कर्म हि पयः साधनाश्रयमस्मिन्नहोत्रादि । तच्च कर्म साधनं चित्तसाध्यं वक्ष्यमाणस्याज्ञप्रत्यय साध्यस्य । यथा दर्शपूर्णमासौ पूर्वाक्तावसे । अतः कर्मपञ्चात्कर्मणा सह पिण्डीकृत्योपदेशः ।

५ साधनत्वाविशेषादर्थसम्बन्धादानन्तर्यमकारणमिति च । व्याख्याने प्रतिपत्तिरौकर्याच्च । सुखं हि नैरन्तर्येण व्याख्यातुं शक्यन्तेऽज्ञानि व्याख्यातानि च सुखं प्रतीयन्ते । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिनि यच्च नैत्यस्य कोऽयं इत्युच्यते-तस्मिन्पञ्चने पयसि सर्वमव्यात्माभिभूताधिदैवलक्षणं कृत्स्नं जगत्प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिनि प्राणवेष्टावहञ्च न स्यात्परं शोकादि । तत्र हिंसाब्देनैव प्रसिद्धावद्योतकेन व्याख्यातम् ।

कथं पयोद्वयस्य सर्वप्रतिष्ठात्वम् । कारणत्वोपपत्तेः । कारणत्वं चाग्निहोत्रादिकर्मसमाधायित्वमग्निहोत्राद्या १० कृतिविरणिरामात्मकं च जगत्कृत्स्नमिति श्रुतिस्मृतिवादाः शतशो व्यवस्थिताः । अतो युक्तमेव हिंसाब्देन व्याख्यानम् ।

यत्तदब्राह्मणान्तरेष्विदमब्राह्मणः-संवत्सरं पयसा जुह्वय पयस्यैव जयतीति । संवत्सरेण किल त्रीणि पट्टि-
क्षासाध्याहुतोनां सप्त च शतानि विंशतिश्चेति याजुष्मत्तोऽरिष्टका जमिंसमप्रमत्तमानाः संवत्सरस्य चाहोरात्राणि ।

ननु येपामग्रे धृतोपजीवित्वमुपलभ्यते पयस्ते नोपजीवन्ति धृतपयसोर्मेदावत् पञ्चस्रत्वं पयसो भागसिद्धमत आह-यच्चेति । ननु धृतमुपजीवन्तोऽपि पय एवोपजीवन्तीत्ययुक्तं तद्देवस्योक्तत्वात्तत्राऽह-धृतस्यापोति । मन्त्र-
१५ पाठक्रममतिक्रम्य पञ्चमे व्याख्याते प्रत्यवतिष्ठते-कस्मादिति । द्वे देवानमाजयदिति व्याख्याते साधने साधनत्वा-
विशेषात्पयोऽपि बुद्धिस्थमित्यर्थकममाश्रित्य परिहरति-कर्मैति । तदेव स्पष्टयति-कर्मं हीति । यद्यपि पयोऽयं साधनमाश्रित्य कर्म प्रवृत्तं तथाऽपि दर्शपूर्णमासानन्तर्यं कथं पयसः सिध्यति तत्राऽह-तच्चेति । वितेन पयसा साध्यं कर्माज्ञप्रत्ययस्य साधनमित्यत्र दृष्टान्तमाह-यच्चेति । पूर्वाक्कां दर्शपूर्णमासां द्वे देवासे वक्ष्यमाणस्याज्ञप्रत्ययस्य यथा साधनं तथा पयसोऽप्यग्निहोत्रादिद्वारा तत्साधनत्वात्कर्मकोटिनिविष्टत्वात्तद्व्याख्यानानन्तर्यं पयोव्याख्यानस्य युक्तमित्यर्थः ।

२० पाठक्रमस्तर्हि कथमित्याद्यङ्कार्यक्रमेण तद्वाच्यमग्निप्रेत्याऽह-साधनत्वेति । आनन्तर्यं पाठक्रमः । अकारणत्वमविवक्षितत्वम् । पाठक्रमादर्थक्रमस्य अलोप्यस्वात्तेनेतरस्य वाच्यत्वमित्येतत्प्रमे तन्ने स्थितमित्यग्निप्रेत्याऽह-
इति चेति । पञ्चस्रस्य चतुर्थत्वेन व्याख्याने हेत्वन्तरमाह-व्याख्यान इति । व्याख्यानशौक्यं साधयति-सुखं हीति । प्रतिपत्तिरौकार्यं प्रकटयति-व्याख्यातानीति । चत्वारि साधनानि त्रीणि साध्यानीति विषण्णोक्ती बकुश्रोत्रो लोकमेण बीर्नवति तत्तत् पाठक्रमातिक्रमः श्रेयानित्यर्थः । पञ्चस्रस्य सर्वाधिष्ठानविषये मन्त्रमवतार्यं प्रश्नपूर्वकं तदीयं ब्राह्मणं

२५ व्याचष्टे-तस्मिन्नित्यादिना । मन्त्राद्भेदे ब्राह्मणे न प्रतिभातीत्याद्यङ्कार्यक्रमेण-तच्चेति । पयसि हीति ब्राह्मणे हिंसाब्दस्य प्रसिद्धावद्योतकत्वमस्ति । तेन च हेतुना हिंसाब्देन तस्मिन्निष्ठादिकं मन्त्रपदं व्याख्यातमिति योजना ।

मन्त्रार्थस्य लोकप्रसिद्धयभावात् प्रसिद्धावद्योतिना हिंसाब्देन व्याख्यानं युक्तमिति सङ्कोते-कथमिति । कार्यं कारणे प्रतिष्ठितमिति न्यायेन वैदिकी प्रसिद्धिमादाय समाचरे-कारणत्वेति । पयसो द्वयव्यमात्रस्य कुतः सर्वजगत्कारणत्वमित्याद्यङ्कार्यक्रमेण-कारणत्वञ्चेति । तत्समवायित्वेऽपि कुतो जगतः कारणत्वेत्याद्यङ्कार्यक्रमेण-अग्नि-
३० होत्रादीति । 'दे वा एते आहुती हुते उज्जमतस्ते अन्तरिक्षमाविशतः' इत्यादयः श्रुतिवादा ध्रुपजन्त्रीह्लादिकेन-
पार्णिहोत्राहुत्योर्गमकारणासि दर्शयन्ति ।

"अमनो प्रास्ताऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्गृष्टेऽन्नं तत्तः प्रजा ।।"

इत्यादयः स्मृतिवादाः । पयसि हीत्यादि ब्राह्मणमुपसंहरति-अत इति । पयसः सर्वजगदाभावरत्वस्य श्रुतिस्मृति-
प्रसिद्धत्वादिति यावत् ।

३५ सर्वं पयसि प्रतिष्ठितमिति विधित्सितदर्शनस्तुत्ये शास्त्रान्तरोपमत्तं निन्दितुमुद्गावयति-यतदिति । न केवलमेव कर्मणा मूल्यजन्यः किन्तु दर्शनसहितेनेति दर्शयितुमग्निहोत्राहुतिषु सङ्ख्या कथयति-संवत्सरेणैति । उक्ता-
हुतिसङ्ख्यायां संवत्सरावच्छिन्नायामग्निहोत्रविदा सम्यतिपत्त्यर्थं किन्तेत्युक्तम् । ननु प्रश्नः सायं प्रातःश्रेत्याहुती द्वे

१. अर्थसद्व्याधिति पाठक्रमपेक्षया अर्थक्रमप्रावत्यप्रदर्शनम् । आनन्तर्यमकारणमिति । यस्य येनार्थसर्वतो दृश्येनापि तेन सः । अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणमिति ।

संवत्सरमग्निं प्रजापतिमाप्नुवन्ति । एवं कृत्वा संवत्सरं जुह्वयन्त्ययति पुनर्मृत्युमितः प्रेत्य देवेषु सम्भूतः पुनर्न भिद्यत इत्यर्थः ।

इत्येवं ब्राह्मणवादा आहुर्न तथा विद्याश्च तथा ब्रह्मव्यम् । यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयति न संवत्सराभ्यासमपेक्षत एव विद्वान् । यदुक्तं पयसि हीढं सर्वं प्रतिष्ठितं पयसाहुतिविपरिणामकत्वात्सर्वस्थेति । तदेकेनैवाह्ना जगत्सत्त्वं प्रतिपद्यते । तदुच्यतेऽपजयति पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं सकृन्मृत्वा विद्याञ्छरीरेण विप्रुष्य ५ सर्वात्मा भवति न पुनर्मरणाय परिच्छिन्नं शरीरं गच्छतीत्यर्थः । कः पुनर्हंतुः सर्वात्माप्या मृत्युमपजयतीति । उच्यते—सर्वं समस्तं हि यस्माद्देव्यः सर्वेभ्योऽन्नान्नमजमेव तदाद्यञ्च सायम्प्रातराहुतिप्रक्षेपेण प्रयच्छति । तद्युक्तं सर्वमाहुतिमयमारामं कृत्वा सर्वदेवान्नख्येण सर्वैर्देवैरेकात्मभावं गत्वा सर्वदेवमयो भूत्वा पुनर्न भिद्यत इति । अथैतदप्युक्तं ब्राह्मणेन—ब्रह्मा वै स्वयम्भु तपोऽतप्यत तदैक्षत न वै तपस्यानन्त्यमस्ति हन्ताहं भूतेष्व्वात्मानं जुह्वानि भूतानि चाऽऽमनोति तत्सर्वेषु भूतेष्व्वात्मानं हत्वा भूतानि चाऽऽमनि सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठञ्च स्वाराध्य- १० नाधिपत्यं पयदिति ।

कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽष्टमानानि सर्वदेति । यदा पित्राऽज्ञानि सृष्ट्वा सप्त पृथक्पृथग्भोक्तृभ्यः प्रज्ञानि तदाप्रभृत्येव तैर्मोक्षप्रिच्छमानानि । तन्निमित्तत्वात्तेषां स्थितेः । सर्वदा नैरन्तर्येण कृतस्योपपत्तेश्च युक्तत्वेषां क्षयः । न च तानि क्षीयमाणानि जगतोऽभिन्नरूपेणैवावस्थानदर्शनात् । भवितव्यं साक्षयकारणेन । तस्मात्कस्मा-

विद्येते तत्कथमाहुतीनां षष्ठ्यधिकानि त्रीणि शतानि संवत्सरेण भवन्ति तत्राऽह—सप्त चेति । प्रत्येकमहोरात्र- १५ षष्ठ्यह्नाहुतिप्रयोगाभावेकस्मिन्संवत्सरे पूर्वोक्ता सङ्ख्या तत्रैव प्रयोगार्थानां विशदयति सप्तशतक्या सङ्ख्येति निश्चित्यर्थः । आहुतीनां सङ्ख्यामुक्त्वा तासु याजुष्मतीनामिष्टकानां दृष्टिमाह—याजुष्मतीरिति । तासामपि षष्ठ्यधिकानि त्रीणि शतानि सङ्ख्याया भवन्ति । तथा च प्रत्यहमाहुतीरभिनियम्यमानाः सङ्ख्यासामान्येन याजुष्मती-रिष्टकाक्षित्येवेत्यर्थः । आहुतिमयीनामिष्टकानां संवत्सरावयवाहोरात्रेषु सङ्ख्यासामान्येनैव दृष्टिमन्वाच्ये—संवत्सरस्येति । तास्यपि षष्ठ्यधिकानि त्रीणि शतानि प्रसिद्धानि । तथा च तेषु ययोकोऽष्टिष्टकादृष्टिः क्लिष्टेत्यर्थः । २० चित्येजनीं संवत्सरात्मप्रजापतिदृष्टिमाह—संवत्सरमिति । यः संवत्सरः प्रजापतिस्तं चित्यमग्निं विद्वांसः सम्पादयति । अहोरात्रेष्टकाद्वारा तयोः सङ्ख्यासामान्यादित्यर्थः । दृष्टिमनूष फलं दर्शयति—एवमिति । उक्तसङ्ख्यासामान्येनानि-होराहुतीरन्यवयवभूतयाजुष्मतीसंज्ञकेष्टकाः सम्पाद्य तद्रूपेणाऽऽहुतीष्विष्टाहुतीमयीष्वेष्टकाः संवत्सरावयवाहोरात्राणि तेनैव सम्पाद्य पुरुषनाडीस्यसङ्ख्यासामान्येन तन्नाडीस्तान्येवाहोरात्राण्यापाद्य तद्रूपेणाऽऽहुतीरिष्टका नाडीष्वानुसन्द-धानो नाड्यहोरात्रयाजुष्मतीद्वारा पुरुषसंवत्सरचित्त्यानां समत्वमापाद्याहमग्निः संवत्सरात्मा प्रजापतिरेवेति व्यायन्न- २५ निहोत्रं पयसा संवत्सरं जुह्वद्विद्यया सहितहोमवशात्प्रजापतिं संवत्सरात्मकं प्राप्य मृत्युमपजयतीत्यर्थः ।

एकीयमतमप्यसंहृत्य तन्निष्ठापूर्वकं मतान्तरमाह—इत्येवमित्यादिना । एव विद्वानित्युक्तं व्यक्तीकरोति—यदुक्तमिति । तत्तथैव विद्वानेकाहोरात्रावच्छिन्नाहुतिमात्रेण जगद्रूपं प्रजापतिं प्राप्य मृत्युमपजयतीत्याह—तदेकेनेति । उक्तोऽयं श्रुतिमवतार्यं व्याचष्टे—तदुच्यत इति । सर्वं ह्रीत्यादिहेतुवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमुक्त्या व्यक्तीकरोति—कः पुनरित्यादिना । यथोक्तदर्शनवशादेकमेवाऽऽहुत्या मृत्युमपजयतीत्यत्र ब्राह्मणान्तरं संवादयति—अथेति । यथा संवत्सर- ३० नित्याद्युक्तं तथा ‘यदहरेवे’त्याद्यपि ब्राह्मणान्तरे सूचितमित्यर्थः । ब्रह्मा हिरण्यगर्भमावी जीवः स्वयम्भु परस्यैव तदात्मनाऽवस्थानात्तपोऽतप्यत कर्मावतिष्ठत् । यत्कृतं तदनित्यमिति न्यायेन कर्मनिन्दप्रकारस्याह—तदैक्षतेति । कर्मसहायभूतामुपासनामुपदिशति—हन्तेति । उपासनामनूष समुच्चयफलं कथयति—तत्सर्वं विवति । श्रेष्ठत्वेऽपि राजकुमारवदत्वात्तन्व्यासाङ्ग्याऽह—स्वाराध्यमिति । नाधिष्ठाय पालयितुं त्वमाधिपत्यम् ।

पञ्चने व्याख्याते प्रश्नकर्षं सन्नपदमादत्ते—कस्मादिति । ननु चत्वार्यन्त्रानि व्याख्यातानि त्रीणि व्याचिन्त्या- ३५ सितानि तेजव्याख्यातेषु कस्मादित्यादिप्रश्नः कस्मादित्याद्याङ्क्य साधनेषु केव साध्यानामपि तेषामर्थान्दुक्त्वमस्तीत्य-भिप्रेत्य प्रश्नप्रवृत्तिं मन्वानो व्याचष्टे—यदेति । सर्वदेत्यस्य व्याख्या नैरन्तर्येणेति । अत्रानां सदा भोक्तृभिरिच्छमानत्वे हेतुमाह—तन्निमित्तत्वादिति । भोक्तृणां स्थितेरन्ननिमित्तत्वात्तेः सदाऽष्टमानानि तानि यवपूर्णकुसुमवद्भवन्ति क्षीणा-नीत्यर्थः । किञ्च ज्ञानकर्मफलत्वादज्ञाना यत्कृतं तदनित्यमिति न्यायेन सप्त सम्भवतीत्याह—इति । अस्तु तर्हि तेषां क्षयो नेत्याह—न चेति । भवतु तर्हि स्वभावादेव सप्ताध्यात्मकस्य जगतोऽजीवत् नेत्याह—भवितव्यमस्ति । ४०

सुनस्तानि न क्षीयन्त इति प्रश्नः । तस्यैवं प्रतिवचनम्—पुरुषो वा अक्षितिर्यथाऽसौ पूर्वमज्ञानां लघाऽऽसीदित्वा मेघया जायादिसम्बन्धेन च पाङ्क्तकर्मणा भोक्ता च तथा येन्यो दत्तान्धज्ञानि तेऽपि तेषामज्ञानां भोक्तारोऽपि सन्तः पितर एव मेघया तपसा च यतो जनयन्ति तान्धज्ञानि । तदेतद्विधीयते पुरुषो वै योऽज्ञानां भोक्ता सोऽक्षितिरक्ष-
 ५ गृहेतुः । कथमस्याक्षितित्वमित्युच्यते—स हि यस्मादिवं भुज्यमानं सप्तविधं कार्यकारणलक्षणं क्रियाफलात्मकं पुनः पुनर्युयो स्यो जनयत उपपद्यति धिया धिया तत्तत्कालमाविन्या तथा तथा प्रजया कर्मभिश्च बाह्मन्ऋष-
 चैष्टिर्येव ह यद्येतत्सप्तविधमभ्यमुक्तं क्षणमात्रमपि न कुयत्प्रज्ञया कर्मभिश्च ततो विच्छिद्येत भुज्यमानत्वात्सातत्येन क्षीयेत ह तस्माद्यथैवायं पुरुषो भोक्ताऽज्ञानां नैरन्तर्येण यथाप्रज्ञं यथाकर्म च करोत्यपि । तस्मापुरुषोऽक्षितिः सातत्येन कर्तृत्वात् । तस्माद्भुज्यमानस्यप्यज्ञानि न क्षीयन्त इत्यर्थः ।

अतः प्रज्ञाक्रियालक्षणप्रबन्धाख्यः सर्वो लोकः साध्यसाधनलक्षणः क्रियाफलात्मकः संहृतानेकप्रणिकर्म-
 १० वासनासन्तानावष्टम्भत्वात्क्षणिकोऽप्युद्धोऽसौ नवीलोतःप्रबोपसन्तानकल्पः कदलीस्तम्भवसारः केनमायामरीच्य-
 स्मःस्वभावादिसमस्तबात्मगतवृद्धीनामविकीर्यमाणो नित्यः सारवानिब लक्ष्यते । तदेतद्वैराग्याभ्युच्यते—धिया धिया जनयते कर्मनिर्यद्वैतं स कुयत्क्षीयेत इति । विरक्तानां ह्यस्माद्ब्रह्मविद्याऽऽरब्धव्या बहुषुप्रमुच्येति ।

यो बैतानक्षितौ वेदेति ब्रह्ममाणान्यपि त्रीण्यज्ञात्यस्मिन्नवसरे व्याख्यातान्येवेति कृत्वा तेषां याथाभ्य-
 विज्ञानफलमुपसंह्रियते—यो बैतानक्षितिसमयहेतुं यथोक्तं वेद पुरुषो वा अक्षितिः स ह्रीदवन्धं धिया धिया जनयते
 १५ कर्मनिर्यद्वैतं स कुयत्क्षीयेत इति । सोऽज्ञमपि प्रतीकेनेत्यप्यायं उच्यते—मुक्तं भुज्यत्वं प्राधान्यमित्येतत् । प्राधान्येनैवाज्ञानां पितुः पुरुषस्याक्षितित्वं यो वेद सोऽज्ञमपि, नासं प्रति गुणभूतः सग्यथाऽतो न तथा विद्वानाज्ञा-
 नान्मात्सन्तुतो भोक्तेव भवति न भोक्तृतामापद्यते । स देवानपिगच्छति स ऊर्जनुपवीचति देवानपिगच्छति देवात्म-
 भावं प्रतिपद्यत ऊर्जनमृतञ्चोपवीचतीति यदुक्तं सा प्रवेसा नापूर्वावोऽन्योऽस्ति ॥२॥

स्वभाववादस्यातिप्रसङ्गित्वमित्यर्थः । प्रश्नं निगमयति—तस्मादक्षितिः । प्रतिवचनमादाय व्याचष्टे—तस्येत्यादिना ।
 २० तेषां पितृत्वे हेतुमाह—मेघमेति । भोगकालेऽपि विहितप्रतिविद्धज्ञानकर्मसम्भवात्स्वाहृष्येणाक्षय्यं सम्भवतीत्यर्थः ।
 तत्र प्रतिज्ञाभागमुपादायाक्षराणि व्याचष्टे—तदेतदक्षितिः । हेतुभाषमुत्पाप्य विवचते—कथमित्यादिना । तस्मात्तद्वक्ष्यः
 सम्भवति प्रवाहात्मनेति शेषः । उक्तहेतुं व्यतिरेकद्वारोपपादयितुं यदेतदित्यादिवाक्य तद्व्याचष्टे—अक्षितिः । अन्वय-
 व्यतिरेकसिद्ध हेतुं निगमयति—तस्मादक्षितिः । तथा यथाप्रज्ञमिति पठितव्यम् । साध्यं निगमयति—तस्मादक्षितिः ।
 अक्षय्यहेती सिद्धे फलितमाह—तस्माद्भुज्यमानासीति ।

२५ धिया ज्ञियेत्यादिश्रुतेः स ह्रीदमित्यत्रौ परिवह्य प्रपञ्चयन्त्या सप्तविधानस्य कार्यत्वात्प्रतिक्षणञ्चसित्वेऽपि पुनः पुनः क्रियमाणत्वात्प्रवाहात्मना तदवक्ष मन्दा. पश्यन्तीत्यस्मिन्नर्थे तात्पर्यमाह—अत इति । प्रज्ञाक्रियाम्नां हेतुम्या लक्ष्यते व्यावर्त्यते निष्पाद्यते य. प्रबन्ध. समुदायस्तदाख्यस्तदात्मकः सर्वो लोकश्चेतनाचेतनात्मको द्वैतप्रपञ्चः साध्यत्वेन साधनत्वेन च वर्तमानो ज्ञानकर्मफलभूतः क्षणिकोऽपि नित्य इव लक्ष्यते । तत्र हेतुः—संहृतेति । सहृताणां मिथ. सहृमत्वेन स्थितानामनेकैषां प्राणिनामनन्तानि कर्माणि वासनाश्च तत्सन्तानेनावष्टम्भत्वाद्दृढीकृतत्वादिति
 ३० यावत् । प्रातीतिकमेव संसारस्य स्थैर्यं न तात्त्विकमिति वक्तुं विनिश्चि—नवीति । असारोऽपि सारवद्भातीत्यन दृष्टान्तमाह—कदलीति । अथुद्धोऽपि शुद्धवद्भातीत्यवोदाहरणमाह—सायेत्यादिना । अनेकोदाहरणं संसारस्यानेक-
 रूपत्वशोचनार्थम् । केपा पुनरेव संसारोऽन्यथा भातीत्येवमाह “साराय परावृद्धाय”ति न्यायेनाऽह—सदावेति । किमिति प्रतिक्षणप्रवर्धसं जगदिति श्रुत्योच्यते तत्राऽह—तदेतदक्षितिः । वैराग्यमपि कुत्रोपयुज्यते तत्राऽह—विरक्तानां ह्रीति । इति वैराग्यमर्थवदिति शेषः ।

३५ पुरुषोऽज्ञानामक्षयहेतुरित्युपपाद्य तज्ज्ञानमनूच तत्फलमाह—यो बैतानक्षित्यादिना । यथोक्तमनुवदति—पुरुष इति । फलविषय मन्त्रपदमुपादाय तदीयं ब्राह्मणमवतार्य व्याकरोति—सोऽज्ञमित्यादिना । यथोक्तोपानवतो यथोक्त फलम् । प्राधान्येनैव सोऽज्ञमतीति सम्बन्धः । विदुषोऽज्ञं प्रति गुणत्वाभावे हेतुमाह—अज्ञानमिति । उक्तमर्थं संगृह्णाति—सोक्तमेति । प्रणस्तिसिद्धये प्रपञ्चयति—स दैवानित्यादिना ॥ २ ॥

श्रोण्यात्मनेऽकुस्तेति मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुस्तान्यत्रमना अभूवं
नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति ।
कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षोर्भिरित्येतत्सर्वं मन
एव तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति यः कश्च शब्दो वागोव
सा । एषा ह्यन्तर्मायत्तैषा हि न प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन
इत्येतत्सर्वं प्राण एवैतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥३॥ ५

पाङ्क्तस्य कर्मणः कञ्चभूतानि यानि श्रोण्यान्त्युपक्षिप्तानि तानि कार्यत्वाद्भिस्तोर्णविषयत्वाच्च पूर्वम्भो-
ऽन्त्येः पूयगुल्फादि तेषां व्याख्यातार्य उत्तरो ग्रन्थ आ ब्राह्मणपरिसमाप्तेः । श्रोण्यात्मनेऽकुस्तेति । कोऽस्यायं
इत्युच्यते । मनोवाक्प्राणा एतानि श्रोण्यान्तानि तानि मनो वाचं प्राणं वाऽऽत्मन आत्मार्यमकुस्त कुतवान्पृष्-
वाऽऽदौ पिता । तेषां मनसोऽस्तित्वं स्वरूपं च प्रति संशय इत्यत आह—अस्ति तावन्नमनः श्रोत्रादिबाह्यकरणव्यति- १०
रिक्तम् । यत एवं प्रसिद्धं बाह्यकरणविषयात्मसम्बन्धे सत्यप्यभिमुखीभूतं विषयं न गृह्णाति किं दृष्टवामसीदं
कृमिल्लुक्को वदत्यप्यत्र मे गतं मन आसोऽसोऽहमन्यत्रमना आसं नादर्शम् । तथेदं श्रुतवानसि सद्योयं वक्ष
इत्युक्तोऽन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषं न श्रुतवानस्मीति । तस्माद्यस्यासन्निसौ रूपविग्रहणसमर्थस्यापि सतस्यभुरादेः
स्वस्वविषयसम्बन्धे कृपशब्दाविज्ञानं न भवति । यस्य च भावे भवति तदव्यवस्ति मनो नामान्तःकरणं सर्वकरण-
विषययोगीत्यवगम्यते । तस्मात्सर्वो हि कोको मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति तद्यग्रत्वे वर्धनाद्यभावात् । १५

अस्तित्वे सिद्धे मनसः स्वरूपार्थमिदमुच्यते—कामः श्रोत्रव्यतिकराभिज्ञादिः । सङ्कल्पः प्रत्युपपत्तित-
विषयविकल्पनं शुक्लनीलादिभेदेन । विचिकित्सा संशयज्ञानम् । श्रद्धाऽश्रद्धाद्युक्तं कर्मस्वरासिद्ध्युद्धिर्देवतादिषु
च । अश्रद्धा तद्विपरीता बुद्धिः । धृतिर्धारणं वेदाद्यवसाद उत्तममनः । अधृतिस्तद्विपर्ययः । हीर्षलज्जा । धीः प्रज्ञा ।
भीर्षमनित्येतदेवमादिकं सर्वं मन एव । मनसोऽन्तःकरणस्य रूपाण्येतानि । मनोस्तित्वं प्रत्यन्यच्च कारणमुच्यते ।

साधनात्मकमन्त्रचतुष्टयमन्त्राक्षयकारणासु, अक्षितित्वगुणप्रक्षेपेण पुल्लोपासनमस्य फलं बोक्तमिदानीमाह— २०
समाप्तेस्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह—पाङ्क्तस्येत्यादिना । ब्राह्मणशेषस्य तात्पर्यमुक्त्वा मन्त्रमेवमनूषाऽऽकाङ्क्षाद्वारा
ब्राह्मणमुत्थाप्य व्याचष्टे—श्रीपीत्यदिना । ज्ञानकर्मभ्यां सप्तान्नानि सूष्ट्वा चत्वारि भोक्तृभ्यो विभज्य श्रीव्यात्मार्यं
कल्पादौ पिता कल्पितवानित्यर्थः ।

अन्यत्रेत्यादि वाक्यमुपादत्ते—तेषामिति । षष्ठी निर्धारणार्था । तत्र मनसोऽस्तित्वमादौ साधयति—
अस्ति तावदिति । आरत्नेन्द्रियार्थसाक्षिभ्यो सत्यपि कदाचिदेवार्थवीजयमाना हेतुन्तरमाक्षिपति । न चादृष्टादि सदिति २५
गुणं तस्य दृष्टसम्पादत्वात्तस्मादर्थोदिसाक्षिभ्यो ज्ञानकावाचित्कत्वानुपपत्तिर्मनःसाधिकेत्यर्थः । लोकप्रसिद्धिरपि तत्र
प्रमाणमित्याह—यत इति । अतोऽस्ति बाह्यकरणाद्यतिरिक्तं विषयग्राहिं करणमिति शेषः । तामेव प्रसिद्धिमुदाहरण-
निष्ठतयोदाहरति—किं दृष्टवामित्यादिना । तत्रैवत्वयव्यतिरेकावुपन्यस्यति—तस्मादिति । यथोक्तार्थपितिलोक-
प्रसिद्धिवाचादिति यावत् । विमतमात्माद्यतिरिक्तार्थे तस्मिन्सत्यपि कादाचित्कत्वाद्दृष्टवित्यनुमान (च) तच्छब्दार्थः ।
तस्मादनुमानादन्यदस्ति मनो नामेति सम्बन्धः रूपादिग्रहणसमर्थस्यापि सत इति प्रमातोऽप्येति । अन्तःकरणस्य ३०
चमुरादिभ्यो वैलक्षण्यमाह—सर्वेति । समनन्तरवाक्यं फलितायैविषयत्वेनाऽऽदत्ते—तस्मादिति । तच्छब्देभोक्तं हेतुं
स्पष्टयति—तद्वचनत्वे इति ।

कामादिवाक्यमवतार्य व्याकुर्वन्नमनसः स्वरूपं प्रति संशयं निरस्यति—अस्तित्व इति । अश्रद्धादिदवकामा-
दिरपि विवक्षितोऽनेति मत्वा मनोदुद्धयोरेकत्वमुपेक्ष्योपसंहरति—इत्येतदिति । द्वैतप्रवृत्त्यनुसृतं मनो भोक्तृकर्मवशा-

१. कामादीनां मनस्त्वैकीकृत्य उपादानीपादेयभावात् मुद्वष्ट इतिवत् । वैष्णवैस्तु मन एव मन करणमेवेति ३५
व्याख्यातम् । तत्र । कार्यनिमित्तकारणयोः दण्डवटयोः दण्डो घट इति व्यपदेशाभावात् । कामादीनामात्मगुणत्व-
सिद्धयर्थं हि ते तयाज्यमिदं । तत्तु 'व्यामसीव लेलायतीव' इति चतुर्योक्तरीत्या व्यानादेः आत्मधर्मत्वनिराकर-

तस्मान्नो नामास्त्यन्तःकरणम् । यस्माच्चक्षुषो हृगोचरे पृष्ठोऽप्युपस्पृष्टः केनचिद्वस्तस्यायं स्पृशो नातोऽय-
मिति विवेकेन प्रतिपद्यते । यदि विवेककृम्यनो नाम नास्ति तर्हि त्वङ्मात्रेण कुतो विवेकप्रतिपत्तिः स्यात् ।
यत्तद्विवेकप्रतिपत्तिकारणं तन्मनः । अस्ति तावन्मनः स्वस्वयं तस्याविगतम् । श्रोण्यज्ञानो हलभूतानि कर्मणां
ननोद्वाप्राणाभ्यामभ्यासमभिमृतमपिदेवञ्च व्याचिह्नयामिनां । तत्राऽऽभ्यासिकानां बाह्यमनः प्राणानां मनो
५ व्याख्यातम् । अथेदानीं वायुक्त्येत्यास्मः—यः कश्च लोके अब्दो ध्वनिस्तात्वादिव्यङ्ग्यः प्राणिनिर्वाणदिलक्षण
हस्तो वा वादित्रयेवादिनिमित्तः सर्वो ध्वनिर्वाणो सा ।

इदं तावद्वाचः स्वस्वमुक्तम् । अथ तस्याः कार्यमुच्यते—एषा वाग्धि यस्मादन्तमभिधेयावसानमभिधेय-
निर्णयमायत्ताऽनुपता । एषा पुनः स्वयं नाभिधेयवत्प्रकाश्याऽभिधेयप्रकाशिकैव । प्रकाशात्मकत्वात्प्रदोपादिवत् ।
न हि प्रदोपादिप्रकाशः प्रकाशान्तरेण प्रकाश्यते तद्वत्प्रकाशिकैव स्वयं न प्रकाश्येत्यनवस्थां श्रुतिः परिहृत्येषा
१० हि न प्रकाश्या प्रकाशकत्वमेव वाचः कार्यमित्यर्थः ।

अथ प्राण उच्यते—प्राणो मुखनासिकासञ्चार्या हृदयवृत्तिः प्रणयनात्प्राणः । अपनयनात्पुनःपुनरीषदे-
पानोऽबोवृत्तिरानामित्यानः । आनो आयायनकर्मा आनः प्राणापानयोः सम्मिर्वीर्यवत्कर्महेतुश्च । उदान उरक-
पोष्णमनविहेतुरापावतलमस्तकस्यान ऊर्ध्ववृत्तिः । समानः समं नयनाद्भुक्तस्य पीतस्य च कोष्ठस्यानोऽन्नपक्ता ।
अन इत्येषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यबेहेष्टाभिसम्बन्धिनी वृत्तिः । एवं ययोक्तं प्राणादिवृत्तिजात-

१५ शानार्थाकारेण विवर्तत इत्यभिप्रेत्यानन्तरत्वात्प्रमवतारयति—मनोस्तिस्त्वमिति । तदेवान्यत्कारणं स्मरोरयति—
यस्मादिति । तस्मादस्ति विवेककारणमन्तःकरणमिति सम्बन्धः । चक्षुरसम्प्रयोगात्तेन स्पर्शविशेषादन्येऽपि सम्प्रयुक्त्या
त्वचा विनाऽपि मनो विशेषवर्णनं स्यादित्यागङ्ग्याऽह—यदीति । त्वङ्मात्रस्य स्पर्शमात्रग्राहित्वेन विवेककलायोगा-
दित्यर्थः । विवेचके कारणान्तरे सत्यपि कुपो नन-सिद्धिस्तत्राऽह—यत्तदिति । वृत्तं कीर्तयति—अस्ति तावदिति ।
उत्तरत्रान्यसद्वतारयितुं भूमिकां करोति—श्रीणीति । एवं भूमिकामारभ्यव्याऽभ्यासिकवाम्नाभ्यासान् यः कश्चेत्यादि
२० वाक्यमावाय व्याकरोति—अथेत्यादिना । शब्दपर्ययो ध्वनिर्द्विविधो वर्णात्मकोऽन्नपिपकश्च । तत्राऽहो अवहर्तु-
मिस्तात्वादित्यानव्याङ्ग्यो द्वितीयो भेदादिकृतः । स सर्वोऽपि प्रकृता वाग्धेत्यर्थः ।

प्रकाशकमात्रं वागित्युक्त्वा तत्र प्रमाणमाह—इदं तावदिति । तस्मादभिधेयानियमिकत्वात्तावत्पलापार्होति
शेषः । वाचोऽपि प्रकाशकत्वात्प्रकाशकमात्रं वागित्युक्तमित्यागङ्ग्याऽह—एवेति । दृष्टान्तं समर्थयते—न हीति ।
प्रकाशान्तरेण नजानीयेनेति शेषः । प्रकाशिकाऽपि वाक्प्रकाश्या चैतन्नपि प्रकाशकान्तरमेष्टव्यमित्यनवस्था स्यात्तस्मि-
२५ रासायमेषा हि नैति श्रुतिः प्रकाशकमात्रं वागित्याह । स्वपरनिर्वाहिकस्तुण्डः । तस्मात्प्रकाशकत्वं कार्यं यत्र दृश्यते
तत्र वाचः स्वहृदयमनुपगतमेवेत्याह—तद्वदित्यादिना ।

आभ्यासिकप्राणविषयं वाक्यमवतार्य व्याकरोति—अथेति । मुखादौ सञ्चार्या सञ्चरणाहो हृदयसम्बन्धिनी या
वाग्वृत्तिः, तत्र प्राणशब्दप्रवृत्तां निमित्तमाह—प्रणयनादिति । पुरतो निःसरणादिति यावत् । हृदयावबोधे वृत्ति-
रन्त्येववृत्तिरानामित्यानो हृदयादाभ्य नाभिपर्यन्तं वतमान इति यावत् । आयायनं प्राणापानयोनियमनं कर्मस्येति
३० तयोक्तः । वीर्यवत्कर्माभ्यामनुत्पादनादि । उक्तयोर् वेहे पुष्टिः । आदिपदेनोक्तान्तरिका । प्राणजन्मेनानवदस्य
पुनरुक्तिनाङ्ग्याऽह—अन इत्येषामिति । तयाऽपि तृतीयस्य प्राणशब्दस्य ताभ्यां पुनरुक्तिरित्यागङ्ग्याऽह—प्राण

पादयुक्तम् । अत एव “यः कश्च अब्दो वागेव” प्रागापानादयः प्राण एवेति उत्तरत्र वक्ष्यमाणमनुक्तम् । न हि
अपानादीनां प्राणः निमित्तम् । मनः इन्द्रियव्यतिरिक्तस्य आत्मनः उपरणीभूतस्यावद्याभ्युपगमन्तव्यत्वं
“निनोपलब्धमनुपलब्धिवर्गोऽज्यतरनियमो वाज्यथा” इति ब्रह्मसूत्रेण विचार्य निर्णीतम् । तथाहि—तत्त्वान्न-
३५ उपाधिन्मनःकरणं मनोऽर्द्धः-विज्ञानं चित्तमिति चानेकवा तत्र तत्रापि लभ्यते । अनभ्युपगम्यमाने तस्मिन्
अन्त्येन्द्रियविषयाणामनुपलब्धिसाधनानां सन्निधाने सति नित्योपपत्तिः स्यात् । न चेन्द्रियस्य आत्मनो वा पक्षि-
प्रतिबन्धः अकन्मात्रं स्यात् इत्यवश्यं मनोऽर्द्धकत्तव्यम् । यत्तन्निधानान्ननिवचनान्मां ज्ञानान्ते उपपद्यते ।

१. सञ्चारीयेनेति—वागपि साक्षिणा प्रकाश्यते अनः न प्रकाश्यते कर्ममित्यन अह—सञ्चारीयेति । नास्ति चेतनः
तत्रवाच्यत्वेऽपि न अज्ञप्रकाशान्तरवाच्येत्यर्थः ।

त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनोजन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥४॥

मेतत्सर्वं प्राण एव । प्राण इति वृत्तिमानाध्यात्मिकोऽन उक्तः । कर्म चास्य वृत्तिभेदप्रदर्शनेनैव व्याख्यातम् । व्याख्यातान्माध्यात्मिकानि मनोवाक्प्राणाख्यान्यन्त्येतन्मय एतद्विकारः प्राणापत्यैरितैर्वाङ्मनः प्राणैरारब्धः । कोऽसावयं कार्यकरणसङ्घात आत्मा पिण्ड आत्मस्वरूपत्वेनाभिमतोऽविवेकिभिः । अविशेषणैतन्मय इत्युक्तस्य विशेषेण वाङ्मयो मनोमयः प्राणमय इति स्फुटीकरणम् ॥३॥

५

तेवानेव प्राजापत्यानामस्रानामाधिभौतिको विस्तारोऽभिधीयते—त्रयो लोका भूर्भुवः स्वरित्याख्या एत एव वाङ्मनः प्राणास्तत्र विशेषो वागेवायं लोको मनोजन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥४॥

इतीति । साधारणासाधारणवृत्तिमान्प्राण इत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः । मनसो दर्शनादिबद्धाचोऽभिव्येकप्रकाशनवच्च प्राणस्यापि कार्यं वक्तव्यमित्याहङ्क्याऽऽह—कर्म वेति । एतन्मय इत्यत्र मयटो विकारार्थत्वं वृत्तसङ्कीर्तनपूर्वकं कथयति—व्याख्यातानीति । आध्यात्मिकानां भागादीनामनारम्भकत्वं वारयति—प्राजापत्यैरिति । आरब्धस्वरूपं प्रसन्नपूर्वकमनन्तर- १० वाक्येन निर्धारयति—कोऽसाविति । कार्यकरणसङ्घाते कथमात्मशब्दप्रवृत्तिरित्याहङ्क्याऽऽह—आत्मस्वरूप-स्वेनेति । वाङ्मय इत्यादिवाक्यस्य पूर्वेण पौनरुक्त्यमाहङ्क्याऽऽह—अविशेषेणेति ॥३॥

वागादीनामाध्यात्मिकविभूतिप्रदर्शनानन्तरमाधिभौतिकविभूतिप्रदर्शनार्थमुत्तरग्रन्थमवतारयति—तेषामेवेति । तत्रैत्युक्तं सामान्यं परामृशति ॥४॥

१. प्राणस्य वृत्तिभेदा एव अपानादय इत्यपि “पञ्चवृत्तिर्मनोबद्धथपदिश्यते ब्र० सू० २-४-१२ इति—सूत्रेणोप- १५ दिश्यते । मनसः पञ्चेन्द्रियद्वारका. पञ्चवृत्तयः भूतभविष्यत्पदार्थवृत्तयः मनसः असाधारणाः । सुखाविपरिणामास्तु साक्षिमास्याः इति तज्ज्ञानम् । प्राणस्य परिच्छिन्नत्वमपि “अणुरवे”ति—ब्र० सू० २।४।१३ । सूत्रेण निर्णीतम् । तस्य “सर्वेजन्ता.” इति श्रुत्यमिहितं व्यापकत्वमाधिदैविकेन रूपेण । प्राणविषयविचारपरराणि अपराण्यध्यधिकरणानि (ब्र० सू० २-४-१) मन्तव्यान्त्यत्र । तथाहि—तथा प्राणाः सृष्टिश्रुतिषु ‘तत्तेजोऽसृजत’ ‘तस्मादाकाशस्संभूत’ इत्यादिषु उत्पत्तिः श्रूयते । क्वचित्—‘एतस्माज्जायते प्राण’ इत्यादिषु प्राणस्योत्पत्तिः श्रूयते क्वचित्तु ‘अ’द्वा २० इदमग्र आसीत्’ ‘ऋषयो वाव तेजोऽसृजत’ के ते ऋषय इति प्राणा वाव ऋषय इत्यादी प्राणानां प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमेवोच्यते । तत्र विप्रतिषेधात् प्राणानामुत्पत्तिर्वा उत्पत्तिश्रुतेर्गोणत्वं वेत्ति संशये सिद्धान्तः—प्राणाः वियदादिवदुत्पद्यन्ते—‘एतस्माज्जायते प्राण’ इत्यादिश्रवणात् खादिवत् ‘यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्’ इति न्यायाच्च । ते च गौणप्राणाः इन्द्रियपदवाच्याः । मुख्यप्राणोऽप्युत्पद्यते—एतस्माज्जायते प्राण इति उत्पत्तिश्रुतेः ‘आनीदवातं स्वधया तदेकं’ इति श्रुतेः प्रागुत्पत्तेः प्राणास्तित्वावगमात् प्राणनित्यत्वमिति न बाध्यम् । यतः २५ अवातमिति वाय्वभावश्रवणादेव प्राणाभावावगमः तदुत्पत्तिं गमयति । अयं च प्राणः न वायुसामान्यं नापि पञ्चेन्द्रियाणां समष्टिव्यापारः इति ग्राह्यं सूत्रं—न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् इति ब्र० सू० २।४।९ । प्राण एव ब्रह्मण-श्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा माति च तपति च’ छा० ३।१।८।४ इति पृथगुपदेशात् । नापि समष्टिव्यापारः इन्द्रियाणां पृथक् पृथग्व्यापारात् । समस्तानामेका वृत्तिः सजातीयानां संभवति । प्रत्येकं श्रवणादिवृत्तीनां विजा- ३० तीयत्वात् । प्राणस्यास्मिन् शरीरे जीववत् न स्वातन्त्र्यमित्याह—चक्षुरादिवत् तत्सहस्रिष्ट्यादिभ्यः ब्र० सू० २।४।१० ३० प्राणः जीवस्य चक्षुरादिवत् उपकरणभूतः यथा राज्ञः मन्त्री कुतः तैः इन्द्रियैः सहैव प्राणस्य प्राणसंवादादिवत् गिष्यमाणत्वात् संघातत्वेन परार्थत्वाच्चेत्यर्थः । ननु यदि प्राणस्य चक्षुरादिवदुपकरणत्वं तदा तस्य विपर्यान्तरं वक्तव्यं रूपादिवत् इत्यत आह—‘अकरणत्वाच्च न दोषः तथाहि दर्शयति’ ब्र० सू० २-४-११ तात् वरिष्ठः प्राण उवाच ‘मा मोहमापद्य । अहमैवेतत्तद्वाणमवष्टभ्यात्पञ्चधाऽऽप्तानं प्रविमज्यै विचारयामीति’ इति शरीर-धारकत्वमेवैकमसाधारणं कर्मत्याह ।

३५

त्रयो देवा एत एव वागेवर्बदे मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥५॥

देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥६॥

पिता माता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥७॥

विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत्किंच विज्ञातं

५ वाचस्तद्रूपं वाग्धि विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वावति ॥८॥

यत्किंच विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वावति ॥९॥

यत्किंचाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वावति ॥१०॥

तथा त्रयो देवा इत्यादीनि वाक्यानि ऋज्वर्थानि ॥५॥६॥७॥

विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव । तत्र विज्ञेयो यत्किञ्च विज्ञातं विस्पष्टं ज्ञातं वाचस्तद्रूपम् । तत्र
१० स्वयमेव हेतुमाहुः—वाग्धि विज्ञाता प्रकाशात्मकत्वात्कथमविज्ञाता भवेद्याऽन्यान्पि विज्ञापयति “वाचैव सन्नाद्बन्धुः
प्रज्ञायत” इति हि वक्ष्यति । वाग्विशेषविद् इव फलमुच्यते—वागेवैवं यद्योक्तवाग्विभूतिविद् तद्विज्ञातं भूत्वाऽवति
पालयति विज्ञातरूपेणैवास्याप्तं भोग्यतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥८॥

तथा यत्किञ्च विजिज्ञास्यं विस्पष्टं ज्ञानुमिष्टं विजिज्ञास्यं तत्सर्वं मनसो रूपं मनो हि यस्मात्सर्विह-
मानाकारत्वाद्विजिज्ञास्यम् । पूर्वबन्धनोविभूतिविद्ः फलं मन एनं तद्विजिज्ञास्यं भूत्वाऽवति विजिज्ञास्यस्वरूपेणै-
१५ वान्नस्वरूपावद्यते ॥९॥

तथा यत्किञ्चाविज्ञातं विज्ञानागोचरं न च सन्निह्यमानं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातोऽविज्ञातरूपो हि
यस्मात्त्राणोऽनिश्चिच्छब्देः । विज्ञातविजिज्ञास्यमविज्ञातमेवेन वाङ्मनः प्राणविभागे स्थिते त्रयो लोका इत्याख्यो
वाचनिका एव । सर्वत्र विज्ञातादिरूपवर्त्तनाद्वचनत्वे नियमः स्मर्तव्यः । प्राण एनं तद्भूत्वाऽवत्यविज्ञातरूपेणैवाप्य
प्राणोऽप्तं भवतीत्यर्थः । शिष्यपुत्रादिभिः सन्निह्यमानाविज्ञातोपकारका अथाचार्यादिभिरादौ बुध्यन्ते । तथा मन-
२० प्राणयोरेव सन्निह्यमानाविज्ञातयोरेकत्वोपपत्तिः ॥१०॥

त्रिलोकीवाक्यवदुत्तरं वाक्य विज्ञातादिवाक्यात्प्राक्तं नेतव्यमित्याहुः—समेति ॥५-६-७॥

विज्ञातादिवाक्यमादाद्य तद्वर्तं विशेषं दर्शयति—विज्ञातमिति । विज्ञातं सर्वं वाचो रूपमिति प्रतिज्ञातोऽर्थ-
सप्तम्यर्थः । प्रकाशकत्वेऽपि कथं वाचो विज्ञातत्वमित्याशङ्क्याऽह—कथमिति । प्रकाशात्मकत्वेनैव कुतो वाचः सिद्ध-
मित्याशङ्क्याऽह—वाचेति । वाग्विशेषस्तद्विभूतिः ॥८॥

२५ सन्निह्यमानाकारत्वात्सङ्कल्पविकल्पात्मकत्वादिति यावत् । तस्मात्सर्वं विजिज्ञास्य मनोरूपमिति सम्बन्धः ।
पूर्वबद्धाग्विभूतिविदो यथा फलमुक्तं तद्वदिति यावत् ॥९॥

अनिरुक्त्युत्तरविज्ञातरूपो यस्मात्प्राणस्तस्मादविज्ञातं सर्वं प्राणस्य रूपमिति योजना । विज्ञातादिरूपानि-
रेकेण लोकवेदाद्यभावादिज्ञातादिरूपत्वाभिधानेनैव वागादीनां लोकाद्यत्मत्वे सिद्धे किमर्थं त्रयो लोका इत्यादिवा-
क्यमित्याशङ्क्य तथैव ध्यानार्थमित्याहुः—विज्ञातेति । भूरादिष्वेकेकत्र विज्ञातादिवयदुष्टेर्वाग्विशेष व्यवस्थितत्वात्कुतो
३० विज्ञातादेर्वागद्यात्मकत्व नियन्तु शक्यमित्याशङ्क्याऽह—सर्वत्रेति । प्राणविभूतिविद् सम्प्रति फलं कथयति—
प्राण इति । लोके विज्ञातस्यैव भोग्यत्वोपलभ्यादविज्ञातादिरूपेण प्राणादेनं भोग्यत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह—शिष्येति ।

१. वाचैव बन्धुः—यत्र सूर्यचन्द्रानयः न सन्ति गाढान्धकारे तत्र वाचैव परस्परं व्यवहारो दृश्यते । अतः वाक्
पुरुषस्यात्मनः ज्योतिः व्यवहारसाधनमित्यर्थः (४-३) ।

२. प्राणोऽनिरुक्तः अतः स्वरूपज्ञानाभावादविज्ञातः । अनिरुक्त एवम् इति वक्तुमशक्यम् ।

३. सन्निह्यमानाकारत्वात्—मनस्सङ्कल्पे प्रात्यक्षिकनिश्चयाभावादेव तात्किंका. सुखाद्युपलब्धिकरणत्वेन मनोऽनु-
३५ मिमते । वेदान्तेऽपि “नित्योपलब्ध्यानुफलविग्रहप्रसंगोऽन्यतरनिग्रहो बाधज्येति सूत्रेण मनःसङ्काव साधयन्ति
मनस्स्वरूपं सन्देहाकारत्वमिति टीका ।

तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निस्तद्धा-

द्यत्वेव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥११॥

अयैतस्य मनसो ह्यौ शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यस्तद्धावदेव मनस्तावती

द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनं समैतां ततः प्राणोज्जायत स इन्द्रः स

एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥१२॥

५

व्याख्यातो वाङ्मनःप्राणानामविभौतिको विस्तारः, अथायमाविदेविकार्य आरम्भः—तस्यै तस्या वाचः प्रजापतेरज्ञत्वेन प्रस्तुतायाः पृथिवी शरीरं बाह्य आचारो ज्योतीरूपं प्रकाशात्मकं करणं पृथिव्या आधेयमुत्तमं पार्थिवोऽग्निः । द्विरूपा हि प्रजापतेर्वीकार्यमाधारोऽप्रकाशः करणं चाऽऽधेयं प्रकाशस्तदुभयं पृथिव्यापनी वागेव प्रजापतेः । तत्तत्र यावत्स्येव यावत्परिभाषणैवाध्यात्ममविभूतमेदमिहा सती वागभवति तत्र सर्वत्राऽऽधारत्वेन पृथिवी व्यवस्थिता तावत्स्येव भवति कार्यभूता तावानयमग्निराधेयः करणरूपो ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुप्रविष्टः १० स्तावानेव भवति समानमुत्तरम् ॥११॥

अयैतस्य प्राजापत्याज्ञोक्तस्यैव मनसो ह्यौर्ध्वलोकः शरीरं कार्यमाधारो ज्योतीरूपं करणमाधेयोऽसा-
वादित्यः । तत्तत्र यावत्परिभाषणैवाध्यात्ममविभूतं वा मनस्तावती तावद्विस्तारा तावत्परिभाषा मनसो ज्योती-
रूपस्य करणस्याऽऽधारत्वेन व्यवस्थिता द्यौस्तावानसावादित्यो ज्योतीरूपं करणमाधेयं तावदध्यात्मवित्यौ वाङ्मनसो
आविदेविके माहापितरौ मिथुनं मैथुन्यमितरेतरसंसर्गं समैतां समगच्छेताम् । मनसाऽऽदित्येन प्रसूतं पित्रा १५
वाचाऽग्निना मात्रा प्रकाशितं कर्म करिष्यामीत्यन्तरा रोदस्योः । ततस्तयोरेव सङ्गमनाप्राणो वायुरज्जायत
परित्यज्याय कर्मणे । यो जातः स इन्द्रः परमेश्वरो न केवलमिन्द्र एवासपत्नोऽविद्यमानः सपत्नो यस्य कः । पुनः
सपत्नो नाम द्वितीयो वै प्रतिपक्षत्वेनोपगतः स द्वितीयः सपत्न इत्युच्यते । तेन द्वितीयध्वेऽपि सति वाङ्मनसे न
सपत्नत्वं भजेते प्राणं प्रति गुणभावोपगते एव हि ते अध्यात्ममिव । तत्र प्राप्तसङ्गिकासपत्नविज्ञानफलमिदं नास्य
विबुधः सपत्नः प्रतिपक्षो भवति य एवं यथोक्तं प्राणमसपत्नं वेद ॥१२॥

२०

धिष्येरविवेकिभिः सन्दिग्धमानोपकारा अपि गुरुवस्तेषा भोज्यतामापन्नमाना दृश्यन्ते पुत्रादिभिश्चातिबालैरव-
ज्ञातोपकाराः पित्रादयस्तेषा भोज्यत्वमापन्नन्ते तथा प्रकृतोऽपि सम्भवतीत्यर्थः ॥१०॥

वृत्तमनूद्य तस्यै वाचः पृथिवीत्याद्यवतारयति—व्याख्यात इति । आविदेविकार्यस्तद्विभूतिप्रदर्शनार्थं इति
यावत् । समनन्तरसन्दर्भस्य तात्पर्यमुक्त्वा वाक्याक्षराणि योजयति—तस्या इति । कथमाधाराधेयभावो वाचो
निर्दिश्यते तत्राऽह—द्विरूपा हीति । उक्तमर्थं सङ्क्षिप्य निगमयति—तदुभयमिति । अध्यात्ममविभूतं च या २५
वाक्परिच्छिन्ना तस्यास्तुल्यपरिमाणत्वमाविदेविकवागंशत्वादशाशिनोश्च तादात्म्यात्तया सह दर्शयति—तत्तत्रेति ।
तावानयमग्निरिति प्रतीकमादय व्याकरोति—आधेय इति । समानमुत्तरमित्यस्यायमर्थः । अध्यात्ममविभूतं च मन प्राण-
योराधिदेविकमनःप्राणांशत्वात्तादात्म्याधिप्रायेण तुल्यपरिमाणत्वमुच्यते तथा च वाचा समानं प्राणादावुत्तरवाक्ये
कथ्यमानं समानपरिमाणत्वमिति ॥११॥

आधिदेविकवाग्विभूतिव्याख्यानानन्तर्यमथशब्दार्थः । मनसो द्वैतस्यमुक्त्वा व्याप्तिमभिधत्ते—तत्तत्रेति । मन ३०
एवास्याऽऽत्मा वाजया प्राणः प्रजेल्यध्यात्मं मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजेल्यविभूतं च वाङ्मनसयोः प्राणस्य
प्रजालमुक्तं तथाधिदेवेऽपि तस्य तत्प्रजालं वाच्यमित्यभिप्रेत्याऽह—तामिति । कथमादित्यस्य मनसः प्राणं प्रति
पितृत्वं वाचो वाजनेर्मातृत्वं तत्राऽह—मनसेति । सावित्र पाकमानेन च प्रकाशमृते कार्यसिद्धप्रदर्शनात्तयोः सिद्धं
जनकत्वमित्यर्थः । कर्मशब्देन कार्यमुच्यते तत्करिष्यामीति प्रत्येकमभिसन्निवृत्तपूर्वकमादित्यात्म्योद्योगादपृथिव्योरन्तरात्
सङ्गतिरासौविश्याह—कर्मति । सङ्गतिर्कार्यमभिप्रायानुसारि दर्शयति—तत इति । वायोऽरिन्द्रत्वासपत्नत्वगुणविशिष्ट- ३५
स्वोपसनमभिप्रेत्याऽह—यो जात इति । द्वितीयस्य सपत्नत्वे वागादेरपि तयात्वा स्यादित्यागङ्ग्याऽह—प्रति-
पक्षत्वेनेति । यथोक्तसपत्नव्याख्यानफलमाह—तेनेति । असपत्नगुणकप्राणोपासने फलवाक्यं प्रमाणयति—तत्रेति ।
प्राणस्यासपत्नत्वे सिद्धे सतीति यावत् । प्राप्तसङ्गिक्त्वं प्रजोत्पत्तिप्रसङ्गादागतत्वम् ॥१२॥

अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तद्वावानेव प्राणस्तावत्य
 आपस्तावानसौ चन्द्रस्त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत
 उपास्तेऽस्तवन्त्स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्त्स लोकं जयति ॥१३॥
 स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला द्रुदैवात्य
 ५ षोडशी कलास रात्रिभिरेवा च पुर्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्या रात्रिमेतया
 षोडश्य कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेता रात्रि
 प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्नादपि कृकलासत्यैतस्या एव देवताया अपचित्य ॥१४॥

अथैतस्य प्रकृतस्य प्राजापत्यावत्य प्राणस्य न प्रबोक्त्यानन्तरनिविष्टस्य अपः शरीरं कार्यं करणाधारः
 पूर्ववज्ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तत्र यावानेव प्राणो यावत्परिमाणोऽध्यात्मादिभेदेषु तावद्वाग्निमप आपस्तावत्परि-
 १० माणस्तावानसौ चन्द्रोऽभाष्येस्तावत्पञ्चगुप्रविष्टः करणभूतोऽध्यात्ममधिभूतश्च तावद्वाग्निमप आपस्तावत्परि-
 पादक्तेन कर्मणा सृष्टानि श्रीष्यन्नाणि बाह्मनःप्राणास्थानि । अध्यात्ममधिभूतं च अणुरसमस्तमेतैर्व्याप्तं नैतेभ्योऽप्य-
 दतिरिक्तं किञ्चिदस्ति कार्यात्मकं करणरूपकं वा । समस्तानि त्वेतानि प्रजापतिस्त एते बाह्मनःप्राणा सर्व एव
 समास्तुल्या व्याप्तिमन्तो यावत्परिणीचरं साध्यात्माविभूतं व्याप्य व्यवस्थिताः । अत एवानन्ता यावत्संसार-
 भाविनो हि ते । कार्यकरणप्रत्याख्याने न संसारोऽवगम्यते । कार्यकरणरूपमका हि त इत्युक्तम् । स यः
 १५ कश्चिद्धैताग्रजापतेरसमभूतानन्तवतः परिच्छिन्नान्यात्मरूपेण बाऽधिभूतरूपेण बोधास्ते स च तदुपासनानुरूपमेव
 फलमन्तवत्सं लोकं जयति परिच्छिन्न एव जायते नैतेषामात्मभूतो भवतीत्यर्थः । अयं पुनर्यो हैताननन्ताः प्रजापतिरका-
 न्तवंप्राण्यारसभूतानपरिच्छिन्नानुपास्ते सोऽनन्तमेव लोकं जयति ॥१३॥

पिता पादक्तेन कर्मणा सप्ताह्मनि सृष्ट्वा श्रीष्यन्नात्यात्मार्थमकरोदित्युक्तं ताप्येताति पादक्तेनफल-
 भूतानि व्याख्यातानि । तत्र कथं पुनः पादक्तेन कर्मणः फलमेतावीति । उच्यते । यस्मात्सर्व्वपि त्रिष्वशेषु
 २० पादक्ताऽवगम्यन्ते । विलकर्मणोरपि तत्र सम्भवाद् । तत्र पुन्यव्याप्ती सातः । विबाह्मिनो पिता । योऽयमनयोऽरुरा

आधिदैविकयोर्बाह्मनस्योविभूतिनिर्देशानन्तर्यमयेत्युक्तम् । नन्येतस्येनेतच्छब्देन प्रजात्वैनोक्तस्य प्राणस्य
 किमिति न ग्रहणं तत्राऽऽह—न प्रजेति । अन्नत्रयस्य समप्रधानत्वेन प्रकृतत्वादितच्छब्देन प्रधानपरामर्शोपपत्ती नाप्रधानं
 परामृश्यत इत्यर्थः । पूर्ववद्वाचो मनसश्च पृथिवी द्यौश्च शरीरं यथा तथेत्यर्थः । हेतुष्वे प्राणस्योके व्याप्तिमवगिष्टा
 व्याचष्टे—तत्रेति । तावानित्यादि प्रतीकमादाय व्याचष्टे—अन्त्र इति । बाह्मनःप्राणानामाधिदैविकरूपेणोपासनं
 २५ विधातुं वृत्तं कीर्तयति—सानीति । एतेभ्योऽतिरिक्तमधिष्ठानमस्तीत्याण्डद्वय विनिर्दिष्टं—कार्यात्मकमिति । प्रजापति-
 रैतेभ्योऽतिरिक्तोऽस्तित्याण्डद्वयाऽऽह—समस्तानीति । सोपस्करं वृत्तमनुष्ठानं वाच्यमादाय व्याचष्टे—त एत इति । तुल्यां
 व्याप्तिमेव व्यनक्ति—यावदिति । तावदक्षेपं जगद्वाप्येति योजना । तुल्यव्याप्तिमस्त्वमुपजीव्याऽऽह—अत एवेति ।
 तेषां यावत्संसारभावित्वमभिगम्यन्ति—न हीति । कार्यकरणयोर्विलसंसारभावित्वेऽपि प्राणानां निगमायातयत आह—
 कार्येति । तेषु परिच्छिन्नत्वेन ध्याने दोषमाह—स य इति । एवं पातनिकां कृत्वा विवक्षितमुपासनमुपविशति—
 ३० अथेति ॥१३॥

अन्नत्रये फलवद्वाचनविषये व्याख्याते वक्तव्याभावात्किमुत्तरअन्त्येनेत्याण्डद्वयं वृत्तं कीर्तयति—पितेति । तेषां
 तात्फलत्वे प्रमाणाभावमादाय कृद्भूते—तत्रेति । प्रकृतं व्याख्यातं सप्तमर्थः । कार्येति ज्ञकमनुमानं प्रमाणयमुत्तरमाह—
 उच्यत इति । अनुमानमेव स्पृष्टमित्युक्तं तेषु पादक्त्वावगतिं दर्शयति—यस्मादिति । तस्मात्संस्कारमपि तादृशमिति
 बोधः । कथं पुनस्तत्र पादक्त्ववीरित्याण्डद्वयाऽऽह—वितेति । आत्मा जाया प्रजेति त्रयं संग्रहीतुमशक्यम् । तर्कं

३५ १. यत्सप्ताह्मनि सृष्टानि तेषु बाह्मनःप्राणाः पित्रा सृष्टाः 'यत्सप्ताह्मनि मेव्या तपसा' इत्यत्र पादक्तेन कर्मणा
 सृष्ट्वोक्तैरित्यर्थः ।

प्राणः स प्रजोति व्याख्यातम् । तत्र वित्तकर्मणी सम्भावयितव्ये इत्यारम्भः—

स एष संवत्सरो योऽयं त्र्यक्षात्मा प्रजापतिः प्रकृतः स एष संवत्सरात्मना विशेषतो निर्दिश्यते । षोडशकलः षोडश कला व्यववा अथ सोऽयं षोडशकलः संवत्सरः संवत्सरात्मा कालरूपः । तस्य च कालात्मनः प्रजापते रात्रय एवाहोरात्राणि तिर्यय इत्यर्थः । पञ्चवक्त्र कलाः । द्रुवैव नित्यैव व्यवस्थिताऽस्य प्रजापतेः षोडशी षोडशानां पूरणी कला स रात्रिभिरेव तिथिभिः कलोक्ताभिरापूर्यते चापक्षीयते च । प्रतिपदाद्याभिर्हि चन्द्रमाः ५ प्रजापतिः शुक्लपक्षे वापूर्यते कलाभिरपचोयमानाभिर्बन्धते यावत्सम्पूर्णमण्डलः पौर्णमास्याम् । तामिरेवापचोयमानाभिः कलाभिरपक्षीयते कृष्णपक्षे यावद्द्रुवैका कला व्यवस्थिताऽमावास्यायाम् ।

स प्रजापतिः कालात्माऽमावास्याममावास्यायां रात्रिं रात्रौ या व्यवस्थिता द्रुवा कलोक्ततया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभूतप्राणिजातमनुप्रविश्य यद्यपि पिबति यच्चोषवीरुहनाति तत्सर्वमेवोषध्यात्मना सर्व व्याप्या-मावास्यां रात्रिमवस्थाय ततोऽपरेष्टुः प्रातर्जायते द्वितीयया कलया संयुक्तः । एवं पाङ्कतात्मकोऽसौ प्रजापतिः । १० दिवाहित्यो मनः पिता । पृथिव्यग्नी वाग्जया माता । तयोश्च प्राणः प्रजाः । चान्द्रमस्यस्तित्ययः कला वित्तमुपच-यापचयधर्मित्वाद्वित्तवत्तासं च कलानां कालावयवानां जगत्परिणामहेतुत्वं कर्म । एवमेव कृत्स्नः प्रजापतिर्जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीत्येवेषणानुरूप एव पाङ्कतस्य कर्मणः फलभूतः संवत्सः । कारणादुचिवापि हि कार्यसिति लोकेऽपि स्थितिः ।

यस्मादेव चन्द्र एतां रात्रिं सर्वप्राणिजातमनुप्रविष्टो द्रुवया कलया बन्धते तस्माद्धेतोरेताममावास्यां रात्रिं १५ प्राणभूतः प्राणिनः प्राण न विच्छिन्नात्प्राणिनं न प्रमापयेदित्येतत् अपि कुकलासस्य । कुकलासो हि पापात्मा स्वभावैर्नैव हिंस्यते प्राणिमिदृष्टोऽप्यमङ्गल इति कृत्वा । ननु प्रतिषिद्धेव प्राणिहिंसा न हिंस्यात्सर्वा भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति । बाढं प्रतिषिद्धा तथाऽपि नमावास्याया अन्यत्र प्रतिप्रसवायं बधनं हिंसायाः कुकलासविषये वा । किं तद्धेतुः सोमदेवताया अपक्षित्यै पूजार्थम् ॥१४॥

हेतुं व्यकीकुर्वन्नुक्तं स्मारयति—तत्रेति । अत्रार्थं सम्यर्थः । तथाऽपि कथं पाङ्कत्वमित्याशङ्क्यानन्तरान्धमवतार-यति—तत्र वितेति । सप्तमी पूर्ववत् । अवतारितं ग्रन्थं व्याचष्टे—योऽग्रस्मियादिना । कथं प्रजापतेस्तिथिभिरापूर्य-माणत्वमपक्षीयमाणत्व च तत्राऽह—प्रतिपदाद्याभिरिति । वृद्धेर्मर्यादां दर्शयति—यावदिति । अपक्षयस्य मर्यादा-माह—यावद्द्रुववेति ।

अवशिष्टाममावास्याया निविष्टा कला प्रपञ्चयन्द्वातीयकलोत्पत्तिं शुक्लप्रतिपदि दर्शयति—स प्रजापतिरिति । प्राणिजातमेव विनिनष्टि—यद्यपि इति । स्थावरं जङ्गमं चैत्यर्थः । ओषध्यात्मनेत्युपलक्षणं जलात्मनेत्यपि द्रष्टव्यम् । २५ फलभूते प्रजापतौ पाङ्कत्वं वक्तुमुपक्रान्तं तदद्यापि नोक्तमित्याशङ्क्याऽह—एवमिति । तदेव पाङ्कत्वं व्यभिक्तं—विधेति । कलानां वित्तवद्वित्तत्वे हेतुमाह—उपचयेति । पाङ्कत्वनिर्देशेन लब्धमर्थमाह—एवमेव इति । सम्प्रति कृत्स्नस्य प्रजापतेरुपक्रमानुसारित्वं दर्शयति—जायेति । भवतु प्रजापतेरुक्तीत्या पाङ्कत्वं तथाऽपि कथं पाङ्ककर्म-फलत्वं तत्राऽह—कारणेति ।

पाङ्ककर्मफलत्वं प्रजापतेरुत्वा प्रासङ्गिकमर्थमाह—यस्मादिति । अपि कुकलासस्येति कुतो विवेकोक्ति-रित्याशङ्क्याऽह—कुकलासो हीति । कुतस्तस्य पापात्मत्वं तत्राऽह—दृष्टोऽग्रोति । विशेषनिषेधस्य शेषानुज्ञापरत्वा-द्धिरोषं सामान्यशास्त्रेण स्यादिति जङ्गते—नन्विति । तीर्थशब्दः शास्त्रविहितप्रदेशविषयः । साधारण्येन सर्वत्र निषिद्धाऽपि हिंसा विशेषतोऽमावास्याया निषिध्यमाना सोमदेवतापूजार्था । ततः शेषानुज्ञाभावात् सामान्योक्तिविरोधो-ऽस्तीति परिहरति—वाढमिति ॥१४॥

१ बाढं प्रतिषिद्धेति—हिंसासामान्यस्य 'न हिंस्यात् सर्वा भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य' इति प्रतिषिद्धत्वेन कुकलासहिंसाया अपि ग्रहणात् 'कुकलासस्य प्राणं न विच्छिन्नात्' इति प्रतिषेधः किमर्थः इति । न च सामान्यवचनस्य विषये उपसंहारात् कुकलासस्य अमावास्येतिरकाले हिंसाभ्यानुज्ञा इति वाच्यम् । तन्निवारणायैव 'एतस्या देवताया अपचिन्त्ये' इत्युक्तं तथा च नात्र प्रतिप्रसवः । प्रतिप्रसवो नाम प्रसक्तप्राप्तिकस्य कारणान्तरेण निवृत्तिप्रसक्तौ पुनर्विधानम् । प्रकृते रागतः कुकलासहिंसाया प्रसक्तिः । तस्य 'न हिंस्यादि'ति निषेधे प्राप्ते पुनः अमावास्याया कुकलासहिंसा न १७

यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवेद्विपु-
रुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदश कला आत्मैवास्य षोडशी कला स
वित्तनैवाऽऽच पूर्यतेऽप्य च क्षयते तदेतन्नम्यं यदयमात्मा प्रविष्टं
तस्माद्वक्ष्यति सर्वज्यानि जीयत आत्मना चेज्जीवति प्रथिनाऽगादित्येवाहुः ॥१५॥

अयं त्रयो वाच लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति सोऽयं
मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया
देवलोको देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशंसन्ति ॥१६॥

- यो वै परोक्षाभिहितः संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः स नैवात्यन्तं परोक्षो मन्तव्यो यस्माद्यमेव स
प्रत्यक्ष उपलभ्यते । कोऽसावयं यो यथोक्तं व्यस्तत्भक्तं प्रजापतिनामभूतं वेति स एवंविद्विषः केन सामान्येन
१० प्रजापतिरिति तदुच्यते—तत्सर्वविद्विषः पुरुषस्य भवादिवित्तमेव पञ्चदश कला उपचयापचयभवितात्तद्वित्तसाध्यं
कर्म । तस्य कृत्स्नताया आत्मैव पिण्ड एवास्य विदुषः षोडशी कला ध्रुवस्थानीया स चन्द्रवद्वित्तनैवाऽऽपूर्यते
चापक्षीयते च । तदेतल्लोके प्रसिद्धम् । तदेतन्नम्यं नाम्ने हितं नम्यं नाम्नं वाऽर्हतीति । किं तद्वक्ष्यं योऽयमात्मा
पिण्डं प्रविष्टं परिवारस्थानीयं बाह्यं चक्रत्येवास्तेभ्योऽपि । तस्माद्वक्ष्यति सर्वज्यानि सर्वत्वापहरणं जीयते होयते
शक्तानि प्राप्नोत्येवमात्मना चक्रानामिस्थानीयेन चैव हि जीवति प्रथिना बाह्येन परिवारेणायमनात्सीणोऽयं यथा
१५ चक्रमरमेभिर्मुक्तमेवमाहुर्ब्रह्मैवरेमिस्थानीयेन वित्तेन पुनरुपजीयत इत्यथप्रियायः ॥१५॥

एवं पादोक्तेन वैवचित्तविद्यासंयुक्तेन कर्मणा व्यस्तत्भक्तः प्रजापतिर्मवतीति व्याख्यातमन्तराज्जायादि-
वित्तं परिवारस्थानीयमित्युक्तम् । तत्र पुत्रकर्मोपरविद्यानां लोकप्राप्तिसाधनत्वमात्रं सामान्येनाक्षयतं न पुत्रादीनां
लोकप्राप्तिकर्तृ इति विशेषसम्बन्धनियमः । सोऽयं पुत्रादीनां साधनानां साध्यविशेषसम्बन्धो वक्तव्य इत्युत्तरकण्डिका
प्रणीयते—अथेति वाक्योपस्थापार्थः । त्रयो वाक्येवधारणार्थः । अय एव शास्त्रोक्तसाधनाहं लोका न मम नाभिका

- २० यत्पूर्वमाधिदैविकम्यशात्मकप्रजापत्युपासनमुक्तं तद्वद्विषमि प्रजापतिरित्यहमर्थेण कर्तव्यमित्याहुः—यो वा
हति । प्रत्यक्षमुपलभ्यमानं प्रजापतिं प्रश्नद्वारा प्रकटयति—कोऽसाविति । तस्य प्रजापतित्वमप्रसिद्धमित्याशङ्क्य
परिहरति—केनेत्यादिना । कलानां जगद्विपरिणामहेतुत्व कर्मलुके वित्तोऽपि कमहेतुत्वमस्ति तेन तत्र कलाशब्दप्रवृत्ति-
रुचितेत्याहुः—वित्तंति । यथा चन्द्रमाः कलाभिः शुक्लकृष्णपक्षयोरुपूर्यतेऽपक्षीयते च तथा स विद्वान्वित्तनैवोपचीय-
मानेनाऽऽपूर्यतेऽपचीयमानेन चापक्षीयते । एतच्च लोकप्रसिद्धत्वात् प्रतिपादनसापेक्षमित्याहुः—स चन्द्रवद्विति । आत्मैव
२५ ध्रुवा कलेभ्युक्तं तदेव रथचक्रदृष्टान्तेन स्पष्टयति—तदेतद्विति । नाभिः चक्रपिण्डिका तत्स्थानीयं वा नम्य तदेव प्रश्नद्वारा
स्फोरयति—किं तद्विति । शरीरस्य चक्रपिण्डिकास्थानीयत्वमयुक्तं परिवारकर्त्तृनादित्याशङ्क्याऽह—प्रथिरिति ।
शरीरस्य रथचक्रपिण्डिकास्थानीयत्वे फलितमाहुः—तस्माद्विति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाहुः—जीवश्चेति ॥१५॥

अत्रत्रयात्मनि प्रजापतावहमहमहोपासनस्य सफलस्योक्तत्वाद्दकव्याभावादुत्तराख्यवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य तद्विषय
वक्तुं वृत्तमनुवदति—एवमिति । साधनोक्तत्वेव फलभूतं तयोर्भिषोबद्धत्वात्साधारण्यं च फलं प्रागेव दक्षितं सत्किमुत्तर-
३० ग्रन्थेनेत्याशङ्क्य सामान्येन तत्परीतावपीदमर्थेति विशेषो नोक्तस्तदुक्तत्वमनुत्तरा श्रुतिरित्याहुः—तत्रेति । पूर्वग्रन्थ-
सप्तम्यर्थः । नियमो नावगत इति सम्बन्धः । उपन्यासः प्रारम्भः । वाचसन्देश्यावधारणरूपमर्थं विवृणोति—अथ

- कार्मल्युक्तः इतरकालेषु कार्य इत्यर्थो साति । तद्वर्तमानं यिषु अपचित्यै इत्युक्तम् । अत्रार्थं विशेषः—‘न हिंस्या-
दिति सामान्यतो हिंसानिषेधः । ‘न ब्राह्मणं हन्यादिति निषेधनिषेधः । अथ उपसंहारो नास्ति सामान्यनिषे-
धस्थानत्वात् । सामान्यनिषेधस्थः संहियेत निषेधत इति भट्टोक्तैरिति परिमलकारः । मनुष्यदूतसंस्थित्यनु-
३५ सिद्धी निषेधयो सामान्यनिषेधभावेनोपसंहारो नास्तीत्युक्तवन्तः—अ० शि० निर्णयमागरे—७६ ।
१. अधिः बाह्यमावर्णं चक्रपिण्डिकाया अराः नैमिष्य । वित्तहीनस्य आत्मनः न स्वरूपहानिः बाह्य वित्तं विना ।

अथातः सम्प्रतिर्यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽयं पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्याहाहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति यद्वा किंचानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता । ये वै के च यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ये वै के च लोकास्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकतैतावद्वा इदं सर्वमेतन्मा सर्वं सत्यमितो-

वा । के त इत्युच्यते—मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । तेषां सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव साधनेन जप्यो ५ जेतव्यः साध्यो यथा न पुत्रेण जेतव्यस्तथास्तत्र च वक्ष्यामो नान्येन कर्मणा विद्याया वेति वाक्यशेषः । कर्मणाऽग्नि-होत्रादिलक्षणं केवलेन पितृलोको जेतव्यो न पुत्रेण नापि विद्यया । विद्यया देवलोको न पुत्रेण नापि कर्मणा देवलोको वै लोकानां त्रयाणां श्रेष्ठः प्रशस्यतमः । तस्मात्साधनत्वाद्विद्यां प्रशंसन्ति ॥१६॥

एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन त्रिणियुक्तानि पुत्रकर्मविद्याख्यानि त्रीणि साधनानि । जाया तु पुत्रकर्माव्यवस्था पृथक्साधनमिति पृथक्साधनमिति । वित्तञ्च कर्मसाधनत्वाच्च पृथक्साधनम् । विद्याकर्मणोर्लोकजयहेतुत्वं स्वा- १० स्मप्रतिष्ठाकमेवैव भवतीति प्रसिद्धम् । पुत्रस्य स्वक्रियात्मकत्वात्केन प्रकारेण लोकजयहेतुत्वमिति न ज्ञायतेऽतस्तद्वक्तव्यमित्यथानन्तरमारभ्यते । सम्प्रतिः सम्प्रदानम् । सम्प्रतिरिति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । पुत्रे हि स्वात्मव्यापारसम्प्रदानं करोत्यप्येन प्रकारेण पिता तेन सम्प्रतिसंज्ञकमिदं कर्म । तत्कस्मिन्काले कर्तव्यमित्याह— स पिता यदा यस्मिन्काले प्रैष्यन्मरिष्यन्मरिष्यामीत्यरिष्टादिदशनेन मन्यतेऽयं तदा पुत्रमाहूयाऽहं—त्वं ब्रह्म

एवेति । तदेव लोकत्रयं प्रश्नद्वारा स्फोरयति—के त इत्यादिना । जयो नाम पुत्रेण मनुष्यलोकस्यातिक्रम इति १५ केचित्प्राप्त्याह—साध्य इति । पुत्रेणस्य साध्यत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याऽहं—यथा चेति । द्विविधो हि मनुष्यलोकजयः कर्तव्यशोधनान्नानं भोगश्च । तत्राऽऽजमाश्रित्याश्रययोगव्यवच्छेदमेवकारार्थं दर्शयति—नान्येनेति । द्वितीये त्वयोग-व्यवच्छेदस्तथा ज्योतिषेन लोकं जयतीति साधनान्तराणां मनुष्यलोकजयश्रुतेरिति भावः । पूर्ववाक्यस्वमेवकार-मुत्तरवाक्यमप्यरिष्यन्मुक्त्यैव वाक्यद्वयं व्याचष्टे—कर्मणेत्यादिना । साधनद्वयापेक्षया फलद्वारकमुक्त्यैव विद्यायां दर्शयति—देवलोक इति ।

२०

भूतमनुवदति—एवमिति । पुत्रादिवज्जायावित्तयोरपि प्रकृतत्वात्फलविशेषे विनियोगो वक्तव्य इत्या- २५ शङ्क्याऽहं—जाया इति । न पृथक्पुत्रकर्मभ्यामिति शेषः । न पृथक्साधनं कर्मणः सकाशादिति ब्रह्मस्य । भवत्वेवं साधनत्रयनियमस्तथाऽपि विद्याकर्मणी हित्वा समनन्तरप्रत्ये किमिति पुत्रनिरूपणमित्याशङ्क्याऽहं—विद्याकर्मणो-रिति । यथोक्ते शेषे पुत्रस्य लोकहेतुत्वज्ञानार्थं सम्प्रतिवाक्यमित्याह—अत इति । अथात इति पदद्वयं व्याख्याय सम्प्रतिपदं व्याचष्टे—सम्प्रतिरिति । किमिदं सम्प्रदानं नाम तदाह—सम्प्रतिरिति । तदेव कर्म विशदयति— २५ पुत्रे हीति । अनेन प्रकारेणेति वक्ष्यमाणप्रकारोक्तिः । अरिष्टादीत्यादिपदेन दुःस्वप्नाविषयग्रहः । प्रत्याह वाक्यत्रयमिति

१. प्रैष्यन् मन्यते—इत्यस्य प्रव्रजिष्यन् इत्यर्थः पक्षान्तरत्वेन वार्तिकारैरुक्तः भाष्यं तु त्रियमाणविषयमेवेति यथाश्रुतार्थपरतया योजयति ।
२. 'विद्याया देवलोको न पुत्रेण न कर्मणा' इति भाष्यकारैरुक्तम्—देवलोकस्य ब्रह्मलोकस्यस्य संन्यासादपि प्राप्तेः न कर्मणेति न युज्यत इति वार्तिकम् । अन्ये तु 'विद्याया तदोरोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविदास्तपस्विनः' इति गतपथोक्तेः—अविद्याना संन्यासिना ब्रह्मलोको नास्तीति ज्ञायते । वार्तिक- ३० कारस्तु प्रादिभिरा तेषां ब्रह्मलोकमाह । अत एव 'न च संन्यासनादेव सिद्धिं समविगच्छतीति' गीता इत्याहुः । आद्य कर्तव्यशोधनान्नमाश्रित्य 'पुत्रेणैव नान्येन, इत्युक्तं, अयोगः द्वितीयोऽयं । एवञ्चन्दस्य—तच्च मनुष्यलोके पुत्रान्येन केनचित्कर्मणा मनुष्यलोकः प्राप्यत इत्युक्तं तच्च 'ज्योतिषेन लोकं' इत्युक्ते ज्योतिषा कर्मविशेषेणेत्यर्थः ।
३. सम्प्रतिः स्वात्मव्यापारसंप्रदानं पुत्रे, तच्च भूमर्षोरिव संन्यासग्रहणयोश्चतस्यापीत्युक्तं वार्तिके ।
४. स्वात्मनः स्वस्य पितुः यो व्यापारः यज्ञादिः तत् पुत्रेण कर्तव्यत्वात् पिता क्रियते । संन्यानात्पूर्वमिदं कर्मेति वार्तिकम् । ३५

ऽभुनजदिति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैवं-
विदस्माल्लोकस्त्रैत्ययैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति । स यद्यनेन किंचिद-
क्षणयाऽकृतं भवति तस्मादेन सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स
पुत्रेणैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठत्ययैनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥१७॥

५ त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स एवमुक्तः पुनः प्रत्याह स तु पूर्वमेवानुशिष्टो जानाति सयैतत्कृतव्यमिति तेनाऽहं
ब्रह्माहं यतोऽहं लोक इति । एतद्वक्तव्यमत्रम् ।

एतस्यार्थस्तिरोहित इति मन्वाना श्रुतिर्ध्यात्मानाय प्रवर्तते—यद्वै किञ्च यदिकञ्चावशिष्टमनूक्तमधीत-
मनधीतं च तस्य सर्वस्यैव ब्रह्मेत्येतस्मिन्पत्र एकतैकत्वं योऽप्ययनव्यापारो मम कर्तव्य आसीदेतावन्तं कालं
वेदविषयः स इत ऊर्ध्वं त्वं ब्रह्म त्वत्कर्तृकोऽस्तित्यर्थः । तथा ये वै के च यज्ञा अनुष्ठेयाः सन्तो मयाऽनुष्ठिताः
१० ननुष्ठिताश्च तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येतस्मिन्पत्र एकतैकत्वं मत्कर्तृका यथा य आसस्त इत ऊर्ध्वं त्वं यज्ञस्त्वत्कर्तृका
भवनित्यर्थः । ये वै के च लोका मया जेतव्याः सन्तो श्रिता श्रिताश्च तेषां सर्वेषां लोक इत्येतस्मिन्पत्र एकता ।
इत ऊर्ध्वं त्वं लोकस्त्वया जेतव्यास्ते । इत ऊर्ध्वं मयाऽप्ययनयज्ञलोकजयकर्तव्यकर्तुस्त्वयि समर्पितोऽहं तु मुक्तोऽस्मि
कर्तव्यताद्वन्द्वमविषयात्कतोः । स च सर्वं तथैव प्रतिपन्नवानुबोऽनुशिष्टत्वात् ।

तत्रेन पितुरभिप्रायं मन्वानाऽऽज्ये श्रुतिरेतावदेतत्परिमाणं वा इवं सर्वं यद्गृहिणा कर्तव्यं यदुत वेदा
१५ अध्येतव्या यज्ञा यष्टव्या लोकश्च जेतव्या एतन्मा सर्वं सप्तयं सर्वं होमं भारं मदधीनं मत्तोऽपच्छिद्याऽऽरभन्ति
निषायेतोऽस्माल्लोकाभ्यां मामभुनजत्पालयिष्यतीति लूढयं लब्धं लभ्यति कालनियमाभावात् । यस्मादेवं सत्यम्
पुनः पितरमस्माल्लोकाकर्तव्यतावन्मतो मोक्षयिष्यति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यं लोकहितं पितुराहुर्ब्राह्मणः ।
यत् एव ह्येनं पुत्रमनुशासति लोक्योऽयं नः स्यादिति पितरः ।

स पिता यदा यस्मिन्काल एवंपितुप्रसर्पितकर्तव्यताक्रतुरस्माल्लोकात्प्रति च्रियतेऽथ तदैवैव
२० प्रकृतैवाद्भिमनःप्राणैः पुत्रमाविशति पुत्रं व्याप्नोति । अथ्यात्मपरिच्छेदहेत्वपममात्पितुर्वाद्भिमनःप्राणाः स्वेनाऽऽधि-
दैविकेन रूपेण पृथिव्याध्यात्माना निमग्नप्रवीणप्रकाशवत्सर्वमाविशन्ति । तैः प्राणैः सह पिताऽध्याविशति
वाद्भिमनःप्राणात्समावितत्वात्पितुः । अहमस्म्यमन्ता वाद्भिमनःप्राणा अध्यात्मादिभेदविस्तारा इत्येवं भावितो हि
पिता । तस्मात्तत्प्राणानुवृत्तत्वं पितुर्न्यतीति युक्तमुक्तमेवैवैव प्राणैः सह पुत्रमाविशतीति । सर्वेषां ह्येतावात्मा

सम्बन्धः । पुत्रस्याहं ब्रह्मेत्यादिप्रतिपक्षे हेतुमाह—स स्थितिः । मया कार्यं यदप्ययनादि तदेवावशिष्टं त्वया कार्यमिति
२५ पुत्रस्य प्रागनुशिष्टत्वभावे प्रतिपन्नानुपपत्तिरित्यर्थः ।

यद्वै किञ्चेत्यादिवाक्यानां पुत्रानुमन्त्रणवाक्यैरखेदाभावात्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽह—एतस्येति । यद्वै किञ्चेत्यादि-
वाक्ये वाक्यार्थमाह—योऽप्ययनेति । त्वं ब्रह्मेतिवाक्यवत्त्वं यज्ञ इति वाक्यमपि स्वयं व्याख्यातुमिच्छाह—सथेति ।
ब्राह्मणार्थं सङ्गृह्णाति—मत्कर्तृका इति । त्वं लोक इत्यस्य व्याख्यानं ये वै के चेत्यादि । तत्र पदार्थानुक्त्या वाक्यार्थ-
माह—इत इति । किमिति त्वत्कर्तृकमव्ययनादि भयि समर्पते त्वयैव किं नानुष्ठेयते तत्राऽह—इत ऊर्ध्वमिति ।
३० कर्तव्यतैव बन्धनं तद्विषयः क्रतुः सङ्कल्पस्तस्मादिति यावत् । स पुन इत्यादेस्तात्पर्यमाह—स चेति । तत्रेति यथोका-
नुशासनीयः । एतन्मा सर्वमित्यादि प्रतीकमादाय व्याचष्टे—सर्वं हीति । अनवतने भूतेषु विहितस्य लभो भविष्य-
दर्थत्वं कथमित्याशङ्क्याऽह—लभ्यसीति । पुत्रानुशासनस्य फलत्वमाह—यस्मादित्यादिना ।

कृतसम्प्रतिपत्तिः संप्रतिपत्तिं करोतीत्यपेक्षायामाह—स पितेति । कोऽयं प्रवेशो न हि विशिष्टस्य केवलस्य
वा ब्रह्मे सर्ववत्प्रवेशः सम्भवत्यत आह—अध्यात्मेति । हेतुमित्याक्षानादि । वामादिष्वविशेष्यवि कुतोऽप्यन्तरस्य
३५ पितुरावेशधीरित्याशङ्क्याऽह—आगमिति । तद्भाविष्यमेव स्फोरयति—अहमिति । भावनाफलमाह—तस्मादिति ।
पुत्रविशेषणत्वात्परिच्छिन्नत्वं पितुस्त्वदवस्थमित्याशङ्क्याऽह—सर्वेषां हीति । मृतस्य पितुरितो लोकादध्यावृत्तस्य कथं

१. सः पुनः अस्य पितुः आत्मा पुण्येभ्यः कर्मैभ्यः पुण्यकर्मकरणाय प्रतिनिधीयते ।

पृथिव्यं चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति सा वै दैवी वाग्यथा यज्ञदेव वदति तत्तद्भवति ॥१८॥

भवति पुत्रस्य च । एतदुक्तं भवति—यस्य पितुरेवमनुशिष्टः पुत्रो भवति सोऽस्मिन्नेव लोके वर्तते पुत्ररूपेण नैव मृतो मन्तव्य इत्यर्थः । तथा च श्रुत्यन्तरे—“सोऽस्यायमितर आत्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधोयते” इति ।

अथेदानीं पुत्रनिर्बचनमाह—स पुत्रो यदि कदाचिदनेन पित्राऽश्वयथा कोणच्छिन्नतोऽन्तराऽऽकृतं भवति कर्तव्यम् । तस्मात्कर्तव्यतारूपाल्पित्राऽऽकृतत्सर्वस्मात्लोकप्राप्तिप्रतिबन्धरूपात्पुत्रो भुञ्चति मोक्षयति तत्सर्वं स्व- ५ यमनुतिष्ठन्पूरयित्वा । तस्मात्पुत्रेण त्रायते स पितरं यस्मात्तस्मात्पुत्रो नाम । इदं तत्पुत्रस्य पुत्रत्वं यत्पितृच्छिन्नं पूरयित्वा त्रायते । स पितैर्विधेन पुत्रेण मृतोऽपि सन्नमृतोऽस्मिन्नेव लोके प्रतिनिष्ठत्येवमसौ पिता पुत्रेणैवं मनुष्यलोकं जयति । न तथा विद्याकर्मभ्यां देवलोकपितृलोकौ स्वरूपलाभसत्तामात्रेण । न हि विद्याकर्मणी स्वरूपलाभक्यतिरेकेण पुत्रवद्व्यापारान्तरापेक्षया लोकजयहेतुत्वं प्रतिपद्यते । अथ कुतस्तस्मात्तर्कितं पितरमेनमेते वागादयः प्राणा दैवा ह्येष्वप्यर्भो अमृता अमरणचर्माणि आविशन्ति ॥१७॥ १०

कथमिति वक्ष्यति—पृथिव्यं चैनमित्यादि । एवं पुत्रकर्मपरिविद्यानां मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोक- साध्यार्थता प्रवर्तिता भूत्वा स्वयमेव । अत्रकेचिद्वावृकाः श्रुत्युक्तविशेषार्थानभिज्ञाः सम्यः पुत्रादिसाधनानां मोक्षार्थतां वदन्ति । तेषां भुक्षापिधानं श्रुत्येवं कृतं जाया मे स्यादित्यादि पाङ्क्तं कर्म्यं कर्मस्थूपकमेण पुत्रादीनां च साध्यविशेषविलियोगोपसंहारेण च । तस्मात्पुण्यश्रुतिरविद्वद्द्विषया न परमात्मविषयेति सिद्धम् । वक्ष्यति च— किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति । केचित्तु पितृलोकदेवलोकजयोऽपि पितृलोकदेवलोककाम्या १५ व्यावृत्तिरेव । तस्मात्पुत्रकर्मपरिविद्याभिः समुक्तिवत्यानुष्ठिताभिस्त्रिभ्य एतेभ्यो लोकेभ्यो व्यावृत्तः परमात्मविज्ञानेन मोक्षमधिगच्छतीति परम्परया मोक्षार्थान्येव पुत्रादिसाधनानीच्छन्ति । तेषामपि भुक्षापिधानायेमेव श्रुतिस्तरा कृतस्तस्मात्तर्कस्य पुत्रिणः कर्मिणस्तस्मात्सात्मविद्याविदः फलप्रदर्शनाय प्रवृत्ताः ।

यथेकलूपलमित्याशङ्क्याऽह—एतदुक्तमिति । पुत्ररूपेणात्र स्थितिमेव विमज्जते—नैवेति । मृतोऽपि पिताऽनुशिष्ट- पुत्रात्मनाऽत्र वर्तते नास्मादत्यन्तं व्यावृत्तः फलरूपेण च परत्रेति भावः । उक्तेषु एतरेयश्रुतिं संवादयति—तथा चेति । २० पक्षीप्रथमाभ्यां पितापुत्रावच्छेते ।

स यदीत्यादिवाक्यमवतार्यं व्याकरोति—अथेत्यादिना । अकृतमकृतादिति च च्छेदः । तस्मादिति प्रतीक- मादाय व्याकरोति—पूरणेनेति । तदेव प्रपञ्चयति—इदं तदिति । पुत्रवैशिष्ट्यं निगमयति—स पितेति । पुत्रेणैतल्लोक- जयमुपसंहरति—एवमिति । यथोक्तपुत्राद्विद्याकर्मणोर्विशेषमाह—न तथेति । कथं तर्हि ताभ्यां पिता तौ जयति तत्राऽह—स्वरूपेति । तदेव स्फुटयति—न हीति । अनुशिष्टपुत्रेणैतल्लोकजयिनं पितरमधिकृत्याचैनमित्यादि वाक्यं २५ तद्व्याकरोति—अथेति । पुत्रप्रकरणविच्छेदार्थोऽयंशब्दः ॥१७॥

आवेशप्रकारद्वमुत्सायामुत्तरवाक्यप्रवृत्तिं प्रतिजानीते—कथमित्यादिना । पृथिव्यं चेत्यादिवाक्यस्य व्यावर्त्यं पक्षं वृत्तानुवादपदकमुत्थापयति—एवमिति । अत्रेति वैदिकं पक्षं निर्धारयितुं समी । बहुवदनशौल्ये हेतुः— श्रुत्युक्तेति । मोक्षार्थतामृणापाकरणश्रुतिस्मृतिभ्यां वदन्तीति शेषः । भीमासकपक्षं प्रकृतश्रुतिविरोधेन हूयति— तेषामिति । कथमित्याशङ्क्य श्रुतेरदिमव्यावसानालोचनया पुत्रादेः संसारफलत्वावगमाच्च मुक्तिफलतेत्याह—आवेशत्या- ३० दिना । पुत्रादीनाञ्चेति चकारादेवातान्वं काम इति मध्यसदृशम् । यदुक्तमृणापाकरणश्रुतिस्मृतिभ्यां पुत्रादेर्मुक्ति- फलतेति तत्राऽह—तस्मादिति । पुत्रादेः श्रुतं संसारफलत्वं पराश्रद्धं तच्छब्दः । श्रुतिशब्दः स्मृतेरुपलक्षणार्थः । श्रुतिस्मृत्योरविरकविषयत्वे वाक्यशेषमनुकूल्यति—वक्ष्यति चेति । भीमासकपक्षं निराकृत्य मनुप्रपञ्चपक्षमुत्थाप- यति—केचित्स्ति । मनुष्यलोकजयस्ततो व्यावृत्तियथैत्यपरैः । पुत्रादिसाधनाधीनतया लोकजयव्यावृत्तावपि कथं मोक्षं सम्पद्यते न हि पुत्रादीन्येव मुक्तिसाधनानि विरक्तत्वविरोधादित्याशङ्क्याऽह—तस्मादिति । पृथिव्यं चेत्याद्यो- ३५ तत्रा श्रुतिरेव भीमासकमतवद्भूतप्रपञ्चमतमपि निराकरोतीति हूयति—तेषामिति । कथं सा तन्मतं निराकरोतीत्या- शङ्क्य श्रुतिं विशिनष्टि—कृतेति ।

१. दैवी वाक्—अलौकिकवाक्यसंपन्ना निग्रहानुग्रहसमर्थेत्यर्थः ।

दिवश्चैनमादित्याच्च देवं मन आविशति तद्वै देवं मनो येनानन्देव भवत्ययो न शोचति ॥१९॥

अद्भुचश्चैनं चन्द्रमसश्च देवः प्राण आविशति स वै देवः प्राणो यः संचरंश्चासं-
चरंश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति स एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथैवा
देवतैर्वै सर्वाणि भूतान्यवन्त्येव हवन्ति सर्वानि भूतान्यवन्ति । यदु किमेवाः

५ इन्द्राः शोचन्त्यमेवासां तद्भवति पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति ॥२०॥

न चेदमेव फलं मोक्षफलमिति शक्यं वक्तुं । अथसम्बन्धान्मेवातपःकार्यत्वात्त्वान्मानां पुनः पुनर्जनयत
इति दर्शनात् । यद्वैतन्म कुर्यात्कोयेत हेति च क्षयश्रवणान्छरीरं न्योतिरूपमिति च कार्यकरणवत्त्वोपपत्तेश्च वा
इदमिति च नामरूपकर्मफलकत्वेनोपसंहारात् । न चेदमेव साधनत्रयं संहतं सत्कथञ्चिन्मोक्षार्थं कथञ्चित्श्रान्तात्म-
फलमित्यस्मादेव वाक्यादिवक्तुं शक्यं पुत्रादिसाधनानां श्रान्तात्मफलदर्शनेनैवोपक्षोणत्वाद्वाक्यस्य ।

१० पृथिव्यै पृथिव्याश्चैनमग्नेश्च देव्यदिवैवास्मिन्ना वागेन कृतं सम्प्रति कर्माविशति । सर्वेषां हि वाच उपवादानसूता
दैवो वाक्पृथिव्यनिलक्षणा । सा ह्याग्यात्मिकासङ्गादिदोर्ध्वनिरुद्धा विदुषस्तद्वापगम आचरणभङ्ग इमोर्ध्वं प्रवीप-
प्रकाशवच्च भ्यान्नेति । तत्रैतदुच्यते पृथिव्या अग्नेश्चैनं दैवो वागाविशतीति । सा च दैवो वागनृताविबोहरिहा
शुद्धा यथा वाचा देव्या यद्यदेवाऽऽस्मिन्ने परस्मै वा चरति तत्तद्भवत्यमोघाऽप्रतिबद्धाऽस्य वाग्भवतीत्यर्थः ॥१८॥

तथा दिवश्चैनमादित्याच्च देवं मन आविशति । तच्च देवं मनः स्वभावनिर्यक्तत्वात् । येन मनसाऽसावा-
१५ नन्देव भवति सुखेव मलयथो अपि न शोचति शोकादिनिमित्तसंयोगात् ॥१९॥

तथाऽद्भुचश्चैनं चन्द्रमसश्च देवः प्राण आविशति । स वै देवः प्राणः किरणस्य इत्युच्यते—यः सञ्चरन्प्राणि-
भेदेवैवसञ्चरन्समष्टिरूपकृपेयाथवा सञ्चरन्सञ्जमेव्यसञ्चरन्स्यावारेषु न व्यथते न कुःक्षनिमित्तेन भयेन गुण्यते ।
अथो अपि न रिष्यति न विनश्यति न हिंसाभाष्यते । स यो यथोक्तमेव वेति श्रान्तात्मवत्त्वं स सर्वेषां भूतानां-

२० श्रान्तात्मोपासितुस्तदासिक्चनविरुद्धं परमतमित्ययुक्तं तदातेरेव मुक्तिवादित्याद्यङ्कुशाऽह—न चेति ।
तथापि कथं यथोक्तं फलं मोक्षो न भवति तत्राऽह—मेवेति । श्रान्तात्मनो ज्ञानकर्मचन्यत्वे हेतुमाह—पुनः पुनरिति ।
सूत्रात्तेरमुक्तिर्ये हेतुन्तरमाह—प्रवेति । कार्यकरणवत्त्वश्रुतेरपि सूत्रभावो न मुक्तिरित्याह—शरीरमिति । अविद्या-
तदुत्पद्यैतस्य श्रान्तात्मकत्वेनोपसंहारात्वात्समसूत्रभावो बन्धान्तर्भूतो न मुक्तिरिति युक्त्यन्तरमाह—अयमिति । नन्वावि-
कस्याज्ञस्य सूत्रातिफलमपि कर्मादिविरक्तस्य विदुषो मुक्तिफलमिति व्यवस्थितिनैत्याह—न चेदमिति । न हि

२५ पृथिव्यै चैत्यादिवान्यस्यैकस्य सकृच्छ्रुतस्यानेकार्थत्वम् । मिथ्यते हि तथा वाक्यमिति न्यायादित्यर्थः । पृथिव्यै
चैत्यादिवान्यवष्टमेन पक्षद्वयं प्रतिक्षिप्य तद्वक्षराणि व्याचष्टे—पृथिव्या इति । एनमित्युक्तमनूत्र व्याकरोति—
एनमिति । कथं पुनः सूत्रात्मभूता वागुपासकमाविशति तत्राह—सर्वेषां होति । तर्हि तयोरेवेदादिविदुषोऽपि व्यासेन
वागिति विदुषि विदुषो नास्तीत्याद्यङ्कुशाऽह—सा हीति । देव्या वाचि दोषविगमभुत्तरवाक्येन साधयति—सा चेति ।
विद्वद्वाचः स्वरूपं सदर्शयति—अमोवेति ॥१८॥

३० वाचि दशितन्यायं मनस्यतिदिशति—सचेति । यन्मनः स्वभावनिर्यक्तत्वेन देवमित्युक्तं तदेव विनिगदि-
येनेति । असाविति विद्वदुक्तिः । येन मनसा विद्वद्वाच शोचत्यपि तद्वैवभावात्तद्वैवमिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥१९॥

मनस्युक्तं न्यायं प्राणेऽतिदिशति—सचेति । तमेव देवं प्राणं प्रसूनपूर्वकं प्रकटयति—स वा इति । स एवं-
विदित्यादि व्याचष्टे—स य इति । विदिरव लाभार्थः । न केवलं यथोक्तमेव विद्याफलं किन्तु फलान्तरमप्य-

१. शक्यमिति—उभयार्थत्वे वाक्यभेदादित्यर्थः ।

३५ २. कृतसंप्रतिर्क—श्रान्तात्मकहिरण्यगर्भस्यात्मत्वेनोपासनं यस्यात् कृत तस्यादित्यर्थः ।

३. सर्वेषां भूतानामात्मा भवति । अत्र सर्वेषां बाह्यमनः प्राणाः अस्यैवाभिन्ना भवन्ति तेन त सर्वे पूजयन्तीत्यर्थः ।
सर्वभूतात्मत्वं लिङ्गशरीरेक्यं न तु आत्माज्जेव तस्य लिङ्गसद्भावात् ब्रह्मसाक्षात्कारभावाच्च ।

अथातो व्रतमीमांसा प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पृशन्त
वद्विष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवम-
न्यानि कर्माणि यथाकर्म तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तान्याप्नोत्तान्याप्त्वा मृत्यु-

भात्मा भवति सर्वेषां भूतानां प्राणो भवति सर्वेषां भूतानां मनो भवति सर्वेषां भूतानां वाग्भवतोऽप्येवं सर्वभूतात्मतया
सर्वतो भवतीत्यर्थः । सर्वकुचच । यथैषा पूर्वसिद्धा हिरण्यगर्भदेवतैवमेव नास्थ सर्वज्ञत्वे सर्वकृत्त्वे वा क्वचित् ५
प्रतिपातः । स इति दार्ष्टान्तिकनिर्देशः । किञ्च यथैतां हिरण्यगर्भदेवताभिः सर्वाणि भूतान्यवन्ति
पालयन्ति पूजयन्त्येवं ह्येवं सर्वानि भूतान्यवन्त्योऽखिलसर्वां पूजां सततं प्रयुञ्जत इत्यर्थः ।

अथेदमाशङ्क्यते—सर्वप्राणिनामात्मा भवतीत्युक्तं तस्य च सर्वप्राणिकार्यकरणत्वमेव सर्वप्राणिमुखदुःखैः
सम्बध्येतेति । तन्न । अपरिच्छिन्नबुद्धित्वात् । परिच्छिन्नात्मबुद्धीनां ह्यात्मीयशरीर-दुःखसम्बन्धो दृष्टोऽनेनाहमाकृष्ट
इति । अस्य तु सर्वात्मनो य आकृष्ट्यते यश्चाऽऽहोर्वाति तयोरात्मन्बुद्धिर्विशेषाभावात् तन्निमित्तं दुःखमुपपद्यते । १०
मरणदुःखवच्च निमित्ताभावात् । यथा हि कस्मिंश्चिन्मृते कस्यचिद्बुद्धिस्तत्पद्यते न मासौ पुत्रो भ्राता चेति
पुत्रादिति तस्मात् । तन्निमित्ताभावे तन्मरणवर्जितोऽपि नैव दुःखमुपजायते । तथैव सत्यप्यपरिच्छिन्नसत्त्वमनो मम-
तत्त्वादिदुःखनिमित्तमित्याजानादिविशेषाभावाच्चैव दुःखमुपजायते । तदेतदुच्यते—यदु किञ्च यत्किञ्चेमेवाः प्रजाः
शोचन्त्येव सहैव प्रजाभिस्तच्छोकादिति तस्मात् दुःखं संयुक्तं भवत्यासां प्रजानां परिच्छिन्नबुद्धिजनितत्वात् ।
सर्वात्मनस्तु केन सह किं संयुक्तं भवेद्विद्युत्तं वा । अमुं तु प्राजापत्ये पदे वर्तमानं पृथमेव ; शुभमेव फलमभिप्रेतं १५
पुण्यमिति । निरतिशयं हि तेन पुण्यं कृतं तेन तत्फलमेव गच्छति न ह वै देवान्पारं गच्छति पापफलव्यवसारा-
भावात्पापफलं दुःखं न गच्छतीत्यर्थः ॥२०॥

त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ता इत्यविशेषेण वाङ्मनःप्राणानामुपासनमुक्तं नान्यतमगतो विशेषः उक्तः ।
किमेवमेव प्रतिपत्तव्यं किं वा विचार्यमाणे कश्चिद्विशेषो व्रतमुपासनं प्रति प्रतिपत्तुं शक्यत इत्युच्यते—अथातो-

स्तीत्याह—किञ्चेति । सर्वभूतात्मने तद्वायुयोगात्प्राजापत्यं पदमनादेयमित्युत्तरवाक्यव्यावर्त्यमाशङ्कामाह—अथेति । २०
सर्वप्राणिमुखदुःखैरित्यस्मादूर्ध्वं सशब्दोऽव्याहृत्य । सर्वात्मके विदुष्येकैकभूतनिष्ठदुःखयोगो नास्तीत्युत्तरमाह—
तन्नेति । तदेव प्रपञ्चयति—परिच्छिन्नेति । अपरिच्छिन्नधीत्वेऽपि सूत्रात्मके विदुषि सर्वभूतान्तर्भावात्तदुःखादियोगः
स्यादेवेत्याशङ्क्य जठरकुहलविपरिवर्तक्रिमिदोषैरस्माकमसंसर्गवत्कृतोऽपि सम्भवान्नैवमित्यभिप्रेत्याह—मरणेति ।
नोपपद्यते विदुषो दुःखमिति पूर्वेण सम्बन्धः । दृष्टान्त विवृणोति—यथेति । मेनस्य स्वहस्ताद्यभिमानवत्तद्वदुःखादि-
योगवद्विदुषः सूत्रात्मनः स्वाश्रितसर्वभूताभिमानिनस्तदुःखादिसंसर्गः स्यादित्याशङ्क्य दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । २५
ममतवतादीत्यादिपदेनाहन्ताग्रहणं तदैव दुःखनिमित्तं मिथ्याज्ञानम् । आदिसन्धेन रागादिरूढः । उक्तेऽर्थे श्रुतिमवतार्य
व्याचष्टे—तदेतदिति । शुभमेव गच्छतीति सम्बन्धः । फलरूपेण वर्तमानस्य कथं कर्मसम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याऽह-
फलमिति । उक्तमेव व्यनक्ति—निरतिशयं हीति ॥२०॥

अथेत्यादिवाक्यस्य वक्तव्यशेषाभावादानर्थक्यमाशङ्क्य व्यवहितोपासनानुवादेन तद्वज्रव्रतविधानार्थमुत्तरं
वाक्यमित्यान्वर्थक्यं परिहरति—त एत इत्यादिना । व्रतमित्यवस्थानुष्ठेय कर्मोच्यते । जिज्ञासायाः सत्त्वमतः शब्दार्थः । ३०

१. व्रतमीमांसेति—अत्र विषये ब्रह्मसूत्रतृतीयतृतीये 'प्रदानवदेव तदुक्' इत्यधिकरणे विचारितम्—बृहदारण्यके उक्तं
'वद्विष्याम्येवाहमिति वाग् दध्रे' इत्यारम्भे वागादिनिन्दापूर्वकं प्राण श्रोत्रोऽन्वधारितः । तथा अधिदेवं
'ज्वलिव्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे'—इत्यारम्भे वायु-यक्ष अवधारितः । तत्र वायुप्राणयोरेकत्वात् एकमुपासनमिति
प्राप्ते यद्यपि तयोः तत्त्वमेकं तथापि अवस्थाभेदात् पृथगेवोगन्तव्यौ वायुप्राणां पृथगुपदेशात् प्रदानवत्
यथा 'इन्द्राय राजे पुरोडागमेकादणकपालं इन्द्राय पिशाचाय इन्द्राय स्वराजे' इति 'त्रिपुरोडागिन्यामिष्टौ सर्वपा-
मसद्यत्खल्वटकार' इति वाक्येन सहावदानप्राप्ती प्रक्षेपोऽपि सहैव कर्तव्य इति प्राप्ते 'नामा वा देवतापृथक्त्वात्'
इति संकल्पकाण्डसूत्रेण देवतापृथक्त्वात् पृथगेव याग इति सिद्धान्तिर्न तन्वायेनेत्यर्थः (संका० २.२.३६) ।
२. कर्माणि ससृजे कर्मसाधनानीन्द्रियाणीत्यर्थः ।

रावांश्च तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव
नानोद्योऽयं मध्यमः प्राणस्तानि ज्ञातुं दक्षिरे । अयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरंश्चासंचरं
इच नव्यथतेऽयो न रिष्यति हन्तास्यैव सर्वं रूपमसामेति त एतस्यैव सर्वं रूपमभव
स्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति तेन ह वाक् तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्कुले भवति
५ य एवं वेद य उ हैवंविदा स्पर्धतेऽनुशुष्यत्यनुशुष्य हैवान्ततो त्रियत इत्यध्यात्मम् ॥२१॥

अनन्तरं व्रतमीमांसोपासनकर्मविचारणेत्यर्थः । एषां प्राणानां कस्य कर्म व्रतत्वेन वारयितव्यमिति मीमांसा प्रवर्तते ।
तत्र प्रजापतिर्हृद्वाग्धः किराणं प्रजापतिः किरा प्रजाः सृष्ट्वा कर्माणि करणानि वागादीनि । कर्माणि हि
तानीति कर्माणोत्पुच्यन्ते । सद्युचे सृष्ट्वाग्धागादीनि करणानीत्यर्थः । तानि पुनः सृष्टान्यग्न्योत्पेनेतरतरमस्पर्धन्त स्पर्धा
सङ्घर्षं चक्षुः । कथम् । यदिष्याम्येव स्वध्यापाराह्वनादनुपरतेवाहं स्यामिति श्राम्यन्तं दक्षे भृतवती । यद्यन्योऽपि
१० मत्समोऽस्ति स्वध्यापारादनुपरन्तुं वक्तुः सोऽपि दर्शयत्वत्मानो वीर्यमिति । यथा ब्रह्मान्यहमिति चक्षुः
श्रोण्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमग्न्यानि कर्माणि करणानि यथाकर्म यद्यद्यस्य कर्म यथाकर्म तानि करणानि मृत्युमारकः
अमः अमरूपी भूवोपयेमे सङ्घाह ।

कथम् । तानि करणानि स्वध्यापारे प्रवृत्तान्याग्नीम्ब्रमरूपेणाऽऽत्मानं दक्षितवान्वाग्धा व ताभ्यवाक्श्राव-
रोर्धं कृतवान्मृत्युः स्वकर्मभ्यः प्रख्यावितवानित्यर्थः । तस्मादक्षत्वेऽपि बद्धे स्वकर्मणि प्रवृत्ता वाक्श्रावरोध
१५ अमरूपिणा मृत्युना संयुक्ता स्वकर्मतःप्रव्यवते । तथा श्राम्यति चक्षुः । श्राम्यति श्रोत्रम् । अथेममेव मुख्यं प्राणं
नाऽऽन्नोक्ष प्राप्तवान्मृत्युः धनरूपी योऽयं सध्वमः प्राणस्तम् । तेनाक्षत्वेऽप्यथास्त एव स्वकर्मणि प्रवर्तते तानीतराणि
करणानि तं ज्ञातुं दक्षिरे भृतवन्ति मनः । अयं वै नोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठः प्रज्ञस्यतनोऽम्यधिको यस्माद्यः सङ्घर्षा-
सङ्घर्षश्च न व्यथतेऽयो न रिष्यति हन्तेदानीमस्यैव प्राणस्य सर्वं धनं रूपमसाम प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्येमहि ।
एवं विनिश्चित्य त एतस्यैव सर्वं रूपमभवन्प्राणरूपमेवात्मत्वेन प्रतिपत्ताः प्राणव्रतमेव दक्षिरेऽन्नद्वज्रतानि न
२० मृत्योर्वारणाय पर्याप्तानीति ।

यस्मात्प्राणेन रूपेण रूपकस्तीतराणि करणानि चलनात्मना स्वेन च प्रकाशात्मना । न हि प्राणादग्न्यत्र
चलनात्मकत्वोपपत्तिः । चलनध्यापारपूर्वकाभ्येव हि सर्वदा स्वध्यापारेषु लब्धन्ते । तस्माच्चेत वागादय एतेन
प्राणाभिधानेनाऽऽख्यायन्तेऽभिधीयन्ते प्राणा इत्येवम् । य एवं प्राणात्मतां सर्वकरणानां चेति प्राणशब्दाभिधेयत्वञ्च
तेन ह वाक् तेनैव विदुषा तत्कुलमाचक्षते लौकिकाः । यस्मिन्कुले स विद्वान्ज्ञातो भवति तत्कुलं विद्वान्-आत्मेव

२५ उपासनीकृतानन्तर्यमयगन्धार्थं कथयति—अनन्तरमिति । विचारणामेव स्फोरयति—एषामिति । प्रवृत्ताया
मीमांसायां प्राणव्रतमभग्नत्वेन वारणीयमिति निर्धारणार्थमाख्यायिका प्रणयति—तन्नेत्यादिना । कथं वागादिव
करणेषु कर्मशब्दप्रवृत्तिरित्याद्युच्चाऽह—कर्माणिनीति । तदीयसृष्टेरुपयोगमुपदर्शयितुं भूमिकां करोति—तानीति ।
स्पर्धाप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कथमित्यादिना । यथाकर्म स्वीयं स्वीय व्यापारमनुसृत्य व्रतं दक्षिरे वागादीनि
करणानीत्यर्थः ।

३० प्राणापतेर्वागादिव अमहारा- स्वकर्मप्रवृत्तिरासीदित्यत्र कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयति—तस्मादिति ।
वागादीनां भग्नव्रतत्वनिर्धारणानन्तर्यमयगन्धार्थः । प्राणापत्ये प्राणे मृत्युप्रस्तत्वाभावे कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति—
तेनेति । प्रवर्तते प्राण इति सम्बन्धः । तथाऽपि कथं प्राणस्यैव व्रत धार्यमित्यपेक्षायामाह—तानीति । ज्ञानार्थमनु-
सन्धानप्रकारमेव दर्शयति—अयमिति । तस्य श्रेष्ठत्वे फलितमाह—हन्तेति । इतिवच्च व्याकरोति—एवं विनिश्चि-
त्येति । अस्माकं वागादीनां व्रतानि मृत्योर्वारणाय न पर्याप्तानीति विनिश्चित्य दक्षिरे प्राणव्रतमेवेति सम्बन्धः ।

३५ प्राणरूपत्वमुक्त्वा करणानां तन्नामत्वमाह—यस्मादिति । यस्मादित्यस्य तस्मादिति व्यवहितेन सम्बन्धः ।
प्राणरूप चलनात्मत्वमिति कुतो निश्चीयते तत्राऽह—न ह्येति । तर्हि करणेषु प्रकाशात्मकत्वमेव न चलनात्मत्व-
मित्याशङ्क्याऽह—चलनेति । समप्रति विद्याफलमाह—य एवमिति । तदेव स्पष्टयति—यस्मिन्निति । तपतो सूर्यमुता

अथाधिदैवतं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्बध्ने तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यह-
मिति चन्द्रमा एवमन्या देवता यथादैवतं स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां
देवतानां वायुर्लोकं चित्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैवाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः ॥२२॥
अथैष इलोको भवति यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणे-
ऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ हव इति यद्वा एतेऽमुर्ह्यध्रियन्त तदेवा-
प्यद्य कुर्वन्ति । तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युरापनु-
वदिति यद्यु चरेत्समापिपयिषेतैनो एतस्यै देवतायै सायुष्यं सलोकोक्तां जयति ॥२३॥

इति प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम्

५ धितं भवत्यमुष्येवं कुलमिति । यथा तापस्य इति । य एवं यथोक्तं वेद वागादीनां प्राणरूपतां प्राणाख्यत्वं
च तस्यैतत्फलं । किञ्च यः कश्चिदु ह्येवंविधा प्राणात्मदर्शिना स्वयमेतं तत्प्रतिपक्षी सन्तोऽस्मिन्नेव वारीरेऽनु- १०
शुष्यति शोषमुपगच्छति । अनुशुष्य ह्येव शोषं गत्वैवान्ततोऽन्ते क्षियते न सहसाऽनुपद्भुतो क्षियत इत्येवमुक्तमध्यात्मं
प्राणात्मदर्शनमित्युक्तोपसंहारोऽधिदैवतप्रवर्णनार्थः ॥ २१ ॥

अथानन्तरमधिदैवतं देवताविषयं दर्शनमुच्यते । कस्य देवताविशेषस्य व्रतवारणं श्रेय इति नीमांस्यते ।
अध्यात्मवत्सवं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्बध्ने । तप्स्याम्यहमित्यादित्यः । भास्याम्यहमिति चन्द्रमाः । एवमन्या
देवता यथादैवतम् । सोऽध्यात्मं वागादीनमेषां प्राणानां मध्ये मध्यमः प्राणो मृत्युनाऽनातः । स्वकर्मणो न १५
प्रच्यावितः स्वेन प्राणव्रतेनाभ्यन्तव्रतो यथैवमेतासामन्यादीनां देवतानां वायुरपि । श्लोकस्यस्तं यन्ति स्वकर्मस्य
उपरमन्ते यथाऽध्यात्मं वागाद्योऽन्या देवता अन्याद्या न वायुरस्तं याति यथा मध्यमः प्राणोऽनः सैवाऽनस्तमिता
देवता यद्वायुर्योऽयं वायुः । एवमध्यात्ममधिदैवज्ञ मीमांसिवा निर्धारितं प्राणवाय्वात्मनोऽन्येन मनोऽन्येन ॥२२॥

अथैतत्तैवार्थस्य प्रकाशक एष इलोको मन्यो भवति । यतश्च यस्माद्वायोरेवमुद्गच्छति सूर्योऽध्यात्मञ्च
चक्षुरात्मना प्राणावस्तञ्च यत्र वायो प्राणे च गच्छत्यपरसन्ध्यासमये स्वापसमये च पुरुषस्य तं देवास्तं वर्मं देवाश्च- २०
क्रिरे धृतवन्तो वागाद्योऽन्यावयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतञ्च पुरा विचार्य च स एवाद्येदानीं शोऽपि भविष्यत्यपि कालेऽनु-
वर्ततेऽनुवर्तिष्यते च देवैरित्यभिप्रायः । तत्रेनं मन्त्रं सङ्क्षेपतो आचष्टे ब्राह्मणम् । प्राणाद्वा एष सूर्य उदेति
प्राणेऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ हव इत्येव कोऽयं इत्युच्यते । यद्वा एते व्रतममुर्ह्यध्रियन्तकाले

तस्या वशास्तापत्य । कस्येव फलमित्युक्ते पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति—य एवमित्यादिना । न केवलं विद्याया यथोक्तमेव
फलं किन्तु फलान्तरमप्यस्तीत्याहुः—किञ्चैति । प्राणविदा सह स्वर्गं न कर्तव्येति भावः । इत्यध्यात्ममित्यस्याऽऽ- २५
नर्थक्यमाशङ्क्याऽऽह—इत्येवमिति ॥२१॥

अध्यात्मदर्शनमुक्त्वाऽधिदैवतदर्शनं वक्तुमन्तरवाक्यमवतारयति—अथैति । तर्हि ज्वलिष्यामित्यादि
किमर्थमित्याशङ्क्याऽऽह—कस्येति । ब्रह्मिणीत्यादिवक्तुं ध्यात्मानमिहापि ब्रह्ममित्याहुः—अध्यात्मवदिति । यथादैवतं
स्व स्वं देवताव्यापारमनतिक्रम्यान्वा देवता विद्युदाद्या दधिरे व्रतमित्यर्थः । स यथेत्यादि व्याचष्टे—सोऽध्यात्ममिति ।
वायुरपि मृत्युनाऽनः स्व कर्मणो न प्रच्यावितः स्वेन वायुव्रतेनाभ्यन्तव्रत इति शेषः । तदेव सावयति—श्लोकस्तोति । ३०
ब्राह्मणोक्तमर्थमुपसंहरति—एवमिति ॥२२॥

ब्राह्मणार्थदाकार्थं मन्त्रमवतार्य व्याकरोति—अथेत्यादिना । सूर्योऽधिदैवमुदयकाले वायोर्दुद्गच्छति । तत्र
चापरसन्ध्यासमयेऽस्त गच्छति । स एव चाध्यात्म प्रबोधसमये चक्षुरात्मना प्राणादुदेति पुरुषस्य स्वापसमये च
तस्मिन्नेवास्त गच्छतीति यतश्चेत्यादी विभागः । श्लोकस्योत्तरार्धं प्राणादित्यादिब्राह्मणव्यवहितं श्लोके पूर्णतान्त्राणार्थं
प्रथम व्याचष्टे—तं देवा इति । चारणस्य प्रकृतत्वात्सामान्येन च विज्ञेयं लक्षयित्वाऽऽह—व्रतवन्त इति । न एवेति ३५
धर्मपरामर्गं । तत्रेति सप्तमी सम्पूर्णमन्त्रमधिकरोति । इमं मन्त्रमिति पूर्वावर्षोक्तिः । उत्तरार्धस्य ब्राह्मणमाकाङ्क्षपूर्व-

अथ पञ्चमाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम्

त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामु

च्यमतो हि सर्वाणि नामान्युति । एतदेवासांनैतद्वि

सर्वैर्नामभिः सममेतदेवा ब्रह्मैतद्वि सर्वाणि नामानि विभर्ति ॥१॥

५ वागादयोऽन्यादयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतं चाभिधत्त तदेवाद्यापि कुर्वन्त्यनुवर्तन्तेऽनुवर्तिष्यन्ते च व्रतं तैरभनमेव । यत्तु वागादिव्रतमन्याविव्रतं च तद्भूतमेव । तेषामस्तमनकाले स्वापकाले च वायो प्राणे च निष्क्रुत्तिर्ब्रह्मनात् । अथैतद्व्यव्रोक्तम्—“यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वापयेति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः यदा प्रबुध्यते प्राणावेवापि पुनर्जायन्ते इत्यध्यात्ममयाविदेवतं यदा वा जग्निरनुमुच्छति वायुं तर्ह्यनुव्रतं तस्मादेनमुदवासी-
१० दित्याहुर्वायुं ह्यनुव्रतं यदादित्योऽस्तमेति वायुं तर्हि प्रविशति वायुं चन्द्रमा वायौ विशः प्रतिष्ठिता वायं रेवापि पुनर्जायन्ते” इति ।

यस्मादेतदेव व्रतं वागादिव्यवस्थादिषु चानुवर्तं, यदेतद्वायोश्च प्राणस्य च परित्यग्वात्मकत्वं सर्वदेवैरनुवर्त्य-
मानं व्रतं, तस्मादयोऽप्येकमेव व्रतं चरेत् । किं तत्प्राण्यात्प्राणनव्यापारं कुर्वन्वाध्यात्मानव्यापारं च । न हि प्राणापानव्यापारस्य प्राणनापाननलक्षणस्योपरमोऽस्ति । तस्मात्तदेवैकं व्रतं चरेद्विज्ञेन्नित्यन्तरव्यापारं नेन्मा मां पाप्मा मृत्युः श्रमक्याप्यनुब्रवान्मुयात् । नेच्छन्वः परिभये । यद्यहमस्माद्व्रतं न चक्षुतः स्यां प्राप्त एवाहं
१५ मृत्युनेत्येवं व्रततो धारयेत्प्राणव्रतमित्यभिप्रायः । यदि कदाचिन्नु चरेत्प्राणव्रतं समापिपमिषेस्तसमापियु-
मिच्छेद्विद्या ह्यस्माद्व्रतानुपरमेत्प्राणः परिभूतः स्याद्देवाश्च । तस्मात्तस्मापयेदेव । तेन च तेनानेन व्रतेन प्राणस्य-
प्रतिपत्त्या सर्वभूतेषु वागादयोऽन्यादयश्च महात्मका एवाहं प्राण आत्मा सर्वपरित्यज्जुकेवं तेनानेन व्रतधारणे-
नैतस्मा एव प्राणदेवतायाः साधुष्वं सयुग्मभावमेकात्मत्वं सलोक्तं समानलोक्तं वैकस्यानत्वं विज्ञानमाध्यापि-
नेतज्जयति प्राप्नोतीति ॥२३॥

२०

इति बृहदारण्यकमाध्याय प्रथमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥५॥

यदेतद्विद्याविषयत्वेन प्रस्तुतं साध्यसाधनलक्षणं व्याकृतं जपप्रणासप्राप्यस्तोत्रकर्मवदपि फलम् । या
चैतस्य व्याकरणप्रत्ययवशाज्ज्याकृतशब्दवाच्यता द्रव्यबीजश्चैतदेतत्प्रथमम् । किं तत्प्रथमित्युच्यते । नाम रूपं
कमुखाय व्याचष्टे—तस्मिन्वादिना । तैरभनं देवैरभनत्वेन सीमासितं तेऽनुगच्छतीत्यर्थः । विशेषणस्यायं वक्ष्य साध-
यति—यद्विषयः । उक्तं हेतुमग्निरहस्यमाश्रित्य विषययति—अथेति । यथाऽनेत्युपमायाऽप्यशब्दः । अनुगच्छति
२५ साम्यतीत्येतत् । वायुमनु तदधीन एव तस्मिन्काल उद्गात्यस्तमेति । उदवासीदस्तं गत इत्यर्थः । इतिशब्दोऽग्निरहस्य-
वाक्यसमाप्यर्थः ।

अध्यात्मं प्राणव्रतमपिदेवञ्च वायुव्रतमित्येकमेव व्रतं धारयति मन्त्रब्राह्मणान्मा प्रतिपाद्य तस्मादिति
व्याचष्टे—यस्मादिति । न हि वागादयोऽन्यादयो वा परित्यज्जुदेवः स्यात्तुमर्हन्ति तेन प्राणादिव्रतं तैरनुवर्त्य
एवेत्यर्थः । एकमेवेति नियमे प्राणव्यापारस्याभनत्वं हेतुमाह—नहीति । तदनुपरमे फलितमाह—तस्मादिति । ननु
३० प्राणनाद्याभावे जीवनासम्भवात्तस्याऽऽर्षिकत्वात्तदनुष्ठानमविधेयमित्याशङ्क्येवकारलभ्य नियमं दर्शयति—हित्वेति ।
नेदित्यादिवाक्यस्याक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह—यद्यहमिति । प्राणव्रतस्य सकृदनुष्ठानमाशङ्क्य सर्वेन्द्रियव्यापार-
निवृत्तिरूपं संन्यासमाभनमनुवर्तयेदित्याह—यवतीति । विपक्षे दोषमाह—यवि ह्येति । प्राणाविपरिमवपरिहारार्थं
नियमं निगमयति—तस्मादिति । विद्याफलं वक्तुं भूमिकाङ्करोति—हेनेति । व्रतमेव विधिबद्धि—प्राणेति । प्रति-
पत्तिमेव प्रकटयति—सर्वभूतेष्वेति । सम्प्रति विद्याफलं कथयति—एवमिति । कथमेकस्मिन्नेव विज्ञाने फलविकल्पः
३५ स्यादित्याशङ्क्य विज्ञानप्रकल्पमिदं साधुष्वं तत्तत्प्रतिपत्तिं च सलोक्यमित्याह—विज्ञानेति ॥२३॥

इति बृहदारण्यकमाध्यायटीकाया प्रथमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥५॥

प्रपञ्चितस्याविद्याकार्यस्य सङ्क्षेपोपसंहारार्थं ब्राह्मणान्तरमवतारयति—तदेतदिति । फलमपि ज्ञानकर्मणो-
रुपविशेषणवद्यदेतत्प्रस्तुतिमिति सम्बन्धः । अव्याकृतप्रक्रियायामुक्तं स्मारयति—या चेति । व्याकृताव्याकृतस्य जगतः

कर्म चेत्यनात्मैव नाऽऽत्मा यस्मात्सादवरोक्षाद्ब्रह्म । तस्मादस्माद्विरूप्यतेत्येवमर्थस्य वा इत्याद्यारम्भः । न ह्यस्मादनात्मनोऽव्यावृत्तचित्तस्याऽऽत्मानमेव लोकमहं ब्रह्मास्मीत्युपासितुं बुद्धिः प्रवर्तते । बाह्यप्रत्यगात्मप्रवृत्त्यो-
विरोधात् । यथा च काठके—

“पराञ्चि खानि व्यृत्युत्सवयम्भुस्तस्मात्पराङ्मुह्यति नान्तरात्मन् ।

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमेवसादवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्” इत्यादि ।

५

कथं पुनरस्य व्याकृताव्याकृतस्य क्रियाकारकफलात्मनः संसारस्य नामरूपकर्मत्मकतैव न पुनरात्मत्व-
मित्येतत्सम्भावयितुं शक्यत इति । अत्रोच्यते—तेषां नाम्नां यथोपन्यस्तानां वागिति शब्दसामान्यमुच्यते । यः
कश्च शब्दो धागेव सत्पुक्तत्वाद्वागित्येतस्य शब्दस्य योऽर्थः शब्दसामान्यमात्रमेतदेव नामविशेषाणामुक्तं कारण-
मुपादानं सैन्धवलक्षणकणानामिव सैन्धवाचलस्तबाह्यातो ह्यस्मात्सामान्यास्तसर्वणि नामानि यन्मतो देवदत्त
इत्येवमाविप्रविभागान्युत्तिगन्त्युत्पद्यन्ते प्रविभज्यन्ते लवणाचलादिव लवणकणाः । कार्यञ्च कारणेनाव्यतिरिक्तम् । १०
तथा विशेषाणाम्च सामान्येऽन्तर्भावत्वात् ।

कथं सामान्यविशेषभाव इति । एतच्छब्दसामान्यमेवां नामविशेषाणां साम समत्वात्साम सामान्य-
मित्यर्थः । एतद्धि यस्मात्सर्वनामभिरात्मविशेषैः समम् । किञ्चाऽऽत्मलामाविशेषाच्च नामविशेषाणाम् । यस्य
सङ्गृहीतं रूपमाह—सर्वमिति । वाक्मनःप्राणाख्यं त्रयमिति शङ्कां प्रत्याह—किं तद्विस्थादिना । किमर्थः पुनरयमुप-
संहार इत्याद्युक्ताऽऽह—अनात्मैवेति । आत्मशब्दार्थमाह—यस्मात्सादविति । अनात्मत्वेन जगतो हेतुत्वं तच्छब्देन १५
परामृश्यते । वैराग्यमपि किमर्थमित्याद्युक्ताऽऽह—न हीति । अविरकोऽपि कुतूहलितया तत्राधिकारी स्यादित्या-
द्युक्ताऽऽह—ब्राह्मेति । अनात्मप्रवणमप्यात्मानं प्रत्याययिष्यत्यात्मनः सर्वात्मत्वात्कुतो विरोध इत्याद्युक्ताह—
तथेति । कथं तद्धि प्रत्यायामपीतनाऽह—कश्चिदिति ।

उपसंहारस्येत्यं सफलत्वेऽपि सर्वस्य जगतो नन्मादिमात्रत्वं प्रमाणाभावदयुक्तमिति शङ्कते—कथमिति ।
अनुमानैः सम्भावनां दर्शयति—अत्रेति । तत्र तत्कार्यत्वहेतुकमनुमानमाह—तेषामिति । वागित्येतदुक्तमिति
सम्बन्धः । इन्द्रियव्यावृत्त्यर्थं वाक्पदार्थमाह—शब्देति । सङ्गृहीतमर्थं विवृणोति—यः कश्चेत्यादिना । उक्त्यत्वमुपाद-
यितुमुत्तरं वाक्यमित्याह—तदाहेति । कार्यकारणभावेऽपि क्रियायातमत आह—कार्यञ्चेति । सर्वे नामविशेषास्तत्सामान्य-
त्रत्वात्तत्त्वतो न भिद्यन्ते तत्कार्यत्वाद्यद्यत्कार्यं तत्त्वतो न भिद्यते यथा मूढो घट इत्यर्थः । सर्वे नामविशेषास्तत्सामान्ये
कल्पिताः प्रत्येकं तदनुविद्वत्त्वाद्भिन्नधर्मशानुविद्वत्सर्पादिवदित्यनुमानान्तरमाह—सथेति । कार्याणां कारणेऽन्तर्भाव-
वदिति यावत् ।

२५

उक्तमेव प्रश्नपूर्वकं प्रपञ्चयति—कथमित्यादिना । सामत्वं साधयति—एतद्धीति । इतश्च नामविशेषा
नाममात्रेऽन्तर्भवन्तीत्याह—किञ्चेति । नामविशेषाणां नाममात्रादात्मलाभात्तस्मादविशेषात्तत्रैवान्तर्भाव इत्यक्षरार्थः ।
सर्वे नामविशेषास्तत्सामान्याश्च पूयन्वस्तुतः सन्ति तेनाऽऽत्मवत्त्वाच्च येनाऽऽत्मवन्तस्ते ततोऽप्ये वस्तुतो न सन्ति यथा
मूर्वाऽऽत्मवन्तो घटादप्ये वस्तुतस्ततोऽप्ये न सन्तीत्युक्तेऽनुमाने व्याप्तिं साधयति—यस्य चेति । हेतुसमर्थनार्थमुत्तरं

१. यस्य च यस्मादिति उपादानोपादेयोरैक्य उपादानमेव सत्यम् उपादेयं तु घटादि मिथ्येत्युक्तं ‘वाचारम्भण’ ३०
श्रुतेत्यर्थः । सर्वं नामरूपकर्म सामान्यापेक्षया पृथक् न भवति मिथ्येत्यर्थः । नामरूपकर्माणि ब्रह्मव्यतिरेकेण
न सन्ति त्रिषु पर्यायेषु ‘ब्रह्मतद्धि’ इति ब्रह्माभेदबोधनात् तथा च वैराग्यार्थं प्रपञ्चमिथ्यात्वोक्तिरित्यर्थः । अत्र
विस्तरेण भेदलक्षणं वार्तिके दृष्टम् (१-६) ।

२. सर्वे नामविशेषास्तत्सामान्ये कल्पिताः तत्त्वतः न भिद्यन्ते । पारमार्थिकभेदाप्रतियोगिनः अपि तु तत्र कल्पिता
इत्यर्थः । तत्कार्यत्वात् मूल्यावधेतादिकं यथा मिथ्या मृत्तिकेत्येव सत्य विकारो नामवेयं इति शास्त्रात् । द्वितीय- ३५
हेतुस्तु ‘प्रत्येकं तदनुविद्वत्प्रतीतिविषयत्वात्’ इति । तच्च स्वतादात्म्यविषयतानिरूपितनिरवच्छिन्नप्रकारत्वात्
यथा रज्जौ इदमर्थे तादृगप्रकाशताश्चसर्पदण्डवारदिः इत्यर्थः । अत्र भाष्ये आत्मलाभः = उत्पत्तिः ।

३. अविरको दृष्टः तादात्म्येनानुभूयत इत्यर्थः मूढ घट इति मृतादात्म्येन दृष्टो घटः । तच्च तादात्म्यं नात्यन्ताभेदः ।
घटो घट इति प्रतीत्यापत्तेः । नापि अत्यन्तभेदः घटः पट इत्यापत्तेः । अपि तु भेदाभेदः तत्राभेदः व्यावहारिकः
भेदस्तु प्रानीतिक इत्यन्वयः निरूपणात् कल्पितत्वसिद्धिः ।

४०

अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां
सामेतद्धि सर्वैः रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि विभर्ति ॥२॥

अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां
सामेतद्धि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि विभर्ति

५ तदेतत्त्रयं सदैकमयमात्माऽऽत्मो एकः सन्नेतत्त्रयं तदेतदमृतं सस्येन
च्छन्नं प्राणो वा अमृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥३॥

य यस्मादात्मलाभो भवति स तेनाप्रविभक्तो दृष्टो यथा घटादीनां मृदा । कथं नामविशेषाणामात्मलाभो वाच
इत्युच्यते यत एतदेषां वाक्यवद्वाक्यं वस्तु ब्रह्माऽऽत्मा । ततो ह्यात्मलाभो नाम्नां शब्दव्यतिरिक्तस्वरूपा-
नुपपत्तेः । तस्मिन्निपादयत्येतच्छब्दसामान्यं हि यस्माच्छब्दविशेषात्सर्वाणि नामानि विभर्ति वारयति स्वरूपप्रदानेन ।

१० एवं कार्यकारणत्वोपपत्तेः सामान्यविशेषोपपत्तेरात्मप्रदानोपपत्तेश्च नामविशेषाणां शब्दमात्रता सिद्धा । एवमुत्तर-
योरपि सर्वं योज्यं यथोक्तम् ॥ १ ॥

अथेदानीं रूपाणां सितासितप्रभृतीनां चक्षुरिति चक्षुर्विषयसामान्यं चक्षुः शब्दाभिधेयं रूपसामान्यं
प्रकाशयमात्रमभिधीयते । अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेवां सामेतद्धि सर्वैः रूपैः सममेतदेवां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि
रूपाणि विभर्ति ॥ २ ॥

१५ अथेदानीं सर्वकर्मविशेषाणां मननदर्शनत्वकानां चरनात्मकानाञ्च क्रियासामान्यमात्रेऽर्थाव उच्यते ।
कथं, सर्वेषां कर्मविशेषाणामात्मा शरीरं सामान्यमात्माऽऽत्मनः कर्माऽऽत्मेत्युच्यते । आत्मना हि शरीरेण कर्म
करोतीत्युक्तम् । शरीरे च सर्वं कर्माभिव्यज्यते । अतस्तात्स्थानात्तच्छब्दं कर्मसामान्यमात्रं सर्वेषां नुपपत्तियामपि
पूर्ववत् । तदेतच्छब्दोक्तं नाम रूपं कर्म अयमितरेतरावयमितरेतराभिव्यक्तिकारणमितरेतरप्रत्ययं संहतं त्रिवर्णविष्टम्भ-
वात्सर्वकम् । केनाऽऽत्मनैकत्वमित्युच्यते । अयमात्माऽयं पिण्डः कार्यकरणत्वसङ्घातस्तत्त्वज्ञानत्रये व्याख्यात एतन्मयी
२० वा अयमात्मेत्यादिना । एतादृशोऽयं सर्वं व्याकृतमव्याकृतञ्च यदुत नाम रूपं कर्मेत्यात्मा उ एकोऽयं कार्यकरण-

वाक्यमुत्पापयति—कथमित्यादिना । अतः शब्दमात्रात्तद्विशेषाणामात्मलाभो भवतीति शेषः । तत्रैव युक्तिमाह—ततो
हीति । तत्रैव वाक्यमवतार्यं व्याचष्टे—तदित्यादिना । तस्मात्तन्मात्रात्तद्विशेषाणामात्मलाभ इति वाक्यशेषः । प्रथम-
कण्ठिकया सिद्धमर्थमुपसंहरति—एवमिति । उपपत्तित्रयमुत्तरवाक्यद्वयेऽपि तुल्यमित्यादिशक्ति—एवमुत्तरयोरिति ॥१॥

तत्र व्याख्यानसपेक्षाणि पदानि व्याकरोति—अथेत्यादिना । नामव्याख्यानानन्तर्यमप्यशब्दार्थः । चक्षु-
२५ र्वन्यमिति सम्बन्धः । चक्षुरिति चक्षुःशब्दाभिधेयं चक्षुर्विषयसामान्यमभिधीयते तच्च रूपसामान्यं तदपि प्रकाशयमान-
मिति योजना ॥२॥

रूपप्रकरणानन्तर्यमर्थेषुच्यते । क्रियाविशेषाणां क्रियाप्राप्तेऽर्थाव प्रश्नद्वारा स्फोरयति—कथमित्यादिना ।
आत्मगन्धेनात्र शरीरनिर्वर्त्यकर्मग्रहणे पुष्पविषन्नाह्णशेषमनुकूलयति—आत्मना हीति । तत्रैवोपपत्तिमाह—शरीर-
चेति । तथाऽपि कथमात्मशब्दं शरीरनिर्वर्त्यं कर्म व्यापित्याद्यदुच्यते लक्षणयोस्याह—अत इति । सङ्क्षेपस्यापि

३० सङ्क्षेपान्तरमाह—अथेत्येति । तदेतत्त्रयं त्रिवर्णविष्टम्भवत्सहस्रं सदैकमिति सम्बन्धः । कथं संहतत्वमत आह—
इतरेतरावयमिति । रूप विषयमाश्रित्य नामकर्मणी सिध्यत स्वातन्त्र्येण निविपपयोस्तयोः सिद्धवदर्थानामात्र-
कर्मणी चाऽऽश्रित्य रूपं सिध्यति । न हि ते हित्वा किञ्चिदुत्पद्यत इत्यर्थः । वाचनेन वाच्यस्य ते तस्य ताभ्याञ्च
कर्मणी चाऽऽश्रित्य रूपं सिध्यति । न हि ते हित्वा किञ्चिदुत्पद्यत इत्यर्थः । वाचनेन वाच्यस्य ते तस्य ताभ्याञ्च
क्रियायास्तया तयोरेकादशनादभ्योन्यमित्यञ्जकत्वमाह—इतरेतरेति । सति नामिन् रूपसङ्गारभेनान्द्वये च सति
नामसङ्गारद्वारे सतोश्च तयोः कर्मणस्तस्मिञ्च सति तयोस्सङ्गारोपकल्पादितरेतरप्रत्ययमित्याह—इतरेतरप्रत्ययमिति ।

३५ त्रयाणामेकत्वं विच्छेदमिति क्विङ्कत्वा परिहरति—केनेत्यादिना । कथं कार्यकरणसङ्घातात्प्रना त्रयाणामेकत्वं तत्राऽऽ-
हतेति । नामरूपकर्मणा कार्यकरणसङ्घातात्प्रना त्रयोऽपि ततो व्यतिरिक्तं सङ्घाताव्यत्ययादित्यगङ्गायाऽऽह—एतावदिति ।

१. अथ कर्मणामात्मेति शरीरमुच्यते कर्माणि शरीरव्यतिरेकेण न सन्ति मिथ्येत्यर्थः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

ओं । दूतबालाकिर्हान्चालो गार्ग्य आस स होवाचाजातशत्रुं
काश्यं ब्रह्म ते बवाषीति । स होवाचाजातशत्रुः सहजमेतस्यां
वाचि द्यो जनको जनक इति वै जना वावन्तीति ॥१॥

सङ्घातः सन्न्यासात्माभिभूताधिदैवभावेन व्यवस्थितमेतदेव जयं नाम रूपं कर्मेति ।

तदेतद्वक्ष्यमाणम् । अमृतं सत्येन च्छन्नमित्येतस्य वाक्यस्यार्थमाह—प्राणो वा अमृतं करणात्मकोऽन्तवप-
ष्टम्भक आत्मभूतोऽमृतोऽविनाशी । नामरूपे सत्यं कार्यात्मके शरीरावस्थे क्रियात्मकस्तु प्राणस्तयोऽवपष्टम्भको
बाह्याभ्यां शरीरात्मकाभ्यामुपजनापायवर्षिभ्यां सत्यार्थ्यां छन्नोऽप्रकाशोक्तः । एतदेव संसारसतत्त्वमविद्याविषयं
प्रदर्शितम् । अत ऊर्ध्वं विद्याविषय आत्माऽविगन्तव्य इति चतुर्थं आरभ्यते ॥३॥

इति बृहदारण्यकभाष्ये प्रथमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः

कृता बृहदारण्यकभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आत्मेत्येवोपासीत तदन्वेषणे च सर्वमन्विष्टं स्यात्तदेव चाऽऽप्तमत्त्वं सर्वस्मात्तमेपस्तबाधनेष्टव्यम् । आत्मा-
नमेवात्मेव ब्रह्मास्मीत्यारमतत्त्वमेकं विद्याविषयः । अस्तु भेदद्विविधः सोऽप्योऽसावगमोऽङ्गमस्मीति न स वेदेत्य- १५
विद्याविषयः । “एतदेवानुब्रष्टव्यम्” “मृत्योः स मृत्युमानोति य इह नानेव पश्यति” इत्येवमादिभिः प्रविभक्तौ
नामादिप्रत्ययसङ्घातमात्रत्वे कथं व्यवहारासाङ्ग्यमित्याशङ्क्याऽह—आत्मेति । सङ्घातोऽयमात्मशब्दितः स्वयमेकोऽपि
सन्न्यासात्माधिभेदेन स्थित जयमेव भवतीति व्यवहारासाङ्ग्यमित्यर्थः ।

एकस्मिन्नपि सङ्घाते कारणरूपेणावान्तरविभागमाह—तदेवेति । आत्मभूतस्तस्योपाधिभेदेन स्थित इति
यावत् । अविनाशी स्थूलदेहे गच्छत्यपि यावन्मोक्षं न गच्छतीत्यर्थः । सच्च त्यच्च सत्यं भूतपक्षकं तदात्मकं नामरूपे २०
इत्याह—भामेति । कारणयायात्मं कथयति—क्रियात्मकस्त्विति । पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकं तत्कार्यं सर्वं सच्च
त्यच्चेति व्युत्पत्तेः सत्यं वैराजं शरीरं कार्यमपञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मककरणरूपसप्तदशकलिङ्गस्य सूत्राख्य-
स्याऽऽयतनं तस्यैवाऽऽच्छादकं तत्तत्त्वनादमाऽपि स्थूलदेहच्छब्दत्वाद्बिज्ञानं तेनापि च्छन्नं प्रत्यग्वस्तु सुतरेमिति
तज्ज्ञानेऽद्वैतमाव्यमिति भावः । इदानीमविद्याकार्यप्रपञ्चमुपसंहरति—एतदेति । अविद्याविषयविवरणस्य वक्ष्य-
माणोपयोगमुपसंहरति—अत इति । प्रपञ्चितं सत्यविद्याविषये ततो विरक्तस्याऽऽप्तानं विविधोपास्तज्ज्ञापनार्थं च २५
प्रमुखः सन्दर्भो भविष्यति । तस्मादविद्याविषयविवरणमुपयोगीति भावः ॥३॥

इति बृहदारण्यकभाष्यटीकाया षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

इति श्रीपरमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीगुहानन्दपूज्यपादशिष्येण भगवदगन्तव्यानेन

कृता बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

तृतीयोऽध्याये सूत्रितविद्याविषयोरविद्या प्रपञ्चिता, सम्प्रति विद्या प्रपञ्चयितुं चतुर्थमध्यायमारभमाणो वृत्तं ३०
कीर्तयति—आत्मेति । किमितिर्वाच्यते सत्स्वात्मतत्त्वमेवानुसन्धातव्यं तत्राऽह—तदन्वेषणे चेति । तस्यैवान्वेष्ट-
व्यत्वे परप्रेमासदत्वेन परमानन्दत्वं हेत्वन्तरमाह—तदेवेति । आत्मतत्त्वज्ञानस्य सर्वापत्तिफलत्वाच्च तदेवान्वेष्टव्य-
मित्याह—आत्मानमिति । उक्त्या परिपाट्या सिद्धमर्थं सङ्गृह्णाति—आत्मतत्त्वमिति । उक्तमर्थान्तरमनुवदति—
यस्मिन् । सोऽविद्याविषय इति समन्वयः । कथं भेदद्विविधस्याविद्याविषयत्वं तत्राऽह—अयोऽसाविति । यो
भेदद्विष्टपरः स न वेदेत्यविद्या तद्वद्विष्टमूलं सूत्रिता तेन तद्विषयो भेदद्विविध इत्यर्थः । कथं यथोक्तो विद्याविद्याविप- ३५
यावसङ्कीर्णविदशानु गन्वते तत्राऽह—एकमेति । सप्तासङ्गाहणे वृत्तमर्थं कथयति—सन्न चेति । विद्याविद्याविषययोरिति
यावत् । आदिषदं साध्यसाधनावान्तरभेदसङ्ग्रहायम् । यथोक्तो भेद एव विनोपः । तस्मिन्विनियोगो व्यवस्थापनं

स होवाच गार्ग्यो य एव सावादित्ये पुरुष एतमेवाहं

“आचार्यवान्युक्तो देव” “आचार्यद्वैव विद्या” इति च च्छान्दोग्ये । “उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः” इति च गीतासु । इहापि च शाकल्यपञ्चवल्क्यसंवादेनातिगृह्यत्वं ब्रह्मा संरम्भेन ब्रह्मणो वक्ष्यति । तस्माच्छ्लष्ट एवाऽऽख्यायिकाख्येण पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपमापाद्य वस्तुसमर्पणार्थं आरम्भः ।

आचारविष्णुपदेशार्थश्च । एवमाचारवतोर्वक्तृश्रोत्रोराख्यायिकानुगतोऽर्थोऽवगम्यते । केवलतर्कबुद्धि-
निषेधार्था चाऽऽख्यायिका । “नैषा तर्केण मतिरापनेया” । “न तर्कशास्त्रद्वन्वाये”ति श्रुतिस्मृतिस्याम् । अथा च
ब्रह्मविज्ञाने परमं साधनमित्याख्यायिकार्थः । तथा हि गार्ग्यजातशत्रोरतीव अद्भुतता दृश्यत आख्यायिकायाम् ।
“अद्भवात्स्लभते ज्ञानम्” इति च स्मृतिः ।

तत्र पूर्वपक्षवाद्यविद्याविषयब्रह्मविद्ब्रह्मबालाकिर्ब्रह्मो र्गवितोऽप्ययम्ब्रह्मवित्वादेव बलाकाया अपरं बाला-
किर्ब्रह्मज्ञासौ बालाकिश्चेति ब्रह्मबालाकिर्हृशब्द ऐतिह्यात् आख्यायिकायामनुचानोऽनुवचनसमर्थो बलाकायमी गार्ग्यो १०
गोत्रत आस बभूव क्षत्रिकालविशेषे । स होवाचाज्ञातशत्रुजतशत्रुनामानं काश्यं काशिराजमभिगम्य ब्रह्म ते
ब्रवाणीति ब्रह्म ते तुर्यं ब्रवाणि कथयानि । स एवमुक्तोऽज्ञातशत्रुश्च—सहस्रं गवां दद्या एतस्यां वाधि यां मां
प्रत्यबोचो “ब्रह्म ते ब्रवाणी”ति । तावन्मात्रमेव गोसहस्रप्रदाने निमित्तमित्यभिप्रायः । साक्षाद्ब्रह्मकथनमेव निमित्तं
कस्मात्प्रापेक्ष्यते सहस्रदाने ब्रह्म ते ब्रवाणीति । इयमेव नु वाङ्निमित्तमित्यपेक्ष्यत इत्युच्यते । यतः श्रुतिरेव राज्ञोऽभि-
प्रायमाह—जनको दाता जनकः श्रोतेति चैतस्मिन्-जाग्रदव्यये पदद्वयमभ्यस्यते जनको जनक इति । वैशब्दः प्रसिद्धा- १५
वद्योतनार्थः । जनको वित्सुर्जनकः सुभृदुरिति ब्रह्म सुभृदवो विवक्षवः प्रतिशिक्षयश्च जना बाधक्यभिगच्छन्ति ।
तस्मात्तत्सर्वं सध्यपि सम्भावितवानसीति ॥१॥

देवबुद्धिः सात्त्विकी बुद्धिः । सामान्यमात्रबुद्धिस्तामसी राजसी च बुद्धिः । अतिगृह्यत्वमत्यन्तगम्भीरत्वम् । संरम्भ-
स्तात्पर्यम् । ब्रह्मणो बुर्विशेष्यत्वे फलितमाह—तस्मादिति ।

आख्यायिकायाः सुप्रवृत्तिपत्यर्थैवमुक्त्वाऽर्थान्तरमाह—आचारेति । उत्तमादध्वनेन प्रणिपातोपसवनादिव्यापार २०
विद्या प्राप्ता । अधमात्तुत्मेन तद्वर्धितरेकेण अद्भविमात्रेण सा लभ्येत्याचारप्रकारज्ञापनार्थं आरम्भ इत्यर्थः ।
आख्यायिकाया यथोक्तैर्ध्वनितत्वं कथयति—एवमिति । वक्तृश्रोत्रोर्मध्ये यथोक्ताचारवता श्रोत्रा विद्या लब्धव्या ।
वचना च तादृशेन सोपदेक्ष्येत्येवोऽर्थोऽस्यामाख्यायिकायामनुगतो गम्यते । तस्मादाचारविशेषं दर्शयितुमेवाऽऽ-
ख्यायिका युक्त्यर्थः । आगमानुसारिपुस्तसम्प्रदायादेव तत्त्वधीर्लभ्यते । यस्तु केवलस्तर्कस्तद्वशात्तैवा बुद्धिः सिध्यति ।
तथा च केवलतर्कयुक्ता तत्त्वबुद्धिरितिसम्भावनानिषेधार्थाऽख्यायिकेति पक्षान्तरमाह—केवलेति । केवलेन तर्केण २५
तत्त्वबुद्धिर्न सिध्यतीत्यत्र श्रुतिस्मृतौ दर्शयति—नैवेति । अति दबादिति शेषः । प्रकारान्तरेणऽऽख्यायिकामवतार्य
तत्राऽऽख्यायिकानुगुण्यं दर्शयति—तथा हीति । अथा ब्रह्मज्ञाने परमं साधनमित्यत्र भगवतोऽपि सम्मतिमाह—
अद्भवानिति ।

आख्यायिकार्थं बहुधा स्थिते तदक्षराणि व्याचष्टे—अत्रेत्यादिना । पूर्वपक्षवादित्ये हेतुमाह—अविद्याविष-
येति । र्गवितत्वे हेतुमाह—असम्प्रगिति । इयमेव नु वाङ्निमित्तमित्यत्रापि कस्मादित्यनुपप्यते । अतो ब्रह्म ते ब्रवाणीति ३०
वागेव सहस्रदाने निमित्तमिति शेषः । श्रुति व्याचष्टे—जनक इति । प्रसिद्धं जनकस्य दातृत्वादि तदवद्योतको वैनिपात
इति यावत् । वाक्यार्थमाह—जनको वित्सुरित्यादिना । सम्भावितवानसीति प्रागुक्तं वाङ्मात्रं सहस्रदाने निमित्तमिति
शेषः । तस्मान्मुनैर्प्रमिष्यतिक्रमणादिति यावत् । तत्सर्वं दातृत्वादिकमित्यर्थः । इति श्रद्धोऽभिप्रायसमाप्तर्यः ॥१॥

१ आदित्ये पुरुष. चन्द्रे पुरुष. इत्यादौ पुरुषः आदित्यादिगोलकाभिमानी जीव स च सर्वोऽपि हिरण्यवर्णी एव
“कतम एको देव” इति “प्राण” इति “महियान एवैपामेते” इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । स च कर्तृत्वादिमान् न तु ३१
शुद्धं ब्रह्म यद्वक्कव्यत्वेन प्रकान्तम् ।

२. अनुवाचः गुरो सकाशात् षडङ्गपितृवेदाध्यायी ।

३. मुन्यप्रसिद्धिः ‘ब्रह्म ते ब्रवाणी’त्युक्त्वा गार्ग्यः मुन्यः अन्नः इति प्रसिद्धिमतिक्रान्तवान् मूढस्य ब्रह्मवदने प्रवृत्ते-
रप्यसम्भवात् ।

ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा भैतस्मिन्संवदिष्टा

अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति

स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ॥२॥

स होवाच गार्ग्यं य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचा-

५ जातशत्रुर्मा भैतस्मिन्संवदिष्टा बृहन्पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा अहमेत-
मुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽहर्हर्हं सुतः प्रसुतो भवति नास्यान्नं भीयते ॥३॥

एवं राजानं शुश्रूषुमस्मिन्मूर्धोभूतं स होवाच गार्ग्यः । य एवासावादिष्ये चसुषि चैकोऽसिमासी चसुरिरेहेह
ह्रवि प्रविष्टोऽहं भोक्ता कर्ता चेत्यवस्थितः । एतमेवाहं ब्रह्म पश्याम्यस्मिन्कार्यकरणसङ्घात उपासे । तस्मात्समहं

१० ब्रह्मणि विज्ञेये मा संवदिष्टाः । मा मेष्यावाचनार्थं द्विवचनम् । एवं समाने विज्ञानविषय आवयोरस्मानविज्ञानवत्
इव दर्शयता बाहिताः स्यात् । अतो मा संवदिष्टा मा संवावं कार्पीरस्मिन्ब्रह्मणि । अन्यत्वेऽज्ञानासि तद्ब्रह्म वक्तुम-
र्हसि न तु यमया ज्ञायत एव । अथ चेन्मन्त्रे जातोषे त्वं ब्रह्ममात्रं न तु तद्विशेषणोपासनफलानीति । तन्न
मन्त्रार्थं यतः सर्वमेतदहं जाने यद्वद्वोषि । कथम्, अविष्टा अग्रेण भूतानि तिष्ठतीदृशतिष्ठाः । सर्वेषां च भूतानां
मूर्धा शिरो राजेति वै राजा सोमिगुणोपेतत्वावेतैर्विशेषणैर्विशिष्टमेतद्वद्ब्रह्मास्मिन्कार्यकरणसङ्घाते कर्तुं भोक्तुं
१५ येषामहमेतमुपास इति फलमन्येवं विशिष्टोपासकस्य । स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ।
यथागुणोपासनमेव हि फलम् । "तं यथा यद्योपासते तदेव भवति" इति श्रुतेः ॥२॥

संवादेनाऽऽदित्यहर्हसि प्रत्याख्यातेऽज्ञातशत्रुणा चन्द्रमसि ब्रह्मास्तरं प्रतिषेधे गार्ग्यः । य एवासौ चन्द्रे
भनसि चैकः पुरुषो भोक्ता कर्ता चेति पूर्ववद्विशेषणम् । बृहन्पाण्डरवाचं पुरुषं वातो यस्य सोऽयं पाण्डरवासा
अधारीत्स्वात्प्राणस्य । यन्नास्मभूतोऽभिषुषते कलात्मको यस्ते तमेकीकृत्येतमेवाहं ब्रह्मोपासे यद्योक्तगुणं य उपास्ते

२० ह्रवि प्रविष्टो भोकाऽहमित्यादि प्रत्यक्ष प्रमाणयति—अहमिति । दृष्टिफलं नैरन्तर्याम्यास दर्शयति—उपास
इति । तावता मम किमायात तदाह—तस्मादिति । मा मेति प्रतीकमादायास्यासस्यार्थमाह—मा मेतीति । विनि-
वारयन्त्युपावाचेति सम्बन्धः । एकस्य भावे निवारकत्वमपरस्य सवादेन सङ्गतिरिति विभागे सम्भवति कुतो
द्विवचनमित्याशङ्क्याऽऽह—मा मेष्यावाचनार्थमिति । तदेव स्पष्टयति—एवमिति । त्वदुक्तेन प्रकारेण यो विज्ञान-
विषयोऽर्थस्तस्मिन्नावयोरविज्ञानसाम्यादेव समानेऽपि विज्ञानवत्त्वे सत्यस्मानविज्ञानवत् इव स्वीकृत्य तमेवार्थमस्मान्प्रत्यु-

२५ पदेवेन ज्ञापयता भवता दयं बाहिता स्याम इति योजना । तथाऽपि गार्ग्यस्य कथमीषद्वाचनं तत्राऽऽह—अत इति ।
अतिष्ठाः सर्वेषामित्यादिवाक्यं शङ्काद्वाराऽज्ञतार्थं व्याकरोति—अथेत्यादिना । एत पुरुषमिति शेषः । इतिगन्धो गुणो-
पास्तिस्मात्पर्यर्थः । पूर्वोक्तरीत्या त्रिभिर्गुणैर्विशिष्ट ब्रह्म तदुपासकस्य फलमपि जानामीत्युक्त्वा फलवाक्यमुपादत्ते—
स य इति । किमिति यथोक्त फलमुच्यते तत्राऽऽह—यथेति ॥२॥

भनसि चेति चकारादनुदी चेत्यर्थः । य एकः पुरुषस्तमेवाहं ब्रह्मोपासे त्व चेत्यमुपास्तेत्युक्ते, मा मेष्यादिना

३० प्रत्युपाचेत्याह—इति पूर्ववदिति । आनुमण्डलतो द्विगुण चन्द्रमण्डलमिति प्रसिद्धिमाश्रित्याऽऽह—महानिति । कथं
पाण्डर वासश्चन्द्रमिमानिन् प्राणस्य सम्भवतोत्पाशङ्क्याऽऽह—अधारीत्स्वाविति । पुरुषो हि अग्निरेण वाससेन
वेष्टितो भवति पाण्डरत्वं चाप्य प्रसिद्धमग्नौ वासः प्राणस्येति च श्रुतिस्तो युक्तं प्राणस्य पाण्डरवासस्तत्त्वमित्यर्थः । न
केवल सोमशब्देन चन्द्रमा गृह्यते किन्तु कलाऽपि समानानामधर्मत्वादित्याह—यश्चेति । तं चन्द्रमस कलात्मकं
दुद्धित्विष्ट पुरुषमेकीकृत्याहर्हर्होपास्तिरित्यर्थः । सम्प्रत्युपास्तिफलमाह—यद्योक्तं । यन्नशब्देन प्रकृतिकमा ।

३५ १. त्रिभिर्गुणै अतिष्ठत्वं सर्वेषां भूतानां शिरस्त्वरूप प्राधान्यं राजा इति प्रकाशमुपवर्त्तनं च तं ।

२. आपो वासः प्राणस्य प्राणेष्वेष्टनिर्णयकाले किं मे वास इति प्रश्ने सति अगनात् पूर्व पूर्वोपासनं पर उत्तरा-
पोशनं च यत्किञ्चते तस्मादनुभूता आप इत्युत्तरं वत्तमितरे गौणप्राणः । अत एव "अमृतापिधानमभि" इति
मन्त्रे अपिधानमाच्छादनत्वसूचक "अन्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते" इति चान्ते स्पष्टम् ।

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टास्तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति
स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥४॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टाः पूर्णमप्रवर्तंति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते पूर्यंते प्रजया पशुभिर्नास्त्यास्मात्लोकात्प्रजोद्वर्तते ॥५॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा
अहमेतमुपास इति स एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हपराजिष्णुर्भवत्यथतस्त्यजायौ ॥६॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा विषासहिरिति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति विषासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥७॥

तस्याहरहः पुन सोमोऽभिषुतो भवति यत्ने प्रसुतश्च विकारेऽवर्णं चास्य न क्षीयतेऽन्नात्मकोपासकस्य ॥३॥

तथा विद्युति स्वचि हृदये चैका वेद्यता तेजस्वीति विशेषणं तस्यास्तत्फलं तेजस्वी ह भवति । तेजस्विनी
हास्य प्रजा भवति । विद्युतां बहुत्वस्याङ्गीकरणाद्वत्समि प्रजायां च फलबाहुल्यम् ॥४॥

तथाऽऽकाशे हृद्याकाशे चैका पूर्णमप्रवर्तंति चेति विशेषणद्वयं पूर्णत्वविशेषणफलनिबं पूर्यंते प्रजया
पशुभिरप्रवर्तंतिविशेषणफलं नास्त्यास्मात्लोकात्प्रजोद्वर्तते इति प्रजा सन्तानाविक्रिच्छतिः ॥५॥

तथा वायौ प्राणै हृदि चैका विशेषणमिन्द्रः परमेश्वरो वैकुण्ठोऽप्रसह्यो न परंजितपूर्वाऽपराजिता सेना
मरुतां गणत्वप्रसिद्धेरुपासनफलमपि । जिष्णुर्ह जयनदीलोऽपरानिष्णुर्न च परंजितस्वभावो भवति । अन्यतस्त्य-
जाव्यत्यतस्त्यां सपत्नानां जयनशीलो भवति ॥६॥

अग्नौ वाचि हृदि चैका विशेषणं विषासहिर्भयिता परेषाम् । अग्निबाहुल्यात्फलबाहुल्यं पूर्ववत् ॥७॥

विकारणत्वेन विकृतयो गृह्यन्ते । यथोकोपासकस्य प्रकृतिविकृत्यनुष्ठानसामर्थ्यं लीलया कल्पमित्यर्थः अन्नाक्षयस्यो-
पासनानुसारित्वाद्युपपन्नत्वमभिप्रेत्योपासकं जित्तिनाष्टि—अज्ञातमकेति ॥३॥

संवाददोषेण चन्द्रे ब्रह्मण्यपि प्रत्याख्याते ब्रह्मान्तरमाह—सथेति । कथमेकमुपासनमनेकफलमित्याशङ्क्याऽह-
विद्युतामिति ॥४॥

अप्रवर्तित्वमप्रवर्तकत्वमक्रियावत्त्व वा ॥५॥

कथमेकस्मिन्वायावपराजिता सेनेति गुणः सम्भवति तत्राऽह—अस्तामिति । विशेषणत्रयस्य फलत्रयं क्रमेण
व्युत्पादयति—जिष्णुरित्यादिना । अन्यतस्त्यानामन्यतो मातुतो जातानाम् ॥६॥

यद्विनिविष्टते क्षिप्यते तत्सर्वं अस्मीकरणेन सह्ये तेनाग्निविषासहिः । यथा पूर्वं विद्युतां बाहुल्यादात्मनि
प्रजाया च फलबाहुल्यमुक्तं तथाऽप्राप्यगनीना बहुलत्वादुपासकस्याऽऽत्मनि प्रजायां च दीप्ताग्नित्वं सिध्यतीत्याह— ३०
अग्नौति ॥७॥

१. प्रकृतियको ज्योतिष्टोमः । अग्निष्टोमसंस्थाकः । विकृतयः उक्थ-पोड्मी-अतिरात्रासोयमादयः ।

२. लील्येति—यागे द्वादशशतं गावो दक्षिणा सहस्रं ब्राह्मणा भोजनीयाः इत्यादौ विना अन्नं धनिकस्य प्रवृत्तेः ।

- स होवाच गार्ग्यो य एवायमप्यु पुष्व एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचा-
जातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति स य
एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपं ह्रैर्वनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोऽस्मान्जायते ॥ ८ ॥
- ५ स होवाच गार्ग्यो य एवायमावशं पुष्व एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजात-
शत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते
रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हस्य प्रजा भवत्यथो यैः संनिगच्छति सर्वोऽस्तानतिरोचते ॥ ९ ॥
- स होवाच गार्ग्यो य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा असुरिति वा अहमेतमुपास इति स य
एतमेवमुपास्ते सर्वे ह्रैवास्मिंल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ १० ॥
- १० स होवाच गार्ग्यो य एवायं विश्वु पुष्व एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचा-
जातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा द्वितीयोऽनपय इति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान् भवति नास्माद्गणद्विष्यते ॥ ११ ॥
- स होवाच गार्ग्यो य एवायं छायास्यः पुष्वः एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति स य
एतमेवमुपास्ते सर्वे ह्रैवास्मिंल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥
- १५ अप्यु रेतसि हृदि चैका विशेषणं प्रतिरूपोऽनुरूपः श्रुतिस्मृत्यप्रतिकूल इत्यर्थः । फलं प्रतिरूपं श्रुति-
स्मृत्यतिशानादुरूपमेवैवमुपगच्छति प्राप्नोति न विपरीतमन्यक्चास्मात्तथाविध एवोपपाद्यते ॥ ८ ॥
- आवशं प्रसादस्वभावे चान्यत्र कश्चादौ ह्रदं च सत्त्वशुद्धिस्थाभावात् चैका विशेषणं रोचिष्णुर्वीतिस्वभावात्
फलं च तदेव रोचनाधारनादुरात्मकबाहुल्यम् ॥ ९ ॥
- २० यन्तं गच्छन्तं य एवायं शब्दः पश्चात्पुष्टोऽनूदेत्यप्यात्मं च जीवन्हेतुः प्राणस्तमेकौकृत्याऽऽहामुः प्राणो
जीवन्हेतुरिति गुणस्तस्य फलं सर्वमायुरस्मिंल्लोक एवोति । यथोपासं कर्मभाऽऽयुः कर्मफलपरिच्छिन्नकालात्पुरा
पूर्वं रोगादिभिः पीड्यमानसप्येनं प्राणो न जहाति ॥ १० ॥
- विश्वु कर्णपोहृदि चैकाऽग्निनी देवावबिभृक्षस्वभावो गुणस्तस्य द्वितीयवत्त्वसत्परात्मनविमुक्तता बान्धोन्मं
विशामग्निनीर्ध्वं वर्षामित्वास्तदेव च फलमुपासकस्य गणाविच्छेदो द्वितीयवत्त्वं च ॥ ११ ॥
- २५ छायायां बाह्ये तमस्यध्यात्वे चाऽऽवरणात्मकेऽज्ञाने हृदि चैका देवता विशेषणं मृत्युः फलं सर्वं पूर्ववन्मृत्यो-
रनार्गमनेन रोगाविपीडाभावो विशेषः ॥ १२ ॥
- प्रतिरूपत्वं प्रतिरूपत्वमित्येतदव्यावर्तयति—अनुरूप इति । अन्यच्च फलमिति सम्बन्धः । अस्मादुपासि-
तुरित्यर्थः । तथाविधः श्रुतिस्मृत्यनुरूप इति यावत् ॥ ८ ॥
- ह्रदं चेत्येतदेव स्पष्टयति—सर्व्वेति । सर्व्वैकेति विशेषणस्य देवतेति विशेष्यतया सम्बध्यते । तदेव
३० रोचिष्णुत्वमित्यर्थः ॥ ९ ॥
- आहूतमेवाहमित्यादीति ज्ञेयः । तस्य गुणवदुपासनस्येत्यर्थः सर्व्वमायुरित्येतद्व्याचष्टे—यथोपासमिति ॥ १० ॥
का पुनरसावेका देवता तत्राऽऽह—आग्निनाविति । तस्य देवस्येति यावत् । यथोक्तं गुणद्वयमुपपादयति—
दिशामिति । द्वितीयवत्त्वं साधुभूयाद्विपरिवृत्तत्वम् ॥ ११ ॥
- शब्दब्रह्मोपासकस्येव तमोब्रह्मोपासकस्यापि फलमित्याह—फलमिति । फलमेवाभावे कथमुपासनमेदः

स होवाच गार्ग्य य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजात-
शत्रुर्मा मैतस्मिन्संबदिष्टा आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्त
आत्मन्वी ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥१३॥

स होवाचाजातशत्रुरेतावनू ३ इत्येतावद्वीति नैतावता

विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य उप त्वाज्यानीति ॥१४॥

५

आत्मनि प्रजापतौ बुद्धौ हृदि चैकाऽऽत्मन्यात्मवानिति विशेषणं फलमात्मन्वी ह भवत्यात्मवान्भवति ।
आत्मन्विनी हास्य प्रजा भवति बुद्धिबहुलत्वात्प्रजायां सम्पादनमिति विशेषः । स्वयं परिज्ञातत्वेनैव क्रमेण प्रत्या-
ख्यातेषु स गार्ग्यः शीघ्रब्रह्मविज्ञानोऽप्रतिभासमानोत्तरस्तूष्णीमवाप्तिशरा आस ॥१३॥

सं तथाभूतमाकलय गार्ग्य स होवाचाजातशत्रुरेतावनू इति । किमेतावद्ब्रह्म निर्ज्ञातमाहोस्विदधिकम-
प्यस्तीतीतर आहृतावद्वीति । नैतावता विदितेन ब्रह्म विदितं भवतीत्याहवाजातशत्रुः किमर्थं गवितोऽसि ब्रह्म ते १०
ब्रह्मणीति । किमेतावद्विदितं विदितमेव न भवतीत्युच्यते । न फलवद्भिज्ञानभवत्वात् । न चार्थवादत्वमेव वाक्याना-
मवगन्तुं शक्यम् । अपूर्वविधानपरिधिं हि वाक्यानि प्रत्युपासनोपदेशं लक्ष्यन्तेऽतिष्टाः सर्वेषां भूतानामित्यादीनि ।
तदनुकूपाणि च फलानि सर्वत्र भूयन्ते विभक्तानि । अर्थवादत्व एतदसम्भ्रमम् । कथं तर्हि नैतावता विदितं
भवतीति । नैव बोधोऽधिकृतपेक्षत्वात् । ब्रह्मोपदेशार्थं हि शुभ्रवेऽज्ञातशत्रवेऽमुष्यब्रह्मविद्गार्ग्यः प्रवृत्तः स युक्त
एव मुख्यब्रह्मविदाऽज्ञातशत्रुणाऽमुष्यब्रह्मविद्गार्ग्यो वक्तुं यत्पुण्यं ब्रह्म वक्तुं प्रवृत्तस्त्वं तज्जानीष इति । यद्यमुष्य- १५
ब्रह्मविज्ञानमपि प्रत्याख्यायेत् तदैतावतीति न कूयास किञ्चिज्ज्ञातं स्वयेत्येवं कूयात्तस्माद्ब्रह्मन्त्येतावत्प्रतिष्ठाविषये
ब्रह्माणि । एतावद्भिज्ञानद्वारत्वाच्च परब्रह्मविज्ञानस्य युक्तमेव वक्तुं नैतावता विदितं भवतीति । अविद्याविषये
विज्ञेयत्वं नासक्यकर्मात्मकत्वं चैवां त्रुतोयेऽध्याये प्रवक्षितम् । तस्मान्नैतावता विदितं भवतीति कुवताऽधिकं ब्रह्म
ज्ञातव्यमस्तीति बोधितं भवति । तच्छानुपसंज्ञाय न वक्तव्यमित्याचारविज्ञो गार्ग्यः स्वयमेवाऽऽहोप त्वाज्यानीत्यु-
पगच्छानीति त्वां यथाज्यः शिष्यो गुरुम् ॥१४॥

२०

स्यादित्यामाङ्कधाऽह—मृद्योरिति ॥१२॥

अस्तानि ब्रह्माण्डस्य समस्त ब्रह्मोपदिशति—प्रजापताविति । आत्मवत्त्वं वक्ष्यात्मकत्वम् । फलस्या-
ऽऽत्मगामित्वात्प्रजायां तदभिधानमुचि-मित्यामाङ्कधाऽह—बुद्धिति ॥१३॥

विचारार्थं कृतिरिति कथयति—किमेतावदिति । वाक्यार्थं बोधसमाधिभ्यां स्फुटयति—किमित्यादिना ।
आदित्यादेरविदितत्वनिषेध प्रतिज्ञाय हेतुमाह—न फलवदिति । नैतानि वाक्यानि फलवद्भिज्ञानपराण्यर्थवादत्वादित्या- २५
माङ्कधाऽह—न चेति । फलवत्त्वाच्चापूर्वविधिपराण्येतानि वाक्यानीत्याह—तदनुकूपाणि । अर्थवादत्वेऽपि तेषाम-
पूर्वार्थत्वं किं न स्यादित्यामाङ्कधाऽह—अर्थवादत्व इति । वाक्यानां फलवद्भिज्ञानपरत्वमुपेत्य निषेधवाक्यस्य गतिं
पृच्छति—कथं तर्हीति । तस्याऽऽनर्थक्यं परिहरति—नैष दोष इति । अविष्कृतापेक्षत्वाद्देवनप्रतिपेक्षस्थेयुक्तं स्फुटयति—
ब्रह्मेति । नैतावतेत्यविषेणामुष्यब्रह्मज्ञानमपि निषिद्धमिति चेन्नेत्याह—यदिति । किञ्च निष्कामेन चेदेतात्पुपास-
नान्यनुग्रीयन्ते तदैतेषां ब्रह्मज्ञानार्थत्वादमुष्यब्रह्मज्ञाननिषेधमन्तरेण न निषेधोपपत्तिरित्याह—एतावद्भिज्ञानेति । आदि- ३०
त्यादिकमेव मुख्यं ब्रह्मेति निषेधानर्थक्यं तदवस्थमित्यामाङ्कधाऽह—अविद्येति । आदित्यादेर्युष्यब्रह्मज्ञात्सम्भवात्निषेध-
स्योपपन्नत्वात्तत्सामर्थ्यसिद्धमर्थमुपच्यस्यति—तस्मादिति । उपगमनवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे—तच्छेति ॥१४॥

१. बुद्धिबहुलत्वात्—यद्यपि उपासकस्य फलं वक्तव्यं आस्वफलं प्रयोक्तरीतिन्यायात् तथापि प्रजापतौ बुद्धौ च
हृदि चोपास्यत्वाद् बुद्धिप्राधान्यं गम्यते तच्च फलं प्रजायां संगच्छते । उपासकस्य तु वक्ष्यबुद्धिर्न वर्तत एव
उपासकत्वादेव । अतः पुनैव फलमुक्तम् ।

३५

स होवाचानातशत्रुः प्रतिलोमं चैतच्छद्वाहाणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे
वक्ष्यतीति ज्येव त्वा क्षपयिष्यामीति तं पाणावावायोत्तस्थौ तौ ह पुत्रं,
सुप्रमाजगमनुस्तमेतैनमिभिरामन्त्र्याचक्रे बृहत्याण्डरवासः सोम राज-
त्रिति स नोत्तस्थौ तं पाणिनाऽऽप्येषं बोधयांचकार स होत्तस्थौ ॥१५॥

- ५ स होवाचानातशत्रुः प्रतिलोमं विपरीतं चैतत्किं तच्छद्वाहाण उत्तमवर्ण आचार्यत्वेऽधिकृतः सन्क्षत्रियमना-
चार्यत्वंभावमुपेयाप्रनुषन्धेच्छिष्यवृत्त्या ब्रह्म मे वक्ष्यतीत्येतदाचारविधिशास्त्रेषु निषिद्धम् । तस्मात्तत्त्वमाचार्य
एव सन् विज्ञपयिष्याम्येव त्वामहम् । यस्मिन्निवदिते ब्रह्म विवित भवति यत्तन्मुख्यं ब्रह्म वेद्यम् । तं गार्ग्यं
सलज्जमालक्ष्य विश्वभजननाथ पाथी हस्त बादाय गृहीत्वोत्तस्थौ उत्थितवान् । तौ ह गार्ग्यानातशत्रुपुत्रं सुप्रं
राजगृहप्रवेशे कञ्चिवाजमनुरायतौ । तं च पुत्रं सुप्रं प्राप्य एतेनमिनिर्बृहत्याण्डरवासः सोम राजत्रित्येतरामन्त्र-
१० याञ्चक्रे । एवमात्मन्वभाणोऽपि स सुप्रो नोत्तस्थौ । तमप्रतिबुध्यमानं पाणिनाऽऽप्येषंमापिष्याऽऽपिष्य बोधयाञ्चकार
प्रतिबोधितवान् । तेन स होत्तस्थौ । तस्माद्यो गार्ग्येणाभिप्रेतो नासावत्सिञ्छरीरे कर्ता भोक्ता ब्रह्मेति । कथं
सुप्रारिद्धमकाशम्यते सुप्रपुत्र्यगमनतस्तम्बोचनाजुत्यानैर्गार्ग्याभिमतस्य ब्रह्माणोऽब्रह्मस्य ज्ञापितमिति । जगर्तकाले यो
गार्ग्याभिप्रेतः पुत्रः कर्ता भोक्ता ब्रह्म सन्निहितः करणेषु यथा तथाऽऽनातशत्रुभिप्रेतोऽपि तस्त्वामो भूत्येजिव
रामा सन्निहित एव । किन्तु भूत्यस्वामिनोर्गार्ग्यानातशत्रुभिप्रेतयोर्द्विवेकोवधारणकारणं तत्सङ्कोर्णत्वानव-

- १५ "अज्ञाद्वाधाद्यप्यनमापत्काले विधीयते । अनुब्रज्या च सुश्रूपा यावदध्ययनं गुरोः ॥
नाज्ञाद्वाहणे गुरौ शिष्यो वासमात्यस्तिकं वसेत् ॥"

इत्यादीत्याचारविधिशास्त्राणि । आदित्यादिब्रह्मण्यो विशेषमाह—यस्मिन्निति । प्राणस्य व्याप्रियमाणस्यैव सम्बोध-
नार्थं प्रयुक्तानामश्रवणादायेवपाण्चोत्थानातस्याभोक्तृत्वं सिध्यतीति फलितमाह—तस्मन्निति । तौ ह सुप्रमित्यादि-
सुप्रपुत्र्यगम्यत्किमाक्षपति—कथमिति । गार्ग्याकास्यामितमोरमयोरपि जायति करणेषु सन्निधानविशेषात्तत्रैव
२० किमिति विवेको न दधित इत्यर्थः । जागरिते करणेषु द्वयोः सन्निधानेऽपि साक्यौबुद्धकर विवेचनमिति परिहृयति—
जागरितेति । ब्रह्मवादाद्वृत्तं सशब्दमव्याहृत्य योजना । तर्हि स्वैरिमूल्यत्वात्वेन सत्योविवेकोऽपि सुकरः स्यादित्या-

१. निषिद्धमिति—तदुक्तमालम्बिगुरौ—उत्तमादवश्येन प्रणिपातोपसदनादिना विधा आह्वा । अधमात्तत्तमेन श्रद्धादि-
मात्रेण सा लभ्या इत्याचारः ।
२. आपेषमिति—आसीद्व्येण ममूक्तं तदर्थमाह आपिष्यापिष्येति ।
२५ ३. यो गार्ग्याभिप्रेतः प्राणः ब्रह्मेति स जाग्रदपि न प्रतिबचनं ददौ सुषुप्तिकाले प्राणसंचारसद्भावात् तदभिमानि-
हिरण्यगर्भस्यापि जागरूकत्वात् । जाग्रदवस्थायां तु जीवः प्राणाभिमानी उभावपि जागृतः तदा जीवस्य
प्राणाविप्रेतश्च जागरूकत्वात् प्राणस्याभोक्तृत्वं प्रवर्धयितुं न शक्यत इति सुषुप्तानुभावान्नम् । सुषुप्ते तु प्राणस्य
श्रवादिना जागरूकत्वात् तेन श्रोतव्यमेव शब्दादिकम् । अजातशत्रून्त्यानात्मनस्तु—सुषुप्तावपि जागरणेऽपि
उपाधिमूर्तमनोत्पन्नात् बहिर्विषयध्वजगद्भाराभावात् न ध्वजम् । शुद्धः आत्मा दृष्टैव स च तदापि पश्यत्येव ।
३० प्राणस्तु जडत्वात् दृश्य एव न दृष्टा । अतः न तेन शब्दध्वजम् । प्राणाभिमानी तु व्यष्टिब्रह्मप्राणरूपेण पश्यत्यपि
न भोक्तेति विशेषः ।
४. विवेकाधारणं भेदज्ञानं तस्य कारणमुभयोः स्वरूपवैलक्षण्यं तदाह—यदिति । भोक्तुः ब्रह्मस्य जीवस्य
द्रष्टृत्वं स्वरूपं न दृश्यत्वं, अभोक्ता प्राणः आत्मा तस्य दृश्यत्वं स्वरूपं न द्रष्टृत्वमिति विशेषः । तद्वन्न संकीर्ण-
जागरिते प्राणः आत्मा उभावपि सव्यापारौ अतः कः भोक्तेति ब्रह्मेति वा न ज्ञायते । सुषुप्ते तु आत्मा न
३५ सव्यापारः उपाधिरूपात् प्राणस्तु सव्यापारः स च प्राज्ञं शब्दात्मकं विषय भोक्तृत्वचैतनस्त्वेत् ननुभावात् न
श्रुणोति अतो न भोक्तेत्यर्थः अतो न ब्रह्म ।
५. को वा द्रष्टव्य को वा दृश्य एवेत्यज्ञानात् साक्यम् ।
६. स्वाभिमूल्यत्वायः आत्मा स्वामी प्राणो भूयः तेनोभयोः सद्भावाकाले भेदो ज्ञातव्य एव । तथापि जागरितकाले
संकीर्णत्वात् न ज्ञायत इत्यर्थः ।

धारितविशेषम् । यद्वद्रष्टव्यमेव भोक्तृत्वं दृश्यत्वं यच्चाभोक्तृदृश्यत्वमेव न तु द्रष्टृत्वं तन्नोभयमिह सङ्कोर्णत्वा-
द्विविच्य दर्शयितुमशक्यमिति सुप्रपञ्चयमनम् ।

ननु सुमेषि पुच्छे विशिष्टैरभिभिरामन्त्रितो भोक्तृव्य प्रतिपत्स्यते नाभोक्तेति नैव निगम्यः स्यादिति । न ।
निर्धारितविशेषत्वाद्गार्थ्याभिप्रेतस्य । यो हि सत्येन च्छन्नः प्राण आत्माऽमृतो वागादिष्वनन्तमितो निम्लोचस्तु
यस्याऽऽपः शरीरं पाण्डरवासा यश्चासपत्नत्वाद्बहुमन्यश्च सोमो राजा षोडशकलः स स्वव्यापाराह्णो यथानिर्ज्ञात ५
एवानस्तमितस्वभाव आस्ते । न चान्यस्य कस्यचिद्व्यापारस्तस्मिन्काले गार्थ्येणाभिप्रेयते तद्विरोधिनः । तस्मात्स्व-
नामभिरामन्त्रितेन प्रतिबोद्धव्यं न च प्रत्यबुध्यते तस्मात्पारिषोष्याद्गार्थ्याभिप्रेतस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मणः । भोक्तृत्व-
भावश्चेद्भुञ्जीतेन स्वं विषयं प्राप्तम् । न हि वृष्यस्वभावः प्रकाशयितुस्वभावः सन्वह्निस्तृणोलापादि दाह्यं स्वविषयं
प्राप्तं न दहति प्रकाशयति वा न प्रकाशयति । न चेद्दहति प्रकाशयति वा प्राप्तं स्वं विषयं नास्ती बह्निर्दग्धा प्रकाशयिता
वेति निश्चीयते । तथाऽस्ती प्राप्तशब्दादिविषयोपलब्धस्वभावश्चेद्गार्थ्याभिप्रेतः प्राणो बृहत्पाण्डरवासा इत्येवमादि- १०
शब्दं स्वं विषयमुपलभेत । यथा प्राप्तं तृणोलापादि बह्निर्दहेत्प्रकाशयेच्चाव्यभिचारेण तद्वत् । तस्मात्प्राप्तानां शब्दा-
दीनामप्रतिबोधावभोक्तृत्वभाव इति निश्चीयते । न हि यस्य यः स्वभावो निश्चितः स तं व्यभिचरति कदाचिदपि ।
अतः सिद्धं प्राणस्याभोक्तृत्वम् ।

सम्बोधनार्थनामविशेषेण सम्बन्धाग्रहणादप्रतिबोध इति चेत् । स्यादेतत् । यथा बहुव्यासीनेषु स्वनाम-
विशेषेण सम्बन्धाग्रहणानामर्थं सन्बोधयतीति शृण्वन्नपि सम्बोध्यमानो विशेषतो न प्रतिपद्यते, तथेमानि बृहत्सित्येव- १५
माद्योनि मम मामानोत्पगृहीतसम्बन्धत्वात्प्राणो न गृह्णाति सम्बोधनार्थं शब्दं न त्वविज्ञातृत्वादेवेति चेत् । न ।
देवताभ्युपगमेऽग्रहणानुपपत्तेः । यस्य हि चन्द्रार्द्धमिमानो देवताऽऽयासं प्राणो भोक्ताऽभ्युपगम्यते तस्य तथा
संन्यवहारप्राप्य विशेषान्मना सम्बन्धोऽवश्यं ग्रहीतव्योऽन्यथाऽऽह्णानादिविषये संन्यवहारोऽनुपपन्नः स्यात् ।

व्यतिरिक्तपक्षेऽप्यप्रतिपत्तेरनुक्तमिति चेत् । अस्य च प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता तस्यापि बृहत्सित्यादिनामभिः
सम्बोधने बृहत्स्वाविनाम्नां तदा तद्विषयत्वात्प्रतिपत्तिर्युक्ता । न च कदाचिदपि बृहत्स्वाविशब्दः सम्बोधितः प्रति- २०

शङ्क्याऽऽह—किंचित् । किं तद्विवेकावधारणकारणं तदाह—प्रवृद्धत्वमिति । कथं तदनवधारितविशेषमिति
तदाह—तच्चेति । इहेति जागरितोक्तिः ।

यद्यपि जागरितं हित्वा सुप्ते पुच्छे विवेकार्थं तयोरुपगतिस्तत्र च भोक्तृव्य सम्बोधितः स्वनामभित्तच्छब्दं
श्रोष्यति नाचेतनस्तथाऽपि नेष्टिविवेकसिद्धिर्गम्यकास्याभीष्टात्मनोऽन्वयवित्तिसंशयविति शङ्कते—नन्विति । सशयं
निराकरोति—नैत्यादिना । विशेषपावधारणमेव विशदयति—यो हीत्यादिना । स्वव्यापारस्तुमुलशब्दादि । यथा- २५
निर्ज्ञातो यथोक्तविशेषेणैत्यलब्धं रूपमनतिक्रम्य वर्तमानः । प्राणस्योक्तविशेषणवतः । स्वापेऽप्यनोऽपि तस्य तदा
भोगाभावस्तत्र भोक्त्रन्तराभ्युपगमादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । तस्यैव भोक्तृत्वे फलितमाह—तस्मादिति । अस्तु
तस्य प्राप्तशब्दश्रवणं तत्राह—न चेति । परिशेषसिद्धमर्थमाह—तस्मादिति । प्राणस्याभोक्तृत्वं व्यतिरेकद्वारा
साधयति—भोक्तृत्वभावश्चेदिति । न च भुङ्क्ते तस्मादभोक्तेति शेषः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हीत्या-
दिना । उलपं बालतृणम् । विपक्षे दोषमाह—न चेदिति । उक्तमर्थं सङ्क्षिप्याऽह—यथेत्यादिना । प्राणस्याभोक्तृत्वं- ३०
मुपसंहरति—तस्मादिति । यद्यपि प्राणः स्वापे शब्दादीन् प्रतिबुध्यते तथाऽपि भोक्तृत्वभावो भविष्यति नेत्याह—
न हीति । सम्बोधनशब्दाश्रयमण-शब्दार्थः ।

तस्य स्वनामाग्रहणं सम्बन्धाग्रहणकृतं नानास्मत्त्वकृतमिति शङ्कते—सम्बोधनार्थेति । शङ्कामेव विशदयति—
स्यादेतदित्यादिना । देवतायाः सम्बन्धाग्रहणमयं सर्वजत्वादित्युत्तरमाह—न देवेतेति । तदेव प्रपञ्चयति—यस्य
हीत्यादिना । तथेति ग्रहणकर्तृनिर्देशः । अवश्यमिति सूचितामनुपपत्तिमाह—अन्यथेति । आदिपदेन यागस्तु तिनम- ३५
स्कारादि गृह्यते संन्यवहारोऽभिज्ञाभोगप्रसादादिः ।

सम्बोधननामाग्रहस्तत्कृतानात्मत्वदोषश्च त्वदिष्टात्मनोऽपि तुल्य इति शङ्कते—व्यतिरिक्तेति । संगृहीतं
चोद्यं विवृणोति—यस्य चेति । तदा सुप्तसिद्धाया प्रतिपत्तिर्युक्तेति सम्बन्धः । तद्विषयत्वादित्यतिरिक्तत्वाविरमत्वा-
दिति यावत् । अस्त्येवातिरिक्तत्वाऽऽपन्नः सम्बोधनशब्दश्रवणादीति चेन्नेत्याह—न च कदाचिदिति । त्वदिष्टात्मनः
सम्बोधनशब्दाप्रतिपत्तावपि भोक्तृत्वाङ्गीकारस्तच्छब्दार्थः । अभोक्तृत्वं प्राणस्येति शेषः । यथा हस्तः पादोऽङ्गुलि- ४०

पञ्चमानो दृश्यते । तस्मादकारणमभ्योक्तत्वे सम्बोधनाप्रतिपत्तिरिति चेत् । न । तद्वत्तावन्मात्रमिमानानुपपत्तेः । यस्य प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता स प्राणादिकरणवान्प्राणो तस्य न प्राणदेवताभावेऽभिमानो यथा हस्ते । तस्मात्प्राणनामसम्बोधने कृत्स्नाभिमानिनो युक्तैवाप्रतिपत्तिः । न तु प्राणस्यासाधारणत्वसंयोगे ।

देवतात्मवानभिमानाच्चऽऽत्मेव । स्वनामप्रयोगेऽप्यप्रतिपत्तिर्बर्जनादयुक्तमिति चेत् । सुषुप्तस्य यत्कोर्कं देवदेवतादि नाम तेनापि सम्बोध्यमानः कदाचिन्न प्रतिपद्यते सुषुप्ततया भोक्ताऽपि सम्प्राणो न प्रतिपद्यत इति चेत् । न । आत्मप्राणयोः सुप्तासुप्तत्वविशेषोपपत्तेः । सुषुप्तत्वात्प्राणव्यस्तैतदोपरतकरण आत्मा स्वनाम प्रमुख्यमानमपि न प्रतिपद्यते । न तु तदसुप्तस्य प्राणस्य भोक्तृत्वं उपरतकरणत्वं सम्बोधनाग्रहं वा युक्तम् ।

अप्रसिद्धनामभिः सम्बोधनमयुक्तमिति चेत् । सन्ति हि प्राणविषयाणि प्रसिद्धानि प्राणादिनामानि । तान्यपोह्याप्रसिद्धैर्बृहत्वादिनामभिः सम्बोधनमयुक्तं लौकिकैरन्यायापोहात् । तस्माद्भोक्तुरेव सतः प्राणस्याप्रतिपत्तिरिति चेत् । देवताप्रत्यक्षानावर्त्तत्वात् । केवलसम्बोधनमात्रप्रतिपत्त्यैवासुप्तस्याऽऽभ्यात्मिकस्य प्राणस्यानोक्तत्वे सिद्धे यच्चन्द्रदेवताविषयैरनाभिः सम्बोधनं तच्चन्द्रदेवता प्राणोऽस्मिन्नञ्छरीरे भोक्तेति गार्ग्यस्य विशेषप्रतिपत्तिरिणकारणार्थम् । न हि तत्लौकिकनाम्ना सम्बोधने क्षयं कर्तुम् ।

प्राणप्रत्याख्यात्मेवैव प्राणप्रस्तत्वात्करणान्तराणां प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्भोक्तृत्वाच्चानुपपत्तिः । देवतान्तराणा-

रित्यादिनामोक्तौ मन्त्रो नोतिष्ठति सर्वदेहाभिमानित्वेन तन्मात्रानभिमानित्वादेव काव्येष्टात्मनः सर्वकार्यकरणभि-
१५ मानित्वादङ्गुलिस्थानीयप्राणमात्रे तदभावात्तन्मात्रग्रहणं न त्वचेतनत्वाविति परिहरति—न तद्वत् इति । तदेव स्फुटयति—यस्येति । प्राणमात्रे प्राणादिकरणवतोऽभिमानाभावे फलितमाह—तस्माविति । चन्द्रस्यापि प्राणैकदेशत्वात्तन्नामभिः सम्बोधने कृत्स्नाभिमानो न भोतिष्ठति । अत्राप्यङ्गुल्यादिवृष्टान्तोपपत्तेरित्याशङ्क्याऽह—न स्थिति । गोर्लेवत्तस्य सर्ववस्तुषु समाप्तेरहमिति सर्वत्राभिमानसंभवाच्चन्द्रनामोक्तावपि नाप्रतिपत्तिर्युक्त्यर्थः ।

प्राणवन्विचदात्मनोऽपि पूर्णतया सर्वात्माभिमानसिद्धेर्बोधाबोधौ तुल्यावित्याशङ्क्याऽह—वेद्येति । विशिष्ट-
२० स्याऽऽत्मनो देवतायामात्मत्वाभिमानाभावावितरस्य च कूटस्थज्ञसिमात्रत्वेन तद्वेद्योक्तं तुल्येत्यर्थः । अकारणरेण प्राणस्याभोक्तृत्वं वारयन्नाशङ्क्यते—स्वनस्येति । अयुक्तं प्राणतरस्य भोक्तृत्वमिति शेषः । तदेव विप्रोक्ति—सुषुप्तस्येति । विषेयं दर्शयन्तस्माह—नाऽऽप्तेति । काव्यामीष्टात्मनः सुप्तत्वविशेषप्रमुक्तं फलमाह—सुषुप्तत्वाविति । प्राणस्यापि सहस्रतकरणत्वात्स्वनामाग्रहणमित्याशङ्क्य तस्यासुप्तलङ्घ्यं कार्यं कथयति—न स्थिति । न हि करणस्यानिन व्याप्तिमाणे कारणोपरम सम्भवति तस्य चानुपरतकरणस्य स्वनामाग्रहणमयुक्तमित्यर्थः ।

प्राणनामत्वेनाप्रसिद्धनामभिः सम्बोधनात्तदनुत्पन्नं नानात्मत्वाविति वाङ्मते—अप्रसिद्धेति । तदेव स्पष्टयति—
२५ संक्षिप्तं हीति । प्रसिद्धमनूद्यप्रसिद्ध विषयेमिति लौकिको न्यायः । अप्रसिद्धसंज्ञाभिः सम्बोधनस्यायुक्तत्वे फलितमाह—तस्माविति । चन्द्रदेवताऽस्मिन्देहे कर्त्री भोक्त्री चाऽऽप्तेति गार्ग्याभिप्रायान्वितेषु देवतानामग्रहस्य तात्पर्यमिदं प्रहोर्ज्वानिति परिहरति—न वेद्येति । तदेव प्रपञ्चयति—केवलेति । प्राणादिनामभिः सम्बोधनेऽपि तत्तत्करणं कर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याऽह—न हीति । लौकिकानां देवताविषयत्वाभावात्स्थित्यर्थः ।

प्राणस्याभोक्तृत्वेऽपीन्द्रियाणां भोक्तृत्वमिति केचित्तान्त्रस्याह—प्राणैति । प्राणकरणचन्द्रदेवतानामभोक्तृत्वेऽपि
३० देवतान्तरमत्र भोक्तृ स्यादित्याशङ्क्याऽह—देवतान्तराभावाच्चेति । भोक्तृत्वाच्चानुपपत्तिरिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

१. आत्मन इति—देहादिविशिष्टात्मन इत्यर्थः । तस्य चन्द्राद्यभिमानाभावात् ब्रह्मणि लीनकरणत्वाच्च न ग्रहणम् ।

२. प्राणव्यस्तया ब्रह्मणि लीनतया प्राणोऽत्र ब्रह्म । तदुक्तं प्राणवन्वन सोम्य मन इति ।

३. लौकिकन्याय लोकप्रसिद्धनाम्ना संबोधने मानव शृणोति न त्वप्रसिद्धनाम्ना संबोधने यथा गंगावर प्रति

३५ जहनुतनयावाहेति संबोधने ।

४. गोत्ववदिति—गोत्वं सर्वगोवृत्तिं तथापि प्रतिव्यक्तिपर्याप्तं तद्वत् प्राण सर्वव्याप्यपि प्रतिव्यक्ति पर्याप्त इत्यर्थः ।

तथा च चन्द्रेऽपि पर्याप्तत्वात् चन्द्रनामग्रहणे प्रतिबोद्धव्यमित्यर्थः ।

वाच्य । नन्वतिष्ठ इत्याद्यात्मन्यौत्थत्वेन ग्रन्थेन गुणदेवताभेदस्य दर्शितत्वादिति चेन्न । तस्य प्राण एवैकत्वाभ्युप-
गमात्सर्वश्रुतिध्वरनौमिनिर्वाणेन । सत्येन च्छन्नः प्राणो वा अप्रुतमिति च प्राणबाह्यस्यान्यास्यानभ्युपगमाद्भोक्तुः ।
“एष उ ह्येव सर्वं देवाः” “कतम एको देव” इति प्राण इति च । सर्वदेवानां प्राण एवैकत्वोपपादनाच्च । तथा
करणभेदेनानाशङ्का । देहभेदेऽपि स्मृतिसंज्ञादिप्रतिसन्धानानुपपत्तेः । न ह्यन्यदृष्टमन्यः स्मरति जानातीच्छति
प्रतिसंवाति वा । तस्माच्च करणभेदविषये भोक्तृत्वाशङ्का विज्ञानमात्रविषया वा कदाचिदभ्युपगच्छते । ५

ननु सङ्घात एवास्तु भोक्ता किं व्यतिरिक्तकल्पयेति । न । आपेषणे विशेषदर्शनात् । यदि हि प्राणशरीर-
सङ्घातमात्रो भोक्ता स्यात्सङ्घातमात्राविशेषात्सदाऽऽपिष्टस्यानापिष्टस्य च प्रतिबोधे विशेषो न स्यात् । सङ्घात-
व्यतिरिक्ते तु पुनर्भोक्तिर सङ्घातसम्बन्धविशेषानेकत्वात्येषणापेक्षकृतवेदनायाः सुखदुःखमोहमध्यमाधमोत्तम-
कर्मफलभेदोपपत्तेरत्र विशेषो युक्तो न सङ्घातमात्रे सम्बन्धकर्मफलभेदानुपपत्तेर्विशेषो युक्तः ।

तथा शब्दादिपदुपान्धादिकृतम् । अस्ति चायं विशेषो यस्मात्पञ्चमात्रेणाप्रतिबुध्यमानं पुरुषं सुमं १०
पाणिनाऽऽपेक्षमापिष्याऽपिष्य बोधयाच्चाकाराजातशत्रुः । तस्मै च अपेक्षणेन प्रतिबुध्यते ऋक्षसिद्ध स्फुरन्निव

तत्रोपक्रमविरोधं शङ्कते—नन्विति । दर्शितत्वादेवतान्तराभावो नास्तीति शेषः । स्वतन्त्रो देवताभेदो नास्तीति
समाधत्ते—न तस्येति । प्राणे देवताभेदत्येक्ये युक्तिमाह—अरनाभीति । न देवतान्तरस्य भोक्तृत्वं गार्थ्यस्य स्वपक्ष-
विरोधादिति शेषः । सर्वश्रुतिध्वल्युक्तं ताः सक्षेपतो दक्षयति—एष इति । कति देवा याजवल्क्येत्यादिना संक्षेप-
विस्ताराभ्यां सर्वेषां देवानां प्राणात्मन्येवैकत्वमुपपादयते । अतो न देवताभेदोऽस्तीत्याह—सर्वदेवानामिति । प्राणात् १५
पृथग्भूतस्य देवत्वाऽऽस्मातिरेके सत्यसत्त्वापत्तेरत्र प्राणान्तर्भावः सर्वदेवताभेदस्येति वक्तुं चशब्दः ।

करणानामभोक्तृत्वे हेत्वन्तरमाह—तथेति । देवताभेदेऽपि विवेति यावत् । अनाशङ्का भोक्तृत्वस्येति शेषः ।
तत्रोदाहरणान्तरमाह—देहभेदेऽपि विवेति । न हि हस्तादिषु प्रत्येकं भोक्तृत्वं शङ्कयते । तथा श्रोत्रनेत्रादिविषयि न
भोक्तृत्वाशङ्का युक्ता । तेषु स्मृतिरूपज्ञानस्येच्छाया योऽहं रूपमद्राक्षं शब्दं शृणोमीत्यादिप्रतिसन्धानस्य चायोगादि-
त्यर्थः । अनुपपत्तिमेव स्फुटयति—न हीति । क्षणिकविज्ञानस्य निराश्रयस्य भोक्तृत्वाशङ्काऽपि प्रतिसन्धानासम्भवादेव २०
प्रत्युक्तेत्याह—विज्ञानेति ।

प्राणादीनामनात्मत्वमुक्त्वा स्थूलदेहस्य तद्वक्तुं पूर्वपक्षयति—नन्विति । सङ्घातो भूतचतुष्टयसमाहारः
स्थूलो देह इति यावत् । गौरोऽहं पश्यामीत्यादिप्रत्यक्षेण तस्याऽऽत्मत्वदृष्टेरिति भावः । प्रमाणाभावादतिरिक्तकल्पना न
युक्तेत्याह—किं व्यतिरिक्तेति । संघातस्याऽऽत्मत्वं दूषयति—नाऽपेक्षणे इति । विशेषदर्शनं व्यतिरेकद्वारा विवक्षयति—
यदि हीति । प्राणेन सहितं स्थूलं गरीरमेव सङ्घातस्तन्मात्रो यदि भोक्ता स्यादिति योजना । त्वत्पक्षेऽपि कथं पेपणा- २५
पेपणयोस्तथाने विशेषः स्यादित्याशङ्क्याऽह—सङ्घातेति । तस्य सङ्घातेन सम्बन्धविशेषाः स्वकर्मारभ्यत्वात्मीयत्वस्व-
प्राणपरिपाल्यत्वादयस्तेषामनेकत्वातेषाणापेक्षणापरिनिर्णयोद्भवाभिभवकृतवेदनायाः स्फुटत्वास्फुटत्वात्मको विनेपो युक्तः
सुखदुःखमोहानामुत्तममध्यमाधमकर्मफलानां कर्मोद्भवभिभवकृतविशेषसम्भवाच्च यथोक्तो विशेषः सम्भवतुं त्यर्थः ।
परपक्षेऽपि तथैव विशेषः स्यादित्याशङ्क्याऽह—नन्विति । न हि तत्र स्वकर्मारभ्यत्वादयः सम्बन्धविशेषाः कर्मफल-
भेदो वा युज्यते । सङ्घातवादिनाऽस्तीन्द्रियकर्मनङ्गीकारात् । अतः सङ्घातमात्रे भोक्तिर प्रतिबोधे विनेपोऽसिद्धिरित्यर्थः । ३०

शब्दस्पर्शदीना पटत्वमतिपटत्व भान्धमतिभान्धमित्येवमादिना कृतो विनेपो बोधे दूष्यते सोऽपि सङ्घातवादे
न सिध्यतीत्याह—तथेति । अयुक्त इति यावत् । चकारो विनेषानुकरणार्थः । मा तर्हि प्रतिबोधे विनेपो भूदित्या-
शङ्क्याऽह—अस्ति चेति । विशेषदर्शनफलमाह—तस्मादिति । आदिगन्धेन गुणादि गृह्यते अन्यः सङ्घातवदिति शेषः ।

१ गुणदेवताभेद अतिष्ठत्त्वगुणविशिष्टदेवताविशेषः ।

२ अरनाभिनिर्वाणेन यथा अरा नाभौ समर्पिता एवं प्राणे सर्वं समर्पितम् इति कौपीतक्याम् ।

३. देहभेदेऽपि—यथा देहभेदे अननुसन्धानं एकदेहानुभूतस्य देहान्तरेण तथा एकेन्द्रियेण चक्षुषानुभूतस्य
करणान्तरेणानुसन्धानं न स्यात् ।

क्रुतश्चिदागत इव पिण्डं च पूर्वं विपरीतं बोधवेष्टाकारविशेषाद्विभक्त्येनाऽऽपाद्यन्तोऽप्योऽस्ति गान्ध्यामिमतब्रह्मण्यो व्यतिरिक्त इति सिद्धम् ।

संहतत्वाच्च पारार्थ्योपपत्तिः प्राणस्य । गृहस्य स्तम्भाविजञ्छरीरस्यान्तस्फुटम्भकः प्राणः क्षरीरादिभिः संहत इत्यवोचाम । अरनेमिवच्च नास्तिस्थानीय "एतस्मिन्सर्वमि"ति च । तस्माद्गृहादिवत्स्वापचयसमुपायजातोऽप्यव्यतिरिक्तार्थं संहृत्य इत्येवमवयवञ्चम । तस्मात्कुक्ष्यतृणकाष्ठाविगृहावयवानां स्वात्मजन्योपचयापचयविनाशनामाकृतिकार्थवर्गनिरेपेक्षलब्धतत्तावितद्विषयद्रष्टृभोतुमन्तुविज्ञानार्थत्वं दृष्ट्वा मन्यामहे तत्सङ्घातस्य च तथा प्राणद्यवयवानां तत्सङ्घातस्य च स्वात्मजन्योपचयापचयविनाशनामाकृतिकार्थवर्गनिरेपेक्षलब्धतत्तावितद्विषयद्रष्टृभोतुमन्तुविज्ञानार्थत्वं भवितुमर्हतीति ।

देवताचेतनावत्त्वे समत्वाद्गुणभावानुपपन्न इति चेत् । प्राणस्य विशिष्टैर्नामिरामान्त्रजदन्तान्तेतानो-

- १० अत्वमभ्युपगतम् । चेतनावत्त्वे च पारार्थ्योपपन्नः समत्वादनुपपन्न इति चेत् । निरुपाधिकस्य केवलस्य विज्ञानाप-
यिषितत्वात् । क्रियाकारकफलतत्पत्तौ ह्यात्मनो नामरूपोपाधिकमिताविज्ञाव्यापारोपिता । तन्निमित्तो लोकस्य
क्रियाकारकफलविभक्तलक्षणः संसारः स निरुपाधिकस्वरूपविज्ञाना निवर्तयितव्य इति तत्स्वरूपविज्ञाना-
पयिषयोपनिषद्वारम्भः । ब्रह्म ते जगणि नैतावता विदितं ममतीति शोभन्मयैतौवदरे ज्ञत्वमृतत्वमिति शोप-
संहारात् । न ज्ञातोऽप्यवन्तराले विवक्षितमुक्तं बाऽस्ति । तस्मादनवसरः समत्वाद्गुणभावानुपपन्न इति बोधस्य ।
१५ विशेषतवो हि सोपाधिकस्य संख्यहाराणां गुणगुणिभावो न विपरीतस्य । निरुपाध्यो हि विज्ञाना-
पयिषितः सर्वस्यामुपनिषदि । स एष नेति नेतीत्युपसंहारात् तस्मादादित्याविज्ञह्यस्य एतेभ्योऽविज्ञानसंख्ये-

वेहादेरनात्मवर्मुक्त्वा प्राणस्यानात्मत्वे हेत्वन्तरमाह—संहतत्वाच्चेति । हेतुं सावयति—गृहस्येति । यथा
नेमिराह—मिषः संहृत्यन्ते तथैव प्राणस्य संहतिरित्याह—अरनेमिवच्चेति । किञ्च प्राणे नास्तिस्थानीये सर्वं समर्पित-
मिति श्रूयते तद्युक्तं तस्य संहतत्वमित्याह—नाभीति । संहतत्वफलमाह—तस्मादिति । प्राणस्य गृहादिवत्पारार्थ्येऽपि
२० संहतशेषित्वमेतत्तत्त्वं गृहादेस्तथा क्खेनादित्याह—तस्मादेति । स्वात्मना तस्मादीना जन्म चोपपन्नञ्चापपन्न
विनाशश्च नाम चाऽऽकृतिकं कार्यं कैरेत्येते धर्मास्तन्निरेपेक्षतया लब्धा सत्ता स्फुटार्णं च येन स च तेषु तस्मादिदु-
विषयेषु द्रष्टा च श्रोता च मन्ता च विज्ञाता च तदर्थत्वं तेषां तत्सङ्घातस्य च दृष्ट्वा प्राणादीनामपि तथात्व भवि-
तुमर्हतीति मन्यामहे इति सम्बन्धः । प्राणादिः स्वातिरिक्तद्रष्टृशेषः संहतत्वाद्गृहादिवदित्यनुमानात्सत्तायां तत्प्रतीतो
च प्राणदिविक्रियानपेक्षतया सिद्धो द्रष्टा निर्विकारो युक्तस्तस्य विकारवत्त्वे हेत्वभावादिति भावः ।

- २५ प्राणदेवतापारार्थ्यनुमानं व्याप्यन्तरविरुद्धमिति वाङ्मते—देवतेति । प्राणदेवतामाश्वेतनत्वमेव कथमभ्युपगतं
तत्राऽऽह—प्राणस्येति । तथाऽपि प्रकृतेऽनुमाने कथं व्याप्यन्तरविरोधस्तत्राऽऽह—चेतनावत्त्वे चेति । यो येन सः स
तच्छेदो न भवति । यथा दीपो दीपान्तरेण तुल्यो न तच्छेप इति व्याप्तिविरोधः स्यादित्यर्थः नाप्यविरोधः समापातव्यः
शोपशेषिभावस्याप्राप्तिपाक्षत्वादिति परिहर्तुं—न निरुपाधिकस्येति । तदेव स्फुटयति—क्रियेत्यादिना । उपनिषदा-
रम्भो निरुपाधिकं स्वरूपं ज्ञापयितुमित्यत्र गमकमाह—ब्रह्मेति । हे वाव ब्राह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्तं चैत्यादिदशानाद-
३० स्यामुपनिषदि सोपाधिकमपि ब्रह्म विवक्षितमित्याद्यङ्गुचाऽऽह—न चेति । द्वित्यवादस्य कल्पितविषयवत्त्वात्नेति नेतीति
निर्विशेषवस्तुसमर्पणादतोऽप्यदार्तमिति चोक्तेरत्र निरुपाधिकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यमिति भावः । शोपशेषिभावस्याप्राप्ति-
पाक्षत्वे फलितमाह—तस्मादिति । किमर्थं तद्धि शोपशेषिभावस्तत्र तत्रोक्तस्तत्राऽऽह—विशेषतवो हीति । सोपाधिकस्य
शोपशेषिभावो विवक्षितस्तत्र च स्वात्मन्यन्यायेन विशेषसमवादिद्वि सम्बन्धमित्यर्थः । न विपरीतस्य निरुपाधिकस्य
शोपशेषित्वमस्तौत्यत्र हेतुमाह—निरुपाध्यो हीति । शोपशेषित्वाद्यशोपविशेषकस्य इत्यर्थं प्राणशेषवत्तद्विभागार्थं

३५ १. निरुपाधिकस्येति—सोपाधिकेऽपि यद्यपि विज्ञेयोपादिव्या गुणप्रधानभावः यथा जल्पवनं अधिकजने गुणभूत
तथाप्यन तत्सर्वं निरुपाधिकं इत्यर्थः ।

२. क्रिया धामादिकर्तृत्वं कारकं तत्साधनद्रव्यादि फल स्वर्गादि तदात्मत्वं तत्राहमर्माभिमानित्वम् ।

३ एतावदरे खल्वमृतत्वम्—इदं पञ्चाध्यायगतमत्रैषीन्द्राद्विज्ञानमयासी यावत्खल्वनवचनम् । तदर्थञ्च एतावदग्राह्यं
यदेतत् नेतिनेत्याहं तदन्नमन्यन्तृकारिकारणनिरोधेन अमृतत्वसाधनमित्यर्थः—ग्राह्ये ।

४० ४. निरुपाध्यः शब्दावाच्यः ।

स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैव एतत्सुभोऽमूह एष विज्ञानमयः

पुरुषः ववैष तदाभूत्कुत एतदागादिति तदु ह न मेने गार्थः ॥१६॥

विलक्षणोऽन्योऽस्ति विज्ञानमय इत्येतत्सिद्धम् ॥ १५ ॥

स एवमजातशत्रुव्यतिरिक्तस्मास्तित्वं प्रतिपाद्य गार्थमुवाच । यत्र यस्मिन्काल एष विज्ञानमयः पुरुष एतत्स्वपनं सुभोऽमूहावधिपेषप्रतिबोधात् । विज्ञानमतेऽनेनेत्यन्तःकरणं बुद्धिरुच्यते तन्मयस्तत्प्रायो विज्ञानमयः । किं पुनस्तत्प्रायत्वम् । तस्मिन्नुपलभ्यत्वं तेन चोपलभ्यत्वमुपलब्धत्वं च । कथं पुनर्मयदोऽनेनेत्यर्थे प्रायार्थतैवावगम्यते । स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमय इत्येवमादौ प्रायार्थ एव प्रयोगदर्शनात्परविज्ञानविकारत्वस्यैव प्रसिद्धत्वाच्च एष विज्ञानमय इति च प्रसिद्धवदनुवादादवयवोपमार्थयोश्चात्रासम्भवात्पारिषोष्यात्प्रायार्थतैव । तस्मात्सिद्धत्वात्पारिषोष्यात्प्रकमन्तःकरणं तन्मय इत्येतत् । पुरुषः पुरि शयनात् ।

कौष तदाऽभूदिति प्रश्नः स्वभावविविज्ञापयिषया । प्राक्प्रतिबोधात्क्रियाकारकफलविपरीतस्वभाव आत्मेति कार्याभावेन विदधैर्यिषितम् । न हि प्राक्प्रतिबोधात्कर्मादिकार्यं सुखादि किञ्चन गृह्यते । तस्मादकर्मप्रयुक्तत्वात्तथास्वाभाव्येनोऽऽत्मनोऽवगम्यते यस्मिन्स्वाभाव्योऽभूत् । यतश्च स्वाभाव्यात्प्रच्युतः संसारी स्वभावविलक्षण इत्येतद्विषयः पुरुष इति गार्थं प्रतिभानरहितं बुद्धिव्युत्पादनाय । कौष तदाऽभूत्कुत एतदागादित्येतदुभयं गार्थेणैव प्रष्टव्यमासीत्सायाऽपि गार्थेण न पृष्टमिति नोवास्तेऽजातशत्रुर्बोध्यतव्य एवेति प्रवर्तते । ज्ञापयिष्याम्येवेति प्रमिसंक्षिपोपसंहरति—आदित्यादिति ॥१५॥

वृत्तमनुष्ठान्तरान्प्रमवतार्यं व्याचष्टे—स एवमित्यादिना । एतत्स्वपनं यथा भवति तथेति यावत् । यत्रेत्युक्तं कालं विनिर्दिष्ट—प्रागिति । तदा स्वाभूदिति सम्बन्धः । विज्ञानमय इत्यत्र विज्ञानं परं ब्रह्म तद्विकारो जीवस्तेन विकारार्थं मय इति केचित्ताक्षिराकरोति—विज्ञानमिति । अन्तःकरणप्रायत्वमात्मनो न प्रकल्प्यते तस्यासङ्गस्य तेनासम्बन्धादित्याक्षिपति—किं पुनरिति । असङ्गस्याप्याविर्षं बुद्ध्यादिसम्बन्धमुपेत्य परिहरति—तस्मिन्निति । तत्ताक्षित्वाच्च तत्प्रायत्वमित्याह—उपलब्धत्वं चेति । नियामकार्थं शक्तित्वा परिहरति—कथमित्यादिना । एकस्मिन्नेव वाक्ये पृथिवीमय इत्यादौ प्रायार्थलोपलम्भाद्विज्ञानमय इत्यत्रापि तदर्थत्वमेव मयदो निश्चितमित्युक्तमिदानीं जीवस्य परमात्मरूपविज्ञानविकारत्वस्य श्रुतिस्मृत्योरप्रसिद्धत्वाच्च प्रायार्थत्वमेवेत्याह—परेति । अप्रसिद्धमपि विज्ञानविकारत्वं श्रुतिवशाद्विषयतामित्याह—द्व्युच्छ—य एष इति । य एष विज्ञानमय इत्यत्र विज्ञानमयस्यैव इति प्रसिद्धवदनुवादात्प्रसिद्धविज्ञानविकारत्वं सर्वनामश्रुतिविरुद्धमित्यर्थः । जीवो ब्रह्मावयवस्तत्सदृशो वा तदर्थो मय इत्याह—द्व्युच्छ—अवयवेति । ब्रह्मणो निरवयवत्वश्रुतेस्तस्यैव जीवरूपेण प्रवेशश्रवणाच्च प्रकृते वाक्ये मयदोऽवयवस्यार्थयोगाभिनिविषयत्वासम्भवाच्च पारिषोष्यात्पूर्वोक्ता प्रायार्थतैव तस्य प्रत्येतव्येत्यर्थः । विज्ञानमयपदार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ।

यत्रेत्यादि व्याख्याय वाक्यशेषमवतार्यं तात्पर्यमाह—कौष इति । स्वरूपज्ञापनार्थं प्रश्नप्रवृत्तिरित्येतत्प्रकटयति—प्रागिति । कार्याभावेनेत्युक्तं व्यनक्ति—न हीति । तस्मादित्यस्यार्थमाह—अकर्मप्रयुक्तत्वादिति । किं तथास्वाभाव्यमिति तदाह—यस्मिन्निति । द्वितीयप्रश्नार्थं सक्षिपति—यतश्चेति । उक्तेर्जे प्रश्नद्वयमुत्थापयति—एतदिति । तथास्वाभाव्यमेवेति सम्बन्धः । एतदित्यविकरणमपादानं च गृह्यते । किमिति तं प्रत्युभयं पृच्छत्येते स्वकीयां प्रतिज्ञा निर्बहुमित्यभिप्रेत्याह—बुद्धीति । ननु शिष्यत्वाद्गार्थेणैव प्रष्टव्यं स चेदज्ञत्वाच्च पृच्छति तर्हि राजस्तस्मिन्नीदासीन्प्रेमयुक्त तदाह—इत्येतदुभयमिति । तदु हेत्यादि व्याकरोति—एवमिति । एतदागमनं यथा भवति तथेति यावत् ।

१. 'स वा अयमात्मा विज्ञानमयो मनोमय' इत्याख्य 'पृथिवीमय' इत्याद्युक्तेः मयटः प्रायार्थलोकिः पृथिवीमयत्वे अवयवार्थत्वस्य विकारार्थत्वस्य चासंगत्वात् ।

२. तस्मिन् अन्तःकरण एवंपलभ्यः आत्मा 'शो वेद निहितं गुहाया' 'हृदि होष आत्मा' इत्यादिश्रुतेः । तेन चोपलभ्यत्वं 'मनसैवागुद्वष्टमिति श्रुतेः । 'दृश्यते त्वग्रथया बुद्ध्या' इति च उपलब्धत्वं उपलब्धिः मनोवृत्तिः तदाश्रयः तेनामेदाव्यासात् आत्माप्युपलब्धोच्यते ।

३. अप्रसिद्धत्वात्—निर्विकारत्वश्रुतेः, अवयवत्वं तु निष्कलश्रुतिविरुद्धम् । सादृश्यं तु अद्वितीयत्वादसिद्धम् ।

स होवाचाजातशत्रुयंत्रैष एतत्सुप्तोऽभूच्च एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेवां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिच्छेते तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥१७॥

स यत्रैतत्स्वप्नयथा चरति ते हास्य लोकास्तद्गतेव महाराजो भवत्युतेव महान्नाहण
५ उतेवोच्चावचं निगच्छति स यथा महाराजो जानपदान्गृहीत्वा स्वे जनपदे यथा-

ज्ञातत्वात् । एवमसौ व्युपासमानोऽपि गार्ग्यो यत्रैष आत्माऽभूत्प्राप्रतिबोधाच्चतश्चैतदागमनागातदुभयं न व्युत्पेदे वक्तुं वा प्रष्टुं वा गार्ग्यो ह न मेने न ज्ञातवान् ॥ १६ ॥

स होवाचाजातशत्रुविवासितार्थसमर्पणाय । यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूच्च एष विज्ञानमयः पुरुषः वयैष तदाऽभूत्सुप्त एतदागदिति यदपृच्छाम तच्छृण्व्यमामं यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत्तदा तस्मिन्काले एषां बागादीनां प्राणानां विज्ञाने
१० नास्तत्करणगतमित्येवविशेषविज्ञानेनोपाविस्वचावचान्तिनाऽऽदाय विज्ञानं बागादीनां स्वस्वविषयगतसामर्थ्यं गृहीत्वा य एषोऽन्तर्मध्ये हृदये हृदयस्याऽऽकाशो यः आकाशश्चन्द्रेन पर एव स्व आत्मोच्यते तस्मिन्स्व आत्मन्याकाशे शेते स्वाभाविकेऽसांसारिके न केवल आकाश एव श्रुत्यन्तरसामर्थ्यात् 'तसता सोम्य तदा सम्पन्नो भवती'ति । लिङ्गोपाधिसम्बन्धकृतं विशेषात्मस्वरूपमुत्पुञ्ज्याविशेषे स्वाभाविक आत्मन्येव केवच वर्तत इत्यभिप्रायः ।

यदा शरीरेन्द्रियाभ्यक्षतामुत्सृजति तदाऽसौ स्वस्वमनि वर्तत इति कथमवगम्यते । नामप्रसिद्ध्या । काशो
१५ नामप्रसिद्धिरित्याह—तानि बागादिविज्ञानानि यदा यस्मिन्काले गृह्णात्यावत्तेऽयं तदा हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम । एतन्नामात्म्यं पुरुषस्य तदा प्रसिद्धं भवति गौणमेवास्य नाम भवति स्वमेवाऽऽत्मानमपीत्यपिगच्छतीति स्वपितोऽत्युच्यते सत्यं स्वपितेतिनामप्रसिद्ध्याऽऽत्मानः संसारधर्मविलक्षणं रूपमवगम्यते । न त्वत्र युक्तिरस्तीत्याशङ्क्याऽह—तत्तत्र स्वापकाले गृहीत एव प्राणो भवति । प्राण इति प्राणेन्द्रियं बागादिप्रकरणात् । बागादिसम्बन्धे हि सति तदुपाधिव्याप्तस्य संसारधर्मित्वं लक्ष्यते । बागादयश्चोपसंहृता एव तदा तेन । कथम् । गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतं
२० श्रोत्रं गृहीतं मनः । तस्मादुपसंहृतेषु बागाविषु क्रियाकारककालतत्ताभावान्स्वात्मस्य एवाऽऽत्मा भवतीत्यवगम्यते ॥१७॥

ननु दर्शनलक्षणायां स्वप्नावस्थयायां कार्यकरणविद्योयेऽपि संसारधर्मित्वमस्य दृश्यते । यथा च जागरिते

तत्र क्रियापदयोर्थाकार्मं वक्तुं प्रष्टुं वेत्याभ्यां सम्बन्धः ॥१६॥

कूटस्थचिदेकरसोऽप्रमात्मा । तत्र क्रियाकारकफलव्यवहारो वस्तुतो नास्तीति निवक्षितोऽन्तस्तस्य प्रकटी-
२५ करणाथं प्रस्तुतं प्रत्यक्षमनुबदति—यत्रेति । उपाधिरन्तःकरण तस्य स्वभावस्तदुपादानमज्ञानेन जनितमन्तःकरणगतमभिव्यक्तं विशेषविज्ञानं चैतन्याभासलक्षणं तेन करणेनेत्यर्थः । बागादीनां स्वस्वविषयगतं प्रतिनियतं प्रकाशनसामर्थ्यं विज्ञानमित्यर्थः । य एषोऽन्तरिति प्रतीकमादाय व्याचष्टे—मध्य इति । आकाशश्चन्द्रस्य भूताकाशविषयत्वमाशङ्क्याऽऽकाशोऽर्थात्तत्त्वादिव्यपदेशादिति न्यायेनाऽह—आकाशश्चन्द्रेनेति । सद्रूपे ब्रह्मव्ययं सुषुप्तस्य क्षयन भूताकाशे तु न भवतीत्यत्र च्छान्दम्यश्रुतिसम्मतिमाह—श्रुत्यन्तरेति । कीदृशं क्षयन विवक्षितमित्याशङ्क्याऽह—
३० लिङ्गेति । स्वापाधिकारे स्वाभाविकत्वमविज्ञानात्रसम्मिश्रितत्वं 'सति सम्पन्नं न विदुः' इत्यादिश्रुतेरिति द्रष्टव्यम् ।

तानि यदेत्यादिव्याक्यमाह सापूर्वकमावत्ते—यदेत्यादिना । विज्ञानानि तत्साधनानित्येत् । पुरुष इति प्रथमा षष्ठ्यर्थेऽसौ वक्ष्यति—अस्य पुरुषस्येति । अथकर्णादिनाम्नो विशेषमाह—गौणमेवेति । गौणत्वं व्युत्पादयति स्वमेवेति । नाम्नोर्ध्वव्यञ्जितारस्यापि वृष्टत्वाच्च तद्वशात्स्वापे स्वल्पावस्थानमिति शङ्कामनुच तद्गृहीत एवेत्यादि वाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे—सत्यमित्यादिना । का पुनरात्मनः स्वापावस्थायामसंसारित्वलोऽप्रस्थानमित्यत्र युक्तिरिहोका
३५ भवति तत्राऽह—बागादीति । तदा सुषुप्त्यवस्थायामेनाऽऽत्माना चैतन्याभासेन हेतुनेत्यर्थः । स्वापे करणोपमहारां विवृणोति—कथमित्यादिना । तदुपसंहारफलं कथयति—तस्मादिति ॥१७॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां बागाद्युपाधिकामात्मनः संसारित्वमुक्तं तत्र व्यतिरेकासिद्धिमाशङ्कते—नन्विति । व्यति-

कासं परिवर्ततैवमेवैष एतत्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकासं परिवर्तते ॥१८॥

सुखो दुःखो बन्धुवियुक्तः शोचति मुह्यते च । तस्माच्छोकमोहधर्मवानेवायं नास्य शोकमोहादयः सुखदुःखादयश्च कार्यकरणसंयोगजनितभ्रान्त्याऽध्यारोपिता इति । न मृषात्वात् । स प्रकृत आत्मा यत्र घस्मिन्काले दर्शनलक्षणया स्वप्नया स्वप्नवृत्त्या चरति वर्तते तदा ते हास्य लोकाः कर्मफलानि । के ते । तत्तत्रोतापि महाराज इव भवति । सोऽयं महाराजत्वमिवात्स्य लोको न महाराजत्वमेव जागरित इव । तथा महाब्राह्मण इवोताप्युच्चवाचमुच्चं च ५ देवत्वाद्यच्चं च तिर्यक्त्वाद्युच्चमिवावचमिव च निगच्छति ।

मृषैव महाराजत्वादयोऽस्य लोका इवसम्बन्धप्रयोगाद्यभिचारदर्शनाच्च । तस्माच्च बन्धुवियोगादिजनित-शोकमोहादिभिः स्वप्ने सम्बध्यत एव । ननु च यथा जागरिते जाग्रत्कालाव्यभिचारिणो लोका एवं स्वप्नेऽपि तेऽस्य महाराजत्वादयो लोकाः स्वप्नकालमाविनः स्वप्नकालाव्यभिचारिण आत्मभूता एव न त्वविद्याध्यारोपिता इति । ननु च जाग्रत्कार्यकरणात्मत्वं देवतात्मत्वं चाविद्याध्यारोपितं न परमार्थं इति व्यतिरिक्तविज्ञानमयात्म- १० प्रवर्धनेन प्रदर्शितम् । तत्कथं वृष्टात्मत्वेन स्वप्नलोकस्य मृत इवोन्मीविष्यन्प्रादुर्भविष्यति । सत्यं, विज्ञानमये व्यतिरिक्ते कार्यकरणदेवतात्मत्वप्रदर्शनमविद्याध्यारोपितं शुक्तिकायामिव रजतत्वदर्शनमित्येतत्सिध्यति व्यति-रिक्ततास्तिव्यप्रवर्धनन्यायेनैव न तु तद्विद्युद्विपरतयेव न्याय उक्त इत्यसन्नपि वृष्टान्तो जाग्रत्कार्यकरणदेवतात्मत्व-दर्शनलक्षणः पुनरुक्तोऽप्येते । सैवो हि न्यायः किञ्चिद्विशेषमपेक्षानाणोऽपुनरुक्तो भवति ।

नै तावत्स्वप्नेऽनुभूतमहाराजत्वादयो लोका आत्मभूताः । आत्मनोऽस्यस्य जाग्रत्प्रतिबिम्बभूतस्य लोकस्य १५ दर्शनात् । महाराज एव तावद्यस्तसुप्राप्तु प्रकृतिषु पर्यङ्के क्षयानः स्वप्नान्यस्यसुपसंहृतकरणः पुनरुपगतप्रकृति महाराजमिवाऽऽत्मनं जागरित इव पश्यति यात्रागतं भुञ्जानमिव च भोगान् । न च तस्य महाराजस्य पर्यङ्के

रेकासिद्धौ फलितमाह—तस्मादिति । स्वप्नस्य रज्जुसर्पवन्मिथ्यात्वेन वस्तुधर्मत्वाभावाद्वाऽऽत्मनः संसारित्वमित्युत्तर-माह—न मृषात्वाविति । तदुपपादयन्नादौ स भवेत्यादीन्यक्षराणि योजयति—स प्रकृत इत्यादिना ।

अथात्र स्वप्नस्वभावो निदिश्यते न तस्य मिथ्यात्वं कथ्यते तत्राऽऽह—मृषैवेति । स्वप्ने वृष्टानां महाराजत्वा- २० बीना जाग्रत्पुनरुत्तिरादित्यर्थं व्यभिचारदर्शनम् । स्वप्नस्य मिथ्यात्वे सिद्धमर्थमाह—तस्मादिति । विमता लोका न मिथ्या तत्कालाव्यभिचारित्वाज्जाग्रत्लोकवदिति शङ्कते—ननु च यथेति । साध्यवैकल्यं वक्तुं सिद्धान्तौ पाणिपे-वाक्योक्तं स्मारयति—ननु चेति । जाग्रत्लोकस्य मिथ्यात्वे फलितमाह—तत्त्वमिति । प्रादुर्भावे जाग्रत्लोकस्य कर्तृत्वं प्राकरणिकमेष्टव्यम् । तत्र पूर्ववादी वृष्टान्तं साधयति—सत्यमित्यादिना । अवयव्यतिरेकाख्यो न्यायः । वेहृदयस्याऽऽत्मनश्च विवेकमात्रं प्रागुक्तं न तु प्राधान्येनाऽऽत्मनः शुद्धिरुक्तेति विभागमङ्गीकृत्य वस्तुतोऽस्तमपि २५ वृष्टान्तं सन्तं कृत्वा तेन स्वप्नसत्यत्वमाशङ्क्य तन्निरासेनात्यन्तकी शुद्धिरात्मनः स्वप्नवाक्येनोच्यते तथा च जाग्र-तोऽपि तथा मिथ्यात्वादात्मेकरसः शुद्धः स्यादित्याशयवानाह—इत्यसन्नपीति । पाणिपेववाक्ये जाग्रन्मिथ्यात्वोक्त्याऽर्था-दुक्ता शुद्धिरपि सैवोच्यते चेत्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह—सर्वो होति । यत्किञ्चित्स्वात्मान्यात्सोऽनरुक्त्य सर्वत्र तुल्यम् । अर्वान्तरमेदादीपनरुक्त्यं प्रकृतेऽपि सर्वं पूर्वं शुद्धिद्वारस्याऽऽर्थिकत्वादिह वाचनिकत्वादिति भावः ।

जाग्रद्वृष्टान्तेन स्वप्नसत्यत्वलोचोचसम्भवाद्वाच्यस्तस्य समाधिरिति पूर्ववादिमुखेनोक्त्वा समाधिमधुना ३० कथयति—न तावदिति । विमता न ब्रह्मरूपानो वर्मा वा तद्दृश्यत्वाद्घटादिवदित्यर्थः । किञ्च स्वप्नवृष्टानां जाग्रद-वृष्टादन्तरत्वेन दृष्टमिथ्यात्वमित्याह—महाराज इति । तेषां जाग्रद्वृष्टादन्तरत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति ।

१. कार्यकरणसम्भवाभावे आत्मनः स्वस्यावस्थत्वं तत्सत्त्वे संसारधर्मित्वं यथा सुषुप्ते इत्युक्तं तत्र व्यतिरेकोऽसिद्धः स्वप्ने कार्यकरणाभावेऽपि संसारोपलब्धेः इत्याहेत्यर्थः । स्वप्ने संसारसम्बन्धो नास्ति मिथ्यात्वात् इत्युत्तरम् ।

२. सर्वो हि न्यायः अन्वयव्यतिरेकन्यायः पुनरुक्तिदोषवानापि विशेषनिर्णयप्रयोजनकत्वात् अपुनरुक्तः । ३५

३. स्वकालाव्यभिचारात्—स्वाप्तिकपदार्थानां न मिथ्येत्यनुमाने स्वात्मान्यत्वमुपाधिः जाग्रत्पदार्थानां तथात्वात् स्वाप्तिकानां स्वात्मान्यत्वादित्याह—न तावदिति ।

४. अर्वान्तरमेदात् पूर्वत्रात्मनः वेहृदयविवेकत्वमात्रं सुषुप्तदृष्टान्तेन । अत्र तु स्वप्नदृष्टान्तेन आत्मनः शुद्धत्वं प्रतिपाद्यत इति स्वप्नावस्थादृष्टान्ते विशेषः ।

अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो
द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीततममिप्रतिष्ठते तानिः प्रत्यव-
सृप्य पुरीतति शेते स यथा कुमारो वा महाराजो वा महा-
ब्राह्मणो वाऽतिष्णीमानन्दस्य गत्वा शयीतवमेवैव एतच्छेते ॥१९॥

५ शयानाद्वितीयोऽस्यः प्रकृत्युपेतो विषये पर्यटनहृदि लोके प्रसिद्धोऽस्ति, यमसो सुप्तः पश्यति । न क्षोपसंहृतकरणस्य
रूपादिमतो दर्शनमुपपद्यते । न च वेदे वेदान्तरस्य तत्तुल्यस्य सम्भवोऽस्ति । वेहृत्पत्यैव हि स्वप्नदर्शनम् ।

ननु पर्यङ्के गयानः पथि प्रवृत्तमात्मानं पश्यति । न, वक्षिः स्वप्नान्पश्यतीत्येतदाह—स महाराजो ज्ञानपराङ्मन-
पदे भवान्प्राप्तोपकरणभूतान्भूत्यान्मन्योश्च गृहोत्थोपादाय स्व ज्ञात्मीय एव ज्ञयादिनोपार्जिते ज्ञानपदे यथाकामं यो
यः कामोऽस्य यथाकाममिच्छातो यथा परिवर्ततेत्यर्थः । एवमेवैव विज्ञानमय एतद्विति क्रियाविशेषणं प्राणानुहीत्वा
१० जागरितस्थानेभ्य उपसंहृत्य स्वे शरीरे स्व एव वेहे न बहिर्ययाकामं परिवर्तते । कामकर्मन्माभुद्वासिताः पूर्वानु-
भूतवस्तुसंबन्धोर्वसिना अनुभवतीत्यर्थः । तस्मात्स्वप्ने भूषाऽध्यारोपिता एवाऽऽत्मभूतत्वेन लोका ज्ञविद्यमाना एव
सन्तस्तस्या जागरितेऽपीति प्रत्येतज्यम् । तस्माद्विशुद्धोऽक्रियाकारकफलात्मको विज्ञानमय इत्येतद्विद्वत् । यस्मात्-
द्वयन्ते इष्टुचिद्यमभूताः क्रियाकारकफलात्मकाः कार्यकरणलक्षणा लोकास्तस्या स्वप्नेऽपि । तस्मादग्योऽसौ इत्येत्यः
स्वप्नजागरितलोकेभ्यो ब्रह्मा विज्ञानमयो विशुद्धः ॥१८॥

१५ ब्रह्मणवृत्तौ स्वप्ने वासनाराशेर्युक्तत्वात्तद्वर्ततेति विशुद्धताऽवगताऽऽत्मनस्तत्र यथाकामं परिवर्तते इति
कामवशात्परिवर्तनमुक्तम् । इन्द्रयुक्तसम्बन्धस्यास्य स्वाभाविक इत्यनुदत्ता शङ्क्यतेऽतस्तद्विशुद्धचर्यमाह—

अथ यदा सुषुप्तो भवति तदा स्वप्नया जागति तदाऽप्ययं विशुद्ध एव । अथ पुनर्यदा हिता ब्रह्मणवृत्ति
स्वप्नं यदा यत्स्मिन्काले सुषुप्तः सुषुप्तः सम्प्रसारं स्वाभाव्यं गतो भवति सलिलमिवान्यसम्बन्धकालुष्यं हिता
स्वाभाव्येन प्रसीदति । कदा सुषुप्तो भवति । यदा यत्स्मिन्काले न कस्यचन किञ्चनेत्यर्थः वेद विज्ञानाति । कस्यचन
२० वा जन्मादेः सम्बन्धि वस्तुवन्तरे किञ्चन न वेदेत्यध्याहार्यम् । पूर्वं तु न्यायं सुप्ते तु विशेषविज्ञानामावस्य
विशेषितत्वाद् । एवं तावद्विशेषविज्ञानामावे सुषुप्तो भवतीत्युक्तम् । केन पुनः क्रमेण सुषुप्तो भवतीत्युक्तं—
हिता नाम हिता इत्येवंनाम्नो नाम्नः क्षिरा वेहस्यान्नरसविपरिणामभूतास्तथा द्वासप्ततिः सहस्राणि द्वे सहस्रे
प्रमाणसामग्र्यभावाच्च स्वप्नस्य मिथ्यात्वमित्याह—न चेति । योग्यदेशाभावाच्च तन्मिथ्यात्वमित्याह—न चेति ।
वेहाद्वहिरेन स्वप्नदृष्ट्यङ्गीकाराद्योम्येवसिद्धिरित्याहङ्क्याऽह—वेहृत्पत्येति ।

२५ एतदेव सावयितुं शङ्क्यति—नन्विति । तत्र स योग्येत्वादिवाक्यमनुसरत्वेनावतारं व्याचष्टे—न बहिरित्या-
दिना । यथाकामं तं तं काममनतिरुक्त्येत्यर्थः । एतद्विति क्रियाया ग्रहणस्य विशेषणमेतदग्रहणं यथा भवति तथेत्यर्थः ।
परिवर्तनमेव विवृणोति—कामेति । योग्यदेशाभावे सिद्धे सिद्धमर्थं दर्शयति—तस्माद्विति । स्वप्नस्य मिथ्यात्वे
तददृष्टान्तत्वेन जलत्वादिहेतुना जागरितस्थायि तथात्वं शक्यं निश्चेतुमित्याह—तथेति । इत्योर्मिथ्यात्वे प्रतीको विमुक्ति-
सिद्धेत्युपमहुरिति—तस्माद्विति । अक्रियाकारकफलात्मक इति विशेषण समर्थयते—तस्माद्विति । जागरित दृष्टान्ती-
३० कृत्य दादित्तिकमाह—तथेति । इन्द्रयुक्तस्यैव सिद्धे फलितमाह—तस्माद्विति । अन्यत्वफल कथयति—विशुद्ध इति ॥१८॥

वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्रुतिनिरस्यामात्राङ्कमाह—ब्रह्मणवृत्ताविश्यादिना । तत्रेति स्वप्नोक्तिः । कामादि-
सम्बन्धश्चकारार्थः । निवर्त्येनङ्क्यसङ्कावाच्चिर्वर्तकानन्तरश्रुतिप्रवृत्ति प्रतिपत्तीति—अत इति । स्वप्नेऽपि बुद्धिकला
किं सुषुप्तिग्रहेत्याहङ्क्याऽह—यदेति । गतो भवति तदा सुतरामस्य बुद्धिः सिध्यतीति शेषः । तमेव सुप्तिकाल
प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कमेति । किमर्थं व्यावर्तयति—पूर्वं त्विति । वृत्तमनुच प्रश्नपूर्वकं सुषुप्तिगतिप्रकारं दर्शयति—
३५ एवं तावद्विति । हितफलप्राप्तिमित्येवतासाहचर्यो हिता उच्यते । तारा वेदसम्बद्धानामन्यव्यतिरेकाभ्यामन्नरसविकारा-

१. कस्यचन इत्यस्य किञ्चनेत्यर्थः इत्युक्त्वा कस्यचन सम्बन्धि इत्यर्थान्तरमुक्तम् । संप्रति पूर्वव्याख्यामनेव
युक्तमित्याह ।

२. यस्माद् इत्यन्ते तस्माद् अनात्मभूताः स्वप्नेऽपीत्यर्थः—पूर्वं त्विति ।

स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथारणेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवा-
स्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्च-
रन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥२०॥

अधिके सप्तसिद्ध सहस्राणि ता द्वाप्तमितिः सहस्राणि हृदयाद्भूयं नाम भासपिण्डस्तस्मात्मांसपिण्डास्तुण्डरीका-
कारात्पुरीततं हृदयपरिवेष्टनमाचक्षते तदुपलक्षितं शरीरमिह पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतं पुरीततमभिप्रेतवन्त इति ५
शरीरं कृत्स्नं व्याप्नुवत्योऽध्वत्यपर्णराज्य इव बहिर्मुख्यः प्रवृत्ता इत्यर्थः ।

तत्र बुद्धेरन्तःकरणस्य हृदयं स्थानं तत्रस्थबुद्धितन्त्राणि चेताराणि बाह्यानि करणानि । तेन बुद्धिः
कर्मवशाच्छ्रोत्रादीनि तानिर्नादोभिर्मस्त्यजालवत्कर्णशङ्कुल्यादिस्थानेभ्यः प्रसारयति प्रसार्य चाधितिष्ठति जाग्रद-
काले । तां विज्ञानमयोऽभिष्यक्तस्वात्मचैतन्यावमासतया व्याप्नोति । सङ्कोचनकाले च तस्या अनुसङ्कुचति ।
सोऽस्य विज्ञानमयस्य स्वापः । जाग्रद्विकसाजुभवो भोगः । बुद्धचपाविस्वभावानुविधायो हि स चन्द्राविप्रतिबिम्ब १०
इव जलाद्यनुविधायी । तस्मात्तस्या बुद्धेर्जाग्रद्विषयास्तामिनांहीभिः प्रत्यवसर्पणमनु प्रत्यवसृप्य पुरीतति शरीरे
क्षेते तिष्ठति सप्तसिद्ध लोहपिण्डमविशेषेण संव्याप्यामिषच्छरीरं संव्याप्य वर्तत इत्यर्थः । स्वाभाविक एव स्वात्मनि
वर्तमानोऽपि कर्मानुगतबुद्धश्चतुर्वृत्तित्वात्पुरीतति क्षेत इत्युच्यते । न हि सुषुप्तिकाले शरीरसम्बन्धोऽस्ति । तीर्णो
हि तत्रा सर्वाञ्छोकाहृदयस्येति हि वक्ष्यति ।

सर्वसंसारदुःखविपुक्त्येवमवस्थैत्यत्र दृष्टान्तः—स यथा कुमारो वाऽप्यन्तर्बालो वा महारानो वाऽप्यन्तवय- १५
प्रकृतिर्यथोक्तहृन्महाहृन्गो वाऽप्यन्तपरिपक्वविद्याविनयसम्पन्नोऽस्तिष्ठीमतिशयेन दुःखं हन्तीत्यतिज्ञानमन्वत्स्वा-
वस्था सुखावस्था तां प्राप्य गत्वा क्षयितावतिष्ठेत् । एषाञ्च कुमारादीनां स्वभावावस्थानां सुखं निरतिशयं प्रसिद्धं
लोके । विक्रियमाणानां हि तेषां दुःखं न स्वभावतस्तेन तेषां स्वाभाविक्यवस्था दृष्टान्तत्वेनोपाधायते प्रसिद्धत्वात् ।
न तेषां स्वाप एवाभिप्रेतः । स्वापस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन विवक्षितत्वाद्विशेषाभावाच्च । विशेषे हि सति दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकमेदः स्पष्टः । तस्मात् तेषां स्वापो दृष्टान्तः । एवमेव यथाऽयं दृष्टान्त एव विज्ञानमय एतच्छब्दं क्षेत इत्ये- २०
तच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः । एवमयं स्वाभाविके स्व वात्पनि सर्वसंसारवर्मातीतो वर्तते स्वापकाल इति ॥१५॥

क्षेत्र तदाऽभूदित्यस्य प्रजनस्य प्रतिवचनमुक्तम् । अनेन च प्रजननिर्णयेन विज्ञानमयस्य स्वभावतो विबुद्धि-
संसारिखं चोक्तम् । कुत एतदागादित्यस्य प्रजनस्यापाकरणार्थं आरम्भः । ननु यस्मिन्प्राये नगरे वा यो भवति
त्वमाह—अज्ञेति । तासामेव मध्यमसङ्ख्या कथयति—ताश्चेति । तासा च हृदयसम्बन्धिनीना ततो निर्गत्य देह-
व्याप्त्या बहिर्मुखत्वमाह—हृदयादिति ।

तामिरित्यादि व्याकर्तुं भूमिकाङ्करोति—तत्रेति । शरीरं सप्तमर्थः । शरीरे करणानां बुद्धितन्त्रत्वे किं
स्यात्तदाह—तेनेति । तयाऽपि जीवस्य किमायातमित्याशङ्क्याऽह—तां विज्ञानमय इति । भोगवशतो जागरविषयः ।
बुद्धिविकासमनुभवशात्मा जागर्तुं त्यज्यते, तस्योच्चं चानुभवस्त्वपितीत्यत्र हेतुमाह—बुद्धीति । बुद्धचपुविधायित्वं
परामुख्यं तामिरित्यादि व्याचष्टे—तस्मादिति । प्रत्यवसर्पणं व्यावर्तनम् । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—तमिवेति ।
कर्मत्वे देहस्य कर्तृत्वे चाऽऽत्मनो दृष्टान्तद्वयम् । हृदयाकाशे ब्रह्मणि क्षेते विज्ञानात्मैयुक्त्वा पुरीतति गगनमाचक्षाणस्य ३०
पूर्वापरविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽह—स्वाभाविक इति । औपचारिकमिदं वचनमित्यत्र हेतुमाह—न हीति ।

इयमवस्थेति प्रकृता सुषुप्तिकथ्यते । उक्तेषु दृष्टान्तेषु विवक्षितमत्रां दर्शयति—एषाञ्चेति । दुःखमपि तेषां
प्रसिद्धमित्याशङ्क्याऽह—विक्रियमाणानां हीति । कुमारादिस्वापस्यैव दृष्टान्तत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽह—न तेषा-
मिति । तत्स्वापस्य दृष्टान्तत्वमस्त्वस्वापस्य दार्ष्टान्तिकत्वमिति विभागमित्याशङ्क्याऽह—विशेषाभावाविति । नवैव
तदाऽभूदिति प्रजनस्योत्तरमुपपादितमुपसंहरति—एवमिति ॥१५॥

स यथेत्यादिः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं सङ्कीर्तयति—क्षेत्र इति । किं पुनराद्यप्रजननिर्णयेन फलति त्वपदावंबुद्धिरि-
त्याह—अनेनेति । शुद्धिद्वारा ब्रह्मत्वं च तस्योक्तमित्याह—असंसारित्वञ्चेति । उत्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह—कुत इति ।

१. पुरीतति इत्यस्य व्याख्या शरीरे इति । पुरीततः उपलक्षणत्वात् ।

सोऽप्यत्र गच्छंस्तत एव श्रामान्नगराद्वाऽऽनच्छति नाभ्यतः । तथा सति ह्येव तदाऽनुरिच्येतावानेवस्तु प्रश्नोऽत्रा
भूतत एवाऽऽगमनं प्रतिद्वे त्यागान्मते इति कुत एवाग्रादिति प्रश्नो निरर्थक एव । किं श्रुतिस्वात्मन्ये न्वता ।
न । किं तर्हि द्वितीयस्य प्रश्नस्यार्थान्तरं धेतुमिच्छाम्यत आनर्थक्यं बोधयामि ।

- एवं तर्हि कुत इत्यपवादानर्थता न गृह्यते । अपादानार्थत्वे हि पुनरुक्तता नाप्यार्थत्वे । अस्तु तर्ह्ये निम्न-
५ प्रश्नः कुत एतदाग्रातिक्रिमितिहोऽऽगमनमिति । न निमित्तार्थताऽपि प्रतिवचनवक्ष्याह । आत्मनश्च सर्वस्य
जगतोऽग्निविस्फुलिङ्गादिवदुत्पत्तिः प्रतिवचने श्रूयते । न हि विस्फुलिङ्गानां विश्वेऽग्नेर्निर्गमितमपादानेनैव तु
सः । तथा परमात्मा विज्ञानमयस्याऽऽत्मनोऽपःपादमत्वेन श्रूयतेऽस्मादात्मनः इत्येतस्मिन्वाक्ये । तस्मात्प्रतिवचन-
वैलोभ्यात्कुत इति प्रश्नस्य निमित्तार्थता न श्रूयते अप्ययमुक्त्वा । नन्वपादानपक्षेऽपि पुनरुक्ततादोषः सिध्यत एव ।
नैष दोषः । प्रश्नाभ्यामात्मनि क्रियाकारकफलात्मतापोहस्य विवक्षितत्वात् । इह विद्याविद्याविषयाबुद्ध्यन्तः ।
१० आत्मेत्येवोपासिताऽऽत्मानमेवावेदात्मानमेव लोकनुपासीतेति विद्याविषयः । तदाऽविद्याविषयश्च धाईकं हनं
तत्फलं चाश्रयं नामरूपकर्मात्मकमिति । तत्राविद्याविषये वक्तव्यं सर्वमुक्तम् । विद्याविषयस्त्वाना केनच
रूपयस्तो न निर्णीतः । तर्हिणयापि च ब्रह्म ते ज्ञाणीति प्रकान्तं अपरिप्यमानोति च । अतस्तद्ब्रह्म विद्याविषयमुत
रूपयितव्यं याथातथ्यतः । तस्य च याथातथ्यं क्रियाकारककञ्चेदनुगमस्यता, वैशुद्ध्यङ्गैतन्निरोद्धिः श्रितम् ।
अतस्तदबुद्ध्यो प्रत्याबुत्पाप्येते अस्या केन तदाऽनुरिच्यत एतदाग्रादिति ।

- १५ तत्र यत्र भवति तदधिकरणं यद्भवति तदधिकर्तव्यं तयोश्चाधिकरणाधिकर्तव्ययोर्नैवो दृष्टो लोके । तथा
यत्र आगच्छति तदपादानं य आगच्छति स कर्ता तस्माद्वन्यो दृष्टः । तदाऽऽत्मा ज्ञान्यनुदन्त्यतिमन्त्रः । कुत-
श्चिदाग्राबन्त्यस्माद्वन्यः केनचित्त्रिजनेन साधनान्तरेणैत्येवं लोकवत्प्राप्ता बुद्धिः सा प्रतिवचनेन निवर्तयितव्येति ।
भायमात्माऽप्योऽग्राजानूबन्त्यो वाऽप्यस्मादागतः साधनान्तरे वाऽऽनम्यति । किं तर्हि स्वात्मन्येवानुत् "स्वनात्मा"
नमपीतो भवति, सता सोम्य तदा सत्यश्चो भवति, प्रालोभेऽऽत्मना सम्परिच्छक्तः, पर आत्मनि सन्प्रतिष्ठो" इत्यादि-
२० श्रुतिस्यः । अत एव नात्योऽन्यत्वादागच्छति । तच्छ्रुत्यैव प्रदध्यतेऽस्मादात्मन इति । आत्मव्यतिरेकेण वस्तवत्वा-
भावात् ।

- पूर्वोक्ततरस्य गतार्थत्वं अनुकृते-नन्विति । स्थितवचनेन निवारितात्वादात्मवचनेन दिव्यारविषया प्रश्ने प्रतिवचनं
सावकाशमित्याशङ्क्याऽऽह-तथा सतीति । अपीत्येयो श्रुतिर्येषदोषानुत्पादनतिगाङ्गूनीयेति सिद्धान्ती गूढानि-
सन्निवारह-किं श्रुतिरिति । न श्रुतिराभियते विदोषत्वादिति पूर्ववाद्याह-नेति । श्रुतरनाशेनैव तदर्थं बोधो
२५ निरवकाशमित्याह-किं तर्ह्यिति । तस्य सावकाशत्वं पूर्ववादी साधयति-द्वितीयस्येति ।

- पूर्ववादित्यपादानादर्थान्तरे पक्ष्याः शुश्रूषणाणे सत्प्रेक्ष्यो ब्रवीति-एवं तर्ह्यिति । कथमप्यार्थत्वं ददाह-
अस्तिवति । तर्हि तस्यानपादानार्थत्वेन पुनरुक्तत्वात्प्रत्ययान्तरार्थः । एकमेवित्त्वं पूर्ववादी इषयति-नेति । अपादान-
र्थतावदित्यपेक्षेः । तत्रैव स्मृत्यति-आत्मनश्च्येति । अतः सर्वस्य केतनत्वावेगस्य मेन वक्तुं शक्यः । तर्ह्ये
भवत्पपादानार्थं पक्षमीत्यानाङ्क्य पूर्ववादी पूर्वाकं स्मरयति-नन्विति । सर्वविज्ञानवज्जनिर्मुक्तं प्रवृत्तं दद्या
३० प्रसन्नव्यवसायेन प्रतिपिदादिभिर्गतिभिर्न पुनरुक्तिरिति सिद्धान्तो स्वाभिस्त्विनुद्वाऽऽत्मानि-नैव होय इति । अनेन
वस्तु प्रत्याभ्यां विवक्षितमिति श्रुत्यो आत्मन्यानाङ्क्य तद्वक्तुं गार्तावन्त्यनुवर्तते-इह होति । विद्याविषयनिर्गम्य
कर्तव्यत्वमत्र न प्रतिपातीत्याशङ्क्याऽऽह-तर्हिणयापि चेति । अन्यथा अक्रान्तः स्यादिति भावः । किं नृणां
तदाह-तस्य चेति ।

- कथं यथोक्त्यामात्मव्याख्याणोपयोगित्वं ऽऽनयोर्गत्यानाङ्क्य तयोः श्रौतमर्थनाह-तत्रेति । ऽऽनुरिच्ये-
३५ मुक्ता प्रतिवचनप्रवृत्तिनाह-चेति । निवर्तयितव्येन तच्छ्रुतिरिति चेन्न । सन्प्रति प्रतिवचनोपपत्त्यर्थ-नाम-
मिति । स्वात्मन्येवानुदित्यत्र अपादानाह-स्वात्मानमिति । सुप्तुनै स्वत्मन्येव स्थितिरित्युक्तार्थः । ऽऽनुरिच्य-
मात्मन एवाऽऽगमनपादानव्यभिच्य आत्मत्वेवान्तररुन्निमुदाययति-तच्छ्रुत्येवेति । स्थितान्तरात्मन एव-
वित्त्वमित्यत्रापि समाह-आत्मेति ।

नन्वस्ति प्राणाद्यात्मव्यतिरिक्तं वस्तुनन्तरं, न । प्राणादेस्तत एव निष्पत्तेः । तत्कथमिति । उच्यते—तत्र
दृष्टान्तः—स यथा लोक ऊर्णनाभिः । ऊर्णनाभिर्लूताकोट एक एव प्रसिद्धः सन्त्वात्माप्रविभक्तेन तन्तुनोच्चरेदुद्ग-
च्छेत् । न चास्ति तस्योद्गमने स्वतोऽतिरिक्तं कारकान्तरम् । यथा चैकरूपादेकस्मादग्नेः सुधा अल्पा विस्फुलिङ्गा-
न्वृष्टयोऽन्यथयथा व्युच्चरन्ति विविधं नाना वोच्चरन्ति यथेमी दृष्टान्तो कारकभेदाभावेऽपि प्रवृत्तिं दर्शयतः
प्राक्प्रवृत्तेऽत्र स्वभावत एकत्वमेवमेवात्मादात्मनो विज्ञानमयस्य प्राक्प्रतिबोधाद्यस्तत्त्वस्य तस्मादित्यर्थः । सर्वे प्राणा ५
बापादयः सर्वे लोका भूरादयः सर्वाणि कर्मफलानि सर्वे देवाः प्राणलोकाधिष्ठातातोऽग्न्यादयः सर्वाणि भूतानि
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि प्राणिजातानि सर्व एत आत्मान इत्यस्मिन्पाठ उपाधिसम्पर्कजनितप्रबुध्यमानविशेषात्मान
इत्यर्थो व्युच्चरन्ति । यस्मादात्मनः स्थावरजङ्गमं जगदिदमग्निरविस्फुलिङ्गद्वयुच्चरत्यनिशं यस्मिन्नेव च प्रलीयते
जलबुद्बुदवद्वत्तस्मात्कञ्च वर्तते स्थितिकाले तस्यास्याऽऽत्मनो ब्रह्मण उपनिषदुप समोप निगमयतीत्यभिधायकः
शब्द उपनिषदित्युच्यते । शास्त्रप्रामाण्यादेतच्छब्दगतो विशेषोऽवसीयत उपनिगमयितृत्वं नाम । कोऽस्युपनिष- १०
दित्याह—सत्यस्य सत्यमिति । सा हि सर्वत्र चोपनिषदलौकिकार्यत्वादुर्विज्ञेयार्थेति तदर्थमाचष्टे—प्राणा वै सत्यं
तेषामेष सत्यमिति । एतस्यैव वाक्यस्य व्याख्यानायोत्तरं ब्राह्मणद्वयं भविष्यति ।

अथतु तावदुपनिषद्वाक्यानायोत्तरं ब्राह्मणद्वयम् । तस्योपनिषदित्युक्तं तत्र न जानीमः किं प्रकृतस्या-
ऽऽत्मनो विज्ञानमयस्य पाणिपेषणोत्थितस्य संसारिणः शब्दाभिज्ञः इयमुपनिषद्वाहोऽस्त्विसंसारिणः कस्यचित् ।
किञ्चातः । यदि संसारिणस्तदा संसार्येव विज्ञेयः । तद्विज्ञानादेव सर्वप्राप्तिः स एव ब्रह्मशब्दवाक्यस्तद्विज्ञेय १५
ब्रह्मविद्येति । अथासंसारिणस्तदा तद्विषया विद्या ब्रह्मविद्या । तस्माच्च ब्रह्मविज्ञानात्सर्वभावापत्तिः । सर्व-
मेतच्छास्त्रप्रामाण्याद्ब्रह्मविद्येति ।

किन्त्वस्मिन्पक्षे “आत्मेत्येवोपासीत” “आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मी”ति परब्रह्मैकत्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः
क्रुष्येरन् । संसारिणश्चाप्यस्याभाव उपवेक्षानर्थक्यात् । यत एव पण्डितानामप्येतन्महामोहस्थानमनुत्प्रतिवचन-
प्रबलविषयम् । अतो यथाशक्ति ब्रह्मविद्याप्रतिपादकवाक्येषु ब्रह्म विज्ञानासुनां बुद्धिभ्युत्पादनाय विचारयिष्यामः । २०

वस्तुनन्तराभावस्यासिद्धं शङ्कित्वा दूषयति—नन्विदं विद्या । क्रियावतो मूढादेर्वैद्युत्पातवर्शनाद्ब्रह्मणो-
ऽक्रिप्रत्वात्सतो न प्राणाद्युत्पत्तिरिति शङ्कते—तत्कथमिति । सूष्टेर्मायामयत्वमाश्रित्य श्रुत्या परिहरति—उच्यत इति ।
स्वात्माप्रविभक्तेनेत्युक्तमन्वयं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—न चेति । असहायस्य कारणत्वे दृष्टान्तमुक्त्वा कूटस्थस्य
तद्भावे दृष्टान्तमाह—यथाचेति । माध्यन्दिनश्रुतिमाश्रित्याऽह—सर्व एत इति । तस्येत्याद्यवतारव्याचष्टे—यस्मा-
दित्यादिना । ननु प्रत्यभूतस्य ब्रह्मणो वाचकेषु शब्दान्तरेष्वपि सत्तु किमित्येतच्छब्दविषयमादर्शणं क्रियते तत्राऽह— २५
शास्त्रेति । ब्राह्मणवाक्यार्थोऽपि कथं निश्चीयतामित्याशङ्क्याऽह—एतस्येति ।

उक्तमङ्गीकृत्य विशेषदृष्ट्या संशयानो विचारं प्रसीति—भवत्स्थिति । सन्दिग्ध सप्रयोजनं च विचार्यमिति
न्यायेन सन्देहमुक्त्वा विचारप्रयोजकं प्रयोजनं पृच्छति—किञ्चात इति । कस्मिन्पक्षे किं फलतीति पृष्ठे प्रथमपक्षमनूद्य
तस्मिन्फलमाह—यद्येति । यद्विज्ञानान्मुक्तिस्तस्यैव गेयता न जीवस्येत्याशङ्क्याऽह—तद्विज्ञानादिति । ब्रह्मज्ञानादेव
सा न संसारिज्ञानादित्याशङ्क्याऽह—स एवेति । तद्विद्या ब्रह्मविद्या तदेव ब्रह्म न संसारीत्याशङ्क्याऽह—तद्विद्येति । ३०
आद्यकल्पोपि फलमसाविति शब्दः । पक्षान्तरमनूद्य तस्मिन्फलमाह—अथेत्यादिना । किमत्र नियामकमित्याशङ्क्य ब्रह्म
वा इदमित्यादि शास्त्रमित्याह—सर्वमेतदिति ।

ब्रह्मोपनिषत्पक्षे शास्त्रप्रामाण्यात्सर्वं समक्षं चेत्तथैवास्तु किं विचारेणेत्यागच्छ्य जीवब्रह्मणोर्भेदोऽग्नेदो वेति
विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह—किन्त्विति । अग्नेदपक्षं दूषयति—संसारिणश्चेति । उपदेशानर्थक्यादग्नेदपक्षानुपपत्तिरिति
शेषः । विषयानुपलम्भस्य सहायहेतुत्वमनुवदति—यत इति । पक्षद्वये फलप्रतीतिं परामृशति—एवमिति । अन्य- ३५
व्यतिरेककौशलं पाण्डित्यम् । एतदित्येकात्म्योक्तिः । महत्त्वं मोहस्य विचारोत्थनिर्णय विनाऽनुच्छिन्नत्वम् । तस्य
स्थानमालम्बनं केनापि नोक्तं प्रतिवचन यस्य किं तदैकात्म्यमिति प्रश्नस्य तस्य विषयमूर्तमिति यावत् । न हि येन
केनचिदैकात्म्यं प्रष्टुं प्रतिवक्तुं वा शक्यते । ‘श्रवणायापि वदुर्मियो न लभ्यः’ इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । विचारप्रयोजक-

१. इत्यस्मिन् पाठे माध्यन्दिनपाठे इत्यर्थः । बुद्धशुषहिता आत्मान उचिच्छतीत्यर्थः । बुद्धस्यानादित्वात्, काण्वपाठे
तु प्राणोत्पत्तिश्रुत्या तदुपहितजीवोत्पत्तिः सूचिता ।

न तावदसंसारी परः पाणिपेषणप्रतिबोधिताच्छब्दादिभूजोऽवस्थान्तरविशिष्टादुत्पत्तिभूतेः । न प्रशासिता-
ऽशानायादिवर्जितः परो विद्यते । कस्मात् । यस्माद्वन्नहं जगदिष्यामीति प्रतिज्ञाय सुषं पुरुषं पाणिपेषं बोधयित्वा
तं शब्दादिभोक्तृत्वविशिष्टं दर्शयित्वा तस्यैव स्वप्नद्वारेण सुषुप्त्याख्यमवस्थान्तरभूजोऽयं तस्मादेवाऽऽत्मनः सुषुप्त्य-
वस्थयाविशिष्टादग्निमिष्टुल्लङ्घनोनाभिदृष्टान्ताभ्यामुत्पत्तिं दर्शयति श्रुतिरेवमेवस्मादित्यादिना । न चान्यो जग-
५ दुत्पत्तिकारणमन्तराले श्रुतोऽस्ति । विशालमयस्यैव हि प्रकरणम् ।

समानप्रकरणे च श्रुत्यन्तरे कौषीतकिनामादित्यादिपुष्पान्त्रस्तुत्य "स होवाच यो वै बालाक एतेषां-
ख्याणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्यः" इति प्रबुद्धस्यैव विज्ञानमयस्य वेदितव्यतां दर्शयति नार्थागतरस्य ।
तथा चा"ऽऽत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्युक्त्वा य एवाऽऽत्मा प्रियः प्रसिद्धस्तस्यैव द्रष्टव्योतव्यमन्तव्यनिवि-
ध्यासितव्यतां दर्शयति । तथा च विद्योपन्यासकाल "आत्मेत्येवोपासीत" "तदेतस्मैयः पुत्रास्तेषो वित्तः" "तवात्मान-
१० मेवावेहं बृहत्स्मीत्ये" वमादिवाक्यानामानुलोसेयं स्यात्पराभावे । वक्ष्यति च—"आत्मानचेद्दिजानोयादयमस्मीति
पुरुषः" इति ।

सर्ववेदान्तेषु च श्रुत्यात्मवेद्यतैव प्रदर्श्यतेऽहमिति न बहिर्वेद्यता शब्दादिवत्प्रदर्श्यतेऽती ब्रह्मेति । तथा
कौषीतकिनामेव "न बाधं बिजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" इत्यादिना बागादिकरणेभ्यापुत्रस्य कतुरेव वेदितव्यतां
दर्शयति । अवस्थान्तरविशिष्टोऽसंसारीति चेत् । अथापि स्याद्यो जागरिते शब्दादिभूजिज्ञानमयः स एव सुषुप्ता-
१५ ख्यमवस्थान्तरं गतोऽसंसारी परः प्रशासिताऽयः स्यादिति चेत्, अबुद्धश्चात् । न ह्येवमर्थकः पदार्थो बुद्धोऽप्येव
वैनाशिकसिद्धान्तात् । न हि लोके गौरेतिष्ठन्गच्छन्वा गौर्भवति ज्ञानतत्त्वश्चादित्यन्तरमिति । स्यादौचं । यद्वर्मको
मुक्त्वा तत्कार्यं विचारमुपसंहरति—अत्र इति ।

संशयादिना विचारकार्यतामवतार्य पूर्वपक्षयति—न तावदिति । जगत्कर्ता हीश्वरो विवक्ष्यते प्रकृतं च
सुषुप्तिविशिष्टाज्जीवाज्जगज्जन्मोन्मथ्यते तस्मादीश्वरो जीवादतिरिक्तो नास्तीत्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति—मैत्र्यादिना ।
२० प्रकृतेऽपि जीवे जगत्कारणत्वमीश्वरस्यैवात्र श्रुतमित्याशङ्क्यऽह—न चेति । तत्र प्रकरणविरोधं हेतुमाह—
विज्ञानेति । श्रुत्यन्तरवशादपि जीव एवात्र जगत्कर्तेत्याह—समानप्रकरणे चेति । श्रुत्यन्तरस्य च जीवविषयकं जग-
द्वाचित्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन द्रष्टव्यम् । वाक्यशेषवशादपि जीवस्यैव वेदितव्यत्वं वाक्शेषान्वयाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन
दर्शयति—तथा चेति । जीवातिरिक्तस्य परस्य वेदितव्यस्याभावे पूर्वोत्तरवाक्यानामानुल्लङ्घनं हेत्वन्तरमाह—तथा
चेत्यादिना ।

२५ इतश्च जीवस्यैव वेद्यतेत्याह—सर्वेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—सर्वेति । स वै वेदितव्य इत्यत्र न स्पष्ट जीवस्य
वेदितव्यत्वमिदं तु स्पष्टमिति भेदः । स्वाभावस्याज्जीवाज्जगज्जन्मश्रुतेस्तस्यैव वेद्यत्वदृष्टेः जगद्भेदतुरीश्वरो वेदान्तवेद्यो
नास्तीत्युक्ते सेश्वरवादी बोधयति—अवस्थान्तरेति । जोषमेव विवृणोति—अथापीति । उक्तोपपत्तिसत्त्वेऽपीति यावत् ।
नावस्थामेवाहस्तुमेवतथाऽनुभवदाहपराधान्ताच्चेति परिहरति—नाबुद्धश्चादिति । अवस्थामेवाहस्तुमेवाभाव दृष्टान्तेन

१ अन्यत्र वैनाशिकसिद्धान्तात् । वीद्वा वैनाशिकाः प्रतिक्षणं प्रपञ्चस्य आत्मनश्च विनाशाङ्गीकारात् तन्मते हि
३० जाग्रत्युपोऽयः सुषुप्तोऽयः स्यात् क्षणभेदेन पुरुषमेवात् ।
२. स्यामान्व—यो यद्वर्मक इत्यादिव्याप्त्युपपञ्चमनुमानं न्यायः । अनुमानं तु सुषुप्तपुत्रस्य जागरविशिष्टादग्नि-
अवस्थान्तरविशिष्टश्चात् सोऽहं सुषुप्तः यः पूर्व जागरितः इति तादात्म्यानुभवत् ।
३. जगद्वाचित्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायः जगद्वाचित्वाधिकरणं चिन्तितं यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य
वा एतत्कर्म स वै वेदितव्य पुरुषः" इति श्रूयते कौषीतक्युपनिषदि । तत्र वेदितव्यं पुरुषं प्राणं कृतं एतत्कर्म
इत्युक्तस्य क्रमणः शरीरगतस्य सर्वस्य प्राण एव कर्ता । वाक्यशेषे च 'अथास्मिन् प्राण एवैकवा भवति' इति
३५ प्राणसकीर्तनाच्च आदित्यादिगतपुरुषाणां बालाक्युक्तानां प्राणावस्थाविशेषत्वात् इति पूर्वपक्षः तन्त्यागेतेत्यर्थः ।
४. वाक्यान्वयाधिकरणपूर्वपक्षस्त्वित्यम्—बृहदारण्यके श्रूयते—न वा जरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति
आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" इति । तत्र आत्मा जीव स्यात् सर्वं जगत् जीवस्य आत्मन्यतया प्रियं
भवति, तथा वाक्यशेषे "एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्पद्य तान्मेवानुविनव्यति" इति 'विशतारामरे केन बिजानोयात्'
४० इति उपसंहाराच्च जीव एव द्रष्टव्यत्वेन विवक्षित इति पूर्वपक्षः तन्त्यायेन ।

यः पदार्थः प्रमाणानुगतो भवति स देशकालावस्थान्तरेष्वपि तद्वयं एव भवति । स चेत्तद्वयं कर्तव्यं व्यभिचरति सर्वः प्रमाणव्यवहारो कुर्येत । तथा च न्यायविदः साङ्ख्यमीमांसकादयोऽसंसारिणोऽभावं युक्तिशतैः प्रतिपादयन्ति ।

संसारिणोऽपि जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रियाकर्तृत्वविज्ञानस्याभावादयुक्तमिति चेदन्महता प्रपञ्चेन स्थापितं भवता शब्दादिभुक्तसार्वेवावस्थान्तरविशिष्टो जगतः कर्तेति । तद्वत् । यतो जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रियाकर्तृत्व-
विज्ञानशक्तिसाधनाभावः सर्वलोकप्रत्यक्षः संसारिणः स कथमस्मादाविः संसारो भनसाऽपि चिन्तयितुमशक्यं
पृथिव्यादिविन्यासविशिष्टं जगन्निमित्तमुपायतोऽयुक्तमिति चेत् । न । शास्त्रात् । शास्त्रं संसारिण “एवमेवास्मादात्मनः”
इति जगदुत्पत्त्यावि दर्शयति । तस्मात्सर्वं अद्वयमिति स्यादयमेकः पक्षः ।

“यः सर्वज्ञः सर्ववित्” “योऽज्ञानायापिपासे ब्रह्मेति” “असङ्गे न हि सञ्जते” “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशंसने”
“यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तर्नाम्यभूतः” “स यस्तान्पुरुषान्निष्कृष्टात्पञ्चकाम्” “स वा एष महानज आत्मा” “एष
सेतुविषरणः” “सर्वस्य धर्मी सर्वस्येशानः” “य आत्माऽपहृतपाप्मा विचरो विभूयुः” “तत्तेजोऽसृज” “आत्मा १०
वा इमेक एवाप आसीत्” “न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः” इत्यादिश्रुतितेऽयम् । स्मृतेश्च “अहं सर्वस्य प्रभवो मृतः
सर्वं प्रवर्तते” इति परोऽस्त्यसंसारो । श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यश्च । स च कारणं जगत् । न “वैवमेवास्मादात्मनः” इति
संसारिण एवोत्पत्तिं दर्शयतीत्युक्तम् । न । “य एषोऽतर्हृदय आकाश” इति परस्य प्रकृतत्वात्स्मादात्मन इति युक्तः
परस्यैव परात्मर्शः । “नैव तदाऽभूद्वि”त्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनत्वेनाऽऽकाशशब्दवाच्यः पर आत्मोक्तो “य एषोऽतर्हृदय
आकाशस्तस्मिन्नेत” इति । “सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवत्य” “हृदहर्षच्छत्य एतं ब्रह्मलोकं न विदमि” १५
“प्राज्ञोनाऽऽत्मना सम्यग्निष्पन्नः” “पर आत्मनि संप्रतिष्ठते” इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशशब्दः पर आत्मेति निश्चीयते ।
“बहुरोऽस्मिन्नस्तराकाश” इति प्रस्तुत्य तस्मिन्नेवाऽऽत्मशब्दप्रयोगश्च । प्रकृत एव परं आत्मा । तस्माद्युक्तमेव
अस्मादात्मन इति परमात्मन एव सृष्टिरिति । संसारिणः सृष्टिस्थितिसंहारज्ञानसान्दर्भ्याभावं ज्ञातो ज्ञान ।

अत्र च “आत्मेत्येवोपासीत” “आत्मानमेवावेबहं ब्रह्मास्मीति” इति ब्रह्मविद्या प्रस्तुता । ब्रह्मविषयश्च ब्रह्मविज्ञान-
स्पष्टयति—नहीति । तत्रैव हेतुन्तरमाह—न्यायान्वेति । जागरादिविशिष्टस्यैव स्वापवैशिष्ट्यात्तस्य संसारित्वात्तत्र-२०
रोज्योऽस्तीत्युक्त्वा तदभावे आदिसंमतिमाह—तथा चेति । आदिसंमते लोकायतादिसंमस्तनिराश्रयवादिषड्ब्रह्मार्थः—
युक्तिशतैरिति । तस्य वैशिष्ट्येऽस्मदादितुल्यत्वात्तदभावे मुक्तवज्जगत्कर्तृत्वयोगाज्जीवानमेवाद्वैतद्वारा । तत्कर्तृत्वसंभ-
वात्तस्याधिकारत्वमित्यादिभिरित्यर्थः । जीवो जगज्जन्मादिहेतुर्न भवति तत्रासमर्थत्वात्साधारणवत्तच्च संसारित्वा-
दिति साङ्ख्ये—संसारिणोऽपीति । ईश्वरस्यैवेत्येपर्यः । अयं प्राणादिकर्तृत्वमिति शेषः । सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति—
यन्महतेत्यादिना । कालीत्याप्यपदेशेन दूषयति—न शास्त्रादिति । निरीश्वरवादमुपसहृति—तस्मादिति । २५

सैश्वर्यादमुत्पापयति—यः सर्वज्ञ इत्यादिना । तान्पृथिव्याद्यभिमानीनः पुरुषास्मिन्नहोत्पाद्य योजितक्रान्तवान्त
एष सर्वविशेषशून्य इति यावत् । उदाहृताः श्रुतयः स्मृतयश्च । न्यायस्तु विचित्रं कार्यं विशिष्टज्ञानवत्पूर्वकं प्रासादादौ
तथोपलम्भमादित्यादि । प्रकरणमनुसृत्य जीवस्य प्राणादिकारणत्वमुक्तं स्मारयति—नन्वेति । नेदं जीवस्य प्रकरणमिति
परिहरति—नैत्यादिना । प्रतिवचनस्याकाशशब्दस्य परविषयत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याऽहं—कैष इति । इतश्चाऽऽकाश-
शब्दस्य परमात्मविषयतेत्याह—बहुरोऽस्मिन्निति । य आत्माऽपहृतपाप्मेत्यात्मशब्दप्रयोगः । प्रतिवचने परस्याऽऽकाश- ३०
शब्दवाच्यत्वे फलितमाह—प्रकृत एवेति । तस्य प्रकृतत्वे लब्धमर्थमाह—तस्मादिति । इतश्च परस्यादेवप्राणादिसृष्टि-
रित्याह—संसारिण इति । यन्महता प्रपञ्चेनेत्यादाविति शेषः ।

अस्तीश्वरो जगत्कारणं ब्रह्म तदेव जीवस्य स्वरूपं तस्यैवमुपनिषदिति सिद्धान्तमाहाङ्क्यं दूषयति—अत्र

१. साध्या. कापिलाः जीवस्यैव संसारो मोक्षः उभयं प्रधानाधीनं तदेव पुरुषस्य भोगमोक्षौ करोति इति वदन्ति ।
मीमांसकास्तु “न कदाचिदनीदृशं जगत्” इति वदन्तः सृष्टिप्रलयौ न स्तः तदर्थमीश्वरोऽन्येक्षितः उपनिषदि ३५
तत्पदार्थविवरणं कर्माङ्गभूतदेवताप्रशंसाकार्थवादः । त्वंपदार्थस्तु कर्मकर्तुः जीवस्य प्रवर्ततेति वदन्तः ईश्वरं
नाभ्युपगच्छन्ति—इदं तु न परमार्थतः अपि तु कर्मणि जनानां प्रवृत्तिसिद्धये कर्मण एव फलदानशक्तिरस्ति ।
तदर्थमीश्वरः न कल्प्यतामित्याहुः । अत एव नयविवेकै ईश्वरे अनुमानं द्विषते नैश्वरोऽपीति ।

२. कालात्ययापदिष्टः श्रुत्या वाधित इत्यर्थः इयमेव श्रुतिः “एतस्मादात्मनः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि
व्युच्चरन्ति” इति ।

मिति । “ब्रह्म ते ब्रह्मणो”ति “ब्रह्म जपयिष्यामी”ति प्रारब्धम् । तत्रेदानीमसंसारि ब्रह्म जगत् कारणमशनायाद्यत्तीतं
निरप्युद्बुद्धमुक्तस्वभावं तद्विपरीतश्च संसारी तस्माद्ब्रह्महास्मीति न गृह्णीयात् । परं हि देवमीशानं निकृष्टः
संसार्यात्मत्वेन स्मरन्कथं न दोषभोक्तव्यात् । तस्मान्नाहं ब्रह्महास्मीति कुतश्च ।

तस्मात्पुण्येदोकाङ्गलिस्तु तिमस्कारबन्धुपहारास्त्वाव्यायस्यानयोपासिभिरारिरावधिषेत । आराधनेन
५ विदित्वा सर्वेति ब्रह्म भवति । न पुनरसंसारि ब्रह्म संसार्यात्मत्वेन चिन्तयेदगमिभिरा शीतत्वेनाऽऽकाशमिव
भूतिमत्त्वेन । ब्रह्मात्मत्वप्रतिपादकमपि शास्त्रमर्थवादो भविष्यति । सर्वतर्कशास्त्रलोकरन्यायैश्चैवमविरोधः स्यात् । न,
मन्त्रब्राह्मणवादेभ्यस्तस्यैव प्रवेश भवणात् । “पुरश्चक्र” इति प्रकृत्य “पुरः पुच्य भाविशदि”ति “रूपं रूपं प्रतिरूपो
बभूव तदस्य रूपं प्रतिपक्षणात्” “सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य घोरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्त्यवास्ते” इति सर्वशास्त्रानु
सहस्रयो मन्त्रवादाः सृष्टिकर्तुरेवांसंसारिणः शरीरप्रवेक्षं दशयन्ति । तथा ब्राह्मणवादाः । “तत्सृष्ट्वा तदेवानु-
१० प्राविशत्” “स एतमेव सोमानं विदार्थयत्वा द्वारा प्रापन्नतः” “स्यं देवतेमास्तिन्नो देवता जनेन जीवेनाऽऽस्पना-
ऽनुप्रविश्य” “एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते” इत्याद्याः । सर्वभूतिषु च ब्रह्मण्यात्मशाब्दप्रयोगावात्मशाब्दस्य
च प्रत्यगात्माभिधायकत्वात् “एष सर्वभूतान्तरात्मा” इति च श्रुतेः परमात्मव्यतिरेकेण संसारिणोऽभावात् “एक-
मेवाद्वितीयम्” “ब्रह्मैवेदम्” “ब्रह्मैवेदम्” इत्यादिभूतिभ्यो युक्तमेवाहं ब्रह्मास्मीत्यवधारयितुम् ।

यथैवं स्थितः शास्त्रार्थस्तदा परमात्मनः संसारित्वम् । तथा च सति शास्त्रानर्थक्यमसंसारित्वे चोपदेशा-
१५ नर्थक्यं ह्येतो दोषः प्राप्तः । यदि तावत्परमात्मा सर्वभूतान्तरात्मा सर्वशरीरसम्पर्कनिर्गतपुःकाव्यनुभवतोति
त्यर्हं परस्य संसारित्वं प्राप्तम् । तथा च परस्यासंसारित्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः कुप्येरन्त्युक्तयश्च सर्वे च न्यायाः ।
अथ कश्चित्प्रतिपक्षि शरीरसम्बन्धवैर्दुःखैर्न सैम्बध्यत इति शक्यं प्रतिपादयितुं परमात्मनः साध्यपरिहायोभावाद्बु-
पदेशानर्थक्यदोषो न शक्यते निवारयितुम् । अत्र केचित्परिहारमाशङ्कते । परमात्मा न साक्षाद्भूतेष्वनुप्रविष्टः

चेति । तृतीयोऽध्यायः सप्तमर्थः । का पुनः सा ब्रह्मविद्येति तत्राऽह—ब्रह्मविषयश्चेति । इति ब्रह्मविद्या प्रसिद्धमिति
२० शेषः । अतुयं ब्रह्मविद्या प्रस्तुतेत्याह—ब्रह्मेति । सत्यमस्ति प्रस्तुता ब्रह्मविद्या सा जीवविद्याऽपि भवति जीवब्रह्मणोर-
भेदादित्याशङ्क्याऽह—तत्रेति । ब्रह्मविद्याया प्रस्तुतायामिति यावत् । इदानीं न गृह्णीयादिति सम्बन्धः । मिथो
विरुद्धत्वप्रतीत्यवस्थायामित्येतत् । अन्योन्यविरुद्धत्वं तच्छब्दार्थः । विपक्षे दोषमाह—परमिति ।

कथं तर्हीश्वरे मतिं कुर्मादित्याशङ्क्य स्वामित्वेनेत्याह—तस्मादिति । आविर्भूतं प्रदक्षिणादिसङ्ग्रहार्थम् ।
ऐकात्म्यशास्त्रादात्मनस्तिरेव ब्रह्मणि कर्तव्येत्याशङ्क्याऽह—न पुनरिति । का तर्हि शास्त्रगतित्वाऽह—ब्रह्मेति ।
२५ मुख्यार्थत्वसम्भवे किमित्यर्थवादतेत्याशङ्क्याऽह—सर्वेति । संसारित्वासंसारित्वादिना मिथो विरुद्धयोजनविरोधः शीतोष्ण-
वद्वैक्यानुपपत्तिरन्यायः । विज्ञानात्मविषयत्व तदस्येश्वरविषयत्वं चोपनिषदो निवारयन्परिहरति—नेत्यादिना । परस्यैव
प्रवेशवादिमन्त्रब्राह्मणवादानुदाहरति—पुर इत्यादिना । यत्तद्ब्रह्मेति न गृह्णीयादिति तत्राऽह—सर्वभूतिषु चेति ।

शास्त्रीयमन्येकत्वमनिष्टप्रसङ्गात् स्वीकर्तव्यमिति शङ्कते—यथेति । परस्य संसारित्वे तदसंसारित्वशास्त्रा-
नर्थक्यं फलितमाह—तथा चेति । संसारिणोऽन्यस्यापि परस्यासंसारित्वेसंसारित्वमिततोऽप्यसंसारित्वप्रदेशानर्थक्य
३० तं विनैव, भुक्तिसिद्धिरिति दोषान्तरमाह—असंसारित्वे चेति । तत्राऽह दोष विवृणोति—यदि तावदिति ।
‘न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य’ इत्याद्याः श्रुतयः । यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते’ इत्याद्याः स्मृतयः ।
कूटस्थासङ्गत्वादयो न्यायाः । द्वितीयं दोषप्रसङ्गमात्रात् प्रकटयति—अथेत्यादिना । दोषद्वये स्वयम्भूतमात्रमिथ्यात्वा-

१. यथा सहमेव राजेतितदवद् भूत्यः दोषभाक् ।
२. जीवः ईश्वराद्भूतः तद्विरुद्धधर्मत्वात् यदेव तदेव यथा दहनात् अन्नस्तुहिनः इति न्यायः ।
३. शास्त्रानर्थक्यम्—असंसारित्वशास्त्रस्यार्थभावः ।
४. उपदेशानर्थक्यम्—उपदेश विनापि भुक्तिसिद्धेः कश्चित् शरीरस्य आत्मविज्ञतज्ञानेन शरीरदुःखप्रयुक्तदुःख-
भावात् आत्मनि दुःखं नास्तीति निर्णयेन प्रतिपादयितुं शक्यमित्यर्थः ।
५. न संबध्यत इति शक्यं प्रतिपादयितुं यतो हि दुःख मिथ्या । अतः ईश्वरः न मन्यते मिथ्यात्वात् जीवस्तु
अविद्यावशादात्मनि दुःखं मन्यते ।

स्वेन रूपेण । किं तर्हि विकारभावमापन्नो विज्ञानात्मत्वं प्रतिपेदे । स च विज्ञानात्मा परस्मादभ्युपगम्य । येनान्यस्तेन संसारित्वसम्बन्धी येनान्यस्तेनाहं ब्रह्मेत्यवधारणाहं । एवं सर्वमविरुद्धं भविष्यतीति ।

तत्र विज्ञानात्मनो विकारपक्षे एता गतयः । पृथिवोद्भव्यवदनेकब्रह्मसमाहारस्य सावयवस्य परमात्मन एकदेशविपरिणामो विज्ञानात्मा भटादिवत् । पूर्वसंस्थानावस्थस्य वा परस्यैकदेशो विक्रियते केशोषरादिवत् । सर्व एव वा परः परिणमेकरोदिवत् । तत्र समानजातीयानेकब्रह्मसमुद्भूतस्य कश्चिद्ब्रह्मविशेषो विज्ञानात्मत्वं प्रतिपद्यते । यदा, तदा समानजातीयत्वादेकत्वमुपचरितमेव न तु परमार्थतः । तथा च सति सिद्धान्तविरोधः ।

अथ नित्यायुतसिद्धावयवानुगतोऽवयवो पर आत्मा तस्य तदवस्थस्यैकदेशो विज्ञानात्मा संसारी तदाऽपि सर्वावयवानुगतत्वावयवविन एवावयवगतो दोषो गुणो वेति विज्ञानात्मन संसारित्वदोषेण पर एवाऽऽत्मा सम्बध्यत इतीयमन्यनिष्ठा कल्पना । क्षीरघत्सर्वपरिणामपक्षे सर्वभ्रुतिस्मृतिः कोपः । स चानिष्टः ।

“निष्कलं निष्कियं शान्तम्” “विद्यो ह्यमृतं पुरुषः तवाह्याम्यन्तरो ह्यजः” “आकाशवत्सर्वगतश्च १०
नित्यः” “स वा एव ब्रह्मज्ज आत्माऽऽरोऽमरोऽमृतः” “न जायते म्रियते वा कदाचित्” “अव्यक्तोऽयम्” इत्यादि-
भ्रुतिस्मृतित्यायविरुद्धा एते सर्वे पक्षाः । अक्षस्य परमात्मन एकदेशपक्षे विज्ञानात्मनः कर्मफलवद्देशसंस्तरणा-
नुपपत्तिः । परस्य वा संसारित्वमित्युक्तम् । परस्यैकदेशोऽग्नित्वमुक्तिरव्यक्तुदितो विज्ञानात्मा संसरतीति चेत्-
चाऽपि परस्यावयवस्फुटनेन क्षतप्राप्तिस्तत्संस्तरणे च परमात्मप्रवेशान्तरावयवव्यूहे छिन्नाप्राप्तिरक्षणस्वभावस्यवि-
यति—अत्रेति । कथं तर्हि तस्य कार्यं प्रविष्टस्य जीवत्वं तत्राऽहं—किं तर्हीति । जीवस्य ब्रह्मविकारत्वेऽपि ततो मेदाप्नाहं १५
ब्रह्मेति धीः अमेदे ब्रह्मणोऽपि संसारित्वस्याशङ्क्याऽहं—स चेति । तथाऽपि कथं शङ्कितदोषाभावस्तत्राऽहं—येनेति ।
एवमिति भिन्नाभिन्नत्वपरामर्शः । सर्वमित्युपदेशादिनिर्देशः ।

एकदेशमितं निराकर्तुं विकल्पयति—तत्रेति । एता गतय इत्येते पक्षा वक्ष्यमाणाः सम्भवन्ति न गत्यन्तर-
मित्यर्थः । यथा पृथिवीसात्वितं ब्रह्ममेकमावयवसमुदायस्तथा भूतभौतिकात्मकानेकब्रह्मसमुदायः सावयवः परमात्मा
तस्यैकदेशैकैतन्यलक्षणस्तद्विकारो जीवः पृथिव्येकदेशमृद्विकारघटश्चरावादिवादित्येकः कल्पः । यथा भूमेरुत्परादिदेशो २०
नखकेशादिवा प्रुषस्य विकारस्तथाऽवयवविनः परस्यैकदेशविकारो जीव इति द्वितीयः कल्पः । यथा क्षीरं स्वर्णं
वा सर्वात्मना दधिरसवकादिरूपेण परिणमते तथा कृत्स्न एव परो जीवभावेन परिणमेदिति कल्पान्तरम् । तत्राऽऽ-
द्यमनूष वृषयति—तत्रेत्यादिना । नानाब्रह्मणा समाहारो वा तानि ब्राह्मण्यपेक्षाणि परब्रह्म तस्यैकं स्यान्नहि
ब्रह्मना मुख्यैक्यं समाहारस्य च समुदायापरपर्यायस्य समुदायिभ्यो मेदाभेदाभ्यां दुर्भणत्वेन कल्पितत्वादित्यर्थः । तर्हि
ब्रह्मणो मुख्यैक्यं वा भूतत्राऽहं—तथा चेति । न हि तन्नात्वं कस्यापि सम्मतमिति भावः ।

द्वितीयमनूष निराकरोति—अथेत्यादिना । सर्वदैव पृथगवस्थितेष्ववयवेषु जीवेष्वनुस्यूताभेतनोऽवयवो
परश्चेतर्हि यथा प्रत्यययन मलसंसर्गं देहस्य मलिनत्व तथा परस्य जीवगतैर्दुःखैर्महद्दुःखं स्यादिति प्रथमकल्पनाव-
द्वितीयाऽपि कल्पना न युक्तेत्यर्थः । तृतीयं प्रत्याह—क्षीरवदिति । ‘न जायते म्रियते वा विपश्चित्’ इत्याद्याः श्रुतयः ।
‘न जायते म्रियते वा कदाचित्’ इत्याद्याः स्मृतयः । श्रुत्यादिकोपस्येष्टत्वमाशङ्क्य वैदिकं प्रत्याह—स चेति ।

श्रुतिस्मृती विवेचनयत्नत्रयसाधारणं वृषणयाह—निष्कलमित्यादिना । कूटस्थस्य निरवयवस्य काल्पनिक- ३०
देगाभ्यां परिणामासम्भवो न्यायः । जीवस्य परमात्मैकदेशत्वे दांपान्तरमाह—अक्षलस्येति । एकदेशस्यैकदेशेनित्येतिरे-
केणाभावाच्चीवस्य स्वर्गादिषु गल्पनपत्तिरित्युक्तमन्यथा परस्यापि गतिः स्यान्नहि पटावयवेषु बलस्य पटो न चल-
तीत्याह—परस्य चेति । उक्तं यदि तावत्परमात्मैकत्वादिति शेषः । जीवस्य संसारित्वेऽपि परस्य तन्नास्तीति शङ्कते—
परस्येति । परस्य निरवयवत्वश्रुतेऽवयवस्फुटनानुपपत्तिं भ्रान्तानो वृषयति—तत्राऽपीति । यत्र परस्यावयवः स्फुटयति
तत्र तस्य क्षतं प्राप्नोति तदीयावयवसंसर्गं च परमात्मनः प्रदेशान्तरेऽवयवानां व्यूहे सत्युपचयः स्यात्तथा च परस्या- ३५
वयवा यतो निर्गच्छति तत्र च्छिन्नताप्राप्तिसंशयं च ते गच्छन्ति तत्रोपचयः स्यादित्युक्तमन्यथा परस्यापि ब्रह्मत्वमित्या-
दिवाक्यविरोधो भवेदित्यर्थः । परस्यैकदेशो विज्ञानात्मेति पक्षे दृ.खित्वापि तस्य दुर्वारमापेदेति दोषान्तरमाह—
आत्मावयवेति ।

१. अवयवेति व्यूढमुपचितम् ।

रोधश्च । आत्मावयवभूतस्य विज्ञानात्मनः संसरणे परमात्मसुखप्रवेशाभावावयवान्तरनोदत्तबुहनाभ्यां हृदय-
शूलत्वेन परमात्मनो दुःखित्वप्रसङ्गः ।

अतिविस्फुल्लिङ्गविद्वान्भूतनं दोष इति चेन्न, श्रुतेर्ज्ञापकत्वात् । न शास्त्रं पदार्थानित्यथा कर्तुं प्रवृत्तम् ।
किं तर्हि यथाभूतानामज्ञातानां ज्ञापनं । किञ्चातः ? श्रुततो यद्वचति—यथाभूता भूतानामतिविपदायधर्मा लोके
५ प्रसिद्धास्तद्वद्वृष्टान्तोपादानेन तद्विरोधमेव वस्तुनन्तरं ज्ञापयितुं प्रवृत्तं शास्त्रं न लौकिकवस्तुविरोधज्ञापनाय लौकिक-
मेव वृष्टान्तमुपादत्ते । उपादीयमानोऽपि वृष्टान्तोऽनर्थकः स्याद्वाष्टान्तिकासङ्गतेः । न ह्यग्निः क्षीत आदित्यो न
तपतीति वा वृष्टान्तज्ञतेनापि प्रतिपादयितुं शक्यम् । प्रमाणान्तरेणान्यथाविगतत्वाद्वास्तुनः ।

न च प्रमाणं प्रमाणान्तरेण विरुध्यते । प्रमाणान्तरेणविषयमेव हि प्रमाणान्तरं ज्ञापयति । न च लौकिक-
पदपदार्थविषयव्यतिरेकेणाऽऽगमेन शक्यमज्ञातं वस्तुनन्तरमवयवमप्यितुम् । तस्मात्प्रसिद्धन्यायमनुसरता न शक्या
१० परमात्मनः सावयवज्ञातशित्वकल्पना परमार्थतः प्रतिपादयितुम् ।

बुद्धा विस्फुल्लिङ्ग ममैवांश इति च श्रूयते स्मर्यते चेति चेन्न, एकत्वप्रत्ययार्थपरत्वात् । अग्रेहं विस्फु-
ल्लिङ्गोऽग्निरेवैत्येकत्वप्रत्ययार्थो दृष्टो लोके । तथा चांशोऽग्नौनैकत्वप्रत्ययार्थः । तत्रैवं सति विज्ञानात्मनः परमात्म-

मूलोहविस्फुल्लिङ्गवृष्टान्तयुतिवशात्परस्यावयवा जीवाः सिध्यन्तीत्यतो जीवानां परैकदेशत्वे नोक्तो दोषोऽ-
वतरति युक्त्युपपत्त्या, श्रुतेर्वैकल्यादिति शङ्कते—अग्निविस्फुल्लिङ्गादिति । शास्त्रार्थो युक्तिविच्छेदो न सिध्यतीति
१५ दूषयति—न श्रुतेरिति । न त्रयं विवृणोति—न शास्त्रमिति । हेतुभागमाकाङ्क्षापूर्वकं विमजते—किं तर्ह्येति । स्मृत्या-
विध्यावृत्त्यर्थमज्ञातानामित्युक्तम् । अस्तु शास्त्रमज्ञातार्थज्ञापकं तथापि परस्य नास्ति सावयवत्वमित्यत्र किमावात-
मिति पुच्छति—किञ्चात इति । शास्त्रस्य यथोक्तत्वभावत्वे यत्परस्य निरवयवत्व फलति तदुच्यमानं समाहितेन
श्रोतव्यमित्याहुः—शृण्वन्ति । तत्र प्रथमं लोकविरोधेन शास्त्रप्रवृत्तिं दर्शयति—यथेति । आविपदेन भावाभावादि
गृह्यते । पदार्थत्वेन भोक्तृपारतन्त्र्याद्धर्मशब्दः तेषां लोकप्रसिद्धपदार्थानां वृष्टान्तानामुपन्यासेनेति यावत् । तद्विरोधि
२० लोकप्रसिद्धपदार्थाविरोधीत्यर्थः । वस्तुनन्तरं निरवयवादि वाष्टान्तिकम् । तद्विरोधमेवैककारस्य व्यावर्त्यमाहुः—
न लौकिकेति । विपक्षो दोषमाहुः—उपादीयमानोऽपीति । सामान्येनोक्तमर्थं वृष्टान्तविरोधनिषिद्धत्या स्पष्टयति—न
हीति । अग्रेष्णत्वमादित्यस्य तापकत्वमन्यथेत्युच्यते ।

ननु लौकिकं प्रमाणं लौकिकपदार्थाविरुद्धमेव स्वार्थं समर्पयति वैदिकं पुनरपौरुषेयं तद्विरुद्धमपि स्वार्थं
प्रमापयेदलौकिकविषयत्वादत आह—न चेति । ननु श्रुतेरज्ञातज्ञापकत्वे लोकानपेक्षत्वात्तद्विरोधेऽपि चा हानिस्तथाऽऽह-
२५ न चेति । लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वैदेऽपि बोधक इति न्यायात्तदनपेक्षा श्रुतिर्नाज्ञातं ज्ञापयितुमलमित्यर्थः । शास्त्रस्य
लोकानुसारित्वे सिद्धे फलितमाहुः—तस्याविति । प्रसिद्धो न्यायो लौकिको वृष्टान्तः । न हि नित्यस्याऽऽकाशादेः
सावयवत्वं परस्य नित्येऽभ्युपगमस्तत्र तस्य सावयवत्वेनाशाशित्वकल्पना वस्तुतः संभवति लोकविरोधादित्यर्थः ।

जीवस्य परांशत्वात्तद्विकारोऽश्रुतिस्मृत्योर्गतिर्वक्तव्येति शङ्कते—बुद्धा इति । तयोर्गतिमाहुः—नैत्याविति ।
विस्फुल्लिङ्गे दर्शितं न्यायं सर्वत्राशमात्रेऽतिदिशति—तथा चेति । वृष्टान्ते यत्प्रोक्तनीत्यां स्थिते वाष्टान्तिकमाहुः—तत्रेति ।

३० १. संसरणेति—यदि जीवः भूलोके त्यक्त्वा स्वर्गं गच्छति तदा जीववृत्तिदेशस्य छिद्रात् तेन चावयवान्तरेण
नोदनं शब्दाजनकसंयोगः तेन चावयवेन देशान्तरे व्युद्भव उपपद्यते । तत्र च ईशस्य दुःखप्राप्तिः । हृदयशूलवत् ।
जीवानां परमात्ममध्यवेशव्यापित्वात् तत्र च छिद्रेतात्पूरणाद्युपद्रवे हृदयशूलवत् वेदनेत्यर्थः ।

२. विरोधज्ञापनाय । लोके अग्निस्सावयवः आत्मा निरवयवः विरुद्धवृष्टान्तप्रदर्शनं न विरोधज्ञापनाय अपि तु
विवक्षितधर्मेण वृष्टान्तत्वमेकदेशवच्छिन्नोऽग्निरेव स्फुलिङ्गः एवमुपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मैव जीवः । तदुक्तं एकत्व-
३५ प्रत्ययार्थं इति ।

३. न च प्रमाणमिति—अत्र वातिकोपपादनं क्षेयम् (वृ. वा. २-१-४५-२०४) ।

४. मूलोहेति—यथा मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात् यथा लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं यथानेविस्फुलिङ्गा
इति विस्फुलिङ्ग वृष्टान्तः एभिर्दृष्टान्तेः ब्रह्मापि सावयव इति चेन्न । न सर्वसाम्येन वृष्टान्तः ।

५. लोकावगतसामर्थ्यं इति—‘य एव लौकिकाः शब्दाः त एव वैदिकाः त एव च तेषामर्थः’ इति लोकेदेवाधिकरण-

४० सिद्धान्तोऽयम् । (पू० मी० १-३८)

विकारांशत्ववाचकाः शब्दाः परमात्मैकत्वप्रत्ययाधित्सवः । उपक्रमोपसंहाराभ्यां च । सर्वासु ह्यपनिषत्सु पूर्वमेकत्वं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तेहेतुभिश्च परमात्मनो विकारांशादित्वं जगतः प्रतिपाद्य पुनरेकत्वमुपसंहरति । तस्यैवैव तावदिदं सर्वं यदयमात्मैति प्रतिज्ञायोत्पत्तिस्थितिलयहेतुदृष्टान्तोविकारविकारित्वाच्चैकत्वप्रत्ययहेतुप्रतिपाद्या "नन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्मे"त्युपसंहरिरूपति । तस्मादुपक्रमोपसंहाराभ्यामयसर्वो निश्चीयते परमात्मैकत्वप्रत्ययब्रह्मिन् उत्पत्तिस्थितिलयप्रतिपादकानि वाक्यनोति । अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च ।

सर्वोपनिषत्सु हि विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वप्रत्ययो विधीयत इत्यविप्रतिपत्तिः सर्वेषामुपनिषद्वादिनाम् । तद्विध्यैकवाक्ययोगे च सम्भवत्युत्पत्त्यादिवाक्यानां वाक्यान्तरत्वकल्पनायां न प्रमाणमस्ति । फलान्तरं च कल्पयितव्यं स्यात् । तस्मादुत्पत्त्यादिश्रुतय औत्तमैकत्वप्रतिपादनपराः ।

अत्र च सम्प्रदायविद आख्यायिकां सम्प्रचक्षते—कश्चित्किल राजपुत्रो जातमात्र एव मातापितृभ्यामप्यविदो व्याघ्रवृहे संवधितः सोऽमुष्य बंधयतामजानन्ध्यावजातिप्रत्ययो व्याघ्रजातिकर्माणेषु वानुवर्तते न राजाऽस्मोति १० राजजातिकर्माण्यनुवर्तते । यथा पुनः कश्चित्परमकाक्षणीको राजपुत्रस्य राजश्रीप्राप्तिमोक्षयतां जानन्नमुष्य पुत्रपरमात्मना सह जीवत्यैकत्वविषयं प्रत्ययमाधातुमिच्छन्तीति तथोकाः । तेषामेकत्वप्रत्ययावतारहेतुत्वे हेत्वन्तरं सङ्गमुल्लिखति—उपक्रमेति । तदेव स्फुटयति—सर्वासु हीति । उक्तमर्थमुदाहरणनिष्ठतया विमज्जते—तच्छयेति । इहेति प्रकृतोपनिषदुक्तिः । आविशब्देनाशासित्वादि गृह्यते । विवृतं सङ्ग्रहवाक्यमुपसंहरति—तस्मादिति । तेषां स्वार्थनिष्ठत्वे दोषं वदन्नेकत्वप्रत्ययार्थत्वे हेत्वन्तरमाह—अन्यथेति ।

'सम्भवंत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते' इति न्यायेनोक्तं प्रपञ्चयति—सर्वोपनिषदित्वेति । किञ्च तेषां स्वार्थनिष्ठत्वे श्रुतफलाभावात्फलान्तरं कल्पनीयम् । न चैकत्वप्रत्ययविषयतया तत्कले निराकाङ्क्षेषु तेषु तत्कल्पना युक्ता । वृष्टे सत्यदृष्टकल्पनानवकाशादित्याह—फलान्तरञ्चेति । उत्पत्त्यादिश्रुतीनां स्वार्थनिष्ठत्वात्सम्भवे फलितमुपसंहरति—तस्मादिति ।

तत्त्वस्यादिवाक्यमैक्यपरं तच्चेवः सृष्ट्यादिवाक्यमित्युक्तेऽर्थे द्विविधाचार्यसम्प्रतिमाह—अत्र चेति । तत्र २० दृष्टान्तत्वाभावात्पायिकां प्रमाणयति—कश्चिदिति । जातमाने प्रागवस्थायामेव राजाऽस्मीत्यभिमानाभिब्यक्तोरित्यर्थः । ताभ्यां तत्परित्यागे निमित्तविशेषस्यानिश्चितत्वद्योतनार्थं किलेल्युक्तम् । व्याधिजाति प्रत्ययः तत्प्रयुक्तो व्याधोऽस्मीत्यभिमानो यस्य स तथा व्याधजातिकर्माणि तत्प्रयुक्तानि मांसविक्रयणादीनि । राजाऽस्मीत्यभिमानपूर्वकं तज्जातिप्रयुक्तानि परिपालनादीनि कर्माणि । अज्ञानं तत्कार्यं चोक्तत्वा ज्ञान तत्फलं च दर्शयति—यथेत्यादिना । बोधन-

१. विकारांशत्वादिकं—विकारत्वं प्रपञ्चस्य अंशत्वं बोधानात् । आदिना प्रतिबिम्बत्वं 'एकधा बहुधा चैव दृश्यते' २५ जलचन्द्रवत्' इत्यादौ ।

२. सर्वोपनिषद्विद्वान्नां ज्ञाने ब्रह्मैक्यं विधीयते अज्ञातं ज्ञाप्यते इत्यविप्रतिपत्तिः । आचार्यानन्तरं ये समागता श्रीरामानुजमध्वनिम्माकादयः ते तु विप्रतिपद्यन्त एव अहं ब्रह्मास्मि-अहं ब्रह्मास्ति, तत्त्वमसि-अतत्त्वमसि इत्यादिखण्डे श्रीमध्वाः । श्रीरामानुजास्तु-उत्त्वमसि तच्छरीरकं तत् इति व्याकुर्वन्ति । अहं ब्रह्मास्मि मदन्त्य ब्रह्म नास्ति इति च व्याख्यानात्-आचार्यस्तु मुख्यार्थभादायाविप्रतिपद्यन्तमुक्तम् । उपनिषद्वादिनामित्यस्य ३० उपनिषदां सर्वप्रमाणपेक्षया प्रबलप्रमाणत्ववादिनामित्यर्थः । तेन द्वैतादिवादिनां उपनिषदपेक्षया प्रबलप्रमाणत्वपाञ्चरात्रस्य प्रत्यक्षादेष्ट्याभ्युपगच्छतां व्यावृत्तिः ।

३. वात्सल्येकपरा इति उत्पत्तिवाक्यैः प्रपञ्चमात्रस्य ब्रह्मण उत्पन्नत्वात् उपादानापेक्षया उपादेयस्य भेदाभावात् ब्रह्मणः अद्वितीयत्वमुत्पत्तिवाक्यैः समर्थ्यते । तदभावे तेषामन्यत एवोत्पत्तिप्रमेण ब्रह्मण अद्वितीयत्वं न सिद्धयेत् ।

४. अपविदः—चोरैरादायारण्ये प्रक्षिप्तः ।

५. प्रत्ययः विश्वासः ।

६. व्याधजात्युचितकर्माणि मांसविक्रयणादीनि ।

७. राजजातिकर्माणि अयं शास्त्रपरिशीलनं षण्णुविद्याग्रहणमित्यादीनि ।

८. राजश्रीप्राप्तिमोक्षयता ज्योतिषिकमुच्चात् ।

साम्नोद्ययति न त्वं व्याधोऽमुष्य रासः पुनः कषाद्भिद्यावगुहमनुप्रविष्ट इति । स एवं बोधितस्त्यक्त्वा व्याधजाति-
प्रत्ययकर्माणि पितृपैतामहीभात्मनः पदबोमनुवर्तते राजाऽऽहमस्मीति । तथा क्लिष्यं परस्मादग्निविष्कुलिङ्गवि-
वत्तज्जातिरेव विभक्तं ब्रह्मेहेन्द्रियादिगहने प्रविष्टोऽसंसारो सन्वेहेन्द्रियादिसंसारधर्ममनुवर्तते वेहेन्द्रियसङ्घातोऽस्मि
५ आचार्येण हित्वैवेणात्रयानुवृत्तिं ब्रह्मैवास्मीति प्रतिपद्यते ।

अत्र राजपुत्रस्य राजप्रत्ययवद्ब्रह्मप्रत्ययो दृढीभवति विष्कुलिङ्गवदेव त्वं परस्माद्ब्रह्मणो भ्रष्ट इत्युक्ते ।
विष्कुलिङ्गस्य प्रायगेर्ज्ञादादय्येकत्वदर्शनात् । तस्मादेकत्वप्रत्ययदाहर्चाय सुवर्णमणिलोहाग्निविष्कुलिङ्गदृष्टान्ता
नोत्पत्त्यादिभेदप्रतिपादनपराः । सैन्धवधनवत्प्रज्ञाप्येकरसनैरन्तर्धाविधारणा "देकधेवानुग्रह्यमि"ति च । यदि च
ब्रह्मणश्चित्रपटवद्वक्षसमुद्रादिवच्चोत्पत्त्याद्यनेकधर्मविचित्रता विनिर्वाहयिषितेकरसं सैन्धवधनवदन "न्तरमबाहू"
१० मिति नोपसमहरिष्येदेकधेवानुग्रह्यमिति च न प्रायोक्ष्यत । "य इह मानेव पश्यती"ति निन्द्यावचनं च ।

तस्मादेकरूपैकत्वप्रत्ययदाहर्चायैव सर्ववेदान्तेयुत्पत्तिस्थितितयादिकल्पना न तत्रैतस्यकरणाय । न च
निरवयवस्य परमात्मनोऽसंसारिणः संसारीकदेशकल्पना न्याय्या स्वतोऽपेक्षात्परमात्मनः । अवेक्षस्य परस्यैक-
वेशसंसारित्वकल्पनायां पर एव संसारीति कल्पितं भवेत् । अथ परोपाधिभुक्त एकदेशः परस्य घटकरकाद्या-
काशावत् । न तथा तत्र विवेकिनां परमात्मैकदेशः पृथक्संख्यवहारमागिति बुद्धिस्तपद्यते । अविवेकिनां विवेकिनां
१५ धोपचरिता बुद्धिदृष्टेति चेत् । न, अविवेकिनां मिथ्याबुद्धिवात् । विवेकिनां च संख्यवहारमात्रालम्बनार्थत्वात् ।

प्रकारभिनयति—न त्वमिति । कथं तर्हि शबरवेकप्रवेणस्तत्राऽऽह—कथंचिदिति । राजाऽहमस्मीत्यभिमानपूर्वक-
मात्मनः पितृपैतामही पदबोमनुवर्तते इति सम्बन्धः । दार्ष्टान्तिकरूपामाख्यायिकाभाष्ये—सथेति । जीवस्य परस्मा-
द्विभागे निमित्तमज्ञानं तत्कार्यञ्च प्रसिद्धमिति द्योतयितुं क्लेश्युक्तम् । तज्जातिस्तत्सम्भावो वस्तुतः परमात्मैवेति
यावत् । ब्रह्मेत्यपरोक्षानुभवमव्यतीति । गहनं गम्भीरं वनम् । संसारधर्मानुवर्तने हेतुमाह—परमात्मतामिति ।
२० उक्ताविद्यातत्कार्यविरोधिनी ब्रह्मात्यविद्या लम्बयति—न त्वमिति ।

राजपुत्रस्य राजाऽस्मीति प्रत्ययवद्वाक्यादेवाधिकारिण ब्रह्मास्मीति प्रत्ययवत्कृतं विष्कुलिङ्गविदुष्टान्त-
श्रुत्येत्यागच्छाऽऽह—अथेति । तथाऽपि कथं ब्रह्मप्रत्ययदाहर्चं तत्राऽऽह—विष्कुलिङ्गस्येति । दृष्टान्तेऽनेकत्वदर्शनं
तस्मादिति परामृष्टम् । उत्पत्त्यादिभेदे नास्ति शास्त्रतात्पर्यमित्यत्र हेतुन्तरमाह—सैम्बधेति । चकारोऽजधारणादिति
पदमनुकर्षति । सगृहीतमर्थं विदुषोति—यदि चेत्यादिना । निन्द्यावचनं च न प्रायोक्ष्यतेति सम्बन्धः ।

२५ एकत्वस्यावधारणफलमाह—तस्मादिति । एकत्वस्य नैवसह्यव्यवहारमित्युक्तेकरूपविशेषणम् । आदिशब्देन
प्रवेशनिमग्ने गृह्यते । न तत्प्रत्ययकरणायेत्यत्र तच्छब्देनोत्पत्त्यादिभेदो विवक्षितः । किञ्च परस्यैकदेशो विज्ञानात्सेत्यत्र
तदेकदेशः स्वाभाविको वा स्यादौपाधिको वेति विकल्पाऽऽह दूषयति—न चेति । विषये धोपमाह—अवेक्षास्येति ।
द्वितीयमुत्थापयति—अथेति । एकदेशस्यौपाधिकत्वपक्षे परस्मिन्निवेकवता तदखण्डत्वबुद्धिभावां तदेकदेशो
वस्तुतः पृथग्भूत्वा व्यवहारालम्बनमिति नैव बुद्धिर्जायते औपाधिकस्य स्फटिकलोहित्यवन्मिथ्यात्वावित्युत्तरमाह—

३० न तदेति । ननु जीवे कतर्हि भोकाऽहमिति परिच्छिन्नधीः सर्वेषामुपलभ्यते । सा च तस्य वस्तुतोऽपरिच्छिन्नब्रह्म-
मात्रत्वान्मज्जोक्तबीजवृत्तचरिता । तस्मादुभयेषामुक्तात्मबुद्धिदर्शनात्परमात्मैकदेशत्व जीवस्य दुर्बारीमिति बोधयति—
अविवेकिनामिति । तत्राविवेकिना यथोक्ता बुद्धिरुपचरिता न भवत्यतस्मिन्तद्वुद्धित्वेनाविद्यात्वादिति परिहरति—
नैस्यादिना । तथाऽपि विवेकिनामीदृशीधीरुपचरितेति चेत्तत्राऽऽह—विवेकिनाञ्चेति । तेषां संख्यवहारोऽभिभाषिव-
नात्मकस्तावन्मात्रस्याऽऽख्यत्वमभाषाधभूतोऽर्थाद्विषयत्वात्तद्वुद्धेरपि मिथ्याबुद्धित्वाद्युपचरितत्वासिद्धिरित्यर्थः ।

३५ १. वेहेन्द्रियादिसंसारः तदभिमानस्य जननादिकारणत्वात् ।

२. एषमात्रयानुवृत्तिः पुनर्वित्तर्धोऽनेकषणानां विषयप्राप्तिस्तदनुकूलप्रत्ययादि ।

३. अग्निविष्कुलिङ्गदृष्टान्तस्य ब्रह्माद्वितीयत्वमयकत्वमुपपादयति—अथेति ।

४. प्रज्ञास्येकधन इति—विज्ञानं वन एव इति मैत्रेयीब्राह्मणानुवादः 'अनन्तरमबाहू' बाह्याभ्यन्तरभेद रहितमित्यर्थः ।

५. तत्प्रत्ययः—जगत्कारणत्वादप्रत्ययः ।

४० ६. संसारीकदेशकल्पना—संसारो एकदेश इति कल्पना ।

यथा कृष्णो रक्तश्चाऽऽकाश इति विवेकिनामपि कदाचित्कृष्णता रक्ताता चाऽऽकाशस्य संबन्धहारमात्रा-
लम्बनार्थत्वं प्रतिपद्यत इति न परमार्थतः कृष्णो रक्तो वाऽऽकाशो भवितुमर्हति । अतो न पण्डितैर्बहुस्वरूपप्रति-
पत्तिविषये ब्रह्माण्डादिकेवैकदेशिकविकारविकारित्वकल्पना कार्या । सर्वकल्पनापनयनार्थसारपरत्वात्सर्वोप-
निषदात् । अतो हिंसा सर्वकल्पनामाकाशस्येव निविशेषता प्रतिपत्तव्या । “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः” “न
लिप्यते लोकोदुःखेन बाह्यः” इत्यादिश्रुतिश्रुतेश्च ।

नाऽऽप्तानं ब्रह्माविलक्षणं कल्पयेदुष्णात्मक इवान्नौ शीतैकदेशं प्रकाशात्मके वा सवितरि तमएकदेशं सर्व-
कल्पनापनयनार्थसारपरत्वात्सर्वोपनिषदात् । तस्मान्नामरूपोपाधिनिमित्ता एवाऽऽप्तमन्यसंसारवर्त्मणि सर्वे व्यव-
हाराः “रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव” “सर्वाणि रूपाणि विवित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्धवात्से” इत्येवमादि-
मन्त्रवर्ण्यः । न स्वत आत्मनः संसारित्वमलक्तकाल्पुपाधिसंयोगजनितरक्तस्फटिकादिबुद्धिवद्भुक्तमेव न परमार्थतः ।
“ध्यायतीव लेलायतीव” “न कर्मणा बध्नेते नो कनीयान्” “न कर्मणा लिप्यते पापकेन” “सैमं सर्वेषु भूतेषु १०
तिष्ठन्तम्” “श्रुतिं चैव श्रवाके च” इत्यादिश्रुतिसमृतिन्यायेभ्यः परमात्मनोऽसंसारित्वेव । अत एकदेशो विकारः
शास्त्रिणां विज्ञानात्माऽप्यो वेति विकल्पयितुं निरवयवस्याभ्युपगमे विशेषतो न शक्यते । अंशादिश्रुतिसमृतिवादाश्चैक-
त्वार्थानं न तु भेदप्रतिपादका विवक्षितार्थैकवाक्ययोगादिस्थेवोचाम ।

सर्वोपनिषदां परमात्मैकत्वभाषनपरत्वेऽपि किमर्थं तत्प्रतिशूलोऽर्थो विज्ञानात्ममेवः परिकल्प्यत इति ।
कर्मकाण्डप्रामाण्यविरोधपरिहारायेत्येके । कर्मप्रतिपादकानि हि बाध्याभ्यन्तैर्कक्रियाकारकफलभोक्तृकत्राध्यायिणि । १५
विज्ञानात्मभेदाभावे ह्यसंसारिण एव परमात्मन एकस्यैकवैककलासु क्रियासु प्रवर्तयेद्युरनिष्टकलाभ्यो वा
क्रियाभ्यो निवर्तयेद्युः ।

विवेकिनामविवेकिनाम्नाऽऽप्तमपि परिच्छिन्नधीरूपलब्धेत्यावता न तस्य वस्तुतो ब्रह्मांशात्वादि सिध्यतीत्ये-
तदुद्घाटनेन साधयति—यथेति । अविवेकिनामित्येवपर्यः । ब्रह्मणि वस्तुतोऽज्ञादिकल्पना न कर्तव्येति दाष्टान्तिक-
मुपसहरति—अत इति । अंशादिनोर्विशदीकरणमेकदेशैकदेशीति । अतःशब्दोपात्तमेव हेतु स्फुटयति—सर्वकल्पनेति । २०
सर्वांसा कल्पनानामपनयनमेवार्थः । सारत्वेनाभीष्टतत्परत्वादुपनिषदा तदेकसमधिगम्ये ब्रह्मणि न कदाचिदपि कल्पना-
ऽस्तीत्यर्थः । उपनिषदा निविकल्पकवस्तुपरत्वे फलितमाह—अतो हिंसेति ।

ब्रह्मणो निविशेषत्वेऽप्यत्मनस्तदेकदेशस्य सविशेषत्व किं न स्यादित्याशङ्क्याऽह—नाऽऽप्तमानमिति ।
आत्मा निविशेषश्चेत्कथं तस्मिन्बन्धवहारप्रत्येमित्याशङ्क्याऽह—तस्मादिति । आत्मनि सर्वो व्यवहारो नामरूपोपाधि-
प्रयुक्त इत्यत्र प्रमाणमाह—रूपं रूपमिति । असंसारधर्मिणीत्युक्त विशेषण विषययति—न स्वत इति । भ्रान्त्या २५
संसारित्वमात्मनीत्यत्र भानमाह—ध्यायतीति । कूटस्थत्वासङ्गत्वादित्ययि । परमात्मनः साक्षात्त्वको निराकृतः ।
ननु तस्य निरंशत्वेऽपि कुतो जीवस्य तन्मात्रत्व तदेकदेशत्वादिसम्भवादत आह—एकदेश इति । कथं तर्हि “पादोऽस्य
विश्वा भूतानि” “ममैदाशो जीवलोकै” “अंशो नानाव्यपदेशात्” “सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति” इति श्रुतिसमृति-
वादास्तत्राऽह—अंशाविति ।

न्यायागमाभ्यां जीवेश्वरयोर्शाश्वतादिकल्पनां निराकृत्य वेदान्तानामेकपरत्वे स्थिते सति द्वैतासिद्धिः ३०
फलतीत्याह—सर्वोपनिषदाविति । एकत्वज्ञानस्य सनिदानद्वैतव्यसित्वमथगव्यार्थः । प्रकृत ज्ञानं तत्पदेन पराभूयते ।
इत्यद्वैतमेव तत्त्वमिति शेषः । किमर्थमिति प्रश्न मन्वानो द्वैताना मतमुत्थापयति—कर्मकाण्डेति । वेदान्तानामेक-
परत्वेऽपि कथं तत्प्रामाण्यविरोधप्रसङ्गस्तत्राऽह—कर्मैति । तथाऽपि कथं विरोधावकाशः स्यादित्याशङ्क्याऽह—
विज्ञानात्मैति ।

१. विचित्र्य सृष्टा, सृष्टा तत्र प्रविश्येति शेषः ।

२. समं सर्वेषु—समत्वं तत्तद्भूतगतधर्मं, अविकृतम् ।

३. अनेकेति—अनेका. क्रिया प्रधानयागतदगभूताचमनादयः अङ्गयागादयश्च । कारकाणि—द्रव्यं देवता च । फलं
स्वर्गादि । भोका कर्ता च आद्वैतैश्चानरेष्ट्यादौ शिष्टौ । इतरकर्मसु शास्त्रफल प्रयोक्तरोति न्यायात् कर्तव्यं
भोका तदाध्यायिण तद्बोचकानि ।

४. व्यवहारत्रयं नामरूपोपाधिभिः कल्पितम् ।

कस्य वा ब्रह्मस्य शोभायोनियवद्वारभ्येत । अपि च परमात्मैकत्ववाचिषसे कथं परमात्मैकत्वोपदेशः कथं वा तदुपदेशग्रहणफलम् । ब्रह्मस्य हि बन्धनाशायोपदेशस्तदभावे उपनिषच्छब्दं निविषयमेव ।

एवं तदुपनिषद्वाचिषसस्य कर्मकाण्डवाचिषसेषे चोद्यपरिहारयोः समानः पन्थाः । येन भेदाभावे कर्मकाण्डं निरालम्बनमात्मानं न लभते प्रामाण्यमिति तथोपनिषदपि । एवं तर्हि यस्य प्रामाण्ये स्वार्थविघातो नास्ति तस्यैव कर्मकाण्डस्यास्तु प्रामाण्यम् । उपनिषदां तु प्रामाण्यकल्पनायां स्वार्थविघातो भवेदिति मा भूत्प्रामाण्यम् । न हि कर्मकाण्डं प्रमाणं सर्वप्रमाणं भवितुमर्हति । न हि प्रदीपः प्रकाश्यं प्रकाशयति न प्रकाशयति चेति ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणविप्रतिषेधाच्च । न केवलमुपनिषदो ब्रह्मैकत्वं प्रतिपादयन्त्यः स्वार्थविघातं कर्मकाण्ड-प्रामाण्यविघातं च कुर्वन्ति प्रत्यक्षादिनिश्चितमेवप्रतिपत्त्यर्थप्रमाणैश्च विरुध्यन्ते । तस्मादप्रामाण्यमेवोपनिषदाम् । अन्यार्थता वास्तु न त्वेव ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थता । न, उक्तोत्तरत्वात् । प्रमाणस्य हि प्रमाणत्वमप्रमाणत्वं वा १० प्रमेत्पादानुपादाननिमित्तम् । अन्यथा चेत्तस्मादोनांप्रामाण्यप्रसङ्गाच्छब्दादौ प्रमेहे । किञ्चातः । यदि तावदुपनिषदो ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिप्रमाणं कुर्वन्ति कथमप्रमाणं भवेद्युः । न कुर्वन्त्येवेति चेद्व्याप्तिः शीतमिति स भवानेवं

केवलद्वैतस्यो कर्मकाण्डविरोधमुक्त्वा तत्रैव ज्ञानकाण्डविरोधमाह—कस्य चेति । परस्य नित्यमुक्तत्वादित्यस्य स्वतः परतो वा ब्रह्मस्याभावाच्छिष्याभावस्तथा चाधिकार्यभावादुपनिषदारम्भासिद्धिरित्यर्थः । कर्मकाण्डस्य काण्डान्तरस्य च प्रामाण्यानुपपत्तिविज्ञानात्मागेदं कल्पयतीत्यर्थोपनिषदस्य तत्र द्वितीयमर्थोपपत्तिः प्रपन्नयति— १५ अपि चेति । का पुनरुपदेशस्यानुपपत्तिस्तत्राऽऽह—ब्रह्मस्येति । तवमात्र इत्यत्र तच्छब्दो ब्रह्ममधिकरोति । निविषयं निरविकारम् । किञ्च यद्यर्थोपनिषदस्य विषयोतिष्ठति तर्हि भेदस्य दुर्गिरूपत्वात्कथं कर्मकाण्डं प्रमाणमिति यद्ब्रह्मवादिना कर्मवादी बोधते तद्ब्रह्मवादस्य कर्मभावेन तुल्यम् । ब्रह्मवादोऽपि शिष्यशासिनादिभेदाभावे कथमुपनिषदप्रामाण्यमित्याशङ्कन्तुं सुकरवाच्योपनिषदां प्रतीयमानं शिष्यशासिनादिभेदमात्रित्य प्रामाण्यमिति परिहारः स कर्मकाण्डस्यापि समानः ।

२० तत्रापि प्रातीतिकमेवमादाय प्रामाण्यस्य सुप्रतिपन्नत्वात् न च भेदप्रतीतिप्रतिनिधीभावावित्यभिप्रेत्याऽह—एवं तर्ह्येति । चोद्यसाम्यं विवृणोति—येनेति । इति चोद्यसाम्यात्परिहारस्यापि साम्यमिति शेषः । ननु कर्मकाण्डं भेदपरं ब्रह्मकाण्डमभेदपरं प्रतिभाति न च वस्तुनि विकल्पः सम्भवत्यतोऽन्यतरस्याप्रामाण्यमत आह—एवं तर्ह्येति । तुल्यमुपनिषदामपि स्वार्थविघातकत्वमित्याशङ्क्याऽह—उपनिषदामिति । स्वार्थः शब्दवाचिकवाचप्रतीयमानः सूत्रवादिभेदः । यत्सूत्र्यते कर्मकाण्डस्य व्यावहारिकं प्रामाण्यं न तात्त्विकं, तात्त्विकं तु काण्डान्तरस्येति तत्राऽह—

२५ न हीति । अदि प्रामाण्यस्य व्यावहारिकत्वं तदेव तस्य तात्त्विकत्वं न हि प्रमाणं तत्त्वं च नाऽऽवेदयति व्याघातादित्यभिप्रेत्य दृष्टान्तमाह—न हीति । स्वार्थविघातात्कर्मकाण्डविरोधाच्चोपनिषदामप्रामाण्यमित्युक्तमुपसंहृत्येतिशब्दः ।

उपनिषदप्रामाण्ये हेत्वन्तरमाह—प्रत्यक्षादौति । प्रत्यक्षादीनि निश्चितानि भेदप्रतिपत्त्यर्थानि प्रमाणानि तैरिति विग्रहः । अध्ययनविध्युपादापिताना कृतस्तासां प्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽह—अन्यार्थता चेति । सिद्धान्तयति—नैयायिना । तदेव स्फुटयितुं सामान्यन्यायमाह—प्रमाणस्येति । स्वार्थं प्रमेत्पादकत्वाभावेऽपि प्रामाण्यमिच्छन्त ३० प्रत्याह—अन्यथेति । यथोक्तप्रयोजकप्रयुक्तं प्रामाण्यमप्रामाण्यं केत्येतस्मिन्पक्षे किं फलतीति पृच्छति—किञ्चेति । तत्र किमुपनिषदः स्वार्थं बोधयन्ति न वेति विकल्प्याऽऽजगन्नुह दूषयति—यदि तावदिति । द्वितीयमुक्त्यापि निराकरोति—नैयायिना । अनिर्यथा शीतं न करोति तथोपनिषदोऽपि ब्रह्मैकत्वे प्रमां न कुर्वन्तीति वदन्तं प्रति प्रतिवन्दिग्रहो न युक्तोऽनुभवविरोधादित्याशङ्क्याऽह—यदोति । तर्हि स्वार्थं प्रतिमितजनकत्वाद्वाक्यस्य प्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्याऽह—

१. अध्ययनविधीति—स्वाध्यायोऽप्येतत्त्वः इति विधिः श्रूयते । तत्र त्व्यप्रत्ययस्य 'प्रेपातिसर्गत्यादि'—पा० अ० ३-३-१६३ सूत्रानन्तरपठितेन 'तव्यत्तव्यानीश्वरः पा० अ० ३-१-२६ इति सूत्रेण प्रेषोऽर्थः । स च भेदे अत्रास्त-प्रवर्तनं तच्च शब्दभावना, तस्याः अर्थभावना साध्या, तस्याः कल्याणसाध्या स्वाध्यायः स्वकुलकामगतो भेदभाग-फलत्वेनान्वेति । वेदस्य दृष्टफलमर्थज्ञानमेव दृष्टे संभवति अदृष्टायोगात् । अर्थज्ञानं तु अनुष्ठानद्वारा स्वर्गादि-फलकम् । अतः वेदस्य सर्वस्यापि फलत्वस्यावश्यकत्वात् निष्फलत्वेन अक्षरमात्रमपि न त्यक्तव्यं फल-वक्तव्यमित्यर्थः । फलाभावे अप्रामाण्यं भविष्यति अनविद्यतावाचितप्रयोजनवदर्थज्ञानजनकत्वमेव प्रामाण्य-मित्युच्यते ।

वदन्वक्तव्य उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थं भवतो वाक्यमुपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधं किं न करोत्येवाग्निर्वा रूपप्रकाशम् । अथ करोति यदि करोति भवतु तदा प्रतिषेधार्थं प्रमाणं भवद्वाक्यमग्निश्च रूपप्रकाशको भवेत् । प्रतिषेधवाक्य-
प्रामाण्ये भवत्येवोपनिषदां प्रामाण्यम् । अत्र भवन्तो भुवन्तु कः परिहारा इति ।

नन्वत्र प्रत्यक्षा मद्वाक्य उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थं प्रतिपत्तिरग्नी च रूपप्रकाशनप्रतिपत्तिः प्रमा । कस्तर्हि
भवतः प्रवेष्टा ब्रह्मैकत्वप्रत्यये प्रमा प्रत्यक्षं कुर्वतीषुपनिषत्सूत्रसूत्रस्यमानासु, प्रतिषेधानुपपत्तेः । शोकमोहादि-
निवृत्तिश्च प्रत्यक्ष फलं ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिपारम्पर्यजनितमित्यनोचाम । तस्मादुक्तोत्तरत्वादुपनिषदं प्रत्यप्रामाण्यज्ञा-
तावश्नास्ति ।

यच्चोक्तं स्वार्थविघातकरत्वादप्रामाण्यमिति; तदपि न, तदर्थप्रतिपत्तेर्बाधिकाभावात् । न ह्युपनिषद्भूयो
ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नैव चेति प्रतिपत्तिरस्ति । यथाऽग्निरुष्णः शीतश्चेत्यस्माद्वाक्याद्विरुद्धार्थद्वयप्रतिपत्तिः । अभ्युपगम्य
चैतद्वदोचाम । न तु वाक्यप्रामाण्यसमय एष न्यायो यदुक्तस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वम् । सति चानेकार्थत्वे स्वार्थश्च १०
स्यात्तद्विघातकृच्च विरुद्धोऽप्योऽर्थः । न त्वेतद्वाक्यप्रमाणकानां विरुद्धमविरुद्धं चैकं वाक्यमनेकमर्थं प्रतिपादयतीत्येष
समयः । अर्थैक्य-।द्वयेकवाक्यता ।

न च कानिचिदुपनिषद्वाक्यानि ब्रह्मैकत्वप्रतिषेधं कुर्वन्ति । यत् लौकिकं वाक्यमग्निरुष्णः शीतश्चेति न
तत्रैकवाक्यता तत्रैकदेशस्य प्रमाणान्तरविषयानुवादितात् । अग्निः शीत इत्येतदेकं वाक्यमग्निरुष्ण इति तु प्रमा-
प्रतिषेधेति । उपनिषदप्रामाण्ये भवद्वाक्यप्रामाण्यं तत्प्रामाण्ये तुपनिषत्प्रामाण्यं दुर्वारमिति साम्ये प्राप्ते व्यवस्थापकः १५
समाधिर्वक्तव्य इत्याहु—अत्रेति ।

उक्तमेवार्थं चोद्यसमाधिभ्यां विवादयति—नन्वित्यादिना । प्रतिषेधमङ्गीकृत्योक्तं । यथोक्तोपनिषदुपलम्भे सति
तस्य निरवकाशत्वात्प्रवेष्टानुपपत्तिरित्याहु—प्रतिषेधेति । उपनिषदुत्पाया विद्यो वैफल्यत्तासाममानतेत्याशङ्क्याऽऽहु—
शौकेति । एकत्वप्रतिपत्तिस्तावदापत्तेन जायते । सा च विचारं प्रयुज्य मनवादिद्वारा दृढीभवति । सा पुनरशेषं
शोकादिकमपनयतीति पारम्पर्यजनितं फलमिति द्रष्टव्यम् । स्वार्थं प्रमाजनकत्वादुपनिषदां प्रामाण्यमित्युक्तमुपसंहरति— २०
तस्मादिति ।

प्रामाण्यहेतुसङ्ख्यावापुपनिषदा प्रामाण्यं प्रतिपाद्य तदप्रामाण्यं परोक्षमनुवदति—यच्चोक्तमिति । कथं हि
तासां स्वार्थविघातकत्वं किं ताभ्यो ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नैव चेति प्रतिपत्तिरुपपद्यते किंवा काश्चिद्ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिम-
न्याभ्योपनिषदस्तत्प्रतिषेधं कुर्वन्तीति विकल्प्याऽऽहं दूषयति—तदपि नैति । तदेव प्रपञ्चयति—न ह्येति । एकस्य
वाक्यस्यानेकार्थत्वमङ्गीकृत्य वैधर्म्योदाहरणमुक्तमित्याहु—अभ्युपगम्येति । तस्याङ्गीकारवादे हेतुमाहु—न स्थिति । २५
उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति—सति चेति । भवत्येकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं नेत्याहु—न स्थिति । कस्तर्हि तेषां
समयस्तत्राऽऽहु—अर्थैकत्वादिति । तदुक्तं प्रथमे तन्त्रे—अर्थैकत्वादेक वाक्यं साक्षाद्भूतं चेद्विभागे स्यादिति ।

द्वितीयं दूषयति—न चेति । एकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं लोके दृष्टमित्याहुङ्क्याऽऽहु—यत्त्वेति । तदेकदेशेऽप्येत्या-
दिवाक्यं विवृणोति—अग्निरिति । अनुवादकबोधकभागयोरेकवाक्यत्वाभाव फलितमाहु—अत इति । हेत्वर्थमुक्तमेव

१. स्वार्थविघातेति—किं स्वार्थं. स्वकारणीभूतसाधनचतुष्टयव्याघातकत्वमुत स्वप्रतिपाद्यव्याघातकत्वं ? नाहः ३०
अद्वितीयादिवाक्यजन्यपरोक्षज्ञानस्य वैराग्याद्यनुकूलत्वात् । न द्वितीयः अद्वैतप्रतिपत्तिर्हि द्वैतं निवर्तयत्येवोत्पद्यते

२. वाधकाभावात्—न हि सृष्ट्यंशवाधकत्वं तस्यैवोपक्रमस्यत्वेन वाध्यत्वात् । नापि कर्मकाण्डवाचकत्वं तस्य
लोकप्रसिद्धपदार्थैरुपेयवत्त्वात्—इति वक्ष्यति भाष्ये । नह्येति—उपनिषत्सु ब्रह्मसद्वितीयमिति सृष्टिवाक्यादव-
गम्यते । अद्वितीयमिति 'एकमेवाद्वितीयमिति वाक्यात् । तयोरेकवाक्यतोपायोपेयभावेन । ३५

३. अर्थैकत्वादिति—अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साक्षाद् चेद्विभागे स्यात् (जं सू० २-१-४६) एकवाक्यत्वलक्षणार्थं सूत्रं
तदर्थं मित्रप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यजन्यत्वे सति विभागे साक्षाद्भास्यम् । मित्रमुख्यविशेष्यकत्वे तद्भुज्ये-
तेत्यर्थः । न च अद्वितीयमिति वाक्ये अग्रकालोपादानात् तेन विशेषस्याद्वितीयत्वस्य विरोध इति वाच्यं तात्पर्य-
विषयविशेष्यत्वे उद्देश्यविशेषणस्याविवक्षितत्वात् तेन वाधनाच्च 'अंगुष्ठमात्रः डंगान' इतिवत् । समयः
४०

जान्तरानुभवस्मारकं न तु स्वयमर्थविबोधकम् । अतो नाग्निः शीतः इत्येनेनैकवाक्यता प्रमाणान्तरानुभवस्मारणेनैवोपकीर्तत्वात् । यत्तु विशुद्धार्थप्रतिपादकमिदं वाक्यमिति मन्यते तच्छीतोष्णपदसाम्यमग्निपदसामानाधिकरण्य-प्रयोगनिमित्तप्रान्तिर्न त्वेवैकस्य वाक्यस्थानेकार्थत्वं लौकिकस्य वैदिकस्य वा ।

यच्चोक्तं कर्मकाण्डब्राम्हणविघातः दुपनिषद्वाक्यमिति; तच्च, अर्थार्थत्वात् । ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरा ५ द्रष्टुपनिषदो नेष्टार्थप्राप्ते साधनोपदेष्टं तस्मिन्वा पुरुषविशेषं वारमन्यनेकार्थत्वानुपपत्तेरेव । न च कर्मकाण्ड-वाक्यानां स्वार्थे प्रमा नोत्पद्यते । असाधारणे चेत्स्वार्थे प्रामाण्यमप्युपपादयति वाक्यं कुतोऽन्येन विरोधः स्यात् । ब्रह्मैकत्वे निविषयत्वात्प्रमा नोत्पद्यत एवेति चेत् ? न, प्रत्यक्षत्वात्प्रमायाः “वर्षापूर्वमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” “बाह्यगो न हन्तव्यः” इत्येवमादिवाक्येभ्यः । प्रत्यक्षा प्रमा जायमाना सा नैव भविष्यति यद्युपनिषदो ब्रह्मैकत्वं बोधयिष्य-स्तीत्यनुमानम् । न चानुमानं प्रत्यक्षविरोधे प्रामाण्यं लभते । तस्मादसवेवैतद्विद्यते प्रमेव नोत्पद्यत इति ।

- १० अपि च यथाप्राप्तस्यैवाविद्याप्रत्युपस्थापितस्य क्रियाकारकफलस्याऽऽवयवेनेष्टानिष्टाप्रतिपरिहारोपायसामान्ये प्रवृत्तस्य तद्विशेषमजानतस्तदावकाशायाः श्रुतिः क्रियाकारकफलमेवस्य लोकप्रसिद्धस्य सत्यतामसत्यतां वा नाऽञ्चष्टे न च वारयति, इष्टानिष्टाप्रतिपरिहारोपायविधिपरत्वात् । यथा काम्येषु प्रवृत्ता श्रुतिः कामानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वे सत्यपि यथाप्राप्तानेव कामानुपादाय तत्साधनात्येव विषये न तु कामानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वादनर्थक्यत्वं चेति न विवधाति, तथा नित्यमिहोत्रादिशास्त्रमपि मिथ्याज्ञानप्रभवं क्रियाकारकमेवं यथाप्राप्तमेवाऽऽद्योष्टेविशेषप्रति-
१५ मनिष्टविशेषपरिहारं वा किमपि प्रयोजनं पश्यदग्निहोत्रादीनि कर्माणि विषये नाविद्यागोचरासद्वस्तुविषयमिति न प्रवर्तते । यथा काम्येषु । न च पुनश्च न प्रवर्तैरसविद्यावन्तो बुद्धत्वाद्यथा कामिनः ।

स्फुटयति—प्रमाणान्तरेति । शीतः शेषिरोऽग्निरित्येदोषकमेव बोद्धव्यं कथं तद्धि तत्र बोधकस्य विरुद्धार्थधीरित्या-
शङ्क्याऽऽह—यत्तु चिति ।

- स्वार्थविघातकत्वादप्रामाण्यमुपनिषादमित्येतन्निराकृत्य चोद्यान्तरमनूच निराकरोति—प्रबोध्यदित्वा ।
२० तस्मिन्निष्टार्थप्रापकसाधनोक्तिः । ननुपनिषद्वाक्यं ब्रह्मात्मैकत्व साक्षात्प्रतिपादयदर्थार्थकर्मकाण्डब्राम्हणविघातकमिति चेत्तत्र तदप्रामाण्यमनुत्पत्तिरुल्लेख विपर्ययसंलक्षणं चेति विकल्प्याऽऽहमनूच दूषयति—न चेति । विदितपददर्शसंगते-
र्वाक्यार्थान्यायविबन्धवस्तदर्थेषु प्रमोत्पत्तिदर्शनादित्यर्थः । स्वार्थे प्रामाण्यमप्युपपादयति वाक्यं भवान्तरविरोधादप्रामाण्यमित्या-
शङ्क्याऽऽह—असाधारणे चेदिति । स्वगोचरसुरत्वात्प्रमाणानामित्यर्थः । विमतं न प्रमोदादकं प्रमाणापहृत-
विषयत्वादनुष्ठापिनवाक्यवदिति शङ्कते—ब्रह्मेति । प्रत्यक्षविरोधादनुमानमनवकाशमिति परिहरेति—नैत्यादिना ।
२५ इतश्च कर्मकाण्डस्य नाप्रामाण्यमिति वदन् द्वितीयं प्रत्याह—अपि चेति । यथाप्राप्तस्येत्यस्यैव व्याख्यानम-
विद्याप्रत्युपस्थापितस्येति । साध्यसाधनसम्बन्धबोधकस्य कर्मकाण्डस्य न विपर्ययो मिथ्यार्थत्वेऽपि तस्यार्थक्रिया-
कारित्वसामर्थ्यानिपहारस्तत्राप्रामाण्योपपत्तेरिति भावः । ननु कर्मकाण्डस्य मिथ्यार्थत्वे मिथ्याज्ञानप्रभवत्वादनर्थनिष्ठत्वेना-
प्रवर्तकत्वादप्रामाण्यमत आह—यथेति । विमतप्रमाणं मिथ्यैव वाहिप्रलम्भकवाक्यवदित्याशङ्क्य व्यभिचारमाह—
यथाकाम्येष्विति । अग्निहोत्रादिषु काम्येषु कर्मसु मिथ्याज्ञानजनित मिथ्याभूतं काममुपादाय शास्त्रप्रवृत्तिवन्निषेधपि
३० तेषु साधनमसदेवाऽऽद्यं शास्त्रं प्रवर्तना तथापि बुद्धिमन्तो न प्रवर्तित्वन्ते वेदान्तेभ्यस्तन्मिथ्यात्वात्वागमादित्या-
शङ्क्याऽऽह—न चेति ।

१. अन्यार्थत्वात् बोधसाधनोपदेशपरा वेदान्ताः ब्रह्मणः अद्वितीयत्वं प्रबोध्य योर्धं प्रापयन्ति न कर्मकाण्डब्राम्हण्यं वारयन्ति । कर्मणा तत्तत्फलकामिनं प्रति विधानात् यथा देहात्मवद्विनिर्गतिं प्रति आयुर्वेदे चिकित्साविधानम् ।
२. यथाप्राप्तस्य अविद्वद्बुद्ध्या प्राप्तस्य । यथेति—तदुक्तं साम्प्रत्यमपि—न च परस्परपराहृतिः, विद्याविघात-
३५ तुरुषभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः यथा ‘न हि स्यात्सर्वा मृतानीति’ निषेधे सत्यपि ‘ध्येनेनाभिवर्त्तयजेत’ इति वाक्यं प्रवर्त-
मानं न हि स्यादित्यनेन न विरुध्यते । तत्कस्य हेतोः ? पुरुषमेवात् अवजितक्रोधादातय. निषेधेऽधिक्रियते क्रोधा-
रातिवशीकृतास्तु स्येनादिषु इति ।
३. मिथ्यार्थत्वादिति—तथा च व्यवहारकालाव्याप्तमधिगतप्रयोजनवदर्थविषयकबोधजनकत्वरूपं प्रामाण्यं सिद्ध-
मित्यर्थः ।
४० ४. व्यभिचारमिति—काम्यकर्मवाक्यानां प्रामाण्यं तेषां वर्णनां मिथ्याज्ञानप्रभवकामहेतुवत्त्वात् मिथ्यार्थत्वं चेति भावः ।

विद्यावतामेव कर्माधिकार इति चेन्न, ब्रह्मेकत्वविद्यायां कर्माधिकारविरोधस्योक्तत्वात् । एतेन ब्रह्मेकत्वे निविध्यत्वाद्युपदेशेन तद्वग्रहणफलाभावबोधपरिहार उक्तो वेदितव्यः ।

पुरुषेच्छारागादिवैधिश्रयाच्च । अनेका हि पुरुषाणामिच्छा रागादयश्च दोषा विवित्रास्तत्तत्र बाह्यविषय-
रागाद्यपहृतचेतसो न शास्त्रं निवर्तयितुं शक्तम् । नापि स्वभावतो बाह्यविषयविरक्तचेतसो विषयेषु प्रवर्तयितुं
शक्तम् । किन्तु शास्त्रादेतावदेव भवतीदमिष्टसाधनमिदमनिष्टसाधनमिति साध्यसाधनसम्बन्धविशेषाभिप्रेक्तिः । ५
प्रदीपादिवत्तमसि ह्याविज्ञानम् । न तु शास्त्रं भृत्यानिव दलासिवर्तयति नियोजयति वा । दृश्यन्ते हि पुरुषा
रागादिगौरवाच्छास्त्रमप्यतिक्रामन्तः ।

तस्मात्पुरुषमतिवैचित्र्यमपेक्ष्य साध्यसाधनसम्बन्धविशेषाननेकधोपदिशति । तत्र पुरुषाः स्वयमेव यथा-
रवि साधनविशेषेषु प्रवर्तन्ते, शास्त्रं तु सवितृप्रदीपादिवदुदास्त एव । तथा कस्यचित्परोऽपि पुरुषार्थोऽपुरुषा-
र्थवदवभासते । यस्य यथाऽवभासः स तथात्वं पुरुषार्थं पश्यति तदनुक्याणि साधनान्युपादितसते । तथा कार्यवा- १०
होऽपि—“अथाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुरि”त्यादिः । तस्मान्न ब्रह्मेकत्वं ज्ञापयिष्यन्तो वेदान्ता
विधिशास्त्रस्य बाधकाः ।

अविद्यावता कर्मसु प्रवृत्तिमाक्षिपति—विद्यावतामेवेति । द्रव्यदेवताविज्ञानं वा ब्रह्मेकत्वज्ञानं वा कर्मसु
प्रवर्तकमिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति—नेत्यादिना । कर्मकाण्डप्रामाण्यानुपपत्तिरित्याद्यामर्थोपपत्ति
निराकृत्य द्वितीयात्मार्थमिति तदेवेति निराकरोति—एतेनेति । कर्मकाण्डस्याज्ञं प्रति सार्थकत्वोपपादनेनेति यावत् । १५

ननु कर्मकाण्डं साध्यसाधनसम्बन्धं बोधयत्प्रवृत्त्यादिपरमतो रागादिवर्गात्तदयोगाच्छास्त्रीयप्रवृत्त्यादिविषयस्य
द्वैतस्य सत्यत्वमन्यथा तद्विषयत्वाद्यनुपपत्तिरित्यर्थपरिपन्थरमायातमिति तत्राऽह—पुरुषेच्छेति । न प्रवृत्तिनिवृत्ती
शास्त्रवशादिति शेषः । तदेव स्फुटयति—अनेका हीति । शास्त्रस्याकारकत्वात्प्रवर्तकत्वाद्यभावमुक्त्वा तत्रैव
युक्त्यन्तरमाह—दुष्यन्ते हीति ।

तर्हि शास्त्रस्य किं कृतमित्याशङ्क्याऽह—तस्मादिति । तत्र सम्बन्धविशेषोपदेशे सतीति यावत् । यथाचि २०
पुरुषाणामप्रवृत्तिश्चेत्परमपुरुषार्थं कैवल्यमुद्दिश्य सम्यग्ज्ञानसिद्धये तदुपायश्रवणादिव सुन्यासपूर्विका प्रवृत्तिर्बुद्धिपूर्व-
कारिणामुचितेत्याशङ्क्याऽह—तथेति । रागादिवैधिश्रयानुसारेणेति यावत् । उक्तं हि—

“अपि वृन्दावने शून्ये श्रुगालत्व स इच्छति । ननु निर्विषयं मोक्षं गन्तुमर्हति गौतम” ॥ इत्यादि ।

तर्हि कथं पुरुषार्थविवेकसिद्धिस्तत्राऽह—यस्येति । पुरुषार्थदर्शनकार्यमाह—तबनुक्याणीति । स्वाभिप्राया-
नुसारेण पुरुषाणाम्पुरुषार्थप्रतिपत्तिरित्यत्र गमकमाह—तथाचेति । यथा दकारत्रये प्रजापतिनोकेदेवादयः स्वाभिप्रायेण २५
दमाद्यर्थत्रयं जगृहस्तथा स्वाभिप्रायवशादेव पुरुषाणां पुरुषार्थप्रतिपत्तिरित्यर्थवादतोऽप्रवर्तमित्यर्थः । पूर्वोत्तरकाण्डयोर-
विरोधमुपसंहरति—तस्मादिति । एकस्य वाक्यस्य द्वयर्थत्वामोगादिति यावत् ।

१. अनेन कर्माधिकारे कर्मविद्या शरीरव्यतिरिक्तात्मविषयं परोक्षज्ञानं चापेक्षितं न वेदान्तजन्यं निर्विशेषब्रह्मज्ञान-
मिति सूच्यते । निर्विषयत्वात् निरविकारिकत्वात् । तद्वग्रहणं कर्मस्वरूपज्ञानं फलं स्वर्गादि ।

२. दृश्यन्ते हीति—शास्त्रं महाप्रवाहवत् कलाकारेण न कश्चित् प्रवर्तयति निवर्तयति वा अपि तु प्रदीपवत् शास्त्रं ३०
स्वसत्तामात्रेण रागादिगन्तं प्रवर्तयति निवर्तयति वेत्युक्तम् । यदि कश्चित् शास्त्रमुल्लङ्घ्य प्रवर्तते नायं
शास्त्रस्य दोषः । तदुक्तं न ह्येव स्याणोरपराधः यदेनमन्वो न पश्यति इति ।

३. रागादिवशात् तदयोगात् प्रवृत्त्ययोगात् । उदास्त इति—एतेन अभिचारविधिव्यायकशास्त्रस्य प्रवृत्तिः सूचिता,
अभिचारकर्तारं शास्त्रं न प्रेरयति इदं त्वयाऽप्युच्यते तेन शत्रुः मरिष्यति इति । अपि तु अभिचारस्य शत्रुनिवर्त-
कत्व बोधयति स तु रागवशात् द्वेषवगाह्य प्रवर्तते अता न दोषः ।

४. यथा दकारत्रयेति—अत्रैवोपनिषदि देवा मनुष्याः अमुराश्च पितरि प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुपित्वा उपदेगं प्रार्थयामासुः ।
स च प्रत्येकमाहूय “द” इत्युपदिश्य व्यजासिष्टा इति पञ्च, देवाः “हाम्यत” इति मनुष्याः “दत्” इति अमुराः
“दयध्वम्” इति भवता उपदिश्यत इत्युक्तम् । प्रजापतिरप्यङ्गीकार—तैन स्वाभिप्राय एव पुरुषार्थप्रतिपत्तौ हेतुः
स्वाभिप्रायश्च स्वपूर्ववासनाधीनः । ३५

न च विधिशास्त्रमेतावता निविषयं स्यात् । नाप्युक्तकारकादिनेदं विधिशास्त्रमुपनिषदां ब्रह्मेकत्वं प्रति प्रामाण्यं निवर्तयति । स्वविषयशूराणि हि प्रमाणानि श्रोत्रादिवत् । तत्र पण्डितमन्याः केचित्स्वचित्तवशात्सर्वं प्रमाणमिदंरेतरविरुद्धं मन्यन्ते तथा प्रत्यक्षादिविरोधमपि बोधयन्ति ब्रह्मेकत्वे । शब्दादयः किल श्रोत्रादिविषया भिन्नाः प्रत्यक्षत उपलभ्यन्ते ब्रह्मेकत्वं बुक्तांप्रत्येकविरोधः स्यात् । तथा श्रोत्रादिभिः शब्दाद्युपलब्धवारः कर्तारश्च १ धर्माधर्मयोः प्रतिशरीरं भिन्ना अनुमीयन्ते संसारिणः । तत्र ब्रह्मेकत्वं बुक्तामनुमानविरोधश्च । तथा चाऽऽगम-विरोधं वदन्ति । ग्रामकामो यजेत । पशुकामो यजेत । स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिवाक्येभ्यो ग्रामपशुस्वर्गादिकामा-स्तत्साधनाद्यनुष्ठानादश्च भिन्ना अवगम्यन्ते ।

अत्रोच्यते, ते तु कुतर्कद्वयान्तःकरणा ब्राह्मणादिवर्णपसदा अनुकम्पनीया अर्गं सार्यं विच्छिन्नसम्प्रदाय-बुद्धय इति । कथम् ? श्रोत्रादिद्वारेः शब्दादिभिः प्रत्यक्षत उपलभ्यमानैर्ब्रह्मण एकत्वं विरुध्यत इति वदन्तो वक्तव्याः १० किं शब्दादीनां भेदेनाऽऽकाशोक्तत्वं विरुध्यत इत्यथ न विरुध्यते न तर्हि प्रत्यक्षविरोधः । यन्त्रोक्तं प्रतिशरीरं शब्दाद्युपलब्धवारो धर्माधर्मयोश्च कर्तारो भिन्ना अनुमीयन्ते तथा च ब्रह्मेकत्वेऽनुमानविरोध इति । भिन्नाः कैरनु-मीयन्त इति प्रष्टव्याः ।

अर्थाध्याषकत्वमाशङ्क्याऽऽह—न चेति । एतावता वेदान्तानां ब्रह्मेकत्वज्ञापकत्वमात्रेणेत्यर्थः । वेदान्तानाम-वाषकत्वेऽपि कर्मकाण्डस्य तत्प्रामाण्यनिवर्तकत्वमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—नापीति । स्वपक्षे सर्वविरोधनिरासद्वारा स्वार्थे १५ वेदान्तानां प्रामाण्यमुक्तं सम्प्रति तार्किकपक्षमुत्थापयति—तत्रेति । ऐक्ये शास्त्रगम्ये स्वीकृते सतीति यावत् । सर्वं प्रमाणमित्यागमवाक्य प्रत्यक्षादि चेत्यर्थः । कथमेक्यावेदकमागमवाक्यं प्रत्यक्षादिना विरुध्यते तत्राऽह—तथेति । यथा ब्रह्मेकत्वे प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य प्रत्यक्षादिविरोध मन्यन्ते तथा तस्मान्प्रति बोधयन्त्यपीति योजना । तत्र प्रत्यक्षविरोधं प्रकटयति—शब्दादय इति । सम्प्रत्यनुमानविरोधमाह—तथेति । स्वदेहममेतच्चेष्टानुव्यचैष्टा देहान्तरे दृष्टा सा च प्रयत्नवत्पूर्विका विशिष्टचेष्टत्वात्सम्मतवदित्यनुमानविरुद्धमद्वैतशास्त्रमित्यर्थः । तत्रैव प्रमाणान्तरविरोधमाह— २० तथा चेति ।

मानत्रयविरोधाच्च ब्रह्मेक्यमिति प्राप्ते प्रत्याह—ते तु कुतर्कंति । इति दूष्यता तेषामिति शेषः । द्वैतप्राहिप्रमाण-विरुद्धमद्वैतमिति वदता कथं शोच्यतेति पृच्छति—कथमिति । तत्र ब्रह्मेकत्वे प्रत्यक्षविरोधं परिहरति—श्रोत्रादौति । तथात्वे तदेकत्वान्मुपगमविरोधः स्यादिति शेषः । यथा सर्वभूतस्यभेकमाकाशमित्यत्र न शब्दादिभेदप्राहिप्रत्यक्ष-विरोधस्तथैक ब्रह्मेत्यत्रापि न तद्विरोधोऽस्तीत्याह—अथेति । तस्य कश्चित्भेदविषयत्वादिति भावः । अनुमानविरोधं २५ परोक्षमनुवदति—यच्चेति । या चेष्टा सा प्रयत्नवत्पूर्विकेत्येतावता नाऽऽत्मभेद स्वम्यत्नपूर्वकत्वस्यापि सम्भवादनुप-लब्धविरोधे त्वनुमानस्यैवानुत्पत्त्यानात्स्वदेहचेष्टायां स्वप्रयत्नपूर्वकत्ववत्परदेहचेष्टायास्तत्तद्वत्पूर्वकत्वे चाऽऽदावेव स्वपरभेदः सिध्येत्स च नाध्यक्षात्परस्यानध्यक्षत्वाच्चानुमानादन्यान्याश्रयादित्यागमबबानाह—भिन्ना इति ।

१. इतरेतरविरुद्धमिति—तत्समाधानं पूर्वोदाहृतमामतीवाक्यमेव ।
२. प्रत्यक्षविरोध इति—तत्परिहाराप्रभेदाः सिद्धान्तलेखे अनुकान्ताः प्रत्यक्षस्य वर्णादिवस्वरूपमात्रमुपजीव्यं न तु ३० तत्सत्यत्वमिति भासती, प्रत्यक्ष अधिष्ठानसत्त्व गृह्णाति न तु षट्दिकमिति तत्त्वशुद्धिः इत्यादयः ।
३. जीवानां भेदोपलभ्यमानस्तु अनुमानात् विरुद्धवर्षवत्स्वरुद्धेन । आगमविरोध इति । यद्यपि एकस्यैव पशुकामत्वं ग्रामकामत्वं च संभवेत् तथापि मिश्रेष्वपि संभवादुक्तम् । आयुष्कामत्वं मरणकामत्वं च विरुद्धयते प्राजापत्यं वृते चर्चं निर्वपेत् आयुष्कामः' इति 'मरणकामः सर्वस्वारेण यजेत' इत्युक्तत्वम् ।
४. आगमार्थं विच्छिन्नसम्प्रदाया इत्यर्थः कापयाम्बरबहुकृतवेर इतिवत् कृतकापागमबरबहुवेष इत्यर्थः ।
५. स्वदेहेति—परशरीरचेष्टां पुरुषप्रयत्नपूर्विका चेष्टात्वात् इति प्रयोगः स्वम्यत्नवत्वात् प्रयत्नवदान्तरनिष्ठिः । ३५ अनुपलब्धविरोधात् उक्तानुमानं वाधित इत्युक्ती अनुमानभेदं न प्रवर्तते प्रत्यक्षानुपलब्धविषयस्यैवानुमानात् । परचेष्टापि स्वप्रयत्नपूर्विकेति वदाम अनुपलब्धस्तु उपाधिभेदात् संगच्छते । स्वभिन्नममेतत्तत्पूर्वकत्व-आधाने अन्योन्याश्रयः इत्यर्थः ।

अथ यदि ब्रूयुः सर्वैरस्माभिरनुमानकुशलेरिति । के यूयमनुमानकुशला इत्येवं पृष्टानां किमुत्तरम् ? शरीरेन्द्रियमनआत्मसु च प्रत्येकमनुमानकौशलप्रत्याख्याने शरीरेन्द्रियमनसाधना आत्मानो व्यमनुमानकुशला अनेककारकसाध्यत्वात्क्रियाणामिति चेत् । एवं तद्वानुमानकौशले भवताननेकत्वप्रसङ्गः ।

अनेककारकसाध्या हि क्रियेति भवद्भिरेवाभ्युपगतम् । तत्रानुमानं च क्रिया । सा शरीरेन्द्रियमनआत्मसाधने कारकात्मककर्तृका निर्वर्त्यते इत्येतत्प्रतिज्ञातम् । तत्र व्यमनुमानकुशला इत्येवं बदाङ्कः शरीरेन्द्रियमनसाधना आत्मानः प्रत्येकं व्यमनेक इत्यभ्युपगतं स्यात् । अहो अनुमानकौशलं दक्षितमपुच्छपृच्छैस्तात्किञ्चलीवर्धः । यो ह्यात्मानमेव न जानाति स कथं मूढस्तद्वर्गतं भेदभेदं वा जानीयात् ।

तत्र किमुमिनोति केन वा लिङ्गेन । न ह्यात्मनः स्वतो भेदप्रतिपादकं किञ्चिल्लिङ्गमस्ति येन लिङ्गेनाऽऽत्मभेदं साधयेत् । यानि लिङ्गान्यात्मभेदसाधनाय नामरूपवन्त्युपन्यस्यन्ति तानि नामरूपगताभ्युपाधय एवाऽऽत्मनो घटकरकापवरकभूच्छिद्राणोवाऽऽकौशलस्य यदाऽऽक्राशस्य भेदलिङ्गं पश्यति तदाऽऽत्मनोऽपि भेदलिङ्गं लभेत १० सः । न ह्यात्मनः परतो विशेषमभ्युपगच्छद्भिस्तात्किञ्चलैरेपि भेदलिङ्गमात्मनो दर्शयितुं शक्यते । स्वतस्तु दूराधपनीतमेवाविषयत्वाच्चात्मनः ।

दोषान्तराभिविस्तया शङ्कयति—अथेति । अस्मदर्थं पुच्छति—के यूयमिति । स हि स्थूलदेहो वा करणजातं देहद्वयान्यो वा । नाऽऽह । तयोश्चेतनत्वादननुमातृत्वायोगात् । न तृतीयस्तस्याधिकारत्वादिति भावः । किञ्चिदस्य प्रश्नार्थता मत्वा पूर्ववाद्याह—शरीरेति । आत्मा देहादिवहुसाधनविशिष्टेऽनुमाता क्रियाणामनेककारकसाध्यत्वादेवं १५ विगिष्टात्मकर्तृकानुमानाप्रतिदेहमात्ममेवधीरित्यर्थः । विशिष्टस्याऽऽत्मनोऽनुमानकर्तृत्वे क्रियाणामनेककारकसाध्यत्वादिति हेतुश्चेत्तदा तत्र देहादेवैकैकस्याप्यनेकत्वं स्यादित्युत्तरमाह—एवं तर्हीति ।

तदेव विवृणोति—अनेकेति । आत्मनो देहादीनां चानुमानकारकाणां प्रत्येकमवान्तरक्रियाऽस्ति वस्तुधादिषु तथा दर्शनात्तथा चाऽऽत्मनोऽवान्तरक्रिया किमनेककारकसाध्या किंवा न ? आद्येयौत्मातिरिक्तानेककारकमाध्या किंवा तदनतिरिक्तसाध्या वा ? नाऽऽहोऽनैवस्थानात् । द्वितीये त्वात्मनोऽनेकत्वापत्तेरैरात्म्यं स्यान्न चावान्तरक्रिया २० नानेककारकसाध्या प्रधानक्रियायामपि तथात्वप्रसङ्गात् । एतेन देहादिवृत्ति कारकत्वं प्रत्युक्तमिति भावः । यत्वात्साऽऽत्मप्रतिपोगिकमेवद्वान्वस्तु बाह्यदर्वदिति, तत्राऽऽत्मा प्रतिपन्नोऽप्रतिपन्नो वेति विकल्पः द्वितीयं प्रत्याह—यो हीति ।

प्रतिपन्नत्वक्षेपि भेदानभेदेन वा तत्प्रतिपत्तिरुभयथाऽपि नानुमानप्रवृत्तिरित्याह—तत्रेति । इतश्चाऽऽत्मभेदानुमानानुत्पानमित्याह—कैमेति । किञ्चिदस्याऽऽक्षेपार्थत्वं स्फुटयति—न हीति । जन्मादीनाप्रतिनियमादिलिङ्गवशात्वात्मभेदं सेत्स्यति चेन्नेत्याह—यानोति । आत्मनः सजातीयभेदे लिङ्गाभावं दृष्टान्तेन साधयति—यथेति । किञ्चापाधिको २५ वा स्वाभाविको वाऽऽत्मभेदः साध्यते ? नाऽहः सिद्धाभाष्यत्वादित्यभिप्रेत्याह—नहीति । न द्वितीय इत्याह—स्वतस्त्विति ।

१. आकाशस्य कर्णशक्त्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः तत्र भेदासत्वेऽपि उपाधिभेदादेव धर्मव्यवस्थासिद्धौ आत्मनोऽपि तथैव भेदोऽस्तु । अविषयत्वात् परामर्शस्य अनुमितेर्वाविषयत्वात् । जन्मादीनामिति । जन्म उत्पत्तिः तच्च शरीरे स्यात् तदुपहिते आत्मनि उपचारात् स्यात् । आदिपदेन सुखादयः आत्मभेदे मानं तात्किञ्च बदनति—चैत्रशरीरावच्छिन्नमात्रवानात्मा मैत्रशरीरावच्छिन्नमात्रवद्विज्ञः तद्वर्तमानाधिकरणत्वात् इत्यनुमानं बाध्यम् । ३० तच्चात्मभेदेऽङ्गीकृत एव भवति तद्भोगानाधिकरणत्वस्य तद्भेदं विनाऽसिद्धेः इत्यन्यन्याश्रयः ।

२. आत्मातिरिक्तेन—आत्मा मनः इन्द्रियाणि च ज्ञानहेतूनि तत्रात्मा मुख्यकारणं शरीरादिकं तु सहकारि, सहकारि च स्वजन्यक्रियाद्वारा आत्मन उत्पन्नोति । तत्र च आत्मक्रियायां सहकार्यपेक्षावत् शरीरात्मक कारकक्रियायामपि शरीरस्य सहकार्यपेक्षिनः तत्सहकारी च स्वजन्यक्रियायाम् सहकार्यन्तरमपेक्षते । एवं तत्सहकारिजन्यक्रियाया आत्मातिरिक्तसहकार्यपेक्षायामनवस्थाप्रसक्तिः । आत्मानतिरिक्तानेककारकापेक्षा ३५ इत्युक्तौ शरीरस्य एकः सहकार्यता इन्द्रियस्य एकः सहकार्यता एवं कालदेहादीनां कारणानां पृथक् पृथक् आत्मापेक्षाया आत्मनः ज्ञानोत्पत्तौ अनेकात्मकल्पनाश्रयः । प्रथमकल्पोकदोषोऽप्यत्र प्रसज्यते ।

३. अनवस्थानादिति—आत्मातिरिक्तैत्यस्य चेतनातिरिक्तानेककारकसाध्यत्वार्थः । तत्तच्च एकैवस्य कारकस्यावान्तरव्यापारे आत्मातिरिक्तानेककारकसाध्यत्वोक्तौ तस्य तस्य कारकस्य शरीरेन्द्रियविषयादेः आत्मातिरिक्तानेककारकसाध्यत्वे तस्य तस्य च व्यापारे अनेककारकापेक्षा एवं तस्य तस्येत्यनवस्था ।

यद्यत्पर आत्मवर्त्मनेनाभ्युपगच्छति तस्य तस्य नामरूपात्मकत्वान्मुपगमात्तामरूपाभ्याम्प्राप्तमनोऽन्यत्वाभ्युपगमात् । “आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म” इति धृतेः । “नामरूपे व्याकरवाणो”ति च । उत्पत्तिप्रलयात्मके हि नामरूपे तद्विलक्षणञ्च ब्रह्म । अतो अनुमानस्यैवाविषयत्वात्कुतोऽनुमानविरोधः । एतेनाऽऽत्मविरोधः प्रत्युक्तः ।

५ यदुक्तं ब्रह्मैकत्वे यस्मा उपदेशो यस्य चोपदेशग्रहणफलं तदभावादेकचोपदेशानर्थक्यमिति; तदपि न । अनेककारकसाध्यत्वात्क्रियायां कश्चोक्षो भवति । एकस्मिन्ब्रह्माणि निष्पादिके नोपदेशो नोपदेशा न चोपदेशग्रहणफलम् । तस्मादुपनिषदां चाऽऽनर्थक्यमित्येतदभ्युपगतमेव । अथानेककारकविषयानर्थक्यं चोद्यते । न, स्वतोऽभ्युपगमविरोधादात्मवादिनाम् ।

तस्मात्तार्किकचाटवदराजाप्रवेश्यमभयं दुर्योधनस्य बुद्धयगम्यं शास्त्रपुरुषसादरहितैश्च । “कस्तं बहामयं १० केवं भवन्त्यो ज्ञातुमर्हति” “देवेरत्रापि विजिक्रित्सतं पुरा” “नैषा तर्केण मतिरापनेया” वरप्रसादकम्यत्त्ववृत्तिस्मृतिषादेभ्यश्च । “तवेजति तज्जेजति तद्दूरे तद्वन्तिके” इत्यादिविचिद्धधर्मसमवायित्वप्रकाशकमन्त्रवर्णम्यश्च । गीतासु च “सत्स्थानि सर्वभूतानि” इत्यादि । तस्मात्परब्रह्मव्यतिरेकेण संसारी नाम नाम्यद्वैतवन्तरमस्ति । तस्मात्सुषूयते “ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति” “नाम्यदतोऽस्ति ब्रह्म नाम्यदतोऽस्ति ओम्” इत्यादि-

आत्मा ब्रह्मव्यतिरिक्तारिफारजातीयोऽर्वाविषयविशेषगुणवत्त्वाद्दृढवदित्यनुमानान्तरमाशङ्क्यान्यतरास्तिः । १५ दर्शयति—यद्यपि विति । ताभ्यामात्मनोऽन्यत्वाभ्युपगमे मानमुपन्यस्यति—आकाश इति । तन्नैवोपपत्तिमाह—उत्पत्तिरिति । अनुमानाविरोधमुपसंहरति—अत इति । आत्मविरोधमुक्त्यायातिदेशेन निराकरोति—एतेनेति । औपाधिकमेदाश्रयत्वेन व्यवहारस्योपपत्तयोपदर्शनेनेति यावत् ।

प्रत्यक्षानुमानागौरवैतस्याविरोधेऽपि स्याद्विरोधोऽर्थार्थेति चेदत आह—यदुक्तमिति । उपदेशो यस्मै क्रियते यस्य चोपदेशग्रहणप्रयुक्तं फलं तयोर्ब्रह्मैकत्वे सत्युपदेशानर्थक्यमित्यनुवादार्थः । किं क्रियागामनेकारकसाध्यत्वादेवं २० चोद्यते किंवा ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वादिति विकल्पाऽऽहं दूषयति—तदपीति । तासांमनेकारकसाध्यत्वस्य प्रत्यु (पदं)-दस्तत्त्वादिति भावः । यदि ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वाभिप्रायेणोपदेशानर्थक्यं चोद्यते तत्र नित्यमुक्ते ब्रह्माणि ज्ञातेऽज्ञाते वा तदानर्थक्यं चोद्यत इति विकल्पाऽऽहं कुरोति—एकस्मिन्निति । द्वितीयमुत्पापयति—अथेति । उपदेशस्तावदनेकेषां कारकाणां साध्यतया विषयस्तदानर्थक्यप्रज्ञाते नित्यमुक्ते ब्रह्माणि चोद्यते चेदित्यर्थः । सर्वैरात्मवादिभिश्चोपदेशस्य ज्ञानार्थमिष्टत्वात्तद्विरोधादज्ञाते ब्रह्माणि तदानर्थक्यचोद्यमनुपपन्नमित्याह—न स्वत इति ।

२५ अद्वैते विरोधान्तराभावेऽपि तार्किकसमयविरोधोऽस्तीत्याशङ्क्याऽह—तस्मादिति । प्रमाणविरोधाभावात्तच्छब्दार्थः । आर्यमयादि भिन्दानाध्यादा विवक्ष्यन्ते । अतस्तु सेवका मित्याशाविणस्तेषां सर्वेषां राजानस्तार्किकास्तेऽप्रवेश्यमनाक्रमणीयमिदं ब्रह्मात्मैकत्वमिति यावत् । शास्त्रादिप्रसादबुन्यैरप्यन्यत्वे प्रमाणमाह—कस्तमिति । देवतादेवंप्रसादेन लभ्यमित्यत्र श्रुतिस्मृतिवादाः सन्ति तेभ्यश्च शास्त्रादिप्रसादहीनैरलभ्यं तत्त्वमिति निश्चितमित्यर्थः । शास्त्रादिप्रसादवतामेव तत्त्वं सुगममित्यत्र औतं स्मार्तञ्च लिङ्गान्तरं दर्शयति—तदेजतीति । ब्रह्मणोऽ ३० द्वितीयत्वे सर्वप्रकारविरोधाभावे फलितमाह—तस्मादिति । संसारिणो ब्रह्मणोऽर्वान्तरत्वाभावे श्रुतीनामानुकूल्यं

१. अनेककारकसाध्यत्वस्यानवस्थापत्वा आत्मनानात्वप्रसंगेन च प्रत्युक्तत्वात् इत्यर्थः ।

२. वरप्रसादकम्यत्वं—तथा च दैवोदासिः इन्द्राय युद्धं कृत्वा इन्द्रेण वरं वृणीष्वेत्युक्तः अनुध्याय हिततमं आत्मज्ञानं इन्द्रात् वृत्तवान् । नविकेताः यमेन दत्तयः ज्ञानमेव वरं लेभे । जनकः यज्ञवल्क्यात् कामप्रप्नवरेण लेभे ।

३. आत्मेति ब्रह्मव्यतिरिक्तब्रह्मव्यत्यूनवृत्तिजातिमान् तादृशजातिः आत्मत्वं तस्य चास्तित्वादेकवृत्तित्वनियमादात्मनानात्वसिद्धिः ।

३५ अश्रावणेति । आकाशे विशेषगुणः शब्दः तत्र आकाशत्वजातिर्नास्ति इति व्यभिचारः अतः अश्रावणेति । तादृशसामान्यगुणः संयोगादिः कालादी विद्यते कास्त्वादिजातिर्नास्ति इत्यतो व्यभिचारवारणाय विशेषगुणेति । अत्रानुमाने स्वरूपसिद्धिर्दोषः आत्मनि विशेषगुणाभावात् वेदान्तिनाम् ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

यो ह वै शिषुं साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं वेद सप्त
ह द्विषतो भ्रातृव्यामवरुणदि । अयं वाव शिष्युर्योज्यं मध्यमः
प्राणस्तस्येवमेवाधानमिदं प्रत्याधानं प्राणः स्थूणात्रं वाम ॥१॥

श्रुतिशतेभ्यः । तस्मात्परस्यैव ब्रह्मणः सत्यस्य सत्यं नामोपनिषत्परम् ॥२०॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मण्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

ब्रह्म जपयिष्यामीति प्रस्तुतम् । तत्र यतो जगज्जातं यन्मयं यत्समश्च लीयते तत्रैकं ब्रह्मेति स्थापितम् ।
किमात्मकं पुनस्तज्जगज्जायते लीयते च । पञ्चभूतात्मकम् । भूतानि च नामरूपात्मकानि । नामरूपे सत्यमिति
इयुक्तम् । तस्य सत्यस्य पञ्चभूतात्मकस्य सत्यं ब्रह्म । कथं पुनर्भूतानि सत्यमिति भूतानि भूतानि ब्रह्मणम् । भूतानि भूत-
भूतात्मकत्वात्कार्यकरणात्मकानि भूतानि प्राणा अपि सत्यम् । तेषां कार्यकरणात्मकानां भूतानां सतत्त्वनिर्दिष्टार- १०
यिषया ब्राह्मणद्वयसामर्थ्ये सैवोपनिषद्वाक्या । कार्यकरणसत्यत्वावधारणद्वारेण हि सत्यस्य सत्यं ब्रह्मावधार्यते ।
अत्रोक्तम्—‘प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यम्’ इति । तत्र के प्राणाः कियत्यो वा प्राणविषया उपनिषदः का इति
च ब्रह्मोपनिषदप्रसङ्गेन करणानां प्राणानां स्वल्पसमवधारयति, पथिगतकूपारामाद्यवधारणवत् ।

यो ह वै शिषुं साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं वेद तस्येदं फलम् । किं तत् । सप्त सप्तसङ्ख्याकान्हु
द्विषतो द्वेषकत्वात्भ्रातृव्यामवरुणदि हि द्विविधा भवन्ति द्विषन्तोऽद्विषन्तश्च । तत्र द्विषन्तो ये भ्रातृव्यास्ताद्विषतो १५
भ्रातृव्यामवरुणदि । सप्त ये शीर्षण्याः प्राणा विषयोऽपलम्बिद्वाराणि तत्प्रभवविषयरगाः सहजत्वाद्भ्रातृव्याः ।
ते ह्यस्य स्वात्मरूपां दृष्टिं विषयविषयां कुर्वन्ति तेन ते द्वेष्टारो भ्रातृव्याः प्रत्यगास्मैक्षणप्रतिषेधकरत्वाद् । काठके
दर्शयति—तस्मादिति । अद्वैते श्रुतिसिद्धे विचारनिष्पन्नमर्थमुपसहरति—तस्मात्परस्येति ॥२०॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मण्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

वृत्तवर्तिष्यमाणोः सङ्गतं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—ब्रह्मेति । ब्रह्म ते ब्रह्मणीति प्रकम्प्य ग्वेव त्वा जपयिष्या- २०
मीति प्रतिज्ञाय जगतो जन्मादयो यतस्तद्वितीयं ब्रह्मेति व्याख्यातमित्यर्थः । जन्मादिविषयस्य जगतः स्वरूपं
पुच्छति—किमात्मकमिति । विप्रतिपत्तिनिरासार्थं तत्स्वरूपमाह—पञ्चेति । कथं तर्हि नामरूपकर्मत्मकं जगदित्युक्तं
तत्राऽह—भूतानीति । तत्र गमकमाह—नामरूपे इति । भूतानां सत्यत्वे कथं ब्रह्मणः सत्यत्ववाचोयुक्तिरित्या-
शङ्क्याऽह—तस्येति । तत्सत्यमित्यवधारणाद्वाक्येषु भूतेषु सत्यत्वासिद्धिरिति शङ्कयित्वा समावृत्ते-कथमित्यादिना ।
सच्च त्यच्च सत्यमिति व्युत्पत्त्या भूतानि सत्यशब्दवाच्यानि विवक्ष्यन्ते चेत्कथं तर्हि कार्यकरणसङ्घातस्य प्राणानां २५
च सत्यत्वमुक्तं तत्राऽह—भूतेति । यथोक्तभूतरूपत्वात्कार्यकरणानां तदात्मकानि भूतानि सत्यानीत्यङ्गीकारात्कार्य-
करणानां सत्यत्वं प्राणा अपि तदात्मकाः सत्यशब्दवाच्या भवन्तीति प्राणा वै सत्यमित्यविरुद्धमित्यर्थः । एव पातनिकां
कृत्वोत्तराब्राह्मणद्वयस्य विषयमाह—सैवामिति । उपनिषद्वाक्यानाय ब्राह्मणद्वयमित्युक्तिविरुद्धमेतदित्याशङ्क्याऽह—
सैवेति । कार्यकरणात्मकानां भूतानां स्वरूपनिर्धारणैवोपनिषद्वाक्येत्वेन हेतुमाह—कार्येति । ब्राह्मणद्वयमेवमवतार्यं
शिषुब्राह्मणस्यावान्तराङ्गमिदमाह—अत्रेत्यादिना । उपनिषदः काः, कियत्यो वेत्युपसङ्घातव्यमित्याहस्यामिति ३०
शेषः । ब्रह्म वेदवधारयितुमिदं तर्हि तदेवावधारयता किमिति मध्ये करणस्वरूपमवधारयते तत्राऽह—पथीति ।

ब्राह्मणतात्पर्यमुक्त्वा तदक्षराणि योजयति—यो हेत्यादिना । विशेषणस्यार्थवत्त्वार्थं भ्रातृव्यान्वितं—
भ्रातृव्या हीति । के पुनरत्र भ्रातृव्या विवक्ष्यन्ते तत्राऽह—पथेति । कथं श्रोत्रादीनां सत्त्वं द्वारभेदादित्याह—
विषयेति । कथं तेषां भ्रातृव्यत्वमित्याशङ्क्य विषयाभिलाषद्वारेणेत्याह—तत्र मवा इति । तथाऽपि कथं तेषां द्वेष्टत्वमत
आह—ते हीति । अयेन्द्रियाणि विषयविषया दृष्टिं कुर्वन्त्येवाऽऽत्मविषयमपि तां करिष्यन्ति तत्र यथोक्तभ्रातृव्यत्वं ३५

१. द्वारभेदात्—अत्र चक्षुर्द्वयं श्रोत्रद्वयं नासिकाद्वयं वाक् इति सप्त गण्यन्ते वस्तुतस्तु गोलकभेदेऽपि एकैकान्येव
चक्षुःश्रोत्रघ्राणानि इति परमार्थः । अतः द्वारभेदादित्युक्तम् ।

षोक्तम्—“परोऽत्रि क्षानि व्युत्पत्तयन्मृत्स्मात्पराह् पश्यति वान्तरात्मन्” इत्यादि । तत्र यः शिवादीन्वेद तेषां याथात्म्यमवधारयति स एतान्प्रातुर्व्यानपश्यन्ब्रह्मपादुभेति विनाशयति ।

तस्मै फलभवेनाभिमुखीभूतायाऽह्—अयं वाव शिशुः । कोऽसौ योऽयं मध्यमः प्राणः शरीरमध्ये यः प्राणो लिङ्गात्मा यः पञ्चवा शरीरमाविष्टो बृहन्पाण्डरवातः सोम राजशिर्युक्तः । यस्मिन्वाङ्मनःप्रभृतीनि ५ करणानि विषक्तानि पद्मीशिशुनिदर्शनात् । स एव शिशुरिव विषयेष्वितरकरणवदपेक्षत्वात् । शिङ्गं साधनमित्युक्तम् । किं पुनस्तस्य शिशोर्वत्तस्यानीयस्य करणात्मन आधानम् । तस्येदमेव शरीरमाधानं कार्यात्मकमाधोयते-ऽस्मिन्सित्पाधानम् । तस्य हि शिवोः प्राणस्येदं शरीरमधिष्ठानम् । अस्मिन् हि करणान्यधिष्ठितानि लब्ध्वात्मकाद्युपलब्धिवद्वाराणि भवन्ति न तु प्राणमात्रे विषक्तानि । तथा हि दक्षितमनातश्शत्रुणा । उपसंहृतेषु करणेषु गिज्ञानमयो मोक्षमन्यते । शरीरवैशेष्येऽप्युक्तु करणेषु विज्ञानमय उपलभमान उपलभ्यते । तच्च दर्शितं पाणिपेयप्रतिबोधनेन ।

१० इदं प्रत्याधानं शिरःप्रदेशविशेषेषु प्रति प्रत्याधोयत इति प्रत्याधानम् । प्राणः स्यूणाक्षपाननिता शक्तिः प्राणो बलमिति पर्यायाः । बलावष्टम्भो हि प्राणोऽस्मिन्शरीरे । स यथायमात्माश्रित्यं त्येत्य सम्मोहमिच्छति दर्शनात् । यथा दस्तः स्यूणावष्टम्भ एवं शरीरपक्षपाती बायुः प्राणः स्यूणेति केचित् । अन्नं वातं अन्नं हि भुक्तं त्रैधा परिणमते । यः स्यूलः परिणामः स एतद्ब्रह्मं भूत्वेनामप्येति सूत्रं च पुरीवं च । य मध्यमोरसः स रसो लोहिताबिर्भवेण स्वर्वायं शरीरं साधनधातुकमुपविनोति । स्वयोन्यन्नागमे हि शरीरमुपवीयतेऽत्रमयत्वात् । विपर्यये- १५ उपसोयते पतति । यस्तस्मिन्नेव रसोऽमृतमुच्यते अन्नमव इति च कथ्यते स नामेकस्यं ब्रह्मदेवशागात् ब्रह्माद्रिप्रसृतेषु द्वाप्तमतिनाऽसहजेष्वनुप्रविश्य अतस्करणसङ्घातकस्य लिङ्गं शिशुसंज्ञकं तस्य शरीरे स्थितिकारणं भवति । बलमुप-जनयत्स्यूणाख्यं तेनाश्रमुभयतः पाशवस्तवामवत्प्राणशरीरयोनिवन्धनं भवति ॥१॥

तेषामिति तत्राह—प्रत्ययिति । इन्द्रियाणि विषयप्रवर्णानि तत्रैव दृष्टिहेतवेन प्रत्यगालनीत्यत्र प्रनागनाह—काठके चेति । फलोक्तिमुपसंहरति—तत्रैति । उक्तविशेषणेषु अतुल्येषु सिद्धेति चेत् बाधः ।

२० प्राणे वागादीनां विषयकत्वे हेतुमाह—पद्मीशेति । यथा वात्यो ह्यव्यङ्ग्यरूपेण पादवन्धनकीलान्यवधौनेत्याद्यो-ल्लामति तथा प्राणो वागादीनीति निर्दर्शनवशात्प्राणे विषयकानि वागादीनि सिद्धान्तित्यर्थः । शरीरस्य प्राणं प्रत्याधानत्वं साधयति—तस्य हीति । शरीरस्याविद्यमानत्वं स्फुटयति—अस्मिन्हीति । प्राणनामे विषयकानि करणानि गोचरलब्ध-द्वाराणीत्यत्र प्रमाणमाह—तथा हीति । देहाधिष्ठाने प्राणे विषयकानि तान्युपलब्धद्वाराणीत्यत्रानुभवमनुभूयति—शरीरेति । तत्रैवात्रातगन्तव्याह्वानसंवादां दर्शयति—तच्चेति । शरीराश्रिते प्राणे वागादिषु विषयेषूपलब्धस्युत्पत्त्य- २५ मानत्वमिति यावत् ।

प्रत्याधानत्वं शिरसि व्युत्पादयति—प्रवेशेति । वलपयामस्य प्राणस्य स्यूणात्वं सनर्थयते—बलेति । अयं मुनिरुत्पत्ना यस्मिन्काले देहेनवल्लभां नीत्वा सम्मोहमिव प्रतिपद्यते तदोत्कन्धनीति पठे कर्त्तव्यमिति यावत् । बलावष्टम्भोऽस्मिन्नेदं प्राण इत्यत्र बृहन्त्वेमाह—थयेति । अतुल्यप्रपञ्चं दर्शयति—शरीरेति । उक्तं हि प्राण इत्युच्यतामिति—आतकमा बायुः शारीरः शरीरपक्षपाती गृह्यते । एतस्यां स्यूणायां शिशुः प्राणः करणदेवता लिङ्गपक्षपाती गृह्यते । स देवः ३० प्राण एतस्मिन्वाह्ये प्राणे वद्ध इति । तद्व्याख्यातुं भूमिकां करोति—अन्नं हीति । त्वगतुस्यांसमेदोमन्त्रास्थिः क्रैम्यः सप्तम्यो धातुभ्यो जातं साधनधातुकम् । तथाऽपि कथमन्यत्र नामत्वं तदाह—तेनेति ॥१॥

१. पराङ्गि—परान्विषयानि क्षानि इन्द्रियाणि हिंसितवात् ब्रह्मा तस्मादेव परान्विषयानि । कश्चिद्वचनं शीरः विषयान् धैर्येण त्यागे कुशलः । आनुत्तमः निगृहीतेन्द्रियः ।

२. लब्धान्धकानि—अधिष्यकानि अनधिष्यकानि वात्ये पुंस्त्वादिबद्ध ततः पञ्चात् अन्धियन्ते ।

३. शरीरप्रवेशव्यङ्ग्यत्वं इन्द्रियाणां स्वत्वगोलेकं प्रतिष्ठितत्वं ।

४. गान्वांजातगन्तव्यादमविकृत्य ब्रह्ममूत्रेषु विचारितम् “ब्रह्मचित्वात्” इति सू. १-४-१३ इत्यधिकरणे । अयं संवादः कौपीतकिवाहणे बृहदारण्यके च सममेव श्रूयते । परन्तु भाष्ये कौपीतकिवाक्यान्नेदाहरणत्वेन स्वीकृतानि न तु बृहदारण्यकद्वितीयपातानि । तत्कृत इति चेदुच्यते—कौपीतकोपनिषदाग्रे जीवविषय-सन्देहोऽप्युपस्थापितः । प्राणो वा जीवे वा ब्रह्म वा इति । तत्र जीवलिङ्गं—यद्विधातोत्पत्त्यनेन तथा संख्या

तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते तच्चा इमा अक्षन्लोहिण्यो राजयस्ता-
भिरेन् रुद्रोऽन्वायत्तोऽय या अक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका
तयादित्यो यत्कृष्णं तेनाग्निर्गच्छुकलं तेनेन्द्रोऽधरयेनं वर्तन्त्या
पृथिव्यन्वायत्ता द्यौस्तरया नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥२॥
तदेष श्लोको भवति । अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं
विवस्वरूपम् । तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वागएमी ब्रह्मणा सवि-

५

इदानीं तस्यैव विशोः प्रत्याधान ऊहस्य चक्षुषि काश्चनोपनिषद उच्यते—तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते ।
तं करणात्मकं प्राणं शरीरेऽन्नबन्धनं चक्षुष्पूज्येता वक्ष्यमाणाः सप्त सप्तसङ्ख्याका अक्षितयोऽक्षितिहेतुत्वादुपतिष्ठन्ते ।
यद्यपि मन्त्रकरणे तिष्ठतिरूपपूर्वं आत्मनेपदी भवति । इहापि सप्त देवताभिधानानि मन्त्रस्थानीयानि करणानि
तिष्ठतेरतोऽप्राप्त्यात्मनेपदं न विरुद्धम् । कास्ता अक्षितय इत्युच्यन्ते । तत्तत्र या इमाः प्रसिद्धा अक्षन्नक्षणि लोहिण्यो १०
लोहिता राजयो रेखास्ताभिर्हारीभूताभिरेनं मध्यमं प्राणं रुद्रोऽन्वायत्तोऽनुगतः । अथ या अक्षन्नक्षण्यापो धूमाहि-
संयोगेनाभिधृष्यमानास्ताभिरेन्द्रिद्वारभूताभिः पर्जन्यो देवतात्माऽन्वायत्तोऽनुगत उपतिष्ठत इत्यर्थः । स चाक्षन्मृतो-
ऽक्षितिः प्राणस्य । “पर्जन्ये चर्षत्यानन्विनः प्राणा भवन्ति” इति श्रुत्यन्तरात् । या कनीनका दृक्शक्तिस्तया
कनीनकया द्वारेणाऽऽदित्यो मध्यमं प्राणमुपतिष्ठते । यत्कृष्णं चक्षुषि तेनैनमग्निरुपतिष्ठते । यत्कृष्णं चक्षुषि तेनेन्द्रो-
ऽधरया वर्तन्त्या पक्ष्मणेनं पृथिव्यन्वायत्ताऽधरत्वसामान्याह । द्यौस्तरयोर्ध्वत्वसामान्याह । एताः सप्ताक्षभूताः १५
प्राणस्य सप्ततमुपतिष्ठन्त इत्येवं यो वेद तस्यैतत्फलं नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥२॥

तत्तत्रैतस्मिन्नर्थ एष श्लोको भवति—अर्वाग्बिलश्चमस इत्यादिः । तत्र मन्त्रार्थमाचष्टे श्रुतिः—
अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति । कः पुनरसावर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः । इवं तच्छिरश्चमसाकारं हि तत् कथम् ।

यो ह वै शिषुमित्यादौ सूत्रितादिपदार्थान्याख्यायानन्तरसन्दर्भस्य तात्पर्यं दर्शयामास तत्रावाक्यमुपादाय
व्याकरोति—इदानीमित्यादीना । तनु यत्र मन्त्रेणोपस्थानं क्रियते तत्रैवोपपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । उक्तं २०
हि—“उपान्मन्त्रकरणे” (पा० सू० १।३।२५) इति । दृश्यते चाऽऽदित्यं गायत्र्योपतिष्ठत इति । न चात्र मन्त्रेण
किञ्चित्क्रियते किन्त्वन्नाक्षयहेतुत्वात्प्राणस्य सप्ताक्षितय इत्युपनिषदो विवक्ष्यन्ते तत्राऽऽह—यद्यपीति । मन्त्रेण
कस्यचिदनुष्ठानस्य करणे विवक्षिते तिष्ठतिरूपपूर्वं यद्यप्यात्मनेपदी भवति तथाऽप्यत्र सप्त रुद्रादिदेवतानामानि
मन्त्रवदवस्थितानि तैश्च करणान्युपासनानुष्ठानान्यत्र क्रियन्ते । अतस्तिष्ठतेरुपपूर्वस्याऽऽत्मनेपदमविरुद्धमिति योजना ।
लोहितरेखाभी खस्य प्राणं प्रत्यनुगतेरन्तरमित्यथशब्दार्थः । पर्जन्यस्यान्नद्वारा प्राणाक्षयहेतुत्वे प्रमाणमाह—पर्जन्य २५
इति । कथं पुनरेतेषां प्राणं प्रत्यक्षित्व सर्वेषां सिध्यति तत्राऽऽह—एता इति । सम्प्रत्युपास्तिकलमाह—इत्येवमिति ॥२॥

छादिशब्दानां देवताविषयत्वान्मन्त्रस्यापि तद्विषयतेत्याशङ्क्य चक्षुषि छादिगणस्योक्तत्वादिन्द्रियसम्बन्धास्य
करणशामत्वप्रतीतिस्तद्विषयः श्लोको न प्रसिद्धदेवताविषय इत्यभिप्रेत्याह—तत्तत्रेति । मन्त्रस्य व्याख्यानसापेक्षत्वं

श्रेष्ठौ स्वैरुक्ते ? इत्याद्यनुक्रम्य प्रज्ञात्मा एगिरात्मभिर्मुक्ते इति भोक्तृत्वं जीवलङ्गं भवति । बृहदारण्यके तु य
एष विज्ञानमयः ब्रह्मैव तदाऽभूत् कुत एतदागात् इति प्रश्नः । समाधानं च ‘य एषोऽज्जहं द्य आकाशस्तस्मिन् ३०
शेते’ इति ब्रह्मणि आकाशावच्छेदे गयनमुक्तं ‘स्वाप्ययादि’तिवत् । तस्मात् बृहदारण्यकवाक्यस्य ब्रह्मविषयत्वं
सुपक्षिकालीनजीवाधारत्वालङ्घनं निर्णेतुं अक्षयमतः बृहदारण्यकवाक्यं नोदाहृतं संशयाभावात् । कोषतकं
तु जीवकल्यदाव्याभावात् सन्निधेय विचार्यते स्पष्टं चेदम् ‘अन्यार्थं तु जैमिनिरिति सूत्रे द्र० सू० १-१८ ‘अपि
चैवमेके इति’ सूत्रपदैरेव सूच्यते ।

१. मन्त्रकरणे—उपान्मन्त्रकरणे (पा० सू०) मन्त्रकरणकक्रियाविवक्षायां मुपगन्धपूर्वकात् स्वाधातोः आत्मनेपदम् । ३५
यथा अग्निमुपतिष्ठते—इति । अत्र छादिपदमेव मन्त्रत्वेन विवक्षितम् ।

२. अर्वाग्बिलश्चमस इति—चमसः सोमरसमेन गृहीत्वा चमसाध्वर्युनामकैः होतृभिः सोमयागे होमः क्रियते ।
२३

दानेति । अर्वाग्बिलश्रमस ऊर्ध्वबुध्न इतीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्र-
मस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशो विश्वरूपं
प्राणानेतदाह तस्यासत् ऋषयः सप्त तोर इति प्राणा वा ऋषयः
प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वागध्यष्टमी ब्रह्मणा संवित् ॥३॥

५

इमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्र-
जमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपाव-
यमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यसमद्यतेऽस्तिहं वै
नामैतद्यद्विरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद् द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

१० एष ह्यर्वाग्बिलो सुखस्य बिलरूपत्वाच्छिरसो बुध्नाकारत्वाद् ऊर्ध्वबुध्नः । तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपमिति यथा
सोमश्रमसे एवं तस्मिच्छिरसि विश्वरूपं नानारूपं निहितं स्थितं भवति । किं पुनस्तत्तस्यः । प्राणा वै यशो
विश्वरूपं प्राणाः श्रोत्रावयो वायवश्च मस्तः सप्तवा तेषु प्रसृता यथा इत्येतदाह मन्त्रः, शब्दाग्निज्ञानहेतुत्वात् ।
तस्याऽऽसत् ऋषयः सप्त तोर इति प्राणाः परित्यज्ज्वात्मकास्त एव च ऋषयः प्राणानेतदाह मन्त्रः । वागष्टमी
ब्रह्मणा संविदानेति । ब्रह्मणा सचादं कुर्वत्यष्टमी भवति । तद्धेतुमाह—वागध्यष्टमी ब्रह्मणा संवित् इति ॥३॥

१५

के पुनस्तस्य चमसया तोर आसत् ऋषय इति । इमावेव गोतमभरद्वाजी कन्यवयमेव गोतमोऽयं भरद्वाजो
दक्षिणश्रोत्रश्च विषययेव वा । तथा वक्षुषी उपविशन्नुवायमेवेव विश्वामित्रजमदग्नी वसिष्ठं विश्वामित्र उत्तरं
जमदग्निरन्यथयेव वा । इमावेव वसिष्ठकश्यपो नासिके उपविशन्नुवाच । वसिष्ठः पुनो वसति वसिष्ठः । उत्तर-
कश्यपः पूर्ववत् । वागेवात्रिर्वनक्रियायोगात्सप्तमः । वाचा ह्यसमद्यते तस्मादस्तिहं वै प्रसिद्धं नामैतद्वत्सुवा-
सिरिति । अस्तिरेव सत्यद्विरित्युच्यते परीक्षेण सर्वस्येतस्याज्ञानात्स्य प्राणस्याग्निर्वचनविज्ञानात्सत्ता भवति ।

२०

असौचं भवति नामुष्मिन्ननेन पुनः प्रतिपद्यते इत्येतदुक्तं भवति सर्वमस्यान्नं भवतीति । य एवमेतद्विशोक्तं प्राणवा-
यात्म्यं वेद स एवं मध्यमः प्राणो भूत्वाऽऽधानप्रत्याधानगतो भोक्तैव भवति न भोग्यः भोक्ष्याद्यावर्तत इत्यर्थः ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद् ब्राह्मणे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

तत्रेत्युच्यते । शिरसश्चमसाकारत्वमप्यष्टमित्याशङ्क्य समाधत्ते—कन्यमित्यादिना । वागष्टमीत्यमुक्तं तस्याः सप्तमत्वे-
नोक्तत्वाच्च वैकस्या द्वित्वमित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मणेति । शब्दराशिर्ब्रह्म तेन सचादं संसर्गस्तं यच्छ्रुती शब्दराशि-

२५

मुक्त्वायस्ती वागष्टमी स्यादिति यावत् । तथाऽपि सप्तमत्वं विहाय कथमष्टमत्वं तत्राऽह—तद्धेतुमिति । वक्तृत्वा-
त्सुत्वमेवेन द्विधा वागिष्ट । तत्र वक्तृत्वेनाष्टमी सप्तमी चात्तुलेनेत्यविरोधः रसना सुपलब्धिहेतुरिति भावः ॥३॥

विषययेण वेत्येतत्पूर्ववदित्युच्यते । अत्रिः सप्तम इति सम्बन्धः । अत्रित्वे हेतुपदत्रिणायोगादिति । हेतुं
साधयति—वाचा होति । साध्यमर्थं निगमयति—तस्मादिति । तर्हि कथमत्रिरिति व्यपदिश्यतेऽत आह—अस्तिरे-

वेति । प्राणस्य यदज्ञातमेतस्य सर्वस्यात्ता भवत्यग्निर्वचनविज्ञानादिति सम्बन्धः । सर्वमस्येत्यादिवाक्यमर्थोक्तं
३० पूर्वकं प्रकटयति—अतैवेति । न केवलमग्निर्वचनविज्ञानाद्गतमेतत्फलं किन्तु प्राणवायात्म्यमेवेदमप्रमुक्तमित्याह—
य एवमिति ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद् ब्राह्मणीकाला द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

तच्च दारुणमिति चमसपात्रम् । चमसैर्बुहोति इति च चमसहोमविधिः । स च ऊर्ध्वबिलः अर्वाक् बुध्नश्च ।
अत्र तु विपरीतं ऊर्ध्वबुध्नः अर्वाग्बिलः सः क इति न ज्ञायते । परंतु अत्रैव 'इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिल'
इत्युक्त्या मानवशिर एवोच्यते सादृश्यात् तस्य मुखेव बिल शिरः बुध्नः इति ।
१. अमुष्मित् लोके अन्नेन अन्नत्व न प्रतिपद्यते भोक्तैव भवति न भोग्यः इत्यर्थः ।

३५

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

हे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च सत्यं चामूर्तं च स्थितं च यच्च सच्च त्यच्च ॥१॥

तदेतन्मूर्तं यद्वन्द्याद्योश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्सत्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य

मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत् एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः ॥२॥

तत्र प्राणा वै सत्यमित्युक्तम् । याः प्राणानामुपनिषदस्ता ब्रह्मोपनिषदप्रज्ञेन व्याख्याता एते ते प्राणा ५
इति च । ते किमात्मकाः कथं वा तेषां सत्यत्वमिति च वक्तव्यमिति पञ्चभूतानां सत्यानां कार्यकरणात्मकानां
स्वरूपावधारणार्थमिव ब्राह्मणमारभ्यते । यदुपाधिविशेषापनयद्वारेण नेति नेतीति ब्रह्मणः सतत्त्वं निर्दिधारयि-
वितम् । तत्र द्विरूपं ब्रह्म पञ्चभूतजनितकार्यकरणसम्बद्धं मूर्तामूर्तस्थं मर्त्यामृतस्वभावं तज्जनितवासनाकृत्यं च
सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सोपाख्यं भवति । क्रियाकारकफलात्मकं च सर्वव्यावहारारूप्यम् । तदेव ब्रह्म विगतसर्वोपाधि-
विशेषं सम्प्रदर्शनविषयमजमरममृतममयं बाह्यमनसयोरप्यविषयमद्वैतत्वाच्चेति नेतीति निर्दिश्यते । तत्र यद्वन्द्या- १०
द्वारेण नेति नेतीति निर्दिश्यते ब्रह्म ते एते हे वाव वावशब्दोऽवधारणार्थः । हे ऐतरेयः । ब्रह्मणः परमात्मनो रूपे
रूप्यते याम्यामरूपं परं ब्रह्मावधारोप्यमाणान्याम् । के ते हे । मूर्तं चैव मूर्तमेव च । तथाऽमूर्तं चामूर्तमेव सत्यार्थः ।
अन्तर्गतास्वात्मविशेषणे मूर्तामूर्तं हे एवेत्यवधार्यते । कानि पुनस्तानि विशेषणानि मूर्तामूर्तयोः त्युच्यन्ते—मर्त्यं च
मर्त्यं मरणवर्धनं मूर्तं च तद्विपरीतं स्थितं च परिच्छिन्नं गतिपूर्वकं यस्यास्तु त्यच्च यातीति यद्याप्यपरिच्छिन्नं स्थित-
विपरीतं सच्च सदित्यभेदयो विशेष्यमाणत्वाधारणधर्मविशेषवत् । त्यच्च तद्विपरीतं त्यदित्येव सर्वदा परोक्षा- १५
भिषानाहम् ॥१॥

तत्र चतुष्टयविशेषणविशिष्टं मूर्तं तथाऽमूर्तं च । तत्र कानि मूर्तविशेषणानि कानि चैतराणीति विभज्यन्ते
तदेतन्मूर्तं परिच्छिन्नावयवमितरेतरानुपविष्टावयवं धनं सहतमित्यर्थः । किं तद्वन्द्यत्वकस्माद्वन्द्याद्योश्चान्तरिक्षाच्च
भूतद्वयात्परिक्षोपाख्यगिद्विभूतत्रयमेतन्मर्त्यं यदेतन्मूर्तस्थं भूतत्रयमिव मर्त्यं मरणवर्धनम् । कस्माद्यस्यास्थितमेतत् ।
परिच्छिन्नं ह्यर्थान्तरं सम्प्रयुज्यमानं विवक्ष्यते । यथा घटः स्तम्भकुड्यादिना तथा मूर्तं स्थितं परिच्छिन्नमर्थान्तर- २०

सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—तत्रेति । अजातशत्रुब्राह्मणवसानं सम्मर्थः । उपनिषदो व्दाद्यभिधानानि ।
चकारावुक्तमित्यनुषङ्गः । उत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह—ते किमात्मका इति । ब्रह्मणो निर्धारणीयत्वात्किमिति भूतानां
सतत्त्वं निर्धार्यते तत्राऽह—यदुपाधोति । तेषामुपाधिभूतानां स्वरूपावधारणार्थं ब्राह्मणमिति सम्बन्धः । सत्यस्य
सत्यमित्यत्र षष्ठ्यन्तसत्यशब्दितं हेयं प्रथमान्तसत्यशब्दितमादेयं तयोराद्यस्वरूपोक्त्यर्थमथेत्यतः प्राक्तनं वाक्यं तद्वर्धमाना-
ब्राह्मणसमासेरादेयनिरूपणार्थमिति समुदायार्थः । सविशेषमेव ब्रह्म न निर्विशेषमिति केचित्तास्त्रिराकर्तुं विभज्यते— २५
तत्रेति । ब्राह्मणार्थं पूर्वोक्तरीत्या स्थिते सतीति यावत् । 'हे वाव' इत्यादिश्रुतेः सोपाधिकं ब्रह्मरूपं विवृणोति—
पञ्चभूतेति । शब्दप्रत्ययविषयत्वं सोपाख्यत्वम् । निरुपाधिकं ब्रह्मरूपं दर्शयति—तदेवेति । एवं भूमिकामारब्धव्या-
क्षराणि व्याकरोति—तत्रेत्यादिना । हे रूप्ये सतीति यावत् । अमूर्तं चैत्यत्र चकारादेवकारानुषङ्गः । विवक्षित-
ब्रह्मणो रूप्यदमवधारितं चेन्मर्त्यत्वादीनि वक्ष्यमाणविशेषणान्यवधारणविरोधादयुक्तानीत्याशङ्क्याऽह—अन्तर्गतास्तीति ।
मूर्तामूर्तयोरन्तर्भाववितानि स्वात्मनि यानि विशेषणानि तान्याकाङ्क्षाद्वारा दर्शयति—कानि पुनरित्यादिना । यद्वन्ति- ३०
पूर्वकं स्यास्तु तत्परिच्छिन्नं स्थितमिति धोवना । विशेष्यमाणत्वं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानत्वम् ॥१॥

तत्रेति निर्धारणार्थं सप्तमी । तत्र प्रत्येकं मूर्तामूर्तचतुष्टयविशेषणवत्ये सतीति यावत् । कथं स्थितत्वे
मर्त्यत्वं तत्राऽह—परिच्छिन्नं हीति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यदेत्यादिना । अतो मर्त्यत्वान्मूर्तमिति शेषः ।
मूर्तत्वमर्त्यत्वयोरन्योन्यहेतुहेतुमद्भावं धोतयितुं वाशब्दः । कथं पुनश्चतुष्टयधर्मेण विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावाच्च

१. द्विरूपं ब्रह्म-सोपाधिकमत्र हिरण्यगर्भरूपं विवक्षितम् । यतः पञ्चभूतजनितकार्यकरणसंबद्धत्वं तस्यैवोपपद्यते । ३५

२. अन्तर्गतास्वात्मविशेषणे स्वात्मन्येवान्तर्भूतानि यानि विशेषणानीत्यर्थः ।

अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतदध्वेतस्यसस्यैतस्या-
मृतस्येतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्वस्यैव रसो य एष
एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतम् ॥३॥

सम्बन्धि ततोऽर्थान्तरविरोधान्मर्त्यमेतत्तद्विशेष्यमाणासाधारणधर्मवत् । तस्माद्वि परिच्छिन्नं परिच्छिन्नसत्त्वान्मर्त्यमतो
५ मूर्तं मूर्तत्वाद्वा मर्त्यं सत्यं स्वात्स्निव्यं स्थितत्वात्तत् । अतोऽन्योन्याव्यभिचाराच्चतुर्णां धर्माणां यथेष्टं विशेषणविशेष्य-
भावो हेतुहेतुमद्भावश्च दर्शयितव्यः । सर्वथाऽपि तु भूतत्रयं चतुष्टयविशेषणविशिष्टं मूर्तं रूपं ब्रह्मणः । तत्र चतुर्णां-
मेकस्मिन्नाहोति विशेषण इतरवृग्गृहीतमेव विशेषणमित्याह—तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सतस्य-
चतुष्टयविशेषणस्य भूतत्रयस्येत्यर्थः । एष रस- सार इत्यर्थः । त्रयाणां हि भूतानां सारिष्ठः सविता । एतत्सारणि त्रीणि
भूतानि यत एतत्कृतविभज्यमानरूपविशेषणानि भवन्ति । आधिदैविकस्य कार्यस्यैतद्वत् यत्सविता यदेतन्मण्डलं
१० तपति । सतो भूतत्रयस्य हि अस्मादेव रस इत्येतद्वृग्गृह्यते । मूर्तो ह्येष सविता तपति । सारिष्ठश्च । यत्त्वाधिदैविकं
करण मण्डलस्याध्वन्तरं तद्वद्व्यासः ॥२॥

अथामूर्तं—अथाधुनाऽमूर्तं वृक्ष्यते । वायुश्चान्तरिक्षं च यत्परिच्छिन्नं भूतद्वयमेतदमृतममूर्तत्वादिस्थितमतो-
ऽविच्छेद्यमानं केचिद्वदभूतसमरणस्येत्येतादृशस्थितविपरीतं व्याप्यपरिच्छिन्नं यस्मादेतद्वन्येभ्योऽप्रविभक्त्यमानविशे-
षमतस्त्यविति परोक्षमिथानाहमेव पूर्ववत् । तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्वस्य चतुष्टयविशे-
१५ षणस्यामूर्तस्यैव रसः । कोऽसौ । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः करणात्मको हिरण्यगर्भः प्राण इत्यभिधीयते । यः स
एवोऽमूर्तस्य भूतद्वयस्य रसः पूर्ववत्सारिष्ठः । एतत्पुरुषसारं चामूर्तं भूतद्वयं हिरण्यगर्भं लिङ्गारम्भाय हि भूतद्वयाभि-

निश्चेतव्यस्तत्राऽह—अन्योन्येति । रूपरूपिभावस्यापि व्यवस्थाभावमासाङ्ग्याऽह—सर्वथाऽपीति । तस्यैतस्यैव रस
इत्येव वक्ष्ये किमिति मूर्तस्येत्यादिना विशेषणचतुष्टयभ्रूयते तत्राऽह—तत्रैति । सारत्वं साधयति—त्रयाणां होति ।
तत्र प्रतिशामनूद्य हेतुमाह—एतदिति । एतेन सवितुमण्डलेन कृतानि विभज्यमानान्यसङ्कीर्णानि शुक्लं कृष्णं लोहित-
२० मित्येतानि त्र्याणि विशेषणानि येषां पृथिव्यसेवसा तानि तथा ततो भूतत्रयकार्यमध्ये सवितुमण्डलस्य प्राधान्य-
मित्यर्थः । य एष तपतीत्यस्यार्थमाह—आधिदैविकस्येति । हेतुवाक्यमादाय तस्य तात्पर्यमाह—सत इति । मण्डल-
मेवैतच्छब्दार्थः । मण्डलपरिग्रहे हेतुमाह—मूर्तो होति । मूर्तग्रहणस्योपलक्षणत्वाच्चतुर्णामित्यो हेत्यर्थः । अतएव
मण्डलात्मा सविता भूतत्रयकार्यमध्ये भवति प्रधानं कार्यकारणयोरैकस्यस्यैतत्सर्गिकत्वादित्याह—सारिष्ठमेति ।
मण्डलं वेदाधिदैविकं कार्यं किं पुनस्तथाविधं करणमिति तदाह—यत्स्थिति ॥२॥

२५ आधिदैविकं मूर्तमभिधाय तादृगेवामूर्तं प्रतीकोपादानपूर्वकं स्फुटयति—अथेत्यादिना । अमूर्तमुभयत्र हेतुत्वेन
सम्बध्यते । अपरिच्छिन्नत्वमविरोधे हेतुः । अमूर्तत्वादीनां मिथो विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च यथेष्टं द्रष्टव्य
इत्याऽह—पूर्ववदिति । पुनरुक्तं पूर्ववत् । य एष इत्यादि प्रतीकग्रहणं तस्य व्याख्यानं करणात्मकं इत्यादि ।
यथा भूतत्रयस्य मण्डलं सारिष्ठमुक्तं तद्वदित्याह—पूर्ववदिति । सारिष्ठस्त्वमनूद्य हेतुमाह—एतदिति । तादर्थ्यादभूत-

१. एतच्छेतेति—शुक्लकृष्णादिरूपाणि आदित्यस्यैव तत्कृत एव शब्दः पृथिव्यादीनां यच्चकृत्स्नं तदस्येत्या-
३० दावृक्षम् ।
२. अमूर्तरसः अमूर्तसारभूतं सूर्यमण्डलाग्निमानी हिरण्यगर्भः तस्य सूक्ष्मत्वात् तत्कारणे वाय्वाकाशावपि सूक्ष्माः
पृथिव्येतेजांसि उपसर्जनानि पाञ्चभौतिकत्वात् । भूतप्रपञ्चः रसः करणमित्याह सूर्यमण्डलस्यः पुरुषः अमूर्त-
भूतद्वयस्य स्वकर्मद्वारा इति । कथं तस्य वाय्वाकाशकारणत्वम् ? तस्य कर्म वाय्वन्तरिक्षकारणं तयोः स्थित्वा
इतरभूतकारणम् इत्यपि तन्मतम् ।
३५ ३. कार्यकारणयोरैकत्वात् सूर्यमण्डलं स्थूल कार्यं तत्कारणं यद्यपि पञ्चापि भूतानि तथापि स्थूलत्वात् स्थूलभूतानि
प्रधानकारणं वाय्वाकाशौ उपसर्जने ।

व्यक्तिरव्याकृतात्तस्मात्तादर्थ्यात्तत्सारं भूतद्वयम् । त्वस्य ह्येष रसो यस्माद्यो मण्डलस्थः पुरुषो मण्डलवत् गृह्यते सारम्भ भूतद्वयस्य तस्मादिति मण्डलस्थस्य पुरुषस्य भूतद्वयस्य च सावर्त्यम् । तस्माद्युक्तं प्रतिद्वयवद्वैतुपादानं त्वस्य ह्येष रस इति । रसः कारणं हिरण्यगर्भविज्ञानात्मा चेतन इति केचित् । तत्र च किल हिरण्यगर्भविज्ञानात्मनः कर्म बाध्यन्तरिक्षयोः प्रयोक्तृत्वं तत्कर्म बाध्यन्तरिक्षाधारं सदव्येषां भूतानां प्रयोक्तृ भवति । तेन स्वकर्मणा बाध्यन्तरिक्षयोः प्रयोक्तेति तयो रसः कारणमुच्यते इति ।

५

तन्ने, भूतरेणानुल्यत्वात् । भूतस्य तु भूतत्रयस्य रसो भूतमेव मण्डलं दृष्टं भूतत्रयसमानजातीयं न चेतनः तथा भूतयोरेपि भूतयोस्तत्समानजातीयेनैवाभूतरेणैव युक्तं भवितुम्, बाध्यप्रवृत्तेस्तुल्यत्वात् । यथा हि भूतभूतं चतुष्टयधर्मवतो विभज्येते तथा रसरसवतोरपि भूतभूतयोस्तुल्येनैव न्यायेन युक्तो विभागः । न चार्धवैशसम् । भूतरेसेऽपि मण्डलोपाधिचेतनो विवक्ष्यते इति चेत् । अत्यल्पनिदमुच्यते । सर्वत्रैव तु भूतभूतयोर्ब्रह्मरूपेण विवक्षितत्वात् । पुरुषशब्दोऽचेतनैवमुपपन्न इति चेत् । न, पक्षपुच्छादिविशिष्टस्यैव लिङ्गस्य पुरुषशब्दवर्शनात् । “न वा १० इत्थं सन्तः संध्यामः प्रजाः प्रजनयितुमिमांस्तस्य पुरुषानेकं पुरुषं करवामेति त एतांस्तस्य पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्”-त्यादावक्षरसमाधाविषु ख अतएव पुरुषशब्दप्रयोगात् । इत्यधिदैवतमित्युक्तोपसंहारोऽप्यारम्भविभागोक्त्यर्थः ॥३॥

द्वयस्य भूतत्रयोपसर्जनस्य स्वयंप्रधानस्य हिरण्यगर्भारम्भाधत्वादिति यावत् । भूतद्वयं भूतत्रयोपसर्जनमिति शेषः । हेतुमवतार्य व्याचष्टे—स्वस्य हीति । पुरुषशब्दादुपरिग्रहसंख्यो द्रष्टव्यः । अमूर्तत्वादिविशेषणचतुष्टयवैगुह्यसाधर्म्यम् । तत्फलमाह—तस्मादिति ।

१५

स्वमतमुक्त्वा भूतप्रपञ्चमतमाह—रस इति । त्वस्य हीत्यादी रसशब्देन भूतद्वयकारणमुक्तं न च तत्चेतनादव्यत् । न च जीवः, तथाऽज्ञाधर्मात् । नापि परः, कोटस्थत्वात् । तस्माच्चेतनं सूत्रक्षेत्रज्ञतथैत्यर्थः । सोऽपि कथं भूतद्वयकारणमत आह—तत्रेति । परकीयपक्षः सप्तम्यर्थः । तत्कर्मणस्तत्रासाधारण्यमसम्प्रतिपक्षमित्यभिप्रेत्य किलेयुक्तम् । यथाऽङ्गुः—गौ ह्येतस्मिन्मण्डले विज्ञानात्मेव खल्वविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञापरिष्कृतो विज्ञानात्मत्वमापद्यते तदैतत्कर्मरूपं विज्ञानात्पनस्तद्वाच्यन्तरिक्षप्रयोक्तृ भवतीति । ननु हिरण्यगर्भदेहस्य पञ्चभूतात्पक्त्वाद्भूतद्वयोत्पत्ताव- पीतरभूतोत्पत्तिं विना कुतोऽस्य योग सिध्यत्यत आह—तत्कर्मति । बाध्यन्तरिक्षाधारं तद्व्यपारिणतमिति यावत् । बाध्यन्तरिक्षयोर्भूतत्रयोपसर्जनयोरिति शेषः । प्रयोक्ता हिरण्यगर्भविज्ञानात्मा ।

निराकरोति—तन्नेति । कथं भूतरेण सह यथोक्तभूतरसस्यानुल्यतेत्यागङ्गशब्दो—भूतस्येति । अमूर्तत्वात् रसश्चेत्यभूतरसस्तेनेति यावत् । अमूर्तरसस्य चेतनत्वे तु रसयोर्वैजात्यं स्यादिति भावः । अस्तु तयोर्वैजात्यं नेत्याह—यथाहीति । भूतं मल्यं स्थितं सदिति भूतस्य धर्मचतुष्टयममूर्तममूर्तं व्यापि त्वदित्यभूतस्य विभजनमसङ्कीर्णत्वेन प्रदर्शनं यथा रसवतोभूतभूतयोस्तुल्यत्वमुक्तं तथा रसयोरपि तयोस्तुल्येनैव प्रकारेण प्रदर्शनमुचितं नत्वभूतरसचेतनो भूतरसस्त्वचेतन इति युक्तो विभागोऽर्धजरातीयस्याप्रामाणिकत्वादित्याह—तत्रेति । अर्धवैशसं परिहर्तुं गङ्गते—भूतरसे- पीति । अमूर्तरसवभूतरसशब्देनापि चेतनस्यैव ब्रह्मणो मण्डलपक्षस्य ग्रहणमित्येतद्वदप्यति—अत्यल्पमिति । मण्डलस्य चेतनकार्यतया चेतनत्वे सर्वस्य तत्कार्यतया तन्मात्रत्वादस्योत्चेतनतेति विशेषणार्थकमित्यर्थः । मण्डलाधारस्य चेतनत्व पुरुषशब्दश्रुतिवशादेष्टव्यमिति गङ्गते—पुरुषशब्द इति । अनुपपत्तिं परिहरति—नेत्यादिना । तदेव व्याकरोति—न वा इति । इयं विषयाः सन्तो नैव ग्रहणाय व्यवहारं प्रजनयितुमित्यालोच्य त्वन्वयः श्रोत्रजिह्वाघ्राणवाङ्मनोष्णानिमांसस्य पुरुषानेकं पुरुषं संहतं लिङ्गं करवामेति च निम्नित्यामी प्राणाः सप्त पुरुषानुक्तानेकं पुरुषं लिङ्गात्मानं कृतवन्त इत्यर्थः । आदिशब्देन लौकिकमपि दर्शनं सङ्गृह्यते । श्रुत्यन्तरं तैत्तिरीयकम् । पुरुषशब्दप्रयोगः स वा एष पुरुषोऽजरसमय इत्यादिः । परकीयं व्याख्यानं प्रत्याख्याय प्रकृतं श्रुतिव्याख्यानमनुवर्तयति—इत्यधिदैवतमिति ॥३॥

३५

१. उक्तमतं खण्डयति—तन्नेति । भूतरसतुल्यत्वाभावात् अमूर्तरसः पुरुषश्चेतन इत्येकं वैषम्यं पूर्वत्र रसः सारः कार्यमित्यर्थं उक्तः अत्र तु कारणं चेतन इत्यपरम् तस्मादित्यर्थः ।

अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्यत्राणाञ्च यश्चायमन्तरात्मज्ञाकाश
एतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य
स्थितस्यैतस्य सत् एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥४॥

अथामूर्तं प्राणञ्च यश्चायमन्तरात्मज्ञाकाश एतदमूर्तमेतद्वेत्तस्यैतस्यैतस्यामूर्तस्यै-
५ तस्यामूर्तस्यैतस्य यत् एतस्य त्वस्यैष रसो योज्यं दक्षिणेऽक्षिण्युरुषस्यस्य ह्येष रसः ॥५॥
तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजनं वासो यथा पाण्डवाविकं यथेन्द्र-
गोपो यथातन्यचिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्युत्, सकृद्विद्युत्तं ह वा अस्य

अथाधुनाऽध्यात्मं मूर्तमूर्तयोर्विभाग उच्यते । किं तन्मूर्तमिदमेव । किञ्चैवं यदन्यत्राणाञ्च व योर्य-
श्चायमन्तरात्मन्तरात्मज्ञात्मन्याकाशः खं शरीरस्थञ्च यः प्राण एतद्वयं घर्षगिरत्वा यदन्यच्छरीरात्मनः सुतत्रय-
१० मेत्रन्मर्त्यमित्यादि समानमन्यत्पुर्वेण । एतस्य सतो ह्येषरसो यच्चक्षुरिति । आध्यात्मिकस्य शरीरात्मनः कस्य
कार्यस्यैष रसः सारस्तेन हि सारेण सारवदिवं शरीरं समस्तं यथाविदेवैतमादित्यमण्डलेन । प्रायस्याञ्च ।
“चक्षुषी एव प्रथमे सम्भवतः सम्भवतः” इति । तेनो रसो मिरक्तताग्निरिति लिङ्गनात् । तैजसं हि चक्षुः । एतत्सार-
माध्यात्मिकं नूतत्रयम् । सतो ह्येष रस इति मूर्तत्रयसारत्वे हेत्वर्थः ॥४॥

अथाधुनाऽमूर्तमुच्यते । यत्परिचितं भूतद्वयं प्राणञ्च यश्चायमन्तरात्मज्ञाकाश एतदमूर्तम् । अन्यत्पुर्ववत् ।
१५ एतस्य त्वस्यैष रसः सारो योज्यं दक्षिणेऽक्षिण्युरुषो दक्षिणेऽक्षिति विशेषग्रहणं वाक्काप्रत्यक्षत्वात् । लिङ्गस्य हि
दक्षिणेऽक्षिण्ये विशेषतोऽभिष्टातृत्वं शास्त्रस्य प्रत्यक्ष सर्वभूतिषु तथा प्रयोगवसनात् । त्वस्य ह्येष रस इति पुर्ववद्विशे-
षतोऽग्रहणादमूर्तत्वसारत्वे एव हेत्वर्थः ॥५॥

ब्रह्मण उपविभूतयोर्मूर्तामूर्तयोः कार्यकारणविभागेनाध्यात्मविदेवतयोर्विभागो ध्याक्यातः सत्यज्ञान-
वाक्ययोः । ज्ञेयवर्गो तस्य हैतस्य पुरुषस्य करणरामनो लिङ्गस्य रूपं वक्ष्यामो वासनामयं मूर्तामूर्तवासनाविज्ञान-

२० चक्षुषो रसत्वं प्रतिज्ञापूर्वकं प्रकटयति—आध्यात्मिकस्यैश्याविभा । चक्षुषः सारत्वे शरीरावयवेषु प्राथम्यं
हेत्वन्तरमाह—प्राथम्यारचेति । तत्र प्रमाणमाह—चक्षुषी एवेति । सम्भवतो जायमानस्य जन्तोश्चक्षुषी एव प्रथमे
प्रधाने सम्भवतो जायते । “शब्दश्च वै रेतसः सिकस्य चक्षुषी एव प्रथमे सम्भवतः” इति हि ब्राह्मणमित्यर्थः । चक्षुषः
सारत्वे हेत्वन्तरमाह—तैज इति । शरीरमात्रस्याविशेषेण निष्पादकं तत्र सर्वत्र सन्निहितमपि तेजो विशेषतश्चक्षुषि
स्थितम् । “आदित्यश्चक्षुर्मूलाऽक्षिणी प्राविशत्” इति श्रुतेः । अतस्तेजः शब्दपरमविरसकव्यस्य चक्षुषि प्रवृत्तिरविरुद्धेति
२५ भावः । इतश्च तेजःशब्दपर्यायो रसशब्दश्चक्षुषि सम्भवतीत्याह—तैजसं होति । प्रतिज्ञायामुपसहरति—एतत्सार-
मिति । हेतुमवतार्य तत्प्रायमाह—सतो होति । चक्षुषो मूर्तत्वामूर्तमूर्तत्रयकार्यत्वं यत् साधम्याद्दिहावयवेषु प्राधान्याच्च
तस्याऽध्यात्मिकभूतत्रयसारत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥४॥

कुतो विशेषिकरित्याशङ्क्याह—दक्षिण इति । शास्त्रस्य तेन वा दक्षिणेऽक्षिणि विशेषस्य प्रत्यक्षत्वा-
दित्यर्थः । द्वितीयव्याख्यानमाश्रित्य हेत्वर्थं स्पष्टयति—लिङ्गस्येति । हेतुमनूत्र तदर्थं कथयति—त्यस्येति । यथा पुर्वत्र
३० चक्षुषि मूर्ताविचित्रदृष्ट्या तादृग्भूतत्रयसारतोका तथाज्जापि लिङ्गालम्ब्यमूर्तत्वादिचित्रदृष्टस्य विशेषेणाग्रहणादमूर्तत्वा-
दिना साधम्यात्प्राविशच्चमूर्तद्वयसारत्वं तस्य शरीरे प्राधान्याच्च तत्सारत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥५॥

तस्य हेत्वादेवैतानुवादपूर्वकं सम्बन्धमाह—ब्रह्मण इति । विभागो विशेषः । तस्याधिदेवं प्रकृतस्यैतस्या-
ध्यात्मं सन्निहितस्यामूर्तसम्भूतान्तःकरणस्यैव रागादिवासनेति वक्तुं तस्येत्यदि वाक्यमित्यर्थः । कथमिदं रूपं लिङ्गस्य
प्राप्तमिति तदाह—मूर्तेति । मूर्तमूर्तवासनाविधिज्ञानमयसंयोगेन च जनितं बुद्धे रूपमिति यावत् । नेदमात्मनो रूपं

३५ १. मूर्तमूर्तवासनासयुकमन्तःकरणं तादृक्वासनाजनितं रूपमुच्यते ।

श्रीमंभवति य एवं वेदायां आदेशो नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्पर-
मस्यस्य नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यम् ॥६॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

मयसंयोगजमिति चिजिच पदमिति चित्रवन्माथेन्द्रजालमृगपृथ्विजकोपमं सर्वव्याप्तोहास्यदम् । एतावन्मात्रमेवाऽऽरभेति
विज्ञानवादिनो वैनायिका यत्र भ्रान्ताः । एतदेव वासनाक्यं पदस्यवदात्मनो ब्रह्मस्य गुण इति नैयायिका वैशेषि- ५
काश्च सम्प्रतिपन्नाः । इदमात्रार्थं त्रिगुणं स्वतन्त्रं प्रधानाख्यं पुण्यार्थेन हेतुना प्रवर्तत इति साङ्ख्यैः ।

तस्यैकरसस्यानेकरूपत्वानुपपत्तेरिति विजिनिष्टि—विजिनिष्टमिति । वास्तवत्वशङ्का धारयति—मयेति । वैचित्र्यमनु-
सृत्यानेकोदाहरणम् । अन्तःकरणस्यैव रागादिबाधनाश्रित्यैव पुण्यस्तन्मयो दृश्यते तत्राऽऽह—सर्वमिति । तदेव
व्याकुर्वन्विज्ञानवादिना भ्रान्तिमाह—एतावन्मात्रमिति । बुद्धिमात्रमेवाहं वृत्तिविशिष्टं स्वरसमज्जुं रागादिकलुषित-
मात्मा नान्यं स्वामी क्षणिको वेति यत्र ते भ्रान्तास्तस्य रूपं वक्ष्याम इति सम्बन्धः । तार्किकाणामपि वौद्वन्द्वाभ्रान्ति- १०
मुद्गादयति—एतदेवेति । अन्तःकरणमेवाहं वीराहं रागादिष्वर्मकमात्मा तस्य वासनानामं रूपं पदस्य र्जाकृत्यवद्गुणः
स च संसार इति यत्र तार्किका भ्रान्तास्तस्य रूपं वक्ष्याम इति पूर्ववत् । साङ्ख्येयानां भ्रान्तिमाह—इदमिति ।
कथमस्य त्रिगुणत्वादिकं सिध्यति तत्राऽऽह—प्रधानाख्यमिति । केन प्रकारेणान्तःकरणमात्मार्यमिष्यते तत्राऽऽह—
पुण्यार्थेनेति । नान्तःकरणमेवाऽऽत्मा कित्त्वस्य । सर्वगतः सर्वविक्रियात्मन्यः स्वप्रकाशस्तस्य भोगापूर्वाङ्गानुगुण्येन
प्रधानात्मकमन्तःकरणं तत्तत्तत्प्रवर्तत इति यत्र कापिला भ्राम्यन्ति तस्य रूपं वक्ष्याम इति सम्बन्धः । १५

१. 'अथात आदेशं' इत्यत्र रूपनिरूपणानन्तरं नस्मादेव हेतोः अवशिष्टः रूपो निरूप्यत इत्यर्थः उक्तः । वैष्णवास्तु-
अथातः शब्दो ध्वन्यन्तरोपन्यासाधी इति वदन्तः तदुभयं व्यर्थमित्येवाभिप्रेयन्ति । न च वैष्णवद्वानां वैयर्थ्यं
युक्तम् । न च ध्वन्यन्ते नेति नेति इति प्रपञ्चनिषेधे अन्यसङ्क्रावस्य सिद्धत्वात् अन्यत्परमस्तीति व्यर्थमिति ।
तदयुक्तं वीक्ष्य सा सर्वनिषेधे क्षुण्णत्वशङ्कावारकतया सार्थकयात् । अत एव 'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति' इति
सूत्रं शङ्कवाद्ग्रसं प्रसंगिद्वाराय प्रवृत्तं सगच्छते । परमते नेति नेति इत्यनेन इयतापरिच्छिन्नत्वनिषेध इत्युच्यते । २०
तथा सति इयतामात्रप्रतिषेधेन धर्मिणः प्रतिषेधाभावात् अन्यत्परमस्ति इत्यस्य वैयर्थ्यम् । अपि अन्यत्परमस्ति ।
अपि च ब्रह्मणः परमुक्तं नास्तीति व्याकुर्वतः व्यर्थमेव वचनं सर्वजगत्प्रवृत्त्यैव तदर्थस्य सिद्धत्वात् ।

२. उभयसादृश्यनिषेधाच्च नेति नेति इति द्विवारं वचनमिति मन्त्रवचनमपि इतिशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वाप्रसिद्धेः
न साधु । न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति स्वरूपतो गुणतश्चोक्तं प्रतिपाद्यत इत्यप्यशब्दार्थकथनम् ।
आत्मा वा अरे ब्रह्म इत्यत्रात्मा परमात्मा इत्यर्थः वैष्णवैरुच्यते । तत्र, आत्मकन्दस्य प्रत्यगात्मनि रुद्धत्वात् । २५
अपि च न वा अरे इत्यत्र वै शब्देन आत्मनः सर्वपक्षिण्या प्रियतमत्वमुच्यते । न हि परमात्मनः प्रियत्वं लोके
प्रसिद्धं नास्तिना परमात्मानंगीकारात् । अपि चोत्तरत्र तान्येवानुबिनश्यति इत्यात्मनः विनाशः प्रतिपाद्यते ।
तत्र च न प्रसक्तिः सर्वजगद्भूतस्मिन्निविनाशहेतुत्वस्य पूर्वग्रन्थे प्रतिपादनात् । अपि च विनाशार्थकायाः
समाधानं मात्राप्रसंगस्त्वस्य भवति इति साध्यन्दिनपाठादवगम्यते । न हि विषयासंसर्गः परमात्मन युज्यते
जीवस्य तु सुषुप्तादी नाशभ्रमः तन्निवारणं च युज्यते । ३०

३. वैनायिका बौद्धा योगाचार्याः तेषां गते क्षणिकविज्ञानसन्ततिरेवात्मा विज्ञानेषु संस्कारास्सन्तीति मृतं अतः
संस्कारयुक्त्वैः आत्सेति तन्मते ।

४. नैयायिका इति—ते बृद्धेः पृथक् बृद्धशाश्वतः आत्माऽभ्युपगम्यते अहंवीक्षितः सिद्धान्ते आत्मनः चैतन्यस्य अहं
धीविषयत्वानंगीकारात् । तेषां ज्ञानाश्रयत्वमात्मत्वात् । नैयायिकात्मनः ज्ञानरूपपरिणामाङ्गीकारात् तस्यैवाहं-
धीगोचरत्वं च । ते नैयायिकैः आत्मा न ज्ञातः ज्ञानाकारपरिणाम्येवात्मा स चान्तःकरणमेव । तदुक्तान्नः ३५
ज्ञानपरिणामवत्त्वात् ।

५. सर्वविक्रियात्मन्यः शुद्ध आत्मा प्रधाननिकास्त्वात् प्रधानात्मकमन्तःकरणं प्रवर्तते ।

औपनिषदमस्या अपि केचित्प्रक्रियां रचयन्ति—मूर्तामूर्तराशिर्येकः, परमात्मराशिर्येकः, ताभ्यामन्योऽयं मध्यमः किल, तृतीयः कर्त्रा भोक्त्रा विज्ञानमयेनाजातशत्रुप्रतिबोधितेन सह विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञासमुदायः । प्रयोक्ता कर्मराशिः प्रयोज्यः पूर्वोक्ता मूर्तामूर्तराशिः साधनं चेति ।

तत्र च तार्किकैः सह सन्धि कुर्वन्ति । लिङ्गावयवश्चैव कर्मराशिरित्युक्त्वा पुनस्तत्तत्प्रत्ययः साङ्ख्यत्व-
५ भयात्सर्वः कर्मराशिः पुण्याश्रय इव गन्धः पुष्पवियोगेऽपि पुटतैलाश्रयो भवति तद्वदलिङ्गवियोगोऽपि परमात्मैक-
देशमाश्रयति । स परमात्मैकदेशः क्लिष्टान्यत आगतेन गुणेन कर्मणा समुणो भवति निर्गुणोऽपि स कर्ता भोक्ता
वध्यते मुच्यते च विज्ञानात्मेति वैशेषिकचित्तमप्यनुसरन्ति । स च कर्मराशिर्भूतराशेरानुसृतः स्वतो निर्गुण एव
परमात्मैकदेशात् । स्वत उत्थिताऽविद्याजायन्तुकाऽप्युषरवदनात्मधर्म इत्यनया कल्पनया साङ्ख्यचित्तमनुवर्तन्ते ।
सर्वमेतत्तार्किकैः सह सामञ्जस्यकल्पनया रमणीयं पश्यन्ति नोपनिषत्सिद्धान्तं सर्वन्यायविरोधं च पश्यन्ति ।

१० कथम् ? उक्ता एव तावत्सावयवत्वे परमात्मनः संसारित्वसम्वन्धकर्मकृद्देशसंसारणानुपपत्त्यादयो दोषाः । नित्य-
यत्र विविधा विपश्चिता भ्रान्तिस्तदन्तःकरण तस्य हेत्युच्यते नाऽप्येति स्वपक्षमुक्त्वा भूतप्रपञ्चपक्षमुत्था-
पयति—औपनिषदमस्या इति । कीदृशी प्रक्रियेत्युक्ते राशित्रयकल्पनां वदन्नादावयवम राशिं दर्शयति—मूर्तेति ।
उत्कृष्टराशिमात्रे—परमात्मेति । राश्यान्तरमाह—साभ्यामिति । तान्येतानि त्रीणि वस्तुनि मूर्तामूर्तराशिराजनादि-
रूपमात्मतत्त्वमिति परोक्षमाश्रित्य राशित्रयकल्पनामुक्त्वा मध्यमाधाराभ्यामविबोधाह—प्रयोक्तेति । उत्पादकत्वं
१५ प्रयोक्तृत्वम् । कर्मग्रहणं विद्यापूर्वप्रज्ञयोस्त्वक्षणम् । साधनं ज्ञानकर्मकारणं कार्यकरणजातं तदपि प्रयोज्यमित्याह—
साधनञ्चेति । इतिगन्धे राशिर्त्रयकल्पनासमाश्रयः ।

परकीयकल्पनान्तरमाह—तत्रेति । राशित्रये कल्पिते सतीति यावत् । सन्धिकरणमेव स्फोरयति—
लिङ्गान्ध्रमश्चेति । तत् इत्युक्तिपरामर्शः । साङ्ख्यैव भयात्प्रत्ययन्तो वैशेषिकचित्तमप्यनुसरन्तीति सम्बन्धः । कथं
तच्चित्तानुसरणं तदुपपादयति—कर्मराशिरिति । कथं निर्गुणमात्मानं कर्मराशिं राश्यान्तरमाह—उत्कृष्ट-
२० देश इति । अन्तर् इति कार्यकरणात्मकाद्भूतराशेरिति यावत् । यदा भूतराशिनिष्ठं कर्मादि तद्वद्वाराऽऽप्तमत्यागच्छति
तदा स कर्तृत्वादिसंसारमनुभवतीत्याह—स कर्तेति । स्वतस्तस्य कर्मादिसम्बन्धत्वेन संपादितं स्यादिति चेत्त्रेलाह—
स चेति । निर्गुण एव विज्ञानात्मेति बोधः । साङ्ख्यचित्तानुसारमिव परेषा प्रक्रियान्तरमाह—स्वत इति । नैसागम्यप्य-
विद्या परस्मादेवाभिव्यक्ता सती तदेकदेशं विकृत्य तस्मिन्नेवान्तःकरणाश्रये तिष्ठतीति वदन्तोऽनात्मधर्मविबोध्युक्त्या
साङ्ख्यचित्तमप्यनुसरन्तीत्यर्थः । अविद्या परस्मादुपपन्ना चेत्तमेवाऽऽश्रयेण तदेकदेशमित्यागच्छाऽह—अवर्षदिति ।

२५ यथा पृथिव्या जातोऽप्युषरदेशस्तदेकदेशमाश्रयत्येवमविद्या परस्माज्जाताऽपि तदेकदेशमाश्रयिष्यतीत्यर्थः ।

तदेतद्वद्वपुषितुमुपक्रमते—सर्वमेतदिति । तार्किकैः सह सन्धिकरणादिकमेतत्सर्वमधिकृत्य सामञ्जस्येन
पूर्वोक्तानां कल्पनानामापातेन रमणीयत्वमनुभवन्तीति यावत् । यथोक्तकल्पनानां श्रुतिन्यायानुसारित्वाभावात्साध्यत्वं
सूचयति—नेत्यादिना । कर्मद्वय प्रत्येकं क्रियापदेन सम्बध्यते । नञ्शब्दोभयशान्दयः । कथं यथोक्तकल्पनानामापातरमणी-
यत्वेन श्रुतिन्यायबाह्यात्वमिति पृच्छति—कथमिति । यदुक्त परस्येकदेशो विज्ञानात्मेति तत्र तदेकदेशत्वं वास्तव-
३० म्वास्तवं वा प्रथमे स परस्मादभिज्ञो मिन्नो वेति विकल्प्याऽऽहं दूषयति—उक्ता एवेति । आदिशब्देन श्रुतिस्मृति-

१. ज्ञानकर्मकारणं ज्ञानोत्पत्ती कर्मोत्पत्ती च कारण कार्यकारणजात शरीरेन्द्रियादिक उत्पादं जीवस्य तस्य पञ्चभूत-
सूक्ष्मरूपत्वात् । तदपि प्रयोज्यं = विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाप्रयोज्य पञ्चभूतजन्यत्वात् । परमात्मैकदेशो जीवः । स चान्यतः
इन्द्रियादिनाऽऽप्येतेन ज्ञानादिना समुणः निर्गुणोऽपि स्वरूपतः शुणराहित्येऽपि आगन्तुगुणेन समुणः न्यायमतवत् ।

२. भूतप्रपञ्चमते राशित्रयं—परमात्मराशिः उत्कृष्टः मूर्तामूर्तराशिः अवयवः मध्यमस्तु कर्ता भोक्ता विज्ञानमयो
३५ जीवः विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाविशिष्टः । कर्मराशिरिव विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाविशिष्टः प्रयोक्ता उत्पादकः । प्रयोज्यस्तु
मूर्तामूर्तराशिः । अत्र भूतप्रपञ्चा. तार्किकानुरोधाय कर्मराशिः पुष्पतैलासनावत् पुष्पवियोगेऽपि तैला-
श्रयो यथा तथा परमात्मैकदेशं जीवमाश्रयति । तथा च वासनावान्त जीवः इति वैशेषिकमतं समाश्रयते ।

३. सांख्यभयादिति—सांख्यः पुरुषो निर्येत्यन्तःकरणगतमेव कर्तृत्वमित्याह तन्मतप्रवेणः यदि लिङ्गाश्रय-
कर्मराशिः । वासनाकर्मविज्ञानानि जीवाश्रयाणि जीवस्तु परमात्मैकदेश इत्युक्तिः वैशेषिकपक्षसमाश्रयणाय ।

४० साधनं = तृतीयराशि प्रति साधनमित्यर्थः ।

भेदे च विज्ञानात्मनः परेणैकत्वानुपपत्तिः । लिङ्गमेवेति चेत्यरमात्मन उपचरितदेशत्वेन कल्पितं घटकरकमूच्छि-
द्राकाशादिवत् । तथा लिङ्गविद्येगोऽपि परमात्मदेशाश्रयणं वासनायाः ।

अविद्यायाश्च स्वत उत्थानमूषरवदित्यादिकल्पनाऽनुपपन्नैव । न च वास्यदेशव्यतिरेकेण वासनाया
वस्त्वन्तरसञ्चरणं मनसाऽपि कल्पयितुं शक्यम् । न च श्रुतयो गच्छन्ति 'कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा' 'हृदये ह्येव
रूपाणि' 'ध्यायतीह लेलायतीव' 'कामा येऽस्य हृदि धिता' 'स्तीर्णो हि तदा सर्वाङ्गोकाहृदयस्ये'त्याद्याः । ५

न चाऽऽप्ता श्रुतीनां श्रुतादर्थान्तरकल्पना न्याय्या । आत्मनः परब्रह्मत्वोपपादनार्थपरत्वादासामेतावन्मा-
त्रार्थपक्षयत्वाच्च सर्वोपनिषदाम् । तस्मान्छ्रुत्यर्थकल्पनाकुशलः सर्व एवोपनिषदर्थमन्यथा कुर्वन्ति । तथापि
वेदार्थश्चेत्प्राक्तमं भवतु न मे द्वेषः ।

न च द्वे वाच ब्रह्मणो रूपे इति राशित्रयपक्षे समस्तसम् । यदा तु मूर्तामूर्तं तज्जनितवासना मूर्तामूर्तं द्वे
रूपे ब्रह्म च रूपि तृतीयं न चाव्यञ्ज्यतुर्यमन्तराले तदेतदनुकूलमवधारणं द्वे एव ब्रह्मणो रूपे इति । अन्यथा १०

विरोधो गृह्यते । कल्पान्तरं प्रत्याह—नित्यमेवे चेति । भेदाभेदयोर्विबुद्धत्वाद्यनुपपत्तिक्षकारार्थः । लिङ्गोपाधिरात्मा
परस्याह इति कल्पान्तरं शङ्कते—लिङ्गमेवेति । उपचरितत्वं कल्पितत्वम् । लिङ्गोपाधिना कल्पित पराशो जीवात्मे-
त्युक्ते स्वापादौ लिङ्गव्यसे वासना नाऽऽत्मनि स्याल्लिङ्गाभावे तदधीनजीवाभावात्ततश्च तद्विद्येगोऽपि लिङ्गस्या वासना
जीवे तिष्ठतीति प्रक्रियाऽनुपपत्तेति दूषयति—तथेति ।

यत्तु परस्मादविद्यायाः समुत्थानमिति तन्निराकरोति—अविद्यायाश्चेति । आदिपनेनानात्मधर्मत्वमविद्याया १५
गृह्यते । परस्मादविद्योत्पत्तौ तस्यैव ससारः स्यात्, तयोरेकाधिकरण्यत् । अतश्चाविद्याया सत्या न मुक्तिर्न च तस्यां
नष्टया तत्सिद्धिः कारणे स्थिते कार्यस्यात्यन्तनाशयोगात् । कार्याविद्यानाशे तत्कारणपरैराभावस्तथा च मोक्षिणोऽभावा-
न्मोक्षासिद्धिः । न चानात्मधर्मोऽविद्या, विद्याया अपि तद्धर्मत्वप्रसङ्गात्तयोरेकाश्रयत्वादिति भावः । यत्तु लिङ्गोपपत्ते
सद्गता वासनाऽऽत्मन्यस्तीति तत्राऽह—न चेत् । पुटकादौ तु पुष्पाद्यवयवानामेवानुवृत्तिरिति भावः । इतश्च
दाननाया जीवाश्रयत्वमसप्तमित्याह—न चेति । २०

ननु जीवे समवायिकारेण मनःसंयोगादसमवायिकारणात्कामाद्युत्पत्तिरित्युदाहृतश्रुतिषु विवक्ष्यते तत्राऽह—न
चाऽऽप्तामिति । वृक्ष्यमानससारमौपाधिकमभिधाय जीवस्य ब्रह्मत्वोपपादने तात्पर्यं श्रुतीनामुपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिभ्यो
गम्यते तत्रार्थान्तरकल्पनेत्यर्थः इतश्च यथोक्तश्रुतीनां नाथान्तरकल्पनेत्याह—एतावन्मात्रेति । सर्वसामुपनिषदामेक-
रसेर्जं पर्यवसानं फलवत्त्वादिलिङ्गभ्यो गम्यते तत्कथमुक्तश्रुतीनामर्थान्तरकल्पनेत्यर्थः । ननुपनिषदामेक्यादर्थान्तरमपि
प्रतिपाद्य व्याख्यातारो वर्णयन्ति तत्कथमर्थान्तरकल्पनानुपपत्तिरत आह—तस्मादिति । सर्वोपनिषदामेक्यपरत्वप्रति- २५
भासस्तच्छब्दार्थः । ननु परैरुच्यमानोऽपि वेदार्थो भवत्येव किमित्यसौ द्वेपादेव त्यज्यते तत्राऽह—तथाऽप्येति । न
चाप्यन्तरस्य वेदार्थत्वं तत्र तात्पर्यलिङ्गाभावादिति भावः ।

लिङ्गविद्येगोऽपि पुंसि वासनाऽस्तीत्येतन्निराकृत्य राशित्रयकल्पना निराकरोति—न चेति । कथं सिद्धान्तेऽपि
वाचगव्वादिसामञ्जस्यं तत्राऽह—यदेति । राशित्रयपक्षे जीवस्य रूपमध्येऽन्तर्भव निषेधकोटिनिवेशः स्याद्विषयमध्येऽन्त-

१. लिङ्गमेवेति चेत् । लिङ्गोपाधिः आत्मा परस्यैकदेव । एव सति सुषुप्तौ लिङ्गनाशोऽपि एकदेशसत्त्वात् तस्य ३०
वासनाश्रयत्वमिति चेत् । तथेति तस्य खण्डनं तथा सति सुषुप्तौ लिङ्गाभावे लिङ्गाधीनजीवभावोऽपि नश्यति
एवं तर्हि सुषुप्तौ वासनानाशमप्यथाभावः ।

२ न च वास्येति । लिङ्गनाशोऽविद्या आत्मानमाश्रयतीति न युक्तं, वास्यदेशः लिङ्गं तत्परित्यज्य वासना नान्यत्र
गच्छेत् ।

३ तत्कारणपरमाह—यदि कार्यनाशे कारणनाशोऽपि स्वीक्रियते तदा ब्रह्मभावानुपपत्तिः ब्रह्मणोऽभावात् । ३५

४. राशित्रयपक्षे मूर्तामूर्तवासनेति रूपत्रयं तत्र वासनाश्रयो जीवः सोऽपि नेति नेतीति निषिध्यते ।

२६

ब्रह्मकदेगस्य विज्ञानात्मनो रूपे इति कल्प्यं परमात्मनो वा विज्ञानात्मद्वारेणेति । तदा च रूपे एवेति द्विवचनम-
समञ्जसम् । रूपाणीति वासनाभिः सह बहुवचनं युक्ततरं स्यात् । द्वे च भूतभूतं वासनाश्च तृतीयमिति ।

अथ भूतभूतं एव परमात्मनो रूपे वासनास्तु विज्ञानात्मन इति चेत् । तदा विज्ञानात्मद्वारेण विक्रिय-
माणस्य परमात्मन इतीयं वाचोयुक्तिरनर्थिका स्यात् । वासनाया अपि विज्ञानात्मद्वारत्वव्यापिशिष्टत्वात् । न च
५ वस्तु वस्त्वन्तरद्वारेण विक्रियत इति मुख्यया वृत्त्या शक्यं कल्पयितुम् । न च विज्ञानात्मा परमात्मनो वस्त्वन्तरम् ।
तथा कल्पनाया सिद्धान्तहानात् । तस्माद्देवार्थसूदानां स्वचित्तप्रभवा एवमादिकल्पना अक्षरबाह्याः । न ह्यक्षरबाह्यो
वेदार्थो वेदार्थोपकारी वा, निरपेक्षत्वाद्देवस्य ग्रामाण्यं प्रति । तस्माद्वाशित्रयकल्पनाऽसमञ्जसा ।

योऽयं दक्षिणेऽक्षयुष इति लिङ्गात्मा प्रस्तुतोऽप्यात्मेऽपिदेवे ज एष एतस्मिन्मण्डले मुख्य इति तस्येति
प्रकृतोपादानात्स एवोपादीयते योऽक्षो तस्यैवाभूतस्य रसो न तु विज्ञानमयः । ननु विज्ञानमयस्यैवैतानि रूपाणि कस्माच्च
१० भवन्ति विज्ञानमयस्यापि प्रकृतत्वात्तस्येति च प्रकृतोपादानात् । नैवम्, विज्ञानमयस्यारूपमित्तेन विज्ञानापधिचित्तत्वात् ।
यदि हि तस्यैव विज्ञानमयस्येति विज्ञानात्मनो रूपाणि स्युस्तस्यैव नैतं नेतीत्यन्वाख्येयकथयताऽऽक्षेपो न स्यात् ।

नन्वन्त्यस्यैवासावादेशो न तु विज्ञानमयस्येति । न, वंछान्त उपसंहाराद्विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयादिति
विज्ञानमयं प्रस्तुत्य 'स एष नेति नेति'ति 'विज्ञपयिष्यामि'ति च प्रतिज्ञाया अर्थवत्त्वात् । यदि च विज्ञानमयस्यैवा-
संख्यब्रह्मार्थमात्मस्वरूपं ज्ञापयितुमिष्टं स्यात्प्रख्यस्तमर्वापाधि'विशेषं तत इयं प्रतिज्ञाऽर्भवती स्यात् । येनासौ ज्ञापितो
१५ ज्ञानात्मात्मानमेवाह ब्रह्मास्मीति शास्त्रमिष्टां प्राप्नोति न विभेति कुतश्चन । अथ पुनरन्यो विज्ञानमयोऽप्यो नेति
नेतीति व्यपदिश्यते तदाऽप्यवतो ब्रह्मान्योऽहमस्मीति विपर्ययो गृहीतः स्यात् । नाऽऽमानमेवाविवेकं ब्रह्मास्मीति ।
तस्मात्तस्य हैतस्येति लिङ्गपुरुषस्यैवैतानि रूपाणि ।

अपि श्रुतिः शिक्षणीयेत्याह—अन्यथेति । यत्नेवं श्रुतेः मिश्रेति तत्राऽह—तदेति । रूपमग्रे जीवान्तर्भाविकल्पना-
यामिति यावत् ।

२० विषयमेवेनोपक्रमविरोधं बोधयति—अथेति । इत्थं व्यवस्थायां जीवद्वारा विक्रियमाणस्य परस्य रूपे भूत-
भूतं इत्युक्तिरयुक्ता वासनाकमरिपि तद्द्वारा तत्सम्बन्धाविशेषादिति व्यपयति—तदेति । विज्ञानात्मद्वारा परस्य
विक्रियमाणत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदेव नास्तीत्याह—न चेति । तथाभूतस्यान्यथाभूतस्य च विक्रियाया दुःस्वभावत्वादित्यर्थः ।
किञ्च जीवस्य ब्रह्मणो वस्त्वन्तरत्वात्मानन्तिकमनारन्तिकं वा नाऽऽह इत्याह—न चेति । न द्वितीयो वेदामेदिनाराश-
दिति द्रष्टव्यम् । परपक्षद्वयमुपसंहरति—तस्मादिति । एवमादिकल्पना रात्रिभयं जीवस्य कामाद्यावत्स्वमित्याद्याः ।
२५ अक्षरबाह्यात्वे फलितमाह—न ह्येति । वेदार्थोपकारित्वामावे हेतुमाह—निरपेक्षत्वादिति । वेदार्थत्वाच्चापे सिद्धमर्थं
कथयति—तस्मादिति ।

तस्य हेत्यत्र परकीयप्रक्रियां प्रत्याख्याय स्वमते तच्छब्दार्थमाह—योऽयमिति । प्रकृतत्वाल्लिङ्गात्मग्रहे
जीवस्यापि पाणिपेक्षवाक्ये तद्भावात्तस्यैवात्र तच्छब्देन ग्रहं स्यादिति गच्छते—नन्विति । प्रकृतत्वेऽपि तस्य निर्विके-
ब्रह्मत्वेन ज्ञापयितुमिष्टत्वाच्च वासनामयं संसाररूपं तत्त्वतो युक्तमिति परिहरति—नैवमिति । इतश्च जीवस्य न
३० वासनारूपिता किन्तु चित्तस्येत्याह—यदि ह्येति । निषेध्यकोटिप्रवेशादिति भावः ।

नायं जीवस्याऽऽदेशः किन्तु ब्रह्मणस्तदस्येति गच्छत्येता दूषयति—नन्वित्यादिना । पञ्चावसाने विज्ञातार-
मरे केनेत्यात्मानमुपक्रम्य स एष नेति नेत्यात्मज्ञानात्सर्वेवाऽऽदेशोपसंहारादिहापि तस्यैवाऽऽदेशो न तदस्येत्स्वित्यर्थः ।
इतश्च प्रत्यगर्थस्यैवायमादेश इत्याह—विज्ञपयिष्यामीति । तदेव समर्थयति—यदेति । कथमेतावता प्रतिज्ञापूर्वत्वं
तदाह—येनेति । ज्ञानफलं कथयति—ज्ञाक्षेति । अन्ययमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन साधयति—अथेत्यादिना । विपर्यये
३५ गृहीते ब्रह्मकण्डिकाविरोधं बोधयति—नाऽऽस्मानामिति । तच्छब्देन जीवपरामर्शसम्भवे फलितमाह—तस्मादिति ।

१. वंछान्ते इति—सैत्रेयी ब्राह्मणान्ते वधे 'विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयात् स एष नेति नेत्यात्माजृह्यो नहि गृह्यते
इति जीवात्मन एव शृद्धयः प्रतिपाद्यते तत्समानत्वादत्रापि 'अयान आदेश' इति विज्ञानात्मन एव ग्रहणं वक्तव्यम् ।
अपि च 'ज्ञपयिष्यामि'ति प्रस्तुत्यावातसवुः उत्तरत्र 'य एष विज्ञानमयः कथं तदाभूत्' इति तमेवोपादाय
मुपुष्टं ब्रह्मणि रूपं प्रदर्शयति अतः अत्र विज्ञानमय एव प्रकृतः । अत्रापि इदं ब्राह्मणान्तरे तथापि तत्रोपसंहारे
उक्तस्यैव 'प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यमि'त्यस्य विवरणावत्त्वात् भूतभूतैर्ब्राह्मणस्य स एव प्रकृतः अत्रापि ।

न चैषां कश्चिद्विशेषो ब्रह्मण्यस्ति । अतो न निर्वेष्टुं शक्यत इदं तदिति । गौरतो स्यन्दते शुक्लो विषाणीति यया लोके निदिश्यते तथा । अध्यारोपितानामख्यकर्मद्वारेण ब्रह्म निदिश्यते 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'विज्ञानधन एव' 'ब्रह्माऽऽत्मे'त्येवमादिशब्दैः । यदा पुनः स्वरूपमेव निदिधित्सितं भवति निरस्तसर्वोपाधिविशेषे तदा न शक्यते केनचिदपि प्रकारेण निर्वेष्टुम् । तदाऽप्येवाम्बुप्रायो यदुत प्राप्तनिर्वेक्षप्रतिषेधद्वारेण नेति नेतीति निर्देशः ।

- ५ इदञ्च नकारद्वयं बोधोपायव्यर्थम् । यज्ञत्प्राप्तं सत्तत्तिविष्यते । तथा च सत्यनिर्विशेषाद्ब्रह्म ब्रह्मणः परिहृता भवति । अन्यथा हि नकारद्वयेन प्रकृतद्वयप्रतिषेधे यद्व्यत्यक्ततात्प्रतिषिद्धद्वयाद्ब्रह्म तत्र 'निर्दिष्टं कीदृशं तु छत्वि-
त्याशङ्का न निर्वातिष्यते । तथा ज्ञानर्थकञ्च स निर्देशः पुरुषस्य विविदिषाया अनिवर्तकत्वात् । ब्रह्म ज्ञापयिष्यामीति च वाक्यमपरिसमाप्त्यर्थं स्यात् । यदा तु सर्वविकलादिविविदिषा निर्वर्तिता स्यात्सर्वोपाधिनिराकरणद्वारेण तदा सौख्यघनवदेकरसं प्रज्ञानघनमनन्तरमबाह्यं सत्यस्य सत्यमहं ब्रह्मात्म्यमिति सर्वतो निवर्तते विविदिषाऽऽत्म-
१० न्येवावस्थिता प्रज्ञा भवति । तस्माद्बोधास्यं नेति नेतीति नकारद्वयम् ।

ननु महता यत्नेन परिकरमस्य कृत्वा किं युक्तमेवं निर्देष्टुं ब्रह्म । शब्दम् । कस्मात् । न हि । यस्मादिति नेति नेत्येतस्मात् इतीति व्याप्त्यप्रकारा नकारद्वयविषया निदिश्यन्ते । यथा ग्रामो ग्रामो-रगणीय इत्यन्यत्परं निर्देशनं

- स्याह—न चेति । लक्षमर्थं वैशर्म्यद्वान्तेन स्पष्टयति—गौरिति । तथा जात्याद्यभावाच्च ब्रह्मणि गन्धप्रवृत्तिरिति शेषः । कथं तर्हि स्वचिद्विधिमुखेन ब्रह्मोपादिष्यते तत्रऽऽह—अध्यारोपितेति । विज्ञानानन्दादिवाक्येषु शबले गृहीत-
११ शक्तिभिः शब्दैर्लक्ष्यते ब्रह्मोत्तर्यं । ननु लक्षणापुपेक्ष्य साक्षादेव ब्रह्म किमिति न विवक्ष्यते तत्राऽह—यथा पुनरिति । निर्देष्टुं लक्षणापुपेक्ष्य साक्षादेव वक्तुमिति यावत् । तत्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां जात्यादीनामभावाद्योक्तत्वादित्यर्थः । विधिमुखेन निर्देशासम्भवे फलितमाह—तदेति । प्राप्ते निर्देशो यस्य विशेषस्य तत्प्रतिषेधमुक्तेनेति यावत् ।

- एव ब्रह्म निदिधित्सितं वेदेकेनैव नञाऽह कृत द्वितीयेत्याशङ्काऽह—इदञ्चेति । बोधन्या व्याप्तिः सर्व-
विषयसङ्ग्रहस्तदर्थं नकारद्वयमित्युक्तमेव व्यनक्ति—यथादिति । विषयत्वेन प्राप्तं सर्वं न ब्रह्मोत्पत्तेः सत्यविषयः प्रत्य-
२० गात्मा ब्रह्मोत्पत्तेः शास्त्रपर्यवसानाग्नौ राकाक्षय्य श्रोतुं सिध्यतीत्याह—तथा चेति । इतिगन्धस्य प्रकृतपरमाशित्वा-
त्प्रकृतमूर्तामूर्तद्विरन्यत्वे ब्रह्मणो नकारपर्यवसानं किमिति नेष्यते तत्राऽह—अन्यथेति । आणकुनिनृत्यभावे दोष-
माह—तथा चेति । अनर्थकचेति चकारेण समुच्चित दोषान्तरमाह—ब्रह्मेति । लक्षमर्थसत्यमुक्तेन समर्थयते—
यथा स्थितिः । सर्वोपाधिनिरासेन तत्र तत्र विषयवेदेच्छा यदा निवर्तिता तदा यथोक्तं प्रत्यग्ब्रह्माहमिति निश्चित्या-
ऽऽकाङ्क्षा सर्वतो व्यावर्तते । तेन निर्देशस्य सार्थकत्व यदा चोफरीत्या ब्रह्माऽऽत्मेत्येव प्रज्ञाऽवस्थिता भवति तथा
२५ प्रतिज्ञावाक्यमपि परिसमाप्त्यर्थं स्यादिति योजना । बीप्सापक्षमपसद्वरति—तस्मादिति ।

आवेशस्य प्रक्रमाननुगुणत्वमाशङ्क्यानन्तरवाक्येन परिहरति—नन्विषयादिना । न हीति प्रतीकोपादानम् । यस्मादित्यस्य हिंसाद्वयस्य तस्मादित्यनेन संबन्धः । व्याप्तव्याः सन्नाह्या विषयीकर्तव्या ये प्रकारास्तौ नकारद्वयस्य विषयाः सन्तो निदिश्यन्त इति नेति नेत्यतस्मादित्यनेन भागेनेति योजना । इतिशब्दाभ्यां व्याप्त्यसर्वप्रकारसंग्रहे—

१. बीप्साब्दस्य व्याप्तिबोधनेच्छेत्यर्थः तत्र द्विरुक्तिः नित्यबीप्समोरिति पाणिनिमुनात् । बीप्सायां द्विरुक्ते यो
३० यो धूमवान् ब्रह्मादौ धूमे वल्लिव्याप्तिः बोध्यते तथा प्रकृतेऽपि । इतिशब्दः इदमर्थः । इदं न इदं नेति बीप्सया यत्र यत्र इदमिति शब्दः प्रयुज्यते तत्तत् ब्रह्म नेत्यर्थः तेन ब्रह्मेव ब्रह्मोत्तर्यं फलितं । न ह्येतस्मादिति नेति इति वाक्येन 'एतस्मादित्यत्र भवती'त्यनेन आत्मा ब्रह्मोत्तर्यवाच्यते । न ह्येतस्मात् इति न इति च इति निर्देशादित्य-
निर्देशान् ब्रह्मणोऽस्ति इत्यर्थः प्रकृतमाग्ये । पूर्वोक्तार्थः शारीरकमाग्ये ।
२. न तावद्ब्रह्म प्रतिषेधो युक्तः 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति प्रारम्भात्प्रतिज्ञाविरोधत् । सर्वासांमुपनिषदा ब्रह्मप्रति-
३५ पादकानां विरोधात् । अतः ब्रह्मणो रूपं प्रतिषेधति परिश्रान्तिं ब्रह्मेति युक्तम् । अत्रैव पूर्वमूर्तामूर्तं तद्वासा चेति रूपद्वयं प्रकृतं तदेव च इतिशब्देन उपादाय प्रतिषेधति परिश्रान्तिं च ब्रह्मेति युक्तम् । कार्यप्रपञ्चस्य वाच्यारम्भमात्रत्वात् तस्य रूपद्वयस्य प्रतिषेधः ब्रह्मणः शुद्धस्य प्रतिपादनं च युक्तम् । तेन इदमिति गुह्यमार्गं सर्वं निपिष्यते । अत एव च उत्तरवाक्यं अन्यत्परं अनिपिद्धं ब्रह्मास्ति इति ब्रवीति इति । अपि च ब्रह्म
अत्यकमन्तः तदस्तिस्त्वं स्थूलद्रव्यं न प्रत्यक्षं अपि तु सराधने अकिञ्चानप्रणिधानेभु योनिः ब्रह्म पश्यन्तीत्युक्तम् ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम्

मेत्रेयीति होवाच याज्ञबल्क्य उच्चास्यन्वा अरेऽहम्मास्त्या-

नार्हस्मि हन्त तेजया कात्यायन्यान्तं करवाणीति ॥१॥

नास्ति । तस्मादयमेव निर्देशो ब्रह्मणः । यमुक्तं तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमित्येवंप्रकारेण सत्यस्य सत्यं तत्परं ब्रह्म । अतो युक्तमुक्तं नाममेवं ब्राह्मणो नामैव नामधेयम् । किं तत्सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यमिति ॥ ६ ॥ ६

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

आत्मेत्येवोपासित । तदेतैस्तस्मिन्पदलोचमात्मतत्त्वं यस्मात्त्रेयः पुत्रावेरित्युपन्यस्तस्य वाक्यस्य व्याख्यान-विषये संवन्धप्रयोजने अभिहिते तद्वारत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति । एव प्रत्यगात्मा ब्रह्म-विद्याया विषय इत्येतदुपन्यस्तम् । अविद्यायाश्च विषयोऽन्योऽसाधनोऽहमस्मीति न स वेदेत्यारभ्य चातुर्वर्ण्यप्रवि-भारादिनिमित्तपाङ्क्तकर्मसाध्यासाधनकर्मणो धोवाङ्कुरवृक्षव्याकृताध्यकृतत्वभाषो नामक्यकर्ममरकः संसारख्यः १० वा इहं नाम कर्म कर्मेत्युपसंहृतः शास्त्रीय उत्कर्षलक्षणो ब्रह्मलोकागतेऽवोभावश्च स्वाध्यासोऽशास्त्रीयः पूर्वमेव प्रवक्षितो ह्यग्रहेत्यादिना । एतस्मादविद्याविषयाद्विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषयब्रह्मविद्यायामधिकारः कथं नाम स्यादिति तृतीयेऽध्याय उपसंहृतः समरतोऽविद्याविषयः । चतुर्थं तु ब्रह्मविद्याविषयं प्रत्यगात्मानं ब्रह्म ते बवाणीति ब्रह्म ज्येष्ठिष्यामीति च प्रत्युच्य तत्तद्वैकृतसह्यं सर्वविशेषज्ञानं क्रियाकारककर्मत्वभावसत्यशब्दवाच्यशोषभूतवर्ण-प्रतिषेधद्वारेण नैति नैतीति स्थापितम् । १५

अस्या ब्रह्मविद्याया अहमेत्येव संन्यासो विनिरस्तः । आयापुत्रविद्याविरक्षणं पाङ्क्तं कर्माविद्याविषयं यस्मात्साऽऽत्मप्राप्तिसाधनम् । अन्यसाधनं ह्यस्यस्मे फलसाधनार्थं प्रयुज्यमानं प्रतिकूलं भवति । न हि बुभुक्षामपिपासा-निवृत्त्यर्थं खादनं गमनं वा साधनम् । ननुद्यल्लोकापितृलोकदेवलोकनाथनत्वेन हि पुत्राविद्यावगतिं श्रुतानि वृष्टान्तमाह—अथेति । श्रामो श्रामो रमणीय इत्युक्ते राज्यनिविष्टरमणीयसर्वप्रभामनप्रह्वत्प्रकृतेऽपीतिगन्दाभ्यां विषय-भूतसर्वप्रकारसंग्रहे नकाराभ्या तन्निषेधसिद्धिरित्यर्थः । यथोक्तान्निषेधरुग्निदेगादन्यसिद्धिर्दानं यस्माद्वद्ब्रह्मणो न २० परमस्ति तस्माद्विषयसंहार अथेत्यादिनाकर्म प्रकृतोपसंहारत्वेन व्याचष्टे—यमुक्तमित्यादिना ।

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणोपाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

सबन्धाभिधित्तया वृत्तं कीर्तयति—आत्मेत्येवेति । किमित्यात्मतत्त्वमेव ज्ञातव्यं तथाऽह—तदेवेति । इत्थं सूत्रितस्य विद्याविषयस्य वाक्यस्य व्याख्यानमेव विषयस्तत्र विद्या साधनं साध्या मुक्तिरिति सबन्धो मुक्तिश्च फल-मित्येते तदात्मानमित्यादिना वर्णिते इत्याह—इत्युपन्यस्तस्येति । विद्याविषयमुक्तं निगमयति—एवमिति । तत्र-मर्मानन्दं स्मारयति—अविद्यावाक्येति । अन्योऽज्ञाविलाहारश्चाविद्याया विषयश्च संसार उपसंहृतस्त्रयमित्यादिनेति सबन्ध संसारेव विनिर्दिष्ट—चातुर्वर्ण्येति । चातुर्वर्ण्यं चातुरायम्यमिति प्रविभाषादिनिमित्तं यस्य पाङ्क्तस्य कर्मण-स्तस्य साध्यासाधनमित्येवमात्मक इति यावत् । तस्यानादित्वं दर्शयति—धोवाङ्कुरवदिति । तमेव शिषा संक्षिपति-नामेति । न चोत्कर्षार्थकर्मण्यया द्विधा भिद्यते तत्राऽहमुदाहरति—शास्त्रीय इति । जकृष्टो हि संसारस्यञ्चालभावः शास्त्रीयज्ञानकर्मकस्य इत्यर्थः । द्वितीयं कथयति—अवोभावक्येति । निकृष्टः संसारः स्वाभाविकज्ञानकर्मसाध्य ३० इत्यर्थः । किमित्यविद्याविषयो व्याख्यातो न हि स पुण्यस्योपयुज्यते तत्राऽह—एतस्मादिति । प्रत्यगात्मेव विषयस्त-स्मिन्या ब्रह्मेति विद्या तस्यामिति यावत् । तार्तीयमनूय चातुर्थिकमर्थं कथयति—चतुर्थं चिति ।

एवं वृत्तमनूद्योत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह—अस्या इति । किमिति संन्यासो विधित्स्यते कर्मणैव विद्यालाभा-दित्याद्यब्रह्माऽह—आयेति । अविद्याया विषय एव विषयो यस्तेति विग्रहः । तस्मात्संन्यासो विधित्स्यत इति पूर्वेण संबन्धः । ननु प्रकृतं कर्माविद्याविषयमपि किमित्यात्मज्ञान तादर्थ्येनानुलूयमानं नोपनयति तथाऽह—अथेति । तदेव ३५ वृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हीति । पाङ्क्तस्य कर्मणोऽन्यसाधनत्वमेव कथमविगतमित्याद्यब्रह्माऽह—मनुष्येति । सोऽयं मनुष्यलोचः पुत्रेणैव जन्मः कर्मणा पितृल्लोको विद्याया देवल्लोको इति विनिर्दिष्टत्वम् । श्रुतत्वमेव निरोपितल्लोकिद्वारा-स्फुटोक्तमिति चकारेण शोच्यते । ननु ब्रह्मविद्या स्वफले विहितं कर्मण्येव श्रौतभावत्वाद्दर्शयित्वा च समुच्च-

नाऽऽत्मप्राप्तिसाधनत्वेन । विरोधितत्वाच्च । न च ब्रह्मविदो विद्विस्तानि काम्यत्वध्वनादितावान्यै काम' इति । ब्रह्म-
विदश्चाऽऽत्मकामत्वादाप्रकामस्य कामानुपपत्तेः । येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति च श्रुतेः ।

केचित्तु ब्रह्मविदोऽप्येषासंबन्धं वर्णयन्ति तैर्बृहदारण्यकं न श्रुतम् । पुत्राद्येषां नामविद्वद्विषयत्वम् ।
विद्याविषये च 'येषां नोऽयमात्माऽयं लोक' इत्यतः 'किं प्रजया करिष्याम' इत्येष विभागत्वेन श्रुतः श्रुत्या कृतः ।
५ सर्वकियाकारकफलोपमदस्वकपाया च विद्यायां सत्या सह कार्यणाविद्याया अनुपपत्तिलक्षणश्च विरोधस्तेन विज्ञातो
व्यासवाक्यं च तेन श्रुतम् । कर्मविद्यास्वरूपयोर्विद्याविद्यात्मकयोः प्रतिकूलवर्तनं विरोधः ।

“एविदं वेदवचनं कुरु कर्म त्वजेति च । कां गतिं विद्यायां याति कां च गच्छन्ति कर्मणा ॥

एतदे श्रोतुमिच्छामि तद्ब्रुवाम्यब्रवीतु मे । एतावन्तीत्यवेक्ये वर्तते प्रतिकूलतः ॥”

इत्येवं पृष्ठस्य प्रतिवचनेन—

१० “कर्मणा बध्यते जन्तुविद्याया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतः पारदर्शिनः ॥”

इत्येवमाविरोधः प्रदर्शितः ।

तस्मात् साधनान्तररहिता ब्रह्मविद्या पुरुषार्थसाधनं सर्वविरोधात्साधननिरपेक्षैव पुरुषार्थसाधनमिति
पारिजात्यं सर्वसाधनसंन्यासलक्षणमङ्गत्वेन विधित्यते । एतावदेवाभूतसाधनमित्यवधारणात्प्रसमाप्तिं लिङ्गाच्च
कर्मो संन्यासवत्कस्यः प्रवक्ष्यते । मैत्रेयै च कर्मसाधनरहितायै साधनत्वेना भूतत्वस्य ब्रह्मविद्योपवेशाद्विज्ञानिन्वा-
१५ वचनाच्च । यदि ब्रह्मभूतत्वसाधनं कर्म स्याद्विज्ञानार्थं पाद्वत् कर्मेति तस्मिन्नावचनमिदं स्यात् । यदि तु

यास्य कर्मसंन्याससिद्धिरत आह—न चेति । कर्मणा काम्यत्वेऽपि ब्रह्मविदस्तां किं न स्मृतिर्यासङ्काऽह—ब्रह्मविद-
श्चेति । इत्यच्च तस्य पुत्रादिसाधनानुपपत्तिरित्याह—येषामिति ।

समुच्चयपक्षमनुगम्य श्रुतिविरोधेन दूषयति—केचिदिति । श्रुतिविरोधमेव स्फोरयति—पुत्रादीति ।
अविद्वद्विषयत्वं श्रुतं तत्प्रकरणे तेषामुपदेशादिति शेषः । किं प्रजया करिष्याम इत्यत आरभ्य येषां नोऽयमात्माऽयं लोक
२० इति च विद्याविषये श्रुतिरिति योजना । एष विभागः श्रुत्या कृतस्तः समुच्चयवादिभिर्न श्रुत इति संबन्धः । न
केवलं श्रुतिविरोधादेव समुच्चयसिद्धिः किंतु युक्तिविरोधाच्चेत्याह—सर्वेति । द्वितीयश्चकारोऽवधारणार्थं नत्रा
संबध्यते । स्मृतिविरोधाच्च समुच्चयसिद्धिरित्याह—व्यासेति । तत्र प्रथमं पूर्वोक्तं युक्तिविरोधं स्फुटयति—कर्मेति ।
प्रतिकूलवर्तनं निवर्त्यनिवर्तकभावः । संप्रति स्मृतिविरोधं स्फोरयति—यदिद्विति । प्रसिद्धं वेदवचनं कुरु कर्मस्यैवं
प्रति यदिदमुपलभ्यते विवेकिनं प्रति च त्वजेति तत्र का गतिमित्यादिः शिष्यस्य व्यास प्रति प्रश्नस्तस्य बीजमाह—
२५ एतावदिति । विद्याकर्माल्यावुपायौ परस्परविद्वद्वत्वे वर्तते साभिमानस्वनिर्भमानत्वाद्विपुरकारेण प्रातिक्रियात्स-
मुच्चयानुपपत्तेर्यथोक्तस्य प्रश्नस्य सावकाशत्वमित्यर्थः । इत्येव पृष्ठस्य भगवतो व्यासस्येति शेषः । विरोधो ज्ञान-
कर्मणो' समुच्चयस्येति वक्तव्यम् ।

समुच्चयानुपपत्तिमुपसहरति—तस्मादिति । कथं तर्हि ब्रह्मविद्या पुरुषार्थसाधनमिति तत्राऽह—सर्व-
विरोधादिति । सर्वस्य क्रियाकारकफलमेदात्मकस्य द्वैतेन्द्रजालस्य ब्रह्मविद्याया विरोधादिति यावत् । एकाकिनी
३० ब्रह्मविद्या मुक्तिहेतुरिति स्थिते फलतमाह—इति पारिजात्यमिति । न केवलं संन्यासस्य अवगणादिपीष्कल्पदृष्ट्यारेण
विद्यापरिपाकाङ्गत्वं श्रुत्यादिवशादवगम्यते किंतु लिङ्गादपीत्याह—एतावदेवेति । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह—षष्ठ-
समाप्ताविति । एतच्चोभयतः संबध्यते । यदि कर्मसहितं ज्ञानं मुक्तिहेतुस्तदा किमिति कर्मिणः सतो याज्ञवल्क्यस्य
पारिजात्यमुच्यते तस्मात्तस्यागस्तदङ्गत्वेन विधित्यत इत्यर्थः ।

तत्रैव लिङ्गान्तरमाह—मैत्रेयै चेति । न हि मैत्रेयो भर्तारं त्यक्तकर्मिणं स्वयं कर्माधिकतुं गच्छति पतिद्वार-
३५ मन्तरेण भार्यास्तदनधिकारात् । यथा च तस्यै कर्मगून्यायै युक्तैः साधनत्वेन विद्योपदेशात्कर्मत्यागस्तदङ्गत्वेन

१. प्रश्नः श्रीयुक्तस्य प्रतिवचनं श्रीव्यासस्य (भा २४१-२७) ।

२. कर्मसाधनरहितायै-कर्मसाधनं यन्त्रा' अग्निश्च तदुभयं भर्ता विना तस्याः नास्ति भर्ता च सत्यस्तः ।

३. वित्तनिन्दा किं वित्तोनामृता स्यामिति प्रश्नस्य नैतं प्रतिवचनम् ।

सा होवाच मैत्रेयी । यन्मम इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा
स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो ययैवोपकरण-

वतां जीवितं तथैव ते जीवित्स्यादमृतत्वस्य तु नाद्यास्ति वित्तेनेति ॥२॥

परितित्याजयितव्यं कर्म ततो युक्ता तत्साधननिन्दा । कर्माधिकारनिमित्तवर्णनादिप्रत्ययोपनर्दाच्च 'ब्रह्म तं परादात्सत्त्वं तं परादादि'त्यादिः । न हि ब्रह्मसत्त्वाद्यात्मप्रत्ययोपमर्दं ब्राह्मणेनेदं कर्तव्यं क्षत्रियेणेदं कर्तव्यमिति ५
विषयाभावात्तत्मानं लभते विधिः । यस्यैव पुरुषस्योपमर्दित- प्रत्ययो ब्रह्मसत्त्वाद्यात्मविषयस्तस्य तत्प्रत्ययसंन्या-
सात्तत्कार्याणां कर्मणां कर्मसाधनानां चार्थप्राप्तश्च संन्यासः । तस्मादात्मज्ञानाङ्गत्वेन संन्यासविहितः सैव ऽऽ-
ख्यायिकेयमारभ्यते ।

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यो मैत्रेयी स्वभार्यामामन्त्रितवान्याज्ञवल्क्यो नाम ऋषिः । उद्यास्यन्नर्घ्यं
यास्यस्परित्याज्यात्प्रसाधमाधमान्तरं वा अर इति संबोधनमहमस्माद्ब्राह्मणस्यात्यन्तादाधमादूर्ध्वं गन्तुमिच्छन्ममि १०
भवामि । अतो हृतानुमतिं प्रार्थयामि ते तव । किञ्चित्पते तवानया द्वितीयया भार्याया कात्यायन्याऽन्तं विच्छेदं
करवाणि । पतिहारेण युवयोर्मया संबन्धमानयोः संबन्ध आसीत्तस्य संबन्धस्य विच्छेदं करवाणि इत्यभिप्रायं
कृत्वा वित्तेन संविभज्य युवां गमिष्यामि ॥ १ ॥

सैवमुक्ता होवाच यद्यपि वित्तं वित्तं मे ममेयं पृथिवी भगोः भागवत्सर्वां सामरपरिमिता वित्तेन क्षनेन
पूर्णा स्यात्कथं न कथं ह्येतस्यासेवार्थः प्रश्नार्थो वा तेन पृथिवी पूर्णवित्तसाध्येन कर्मणाऽर्गिणहोत्रादिनाऽमृता किं १५
स्यामिति ष्यबह्वितेन संबन्धः । प्रत्युवाच याज्ञवल्क्यः कथमिति यद्यासेवार्थमनुमोदवं नेति होवाच याज्ञवल्क्य
इति । प्रश्नश्चेत्यतिवचनार्थं नैव स्या अमृता किं तर्हि यथैव लोक उपकरणवतां साधनवतां जीवितं सुखोपायभोग-
संपन्नं तथैव तद्भवेव तव जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाऽऽज्ञा मनसाऽप्यस्ति वित्तेन वित्तसाध्येन कर्मणेति ॥ २ ॥

ध्वनित इत्यर्थः । तत्रैव हेतुन्तरमाह—वित्तेति । किमहं तेन कुर्यामिति वित्तं निन्दते । अतश्च तत्साध्यं कर्म ज्ञान-
साधनत्वेन मुक्तौ नोपकरोतीत्यर्थः । तत्रैव विवृणोति—यदि होति । तस्मिन्वावचनमित्यत्र तच्छब्देन वित्तमुच्यते । २०
त्वत्सो वा कथं निन्दावचनमिति तत्राऽह—यदि स्थितिः । किञ्च ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहमित्याद्यभिमानस्य कर्मणुष्ठान-
निमित्तस्य निन्दया सर्वमिदमात्मैवेति प्रत्यये श्रुतेस्तात्पर्यदर्शनाद्विद्याङ्गत्वेन संन्यासो विधिर्निरत इत्याह—कर्माधिकार-
रेति । ननु जायति विधिः कर्मणुष्ठानमगम्यमपहारयितुमर्ह आह—न होति । ननु वर्णाश्रमाभिमानवतः संन्यासोऽ-
पीष्यते स कथं तदभावे तत्राऽह—यस्यैवेति । अर्थप्राप्तश्चेत्यवधारणार्थश्चकारः । प्रयोजकज्ञानवतो वैवसंन्यासाभ्युप-
गमादविरोध इति भावः । आत्मज्ञानाङ्गत्वं संन्यासस्य श्रुतिस्मृतित्यागमिर्द्धं चैतिकमर्थमित्याख्यायिका प्रणीयते २५
तत्राऽह—तस्मादिति । विध्यपेक्षितार्थवादसिद्धयर्थमाख्यायिकेति भावः ।

भार्यामामन्य किं कृतवानिति तदाह—उद्यास्यसिति । वैगव्योऽवधारणार्थः । आश्वनान्तरं यास्यन्नेवाह-
मस्मीति संबन्धः । ययौकेच्छानन्तरं भार्यायाः कर्तव्यं दर्शयति—अत इति । सति भार्यादौ संन्यासस्य तदनुज्ञापूर्व-
कत्वमियमादिति भावः । कर्तव्यान्तरं कथयति—किञ्चेति । आद्योविच्छेदः स्वाभाविकोऽस्ति किं तत्र कर्तव्यमित्या-
द्युवाऽह—पतिहारेणेति । त्वयि प्रव्रजिते स्वयमेवाऽऽवयोविच्छेदो भविष्यतीत्याद्युवाऽह—ब्रह्मेति । वित्ते तु न ३०
स्वीत्सातन्त्यमिति भावः ॥३॥

मैत्रेयी भोक्षमेवापेक्षमाणा भर्तारं प्रत्यानुकूलयात्मनो वर्णयति—सैवमिति । कर्मभावस्य गृहप्रासादादिविजि-
त्यत्नानुपपत्तिराक्षेपनिदानम् । कथं गन्धस्य प्रकृत्यत्वपक्षे वाक्यं योजयति—तेनेति । कथं तेनेत्यत्र कथं गन्धेन किमहं
तेनेत्यत्र किमहं नुपादाय वाक्यं योजनीयम् । वित्तसाध्यस्य कर्मणाऽमृतत्वसाधनत्वाभावात्सिद्धौ तत्प्रकाशकस्य
निरवकाशत्वादित्यर्थः । मुनिरपि भार्याहृदयाभिज्ञः सन्तुष्टः सन्नाल्लेपं प्रवृत्तं च प्रतिवदतीत्याह—प्रत्युवाचेति । वित्तेन ३५
ममामृतत्वाभावे तर्काचिक्करमवसेयमित्याद्युवाऽह—किं तर्ह्येति ॥२॥

१. ब्रह्म तं परादात् ब्राह्मण जाति. तं गोवाद्भ्रंशयेन् यः आत्मभिन्नत्वेन जातिं पश्येत् । विवेः आत्मलाभः चित्तित्व-
रूपप्रेरकत्वलाभं तदनविकारान् कर्मणि दम्पत्योऽसहविकार इति लिङ्गविशेषनिर्देशानुस्यूकमैतिहायिनः इति
पष्ठप्रश्ने निर्णयत् ।

सा होवाच सैत्रेयो येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्या यदेव भगवान्नेद तदेव मे ब्रूहोति ॥३॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषत
एहास्त्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥४॥

- स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो
भवति न वा अरे जायाय कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया
भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः
प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं
प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म
प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं
भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय लोकाः
प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय

सा होवाच सैत्रेयो । एवमुक्ता प्रत्युवाच सैत्रेयो यद्येव येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन वित्तेन कुर्या यदेव
भगवान्नेदकममृतत्वसाधनं वेद तदेवामृतत्वसाधनं मे सह्यं ब्रूहि ॥ ३ ॥

- स होवाच याज्ञवल्क्यः । एवं वित्ताभाधेऽमृतत्वसाधने प्रत्याख्याते याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायसंपत्तौ तुष्ट
१५ आह । स होवाच प्रियेष्टा ब्रूतेत्यनुकम्प्याऽऽह । अरे सैत्रेयि नोऽस्माकं पूर्वमपि प्रिया सती भवन्तीदानीं प्रियमेव
चित्तानुकूलं भाषसे । अत एहास्त्वोपविश व्याख्यास्यामि यत् तवैष्टमृतत्वसाधनमात्मज्ञानं कथयिष्यामि ।
व्याचक्षाणस्य तु मे मम व्याख्यानं कुर्वतो निदिध्यासस्व वाक्यान्मर्थतो निश्चयेन व्यानुमिच्छेति ॥ ४ ॥

- स होवाच याज्ञवल्क्योमृतत्वसाधनं वैराग्यमुपविशुर्वायापतिपुत्रादिभ्यो विरागमुत्पादयति तत्संन्यासाय ।
न वै । वैशब्दः प्रसिद्धस्मरणार्थः प्रसिद्धमेवैतल्लोके । पत्युर्भर्तुः कामाय प्रयोजनाय जायायाः पतिः प्रियो न भवति किं
२० त्वात्मनस्तु कामाय प्रयोजनायैव भार्यायाः पतिः प्रियो भवति । तथा न वा अरे जायाया इत्यादि समानमन्यत् ।
न वा अरे पुत्राणाम् । न वा अरे वित्तस्य । न वा अरे ब्रह्मणः । न वा अरे क्षत्रस्य । न वा अरे लोकानाम् । न
वा अरे देवानाम् । न वा अरे भूतानाम् । न वा अरे सर्वस्य । पूर्वं पूर्वं यथासन्ने ग्रीत्सिषाधने वचनम् । तत्र तत्रेष्ट-
तरत्वाद्धैराग्यस्य सर्वग्रहणमुक्तानुक्तार्थम् । तस्मात्लोकप्रसिद्धमेतद्वत्सैव प्रियो नामन्यत् । तदैतदप्रेयः पुत्रादित्युप-

- वित्तस्यामृतत्वसाधनत्वाभावमधिगम्य तस्मिन्नास्था त्यक्त्वा मुक्तिसाधनमेवाऽऽत्मज्ञानमात्मार्थं दातुं पतिं
२५ नियुञ्जाना ब्रूते—सा हैति ॥३॥

भायपिमितं मोक्षोपायं विवक्षुस्तामादी स्तौति—स हेत्यादिना । वित्तेन साध्यं कर्म तस्मिन्मृतत्वसाधने
क्षिप्तो किमहं तेन कुर्यामिति भार्यायापि प्रत्याख्याते सतीति यावत् । स्वाभिप्रायो न कर्म मुक्तिहेतुरिति तस्य सार्या-
द्वारापि सम्पत्तौ सत्यामित्यर्थः ॥४॥

- अमृतत्वसाधनमात्मज्ञानं निवर्क्षितं चेदात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि वक्ष्यं किमिति न वा अरे पत्युरित्यादि
३० वाक्यमित्याकाङ्क्षाऽऽह—जायेति । उवाच जायादीनामात्मार्थत्वेन प्रियत्वमात्मनश्चानौपाधिकप्रियत्वेन परमानन्दत्व-
मिति शेषः प्रतीकमादाय व्याचष्टे—न वा इति । किं तस्मिन्नास्तेन स्मार्यते तदाह—प्रसिद्धमिति । यथोक्ते क्रमे
नियामकमाह—पूर्वं पूर्वमिति । यद्यदासन्नं ग्रीत्सिषाधनं तत्तदनतिक्रम्य तस्मिन्विषये पूर्वं पूर्वं वचनमिति योजना ।
तत्र हेतुमाह—सत्रेति । न वा अरे सर्वस्येत्ययुक्तं पत्यादीनामुक्तत्वावशेन पुनर्वाक्यप्रसङ्गादित्याकाङ्क्षाऽऽह—सर्वग्रहण-
मिति । उक्तवस्तुकाणामपि ग्रहणं कर्तव्यं न च सर्वं विज्ञेयतो ग्रहीतुं शक्यते तेन सामान्यार्थं सर्वपदमित्यर्थः ।
३५ सर्वपर्यायिषु सिद्धमर्थमुपसहरति—तस्मादिति । ननु तृतीये प्रियत्वमात्मन आख्यात तदेवात्रापि कथ्यते चेत्पुनस्तकि-

देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मंत्रेभ्यः आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् ॥५॥

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद अत्र तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः अत्र वेद ५
लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद
भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं
वेदेवं ब्रह्मैवं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥६॥

न्यस्तं । तस्यैतद्वृत्तिस्थानीय प्रपञ्चितम् । तस्मादात्मप्रतीतिरात्मन्येव मुमुक्षा । तस्मादात्मा वा अरे द्रष्टव्यो दर्शनाहो दर्शनविषयमापादयितव्यः श्रोतव्यः पूर्वभाषार्थत आगतमत्र । पश्चात्स्मन्तव्यस्तर्कतः । १०
ततो निदिध्यासितव्यो निश्चयेन ध्यातव्यः । एवं ह्यसौ वृष्टो भवति श्रवणमनननिदिध्यासनसाधनेनिर्वातितैः । यदैकस्त्वन्तेत्युपगतानि तदा सम्यग्दर्शनं ब्रह्मैकत्वविषयं प्रसीदति नान्यथा श्रवणमात्रेण । यद्युक्तव्यक्षत्रादि कर्मनिमित्तं वर्णाश्रमादिलक्षणमात्मन्यविद्याभ्यासोपेतप्रत्ययविषयं क्रियाकारककलात्मकमविद्याप्रत्ययविषयं रज्ज्वादिबलसंप्रत्ययस्तदुपमवर्णनार्थमाह—आत्मनि खल्वरे मेत्रेयि वृष्टे श्रुते मते विज्ञात इवं सर्वं विदितं भवति ॥ ५ ॥

ननु कथमन्यस्मिन्निमित्तेऽप्यद्विदितं भवति । नैव दोषः । न ह्यात्मन्यतिरेकेणान्यत्किंचिदस्ति । यद्यस्ति न १५
तद्विदितं स्यान्न रन्त्यवस्थास्मैव तु सर्वम् । तस्मात्सर्वमात्मनि विदिते विदितं स्यात् । कथं पुनरात्मैव सर्वमित्येतच्छावयति—ब्रह्म ब्राह्मणशक्तितं पुरश्च परादात्पराध्यात्पराकुर्वत् । कं, योऽन्यत्राऽऽत्मन आत्मस्वरूपव्यतिरेकेणाऽऽत्मेव न भवतीत्यं ब्राह्मणजातिरिति तं यो वेद तं परादध्यासता ब्रह्म भवति तस्मात्स्वरूपेण ना पश्यतीति ।

स्यात्तत्राऽह—उच्यतेति । अथोपन्यासविवरणाभ्या प्रीतिरात्मन्येवेत्येकं पुत्रादावपि तदुद्देशनादत आह—तस्मादिति । आत्मनो निरतिशयप्रीत्यास्पदत्वेन परमानन्दत्वमभिधायोत्तरवाक्यमादाय व्याचष्टे—तस्मादित्यादिना । कथं पुनरिदं २०
दर्शनमुपपद्यते तत्राऽह—अं तव्य इति । श्रवणादीनामन्यतमेनाऽऽत्मज्ञानलाभात्मिकमिति सर्वेषामध्ययनमित्याशङ्क्याऽह—एवं हीति । विध्यनुसारित्वमेवगर्भादर्थः । श्रुतत्वाविशेषाद्विकल्पहेत्वभावाच्च सर्वैरेवाऽऽत्मज्ञानं जायते चेत्तथा समप्रधानत्वमानेयोऽपिदिवदाप्तेदित्यागङ्ग्याऽह—यदेति । श्रवणस्य प्रमाणविचारत्वेन प्रधानत्वाद्विज्ञित्व मनननिदिध्यासनयोस्तु तत्कार्यप्रतिबन्धप्रवृत्तिव्यादङ्गत्वमित्यङ्गाङ्ग्यावेन यदा श्रवणादीन्यसकृदनुज्ञानेन समुच्चितानि तदा सामग्रीषोक्त्यातत्त्वज्ञानं फलशिरसि सिध्यति । मननाद्यभावे श्रवणमात्रेण नैव तदुत्पद्यते । मननादिना २५
प्रतिबन्धप्रवृत्ते वाक्यस्य फलवन्ज्ञानजनकत्वायोगादित्यर्थः । परामर्शवाक्यस्य तात्पर्यमाह—यदेत्यादिना । कर्मनिमित्तं ब्रह्मक्षत्रादि तदेव वर्णाश्रमावस्थादिरूपमात्मन्यविद्याभ्यासोपेतस्य प्रत्ययो मिथ्याज्ञानं तस्य विषयतया स्थितं क्रियाद्यात्मक तदुपमवर्णनार्थमाह—सम्बन्ध । अविद्याध्यासोपेतप्रत्ययविषयमित्येतदेव व्याकरोति—अविद्येत्येति । अविद्याजनितप्रत्ययविषयत्वे दृष्टान्तमाह—रज्ज्वात्मिति ॥५॥

आत्मनि विदिते सर्वं विदितमित्युक्तमाक्षिपपि—जन्वति । दृष्टिविरोध निराचष्टे—नैव दोष इति । ३०
आत्मनि जाते ज्ञातमेव सर्वं ततोऽर्थान्तरस्याभावादित्युक्तमेव स्फुटयति—यदेत्यादिना । आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमुदाहृत्य व्याचष्टे—कथमित्यादिना । पुरुष विनोतो जातु प्रकृतमन्यस्य प्रतीकं गृहीत्वा व्याकरोति—कमित्यादिना । पराकरणे पुष्टस्यापराधित्वं दर्शयति—अनात्मेति । परमात्मातिरेकेण दृश्यमानमपि ब्राह्मणजाति स्वस्वरूपेण

१. वृत्ति. व्याख्यानम् ।

२. आग्नेयदिवत् । दर्शनपूर्णमासकर्मणि दशे त्रयः इष्टयः पूर्णमासे त्रयः तेषां सप्तप्राधान्यं न तु एकस्य प्राधान्यं ३५
इतरस्याङ्गत्वमिति ।

३. परामर्शवाक्य अनुवादवाक्यम्, 'आत्मनि दृष्टे श्रुते मत' इत्यादि ।

२५

स यथाऽङ्गधानेरभ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य
महतो भूतस्य निश्चसितमेतच्चदृग्देदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथ-
र्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः

सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवंतानि निश्चसितानि ॥१०॥

अने कार्यं नाम प्रदर्शयितव्य इति दुन्दुभिसङ्घब्रीणाशब्दसामान्यविशेषाणां यथा शब्दत्वेऽन्तर्भावः । एवं स्थितिकाले ५
तावत्सामान्यविशेषाद्यतिरेकादन्नहोक्तत्वं शक्यमवगन्तुम् ॥ ९ ॥

एवमुत्पत्तिकाले प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मैवेति शक्यमवगन्तुम् । यथाऽग्नेर्विस्फुलिङ्गधूमाङ्गाराचिर्वा प्राग्विभागाद-
तिरेवेति भवद्याग्न्येकत्वमेवं जगन्नामरूपविकृतं प्रागुत्पत्तेः प्रज्ञानधन एवेति युक्तं ग्रहीतुमित्येतदुच्यते । स
यथाऽऽङ्गधानेरभ्याहिरेषोभिरेदोऽग्निराङ्गधाम्निस्तत्समाबन्धाहितात्पृथग्धूमाः पृथग्मानाप्रकारं धूमगूहणं विस्फुलिङ्गादि-
प्रदर्शनार्थं धूमविस्फुलिङ्गाद्यो विनिश्चरन्ति विनिर्गच्छन्ति । एव यथाऽयं दृष्टान्तः अरे मैत्रेयस्य परमात्मनः १०
प्रकृतस्य महतो भूतस्य निःश्चितमेतत्तन्निःश्चितमिव निःश्चितम् । यथाऽप्रयत्नेनैव पुरुषनिःश्वासो भवत्येवं वा
अरे । किं तन्निःश्चितमिव ततो जातमित्युच्यते यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसश्चतुर्विधं मन्त्रजातमितिहासः
इत्युपदेशीपुरुषरसोः संवादादिः 'उर्वशी हारसरा' इत्यादिब्रह्मणमेव । पुराणमसद्वा इदमत्र आसीदित्यादि । विद्या
देवजनविद्या वेदः सोऽयमित्याद्या । उपनिषदः 'प्रियमित्येनदुपासीते'त्याद्याः श्लोका ब्राह्मणप्रभवा मन्त्रास्तदेते श्लोका
इत्यादयः । सूत्राणि वस्तुसंग्रहवाक्यानि केदे यथाऽऽग्नेर्येवोपासीते'त्यादीनि । अनुव्याख्यानानि मन्त्रविवरणानि । १५
व्याख्यानान्यर्थवादाः । अथवा वस्तुसंग्रहवाक्यविवरणान्यनुव्याख्यानानि । यथा चतुर्थाध्याय आग्नेर्येवोपासीतेत्यस्य
यथा वा 'ऽयोऽसावभ्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवमि'त्यस्यायमेवाध्यायशेषः । मन्त्रविवरणानि व्याख्यानानि ।
एवमष्टविधं ब्राह्मणम् ।

एवं मन्त्रं ब्रह्मण्योरेव ग्रहणम् । नियतरचनावतो विद्यमानस्यैव वेदस्याभिव्यक्तिः पुरुषनिःश्वासवन्न च
कुतो ब्रह्मणि पर्यवसानमित्याशङ्क्याऽह—तेषामिति । कथमित्यस्मात्पूर्वं तथेव्याहारः । इति मन्यते श्रुतिरिति २०
शेषः । विमतं नाऽऽस्तातिरेकि तदतिरेकेणागूहमाणत्वाद्यद्यतिरेकेणागूहमाणं तत्तदतिरेकि न भवति यथा दुन्दुभ्यादि-
शब्दास्तत्सामान्यातिरेकेणागूहमाणत्वास्तदतिरेकेण न सन्तीत्यनुमानं विवक्षणाह—दुन्दुभीति । शब्दत्वेऽन्तर्भावस्तथा
प्रज्ञानने सर्वं जगदन्तर्भवतीति शेषः । दृष्टान्तत्रयमवष्टभ्य निष्कृष्टतमर्थमुपसंहरति—एवमिति ॥९॥

स यथाऽङ्गधानेरित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह—एवमित्यादिना । स्थितिकालवदित्येवंशब्दार्थः तत्र वाक्यमवतार्यं
व्याचष्टे—इत्येतदिति । महतोऽनवच्छिन्नस्य भूतस्य परमार्थस्येति यावत् । निःश्चितमिवेत्युक्तं व्यनक्ति—अथेति । २५
अरे मैत्रेय ततो जातमिति शेषः । तदेवाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं विगदयति—किं तदित्यादिना । इतिहास इति ब्राह्मण-
मेवेति सन्धत् । सवादादिरित्यादिपदेन प्राणसवादादिग्रहणम् । असद्वा इदमत्र आसीदित्यादीत्यत्राऽऽदिगन्धेनासदे-
वेदमत्र आसीदिति गृह्यते । देवजनविद्या नृत्यगीतादिशास्त्रम् । वेदः सोऽयं वेदाद्वह्निं भवतीत्यर्थः । इत्याद्या विद्येति
सम्बन्धः । आदिशब्दः शिल्पशास्त्रसंग्रहार्थः । प्रियमित्येनदुपासीतेत्याद्या इत्यत्राऽऽदिशब्दः सत्यस्य सत्यमित्युप-
निषत्संग्रहार्थः । तदेते श्लोका इत्यादय इत्यत्राऽऽदिशब्देन तदप्येष श्लोको भवति । असन्नेव स भवतीत्यादि गृह्यते । ३०
इत्यादीनीत्यादिपदमथ योज्या देवतामुपास्ते ब्रह्मविदानोति परमित्यादि ग्रहीतुम् । अर्थवादिषु व्याख्यानपदप्रवृत्तौ
हेत्वभाव शङ्कित्वा पक्षान्तरमाह—अथवेति । इतिहासादिशब्दव्याख्यानमुपसंहरति—एवमिति । ब्राह्मणमिति-
हासादिपदवेदनीयमिति शेषः ।

अद्यादिशब्दानामितिहासादिशब्दानां च प्रसिद्धार्थत्वागे को हेतुरित्याशङ्क्य निःश्चितश्रुतिरितिहासादि-
शब्दानां प्रसिद्धार्थत्वागे हेतुः परिशेषस्तत्त्वमत्रैत्यभिप्रेत्याऽह—एवं मन्त्रेति । ननु प्रथमे काण्डे वेदस्य नित्यत्वेन ३५

१. इतिहास. पुराणं—इत्यादी भाष्ये वेदगतार्थवादरूपाणि पुरावृत्तानि ग्राह्याणीत्युक्तम् । भारतादीनामनादिवेद-
प्रतिपाद्यत्वासंभवात् । वातिकर्तृद्वस्तु भारतादीन्यपि ग्राह्याणीत्युक्तम् (वा०—२-४ ६०.८७) ।

२. अत्र निःश्चितत्वं पुरुषस्वातन्त्र्यं भगवतोऽपि वेदेपु नास्तीति ज्ञापयितुं अपीत्येयत्वं दृढीकर्तुम् । प्रयत्नपूर्वकं
निमित्तत्वे पीक्षेयत्वप्रसंगत् । निःश्चितमिति—अनायासेन निस्तुतमित्यर्थः ।

स यथा सर्वासामयां समुद्र एकायनमेवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेका-
यनमेवं सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेवं सर्वेषां रसानां
जिह्वैकायनमेवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेवं सर्वेषां शब्दानां-

पुरुषबुद्धिप्रयत्नपूर्वकः । अतः प्रसाणं निरपेक्ष एव स्वार्थं तस्माच्च तेनोक्तं तत्तयैव प्रतिपत्तव्यमात्मनः अथ इच्छा-
५ ज्ञानं वा कर्म वेति । नामप्रकाशवशा हि रूपस्य विक्रियाव्यवस्था । नामरूपयोरेव हि परमात्मोपाविभूतयोर्व्याक्रिय-
माणायोः सलिलफेनवत्स्वाभ्यन्तरेणानिवर्तव्ययोः सर्वावस्थयोः संसारस्त्रिमित्यतो नाम्न एव निःश्वसितत्वमुक्तम् ।
तद्वचनेनैवेतरस्य निःश्वसितत्वसिद्धेः । अथवा सर्वस्य द्वैतज्ञातस्याविद्याविषयत्वमुक्तं ब्रह्म तं पराकाशं सर्वं यदव्य-
भातेति । तेन वेदस्याप्राप्त्याप्यमाशङ्क्यते । तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तं पुरुषनिःश्वसतव्यत्वेनोत्थितत्वात्प्रमाणं
वेदो न यथाऽन्यो ग्रन्थ इति ॥ १० ॥

[१० किञ्चित्पुनश्च केवलं सिद्धयुत्पत्तिकारणयोरेव प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावाज्जगतो ब्रह्मत्वं प्रलयकाले च जलबु-
बुधफेनादीनामिव सलिलव्यतिरेकेणाभावात् । एवं प्रज्ञानव्यतिरेकेण तत्कार्याणां नामरूपकर्मणां तस्मिन्नेव क्रियमाना-
नात्मभावः । तस्मादेकमेव ब्रह्म प्रज्ञानधनमेकरसं प्रतिपत्तव्यमित्यत आह प्रलयप्रवर्धनाय वृष्टान्तः स इति यो
वृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण सर्वासां नदीनापीतद्वगादिवगतानामयां समुद्रोऽतिरेकायनमेकगमनमेकप्रलयोऽविभाज्य-
प्राप्तित्यर्थः । यथाऽयं वृष्टान्त एव सर्वेषां स्पर्शानां मृदुकर्कशकठिनिपिच्छिकादीनां बायोरात्मभूतानां त्वगेकायनं

१५ प्राप्ताभ्यं स्थापितं तदनित्यत्वे तद्वानिरित्यत आह—नियतेति । नियतेत्यादौ वेदो विशेष्यते । कल्पान्वेष्टतर्हिताम्वेदा-
नित्यादिवाक्याभिरुपनिषत्तत्त्वं वेदस्य गम्यते । 'अनादिनिधना' इत्यादेशः सदातनत्वं तस्य निश्चीयते । न च कृत-
कत्वाद्प्राप्ताभ्यं प्रत्यक्षादौ व्यभिचारः । न च पीत्येतत्वादनपेक्षत्वेत्वाभावाद्प्राप्ताभ्यस्य । बुद्धिपूर्वप्रणीतत्वाभावेन
तत्सिद्धेः । न चोन्मत्तवाक्यसादृश्यमन्वाधितार्थत्वादिति भावः । सिद्धे वेदस्य प्राप्ताभ्ये फलितमाह—तस्मादिति ।
नामप्रपञ्चसृष्टिरेवात्रोपादिष्टा न रूपप्रपञ्चसृष्टिः सा चोपदेष्टव्या सृष्टिपरिपूर्तेरन्यथाऽनुपपत्तेरित्याशङ्क्याऽह—मागेति ।
२० यद्यपि नामतन्मा रूपसृष्टिरिति नामसृष्टिवचनेन रूपसृष्टिरर्थादुक्ता तथाऽपि सर्वसंसारसृष्टिर्नामा नामरूपयोरेव
संसारत्वे प्राक्तसृष्टेः संसारो न स्यादित्याशङ्क्याऽह—नामरूपयोरिति । सर्वावस्थयोर्व्याकाव्यकावस्थयोरिति यावत् ।
नामप्रपञ्चस्यैवान्न सर्गाकिमुपपादितामुपसंहरति—इतीति । अतःसम्बन्धार्थं स्फुटयति—उद्धृतेनेति । निःश्वसितश्रुतिं
विधान्तरेणावतारयति—अन्वेष्ट्यादिना । मिथ्यात्वेऽपि प्रतिबिम्बवत्प्राप्ताभ्यसम्भावानुपपत्तादिवाक्यानां च मिथ्याज्ञाना-
धीनप्रयत्नजन्यत्वेनामानत्वाद्वेदस्य तदभावाद्ब्रह्मयाव्यभिचाराच्च नाप्राप्ताभ्यमित्याह—तथाशङ्केति । अन्यो ग्रन्थो
२५ बुद्धादिप्रणीतः 'स्वर्गकामश्चैत्य वन्देते' त्यागिः ॥१०॥

स यथा सर्वासामयामित्यादिसमनन्तरग्रन्थमूल्यापयति—किञ्चाभ्यसिति । तदेव व्याकरोति—न केवलमिति ।
प्रलयकाले च प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावाज्जगतो ब्रह्मत्वमिति सन्धेः । उक्तमर्थं वृष्टान्तं स्पष्टयति—जलेति । तथाऽपि
प्रज्ञानमेवैकमेव स्यान्न ब्रह्मोत्पाशङ्क्याऽह—उस्मादिति । नाल्लानादिवाक्याद्ब्रह्मणस्तस्मात्त्रत्वादित्यर्थः । यथोक्तं
ब्रह्म चेत्प्रतिपत्तव्यं किमिति तर्हि स यथेत्यादि वाक्यमित्याशङ्क्य तच्छेयत्वेन प्रलयं दर्शयितुं वृष्टान्तवचनमेतदित्याह—
३० अत आहृति । प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलय एकत्वानी प्रलयश्चैत्येकप्रलयः तदगादिवगतानामयां कुतः समुद्रे लयो न हि
तासां तेन सगतिरित्याशङ्क्याऽह—अविभागेति । अत्र हि समुद्रज्येन जलसामान्यमुच्यते । तद्वधतिरेकेण च

१. नामप्रकाशनवशा—अतः प्रभात् इति ब्रह्मसूत्रे वाता यथा पूर्वमकल्पत् इत्यत्र मनसा वाचं मिथुनं सममवत्
इति प्रकृतोपनिषदि च नामपूर्वकत्वमर्थसुष्टेरुच्यते ।

२. बुद्धिप्रणीतत्वाभावेन प्रमाणान्तरेणार्थं बुद्ध्या प्रणीतत्वाभावात् । तदुक्तं स्तोत्रवार्तिके 'यत्नतः प्रतिपेक्षा नः

३५ पुत्राणां स्वतन्त्रता' इति ।

श्रोत्रमेकायनमेव सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनमेव सर्वेषां विद्यानां
हृदयमेकायनमेव सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनमेव सर्वेषामानन्दाना-
मुपस्थ एकायनमेव सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेव सर्वेषा-
मध्वनां पादावेकायनमेव सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥११॥

त्वयिपि त्वविषयं स्पर्शसामान्यमात्रं तस्मिन्प्रविष्टाः स्पर्शविशेषा अपि इव समुद्रं तद्व्यतिरेकेणाभावभूता भवन्ति । ५
तस्यैव हि ते संस्थानमात्रा आसन् ।

तथा तदपि स्पर्शसामान्यमात्रं त्वचशब्दवाच्यं मनःसंकल्पे मनोविषयसामान्यमात्रे त्वविषय इव स्पर्श-
विशेषाः प्रविष्टं तद्व्यतिरेकेणाभावभूतं भवति । एवं मनोविषयोऽपि बुद्धिविषयसामान्यमात्रे प्रविष्टस्तद्व्यतिरेकेणा-
भावभूतो भवति । विज्ञानमात्रमेव भूत्वा प्रज्ञानधने, परे ब्रह्मण्याप इव समुद्रे प्रलीयते । एवं परम्परान्नेमेण
शब्दादौ सह ग्राहकेण प्रलीने प्रज्ञानधने उपाध्यभावात्तैन्वैबोधनवत्प्रज्ञानधनेकरसमनन्तमपारं निरन्तरं ब्रह्म १०
व्यवतिष्ठते । तस्मादात्मैवैकमद्वयमिति प्रतिपत्तव्यम् ।

तथा सर्वेषां गन्धानां पृथिवीविशेषाणां नास्तिके घ्राणविषयसामान्यम् । तथा सर्वेषां रसानामम्बिविशेषाणां
जिह्वेन्द्रियविषयसामान्यम् । तथा सर्वेषां रूपाणां तेजोविशेषाणां चक्षुश्चक्षुर्विषयसामान्यम् । तथा शब्दानां श्रोत्र-
विषयसामान्यं पूर्ववत् । तथा श्रोत्रादिविषयसामान्यानां मनोविषयसामान्ये संकल्पे । मनोविषयसामान्यस्यापि
बुद्धिविषयसामान्ये विज्ञानमात्रे । विज्ञानमात्रं भूत्वा परस्मिन्प्रज्ञानधने प्रलीयते । तथा कर्मेन्द्रियाणां विषयाः १५
जबनादानगमनविसर्गानन्वविशेषास्तत्कृत्यासामान्येष्वेव प्रविष्टा न विभागयोग्या भवन्ति समुद्र इवाम्बिविशेषाः ।
तानि च सामान्यानि घ्राणमात्रं घ्राणञ्च प्रज्ञानमात्रमेव । “यो वै प्रागः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः” इति
कौषीतकिनीष्ठीयते ।

जलविशेषाणामभावो विवक्षितस्तेषां तत्संस्थानमात्रत्वादतश्चाऽऽसामस्मिन्निर्वाणस्य प्रतिरिति समुद्रेऽविभागप्राप्ति-
रित्यर्थः । पिच्छलादीनामित्यादिशब्देनानुकुस्मर्शविशेषाः सर्वे गृह्यन्ते । विषयाणामिन्द्रियकार्यत्वाभावात्कुतः २०
स्पर्शानां त्वचि विलयः स्यादित्याशङ्क्याऽह—एवमित्येति । स्पर्शविशेषाणां स्पर्शसामान्येऽन्तर्भावः प्रपञ्चयति—
तस्मिन्निक्षिपति ।

तथाऽपि समस्तस्य जगतो ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावादब्रह्मत्वमित्येतत्कथं प्रतिज्ञातमित्याशङ्क्य परम्परया
ब्रह्मणि सर्वप्रविकल्पं दर्शयितुं क्रममनुक्रमयति—तथेति । मनसि सति विषयविषयिभावस्य दर्शनादसति चादर्शान्मन-
स्पन्दितमात्रं विषयजातमिति तस्य तद्विषयमात्रे प्रविष्टस्य तद्व्यतिरेकेणासत्त्वमित्यर्थः । संकल्पविकल्पात्मकमनः २५
स्पन्दितद्वैतस्य संकल्पात्मके मनस्यन्तर्भावात्तस्य च संकल्पस्याभ्यवसायपारतन्त्र्यदर्शनादध्यवसायात्मिकायां च बुद्धौ
तद्विषयस्य पूर्ववदनुप्रवेशान्मनोविषयसामान्यस्य बुद्धिविषयसामान्ये प्रविष्टस्य तद्व्यतिरेकेणासत्त्वमित्याह—एवमिति ।
सर्वं जगदुक्तं न्यायेन बुद्धिमात्रं भूत्वा तच्चच्छेच्छान्त आत्मनीति श्रुत्या ब्रह्मणि पर्यवस्यतीत्याह—विज्ञानमात्रमिति ।
ननु जगदिदं विलीयमानं शक्तिशेषमेव विलीयते । तत्त्वज्ञानादृते तस्य नि.शेषनाशानाश्रयणात् । तथा च कुतो ३०
ब्रह्मेकरसस्य प्रतिपत्तिरत आह—एवमिति । शक्तिशेषपलयेऽपि तस्या दुर्निरूपणाद्व्यतिरेकस्य धीरविच्छेदोक्तिः भावः ।
एकायनप्रक्रियातात्पर्यं मुख्यं हति—तस्मादिति । घ्राणविषयसामान्यमित्यादौ एकायनमिति सर्वत्र सन्धन्वः ।

कथं पुनरत्र प्रतिपर्यायं ब्रह्मणि पर्यवसानं तत्राऽह—तथेति । यथा सर्वेषु पर्यायेषु ब्रह्मणि पर्यवसानं
तथोच्यत इति यावत् । पूर्ववदिति त्वविषयसामान्यवदित्यर्थः । संकल्पे लय इति शेषः । विज्ञानमात्रं इत्यत्रापि तथैव ।
एव सर्वेषां कर्मणामित्यादेरर्थमाह—तथा कर्मेन्द्रियाणामिति । क्रियासामान्यानां सूत्रात्पसंस्थानमेदत्त्वमप्युपेयाऽह— ३५
तानि चेति । क्रियाज्ञानप्रत्ययोऽस्मिदुपाधिभूतयोऽस्मिदमेवादभेदमभिप्रेत्य प्राणवैद्येत्यादि भाष्यम् । तत्र तयोरन्योन्याभादे
-मानमाह—यो वा इति ।

स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत
न हास्योद्ग्रहणायैव स्यात् । यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं
वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव ।
एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य
संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥१२॥

५

ननु सर्वत्र विषयस्यैव प्रलयोऽभिहितो न तु करणस्य तत्र कोऽभिप्राय इति । बाढम् । किंतु विषयसमान-
जातीयं करण मन्यते श्रुतिर्न तु भात्यन्तरम् । विषयस्यैव स्वात्मग्राहकत्वेन सस्यानन्तरं करणं नाम यथा रूप-
विशेषस्यैव सस्यान प्रदीपः करणं सर्वरूपप्रकाशन एवं सर्वविषयविशेषाणामेव स्वात्मविशेषप्रकाशकत्वेन सस्याना-
न्तराणि करणाणि प्रदीपवत् । तस्मात् करणानां पृथक्प्रलये यत्नः कार्यो विषयसामान्यात्मकत्वाद्द्विषयप्रलयेनैव
१० प्रलयः सिद्धो भवति करणानामिति ॥ ११ ॥

तत्रैवं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञातं तत्र हेतुरभिहितं आत्मसामान्यत्वमात्मजत्वमात्मप्रलयत्वं च ।
तस्माद्भुत्वत्तिस्थितिप्रलयकालेषु प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावात्प्रज्ञानं ब्रह्मैवाऽऽसर्वैवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञातं यत्तत्तर्कतः
साधितम् । स्वाभाविकोऽयं प्रलय इति पौराणिका वदन्ति । यस्तु बुद्धिपूर्वकः प्रलयो ब्रह्मविदां ब्रह्मविद्यानिमित्तोऽ-
यमात्यन्तिक इत्याचक्षते । अविद्यानिरोधद्वारेण यो भवति तद्योऽयं विशेषारम्भः—

१५

तत्र दृष्टान्त उपादीयते स भवेति । सैन्धवखिल्यः सिन्धोर्विकारः सैन्धवः सिन्धुशब्देनोदकमभिधीयते
सैन्धवनास्तिभुवदकं तद्विकारस्तत्र भवो वा सैन्धवः सैन्धवश्चासौ खिल्यश्चेति सैन्धवखिल्यः खिल एव खिल्यः स्वार्थं
यत्प्रत्यय उदके सिन्धो स्वयोनौ प्रास्तः प्रसिप्य उदकमेव विलीयमानमनुविलीयेत । यत्तद्भूमितैजससंपर्कात्काठिन्य-
प्राप्तिः खिल्यस्य स्वयोनिसंपर्कादपगच्छति तदुदकस्य खिलयनं तदनु सैन्धवखिल्यो विलीयते इत्युच्यते । तत्रैतद्वाहो-
दकमेवानुविलीयेतेति । न ह नैवास्य खिल्यस्योद्ग्रहणायोद्ग्रह्य पूर्ववद्ग्रहणाय ग्रहीतुं नैव समर्थः कश्चित्स्यात्सु-

२०

निपुणोऽपि । इवशब्दोऽनर्थकः । ग्रहणाय नैव समर्थः । कस्मात् । यतो यतो यस्माद्यस्माद्देशात्तदुदकमादधीत
गृहीत्वा स्वादयेत्यलवणात्वादमेव तदुदकं न तु खिल्यभावः ।

श्रुतिमुक्ताकरणलभो न प्रतिभाति स्वयं च व्याख्यायते तत्र को हेतुरिति पृच्छति—नन्विति । श्रुत्या
करणलभस्यानुकूलमङ्गीकरोति—बाढमिति । पृष्ठमभिप्रायं प्रकटयति—किञ्चित् । करणस्य विषयसाजात्यं
विनृणोति—विषयस्यैवेति । किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्यानुमानमिति सूचयति—अधीपवदिति । चक्षुस्तेजसं रूपादिषु
२५ मध्ये रूपस्यैव व्यञ्जकब्रव्यत्वात्संप्रतिपक्षवदित्यादीन्यनुमानानि शास्त्रैः प्रकाशिकायामधिगन्तव्यानि । करणानां
विषयसाजात्ये फलितमाह—तस्मादिति । पृथग्विषयप्रलयादिति शेषः । एकायनप्रक्रियासमाप्ताविति शब्दः ॥११॥

स यथा सैन्धवखिल्य इत्यादेः सम्बन्धं वक्तुं दृष्टं कीर्तयति—तत्रेत्यादिना । पूर्वं सन्धर्मस्तत्रेत्युच्यते ।
प्रतिज्ञातेऽर्थे पूर्वोक्तं हेतुमनुष्यं साध्यसिद्धिं फलं दर्शयति—तस्मादिति । उक्तहेतोर्विषयोक्तं ब्रह्मैव सर्वमिदं जगदिति
यत्प्रतिज्ञातमिदं सर्वं यदयमात्मेति तत्पूर्वोक्तदृष्टान्तैर्ब्रह्मन्वरूपतर्कवशात्साधितमिति योजना । उत्तरवाक्यस्य विषय-
३० परिशेषार्थमुक्तप्रलये पौराणिकसम्प्रतिमाह—स्वाभाविक इति । कार्याणां प्रकृतावस्थितत्वं स्वभाविकत्वम् ।
प्रलयान्तरेऽपि तेषां सम्प्रति सगिरते—यस्तिवति । द्वितीयप्रलयमधिकृत्यान्तरप्रबन्धमवतास्यति—अविद्येति ।
तत्रेत्यात्यन्तिकप्रलयोक्तिः । उदकं विलीयमानमित्ययुक्तं काठिन्यविलयेऽपि तल्लयादर्शनादित्याशङ्क्याऽह—यत्तदिति ।
न हेति प्रतीकमादाय व्याचष्टे—नैवेति । अन्यप्रदर्शनार्थं नैवेति पुनरुक्तम् ।

१. विषयसमानजातीयं करणमिति—यत् एव व्याख्याशस्त्रेण व्याख्येयं पारिवं गन्धग्राहकत्वात् । इत्याद्यनु-

३५

मानानि प्रवर्तयन्ति ।

२. शास्त्रप्रकाशिका बृहदारण्यकोपनिषद्वाक्यात्किञ्चाख्या आनन्दगिरिरहस्यमभिः विरचिता ।

३. दृष्टान्तरन्पतर्क. दृष्टान्तघटितोदाहरणवाक्यविशिष्टन्यायरूप इत्यर्थः ।

यथाऽयं दृष्टान्त एवमेव वा भवे सैत्रेयीवं परमात्मार्यं महद्भूतम् । यस्मात्सहो भूतादविद्यया परि-
च्छिन्ना सती कार्यकरणोपावित्तवन्मात् स्तित्यभावमापत्ताऽसि मया जन्ममरणानामापात्तादिसंसारधर्मवत्यसि
नामरूपकार्यात्मिकाऽमुष्यान्वयाऽहमिति स स्तित्यभावस्तव कार्यकरणभूतोपावित्तपक्षेभ्रान्तिजनितो महति भूते
स्वयोनी महत्समुद्रस्थानीये परमात्मन्यब्जरेऽभरेऽभ्ये शुद्धे सैव्यवनवदेकरसे प्रज्ञानधनेऽनन्तेऽपारे निरन्तरेऽविद्या-
जनितभ्रान्तिभेदवर्जिते प्रवेक्षितः । तस्मिन्प्रविष्टे स्वयोनिप्रसृते स्तित्यभावेऽविद्याकृते नैवभावे प्रणाशित इवमेकमद्वैतं ५
महद्भूतं महच्च तद्भूतं च महद्भूतं सर्वमहत्तरत्वावाकाशविकारणत्वाच्च भूतं त्रिष्वपि कालेषु स्वस्थाव्यभि-
चारात्सर्वदेव परिनिष्पन्नमिति त्रैकालिको निष्ठाप्रत्ययः ।

अथवा भूतशब्दः परमार्थवाचो महच्च पारमार्थिकं चेत्यर्थः । लौकिकं तु यद्यपि महद्भूतं त्वनमाया-
कृतं हिमवदादिपर्वतोत्पन्नं न परमार्थवस्तु भूतो गिनिष्टोदं तु महच्च तद्भूतं चेति । अनन्तं नास्यान्तो विद्यत
इत्यनन्तम् । कदाचिदापेक्षिकं स्यादित्यतो विनिर्दिष्टधारमिति । विनाशिविज्ञानं विज्ञानं च तद्वचनश्रेति विज्ञान- १०
धनः । धनशब्दो जात्यन्तरप्रतिषेधार्थः । यथा सुवर्णधनोऽयोधन इति । एवमशब्दोऽवधारणार्थः । साध्यवज्जायन्तर-
मन्त्रालो विद्यत इत्यर्थः ।

यदीदमेकमद्वैतं परमार्थतः स्वच्छं संसारदुःखासंपृक्तम् किमितिऽयं स्तित्यभाव आत्मनो जातो भूतः
सुखी दुःखहं ममेत्येतेष्वनादिलक्षणोऽनेकसंसारधर्मोपद्रुत इति । उच्यते । एतेभ्यो भूतेभ्यो यान्येतानि कार्यकरण-
विद्ययाकारपरिणतानि नामरूपपातमकानि सल्लिकफेनबुद्बुदोपमानि स्वच्छस्य परमात्मनः सल्लिकोपमस्य । येषां १५
विषयमर्थान्तरां प्रज्ञानधने ब्रह्मणि परमार्थविवेकज्ञानेन प्रक्षिप्यपनमुक्तं नदीसमुद्रवत् । एतेभ्यो हेतुभूतेभ्यो भूतेभ्यः
सायशब्दवाच्येभ्यः समुत्पद्य सैव्यवनवदित्यवत् । यथाऽऽह च सूर्यचन्द्रादिप्रतिबिम्बो यथा वा स्फटिकपात्रोक्तता-

महद्भूतमेकद्वैतमित्युत्तरं संवन् । अस्वार्थस्य सर्वोपनिषत्सिद्धत्वप्रदर्शनायां वैशब्दः । इदं महद्भूतमित्य-
न्नेवशब्दार्थं विधायति—अस्माद्विधारिना । तद्विदं परमात्मार्यं महद्भूतमिति पूर्वेण संवन् । स्तित्यभावापत्तिकार्य-
कथयति—मर्त्यत्वादिना । कोऽपी स्तित्यभावोऽभिप्रेतस्तत्राऽह—नामरूपेति । कार्यकरणसंघाते तादात्म्याभिमान- २०
द्वारा जाल्याभिमानीऽत्र स्तित्यभाव इत्यर्थः । इतिशब्देनाभिमानो लक्ष्यते । यथोक्ते स्तित्यभावे सति कुतो भूतस्य
महत्त्वमित्याशङ्क्याऽह—न स्तित्यभाव इति । स्तित्यभावः स्वशब्दार्थः । परस्य परिशुद्धत्वात्प्रमजरादिविशेषणानि ।
केन रूपेणैकरस्यं तदाह—प्रज्ञानेति । तस्यापरिच्छिन्नत्वमाह—अनन्त इति । तस्य सापेक्षत्वं वारयति—अपार इति ।
प्रतिमासमाने भेदे कथं यथोक्तं तत्त्वमित्याशङ्क्याऽह—अविच्छेति । भवतु यथोक्ते तत्त्वे स्तित्यभावस्य प्रवेक्षस्तथाऽपि
किं स्यादित्यत आह—तस्मिन्निति । महत्त्वं साधयति—सर्वेति । भूतत्वमुपपादयति—त्रिष्वपीति । २५

महदित्युक्ते पारमार्थिकं चेति विशेषण किमर्थमित्याशङ्क्याऽह—लौकिकमिति । जाग्रत्कालीनं परिदृश्यमानं
हिमवदादि महच्छद्यपि भवति तथाऽपि स्वप्नमायादिसमत्वाच्च तत्परमार्थवस्तु । न हि दृश्यं जडमिन्द्रजालादेवि-
शिष्यतेऽतो लौकिकान्महत्तो ब्रह्म व्यावर्तयितुं विशेषणमित्यर्थः आपेक्षिकं स्यादानन्तर्यमिति शेषः । अवधारणरूपमर्थमेव
स्फोरयति—नाम्यदिति ।

एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्पायेत्यादिसमन्तरवाक्यव्यावर्त्यामात्रादामाह—यदीदमिति । वस्तुतः शुद्धत्वे किं ३०
सिध्यति तदाह—संसारैति । तर्हि तस्मिन्निति ताभावाच्च तस्य स्तित्यत्वमिति मत्ताऽह—किमिति इति । स्तित्य-
भावेन विनिर्दिष्ट—जात इति । अनेक. संसाररूपो धर्मोऽज्ञानायापिपादाविस्तेनोपद्रुतो दूषित इति यावत् । स्तित्यभावे
निमित्तं दर्शयन्नुत्तरमाह—उच्यते इति । एतच्छब्दार्थं व्याकरोति—यानीति । स्वच्छस्य परमात्मनः कार्यकरण-
विषयाकारपरिणतानीति संवन्धः । तानि व्यवहारसिद्धयर्थं विचित्राणि—नामरूपपातमकानीति । तेषामितिदुर्बलत्वं
सूचयति—सल्लिकेति । स्वच्छत्वे दृष्टान्तमाह—सल्लिकोपमस्येति । तेषां प्रत्यक्षत्वेऽपि प्रकृतत्वाभावे कथमेतच्छब्देन ३५
परमार्थः स्यादित्याशङ्क्याऽह—येषामिति । उक्तमेकाग्रनप्रक्रियायामिति शेषः ब्रह्मणि प्रज्ञानधने भूतानां प्रकृते
दृष्टान्तमाह—नदीति । हेतो प्रसीति दर्शयति—हेतुभूतेभ्य इति । पूर्वोक्तान्नाह्मणे षष्ठ्यन्तस्यशब्दवाच्यता तेषां
प्रकृतत्वमाह—सत्प्रेति । यथा सैव्यवः सन्निधत्यः सिन्धोस्तेजः सवन्धमपेक्षोद्वाञ्छति तथा भूतेभ्यः स्तित्यभावो
ऽभवतीत्याह—सैव्यवेति । समुत्पन्नमेव विवृणीति—यथेत्यादिना । तायेवेत्यादि व्याकरोति—यैस्म इति । स्तित्यहेतु-

सा होवाच मैत्रेय्यश्रैव मा भगवानममूहुन्न प्रेत्य संज्ञास्तोति स
होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वा अर इवं विज्ञानाय ॥१३॥

छुपाधिभ्यो रक्तादिभाव एवं कार्यकरणभूतभूतोपाविभ्यो विशेषात्मस्वित्थभावेन समुत्थाय सम्यगुत्थाय येभ्यो भूतेभ्य उचित्यतस्तानि यदा कार्यकरणविधयाकारपरिणतानि भूतान्यात्मनो विशेषात्मस्वित्थभूतभूतानि शास्त्राभा-
५ योपदेशेन ब्रह्मविद्यया नवीसमुद्भवत्थविलापितानि विनश्यन्ति । सलिलफेनबुदबुदादिवत्तेषु विनश्यत्स्वन्वेवैव विशेषा-
त्मस्वित्थभावो विनश्यति । यथोबकालक्तकादिहेत्वनपये सूर्यचन्द्रस्फटिकादिप्रतिबिम्बो विनश्यति चन्द्रादित्स्वरूपमेव
परमार्थतो व्यवतिष्ठते तद्वद्विज्ञानधनमनन्तमपारं स्वच्छं व्यवतिष्ठते ।

न तत्र प्रेत्य विशेषसंज्ञाऽस्ति कार्यकरणसंघातेभ्यो विमुक्तयेत्येवमरे मैत्रेयि ब्रवीमि नास्ति विशेषसंज्ञे-
त्यहमसामुष्य पुत्रो ममेवं क्षेत्रं वनं सुखो दुःखीत्येवमाविलक्षणोऽविद्याहृतत्वात्तस्या अविद्यायाश्च ब्रह्मविद्याया
१० निरन्वयतो नाशितत्वात्कुतो विशेषसंज्ञासंज्ञो ब्रह्मविवद्वैतन्यस्वभावस्थितस्य । शरीरावस्थितस्यापि विशेषसंज्ञा
नोपपद्यते किमुत कार्यकरणविमुक्तस्य सर्वत इति होवाचोक्तवान्किल परमार्थदर्शनं मैत्रेय्ये आयायै
याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

एवं प्रतिबोधिता सा ह किलोवाचोक्तवती मैत्रेयी । अत्रैवैतस्मिन्नेवैकस्मिन्त्वहोनि ब्रह्मणि विरुद्धधर्म-
स्वभावसाधारणेन भगवता मम मोहः कृतस्तदाह । अत्रैव मा भगवाम्भूजानामममूहुन्मोहं कृतवान् । कथं तेन
१५ विरुद्धधर्मवत्त्वमुक्तमित्युच्यते पूर्वं विज्ञानधन एवेति प्रतिज्ञाय पुनर्न प्रेत्य संज्ञाऽस्तोति । कथं विज्ञानधन एव कथं
वा न प्रेत्य संज्ञाऽस्तोति । न ह्युष्णः शीतश्चाग्निरैवैको भवति । अतो मूढाऽस्म्यत्र । स होवाच याज्ञवल्क्यो न वा
अरे मैत्रेय्यहं [मोहं] ब्रवीमि मोहं वाक्यं न ब्रवीम्यीत्यर्थः । ननु कथं विरुद्धधर्मस्वभावो विज्ञानधनं सज्ञाभावं
च । न नयेवैकस्मिन्धर्मिण्यभिहितम् । त्वयैवेवं विरुद्धधर्मस्वत्वेनैकं वरतु परिशील्यते आन्त्या न तु मयोक्तम् । मया
त्विवमुक्तं यस्त्वविद्याप्रत्युपस्थापितः कार्यकरणसंबन्धात्मनः स्वित्थभावस्तस्मिन्विद्यया नाशिते तस्मिन्निष्ठा
२० या विद्वेऽसंज्ञा शरीरादिसंबन्धिन्यस्वत्वदर्शनलक्षणा सा कार्यकरणसंघातोपाधौ प्रविष्टापिते नश्यति हेत्वभावा-
द्बुदकाक्षाधारनाशावि चन्द्रादिप्रतिबिम्बस्तस्मिन्निष्ठश्च प्रकाशादिः । न पुनः परमार्थचन्द्रादित्स्वरूपपा-
नाशावसंसारिब्रह्मस्वरूपस्य विज्ञानधनस्य नाशः । तद्विज्ञानधन इत्युक्तं स आत्मा सर्वस्य जगतः परमार्थतो
भूतनाशाच्च विनाशो । विनाशोऽविद्याकृतस्वित्थभावो वाचाऽऽरम्भेन विकारो नामभेयमिति श्रुत्यन्तरात् । अयं तु

भूतानि तत्र हेतुत्वेपेतानीति यावत् । ब्रह्मविद्योत्पत्तौ हेतुमाह—शास्त्रेति । तत्तत्त्वं सद्ग्यान्तमाचष्टे—नवीति । यथा
२५ मल्लिके केनादयो विनश्यन्ति तथा तेषु भूतेषु विनश्यत्सु यत्स्वनु पश्चात्स्वित्थभावो नश्यतीत्याह—सलिलेति । किं
पुनर्भूतानां स्वित्थभावस्य च विनाशो सत्यवनिष्यते तत्राऽऽह—यथेति ।

तत्रेति कैवल्योक्तिः । उक्तमेव वाक्यार्थं स्फुटयति—नास्तोति । ब्रह्मविदोऽंशरीरस्य विशेषसंज्ञाभावो कैमुति-
कन्यायेन कथयति—शरीरावस्थितस्येति । सुषुप्तस्येति यावत् । सर्वत्र कार्यकरणविमुक्तस्येति संबन्धः ॥१२॥

उक्त परमार्थदर्शनमेव व्यक्तिकर्तुं बोधयति—एवमिति । तेन याज्ञवल्क्येनेति यावत् । इति वदता विरुद्ध-
३० धर्मवत्त्वमुकमिति जेप । एवं वदतेऽपि कुतो विरुद्धधर्मवत्त्वोक्तिस्तत्राऽऽह—कथमिति । एकस्यैव विज्ञानधनत्वे सज्ञा-
राहित्ये च कुतो विरोधघोरित्याहुः चन्द्राऽह—न होति । विरोधवृद्धिफलमाह—अत इति । अनेत्युक्तविययपरामर्शः ।
न वा इति प्रतीकं गृहीत्वा व्याकरोति—अर इति । मोहनं वाक्यं ब्रवीत्येव भवानिति गच्छते—नन्विति । समाधत्ते—
न मयेति । कथं तर्हि ममैकस्मिन्नेव वस्तुनि विरुद्धधर्मवत्त्वबुद्धिरित्याहुः चन्द्राऽह—त्वयैवेति । त्वया तर्हि किमुक-
मिति तत्राऽह—मया विविति । स्वित्थभावस्य विनाशो प्रत्यगात्मस्वरूपमेव विनश्यतीत्याहुः चन्द्राऽह—न पुनरिति ।
३५ ब्रह्मस्वरूपस्थानां विज्ञानधनस्य किमायातमित्याहुः चन्द्राऽह—तदिति । विज्ञानधनस्य प्रत्यक्त्व दर्शयति—
आत्मेति । कथं तर्हि तात्त्वेवानुविनश्यतीति तत्राऽह—भूतनाशेति । स्वित्थभावस्याविद्याकृतत्वे प्रमाणमाह—
वाचाऽऽरम्भमिति । स्वित्थभाववत्प्रत्यगात्मनोऽपि विनाशित्वं स्यादिति नेत्रेत्याह—अथ त्विति । पारमार्थिकत्वे

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं शृणोति तदितर इतरमभिषवति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूतत्वेन कं जिघ्रेत्तत्वेन कं पश्येत्तत्वेन कं शृणुयात्तत्वेन कमभिषदेत्तत्वेन कं मन्वीत तत्वेन कं विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥१४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥१४॥

पारमार्थिकोऽविनाशी वा अरेऽयमात्मा । अतोऽलं पर्याप्तं वा अर इदं बहुद्भुतमनन्तमपारं यथाव्याख्यातं विज्ञानाय विज्ञातुम् । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिणयो विद्यतेऽविनाशित्वादिति हि वक्ष्यति ॥ ११ ॥

कथं तर्हि प्रेत्य संज्ञा नास्त्युच्यते । शृणु । यत्र यस्मिन्नविद्याकल्पिते कार्यकरणसंघातोपाविजनिते विशेषात्मनि स्त्रित्यभावे हि यस्माद्वैतमिव परमार्थतोऽद्वैते ब्रह्मणि द्वैतमिव भिन्नमिव अस्त्यन्तरमात्मन उपलक्ष्यते । १० ननु द्वैतेनोपमीयमानत्वाद्द्वैतस्य पारमार्थिकत्वमिति । न । 'वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुत्यन्तरा' विक्रमेवाद्वितीयमात्मैवेवं सर्वमिति च । तत्तत्र यस्माद्वैतमिव तस्मादेवेतरोऽप्यौ परमात्मनः स्त्रित्यभूत आत्माऽपरमार्थ-अन्तर्बेरीवोक्तश्चाद्विप्रतिविम्ब इतरो द्रातेतरेण द्राणेनेतरं द्रातव्यं जिघ्रति । इतर इतरमिति कारकप्रवर्णनार्थं जिघ्रतीति क्रियाफलयोरभिधानम् । यथा छिनत्तीति यथोद्यम्योद्यम्य निपातनं छेद्यस्य च द्वैतीभाव उभयं छिनत्तीत्येकेनैव शब्देनाभिधीयते क्रियायाः फलवसानत्वात्क्रियाव्यतिरेकेण च तत्फलस्यानुपलम्भात् । इतरो द्रातेतरेण १५ द्राणेनेतरं द्रातव्यं जिघ्रति तथा सर्वं पूर्ववद्विजानाति । इयमविद्याबबबस्था ।

प्रमाणमाह—अविनाशीति । अविनाशित्वफलमाह—अत इति । पर्याप्तं विज्ञातुमिति सबन्धः । इदमित्यादिपदानां गतार्थत्वाद्यव्याख्येयत्वं सूचयति—यथेति । विज्ञानघन एवेत्यत्र वाक्यशेषं प्रमाणयति—नहीति ॥११॥

आत्मनो विज्ञानघनत्वं प्रामाणिकं चेत्तर्हि निषेधवाक्यमयुक्तमिति शङ्कते—कथमिति । अविद्याकृतविशेष-विज्ञानाभावाभिप्रायेण निषेधवाक्योपपत्तिरित्युत्तरमाह—शृण्विति । यस्मिन्नुपलक्षणे स्त्रित्यभावे सति यस्माद्यथोक्ते २० ब्रह्मणि द्वैतमिव द्वैतमुपलक्ष्यते तस्मात्तस्मिन्सतीतर इतरं जिघ्रतीति सबन्धः । द्वैतमिवेत्युक्तमनूद्य व्याचष्टे—भिन्नमिवेति । इवशब्दस्योपमार्थत्वमुपेत्य शङ्कते—नन्वेति । द्वैतेन द्वैतस्योपमीयमानत्वाददृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकस्य च तस्य वस्तुत्व स्यादुपमानोपमेयोक्तचन्द्रमुखयोर्वस्तुत्वोपलम्भादित्यर्थः । द्वैतप्रपञ्चस्य मिथ्यात्ववादिश्रुतिविरोधाच्च तस्य सत्यतेति परिहृति—न वाचाऽऽरम्भणमिति । तत्र तस्मिन्स्त्रित्यभावे सतीति यावत् । स्वप्नाविद्वैतमिव जागरितेऽपि द्वैत यस्माद्व्यालक्ष्यते तस्मात्परमात्मनः सकाशादितरोऽसावात्मा स्त्रित्यभूतोऽपरमार्थः सन्नितरं जिघ्रतीति योजना । २५ परस्मादितरस्मिन्नात्मन्यपरमार्थं स्त्रित्यभूते दृष्टान्तमाह—बन्धादेरिवेति । इतरशब्दमनूद्य तस्यार्थमाह—इतरो द्रातेति । अविद्यावशाया सर्वाण्यपि कारकाणि सन्ति कर्तृकर्मनिर्देशस्य सर्वकारकेपलक्षणत्वादित्याह—इतर इति । क्रिया-फलयोरैकशब्दत्वे दृष्टान्तं विवृणोति—यथेति । दृष्टान्तेऽपि विप्रतिपत्तिमागच्छानन्तरोकं हेतुमेव स्पष्टयति—क्रियेति । अतश्च जिघ्रतीत्यत्रापि क्रियाफलयोरैकशब्दत्वमविरुद्धमिति शेषः । उक्त वाक्यार्थमनूद्य वाक्यान्तरेष्वतिदिशति—इतर इति । तथेतरो द्रष्टेतरेण चतुर्वेतरं द्रष्टव्यं पश्यतीत्यादि द्रष्टव्यमिति शेषः । उत्तरेष्वपि वाक्येषु पूर्ववाक्य- ३० वत्कर्तृकर्मनिर्देशस्य सर्वकारकेपलक्षणत्वं क्रियापदस्य च क्रियातत्फलमिवावित्यत्वं तुल्यमित्याह—सर्वमिति । यत्र हीत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति—इयमिति ।

१. द्वैतमिवेति—इव शब्दाद्वैतसत्यत्वापत्तिः इति न शङ्कनीयम् । इन्द्रजालः स्वप्नवद्भूति इत्यादिव्यवहारात् द्वैतस्य वाच्यारम्भश्रुत्या मिथ्यात्वात् वार्तिके (२-४-६२) अथवा सत्योऽपि मिथ्येव भाति इति व्यवहारात् इव शब्दो मिथ्यार्थक इति कल्पतत्काराः (१-४-२१) इमं सन्दर्भमधिकृत्य प्रथमचतुर्थं 'वाक्यान्वयात्' इत्यधि- ३५ करणे विचारितम् । 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति' 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादि । अत्र सण्यः विज्ञानात्मनः जीवस्य द्रष्टव्यत्वमुच्यते उक्त परमात्मन इति प्रिय-ससूचितेन भोक्त्रा आत्मना उपक्रमात् जीवः अस्मिन् प्रकरणे उपदिश्यत इति । अन्ये च विज्ञानघनः इति

यत्र तु ब्रह्मविद्ययाऽविद्या नाशमुपगमिता तत्राऽऽत्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावः । यत्र वा अस्य ब्रह्मविदः सर्वं नामरूपाद्यात्मन्येव प्रविलापितमात्मैव संवृत्तं यत्रैवमात्मैवामृततत्तत्र केन करणेन कं प्राप्तव्यं को जिघ्रसेत्या पश्येद्विजानीयात् । सर्वत्र हि कारकाध्या क्रिया । अतः कारकाभावेऽनुपपत्तिः क्रियायाः क्रियामावे च फलाभावः । तस्मादविद्यायामेव सत्यां क्रियाकारकफल-व्यवहारो न ब्रह्मविदः । आत्मत्वादेव सर्वस्य नाऽऽत्मव्यतिरेकेण कारकं ५ क्रियाफलं वाऽस्ति । न चानात्मा सत्सर्वमात्मैव भवति कस्यचिद् । तस्मादविद्यैवयानात्मत्वं परिकल्पितं न तु पर-भार्यत आत्मव्यतिरेकेणास्ति किञ्चित् । तस्मात्परमावर्तवैकत्वप्रत्यये क्रियाकारकफलप्रत्ययानुपपत्तिः । अतो विरो-धाद्ब्रह्मविदः क्रियाणां तत्साधनानां चान्यन्तमेव निवृत्तिः । केन किमिति क्षेपार्थं वचनं प्रकारान्तरानुपपत्तिदर्श-नार्थम् । केनचिदपि प्रकारेण क्रियाकरणादिकारकानुपपत्तेः । केनचित्कचित्कचित्कर्तव्यविघ्न जिघ्रैवेत्यर्थः ।

यत्राप्यविद्यावत्स्य यामन्योऽन्यं पश्यति तत्रापि मेनेदं सर्वं विजानीति तं केन विजानीयाद्येन विजानीति १० सस्य करणस्य विज्ञेये विनिवृत्तत्वात् । ज्ञातुञ्च ज्ञेय एव हि जिज्ञासा नाऽऽत्मनि । न चान्तेरिवाऽऽत्माऽऽत्मनो विषयो न चाविषये ज्ञातुर्ज्ञानमुपपद्यते । तस्माद्येनेदं सर्वं विजानीति तं विज्ञातारं केन करणेन को वाऽन्यो विजानीयात् । यत्र तु पुनः परमार्थविवेकिनो ब्रह्मविदो विज्ञातेव केवलोऽन्यो वर्तते तं विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्म्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

यत्र वा अस्त्येयादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह—यत्र त्विति । उक्तेऽर्थे वाक्याक्षराणि व्याचष्टे—यत्रेति । तमेवार्थं १५ संक्षिपति—यत्रैवमिति । सर्वं कर्तृकरणदीति शेषः । तत्केनेत्यादि व्याकरोति—सत्त्रेति । किञ्चान्वस्याऽऽज्ञोपायं कथयति—सर्वत्र हीति । ब्रह्मविदोऽपि कारकद्वारा क्रियादि स्वीक्रियतामित्याशङ्क्याऽऽह—अस्मात्त्वाविति । सर्वस्याऽऽत्मभावसिद्धिमाशङ्क्य सर्वमात्मैवाभूदिति श्रुत्या समाश्रिते—न चेति । कर्षं तर्हि सर्वमात्मव्यतिरेकेण भातीत्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । भेदमानस्याविद्याकृतत्वे फलितमाह—तस्मात्परमार्थेति । तद्वेदोत्तजानस्यापनी-तत्वादिति शेषः । एकत्वप्रत्ययादज्ञाननिवृत्तिद्वारा क्रियाविप्रत्यये निवृत्तेऽपि क्रियादि स्यात्त्रेत्याह—अत इति । २० करणप्रमाणयोरभावे कार्यस्य विरुद्धत्वादिति यावत् । ननु किञ्चान्वे प्रश्नार्थं प्रतीयमाने कर्षं क्रियातत्साधनयोरन्यन्त-निवृत्तिविदुषो विवक्ष्यते तत्राऽऽह—केनेति । किञ्चान्वस्य प्रागेव क्षेपार्थत्वमुक्तं तच्च क्षेपार्थं वचो विदुषः सर्वप्रकारक्रिया-कारकाद्यसंभवप्रदर्शनार्थमित्यत्यन्तमेव क्रियादिनिवृत्तिविदुषो मुक्तेत्यर्थः । सर्वप्रकारानुपपत्तिमेवाभिनिवृत्ति-केन-चिदिति ।

कैवल्यावस्थामास्थाय सज्जायाववचनमित्युक्त्वा तत्रैव किमुनन्यायं वक्तुमविद्यावस्थायामपि साक्षिणो ज्ञानाविषयत्वमाह—यत्रापिेति । येन कूटस्थबोधेन व्याप्तो लोकः सर्वं जानाति तं साक्षिणं केन करणेन को वा ज्ञाता २५ जानीयादित्यत्र हेतुमाह—येनेति । येन वक्षुरादिना लोको जानाति तस्य विषयग्रहणेनैवोपक्षोणत्वाच्च साक्षिणि प्रवृत्तिरित्यर्थः । आत्मनोऽसिद्धिमावत्त्वाच्च प्रमेयत्वासिद्धिरित्याह—ज्ञातुञ्चेति । किञ्चाऽऽत्मा स्वेनैव ज्ञायते ज्ञानान्तरेण वा । नाऽऽह इत्याह—न चेति । न द्वितीय इत्याह—न चाविषय इति । ज्ञानान्तरस्याभावात्तस्या-विषयोऽप्रमात्मा कुतस्तेन ज्ञातुं शक्यते । न हि ज्ञानान्तरमस्ति नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टव्यविश्रुतेरित्यर्थः । आत्मनि प्रमातृप्रमाणयोरभावे ज्ञानाविषयत्वं फलतोऽप्याह—तस्मादिति । विज्ञातारक्रियादिवाक्यस्यार्थं प्रपञ्चयति—यथा ३० त्विति । तदेवं स्वरूपापेक्षं विज्ञानचनत्वं विशेषविज्ञानापेक्षं तु सज्जायाववचनमित्यविरोध इति ॥१४॥

इति बृहदारण्यकभाष्यटीकायां द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

विज्ञातारमिति च व्यपदेशात् । सिद्धान्तस्तु परमात्मोपदेश एवायस्य वाक्यान्वयात् 'अमृतत्वस्य तु नाश्नास्ति वित्तेन' इति वित्तं निन्दित्वा अमृतत्वसाधनं ब्रूहि इति पुच्छन्त्यै मेनेत्ये उपदिशति । तत्र अमृतत्वसाधनब्रह्म-ज्ञानोपदेशात् तादृशज्ञानविषयः परं ब्रह्मैव तथा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति श्रुतं सर्वात्मत्वं प्रपञ्चस्रष्टृत्वं प्रपञ्चस्थितिहेतुत्वं प्रपञ्चव्यापारत्वं इत्यादिलिङ्गानि ब्रह्मण्येवोपपद्यन्ते । इत्येव-मादिलिङ्गैः परमात्मोपदेश एवायमिति स्थिते जीवेनोपक्रमस्य जीवपरत्वसाधकत्वसंकाया सिद्धान्तसूत्रम् अवस्थितेरिति काशकृत्स्न. ब्रह्मणएव जीवात्मनाऽवस्थितेरित्यर्थः ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम्

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु

यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमव्यात्मन् शरीरस्तेजो-

मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मैव सर्वम् ॥१॥

यत्केवलं कर्मनिरपेक्षममृतत्वसाधनं तद्वत्त्वमिति मैत्रेयीब्राह्मणमारब्धम् । तच्चाऽऽत्मज्ञानं सर्वसंन्यासाङ्ग- ५
विशिष्टम् । आत्मनि च विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति । आत्मा च त्रियः सर्वस्मात् । तस्मादात्मा द्रष्टव्यः स च
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति च दर्शनप्रकारा उक्ताः । तत्र श्रोतव्य आचार्यागमाभ्याम् । मन्तव्यस्तर्कतः ।
तत्र च तर्क उक्त आत्मैवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञातस्य हेतुवचनमात्मैकसामान्यत्वमात्मैकोद्भवत्वमात्मैकप्रलयत्वं च ।
तत्रायं हेतुरसिद्ध इत्याशङ्क्यत आत्मैकसामान्योद्भवप्रलयाख्यस्तदाशङ्कानिवृत्यर्थमितद्ब्राह्मणमारभ्यते ।

यस्मात्परस्परपकार्योपकारकभूतं जगत्सर्वं पृथिव्यादि । अथवा लोके परस्परपकार्योपकारकभूतं तदेककारण- १०
पूर्वकमेकसामान्यात्मैकमेकप्रलयं च वृष्टम् । तस्मादिवमपि पृथिव्यादिविक्षणं जगत्परस्परपकार्योपकारकत्वात्तथा-
भूतं भवितुमर्हति । एष ह्येतोऽस्मिन्ब्राह्मणे प्रकाशयते । अथवाऽऽत्मैवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञातस्यऽऽत्मोत्पत्तिस्थिति-
ल्यत्वं हेतुमुक्त्वा पुनरागमप्रधानेन मधुब्राह्मणेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य निगमनं क्रियते । तथाहि नैयायिकैश्चक्रे हेत्वपक्षे-
शात्प्रतिज्ञायाः पुनर्बचनं निगमनमिति । अन्येभ्यःख्यातमाहुन्तुभिदृष्टान्ताच्छ्रुतव्यार्थमागमबचनं प्राङ्मधुब्राह्मणा-

पूर्वोक्तब्राह्मणयोः संगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—यत्केवलमिति । केवल्य व्याचष्टे—कर्मनिरपेक्षमिति । १५
तच्चाऽऽत्मज्ञानमुक्तिमिति सम्बन्धः । ततो निराकाङ्क्षत्वं सिद्धमिति चकारार्थः । आत्मज्ञानं सन्यासिनामेवेति
नियन्तु विशिष्टमिदं—सर्वमिति । ननु कुतस्ततो नैराकाङ्क्ष्यं सत्यपि तस्मिन्विज्ञेयान्तरसंभवात् आह—आत्मनि चेति ।
न वा अरे पशुरित्यादिषु कं स्मारयति—आत्मा चेति । तस्य निरतिशयप्रेमास्पदत्वेन परमानन्दत्वे फलितमाह—
तस्मादिति । स वैदर्शनाहस्ताहि तद्दर्शने कानि साधनानीत्याशङ्क्याऽह—स चेति । दर्शनप्रकारा दर्शनस्योपाय-
प्रसेदाः । अथगमनमयोः स्वल्पविशेषं दर्शयति—तत्रेति । कोऽपि तर्को येनाऽऽत्मा मन्तव्यो भवति तत्राऽह—तत्र २०
चेति । दुन्दुभ्यादिग्रन्थः सप्तमर्थः । उक्तमेव तर्कं संगृह्णाति—आत्मैवेति । प्रधानाविवादमादाय हेत्वसिद्धिश्चाद्यां
तस्मिन्प्राकरणाभिदं ब्राह्मणमिति संगतिं सगिरते—तत्रायमिति ।

कथं हेत्वसिद्धिश्चोदधियते तत्राऽह—यस्मादिति । तस्मात्तथाभूतं भवितुमर्हतीत्युत्तरत्र सम्बन्धः । अन्यो-
न्योपकार्योपकारकभूतं जगदेकचैतन्यानुविद्धमेकप्रकृतिकं चेत्यत्र व्याप्तिमाह—यच्चेति । दुष्टं स्वप्नादीति शेषः । दृष्टान्ते
सिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिकं योजयति—तस्मादिति । तच्छब्दार्थं स्फुटयति—परस्परैति । तथाभूतमित्येककारणपूर्वकादि २५
गृह्यते । विमतमेककारणकं परस्परपकार्योपकारकभूतत्वात्स्वप्नवदित्ययुक्तं हेत्वसिद्धेः । न हि सर्वं जगत्परस्परप-
कार्योपकारकभूतमित्याशङ्क्याऽह—एष हीति । हेत्वसिद्धिश्चङ्कं परिहर्तुं ब्राह्मणमिति संगतिमुक्त्वा प्रकारान्तरेण
तामाह—अथचेति । प्रतिज्ञाहेतुं क्रमेणोक्त्वा हेतुसहितस्य प्रतिज्ञार्थस्य पुनर्बचनं निगमनमित्यत्र तार्किकसंमतिमाह—
तथा हीति । भर्तृप्रपञ्चानां ब्राह्मणास्मप्रकारमनुवदति—अन्यैरिति । द्रष्टव्यादिव्याप्यारभ्याऽऽहुन्तुभिदृष्टान्तादगम-

१. अयमात्मेति निवेशः विराडहिरण्यगर्भपरः हिरण्यगर्भेदानामादित्यादीनां पृथक्-पृथक् मधुत्वमुक्तं पूर्वम् । अत्र ३०
तु सामस्येन मधुत्वमुच्यते अयमात्मेति आरभ्य विराडुच्यते सप्तम्यन्तेन आत्मनि तेजोमय इत्यनेन हिरण्यगर्भं
उच्यते (वा) ।

२. अथवेति—पूर्वत्र मैत्रेयीब्राह्मणे 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति वाक्येन । तत्र सर्वस्यात्ममात्रत्वे हेतुः उक्तः—च्यते-
दुन्दुभिदृष्टान्तेन आत्मसामान्यविशेषरूपस्य प्रपञ्चस्योक्तं तत्र सर्वं विशेषाः सामान्ये कल्पिताः इति व्याख्या
आत्मनि कल्पितत्वमुक्तं तेन आत्मव्यतिरेकेणाभावात् आत्ममात्रत्वनिर्णयः । ततः यथा आर्द्रधाम्नेरिति आत्मनः ३५
सकाशादुत्पत्तिः । स यथा सर्वासामपा इति आत्मनि प्रलयश्चोक्तः तेन च आत्ममात्रत्वं स्थितम् । मधुब्राह्मणेन
तु उक्तहेत्वोरसिद्धिश्चाङ्कपरिहृत्वाः क्रियते आत्मैकोद्भव प्रलयश्च पुनर्निर्धार्यते इयं पृथिवीत्यादिना—तदुक्तं—
यत् परस्परपकार्योपकारकं तत् एककारणकमेकप्रलयं च दृष्टमिति । अथवापक्षे पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य पुनः निगमनं
क्रियत इति भेदः ।

अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्थानेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय-
मस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥३॥

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजो- ५
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥४॥

अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥५॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशो सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय- १०
मासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं श्रोत्रः प्रातिश्रुत्स्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥६॥

तथाऽग्निः । वाक्यमग्नेर्विशेषतोऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

तथा वायुः । अध्यात्मं प्राणो भूतानां शरीरारम्भकत्वेनोपकारान्मधुत्वं तदन्तर्गतानां तेजोमयादीनां करण- १५
त्वेनोपकारान्मधुत्वम् । तथा श्लोक्तं “तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निः” इति ॥ ४ ॥

तथाऽऽदित्यो मधु । चाक्षुषोऽध्यात्मम् ॥ ५ ॥

तथा दिशो मधु । दिशां यद्यपि श्रोत्रमध्यात्मं मध्वप्रतिध्वन्यवेलायां तु विशेषतः संनिहितो भवतीत्य-
ध्यात्मं प्रातिश्रुत्कः प्रतिश्रुत्कायां प्रतिध्वन्यवेलायां भवः प्रातिश्रुत्कः ॥ ६ ॥

पृथिव्यामप्यु चोक्तं न्यायमगममतिदिगति—तथेति । वाङ्मय इत्यस्त्रायमाह—शब्दोति । अग्निर्वागमूला २०
मुखं प्राविशदिति हि ध्रूयते ॥ ३ ॥

अग्नानुक्तं न्यायं वायौ योजयति—तथेति । ‘वायुः प्राणो भूत्वा नादिके प्राविणत्’ इति श्रुत्यन्तरमाधि-
त्वाऽऽह—अध्यात्ममिति । पृथिव्यादीनां तदन्तर्गतानां च पुरुषाणामेकवाक्योपात्तानामेकस्य मधुत्वमिति शङ्कान् परि-
हरन्नातन्निर्वाणमाह—भूतानामिति । पृथिव्यादीनां कार्यत्वं तेजोपरादीनां करणत्वमित्यत्र सत्तात्राधिकारसंमति-
माह—तथा श्लोक्तमिति ॥४॥

२५

यद्यप्यादित्यस्तुतीये भूतेज्जन्मवति तथापि देवतामेदमाश्रित्याग्नानुक्तं न्यायं नस्मिन्नतिदिगति—तथेति ।
‘आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाअग्निर्वा प्राविणत्’ इति श्रुतिमाश्रित्याऽऽह—वाक्षुष इति ॥ ५ ॥

आदित्यगतं न्यायं दिक्षु सपादयति—तथेति । ‘दिशः श्रोत्रं मूला कर्णौ प्राविणत्’ इति श्रुतेः श्रोत्रमेव
दिशमध्यात्मं तथा चाध्यात्मं श्रोत्र इत्येव वक्ष्ये कथं प्रातिश्रुत्क इति विशेषरूपमित्याह—दिशामिति ।
तथाऽपीत्यस्मिन्नर्थे तुल्यव्यः ॥६॥

३०

- अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन् चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥७॥
इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मध्वस्य विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय-
मस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥८॥
अयं स्तनयित्तुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तनयित्तुः सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्स्तनयित्तु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शाब्दः
सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥९॥
अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं ह्रस्वाकाशस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥१०॥
अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्धर्मं तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धर्मस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥११॥
तथा चन्द्रः । अध्यात्मं मानसः ॥ ७ ॥
तथा विद्युत् । तत्तेजसि भवस्तेजसोऽध्यात्मम् ॥ ८ ॥
तथा स्तनयित्तुः । शब्दे भवः शाब्दोऽध्यात्मं यद्यपि तथाऽपि स्वरे विशेषतो भवतीति सौवरोऽध्या-
त्मम् ॥ ९ ॥
२० तथाऽकाशः । अध्यात्मं ह्रस्वाकाशः ॥ १० ॥
आकाशान्ताः पुष्यिष्यादयो भूतगणा देवतागणाश्च कार्यकरणसंघातात्मन जपकुर्वन्तो मधु भवन्ति प्रति-
शरीरिणस्त्पुक्त्तम् । येन ते प्रयुक्ताः शरीरिभिः संलब्धयाना मधुत्वेनोपकुर्वन्ति तद्वत्कर्ममितीदमारभ्यते—
अयं धर्मोऽस्मिन्प्रत्यक्षोऽपि धर्मः कार्येण तत्प्रयुक्तेन प्रत्यक्षेण व्यपविश्यतेऽयं धर्म इति प्रत्यक्षवत् । धर्मश्च
व्याख्यातः श्रुतिस्मृतिलक्षणः क्षत्रादीनामपि नियन्ता जगतो वैचित्र्यकुसुमिष्विध्यादीनां परिणामहेतुत्वात्प्राणिमिरजु-
२५ दिक्षु व्यनस्यत न्यायं चन्द्रे दर्शयति—तथेति । 'चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्' इति श्रुतिमनु-
सृत्याऽह—अध्यात्ममिति ॥७॥
चन्द्रविद्युतोऽपि मधुत्वमाह—तथेति । अध्यात्मं तैजस इत्यस्यार्थमाह—तथेति ॥८॥
पर्जन्योऽपि विद्युदादिवत्सर्वेषां भूतानां मधु भवतीत्याह—तथेति । अध्यात्मं शाब्दः सौवर इत्यस्यार्थमाह—
शब्दे भव इति । यद्यध्यात्मार्थं शब्दे भव इति व्युत्पत्त्या शाब्दः पुरुषस्तथाऽपि स्वरे विशेषतो भवतीत्याध्यात्मं सौवरः
३० पुरुष इति योजना ॥९॥
स्तनयित्तुनामुक्तं न्यायमाकाशेऽतिदिशति—तथेति ॥१०॥
पर्याप्तान्तरं वृत्तमनूतोत्पादयति—आकाशान्ता इति । प्रतिशरीरिणं सर्वेषां शरीरिणां प्रत्येकमिति यावत् ।
धर्मस्य शास्त्रैकगम्यत्वेन परोक्षत्वादयमिति निर्देशानर्हत्वमाद्युच्यते—अयमिति । अद्यपि धर्मोऽप्रत्यक्षोऽयमिति
निर्देशानर्हत्तथाऽपि पुष्यिष्यादिधर्मकार्यस्य प्रत्यक्षत्वात्तेन कारणस्यास्येदगौषचारिकमादाय प्रत्यक्षघटादिवदयं धर्म इति
३५ व्यपदेशोपपत्तिरित्यर्थः । कोऽसौ धर्मो यस्य प्रत्यक्षत्वेन व्यपदेशस्तत्राऽह—धर्मश्चेति । व्याख्यातस्तत्तद्वैशेष्योक्तमवत्यसृजत
धर्ममित्यादाविति शेषः । तर्हि तस्य प्रत्यक्षत्वात्त चोदनालक्षणत्वमित्याकाशद्वयं योगत्वमुख्यत्वाभ्यामविरोधमि-
त्येव्याह—श्रुतीति । तस्मिन्नेव कार्योक्तं कर्मनुमानं सूचयति—क्षत्रादीनामिति । तत्रैवानुमानान्तरं विवक्षितोक्तम्—

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥१२॥

इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥१३॥

श्रीयमानुरूपः । तेन चार्थं धर्म इति प्रत्यक्षेण व्यपदेशः । सत्यधर्मयोश्चात्मेदेन निर्देशः कृतः शास्त्राचारलक्षणयोरिह
नु भेदेन व्यपदेश एकत्वे सत्यपि । दृष्टादृष्टभेदरूपेण कार्यारम्भकत्वात् । यत्स्वदृष्टोऽपूर्वस्थो धर्मः स सामान्यविशेषा-
त्मनाऽदृष्टेन रूपेण कार्यारम्भते सामान्यरूपेण पृथिव्यादीनां प्रयोक्ता भवति विशेषरूपेण चाध्यात्मं कार्यकरण-
संघातस्य । तत्र पृथिव्यादीनां प्रयोक्तारि यश्चायमस्मिन्धर्मं तेजोमयस्तथाऽध्यात्मं कार्यकरणसंघातकर्तारि धर्मं १०
भवो धर्मः ॥११॥

तथा दृष्टेनानुश्रियमानेनाऽऽचाररूपेण सत्याख्यो भवति स एव धर्मः सोऽपि द्विप्रकार एव सामान्यविशेषा-
त्मरूपेण । सामान्यरूपः पृथिव्यादिसमवेतो विशेषरूपः कार्यकरणसंघातसमवेतः । तत्र पृथिव्यादिसमवेते
वर्तमानक्रियारूपे सत्ये तथाऽध्यात्मं कार्यकरणसंघातसमवेते सत्ये भवः सत्यः । 'सत्येन बायुरावासी'ति
श्रुत्यन्तरात् ॥१२॥

१५

धर्मसत्याभ्यां प्रयुक्तोऽयं कार्यकरणसंघातविशेषः । स येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति स जातिविशेषो
मानुषादिः । तत्र मानुषादिजातिविशिष्टा एव सर्वे प्राणिनिकायाः परस्परौपकार्यौपकारकभावेन वर्तमाना वृक्ष्यन्ते ।
अतो मानुषादिजातिरपि सर्वेषां भूतानां मधु । तत्र मानुषादिजातिरपि बाह्याऽध्यात्मिकी चेत्पुनरपि निर्देश-
भागभवति ॥१३॥

जगत इति । जगद्वैचित्र्यकारित्वे हेतुमाह—पृथिव्यादीनामिति । धर्मस्य प्रत्यक्षेण व्यपदेशे हेत्वन्तरमाह—प्राणिभि- २०
रिति । तेनानुश्रियमानाचारेण प्रत्यक्षेण धर्मस्य लक्ष्यमाणत्वेनेति यावत् । ननु तृतीयेऽप्येव 'यो वै स धर्मः सत्यं वै
सदि'ति सत्यधर्मयोरभेदवचनात्तयोर्भेदेनात्र पर्यायद्वयोपादानमनुपपन्नमत आह—सत्येति । कथमेकत्वे सति भेदेनोक्ति-
रित्याशङ्क्याऽह—वृष्टेति । अदृष्टेन रूपेण कार्यारम्भकत्वं प्रकटयति—यस्त्विति । सामान्यात्मनाऽऽस्मरम्भकत्वमुदा-
हरति—सामान्यरूपेणेति । विशेषात्मना कार्यारम्भकत्वं व्यनक्ति—विशेषेति । धर्मस्य द्वौ भेदावौ तयोर्मध्ये
प्रथममधिकृत्य यश्चेत्यादि वाक्यमित्याह—तत्रेति । द्वितीयं विषयीकृत्य यश्चायमध्यात्ममित्यादि प्रवृत्तमित्याह— २५
तथेति ॥११॥

इदं सत्यमित्यास्मिन्पथि सत्यशब्दार्थमाह—तथा दृष्टेनेति । सोऽपीत्यपिशब्दो धर्मोदाहरणार्थः । द्वयोरपि
प्रकारयोर्विनियोगं विभजते—सामान्यरूप इति । उभयत्र समवेतशब्दस्तत्र तत्र कारणत्वेनानुगत्यर्थः । यश्चाय-
मस्मिन्नित्यादिवाक्यस्य विषयमाह—तत्रेति । सत्ये यश्चेत्यादि वाक्यमिति शेषः । यश्चायमध्यात्ममित्यादिवाक्यस्य
विषयमाह—तथाऽध्यात्ममिति । सत्यस्य पृथिव्यादौ कार्यकरणसंघाते च कारणत्वे प्रमाणमाह—सत्येनेति ॥१२॥ ३०

इदं मानुषमित्यत्र मानुषग्रन्थं सर्वजालुपलक्षणमित्यभिप्रेत्याऽह—धर्मसत्याभ्यामिति । कथं पुनरेषा जातिः
सर्वेषां भूतानां मधु भवति तत्राऽह—तत्रेति । भोगभूमिः सप्तमर्थः । यश्चायमस्मिन्नित्यादिवाक्यद्वयस्य विषयभेदं
दशयति—तत्रेति । व्यवहारभूमविति यावत् । धर्मादिवदित्यपेरर्थः । निर्देष्टुः स्वशरीरनिष्ठा जातिराध्यात्मिकी
शरीरान्तर्गता तु बाह्येति भेदः । वस्तुतस्तु तत्र नोभयथात्वमित्यभिप्रेत्य निर्देशभागित्युक्तम् ॥१३॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु
 यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा
 तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मैव सर्वम् ॥१४॥
 स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा तद्यथा
 ९ रथनाभौ च रथनेभौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि
 भूतानि सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥१५॥

यस्तु कार्यकरणसंघातो यानुषादिजातिविशिष्टः सोऽयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु । नन्वयं शारीरान्देन
 निर्दिष्टः पृथिवीपर्याय एव । न । पार्थिवान्दस्यैव तत्र ग्रहणात् । इह तु सर्वात्मा प्रत्यस्तमिताध्यात्मविभूतादिसर्व-
 विशेषः सर्वभूतदेवतागणविशिष्टः कार्यकरणसंघातः सोऽयमात्मेत्युच्यते । तस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः
 १० पुरुषोऽमूर्तरसः सर्वात्मको निर्दिश्यते । एकदेशेन तु पृथिव्याद्विषु निर्दिष्टोऽन्नाध्यात्मविशेषोभावात्स न निर्दिश्यते ।
 यस्तु परिशिष्टो विज्ञानमयो यदर्थोऽयं वेहृत्किञ्चसंघात आत्मा स यश्चायमात्मेत्युच्यते ॥ १४ ॥

यस्मिन्नात्मनि परिशिष्टो विज्ञानमयोऽस्त्ये पययि प्रवेक्षितः सोऽयमात्मा । तस्मिन्नाविद्याहृतकार्यकरणसंघा-
 तोपाविशिष्टे ब्रह्मविद्यया परमाथ्यात्मनि प्रवेक्षिते स एवमुक्तोऽनन्तरोऽद्याहः कृत्स्नः प्रजानघनभूतः सर्वेषां भूता-
 नाममययात्मा सर्वव्याप्यः सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वभूतानां स्वतन्त्रो न कुमाराभात्यर्थकं तर्हि नभ्यो भूतानां

१५ राजा । राजत्वविशेषणमधिपतिरिति । अथ किञ्चिद्भ्राजोचितवृत्तिमाश्रित्य राजा न त्वधिपतिरतो विशिनष्ट्यधिपति-
 रिति । एवं सर्वभूतात्मा विद्वान्ब्रह्मविष्णुतो भवति । यदुक्तं ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यतो मनुष्या मन्वन्ते किमु तद्-
 ब्रह्मविद्यास्मात्तत्सर्वमभवदिति यं तद्ब्रह्मविद्यातम् । एवमात्मानमेव सर्वपरित्वेनाऽऽज्यागिमान्यां भुत्वा मत्वा तर्कतो
 विज्ञाय साक्षादेवं यथा मधुब्राह्मणे दक्षितं तथा । तस्माद्ब्रह्मविज्ञानावेवंलक्षणात्पूर्वमपि ब्रह्मैव सर्वविद्ययाऽब्रह्म-
 अन्तिमपर्यायमवतारयति—यस्त्विति । आत्मनः शारीरेण गतत्वात्पुनश्चरनुपयुक्तेन गच्छते—तन्विति ।
 २० अवयवावयवविषयत्वेन पर्यायद्वयमपुनरुक्तमिति परिहृरति—नेत्यादिना । परमात्मानं व्यावर्तयति—सर्वभूतेति ।
 चेतन व्यबच्छिनति—कार्येति । यश्चायमस्मिन्नित्यादिव कथस्य विषयमाह—तस्मिन्निति । यश्चायमात्मेत्युच्यते किमिति
 नोक्तमित्यागच्छ्याऽह—एकदेशेनेति । अनेत्यन्यपर्यायोक्तिः । यश्चायमात्मेत्युच्यते—यस्त्विति ॥१४॥

स वा अयमात्मेत्युच्यते—यस्मिन्निति । परिशिष्टः पूर्वपर्यायेष्वनुपदिष्टोऽस्त्ये च पययि यश्चायमात्मेत्युक्तो
 विज्ञानमयो यस्मिन्नात्मनि हित्यवृष्टान्तवचसा प्रवेगितस्तेन परेणाऽऽत्मना तादात्म्यं गतो विज्ञानत्राऽऽत्मगन्धर्वः ।

२५ सकमात्मगन्धर्वमनूद्य सर्वेषामित्यादिव व्याचष्टे—तस्मिन्निति । अविद्यया कृतः कार्यकरणसंघात एवोपाविस्तेन विशिष्टे
 जीवे तस्मिन्परमाथ्यात्मनि ब्रह्मणि ब्रह्मविद्यया प्रवेगिते स एवायमात्मा यथोक्तविशेषणः सर्वस्यास्यः सर्वेषां भूताना-
 मधिपतिरिति संवन्धः । व्याख्येयं पदमादानं तस्य वाच्यमर्थमाह—सर्वेषामिति । तस्यैव विवक्षितोऽर्थः सर्वस्यास्य
 ह्युक्तः । स्वातन्त्र्यं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—नेत्यादिना । सर्वेषां भूतानां राजेत्येतावदेव यथोक्तसिद्धौ किमि-
 त्यधिपतिरिति विशेषणमित्यागच्छ्याऽह—राजत्वेति । राजत्वज्ञात्यनाक्रान्तोऽपि कश्चित्तदुचितपरिपालनादिव्यवहार-
 ३० नानित्युपलब्धं न पुनस्तस्य स्वातन्त्र्यं राजपरतन्त्रत्वात्तस्मात्ततो व्यवच्छेदार्थमधिपतिरिति विशेषणमित्यर्थः । राजा-
 ऽधिपतिरित्युभयोरपि मिथो विशेषणविशेष्यत्वमभिप्रेत्य वाक्यार्थं निगमयति—एवमिति । उक्तस्य विद्याफलस्य
 सूतीयेनैकवाक्यत्वमाह—यदुक्तमिति । तदेव व्याख्यातं स्फोरयति—एवमिति । भैवेयोब्राह्मणोक्तक्रमेणैति यावत् ।
 एवमित्युच्यते कथयति—यथेति । मधुब्राह्मणे पूर्वब्राह्मणे चोक्तक्रमेणाऽऽप्यपि श्रवणादित्रयं तत्राद्य विद्वान्ब्रह्मात्मवर्तित
 संवन्धः । ननु मोक्षावस्थायामेव विदुषो ब्रह्मत्वापरिच्छिन्नत्वं न प्राच्यामविद्याद्वयामित्यागच्छ्याऽह—तस्मादिति ।

३५ समानाधिकरणं पञ्चमीत्रयम् । एवंलक्षणादहं ब्रह्मास्मीति श्रवणादिद्विगतात्त्वसाक्षात्कारादिति यावत् । अन्नहत्वादि-

१. राजोचितवृत्तिमाश्रित्य—वृत्तिः प्रजापरिपालं न तु स अधिपतिः स्वतन्त्रः राजाधीनत्वात् । पुरः पुरुष आश्रित्य
 इत्यनेन ब्रह्मण एव जीवरूपेण प्रवेग उक्तः यथा 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुब्राविहत्' इति । अत्र पृथक् जीवप्रवेगानुक्त्या
 ब्रह्मैव जीवभाव आग इत्यर्थः स्पष्टः । यदत्र जीवशरीरकं ब्रह्मैत्यर्थं उच्यते तेनापि त्रिदिविच्छरीरकस्य सर्व-
 शरीरविशिष्टस्य प्रवेशात्तदभावादयुक्तमिदम् । सृष्टेयु शरीरेषु पृथक् जीवप्रवेगानुक्तेः ।

सीत्सर्वमेव च सदसर्वमासीत् त्वविद्यामस्माद्विज्ञानात्तिरस्कृत्य ब्रह्मविद्ब्रह्मैव सन्नह्याभवत्सर्वः स सर्वमभवत् ।

परिसमाप्तः शास्त्रार्थो यद्यर्थः प्रस्तुतः । तस्मिन्नेतस्मिन्सर्वस्मिन्भूते ब्रह्मविदि सर्वास्मिन् सर्वं जगत्समर्पित-
मित्येतस्मिन्नर्थं वृष्टान्त उपोदीयते—तद्यथा रथनाभौ च रथनेभौ चारः सर्वे समर्पिता इति प्रसिद्धोऽर्थः । एवमेवा-
स्मिन्नात्मनि परमात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि सर्वं देवा अन्यादयः सर्वे लोका भूरादयः
सर्वे प्राणा वागादयः सर्वे एत आत्मानो जलबन्धवत्प्रतिशरीरानुप्रवेशिनो विद्योर्कात्पिताः । सर्वं जगदस्मिन्स- ५
मर्पितम् । यदुक्तं ब्रह्मविद्यामवेव प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सृज्यते । स एष सर्वात्मभावो व्याख्यातः । स एष विद्वान्ब-
ह्मविदस्सर्वोपाधिः सर्वात्मा सर्वो भवति । निरुपाधिनिरुपाध्योजनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनोऽजोऽजरोऽमृतोऽमयो-
ऽचलो नेति नेत्यस्यूलोऽनुरित्येवंविधोऽप्यो भवति ।

तमेतमर्थमजानन्तस्तात्त्विकाः केचित्पण्डितमन्याश्चाऽऽगमविदः शास्त्रार्थं विरुद्धं मन्यमाना विकल्पयन्तो
मोहमगधमुपयान्ति । समेतमर्थमेतो सन्नावनुवदतः—“अनेजदेकं मनसो जवीयः” “तजति तनेजति” इति । तथा १०
च तैत्तिरीयके—“यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्” । “एतस्मा गायत्रास्ते” । “अहमग्नमहमग्नमहमग्नम्” इत्यादि ।
तथा च छान्दोग्ये—“जसत्कीडग्रमभाणः” स यदि पितृलोककामः “सर्वगन्धः सर्वरसः” सर्वज्ञः सर्ववित्” इत्यादि ।
आयवंगे च—“वृरात्सुदुरे तदिहान्तिके च” । कठवल्कीष्वपि—“अणोरणीयान्महतो महोयान्” “कर्तुं मवामर्धं
देवम्” “तद्व्याप्तोऽज्यामत्येति सिद्ध” इति च । तथा गीतासु—“अहं कुरुर्हं यज्ञः” “पिताऽहमस्य जगतः” “नाऽऽवृत्ते
कस्यचित्तामम्” “समं सर्वेषु भूतेषु” “अविभक्तं विभक्तेषु” “प्रसिष्णु प्रभविष्णु च” इत्येवमाद्यागमार्थं विरुद्धमिव १५
प्रतिभान्तं मन्यमानाः स्वचित्तसामर्थ्याद्विर्निर्णयाय विकल्पयन्तोऽस्त्यात्मा नास्त्यात्मा कर्ताकर्ता मुक्तो बद्धः
क्षणिको विज्ञानमात्रं ब्रूयं क्षेत्रेयं विकल्पयन्तो न पारमथियच्छस्यविद्याया विरुद्धमर्थं दक्षिणास्त्वन्न । तस्मात्तत्र
य एव श्रुत्याचार्यदक्षितमागन्तुसारिणस्त एवाविद्यायाः पारमथियच्छन्ति । त एव आत्माऽम्भोहृतमुद्रादगाधाबुत्तरि-
ष्यन्ति नेतरे षड्बुद्धिकोशालानुसारिणः ॥१५॥

बोधवित्तस्तिह किमत्याशङ्क्याऽऽह—तं र्विति ।

२०

वृत्तमनुद्योत्तरान्यमन्तरास्यति—परिसमाप्त इति । यस्य शास्त्रस्यार्थो विषयप्रयोजनाख्यो ब्रह्मकण्डिकायां
चतुर्पादौ च प्रस्तुतस्तस्यार्थो यथोक्त्यायेन निर्धारित इत्यनुवादार्थः । सर्वात्मभूतत्वं सर्पादिवकल्पिताना सर्वेषा-
मात्मभावेन स्थितत्वम् । सर्वं ब्रह्म तद्रूपत्वं सर्वात्मत्वम् । सर्वं एत आत्मानं कुतो भेदोर्कारामैक्यस्य शास्त्रीयत्वा-
दित्याशङ्क्याऽह—जलबन्धवदिति । दार्ष्टान्तिकभागस्य संपिण्डितमर्थमाह—सर्वमिति । एकस्य सर्वात्मभावस्य
तृतीयैकभावत्वं निदिशति—यदुक्तमिति । सर्वस्मिन्भावे विदुषः सप्रपञ्चत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽह—स एष इति । २५
सर्वेण कल्पतेन द्वैतेन सहितमभिधानमूर्तं ब्रह्म प्रत्यग्भावेन पश्यन्विद्वान्सर्वोपाधिस्तत्तद्रूपेण स्थितः सर्वो भवति ।
तदेवं वक्ष्यते सप्रपञ्चत्वमविद्वद्दृष्ट्या विदुषोऽमीष्टमित्यर्थः विद्वद्दृष्ट्या तस्य निष्प्रपञ्चत्वं दर्शयति—निरुपाधिरिति ।
निरुपाधत्वं शब्दप्रत्ययागोचरत्वं ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वमविद्याकृतं निष्प्रपञ्चत्वं तात्त्विकमित्यागमार्थाविरोध उक्तः ।

कथं तर्हि तात्त्विका भीमांसकाश्च शास्त्रार्थं विरुद्धं पश्यन्तो ब्रह्मास्ति नास्तीत्यादि विकल्पयन्तो मोमुह्यन्ते
तत्राऽह—समेतमिति । वादिव्यामोहस्याज्ञानं मूलमुक्त्वा प्रकृते ब्रह्मणो द्वैक्ये प्रमाणमाह—तमित्यादिना । ३०
तैत्तिरीयश्रुतावादिशब्देनाहमग्नमग्नमन्तमणीत्यादि गृह्यते । छान्दोग्यश्रुतावादिशब्देन सत्यकामः सत्यसंकल्पो विजरो
विमलुरित्यादि गृहीतम् । श्रुतिखिडे द्वैक्ये स्मृतिमपि सम्वादयति—समेति । पूर्वोक्तप्रकारेणाऽऽगमार्थाविरोध-
मभाधाने विद्यमानेऽपि तदज्ञानाद्विद्विप्रान्तिरित्युपसंहरति—इत्येवमादौति । विकल्पमेव स्फुटयति—अस्तीति ।
सर्वत्र श्रुतिस्मृतिष्व्यात्मनोऽपि यावत् । के तर्हि पारमथिद्यागः समधिगच्छन्ति तत्राऽह—सत्समादिति । ब्रह्मज्ञान-
फलमाह—स एवेति ॥१५॥

३५

१. जलबन्धवदिति—प्रतिविधवावः समर्थितः विद्वान् सर्वोपाधिः जीवन्मुक्तः विद्वद्दृष्ट्या सर्वोपाधिः स्वतस्तु
निरुपाधिः ।

२. अविद्याकल्पिताः—अविद्यातत्कार्यरूपोपाधिविशिष्टत्वेन अपरमार्थाः ।

३. मोहदमन्त्राः “अनेजत्” अचल, “मनसो जवीय” इति चक्षुः । “यस्मात् परं नापरमस्ति” इति स्ववचनविरोधः
वर्तमानस्य परापरान्यतरत्वप्रसंगात् अहमग्नमहमग्न इति विरोधः जसदित्यादिः संसारपरं, सर्वगन्ध
इत्यसंसारित्वद्योतकं तथोपरिष्ठात् । इमं मोहं निरसितुं सांप्रदायिका एव प्रभवन्ति अविद्याया चरुनं ४०
पारमार्थिकमचलनं चोपपद्यते इति भावः ।

इदं वै तन्मधु दध्यङ्कण्यर्वणोऽदिवभ्यामुवाच । तदेतद्विषिः पश्यन्नवोचत् ।

तद्वा नरा सनये दँस उग्रमाविष्कृणोमि तन्मयतुर्न वृद्धिम् ।

दध्यङ्क ह यन्मध्वाथर्वणो वामद्वयस्य शीर्ष्णां प्र यदीमुवाचेति ॥१६॥

परिसमाप्ता ब्रह्मविद्याऽमृतत्वसाधनभूता । यां मैत्रेयी पृष्ठवती भर्तारं “यदेव अगवानमृतत्वसाधन वेद तदेव मे ब्रूहीति । एतस्या ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थमाख्यायिकाऽऽनीता तस्या आख्यायिकायाः संक्षेपतोऽयंप्रकाशनायवितौ मन्त्रौ भवतः । एवं हि मन्त्रब्राह्मणाभ्यां स्तुतत्वादमृतत्वसर्वप्राप्तिसाधनत्वं ब्रह्मविद्यायाः प्रकटीकृतं राजसार्गमुपनीतं भवति । यथाऽऽदित्य उग्रशर्वरं तमोऽप्यनयतीति तद्वत् । अपि चैवं स्तुता ब्रह्मविद्या येन्द्रराजरक्षिता सा युष्माभ्या देवैरपि । यस्मादविभ्यामपि देवभिषभ्यामिन्द्ररक्षिता विद्या महताऽऽयासेन प्राप्ता । ब्राह्मणस्य शिरशिष्वाऽऽस्थं शिरः प्रतिसंवाय तस्मिन्निष्ठेण च्छिन्ने पुनः स्वशिर एव प्रतिसंवाय तेन ब्राह्मणस्य स्वशिरसैवोक्ताऽशेषा १० ब्रह्मविद्या भूता । तस्मात्ततः परतरं किंचित्पुरुषार्थसाधनं न भूतं न आवि वा कुत एव वर्तमानमिति नातः परा स्तुतिरस्ति ।

अपि चैवं स्तूयते ब्रह्मविद्या । सर्वपुरुषार्थानां कर्म हि साधनमिति लोके प्रसिद्धम् । तच्च कर्म विसंसाध्यं तेनाऽऽद्याऽपि नास्त्यमृतत्वस्य । तदिवसमृतत्वं केवलयाऽऽत्मविद्यया कर्मनिरपेक्षया प्राप्यते । यस्मात्कर्मप्रकरणे वक्तुं प्राप्ताऽपि सती प्रवर्ग्यप्रकरणे कर्मप्रकरणाबुद्धौ कर्मणा विरुद्धत्वात्केवलसंन्याससहिताऽभिहिताऽमृतत्वसाधनाय । १५ तस्मात्ततः परं पुरुषार्थसाधनमस्ति । अपि चैवं स्तुता ब्रह्मविद्या । सर्वो हि लोको द्वन्द्वारामः “स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते” इति श्रुतेः । याज्ञवल्क्यो लोकसाधारणोऽपि सञ्जातमज्ञानबद्धात्मापुत्रविद्यादिसंसाररति परित्यज्य ज्ञानानुत्पत्त आत्मरतिर्बभूव । अपि चैवं स्तुता ब्रह्मविद्या । यस्माच्छास्त्रवल्क्येन संसारमार्गाद्विपुत्तिवृत्ताऽपि प्रियायै भाग्ये प्रीत्यर्थमेवाभिहिता । प्रियं भाषत एष्ट्यास्तेति किङ्कर्तुम् ।

तत्रेयं स्तुत्यर्थऽऽख्यायिकेत्यपोचाम । का पुनः साऽऽख्यायिकेति । उच्यते—इदमिदमन्तरनिर्दिष्टं व्यप- २० विधाति बुद्धौ संनिहितत्वाद् । वैशब्दः स्मरणार्थः । तदित्याख्यायिकाभिर्वृत्तं प्रकरणात्तराभिहितं परोक्षं वैशब्देन स्मरणरहितं व्यपविधाति । यत्तत्प्रवर्ग्यप्रकरणे सूचितं नाऽऽविष्कृतं मधु तदिवं भविष्यानन्तरं निर्दिष्टमित्यं पुनिलेख्य-

तद्यथेत्यादिवाक्यार्थं विस्तरेणोक्त्वा नूतं कीर्तयति—परिसमाप्तेति । ब्रह्मविद्या परिसमाप्ता चैकमुत्तरप्रश्ने- नेत्याद्युद्धाऽह—एतस्या इति । इयमिति प्रवर्ग्यप्रकरणस्यामाख्यायिका परामुद्यति—आनीतेदं वै तन्मध्वित्यादिना ब्राह्मणेनेति शेषः । तदेतद्विषयिण्यादेस्तात्पर्यमाह—तस्या इति । तदा नरेत्यादिरेको मन्त्रः । आथर्वणायेत्यादिरपरः । २५ मन्त्रब्राह्मणाभ्यां वक्ष्यमाणरीत्या ब्रह्मविद्यायाः स्तुतत्वे किं सिध्यतीत्याद्युद्धाऽह—एवं हीति । तस्या मुक्तिसाधनत्वमुद्यान्तेन स्फुटयति—यथेति । केन प्रकारेण ब्रह्मविद्यायाः स्तुतत्वं तदाह—अपि चेति । अपिचान्दः स्तावकब्राह्मणसम्भावनायः । मन्त्रद्वयसमुच्चयार्थस्त्वचान्दः । एवं शब्दसूचितं स्तुतिप्रकारमेव प्रकटयति—येन्नेति । तस्या दुष्प्राप्यत्वे हेतुमाह—यस्मादिति । महान्तामायासं स्फुटयति—ब्राह्मणस्येति । कृतार्थेनापीन्द्रेण रक्षितत्वे विद्याया दौर्लभ्ये च फलितमाह—तस्मादिति ।

३० न केवलमुक्तैव प्रकारेण विद्या स्तूयते किंतु प्रकारान्तरेणापीत्युक्तमाह—अपि चेति । तदेव प्रकारान्तरं प्रकटयति—सर्वेति । केवलयेत्यस्य व्याख्यानं कर्मनिरपेक्षमेति । तत्र हेतुमाह—यस्मादिति । किमिति कर्मप्रकरणे प्राप्ताऽपि प्रकरणान्तरे कथ्यते तत्राऽह—कर्मणेति । प्रसिद्धं पुन्यार्थं कर्म त्यक्त्वा विद्यायामेवाऽहरे तदधिकता समधिगतयेति फलितमाह—तस्मादिति । प्रकारान्तरेण ब्रह्मविद्यायाः स्तुतिं दर्शयति—अपि चेति । अनात्मरति त्यक्त्वाऽऽत्मन्येव रतिहेतुत्वान्महतीयं विचोत्यर्थं । विद्यान्तरेण तस्या स्तुतिमाह—अपि चैवमिति । कथं ब्रह्मविद्या ३५ भाग्ये प्रीत्यर्थमेवोक्तेति मथ्यते तत्राऽह—प्रियमिति । आख्यायिकायाः स्तुत्यर्थं प्रतिपाद्य वृत्तमनूद्याऽकाङ्क्षापूर्वकं तामवतार्यं व्याकरोति—तत्रैवाविना । ब्रह्मविद्या सप्तम्यर्थः । पदार्थमुक्त्वा वान्यार्थमाह—यदिति ।

१. प्रकरणान्तरं—प्रवर्ग्यप्रकरणं दशमकाण्डे ।

दिना । कथं तत्र प्रकरणान्तरे सूचितं दध्यङ् ह वा आभ्यामाद्यवर्णोभधु नाम ब्राह्मणमुवाच । “तदेनयोः प्रियं धाम तदेवैनयोरेतेनोपगच्छति” । स होवाचेन्नेष वा उत्तरोऽस्म्येतच्चेदन्तस्मा अनुब्रूयास्तत एव ते शिरश्छिन्ध्यामिति । तस्माद्वै विभेमि यद्वै मे स शिरो न छिन्ध्यात्तद्वामुपनेष्य इति । तौ होचतुरावां त्वा तस्मात्प्राप्त्यावहे इति । कथं मा त्रास्येधे इति । यदा नाबुपनेष्यसे । अथ ते शिरश्छिन्ध्याज्यत्राऽऽहृत्योपनिधास्यावः । यथाऽऽवस्य शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्यावः । तेन नाबुबक्ष्यसि । स यदा नाबुबक्ष्यसि । अथ ते तविन्द्रः शिरश्छेत्स्यति । अथ ते स्वं शिर ५ आहृत्य तत्ते प्रतिधास्याव इति । तथेति तौ होपनिष्ये । तौ यदोपनिष्ये । अथास्य शिरश्छिन्ध्याज्यत्रोपनिष्यतुः । अथावस्य शिर आहृत्य तद्वाप्त्य प्रतिदधतुः । तेन हाऽऽभ्यामनुवाच । स यदाऽऽभ्यामनुवाचायास्य तविन्द्र शिर- शिरश्छिच्छेद । अथास्य स्वं शिर आहृत्य तद्वाप्त्य प्रतिदधतुरिति । यावत्तु प्रवर्त्यकर्माङ्गभूतं मधु तावदेव तत्रा- भिहितं न तु कक्ष्यमात्मज्ञानाख्यम् । तत्र याऽऽख्यायिकाऽभिहिता सेह स्तुत्यर्था प्रवक्ष्यति । इदं वै तन्मधु दध्यङ्- १० क्षायवर्णोऽनेन प्रपञ्चेनाग्निभ्यामुवाच ।

तदेतद्विस्तरेतत्कर्म ऋषिर्गन्त्रः पश्यन्मुपलभमानोऽबोचदुक्तवान् । कथम् । तद्वस इति व्यवहितेन सम्बन्धः । वस इति कर्मणो नामधेयम् । तच्च वसः किंविशिष्टम् । उषं क्रूरम् । वां युवयोः । हे नरा नराकारा- वधिनी । तच्च कर्म किंनिमित्तम् । सनये लाभाय । लाभलुब्धो हि लोकेऽपि क्रूरं कर्माऽऽचरति तदैवैतावुपलभ्येते यथा लोके तदाविः प्रकाशं कुणोमि करोमि यद्रहसि भवद्व्यां कृतम् । किमिष्येऽप्यथे । तस्यतुः पर्जन्यो नेष । नकारस्तूपरिष्ठाबुपचार उपमार्थीयो वेदे न प्रतिषेधार्थः । यथाऽ‘उषं न’ । अन्धमित्रेति यद्वत् । तस्यतुरिव वृष्टिं यथा १५ पर्जन्यो वृष्टिं प्रकाशयति स्तगयित्वादिशब्देस्तद्वत् युवयोः क्रूरं कर्माऽऽविष्कुणोमीति सम्बन्धः । तन्वधिनीः स्तुत्यर्था कथमिमी मन्त्रो स्यातां निन्दावचनौ होमी । नैव दोषः । स्तुतिरेवैवा न निन्दावचनौ । यस्मादीदृश-

दध्यङ्जित्यादि व्याकूर्वाक्षाकाङ्क्षापूर्वकं प्रवर्त्यप्रकरणस्यामाख्यायिकामनुकीर्तयति—कथमित्यादिना । आभ्याम- श्चिभ्यामिति यावत् ।

केन कारणेनोवाचेत्यपेक्षायामाह—तदेनयोरिति । एनयोरग्निनोस्तन्मधु प्रीत्यास्पदमासीत्तद्वशात्तान्धां २० प्राथितो ब्राह्मणस्तदुवाचेत्यर्थः । यदाग्निभ्या मधु प्राथितं तदेतेन वक्ष्यमाणेन प्रकारेण प्रयच्छन्नेतेनयोरग्निनोराचायवेन ब्राह्मणः समीपपन्नं कृतवानित्याह—तदेवेति । आचार्यत्वानन्तरं ब्राह्मणस्य वचनं दर्शयति—स होवाचेति । एतच्छब्दो मध्वनुभवविषयः । यदर्थो यच्छब्दः । तच्छब्दस्तर्हीत्यर्थः । वां युवामुपनेष्ये शिष्यत्वेन स्वीकरिष्यामीति यावत् । तौ देवभिषज्जावधिनी शिरश्छेदनिमित्तं मरणं पञ्चम्यर्थः । नावावामुपनेष्यसे शिष्यत्वेन स्वीकरिष्यसि यदेति यावत् । अथशब्दस्तदेत्यर्थः । ब्राह्मणस्यानुज्ञानन्तर्यमथेत्युक्तम् । मधुप्रवचनानन्तरं तृतीयस्याथशब्दस्यार्थः । यदश्वस्य २५ शिरो ब्राह्मणे निबद्धं तस्य छेदनान्तर्यं चतुर्थस्याथशब्दस्यार्थः । तर्हि समस्तमपि मधु प्रवर्त्यप्रकरणे प्रदर्शितमेवेति कृतमनेन ब्राह्मणेनेत्याह—यावद्विना । प्रवर्त्यप्रकरणे स्थिताऽऽख्यायिका किमर्थमत्राऽऽनीतित्याह—तस्या ग्रहाविधायाः स्तुत्यर्थं यमाख्यायिकेत्यत्रोक्तमुपसंहरति—तत्रेति । ब्राह्मणमागव्याख्यां निगमयति—इदमिति ।

तद्वामित्यादिमन्त्रमुत्थाप्य व्याचष्टे—तदेतदिति । कथं लाभयापि क्रूरकर्मानुष्ठानमत आह—लाभेति । ननु प्रतिपेये मुख्यो नकारः कथमिवायं व्याख्यायते तत्राऽऽह—नकारस्तिष्ठति । वेदे पदादुपरिष्ठाचो नकारः श्रुतः स ३० खलूपचार सन्नुपमार्थोऽपि संभवति न निषेधार्थं एवेत्यर्थः । तत्रोवाहरणमाह—यथेति । “अश्वं न गृह्मक्षिने”त्यत्र नकारो यथोपमार्थीयस्तथा प्रकृतोऽपीत्यर्थः । तथैव स्पष्टयति—अश्वमिषेति । यद्वदिति । उपमार्थीयि नकारे सति वाक्यस्वरूपमनूय तदर्थं कथयति—तस्यतुरित्यादिना । विद्यास्तुतिद्वारा तदन्तर्वाधिवानवत्र न स्तुतेति किन्तु क्रूरकर्म- कारित्वेन निन्दते तदा चाऽऽख्यायिका विद्यास्तुत्यर्थेत्युक्तमिति शङ्कते—नन्विति । आख्यायिकाया विद्यास्तुत्यर्थत्वम- विरुद्धमिति परिहरति—नैष इति । लोभमात्रमपि न मीयत इति यस्मात्तस्माद्विद्यास्तुत्या तद्वतोः स्तुतिरेवात्र ३५ विवक्षितेति योजना । यद्यपि क्रूरकर्मकारिणोरग्निनो न दृष्ट्वानिस्तथाऽप्यदृष्ट्वानिः स्यादेवेत्यागच्छ चैमुक्तिकत्या-

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽद्विभ्यामुवाच । तदेतद्विषः

पश्यन्नबोचत् । आथर्वणायाद्विना दबोचेऽद्व्यं शिरः प्रत्यैरयत्तम् ।

स वां मधु प्रबोचदुतायन्त्वाष्टं गृह्णादपि कथं वामिति ॥१७॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽद्विभ्यामुवाच । तदेतद्विषः पश्यन्नबोचत् । पुरश्चक्रे

द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षो भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति ।

स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिषयो नैनेन किंचनानावृतं नैनेन किंचनासंबृतम् ॥१८॥

मप्यतिक्करं कर्म कुर्वंतोर्ध्वयोर्न लोभं च भीयत इति । न चान्यत्किञ्चिद्विद्यते एवेति स्तुतावेतो भवतः । निन्दा प्रभासां हि लोकाः स्मरन्ति । तथा प्रशंसाख्या च निन्दा लोके प्रसिद्धा । दध्यङ्ङनामाऽऽथर्वणः । हेतुमर्थको निपातः । यन्मधु कथ्यमात्यन्तलक्षणमाथर्वणो वां युवाभ्यामभ्यस्य शोष्णां शिरसा प्र यद्विमुवाच यत्रोवाच १० मधु । ईमिरयनर्थको निपातः ॥१६॥

इदं वै तन्मध्वित्यादि पूर्ववन्मन्त्रान्तरप्रवर्शनायम् । तथाऽप्यो मन्त्रस्तामेवाऽऽख्यायिकामनुसरति स्म । आथर्वणो दध्यङ्ङनामाऽऽथर्वणोऽप्यो विद्वत् इत्यतो विशिनष्टि दध्यङ्ङनामाऽऽथर्वणस्तस्मै दबोच आथर्वणाय हेऽद्विनाविति मन्त्रबुधो वचनम् । अद्व्यमभ्यस्य स्वभूतं शिरो ब्राह्मणस्य शिरसि छिन्नेऽभ्यस्य शिरदिच्छेद्वृक्षमति-
क्करं कर्म कृत्वाऽद्व्यं शिरो ब्राह्मणं प्रत्यैरयत्तं गमितवन्तो युवाम् । स चाऽऽथर्वणो वां युवाभ्यां तन्मधु प्रबोचद्यत्पूर्व १५ प्रतिज्ञातं वक्ष्यामीति । स किमर्थमेवं जीवितसन्नेहमारुह्य प्रबोचदित्युच्यते । श्रुतायन्यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं सत्यं तत्परिपालयितुमिच्छन् । जीवितादपि हि सत्यधर्मपरिपालना गुरुतरेत्येतत्पि छिद्ममेतत् । किं तन्मधु प्रबोच-
दित्युच्यते । त्वादृं त्वाऽऽदित्यस्तस्य सम्बन्धि यज्ञस्य शिरसि छिन्नं त्वाऽऽभ्यस्यतप्रतिसन्धानायै प्रवर्ष्य कर्म । तत्र प्रवर्ष्यकर्माङ्गभूतं यद्विज्ञानं तत्त्वाष्टं मधु यज्ञस्य शिरद्वेदेनप्रतिसन्धानादिविषयं दर्शनं तत्त्वाष्टं यन्मधु हे हवीं वक्ष्यामिति परब्रह्मनामुपसंगयितारीं शत्रूणां वा हिसितारी । अपि च न केवलं त्वाष्टमेव मधु कर्मसम्बन्धि २० युवाभ्यामबोचदपि च कथं गोव्यं रहस्यं परमात्मसम्बन्धि यद्विज्ञानं मधु मधुब्राह्मणेनोक्तमभ्यायद्वयप्रकाशितं तच्च वां युवाभ्यां प्रबोचदित्यनुवर्तते ॥१७॥

इदं वै तन्मध्विति पूर्ववत् । उक्तौ द्वौ मन्त्रौ प्रवर्ष्यसम्बन्ध्याख्यायिकोपसंहारौ । द्वयोः प्रवर्ष्यकर्मांश-

येनाऽऽह—न चेति । कथं पुनर्निन्दायां दुष्यमानाया स्तुतिरिष्यते तत्राऽऽह—निन्वामिति । नहि निन्दा निन्धं निन्दितु-
मपि तु विषये स्तोतुमिति न्यायादित्यर्थः । यथा निन्दा न निन्धं निन्दितुमेव तथा स्तुतिरपि स्तुत्य स्तोतुमेव न २५ भवति किंतु निन्दितुमपि । तथा च नानयोर्ध्ववस्थितत्वमित्याह—तथेति । तद्वामित्यादिमन्त्रस्य पूर्वार्थं व्याख्या-
याऽऽख्यायिकायाः स्तुत्यर्थत्वविरोधं बोद्धव्योत्तरार्थं व्याचष्टे—दध्यङ्ङनामेति । यत्कथं ज्ञानार्थं मधु तदाथर्वणो युवाभ्यामभ्यस्य शिरसा प्रोवाच । यन्वासी मधु युवाभ्यामुक्तास्तदहंवाविष्णुणोमीति संबन्धः ॥१६॥

समानार्थत्वे किमिति पुनरुच्यते तत्राऽऽह—मन्त्रान्तरेति । तुल्यायस्य ब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह—तथेति । विशेषणकृत्यं दर्शयन्त्याकरोति—दध्यङ्ङनामेति । प्रथममभ्यामित्यादि पदार्थवचनमभ्यस्येत्यादी छिन्नेत्यस्य कर्मांक-
३० रद्व्यं शिर इत्यत्र त्वन्याय्यमुक्तमिति विभागः । प्रेक्षापूर्वकारिणामीदृशो प्रवृत्तिरयुक्तेति शङ्कित्वा सभापते—
स किमयमिति । श्रुतायनित्यत्रार्थसिद्धमर्थं कथयति—जीवितादपीति । “यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अश्विनावबु-
वन्मिपजो वै स्य इदं यज्ञस्य शिरः प्रतिपत्तम् ।” इत्यादिश्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽह—यज्ञस्येत्यादिना । प्रवर्ष्यकर्मण्येवं
प्रवृत्तेऽपि प्रकृते विज्ञाने किमापातं तदाह—तथेति । उक्तमेव संगृह्णाति—यज्ञस्येति । यद्ययोर्कं दर्शनं तत्त्वाष्टं मधु
यच्च तन्मधु तत्प्रबोचदिति सवन् । अभ्यायद्वयप्रकाशितं तृतीयचतुर्थीभ्यामभ्याभ्यां प्रकर्तितमिति यावत् ॥१७॥

२५ उक्तमन्याभ्यां वक्ष्यमाणमन्त्रयोरुत्तरकृत्वार्थवत्त्वं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—उक्ताविति । आख्यायिकाविशेषण-

१. न लोम च भीयते इति क्रन्धेन प्रतर्दनं प्रति ब्रह्मजानप्रशंसावादः “अरुणमुवाच यतीन् मालावृकेभ्यः प्रायच्छं न मे लोम च भीयते” इति कौपीनके । यद्यपीयं निन्दा तथापि विद्यायाः प्रशसेन क्रूरजःमेषः फलप्रदानासामर्थ्यं ब्रह्मजानकृतमित्युक्ते ।

इदं वै तन्मधु दध्यङ्कथर्वणोऽखिव्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । रूपं रूपं
प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाया । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईर्यते युक्ता ह्यस्य
हरयः शता दशेति । अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि
च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुमूरित्यनुशासनम् ॥१९॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

५

योरध्याययोरर्थ आख्यायिकाभूताभ्यां मन्त्राभ्यां प्रकाशितः । ब्रह्मविद्यार्थयोस्त्वध्याययोरर्थ उत्तराभ्यामभ्यां प्रकाश-
यितव्य इत्यतः प्रवर्तते । अतस्त्वं च मधुकवानाथर्वणो युवाभ्यामित्युक्तम् । किं पुनस्तन्मध्वित्युच्यते । पुरश्चक्रे
पुरः पुराणि शरीराणि यत् इदमव्याकृतव्याकरणप्रक्रिया स परमेश्वरो नामरूपे अव्याकृते व्याकुर्वाणः प्रथमं
भूरादील्लोकान्पृथ्वा चक्रे कृतवान्द्विपदो द्विपादुपलक्षितानि मनुष्यशरीराणि पक्षिशरीराणि । तथा पुरः शरीराणि
चक्रे चतुष्पदश्चतुष्पादुपलक्षितानि पशुशरीराणि । पुरः पुरस्तात्स ईश्वरः पक्षो लिङ्गेश्वरीरं भूत्वा पुरः शरीराणि १०
पुरश्च आविश्वदित्यस्यार्थमाचष्टे श्रुतिः । स वा अयं पुरश्चः सर्वासु पुरुषं सर्वशरीरेषु पुरिषायः पुरि शेत् इति पुरिषायः
सन्पुरुष इत्युच्यते । नैनानानेन किञ्चन किञ्चिदप्यनावृतमनाच्छावितम् । तथा नैनैन किञ्चनासंवृतमनन्तरमनुपवेक्षितं
बाह्यमूतेनास्तमूतेन च नानावृतम् । एवं स एव नामरूपात्मनाऽन्तर्बहिर्भावेन कार्यकरणरूपेण व्यवस्थितः । पुरश्चक्र
इत्यादिमन्त्रः संक्षेपत आत्मैकत्वमाचष्ट इत्यर्थः ॥१८॥

इदं वै तन्मध्वित्यादि पूर्ववत् । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । रूपं रूपं प्रति प्रतिरूपो रूपान्तरं बभूवेत्यर्थः । १५
प्रतिरूपोऽनुरूपो वा यादृक्संस्थानौ भातपितरौ तत्संस्थानस्तदनुरूप एव पुत्रो जायते । नहि चतुष्पदो द्विपादजायते
द्विपदो वा चतुष्पात् । स एव हि परमेश्वरो नामरूपे व्याकुर्वाणो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । किमर्थं पुनः प्रति-
रूपमगमनं तस्येत्युच्यते । तदस्याऽऽत्मनो रूपं प्रतिचक्षणाया प्रतिस्थापनाया । यदि हि नामरूपे न व्याक्रियेते

प्राप्तं संकोचं परिहरति—इदोरेति । उत्तरमन्त्रद्वयप्रवृत्तिं प्रतिजानीते—ब्रह्मेति । संप्रत्ययान्तरसंगतिमाह—अतस्त्वं
चेति । हिरण्यगर्भकर्तृकं शरीरनिर्माणमत्र नोच्यते किंतु प्रकरणबलादीश्वरकर्तृकमित्याह—यत् इति । शरीरसूक्ष्म- २०
पेक्षया लोकसृष्टिप्राथम्यं पुरस्ताद्देहसूक्ष्मनन्तरं प्रवेशात्पुनर्मिति यावत् । स हि सर्वेषु शरीरेषु वर्तमानः पुरि शेत् इति
व्युत्पत्त्या पुरिषायः सन्पुरुषो भवतीत्युक्त्वा प्रकारान्तरेण पुरुषत्वं व्युत्पादयति—नैत्यादिना । वाक्यद्वयस्यैकार्थतमना-
शङ्क्य सर्वं जगदोतप्रोतत्वेनाऽऽत्मव्याप्तमित्यर्थंविशेषमाश्रित्याऽह—बाह्यमूतेनेति । पूर्णत्वे सत्यात्मनः 'दिव्यो ह्यमूर्तः'
इत्यादिश्रुतिमाश्रित्य फलितमाह—एवमिति । मन्त्रब्राह्मणयोरर्थवैमत्यमाशङ्क्याऽह—पुर इति ॥१८॥

प्राचीनमेव ब्राह्मणमनुच मन्त्रान्तरमवतारयति—इदमिति । प्रतिशब्दस्तन्नेषोच्चारितः । रूपं रूपमुपाधिमेवं २५
प्रति प्रतिरूपो रूपान्तरं प्रतिबिम्बं बभूवेत्येतत्प्रतिरूपो बभूवेत्यत्र विवक्षितमिति योजना । अनुरूपो वेत्युक्तं विवृणोति—
यादृगित्यादिना । उक्तमर्थमनुसाराख्यं करोति—नहीति । रूपान्तरमवने कर्त्तव्यं वारयति—स एव हीति ।
प्रतिस्थापनाया शास्त्राचार्यादिभेदेन तत्त्वप्रकाशनायेत्यर्थः । तदेव व्यतिरेकेणान्वयेन च स्फुटयति—यदि हीत्यादिना ।

१. तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाया—यदि ब्रह्म कार्यकारणजगद्रूपेण नाशविष्यत् तदा न केनापि ब्रह्म ज्ञातुं पायते । यदा
तु प्रपञ्चालम्नाऽभवत् तत्र च जलबिम्बवत् प्रविष्टः तदा आत्मज्ञानं कारणं कारणानुभागीत्या सर्वकारणं ३०
ब्रह्मोपलभ्येत तथा जीवरूपेण प्रवेशात् जीवस्वरूपं विविच्य ब्रह्मैव प्रविष्टं जीव इति ज्ञायेत । इन्द्रः प्रकरणी
परमात्मा मायाभिः “माया प्रज्ञावयुनमि”ति निषण्णवचनात् प्रज्ञाभिः वस्तुतस्तु मिथ्याज्ञानैः भ्रमाणामविद्यो-
पादानकत्वात् बहुरूपत्वं न स्वतः ।

२. अयं वै हरयः इन्द्रियाणि चायमेव सर्वात्मकत्वात् । अयं वै हरय इति सर्वात्मकत्वमुक्तम् अयमेव नानाविध-
रूपेण प्रकाशत इत्यर्थः ।

३. लिङ्गशरीरं भूत्वेति परमात्मा लिङ्गशरीरे यत्प्रधानं मनः तत्र प्रतिबिम्बतो भूत्वा देहं प्राविशत् न तु
स्वेनापरिच्छिन्नरूपेण तस्य विभुत्वेनाक्रियत्वात् ।

३५

अथ द्वितीयाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम्

अथ ब्रह्मः पौर्तिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौर्तिमाष्यात्पौर्तिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशि-
कात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः क्षाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥१॥

आग्निवेद्यावाग्निवेद्यः क्षाण्डिल्याच्चानभिस्मृताच्चानभिस्मृता आनभिस्मृतादानभिस्मृता

५ आनभिस्मृतादानभिस्मृता गौतमाद्गौतमः सैतवप्राचीनयोग्याभ्यां सैतवप्राचीनयोग्यौ
पाराशर्यात्पाराशर्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजा-
द्भारद्वाजः पाराशर्यात्पाराशर्यो वैश्वेवापायनाद्वैजवापायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥२॥

तवाऽऽत्माऽऽत्मनो निष्पाधिकं रूपं प्रज्ञानधनाख्यं न प्रतिस्थायेत् । यथा पुनः कार्यकरणात्मना नामरूपेभ्याकृते
भवतस्तवाऽऽत्म्य रूपं प्रतिस्थायेत् । इन्द्र. परमेश्वरो मायाभिः प्रज्ञाभिर्नामरूपभूतकृतमिथ्याभिमानैर्वा न तु

१० परमार्थतः पुरुषो बहुरूप ईयते गम्यत एकस्य एव प्रज्ञानधनेः सन्नविद्याप्रज्ञाभिः । कस्मात्पुनः कारणात् । युक्ता
रथ इव बाजिनः स्वविषयप्रकाशनाय हि यस्मादस्य हरयो हरयादिन्द्रियाणि क्षता क्षतानि दश च प्राणिभेद-
बाहुल्याच्छतानि दश च भवन्ति । तस्मादिन्द्रियविषयबाहुल्यात्तत्प्रकाशनायैव च युक्तानि तानि नाऽऽत्म-
प्रकाशनाय । “परास्त्रि क्षानि ष्यतृणत्स्वयंभूः” इति हि काठके तस्मात्तैरेव विषयस्वरूपैरीयते न प्रज्ञावधने-
करसेन स्वरूपेण ।

१५ एवं तद्व्याप्यः परमेश्वरोऽप्ये हरय इत्येवं प्राप्त उच्यते—अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्रानि बहूनि
जानन्तानि च । प्राणिभेदस्याऽऽनन्त्यात् । किं बहुना तदेतद्ब्रह्म य आत्माभूत् न तस्य कारणं पूर्वं विद्यत इत्यपूर्वम् ।
ना स्यात्परं कार्यं विद्यत इत्यनपरम् । नास्य नात्यन्तरमन्तराके विद्यय इत्यनन्तरम् । तथा बहिरस्य न विद्यत
इत्यबाह्यम् । किं पुनस्तन्निरन्तरं ब्रह्मायमात्मा । कोऽतो यः प्रत्यगात्मा ब्रह्मा भोक्ता मन्ता बोद्धा विज्ञाता
सर्वानुभूः सर्वात्मना सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूतिरित्येतदनुभासनं सर्ववेदान्तोपदेशः । एष सर्ववेदान्तानुप-
२० संहृतोऽर्थः । एतदनुभूतमयं परिसमाप्तं ब्राह्मणम् ॥१९॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे द्वितीयाध्यायस्य पंचमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

मायाभिः प्रज्ञाभिरिति परपक्षमुक्त्वा स्वपक्षमाह—मायाभिरिति । मिथ्याधीहेतुभूतानाद्यनिर्वाच्यदण्डायमान ज्ञान-
वशादैव बहुरूपो भाति । प्रकारभेदात् बहुकिरिति वाक्यार्थमाह—एकस्य एवेति । अविद्याप्रज्ञाभिर्बहुरूपो गम्यत
इति पूर्वैर्न संवन्धः । परस्य बहुरूपत्वे निमित्तं प्रज्ञपूर्वकं निवेदयति—कस्मादित्यादिना । यथा रथे युक्ता बाजिनो

२५ रश्मिन् स्वगोचरं देशं प्रापयितुं प्रवर्तन्ते तथाऽस्य प्रतीचो रथस्थानीये शरीरे युक्ता हरय स्वविषयप्रकाशनाय
यस्मात्प्रवर्तन्ते तस्मादिन्द्रियाणां तद्विषयाणां च बहुलत्वात्तत्तद्गुणैरेव बहुरूपो भातीति योजना । हरिजम्बुद्वीपे
प्रवृत्ता निमित्तमाह—हरणादिति । प्रतीचो विषयान्प्रतीति गेवः । इन्द्रियबाहुल्ये हेतुमाह—प्राणीति । इन्द्रियविषय
बाहुल्यात् प्रत्यगात्मा बहुरूप इति गेवः । नन्वात्मानं प्रकाशयितुमिन्द्रियाणि प्रवृत्तानि न तु रूपादिकमेव तत्तत्
तद्विषयवशादात्मनोऽप्यथा प्रत्येकानुभूत्याऽऽह—तत्प्रकाशनायेति । तस्मादिन्द्रियविषयबाहुल्यादित्येवोक्तमुपसहरति—
३० तस्मादिति । यदा ययोकभुतिक्वणेन लब्धमर्थमाह—तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियाणि पराविषये प्रवृत्तानि
तस्मात्तैरिन्द्रियविषयस्वरूपैरेवायं प्रत्यगात्मा गम्यते न तु स्वासाधारणेन रूपेणेत्यर्थः ।

युक्ता हीति संवन्धमाश्रित्य अकृते—एवं तर्ह्येति । अयमित्यादिवाक्येन परिहरति—अयमिति । तत्तदिन्द्रि-
यादित्त्वेनाऽऽत्मन एवाविद्यया भानात्संवन्धस्य च कल्पितत्वाद्भावेतद्वानिरित्यर्थः । इन्द्रियानन्त्ये हेतुमाह—प्राणि-
भेदेत्येति । वाक्यार्थव्याख्यायार्थमित्थं यत्नेन संदर्भेण भूमिकाभारचय्य तत्परं वाक्यमवतार्य व्याकरोति—किं बहु-

३५ नेत्यादिना । न केवलमन्यायद्वयस्यैवायं सक्षिप्तोपसंहृत किन्तु सर्ववेदान्तानामित्याह—एष इति । तस्योभयविष-
यपुण्यायत्यस्वमाह—एतदिति । सकलान्तरपरिछेपणद्वारां परिहरति—परिसमाप्तमेति ॥१९॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणिकाया द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

घृतकौशिकादघृतकौशिकः पाराशर्यपिशात्साराशर्ययिणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्य-
 ज्ञातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चसुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्वनेरौपजन्वनिरा-
 सुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माष्टेर्माण्डिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्-
 गौतमो वात्स्याह्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात् कैशोर्यः काप्यः
 कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो
 बत्सनपातो बाभ्रवाद्बत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य
 आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विद्वच्छास्त्वाष्ट्राद्विद्वच्छास्त्वाष्ट्रोऽविद्वच्छास्त्विवनौ
 द्वयीच आयर्वणादध्यङ्गनाथर्वणोऽयर्वणो देवादथर्वा देवो मृत्योः प्राध्वं सनान्मृत्युः प्राध्वं-
 सनः प्राध्वं सनात्प्राध्वं सन एकर्वेरेर्कार्षात्रप्रचित्तेविप्रचित्तिर्व्यष्ट्यष्टिः सनारोः सनादः
 सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठो ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंमु ब्रह्मणे नमः ॥३॥ १०

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥३॥

बृहदारण्यकक्रमेण चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यार्थस्य मधुकण्डस्य बंशः स्तुत्यर्थो ब्रह्मविद्यायाः । मन्त्रत्रायं स्वाध्यायार्थो जपार्थश्च ।
 तत्र बंश इव बंशो यथा वेगुर्बंशः पर्वणः पर्वणो हि मिथते तद्वद्व्याप्तमृत्या मूलप्राप्तेरयं बंशः । अध्यायचतुष्टय-
 त्याऽऽचार्यपरम्पराक्रमो बंश इत्युच्यते । तत्र प्रथमान्तः सिध्यः पञ्चम्यन्त आचार्यः । परमेष्ठो विराट् । ब्रह्मणो
 हिरण्यगर्भात् । ततः परमाचार्यपरम्परा नास्ति । अप्युनर्ब्रह्म तस्मिन् स्वयंमु तस्मै ब्रह्मणे स्वयंभूवे नमः ॥१-२-३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृती
 बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

२०

ब्रह्मविद्या संक्षेपविस्तराभ्यां प्रतिपाद्य बंशब्राह्मणतात्पर्यमाह—अथेति । महाजनपरिगृहीता हि ब्रह्मविद्या
 तेन सा महाभागधेयेति स्तुतिः । ब्राह्मणस्याथन्तरमाह—मन्त्रश्चेति । स्वाध्यायः स्वाधीनोच्चारणक्षमत्वे सत्यव्यापन
 जपस्तु प्रत्यह्मावृत्तिरिति शेषः । यथोक्तनीत्या ब्राह्मणारम्भे स्थिते बंशशब्दाद्यर्थाह—तत्रेति । तदेव स्पष्टयति—
 ध्येति । शिष्यावसानोपलक्षणीभूतात्प्रीतिमाध्यादारस्य तदादिवेदाख्यब्रह्ममूलमर्थान्तोऽयं वशः पर्वणः पर्वणो मिथत
 इति संक्षेपः । बंशशब्देन निष्पन्नमर्थमाह—अध्यायचतुष्टयमेति । अथात्र शिष्याचार्यवाचकशब्दामावे कुतो
 व्यवस्थेति तत्राऽह—तत्रेति । पयमेष्ठिनब्रह्मण्डयोरेकार्थत्वमाह—परमेष्ठोति । कुतस्तद्दि ब्रह्मणो विद्याप्राप्ति-
 स्तत्राऽह—सत इति । स्वयंप्रतिभातवेदो हिरण्यगर्भो नाऽऽचार्यार्यन्तरमपेक्षते । ईश्वरानुगृहीतस्य तस्य बुद्धावाविर्भूता-
 देवादेव विद्यालाभसंभवादित्यर्थः । कुतस्तद्दि वेदो जायते तत्राऽह—अप्युनरिति । परस्यैव ब्रह्मणो वेदरूपेणावस्था-
 नात्तस्य नित्यत्वाच्च हेत्वपेक्षेत्यर्थः । आदावन्ते च कृतमङ्गला ग्रन्थाः प्रचारिणो भवन्तीति चोतयितुमन्ते ब्रह्मणे नम
 इत्युक्तम् । तद्व्याचष्टे—तस्मा इति ॥ १-२-३ ॥

३०

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

इति श्रीभगवत्परिब्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादशिष्येण भगवदानन्दनाथेन कृताया
 बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

ॐ जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यस्नेने तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता
बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजितासा बभूव कःस्विदेवां ब्राह्मणानामनूचानतम

५ इति स ह गवां सहस्रमवरोच दश दश पादा एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभूवः ॥१॥

जनको ह वैदेह इत्यादि याज्ञवल्कीयं काण्डमारभ्यते । उपपत्तिप्रधानत्वादितिकान्तेन मधुकाण्डेन
समानार्थत्वेऽपि सति न पुनरुक्तता । मधुकाण्डं ह्यागमप्रधानम् । आगमोपपत्ती ह्यात्मैकत्वप्रकाशनाय प्रवृत्ते
शक्यतः कर्तृलगतविवेकस्य दर्शयितुम् । श्रोतव्यो मन्तव्य इति ह्युक्तम् । तस्मादागमार्थस्यैव परोक्षापूर्वकं
निर्वाणाय याज्ञवल्कीयं काण्डमुपपत्तिप्रधानमारभ्यते । आख्यायिका तु विज्ञानस्तुत्यर्थोपायविधिरा वा । प्रसिद्धो
१० ह्युपायो विद्वद्भिः शास्त्रेषु च दृष्टो दानम् । दानेन ह्युपनयने प्राणिनः । प्रसूतं हिरण्यं गोसहस्रदानं वैहोप-
लभ्यते । तस्माद्व्यपरेणापि शास्त्रेण विद्याप्राप्त्युपायदानप्रदर्शनायांऽऽख्यायिकाऽऽरम्भा । अपि च तद्विद्य-
संयोगस्तैश्च सह वाचकरणं विद्याप्राप्त्युपायो न्यायविद्यायां दृष्टः । तच्चास्मिन्नध्याये प्राबल्येन प्रवक्ष्यते । प्रत्यक्षा
च विद्वत्संयोगे प्रज्ञावृद्धिः । तस्माद्विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनायांऽऽख्यायिका ।

मधुकाण्डे त्वाष्ट्रं कथं चेति मधुद्वयं व्याख्यातं संप्रति काण्डान्तरारम्भं प्रतिजानीते—जनक इति । ननु
१५ पूर्वस्मिन्नध्यायद्वये व्याख्यातमेव तत्समुत्तरत्रापि वक्ष्यते तथा च पुनश्चैरलं मुनिकामेनेति तत्राऽऽह—उपपत्तीति ।
तुल्यमुपपत्तिप्रधानत्वं मधुकाण्डस्यापीति चेत्तेत्याह—मधुकाण्डं हीति । ननु प्रमाणदागमादेव तत्त्वज्ञानमुपपत्त्यते
किमुपपत्त्या तत्प्रधानेन काण्डेन चेति तत्राऽऽह—आगमेति । करणत्वेनाऽऽगमः सत्त्वज्ञानहेतुस्वपत्तिरपकरणतया
पदार्थपरिशीघनद्वारा तदेतुरित्यत्र गमकमाह—श्रोतव्य इति । करणोपकरणयोरागमोपपत्त्योस्तत्त्वज्ञानहेतुत्वे सिद्धे
फलितामुपसंहरति—तस्मादिति । यथोक्तरीत्या काण्डारम्भेऽपि किमित्याख्यायिका प्रणीयते तत्राऽऽह—आख्यायिका
२० त्विति । विज्ञानवतां पूजाऽत्र प्रयुज्यमाना दृश्यते । तथा च विज्ञानं यद्भागवेष्यमिति स्तुतिरत्र विवक्षितेत्यर्थः ।
विद्याग्रहणे दानाख्यायायप्रकारज्ञानपरा वाऽऽख्यायिकेत्यर्थान्तरमाह—उपायेति । कथं पुनर्दानस्य विद्याग्रहणोपायत्वं
तत्राऽऽह—प्रसिद्धो हीति ।

“गुरुभ्युपाय विद्या मुक्कलेन वनेन वा”

इत्यादी दानाख्यो विद्याग्रहणोपायो यस्मात्प्रसिद्धस्तस्मात्तस्य तदुपायत्वे नास्ति वक्ष्यमित्यर्थः । दाने सर्वं
२५ प्रतिष्ठितम् इत्यादिश्रुतिषु विद्वद्भिरपेय विद्याग्रहणोपायो दृष्टस्तस्मात् तस्मोपायत्वे विवक्षितमित्याह—विद्वद्भि-
रिति । उपपन्नं च दानस्य विद्याग्रहणोपायत्वमित्याह—दानेनेति । भवतु दानं विद्याग्रहणोपायस्तथापीयमाख्यायिका
कथं तत्प्रदर्शनपरेयाशङ्क्याऽह—प्रसूतमिति । ननु समुदितेषु ब्राह्मणेषु ब्रह्मिष्ठतमं निर्धारयितुं राजा प्रवृत्तस्तत्कथ-
न्यपरेण ग्रन्थेन विद्याग्रहणोपायविधानायाऽऽख्यायिकाऽऽरभ्यते तत्राऽऽह—तस्मादिति । उपलम्भो यथोक्तस्तच्छब्दार्थः ।
इत्थवाऽऽख्यायिका विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनपरेत्याह—अपि चेति । तस्मिन्वेवेजं विद्या येषां ते तद्विद्यास्तैः सह संबन्ध-
३० तैरेव प्रश्नप्रतिवचनद्वारा वाचकरणं च विद्याप्राप्त्युपाय इत्यत्र गमकमाह—न्यायविद्यायामिति । तत्त्वनिर्णयफला
हि वीतरागकथामिच्छन्ति । तद्विद्यसंयोगादेर्विद्याप्राप्त्युपायत्वेऽपि कथं प्रकृते तत्प्रदर्शनपदत्वमत आह—तच्चेति ।
तद्विद्यसंयोगादीति यावत् । न केवलं तर्कशास्त्रवशादेव तद्विद्यसंयोगे प्रज्ञावृद्धिः किंतु स्वानुभववशादपीत्याह—
प्रत्यक्षा चेति । आख्यायिकायां तात्पर्यमुपसंहरति—तस्मादिति ।

१. आगमप्रधानं आगमः उपदेशः । यथा य एवं वेद अहम् ब्रह्मास्मितीति स इव सर्वं भवति इति । आदेव
३५ इति च आगमस्य प्रधानत्वोक्त्या उपपत्तेः गुणत्वं सूच्यते । गार्ग्यब्राह्मणे प्राणनामभिः सुषुप्तस्यानुष्ठानादा
भोक्तृत्वोपपत्तिरुक्ता । तथा मैत्रेयीब्राह्मणे सर्वात्मकत्वे सर्वस्योपपत्तिरित्युक्त्या कारणत्वहेतुबोधनेनोपपत्ति-
रुच्यते । मधुब्राह्मणे अत् परस्परोपकार्योपकारकं तत् एककारणपूर्वकं इत्याद्युपपत्तिरुक्ते । सर्वमिदं गुणतया
प्राधान्यं तु उपदेशस्यैव स एव नेति नेति इत्यादेः भूतमित्त्राह्मणे तदेतद्ब्रह्मापूर्वपरमममाल्या ब्रह्मेऽनुपदेशः
प्रधानम् ।

ताहोवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न दधुषुरथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सोम्योदज सामश्रवाः इति ता होदाचकार ते ह ब्राह्मणाश्रुकुषुः कथं नो ब्रह्मिष्ठो ब्रूयतेत्यथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताद्वलो बभूव स हेनं पप्रच्छ त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोसीः इति स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयं स्म इति तं ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताऽश्वलः ॥२॥ ५

जनको नाम ह किल सन्नाडावा बभूव विदेहानां तत्र नवो वैदेहः । स च बहुदक्षिणेन यत्नेन बाह्यातर-प्रसिद्धो वा बहुदक्षिणो नाम यज्ञोऽश्वमेधो वा दक्षिणावाहुल्याद्वद्वदक्षिण इहोच्यते तेनेज्यजत् । तत्र तस्मिन्त्यजे निमन्त्रिता बर्शनकामा वा कुक्ष्यां वेशानां पञ्चालानां च ब्राह्मणास्तेषु हि विदुषां बाहुल्यं प्रसिद्धमभिसमेता अभिसंगता बभूवुः । तत्र महान्तं विद्वत्समुदायं ब्रूवा तस्य ह किल जनकस्य वैदेहस्य यजमानस्य को नु खल्वत्र ब्रह्मिष्ठ इति विशेषेण ज्ञातुमिच्छा विजिज्ञासा बभूव । कथं, कःस्विको नु खल्वेषां ब्राह्मणानामनुचानतमः सर्वः १० इमेऽनुचानाः कःस्विदेवामतिशयेनानुचाल इति । स हानुचानतमविषयोत्पत्तिजिज्ञासः संस्तद्धिज्ञानोपायार्थं गवां सहजं प्रथमवयसामवधरोध गोष्ठेऽवरोधं कारयामास । किंविशिष्टास्ता गावोऽवरोधं इत्युच्यते । पलचतुर्थभागः पावः सुवर्णस्य । दश दश पावा एकैकस्या गोः शृङ्गयोरावद्धा बभूवुः । पञ्च पञ्च पावा एकैकस्मिन्शृङ्गे ॥१॥

गा एवमवल्क्य ब्राह्मणांताहोवाच । हे ब्राह्मणा भगवन्त इत्यामन्त्रय यो वो पुष्पाकं ब्रह्मिष्ठः सर्वं द्यूयं ब्राह्मणोऽतिशयेन पुष्पाकं ब्रह्म स एता गा उदजतामुत्कालयतु स्वगृहं प्रति । ते ह ब्राह्मणा न दधुषुः ह १५ किल एवमुक्ता ब्राह्मणा ब्रह्मिष्ठतामात्मनः प्रतिज्ञातुं न दधुषुर्न प्रगल्भाः संवृताः । अग्रगल्भसूतेषु ब्राह्मणेण्येव ह याज्ञवल्क्यः स्वमाश्रीयसेव ब्रह्मचारिणमस्तेवासिनमुवाचैता गा हे सोम्योदजोगमयास्त्वद्गृहम्प्रति हे सामश्रवः सामविधिं हि शृणोत्यतोऽयंस्वतुर्वर्षो याज्ञवल्क्यः । सा गा होदाचकारोत्कालितवानाचार्यगृहं प्रति । याज्ञवल्क्येन ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणेनाऽऽत्मनो ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञातेति ते ह कुक्षुः क्रुद्धन्तो ब्राह्मणाः । तेषां क्रोधाभिप्रायमाश्ले-कथं नोऽस्माकमेकैकप्रधानानां ब्रह्मिष्ठोऽस्माति ब्रूयतेति । अथ हेयं क्रुद्धेषु ब्राह्मणेषु जनकस्य यजमानस्य होतास्वि- २० गन्धलो नाम बभूवाऽसीत् । स एनं याज्ञवल्क्यं ब्रह्मिष्ठाभिमानो राजाश्रयस्वात्क वृष्टो याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ पृष्ठवान् । कथं, त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसीः इति । प्लुतिर्मर्त्तनार्था । स होवाच याज्ञवल्क्यो नमस्तुभ्यं वयं ब्रह्मिष्ठाय । इदानीं गोकामाः स्मो वयमिति तं ब्रह्मिष्ठप्रतिज्ञं सन्तं तत एव ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणत्प्रष्टुं दध्रे धृतवान्मनो होताऽश्वलः ॥२॥

राजसूयाभिषिक्तः सर्वर्षीभ्यो राजा सन्नाहृत्युच्यते । बहुदक्षिणेन यज्ञेनायजदिति सम्बन्धः । अश्रमेधे २५ दक्षिणावाहुल्यमध्यमेवप्रकरणे स्थितम् । ब्राह्मणा अभिसंगता बभूवुरिति सम्बन्धः । कुक्षुपञ्चालानामिति कुतो विशेषणं तत्राऽह-तेषु होति । तत्र यज्ञशालायामिति यावत् । विजिज्ञासामेषाऽऽकाङ्क्षापूर्विकां व्युत्पादयति—कथामित्यादिना । अनुचानत्वमनुचनसमर्थत्वम् । एषा मध्येऽतिशयेनानुचानोऽनुचानतमः स कः स्यादिति योजना । एकस्य पलस्य चत्वारो भागास्तेषामेको भागः पाद इत्युच्यते । प्रत्येकं शृङ्गयोर्दश दश पादाः संवधेरन्विति शङ्कां निराकर्तुं विमजते—पञ्चेति । एकैकस्मिन्शृङ्गे आयद्धा बभूवुरिति पूर्वेषां सम्बन्धः ॥ १ ॥

३०

ब्राह्मणा वेदाध्ययनसंपन्नास्तदर्शनिष्ठा इति यावत् । उत्कालयतुद्गमयतु । यतो याज्ञवल्क्यश्चतुर्वेदविदः सकाशादब्रह्मचारि सामविधिं शृणोति ऋक्षु चाध्वारुद्धं साम गीयते त्रिष्वेव च वेदेऽन्तर्भूतोऽश्वमेधवेदस्तस्मादथाचतुर्वे-दिनो मुनेः शिष्यस्य सामवेदाध्ययनानुपपत्तेर्वेदचतुष्टयविनिष्ठो मुनिरित्याह—अत इति । निमित्तानिवेदपूर्वकं ब्राह्मणानां सभ्यानां क्रोवप्राप्तिं दर्शयति—याज्ञवल्क्येनेति । क्रोधानन्तर्यमथगन्धार्थं कथयति—क्रुद्धेति । अश्वल-प्रश्नस्य प्राथम्यं हेतुः—राज्ञेति । याज्ञवल्क्यमित्यनु वादोऽप्यप्रदर्शनार्थः । प्रश्नमेव प्रश्नपूर्वकं विवादयति— ३५ कथमित्यादिना । अनिर्दिष्टं ब्रह्मविदो लिङ्गमिति सूचयति—स हेति । किमिति तर्हि स्वगृहं प्रति गावो ब्रह्मिष्ठपण-भूता नीतास्त्राऽह—इदानीमिति । न तस्य तादृशी प्रतिज्ञा प्रतिभासीत्याहङ्काशाऽह—तत एवेति ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं मृत्युनाम्नं सर्वं मृत्युनाऽभिपन्नं केन
यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यत इति होत्रत्वज्जामिना वाचा वाग्वै
यज्ञस्य होता तद्येयं वाक्सोऽयमग्निः स होता स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥३॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । तत्र मधुकाण्डे पाङ्क्तेन कर्मणा दर्शनसमुच्चितेन यजमानस्य मृत्योरत्ययो

५ व्याख्यात उद्गीथप्रकरणे संक्षेपतस्तत्त्वैव परीक्षाविषयोऽयमिति तद्गतदर्शनविशेषार्थोऽयं विस्तर आरभ्यते ।
यदिदं साधनजातमस्य कर्मण श्रुतिवगम्यावि मृत्युना कर्मलक्षणैव स्वाभाविकासङ्गसहितेनाऽऽप्तं व्याप्तं न केवलं
इष्टाप्तमभिपन्नं च मृत्युना वशीकृतं च । केन दर्शनलक्षणेन साधनेन यजमानो मृत्योराप्तिमति मृत्युगोचरत्वमतिरूप्य
मुच्यते स्वतन्त्रो मृत्योरवशो भवतीत्यर्थः । ननु उद्गीथ एवाभिहितं येनातिमुच्यते मुख्यप्राणात्मदर्शनेनेति । बाढमुक्तं
योऽमुक्तो विशेषस्तत्र तदर्थोऽयमारम्भ इत्यवशः ।

१० होत्रत्वज्जामिना वाचेत्याह याज्ञवल्क्यः । एतस्यायं व्याचष्टे । कः पुनर्होता येन मृत्युमतिक्रामतीति ।
उच्यते—वाग्वै यज्ञस्य यजमानस्य “यज्ञो वै यजमानः” इति श्रुतेः । यज्ञस्य यजमानस्य या वाक्सैव होताऽपि यज्ञे ।
कथं तत्तत्र येयं वाग्यज्ञस्य यजमानस्य सोऽयं प्रसिद्धोऽग्निरविदेवतम् । तदेतत्प्रत्यक्षप्रकरणे व्याख्यातम् । स च अग्नि-
होता “अग्निर्वै होता” इति श्रुतेः । यदेतच्छस्य साधनद्वयं होता चर्त्तव्यविषयज्ञमव्याप्तं च ज्ञानेन्दुभ्यं साधनद्वयं
परिचिच्छं मृत्युनाऽऽप्तं स्वाभाविकासंज्ञासङ्गप्रयुक्तेन कर्मणा मृत्युना प्रतिक्षणमन्यथात्वमापन्नमानं वशीकृतम् ।
१५ तदनेनविदेवतत्त्वेनाग्निना द्रव्यमानं यजमानस्य यज्ञस्य मृत्योरतिमुक्तये भवति । तदेतदाह—स मुक्तिः स होताऽ-
ग्निमुक्तिरग्निस्वरूपदर्शनमेव मुक्तिः । यदैव साधनद्वयमग्निरूपेण पश्यति तदानीमेव हि स्वाभाविकावासङ्गा-

तत्र प्रथमं भुनेराभिमुख्यमापादयितु सम्बोधयति—याज्ञवल्क्येतीति । उक्तरीत्याऽऽवकप्रपणे प्रस्तुते
तस्योद्गीथाधिकारेण सङ्गतिमाह—तत्रेति । मधुकाण्डे पूर्वत्र व्याख्याते उद्गीथप्रकरणं तस्मिन्नासङ्गप्राप्त्यो
मृत्योरत्ययः समुच्चितेन कर्मणा संक्षेपो व्याख्यात इति सम्बन्धः । तस्यैवोद्गीथदर्शनेत्येति श्रावत् । परीक्षाविषयो
२० विचारभूमिरस्य प्रश्नप्रतिवचनरूपो ग्रन्थ इत्यर्थः । तच्छब्दः समनन्तरनिर्दिष्टग्रन्थविषयः । दर्शनमुद्गीथोपासनं तस्य
विशेषो बागादेरन्याद्यात्मत्वविज्ञानं तत्सिद्धयर्थोऽयं प्रक्रमः । एवमवान्तरसंगतिमुक्त्वा प्रश्नाक्षराणि व्याचष्टे—
यदिदमिति । मृत्युनाऽऽप्तमित्यनेन मृत्युनाऽभिपन्नमित्यस्य गतार्थत्वमासङ्ग्याऽऽह—न केवलमिति । कर्मणो मृत्युत्वा-
त्तेन मृत्योरत्ययायोगात्तदत्ययसाधनं किंचिद्दर्शनमेव वाच्यमित्याश्रयेन पुच्छति—केनेति । दर्शनविषयं प्रश्न-
माक्षिपातं—नन्विषति । येन मुख्यप्राणात्मदर्शनेनातिमुच्यते तदुद्गीथप्रक्रियायामेवोक्तं तथा च मृत्योरत्ययोपायस्य
२५ विज्ञानस्य निष्ठातत्वात्केनेति प्रश्नानुपपत्तिरिति योजना । तस्यैव परीक्षाविषयोऽयमित्यादावुक्तमादाय परिहरति—
बाढमिति । उद्गीथप्रकरणे बागादेरन्याद्यात्मत्वदर्शनरूपो यो विशेषो वक्ष्योऽपि नोक्तस्तदुक्त्यर्थोऽयं प्रश्नप्रति-
वचनरूपो ग्रन्थ इति कृत्वा केनेत्यादिप्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः ।

कीदृक्पुनर्दर्शनं मृत्युजयसाधनं होतेत्यादवुक्तमित्यासङ्ग्याऽऽह—एतस्येति । व्याचष्टे वाग्वै यज्ञस्येत्यादिनेति
शेषः । व्याख्यातमेव विज्ञादयितुं पुच्छति—कः पुनरिति । दर्शनविषयं दर्शयन्तुतरमाह—उच्यत इति । यज्ञावल्क्यस्य
३० यजमाने वृद्धप्रयोगो नास्तीत्यासङ्ग्याऽऽह—यज्ञ इति । यजमानस्य या वागव्यात्वं सैवाभिप्रेक्ष्य होताऽस्तु तथाऽपि कथं
तयोर्देवतात्मना दर्शनमित्याह—कथमिति । तयोस्त्व्यात्मना दर्शनमुत्तरवाक्यावष्टम्भेन व्याचष्टे—तत्रेति । कथं
पुनर्विगम्योरेकत्वं तदाह—तदेतदिति । तयोरेकत्वेऽपि कुतो होतुस्तदेकमित्यासङ्ग्याऽऽह—न चेति । स मुक्ति-
रित्येतदवतारयितुं भूमिका करोति—यदेतदिति । न केवलमेतदुभयं मृत्युना सस्यष्टमेव किंतु तेषां वशीकृतं चेत्याह—
स्वाभाविकेति । मृत्युनाऽऽप्तं मृत्युनाऽभिपन्नमित्यनयोर्थमनूतं होत्रेत्यादेरर्थमुपदर्शितं—तदनेनेति । साधनद्वयं
३५ तच्छब्दार्थः । यजमानग्रहणं होतुसलक्षणम् । उक्तेऽयं समनन्तरवाक्यमवतार्यं व्याकरोति—तदेतदाहेति । मुक्तिशब्द-
स्तत्साधनविषयः । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—अग्निस्वरूपेति । वाचो होतुश्चाग्निस्वरूपेण दर्शनमेव मुक्तिहेतुरिति

१. स्वाभाविकासंज्ञासंगः—स्वाभाविकं यत् अज्ञानं तत्प्रयुक्तः आचार्याग्निमोपदेशं विना अनादिबुद्धिसंनया प्राप्तः
आलङ्घ्यः प्रत्यक्षानुमानजनिता दृष्टविषये आसक्तिः ।

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिव सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तं सर्वमहोरात्राभ्यामभिलषं
केन यजमानोऽहोरात्रयोरभिमतमुच्यत इत्यध्वर्युणस्त्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन चक्षुर्वै
यज्ञस्याध्वर्युस्तद्वदिवं चक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽध्वर्युः स मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥४॥

मृत्योर्विमुच्यत आध्यात्मिकात्परिच्छिन्नरूपादाविभौतिकाच्च । तस्मात्स होताऽग्निरूपेण दृष्टो मुक्तिमुक्ति-
साधनं यजमानस्य ।

सातिमुक्तिः । यैव च मुक्तिः साऽतिमुक्तिरतिमुक्तिसाधनमित्यर्थः । साधनद्वयस्य परिच्छिन्नस्य याज्ञवि-
देवतारूपेणापि रश्मिज्जनेनग्निरूपेण दृष्टिः सा मुक्तिः । याज्ञो मुक्तिरविदेवतादृष्टिः सेवाध्यात्माधिभूतपरिच्छेद-
विषयासङ्गात्सर्वं मृत्युपतित्वाभ्याविदेवतात्वस्याग्निभावस्य प्राप्तिर्या फलभूता सातिमुक्तिरित्युच्यते । तस्या अति-
मुक्तैर्मुक्तिरेव साधनमिति कृत्वा सातिमुक्तिरित्याह । यजमानस्य ह्यतिमुक्तिर्वागादीनामन्यादिभाव इत्युद्गीथ-
प्रकरणे व्याख्यातम् । तत्र सामान्येन मुख्यप्राणदर्शनमात्रं मुक्तिसाधनमुक्तं न तद्विशेषो वागादीनामन्यादिदर्शनमिह १०
विशेषो वर्ण्यते । मृत्युप्राप्त्यतिमुक्तिस्तु सैव फलभूता योद्गीथब्राह्मणेन व्याख्याता मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत
इत्याद्या ॥३॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । स्वाभाविकावसानासङ्गप्रयुक्तात्कर्मलक्षणान्मृत्योरतिमुक्तिर्भाष्यता । तस्य
कर्मणः सासङ्कल्प मृत्योराध्ययभूतानां दर्शपूर्णमासाधिकर्मसाधनानां यो विपरिणामहेतुः कालस्तत्स्माराकालात्पृथग-
तिमुक्तिर्वत्त्व्येतोवमारम्यते क्रियायुष्ठानव्यतिरेकेणापि प्रागृष्टं च क्रियायाः साधनंविपरिणामहेतुत्वेन व्यापार- १५
दर्शनात्कालस्य । तस्मात्पृथक्कालादतिमुक्तिर्वत्त्व्येत्यत आह—यदिव सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तं स च कालो हिल्लपोऽहो-
रात्राविलक्षणस्तिन्याविलक्षणश्च । तत्रहोरात्राविलक्षणात्तावदतिमुक्तिमाह—अहोरात्राभ्यां हि सर्वं जायते वर्धते

यान् । उक्तमर्थं प्रपञ्चयति—यदैवेति । स मुक्तिरित्यस्यार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ।

वाक्यान्तरं समुत्थाप्य व्याचष्टे—सातिमुक्तिरिति । मुख्यतिमुक्त्योरसंकीर्णत्वं दर्शयति—साधनद्वयस्येति ।
प्रतिरतिमुक्तिरिति सम्बन्धः । तामेव संगृह्णाति—या फलभूतेति । फलभूतायामन्याविदेवताप्राप्तौ कथमतिमुक्ति- २०
षाब्धोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽह—तस्मा इति । ननु वागादीनामन्यादिभावोऽत्र श्रूयते यजमानस्य तु न किञ्चिदुच्यते
तत्राऽह—यजमानस्येति । तर्हि तेनैव गतार्थत्वादनर्थकमिदं ब्राह्मणमित्याशङ्क्य बाढमित्यादिनां स्मारयति—
तत्रेति । दर्शनवत्फलस्य विशेषः स्यादित्याशङ्क्याऽह—मृत्युप्राप्तीति ॥३॥

प्रधानान्तरमवतार्य तात्पर्यमाह—याज्ञवल्क्येति । आध्ययभूतानि कानि तानीत्याशङ्क्याऽह—दर्शपूर्णमासा-
दीति । प्रतिक्षणमन्यथात्वं विपरिणामः । अन्यादिसाधनान्याश्रित्य कार्यं कर्म मृत्युशब्दितमुत्पद्यते तेषां साधनानां २५
विपरिणामहेतुत्वात्कालो मृत्युस्ततोऽतिमुक्तिर्वत्त्व्येत्युत्तरान्वारम्भ इत्यर्थः । कर्मणो मुक्तिरुक्ता चेत्कालादपि सोऽनैव
तस्य कर्मान्तमभिन मृत्युत्वादित्याशङ्क्याऽह—पृथगिति । कर्मनिरोधतया कालस्य मृत्युत्वं व्युत्पादयति—क्रियेति ।
कालस्य पृथग्मृत्युत्वे सिद्धे फलितमाह—तस्मादिति । उत्तरप्रत्यक्षप्रत्यक्षयोर्विषयं हेतु काल भिनति—स चेति ।
आदित्यश्चन्द्रश्चेति कर्तुमेवादद्वैदविव्यमुभेयम् । कालस्य द्वैतस्य सत्याद्यकण्ठिकाविषयमाह—तत्रेति । अहोरात्रयोर्मृत्युत्वे
सिद्धे ताभ्यामतिमुक्तिर्वत्त्व्येत्या तदेव कथमित्याशङ्क्याऽह—अहोरात्राभ्यामिति । यज्ञसाधनं च तथा ताभ्यां जायते ३०

१ अहोरात्राभ्या मृत्युरूपाभ्यां विभोचनं च भवति । आदित्यं गतस्याहोरात्राभावात् । अत्र चक्षुषः अन्वयव्यादित्य-
रूपेणध्यानात् चक्षुरासंग जनित पाटभनिवृत्तिः तद्वत् आदित्यप्राप्त्या अहोरात्रपरिच्छेदेननिवृत्तिः ।

२ तृतीयखण्डे मुख्यप्राणस्य हिरण्यगर्भरूपस्य अहमिति ध्यानं प्रथमाध्याये उद्गीथब्राह्मणे उक्तस्य अङ्गमने-
नोच्यते । यजमानवाक् होता इत्युभयं अग्निरूपेण व्येयमित्यर्थः । वाचः होतुश्चाग्निरूपेण दर्शनं मुक्तिः तत्फलं
अग्निभावः अतिमुक्तिः ।

३ साधनानि आध्ययविषयश्रादेनि तेषां विपरिणामहेतुः कालः ततो मुक्तिः आदित्यस्वरूपप्राप्त्या आदित्ये
अहोरात्राभावात् ।

यज्ञवत्कथेति होवाच यदिव सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्याम् सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्याम्-
भिरपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोरपि भिन्नमिति मुच्यत इत्युद्गात्रव्रिजवा वायुना प्राणेन
प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥५॥

विनश्यति च । तथा यजसाधनं च । यज्ञस्य यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्च शिष्टान्यक्षराणि पूर्ववन्नेयानि । यजमानस्य
५ चक्षुरध्वर्युश्च साधनद्वयमध्यात्माधिभूतपरिच्छेदं हित्वाऽधिदेवतात्पना दृष्टं यत्स मुक्तिः सोऽध्वर्युरादित्यभावेन वृष्टो
मुक्तिः सैव मुक्तिरेवातिमुक्तिरिति पूर्ववत् आग्न्यात्मभावमापन्नस्य हि नाहोरात्रे संभवतः ॥४॥

इदानीं तिथ्यादिलक्षणवतिमुक्तिरुच्यते—यदिव सर्वमहोरात्रयोरविशिष्टयोरदित्यः कर्ता न प्रतिपदावेनां
तिथीनाम् । तासां तु वृद्धिक्षयोपगमनेन प्रतिपत्तमृतीनां चन्द्रमाः कर्ता । अतस्तदापत्त्या पूर्वपक्षापरपक्षाभ्याम्
आदित्यापत्त्याहोरात्रात्ययवत् । तत्र यजमानस्य प्राणो वायुः स एवोद्गातेत्युक्तीयब्रह्मणेऽवगतं “वावा च ह्येव
१० स प्राणेन बोधगायत्रि”ति च निर्धारितम् । “अथैतत्स्य प्राणस्याऽऽयः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्र” इति च । प्राणवायु-
चन्द्रमसामेकत्वाच्चन्द्रमसा वायुना चोपसंहारे न कश्चिद्विशेष एवमन्यमाना श्रुतिर्वायुनाऽधिदेवतकृपेणोपसंहरति ।
अपि च वायुनिमित्तौ हि वृद्धिक्षयौ चन्द्रमसः । तेन तिथ्यादिलक्षणस्य कालस्य कर्तुरपि कारयिता वायुः । अतो
वायुरूपपक्षस्तित्थ्यादिकाऽश्वत्थीतो भवतीत्युपपन्नतरं भवति । तेन अग्न्यन्तरे चन्द्ररूपेण वृद्धिर्मुक्तिरिति मुक्तियुक्तम् ।
इह तु काष्ठाणां साधनद्वयस्य तत्कारणरूपेण वाय्वात्मना वृद्धिर्मुक्तिरिति मुक्तियुक्तं न श्रुत्योर्विरोधः ॥५॥

१५ वर्षते नश्यति चेति सम्बन्धः । प्रतिवचनव्याख्याने यज्ञशब्दार्थमाह—यजमानस्येति । स मुक्तिरित्यस्य तात्पर्यार्थ-
माह—यजमानस्येति वाचिना । तस्यैवाक्षरार्थं कथयति—सोऽध्वर्युरिति । यथोक्तीत्याऽदित्यात्मत्वेऽपि कथमहोरात्र-
लक्षणाभ्युपगमनमुक्तिरत आह—अथैतस्येति । ‘नोदेता नास्तमेता’ इत्यादिश्रुतेरादित्ये वस्तुतो नाहोरात्रे स्तः । तथा
च तवात्मनि विद्वज्यपि न ते सम्भवत इत्यर्थः ॥४॥

कण्डिकान्तरस्य तात्पर्यमाह—इदानीमिति । नन्वाहोरात्रादिलक्षणे काले तिथ्यादिलक्षणस्य कालस्यान्तर्भा-
२० वास्ततोऽतिमुक्तावाक्याया तिथ्यादिलक्षणादपि कालावसावुक्तेरिति कृतं पृथगारम्भेणेति तत्राऽह—अहोरात्रयोरिति ।
अविशिष्टयोर्वृद्धिक्षयवृत्त्ययोरिति यावत् । कथं तर्हि तिथ्यादिलक्षणात्कालादतिमुक्तिरत आह—अतस्तदापत्त्येति ।
चन्द्रप्राप्त्या तिथ्यादाल्लयो माघ्यदिनश्रुत्योच्यते काण्वश्रुत्या तु वायुभावापत्त्या तदल्य उक्तः । तथा च श्रुत्योर्विरोधे
क. समाधिरित्यावाङ्मयाऽह—तत्रेति । काण्वश्रुताविति यावत् । उद्गातुरपि प्राणत्मकजामुत्पत्तं श्रुतिद्वयानुसारेण
दर्शयति—स एवेति । न केवलमुद्गातुः प्राणत्वं प्रतिज्ञामात्रेण प्रतिपन्नं किन्तु विचार्य निर्धारितं चेत्याह—वाचेति ।
२५ प्राणचन्द्रमसोश्चैकत्वं सप्ताधाधिकारे निर्धारितमित्याह—अथेति । उक्त्या रीत्या प्राणादीनामिकत्वे श्रुत्योर्विरोधं
फलितमाह—प्राणेति । मनोब्रह्मणोश्चन्द्रमसा प्राणोद्गानोश्च वायुनोपास्यत्वेनोपसंभवे मृत्युरूपे विधेयो नास्तीति
श्रुत्योर्विकल्पेनोपपत्तिरित्यर्थः । उपसंहरति प्राणमुद्गातारं च तद्रूपेणोपास्यतया संगृह्णाति काण्वश्रुतिरित्यर्थः ।
इतश्च काण्वश्रुतिरुपपत्तेत्याह—अपि चेति । वायु. सूत्रात्मा तन्निमित्तो स्वायववेत्य चन्द्रमसा वृद्धिहारा । सूत्राधीना
हि चन्द्रादेर्जगतश्चेत्यर्थः । वृद्ध्यादिहेतुत्वे फलितमाह—तेनेति । कर्तुश्चन्द्रस्येत्यर्थः । वायोश्चन्द्रमसि कारयितुत्वेऽपि
३० प्रकृते किमायातं तदाह—अत इति । उदितानुदितहोमवद्विकल्पमुपेत्याविरोचमुपसंहरति—तेनेति । श्रुत्यन्तरे माघ्य-
न्दिनश्रुतिः । साधनद्वयस्येत्युभयत्र सम्बध्यते । तत्राऽदौ मनसो ब्रह्मणश्चेत्यर्थः । उत्तरत्र प्राणस्योद्गानुश्चेत्यर्थः ।
तच्छब्दश्चन्द्रविषयः ॥५॥

१. चतुर्थसप्तकेन यजमानस्य चक्षुः श्रुत्युक्त्यादित्यरूपेण द्रष्टव्यौ मुख्यप्राणोपास्यत्वगता तेनासंगलक्षणमनुरूपगच्छति ।

२. अत्र सप्तमखण्डः माघ्यन्दिनपाठे “यदिव सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामि”त्यारम्भ्य ब्रह्मणत्विका मनसा चन्द्रेण
सोऽसौ चन्द्रः स मुक्तिः सातिमुक्तिरित्युक्तम् । काण्वे तु—उद्गात्रव्रिजवा वायुना प्राणेन इत्यादि—योऽयं विरोध-
माघ्ये परिह्रियते—प्राणवायुचन्द्रमसमिति । एतेषामेकत्वात् वायुना चन्द्रमसा चोपसंहारो युक्त इति । मनो
ब्रह्मणोः चन्द्रमसा अभेदेन इति माघ्यन्दिनपाठत्वं प्राणोद्गानोश्च वायुनोपसंहारे न विधेयः । मृत्युरूपे
विशेषभावेऽपि उपसन्नप्रकारः विकल्पेन द्रष्टव्य इत्याह—श्रुत्योरिति ।

याज्ञवल्क्येति ह्रीवाच यद्विदमन्तरिक्षमनारम्भणमिव केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं
लोकमाक्रमत इति ब्रह्मणत्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा तच्चद्विदं
मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षा अथ सम्पदः ॥६॥

मृत्योः कालादतिमुक्तिर्व्याख्याता यजमानस्य । सोऽतिमुच्यमानः केनावष्टम्भेन परिच्छेदविषयं मृत्युम-
तोऽयं फलं प्राप्नोत्यतिमुच्यत इत्युच्यते । यदिदं प्रसिद्धमन्तरिक्षमाकाशोऽनारम्भणमनालम्बनमिवशब्दादस्यैव ५
तत्राऽऽलम्बनं तत्तु न ज्ञायत इत्यभिप्रायः । यत्तु तद्व्याख्यानमात्रम्बनं तत्सर्वनाम्ना केनेति पृच्छयते । अन्यथा
फलप्राप्तेरसंभवात् । येनावष्टम्भेनाऽऽक्रमेण यजमानः कर्मफलं प्रतिपद्यमानोऽतिमुच्यते किं तद्विदं प्रश्नविषयः ।
केनाऽऽक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति स्वर्गं लोकं फलं प्राप्नोत्यतिमुच्यत इत्यर्थः । ब्रह्मणत्विजा मनसा
चन्द्रेणेत्यक्षरस्यासः पूर्ववत् । तत्राध्यात्मं यज्ञस्य यजमानस्य यदिदं प्रसिद्धं मनः सोऽसौ चन्द्रोऽपि वैवृतम् । मनो-
ऽध्यात्मं चन्द्रमा अविदैवतमिति हि प्रसिद्धम् । स एव चन्द्रमा ब्रह्मणत्विजस्तेनाभिधुतं ब्रह्मणः परिच्छिन्नं रूपमध्यात्मं १०
च मनस एतद्वयमपरिच्छिन्नं चन्द्रमसो रूपेण पश्यति । तेन चन्द्रमसा मनसाऽलम्बनेन कर्मफलं स्वर्गं
लोकं प्राप्नोत्यतिमुच्यत इत्यभिप्रायः । इतोऽप्युपसंहाराच्च वचनम् । इत्येवंप्रकारा मृत्योरतिमोक्षाः । सर्वाणि हि
दर्शनप्रकाराणि यज्ञाङ्गविषयाऽप्यस्मिन्नवसर उक्तानीति कुत्रोपसंहार इत्यतिमोक्षाः । एवंप्रकारा अतिमोक्षा
इत्यर्थः ।

अथ संपदः । अध्याधुना संपद उच्यन्ते । संपन्नाम केनचित्सामान्येनानिह्रीवादीनां कर्मणां महतां फलवतां १५
तत्फलस्य संपादनं संपत् । फलस्यैव वा सर्वोत्साहेन फलसाधनानुष्ठाने प्रयत्नतां केनचित्पुण्येनात्संभवाः । तद्विधानीमाहि-
ताग्निः सम्यक्चिह्नकमग्निहोत्रादीनां यथासंभवमादायाऽऽलम्बनोक्तस्य कर्मफलवितृतायां सत्यां यत्कर्मफलकाशो
भवति तदेव संपादयति । अन्यथा राजसूयाश्वमेधपुनर्वसुसर्वमेघलक्षणागामयिकुतानां त्रैविणिकानामप्यसंभवस्तेषां

यद्विदमन्तरिक्षमिलादि प्रस्नान्तरं वृत्तानुवादपूर्वकमुपादत्ते—मृत्योरिति । व्याख्यानव्याख्येयभावेन क्रियापदे
नेतव्ये । इत्येतत्प्रश्नरूपमुच्यते समन्तरवाक्येनेति यावत् । तद्व्याचष्टे—यदिदमिति । केनेति प्रश्नस्य विषयः २०
माह—यस्मिन् । प्रश्नाविषयं प्रपञ्चयति—अन्यथेति । आलम्बनमन्तरेणेति यावत् । प्रश्नार्थं संधिष्योपसंहारं—
केनेति । अक्षरस्यासोऽक्षराणामर्थेन वृत्तिरिति यावत् । मनो वै यज्ञस्येत्यादेरर्थमाह—समेति । व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः ।
वाक्यार्थमाह—तेनेति । तृतीया तृतीयाभ्यां सम्बध्यते । दर्शनफलमाह—तेनेति । वागादीनामग्न्यादिभावेन दर्शनमुक्तं
त्वगादीनां तु वाय्वादिभावेन दर्शनं वक्तव्यं तत्कर्म वक्तव्येणे सत्युपसंहारोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वाणीति ।
वागादावुक्त्यायस्य त्वगादावतिदेशोऽत्र विवक्षित इत्याह—एवं प्रकारा इति । २५

अथशब्दो दर्शनप्रमेदकथनानन्तर्यार्थः । केयं सम्पन्नामेति पृच्छति—सम्पन्नामेति । उत्तरमाह—केनचित् ।
महतां फलवतामश्वमेधादिकर्मणा कर्मत्वादिना सामान्येनात्योयसु कर्मसु विवक्षितफलसिद्धयर्थं सम्पत्तिः सम्पद्यन्ते ।
यथाशक्यमग्निहोत्रादिनिर्वर्त्तनेनाश्वमेधादि मया निर्वर्त्तत इति ध्यानं सम्पादित्यर्थः । यदा फलस्यैव देवलोकादेरुज्ज-
्वलत्वादिसामान्येनाऽऽख्याद्याहृतितु सम्पादनं सम्पादित्याह—फलस्येति । सम्पदनुष्ठानावसरमादर्शयति—सर्वोत्साहेनेति ।
असम्भवोऽनुष्ठानस्य यदेति शेषः । कर्मिणामेव सम्पदनुष्ठानेऽधिकार इति दर्शयितुमाहितानिः सन्नित्युक्तम् । अग्नि- ३०
होत्रादीनामिति निर्वारेण पठौ । यथासम्भवं वर्णाश्रमानुरूपमिति यावत् । आदायेत्यस्य व्याख्यानमालम्बनीकृत्येति ।
न केवलं कर्मित्वमेव सम्पदनुष्ठानतुरोपेक्ष्यते किन्तु तत्फलविधावत्त्वमपीत्याह—जमेति । तदेव कर्मफलमेवेत्यर्थः ।
कर्माख्येय फलवन्ति न सम्पदस्तत्कर्म तासां कार्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—अन्यथेति । विहितध्यानस्याथज्ञानानुष्ठानादि-
परम्परया फलवत्त्वमिष्टम् । न चाश्वमेधादियु सर्वेषामनुष्ठानसम्भवः कर्मस्वधिकृतानामपि त्रैविणिकानां केषाञ्चिद-
नुष्ठानासम्भवादस्त्येषां तदध्ययनार्थवत्त्वानुपपत्त्या सम्पदामपि फलवत्त्वमेष्टव्यमित्यर्थः । महतोऽश्वमेधादिफलस्य ३५
कथमत्योयस्या सम्पदा प्राप्तिरित्याशङ्क्या आस्त्रप्रामाण्यादित्यभिप्रायाऽऽह—यद्वेति । तदा तत्पाठः स्वाध्यायार्थं

१. अथ संपदः संपन्नामेत्यादिना आरोग्यप्राप्त्यान्मयुक्तं यथा अग्निहोत्रस्य महायज्ञत्वव्यानम् । अध्यासस्तु अधिष्ठान-
प्रदानः यथा शालिग्राममिलायां विष्णुवृद्धिः ।

यान्नवल्क्येति होवाच कतिभिरयमर्घाभिर्होतास्मिन्यज्ञे करिष्यतीति तिसृभिरिति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया किं तामिर्जयतीति यत्किञ्चैदं प्राणभृदिति ॥७॥

तत्पाठः स्वाध्यायार्थ एव केवलः स्यात् । यदि तत्फलप्राप्त्युपायः कश्चन न स्यात् । तस्मात्तेषां संपदैव तत्फल-
प्राप्तिस्तस्मात्संपदामपि फलवत्त्वमतः संपद आरभ्यन्ते ॥६॥

यान्नवल्क्येति होवाचाभिमुखीकरणाय । कतिभिरयमर्घाभिर्होतास्मिन्यज्ञे कतिभिः कतिसंख्याभिर्होता-
तिभिरयं होतृत्वगस्मिन्यज्ञे करिष्यति शैलं शंसत्याहेतरस्तिष्ठुभिर्होतातिभिरित्युक्तवन्तं प्रत्याहेतरः कतमास्ता-
स्तिस्र इति । संख्येयविषयोऽयं प्रश्नः पूर्वस्तु संख्याविषयः । पुरोनुवाक्या च प्राग्यागकालाद्याः प्रयुज्यन्त ऋचः
सर्गातिः पुरोनुवाक्येत्युच्यते । यागार्थं वा प्रयुज्यन्त ऋचः सर्गातिर्याग्या । श्रुत्यर्थं वाः प्रयुज्यन्त ऋचः सर्गातिः
शस्या । सर्वास्तु वाः काश्चनर्चस्ताः स्तोत्रिया वा अन्या वा सर्वा एतास्त्वेव तिसृषु ऋज्जातिष्वन्तर्भवन्ति । किं
१० तामिर्जयतीति यत्किञ्चैदं प्राणभृदिति । अतश्च संख्यासामान्यार्धत्किञ्चित्प्राणभृज्जातं तत्सर्वं जयति तत्सर्वं फलमाप्तं
संपादयति संख्यादिसामान्यैर्न ॥७॥

एवेति पूर्वेण सम्बन्धः । अध्ययनस्य फलवत्त्वे वक्तव्ये फलितमाह—तस्मादिति । तेषां राजसूयादीनामिति यावत् ।
ब्राह्मणादीनां राजसूयाद्यध्ययनसामर्थ्यात्तेषां सम्पदैव तत्फलप्राप्तावपि किं सिध्यति तदाह—तस्मात्सम्पदामिति ।
कर्माणिमेवेति दृष्टान्तार्थेऽपिशब्दः । तासां फलवत्त्वे फलितमाह—अत इति ॥६॥

१५ संपदामारम्भमुपाद्य प्रश्नवाक्यमुत्थापयति—यान्नवल्क्येतीति । प्रतीकमादाय व्याचष्टे—कतिभिरित्यादिना ।
कतिभिः कतमा इति प्रश्नयोर्विषयमेवं दर्शयति—संख्येयेति । स्तोत्रिया नामान्याऽपि काचिद्वृज्जातिरस्तीत्या-
वाङ्मुपाह—सर्गातिस्त्विति । अन्या वेति शस्त्रजातिग्रहः । विषेयमेदात्सर्वशब्दापुनरुक्तिः । अतश्च सम्पत्तिकरणद्वयार्थः ।
संख्यासामान्याद् भित्वाविषेयोदिति यावत् । प्राणभृज्जातं लोकत्रयं विवक्षितम् ॥७॥

१. पुरोनुवाक्या—अनुबृहि इति यदा अर्घ्यं नियोगबोधकं श्रेष्ठमुच्चारयति तदा होत्रा यागशालायां स्थितेन
२० पठ्यमाना मन्त्राः पुरोनुवाक्यामन्त्राः तत्पठनकाले अर्घ्यं जुह्वां हविः पूरयति । ततः परं वैदिमतिक्रम्य
दक्षिणभागे स्थित्वा 'यज' इति श्रेष्ठं ब्रूते सा याज्या याज्यान्ते वीषद् इति पदेन त्यागवाचिपदं प्रयुज्यते तदा
अर्घ्यं हविः आहवनीये प्रक्षिपति यजमानश्च 'अग्नये इदं न मम' इति देवतोद्देशेन इव्य त्यजति देवतोद्देशः
देवतानामोच्चारणम् अग्नये इति चतुर्थ्यन्तपदेन । त्यागस्तु इदं न ममेति यजमानेन क्रियते पुरोनुवाक्या
याज्या च इष्टिपु प्रयुज्येते ।

२५ २. शस्येति शस्त्रमुच्यते—अप्रगीतमन्त्रसाव्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं शस्त्रं तदेव प्रगीतमन्त्रसाध्यं चेत् स्तोत्रमि-
त्युच्यते । स्तोत्रशस्ये सोमयागेषु प्रयुज्येते "अहं वा गृहीत्वा अमं वं बोधो यः स्तोत्रमुपाकरोति स्तुतमनुशसति"
इति वाक्यात् ग्रहाख्यदास्याने सोमरसं गृहीत्वा अथवा अमसाख्यपात्र सोमरसेन पूरयित्वा स्तोत्रायानुज्ञा
वदाति अर्घ्यं । उदगाता स्तोत्रं प्रयुज्यते तदर्थं ऋचः प्रसिद्धाः । ता ऋचः स्वरं विना वदणकारेण होता
प्रयुज्यते । अनन्तरं यागः क्रियते इति क्रमो ज्ञातव्यः ।

३० अत्रोक्तमुपासने सर्वत्र जपः यजमानकर्तुं कः ज्ञानं तु ऋत्विक्कर्तुं कति (वा० ३-१-४३) ध्येयम् । ब्रह्म-
सूत्रेणैव 'स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः आर्त्विज्यमित्यौडलोमिस्तस्मै हि परिकीर्यते (३-४-४४-४३) अङ्गाव-
बद्धोपासनेषु यजमानकर्तृकाण्येतापि उत ऋत्विक्कर्तृकाणीति संज्ञेयं स्वामिकर्तृकाणीति पूर्वपक्षः तस्यैव फल-
श्रवणात् "वर्षत्यस्मै य उपास्ते" इति श्रुतेः । सिद्धान्तस्तु ऋत्विक्कर्माण्येतानि साङ्गकर्मानुष्ठानाय तस्मै दक्षिणा
दत्त्वा परिगृह्यात् तस्मात् तत्कर्तृकाण्येतानि गोदोहनादिवत् अविष्कृताविकारत्वात् ऋत्विजः परार्थत्वात् तस्मै
३५ फलं दक्षिणैव न तु यागज्यफलं वाचनिकं तु यत्र श्रूयते तत्रैव यथा "आत्मने वा यजमानाय वा य कामं
कामयते तमागारयति" इत्युक्तेः ।

३. गतमल्लण्डार्थः—मूरादी पुरोनुवाक्यादी च त्रित्वं सामान्यं ततश्च संख्यासादृश्यात् पुरोनुवाक्यादौ लोकत्रय
संपाद्य तद्वत् लोकत्रयं तद्वत् प्राणिज्यं च प्राप्नोति वा० ९२ ।

याज्ञवल्क्येति होवाच कथयमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञ आहुतोर्होष्यतीति तिस्र इति
कतमास्तास्तिस्र इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिनेदन्ते या हुता
अग्निशेरेते किं ताभिर्जयतीति या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति
दीप्यत इव हि देवलोको या हुता अतिनेदन्ते पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि
पितृलोको या हुता अग्निशेरेते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यथ इव हि मनुष्यलोकः ॥८॥ ५

याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीत्येकयेति
कतमा सैकेति मन एवेत्यनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥९॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । कथयमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञ आहुतोर्होष्यतीति कथाहुतिप्रकारास्तिस्र
इति कतमास्तास्तिस्र इति पूर्ववत् । इतर आह या हुता उज्ज्वलन्ति समिदान्याहुतयः । या हुता अतिनेदन्तेऽतीव
शब्दं कुर्वन्ति मांसाद्याहुतयः । या हुता अग्निशेरेतेऽध्वरो गत्या भूमेराग्निशेरेते पयःसोमाहुतयः । किं ताभिर्जयतीति १०
ताभिरेवं निर्वर्तिततामिराहुतिभिः किं जयतीति । या आहुतयो हुता उज्ज्वलन्त्युज्ज्वलनयुक्ता आहुतयो निर्वर्तितताः
फलं च देवलोकाल्पमुज्ज्वलमेव तेन सामान्येन या मयैता उज्ज्वलन्त्य आहुतयो निर्वर्त्यमानास्ता एताः साक्षाद्देव-
लोकस्य कर्मफलस्य क्वं देवलोकाल्पं फलमेव मया निर्वर्त्यत इत्येवं संपादयति । या हुता अतिनेदन्त आहुतयः
पितृलोकमेव ताभिर्जयति कुस्तिनशब्दकर्तृत्वसामान्येन । पितृलोकसंबद्धायां हि संयमानां पुर्यां वैवस्वतेन यात्यमानानां
ह्यं हुताः स्म मूञ्च मुञ्चेति शब्दो भवति । तथाऽवधानाद्भूतयस्तेन पितृलोकसामान्यापितृलोकं एव मया निर्वर्त्यत १५
इति संपादयति । या हुता अग्निशेरेते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयति भुन्युपरिसम्बन्धसामान्यावय इव ह्यथ एव हि
मनुष्यलोक उपरितनासाध्यालोकानपेक्षयायथाऽधोगमनमपेक्षयातो मनुष्यलोक एव मया निर्वर्त्यत इति संपादयति
पयःसोमाहुतिनिर्वर्तनकां ॥८॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । जयश्रुतिचब्रह्मा दक्षिणतो ब्रह्मासने स्थित्वा यज्ञं गोपायति । कति-
भिर्वेवताभिर्गोपायतीति प्राप्तिक्रमेतद्बहुवचनम् । एकया हि देवनया गोपायत्यसौ । एवं हाते बहुवचनेन प्रश्नो २०
नोपपद्यते स्वयं जानतस्तरमात्पूर्वयोः कण्ठिकयोः प्रश्नप्रतिवचनेषु कतिभिः कति तितृभिस्तिस्र इति प्रसङ्गं
बृष्ट्वेहापि बहुवचनेनैव प्रश्नोपक्रमः क्रियते । अथवा प्रतिवादिष्यामोऽहार्थं बहुवचनम् । इतर आहैकयेत्येका सा
देवता यथा दक्षिणतः स्थित्वा ब्रह्माऽसने यज्ञं गोपायति । कतमा सैकेति । मन एवेति मनः सा देवता । मनसा
हि ब्रह्मा व्याप्रियते ध्यानेनैव । “तस्य यज्ञस्य मनश्च वाक्च वर्तनी तयोरन्यतरा मनसः संस्करोति ब्रह्मा” इति
श्रुत्यन्तरात् । तेन मन एव देवता तथा मनसा हि गोपायति ब्रह्मा यज्ञम् । तच्च मनो वृत्तमेवेऽनन्तम् । २५

प्रथमः संख्याविषयो द्वितीयस्तु संख्येयविषयः प्रश्न इति विशागं लक्षयति—पूर्ववदिति । तेन सामान्येनो-
ज्ज्वलत्वेनेति यावत् । उक्तमर्थं संख्याऽऽह—देवलोकाल्पमिति । कथं मांसाद्याहुतीनां पितृलोकेन सह यथोक्तं
सामान्यमेत आह—पितृलोकेति । अधोगमनमपेक्षेति । अस्ति हि सोमाद्याहुतीनामधस्ताद्व्यमनमस्ति च मनुष्य-
लोकस्य पापप्रचुरस्य सादृश्यमनं तदपेक्षेत्यर्थः । अतः सामान्यादिति यावत् ॥८॥

दक्षिणत आहुवनीमस्येति शेषः । प्राशङ्गिकं बहुवचनमित्युक्तं प्रकटयति—एकया हीति । जल्पकथा प्रस्तुतेति ३०
हृदि निवाय बहुकेरल्यन्तरमाह—अथवेति । मनसो देवतात्वं साधयति—मनसेति । वर्तनी वर्त्मनी तयोर्वाङ्मनसयो-
र्वर्तनोरन्यतरा वाचं मनसा शौनेन ब्रह्मा संस्करोति इति निमित्तं प्रायश्चित्तविधानादिति श्रुत्यन्तरस्यार्थः । तथाऽपि
कथं संपदः सिद्धिस्तत्राऽह—तच्चेति । देवा सर्वे यस्मिन्यनस्येक अवस्थमिषत्वं प्रतिपद्यन्ते तस्मिन्निश्वदेवदृष्ट्या

१. अष्टमे घृताद्याहुतिषु देवलोकत्वेन सपट्टास्तिः तथा मांसाद्याहुतिषु पितृलोकसंपत् सोमाद्याहुतिषु मनुष्यलोक-
संपत् कर्त्तव्या फलं तत्तल्लोकजम्भः भित्तसाम्याद् आदित्यमध्यत्वात्पत्यत्वसाम्याच्च । भूरादीन् पुरोज्जुमाक्यादिषु ३५
संपादयेत् फलं च तत्तल्लोकजम्भः ।

याज्ञवल्क्येति होवाच कस्ययमद्योद्गाताऽस्मिन्यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति तिल इति कत-
मास्तास्तिष्ठ इति पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्येव तृतीया कतमास्ता या अध्यात्म-
मिति प्राण एव पुरोनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः शस्या किं ताभिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव
पुरोनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया क्षुलोकं शस्यया ततो ह होताऽऽवल उपरराम ॥१०॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच कति प्रहाः कस्यतिप्रहा
इति । अष्टौ प्रहा अष्टावतिप्रहा इति ये तेऽष्टौ प्रहा अष्टावतिप्रहाः कतमे त इति ॥१॥

वैशम्बः प्रसिद्धावद्योतनार्यः । प्रसिद्धं मनसं जानन्त्यम् । तदानन्त्याभिमानिनो देवाः । अनन्ता वै विश्वे देवाः ।

१० 'सर्वे देवा यत्रैकं भवन्ती'त्यादिभ्यन्तरात् । तेनाऽऽनन्त्यसामान्यादनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥९॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । कति स्तोत्रियाः स्तोष्यतीत्ययमुद्गाता । स्तोत्रिया नाम ऋक्साम-
समुदायः कतिपयानामुवाच । स्तोत्रिया वा शस्या वा याः काश्चन ऋजस्ताः सर्वास्तिष्ठ एदेत्याह । ताश्च
व्याख्याताः पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्येव तृतीयेति । तत्र पूर्वमुक्तं यत्किंचेदं प्राणभूतसर्वं जयतीति तत्केन
सामान्येनेत्युच्यते—कतमास्तास्तिष्ठ ऋचो या अध्यात्मं भवन्तीति । प्राण एव पुरोनुवाक्या । पशव्यसामान्यात् ।

१५ अपानो याज्या । जानन्तर्यात् । अपानेन हि प्रतं हविर्बेवता प्रसन्ति । यागश्च प्रदानम् । व्यानः शस्यः ।
“अप्राणजनपानम्बुधमभिव्याहुरति” इति भ्यन्तरात् । किं ताभिर्जयतीति व्याख्यातम् । तत्र विशेषसंबन्ध-
सामान्यमनुक्तमिहोच्यते सर्वमन्यद्वाक्यानाम् । लोकसंबन्धसामान्येन पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्ष-
लोकं याज्यया मध्यमस्वसामान्यात् । क्षुलोकं शस्ययोर्ध्वत्वसामान्यात् । ततो ह तस्मादात्मनः प्रथमनिर्णयदत्तो
होताऽऽवल उपरराम नायमस्मद्गोवर इति ॥१०॥

२० इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे तृतीयाध्यायस्य प्रथममस्वलब्राह्मणम् ॥ १ ॥

आख्यायिकासम्बन्धः प्रसिद्ध एव । मृत्पौरतिमुक्तिर्याज्याता काष्ठैर्लक्षणात्कर्मलक्षणाच्च । कः पुनरसौ
भवत्यनन्तलोकप्राप्तिरिति भुव्यन्तरस्यार्थः । अनन्तमेवेत्यादि व्याचष्टे—तेनेति । उक्तेन प्रकारेणैति यावत् । तेन
मनसि विश्वदेववृद्ध्यासेनेत्यर्थः । स इत्युपासकोक्तिः ॥ ९ ॥

पूर्ववदित्यभिमुखीकरणेत्यर्थः । प्रतिवचनमुपादत्ते—स्तोत्रिया चेति । प्रगीतमुच्चारत् स्तोत्रमप्रगीत् शस्त्रम् ।

२५ कतमास्तास्तिष्ठ इत्यादेस्तात्पर्यमाह—ताश्चेति । प्रकान्तर वृत्तमनुषोपादत्ते—उच्येति । यज्ञाधिकारः सप्तम्यर्थः ।
पुरोनुवाक्यादिना लोकत्रयजलक्षणं फलं केन सामान्येनेत्यपेक्षामा सत्त्वाविशेषेणेत्युक्तं स्मारयति—तदिति । अधियज्ञो
त्रयमुक्तं स्मारयित्वाऽध्यात्मविशेषं दर्शयितुमुत्तरो ग्रन्थ इत्याह—उच्यत इति । आपादौ पुरोनुवाक्यादौ च पृथिव्या-
दिलोकदर्शिरिति प्रश्नपूर्वकमाह—कतमा इति । अपाने याज्यादृष्टौ हेतुवन्तरमाह—अपानेन हीति । हस्ताबादा-
नव्यापारेणैति यावत् । प्राणपानव्यापारव्यतिरेकेण शस्त्रप्रयोगस्य भुव्यन्तरे सिद्धत्वाद्वाचाने शस्यादृष्टिरित्याह—
३० अप्राणजिति । तत्र पुरोनुवाक्यादिषु चेति यावत् । इहेत्यन्तरवाक्योक्तिः । सर्वमन्यदिति संबन्धसामान्योक्तिः । किं
तद्विशेषसम्बन्धसामान्यं तदाह—लोकेति । पृथिवीलक्षणेन लोकेन सह प्रथमत्वेन सम्बन्धसामान्यं पुरोनुवाक्यायामस्ति
तेन तया पृथिवीलोकमेव प्राप्नोतीत्यर्थः । अथलस्य तूष्णीमाव भ जतोऽग्निप्रायमाह—नायमिति ॥ १० ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणिका तृतीयाध्यायस्य प्रथममस्वलब्राह्मणम् ॥ १ ॥

ब्राह्मणान्तरमवतारयज्ञाख्यायिका किमर्थेति शङ्कामानं त्रयाह—आख्यायिकेति । याज्ञवल्क्यो हि विद्याप्रकर्ष-

३५ १. सर्वे देवा यत्रैकं भवन्ति ब्रह्मणि स योगिना मनसावगम्यते मानसीन इति वेदमाध्यम् (तै० आ० ३) ।

२. काललक्षणात् = चतुर्थपञ्चमकाण्डिकोक्तानात् कालाख्यात् मृत्पौरतिक्रमः चक्षुषः अथर्ववेद्यादित्यरूपेण व्यानादा-
दित्यप्राप्तिः तेनाहोत्राख्यमृत्योर्जयः । उद्गाता प्राणश्च वायुरूपेण द्रष्टव्यं तेन वायुभावः ब्रह्मा मनश्चन्द्ररूपेण
इति ध्यानात् चन्द्रप्राप्तिः । संपदुपासनया सर्वलोकजयश्च ।

मृत्युर्मादतिमुक्तिव्याख्याता । स च स्वाभाविकज्ञानासङ्गात्पदोऽध्यात्माविभूतविषयपरिच्छिन्नो ग्रहातिग्रह-
लक्षणो मृत्युः । तस्मात्परिच्छिन्नज्ञानमृत्योरतिमुक्तस्य रूपान्तरादित्यादौ मृत्युव्यपकरणे व्याख्यातानि ।
अथलक्षणं च तदगतो विशेषः कश्चित् । तच्चेतकर्मणां ज्ञानसहितानां फलम् । एतस्मात्साध्यसाधनरूपार्त्सं-
रात्मोक्तः कर्तव्य इत्यतो बन्धनरूपस्य मृत्योः स्वरूपमुच्यते । बद्धस्य हि मोक्षः कर्तव्यः ।

यद्यपि तमुक्तस्य स्वरूपमुक्त तत्रापि ग्रहातिग्रहान्ध्याविनिर्मुक्त एव मृत्युरूपान्ध्याम् । तथा चोक्तमशानाया ५
हि मृत्युरेव एव मृत्युरिति । अद्वैतस्य पुण्यमङ्गोक्त्याऽऽहो “मृत्युर्बहवः” इति च । तदात्ममावापनो हि
मृत्योरतिमितिमुच्यत इत्युच्यते । न च तत्र ग्रहातिग्रहो मृत्युरूपो न स्तः । “अयैतस्य मनसो ह्योः शरीरं ज्योती-
रूपमसावावित्यः” । “मनश्च ग्रहः स कामेनातिग्राहेण गृहीत” इति वक्ष्यति प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्राहेणेति
वाच्ये ग्रहः स नास्नातिग्राहेणेति च । तथा अथविभागे व्याख्यातमस्माभिः । सुविचारितं चैतद्वदेव प्रवृत्तिकारणं
तदेव निवृत्तिकारणं न भवतीति । १०

केचित्तु सर्वमेव निवृत्तिकारणं गम्यन्ते । अतः कारणात्पूर्वस्मात्पूर्वस्मान्मृत्योर्मुच्यत उत्तरमुत्तरं प्रति-
व्यादत्र पुआभागी लक्ष्यते नाऽऽर्त्तभागस्तथा विद्यामान्वाद्यतो विद्यास्तुत्यर्थेयमाध्यायिकेत्यर्थः । इदानीं ब्राह्मणार्थं वक्तुं
वृत्तं कीर्तयति—मृत्योरिति । मृत्युस्वरूपं पृच्छति—कः पुनरसाविति । तत्स्वरूपनिरूपणार्थं ब्राह्मणमुत्थापयति—
स चेति । मृत्युरिति सम्बन्धः । स्वाभाविक नैसर्गिकमनादिसिद्धमज्ञानं तस्मादासङ्गः स आस्पदमिवाऽऽस्पदं यस्य स
तथेति विग्रहः । तस्य विषयमुक्त्वा व्याप्तिमाह—अध्यात्मेति । तस्य स्वरूपमाह—ग्रहेति । यथोकमृत्युव्याप्तिमन्या- १५
दीनां कथयति—तस्माविति । तान्यपि ग्रहातिग्रहगृहीतान्येवायैन्द्रियसंसर्गित्वादित्यर्थः । तदगतीतो विशेषोऽन्यादिगतो
दृष्टिमेव इति यावत् । कश्चिद्व्याख्यात इति सम्बन्धः । सूत्रस्यापि मृत्युग्रस्तत्वमभिप्रेत्याऽह—सच्चेति । अन्यादित्या-
द्यात्मकं सौत्रं पदमिति यावत् । फलं यथोकमृत्युग्रस्तमिति शेषः । किमिति मृत्योर्बन्धनरूपस्य स्वरूपमुच्यते
तत्राऽह—एतस्मादिति । ननु मोक्षे कर्तव्ये बन्धरूपापवर्णनमनुपयुक्तमित्याशङ्क्याऽह—बद्धस्य हीति ।

अन्यादीनां यथोकमृत्युव्याप्तिमुक्तां व्यकीकरोति—यवपीति । अविनिर्मुक्त एवातिमुक्तोऽपीति शेषः । २०
तथाऽपि कथं सूत्रस्य यथोकमृत्युव्याप्तिस्तत्राऽह—तथा चेति । तथाऽपि कथमन्यादीनां मृत्युव्याप्तिर्न हि तत्र
प्रमाणमस्ति तत्राऽह—एक इति । बहुधा इति च्छान्दसम् । तथाऽपि विदुषो मृत्योरतिमुक्तस्य न तदातिरित्या-
शङ्क्याऽह—तत्रास्मेति । सौत्रे पदे मृत्युव्याप्तिं प्रकारान्तरेण प्रकटयति—न चेति । मनसि कार्यकरणरूपेण दिवस्वा-
ऽद्वैतस्य चैक्यमस्तु तथाऽपि कथं ग्रहातिग्रहगृहीतत्वं सूत्रस्येत्याशङ्क्याऽह—मनश्चेति । वागादेर्वक्तव्यादेव
ग्रहत्वेतिग्रहत्वे च हिरण्यगर्भं किमायातमित्याशङ्क्याऽह—तथेति । कर्मफलस्य संसारात्वाच्च तत्फलं सौत्रं पदं २५
मृत्युग्रस्तमेवेत्याह—सुविचारितं चेति । यदेव कर्मबन्धप्रवृत्तिप्रयोजकं तदेव बन्धनिवृत्तेर्न कारणमतः कर्मफलं
हिरण्यगर्भं पदं बन्धनमेवेत्यर्थः ।

स्वभूतमुक्त्वा मतान्तरमाह—कैचित्त्विति । सर्वमेव कर्मेति शेषः । स्वैर्गकामवाक्ये देहात्मत्वनिवृत्तिर्गो-
दोहैनाक्ये स्वतन्त्राधिकारनिवृत्तिरित्यनैमित्तिकविषयवर्तिनारोपदेशेन स्वाभाविकप्रवृत्तिनिरोधो निषेधेषु साक्षा-

१. अध्यात्माविभूतविपर्ययेति—आध्यात्मं शरीरसंबन्धि इन्द्रियमधिभूतं शब्दादयः तैः परिच्छिन्नम् । ३०
२. परिच्छिन्नरूपान्मृत्योरिति शरीरपरिच्छिन्न ग्रहातिग्रहमृत्युः हिरण्यगर्भपदप्राप्त्या सिध्यति सोऽपि मृत्युरेव
व्यापित्वेऽपि अनायासाक्रान्तत्वात् अतस्ततोऽपि मुक्तिसिद्धयर्थमातं भाग्यब्राह्मणम् ।
३. अतिमुक्तस्वरूपं हिरण्यगर्भस्वरूपं तदपि मृत्युग्रस्तम् ।
४. एको मृत्युर्बहवो वा इति कस्याचिच्छासार्था विचारः प्रवृत्तः ।
५. तदगतो विशेषः आत्मन हिरण्यगर्भरूपप्राणभेदध्यानाङ्गभूतः होतुः स्ववागिन्द्रियस्य चार्गित्वव्याप्तादिः । ३५
६. स्वर्गकामत्वं देहव्यातिरिक्तात्मदाशिन एव संभवति देहात्मप्रभवतः परलोकभोग्यस्वर्गकामनासंभवात् ।
७. गोदोहनवाक्यं गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति । तत्र च पशुकामस्य नित्यदर्शयाग एव किञ्चिदङ्गं प्रकारान्तरेण
परिवृत्त्यकारणेनैव पशुप्राप्तिं स्वतन्त्राधिकारनिवृत्तिः नित्यादौ शास्त्रानधीनप्रवृत्तिनिरोधः । निषोधात् अनृतवद-
नादेर्निवृत्तिः एवं कर्मकाण्डादेव सर्वसिद्धेः ।

पञ्चमानो व्यावृत्त्यर्थमेव प्रतिपद्यते न तु तादर्थ्यमित्यत आ द्वैतक्षयात्सर्वं मृत्युर्द्वैतक्षये तु परमावृत्तो मृत्योरातिमति-
मुच्यते । अतश्चाऽऽपेक्षिकी गौणी मुक्तिरन्तराले ।

सर्वमेतदेवमर्वाहृदारण्यकम् । ननु सर्वैकत्वं मोक्षः “तस्मात्तत्सर्वमभवत्” इति श्रुतेः । वाढं भवत्येतदपि,
न तु “ग्रामकामो यजेत ऋकामो यजेत” इत्यादिश्रुतीनां तादर्थ्यम् । यदि हृद्वैतार्थमेवाऽऽसां ग्रामपशुत्वगार्थित्वं
५ नास्तीति ग्रामपशुत्वगार्थद्वयो न गृह्येन्न गृह्यान्ते तु कर्मफलवैविध्यविशेषाः । यदि च वैदिकानां कर्मणां तादर्थ्यमेव
संसार एव नाभविष्यत् ।

अथ तादर्थ्योऽप्यनुनिष्पादितपदार्थत्वभावः संसार इति चेत् । यथा च रूपदर्शनाय आलोके सर्वोऽपि तत्रस्थः
प्रकाश्यत एव । न प्रमाणाद्युपपत्तेः । अद्वैतार्थत्वे वैदिकानां कर्मणां विद्यासहितानामन्यस्यानुनिष्पादितत्वे प्रमाणा-
नुपपत्तिः । नऽप्रत्यक्षं नानुमानमत एव च नाऽऽपयः । उभयमेकेन वाक्येन प्रबध्यत इति चेत्कुत्वाप्रणयनालोका-
१० दिवत् । तत्रैवं वाक्यधर्मानुपपत्तेः । न चैकवाक्यगतस्यायस्य प्रवृत्तिमिवृत्तितात्पर्यमवगन्तुं शक्यते । कुत्वाप्रण-
यनालोकादावर्थस्य प्रत्यक्षत्वादबोधः ।

देव नैसर्गिकप्रवृत्तयो निरुच्यन्ते तदेवं सर्वमेव कर्मकाण्डं निवृत्तिद्वारेण मोक्षपरमित्यर्थः । ननु शास्त्रीयात्मकगौ-
होचोत्तरमुत्तर कार्यकरणसंघातमतिशयवन्तमाश्रयात्प्रतिपद्यमानः संघातात्पूर्वस्मान्मुच्यते तत्कृतो निवृत्तिपरत्वं
कर्मकाण्डस्येत्याद्युक्त्याऽऽह—अतः कारणादिति । यद्वैदमुत्तरमुत्तरं सातिशय फलं प्राजापत्यं पदं तदपि प्रासादा-
१५ रोहणकमेव व्यावृत्तिद्वारा मोक्षमवतारयितुं न तु तत्रैव प्राजापत्ये पदे श्रुतेस्तात्पर्यं तस्यापि निरतिशयफलत्वा-
भावादित्यर्थः । फलितमाह—इत्यत इति । यस्मात्पूर्वं पूर्वं परित्यज्योत्तरमुत्तरं प्रतिपद्यमानस्तत्तत्तत्तद्वारा
मुक्त्यर्थमेव तत्तत्प्रतिपद्यते न तु तत्तत्पदप्राप्त्यर्थमेव वाक्यं पर्यवसितं तस्यान्तवत्त्वेनाफलत्वात् । तस्माद्वैतक्षयपपर्यन्तं
सर्वोऽपि फलविशेषो मृत्युप्रस्तत्त्वात्प्रासादाहोहणन्यायेन मोक्षार्थोऽतिष्ठते हिरण्यमपेक्षप्राप्त्या द्वैतक्षये तु मृत्युतो
मृत्योरातिमदीत्य परमात्मकत्वेन स्थितो मुक्तो भवति । तथा च मनुष्यमावाहुर्ध्वमर्वाहृद्वैत परमात्मभावान्मये या
२० तत्तत्तदप्राप्तिः सा खत्यापेक्षिकी सती गौणी मुक्तिर्मुक्त्या तु पूर्वोक्तैवेत्यर्थः ।

सर्वमेतदुत्प्रेक्षामात्रेणाऽऽरचितं न तु बृहदारण्यकस्य श्रुत्यन्तरस्य वाऽर्जं इति दूषयति—सर्वमेतदिति ।
सर्वैकत्वलक्षणी मोक्षो बृहदारण्यकार्थ एवास्माभिरुच्यते तत्कथमस्मदुक्तमर्वाहृदारण्यकमिति शङ्कते—नेति । अङ्गी-
करोति—आहमिति । अङ्गीकृतमर्थं विवादयति—मघतीति । एतत्सर्वैकत्वमारण्यकार्थो भवत्यपीति योजना । कर्त्त-
२५ तर्हि सर्वमेतद्वर्वाहृदारण्यकमित्युक्तं तत्राऽऽह—न स्थिति । त्वदुक्त्या रीत्या कर्मश्रुतीनां यथोक्तमोक्षार्थत्वं न घटते तेन
सर्वमेतदौत्प्रेक्षिकं न श्रौतमित्युक्तमित्यर्थः । कर्मश्रुतीनां मोक्षार्थत्वाभावं समर्थयते—यदि हीति । तस्मात्तासा न
मोक्षार्थेति शेषः । किंच संसारस्तावद्वर्माधर्महेतुकस्तौ च विधिविधेयाधीनौ तयोश्चेत्त्वदुक्तीत्या मोक्षार्थत्वं तदा
हेत्वभावात्संसार एव न स्यादित्याह—यदि चेति ।

विधिविधेययोर्निवृत्तिद्वारा मुक्त्यर्थत्वेऽपि विद्याविज्ञानादनुनिष्पादितो यः कर्मपदार्थस्तस्यायं स्वभावो यदुत
कर्तारमनर्थेन संयुतकीति चोदयति—अथेति । मोक्षार्थमपि कर्मकाण्डं संसारार्थं भवतीति सद्वृष्टान्तमाह—अथेति ।
३० प्रमाणभावेन परिहरति—नेति । तदेव व्यनक्ति—अद्वैतार्थत्वं इति । अन्यस्य बन्धस्येति यावत् । अनुपपत्तिं
स्फोरयति—न प्रत्यक्षमिति । कर्मश्रुतिवाक्यस्यावान्तरतात्पर्यं यथाश्रुतेऽं गृह्यते निवृत्तिद्वारा मुक्तौ तु महातात्पर्य-
मित्यङ्गीकृत्य शङ्कते—उभयमिति । कृत्रिमाः क्षुधाः सरितः कुत्वास्तासां प्रणयनं शाल्म्यं पानीयार्थमाचमनीयाद्यर्थं
च प्रदीपश्च प्रासादशोभायं कृतो यमनादिहेतुरपि भवति वृक्षमूले च सेचनमपेक्षार्थं तथा कर्मकाण्डमनेकार्थमित्युपपाद-
यति—कुत्रेति । एकस्य वाक्यस्य यथाश्रुतेनार्थानावृत्त्ये संभवति नान्यत्र तात्पर्यं कल्प्यं कल्पकाभावात् च त्वदुक्त्या
३५ रीत्याजेकार्थत्वलक्षणी धर्मा वाक्यस्यैकस्योपपद्यतेऽर्थात्त्वादेकं वाक्यमिति न्यायादिति परिहरति—तन्मैवमिति ।
वाक्यस्यानेकार्थत्वाभावेऽपि तदर्थस्य कर्मणो बन्धमोक्षाख्यानेकार्थत्वं स्यादित्याह—यदि चेति । परोक्तं दृष्टान्तं
विधत्तयति—कुत्रेति ।

यदप्युच्यते मन्त्रा अस्मिन्नर्थे दृष्टा इति । अयमेव तु तावदर्थः प्रमाणागम्यः । मन्त्राः पुनः किमस्मिन्नर्थं आहोस्विदव्यस्मिन्नर्थं इति मृष्यमेतत् । तस्मादग्रहातिग्रहलक्षणो मृत्युर्बन्धस्तस्मान्मोक्षो वक्तव्य इत्यत इदमारभ्यते ।

न च जानीमो विषयसंघादिवान्तरालेऽवस्थानमर्षं नरतीयं कौशलम् । यत्तु मृत्योरतिमुच्यत इत्युक्त्वा ग्रहातिग्रहानुबन्धे तत्त्वैर्यस्यैवस्थास्तदर्थेऽयं साध्यसाधनलक्षणो बन्धः । ग्रहातिग्रहाविनिर्मुक्तात् । निगडे हि निजति निगदितस्य मोक्षाय यत्नः कर्तव्यो भवति । तस्मात्तावदर्थेनाऽऽरम्भः ।

५

अथ हैनं ह्यस्य ऐतिहास्यः । अथानन्तरमन्त्र उच्यते प्रकृतं याज्ञवल्क्यं जरत्कारुगोत्रो जारत्कारव ऋतसागस्यापस्तम्भः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाचेत्यभिमुखीकरणाय । पूर्ववत्प्रश्नः कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । तत्र निजतिषु वा ग्रहातिग्रहेषु प्रश्नः स्यादनिजतिषु वा । यद्वि तावदग्रहा अतिग्रहाश्च निजतास्तदा तदगतस्यापि गुणस्य संस्थाया निजतास्तत्वात्कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति संस्थाविषयः प्रश्नो नोपपद्यते । अथानिजतास्तदा संस्थेयविषयप्रश्न इति के ग्रहाः केतिग्रहा इति प्रष्टव्यं न तु कति ग्रहाः १० कत्यतिग्रहा इति प्रश्नः । अपि च निजतिसामान्यकेषु विशेषविज्ञानाय प्रश्नो भवति यथा कतमेऽत्र कठाः कतमेऽत्र कालापा इति । न चात्र ग्रहातिग्रहा नाम पदार्थाः केचन लोके प्रसिद्धाः । येन विशेषार्थः प्रश्नः स्यात् । ननु चाति-मुच्यत इत्युक्तं ग्रहग्रहीतस्य हि मोक्षः स मुक्तिः साप्तिमुक्तिरिति हि द्विष्यत् । तस्मात्प्राप्ता ग्रहा अतिग्रहाश्च । ननु तत्रापि जलारो ग्रहा अतिग्रहाश्च निजता वाच्यस्तुः प्राणमनांसि तत्र कतीति प्रश्नो नोपपद्यते निजतिसंघात् ।

विद्यां वाविद्यां चेत्यादयो मन्त्राः समुच्चयपरा दृष्टाः समुच्चयश्च कर्मकाण्डस्य निवृत्तिद्वारा मोक्षार्थत्वमित्य- १५ स्मिन्नर्थे सिध्यतीति शङ्कते—यदपीति । कर्मकाण्डस्योक्तरीत्या मोक्षार्थत्वं नास्ति प्रमाणमिति परिहरति—अयमेवेति । मन्त्राणां समुच्चयपरत्वात्तस्य च यथोपायक्षिपकत्वात्कुतोऽप्यार्थस्य प्रमाणागम्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—मन्त्राः पुनरिति । तेषां न समुच्चयपरतेत्येव व्यक्तीमसिध्यतीत्यर्थः । परमतासंभवे स्वमतमुपसंहरति—तस्मादिति । दन्धननिरूपणमनुयोगीत्याशङ्क्याऽऽह—तस्मान्मोक्ष इति ।

यत्तु कर्मकाण्डं बन्धाय मुक्तये वा न भवति किञ्चन्तरावस्थानकारणमिति तद्वचयति—न चेति । यथा न २० जायति न स्वपितीति विषयग्रहणच्छिद्रेऽन्तरालेऽवस्थानं दुर्घटं यथा चावै कुम्भकुट्याः पाकार्यमर्षं च प्रसवयेति कौशलं नोपलभ्यते तथा कर्मकाण्डं न बन्धाय नापि साक्षान्मोक्षयेति व्याख्यानं कर्तुं न जानीम इत्यर्थः । यत्तु श्रुतिरेवोत्तरोत्तरपदप्राप्त्यभिधानव्याजेन मोक्षो पुरुषमवतारयतीति तत्राऽऽह—यत्त्विति । मृत्योरतिमतीत्य मुच्यत इत्युक्त्वा यदे-तदग्रहातिग्रहवचनं तदर्थं सर्वः साध्यसाधनलक्षणो बन्ध इत्यनेनाभिप्रायेणोच्यते तस्यार्थेन मृत्युपदार्थेनान्वयवक्षणा-दिति योजना । अर्थसम्बन्धादित्युक्तं स्पष्टयति—ग्रहातिग्रहाविनिर्मुक्तादिति । एषा हि श्रुतिबन्धमेव प्रतिपादयति न तु मोक्षो पुरुषमवतारयतीति भावः । ननु पुरुषापेक्षितो मोक्षः प्रतिपाद्यतां किमित्यनर्थात्मा बन्धः प्रतिपाद्यते तत्राऽऽह—निगडे हीति । बन्धज्ञानं विना ततो विस्लेषायोगान्मुमुक्षोः संप्रयोजकबन्धज्ञानार्थत्वेनानन्तराद्वाह्यप्राप्त-रित्युपसंहरति—तस्मादिति ।

कति ग्रहा इत्यादिः प्रथमः संस्थाविषयः प्रश्नः कतमे त इति द्वितीयः संस्थेयविषयः इत्याह—पूर्ववदिति । संप्रति प्रश्नमाक्षिपति—तन्नेत्यादिना । माह प्रश्नमाक्षिप्य द्वितीयमाक्षिपति—अपि चेति । विशेषतस्मात्सातिष्विति चक्षव्यायः । ३० मुच्यतिमुक्तिपदार्थद्वयप्रतियोगिनी बन्धनात्प्रो ग्रहातिग्रहौ सामान्येन प्राप्ता प्रश्नस्तु विशेषदुमुत्सायामिति प्रष्टा चोदयति—ननु चेति । तथापि प्रश्नद्वयमनुपपन्नमित्यालोका ब्रूते—ननु तत्रेति । वाग्वै यज्ञस्य हंतित्यादाविति यावत् ।

१. मृष्यमेतत्—मुत्राद्येषणात्यागपूर्वकम् आत्मविचारोक्तः कर्मानधिकृत्यैव मेवेत्यै जानोपदेशाच्च न समुच्चयः मोक्षायेत्यर्थः । यद्यपि मृत्योरतिमुक्तः तत्तु अल्पमृत्योरेव अतिमाक्षितः हिरण्यगर्भो भवति तत्तदमपि मृत्यु-ग्रस्तमेव अक्षानायादिमत्वात् अतः महामृत्योर्भोग्याय ब्राह्मणान्तरस्य । अयमेवार्थः । कर्मकाण्डस्य मोक्षार्थत्वत्वात् । ३५

२. अर्थसंबन्धाह—पूर्वत्र मृत्योरतिक्रमः अत्रापि मृत्योरेवातिक्रम इति अर्थसंबन्धः अनिमोक्षात् हिरण्यगर्भप्राप्त्या-पीत्यर्थः ।

३. संप्रयोजकेति—इन्द्रियविषयसंबन्धः मृत्युप्रयोजकः । ननु चातिमुच्यत इति सिद्धान्ती शङ्कते । तदप्ययुक्तिमिति पूर्वपक्ष्याह—ननु चेति ।

प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्राहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धाद्भिन्न इति ॥२॥

वायव्यं ग्रहः स नाम्नाऽतिग्राहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ॥३॥

जिह्वा वै ग्रहः स रसेनातिग्राहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति ॥४॥

चक्षुर्वै ग्रहः स रूपेणातिग्राहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥५॥

धोत्रं वै ग्रहः स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाब्जृणोति ॥६॥

मनो वै ग्रहः स कामेनातिग्राहेण गृहीतो मनसा हि कामान्कामयते ॥७॥

हस्तो वै ग्रहः स कर्मणाऽतिग्राहेण गृहीतो हस्तभ्यां हि कर्म करोति ॥८॥

न । अनवधारणार्थं यत् । न हि चतुष्टयं तत्र चिद्विश्रुतमिह तु ग्रहातिग्रहादग्नेरेष्टवमुणविषयया कतोति प्रश्न उपपद्यत एव । तस्मात्स युक्तिः साऽतिप्रयुक्तिरिति धुस्यति तस्मिन् द्विदके ग्रहातिग्रहा अपि सिद्धाः । अतः कतिपयाका १० ग्रहाः कति चाऽतिग्रहा इति पृच्छति । इतर आह—अष्टौ ग्रहाः अष्टावतिग्रहा इति । ये तेऽष्टौ ग्रहा अभिहिताः कतमे ते नियमेन ग्रहीतव्या इति ॥१॥

तत्राह—प्राणो वै ग्रहः प्राण इति प्राणमुच्यते । प्रकरणात् । वायुसहितः सः । अपानेनेति गन्धेनेत्येतत् । अपानस्यातिग्रहादपानो गन्ध उच्यते । अपानोपहृतं हि गन्धं प्राणेन सर्वो लोको जिघ्रति । तदेतदुच्यतेऽपानेन हि गन्धाद्भिन्नोति ॥२॥

१५ वायव्यं ग्रहः । वाचा ह्यप्यात्मपरिच्छिन्नयाऽऽत्मज्ञविषयमाप्तव्याऽऽत्मत्यान्नात्मबोभस्तादिवक्ष्येतेषु नानुपुतया गृहीतो लोकोऽप्यहन्तेन । वाग्रहः स नाम्नाऽतिग्राहेण गृहीतः स वागाद्यो ग्रहो नाम्ना यत्तत्त्वेन विषयेणातिग्राहेण अतिग्राहेणेति दैर्घ्यं छात्रासं नाम यत्तत्त्वायां हि याक्तेन यत्तत्त्वेनायमेन तादर्थ्येन प्रयुक्ता याक्तेन वशीकृता तेन तत्कार्य-मकृत्वा नैव तस्या मोक्षः । अतो नाम्नाऽतिग्राहेण गृहीतो यागित्युच्यते । यत्तत्त्वासात्त्वेन हि प्रयुक्ता सर्वानर्थ-निर्वाहनादिप्रोपयेति शेषः । अतिमोक्षोपदेनेन त्वगादेरपि नृचितत्वात्तेषु चतुष्टयातिग्राहणादिविशेषेण प्रतिपन्नेषु २० वागादिषु विषयेषु भुक्त्वायां संरादिविषयत्वे अन्त्योपपत्त्यर्थत्वात्प्राज्ञेनोपपत्तिरिति नमायते—नानवधारणार्थत्वा-दिति । तदेव स्पष्टयति—न होति । तत्र पूर्वप्राज्ञेन वागादिमिति यावत् । फलिना प्रथमप्रःनोपपत्तिं कथयति—इह स्थितिः । ननु गृह्णामेव पूर्वापदेनातिग्राह्या प्रतिपत्तत्वात्तेषु विज्ञेयभूत्याया कति ग्रहा इति प्रश्नेऽप्यति-ग्राह्यामप्रतिपत्तत्वात्तस्य कथयतिगृहा इति प्रश्नः स्यादत आह—तस्मादिति । पूर्वस्माद्गृह्णामिति यावत् । वागादयो वक्ष्यादयश्च चत्वारो ग्रहाश्चातिग्रहाश्च यद्यपि विषयेतो निर्जातास्तथाऽप्यतिग्राह्यासाध्वत्कारो विशेषतो न २५ ज्ञायन्ते । तेन तेषु विशेषतो ज्ञानसिद्धये प्रश्न इत्यभिप्रेत्य विनिर्दिष्ट—नियमेनेति ॥१॥

द्वितीये प्रश्ने परिहारमुत्थापयति—तत्राह इति । प्राणज्ञत्वस्य प्राणविषयत्वे पूर्वोत्तरस्यत्वमोर्वाणादीना प्रकृतत्वं हेतुमाह—प्रकरणादिति । तस्य गन्धेन गृहीतत्वसिद्धयर्थं विनिर्दिष्ट—वायुसहित इति । अपानस्य गन्धविषयत्वे गन्धस्यापानेनाविनाभावं हेतुमाह—अपानेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—अपानोपहृतं होति । अपन्धासोऽ-प्रापानशब्दार्थः । उक्तैर्वा वाक्यं पातयति—तदेतदिति ॥२॥

३० वाचो ग्रहत्वमुपपादयति—वाचा होति । आसङ्गस्य विषयः शब्दादिरेवाऽऽप्येवं यस्या वाचस्तथेति विग्रहः । तत्सिद्धयर्थमध्यात्मपरिच्छिन्नयेति विशेषणम् । असत्य परलोकादकं मिथ्यावचनं तदेव स्वदृष्टमात्रविरोध्यनृत विपरीतं वा । आदिपदेनेष्टानिष्टोक्तिग्रहः । वाचि प्रकृताया स नाम्नेति कथमुच्यते तत्राह—स वागास्थ इति । वक्ष्येन वाचो वशीकृतत्व साधयति—यत्तत्त्वायति । तादर्थ्येन वचनकरणत्वेनेति यावत् । वचनार्थं वाचो वक्ष्येन वशीकृतत्वे फलितमाह—तेनेति । तत्कार्यं वचन मोक्षसाधारणे देवतात्मनि पर्यवसानम् । वक्ष्यामर्थोक्तं विना वाचोऽप्यर्थवसाने ३५ सिद्धमर्थमाह—अत इति । वाचोऽतिग्रहगृहीतत्वमनुभवेन साधयति—यत्तत्त्वायति । वाचा ह्येत्यादेरपानेन ह्येत्यादिना

१. अनवधारणार्थत्वात्—अनवधारितार्थत्वादित्यर्थः पूर्वत्र चत्वारो ग्रहाः उक्ताः वाक् चक्षुः मनः प्राण इति परं तु न निर्धारिताः इम एवेति अतः प्रश्नः ।

२. अध्यात्मपरिच्छिन्नत्वं शरीरपरिच्छेदः । आसङ्गः आसक्ति तद्विषयः प्रियः तद्विषया वाक् अनृतादि वदति ।

त्वान्वं प्रहः स स्पशेनातिप्राहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयत इत्येतेश्चै प्रहा अष्टावतिप्रहाः ॥९॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं कास्वित्सा देवता

यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमपुनर्मृत्युं जयति ॥१०॥

युज्यते । समानमव्यत । इत्येते त्वचपर्यन्ता अष्टौ प्रहाः स्पर्शपर्यन्ताश्चैतेऽष्टावतिप्रहा इति ॥९॥

उपसंहृतेषु प्रहातिप्रहेष्वह पुनः—याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं यदिदं व्याकृतं सर्वं मृत्यो- ५
रन्नं सर्वं जायते विपद्यते च प्रहातिप्रहलक्षणेन मृत्युना प्रस्तम् । कास्वित्सा नु स्यात्सा देवता यस्या देवताया मृत्यु-
रप्यन्नं भवेत् । “मृत्युर्यस्योपेक्षनम्” इति श्रुत्यन्तरात् । अयमभिप्रायः प्रष्टुः । यदि मृत्योर्मृत्युं वक्ष्यत्यनवस्था स्यात् ।
अथ न वक्ष्यत्यस्माद्विप्रहातिप्रहलक्षणामृत्योर्नोक्षो नोपपद्यते । प्रहातिप्रहमृत्युविनाशे हि मोक्षः यात् । स यदि
मृत्योरपि मृत्युः स्यादभवेद्विप्रहातिप्रहलक्षणस्य मृत्योर्विनाशः अतो दुर्वचनं प्रज्जं भवान्नः पृच्छति कास्वित्सा
देवतेति । अस्ति तावन्मृत्योर्मृत्युः । लब्धनवस्था स्यात्तस्याप्यन्यो मृत्युरिति । नानवस्था । सर्वमृत्योर्मृत्यवन्तरा- १०
नुपपत्तेः । कथं पुनरवगम्यतेऽस्ति मृत्योर्मृत्युरिति । दृष्टत्वात् । अग्निस्तावत्सर्वस्य दृष्टो मृत्युविनाशकत्वात् ।
सोऽङ्गिरस्यते सोऽग्निरपामन्नम् । गृहाण तद्गृहंस्ति मृत्योर्मृत्युरिति । तेन सर्वं प्रहातिप्रहजातं भक्ष्यते मृत्योर्मृत्युना ।
तस्मिन्मन्त्रेन नास्ति मृत्युना भक्षिते संसारान्मोक्ष उपपन्नो भवति । बन्धनं हि प्रहातिप्रहलक्षणमुक्तं तस्माच्च
मोक्ष उपपद्यत इत्येनप्रसाधितम् । अतो बन्धमोक्षाय पुरुषप्रयासः सफलो भवत्यतोऽपययति पुनर्मृत्युम् ॥१०॥

मृत्यामृताव्याप्येतत्त्वमाह—समानमिति । प्राणं वाग्जिह्वा चक्षुः श्रोत्रं मनो हृत्सौ त्वगित्युक्तान्प्रहातिप्रहमयति— १५
इत्येत इति । गन्धो नाम रसो रूपं शब्दः कामः कर्म स्पर्श इत्यतिप्रहानपि निगमयति—स्पर्शपर्यन्ताश्चेति ॥९॥

प्रतीकमादाय व्याचष्टे—यदिबभूविति । यदिदं व्याकृतं जगत्सर्वं मृत्योरन्नमिति योजना । तस्य तदन्नत्वं
साधयति—सर्वमिति । मृत्योरन्नत्वंसाधनाया श्रुत्यन्तरं संवादयति—मृत्युरिति । मृत्योर्मृत्युमधिकृत्य प्रश्नस्य कट-
दन्तनिरूपणप्रबोधोपजननत्वाभावात्—अयमिति । सत्येन प्रहातिप्रहलक्षणे मृत्योर् मोक्षो भविष्यतीति चेन्नेत्याह—
प्रहेति । अस्तु तर्हि प्रहातिप्रहनाथे मुक्तिरित्यत आह—स यदीति । न च मृत्योर्मृत्युरस्त्यनवस्थानादित्युक्तमिति २०
भावः । पक्षेऽनवस्थानात्पक्षे चामुक्तेरित्यतः शब्दार्थः । अस्तिपक्षं परिगृह्णाति—अस्ति तावदिति । मृत्योर्मृत्युर्ब्रह्मात्म-
साक्षात्कारो विनशितस्तस्याप्यन्यो मृत्युरस्ति चेदनवस्था नास्ति चेत्तद्वैज्ञानस्यापि स्थितेरमुक्तिरिति शङ्कते—
न चिति । तत्रास्तिपक्षं परिगृह्ण परिहृति—नानवस्थेति । यथोक्तस्य मृत्योः स्वपरविरोधित्वाच्च किंचिदवद्यमित्यर्थः ।
उक्तं पक्षं प्रश्नद्वारा प्रमाणार्थं करोति—कथमिति । दृष्टत्वं स्पष्टयति—अग्निस्तावदिति । दृष्टत्वफलमाचष्टे—गृहाणेति ।
तस्य कार्यं कथयति—नैनेति । अप पुनर्मृत्युं जयतीत्यस्य पातनिका करोति—तस्मिन्निति । उक्तमेव व्यक्तीकरोति— २५
बन्धनं हीति । प्रसाधितं मृत्योरपि मृत्युरस्तीति प्रदर्शनेनेति शेषः । मोक्षोपपत्तौ फलितमाह—अत इति । पुरुषप्रयासः
समाविष्टपूर्वकश्रवणादिः । तत्फलस्य ज्ञानस्य फलं दर्शयन्वाक्यं योजयति—अत इति । ज्ञानं पञ्चमर्थः ॥१०॥

१. मृत्योर्मृत्युरस्ति स च ब्रह्मसाक्षात्कारः तस्य मृत्युः अन्यो नास्ति स्वयमेव नश्यतीत्यर्थः । हेत्वज्ञानस्यापि ब्रह्म-
साक्षात्कारो वृत्तिरूपः मनोजग्यः तदेतज्ज्ञानसत्ये कथं मोक्ष इत्यर्थः । स्वयं नश्यतीति समाधानम्-वस्तुतस्तु
नाशाशरीकरोप्यनवस्था विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त इति श्रुतिविरोधश्च । अतः या या प्रमा सा स्वसमानविषयका- ३०
ज्ञानक्षणावृत्ति इति व्याप्यंशिकारात् । ज्ञानकाले अज्ञानं न तिष्ठतीत्यर्थः ।

२. मृत्योः अज्ञानेन भक्षणे सति शरीरात् प्राणोक्तान्तिरस्ति न वेति प्रश्नः ।

३. मृत्योरपि मुक्तिरस्तीति पूर्वखण्डेऽप्युक्तम् । स च ब्रह्मसाक्षात्कार एव शिबते हृदयग्रन्थिरिति शास्त्रात् तथा च
साक्षात्कृततत्त्वस्य प्राणोक्तान्तिविषयः प्रश्नः । उक्तान्तिविषये ब्रह्मसूत्रचतुर्थद्वितीये विचारितम्—तथा
हि—प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् । अत्र पूर्वपक्षः । न तस्य प्राणा उक्तमिति ब्रह्मेन सत् ब्रह्माप्येति इति ३५
श्रुतौ (वृ० ४-४-१२) ब्रह्मविदः न तस्य प्राणा उक्तमिति इति श्रुत्या उक्तान्तिप्रतिषेधात् नोक्तमिति
इति चेन्न—शरीरात् नोक्तमिति तेन सह भवन्ति इति हि तदर्थः तदुक्तं माध्यन्दिनपाठे न तस्मादिति ।
सिद्धान्तस्तु-स्पष्टो होकेषाम् (४-४-१३) नैतदस्ति यदुक्तं परब्रह्मविदोऽपि देहादुक्तान्तिरस्तीति । नैतत्
देहापादान् एवायमुक्तान्तिप्रतिषेधः एकेषां गात्रिणां स्पष्ट । आर्तभागप्रश्ने यत्रापि पुरुषो त्रिवदे

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो ऋषय उवस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो३ नेति नेति
होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते ॥११॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो ऋषयते किमेनं न जहातीति
नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥१२॥

- ५ परेण मृत्युना मृत्यो भक्षिते परमात्मदर्शनेन योज्यो मुक्तो विद्वांसोऽयं पुरुषो यत्र यस्मिन्काले ऋषय उवर्ध्वमस्माद्वह्निदो ऋषयमाणात्प्राणा वागवयो ग्रहा नामादयश्चातिग्रहा वासनारूपा अन्तस्थाः प्रयोजकाः क्राम-
ल्युध्वंमुक्तामन्त्याहोस्विन्नेति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यो नोदक्रामन्त्यत्रैवास्मिन्नेव परेणाऽऽप्तमनाऽविभागं गच्छन्ति
विदुषि कार्याणि करणानि च स्वयोनौ परब्रह्मसत्तत्वे समवनीयन्ते एकोभावेन समवसृज्यन्ते प्रलीयन्ते इत्यर्थः ।
ऊर्मय इव समुद्रे । तथा च श्रुत्यन्तरे कलाशब्दवाच्यानां प्राणानां परस्मिन्सात्तमिन् प्रलयं दर्शयति—“एवमेवास्त्य
१० परिदृष्टिमाः षोडश कलाः पुष्पावयणाः पुष्पं प्राप्यास्तं गच्छन्ती”ति । इति परेणाऽऽप्तमनाऽविभागं गच्छन्तीति दक्षि-
तम् । न तर्हि मृतो, न हि, मृतश्चायं पस्मात्स उच्छ्वयत्युच्छ्रानतां प्रतिपद्यत आध्मायति बाह्येन बाधुना पूर्णते दृति-
वदाध्मातो मृतः शेते निश्चयेः क्वचनान्नो मुक्तस्य न क्वचिद्वग्ननमिति वाक्यार्थः ॥११॥

- मुक्तस्य किं प्राणा एव समवनीयन्त आहोस्वित्तत्प्रयोजकमपि सर्वम् । अथ प्राणा एव न तत्प्रयोजकं सर्वं,
प्रयोजके विद्यमाने पुनः प्राणानां प्रसङ्गः । अथ सर्वमेव कामकर्मणि, ततो भोक्त उपपद्यत इत्येवमर्थ उत्तरः प्रश्नः ।
१५ सम्यग्ज्ञानस्यापुनर्मृत्युं जयतीत्युक्तं फलं विशदीकर्तुं प्रश्नान्तरमुत्थापयति—परेणेति । परेण मृत्युना
परमात्मदर्शनेनेति सम्बन्धः । ग्राहातिग्रहलक्षणे बन्धः सप्तम्यर्थः । ग्रहशब्देन प्रयोज्यराशिर्गृहीतः । नामादीनां स्थूलानां
बहिष्पत्तेन स्वरसतस्य कत्वात्कथं तदुत्क्रान्तिः पृच्छयते तत्राऽह—वासनारूपा इति । तेषामनुत्क्रान्ती मुक्त्यसम्भव
सूचयति—प्रयोजका इति । उत्क्रान्तिपक्षे ध्रुव जन्म मृतस्य चेति न्यायात्पुनरुत्पत्तिः स्वावमुत्क्रान्तिपक्षे मरणप्रसिद्धि-
विरुद्धेति भावः । द्वितीया पक्षं परिहरति—नेति होवाचेत्यादिना । कार्याणि करणानि च सर्वाणि परेणाऽऽप्तमा-
२० सहाविभागं गच्छन्ति सत्यस्मिन्नेव विदुषि समवनीयन्त इति सम्बन्धः । तेषां विदुषि विलये हेतुमाह—स्वयोनो-
र्ब्रिहि । विद्वानेव हि पूर्वमविद्यया तेषां योनिरासीत्स्मिन्विद्यावशाया तद्वलादविद्यायामपनोताया परिपूर्णं तत्त्वं तेषां
पर्यवसानं सम्भवीत्यर्थः । कारणं कार्याणां प्रविलये दृष्टान्तमाह—ऊर्मय इति । प्राणादीनां कारणसंसर्गाव्यो-
ल्यवशेत्पुनरुत्पत्तिः स्यादित्याशङ्क्य ज्ञाने सत्यज्ञानव्यसन्नैवमित्यभिप्रेत्याऽह—तथा चेति । सविपयाभ्ये-
कावशेत्त्रिप्राणि वायवश्च पक्षेति षोडश कलास्तासां स्वातन्त्र्यमाध्यायान्तरं च वारयति—पुष्पावयणा इति । तासां
२५ निवृत्तिश्च पुरुषव्यतिरेकेण नास्तीति सूचयति—पुरुषं प्राप्येति । प्राणावशेत्क्रामन्ति तर्हि मृतो न भवतीति
प्रतीतिविरोधं शङ्कित्वा परिहरति—न तर्ह्येत्यादिना । दृतिशब्दो भस्त्राविषयः । प्रकृतं वाक्च प्रत्यक्षसिद्धदेहमरणा-
नुवादकमित्यभिप्रेत्याऽह—बन्धनेति ॥११॥

प्राणा नोत्क्रामन्तीति विशेषणमाश्रित्य प्रश्नान्तरमादत्ते—मुक्तस्येति । पक्षद्वयेऽपि प्रयोजनं कथयति—अथेत्य-
दिना । यत्पुत्रक्षेत्राद्यमुत्सद्गुना नाममात्रावशेषमित्युक्ते नावशिष्टं किंचिदिति यथाऽब्रह्मन्ते तथाऽप्रापि नाममात्रं

- ३० उदस्मात् प्राणा क्रामन्ति आहोर्नेति प्रश्ने नेति होवाच याज्ञवल्क्यः इत्यनुत्क्रान्तिपक्षमुक्त्वा न तर्हि प्राणेषु
सत्सु मृत इति शकाया अत्रैव समवनीयन्ते । स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते इति प्राणानां लयव-
णात् । यदि मृतेन सह गच्छेयुः प्राणाः तर्हि न लय उपपद्येत । व्यूयते च । अपि च वक्षुदो वा मूर्त्नो वाज्येभ्यो
वा शरीरदेशेभ्यः उत्क्रान्तिमुक्त्वा इति तु कामयमानः इति तं कामयमानविषयत्वेनोपसहृत्य अथाकामयमान
इति ज्ञानिनः उत्क्रान्तिप्रतिषेधं शरीरादेशेति स्पष्टं शरीरादुत्क्रान्तेरेव प्रसिद्धत्वात् जीवादुत्क्रान्तेरपि सिद्धेः ।
३५ वेष्णवास्तु—विदुषा सहैव गच्छन्ति न तु विद्वत्सकाशादुत्क्रामन्ति इति व्याकुर्वन्ति तत्पक्षे अत्रैव समवनीयन्ते
स उच्छ्वयत्याध्मायति इति प्राणलयः शरीरस्योच्छ्वयनादिकं च विरुद्धम् । ‘अत्र ब्रह्म समस्तुते’ इति वाक्य-
विरोधश्च तन्मते प्राणोत्क्रमणे ब्रह्मलोकस्थब्रह्मणा खलु सवन्धो वक्ष्य इति । अपि च किमेनं न जहाति इति
प्रश्नस्य नाशेति प्रतिवचनं तन्मते अमुकं प्राणसद्भावात् ।

१. परेण मृत्युना परमात्मदर्शनेनेति अशेदावयवः ।

४० २. वासनारूपा इति अत एव मुक्तस्य पुनर्जन्माभावः सिद्धः अन्यथा वासनासद्भावे पुनर्जन्मापत्तिः ।

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वार्तं प्राणश्चक्षुरादित्यं
मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीकेशा अप्सु
लोहितं च रेतश्च निधीयते वयस्यं तदा पुरुषो भवतीत्याहुर सोम्य हस्तमातंभागाऽऽ-
वासेवैतस्य वेदिष्यावो न नावेतत्सजन इति । तौ होतृकर्म्य मन्त्रप्राचक्राते तौ ह
यद्वचतुः कर्म हेव तद्वचतुरथ यत्प्रशशंसतुः कर्म हेव तत्प्रशशंसतुः पुण्यो वै
पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपराराम ॥१३॥ ५

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रास्य पुरुषो ज्ञियते किमेनं न जहातीति । आहुरतो नामेति सर्वं समवनोयत इत्यर्थः । नाम-
मात्रं तु न लीयत आकृतिसम्बन्धात् । नित्यं हि नाम । अनन्तं वै नाम । नित्यत्वमेवाऽऽनन्तं नाम्नः । तदानन्त्या-
धिकृता अनन्ता वै विद्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति । तन्नामान्नन्त्याधिकृता विश्वान्देवानात्मत्वेनोपेत्य १०
तेनाऽऽनन्त्यपक्षेनानन्तमेव लोकं जयति ॥१२॥

प्राहातिग्रहस्य बन्धनमुक्तं मृत्युरूपं तस्य च मृत्योर्मृत्युसङ्गात्वाभोक्षद्वयोपपद्यते । स च मोक्षो प्राहातिग्रह-
रूपाणाभिहेतु प्रलयः प्रयोनिर्भावत । यद्वत्प्राहातिग्रहाख्यं बन्धनं मृत्युरूपं तस्य यत्प्रयोगं तत्स्वरूपनिर्धारणार्थ-
मिव नारम्यते । याज्ञवल्क्येति होवाच । अत्रै केचिद्वर्णयन्ति प्राहातिग्रहस्य प्रयोजकस्य विनाशोऽपि किल न मुच्यते ।
नामावशिष्टोऽविद्योत्तरस्वानीयथा स्वात्मप्रभया प मात्मनः परिच्छिन्नो भोक्ष्याच्च जगतो ब्यावृत् उच्छिन्न- १५

त्रियमार्णं विद्वांसं न जहातीत्युक्ते न किंचिदवशिष्टमिति दृष्टिः स्यादिति प्रत्युकितात्पर्यमाह-सर्वमिति । यथाश्रुतमर्थ-
मात्रित्य प्रत्युक्ति व्याचष्टे-नाममात्रं च्विति । विदुषो नाममित्यत्वे हेत्वन्तरभुनरवाक्यावष्टम्भेन दर्शयति-नित्यं हीति ।
अनन्तशब्दाभ्याम्नो व्यकिप्राचुर्यं प्रतिभाति कुतो नित्यतेत्याशङ्क्याऽऽह-नित्यत्वमेवेति । व्यकिमेदस्य प्रसिद्धत्वात्
तद्वचस्य ब्रह्मविदः स्वदृष्ट्या नामापि न क्षिप्यते परदृष्ट्या तदवशेषोक्तिः शुको मुक्त इत्यादिव्यपदेशदर्शनादतो
नामानित्यस्य व्यावहारिकमिति भावः । ब्रह्मास्मीति दर्शनेन विश्वान्देवानात्मत्वेनोपपन्नानन्तं लोकं जयतीति २०
सिद्धानुवादो ब्रह्मविद्यां स्तोतुमित्यभिप्रेत्यानन्तरवाक्यमादत्ते-तवानन्त्येति । तद्व्याचष्टे-सन्नामानन्त्येति ॥१२॥

यन्नास्येत्यादेस्तात्पर्यं वृत्तानुवादपूर्वकं कथयति-प्राहातिग्रहस्यमित्यादिना । किमेनमित्यादिवाक्यस्य
स्वव्याख्यामुक्त्वा यत्रेत्यादेस्तात्पर्यं चोक्तम् । इदानीं भर्तृप्रपञ्चप्रस्थानमुत्थापयति-अत्रेति । किमेनमित्यादाविति
यावत् । समुच्चयानुष्ठानाद्देह्योः सप्रयोजक्योनशिर्षि पुंसो मुक्तिं चेत्तर्हि तस्य बद्धत्वायोगात्कामसौ वशामवलम्बता-
मित्याद्यङ्ग्याऽऽह-नामावशिष्ट इति । क्षितेरुत्तरवदवस्थितात्माविद्यया परस्मात्परिच्छिन्नश्चेदात्मा तर्हि बन्धपक्षस्यैव
स्यास्तु भोग्याजगतो व्यावृत्तिरित्याद्यङ्ग्याऽऽह-उच्छिन्नमिति । सर्वस्य कर्मादिफलस्य सुखात्मनः समुच्चयासादितस्य

१. यन्नास्येति संसारिविषय प्रलयः मुक्तिविषये समाधानस्य समाप्तत्वात् ।

२. यत्रायं पुरुषो ज्ञियते किमेनं न जहातीति प्रश्ने नामेति वदन् रूपाख्य लिङ्गशरीरं समूलं नश्यतीति प्रति-
वचनादपि विदुषः लोकान्तरगमनं नास्तीति सूचितम् । गमने तस्य लिङ्गशरीराद्यवश्यं भावात् । एतेन प्राणाः
जीवेन सह गच्छन्तीति सिद्धान्तो निरस्तः ।

३. नाम्नः योऽर्थः अनन्तत्वं तन्मात्रकृताः अनन्तत्वप्रापकश्चकिमन्तः तान् आत्मत्वेन ध्यायत अनन्तलोकप्राप्तिः ।

४. अत्र केचिदिति-प्राहातिग्रहसंबन्धस्य प्रयोजकं काम कर्म तच्च तत्कार्यं हिरण्यगर्भध्यानेन सह कर्मानुष्ठानेन
निवर्तते तन्नित्यतावपि न भुज्यो मोक्षो जातः अपि तु नामावशिष्टः अविद्यया स्वात्मन एव पृथिव्या ऊपरवत्
अंगभूतयापरिच्छिन्नः भोग्यप्रपञ्चाद्व्यावृत्तः उच्छिन्नकामकर्मबन्धनः अन्तराखे तिष्ठति तस्य च ब्रह्मात्मैकत्व-
ज्ञानवृत्त्या द्वैतवृद्धि निवर्तते । तदर्थमुपस्तप्रश्नमारभ्य आत्मपरमात्मैक्यबोधकः परो ग्रन्थ आरभ्यते इत्याहुः । ३५
समस्तद्वैतकत्वं हिरण्यगर्भस्वरूपम् ।

५. सिद्धानुवाद इति ब्रह्मविदः सर्वात्मत्वेन सर्वानित्यत्वस्य सिद्धत्वात् विस्वाम् देवानात्मत्वेन दृष्ट्वेति सिद्धानुवादः
सर्वानित्यस्य विभवेदेवानात्मत्वस्य स्वतः सिद्धत्वात् ।

शिरःपाण्यादिमृतो मृतस्य बागतिमभ्येति बातं प्राणोऽप्येति चक्षुरादित्यमभ्येतीति सर्वत्र सम्बध्यते । मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मेत्यत्राऽऽस्थाविज्ञानं हृदयाकाशमुच्यते । स आकाशमभ्येति । गोषधोरपि यति लोमानि । वनस्पतीनपि यन्ति केशाः । अम्बु लोहितं च रेतश्च निधोयत इति पुनरादानलिङ्गम् । सर्वत्र हि बागादिशब्देन देवताः परिगृह्यन्ते न तु करणान्येवापकामन्ति प्राङ्मोक्षात् । तत्र देवताभिरनधिष्ठितानि करणानि न्यस्तदात्राद्युपमानानि विदेहस्य कर्ता पुरुषोऽस्तन्त्रः किमाशितो भवतीति पृच्छयते—क्यायं तदा पुरुषो भवतीति । किमाशितस्तदा पुरुषो भवतीति । यमाश्रयमाशित्य पुनः कार्यकरणसंघातमुपादत्ते येन ग्रहातिग्रहलक्षणं बन्धनं प्रयुज्यते तत्किमिति प्रश्नः ।

अत्रोच्यते—स्वभावयदुच्छाकालकर्मवैविध्यज्ञानैर्मात्रशून्यानि वारिभिः परिकल्पितानि । अतोऽनेकविप्रति- पत्तिस्थानत्वाज्ज्ञैव जल्पन्यायेन वस्तुनिर्णयः । अत्र वस्तुनिर्णयं वेदिच्छस्याहुर सोम्य हस्तमार्तभागं ह आवासेवेतस्य स्वयमुच्छस्य वेदितव्यं यत्तद्देविष्यावो निरूपयिष्यावः । कस्मात् । न आवाधयेरितद्वस्तु सज्जेन जनसमुदाये निर्णेतुं शक्यते । अत एकांतं गमिष्यावो विचारणाथ । तौ हेत्यादि श्रुतिवचनम् । तौ याज्ञवल्क्यातर्भावावेकान्तं गत्वा किं चक्रतुरित्युच्यते—तौ होत्स्वस्य सज्जनाद्देशान्मन्त्रांचक्रते । आदौ लौकिकवादिप्रकाशानेकेकं परिगृह्य विचारि- तवन्तौ । तौ ह विचारं यद्वचनुरपोह्य पूर्वपक्षान्सबन्वि तच्छृणु । कर्म ह वैवाऽऽश्रयं पुनः पुनः कार्यकरणोपादानहेतुं तत्तत्रोच्यतुक्तवन्तौ । न केवलं कालकर्मवैविध्यश्रेष्ठम्युपगतेषु हेतुषु यत्प्रशंसनुस्ती कर्म ह वै तत्प्रशंसनुः । यस्मात्प्रतिष्ठितमेतत्कर्मप्रयुक्तं ग्रहातिग्रहादिकार्यकरणोपादानं पुनः पुनस्तस्मात्पुण्यो वै शास्त्रविहितेन पुण्येन कर्मणा भवति तद्विपरीतेन विपरीतो भवति पापः पापेनेत्येव याज्ञवल्क्येन प्रश्नेषु निर्णीतेषु ततोऽशक्यप्रकम्यत्वा- द्ज्ञानवल्क्यस्य ह आरस्कारत्र आर्तभाग उपरराम ॥३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयाध्याये द्वितीयमार्तभागब्राह्मणम् ॥२॥

तत्संनिधेरित्याशङ्क्य वक्ष्यमाणकर्मश्रयत्वलिङ्गेन बाध्यः संनिधिरित्यभिप्रेत्याऽह—असम्बन्धेति इति । संनिधिबाधे लिङ्गान्तरसाह—निषीयत इति । तस्य हि पुनरादानयोग्यद्वयनिधाने प्रयोगदर्शनादिहापि पुनरादानं लोहितादेरा- २० भाव्यतः प्रसिद्धसंसारिणोचर एवाय प्रश्न इत्यर्थः । अविद्युपो बागादित्याभावाद्वाहमनसि दर्शनादिति न्यायात्तस्य चात्र धृतेर्विज्ञानेन पुरुषस्तदीयकलाविलयस्य श्रुतिप्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्याऽह—सर्वत्र हीति । अग्न्याद्यंशानां बागादि- शब्दिनामप्रक्रमणैरपि करणानां तदभावे तदधिष्ठानस्य देहस्यापि भावेन भोगसम्भवात् प्रवनावकाशोऽस्तीत्या- शङ्क्याऽह—तत्रेति । देवताबोधेषुसहतेष्विति यावत् । तेषां ताभिरनधिष्ठितत्वे सत्यर्थंक्रियाक्षमत्वं फलतीत्याह— न्यस्तीति । करणानामधिष्ठातृहीनानां भोगहेतुत्वाभावेऽपि कथमाश्रयप्रश्नो भोक्तुः स्यादित्याशङ्क्याऽह—विदेहवर्षेति । २५ प्रश्नं विवृणोति—यमाश्रयमिति ।

आहरेत्यादिपरिहृयमवतारयति—अत्रेति । मीमांसका लोकायता ज्योतिर्विदो वैदिका देवताकाण्डेया विज्ञान- वादिनो माध्यमिकाश्चेत्यनेके विप्रतिपत्तारः । जल्पन्यायेन परस्परप्रचलितमात्रपर्यन्तेन विचारेणेति यावत् । अत्रेति प्रश्नोक्तिः । ननु प्रष्टाऽर्तभागो याज्ञवल्क्यश्च प्रतिकर्तेति द्वाविहोपलभ्येते । तथा च तौ हेत्यादिवचनमयुक्तं तृतीयाध्याया- भावादत आह—तौ हेत्यादीति । तत्रेत्येकान्तं स्थित्वा विचारावस्थायामिति यावत् । न केवलं कर्म कारणमूचतुः ३० किन्तु तदेव कालादिषु हेतुषुसम्पुगतेषु सन्तु प्रशंसनुः । अतः प्रशंसावचनारूपमैवः प्राधान्यं यन्मते नतु कालादीनाम- हेतुत्वं तेषां कर्मस्वरूपनिष्पत्ती कारकतया गुणभावदर्शनात्फलकालेऽपि तत्प्राधान्येनैव तद्वेतुत्वसम्भावित्याह— न केवलमिति । पुण्यो वै पुण्येनेत्यादि व्याचष्टे—यस्मादित्यादिना ॥३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयाध्याये द्वितीयमार्तभागब्राह्मणम् ॥२॥

- १ स्वभाववादिनो लोकायतिका यदुच्छापि तन्मतमेव काल इति ज्योतिर्विदः कर्मेति मीमांसका देवमिति च । ३५
- २ विज्ञानमात्रमिति योगाचारः । ज्ञानमिति माध्यमिकः प्रचलितं वागाहम्बर । अत्र दैवमिति पक्षः ईश्वरः स्वयं फल वदातीति पक्षः । स च ईश्वरस्य स्वयं फलदातृत्वे वैषम्यनैर्बुध्यदोषप्रसंगाशिराकृत इति ज्ञेयम् ।
- ३ देवताकाण्डेया—अत्र संकर्मकाण्डशब्दिते देवताकाण्डे कर्मव द्वादशाध्यायावशिष्टं विचार्यते जैमिनिना । परं तु देवतास्वरूपकार्यादिपरः कश्चन काण्डो वतते इति वदता मतमनुसृत्येदमुक्तम् । उपलभ्यमानस्य संकर्मकाण्डस्यैव देवताकाण्डमिति नाम तत्र द्वादशाधिकरणानि कर्माङ्गभूतदेवताविचारात्मकानि यतः ४० उपलभ्यन्ते तस्मात् देवताकाण्ड इति प्रथेति परिमले प्रदानवदेव तदुक्तमित्यधिकरणे (३.३.३३) निरधारि । ३०

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

अथ हेनं भुङ्गुर्लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच । मदेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीदुद्दिता गन्धर्वगृहीता तमपुच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत् सुधन्वाङ्गिरस इति तं यदा लोकानामन्तानपुच्छामायैनमद्रम वव पारिक्षिता

५ अमवन्निति क्व पारिक्षिता अभवन्स् त्वा पुच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अमवन्निति ॥१॥

अथ हेनं भुङ्गुर्लाह्यायनिः पप्रच्छ । प्रहातिप्रहलक्षणं बन्धनमुक्तम् । यस्मात्सप्रयोजकान्मुक्तो मुच्यते येन वा बद्धः संसरति स मृत्युः । तस्मान्च मोक्ष उपपद्यते । यस्मान्मृत्योर्मृत्युरस्ति । मुक्तस्य च न गतिः क्वचित् । सर्वोत्साहो नाममात्रावशेषः प्रदीपनिर्वाणवदिति चावधत्तम् । तत्र संसरतां भुष्यमानानां च कार्यकरणानां स्वकारण-संसर्गो समाने मुक्तानामत्यन्तमेव पुनरनुपादानम् । संसरतां तु पुनः पुनरुपादानं येन प्रयुक्तानां भवति तत्तत्कर्मैत्यवधान-
१० रितं विचारणापूर्वकम् । तस्यैव च नामावशेषेण सर्वोत्साहो मोक्षः । तच्च पुण्यपापाख्यं कर्म । पुण्यं वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेत्यवधारितत्वात् । एतच्छ्रुतः संसारः ।

तत्रापुण्येन स्यात्परजङ्गमेषु स्वभावदुःखवहलेषु नरकतिर्यक्प्रेतादिषु च दुःखमनुभवति पुनः पुनर्जायमानो न्रियमाणश्चेत्येतद्वाजसर्पवत्सर्वलोकप्रसिद्धम् । यत् शास्त्रोक्तं पुण्यं वै पुण्येन कर्मणा भवति तत्रैवाऽऽहः क्रियत इह श्रुत्या । पुण्यमेव च कर्म सर्वपुरुषार्थसाधनमिति सर्वं श्रुतिस्मृतिवादाः । मोक्षस्यापि पुस्वार्थत्वात्साध्यात्वा प्राप्ता ।
१५ यावद्यावत्पुण्योरुपस्थावसावत्फलोत्कर्षप्राप्तिः । तस्मादुत्तमेन पुण्योत्कर्षेण मोक्षो भविष्यतीत्याहङ्कृता स्यात् । सा निवर्तयितव्या ज्ञानसंहितस्य च प्रकृष्टस्य कर्मण एतावती गतिः । व्याकृतनामरुपात्स्ववत्कर्मणस्तत्फलस्य च । न त्वकार्ये नित्येऽव्याकृतसमिप्यनामरुपात्मके क्रियाकारकफलस्वभाववन्निति कर्मणो व्यापारोऽस्ति । यत्र च व्यापारः स संसार एवेत्यवधार्यस्य प्रवर्धनाय ब्राह्मणमारभ्यते ।

यत्तु केचित्पुण्येते विद्यासहितं कर्म निरभिषधि मन्त्रसर्करादियुक्तविषयव्यावित्कार्मान्तरमारभत इति ।
-२० ब्राह्मणान्तरस्मदतयै वृत्तं कीर्तयति—अयेत्यादिना । उच्येयं तस्य मृत्युत्वं वाकीकरोति—उत्समाविति । अग्निर्यं मृत्युरित्यादावुक्तं स्मारयति—तस्मादिति । यत्रायमित्यादावुक्तमनुव्रति—मुक्तस्य चेति । यत्रात्येत्यादी-निर्णीतमनुयापते—तत्रेति । पूर्वब्राह्मणस्यो ग्रन्थः सप्तम्यर्थः । तस्य चावधारितमित्यनेन संबन्धः । संसरतां भुष्यमानानां च यानि कार्यकरणानि तेषामिति वैविधिकरणम् । अनुपादानमुपादानमित्युभयत्र कार्यकरणानामिति संबन्धः । कर्मणो भावाभावाभ्यां बन्धनोक्षवृत्तौ तत्राभावद्वारा कर्मणो मोक्षहेतुत्वं स्फुटयति—तस्मादे चेति । तत्त्वं भावद्वारा
२५ बन्धहेतुत्वं प्रकटयति—तच्चेति ।

पुण्यपापयोस्त्वभ्योरपि संभारफलत्वाविशेषात्पुण्यफलवत्पापफलमप्यत्र वक्तव्यमन्यथा ततो विरागायोगादि-त्यागद्वयं वर्तियमाणस्य तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां करोति—तत्रेति । पुण्येऽप्युप्येषु च निर्धारणायां सप्तमी । त्वशा-वदुःखवहलेष्वित्युभयतः संबध्यते । तर्हि पुण्यफलमपि सर्वलोकप्रसिद्धत्वाभावात् वक्तव्यमित्यागद्वयाऽह—यस्मिन् । शास्त्रीयं मुखानुभवमिति शेषः । इहेति ब्राह्मणोक्तिः शास्त्रीयं कर्म यवयपि संसारफलमेवेति वक्तुं ब्राह्मणमित्युक्त्वा
३० शब्दोत्तरत्वेनापि तदवधारयति—पुण्यमेवेत्यादिना । मोक्षस्य पुण्यसाध्यत्वं विद्यान्तरेण साधयति—यावद्यावदिति । कर्म तस्या निवर्तनमित्यागद्वयाऽह—ज्ञानसंहितस्येति । समुच्चिन्वतमपि कर्म संसारफलेवेत्यत्र हेतुपाह—व्याकृतेति । मोक्षेऽपि स्वर्गाविविध पुरुषार्थत्वाविशेषात्कर्मणो व्यापारः स्यादित्यागद्वयाऽह—न त्विति । अकार्यत्वमुत्पत्तिहान-त्वम् । नित्यत्वं नागन्तव्यत्वम् । अव्याकृतवर्गित्वं व्याकृतनामरुपाहित्वम् । ‘अगन्धमस्यगन्धं’ इत्यादिश्रुतिमाश्रित्याऽह—अनामेति । ‘निष्कलं निष्क्रियम्’ इत्यादिश्रुतिमाश्रित्याऽह—क्रियेति । चतुर्विक्रियाप्रकृत्यविलयणे मोक्षे
३५ कर्मणो व्यापारो न संभवतीति भावः । नन्वास्थाधोराचप्रधापतेः सर्वत्र कर्मव्यापारात्कर्मं मोक्षे प्रजापतिभावकस्यो तद्व्यापारो नास्ति तत्राऽह—यत्र चेति । कर्मफलस्य सर्वस्य संसारत्वमेवेति कुतः सिध्यति तत्राऽह—इत्यस्येति ।

विद्यासहितमपि कर्म संभारफलं विज्ञेय मोक्षार्थतत्त्वपक्षानुद्वयं विचारकानुपपन्नमिति—यत्त्विति । यथा केवलं विपदध्यादि मरणज्वरादिकरूपमपि मन्त्रसर्करादियुक्तं जीवनपुच्छावाधारस्ते तथा स्वतो बन्धफलमपि कर्म

१. सप्रयोजकाद्—प्रयोजकं काममहितं कर्म मृत्योर्मृत्युः ब्रह्मसाक्षात्कारः । अत्र मृत्युः अध्यापते पूर्ववर्तितः ।

४० २. ज्ञानसहितस्य उपसमाप्तसहितस्य व्याकृतनामरूपत्वं कर्मणः समिदाख्यादिशाध्यत्वं, तत्फलस्य तु व्याकृततत्त्वरीर-भोग्यत्वम् ।

तत्त । अनारम्यत्वान्मोक्षस्य । बन्धनात् एव हि मोक्षो न कार्यभूतः बन्धनं चाविच्छेद्यवोचाम । अविद्यायाश्च न कर्मणा नाश उपपद्यते । दृष्टविषयत्वाच्च कर्मसामर्थ्यस्य । उत्पत्त्याभिधिकारसंस्कारा हि कर्मसामर्थ्यस्य विषयाः । उत्पादयितुं प्रापयितुं विकृतं संस्कृतं च सामर्थ्यं कर्मणो नातो व्यतिरिक्तविषयोऽस्ति कर्मसामर्थ्यस्य । लोकेऽप्रसिद्धत्वात् । न च मोक्ष एषां पदार्थानामन्यतमः । अविद्यामात्रव्यवहित इत्यवोचाम ।

बाढम् । भवतु केवलस्यैव कर्मण एव स्वभावता । विद्यासंयुक्तस्य तु निरभिसंधेर्भवत्यन्यथा स्वभावः । ५ दृष्टं ह्यन्यशक्तित्वेन निजानामपि पदार्थानां विषयध्यायीनां विद्योत्पत्त्यर्थक्यादिसंयुक्तानामन्यविषये सामर्थ्यम् । तथा कर्मणोऽप्यस्त्विति चेत् । न । प्रमाणाभावात् । तत्र हि कर्मण उक्तविषयव्यतिरेकेण विषयान्तरे सामर्थ्यास्तित्वे प्रमाणं न प्रत्यक्षं नानुमानं नोपमानं नार्थापत्तिर्न शब्दोऽस्ति ।

ननु फलान्तराभावे चोदनान्यथानुपपत्तिः प्रमाणमिति । न हि नित्यानां कर्मणां विश्वजिन्यायेन फलं कल्प्यते । नापि भूतं फलमस्ति । चोद्यन्ते च तानि । पारिदोष्यान्मोक्षस्तेषां फलमिति गम्यते । अन्यथा हि पुरुषा १० न प्रवर्तन्ते ।

ननु विश्वजिन्याय एवाऽऽयातो मोक्षस्य फलस्य कल्पितत्वात् । मोक्षे वाऽन्यस्मिन्वा फलोऽकल्पिते पुत्रत्वा फलमिहापमन्तरेणानुष्ठितं विद्यासमुच्चितं मोक्षाय क्षममित्यर्थः । भुक्तेः साध्यत्वाङ्गीकारे समुच्चितकर्मसाध्यत्वं स्यान्न तु तस्याः साध्यत्वं बीमानायतत्वादित्युत्तरमाह—तथेति । हेतुमेव साधयति—बन्धनेति । किं तद्बन्धनं तदाह—बन्धनं वेति । अविद्यानाशोऽपि कर्मरम्यो भविष्यतीति चेन्नेत्याह—अविद्यायाश्चेति । मोक्षो न कर्मसाध्यो- १५ ऽविद्यास्तमत्त्वाद्बन्धविद्यास्तमयनदित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—दृष्टविषयत्वाच्चेति । न कर्मसाध्या मुक्तिरिति शेषः । तदेव स्पष्टयति—उत्पत्तीति । उक्तमेव कर्मसामर्थ्यविषयमन्यव्यतिरेकाभ्यां साधयति—उत्पादयितुमिति । अप्रसिद्धत्वादिति च्छेदः । उत्पत्त्यादीनामन्यतमत्वान्मोक्षस्यापि कर्मसामर्थ्यविषयता स्यादिति चेन्नेत्याह—न चेति । नित्यत्वादासत्त्वाकूटस्थत्वाभिरप्यशुद्धत्वाभिगुणत्वान्नेत्यर्थः । आत्मभूतो यथोक्तो मोक्षस्तर्हि किमिति सर्वेषां न प्रयत इत्याशङ्क्याऽह—अविद्येति । २०

उक्त कर्मसामर्थ्यं पूर्वावाद्यङ्गीकरोति—बाढमिति । अङ्गीकारमेव स्फोरयति—अवस्थिति । एव स्वभावतोत्पादनादौ समर्थता । का तर्हि विप्रतिपत्तिस्तत्राऽह—विद्यासंयुक्तस्येति । अन्यथा स्वभावव्यवृत्तिविक्रियाफलविलक्षणोऽपि मोक्ष समर्थेति यावत् । उत्पत्त्यादौ समर्थस्य कर्मणो विद्यासंयुक्तस्य तद्विलक्षणेऽपि मोक्षे सामर्थ्यमस्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह—दृष्टं हीति । उक्तदृष्टान्तवशात्कर्मणोऽपि केवलस्य संसारफलस्य विद्यासयोगान्मुक्तिफलत्वमपि स्यादित्याह—तथेति । समाधत्ते—नेत्यादिना । २५

अतीन्द्रियत्वात्कर्मणो मुक्तिसाधनत्वे प्रत्यक्षाद्यसंभवेऽन्यथापत्तिरस्तीति शङ्कते—नन्विति । नित्येषु कर्मसु मोक्षतिरिक्तस्य फलस्य श्रुतस्याभावे सति तदुपलभ्यमानचोदनाया मोक्षफलत्वं विनाऽनुपपत्तिस्तेषां तत्साधनत्वे मानमित्यर्थः । ननु 'विश्वजिता यजेते'त्यत्र यागकर्तव्यताकृत्यो नियोगोऽवगम्यते तस्य नियोग्यसापेक्षत्वात्तत्त्वं स्वर्गं स्यात्सर्वत्रान्यविशिष्टत्वादिति' न्यायेन स्वर्गकामो नियोग्योऽङ्गीकृतस्तथा नित्येष्वपि कर्मसु भविष्यति स्वर्गं नियोग्यविनोपपन्नमाह—न हीति । 'जीवन्मुहुर्यादि'ति जीवनविशिष्टस्य नियोग्यस्य लाभान्न नित्येषु स्वर्गं नियोग्यविशेषण- ३० मित्यर्थः । ननु जीवनविशिष्टोऽपि फलभावे न नियोग्यः स्यात्तथा च 'कर्मणा पितृलोकं' इति श्रुतं फल तेषु कल्पयिष्यते नेत्याह—नापीति । नित्यविशिष्टप्रकरणे पितृलोकव्याख्यायाश्रयणादित्यर्थः । तर्हि फलभावाच्चोदनेन मा भूदिति चेन्नेत्याह—चोद्यन्ते चेति । तथाऽपि फलान्तरं कल्प्यतामित्याशङ्क्य कल्पकाभावान्नैवमित्यभिप्रेत्याह—पारिदोष्यादिति । मुक्त्यैकत्वकं तदेव फलान्तरस्यापि किं न स्यादित्याशङ्क्य तस्य निरतिशयफलविषयत्वान्मुक्तिकल्पकत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह—अन्यथेति ।

अनुपपत्त्या चेन्नियोग्यलाभाय नित्येषु फलं कल्प्यते कथं तर्हि विश्वजिन्यायो न प्राप्नोतीति सिद्धान्ती प्रत्याह—नन्विति । उक्तमेव विवृणोति—मोक्षे वेति । अकल्पिते सतीति च्छेदः । श्रुतापीपत्या विवेः श्रुतस्य ३५

१. विद्यामन्त्रजपः तत्तयुक्तं विषयं पुष्टिं गति । नर्करासयुक्तं दधि पुष्टिकारि केवलदध्नः ज्वरादिकारित्वात् ।
२. नित्यत्वात् नोत्पाद्यत्वम्, आत्मत्वात् नाप्यत्व, कूटस्थत्वात् न विकार्यत्व, निन्यशुद्धत्वात् न रंकार्यत्वम् ।

न प्रवर्ततेति मोक्षः फलं कल्प्यते श्रुतार्थापत्त्या यथा विभजिति । नन्वेवं सति कथमुच्यते विभजिन्यायो न भवतीति । फलं च कल्प्यते विभजिन्यायश्च न भवतीति विप्रतिषिद्धमभिधीयते । मोक्षः फलमेव न भवतीति चेत् । न । प्रतिज्ञाहानात् । कर्म कार्यान्तरं विषयव्याधिबदारभत इति हि प्रतिज्ञातम् । स चेन्मोक्षः कर्मणः कार्यं फलमेव न भवतीति सा प्रतिज्ञा होयेत । कर्मकार्यत्वे च मोक्षस्य स्वर्गाविकलेश्यो विशेषो वक्तव्यः ।

५ अयं कर्मकार्यं न भवति नित्यानां कर्मणां फलं मोक्ष इत्यस्या वचनव्यक्तेः कोऽयं इति वक्तव्यम् । न च कार्यफलशब्दभेदानात्रेण विशेषः शक्यः कल्पयितुम् । अफञ्च च मोक्षो नित्यैश्च कर्मभिः क्रियते नित्यानां कर्मणां फलं न कार्यमिति चैवोऽयं विप्रतिषिद्धोऽभिधीयते यथाऽग्निः शीत इति ।

ज्ञानवदिति चेत् । यथा ज्ञानस्य कार्यं मोक्षो ज्ञानेनाक्रियमाणोऽप्युच्यते तद्वत्कर्मकार्यत्वमिति चेत् । न । अज्ञाननिवर्तकत्वाज्ज्ञानस्य । अज्ञानव्यवधाननिवर्तकत्वाज्ज्ञानस्य मोक्षो ज्ञानकार्यमित्युपपद्यते । न तु कर्मणा १० निवर्तयितव्यमज्ञानम् । न चाज्ञानव्यतिरेकेण मोक्षस्य व्यवधानान्तरं कल्पयितुं शक्यम् । नित्यत्वान्मोक्षस्य सावक-स्वरूपाव्यतिरेकाच्च, यत्तर्ह्यङ्गा निवर्त्यते । अज्ञानमेव निवर्तयतीति चेत् । न । विलक्षणत्वात् । अनभिध्यक्तिर-ज्ञानमभिध्यक्तिरक्षणेन ज्ञानेन विरध्यते । कर्म तु नाज्ञानेन विरध्यते तेन ज्ञानविलक्षणं कर्म । यदि ज्ञानाभापो यदि संशयज्ञानं यदि विपरीतज्ञानं बोध्यतेऽज्ञानमिति सर्वं हि तज्ज्ञानमेव निवर्त्यते । न तु कर्मणाऽप्यतमेनापि विरोधाभावात् ।

१५ अपाबुद्धं कर्मपामज्ञाननिवर्तकत्वं कल्प्यमिति चेत् । न । ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ गम्यमानायामबुद्धनिवृत्ति-कल्पनानुपपत्तेः । यथाऽवधानेन बोहीणां तुश्निवृत्तौ गम्यमानायामग्निहोत्रादनित्यकर्मकायाऽबुद्धा न कल्प्यते तुषनिवृत्तिः । तद्वदज्ञाननिवृत्तिरपि नित्यकर्मकायाऽबुद्धा न कल्प्यते । ज्ञानेन विरुद्धात् चासङ्गतकर्मपामबोधाम् ।

प्रवर्तकत्वानुपपत्त्येति यावत् । विभजितीव नित्येषु योने फले कल्प्यमाने सति फलतमाह—नन्वेवमिति । कथमित्युक्ताननुपपत्तिमेव स्पृष्टयति—फलं वेति । फलकल्पनायां विभजिन्यायऽवतरति मोक्षस्तु स्वरूपस्थितित्वेना- २० नुत्पादत्वात्कल्पमेव न भवतीति शङ्कते—मोक्ष इति । निग्रहमुद्भावयवृत्तरमाह—नेति । प्रतिज्ञाहानि प्रकटयति—कर्मत्वादिना । कर्मकार्यत्वं मुक्त्येतेत्येकं तदेवामुक्तमित्याह—कर्मकार्यत्वे चेति ।

फलत्वेऽपि कर्मकार्यत्वं न मुक्त्येस्तीत्येकं दोषं परिहर्तुं बोधयति—अथेति । प्रतिज्ञाविरोधेन प्रतिषेधते—नित्यानामिति । फलवदनङ्गीकृत्य कार्यत्वेऽङ्गीकृते कथं व्याघात इत्यामङ्क्याऽह—न चेति । विशेषोऽप्यङ्गत इति शेषः । फलत्वमङ्गीकृत्य कार्यत्वानङ्गीकारे व्याघातमुक्त्वा वैररीत्येऽपि तं व्युत्पादयति—अफलं वेति । आद्यं व्याघातं २५ दृष्टान्तेन स्पष्टयति—नित्यानामिति ।

दृष्टान्तेन व्याघातं परिहरसाङ्कते—ज्ञानवदिति चेदिति । तदेव स्पृष्टयति—अथेति । दृष्टान्तं विषययति—नेति । ज्ञानस्य नोऽव्यवधिमुत्तमाननिवृत्तकत्वात्नोऽस्तेनाक्रियमाणोऽपि तत्कार्यमिति व्यरदेशमात्रमवतीत्यर्थः । तदेव स्पृष्टयति—अज्ञानेति । दाष्टान्तकं निराचष्टे—न त्विति । यत्कर्मणा निवर्त्यते तन्मोक्षस्य व्यवधानान्तरं कल्पयितुं न तु शक्यमिति संबन्धः । व्यवधानव्यसे कर्मनोऽव्यवधानेऽपि मुक्तावेव तत्त्ववेशः स्यादिति चेत्तेत्याह—नित्यत्वादिति । ३० नित्यकर्मनिवर्तकं व्यवधानान्तरं मा ब्रूजानमेव तन्निवर्तकं शक्यमिति तथा च मोक्षस्य कर्मकार्यत्वं शक्यमुपवरितुमिति शङ्कते—अज्ञानमेवेति । कर्मणा ज्ञानाद्विलक्षणत्वाद्याज्ञाननिवर्तकत्वनित्युत्तरमाह—न विलक्षणत्वादिति । विलक्षणमेव प्रकटयति—अनभिध्यक्तिरिति । इतश्च ज्ञाननिवर्तकत्वाज्ञाननित्याह—यदीति । अन्यतमेन नित्यादिना व्यन्तेन वा अतएव स्यात्तेन वेत्यर्थः । कर्मज्ञानयोरविरोधो हेत्वर्थः । अज्ञाननिवर्तकत्वं कर्मणो नान्यव्यतिरेकतद्वद्वि- ३५ दूषनेव कल्प्यमिति शङ्कते—अथेति । दृष्टे उत्पद्वृत्तकल्पना न न्याय्येति परिहरति—न ज्ञानेनेति । उत्कर्षं दृष्टान्तेन ३५ दृष्टादारोपयति—यद्येत्यादिना । अदृष्टेति चेदः । अस्तु ज्ञानादज्ञानव्यतिरेकः किन्तु कर्मणमुच्चितादित्यामङ्क्याऽह—

१. अज्ञानस्य ज्ञानैकनास्यत्वादित्यभिप्रायः प्रत्यक्षमेतत् ।

२. नेति—दृष्टफलरूपं चेद्वृत्तफलरूपकल्पनान्याय्यमित्यर्थः यथा कथ्यनस्यार्थज्ञानफले दृष्टे संभवति नादृष्टवर्गादि-कल्पना । ननु—‘कल्प्यमानेफले दृष्टे नादृष्टकल्पना’ वार्तिके ।

३. निग्रहं निग्रहस्यानं प्रतिज्ञाहानिरप्यु ।

यदविच्छेदं ज्ञानं कर्मभिस्तद्देवलोकप्राप्तिनिमित्तमित्युक्तं “विद्यया देवलोकः” इति श्रुतेः ।

किंचान्यत्कल्पयेत् च फले नित्यानां कर्मणां श्रुतानां यत्कर्मभिर्विच्छेदते ब्रह्मयुगकर्मणां कार्यमेव न भवति, किं तत्कल्प्यताम् ? यस्मिन्कर्मणः सामर्थ्यमेव न दृष्टम्, किंवा यस्मिन्नुद्गृष्टं सामर्थ्यं यच्च कर्मणां फलमविच्छेदं तत्कल्प्यतामिति । पुरुषप्रवृत्तिजननायावयं चैककर्मफलं कल्पयितव्यम् कर्मविच्छेदविषय एव श्रुतार्थापत्तेः शीघ्र-
त्वान्नित्यो मोक्षः फलं कल्पयितुं न शक्यस्तदव्यवधानाज्ञाननिवृत्तिर्वा । अविच्छेदत्वात्तदुद्गृष्टसामर्थ्यविषयत्वाच्चेति । ५

पारिशेष्यन्यायान्मोक्ष एव कल्पयितव्य इति चेत् । सर्वेषां हि कर्मणां सर्वं फलम् न चान्यदितरकर्मफल-
व्यतिरेकेण फलं कल्पनायोग्यमस्ति । परिक्षिष्टश्च मोक्षः । स चेष्टो वेदविदां फलम् । तस्मात्त एव कल्पयितव्य इति
चेत् । न । कर्मफलव्यक्तोनामानन्त्यात्पारिशेष्यन्यायानुपपत्तेः । नहि पुरुषेच्छाविषयाणां कर्मफलानामेतावत्त्वं नाम
केनचिदसर्वज्ञेनावधुतं तत्साधनानां वा पुरुषेच्छानां चाऽनियतवैशकालनिमित्तत्वात्पुरुषेच्छाविषयसाधनानां च
पुरुषेष्टफलप्रयुक्तत्वात् । प्रतिप्राणि चेच्छावैविज्यात्फलानां तत्साधनानां चाऽऽनन्त्यसिद्धिः । तदानन्त्याच्चाशक्यमे- १०
तावत्त्वं पुरुषेज्ञातुम् । अज्ञाते च साधनफलतावस्थे कथं मोक्षस्य परिणमसिद्धिरिति ।

कर्मफलज्ञातिपारिशेष्यमिति चेत् । सत्यपेच्छाविषयाणां तत्साधनानां चाऽऽनन्त्ये कर्मफलज्ञातिवत्त्वं नाम
ज्ञानेनेति । ननु कर्मभिरविच्छेदमपि हिरण्यगर्भादिविज्ञानमस्ति तथा च समुच्चितं ज्ञानमज्ञानविध्वंसि भविष्यति
नेत्याहु—यदविच्छेदमिति ।

नित्यानां कर्मणां समुच्चित्तानामसमुच्चित्तानां च स्वरूपस्थितौ मोक्षे तत्प्रतिबन्धकाज्ञानध्वस्तौ वा नादृष्टं १५
सामर्थ्यं कल्पयितुं कर्मिदानीं तत्कल्पनामङ्गीकृत्यापि दूषयति—किञ्चेति । कर्मणां नास्ति मोक्षे सामर्थ्यमित्येतदुक्ता-
देव कारणज्ञा भवति । किञ्चन्यच्च कारणं तत्रास्तोत्यर्थः । तदेव दर्शयितुं विचारयति—रूपयेति । विरोधमभि-
नयति—अन्वेति । कार्यत्वाभावे समर्थयते—यस्मिन्निति । पक्षान्तरमाहु—किञ्चेति । सामर्थ्यविषयं विषययति—
यच्चेति । कथमिह निर्णयस्तत्राऽऽहु—पुरुषेति । कल्पयितव्यं फलमिति संबन्धः । उत्पत्त्यादीनामन्यतमो हि कर्मभिर-
विच्छेदो विषयः । तत्रैव नित्यकर्मचोदानुपपत्तेरुपशान्तत्वात्तत्त्वसिद्धकर्मफलत्वेन मोक्षस्तदव्यवधानाज्ञाननिवृत्तिर्वा न २०
शक्यते कल्पयितुम् । कर्मज्ञानयोर्विरोधाभावादुद्गृष्टं सामर्थ्यं यस्मिन्नुत्पत्त्यादौ तद्विषयत्वाच्च कर्मणस्तद्विलक्षणं मोक्षे
न व्यापारः । तथा च नित्यकर्मविषयत्वात्पुरुषप्रवृत्तिसंपादनाय फलं चेत्कल्पयितव्यं तदिह तदुत्पत्त्यादीनामन्यतममेव
तदविच्छेदं कल्पयितव्यः । इतिशब्दः श्रुतार्थापत्तिपरिहारासमाप्त्यर्थः । मोक्ष एव नित्यानां कर्मणां फलत्वेन कल्पयि-
तव्यः पारिशेष्यन्यायादिति शङ्कते—पारिशेष्येति । पारिशेष्यन्यायमेव विषययति—सर्वेषामिति । सर्वं स्वर्गपशुपुत्रा-
दीति यावत् । तथाऽपि मोक्षादन्यदेव नित्यकर्मफलं किं न स्यात्तत्राऽऽहु—न चेति । मोक्षस्यापीतरकर्मफलनिवेशमा- २५
शङ्क्याऽऽहु—परिक्षिष्टश्चेति । तस्य फलत्वमेव कथं सिद्धं तत्राऽऽहु—स चेति । पारिशेष्यायातमर्थं निगमयति—
तस्मादिति । पारिशेष्यासिद्धया दूषयति—नेति ।

कर्मफलव्यक्त्यानन्यमुक्तं अन्यकिञ्च—नहीति । फलवत् फलसाधनानां फलविषयेच्छानां चाऽऽनन्त्यं कथयति—
तत्साधनानामिति । तदानन्त्ये हेतुमाहु—अनियतेति । इच्छाद्यानन्त्ये हेतुन्तरमाहु—पुरुषेति । एतावत्त्वं नाम
नास्तौल्यभयं संबन्धः । पुरुषस्येष्ट फलं शोभनाख्यासविषयभूतं तत्र विषयिणा शोभनाध्यासेन प्रयुक्तत्वादिति ३०
हेत्वर्थः । इच्छाद्यानन्त्यं प्राणिभेदेभ्यु दर्शयित्वा तदानन्त्यमेकैकस्मिन्नपि प्राणिनि दर्शयति—प्रतिप्राणि चेति ।
इच्छाद्यानन्त्ये फलतमाहु—तदानन्त्याच्चेति । साधनादिव्येतावत्त्वाज्ञानेऽपि किं स्यात्तदाहु—अज्ञाते चेति । इति-
शब्दः पारिशेष्यानुपपत्तिसमाप्त्यर्थः ।

प्रकारान्तरेण पारिशेष्यं शङ्कते—कर्मति । तस्यैव शङ्कां विषययति—सत्यपीति । तथाऽपि कथं मोक्षस्य

१. इतरकर्मफलव्यतिरेकेण इतरकर्मणां यानि फलानि तदतिरिक्तफलाभावाच्च मोक्षः फलमित्यर्थः ।

३५

२. पुरुषेष्टफलप्रयुक्तत्वात् पुरुषेष्टफलप्रयुक्तताविषयत्वात् । मोक्षस्य नित्यकर्मफलत्वमस्तु । न, नित्यकर्मफलत्वाभ्युप-
गमे तस्य कर्मफलज्ञातोपपत्तेः ।

३. पारिशेष्यं तदितरविशेषाभावकूटवत्त्वे सति सामान्यवत्त्वं पारिशेष्यासिद्धिः । कर्मफलानामनन्तत्वात् पुरुषापेक्षाना-
मानन्त्याच्च ।

सर्वेषां तुल्यम् । मोक्षस्त्वकर्मफलत्वात्परिशिष्टः स्यात् । तस्मात्परिशेषात् एव युक्तः कल्पयितुमिति चेत् । न ।

तस्यापि नित्यकर्मफलत्वाभ्युपगमे कर्मफलसमानवातीयत्वोपपत्तेः परिशेषानुपपत्तिः । तस्मादन्यथाऽभ्युपपत्तेः क्षोणा श्रुतार्थापत्तिः । उत्पत्त्यापि विकारसंस्काराणामन्यतममपि नित्यानां कर्मणां फलमुपपद्यत इति क्षोणा श्रुतार्थापत्तिः । चतुर्णामन्यतम एव मोक्ष इति चेत् । न तावदुत्पाद्यो नित्यत्वात् । अत एवाविकार्योऽसंस्कार्यश्चात

५ एव, असाधनब्रह्मात्मकत्वाच्च । साधनात्मकं हि ब्रह्म संस्क्रियते । यथा पात्राभ्यादि प्रोक्षणादिना । न च सक्रिय-
माणः संस्कारनिर्वर्त्यो वा यूपविद्यत् । पारिशेष्यादाभ्यः स्यात् । नाऽभ्युपगम्यतामस्वभावत्वादेकत्वाच्च ।

इतरैः कर्मभिर्वैलक्षण्यादित्यानां कर्मणां तत्फलनापि विरुद्धेन भवितव्यमिति चेत् । न । कर्मत्वसाल-
क्षण्यात्सलक्षणं कस्मात्फलं न भवतोत्तरकर्मफलैः । निमित्तवैलक्षण्यादिति चेत् । न । क्षामवत्यादिभिः समानत्वात् ।

यथा हि गृहदाहादौ निमित्ते क्षामवत्यादीष्टिर्यथा भिक्षे जुहोति स्कन्धे जुहोतीत्येवमादौ नैमित्तिकेषु कर्मसु
१० न मोक्षः फलं कल्प्यते । तत्राविशेषात्तैमित्तिकत्वेन जीवनादिनिमित्ते च अवधत्वात् । तथा नित्यानामपि न मोक्षः

परिशिष्टत्वं तदाह—मोक्षस्ति । परिशेषफलमाह—तस्मादिति । शङ्कितं परिशेषं दूषयति—नेत्यादिना । अर्थापत्ति-
परिशेषो पराकृत्यार्थापत्तिपराकरणं प्रपञ्चयितुं प्रस्तौति—तस्मादिति । अन्यथाऽभ्युपपत्तिं प्रकटयति—उत्पत्तीति ।

नित्यानामृतस्यादिकल्पत्वेऽपि मोक्षस्य तत्फलत्वं सिध्यतीति शङ्कते—चतुर्णामिति । तत्र मोक्षस्योत्पादात्वं दूषयति—
न तावदिति । उभयत्रातः शब्दो नित्यत्वपरामर्शः । असंस्कार्यत्वे हेतुन्तरमाह—असाधनेति । तदेव व्यतिरेकमुखेन

१५ विवृणोति—साधनात्मकं होति । इतश्च मोक्षस्यासंस्क्रियमाणत्वमित्याह—न चेति । यथा यूपस्तक्षणाष्टाश्रीकरणा-
भ्यङ्गनादिना संस्क्रियते यथा चाऽऽहवनीयः संस्कारेण निष्पाद्यते न तथा मोक्षो नित्यगुह्यत्वात्प्रागुणत्वाच्चेत्यर्थः ।
पश्चान्तरमनुभाष्य दूषयति—पारिशेष्यादित्यादिना ।

एकत्वं पूर्णत्वम् । साधनवैलक्षण्यं फलवैलक्षण्यं कल्पयतीति शङ्कते—इतरैरिति । हेतुवैलक्षण्यासिद्धौ कल्पका-
भावात्फलवैलक्षण्यासिद्धिरिति दूषयति—न कर्मत्वेति । निमित्तकृतहेतुवैलक्षण्यवशात्फलवैलक्षण्यसिद्धिरिति

२० शङ्कते—निमित्तेति । निमित्तवैलक्षण्यं फलवैलक्षण्यस्यानिमित्तमिति परिहरति—न क्षामवत्यादिभिरिति ।
तदेव प्रपञ्चयति—यथा होति । “यस्याऽऽहिताग्नेरग्निगृहान्दहेदग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदित्यत्र
दहेदिति विधिविमर्शस्या प्रसिद्धार्थयच्छब्दोपहितया गृहदाहाख्यनिमित्तपरामर्शनाग्नये क्षामवते पुरोडाशमित्यादिना
क्षामवती विधीयते । “यस्याग्नये हविरातिमाच्छेत्स ऐन्द्रं पञ्चरात्रमोदनं निर्वपेदित्यत्र चाऽच्छेदिति विधिविमर्शस्या
निर्वपेदिति विधात्यमाननिर्वापनिमित्तं हविरातिममूढं निर्वापो विधीयते । मित्ने” जुहोति स्कन्धे जुहोतीत्यत्र यस्या

२५ पुरोडाशौ क्षायतस्तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति यदा तद्विस्तिष्ठतिष्ठेताथ तदेव हविर्निर्वपेज्ज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तमिति च”

१. असंस्कार्यश्च अत एव नित्यत्वादेव । नित्यत्वात् निर्विकारत्वमित्यर्थः । साधनब्रह्म संस्कार्यं न चात्मा साधनब्रह्मस्य ।
न चात्मापि यज्ञोपवीतादिभिः संस्क्रियते, यस्यैतेऽष्टावत्वारिण्यत्वं संस्कारा स ब्रह्मणः सामुन्मं गच्छति इत्युक्ते-
रिति वाच्यम् । अनेन न शुद्धात्मा संस्क्रियते अपि तु शरीराद्युपहित भ्रान्त्या तत्तादात्म्यापन्न । तदुक्तं समन्वय-
भाष्ये—देहादिसंहृतस्यैवाविद्यापरिगृहीतस्य संस्क्रियमाणत्वाद् इति । आत्मनः शुद्धत्वं च श्रुतियुक्तसिद्धम् ।

३० २. क्षामवत्यादि—यस्याहिताग्नेरग्निं गृह्णात् दहेत् सोऽग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् इति विधिः, गृहदाहे-
निमित्ते इष्टिनिशेषं विधत्ते । समानत्वं नैमित्तिकत्वेन । नित्यकर्माणि विहिते काले शुद्धजीवननिमित्ते । उच्छेदिरपि
निमित्ते । नित्यकर्माणि नियतनिमित्तकानि क्षामवत्यादिस्तु अनियतनिमित्तक इति भेद नैमित्तिकत्वमुपसाधारणम् ।

३. यूप इति पशुयामे छागपशौ. बन्धनार्थं निषात. स्तम्भ । यूप तक्षति यूपमष्टाश्रीकरोति यूपार्हति जुहोति यूपम-
नक्ति इत्यादिविहितसंस्कारविशिष्ट काष्ठः । आहवनीयस्तु दिवा समन्त्रकमयायतनविशेषे स्थापितोऽग्नौ ।

३५ ४. यस्याग्नयेति—उभयं दधिप्रयज्यदधि आति नाशं गच्छेत् स पञ्चरात्रवत्कुलसाभ्येनोदनेन इन्द्राय यागं कुर्यात् ।
५. निर्वापः राशितः पूयकरणम् । यागे लाक्षणिकम् ।

६. अन्यानि नैमित्तिकान्याह—भिक्षे कपालानां भेदेन होमः स्कन्धे बाध्यादिर्हविषां भूमौ स्कन्दते होम. तत्र न फलं
कल्पनीयम् अवश्यकर्तव्यत्वमात्रं कल्प्यते ।

७. यस्य पुरोडाशौ क्षायतः (दक्षौ भवतः) तं यजमानं वरुणो गृह्णाति पीडयति तदा पुनर्निर्वपेत् । अत्रापि
४० निमित्ते सति अवश्यं कर्तव्यमन्यथा यागवैफल्यं स्यात् ।

फलम् । आलोकस्य सर्वेषां रूपदर्शनसाधनत्वं उलूकादय आलोकेन रूपं न पश्यन्तीत्युलूकादिचक्षुषो वैलक्षण्यादि-
तरलोकचक्षुर्भिर्न रसादिविशेषत्वं परिकल्प्यते रसादिविषये सामर्थ्याद्यादृष्टत्वात् । सुदूरमेपि गत्वा यद्विषये दृष्टं
सामर्थ्यं तत्रैव कश्चिद्विशेषः कल्पयितव्यः ।

यत्पुनरुक्तं विद्यामन्त्रशर्कराविसंयुक्तविषयव्याधिविश्रित्यानि कार्यान्तरमारभन्त इति । आरभ्यतां विशिष्टं
कार्यं तद्विष्टत्वाविरोधः । निरभिःसंबन्धेः कर्मणो विद्यासंयुक्तस्य विशिष्टकार्यान्तरारम्भे न कश्चिद्विरोधः । देवै- ५
यान्यात्मयाजिनोरात्मयाजिनो विशेषश्रवणाद्देवयाजिनः 'श्रेयान्तात्मयाजी'त्यादौ 'यदेवै विद्यया करोती'त्यादौ च ।

यस्तु परमात्मज्ञानविषये मनुजोक्त आत्मयाजिशब्दः 'समं पश्यन्नात्मयाजी'त्यत्र समं पश्यन्नात्मयाजी
भवतीत्यर्थः । अथवा भूतपूर्वगत्या । आत्मयान्यात्मसंस्कारार्थं नित्यानि कर्माणि करोति "इदं मेजेनाङ्गं
संस्क्रियते" इति श्रुतेः । तथा गार्भोहोमैरित्यादिप्रकरणे कार्यकरणसंस्कारार्थत्वं नित्यानां कर्मणां दर्शयति ।
संस्कृतश्च य आत्मयाजी तेः कर्मभिः समं ब्रह्मं समर्थो ऽयति । तस्येह वा जन्मान्तरे वा सममात्मदर्शनमुपपद्यते १०

भेदनादिनिमित्तं प्रायश्चित्तमुक्तं न च तन्मुक्तिफलं तथा निमित्तभेदेऽपि न नित्यं कर्म मुक्तिफलमित्यर्थः । क्षामवत्यादि-
तुल्यत्वं नित्यकर्मणां कुतो लब्धमित्याशङ्क्याऽऽह—तैश्चेति । क्षामवत्यादिभिर्नरित यावत् । अविशेषे हेतुर्नैमित्ति-
कत्वेनेति । तदेव कथमिति चेत्तत्राऽह—जीवनादौति । दार्ष्टान्तिकं स्पष्टयति—तथेति । नित्यं कर्म कर्मान्तरा-
द्विलक्षणमपि न मोक्षफलमित्यत्र दृष्टान्तमाह—आलोकस्येति । चक्षुरन्तरेण उलूकादिचक्षुषो वैलक्षण्येऽपि न रसादि-
विषयत्वमित्यत्र हेतुनाह—रसादौति । वैलक्षण्यं तर्हि कुत्रोपयुज्यते तत्राऽह—सुदूरमपीति । मनुष्यान्विहायोलूकादौ १५
गत्याऽपीति यावत् । यद्विषये रूपादवित्यर्थः । विषयो दूरसूक्ष्माद्विरतिशयः ।

दार्ष्टान्तिकं पूर्ववादावुदात्तपूर्वकमापष्टे—यत्पुनरित्यादिना । तत्तत्रेति यावत् । तदेव विवृणोति—निरभि-
संबन्धेति । विद्यासंयुक्तं कर्म विशिष्टकार्यकरमित्यत्र शतपथश्रुतिं प्रमाणयति—देवयाजीति । तदाहुरित्युपक्रम्य
देवयाजिनः श्रेयान्नित्यादौ काम्यकर्तृदेवयाजिनः सकाशादात्मशुद्धयर्थं कर्म कुर्वन्नात्मयाजी श्रेयान्नित्यात्मयाजिनो
विशेषश्रवणात् "सर्वक्रतुयाजिनामात्मयाजी विविष्यत" इति स्मृतेश्च विशिष्टस्य कर्मणो विशिष्टकार्यारम्भकत्वमविवद- २०
मित्यर्थः । छान्दोग्येऽपि विद्यासंयुक्तस्य कर्मणो विशिष्टकार्यारम्भकत्वं दृष्टमित्याह—यथेवेति ।

नन्वात्मयाजिशब्दो नित्यकर्मनुष्ठायिविषयो न भवति ।

"सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि । संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति ॥"

इत्यत्र परमात्मदर्शनविषये तस्य प्रयुक्तत्वात् आह—यस्त्विति । यदि समं पश्यन्भवेन वा परेणाऽऽत्मनैकीभूतः स्वराद्
भवतीत्यात्मज्ञानस्तुतिरत्र विवक्षिता । गृहीतं हीयं ब्रह्मविद्या यद्ब्रह्मविदेवाऽऽत्मयाजी भवति । नहि तस्य तदनुष्ठानं २५
पृथगपेक्षते । ब्रह्मवित्युप्यकृदिति च वक्ष्यतीत्यर्थः । परदर्शनवत्यात्मयाजिशब्दस्य गत्यन्तरमाह—अथवेति । भूता या
पूर्वस्थितस्तत्तामपेक्षाऽऽत्मयाजिशब्दो विदुषीत्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति—आत्मेति । तेषां तत्संस्कारार्थत्वं प्रमाणमाह—
इदमिति । तत्रैव स्मृतिं प्रमाणयति—सथेति । गर्भसंबन्धिगार्भोहोमैर्गार्भोहोमैर्नित्यत्वादिभिश्च वैजिकभेदेनः क्षमयतीत्य-
स्मिन्प्रकरणे नित्यकर्मणां संस्कारार्थत्वं निश्चितमित्यर्थः । संस्कारोऽपि कुत्रोपयुज्यते तत्राऽह—संस्कृतश्चेति । यो हि
नित्यकर्मानुष्ठायी स तदनुष्ठानजनितपूर्ववगात्परिशुद्धबुद्धिः सम्यग्धीयोग्यो भवति । ३०

"महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः" ।

इति स्मृतेरित्यर्थः । कदा पुनरेषा सम्यग्धीरुपपद्यते तत्राऽह—तस्येति । उत्पत्तस्य सम्यग्ज्ञानस्य फलमाह—

१. सुदूरं गत्वेति—यत्राप्यतिशयो दृष्टं स स्वार्थान्नितिलङ्घनात् । दूरसूक्ष्मादिवृष्टी स्यात् न रूपे भोत्रवृत्तिता इति
भट्टाचार्यैरुक्तम् ।

२. देवयाजीति—देवयाजी श्रेयान् आत्मयाजी वा ? इति प्रकृत्य आत्मयाजो तु करोति इदं मेजेनाङ्गं संस्क्रियते इदं ३५
मे अनेनाङ्गमुपवीयते—इति श्रुतौ नित्यकर्मणां संस्कारावापकत्वोक्तेः ।

३. यदेव विद्यया करोति—अत्र विद्या कर्माङ्गावबद्धोपासना तद्विशिष्टं करोति तद् वीर्यवत्तरम्—अधिकफलजनकं
भवति । देवयाजो काम्यफलायं काम्यकर्मकर्ता ।

४. गार्भोहोमैः गर्भोत्पत्तिनिमित्तशीर्षमन्तहोमादिभिः संस्कारमापक्षयः । गार्भिकं वैजिकं चैनो द्विजानामपवृज्यते
इति मन्त्रे ।

५. समं ब्रह्मं समं ब्रह्मेत्यर्थं निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति भागवदुक्ते । ४०

समं पश्यन्वारान्यमधिगच्छतीत्येषोऽर्थः । आत्मयाजिज्ञाहस्तु भूतपूर्वगत्या प्रयुज्यते । ज्ञानयुक्तानां नित्यानां कर्मणां शानोत्पत्तिसाधनत्वप्रदर्शनार्थम् । किञ्चान्यत्—

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च । उत्सर्गां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥”

इति च देवसाष्टिव्यतिरेकेण भूताप्ययं दर्शयति भूतान्यप्येति पञ्च वै । भूतान्यत्येतीति पाठं ये कुर्वन्ति तेषां ५ वेदविषये परिच्छिन्नबुद्धित्वावदोषः ।

न चार्थवादत्वमध्यायस्य ब्रह्मान्तकर्मविपाकार्थस्य तद्व्यतिरिक्तात्मज्ञानार्थस्य च कर्मकाण्डोपनिषद्बुद्ध्या तुल्यार्थत्वदर्शनात् । विहिताकरणप्रतिषिद्धकर्मणां च स्वावरणमुकरादिफलदर्शनात् । वान्तास्यादिप्रेतदर्शनाच्च ।

न च श्रुतिस्मृतिविहितप्रतिषिद्धव्यतिरेकेण विहितानि वा प्रतिषिद्धानि वा कर्माणि केनचिदवगन्तुं शक्यन्ते ।

सममिति । कथं पुनः सम्यग्ज्ञानवत्यात्मयाजिज्ञाह इत्याद्यङ्गपूर्वकं स्मारयति—आत्मेति । किमीतीह भूतपूर्वगति-
१० राश्वितेति तत्राऽऽह—ज्ञानयुक्तानामिति । ऐहिकैरामुष्मिकैर्वा कर्मभिः शुद्धबुद्धेः श्रवणादिवशादेक्यज्ञानमुक्तिफलमुदेति । कर्म तु विद्यासंयुक्तमपि संसारफलमेवेति भावः ।

तत्रैव हेत्वन्तरमाह—किंचेति । विद्यायुक्तमपि कर्म बन्धायैवेत्यत्र न केवलमुक्तमेव कारणं किन्तु च तदुपपादकमस्तीत्यर्थः । तदेव दर्शयति—ब्रह्मेति । सात्त्विकी सत्त्वगुणप्रभूतज्ञानसमुच्चितकर्मफलभूतामिति यावत् । अत्र हि विद्यायुक्तमपि कर्म संसारफलमेवेति सूच्यते ।

१५ “एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः” । “त्रिविधस्त्रिविधः कर्मसंसारः सार्वभौतिकः” ॥ इत्युपसंहारादिति चकारार्थः । किञ्च—

“प्रवृत्तं कर्म ससिध्य देवानामेति साष्टिताम्” ।

इति कर्मफलभूतदेवतासदृश्यं प्राप्तिमुक्त्वा तदतिरेकेण—

“निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यप्येति पञ्च वै” ।

२० इति भूतेष्वप्ययवचनाच्च समुच्चयस्य मुक्तिफलत्वेत्याह—देवसाष्टीति ।

“निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यप्येति पञ्च वै” ।

इति पाठानुसारेण समुच्चयानुष्ठानाद्विवक्षितेति चेन्नेत्याह—भूतानांति । ज्ञानमेव मुक्तिहेतुरिति प्रतिपादकोपनिषद्विरोधान्नायं पाठः सामीप्यानित्यर्थः ।

ननु विश्वहृवती देवदेव नास्ति मन्त्रमयी हि सा देवताशब्दप्रत्ययालम्बनमतो ब्रह्मा विश्वसृज इत्यादेरर्थवाद-
२५ त्याच्च तद्वलेन नित्यकर्मणा मुक्तिशायत्व निराकर्तुं शक्यमत आह—न चेति । ज्ञानार्थस्य सपक्ष्यसत्त्वमाजीत्यादेरिति दोषः । किञ्च—

“अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रसज्यन्तेन्द्रियाण्येषु नरः पतनमृच्छति ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्यातिं स्वाधिरतां नरः । वाचिकैः पश्चिमुगता मानसेरन्त्यजातिताम् ॥

असूकरखरोष्ट्राणां गोबाविमुपपक्षिणाम् । चण्डालमुल्लसनां च ब्रह्महा योनिमृच्छति” ॥

३० इत्यादिवाक्यैः प्रतिपादितफलानां प्रत्यक्षेणापि दर्शनाद्यथा तत्र नामूतार्थवादस्य तथा व्योकाध्यायस्यापि नामूतार्थ-
वादत्वेत्याह—विहितेति । किञ्च ब्रह्मादिदेवैरेन्द्रियाण्यादिप्रेतानां प्रत्यक्षत्वादव्ययनराहितानामपि स्त्रीसूत्रादीनां वेदोच्चारणदशनेन ब्रह्मप्रवृत्त-
३५ त्वावावगमाच्च न ब्रह्मादिवाक्यस्यार्थवादेत्याह—वान्तेति ।

ननु स्वावरणादीनां श्रोतस्मार्तकर्मफलत्वाभावाच्च तदर्थेन वचनानां भूतार्थत्वमर्थं कल्पयितुमत आह—
न चेति । सेवादिदृष्टकारणसाम्येऽपि फलवैषम्योपलम्भादवश्यमतोन्द्रियं कारणमाचक्षम् । न च तत्र श्रुतिस्मृती-
३५ विहायान्यमानमस्ति । तथा च श्रोतस्मार्तकर्मकृतान्येव स्वावरणादीनि फलानित्यर्थः । सनिहितासनिहितेषु स्वावरादिषु

१ ब्रह्मा-चतुर्मुखः, विश्वसृजः-कल्पपादयः, महान् महत्तत्त्वामिमानी देवः, तथा अव्यकामिमानी, धर्मः, मनः-
भूताप्ययः अव्यक्तपदेनोक्तः ।

येषामकरणावनुष्ठानाच्च प्रेतभक्षकरस्यावरादीनि कर्मफलानि प्रत्यक्षानुमानान्मायुपलभ्यन्ते । न चैषामकर्मफलत्वं केनचिद्वस्तुपागम्यते । तस्माद्विहितकरणप्रतिषिद्धसेवानां यथेति कर्मविपाकाः प्रेततिर्यक्स्यावरादयस्तथोक्तुष्टेयमपि ब्रह्मास्तेषु कर्मविपाकत्वं वेदितव्यम् । तस्मात् “स आत्मनो वपामुदक्षिदत्” “सोऽरोगेदि”त्याविवक्षाभूतार्थवादवत् ।

तत्राप्यभूतार्थवादत्वं मा भूदिति चेत् । भवत्वैवम् । न चैतावताभ्य न्यायस्य बाधो भवति । न चास्तस्यक्षो वा दुष्यति । न च “ब्रह्मा विश्वसृज” इत्यादीनां काम्यकर्मफलत्वं शक्यं वक्तुम् । तेषां देवसाष्टितायाः फल- ५ स्योक्तत्वात् । तस्मात्सामिसंधीनां नित्यानां कर्मणां सर्वमेवावबोधेवादीनां च ब्रह्मत्वादीनि फलानि ।

येषां पुनर्नित्यानि निरैभिसंधीन्यात्मसंस्कारार्थानि तेषां ज्ञानोत्पत्त्यर्थानि तानि । “ब्रह्मदीयं क्रियते तनु-” इति स्मरणात् । तेषामारादुपैकारकत्वाभ्योक्षसाधनान्यपि कर्माणि भवन्तीति न विरुध्यते । यथा चायमर्थः षष्ठे प्रत्यक्षानुमानयोर्यथायोगं प्रवृत्तिरूपेण । स्वैवराणां जीववृत्त्यत्वादकर्मफलत्वमिति केचित्तान्ब्रह्माह—न चैवामिति । अस्मादादिदेव वृक्षादीनां वृद्ध्यादिदर्शनात्सजीवत्वप्रसिद्धे—“तस्मात्स्यन्ति पादपा” इत्यादिप्रयोगाच्च तेषां कर्म- १० फलत्वतिद्धिरित्यर्थः । स्यावरादीनां कर्मफलत्वे सिद्धे फलतमाह—तस्मादिति । ब्रह्मादीनां पुण्यकर्मफलत्वेऽपि प्रकृते किं स्यात्तदाह—तस्मादिति ।

कर्मविपाकप्रकरणस्याभूतार्थवादत्वाभावे दृष्टान्तेऽपि तत्र स्यादिति शङ्कते—सत्रापीति । “अङ्गीकरोति—” भवतिविति । कथं तर्हि वैधर्म्यदृष्टान्तसिद्धिरत आह—न चेति । वैधर्म्यदृष्टान्ताभावमात्रेण कर्मविपाकाध्यायस्य नाभूतार्थवादतेत्यस्य न्यायस्य नैव बाधः साधर्म्यदृष्टान्तादपि तत्सिद्धेरित्यर्थः । ननु “प्रजपतिरात्मनो वपामुदक्षिदत्” १५ इत्यादीनामभूतार्थवादत्वाभावे कर्मसम्यग्वादाधिकरणं षट्पठ्यते तत्राऽऽह—न चेति । तद्वद्व्यापामपि नास्मत्सक- सत्तित्वैव तदभूतार्थवादत्व त्यजतस्तद्विरोधादित्यर्थः । ननु कर्मविपाकप्रकरणस्यार्थवादत्वाभावेऽपि ब्रह्मादीनां काम्यकर्मफलत्वाच्च ज्ञानसंयुक्तनित्यकर्मफलत्वं ततो मोक्ष एव तत्फलमित्यत आह—न चेति । तेषां काम्यानां कर्मणामिति यावत् । देवसाष्टिताया देवैरिन्द्रादिभिः समानैश्चर्याप्रेप्तेरित्यर्थः । उक्तत्वात् “प्रवृत्तं कर्म संसिद्ध देवानामेति साष्टिताम्” इत्यत्रेति शेषः । ननु विद्यासंयुक्तानां नित्यानां कर्मणां फलं ब्रह्मादिभावश्चेत्यर्थं तानि ज्ञानोत्पत्त्यर्थ- २० न्यासीत्यन्ते तत्राऽऽह—तस्मादिति । कर्मणां मुक्तिफलत्वाभावस्तच्छब्दार्थः । सामिसंधीनां देवताभावे फलेऽनुरागवता- मिति यावत् ।

१ सर्वमेषः (धात० ब्रा० १३७-९, दशदिनसाध्यः सोमयागः सर्वेषु भूतेषु चात्मनं ह्रस्वा सर्वाणि भूतानि च आत्मनि सर्वश्रेष्ठयमानोतीति विहितः । अश्वमेधः अश्वपशुकः संराजेन कर्तव्यः तत्फलं ब्रह्मपदप्राप्तिः ।

२ ब्रह्मत्वादिर्कं न काम्यकर्मफलं अपि तृपासनसंयुक्तनित्यकर्मफलमित्यर्थः ।

२५

३ सामिसन्धीनां देवताभावे फले स्पृहावता; निरभिसन्धीनां तु ज्ञानद्वारा मोक्षफलम् ।

४ ब्राह्मीय—महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनु—इति मनुः महायज्ञः वैश्वदेवः पञ्च वा एते महायज्ञा इत्युक्ताः ब्राह्मी ब्रह्मज्ञानार्हा इत्यर्थः ।

५ आरादुपकारकत्वं दूरे स्थित्वा उपकारकं चित्तशुद्धिवैराग्यश्रवणादिद्वारेत्यर्थः ।

६ स्यावराणामपि जीवाधिष्ठानत्वं छेदे सति पुनरुद्भवः प्राणवत्त्वं गमयति । तेन जीवं वेति न्यायवगने । ३० छान्दोग्यषष्ठे च “यदेकां गांशां जीवो जहाति अथ सा शुष्यति” इति वृक्षस्य सजीवत्वमुच्यते । भ्रान्तिपर्वणि च तस्मात्स्यन्ति पादपाः तस्माच्छृण्वन्ति पादपाः इत्युक्तं चैत्यर्थः ।

७ दर्शनादिति—न केवलं शास्त्रोक्तं फलं प्रत्यक्षमपि दृश्यते ।

८ कर्मविपाकाध्यायः भूतार्थवाद एव न वपोत्सेदवाक्यवत् असदर्थवाद इत्यर्थः ।

९ दृष्टान्तेऽपि—वपोत्सेदवाक्येऽपि भूतार्थवादत्वमस्तु इति चेत् ।

३५

१० भवत्वित्यगीकारे । वपोत्सेदवाक्यं वैधर्म्यदृष्टान्तः यथा तद्वदर्थं अभूतार्थवादः कर्मविपाको न तथा किं तु भूतार्थवादः इत्यर्थः । भवतु नाम—वपोत्सेदोऽपि भूतार्थः । तावता न्यायसंगो न कर्मविपाकाध्यायः भूतार्थ इति साधर्म्यदृष्टान्ते ब्रह्माराक्षसादिपीडितानां अज्ञानामपि वैदोन्वारणदर्शनात् सिध्यतीत्यर्थः ।

११ अर्थवादधिकरणे—तदुक्तं तत्रैव असद्वृत्तान्तान्वास्थानं वपोत्सेदवाक्यं स्तुत्यर्थेन प्रशंसया गम्यमानत्वादिति भाष्यम् ।

जनकाख्यायिकासमाप्ती वक्ष्यामः । यत्तु विषदध्यादिबदित्युक्तं तत्र प्रत्यक्षानुमानविषयत्वादविरोधः । यस्त्वत्यन्त-
शब्दगम्योऽयंस्तत्र वाक्यस्याभावे तदर्थप्रतिपादकस्य न ह्यर्थं कल्पयितुं विषदध्यादिसाधयन्म् ।

न च प्रमाणान्तरविरुद्धार्थविषये भूतेः प्रामाण्यं कल्प्यते यथा वीतोऽग्निः क्लेदयतीति । भूते तु तादर्थ्ये
वाक्यस्य प्रमाणान्तरस्याऽऽभासत्वम् । यथा खद्योतोऽग्निरिति तलमलिनमन्तरिक्षमिति बालानां यत्प्रत्यक्षमपि
५ तद्विषयप्रमाणान्तरस्य यथार्थत्वे निश्चिते निश्चितार्थमपि बालप्रत्यक्षमाभासीभवति । तस्माद्वैप्रामाण्यस्या-
व्यभिचारान्तादर्थ्यं सति वाक्यस्य तथात्वं स्यात् । न तु पुरुषमतिकौशलम् । नहि पुरुषमतिकौशलात्सविता ह्यं
न प्रकाशयति । तथा वेदवाक्यान्पि नान्यार्थानि भवन्ति । तस्मान्न मोक्षार्थानि कर्मणीति सिद्धम् । अतः
कर्मफलानां संसारत्वप्रदर्शनार्थं बाह्यणमारभ्यते ।

अथानन्तरमुपरते शारत्कारणे भुज्युरिति नामतो लह्यास्यापत्यं लाह्यास्तदपत्यं लाह्यायिनि । पश्च
१० याज्ञवल्क्येति होवाच । आदाद्युक्तमभ्येधदर्शनं समष्टिव्यष्टिफलश्राद्धमेधक्रतुः । ज्ञानसमुच्चितो वा केवलज्ञान-

नित्यानि कर्माणि श्रौतानि स्मार्तानि चानिहोत्रसंध्योपासनप्रभृतीनि निरभिसधीनि फलामिवाविकलानि
परमेश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणानि । आत्मशब्दो मनोविषयः । कर्मणां चित्तगुह्यिद्वारा ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वे प्रमाणमाह—
आह्नोति । कथं तर्हि कर्मणा मोक्षसाधनत्वं केचिदाचक्षते तत्राऽऽह—तेवामिति । संस्कृतबुद्धीनामिति यावत् ।
कर्माणां परम्परया मोक्षसाधनत्वं कथं सिद्धवदुच्यते तत्राऽऽह—यथा चेति । अयमर्थस्तथेति शेषः । निरस्तमप्यधिक-
१५ विवक्षया पुनरनुवदति—यस्त्विति । विपादेर्मन्त्रादिसहितस्य जीवनादिहेतुत्वं प्रत्यक्षादिसिद्धमतो दृष्टान्ते कार्यारम्भकत्वे
विरोधो नास्तीत्याह—तत्रेति । कर्मणो विद्यासंयुक्तस्य कार्यान्तारम्भकत्वलक्षणार्थः शब्देनैव गम्यते । न च तत्र
ज्ञानान्तरमस्ति । न च समुच्चितस्य कर्मणो मोक्षारम्भकत्वप्रतिपादकं वाक्यमुपलभ्यते तदभावे कर्माणि विद्यामुक्तोऽपि
विषदध्यादिसाधयन्म् कल्पयितुं न शक्यमित्याह—यस्त्विति । कर्मसाध्यत्वे च मोक्षस्यानित्यता स्यादिति भावः ।

‘अपाम सोमममृता अभून्’ इत्यादिभूतेर्मोक्षस्य कर्मसाध्यस्यापि नित्यत्वमिति चेत्सेत्याह—न चेति । यत्कृतं
२० तदनित्यमित्यनुमानानुगृहीतं ‘तदर्थेहेत्यदिवाक्यं तद्विरोधेनार्थवादयुते स्वार्थेप्रामाण्यमित्यर्थः । प्रमाणान्तरविरुद्धार्थं
प्रामाण्यं भूतेनोप्यते चेद्वैतभूतेरपि कथं प्रत्यक्षादिविरुद्धे स्वार्थे प्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह—भूते रिषति । तत्त्व-
मस्यादिवाक्यस्य षड्विधतात्पर्यलङ्घनं । सवद्वैतपरत्वे निर्धारिते सैद्धेदविषयस्य प्रत्यक्षादेराभासत्वं भवतीत्यर्थः ।
तदेव दृष्टान्तेन साधयति—अथेत्यादिना । यदविवेकिनां यथोक्तं प्रत्यक्षं तद्यद्यपि प्रथमभावित्वेन प्रबलं निश्चितार्थं
च तथाऽपि तस्मिन्नेवाऽऽकाशादौ विषये प्रवृत्तस्याऽऽसत्त्वात्प्रादेर्मनान्तरस्य यथार्थत्वे सति तद्विरुद्धं पूर्वोक्तमविवेकि-
२५ प्रत्यक्षमप्याभासीभवति । तथेदं द्वैतविषय प्रत्यक्षाद्यद्वैतागमविरोधे भवत्याशय इत्यर्थः । ननु तात्पर्यं नाम पुरुषस्य
मनोषमस्तद्वशाच्चैद्वैतभूतेर्मयथार्थत्वं तर्हि प्रतिपुष्यमन्यथैव तात्पर्यदर्शनात्तद्वशादन्यथैव श्रुत्यर्थःस्यादित्याशङ्क्य
दार्ष्टान्तिकं निगमयन्नुत्तरमाह—तस्माद्वित्यादिना । तादर्थ्यमर्थपरत्वं तथात्वं याथार्थ्यं शब्दधर्मस्तात्पर्यं तच्च
षड्विधलङ्घनं तथा च शब्दस्य पुरुषाभिप्रायवशात्तन्मयार्थत्वमित्यर्थः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—वहोति ।
विचारार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । विद्यासंयुक्तस्यापि कर्मणो मोक्षारम्भकत्वासंभवस्तच्छब्दार्थः । मा भूत्कर्मणा
३० मोक्षार्थत्वं किं तावत्तेत्याशङ्क्य आह्वाणारम्भं निगमयति—अत इति ।

आह्वाणारम्भमेवं प्रतिपाद्य तदक्षराणि व्याकरोति—अथेति । याज्ञवल्क्यमभिमुखीकृत्य भुज्युः स्वस्य पूर्वं
निर्वृता कथां कथयंस्तामवतारयितुमश्वमेधस्वरूपं तत्फलं च विभज्य दर्शयति—आदादिति । । क्रतुश्च इति पूर्वण

१ विषं मन्त्रसंयुक्तं पुष्टिं ददाति दधि शर्करा युक्तं च तथा । तत्र दृष्टान्ते न दोषः ज्ञानयुक्तकर्मणस्तु न मोक्षफलम् ।
मोक्षः अज्ञाननिवृत्तिः सा च ज्ञानैकसाध्येति नियमात् । यत्तु अत्यन्तशब्दगम्यमोक्षस्य ज्ञानगम्यत्वं तत्र न

३५

दृष्टान्तोपयोगः ।

२ भूते तादर्थ्यं जीववह्नौकथप्रपञ्चमिथ्यात्वादौ प्रत्यक्षस्यैव वाच ।

३ तद्यथेहेति कर्मचिंतो लोकः क्षीयते एवमेवायुर्नपुण्यचित्तो लोकः क्षीयते इति शेषः ।

४ सद्धेदः घटस्स न पटस्स न इत्यादिप्रतीतेः सद्धेदप्राप्तिः तस्य श्रुत्या वाच ।

संपादितो वा सर्वकर्मणां परा काष्ठा । “अणुहृत्याश्वमेधान्यां न परं पुण्यपापयो”रिति हि स्मरन्ति । तेन हि समष्टि व्यष्टीश्च प्राप्नोति । तत्र व्यष्टयो निज्ञाता अन्तरण्डविषया अश्वमेधयागफलभूताः । मृत्युरस्याऽऽत्मा भवत्येतासां देवतानामेको भवतीत्युक्तम् ।

मृत्युश्चाशनायालक्षणे बुद्ध्यात्मा समष्टिः प्रथमनो बायुः सूत्रं सत्यं हिरण्यगर्भः । तस्य व्याकृतो विषयो यदात्मकं सर्वं द्वैतैकत्वं यः सर्वभूतान्तरात्मा लिङ्गममूर्तरसो यदाभितानि सर्वभूतकर्माणि यः कर्मणां कर्मसम्बद्धानां च विज्ञानानां परा गतिः परं फलम् । तस्य कियान्मोचरः कियती व्याप्तिः सर्वतः परिमण्डलीभूता सा वक्तव्या । तस्यामुक्तायां सर्वः संसारो बन्धमोचर उक्तो भवति । तस्य च समष्टिव्यष्ट्यात्मदर्शनस्यालौकिकत्वप्रदर्शनार्थः साहाय्यिकात्माऽननो वृत्तां प्रकुरुते । तेन च प्रतिवादिबुद्धिं व्यामोहमिष्यामीति मन्यते ।

मन्त्रेषु मन्त्रा नाम जनपदास्तेषु चरका अध्ययनार्थं व्रतचरणाच्चरका अध्ययनो वा पर्यव्रजाम पर्यटित-
वन्तस्ते पतञ्जलस्य ते अयं पर्यटन्तः पतञ्जलस्य नामतः काण्यस्य कपिमोत्रस्य गृहानैव गतवन्तः । तस्याऽऽसीद्- १०
बुद्धिर्वा गन्धर्वगृहीता गन्धर्वनामातुषेण सत्त्वेन केनचिदाविष्टा गन्धर्वो वा पिण्डयोऽग्निश्रुत्स्विगैवता विशिष्टविज्ञान-
स्वावसीयते । नहि सत्त्वमात्रस्येदृशं विज्ञानमुपपद्यते । तं सर्वं अयं परिवारिताः सन्तोऽमुच्छाम कोऽसीति
कस्त्वमसि किं नामा किं सत्त्वः । सोऽज्ञबोद्धगन्धर्वः सुधन्वा नामत आङ्गिरसो गोत्रतः । त यदा यस्मिन्काले

सबन्धः । ऋतोर्द्वैविध्यमाह—ज्ञानेति । अश्वमेजस्य द्विधा विभक्तस्य सर्वकर्मोत्कर्षमुद्गिरति—सर्वकर्मणामिति ।
तस्य पुण्यश्रेष्ठत्वे मानमाह—अणुहृत्येति । समष्टिव्यष्टिफलस्त्वेत्युक्तं स्पष्टयति—तेनेति । अश्वमेजेन सहकारिकामना- १५
भेदेन समष्टि समनुगतत्वां व्यष्टीश्च व्यावृत्तत्वा देवताः प्राप्नोतीत्यर्थः । काः पुनर्व्यष्टयो विवक्ष्यन्ते तत्राऽह—तत्रेति ।
अग्निरादित्यो बायुरित्याद्या व्यष्टयो देवताः सोऽग्निरभवदित्यादावण्डान्तर्वातीत्योऽश्वमेधफलभूता दर्शिता इत्यर्थः । का
तर्हि समष्टिर्वैवैत्युक्ते तत्रैवोक्तं स्मारयति—मृत्युरिति ।

तामेव समष्टिरूपा देवतां प्रपञ्चयितुमिदं ब्राह्मणमिति वक्तुं पातनिकां करोति—मृत्युमेति । प्राणात्मकबुद्धि-
धर्मोऽज्ञानाया कथं मृत्योर्लक्षणं तत्राऽह—बुद्ध्यात्मेति । तर्हि बुद्धेर्व्यष्टित्वान्मृत्युरपि तथा स्यादित्याशङ्क्याऽह— २०
समष्टिरिति । प्रागेव व्यष्ट्युत्पत्तेरुत्पत्त्येव समष्टिर्ल साधयति—प्रथमम इति । सर्वाश्रयत्वं दर्शयति—सूत्रमिति ।
तत्र बायुर्वै गीतमेत्यादि वाक्य प्रमाणमिति सूचयति—बायुरिति । तथापि कथं प्रथमजत्वं भूतानां प्रथममुत्पत्तेरित्या-
शङ्क्याऽह—सत्यमिति । हिरण्यगर्भस्योक्तलक्षणत्वेऽपि किमायातं मृत्योरित्याशङ्क्याऽह—हिरण्यगर्भ इति । जगदेव
समष्टिव्यष्टिरूपं न सूत्रमित्याशङ्क्याऽह—यदात्मकमिति । द्वैतं व्यष्टिरूपमेकत्वं समष्टिरूपं तत्सर्वं यदात्मकं तस्येति
सबन्धः । तस्योक्तप्रमाणत्वं प्रकटयति—यः सर्वेति । विज्ञानात्पान व्यावर्तयति—लिङ्गमिति । ‘यस्य ह्यह रसः’ २५
इति श्रुतिमनुसृत्याऽह—जमूर्तमिति । तस्य साधनाश्रयत्वं दर्शयति—यदाभितानोति । तस्यैव फलाश्रयत्वमाह—
यः कर्मणामिति । परा गतिरित्यस्यैव व्याख्यानं परं फलमिति । एव भूमिकामारचव्यानन्तरब्राह्मणमवतारयति—
तस्येति । प्रकमेव प्रकटति—कियतोति । सर्वतः परितो मण्डलभावमासाद्य स्थितेति यावत् । ननु किमिति सा
वक्तव्या तस्यामुक्तायापि वक्तव्यसंसारवशेषादाकाङ्क्षाविश्रान्त्यभावादत वाह—तस्यामिति । इयान्त्वो नाधिको
न्यूनो वेत्यन्यव्यच्छेदेन बन्धपरिमाणपरिच्छेदार्थं कर्मफलव्याप्तिरत्रोच्यते तत्परिच्छेदश्च वैराग्यद्वारा मुक्तिहेतुरिति ३०
भावनः ब्राह्मणस्यैव प्रवृत्तावपि किमिति भुञ्जुः स्वस्य पूर्वनिवृत्ता कथामाहेत्याशङ्क्याऽह—तस्य चेति । समष्टि-
व्यष्ट्यात्मदर्शनस्यालौकिकत्वप्रदर्शनेन वा किं स्यात्तदाह—तेन चेति । इति मन्यते भुञ्जुरिति शेषः । जले परपराज-
येनाऽऽनयस्येष्टत्वादित्यर्थः ।

धिष्यत्त्वमनेसास्यत्वम् । ‘अग्निर्वै देवानां होता’ इति श्रुतिमाश्रित्याह—ऋत्विमिति । यथोक्तगन्धर्व-
गन्धार्यसंग्रहे लिङ्गमाह—विशिष्टेति । तस्यान्यथासिद्धिं दूषयति—नहोति । अथैनमित्यादेरर्थं विवृणोति—भुवनेति । ३५

१. समष्टि हिरण्यगर्भ व्यष्टीः अग्न्यादिदेवताः ।

२. समष्टि. लिङ्गशरीरसमुदाय. व्यष्टिः तद्विशेषाः उभय हिरण्यगर्भ. प्रत्येकस्य तच्छरीरान्तर्भावाद् तदात्मदर्शनं
तस्याहमित्युपासनम् ।

- सं होवाचोवाच वै सोऽप्यच्छन्नं ते तच्चत्रादवमेधयाजिनो गच्छन्तीति क्व न्वध्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिंशत्तं वै देवस्थात्तयान्ययं लोकस्तं समन्तं पृथिवी द्विस्तावत्येति तां समन्तं पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति तच्चावती क्षुरस्य वारा यावद्वा भक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि ध्रित्वा
- ५ तत्रागमयच्चत्रादवमेधयाजिनोऽभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रवर्शं स तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मुक्त्युं जयति य एवं वेद ततो ह भुज्युर्लोह्यायनिस्परराम ॥२॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद् तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

- लोकानामन्तान्ययं वसानात्पृच्छामाद्यैवं गन्धर्वमहूम भुवनकोशपरिमाणज्ञानाय प्रवृत्तेषु सर्वेष्व्वात्मानं श्लाघयन्तः पृष्ठवन्तो धर्मः कथं ? कः पारिक्षिता अभवन्ति । स च गन्धर्वः सर्वमस्मभ्यमब्रवीत् । तेन दिव्येभ्यो मया लब्धं
- १० ज्ञानं तत्तव नास्त्यतो निगृहीतोऽसीत्यभिप्रायः सोऽहं विद्यासम्पन्नो लम्बागमो गन्धर्वात्त्वा त्वां पृच्छामि याज्ञवल्क्य कः पारिक्षिता अभवन्तस्त्वं किं ज्ञातासि हे याज्ञवल्क्य कथय पृच्छामि क्व पारिक्षिता अभवन्ति ॥१॥

- स होवाच याज्ञवल्क्य उवाच वै सः । वैशब्धः स्मरणार्थः । उवाच वै स गन्धर्वस्तुभ्यम् । अगच्छन्ते ते पारिक्षितास्तत्तत्र कः ? यत्र यस्मिन्नध्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । निर्गतिं प्रश्न आह—कः नु कस्मिन्नध्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । तेषां गतिविवक्षया भुवनकोशपरिमाणमाह—द्वात्रिंशत्तं वै हे भक्षिके त्रिंशद्द्वात्रिंशत्तं वै देवैर्यथाह्वयानि
- १५ वैच आदित्यस्तस्य रथो देवरथस्तस्य रथस्य गत्याऽह्ना यावत्परिच्छिन्नं देशपरिमाणं तद्देवरथाह्वयं तद्देवाग्निरह्वयं पुणितं देवरथाह्वयानि तावत्परिमाणोऽयं लोको लोकालोकगिरिणा परिक्षिप्तः । यत्र वैराजं शरीरं यत्र च कर्मफलोपभोगः प्राणिनां स एव लोक एतावत्लोकोऽस्तः परमलोकस्तं लोकं समन्तं समन्ततो लोकविस्ताराद् द्विगुणपरिमाणविस्तारेण परिमाणेन तं लोकं परिक्षिता पर्येति पृथिवी । तां पृथिवीं ज्यैव समन्तं द्विस्तावद्द्विगुणेन परिमाणेन समुद्रः पर्येति यं धनोदमाचक्षते पौराणिकाः ।

- २० भवत्वेवं गन्धर्वं प्रति भवतः प्रश्नस्तावार्थं किमायातं तदाह—स चेति । तेन गन्धर्ववचनेनेति यावत् । दिव्येभ्यो गन्धर्वेभ्यः सकाशादित्येतत् । एतज्ज्ञानाभावे त्वैज्ञानमप्रतिभा ब्रह्मिष्ठत्वप्रतिज्ञाहानिभ्येत्याह—अत इति । प्रदूरभि- प्रायमुक्त्वा प्रश्नाक्षराणि व्याचष्टे—सोऽहमिति । प्रथमा तावत्क्व पारिक्षिता अभवन्नित्युक्तिर्गन्धर्वप्रश्नार्था । द्वितीया तदनुस्मरणप्रतिवचनार्था । यो हि क्व पारिक्षिता अभवन्ति प्रश्नो गन्धर्वं प्रति कुतस्तस्य प्रत्युक्तिं सर्वा सोऽस्मभ्यम- ब्रवीदिति तत्र विवक्ष्यते तृतीया तु गुणि प्रति प्रश्नार्थेति विभागः ॥१॥

- २५ अज्ञानादिनिग्रहं परिहरन्नुत्तरमाह—स होवाचेति । स्मरणार्थं गन्धर्वलोकस्थस्य ज्ञानस्येति शेषः किमुवाचे- त्यपेक्षायामाह—अगच्छन्ति । अहोरात्रमादित्यरथगत्या यावान्यन्था मितस्तावान्देशो द्वात्रिंशद्गुणितस्तत्किरण- व्याप्तः । स च चन्द्ररश्मिव्याप्तेन देशेन साकं पृथिवीत्युच्यते ।

‘रविचन्द्रमसोऽयान्वययूखैरजमास्यते । स समुद्रश्चरिच्छेका तावती पृथिवी स्मृता’ ॥

- इति स्मृतेरित्याह—द्वात्रिंशत्तमित्यादिना । अयं लोक इत्यस्यार्थमाह—तावदिति । तत्र लोकभार्यं विनश्यते—यथेति ।
- ३० उक्तं लोकमनुधावतिष्ठत्यालोककत्वाह—एतावानिति । तमिति प्रतीकमादाय व्याचष्टे—लोकाभित्यादिना । अन्यप दशयितुं तं लोकाभितं पुनरुक्तिः । तत्र पौराणिकसमतिमाह—यं धनोदमिति । उक्तं हि—

‘अण्डस्यास्य समन्तात्तु सनिविष्टोऽमृतोदधिः । समन्ताद्घनतोयेन चार्धमाणः स तिष्ठति’ ॥ इति ।

१. पारिक्षिताः अश्वमेधयाजिनः ।
२. देवरथाह्वयम् आदित्यरथः अह्नि यावद्दूरं गच्छति तावत् तस्य द्वात्रिंशद्गुणितमित्यर्थः ।
३५ ३. अज्ञानम् अप्रतिभा प्रतिज्ञाहानिः इति त्रयं निग्रहस्थानं । अज्ञानं वादिना त्रिरभिहितस्य परिषदाविज्ञातस्य वाक्यार्थस्य अनवबोधः । अप्रतिभा परोक्षं बुद्ध्वापि उत्तरस्यास्फूर्तिः । प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञातार्थस्य परित्यागो वा तद्विरुद्धार्थभ्युपगमो वा ।

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम्

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यस्तांसादपरोक्षाद्वृक्षह्य
य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेयेष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो
याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिनि स त आत्मा सर्वान्तरो
योऽपानेनापानीति स त आत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन व्यानीति स त आत्मा
सर्वान्तरो य उदानेनोदानिति स त आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥१॥

तत्राष्टकपालयोर्विवरपरिमाणमुच्यते । येन विवरेण सामर्थेन बहिर्निर्वृच्छन्तो व्याप्नुवन्त्यश्वमेधयाग्निनः ।
तत्र यावतो यावत्परिमाणं कुरस्य धारऽङ्गं यावद्वा सोऽश्वेण युक्तं गक्षिकायाः पञ्च तावस्तावत्परिमाणोऽन्तरेण
मज्योऽष्टकपालयोराकारिच्छं तेनाऽऽकाशेनेत्येतत् । तान्पारिक्षितान्श्वमेधयाग्निनः प्राप्तानिष्टः परमेष्ठरो योऽश्वमे-
धेऽग्निश्चितः सुपर्णो धृष्टिष्यं वशान्मुक्तं तस्य प्राची विनिरा इत्यादिना सुपर्णः पक्षी भूत्वा पक्षयुक्ताद्यात्मकः १०
सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छन्मूर्तत्वात्प्राप्त्यात्मनो यतित्तरेति । तान्पारिक्षितान्वायुरात्मनि शिव्या स्थापयित्वा
एवमममृताङ्कुरा तत्र तस्मिन्मग्नमयत् । ॥ १ ॥ यत्र पूर्वोऽतिक्रान्ताः पारिक्षिता श्वमेधयाग्निनोऽनवब्रजति । एषनिब
वा एवमेव स गन्धर्वो वायुमेव प्रकाशं पारिक्षितानां गतिम् । समाप्ताऽऽख्यायिका । आख्यायिकानिर्वृत्तं स्वर्णमाख्या-
यिकातोऽपसृत्य अग्निः स्वभुजेनेषाऽऽष्टकपालेऽसमम्यम् । यस्माद्वायुः स्थावरकङ्कमानां सृजतामस्तस्मात्मा बह्विह स एव
सत्माव्यात्मावधिभूताश्चैवमाधेन विविधा याऽष्टिव्यतिः स वायुरेव । तथा समष्टिः केवलं सृजतामना वायुरेव । १५
एवं वायुमात्मानं समष्टिव्यष्टिक्वात्मकत्वेनोपगच्छति य एवं वेद । तस्य किं फलमित्याह—अप पुनर्मृत्युं जयति
सकृन्मृत्वा पुनर्न जियते । तत्र आत्मनः प्रवर्तनगणानामुच्युर्गुणानिस्वररास ॥२॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे तृतीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । पुण्यपापप्रयुक्तैर्ह्यतिग्रहेऽर्हीतः पुनः पुनर्ह्यतिग्रहस्त्यजन्नुपावहत्संस्-
रतीत्युक्तम् । पुण्यस्य च पर उत्कर्षो व्याख्यातो व्याकृतविषयः समष्टिव्यष्टिक्यो द्वैतैकत्वात्मप्रतिष्ठिः । यस्तु गृह्णाति- २०

तथावर्तीत्यादेस्तात्पर्याह—सन्नेति । लोकादिपरिमाणे यथोक्तरीत्या स्थिते सतीति यावत् । कपालविवर-
स्यानुपयुक्तत्वात्किं तत्परिमाणं चित्तयेत्याह कुद्याऽह—अनेति । व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः । परमात्मनं व्यावर्तयति—
योऽश्वमेध इति । सुपर्णशब्दस्य अयेनसादृश्यमाश्रित्य चित्त्येज्जो प्रवृत्तिं दर्शयति—यष्टिष्यमिति । उक्तार्थं पदमनु-
वदति—सुपर्ण इति । भूलेत्यस्यार्थ्याह—पक्षेति । ननु चित्त्येग्निरष्वाद्बहिरश्वमेधयाग्निनो गृहीत्वा स्वयमेव गच्छन्तु
किमिति तान्वायवे प्रमच्छति तत्राऽह—मूर्तत्वाच्चिति । आत्मनश्चित्त्यस्याभ्येतिरिति यावत् । तत्रैत्यष्टाद्वाह्यदेशोक्तिः । २५
इति युक्तं वायवे प्रदानमिति शेषः । आख्यायिकासमाप्तावितिसब्दः । परितो दुरितं क्षीयते येन स परिक्षिदश्व-
मेधस्तज्जाग्निः पारिक्षितास्तेषां गतिं वायुमिति संवन्धः । मुनिवचने वर्तमाने कश्चाख्यायिकासमाप्तिस्तत्राऽह—
समाप्तेति । वायुप्रवर्तसाया हेतुमाह—यस्मादिति । किं पुनर्वैयोकवायुमृतत्वं विज्ञानफलं तदाह—एवमिति ।

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मण्योपेता तृतीयाध्यायस्य तृतीयं ब्रह्मणम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणान्तरमतवारयति—अथेति । तस्यापुनरुक्तमर्थं वक्तुमार्तं सामप्रत्ये वृत्तं कीर्तयति—पुण्येति । भुज्यु- ३०
प्रमान्ते सिद्धमर्थमनुवदति—पुण्यस्य चेति । नामरूपाभ्यां व्याकृतं जगद्विरण्यगर्भात्पकं तदित्ययमुक्तार्थं विशिनष्टि-
समष्टीति । कथं ययोर्कोटिकस्य पुण्यकर्मफलत्वं तत्राऽह—द्वैतेति । संप्रत्यन्तरब्राह्मणस्य विषयं दर्शयति—

१ यत् साक्षादपरोक्षाद्वृक्ष—घटादिकं वृत्त्या घटेन अन्तःकरणं संवन्ते सति घटावच्छिन्नचैतन्यगताजाननिवृत्ती
साक्षिसंवेन्मात् प्रकाशते । आत्मा जीवस्तु स्वप्रकाशतया स्वत एवापरोक्ष इत्यर्थः । यत् साक्षादपरोक्षाद्वृक्षोति
ब्रह्मणः सर्वान्तरात्मनोक्त्या च जीवब्रह्मणोरभेदः सूचितः । तस्य कहेलप्रत्येपि कारणं पीनस्त्वय अन्तरेति ३५
सूत्रेण परिहृयते । अत्र ब्रह्मसूत्रेषु विचारः क्रियते—किमुपस्तकहेलप्रत्येपिः एक एवात्मा निदिश्यते उत मिश्रो
इति । अन्तराभूतपामवत् स्वात्मनः इति सूत्रम् उपस्तकहेलप्रत्येपिः अव्यवहितयोः विचार्यते यत्साक्षादपरोक्षाद्
प्रह्य य आत्मा सर्वान्तर इत्युभयव प्रत्ये प्रतिवचने च अः प्राणेन प्राणिनि इत्युपस्तकप्रत्येपि योऽजानमापिपासे

प्रहृष्टस्तः संसरति सोऽस्ति वा नास्त्यस्तित्वे च किलक्षण इत्यात्मन एव विवेकाधिगमायोपस्तप्रश्न आरभ्यते । तस्य च निरुपाधिवस्वरूपस्य क्रियाकारकविनिर्मुक्तत्वभावस्याधिगमाद्व्योक्ताद्वन्वनाद्विमुच्यते सप्रयोजकात् । आख्यायिकासम्बन्धस्तु प्रसिद्धः ।

अथ हेनं प्रकृतं यावदवस्थमुपपत्तो नामतश्चक्रत्यापत्यं चाक्रायणः पप्रच्छ । यद्ब्रह्म साक्षादव्यवहितं केन-
५ चिद्ब्रह्मरूपरोक्षादगौणम् । न ओत्रब्रह्मादिवत् । किं तत् । य आत्मा । आत्मशब्देन प्रत्यगात्मोच्यते । तत्राऽऽत्म-
शब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । सर्वस्याभ्यन्तरः सर्वान्तरः यदाशब्दाभ्यां प्रसिद्ध आत्मा ब्रह्मेति । तस्मात्मान मे मह्यं
व्याचक्ष्वेति । विष्णुष्टे ऋद्धे गृहीत्वा यथा गां दर्शयति तथाऽऽचक्ष्व सोऽयमित्येवं कथयत्येत्यर्थः ।

एवमुक्तः प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—एषु ते तवाऽऽत्मा सर्वान्तरः सर्वस्याभ्यन्तरः । सर्वविशेषणोपलक्षणार्थं
सर्वान्तरप्रहणम् । यत्साक्षादव्यवहितमपरोक्षादगौणं ब्रह्म बृहत्तममात्मा सर्वस्य सर्वस्याभ्यन्तर एतेर्गुणैः समतरेक
१० एषः । कोऽसौ तवाऽऽत्मा । योऽयं कार्यकरणसंघातस्तत्तव येनाऽऽत्मनाऽऽत्मवान्स एष तवात्मा । तव कार्यकरण-
संघातस्येत्यर्थः । तत्र पिण्डस्तस्याभ्यन्तरे लिङ्गात्मा करणसंघातस्तुतीयो यश्च संदिष्टमानस्तौषु कतमो ममाऽऽत्मा
सर्वान्तरस्तव्या विवक्षित इत्युक्त इतर आह—यः प्राणेन मुखनासिकासंचारिणा प्राणिनि प्राणचेष्टां करोति येन
प्राणः प्रणीयत इत्यर्थः । स ते तव कार्यकरणसंघातस्याऽऽत्मा विज्ञानमयः । सनानमन्यत् । मोक्षानेनापानोति ।
यो वयानेन व्यानीतोति चक्षान्दस दैर्घ्यम् । सर्वाः कार्यकरणसंघातगताः प्राणनादिचेष्टा वाच्यन्त्येव येन क्रियन्ते ।
१५ नहि चेतनावबतधित्तस्य वात्यन्त्येव प्राणनादिचेष्टा विद्यन्ते । तस्माद्भित्तानमयेनाभिहितं विलक्षणं वाच्यन्-
वत्प्राणनादिचेष्टां प्रतिपद्यते । तस्मात्सोऽस्ति कार्यकरणसंघातविलक्षणो यश्चेष्टयति ॥१॥

यस्तिष्ठति । माध्यमिकानामन्येषा चाऽऽज्यो विवादः किलक्षणो देहादीनामन्यतयस्तेभ्यो विलक्षो वेति यावत् । इत्येवं
विमूक्याऽऽत्मनो देहादिभ्यो विवेकेनाधिगमायेद ब्राह्मणमित्याह—इत्यात्मन इति । विवेकाधिगमस्य मेवज्ञानत्वे-
नातार्थकरत्वमावाङ्मुष कहोलप्रवततात्पर्यं संगृह्णाति—तस्य चेति । ब्राह्मणसंबन्धमुक्त्याऽऽख्यायिकासंबन्धमाह—

२० आख्यायिकेति । विद्यास्तुत्यर्था सुखावबोधार्था चाऽऽख्यायिकेत्यर्थः । मुख्यप्रश्ननिर्णयानन्तर्यमथशब्दाद्यः । संबोधनम-
भिमुखीकरणार्थम् । ब्रह्मरूपव्यवहितमित्युक्ते षटादिवदव्यवधानं गौणमिति शङ्क्येत तस्मिन्मपरोक्षावित्युक्तम् ।
मुख्यमेव ब्रह्मरूपव्यवहितं स्वरूपं ब्रह्म । तथा च ब्रह्मधीनसिद्धत्वाभावात्स्वतोऽपरोक्षमित्यर्थः । ओत्रं ब्रह्म मनो ब्रह्मे-
त्यादि यथा गौर्णं न तथा गौर्णं ब्रह्मरूपव्यवहितं ब्रह्माद्वितीयत्वादित्याह—न ओत्रेति । उक्तमव्यवधानमाकाङ्क्षाहारा-
जन्तरवाक्येन साधयति—किं तद्विद्याधिना । तस्य परिच्छिन्नत्वशङ्का वारयति—सर्वस्येति । सर्वानमन्यां

२५ प्रत्यक्षब्रह्मविक्षेपं समर्पयत इतरैस्तु शब्दैर्विवेकधानीति विभागमभिप्रेत्याह—यद्यहं शब्दाभ्यामिति । इतिरुच्यत
इत्यनेन संबध्यते । इतिशब्दो द्वितीयः प्रश्नसमाप्त्यर्थः । तमेव प्रश्नं विवृणोति—विस्पष्टमिति ।

त्वमर्थं वाक्यान्वययोग्ये पृष्टे तत्प्रदर्शनार्थं प्रत्युक्तिमवतारयति—एवमुक्त इति । सर्वान्तर इति विशेषोक्त्या
प्रश्नस्य विशेषान्तराणामनास्यामाशङ्क्याह—सर्वविशेषणेति । एष सर्वान्तर इति भागस्यार्थं विवृणोति—
यत्साक्षादिति । एषशब्दार्थं प्रश्नपूर्वकमाह—कोऽसाविति । आत्मशब्दार्थं विवृणोति—योऽयमिति । येनेत्यत्र सशब्दो

३० ब्रह्मः । षष्ठ्यर्थं स्पष्टयति—तमेति । प्रश्नान्तरमुत्पाप्य प्रतिवक्ति—तत्रेत्यादिना । सर्वान्तरस्तवाऽऽज्येत्युक्ते सतीति
यावत् । तृतीयो मातृसाक्षो प्रणीयते प्राणनविच्छिन्नं क्रियत इति यावत् । कथमेतावता सदेहोऽप्राकृत इत्याशङ्क्य
विवक्षितमनुमानं प्रवृत्तं व्याप्तिमाह—सर्वा इति । या श्रव्यचेतनप्रवृत्तिः सा चेतनाविज्ञानपूर्विका यथा रथादिप्रवृत्ति-
रित्यर्थः । येन क्रियन्ते सोऽस्तीति संबन्धः । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं परिहरति—न हीति । संप्रत्यनुमानमारचयति—
तस्मादिति । विमता चेष्टा चेतनाविज्ञानपूर्विकाचेतनप्रवृत्तित्वाद्वाच्यनिष्ठैवावित्यर्थः । प्रतिपद्यते प्राणादीति शेषः ।

३५ अनुमानफलमाह—तस्मात्सोऽस्तीति । चेष्टयति कार्यकरणसंघातमिति शेषः ॥१॥

शोकं मोहं जरा मृत्युमत्येति इति कहोलस्य तत्र विद्यामेदः अभ्यासात् इति प्राप्तौ उच्यते अन्तराम्नाना-
विशेषाद्विच्छेदकमेव युक्तं सम्यग् य आत्मा सर्वान्तर इत्युक्त्वात् । न हि द्वौ सर्वान्तरौ सम्भवतः इति सिद्धान्तः ।
अनोक्तस्तत्राह्मणेन शरीरादिव्यतिरिक्तो जीवः परमात्मज्ञानोपायत्वेन सूचितः प्रतिपाद्यस्तु परमात्मा कहोल-
प्रश्ने तु तस्यैवात्मनः अवनायाद्यतीतत्वं प्रतिपाद्यते ।

४० १. ब्रह्मधीनसिद्धिर्लक्ष्यं षटादीनां अन्तःकरणस्यापि जडस्य द्रष्टा तु साक्षी स्वप्रकाशः स्वाग्रे संशयाभावात्
अनन्याधीनसिद्धिर्लक्ष्यः ।

लौकिकी पारमार्थिकी चेति । तत्र लौकिकी चक्षुःसंयुक्तान्तःकरणवृत्तिः । सा क्रियत इति जायते विनश्यति च । या स्वात्मनो दृष्टिरन्युष्णप्रकाशाविवत्ता च द्रष्टुः स्वरूपत्वात् जायते न विनश्यति च । सा क्रियमाणयोपाधिभूतया संसृष्टेवेति व्यपदिश्यते द्रष्टेति भेदवच्च द्रष्टा दृष्टिरिति च । याज्ञो लौकिकी दृष्टिश्चक्षुर्द्वारा रूपोपरक्ता जायमानेन नित्ययाऽऽत्मदृष्ट्या संसृष्टेव तत्रेतिच्छाया तथा व्याप्तैव जायते तथा विनश्यति च तेनोपचर्यते द्रष्टा सदा पश्यन्नपि पश्यति न पश्यति चेति । न तु पुनर्दृष्टुर्दृष्टेः कदाचिदप्यन्यथात्वम् । तथा च वक्ष्यति षष्ठे—ध्यायतीव लेलायतीव । नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति च ।

तमिममर्थमाह—लौकिक्या दृष्टेः कर्मभूताया द्रष्टारं स्वकीयया नित्यया दृष्ट्या व्याप्तां न पश्येः । याज्ञो लौकिकी दृष्टिः कर्मभूता सा रूपोपरक्ता रूपाभिन्विष्टिका नाऽऽत्मानं स्वात्मनो व्याप्तां प्रत्यक्षं ज्ञानोति । तस्मात् प्रत्यगात्मानं दृष्टेर्द्वेष्टारं न पश्येः । तथा श्रुतेः श्रोतारं न शृणुयाः । तथा मतेर्भोगोक्तेः केवलाया १० व्याप्तां न भक्षीयाः । तथा विज्ञातेः केवलाया बुद्धिवृत्तेर्व्याप्तां न विजानीयाः । एष वस्तुनः स्वभावोऽतो नैव दर्शयितुं शक्यते गवादिवत् ।

न दृष्टेर्द्रष्टारमित्यत्राक्षराभ्यन्वया व्याचक्षते केचित् । न दृष्टेर्द्रष्टारं दृष्टेः कर्तारं दृष्टिर्भेदमकृत्वा दृष्टि-मात्रस्य कर्तारं न पश्येति । दृष्टेरिति कर्मणि षष्ठे । सा दृष्टिः क्रियमाणा घटवत्कर्म भवति । द्रष्टारमिति तुलनेन द्रष्टुर्दृष्टिकर्तृत्वमाचष्टे । तेनासौ दृष्टेर्द्रष्टा दृष्टेः कर्तेति व्याख्यातृणामभिप्रायः । तत्र दृष्टेरिति षष्ठ्यन्तेन दृष्टिप्रवृत्तं १५ निरर्थकमिति दोषं न पश्यन्ति पश्यतां वा पुनरुक्तमसारः प्रभावपाठ इति वा नाऽऽदरः । कथं पुनराधिक्यं तुलन्तेनैव दृष्टिकर्तृत्वस्य सिद्धत्वाद्दृष्टेरिति निरर्थकम् । तदा द्रष्टारं न पश्येरित्येतावदेव वक्तव्यम् । यस्माद्भातोः परस्परचक्षुर्भूते तद्वात्सल्यकर्तारं हि तुल्यमर्थेते । गतारं गेत्तारं वा नयतीत्येतावानेव हि शब्दः प्रयुज्यते । न तु गतेर्गतारं भिदेर्भेत्तारमित्यसत्यर्थविशेषे प्रयोक्तव्यः । न दार्ढ्यादस्त्वेन हातव्यं सत्यां गतौ । न च प्रभाव-पाठः । सर्वेषामभिगानात् । तस्माद्वाक्यातृणांमेव बुद्धिदीर्घस्य नाभ्येतुप्रभावः ।

२० दृष्टिरितीति । लौकिकी व्याचष्टे—तत्रेति । पारमार्थिकीं दृष्टिं व्याकरोति—या त्विति । नन्वात्मा नित्यदृष्टिस्वभाव-वैलक्षण्यं द्रष्टव्यादिव्यपदेशः सिध्यति तत्राऽह—सा क्रियमाणयेति । साक्ष्यबुद्धितद्वृत्तिगतं कर्तृत्वं क्रियात्वं चाऽऽध्यासिकं नित्यद्रष्टृषु व्यवहित्यत इत्यर्थः । आत्मनो नित्यदृष्टिस्वभावत्वे कथं 'पश्यति न पश्यति चेति' कादाचित्तो व्यवहार इत्यानङ्गवाऽह—यासाविति । या बहुविधेयणा लौकिकी दृष्टिरसौ तत्रेतिच्छायेति संबन्धः । तथा च या तत्रेतिच्छाया तथा व्याप्तैवेति यावत् । किमित्यापचारिको व्यपदेशो मुख्यस्तु किं न स्यादित्या- २५ वाङ्मवाऽह—न त्विति । दृष्टेर्वस्तुतो न विक्रियावत्त्वमित्यत्र वाक्यशेषेपमनुकूल्यति—तथा चेति ।

उक्तार्थे न दृष्टेरित्यादिश्रुतिमवतार्य व्याचष्टे—तमिममित्यादिना । उक्तमेव प्रपञ्चयति—यासाविति । न दृष्टेरित्यादिव्याख्या निगमयति—तस्मादिति । उक्तन्यायमुत्तरवाक्येष्वतिट्ठिति—तत्रेति । उक्तं वस्तुस्वाभाव्य-मुपसहस्य फलितमाह—एष इति । न दृष्टेरित्यत्र स्वपक्षमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चपक्षमाह—न दृष्टेरिति । कथमजरगामन्यथा व्याख्येत्वासाङ्ग्यं तदिदमक्षरार्थमाह—दृष्टेरिति । इतिशब्दो व्याचक्षत इत्यनेन संव्रज्यते । एवं व्याकुर्वन्तामभिप्राय- ३० माह—दृष्टेरितीति । कर्मणि षष्ठेमेव स्पृष्टयति—सा दृष्टिरिति । षष्ठे व्याख्याय द्वितीयां व्याचष्टे—द्रष्टारमितीति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—तेनेति ।

उक्तां परकीयव्याख्यां हूपयति—तत्रेति । दृष्टिकर्तृत्वविषयायां तुलन्तेनैव तत्सिद्धेः षष्ठे निरर्थकित्वार्थः । कथं पुनर्व्याख्यातारो यथोक्तं दोषं न पश्यन्ति तत्राऽह—पश्यतां वेति । षष्ठेनैरर्थक्यं प्रागुक्तमाकाङ्क्षाद्वारा समर्थयते—कथमित्यादिना । कियत्तर्हीहार्थवदित्यानङ्गवाऽह—तत्रेति । तत्र हेतुमाह—यस्मादिति । क्रिया धात्वर्थः । ३५ कर्ता प्रत्ययार्थः । तथा चेन्मेनैव पदेनोभयलाभात्पृथक्क्रियाग्रहणमनर्थकमित्यर्थः । दृष्टेरित्यस्यानर्थकत्वं दृष्टान्तेन साधयति—गतारमित्यादिना । अर्थवादत्वेन तर्हीदमुपात्तमित्यानङ्गवाऽह—न चेति । विविधेपत्वाभावादस्मदुक्त-गत्या चार्थवत्त्वसंभवादित्यर्थः । अथ परपक्षे निरर्थकमेवेदं पदं ग्रामस्थात्पठितमिति चेन्नेत्याह—न चेति । सर्वेषां काण्डमाध्यदिनानामिति यावत् । कथं तर्हीदं पदमनर्थकमिति परेषां प्रतीतिस्तत्राऽह—तस्मादिति ।

अथ तृतीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम्

अथ हैनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म
य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य
सर्वान्तरो योऽज्ञानायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति । एतं वै तमात्मानं विदित्वा

यथा स्वस्मामिद्वारिण्यातं लौकिकदृष्टेर्विचित्रं नित्यदृष्टिविशिष्टं आत्मा प्रदर्शयितव्यस्तथा कर्तृकर्म- ५
विशेषणत्वेन दृष्टिशब्दस्य द्विःप्रयोग उपपन्नत आत्मस्वरूपनिर्धारणाय । 'नहि द्रष्टुर्दृष्टेरिति च प्रवेशान्तर-
वाक्येनैवैकवाक्यतोपपन्ना भवति । तथा च "बहूषि पश्यति" "श्रोत्रमिदं श्रुतम्" इति श्रुत्यन्तरेणैकवाक्य-
तोपपन्ना । न्यायाच्च । एवमेव ह्यात्मनो नित्यत्वमुपपद्यते विक्रियाभावे विक्रियावच्च नित्यमिति च विप्रति-
षिद्धम् । "ध्यायतो ब्रह्मयतीव" "नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते" "एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य" इति
च श्रुत्यक्षराण्यन्यथा न गच्छन्ति । ननु ब्रह्मा श्रोता श्रुता श्रुता विज्ञातेत्येवमादीन्यप्यक्षराण्यात्मनोऽविक्रियत्वे न १०
गच्छन्तीति । न । यथाप्राग्लौकिकवाक्यानुवादित्वात्तेषाम् । नाऽऽत्मतत्त्वनिर्धारणार्थमिति तानि । दृष्टेर्ब्रह्मर-
त्येवमादीनामन्यायसम्भावद्यतोक्तायैपरत्वमवगम्यते । तस्मान्नवबोधादेव हि विशेषणं परित्यक्तं दृष्टेरिति ।
एष ते तवाऽऽत्मा सर्वैरुक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टः । अत एतस्माद्वात्मनोऽन्यदार्तं कार्यं वा शरीरं करणात्मकं वा
लिङ्गम् । एतदेवैकमनालसंवितासि कूटस्थम् । ततो होयस्तस्याक्तायण उपरराम ॥ २ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

१५

बन्धनं सप्रयोजकमुक्तम् । यच्च बद्धस्तस्याप्यस्तित्वमविगतं व्यतिरिक्तत्वं च । तस्यैवानीं बन्धमोक्ष-
साधनं ससंन्यासमात्मज्ञानं बन्धव्यमिति कहोलप्रश्न आरभ्यते—अथ हैनं कहोलो नामतः कुषीतकस्यापत्यं
कौषीतकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे
कथं पुनर्येवंतामपि दृष्टोद्विषयादानमुपपद्यते तत्राऽऽह—यथा स्थितिः । प्रदर्शयितव्यपदवाहुपरिष्ठादितिसन्धौ
द्रष्टव्यः । कर्तृकर्मविशेषणत्वेन साक्षिसाध्यसमर्पकत्वेनेति यावत् । तत्समर्पणमपि कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह—आत्मेति । २०
दृष्ट्यादिसाक्षात्पत्ता न तद्विषय इति तत्स्वरूपनिश्चयार्थं साक्ष्यादिसमर्पणमित्यर्थः । आत्मा नित्यदृष्टिस्वभावो न
दृष्ट्याया दृष्टेर्विषय इत्येव चेत् दृष्टेरित्यादिवाक्यस्याप्यस्तदा नहीत्यादिनाऽस्यैकवाक्यत्वं सिध्यति । तस्माद्यतोकार्य-
त्वमेव न दृष्टेरित्यादिवाक्यस्येत्याह—न हीति । आत्मा कूटस्थदृष्टिरित्यत्र तल्लकारश्रुति संवादयति—तथा चेति ।
तस्य कूटस्थदृष्टिर्लेहेत्यन्तरमाह—न्यायान्वेति । तमेवं न्यायं विशदयति—एवमेवेति । विपक्षे दोषमाह—विक्रिया-
वच्चेति । इतश्चाऽऽत्मनो नास्ति विक्रियावत्त्वमित्याह—व्याप्यतेवेति । अन्यथा विक्रियावत्त्वे सतीति यावत् । २५
अविक्रियत्वेऽपि श्रुत्यक्षराण्यनुपपन्नानीति शङ्कते—नन्वेति । न तेषां विरोधो, दृष्टं दृष्ट्यादिकर्तृत्वमनुसृत्य प्रवृत्ते
लौकिके वाक्ये तदर्थानुवादित्वादुक्तपक्षकारणां स्वार्थं प्राप्ताप्यमावादिति परिहृतं—नैस्यादिना । न दृष्टेरित्या-
दीन्यपि तर्हि श्रुत्यक्षराणि न स्वार्थं प्रमाणानीत्याद्युक्त्याऽऽह—न दृष्टेरिति । अन्योऽर्थो दृष्ट्यादिकर्ता । यथोक्तोऽर्थो
दृष्ट्यादिसाक्षी । द्रष्टृपदस्य साक्षिविषयत्वे सिद्धे दृष्टेरिति साक्ष्यसमर्पणात्तदर्थवत्त्वोपपत्तिरित्युपसंहृति—तस्मादिति ।
पश्चात्तन् निराकृत्य स्वपक्षमुपपादानन्तरं वाक्यं विभज्यते—एष इति । अन्यदार्तमिति विशेषणसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह— ३०
एतदेवेति ॥ २ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकाया तृतीयाध्यायस्य चतुर्थमुपस्तब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणत्रयार्थं संगतिं वक्तुमनुबदति—बन्धनमिति । चतुर्थब्राह्मणार्थं संक्षिपति—यदेवेति । उत्तरब्राह्मण-
तात्पर्यमाह—तस्येति । उपस्तप्रश्नानन्तर्यमथशब्दार्थः । पूर्ववदित्यभिमुखीकरणार्थं संवोधितवानित्यर्थः । बन्धव्यसि-

१. अज्ञानापिपासे शोकमोहो जारामृत्यु इति बहुमिरूपयता आत्मे व्यवहारः भिन्नकार्यत्वात् भिन्नकार्यं ३५
जनकत्वात् ।

२. बन्धनं द्वितीयब्राह्मणेन गृह्यतिग्रहणिरूपणात् स एव बद्धः तस्य शरीरादिभ्यो भेदः । उपस्तिप्रश्ने प्रतिपादितः
इत्यर्थः ।

ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षाद्यर्थं
चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे होते
एषणे एव भवतः । तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठेत् । बाल्यं
च पाण्डित्यं च निर्विद्याश्च मुनिरमीनं च मीनं च निर्विद्याश्च ब्राह्मणः स ब्राह्मणः

५ केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवातोऽन्यदार्तं ततो ह कहोलः कौषीतकेय उपरराम ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

व्याचक्षेति । यं विदित्वा कश्चनाप्रमुच्यते । याज्ञवल्क्य बाह—एष ते तवाऽऽत्मा ।

किमुषस्तकहोलस्यामेक आत्मा पृष्ठः किंवा भिक्षावात्मानौ तुल्यलक्षणाविति । भिक्षाविति पुनं
प्रश्नयोरपुनरुक्तत्वोपपत्तेः । यदि ह्येक आत्माषस्तकहोलप्रश्नयोर्विवक्षितस्तत्रैकेनैव प्रश्नेनाविगततत्त्वाद्विषयो
१० द्वितीयः प्रश्नोऽनर्थकः स्यात् । न चार्थवादरूपत्वं वाक्यस्य । तस्माद्भिन्नावेतत्त्वात्मानौ क्षेत्रज्ञपरमात्मक्याविति
केचिद्व्याचक्षते ।

तन्म । त इति प्रतिज्ञानात् । एष त वात्सेति हि प्रतिषधने प्रतिज्ञातम् । न चैकस्य कार्यकरणसंवातस्य
द्वावात्मानावुपपद्येते । एको हि कार्यकरणसंघात एकेनाऽऽत्मनाऽऽत्मनाम् । न चोषस्तस्यान्धः कहोलस्यान्धो जातिर्तो
भिन्न आत्मा भवति । द्वयोरपौणत्यात्मत्वसर्वान्तरत्वावुपपत्तेः । यद्येकमगोयं ब्रह्म द्वयोरितरेणावश्यं योगेन
१५ भवितव्यं तथाऽऽत्मत्वं सर्वान्तरत्वं च । विरुद्धत्वात्पदार्थानाम् । यद्येकं सर्वान्तर ब्रह्माऽऽत्मा मुख्य इतरेणासर्वान्-
रेणानात्मनाऽऽमुख्येनावश्यं भवितव्यम् । तस्मादेकस्यैव द्विःक्षवर्णं विशेषविवक्षया ।

यत्तु पूर्वोक्तेन समानं द्वितीये प्रश्नान्तर उक्तं तावन्मात्रं पूर्वस्यैवानुवादस्तस्यैवानुक्तः कश्चिद्विशेषो वक्तव्य
इति । कः पुनरतो विशेष इति । उच्यते—पूर्वस्मिन्प्रश्नेऽस्ति व्यतिरिक्त आत्मा यस्यायं सप्रयोजको वाक्य उक्त इति ।
द्वितीये तु तस्यैवाऽऽत्मनोऽज्ञानादिसंसारचर्मातीतत्वं विशेष उच्यते । विशिष्टेष्वपरिज्ञानासंभन्नासहितासूचीका-
२० द्वन्द्वनाद्विमुच्यते । तस्मात्प्रवृत्तप्रतिषधनयोरेष त आत्मेत्येवमन्तयोस्तुल्यार्थवैतम् ।

ननु कथमेकस्यैवाऽऽत्मनोऽज्ञानायास्ततोतत्वं तद्वत्त्वं चेति विरुद्धचर्मसमवायित्वमिति । न । परिहृतत्वात् ।

ज्ञानप्रक्नो नात्र प्रतिभाति किञ्चनुवादमात्रमित्याशङ्क्याऽह—यं विदित्वेति । तं व्याचक्षेति पूर्वेषु सवन्धः ।

प्रश्नयोरान्तरविशेषप्रदर्शनार्थं परामृशति—किमुषस्तेति । तत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति—भिक्षाविति । उक्तमर्थं
व्यतिरेकद्वारा विवृणोति—यदि हीत्यादिना । अथैक वाक्य वस्तुपरं तस्यार्थावादे द्वितीय वाक्य नेत्याह—न चेति ।
२५ द्वयोर्वाक्ययोस्तुल्यलक्षणत्वे फलितमाह—तस्मादिति । तत्राऽऽर्थं वाक्यं क्षेत्रज्ञमधिकरेति द्वितीयं परमात्मानमित्यभि-
प्रेत्याऽह—क्षेत्रज्ञेति ।

ब्राह्मणद्वयेनार्थद्वयं विवक्षितमिति अर्तुप्रपञ्चप्रस्थानं प्रत्याह—तस्मेति । प्रश्नप्रतिषधनयोरेकरूपत्वाभ्यां
भेदोपस्तीत्युक्तमुपपादयति—एष त इति । तथाऽप्यर्थभेदे काऽपुनरपतिस्तत्राऽह—न चेति । तदेवोपपादयति—एको
हीति । कार्यकरणसंघातभेदाद्यात्मभेदमाशङ्क्याऽह—न चेति । बातिव स्वभावतोऽङ्गमहत्त्वेकाकारास्सूरुणादित्यर्थः ।
३० इतश्च न तत्त्वभेद इत्याह—द्वयोरिति । तदेव स्पृश्यति—यदीति । द्वयोर्मध्ये यद्येक ब्रह्मागोयं तदेतरेण गीर्णेनावश्यं
भवितव्यं तथाऽऽत्मत्वादि यद्येकस्यैव तदेतस्यानात्मत्वादीति कुत स्यादिति चेत्तत्राऽह—विरुद्धत्वादिति । उक्तोप-
पादनपूर्वकं द्विश्रवणस्याभिप्रायमाह—यदीत्यादिना । अनेकमुख्यत्वासंवादास्तुनः परिच्छिन्नस्य घटवदब्रह्मत्वात्-
नाऽमन्दाच्चैकमेव मुख्यं प्रत्यक्षमूत ब्रह्मेत्यर्थः । यदि जीवेश्वरभेदाभावात्प्रमथोलिभिर्भेदस्तर्हि पुनरर्शकरनधिकेत्या-
शङ्क्याऽह—तस्मादिति ।

३५ तर्हि स एव विषयो दर्शयितव्यो येन पुनरर्शकर्यवतीत्याशङ्क्याऽह—यत्स्विति । अनुक्तविशेषकथनार्थमुक्त-
परिमाणं निर्णेतुमुक्तानुवादज्ज्वेदनुको विषेपस्तर्हि प्रदर्श्यतामिति पृच्छति—कः पुनरिति । वृमुत्सित विषेप दर्शयति
उच्यते इति । इतिशब्द क्रियापदेन सम्बध्यते । किमित्येव विषेपो निर्विध्यते तत्राऽह—यद्विषेपोति । अर्थभेदान्मभवे
फलितमाह—तस्मादिति । योऽज्ञानयेत्यादिना तु विवक्षितविषेपोक्तिरिति शेषः ।

एकमेवाऽऽत्मतत्त्वमधिकृत्य प्रश्नावित्यत्र चोदयति—नन्वेति । विरुद्धचर्मवत्त्वान्मयो भिन्नौ प्रश्नार्थावित्येत-

नामरूपविकारकार्यकरणलक्षणसंघातोपाधिभेदसंपर्कजनितभ्रान्तिमात्रं हि संसारित्वमित्यसकृदवोचाम । विरुद्ध-
श्रुतिव्याख्यानप्रसङ्गेन च । यथा रज्जुशुक्तिगणनादयः सर्परजतमलिना भवन्ति पराध्यारोपितधर्मविशिष्टाः स्वतः
केवला एव रज्जुशुक्तिगणनादयः । न चैवं विरुद्धधर्मसमवायित्वे पदार्थानां कश्चन विरोधः ।

नामरूपोपाध्यस्तित्वे “एकमेवाद्वितीयम्” “नेह नानाऽस्ति किञ्चन” इति श्रुत्यो विरुध्येरिति चेत् ।
न । सलिलफेनदृष्टान्तेन परिहृतत्वाभूदाविहृष्टान्तैश्च । यदा तु परमार्थदृष्ट्या परमात्मतत्त्वाच्छ्रुत्यनुसारिभिरन्यत्वेन ५
निरूप्यमाणे नामरूपे भूदादिविकारवद्वस्त्वन्तरे तत्त्वतो न स्तः सलिलफेनघटादिविकारवदेव तदा तदपेक्ष्य “एक-
मेवाद्वितीयं” “नेह नानाऽस्ति किञ्चन” त्यादिपरमार्थदर्शनगोचरत्वं प्रतिपद्यते । यदा तु स्वाभाविक्याऽविद्यया ब्रह्म-
स्वरूपं रज्जुशुक्तिगणनस्वरूपवदेव स्वेन रूपेण वर्तमानं केमिदस्मृत्स्वभावमपि सन्नामरूपकृतकार्यकरणो-
पाधिभ्यो विवेकेन नावधार्यते नामरूपोपाधिदृष्टेरेव च भवति स्वाभाविकी तदा सर्वोऽयं वस्तुवन्तरास्तिस्वव्यवहारः ।
अस्ति चायं भेदकृतो निरूप्यव्यवहारो येषां ब्रह्मतत्त्वावगम्यत्वेन वस्तु विद्यते येषां च नास्ति । १०

परमार्थवादविस्तु श्रुत्यनुसारेण निरूप्यमाणे वस्तुनि किं तत्त्वतोऽस्ति वस्तु किंवा नास्तीति ब्रह्मैकमेवा-
द्वितीयं सर्वसंख्यहारकान्यमिति निर्धार्यते तेन न कश्चिद्विरोधः । नहि परमार्थव्यवहारनिष्ठायाम् वस्तुवन्तरास्ति-
प्रतिपद्यमाने । “एकमेवाद्वितीयम्” “अनन्तरसबाह्यम्” इति श्रुतेः । न च नामरूपव्यवहारकाले स्वविवेकिनां
क्रियाकारकफलसिद्ध्यवहारो नास्तीति प्रतिषिध्यते । तस्मात्ज्ञानाज्ञाने अपेक्ष्य सर्वः संख्यवहारः शास्त्रीयो

द्वयमिति—नैति । परिहृतत्वमेव प्रकटयति—नामरूपेति । तयोर्विकारः कार्यकरणलक्षणः संघातः स एवोपाधिभेदस्तेन १५
सम्पर्कस्तस्मिन्ब्रह्ममाध्यासस्तेन जनिता भ्रान्तिरहं कर्तव्याद्या तावन्मात्रं संसारित्वमित्यनेकगो व्याप्तादिति तस्मा-
न्नास्ति वस्तुतो विरुद्धधर्मवत्त्वमित्यर्थः । किञ्च सविशेषत्वनिविशेषत्वश्रुत्योविषयविभागोक्तिप्रसङ्गेन संसारित्वस्य
निष्ठयात्वं मनुवाह्याणान्तोच्चोचामेत्याह—विरुद्धेति । कथं तर्हि विरुद्धधर्मवत्त्वप्रतीतिरित्याहाङ्क्याऽऽह—अपेक्षेति । परेण
पुण्येणाज्ञानेन बाध्यारोपितेः सर्पत्वादिभिर्धर्मैर्विशिष्टा इति यावद् । स्वतश्चाध्यारोपेण विनेत्यर्थः । प्रतिभासतो
विरुद्धधर्मवत्त्वेऽपि क्षेत्रक्षेत्रयोर्भिन्नत्वाद्भिन्नायविव प्रवर्णयति चेन्नेत्याह—न चैवमिति । निरुपाधिकरूपेणासंसारित्वं २०
सोपाधिकरूपेण संसारित्वमित्यविरोध उक्तः ।

इदानीमुपाध्यभ्युपगमे सद्व्यत्यं सतश्चैव वृत्तादेरुपाधित्वदृष्टेरिति शङ्कते—नामेति । सलिलातिरेकेण न सन्ति
फेनादयो विकारा नापि भूदाद्यतिरेकेण तद्विकाराः शरावादयः सन्तीति दृष्टान्ताख्ययुक्तिवलादाविद्यनामरूपपरचित-
कार्यकरणसंघातस्याविद्यामात्रत्वात्तस्याश्च विद्यया निरासानैवमिति परिहरति—नेत्यादिना । कार्यसत्त्वमभ्युपगम्यो-
क्तमिदानीं तदपि निरूप्यमाणे नास्तीत्याह—यदा त्विति । नेह नानाऽस्ति किञ्चनेत्यादिश्रुत्यनुसारिभिरन्यत्वेन २५
निरूप्यमाणे नामरूपे परमात्मतत्त्वादित्यत्वेनानन्यत्वेन वा निरूप्यमाणे तत्त्वतो वस्तुवन्तरे यदा तु न स्त इति संबन्धः ।
भूदादिविकारवदित्युक्तं प्रकटयति—सलिलेति । तदा तत्परमात्मतत्त्वमपेक्ष्येति योजनीयम् । कदा तर्हि लौकिको व्यव-
हारस्तत्राऽह—यदा त्विति । अविद्यया स्वाभाविक्या ब्रह्म यदोपाधिभ्यो विवेकेन नावधार्यते सदा लौकिको व्यव-
हारस्तर्हि विवेकिनां नास्तीत्यादिवाङ्मयाऽह—अस्ति चेति । भेदभानप्रयुक्तो व्यवहारो विवेकिनामविवेकिनां च
तुल्य एवायं वस्तुवन्तरास्तिस्वाभिनिवेकस्तु विवेकिनां नास्तीति विशेषः । ३०

ननु यथाप्रतिभासं वस्तुवन्तरं पारमार्थिकमेव किं न स्यात्तत्राऽह—परमार्थेति । किं द्वितीयं वस्तु तत्त्वतो-
ऽस्ति किंवा नास्तीति वस्तुनि निरूप्यमाणे सति श्रुत्यनुसारेण तत्त्वदर्शिभिरनेकमेवाद्वितीयं ब्रह्माव्यवहारमिति निर्धार्यते
तेन व्यवहारदृष्ट्याऽप्यनेन भेदकृतो निरूप्यव्यवहारस्तत्त्वदृष्ट्याऽप्यनेन च तदभावविषयः शास्त्रीयो व्यवहार इत्युभय-
विषयव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः । स च शास्त्रीयव्यवहारोपर्यति प्रपञ्चयति—नह्येति । तथा च विद्यावस्थायां शास्त्रीयोऽभेद-
व्यवहारस्तत्तत्स्वरूपव्यवहारस्त्वाभासमात्रमिति शेषः । अविद्यावस्थायां लौकिकव्यवहारोपर्यति विवृणोति—न च ३५
नामेति । उभयविषयव्यवहारोपर्यतिमुपसंहरति—तस्मादिति । उक्तरीत्या व्यवहारोऽप्यपि ततो फलितमाह—अत इति ।
प्रत्यक्षादिषु वेदान्तेषु चैति शेषः ज्ञानाज्ञाने पुरस्कृत्य व्यवहारः शास्त्रीयो लौकिकश्चेति नास्माभिरवोच्यते किन्तु सर्व-

१. न हीति—स्वानुभवः विवेकिनामनुभवश्च प्रकाशयेते ।

लौकिकश्च । अतो न काचन विरोधस्तु । सर्वबाधिनामप्यपरिहार्यः परमार्थसव्यवहारकृतो व्यवहारः ।

तत्र परमार्थमिदमस्वरूपमपेक्ष्य प्रश्नः पुनः कतमो भाज्यत्वस्य सर्वान्तर इति । प्रत्याहेतुरो योऽ-
शनायापिपासे । अशितुमिच्छाशनाया पातुमिच्छा पिपासा । ते अशनायापिपासे योऽप्येतीति वक्ष्यमाणेन
सम्बन्धः । अविवेकिभित्तलमलवदिव गगनं गम्यमानमेव तलमले अत्येति परमार्थतत्ताभ्यामसंसृष्टस्वभावत्वात् ।
५ तथा मूढैरशनायापिपासादिवब्रह्म गम्यमानमपि बुधितोऽहं पिपासितोऽहमिति ते अत्येत्येव परमार्थतत्ताभ्याम-
संसृष्टस्वभावत्वात् । “न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः” इति श्रुतेः । अविहृत्लोककाव्यारोपितदुःखेत्यर्थः । प्राणैकवर्ष-
त्वात्समासकरणमशनायापिपासयोः ।

शोकं मोहं शोक इति कामः । इष्टं वस्तुहिंस्य विन्ययतो यदरमणं तत्तुष्णाभिभूतस्य कामबोधं तेन हि
कामो दीप्यते । मोहस्तु विपरीतप्रत्ययप्रसवोऽविवेको भ्रमः । स चाविद्या सर्वस्यानर्थस्य प्रसवबोधिम् । भिन्नकार्य-
१० स्वास्तयोः शोकमोहयोरसमासकरणम् । तौ भनोधिकरणौ । तथा शरीराधिकरणौ जरां मृत्युं जायेति । जरेति
कार्यकरणसंघातविपरिणामो वलीपलिताविलिङ्गः । मृत्युरिति तद्विच्छेदो विपरिणामावसानः । तौ जराभ्यु-
शरीराधिकरणावत्येति ।

ये तेऽशनायादयः प्राणमनःशरीराधिकरणाः प्राणिष्वनवरतं वर्तमाना अहोरात्राविवस्समुद्रोन्मिवच्च
प्राणिषु संसार इत्युच्यते । योऽसौ वृष्टेर्दृष्ट्याविलक्षणः साक्षादव्यवहितोऽपरोक्षावगीणः सर्वान्तर आत्मा ब्रह्मावि-
१५ स्तम्भपर्यन्तात्मा । सूतान्तरस्यशनायापिपासाविभिः संसारधर्मैः सदा न स्पृश्यत आकाश इव जनाविमलैः । त्वेति वा
आत्मानं त्वं तत्त्वं विवित्त्वा ज्ञात्वाऽयमहमस्मि परं ब्रह्म सदा सर्वसंसारविनिर्मुक्तं नित्यमुत्तमिति ब्राह्मणाः ।

धामपि परीक्षकणामेतत्सर्वतं संसारदशाया क्रियाकारकव्यवहारस्य मोक्षावस्थया च तदभावत्येष्ट्याविद्याह—
सर्वबाधिनमिति ।

निरुपाधिके परस्मिन्नात्मनि चिदाताबनाच्चविद्याकलितोपाधिकृतमशनायादिवर्त्मनं वस्तुतस्तु तद्राहित्यमित्युप-
२० पादानन्तरप्रश्नमुत्थाप्य प्रतिवक्ति—सन्नेत्यादिना । कल्पितकल्पितयोरौत्सुक्येति निर्धारणाय सप्तमी । योऽप्येति स
सर्वान्तरत्वादिविशेषणस्तबाऽऽप्तेति शेषः । ननु परो नाशनायाविमानप्रसिद्धेनापि जीवस्तथा तस्य परत्वावच्छिते-
कादत्त आह—अविवेकिमिति । परमार्थत इत्युच्यते सम्बध्यते । ब्रह्मोवाखण्डं सच्चिदानन्दमनाद्याविद्यातत्कार्यबुद्ध्या-
विसम्बद्धसाधासद्वारा स्वानुभवादशनायादिवदगम्यते तत्त्वं वस्तुतोऽविद्याविसम्बन्धावशनायाद्यतीतं नित्यमुक्तं
तिष्ठतीत्यर्थः । अशनायापिपासाविमद्वब्रह्म गम्यमानमिति वदन्नाचार्यो नानाजीववादस्यानिश्चलं सूचयति । परमार्थतो
२५ ब्रह्मप्यशनायाद्यसम्बन्धे मानमाह—न लिप्यत इति । बाह्यत्वमसङ्गत्वम् । लोकदुःखेनेत्ययुक्तं लोकस्यानात्मनो दुःख-
सम्बन्धान्मग्न्युपगमादित्याकाङ्क्षाऽऽह—अविहृदिति । अशनायापिपासयोः समस्योपादाने हेतुमाह—प्राणेति ।

अरतिवाची शोकशब्दो न कामविषय इत्याकाङ्क्षाऽऽह—इष्टमिति । कामबीजत्वमस्तेरनुभवेनाभिगम्यन्कि—
तेन हीति । कामस्य शोको बीजमिति स कामतया व्याख्यातः । अनित्यावृत्तिदुःखानात्सु नित्यशुचिसुखात्सख्याति-
विपरीतप्रत्ययस्तस्मान्मनसि प्रमथति कर्तव्यकर्तव्याविवेकः स लौकिकः सम्बन्धविरोधावृत्तमोऽविद्येत्युच्यते । तस्याः
३० सर्वनिर्धोऽतीति निमित्तत्वं मूलाविद्यायास्तुपादानत्वं तदेतदाह—मोहस्त्विति । कामस्य शोको मोहो दुःखस्य हेतुरिति
भिन्नकार्यत्वं तद्विच्छेद इत्यत्र कार्यकरणसंघातस्तच्छब्दार्थः ।

संसारद्विरक्तस्य पारिजात्यं वक्रमुत्तरं बान्धमित्यसिमेत्य सक्षेपतः संसारस्वरूपमाह—ये स इत्यादिना ।
तेषामात्मधर्मत्वं व्यावर्तयितुं विनिनष्टि—प्राणेति । तेषा स्वरसतो निच्छेदस्तद्वा वारयति—प्राणिष्विति । प्रवाहक्येण
नैरन्तर्गं दृष्टान्तरमाह—अहोरात्रादिविविति । तेषामतिवचलत्वे दृष्टान्तः—समुद्रोन्मिवदिति । तेषा हेतुत्व बोधमति—
३५ प्राणिष्विति । ये यथोक्तः प्राणिष्वशनायादयस्ते तेषु संसार इत्युच्यत इति बोधना । एतं वै तमित्यत्रैतच्छब्दार्थं
मुच्यस्तप्रश्नोक्तं स्वपदार्थं कथयति—योऽप्राविति । तच्छब्दार्थं कदोलप्रश्नोक्तं तत्पदार्थं दर्शयति—अशनायेति । ज्ञात्वा
तयोरैक्यं समानाधिकरण्येन सूचितमित्याह—तमेतमिति । ज्ञानमेव विशदयति—अवविमथादिना । ज्ञात्वा

१. अविहृत्लोकै—सदुक्तमध्यासमाध्या “तत्रैवं सति यत्र यदध्यासः तच्छ्रुतेन बोधेन गुणेन वा अणुमात्रेणापि स न
बध्यते” इति ।

ब्राह्मणानामेवाधिकारो व्युत्थानेजो ब्राह्मणग्रहणम् । व्युत्थाय वैपरीत्येनोत्थानं कृत्वा । कुत इत्याह—पुत्रेषणायाः पुत्रार्थेषणा पुत्रेषणा । पुत्रेणैवं लोकं जयेयमिति लोकजयसाधनं पुत्रं प्रतीच्छेषणा दारसंप्रहः । दारसंप्रहमकृत्वेत्यर्थः । वित्तेषणायाश्च कर्मसाधनस्य गवादेरुपादानमनेन कर्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति विद्यासंयुक्तेन वा देवलोकं केवलया वा हिरण्यगर्भविद्यया देवेन वित्तो न देवलोकम् ।

देवादितादृशव्युत्थानमेव नास्तीति केचित् । यस्मात्तद्वलेन हि किल व्युत्थानमिति । तदसत् । एतावानै ५ काम इति पठितत्वादेष्टव्यमप्येवैवस्य वित्तस्य । हिरण्यगर्भादिदेवताविषयैव विद्या चित्तमित्युच्यते । देवलोकहेतुत्वात् । नहि निरुपाधिकप्रज्ञानधनविषया ब्रह्मविद्या देवलोकप्राप्तिहेतुः । “तस्मात्तत्सर्वमभवत्” “आत्मा ह्येषां स भवति” इति श्रुतेः । तद्वलेन हि व्युत्थानम् । “एतं वै तस्मात्मानं विदित्वा” इति विशेषवचनात् । तस्मात्तन्म्योऽप्यतेभ्योऽनात्मलोकप्राप्तिसाधनेभ्य एष्टव्यविषयेभ्यो व्युत्थाय । एष्टव्यं कामः “एतावानै कामः” इति श्रुतेः । एतस्मिन्निविष्टेऽनात्मलोकप्राप्तिसाधने तुष्टव्यमकृत्वेत्यर्थः । सर्वा हि साधनेच्छा फलेच्छैव । अतो व्याचष्टे—भुतिरे- १० कैवेषणेति । कथम् ? या ह्येव पुत्रेषणा सा वित्तेषणा । दृष्टफलसाधनत्वमुत्पत्त्यात् । या वित्तेषणा सा लोकैषणा फलार्थैव सा । सर्वः फलार्थप्रयुक्त एव हि सर्वं साधनमुपादत्ते । अत एकैवेषणा या लोकैषणा सा साधनमन्तरेण सम्पादयितुं न शक्यत इति साध्यसाधनभेदेनोभे हि यस्मादेते एवमेव एव भवतः । तस्माद्ब्रह्मविद्यो नास्ति कर्म कर्मसाधनं वा ।

अतो येऽसिक्तान्ता ब्राह्मणाः सर्वं कर्म कर्मसाधनं च सर्वं देवपितृमानुषनिमित्तं यज्ञोपवीतादि तेन हि वैवं १५

ब्राह्मणा व्युत्थाय भिक्षार्थं चरन्तीति सम्बन्धः । संन्यासविषयके वाक्ये किमित्यधिकारिणि ब्राह्मणपदं तत्राऽह—ब्राह्मणानामिति । पुत्रार्थविषयामेव विदुषोति—पुत्रेणेति । ततो व्युत्थानं संगृह्णति—दारसंप्रहमिति । वित्तेषणायाश्च व्युत्थानं कर्तव्यमित्याह—वित्तैति । वित्तं द्विविधं मानुषं देवं च । मानुषं गवादि तस्य कर्मसाधनस्योपादानमुपाजनं तेन कर्म कृत्वा केवलं कर्मणा पितृलोकं जेष्यामि । देवं वित्तं विद्या तत्संयुक्तेन कर्मणा देवलोकं केवलया च विद्यया तमेव जेष्यामीतीच्छा वित्तेषणा ततश्च व्युत्थानं कर्तव्यमिति व्याचष्टे—कर्मसाधनस्येति । एतेन २० लोकैषणायाश्च व्युत्थानमुक्तं वेदितव्यम् ।

देवादितादृशव्युत्थानमाप्तिरिति—दैवादििति । तस्यापि कामत्वात्ततो व्युत्थातव्यमिति परिहरति—सर्वसंज्ञिति । तर्हि ब्रह्मविद्यायाः सकाशादपि व्युत्थानात्तन्मुल्लंघ्यं तद्व्याघातः स्यादित्याशङ्क्यऽह—हिरण्यगर्भादेति । देवतोपासनाया वित्तशब्दितविद्यात्वे हेतुमाह—दैवलोकैति । तत्प्राप्तिहेतुत्वं ब्रह्मविद्यायामपि तुल्यमिति चेन्नेत्याह—नहीति । तत्र फलान्तरश्रवणं हेतुकरोति—तस्मादिति । इतश्च ब्रह्मविद्या देवादितादृहिरैवेत्याह—तद्वलेनेति । प्रागेव वेदनं २५ सिद्धं चेति पुनर्व्युत्थानेनेत्याशङ्क्य प्रयोजकज्ञानं तत्प्रयोजकमुद्देश्यं तु तत्प्रसाक्षात्करणमिति विवक्षित्वाऽह—तस्मादिति । प्रयोजकज्ञानं पश्यत्यर्थः । व्युत्थाय भिक्षार्थं चरन्तीति सम्बन्धः । व्युत्थानस्वरूपप्रदर्शनार्थमेवैवपात्वरूपमाह—एष्टव्येति । किमेतावदेत्याशङ्क्य व्युत्थानस्वरूपमाह—एतस्मिन्निति । सम्बन्धस्तु पूर्ववत् । या ह्येवेत्यादि श्रुतेस्तात्पर्यमाह—सर्वा इति । फलं नैच्छति साधनं च विकीर्णतीति व्याघातात्फलेच्छान्तर्भूतैव साधनेच्छा तद्युक्तमेवैवमित्यर्थः । श्रुतेस्तदेक्यव्युत्पादकत्वं प्रश्नपूर्वकं व्युत्पादयति—कथमित्यादिना । फलेष्टव्यान्तर्भावं साधनैषणायाः ३० समर्थयते—सर्वं इति । उभे हीत्यादिश्रुतिमन्वतार्थं व्याचष्टे—या लोकैषणेति ।

प्रयोजकज्ञानवतः साध्यसाधनरूपात्साराद्विरक्तस्य कर्मतत्साधनबोरसंशये साक्षात्कारमुद्दिश्य फलतं संन्यासं दर्शयति—अत इति । अतिक्रान्ता ब्राह्मणाः किं प्रजयेत्यादिप्रकाशितास्तेषां कर्म कर्मसाधनं च यज्ञोपवीतादि नास्तीति पूर्वेण संबन्धः । देवपितृमानुषनिमित्तमिति विशेषणं विषययति—तेन होति । “प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामि”त्यादिशब्दार्थः । यस्मात्पूर्वं त्रिराप्रयोजकज्ञानवन्तो ब्राह्मणा विरक्ताः संन्यस्य तत्प्रयुक्तं धर्ममन्वतिष्ठ- ३५

१. ब्राह्मणानामेवेति—वार्तिककृतस्तु इदमुपलक्षणम् त्रैवर्णिकानां सर्वेषामपि संन्यासमिच्छन्ति । तदुक्तं “त्रयाणामपि वर्णानां श्रुतौ संन्यासदर्शनात् । ब्राह्मणस्यैव संन्यास इति श्रुत्या विरुध्यते” । उपलक्षणं च ब्राह्मणग्रहणं श्रुतौ (१.४.१६५) ।

पित्र्यं मानुषं च कर्म क्रियते "निबोतं मनुष्याणाम्" इत्यादिश्रुतेः । तस्मात्पूर्वं ब्राह्मणा ब्रह्मविदो व्युत्पाद्य कर्मभ्यः कर्मसाधनेष्वथ यतोपवीतादिभ्यः परमहंसपारिव्राज्यं प्रति यच्च निताचर्य चरन्ति भिक्षाचरं चरण भिक्षाचरं चरन्ति त्यक्त्वा स्मृतं लिङ्गं केवलमाधममात्रशरणां जीवनसाधनं परिव्राज्यव्यस्रकम् । विद्वाल्लिङ्गवर्जितः । "तस्मादलिङ्गो धर्मोऽज्यस्तलिङ्गोऽज्यत्वादारः" इत्यादिस्मृतिभ्यः । "अथ परित्त्र इविषणवासा मुण्डोपरिग्रहः"

५ इत्यादिश्रुतेः । "सशिक्षाकैशाश्रिकृत्य विमुच्य यतोपवीतमि"ति च ।

ननु व्युत्पाद्याय भिक्षाचर्यं चरन्तीति कर्तव्यानापदेष्टव्यं वादोऽयं न विषाद्यकः प्रत्ययः कश्चिच्छ्रुते लिङ्ग-लोदत्तव्यानामन्यतमोऽपि । तस्मादर्थवादमात्रेण श्रुतिस्मृतिविहितानां यज्ञोपवीतादीनां साधनानां न शक्यते परित्यागः कारयितुम् । यज्ञोपवीत्येवार्थं योत पाज्येयजेत वा । पारिव्राज्ये तावदध्ययनं विहितम्—

"वेदसंन्यसनाच्छूद्रस्तस्माद्देवं न संयसेत्" इति । "स्वाध्याय एवोत्तमजानो वाचम्" इति चाऽऽप्तस्मृतिः ।

१० "ब्रह्मोक्तं वेदनिन्दा च कौटसाक्ष्यं सुहृद्वचः । गर्हितज्ञातृद्योर्जम्भिः सुरापानसमानि षट्" ॥

इति वेदपरित्यागो बोधश्वभावात् । "उपासने गुरुणां वृद्धानामतिथीनां होमे ऋष्यकर्मणि भोजन आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यादिति"ति परिव्राजकधर्मेषु च गुरुपासनस्वाध्यायभोजनाचमनादीनां कर्मणं श्रुतिस्मृतिषु कर्तव्यतया चोदितत्वाद्युपासनाङ्गत्वेन यज्ञोपवीतस्य विहितत्वात्परित्यागो नैवावगन्तुं शक्यते । यद्यप्येषा-णाभ्यो व्युत्पातं विधीयते एव तथाऽपि पुत्राद्येषां स्मृतिभ्यश्च एव व्युत्पातं न तु सर्वस्मात्कारणः कर्मसाधनाच्च

१५ व्युत्पातम् । सर्वपरित्यागे आश्रुतं कृतं स्याच्छ्रुतं च यज्ञोपवीतादि ह्यपितं स्यात् । तथा च महानपराधो विहिता-करणप्रतिषिद्धाचरणनिमित्तः कृतः स्यात् । तस्माद्यज्ञोपवीतादिलिङ्गपरित्यागोऽन्यपरम्परैव ।

न । "यज्ञोपवीतं वेदाश्च सर्वं तद्व्येष्टयतिः" इति श्रुतेः । अपि चाऽऽप्तज्ञानपरत्वात्सर्वस्या उपनिषदः । आत्मसं ब्रह्मश्च श्रोतव्यो मन्त्रव्य इति हि प्रस्तुतं त चाऽऽप्तैव साक्षादपरोक्षात्सर्वोन्मत्तरोऽज्ञानायादिसंसारधर्मवर्जित इत्येवं विज्ञेय इति तावत्प्रसिद्धम् । सर्वा हीयमुपनिषदेव परेति विषयन्तरशेषश्च तावत्सात्स्यतो मार्थवादः । आत्म-

२० तस्मादधुनातनोऽपि प्रयोजकज्ञानी विरक्तो ब्राह्मणस्तथा कुयदित्याह—तस्मादिति । "निदग्धेन यतिर्धैव" इत्यादि-स्मृत्येन परमहंसपारिव्राज्यमत्र विवक्षितमित्याशङ्क्याऽह—त्यक्त्वाति । तस्य वृष्टार्थत्वान्मुमुक्षुमित्याज्यत्वं सूचयति—केवलमिति । अमुक्यत्वाच्च तस्य त्याज्यतेत्याह—पारिव्राज्येति । तथाऽपि त्वदिष्टः संन्यासो न स्मृतिकारेणैव इति चेत्तेत्याह—विद्वानिति । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाच्च स्मार्तसंन्यासो मुख्यो न भवतीत्याह—अथेति ।

एतं वै तमित्यादिवाक्यस्य विधायकत्वमुपेत्य सर्वकर्मतत्साधनपरित्यागपरत्वमुक्तमाश्रयति—तन्विति । इतश्च

२५ यज्ञोपवीतमपरित्याज्यमित्याह—यज्ञोपवीत्येवेति । याजनादिसमिप्याहारावसंन्यासविषयमेतदित्याशङ्क्याऽह—पारिव्राज्ये तावदिति । वेदत्यागे दोषश्रुतेस्तदत्यागेऽपि कथं पारिव्राज्ये यज्ञोपवीतित्वमित्याशङ्क्याऽह—उपासन इति । इत्यनेन वाक्येन गुर्वधुपासनाङ्गत्वेन यज्ञोपवीतस्य विहितत्वात्परिव्राजकधर्मेषु गुरुपासनादीनां कर्तव्यतया श्रुतिस्मृतिषु चोदितत्वाद्यज्ञोपवीतपरित्यागोऽन्यगन्तुं नैव शक्यत इत्यन्वयः । सप्रति प्रौढिमाख्यो व्युत्पाते विधिपङ्क्ति-कृत्यापि दूषयति—यद्यप्येवादिना । एषाणाभ्यो व्युत्पाते सत्येषणात्वाविशेषात्कर्मणस्तत्साधनाच्च व्युत्पातं सेस्त्यति-

३० त्याशङ्क्य यज्ञोपवीतादौरेषणात्प्रसिद्धमित्याशयेनाऽह—सर्वेति । अश्रुतकरणे श्रुतत्यागे च 'अकुर्वन्विहितं कर्म' इत्यादिस्मृतिमाश्रित्य दूषणमाह—तथा चेति । ननु दूष्यते यज्ञोपवीतादिलिङ्गत्यागः स कस्माच्चिरादिति तत्राऽह—तस्मादिति ।

नेयमन्धपरम्परति परिहरति—नेत्यादिना । ब्रह्मचर्यदेव प्रवेष्टेदित्यादिविद्युपलम्भेति प्रौढवादेनाऽऽप्तज्ञान-

विधिबलादेव संन्यासं साधयितुमात्मज्ञानपरत्वं तावदुपनिषदामुपन्यस्यति—अपि चेति । इतश्चास्ति संन्यासे विधि-
३५ रिति यावत् । तद्विधिबलादेव संन्याससिद्धिरिति शेषः । कथं सर्वोपनिषदात्मज्ञानपरत्वेन कर्तुं श्रुतिद्वारा कर्मविधि-शेषत्वेनार्थवादत्वादित्याशङ्क्याऽह—आत्मेत्यादिना । अस्तु यथोक्तं वस्तु विज्ञेयं तथाऽपि प्रस्तुते किं जातं तदाह—सर्वं हीति । ननु तस्य कर्तव्यत्वेऽपि कथं कर्मतत्साधनत्यागसिद्धिरत आह—आत्मसा चेति । निषेधो दोषमाह—अत

१. स्मार्तं लिङ्गं निदग्धमिति तस्यक्त्वा केवलमाधममात्रेण जीविका ।

२. एतं वै तमात्मानं विदित्वा श्रुतिच्छतीति विधिः अप्राप्तत्वात् जेट्त्वकल्पनात् ।

ज्ञानस्य कर्तव्यत्वात् । आत्मा चाज्ञानायादिवर्धमाना भवतीति साधनफलविषयणो ज्ञातव्यः । अतोऽन्यतिरेकेणाऽऽत्मनो ज्ञानमविद्या । “अन्योऽज्ञानव्योऽहमस्मीति न स वेद” “भूयोः स भूयुषाम्पनोति य इह नातेव पश्यति” “एकैवानुब्रष्टव्यम्” “एकमेवाद्वितीयम्” “तत्त्वमसि” इत्यादिभूतिभ्यः । क्रियाफलं साधनं चाज्ञानायादिसंसारधर्मातीतादात्मनोऽन्यदविद्याविषयम् । “यत्र हि द्वैतमिव भवति” “अन्योऽज्ञानव्योऽहमस्मीति न स वेद” “अथ येऽन्यथाऽतो विदुः” इत्यादिवाक्यप्रतेभ्यः ।

न च विद्याविद्ये एकस्य पुरुषस्य सह भवतो विरोधात्तत्र प्रकाशाविव । तस्मादात्मविद्योऽविद्याविषयोऽधिकारो न द्रष्टव्यः क्रियाकारकफलभेदरूपः । “भूयोः स भूयुषाम्पनोति” इत्यादि निमित्तत्वात् । सर्वक्रियासाधनफलानां चाविद्याविषयाणां तद्विपरीतात्मविद्याया हातव्यत्वेनेष्टत्वात् । यज्ञोपवीताविसाधनानां च तद्विषयत्वात् । तस्मादसाधनफलत्वभावादात्मनोऽन्यविषया विलक्षणैषणा । उभे द्वौते साधनफले एषणे एव भवतः । यज्ञोपवीतादेस्तत्साध्यकर्मणां च साधनत्वात् । उभे द्वौते एषणे एवेति हेतुबन्नेनावधारणात् । यज्ञोपवीताविसाधनानां तत्साध्ये- १०
प्यस्य कर्मन्योऽविद्याविषयत्वादेषणाख्यात्वाच्च जिह्वासितव्यरुत्वाच्च व्युत्थानं विधित्सितमेव ।

मनुनिषव आत्मज्ञानपरत्वाद्बुधुत्थानभूतिस्तस्तुत्यर्थो न विधिः । न । विधिस्ततिविज्ञानेन समानकर्तृकत्व-
श्रवणात् । न ह्यकर्तृत्वेन कर्तव्यस्य समानकर्तृकत्वेन वेदे कदाचिदपि श्रवणं संभवति । कर्तव्यानामेव ह्यभिषवद्बो-
भक्षणां यथा श्रवणमभियुज्य ह्युत्था भक्षयन्तीति तद्वदात्मज्ञानैषणाव्युत्थानमिक्षाचर्याणां कर्तव्यानामेव समानकर्तृ-
कत्वश्रवणं भवेत् । अविद्याविषयत्वेषणात्वाच्चायंप्राप्त आत्मज्ञानविधेरिव यज्ञोपवीतादिपरित्यागो न तु विधातव्य १५
इति चेन्न । सुतरामात्मज्ञानविधिनैव विहितस्य समानकर्तृकत्वश्रवणेन ईदृशोपपत्तिस्तथा शिक्षाचर्यस्य च ।

इति । साधनफलान्भूतत्वेनाऽऽत्मनो ज्ञानमविद्येत्यत्र प्रमाणमाह—अन्योऽज्ञाविद्यादिना । क्रियाकारकफलविलक्षण-
स्याऽऽत्मनो ज्ञानं कर्तव्यं तस्यान्यथासाध्यसाधनत्वाय सिध्यतीत्युक्तं सप्रत्यविद्याविपयत्वाच्च साध्यसाधनयोर्विद्या-
वता त्याज्यतेत्याह—किमेति । तस्याविद्याविषयत्वे श्रुतीवदाहरति—यत्रेति ।

अविद्याविषयत्वेऽपि साधनादि विद्यावत् एव भविष्यति विद्याविद्ययोरेस्मदादिषु साहित्योपलब्ध्यादित्या- २०
शङ्काऽह—न चेति । विद्याविद्ययोः साहित्यासंभवे फलितमाह—तस्मादिति । इत्यत्र प्रयोजकज्ञानवता साध्य-
साधनमेवो न द्रष्टव्यो विवक्षिततत्त्वसाध्मात्कारविरोधित्वादित्याह—सर्वेति । भवत्वविद्याविषयाणां विद्यावत्स्याग-
स्तथाऽपि कुतो यज्ञोपवीतादीनां त्यागस्तत्राऽह—यज्ञोपवीतादीति । तद्विषयत्वादित्यत्र तच्छब्दोऽविद्याविषयः ।
एषणात्वाच्च यज्ञोपवीतादीनां त्याज्यतेत्याह—तस्मादिति । ज्ञेयत्वेन प्रस्तुतादिति यावत् । साध्यसाधनविषया
तदात्मिकैषणा त्याज्येत्यत्र हेतुमाह—विलक्षणैति । पुरुषार्थरूपाद्विपरीता सा हेत्येत्यर्थः । साध्यसाधनयोरेषणात्वं २५
साधयति—उभे द्वौति । तथाऽपि यज्ञोपवीतादीनां कर्मणां च कथमेषणात्वमित्याशङ्क्य साधनान्तर्भावदित्याह—
यज्ञोपवीतादीरेति । तयोरेषणात्वं कथं प्रतिज्ञायामात्रेण सेत्स्यतीत्याशङ्क्याऽह—उभे द्वौति । तयोरेषणात्वे सिद्धे फलित-
माह—यज्ञोपवीतादीति ।

आत्मज्ञानविधेरिव सन्यासविधिरित्युक्त्वाद्बुधुत्थायेत्यस्य नास्ति विधिवलमिति शङ्कते—नन्विति ।
व्युत्थाय विधित्वेति पाठक्रमपरितक्रम्य व्याख्याने भवत्येवामं विविदिषोर्विधिरिति परिद्धरति—न विधिरित्सतेति । ३०
पाठक्रमेऽपि प्रयोजकज्ञानवतो विरक्तस्य भवत्येवायं विधिरित्यभिप्रेत्याऽह—नहोति । उक्तमेवान्वयमुक्तोदोदाहरणद्वारा
विनृणोति—कर्तव्यमिति । अविषयस्य सोमस्य कण्डनं कृत्वा रसमादायेत्यर्थः । पाठक्रममेवाऽऽश्रित्य शङ्कते—
अविद्येति । प्रयोजकज्ञानवतो विरक्तस्याऽऽप्यज्ञानविधिसामर्थ्यलब्धस्य यज्ञोपवीतादित्यागस्य कर्तव्यात्प्राप्तानेन समान-
कर्तृकत्वश्रवणादतिशयेनाऽऽप्यस्य कत्वसिद्धिरित्युत्तरमाह—न सुतरामिति । व्युत्थाने दक्षितं न्यायं शिक्षाचर्येऽप्यति-

१. अन्यतिरेकज्ञानं क्रियफलभेदेन ज्ञानमविद्या ।

२ कर्तव्यानामेव यावभिषयस्य आहवनीये ह्युत्था प्रत्यञ्च । परस्य सदसि भक्षयन्ति इत्यत्र त्यवन्तानां विधिव्स्वोकारात्
प्रकृते च विदित्वा व्युत्थाय शिक्षाचार्यं चरन्ति इति सर्वभाष्यकर्तृकत्वात् विधित्वं संयाप्तस्य ।

३. यद्यप्ययंप्राप्त सन्नास. तथापि दाक्ष्याय विधानं वर्तमानार्थस्यलटः छेत्त्वानीकारात् विधित्वं चरेशुरिति ।

यत्पुनरुक्तं वर्तमानापदेशादर्थवादमात्रमिति । न । औदुम्बरयूपोपादिविधिसमानत्वावधोषः ।

व्युत्पाद्य शिक्षाचर्यं चरन्तीत्यनेन पारिव्राज्यं विधीयते । पारिव्राज्याभ्ये च यज्ञोपवीतादिसाधनानि विहितानि लिङ्गं च धृतिभिः स्मृतिभिश्च । अतस्तद्वर्जित्वाऽन्यस्माद्व्युत्पन्नान्मेवणात्वेऽपीति चेत् । न । विज्ञान-समानकृतोपात्पारिव्राज्यादेशेणव्युत्पन्नलक्षणत्वात्पारिव्राज्यान्तरोपपत्तेः । यद्वि तदेषणाभ्यो व्युत्पन्नलक्षणं पारि-
५ ब्राज्यं तदात्मज्ञानाङ्गम् । आत्मज्ञानविरोध्येषणापरित्यागरूपत्वात् । अविद्याविषयत्वाच्चैषणायाः । तद्व्यतिरेकेण चास्त्याद्यभयरूपं पारिव्राज्यं ब्रह्मलोकदिफलप्राप्तिसाधनं यद्विषयं यज्ञोपवीतादिसाधनविधानं लिङ्गविधानं च । न चैषणारूपसाधनोपादानस्याऽऽभ्यसधर्ममात्रेण पारिव्राज्यान्तरे विषये संभवति सति सर्वोपनिषद्विहितस्याऽऽभ्यसना-
नस्य बाधनं युक्तम् । यज्ञोपवीतादिविद्याविषयेषणारूपसाधनोपादित्वायां चावश्यमसाधनफलरूपस्याधानायादि-
संसारधर्मवर्जितस्याहं ब्रह्मास्मीति विज्ञानं बाध्यते । न च तदबाधनं युक्तम् । सर्वोपनिषदा तदर्थपरत्वात् ।

१० शिक्षाचर्यं चरन्तीत्येषैषां ग्राह्यन्ती धृतिः स्वयमेव बाधते इति चेत् । अद्याप्येषणाभ्यो व्युत्पन्नं विषय-
विशति—तथेति । शिक्षाचर्यस्य चाऽऽभ्यसज्ञानविचिन्नेकवाक्यस्य तथैव दाढ्योपपत्तिरिति संबन्धः । व्युत्पानादिवक्य-
स्यार्थवादत्वमुक्तमनूद्य दूषयति—यत्पुनरित्यादिना । 'औदुम्बरो यूपो भवती'त्यादी ऋट्परिग्रहेण विधिस्वीकारवन्नपि
पञ्चमलकारेण विधिसिद्धेर्नार्थवादत्वशङ्केत्यर्थः ।

सप्रति प्रकृते बाधये पारिव्राज्यविधिमङ्गीकृत्य स्वयम्यः बाधते—व्युत्पायेति । का तर्हि विप्रतिपत्ति-
१५ स्तत्राऽह—पारिव्राज्येति । लिङ्गं निदण्डत्वादिति । 'पुराणे यज्ञोपवीते विसृज्य नवमुपाध्यायाऽऽश्रमं प्रविशेत्' 'निदण्डो
कमण्डलुमात्रं' इत्याद्याः श्रुतयः स्मृतयश्च । एषणात्वाद्यज्ञोपवीतादीनामपि त्याज्यत्वमुक्तमित्याशङ्क्य धृतिस्मृति-
वशाद्व्युत्पन्ने संकोचमग्निप्रेरयाऽह—अत इति । उदाहृतश्रुतिस्मृतीनां विषयान्तरं दर्शयन्तुत्तरमाह—नेत्यादिना ।
तदेव विवृणोति—यद्विद्यासाधना । तस्याऽऽभ्यसज्ञानाङ्गत्वे हेतुमाह—आत्मज्ञानेति । एषणायास्तद्विरोधित्वमेव कुतः
सिद्धं तत्राऽह—अविद्येति । तर्हि यथोक्तानां धृतिस्मृतीनां किमालम्बनं तदाह—तद्व्यतिरेकेणेति । आश्रमत्वेन
२० रूप्यते वस्तुतस्तु नाऽऽभ्यसस्तदाभास इति यावत् । तस्याऽऽभ्यसज्ञानाङ्गत्वं वारयति—ब्रह्मेति । अथ व्युत्पन्नवाक्योक्त-
मुख्यपारिव्राज्यविषयत्वमेव लिङ्गादिविधानस्य किं न स्यात्तत्राऽह—न चेति । एषणारूपाणि साधनानि यज्ञोपवीता-
दीनि तेषामुपादानमनुष्ठानं तस्याऽऽभ्यसधर्ममात्रेणोक्तस्य यथोक्ते संन्यासाभासे विषये सति प्रबानबाधेन मुख्यपारि-
व्राज्यविषयत्वे यज्ञोपवीतादेरिष्टे प्रधानबाधनं तदाह—यज्ञोपवीतादीति । साध्यसाधनयोरसङ्गे तद्विलक्षणस्याऽऽभ्यस-
ज्ञान बाध्यते चेत्का नो हानिरित्याशङ्क्याऽह—न चेति ।

२५ शिक्षाचर्यं तावद्विहितं विहितोपुष्ठानं च यज्ञोपवीतादि विना न संभवतीति श्रुत्यैवाऽऽभ्यसज्ञानं यज्ञोपवीतादि-

१. औदुम्बरयूपोपादि—औदुम्बरो यूपो भवति । अत्र भवेदिति ऋट्त्वकल्पनया विधित्वं शास्त्रकारानामिष्टं विवादस्तु
पशुफलार्थं फलाय गुणवित्तिले तच्च निराकृतं प्रथमाध्यायद्वितीयपादे तद्वृष्टान्तेनेत्यर्थः पारिव्राज्यान्तरोपपत्तेः
यदुक्तं यज्ञोपवीतं लिङ्गं च वर्जयित्वा अन्यस्माद्व्युत्पन्नानि तत् न मुख्यसंन्यासपरम् ।

२. तत्त्वज्ञानसमानकर्तृकात् संन्यासात् च कुटीचकादिरूपः ।

३० ३. शिक्षाचर्यमित्या तद्विषया एषणा नानुमन्यते धृतिः तथात्वे शिक्षाचर्यं एषणाप्रयोजकं भवेत् यथा तस्मै पयसि
दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिन इत्यत्र आभिसादध्यानयने प्रयोजिका तद्वत् । पर
तु वाजिभ्यो वाजिनमिति वाक्यान्तरे आभिसोद्धारानन्तरं स्थितजलरूपं वाजिनं दध्यानयनस्य न प्रयोजकं
अपि तु प्रतिपत्तिकर्मत्वात् वाजिनसत्त्वे कार्यं वाजिनस्य नाहो न कार्यम् वाजिनयागस्य प्रतिपत्तिरूपत्वेन
दध्यानयनं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । ततश्च न शिक्षाचर्यमर्थप्राप्तमेवोच्यते प्रतिपत्तिकर्मत्वं तत् ।

३५ ४. विहितानुष्ठानमिति । वेदविहितस्यानुष्ठानं यज्ञोपवीतभेदते 'यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यमिति' सामान्यविधिना विहित-
कर्ममात्रे तद्विधानात् इति चेन्न ब्रह्मविदः नियमादृष्टस्यापि अनपेक्षात् । शिक्षाचर्यस्य केवलप्रतिपत्तित्वात् न
यज्ञोपवीतापेक्षा । नास्यापूर्वविधित्वम् । नियमविधिरपि न नियमादृष्टायायकः ब्रह्मविदो विषदत्वात् ।

५. पारिव्राज्यान्तरं हंसरूपं तत्र यज्ञोपवीतादिरूपसाधनोपादानं निराक्रियते । परमहंसानामेव तु एषणाद्योक्तं
यज्ञोपवीतादिक्रमेणैव दृश्यते ।

पुनरेषणैकदेशं भिक्षाचर्यं ग्राहयन्ती तत्संबद्धमन्यदपि ग्राहयतीति चेत् । न । भिक्षाचर्यस्याप्रयोजकत्वाद्बुधत्वोत्तर-
कालभक्षणवत् शेषप्रतिपत्तिकर्मत्वादाप्रयोजकं हि तत् । असंस्कारकत्वाच्च । भक्षणं पुनर्वसंस्कारकमपि स्यान्न तु
भिक्षाचर्यम् । नियमादुष्टस्यापि ब्रह्मविदोऽनिष्टत्वात् ।

नियमादुष्टस्यानिष्टत्वे किं भिक्षाचर्येणेति चेत् । न । अन्यसाधनाद्बुधुत्थानस्य विहितत्वात् । तथाऽपि किं
तेनेति चेत् । यदि स्याद्ब्रह्मभ्युपगम्यते हि तत् । यानि पारिव्रज्येऽभिहितानि वचनानि यज्ञोपवीत्येवावीयोतेत्या- ५
दीनि तान्यविद्वत्पारिव्रज्यमात्रविषयाणीति परिहृतानि । इतरथाऽऽत्मज्ञानबाधः स्यादिति ह्युक्तम् ।

“निराशिवमनारम्भं निरनमस्कारमस्तुतिम् । अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥”

इति सर्वकर्माभावं दर्शयति स्मृतिविबुधः । “विद्वाल्लिङ्गवर्जितः” तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञ इति च । तस्मा-
त्परम-हंसपारिव्रज्यमेव बुधुत्थानलक्षणं प्रतिपद्येताऽऽप्यवित्सर्वकर्मसाधनपरित्यागरूपमिति ।

यस्मात्पूर्वं ब्राह्मणा एतमात्मानमसौधनफलस्वभावं विदित्वा सर्वस्मात्साधनफलस्वरूपादेवणालक्षणाद्- १०
बुधुत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति स्म । दृष्टादृष्टार्थं कर्म तत्साधनं च हित्वा । तस्मादद्वैतत्वेऽपि ब्राह्मणो ब्रह्मविद्यापाण्डित्यं
पण्डितभावेदेवतमविज्ञानं पाण्डित्यं निविद्य निःशेषं विदित्वाऽऽत्मविज्ञानं निरवशेषं कृतेत्यर्थः । आचार्यत आग-
मतश्च । एषणाम्यो बुधुत्थाय । एषणाबुधुत्थानाचसानमेव हि तत्पाण्डित्यम् । एषणातिरस्कारोद्भूतत्वादेवणावि-
द्वत्त्वात् । एषणातिरस्करूपे न ह्यात्मविषयस्य पाण्डित्यस्योद्भूत इत्यात्मज्ञानेनैव विहितमेवणाबुधुत्थानम् । आत्म-
विरोधि बाधितमिति शङ्कते—भिक्षाचर्यमिति । शङ्कामेव विणययति—अप्रापीत्यादिना । यथा हुतशेषस्य भक्षणं १५
विहितमपि न द्रव्याक्षेपकं परिशिष्टद्रव्योपादानेन प्रवृत्तस्तथा सर्वस्वत्यागे विहिते परिशिष्टभिक्षोपादानेन विहितमपि
भिक्षाचरणमुपवीतनाक्षेपकमित्युत्तरमाह—नेत्यादिना । दृष्टान्तमेव स्पष्टयति—क्षेपेति । तद्भक्षणमिति संबन्धः ।
अप्रयोजकं द्रव्यविशेषस्यानाक्षेपकमिति भावत् । यद्वा दार्ष्टान्तिकमेव स्फुटयति—क्षेपेति । सर्वस्वत्यागे विहिते शेषस्य
कालस्य शरीरपातान्तस्य प्रतिपत्तिकर्मभावं भिक्षाचर्यमतो न तदुपवीतादिप्रापकमित्यर्थः । किंच भिक्षाचर्यस्य
शरीरस्थित्येवाऽऽसिक्तत्वाच्च तत्रापि विधिद्वारे तदुपवीतादिसिद्धिरित्याह—असंस्कारकत्वाच्चेति । तदेव स्फुटयते— २०
भक्षणमिति । ‘एककालं चरेद्भिक्षुः’ इत्यादिनियमवशाददृष्ट सिध्यदुपवीतादिकमप्याक्षिपतीति चेन्नेत्याह—नियमेति ।
विधिविधोस्तद्विद्यमपि नोपवीताद्याक्षेपकं ज्ञानोत्पादकश्रवणाद्युपयोगिदेहस्थित्यर्थत्वेनैव चरितार्थत्वादिति भावः ।

तर्हि यथाकथंचिदुपनतेनान्तेन शरीरस्थितिसंभवाद्भिक्षाचर्यं चरन्तीति वाक्यं व्यर्थमिति शङ्कते—नियमा-
दुष्टत्वेति । भिक्षाचर्यानुवादेन प्रतिग्रहादिनिवृत्त्यर्थत्वाद्वाक्यस्य नाऽऽनर्थक्यमित्युत्तरमाह—नान्येति । निवृत्त्युपदेशेन
वाक्यस्यार्थवत्त्वेऽपि तदुपदेशस्य नार्थवत्त्वं कूटस्थात्मज्ञानेनैव सर्वनिवृत्तेः सिद्धेरिति शङ्कते—तथाऽपीति । यदि २५
निष्कामात्मज्ञानादशेषनिवृत्तिः स्यात्तर्हि तदस्माभिरपि स्वीक्रियते सत्यमित्यङ्गीकरोति—यदोति । यदि तु क्षुदादिदोष-
प्रावल्यादात्मानं निष्क्रियमपि विस्मृत्य प्रार्थनादिपरो भवति तदा निवृत्त्युपदेशोऽपि भवत्यर्थवानिति भावः । प्रागुक्त-
वाक्यविरोधाच्चिदुपदेशोऽप्रवृत्त्यर्थ इति चेत्तत्राऽह—यानीति । मुख्यपरिज्ञाद्विषयत्वे दोषं स्मारयति—इतरथेति ।
निवृत्त्युपदेशानुग्राहकत्वेन स्मृतीरुदाहरति—निराशिवमित्यादिना । अमुष्यसंन्यासिविषयत्वात्संभवाच्चानुत्थपरिज्ञा-
द्विषयं व्युत्थानवाक्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति । इतिशब्दो व्युत्थानवाक्यव्याख्यानसमाप्यर्थः । ३०

तस्मादित्यादिवाक्यमवतार्य व्याचष्टे—यस्मादित्यादिना । उक्तमेव व्युत्थानं स्पष्टयति—दृष्टेति । विवेक-
वैराग्याभ्यामेवणाभ्यो व्युत्थानं श्रुत्याचार्याभ्यां कर्तव्यं ज्ञानं निःशेषं कृत्वा बाल्येन तिष्ठसेदिति व्यवहितेन संबन्धः ।
पाण्डित्यं निविद्येत्यनेन व्युत्थानं विहितमित्याह—एषणेति । तद्वि पाण्डित्यमेवणाभ्यो व्युत्थानस्यावसाने संभवति
तदन व्युत्थानविधिरित्यर्थः । तदेव स्फुटयति—एषणेत्यादिना । तासां तिरस्कारेण पाण्डित्यमुद्भवति तस्येवणाभ्यो
विस्मृतात्तथा च पाण्डित्यं निविद्येत्यत्र ताम्यो व्युत्थानविधानमुचितमित्यर्थः । विनाऽपि व्युत्थानं पाण्डित्यमुद्भू- ३५
विष्यतीति चेन्नेत्याह—न हीति । पाण्डित्यं निविद्येत्यत्र व्युत्थानविधिमुक्तमुपसंहरति—इत्यात्मज्ञानेनेति । तर्हि

१. असाधनफलस्वभावः शुद्ध आत्मा न साधनं नापि फलं, अज्ञातः आत्मा योक्षेऽप्रवृत्तस्य साधनं, ज्ञात आत्मा फलं
इत्युपचारः । आत्मन एकस्मत्त्वात् अज्ञानप्रयुक्तत्वात् साधनफलभावस्य । एषणालक्षणात् = एषणाप्रयुक्तात् ।
एषणातिरस्कारः तस्या निवृत्तिः । तेन पाण्डित्यं जायते यथार्थम् । विहित = आज्ञित ।

ज्ञानसमानकर्तृकत्वाप्रत्ययोपादानलिङ्गश्रुत्या दृढीकृतम् ।

तस्मादेवेषाम्यो व्युत्थाय ज्ञानबलभावेन बाल्येन तिष्ठतिस्थातुमिच्छेत् । साधनफलाभ्यर्थं हि बलमिच्छ-
रेषामनात्मविदाम् । तद्वत् हिंसा विद्वानसाधनफलस्वरूपात्मविज्ञानमेव बलं तद्भावमेव केवलमाशयेत् । तदाश-
ये हि करणान्येषणाविषय एवं ह्युत्था स्थापयितुं नोत्सहन्ते । ज्ञानबलहीनं हि मूढं वृष्टावृष्टविषयायमेवपायायमेवैनं
१५ करणानि नियोजयन्ति । बलं नामाऽऽत्मविद्यायाऽशेषविषयदृष्टितिरस्करणम् । अतस्तद्भावेन बाल्येन तिष्ठति । तथा
“आत्मना विन्वते बीर्यम्” इति श्रुत्यन्तरात् । “नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः” इति च ।

बाल्यं च पाण्डित्यं च निविद्य निःशेषं कृत्वाऽथ मननान्मुनिर्योगी भवति । एतावदिदं ब्राह्मणेन कर्तव्यं
यद्युत सर्वानात्मप्रत्ययतिरस्करणमेतत्कृत्वा कृतकृत्यो योगी भवति । अमीनं चाऽऽत्मज्ञानानात्मप्रत्ययतिरस्कारो
पाण्डित्यबाल्यसंज्ञकौ निश्चेषं कृत्वा मीनं न मानात्मप्रत्ययतिरस्करणस्य पर्यवसानं फलं तच्च निविद्याय ब्राह्मणः
१० कृतकृत्यो भवति । ब्रह्मैव सर्वमिति प्रत्यय उपजायते । स ब्राह्मणः कृतकृत्योऽतो ब्राह्मणः ।

किमिति विदित्वा व्युत्थायेत्यत्र व्युत्थाने विधिरभ्युपगतस्तत्राऽह—अस्मन्नानेति । तेन व्युत्थानस्य समानकर्तृकत्वे
कत्वाप्रत्ययस्योपादानमेष लिङ्गभूता श्रुतिस्तया दृढीकृतं नियमेन प्रापितं व्युत्थानमित्यर्थः ।

बाल्येनेत्यादि वाक्यमुत्थाप्य व्याकरोति—तस्मादिति । विवेकादिवशादेवेषाम्यो व्युत्थाय पाण्डित्यं संपाद्य
तस्मात्पाण्डित्याज्ज्ञानबलभावेन स्थातुमिच्छेदिति योजना । केयं ज्ञानबलभावेन स्थितिरित्याशङ्क्य ता व्युत्थादयति—
१५ साधनैस्यादिना । विद्वानिति विवेकित्वोक्तिः । यथोक्तबलभावावष्टम्भे करणानां विषयपारवश्यनिवृत्त्या पुरुषस्यापि
तत्पारवश्यनिवृत्तिः फलतीत्याह—तथाभ्ययणे हीति । उक्तमेवार्थं व्यतिरेकमुखेन विशदयति—ज्ञानबलेति । नन्वस्यापि
ज्ञानस्य बलं कीदृषिति न ज्ञायते तत्राऽह—बलं नास्मेति । बाल्यवाक्यार्थमुपसंहरति—अत इति । यथा ज्ञानबलेन
विषयाभिमुखो दृष्टिस्तिरस्कृत्यते तथेति यावत् । आत्मना तद्विज्ञानातिशयेनेत्यर्थः । बीर्यं विषयदृष्टितिरस्करणसामर्थ्य-
मित्येतत् । बलहीनेन विषयदृष्टितिरस्करणसामर्थ्यरहितेनायमात्मा न लभ्यो न शक्यः साक्षात्कर्तुमित्यर्थः ।

२० बाल्यं चेत्यादि वाक्यमादाय व्यापष्टे—बाल्यं चेति । पूर्वोक्तयोस्तत्र हेतुत्वद्योतनार्थोऽप्यशब्दः । तदेवोप-
पादयति—एतावद्वीति । वाक्यान्तरमुत्थाप्य व्याकरोति—अमीनं चेत्सादिना । मीनामीनयोर्ब्राह्मण्यं प्रति सामग्रीत्व-
द्योतकोऽप्यशब्दः । ब्राह्मण्यमुपादयति—ब्रह्मैवेति । आचार्यपरिचर्यापूर्वकं वेदान्तानां तात्पर्यविधारणं पाण्डित्यम् ।
युक्तितोऽनात्मदृष्टितिरस्कारो बाल्यम् । “अहमात्मा परं ब्रह्म न मत्तोऽन्यदस्ति किंचन” इति मनसैवानुसंधानं मीनम् ।
महावाक्याविवगतिर्ब्राह्मण्यमिति विभागः ।

२५ १. समानकर्तृकत्वाप्रत्ययेति—समानकर्तृकत्वस्य लिङ्गेऽन्यः क्त्वाश्रुत्यैव दृढीकृतं व्युत्थानमित्यर्थः । अथ
ब्रह्मसूत्रेषु अनाविष्णुर्वक्ष्यन्त्यात् (३-६-५०) इति सूत्रे बाल्यविषये विचारः कृतः । तदित्य—तस्माद्ब्राह्मण्यं
पाण्डित्यं निविद्य बाल्येन तिष्ठति । इत्यत्र बाल्यं नाम बालस्य कृत्यं यथेष्टचेष्टत्वं वा परिप्राह्यं उत बालवत्
भावशुद्धिः अपरुद्धेन्द्रियत्वं विधीयते इति संशये बालकृत्यस्य—कायचारकामवादकामसंज्ञादेर्विधाने घर्ष-
शास्त्रविरोधात् घर्षाविवक्षं भावशुद्धिर्लक्ष्यं अपरुद्धेन्द्रियत्वं विवेकम् । तदुक्तं अनाविष्णुर्वक्ष्यन्त्यात् ज्ञानाध्ययन-
३० धर्मिकत्वादिभिः आत्मानमनाविष्णुर्वत् दम्भदधीरहितो भवेत् “यं न सन्तं न चासन्तं” “अन्धवज्रदन्धवच्चैव”
इत्यादिसंस्मृतेः । अन्वयात् प्रधानोपकार्यङ्गरूपाविधानेनान्वयात् इति । अत्र तु भाष्यकारैः अनाविष्य-
दृष्टितिरस्करणं बाल्यमित्यभिधाय सूत्रोक्तार्थं एव दृढीकृतः । वार्तिके—पुत्रवेषायाश्च वित्तवेषायाश्चेत्यादी
वार्तिके देवतोपासनं नित्यं तस्य देववित्तत्वेन प्रथमाध्याये उक्तेः । अपि च नित्यकर्मप्रवृत्त्यर्थमुद्यमो वित्तम् ।
गवादिविषया एषणा तु कायकर्मरम्भायोद्यमः इत्याहुः । व्युत्थानं विरुद्धतया न्याय्यात्सम्प्रागुत्थानं एषणा-
३५ प्रतिकूलतयेत्यर्थः । अत्र श्रवणमननशब्दित्वात्यपाण्डित्याभ्यां तृतीयं निदिध्यागनं वार्तिकमते तत्त्वपदार्थ-
चिन्तनं । ध्यानस्यानपेक्षाणात् इति मैत्रीब्राह्मणार्थः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम्

अथ हेनं गार्गी चाचक्षन्वी पप्रच्छ यान्नवत्क्येति होवाच यदिवं
सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च कस्मिन्नु खत्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वाग्यौ
गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यतरिक्षलोकेषु गार्गीति

निरुपचरितं हि तदा तस्य ब्राह्मण्यं प्राप्तमत आह—सं ब्राह्मणः केन स्यात्केन चरणेन भवेद्येन स्याद्येन ५
चरणेन भवेत्तेनेदृश एवायम् । येन केनचिच्चरणेन स्यात्तेनेदृश एवोक्तलक्षण एव ब्राह्मणो भवति । येन केन
चिच्चरणेनेति स्तुत्यर्थं येषं ब्राह्मण्यादस्या सेयं स्तुयते न तु चरणेज्जादरः । अत एतस्मात्ब्राह्मण्यावस्थानावश-
मायाद्यतोतात्मस्वरूपा भ्रत्यतुमादन्वयविद्याविषयमेषणलक्षणं वस्त्वन्तरमातं विनाश्यातिपरिगृहीतं स्वप्नमाया-
मरीच्युदकसमसारमात्रैवैकः केवलो नित्यमुक्त इति । ततो ह कहोचः कौषीतकेय उपरराम ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

१०

यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तर आत्मेत्युक्तं तस्य सर्वान्तरस्य स्वख्याधिगमायाऽऽशक्यब्रह्मणाद्वर्ण्य
भारभ्यते । पृथिव्यादौनि ह्याकाशान्तामि भूतात्म्यन्तर्बहिर्भावेन व्यवस्थितानि तेषां यद्वाह्यं बाह्यमधिगम्याधिगम्य
निराकुर्वन्प्रभुः साक्षात्सर्वान्तरोऽग्रेण आत्मा सर्वसंसारषमंविमिश्रुक्तो दर्शयितव्य इत्यारम्भः । अथ हेनं गार्गी
नामतो वाचक्षन्वी वक्षक्योर्दुहित्वा पप्रच्छ यान्नवत्क्येतिहोवाच । यदिवं सर्वं पापिषं धातुजातमप्सूदक ओतं च प्रोतं
चोतं द्यौषपदतन्तुचतस्रोतं तिर्यक्तनुवद्विपरीतं वा । बद्धिः सर्वतोऽन्तर्बहिर्भूतामिध्यातिमित्यर्थः । अन्यथा सक्तुबुद्धि- १५
वद्विधीयेत । इदं तावन्ननुमानमुपन्यस्तम् । यत्कार्यं परिच्छिन्नं स्पृष्टं कारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण गमातमिति

प्रागपि प्रसिद्धं ब्राह्मण्यमिति चेत्तत्राऽऽह—निरुपचरितमिति । ब्रह्मविदः समाचारं पृच्छति—स इति ।
अनियतं तस्य चरणमित्युत्तरमाह—येनेति । उक्तलक्षणत्वं कृतकृत्यत्वम् । अव्यवस्थितं चरणमिच्छतो ब्रह्मविदो
यथेष्टचैष्टासीष्टा स्यात्तथा च 'यद्यदाचरति श्रेष्ठः' इति स्मृतेरितरेषामस्याचारेज्जादरः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—येन
केनचिविति । विहितमाचरतो निषिद्धं च त्यजतः शुद्धबुद्धेः श्रुताह्वाक्यासंस्मर्यवीर्ययुते तस्य च वासनावाशाद्वच- २०
स्थितैव चेष्टा नात्यवस्थितेति न यथेष्टाचरणप्रयुक्तो दोष इत्यर्थः । अतोऽप्यदित्यादि व्याकरोति—अत इति ।
स्वनेत्यादि बहुवृष्टान्तोपादान दाष्टान्तिकस्य बहुस्वत्वद्योतनार्थम् । अतोऽप्यदिति कुतो विशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह—
आत्मेवेति ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकाया तृतीयाध्यायस्य पञ्चमं क्लीकब्राह्मणम् ॥५॥

पूर्वब्राह्मणयोरात्मनः सर्वान्तरत्वमुक्तं तन्निर्णयार्थमुत्तरं ब्राह्मणत्रयमिति संगतिमाह—यत्साक्षादिति । २५
उक्तमेव संबन्धं विवृणोति—पृथिव्यादौनेति । अन्तर्बहिर्भावेन सूक्ष्मस्थूलतारतम्यक्रमेणेत्यर्थः । बाह्यं बाह्यमिति
वीक्ष्योपरिष्ठात्तच्छब्दो ब्रह्मणो यत्तदौनित्यसंबन्धात् । निराकुर्वन्वथा मुमुक्षुः सर्वान्तरमात्मानं प्रतिपद्यते तथा स
यथोक्तविशेषणो दर्शयितव्य इत्युत्तरान्वारम्भ इति योजना । कहोचप्रश्ननिर्णयानन्तर्यमथवाच्यार्थः । यत्पार्थिवं
धातुजातं तदिव सर्वमप्स्वत्यादि योजनीयम् । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—अद्विरेति । पार्थिवस्य धातुजातस्याद्वि-
र्ग्यन्त्यभावे दोषमाह—अन्यथेति । किमत्र गार्गी निवक्षितमिति तदाह—इदं तावदिति । तदेव दर्शयितुं व्याप्तिसाह- ३०
यत्कार्यमिति । कारणेन व्यापकेनेति शेषः । यत्कार्यं तत्कारणेन व्याप्तं यत्परिच्छिन्नं तद्व्यापकेन व्याप्तं यच्च स्थूलं

१. वार्तिके स ब्राह्मणः केन स्यादिति प्रश्नः सम्मग्नं ज्ञानयज्ञादिविषयं किं तस्य मुक्तौ साधनमिति । समाधानं तु
येन स्यादिति—येन ब्राह्मणीनिव्यापारः स्यात् । सर्वकर्मत्यागः पारमहंस्यं ब्राह्मणो भवति न त्वन्यदपेक्ष्यते (वा)
अथवा केन स्यादित्याक्षेपः ज्ञानातिरिक्तेद्वेत्तनामभावात् न केनापि स्यादित्यर्थः न मुक्त्यर्थं साधनान्तरमित्यर्थः
येन केनापि साधनेन ईदृज एव स्यात् आकाशवदकख्यादित्यर्थः । अथवा विदुषो मुक्तस्य लक्षणं केनेति प्रश्नः २५
येन स्यादिति समाधानं ईदृज एव स्यात् स्वहृत्पमेव तन्व्यक्षणम् । अमानित्यादिकं तु व्यवहारावस्यस्येव ।

अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम्

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच मन्त्रेष्ववसाम पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्भार्या गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽन्नवीत्कबन्ध आश्वर्षण इति सोऽन्नवीत्पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तत्सूत्रं येनायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृष्ट्वानि भवन्तीति सोऽन्नवीत्पतञ्जलः काप्यो नाहं तद्भुगवन्वेदेति सोऽन्नवीत्पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणं य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योजन्तरो यमयतीति सोऽन्नवीत्पतञ्जलः काप्यो नाहं तं भगवन्वेदेति सोऽन्नवीत्पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च यो वै तत्काप्य सूत्रं विद्यासं चान्तर्यामिमिति स ब्रह्मविस् लोकवित्स देववित्स वेदवित्स भूतवित्स १०

मतिक्रान्तो गार्गीः प्रश्न आनुमानिकत्वात्तस्य यस्या देवतायाः प्रश्नः साऽतिप्रश्न्या नातिप्रश्न्याऽनतिप्रश्न्या स्वप्रश्न-
विषयेव केवलमगमगन्धेऽप्यर्थः । तामनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छति । अतो गार्गी माऽतिप्राप्तीमुत् चेन्नेच्छसि ततो
ह गार्गी ब्राह्मण्यपुरुराम ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयाध्यायस्य पष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

इदानीं ब्रह्मलोकानामन्तरत्तमं सूत्रं वक्तव्यमिति तदर्थं आरम्भः तच्चोऽऽगतेनैव प्रष्टव्यमिति तिहासेनाऽऽग- १५
मोपन्यासः क्रियते—अथ हैनमुद्दालको नामतोऽद्यस्यापत्यमारुणिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच । मन्त्रेषु देवेष्ववसानो-
पितवन्तः पतञ्जलस्य पतञ्जलो नामतस्तस्यैव कपियात्रस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयाना यज्ञात्प्राप्तमयमं कुर्वाणाः ।
तस्याऽऽसीद्भार्या गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति । सोऽन्नवीत्कबन्धो नामतोऽथर्वणोऽपत्यमाश्वर्षण इति ।

सोऽन्नवीद्वगन्धर्वं पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च तच्छिष्यान्वेत्य नु त्वं हे काप्य जानीषे तत्सूत्रम् । किं तत् ।
येन सूत्रेणार्थं च लोक इव च जन्म परश्च लोकः परं च प्रतिपत्तव्यं जन्म सर्वाणि च भूतानि ब्रह्मविस्तन्वपर्यन्तानि २०
संदृष्ट्वानि संप्रथितानि जगिष्व सूत्रेण विदृष्ट्वानि भवन्ति येन तत्किं सूत्रं वेत्थ । सोऽन्नवीदेवं पृष्टः काप्यो नाहं तद्भुग-
वन्वेदेति तत्सूत्रं नाहं जाने हे भगवन्निति संपूजयन्नाह । सोऽन्नवीत्पुनर्गन्धर्वं उपाध्यायमस्मांश्च वेत्थ नु त्वं काप्य
तमन्तर्यामिणमन्तर्यामिणं विबोध्यते । य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योजन्तरोऽप्यन्तरः सन्त्यम-
यति नियमयति दास्यन्त्रमिव आमयति त्वं स्वमुजितव्यापारं कारयतीति । सोऽन्नवीदेवमुक्तः पतञ्जलः काप्यो नाहं
तं जाने भगवन्निति संपूजयन्नाह । २५

सोऽन्नवीत्पुनर्गन्धर्वः सूत्रतदन्तर्यामिणोर्विज्ञानं स्तूयते । यः कश्चिद्दे तत्सूत्रं हे काप्य विद्यादिजानीयात्
चान्तर्यामिणं सूत्रान्तर्गतं तस्यैव सूत्रस्य नियन्तारं विद्याद्य इत्येवमुक्तेन प्रकारेण स हि ब्रह्मविस्परमात्मवित्स
लोकांश्च भूरादीन्तर्यामिणा नियमयमानांल्लोकान्वेति स देवांश्चाग्न्यादील्लोकानि जानाति वेदश्च सर्वप्रमाणभूता-
न्वेति भूतानि च ब्रह्मादीनि सूत्रेण ध्रियमाणानि तदन्तर्गतान्तर्यामिणा नियमयमानानि वेति स आत्मानं च
भूर्धपातप्रसङ्गं प्रकटयन्प्रतिषेधसुपसंहरति—देवताया इत्यादिना ॥१॥ ३०

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकया तृतीयाध्यायस्य पष्ठं गार्ग्यब्राह्मणम् ॥६॥

पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे सूत्रादवर्कानं व्यापकमुक्तमिदानीं सूत्रं तदन्तर्यामन्तर्यामिणं च निर्वक्तुमुत्तरब्राह्मणमिति
सगतिमाह—इदानीमिति । ब्राह्मणतात्पर्यमुक्त्वाऽऽध्यायिकातात्पर्यमाह—तच्चोऽऽगतेनैवेति । आचार्योपदेशोऽत्राऽऽम-
शब्दार्थः । गार्गी भूर्धपातभयादुपरिस्तरन्तरमित्यथशब्दार्थः ।

सोऽन्नवीदिति प्रतीकोपादानं तस्य तात्पर्यमाह—सूत्रेति । इतिशब्दार्थमाह—एवमिति । येनायं वेत्यादिरुक्तः ३५
प्रकारः न सर्वलोकंश्च वेतीति संबन्धः । विषयप्राप्तिपूर्वकं तानेव लोकाननुवदति—भूरादीमिति । स ब्रह्मविदित्या-

आत्मचित्स सर्वविदिति तेभ्योऽज्ञोक्तवहं वेद तच्चेत्त्वा याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वान्, स्तं
चान्तर्यामिणं ब्रह्मणवीरुदजसे मूर्धा ते विपतिष्यतीति वेद वा अहं गौतम तत्सूत्रं तं
चान्तर्यामिणमिति यो वा इदं कश्चिद्व्याहृदे वेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥१॥

स होवाच वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च
५ लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति
तस्माद् वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यं स्रियतास्याङ्गानीति वायुना हि
गौतम सूत्रेण संदृब्धानि भवन्तीत्येवमेवैतद्वाञ्छवक्यान्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥२॥

कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टं तेनैवान्तर्यामिणा नियम्यमानं वेति सर्वं च जगत्सामृतं वेतोत्येवं स्तुते सूत्रान्तर्यामिनिज्ञाने
प्रलुब्धः काप्योऽभिमुखीभूतो वयं च तेभ्यश्चास्मभ्यमभिमुखीभूतेभ्योऽज्ञवीरुदजसः सूत्रमन्तर्यामिणं च । तबहं
१० सूत्रान्तर्यामिनिज्ञानं वेद गन्धर्वैस्त्वन्वायमः सव । तच्चेद्वाञ्छवक्यं सूत्रं तं चान्तर्यामिणमविद्वान् तच्चेद्वाञ्छवक्यं ब्रह्मणवीरुदजसे
ब्रह्मणवीरुदजसे ब्रह्मविद्यां स्वभूता गा उवजस उवजसि त्वमन्यायेन ततो मच्छापवमस्य मूर्धा शिरस्ते तव
विस्पर्धं पतिष्यसि । एतमुक्तो याज्ञवल्क्य आह—वेद जानाम्यहं हे गौतमेति शीघ्रतस्तत्सूत्रं यद्व्यगम्यवस्तुम्यमुक्तं
वाच्यं चान्तर्यामिणं गन्धर्वद्विविधित्वतो द्रुयं तं चान्तर्यामिणं वेदाहमित्येवमुक्तं प्रत्याह गौतमो यः कश्चित्प्राकृत इदं
यत्त्वयोक्तं व्यापक्यं वेद वेदेत्यात्मानं क्लाययन्कि तेन यन्ति तेन कार्येण दशायं यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥१॥

१५ स होवाच याज्ञवल्क्यः । ब्रह्मलोका यस्मिन्नोताश्च प्रोताश्च वर्तमाने काके यथा पुषिष्यपु तत्सूत्रमागम-
गम्यं वक्तव्यमिति तवर्षं प्रणान्तरमुत्पापितमतस्तस्मिन्वायाऽह—वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं नान्यद्वापुरिति सूत्रममा-
काशविद्विष्टम्भकं पुषिव्यादीनां यदात्मकं समवसाविषं लिङ्गं कर्मवासनासप्तयामि प्राणिनां यत्तत्समाष्टिष्यष्ट्यात्मकं
यस्य बाह्या भेदाः सप्तसप्त मन्वर्षणाः सप्तुदस्येवोर्मयस्तत्वेदायव्यं तत्त्वं सूत्रमित्यभिधीयते । वायुना वै गौतम
सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति संग्रहितानि भवन्तीति प्रतिद्वन्द्वत् । अस्ति
२० च लोके प्रसिद्धिः । कथं यस्माद्वायुः सूत्रं वायुना विवृतं तर्हि तस्माद् वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुः कथयसि यज्ञसिष्यत
प्रितस्तान्यस्य पुरुषस्याङ्गानीति । सूत्राण्ये हि मण्वादीनां प्रोतानामवकसत्नं वृष्टमेव वायुः सूत्रं तस्मिन्मणिवद्
चोतानि यद्वस्याङ्गानि स्युस्ततो मुक्तमेतद्व्यापकमेव कसत्नमङ्गानाम् । अतो वायुना हि गौतम सूत्रेण संदृब्धानि
भवन्तीति नियमयति । एवमेवैतद्वाञ्छवक्यं सम्यगुक्तं सूत्रं तदन्तर्गतं स्रियतासीं तस्यैव सूत्रस्य नियन्तरमन्तर्यामिणं
ब्रूहीत्युक्तं आह ॥२॥

२५ विदोक्तं संक्षिपति—सर्वं वेति । तथायूत सूत्रेण विवृतमन्तर्यामिणा च नियम्यमानमिति यावत् । प्रस्तुतस्तुतिप्रयोजन-
माह—इत्येवमिति । भवत्वेव तव सूत्रादिज्ञानं मम किमायातमित्यासङ्कधाऽह—तच्चेदिति । किं तेनेत्यत्र तस्येत्य-
ध्याहारः । कार्येण दशयेत्युक्तं विवृणोति—यथेति ॥१॥

याज्ञवल्क्योक्तेस्तार्थ्यमाह—ब्रह्मलोका इति । इत्यपीष्टमागमविद्वान्मण्वाह्याह्याऽह्येत्येतिसाद्वस्य योजना ।
प्रणान्तरं सूत्रविषयं गौतमवाक्यम् । वैश्वार्थ्यमाह—नान्यदिति । सूक्तत्वे दृष्टान्तमाह—आकाशवदिति । वायुमेव
३० विशितद्वि—यदात्मकमिति । पञ्च भूतानि दश बाह्यानीन्द्रियाणि पञ्चभूतिः प्राणश्चतुर्विधमन्तःकरणमिति सप्तदश-
विधत्वम् । कर्मणा वासनाना चोत्तरसृष्टित्वा प्राणिभिरजितानामाध्यात्मत्वादपेक्षितयेव लिङ्गमित्याह—कर्मैति । तस्यैव
सामान्यविशेषात्मना बहुकत्वमाह—यत्तदिति । तस्यैव लोकपरीक्षकप्रसिद्धत्वमाह—यत्तदिति । तस्य सूत्रत्वं साधयति-
वायुनेति । प्रसिद्धमेतत्सूत्रविद्वानिति शेषः । लौकिकी प्रसिद्धिमेव प्रश्नपूर्वकमनन्तरमुक्तवद्व्यमेन स्पष्टयति—कथमित्या-
दिना । उक्तमेव दृष्टान्तेन व्यनक्ति—सूत्रेत्यादिना । वायोः सूत्रत्वे सिद्धे कल्पितामाह—अत इति ॥२॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन्नपृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी
शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्त्याम्यमृतः ॥३॥

योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं
योऽपोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्त्याम्यमृतः ॥४॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन्भवति सोऽन्तर्यामी । सर्वः पृथिव्यां तिष्ठतीति सर्वत्र प्रसङ्गो मा भूदिति विशिनष्टि—
पृथिव्या अन्तरोऽप्यन्तरः । तत्रैतत्स्यात् पृथिवीदेवतैवान्तर्यामीत्यत आह—यमन्तर्यामिणं पृथिवी देवताऽपि न वेद
मयम्यः कश्चिद्वर्तत इति । यस्य पृथिवी शरीरं यस्य च पृथिव्येष शरीरं नान्यत्पृथिवीदेवताया यच्छरीरं तदेव
शरीरं यस्य । शरीरग्रहणं चोपश्रवणार्थं करणं च पृथिव्यास्तस्य । स्वकर्मप्रयुक्तं हि कार्यं करणं च पृथिवीदेवतायाः ।
तदस्य स्वकर्मभावाद्यन्तर्यामिणो नित्यमुक्तत्वात् । परार्थकर्तव्यत्वात्स्वभावत्वात्परस्य यत्कार्यं करणं च तदेवास्य
न स्वतस्तदाह—यस्य पृथिवी शरीरमिति । देवताकार्यकरणस्यैरसाक्षिमात्रज्ञानिष्येन हि नियमेन प्रवृत्तिनिवृत्ती १०
स्याताम् । य ईदृशीभ्यैरो नारायणतथ्यः पृथिवीं पृथिवीदेवतां यमयति नियमयति स्वव्यापारेऽन्तरोऽप्यन्तरस्तिष्ठत्येव
त आत्मा ते तव मम च सर्वभूतानां जेत्युपश्रवणार्थमेतदन्तर्यामी यस्तवया पृष्ठोऽमृतः सर्वसंसारधर्मवर्जित
इत्येतत् ॥३॥

समानमन्यत् । योऽप्सु तिष्ठन्ननाबन्तरिक्षे वायौ विव्यादित्ये दिक्षु चन्द्रतारक आकाशे यस्तमस्या-
वरणात्मके बाह्ये तमसि तेऽसि तद्विपरीते प्रकाशनामान्य इत्येवमविदेवतमन्तर्यामिनिष्ये वर्णनं देवतासु । १५
अथाचिद्वत् भूतेषु ब्रह्मादिस्तन्वपर्यन्तेऽन्तर्यामिदर्शनमधिभूतम् ॥४-१४॥

नियन्तुरीश्वरस्य लौकिकनियन्तृत्वायकारणवत्त्वमाशङ्क्याऽऽह—यस्य चेति । पृथिव्याः शरीरत्वमेव न तु
शरीरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—पृथिवीति । पृथिव्या यत्करणं तदेव तस्य करणं चेति योजना । कथं पृथिव्याः
शरीरोन्मियवत्त्वं तदाह—स्वकर्मति । अन्तर्यामिणोऽपि तथा किं न स्यात्तत्राऽऽह—तदस्येति । अस्यान्तर्यामिणस्तदेव
कार्यं करणं च नान्यदित्यत्र हेतुमाह—स्वकर्मति । तदेव हेत्वन्तरेण स्फोरयति—परांमेति । यः पृथिवीमित्यादि- २०
वाक्यस्य तात्पर्यमाह—देवतेति । तत्र वाक्यमवतार्य व्याचष्टे—य इभूमिति । नियम्यपृथिवीदेवताकार्यकरणभ्यामेव
कार्यकरणवत्त्वमीदृशत्वम् ॥३॥

पृथिवीपर्यायि दर्शितं न्यायं पर्यायान्तरेष्वतिदिशति—समानमिति ॥४-१४॥

१. अन्तर्यामिधिकरणे (ब्र० सू० १-२-१७) विचारितस्य अन्तर्यामी अधिभूताधिदेवाध्यात्मादिवु नियामकत्वेन
निर्दिष्टः किं देवतात्मा, उत प्राशान्णिमाद्यैश्वर्यः जीवः उत परमात्मा इति अपूर्वसंज्ञादर्शनात् संशयः अन्तर्यामन- २५
योगात् अन्तर्यामीति प्रसिद्धः देवता स्यात् तस्याः पृथिव्यादिवु स्थित्वा पृथिव्यादिनियामकत्वात्पत्तेः । यदि यं
पृथिवी न वेद इति पृथिवीदेवताया अज्ञेयत्वमुच्यमानं तस्या न संभवति स्वस्थ स्वसत्ताया संशयाभावादित्यु-
च्यते । तदा अणिमाद्यैश्वर्ययुक्तः कश्चिद्योगी भवतु इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः अन्तर्यामिधिदेवादिवु तद्धर्मव्यपदेशात्-
पृथिव्याद्यन्तर्यामी परमात्मा तस्य सर्वकारणत्वात् पृथिव्याद्यन्तस्तिष्ठन् पृथिव्यादिनियमनमुपपद्यते अदृष्टः
अश्रुत इति च परमात्मनि उपपद्यते । न चाशरीरस्य कथं नियामकत्वं पृथिव्यादिरूपशरीरेणैव तस्य शरीरादि- ३०
मत्वात् । नापि प्रधानमन्तर्यामी अदृष्टादिव्यपदेशसमवेऽपि द्रष्टृत्वादिव्यापदेशासम्वात् । नापि जीवः यो
विज्ञाने तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन् इति काण्वमाध्यान्दिनपाठयोः विज्ञानमन्तरो यमयति च आत्मानमन्तरो
यमयतीति जीवस्य अन्तर्यामिनियम्यत्वेन व्यपदेशात् ।

२. ईश्वरः शास्त्रादि । ईश्वरः सर्वं सन्निविमात्रेण नियमयति श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मन इत्यादिभ्युतेः केनेषितं
पतति प्रेषित मन इति श्रुतौत्तरत्वेनानुक्रमणात् ।

३. ईश्वरो नारायणतथ्य इति नियमनस्य स्थितिहेतुत्वरूपत्वात् विष्णोश्च तथात्वात् । अनेनान्तर्यामी समुणब्रह्मस्वरूप
इति स्पष्टं प्रधानं तु अदृष्टवान्वयेऽपि द्रष्टृत्वानन्वयात् नान्तर्यामी ।

योऽनौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निं वेद यस्याग्निः

शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ५ ॥

योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्ष-

शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ६ ॥

यो वायौ तिष्ठन्वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः

शरीरं यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥

यो बिम्बि तिष्ठन्दिवोऽन्तरो यं द्यौर्न वेद यस्य द्यौः शरीरं

यो दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ८ ॥

य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः

शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥

यो विष्णु तिष्ठन्दिग्भ्योऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः

शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १० ॥

यश्चन्द्रतारके तिष्ठन् चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद यस्य चन्द्र-

तारकं शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥

य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः

शरीरं य आकाशमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥

यस्तमसि तिष्ठन्स्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः

शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १३ ॥

यस्तेजसि तिष्ठन्स्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजो-

ऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यविदैवतमथाभिमृतम् ॥ १४ ॥

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यः सर्वाणि भूतानि

न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो

यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यविभूतमथाद्यात्मम् ॥ १५ ॥

यः प्राणे तिष्ठन्प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः

शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥

यो वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो यं वाङ्मन वेद यस्य

वाक्शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १७ ॥

यश्चक्षुषि तिष्ठुश्चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः
 शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥१८॥
 यः श्रोत्रे तिष्ठुश्चक्षुषोऽन्तरो यं श्रोतं न वेद यस्य श्रोत्रं-
 शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥१९॥
 यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः ५
 शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२०॥
 यस्त्वचि तिष्ठुश्चक्षुषोऽन्तरो यं त्वङ्म न वेद यस्य त्वक्शरीरं
 यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२१॥
 यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं-
 शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२२॥ १०
 यो रेतसि तिष्ठन्नेतसोऽन्तरो यं रेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं यो
 रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽद्भुतो द्रष्टाऽद्भुतः श्रोताऽ-
 मृतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति
 श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष त
 आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तं ततो होद्वालक आरुणिस्परराम ॥२३॥ १५

इति बृहदारण्यकोपनिषद् तृतीयाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥७॥

अथाध्यात्मं यः प्राणे प्राणबायुसहिते घ्राणे यो वाचि चक्षुषि श्रोत्रे मनसि त्वचि विज्ञाने बुद्धौ रेतसि
 प्रजनने । कस्मात्पुनः कारणतृपयिव्यादिवेवता महाभागाः सप्तो मनुष्यादिवबात्मनि तिष्ठन्मात्मनो नियन्तार-
 मन्तर्यामिणं न विदुरित्यत आह—अवृष्टो न वृष्टो न विषयोभूतश्चक्षुर्वर्जितस्य कस्यचित्स्वयं तु चक्षुषि संनिहितत्वाद्-
 बुधित्वरूप इति द्रष्टा । तथाऽद्भुतः श्रोत्रगोचरत्वमनापन्नः कस्यचित्स्वयं त्वलुप्रभवनशक्तिः सर्वश्रोत्रेषु संनिहित- २०
 त्वाच्छ्रोता । तथाऽमृतो मनःसंकल्पविषयतामनापन्नः । वृष्ट्युते एष हि सर्वः संकल्पयत्यदृष्टत्वाद्भुतत्वादेवामृतो-
 ऽलुप्रभवनशक्तित्वात्सर्वमनुः संनिहितत्वाच्च मन्ता । तथाऽविज्ञातो निश्चयगोचरतामनापन्नो क्पादिवत्सुखादि-
 बद्धा स्वयं त्वलुप्रविज्ञानशक्तित्वात्संनिधानाच्च विज्ञाता । तत्र यं पृथिवी न वेद यं सर्वाणि भूतानि न विदुरिति
 खान्ये नियतव्या विज्ञातातोऽज्यो नियन्ताऽन्तर्यामीति प्राप्तं तदन्यत्वात्सङ्कानिवृत्त्यर्थमुच्यते—नान्योऽतो नाम्नः ।
 अतोऽस्मादन्तर्यामिणो नान्योऽस्ति द्रष्टा तथा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति २५
 विज्ञाता । यस्मात्परो नास्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता योऽद्भुतो द्रष्टाऽद्भुतः श्रोताऽमृतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाताऽ-
 मृतः सर्वसंसारधर्मर्जितः सर्वसंसारिणां कर्मफलविनागकर्तृष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽस्मादीश्वरादात्मनोऽन्यदार्तं
 ततो होद्वालक आरुणिस्परराम ॥१५-२३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्म्ये तृतीयाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥७॥

सर्वत्र प्राणादौ तिष्ठन्मन्तर्यामी तवाऽऽमेति संवन्धः । वाक्यान्तरं प्रश्नपूर्वकमुत्थाय व्याचष्टे—कस्मादित्या- ३०
 दिना । यया मनसि तथा बुद्धावपि संनिधानाच्छातुतेति यावत् । तत्रेति पूर्वसंदर्भात्किं । अन्वयमुपलक्षयितुमतो
 नान्य इत्युक्तम् । पदार्थान्याकरोति—अत इति । अन्यो द्रष्टा नास्तीति संवन्धः एष त इत्यादिवाक्यस्यार्थमाह—
 यस्मादित्यादिना ॥१५-२३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्म्ये तृतीयाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥७॥

अथ तृतीयाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम्

- अथ ह वाचनव्युवाच ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्षयामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतोति पृच्छ गार्गीति ॥१॥
 सा होवाचाहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोप्रपुत्र उज्ज्यं
 ५ धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ संपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठे-
 देवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्यां तौ मे ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥२॥
 सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा छावापृथिवी
 इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥३॥
 स होवाच यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा छावापृथिवी इमे
 १० यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते आकाशे तदोतं च प्रोतं चेति ॥४॥

अतः परमज्ञानायादिविनिर्मुक्तं निरुपाधिकं साक्षादपरोक्षासर्वान्तरं ब्रह्म वक्तव्यमित्यत आरम्भः—

- अथ ह वाचनव्युवाच पूर्वं याज्ञवल्क्येन निविद्धा मूर्ध्नातभयादुपरता ततो पुनः प्रष्टुं ब्राह्मणानुतां पार्थयते । हे ब्राह्मणा भगवन्तः पूजावन्तः स्पृणुत मम वचो हन्ताहमिमं याज्ञवल्क्यं पुनर्द्वौ प्रश्नौ प्रक्षयामि यद्यनु-
 मतिर्भवतामस्ति । तौ प्रश्नौ चेद्विधिं वक्ष्यति कथयिष्यति मे कथंविधौ वै जातु कदाचिद्युष्माकं मध्य इमं याज्ञवल्क्यं
 १५ कश्चिद्ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवचनं प्रति जेता न वै कश्चिद्भूवेदित्येवमुक्ता ब्राह्मणा अनुतां प्रब्रुवः पृच्छ गार्गीति ॥१॥

- कृत्वा अनुज्ञा ह याज्ञवल्क्यं सा होवाचाहं वै त्वा त्वा द्वौ प्रश्नौ प्रक्षयामीत्यनुवक्ष्यते । कौ ताविति
 जिज्ञासायां तयोर्बृहत्तरत्वं द्रोतयितुं बृहान्तपूर्वकं तावाह—हे याज्ञवल्क्य यथा लोके काश्यः काक्षिषु मयः काश्यः
 प्रसिद्धं कीर्यं काश्ये वैदेहो वा विदेहानां वा राजोप्रपुत्रः क्षुरात्म्य इत्यर्थः । उज्ज्यमवतारितस्याकं धनुः पुनरधि-
 २० ष्यसारोपितव्याकं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ बाणसब्देन शराथे यो वससम्बः संबोध्यते । तेन जिज्ञासुं शरौ भवतीत्यतो
 हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेत्समीपत आत्मानं दक्षमेवेमेवाहं त्वा त्वा शरस्त्वानीयाभ्यां प्रश्नाभ्यां द्वाभ्यामुपोदस्यामु-
 त्थितवत्यस्मि त्वत्समीपे । तौ मे ब्रूहीति ब्रह्मविन्देत् । अग्रेतरः पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

- सा होवाच यदूर्ध्वमुपरि दिवोऽण्डकपालाद्यच्छावागमः पृथिव्या अबोऽण्डकपालाद्यच्छावास्तस्य मध्ये छावा-
 पृथिवी छावापृथिव्योरेण्डकपालयोरेवे च छावापृथिवी यद्भूतं यच्चातोतं भवच्च वर्तमानं त्वच्छावापारस्वं भवि-
 २५ ष्यच्च वर्तमानादूर्ध्वकालावधिलिङ्गमयं यत्सर्वमेतदाचक्षते कथयन्त्यागमतस्तत्सर्वं द्वैतजातं यस्मिन्नेकोभवती-
 त्यर्थः । तत्पुत्रसर्गं पूर्वोक्तं कस्मिन्कोतं च [प्रोतं च] पृथिवीयातुरिवाप्नु ॥३॥

- स होवाचेतरो हे गार्गी यत्त्वयोक्तमूर्ध्वं दिव इत्यादि तत्सर्वं यत्पुत्रमाचक्षते तत्पुत्रमाकाशे तदोतं च प्रोतं च
 यदेतद्व्याकृतं सूत्रात्मकं जगदध्याकृताकाशोऽद्विचय पृथिवीयातुस्त्रिध्वपि कालेषु वर्तते उत्पत्तौ स्थितौ लये च ॥४॥

- पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे सूत्रान्तर्गामीनौ प्रश्नप्रत्युक्तिभ्या निर्वरितौ संप्रत्युत्तराब्राह्मणतात्पर्यमाह—अतः परमिति ।
 ३० सोपाधिकवस्तुनिर्धारणानन्तरंमध्यशब्दार्थः । ननु यस्माद्भूयाद्गार्गी पूर्वमुपरता तस्य तदवस्थत्वात्कथं पुनः सा
 प्रष्टुं प्रवर्तते तत्राऽह—पूर्वमिति । हन्तेत्यस्यार्थमाह—यवोति । न वै जात्विति प्रतीकमादाय व्याचष्टे—कदावि-
 वित्याविन । अन्यं दर्शयितुं कश्चिदिति पुनश्चकः ॥१॥

- संवीर्यते स उच्यत इति शेषः । प्रश्नयोरवश्यप्रत्युत्तरणीयत्वे ब्रह्मिष्ठत्वाद्भौतिकारो हेतुरित्याह—ब्रह्म-
 निन्देवेति ॥२॥

- ३५ सूत्रस्याऽऽचारे प्रष्टव्ये किमिति सर्वं जगदनुवचते तत्राऽह—सर्वमिति । पूर्वोक्तं सर्वजगदात्मकमिति
 यावत् ॥३॥

- यथाप्रश्नमनुवृत्त प्रत्युक्तिमादत्ते—स होवाचेति । ता व्याचष्टे—यवेति । यज्जगद्व्याकृतं सूत्रात्मकमेतद-
 व्याकृताकाशे वर्तते इति संवत्सः । त्रिध्वपि कालेष्विति यदुक्तं तद्वचनिक—उत्पत्ताविति ॥४-५॥

सा होवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य यो म एतं
व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ॥५॥

सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी
इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥६॥

स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी
इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते आकाश एव
तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥७॥

स होवाचेतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनृष्वहस्त्वमदीर्घमलोहित-
मस्तेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽते-
जस्कमप्राणममुखमनात्रमनन्तरमबाह्वां न तदस्मान्ति किञ्चन न तदस्मान्ति कश्चन ॥८॥ १०

पुनः सा होवाच नमस्तेऽस्तिवत्यादि प्रश्नस्य दुर्बलत्वप्रदर्शनायम् । यो मे समेतं प्रश्नं व्यवोचो विशेषणा-
पाकृतवानिति । एतस्य दुर्बलत्वे कारणं सूत्रमेव तावदभ्यस्यमितरेतुर्बाध्यं किमुत तद्वस्मिन्नोतं च प्रोतं चेत्यतो
नमोऽस्तु ते मुख्यमपरस्मै द्वितीयाय प्रश्नाय धारयस्व वृद्धीकृतस्मान्नमित्यर्थः । पृच्छ गार्गीतीतर आह ॥५॥

व्याख्यातमप्यतु । सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्येत्यादिप्रश्नः प्रतिवचनं चोक्तस्यैवार्थस्यावधारणार्थं पुन-
रुच्यते । न किञ्चिदूर्ध्वमर्थात्तरमुच्यते ॥६॥ १५

तर्षं यथोक्तं गार्ग्या प्रत्युच्छार्थं तमेव पूर्वोक्तमर्थमवधारितवानाकाश एवेति याज्ञवल्क्यः । गार्ग्याह—
कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । आकाशमेव तावदकालत्रयातीतत्वाद्बुद्ध्यम् । ततोऽपि कष्टतरमक्षरं
यस्मिन्नाकाशमोतं च प्रोतं चातोऽवाच्यमिति कृत्वा न प्रतिपद्यते साऽप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं तार्किकसमये ।
अथावाच्यमपि वक्ष्यति तथाऽपि विप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं विरुद्धा प्रतिपत्तिर्हि सा यदवाच्यस्य बह्वनमतो दुर्बलं
प्रश्नं मप्यते गार्गी ॥७॥ २०

तद्वैषद्वयमपि परिनिहीर्षणह—स होवाच याज्ञवल्क्य एतद्वै तद्वत्पृष्ठवत्पत्ति कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च
प्रोतश्चेति । किं तदक्षरं यन्न क्षीयते न क्षरतीति वाऽक्षरं तदक्षरं हे गार्गि ब्राह्मणा ब्रह्मविदोऽभिवदन्ति । ब्राह्मणा-
भिवदनकथनेन ताहमबाध्यं वक्ष्यामि न च न प्रतिपद्येयमित्येवं दोषद्वयं परिहरति । एवमपाकृते प्रश्ने पुनर्गार्ग्याः
वक्ष्यमाण वाक्यमन्यदित्युच्यते । तदेव प्रश्नप्रतिवचनरूपमनुवदति—सा हेति । पुनरुक्तेरकिञ्चित्करत्वं
व्यावर्तयति—उक्तस्यैवेति ॥८॥ २५

प्रतिवचनानुवादतात्पर्यमाह—गार्ग्येति । प्रश्नाभिप्रायं प्रकटयति—आकाशमेवेति ॥७॥

अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिश्चेति दोषद्वय सामान्येनोक्तं विशेषतो ज्ञातुं पृच्छति—किं तद्विति । अस्थूलदिवाक्य-

१. अक्षरब्राह्मणे प्रतिपाद्यं किमिति विचारः अक्षराधिकरणे दृश्यते (१-३-३) कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च
प्रोतश्चेति प्रश्ने याज्ञवल्क्य आह—स होवाचेतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्तीत्यादि । अत्राक्षरपदार्थः
प्रणवः उत ब्रह्मेति संशयः । तत्राक्षरसामान्या इत्यादौ अक्षरशब्दस्य वर्णं प्रसिद्धत्वात् । ओंकारस्य ओंकार ३०
एवेव सर्वं इत्यादौ सर्वात्मकत्वनिर्धारणात् वर्णं एवाक्षरमिति प्राप्ते ब्रूमः अक्षरपदार्थः ब्रह्म अम्बरान्त-
जगद्वाकत्वात् । न हि जीवः आकाशं धारयेत् अतः आकाशमिन्नः परमात्मा अक्षरम् । न च प्रधानमक्षरमस्तु
तस्याकाशादिकारणत्वात् धारकत्वेनोपपत्तेः । सा च प्रशासनात् एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्या-
चन्द्रमयी विधृती तिष्ठत इत्यादिश्रवणात् प्रशासनं चेतनकर्म । अतः अचेतनं प्रवानं नाक्षरं अपि तु चेतनं
ग्रह्यं । अन्यदपि—अक्षरधिया त्ववरोधः इत्यधिकरणे (३-३-३३) क्वचित् अस्थूलमनणु इत्यादिहूपेण ३५
स्थूलत्वादि निराकृतं क्वचित् यत्तद्देश्यमग्राह्यमनोवित्यादां दृश्यत्वादयः निरस्ताः तदेजति तजेजति तददूरे
इत्यादौ अक्षरसम्बद्धत्वेन ये ये अनावारूपा धर्माः । ते सर्वे सर्वत्रावरोद्धव्याः सामान्यात् धर्मिणो ब्रह्मणः
प्रतिपादनप्रक्रियायाः साम्यात् । शोषेन्द्राणः सर्वत्र भावाच्च इति निर्णयः ।

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत
 एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्वावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत
 एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्ध-
 मासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वा अक्षरस्य
 प्रशासने गार्गि प्राच्योऽज्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः
 प्रतोच्योऽज्या यां यां च दिशमन्वेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि
 ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवा दर्वी पितरोऽज्यायत्ताः ॥९॥

- प्रतिवचनं द्रष्टव्यं ब्रूहि किं तदक्षरं यद्बाह्याणां अभिवदन्तीत्युक्तं बाह्व-अस्यूलं तत्तत्पञ्चादयम् । एवं तद्गोष्वननु ।
 अस्तु तर्हि ह्रस्वमह्रस्वम् । एवं तर्हि दीर्घं नापि दीर्घमदीर्घम् । एवमेतैश्चतुर्भिः परिमाणप्रतिषेधैर्ब्रह्मवर्मः
 १० प्रतिषिद्धो न ब्रह्मं तदक्षरमित्यर्थः । अस्तु तर्हि कोहितो गुणस्ततोऽप्यन्यदलोहितम् । आग्नेयो गुणो कोहितः ।
 भवतु तद्गर्भां स्नेहं नानेहम् । अस्तु तर्हि चञ्चला सर्वयाऽप्यनिर्वक्ष्यत्वाच्छायाया अप्यन्यदचञ्चलम् । अस्तु तर्हि
 तमोऽक्षतमः । भवतु वायुस्तद्वायुः । भवेत्तद्वाकाशमनाकाशम् । भवतु तर्हि सङ्गात्मकं जतुवदसङ्गम् । रतोऽस्तु
 तद्हरसम् । तथा गन्धोऽस्त्यगन्धम् । अस्तु तर्हि चक्षुरचक्षुष्कं नहि चक्षुरस्य कार्यं विद्यतेतोऽचक्षुष्कम् ।
 “पश्यत्यचक्षुः” इति मन्त्रवर्णात् । तथाऽथोत्र “स शृणोत्यकर्ण” इति । भवतु तर्हि वागवाक् । तथाऽमनः । तथाऽने-
 १५ जस्कसविद्यमानं तेजोऽस्य तद्वेजस्कम् । नहि तेजोऽप्यन्नादिप्रकाशवदस्य विद्यते । अप्राणमाध्यात्मिको वायुः
 प्रतिषिध्यतेऽप्राणमिति । भुक्षं तर्हि द्वारं तदमुखम् । अमात्रं मीयते येन तन्मात्रममात्रं मात्रारूपं तन्म भवति न तेन
 किञ्चिन्मीयते । अस्तु तर्हि छिन्नवदनन्तरं नास्यान्तरमस्ति । सम्भवेत्तर्हि बहिस्तस्याबाह्यान् । अस्तु तर्हि भस्मितु
 तन्न तदवस्माति किञ्चन । भवेत्तर्हि भक्ष्यं कस्यविधं तदवस्माति कश्चन । सर्वविशेषणरहितमित्यर्थः । एकमेवाद्वितीयं
 हि तत्केन किं विशेष्यते ॥८॥
- २० अनेकविशेषणप्रतिषेधप्रासादस्तित्वं तावदक्षरस्योपगमितं श्रुत्या तथाऽपि लोकबुद्धिमपेक्षयाऽऽज्ञादुप-
 यतोऽतौऽस्तित्वायानुमानं प्रमाणमुपन्यस्यति—एतस्य वा अक्षरस्य । यदेतदधिगतमक्षरं सर्वांतरं साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म
 य मात्माऽक्षनायादिष्वभितीति एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने । यथा राज्ञः प्रशासने राज्यमस्फुटितं नियतं वर्तते
 एवमेतस्याक्षरस्य प्रशासने हे गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसाबहोरात्रयोर्लोकप्रयो
 तावर्थ्येन प्रशासिता ताम्भ्यां निर्वर्त्यमानलोकप्रयोगनविज्ञानवता निर्मितौ विधृतौ च स्यातां साधारणसर्वप्राणप्रका-
- २५ शोपकारकत्वाल्लौकिकप्रदीपवत् ।
 मवतार्यं व्याकरोति—एवमित्यादि । ‘यदने रोहितं रूपम्’ इत्यादिश्रुतियाश्रित्याऽह—आग्नेय इति । अवायु-
 विशेषणेनाप्राणविशेषणस्य पुनर्धर्कमाशङ्क्याऽह—आध्यात्मिक इति । अमात्रमिति मानमेवाप्यन्यो निराक्रियते ।
 तस्येत्यात्मोक्तिः । सर्पिण्डितमर्थमाह—सर्वेति । तदुपपादयति—एकमिति ॥८॥
- अथ यथोक्त्या नीत्या श्रुत्यैवाक्षरस्तित्वे ज्ञापिते वक्तव्याभावात्किमुत्तरेण ग्रन्थेनेति तत्राऽह—अनेकेति ।
- ३० यदस्तत्तत्प्रतिषेधोपमेवेति लौकिकी बुद्धिः । आशङ्क्यते नास्त्यक्षरं निर्विशेषणमिति शेषः । अन्त्यामिति जगत्कारणे
 परस्मिन्ननुमानसिद्धे विवक्षितं निष्प्राप्यक्षरं सेतस्यति जगत्कारणत्वस्योपलक्षणतया जन्मादिसूत्रे स्थितात्पादुपलक्षणद्वारा
 ब्रह्मणि स्वरूपलक्षणप्रवृत्तेरन्त्यामिष्यतुमा प्रकृतोपयुक्तेति यावत् । अनुमानशुल्लक्षणाया व्याकरोति—यदेतदिति ।
 प्रशासने सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ स्यातामिति संबन्धः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टेरयति—यथेति । अत्रापि पूर्ववदन्त्यम् ।
 जगद्व्यवस्था प्रशासितुं पूर्वावकाशवत्याद्वाक्यव्यवस्थायदित्यर्थः । सूर्याचन्द्रमसावित्यादौ विवक्षितानुमानमाह—
- ३५ सूर्यश्चेत्यादिना । तादर्थ्येन लोकप्रकाशार्थत्वेन । प्रशासिता निर्मितमिति संबन्धः । निर्मातुमिति विधिज्ञानवत्त्व-
 माचष्टे—ताम्भ्यां निर्वर्त्यमानेति । सूर्याचन्द्रमसौ तच्छब्दाभ्याम् । विमतौ विशिष्टविज्ञानवता निर्मितौ प्रकाशत्वा-
 त्प्रदीपवदित्यर्थः । विमतौ नियन्तुपूर्वकौ विशिष्टेष्टावत्त्वाद्भुत्वादिबलित्यभिप्रेत्याऽह—विभृताविति । प्रकाशोप-
 कारकत्वं तज्जनकत्वं निर्मातुं विशिष्टविज्ञानसंभावनार्थं साधारणेति विशेषणं साधारणः सर्वेया आगिर्णां यः प्रकाशस्तस्य
 जनकत्वादिति यावत् । दृष्टान्ते लौकिकविशेषणं प्रासादादिनिश्चिष्टेनानिश्चिष्टवसिद्वयार्थम् ।

तस्मादस्ति तद्येन विष्णुतावीश्वरी स्वतन्त्रौ सन्तौ निमित्तौ तिष्ठतो नियतदेशकालनिमित्तोदयास्तमयवृद्धि-
क्षयाभ्यां वर्तते । तदस्त्येवपेतेभ्योः प्रशसितश्वरं प्रदीपकर्तृविचारयितुवत् । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशसाने गार्गि
छावापृथिव्यौ द्यौश्च पृथिवी च सावयवत्वात्स्फुटनस्वभावे अपि सत्पौ गुरुत्वात्पतनस्वभावे संयुक्तत्वाद्यिदोयस्वभावे
चेतनावदभिमनिदेवताभिहितत्वात् स्वतन्त्रे अप्येतस्याक्षरस्य प्रशसाने वर्तते विष्णुते तिष्ठतः ।

एतद्व्यक्षरं सर्वव्यवस्थासेतुः सर्वमयीवाविचरणमतो नास्याक्षरस्य प्रशसनं छावापृथिव्यावतिकागतस्त- ५
स्मात्सिद्धमस्यास्तित्वमक्षरस्य । अव्यभिचारि 'हं तल्लिङ्गं यद्व्यावापृथिव्यौ नियते वर्तते । चेतनावन्तं प्रशसिता-
रमसंसारिणमन्तरेण नैतद्युक्तम् । 'येन द्यौश्च पृथिवी च दृष्टा' इति मन्त्रवर्णात् । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशसाने
गार्गि निषेधा मुहूर्ता इत्येते कालावयवाः सर्वस्यातोतानागतवर्तमानस्य जनिमतः कलयिताः । यथा लोके प्रभुणा
नियमितो गणकः सर्वमार्थं व्ययं चाप्रमत्तो गणयति तथा प्रभुस्थानीय एषां कालावयवानां नियन्ता । तथा प्राच्यः
प्रागञ्जनाः पूर्वदिग्गमना नद्यः स्पन्दन्ते ज्वलन्ति श्वेतोभ्यो हिमवदादिभ्यः पवन्तीभ्यो गिरिभ्यो गङ्गाद्या नद्यस्ताश्च १०
यथा प्रवर्तिता एव नियताः प्रवर्तन्तेऽप्यथापि प्रवर्तितुमुत्सहन्त्यस्तवेतल्लिङ्गं प्रशस्तुः । प्रतीभ्योऽप्याः प्रतीचीं विश-
मञ्जलिं सिन्ध्याद्या नद्यः । अन्यथा यं यं विशमनुप्रवृत्तास्तां तां न व्यभिचरन्ति तच्च लिङ्गम् ।

किंच वदतो हिरण्यादौप्रयच्छन् आत्मपौडां कुर्वतोऽपि प्रमाणज्ञा अपि मनुष्याः प्रशंसन्ति । तत्र यच्च
दीयते ते च वदति ते च प्रतिपुङ्गुस्ति तेषामिहैव समागमो विलयश्चान्वशो दुष्यते । अदृष्टस्तु ५२ः समागमः ।
तथाऽपि मनुष्या ददतां दानफलं संयोगं पश्यन्तः प्रमाणज्ञतया प्रशंसन्ति । तच्च कर्मफलं संयोजयितरि १५

अनुमानफलमुपसंहरति—तस्मादिति । विशिष्टचेष्टावत्त्वादित्युपदिष्टं हेतुं स्पष्टयति—नियतेति । नियतो
वैशकाली नियतं च निमित्तं प्राप्यदृष्टं तद्वन्तौ सूर्यचन्द्रमसादुद्यन्तावस्तं यन्तौ च येन विष्णुतावुदयास्तमयाभ्यां
वृद्धिक्षयाभ्यां च वर्तते । उक्त्यास्तमयशब्दोदयास्तमयं वृद्धिश्च क्षयश्च वृद्धिर्क्षयमिति द्वयं गृहीता द्विवचनम् । एवं
कर्तृत्वेन विचारयितुत्वेन चेत्यर्थः । विन्ते प्रयत्नवता विष्णुते सावयवत्वेऽप्यस्फुटितत्वाद्गुरुत्वेऽप्यपतितत्वात्सयुक्तत्वे-
ऽप्यवियुक्तत्वाच्चेतनावत्त्वेऽप्यस्वतन्त्रत्वाच्च हस्तन्यस्तपाषाणादिवदिति द्वितीयपर्यायस्य तात्पर्यमाह—सावयवत्वा- २०
दित्यादिना ।

किमित्येतस्य प्रशसाने छावापृथिव्यौ वर्तते तत्राऽह—एतद्वीति । पृथिव्यादिव्यवस्था नियन्तारं विनाऽनुप-
पन्ना तत्फलिकेत्यर्थः । तथाऽपि किमित्येतेन विष्णुते छावापृथिव्याविति तत्राऽह—सर्वमयीवेति । 'एष सेतुविचरणः'
इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्य फलितमाह—अतो नास्त्येति । द्वितीयपर्यायार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । तच्छब्दोपात्तमर्थं
स्फोरयति—अव्यभिचारीति । अव्यभिचारित्वं प्रकटयति—चेतनावन्तमिति । पृथिव्यादेनियतत्वमेतच्छब्दार्थः । २५
नियन्तृसिद्धावपि कथमीश्वरसिद्धिरित्यागङ्गायाऽह—येनेति । उक्तत्वं पृथिव्यादेश्चेतनावदभिमनिदेवतावत्त्वेन
स्वातन्त्र्यम् । 'येन स्वस्तमितं येन नाको यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्य देवाश्च हविषा विषेम' इत्यत्र हिरण्य-
गर्भाविश्रुतेश्चरः पृथिव्यादेनियन्तोच्यते । नहि हिरण्यगर्भमात्रस्यास्मिन्प्रकरणे पूर्वोक्तप्रत्ययोरुक्त्यमानं निरङ्कुशं
सर्वनियन्तृत्वं संभवतीति भावः । एते कालावयवा विष्णुतास्तित्वेन संबन्धः । तत्रानुमानं वक्तुं हेतुमाह—सर्वस्येति ।
यः कलयिता स नियन्तृपूर्वक इति व्याप्तिभूमिमाह—यथेति । दार्ष्टान्तिक दर्शयन्ननुमानमाह—स्येति । निषेधादयो ३०
नियन्तृपूर्वकाः कलयितृत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । कास्ता नद्य इत्यपेक्षायामाह—गङ्गाद्या इति । अन्यथा प्रवर्तितु-
मुत्सहमानन्तं तत्तद्देवतानां चेतनत्वेन स्वातन्त्र्यम् । विमता नियन्तृपूर्विका नियतप्रवृत्तित्वाद्भूत्यादिवदिति चतुर्थ-
पर्यायार्थः । नियतप्रवृत्तिमत्त्वं तदेतदित्युच्यते । तच्चेत्यव्यभिचारितोक्तिः ।

विमतं विविद्वद्भानवद्वातुक्तं कर्मफलत्वात्तेषांफलवदित्यभिप्रेत्य पञ्चमं पर्यायमुक्त्यपयति—किंचेति । दाता
प्रतिग्रहीता दानं देवं वा फलं दास्यति किमीश्वरेणेत्यागङ्गायाऽह—स्येति । दातादीनामिहैव प्रत्यक्षो नागो दुष्यते ३५
तेन तत्प्रयुक्तो दृष्टः । पुरुषार्थो न कश्चिदस्तीत्यर्थः । अदृष्टं पुरुषार्थं प्रत्याह—अदृष्टस्त्विति । समागमः फलप्रतिभासः
स खल्वेति न भवति किन्तु पारलौकिकस्तथा च नासाविहैव नष्टदामादिप्रयुक्तः संभवतीत्यर्थः । तर्हि फलदातु-
रभावात्तत्त्वाग्रंभो हि भूयतीति न्यायाद्वातुप्रवर्त्तेव मा भूदित्यागङ्गायाऽह—तथाऽपीति । फलमयोगादृष्टी हेतुमाह—

कर्तुः कर्मफलविभागज्ञे प्रशास्त्यसति न स्यात् । दानक्रियायाः प्रत्यक्षविनाशित्वात् । तत्समादित्तदानकर्तृणां फलेन संयोजयिता ।

अपूर्वमिति चेन्न तत्सद्भावे प्रमाणानुपपत्तेः । प्रशास्तुरपीति चेन्न । आगमतात्पर्यस्य सिद्धत्वात् । अवेद्याम ह्यागमस्य वस्तुपरत्वम् । किञ्चान्यदपूर्वकल्पनायां चाप्यपत्तेः अयोऽन्यथैवोपपत्तेः । सेवाफलस्य सेव्यात्मनिर्द्देशनात् ।

- १) सेवायाश्च क्रियात्वात्तत्सामान्याच्च यागदानहोमादीनां सेव्यादोश्वरादेः फलप्राप्तिरुपपद्यते । दृष्टक्रियाधर्मेण सामर्थ्यमपरित्यज्यैव फलप्राप्तिकल्पनोपपत्तौ दृष्टक्रियाधर्मसामर्थ्यपरिहाराय न स्यात्तयः । कल्पनाधिक्याच्च । ईश्वरकल्प्योऽपूर्वः वा । तत्र क्रियायाश्च स्वभावः सेव्यात्फलप्राप्तिर्दृष्टा न त्वपूर्वाश्च कर्तृत्वं दृष्टम् । तत्रापूर्वनष्टे कल्पनितव्यं तस्य च फलदातृत्वे सामर्थ्यं सामर्थ्यं च सति दानं चाम्यधिकमिति । इह त्वोश्वरस्य सेव्यस्य तद्भावनायैव कल्प्यं ननु फलदानसामर्थ्यं दातृत्वं च । सेव्यात्फलप्राप्तिर्द्देशनात् । अनुमानं च दत्तं दातापुंषिभ्यो विधूते लिपुत १० इत्यादि ।

तथा च यजमानं देवा ईश्वराः सन्तो जीवनायैजुगताश्च ह्युरोडाशाङ्कुरोबनप्रयोजनेनान्यथापि बीजितुनु त्सहन्तः कृपाणां हीनां वृत्तिभारित्य स्थितास्तच्च प्रशास्तुः प्रशासनात्स्यत् । तथा पितरोऽपि सद्यैर्द्वौ हवीर्होममन्वायत्ता अनुगता इत्यर्थः । सप्तानं सर्वमन्यत् ॥१॥

- प्रमाणज्ञतयेति । 'हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते' इत्यादि प्रमाणम् । तथापि कथमोश्वरसिद्धिस्तत्राऽऽह—कर्तुरिति । १५ तद्धि दातृप्रगणनं विगिष्टे नियन्तयसत्यनुपपन्नं तत्फलकमित्यर्थः । दानक्रियावशादेव तत्फलसिद्धौ कृतं निन्दयेति चेन्नेत्याहु—दानेति । कर्मणः अगणिकत्वात्फलस्य च कालान्तरभावितात्वाच्च साधनत्वोपपत्तिरित्यर्थः । अनुमानायापत्तिरन्या सिद्धमर्थमुपसंहरति—तत्समादित् ।

- अपूर्वस्यैव फलदातृत्वात्कृतमीश्वरेणेति शङ्कते—अपूर्वमिति चेति । स्वयमेवेतन् चेतनानाशिष्ठितं चापूर्वं फलदातृ न कल्प्यप्रामाणिकत्वादिति परिहरति—नैति । ईश्वरद्वेषो शङ्कते—प्रशास्तुरिति । सद्भावे प्रमाणानुपपत्तिरिति शेषः । परिहरति—नाऽऽमेति । कथं कार्यपरस्याऽऽयमस्य वस्तुपरत्वमित्याहु—कृष्याऽह—अवेद्यामेति । कर्मविधिर्हि फलदात्रितरेकेण नोपपद्यते । न च कर्माऽऽनुतरविनाशि कालान्तरभाविफलानुकूलं तन्मयीपत्तिरिति चेत्पूर्वं कथं मानासिद्धिरित्याहु—कृष्याऽह—किंचेति । न केवलं सद्भावे प्रमाणासत्त्वमेवापूर्वं दूषणं किन्तुस्यच्च किंचिदस्तीति यावत् । तदेव प्रकटयति—अपूर्वेति । अपूर्वस्य कल्पनायां याऽप्यपत्तिः शङ्कयते तत्स्यः कल्पितनृपैरन्तरेणान्युरपत्तेः अयः स्यादिति योजना । अन्यथाऽप्युपपत्ति विवृणोति—सेवेति । यागादिकल्पमीश्वरसत्त्वं प्रतीति शेषः ।

- २५ कथमीश्वराधीना यागादिकल्पप्राप्तिस्तत्राऽह—सेवायाश्चेति । आदिपदेनेन्द्रादिवेदा गृह्यन्ते । विनता विशिष्टज्ञानवता दीयमानफलवती विशिष्टक्रियात्वात्तत्प्राप्तिपक्षवदिति भावः । इत्यत्रापूर्वकल्पना न युज्येत्याहु—दृष्टेति । दृष्टं सेवया धर्मत्वेन सामर्थ्यं सेव्यात्फलप्रापकत्वं तत्सुतुल्य दानादौ फलप्राप्तिसंज्ञे तत्संज्ञेनापूर्वोक्तकल्पना न न्याय्या दृष्टानुसारिण्यां कल्पनायां तद्विरोधिकल्पनयोगादित्यर्थः । अपूर्वस्य फलेतुल्ये दोषान्तरनाह—कल्पनेति । तदाधिक्यं वक्तुं परामुचति—ईश्वर इति । चापूर्वं कल्प्यं कल्पत्वात्तत्र कल्पनाधिक्यमित्याहु—तत्रेति । ३० व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः । भूमिकां कृत्वा कल्पनाधिक्यं स्फुटयति—तत्रेत्यादिना । अपूर्वस्यादृष्टत्वे प्रतीति गच्छ । इति कल्पनाधिक्यमिति शेषः । स्वप्नतत्रं तुल्या कल्पनेत्याहु—इह त्विति । स्वप्ने धर्मिनायैव कल्पं परपक्षे धर्मा धर्मश्चेत्याधिक्यं तस्मात्फलमत उपपत्तिरिति न्यायेन परस्यैव फलवत्तुतेति भावः । धर्मिनोऽपि प्रमाणा-कल्पं न कल्पत्यनित्यमिन्प्रेत्याह—अनुमानं चेति ।

- ईश्वरास्तित्वे हेतुन्तरमाह—तथा चेति । देवा यजमाननवायत्ता इति संबन्धः । जीवनायै जीवं निन्दितो- ३५ कृत्येति यावत् । देवनामीश्वराणामपि ह्याधित्वेन मनुष्याधीनत्वात्सहोदनवृत्तिसाक्षं नियन्तृकत्वरूपमित्यर्थः । ये न कल्पचित्तवृत्तित्वेन विकृतित्वेन वा वर्तते स दवीर्होमः ॥१॥

यो वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥१०॥
तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यं दृष्टं द्रष्टृश्रुतं भोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातु नान्यदतोऽस्ति द्रष्टु नान्यदतोऽस्ति श्रोतु नान्यदतोऽस्ति मन्तु नान्यदतोऽस्ति ५
विज्ञात्रेतस्मिन् शु खल्वक्षरे गार्ग्यं काश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥११॥
सा होवाच ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहुमन्येष्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वं न वै जातु युष्माकमिभं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेत्येति ततो ह वाचकनव्युपरराम ॥१२॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥८॥

इतश्चास्ति तदक्षरं यस्मात्तदज्ञाने नियता संसारोपपत्तिर्भवितव्यं तु तेन यद्विज्ञानात्तद्विच्छेदो न्यायोपपत्तेः । १०
ननु क्रियात एव तद्विच्छिन्तिः स्यादिति चेत् । यो वा एतदक्षरं हे गार्ग्यं विदित्वाऽविज्ञायास्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते यद्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तत्फलं भवति तत्फलोपभोगान्ते औग्रस्त एवास्य कर्माणि । अपि च यद्विज्ञानात्कार्पाण्यात्ययः संसारविच्छेदो यद्विज्ञानाभावाच्च कर्मकृतकृपणः कृतफलस्यैवोपभोगा जननमरणप्रबन्धाद्वहः संसरति । तदस्यक्षरं प्रज्ञासितुं तदेतदुच्यते । यो वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वाऽस्मिँल्लोकात्प्रैति स कृपणः पणक्रीत इव दासादिः । अथ य एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वाऽस्मिँल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥१०॥ १५

अग्नेर्वहनप्रकाशकत्ववत्स्वाभाधिकमस्य प्रसारतृत्वाः चेतनस्यैवेत्यत आह—सद्वा एतदक्षरं गार्ग्यं दृष्टं न केन चिद्बुद्धमविषयत्वात्स्वयं तु द्रष्टुं दृष्टिस्वरूपत्वात् । तथाऽश्रुतं भोत्राविषयत्वात्स्वयं श्रोतुं श्रुतिस्वरूपत्वात् । तथाऽमन्तं मनसोऽविषयत्वात् । स्वयं मन्तुं मन्तिस्वरूपत्वात् । तथाऽविज्ञातं बुद्धेरविषयत्वात्स्वयं विज्ञातुं विज्ञानस्वरूपत्वात् । किञ्च नान्यदतोऽस्मादक्षरावस्ति नास्ति किञ्चिद्द्रष्टुं दर्शनक्रियाकर्तुं । एतदेवाक्षरं दर्शनक्रियाकर्तुं सर्वत्र । तथा नान्यदतोऽस्ति श्रोतुं । तदेवाक्षरं श्रोतुं सर्वत्र । नान्यदतोऽस्ति मन्तुं तदेवाक्षरं मन्तुं सर्वत्र सर्वमनो- २०
द्वारेण । नान्यदतोऽस्ति विज्ञातुं विज्ञानक्रियाकर्तुं तदेवाक्षरं सर्वबुद्धिद्वारेण । विज्ञानक्रियाकर्तुं नाचेतनं प्रधानमन्यद्वा । एतस्मिन् शु खल्वक्षरे गार्ग्यं काश ओतश्च प्रोतश्चेति । यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरात्मनायाविसंसारधर्मातीतो यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चैवा परा काष्ठेवा परा गतिरेतत्परं ब्रह्मेतत्पृथिव्यादेराकाशान्तस्य सत्यस्य सत्यम् ॥११॥

सा होवाच हे ब्राह्मणा भगवन्तः श्रुतुं मदीयं वचस्तदेव बहु मन्येष्वम् । किं तद्वदस्माद्याज्ञश्च त्वयाज्ञम्- २५

ईश्वरास्तित्वे हेतुन्तरमाह—इतश्चेति । मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वेनापि तदस्तीत्याह—भवितव्यमिति । यदज्ञानात्प्रवृत्तिर्या तज्ज्ञानात्सा निवर्तते इति न्यायः । कर्मवशादेव मोक्षसिद्धेस्तदेतुज्ञानविषयत्वेनाक्षरं नान्युपेयमिति शब्दुते—नग्निर्वा । उत्तरवाक्येनोत्तरमाह—नेत्यादिना । यस्याज्ञानादसकृदनुष्ठानानि विशिष्टफलान्यपि सर्वाणि कर्माणि संसारमेव फलयन्ति तदज्ञातमक्षरं नास्तीत्ययुक्तं संसाराभावप्रसङ्गादिति भावः । अक्षरास्तित्वं हेतुन्तरमाह—अपि चेति । पूर्ववाक्यं जीवदवस्थपुरुषविषयमिदं तु परलोकविषयमिति विवेकं मत्वोत्तरवाक्यमवतारं ३०
ग्याचष्टे—तदेतदित्यादिना ॥११॥

प्रधानवादिनः शङ्कामनुद्योत्तरवाक्येन निराकरोति—अग्नेरित्यादिना । इतश्चाक्षरस्य नाचेतनत्वमित्याह—किंचेति । नास्तीत्यन्यप्रदर्शनम् । अतोऽन्यदिति विवेकणसिद्धमर्थमाह—एतदिति । अन्यद्वा पूर्वोक्तमव्याकृतादिपृथिव्यन्तं निगमनवाक्यमुदाहृत्य तस्य तात्पर्यमाह—एतस्मिन्निति । परा काष्ठा परं पर्यवसानं नास्मादुपरिष्टादधिष्ठानं किञ्चिदस्तीत्यर्थः । तस्यैव परमपुरुषार्थत्वमाह—एषेति । 'पुरुषात् परं किञ्चित्सा काष्ठा गा परा गति' इति हि ३५
श्रुत्यन्तरम् । ब्रह्मास्मादक्षरादन्यदस्तीति चेत्तेत्याह—एतदिति । ननु चतुर्थं सत्यस्य सत्यं ब्रह्म व्याख्यातमक्षरं तु नैवमिति चेत्तथाऽह—एतत्पृथिव्यादेरिति ॥११॥

किं तद्वचनं तदाह—तदेवेति । बहुमानविषयभूतं वस्तु पुच्छति—किं तदिति । यदादी मदीयं वचनं तदेव

स्कारेण मुच्येध्वमस्मै नमस्कारं कृत्वा तदेव बहु मन्यन्त्वमित्यर्थः । जयस्त्वस्य भनसापि नाऽऽज्ञांसनीयः किमुत कार्यतः । कस्माच्च वै युष्माकं मध्ये जानु कदाचिदपीमं याजन्त्वत्कं ब्रह्मोद्यं प्रति जेता । प्रश्नो चेन्मह्यं वक्ष्यति न जेता भवितेति पूर्वमेव मया प्रतिज्ञातमद्यापि भगवन्मेव निश्चयो ब्रह्मोद्यं प्रत्येतत्सुल्लो न कश्चिद्विद्यत इति । ततो ह वाचकनव्युपरारम्भ । अत्रान्तर्ध्यामिब्राह्मण एतदुक्तम् । यं पृथिवी न वेद यं सर्वाणि भूतानि न विदुरिति च । यमन्तर्ध्यामि यं विदुषं च न विदुष्यञ्च तदक्षरं दर्शनादिक्रियाकर्तृत्वेन सर्वेषां चेतनाधातुरित्युक्तम् । कस्त्वेषां विशेषः किंवा सामान्यमिति ।

तत्र केचिद्विद्वन्ते परस्य महासमुद्रस्थानीयस्य ब्रह्मणोऽक्षरस्याप्रचलितस्वरूपेक्ष्येष्टप्रचलितावस्थाऽन्तर्ध्यामी । अत्यन्तप्रचलितावस्था क्षेत्रज्ञो यस्तं न वेदान्तर्ध्यामिषम् । तथाऽऽज्ञाः पञ्चावस्थाः परिकल्पयन्ति । तथाऽऽज्ञावस्था ब्रह्मणो भवन्तीति वदन्ति । अन्येऽक्षरस्य शक्त्य एता इति वदन्त्यन्तशक्तिमदक्षरमिति च । अन्ये स्वक्षरस्य १० विकारा इति वदन्ति । अवस्थासन्नो तावन्नोपपद्यते । अक्षरस्याज्ञानापाविसंसारवर्गीतत्वश्रुतेः । न ह्यज्ञानायाद्यतैतत्त्वभज्ञानायादिधर्मवदवस्थावत्त्वं चेत्कस्य युगपदुपपद्यते । तथा शक्तिमत्त्वं च । विकारावयवत्वे च बोधाः प्रचिताऽश्रुतेः । तस्मादेता असत्याः सर्वा कल्पनाः ।

कर्तृहि भेद एवास्म । उपाधिकृत इति क्रूरो न स्वत एषां नेवोऽभेदो वा सैव्यवधनवत्प्रज्ञानजनैकरसत्वाभावात् । “अपूर्वमनपरमन्तरमबाह्यम्” “अयमात्मा ब्रह्म” इति च श्रुतेः । “तथाह्यामन्तरो ह्युक्” इति १५ ब्राह्मणवर्णे । तस्माद्विद्वदपि कस्याऽऽत्मनो निरुपस्थित्वातिविशेषत्वादेकत्वाच्च “नैति मेतो” इति व्यपदेशो भवति । अविद्याकामकर्मविशिष्टकार्यकारणोपाधिरात्मा संसारो जीव उच्यते । निरुपनिरतिशयज्ञानज्ञानपुषाधिरात्माऽन्तर्ध्यामीश्वर उच्यते ।

ब्रह्मानयोग्यमित्याह—प्रविति । तद्व्याकरोति—अस्मा इति । नमकारं कृत्वाऽस्मादनुज्ञां प्राप्येति शेषः । तदेवेति प्राथमिकवचनोक्तिः । किमिति त्वर्थाय पूर्वं वचो बहु मन्यामहे चेत् पुनरिममावाप्तमहे नेत्याह—अयस्त्विति । तत्र २० प्रश्नपूर्वकं पुनोक्तमेव बहुमानविषयभूतं वाक्यमवतार्य व्याचष्टे—कस्माद्विद्यादिना । परजिज्ञासा भाग्यां वचो नोपाधिरिति व्याचष्टे—अस्मा इति । ततश्च प्रश्ननिर्णयाष्टावल्गवस्याप्रकम्प्यत्वं प्रतिपाद्य ब्राह्मणान्मतिं हितं चोक्तव्यर्थः । अन्तर्ध्यामी क्षेत्रज्ञोऽक्षरमित्येतेषामवान्तरविशेषप्रदर्शनाय प्रकृतत्वं दर्शयति—अत्रान्तर्ध्यामीति । तत्रान्तर्ध्यामिणः प्रकृतत्वं प्रकटयति—प्रमिति । क्षेत्रज्ञस्य प्रकृतत्वं स्फुटयति—मे चेति । अक्षरस्य प्रस्तुतत्वं प्रमाययति—अवच्छेति । सर्वेषां विषयाणां दर्शनवदनादिक्रियाकर्तृत्वेन चेतनाधातुरिति यत्तदक्षरमुक्तिमन्यन्तः । तेषु २५ विचारमवतारयति—कस्त्विति ।

तस्मिन्विचारे स्वयम्यमृतमुत्पापयति—तत्रेति । क्षेत्रज्ञस्याप्रस्तुतत्वशङ्कां वारयति—यस्तमिति । यथा परस्याऽऽत्मनोऽन्तर्ध्यामी जीवश्चेत्यवस्थे द्वे कल्प्येते तथा तस्यैवान्याः पञ्चावस्थाः पिण्डो जातिविराट् सूत्रं दैवमित्येव लक्षणा महाभूतसंस्थानभेदेन कल्पयन्तीत्याह—तथेति । उक्तरीत्या कल्पनाया पिण्डो जातिविराट् सूत्रं दैवमव्याकृतं साक्षी क्षेत्रज्ञश्चेत्यष्टावस्था ब्रह्मणो भवन्तीति वदन्तः परिकल्पयन्तीति संबन्धः । अवस्थापक्षमुक्त्वा शक्तिपक्षमाह— ३० अथ इति । तुल्यभेदावयववर्णं दर्शयन्विचारपक्षं निक्षिपति—अन्ये विविति । तत्र पक्षद्वयं प्रत्याह—अवच्छेति । अन्तर्ध्यामिप्रभृतीनामिति शेषः । तस्य सासारिकवर्गीतत्वश्रुतावपि कथमवस्थावत्त्वं शक्तिमत्त्वं वा न सिध्यतीत्याह—अवच्छेति—न हीति । अर्वाक्षिष्टपक्षद्वयनिराकरणं प्रागेव प्रवृत्तं स्मारयति—विकारिति । परपक्षनिराकरणमुपसंहरति—तस्मादिति ।

परकीयकल्पनासंभवे पृच्छति—कस्तर्हीति । उत्तरमाह—उपाधोति । आत्यन्त स्वतो विशेषाभावे हेतुमाह— ३५ सैवमेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—अपूर्वमिति । बाह्यं कार्यमाभ्यन्तरं कारणं तांसा कल्पितांसा सहाधिष्ठानत्वेन सतास्पृतिप्रवृत्तया धर्तते ब्रह्म स्वभावतस्तु अन्यादिसर्वविक्रियाकृत्य कूटस्थ तदित्याथर्वणश्रुतेरर्थः । आत्यन्त स्वतो विशेषानवगमे फलितमाह—तस्मादिति । निरुपस्थित्यं वाचा मनसा चागोचरत्वम् । तत्र निर्विशेषत्वमेकत्वं च हेतु । निरुपाधिकस्येति निर्विशेषत्वं साधयितुमुक्तम् । तत्र च वीप्सावाक्यं प्रमाणं कुतश्च । कथं पुनरेव विषय वस्तुन संसारित्वं तदाह—अविच्छेति । तैद्विशिष्टं यत्कार्यं करणं तेनोपाधिबोधितः परमात्मा जीवः ससारीति च व्यपदेशः ४० भागवतीत्यर्थः । तत्रापि कथं तस्यान्तर्ध्यामित्वं तदाह—नित्येति । नित्यं निरतिशयं सर्वत्रापतिवद् आन तस्मिन्मत्त्वपरिणामे सत्त्वप्रधाना मायाव्यक्तिरुपाधिस्तेन विशिष्टः सन्नालेष्वरोऽन्तर्ध्यामीति चोच्यत इत्यर्थः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम्

अथ हेनं विदमः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति स
हेतयेव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो ब्रह्मदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च
ग्री च शता त्रयश्च ग्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा
याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति
षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति
होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वादशित्योमिति होवाच कत्येव देवा
याज्ञवल्क्येत्यध्वर्य इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक
इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च ग्री च शता त्रयश्च ग्री च सहस्रेति ॥१॥

५

स एव निरुपाधिः केवलः शुद्धः स्वेन स्वभावेनाक्षरं पर उच्यते । तथा हिरण्यगर्भाध्याकृतदेवताभाति- १०
पिण्डमनुष्यतिर्यक्प्रेतादिकार्यं करणोपाधिभिर्विशिष्टस्तवाख्यस्तद्रूपो भवति । तथा “तदेजति तन्मैजती”ति व्याख्यातम् ।
तथा “एष त आत्मा” “एष सर्वभूतान्तरात्मा” “एष सर्वेषु भूतेषु गूढः” “तत्त्वमसि” “अहमेवेवं सर्वम्” “आत्मै-
वेवं सर्वम्” “नान्योऽतोऽस्ति ब्रह्म” इत्यादिभूतयो न विरुध्यन्ते । कल्पनान्तरेजताः भूतयो न गच्छन्ति । तस्मा-
दुपाधिभेदेनैवेवां भेदो नामयैकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात्सर्वोपनिषत्सु ॥१२॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥८॥

१५

अथ हेनं विदमः शाकल्यः पप्रच्छ । पृथिव्यादीनां सुकमतरतन्म्यक्रमेण पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरस्मिन्मुसरस्मि-
श्रोतप्रोतभारं कथयन्सर्वान्तरं ब्रह्म प्रकाशितवान् । तस्य च ब्रह्मणो व्याकृतविषये सूत्रभेदेषु नियन्तृत्वमुक्तम् ।
व्याकृतविषये व्यक्ततरं लिङ्गमिति । तस्यैव ब्रह्मणः साक्षादपरोक्षत्वे नियन्तृत्वदेवताभेदसंकोचविकासद्वारेणाधि-
गन्तव्ये इति तदर्थं शाकल्यब्राह्मणमारभ्यते ।

कथं तर्हि तस्मिन्नक्षरसन्दर्भवृत्तिस्तत्राऽऽह—स एवेति । निरुपाधित्वं शुद्धत्वे हेतुः । केवलत्वमद्वितीयत्वम् । २०
तथापि तथं तत्र हिरण्यगर्भादिशब्दप्रत्ययावित्याशङ्क्याऽऽह—स्येति । यथैकस्थित्येव परस्मिन्नात्मनि कल्पितोपाधि-
प्रयुक्तं नानात्वं तथा ‘तदेजति तन्मैजती’त्यादिवाक्यमाश्रित्य प्रागेवोक्तमित्याह—स्येति । कल्पनया परस्य नानात्वं
वस्तुतत्त्वैकरस्यमित्यत्र श्रुतीस्वाहरति—तथेत्यादिना । अवस्थायां किंचिकारावयवपञ्चैष्वपि यथोक्तश्रुतीनामुपपत्ति-
माशङ्क्याऽऽह—रूपनान्तरेष्विति । औपाधिकोऽन्तर्याम्यादिभेदो न स्वामाविक इत्युपसंहरति—तस्मादिति । स्वतो
वस्तुनि नास्ति भेदः कित्वेकरस्यमेवेत्यत्र हेतुमाह—एकमिति ॥१२॥

२५

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥८॥

ब्राह्मणान्तरमुत्थापयति—अथेति । गार्गिप्रश्ने निर्णयति तथा ब्रह्मवदनं प्रत्येतुल्यो नास्तीति सर्वान्प्रति
कथनानन्तर्यमशब्दार्थः । संगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—पृथिव्यादीनामिति । यत्साक्षादित्यादि प्रस्तुत्य सर्वान्तरत्व-
निरूपणद्वारा साक्षित्वादिकमाधिकं ब्राह्मणत्रये निर्धारितमित्यर्थः । अन्तर्यामिब्राह्मणे मुखतो निर्दिष्टमर्थमनुव्रवति—
तस्य चेति । नामरूपाभ्या व्याकृतो विषयो द्वैतप्रपञ्चस्तत्र सूत्रस्य भेदा ये पृथिव्यादस्तपेऽपु नियम्येपु नियन्तृत्वं ३०
तस्योक्तमिति योजना । किमिति व्याकृतविषये नियन्तृत्वमुक्तमिति तत्राऽह—व्याकृतेति । तत्र हि परतन्त्रस्य
पृथिव्यादेर्यहणं नियम्यत्वे स्पष्टतरं लिङ्गमिति तत्रैव नियन्तृत्वमुक्तमित्यर्थः । वृत्तमनुव्रवितस्य ब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह—
तस्यैवेति । नियन्तृत्वान्ना देवताभेदानां प्राणान्तः संकोचो विकासश्चाऽऽनन्तर्यतस्तद्द्वारा प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः
साक्षात्परोक्षत्वे ‘स एष नैति नेत्याद्ये’त्यादिनाप्रविगन्तव्ये इति कृत्वा प्रथमं देवतासंकोचविकासोक्तिरनन्तरं वस्तुनिर्देयं
इत्येतदर्थमेतद्ब्राह्मणमित्यर्थः ।

स होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्स्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ
वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकात्रिंशद्विन्दवश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशदिति ॥२॥

कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चांतरिक्षं चादित्यश्च सौर्य चन्द्र-
माश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु होदं वसु सर्वं हितमिति तस्माद्वसव इति ॥३॥

५ कतमे रुद्रा इति दक्षेने पुरुषे प्राणा आत्मेकादशस्ते यदास्माच्छरी-
रान्मर्त्याबुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥४॥

अथ ह्येनं विदम्य इति नामतः शकलस्यापत्यं शाकल्यः पञ्च कतिसंख्याका देवा हे याज्ञवल्क्येति । स
याज्ञवल्क्यो ह किलेतयेव वक्ष्यमाणया निबिदा प्रतिपेदे संख्यां यां संख्यां पृष्ट्वाञ्जाकृत्यो यावन्तो यावत्संख्याका
देवा वैच्यदेवस्य शाकल्य निबिदि । निबिन्नाम देवतासंख्याकाकानि मन्त्रपदाणि कानिचिद्देवदेवे शक्ते शान्त्यो
१० तानि निबिस्तंकाणि । तस्यां निबिदि यावन्तो देवाः श्रूयन्ते तावन्तो देवा इति । का पुनः सा निबिदिति । तानि
निबित्पदानि प्रवक्ष्यन्ते—त्रयश्च श्री च शता त्रयश्च देवा देवानां श्री च त्रीणि च क्षतानि पुनरप्येवं त्रयश्च श्री च
सहस्रा सहस्राण्येतावन्तो देवा इति । शाकल्योऽप्येवमिति होवाच । एवमेवां मध्यमा संख्या सप्तसप्तता क्षता ।
पुनस्तेषामेव देवानां संकोचविषयां संख्यां पृच्छति—कस्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशत्पुन्यो द्वादशस्यैव एक
इति । देवतासंकोचविकासविषयां संख्यां पृष्ट्वा पुनः संख्येयस्वरूपं पृच्छति—कतमे ते त्रयश्च श्री च शता श्री च
१५ सहस्रेति ॥१॥

स होवाचेतरो महिमानो विभुतय एषां त्रयस्त्रिंशतां देवानामेते त्रयश्च श्री च शतायावयः । परमार्यतस्तु
त्रयस्त्रिंशत्स्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्युच्यते । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकात्रिंश-
द्विन्दवश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशतां पुरणौ ॥२॥

कतमे वसव इति तेषां स्वरूपं प्रत्येकं पृच्छत्ये । अग्निश्च पृथिवी चेत्यग्न्याद्या नक्षत्रास्ता एते वसवः ।
२० प्राणिनां कर्मफलप्रत्ययेन कार्यकरणसंचातरूपेण तन्निवासात्वेन च विपरिणमन्तो जगदिह सर्वं वासयन्ति वसन्ति
च । ते यस्माद्वासयन्ति तस्माद्वसव इति ॥३॥

कतमे रुद्रा इति दक्षेने पुरुषे कर्मुद्बोद्धिप्रियाणि प्राणा आत्मा अथ एकादश एकादशानां पुरणस्त एते
प्राणा यदास्माच्छरीरान्मर्त्याभिप्राणिनां कर्मफलोपभोगस्य उत्क्रामन्ति । अथ तदा रोदयन्ति तस्मिन्निवतः ।
ततश्च यस्माद्रोदयन्ति ते संवत्सिनस्तस्माद्रुद्रा इति ॥४॥

२५ ब्राह्मणारम्भमेवमुक्त्वा तदक्षराणि व्याकरोति—अयेत्यादिना । निबिदि श्रूयन्ते तावन्तो देवा इत्युत्तरं
संवत्सः । केयं निबिदिति पृच्छति—निबिन्नामेति । उत्तरमाह—वेचेति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थं कथयति—तस्मा-
दिति । यद्यपि शब्धे निबिद्व्याख्याता तथापि प्रश्नद्वारा श्रुत्वा तां व्याख्याति—का पुनरित्यादिना । अनुवाक्यार्थं
व्याकरोति—एवमिति । मध्यमा संख्या षडधिकनिष्ठाधिकविंशहस्रक्षणा । कस्येत्यादिप्रश्नानां पूर्वप्रश्नेन पीन-
रुक्त्येनाशङ्क्य परिहृयति—पुनरित्यादिना । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्युच्यते विषयमेवं दर्शयति—वेचेति ॥१॥

३० कति तर्हि देवा निबिदि भवन्ति तत्राह—परमार्यतस्त्विति । त्रयस्त्रिंशतो देवानां स्वरूपं प्रश्नद्वारा
निर्धारयति—कतमे त इति ॥२॥

उत्तरप्रश्नप्रपञ्चप्रतीकं गृहीत्वा तस्य तात्पर्यमाह—कतय इति । तेषां वस्वादीनां प्रत्येकं वस्वादिवये
प्रतिगमनमिन्द्रे प्रजापतौ चैकैकस्येत्यर्थः । तेषां वसुत्वमेतेषु द्वीत्यादिवाक्याष्टम्येन स्पष्टयति—प्राणिनां मतिः । तेषां
कर्मणस्तत्फलस्य वाऽऽश्रयत्वेन तेषामेव निवासत्वेन च अरीरेन्द्रियसमुदायकारेण विपरिणमन्तोऽग्न्यादयो जगदेतद्वासा-
३५ यन्ति स्वयं च तत्र वसन्ति तस्माच्च तेषां वसुत्वमित्यर्थः । वसुत्वं निगमयति—ते यस्मादिति ॥३॥

प्राणशब्दार्थमाह—कर्मैति । ते यदास्मादित्यादिवाक्यमनुसृत्य तेषां स्वत्वमुपादयन्ति—स एते प्राणा
इति । मरणकालः सप्तम्यर्थः ॥४॥

कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते हीर्ब-
सर्वमाददाना यन्ति ते यदिर्बसर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥५॥

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयितुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापति-
रिति कतमः स्तनयितुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पञ्च इति ॥६॥

कतमे षडित्यशिनश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च औश्रैते षडेते हीर्बसर्व षडिति ॥७॥ ५

कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति कतमौ
तौ द्वौ देवादित्यश्च चैव प्राणश्चेति कतमोऽप्यर्ध इति योऽयं पवत इति ॥८॥

तदाहुर्नयमेक इवैव पवतेऽथ कथमप्यर्ध इति यदस्मिन्निर्बसर्वमध्याध्नोत्त-
नाध्यर्ध इति कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ॥९॥

कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य कालस्यावयवाः प्रसिद्धा एत आदित्याः । कथम् । एते १०
हि यस्मात्पुनः पुनः परिवर्तमानाः प्राणिनामायुषि कर्मफलं चाऽऽदवाना भुङ्क्षन्त उपावदतो यन्ति गच्छन्ति ते
यस्मादेवमिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥५॥

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयितुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः स्तनयितुरित्यशनिरिति ।
अशनिर्वर्जं वीर्यं बलं यत्प्राणिनः प्रमापयति स इन्द्रः । इन्द्रस्य हि तत्कर्म । कतमो यज्ञ इति पञ्च इति । यज्ञस्य
हि साधनानि पञ्चवः । यज्ञस्याकृषत्वात्पशुसाधनानामयत्वाच्च पशवो यज्ञ इत्युच्यते ॥६॥ १५

कतमे षडिति । त एवाग्न्यादयो वसुत्वेन पठितस्मन्त्रमसं नसन्नाणि च वर्षमित्वा षड् भवन्ति षट्संख्या-
विशिष्टाः । एते हि यस्मात्प्रत्यक्षिषदादि यदुक्तमिदं सर्वमेत एव षड् भवन्ति । सर्वो हि यत्वादिबिस्तर एतेष्वेव
षट्संस्तर्जनीत्यर्थः ॥७॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोका इति । पृथिवीर्मानि चैकीकृत्यैको देवोऽन्तरिक्षं वायुं
चैकीकृत्य द्वितीयो धिवसादिर्य चैकीकृत्य तृतीयस्त एव त्रयो देवा इति । एषु हि यस्माच्च त्रिषु देवेषु सर्वे देवा २०
अन्तर्भवन्ति तेनैत एव देवास्तथ इत्येष नैवक्तानां केषांबिस्तरः कतमो तौ द्वौ देवाविति । अन्नं चैव प्राणश्चेतौ द्वौ
देवावनयोः सर्वेषामुक्तानामन्तर्भावः कतमोऽप्यर्ध इति । योऽयं पवते वायुः ॥८॥

तत्तत्राऽऽहुर्बोधयति यदयं वायुरेक इवैवैक एव पवते । अथ कथमप्यर्ध इति । यदस्मिन्निर्बसर्वमध्याध्नो-
त्तनाध्याध्नौ सतीतं सर्वमध्याध्नोदधि ऋद्धि प्राप्नोति तेनाध्यर्ध इति । कतम एको देव इति । प्राण इति । स

तेषामादित्यत्वमप्रसिद्धमिति शङ्कते—कथमिति । एते हीत्यादिवाक्येनोत्तरमाह—एते हीति ॥५॥ २५

प्रसिद्धं वर्षं व्यावर्तयति—वीर्यमिति । तदेव संघातनिष्ठत्वेन स्फुटयति—बलमिति । किं तद्बलमिति
चेत्तत्राऽह—यत्प्राणिन इति । प्रमापणं हि सनय् । कथं तस्येन्द्रत्वमपचारादित्याह—इन्द्रस्य हीति । पशूना यज्ञत्वम-
प्रसिद्धमित्याशङ्क्याऽह—यज्ञस्य हीति । कारणे कार्योपचारं साधयति—यज्ञस्येति । अमूर्तत्वात्सावनव्यतिरिक्तरूपा-
भावात्सावन्य पश्चादयत्वाच्च पशवो यज्ञ इत्युच्यत इत्यर्थः ॥६॥

एते हीति प्रतीकमादाय व्याचष्टे—यस्मादिति । यत्पर्यन्तशब्दाच्च तत्सर्वमेत एव यस्मात्तस्मादेते षड् ३०
भवन्तीति योजना अक्षरार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—सर्वो हीति ॥७॥

प्रतिज्ञासमाप्ताविति शब्दः । तत्र हेतुः—एषु हीति । देवकृषणकृतां केषांचिदेव पशो दक्षितोऽन्येषा तु त्रयो
लोका इत्यस्य यथाभूतोऽयं इत्याह—इत्येव इति ॥८॥

एकस्याध्यर्धत्वमाक्षिपति—तत्तत्रेति । इवशब्दस्तु कथमित्यत्र संबध्यते । परिहृरिति—यदस्मिन्निति ।
प्राणस्य ब्रह्मत्वं साधयति—सर्वेति । तेन महत्त्वेनेति यावत् । तस्य परोक्षत्वप्रतिपत्तौ प्रत्यक्षगौरवाच्च कथयति— ३५

पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुंस्वं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेदं वा अहं तं पुंस्वं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं शरीरः पुंस्वं स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेत्यमृतमिति होवाच ॥१०॥

प्राणो ब्रह्म सर्वदेवतमकस्यामहद्ब्रह्म तेन स ब्रह्म रयदित्यावसते त्यदिति तद्ब्रह्माऽवसते परोक्षविषयाकेन ५ शब्देन । देवानामेतेदेकत्वं नामात्वं च । अनन्तानां देवानां निविस्तंश्याविशिष्टेष्वन्तर्भावः । तेषामपि त्रयस्त्रिंशदा-
द्विषूत्तरोत्तरेषु याज्ञवल्किस्मिन्प्राणे प्राणस्यैव चैकस्य सर्वोऽनन्तसंख्यातो विस्तरः । एवमेकश्चानन्तश्चावान्तरसंख्या-
विशिष्टश्च प्राण एव । तत्र च देवस्यैकस्य नामरूपकर्मगुणशक्तिभेदोऽधिकारभेदात् ॥९॥

इदानीं तस्यैव प्राणस्य ब्रह्माणः पुनरुद्घा भेद उपदिश्यते—

पृथिव्येव यस्य देवस्याऽऽयतनमाग्निर्लोको यस्य लोकयत्यनेनेति लोकः पश्यतीत्यग्निना पश्यतीत्यर्थः । १० मनोज्योतिर्मनसा ज्योतिषा संकल्पविकल्पादिकार्यं करोति यः सोऽयं मनोज्योतिः । पृथिवीशरीरोऽग्निर्दर्शनो
मनसा संकल्पयति पृथिव्यभिमानो कार्यकरणसंघातबान्धवे इत्यर्थः । य एवंविशिष्टं वै तं पुंस्वं विद्याद्विद्यानीया-
हसर्वस्याऽऽत्मन आध्यात्मिकस्य कार्यकरणसंघातस्याऽऽत्मनः परमयणं पर आश्रयस्तं परायणम् । मातृनेन
त्वङ्मांससंधिरूपेण क्षेत्रस्यानीयेन बोजस्यानीयस्य पितृब्रह्मास्थिमज्जाशुक्ररूपस्य परमयणं करणात्मनश्च स वै
वेदिता स्याद्य एतदेवं वेति स वै वेदिता पण्डितः स्यादित्यभिप्रायः याज्ञवल्क्य त्वं तमजानमेव पण्डिताभि-
१५ नानीत्यभिप्रायः ।

यदि तद्विज्ञाने पाण्डित्यं लभ्यते वेद वा अहं तं पुंस्वं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ यं कथयति समहं
वेद तत्र शाकल्यस्य वचनं ब्रह्मम् । यदि त्वं वेत्य तं पुंस्वं ब्रूहि किञ्चिदेषोऽज्ञोऽसी । शृणु यद्विशेषणः सः । य
एवायं शरीरः पार्थिवोऽग्नौ शरीरे भवः शरीरो मातृब्रह्मकोशत्रयरूप इत्यर्थः । स एष देवो यस्तवया पृथो हे शाकल्य ।
किंत्वस्ति तत्र ब्रह्मण्यं विशेषणान्तरं तद्वदेव पुच्छेदेत्यर्थो हे शाकल्य । स एवं प्रलोभितोऽनर्बन्धना आह—तोत्राविति
२० इव गजस्तस्य देवस्य शरीरस्य का देवता यस्मात्सिष्ययते यः सा तस्य देवतेत्यस्मिन्प्रकरणे विवक्षितम् । अमृत-

त्यदिति । उक्तमर्थं प्रतिपत्तिर्दीर्घार्थं संगृह्णाति—देवानामिति । एकत्वं प्राणे पर्यवसानम् । नानात्वमानन्त्यम् ।
पञ्चदशविंशतिष्वधिकत्रिंशत्संख्याकानामेव देवानामत्रोक्तत्वात्कथं तदानन्त्यमित्याशङ्क्य शतसहस्रलब्धाभ्यामनन्तता-
ऽप्युक्तैरेत्यागमेनाऽऽह—अनन्तानामिति । एकस्मिन्प्राणे पर्यवसानं यावद्भूयति तावत्पर्यन्तमुत्तरोत्तरेषु त्र्यस्रिंश-
दादिषु तेषामप्यन्तर्भाव इत्याह—तेषामपीति । प्राणस्य कस्मिन्नन्तर्भावेस्तत्राऽह—प्राणस्येवेति । संगृहीतमर्थमुप-
२५ संहरति—एवमिति । एकस्यानेकवामावे किं निमित्तमित्याशङ्क्याऽह—तत्रेति । उक्तरीत्या प्राणस्वरूपे स्थिते सतीति
यावत् । देवस्यैकस्य प्रकृतस्य प्राणस्यैवेत्यर्थः । प्राणिनां ज्ञाने कर्मणि चाधिकारस्य स्वामित्वस्य भेदोऽधिकारभेदस्त-
स्मिन्निस्तत्वेन देवस्यानेकसंस्थानपरिणामसिद्धिः । प्राणिनो हि ज्ञानं कर्म चानुयाय सुश्रावगमन्यादिरूपमपद्यन्ते तद्युक्तो
यथोक्तो भेद इत्यर्थः ॥९॥

संकोचविकासान्यां प्राणस्वरूपोक्त्यनन्तरमधसरप्राप्तिरिदानीमित्युच्यते । उपदिश्यते ध्यानार्थमिति शेषः ।
३० अवयवगो वाक्यं योगयति—पृथिवीति । संपिण्डतं वाक्यत्रयायै कथयति—पृथिवीत्यादिना । वैशब्देऽजवारणार्थः ।
तं परायणं य एव विजानीयात्स एव वेदिता स्यादिति संबन्धः । अथ केन रूपेण पृथिवीदेवस्य कार्यकरणसंघातं
प्रत्याश्रयत्वं तदाह—मातृनेनेति । पृथिव्या मातृब्रह्मबान्धवाच्च एव देवोऽहं पृथिव्यस्तीति मन्यते स एव शरीरान्मक-
मातृब्रह्मकोशत्रयमिमानितया वर्तते । तथा च तस्य तेन रूपेण पितृब्रह्मत्वं कार्यं क्लृप्तं च कर्णं प्रत्याश्रयत्वं संब-
तीत्यर्थः । पृथिवीदेवस्य परायणत्वमुपपादानन्तरवाक्यमुत्पाद्य व्याचष्टे—स वै वेदितेति । तथार्थमम किमादाव-
३५ मित्याशङ्क्याऽह—याज्ञवल्क्येति ।

स पुंस्वो मेन विवेकगुणेन विशिष्टस्तद्विवेकगुणमुच्यमानं शृण्वित्युक्त्वा तदेवाऽह—य एवेति । शरीरं हि
पञ्चभूतात्मकं तत्र पार्थिवगो जनकत्वेन स्थितः शरीर इति यावत् । तस्य जीवत्वं वारयति—मातृनेति । पृथिवी-
देवस्य निर्णीतत्वगङ्गां वारयति—किंत्विति । याज्ञवल्क्यो वक्ता सन्प्राप्त्यर्थं वाक्यं प्रति कथं वदेवेति कथयति
तत्राऽह—पुच्छेति । क्षोभितस्यामर्षवदगत्वे दुष्टान्तः—तोत्रेति । प्राकरणिकं देवताब्रह्मार्थमाह—यस्मादिति ।

काम एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स
वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य
एवायं काममयः पुरुषः स एष बदैव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच ॥११॥
रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स
वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य ५
एवासावादित्ये पुरुषः स एष बदैव शाकल्य तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच ॥१२॥
आकाश एव यस्यायतनं श्रोत्रं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परा-
यणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य
य एवायं श्रोत्रः प्रातिश्रुत्कः पुरुषः स एष बदैव शाकल्य तस्य का देवतेति विश इति होवाच ॥१३॥

मिति होवाचानुवैतमिति यो भुक्तस्यासस्य रसो मातृजस्य लोहितस्य निष्पत्तिहेतुस्तस्माद्वचनरसौल्लोहितं निष्पद्यते १०
स्त्रियां भितं ततश्च लोहितमयं शरीरं बीजाभयम् । समानमन्यत् ॥१०॥

काम एव यस्याऽऽयतनम् । लीप्यतिकरामिणः कामः कामशरीर इत्यर्थः । हृदयं लोको हृदयेन बुद्ध्या
पश्यति । य एवायं काममयः पुरुषोऽप्यात्मनसि काममय एव तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच । स्त्रीतो हि
कामस्य दीर्घातिर्यते ॥११॥

रूपाण्येव यस्याऽऽयतनम् । रूपाणि सुकलकृष्णादीनि । य एवासावादित्ये पुरुषः सर्वेषां हि रूपाणां १५
विशिष्टं कार्यमादित्ये पुरुषस्तस्य का देवतेति । सत्यमिति होवाच । सत्यमिति चक्षुश्च्यते । चक्षुषो ह्यप्यात्मन
आदित्यस्याधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥१२॥

आकाश एव यस्याऽऽयतनम् । य एवायं श्रोत्रे भवः श्रोत्रस्तत्रापि प्रतिश्रवणवेलायां विशेषतो भवतीति
प्रातिश्रुत्कस्तस्य का देवतेति । विश इति होवाच । विष्णो ह्यसावाध्यात्मिको निष्पद्यते ॥१३॥

पुरुषो निष्पत्तिकर्ता षष्ठ्योच्यते । लोहितनिष्पात्तिहेतुत्वमन्नरसस्यानुभवेन साधयति—तस्माद्वैति । तस्य कार्यमाह— २०
ततश्चेति । लोहितावद्वितीयपदार्थनिष्ठास्तत्कार्यं त्वद्धमांससुखिरूपं बीजस्यास्थिमज्जाशुक्रात्मकस्याऽऽश्रयभूतं
भवतीत्यर्थः । पर्यायसप्तकमाद्यपर्यायेण तुल्यार्थत्वाच्च पुण्यव्याख्यानापेक्षमित्याह—समानमिति ॥१०॥

उत्तरपर्यायेषु येषां पक्षानामर्थमेवस्तेषां तत्त्वथनार्थं प्रतीकं गृह्णाति—काम इति । वाक्यार्थमाह—कामशरीर
इत्यर्थ इति । स च हृदयदर्शनेन मनसा संकल्पयितेति पूर्ववत् । तस्य विशेषणं दर्शयति—य एवेति । आध्यात्मिकस्य
काममयस्य पुरुषस्य कारणं पृच्छति—तस्मेति । तस्यास्तत्कारणत्वमनुभवेन व्यनक्ति—स्त्रीतो होति ॥११॥ २५

कामशरीरस्य चक्षुर्दर्शनस्य मनसा संकल्पयितुर्देवस्य कर्ममादित्ये पुरुषो विशेषणमित्याशङ्क्याऽह—सर्वेषां
होति । रूपमात्राभिमानिनो देवस्याऽऽदित्ये पुरुषो विशेषणमन्वेदः । स च सर्वरूपप्रकाशकत्वात्सर्वं रूपैः स्वरूपप्रकाशना-
याऽऽरब्धः । तस्माद्युक्तं यथोक्तं विशेषणमित्यर्थः । कर्म चक्षुषः सकाशादादित्यस्योत्पत्तिरित्याशङ्क्य 'वक्षोः सूर्यो
मजायत' इति श्रुतिमाश्रित्याऽह—चक्षुषो होति ॥१२॥

तत्रापीति श्रौत्रोक्तिः । प्रतिश्रवणं संवादः प्रतिनिषयं श्रवणं वा सर्वाणि श्रवणानि वा तद्दृश्यामिति यावत् । ३०
विशस्तत्राधिदैवतमिति श्रुतिमाश्रित्याऽह—विष्णो होति ॥१३॥

१. आकाशायतनदेवस्य प्रतिश्रवणयुक्तं श्रोत्रं विशेषायतनं कारणं दिशः ।

२. अमृतशब्दस्यान्ये चान्नमसं पय इत्याहुः तच्च पर्जन्यादिना जातं क्षितिदेहयोः दाढर्यंकृतं (इति वार्तिके) ।

३. रसाल्लोहितं—रस भुक्तान्नरसः तस्मात् लोहितं जायते तस्य आश्रयः पितृशरीराज्जातमस्थिमज्जाशुक्रात्मकं
बीजं तदेव लोहितस्याश्रय इत्यर्थः ।

- तमे एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायं छायाभयः पुरुषः स एव ब्रह्म शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥१४॥
- रूपौण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायमादर्शो पुरुषः स एव ब्रह्म शाकल्य तस्य का देवतेत्युचिरिति होवाच ॥१५॥
- आप एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायमप्सु पुरुषः स एव ब्रह्म शाकल्य तस्य का देवतेति वरुण इति होवाच ॥१६॥
- १० रेत एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एव ब्रह्म शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच ॥१७॥

तम एव यस्याऽऽयतनम् । तम इति शार्वराक्ष्यकारः परिगृह्यते । अयमात्मं छायाभयोऽज्ञानमयः पुरुषस्तस्य का देवतेति । मृत्युरिति होवाच । मृत्युरब्रह्मैव तं तस्य निष्पत्तिकारणम् ॥१४॥

- १५ रूपौण्येव यस्याऽऽयतनम् । पूर्वं साधारणानि रूपाण्युक्तानोह तु प्रकाशकानि विशिष्टानि रूपाणि गृह्यन्ते । रूपायतनस्य देवस्य विशेषायतनं प्रतिबिम्बाधारमादर्शादि तस्य का देवतेत्युचिरिति होवाच तस्य प्रतिबिम्बाख्यस्य पुरुषस्य निष्पत्तिरितिः प्राणात् ॥१५॥

आप एव यस्याऽऽयतनम् । साधारणाः सर्वा आपः आयतनं बापीकूपतडागाद्याभ्यास्त्वप्सु विशेषावस्थानम् । तस्य का देवतेति वरुण इति । वरुणात्संवातकर्त्र्योऽभ्यात्ममाप एव बाष्पाद्यानां निष्पत्तिकारणम् ॥१६॥

- २० रेत एव यस्याऽऽयतनं य एवायं पुत्रमयो विशेषायतनं रेतवायतनस्य पुत्रमय इति चास्थिमज्जाशुक्राणि पितुर्जाताणि । तस्य का देवतेति । प्रजापतिरिति होवाच । प्रजापतिः पितोच्यते । पितुतो हि पुत्रस्योत्पत्तिः ॥१७॥

अब्रह्मैव तं मृत्युरीश्वरो 'मृत्युर्नैवेदमावृतमासीदिति श्रुतेः । स च तस्याज्ञानमयस्याऽऽभ्यात्मिकस्य पुरुषस्योत्पत्तिकारणमविवेकिप्रवृत्तेरीश्वराधीनत्वा "वीक्ष्य रेप्रितो गच्छेत्स्वर्गं वा स्वप्नमेव" वेति हि पठन्ति तदाह—मृत्युरिति ॥१४॥

- २५ पुनरुक्तिं प्रत्याह—पूर्वमिति । आधारशब्दो भावप्रधानस्तथा च प्रतिबिम्बस्याऽऽधारत्वं यत्र तदित्युक्तं भवति । आदिशब्देन स्वच्छस्वभावं छद्वादि गृह्यते । प्राणेन हि निवृत्त्यभागे दर्पणादौ प्रतिबिम्बाभिव्यक्तियोग्ये रूपनिवेशो निष्पद्यते । ततो युक्तं प्राणस्य प्रतिबिम्बकारणत्वमित्यभिप्रेत्याह—स्तथेति ॥१५॥

आप एव यस्याऽऽयतनं य एवायमप्सु पुरुष इत्युभयत्र सामान्यविशेषभावो न प्रतिमातीति शङ्कमानं प्रत्याह—साधारणा इति । कथं पुनर्बापीकूपादिविशेषायतनस्य वरुणो देवता न हि देवतात्मनो वरुणस्य तदधिष्ठातृ-

- ३० स्तत्कारणत्वं तत्राह—वरुणादिति । आपो बापीकूपाद्या पीताः सत्योऽभ्यात्म शरीरे मूत्रादिसंवात कुर्वन्ति । तास्य वरुणाद्भुवन्ति । वरुणशब्देनाऽऽप एव रश्मिद्वारा भूमि पतन्त्योऽभिधीयन्ते । तथा च ता एव वरुणात्मिका बाष्पाद्या पीयमानानामुत्पत्तिकारणमिति युक्तं वरुणस्य बापीतडागाद्यायतनं पुरुषं प्रति कारणत्वमित्यर्थः ॥१६॥

वाक्यद्वयं गृहीत्वा तात्पर्यमाह—विशेषेति । पुत्रमयशब्दार्थं व्याचष्टे—पुत्रमय इति ॥१७॥

१. अन्धकारः तस्य छायाभयः अज्ञानमयः पुरुषः आयतनं तस्य कारणं मृत्युः कथमज्ञस्येव लोके भरणदर्शनम् ।
- ३५ ज्ञानिनस्तदभावादज्ञस्यैवेत्युक्तम् । आकाशायतनदेवस्य प्रतिध्वन्युक्तं श्रोत्र विशेषायतनं दिशः कारणम्—वा० ।
२. द्वितीयवारमुक्तस्य रूपौण्येवेत्यस्य विशिष्टरूपाणि प्रकाशात्मकानि विषयः तस्यायतनं आदर्शादि, प्रतिबिम्बहेतुत्वात् कारणं प्राणं बलं घर्षणहेतुत्वात् ।

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वांस्त्रिविधे ब्राह्मणा अङ्गारावक्ष्यणमक्रताः इति ॥१८॥

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यो यदिदं कुर्यञ्चालानां ब्राह्मणानस्यवादीः किं ब्रह्म
विद्वानिति विशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इति यदिदं वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥१९॥

किं देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीत्यादित्यदेवत इति स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित
इति चक्षुषीति कस्मिन् चक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेण्विति चक्षुषा हि रूपाणि
पश्यति कस्मिन् रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदय इति होवाच हृदयेन हि
रूपाणि जानाति हृदये होव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमेवैतद्ब्राह्मणवल्क्य ॥२०॥

अष्टधा देवलोकपुरुषभेदेन त्रिधा त्रिधाऽऽत्मानं प्रविभक्त्यावस्थित एकैको देवः प्राणभेद एवोपासनाय
व्यपदिष्टः। अधुना त्रिविधभागेन पञ्चधा प्रविभक्त्याऽऽजन्मपुंसंहाराद्यंमाह—सृणीभूतं शाकल्यं याज्ञवल्क्यो
ग्रहेणवाऽवेक्ष्यमाह। शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यऽस्त्रांस्त्रिविधिति वितर्कं। इमे नूनं ब्राह्मणा अङ्गारावक्ष- १०
यणसङ्गरा अवक्षीयन्ते यस्मिन्सर्वदंशोदो तदङ्गारावक्षयणं तद्धनं त्वामकृतं कृतवन्मो ब्राह्मणास्त्वं तु तन्न बुध्यस
आत्मानं मया बह्यमानसिर्यमिप्रायः ॥१८॥

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः। यदिदं कुर्यञ्चालानां ब्राह्मणानस्यवादीरस्युकवानसि स्वयं भीतास्त्वा-
मङ्गारावक्षयणं कृतवन्त इति। किं ब्रह्म विद्वान्समेवमभिनिपति ब्राह्मणान्। याज्ञवल्क्य आह—ब्रह्मविज्ञानं
तावद्विदं मम किं तद्विदो वेद दिग्विषय विज्ञानं जाने। तच्च न केवलं दिश एव सदेवा देवैः सह दिग्भिष्टातुभिः १५
किंच सप्रतिष्ठा। प्रतिष्ठितभिश्च सह। इतर आह। यद्यपि विशो वेत्थ सदेवाः। सप्रतिष्ठा इति। सफलं यदि विज्ञानं
त्वा प्रतिज्ञातम् ॥१९॥

किं देवतः का देवताऽस्य तव दिग्भूतस्य। अतो हि याज्ञवल्क्यो हृदयमात्मानं दिशु पञ्चधा विभक्तं
दिगात्मभूतं तद्वद्वारेण सर्वं जगदात्मत्वेनोपगम्याहमस्मि दिगात्मेति व्यवस्थितः। पूर्वाभिमुखः सप्रतिष्ठावचनाद्यथा
याज्ञवल्क्यस्य प्रतिज्ञा तथैव पृच्छति। किं देवतस्त्वमस्यां दिश्यसीति। सर्वत्र हि वेदे यां यां देवतामुपास्त इहैव २०
तद्वभूतस्तां प्रांतिपद्यत इति। तथा च वक्ष्यति—देवो भूत्वा देवानप्येतोति। अस्यां प्राच्यां का देवता दिगात्म-

शाकल्येति होवाचेत्यादिग्रन्थस्य तात्पर्यं वक्तुं वृत्तं कीर्ययति—अष्टमेति। लोकः सामान्याकारः पुरुषो
विशेषावच्छेदो देवस्तत्कारणमनेन प्रकारेण त्रिधा त्रिधाऽऽत्मानं प्रविभज्य स्थितो य एकैको देव उक्तः स प्राण एव
सूत्रात्पा तद्देवत्वापूर्वाकस्य सर्वस्य स चोपासनार्थमष्टबोपदिष्टोऽस्त्यादित्यर्थः। उत्तरस्य तात्पर्यं दर्शयति—अधुनेति।
प्रविभक्तस्य जगतः सर्वस्येति शेषः। आत्मशब्दो हृदयविषयः। याज्ञवल्क्यवाक्यस्य शाकल्ये प्रार्थ्यबुद्धिपूर्वकारित्वा- २५
पादकत्वं दर्शयति—ग्रहेणेति ॥१८॥

सर्वोपामेव ब्राह्मणानां प्रायेण हन्तव्यत्वेन संमतो भवानिति मुनेरभिसंहितं शाकल्यस्तु कालचोदितत्वात्तदनु-
रोधिनीमन्यथाप्रतिपत्तिमेवाऽऽद्या चोदयतीत्याह—यदिदमिति। दिग्विषयं विज्ञानं जाने तन्मन्मास्तीत्यर्थः। तच्च
विज्ञानं केवलं दिग्मात्रस्य न भवति किंतु देवैः प्रतिष्ठाभिश्च सहिता दिशो वेदेत्याह—तच्चैति। अवतारितस्य
वाक्यस्यार्थं संक्षिपति—सफलमिति ॥१९॥

३०

प्राच्यां दिशि का देवतीति वक्तव्ये कथमयथा पृच्छयते तत्राऽह—असौ हीति। आत्मानमात्मीयमिति यावत्।
यथोक्तं हृदयमात्मत्वेनोपगम्येति संबन्धः। तथापि प्रथमं प्राचीं दिग्मविकृत्य प्रत्येको हेतुरिति चेत्तत्राऽह—
पूर्वाभिमुख इति। यद्यपि दिगात्माऽऽहमस्मीति स्थितस्तथापि कथं सर्वं जगदात्मत्वेनोपगम्य तिष्ठतीत्यवगम्यते
तत्राऽह—सप्रतिष्ठेति। सप्रतिष्ठा दिशो वेदेति वचनात्सर्वभाषि हृदयद्वारा जगदात्मत्वेनोपगम्य स्थितो मुनिरिति
प्रतिभातीत्यर्थः। प्रतिज्ञानुसारित्वाज्ज्ञायां प्रश्नो युक्तिमानित्याह—यथेति। अहमस्मि दिगात्मेति प्रतिज्ञानुसारिण्यपि ३५
प्रश्ने देहप्राप्तोत्तरभावा देवताभावः पृच्छयते सति वेदे ध्यानुस्तद्भावायोगादित्याह द्वाऽह—सर्वत्र हीति। इति न
भाविदेवताभावः प्रश्नगोचर इति शेषः। उक्तार्थं वाक्येणैवमुक्तव्यमिति—तथा चेति। प्रश्नार्थमुपसहरति—अस्या-

किंवेततोऽस्यां दक्षिणायां विश्यतीति यमदेवत इति स यमः कस्मिन्नप्रतिष्ठित इति यज्ञ इति कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽय दक्षिणां ददाति श्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति हृदय इति होवाच हृदयेन हि श्रद्धां जानाति हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवेतद्वाच्यवत्कथ ॥२१॥

- ५ नस्तवाधिष्ठात्री कथा देवतया त्वं प्राचीद्विभूषेण सम्पन्न इत्यर्थः । इतर आहाऽऽदित्यदेवत इति । प्राच्यां दिशि ममाऽऽदित्यो देवता सोऽहमादित्यदेवतः । सदेवा इत्येतदुक्तं सप्रतिष्ठा इति तु यत्कथ्यमित्याह । स आदित्यः कस्मिन्नप्रतिष्ठित इति । चक्षुषीति । अप्यात्मतश्चक्षुष आदित्यो निष्पन्न इति हि मन्त्रब्राह्मणवादाः “यसोः सूर्यो अजायत” “चक्षुष आदित्य” इत्यादयः । कार्यं हि कारणे प्रतिष्ठितं भवति । कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति ।
- १० कथेज्विति । रूपग्रहणाय हि रूपात्मकं चक्षुरूपेण प्रयुक्तम् । यैहि रूपैः प्रयुक्तं तैरात्मग्रहणायोऽऽरब्धं चक्षुस्तस्मात्तादित्यं चक्षुः सह प्राच्या दिशा सह तत्स्यैः सर्वे रूपेषु प्रतिष्ठितम् । चक्षुषा सह प्राचीं विस्तरां रूपभूता तानि च कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदय इति होवाच । हृदयारब्धानि रूपाणि रूपाकारेण हि हृदयं परिणतम् । यस्माद्हृदयेन हि रूपाणि सर्वो लोको जानाति । हृदयमिति बुद्धिमत्सो एकीकृत्य निर्देशः । तस्माद् हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि । हृदयेन हि स्मरणं भवति रूपाणां वासनात्मनां तस्माद्हृदये रूपाणि प्रतिष्ठिताः ॥२॥
- १५ नीत्यर्थः । एवमेवैतद्वाच्यवत्कथ ॥२०॥

- किंवेततोऽस्यां दक्षिणायां विश्यतीति पूर्ववत् । दक्षिणायां दिशि का देवता तव । यमदेवत इति । यमो देवता मम दक्षिणादिरभूतस्य । स यमः कस्मिन्नप्रतिष्ठित इति । यज्ञ इति । यज्ञे कारणे प्रतिष्ठितो यमः सह दिशा । कथं पुनर्यज्ञस्य कार्यं यम इत्युच्यते । ऋत्विग्निनिष्पादितो यज्ञो दक्षिणया यजमानस्तस्यो यज्ञं निष्क्रीय तेन यज्ञेन दक्षिणां दिशं सह यमेनाभिजयति । तेन यज्ञे यमः कार्यत्वात्प्रतिष्ठितः सह दक्षिणया दिशा । कस्मिन्नु यज्ञः
- २० प्रतिष्ठित इति । दक्षिणायामिति । दक्षिणया स निष्क्रीयते । तेन दक्षिणाकार्यं यज्ञः । कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति । श्रद्धायामिति । श्रद्धा नाम दित्युत्थनास्तिस्रयबुद्धिर्भक्तिसहिता । कथं तस्यां प्रतिष्ठिता दक्षिणा । तस्माद्वा ह्येव श्रद्धत्तेऽय दक्षिणां ददाति नाश्रद्धवद्दक्षिणां ददाति । तस्माच्छ्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति । कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति । हृदय इति होवाच । हृदयस्य हि वृत्तिः श्रद्धा यस्माद्हृदयेन हि श्रद्धां जानाति । वृत्तिश्च वृत्तिमति प्रतिष्ठिता भवति । तस्माद्हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवेतद्वाच्यवत्कथ ॥२१॥
- २५ मिति । आदित्यस्य चक्षुषि प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयितुं कार्यकारणभावं तयोरादर्शयति—अप्यात्मतश्चक्षुष इति । ‘यसोः सूर्यो अजायत’ इत्यादयो मन्त्रवादास्तदनुसारिणश्च ब्राह्मणवादाः । भवतु कार्यकारणभावस्तथाऽपि कथं चक्षुष्यादित्यस्य प्रतिष्ठितत्वं तत्राऽऽह—कार्यं हीति । कथं चक्षुषो रूपेषु प्रतिष्ठितत्वं तत्राऽऽह—रूपग्रहणायेति । तथाऽपि कथं यथोक्तमाधाराधेयत्वमत आह—यैहीति । चक्षुषो रूपाधारत्वे फलितमाह—यस्मादिति । उपसंहृतयथं संगृह्णाति—चक्षुषेति । हृदयारब्धत्वं रूपाणां स्फुटयति—रूपाकारेणेति । हृदये रूपाणां प्रतिष्ठितत्वे हेतुवन्तरमाह—यस्मादिति ।
- ३० हृदयशब्दस्य मांसखण्डविषयत्वं व्याकृतमिति—हृदयमिति । कथं पुनर्यज्ञं रूपाणि रूपाभ्यन्तर्हृदये स्थातुं पारयन्ति तत्राऽऽह—हृदयेन हीति । तथाऽपि कथं तेषां हृदयप्रतिष्ठितत्वं तत्राऽऽह—वासनात्मनामिति ॥२०॥
- पूर्ववदित्युक्तेन व्यनक्ति—दक्षिणायामिति । यमस्य यज्ञकार्यत्वमप्रतिष्ठितमिति शङ्कित्वा व्युत्पादयति—कथमित्यादिना । तस्य यज्ञकार्यत्वे फलितमाह—तेनेति । यज्ञस्य दक्षिणाया प्रतिष्ठितत्वं साधयति—दक्षिणयेति । कार्यं च कारणे प्रतिष्ठितमिति शेषः । दक्षिणायाः श्रद्धाया प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयति—यस्मादिति । हृदये सा
- ३५ प्रतिष्ठितेत्यत्र हेतुमाह—हृदयस्येति । हृदयव्याप्यत्वाच्च श्रद्धायास्तत्प्रतिष्ठितत्वमित्याह—हृदयेन हीति । हृदयस्य श्रद्धा वृत्तिरस्तु तथाऽपि प्रकृते किमायातं तदाह—वृत्तिश्चेति ॥२१॥

१ यमेन सहिता दक्षिणां दिशं यजमानः यज्ञेन जयति प्राप्नोति । यज्ञः ऋत्विग्निं निरयन्त्ये तेषां दक्षिणा दत्ता यजमानः तत्सकाशाद्यत्र क्रमेत्वा दक्षिणां दिशं जयति ।

२ हृदये रूपाणि वाचनारूपेण प्रतिष्ठितानि ।

किंवेततोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति वरुणदेवत इति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्यिदं कस्मिन्वापः प्रतिष्ठिता इति रेतसोति कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति हृदय इति तस्मादपि प्रतिकुपं जातमाहुर्हृदयादिव सुप्तो हृदयादिव निर्मित इति हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२२॥

किंवेततोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति सोमदेवत इति स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति सत्य इति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति हृदय इति होवाच हृदयेन हि सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२३॥

किंवेततोऽस्यां भ्रूवायां दिश्यसीत्यग्निदेवत इति सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वाचोति कस्मिन् वाचप्रतिष्ठितेति हृदय इति कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमिति ॥२४॥

किंवेततोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति । तस्यां वरुणोऽधिदेवता नम । स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्यिदं । यथा हि वरुणः कार्यम् । “अद्वा वा अपः” “अद्वातो वरुणमसृजत” इति श्रुतेः । कस्मिन्वापः प्रतिष्ठिता इति । रेतसोति । “रेतसो ह्यापः सुष्टाः” इति श्रुतेः कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति । हृदय इति । यस्माद्हृदयस्य कार्यं रेतः । कामो हृदयस्य वृत्तिः । कामिनो हि हृदयान्नतोऽपिस्कन्वति । तस्मादपि प्रतिकुपमनुष्यं पुत्रं जातमाहुर्लौकिकाः । अस्य पितुर्हृदयादिवार्यं पुत्रः सुप्तो विनिःसृतो हृदयादिबि निर्मितो यथा सुवर्णं निर्मितः कुण्डलः । तस्माद्हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२२॥

किंवेततोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत इति । सोम इति कर्ता सोमं देवतां चैकोक्त्य निर्वेष्टः । स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । दीक्षायां प्रतिष्ठितः । दीक्षितो हि यजमानः सोमं क्रोणाति क्रोतेन सोमेनेष्ट्वा ज्ञानेवानुसरां विषां प्रतिपद्यते समवेतताधिष्ठितां सोम्याम् । कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति । सत्य इति । कथम् । यस्मात्सत्ये दीक्षा २० प्रतिष्ठिता तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति कारणभ्रमे कार्यभ्रमे वा भूयति । सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति । कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति । हृदय इति होवाच । हृदयेन हि सत्यं जानाति । तस्माद्हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२३॥

किंवेततोऽस्यां भ्रूवायां दिश्यसीति । मेरोः समस्ततो वसतामर्ब्यमिचाराङ्गुर्ध्वा विश्वमेत्युच्यते । अग्निदेवत इति । ऊर्ध्वायां हि प्रकाशभूयस्त्वं प्रकाशश्चाग्निः । सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वाचोति । कस्मिन्नु २५

रेतसो हृदयकार्यत्वं साधयति—काम इति । तथाऽपि कथं रेतो हृदयस्य कार्यं तदाह—कामिनो होति । तत्रैव लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति—तस्मादिति । अपिचब्दः संभावनाथोऽवधारणार्थो वा ॥२२॥

दीक्षायां सोमस्य प्रतिष्ठितत्वं साधयति—दीक्षितो होत्यादिना । दीक्षायाः सत्ये प्रतिष्ठितत्वमप्रसिद्धमिति शङ्कित्वा समाधत्ते—कथमिदं प्रायश्चित्तम् । अपिचब्दोऽवधारणार्थः । सत्यं वदेति वदतामभिप्रायमाहुः—कारणेति । भ्रमे भ्रमो नाशः । इति तेषामभिप्राय इति शेषः । प्रकृतोपसंहारः—सत्ये होति ॥२३॥

कथं पुनरुर्ध्वा दिग्गन्धिता ध्रुवेत्युच्यते तत्राऽह—मेरोरिति । तत्रामेर्देवतात्वं प्रकटयति—ऊर्ध्वायां होति । ‘दिशो वेद’ इत्यादिश्रुत्या जगतो विभागो न पञ्चवात् व्यानार्यंभुक्तमिदानीं विभागवादिन्याः श्रुतेरभिप्रायमाह—

१. ज्ञानवानिति—केवलकर्मणः उत्तरायणप्राप्तेरभावात् ।

२. व्यभिचारात्—सर्वेषामेव वर्णाणां मेरुत्तरतः स्थित इति वचनात् पूर्वदिग्गन्धिताः एकैकदिशि स्थिताणां वर्णाणां भिन्नभिन्ना ऊर्ध्वा दिक् तु सर्वेषामेका व्यभिचारिणीत्यर्थः ।

अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो यत्रैतदन्यत्रात्मन्मन्यासै यद्धचे-
तदन्यत्रात्मस्तस्याच्छ्वानो वैनदद्युर्वयाँसि वैनद्विमन्नीरसिति ॥२५॥
कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितो स्य इति प्राण इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित
इत्यपान इति कस्मिन्वपानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित

- ५ वाक्प्रतिष्ठितेति । हृदय इति । तत्र याज्ञवल्क्यः सर्वासु दिक्षु विप्रसृतेन हृदयेन सर्वा दिश आत्मत्वेनाभिसंपन्नः । सदैवाः सप्रतिष्ठा विश आत्मभूतास्तस्य नामरूपकर्मस्मिन्भूतस्य याज्ञवल्क्यस्य । यदूषं तत्प्राच्या दिशा सह हृदयभूतं याज्ञवल्क्यस्य । यत्केवलं कर्म पुनोत्पादनलक्षणं च ज्ञानहितं च सह फलेनाधिष्ठात्रीभिश्च देवताभिर्दक्षिणाप्रती-
प्युदीच्यः कर्मफलात्मिका हृदयमेवाऽऽपन्नास्तस्य । ध्रुवया दिशा सह नाम सर्वं वाग्द्वारेण हृदयमेवाऽऽपन्नम् । एतावद्धोदं सर्वं यदुत रूपं वा कर्म वा नाम वेति तत्सर्वं हृदयमेव तत्सर्वतमकं हृदयं पुच्छते कस्मिन्नु हृदयं
१० प्रतिष्ठितमिति ॥२४॥

अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो नामान्तरेण संबोधनं कृतवान् । यत्र यस्मिन्काल एतद्बृहदयमात्माऽस्य शरीरस्यान्यत्र क्वचिद्देशान्तरेऽस्मदस्मत्तो वर्तते इति मन्यासै मन्यसे । यद्धि यदि ह्येतद्बृहदयमन्यत्रात्मस्तस्याद्भु-
वेच्छ्वानो वैनच्छरीरं तवाऽद्युर्वयाँसि वा पक्षिणो वैनद्विमन्नीरस्मिलोकेयुर्विकर्वोरसिति । तस्मान्मयि शरीरे हृदयं प्रतिष्ठितमित्यर्थः । शरीरस्यापि नामरूपकर्मस्मिन्कल्पाद्बृहदये प्रतिष्ठितत्वम् ॥२५॥

- १५ हृदयशरीरयोरेवमन्योन्यप्रतिष्ठोक्ता कार्यकरणयोरतत्त्वां पृच्छामि । कस्मिन्नु त्वं च शरीरमात्मा च तव हृदयं प्रतिष्ठितो स्य इति । वेहात्मानो प्राणे प्रतिष्ठितो स्यातां प्राणवृत्तौ कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति । साऽपि प्राणवृत्तिः प्रागेव प्रयावपान वृत्त्या चेन्न निगृह्यते । कस्मिन्वपानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति । साऽप्यपान-
वृत्तिरप्येव यायाप्राणवृत्तिश्च प्रागेव मध्यस्थया चेद्विद्यानवृत्त्या न निगृह्यते कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इति । उवाच इति । सर्वास्तिष्ठोऽपि वृत्तय उवाच कोलस्थानीये चेन्न निबद्धा विष्वङ्देवेभ्युः । कस्मिन्नुवानः प्रतिष्ठित इति
२० समान इति । समानप्रतिष्ठा ह्युक्ताः सर्वा वृत्तयः । एतदुक्तं भवति—शरीरहृदयवायवोऽन्योन्यप्रतिष्ठाः संघातेन तत्रैति । यथोक्तं विभागे सतीति यावत् । उक्तमर्थं ससिपति—सदैवा इति । तत्रावान्तरविभागमाह—यदूषमिति । आद्ये पर्याये हृदये रूपप्रपञ्चोपसंहारो दक्षितः । 'हृदये ह्येव रूपाणि' इति श्रुतेरित्यर्थः । दक्षिणाध्यामित्यादिपर्यायवशेण तत्रैव कर्मोपसंहार उक्त इत्याह—यत्केवलमिति । यद्धि केवलं कर्म तत्फलादिभिः सह दक्षिणादिगात्मकं हृद्युपसंहृत्य यज्ञस्य दक्षिणादिद्वारा हृदये प्रतिष्ठितत्वोक्तैर्दक्षिणस्या दिशस्तत्फलत्वात्पुत्रजन्माख्यं च कर्म प्रतीच्यात्मकं तत्रैवोप-
२५ सहतम् । 'हृदये ह्येव रेत प्रतिष्ठितम्' इति श्रुतेः । पुत्रजन्मनश्च तत्कार्यत्वाज्ज्ञानसहितमपि कर्म फलप्रतिष्ठानेवताभिः सहोदीच्यात्मकं तत्रैवोपसंहृत सोमदेवताया दीक्षादिद्वारा तत्प्रतिष्ठितत्वश्रुतेरेव दिक्त्रये सर्वं कर्म हृदि सहतमित्यर्थं । पञ्चमपर्यायस्य तात्पर्यमाह—ध्रुवयेति । नामरूपकर्मसूपसंहृतेष्वपि किञ्चिदुपसंहृतव्यान्नरमवशिष्टपुण्यं त्वाद्भुव निराकरोति—एतावद्धोति । प्रणान्तरमुत्पापयति—तत्सवत्त्विकमिति ॥२४॥

- हृदयपदेन नामाद्यावारवहल्लिकजन्नेनापि हृदयाधिकरणं विवक्ष्यते वाक्पञ्चायासास्यादित्याज्ज्ञाद्भु-
३० नामान्तरेणेति । अहनि लीमते इति निगृह्य प्रेतवाचिनेति शेषः । देहे हृदय प्रतिष्ठितमिति व्युत्पादयति—यत्रेत्यादिना । तस्मिन्काले शरीरं मृत स्यादिति शेषः । शरीरस्य हृदयाध्यवर्त्तं विनश्यति—यद्धीत्मादिना । देहादप्यथ हृदयस्यावस्थाने यथोक्तं दोषमिनिजन्नेन परामृश्य फलितमाह—इतीत्यादिना । देहस्तर्हि कुत्र प्रतिष्ठित इत्यत्राऽह-
शरीरस्येति ॥२५॥

- वृत्तमनृष प्रक्षान्तरमुपादत्ते—हृदयेति । प्राणजन्मस्य सूत्रविपयस्य व्यवच्छेदो वृत्तिविधोषणम् । प्राग्गन्ता गते
३५ प्रतिष्ठितत्वं व्यनिरुद्धा स्मरेत्यति—साऽप्येति । प्राणापानयोरभ्योगेऽपि व्यानापीनस्य गायत्रि—साऽप्यपानेति ।

१. प्राच्यां रूपोपसंहारः दक्षिणस्यां प्रतीच्यामूदीच्या च नर्मणामुपसंहारः ध्रुवायां नाम्न उपसंहारः । इयं नामरूपकर्मस्मिन्मनस्य निमित्तप्रापञ्चस्य हृदये उपसंहारः कृतं तत्र च केवलं कर्ममात्राया पुत्रजन्मस्य प्रतीच्या ज्ञानपुनः कर्मादीनां नाम्न ध्रुवाया चोपसंहारः मनोऽपि मामर्थ्यान् तत्रोपसंहृतम् ।

इत्युदा न इति कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठित इति समान इति स एष नेति नेत्यात्मागृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्षो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सच्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यति । एतान्यष्टाभायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः स यस्तान्पुरुषान्निगृह्य प्रत्युद्गात्य-
क्रामत् त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं जेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति । तं ह न मेने शाकल्यस्तस्य ह मूर्धा विपपातापि हास्य परिभोषिणोऽऽन्योन्यपह्नुरन्यन्मन्यमानाः ॥२६॥ ५

नियता घर्तन्ते विज्ञानमयार्थप्रयुक्ता इति । सर्वमेतत्त्वेन नियतं यस्मिन्प्रतिष्ठितमाकाशान्तमोतं च प्रोतं च तस्य निरुपाधिकस्य साक्षादपरोक्षाद्वह्नुषो निर्देशः कर्तव्य इत्ययमारम्भः ।

स एषः । स यो नेति नेतीति निर्दिष्टो मधुकाण्ड एष सः । सोऽयमात्मागृह्यो न गृह्यः । कथम् । यस्मात्सर्वकार्यधर्मतीतस्तस्मादेगृह्यः कुतो यस्मान्न हि गृह्यते । यद्धि करणगोचरं व्याकृतं वस्तु तद्ग्रहणगोचरमिदं तु तद्विपरीतमात्मतत्त्वम् । तथाऽशीर्षो यद्धि मूर्तं संहतं शरीरादि सच्छीर्यतेऽयं तु तद्विपरीतोऽतो न हि शीर्यते । १० तथाऽसङ्गो मूर्तो मूर्तान्तरेण संबध्यमानः सच्यतेऽयं च तद्विपरीतोऽतो न हि सच्यते । तथाऽसितोऽबद्धो यद्धि मूर्तं तद्वच्यतेऽयं तु तद्विपरीतत्वादबद्धत्वाच्च व्यथतेऽतो न रिष्यति । ग्रहणविशरणसङ्गबन्धकार्यधर्मरहितत्वाच्च रिष्यति न हि सामापद्यते न विनश्यतीत्यर्थः ।

क्रममतिः क्रम्योपनिषदस्य पुरुषस्याऽऽख्यायिकातोऽपभृष्य भूत्या स्वेन रूपेण स्वरया निर्देशः कृतः । ततः पुनराख्यायिकात्मेवाऽऽख्यायिाऽऽह । एतानि यान्युक्तान्यष्टाभायतानि पृथिव्यैव यस्याऽऽयत्ननमित्येवमादीन्यष्टौ लोका १५ अग्निलोकादयोऽष्टौ देवा असुत मति होवाचेत्येवमादयोऽष्टौ पुरुषाः शरीरः पुरुष इत्यादयः । स यः कश्चित्तान्-पुरुषाञ्छरीरप्रभृतीन्निगृह्य निश्चयेनोद्गातमिवाऽऽष्टवतुष्कमेवेन लोकस्थिमिमुपपाद्य पुनः प्राचीनिगादिद्वारेण प्रत्युद्गात् स्वस्मान् हृदयेऽप्यक्रामत्तत्क्रान्तवानुपाधिधर्मं हृदयौघात्मस्वम् स्वेनैवाऽऽत्मना व्यवस्थितो य औपनिषदः पुरुषोऽज्ञानादिप्रतिषेधित उपनिषत्स्वेव विज्ञेयो नान्यप्रमाणगम्यस्तं त्वा त्वां विद्याभिमानिनं पुरुषं पृच्छामि तं तिसृणां वृत्तीनामुक्तानामुदाने निबद्धत्वं दर्शयति—सर्वा इति । विष्वङ्किति नानागतित्वोक्तिः । कस्मिन् हृदयमित्यादेः २० समानान्तस्य तात्पर्यमाह—एतदिति । तेषां प्रवर्तकं दर्शयति—विज्ञानमयेति । स एष इत्यादेस्तात्पर्यमाह—सर्वमिति ।

यस्य कूटस्थवृद्धिमात्रस्यान्तर्ध्यात्मिककल्पनाधिष्ठानस्याज्ञानवशात्प्रसासने बावापृथिव्यादि स्थितं स परमात्मैव प्रलयात्मैवेति पदयोरेव विवक्षित्वाऽह—स एष इति । निषेधद्वयं मूर्तामूर्तब्राह्मणे व्याख्यातमित्याह—स यो नेति । यो मधुकाण्डे चतुर्थे 'नेति नेती'ति निषेधमुखेन निर्दिष्टः 'स एष' कूर्चब्राह्मणे तन्मुखेनैव वक्ष्यत इति योजना । निषेध-द्वारा निर्दिष्टमेव स्पष्टयति—सोऽयमिति । कार्यधर्माः शब्दादयोऽज्ञानायादयश्च । श्रुत्युक्तं हेतुमवतार्य व्याचष्टे—कुत २५ इत्यादिना । तद्विपरीतत्वं करणगोचरत्वं न चक्षुषेत्यादिश्रुतेः । तद्विपरीतत्वादमूर्तत्वादिति यावत् । पूर्वत्राप्युभयत्र तद्विपरीत्येतदेव । अतः शब्दार्थं स्फुटयन्तु कमुपपादयति—ग्रहणेति । कार्यधर्माः शब्दादयोऽज्ञानायादयश्च प्रागुक्ताः ।

ननु शाकल्ययाज्ञवल्क्ययोः संवादात्मिकेयमाख्यायिका तत्र कथं शाकल्येनोपपृष्टमात्मानं याज्ञवल्क्यो व्याचष्टे तत्राह—क्रममिति । विज्ञानादिवाक्ये वक्ष्यमाणत्वात्किमित्यत्र निर्देश इत्याक्षङ्क्याऽह—स्वरयेति । एतान्यष्टा-
वित्यादिवाक्यस्य पूर्वणासर्गातिमाशङ्क्याऽह—ततः पुनरिति । निश्चयेन गमयित्वेतदेव स्पष्टयति—अष्टेति । प्रत्युद्गात-
संहत्येति यावत् । औपनिषदत्वं पुरुषस्य व्युत्पादयति—उपनिषत्स्वेवेति । तं हेत्यादि याज्ञकल्यस्य वा मध्यस्थस्य

१. अगृह्य इन्द्रियैः ग्रहणायोग्यं. तस्मान्न गृह्यते इति व्याख्यातमन्यत्र अन्यथा हेतुसाध्यामेदापत्तेः एव शरणायोग्यः संबन्धयोग्यश्चेति न. ह्येयम् ।

२. बन्धकार्यधर्ममिति—ग्रहणादयो ये कार्यधर्माः तद्विहितत्वादित्यर्थः ।

३. अतिक्रान्तवान् औपनिषद. अवगम इतिवत् उपनिषदेकमेव इत्यर्थः । अत्र वार्तिके याज्ञवल्क्यः शाकल्यं पप्रच्छ ३५ तस्याग्राह्यप्रसङ्गिद्वये अतः सापराधो जायते शापार्हश्च । वा । अथवा—स एष नेति नेति इत्यादिभ्यः याज्ञवल्क्यः प्रगाः मध्ये वाक्यभेदस्योक्तिकेति शब्दाभावात् । शाकल्येन समासव्यासरूपेणोक्तं सर्वमविद्या तत्त्वं तु नेति नेत्यात्मकमित्यर्थः । आत्मविवेचनमयैव कुर्वन्ति न कर्मकाण्डे कर्मविरोधित्वात् अतः औपनिषदः । अत एव शानकर्मसमुच्चयोऽपि नेत्यर्थः ।
४. हृदयाद्यात्मत्वं हिरण्यगर्भात्मत्वम् ।

अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत
यो वः कामयते तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वः पृच्छामीति ते ह ब्राह्मणा न दधुषुः ॥२७॥

तान्हेतैः श्लोकैः पप्रच्छ—

यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा ।

५

तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥१॥

चेद्वदि मे न विवक्ष्यसि विस्पष्टं न कथयिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीत्याह याज्ञवल्क्यः । तं त्वोपनिषदं पुरुषं
आकलयो न मेने ह न विनातवान्किञ्च । तस्य ह मूर्धा विपपात विपतितः । स मा मासाऽख्यायिका श्रुतेर्वचनं तं ह न
मेन इत्यादि । किञ्चापि हास्य परिमोषिणस्तत्कारं अस्थोन्यपि संस्कारार्थं शिष्यैर्नीयमानानि गृहान्मन्यपञ्चहृत्प-
हृतवन्तः । किंनिमित्तम् । अन्यद्वनं नीयमानं मन्यमानाः पूर्ववृत्ता ह्याख्यायिकेह सूचिता । अष्टाध्याय्यां किञ्च
१० आकल्येन याज्ञवल्क्यस्य समानां एव किञ्च संवादो निर्वृतः । तत्र याज्ञवल्क्येन ज्ञाप्यो वतः । पुरेऽर्जुन्ये मरिष्यसि
न तेऽस्थोनिचनं गृहान्प्राप्यन्तीति स तथैव समार । तस्य हास्य [अथ] न्यममानाः परिमोषिणोऽस्थोन्यपञ्चहृत्प-
तस्मात्सोपवादी स्यादुत होवदित्यरो भवतीति । सैवाऽख्यायिकाऽऽचारार्थं सूचिता विद्यास्तुतये केह ॥२६॥

यस्य नेति नेतीत्यन्वयप्रतिषेधद्वारेण ब्राह्मणो निर्वेशः कृतस्तस्य विधिमुखेन कर्म निर्वेशः कर्तव्य इति
पुनराख्यायिकामेवाऽऽभिरूपाऽह—मूर्धं च जगतो वक्तव्यमिति । आख्यायिकासंभवस्त्वब्राह्मणविदो ब्राह्मणास्तित्वा
१५ शोचनं हृतव्यमिति न्यायं मत्वाऽह—

अथ होवाच । अथानन्तरं तूष्णींमृतेषु ब्राह्मणेषु होवाच हे ब्राह्मणा भगवन्त इत्येवं संबोध्य । यो वो
युष्माकं मध्ये कामयत इच्छति याज्ञवल्क्यं पृच्छामीति स मा मामागत्य पृच्छतु । सर्वे वा मा पृच्छत । सर्वे वा
युयं मा मां पृच्छत । यो वः कामयते याज्ञवल्क्यो मां पृच्छस्विति तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वो युष्मानहं पृच्छामि ।
ते ह ब्राह्मणा न दधुषुस्ते ब्राह्मणा एवमुक्ता अपि न प्रगल्भाः सवृत्ताः किञ्चिदपि प्रत्युत्तरं वक्तुम् ॥२७॥

२० तेष्वप्रगल्भमृतेषु ब्राह्मणेषु तान्हेतैर्वक्ष्यमाणैः श्लोकैः पप्रच्छ प्रष्टवान् । यथा लोके वृक्षो वनस्पतिः ।
वृक्षस्य विशेषणं वनस्पतिरिति । तथैव पुरुषोऽमृषा । अमृषा सत्यमेतद् । तस्य लोमानि । तस्य पुरुषस्य
लोमानोतरस्य वनस्पतेः पर्णानि । त्वगस्योत्पाटिका बहिस्तत्त्वस्य पुरुषस्येतरस्योत्पाटिका वनस्पतेः ॥१॥

वा वाक्यमिति शङ्का वारयति—समाप्तेति । ब्रह्मविद्विद्ध्ये परलोकविरोधोऽपि स्यादित्याह—किञ्चेति । मूर्धा ते
विपतिष्यतीति मूर्ध्नि पतिते शपेन किमत्यग्निहोत्राग्निसंस्कारमपि आकलयो न प्राप्तवानित्याशङ्क्याऽह—पूर्ववृत्तेति ।
२५ तामेवाऽख्यायिकामनुक्रामति—अष्टाध्याय्यामिति । अष्टाध्यायी बृहदारण्यकात्प्राचीना कर्मविषया । पुरे पुण्यशेवाति-
रिक्तो वेशः । अतिष्ये पुण्यातिथिबान्ये काले । अस्थोनिचनेत्यत्र वनशब्दोऽप्यर्थः । उपवादी परिभवकर्ता । तच्छब्दार्थ-
माह—उत इति । किमितीपमाख्यायिकाऽत्र विद्याप्रकरणे सूचितेत्याशङ्क्याऽह—सैवेति । ब्रह्मविदं विनीतेन
भवितव्यमित्याचारः । महती हीय ब्रह्मविद्या यत्तन्निष्ठवज्जायामेहिकामुल्लिखकविरोधः स्यादिति विद्यास्तुतिः ॥२६॥

अथ हेत्याद्युत्तराभ्यन्तरेत्यति—यस्येत्यादिना । जगतो मूर्धं च वक्तव्यमित्याख्यायिकामेवाऽऽभिरूपाऽह—
३० संबन्धः । आख्यायिका किमर्थेत्यत आह—आख्यायिकेति । इतिशब्दः संबन्धसमाप्तर्यः । ननु ब्राह्मणेषु तूष्णींमृतेषु
प्रतिषेधबुरभावाद्शोचनं हृतव्यं किमिति तान्प्रति याज्ञवल्क्यो वदतीत्यत आह—न्यायं मत्वेति । ब्रह्मरहिं हि ब्राह्मणानु-
मतिमनापाद्य नीयमानमनर्थाय स्यादिति न्यायः । संबोध्योवाचेति संबन्धः । यो व इति प्रतीकमादाय व्याचष्टे—
युष्माकमिति । आख्यातं भागमनुव व्याख्येयमादाय व्याकरोति—यो व इत्यादिना । यथोक्तप्रदानान्तरं ब्राह्मणानाम-
प्रतिभा दर्शयति—ते हेति ॥२७॥

३५ स्वकीयज्ञानमर्षप्रकटनायमेव प्रदानान्तरमवतारयति—तेष्विति । वृक्षो वनस्पतिरिति पर्यायत्वात्तुल्यशक्ति-
रित्याशङ्क्याऽह—वृक्षस्येति । तच्च तस्य महत्त्वमाहेत्यनुसर्षिकः । पुरुषस्य वृक्षसाधर्म्यमेतदित्युच्यते । साधर्म्यमेव
स्पष्टयति—तस्येत्यादिना । नीरसा त्वगुत्पाटिकेत्युच्यते ॥१॥

१. सामानान्तं—कस्मिन्तूदानः प्रतिष्ठित इति समान इति इत्यन्तः ।

त्वच एवास्य रुधिरं प्रत्यन्दि त्वच उत्पटः ।
 तस्मान्नवातृष्णात्प्रैति रसो ब्रूसाविवाहतात् ॥२॥
 मां सान्यस्य शकराणि किनाटं स्नाव तत्स्थिरम् ।
 अस्थीन्यन्तरतो वारुणि मञ्जा मञ्जोपमा कृता ॥३॥
 यद्वृक्षो वृक्षो रोहति मूलान्नवतरः पुनः ।
 मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्षः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥४॥
 रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते ।
 धानारुह इव वै वृक्षोऽञ्जसा प्रेत्य सम्भवः ॥५॥
 यत्समूलमाबूहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत् । मर्त्यः
 स्विन्मृत्युना वृक्षः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥६॥

५

१०

त्वच एव सकाशावस्य पुरुषस्य रुधिरं प्रत्यन्दि वनस्पतेस्त्वच उत्पटस्त्वच एषोत्पटति यस्मादेवं सर्वं
 समानमेव वनस्पतैः पुरुषस्य च तस्माद्वातृष्णाद्विसृतात्प्रैति तद्रुधिरं निर्गच्छति ब्रूसाविवाहतामिच्छसाक्षतः ॥२॥
 एवं मां सान्यस्य पुरुषस्य वनस्पतेस्तानि शकराणि शकलानोत्पद्यः । किनाटं वृक्षस्य किनाटं नाम शकले-
 ष्योऽन्यन्तरं बल्कलक्ष्यं काष्ठसंज्ञं तस्माच्च पुरुषस्य तत्स्थिरं तच्च किनाटं श्रावणवृद्धं हि तत् । अस्थीति
 पुरुषस्य स्नाकनोऽन्तरतोऽस्थीनि भवन्ति । तथा किनाटस्यान्यन्तरतो वारुणि काष्ठानि । मञ्जा मञ्जैव वनस्पतेः १५
 पुरुषस्य च मञ्जोपमा कृता मञ्जया उपमा मञ्जोपमा माग्यो विशेषोऽस्तीत्यर्थः । यथा वनस्पतेर्मञ्जा तथा
 पुरुषस्य यथा पुरुषस्य तथा वनस्पतेः ॥३॥

यद्यपि वृक्षो वृक्षमिच्छते रोहति पुनः पुनः प्ररोहति प्रादुर्भवति मूलानुनवतरः पूर्वस्मादभिनवतरः ।
 यथैतस्माद्विशेषणात्प्राग्वनस्पतेः पुरुषस्य च सर्वं सामान्यमवगतम् । अयं तु वनस्पतौ विशेषो बूडयते यच्छिन्नस्य
 प्ररोहणम् । न तु पुरुषे मृत्युना वृक्षे पुनः प्ररोहणं दृश्यते । भवितव्यं च कुतश्चित्प्ररोहणेन । तस्माद् वृक्षमपि २०
 मर्त्यो मनुष्यः स्विन्मृत्युना वृक्षः कस्मान्मूलात्प्ररोहति मृतस्य पुरुषस्य कुतः प्ररोहणमित्यर्थः ॥४॥

यदि चेदेवं वयस रेतसः प्ररोहतीति मा वोचत मैवं वक्तुमर्ह्य । कस्मात् । यस्माज्जीवतः पुरुषात्तद्वैतः
 प्रजायते न मृतात् । अपि च धानारुहो धाना बीजं बीजरुहोऽपि वृक्षो भवति न केवलं काण्डरुह एव । इव-
 शाब्दोऽनर्थकः । वै वृक्षोऽञ्जसा साक्षात्प्रेत्य मृत्वा संभवो धानातोऽपि प्रेत्य संभवो भवेदञ्जसा पुनर्वनस्पतेः ॥५॥

यद्यपि सह मूलेन धानया वाऽऽवृहेपुरुषाच्छेपुरुषाटयेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत्पुनरागत्य न भवेत् । तस्माद् २५
 पृच्छामि सर्वस्यैव जगतो मूलं मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्षः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥६॥

उत्पटो वृक्षनिर्गमः ॥२॥

विशेषाभावमेवाभिनयति—यथेति ॥३॥

साधर्म्यं सति वैधर्म्यं वस्तुमकस्यमित्याशयेनाऽऽह—यद्यदीति । इदमपि साधर्म्यमेव किं न स्यादित्या-
 शङ्क्यऽह—यदेतस्मादिति । एतस्माद्विशेषणात्प्राग्विशेषणमुक्तं तत्सर्वमुभयोः सामान्यमवगतमिति संवन्धः । ३०
 वृक्षस्याङ्गत्वेति शेषः । मा भूतस्य प्ररोहणमिति चेन्नैत्याह—भवितव्यं चेति । 'द्युवं जन्म मृतस्य च' इति स्मृत्येति-
 त्यर्थः ॥४॥

जीवतो हि रेतो जायते स एव कुतो भवतीति विचार्यते न चासिद्धेनासिद्धस्य साधनं न च पुरुषान्तरादिति
 वाच्यमेकासिद्धावन्यतरप्रयोगानुपपत्तेरिति मन्वानो हेतुगाह—यस्मादिति । वैधर्म्यान्तरमाह—अपि चेति । काण्डरु-
 होऽपीत्यपेरयः । वैशब्दः प्रसिद्धिद्योतक इत्यभिप्रेत्याह—वै वृक्ष इति । अञ्जसेत्यादेरर्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह— ३५
 धानातोऽप्येति ॥५॥

तथाऽपि कथं वैधर्म्यमित्याशङ्क्याह—यद्यदीति । पुरुषस्यापि पुनरुत्पत्तिर्मा भूदित्याशङ्क्य पूर्वोक्तं निगम-
 यति—तस्मादिति ॥६॥

जात एव न जायते को न्वेन जनयेत्युनः । विज्ञान-

मानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विद इति ॥७॥ ॥२८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

बृहदारण्यकक्रमेण पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

- ५ जात एवेति सत्यत्वं यदि किमत्र प्रष्टव्यमिति । जानिष्यमाणस्य हि संभवः प्रष्टव्यो न जातस्यायं तु जात एवातोऽस्मिन्विषये प्रश्न एत नोपपन्नत इति चेत् । न । किं तर्हि भूतः पुनरपि जायत एवान्यथाऽकृताभ्यागम-
कृतनाशप्रसङ्गात् । अतो यः पृच्छामि को न्वेन भूतं पुनर्जनेयम् । तत्र विजुक्ताह्वाणा यतो भूतः पुनः प्ररोहति जगतो भूलं न विज्ञातं ब्राह्मणैः । अतो ब्रह्मिष्ठत्वाद्भूता भावो याज्ञवल्क्येन जिता ब्राह्मणाः । समाप्ताऽऽख्यायिका । यजुजगतो भूलं येन यः क्षब्देन साक्षाद्वचनपदिश्यते ब्रह्म यथाज्ञवल्क्यो ब्राह्मणाभ्युपार्जस्तत्त्वेन रूपेण भूतिरस्मभ्यमाह-
१० विज्ञानं विज्ञप्तिविज्ञानं तच्चाऽऽनन्दं न विषयविज्ञानवददुःखानुविद्धं किं तर्हि प्रसन्नं शिवमनुभूयमानायां नित्यतृप्त-
मेकरसमित्यर्थः । किं तद्ब्रह्मोभयविशेषणवद्वातो रातेः षष्ठ्यर्थे प्रथमा जनस्येत्यर्थः । जनस्य दातुः कर्मकृतो यजमानस्य परायणं परा गतिः कर्मफलस्य प्रवातु । किंच भुत्वायैषणान्मस्तस्मिन्नेव ब्रह्मणि तिष्ठत्यकर्मकृतवद्ब्रह्म केतोति तद्विषयं तस्य तिष्ठमानस्य यः तद्विदो ब्रह्मविद इत्यर्थः परायणमिति ।

- अत्रेदं विचार्यते—आनन्दशब्दो लोके सुखवाची प्रसिद्धः । अत्र च ब्रह्मणो विशेषणत्वेनाऽऽनन्दशब्दः
१५ भूयत आनन्दं ब्रह्मेति । भुत्यन्तरे च—“आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्” “यथैव आकाश आनन्दो न स्यात्” “यो वै जूमा तत्पुच्छम्” इति च । “एष परम आनन्दः” इत्येवमाद्याः । संवेद्ये च सुख आनन्दशब्दः प्रसिद्धः । ब्रह्मानन्दश्च परं संवेद्यः स्याद्युक्ता एते ब्रह्मण्यातन्वशब्दाः । ननु यः भुतिप्राप्त्याप्त्यवस्था-

- स्वभाववादमुत्थापयति—जात इति । इतिशब्दश्चोद्यसमाप्त्यर्थः । तदेव स्फुटयति—जानिष्यमाणस्य हीति । न जायत इति भागेनोत्तरमाह—नेत्यादिना । स्वभाववादे दोषमाह—अन्यथेति । स्वभावसंभवे फलितमाह—
२० अत इति । उक्तमेव स्फुटयति—जगत इति । ब्रह्मविदा श्रेष्ठत्वे याज्ञवल्क्यस्य सिद्धे फलितमाह—अत इति । समाप्ता-
ऽऽख्यायिकेति । ब्राह्मणाश्च सर्वे यथायर्थं जग्मुरित्यर्थः । विज्ञानादिवाक्यमुत्थापयति—यजुजगत इत्यादिना । विज्ञान-
शब्दस्य कारणादिविषयत्वं वारयति—विज्ञप्तिरिति । आनन्दविशेषणस्य कृत्यं दर्शयति—नेत्यादिना । प्रसन्नं दुःखह-
नुना कामक्रोधादिना संबन्धरहितम् । शिवं कामादिकारणेनाज्ञानेनापि संबन्धगुण्यम् । सातिशयत्वप्रयुक्तदुःखराहित्य-
माह—अतुलमिति । साधनसाध्यात्वानन्दुःखवैधुर्यमाह—अनायासमिति । दुःखनिवृत्तिमात्रं सुखमिति पक्षं प्रतिशि-
२५ पति—नित्यतृप्तमिति । आनन्दो ज्ञानमिति ब्रह्मण्याकारमेदमाशङ्क्याऽह—एकरसमिति । फलमत उपपत्तिरिति
न्यायेन ब्रह्मणो जगन्मूलत्वमाह—रातिरित्यादिना । ‘ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति’ इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्य तस्यैव मुक्तोप-
सृप्यत्वमुपदिशति—किंचेति । अक्षरव्याख्यानसमाप्त्यावितिशब्दः ।

- सच्चिदानन्दारमकं ब्रह्म विद्याविद्याभ्या बन्धमोक्षास्पदमित्युक्तमिदानीं ब्रह्मानन्दे विचारमवतारयन्नविगीत-
मर्थमाह—अत्रेति । तथापि प्रकृते वाक्ये किमायातमिति तदाह—अत्र चेति । न च केवलमनैवाऽऽनन्दशब्दो ब्रह्म-
३० विशेषणार्थकत्वेन श्रुतः किंतु तैत्तिरीयकादावपीत्याह—श्रुत्यन्तरे चेति । ब्रह्मणो विशेषणत्वेनाऽऽनन्दशब्दः श्रूयत
इति सन्धः । अन्या श्रुतीरेवोदाहरति—आनन्द इत्यादिना । एवमाद्याः श्रुत्य इति शेषः । तथापि कथं विचार-
सिद्धिस्तत्राऽह—संवेद्य इति । लोकप्रसिद्धैरद्वैतश्रुतेषु ब्रह्मण्यानन्दः संवेद्योऽसंवेद्यो वेति विचारः कर्तव्य इत्यर्थः ।
उभयत्र फलं दर्शयति—ब्रह्मानन्दश्चेति । अन्यथा लोकवेदयोः शब्दार्थमेवादविधिस्तु वाक्यार्थ इति न्यायविरोधो-
संवेद्यत्वे पुनरद्वैतश्रुतिरिच्छेति भावः । विचारमाक्षिपति—नन्वेति । विरुद्धश्रुत्यर्थनिर्णयार्थं विचारकर्म्यता

३५ १. आनन्दस्य वेद्यत्वे द्वैतापत्तिः अवेद्यत्वे चाद्वैतोपपत्तिः ।

२. अन्यथेति विज्ञानानन्दशब्दो ब्रह्मण्डसामानाधिकरण्यात् ब्रह्मस्वरूपमेवानन्द इत्यावेदयत तदनभ्युपगमे
“अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ” इति पूर्वमीमांसान्यायविरोधः तथाहि प्रथमाध्यायद्वितीयपादान्त्याधिकरणे मन्त्र-
प्रामाण्यं विचार्यते तत्र सिद्धान्तस्तु “अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ” इति । तत्र भाष्यं अविशिष्टस्तु लोके प्रयुज्यमानाना
वेदे च पदानामर्थः स यथैव लोके विवक्षितः तथैव वेदेऽपि नवितुमर्हति ।

नन्दस्वरूपमेव ब्रह्म किं तत्र विचार्यमिति । न । विरुद्धश्रुतिवाक्यवर्जनात् । सत्यमानन्दशब्दो ब्रह्मणि श्रूयते विज्ञानप्रतिषेधश्चैकत्वे “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभ्युत्तत्वेन कं पश्येत्तत्त्वेन कं विज्ञानीयाच्च नान्यत्पश्यति नान्यच्छ्रूयति नान्यद्विज्ञानाति स भूमा” “प्रज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद” इत्यादि । विरुद्ध-श्रुतिवाक्यवर्जनात्तेन कर्तव्यो विचारः । तस्माच्चुक्तं वेदवाक्यार्थनिर्णयाय विचारयितुम् ।

मोक्षवादिविप्रतिपत्तेश्च । सांख्या वैशेषिकाश्च मोक्षवादिनो नास्ति मोक्षे सुखं संवेद्यमित्येवं विप्रतिपत्ताः । अन्ये निरतिशयं सुखं स्वसंवेद्यमिति । किं तावच्चुक्तमानन्दविश्रवणात् । “जसत्कीडनममाणः” “स यदि पितृ-लोककामो भवति” “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” “सर्वान्कामान्समञ्जते” इत्यादिश्रुतिस्यो मोक्षे सुखं संवेद्यमिति । तन्वेकत्वे कारकविभागाभावाद्विज्ञानानुपपत्तिः । क्रियायाश्चालेकारकसाध्यत्वाद्विज्ञानस्य च क्रियात्वात् । नैव दोषः । शब्दप्रामाण्याद्भूवेद्विज्ञानमानन्दविषये । विज्ञानमानन्दमित्यादौनानन्दस्वरूपस्यासंवेद्यत्वेऽनुपपत्तानि वचनानीत्यवोचाम । १०

नैतु वचनेनाप्यनेन श्रेयमुदकस्य चोष्णं न क्रियत एव ज्ञापकत्वाद्ब्रह्मचर्यात् । न च वेदान्तरेऽग्निः शीत इति शक्यते ज्ञापयितुमगन्धे वा वैशान्तर उष्णमुदकमिति । न । प्रत्यगात्मन्यानन्दविज्ञानवर्जनात् । न विज्ञान-मानन्दमित्येवमादौर्वा वचनानां शीतोऽग्निरित्यादिवचनवत्प्रत्यक्षादिविचित्रार्थप्रतिपादकत्वम् ।

अनुभूयते त्वविरुद्धार्थता । मुख्यहमिति सुखात्मकमात्मानं स्वयमेव वेदयते । तस्मात्सुखतरां प्रत्यक्षाऽ-दशयति—नैति । संग्रहवाक्यं विवृणोति— त्वमित्यादिना । एकत्वे सति विज्ञानप्रतिषेधश्रुतिमेवोदाहरति—यथेत्या- १५ दिना । इत्यादि श्रवणमिति शेषः । फलितमाह—विरुद्धश्रुतीति । श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विचारकर्तव्यतामुपसहृति—तस्माविति ।

तत्रैव हेतुवन्तरमाह—मोक्षेति । तामेव विप्रतिपत्तिं विवृणोति—संक्षिप्त इति । त्रिमर्शपूर्वकं पूर्वपक्षं गृह्णाति—किं तावदित्यादिना । आनन्दविश्रवणाद्विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतेर्मोक्षे सुखं संवेद्यमिति युक्तमिति संबन्धः । तत्रैव वाक्यान्तराभ्युदाहरति—जसदित्यादिना । पूर्वपक्षमाक्षिपति—नन्वेति । मोक्षे चेदियमेतं सुखज्ञानं तद्धि तदनेकका- २० रकसाध्यं वाच्यं क्रियात्वात्पाकादिवत्सर्वकत्वे च मोक्षे कारकविभागाभावाच्च सुखसंवेदनं सम्भवतीत्यर्थः । जन्यस्य कारकापेक्षायामपि सुखज्ञानस्याजन्यत्वाच्च तदपेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह—क्रियायाश्चेति । या क्रिया साऽनेककारकसाध्येति व्याप्तेर्गमनादवगतत्वाज्ज्ञानस्यापि धात्वर्थत्वेन क्रियात्वादानेककारकसाध्यता सिद्धेदित्यर्थः । श्रुतिप्रामाण्यमाश्रित्य पूर्ववादी परिहरति—नैव दोष इति । तदेव स्पष्टयति—विज्ञानमिति ।

अद्वये ब्रह्मणि श्रुतिप्रामाण्यादानन्दज्ञानमुक्तमाक्षिपति—नन्वेति । अद्वैतश्रुतिविरोधाद्वद्वह्मणि विज्ञानक्रिया- २५ कारकविभागापेक्षा नोपपद्यते । न हि ‘विज्ञानमानन्दमित्यादिवचनानि मानान्तरविरोधेन विज्ञानक्रियां ब्रह्मण्युत्पादयन्ति तेषां ज्ञापकत्वाज्ज्ञापकस्य चैवविरोधापेक्षत्वादित्यथाऽतिसंज्ञादित्यर्थः । लौकिकज्ञानस्य क्रियात्वेऽपि मोक्षसुख-ज्ञानं क्रियैव न भवति । तन्न । विज्ञानादिवचनस्याद्वैतश्रुतिविरोधोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । पयःपावकयोः सर्वत्रैकस्यैवद्विज्ञानस्यापि लोकवेद्यैरेकरूपत्वमेवेति भावः । मानान्तरविरोधादात्मन्यानन्दज्ञानस्य सत्त्वमेव वा निषिध्यते तस्य क्रियात्व वा निराक्रियते ? तत्राऽऽह—ब्रूयति—नैत्यादिना । तदेव स्पष्टयति—न विज्ञानमिति । ३०

सुखज्ञानस्य गुणत्वाङ्गीकारात् क्रियात्वनिराकरणमिष्टमेवेति मत्वाऽऽह—अनुभूयते त्विति । अनुभवमेवास्मिन्-यति—मुख्यहमिति । तथाऽपि श्रुतिविरोधः स्यादित्याशङ्क्य प्रत्यक्षानुसारेण साऽपि नेतव्येत्याशयेनाऽऽह—तस्मा-

१. अन्ये सिद्धान्तिनो वेदान्तिनः स्वसंवेद्य स्वयमेव ज्ञानरूपत्वात् प्रत्यक्षं स्वप्रकाशसाध्यविभक्तमित्यर्थः ।
२. नन्वेति सिद्धान्त्याशङ्क्या । विज्ञानं क्रिया धात्वर्थः तत्र कारकमैवापेक्षा । न प्रत्यगात्मनीति मोक्षे आनन्दगुण-प्रकाशवादिन्यायिकेर्देशमतमाह—गुणविसृष्टिगुण्यनु-व. । अद्वैतपक्षे मुख्यहमिति । इह च मोक्षे सुखानुभववादि- ३५ भासर्वज्ञमतानुयायिभिरुपेक्षयते । जरीराभावे ज्ञानोत्पत्तेरभावात् ।
३. अविरोधापेक्षात्वात्—अनुभवविरोधे सति अन्यार्थत्वमङ्गीकरणार्थं यथा “आदित्यो यूप” इति यूपवत् तेजस्वी-त्यर्थः । अन्यथा तथा अंगीकारे आदित्याभेदस्य सुर्वं अङ्गीकरणापत्तेः ।
४. लौकिकज्ञानं किमेति तु धात्वर्थो हि क्रिया ज्ञेया इत्यभिप्रायेण ज्ञानस्य न्यायसिद्धान्ते गुणत्वात् । आनन्द-ज्ञानस्य आनन्दरूपकज्ञानस्य ।

विशद्वार्यता । तस्मादानन्दं ब्रह्म विज्ञानात्मकं सत्स्वयमेव वेदयते । तथाऽऽनन्दप्रतिपादिकाः श्रुतयः समञ्जसाः स्युर्जक्षत्कीडन्ममाण इत्येवमाद्याः पूर्वोक्ताः ।

न । कार्यकरणभावेऽनुपपत्तिविज्ञानस्य । शरीरविद्योगो हि मोक्ष आत्यन्तिकः । शरीराभावे च करणानुपपत्तिराश्रयाभावात् । ततश्च विज्ञानानुपपत्तिरकार्यकरणत्वात् । देहाद्याभावे च विज्ञानोत्पत्तौ सर्वेषां कार्यकरणयो-
५ पादानानर्थक्यप्रसङ्गः । एकत्वविरोधान्च । परं चेद्ब्रह्माऽऽनन्दात्मकमात्मानं नित्यविज्ञानत्वाग्निवत्समेव विज्ञानो-
यात् । तत्र । संसार्यपि संसारविनिर्मुक्तः स्वाभाव्यं प्रतिपद्यते । अलाशय इवोदकाच्छलिः क्षिप्तो न पृथक्त्वेन व्यवतिष्ठ(ष्ठे)त आनन्दात्मकब्रह्मविज्ञाय । तदा श्रुत आनन्दात्मकमात्मानं वेदयत इत्येतदनर्थकं वाक्यम् ।

अथ ब्रह्मानन्दमन्यः सन्मुक्तो वेदयते प्रत्यगात्मानं चाहमस्यानन्दस्वरूप इति । तदेकत्वविरोधः । तथा च सति सर्वश्रुतिविरोधः । तृतीया च कल्पना नोपपद्यते । किञ्चान्यद्वह्मणश्च निरन्तरात्मानन्दविज्ञाने विज्ञाना-
१० विज्ञानकल्पनानर्थक्यम् । निरन्तरं चेदत्मानन्दविषयं ब्रह्मणो विज्ञानं तदेव तस्य स्वभाव इत्यात्मानन्दं विज्ञाना-
तीति कल्पनाऽनुपपन्न । अतद्विज्ञानप्रसङ्गे हि कल्पनाया अर्थवत्त्वं यथाऽऽत्मानं परं च वेत्तीति । नहीष्वाद्यासप्त-
मनसो नैरन्तर्येणुज्ञानाज्ञानकल्पनाया अर्थवत्त्वम् ।

अथ विच्छिन्नमात्मानन्दं विज्ञानाति । विज्ञानस्यऽऽत्मविज्ञानच्छिन्नेऽप्यविषयत्वप्रसङ्गः । आत्मनश्च
बिति । आत्मन्यानन्दज्ञानस्य क्रियात्मानङ्गीकारात्कारकेमेदापेक्षाभावादित्यर्थः । गुणत्वेषो च प्रत्यक्षस्यानुगुणात्सादा-
१५ गमस्य विरोचिनस्तदनुसारेण नेयत्वादविरुद्धागमस्य भूयस्त्वादित्यतिशयः । अविरुद्धार्थता विज्ञानादिश्रुतेरिति शेषः ।
गुणगुणिभावेऽपि नाद्वैतश्रुतिः क्षमया नेतुमित्याशङ्क्य स्ववेद्यत्वपक्षमाधित्याऽह—तस्मादानन्दमिति । यथाकथंचिद्-
ब्रह्मण्यानन्दस्य वेद्यत्वे श्रुतीनामानुगुण्यमस्तीत्याह—तथेति ।

आनन्दो वेद्यो ब्रह्मणीति चोदिते सिद्धान्तमाह—नैति । आगन्तुकमनगन्तुकं वा ज्ञानं मुक्तावानन्द गोचर-
यति ? नाऽह इत्याह—कार्येति । अनुपपत्तिमेव स्फोरयति—शरीरेति । कार्यकरणयोरभावेऽपि मोक्षो ब्रह्मानन्दाज्ञान
२० जनियते संसारे हि हेत्वपेक्षेत्याशङ्क्याऽह—देहादीति । द्वितीयं दूषयति—एकत्वेति । नहि ब्रह्म स्वरूपज्ञानेनैव
वेद्यानन्दरूपं भवितुमुसद्धे विषयविषयिणोरैकत्वविरोधात्तत्त्वानागन्तुकमपि ज्ञानं मुक्तो नाऽऽनन्दमधिकरोतीत्यर्थः ।
किञ्च ब्रह्म वा मुक्तो वा संसारी वा ब्रह्मानन्दं गोचरयेत्तत्राऽऽद्यमनुवदति—परं चेदिति । तस्मिन्पक्षे न ब्रह्म स्वरूपा-
नन्दं वेति तैर्नैयादेकत्र विषयविषयित्वानुपपत्तिरुक्तत्वादिति दूषयति—तन्नेति । नापि संसारी ब्रह्मानन्दं गोचरयति
स ह्यल्लविबुते संसारे संसारिणमात्मानमभिमन्यमानो न ब्रह्मानन्दमाकलयितुमर्हं संसारे निबुते तु ततो विनिर्मुक्तो
२५ ब्रह्मत्वाभावं प्रतिपद्यमानस्तदानन्दं तद्देव विषयीकर्तुं नाहोति तृतीयं प्रत्याह—संसार्योपीति । मुक्तोऽपि
ब्रह्मणोऽभिज्ञो भिन्नो वेति विकल्पामेदपक्षमनुवाधते—अलेति । ब्रह्माभिज्ञस्य मुक्तस्य तदानन्दविषयीकरणमुक्त्यामेव
निरस्यति—तथेति ।

मेदपक्षमनुवदति—अथेति । ब्रह्मानन्दं प्राथगात्मानमिति संबन्धः । वेदनप्रकारमभिनयति—अहमिति ।
तत्त्वमस्यादिश्रुतिविरोधेन निराकरोति—तथेति । मुक्तो ब्रह्मणः सकाशाद्भोऽभिज्ञो वा मा भूद्भूषामिभस्तु
३० स्यादित्याशङ्क्याऽह—तृतीयेति । सर्वत्र भेदाभेदादस्य दूषितत्वादित्यर्थः । ब्रह्मणः स्वानन्दस्यावेद्यत्वे हेत्वन्तर-
माह—किञ्चान्यदिति । तदेवोपपादयति—निरन्तरं चेदिति । आस्थातप्रयोगस्य तर्हि कुत्रार्थवत्त्व तत्राऽह—
अतद्विज्ञानेति । देवदत्तो हि बुद्धिपूर्वकारित्वावस्थायाम् स्वात्मानमन्य च निविश्य जानाति नान्यदेत्युभयथात्वदर्शना-
त्तत्राऽऽस्थातप्रयोगो युज्यते । नैवं ब्रह्मण्यज्ञानप्रसङ्गोऽस्ति । नित्यज्ञानस्वरूपावत्त्वात्तथा च तत्राऽऽस्थातप्रयोगो नार्थ-
वानित्यर्थः । ब्रह्मणास्थातप्रयोगानर्थक्यं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—नहोति ।

३५ प्राथगात्मानि नित्यज्ञानत्वाविशिष्टं शङ्कयति—अथेति । विच्छिन्नमिति क्रियाविशेषणम् । परिहरति—
विज्ञानस्येति । आत्मनो विज्ञानस्य चिच्छमन्तरालमसत्त्वावस्था तदाऽपि विज्ञानमस्ति चेत्तस्यान्यविषयत्वप्रसङ्गस्तथा
च 'यत्रान्यत्वस्यति' इत्यादिश्रुतेरालम्बेन मर्त्यत्वापत्तिर्न चेत्तदा विज्ञानं तदा पाषाणवद्चेतनत्वं विज्ञातिरूपत्वानङ्गी-
कारादित्यर्थः । आत्मनोऽनित्यज्ञानत्वे दोषान्तरमाह—ज्ञात्मनश्चेति । आनन्दज्ञाने ब्रह्मणि विषयविषयित्वा-
कारादित्यर्थः । आत्मनोऽनित्यज्ञानत्वे दोषान्तरमाह—ज्ञात्मनश्चेति । आनन्दज्ञाने ब्रह्मणि विषयविषयित्वा-

२. कारकभेदः कारकविशेषः करण आनन्दो गुण इति पक्षव्युदस्यति । आगन्तुकत्वे मोक्षकाले शरीराद्यभावात्

४० आनन्दोत्पत्तिसंभवः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः

अथ चतुर्थाध्यास्य प्रथमं ब्राह्मणम्

ॐ जनको ह वैदेह आसांचक्रेऽथ ह याज्ञवल्क्य आवन्नाज । तं होवाच याज्ञवल्क्य
किमर्थमचारीः पशूनिच्छिन्नष्वन्तानिति । उभयमेव सन्नादिति होवाच ॥१॥

ततश्चानित्यत्वप्रसङ्गः । तस्माद्विज्ञानमानन्वमिति स्वरूपाप्नान्ध्यानपरैव श्रुतिर्नाऽऽत्मानन्दसंवेद्यः ५
। अस्त्योऽस्तित्यादिश्रुतिविरोधोऽसंवेद्यत्व इति चेत् । सर्वात्मिकत्वे यथाप्राप्तनुवादित्वात् । भुक्तस्य
सर्वात्मभावे सति यत्र क्वचिद्योगिषु देवेषु वा जक्षणादि प्राप्तं तद्यथाप्राप्तमेवानुबोधते तत्तस्यैव सर्वात्मभावादिति
सर्वात्मभावमोक्षस्तुतये ।

यथाप्राप्तानुवादित्वे दुःखित्वमपीति चेत् । योग्यादिषु यथाप्राप्तमक्षणादिवत्स्थावरादिषु यथाप्राप्तदुःखित्व-
मपीति चेत् । न । नामरूपकृतकार्यकरणोपाधिसंपर्कजनितभ्रान्त्यध्यारोपितस्वातुःखित्वदुःखित्वादिविशेष्येति १०
परिहृतमेतत्सर्वम् । विरुद्धश्रुतीनां च विषयमवोचाम । तस्मादेवोऽस्य परम आनन्द इतिवत्सर्वध्यानान्धावकायानि
प्रष्टव्यानि ॥७-९८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयाध्यास्यस्य नवमं ब्राह्मणम् ॥९॥

इति श्रीयोगिन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृती
बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

१५

जनको ह वैदेह आसांचक्रे । अत्य सम्बन्धः । शरीराद्यानष्टौ पुत्रयान्निवृत्त्या प्रत्युह्य पुनर्हृदये दिग्भेदेन च
पुनः पञ्चबाष्पं व्यूह्य हृदये प्रत्युह्य हृदयं शरीरं च पुनरन्योन्यप्रतिष्ठं प्राणादिपञ्चवृत्त्यात्मके ससानाख्ये जगदात्मनि
योगश्चेत्कथं विज्ञानादिवाक्यमित्यादिबुद्धोपसंहरति—तस्मादिति । ब्रह्मध्यानान्दस्यावेद्यत्वे श्रुतिविरोधमुक्तं स्मार-
यति—अक्षयिति । सर्वत्राऽऽत्मनो भुक्तस्यैव सति योग्यादिषु यथा जक्षणादि प्राप्तं तथैव तदनुवादित्वादस्याः श्रुतेर्न
विरोधोऽस्तीति परिहरति—नेत्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति—भुक्तस्येति । किमनुवादे फलमिति चेत्तदाह—तत्तस्येति । २०
भुक्तस्य योग्यादिषु सर्वत्राऽऽत्मभावादेव तत्र प्राप्तं जक्षणाद्यत्र भुक्तिस्तुत्येज्जुहते तस्मानुवादवैयर्थ्यमित्यर्थः ।

विदुषः सर्वात्म्येन योग्यादिषु प्राप्तमक्षणाद्यनुवादे स्यादितिप्रसङ्गिरिति शङ्कते—यथाप्राप्तेति । अतिप्रसङ्गमेव
प्रकटयति—योग्यादिष्विति । अविद्यात्मकनामरूपविरचितोपाधिद्वयसंबन्धनिबन्धनमिध्याज्ञानाधीनत्वादात्मनि
दुःखित्वादिरप्रतीतेन तत्र वस्तुनो दुःखित्वं न च जक्षणाद्यपि वास्तवमाविद्यस्यैव भुक्तिस्तुत्येज्जुवादाद्दुःखित्वस्य हि
नानुवादादितिहीनत्वप्राप्तेरिति परिहरति—नेत्यादिना । यत्तु विरुद्धश्रुतिद्वैतैराऽऽगमार्थो निर्णीतो भवतीति तत्राऽह— २५
विरुद्धेति । वेद्यत्वावेद्यत्वादिश्रुतीनां सोपाधिकनिष्पाधिकविषयत्वेन मधुकाण्डे व्यदस्थोक्तेत्यर्थः । ब्राह्मणार्थ-
मुपसंहरति—तस्मादिति । ब्रह्मध्यानान्दस्य वेद्यतायां भुक्तिरूपत्वं तच्छब्दार्थः । यथैषोऽस्येत्यत्र भेदो न विवक्षितः
सर्वात्मभावस्य प्रकृतत्वावस्था विज्ञानादिवाक्येभ्यानन्दस्य वेद्यता न विवक्षिता । उक्तरीत्या तद्वेद्यतायां दुष्प्रतिपादत्वा-
त्तस्मादनतिसायानन्दं चिदेकतानं वस्तु सिद्धमित्यर्थः ॥७-९८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयाध्यास्यस्य नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

३०

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदानन्दज्ञानविरचिताया
बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तप्रकारेण जलन्यायेन सच्चिदानन्दं ब्रह्म निर्धारितम् । इदानीं वादन्यायेन तदेव निर्धारयितु-
मश्यायान्तरमवतारयति—जनक इति । तत्र ब्राह्मणद्वयस्यावान्तरसंबन्धं प्रतिजानीते—अस्येति । तमेव वक्तुं वृत्तं

१. यथा “एषोऽस्य परम आनन्द” इति चतुर्थं वेदभ्रवणं राहोर्गोष्ठिर इतिवत् । सर्वात्मभावस्येति सर्वोऽस्मीति मन्यते ३५
सोऽस्य परमो लोक इति पूर्वं प्रकृतं दुष्प्रतिपादत्वं विषयविषयिणोरभेदासम्भवात् ।

२. जलः विजिगीषोः वादकया जय प्रधाना । तन्त्यायेन । चतुर्थं तु शिष्याचार्ययोः उक्तिप्रत्युक्तिः कथा तत्त्व-
निर्णयावसाना ।

यत्ते कश्चिदन्नवोत्तच्छृण्वामेत्यन्नचीन्मे जिन्वा शैलिनिर्यावै ब्रूहेति यथा मातृमा-
न्पितृमानाचार्यवान्भूयात्तथा तच्छैलिनिरन्नवोद्गमै ब्रूहेत्यवदतो हि किं-
स्यादित्यन्नवोत्ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽन्नवोदित्येकपाद्वा एतत्सन्नरिति स वै
नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीत । का प्रज्ञता

५ सूत्र उपसंहृत्य जगदात्मानं शरीरद्वयमुपपन्नवत्समतिक्रान्तवान् औपनिषदः पुरुषो नेति नेतीति व्यपदिष्टः स
साक्षाच्चोपादानकारणस्वरूपेण च निदिष्टो विज्ञानमानन्दमिति । तस्यैव वागादिवैवताद्वारेण पुनरधिगमः कर्तव्य
इत्यधिगमनोपायान्तरार्थोऽयमारम्भो ब्राह्मणद्वयस्य । आख्यायिका त्वाचारप्रदर्शनार्था—

अन्नको ह वैदेह आसाचक आसन्नं कृतवानास्यापिकां दत्तवानित्यर्थः । वर्शनकामेभ्यो राज्ञः । अथ ह
तस्मिन्नवसरे याज्ञवल्क्य आसन्नानाऽजगत्तत्त्वानात्मनो योगक्षेमार्थं राज्ञो वा विविदिषां ब्रूह्वानुग्रहायम् । तन्नाम
१० याज्ञवल्क्यं यथावत्पुत्रां कृत्वोवाच होक्तवाऽन्नको हे याज्ञवल्क्य किमर्थमवरीरागतोऽसि किं पशुमिच्छन्नुपगत्या-
होस्त्विदमन्तान्मृतमवस्तुनिर्णयान्तात्प्रश्नान्ममत्तः श्रोतुमिच्छसि । उभयमेव पशुमन्नाश्च हे सन्नाद । सन्नरिति
वाक्येययिनिनो लिङ्गं यथाऽऽज्ञया राज्यं प्रभास्ति स सन्नाद तस्याऽऽभ्यन्तर्गणे हे सन्नरिति समस्तस्य वा भार-
तस्य सर्वस्य राजा ॥१॥

किं यत्ते तुभ्यं कश्चिदन्नवोदाचार्योऽनेकाचार्यसेवी हि भवस्तच्छृण्वामेति । इतर आह—अन्नवीदुक्त-
१५ ब्रान्मे भमाऽऽचार्यं जिन्वा नामतः शिलिनस्यापत्यं शैलिनिर्यावै ब्रूहेति चामेवता ब्रूहेति । आहैतरो यथा मातृ-
मात्माता मस्य चित्ते पुत्रस्य सम्पन्नानुशास्त्रमुशासनकर्त्री स मातृमान् । अत ऊर्ध्वं पिता यस्यानुशास्ता स पितृ-
मान् । उपनयनादूर्ध्वं स समावर्तनवाचाचार्यो यस्यानुशास्ता स आचार्यवान् । एवं बुद्धिब्रूहेतुसमुक्तः स साक्षात्ता-
चार्यः स्वयं न कदाचिदपि प्रासाध्यावृष्यभिचरति स यथा नृपाच्छिष्याय तयाऽसौ जिन्वा शैलिनिरक्तवान्वावै
ब्रूहेति । अवदतो हि किं स्यादिति । न हि मुक्त्येहार्थमनुग्रहार्थं वा किञ्चन स्यात् । किंत्वन्नवोदुक्तान्ते तुभ्यं
२० तस्य ब्रह्मण आयतनं प्रतिष्ठां च । आयतनं नाम शरीरम् । प्रतिष्ठा निष्पत्ति कामेषु य आश्रयः । आहैतरो न
मेऽन्नवीदिति । इतर आह—यद्येकेकपाद्वा एतदेकः पादो यस्य ब्रह्मणस्तदिवैवतकपाद्ब्रह्म त्रिभिः पादैः नृप्यमुपास्य-
मानमपि न फलाय भवतीत्यर्थः । यद्येवं स त्वं विद्वान्सप्तोऽत्मन्मयं ब्रूहि हे याज्ञवल्क्येति । स चाऽह—वागेवाऽऽयतनं
वाग्देवस्य ब्रह्मणो वागेव करणमायतनं शरीरमाकाशोऽज्जगत्तामसः प्रतिष्ठोत्पातिरित्यतिक्रमकालेषु । प्रज्ञेत्येन-
दुपासीत प्रज्ञेत्युपनिषद्वद्ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः प्रज्ञेति कृत्वेनद्ब्रह्मोपासीत ।

२५ कीर्तयति—शरीराद्यानि । निरुद्ध प्रत्युद्येति विस्तार्य व्यवहारमापाद्येत्यर्थः । प्रत्युद्वा हृदये पुनरुपसंहृत्येति यावत् ।
जगदात्मनीत्यव्याकृतोक्तिः । सूत्रसन्देशे तत्कारणं ब्रूहेति । अतिक्रमणं तद्गुणबोधासंस्पृष्टत्वम् । अनन्तराह्मणद्वय-
तात्पर्यमाह—सस्येवेति । वागाद्यधिष्ठात्रीष्मन्त्यादिवैवतासु ब्रह्मदृष्टिद्वारेत्यर्थः । पूर्वोक्तान्यव्यतिरेकादितामसपेक्षया-
ऽन्तरशब्दः । आचार्यवता श्रद्धादिसंपन्नेन विद्या लब्धव्येत्वाचारः । अत्रासन्नप्राप्तियोगः, प्राप्तस्य रक्षणं जेम इति
विभागः । आस्तस्य सर्वस्य हिमन्तेतुपर्यन्तस्य देवस्येति यावत् ॥१॥

३० तत्र राजानं प्रति प्रलभ्यतेत्यर्थः—किञ्चित् । कश्चिदिति विशेषणस्य तात्पर्यमाह—अनेकेति । प्राप्ताय-
मास्तवम् । यथोक्तार्थानुगोचने युक्तिमाह—न हीति । यथोक्तब्रह्मविद्या कृतकृत्यत्वं मन्वानं राजानं प्रत्याह—किञ्चित् ।
आयतनप्रतिष्ठोपरेकत्वात्पुनर्वाक्यमाह—विश्वेते—आयतनं नामेति । एकपादत्वेऽपि ब्रह्मणस्तदुपासनविधिनिदि-
रिति वेनेत्याह—त्रिभिरेति । ब्रूहि प्रतिष्ठामायतनं चेति शेषः ।

१ यथा मातृपितृनिधि—समुक्तं कठेपनिषदि 'त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेव सन्धिमिति त्रिभिः मातापित्राचार्यः यथा
३५ वत् शिक्षित इत्यर्थः तच्च प्राप्तायकारणम्' इति आद्ये च ।

२ उपयान्तरं पूर्वं विचारो ब्रह्माधिगमः स च अन्वयव्यतिरेक्यायः आत्मप्राप्तिष्ये इन्द्रियादीना व्यापारः तदभावे
तदभावः तेनाहमा शरीरादिव्यतिरेकः सिध्यति न प्राप्तेन नापानेन भवत्यं जीवति कश्चन इति श्रुतेः ।

याज्ञवल्क्य । वागेव सञ्जाडिति होवाच । वाचा वै सञ्जाद्वन्धुः प्रज्ञायत
 ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः
 सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टं हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च
 लोकः सर्वाणि च भूतानि वाचैव सञ्जादप्रज्ञायन्ते वाग्वै सञ्जादपरमं ब्रह्म नैनं
 वाग्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति ५
 य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यूषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः ।
 स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥२॥

यदेव ते कश्चिदन्नवीतच्छृण्वामेत्यन्नवीन्म उदङ्कुः शौल्बायनः प्राणो वै ब्रह्मेति
 यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छौल्बायनोऽन्नवीत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो
 हि किं स्यादित्यन्नवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽन्नवीदित्येकपाद्वा एतत्सञ्जाडिति १०
 स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य प्राण एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रिप्रमित्येनदुपासीत का
 प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण एव सञ्जाडिति होवाच प्राणस्य वै सञ्जादकामायायाज्यं
 याज्यत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि तत्र वधाशङ्कं भवति यां दिशमेति प्राणस्यैव

का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य किं स्वयमेव प्रज्ञोत प्रज्ञानिमित्तम् । यथाऽऽयतनप्रतिष्ठे ब्रह्मणो व्यतिरिक्ते सङ्ग-
 रिक्तम् । न, कथं तर्हि, वागेव सञ्जाडिति होवाच वागेव प्रज्ञेति होवाचोक्तवान्न व्यतिरिक्ता प्रज्ञेति । कथं पुनर्ब्रू- १५
 येव प्रज्ञेति, उच्यते—वाचा वै सञ्जाद्वन्धुः प्रज्ञायतेऽस्माकं बन्धुरित्युक्ते प्रज्ञायते बन्धुस्तथार्थेवादि । इष्टं याग-
 निमित्तं बर्माज्ञातं हुतं होमनिमित्तं च । आशितमन्नदाननिमित्तं पायितं पानदाननिमित्तमयं च लोक इदं च जन्म
 परश्च लोकः प्रतिपत्तव्यं च जन्म सर्वाणि च भूतानि वाचैव सञ्जादप्रज्ञायन्तेऽतो वाग्वै सञ्जादपरमं ब्रह्म नैनं
 यथोक्तब्रह्मविदं वाग्जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति बलिदानादिभिरिह । देवो भूत्वा पुनः शरीरपातोत्तरकारणं
 देवानप्येत्यपि गच्छति य एवं विद्वानेतदुपास्ते । विद्याभिष्क्यार्थं हस्तिरुत्थं ऋषभो हस्त्यूषभो यस्मिन्गोसहस्रे तद्ध- २०
 स्त्यूषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । अननुशिष्य शिष्यं कृतार्थमकृत्वा शिष्या-
 द्वनं न हरेतेति मे मम पिताऽमन्यत ममाप्ययमेवाभिप्रायः ॥२॥

यदेव ते कश्चिदन्नवीदुदङ्को नामतः कुल्वस्यापत्यं शौल्बायनोऽन्नवीत्प्राणो वै ब्रह्मेति प्राणो वायुर्वेदता
 पूर्ववत् । प्राण एवाऽऽयतनमाकाशः प्रतिष्ठोपनिषत्प्रियमित्येनदुपासीत । कथं पुनः प्रियत्वं, प्राणस्य वै हे सञ्जाद-
 कामाय प्राणस्यार्थयायाज्यं याज्यति पतितादिकमप्यप्रतिगृह्णस्याप्युपादेः प्रतिगृह्णात्यपि तत्र तस्यां दिशि वध- २५
 निमित्तमाशङ्कं वधाशङ्केत्यर्थो यां दिशमेति तत्स्कराद्याकोणां च तस्यां दिशि वधाशङ्कता तच्चैतत्सर्वं प्राणस्य

प्रणमेव विबुधोति—किं स्वयमेवेति । प्रज्ञा निमित्तं यस्या वाचः सा तथा । द्वितीयपक्षं विशदयति—
 यथेति । व्यतिरेकपक्षं निषेधति—नेति । आकाङ्क्षापूर्वकं पक्षान्तरं गृह्णाति—कथं तर्ह्येति । बलिदानमुपहारसम-
 पर्णम् । आदिशब्देन अन्नचन्दनवस्त्रालंकारादिग्रहः । विद्याभिष्क्यार्थं मुवाचेति संबन्धः । पित्रुरेतन्मतमस्तु तव
 किमायातं तदाह—ममापीति ॥२॥

३०

यथा वागग्निर्वेदता तद्वित्याह—पूर्ववदिति । प्राण एवाऽऽयतनमित्यत्र प्राणशब्दः करणविषयः । पतिता-
 दिकमित्यादिपदमकुलीनग्रहार्थम् । उगो जातिविशेषः । आदिशब्देन स्लेच्छमाणो गृह्यते ॥३॥

१. वाचैव प्रज्ञायन्ते—अतिरूपवाचेत्यर्थः ।

२. बलि पूजां अभिक्षरन्ति समर्पयन्ति ।

सम्राट् कामाय प्राणो वै सम्राट्परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्य-
भिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यूषभं सहजं ददामीति
होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽनन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥३॥

- यदेव ते कश्चिद्वज्रवीतच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे बर्कुर्वाण्यब्रुवन् ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृ-
५ भानाचार्यवान्न्यूयात्तथा तद्वाण्योन्नवोच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते
तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽन्नवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य
चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येतदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव
सम्राडिति होवाच चक्षुषा वै सम्राट्पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स आह्वाक्षमिति तत्सत्यं
भवति चक्षुर्वै सम्राट्परमं ब्रह्म नैनं चक्षुर्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति
१० देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यूषभं सहजं ददामीति होवाच
जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽनन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥४॥
यदेव ते कश्चिद्वज्रवीतच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः ओन्नं वै
ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृभानाचार्यवान्न्यूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽन्नवोच्छ्रोत्रं वै
ब्रह्मेत्यभ्युज्जतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽन्नवीदित्येकपाद्वा
१५ एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य ओन्नमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनन्त
इत्येतदुपासीत काऽनन्तता याज्ञवल्क्य दिक्ष एव सम्राडिति होवाच तस्माद्वै सम्राडपि
यां कां च दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छत्यनन्ता हि दिशो दिशो वै सम्राट्
ओन्नं ओन्नं वै सम्राट्परमं ब्रह्म नैनं ओन्नं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति
देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यूषभं सहजं ददामीति
२० होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽनन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥५॥
प्रियत्वे भवति प्राणस्यैव सम्राट्कामाय । तस्मात्प्राणो वै सम्राट्परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहाति ।
समानमन्यत् ॥३॥

यदेव ते कश्चिद्वर्कुरिति नामतो वृष्णस्यापत्यं वाष्प्यं ब्रुवन् ब्रह्मेत्यादित्यो देवता चक्षुष्युपनिषत्सत्यम् ।
यस्माच्छ्रोत्रेण श्रुतमनुतमपि स्यात्तु चक्षुषा ब्रुवन् । तस्माद्वै सम्राट्पश्यन्तमाहुरद्राक्षीत्येवं हस्तिनमिति स
२५ वेदद्राक्षमित्याह तत्सत्यमेव भवति । यस्त्वन्यो ब्रूयादहमथोवमिति । तद्वचमिचरति । यत्तु चक्षुषा ब्रुवन् तदव्यभि-
चारित्वात्सत्यमेव भवति ॥३॥

यदेव ते गर्दभीविपीत इति नामतो भारद्वाजो गोत्रतः ओन्नं वै ब्रह्मेति । ओन्नं विदेवताऽनन्त इत्येतदुपा-
सीत । काऽनन्तता ओन्नस्य । दिक्ष एव ओन्नस्याऽनन्तं यस्मात्तस्माद्वै सम्राट्प्राचोमुदीर्षो वा पां कांश्चिदपि दिशं
गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छति कश्चिदपि । अतोऽनन्ता हि दिशः । दिशो वै सम्राट्ओन्नम् । तस्माद्दिगानन्त्यमेव
३० ओन्नस्याऽनन्त्यम् ॥५॥

चक्षुर्ब्रह्मणः सत्यत्वं साधयति—यस्मादिति । सक्रमेवोपपादयति—यस्तिवति ॥३॥

दिशामानन्त्येऽपि ओन्नस्य किमायातं तदाह—दिशो वा इति ॥५॥

१. अद्राक्षमिति—तदुक्तमनैव पञ्चमाध्याये (५-१४-४) द्वौ विद्वद्विद्वानवेयातामहमदर्शमहमश्रीपमिति इति
तत्स्मारितं भाष्यकुङ्किः—यस्त्वव्य—इति ।

यदेव ते कश्चिदन्नवीत्तच्छृणवाभेत्यन्नवीन्मे सत्यकामो जाबालो मनो वै ब्रह्मेति
यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्भूयात्तथा तज्जाबालोऽन्नवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यमनसो
हि किं स्यादित्यन्नवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽन्नवीदित्येकपाद्वा एतत्स-
न्नाडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठानन्द इत्येन-
दुपासीत काऽनन्वता याज्ञवल्क्य मन एव सन्नाडिति होवाच मनसा वै सन्नाद- ५
स्त्रियमभिहार्यते तस्यां प्रतिष्ठापः पुत्रो जायते स आनन्दो मनो वै सन्नादपरमं
ब्रह्म नैनं मनो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति
य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यूषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः
स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥६॥

यदेव ते कश्चिदन्नवीत्तच्छृणवाभेत्यन्नवीन्मे विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति यथा १०
मातृमान्पितृमानाचार्यवान्भूयात्तथा तच्छाकल्योऽन्नवीदधृदयं वै ब्रह्मेत्यहृदयस्य हि
किं स्यादित्यन्नवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽन्नवीदित्येकपाद्वा एतत्सन्नाडिति स वै
नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितता
याज्ञवल्क्य हृदयमेव सन्नाडिति होवाच हृदयं वै सन्नाद सर्वेषां भूतानामायतनं हृदयं
वै समादसर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदये ह्येव सन्नादसर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि १५
भवन्ति हृदयं वै सन्नादपरमं ब्रह्म नैनं हृदयं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति
देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यूषभं सहस्रं ददामीति होवाच
जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥७॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

सत्यकाम इति नामतो जबालाया अपत्यं जाबालः । चन्द्रसा मनसि देवता । आनन्द इत्युपनिषत् । २०
यस्मान्न एवाऽऽनन्दस्तस्मान्नमनसा वै सन्नादस्त्रियमभिकामयमानोऽभिहार्यते प्रार्थयत इत्यर्थः । तस्मादां स्त्रिय-
मभिकामयमानोऽभिहार्यते तस्यां प्रतिष्ठोऽनु रूपः पुत्रो जायते स आनन्दहेतुः पुत्रः स येन मनसा निर्वर्त्यते
तन्मन आनन्दः ॥६॥

विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति । हृदयं वै सन्नादसर्वेषां भूतानामायतनम् । नामरूपकमात्मिकानि
हि भूतानि हृदयाभ्याग्राणीत्येवाम शाकल्यब्राह्मणे हृदयप्रतिष्ठानि चेति । तस्मादहृदये ह्येव सन्नादसर्वाणि भूतानि २५
प्रतिष्ठितानि भवन्ति । तस्मादहृदयं स्थितिरित्युपासीत हृदये च प्रजापतिर्देवता ॥७॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

तथापि कथमानन्दत्वं मनसः संभवति तत्राऽऽह—स येनेति ॥६॥

कथं हृदयस्य सर्वभूतायतनत्वं तत्प्रतिष्ठानत्वं च तदाह—नामरूपेति । तस्मादिति शाकल्यन्यायपरामर्शः ।
भूतानां हृदयप्रतिष्ठत्वे फलितमाह—तस्मादहृदयमिति ॥७॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकाया चतुर्थाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

अथ चतुर्धाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

- जनको ह वैवेहः कूर्चान्दुपावसर्पन्नुवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्यायु मा शाधीति
स होवाच यथा वै सन्नाभहान्तमध्वानमेध्वन्यं वा नावं वा समाददीतैव-
मेवैतामिदपनिषद्भिः समाहितात्माऽस्यैवं वृन्दारकं आढयः सप्तवीतवेद
५ उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति नाहं तद्भुगवन्वेद यत्र
गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥१॥
इत्थो ह वै नामैष योज्यं दक्षिणेऽभ्युदयस्थं वा एतमिन्वृन्तमिन्वृ-
इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥२॥

- जनको ह वैवेहः । यस्मात्सर्वविशेषानि सर्वाणि ब्रह्माणि जानाति याज्ञवल्क्यस्तस्मादाचार्यकर्म हित्वा
१० जनकः कूर्चावासनविशेषादुत्थायोप समीपमवसर्पन्पादयोर्निपतन्मिदमर्थः । उवाचोक्त्याज्ञमस्ते तुभ्यमस्तु हे याज्ञ-
वल्क्यायु मा आध्वमुवाचि मामित्यर्थः । इतिज्ञात्वा वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । स होवाच याज्ञवल्क्यो यथा वै लोक-
हे सन्नाभहान्तं दीधमध्वानमेध्वन्यमिध्वन्यं वा स्थलेन गमिष्यसावं वा कलेन गमिष्यन्तमावदीत । एवमेवैतामि
ब्रह्माण्येतामिदपनिषद्भिर्गुरुकान्युपासीनः समाहितस्तस्माद्विषयस्यमेतामिदपनिषद्भिः संयुक्तास्मादिति न केचनमुपनिष-
त्समाहित एवं वृन्दारकः पूष्यश्चाऽऽद्यश्चैवरो न हरिश्च इत्यर्थः । अर्षीतवेदोऽप्योतो वैवो येन स त्वमधीतवै
१५ उक्ताऽप्योपनिषद आचार्यस्तुभ्यं स त्वमुक्तोपनिषत्क एवं सर्वविभूतिसंपन्नोऽपि सत्यमवधाय एव परमात्मज्ञानेन
विनाऽङ्कुरार्थं एव तावदित्यर्थः । यावत्परं ब्रह्म न वेत्ति । इतोऽस्माद्देहादिमुच्यमान एतामिन्विषयानि ग्राह्यानि
समाहितः क्व कस्मिन्गमिष्यति किं वस्तु प्राप्त्यसीति । नाहं तद्वस्तु भगवन्मुवाचन्वेद ज्ञाने यत्र गमिष्यामीति ।
अथ यद्येवं न जानीये यत्र गतः कृतार्थः स्यात्तर्ह्यै वै ते तुभ्यं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति । ब्रवीतु भगवानिति,
यदि प्रसन्नो नां प्रति । शृणु ॥१॥
२० इत्थो ह वै नाम । इत्थं इत्येवंनामा । यश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति पुरोक्त आस्थित्यसंभतं पुनश्चः स एव योज्यं दक्षिणे-
क्षक्षक्षणि विशेषेण व्यवस्थितः । स च सत्यमेवमा । तं वा एतं पुनश्चं दीप्तिगुणत्वस्तत्प्रत्यक्षं नामात्वेत्येव इति तन्निर्ण-
यस्तन्मिन्वृ इत्याचक्षते परोक्षेण । यस्मात्परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः प्रत्यक्षनामप्रवृत्तं द्विषन्ति । एव त्व
वैभानरमात्मानं संपन्नोऽसि ॥२॥

- पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे कानिचिदुपासनानि ज्ञानसाधनान्युक्तानि । इदानीं ब्रह्मणस्तैर्ज्ञेयस्य चाग्राविहारा ज्ञानार्थं
२५ ब्राह्मणान्तरववतारयति—जनको हेति । राज्ञो ज्ञानित्वाभिमाने शिष्यत्वविरोधित्वमपीते मुनिं प्रति तस्य शिष्यत्वे-
नोपसर्ति वक्ष्यति—यस्मादिति । नमस्कारोक्त्येवमुपन्यस्यति—अमु मेति । असीदमनुशासनं कर्तुं प्राचीनज्ञानस्य
फलाभासहेतुत्वात्किहारा परमकर्महेतुत्वात्प्रज्ञानमेवेति विवक्षित्वा तत्र राज्ञो जिज्ञासामपादयति—स हेत्यादिना ।
यथोक्तगुणसंपन्नमेवदं तर्हि कृतार्थत्वात् न मे कर्तव्यमस्तीत्याक्षुधाऽह—एवमिति । याज्ञवल्क्यो राज्ञो जिज्ञासा-
मापाह पृच्छति—इत इति । परवस्तुविषये गतेरयोगात्प्रवृत्तविषयं विवक्षितं सक्षिपति—किं वक्ष्यति । राज्ञो
३० स्वकीयमज्ञत्वमुपेत्य शिष्यत्वे स्वीकृते प्रत्युचि मवतारयति—बोधेति । तत्रापेक्षितमथस्त्वमुचितं पुरमिति—यद्येवमिति । राज्ञो
आज्ञापनमुचितमिति चाक्षुः वारयति—बोधेति । प्रसादान्मिष्यमात्मनः सूचयति—शृण्विति ॥१॥
विश्वेतेजसप्राज्ञानुवादेन तुरीयं ब्रह्म दर्शयितुमादौ विश्वमनुवदति—इत्थं इति । कोऽप्राविन्धनामेति वेत्त-
माह—यश्चक्षुरिति । अधिवैतं पुनश्चमुत्पाऽप्यात्म तं दर्शयति—योजयमिति । तस्य पूर्वस्मिन्मत्रिप ब्राह्मणे प्रस्तुतत्वं
माह—स वेति । प्रकृते पुनश्च विदुषां संगतिमाह—तं वा एतमिति । इत्थं साधयति—दीप्तीति । प्रत्यक्षस्य
३५ परोक्षेणाऽऽख्यानं हेतुमाह—यस्मादिति ॥२॥

१. कूर्चा—उच्चस्थानस्थितासनात् ।

२. इत्थं इति विश्वः माण्डूक्योक्तं वक्तुं म जाग्रत्कालीनो जीवः । स एव स्वप्ने तेजसः तस्य विहारादित्यस्या ।

अथैतद्वासेऽङ्गणि पुरुषरूपमेवाऽस्य पत्नी विराट्तयोरेष संस्तावो य एषोऽन्तर्हृदय
आकाशोऽयैनयोरेतद्वक्ष्यं य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽयैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये
जालकमिवायैनयोरेषा सृतिः सञ्चरणी यैषा हृदयाङ्गुर्वा नाड्युच्चरति यथा केसः
सहस्रधा भिन्न एवमस्यैता हिता नाम नाड्योऽन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता भवन्त्येताभिर्वा
एतदास्त्रवदास्त्रवति तस्मादेव प्रविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छारीरावात्मनः ॥३॥ ५

अथैतद्वासेऽङ्गणि पुरुषरूपमेवाऽस्य पत्नी यं त्वं वैश्वानरमात्मानं संपन्नोऽसि तस्यास्येन्द्रस्य भोक्तुमीयेषा
पत्नी विराडक्षं भोग्यत्वादेव तदेतद्वक्षं चात्ता जैकं मिथुनं स्वप्ने । कथम् । तयोरेष इन्द्राण्या इन्द्रस्य चैव संस्तावः
संभूय यत्र संस्तवं कुर्वति अन्योन्यं स एष संस्ताः । कोऽसौ । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशोऽन्तर्हृदये हृदयस्य
मांसपिण्डस्य मध्ये । अथैनयोरेतद्वक्ष्यमाणमक्षं भोक्तुं स्थि तेऽतुः । किं तत् । य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डो लोहित
एव पिण्डाकारापन्नो लोहितपिण्डः । अक्षं जगत् द्वेषा परिणमते यस्मिन् तवधो गच्छति । यदन्यस्तत्पुनरभिना १०
पञ्चमानं द्वेषा परिणमते । यो मध्यमो रसः स लोहितादिक्रमेण पाञ्चमीतिकं पिण्डं शरीरमुपनिनोति । योऽपिण्डो
रसः स एष लोहितपिण्ड इन्द्रस्य लिङ्गात्मनो हृदये मिथुनीभूतस्य । यं तैस्समाचक्षते स तयोरेन्द्राण्याोर्हृदये
मिथुनीभूतयोः सूक्ष्मापु नाडीष्वनुप्रविष्टः स्थितिहेतुर्भवति । तदेतदुच्यतेऽयैनयोरेतद्वक्ष्यमित्यादि । किंचान्यत् ।
अथैनयोरेतत्प्रावरणम् । भुक्तवतोः स्वपतोश्च प्रावरणं भवति लोके तस्सामान्यं हि कल्पयति श्रुतिः । किं तविह
प्रावरणम् । यदेतदन्तर्हृदये जालकमिवायेकनाड्योऽष्टादशसंज्ञाजालकमिव । १५

अथैनयोरेषा सृतिमार्गः संचरतोऽनयेति संचरणी स्वप्नाज्जागरितरेशागमनमार्गः । का सा सृति । यैषा
हृदयाद्हृदयदेगाङ्गुर्वाभिमुखी सत्युच्चरति नाड्यो । तस्याः परिमाणमिदमुच्यते । यथा लोके केसः सहस्रधा भिन्नोऽ-
त्यन्तसूक्ष्मो भवत्येव सूक्ष्मा ऽस्य वेहृष्य संवन्धिन्यो हिता नाम हिता इत्येवं रथाता नाड्यस्तास्यान्तर्हृदये
मांसपिण्डे प्रतिष्ठिता भवन्ति हृदयाद्विप्रकृष्टास्ताः सर्वत्र कदम्बकेसरवदेताभिर्नाडीभिरत्यल्पतसूक्ष्माभिरितदन्नमालव-
पच्छालवति गच्छति । तदेतद्वैतेशरीरमनेनास्त्रेन दामभूतेनोपचोयमानं तिष्ठति । तस्माद्यस्मात्स्थूलानांशेनोपचितः २०
पिण्ड इव तु देवताशरीरं लिङ्गं सूक्ष्मेणान्तेनोपचितं तिष्ठति । पिण्डोपचयकरमप्यन्यं प्रविक्तामेव सूत्रपुरोवादि-

एकस्यैव वैश्वानरस्योपासनार्थं प्रासङ्गिकमिन्द्रस्वेन्द्राणी चेतिमिथुनं कल्पयति—अथेत्यादिना । प्रासङ्गिक-
ध्यानाधिकारायोऽथशब्दः । यदेतन्मिथुनं जागरिते विश्वशब्दितं तदेवैकं स्वप्ने तैजसस्रवदाव्यमित्याह—तदेतदिति ।
तच्छब्दितं तैजसमधिष्ठित्य पृच्छति—कथमिति । किं तस्य स्थानं पृच्छतेऽसं वा प्रावरणं वा मार्गं वेति विकल्प्याऽऽद्यं
प्रत्याह—तयोरिति । संस्तवं संगतिमिति यावत् । द्वितीयं प्रत्याह—अथेति । अत्रातिरेकेण स्थितेरसंभवात्तस्य २५
वक्तव्यत्वादित्यथशब्दार्थः । लोहितपिण्डं सूक्ष्मात्ररसं व्याख्यातुं भक्षितस्याश्रयस्य तावद्विभागमाह—अक्षमिति ।
यदन्यत्पुनरिति योजनायम् । तत्रेत्यव्याहृत्य यो मध्यम इत्यादिश्रव्यो योज्यः । उपाप्युपहितयोरेकत्वमाश्रित्याऽह—
यं तैस्समिति । तस्मान्नत्वमुपादयति—स तयोरिति । व्याख्यातेषां वाक्यस्यान्वितत्वावयवत्वमाह—तदेतदिति ।
यदि प्रावरणं पृच्छते तत्राऽह—किंचान्यदिति । योगस्वापानन्तर्यमथशब्दार्थः । प्रावरणप्रदर्शनस्य प्रयोजनमाह—
भुक्तवतोरिति । इहेति शोकभोगयोरिन्द्रेन्द्राण्योरुक्तिः । हृदयजालकयोराधारायैत्यवयवविवक्षितं तस्यैव तद्भावात् । ३०

मार्गस्वेत्युच्छते तत्राह—अथेति । नाडीभिः शरीरं व्यासस्थानस्य प्रयोजनमाह—तदेतदिति । तस्मा-
दित्यादिवाक्यमादाय व्याचष्टे—यस्मादिति । तथाऽपि प्रविक्ताहार इत्येव वक्तव्ये प्रविक्ताहारतर इति कस्मा-

१. देवताशरीरं लिङ्गशरीरम् । प्राणेन ग्रियते प्राणस्तु अन्नेन ग्रियते अन्नरसेन शरीरपोषणे सत्येव प्राणः
शरीरे तिष्ठेत् नान्यथेत्यर्थः । लिङ्गशरीराद् तत्स्थापकप्राणात्मभावमापन्नः पुरुषः प्राणश्च प्राज्ञः । ततः
प्राज्ञभावे सति तस्येश्वरदमेदात् तस्य प्राज्ञः प्राणाः प्राचीत्यादिना सर्वमिदमवमुक्तं, अत्र माण्डूक्योक्तविश्व- ३५
तैजसप्राज्ञाः एव नामान्तरेणोक्ताः प्राज्ञभावमापन्न ईश्वरमिदो भवति । ततः तस्य नेति नेतीत्यादिना प्रपञ्च-
निपेये शूद्र चैतन्यमेवावशिष्यते स एव मोक्षः ।

- तस्य प्राची दिक्प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिग्दक्षिणे प्राणाः प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः
 प्राणा उदीची दिगुदञ्चः प्राणा ऊर्ध्वा दिगुर्ध्वाः प्राणा अधाची दिगवाञ्चः
 प्राणाः सर्वा दिक्षः सर्वे प्राणाः स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽजीर्यो
 न हि शीर्यतेऽसृज्यो न हि सृज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्यभयं वै जनक
 ५ प्राप्नोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः । स होवाच जनको वैदेहोऽभयं त्वा गच्छता-
 द्वाज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नमस्तेऽस्त्विमे विवेहा अयमहमस्मि ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

- सूक्ष्मपेक्ष्य लिङ्गस्थितिकरं स्वप्नं ततोऽपि सूक्ष्मतरम् । अतः प्रविचिक्ताहारः पिण्डः । तस्मात्प्रविचिक्ताहारादपि
 प्रविचिक्ताहारतर एष लिङ्गात्मेवैव भवत्यस्माच्छरीराच्छरीरमेव शरीरो तस्माच्छरीरात् । आत्मनो वैश्वानरा-
 १० सैजसः सूक्ष्माशोपजितो भवति ॥३॥

- स एष हृदयभूतस्तेजसः सूक्ष्मभूतेन प्राणेन विभ्रियमाणः प्राण एव भवति । तस्यास्य विदुषः क्रमेण
 वैश्वानरासैजसं प्रातस्य हृदयारत्नानमापन्नस्य हृदयस्मिन्नञ्च प्राणात्मानमापन्नस्य प्राची दिक्प्राञ्चः प्राण्याः
 प्राणाः । तथा दक्षिणा दिग्दक्षिणे प्राणाः । तथा प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः प्राणाः । उदीची दिगुदञ्चः प्राणाः । ऊर्ध्वा
 दिगुर्ध्वाः प्राणाः । अधाची दिगवाञ्चः प्राणाः । सर्वा दिक्षः सर्वे प्राणाः । एवं विद्वान्क्रमेण सर्वात्मकं प्राप्यमात्मन्ये-
 १५ नोपगतो भवति । तं सर्वात्मनं प्रत्यगात्मन्युपसंहृत्य ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मन्वाचं नेति नेतियात्मानं तुरीयं प्रतिपद्यते । यमेव
 विद्वाननेन क्रमेण प्रतिपद्यते स एष नेति नेत्यात्मेत्यादि न रिष्यतीत्यन्तं व्याख्यातमेतत् । अभयं वै जन्ममरणवि-
 निमित्तमयद्युष्यं हे जनक प्राप्नोऽसीति हृदं किञ्चोवाचोक्तवान्यथावक्यः । तदेतदुक्तमथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र
 गमिष्यसीति । स होवाच जनको वैदेहोऽभयमेव त्वा त्वामपि गच्छतामगच्छतु यस्तवं नोऽस्मान्हे दाक्ष्यमस्य
 २० निष्कुर्याथ प्रयच्छामि साक्षादात्मानमेव वक्षते । अतो नमस्तेऽस्त्विमे विवेहास्तत्र यथेष्टं मुच्यन्तामयं ब्राह्मन्मि
 दासमाभे स्थितो यथेष्टं मां राज्यं च प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

- बुध्यते तत्राऽह—पिण्डेति । यत्मादित्यस्यापेक्षितं कथयति—अत इति । शरीरादिति श्रूयते कथं शरीरादित्युच्यते
 तत्राऽह—शरीरमेवेति । उक्तमर्थं संक्षिप्योपसंहरति—आत्मन इति ॥३॥
 २५ तस्य प्राची दिगित्याद्यवतारमितुं भूमिकां करोति—स एष इति । प्राणसन्देशाज्ञातः प्रत्यगात्मा प्राज्ञो
 गृह्यते । एवं भूमिकां कृत्वा वाक्यमादाय व्याकरोति—तस्येत्यादिना । तेजसं प्रातस्येत्यस्य व्याख्यानं हृदयात्मानमाप-
 न्नस्येति । उक्तमर्थं संक्षिप्याऽह—एवं विद्वानिति । विश्वस्य जागरितामिमानिनस्ते जसे तस्य च स्वनामिमानिनः
 सुषुप्त्यमिमानिनः प्राज्ञे क्रमेणान्तर्भावो जानन्नित्यर्थः । स एष नेति नेत्यात्मेत्यादेर्भूमिकां करोति—सं सवत्मानमिति ।
 तत्र वाक्यमवतारं पूर्वोक्तं व्याख्यानं स्मारयति—यमेव इति । तुरीयादपि प्रातस्यमन्यदभयमस्तीत्याशङ्क्याऽह—
 ३० अभयमिति । गन्तव्यं वक्ष्यामीत्युपक्रमावस्थापयतीति तुरीयभूतद्विज्ञानान्तरं कोविदारामाचष्ट इतिन्यायविपयता
 नातिवर्ततेत्याशङ्क्याऽह—सचेतमिति । विद्याया दक्षिणान्तराभावमभिप्रेत्याऽह—स होवाचेति । कथं पुनरन्यस्य
 स्थितस्य नष्टस्य वाऽन्यप्रापणमित्याशङ्क्याऽह—उपासीति । पश्चादिकं दक्षिणान्तरं संभवतीत्याशङ्क्य तस्योक्त-
 विद्यानुरूपत्वं नास्तीत्याह—किमन्यदिति । वस्तुतो दक्षिणान्तराभावमुक्त्वा प्रतीतिमाश्रित्याऽह—अत इति ।
 अक्षरार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—यथेष्टमिति ॥४॥

इति बृहदारण्यकभाष्यटीकया चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

अथ चतुर्थध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स मेने न वदिष्य इत्यथ ह यज्जनकश्च
वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदाते तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ
स ह कामप्रश्नमेव वव्रे तं ह तस्मै ददौ तं ह सप्तादेव पूर्वं पप्रच्छ ॥१॥

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगामेत्यस्याभिसंबन्धः । विज्ञानमय आत्मा साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तरः ५
पर एव । “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ”त्यादिश्रुतिभ्यः । स एष इह प्रविष्टो वदनादिलिङ्गोऽस्ति
ध्यतिरिक्त इति मधुकाण्डेऽज्ञातशत्रुसंवादे प्राणादिकर्तृत्वभोक्तृत्वप्रत्याख्यानेनाविगतोऽपि सन्पुनः प्राणनादिलिङ्ग-
मुपन्यस्त्येषस्तप्रश्ने प्राणनादिलिङ्गे यः सामान्येनाविगतः प्राणेन प्राणितीत्यादिना कृष्टेऽद्वैत्यादिनाऽलुप्तशक्ति-
स्वभावोऽधिगतः ।

तस्य च परोपाधिमिति संसारो यथा रज्ज्वरश्रुतिकायगनादिवु सर्पादिकरजतमलिनत्वादि पराध्या- १०
रोपणनिमित्तमेव न स्वतस्तथा निरुपाधिको निरुपाध्यो नेति नेतीति व्यपदेश्यः साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर आत्मा
ब्रह्माक्षरभक्त्यामी प्रज्ञास्तोपनिषदः पुत्रो विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यधिगतम् ।

तत्रैव पुनरिन्धसंज्ञः प्रविष्टिकाहारस्ततोऽन्तर्हृदये लिङ्गात्मा प्रविष्टिकाहारतरस्ततः परेण जगदात्मा
प्राणोपाधिस्ततोऽपि प्रविलाप्य जगदात्मानमुपाधिभूतं रज्ज्वादाविब सर्पादिकं विधया स एष नेति नेतीति
साक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्माधिगतम् । एवमयं परंप्रापितो जनको याज्ञवल्क्येनाऽऽगमतः संक्षेपतः । अत्र च आप्रस्तवन्- १५

पूर्वेस्मिन्ब्राह्मणे जायरादिद्वारा तत्त्वं निर्धारितं संप्रति ब्राह्मणान्तरमवतार्य तस्य पूर्वेण संबन्धं प्रतिजानीते-
जनकमिति । तमेव वक्तुं तृतीये वृत्त कीर्तयति—विज्ञानमय इति । यद्ब्रह्म साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर आत्मा स पर
एव विज्ञानमय आत्मैत्यत्र हेतुमाह—नाम्य इति । विज्ञानमयः पर एवेत्यत्र वाक्यान्तरं पठति—स एष इति । वदन्वा-
गित्यादावुक्तमनुवदति—वदनादौति । तार्तीयमर्थमनूय चातुर्थिकमर्थमनुवदति—अस्तीति । यदि मधुकाण्डे गार्ग्य-
काश्यसंवादे प्राणादीनां कर्तृत्वादिनिरकरणेन तेभ्यो व्यतिरिक्तोऽस्ति विज्ञानात्मेति सोऽधिगतस्तर्हि किमिति पक्षमे २०
तत्सद्भावं व्युत्पाद्यते तत्राऽह—पुनरिति । यद्यपि विज्ञानमयसद्भावश्चातुर्थे स्थितस्तथापि पुनरोपस्थे प्रश्ने यः
प्राणेन प्राणितीत्यादिना प्राणनादिलिङ्गमुपन्यस्य तल्लिङ्गमयः सामान्येनाविगतः स कृष्टेऽद्वैत्यादिना कूटस्थद्वि-
स्वभावो विषेधतो निश्चितस्तथा च पक्षमेऽपि तद्व्युत्पादनमुचितमित्यर्थः ।

आत्मा कूटस्थदृष्टिस्वभावश्चेत्कथं तस्य संसारस्तत्राऽह—तस्य चेति । अज्ञानं तत्कार्यं चान्तःकरणदि परो-
पाधिषाब्दार्थः । संसारस्याऽऽत्मन्यौपाधिकत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । दार्ष्टान्तिकस्यानेकरूपत्वादानेकदृष्टान्तोपादान- २५
मित्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । यथोक्तदृष्टान्तानुसारेणाऽऽत्मन्यपि परोपाधिः संसार इति यावत् । सोपाधिक-
स्याऽऽत्मनः संसारित्वमुक्त्वा निरुपाधिकस्य नित्यमुक्तत्वामाह—निरुपाधिक इति । निरुपाध्यत्व वाचा मनसां
बाधोकरत्वं । कथं तर्हि तत्राऽऽत्मप्रमाणं तत्राऽह—नेति नेतीति व्यपदेश्य इति । कष्टोलप्रवृत्तौकमनुवदति—
साक्षादिति । अक्षरब्राह्मणोक्तं स्मारयति—अक्षरमिति । अन्तर्यामिब्राह्मणोक्तं स्मारयति—अन्तर्यामीति । शाकल्य-
ब्राह्मणोक्तमनुसंधाति—ओपनिषद इति ।

३०

प्राज्ञमिकमर्थमित्यमनुवातीते ब्राह्मणद्वये वृत्तमनुवाचते—तदेवेति । यत्साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर ब्रह्म तदे-
वाधिगमनोपायविशेषोऽनुवर्तते—पुरःसरं पुनरधिगतमिति संबन्धः । षड्वाच्यं ब्राह्मणार्थं संक्षिप्य कूर्चब्राह्मणार्थं संक्षिपति—
इत्थ इत्यादिना । इत्थस्य विशेषण प्रविष्टिकाहार इति हृदयेऽन्तर्हो लिङ्गात्मा स ततो वैश्वानरादिन्वाद्यविधिका-
हार इति योजना । विश्वतैजसानुकी प्राज्ञतुरीये प्रदर्शयति—ततः परेणेति । तत्तत्तस्माद्विद्यतैजसाच्च परेण
व्यवस्थितो यो जगदात्मा प्राणोपाधिरव्याकृताख्यः प्राज्ञस्ततोऽपि तमप्युपाधिभूतं जगदात्मानं केवले प्रतीच विधया ३५
प्रविलाप्य स एव नेति नेतीति चतुर्तीय ब्रह्म तदधिगतमिति संबन्धः । विधयोपाधिप्रविलापने दृष्टान्तमाह—रज्ज्वा-

१. ततः परेण—लिङ्गात्मापेक्षया परः समष्टिः सूत्रात्मा ततोऽपि तस्मादपि परं जगदात्मानं सूत्रं प्राणं विधया
प्रविलाप्य शुद्धं ब्रह्म नेति नेतीति निर्दोशेन ज्ञापितम् ।

सुषुप्तुरीयाप्युप्यस्तान्यन्यप्रसङ्गेनैवः प्रवित्तिहातरतः सर्वे प्राणाः स एष नेति नेतीति ।

इदानीं जाग्रत्स्वप्नादिद्वारेणैव महता तर्केण विस्तरतोऽधिगमः कर्तव्यः । अस्य प्रापयितव्यम् । सद्भावश्चाऽऽत्मनो विप्रतिपत्तयश्चाङ्गुमिराकरणद्वारेण । व्यतिरिक्तत्वं शुद्धत्वं स्वयंभ्योतिष्टव्यमलुप्तमस्तिस्वल्पत्वं निरतिशयानन्दस्वाभाष्यमद्वैतत्वं चाधिगन्तव्यमितीदमारभ्यते ।

- ५ आख्यायिका तु विद्यासंप्रदानग्रहणविधिप्रकाशनार्थं । विद्यास्तुते च विशेषतः । वरदानादिसूचनात् । जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स च गच्छन्नेवं मेने चिन्तितवान्न वदित्वे किंचिदपि राज्ञे । गमनप्रयोजनं तु योगक्षेमार्थम् । न वदित्व्य इत्येवंसंकल्पोऽपि याज्ञवल्क्यो यद्यज्जनकः पृष्टवांस्तत्प्रतिपदे तत्र को हेतुः संकल्प-तस्यान्यथाकरण इत्यत्राऽऽख्यायिकायाचष्टे । पूर्वत्र किल जनकयाज्ञवल्क्ययोः संवाद आसीदग्निहोत्रे निमित्तः । तत्र जनकस्याग्निहोत्रविषयं विज्ञानमुपलभ्य परितुष्टो याज्ञवल्क्यस्तस्मै जनकाय ह किञ्च वरं ददौ । स च जनको ह
- १० कामप्रव्रणमेव वरं वने वृत्तवांस्तं च वरं हास्य ददौ याज्ञवल्क्यः । तेन वरप्रदानसामर्थ्याध्याचिख्यासुमपि ददिति । अभयं वै जनकेत्यादावुक्तमनुवदति—एवमिति । कूर्चब्राह्मणोक्तमर्थमनुभाषितं संक्षिप्याऽह—अत्र चेति । अन्यप्रसङ्गेनोपासनानां क्रममुक्तिफलत्वप्रदर्शनप्रसंगेनेति यावत् । तेषामुपन्यासेवामिनयति—इह्य इत्यादिना ।

वृत्तमनुद्योतराज्ञाणस्य तात्पर्यमाह—इदानीमिति । आदिशब्दः सुषुप्तिसुरीयसंग्रहाय । तर्कस्य महत्त्वं चतुर्विधद्वारोद्दिष्टेनावाधितत्वम् । अधिगमस्तस्यैव प्रस्तुतस्य ब्रह्मण इति शेषः । कर्तव्य इतीदमिदानीमारभ्यत

- १५ इति संख्यः । किमिदं ब्रह्मणोऽधिगमस्य कर्तव्यत्व नाम तदाह—अभयमिति । अधिगन्तव्यमर्थात्तरमाह—सङ्गा-च्छेति । प्रागपि सङ्गावस्तस्याधिगतस्तत्किमर्थं पुनस्तादर्थ्येन प्रयत्यते तत्राऽह—विप्रतिपत्तीति । बाह्यानां विप्रति-पत्त्या नास्तित्ववाङ्मूर्त्यां तस्मिन्नाहाराऽऽत्मनः सङ्गावोऽधिगन्तव्य इत्यर्थः । आत्मनोऽस्तित्वेऽपि कैचिदेहद्वौ तदन्त-र्भावमन्युपयन्ति तात्पर्याह—व्यतिरिक्तत्वमिति । देहादिव्यतिरिक्तोऽप्यात्मा कर्ता भोक्ता चेत्येकं मौक्तिकं केवलमित्यपरे तात्पर्यमुक्तम्—शुद्धत्वमिति । तस्य जडत्वपक्षं प्रत्याचष्टे—स्वयंभ्योतिष्टव्यमिति । तत्र कूटस्थदृष्टिस्वभावत्वं हेतुमाह—
- २० अलुप्तेति । एतेन विज्ञानस्य गुणत्वपक्षोऽपि प्रत्युक्तो वेदितव्यः । ये त्वानन्दमात्मगुणमाहुस्तान्प्रत्याह—निरतिशयोति । आत्मनः संप्रपञ्चत्वपक्षं प्रत्यादिशति—अद्वैतत्वं चेति ।

ब्रह्मणस्तात्पर्यमभिधाय्याऽऽख्यायिकातात्पर्यमाह—आख्यायिका र्विति । विद्यायाः संप्रदानं शिष्यस्तस्य ग्रहण-विधिः श्रद्धादिप्रकारस्तस्य प्रकाशनार्थमाख्यायिकेति यावत् । प्रयोजनान्तरं तस्या व्यर्थयति—विद्येति । कर्ण कर्मभ्यो विशेषतो विद्यायाः स्तुतिरत्र ऊच्यते तत्राऽह—अरेति । कामप्रव्रणस्य वरस्य याज्ञवल्क्येन राज्ञे दत्तत्वात्तेन

- २५ चावसरे ब्रह्मज्ञानस्वीय पृष्टत्वात्तेन विधिना विद्यास्तुतेः सूचनान्ताऽप्यत्र विवक्षितेत्यर्थः । तात्पर्यमेवमुक्त्वा व्याख्यामक्षराणामारभ्यते—जनकमित्यादिना । संवादं न करोमीति व्रत चेत्किमिति गच्छतीत्याशङ्कते—गमनेति । उत्तरमाह—योगेति । अथ हेत्याद्यवतारयति—नेत्यादिना । अत्रोत्तरत्वेनेति शेषः । पूर्वत्रेति कर्मकाण्डोक्तिः । नन्वग्निहोत्रप्रकरणे कामप्रव्रणो वरो दत्तत्वेत्किमिति तत्रैवाऽऽप्यन्याथास्त्यप्रव्रणप्रतिवचने नासुविधाता तत्राऽह—तत्रैवेति । कर्मनिरपेक्षायां ब्रह्मविद्यायां भोक्षहेतुत्वादि कर्मप्रकरणे, तदनुक्तिरित्याह—

- ३० १. अग्निहोत्रे समुदाते इत्यादि । शतपथब्राह्मणे एकादशकाण्डे वक्षाध्याये पठ्यते—जनको द्यूते ते वा एते आहुती उक्तामताः इत्यादीनां पञ्चाग्निविद्यामधिकृत्य । एतदग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य नातः परमस्तीति च । तस्मै ह याज्ञ-वल्क्यो वरं ददौ स होवाच (जनकः) कामप्रव्रण एव मे त्वयि याज्ञवल्क्ययासदीति । स मेने इत्यादि । अत्र वार्तिककाराः—सं एतेन वदित्वे एतेन राज्ञा सम्यक् संवाद करिष्ये इत्यर्थः । समीचीनतर इत्याह—वरदानं तु अनुमतिं विना स्वयमेव राज्ञः प्रव्रणस्य कारणं भवतु प्रव्रणानन्तरं जाग्रत्स्वप्नाद्यवस्थाद्वारा वरस्यावयवमुक्तत्वं शुद्धत्वं यद्दे तत्र पश्यति पश्यन् वै तत्र पश्यति इत्यादिना प्रोक्त स्वप्रकाशत्वं सकामाकाममदेन उक्तान्तिशेद परस्यात्रैव ब्रह्मभावः अन्ये संन्यास इत्यादयः अपृष्टोत्तरतया येनिरणीताः ते सर्वे, सवदित्वे इत्यर्थकरणे शोभन्ते । केवलं वरदानयन्त्रितस्य तु यावत् पृष्टं तावदेवोत्तरं भवेत् नाधिकम् । भाष्यकारास्तु—यथायुतमर्थमाद्या व्याचक्षुरिति न तेषामुपरि दोषोद्घाटनम् ।

- ३५ २. चतुर्विधदोषाः तर्कस्य आत्माश्रयः, अन्योन्याश्रयः, चक्रकम्प, अनवस्था च । विपर्यये तत्कोट्यपर्यवसायित्वमपि दोष-माहुः । तर्कस्य व्याप्तिरपेक्षितेन व्याख्यनुग्राहकत्वे इमे दोषा प्राप्नुयुः । केचिदेहद्वौ चार्जुना आत्मानं अन्तर्भवि-यन्ति । कर्ता भोक्तेति न्यायविदः । भोक्तेवेति साध्याः जडत्वपक्षः प्राप्ताकरणात् । आनन्दमात्मगुणं न्याये वदन्ति ।

याज्ञवल्क्य किञ्च्योतिरयं पुरुष इति । आदित्यज्योतिः सन्नाडिति होवाचाऽऽ-

दित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पत्ययते कर्म क्रुस्ते विपत्येतीत्येवमेवैतच्छाज्ञवल्क्य ॥२॥

याज्ञवल्क्यं तूष्णीं स्थितमपि सन्नाडेव जनकः पूर्वं प्रपच्छ । तत्रैवानुक्तिर्ब्रह्मविद्यायाः कर्मणा विशद्वत्वात् । विद्यायाश्च स्वातन्त्र्यात् । स्वतन्त्रा हि ब्रह्मविद्या सहकारिसाधनान्तरनिरूपेणा पुरुषार्थसाधनेति च ॥१॥

हे याज्ञवल्क्येत्वेवं संबोधाभिमुखीकरणाय किञ्च्योतिरयं पुरुष इति किमस्य पुरुषस्य ज्योतिर्येन ज्योतिषा ५
व्यवहरति सोऽयं किञ्च्योतिरयं प्राकृतः कार्यकरणसंघातरूपः शिरःपाण्यादिसानुपुरुषः पृच्छते । किमयं स्वावयव-
संघातबाह्येन ज्योतिरन्तरेण व्यवहरत्याहोस्वित्स्वावयवसंघातमध्यपातिना ज्योतिषा ज्योतिष्कार्यस्य पुरुषो
निर्वर्तयतीत्येतदभिप्रेत्य पृच्छति । किञ्चातो यदि व्यतिरिक्तेन यदि चाऽव्यतिरिक्तेन—ज्योतिषा ज्योतिष्कार्यं
निर्वर्तयति । शृणु तत्र कारणम् । यदि व्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिष्कार्यं निर्वर्तयत्वमस्य स्वभावो निर्धारितो
भवति ततोऽदृष्टज्योतिष्कार्यविषयेऽप्यनुमानात्प्राप्तमेव व्यतिरिक्तज्योतिर्निमित्तमेवेदं कार्यमिति । १०

अथाव्यतिरिक्तैवैव स्वाभमाना ज्योतिषा व्यवहरति ततोऽप्रत्यक्षेऽपि ज्योतिषि ज्योतिष्कार्यदर्शनेऽव्यति-
रिक्तेनैव ज्योतिरनुमेयम् । अथानियम एव व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा ज्योतिः पुरुषस्य व्यवहारहेतुस्ततोऽनध्यवसाय
एव ज्योतिर्विषय इत्येवं मन्यानः पृच्छति जनको याज्ञवल्क्यं किञ्च्योतिरयं पुरुष इति ।

तन्नेवमनुमानकौशले जनकस्य किं प्रश्नेन स्वयमेव कस्मान्न प्रतिपद्यत इति । सत्यमेतत् । तथाऽपि
लिङ्गैर्लिङ्गसंबन्धविशेषाणामत्यन्ततोऽभ्यासबहुवर्षबोध्यातां मन्यते बहूनामपि पण्डितानां किमुतैकस्य । अत एव हि १५
धर्मसूक्तमनिर्णये परिबद्धापापर इष्यते । पुरुषविशेषश्चापेक्ष्यते । वशावरा परिषत्त्रयो वैको वेति ।
विद्यायाश्चेति । सवपिक्षाधिकरणन्यायात्र तस्याः स्वातन्त्र्यमित्याशङ्क्याऽऽह—स्वतन्त्रा हीति । सा हि स्वात्पत्तौ
स्वफले वा कर्माण्यपेक्षते ? नाऽऽज्योऽभ्युपगमात् । न द्वितीयः । अत एव चान्निन्धनाद्यनपेक्षित्यायविरोधादित्य-
भिप्रेत्याऽऽह—सहकारीति । इत्यस्माच्च हेतोस्तत्रैवानुक्तिरिति संबन्धः ॥१॥

याज्ञवल्क्यव्रतमङ्गं हेतुमुत्पन्ना जनकस्य प्रश्नमुत्थापयति—हे याज्ञवल्क्येति । अक्षरार्थमुक्त्वा प्रश्नवाक्ये २०
विवक्षितमर्थमाह—किमयमित्यादिना । स्वशब्दो यथोक्तपुरुषविषयः । ज्योतिष्कार्यमित्यासनादिव्यवहारोक्तिः ।
इत्येतदिति कल्पद्वयं परामृश्यते । फलं पक्षद्वयेऽपि पृच्छति—किंचेति । सप्तम्यर्थं तसिः । उत्तरमाह—शृण्विति ।
तत्रेति पक्षद्वयोक्तिः । कारणं फलमिति यावत् । प्रथमपक्षमनूय स्वपक्षसिद्धिफलमाह—यदौत्पादिना । षष्ठी पुरुष-
मधिकरोति । यत्र कारणभूतं ज्योतिर्न दृश्यते तत्कार्यं स्वासनाद्युपलभ्यते तत्रापि विषये स्वप्नादाविति यावत् ।
अनुमानेनाविगमनयति—व्यतिरिक्तेति । विमतमतिरिक्तज्योतिरधीनं व्यवहारत्वात्समतवदित्यर्थः । २५

पक्षान्तरमनूय लोकायतपक्षसिद्धिफलमाह—अथेत्यादिना । अप्रत्यक्षेऽपीत्यव्यतिरिक्तमिति चेद्वेदः । कल्पान्तर-
माह—अथेति । नियमं व्याकरोति—व्यतिरिक्तमिति । तस्मिन्पक्षे व्यवहारश्चेती ज्योतिष्यनिश्चयात्तद्विकारो
व्यवहारोऽपि न स्वैर्यमालम्ब्येतेत्याऽऽह—तत इति । व्याख्यातं प्रश्नमुपसंहरति—इत्येवमिति ।

प्रश्नमाक्षिपति—नन्विति । व्यतिरिक्तज्योतिर्विमुत्सया प्रश्नो यविष्यतीति चेत्तत्राऽऽह—स्वयमेवेति । राज्ञो-
ऽनुमानकौशलमङ्गीकरोति—सत्यमिति । किमिति तर्हि पृच्छतोत्थाशङ्क्याऽऽह—तथाऽज्योतिः । व्याप्याप्यापकोस्तत्सं ३०
बन्धस्य चातिसूक्ष्मत्वादेकेन दुर्ज्ञानत्वात्तज्ज्ञाने याज्ञवल्क्योऽप्यपेक्षित इत्यर्थः । कथं तेषामतिसूक्ष्मत्वं तत्राऽह—
बहूनामपेक्षति । लिङ्गादिष्वेकेषामपि विवेकिना दुर्बोधतास्ति किमुतैकस्य तेषु दुर्बोधता वाच्येत्यर्थः । तेषामत्यन्त-
सौक्ष्मे मानवो स्मृतिं प्रमाणयति—अत एवेति । कुशलस्यापि सूक्ष्मार्थनिर्णये पुष्टान्तरापेक्षायाः सत्त्वादेवेति यावत् ।
पुरुषविशेषो वेदविदध्यात्मविदित्यादिः । तत्र स्मृत्यर्थं संक्षिपति—इति । उक्तं हि—

१. आदित्येनैवायं इत्यत्रैवाकारः नेतरव्यवच्छेदकः चन्द्रादिभिरपि शरीरोपकारदर्शनात् (वा) । ३५

२. ब्रह्मविद्या सर्वकर्मसापेक्षा, यज्ञेनविविधविन्तीतिश्रुतेः । अत एव विद्यायाः स्वतन्त्र्येण फलसाधनत्वत् कर्मानपेक्षा
(४४-२६ ब्र० सू०) ब्र० सू० ३-८-१ ।

३. अदृष्ट ज्योतिः तत्कार्यं तु व्यवहार उपलभ्यते स्वप्ने इत्यर्थः अदृष्ट च तत् ज्योतिश्चादृष्टज्योतिः अदृष्टज्योतिषः
कार्यं स्वप्नः ।

४. लिङ्गं हेतुः लिङ्गं साध्य सम्बन्धो व्याप्तिः ।

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किञ्च्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योति-
र्भवतीति चन्द्रमसैवायं ज्योतिषास्ते पत्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्वाज्ञवल्क्य ॥३॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किञ्च्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य
ज्योतिर्भवतीत्यग्निर्नैवायं ज्योतिषाऽस्ते पत्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्वाज्ञवल्क्य ॥४॥

५ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यमिते शान्तेऽग्नौ किञ्च्योति-
रेवायं पुरुष इति बाँगेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचैवायं ज्योतिषाऽस्ते

तस्माद्यद्यप्यनुमानकौशलं राजस्तथाऽपि तु युक्तो याज्ञवल्क्यः प्रष्टुम् । विज्ञानकौशलतारतम्योपपत्तेः
पुरुषाणाम् । अथवा श्रुतिः स्वयमेवाऽऽख्यायिकाभ्याजनेनानुमानमार्गमुपपत्तयस्यास्मान्बोधयति पुरुषमस्तिमनुसरन्ती ।

याज्ञवल्क्योऽपि जनकामिप्रायाभिज्ञतया अतिरिक्तमात्मज्योतिर्बोधयिष्यन्नकं अतिरिक्तप्रतिपादकमेव
१० लिङ्गं प्रतिपेदे यथा प्रसिद्धमादित्यज्योतिः सञ्जाडिति होवाच । कथम् । आदित्येनैव स्वावयवसंघातव्यतिरिक्तेन
चक्षुषोऽनुग्राहकेन ज्योतिषाऽयं प्राकृतः पुरुष आस्त उपविशति पत्ययते पर्येति क्षेत्रमरण्यां वा तत्र गत्वा कर्म
कुरुते विपल्येति विपर्येति च यथागतम् । अत्यन्तव्यतिरिक्तज्योतिष्त्वप्रसिद्धताप्रदर्शनार्थमनेकविशेषणम् ।
बाह्यनैकज्योतिःप्रदर्शनं च लिङ्गस्याव्यभिचारित्वदर्शनार्थम् । एवमेवैतद्वाज्ञवल्क्य ॥१॥

तथाऽस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किञ्च्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योतिः ॥३॥

१५ अस्तमित आदित्ये चन्द्रमस्यस्तमितेऽग्निर्ज्योतिः ॥४॥

शान्तेऽग्नौ बाण्योतिः बागिति शब्दः परिगृह्यते । शब्देन विशेषण औत्रमिन्द्रियं दीप्यते । औत्रेन्द्रिये

“धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेद सपरिवृंहणः । ते सिद्धा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥

दशावरा वा परिषदं धर्मं परिचक्षते । अथवा वाऽपि वृत्तस्यास्तं धर्मं न विचारयेत् ॥

नैविद्यो हेतुकस्तर्का नैरुक्तो धर्मपाठकः । त्रयश्चाऽऽत्रमिणः पूर्वं पश्चिमा दशावरा ॥

२० ऋग्वेदविद्यजुर्विष्ण्व सामवेदविदेव च । अथवा पविषज्ज्ञेया धर्मसंघायनिर्णये” ॥ इति ।

एको वेत्यध्यात्मविदुष्यते ।

कुशलस्यापि राजो याज्ञवल्क्य प्रति प्रश्नोपपत्तिमुपसंहरति—तस्मादिति । सुधर्मार्थनिर्णये पुरुषान्तरापेक्षया
बृद्धसंतत्वादिति यावत् । तनैव हेतुन्तरमाह—विज्ञानेति । राजो याज्ञवल्क्यापेक्षामुपपाद्य पक्षान्तरमाह—अथवेति ।
तथा चात्र राजो मुनेर्वा विवक्षितत्वाभावात्किमिति राजा मुनिमनुसरतीति बोध निरवकाशमिति शेषः ।

२५ प्रश्नोपपत्तौ प्रतिवचनमुपपन्नमेवेति मन्वानस्तदुत्थापयति—याज्ञवल्क्योऽसीति । अतिरिक्ते ज्योतिषि प्रष्टुं
राज्ञोऽभिप्रायस्तदभिज्ञतया तथाविधं ज्योती राजानं बोधयिष्यन्त्याऽतिरिक्तज्योतिरवेदकं वक्ष्यमाणं लिङ्गं गृहीत-
व्याप्तिकं प्रसिद्धं भवति तथा तद्व्याप्तिग्रहणस्थलमादित्यज्योतिरित्यादिना मुनिरपि प्रतिपन्नवास्तव्यं । व्याप्तिं
बुभुक्षमानः पृच्छति—कथमिति । यो व्यवहारः सोऽतिरिक्तज्योतिरधीनो यथा सवित्रधीनो जाग्रद्व्यवहार इति व्याप्तिं
व्याकरोति—आदित्येनेति । एवकारं व्याचष्टे—स्वावयवेति । आदित्यापेक्षामन्तरेण चक्षुर्वेदादेवायं व्यवहारः
३० सेत्स्यतीत्याशङ्क्याऽह—चक्षुष इति । आसनाद्यन्यतमव्यापारव्यपेक्षे व्याप्तिंसिद्धेर्बुधाविशेषणमहत्त्वमित्याशङ्क्याऽह—
अत्यन्तेति । आसनादीनामेकव्यभिचारि देहस्यान्यथाभावेऽपि नानुग्राहकं ज्योतिरन्यथा सवति । अतस्तदनुग्राह्या-
दत्यन्तविरक्षणमिति विवक्षित्वा व्यापारचतुष्टयमुपदिष्टमित्यर्थः । तथाऽपि किमर्थमादित्याद्यनेकपराधोपपत्तयेनेकैव
व्याप्तिग्रहसंभवादित्याशङ्क्याऽह—बाह्येति । देहेन्द्रियमनोव्यापाररूपं कर्म लिङ्गं तस्य व्यतिरिक्तज्योतिरव्यभिचार-
साधनार्थमनेकपराधोपपत्त्यासो बहवो हि दृष्टान्ता व्याप्तिं द्रढयन्तीत्यर्थः ॥२-४॥

३५ इन्द्रियं व्यावर्तयति—बागितीति । शब्दस्य ज्योतिर्हृवं स्पष्टयितुं पातनिकं करोति—शब्देनेति । तदीपन-

१. वाचैवायं ज्योतिषेत्यत्र वाक् शब्दो नेन्द्रियं स्वयं ज्योतिषिआत्मनि ज्ञातेऽज्ञाते वा न प्रश्नो घटते इति चेन्न
मोहात्प्रश्नोपपत्तेः (वा) मोहोऽविद्या ।

२. औत्रेन्द्रिये संप्रदीप्ते—विषयेण संयुक्ते सति मन तद्द्वारा बहिर्गत्वा शब्दाकारा वृत्ति जनयतीत्यर्थः ।

पत्न्ययते कर्म कुर्वते विपत्न्येतीति तस्माद्दे सन्नाहपि यत्र स्वः पाणिर्न
विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतच्छास्त्रवत्कथ ॥५॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किञ्च्योतिरेवायं
पुरुष इत्यात्मैवावस्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पत्न्ययते कर्म कुर्वते विपत्न्येतीति ॥६॥

संप्रदोमे मनसि विवेक उपजायते । तेन मनसा बाह्यां चेष्टां प्रतिपद्यते । “मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोती”ति
ब्राह्मणम् । कथं पुनर्वाज्योतिरिति वाचोज्योतिष्वयमप्रसिद्धमित्यत आह—तस्माद्दे सन्नाह्यस्माद्वाचा ज्योतिषा-
ज्जुगृहीतोऽयं पुरुषो व्यवहरति तस्मात्प्रसिद्धमेतद्वाचो ज्योतिष्वयम् । कथमपि यत्र यस्मिन्काले प्रावृषि प्रायेण
मेघान्धकारे सर्वज्योतिःप्रत्यस्तमये स्वोऽपि प्राणिर्हृस्तो न विस्पष्टं निज्जयते । अथ तस्मिन्काले सर्वचेष्टानिरोधे
प्राप्ते ब्राह्मज्योतिषोऽभावाद्यत्र वागुच्चरति आ वा भवति गर्भो वा रौप्येव तत्र न्येति तेन शब्देन ज्योतिषा
ओजमनसोर्नैस्तथैव भवति तेन ज्योतिष्कार्यत्वं वाक्प्रतिपद्यते तेन वाचा ज्योतिषोपन्येत्येवोपपन्नश्चेत्येव तत्र १०
सन्निहितो भवतीत्यर्थः । तत्र च कर्म कुर्वते विपत्न्येति । तत्र वाज्योतिषो ग्रहणं गन्धादीनानुपलक्षणार्थम् ।
गन्धादिभिरिति हि प्राणादिष्वनुगृहीतेषु प्रवृत्तिनिवृत्त्यादयो भवन्ति । तेन तैरप्यनुग्रहो भवति कार्यकरणसंघातस्य ।
एवमेवैतच्छास्त्रवत्कथ ॥५॥

शास्त्राणां पुनर्वाचि गन्धादिष्वपि च शान्तेषु । बाह्येष्वनुग्राहकेषु सर्वप्रवृत्तिनिरोधः प्राप्तोऽस्य पुरुषस्य ।
एतदुक्तं भवति । आग्रहविषये बहिर्मुखानि करणानि अक्षुरादीन्यादित्यादिज्योतिर्भिरनुगृह्यमाणानि यथा तदा स्फुटतरः १५
संख्यबाह्योऽस्य पुरुषस्य भवतीति । एवं तावज्जागरिते स्वावयवसंघातव्यतिरिक्तैव ज्योतिषा ज्योतिष्कार्य-
सिद्धिरस्य पुरुषस्य वृष्टा । तस्मात्ते कथं गन्धामहे सर्वबाह्यज्योतिःप्रत्यस्तमयेऽपि स्वल्पसुषुप्तकाले जागरिते च तावद्ग-
न्धस्यायं स्वावयवसंघातव्यतिरिक्तैव ज्योतिषा ज्योतिष्कार्यसिद्धिरस्येति । वृक्ष्यते च स्वप्ने ज्योतिष्कार्यसिद्धि-
र्बन्धुसंगमनधियोऽगवज्ञानं देशान्तरमननादि च । सुषुप्ताच्चोत्थानं सुखमहमस्वार्थं न किञ्चिद्वेदिविषमिति । तस्मा-

कार्यमाह—ओज्रेति । मनसि विषयाकारपरिणामे सति किं स्यात्तदाह—तेनेति । तत्र प्रमाणमाह—मनसा हीति । २०
एवं पातनिका कृत्वा वाचो ज्योतिष्टसाधनार्थं पृच्छति—कथमिति । का पुनरत्रानुपपत्तिस्तत्राऽऽह—वाच इति ।
तत्रानन्तरवाक्यमुत्तरत्वेनोत्थाप्य व्याकरोति—अत आहृत्यादिना । प्रसिद्धमेवाऽऽह—आहृत्यादिना । स्फुटयति—कथ-
मित्यादिना । उपदेत्यादि व्याचष्टे—तेन शब्देनेति । ज्योतिष्कार्यत्वं तज्जन्यव्यवहाररूपकार्यवत्त्वमिति यावत् । तत्र
वाग् ज्योतिष इत्यत्र चतुर्थपर्यायः सप्तम्यर्थः । किमिति गन्धादयः शब्देनोपलक्ष्यन्ते तत्राऽह—गन्धादिभिरिति ।
प्रशान्तरमुत्थापयति—एवमेवेति । तथाऽपि स्वप्नादौ तस्य प्रवृत्तिदर्शनात्तत्कारणीभूत ज्योतिर्वच्यमिति शेषः ॥५॥ २५

कथं पुनरत्र पृच्छत्ये ज्योतिरन्तरमित्याशङ्क्य प्रष्टुमिष्टमप्रापयाह—एतदुक्तं भवतीति । यो व्यवहारः
सोऽतिरिक्तज्योतिर्निमित्तो यथाऽऽदित्यादिनिमित्तो जगदव्यवहार इति व्याप्तिमुक्ता नियमयति—एवं तावदिति ।
व्याप्तिज्ञानकार्यमनुमानमाह—तस्मादिति । तादृगवस्थायां सर्वज्योतिःप्रत्यस्तमयदशायामिति यावत् । निमित्तो व्यव-
हारोऽतिरिक्तज्योतिरिणीतो व्यवहारत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यवस्तादेवानुमानमावेदितमिति भावः । हेतोराश्रयासिद्धिमा-
शङ्क्य परिहरति—दृश्यते चेति । आदिशब्देन देशान्तरादौ कर्मकरणं गृह्यते । आश्रयैकदेशासिद्धिमाशङ्क्याऽह— ३०
सुषुप्ताच्चोत्थानं । ध्यानदेशायामिष्टदेवतादर्शनं चकारार्थः । अनुमानफलं निगमयति—तस्मादिति । यथोक्तानुमाना-

१. मनसा ह्येव पश्यति—मनसो बहिरगमने अन्येन्द्रियविषयेण संयमेनेपि दर्शनादिकं न भवति अतः मनःसंख्य
आवश्यकः ।

२. सुषुप्ताच्चोत्थानं । उक्त्याने इति पाठश्चेद्वर्य अयं सुषुप्तिधर्मः न किञ्चिद्वेदिविषमिति परामर्शोऽपि सुषुप्त्याख्यवृत्तिकृता ।
किन्तु एवकारः पिण्डप्राणादिविलक्षणस्योपकारकत्वावधारणपरः (वा० ४०) परस्त्ववधारणमितरव्यवच्छेदकं ३५
मत्वा अस्तमित इत्याह—अथवा आदित्याद्युपाधिकः आत्मेति आदित्यपदार्थः एवमत्रेऽपि तस्यभावेति श्रुतेः
(वा०) अन्ते तु यदुपाधिकं सूर्यादिप्रकाशते न आत्मेत्याह—ब्रह्मा बाह्यानामुपन्यासो व्याप्तिग्रहण्य भूयोदर्शनम् ।

दस्ति व्यतिरिक्तं किमपि ज्योतिः । किं पुनस्तच्छान्तायां वाचि ज्योतिर्भवतीति ।

उच्यते—आत्मेनावस्य ज्योतिर्भवतीति । आत्मेति कार्यकरणत्वावयवसंघातव्यतिरिक्तं कार्यकरणभावसक-
मादित्यादिबाह्यज्योतिर्विषयमन्वेनानवभास्यमानमविद्यते ज्योतिरन्तःस्थं च तत्पारिशेष्यात् । कार्यकरणव्यति-
रिक्तं त्विति तावत्सिद्धम् । यच्च कार्यकरणव्यतिरिक्तं कार्यकरणसंघातानुग्राहकं च ज्योतिस्तद्बाह्यमसुरादिकरणेष-
५ लस्यमानं वृष्टं न तु तथा तत्त्वसुरादिभिरुपलभ्यत आदित्यादिज्योतिःसुरतेषु । कार्यं तु ज्योतिषो वृष्टते
यस्मात्समादासत्मेनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पत्ययते कर्म कुर्वते विपत्येतीति । तस्मान्मनस्तःस्थं ज्योतिरित्यव-
गम्यते । किंचाऽऽदित्यादिज्योतिर्विलक्षणं तदव्यतिरिक्तं च स एव हेतुर्यच्चसुराद्यप्राप्तत्वादादित्यादिवत् । न ।
समानजातीयैर्नैवोपकारवशनात् । यदादित्यादिविलक्षणं ज्योतिरान्तरं सिद्धमित्येतदस्ति । कस्मात् । उपक्रियमाण-
समानजातीयैर्नैवाऽऽदित्यादिज्योतिषा कार्यकरणसंघातस्य भौतिकस्य भौतिकैर्नैवोपकारः । क्रियमाणो वृष्टते ।
१० यथावृष्टं चेदमनुमेयम् । यथि नाम कार्यकरणावधान्तरं तदुपकारकमादित्यादिवज्ज्योतिस्तथापि कार्यकरणसंघात-
समानजातीयैर्नैवानुमेयं कार्यकरणसंघातोपकारकत्वादादित्यादिज्योतिर्वत् । यत्पुनरन्तःस्थत्वादिप्रत्यक्षत्वाच्च
वैलक्षण्यमुच्यते तत्त्वसुरादिज्योतिर्भिरनैकान्तिकम् । यतोऽप्रत्यक्षान्तरस्थानि च असुरादिज्योतीषि भौति-
कास्त्येव । तस्मात्तच्च मनोरथमात्रं विलक्षणमात्रमज्योतिः सिद्धमिति ।

कार्यकरणसंघातभावभावित्वाच्च संघातपरमत्वमनुमीयते ज्योतिषः सामान्यतो वृष्टस्य वानुमानस्य
१५ व्यभिचारित्वाद्भ्रामोपेक्षम् । सामान्यतो वृष्ट्यलेन हि भवानादित्यादिष्वद्वयव्यतिरिक्तं ज्योतिः साधयति कार्यकरणेभ्यः ।
न च प्रत्यक्षमनुमानेन बाधितुं शक्यते । अथैव तु कार्यकरणसंघातः प्रत्यक्षं पश्यति शृणोति मनुते विज्ञा-
नाति च । यथि नाम ज्योतिरन्तःस्थोपकारकं स्यादादित्यादिवत् तदाऽऽत्मा स्याज्ज्योतिरन्तरमादित्यादिवैव ।

ज्योतिः सिद्धं नैकं प्रकृतेत्यामन्वाद्युक्ताऽह—किं पुनरिति । सर्वज्योतिरूपशमे वृक्षमानस्य व्यवहारस्य कारण-
तयाऽनुमानतो ज्योतिर्भाजिसिद्धावपि तद्विशेषबुभुत्साया प्रकृतेरप्यतिरिक्त्यर्थः ।

२० प्रतिवचनमवतार्य व्याकरोति—उच्यत इत्यादिना । अवभासकत्वे दृष्टान्तमाह—आदित्यादीति । तत्र
व्यतिरिक्तत्वं साधयति—कार्येति । अनुग्राहकत्वादादित्यादिवदिति शेषः । तच्चान्तं स्थं पारिशेष्यादित्युक्तमुपपाद-
यति—यच्चेति । उपरोक्तात्त्वज्योतिरिति शेषः । तदेव तद्दि मा भूदिति केन्नेत्याह—कार्यं त्विति । स्वभावा-
दवस्थमान व्यवहारं हेतुकृत्य फलितमाह—यस्मादित्यादिना । विमतमन्तःस्थमतीन्द्रियत्वादादित्यवदिति व्यतिरेकी-
त्यर्थः । व्यतिरेकान्तरमाह—किंचेति । संप्रति लोकायतमोदयति—नेत्यादिना । तत्र नञर्थे व्याचष्टे—यदिति । उक्त

२५ हेतुं प्रष्टुपूर्वकं विभजते—कस्मादित्यादिना । यद्यपि वेष्टादेरुपकार्यादुपकारकमादित्यादि सजातीयं वृष्टं तथापि
नाऽऽस्त्यज्योतिरुपकार्यसजातीयमनुमेयमित्याशङ्क्याऽह—यथावृष्टं चेति । तदेव स्पष्टयति—यद्वि नामेति । विमत-
मन्तःस्थमतिरिक्तं चातीन्द्रियत्वादादित्यवदि । परोक्ष व्यतिरेक्यनुमानमनूच दूषयति—यत्पुनरित्यादिना । अनेकान्ति-
कत्वं व्यनक्ति—यत इति । अन्तःस्थान्यव्यतिरिक्तानि च संघातादिति द्रष्टव्यम् । व्यभिचारफलमाह—तस्मादिति ।
विलक्षणमन्तःस्थं चेति मन्तव्यम् ।

३० किंच चैतन्यं शरीरखर्मस्तद्भाववाचित्वाद्गूपादिवदित्याह—कार्यकरणेति । विमतं सघाताद्भूतं तद्भासकत्वा-
दादित्यवदित्यनुमानात् सघातपरमत्वं चैतन्यस्येत्याशङ्क्याऽह—सामान्यतो वृष्टयेति । लोकायतस्य हि देहावभासक-
मपि चक्षुस्ततो न भिद्यते तथा च व्यभिचाराच्च त्वदनुमानप्राप्ताव्यभिचार्यः । मनुष्योऽहं जानामीति प्रत्यक्षविरोधान्न
त्वदनुमानमानमित्याह—सामान्यतो वृष्टेति । ननु तेन प्रत्यक्षमुत्पत्त्यायतामिति चेन्नेत्याह—न चेति । इतश्च देहस्यैव
चैतन्यमित्याह—अपमेवेति । ज्योतिषो देहव्यतिरेकमङ्गीकृत्यपि दूषयति—यद्वि नामेति । विमतं ज्योतिरित्या

३५ १. अनुमानमेव तावदप्रमाणं तथा हि—विशेषेऽनुगम्याभावः सामान्ये सिद्धसाध्यता इत्यादिदोषदुष्टत्वात्प्राप्तु-
प्रमाणता । पर्वतनिम्बवदतिवह्निषावने मृगान्ते तद्भावात् दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्प्यम् । अग्निमात्रस्य भावे
तस्य क्वापि सिद्धत्वात् सिद्धसाध्यता । अतो नानुमानं प्रमाणम् (वा १४८) अस्य नमाधानं तत्रैव (वा २८०)
नहि वह्निषादिकमेकस्य सामान्यविशेषात्मकत्वस्वीकारात् । तथा च साम्यस्य नामान्यदपत्त्वाननुगमिः ।
विशेषदृष्टत्वाच्च न सिद्धसाधनमिति ।

य एव तु प्रत्यक्षं दर्शनक्रियां करोति स एवाऽऽत्मा स्यात्कार्यकरणसंघातो नान्यः । प्रत्यक्षविरोधेऽनुमानस्या-
प्रामाण्यात् ।

नन्वयमेव चेदृशानादिक्रियाकर्ताऽऽत्मा संघातः कथमविकलस्यैवात्स्य दर्शनादिक्रियाकर्तृत्वं कदाचि-
द्व्रवति कदाचिन्नेति । नैष बोधो दृष्टत्वात् । नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । नहि खद्योते प्रकाशाप्रकाशत्वेन दृश्यमाने
कारणान्तरमनुमेयम् । अनुमेयत्वे च केनचित्तामान्यात्सर्वं सर्वत्रानुमेयं स्यात् । तच्चानिष्टम् । न च पदार्थ- ५
स्वभावो नास्ति न ह्यनेरण्यत्वाभावात्स्वमन्यनिमित्तमुदकस्य वा शैत्यम् । प्राणिर्वर्ममाधमखिपेक्षमिति चेत् ।
धर्माधमनिमित्तान्तरापेक्षस्वभावप्रसङ्गः । अस्त्विति चेन्न तदनवस्थाप्रसङ्गः । स चानिष्टः ।

न । स्वप्नस्मृत्योर्दृष्टस्यैव दर्शनात् । यदुक्तं स्वभाववादिना देहस्यैव दर्शनादिक्रिया न व्यतिरिक्तस्येति ।
तत्र । यदि हि देहस्यैव दर्शनादिक्रिया स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनं न स्यात् । अथः स्वप्नं पश्यन्तृष्टपूर्वमेव पश्यति न
शाकद्वीपादिगतमदृष्टरूपम् । ततश्चेतस्सिद्धं भवति यः स्वप्ने पश्यति दृष्टपूर्वं वस्तु स एव पूर्वं विद्यमाने १०
अक्षुष्यद्वाक्षीय देह इति । देहश्चेदब्रह्म स येनाद्वाक्षीयस्मिन्नुद्भूते अक्षुष्य स्वप्ने तदेव दृष्टपूर्वं न पश्येत् । अस्ति
च लोके प्रसिद्धिः पूर्वं दृष्टं मया हिंसितः शृङ्गमद्याहं स्वप्नेऽहमिति दृष्टमक्षुष्यमन्वानामपि । तस्मादनुवृत्तौपि
अक्षुष्य यः स्वप्नदृक् स एव ब्रह्म न देह इत्यवगम्यते ।

तथा स्मृतौ दृष्टस्मन्नरेकत्वे सति य एव ब्रह्म स एव स्मर्ता यदा चैवं तदा निमीलिताक्षोऽपि स्मरन् दृष्टपूर्वं
यत्पूर्वं तद्वदृष्टमेव पश्यतीति । तस्माच्छास्त्रिमीक्षितं तत्र ब्रह्म यस्मिन्निमित्तं अक्षुष्य स्मरन् पूर्वं पश्यति तदेवानिमीलितेऽपि १५
अक्षुष्य ब्रह्मासौदित्यवगम्यते । श्रुते च देहेऽविकल्पयेय च रूपादिदर्शनाभावात् । देहस्यैव ब्रह्मत्वे श्रुतेऽपि दर्शनाधि-
देहोपकारकत्वादादित्यवदित्यर्थः । आत्मत्वं तर्हि कस्येत्याशङ्क्याऽह—य एव स्थिति । अनुमानादात्मनो देह-
व्यतिरिक्तत्वमुक्तमित्याशङ्क्याऽह—प्रत्यक्षेति । नान्य आत्मेति पूर्वेण संबन्धः ।

देहस्याऽऽत्मात्वे कादाचित्कं ब्रह्मत्वश्रोतृत्वाद्युक्तमिति शङ्कते—नन्विति । स्वभाववादी परिहरति—नैष
बोध इति । कादाचित्के दर्शनादर्शने संभवतो देहस्वाभाव्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह—नहोति । विमत कारणान्तरपूर्वकं २०
कादाचित्कत्वाद्ब्रह्मत्वमित्यनुमानं दृष्टान्तो भविष्यतीत्याशङ्क्याग्निरूप्य इतिवदुष्णमुक्तमित्यपि ब्रह्मत्वादिनाऽनुमीयेत-
त्यतिप्रसङ्गमाह—अनुमेयत्वे चेति । ननु यद्व्रवति तत्संनिमित्तमेव न स्वभावाद्भूतचित्तवत्त्वात् प्रसिद्धं तत्राऽह—
न चेति । अनेरीष्यमुदकस्य शैत्यमित्याद्यपि न निमित्तं किंतु प्राप्यदृष्टपेक्षमिति शङ्कते—प्राणीति । आदिशब्दे-
नेश्वरादि गृह्यते । गूढाधिसिद्धिः स्वभाववाद्याह—धर्मेति । प्रसङ्गस्येष्टत्वं शङ्कित्वा स्वाधिप्रायमाह—अस्तिस्वस्यादिना ।

सिद्धान्तां स्वप्नादिसिद्धयनुपपत्त्या देहातिरिक्तमात्मानमभ्युपगमयन्तुत्तरमाह—नेत्यादिना । तत्र तत्रार्थं २५
विश्रजते—यदुक्तमिति । स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनादिति हेतुमात्रं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति—यवि हीति । जाग्रद्देहस्य
ब्रह्म स्वप्ने नष्टत्वादीन्निग्रयस्य च संस्कारस्य चानिष्टत्वादित्यदृष्टे आत्मस्य स्वप्नायोगात् स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनं देहात्म-
वादे संभवतीत्यर्थः । मा भूददृष्टस्यैव स्वप्ने दृष्टिरन्धस्यापि स्वप्नदृष्टेरित्याशङ्क्याऽह—अन्ध इति । अर्थावबो-
ध्याहृत्यः । पूर्वदृष्टस्यैव स्वप्ने दृष्टत्वेऽपि कुतो देहव्यतिरिक्तो ब्रह्म सिध्यतीत्याशङ्क्याऽह—ततश्चेति । अथोभयत्र
देहस्यैव ब्रह्मत्वे का हानिरिति चेत् आह—देहश्चेदिति । तत्र सहकारिवश्वरभावाच्चवृत्तस्तरस्य औत्पत्ती देहान्तर- ३०
स्यापि समुत्पत्तिर्संभवादित्यदृष्टस्यैव न स्वप्नः स्यादित्यर्थः । मा भूत्पूर्वदृष्टे स्वप्नो हेत्वभावादित्याशङ्क्याऽह—अस्ति
चेति । कथं ते ज्ञान्यन्वानामीदृग्दर्शनमिति चेज्जन्मान्तरानुभववसादिति ब्रूमः । अन्वस्य देहस्यादृष्टत्वेऽपि अक्षुष्य-
तस्तस्या स्यादेव ब्रह्मत्वमित्याशङ्क्याऽह—तस्मादिति ।

स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनादिति हेतुं व्याख्याय स्मृतौ दृष्टस्यैव दर्शनादिति हेतुं व्याचष्टे—तथेति । ब्रह्मस्मन्नरे-
कत्वेऽपि कुतो देहातिरिक्तो ब्रह्मत्वागङ्क्याऽह—यदा चेति । देहातिरिक्तस्य स्मर्तृत्वेऽपि कुतो ब्रह्मत्वमित्या- ३५
गङ्क्याऽह—तस्मादिति । ब्रह्मस्मन्नरेकत्वस्योक्तत्वाद्देहातिरिक्तः स्मर्ता चेद्ब्रह्माऽपि तथा सिध्यतीति भावः ।

१. धर्माधमदिरिति धर्मः कुतस्सुहेतुः तथा अधर्मः दुःखस्येति प्रकृते कारणान्तरं मृष्यं तत्रापि कारणप्रकृतेज-
नस्य । यदि स्वभावादेतदुपपद्येत सर्वं स्वभाववादास्तु ।

क्रिया स्यात् । तस्माद्यद्यपाये देहे दर्शनं न भवति यद्भावे च भवति तद्दर्शनादिक्रियाकर्तुं न वेह इत्यवगम्यते ।

चक्षुरादीन्येव दर्शनादिक्रियाकर्तृणीति चेत् । न । यदहमद्राघं तत्पृथगामोति भिन्नकर्तृत्वेन प्रतिबंधानुप-
पत्तेः । मनस्तार्हीति चेत् । न । मनसोऽपि विषयत्वाद्वापि विबुद्धत्वाच्चानुपपत्तिः । तस्मादन्तःस्थं व्यतिरिक्त-
मादित्यादिवदिति सिद्धम् । यदुक्तं कार्यकरणसंघातसमानजातोभेदे व्योतिरन्तरमनुमेयम् । आदित्यादिवदित्स-
मानजातीयैरेवोपक्रियमाणत्वादिति । तदसत् । उपकार्योपकारकमानस्यानियमदर्शनात् । कथं, पार्थिवैरित्थने-
पार्थिवत्वसमानजातीयैस्तुगोलादिभिरग्नेः प्रज्वलनोपकारः क्रियमाणो दृश्यते । न च तावता तत्समानजाती-
रैरेवाग्नेः प्रज्वलनोपकारः सर्वत्रानुमेयः स्यात् । येनोदकेनापि प्रज्वलनोपकारो भिन्नजातीयेन वैद्युतस्याग्नेर्निरस्य
च क्रियमाणो दृश्यते ।

तस्मादुपकार्योपकरणकभावे समानजातीयसमानजातीयनियमो नास्ति । कदाचित्समानजातीयानुष्ठा
१० मनुष्यैरेवोपक्रियन्ते कदाचित्स्यावपरपञ्चादिविभक्त्य भिन्नजातीयैः । तस्मादेहेतुः कार्यकरणसंघातसमानजातीयैराव-
दित्याविश्योक्तिभिर्मुपक्रियमाणत्वादिति । यत्पुनरात्थं चक्षुरादिभिरादित्याविश्योक्तिर्बद्धव्युत्पादित्यर्थं हेतुर्न्योति-
रन्तरस्यान्तःस्थानं नैलक्ष्यं च न साधयति चक्षुरादिभिरनैकान्तिकत्वादिति । तदस्य । चक्षुरादिकरणेभ्योऽप्यने-
सतीति हेतोर्विशेषणत्वोपपत्तेः । कार्यकरणसंघातप्रसङ्गं ज्योतिष इति यदुक्तं तस्य । अनुमानविरोधात् । आदित्यादि-
ज्योतिर्वत्कार्यकरणसंघातादथान्तरं ज्योतिरिति ह्यनुमानमुक्तं तेन निवृध्यत इयं प्रतिज्ञा कार्यकरणसंघातप्रसङ्गं
१५ ज्योतिष इति । तद्वावसावित्त्वं त्वसिद्धं भूते देहे ज्योतिषोऽर्जनात् ।

सामान्यतो ब्रह्मस्यानुमानस्याप्राभाष्ये सति पानभोजनादिसर्वव्यवहारलोपोपपन्नः । त आनिष्टः । पानभोजनादिषु हि क्षुरिपपासादिनिवृत्तिपुरुषव्यवहस्तत्सामान्यापानभोजनाधुपादानं ब्रह्मदानं लोके न प्राप्नोति । ब्रह्मन्ते ह्यपुरुषव्यवहस्तत्सामान्यापानभोजनाः सामान्यतः पुनः पानभोजनान्तरेः क्षुरिपपासादिनिवृत्तिमनुमिष्यन्तस्तद्वाच्यं प्रयत्नः मानाः । यत्पुरुषमयमेव तु श्रेष्ठो दर्शनवदित्त्याकर्तति तत्प्रथममेव परिहृत्य स्वन्मस्युद्योगेहाह्वयन्तरभूतो ब्रह्मेति । २० देहस्याब्रह्मत्वे हेतुन्तरमाह—युते चेति । न तस्य ब्रह्मत्वेति शेषः । तदेवोपपादयति—देहस्यैवेति । देहव्यतिरिक्तमात्मानमपपादित्युपसंहरति—तस्मादिति । चैतन्यं यत्तदोद्योगः ।

मा भूदेहस्याऽऽत्मत्वमिन्द्रियाणां तु स्यादिति शङ्कते—अशुरादीनीति । अन्यद्व्यस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानादिति न्यायेन परिहृरति—नेत्यादिना । न्यायप्रतिपत्तिहेतुना मनसि समवायिति न्यायेन शङ्कते—मन इति । जातुज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञावेदभावनमिति न्यायेन परिहृरति—न मनसोऽपीति । देहादेरनात्मत्वे फलतमाह—तस्मादिति । २५ आत्मस्योक्तिं संज्ञावति शेषः । परोक्षमुपवर्तति—श्रुत्कमिति । अनुभासासजातीयमनुभाहकमित्यत्र हेतुमाह—आदिद्वयादिभिरिति । उपकार्योपकारकत्वसाध्यानियम दूषयति—तद्वसविति । अनियमवर्शनमाकाङ्क्षापूर्वकमुदाहरति—कथं पाथिवैरिति । उल्लंघं बालतृणञ्च । पाथिववर्ग्यानि प्रत्युपकारकत्वनियमं वारयति—न चेति । तावता पाथिव्येनाग्निरुपक्रियमाणत्वद्वधेनेति यावत् । तत्समानजातोयैरिति तच्छब्दः पाथिवत्वविषयः । तत्र हेतुमाह—येनेति ।

दशानफलं निगमयति—तस्मादिति । उपकार्योपकारकारभावे साक्षात्पानियमवदपकार्यापकारकारभावेऽपि
 ३० वैजात्यनियमो नास्तीत्यर्थः । तत्रोपकार्योपकारकत्वे साक्षात्पानियमाभावमुदाहरणान्तरेण दर्शयति—कदाचिदिति ।
 शम्भसांनिजना वाजनेरुपशान्त्युपलम्भादपकार्योपकारकत्वे वैजात्यनियमोऽपि नास्तीति भवेत्संहरति—तस्मादिति ।
 उक्तानियमदर्शनेन तच्छब्दार्थः । अहेतुरालम्ब्योक्तिषः सघातेन समानजातीयतायामिति शेषः । अनुभा, कमनुभाहसत्रातिथ-
 मनुभाहृत्वादादित्यवदित्यपास्तसु । संप्रतीन्द्रियहेतोरुक्तैकान्त्य परोकमनुभाष्य दूषयति—अधुनरित्यादिना । विमतं
 ज्योतिः संघातधर्मस्तद्भावमवगतिवद्रूपदिवदित्युक्तमनुच निराकरोति—कार्येति । अनुमानविरोधमेव साधयति—
 ३५ आदित्यादीति । कालात्ययापदेशमुक्त्वा हेत्वसिद्धिं दोषान्तरमाह—तद्भावेति । अवशेनादिति शब्देन ।

३५ आदित्यादौति । कालात्ययापसममुक्त्या ह्येतासाह दसिगतासाह । अत्रानाह । तद्वत्तु ।
 यत्पुनर्विषयेषुनामाभावाः सामान्ये सिद्धसाध्यत्वेत्यनुमानद्वयमभिप्रेत्य सामान्यतो दृष्टस्य चेत्याद्युक्तं तद-
 दृष्टयति—सामान्यतो दृष्टस्येति । विशेषतोऽदृष्टस्येत्यभिप्रेत्यस्य । किमित्यनुमानाप्रामाण्ये सर्वव्यवहारहानिरित्य-
 शङ्क्याऽऽह—प्राप्तेति । तस्मात्सामान्यात्प्राप्तत्वमेव जन्यत्वादित्यादौत्यादिति यावत् । पानभोजनाद्युपादानं दृश्यमानमित्युक्तं
 विशदयति—दृश्यन्ते हीति । तादर्थ्येन क्षुत्तिपासादिनिवृत्त्युपायमेव जन्यत्वात्प्राप्तत्वेनेति भावत् । देहस्यैव द्रष्टव्य-
 ४० मित्युक्तमनूह पूर्वोक्तं परिहारः स्यादस्यति—यत्तु कर्मित्यादिना । व्योतिरन्तरमादित्यादिवदनात्मेत्युक्तं प्रत्याह—

कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सन्नुभौ लोकाव-
नुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव स हि स्वप्नो भूत्वेन लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ॥७॥

नेनैव ज्योतिरन्तरस्थानात्मत्वमपि प्रत्युक्तम् । यत्पुनः खद्योतादेः कादाचित्कं प्रकाशाप्रकाशत्वं सवत् ।
आद्यवयवसंकोचविकासनिमित्तात्प्रकाशाप्रकाशत्वस्य । यत्पुनरुक्तं धर्माधर्मयोरवश्यं फलदातृत्वं स्वभावोऽ-
प्युपगन्तव्य इति । तदभ्युपगमे भवतः सिद्धान्तहानात् । एतेनानवस्थादोषः प्रत्युक्तः । तस्मादस्ति व्यतिरिक्तं ५
आन्तर्यं ज्योतिरात्मेति ॥६॥

यद्यपि व्यतिरिक्तत्वादि सिद्धं तथाऽपि समानजातोयानुग्राहकत्वदर्शननिमित्तभ्रान्त्या करणानमेवाप्यतमो
व्यतिरिक्तो धेर्यविवेकतः पृच्छति—कतम इति । न्यायसूक्ष्मतया बुद्धिवैयर्थ्यादुपपद्यते भ्रान्तिः । अथवा
रीरव्यतिरिक्तं सिद्धेऽपि करणानि सर्वाणि विज्ञानवन्तीव विवेकत आत्मनोऽनुपलब्धत्वात् । अतोऽहं पृच्छामि
कतम आत्मेति । कतमोऽसौ देहेन्द्रियप्राणमनःसु यस्त्वयोक्त आत्मा । येन ज्योतिषाऽऽस्त इत्युक्तम् । १०

अथवा योऽयमस्मात् त्वयाऽभिप्रेतो विज्ञानमयः । सर्वं इमे प्राणा विज्ञानमया इवैषु प्राणेषु कतमः । यथा
अमुचितेषु ब्राह्मणेषु सर्वं इमे तेजस्विनः कतम एषु षडङ्गविदिति । पूर्वस्मिन्व्याख्यानं कतम आत्मेत्येतावदेव
प्रश्नवाक्यं योऽयं विज्ञानमय इति प्रतिवचनम् । द्वितीये तु व्याख्याने प्राणेष्वित्येवमन्तं प्रश्नवाक्यम् । अथवा
तत्रैव प्रश्नवाक्यं विज्ञानमयो हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः कतम इत्येतन्तम् । योऽयं विज्ञानमय इत्येतस्य शब्दस्य
निर्धारिताधिकविशेषविषयत्वं कतम आत्मेतिसिद्ध्यस्य प्रश्नवाक्यपरिसमाप्त्यर्थत्वं व्यवहितसंज्ञमन्तरणं युक्तमिति १५
कृत्वा कतम आत्मेत्येवमन्तमेव प्रश्नवाक्यं योऽयमित्यादि परं सर्वमेव प्रतिवचनमिति निश्चयते । योऽयमित्यात्मनः
प्रत्यक्षत्वाभिर्देशः । विज्ञानमयो विज्ञानप्रायो बुद्धिविज्ञानोपाधिसंपर्काविवेकाद्विज्ञानमय इत्युच्यते । बुद्धिविज्ञान-

जनेनेति । संधातादेवदृष्ट्वनिराकरणेनेति यावत् । देहस्य कादाचित्कं दर्शनादिमत्त्वं स्वाभाविकमित्यत्र परोक्षं
वृष्टान्तमुभाष्य निराचष्टे—यत्पुनरित्यादिना । सिद्धान्तिनाऽपि स्वभाववाक्यं क्वचित्देष्टव्यमुपदिष्टमनूद्य दूषयति—
यत्पुनरिति । धर्माधर्मिणि हेत्वन्तराधीनं फलदातृत्वं तदा हेत्वन्तरस्यापि हेत्वन्तराधीनं फलदातृत्वमित्यनवस्थेत्युक्तं २०
प्रत्याह—एतेनेति । सिद्धान्तविरोधप्रसङ्गनेनेति यावत् । लोकयत्तमासंभवे स्वप्नमुपसंहरति—सस्मादिति ॥६॥

नान्तामज्योतिः संधाताद्व्यतिरिक्तमन्तर्स्थं चेति साधितं तथा च कथं कतम आत्मेति पृच्छयते तत्राऽह—
यद्यपीति । अनुग्राह्येण देहादिना समानजातीयस्याऽऽदित्यादेरनुग्राहकत्वदर्शनाभिनिमित्तादनुग्राहकत्वाविशेषादात्म-
ज्योतिरपि समानजातीयं देहादिनेति भ्रान्तिर्भवति तथेति यावत् । अविवेकिनो निष्कृष्टदृष्ट्यभावादित्यर्थः । व्यतिरेक-
साधकस्य न्यायस्य दर्शितत्वात्कुतो भ्रान्तिरित्याद्युच्यते—न्यायेति । भ्रान्तिनिमित्ताविवेककृतं प्रश्नमुक्त्वा २५
प्रकारान्तरेण प्रश्नमुत्पापयति—अथवेति । प्रश्नाक्षराणि व्याचष्टे—कतमोऽस्मादिति । ननु ज्योतिर्निमित्तो व्यवहारो
मयोको न त्वात्मेत्याद्याऽह—येनेति । आत्मनैवायं ज्योतिरेत्युक्त्वादासनादिनिमित्तं ज्योतिरात्मेत्यर्थः ।

प्रकारान्तरेण प्रश्नं व्याकरोति—अथवेति । सप्तम्यर्थं कथयति—सर्वं इति । योऽयं त्वयाऽभिप्रेतो विज्ञानमयः
स प्राणेषु मध्ये कतमः स्यात्तेऽपि हि विज्ञानमया इव भान्तीति योजना । उक्तमर्थं दृष्टान्ते नुद्धावरोपयति—यथेति ।
व्याख्यानयोरवान्तरविभागमाह—पूर्वस्मिन्व्याख्यादिना । हृदीत्यादि प्रतिवचनमिति शेषः । पक्षान्तरमाह—अथवेति । ३०
सर्वस्य प्रश्नत्वे वाक्यं योजयति—विज्ञानेति । स समानः सन्नित्यादि प्रतिवचनमिति शेषः । द्वितीयतृतीयपक्षयोरुक्तं
सूत्रपञ्चाशं पक्षमङ्गीकरोति—योऽयमिति । यस्त्वा पृष्ट. सोऽयमित्यात्मनश्चिद्रूपत्वेन प्रत्यक्षत्वादयमिति निर्देश इति
पदद्वयस्यार्थः । देहव्याचष्टेऽर्थं विशिनष्टि—विज्ञानमय इति । विज्ञानशब्दार्थमाचक्षणास्तत्प्राप्तत्वं प्रकटयति—बुद्धीति ।
बुद्धिरेव विज्ञानं विज्ञापतेऽनेनेति व्युत्पत्तस्तेनोपाधिना संपर्क एवाविवेकस्तस्मादिति यावत् । तत्संपर्कं प्रमाणमाह—
बुद्धिविज्ञानेति । तस्माद्विज्ञानमय इति शेषः । ननु चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इत्यादि हित्वा विज्ञानमय इत्येव कस्मादु- ३५

१. विज्ञानमयत्वं बुद्धिविज्ञानाभेदापन्नत्वम्, अध्यासात् यथा राहुः ग्रहणकाले चन्द्रादित्यकिरणैः संपृक्त एव ज्ञायते
न स्वतः तमोरूपत्वात् । यथा वा षटः पुरस्त्यतदीपालोकविनिष्ठो भासते इत्युपमानम् ।

संपुक्त एव हि यस्मादुपलभ्यते राहुर्विव क्षन्नादित्यसंपुक्तः । बुद्धिर्हि सर्वाधिकरणं तमसीव प्रदीपः पुरोवस्थितः । “मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोती”ति ह्युक्तम् । बुद्धिर्विज्ञानालोकविशिष्टमेव हि सर्वं विषयान्तमुपलभ्यते पुरोवस्थितप्रदीपालोकविशिष्टमिव तमसि । द्वारमात्राणि त्वन्यानि करणानि बुद्धेः । तस्मात्तेनैव विशेष्यते विज्ञानमय इति ।

- ५ येषां परमात्मविवक्षितविकार इति व्याख्यानं तेषां विज्ञानमयो मनोमय इत्यादौ विज्ञानमयशब्दस्याप्यर्थ-
दर्शनावधौतार्थताऽनुरूपते । संविग्धश्च पदार्थैरन्यत्र निश्चितप्रयोगदर्शनाभिधारयितुं शक्यो वाक्यबोधात् ।
निश्चितन्यायबलाद्वा । सवीररिति चोत्तरव पाठात् । हृद्यन्तरिति चचनाद्युक्तं विज्ञानप्राप्त्यमेव । श्रोणेभ्यति
अ तरेकप्रदर्शनार्था सप्तमी । यथा वृक्षेषु पाषाण इति सामीप्यलक्षणा । प्राणेषु हि व्यतिरेकाभ्यतिरेकता संविहृत
आत्मनः । प्राणेषु प्राणेश्वो व्यतिरिक्त इत्यर्थः । यो हि येषु भव ते स तद्व्यतिरिक्तो भवत्येव । यथा पाषाणेषु वृक्षाः ।
- १० हृदि तत्रैतस्यात्प्राणेषु प्राणजातीयैव बुद्धिः स्थावित्यत आह—हृद्यन्तरिति । हृच्छब्देन पुण्डरीकाकारो
भासिष्णुस्तत्प्राणवबुद्धिर्हृत्संज्ञां हृदि बुद्धौ । अन्तरिति बुद्धिवृत्तिव्यतिरेकप्रदर्शनार्थम् । व्योतिरवभासात्मकत्वा-
दात्मोच्यते । तेन ह्यवभासकेनऽऽत्मना व्योतिषाऽऽस्ते पश्ययते कर्म कुरुते चेतनानां निश्चयं कार्यकारणविषयो
- पश्ययते तत्राऽह—बुद्धिर्हृत्ति । तस्याः साधारणकरणत्वे प्रमाणमाह—मनसा ह्येति । मनसः सर्वार्थत्वं समर्थयते—
बुद्धीति । किमर्थानि तर्हि चक्षुरादीनि करणानीत्याह—दृष्ट्वाऽह—द्वारमात्राणीति । बुद्धेः सति प्रापत्येव फलितमाह—
१५ तस्मादिति ।

- विज्ञानं परं ब्रह्म तत्कृतिको जीवो विज्ञानमय इति भर्तृप्रख्यैरुक्तमनुवदति—येषामिति । विज्ञानमयाविषये
मयदो न विकारायति तेरेवोच्यते तत्र मनःसमभिव्याहाराद्विज्ञानं बुद्धिर्न चाऽऽप्ता तद्विकारस्तस्मादस्मिन्नप्ये
मयदो विकारार्थत्वं वदतां स्वोक्तिविरोधः स्यादिति दूषयति—तेषामिति । कथं विज्ञानमयपदार्थनिर्णयार्थं प्रयोगात्पर-
मनुजीयते तत्राऽह—संविग्धश्चेति । यथा “पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा बर्हिषद करोती”ति पुरोडाशपात्रचतुर्धाकरण-
२० वाक्यमेकार्थसंलक्षितं शास्त्रान्तरीयेणा “ऽऽनेयं चतुर्धा करोती”त्यनेन विशेषविषयतया निश्चितायेनाऽऽनेय एव पुरोडाशे
व्यवस्थाप्यते यथा वाकाः शर्करा उपवशातोत्यत्र केनाकतेत्यपेक्षायां “तेजो वै वृत्तमि”ति वाक्यबोधाभिप्रायस्तथै-
हृदीत्यर्थः । आत्मविकारत्वे भोक्तृपुण्यत्वाद्युक्तन्यायाद्वा विज्ञानमयपदार्थनिश्चय इत्याह—निश्चतेति । यदुक्तं
निर्णयो वाक्यबोधादिति तदेव व्यनक्ति—सवीररिति चेति । आधाराद्यर्था सप्तमी दृष्ट्वा सा कथं व्यतिरेकप्रदर्शनार्थत्वा-
शङ्क्याऽह—मयेति । भवत्यत्रापि सामीप्यलक्षणा सप्तमी तथाऽपि कथं व्यतिरेकप्रदर्शनमित्याह—दृष्ट्वाऽह—
२५ प्राणेषु ह्येति । फलितं सप्तम्यर्थमयिनयति—प्राणेष्विति । तेषु समीपस्थोऽपि कथं तेभ्यो व्यतिरिच्यते तत्राऽह—
यो ह्येति ।

विशेषणान्तरमादाय व्याख्यां शङ्कामुक्त्वा पुनरवतार्य व्याकरोति—हृदीत्यादिना । विशेषणान्तरस्य
तात्पर्यमाह—अन्तरितीति । ज्योतिःशब्दार्थमाह—ज्योतिरिति । तस्य ज्योतिर्हृन् स्पष्टयति—तेनेति । आत्मज्योतिषा

१. प्राणेषु इति—सप्तमी औपस्थेयिकार्थे, सप्तमी हि त्रिविधा—औपस्थेयिकवैषम्यिकाभिव्यापकमेदात् अत्राहः तदर्थं
३० संयुक्तसंयोगः कटे सेते इत्यत्र कटोपरिस्थितास्तरणे सेते इत्युदाहरणे संयुक्तसंयोगप्रतीतिः । आधाराधेयभानस्य
भेदव्याप्यत्वात् अर्थसिद्धे भेदः न तु वाक्यः वृक्षसंयुक्तप्रदेशसंयुक्तः पाषाण इति प्रतीती वृक्षप्रदेशप्रतीतिरा-
यिकत्वात् ।
२. “पुरोडाशं चतुर्धा करोति”इत्यत्र पूर्णमासेष्टी आत्मनः अन्तीषोमीयश्च दो पुरोडाशो वर्तते । तत्र भस्मार्थं चतुर्धा-
करणं श्रूयते पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति वक्तुं क पुरोडाशो ग्राह्य इति सन्देहं आत्मनः चतुर्धा करोति इति
३५ शास्त्रान्तरवाक्यादप्युच्यते तत्र न्यायः । अत्रानिश्चित निश्चितेन निर्णयिते, न्यायत्वं । तेजो वृत्तमिति तु वाक्य-
बोधाभिप्रायते । अत्रापि सवीररिति वाक्यबोधोऽनुकूलः ।

घटो यथा वा मरकतादिभिर्णिः क्षीरादिब्रह्मे प्रक्षिप्तः परीक्षयायाऽऽत्मच्छायमेव तत्क्षीरादि-
करोति तादृशेतादमज्योतिर्बुद्धेरपि हृदयात्सूक्ष्मत्वाद्वृक्षन्तःस्थमपि हृदयादिकं कार्यकरणसंघातं चैको-
करोति । पारस्पर्येण सूक्ष्मस्थूलतारतम्यात्सर्वान्तरतमत्वात् । बुद्धिस्तावत्स्वच्छत्वादानन्त-
प्रतिच्छाया भवति । तेन हि विवेकिनामपि तत्राऽऽत्मभिमानबुद्धिः प्रथमा । ततोऽप्यान-
चेतन्यावभासता बुद्धिसंपर्कात् । तत इन्द्रियेषु । मनः संयोगात् । ततोऽनन्तरं शरीरे । इन्द्रियसंपर्कात् । ५
कृत्स्नं कार्यकरणसंघातमात्मा चैतन्यस्वरूपज्योतिषाऽवभासयति । तेन हि सर्वस्य लोकस्य कार्यकरण-
सद्वृत्तिषु चानियताऽऽत्माभिमानैर्बुद्धिर्यथाविवेकं जायते । तथा च भगवतोक्तं गीतासु—

“यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिदं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥”

“यदावित्यगतं तेजः” इत्यादि च । “नित्योन्नित्यानां चेतनश्चेतनानां” इति च काठके “तमेव भास्-
सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इति च । “येन सूर्यस्तपति तेजसेद्भः” इति च मन्त्रवर्णः । तेनायं १०
। ३ ।

पुरुष आकाशवत्सर्वगतस्त्वयुर्ध्व इति पुरुषः निरतिशयं चास्य स्वैर्यज्योतिष्वर्धं सर्वावभासकत्वात्स्वयमन्या-
नवभास्यत्वाच्च । स एव पुरुषः स्वयमेव ज्योतिःस्वभावो यं त्वं पुच्छसि कतन आस्तेति । बाह्यानां ज्योतिषां सर्व-

कार्यकरणसंघातस्य व्यवहारक्षमत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । चेतनावानिवेत्युक्तं दृष्टान्तेनोपादयति—यथा वेति ।
हृदयं बुद्धिस्ततोऽपि सूक्ष्मत्वादात्मज्योतिस्तदन्तःस्थमपि हृदयादिकं संघातं च सर्वमेकीकृत्य स्वच्छायं करोतीति कृत्वा १५
यथोक्तमपि सादृश्यमुचितमिति दार्ष्टान्तिके योजना । कथमिदमात्मज्योतिः सर्वमात्मच्छायं करोति तत्राऽऽह—
पारस्पर्येणेति । विषयादिवु प्रत्ययात्मानेषूपेतोत्तरं सूक्ष्मतातारतम्यात्तेष्वेवाऽऽत्मादिविषयान्तेषु स्थूलतातारतम्याच्च
प्रतीचः सर्वसंभासन्तरतमत्वात्तत्र तत्र स्वाकारहेतुत्वमस्तीत्यर्थः । बुद्धेरात्मच्छायत्वं समर्थयते—बुद्धिस्तावदिति ।
लौकिकपरीक्षकाणां बुद्ध्यात्माभिमानभ्रान्तिमुक्तेर्ये प्रमाणयति—तेन हीति । बुद्धेः पञ्चान्मनस्वपि चिच्छायतेत्यत्र
हेतुमाह—बुद्धीति । आत्मनः सर्वावभासकत्वमुपसंहरति—एवमिति । आत्मनः सर्वावभासकत्वे किमिति कस्य- २०
चित्तवचिवेवाऽऽत्मधीरित्यावाङ्माह—तेन हीति । बुद्ध्यादेरुक्तक्रमेणाऽऽत्मच्छायत्वं तच्छब्दार्थः । आत्मज्योतिषः
सर्वावभासकत्वे लोकप्रतिद्वारेण न प्रमाणं किंतु भगवद्वाक्यमपीत्याह—तथा चेति । नाशिनामयमनाशी चेतनाश्चेत-
यितारो ब्रह्मादयस्तोषामयमेव चेतनो यथोदकादीनामनग्नीनामग्निनिमित्तं दाहकत्वं तथाऽऽत्मचेतन्यनिमित्तमेव
चेतितुल्यमन्येषामित्याह—नित्य इति । अनुगमनवैक्युमानं स्वगतया भासा स्यादिति शब्दा प्रत्याह—तस्येति ।
येनेति । तत्र नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमित्युत्तरत्र संबन्धः । ज्योतिःशब्दव्याख्यानमुपसंहरति—तेनेति । २५

हृद्यन्तःस्थितोऽप्रमात्मा सर्वावभासकत्वेन ज्योतिर्मवतीति योजना । पदान्तरमादाय व्याचष्टे—पुरुष इति ।
आदित्यादिज्योतिषः सकाशादात्मज्योतिषि विशेषमाह—निरतिशयं चेति । प्रतिबचनवाक्यार्थमुपसंहरति—स एव
इति । स समानः सन्नित्याद्यवतारयितुं वृत्तं कीर्तयति—बाह्यानामिति । तर्हि बाह्यज्योतिःसद्भावावस्थायामाक्रिचिक्र-

१. आनन्तर्मात् आत्मनः साक्षात्सन्नितित्वात् । अत एव अहंप्रत्ययकाले सर्वदा अहंकारः प्रत्यक्षः आत्माभिमानरूपा बुद्धिः यथाविवेकम् । पामराणां देह एवात्मबुद्धिः किञ्चिद्विवेकवता शरीरदाहदशनेन शरीरानात्मत्वनिरुपणात् ३०
इन्द्रियेषु आत्मबुद्धिः ततः भग्नसि इति क्रमेण विवेकतारतम्यात् आत्माभिमानः पृथग्विधः ।
२. बुद्धिवृत्तिविवेकं बुद्धिवृत्तेर्भेदः ।
३. चेतनानां चेतनः चैतन्यप्रदः शरीरादीनामित्यर्थः यथाऽग्निः जलस्य ।
४. येन सूर्यस्तपति तं बृहन्तं अवेदवित् न मनुते इति पूर्वोक्तान्वितम् ।
५. स्वयंज्योतिष्वर्धं च अन्यानवभास्यत्वे सति इतरप्रकाशकत्वम् ।
६. स्वाकारहेतुत्वमात्मचेतन्याकारताया हेतुत्वम् । तत्र समीपस्थत्वमेव हेतुः ।
७. अनुमानं न स्वगतभासेन अपि तु आत्मचेतन्यदीप्या । तदुक्तं ‘तस्य भासे’त्यादि ।

करणाणुप्राहकाराणां प्रत्यस्तमपेक्षन्करणद्वारेण हृच्चन्त्योतिः पुरुष आत्माऽनुप्राहकः करणानामित्युक्तम् । यदापि बाह्यकरणानुप्राहकाराणामादित्यादिज्योतिषां भावस्तदाऽऽद्यादित्यादिज्योतिषां परार्थत्वात्कार्यकरणसंघातस्याचैतन्ये स्वार्थानुपपत्तेः स्वार्थज्योतिष आत्मनोऽनुप्राहकाराण्येवं कार्यकरणसंघातो न ध्वनहार्य कल्पते । आत्मज्योतिरनुप्राहैव हि सर्वदा सर्वः सव्यवहारः । “यदेतद्ब्रूयं मनश्चैतत्सज्ज्ञानम्” इत्यादिभ्यस्तत्रात् । साभिमानो हि सर्वं प्राणिसंघग्रहणः । अभिमानहेतुं च मरकत्तमणिदृष्टान्तेनावोचाम ।

यद्यप्येवमेतत्तथाऽपि जाग्रद्विषये सर्वकरणागोचरत्वादात्मज्योतिवो बुद्ध्यादिबौद्धान्तरकार्यकरणध्वनहारसन्निपातव्याकुलत्वाच्च कथ्यते तज्ज्योतिरात्मास्य मुखेर्षाकावजिष्कृष्य दर्शयितुमिच्छतिः स्वप्ने दिवर्शयिषुः प्रक्रमते—स समानः सन्नभौ लोकावनुसंचरति । यः पुरुषः स्वयमेव ज्योतिरात्मा स समानः सद्वाः सन् । केन । प्रकृतत्वात्सिद्धित्वाच्च हृदयेन । हृदीति च हृच्छब्दाच्चा बुद्धिः प्रकृता सन्निहिता च । तस्मात्तयैव सामान्यम् ।
१० किं पुनः सामान्यमश्वमहिषवद्विवेकतोऽनुपलब्धिः श्वभास्या बुद्धिरभासकं तदात्मज्योतिरालोकवत् । श्वभास्याभासकयोर्विवेकतोऽनुपलब्धिः प्रसिद्धा । विद्युद्वत्त्वाद्वालोकोऽश्वभास्येन सद्वाशो भवति । यथा रक्तमश्वभासयन् रक्तसद्वाशो रक्ताकारो भवति । यथा हरितं नीलं लोहितं चावभासयन् नीलोक्तस्तत्समानो भवति । तथा बुद्धिश्च भासयन् बुद्धिद्वारेण कृत्स्नं क्षेत्रमवभासयतोऽप्युक्तं मरकत्तमणिनिदर्शनेन । तेन सर्वेण समानो बुद्धिसामान्यद्वारेण । सर्वमय इति जात एव कथ्यते ।

१५ आत्मज्योतिरित्यागच्छाऽह—यदाऽपीति । व्यतिरेकमुखेनोक्तमर्थमन्वयमुपेन कथयति—आत्मज्योतिरिति । आत्मज्योतिषः सर्वानुप्राहकत्वे प्रमाणमाह—यदेतदिति । “सर्वमन्त करणादिप्रज्ञानेनमि”त्येतरेकं श्रवणाद्युक्तमात्मज्योतिषः सर्वानुप्राहकत्वमित्यर्थः । किञ्चित्चेतनानां कार्यकरणानां चेतनत्वप्रसिद्धद्यनुपपत्त्या सदा चिदात्मज्योतिरेकव्येत्याह—साभिमानो होति । कथमसङ्गत्य प्रतीच. सर्वत्र बुद्ध्यादावर्हमान इत्याशङ्क्याऽह—अभिमानेति ।

वृत्तमनुचोत्तरवाक्यमवतारयति—यद्यपीति । यथोक्तमपि प्रत्यज्योतिर्जागरिते दर्शयितुमशक्यमिति श्रुतिः
२० स्वप्न प्रस्तातीत्यर्थः । अशक्यत्वे हेतुद्वयमाह—सर्वेति । स्वप्ने निष्कृष्ट ज्योतिरिति शेषः । सद्वा सन्ननुसंचरतीति संबन्धः । सादृश्यस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वमपेक्ष्य पृच्छति—केनेति । उत्तरञ्च—प्रकृताविति । प्राणानामपि तुल्य तद्विषये चैतन्नाऽह—सन्निहितत्वाच्चेति । हेतुद्वय साधयति—हृदीत्यादिना । प्रकृतत्वादिफलमाह—तस्मादिति । सामान्यप्रश्नपूर्वकं विगदयति—किं पुनरित्यादिना । विवेकतोऽनुपलब्धिं व्यकीकर्तुं बुद्धिज्योतिषोः स्वरूपमाह—अवभास्येति । अवभासकत्वे दृष्टान्तमाह—आलोकवदिति । तथाऽपि कथं विवेकतोऽनुपलब्धिवत्तत्राऽह—अवभास्येति । प्रसिद्धिमेव
२५ प्रकटयति—विद्युद्वत्त्वाद्वाति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन बुद्ध्यावागेपयति—यथेत्यादिना । दृष्टान्तगतमर्थं दार्ष्टान्तिके गोजयति—तथेति । पुनरपि परिहरति—इत्युक्तमिति । सर्वविभासकत्वे कथं बुद्धेर्वै साम्यामित्याशङ्क्याऽह—तेनेति । श्वविभासकत्व तच्छब्दार्थः । किमर्थं तर्हि बुद्ध्या सामान्यमुक्तमित्याशङ्क्य द्वारत्वेनेत्याह—बुद्धीति । आत्मनः सर्वेण समानत्वे वाक्यगोपमनुकूलयति—सर्वमय इति ।

१. यदेतद्ब्रूय मनः हृदयस्थं मनः तस्य च वृत्तयः सज्ज्ञानमाज्ञानमित्यादयः सर्वं तत् प्रज्ञानेनमित्यनेन आत्मचेतन्येन दीपितमित्यर्थः । मनश्चेकीकृत्योक्तं मनसा चक्षुभूतेन पश्यति श्रोत्रभूतेन शृणोति इत्यादिरीत्या सर्वोपलब्धिभावनेन आत्मनः करणभूत मनः सज्ज्ञानमाज्ञानमित्यादिना मनःपरिणामानुक्त्वा सर्वं तत् प्रज्ञानेनमित्यनेन प्रज्ञात्मकत्वचेतन्येनैतत्कमित्युक्तम् ।

२ बाह्याभ्यन्तरेति—बाह्या चक्षुरादिजन्यज्ञानानि आभ्यन्तरं मानसवृत्तयः तेषां सन्निपातः ससर्गः तेन व्याकुलपीडित आत्मा तेन आत्मज्योति तद्व्यतिरेकेण निरुपयितुमशक्यम् । अतः स्वप्ने तस्य स्वयज्योतिर्दृष्टव्यमुपपादयितुं शक्नोति प्रवर्तते ।

३ स ममानसपन्—बुद्ध्या समानस्मन् अनेन भेदाग्रह उक्तं तत्फलं चाव्याप्तम्. ‘व्यायतोवे’त्युक्तः ।

४. रक्तमवभासयन् रक्तः स्फटिकद्वारा गच्छन् स्वच्छः ।

५. आलोक. रक्त इव । सर्वमय. सर्वतादात्म्यत्वाद् बाह्यमय इत्यादिपमयि । तादात्म्यं च कल्पितम् ।

तेनासौ कुतश्चित्प्रबिम्बं मुञ्जेषीकावत्त्वेन ज्योतीरूपेण दर्शयितुं न शक्यत इति सर्वव्यापारं तत्राप्यारोप्य नामरूपागत ज्योतिर्वर्गं च नामरूपयोर्नामरूपे चाऽऽत्मज्योतिषि सर्वो लोको मोमुह्यतेऽयमात्मा नायमात्मैवंचर्मा नैवंचर्मा कर्ताऽकर्ता शुद्धोऽशुद्धो बद्धो मुक्तः स्थितो यत आगतोऽस्ति नास्तौत्यादिविकल्पैः । मतः समानः सन्तुभौ लोको प्रतिपन्नप्रतिपत्तव्याविह्लोकपरलोकावुपासदेहेन्द्रियादिसङ्घातत्यागान्योपादानसन्तान-प्रबन्धशतसन्निपातैरनुक्रमेण सञ्चरति । धीसादृश्यमेवोभयलोकसंचरणहेतुर्न स्वत इति ।

तत्र नामरूपोपाधिसादृश्यं भ्रान्तिनिमित्तं यत्तदेव हेतुर्न स्वत इत्येतदुच्यते । यस्मात्स समानः सन्तुभौ लोकावमुक्रमेण सञ्चरति तदेतत्प्रत्यक्षमित्येतद्दर्शयति—यतो व्यायतीव ध्यानव्यापारं करोतीव चिन्तयतीव ध्यानव्यापारवर्ती बुद्धिः स तत्त्वेन चित्तवभावज्योतीरूपेणावभासयस्तत्सदृशस्तत्समानः सन्ध्यायतीवाऽभोक्रवदेव । अतो भवति चिन्तयतीति भ्रान्तिर्लोकस्य । न तु परमार्थतो व्यायति । तथा लेलायतीवात्यर्थं चलतीव । तेष्वेव क्रमेषु बुद्ध्यादिषु बाधेषु च चञ्चल्यु तदवभासकत्वात्तत्सदृशं तदिति लेलायतीव । न तु परमार्थतश्चलनवर्त्मकं १० तदवत्सज्योतिः ।

कथं पुनरेतदवगम्यते तत्समानत्वभ्रान्तिरेवोभयलोकसंचरणादिहेतुर्न स्वत इत्यस्यास्यर्थस्य प्रदर्शनाय हेतुष्वपिश्यते—स आत्मा हि यस्मात्स्वप्नो भूत्वा । स यथा धिया समानः सा धीर्यच्छाद्भुवति तत्तदसावि भव-तीव तस्माच्छादतो स्वप्नो भवति स्वावर्णति प्रतिपद्यते बीस्तदा सोऽपि स्ववर्णति प्रतिपद्यते । यदा धीर्जिज्ञास-रिषति तदाऽसावप्यत आह—स्वप्नो भूत्वा स्वप्नवृत्तिमवभासयन्विषयः स्वावर्णस्याकारो भूत्वेन लोकं जागरित- १५ व्यबहारलक्षणं कार्यकरणसङ्घातसक लौकिकशास्त्रीयव्यवहारास्पदमतिक्राम्यतीत्य ज्ञामिति विविक्तेन स्वैना-ऽऽत्मज्योतिषा स्वभासिकां धीवृत्तिमवभासयन्नवतिष्ठते यस्मात्तस्मात्स्वयंज्योतिःस्वभाव एवातो विद्युदः स कर्तृक्रियाकारकफलशून्यः । परमार्थतो धीसादृश्यमेव तुभयलोकसंचारादिसंख्यबहिरभ्रान्तिहेतुः । भूत्यो रूपाणि मृग्युः कमविद्यादिर्न तस्यान्यदूषं स्वतः कार्यकरणान्वेदास्य रूपाणि । अतस्तानि मृत्यो रूपाण्यतिक्रामति क्रियाफलाभयाणि ।

२०

ननु नास्त्येव धिया समानमन्यद्विद्योऽवभासकमात्मज्योतिः धीव्यतिरेकेण प्रत्यक्षेण बाऽनुमानेन बाधु-वाक्यशेषोषिष्ठेऽर्थे लोकभ्रान्तेर्गमकत्वमाह—तेनेति । सर्वमयत्वेनेति यावत् । आत्मानात्मनोर्विवेकवर्शनत्या-वाक्यत्वे परस्परारोपस्तद्वर्माध्यासश्च स्यात्ततश्च लोकानां मोहो भवेदित्याह—इति सर्वति । धर्मविषयं मोहम-मिनयति—अयमिति । धर्मविषयं मोहं दर्शयति—एवं धर्मेति । तदेव स्फुटयति—कर्त्तव्यादिना । विकल्पैः सर्वो लोको मोमुह्यत इति संबन्धः । स समानः सन्नित्यस्यास्यभूत्वाऽनसिद्धं भागं व्याकरोति—अत इत्यादिना ।

२५

आत्मनः स्वाभाविकमुभयलोकसंचरणमित्यागच्छुचानन्तरवाक्यमादत्ते—सत्रेति । आत्मा सप्तमर्थः यतःगन्धो वक्ष्यमाणात्, शब्देन संवध्यते । अक्षरोत्यमर्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—व्यानेति । ध्यानवती बुद्धिः व्यासिद्धात्मा ध्यायतीत्येवमृ दृष्टान्तामाह—आलोकवदिति । यथा अल्लालोको नीलं पीतं वा विषयं व्यस्तुवानस्तदाकारो दृश्यते तथाऽयमपि ध्यानवती बुद्धिः भासयन्ध्यानवानिव भवतीत्यर्थः । यथोक्तबुद्धवभावसाकत्वमुक्तं हेतुमनुब फलितमाह—अत इति । इवशब्दार्थं कथयति—न त्विति । बुद्धिर्वर्णमात्रमन्योपाविकत्वेन मिथ्यात्वमुक्त्वा प्राणवर्णानामपि तत्र ३० तथात्वं कथयति—तथेति । आत्मनि चलनस्योपाधिकत्वं साधयति—तेष्विति । इवगन्धसमर्थसिद्धमर्थमाह—न त्विति ।

स हीत्याद्यनन्तरवाक्यमाकाङ्क्षाद्वारोत्यापयति—कथमित्यादिना । नच्छब्दो बुद्धिविषयः । संचरणादीत्यादि-शब्दो ध्यानादिव्यापारसंग्रहार्थः । स्वप्नो भूत्वा लोकमतिक्रामतीति सवन्धः । कथमात्मा स्वप्नो भवति तत्राऽह—स यथेति । उक्तेऽर्थे वाक्यभवतायं व्याकरोति—अत आहेति । उक्तं हेतुमनुब फलितमाह—यस्मादित्यादिना । कार्यकरणतीतत्वात्प्रत्यक्षात्मनो न स्वतः संचारित्वमित्याह—मृत्योरिति । रूपाण्यतिक्रामतीति पूर्वेण संबन्धः । ३५ क्रियास्तत्फलानि चाऽऽश्रयो येषां यानि वा क्रियाणां तत्फलाणां चाऽऽश्रयस्तानीति यावत् ।

बुद्धवभावसाकं ज्योतिरालेख्यं भूत्वा वाक्यः बद्धूने—नन्विति । प्रमाणावतिरिक्तान्नोपनिश्चितित्यागच्छुच प्रत्यक्षननुमानं चेति प्रमाणद्वैधिनियममभिप्रेत्य ताम्नामतिरिक्तान्नपुलभमात्रासावसीत्याह—धीव्यतिरेकेनेति । तत्र

१. ननु इत्यादिना बाह्यादवादी वीद्ध. गंकेने ।

पलम्भात् । यथाऽन्या तत्काल एव द्वितीया धीः । यत्स्वभास्यावभासकयोरन्यत्वेऽपि विवेकानुपलम्भात्सादृश्यमिति [तिः] घटाद्यालोकयोः । तत्र भवत्यन्यत्वेनाऽऽलोकस्योपलम्भादघटादेः संस्लिष्टयोः सादृश्यं भिन्नयोरेव न च तथैह घटादेरिव धियोऽवभासकं ज्योतिरन्तरं प्रत्यक्षेण वाऽनुमानेन बोधलभाभहे । धीरेव हि चित्स्वरूपाऽवभासकत्वेन स्वाकारा विषयाकारा च । तस्मान्नानुमानतो नापि प्रत्यक्षतो धियोऽवभासकं ज्योतिः शक्यते प्रतिपादयितुं ५ व्यतिरिक्तम् ।

यदपि दृष्टान्तरूपमभिहितमवभास्यावभासकयोर्भिन्नयोरेव घटाद्यालोकयोः संयुक्तयोः सादृश्यमिति । तत्राभ्युपगममात्रसमाभिषक्तं न तत्र घटाद्यवभास्यावभासको भिन्नौ । परमार्थतस्तु घटादिरेवावभासात्मकः सालोकः । अन्योऽन्यो हि घटादिरूपयते । विज्ञानमात्रमेव सालोकघटादिविषयाकारमवभासते । यदेवं तदा न बाह्यो दृष्टान्तोऽस्ति विज्ञानलक्षणमात्रवत्सत्सर्ग्य । एवं तस्यैव विज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकाकारतामलं परिकल्प्य १० तस्यैव पुनर्विशुद्धिं परिकल्पयन्ति । तद्ग्राह्यग्राहकविनिर्मुक्तं विज्ञानं स्वच्छोभूतं क्षणिकं व्यवतिष्ठत इति केचित् । तस्यापि शान्तिं केचिद्विच्छन्ति । तदपि विज्ञानं संवृतं ग्राह्यग्राहकांशविनिर्मुक्तं शून्यमेव घटादि-बाह्यवस्तुवदित्यपरे भाष्यमिका आचक्षते ।

सर्वा एताः कल्पना बुद्धिविज्ञानावभासकस्य व्यतिरिक्तस्याऽऽत्मन्योतिषोऽप्युद्भावस्य ज्योतिर्भासस्य प्रति-पलभुता वैदिकस्य । तत्र येषां बाह्योऽर्थोऽस्ति तान्प्रत्युच्यते तावत् । न स्वाभावभासकश्च घटादेः । तमस्यवन्त्ययो १५ घटादिस्तावन्न कदाचिदपि स्वात्मानाऽवभास्यते । प्रतीपाद्यालोकसंयोगेन तु नियमेनैवावभास्यमानो बृष्टः सालोको घट इति । संस्लिष्टयोरपि घटालोकयोरन्यत्वेमेव पुनः पुनः संक्षेपे विश्लेषे च विशेषवर्तनाद्ब्रह्मघटयोरिव । अन्यत्वे च व्यतिरिक्तावभासकत्वं न स्वात्मनैव स्वभात्मानमवभासयति ।

ननु प्रदीपः स्वात्मानमेवावभासयन् दृष्ट इति । न हि घटादिस्तद्वदीपदर्शनाय प्रकाशान्तरसुभावते

दृष्टान्तमाह—यथेति । घटादिरालोकश्चेत्युभयोर्मिथः संसृष्टयोर्विवेकेनानुपलम्भमवदवभास्यावभासकयोर्बुद्ध्यात्मनोर्मेदपि २० पूषगनुपलम्भादैक्यमवभासते अस्तुतस्तु तयोरन्यत्वमेवेति शङ्कामनुवदति—यस्मिन् । वैषम्यप्रदर्शनेनोत्तरमाह—तत्रेति । दृष्टान्तः ससम्यर्थः घटादेरन्यत्वेनेति सम्बन्धः । ज्योतिरन्तरं नास्ति चेत्कुतो ग्राह्यग्राहकसंवित्तिरित्या-शङ्क्याऽह—धीरेवेति । बाह्यार्थवादिनोः सोत्रान्तिकवैभाषिकयोरभिप्रायमुपसहरति—तस्मात्तेति ।

इदानीं विज्ञानवादी बाह्यार्थवादिभ्यामभ्युपगतं दृष्टान्तमनुवदति—यथेति । बाह्यार्थवादप्रक्रिया न सुगताभिप्रेतेति हूषयति—तत्रेति । उभयत्र दृष्टान्तस्वरूपं ससम्यर्थः । ननु घटादेरवभास्यादालोकजवभासको भिन्नो २५ लक्ष्यते नेत्याह—परमार्थतस्मिन् । तस्य स्यामित्त्वं व्यावर्तयति—अन्योऽस्य इति । प्रतीतं विषयप्राधान्यं व्यावर्त-यसृकमेव व्यनक्ति—विज्ञानमात्रमिति । विज्ञानवादे यथोक्तदृष्टान्तराहित्यं फलतीत्याह—यथेति । शिष्यबुद्धयनुसारेण त्रिविधं बुद्ध्याभिप्रायमुपसह्रति—एषमित्यादिना । परिकल्प्येत्यन्तेन बाह्यार्थवादमुपसहृत्य तस्यैवेत्यादिना विज्ञान-वादमुपसंजहार । तत्र विज्ञानवादोपसंहारं विवृणोति—तद्वाह्येति । शून्यवादमवभासमाह—तस्यापीति । तदेव स्फुटयति—तदपीति ।

३० पक्षवदेषु दोषं सम्भावयति—सर्वा इति । कथममूषा कल्पनानां हूषणमित्याशङ्क्य प्रथमं बाह्यार्थवादिनं प्रत्याह—तत्रेति । निर्धारणे सक्षमी । यत्तु धीरेवावभासकत्वेन स्वाकारेति तत्राऽह—नैति । यदवभास्य तत्स्वाति-रिकावभास्यमवभास्यत्वाद्या घटादि । अवभास्या चेयं बुद्धिरित्यनुमानादबुद्धिव्यतिरिक्तं साक्षी सिध्यतीत्यर्थः । दृष्टान्तं साधयति—तमसीति । तस्यावभासकापेक्षा दर्शयितुं विशेषणम्—सालोको घट इति । संक्षेपावगमात्तास्ति घटस्य व्यतिरिकावभास्यत्वमित्याशङ्क्याऽह—संस्लिष्टयोरपीति । भवत्यन्यत्वं किं तावतेत्याशङ्क्याऽह—अन्यत्वे ३५ चेति । व्यतिरिकावभासकत्वं तादृशावभासकसाहित्यमिति यावत् । अवभासयति घटादिरिति शेषः । दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वे परिहृते व्यभिचारमाशङ्कते—नन्वेति । तदेव व्यतिरेकमुत्तेजाऽह—नहीति ।

१. यदपीतियोगाचारक्षेपः ।

२. एवं तस्यैवेति शून्यवादिनाम् ।

३. संवृतं संवृतिसिद्धं संवृतिः लौकिकव्यवहारः ।

लौकिकाः । तस्मात्प्रदीपः स्वात्मानं प्रकाशयति । न । अवभास्यत्वाविशेषात् । यद्यपि प्रदीपोऽप्यस्यावभासकः स्वयमवभासकत्वात्तस्याऽपि व्यतिरिक्तचैतन्यावभास्यत्वं न व्यभिचरति घटादिवदेव । यदा चेवं तदा व्यतिरिक्तावभास्यत्वं तावदवश्यंभावि । ननु यथा घटश्चैतन्यावभास्यत्वेऽपि व्यतिरिक्तमालोकान्तरमपेक्षते न त्वेवं प्रदीपोऽप्यमालोकान्तरमपेक्षते । तस्मात्प्रदीपोऽप्यवभास्योऽपि सत्तात्मानं घटं चावभासयति ।

न । स्वतः परतो वा विशेषाभावात् । यथा चैतन्यावभास्यत्वं घटस्य तथा प्रदीपस्यापि चैतन्यावभास्यत्व- ५
मविशिष्टम् । यत्तुच्यते प्रदीप आत्मानं घटं चावभासयतीति तदसत् । कस्मात् । यदाऽऽत्मानं नावभासयति तदा कौटुशः स्यात् । न हि तदा प्रदीपस्य स्वतो वा परतो वा विशेषः कश्चिदुपलभ्यते । स ह्यवभास्यो भवति यस्यावभासकसंनिवावसंनिधौ च विशेष उपलभ्यते । नहि प्रदीपस्य स्वात्मसंनिधिरसंनिधिर्वा शून्यः कल्पयितुम् । असति च कदाचित्कै विशेष आत्मानं प्रदीपः प्रकाशयतीति श्रुतेरुच्यते । चैतन्यप्राहात्यं तु घटादिभिरविशिष्टं प्रदीपस्य । तस्माद्विज्ञानतयाऽऽत्मप्राह्यप्राहकत्वे न प्रदीपो दृष्टान्तः । चैतन्यप्राहात्यं च विज्ञानस्य ग्राह्यविषयैर- १०
विशिष्टम् । चैतन्यप्राहात्ये च विज्ञानस्य किं प्राह्यविज्ञानप्राहात्यै किंवा प्राह्यविज्ञानप्राहात्येति तत्र सद्विज्ञानेन वस्तुनि योऽन्यत्र वृष्टो न्यायः स कल्पयितुं युक्तो न तु वृष्टविरतोः । तथा च सति यथा व्यतिरिक्तैव ग्राहकेण ग्राह्यानां प्रदीपाणां प्राहात्यं वृष्टं तथा विज्ञानस्यापि चैतन्यप्राहात्यप्रकाशकत्वे सत्यपि प्रदीपवद्व्यतिरिक्तचैतन्य-
प्राहात्यं युक्तं कल्पयितुं न त्वनन्यप्राहात्यम् । यश्चाग्नौ विज्ञानस्य ग्रहेता स आत्मा ज्योतिरन्तरं विज्ञानात् ।

तदाऽनवस्थेति चेत् । न । प्राहात्यमात्रं हि तद्वप्राहकस्य वस्तुवन्तरत्वे लिङ्गमुक्तं न्यायतः । न त्वेकान्ततो १५
प्राहकत्वे तद्वप्राहकान्तरास्तित्थे वा कदाचिदपि लिङ्गं संभवति । तस्मात् तदनवस्थाप्रसङ्गः ।

अनैकान्तिकत्वं निगमयति—तस्मादिति । प्रदीपस्य पक्षतुल्यत्वाच्च व्यभिचारोऽस्तीति परिहरति—नावभास्यत्वेति । यथाग्न्यावभासकत्वात्तस्य नाग्न्यावभास्यत्वमिति चेत्तत्राऽह—यक्ष्यीति । अवभास्यत्वहेतोरव्यभिचारे फलितमाह— २०
यदा चेति । व्यतिरिक्तावभास्यत्वं बुद्धेरिति शेषः । अवभास्यत्वे सत्यपि प्रदीपे स्वातिरिक्तैवावभास्यत्वमिति नियमा-
सिद्धेर्याभिचारात्तादवस्थमिति शङ्कते—नन्विति ।

यदि प्रदीपस्य स्वावभासनात्पूर्वमसन्विशेषः समनन्तरकाले स्यात्तदा स्वात्मानं भासयतीति वक्तुं युक्तं न च २५
सोऽस्तीति दूषयति—नैत्यादिना । तदेव विवृणोति—यथेति । अवभास्यत्वाविशेषादित्यर्थः । प्रदीपे परोक्षं विशेष-
मनुभाष्य दूषयति—यत्किम्यादिना । यदा दीपो न स्वात्मानं भासयति तदाऽनवभासमानः स्वादित्याशङ्क्याऽह—
नहीति । विशेषोभावेऽपि दीपस्य स्वेनावभास्यत्वं किं न स्यादिति चेत्तत्राऽह—स हीति । दीपस्य विशेषान्तरा-
भावेऽपि स्वात्मसंनिध्यसंनिधौ विशेषावित्याशङ्क्याऽह—न हीति । दीपस्य स्वेनान्येन वा स्वस्वमन्विशेषाभावे २५
फलितमाह—असतीति । व्यभिचारनिरासपूर्वकं भास्यत्वानुमानमुपपाद्यानुमानान्तरमाह—चैतन्येति । यद्वयञ्जकं
तत्त्वविजातीयव्यञ्ज्यं यथा सूर्यादि व्यञ्जकं च विज्ञानं तस्माद्विज्ञानव्यतिरिक्तश्चिदात्मा सिध्यतीत्यर्थः । प्रदीपस्य न
स्वावभास्यत्वं किन्तु विजातीयचैतन्यावभास्यत्वमिति स्थिते फलितमाह—तस्मादिति । यद्वप्राहं तद्वप्राहकान्तराप्राहं
यथा दीपो ग्राह्यं वेदं विज्ञानमिदमनुमानान्तरमाह—चैतन्येति । तथाऽपि कथं त्वदिष्टप्राहकसिद्धिरित्याशङ्क्य
विमृशति—चैतन्यप्राहात्ये चेति । कथं तर्हि निर्णयस्तत्राऽह—इति तत्र संदिह्यमान इति । अस्तु लोकानुसारो ३०
निश्चयो लोकस्तु कथमित्याशङ्क्याऽह—तथा चेति । तथापि कुतो विवक्षितात्मज्योतिस्तत्राऽह—यथेति ।

विज्ञानस्य ग्राहकान्तरप्राहात्ये तस्यापि ग्राहकान्तराशेषायामनवस्थाप्रसक्तिरिति शङ्कते—तदाऽनवस्थेति
चेदिति । कूटस्थबोधस्य विज्ञानसाक्षिणोऽविषयत्वात्तानवस्थेति परिहरति—नैति । यद्वप्राहं तत्त्वतिरिक्तप्राहं यथा
घटादीनि ग्राह्यत्वमात्रं बुद्धिप्राहकस्य ततो वस्तुवन्तरत्वे प्रदीपस्य स्वानवभास्यत्वन्यायेन लिङ्गमुक्तं न च बुद्धिसाक्षिणो
ग्राह्यत्वमस्ति कूटस्थदृष्टिस्वाभावात्तत्कुतोऽनवस्थेत्युपपादयति—ग्राह्यत्वमात्रं हीति । साक्षी स्वातिरिक्तप्राह्यो ३५
ग्राहकत्वादबुद्धिदित्याशङ्क्याऽह—न त्विति । ग्राहकत्वं हि ग्रहणकर्तृत्वं वा तत्साक्षित्वं वा । आद्ये बुद्धिसाक्षिणो
मुख्यवृत्त्या ग्रहणकर्तृत्वं न किञ्चित्लिङ्गं सम्भवति । द्वितीये तस्य ग्राहकान्तरास्तित्वे न कदाचिदपि प्रमाणमस्ति
तत्कुतोऽनवस्थेत्यर्थः ।

१. विशेषदर्शनात् आलोकसवन्धे सालोकः तदभावे तमोविशिष्टः, विशेषो भेदः ।

विज्ञानस्य व्यतिरिक्तप्राहृत्ये करणान्तरापेक्षायामनवस्थेति चेत् । न । नियमाभावात् । न हि सर्वत्रायं नियमो भवति । यत्र वस्तुवन्तरेण गृह्यते वस्तुवन्तरं तत्र प्राहृताहकव्यतिरिक्तं करणान्तरं स्यादिति नैकान्तेन नियमो शक्यते । वैविध्यदर्शनात् । कथम् । घटस्तावत्वात्मव्यतिरिक्तोऽऽत्मनां गृह्यते तत्र प्रदीपाविरालोको प्राहृताहकव्यतिरिक्तं करणम् । न हि प्रदीपाद्यालोको घटाश्चक्षुराशो वा । घटवच्चक्षुर्ग्राहृत्येऽपि प्रदीपस्य वक्षुः प्रदीपव्यतिरेकेण न बाह्यालोकास्त्वानीयं किंवित्करणान्तरमपेक्षते । तस्मान्नैव नियमो शक्यते यत्र यत्र व्यतिरिक्तप्राहृत्यं तत्र तत्र करणान्तरं स्यादेवेति । तस्माद्विज्ञानस्य व्यतिरिक्तप्राहृताहकप्राहृत्ये न करणद्वाराऽनवस्था नापि प्राहृताहकत्वाद्वा कदाचिदप्युपपादयितुं शक्यते । तस्मात्सिद्धं विज्ञानव्यतिरिक्तमात्मव्यतिरिक्तमिति ।

ननु नास्त्येव बाह्योऽर्थो घटाविः प्रदीपो वा विज्ञानव्यतिरिक्तः । यद्धि यद्व्यतिरेकेण नोपलभ्यते तत्तावन्मात्रं वस्तु दृष्टम् । यथा स्वप्नविज्ञानप्राहृत्यं घटपटादिवस्तु स्वप्नविज्ञानव्यतिरेकेणानुपलभ्यमात्मव्यतिरेकप्रदीपादेः १० स्वप्नविज्ञानमात्रात्तदवगम्यते, तथा जागरितेऽपि घटप्रदीपादेर्बाह्यविज्ञानव्यतिरेकेणानुपलभ्यमानाप्रविज्ञानमात्रतैव युक्ता भवितुम् । तस्मात्तास्ति बाह्योऽर्थो घटप्रदीपादिविज्ञानमात्रमेव तु सर्वम् । तत्र यदुक्तं विज्ञानस्य व्यतिरिक्तत्वः, भास्यत्वाद्द्विज्ञानव्यतिरिक्तं नस्ति व्योतिरन्तरं घटादेरिवेति तन्मिथ्या । सर्वस्य विज्ञानमात्रमेव दृष्टाव्याभावात् । न । यावत्तावदभ्युपगमात् । न तु बाह्योऽर्थो भवतेकान्तेनैव नाभ्युपगम्यते । ननु स्या नाभ्युपगमयत एव । न । विज्ञानं घटः प्रदीप इति च शब्दावैतृथ्यत्वाद्यावत्तावर्थापि बाह्यमर्थान्तरमवश्यमभ्युपगम्यतामम् । विज्ञानावर्थात्तरं १५ वस्तु न चेदभ्युपगम्यते विज्ञानं घटः पट इत्येवमादीनां शब्दानामेकार्थत्वे पर्यायशब्दस्य प्राप्नोति । तथा साधनानां कल्पय चैकत्वे साध्यसाधनभेदोपवेशनाकार्थव्यप्रसङ्गः । तत्कर्तुरज्ञानप्रसङ्गे वा ।

किञ्चान्यत् । विज्ञानव्यतिरेकेण बाह्यप्रतिबादिषावबोधाम्भ्युपगमात् । न ह्यात्मविज्ञानमात्रमेव बाह्यप्रतिबादिषावबोधो बाह्यमभ्युपगम्यते निराकर्तृव्यत्वात्प्रतिबादिषावबोधात् । न ह्यात्मोऽर्थं विज्ञानं निराकर्तृव्यमभ्युपगम्यते स्वयं बाह्यमा कल्पयितुम् । तथा च सति सर्वसंख्यबह्वारोपप्रसङ्गः । न च प्रतिबाद्यादयः स्वात्ममेव गृह्यन्ते २० इत्यभ्युपगमः । व्यतिरिक्तप्राहृत्यं हि तेऽभ्युपगम्यन्ते । तस्मात्तद्व्यतिरेकव्यतिरिक्तप्राहृत्यं वस्तु जाग्रद्विषयत्वा-

प्राहृताहकव्यत्या परिहृत्य करणानवस्थामाकङ्क्षते—विज्ञानस्येति । तस्य हि प्राहृत्ये चक्षुरापस्थितानीयकरणेन भवितव्यं तस्यापि प्राहृत्येऽन्यकरणमित्यनवस्था दूषयति—न । नियमाभावादिति । नियमाभावः साधयति—नहीत्यादिना । वैविध्यदर्शनामाकाङ्क्षापूर्वकं स्फुटयति—कथमित्यादिना । उभयव्यतिरेकं विशदयति—नहीति । तथाऽपि कथं वैचित्र्यं तत्राऽह—वदवदिति । नियमाभावमुपसङ्हरति—तस्मादिति । अनवस्थाद्वयनिराकरणं २५ निगमयति—तस्माद्विज्ञानस्येति । बाह्यार्थवादितनिराकरणमुपसङ्हरति—तस्मात्सिद्धं मिति ।

बाह्यार्थवादिनी ऋस्ते विज्ञानवादी चोदयति—नन्विति । बाह्यार्थो विज्ञानातिरिक्तो नास्तीत्यत्र प्रमाणमाह—प्रदीपेति । नोपलभ्यते च जाग्रद्वस्तु जाग्रद्विज्ञानव्यतिरेकेणेति शेषः । दृष्टान्तं समर्थयते—स्यन्तेति । दार्ष्टान्तिकं विवृणोति—तथेति । उक्तमनुमानमुपसङ्हरति—तस्मादिति । सर्वं विज्ञानमात्रमिति स्थिते फलितमाह—तत्रेति । किमिति तस्य मिथ्यात्वं तत्राऽह—सर्वस्येति । बाह्यार्थफलपवादिनं दूषयति—नैत्यादिना । हेतुं विवदयति— ३० नन्विति । विज्ञानमात्रवादित्यादेकान्तेन बाह्यार्थमभ्युपगम्यतिरिति शङ्कते—नन्विति । बाह्यार्थं हृदयङ्गीकारयति—नैत्यादिना । अन्यमभ्युपगमनोक्तमर्थं व्यतिरिक्तमुत्तेन विशदयति—विज्ञानादिति । ज्ञानजेष्वप्येतेष्वे दोषान्तरमाह—तथेति । अनर्थकं शास्त्रमुपदिशतो ब्रुदस्य सर्वज्ञत्वं न स्यादित्याह—तत्कर्तुरिति । वागव्यर्थः ।

इतश्च सर्वस्य नास्ति विज्ञानमात्रत्वमित्याह—‘‘नान्वदिति । न केवलं पूर्वाकोपप्रतिवादेन बाह्यार्थोऽभ्युपगम्यं किन्तु तथैवान्यदपि कारणमुच्यत इति यावत् । तदेव स्फुटयति—विज्ञानेति । यद्व्याहृत्य तत्सर्वव्यतिरिक्तप्राहृत्यं ३५ यथा प्रतिवाद्यादि जाग्रद्वस्तु चेदं प्राहृत्यमित्यनुमानात् बाह्यार्थफलपमिद्विदित्यर्थः । दृष्टान्ते विप्रतिपत्तिं प्रत्याह—नहीति । निराकर्तृव्यत्वेऽपि तेषां ज्ञानमात्रत्वं किं न स्यादित्याह—‘‘बाह्यार्थमभ्युपगम्यमात्मज्ञानं वा तेषामिति विपर्ययक्रमेण दूषयति—न हीत्यदिना । स्वरीयन्तिषेऽपि स्वनिषेधे कानिष्टाप्रतिपाद्ये—तथा चेति । स्वद्वीकागालोचनामात्रमपि प्रतिवाद्यादीनां विज्ञानातिरेकः सत्स्वर्तीत्याह—न चेति । अन्यथा विवादाभावापानादिति यावत् । कथं हाह—तेषां त्रीकास्तत्राऽह—व्यतिरिक्तं । मिदं दृष्टान्ते फलितमनुमानं निगमयति—तस्मादिति । ‘‘न च नेत्रगतानेन ४० नेत्रगतानो व्यवहारादनुमीयते सर्वज्ञज्ञानेन चासर्वज्ञज्ञानानि जायन्ते तत्र भेदश्च नेत्रेण मिदंनेन्द्रदृष्टान्ताधीनः’’

ज्ञाप्रवृत्तप्रतिवाद्याविचरिति सुलभो दृष्टान्तः । संतत्यन्तरवद्विज्ञानान्तरवच्चेति । तस्माद्विज्ञानवादिनाऽपि न शक्यं विज्ञानव्यतिरिक्तं ज्योतिरन्तरं निराकर्तुम् ।

स्वप्ने विज्ञानव्यतिरेकाभावादुक्तमिति चेत् । न । अभावावपि भावस्य वस्तुवन्तरत्नोपपत्तेः । भवतैव तावत्स्वप्ने घटादिविज्ञानस्य भावभूतत्वमभ्युपगतम् । तदभ्युपगम्य तद्व्यतिरेकेण घटाद्यभावा उच्यते । स विज्ञानविषयो घटादिवर्तमानो यवि वा भावः स्यादुभयथाऽपि घटादिविज्ञानस्य भावभूतत्वमभ्युपगतमेव । न तु तस्मिन्वर्तयितुं शक्यते तस्मिन्वर्तयन्त्याभावात् । एतेन सर्वस्य शून्यता प्रत्युक्ता । प्रत्यगात्मग्राह्या वाऽऽत्मनोऽहमिति मीमांसकपक्षः प्रत्युक्तः । यत्कृतं सांकोकोज्यध्वान्यश्च घटो जायत इति तदसत् । क्षणान्तरेऽपि स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञानात् । सादृश्यत्प्रत्यभिज्ञानं कृतोत्पत्तिकेशनखाविष्वेति चेत् । न । तत्रापि क्षणिकत्वस्यासिद्धत्वात् । आत्येकत्वाच्च । कृतेषु पुनरुत्पत्तेषु च केशनखादिषु केशनखत्वजातेरेकत्वात्केशनखत्वप्रत्ययस्तस्मिन्तोऽभ्रान्त एव । न हि दृश्यमानलूनोत्पत्तिकेशनखादिषु व्यक्तिमिमितः स एवेति प्रत्ययो भवति । कस्यचिद्दोषकालव्यवहित- १० दृष्टेषु च तुल्यपरिमाणेषु तत्कालीनवाचितुल्या इमे केशनखाद्या इति प्रत्ययो भवति न तु त एवेति । घटादिषु पुनर्भवति स एवेति प्रत्ययः । तस्माच्च सप्तो दृष्टान्तः ।

प्रत्यक्षेण हि प्रत्यभिज्ञायमाने वस्तुनि तदेवेति न चाभ्युपगम्यमानुमातुं युक्तं प्रत्यक्षविरोधे लिङ्गस्याऽऽर्सासत्वोपपत्तेः । सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तेश्च । ज्ञानस्य क्षणिकत्वात् । एकस्य हि वस्तुदर्शिनो वस्तुवन्तरवर्तने सादृश्यप्रत्ययः स्यात् । न तु वस्तुदर्शको वस्तुवन्तरवर्तनाय क्षणान्तरमवतिष्ठते । विज्ञानस्य क्षणिकत्वात्सङ्गद्वस्तुवर्तनेनैव १५ क्षयोपपत्तेः । तेनैवं सद्भावमिति हि सादृश्यप्रत्ययो भवति । तेनेति वृष्टस्मरणम् इमिति वर्तमानप्रत्ययः । तेनेति वृष्टं द्वियश्च यदः शक्योऽनुमातुमित्याह—संतत्यन्तरवचिति । इति न बाह्यायापिकापासिद्धिरिति शेषः । तदपकापासंभवे फलितमाह—तस्मादिति ।

विज्ञानादयंभेदेकस्या प्रत्यगात्मा विज्ञानातिरिक्त उक्तः । संप्रति विमर्त न ज्ञानमित्रं ग्राह्यत्वात्स्वप्नग्राह्यवदित्युक्तमनुवदति—स्वप्न इति । अपुंक्षं विज्ञानातिरिक्तत्वमर्थस्येति शेषः । दृष्टान्तस्य साध्यविकलतामभिप्रेत्य २० परिहरति—नाभावावतीति । संप्रहृदार्थं विदुषोति—भवतैवेति । बाह्यार्थवादिभ्यो विशेषमाह—सदभ्युपगम्येति । तथाऽपि कथं दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेत्याशङ्क्याऽऽह—स इति । घटादिविज्ञानस्य भावभूतस्याभ्युपगतस्य घटा-वेनानिवाभावाद्वा विषयादयन्तरत्वाद्यस्य कस्यचिद्बाह्यार्थस्योपगमाददृष्टान्तस्य साध्यविकलता सुप्रसिद्धेत्यर्थः । माध्यमिकमतमतिदेशेन निराकरोति—एतेनेति । ज्ञानक्षेप्योनिराकर्तुमशक्यत्ववचनेनेति यावत् । आत्मनो ग्राह्यस्याहमिति प्रत्यगात्मनैव ग्राह्येति मीमांसकमतमपि प्रत्युक्तमेकस्यैव ग्राह्यग्राहकताया निरस्तत्वादित्याह—प्रत्यगा- २५ त्मेति । क्षणमज्जवादिनोक्तमनुष्य प्रत्यभिज्ञाविरोधेन निराकरोति—यत्कृतमित्यादिना । स्वपक्षेऽपि प्रत्यभिज्ञोपपात्तं शाक्यः शङ्कते—सादृश्यादिति । दृष्टान्तं विषयधृत्तरमाह—न तत्रापीति । तथाऽपि कथं तत्र प्रत्यभिज्ञेत्याशङ्क्याऽऽह—जातीति । तस्मिन्मिता तेषु प्रत्यभिज्ञेति शेषः । तदेव प्रपञ्चयति—कृतेष्विति । अभ्रान्त इति च्छेदः । किमिति जातिनिमित्तेषा धीव्यक्तिमिमित्ता किं न स्यादत आह—नहीति । ननु सादृश्यवशाद्व्यक्तिमेव विषयोक्त्य प्रत्यभिज्ञानं केषादिषु किं न स्यात्तत्राऽह—कस्यचिदिति । अभ्रान्तस्येति यावत् । दार्ष्टान्तिके वैषम्यमाह—घटादि- ३० ष्विति । वैषम्यमुपसंहरति—तस्मादिति ।

यत्सत्त्वर्थाङ्गं यथा प्रदीपादि सन्तश्चामी भावा इत्यनुमानविरोधाद्भ्रान्तं प्रत्यभिज्ञानमित्याशङ्क्याऽह—प्रत्यक्षेणेति । अनुष्णतानुमानवत्प्रत्यक्षविरोधे क्षणिकत्वानुमानं नोदेत्यवाचितविषयत्वस्याप्यनुमित्यङ्गत्वाविति भावः । इतश्च प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यनिवन्वन्नो भ्रमो न भवतीत्याह—सादृश्येति । तदनुपपत्तौ हेतुमाह—ज्ञानस्येति । तस्य क्षणिकत्वेऽपि किमिति सादृश्यप्रत्ययो न सिध्यतीत्याशङ्क्याऽह—एकस्येति । अस्तु तर्हि वस्तुद्वयदर्शित्वमेकस्येति ३५

१. अत्र मीमांसक प्रमाकरः भट्टश्च आद्येन सर्वं ज्ञानमात्मानं विषयं च गृह्णतीत्यभ्युपगमात् । तथा चात्मा ग्रहाभ्यन्तरेण ग्राहकः । तस्मिन्नेव ग्रहे विषयतया ग्राह्य आत्मा । भट्टमते आत्मा जडः स्वगतज्ञानं स्व च तेन गृह्यते न तु कर्मकर्तृभेदस्तरङ्गीक्रियते । तस्मिन्वर्तकन्यायाभावात् । ज्ञानं स्वातिरिक्तविषयभूतं ज्ञानत्वात् स्वप्नज्ञानवदित्यनुमानेन वाच्यम् । तत्र च दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं स्वप्नाविज्ञानेऽपि जायमानवदत्त्वात् घटः ज्ञानव्यतिरेकेण नास्तीत्युक्ती तस्याभावकल्पत्वमपक्षं स एव भावविषयः इति दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् ।

२. आभासत्वोपपत्तेः हेत्वाभासत्वमित्यर्थः प्रत्यक्षेण वाचितत्वात् । व्यपदेशकः शब्दप्रयोगः ।

स्मृत्वा यावद्विमिति वर्तमानक्षणकालमवतिष्ठेत ततः क्षणिकवादहानिः । अथ तेनेत्येवोपसौणः स्मर्तः प्रत्यय इवमिति चान्य एव वार्तमानिकः प्रत्ययः क्षीयते ततः सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तिस्तेनेह सद्वृत्तिमिति । अनेकदक्षिण एकस्याभावात् । व्यपदेशानुपपत्तिश्च द्रष्टव्यदक्षिणैर्नैवोपक्षयाद्विज्ञानस्येह पञ्चाम्यदोऽत्रास्मिति व्यपदेशानुपपत्ति-
दृष्टवतो व्यपदेशक्षणानवस्थानात् । अथावतिष्ठेत क्षणिकवादहानिः । अथादृष्टवतो व्यपदेशः सादृश्यप्रत्ययश्च तदानीं
५ जात्यन्वत्येव रूपविशेषव्यपदेशस्तत्सादृश्यप्रत्ययश्च सर्वमन्परम्परेति प्रसज्येत सर्वज्ञास्त्रप्रणयनादि । न चैतद्विध्यते । अकृताभ्यागमकृतविप्रणशाबोधौ तु प्रसिद्धतरौ क्षणवादे ।

दृष्टव्यपदेशहेतुः पूर्वोत्तरसहित एक एव हि शृङ्खलावत्प्रत्ययो जायत इति चेत् । तेनेह सद्वृत्तिमिति च । न । वर्तमानातीतोयोभिन्नकालत्वात् । तत्र वर्तमानप्रत्यय एकः शृङ्खलावयववस्थानीयोऽतीतश्चापरस्तौ प्रत्ययौ भिन्नकालौ तदुभयप्रत्ययविषयत्पृथक्चेच्छृङ्खलाप्रत्ययस्ततः क्षणद्वयव्यापित्वादेकस्य विज्ञानस्य पुनः क्षणवादहानिः ।
१० ममत्वतादिविशेषानुपपत्तेश्च सर्वसंबन्धहारलोपप्रसङ्गः । सर्वस्य च स्वत्ववेद्यविज्ञानमात्रत्वे विज्ञानस्य च स्वच्छावद्वेद्यभावभासमाश्रयाभावाभ्यामुपगमात्तद्विज्ञानस्यान्यस्याभावेऽनित्यदुःखज्ञान्यानास्मत्प्राप्त्येककल्पनानुपपत्तिः ।
न च बौद्धिमादेरिव विरुद्धानेकांशवत्त्वं विज्ञानस्य । स्वच्छावदभासत्वाभावाद्बुद्धिज्ञानस्य । अनित्यदुःखा-
दीनां विज्ञानांशत्वे च सत्यनुभूयमानत्वाद्वातिरिक्तविषयत्वप्रसङ्गः । अथानित्यदुःखाद्यात्मेकत्वमेव विज्ञानस्य तदा तद्विद्योगाद्विबुद्धिकल्पनानुपपत्तिः । संयोगिमलवियोगाद्वि विबुद्धिर्भवति । यथाऽऽवश्यं प्रभूतीनाम् । न तु स्वाभाविकेन
१५ धर्मेण कस्मिद्विद्योगो बृष्टः । न ह्यग्नेः स्वाभाविकेन प्रकाशेनोपपद्येन वा वियोगो बृष्टः । यद्यपि पुष्पगुणानां रक्तत्वादीनां ब्रह्मान्तरयोगेन वियोजनं दृश्यते तत्रापि संयोगपूर्वत्वमनुमीयते । बीजभावनाया पुष्पफलादीनां चैच्छेत्त्याह—न त्विति । उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—तेनेत्यादिना । भवतु किं तावतेति तत्राह—तेनेति बृष्टमिति । अवतिष्ठेत यदीति शेषः । क्षणिकत्वहानिपरिहारं शङ्कित्वा परिहरति—अथेत्यादिना । तत्र हेतुमाह—अनेकेति । परंपरे दोषान्तरमाह—व्यपदेशेति । तदेव विवृणोति—इवमिति । व्यपदेशक्षणजन्यवस्थानासिद्धिं शङ्कित्वा दूषयति—
२० अथेत्यादिना । अन्यो ब्रह्माज्यश्च व्यपदेशेत्याशङ्क्य परिहरति—अथेत्यादिना । आस्त्रप्रणयनादीत्यादिबन्धेन शास्त्रीयं साध्यसाधनमिदं गृह्यते । क्षणिकत्वपक्षे दूषणान्तरमाह—अकृतेति ।

व्यपदेशानुपपत्तिमुक्तं समाधानः अकृते—बृष्टेति । सादृश्यप्रत्ययश्च शृङ्खलास्थानीयेन प्रत्ययेनैव सेत्यती-
त्याह—तेनेवमिति । अपसिद्धान्तप्रसक्त्या प्रत्याचष्टे—नेत्यादिना । तावेवोनी यौ प्रत्ययौ विषयो तदवगाही चैत्यन्व-
वर्ती शृङ्खलावयववस्थानीयः प्रत्यय इति यावत् । अणानां मिथः संबन्धस्तर्हि भा बूदिति चेत्तत्राह—मनेति ।
२५ व्यपदेशसादृश्यप्रत्ययानुपपत्तिस्तु स्थितेति वकारार्थः । यत्तु विज्ञानस्य दुःखाद्युपप्लुतत्वं तद्वृत्तयति—सर्वस्य चेति । शुद्धत्वात्तत्संसर्गद्रष्टृभावाच्च न ज्ञानस्य दुःखादिसंस्पर्शः स्वसंबन्धत्वाङ्गीकारादित्यर्थः ।

ज्ञानस्य शुद्धबोधैकत्वाभावात्सिद्धं दाडिमादिविज्ञानाविधदुःखाद्येकवत्त्वाश्रयणादित्यागच्छाह—न चेति ।
तत्रैव हेत्वन्तरमाह—अनित्येति । तेषां तद्वत्त्वे सत्यनुभूयमानत्वात्ततोऽतिरिक्तत्वं स्यादभाषां धर्मिसाश्रवाभावा-
न्मेयानां च भानादर्थान्तरत्वादतो न्येयं न तज्जानांशो यथा ष्टादि भेदं च दुःखादीत्यर्थः । ज्ञानस्य दुःखादि धर्मो
३० न भवति किंतु स्वल्पमेवेति शङ्कामनुभाष्य दोषमाह—अथेत्यादिना । अनुपपत्तिमेव प्रकटयति—संयोगीत्यादिना । स्वाभाविकस्यापि वियोगोऽस्ति पुष्परक्तत्वादीनां तयोपलम्भादित्यागच्छाह—यद्यपीति । ब्रह्मान्तरमन्त्रेण पुष्प-
संबन्धनोऽज्यवास्तद्गततरक्तत्वाद्यारम्भका विवक्षिता । विमर्त संयोगपूर्वकं विभागवत्त्वान्प्राप्यदिवदित्यनुमानात्
स्वाभाविकस्य सति वस्तुनि भासोऽतीत्यर्थः । अनुमानानुगुणं प्रत्यक्षं दर्शयति—बोद्धेति । कार्पासिद्विद्ये इत्य-
विशेषसंपर्काद्रकादिवासनया तत्प्राप्तीनां रकादिगुणोदयोपलम्भात्तत्संयोगिद्रव्यापगमादेव तत्प्राप्तादिपु रक्तत्वाद्यप-
३५ गतिरित्यर्थः । विगृह्यनुपपत्तिमुपसंहरति—अत इति । कल्पनान्तरमनुच दूषयति—विषयविषयोति । कथं पुन-
र्ज्ञानस्यान्येन संसर्गाभावस्तस्य विषयेण संसर्गादित्याशङ्क्याह—नहीति । अथान्वयसंसर्गमन्तरेणापि ज्ञानस्य विषय-

१. ममत्वतत्त्वतादिप्रत्ययानुपपत्तिः इदं ज्ञानं मदीयमिति ज्ञानं तदनन्तरं व्यपदेशः एतदनुपपन्नं क्षणिकत्वात् प्रत्ययानां व्यपदेशक्षणोपपत्त्यात् ।

२. विज्ञानस्य दुःखमुखाद्येनैकगत्वं यथा दाडिमफलस्य भाषुर्यकटुत्वादिकमभावेनेत्यर्थः ।

३. अनित्येति । बौद्धानां सर्वं क्षणिकं सर्वं दुःखं गूढमित्यादिप्रत्ययानुपपत्तिः ।

४. व्यतिरिक्तविषयत्वम्—व्यतिरिक्तो यो विषयस्तत्त्वं; विबुद्धिकल्पनानुपपत्तिः नर्बदुःखाया ज्ञानम्भाभावात् ।

रोत्यतिदर्शनात् । अतो विज्ञानस्य विशुद्धिकल्पनानुपपत्तिः । विषयविषय्याभासत्वं च यन्मलं परिकल्प्यते नस्य सद्व्यवसंसर्गाभावादनुपपन्नम् । न ह्यविद्यमानेन विद्यमानस्य संसर्गः स्यात् । असति चान्यसंसर्गे यो यस्य दृष्टः स तत्त्वभावत्वाच्च तेन वियोगमर्हति । यथाऽग्नेरौष्ण्यं सन्निवृत्तां प्रभा । तस्मादनित्यसंसर्गेण मलिनत्वं तद्विशुद्धिश्च विज्ञानस्येतोयं कल्पनाऽन्यपरम्परैव प्रमाणज्ञानेत्यवगम्यते ।

यदपि तस्य विज्ञानस्य निर्वाणं पुरुषार्थं कल्पयन्ति तत्रापि फलाश्रयानुपपत्तिः । कण्टकविद्धस्य हि कण्टकवेद्यजनितदुःखनिवृत्तिः फलं न तु कण्टकविद्धमरणे तददुःखनिवृत्तिफलस्याऽऽश्रय उपपद्यते । तद्वत्सर्वनिर्वाणे- ५
ऽसति च फलाश्रये पुरुषार्थकल्पना व्यर्थेव । यस्य हि पुरुषशब्दाच्चस्य सत्त्वेत्याऽऽत्मनो विज्ञानस्य चार्थः
तस्य पुनः पुरुषस्य निर्वाणे कल्पार्थः पुरुषार्थ इति स्यात् । यस्य पुनरस्त्यनेकार्थदर्शो विज्ञानव्यतिरिक्त-
आत्मा तस्य दृष्टस्मरणदुःखसंयोगवियोगादि सर्वमेवोपपन्नमन्यसंयोगनिमित्तं कालुष्यं तद्वियोगनिमित्ता च-
विशुद्धिरिति । शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरणाय नाऽऽहः क्रियते ॥७॥ १०

विषय्याभासत्वमलं स्यादिति चेत्तत्राऽह—असति चेति । कल्पनाद्वयमप्रामाणिकमनादेयमित्युपसहृति—तस्मादिति ।

कल्पनान्तरमुत्थापयति—यदपीति । उपशान्तिर्निर्वाणशब्दार्थः । द्वयपति—तत्रापीति । फल्यभावेऽपि फलं स्यादिति चेष्टेत्याह—कण्टकेति । दार्ष्टान्तिकं विवृणोति—यस्य ह्येति । ननु त्वन्मतेऽपि वस्तुनोऽव्ययत्वात्तास्या-
सङ्गस्य केनचिदपि संयोगवियोगयोरयोगात्फलत्वासंभवे मोक्षासंभवादि तुल्यमित्यसङ्गाह—यस्य पुनरिति ।
यद्यपि पूर्णं वस्तु वस्तुतोऽसङ्गमङ्गीक्रियते तथाऽपि क्रियाकारकफलभेदस्याविद्यामात्रकृतत्वादस्मन्मते सर्वव्यवहार- १५
संभवाच्च साम्यमिति भावः । ननु बाह्यार्थवादे विज्ञानवादश्च निराकृतौ शून्यवादो निराकर्तव्योऽपि कस्माच्च निरा-
क्रियते तत्राऽह—शून्यवादीति । समस्तस्य वस्तुनः सत्त्वेन भानान्मानानां च सर्वेषां सद्विषयत्वाच्चकून्यस्य चाविषय-
तया प्राप्त्यभावेन निराकरणानर्हत्वात्तद्विषयत्वे च शून्यवादिनैव विषयनिराकरणोक्त्या शून्यस्यापह्नवात्तस्य च
स्फुरणास्फुरणयोः सर्वशून्यत्वायोगात्तद्विषयत्वे सत्त्वासत्त्वयोस्तदनुपपत्तेः संवृत्तेऽऽश्रयाभावादसंभवात्तदाश्रयत्वे च
शून्यस्य स्वरूपहान्याश्चिराश्रयत्वे चासंवृत्तित्वात्तस्माभिस्तद्वादिनिरासायाऽहः क्रियते तस्मिन् बुद्धधाद्यतिरिक्तं नित्य- २०
सिद्धमन्यन्तशुद्धं कूटस्थमद्वयमात्मज्योतिरिति भावः ॥७॥

१. निर्वाणं पुरुषार्थं इति । विशुद्धविज्ञानोदयो मोक्ष इत्यंगीकारात् । तदनुपपन्नमाश्रयाभावात् क्षणिकविज्ञानस्य स्थित्यभावात् ।
२. सत्त्वस्य सद्रूपस्यात्मन इत्यर्थः तस्य ज्ञानस्य च प्रयोजनं परिकल्प्यते आस्तिकैः तस्यात्मनः अभावे इत्यर्थः ।
३. शून्यवाचं स्वयं निरस्यति टीकाकारः । प्रमाणविषयत्वात् सद्रस्तु अस्ति । शून्यं तु प्रमाणविषयत्वात् निरा- २५
करणार्हमप्रसक्तं । शून्यं स्फुरति न वा ? आशे न शून्यता द्वितीये न तद्वाक्यं प्रसक्ति । शून्यवादी सच्च वा
न वा संवृत्तिरुत्पणासंभवात् न संवृत्तित्वम् । आश्रयाभावाच्च संवृत्तिः स्वीकार्या ।
४. 'कतम आत्मे'ति इत्यत्र ऋत्रे परमते आत्मपदेन जीवग्रहणमुपगतं एव सति 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्
स आत्मा तत्तन्मसी'त्यादौ आत्मपदस्य प्रत्ययात्मपरत्वसंभवात् आत्मशब्दस्य परमात्मनि रुढिरिति वदतां
विरोधः । 'कतम आत्मे'त्यत्र गुणोपसंहारगदे विचार्यते—बृहदारण्यके 'कतम आत्मे'त्यादिना जीवमुपक्रम्य ३०
तस्यासंगत्वनिर्णयपूर्वकमुपसंहारे 'स वा एव महानज आत्माऽजरोऽमरो ब्रह्म'इति तस्य ब्रह्माभेदेनोपसंहार-
म्यते । छान्दोग्ये तु 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति सद्रूपेण ब्रह्मोपक्रम्य तस्य 'स आत्मा तत्तन्मसी' इति जीवाभेद
उच्यते । तत्रोभयोः उपनिषदोः ऐकार्थ्यं विचार्यते वेति सन्देहे—अनयोरनुत्पत्त्यर्थत्वं बृहदारण्यके आत्मशब्देनोप-
क्रमात् आत्मतत्त्वोपदेशः छान्दोग्ये तु उपक्रमे ब्रह्माश्रयणात्, उपसंहारे ब्रह्माभेदोपासन इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः—
'आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्' । छान्दोग्येऽपि आत्मनो ब्रह्माभेदोपदेशो ग्राह्यः । उत्तरात्—उपसंहारात् तदपि ३५
कुतः अवधारणात् 'मेनाश्रुतमि'त्यादिना एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानवधारणात् । इदं हि अवधारणं सच्छब्देनात्म-
परिग्रहेज्वल्यते । अन्यथा आत्मापरिग्रहे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नोपपादितं न्यात् आत्मनोऽवगिष्टत्वादिति ।

स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः पाप्मभिः

संसृज्यते स उत्क्रामन्निज्यमाणः पाप्मनो विजहाति ॥८॥

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च संव्यं तृतीयं-
स्वप्नस्थानं तस्मिन्संध्ये स्थाने तिष्ठते उभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च ।

- ५ अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान्पाप्मन आनन्दोऽथ
पश्यति स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहृत्य
स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ॥९॥

- यथैवेहैकस्मिन्नेहे स्वप्नो भूत्वा मृत्यो रूपानि कार्यकरणान्यतिक्रम्य स्वप्ने त्व आत्मज्योतिष्यास्त एव
स वै प्रकृतः पुरुषोऽयं जायमानः । कथं जायमान इत्युच्यते-शरीरं देहेन्द्रियसंघातमभिसंपद्यमानः शरीर आत्मभाव-
१० मापद्यमान इत्यर्थः । पाप्मभिः पाप्मसमवायिभिर्मयमाभिः कार्यकरणैरित्यर्थः, संसृज्यते संयुज्यते । स
एवोत्क्रामन्शरीरात्सरभूत्वं क्रामन्यच्छन्निज्यमाण इत्येतस्य व्याख्यानमुत्क्राममिति । तानेव संसृष्टान्पाप्म-
रूपान्कार्यकरणलक्षणानिजहाति तैर्वियुज्यते तान्परित्यजति । यथाऽयं स्वप्नजाग्रदवस्थोर्बर्तमान एवैकस्मिन्नेहे पाप्म-
रूपकार्यकरणोपादानपरित्यागाभ्यामनवरतं संचरति क्षिया समानः सन्, तथा सोऽयं पुरुष उवाविह्लोकपरलोको
जन्ममरणभ्यां कार्यकरणोपादानपरित्यागावनवरतं प्रतिपद्यमान आ संसारमोक्षसंचरति । तस्मात्सिद्ध-
१५ मस्याऽऽनन्दोतिषोऽनन्दं कार्यकरणरूपेभ्यः पाप्मभ्यः संयोगवियोगाभ्याम् । न हि तद्धर्मत्वे सति तैरेव संयोगो
वियोगो वा युक्तः ॥८॥

- ननु न स्तोऽस्थोभौ लोको यौ जन्ममरणाभ्यामनुक्रमेण संचरति स्वप्नजाग्रति इव । स्वप्नजाग्रति तु
प्रत्यक्षमवगम्यते न सिद्धलोकपरलोको केनचित्प्रमाणेन । तस्मादेते एव स्वप्नजाग्रति इहलोकपरलोकमिति ।
उच्यते-तस्यैतस्य पुरुषस्य वै द्वे एव स्थाने भवतो न तृतीयं चतुर्थं वा । के ते । इदं च यत्प्रतिपक्षं वर्तमानं जन्म
२० शरीरेन्द्रियविषयवेदनाविशिष्टं स्थानं प्रत्यक्षतोऽनुसूयमानम् । परलोक एव स्थानं परलोकस्थानम् । तच्च शरीरा-
वियोगोत्तरकालानुभाव्यम् । ननु स्वप्नोऽपि परलोकस्तथा च सति द्वे एवेत्यवधारणमयुक्तम् । न । कथं तर्हि ।

- प्रसङ्गागतं परपक्षं निराकृत्य श्रुतिव्याख्यानमेवानुवर्तयन्नुत्तरवाक्यतात्पर्यमाह-यथेति । एवमात्मा देहमेवैषि
वर्तमानं जन्म त्वयस्त्वन्तर्गतं चोपादानः कार्यकरणान्यतिक्रामतीति शेषः । अतः स्वप्नजाग्रतिसंचारादेहाद्यतिरेक-
वदिहलोकपरलोकसंचारोक्त्याऽपि तदतिरेकस्तस्यैव्यत्येजन्तत्तरवाक्येनेत्यर्थः । संप्रत्युत्तरं वाक्यं गृहीत्वा व्याकरोति-
२५ स वा इत्यादिना । पाप्मशब्दस्य लक्षणया तत्कार्यविषयत्वं दर्शयति-पाप्मसमवायिभिरिति । पाप्मशब्दस्य
पापवाचित्वेऽपि कार्यसाम्याद्धर्मैऽपि वृत्तिं सूचयति-धर्मावर्मेति । लक्ष्मणं दुष्टान्तत्वेनानुवदति-यथेति ।
अवस्थाद्वयसंचारस्य लोकद्वयसंचारं दार्ष्टान्तिकमाह-तथेति । इहलोकपरलोकावनवरतं संचरतीति स्मन्त्यः ।
संचरणप्रकारं प्रकटयति-जन्मेति । जन्मना कार्यकरणयोऽपादानं मरणेन च तयोस्त्यागमविच्छेदेन लक्षणो
मोक्षावर्गानवरतं संचरन्तु, खी भवतीत्यर्थः । स वा इत्यादिवाक्यतात्पर्यमुपसंहरति-तस्मादिति । तच्छब्दार्थमेव
३० स्फुटयति-संयोगेति । कथमेतावता तेभ्योऽन्यत्वं तत्राऽह-न हीति । स्वाभाविकस्य हि धर्मस्य सति स्वभावे कुत-
संयोगवियोगां वृत्तौष्यदिविषयज्जन्तत्कार्यकरणयोश्च संयोगविभागवशादस्वाभाविकत्वे सिद्धात्मनस्तदवस्थ-
मित्यर्थः ॥८॥

- तस्येत्यादिवाक्यस्य व्याख्यां शङ्कामाह-नन्विति । अवस्थाद्वयवल्लोकद्वयसिद्धिरित्याशङ्क्याऽह-स्वप्नेति ।
कथं तर्हि लोकद्वयप्रसिद्धिराह-तस्मादिति । तत्रोत्तरत्वेनोत्तर वाक्यमुक्त्या व्याकरोति-उच्यत इति ।
३५ स्थानद्वयप्रसिद्धिबोतनामं वैशब्दः । अवधारणं विवृणोति-नेति । वेदानां सुखदुःखादिलक्षणा । आगमस्य परलोक-
प्रापकत्वमभिप्रेत्याऽह-तस्वेति । अवधारणमाश्रयति-नन्विति । तस्य स्थानान्तरत्वं दूषयति-नेति । स्वप्नस्य

संघं तत् । इहलोकपरलोकयोः संबिस्तस्मिन्मव संघं यत्तृतीयं तत्स्वप्नस्थानम् । तेन स्थानद्वित्वावधारणम् । न हि ग्रामयोः संधिस्तावेव ग्रामावपेक्ष्य तृतीयत्वपरिगणनमर्हति । कथं पुनस्तस्य परलोकस्थानस्यास्तित्त्वमवधारयते यदपेक्ष्य स्वप्नस्थानं संघं भवेत् । यस्तत्तस्मिन्संघे स्वप्नस्थाने तिष्ठन्भवन्तर्मान एते उभे स्थाने पश्यति । के ते उभे । इदं च परलोकस्थानं च । तस्मास्तः स्वप्नजागरितव्यतिरेकेणौ लोकौ यो धिया समानः सन्ननुसंचरति जन्ममरणसंतानप्रबन्धेन ।

कथं पुनः स्वप्ने स्थितः सन्नभौ लोकौ पश्यति । किमाशयः केन विधिनेति । उच्यते—अथ कथं पश्यतीति शृणु । यथाक्रमं अक्रामत्यनेनेत्याक्रमं आशयोऽवष्टम्भ इत्यर्थः । यादृशं आक्रमोऽस्य सोऽयं यथाक्रमः । अयं पुरुषः परलोकस्थाने प्रतिपत्तव्ये निमित्ते यथाक्रमो भवति यादृशेन परलोकप्रतिपत्तिसाधनेन विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाकक्षणेन युक्तो भवतीत्यर्थः । तमाक्रमं परलोकस्थानायोन्मुखीभूतं प्राप्ताङ्कुरोभावमिव बीजं तमाकस्यावष्टम्भाऽऽविश्योभयान्पश्यति बहुवचनं अर्थाभिर्मफलानेकत्वाद्युभयानुभयप्रकारानित्यर्थः । कांस्तान्पाप्मनः पापफलानि । न तु पुनः १० साक्षादेव पाप्मनं दर्शनं संभवति तस्मात्पापफलानि द्रुक्ष्वानीत्यर्थः । आनन्दोऽथ भस्मकलानि सुखानीत्येतत् । तानुभयाद्यात्पमनं आनन्दोऽथ पश्यति अन्तान्तरदृष्ट्वाप्तनामयान् । यानि च प्रतिपत्तव्यजन्मविषयाणि क्षुद्रधर्माभिर्मफलानि अर्थाभिर्मप्रयुक्तो वैद्यतानुग्रहाद्वा पश्यति ।

तत्कथमवधारयते परलोकस्थानसंबन्धिपाप्मानन्ददर्शनं स्वप्न इति । उच्यते—यस्मादिह जन्ममरणानुभावमपि पश्यति बहु । न च स्वप्नो नामापूर्वं दर्शनम् । पूर्वदृष्टस्मृतिर्हि स्वप्नः प्रायेण । तेन स्वप्नजागरितस्थान- १५ व्यतिरेकेण स्त उभौ लोकौ ।

यदादित्यादिबाह्यज्योतिषामभावेऽयं कार्यकरणसंघातः पुरुषो येन व्यतिरिक्तोनाऽऽप्तमना ज्योतिषा व्यध-
हृतीत्युक्तम् तदेव नास्ति । यदाऽऽदित्यादियोज्योतिषामभावगमनं यदेवं विविक्तं स्वयंज्योतिरुपलभ्येत । येन

लोकद्वयातिरिक्तस्थानत्वाभावे कथं तृतीयत्वप्रसिद्धिरित्याह—कथमिति । तस्य संघत्वाच्च स्थानान्तरत्वमित्युत्तर-
माह—संघं तदिति । संघत्वं व्युत्पादयति—इहेति । यत्स्वप्नस्थानं तृतीयं मन्यसे तदिहलोकपरलोकयोः संघमिति २०
संबन्धः । अस्य संघत्वे फलितमाह—तेनेति । पूरणप्रत्ययभृत्या स्थानान्तरत्वमेव स्वप्नस्य किं न स्यादित्याद्यङ्कष
प्रथमभूतसंघ्यशब्दविरोधान्मेवमित्याह—न हीति । परलोकास्तित्वे प्रमाणान्तरजिज्ञासया पुच्छति—कथमिति ।
प्रत्यक्षं प्रमाणयभुत्तरमाह—यत् इत्यादिना ।

स्वप्नप्रत्यक्ष परलोकास्तित्वे प्रमाणमित्युक्तं तदेवोत्तरवाक्येन स्फुटयितुं पुच्छति—कथमिति । कथं-
शब्दाद्यमेव प्रकटयति—किमित्यादिना । उत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनोत्थापयति—उच्यत इति । तत्राप्यशब्दमुक्तप्रवर्तयता २५
व्याकरोति—अथेति । उत्तरभागमुत्तरत्वेन व्याचष्टे—शृण्विति । यदुक्तं किमाशय इति तत्राऽऽह—यथाक्रम इति ।
यदुक्तं केन विधिनेति तत्राऽऽह—तमाक्रममिति । पाप्मनस्य यथाश्रुतार्थत्वे संभवति किमिति फलविषयत्वं
तत्राऽऽह—नत्विति । साक्षादागमादुते प्रत्यक्षेणेति यावत् । पाप्मानमेव साक्षाद्दर्शनसंभवस्तच्छब्दार्थः । कथं पुनराद्ये
वयसि पाप्मानमानन्दानां च स्वप्ने दर्शनं तत्राऽऽह—अन्तान्तरेति । यद्यपि मय्यमे वयसि करमापादवादिहिकवासनया
स्वप्नो दृश्यते तथाऽपि कथमन्तिमे वयसि स्वप्नदर्शनं तदाह—यानि चेति । फलानां क्षुद्रत्वमत्र लेशतो भुक्तवम् । ३०
यानीत्युपक्रमानानीत्युपसंख्यातव्यम् ।

ऐहिकवासनावर्षाद्विक्रानामेव पाप्मानमानन्दानां च स्वप्ने दर्शनसंभवाच्च स्वप्नप्रत्यक्षं परलोकासाधकमिति
शङ्कोते—स्तकथमिति । परिहरति—उच्यत इति । यद्यपि स्वप्ने अनुष्णाणामिन्द्रादिभावोऽननुभूतोऽपि नास्ति तथाऽपि
तदपूर्वमेव दर्शनमित्याद्यङ्कषाऽऽह—न चेति । स्वप्नधिया भाविजन्मभावविनोऽपि स्वप्ने दर्शनात्प्रायेणेत्युक्तम् । न च
तदपूर्वदर्शनमपि सम्प्रज्ञानमभूतानप्रत्ययवाधात् । न चैवं स्वप्नधिया भाविजन्मासिद्धिर्यथाज्ञानमर्थाङ्गेकारादिति ३५
भावः । प्रमाणफलमुपसंहरति—तेनेति ।

तं यदेत्यादिवाक्यस्य व्यवहितेन संबन्धं वक्तुं वृत्तमनुशास्त्रमिति—यदित्यादिना । बाह्यज्योतिरभावे
सत्ययं पुरुषः कार्यकरणसंघातो येन स संघातातिरिक्तोनाऽऽप्तमनोतिता यमनामनादि निर्वर्तयति तदात्मन्योतिरस्तीति
यदुक्तमित्यनुवादायः । विविष्टस्यानाभावं वक्तुं विनोपनाभाव तावद्गर्हयति—तदेवेति । आदित्यादियोतिरभावविशिष्ट-

सर्ववैद्यायं कार्यकरणसंघातः संसृष्ट एवोपलभ्येत । तस्मादसत्समोऽसत्त्वेन वा स्वेन विविक्तस्त्वभावेन ज्योतीरूपेणाऽऽस्तेति ।

- अथ क्वचिद्विविक्तः स्वेन ज्योतीरूपेणोपलभ्येत बाह्याध्यात्मिकभूतभौतिकसंसर्गशून्यस्ततो यथोक्तं सर्वं भविष्यतीत्येदंमाह—स यः प्रकृत आत्मा यत्र यस्मिन्काले प्रस्थितिं प्रकर्षेण स्वापभुज्भवति तदा किमुपादानः ५ केन विविना स्वपिति संव्यं स्थानं प्रतिपद्यत इत्युच्यते । अस्य दृष्टस्य लोकस्य जागरितलक्षणस्य सर्वावतः सर्व-सवतीति सर्वावतमयं लोकः कार्यकरणसंघातो विषयवेदनासंयुक्तः । सर्वावत्त्वमस्य व्याख्यातमन्नत्रयप्रकरणेऽगो अयं वा आत्मेत्यादिना । सर्वं वा सूतभौतिकमात्रा अस्य संसर्गकारणभूता विद्यन्ते इति सर्ववात्सर्वयानेव सर्व-वात्स्यस्य सर्वावतो मात्रावेकदेशमवयवमपादायापच्छिन्नाऽऽवाय गृहीत्वा दृष्टबन्धवासनावातिः सन्नित्यर्थः । स्वयमात्मनैव विहृत्य देहं पातयित्वा निःसंश्लेषमापाद्य । जागरिते ह्यादित्यादीनां धनुरादिष्वनुग्रहो देहव्याव- १० हारार्थः । देहव्यावहारकाऽऽत्मनो धर्मावर्मफलोपभोगप्रयुक्तस्तद्दर्भाविषमफलोपभोगोपरमणमस्मिन्नेह आत्मकर्मोपरमङ्गुतमित्यास्ताऽस्य विहृतेत्युच्यते । स्वयं निर्माणं निर्माणं कृत्वा वासनामयं स्वजदेहं मायामयमिव । निर्माणमपि तत्कर्मयिज्ञात्वात्स्वयंकर्तृकमुच्यते । स्वेनाऽऽत्मन्येन भासा मात्रोपादानलक्षणेन भासा दीप्या प्रकाशेन सर्ववासनात्मकेनान्तःकरणवृत्तिप्रकाशेनेत्यर्थः । सा हि तत्र विषयभूता सर्ववासनामयो प्रकाशेति । सा तत्र स्वयं भा उच्यते । तेन स्वेनैव भासा विषयभूतेन स्वेन च ज्योतिषा तद्विषयिणा विविक्तस्वरूपाद्युद्भवस्त्वभावेन तद्भास्यं १५ वासनात्मकं विषयोक्तुंश्रमस्त्वपिति । यदेवं कर्तनं तत्प्रस्थपितीत्युच्यते । अत्रैतस्यासत्त्वस्यायमेतस्मिन्कालेऽयं पुरुष आत्मा स्वयमेव विविक्तज्योतिर्भवति । बाह्याध्यात्मिकभूतभौतिकसंसर्गरहितं ज्योतिर्भवति ।

तन्मस्य लोकस्य मात्रोपादानं कृतं कथं तस्मिन्सत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीत्युच्यते । नैव शेषः । विषयभूतमेव हि तद् । तेनैव मात्रायां पुरुषः स्वयं ज्योतिर्दर्शयितुं शक्यः । न त्वम्यनाऽसति विषये कस्मिन्निष्ठपुरुष-

- स्थानं यत्रेत्युक्तं तदेव स्थानं नास्ति विशेषणामावादिति शेषः । यथोक्तस्थानामावे हेतुमाह—येनेति । संसृष्टो २० बाह्यज्योतिर्भिरिति शेषः । व्यवहारमयी बाह्यज्योतिरभावाभावे फलितमाह—सत्यादिति ।

- उत्तरग्रन्थमुत्तरत्वेनावतरयति—अथेत्यादिना । यथोक्तं सर्वव्यतिरिक्तत्वं स्वयंज्योतिर्दृष्टमित्यादि । आह स्वयं प्रतीतीति यावत् । उपदानशब्दः परिग्रहविषयः । कथमस्य सर्वावतत्वं तदाह—सर्वावत्त्वमिति । संसर्गकारण-भूताः सहाध्यात्म्यादिविभागेनेति शेषः । किमुपादान इत्यस्योत्तरमुक्त्वा केन विविनेत्यस्योत्तरमाह—स्वयमित्यादिना । आपाद्य प्रस्थपितीत्युत्तरं संव्यः । कथं पुनरात्मनो देहविहन्तुत्वं आपादेतुर्कर्मफलोपभोगोपरमणाद्वि च विहृत्यते २५ तद्द्वित्याह—मायामयमिवेति । कथं पुनरात्मनो यथोक्तदेहनिर्माणकर्तृत्वं कर्मकृतत्वात्निर्माणस्येत्याह—आह—निर्माणमपीति । स्वेन भासेत्यत्रैतन्मावे तृतीया । करणे तृतीया व्यावर्तयति—सा हीति । तत्रेति स्वजोकि-यथोक्तान्तःकरणवृत्तिविषयत्वेन प्रकाशमानत्वेऽपि स्वभासे भवतु करणत्वमित्याह—आह—सा तत्रेति । स्वेन ज्योतिषेति कर्तारं तृतीया । स्वज्ज्योतिरभासविषयः । कोऽयं प्रस्थापो नाम तत्राऽह—यदेवमिति । विविक्तविशेषणं ३० विवृणोति—आहोति ।

स्वप्ने स्वयं ज्योतिरात्मैत्युक्तमाक्षिपति—तन्वस्येति । वासनापारग्रहस्य मनोवृत्तिरूपस्य विषयतया विषयित्वाभावादविरुद्धमात्मनः स्वप्ने स्वयंज्योतिर्दृष्टमिति समावृत्ते—नैव शेष इति । कुतो वासनापोदानस्य विषयत्व-मित्यादिशङ्क्य स्वयंज्योतिर्दृष्ट्युत्तिसाधय्यादित्याह—तेनेति । मात्रादानस्य विषयत्वेनेति यावत् । तदेव व्यतिरेक-मुक्तेनाऽह—नर्त्तिति । यथा सुषुप्तिकाले व्यक्तस्य विषयस्याभावे स्वयंज्योतिर्दृष्टश्रुत्या मात्रादानस्य विषयत्वं

- ३५ १. अन्नत्रयप्रकरणे अगो अयं वा इत्यत्र गृहस्थः सकलप्राणिनामुपजीव्य इत्युक्तं ततश्च ये उपकाराः येन्यस्य क्रियन्ते तत्सर्वविषयकस्कारवानित्यर्थः ।
२. मात्राणामुपादानं स्वप्रकाशेनेत्यर्थः ।
३. स्वेन भासा अन्तःकरणरूपप्रकाशेन विषयभूतेन सह प्रस्थापिति स्वेन ज्योतिषा चैतज्ज्योतिषा तत्कर्तृकः स्वाप इत्यर्थः ।

न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्तरयोगान्पथः सृजते न तत्रानन्वा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः

पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्तान्पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते स हि कर्ता ॥१०॥

काल इव । यदा पुनः सा भा वासनात्मिका विषयभूतोपलभ्यमाना भवति तदाऽस्तिः कोशादिव निष्कृष्टः सर्वसंसर्ग-रहितं चक्षुरादिकार्यकरणव्यावृत्तस्वरूपमलुप्तग्राह्यमभ्योतिः स्वेन रूपेणाभासयद्गृह्यते । तेनात्रायं पुरुषः स्वयं- ५
ज्योतिर्भवतीति सिद्धम् ॥९॥

नन्वत्र कथं पुरुषः स्वयंज्योतिर्येन जागरित इव ग्राह्यग्राहकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारो दृश्यते । चक्षुराद्यनु-ग्राहकाश्चाऽऽदित्याद्या लोकास्तथैव दृश्यन्ते यथा जागरिते । तत्र कथं विशेषाधारणं क्रियतेऽत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति । उच्यते—वैलक्षण्यत्त्वनन्वयान्नस्य । जागरिते हीनत्रियबुद्धिमनबालोकादिव्यापारसंकीर्णमात्र- ५
भ्योतिः । इह तु स्वप्न इन्द्रियाभावात्तदनुग्राहकादित्याद्यालोकामावाचव विविक्तं केवलं भवति । तस्मादिलक्षणम् । ननु तथैव विषया उपलभ्यन्ते स्वप्नेऽपि यथा जागरिते तत्र कथमिन्द्रियाभावाद्द्वैलक्षण्यमुच्यते इति । शृणु— १०

न तत्र विषयाः स्वप्ने रथादिलक्षणाः । तथा न रथयोगा रथेषु युज्यन्त इति रथयोगा अश्वव्यस्तत्र न विद्यन्ते । न च पन्थानो रथमार्गा भवन्ति । अथ रथान्तरयोगान्पथश्च सृजते स्वयम् ।

कथं पुनः सृजते रथाविसाधनानां बुधादीनामभावे । उच्यते—ननुक्तमस्य लोकस्य सर्वावृतो मात्राम-पादाय स्वयं विहृत्य स्वयं निमित्तिरूपःकरणवृत्तिरस्य लोकस्य वासना मात्रा तामपादाय रथादिवसाधनारूपान्तः-करणवृत्तिस्तदुपलब्धिनिमित्तेन कर्मणा चोद्यमाना दृश्यत्येन व्यवतिष्ठते तदुच्यते स्वयं निमित्तिः । तदेवाऽऽह— १५
रथादीन्सृजत इति । ननु तत्र करणं वा करणानुग्राहकाणि बाऽऽदित्यादियज्योतीषि तववभास्या वा रथादयो विषया विद्यन्ते । तद्वासनामात्रं तु केवलं तदुपलब्धिनिमित्तचोदितोद्भूतान्तःकरणवृत्त्याभ्यं दृश्यते । तद्यस्मै ज्योतिषो दृश्यतेऽलुप्तग्राह्यस्तबासमभ्योतिरत्र केवलमसिरेव कोशादिविक्तम् ।

प्रकाशितमित्यर्थः । भवतु स्वप्ने वासनादानस्य विषयत्वं तथाऽपि कथं स्वयंज्योतिरारम्भा शक्यते विविच्य दर्शयितु-मित्याद्यङ्क्याऽह—यदा पुनरिति । अवभासयदवभास्यं वासनात्मकमन्तःकरणमिति शेषः । स्वप्नावस्थायामास- २०
नोज्ज्वासकान्तरभावे फलितमाह—तेनेति ॥९॥

यदुक्तं स्वप्ने स्वयंज्योतिरारम्भे तत्प्रकान्तेरेणाऽऽक्षिपति—नन्विति । अवस्थाद्वये विशेषाभावकृतं चोद्यं दूषयति—उच्यत इति । वैलक्षण्यं स्फुटयति—जागरिते हीति । मनस्तु स्वप्ने सदापि विषयत्वाच्च स्वयंज्योतिर्द्वि-विधातीति भावः । उक्तं वैलक्षण्यं प्रतीतिमाश्रित्याऽऽक्षिपति—नन्विति । न तत्रेत्यादिवाक्यं व्याकुर्वन्नुत्तरमाह— २५
शृण्विति । प्रतीतिं धृत्यति—अथेति ।

रथादिसृष्टिमाक्षिपति—कथं पुनरिति । वासनामयी सृष्टिः श्लिष्टेषुत्तरमाह—उच्यत इति । तदुपलब्धि-निमित्तेत्यत्र तच्छब्देन वासनात्मिका मनोवृत्तिरेवोक्ता । उक्तमेव प्रपञ्चयति—नस्त्वित्यादिना । तदुपलब्धिवसिनोप-लब्धिवस्तत्र यत्कर्म निमित्तं तेन चोदिता योद्भूताऽन्तःकरणवृत्तिर्ग्राहकावस्था तदाभ्यं तदात्मकं तद्वासनारूपं दृश्यत इति योजना । तथाऽपि कथमात्मज्योतिः स्वप्ने केवलं सिध्यति तत्राऽह—तद्यस्येति । यथा कोशादिसिद्धिर्न भवति ३०
तथा दृश्याया बुद्धेर्विविक्तमात्मज्योतिरिति केवलं साधयति—असिरेवेति ।

१. अत्र ब्रह्मसूत्रे सन्ध्ये सृष्टिराह हि (३-२-१) इत्यत्र स्वान्तरथादीनां पारमार्थिकत्वं वा उत मायामयत्वमिति सन्ध्ये पारमार्थिकमिति प्राप्तं तथा हि श्रुतिराह—‘रथात् रथयोगान् पथः सृजते’ इति । अपि च ‘स्वप्ने वात्मानं निर्मातारमामनन्ति य एषु सुषुप्ते जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः’ इति प्राज्ञनिर्मातृत्ववचनाच्च तस्य पारमार्थिकत्व वक्तव्यं सृष्टिप्रकरणोकाकाशादिवत् इति चेन्न । मायामात्रं तु कात्स्न्येनानिमित्तकस्वरूपत्वात् । सन्ध्ये स्वप्ने सृष्टिः मायामयी अपारमार्थिकीत्यर्थः कात्स्न्येनानिमित्तकस्वरूपत्वात् । कात्स्न्यं देशकालनिमित्त- ३५
संपत्तिरवाद्यश्च नैते स्वात्मिकेभ्यो संभवन्ति रथादिवस्तूना देहान्तरवस्थाने प्रवेशाभावात् प्रबोधानन्तरं वाधाच्च तस्मात् मायामयत्वम् । न चाद्भुतरूपत्वं तत् मायाशब्दस्य ‘माया ह्येषा मया सृष्टा’ इति भागवद्वचने मित्यर्थ-विषये प्रयोगाच्च ।

२. अन्तःकरणवृत्त्याथयात् तादृशवृत्तिगत्यात्, सुप्तां वासनानामतीन्द्रियत्वात् तद्विषयाः पदार्थाः सुप्ता इव स्वप्नरूपेणातीन्द्रियाः तानवभासयति ।

तदेते श्लोका भवन्ति । स्वप्नेन शरीरमभिग्रहत्यासुप्तः सुप्तानभि-
चाकशीति । शुक्रमादाय पुनरिति स्थानं हिरण्यमयः पुरुष एकहंसः ॥११॥

प्राणेन रक्षसवरं कुलायं बहिष्कुलायावमृतश्चरित्वा ।

स इयतेऽमृतो यत्र कामं हिरण्यमयः पुरुष एकहंसः ॥१२॥

५ तथा न तत्राऽऽनन्दाः सुखविशेषा भूयो हर्षा पुत्रादिविभक्तिभिः प्रमुदस्त एव प्रकर्षयिताः । अथ
वाऽऽनन्दादीन्मुञ्चते । तथा न तत्र वेदान्ताः पत्न्याः पुष्करिण्यस्तडामाः स्रवन्त्यो नद्यो भवन्ति । अथ वेदान्ता-
दीन्मुञ्चते वासनामात्ररूपान् । यस्मात्स हि कर्ता । तद्वासनाभ्यवसितवृत्त्युद्भवनिमित्तकमहेतुत्वेनेत्येषाम् । तस्य
कर्तृत्वं न तु साक्षादेव तत्र क्रिया संभवति साधनाभावात् । न हि कारकमन्तरेण क्रिया संभवति । न च तत्र
हस्तपादादीनि क्रियाकारकाणि संभवन्ति । यत्र तु तानि विद्यन्ते आगर्हिते तत्राऽऽमव्योतिरवभासितिः कार्यकर्म
१० एषाविवासनाभ्यान्तःकरणवृत्त्युद्भवनिमित्तं कर्म निर्वर्त्यते तेनोच्यते स हि कर्त्तृति । तदुक्तमात्मनैवायं व्योति-
षाऽऽस्ते पश्यन्ते कर्म कुत इति । तत्रापि न परमार्थतः स्वतः कर्तृत्वं चैतन्यव्योतिषोऽवभासकत्वव्यतिरेकेण ।
यच्चैतन्यात्मव्योतिषाऽन्तःकरणद्वारेणावभासयति कार्यकरणानि तदवभासितानि कर्मसु व्याप्तिर्यते कार्यकरणानि
तत्र कर्तृत्वमुपचर्यत आत्मनः । यदुक्तं व्यायतीव लेलायतीवेति तथैवानुच्यते । स हि कर्त्तृतोहृ हेतव्यम् ॥१०॥

तदेत एतस्मिन्नुक्त्यर्थे एते श्लोका मन्त्रा भवन्ति । स्वप्नेन स्वप्नभावेन शरीरं शरीरमभिग्रह्य निद्रंष्टमा-
१५ पाश्चासुप्तः स्वयमलुप्तबुद्ध्यादिशक्तिस्वाभाव्यात्सुप्तान्वासनाकारोद्भूतानन्तःकरणवृत्त्याभ्यान्वाह्याभ्यास्विकार-
बन्धिन भावान्त्वेन ज्ञेयेण प्रत्यस्तमितान्सुप्तानभिचाकशीत्यलुप्तयाऽऽमवृष्ट्या पश्यत्यवभासतीत्यर्थः । शुक्रं शुद्धं
व्योतिषमिन्द्रियैर्मात्र रूपमादाय गृहीत्वा पुनः कर्मणे आगर्हितस्थानमैति आगच्छति हिरण्यमयो हिरण्यमय इव चैतन्य-
व्योतिषमवभासः पुरुष एकहंस एक इव हन्तीत्येकहंसः । एको जाग्रत्स्वनेह्लोकपरलोकादीन् गच्छतीत्येकहंसः ॥११॥

तथा प्राणेन पञ्चवृत्तिना रक्षन्परिपालयन्न्यथा भूतभान्तिः स्याद्वरं निद्रंष्टमनैकाद्युचिंघातयावत्यन्त-

२० तथा रथावभासवदिति यावत् । सुखान्वेयं विक्षिप्यन्त इति विशेषः सुखसामान्यामीत्यर्थः । तथेत्यानन्दाभ-
भावे दृष्टान्तितः । अल्पीयांसि सारांसि पत्न्यलशब्देनोच्यन्ते । स हि कर्त्तृत्वं द्विशब्दाभ्यां यस्मादित्युक्तस्तस्मात्सुगतीति
शेषः । कुतोऽस्य कर्तृत्वं सहकार्यभावादित्यावाङ्मुखाऽऽह—तद्वासनेति । तच्छब्देन वेदान्तादिग्रहणम् । तदीयवासना-
धारश्चित्तपरिणामस्तेनोद्भवति यत्कर्म तस्य बुद्ध्यमाननिदानत्वेनेति यावत् । मुख्यं कर्तृत्वं धारयति—नर्बिति । तत्रेति
स्वप्नोक्तिः । साधनाभावेऽपि स्वप्ने क्रिया किं न स्यादित्यावाङ्मुखाऽऽह—नहीति । तर्हि स्वप्ने कारकाप्यपि सविध्यन्ति
२५ नेत्याह—न वैति । तर्हि पूर्वोक्तमपि कर्तृत्वं कथमिति चेत्तत्राऽह—अत्र तिबिति । उक्त्यर्थे वाक्योपक्रममनुकूलयति—
तदुक्तमिति । उपक्रमे मुख्यं कर्तृत्वमिह त्वोपचारिकमिति विशेषमावाङ्मुखाऽऽह—तत्रापोति । परमार्थतश्चैतन्यव्योतिर्पो
व्यापारवदुपाध्यवभासकत्वव्यतिरेकेण स्वतो न कर्तृत्वं वाक्योपक्रमेऽपि विवक्षितमित्यर्थः । आत्मनो वाक्योपक्रमे
कर्तृत्वमोपचारिकमित्युपसंहरति—यविति । स हि कर्त्तृत्वोपचारिकं कर्तृत्वमित्युच्यते चेत्स्य व्यायतीवेत्यादि-
नोक्तत्वात्पुनश्चिरित्यावाङ्मुखाऽह—यदुक्तमिति । अनुवादे प्रयोजनमाह—हेतव्यमिति । स्वप्ने रथादिसुप्तमिति
३० शेषः ॥१०॥

तदेते श्लोका भवन्तीत्येतत्प्रतीकं गृहीत्वा व्याचष्टे—तदेत इति । उक्त्यर्थे स्वयंज्योतिषादि. शरीरमिति
स्वार्थं दृष्टिः स्वयमसुप्तले हेतुमाह—अनुमेति । व्याख्येयं पदमादाय व्याचष्टे—सुप्तानित्यादिना । उक्तमनुब-
धदन्तरभवतायं व्याकरोति—सुप्तानभिचाकशीतीति ॥११॥

तथागच्छ. स्वप्नगतविशेषमुपमुच्यार्थः । किमिति स्वप्ने प्राणेन शरीरमात्मा पालयति तत्राऽह—अन्वयेति ।

३५ १. एकहंसः एक एव हन्ति गच्छति अवस्थाः ।

२. बहिष्कुलायात् शरीरात् बहिरित्येवार्थः ।

३. तत्रापि जाग्रत्कालेऽपि । अन्तःकरणवृत्त्याश्रयात् तद्विषयात् स्वान्निकान् बाह्याभ्याभिलाकशीति ।

४. इन्द्रियमात्रारूपं—इन्द्रियवन्मज्ञानसंस्काररूपम् । इन्द्रियमात्राः इन्द्रियाणां सुखाद्याः ।

स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुल्ले बहूनि ।

उत्तेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुत्तेवापि भयानि पश्यन् ॥१३॥

आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति । तं नाऽऽप्यतं बोधयेदित्याहुः ।

बुभिमिषज्यं हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते । अथो खल्वाहुर्जागरितदेश

एवास्येष इति यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः

स्वयं ज्योतिर्भवति सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति ॥१४॥

बीभस्तं कुलायं नोऽहं शरीरं स्वयं तु बहिस्तस्मात्कुलायाच्चरित्वा । यद्यपि शरीरस्य एव स्वप्नं पश्यति तथाऽपि तत्संबन्धाभावात्तत्स्य इवाऽऽकाशो बहिश्चरित्वेत्युच्यते । अमृतः स्वयममरणवर्मेत्येते गच्छन्ति यत्र कामं यत्र यत्र कामी विषयेषु दभूतवृत्तिर्भवति तं तं कामं वासनारूपेणोद्भूतं गच्छति ॥१२॥

किंच स्वप्नागते स्वप्नस्यान उच्चावचमुच्चं देवादिभावमवचं तिर्यगादिभावं निष्कृष्टं तदुच्चावचमीयमानो १० गम्यमानः प्राप्नुवन्रूपाणि देवो ह्योत्तनावात्कुल्ले निर्बतयति वासनारूपाणि बह्व्यसंख्येयानि उत्तपि स्त्रीभिः सह मोदमान इव जक्षदिव हसदिव वयस्यैः । उत्तेवापि भयानि बिभेसेत्येव इति भयानि सिद्ध्युप्राप्तौ नि पश्यन्ति ॥१३॥

आरामममरणमाक्रीडामनेन निर्मितां वासनारूपमस्याऽऽत्मनः पश्यन्ति सर्वे जनाः । ग्रामं नगरं स्थियमन्नाद्यमित्यादिवासनानिर्मितमाक्रीडनरूपम् । न तं पश्यति तं न पश्यति कश्चन । कथं भो वर्ततेऽप्यन्तर्विचिंतं १५ वृष्टिगोचरापन्नमप्यहो भाग्यहीनता लोकस्य यच्छक्यवर्चनमन्यात्मानं न पश्यतीति लोकं प्रत्यनुक्रोधं दर्शयति श्रुतिः । अत्यन्तविचिंतः स्वयं ज्योतिरात्मा स्वप्ने भवतीत्यभिप्रायः । तं नाऽऽप्यतं बोधयेदित्याहुः । प्रसिद्धिरपि लोके बिद्यते स्वप्न आत्मज्योतिषो व्यतिरिक्तत्वे । काऽस्ती । तमात्मानं सुप्रभायतं सहसा भूषं न बोधयेदित्याहुरेवं कथयन्ति चिकित्सकादयो जना लोके । नूनं ते पश्यन्ति जाग्रद्देहादिन्द्रियद्वारतोऽपसृज्य केबलो बहिर्बतंत इति यत आहूतं नाऽप्यतं बोधयेदिति । तत्र च दीर्घं पश्यन्ति भूषं ह्यसौ बोध्यमानस्तानीन्द्रियद्वाराणि सहसा प्रतिबोध्य- २० मानो न प्रतिपद्यते इति । तदेतबाहु—बुभिमिषज्यं हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते यमिन्द्रियद्वारबेशं यस्माद्देहाच्छ्र- क्तावाद्यापनुतस्तं निद्रियवेशमेष आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते । कदाचिद्व्यत्यासेनेन्द्रियमात्राः प्रवेशयति । तत आन्त्य- बाधिर्यादिदोषप्राप्तौ बुभिमिषज्यं दुःखमिषकर्मता हास्मै वेहाय भवति दुःखेन चिकित्सनीयोऽसौ देहो भवतीत्यर्थः । तस्मात्प्रसिद्धयाऽपि स्वप्ने स्वयं ज्योतिष्ट्वमस्य गम्यते ।

बहिश्चरित्वेत्युक्तं शरीरस्यस्य स्वप्नोपलम्भादित्याहुः—यद्यपीति । तत्सम्बन्धाभावो बहिश्चरित्वेत्युच्यते इति २५ सम्बन्धः । देहस्यस्यैव तदसम्बन्धे दृष्टान्तमाहु—तत्स्य इति ॥१३॥

स्वप्नस्य विशेषान्तरमाहु—किञ्चेति । उच्चावचं विषयीकृत्य तेन तेनाऽऽत्मना स्वेनैव स्वयं गम्यमान इति यावत् ॥१३॥

आरामं विवृणोति—ग्राममित्यादिना । न तमित्यादेस्तात्पर्यमाहु—कष्टमिति । दृष्टिगोचरापन्नमपि न पश्य- तीति सम्बन्धः । कष्टमित्यादिनोक्तं प्रपञ्चयति—अहो इति । श्लोकानां तात्पर्यमुपसंहरति—अत्यन्तेति । वाक्यान्तर- ३० मादाय तात्पर्यमुक्त्वाऽऽकाङ्क्षापूर्वकमक्षराणि व्याकरोति—तं नैत्यादिना । तेषामभिप्रायमाहु—नूनमिति । इन्द्रियाण्येव द्वाराण्यस्येतीन्द्रियद्वारो जाग्रद्देहस्तस्मादिति यावत् । तथाऽपि सहसाऽपी बोध्यतां का हानिरित्याहुः—तत्रेति । सहसा बोध्यमानत्वं सप्तमर्थः । किमत्र प्रमाणमित्यागङ्गुयान्तरवाक्यमवतारं व्याचष्टे—तदेतबाहेत्यादिना । पुनर- प्रतिपत्तौ दोषप्राप्तौ दर्शयति—अद्विचिदिति । व्यत्यासप्रवेशस्य कार्यं दर्शयन्बुभिमिषज्यमित्यादि व्याचष्टे—तत इति । उक्ता प्रसिद्धिमुपसंहरति—तस्मादिति ।

स वा एष एतस्मिन्सम्प्रसादे रत्ना चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च । पुनः प्रतित्यागं
प्रतियोग्याद्ववति स्वप्नार्यैव स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं
पुरुष इत्येवमेवैतद्यास्तवत्पुत्र सोऽहं भगवते सहस्रं वदाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१५॥

स्वप्नो भुत्वऽतिक्लान्तो मृत्यो ह्याणीति तस्मात्स्वप्ने स्वयंज्योतिरात्मा । अथो अपि खल्वन्य आहर्ज-
५ गरितवेश एवात्यैव यः स्वप्नः । न संख्यं स्थानान्तरमिहलोकपरलोकाम्या व्यतिरिक्तं किं तर्हीहलोक एव जागरित-
वेशः । यद्येवं, किंचातः । शृण्वतो यद्ववति, यदा जागरितवेश एवायं स्वप्नस्तदाऽप्रमात्मा कार्यकरणेभ्यो न
व्यावृत्तस्तीमिधोभूतः । अतो न स्वयंज्योतिरात्मेत्यतः स्वयंज्योतिश्चिद्वबावनायान्य आहृङ्मांगरितवेश एवात्यैव
इति । तत्र च हेतुमाचक्षते जागरितवेशत्वे यानि हि यस्माद्वस्वादीनि पदार्थान्नातानि जाग्रज्जागरितवेशे पश्यति
लौकिकस्तान्येव सुप्तेऽपि पश्यतीति । तदसत् । इन्द्रियोपरमात् । उपरतेषु होत्रियेषु स्वप्नान्पश्यति । तस्मान्-
१० नागम्य ज्योतिषस्तत्र संमबोऽस्ति । तदुक्तं न तत्र रथा न रथयोगा इत्यादि । तस्मादत्रायं पुरुषः स्वयं-
ज्योतिर्भवत्येव ।

स्वयंज्योतिरात्माऽस्तीति स्वप्ननिर्वाहनेन प्रवक्षिामः । अतिक्लामति मृत्यो ह्याणीति च । क्रमेण संवत्सिद्धि-
लोकपरलोकादीनिहलोकपरलोकादिभ्योव्यतिरिक्तः । तथा जाग्रत्स्वप्नकुलायाभ्या व्यतिरिक्तः । तत्र च क्रमसंचारादि-
त्यख्येत्येतदप्रतिपादितं याज्ञवल्क्येन । अतो विद्यानिष्कषार्थं सहस्रं वदामीत्याहु जनकः सोऽहमेव बोधितस्त्वया
१५ भगवते तुभ्यं सहस्रं वदामि । विमोक्षश्च कामप्रप्तौ मयाऽभिप्रेतः । तदुपयोग्यं तावद्व्याप्तदेकदेश एव । अतस्त्वां
नियोज्यशानि समस्तकामप्रदाननिर्णयध्वनेन विमोक्षायामत ऊर्ध्वं ब्रूहीति । येन संसाराद्विप्रमुच्येयम्, स्वप्नसत्त्वाद् ।
विमोक्षपदार्थकवेशनिर्णयहेतोः सहस्रदानम् ॥१४॥

यत्प्रस्तुतमात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्त इति । तत्प्रत्यक्षतः प्रतिपादितमत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति

वृत्तमनूद्य भवान्तरमुत्पापयति—स्वप्नो भूत्वेत्यादिना । इतिशब्दो यस्मादर्थः । तदेव भवान्तर स्मरेयति—
२० नैत्यादिना । उक्तमङ्गीकृत्य फलं पृच्छति—यद्येवमिति । स्वप्नो जागरितवेश इत्येवं यदीदृशस्तत्र किं स्वापिति
प्रश्नार्थः । फलं प्रतिज्ञाय प्रकटयति—शृण्वति । भवान्तरोपन्यासस्य स्वसर्वविरोधित्वाहा—इत्यत इति । स्वप्नस्य
जाग्रद्वेशत्वं ब्रूवयति—तच्चसदिति । तस्य जाग्रद्वेशत्वाभावे फलितमाह—तस्मादिति । स्वप्ने बाह्यज्योतिषं सम्भवो
भास्तीत्यत्र प्रमाणमाह—तद्युक्तमिति । बाह्यज्योतिरभावेऽपि स्वप्ने व्यवहारदर्शनात्तत्र स्वयंज्योतिर्द्रुमाक्षोऽनुमधक्य-
मित्युपसंहरति—तस्मादिति ।

२५ कथं पुनर्विद्यायामनुकृत्यां सहस्रदानवचनमित्याह ब्रूष वृत्त कीर्तयति—स्वयंज्योतिरिति । मृत्यो ह्याप्यति-
क्लामतीत्यत्र च कार्यकरणव्यतिरिक्तमात्मनो दर्शितमित्याह—अतिक्लामतीति । लोकद्वयसंचारवशादुक्तमर्थमनुब्रूवति-
क्रमेणेति । आदिशब्दस्तत्तद्देहादिविषयः । स्थानद्वयसंचारवशादुक्तमनुभाषते—सथेति । इहलोकपरलोकाम्यानिर्णय-
यावत् । लोकद्वये स्थानद्वये च क्रमसंचारप्रयुक्तमभ्यन्तरमाह—तत्र चेति । आत्मनः स्वयंज्योतिषो देहादिव्यति-
रिक्तस्य नित्यस्य आपितत्वादित्यतश्चकार्थः । कामप्रश्नस्य निर्णीतत्वाच्चिरादकाङ्क्षात्वमिति शङ्कां वारयति—
३० विमोक्षश्चेति । सम्यग्बोधस्तद्देहोतिरिति यावत् । ननु स एव प्राणको नाथी वक्तव्योऽस्ति तत्राऽह—तदुपयोगीति ।
अयमित्युक्तमप्रत्ययोक्तः । तादव्यतिपदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानशेषत्वादिति यावत् । पदार्थस्य वाक्यार्थवर्तिमिव
दूषयति—तदेकेश एवेति । कामप्रको नाद्यापि निर्णीत इत्यत्रोतत्वायं यमकमित्याह—अत इति । कामप्रश्नस्या-
निर्णीतत्वादिति यावत् । तेनापेक्षितेन हेतुनेत्यर्थः । विमोक्षशब्दस्य सम्यग्ज्ञानविषयत्वं सूचयति—येनेति । सम्यग्ज्ञान-
प्राप्तौ पुरुषप्राप्तस्य प्राधान्यं बोधयति—स्वत्वसादादिति । ननु विमोक्षपदार्थो निर्णीतोऽन्यथा सहस्रदानस्याऽऽकस्मि-

३५ कत्वप्रसङ्गादिति आह—विमोक्षेति ॥१४॥

उत्तरकण्डिकामवतारयितुं वृत्तं कीर्तयति—यत्प्रस्तुतमिति । आत्मनैवेत्यादिना यदात्मनः स्वयंज्योतिर्द्रु-

स्वप्ने । यत्तुक्तं स्वप्नो मृत्वेन लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणीति । तत्रैतदाशङ्क्यते मृत्यो रूपाण्येवातिक्रामति न मृत्युम् । प्रत्यक्षं ह्येतत्स्वप्ने कार्यकरणव्यावृत्तस्यापि भोवन्नासादिवर्जनम् । तस्मात्तु नैवायं मृत्युमतिक्रामति । कर्मणो हि मृत्योः कार्यं भोवन्नासादि दृश्यते । यदि च मृत्युना बद्ध एवायं स्वभावस्ततस्ततो विमोक्षो नोपपद्यते । न हि स्वभावात्कश्चिद्विमुच्यते । अथ स्वभावो न भवति मृत्युस्ततस्तत्स्मान्मोक्ष उपपत्स्यते । यथाऽसौ मृत्युरात्मीयो धर्मो न भवति तथा प्रवर्णनायता ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रह्मीत्येवं जनकेन पर्यनुक्तो याज्ञवल्क्यस्तद्विद्वर्षयिषया ५ प्रवृत्ते—स वै प्रकृतः स्वयंज्योतिः पुरुषः । एष यः स्वप्ने प्रदर्शित एतस्मिन्संप्रसादे सम्यक्प्रसोदत्यस्मिन्निति संप्रसादः । जागरिते वेहेन्द्रियव्यापारशतसंनिपातञ्च हित्वा कालौघं तेभ्यो विप्रमुक्त ईषत्प्रसीदति स्वप्ने । इह तु सुषुप्ते सम्यक्प्रसीदतीत्यतः सुषुप्तं संप्रसाद उच्यते । “तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकात्” “सलिल एको द्रष्टे”ति वक्ष्यति सुषुप्तस्थमात्मानम् । स वा एष एतस्मिन्संप्रसादे क्रमेण संप्रसन्नः सन्सुषुप्ते स्थित्वा । कथं संप्रसन्नः । स्वप्नात्सुषुप्तं प्रविशितुः स्वप्नावस्थं एष रत्ना रतिमनुभूय मित्रकन्धुजनवर्षादिना जरित्वा विहृत्यानेकया १० चरणफलं श्रममुपलभ्येत्यर्थः । इष्टवैव न कुत्सेत्यर्थः पुण्यं च पुण्यफलं पार्थ च पापफलम् । न तु पुण्यपापयोः साक्षाद्दर्शनमस्तौत्यधोवास । तस्मान्न पुण्यपापान्मानु बद्धः । यो हि करोति पुण्यपापे स ताभ्यामनुबध्यते । नहि वर्णनाभात्रेण तदनुबद्धः स्यात् । तस्मात्स्वप्नो भूत्वा मृत्युमतिक्रामत्येव न मृत्युरुपाण्येव केवलम् ।

अतो न मृत्योरात्मस्वभावत्वाशङ्का । मृत्युश्चेत्स्वभावोऽस्य स्वप्नेऽपि कुर्यात् । न तु करोति । स्वभावश्चेत्क्रिया स्यादतिरिक्तैव स्यात् । न तु स्वभावः स्वप्नेऽभावात् । अतो विमोक्षोऽप्योपपद्यते मृत्योः पुण्यपापा- १५ स्यात् । ननु जागरितेऽस्य स्वभाव एव । न । बुद्ध्याद्युपाधिकृतं हि तत् । तच्च प्रतिपादितं सादृश्याद्व्याप्यतीव

शाङ्खादीं प्रस्तुतं तदत्रायमित्यादिना प्रत्यक्षतः स्वप्ने प्रतिपादितमिति सम्भवः । वृत्तमर्थान्तरमनुज्ज्ञां बोधमुत्थापयति—यत्तुक्तमिति । मृत्युं नातिक्रामतीत्यत्र हेतुमाह—प्रत्यक्षं हीति । इच्छाद्वेषादिरादिशब्दार्थः । तथापि कुतो मृत्युं नातिक्रामति तत्राऽह—तस्मादिति । कार्यस्य कारणादन्यत्र प्रवृत्त्ययोगादिति यावत् । उक्तमुपपादयति—कर्मणो हीति । अतः स्वप्नं गतो मृत्युं कर्माख्यं नातिक्रामतीति शेषः । मा तर्हि मृत्योरतिक्रमो भूत्, को बोधस्तत्राऽह—यदि २० चेति । स्वभावादपि मृत्योर्विमुक्तिमाशङ्क्याऽह—न हीति । उक्तं हि—

“नहि स्वभावो भावाना व्यावर्ततोऽप्यवद्वेः” ॥ इति ।

कथं तर्हि मोक्षोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽह—अथेति । एषा च शङ्का प्रागेव राज्ञा कृतेति दर्शयन्नुत्तरमुत्थापयति—यथेत्यादिना । तद्विद्वर्षयिष्येत्यत्र तच्छब्देन मृत्योरतिक्रमणं गृह्यते ।

वैशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वमुपेत्य सशब्दार्थमाह—प्रकृत इति । एषशब्दमनुज्ज्ञा व्याकरोति—एष इति । संप्रसादे २५ स्थित्वा मृत्युमतिक्रामतीति शेषः । सुषुप्तस्य संप्रसादत्वं साधयति—जागरित इत्यादिना । तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति—तीर्णो हीति । अस्तु संप्रसादः सुषुप्तं स्थानं तथाऽपि क्रियायात्तमित्यत आह—स वा इति । पूर्वोक्तेन क्रमेण संप्रसादे सुषुप्ते स्थित्वा संप्रसन्नः सन्मृत्युमतिक्रामतीत्यर्थः उक्तमर्थमुपपादयितुमाकाङ्क्षामाह—कथमिति । रत्नेत्यादि व्याकुर्वन्परिहरति—स्वप्नादिति । पुण्यपापशब्दयोरेवाश्रुताथैवभागद्वयाऽह—न त्विति । अधोवां मोक्षयान्याभ्यन आनन्दाश्च पश्यतीत्यनेति शेषः । पुण्यपापयोर्दर्शनमेव न करणमित्यत्र फलितमाह—तस्मादिति । तद्वद्भट्टरपि तदनुबन्धः ३० स्यादित्याशङ्क्यातिप्रसङ्गान्मेवमित्याह—यो ह्येत्यादिना । पुण्यपापान्मात्मनोऽसंस्पर्शं फलितमाह—तस्मादिति ।

मृत्योरतिक्रमणे किं स्यादित्याशङ्क्याऽह—अतो नैति । मृत्योस्वभावत्वमुपपादयति—मृत्युश्चेदिति । इष्टापत्तिमाशङ्क्याऽह—न त्विति । अनन्वागतवाक्यादसंज्ञवाक्याच्चेत्यर्थः । मोक्षशास्त्रप्रामाण्यादपि मृत्योस्वभावत्वमित्याह—स्वभावश्चेदिति । इतश्च मृत्युः स्वभावो न भवतीत्याह—न त्विति । अभावादिति न्येदः । तस्याः स्वभावत्वे लब्धमर्थं कथयति—अत इति । मृत्युमेव व्याचष्टे—पुण्यपापान्मात्मिति । स्वप्ने मृत्योः स्वभावत्वाभावेऽपि ३५ जागदवस्थया कर्तृत्वमात्मनः स्वभावस्तथा च नियमेन तस्य मृत्योरतिक्रमो न सिध्यतीति शङ्कते—नन्वेति । औपाधिकत्वात्कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वाभावादात्मनो मृत्योरतिक्रमः संभवतीति परिहरति—नैति । कथमौपाधिकत्वं कर्तृत्वस्य सिद्धवदुच्यते तत्राऽह—तच्चेति । ध्यायतीत्येतादी सादृश्यवाक्कादिवशब्दादीपाधिकत्वं कर्तृत्वस्य प्रागेव

लेलायतीवेति । तस्मादेकाग्रत्वेनैव स्वप्ने मृत्युरूप्यातिक्रमणां स्वाभाविकत्वाद्यङ्गाभिर्भोक्ता वा । तत्र चरित्वेति चरणफलं श्रममुपलभ्येत्यर्थः । ततः संप्रसादानुभवोत्तरकालं पुनः प्रतिन्यायं यथान्यायं यथागतं निश्चितं वाप्यो न्यायः । अयनमासौ निर्गमनं पुनः पूर्वगमनवैपरीत्येन यदागमनं स प्रतिन्यायः । यथागतं पुनरागच्छतीत्यर्थः । प्रतियोगिनि यथास्थानम् । स्वप्नस्थानाद्धि सुषुप्तं प्रतिपन्नः सन्त्यास्थानमेव पुनरागच्छति । प्रतियोन्याग्रवति ५ स्वप्नायैव स्वप्नस्थानायैव ।

ननु स्वप्ने न करोति पुष्पपापे तयोः फलमेव पश्यतीति कथमवगम्यते तथा जागरिते यथा करोत्येव स्वप्नेऽपि तुल्यत्वाद्दर्शनस्येति, अत वाह स आत्मा यत्किञ्चित्स्वप्ने पश्यति पुष्पपापफलमन्वागतोऽनुबद्धस्तेन दृष्टेन भवति नैवानुबद्धो भवति । यदि हि स्वप्ने कृतमेव तेन स्यात्तेनानुबद्धेत् । स्वप्नादुरित्यतोऽपि समन्वागतः स्यात् । न च तल्लोके स्वप्नकृतकर्मणाऽन्वागतप्रसिद्धिः । न हि स्वप्नकृतेनाऽऽगताऽऽगस्कारिणमात्मानं १० मन्यते कश्चित् । न च स्वप्नदृशः आद्यः भूत्वा लोकस्तं गृह्णीति परिहरति वा । अतोऽनन्वागत एव तेन भवति । तस्मात्स्वप्ने कुर्वन्निवोगलभ्यते न तु क्रियाऽस्ति परमार्थतः । उतेव स्त्रीभिः सह भोदमान इति श्लोक उक्तः । आख्यातातश्च स्वप्नलभ्य सहैव शब्देनाऽऽवक्षते हस्तिनोऽग्र घटीकृता घावन्तीव सया दृष्टा इति । अतो न तस्य कर्तृत्वमिति ।

कथं पुनरस्यातृत्वमिति । कार्यकरणमूर्तैः संश्लेषो भूतस्य स तु क्रियाहेतुवृद्धः । नष्टमूर्तः कश्चिद्विध्या- १५ नृशब्देऽमूर्तश्चाऽऽस्मादतोऽसङ्गः । यस्मात्त्वासाङ्गोऽयं पुरुषस्तस्मादनन्वागतस्तेन स्वप्नदृष्टेन । अत एव न क्रिया-कर्तृत्वमस्य कथं चिदुपपद्यते । कार्यकरणसंश्लेषेण हि कर्तृत्व स्यात्तत्र च संश्लेषः सङ्गोऽस्य नास्ति यतोऽसङ्गो ह्ययं दर्शितमित्यर्थः । जागरितेऽपि कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वाभावे फलितमाह—तस्मादिति । मूलोः स्वाभाविकत्वा-शाङ्क्याभावकृतं फलमाह—अभिर्भोक्ता वेति । वाशब्दो नञ्प्रकर्षार्थः । पुष्पं च पापं चेत्येतदन्तं वाग्यं व्याख्याय पुनरित्यादि व्याचष्टे—सत्रेति । स्वप्नाद्विधुत्वाय सुषुप्तिमनुभूयोत्तरकालमिति यावत् । स्थानात्स्थानागतप्राप्तासंस्थान २० वक्तुं पुनः शब्दः । प्रतिन्यायमित्यस्यावयवार्थमुक्त्वा विवक्षितमर्थमाह—पुनरिति । संप्रसादाद्वृत्तिमिति यावत् । जागरितात्स्वप्नं ततः सुषुप्तं गच्छतीति पूर्वगमनं ततो वैपरीत्येन सुषुप्तात्वेन जागरितं वा गच्छतीति यदागमनं स प्रतिन्यायः । तमेव सक्षिपति—यथेति । यथास्थानमाद्वतीत्येतद्विवृणोति—स्वप्नस्थानादिति । उक्तेषु वाक्य पातयति—प्रतियोगीति । किमर्थं यथास्थानमागमनं तदाह—स्वप्नायैति ।

स यदित्यादिवाक्यस्य व्यावर्त्यामाशाङ्क्यामाह—नन्विति । तत्र वाक्यमुत्तरत्वेनावतार्यं आकरोति—अत २५ आह्वेति । अननुबद्ध इत्यस्यार्थं स्फुटयति नैवेति । स यदित्यादिवाक्यस्याक्षराणामुक्त्वा तात्पर्यमाह—यथि हीति । तेनाऽऽमनेति यावत् । स्वप्ने कृतं कर्म पुनस्तेनेत्युक्तम् । अनुबन्धे दोषमाह—स्वप्नादिति । इष्टापाप्माशाङ्क्याऽह—न चेति । स्वप्नकृतेन कर्मणा जाग्रदवस्थस्य पुरुषस्यान्वागतत्वप्रसिद्धिरिति बहुच्यते तत्र व्यवहारभूमी सप्रतिपक्ष-मित्यर्थः । स्वप्नदृष्टेन जाग्रद्वगतस्य न संगतिरित्यत्र स्वानुभव दर्शयति—नहीति । यथोक्तेऽनुभवे लोकस्यापि समति-दर्शयति—न चेति । तत्र फलितमाह—अत इति । कथं तर्हि स्वप्ने कर्तृत्वप्रतीतिस्तत्राऽह—तस्मादिति । स्वप्न- ३० त्याऽऽस्मात्स्वात्वाच्च न तत्र वस्तुतोऽस्ति क्रियेत्याह—उतेवेति । तदासासत्वे लोकप्रसिद्धिमुक्तकथयति—आख्यातात-श्चेति । स्वप्नस्याऽऽभासत्वे फलितमाह—अत इति ।

अनन्वागतवाक्यं प्रतिज्ञात्पक्षं व्याख्यायासङ्गवाक्यं हेतुरूपमवतारयितुमाकाङ्क्षायाह—कथमिति । मूर्तस्य मूर्तान्तरेण संयोगे क्रियोपलम्भादमूर्तस्य तदभावादात्मनश्चामूर्तत्वेनासंयोगात्क्रियाऽप्रोपादकतृत्वसिद्धिरित्युत्तरं हेतु-वाक्यार्थकथनपूर्वकं कथयति—कार्यकरणैरित्यादिना । आत्मनोऽसङ्गत्वेनाकर्तृत्वमुक्तं समर्थयते—अत एवेति । ३५ अत शब्दार्थं विशदयति—कार्येति । क्रियावत्त्वाभावे जन्ममरणादिराहित्यं कौटस्थ्यं फलतोऽप्याह—तस्मादिति । कर्मप्रविवेकमुक्तमङ्गीकरोति—एवमिति । तत्प्रविवेकालम्बने दाढ्यं सूचयति—सोऽहमिति । नेराकाङ्क्षं व्यावर्त-

१. ननु स्वप्ने आत्मा न करोति किन्तु पश्यत्येव तथा जागरिते पश्यत्येव केवलं न तु करोतीति कथमुच्यते इति चेत् अयं विज्ञेयः स्वप्नजागरत्योः स्वप्ने कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च न कुर्वन्ति । जागरे तु तानि कुर्वन्त्येव आत्मा तु केवलं प्रेक्षकः न तु कर्ता । आत्मनः प्रेक्षकत्वमुपपन्नं तुल्यम् ।

स वा एष एतस्मिन्स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं
प्रतियोन्याद्भवति बुद्धान्तायैव स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं
पुरुष इत्येवमेवैतच्छान्तवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१६॥

स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च
पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्भवति स्वप्नान्तायैव ॥१७॥

५

पुरुषः । तस्मादपुनः । एवमेवैतच्छान्तवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि । मोक्षपदार्थक-
देशस्य कर्मप्रविवेकस्य सम्प्रदर्शितत्वात् । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१५॥

तत्रासङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यसङ्गताऽकर्तृत्वे हेतुरुक्तः । उक्तं च पूर्वं कर्मवशात् इत्येते यत्र काममिति ।
कामश्च सङ्गोऽतोऽतिदो हेतुवक्तोऽसङ्गो ह्ययं पुरुष इति । न त्वेतदस्ति । कथं तर्हि । असङ्ग एवेत्येतदुच्यते—स वा
एष एतस्मिन्स्वप्ने च वा एष पुरुषः । संप्रसादात्प्रत्यागतः स्वप्ने रत्वा चरित्वा यथाकामं दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं १०
चेति सर्वं पूर्ववत् । बुद्धान्तायैव जागरित्स्थानाय । तस्मादसङ्ग एवायं पुरुषः । यदि स्वप्ने सङ्गवान्त्यात्कामो
ततस्तत्सङ्गजैर्बोधैर्बुद्धान्ताय प्रत्यागतो लिप्येत ॥१६॥

यथाऽसौ स्वप्नेऽप्यङ्गत्वात्स्वप्नसङ्गजैर्बोधैर्जागरिते प्रत्यागतो न लिप्येत एवं जागरितसङ्गजैरपि बोधैर्न
लिप्येत एव बुद्धान्तेन । तदेतदुच्यते—

स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते जागरिते रत्वा चरित्वेत्यादि पूर्ववत् । स यत्तत्र बुद्धान्ते किञ्चित्पश्यत्यनन्वा- १५
गतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इति । ननु बुद्धवैवेति कथमवधार्यति करोति च तत्र पुण्यपापे तरकसं च पश्यति ।
न । कारकावभासकत्वेन कर्तृत्वोपपत्तेः । आत्मनैवायं ज्योतिषाऽस्त इत्यादिनाऽऽप्यज्योतिषाऽभवात्तः कार्य-
करणसङ्गतो व्यबहरति तेनास्य कर्तृत्वमुपचर्यते न स्वतः कर्तृत्वम् । तथा चोक्तं व्यायतोबल्लेकापतोवेति । बुद्ध्या-
धुपाधिकृतमेव न स्वतः । इह तु परमार्थपेक्षयोपाधिनिरपेक्ष उच्यते बुद्धवैव पुण्यं च पापं च न कृत्वेति तेन न
पूर्वापरव्याघाताशङ्का । यस्माद्विषयाधिकः परमार्थतो न करोति न लिप्यते क्रियाफलेन । तथा च भगवतोक्तम्— २०

“अनादित्वास्मिर्गुणस्वात्परमात्माऽप्यमव्ययः । शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते” ॥ इति ।

यति—अत इति । कथं तर्हि सहस्रदानमित्याशङ्क्याऽहं—मोक्षेति । कामप्रविवेकविषयनियोगमभिप्रेत्य पुनरनु-
क्रामति—अत ऊर्ध्वमिति ॥१५॥

उत्तरकण्डिकाव्यावर्त्या शङ्कामाह—तत्रेति । पूर्वकण्डिका सप्तम्यर्थः । भवत्कर्तृत्वहेतुरसङ्गत्वं किं तावत्तस्या-
शङ्क्याऽहं—उक्तं चेति । पूर्वं श्लोकोपन्यासकशायामिति यावत् । कर्मवशात्स्वप्नेहेतुकर्ममात्मार्थ्यादित्यर्थः । आत्मनः २५
स्वप्ने कामकर्मसंबन्धेऽपि किमिति नासङ्गत्वं तत्राह—कामश्चेति । हेत्वसिद्धिं परिहरति—न त्विति । न वेद्वेतोर-
सिद्धत्वं तर्हि कथं तत्सिद्धिरिति पृच्छति—कथमिति । हेतुसमर्थनार्थमुत्तरग्रन्थमुत्थापयति—असङ्ग इति । प्रतियोन्या-
द्भवतीत्येतदन्तं सर्वमित्युक्तम् । स्वप्ने कर्तृत्वाभावस्तच्छब्दार्थः । उक्तमसङ्गत्वं व्यतिरेकमुखेन विशदयति—यदीति ।
सङ्गवानित्यस्य व्याख्यानम्—कामीति । तत्सङ्गजैस्तत्र स्वप्ने विषयविशेषेषु कामाख्यसङ्गवशादुत्पन्नैरपराधैरिति
यावत् । न तु लिप्यते प्रायश्चित्तविधानस्यापि स्वप्नसूचितानुभावाद्भान्विहृणार्थत्वाद्दस्तुत्तानुसारित्वाभावादिति ३०
शेषः ॥१६॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तीकृत्य जागरितेऽपि निर्लेपत्वमात्मनो दर्शयति—यथेत्यादिना । तत्र प्रमाणमाह—तदेतदिति ।
जाग्रदवस्थायामुक्तकर्तृत्वमाक्षिपति—नन्वेति । तत्र कल्पितं कर्तृत्वमित्युत्तरमाह—नेत्यादिना । तदेव विवृणोति—
आत्मन्स्वेति । स्वतोऽकर्तृत्वे वाग्योगक्रमं संवादयति—तथा चेति । वाग्यार्थं सगृह्णाति—बुद्ध्यादीति । कर्तृत्वमिति
शेषः । नन्वीपाधिक कर्तृत्वं पूर्वमुक्तमिदानीं तस्मिन्कारणे पूर्वापरविरोधः स्यादित्याशङ्क्या—बह इवेति । उपाधि- ३५
निरपेक्षः कर्तृत्वाभाव इति शेषः । तेनेत्युक्तं हेतुं स्पृष्टयति—यस्मादिति । आत्मनो लेपाभावे भगवद्वक्तव्यमपि
प्रमाणमित्याह—तथा चेति ।

तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसञ्चरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं

पुरुष एतावुभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च ॥१८॥

तथा सहजदानं तु कामप्रविवेकस्य दक्षितत्वात् । तथा स वा एष एतस्मिन्स्वप्ने स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्त इत्येताभ्यां कण्डिकाभ्यामसङ्गतेन प्रतिपादिता । यस्माद्बुद्धान्ते कृतेन स्वप्नान्तं गतः संप्रत्यक्षोऽसंबद्धो भवति स्तेन्यादिकायविशानात्तस्माद्विषयस्य स्थानेषु स्वतोऽसङ्ग एवायम् । अतोऽमृतः । स्थानत्रयधर्मविलक्षणः प्रतियोग्याद्रवति स्वप्नान्तायैव संप्रसादायेत्यर्थः । दर्शनवृत्तेः स्वप्नस्य स्वप्नशब्देनाभिधानदर्शनादन्तशब्देन च विशेषणोपपत्तेः । एतस्मा अन्ताय आवतीति च सुषुप्तं दर्शयिष्यति । यदि पुनरनुवृत्तेः "स्वप्नान्ते रक्षा चरित्वैतावुभावन्तावनुसंचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं चे"ति दर्शनात्स्वप्नान्तायैवेत्यत्राभि दर्शनवृत्तिरेव स्वप्न उच्यते इति तथाऽपि न किंचिदुच्येत्यसङ्गता हि तिषाचयिषिता सिध्यत्येव । यस्मात्स्वापरिते बृहद्देव पुण्यं च पापं च १० रक्षा चरित्वा च स्वप्नान्तमागतो न जागरितोवेवानुगतो भवति ॥१७॥

एवमयं पुरुष आत्मा स्वयंपोतिः कार्यकरणविलक्षणस्तत्प्रयोजकाभ्यां कामकर्मभ्यां विलक्षणो यस्मात्सङ्गो ह्ययं पुरुषोऽसङ्गस्त्वावित्ययमर्थः "स वा एष एतस्मिन्संप्रसाद" इत्याद्यापिस्तिष्ठतिः कण्डिकाभिः प्रतिपादिता । तन्नासङ्गतेवाऽऽत्मनः कृतो यस्मात्काजापरितास्त्वान् स्वप्नाच्च संप्रसादं संप्रसादाच्च पुनः स्वप्न क्रमेण बुद्धान्तं जागरित बुद्धान्ताच्च पुनः स्वप्नान्तमित्येवमनुक्रमसंचारेण स्थानत्रयस्य व्यतिरेकः साधितः । पूर्वमप्युक्तश्लो- १५ ऽयमर्थः स्वप्नो सूत्वेन लोकमतिक्रामति सूत्र्यो ह्यप्योति तं विस्तरेण प्रतिपाद्य केवलं दृष्टान्तमात्रमवशिष्टं तद्वक्ष्यामीत्यारभ्यते—

तत्तत्रैतस्मिन्मयाप्रदर्शितोऽर्थो दृष्टान्तोऽयमुपादीयते—यथा लोके महामत्स्यो महाङ्गातो मत्स्यश्च नावेन कोतसाह्वय इत्यर्थः । कोतश्च विष्टमयति स्वच्छन्दचामुमे कूले नद्याः पूर्वं चापरं चानुक्रमेण संचरति । संचरन्निप कूलद्वयं तत्प्रत्यक्षान्तोवकलोतोवेगेन न परवशी क्रियते । एवमेवायं पुरुष एतावुभा अन्ता अनुसंचरति । को तो । २० स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च । बुद्धान्तप्रवर्जनफलं तु सुषुप्तुः कार्यकरणसेवातः सृष्टेः तत्प्रयोजकाभ्यां कामकर्मभ्यामनात्मनर्मयो वाऽऽप्तैतस्माद्विलक्षण इति विस्तरतो व्याख्यातम् ॥१८॥

अवस्थानयेऽयसङ्गत्वमनवागतत्वं वाऽऽत्मनः सिद्धं चेद्विशेषपदार्थस्य निर्णीतत्वाज्जनकस्य वैराकाइत्यमित्याशङ्क्याऽह—तथेति । यथा योक्षैकदेशस्य कर्मविवेकस्य दक्षितत्वात्पूर्वज्ञ सहजदानमुक्तं तथाऽपि तदेकदेशस्य कामविवेकस्य दक्षितत्वात्तद्दानं न तु कामप्रसन्नस्य निर्णीतत्वादित्यर्थः । द्वितीयतृतीयकण्डिकाभ्यां सङ्गच्छति— २५ तथेत्यादिना । यथा प्रथमकण्डिकया कर्मविवेकः प्रतिपादितस्तथेति यावत् । कण्डिकात्रितमार्थं सक्षिप्तोपसहृति—यस्मादिति । अवस्थानयेऽयसङ्गत्वं किं सिध्यति तदाह—अत इति । प्रतीकमादाय स्वप्नान्तशब्दार्थमाह—प्रतियोगीति । कथं पुनस्तस्य सुषुप्तविषयत्वमत आह—दर्शनवृत्तेरिति । दर्शनं वासनामयं तस्य वृत्तिरितिचित् श्रुत्यस्या स्वप्नो दर्शनवृत्तिस्तस्य स्वप्नशब्देनैव सिद्धत्वात्तत्सन्देहव्यर्थतिस्यान्तो लघो र्गिः सञ्चितं व्युत्पत्त्या स्वप्नान्तशब्देन सुषुप्तग्रहे सत्प्रत्यक्षत्वेन स्वप्नस्य व्यावृत्त्युपपत्तेरेव सुषुप्तस्यानश्वेव स्वप्नान्तगच्छितमित्यर्थः । ३० तत्रैव वाक्यवशेनानुपपन्नमाह—एतस्मा इति । स्वप्नान्तशब्दस्य स्वप्ने प्रयोगदर्शनादिहापि तस्यैव तेन ग्रहणमिति पक्षान्तरमुत्पाप्याङ्गीकरोति—यदीत्यादिना । सिवाद्यविषितार्थसिद्धौ हेतुमाह—यस्मादिति ॥१७॥

कण्डिकात्रयेण सिद्धमर्थमनुवदति—एवमिति । आत्मनः स्थानत्रयसंचारार्थसिद्धोऽसङ्गत्वहेतुरिति शङ्कते—तत्रेति । प्रतिज्ञाहेत्वोद्देशेन निर्धारणं सप्तमर्थः । सप्रयोजकाद्देहद्वयाद्विलक्षणं तु दूरनिरस्तमित्येवशब्दार्थः । एव चादिते हेतुसमर्थनार्थं महामत्स्यवाक्यमिति संगतिमभिप्रेत्य संगत्यन्तरमाह—पूर्वमपीति । यथाप्रदर्शितोऽर्थोऽसङ्गत्वं कार्य- ३५ करणविनिर्मुक्तत्वं च अहाराद्यसंप्रकाम्यत्वम् । स्वच्छन्दचारीत्येव प्रकटयति—संचरन्नपीति । किं पुनर्दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिके लभ्यते तदाह—बुद्धान्तेति ॥१८॥

१. कामकर्मविलक्षणः असगत्वात् संबन्धवामान्याभावात् ।

तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य आन्तः
सँहृत्य पक्षौ संलयायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय
धावति यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति ॥१९॥

अत्र च स्थानत्रयानुसंचारेण स्वयंभ्योतिष आत्मनः कार्यकरणसंघातव्यतिरिक्तस्य कामकर्मभ्यां विविक्ष-
तोक्ता स्वतो नार्यं संसारधर्मवानुपाधिनिमित्तमेव त्वस्य संसारित्वमविद्याधारोपितमित्येव समुदायार्थं उक्तः । ५
तत्र च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तस्थानानां त्रयाणां विप्रकीर्णस्य उक्तो न पुष्कोक्त्यैकत्र वंशितः । यस्माज्जागरिते ससङ्गः
समृप्युः सकार्यकरणसंघात उपलक्ष्यतेऽविद्यया । स्वप्ने तु कामसंयुक्तो मृत्युर्लभ्यविनिर्मुक्त उपलक्ष्यते । सुषुप्ते पुन-
र्बुद्धान्तमागतो बुद्धान्ताच्च सुषुप्ते संप्रसक्तोऽपङ्गो भवतीत्यसंगताऽपि वक्ष्यते । एकवाक्यतया तुपसंहियमाणं
फलं नित्यमुक्तबुद्ध्युद्वस्वभावताऽस्य नैकत्र पुष्कोक्त्य प्रदर्शितेति तत्प्रदर्शनाय कण्डिकाऽऽरभ्यते । सुषुप्ते ह्येवंलभ-
ताऽस्य बक्ष्यमाणा "तद्वा अस्मैतदतिच्छन्ना अपहृतपाप्माऽभयं रूपमि"ति । यस्मादेवंरूपं विलक्षणं सुषुप्तं १०
प्रविविक्षति । तत्कथमित्याह—दृष्टान्तेनास्वार्थस्य प्रकटीभावो भवतीति तत्र दृष्टान्त उपायोयते ।

तद्यथास्मिन्नाकाशे शैलिके श्येनो वा सुपर्णो वा । सुपर्णश्चन्द्रे स्रिप्रः श्येन उच्यते । यथाऽऽकाशेऽस्मि-
न्निहृत्विपरिपत्य आन्तो नानापरिपत्यलक्षणेन कर्मणा परिखिन्नः सँहृत्य पक्षौ संगमय्य संप्रसार्य पक्षौ सम्प्रगो-
यतेऽस्मिन्निति संलये नोदो नोदायैव ध्रियते स्वात्मनैव ध्यायते स्वयमेव । यथाऽयं बुद्धान्त एवमेवायं पुरुष
एतस्या एतस्मै अस्याय धावति । अन्तश्चदवाच्यस्य विशेषणं यत्र यस्मिन्नन्ते सुप्तो न कञ्चन न कञ्चिदपि कामं १५
कामयते । तथा च न कञ्चन स्वप्नं पश्यति । न कंचन काममिति स्वप्नबुद्धान्तयोरविशेषेण सर्वः कामः
प्रतिषिध्यते । कथमेतदविशेषित्वाभिधानम् । तथा न कंचन स्वप्नमिति । जाग्रतिरेऽपि यद्दर्शनं तदपि स्वप्नं
मन्यते श्रुतिरत आह—न कंचन स्वप्नं पश्यतीति । तथा च श्रुत्यन्तरम् "तस्य अप्र बावसपात्तयः स्वप्नाः" इति ।
यथा बुद्धान्ते पक्षिणः परिपतनजन्मनामुत्तये स्वमीडोपसर्पणेनैवं जाग्रत्स्वप्नयोः कार्यकरणसंयोगजक्रियाफलोः

श्येनवाक्यमवतारयितुं वृत्तं कीर्तयति—अत्र चेति । पूर्वसंदर्भः सप्तमर्थः । देहद्वयेन सप्रयोजकेन वस्तुतोऽसंबन्धे २०
फलितमाह—स्वत इति । कथं तर्हि तत्र संसारित्ववीरित्याशङ्क्याऽऽह—उपाधीति । औपाधिकस्यापि वस्तुत्वसा-
शङ्क्याऽऽह—अविद्येति । वृत्तमनूद्योत्तरप्रत्ययमवतारयन्मूमिकामाह—तत्रेति । स्थानत्रयसम्बन्धित्वेन विप्रकीर्णं विलिङ्गं
रूपमस्येत्यात्मा तथा । पुष्कोक्त्य विवक्षितं सर्वं विशेषणमादायेति यावत् । एकत्रेति बाक्योक्तिः । तत्र हेतुं वदन्नाप्र-
ह्वान्येन विवक्षितात्मोक्तिरित्याह—यस्मादिति । ससङ्गत्वादेवृक्ष्यमानरूपस्य विष्णुत्वं सूचयति—अविद्ययेति ।
स्वप्नवाक्ये विवक्षितात्मसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह—स्वप्ने स्त्विति । तर्हि सुषुप्तवाक्ये तत्सिद्धिर्नेत्याह—सुषुप्ते पुनरिति । २५
तत्राप्यविद्यानिर्मोको न प्रतिमातीति भावः । एवं पातनिका कृत्वा श्येनवाक्यमादत्ते—एकवाक्यतयेति । पूर्व-
वाक्यानामिति शेषः । कुत्र तर्हि ययोक्तात्मरूपं पुञ्जीकृत्य प्रदर्श्यते तत्राऽऽह—सुषुप्ते हीति । तत्राभयमित्य-
विचारहित्यमुच्यते । सा च सुषुप्ते स्वल्पेण सत्यपि नाभिव्यक्ता भातीति द्रष्टव्यम् । यस्मात्सुषुप्ते यथोक्तमात्मरूपं
वक्ष्यते तस्मादिति यावत् । एवंरूपमित्येतदेव प्रकटयति—विलक्षणमिति । कार्यकरणविनिर्मुक्तं कामकर्मविचारहित-
मित्यर्थः । स्थानद्वयं हित्वा कथं सुषुप्तं प्रवेष्टुमिच्छतीति पुच्छति—तत्कथमिति । स्वप्नादौ दुःखानुभवान्तरात्त्यागेन ३०
सुषुप्तं प्राप्नोतीत्याह—आहेति । अगोचरा श्रुतिः स्थानान्तरप्राप्तिसमभिवतां तयाऽपि किं दृष्टान्तवचनेनेत्याशङ्क्याऽऽह—
दृष्टान्तेनेति । अस्वार्थस्य सुषुप्तिसिद्धिरित्येत्येतत् । उ एवार्थस्तत्रेति सप्तमर्थः ।

परमात्माकाशं व्यावर्तयितुं शैतिकविशेषणम् । महाकाशो मन्दवेगः श्येनः सुपर्णस्तु वेगवानल्पविग्रह इति
भेदः । घाणे सौकर्यं वक्तुं स्वयमेवेत्युक्तम् । स्वप्नजागरितयोरवधानमन्तमज्ञातं ब्रह्म । तथा न कंचन स्वप्नमिति
स्वप्नजागरितयोरविशेषेण सर्वं दर्शनं निषिध्यत इति शेषः । स्वप्नविशेषणत्वात्स्वप्नदर्शननिषेधेऽपि कुतो जाग्रदृर्शनं ३५
निषिध्यते तत्राऽह—जागरितेऽपीति । कथमयमभिप्रायः श्रुतेरवगत इत्याशङ्क्य विशेषणसामर्थ्यादित्याह—अत आहृते ।
जागरितस्यापि स्वप्नत्वे श्रुत्यन्तरं संवादयति—तथा चेति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विवक्षितमंगं दर्शयति—अथेत्यादिना ।

ता वा अस्थिता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताऽणिमना
तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा अथ यत्रैनं ध्वनीव
जिनस्तीव हृस्तीव विच्छाद्ययति गर्तमिह पतति यदेव जाग्रद्भूयं पश्यति तदत्राविद्याया
मन्यतेऽयं यत्र वेद इव राजेवाहमेवेद् सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽयं परमो लोकः ॥२०॥

५ संयुज्यमानस्य पक्षिणः परिपतन्न इव अथो भवति तच्छ्रुमापनुत्तये स्वात्मनो नीडमायतनं सर्वसंसारवर्गविलक्षणं
सर्वक्रियाकारकफलायासशून्यं स्वमात्मानं प्रविशति ॥१९॥

यद्यस्यायं स्वभावः सर्वसंसारवर्गशून्यता परोपाधिनिमित्तं चास्य संसारवर्गमित्त्वम् । यस्मिन्निमित्तं चास्य
परोपाधिकृतं संसारवर्गमित्वं सा आविद्या । तस्या आविद्यायां किं स्वाभाविकत्वमाहोस्विकायकर्मविद्वद्भाग्य-
कत्वम् । यदि चाऽऽपनुत्तकं ततो विमोक्ष उपपद्यते । तस्याश्चाऽपनुत्तकवे कोपपत्तिः कथं वा नाऽऽत्मवर्गोऽपिच्छेति,
१० सर्वानर्थबीजभूताया आविद्यायाः सत्स्वावधारणार्थं परा कश्चिदऽऽस्त्यस्ये—

ता वा अस्य शिरःश्याविलक्षणस्य पुरुषस्थैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावता
तावत्परिमाणेनाणिमनाऽपनुत्तये तिष्ठन्ति । ताम् शुक्लस्य रसस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा एतैः
शुक्लस्यादिभ्यो रसविशेषैः पूर्णा इत्यर्थः । एते च रसानां वर्णविशेषा वातपित्तहलेष्मणाभितरतरसंयोगवैभवं-
विशेषाद्विचित्रा बहवश्च भवन्ति ।

१५ तास्वेवविद्याषु नाडीषु सूक्ष्मासु बालाग्रसहस्रमेवपरिमाणेषु शुक्लाशिरसपूर्णासु सकलेष्वेवध्यायिनीषु सप्त-
वर्णां लिङ्गं वर्तते । तवाभितः सर्वं वासवा-उक्त्वाववसंसारवर्गमनुभवंजनिताः । तस्मिन्नुपवासनाभ्यां सूक्ष्मत्व-
स्त्वकं स्फटिकमणिकल्पं नाडीगतरसोपाधिसंसर्गवशाद्धर्माधर्मप्रेरितोद्भूतवृत्तिविशेषं स्त्रीरथहृत्पादाकारविशेष-
वर्तमानाभिः प्राप्यवभासते । अथैवं सति यत्र यस्मिन्काले केषचन शत्रवोऽप्ये वा तस्करा नामागत्य ध्वन्यतीति सुषेव
वासनाभिमित्तं प्रत्ययोविद्यास्यो जायते तदेतद्युक्त्य एनं स्वप्नवृत्तं ध्वन्यतीति । तथा जिनस्तीव वशी कुर्वन्तीति ।
२० न केचन वदन्ति नापि वशीकुर्वन्ति केचन त्वविद्यावासनोद्भवमित्तं भ्रान्तिमात्रम् । तथा हृस्तीवेन विच्छाद्ययति

संयुज्यमानस्य क्षेत्रज्ञस्येति शेषः । सर्वसंसारवर्गविलक्षणमिति विशेषणं व्याचष्टे—सर्वेति ॥१९॥

स्येनवाक्योनाऽऽत्मनः सौषुप्तं रूपमुकमिदानीं नाडीखण्डस्य संबन्धं वक्तुं शोदयति—यद्यस्येति । परं
सन्नुपाधिबुद्ध्यादिः । असङ्गतत्वं स्वतो बुद्ध्यादिसंबन्धासंभवमुपेत्याह—यस्मिन्निमित्तं चेति । सिद्धान्ताभिप्रायमनुष-
पूर्ववादी विकल्पयति—तस्मा इति । आगन्तुकत्वमस्वाभाविकत्वम् । आद्ये मोक्षानुपपत्तिं विवक्षित्याह—यदि चेति ।
२५ अस्तु तर्हि द्वितीयो मोक्षोपपत्तिरित्याशङ्क्याह—तस्माच्चेति । मा भूदविद्याऽऽत्मस्वभावस्तद्वस्तु स्याद्धर्मन्तरा-
भावादित्याह—कथं चेति । तत्रोत्तरत्वेनोत्तरग्रन्थमुक्त्वापयति—सर्वानर्थेति । तासां परमसुखत्वं दृष्टान्तेन दर्शयति—
यथेति । कथमक्षररसस्य वर्णविशेषप्राप्तिरित्याशङ्क्याह—वातेति । भुक्तस्याश्रय परिणामविशेषो वातबाहुल्ये
नीलो भवति पित्ताधिक्ये पिङ्गलो जायते श्लेष्मातिशये शुक्लो भवति पित्ताल्पत्वे हरितः साम्ये च धातूनां लोहित
इति तेषां मिथः संयोगवैषम्यात्तत्पाम्याच्च विचित्रा बहवश्चाक्षरसा भवन्ति तद्व्याप्तानां नाडीनामपि तादृशो वर्णो
३० जायते ।

“अह्णाः शिरा वातवहा नीलाः पित्तवहाः शिराः । असुप्तवृत्तस्तु रोहिण्यो गौर्यः श्लेष्मवहाः शिराः ॥”
इति सौश्रुते दर्शनादित्यर्थः ।

नाडीस्वरूपं निरूप्य तत्र जागरिते लिङ्गशरीरस्य वृत्तिं दर्शयति—सतिस्विति । एवविवाचित्वस्यैव विवरणं
पुरुषावित्वत्वादि । पञ्च भूतानि दशेन्द्रियाणि प्राणोऽज्ज-करणमिति सप्तदशकम् । जागरिते लिङ्गशरीरस्य स्थिति-
३५ मुक्त्वा स्वान्नी तस्मिन्निमाह—तस्मिन्निमित्तं । विवक्षितं स्वस्थित्यतिमुक्त्वा ध्युग्यक्षराणि योजयति—अथेत्या-
दिना । स्वप्ने प्रमोदिनिमित्तमवधानिम्यैव लिङ्गं नामाकारप्रवभासते तन्मिथ्याज्ञानं लिङ्गानुगतपूजाविद्याकार्यत्वाद-
विद्येति स्थिते सजीत्यथशब्दार्थमाह—एवं सतीति । तस्मिन्काले स्वप्नवर्जनं विशेषमिति शेषः । इवज्जगद्व्यामह—

विच्छादयति विद्वाद्ययति धावयतीत्यर्थः । गर्तमिव पतति गर्तं जीर्णकूपादिकमिव पतन्तात्मानमुपलक्षयति । तादृशी ह्यस्य मृषा वासनोद्भवत्यन्तर्निष्ठेष्टाद्यर्भोद्भासितान्तःकरणवृत्त्याधया दुःखस्वरूपतयात् ।

किंवदन्ता यदेव जाग्रद्व्ययं पश्यति हस्त्यादिलक्षणं तदेव भयरूपपत्रस्मिन्स्वप्ने विनैव हस्त्यादिलक्षणं भयमविद्यावासनया मृषैवोद्भूतमा भवत्येति । अथ पुनर्यत्राविद्याऽपकृष्यमाणाय विद्या चोत्कृष्यमाणाय किंविषया किलक्षणा चेत्प्रच्यते—अथ पुनर्यत्र यस्मिन्काले देव इव स्वयं भवति । देवताविषया विद्या यदोद्भूता जागरित- ५ काले तदोद्भूततया वासनया देवमिवाऽऽत्मानं मन्यते । स्वप्नेऽपि तदुच्यते देव इव राजेव राज्यस्थोऽभिषिक्तः स्वप्नेऽपि राजाऽहमिति मन्यते राजवासनावासितः । एवमत्यन्तप्रक्षीयमाणायविद्योद्भूता च विद्या सर्वात्मविषया यदा यदा स्वप्नेऽपि तद्भावाभावितोद्भवेदेव सर्वोऽस्मीति मन्यते । स यः सर्वात्मभावः सोऽस्याऽऽत्मनः परमो लोकः परम आत्मभावः स्वाभाविकः । यत्तु सर्वात्मभावपदवर्गबालाप्रसात्रमप्यन्त्यत्वेन दृश्यते नाहमस्मीति । तदवस्थाय- विद्या तयाऽविद्यया ये प्रत्युपस्थापिता अनात्मभावा लोकास्तेऽपरमाः स्यावरास्तास्तांसंव्यवहारविषयाल्लोकान- १० पैश्यायं सर्वात्मभावः समस्तोऽनन्तरोऽबाह्यः सोऽस्य परमो लोकः ।

तस्मादपकृष्यमाणायामविद्यायां विद्यायां च काष्ठां गतायां सर्वात्मभावो मोक्षः । यया स्वयंस्थोतिष्ठत्वं स्वप्ने प्रत्यक्षत उपलभ्यते तद्विच्छादकमुपलभ्यत इत्यर्थः । तथाऽवेद्यायामप्युत्कृष्यमाणाय तिरोधीयमानायां च विद्यायामविद्यायाः फलं प्रत्यक्षत एवोपलभ्यतेऽथ यत्रैनं जन्तोश्च जिनस्तीति । ते एते विद्याविद्याकार्ये सर्वात्म- भावः परिच्छिन्नात्मभावश्च । विद्याया मुद्युया सर्वात्मा भवति । अविद्याया चासर्वो भवति । अन्यतः कुतश्चि- १५ त्रविभक्तो भवति । यतः प्रविभक्तो भवति तेन विरुध्यते । विच्छेदवाङ्मन्यते जीयते विच्छाद्यते च । असर्वविषयत्वे च भिन्नत्वादेवद्वयति । समस्तस्तु सन्कुतो भिद्यते येन विरुध्यते विरोधाभावे केन हन्यते जीयते विच्छाद्यते च । अत इवमविद्यायाः सत्त्वबुद्धिर्भवति । सर्वात्मानं सन्तमसर्वात्मत्वेन प्राहयति । आत्मनोऽप्यहस्त्वन्तरमविद्यामानं प्रत्युपस्थापयति । आत्मानमसर्वभावादयति । ततस्तद्विषयः कामो भवति । यतो भिद्यते कामतः क्रियामुपादत्ते ।

नेत्यादिना । उक्तोदाहरणेन समुच्चित्योदाहरणान्तरमाह—सथेति । गर्तादिपतनप्रतीती हेतुमाह—तादृशी हीति । २० तादृशस्य विषययति—अत्यन्तेति । यथोक्तवासनाप्रभवत् कथं गर्तपतनादेरवगतमित्याह—दुःखेति ।

यदेवेत्यादिश्रुतेरर्थमाह—किं बहुनेति । भयमित्यस्य भयरूपमिति व्याख्यानम् । भयं कथ्यते येन तत्कारणं तथा । हस्त्यादि नास्ति चेत्कथं स्वप्ने भातीत्याह—दुःखेति । अथ यत्र देव इवेत्यादिस्तात्पर्यमाह—अथेति । तत्र तस्याः फलमुच्यत इति शेषः । तात्पर्योक्त्याऽप्यशब्दार्थमुक्त्वा विद्याया विषयस्वरूपे प्रश्नपूर्वकं वदन्यत्रे- त्यादेरर्थमाह—किं विषयेति । इदंशब्दप्रयोगात्स्वप्न एवोक्त इति शङ्कां वारयति—देवतेति । विद्येत्युपास्तिकम् । २५ अभिषिक्तो राज्यस्थो जाग्रदवस्थायामिति शेषः । अहमेवेदमित्याद्यवतारयति—एवमिति । यथाऽविद्यायामपकृष्य- माणायां कार्यमूकं तद्वदित्यर्थः । यदेति जागरितोक्तिः । इदं चैतन्यमहमेव चिन्मात्रं न तु मदतिरेकेणास्ति तस्मादहं सर्वः पूर्णोऽस्मीति जानातीत्यर्थः । सर्वात्मभावस्य परमत्वमुपपादयति—यत्स्वित्यादिना । तत्र तेनाऽऽकारेणाविद्या- जस्थितेत्याह—तदवस्थेति । तस्याः कार्यमाह—तथेति । समस्तत्वं पूर्णत्वम् । अनन्तरत्वमेकरसत्वम् । अबाह्यत्वं प्रत्यक्षत्वम् । योऽयं यथोक्तो लोकः सांस्त्याऽऽत्मनो लोकान्पूर्वोक्तानपेक्ष्य परम् इति संवन्धः । ३०

वाक्यार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । मोक्षो विद्याफलमित्युत्तरत्र संवन्धः । तस्य प्रत्यक्षत्वं दृष्टानेन स्पष्टयति—यथेति । विद्याफलवदविद्याफलमपि स्वप्ने प्रत्यक्षमित्युक्तमनुवदति—तथेति । विद्याफलमविद्याफल चैत्युक्त- मुपसंहरति—ते एते इति । उक्तं फलद्वयं विभजते—विद्ययेति । असर्वो भवतीत्येतत्प्रकटयति—अन्यत इति । प्रविभागफलमाह—तत इति । विरोधफलं कथयति—विरुद्धत्वादिति । अविद्याकार्यं निगमयति—असर्वेति । अविद्यायाश्चेत्परिच्छिन्नफलत्वं तदा तस्य भिन्नत्वादेव यथोक्तं विरोधादि दुर्वारमित्यर्थः । विद्याफलं निगमयति— ३५ समस्तमित्येति । नन्विद्यायाः सतत्त्वं निरूपयितुमारब्धं न च तदद्यापि दर्शितं तथा च किं कृतं स्यादन आह—अत इति । कार्यवशादिति यावत् । इदंशब्दार्थमेव स्फुटयति—सर्वस्मिन्मर्गवति । आहृत्स्वमेव व्यनक्ति—आत्मन इति । वस्त्वन्तरोपस्थितिकलमाह—तत इति । कामस्य कार्यमाह—यत इति । किं गतः फलं लभते तद्भोगकाले च

तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहृतपाप्माभयं रूपम् । तद्यथा प्रियया स्त्रियया संपरि-
ष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नाऽऽन्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञो नाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न
बाह्यं किञ्चन वेद नाऽऽन्तरं तद्वा अस्यैतदात्मकाममात्मकाममकामं रूपं शोकान्तरम् ॥२१॥

ततः फलम् । तदेतदुक्तम् । वक्ष्यमाणं च यत्र हि द्वैतमिव भवति तद्विस्तर इतर पश्यतीत्यादि । इदमविद्यायाः
५ सतरत्वं सहकार्येण प्रदर्शितम् । विद्यायाश्च कार्यं सर्वात्मभावः प्रदर्शितोऽविद्याया विपर्ययेण । १। चाविद्या
नाऽऽत्मनः स्वाभाविको धर्मो यस्माद्विद्यायामुत्कृष्यमाणायाम् स्वयमपचीयमाना सती काष्ठं गताया विद्यायां
परिनिष्ठिते सर्वात्मभावे सर्वज्ञतया निवर्तते रज्ज्वाभिव सर्पज्ञानं रज्ज्बुनिश्चये । तच्चोक्तं यत्र तस्य सर्वमात्मैवा-
भूतत्वेन कं पश्येदित्यादि । तस्मान्नाऽऽत्मधर्मोऽविद्या । न हि स्वाभाविकस्योच्छिन्तः कदाचिदप्युपपद्यते सविनु-
रिवोष्णप्रकाशयोः । तस्मात्तस्या मोक्ष उपपद्यते ॥२०॥

१० इदानीं मोक्षो सर्वात्मभावो मोक्षो विद्याफलं क्रियाकारकफलभूतं स प्रत्यक्षतो निर्दिश्यते यथाविद्या-
कामफलमिति न सन्ति । तदेतदप्रस्तुतं यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यतीति । तदेतद्वा अस्य
रूपं यः सर्वात्मभावः सोऽस्य परमो लोक इत्युक्तस्तदतिच्छन्दा अतिच्छन्दमित्यर्थः । रूपपरत्वात् । छन्दः कामोऽति-
तद्वच्छन्दो यस्माद्गूपात्तदतिच्छन्दं रूपम् । अन्योऽसौ सान्त्तच्छन्दःशब्दो भावश्चाविच्छन्दोबाधो । अयं तु काम-
वचनोऽतः स्वरान्त एव । तस्याऽप्यतिच्छन्दा इति पाठः स्वाध्यायधर्मो ब्रह्मः । अस्ति च लोके कामवचनप्रयुक्त-

१५ छन्दश्चशब्दः स्वच्छन्दः परच्छन्द इत्यादौ । अतोऽस्ति छन्द मत्स्येवमुपनेयं कामवर्जितमेतद्रूपमित्यस्मिन्नर्थम् ।

तयाऽपहृतपाप्म पाप्मशब्देन धर्माधर्मावुच्येते । पाप्मभिः संसृज्यते पाप्मनो विग्रहोऽस्ति प्रयुक्तत्वात् । अपहृत-
पाप्म धर्माधर्मवर्जितमित्येत् । किञ्च, अभयम् । अयं हि नामाविद्याकार्यम् । अविद्याया अयं नग्नत इति ह्युक्तम् ।
रागादिना क्रियामादधातीत्यविच्छिन्नः संसारस्तथावन्न सम्यग्ज्ञान तावन्मियाज्ञाननिदानमविद्या कुवरित्याह—तत
इति । शब्ददर्शननिदानमविद्येति विद्याधूने वृत्तमित्याह—तदेतदिति । तत्रैव वाक्यशेषमनुकूलयति—वक्ष्यमाणं चेति ।

२० अविद्याऽऽत्मनः स्वभावो न वेति विचारे किं निर्णीतं भवतीत्याशङ्क्य वृत्तं कीर्तयति—इदमिति । अविद्यायाः
परिच्छिन्नकश्चनसन्ति ततो वैपरीत्येन विद्यायाः कार्यभूतं स च सर्वात्मभावो दर्शित इति योजना । संप्रति निर्णीत-
मर्थं दर्शयति—सा चेति । ज्ञाने सत्यविद्यानिवृत्तिरित्यत्र वाक्यशेषं प्रमाणयति—तच्चेति । अविद्या नाऽऽत्मनः
स्वभावो निवर्त्यत्याह वृत्तमुपवदित्याह—तस्मादिति । निवर्त्यत्येऽप्यात्मस्वभावत्वे का हानिरित्याशङ्क्याऽह—नहीति ।
अविद्यायाः स्वाभाविकत्वाभावे फलितमाह—तस्मादिति ॥२०॥

२५ तद्वा अस्यैतदित्यनन्तरवाक्यतात्पर्यमाह—इदानीमिति । विद्याविद्ययोस्तत्फलमोक्षं प्रदर्शनानन्तरमिति
यावत् । मोक्षमेव विधिमिति—यत्रेति । पदद्वयस्यान्वयं दर्शयन्त्वक्षितमर्थमाह—तदेतदिति । यनेत्यन्तशब्दो
ब्रह्मोच्यते । व्याख्यातं पदद्वयमनूद्य वैशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वं मन्वानो रूपशब्देन वृत्तबाः संबन्धं दर्शयति—उदिति ।
अतिच्छन्दमिति प्रयोगे हेतुमाह—रूपपरत्वादिति । कथयतिच्छन्दमित्यात्मरूपं विवक्ष्यते तत्राऽह—छन्द इति ।
छन्दशब्दस्य गायत्र्यादिच्छन्दोविषयस्य कथं कामविषयत्वमित्याशङ्क्याऽह—अन्योऽस्मादिति । गायत्र्यादिविषयत्वं
३० त्यक्तमा छन्दः शब्दस्य कामविषयत्वमतःशब्दार्थः । यद्यात्मरूपं कामवर्जितमित्येतदत्र विवक्षितं किमिति तर्हि
दैर्घ्यं प्रयुज्यते तत्राऽह—तयाऽपीति । स्वाध्यायधर्मत्वं छन्दसत्त्वम् । पुद्गलव्यवहारमन्त्रेण कर्मावाचित्वं छन्दैः (न्द-
शब्दस्य कथमित्याशङ्क्याऽह—अस्ति चेति । तस्य कामवचनत्वे सति सिद्धं यद्रूपमनूद्य तस्यार्थमुपसंहरति—
अत इति ।

तथा कामवर्जितत्ववक्षित्वेत् । नन्वाधर्मवर्जितत्वमेव प्रतीयते न धर्मवर्जितत्वं पाप्मशब्दस्याधर्ममात्रवच-

३५ नत्वादत्ता आह—पाप्मशब्देनेति । उपकामानुसारेण पाप्मशब्दस्योभयविकल्पत्वे विशेषणमनूद्य विवक्षितमर्थं कथयति—

१. पाप्मशब्देन धर्माधर्मो उच्येते । वेदान्तेषु यत्र यत्र धर्मशब्दोऽधर्मशब्दो वा तत्र धर्माधर्मपरत्वमिति छान्दोग्ये 'न
सुक्रतं न दुष्कृतं सर्वं पाप्मानोजो निवर्तन्ते' इत्युक्तत्वादिति निर्णीतम् ।

२. अविद्यासुत्रं 'अन्योऽज्ञान्योऽहमस्मीति न स वेद' इति पूर्वोक्तं—तेनाविद्या । निदानं शब्दज्ञानस्य विद्यायाः फलं
सर्वात्मभाव. अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते इत्युक्तः ।

३. छन्दशब्दस्येति पाठः स्यात् साधुः ।

तत्कार्यद्वारेण कारणप्रतिषेधोऽयम् । अर्थात् रूपमित्यविद्यावर्जितमित्येतत् । यदेतद्विद्याफलं सर्वात्मभावस्तदेत-
दतिच्छन्वापहतपाप्माभयं रूपं सर्वसंसारवर्त्मवर्जितमतोऽभयं रूपमेतत् । इदं च पूर्वमेवोपन्यस्तमतीतान्तरब्राह्मण-
समाप्तावभयं वै जनक प्राप्नोऽतीत्यागमतः । इह तु तर्कतः प्रपञ्चितं दर्शितागमार्थप्रत्ययशङ्कया ।

अयमात्मा स्वयं चैतन्यव्योतिःस्वभावः सर्वं स्वेन चैतन्यव्योतिताऽवभासयति । स यत्तत्र किञ्चित्पदप्रति-
रमते शरति जानाति चेत्युक्तम् । स्थित चैतन्याप्यतो नित्यं स्वरूपं चैतन्यव्योतिष्ववभासिनः । स यथात्माऽत्रा- ५
विनष्टः स्वेनैव रूपेण वर्तते कस्माद्वयमहमस्मोत्यात्मानं वा बहिर्व्यमानि भूतानीति जाग्रत्स्वप्नयोर्वि न जानातीत्य-
श्रोच्यते । ज्ञानवत्ज्ञानहेतुम् । एकत्वमेवाज्ञानहेतुः । तत्कथमिति । उच्यते । दृष्टान्तेन हि प्रत्यक्षीभवति
विवक्षितोऽयं इत्याह—तत्तत्र यथा लोके प्रियेष्टया स्त्रिया सम्परिष्वक्तः सम्पक्परिष्वक्तः कामयन्त्या कामुकः
सह ब्राह्मणात्मनः किञ्चन किञ्चिदपि वेद भतोऽन्यद्वस्तित्वेति न चाऽऽन्तरमयमहमस्मि सुखी दुःखी वेति ।
अपरिष्वक्तस्तु तथा प्रविभक्तो जानाति सर्वमेव ब्राह्मणान्यन्तरं च । परिष्वङ्गोत्तरकालं त्वेकत्वापत्तेर्न जनति । १०

एवमेव यथा दृष्टान्तोऽयं पुनश्च क्षेत्रज्ञो भूतमात्रासंसर्गतः सैवद्विषयवत्प्रविभक्तो जलादी चन्नादि-
प्रतिबिम्बवत्कार्यकरण इह प्रविष्टः सोऽयं पुनश्च प्राप्तेन परमार्थेन स्वाभाविकेन स्वेनाऽऽत्मना परेण व्योतिषा
सम्परिष्वक्तः सम्पक्परिष्वक्त एकोभूतो निरन्तरः सर्वात्मा न बाह्यं किञ्चन वस्तुन्तरं नाप्यान्तरमात्मस्थयमह-
मस्मि सुखी दुःखी वेति चेद । तत्र चैतन्यव्योतिःस्वभावत्वे कस्माद्विदु न जानातीति यद्वप्राप्तीस्तराद्यं हेतुर्मयोक्त
एकत्वं यथा स्त्रीपुंसयोः सम्परिष्वक्तयोः । तत्रार्थाज्ञानात्वं विशेषविज्ञानहेतुरित्युक्तं भवति । नानात्वे च कारण- १५
भात्मनो बह्वन्तरस्य प्रत्युपस्थापिकाऽविद्येत्युक्तम् । तत्र चाविद्या यदा प्रविशति भवति तदा सर्वेकत्वेमेवास्य
भवति । तस्य ज्ञानजोऽपि कारकविभागेऽसति कृतो विशेषविज्ञानप्रादुर्भावः कामो वा सम्भवति स्वाभाविके
श्वरूपस्य आत्मव्योतिषि ।

अपहृतेति । तद्धि कार्यमेवाविद्याया निविध्यते नेत्याह—सत्कार्येति । तस्मादर्थं तच्छब्दः । वाक्यार्थमुपसंहरति—
यदेतदिति । कूचब्राह्मणान्तेऽपीदं रूपमुक्तमित्याह—इदं चेति । आगमवशात्तत्रोक्तं चैकमित्यत्र पुनरुच्यते तत्राऽह— २०
इह स्थिति । सविशेषत्वं चेदात्मात्यनुपपत्तिरित्यादिस्तर्कः । आगमसिद्धे किं तर्कोपन्यासेनेत्याशङ्क्याऽह—दर्शितेति ।

स्त्रीवाक्यस्य संगतिं वक्तुं वृत्तमनुदधति—अयमिति । अनन्यागतवाक्ये चाऽऽत्मनश्चेतनत्वमुक्तमित्याह—
स यदिति । आत्मनः सदा चैतन्यव्योतिद्वयं स्वरूपं न केवलमुक्तादानमादेव सिद्धं किंतु पूर्वोक्तावनुमानाच्च स्थित-
मित्याह—स्थितं चेति । वृत्तमनुदध सम्बन्धं वक्तुकामश्चोदयति—स यदीति । अत्रेति सुपुतिरुक्ता । चैतन्यस्वभावस्यैव
सुषुप्ते विशेषज्ञानाभावं साधयति—उच्यते इति । सुषुप्तिः सप्तमर्थः । अज्ञानं विशेषज्ञानाभावः । कोऽप्यज्ञानहेतुस्तमाह— २५
एकत्वमिति । जीवस्य परेणाऽऽत्मना यदेकत्वं तत्कथं सुषुप्ते विशेषज्ञानाभावे कारणं तस्मिन्सत्यपि चैतन्यस्व-
भावाविद्वत्तेरिति शङ्कते—तत्कथमिति । तत्र स्त्रीवाक्यमुत्तरत्वेनोत्थापयति—उच्यते इति । तत्र दृष्टान्तभागमाह—
दृष्टान्तेनेति । एकत्वकृतो विशेषज्ञानाभावो विवक्षितोऽयं परिष्वङ्गप्रत्युक्तसुखाभिनिवेशादज्ञानं किमिति कल्प्यते
स्वाभाविकमेव तर्हि न स्यादित्याशङ्क्याऽह—अपरिष्वक्तस्त्विति । तद्धि परिष्वङ्गवृत्तोऽपि स्वभावविपरिलोपा-
संभवाद्विशेषविज्ञानं स्यादिति चेत्स्याह—परिष्वङ्गज्ञेति । स्त्रीपुंसलक्षणयोर्व्याभिन्नत्वं परिष्वङ्गस्तदुत्तरकालं सभोग- ३०
फलप्राप्तिरेकत्वापत्तिस्तद्वशाद्विशेषाज्ञानमित्यर्थः ।

दार्ष्टान्तिकं व्याकरोति—एवमेवेति । भूतमात्राः शरीरेन्द्रियलक्षणास्ताभिश्चिदात्मनस्तादात्म्याध्यासात्तत्प्रति-
विम्बो जातस्ततो विशकवद्भ्रातीत्यत्र दृष्टान्तमाह—सैवमेवेति । तस्य देहादी प्रवेशं दृष्टान्तेन दर्शयति—जलादा-
विति । उपसर्गवल्लभमर्थं कथयति—एकोभूत इति । तादात्म्यं व्यावर्तयितुं निरन्तर इत्युक्तम् । परमात्माभेदप्रयुक्त-
मनवच्छिन्नत्वमाह—सर्वमेवेति । एवं स्त्रीवाक्याक्षराणि व्याख्याय चोचपरिहारं प्रकटयति—तत्रेति । प्रत्यगात्मनीति ३५
यावत् । इदं हि सुपुतिरुच्यते । यथा परिष्वक्तयोः स्त्रीपुंसयोरेकत्वं पुंसो विशेषविज्ञानाभावे कारणं तथा परेणाऽऽत्मना
सुषुप्ते जीवस्यैकत्वं विशेषविज्ञानाभावे तस्य तत्र कारणमुक्तमित्यर्थः । स्त्रीवाक्ये श्रौतमर्थमभिधायान्तर्यामिणमर्थमाह—
तत्रेति । किं पुनर्नात्वे कारणमिति तदाह—नानात्वे चेति । उक्तमथ योज्यामित्यादावित्यर्थः । किमेतावता सुषुप्ते
विशेषविज्ञानाभावस्यऽप्राप्तं तत्राऽह—तत्रेति । विशेषविज्ञाने नानात्वं तत्र चाविद्या कारणमिति स्थिते सतीति
यावत् । यदा तदेति सुपुतिविवक्षिता । प्रविशित्वं कार्यकारणविद्याविरहितत्वम् । सर्वेण पूर्णेन परमात्मना ४०
सहेत्यर्थः । विज्ञानात्मा पश्योच्यते । एकत्वफलमाह—तत्तत्रेति ।

अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा देवा
अवेदाः । अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहृद्भ्रूणहा चाण्डालो-
ऽचाण्डालः पौलकसोऽपौलकसः अमणोऽअमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतं
पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाण्येकोनहृदयस्य भवति ॥२२॥

- ५ यस्मादेवं सर्वकत्वमेवावस्थ रूपमतस्तद्धा अस्याऽऽत्मानः स्वयंज्योतिःस्वभावस्यैतद्रूपमात्रकर्म यस्मात्स-
मस्तमेतत्तात्समादायाः कामा अस्मिन्स्थे तदिवभासकामम् । यस्य ह्यन्यत्वेन प्रविभक्तः कामस्तदनाप्तकर्म भवति ।
यथा जागरितावस्थायां देवदत्तादिरूपं न त्विदं तथा कुतश्चित्प्रविभज्यतेऽतस्तदनाप्तकर्म भवति । किमन्यत्वाद्दृश्य-
न्तराक्ष प्रविभज्यत आहोस्विदात्मैव तद्वत्स्वन्तरमत आह नान्यदस्त्यात्मनः । कथम् । यत् आत्मकाममात्मैव
कामा यस्मिन्स्थेऽन्यत्र प्रविभक्ता इवान्यत्वेन काम्यमाना यथा जाग्रत्स्वप्नयोस्तस्याऽऽप्तैवान्यत्वेनप्रत्युपस्थापक-
१० हेतोरविद्याया अभावादात्मकाममत एवाकाममेतद्रूपं काव्यविषयाभावाच्छोकात्तरं शोकोच्छिद्रं शोकशून्यमित्येत-
च्छोकमप्यमिति वा सर्वथाऽप्यशोकमेतद्रूपं शोकर्वजितमित्यर्थः ॥२१॥

- प्रकृतः स्वयंज्योतिरात्माऽविद्याकामकर्मविनिर्मुक्त इत्युक्तम् । असङ्कत्वात्तत्तम आगन्तुकत्वाच्च तेषाम् ।
तत्रैवमाशाङ्क्य जायते चैतन्यस्वभावत्वे सत्यप्येकीभावात्त आनासि क्षीपुंसयोरेव संपरिण्यक्तयोरित्युक्तम् । तत्र
प्रासङ्गिकमेतत्तुक्तं कामकर्मविषयस्वयंज्योतिष्ववमयस्याऽऽत्मनो न स्वभावः । यस्मात्तत्प्राप्ते नोपलभ्यत इत्या-
१५ शाङ्क्यां प्राप्तायां तद्विराटराशय क्षीपुंसयोर्दृष्टान्तोपादानेन विद्यामानत्वेन स्वयंज्योतिष्ववमय सुषुप्तेऽग्रहणेकी-
भावाद्देतोर्न तु कामकर्मविषयान्तुक्तम् । इत्येतत्प्रासङ्गिकमभिधाय यत्प्रकृतं त्वेवानुप्रवर्तयति । अत्र चैतत्प्रकृतम-
विद्याकामकर्मविनिर्मुक्तमेव तद्रूपं यत्सुषुप्त आत्मनो गृह्यते प्रत्यक्षत इति । तदेतद्व्याप्तमेवाभिहितं सर्वसंन्या-
तीतमेतद्रूपमिति यस्मात्तद्वैतिसन्तुष्टस्थानेऽतिच्छन्दरहितपाप्माभयमेतद्रूपं तस्मादत्र पिता जनकः । तस्य च
अनपितृत्वात्पितृत्वं पुत्रं प्रति तत्कर्मविमिरां तेन च कर्मणाऽप्यसंबन्धोऽस्मिन्काले तस्मात्पितृतापुत्रसंबन्धविमिरात्

- २० सकमुपजीव्यऽऽसकामदायकमवतार्यं व्याचष्टे—यस्मादिति । आप्तकामत्वं समर्थयते—यस्मात्समस्तमिति ।
तदेव व्यतिरेकमुखेन विषययति—यस्य ह्येत्यादिना । विशेषणान्तरमात्राकापूर्वकमाप्य व्याचष्टे—किमन्यत्वा-
दित्यादिना । सुषुप्तेरन्यत्राऽऽत्मनः सकाशादन्यत्वेन प्रविभक्ता इव काम्यमानाः सुषुप्तावात्स्यैव कामास्तत्तादात्म्यकाम-
मात्मरूपमित्येतददृष्टान्तेनाऽह—यथेति । अवस्थाद्वये ज्ञत्वात्मनः सकाशादन्यत्वेन प्रविभक्ता इव कामाः काम्यत्वा-
दिति कामाः । न चैवं सुषुप्त्यवस्थायामात्मनस्ते भिद्यन्ते किंतु सुषुप्तस्याऽऽप्त्यैव कामा इत्यात्मकामंतद्रूपमित्यर्थः ।
२५ तस्याऽऽप्त्येवेत्यत्र हेतुमाह—अन्यत्वेति । यद्यपि सुषुप्तेऽविद्या विद्यते तथाऽपि न साऽसंभ्यकाऽस्तीत्यनर्पेतिहोरोमपति-
रित्यर्थः । कामानामात्माभ्यवत्त्वमं प्रतिक्षेपुं तृतीयं विशेषणम् । शोकमर्थं शोकस्यान्तरं प्रत्यभूतमिति यावत् । तद्धि
शोकवत्त्वं प्राप्तं नेत्याह—सर्ववर्षितं । यस्यद्वयेऽपि शोकशून्यमात्मरूपम् । न हि शोको वेगाऽऽत्मवास्तस्य शोकवत्त्व
शोकस्याऽऽत्मावीनसत्तास्फूर्तंराल्पतिरेकेणाभावादित्यर्थः ॥२१॥

- अत्र पितृत्वादिवाक्यमवतारयितुं वृत्तमनुवदति—प्रकृत इति । अविद्यादिनिर्भोके हेतुद्रव्यमाह—असङ्कत्वा-
३० विति । यद्यपि नाऽऽगन्तुकत्वमविद्याया युक्तं तथाऽप्यभिन्वया साऽन्यहेतुप्राप्त्युत्कीर्तितं द्रष्टव्यम् । स्त्रीवाक्यनिर्णय-
शङ्कामनुवदति—तत्रेति । कामादिविभोके दक्षिते सतीति यावत् । स्वभावस्यापयो न संभवतीत्यभिप्रेत्य हेतुमाह—
यस्मादिति । शङ्कोत्तरत्वेन स्त्रीवाक्यमवतार्यं ततात्पर्यं पूर्वोक्तमनुकीर्तयति—स्त्वविति । वृत्तमनुवदतिरन्यमवस्थाप-
यति—इत्येतदिति । स्वयंज्योतिष्ववमय स्वाभाविकत्वमेतच्छब्दार्थः । प्रासङ्गिकं कामादेरगन्तुकत्वोक्तिप्रसंगादागतमिति
यावत् । प्रकृतमेव दर्शयति—अत्र चेति । अतिच्छन्दादिवाक्यं सप्तम्यर्थः । प्रत्यक्षतः स्वस्वमेतन्मयशाच्योकात्मरूपस्य
३५ सुषुप्ते गृह्यमाणत्वमुचितस्य परमाशब्दवच्यम् । कामादिसंबन्धवदात्मनस्तद्ब्रह्मिण्यपि रूपं कल्पितमेवेत्याशङ्क्याऽह—
तदेतदिति । प्रकृतमर्थमुक्त्वोत्तरात्मक्यस्वरसप्तम्यर्थाह—एतस्मिन्निति । जनकोऽप्यत्रापि ता भवतीति सप्तमः ।
पिताऽप्यत्रापि ता भवतीत्युपादयति—तस्य जेत्यादिना । अथाऽस्मिन्काले पिता पुत्रस्यापि ता भवति तद्वदित्याह—

१. शोकोच्छिद्रं—छिद्रं अवकाशः शोकस्य चिद्रं अभावो यस्मिन्नित्यर्थः ।

कर्मणो विनिर्मुक्तत्वात्पिताऽप्यपिता भवति । तथा पुत्रोऽपि पितुरपुत्रो भवतीति सामर्थ्यादभ्यस्यते । उभयोर्हि संबन्धनिमित्तं कर्म तस्यतिक्रान्तो वर्तते । अपहृतयामेति ह्युक्तम् । तथा माताऽमाता लोकाः कर्मणा जेतव्या जिताश्च तत्कर्मसंबन्धाभावात्लोका बलोकाः । तथा देवाः कर्माङ्गभूतास्तत्कर्मसंबन्धात्पथाद्देवा अदेवाः । तथा वेदाः साध्यसाधनसंबन्धाभिधायका मन्त्रलक्षणाश्चाभिधायकत्वेन कर्माङ्गभूता अबीता अध्येतव्याश्च कर्मनिमित्तमेव संबध्यन्ते पुरुषेण तत्कर्मातिक्रमणादेरस्मिन्काले वेदा अप्यवेदाः संपद्यन्ते ।

५

न केवलं शुभकर्मसंबन्धातीतः किं तद्द्वयुत्तरव्यत्यन्तघोरैः कर्मभिरसंबद्ध एवायं वर्तते इत्येतन्महमाह—
अत्र स्तेनो ब्राह्मणमुवर्णहर्ता भ्रूणघ्ना सह पाठाद्वगम्यते । स तेन घोरेण कर्मणेतस्मिन्काले विनिर्मुक्तो भवति । येनायं कर्मणा महापातको स्तेन उच्यते । तथा भ्रूणहृद्भ्रूणहा तथा चाण्डालो न केवलं प्रत्युत्पन्नेनैव कर्मणा विनिर्मुक्तः । किं तर्हि सहजेनाप्यत्यन्तनिकृष्टजातिप्रापकेनापि विनिर्मुक्त एवायम् । चाण्डालो नाम शूत्रेण ब्राह्मण्या-
मुत्पन्नश्चण्डाल एव चाण्डालः । स जातिनिमित्तेन कर्मणाऽसंबद्धत्वाद्वाच्योऽस्मिन्काले भवति । पौलकसः पुत्रञ्जस एव १० पौलकसः शूद्रेणैव अतिव्रतयामासुत्पन्नः । सोऽप्यपुलकतो भवति । तयाऽश्रममलक्षणेन कर्मभिरसंबद्धो भवतीत्युच्यते । श्रमणः परित्राद्यवर्त्मनिमित्तो भवति स तेन विनिर्मुक्तत्वाद्दशमणः । तथा तापसो बानप्रस्थोऽतपसः सर्वेषां वर्णाश्रमादीनामुत्पन्नस्य गार्थमुसयोर्ग्रहणम् ।

किं बहुनाऽन्यागतं नाम्नागतमनन्वागतमसंबद्धमित्येतत्पुण्येन ज्ञास्वविहितेन कर्मणा तथा पापेन विहिता-
करणप्रतिविद्धक्रियालक्षणम् । रूपपरत्वाच्चपुंसकलिङ्गम् । अयं रूपमिति ह्यनुवर्तते । किं पुनरसंबद्धत्वे कारणमिति सदेतुश्च्यते—तीर्णोऽतिक्रान्तो हि यस्मादेवंरूपस्तदा तस्मिन्काले सर्वान्छोकाऽश्रमाः कामाः । इष्टविषयप्राप्त्याना हि तद्विषयविद्येणो शोक्तव्यमापद्यते । इष्टं हि विषयमप्राप्तं विद्युक्तं बोद्धव्यं चिन्तयानस्तद्गुणान्स्तप्यते पुरुषोऽतः शोको रतिः काम इति पर्यायाः । यस्मात्सर्वकामातीतो ह्यत्रायं भवति । न कंचन काम कामयतेऽतच्छ्रमा इति ह्युक्तं तत्प्रक्रियापतितोऽयं शोकशब्दः कामवचन एव भवितुमर्हति । कामश्च कर्महेतुः । वक्ष्यति हि—“स यथाकामो भवति तत्कृतुर्भवति यत्कृतुर्भवति तत्कर्म कुरुते” इति । अतः सर्वकामातीतीर्णत्वाद्युक्तमनन्वागतं पुण्येनेत्यादि । २०

तथेति । नात्यार्यस्य प्रतिपादकः शब्दोऽस्तीत्याशङ्क्याऽह—सामर्थ्यादिति । तदेव सामर्थ्यं दर्शयति—उभयोरिति । सुपुत्रे कर्मातिक्रमे प्रमाणमाह—अपहर्तेति । पुनर्लोकदेवशब्दावनुवादाधी । वाक्पान्तरमादाय व्याचष्टे—तथेत्यादिना । साध्यसाधनसंबन्धाभिधायका ब्राह्मणलक्षणा इति शेषः । अभिधायकत्वेन प्रमाणत्वेन प्रवेद्यत्वेन चेत्यर्थः ।

अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवतीत्यादेस्तात्पर्यमाह—न केवलमिति । स्तेनशब्दोऽत्र चोरमात्रे भाति कथं विशेषण-
मित्याशङ्क्याऽह—भ्रूणघ्नेति । भ्रूणहा च वरिष्ठब्रह्महन्तोच्यते । तदेव घोरं कर्म विशतिष्टि—येनेति । महत्पातक- २५ मस्येति व्युत्पत्त्या महापातकी स्तेनः । स्तेनादिवाक्येन चाण्डालादिवाक्यस्य गतायत्त्वमाशङ्क्याऽह—नेत्यादिना । प्रत्युत्पन्नमगन्तुकम् । “ब्राह्मण्यं अतिव्रतात्सूतो वैश्याद्देहेहकस्तथा । बृद्धाज्जातस्तु चाण्डालः सर्वैर्धर्मवहिष्कृतः ॥” इति श्रुतिमाश्रित्याह—चाण्डालो नामेति । “जातो निपादाच्छूद्रायां जाल्या भवति पुलकसः” । इति स्मृतैः बृद्धाया ब्राह्मणाज्जातो निपादः स च जाल्या शूद्रस्तस्मात्सन्निधायमां जातः पुलकसो भवतीति व्याख्यानमुपेत्याह—शूद्रेणैवेति । श्रमणादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह—तथेति । तथा चाण्डालवदिति यावत् । परित्रादृतापसगोरेण ग्रहणात्तत्कर्मयोगेऽपि ३० सोपमस्य वर्णाश्रमान्तरकर्मयोगं शङ्कित्वाऽह—सर्वेषामिति । आदिशब्देन वयोवस्थादि गृह्यते ।

सौषुप्ते पुरुषे प्रकृते कथमनन्वागतमिति नपुंसकप्रयोगस्तत्राह—रूपपरत्वादिति । तत्परत्वे हेतुमनुपुंगं दर्शयति—अयमिति । हेतुवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे—किं पुनरित्यादिना । यस्मादतिच्छन्दादिवाक्योक्त-
स्वभावोऽयमात्मा सुषुप्तिकाले हृदयनिष्ठान्सर्वान्छोकावतिक्रमयति तस्मादेतदात्मस्य पुण्यपापाभ्यामनन्वागतं युक्त-
मित्यर्थः । शोकशब्दस्य कामविषयत्वं साधयति—इष्टेति । कथं तस्याः शोक्तत्वात्पतितिरित्याशङ्क्याऽह—इष्टं हीति । ३५ तेषां पर्यायेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह—यस्मादिति । अत्रेति सुषुप्तिश्च्यते । अतः सर्वकामातीतीर्णत्वादित्युत्तरत्र सवन्व । न केवलं शोकशब्दस्य कामविषयत्वमुपपन्नमेव किन्तु संनिवेशेऽपि सिद्धमित्याह—न कचनेति । शोकशब्दस्य कामविषयत्वेऽपि तदत्ययमायात्वर्यं कर्मात्ययः स्यादित्याशङ्क्याऽह—कामश्चेति । तत्र वाक्येणैव प्रमाणयति—
वक्ष्यति हीति । कामस्य कर्महेतुत्वे सिद्धे फलितमाह—अत इति ।

हृदयस्य हृदयमिति पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डस्तत्स्यमन्तःकरणं बुद्धिर्हृदयमित्युच्यते । तात्स्यात्मश्र-
क्रोशनवत् । हृदयस्य बुद्धेयं शोकाः बुद्धिसंशया हि ते । 'कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादि सर्वं मन एवेत्युक्तत्वात् ।
वक्ष्यति च—“कामा येऽस्य हृदि श्रिताः” इति । आत्मसंश्रयभ्रान्त्यपनोदाय हौवं वचनं—हृदि श्रिता हृदयस्य
शोका इति च । हृदयकरणसंबन्धतोऽतस्तस्यायमस्मिन्कलेऽतिक्रामति ध्रुवो रूपाणीति ह्युक्तम् । हृदयकरणसंबन्धा-
५ तीतत्वात्तत्संश्रयकामसंबन्धातीतो भवतीति युक्ततरं वचनम् ।

ये तु वादिनो हृदि श्रिताः कामा वासनाश्च हृदयसंबन्धिनमात्मनमुपसृष्ट्युपविलिष्यन्ति हृदयविशेषोऽपि
चाऽऽत्मन्यवतिष्ठन्ते पुटतैलस्य इव पुष्पादिगन्ध इत्याचक्षते । तेषां कामः संकल्पो हृदये होव रूपाणि हृदयस्य
शोका इत्यादीनां वचनानामानर्थक्यमेव । हृदयकरणोत्पाद्यत्वादिति चेत् । न । हृदि श्रिता इति विशेषणम् । न
हि हृदयस्य करणमात्रत्वे हृदि श्रिता इति वचनं समञ्जसं हृदये होव रूपाणि प्रति प्रतानीति च । आत्मविबुद्धेश्च
१० विवक्षितत्वाद्बुधस्युपगवचनं यथार्थमेव युक्तम् । ध्यायतीव लेलायतीवेति च चुरेऽन्यायांसिभवात् ।

कामा येऽस्य हृदि श्रिता इति विशेषणादात्माश्रया अपि सन्तीति चेत् । न । अमाश्रितापेक्षत्वात्
नात्राऽऽश्रयान्तरमपेक्ष्य ये हृदीति विशेषणं किं तर्हि ये हृदनाश्रिताः कामास्तानपेक्ष्य विशेषणम् । ये त्वप्रकृदा
भविष्या भूताश्च प्रतिपक्षतो निवृत्तास्ते नैव हृदि श्रिताः संमाख्यन्ते च ते । अतो युक्तं तानपेक्ष्य विशेषणम् । ये
प्रकृदा वर्तमाना विषये ते सर्वे प्रमुद्यन्त इति । तथाऽपि विशेषणानर्थक्यमिति चेत् । न । तेषु यत्नाधिक्यादेया-
१५ र्थात्वात् । इनरथाऽभ्रुतमनिष्टं च कल्पितं स्वादात्माश्रयत्वं कामानाम् । न कंचन कामं कामयत इति प्राप्तप्रति-

हृदयस्य शोकानतिक्रामतीत्यत्र हृदयशब्दार्थमाह—हृदयमिति । मांसपिण्डविशेषविषय हृदयपरं कथं
बुद्धिमाहेत्यावाङ्मुखाऽऽह—तात्सर्व्यादिति । यथा मध्वाः क्रोशन्तीति मंचक्रोशनमुच्यमान मंचस्थानुस्थानुपचारवाह
तथा हृदयस्थत्वाद्बुद्धेःपकाराद्बुद्धि हृदयशब्दो दर्शयतीत्यर्थः । हृदयशब्दार्थमुक्त्वा तस्य संबन्धं दर्शयति—
हृदयस्येति । तानतिक्रान्तो भवतीति शेषः । आत्माश्रयास्ते न बुद्धिमाश्रयन्तीत्यावाङ्मुखाऽऽह—बुद्धीति । कथं तर्हि
२० केचिदात्माश्रयत्वं तेषां ववन्तीत्यावाङ्मुखा भ्रान्तिवद्यादित्याह—आश्रमेति । भवतु कामानां हृदयाश्रितत्वं तथाऽपि
तरसंबन्धद्वारा तदाश्रयत्वसंभवात्कथमात्मा मुपुष्टे कामानतिवर्तते तथाऽह—हृदयेति । तत्संबन्धातीतत्वे श्रुतिसिद्धे
फलितमाह—हृदयकरणेति ।

भर्तृप्रपन्नप्रस्थानमुत्थापयति—ये त्विति । सत्येव हृदये तद्विद्यमाना कामादीनामात्मन्युपस्थेनो न तस्मिन्नुत्त-
वित्यावाङ्मुखाऽऽह—हृदयविशेषोऽपीति । तन्मते श्रुतिविरोधमाह—सेषासिति । हृदयेन करणेनोत्पाद्यत्वादात्माश्रयिका-
२५ राणामपि कामादीनां हृदयसंबन्धसंभवाच्चाऽऽनर्थक्यं श्रुतीनामिति शङ्कते—हृदयेति । न कामादिसंबन्धमात्रं हृदयस्य
श्रुत्यर्थः कित्वाश्रयाश्रयित्वं तच्च करणत्वे न स्यात् । नहि चक्षुराद्याश्रय रूपादिज्ञानं दृष्टमिति परिहरति—न हृदीति ।
चकाराद्वचनं न समञ्जसमिति संबध्यते । प्रदीपायत्तं वटजानमिति वत् अन्तः करणायत्तमात्माश्रितं कामादीति
तस्य तदाश्रयत्ववचनमोपाचारिकमित्यावाङ्मुखाऽऽह—आत्मविबुद्धेश्चेति । इतश्चेद यथार्थमेवेत्याह—ध्यायतीवेति ।
अन्यार्थासंभवाद्बुद्ध्याश्रयणवचनस्येति शेषः ।

३० दक्षिणेनाक्षमा पश्यतीत्युक्ते वामेन न पश्यतीतिवत्प्रमुच्यन्ते हृदि श्रिता इति विशेषणमाश्रित्याऽऽज्ञाद्वृत्ते-
कामा य इति । प्रकारान्तरेण विशेषणस्यार्थवत्त्वं दर्शयति—नेत्यादिना । अत्रेति प्रकृतश्रुत्युक्तिः । आश्रयान्तर
बुद्धयतिरिक्तामात्मात्म्यम् । बुद्धयनाश्रिता. कामा एव न सन्ति यदपेक्षया हृदयाश्रयत्वविशेषणमित्यावाङ्मुखाऽऽह—
ये त्विति । प्रतिपक्षतो विषयदोषदर्शनादिति यावत् । कामानां वर्तमानत्वनिश्चयमावाङ्मुक्तमभिव्यक्ततामपि संभवे
फलितमाह—अत इति । हृदयानाश्रितभूतभविष्यत्कामसंभवेऽपि सर्वकामनिवृत्तेविचक्षितत्वाद्द्वर्तमानविशेषणमनर्थ-
३५ कमिति वाङ्मते—तथाऽपीति । अतीतानागतकामाभावः संभवति स्वतः सिद्धो न तस्मिन्वृत्ती यत्नोपेक्ष्यते शुद्धात्म-
विद्वक्षणा तु मुमुक्षुणा वर्तमानकामतिरिक्ते यत्नाधिक्यमावेयमिति ज्ञापयितुं वर्तमानग्रहणमिति परिहरति—न ते त्विति ।
यदि यथोक्तं व्याख्यानमनादृत्याऽऽत्माश्रयत्वमेव कामानामाश्रयते तदाऽभ्रुतं मोक्षासंभवेनानिष्ट च कल्पितं
स्यादित्याह—इतरथेति । अश्रुतत्वमसिद्धमिति वाङ्मते—न कञ्चनेति । अश्रितात्माश्रयत्वं श्रुतमेव कामानामित्येत-

यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्चै तन्न पश्यति न हि ब्रह्मद्वंद्वैविपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥२३॥

वेषादात्माश्रयत्वं कामानां श्रुतमेवेति चेत् । न । सद्योः स्वप्नो भूवेति परनिमित्तत्वात्कामाश्रयत्वप्राप्तेरसङ्ग-
वचनाच्च । न हि कामाश्रयत्वेऽसङ्गवचनमुपपद्यते । सङ्गश्च काम इत्यवोचाम । आत्मकाम इति श्रुतेरात्माविषयोऽस्य
कामो भवतीति चेत् । न यदतिरिक्तकामाभावाथत्वात्तस्याः ।

वैशेषिकादितन्त्रन्यायोपपन्नमात्मनः कामाद्याश्रयत्वमिति चेत् । न । हृदि श्रिता इत्यादिविशेषश्रुतिविरो-
धानपेक्षस्ता वैशेषिकादितन्त्रोपपत्त्यः । श्रुतिविरोधे न्यायाभासत्वोपगमात् । स्वयंज्योतिष्ट्वबाधनाच्च ।
कामादीनां च स्वप्ने केवलदृशिसाम्रविषयत्वात्स्वयंज्योतिष्ट्वं सिद्धं स्थितं च बाध्यते । आत्मसमवायित्वे
दृश्यत्वानुपपत्तेश्चक्षुर्गतविशेषवत् । ब्रह्महि दृश्यमयन्तरभूतमिति ब्रह्मः स्वयंज्योतिष्ट्वं सिद्धम् । तद्बाधितं स्याद्वि
कामाद्याश्रयत्वं परिकल्प्येत् ।

१०

सर्वशास्त्रार्थविप्रतिषेधाच्च । परत्यैकदेशकल्पनायां कामाद्याश्रयत्वे च सर्वशास्त्रार्थजातं कुप्येत । एतच्च
विस्तरेण चतुर्थेऽध्यायम् । महता हि प्रपन्नेन कामाद्याश्रयत्वकल्पनाः प्रतिषेद्धव्या आत्मानः परैकैकशास्त्रार्थ-
सिद्धयेः तत्कल्पनायां पुनः क्रियमाणायां शास्त्रार्थ एव बाधितः स्यात् । यथेच्छादीनामात्मधर्मत्वं कल्पयन्तो वैशेषिका
नैयायिकाश्चोपनिषच्छास्त्रार्थेन न संगच्छन्ते, तथेयमपि कल्पनोपनिषच्छास्त्रार्थबाधनांश्राऽऽवरणीया ॥२५॥

श्रीपुंसोपरिवैकत्वाच्च पश्यतोऽप्युक्तं स्वयंज्योतिरिति च । स्वयंज्योतिष्ट्वं नाम चैतन्यात्मत्वभावता । १५

पुष्यति—नेत्यादिना । निषेधो हि प्राप्तिमेषक्षते न वास्तवं कामानामात्मधर्मत्वं प्राप्तिस्तु भ्रान्त्याऽपि संभवति ।
तस्मादात्मनो वस्तुतो न कामाद्याश्रयत्वमित्यर्थः । इतश्चाऽऽप्तनो न कामाद्याश्रयत्वमित्याह—असङ्गेति । नन्वसङ्ग-
वचनमात्मनः सङ्गभाव साधयतस्य कामित्वे न विरुध्यते तत्राऽह—सङ्गश्चेति । कामश्च सङ्गस्ततोऽसिद्धो हेतुरत्रेति
शेषः । वाक्यान्तरमाश्रित्याऽऽप्तमि कामाश्रयत्वं शङ्कित्वा दूषयति—आमेत्यादिना ।

इच्छादयः क्वचिदाश्रिता गुणत्वाद्द्राविवदित्यनुमानात्परिषेधात्कामाद्याश्रयत्वमात्मनः सेत्स्यतीति शङ्कते— २०
वैशेषिकादीति । श्रुत्यवष्टम्भेन निराश्रिते—नेत्यादिना । स्वयंज्योतिष्ट्वबाधनाच्च नाऽऽत्माश्रयत्वं कामादीनामिति
शेषः । तदेव विवृणोति—कामादीनामिति । स्थितं चानुमानादिति शेषः । यद्यत्र समवेतं तत्तेन न दूष्यते । यथा
चक्षुर्गतं कार्ण्यं तेनैव चक्षुषा न दूष्यते तथा कामादीनामात्मसमवायित्वे दूष्यत्वं न स्याद्वृक्षत्वबलेनैव स्वयंज्योतिष्ट्वं
साधितं तथा च तद्बाधे पूर्वोक्तमनुमानमपि बाध्येतेत्यर्थः । कर्णं कामादीनामात्मदूष्यत्वमाश्रित्य स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्व-
स्योपदिष्टत्वं तत्राऽह—ब्रह्मुरिति । तथाऽपि तेषामात्माश्रयत्वे काज्जुपपत्तिस्तत्राऽह—तद्बाधितमिति ।

२५

यत् परमालोकदेशं जीवमाश्रित्य सदाश्रितं कामादीति तत्राऽह—सर्वशास्त्रेति । तदेव स्फुटयति—परस्येति ।
शास्त्रार्थजात निरवयवत्वप्रत्येकत्वादि तस्य कर्णं कोपः स्यादित्याशङ्क्याऽह—एतच्चेति । चतुर्थं चेद्भूतप्रपञ्चमतं
निरस्तं तर्हि पुनर्निराकरणमकिञ्चिदकर्मित्याशङ्क्याऽह—महतेति । परेण सह प्रत्यगात्मनो यदेकत्वं तस्य शास्त्रार्थस्य
सिद्धयर्थमिति यावत् । अंशत्वादिकल्पनायामपि शास्त्रार्थसिद्धिमाशङ्क्याऽह—तत्कल्पनायामिति । भर्तृप्रपञ्चकल्पनाया
हेतुत्वमुहसंहरति—यथेत्यादिना ॥२५॥

३०

यद्वै तन्न पश्यतीत्यादेः सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—श्रीपुंसोपरिति । चकारादुक्तं स्वयंज्योतिष्ट्वमिति

१. कामा. आत्माश्रयाः अहं इच्छामीति प्रतोतेरिति नैयायिकाः तन्न युक्तम् । 'कामा येज्य हृदि श्रिताः' इति श्रुत्या
वाधात् । श्रुतिसिद्धस्वयंज्योतिष्ट्वबाधोपपत्तेश्च ।

२. आत्मसमवायित्वे आत्मधर्मत्वे आत्मदूष्यत्वं न स्यात् विषयविषयिणोर्भेदविनयात् कामानामात्मसमवायित्वे
आत्मदूष्यत्वं स्वप्ने दृश्यमानं नोपपद्येत कर्मकर्तृगावस्यैकस्मिन् विरोधात् स्वयंज्योतिष्ट्वं ज्योतिरन्तरासङ्कतत्वं ३५
वाच्येत् कामादीनां दूष्यत्वेनैव स्वप्ने तत्साधनम् ।

३. पूर्वोक्तमनुमानम् इच्छादयः क्वचिदाश्रिता इत्यनेन पूर्वमुक्तमनुमानम् ।

यदि ह्यन्युष्णत्वादिवचनैतन्मत्स्वभाव आत्मा स कथमेकत्वेऽपि हि स्वभावं ब्रह्मात्र जानीयात् । अथ न जहाति कथमिह सुषुप्ते न पश्यति । विप्रतिषिद्धमेतच्चैतन्मत्स्वभावो न जानाति चेति । न विप्रतिषिद्धमुभयमेतदुपपद्यते एव । कथम्—यदै सुषुप्ते तत्र पश्यति पश्यन्नेव तत्र पश्यन्नेव न पश्यति । यत्र सुषुप्ते न पश्यतीति जानीये तत्र तथा गृह्णीया । कस्मात् । पश्यन्नेव भवति तत्र ।

- ५ नन्वेवं न पश्यतीति सुषुप्ते जानीये यतो न चक्षुर्वा मनो वा वशने करणं व्यापृतमस्ति । व्यापृतेषु हि दर्शनभयवादिषु पश्यतीति व्यवहारो भवति शृणोतीति वा । न च व्यापृतानि करणानि पद्यासः । तस्मात् पश्यत्येवायम् । न हि । किं तर्हि पश्यन्नेव भवति । कथम् । न हि यस्माद्ब्रह्मदृष्टिकर्तुर्वा दृष्टिस्तस्या दृष्टेर्विपरिलोपो विनाशः स न विद्यते । यथाऽन्येनैरण्यं यावदग्निभावि तर्थाग्र्यं चाऽऽत्मा ब्रह्मविनाश्यतोऽविनाशित्वादात्मनो दृष्टिरप्यविनाशिनी यावद्ब्रह्मभाविनी हि सा । ननु विप्रतिषिद्धमिवमभिधीयते ब्रह्मः सा दृष्टिर्न विपरिकुप्यत इति ।
- १० न । दृष्टिश्च ब्रह्मा क्रियते दृष्टिकर्तृत्वाद्भि ब्रह्मेत्युच्यते । क्रियमाणा च ब्रह्मा दृष्टिर्न विपरिकुप्यत इति शाश्वतं वक्तुम् । ननु न विपरिकुप्यत इति वचनादविनाशिनी स्यात् । न । वचनस्य ज्ञापकत्वात् । नहि न्यायप्राप्तौ विनाशः कृतकस्य वचनशतेनापि धारयितुं शक्यते । वचनस्य यथाप्राप्तार्थज्ञापकत्वात् ।

नैव दोषः । आदित्यादिप्रकाशकत्ववद्दर्शनोपपत्तेः । यथाऽदित्यादयो नित्यप्रकाशस्वभावा एव सन्तः स्वाभाविकेन नित्येनैव प्रकाशेन प्रकाशयन्ति । न ह्यप्रकाशात्मासः सन्तः प्रकाशं कुर्वन्तः प्रकाशयन्तीत्युच्यते ।

- १५ किं तर्हि स्वभावैव नित्येन प्रकाशेन । तत्राऽप्रमत्त्यात्माऽविपरिकुप्यत्स्वभावया दृष्ट्या मित्यया ब्रह्मेत्युच्यते । गौणं तर्हि ब्रह्मत्वम् । नैवमेव मुख्यत्वोपपत्तेः । यदि ह्यन्यथाऽप्यात्मनो ब्रह्मत्वं दृष्टं तत्राऽप्य ब्रह्मत्वस्य गौणत्वं न स्वात्मनोऽप्यो दर्शनप्रकारोऽस्ति तदेवमेव मुख्यं ब्रह्मत्वमुपपद्यते नान्यथा । यथाऽदित्यादीनां प्रकाशयितुर्न नित्येनैव स्वाभाविकेनाक्रियमाणेन प्रकाशकेन तदेव च प्रकाशयितुं मुख्यं प्रकाशयितृत्वान्तरानुपपत्तेः । तस्मात् ब्रह्मदृष्टिर्विपरिकुप्यत इति न विप्रतिषेधगम्योऽप्यस्ति ।

- २० संबध्यते । किमिदं स्वयंज्योतिर्ब्रूमि तदाह—स्वयंज्योतिष्वं नामेति । एवं वृत्तमनुबोत्तरत्वाक्याव्यावर्त्तां शङ्कामाह—यदीत्यादिना । स्वभावत्यागमेवाभिनयति—न जानीयादिति । तस्यागमावे सुषुप्ते विशेषविज्ञानराहित्यममुकमित्याह—अथेत्यादिना । आत्मा चिद्रूपोऽपि सुषुप्ते विशेषं न जानाति चेत्किं दृष्ट्यतीत्याशङ्क्याऽह—विप्रतिषिद्धमिति । परिहरति—नैति । उभयं चैतन्यस्वभावत्वं विशेषविज्ञानराहित्यं वेत्यर्थः । उभयस्वीकारे बाधितं विप्रतिषेधमाकाङ्क्षापूर्वकं श्रुत्या निराकरोति—कथमित्यादिना । यदै तदित्यादिवचनं बोधिताभ्यामवस्तत्परिहारस्तु
- २५ पश्यन्नित्यादिशक्यमिति विमज्जते—यत्तत्रेति ।

न हीत्यादिवचनिरस्यामाशङ्क्यामाह—नन्विति । चक्षुरादिव्यापारमात्रेऽपि सुषुप्ते दर्शनादि किं न स्यादित्याशङ्क्याऽह—व्यापृतेष्विति । अस्तु तर्हि तत्रापि करणव्यापारो नेत्याह—१ चेति । अयमिति सुषुप्तमुख्योक्तिः । न पश्यत्येवेति नियमं नियेधति—न हीति । तत्र हेतुं वक्तुं प्रश्नपूर्वकं प्रतिज्ञां प्रस्तौति—किं तर्हीति । तत्राऽकाङ्क्षापूर्वकं हेतुवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे—कथमित्यादिना । अविनाशित्वादित्येतद्व्याकुर्वन्द्रेविनाशाभावं स्पष्टयति—

३० यथेत्यादिना । ब्रह्मदृष्टिर्न नश्यतीत्यत्र विरोधं चोदयति—नन्विति । विप्रतिषेधमेव साधयति—दृष्टिश्चेति । कार्यस्यापि वचनादविनाशः स्यादिति शङ्कते—नन्विति । तस्याकारकत्वात्तैवमिति परिहरति—न वचनस्येति । तदेव स्फुटयति—न हीति । यत्कृतं तव नित्यमिति व्याप्यनुगृहीतानुमानविरोधाद्बो न कार्यनित्यत्वबोधकमित्यर्थः ।

कूटस्थदृष्टिरेवात्र ब्रह्मदृष्ट्याशौ न दृष्टिकर्ता तत्र विप्रतिषेधोऽस्तीति सिद्धान्तयति—नैव दोष इति । आदित्यादिप्रकाशकत्ववदित्युक्तं दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । दृष्टान्तेऽपि विप्रतिषेधं प्रत्याह—न हीति । दर्शनोपपत्तेरित्युक्तं

- ३५ दार्ष्टान्तिकं विमज्जते—तथेति । आत्मनो नित्यदृष्टित्वे दोषमाशङ्कते—गौणमिति । गौणस्य मुख्यपेक्षत्वात्मान्यस्य नान्यस्य ब्रह्मत्वस्याभावान्नैवमित्युत्तरमाह—नेत्यादिना । तामेवोपपत्तिमुपदर्शयति—यदि हीत्यादिना । अन्यथा कूटस्थदृष्टित्वमन्तरेणेति यावत् । दर्शनप्रकारस्यान्यत्वं क्रियात्मत्वम् । तस्य निश्चित्यत्वश्रुतिस्मृतिविरोधादिति शेषः । ब्रह्मत्वान्तरानुपपत्तौ फलितमाह—तदेवमेवेति । नित्यदृष्टित्वेनैवैत्यर्थः । उक्तार्थं दृष्टान्तमाह—यथेत्यादिना । तथाऽऽत्मनोऽपि ब्रह्मदृष्टं नित्येनैव स्वभाविकेन चैतन्यज्योतिषा सिध्यति तदेव च ब्रह्मत्वं मुख्यं ब्रह्मत्वान्तरानुपपत्तेरिति
- ४० शेषः । आत्मनो नित्यदृष्टिस्वभावत्वं फलितमाह—तस्मादिति ।

यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति न हि घ्रातुघ्रतिविपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रते ॥२४॥
यद्वै तन्न रसयते रसयन्वै तन्न रसयते न हि रसयितु रसयतेविपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्नसयेत् ॥२५॥
यद्वै तन्न वदति वदन्वै तन्न वदति न हि वक्तुर्वक्तोविपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥२६॥

नन्वनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तृचप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य प्रयोगो दृष्टो यथा छेत्ता भेत्ता गन्तेति तथा
द्रष्टेत्यत्रापि चेत् । न । प्रकाशयितेति दृष्टत्वात् । भवतु प्रकाशकेष्वन्यथाऽसंभवात् त्वात्मनीति चेत् । न, दृष्ट्य-
विपरिलोपश्रुतेः । पश्यामि न पश्यामीत्यनुयवदर्शनाशेति चेत् । न । करणव्यापारविशेषापेक्षत्वात् । उद्धृतचक्षुषां
च स्वप्न आत्मदृष्टेविपरिलोपवर्जनात् । तस्मादविपरिलुप्तस्वभावैवाऽऽत्मनो दृष्टिः । अतस्तथाऽविपरिलुप्तया दृष्ट्या १०
स्वयन्योतिःस्वभावया पश्यसेव भवति सुषुप्ते ।

कथं तर्हि न पश्यतीति । उच्यते । न तु तदस्ति किं तत् । द्वितीयं विषयभूतम् । किंविशिष्टम् । ततो
प्रबुद्धस्यवन्त्यत्वेन विभक्तं यत्पश्येद्यदुपलभेत यद्वि तद्विशेषवर्णनकारणमन्तःकरणं चक्षू कर्णं च तद्विद्ययाऽन्य-
त्वेन प्रत्युपस्थापितमासीत् । तदेवेतिपक्षकाल एकीभूतम् । आत्मनः परेण परिष्वङ्गात् । द्रष्टुर्हि परिच्छिन्नस्य
विशेषवर्णनाय करणमन्यत्वेन व्यतिष्ठते । अयं तु स्वेन सर्वात्मना संपरिष्वक्तः स्वेन परेण प्राप्नोनाऽऽत्मना प्रिययेव १५
पुरुषः । तेन न पृथक्त्वेन व्यवस्थिततानि करणानि विषयाश्च । तदभावाद्द्विशेषवर्णनं नास्ति । करणाधिकृतं हि
तत्राऽऽत्मकृतम् । आत्मकृतमिव प्रत्यवभासते । तस्मात्संस्कृतेयं भ्रान्तिरात्मनो दृष्टिः परिलुप्यत इति ॥२९॥

समानमनसत् । यद्वै तन्न जिघ्रति । यद्वै तन्न रसयते । यद्वै तन्न वदति । यद्वै तन्न शृणोति । यद्वै तन्न
मनुते । यद्वै तन्न स्पर्शति । यद्वै तन्न विमानातीति मननविशानयोर्दृष्ट्याविसहकारित्वेऽपि सति चक्षुरादिविर-
पेक्षो भूतमविव्याहृतमानविषयव्यापारो विद्यत इति पृथग्रहणम् । किं पुनर्दृष्ट्यादीनामनेरोऽन्यप्रकाशानज्जलनादि- २०

तुजन्तं द्रष्टृशब्दमाश्रित्य शङ्कते—नन्विषति । अत्राप्यनित्यक्रियाकर्तृविषयास्तुजन्तशब्दप्रयोग इति शेषः ।
तुजन्तशब्दप्रयोगस्यानित्यक्रियाकर्तृविषयत्वं व्यभिचार्यन्तुत्तरमाह—नेति । वैषम्यमाशङ्कते—भवतिषति । आवित्या-
दिषु स्वाभाविकप्रकाशेन प्रकाशयितुत्वमस्तु कादाचित्कप्रकाशेन प्रकाशयितुत्वस्य तेष्वसंभवात् त्वात्मनि नित्या
दृष्टिरस्ति तन्मानाभावात् । तथा च कादाचित्कदृष्ट्यैव तस्य द्रष्टृतेत्यर्थः । प्रतीचश्रिदूपत्वस्य श्रौतत्वात्कर्तृत्वं विना
प्रकाशयितुत्वमविशिष्टमित्युत्तरमाह—न दृष्टीति । कूटस्थदृष्टिरालेप्युक्ते प्रत्यक्षविरोधं शङ्कते—पश्यामीति । द्विवि- २५
धोऽनुभवस्तस्य कूटस्थदृष्टिमनुगृह्णाति चक्षुरादिव्यापारभावापेक्षया पश्यामि न पश्यामीति वियोरालम्बसाक्षिकत्वादि-
त्युत्तरमाह—न करणेति । आत्मदृष्टेर्नित्यत्वे हेत्वनन्तरमाह—उद्धृतैति । आत्मदृष्टेर्नित्यमुपसंहरति—तस्मादिति ।
तस्मिन्त्वोक्तिफलमाह—अत इति ।

वाक्यान्तरमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे—कथमित्यादिना । द्वितीयादिपदानां पीनस्त्वयमाशङ्क्यार्थभेदं
दर्शयति—यद्वैत्यादिना । सामासमन्तःकरणं यत्पश्येदिति विशेषदर्शनकारणं प्रभातु द्वितीयं तस्मादन्यन्चक्षुरादि ३०
प्रमाणं रूपादि च प्रमेयं विभक्तं तत्सर्वं चाग्रतस्त्वयोरविद्याप्रतिपक्षं सुषुप्तिकाले कारणमात्रतो गतमभिव्यक्तं नास्ती-
त्यर्थः । सुषुप्ते द्वितीयं प्रभातुत्वं नास्तीत्येतदुपादयति—आत्मन इति । प्रभातुत्वं पृथङ्नास्तीति शेषः । तथाऽपि
करणव्यापारकृत विषयदर्शनमात्मनः स्यादित्यागङ्क्याऽह—द्रष्टुरिति । सुषुप्तस्यापि परिच्छिन्नत्वमागङ्क्याऽह—
अयं त्विति । तस्य परेणैकोभावफलमाह—तेनेति । विषयेन्द्रियाभावकृतं फलमाह—तदभावादिति । किमिति विषया-
द्यभावाद्विशेषदर्शनं निषिध्यते सत्त्वमेव तस्याऽऽत्मसत्त्वाधीनं किं न स्यादित्यागङ्क्याऽह—करणमिति । नन्ववस्याद्वये ३५
विशेषदर्शनं मानकृतं प्रतिभाति तस्य प्रधानत्वादत आह—आत्मकृतमिवेति । नन्वित्यादेस्तात्पर्यमुपसंहरति—
तस्मादिति । प्रभातुत्वरूपविषयकृतत्वाद्विशेषदृष्टेस्तेषां च सुषुप्तस्वभावात्तत्कार्याया विनेपदृष्टेरपि तत्राभावादिति
यावत् । तत्कृता । जगद्रादाचार्यकृतत्वेन भ्रान्तिप्रतिपक्षविशेषदर्शनाभावप्रयुक्तैत्यर्थः ॥२९॥

यद्वै तन्न पश्यतीत्यादावुक्त्यायमुत्तरवाक्येणवितिशति—समानमनसदिति । मनोबुद्धयोः साधारणकरण-
त्वात्पृथग्व्यापारभावे कथं पृथङ्निर्देशः स्यादित्यागङ्क्याऽह—मननेति । वाक्यानि व्याख्या स्वसिद्धान्तस्फुटी- ४०
करणार्थं विचारयति—किं पुनरिति । धर्मभेदो धर्माणां सत्ता मिथो धर्मिणश्च भेदोऽस्तीति यावत् । धर्मस्य दृष्ट्यादि-

यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन्वै तन्न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥२७॥
यद्वै तन्न मनुते मन्वानो वै तन्न मनुते न हि मन्तुमर्तेर्विपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥२८॥
यद्वै तन्न स्पृशति स्पृशन्वै तन्न स्पृशति न हि स्प्रश्नुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥२९॥
यद्वै तन्न विजानाति विजानन्वै तन्न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥३०॥

बद्धधर्ममेव बाहोस्त्विदमिन्नस्यैव धर्मस्य परोपाधिमिति धर्मस्यत्वमिति । अत्र केचिद्व्याचक्षते । आत्मवस्तुनः
१० स्वत एवैकत्वं नातात्वं च यथा गौर्गोद्व्यत्यैकत्वं सात्तादीनां धर्माणां परस्परतो मेव । यथा स्यूतेष्वेकत्वं
नानात्वं च तथा निरवयवेष्वमृतवस्तुष्वेकत्वं नानात्वं चानुमेयम् । सर्वत्राव्यभिचारदर्शनाद्यनयोऽपि तद्वदेव
बुद्ध्यादीनां परस्परं नातात्वमात्मना वैकत्वमिति ।

नान्यपरत्वात् । न हि दृष्ट्यादिधर्ममेव प्रदर्शनपरमिदं वाक्यं यद्वै तदित्यादि । किं तर्हि । यदि चैतन्यात्म-
क्योतिः कथं न जानाति सुषुप्ते ज्ञानमतो न चैतन्यात्मक्योतिरित्येवमाशङ्क्यप्राप्ता तस्मिन्नाकरणार्थे तत्त्वात् यद्वै

११ तदित्यादि । यदस्य जाग्रत्स्वप्नयोश्चक्षुराद्यनेकोपाधिद्वारं चैतन्यात्मक्योतिः स्वाभाव्यमुपलक्षितं बुद्ध्याद्यनिषेध-
व्यवहारापन्नं सुषुप्त उपाधिमेवेत्यापारनिवृत्तावनुद्गास्यमानत्वादनुपलक्ष्यमाणत्वभावमपुपाधिनेनेन निश्चिन्निद
यथाप्राप्तानुवादेनैव विद्यमानत्वमुच्यते । तत्र बुद्ध्यादिधर्ममेवैकत्वमाविशितार्थानिमित्ततया । सैवैवैवदक्ष-
ज्ञानैकरसधर्मव्यतिविरोधान्त्व । “विज्ञानमनन्तम्” “सत्यं ज्ञानम्” “भ्रान्तं ब्रह्म” इत्यादिभूतिमन्त्र । इत्य-
प्रबुद्धेऽत्र । लौकिकी च शब्दप्रबुद्धिश्चक्षुषा रूपं विजानाति श्रोत्रेण शब्दं विजानाति रसनेनास्वस्य रसं विजानातीति

२० च सर्वत्रैव च बुद्ध्यादिविज्ञानाभिवेयानां विज्ञानशब्दवाच्यतामेव दर्शयति । अन्वप्रबुद्धिश्च प्रमाणम् ।

पदार्थस्यैतत्त्वम् । परोपाधिमिति चक्षुराद्युपाधिभूतमित्येतत् । धर्मान्यत्वं धर्मत्वं धर्मिणो नियोज्यत्वं चेत्यर्थः । अत्र-
प्रपञ्चमतेन पूर्वपक्षं गृह्णाति-अत्रेति । गवादीनां सावयवत्वाद्भूमेदत्तसंवादेकेन रूपेणमित्यत्वं रूपान्तरेण विज्ञान-
मित्युभयथात्वेऽपि निरवयवत्वात्प्रादिपु कयसनेकरसत्वसिद्धिरित्यागच्छाऽह-यथा स्यूतेष्विति । एककपले वस्तुनो
बुद्धान्तावुद्देर्नाकारूपत्वे गवादिबुद्धान्तदर्शनात्तदेवानुमेयम् । विमतं भिन्नाभिन्नं वस्तुत्वाद्गवादिवदित्यर्थः । यद्यपि

२१ गगनादिषु भिन्नाभिन्नत्वमनुमीयते तथाऽपि कयमात्मनि तद्वस्तुमानमित्याशङ्क्य वस्तुत्वस्य नानाकल्पनेनाव्यभिचार-
दात्मन्यपि यथोक्तमनुमानं निरङ्कुशप्रसरमित्याह-सर्वत्रेति । यथोक्तानुमानानुग्रहच्छदे तदित्यादेर्भिन्नाभिन्ने भूतुनि
तात्पर्यमिति भावः ।

अनुप्रपञ्चोक्तं वाक्यतात्पर्यं निराकरोति-नेत्यादिना । चैतन्यादिनामे वाक्यतात्पर्यं चैतन्यं तर्हि बुद्ध्यादि-

मेवैवचनमित्याशङ्क्याऽह-यदस्येति । तद्वि सुषुप्त्यवस्थायामुपाधेरन्तःकरणस्य चक्षुरादिमेवाधीनपरिणामव्यापार-
३० निवृत्तौ सत्यामुपाधिमेवेत्यानुद्गास्यमाणत्वात्तेन भिन्नमिवातुपलक्ष्यमाणत्वमात्रं यद्यपि तथाऽपि चक्षुर्द्वारेण बाधमानमयं
बुद्धिवृत्तौ व्यक्तं चैतन्यं बुद्धिप्राणिद्वारेण जातार्था तस्या व्यक्तं प्राप्तिरित्युपाधिमेवैतत्त्वासेदानुवादेन चैतन्यस्याविना-
शित्वे वाक्यतात्पर्यमित्यर्थः । उक्ते वाक्यतात्पर्यं स्थिते फलितमाह-अत्रेति । इत्यत्र दृष्ट्यादिमेकत्वमनानं रिपु-
स्याह-सैवमेति । तदेव स्पष्टयति-विज्ञानमिति । न बुद्ध्यादिमेकत्वमनेति शेषः । यथा घटाकाशो नह्यकाग इत्ये-
शब्दविषयत्वादुपाधिमेवेत्याकाशस्यैकत्वमिदं तथैकशब्दप्रबुद्धेरेकत्वं चित्तोऽपि स्वीकर्तव्यं तत्तुतो बुद्ध्यादिनेदमिदं-
३१ रित्याह-शब्दप्रबुद्धेरेति । तामेव विवृणोति-लौकिकी चेति ।

१. न अन्यपरत्वात् । आत्मनः दृष्टिः, श्रुतिः, प्राप्तिः, स्पृष्टिः इत्यादयो धर्ममेवाः । चक्षुरादिवस्तुवृत्त्यभिज्ञान-
न्यस्य उपाधिमेदमिन्नस्य उपाधिमिथ्यात्वात् भेदो नास्त्येव तथापि तादृशीपाधिकमेदस्य सुषुप्तौ चैतन्यं ज्ञानात्
तदनुवादेन शुद्धचैतन्यं सुषुप्तौ भातीत्यर्थः ।

२. ‘यथा सैवधर्मनोऽन्तरोऽग्राहः कृत्स्नो रसधन एवैवं वा अरेऽप्रमात्मा अनन्तरोऽग्राहः कृत्स्नः ज्ञानधन
एव’ इति मैत्रेयीब्राह्मणे तद्विरोधात् ।

३. जानाति जानाति इति ज्ञानरूपत्वस्य सर्ववृत्तिषु अनुगतत्वात् जानाभेदः विषयाणामेव न भेदः ।

दृष्टान्तोपपत्तेश्च । यथा हि लोके स्वच्छस्वाभाव्ययुक्तः स्फटिकस्तस्मिन्निमित्तमेव केवलं हरितनीलोहिताद्युपाधिभेदसंयोगात्तादाकारत्वं भवति । न च स्वच्छस्वाभाव्यव्यतिरेकेण हरितनीलोहितादिलक्षणा धर्मभेदाः स्फटिकस्य कल्पयितुं शक्यन्ते । तथा चक्षुराद्युपाधिभेदसंयोगे लक्षणानघनत्वभावस्यैवाऽऽज्मज्योतिषो दृष्ट्यादिशक्तिभेद उपलक्ष्यते । प्रज्ञानघनस्य स्वच्छस्वाभावात्स्फटिकस्वच्छस्वाभाव्यत्वस्यैवज्योतिषत्वाच्च । यथा चाऽऽदित्यज्योतिरिव भास्यमभेदः संयुज्यमानं हरितनीलपीतलोहितादिभेदैरविभाज्यं तदाकाराभासं भवति । तथा च कृत्स्नं जगदवभासयच्छक्षुरादीनि च तदाकारं भवति । तथा चोक्तमात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्त इत्यादि ।

न च निरवयवेष्वनेकार्थता शक्यते कल्पयितुम् । दृष्टान्ताभावात् । यदप्याकाशस्य सर्वगतत्वादियमभेदः परिकल्प्यते परमाण्यादीनां च गन्धरसाद्यनेकगुणत्वं तदपि निरूप्यमाणं परोपाधिनिमित्तमेव भवति । आकाशस्य तावत्संगतत्वं नाम न स्वतो धर्मोऽस्ति । सर्वोपाधिसंश्रयाद्धि सर्वत्र स्वेन रूपेण सत्त्वमपेक्ष्य सर्वगतत्वव्यवहारो न त्याकाशः क्वचिद्गतो वाऽगतो वा स्वतः । गमनं हि नाम देशान्तरस्थस्य देशान्तरेण संयोगकारणम् । सा च १० क्रिया नैवाविशेषे संभवति । एवं धर्मभेदा नैव सन्त्याकाशे ।

तथा परमाण्यादावपि । परमाणुनाम पृथिव्या गन्धघनायाः परमसूक्ष्मोऽवयवो गन्धात्मक एव न तस्य पुनर्गन्धवत्त्वं नाम शक्यते कल्पयितुम् । अथ तस्यैव रसादिवत्त्वं स्यादिति चेत् । तत्राप्यद्यादिसंसर्गनिमित्तत्वात् तस्मात् निरवयवत्वत्येकधर्मवत्त्वे दृष्टान्तोऽस्ति । एतेन दुर्गादिशक्तिभेदानां पृथक्चक्षुरूपादिभेदेन परिणाम-भेदकल्पना परमात्मनि प्रयुक्ता ॥२४-३०॥

यत्तु सिद्धान्ते दृष्टान्तो नास्तीति तत्राऽऽह—दृष्टान्तेति । किमेकरूपत्वे वस्तुनो दृष्टान्तो नास्ति किंवा मिथ्यात्वे तज्ज्ञानरूपत्वस्येति वक्ष्यम् । नाऽऽहः । नानारूपवस्तुवादिभिरप्येकैकरूपस्यानवस्थापरिहारायमानानारूपत्वाङ्गीकारादस्माकं दृष्टान्तसिद्धेर्वस्तुत्वहेतोश्च तत्रैवानैकान्तिकत्वात्तस्मादेकरूपमेव वस्तु स्वीकर्तव्यमिति भावः । द्वितीयं ब्रूयति—यथा हीति । तस्मिन्निमित्तमेवेत्यत्र तच्छब्देन स्वच्छस्वाभाव्यं परामुच्यते । स्फटिके हरितादियमार्णां स्वाभाविकत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । तस्य हि स्वच्छस्वाभाव्यं तद्वशेन हरिताद्युपाधिभेदसम्बन्ध-व्यतिरेकेणेति शब्दः । एकस्य नानारूपत्वं मिथ्येत्यत्र दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । आत्मा मिथ्याना-निर्भासं संप्रतिष्ठात्वात्स्फटिकवदित्यर्थः । किञ्चाऽऽत्मा मिथ्यानात्वात्तथाधारः स्वच्छत्वात्संप्रतिपन्नवदित्याह—प्रज्ञानेति । किञ्चाऽऽत्मा कल्पितनानात्वाधारो ज्योतिष्यादादित्यादियोतिर्वदित्याह—स्वयमिति । आदित्यादावकल्पितोऽपि भेदोऽ-स्तीत्याशङ्क्य विवक्षितं साम्यमाह—यथा चेत्यादिना । अविभाज्य वस्तुतो विभागामोष्यमिति यावत् । चक्षुरादीनि चावभासयदिति सम्बन्धः । आत्मनः सर्वत्रावभासकत्वे वाक्योपक्रमं प्रमाणयति—तथा चेति ।

यत्तु निरवयवेष्वपि नानारूपत्वमनुमेयमिति तत्राऽऽह—न चेति । आकाशादीनां दृष्टान्तत्वमाशङ्क्य निरा-चष्टे—यदपीत्यादिना । कथमाकाशस्यानेकधर्मवत्त्वभीषाधिकमित्याशङ्क्य तस्य सर्वगतत्वं तावदौपाधिकमिति साधयति—आकाशस्येति । कथं तद्धि सर्वगतत्वव्यवहारस्तत्राऽऽह—सर्वोपाधीति । नन्वाकाशस्य सर्वत्र गमनमपेक्ष्य सर्वगतत्वं किमिति न व्यवह्रियते तत्राऽऽह—न त्विति । आकाशे गमनायोगं वक्तुं तत्त्वरूपमाह—गमनं हीति । ननु कृतश्चिद्विभागे संयोगे च केनचिद्देशेन तत्कारणोभूता क्रियाऽपि क्षेत्रादाविवाऽऽकाशे भविष्यति नेत्याह—सा चेति । ३० सावयवे हि क्षेत्रादी क्रिया दृश्यत आकाशं त्वविशेषं निरवयवं कुतस्तत्र क्रियेत्यर्थः । तथाऽपि धर्मान्तराभ्याकाशो भविष्यतीत्याशङ्क्य तेषामपि क्रियापूर्वकाणामुक्त्यायकवलोक्तत्वमाह—एवमिति । भेदादेवाभ्या दुर्बलत्वाच्च तत्र धर्ममविभागे न सम्भवतीति भावः ।

आकाशे दक्षितन्यायमन्यत्रापि सञ्चारयति—तथेति । पार्थिवत्वं परमाणुरेकं रूपं गन्धवत्त्वं चापरमित्यनेक-रूपत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—परमाणुनामेति । न हि पार्थिवत्वातिरेकि गन्धवत्त्वं प्रामाणिकमिति भावः । वैशेषिकपरि-भाषामाश्रित्य अङ्गुयति—अथेति । पार्थिवे परमाणौ रसादिमत्त्वमनीषाधिकं न भवति जलादिसंसर्गकृतत्वात्तथा च निरुपाधिकभेदे नेदमुदाहरणमिति परिहरति—न तत्रापीति । उक्त्यायस्य दिगादावपि समत्वं मत्वोपसंहरति—तस्मादिति । सन्ति परस्मिन्प्राज्ञानं दृष्टादिकमिभेदास्तेषां मध्ये दुर्गाकिञ्चक्षुरात्मना रूपात्मना च पृथगेव परिणमते प्रातिगर्किञ्च द्राणात्मना गन्धात्मना चेत्यनेन क्रमेण परस्मिन्परिणामकल्पना भर्तृप्रपञ्चैर्वा कृता साऽपि परस्यैकरूप-त्वोपपादनेन निरस्तेत्याह—एतेनेति ॥२४-३०॥

१. नानारूपं वस्तु मिश्राभिन्नमिति मतेऽपि एकैकस्य रूपस्य नानारूपत्वाङ्गीकारेऽनवस्था एकत्वत्वांगीकारे तत्र नानारूपत्वं नास्ति वस्तुत्वहेतुरस्ति इति त्वदुक्तानुमाने सर्वं नानारूपं वस्तुत्वात् इत्यत्र व्यभिचारः ।

यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येद्वन्योऽन्यन्निजोऽन्योऽन्यद्वस्येद्वन्यो-

ऽन्यद्वेद्वन्योऽन्यच्छृणुयाद्वन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्यूदेद्वन्योऽन्याद्वनानीयात् ॥३१॥

सलिलं एको दृष्टाऽद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः सन्नरिति हेनमनुशशास
याज्ञवल्क्य एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा संपदेषोऽस्य परमो लोक

५ एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥३२॥

आप्रत्यक्षमन्योरिव यद्विज्ञानीयात्तद्वितीयं प्रविभक्तमन्यत्वेन तास्तीत्युक्तमतः सुषुप्ते न विज्ञानाति
विशेषम् । ननु यद्यस्यायमेव स्वभावः किमिति मत्तस्य विशेषविज्ञानं स्वभावपरित्यागेन । अथ विशेषविज्ञान-
मेवाप्य स्वभावः कस्मादेव विशेषं न विज्ञानातीति । उच्यते शृणु । यत्र यस्मिन्नागतिरे स्वने वा अन्यविद्याऽ-
स्मनो वस्तवन्तरनिवाविद्या प्रत्युपस्थापितं भवति तत्र तस्माद्विद्याप्रत्युपस्थापिताद्वन्योऽन्यमिवाऽऽप्तमानं सम्-
१० नानोऽस्तस्यात्मनः प्रविभक्ते वस्तवन्तरेऽस्ति चाऽऽप्तमि ततः प्रविभक्तेऽन्योऽन्यस्येवेदुपलभेत । तस्य दक्षितं
स्वने प्रत्यक्षतो धनन्तोऽपि विनस्तोऽवेति । तथाऽन्योऽन्यन्निजोऽन्यद्वेद्वच्छृणुयात्नमन्वीत स्यूदेद्विज्ञानीमादिति ॥३१॥

यत्र पुनः साऽविद्या सुषुप्ते वस्तवन्तरप्रत्युपस्थापिका ज्ञान्ता तेनान्यत्वेनाविद्याप्रविभक्तस्य वस्तुनोऽभावा-
श्चेन कं पश्येन्निजोऽविज्ञानीयायाह । अतः स्वनेन हि प्राप्तेनऽऽप्तमा स्वयंभ्योतिःश्रवभावेन संपरिभक्तः समस्तः
संप्रसन्न आत्मकाय आत्मकायः सलिलवत्स्वच्छीभूतः सलिल इव सलिल एको द्वितीयस्याभावाद् । अविद्यया हि
१५ द्वितीयः प्रविभक्त्यते । सा च ज्ञान्ताऽज्ञात एको दृष्टा दुष्टेरविपरितुल्यत्वात्तस्मिन्भ्योतिःस्वभावाया अद्वैते द्रष्टव्यस्य
द्वितीयस्याभावाद् । एतदनुमतमभ्यसेष ब्रह्मलोको जगद्भ्यो लोको ब्रह्मलोकः पर एषायमस्मिन्काले व्यापृताकर्ष-
करणीयाभिभेदः स्व आत्मभ्योतिरिति ज्ञान्तसर्वसंख्यो वर्तते । हे सन्नरिति हेव हेनं जनकमनुशशासानुशिक्षाद्वन्यात्-
वत्यस्य इति श्रुतिवचनमेतत् ।

औपाधिको दृष्ट्यादिमेवो न वास्तवोऽस्तीत्युपपाद्य वृत्तमनुव्रवति—आप्रविति । यत्रेत्युत्तरत्रायव्यावर्त्ता-
२० भाषाया दर्शयति—नन्विति । किमस्य विशेषविज्ञानराहित्य स्वरूपं किंवा विशेषविज्ञानत्वम् । आद्ये जायस्त्वनयो-
रनुपपत्तिः । द्वितीये सुषुप्तेरसिद्धिरिति भावः । प्रतीचक्षिन्मात्रभ्योतिषो विशेषविज्ञानराहित्यमेव स्वरूपं तथाऽपि
स्वाविद्याकल्पितविशेषविज्ञानवत्त्वमाश्रित्यावस्याद्वय सिध्यतीत्युत्तरत्रायकमवलम्ब्योत्तरमाह—उच्यते इत्यादिना ।
तच्चैत्यादिषु दर्शनमित्यर्थः ॥३१॥

पूर्वाकं वस्तुपसंहारार्थं सलिलवाक्यमुत्थापयति—यत्रेत्यादिना । तेनाविद्यायाः शान्तत्वेनेति यावत् । वस्तुनोऽ-
२५ भावात्तत्रेति शेषः । सुषुप्ते विशेषविज्ञानाभावप्रभुक्तं फलमाह—अत इति । पूर्वमेवाप्यार्थस्योक्तत्वं द्योतयितुं हिाह्वयः ।
सपरिच्छिन्नफल समस्तत्वमपरिच्छिन्नत्वं तत्फल सम्प्रसन्नत्वम् । असम्प्रसन्नो हि परिच्छेदाभिमानकृतः । सम्प्रसन्ने
हेत्वन्तरमाह—आत्मकाम इति । तदेव सम्प्रसन्नत्वदृष्टान्तेन स्पष्टयति—सलिलवदिति । उक्तैर्वा वाक्याश्रयाणि
याजयति—सलिल इवेति । द्वितीयस्याभावं सुषुप्तेव्यकोकरोति—अविद्ययेति । अद्वय द्रष्टेति वा छेद । एकोऽद्वय
इत्यभ्यासस्तात्पर्यलिङ्गं तस्य परमपुरुषार्थत्वं दर्शयन्कूटस्थत्वमाह—एतदिति । किमिति पठोत्तमासमुपैष्य कर्मभाष्यो
३० गृह्यते तत्राऽऽह—पर एवेति । अस्मिन्काले सुषुप्त्यवस्थायामित्येतत् ।

१. 'सलिलं एको दृष्टाऽद्वैतो भवति' इत्यपि परेषा दुर्घटं परमात्मनि जीवत्येकीभावासंभवात् स्वतोऽन्यतन्निग्नत्वाद्
अद्वैतः अग्निर इत्यपि सर्वथा दुर्घटं द्वेताभावस्यानगीकारात् अवेदस्यावास्तवत्वेन भूतेः निव्यादादित्य-
स्वीकारप्रसंगात् । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीत्यस्य परे. हतरे आनन्दा इति व्याख्या ।
२. 'अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोक' इत्यस्य स्वव्यतिरिक्तानुकूलप्रतिकूलानुपपन्नम ईदं
३५ विवरणमपि अशब्दाद्यं एव 'एयोऽस्य परम आनन्द' इत्यपि तन्मतप्रतिकूलं तदा आनन्दाभावात् ।
३. 'मात्रामुपजीवन्ती'त्यस्य ब्रह्मानन्दसहस्राण इति विवरणं विपरमानन्दब्रह्मानन्दयोर्भेदः न्यूनपरिमाणत्वं
चाभ्युपगम्यम् । एतच्चा'पजीवन्ति सर्वाणि भूतानी'त्येतेन विरुद्धं वेदात् । ४. गुरुते गता इत्यन्यः ।
५. एक. द्वितीयराहित्यं अद्वय इत्यपि द्वितीयराहित्यार्थं अथ वेदपरोऽस्यतः अद्वैते तात्पर्यं गम्यते । अन्त्यामा-
पूर्वताफलमित्युक्तेः । ६. कर्मधारयः निपादस्थपत्तिन्यायादित्यर्थः ।

स यो मनुष्याणां राटः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दोऽयं ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितृणां जितलोका-
नामानन्दोऽयं ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दाः स एको गन्धर्वलोक आनन्दोऽयं ये
शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्तेऽयं ये
शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च ओत्रियोऽवृजिनोऽकामहृतोऽयं
ये शतमाजानदेवानामानन्दाः स एकः प्रजापतिलोक आनन्दो यश्च ओत्रियोऽवृजिनो-
ऽकामहृतोऽयं ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च
ओत्रियोऽवृजिनोऽकामहृतोऽयैव एष परम आनन्द एष ब्रह्मलोकः सन्नाडिति होवाच
याज्ञवल्क्यः सोऽहं भवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीत्यत्र ह
याज्ञवल्क्यो विभयांचकार मेवावी राजा सर्वेभ्यो माऽन्तेभ्य उदरीत्सीदिति ॥३३॥ १०

कथं बाहुशशास । एषाऽप्य विज्ञानमयस्य परमा गतिः । यास्त्वन्धा देहग्रहणलक्षणा ब्रह्मादिस्तन्वपर्यन्ता
अविद्याकल्पितास्ता गतयोऽतोऽपरमा अविद्याविषयत्वात् । इयं तु देवत्वादिगतीनां कर्मविद्यासाध्यानां परमोत्तमा
यः समस्तात्मभावो यत्र नाम्यत्पदमिति नान्यच्छृणोति नान्यद्विज्ञानातीत्येषैव च परमा संपरसर्वासां संपदां विभू-
तीनामियं परमा स्वाभाविकत्वादेवत्याः कृतका ह्युक्ताः संपदः । तथैवोऽप्य परमो लोकः । येऽप्य कर्मफलाश्रया
लोकास्तस्मादपरमाः । अयं तु न केनचन कर्मणा शोभते स्वाभाविकत्वादेवोऽप्य परमो लोकः । तथैवोऽप्य परम
आनन्दः । यात्यन्यानि विषयेन्द्रियसंबन्धजनितान्यापानन्दजनितानि तात्यन्येवैवोऽप्य परम आनन्दो नित्यत्वात् । “यो
वै भूमा तत्सुखम्” इति श्रुत्यन्तरात् । यत्रात्यन्यस्य न्यद्विज्ञानाति तद्वत्त्वं सत्यमनुष्यं सुखमिदं तु तद्विपरीतम् ।
अत एवैवोऽप्य परम आनन्दः । एतन्मैवाऽऽनन्दस्य मात्रां कलामविद्याप्रत्युपस्थापितां विषयेन्द्रियसंबन्धकालविभा-
ग्यामन्यानि भूतान्युपजीवन्ति । कालं तानि तत् एवाऽऽनन्दादविद्यया प्रविभज्यमानत्वरूपग्राह्यमन्यत्वेन तानि ब्रह्मणः
परिकल्प्यमानान्यन्यानि सन्त्युपजीवन्ति भूतानि विषयेन्द्रियसंपर्कद्वारेण विभाव्यमानान् ॥३३॥ २०

यस्य परमानन्दस्य मात्रा अवयवा ब्रह्मादिभिर्मनुष्यपर्यन्तैर्भूतैरुपजीव्यन्ते तदानन्दमात्राद्वारेण मात्रिणं
परमानन्दमधिगमयिष्यन्तः सैन्धवचलवणशकलेरिव लवणसैलम् । स यः कस्मिन्मनुष्याणां मध्ये राटः संतिद्धो-
ऽविकलः समग्रावयव इत्यर्थः । समृद्ध उपभोगोपकरणसंपन्नो भवति । किंचान्येषां समानजातीयानामधिपतिः
स्वतन्त्र पतिर्न माण्डलिकः सर्वैः समस्तेर्मानुष्यकैरिति दिव्यभोगोपकरणनिवृत्त्यर्थं मनुष्याणामेव यानि भोगोप-
परमत्वं साधयति—यास्त्विति । प्रस्तुतं समस्तात्मभावं विशेषविज्ञानराहित्येन विनिर्दिष्टं—यत्रेति । सर्वात्म-
भावावस्थस्य लोकस्य परमत्वमुपपादयति—यैऽप्य इति । भीयते परिच्छिद्यते साध्यत इति यावत् । सौप्तस्य सवास-
भावस्य परमानन्दत्वं विगदयति—यानीति । आत्मनोऽनवच्छिन्नानन्दत्वे छान्दोम्यश्रुति सत्त्वादयति—यो वै भूमेति ।
ननु वैपिकमेकं सुखमात्मरूपं चापरमिति सुखमेदाङ्गीकारादपिद्वान्तः स्यादित्याशङ्क्य मुष्यामुष्यमेदेन तदुप-
पत्तमितिग्राहं—यत्रेत्यादिना । किञ्च वस्तुतो नास्त्वेवाऽऽनन्दमुखातिरिक्तं वैषयिकं सुखमित्याह—एतत्स्थेति । ब्रह्माति-
रिक्तेतेनाभावे कात्युपजीवकानि स्फुरित्याद्यच्च परिहृति—कानोत्पदिना । विभाव्यमानानामानन्दस्य मात्रामिति ३०
पूर्वेण सम्प्रव. ॥३३॥

स यो मनुष्याणामित्यादिवाक्यतात्पर्यमाह—यत्येति । यथा सैन्धवावयवैः सैन्धवाचलं लोको बोधयति तथा
तस्याऽऽनन्दस्य मात्रा नामावयवास्तत्पदार्थान्द्वारेणावयविन परमानन्दमधिगमयितुमिच्छन्नन्तरं ग्रन्थः प्रवृत्त इत्यर्थः ।
तात्पर्यमुत्थाश्वराणि व्याचष्टे—स यः कश्चिदित्यादिना । राट्वत्त्वमविकलत्वं चेत्समृद्धत्वेन पुनरुक्तिरित्या-
शङ्क्याऽहं—समप्रेति । तदेव समृद्धत्वमपीत्यावाङ्मयं व्याकरोति—उपभोगेति । अन्तर्वह्निं सम्पत्तिमेदादपुनरुक्तिरिति
भावः । न केवलमुपभोगेन तस्य विशेषणं किन्तु विशेषणान्तरं चास्तीत्याह—किञ्चेति । विशेषणतात्पर्यमाह—दिव्येति ।

१. विज्ञानमयस्य जीवस्य ।

२. समस्तात्मभावः सर्वात्मभावः ।

करणानि तैः संपन्नानामप्यतिशयेन संपन्नः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दः ।

तत्राऽऽनन्दानन्दिनोरभेदनिर्देशाभ्यान्तरभूतत्वमित्येतत् । परमानन्दस्यैवं विषयविषयकारेण मात्रा प्रसृतेति ह्युक्तं यत्र वा अन्यच्च स्यादित्यादिवाक्येन । तस्माद्युक्तोऽयं परम आनन्द इत्यभेदनिर्देशः । युधिष्ठिरादितुल्यो राजाऽप्रोदाहरणम् । दृष्टं मनुष्यानन्दमात्रं कृत्वा अतगुणोत्तरोत्तरक्रमेण श्रेय परमानन्दं यत्र भेदो निवर्तते ५ तमविगमयति । अत्रायमानन्दः अतगुणोत्तरोत्तरक्रमेण वर्धमानो यत्र बुद्धिकाष्टानुभवति । यत्र गणितभेदो निवर्ततेऽन्यदर्शनश्रवणमननाभावात् परमानन्दं विवक्षन्नाह । अथ ये मनुष्याणामेवंप्रकाराः गतमानन्दभेदाः स एकः पितृणाम् । तेषां विशेषणं जितलोकानामिति । आद्यादिकर्मभिः पितृं स्तोषयित्वा तेन कर्मणा जितो लोको येषां ते जितलोकाः पितरस्तेषां पितॄणां जितलोकानां मनुष्यानन्दशतगुणीकृतपरिमाण एक आनन्दो भवति । सोऽपि शतगुणीकृतो गन्धर्वलोक एक आनन्दो भवति । स च अतगुणीकृतः कर्मदेवानामेक आनन्दः ।

१० अग्निहोत्रादिश्रौतकर्मणा ये देवत्वं प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवाः । तथैवाऽऽज्ञानदेवानामेक आनन्दः । आज्ञानात् एवेत्यस्ति एव ये देवास्त आज्ञानदेवाः । यच्च श्रोत्रियोऽधीतवेदोऽबुजिनो बृजिनं पापं तद्विदितो यथोक्तकरोत्यर्थः । अकामहतो बौततृण आज्ञानदेवोऽभ्यावन्तो विषयास्तेषु । तस्य चैवंभूतस्याऽज्ञानदेवैः समान आनन्द इत्येतदन्वाकृत्यते चशब्दात्तच्छतगुणीकृतपरिमाणः प्रजापतिलोक एक आनन्दो विराडाशरीरे । तथा सङ्गिज्ञानवा-
ञ्श्रोत्रियोऽधीतवेदश्चाबुजिन इत्यादि पूर्ववत् । तच्छतगुणीकृतपरिमाण एक आनन्दो ब्रह्मलोकं हिरण्यगर्भात्मनि ।

१५ यश्चेत्यादि पूर्ववदेव । अतः परं गणितनिवृत्तिः । एष परम आनन्द इत्युक्तः । यस्य च परमानन्दस्य ब्रह्मलोकाल्लान्धा मात्रा उदघैरिव विप्रुधः । एवं अतगुणोत्तरोत्तरबुद्ध्युपेता आनन्दा यत्रैकतां दाम्ति यच्च श्रोत्रियप्रत्यक्षोऽयैव एव संप्रसादलक्षणः परम आनन्दस्तत्र हि नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति । अतो भूमा भूतत्वाद्भूतः । इतरे तद्विपरीताः । अत्र च श्रोत्रियत्वाद्बुजिनस्य तुल्ये । अकामहतत्वकृतो विशेष आनन्दशतगुण-
तदनिवर्तने त्वस्य वक्ष्यमाणगन्धर्वदिभ्यन्तर्भावः स्यादिति भावः । अतिगणेन सम्पन्न इति गेयः ।

२० अनेदनिर्देशाभ्यामिष्टमाह—तत्रेति । प्रकृतं वाक्यं समस्यर्थः । आत्मनः सकाशादानन्दस्येति गेयः । औपचारिकत्वभेदनिर्देशस्य भविष्यतीत्याद्यङ्क्याऽह—परमानन्दस्येति । तस्यैव विषयत्वं विषयित्वमिति स्थिते फलितमाह—तस्मादिति । यथोक्तो मनुष्यो न दृष्टिपथमवतरतोत्याद्यङ्क्याऽह—युधिष्ठिरादीति । अथ ये शत मनुष्याणामित्यादेस्तात्पर्यमाह—बृष्टमिति । अतगुणोत्तरेवाऽऽनन्दस्योत्कर्षप्रदर्शनक्रमेण परमानन्दमुपश्रिय तमविगमय-
त्युत्तरेण ग्रन्थेनेति संवन्धः । परमानन्दमेव विनिगदित्वेति—तत्रेति । भेदः संख्याव्यवहारः । उक्तमेव प्रब्रूयति—
२५ अत्रेत्यादिना । परमानन्दे विबुद्धिकाष्टायां हेतुमाह—अन्येति । यद्यपि यत्सेत्यादिनोक्तेतत्तथाऽपीहाक्षरभ्याख्यानावसरे तदेव विवृतमित्यविरोधः । तत्तदानन्दप्रदर्शनानन्तर्वा तत्र तत्रावश्याव्यायः । तत्तत्तात्पर्योपक्रमो वा । एवंप्रकारत्वं समृद्धत्वादिति । पितृणामानन्द इति संवन्धः आद्यादिकर्मभिरित्यादिशब्देन पिण्डपितृव्यादि गृह्यते ।

के ते कर्मदेवा नाम तत्राऽह—अग्निहोत्रादीति । यथा गन्धर्वाऽनन्दः अतगुणीकृतः कर्मदेवानामेक आनन्द-
स्तथा कर्मदेवानन्दः अतगुणीकृतः सकाशादानन्दामेक आनन्दो भवतीत्याह—तथैवेति । कुत्र बौततृणत्वं तत्राऽह—
३० आमानन्देवैव इति । श्रोत्रियादिवाक्यस्य प्रकृतसंगतिमाद्यङ्क्याऽह—तस्य चेति । एवंभूतस्य विशेषणमत्रविनिग-
स्येति यावत् । प्रजापतिलोकानन्दस्य ब्रह्मलोकानन्दस्यभेदमाह—विराडिति । यथा विराडालम्ब्याज्ञानदेवानन्द-
शतगुणीकृतः सन्नेक आनन्दो भवति तथा विराडालोपासिता श्रोत्रियादिविशेषणो विराजा तुल्यानन्दः स्यादि-
त्याह—तथेति । तच्छतगुणीकृतेति तच्छब्दो विराडानन्दविषयः ।

श्रोत्रियादिविशेषणवानपि हिरण्यगर्भासकस्तेन तुल्यानन्दो भवतीत्याह—यश्चेति । हिरण्यगर्भानन्दा-
३५ दुर्परिच्छादप्रह्वानन्दे गणितभेदे प्राकरणिके प्राप्ते प्रत्याह—अतः परमिति । एषोऽयं परम आनन्द इत्युपक्रम्य किमित्यानन्दान्तरमुपदर्शितमित्याद्यङ्क्याऽह—एष इति । तथाऽपि सौम्यं सर्वात्म्यमुपेक्षितमिति चेत्सेत्याह—यस्य चेति । प्रकृतस्य ब्रह्मानन्दस्यापरिच्छिन्नत्वमाह—तत्र हीति । अनवच्छिन्नत्वफलमाह—भूतत्वादिति । ब्रह्मा-
नन्दादितरे परिच्छिन्ना मर्त्याश्चेत्याह—इतर इति । अथ यत्रान्यत्स्वतोल्यादिसुतेरिति भावः । श्रोत्रियादिविपदानि व्याख्याय तात्पर्यं दर्शयति—अत्र चेति । मध्ये विशेषेषु निवृत्तिरिति यावत् । तुल्ये सर्वपथयिष्येति गेयः । विशेष-
४० णान्तरे विशेषमाह—अकामहतत्वेति । यथोक्तं विभागमुपपादयितुं सिद्धमर्थमाह—अत्रेतामीति । यश्चेत्यादिवाक्यं

स वा एष एतस्मिन्स्थणान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं

च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतिन्योन्याव्रवति बुद्धान्तर्थाय ॥३४॥

बुद्धिहेतुः । अत्रैतानि साधनानि श्रोत्रियत्वावृजितत्वाकामहतत्वानि तस्य तस्याऽऽनन्दस्य प्राप्त्यवर्थादभिहितानि । यथा कर्माणिस्निहोत्रादीनि देवानां देवत्वप्राप्तौ ।

तत्र च श्रोत्रियत्वावृजितत्वलक्षणं कर्मणीं अथरभूमिष्वपि समाने इति नोत्तरानन्दप्राप्तिसाधने अभ्युपेयेते । ५
अकामहतत्वं तु वैराग्यतारतम्योपपत्तेश्चोत्तरभूम्यान्न्दप्राप्तिसाधनमित्यवगम्यते । स एष परम आनन्दो वितृण्यश्रोत्रियप्रत्यक्षोऽधिगतः । तथा च वेदव्यासः—

“यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तुष्णाक्षयसुखस्यैतं नार्हतः षोडशीं कलाम्” ॥ इति ।

एष ब्रह्मलोको हे सन्नधिर्बलि होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहमेवनुशिष्टो भगवते तुभ्यं सहजं ददामि गवाम् । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति व्याख्यातमेतत् । अत्र ह विमोक्षायेत्यस्मिन्वाच्ये याज्ञवल्क्यो विमर्षाचकार भीतवान् । १०
याज्ञवल्क्यस्य भयकारणमाह श्रुतिः । न याज्ञवल्क्यो वक्तृत्वसामर्थ्याभावाद्ब्रूतवानज्ञानाद्वा किं तर्हि मेधावो राजा सर्वेभ्यो मा मामस्तेभ्यः प्रदन्निर्णयावसानेभ्य उवरोत्तीराद्युणोद्वरोधं कृतवानित्यर्थः । यद्यनमया निर्णीतं प्रदन्क्यं विमोक्षायं तत्तवेकदेशत्वेनैव कामप्रदस्य गृहीत्वा पुनः पुनर्मा पर्यनुयुक्त एव मेधाविस्वादित्येतद्भूय-
कारणं सर्वं मदीयं विज्ञानं कामप्रदमन्याजेनोपाविस्सतीति ॥३३॥

अत्र विज्ञानमयः स्वयंभ्योतिरात्मा स्वप्ने प्रवर्तितः । स्वप्नान्तबुद्धान्तसंचारेण कार्यकरणव्यतिरिक्तता । १५
कामकर्मप्रविवेकत्वात्तद्व्यासः सप्तमस्य बुद्धान्तेन प्रवर्तितः । पुनश्चाविद्याकार्यं स्वप्न एव घनन्तोवेत्यादिना प्रवर्तितम् । अर्थादविद्यायाः सतत्त्वं निर्धारितमतद्वर्माध्यारोपणस्त्वमनात्मधर्मत्वं च । तथा विद्यायाश्च कार्यं प्रवर्तितं सर्वात्मभावः स्वप्न एव प्रत्यक्षतः सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽयं परमो लोक इति । तत्र च सर्वात्मभावः स्वभावोऽप्यैवमविद्याकामकर्मविसर्गसंसारधर्मसंबन्धातीतं रूपमस्य साक्षात्सुषुप्ते गृह्यत इत्येतद्विज्ञापितं स्वयं-
भ्योतिरात्मैव परम आनन्दः । एष विद्याया विषयः । स एव परमः संप्रसादः सुखस्य च परा काष्ठेयेतदेवमन्तेन २०

सप्तमर्थः । तस्य तस्याऽऽनन्दस्येति द्वैवप्राज्ञापत्यादिनिर्देशः । अर्थादभिहितत्वे बुद्धान्तमाह—अथेति । ये कर्मणा देवत्वमित्यादिश्रुतिसामर्थ्याद्देवानन्दाती यथा कर्माणि साधनान्युक्तानि तथा यथेत्यादिश्रुतिसामर्थ्यादेताभ्यापि श्रोत्रिय-
त्वादीनि तत्तदानन्दप्राप्ती साधनानि निवृत्तिरानातीत्यर्थः ।

ननु त्रयाणामविशेषश्रुतौ कथं श्रोत्रियत्वावृजितत्वयोः सर्वत्र तुल्यत्वं न हि ते पूर्वभूमिषु श्रुते तथा चाका-
महतत्ववदानन्दोत्कर्षं तथोरपि हेतुतेति तत्राऽह—तत्र चेति । निर्धारणार्थां सप्तमी । न हि श्रोत्रियत्वादिवृत्त्यः २५
सर्वभौमादिसुखमनुभवितुमुत्सहते । तथा च सर्वत्र श्रोत्रियत्वादेस्तुल्यत्वात् तदानन्दातिरेकप्राप्तावसाधारणं साधन-
मित्यर्थः । यदुक्तमानन्दशतगुणबुद्धिहेतुरकामहतत्वकृतौ विशेष इति तदुपादायति—अकामहतत्वं त्विति । पूर्वपूर्व-
भूमिषु वैराग्यमुत्तरोत्तरभूम्यान्न्दप्राप्तिसाधनं वैराग्यस्य तरतमभावेन परमकाष्ठोपपत्तेरनिरतिशयस्य तस्य परमानन्द-
प्राप्तिसाधनत्वसंभवादित्यर्थः । यथेत्यादिवाक्यस्येतत् तात्पर्यमुक्त्वा प्रकृते परमानन्दे विद्वदनुभवं प्रमाणयति—स एष
इति । निरतिशयमकामहतत्वं परमानन्दप्राप्तिहेतुरित्यत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । प्रकृतं प्रत्यभूमूतं परमानन्दमेव ३०
इति परामृशति । श्रुतिर्मेधावीत्याद्या तां व्याचष्टे—नेत्यादिना । तथाऽपि किं तद्भूयकारणं तदाह—यद्यदिति ।
मेधाविस्वात्प्राप्तिशयशक्त्यादिति यावत् । तदेव भयकारणं प्रकटयति—सर्वमिति ॥३३॥

स वा एष एतस्मिन्स्थित्याद्युत्तराग्रन्थस्य संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—अत्रेति । अत्रायं पुरुषः स्वयंभ्योर्भवतीति
वाक्यं सप्तमर्थः । नृत्तमर्थान्तरमनुव्रवति—स्वप्नान्तेति । कार्यकरणव्यतिरिक्तत्वं प्रदर्शितमिति सवन्धः । उक्तमर्थान्तर-
माह—कामेति । अयं यत्रैव घनन्तोवेत्यादावुक्तमनुपाधते—पुनश्चेति । किं तत्कार्यप्रदर्शनसामर्थ्यान्निर्धारितमविद्यायाः ३५
सतत्त्वं तदाह—अतः ईर्ष्येति । अनात्मधर्मत्वमात्मनि चैतन्यवदस्त्राभावात्त्वम् । अविद्याकार्यवद्विद्याकार्यं च स्वप्ने
सर्वान्मात्ररूपं प्रत्यक्षत एव प्रदर्शितमित्याह—तथेति । सुषुप्तेऽपि स्वप्नवदेतद्विगतमित्याह—एवमिति । साक्षा-
त्स्वरूपचैतन्यवगादित्येतत् । अन्यथोरित्यस्य सुखपरामर्शो न स्यादिति भावः । उक्तं विद्याकार्यं नियमयति—एष इति ।

तद्यथाऽनः सूतमाहितमुत्सर्जन्वायादेवमेवायं, शारीर आत्मा
प्राज्ञोऽऽत्मनाऽन्वाकृष्ट उत्सर्जन्वाति यत्रैतद्ब्रह्मोच्छ्वासी भवति ॥३५॥

ग्रन्थेन व्याख्यातम् । तच्चैतत्सर्वं विमोक्षपदार्थस्य दृष्टान्तभूतं बन्धनस्य च । ते चैते मोक्षबन्धने सहेतुके सप्रत्यक्षे निदिष्टे विद्याविद्याकार्यं तत्सर्वं दृष्टान्तभूतमेवेति तद्दार्ष्टान्तिकस्थानोपेक्षे मोक्षबन्धने सहेतुके कामप्रशान्त्यर्थयुते त्वया १ वक्तव्ये इति पुनः पर्यन्तयुक्ते जनकोऽत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ।

तत्र महामत्स्यवत्स्वप्नबुद्धान्तावसङ्गः संचरत्येक आत्मा स्वयंज्योतिरित्युक्तम् । यथा चासौ कार्य-
करणानि श्रुत्यरूपाणि परित्यजन्नुपाददानञ्च महामत्स्यवत्स्वप्नबुद्धान्तावनुसंचरति तथा जायमानो ज्ञियमानश्च
तैरेव श्रुत्यरूपैः संयुज्यते वियुज्यते च । उभौ लोकावनुसंचरतीति संचरणं स्वप्नबुद्धान्तानुसंचारस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन
सूचितम् । तद्विह विस्तरेण सनिमित्तं संचरणं वर्णयितव्यमिति तदर्थोऽयमारम्भः तत्र च बुद्धान्तात्स्वपान्तमय-
१० भात्माऽनुप्रवेक्षितः । तस्मात्संप्रसादस्थानं मोक्षदृष्टान्तभूतम् । ततः प्रव्याव्य बुद्धान्ते संसारव्यवहारः प्रदर्शयितव्य
इति तेनास्य संबन्धः । स वै बुद्धान्तात्स्वपान्तक्रमेण संप्रसन्न एष एतस्मिन्संप्रसादे स्थित्वा ततः पुनरीषदप्रच्युतः
स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वेत्यादि पूर्ववद्बुद्धान्तायैवाऽऽवति ॥३४॥

इत आरम्भात्स्य संसारो वर्ण्यते । यथाऽयमात्मा स्वप्नान्तादबुद्धान्ताभागत एवमयमात्मादेहादेहांतरं
प्रतिपत्स्यत इत्याह्वारं दृष्टान्तम् । तत्तत्र यथा लोकेऽनः शक्यं सुतमाहितं सुप्तं भूयं वा समाहितं भाण्डोपस्करणेनो-
१५ ललुप्तलक्ष्यैर्पिठरादिनाऽन्नस्रोत्रेण न संपन्न संभारेण ऽऽक्रान्तमित्यर्थः । तथा भाराक्रान्तं सवृत्तसंज्ञं चतुर्वर्ण्यं
यायावत्संज्ञेच्छाकटिकेनाधिष्ठितं सत् । एवमेव यथोक्ते दृष्टान्तोऽयं शरीरः शरीरे भवः । कोऽसौ । आत्मा
लिङ्गोपाधिः । यः स्वप्नबुद्धान्ताविधौ जन्ममरणार्थं पाप्मसंसर्गवियोगलक्षणभ्यामिहलोकपरलोकावनुसंचरति ।
यस्योत्कमणमनु प्राणाद्युत्कमणं स प्राज्ञेन परेण ऽऽत्मना स्वयंज्योतिःस्वभावेनान्वाकृष्टोऽधिष्ठितोऽयमात्मनः ।
तथा चोक्तमात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पत्ययत इति । उत्सर्जन्वाति । तत्र चैतद्व्यात्मज्योतिषा भात्ये लिङ्गे
२० प्राणप्रधाने गच्छति तदुपाधिरन्यात्मा गच्छतीव । तथा श्रुत्यन्तरम्—“कस्मिन्भवहम्” इत्यादि “व्यायसीव” इति
च । अत एवोक्तं प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽन्वाकृष्ट इति । अन्यथा प्राज्ञेनैकीभूतः शकटवत्कथमुत्सर्जन्वाति । तेन लिङ्गः

तमेव विद्याविषयं विद्यादयति—स एष इति । वृत्तानुवादसुषसहुरिति—इत्येतदिति । एवमन्तेन ग्रन्थेन ब्रह्मलोकान्त-
बाधनेनेति यावत् । सोऽहमित्यादेस्तात्पर्यमनुवदति—सञ्चेति । यतो राजेत्यं भन्यतेऽतस्तस्य सहस्रदाने मुक्ता प्रवृत्तिरि-
त्यर्थः । अत ऊर्ध्वमित्यादेरभिप्रायमनुवदति—ते चैति । यद्यपि यथोक्तलक्षणे मोक्षबन्धने प्रागेवोपदिष्टे तथाऽपि पूर्वोक्तं
२५ सर्वं दृष्टान्तभूतमेव तयोरिति यतो राजा भ्राम्यत्यतो मोक्षबन्धने दार्ष्टान्तिकभूते वक्तव्ये याज्ञवल्क्येनेति मन्यमानस्तं
प्रेरयतीत्यर्थः ।

बन्धमोक्षयोर्वक्तव्यत्वेन प्राप्तयोरपि प्रथमं बन्धो वर्ण्यत इति वक्तुं दृष्टान्तं स्मारयति—तत्रेति । दृष्टान्तमनुष-
दार्ष्टान्तिकस्य बन्धस्य सूत्रितत्वं दर्शयति—यथा चेत्यादिना । उभौ लोकावित्यत्र प्रथममेवशब्दो द्रष्टव्यः । वृत्त-
मनुष्ठानन्तरप्रकरणमुत्पापयति—तद्विहेति । अन्न संसारी सप्तम्यर्थः । सनिमित्तं कामादिना निमित्तेन सहितमित्येतत् ।
३० प्रकरणारम्भमुक्त्वा समनन्तरवाक्यस्य व्यवहितेन संबन्धमाह—तत्र चेति । स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते रत्वेत्युक्तं
स्वप्नान्तादेवेति वाक्यं सप्तम्या परामुष्यते । स्वप्नान्तशब्दस्य स्वप्नविषयव्यावृत्त्यर्थं विशिनष्टि—संप्रसादेति ।
कथं पुनः संप्रसन्नस्य संसारोपवर्णनमित्याशङ्क्यऽह—तत इति । प्रागुक्तः सप्तम्यर्थो व्यवहितो ग्रन्थस्तेनेति
परामुष्यते । समनन्तरग्रन्थः वष्टोच्यते । वाक्यस्य व्यवहितेन संबन्धमुक्त्वा तदक्षराणि योजयति—स वै
बुद्धान्तादिति । स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वेत्यादि बुद्धान्तायैवाऽऽवतीत्येतदन्तः पूर्ववदिति योजना ॥३४॥

३५ तद्यथेत्यादेरिति नु कामयमान इत्यन्तस्य संदर्भस्य तात्पर्यं तद्विहेत्यत्रोक्तमनुवदति—इत आरम्भे त ।
तद्यथेत्यस्माद्वाक्यादित्येतत् । दृष्टान्तवाक्यमुत्पाप्य व्याकरोति—यथेत्यादिना । इत्थं दृष्टान्तमाहेति योजना ।
भाण्डोपस्करणेन भाण्डप्रमुखेन गृहोपस्करणेनेति यावत् । तदेवोपस्करणं विशिनष्टि—बल्लवत्तेति । पिठरं पाकार्यं
स्थूल भाण्डम् । अन्यर्थं दर्शयितुं यथाशब्दोऽनूचते । लिङ्गविशिष्टमात्मानं विशिनष्टि—यः स्वप्नेति । जन्ममरणे
विशदयति—पाप्मेति । कार्यकरणानि पाप्मशब्देनोच्यन्ते । शारीरस्य प्राधान्यं बोधयति—अस्येति । उत्सर्जन्वातीति

स यत्रायमणिमानं न्येति जरया वोपतपता वाऽणिमानं निगच्छति
तद्यथाऽऽर्चं वोदुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्वनात्प्रमुच्यत एवमेवायं पुरुष
एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याव्रवति प्राणायैव ॥३६॥

पाषािात्सोत्सर्जन्मसं सु निष्कृत्यमानेषु दुःखवेदनयाऽऽर्तः शब्दं कुर्वन्त्याति गच्छति तत्कस्मिन्काल इति । उच्यते—
यत्रैतद्भवति । एतदिति क्रियाविशेषणम् । ऊर्ध्वोच्छ्वासी यथोर्ध्वोच्छ्वासित्वमस्य भवतीत्यर्थः । दृश्यमानस्याप्य- ५
नुबदनं वैराग्यहेतोः ईदृशः कष्टः स्वल्पं संसारः येनोक्तान्तिकाले भर्मसूतकृत्यमानेषु स्मृतिलोपो दुःखवेदनात्तस्य
पुरुषार्थसाधनप्रतिपत्तौ चासामर्थ्यं परवशीकृतचित्तस्य । तस्माद्यावदियमवस्था नाऽऽगमिष्यति तावदेव पुरुषार्थ-
साधनकर्तव्यतायामप्रमत्तो भवेदित्याह कारुण्याच्च छतिः ॥३५॥

तदस्योर्ध्वोच्छ्वासित्वं कस्मिन्काले किमिति कथं किमर्थं वा स्यादित्येतदुच्यते—सोऽयं प्राकृतः शिरः
पाण्यादिमागिपण्डो यत्र यस्मिन्कालेऽयमणिमानमणोर्भावमणुत्वं कार्यमित्यर्थः । न्येति निगच्छति । किमिति १०
जरया वा स्वयमेव कालपक्षफलवर्जोऽयं कार्यं गच्छति । उपतपतीत्युपतपञ्चवारविरोगस्तनोपतपता वा । उप-
तप्यमानो हि रोगेण विषमग्नितयाऽऽर्चं भुक्तं न जरयति ततोऽन्नरसेनानुपचोयमानः पिण्डः कार्यमापद्यते तदुच्यते
उपतपता वेति । अणिमानं निगच्छति । यथाऽयन्तकार्यं प्रतिपन्नो जरादिनिमित्तस्तदोर्ध्वोच्छ्वासी भवति ।
यदोर्ध्वोच्छ्वासी तदा भूशान्तिहृत्संभारशकटबहुस्तर्जयति । जराभिभवो रोगादिपीडनं कार्यमिति च शरीरवतीऽ-
वश्यंभाविन एतेऽनर्था इति वैराग्ययेवमुच्यते । १५

यथाऽसावुत्सर्जन्त्याति तदा कथं शरीरं विमुञ्जतीति बुद्धान्त उच्यते—तत्तत्र यथाऽर्चं वा फलमुदुम्बरं वा
पिप्पलं वा फलम् । विषमानेकदृष्टान्तोपादानं मरणस्यानियतनिमित्तत्वख्यापनार्थम् । अनियतानि हि मरणस्य
निमित्तान्यसंख्यातानि च । एतदपि वैराग्यार्थमेव । यस्माद्ययमेकमरणनिमित्तवास्तस्मात्सर्वं वा भूत्योरास्ये वर्तत

वैतदाऽङ्गीकृतमात्मनो गमनमित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । लिङ्गोपाधेरालम्बो गमनप्रतीतिरित्यत्राऽऽयवर्णश्रुतिं प्रमाण-
यति—तथा चेति । उत्सर्जन्त्यातीति श्रुतेर्मुक्तायत्त्वार्थमालम्बो वस्तुतो गमनं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— २०
ध्यायतीवेति चेति । ओपाधिकमात्मनो गमनमित्यत्र लिङ्गान्तरमाह—अत एवेति । कथमेतावता निरुपाधेरालम्बो
गमनं नेष्यते तत्राऽह—अन्यथेति । प्रमाणफलं निगमयति—नेनेति । तत्कस्मिन्सित्यत्र तच्छब्देनाऽऽर्तस्य शब्दविशेष-
करणपूर्वकं गमनं गृह्यते । एतदूर्ध्वोच्छ्वासित्वमस्य यथा स्यात्तथाऽवस्था यस्मिन्काले भवति तस्मिन्काले तद्गमन-
मित्युपपादयति—उच्यत इत्यादिना । किमिति प्रत्यक्षमर्थं श्रुतिरनुवदति तत्राऽह—दृश्यमानस्येति । कथं संसार-
स्वरूपातुवादिमात्रेण वैराग्यसिद्धिस्तत्राऽह—ईदृश इति । ईदृशत्वमेव विशदयति—येनेत्यादिना । अनुवादश्रुतेरभि- २५
प्रायमुपसंहरति—तस्मादिति ॥३५॥

प्रश्नचतुष्टयमनूद्य तदुत्तरत्वेन स यत्रेत्यादि वाक्यमादाय व्याकरोति—तदस्येत्यादिना । प्रश्नपूर्वकं कार्य-
निमित्तं स्वाभाविकमागन्तुकं चेति दर्शयति—किमिति तस्मिन्कालेना । कथं चरादिना कार्यंप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽह—
उपतप्यमानो हीति । यथोक्तनिमित्तद्वयवशात्कार्यंप्राप्तिं निगमयति—अणिमानमिति । कस्मिन्काले तदूर्ध्वोच्छ्वा-
सित्वमस्येति प्रश्नस्योत्तरमुक्त्या विधया सिद्धमित्याह—यदेति । अवशिष्टप्रश्नत्रयस्योत्तरमाह—यदोर्ध्वोच्छ्वासीति । ३०
तत्र हि कार्यनिमित्तं सभूतशकटवज्जानाशब्दकरणं स्वरूपं शरीरविमोक्षणं प्रयोजनमित्यर्थः । स यत्रेत्यादिवाक्यार्थ-
सिद्धमर्थमाह—जरेति ।

तद्येत्यादिवाक्यं प्रश्नपूर्वकमादाय व्याचष्टे—यदेत्यादिना । कथं बन्वनात्प्रमुच्यत इति संबन्धः । किमिति
विषमानेकदृष्टान्तोपादानं नेनेनापि विवक्षितसिद्धेरित्याशङ्क्याऽह—विषमेति । कथं मरणस्यानियतान्येकानि
निमित्तानि संबन्धीत्याशङ्क्यानुभवमनुमुत्त्याह—अनियतानीति । अथ मरणस्यानेकानियतनिमित्तत्वत्वं कीर्तनं ३५
कुत्रोपगम्यते तत्राऽह—एतदपीति । तदर्थवत्त्वमेव समर्थयते—यस्मादिति । इत्यप्रमत्तमिति व्यभिचिन्ते भेषः । वृत्तेन

तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनसः सुतप्रामभ्योऽर्जुनैः पानैरावसयैः प्रतिकल्पन्तेऽयमाया-
त्ययमावच्छतीत्येव ह्येवंविद् सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इव ब्रह्माऽऽयातोदमागच्छतीति ॥३७॥

इति । बन्धनादवध्यते येन वृत्तेन सह स बन्धनकारणो रतो यस्मिन्वा बध्यत इति वृत्तमेवोच्यते बन्धनं तस्माद्-
साद्वृत्ताद्वा बन्धनात्प्रमुच्यते वाताघनेकनिमित्तमेवमेवायं पुरुषो किङ्गात्मा किङ्गोपाधिरेवोऽङ्गेभ्यश्चतुर्दि-
५ देहावयवेभ्यः संप्रमुच्य सम्बद्धनिल्लेपेन प्रमुच्य । न सुषुप्रयमनकाल इव प्राणैर्न रक्षन् । किं तर्हि सह वामुनोप-
संहृत्य । पुनः प्रतिन्यायं पुनःसञ्जातपूर्वमप्ययं देहाद्देहात्परमसकृद्गतवान्यथा स्वप्नबुद्धांतो पुनः पुनर्गच्छति तथा
पुनः प्रतिन्यायं प्रतिगमनं यथायतमित्यर्थः । प्रतियोगि योनि योनिं प्रति कर्मभूताविवेकादात्मनि । किमर्थम् ।
प्राणायैव प्राणव्युद्गात्यैवेत्यर्थः । सप्राण एव हि गच्छति ततः प्राणयैवेति विवेकमनर्थकम् । प्राणव्युद्गात्यै हि
गमनं देहाद्देहान्तरं प्रति । तेन ह्यस्य कर्मकलोपभोगार्थमिदं प्राणसत्तायाजेन । तस्मात्तादव्यार्थं युक्तं विवेकं
१० प्राणव्युद्गात्यै ॥३६॥

तत्रात्येवं शरीरं परित्यज्य गच्छतो नामस्य देहान्तरस्योपादाने सामर्थ्यमस्ति । देहेन्द्रियविवेकात् ।
न चाप्येऽस्य भूतस्थानतीत्यै गृहमिव राज्ञो शरीरान्तरं कृत्वा प्रतीक्षमाणा विद्यन्ते । अपर्यं सति कथमस्य शरीराण्य-
रोपादानमिति । उच्यते—सर्वं ह्यस्य जगत्स्वकर्मकलोपभोगसाधनत्वाद्योपातं स्वकर्मकलोपभोगाय कार्यं प्रयुतो
देहाद्देहान्तरं प्रतिपिस्तुस्तस्मात्सर्वमेव जगत्स्वकार्यणा प्रयुक्तं तत्कर्मकलोपभोगयोग्यं साधनं कृत्वा प्रतीक्षत एव ।

- १५ सह फलं येन रक्षेन संबध्यते स रतो बन्धनकारणभूतो बन्धनं वृत्तमेव वा बन्धनं यस्मिन्फलं बध्यते रक्षेनेति
व्युत्पत्तेस्तस्माद्बन्धनादनेकनिमित्तवशात्पूर्वाफलस्य फलस्य भवति प्रमोक्षणमित्याहुः—जगन्नादित्यादिना । किङ्गपास्यो-
पाधिरस्येति तद्विशिष्टः शरीरस्तथोच्यते । संप्रमुच्यऽऽद्भवतीति संबन्धः । समित्युपसर्गस्य तात्पर्यमाहुः—नैत्यादिना ।
यदि स्वप्नावस्थायांमिव मरणवस्थायां प्राणैर्न देहं रक्षाक्षवतीति वाऽऽश्रियते केन प्रकारेण तर्हि तथा देहान्तरं प्रति
गमनमित्यादिवाङ्मयाऽऽहुः—किं तर्ह्येति । वामुना प्राणैर्न सह करणवातमुपसंहृत्यऽऽद्भवतीति पूर्ववत्संबन्धः । पुनः
२० प्रतिन्यायमिति प्रतीक्षमाद्ययं पुनःसञ्जातस्य तात्पर्यमाहुः—पुनरित्यादिना । तथा पुनराद्भवतीति संबन्धः । यथा
पूर्वमिव देहं प्राप्तवानुत्तरमिति तथैव देहान्तरं गच्छतीत्याहुः—अतिन्यायमिति । देहान्तरपश्यने कारणमाहुः—कर्मैति ।
आदिशब्देन पूर्वप्रज्ञां गृह्यते । प्राणव्युद्गात्यै प्राणानां विशेषाभिव्यक्तिरुपायेति यावत् । प्राणायैति श्रुतिः किमर्थमित्यं
व्याख्यायते तत्राऽऽहुः—सप्राण इति । एतन्म तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणे निर्धारितम् । प्राणायैति विशेषणस्यऽऽजग-
क्याद्युक्तं प्राणव्युद्गात्यैति विशेषणमित्याहुः—प्राणैति । तन्वस्य प्राणः सह वर्तते चेत्तावत्तैव भोगसिद्धेरक्ष प्राणव्युद्गात्यै-
२५ त्यासक्यऽऽहुः—सैम ह्येति । अन्यथा सुषुप्तिमूर्च्छयोरपि भोगप्रसक्तैरित्यर्थः । तावदव्यार्थं प्राणस्य भोगशेषत्वसिद्धयर्थ-
मिति यावत् ॥३६॥

तद्यथा राजानमित्यादिवाक्यव्यावर्त्तमात्राङ्गमाहुः—समेति । सुषुप्तवस्थां सप्तम्यर्थः । अथास्य स्वयम-
सामर्थ्येऽपि शरीरान्तररक्षारोप्ये सविष्यन्ति यथा राज्ञो भूया गृहनिर्मातरस्तथाऽऽहुः—न चेति । स्वमसामर्थ्यमेवया
वासत्त्वमिति स्थिते फलितमाहुः—अथेति । तद्यथेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शकवृत्तरमाहुः—उच्यत इति । भवतकस्य
३० स्वकर्मकलोपभोगे साधनत्वसिद्धयर्थं सर्वं जगदुपातं तत्राऽपि देहाद्देहान्तरं प्रतिपित्तमानस्य किममातमित्या-
वाङ्मयाऽऽहुः—स्वकर्मैति । स्वकर्मभोगेऽप्यत्र स्वजगद्वस्तकर्मकलोपभोगयोग्यमित्यत्र तच्छब्दश्च प्रकृतसोऽप्युच्यते । तत्र
प्रमाणमाहुः—कृतमिति । पुरुषो हि त्यक्तवर्त्तमानदेहो भूतपञ्चकादिना निमित्तमेव देहान्तरमभिव्याज्य कामत इति

१. प्राणव्युद्गात्यै—प्राणाः मुख्यप्राणा इन्द्रियाणि च तेषां व्युद्गः तत्तत्प्रत्यये शरीरे निवेष्टः 'हृदि प्राणो गुदेऽर्जुन'
इत्यादिरीत्या तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणे ब्रह्मसूत्रमध्ये तृतीयाध्यायप्रथमपादे निरूपितम् । तत्र देहाद्देहान्तरात्प्राणी

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुप्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽभिसमायन्त्येवमेव-
मात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतद्बुद्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥३८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद् चतुर्थाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

“कृतं लोकं पुनर्वोऽभिजायते” इति श्रुतेः । यथा स्वप्नस्थानाज्जागरितं प्रतिपित्तोः । तत्कथमिति लोकप्रसिद्धो दृष्टान्त उच्यते—तत्तत्र यथा राजानं रात्र्याभिमिक्ष्यमायान्तं स्वराष्ट्रं उप्रा जातिविशेषाः क्रूरकर्माणो वा प्रत्येनसः ५
प्रति प्रत्येनसि पापकर्मणि नियुक्ताः प्रत्येनसस्तस्करादिदण्डनादौ नियुक्ताः सूताश्च ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यः
सूता वर्णसंकरजातिविशेषा ग्रामण्यो ग्रामनेतारस्ते पूर्वमेव राज्ञा आगमनं बुद्ध्वाऽज्ञैर्मोक्ष्यमक्यादिप्रकारैः पानै-
र्मदिरादिभिरावस्यैश्च प्रासादादिभिः प्रतिकल्पन्ते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षन्तेऽयं राजाऽऽयात्ययमागच्छतीत्येवं वदन्तः ।
यथाऽयं दृष्टान्त एव ह्येवं कर्मफलस्य वेदितारं संसारिणमित्यर्थः । कर्मफलं हि प्रस्तुतं तदेवंशब्देन परामृश्यते ।
सर्वाणि भूतानि शरीरकृतं कर्णानुग्रहीतृणि वाऽऽदित्यादीनि तत्कर्मप्रयुक्तानि कुतरेव कर्मफलोपयोगसाधनैः १०
प्रतीक्षन्ते । इवं ब्रह्मा भोक्तुं कर्तुं चात्माकमायाति तथैवमागच्छतीत्येवमेव च कृत्वा प्रतीक्षन्त इत्यर्थः ॥३७॥

तमेवं जिगमिषुं के सह गच्छन्ति । ये वा गच्छन्ति ते किं तत्क्रियाप्रगुणा आहोस्त्विस्तत्कर्मवशात्स्वयमेव
गच्छन्ति परलोकशरीरकृतं वि भूतानिति । अत्रोच्यते दृष्टान्तः—तद्यथा राजानं प्रयियासन्तं प्रकर्षेण यातु-
निच्छन्तमुप्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्यस्तं यथाऽभिसमायन्त्याभिमुख्येन समायन्त्येकीभावेन तन्निमुखा बायस्यवान्नाम्ना
एव राज्ञा केवलं तज्जिगमिषामभिज्ञाः, एवमेवमात्मानं शोक्तारमन्तकाले मरणकाले सर्वे प्राणा बागावयोऽभिस- १५
मायन्ति । यत्रैतद्बुद्ध्वोच्छ्वासी भवतीति व्याख्यातम् ॥३८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे चतुर्थाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

श्रुतेरर्थः । उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । स्वप्नस्थानाज्जागरितस्थान प्रतिपत्तुमिच्छतः शरीरं पूर्वमेव कृतं
नापूर्वं क्रियते तथा देहादेहान्तरं प्रतिपिस्तमानस्य पञ्चभूतादिना कृतमेव देहान्तरमित्यर्थः । सर्वेषां भूतानां देहान्तर
कृत्वा संसारिणि परलोककाय प्रस्थिते प्रतीक्षन् केन प्रकारेणेति प्रश्नपूर्वकं दृष्टान्तावयवमुत्थाप्य व्याचष्टे— २०
तत्तत्रेत्यादिना । तत्र पापकर्मणि नियुक्तवमेव व्यनक्ति—तस्कारादीति । आदिपदेनान्येऽपि निग्राह्या गृह्यन्ते ।
दण्डनादादित्यादिवशब्दो हिंसाप्रभेदसंग्रहार्थः । ‘ज्ञाह्यणा क्षत्रियात्सुतः’ इति स्मृतिमाश्रित्य सूतशब्दार्थमाह—
वर्णसंकरेति । भोज्यमक्यादिप्रकारैरित्यादिवशब्देन लेहचोष्ययोः संग्रहः । मदिरादिभिरित्यादिपदेन क्षीरादि गृह्यते ।
प्रासादादिभिरित्यादिवशब्दो गोपुत्रोत्तराणांविग्रहार्थः । विद्वन्मात्रे प्रतीयमाने किमिति कर्मफलस्य वेदितारमिति
विशेषोपादानमित्याशङ्क्याऽऽह—कर्मफलं हीति । तत्कर्मप्रयुक्तानीत्यत्र तच्छब्दः संसारिविषयः । संसारिणो वस्तुतो २५
ब्रह्ममिन्मत्वातस्मिन्ब्रह्मशब्दः । अस्यासस्तुमयत्राऽऽदरायं ॥३७॥

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमित्यादिवान्यव्यावर्त्य बोधमुत्थापयति—तमेवमिति । बागादयस्तन्नुगच्छन्ती-
त्याशङ्क्याऽऽह—ये वेति । तत्क्रियाप्रगुणास्तस्य गन्तुर्वागादिव्यापारेण प्रेरिताः समाहूता इति यावत् । यानि च
भूतानि परलोकगन्धित शरीरं कुर्वन्ति यानि वा कर्णानुग्रहीतृण्यादित्यादीनि तेऽपि यथाकप्रश्नप्रवृत्तिं दर्शयति—
परलोकेति । नाऽऽह । परलोकार्थं प्रस्थितस्य बागादिव्यापाराभावादाह्वानानुपपत्तेः । न द्वितीयो भोक्तृकर्मणाऽपि ३०
बागादिव्यवेतनेषु स्वयं प्रवृत्तेरनुपपत्तिरिति बोधयितुर्ममानः । उत्तरवाक्येनोत्तरमाह—अत्रेत्यादिना ।
मरणकालमेव विजिगमिषि—अत्रेति । अचेतनानामपि रथादीनां चेतनप्रेरितानां प्रवृत्तिदर्शनाद्वगादीनामपि भोक्तृकर्म-
वशात्तदाहूतत्वमन्तरेण प्रवृत्तिः सम्भवतीति भावः ॥३८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणटीकायां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयं ज्योतिर्ब्राह्मणम् ॥३॥

अथ षतुर्धाध्यायस्य षतुर्थं ब्राह्मणम्

स यत्रायमात्माऽबल्यं न्येत्य संमोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभिसमा-

यन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयेवेवान्ववक्रामति

स यत्रैव चाक्षुषः पुरुषः पराह्यर्यावर्ततेऽप्यारूपज्ञो भवति ॥१॥

- ५ स यत्रायमात्मा । संसारोपवर्णनं प्रस्तुतम् । तत्रायं पुरुष एष्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्येत्युक्तम् । तत्संप्रमोक्षणं कस्मिन्काले कथं वेति सविस्तरं संसरणं वर्णयितव्यमित्यारभ्यते—सोऽयमात्मा प्रस्तुतो यत्र यस्मिन्कालेऽबल्यम-
बलभावं नि एत्य गत्वा । यद्देहस्य दीर्घत्वं तदात्मन एव दीर्घत्वमित्युपचयतेऽबल्यं न्येत्येति । न ह्यस्ती स्वतोऽनु-
र्तत्वादबलभावं गच्छति । तथा संमोहमिव संमूढता संमोहो विवेकाभावः संमूढतामिव न्येति निगच्छति । न वात्म-
स्वतः समोहोऽसंमोहो वाऽस्ति । नित्यचैतन्यग्न्योतिःस्वभावत्वात् । तेनैवशब्दः संमोहमिव न्येतीति । उक्तान्तिकाले
१० हि करणोपसंहारनिमित्तो व्याकुलीभाव आत्मन इव लक्ष्यते लौकिकैः । तथा च वक्तारो भवन्ति संमूढः
संमूढोऽयमिति ।

- अथ श्रीमयत्रेवशब्दप्रयोगो योग्यः । अबल्यमिव न्येत्य संमोहमिव न्येतीति । उभयस्य परोपनिमित्तत्वा-
विशेषात् । समानकर्तृकनिर्देशाच्च । अयास्मिन्काल एते प्राणा वायादय एवमात्मानमभिसमायन्ति तदाऽस्य
शरीरस्याऽऽत्मनोऽङ्गेभ्यः संप्रमोक्षणम् । कथं पुनः संप्रमोक्षणं केन वा प्रकारेणाऽऽत्मानमभिसमायन्तीति ।
१५ उच्यते—स आत्मैतास्तेजोमात्रास्तेजसो मात्रास्तेजोमात्रास्तेजोवयवा रूपविप्रकाशरूपाचक्षुरादीनि करणानी-
त्यर्थः । ता एताः समभ्याददानः सम्यङ्निर्लेपेनाभ्याददान आभिसुख्येनाऽऽदानः संहारमाणस्तस्वन्नापेक्षया
विशेषणं समिति । न तु स्वने निर्लेपेन सम्यगादानम् । अस्ति स्वादानमात्रम् । 'गृहीता वागगृहीतं वक्षुः' 'अस्य
लोकस्य सर्वावतो मात्रामयादाय' 'शुक्रमादाये'त्यादिवाक्येभ्यः ।

हृदयमेव पुण्डरीकाकारमन्ववक्रामत्यावागच्छति । हृदयेऽभिष्यत्कविज्ञानो भवतीत्यर्थः । बुद्ध्याविधि-

- २० ब्राह्मणान्तरमुत्पापयति—स यत्रेति । तस्य सम्बन्धं वक्तुमुक्तं कीर्तयति—संसारेति । ब्रह्ममाणोपयोगित्वे-
नोक्तमर्थान्तरमनुव्रवति—तथेति । संसारप्रकरणं सप्तम्यर्थः । सम्प्रत्याकोशापूर्वकमुत्तरब्राह्मणमावर्ते—तत्सम्प्रमोक्षण-
मिति । एवं ब्राह्मणमवतार्य तदक्षराणि व्याकरोति—सोऽयमित्यादिना । गत्वा संमोहमिव न्येतीत्युत्तरत्र सम्बन्धः ।
कथमात्मनो दीर्घत्वं तदाह—यद्देहस्येति । किमित्युपचारो मुख्यमेवाऽऽत्मनो दीर्घत्वं किं न स्यादित्याक्षुषाऽह—
न हीति । यथाऽयमबलभाव निगच्छति तथा संमोहं संमूढतामिव प्रतिपद्यते । विवेकायावो हि संमोहः । तथा च
२५ संमूढतामिव निगच्छतीति युक्तमित्याह—तथेति । इवशब्दार्थमाह—न वेति । कथं पुनरात्मनः समारोपितोऽपि संमोहः
स्यान्नित्यचैतन्यग्न्योतिष्ठादित्याशङ्क्याऽह—उक्तान्तीति । व्याकुलीभावो लिङ्गस्येति शेषः । तत्र लौकिकी वार्तामनु-
कूल्यति—तथेति ।

यथाश्रुतमिवशब्दं गृहीत्या वाक्यं व्याख्याय पक्षान्तरमाह—अथवेति । इवशब्दप्रयोगस्योभयत्र योजनमेवा-

- भिनयति—अबल्यमिति । उभयत्र तच्चोजने हेतुमाह—उभयस्थेति । तुल्यप्रत्ययेनावल्यसंयोगेरेककर्तृकत्वनिर्देशा-
३० दध्यस्यत्रेवकारो द्रष्टव्य इत्याह—समानेति । अपेक्षादि वाक्यमवतार्य व्याकुर्वन्कस्मिन्काले तत्संप्रमोक्षणमित्य-
स्योत्तरमाह—अथेत्यादिना । कथं वैत्युक्तं प्रश्नमनूज प्रश्नान्तरं प्रस्तौति—कथमिति । अत्रोक्तस्तेनोत्तरं वाक्यमादाय
व्याकरोति—उच्यत इत्यादिना । रूपादिप्रकाशनशक्तिसत्त्वप्रधानभूतकार्यत्वात्तेजोमात्राश्चक्षुरादीनीत्युक्तं सप्रति
समभ्याददान इत्यस्यार्थमाह—सा एता इति । संहारमाणो हृदयमन्ववक्रामतीत्यन्वयः । तत्समिति विशेषणं स्वप्ना-
पेक्षयेति सम्बन्धः । कथं स्वप्नापेक्षया विशेषणं तदाह—न त्विति । आदानमात्रमपि स्वप्ने नास्तीति कुतस्तद्वशा-
३५ वृत्त्यर्थं विशेषणमित्याशङ्क्याऽह—अस्तीति ।

स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददान इत्येतद्व्याख्याय हृदयेवेत्यादि व्याचष्टे—हृदयमित्यादिना । सविज्ञानो
भवतीति वाक्यशेषमाश्रित्य वाक्यार्थमाह—हृदय इति । कथमात्मनो निष्क्रियस्य तेजोमात्रादानकर्तृत्वमित्या-

एकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयत इत्या-
हुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत इत्या-
हुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुस्तस्य हैतस्य हृदय-
स्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्त्तौ वाऽन्येभ्यो वा
शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोजनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वं प्राणा अनूत्क्रामन्ति
सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति । तं विद्याकर्मणां समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥२॥

क्षेपोपसंहारे सति । न हि तस्य स्वतत्त्वत्वं विक्षेपोपसंहाराविविक्रिया वा । व्याप्यतीव लेलायतीवेत्युक्तत्वात् ।
बुद्ध्याद्युपाधिद्वारेण हि सर्वविक्रियाऽऽध्याराप्यते तस्मिन् । कदा पुनस्तस्य तेजोभात्रान्मादानमिति । उच्यते—स
यत्रैव चक्षुषि भवन्नाशुषः पुरुष जादित्याप्तो भोक्तुः कर्मणा प्रयुक्तो यावद्देहवारणं तावच्चक्षुषोऽनुग्रहं कुर्वन्वर्तते ।
मरणकाले त्वस्य चक्षुरनुग्रहं परित्यजति स्वमादित्यात्मानं प्रतिपद्यते ।

तदेतदुक्तं “यत्रास्य पुरुषस्य भूतस्थानि बाण्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यमि”त्यादि । पुनर्देहग्रहणकाले
संश्लिष्यन्ति । तथा स्वप्यतः प्रबुध्यतश्च । तदेतदाह—चाक्षुषः पुरुषो यत्र यस्मिन्काले पराङ्मूर्त्यवर्तते
परितमन्तात्पराङ्मूर्त्यावर्तत इति । यथात्रास्मिन्कालेऽरूपज्ञो भवति मुमुक्षुं रूपं न जानाति तवाऽयमात्मा
चक्षुरादितेजोमात्राः समन्वावदानो भवति स्वप्नकाल इव ॥१॥

एकीभवति । करणजातं स्वेन लिङ्गात्मना । तदेनं पार्श्वस्था बाहून् पश्यतीति । तथा प्राणदेवतानिवृत्तौ १५
प्राणमेकीभवति लिङ्गात्मना तदा न जिघ्रतीत्याहुः । समानमन्यत् । जिह्वायां सोनो वरुणो वा देवता तन्निवृत्त्य-
पेक्षया न रसयत इत्याहुः । तथा न वदति न शृणोति न मनुते न स्पृशति न विजानातीत्याहुः । तवोपलक्ष्यते
देवतानिवृत्तिः करणानां च हृदय एकीभावः । तत्र हृदय उपसंहृत्येण करणेण योजस्तर्थापारः स कथ्यते—तस्य
हैतस्य प्रकृतस्य हृदयस्य हृदयलिङ्गव्यत्येतेतत् । अग्रं नाड्योमुखं निर्गमनद्वारं प्रद्योतते स्वप्नकाल इव स्वेन भासा

शङ्क्याऽह—बुद्ध्यादीति । तेषां तद्विक्षेपस्य चोपसंहारे सत्यात्मनस्तदादानकर्तृत्वमपीपचारिकमित्यर्थः । तर्हि तद्वि- २०
क्षेपोपसंहर्तृत्ववत्तदादानकर्तृत्वमपि मुख्यमेव भविष्यतीत्याशङ्क्याऽह—न हीति । आदिशब्देन क्रियाविशेषः सर्वो
गृह्यते । कथं तर्हि प्रतीचि कर्तृत्वादियेस्याशङ्क्याऽह—बुद्ध्यादीति । स यत्रेत्यादि वाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमवतार्य
व्याकरोति—कदा पुनरित्यादिना । तस्य पुरुषशब्दाद्भोक्तृत्वे प्राप्ते विनिनष्टि—आदित्याशङ्क इति । तस्य चाक्षुषत्वं
साध्यति—भोक्तुरित्यादिना । यावद्देहवारणमिति कुतो विशेषणं तत्राऽह—मरणकाले त्विति । आदित्याशस्य
चक्षुरनुग्रहमकुर्वतः स्वातन्त्र्यं वारयति—स्वमिति ।

मरणावस्थया चक्षुराद्यनुग्राहकदेवताशानामविदेवतात्मनोपसंहारे श्रुत्यन्तरं सम्बाध्यति—तदेतदिति । तर्हि
देहान्तरे वागादिराहित्यं स्यादित्याशङ्क्याऽह—पुनरिति । संश्लिष्यन्ति वागादयस्तत्तदेवताविधित्वा यथास्थानमिति
शेषः । मुमूर्षोरिव स्वप्यतः सर्वाणि करणानि लिङ्गात्मनोपसंहर्तृत्वान्ते प्रबुध्यमानस्य चोत्पत्तिरिव तानि यथास्थानं
प्रादुर्भवतीत्याहु—तथेति । उक्तेष्वं वाक्यं पातयति—तदेतदाहेति । पराङ्मूर्त्यावर्तत इति रूपवैमुख्यं चाक्षुषस्य
विवक्षितमिति शेषः ।

तर्हि भोवत्रोपसंहृतं चक्षुरत्यन्ताभावीभूतमित्याशङ्क्याऽह—एकीति । उक्तेष्वं लोकप्रसिद्धिं दर्शयति—
तदेति । चक्षुषि दक्षितं न्यायं प्राणोपतिदिशति—तथेति । यथा चक्षुर्देवताया निवृत्तौ लिङ्गात्मना चक्षुरेकीभवति
तथा प्राणदेवतास्य प्राणानुग्रहनिवृत्तिद्वारेणाविदेवतयैके लिङ्गात्मना प्राणमेकीभवतीत्यर्थः । तन्निवृत्त्यपेक्षया
वरुणादिदेवताया जिह्वायामनुग्रहनिवृत्तौ जिह्वाया लिङ्गात्मनैक्यव्यपेक्षेत्यर्थः । तत्तदनुग्राहकदेवतागस्य तत्र तत्रा-
नुग्रहनिवृत्त्या तत्तदविदेवताप्राप्तौ तत्तत्करणस्य लिङ्गात्मनैक्यं भवतीत्यभिप्रेत्याऽह—तथेति । मरणदशाया रूपादि- ३५
वर्षानराहित्यमर्थद्वयसाधकमित्याहु—तथेति । तस्य हैतस्येत्यादिवाक्यमुपादत्ते—तत्रेति । मुमुर्षावस्था सप्तम्यर्थः ।
केनाय प्रद्योतो भवतीत्यपेक्षायामाह—स्वप्नेति । यथा स्वप्नकाले स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपितीति व्याख्यातं

तेजोमात्रादानकृतेन त्वेनैव ज्योतिषाऽऽत्मनैव च । तेनाऽऽत्मज्योतिषा प्रद्योतेन हृदयाग्रेणैव आत्मा विज्ञानमयो लिङ्गोपाधिनिर्गच्छति निष्क्रामति । तयाऽऽवर्णे “कस्मिन्महमुत्क्रामन्त उक्तान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिंते” इति ।

तत्र चाऽऽत्मचेतन्यज्योतिः सर्वदाभिव्यक्ततरम् । तदुपाधिद्वारा ह्यात्मनि जन्ममरणगमनायमनादि-
५ सर्वविक्रियालक्षणः संव्यवहारः । तदात्मकं हि द्वादशविधं करणं बुद्ध्यादि तत्सु तंज्जीवनं सौज्ज्वलात्मा जगत्स-
स्युषश्च । तेन प्रद्योतेन हृदयाग्रप्रकाशेन निष्क्रममाणः केन मार्गेण निष्क्रामतीति । उच्यते—चक्षुष्टो वा ।
आदित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा यदि स्यात् । भुज्जो वा बहुलोकप्राप्तिनिमित्तं चेत् । अन्येभ्यो वा शरीर-
वेभ्योः शरीरावयवेभ्यो यथाकर्म यथाभूतम् । तं विज्ञानात्मानमुत्क्रामन्तं परलोकाय प्रस्थितं परलोकायोद्बुद्धा-
कृतमित्यर्थः । प्राणः सर्वाधिकारिस्थानो यो राज्ञ इवानूत्क्रामति । तं च प्राणमनूत्क्रामन्तं वागाव्यः सर्वं प्राणा
१० अनूत्क्रामति ।

यथाप्रधानान्वाचिरुपासेयं न तु क्रमेण सार्ववद्गमनमिह विवक्षितम् । तदैव आत्मा सविज्ञानो भवति
स्वप्न इव विशेषविज्ञानवात्मवति कर्मवशात् स्वतन्त्रः स्वातन्त्र्येण हि सविज्ञानत्वे सर्वः कृतकृत्यः स्यात् । नैव
तु तत्सम्पत्ते । अत एवाऽऽह व्यासः “सदा तद्भावमावितः” इति । कर्मणा तद्भावमपानेनान्तःकरणवर्ति-
विशेषाश्रितवासनात्मकविशेषविज्ञानेन सर्वो लोक एतस्मिन्काले सविज्ञानो भवति । सविज्ञानमेव च गान्ध्या-
१५ मन्त्रवक्रामत्यनुगच्छति विशेषविज्ञानोद्भासितमेवेत्यर्थः । तस्मात्तत्काले स्वातन्त्र्यार्थं योगवर्मानुसेवनं परिसंख्या-

तथाऽप्रापि तेजोमात्राणां यथादानं तत्कृतेन वासनारूपेण प्राप्यफलविषयबुद्धिवृत्तिरूपेण त्वेन भासा त्वेन चाऽऽत्मना
चेतन्यज्योतिषा हृदयाग्रप्रद्योतनमित्यर्थः । तस्यार्थक्रियां दर्शयति—तेनेति । किमिति लिङ्गद्वाराऽऽत्मनो निर्गमनं
प्रतिज्ञायते तत्राऽह—तथेति ।

यदि मरणकाले तेजोमात्रादानं न तर्हि सदा लिङ्गोपाधिरालेत्यागच्छ्याऽह—तत्र चेति । सप्तम्या लिङ्ग-
२० मुच्यते । सन्वेति लिङ्गसत्तादर्शकः । आत्मोपाधिभूते लिङ्गे किं प्रमाणमित्यागच्छ्याऽह—कृतये संव्यवहार-
दर्शनमित्याह—तदुपाधीति । चक्षुरादिप्रतिद्विर्गम प्रमाणमित्याह—तदात्मकं हीति । एकादशविधं करणमित्यभ्यु-
पगमात्कृतौ द्वादशविधत्वमित्याशङ्क्य विशिनष्टि—बुद्ध्यादीति । ‘वायुर्वं गौतम तत्सुभम्’ इत्यादिश्रुतिरपि यथोक्तं
लिङ्गे प्रमाणमित्याह—तत्सूत्रमिति । जगतो जीवनमपि तत्र मानमित्याह—तन्जीवनमिति । ‘एष सर्वभूतान्तराला’
इति श्रुतिरपि यथोक्तं लिङ्गं साधयतीत्याह—सौज्ज्वलात्मेति । लिङ्गोपाधेरालम्बनो यथोक्तप्रकाशेन मरणकाले हृदया-
२५ सिष्क्रमणे मार्गं प्रश्नपूर्वकमुत्तरवाक्येनोपदिशति—तेनेत्यादिना । चक्षुष्टो वेति विकल्पे निमित्तं सूचयति—
आदित्येति । भुज्जो वेति विकल्पे हेतुमाह—बहुलोकेति । तत्प्राप्तिनिमित्तं चेज्ज्ञानं कर्म वा स्यादिति पूर्वैर्न सम्भवः ।
देहावयवान्तरेभ्यो निष्क्रमणे नियामकमाह—यथेति । कर्म परलोकाय प्रस्थितमित्युच्यते प्राणगमनाधीनत्वादि-
ज्ञानात्मगमनस्येत्याशङ्क्याह—परलोकायेति ।

ननु जीवस्य प्राणादितादात्म्ये सति कथमनुगच्छेन क्रमो विवक्ष्यते तत्राऽह—प्रथाप्रधानेति । प्रधानमर्ग-
३० क्रम्य हीयमानत्वात्नेच्छा । तथा च जीवादेः प्राधान्याभिप्रायेणानुसंक्षेपयोगो न क्रमाभिप्रायेण देशकालमेदाभावा-
दित्यर्थः । सार्धं समूहे व्यक्तियुक् क्रमेण गमनं कुर्यते न तथा प्राणादिष्विति व्यतिरेकः । यदुक्तं हृदयाग्रप्रद्योतनं तत्स-
विज्ञानश्रुत्या प्रकटयति—तथेति । कर्मवशादिति विशेषणं साधयति—नेति । विषये दोषमाह—स्वातन्त्र्येणेति ।
इष्टाप्रतिभागच्छ्याऽह—नैवेति । भुज्जोस्त्वातन्त्र्ये मानमाह—अत एवेति । कर्मवशादुक्तं सविज्ञानत्वमुपसर्हरति—
कर्मणेति । अन्तःकरणस्य वृत्तिविशेषो भाविदेहविषयस्तदाश्रितं तदूर्ध्वं यदाश्नात्मकं विशेषविज्ञानं तेनेति यावत् ।
३५ त्रियमाणस्य सविज्ञानत्वे सत्यर्थसिद्धमर्थमाह—सविज्ञानमेवेति । गन्तव्यस्य सविज्ञानत्वं विज्ञानाश्रयत्वमित्याशङ्क्य
विशिनष्टि—विशेषेति । प्रागेवोक्तान्तेः सविज्ञानत्ववादिश्रुतेस्तात्पर्यमाह—तस्मादिति । पुष्यस्य कर्मानुसारित्व

१. वृत्तिविशेषः भाविदेहविषयः तदाश्रितं तदूर्ध्वं विज्ञानं तेन भासितं स्थानं प्राप्नोति । स्वातन्त्र्यार्थमिति ।
तत्काले स्वप्नवत् पराधीनं ज्ञानं स्वाधीनध्येयदेवताज्ञानसिद्ध्यर्थं योगवर्मानुसेवनं यमनियमादेः तथा परि-
संख्याभ्यासः गद्यरूपे उपदेशसाहस्रीप्रवन्ने अन्ते परिसंख्या भगवत्पादैरुपदिष्टा ।

नाभ्यासश्च विशिष्टपुण्योपचयश्च ब्रह्मधर्माः परलोकाधिभिरप्रमत्तैः कर्तव्य इति ।

सर्वशास्त्राणां यत्नतो विधेयोऽर्थो बुद्धरिताच्चोपरमणम् । न हि तत्काले शक्यते किञ्चित्सम्पादयितुम् । कर्मणा नीयमानस्य स्वातन्त्र्याभावात् । 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन'ल्युक्तम् । एतस्य ह्यनर्थस्योप-
क्षमोपायविधानाय सर्वशास्त्रोपनिषदः प्रवृत्ताः । न हि तद्विहितोपायानुसेवनं मुक्त्वाऽऽत्यन्तिकोऽस्थानार्थस्योप-
क्षमोपायोऽस्ति । तस्मादर्थोपनिषद्विहितोपाये यत्नपरमैवित्यव्यमित्येष प्रकरणार्थः । शक्यत्वसंभूतसंसार उत्सर्ज-
न्यातीत्युक्तं, किं पुनस्तस्य परलोकाय प्रवृत्तस्य पथ्यवनं शाकटिकसंसारस्थानीयं गत्वा वा परलोकं यन्नुद्धृते
शरीराद्वारम्भकं च यत्किमिति । उच्यते—तं परलोकाय गच्छन्तस्मात्मानं विद्याकर्मणी विद्या च कर्म च
विद्याकर्मणो विद्या सर्वप्रकारा विहिता प्रतिषिद्धा आविहिताऽप्रतिषिद्धा च । तथा कर्म विहितं प्रतिषिद्धं
आविहितमप्रतिषिद्धं च समन्वारभेते सम्यगन्वारभेते अन्वालाभेते अनुगच्छतः पूर्वप्रज्ञा च पूर्वानुभूतविषया प्रज्ञा-
पूर्वप्रज्ञाऽतीतकर्मफलानुभववासनेत्यर्थः । १०

सा च वासनाऽपूर्वकार्मरम्भे कर्मविपाके चाङ्गं भवति । तेनासावप्यन्वारभते । न हि तथा वासनया
विना कर्म कर्तुं फलं चोपभोगं शक्यते । न ह्यनभ्यस्ते विषये कौशलमिन्द्रियाणां भवति । पूर्वानुभववासनाप्रवृत्तानां
विमिश्रयाणामिहाभ्यासमन्तरेण कौशलमुपपद्यते । इदयते च केषांचित्कावुचित्क्रियासु चित्रकर्मविद्विषयासु विनै-
वेहाभ्यासेन ज्ञानत एव कौशलं कासुचिरत्यन्तसौकर्ययुक्तास्त्वप्यकौशलं केषांचित् । तथा विषयोपभोगे तु स्वभावात्
एव केषांचित्कौशलकौशले वृष्यते । तच्चैतत्सर्वं पूर्वप्रज्ञोद्भूतानुद्भवमिति मत्तम् । तेन पूर्वप्रज्ञया विना क रंणि १५
वा फलोपभोगे वा न कस्यचिरप्रवृत्तिरुपपद्यते । तस्मादेतत्त्रयं शाकटिकसंसारस्वानीयं परलोककथनप्रदानं विद्या-
कर्मपूर्वप्रज्ञास्वयम् । यस्माद्विद्याकर्मणी पूर्वप्रज्ञा च वेदान्तप्रतिपत्त्युपभोगसाधनं तस्माद्विद्याकर्मविद्विषयं शुभमेव
समाचरेन्नयेद्वेदसंभोगोपभोगो स्यातामिति प्रकरणार्थः ॥३॥

तच्छब्दार्थः । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । तस्य धर्मा यमनियमप्रभृतयः । तेषामनुसेवनं पुनः पुनरावर्तनम् । परिसंख्या-
नाभ्यासो योगानुष्ठानम् । कर्तव्य इति प्रकृतश्रुतेविधेयोऽर्थ इति शेषः । २०

किञ्च पुण्योपचयकर्तव्यतास्त्वर्थो सर्वमेव विधिकार्षं पर्यवसितमित्याह—सर्वशास्त्राणामिति । सर्वस्मादागा-
मिदुश्चरितादुपरमणं कर्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे निषेधशास्त्रमपि पर्यवसितमित्याह—बुद्धरिताच्चेति । ननु पूर्व यथेष्टचेष्टा
कृत्वा मरणकाले सर्वमेतत्संपादयिष्यते नेत्याह—न हीति । कर्मणा नीयमानस्य मानमाह—गुण्य इति । तर्हि पुण्योप-
चयादेव यथोक्तार्थान्वितवृत्तेर्यथै तत्त्वज्ञानमित्याशङ्क्याऽह—एतस्येति । उपशमोपायस्तत्त्वज्ञानं तस्य विधानं प्रकाशनं
तदर्थमिति यावत् । देवताध्यानदनर्थो निवर्तयिष्यते किं तत्त्वज्ञानेनेत्याशङ्क्याऽह—न हीति । तद्विहितेति तच्छब्देन २५
प्रकृताः सर्वशास्त्रोपनिषदो गृह्यन्ते । विधान्तरेणानर्थव्यवसासिद्धौ फलितमाह—तस्मादिति । ज्ञापितः स्वविज्ञानवाक्येनेति
शेषः । वृत्तमनुष्यं प्रश्नपूर्वकमुत्तरवाक्यमन्यतार्थं आचष्टे—शाकटिकदित्यादिना । विहिता विद्या ध्यानात्मिका । प्रतिषिद्धा
नग्नस्त्रीदर्शनादिरूपा । अविहिता घटादिविषया । अप्रतिषिद्धा पथि पतिततृणादिविषया । विहितं कर्म यागादि ।
प्रतिषिद्धं ब्रह्महत्यादि । अविहितं गमनादि । अप्रतिषिद्धं नेत्रपक्षविषेपादि ।

विद्याकर्मणोरुपभोगसाधनत्वप्रसिद्धेरन्वारम्भोऽपि किमित्यन्वारभते वासनेत्यानङ्ग्याऽह—सा चेति । ३०
अपूर्वकार्मरम्भादाङ्गं पूर्ववासनेत्यत्र हेतुमाह—न हीति । उक्तमेव हेतुमुपपादयति—नहीत्यादिना । इन्द्रियाणां
विषयेषु कौशलमनुष्ठाने प्रयोजकं तच्च फलोपभोगे हेतुः । न चान्तरेणाभ्यासमिन्द्रियाणां विषयेषु कौशलं संभवति ।
तस्मादनुष्ठानाद्यभ्यासाधीनमित्यर्थः । तथाऽपि कस्य पूर्ववासना कर्मानुष्ठानादावङ्गमित्यानङ्ग्याऽह—पूर्वानुभवेति ।
तत्र लोकानुभव प्रमाणयति—इदयते चेति । चित्रकर्मविद्याविशब्देन प्रासादनमार्गादि गृह्यते । पूर्ववासनोद्भवकृतं
कार्यमुक्त्वा तदभावकृतं कार्यमाह—कासुचिदिति । रज्जुनिर्माणमिति यावत् तत्रैवोदाहरणशैलीभ्यमाह— ३५
तथेति । तत्र हेतुन्तरमाशङ्क्य परिहरति—तच्चेति । कर्मानुष्ठानादी पूर्वप्रज्ञया हेतुत्वमुपसंहरति—तेनेति ।
समन्वारम्भवचनार्थं नियमयति—तस्मादिति । तस्यैव तात्पर्यमिहाह—यस्मादिति ॥३॥

तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवाय-

मात्मेव शरीरं निहत्या विद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्याऽऽत्मानमुपसंहरति ॥३॥

एवं विद्यादिसंस्मारसम्भूतो देहान्तरं प्रतिपन्नमानो भूत्वा पूर्वं देहं पक्षीय वृक्षान्तरं देहान्तरं प्रतिपद्यते । अथवाऽऽतिवाहिकेन शरीरान्तरेण कर्मफलजन्मदेहां नीयते । किञ्चात्र स्वस्थैव सर्वगतानां करणानां वृत्तिशोभो भवत्याहोस्त्विच्छरीरस्यस्य संकुचितानि करणानि मृतस्य भिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत्सर्वतो व्यप्य पुनर्देहान्तरारम्भे सङ्कोचमुपगच्छन्ति । किञ्च भनोमात्रं वैशेषिकसमय इव देहान्तरारम्भदेवं प्रति गच्छति किंवा कल्पनान्तरमेव वेदान्तसमय इति । उच्यते—“त एते सर्व एव समाः सर्वजनन्ताः” इति श्रुतेः सर्वात्मकानि तावत्करणानि । सर्वात्मकप्राणसंश्रयाच्च । तेषामाध्यात्मिकाविभोतिकपरिच्छेदः प्राणिकर्मज्ञानभावनानिमित्तः । अतस्तद्वशात्स्वभावतः सर्वगतानामनन्तानामपि प्राणानां कर्मज्ञानवासनानुरूपेणैव देहान्तरारम्भवशात्प्राणानां वृत्तिः संकुचति ।
१० विकसति च । तथा बोक्तुम्—“समः प्लुविषा समो नक्षकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोज्ञेन सर्वेण” इति । तथा चेवं ब्रजनमनुकूलम्—“स यो हृताननन्तानुपास्ते” इत्यादि । “तं यथा यथोपास्ते” इति च ।

तत्र वासना पूर्वप्रज्ञाख्या विद्याकर्मस्तन्ना जलूकावसंततैव स्वप्नकाल इव कर्मकृतं देहाद्देहान्तरमारभते हृदयस्थैव पुनर्देहान्तरारम्भे देहान्तरं पूर्वाभयं विमुञ्चतोत्येतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उपादोयते—तत्तत्र देहान्तरसञ्चार इवं निबोधनम् । यथा येन प्रकारेण तृणजलायुका तृणजलूका तृणस्यान्तमवसानं गत्वा प्राप्यात्यं
१५ तृणान्तरमाक्रममाक्रम्यत इत्याक्रमस्तमाक्रममाक्रम्याऽऽभिर्याऽऽत्मानमात्मनः पूर्वाभयव्युपसंहरत्यस्यावयवस्थाने । एषमेवायमात्मा यः प्रकृतः संसारीव शरीरं पूर्वोपासं निहृत्य स्वप्नं प्रतिमिसुरिच पातयित्वा विद्यां गमयित्वा जेतनं कृत्वा स्वात्मोत्संहारेणान्यमाक्रमं तृणान्तरमिव तृणजलूका शरीरान्तरं गृहीत्वा प्रसारितया वासनयाऽऽत्मानमुपसंहरति । तत्राऽऽस्वभावमारभते यथा स्वप्ने देहान्तरमारभते स्वप्नदेहान्तरस्य शरीरारम्भवेत् आरम्भमात्रे देहो जङ्गमे स्थावरे वा । तत्र च कर्मवशात्करणानि लब्धवृत्तीनि संहन्यन्ते । बाह्यं च कुशामृत्तिकास्थानीयं शरीरमा-

२० तृणजलायुकावाक्यमवतारयितुं वृत्तमनुब्रूय वादिवादान्दर्शयन्नावी बिगम्बरमतमाह—एषमित्यादिना । देवतावादिमतमाह—अथवेति । देवता येन शरीरेण विशिष्टं जीव परलोकं नयति तदातिवाहिक शरीरान्तरं तेनेति यावत् । सांख्यादिमतमाह—किञ्चेति । सिद्धान्तं सूचयति—आहोस्त्विति । वैशेषिकादिप्रमाणमाह—किञ्चेति । न्यूनस्त्वनिवृत्त्यर्थमाह—किंवा कस्यान्तरमिति । तत्र सिद्धान्तस्य प्रामाणिकत्वेनोपादेयत्वं बद्धकल्पनात्प्राणायाम-प्रामाणिकत्वेन त्याज्यत्वमभिप्रेत्याह—उच्यते इति । तेषां सर्वात्मिकत्वे हेतुन्तरमाह—सर्वात्मकेति । कथं तर्हि करणाना-

२५ परिच्छिन्नत्ववीरित्याणङ्गुधाऽह—तैधामिति । आधिदैविकेन रूपेणापरिच्छिन्नानामपि करणानामाध्यात्मिकाविरूपेण परिच्छिन्नतेति स्थिते फलितमाह—अत इति । तद्वशादुदाहृतश्रुतिवशादित्येत् । स्वभावतो देवतास्वकानुसारेणेति यावत् । कर्मज्ञानवासनानुरूपेणेत्यत्र भोक्तरिति शेषः । उभयत्र संबन्धार्थं प्राणानामिति द्विरुक्तम् । तेषां वृत्तिसंकोचादौ प्रमाणमाह—तथा चेति । परिच्छिन्नापरिच्छिन्नप्राणोपासने गुणदोषसंकीर्तनमपि प्राणसंकोचविकासयोः सूचकमित्याह—तथा चेदिति ।

३० आधिदैविकेन रूपेण सर्वगतानामपि करणानामाध्यात्मिकाविभोतिकरूपेण परिच्छिन्नत्वात्परिवृत्तस्य गमनं सिध्यतीति सिद्धान्तो दर्शितः । इदानीं तृणजलायुकादृष्टान्ताद्देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वदेहो मुखत्वेनेति स्मूलदेह-विशिष्टस्यैव परलोकगमनमिति पौरोषिकप्रक्रिया प्रत्याख्यातुं दृष्टान्तावयवस्य तात्पर्यमाह—तत्रेत्यादिना । देहनिर्भनात्प्राणवयस्य सप्तम्यर्थः । तदेव यथोका वासना हृदयस्या विद्याकर्मनिमित्तं आविदेहो स्पृशति जीवोऽपि तत्राभिमान करोति पुनश्च पूर्वदेहं त्यजति । यथा स्वप्ने देवोऽहमित्यभिमानमानो देहान्तरस्य एव भवति तथोक्तान्तावपि ।
३५ तस्मात् पूर्वदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमित्यर्थः । स्वालोपसंहारो देहे पूर्वस्मिन्नात्माभिमानत्यागः । प्रसारितया वासनया शरीरान्तरं गृहीत्वेति संबन्धः । उपसंहारस्य स्वकृपाह—तत्रेति । सप्तम्यर्थं विवृणोति—आरम्भमात्र इति । आरब्धे देहान्तरे सूक्ष्मदेहस्याभिभवात्किमाह—तत्र चेति । कर्मग्रहणं विद्यापूर्वप्रत्यक्षोत्पलक्षणम् । ननु लिङ्गदेह-बलादेवार्थक्रियासिद्धौ कृतं स्थूलशरीरेत्याणङ्गुध तद्व्यतिरेकेणेतस्यास्य किंवाकारित्वं नास्तीति मत्वाह—बाह्यं

१. अथमाक्रममाक्रम्येत भावनादीर्षोभावमात्रं विनसितमित्यर्थः—दीर्षोभावः भाविबिषयकत्वम् ।

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुत
एवमेवायमात्मदे, शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं
कुस्ते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां वा भूतानाम् ॥४॥
स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय
आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः
क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेतदिदमयोऽदोमय इति यथाकारी
यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन
कर्मणा भवति पापः पापेन । अथो ह्यल्लवाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो
भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुस्ते यत्कर्म कुस्ते तदभिसंपद्यते ॥५॥

रम्यते । तत्र च करणव्यूहमपेक्ष बाणछानुग्रहायाम्यादिदेवताः संभ्रमन्ते । एवं देहान्तरारम्भविधिः ॥३॥ १०

तत्र देहान्तरारम्भे नित्योपात्तमेवोपादानमुपमृद्योपमृद्य देहान्तरमारभत आहोस्तिवपूर्वमेव पुनः पुनरावस
इति । अत्रोच्यते दृष्टान्तः—तत्रत्रैतस्मिन्नर्थे । यथा पेशस्कारी पेशः सुवर्णं तत्करोतीति पेशस्कारी सुवर्णकारः पेशसः
सुवर्णस्य मात्रामपादायायचिच्छिद्य गृहीत्वाऽन्यत्पूर्वस्माद्रचनाविशेषात्तन्नवतरमभिनवतरं कल्याणात्कल्याणतरं रूपं
तनुते निर्मिनोति । एवमेवायमात्मेत्यादि पूर्ववत् । नित्योपात्तान्येव पृथिव्यादीम्याकाशाशान्तिनि पञ्च भूतानि यानि
हे वाक् ब्रह्मणो रूपे इति श्रुत्योऽप्यस्यातानि पेशस्थानीयानि तान्येवोपमृद्योपमृद्यान्यदव्यञ्ज्य देहान्तरं नवतरं १५
कल्याणतरं रूपं संस्थानविशेषं देहान्तरमित्यर्थः । कुस्ते पित्र्यं वा पितृभ्यो हितं पितृलोकोपभोगयोग्यमित्यर्थः ।
गान्धर्वं गन्धर्वाणामुपभोगयोग्यं तथा देवानां दैवं प्रजापतेः प्राजापत्यं ब्रह्मण इवं ब्राह्मं वा । यथाकर्म
यथामुत्तमन्येषां वा भूतानां संबन्धि शरीरान्तरं कुस्त इत्यभिसंबध्यते ॥४॥

येऽस्य दन्धनसंज्ञका उपाधिभूता यैः संयुक्तस्तन्मयोऽयमिति विभाव्यते ते पदार्थाः पुञ्जीकृत्यैकैकत्र प्रति-
निविध्यन्ते—स वा अयं एव संसरत्यात्मा ब्रह्मैव पर एव योऽज्ञानायास्ततो, विज्ञानमयो विज्ञानं बुद्धिस्तेनोपलब्ध- २०
येति । आरब्धे देहद्वये करणेषु देवतानामनुशाहकत्वेनावस्थानं दर्शयति—तत्रेति । स्थूलो देहः सप्तमर्थः । करण-
व्यूहस्तेषामभिव्यक्तिः ॥३॥

पेशस्कारिवाक्यव्याख्यामागच्छामाह—तत्रेति । संसारिणो हि प्रकृते देहान्तरारम्भे किमुपादानमस्ति किंवा
नास्ति चेन्नैव भावरूप कार्यं सिध्यत् । अस्ति चेत्तस्मिन् भूतपञ्चकमुतज्ज्यत् । आद्येऽपि तन्नित्योपात्तमेव पूर्वपूर्वदेहो-
पमर्देनात्यमन्य देहमारभते किंवाऽन्यदन्त्यद्भूतपञ्चकमन्यमन्यं देहं जनयति । नाऽऽद्यः । भूतपञ्चकस्य तत्तद्देहोपादानत्वे २५
मायायाः सर्वकारणत्वस्वीकारविरोधात् । न द्वितीयः । भूतपञ्चकोत्पत्तावपि कारणान्तरस्य मृग्यत्वात्तस्यैव देहान्तर-
कारणत्वसंभवात्ततो देहस्य पाञ्चभौतिकत्वप्रसिद्धिविरोधादिति भावः । उत्तरं वाक्यमुत्तरत्वेनाऽऽदत्ते—अत्रेति ।
तच्छब्दार्थमपेक्षितं पूरयन्नाह—दृष्टान्त इति । अवशिष्ट भागमादाय व्याचष्टे—अथेत्यादिना । किं पुनस्तादानमेतावता
देहान्तरारम्भेऽभ्युपगम्य भवति तत्राऽऽह—नित्योपात्तानोति । शरीरद्वयारम्भकाणीति शेषः । तेषामुभयारम्भकत्वेन
भूतानामुत्पत्त्याहो प्रस्तुतत्वं दर्शयति—यानोति । देहविकल्पे नियामकमाह—यथाकर्मिति ॥४॥

शरीरारम्भे मायात्मकभूतपञ्चकमुपादानमिति वदता भूतावयवानामपि सहैव गमनमित्युक्तम् । इदानीं स वा
अयमात्मेत्यादेस्तात्पर्यमाह—येऽस्येति । तानेवोपाधिभूतान्पदार्थान्विचिन्तयति—यैरिति । ननु पूर्वमप्येते पदार्था दक्षिणाः
किं तुनस्तत्प्रवर्तनेनेत्यागच्छामाह—पुञ्जीकृत्येति । स वा, अयमात्मा ब्रह्मैति मार्गं व्याकुर्वन्नात्मनो ब्रह्मैवैवं वास्तवं
वृत्तं दर्शयति—स वा इति । तस्यैवावास्तवं रूपमुपन्यस्यति—विज्ञानमय इत्यादिना । ज्योतिर्ब्रह्मणोऽपि व्याख्यातं ३०

१. यथाकारी यथाचारीत्यत्र ब्रह्मसूत्रेण विचारः । श्रुतिः कर्मचरणे मेदेन व्यपदिशति यथाकारी यथाचारीति ३५
तेन 'तद्य इह रमणीयचरणा रमणीया योनिमापन्नैरत्' इति श्रुतिः चरणस्यैव जन्महेतुत्वं वदति सा उप-
लक्षणार्थेति कार्णाजिनिराचार्यो मन्यते । न च चरणं गोलं तस्यैव विहितप्रतिपिदस्य जन्महेतुत्वमिति वाच्यम् ।
चरणस्य कर्मोपलक्षणत्वात् । बादरिस्तु चरणगन्धः सुकृतदुष्कृतपर इत्याह । ३० सू० ३-१-११

माणस्तन्मयः । कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति ह्युक्तम् । विज्ञानमयो विज्ञानप्राणो यस्मात्तद्वर्त्म-
मस्य विभाज्यते ध्यायतीव छेदायतीवेति । तथा मनोमयो मनश्चिन्तार्कान्मनोमयः । तथा प्राणमयः प्राणः
पञ्चवृत्तित्तन्मयो येन चेतनञ्चलतीव छन्द्यते । तथा चक्षुर्मयो रूपदर्शनकाले । एवं श्रोत्रमयः शब्दप्रवणकाले । एवं
तस्य तस्येन्द्रियस्य व्यापारोद्भूये तत्तन्मयो भवति ।

- ५ एवं बुद्धिप्राणद्वारेण चक्षुरादिकरणमयः सञ्चरीरारम्भकपृथिव्यादिवृत्तमयो भवति । तत्र पृथिवशरीरा-
रम्भे पृथिवीमयो भवति । तथा वरुणादिलोकेष्वाप्यशरीरारम्भ आपोमयो भवति । तथा वायव्यशरीरारम्भे
वायुमयो भवति । तथाऽऽकाशशरीरारम्भ आकाशमयो भवति । एकमेतानि तैजसानि देवशरीराणि । तेज्ज्वा-
माणेषु तन्मयस्तेजोमयो भवति । अतो व्यतिरिक्तानि पद्मादिवशरीराणि नरकप्रेतादिवशरीराणि घातेनोमयानि
१० मया प्राप्तव्यमित्येवं विपरीतप्रत्ययस्तदन्विताः काममयो भवति । तस्मिन्कामे दोषं पश्यतस्तद्विषयाभिलाषप्रशमे
चित्तं प्रसन्नमकलुषं शान्तं भवति । तन्मयोऽकाममयः । एवं तस्मिन्बुद्धौ कामे केनचित्स कामः क्रोधत्वेन परिणमते
तेन तन्मयो भवन्क्रोधमयः । स क्रोधः केनचिदुपायेन निर्वर्तितो यदा भवति तथा प्रसन्नमनाकुलं (चतुःस्रकोष
उच्यते तेन तन्मयः । एवं कामक्रोधाभ्यामकामक्रोधान्यां च तन्मयो भूत्वा सर्वमयोऽवर्त्ममयश्च भवति । न हि
कामक्रोधादिभिर्बिना धर्माविप्रवृत्तिरुपपद्यते । “यद्यहि क्रुते कर्म तत्तत्कामस्य वेदितम्” । इति स्मरणात् । धर्म-
१५ मयोऽधर्मयश्च भूत्वा सर्वमयो भवति । सनस्तं धर्माधर्मयोः कार्यं यार्थात्किञ्चिद्व्याकुलं तत्सर्वं धर्माधर्मयोः कलं
तत्प्रतिपक्षानन्तत्तन्मयो भवति ।

- किं बहुना त्वेति तत्सदृश्यं यद्यनिरुद्धमयो गृह्यमाणविषयादिवर्त्ममयस्तस्मादवर्त्ममयोमयः । अथ इति परोक्षं
कार्येण गृह्यमाणेन निदिश्यते । अनन्ता ह्यन्तःकरणे भावनाविशेषाः । नैव ते विशेषतो निर्देष्टुं शक्यन्ते । तस्मिन्त-
स्मिन्कारणे कार्यतोऽवर्त्ममय इवमस्य हृदि वर्तितोऽज्येति तेन गृह्यमाणकार्येणैवमयतया निदिश्यते परोक्षोऽन्तःस्थो
२० व्यबहारीऽयमिहानीमदोमय इति । संक्षेपतस्तु यथा कर्तुं यथा वा चरितुं शीघ्रमस्य सोऽयं यथाकारी यथा-री
स तथा भवति । करणं नाम नियता क्रिया विधिप्रतिषेधादिगम्या जरणं नामानियतमिति विशेषः । साधुकारी
साधुर्भवतीति यथाकारीत्यस्य विशेषणं पापकारी पापो भवतीति च यथाचारीत्यस्य ।

ताच्छील्यप्रत्ययोपादानादित्यन्ततात्पर्यमेव तन्मयत्वं न तु तत्कर्मनाशेनेत्याशङ्क्याऽऽह—पुण्यः पुण्येन
कर्माणा भवति पापः पापेनेति । पुण्यपापकर्ममात्रेणैव तन्मयता स्याच्च तु ताच्छील्यमपेक्षते । ताच्छील्ये तु तन्मय-

- २५ विज्ञानमयत्वमित्याह—कतम इति । कस्मिन्नर्थे मयद् प्रयुज्यते तत्राऽह—विज्ञानेति । उक्ते मयदर्थे हेतुमाह—
यस्मादिति । बुद्धयैक्याध्यासात्तद्वर्त्मस्य कर्तृत्वादेरात्मनि प्रतीतिरित्यत्र मानमाह—ध्यायतीवेति । मनःसन्निकर्षति
द्रष्टव्यतया संबन्धादिति यावद् । चक्षुर्मयत्वादेरुपलक्षणत्वमङ्गीकृत्याऽह—एवमिति ।

- उक्तमनूष सामान्येन भूतमयत्वमाह—एवं बुद्धीति । भूतमयत्वे सत्यवान्त रविशेषमाह—तत्रेत्यादिना । न
चाऽऽकाशपरमाण्वाभावादाकाशस्य शरीरानारम्भकत्वं श्रुतिविषयारम्भप्रक्रियानस्युपगमादित्यभिप्रेत्याह—तथाऽऽका-
३० शेति । कथं पुनर्धर्मादिमयत्वे कामादिमयत्वमुपयुज्यते तत्राऽह—न हीति । कथं धर्मादिमयत्वं सर्वमयत्वे कारणमित्या-
शङ्क्याऽह—समस्तमिति ।

- तद्यदेतदित्यादेरर्थमाह—किं बहुनेति । विषयः शब्दादिस्ततोऽज्यदपि प्रत्यक्षतो गृह्यमाणमादिशब्दां । इदं-
मयत्वमदोमयत्वे गमकमित्याह—तस्मादिति । विशेषतस्तन्मयत्वोक्तिं विना किमिति सामान्योक्तिरित्याशङ्क्याऽह—
अनन्ता हीति । तद्वर्तितत्वे मानमाह—तस्मिन्निति । अवगतिप्रकारमभिनयति—इदमस्येति । इदमयत्वमदोमयत्व
३५ नोपसंहरति—तेनेत्यादिना । परोक्षत्वं व्याकरोति—अन्तःस्थ इति । व्यवहितविषयव्यवहारवानिति यावद् । इदानी-
मित्यस्मादुपरिष्ठाप्य तेनेति संबध्यते । परोक्षत्वावस्थेदानीमित्युक्ता । तृतीयया च प्रकृतो व्यवहारो निर्दिश्यते
इतिशब्दः सर्वमयत्वोपसंहारार्थः । विज्ञानमयादिवाक्यार्थं संक्षिपति—संक्षेपतस्त्विति । करणचरणयोरैक्येन पीनरस्य-
माशङ्क्याऽह—करणं नामेति । आदिशब्दः शिष्टाचारसंग्रहार्थः ।

- वाक्यतान्तरं शङ्कोतरत्वेनेत्याप्य व्याचष्टे—ताच्छील्यमेत्यादिना । कुत्र तर्हि ताच्छील्यमुपयुज्यते तत्राऽह—
४० ताच्छील्ये ति । पूर्वपक्षमुपसंहरति—तत्रेत्यादिना । कर्मणः संसारकारणत्वमुपसंहरति—एतत्प्रयुक्तो हीति ।

तदेव श्लोको भवति । तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य ।
प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययम् । तस्मात्लोकोत्पन्नरैत्यस्मै
लोकाय कर्मण इति नु कामयमानोऽयामयमानो योऽकामो निष्काम
आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्नाह्माप्येति ॥६॥

त्वातिशय इत्यर्थं विशेषः । तत्र कामक्रोधादिवृक्कपुण्यापुण्यकारिता सर्वमयत्वे हेतुः संसारस्य कारणं देहाद्देहान्तर- ५
संसारस्य च । एतत्प्रयुक्तो ह्यन्यद्वेहान्तरमुपादत्ते । तस्मात्पुण्यापुण्ये संसारस्य कारणम् । एतद्विषयी हि
विविधप्रतिषेधौ । अत्र शास्त्रस्य साफल्यमिति । अथो अप्यन्ये बन्धनोऽननुवालाः खत्वाहुः—सत्यं कामादिवृक्के
पुण्यापुण्ये शरीरग्रहणकारणं तथाऽपि कामप्रयुक्तो हि पुरुषः पुण्यापुण्ये कर्मणी उपविनोति कामग्रहाणे तु कर्म
विच्छिन्नमानस्य पुण्यापुण्योपचयकरं न भवति । उपचिते अपि पुण्यापुण्ये कर्मणी कामशून्ये फलारम्भके न भवतः ।
तस्मात्काम एव संसारस्य मूलम् । तथा शोक्तमायवर्णे—कामान्यः कामयते मन्यमानः स काममिजयिते तत्र १०
तत्र' इति । तस्मात्काममय एवायं पुरुषो यदन्यमयत्वं तदकारणं विच्छिन्नमानसोऽत्यतोऽवधारयति काममय एवेति ।
यस्मात्तत्र च काममयः सत्याद्वारेण कामेन यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति स काम ईषदमिलाषमात्रेणामिष्यक्तो
यस्मिन्विषये भवति सोऽविहिन्यमानः स्फुटीभवन्क्रतुत्वमापद्यते । क्रतुर्नमाप्यवसायो निश्चयो यदनन्तरा क्रिया
प्रवर्तते । यत्क्रतुर्भवति यादृक्कामकार्येण क्रतुना यथारूपः क्रतुरस्य सोऽयं यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यद्विषयः
क्रतुस्तत्फलनिवृत्तये यद्योग्यं कर्म तत्क्रुचते निर्वर्तयति । यत्कर्म कुरुते तदमिसंपद्यते, तदोयं फलमिसंपद्यते । १५
तस्मात्सर्वमयत्वेऽस्य संसारत्वे च काम एव हेतुरिति ॥५॥

तत्तत्सिद्धयर्थं एव श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । तदेवेति तदेव गच्छति सक्त आसक्तस्तत्रोद्भूताभिलाषः
सक्षित्यर्थः । कथमेति । सह कर्मणा यत्कर्मफलासक्तः सन्नकरोत्तेन कर्मणा सहैव तदेति तत्फलमेति । किं तल्लिङ्गं
मनः । मनःप्रधानत्वाल्लिङ्गस्य मनो लिङ्गमित्युच्यते । अथवा लिङ्गघतेऽजगत्पतेऽजगच्छति येन तल्लिङ्गं तन्मनो

संसारप्रयोजके कर्मणि प्रमाणमाह—एतद्विषयो होति । कथं यथोक्तकर्मविषयत्व विधिनिषेधयोरित्यागङ्क्याऽह— २०
अत्रेति । इतिशब्दः पूर्वपक्षसमाप्त्यर्थः । सिद्धान्तमवतारयति—अथो इति । संसारकारणस्याज्ञानस्य प्राधान्येन कामः
सहकारीति स्वसिद्धान्तं समर्थयते—सत्यमित्यादिना । कामाभावेऽपि कर्मणः सत्त्वं दृष्टमित्यागङ्क्याऽह—कामग्रहाणे
त्विषति । ननु कामाभावेऽपि नित्याद्यनुष्ठानात्पुण्यापुण्ये संचयीते तत्राऽह—उपचिते इति । यो हि पशुपुत्रस्वर्गादीन-
नतिशायपुत्रार्थान्यमानस्तानेव कामयते स तत्तद्भोगभूमी तत्तत्कामसंयुक्तो भवतीत्यायवर्णयुतेरर्थः । श्रुतिमुक्ति-
सिद्धमर्थं निगमयति—तस्मादिति । धर्मादिमयत्वस्यापि सत्त्वादवधारणानुपपत्तिमागङ्क्याऽह—यदिति । स यथा- २५
कामो भवतीत्यादि व्याचष्टे—यस्मादित्यादिना । यस्मादित्यस्य तस्मादिति व्यवहितेन संबन्धः इतिशब्दो ब्राह्मण-
समाप्त्यर्थः ॥५॥

तत्रेति गन्तव्यफलपरामर्शः । तदेव गन्तव्यं फलं विशेषतो ज्ञातुं पृच्छति—किं तदिति । प्रतीकमादाय
व्याचष्टे—लिङ्गमिति । योजगच्छति स प्रमात्रादिसाक्षी येन साक्षये मनसाऽजगत्पते तन्मनो लिङ्गमिति पक्षान्तर-

१. 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति' वाक्यस्थाने 'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति' इति माध्यन्दिनापाठमादाय ३०
जीवात् प्राणाः नोत्क्रामन्ति तेन सह भवन्ति इति पूर्वपक्षमुक्त्वा 'स्वष्ट्रे ह्येकेयामिति' सूत्रेण 'स उच्छ्रव्यस्या-
ध्यायति' इत्यादिवाक्यात् शरीरादुत्क्रान्तिः।पेव एवामिति सिद्धान्तः कृतः ब्र० सू० ४-२-१३ क्वचनित्वः
मोक्ष इति नाभ्युपगम्यते । निवृत्तेः अस्तित्वे 'विद्वान् नामल्पाद्विमुक्त' इति श्रुतिविरोधात् । अतु तत्त्व-
मस्यादिवाक्योत्पत्त्यस्य योजनमात्रतः । 'अविद्या सह कार्येण नासौदन्ति भविष्यति' इति वार्तिकोक्तदिना
'या या प्रभा स स्वसमानविषयकाज्ञानक्षणावृत्तिरिति व्याप्यभ्युपगमात् ज्ञानकालमारभ्य बन्ध्याभावः । ३५
जीवोत्क्रान्तिप्रकारः छान्दोग्ये श्रूयते 'अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वा इमं नसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि
तेजः परस्यां देवताया' इति । अत्रापि 'तेजोमात्राः इन्द्रियाणि समादाय प्राणाः हृदयमागच्छन्ति' इति श्रुतं
तत्र मनः उपरतवृत्तिं भत् इतरेन्द्रियसहितं लिङ्गारमना एकीभवति । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्

यत्र यस्मिन्निष्ठं निश्चयेन सत्तमुद्भूताभिलाषस्य संसारिणः । तदभिलाषो हि तत्कर्म कृतवान् । तस्मात्तन्मोक्ष-
भिषङ्गवशादेवास्य तेन कर्मणा तत्फलप्राप्तिः । तेनैतसिद्धं भवति कामो भूतं संसारस्येति । अत उच्छिन्नकामस्य
विद्यमानान्यपि कर्मणि ब्रह्मविदो बन्धप्रसवार्नि भवन्ति । “पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च इहैव सर्वं प्रविशोयन्ति
कामाः” इति श्रुतेः । किंच प्राप्याप्तं कर्मणः प्राप्य भुक्त्वाऽन्तमवसानं यावत्कर्मणः फलपरिसमाप्तिं कृतेत्यर्थः ।
कस्य कर्मणोऽन्तं प्राप्येत्युच्यते—तस्य यत्किंच कर्महोस्मिन्लोकं करोति निर्वर्तयत्यर्थं तस्य कर्मणः फलं भुक्त्वाऽन्तं
प्राप्य तस्मात्लोकान्तरत्यागच्छत्यस्मै लोकाय कर्मणोऽर्थं हि लोकः कर्मप्रधानस्तेनाऽऽह कर्मण इति । पुनः कर्म-
करणाय पुनः कर्मं कृत्वा फलासङ्गवशात्पुनरपि लोकं यातीत्येवम् । इति न्वैवं नु कामयमानः संसरति । यस्मात्का-
मयमान एवैव संसरत्ययं तस्मादकामयमानो न क्षिप्तसंसरति ।

फलासक्तस्य हि गतिरुक्ता । अकामस्य हि क्रियानुपपत्तेरकामयमानो मुच्यत एव । कथं पुनरकामयमानो
१० भवति । योऽकामो भवत्यसावकामयमानः कथमकामतेत्युच्यते—यो निष्कामो यस्माभिर्मताः कामाः सोऽयं
निष्कामः । कथं कामा निगच्छन्ति । य-आप्तकामो, भवत्याप्तः कामा येन स आप्तकामः । कथमाप्यनो कामा
आत्मकामत्वेन यस्याऽऽस्तेन नाम्नः कामयितव्यो वस्तुवन्तरभुत् पदार्थो भवति । आत्मैवानन्तराद्ब्राह्मः कृत्स्नः
प्रज्ञानघन एकरतो नोच्छं न तिर्यग्नाथ आत्मनोऽप्यत्कामयितव्यं, वस्तुवन्तरम् । यस्य सर्वमात्मैवाभ्युत्तलेन कं
पश्येच्छ्रुण्वान्मन्यते विज्ञानीयाद्देवं विज्ञानकं कामयेत् । ज्ञायमानो ह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति । न
११ चासावन्मो ब्रह्मविद आप्तकामस्यास्ति । य एवाऽऽत्मकामतयाऽऽप्तकामः स निष्कामोऽकामोऽकामयमानश्चेति
मुच्यते । न हि यस्याऽऽस्तेन सर्वं भवति तस्यानात्मा कामयितव्योऽस्ति । अनात्मा चान्यः कामयितव्यः सर्वं

माह—अथवेति । यस्मिन्निश्चयेन संसारिणो मनः सक्तं तत्फलप्राप्तिस्तस्येति संबन्धः । तदेवोपपादयति—तदभिलाषो
हीति । पूर्वाध्यायमपसंहरति—तेनेति । कामस्य संसारमूलत्वे सत्यर्थसिद्धमर्थमाह—अत इति । बन्धप्रसवत्वं
निष्फलत्वम् । पर्याप्तकामस्य प्राप्तपरमपुल्लार्यस्येति यावत् । कृतात्मनः शुद्धबुद्धेर्विदितसत्त्वस्येत्यर्थः इहेति शेषवच-
२० स्त्वोक्तिः । कामप्रधानः संसरति चेतकर्मफलभोगानन्तरं कामाभावान्मुक्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—किञ्चेति । इतश्च
संसारस्य कामप्रधानत्वमास्थेयमित्यर्थः । यावदवसानं तावद्भुक्तेति संज्ञकः उक्तमेव सक्षिपति—कर्मण इति ।
इत्येवं पारम्पर्येण संसरणादुते ज्ञानाच्च मुक्तिरिति शेषः । संसारप्रकरणमुपसंहरति—इति न्विति । अवस्थाद्वयस्य
दाष्टान्तिकं बन्धं प्रबन्धेन दर्शयित्वा सुषुप्तस्य दाष्टान्तिकं मोक्षं वक्तुमशक्यादि वाक्यं तथाप्यशङ्क्यमाह—यस्मादिति ।

कामरहितस्य संसारामात्रं साधयति—फलासक्तस्येति । विदुषो निष्कामस्य किमाराहित्ये नैष्कर्म्यमयत्न-
२५ सिद्धमिति भावः । अकामयमानत्वे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कथमित्यादिना । बाह्येषु शब्दादिषु विषयेष्वाङ्गारा-
हित्यादकामयमानतेत्यर्थः । अकामत्वे हेतुमाकाङ्क्षापूर्वकमाह—कथमिति । वासनारूपकामाभावादकामतेत्यर्थः ।
निष्कामत्वे प्रश्नपूर्वकं हेतुमुत्पाप्य व्याघटे—कथमिति । प्राप्तपरमानन्दत्वादिनिष्कामतेत्यर्थः । आप्तकामत्वे हेतुमा-
काङ्क्षापूर्वकमाह—कथमित्यादिना । हेतुमेव साधयति—यस्येति । तस्य युक्तमाप्तकामत्वमिति । शेषः उक्तमर्थं
प्रमाणप्रदर्शनार्थं प्रपञ्चयति—आत्मेवेति । कामयितव्याभावं ब्रह्मविदः श्रुत्यवस्थेन स्पष्टयति—यस्येति । इति
३० विद्यावस्था यस्य विदुषोऽस्ति सोऽयमविज्ञानश्च कंचिदपि कार्ययेतेति शेषः । पदार्थोऽन्यत्वेनाविज्ञानतोऽपि काम-
यितव्यः स्यादिति चेत्तेत्याह—ज्ञायमानो होति । अनुभूते स्मरणविपरिवर्तितं कामनियमादित्यर्थः । अन्यत्वेन
ज्ञायमानस्तद्वि पदार्थो विदुषोऽपि कामयितव्यः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । आप्तकामस्य ब्रह्मविदो दर्शितरीत्या
कामयितव्याभावे मुक्तिः सिद्धेत्युपसंहरति—अ एवेति । कथं कामयितव्याभावोऽज्ञात्मनस्तथावत्यादित्याशङ्क्याऽऽह—
न हीति । सर्वात्मत्वमनात्मकामयितुलं च स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अनात्मा चेति । अथेत्यादिवाक्ये श्रुतमर्थ-

३५ ब्रह्माप्येति—अत्र ब्रह्मसूत्रे विचार—प्रतिषेधादिति चेत् शारीरात् (४.२.१२) ‘न तस्मात्प्राणा उत्कामन्ति
इति माध्यन्दिनश्रुतेः विदुषः प्राणा नोत्कामन्ति इति चेत् ‘स्पष्टोहोकेवां’ काष्ठाणा ‘न तस्य प्राणा उत्कामन्ति’
इति स्पष्टमुत्क्रान्तिनिषेधात् ‘स उच्छ्रयत्यत्माभ्यायति’ इति विद्वच्छरीरस्योच्छ्रयवादिदर्शनात् । अत्र परे—
‘ब्रह्मैव सत् ब्रह्माप्येति’ इत्यस्य ‘आविर्भूतब्रह्मरूपस्य’ ब्रह्मणि लीयत इत्यर्थः लयश्च तद्व्यतिरेके सत्यपि
तद्व्येनाद्वयमानत्वमिति वदन्ति । अत्र ब्रह्मसंस्कृते इत्यस्य ब्रह्मानुपवधानित्यर्थं इति व्याचष्टु तदिदं
सर्वमविशिष्टत्वं वाक्यार्थः लोकवेदयोरिति मीमांसान्यायविरुद्धम् ।

चाऽऽत्मैवाभूदिति विप्रतिषिद्धम् । सर्वात्मदर्शिनः कामयितव्याभावात्कर्मानुपपत्तिः ।

ये तु प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्म कल्पयन्ति ब्रह्मविदोऽपि तेषां नाऽऽत्मैव सर्वं भवति । प्रत्यवायस्य जिहासितव्यस्याऽऽत्मनोऽन्यस्याभिप्रेतत्वात् । येन चाज्ञानायाद्यतो नित्यं प्रत्यवायासंबद्धो विदित आत्मा तं वयं ब्रह्मविदं ब्रूमः । नित्यमेवाऽऽनायाद्यतोऽतमात्मानं पश्यति । यस्मान्च जिहासितव्यमन्यमुपादेयं वा यो न पश्यति तस्य कर्म न शक्यत एव संबद्ध्य (न्यु) म् । यस्त्यब्रह्मवित्स्य भवत्येव प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्मेति न विरोधः । अतः ५ कामाभावादकामयमानो न जायते मुच्यत एव ।

तस्यैवमकामयमानस्य कर्माभावे यमनकारणाभावात्प्राणा वागादयो नोत्क्रामन्ति नोर्ष्यं कामन्ति देहात् । स च विद्वान्नामकाम आत्मकामतयेहैव ब्रह्मभूतः । सर्वात्मनो हि ब्रह्मणो वृष्टान्तत्वेन प्रदर्शितमेतद्रूपं तद्वा अस्मै-दात्रकाममात्मकाममकामं रूपमिति । तस्य हि वार्ष्टान्तिकभूतोऽयमर्थ उपसंह्रियतेऽप्याकामयमान इत्यादिना । स कथमेवंभूतो मुच्यत इत्युच्यते—यो हि सुषुप्तावस्थमिव निर्विशेषमद्वैतमलुमचिद्रूपोऽयतिः स्वभावसात्मानं पश्यति १० तस्यैवाकामयमानस्य कर्माभावे यमनकारणाभावात्प्राणा वागादयो नोत्क्रामन्ति । किंतु विद्वान्स इहैव ब्रह्म, यद्यपि देहवानिव लक्ष्यते स ब्रह्मैव सन्नह्माप्येति ।

यस्मात् हि तस्याब्रह्मत्वपरिच्छेदहेतवः कामाः सन्ति तस्मादिहैव ब्रह्मैव सन्नह्माप्येति न शरीरपातोत्तर-कालम् । न हि विदुषो मृतस्य भावान्तरापत्तिर्नोवतोऽन्यभावो देहान्तरप्रतिसन्धानाभावमात्रेणैव तु ब्रह्माप्येती-त्युच्यते । भावान्तरा-त्तो हि मोक्षस्य सर्वोपनिषद्विचक्षितोऽर्थ आत्मैकत्वाख्यः स बाधितो भवेत् । कर्महेतुकस्य १५ मोक्षः प्राप्नोति न ज्ञाननिमित्त इति । स चानिष्टोऽनित्यत्वं च मोक्षस्य प्राप्नोति । न हि क्रियामिवृत्तोऽर्थो नित्यो वृष्टः । नित्यस्य मोक्षोऽप्युपगम्यते । “एष नित्यो संहिमा” इति मन्त्रवर्णात् ।

मुक्त्वाऽर्थसिद्धमर्थं कथयति—सर्वात्मदर्शिन इति ।

कर्मजबानां मतमुत्थाप्य श्रुतिविरोधेन प्रत्याचष्टे—ये त्विति । ब्रह्मविदो प्रत्यवायप्राप्तिमङ्गीकृत्योक्तमिदानीं तस्यासिरेव तस्मिन्नास्तीत्याह—यैन चेति । यथोक्तस्याः ब्रह्मविदो विहितत्वादेव नित्याद्यनुष्ठानं स्यादिति चेत्तेत्याह— २० नित्यमेवेति । यो हि सदैवासंसारं समात्मानमनुभवति न च हेयमायेव वाऽऽत्मनोऽन्यत्वमिति । यस्मादेवं तस्मात्तस्य कर्म संस्त्रष्टुमयोग्यम् । यथोक्तब्रह्मविद्यया कर्माधिकारहेतूनामुपमृदितत्वादित्यर्थः । कर्मसंबन्धस्तर्हि कस्येत्या-शङ्क्याऽह—यस्त्विति । न विरोधो विधिकाण्डस्येति शेषः । श्रुत्यर्थानां सिद्धमर्थमुपसंहरति—अत इति । विभावशादित्येत् । कामाभावात्कर्माभावान्वेति द्रष्टव्यम् । अकामयमानोऽनुवर्णश्चेति शेषः ।

देहान्तरप्राप्त्यायत्ता मुक्तिरित्येतन्निराकर्तुं न तस्येत्यादि व्याचष्टे—तस्येत्यादिना । ब्रह्मैव सन्नित्येतदव- २५ तारयति—स चेति । कथं वर्तमाने देहे तिष्ठन्नेव ब्रह्मभूतो भवति तत्राऽह—सर्वात्मनो हीति । वृष्टान्तालोचनया वार्ष्टान्तिकेऽपि सदा ब्रह्मत्वं भातीति भावः । सदा ब्रह्मभूतस्य मुक्तिर्नाम नास्तीति शङ्कित्वा परिहरति—स कथमिति । परिहारमेव स्तोत्रयितुं न तस्येत्यादिवाक्यार्थमनुवदति—तस्यैवेति । ब्रह्मैव सन्नित्येत्यर्थमनुवदति—किंत्विति । विद्वानिहैव ब्रह्म चेत्कथं तस्य ब्रह्मप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽह—ब्रह्मैवेति ।

यदुक्तं ब्रह्मैव सन्नित्यादि तदुपादयति—यस्मादिति । प्रागपि ब्रह्मभूतस्यैव पुनर्देहपाते ब्रह्माप्तिरित्ययुक्त ३० विदुषो मृतस्य भावान्तरापत्तिस्वीकारादित्याशङ्क्याऽह—न हीति । कथं तर्हि ब्रह्माप्येत्युच्यते तत्राऽह—देहान्तरेति । विदुषो भावान्तरापत्तिर्मुक्तिरिति पक्षेऽपि किं दूषणमिति चेत्तदाह—भावान्तरापत्ती हीति । तथा चापनिपदामश्रामार्थं विना हेतुना स्यादिति भावः । भावान्तरापत्तिर्मुक्तिरित्यत्र दोषान्तरमाह—कर्मेति । इतिपदाहु-परिष्ठात्किनापदस्य सन्देहः । अस्तु कर्मनिमित्तो मोक्षो ज्ञाननिमित्तस्तु मा भूतत्राऽह—स चेति । प्रसङ्गं सर्वनाम्ना परामर्शये प्रतिवेवाहान्तिविरोधादिति भावः । मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वे दोषान्तरमाह—अनित्यत्वं चेति । तत्रोपयुक्तं ३५ व्याप्तिमाह—न हीति । अस्तु तर्हि प्रासादादित्किनासाध्यस्य मोक्षस्याप्यनित्यत्वं नेत्याह—नित्यश्चेति ।

१. देहान्तरप्रतिसन्धानाभावमात्रेण पूर्वमपि ब्रह्मत्वात् मुक्त्यनन्तरमपि ब्रह्मत्वात् देहान्तरप्रतिसन्धानाभाव-एवावनिष्टः नृची ।

न च स्वाभाविकात्स्वभावादव्यक्तित्वं कल्पयितुं शक्यम् । स्वाभाविकश्चेदव्युत्पन्नवदात्मनः स्वभावः स न शक्यते पुरुषव्यापारानुभावीति वक्तुम् । न ह्यग्नेरीष्ण्यं प्रकाशो वाग्निव्यापारानन्तरानुभावी । अग्निव्यापारानुभावी स्वाभाविकश्चेति विप्रतिषिद्धम् । ज्वलनव्यापारानुभावित्वमुष्णप्रकाशयोरिति चेत् । न । अन्येष्वपि वृक्षवृक्षानां पत्राणां भिन्नव्यक्त्यपेक्षत्वात् । ज्वलनादिपूर्वकमग्निरुष्णप्रकाशगुणस्याभिव्यक्त्येते तन्मात्रव्यक्त्या किं तद्व्यक्त्य-
५ दूष्टेराग्नेरीष्ण्यप्रकाशौ धर्मौ व्यवहितौ कस्यचिद्दृष्ट्या त्वसंबन्धमात्रौ ज्वलनापेक्षया व्यवधानापगमे दूष्टेरभिव्यक्त्येते तदपेक्षया स्मृतिरूपजायते ज्वलनपूर्वकवेदानुष्णप्रकाशौ धर्मौ जाताविति ।

यद्युत्पन्नप्रकाशयोरपि स्वाभाविकत्वं न स्यात् । यः स्वाभाविकोऽग्नेर्धर्मस्तमुदाहरिष्यामः । न च स्वाभाविको धर्म एव नास्ति पदार्थानामिति शक्यं वक्तुम् । न च निपटमङ्ग इवाभावभूतो मोक्षो बन्धननिवृत्तिरूप-
१० पद्यते । परमात्मैकत्वाभ्युपगमात् 'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतेः । न चाग्नौ बद्धोऽस्ति यस्य निगडनिवृत्तिवद्बन्धन-
इति शरयोचाम यथा रज्ज्वाद्यौ सर्पाद्यज्ञाननिवृत्तौ सर्पादिनिवृत्तिः ।

येऽप्याक्षते मोक्षे विज्ञानान्तरमानन्दान्तरं चाभिव्यक्ष्यते इति तैर्वैकल्योऽभिव्यक्तिराशङ्क्यः । यदि तावत्तैर्वैकल्येवोपलब्धिविषयव्याप्तिरभिव्यक्तिराशङ्क्यः । ततो वक्तव्यं किं विज्ञानमनमभिव्यक्ष्यतेऽविद्यमानमिति वा । विद्यमानं चेदस्य मुक्तस्य तदभिव्यक्ष्यते तस्याऽऽप्तममृतमेव तद्विद्युपलब्धिव्यवधानानुपपत्तेरित्याभिव्यक्त्या-

१५. कृतकोऽपि ब्रह्माभावो ध्वंसव्यक्तित्वः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । कृत्स्नस्वभावव्यावृत्त्यर्थं स्वाभाविक-
पदम् । 'अतोऽन्यदार्तम्' इति हि श्रुतिः । ध्वंसस्य तु विकल्पमात्रत्वात्तत्त्वमसंभूतमिति भावः । मोक्षोऽक्रिय-
स्वभावोऽपि कर्मोत्पत्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—स्वाभाविकश्चेदिति । अग्नेरीष्ण्यवदात्मनो मोक्षश्च स्वाभाविकस्वभावश्चे-
स क्रियासाध्यो व्याघातादित्यर्थः । दृष्टान्तं समर्थयते—न होति । अरणिगतस्याग्नेरीष्ण्यप्रकाशौ नोपलभ्येते सति च
ज्वलने दृश्येते तेन स्वाभाविकावपि तावागन्तुकी कादाचित्कोपलब्धिवत्त्वादिति शङ्कते—बल्लभेति । न हि सतोऽग्ने-
२० रीष्ण्यादि कादाचित्कं युक्तं तद्दृष्टव्यवधानस्य दावदिर्व्यति मयनज्वलनादिना वक्ष्यमभिव्यक्तिमपेक्ष्य तत्स्वभावस्योष्ण्या-
देर्व्यक्त्यभ्युपगमादिति परिहरति—नाप्येति । तदेव प्रपञ्चयति—ज्वलनादौति । यद्यनविद्यापारवशात्कादाचिना
व्यव्यतेऽग्निरिति यदुच्यते तदानीं सत्येव तदगतव्यापारापेक्षया तदोष्ण्यादभिव्यक्तिवशात् भवति किन्तु देववत्-
दूष्टेरग्निधर्मो व्यवहितो न तु तौ कस्यचिद्दृष्ट्या सम्बध्यते ज्वलनादिव्यापारानु दृष्टव्यवधानमङ्गं तयोरोऽभिव्यक्ति-
त्यर्थः । कथं तर्हि ज्वलनादिव्यापारादग्नेरीष्ण्यप्रकाशौ जाताविति बुद्धिस्तथाऽह—तदपेक्षयति । ज्वलनादि-
२५ व्यापाराद्दृष्टव्यवधानमङ्गं वक्ष्येरीष्ण्यप्रकाशाभिव्यक्त्यपेक्षयति यावत् ।

यथा बह्वेरीष्ण्यादि स्वाभाविकं न क्रियासाध्यं तथाऽऽप्तमो मुक्तिः स्वाभाविकी न क्रियासाध्योपलब्धिनिवृत्ति-
अग्नेरीष्ण्यादि न स्वाभाविकमित्याशङ्क्याऽऽह—यदौति । उदाहरिष्यामो मोक्षस्याऽऽप्तमभावस्याकर्मसाध्यत्वायेति
शेषः । अथाग्नेः स्वाभाविको न कश्चिद्वर्गोऽस्ति यो मोक्षस्य दृष्टान्तः स्यादत आह—न चेति । लब्धात्मकं हि वस्तु
वस्त्वन्तरेण सम्बध्यते । अस्ति च निम्बादी तिकत्वादिधौरित्यर्थः । भावान्तरापत्तिर्बलं प्रतिक्षिप्य पक्षान्तरं प्रत्याह—
३० न चेति । न हि बन्धस्य तथाभूतस्य निवृत्तिविरोधाभावात्तत्त्वमसंभूतस्यानवस्थानात् । न च प्रसिद्धिविरोधो दुर्निर्णय-
ध्वस्तित्वविषयत्वादिति भावः । किञ्च परस्मादकस्य बन्धननिवृत्तिस्तस्यैव वा नाऽह इत्याह—न चेति । तत्र हेतुत्वेन
परमालोक्याभ्युपगमादित्यादिमाद्यं व्याख्येयम् । न द्वितीयस्तस्य नित्यमुक्तस्य त्वयाऽपि बद्धत्वाभ्युपगमादिति
ब्रह्मव्यम् । कथं परस्मादक्यो बद्धो नास्तौत्याशङ्क्य प्रवेशविचारदायकं स्मारयति—परमात्मेति । न चेदमो बद्धोऽस्ति
कथं मोक्षव्यवहारः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । अन्यस्य बद्धस्याभावात्तस्य च नित्यमुक्तत्वादिति यावत् ।
३५ यथा रज्ज्वादावधिष्ठाने सर्पादिहेतुो रज्ज्वज्ञानस्य निवृत्तौ सर्पां सर्पादिरपि निवृत्तिस्तथाऽविद्याया बन्धहेतोर्निवृत्ति-
मात्रेण तत्कार्यस्य बन्धस्यापि निवृत्तिव्यवहारो भवतीति चावादिष्येति योजना ।

अतान्तरमुद्भावयति—येऽप्याक्षते इति । वैयर्थिकज्ञानानन्दपेक्षयाऽन्तररश्मदः । केयमभिव्यक्तिरुत्तिवं-
प्रकाशो वा । नाऽऽद्यो भीक्षु मुखाद्युत्पत्तौ तदनित्यत्वापत्तेरित्यभिप्रेत्याऽह—तैरिति । द्वितीयमालम्ब्यते—यदौति ।
तत्र दोषं वक्तुं विकल्पयति—तत इति । द्वितीये शरविषाणवदपरोक्षमभिव्यक्तिं स्यादित्याभिप्रेत्याऽह—तन्मात्र-
४० दूषयति—विद्यमानं चेदिति । उपलब्धस्वभावस्तत्तावदात्म तस्य विद्यमानं सुखादि व्यज्यते चेन्नानानन्दयोर्दोषादि-

स्तुक्तस्याभिष्यज्यत इति विशेषवचनमनर्थकम् । अथ कदाचिदेवाभिष्यज्यत उपलब्धिव्यवधानादनात्मभूतं तद्विषयतोऽभिष्यक्तिसङ्गः । तथा चाभिष्यक्तिसाधनापेक्षता । उपलब्धिव्यवधानादथत्ये तु व्यवधानकल्पनानुपपत्तेः सर्वदाऽभिष्यक्तिरनभिष्यक्तिर्वा । नन्वन्तरालकल्पनायां प्रमाणमस्ति ।

न च समानाश्रयाभेकस्याऽऽत्मभूतानां वर्णाश्रयितरेतरविषयविषयित्वं संभवति । विज्ञानसुखयोश्च प्रागभिष्यक्तेः संसारित्वमभिष्यक्त्युत्तरकालं च मुक्तत्वं यस्य सोऽप्यः परस्मात्तस्याभिष्यक्तज्ञानस्वरूपादत्यन्त-
वैलक्षण्याच्छैत्यमिवोष्ण्यात् । परमात्मभेदकल्पनायां च वैदिकः कृतान्तः परित्यक्तः स्यात् । मोक्षस्येदानीमिव निविशेषत्वे तदर्थोपेक्षयत्नानुपपत्तिः शास्त्रवैयर्थ्यं च प्राप्नोतीति चेन्न । न, अविद्याभ्रमापोहार्यत्वात् । न हि वस्तुतो मुक्तामुक्तत्वविशेषोऽस्ति । आत्मनो नित्यैकरूपत्वात् । किंतु तद्विषयाऽविद्याऽप्रोहृते शास्त्रोपदेशजनितविज्ञानेन । प्राक्तनुपदेशप्राप्तेस्तदर्थश्च प्रथमं उपपद्यत एव ।

अविद्यावतोऽविद्यानिवृत्त्यनिवृत्तिकृतो विशेष आत्मनः स्यादिति चेत् । न । अविद्याकल्पनाविषयत्वान्मु- १०
पयमाद्रज्जुषरशुक्तिकागणानां सर्वोदकरजतमलिनत्वादिवददोष इत्यवोचाम । तिमिरातिमिरदुष्टिवदविद्याकृतृत्वा-
कृतृत्वकृत आत्मनो विशेषः स्यादिति चेत् । न । ध्यायतीव छेदायतीवेति स्वतोऽविद्याकृतृत्वस्य प्रतिषिद्धत्वात् ।
अनेकरूपवारसिपातजनितस्वाच्छाविद्याभ्रमस्य । विषयत्वोपपत्तेश्च ।

यस्य चाविद्याभ्रनो धटादिवद्विविक्तो गृह्यते स नाविद्याभ्रमवान् । अहं न जाने मुग्धोऽस्मीति प्रत्यय-
दर्शनादविद्याभ्रमवचनेवेति चेन्न । तस्यापि विवेकग्रहणात् । न हि यो यस्य विवेकेन ग्रहीता स तस्मिन्भ्रात १५

व्यवधानाभावादानन्दः सदैव व्यज्यत इति मुक्तिविशेषणमनर्थकमित्यर्थः । चक्षुर्वर्त्यादिविषयविषयित्वप्रतिबन्धक-
कुब्धादिवदधर्मोद्विप्रतिबन्धानानन्दो ज्ञानं च संसारदशायां न व्यज्यते मोक्षे तु व्यज्यते तदभावादिति शङ्कते—
अथेति । उपलब्धिवेशाङ्गिषदेसास्येव घटादेरुपलब्धप्रतिबन्धदर्शनादनात्मभूतं सुखं न स्वभावभूतयोपलब्ध्या प्रकाशते
किन्तु विषयेन्निरसम्पार्कदित्युत्तरमाह—उपलब्धोति । अन्यतोऽभिष्यक्तो किं स्यादिति चेत्तदाह—तथा चेति ।
तत्साधनानि चेन्मुक्तोः स्युः संसारोदविशेषः स्यादिति भावः । उपलब्धिव्यवधानमानन्दस्याङ्गीकृत्योक्तमिदानीं तदेव २०
नास्तौत्याऽह—उपलब्धोति । कदाचिदभिष्यक्तिरनभिष्यक्तिश्च कदाचिदतिष्ये कालभेदेनोभयं किं न स्यादित्या-
शङ्क्याऽह—न त्विति ।

आनन्दज्ञानयोर्विषयविषयित्वमभ्युपेय कदाचित्की तावदभिष्यक्तिर्निरस्ता, संग्रति तदपि न संभवतीत्याह—
न चेति । आत्मभूतत्वं स्वाभाविकत्वम् । विमर्तं न समानाश्रयविषयं धर्मत्वात्प्रदीपप्रकाशवदिति भावः । मुक्तावानन्द-
ज्ञानाभिष्यक्तिषो दोषान्तरं वक्षु भूमिका करोति—विज्ञानमुखयोश्चेति । तद्भेदापादनमिष्टमेवेत्याशङ्क्य विवक्षितं २५
दोषमाह—परमात्मेति । परमते निराकृते सिद्धान्तेऽपि दोषद्वयमाशङ्कते—मोक्षस्येति । मोक्षार्थोऽधिको यत्नः शम-
दमादिः । शास्त्रं मोक्षविषयम् । मोक्षस्य निविशेषत्वेऽपि प्रत्ययविद्यातदुत्थानर्थक्यसित्वेनोभयमर्थवदिति परिहरति—
नाविद्येति । तत्र नश्रयं विवृणोति—नहीति । कथं तर्हि शास्त्राद्यर्थवत्त्वमित्याशङ्क्याऽह—किञ्चित् । तत्र शास्त्र-
स्यार्थवत्त्वं समर्थयति—तद्विधयेति । प्रस्तुतात्मविषयस्तच्छब्द । संग्रति प्रयत्नस्यार्थवत्त्वं प्रकटयति—प्राप्तिरिति ।
प्रथमस्तच्छब्दः । शास्त्रविषयः । द्वितीयो मोक्षविषयः ।

३०

आत्मनः सदैकरूपत्वं प्रागुक्तमाक्षिपति—अविद्येति । अविद्यः सोऽपीति समाधत्ते—नेति । यथा रज्ज्वाद्य-
विद्योत्पत्तिरपेक्षितद्विध्या ध्वंसाध्वंसयो रज्ज्वादेन वास्तवो विशेषस्तथाऽऽत्मनोऽपि स्वाविद्यामानोत्यविशेषत्वेऽपि
तदध्वंसाध्वंसयोर्वास्तवो विशेषोऽस्तीत्यर्थः । अदोषः सविशेषत्वदोषपराहित्यम् । प्रकारान्तरेण सविशेषत्वं शङ्कते—
तिमिरिति । किमिदमविद्याकृतृत्वं किं तज्जनकत्वं किंवा तदाश्रयत्वमिति विकल्पाऽह—दूषयति—न । ध्यायतीवेति ।
आत्मनः स्वतोऽविद्याकृतृत्वाभावे हेतुन्तरमाह—अनेकेति । विषयविषय्याकारोऽन्तःकरणस्य तत्र चिदाभासोदयश्चा- ३५
ऽऽत्मनो व्यापारस्तथा चानेकरूपवारसिपाते सत्यहं संसारीत्यविद्यात्मको भ्रमो जायते । तस्माच्च तस्याऽऽत्मकार्यते-
त्यर्थः । कल्पान्तरं प्रत्याह—विषयवत्वेति । अविद्यादेरात्पदस्यत्वाच्च तदाश्रयत्वं न हि तदगतस्य तदग्राह्यत्वमंशतः
स्वग्रहापत्तेरित्यर्थः ।

तदेव स्फोरयति—यस्य चेति । अनुभवमनुसृत्य शङ्कते—अहं नेत्यादिना । साक्षिसाक्ष्यभावेन भेदाभ्यु-
पगमाऽऽत्मनोऽविद्याश्रयत्वमित्युत्तरमाह—न तस्यापीति । तदेव स्पष्टयति—न हीति । अविद्यादेविवेकेन ग्रहीतार्यपि ४०

इत्युच्यते । तस्य च विवेकग्रहणं तस्मिन्नेव च भ्रम इति विप्रतिषिद्धम् । न जाने मुणोऽस्मीति दृश्यत इति ब्रवीषि तद्विज्ञानाज्ञानं भुग्वक्ष्यता दृश्यत इति च तद्विज्ञानस्य विषयो भवति कर्मतामापन्नत इति तत्कथं कर्मभूतं सत्कर्तृ स्वरूपदृष्टिविशेषणज्ञानमुच्यते स्याताम् । अथ दृष्टिविशेषणत्वं तयोः कथं कर्म स्यात्तं दृष्टिना व्याप्यते । कर्म हि कर्तृक्रियया व्याप्यमानं भवति । अन्यच्च व्याप्यमान्यद्वयार्थं न तेनैव तद्व्याप्यते । यद् कथमेवं तत्प्राप्तानमुच्यते ५ दृष्टिविशेषणे स्याताम् । न चाज्ञानविवेकवद्विज्ञानमात्मनः कर्मभूतमुपलभमान उपलब्धवृत्तत्वेन गृह्णाति शरीरे कार्यरूपाविवचत्तया ।

सुखदुःखेच्छाप्रयत्नादीन्सर्वो लोको गृह्णातीति चेत् । तथाऽपि ग्रहीतुर्लोकस्य विवर्तितैवाभ्युपगता स्यात् । न जानेऽहं स्वदुक्तं भुग्व एवेति चेत् । भवत्वन्नो मुणो यस्त्वेवंबर्षां तं ज्ञममुन्वं प्रतिजानीमहे वयम् । तथा श्यासेनोक्तम् । इच्छादि कुत्सन् क्षेत्रं क्षेत्रो प्रकाशयतीति ।

१० “सर्वं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविमश्यन्तम्” इत्यादि अतस्तत्तत् । तस्मात्तद्व्यपनः स्वतो बद्धमुक्तज्ञानाज्ञानकृतो विशेषोऽस्ति । सर्वदा समैकरसस्वाभाव्याभ्युपगमात् ।

ये स्वतोऽन्यथाऽऽस्तवस्तु परिकल्प्य अन्यमोक्षादिशास्त्रं चार्थवाचमापादयन्ति त उच्यन्ते सैपि शास्त्रम पदं प्रष्टुं क्षं वा मुष्टिनाऽऽकृष्टुं चर्षवद्वेष्टितुम् । ययं तु तत्कर्तुमक्षताः सर्वथा समैकरसमद्वैतमविक्रियमज्ञमज्ञमज्ञमज्ञम-
१५ नुतमभयमात्मतत्त्वं ब्रह्मैव स्म इत्येव सर्ववेदान्तनिमित्तोऽयं इत्येवं प्रतिपद्यामहे । तस्माद्ब्रह्माप्येतौपचारभाष-
१६ नेतद्विपरीतग्रहणद्वैततत्त्वविच्छेदमार्गं विज्ञानफलमपेक्ष्य ॥६॥

तद्विषये भ्रान्तत्वे वा हानिरित्याशङ्क्याह—सस्य चेति । अज्ञानं भुग्वत्त्वं चाऽऽज्ञानो न विशेषणमिति विधान्तरेण वक्ष्यितुं चोद्यवाक्यमनुवदति—न जान इति । तद्व्याचष्टे—तद्विज्ञानमेति । अज्ञावादिस्तच्छब्दार्थः । दृष्टमानत्वमेव विवादयति—कर्मसामिति । इति ब्रवीषीति संबन्धः । एव परकीयं वाक्यं व्याख्याय फलस्तमाह—तत्कथमिति । तत्र चोद्यवाक्यार्थं वक्षितरीत्या स्थिते सति कर्तृविशेषणं नाज्ञानमुच्यते स्याता तयोः प्रत्येकं कर्मभूतत्वादिपर्ययः । विशेषे २० दोषमाह—अथेति । कथं कर्म स्यातामित्येतदेव व्याचष्टे—दृष्टिर्नैति । तत्रापि कथञ्चब्दः संबध्यते । एतदेव स्पष्टयति—कर्मं हीति । एवं सति व्याख्यापकभावस्य भेदनिष्ठत्वे सतीत्येतत् । किञ्चाज्ञानमुपलब्धवृत्तं न भवत्पुलक्यमानत्वाद्-
२५ ब्रह्म काश्चोदिवदित्याह—न चेति । अज्ञानतत्तत्कार्यमपि नाऽऽस्तवर्मः स्यादित्यतिविशति—सथेति ।

अज्ञानोत्पत्त्येच्छादेरात्मनः त्वनिराकरणे प्रतीतिविरोधः स्यादिति शङ्कते—सुचेति । तेषां ब्राह्मत्वमङ्गीकृत्य परिहरति—तथाऽपीति । आत्मनिष्ठत्वे सुखादीना चैतन्यवदात्मब्राह्मत्वायोगात्तद्व्याख्याया तेषां न तद्वर्तेति भावः ।
२५ प्रकारान्तरेण निराकर्तुं निराकृतमेव चोद्यमनुवदति—न जान इति । किं प्रमातुरज्ञानाभावात्तत्त्वमनुभवादभिवक्षाति तत्तामिषो वा । तत्राऽऽहं प्रत्याह—अवतिवति । कस्यातरं निराकरोति—यस्त्विति । न हि यो यत्र सत्तो स तत्रातो मूढो वेति । तथा च सर्वसाक्षी नाज्ञानादिमात्मभवतीत्यर्थः । आत्मनो मोह्यादिराहित्ये यगवद्वाक्य प्रमाणयति—सथेति । तस्य सर्वविशेषशून्यत्वे वाक्यान्तरमुदाहरति—सममिति । आदिपदेन सम पस्यति सर्वत्र । व्योतिषामपि तज्ज्योति-
३० रित्यादि गृह्यते । आत्मनो निर्विशेषत्वे प्रामाणिके स्वमतमुपसंहरति—तस्मात्तेति ।

३० पश्चान्तरमनुभाषते—नै त्विति । अतो निर्विशेषत्वाभावादिति यावत् । अज्ञानाद्वन्धो ज्ञानान्धुर्कारिते शास्त्रमर्थनादः । आदिशब्देन स्मरोदनाद्यर्थवाद् दृष्टान्तं सूचयति । सोपहृत्वं द्रुपयति—य उच्यते इति । न हि सर्वविशेषत्वं शक्यमात्मनः प्रतिपत्तु निर्विशेषत्वप्रत्यायकागमविरोधादिति भावः । कथं तर्हि भवद्भिरास्तत्त्वमभ्यु-
पगम्यते तत्राऽहं—अयं त्विति । प्रमाणविरुद्धावर्धनं तच्छब्देन परामृष्यते । सत्त्वादीनामिव साम्यं दृश्यति—सर्ववेति । मेदाभेदमपवदति—एकरसमिति । तत्र हेतुमाह—अद्वैतमिति । द्वैताभावापेक्षितत्वादिपर्ययः । ऐकरस्यै कौटस्य ३५ हेत्वन्तरमाह—अविक्रियमिति । तदुपपादयति—अनमित्यादिना । अमर मरणायोग्यम् । तत्र सर्वव्यापिवाचकवर्-
राहित्य हेतुमाह—असयमिति । ननु ब्रह्मवैविच्यं न त्याग्यतत्त्वमित्याशङ्क्याऽहं—ब्रह्मैवेति । अयोर्ये प्रलयभूतं ब्रह्मैव प्रमाणमाह—इत्येव इति । तत्रैव विद्वदनुभव प्रमाणयति—इत्येवमिति । परस्मान्निरासेन प्रकृतं वाक्यार्थमुप-
संहरति—तस्मादिति । उपचारनिमित्तमाह—विपरीतेति । आत्मा तत्त्वतः सत्तारोति विपरीतग्रहवति वा द्वैत-
४० तित्तस्या विच्छेदमार्गं ज्ञानफलमपेक्षोपचारमात्रमित्यर्थः ॥६॥

तदेष श्लोको भवति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समस्तुत इति । तद्यथाऽहिनिर्लव्यनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेद् शरीरं शोतेऽयामममरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः ॥७॥

स्वप्नबुद्धान्तगमनवृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकः संसारो वर्णितः । संसारहेतुश्च विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञा वर्णिता । ५ यैश्चोपाधिभूतैः कार्यकरणलक्षणभूतैः परिवेष्टितः संसारित्वमनुभवति तानि चोक्तानि । तेषां साक्षात्प्रयोजकौ धर्माधर्माविति पूर्वपक्षं कृत्वा काम एवेत्यवधारितम् । यथा च ब्राह्मणेनायमर्थोऽवधारित एवं मन्त्रेणापीति बन्ध बन्धकारणं बन्धत्वोपसंहृतं प्रकरणं "इति न कामयमान" इति । अथाकामयमान इत्यारम्भ सुषुप्तवृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकभूतः सर्वात्मभावो मोक्ष उक्तः । मोक्षकारणं चाऽऽत्मकामतया यदात्मकामत्वमुक्तं तच्च सामर्थ्याद्-नात्मज्ञानमन्तरेणाऽऽत्मकामतयाऽऽत्मकामत्वाविति सामर्थ्याद्ब्रह्मविद्यैव मोक्षकारणमित्युक्तम् । अतो यद्यपि कामो १० मृगमित्युक्तं तथाऽपि मोक्षकारणविपर्ययेण बन्धकारणमविद्येत्येतदप्युक्तमेव भवति । अत्रापि मोक्षो मोक्षसाधनं च ब्राह्मणेनोक्तम् । तस्यैव वृद्धीकरणाय मन्त्र उदाह्रियते श्लोकसंख्यावाच्यः —

तत्तस्मिन्नेवार्थ एव श्लोको मन्त्रो भवति । यदा यस्मिन्काले सर्वे समस्ताः कामास्तृष्णाप्रमेदाः प्रमुच्यन्ते । आत्मकामस्य ब्रह्मविदः समूलतो विधीयन्ते । ये प्रसिद्धा लोक इहामुत्रार्थाः पुत्रवित्तलोकैवणालक्षणा अस्य प्रसिद्धस्य पुत्रस्य हृदि बुद्धौ श्रिता आश्रिताः । अथ तदा मर्त्यो मरणधर्मा सत्कामवियोगात्समूलतोऽमृतो भवति । १५ अर्थावतारमविषयाः कामा अविद्यालक्षणा मृत्यव इत्येतदुक्तं भवति । अतो मृत्युवियोगे विद्यालौकिकेनामृतो भवति । अत्रास्मिन्नेव शरीरे वर्तमानो ब्रह्म समस्तुते ब्रह्ममार्गं मोक्षं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अतो मोक्षो न वैशास्तरगमनाद्य-पेक्षते । तस्माद्विदुषो नोत्क्रामन्ति प्राणा यथाऽस्त्यता एव स्वकारणे पुत्रे ससवनोयन्ते । नाममात्रं ह्यवशिष्यत इत्युक्तम् ।

कथं पुनः ससवनीतेषु प्राणेषु वेदे च स्वकारणे प्रलीने विद्वान्मुक्तोऽत्रैव सर्वात्मा सन्वर्तमानः पुनः २० पूर्ववद्देहित्वं संसारित्वलक्षणं न प्रतिपद्यत इति । अत्रोच्यते—तत्तत्रायं वृष्टान्तो यथा लोकेऽहिः सर्पस्तस्य निर्लव्यनी निर्मोकाः साऽहिर्निर्लव्यनी वल्मीके सर्पाभ्ये वल्मीकादावित्यर्थः । मृता प्रत्यस्ता प्रक्षिताऽनात्मभावेन सर्वे परि-त्यक्ता शयीत वर्तते । एवमेव यथाऽहं वृष्टान्त इव शरीरं सर्पस्यानीयेन मुक्तानात्माभावेन परित्यक्तं मृतमिव शोते ।

ब्राह्मणोक्तोऽयं मन्त्रमवतारयितुं ब्राह्मणार्थमनुवदति—स्वप्नेत्यादिना । अयमर्थः संसारस्तद्धेतुश्च । मन्त्रस्तदेव सक्तः सह कर्मणेत्यादिः । आत्मज्ञानस्य तर्हि मोक्षकारणत्वमुपेक्षितमित्याशङ्क्याऽह—तच्चेति । अतो ब्रह्मज्ञानं २५ मोक्षकारणमित्युक्तत्वादिति यावत् । मूलं बन्धत्येति शेषः । अत्रेति मोक्षप्रकरणोक्तिः । बन्धप्रकरणं वृष्टान्तियुगपि-शब्दः । उक्त्यै तदेष इत्याद्यस्य राणि व्याचष्टे—तत्तस्मिन्नेवेति । यस्मिन्काले विद्यापरिणाकावस्यायमित्यर्थः । सुषुप्ति-व्यावृत्त्यर्थं सर्वविशेषणमिति मत्वाऽह—समस्ता इति । कामशब्दस्यार्थान्तरविपर्ययं व्यावर्तयति—तृष्णेति । क्रिया-पद सोपसर्गं व्याकरोति—आत्मकामस्येति । तानेव विनिनष्टि—ये प्रसिद्धा इति । कामानामात्माश्रयत्वं निराकरोति—हृद्येति । समूलतः कामवियोगादिति सन्नन्वः । कामवियोगादमृतो भवतीति निर्देनसामर्थ्यासिद्धमर्थमाह—अर्थाविति । ३० तेषां मृत्युले किं स्यात्तदाह—अ । इति । अनेत्यादिना विवक्षितमर्थमाह—अतो मोक्ष इति । आदिपदमुक्तान्त्यादि-सप्रहार्थम् । मुक्तेस्तत्पेक्षाभावे फलितमाह—तस्मादिति । तर्हि मरणासिद्धिरित्याशङ्क्याऽह—यथेति । उक्तान्ति-गत्यातिराहित्यं यथावस्थितम् । एतच्च पञ्चमे प्रतिपादितमित्याह—नाममात्रमिति ।

तद्यथेत्यादिवाक्यनिरस्यां शङ्कामाह—कथं पुनरिति । विदुषो विद्यायाऽऽत्ममात्रत्वेन प्राणादिषु वावितेष्वपि ३५ वेदे वेदतो वर्तते ततोऽत्र पूर्ववद्देहित्वद्विद्यावैषम्यमित्यर्थः । वृष्टान्तेन परिहरति—अत्रेत्यादिना । वेदे वर्तमानस्यापि विदुषस्तत्रास्मिन्नामनाहृत्यं तत्रैत्युच्यते । यस्यां त्वचि सर्पो नितरा नीयते सा निर्लव्यनी सर्पत्वमुच्यते । सर्पनिर्मोक-वृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवेति ।

अथेतः संप्रस्थानीयो भुक्तः सर्वात्मभूतः सर्ववत्तत्रैव वर्तमानोऽप्यसरीर एव न पूर्ववत्पुनः सरीरो भवति । कामकर्मप्रभुक्तसरीररत्नभावेन हि पूर्वं सरीरो मर्त्यश्च । तद्विद्योगावधेयानोमसरीरोऽत एव चामृतः । प्राणः प्राणितीति प्राणः । प्राणस्य प्राणमिति हि वक्ष्यमाणे ढलोके । “प्राणवत्त्वं हि सोम्य भवः” इति च श्रुत्यन्तरे । प्रकरणवाक्यसामर्थ्याच्च पर एवाऽऽत्माऽत्र प्राणशब्दवाच्यः । अहमेव परमात्मैव । किं पुनस्तत्तेन एव विज्ञानं ५ ज्योतिर्येनाऽऽत्मन्यपीति वा जगद्वैवात्म्यमानं प्रज्ञानेन विज्ञानज्योतिरत्मसर्वविघ्नसहृदति ।

यः कामप्रदो विमोक्षार्थं याज्ञवल्क्येन वरो दत्तो जनकाय सहेतुको बन्धमोक्षार्थं लक्षणो वृष्टान्तवाष्टान्तकभूतः स एष निर्णीतः सविस्तरो जनकमाज्ञवल्क्याल्लयायिकारूपधारिण्या श्रूय । संसाराविमोक्षोपाय उक्तः प्राणिभ्यः । इहानीं भूतिः स्वयमेवाऽहं विज्ञानिष्कयायं जनकेनैवमुक्तमिति । कथं ? सोऽहमेवं विमोक्षितस्त्वया भगवते तुभ्यं विद्यानिष्कयार्थं सहस्रं दद्यामीति त्वं किलोवाचोक्तवाञ्छनको वैदेहः । अत्र कस्माद्विमोक्षपदार्थे १० निर्णीतिं विदेहराज्यमात्मानमेव च न निवेदयत्येकदेशोक्तविन सहस्रपेव ददाति तत्र कोऽभिप्राय इति ।

अत्र केचिद्वर्णयन्ति—अध्यात्मविद्यारसिको जनकः क्षुरमप्यर्थं पुनर्नन्वेः शुभ्रवृत्तिः । जतो न सर्वमेव निवेदयति । भुत्वाऽभिप्रेतं याज्ञवल्क्यास्तुनरन्ते निवेदयिष्यामीति हि मन्यते । यदि ज्ञात्रेव सर्वं निवेदयामि निवृत्ताभिलाषोऽयं भवणदिति तत्त्वा ढलोकाश्च वक्ष्यतीति च भयात्सहस्रदानं शुभ्रवृत्तिं ज्ञातपानयेति । सर्वमप्येव दत्तु । पुष्टत्येव प्रमाणभूतायाः भूतेर्गर्गानुपपत्तेः । अर्थज्ञेयोपपत्तेः । विमोक्षपदार्थं उक्तोऽस्यात्मज्ञानसाधन आत्म- १५ ज्ञानशेषभूतः सर्वेषणापरित्यागः संन्यासाख्यो वक्तव्योऽर्थज्ञेयो विद्यते । तस्माज्ज्ञेयैकमात्रशुभ्रवृत्तिरुक्तमात्रज्ञानशेषो अगतिः हि गतिः पुनश्चकार्यकल्पना । सा चापुक्ता सत्यां गती ।

न च तत्समुत्तिमाश्रमिष्यदोवाच । नन्वेवं सत्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैवेति वक्तव्यम् । नैव बोधः । आत्म-सर्वदृष्टान्त्य वाष्टान्तिकं दर्शयति—अथेति । अज्ञानेन सह देहस्य नष्टममशरीरत्वाद्यो हेतुरवधार्यः । अ- २० शब्दावबोति तदेव ब्रह्मेनासरीरत्वं विज्ञेयति—ज्ञानेति । पूर्वमिव विद्यावत्स्थोक्तिः । इदानीमिति विद्यावत्स्थोक्त्ये २० व्युत्पत्त्यनुसारिणं ऋद्धं च मुख्यं प्राणं व्यावर्तयति—प्राणस्येति । इत्थं के पर एवाऽऽत्मा यथा प्राणशब्दस्तथाऽऽत्मापीत्यर्थः । यथा च श्रुत्यन्तरे प्राणशब्दः पर एवाऽऽत्मा तथाऽऽत्मापीत्याह—प्राणेति । किंच परविषयमिव प्रकरणमप्याकामयमान २० इति प्राप्तस्य प्रकान्तत्वादयायमित्यादि वाक्यं च तद्विषयमन्यथा ब्रह्मादिचिदानुपपत्तेः । तस्मादुपसाममप्येव पर एवाऽऽत्मा प्राणशब्दित इत्याह—प्रकरणेति । विशेष्य दर्शयित्वा विशेष्य दर्शयति—ब्रह्मेति । ब्रह्माशब्दस्य कर्मण- २५ सनादिविषयत्वं वारयति—किं पुनरिति । तेन शब्दस्य कार्यज्योतिर्विषयत्वमात्राद्वाऽऽह—विज्ञानेति । तत्र प्रमाण-माह—येनेति । प्रज्ञा प्रकृष्टा ज्ञातिः स्वरूपचैतन्यं नेत्रमिव नेत्रं प्रकाशकमस्येति तथोक्तम् ।

सोऽहमित्यादेस्तत्पर्यं वक्तुं वृत्त कीर्तयति—यः कामप्रद इति । निर्णयप्रकार संक्षिपति—संसारेति । सोऽह- ३० मित्यादिवाक्यान्तरमुत्थापयति—इदानीमिति । आकाङ्क्षापूर्वकं वाक्यमादाय विमनते—कथमिति । सहस्रदानमा-क्षिपति—अथेति ।

सर्वस्वदानप्राप्तावपि सहस्रदाने हेतुमेकदेशीयं दर्शयति—अत्रेत्यादिना । कदा तर्हि गुरवे सर्वस्वं राजा ३० निवेदयिष्यति तत्राऽहं—भुत्वेति । ननु पुनः शुभ्रवृत्तिं राजा कियति संप्रत्येव गुरवे न प्रयच्छति प्रभूता हि दक्षिणा मुहं प्रीणयन्ती स्वीयं शुभ्रवृत्तिं फलयति तत्राऽहं—यदि चेति । अनासौको हृदयेऽप्यविषयाय वाचाऽप्यनिष्पादनात्मकं व्याजोत्तरं युक्तं भूतो त्वपीत्येव्यामपास्ताशेषदोषशङ्काया न व्याजोक्तिर्युक्ता तदीयस्वारीसिकाप्राप्त्यवच्छेदः सङ्गादिति ३० वृत्तयति—सर्वमपीति । एकदेशीयपरिहारासंभवे हेत्वन्तरमाह—अथेति । तदुपपत्तिमेवोपपादयति—विमोक्षेति । तस्यापि पूर्वमसकृदुक्तेस्तदीयशुभ्रवृत्तिं सहस्रदानमनुचितमित्याशङ्क्य खमादेज्ञानसाधनत्वेन प्रागनुक्तेन सह भूयोऽपि ३५ संन्यासस्य वक्ष्यत्येवयोगात्तदपेक्षया युक्तं सहस्रदानमित्याह—अगतिर्ना हीति ।

ननु संन्यासादि विद्यास्तुत्यर्थं भुज्यते महाभागा हीय गतदर्थी दुकरमपि करोत्यतो नाशेषोपसिद्धिस्तत्राऽहं- ४० न चेति । न तावत्संन्यासो विद्यास्तुतिनिमित्ता व्युत्थायेति समानकर्तृत्वनिर्बन्धादिति पक्षमे स्थितं नापि समादिविद्यास्तु- ४० तिस्तत्रापि विवेकैक्यमात्रादित्यर्थः । अर्थज्ञेयशुभ्रवृत्त्या सहस्रदानमित्यत्र जनकस्याकौशल्य-बोधयति—नन्विति । राज्ञः शङ्कितमकीर्णं दूषयति—नैष इति । तत्र हेतुमाह—आत्मज्ञानवदिति । यथात्मज्ञानं मोक्षे प्रयोजकं न तथा ४० संन्यासो न चास्मिन्पक्षे तस्याक्तव्यत्वं प्रतिपत्तिकर्मवदनुष्ठानसंभवादिति राजा यतो मयते ततः संन्यासस्य न ज्ञान-

तदेते श्लोका भवन्ति ।

अणुः पन्था विततः पुराणो मां स्पृष्टोऽनुविक्तो मयैव ।

तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः ॥८॥

ज्ञानवदप्रयोजकः संन्यासः पक्षे प्रतिपत्तिकर्मवदिति हि मन्यते । “संन्यासेन तनुं त्यजेत्” इति स्मृतेः । साध-त्व-
पक्षेऽपि नात ऊर्ध्वं विमोक्षायैवेति प्रदनमर्हति मोक्षसाधनभूतास्मान्मानपरिपाकार्थत्वात् ॥७॥ ५

आत्मकामस्य ब्रह्मविदो मोक्ष इत्येतस्मिन्सर्वं मन्त्रब्राह्मणोक्ते विस्तरप्रतिपादका एते श्लोका भवन्ति ।
अणुः सूक्ष्मः पन्था नुविज्ञेयत्वाद्धिततो विस्तीर्णो विस्पष्टतरणहेतुत्वाद्वा वितर इति पाठान्तरान्मोक्षसाधनो ज्ञानमार्गः
पुराणश्चिरंतनो नित्यश्रुतिप्रकाशितत्वात् तार्किकबुद्धिप्रभवकुदृष्टिभार्यवदविकालिको मां स्पृष्टो मया लब्ध
इत्यर्थः । यो हि येन लभ्यते स तं स्पृष्टतोऽव संवध्यते तेनायं ब्रह्मविद्यालक्षणो मोक्षमार्गो मया लब्धत्वात्मां स्पृष्ट
इत्युच्यते । न केवलं मया लब्धः किन्तुनुविक्तो मयैव । अनुवेदनं नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षया फलवत्ज्ञानतानिष्ठा १०
प्राप्तिः । भुजेरिव तुल्यवसानता । पूर्वं तु ज्ञानप्राप्तिसंबन्धमात्रमेवेति विशेषः ।

किमसावेव मन्त्रद्वारो ब्रह्मविद्याफलं प्राप्नो नान्यः प्राप्तवान्येनानुविक्तो मयैवेत्यवधारयति । नैव दोषः ।
अस्याः फलमात्मसाक्षिकमनुत्तममिति ब्रह्मविद्यायाः स्तुतिपरत्वात् । एवं हि कृतार्थात्माभिमानकरमात्मप्रत्यय-
साक्षिकमात्मज्ञानं किमस्य परमन्यत्स्यपि ब्रह्मविद्यां स्तौति । न तु पुनरन्यो ब्रह्मवित्सफलं न प्राप्नोतीति ।
“तद्यो यो देवानाम्” इति सर्वांश्चुनेः । तदेवाऽऽह—तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण धीराः प्रज्ञाबन्तोऽप्येऽपि ब्रह्मविद १५
इत्यर्थः । अपियन्मपिगच्छन्ति ब्रह्मविद्याफलं मोक्षं स्वर्गं लोकम् स्वर्गलोकशब्दोऽपि विष्टपवाच्यमपि सन्निह
प्रकरणाभिमोक्षाभिवाच्यकः । इतोऽस्माच्छरीरपातादूर्ध्वं जीवन्त एव विमुक्ताः सन्तः ॥८॥

तुल्यत्वमनो नात ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति पृच्छतीत्यर्थः । संन्यासस्य प्रतिपत्तिकर्मवत्कर्तव्यत्वे प्रमाणमाह—संन्यासे-
नेति । ननु विविदिषासंन्यासमङ्गीकुर्वता तस्य प्रतिपत्तिकर्मवदनुष्ठेयत्वमिष्यते तत्राऽऽह—साधनत्वेति । ‘त्यजतैव हि
तज्ज्येयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदम्’ इत्युक्तत्वादित्यर्थः ॥७॥ २०

राज्ञोऽकीशल परिहृत्य मन्त्रानवतारयति—आत्मज्ञानमस्येति । यदेत्याद्यतीतश्लोकेनाऽऽगामिश्लोकानामर्थ-
पीनस्मयं सूचयति—विस्तरति । ज्ञानमार्गस्य सूक्ष्मत्वे हेतुमाह—नुविज्ञेयत्वाविति । विस्तोर्णत्वं पूर्णवस्तुविषयत्वादव-
धेयम् । माध्यमिनश्रुतिमाश्रित्याऽऽह—विस्पष्टेति । प्रयत्नसाध्यत्वं तस्य पञ्चम्या विवक्ष्यते । कथं पुनरनुनातनो वैदिको
ज्ञानमार्गश्चिरंतनो निरुच्यते तत्राऽऽह—नित्येति । विशेषणप्रकाशितमर्थमनुक्त्वा तस्य व्यवच्छेदमाह—न तार्किकेति ।
मन्त्रद्वारा लब्धत्वेऽपि कुतो ज्ञानमार्गस्य तत्तत्स्यशित्वमित्याशङ्क्याऽऽह—यो हीति । अनुवेदनमन्योर्विशेषाभावात्पीन- २५
स्मयमाशङ्क्याऽऽह—अनुवेदनमिति । पूर्वशब्देन पाठक्रमानुसारेण लामो गृह्यते ।

एवकारमाश्रित्य शङ्कते—किमसाविति । तथा च तद्यो यो देवानामित्याद्यविशेषश्रुतिविरुध्येतेति शेषः ।
अवधारणश्रुतेस्त्यपरत्वेनायमप्यवच्छेदकाभावमभिप्रेत्य परिहरति—नैव दोष इति । स्तुतिपरत्वमेव प्रकटयति—
एवं हीति । कृतार्थाऽस्मात्सात्मन्यभिमानकरं स्वानुभवसिद्धमात्मज्ञानं नास्मादनुदुल्लेख किंचिदित्येवं विद्यामवधारण-
श्रुतिः स्तौतीत्यर्थः । यथाश्रुतार्थत्वे को दोषः स्यादिति चेत्तत्राऽऽह—नन्वेति । इत्यवधारणश्रुत्या विवक्षितमिति शेषः । ३०
तत्र हेतुः—तद्यो य इति । सर्वांश्चुनेतर्ब्रह्मविद्या सर्वांश्च सर्वसाधारणीति श्रवणादिति यावत् । ब्रह्मविद्यायाः सर्वार्थत्वे
वाक्यशेषं प्रमाणत्वेनावतार्य व्याचष्टे—उदेवेति । ननु मोक्षे स्वर्गशब्दो न युज्यते तस्यार्थान्तरे रूढत्वादेत आह—
स्वर्गोति । यथा ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुनो ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयस्तथा मोक्षप्रकरणे श्रुतः स्वर्गशब्दो मोक्षमवि-
करोति । रूढशब्दकारे ब्रह्मविद्याया र्त्तिकर्पप्रसङ्गादिति भावः । जीवन्त एव भुक्ताः सन्तः शरीरपातादूर्ध्वं मोक्षमपि-
यतीति संबन्धः ॥८॥

तस्मिन्मुक्कलमुत नीलमाहुः पिङ्गल्हरितं कोहितं च ।

एष पन्था ब्रह्मणा हानुवितस्तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृतैजसश्च ॥९॥

तस्मिन्मोक्षसाधनमार्गे विप्रतिपत्तिमुन्मुखाणाम् । कथम् । तस्मिन्मुक्कलं शुद्धं विमलमाहुः केचिन्मुमुक्षो नीलमन्ये पिङ्गलमन्ये हरितं कोहितं च यथादर्शनम् । नाद्वयस्त्वेताः सुमुखास्ताः श्लेष्माविरससंपूर्णाः शुक्लस्य ५ नीलस्य पिङ्गलस्येत्याद्युक्तत्वात् । आदित्यं वा मोक्षमार्गैर्वैविध्यं भव्यते । “एष शुक्ल एष नीलः” इत्यादि-श्रुत्यन्तरात् । दर्शनमार्गस्य शुक्लादिवर्णसंभवात् । सर्वथाऽपि तु प्रकृताद्ब्रह्मविद्यामार्गादप्य एते शुक्लादयः ।

ननु शुक्लः शुद्धोऽहेतुमार्गः । न । नीलपीतादिशब्दैर्वर्णवाचकैः सहानुव्रवणात् । याम्शुक्लादीनाम्योगो मोक्षपथानाहुर्न ते मोक्षमार्गाः संसारविषया एव हि ते । जसुष्टो वा मूर्खो वाऽप्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति शरीरदेशाभिःसरणसंभवात् । ब्रह्मादिलोकप्रापका हि ते । तस्मादयमेव मोक्षमार्गो य आत्मकामत्वेनाऽऽप्तमभय १० सर्वकामक्षये गमनानुपपत्तो प्रदीपनिर्वाणश्चक्षुरादीनां कार्यकरणावाप्तये समवनय इत्येव ज्ञानमार्गः पन्था ब्रह्मणा परमात्मस्वरूपेणैव ब्राह्मणेन त्यक्तसर्वेषणेनानुवितः । तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण ब्रह्मविदग्न्योभ्येति । कोवृशो ब्रह्मवित्तेनेतीत्युच्यते—पूर्वं पुण्यकृतपुत्राद्येवणः परमात्मतेजःपरात्मानं संमोक्ष्य तस्मिन्मन्त्रनिर्वृत्तस्ते-जसश्चाऽऽप्तमभूत इहैवेत्यर्थः । ईदृशो ब्रह्मवित्तेन मार्गेणैति । न पुनः पुण्यादिसमुच्चयकारिणो ग्रहण विरोधावि-त्यवोचाम ।

१५ “अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भविर्नर्थाः । शान्ताः संन्यासिनो यान्ति तस्यै मोक्षात्मने नमः ॥ इति च स्मृतेः । त्वज धर्मसमर्थं च” इत्यादिपुण्यापुण्यस्थानोपदेशात् ।

“निराशिवमवारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् । अक्षीर्णं क्षोणकर्मणं तं देवा ब्राह्मणं विवुः ॥”

तस्मिन्भित्तिविपूर्वपक्षमुत्थापयति—तस्मिन्भित्ति । विप्रतिपत्तिमेव प्रकृपूर्वकं विशदयति—कथमिच्छादिना । पिङ्गलं बह्विज्याशुल्कम् । कोहितं जपाकुसुमसन्निभम् । सप्रपञ्च शब्दस्पर्शरूपरसादिमद्ब्रह्म तदुपासनमनुसृत्य २० तस्मात्प्रमाणं विवादी मुमुक्षुणमित्याहुः—प्रथादर्शनमिति । तथाऽपि कथं ब्रह्मप्राप्तिमार्गे शुक्लादिकृत्सिद्धिः । नहि ज्ञानस्य रूपादिस्वरूपमित्याशङ्क्याऽह—शब्दश्चैतित्वं । तासांमपि कथं यथोक्तस्वरूपस्वमित्याशङ्क्याऽह—श्लेष्मा-वीरिति । तथाऽपि कथं शुक्लादिरूपस्वरूपमित्याशङ्क्या नाडीसङ्घोक्त स्मारयति—शुक्लस्येति । नाडीपरिच्छेद नियामका-भावमाशङ्क्य पश्चात्तरमाहुः—आदित्यं वेति । एवमिदं शुक्लादिनानावर्णमित्यर्थः । तस्य तथात्वे प्रमाणमाहुः—एष इति । प्रकृते ज्ञानमार्गे किमिति मार्गान्तरं कल्प्यते तत्राऽह—ब्रह्मेति । तद्दि नाडीपक्षो वाऽऽदित्यपक्षो वा कतरो २५ विवक्षितस्तत्राऽह—सर्वथाऽपीति ।

शुक्लमार्गस्य ज्ञानमार्गादित्यलयाक्षिपति—तन्विति । शुक्लशब्दस्य नाद्वैतमार्गाविषयत्वं नीलादिशब्दस्यार्थ-व्याहारविरोधादिति परिहरति—न नीलेति । सैदान्तिकमन्त्रमार्गे व्याख्यातु पूर्वपक्षं हूयति—याम्शुक्लादीनि । न केवलं देहदेवानिःसरणसंबन्धादेव नाडीभेदानां संसारविषयत्वं किन्तु ब्रह्मलोकान्तिबन्धादपीत्याहुः—ब्रह्मादीति । आदित्योऽपि देवयानमध्यपातो ब्रह्मलोकप्रापकः संसारहेतुरेवेति मन्वानो मोक्षमार्गमुपसंहरति—तस्मादिति । ज्ञान- ३० कामतया ज्ञानमार्ग इति सवन्तः । एवं भूमिका कृत्वेव इत्यस्यावधारणा—सर्वकामेति । तथा तैलादिविक्रये प्रदीपस्य ज्वलनानुपपत्तौ तेजोमात्रे निर्वाणमिष्यते तथा स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च सर्वस्यैव कामस्य ज्ञानादस्येति सति गत्यनुपपत्तावयव प्रत्यगात्मनि कार्यकरणानामेकीभावेनावसानमित्यप्येषवक्ष्यमाण इत्यर्थः । पन्था इत्येतद्व्याप्ये—ज्ञानमार्ग इति । इत्य-प्रतीत्यामाश्रित्याऽह—परमात्मेति । अनुदेदनकर्तुं ब्रह्मणस्य संन्यासित्वं दर्शयति—त्यक्तेति । विप्रतिपत्तिं निराकृत्य मोक्षमार्गं निर्धार्य तेन धीरा अपि मन्तोत्यभोक्तं निगमयति—तेनेति । अन्योऽपि मन्त्रद्वयः सकाशादिति ३५ बोधः । इहेति जीवद्वयस्योक्तिः ।

समुच्चयकारिणोऽह ब्रह्मप्राप्तिविधितेति केचित्तान्प्रत्याह—न युररिति । विरोधाज्ज्ञानकर्मणोरिति बोधः । किंच क्रमसमुच्चयः समसमुच्चयो वेति विकल्प्याऽऽह्यशङ्कां ह्रियति—दूषयति—अपुण्येति । ज्ञानस्य कर्मासमुच्चयेऽपि विवेकज्ञानेन समुच्चयोऽस्तीत्याशङ्क्याऽह—त्यक्तेति । ब्रह्मविदोऽपि स्तुत्यादिदृष्टेस्तेन समुच्चयो ज्ञानत्येत्याशङ्क्याऽह—निराशिवमिति । काम्याननुष्ठानमनारम्भः । अक्षीणत्व निषिद्धानाचरणम् । क्षोणकर्मत्वं नित्यादिकर्मराहित्यम् ।

अथं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तनो य उ विद्याया रताः ॥१०॥
अनन्दा नाम ते लोका अन्वेन तमसाऽऽवृताः । तास्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वा सोऽबुधो जनाः ॥११॥
आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥१२॥

“नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति चित्तं ययैकता समता सत्यता च ।

शोलं स्थितिविषयनिधानमार्जवं ततस्तत्तत्प्रोपरमः क्रियाभ्यः ॥” इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । ५

उपदेशयति चेहपि तु “एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कमीयान्” इति कर्मप्रयोजनाभावे हेतुमुक्त्वा “तस्मादेवंविच्छातो दास्ये” इत्यादिना सर्वक्रियोपरमम् । तस्माद्व्याख्यास्यातमेव पुण्यकृत्वम् । अथवा यो ब्रह्मवित्तेनैति स पुण्यकृत्तैजसाश्चेति ब्रह्मवित्स्तुतिरेवा । पुण्यकृति तैजसे च योगिनि सहाभावं प्रसिद्धं लोके तात्पर्यमनो ब्रह्मवित्स्तुत्ये प्रख्यातमहानागरत्वात्ल्लोके ॥९॥

अथमदर्शनात्मकं तमः संसारसिध्यात्मकं प्रविशन्ति प्रतिपद्यन्ते । के । येऽविद्यां विद्यातोऽर्थां साध्यसाधन- १०
कक्षणामुपासते कर्मानुवर्तन्ते इत्यर्थः । ततस्तस्मादपि भूय इव बहुतरंगिव तमः प्रविशन्ति । के । य उ विद्यायाम-
विद्यावस्तुप्रतिपादिकायां कर्माभ्यां ऋषाभेव विद्याया रता अभिरताः विधिप्रतिषेधपर एव वेदो नाभ्योऽतीत्युप-
निषदर्थानपेक्षिण इत्यर्थः ॥१०॥

यदि तैजसीनलक्षणं तमः प्रविशन्ति को दोष इत्युच्यते—अनन्दा अनानन्दा असुखा नाम ते लोकास्तेनाभ्ये-
नाबर्णनलक्षणेन तमसाऽऽवृता व्याप्रास्ते तस्याज्ञानतमसो गोचरास्तास्ते प्रेत्य भूत्वाऽभिगच्छन्त्यभिमान्ति । के । १५
येऽविद्वाः । किं सामान्येनाविद्वत्तामात्रेण नेत्युच्यते—अबुधः । बुधेरेवमनार्थस्य धातोः क्तिप्रत्ययान्तस्य रूपम् ।
आत्मावगमयजिता इत्यर्थः । जनाः प्रकृता एव । जननार्थमिणो वेत्येतत् ॥११॥

आत्मानं स्वं परं रूपं सर्वप्राणिमनीषितत्वं हृत्स्यमज्ञनायादिवर्मातीतं चेद्यदि विजानीयात्सहस्रेषु कश्चित् ।
चेद्वित्यात्मविद्यायां दुर्लभत्वं दर्शयति । कथनं परं आत्मा सर्वप्राणिप्रत्ययसाक्षो यो नैति नेतोऽप्यावृक्तो यस्मादा-
भ्योऽस्ति प्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सनः सर्वभूतस्यो नित्यबुद्धबुद्धमुक्तत्वभावोऽस्मि भवामोति पुरुषः पुरुषः । स २०
किमिच्छंस्तत्सर्वकथयतिरित्तमयद्ब्रह्म फलभूतं किमिच्छन्कस्य दाज्यस्याऽऽत्मनो व्यतिरिक्तस्य कामाय

वसमुच्चये वाक्यान्तरमाह—नेत्यादिना । एकता निरपेक्षता सर्वोदासीनतेति यावत् । समता मित्रोदासीनवानुबुद्धि-
व्यतिरेकेण सर्वत्र स्वस्मिन्निव दृष्टिः । दण्डनिधानमहिंसापरत्वम् ।

“अर्थस्य मूलं निकृतिः क्षमा च कामस्य चित्तं च वपुर्वयश्च ।

वर्मस्य यागादि दया दमश्च भोक्षस्य सर्वोपरमः क्रियाभ्यः ॥”

२६

इत्यादि चतुर्विधे पुरुषार्थे साधनभेदोपदेशि वाक्यमादिसन्धार्यः । इत्यादिस्मृतिभ्यश्च न पुण्यादिसमुच्चयकारिणो ग्रहण-
मिति संबन्धः ।

तथापि प्रकृते मन्त्रे समुच्चयो भातीत्याशङ्क्याह—उपवेश्यतीति । वाक्यशेषादिपर्यालोचनासिद्धमर्थमुप-
संहरति—तस्मादिति । पूर्वं पुण्यकृद्भूत्वा पुनस्त्यक्तपुत्राच्छेषो ब्रह्मवित्तेनैतीति क्रमो न युज्यतेऽभूतत्वादित्या-
शङ्क्याऽऽह—अथवेति । स्तुतिमेवोपपादयति—पुण्यकृतीति । तेषां च करणान्युपसंहृत्य स्थितस्तेजसो दह्मराक्ष्णासीनो ३०
योगी तस्मिन्निमादौऽर्थान्महानुभावत्वप्रसिद्धिः । ताभ्यां पुण्यकृत्तैजसाभ्यामित्यर्थः । अतः शब्दपरामृष्टं स्पष्टयति—
प्रख्यातेति । पुण्यकृत्तैजसयोरिति शेषः ॥९॥

प्रस्तुतज्ञानमार्गस्तुत्यर्थं मार्गान्तरं निन्दति—अन्वमित्यादिना । विद्यायामिति प्रतीकमादाय व्याकरोति—
अविद्येति । कथं पुनस्तस्यामिभरितानामव्यपतनमित्याशङ्क्याऽऽह—विद्येति ॥१०॥

मन्त्रान्तरमाकाङ्क्षाद्वारोत्थाय व्याचष्टे—यदीत्यादिना । अवुच इत्यस्य निष्पत्तिं सूचयन्निवक्षितमर्थमाह— ३५
बुधेरिति ॥११॥

उक्तोपज्ञानमार्गस्तुत्यर्थमेव तन्निष्ठस्य कायकलेन राहित्यं दर्शयति—आत्मानमित्यादिना । विज्ञानादमनो वैलक्षण्यार्थं
विशिमष्टि—सर्वेति । तादृस्यं व्याचर्तयति—हृत्स्यमिति । बुद्धिसर्वव्यप्राप्तं संसारित्वं वारयति—अज्ञानायादीति ।
प्रत्यपूर्वकं ज्ञानप्रकारं प्रकटयति—कथमित्यादिना । सर्वभूतसंबन्धप्रभुर्कं दापं वारयितुं विजिगमि—नित्येति । इति

यस्यानुचितः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिन्सदेहो गृह्णे प्रविष्टः ।

स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥१३॥

इहैव सन्तोऽयं विद्यस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती विनष्टिः ।

ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥१४॥

१५ प्रयोजनाय । न हि तस्याऽऽत्मन एष्टव्यं फलम् । न चाप्यात्मनोऽप्योस्ति यस्य कामायेकमिति सर्वस्याऽऽत्मभूतत्वात् । अतः किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेद्भवेत् । शरीरोपाधिकृतदुःखमनु दुःखो स्यात् । शरीरतापमनुतप्येत । अनात्मदर्शिनो हि तद्व्यतिरिक्तवस्तुवन्तरेत्योः भवेदं स्यात्पुनर्येवं भार्याया इदमित्येवमोहमानः पुनः पुनर्जनन-मरणप्रबन्धकृदः । शरीररोगमनु रुज्यते सर्वस्मिन्सर्वज्ञस्तु तदसंभव इत्येतदाह ॥१३॥

किञ्च यस्य ब्राह्मणस्यानुचितोऽनुष्ठानः प्रतिबुद्धः साक्षात्कृतः कथं ? अहमस्मि परं ब्रह्मत्येवं प्रत्यगात्मत्वेनाव-
१० गत आत्माऽस्मिन्सदेहो सदेहेऽनेकानर्थसंकटोपचये गृह्णे विषमेऽनेकशतसहस्रविकेकविज्ञानप्रतिपक्षे विषमे प्रविष्टः स यस्य ब्राह्मणस्यानुचितः प्रतिबोधनेत्यर्थः । स विश्वकृद्विश्वस्य कर्ता । कथं विश्वकृत्स तस्य ? किं विश्वकृदिति नामेत्यासाङ्क्याऽह—स हि यस्मात्सर्वस्य कर्ता न नाममात्रं न केवल विश्वकृत्परप्रभुक्तः सन् । किं तर्हि तस्य लोकः सर्वः । किन्त्यो लोकोऽप्योऽतामित्युच्यते—स उ लोक एव । लोकशब्देनाऽऽत्मोपचयते । तस्य सर्व आत्मा स च सर्वस्याऽऽत्मेत्यर्थः । य एव ब्राह्मणेन प्रत्यगात्मा प्रतिबुद्धतयाऽनुचित आत्माऽनर्थसंकटे गृह्णे प्रविष्टः स न
१५ संसारी किन्तु पर एव । यस्माद्विश्वस्य कर्ता सर्वस्याऽऽत्मा तस्य च सर्व आत्मा । एक एवाहितोयः पर एवात्मोत्पनु-संघातव्य इति श्लोकार्थः ॥१३॥

किंचेद्विज्ञानेकानर्थसंकुले सन्तो भवन्तोऽज्ञानबीजनिग्राभोहिताः सन्तः कश्चिद्विष ब्रह्मतत्त्वमस्मत्त्वेनाय विषो विज्ञानीमः । तदेतद्ब्रह्म प्रकृतमहो वयं कृतायां इत्यभिप्रायः । यदेतद्ब्रह्म विज्ञानीमस्तस्य चेद्विदितवन्तो वयं वैबनं वैदो वैदोऽस्यास्तीति वैदो वैदोव वैदिनं वैविरवेदिः । ततोऽहमेवेति स्यात् । गृह्णेवेति स्यां की दोषः
२० स्यान्महत्पदमन्तरिभाषा जन्ममरणाविरुद्धाया विनष्टिर्निश्चयम् । अहो वयमस्मात्समहृतो विनक्षनाभिर्मुक्ता यद्वयं ब्रह्म विदितवन्त इत्यर्थः । यथा व वयं ब्रह्म विदित्वाऽस्माद्विज्ञानाद्विप्रभुक्ता एवं ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ये पुनर्नैव ब्रह्म विदुस्त इतरे ब्रह्मविद्व्योऽप्येवब्रह्मविद इत्यर्थः । दुःखमेव जन्ममरणाविरुद्धाया विनष्टिर्निश्चयम् प्रतिपद्यन्ते न कश्चिदव्यभिचारां ततो विनिवृत्तिरित्यर्थः । दुःखमेव हि त आत्मत्वेनोपपन्नमिति ॥१४॥

विज्ञानीयादिति संबन्धः । प्रयोजनाय शरीरमनुसंज्वरेदिति संबन्धः । किमिच्छन्कस्याक्षेप समर्थयते—न हीति । कस्य
२५ वा कामायेत्याक्षेपमुपपादयति—य चेति । आक्षेपद्वयं निगमयति—अत इति । तदेव स्पष्टयति—शरीरेति । विदु-प्रस्तापमानं व्यतिरेकमुखेन विषादयति—अनात्मेति । वस्तुवन्तरेद्योऽस्तापस्यं इति शेषः । स चेत्यप्याहूय भवेद-मित्यादि योष्यत् । इत्येतदाह किमिच्छन्कस्याद्या श्रुतिरिति शेषः ॥१२॥

न केवलमात्मविद्यारसिकस्य कायकलेशराहित्यं किन्तु कृतकृत्यता चास्तीत्याह—नैवेति । सन्वेहे पृथिव्या-द्विभिर्भूतैर्यपचिते शरीरे । सदेहत्वं साधयति—अनेकेति । विषमत्वं विषादयति—अनेकशतेति । न नाममात्रमित्यत्र
३० पुरस्तात्प्रस्तस्मादिति पठितव्यं यस्मादित्युपक्रमाद्विषयकृतमिति शेषः । परशब्दो विद्याविषयः । विश्वकृत्कृतकृत्य इत्येतत् लोकलोकविभागेन भेदं शङ्कित्वा दूषयति—किमित्यादिना । यत्सेषादिमन्त्रस्य तात्पर्यार्थं सगृह्णाति—य एष इति । अस्त्येवं किं तावतेत्यासाङ्क्याऽह—एक एवेति । यो हि परः सर्वत्रकामदेराद्विद्याचूर्णतया दत्तं स एवात्मोत्पान्नाऽनुसंघातव्य इति प्रयोजना ॥१३॥

ब्रह्मविदो विद्यया कृतकृत्यत्वे श्रुतिसंश्रितपतिरेव केवलं न भवति किन्तु स्वानुभवासप्रतिपत्तिरस्तीत्याह—
३५ किंचेति । अथेत्यस्य कर्मेचिदेति व्याख्यानम् । तद्विश्वस्य ब्रह्मतत्त्वमित्युक्तमर्थं स्पष्टयति—तदेतदिति । ब्रह्मज्ञाने कृतार्थत्वं श्रुत्यनुभवाभ्यामुक्तं तदभावे दोषमाह—यदेतदिति । तर्हि यद्वतो विनष्टिर्न सक्न्य । बहुत्व न विनिवर्त ज्ञानान्मोक्षोऽत्र विवक्षित इत्यभिप्रेत्य वेदिरित्यस्यार्थमाह—वैदमसित्यादिना । न चेद्ब्रह्म विदितवन्तो वयं ततोऽहमे-वेदिः स्यामिति योजना । विद्याभावे दोषमुक्त्वा विद्वदनुभवसिद्धमर्थं निगमयति—अहो वयमिति । इदमेवादिना पूर्वार्थलोकेवार्थभूतसार्धेन प्रपञ्चयति—यथा चेत्यादिना । दुःखाद्विदुषा विनिर्गोकाभावे हेतुमाह—दुःखतोवेति ॥१४॥

यदेतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा । ईशानं भूतमन्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥१५॥

यस्मादवर्क्संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥१६॥

यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तेन मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्ममृतोऽमृतम् ॥१७॥

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुस्त ओत्रस्य ओत्रं मनसो

ये मनो विदुः । ते निजिकथुर्ब्रह्म पुराणमन्यम् ॥१८॥

५

यदा पुनरेतात्मानं कथंचित्परमकारणिकं कंचिदाचार्यं प्राप्य ततो लब्धप्रसादः सन्ननु पञ्चात्पश्यति साक्षात्करोति स्वमात्मानं देवं द्योतनवन्तं दातारं वा सर्वप्राणिकर्मफलानां यथाकर्मानुरूपमञ्जसा साक्षादोशनं स्वामिन् भूतमन्यस्य कालत्रयस्येत्येतत् । न तस्तस्मादोवानाद्देवादात्मानं विशेषेण जुगुप्सते गोपायितुमिच्छति । सर्वो हि लोक ईश्वराद्युपनिमिच्छति सेवदर्शी । अयं त्वैकत्वदर्शी न विभेति कुतश्चन । अतो न तदा विजुगुप्सते । यदेतानं देवमञ्जसाऽऽप्तत्वेन पश्यति न तदा चिन्दति वा कंचित् । सर्वमात्मानं हि पश्यति स एवं पश्यन्कर्मसौ निन्द्यात् ॥१५॥ १०

किंच यस्मादीशानादवर्गयस्मादन्यविषय एवेत्यर्थः । संवत्सरः कालात्मा सर्वस्य जनिमतः परिच्छेत्ता यमपरिच्छिन्नवर्गिवेव वर्ततेऽहोभिः स्वावयवैरहोरात्रैरित्यर्थः । तज्ज्योतिषां ज्योतिरादित्यादिज्योतिषामप्यवभासकत्वादायुरित्युपासते देवा अमृतं ज्योतिरतोऽन्यन्निजयते न हि ज्योतिः । सर्वस्य ह्येतज्ज्योतिरायुः । आयुर्गुणेन यस्माद्देवास्तज्ज्योतिरुपासते तस्मादायुष्मन्तस्ते । तस्मादायुष्कामेनाऽऽयुर्गुणोपास्यं ब्रह्मेत्यर्थः ॥१६॥

किंच यस्मिन्पञ्च ब्रह्मणि पञ्च पञ्चजना गन्धर्वावयः पञ्चैव संस्थाता गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि १५ निषादपञ्चमा वा वर्णा आकाशश्चाब्जाः कृताख्यो यस्मिन्पञ्चमोत्तं च प्रोतं च । यस्मिन्प्रतिष्ठित एतस्मिन् लब्धक्षरे गार्ग्याकावा इत्युक्तं तमेवाऽऽप्तमानममृतं ब्रह्म मन्येऽहं न चाहमत्मानं ततोऽन्यत्वेन जाने । किं तद्ब्रह्ममृतोऽहं ब्रह्म विद्वान्ब्रह्मज्ञानसाधनेन तु मर्त्येऽहमासं तवपणमादित्वानहममृत एव ॥१७॥

किंच तेन हि जैतन्यात्मज्योतिषाऽवभास्यमानः प्राण आरमभूतेन प्राणिनि तेन प्राणस्यापि प्राणः स तं प्राणस्य प्राणम् । तथा चक्षुषोऽपि चक्षुस्त ओत्रस्यापि ओत्रम् । ब्रह्मक्षस्यविष्ठितानां हि चक्षुरादीनां दर्शनादि- २०

किंच विदुषो विहिताकरणदिप्रयुक्त भय नास्तीति विद्या स्तुतिमेव भवान्तरमादाय व्याचष्टे—यदा पुनरित्यादिना । उक्तमर्थं व्यतिरेकमुक्तेन विधायति—सर्वो होति । जुगुप्साया निन्दात्वेन प्रसिद्धत्वात्कथमवयवार्थादाय व्याख्यायते रुद्धिर्योगमपहृतीति न्यायादित्याशङ्क्याऽह—यदेति । तदेवोपादायति—सर्वमिति ॥१५॥

अथेश्वरस्यापि कालान्यत्वे सति वस्तुत्वाद्व्यवत्कालावच्छिन्नत्वाच्च कालत्रयं प्रति युक्तमीश्वरत्वमत आह—किंचेति । यस्मादीशानादवर्क्संवत्सरो वर्तते तमुपासते देवा इति संबन्धः । ननु कथं सवत्सरोऽजागिरित्युच्यते कालस्य कालान्तराभावेन पूर्वकालसंबन्धामावादात् आह—यस्मादिति । अन्ययस्तु पूर्ववत् । आत्मज्योतिषो गुणमायुष्टलक्षणं स्पष्टपञ्चपासकस्य फलमाह—सर्वस्येति । ययोकोपासने देवानामेवाधिकारो विशेषपञ्चनादित्याशङ्क्याऽह—तस्मादिति ॥१६॥

ज्योतिषा ज्योतिरमृतमित्युक्तं तस्यामृतत्वं सर्वाविष्ठानत्वेन साधयति—किंचेति । एवकारार्थमाह—न चेति । यद्यात्मानं ब्रह्म जानासि तर्हि किं ते तद्विद्याफलमिति प्रश्नपूर्वकमाह—किं तर्हीति । कथं तर्हि ते मत्स्यत्वप्रतीति- २० स्तत्राऽह—अज्ञानसाधनेति ॥१७॥

प्रकृताः पञ्चजनाः पञ्च ज्योतिषा सह प्राणादयो वा स्युरित्यभिप्रेत्याह—किंचेति । कथं चक्षुरादिव चक्षुरादित्वं ब्रह्मणः सिध्यति तत्राऽह—ब्रह्मक्षस्तीति । विमतानि केनचिद्विष्ठितानि प्रवर्तन्ते करणत्वाद्वास्यादि-

१. यस्मिन् पञ्चेति— न संक्षेपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च (१४.११) इत्यधिकरणे इदं वाक्यं साध्योक्तपञ्चविंशतितत्त्वप्रतिपादकं सत् तन्मतस्य श्रुतिमत्त्वं दर्शयति पञ्च पञ्चेति गुणनेन साध्यमतसिद्ध ३५ पञ्चविंशतितत्त्वानां प्रतिपादनात् इति पूर्वपक्षे प्राप्ते । न संक्षेपसंग्रहादपि प्रवृत्तादीनां श्रुतिमत्त्वं प्रत्याशा कर्तव्या साध्यमतस्तत्त्वानि नानाभूतानि पञ्च पञ्चेति प्रतिपक्षकं अवान्तरगणनार्थमस्याभावात् आत्माकाशाभ्यां संस्थातिरेकाच्च न साध्यमतानुवाद इत्यर्थः । अपि तु वाक्यगोपात् प्राणादय एवात्र आह्याः संहितितत्वात् । पञ्चजनाः पञ्च ते च प्राणादयः वाक्यशेषादिति सिद्धान्तः ।

मनसैवानुद्ब्रष्टव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥१९॥
एकधैवानुद्ब्रष्टव्यमेतदप्रमथं ध्रुवम् । विरजः पर आकाशादब्ज आत्मा महाध्रुवः ॥२०॥

सामर्थ्यं स्वतः काष्ठलोष्टसमानि हि तानि चैतन्यात्मन्योति-ज्ञान्यानि । मनसोऽपि मन इति ये विदुश्चक्षुरादि-
व्यापारानुमितास्तिव प्रत्यगात्मानं न विषयभूतं ये विदुस्ते निश्चिदुनिश्चयेन ज्ञातवन्तो ब्रह्म पुराणं चिरंतनमप्रथममे
५ भवम् । “तद्यदात्मविदो विदुः” इति ह्याश्रयणे ॥१८॥

तदब्रह्मदर्शने साधनमुच्यते मनसैव परमार्थज्ञानसंस्कृतेनाऽऽचार्योपदेशपूर्वकं चानुद्ब्रष्टव्यम् । तत्र च दर्शन-
विषये ब्रह्मणि नेह नानाऽस्ति किञ्चन किञ्चिदपि । असति नानात्वे नानात्वमध्यारोपयत्यविद्याया । स मृत्योर्भरंजान्
मृत्युं मरणमाप्नोति । कोऽसी । य इह नानेव पश्यति । अविद्याध्यारोपणव्यतिरेकेण नास्ति परमार्थतो द्वैतवि-
त्यर्थः ॥१९॥

१० यस्मादेवं तस्मादेकधैवैकेनैव प्रकारेण विज्ञानधनैकसंप्रकारेणाऽऽकाशव्यतिरन्तरेणानुद्ब्रष्टव्यम् । यस्मादे-
तदब्रह्माप्रमथमप्रमेयम् । सर्वकत्वात् । अन्येन ह्यन्यत्प्रमथीयत इवं त्वेकमेवातोऽप्रमेयम् ध्रुवं नित्यं कूटस्थमविद्या-
त्यर्थः । ननु विरुद्धमिदमुच्यतेऽप्रमेयं ज्ञायत इति च । ज्ञायत इति प्रमाणेर्नियत । इदमर्थोऽप्रमेयमिति च तत्प्रति-
षेधः । नैव दोषः । अन्यवस्तुवद्वयमप्रमाणप्रमेयत्वप्रतिषेधार्थत्वात् । यथाऽऽन्यानि वस्तुभ्यामनिरपेक्षैः प्रमाणै-
विषयोक्तियन्ते न तथैतदात्मतत्त्वं प्रमाणान्तरेण विषयोक्तुं शक्यते । सर्वस्याऽऽत्मत्वे केन कं पश्येद्विज्ञाणीयविति

१५ प्रमातृप्रमाणाविद्यापारप्रतिषेधेनैवाऽऽगमोऽपि विज्ञापयति न त्वमिदानीमविषयलक्षणवाक्यधर्माङ्गोकरणेन ।
तस्मात्तद्वाङ्मनेनापि स्वर्गमिर्वाविषयस्य प्रतिपाद्यते । प्रतिपादयिनास्मभूतं हि तत् । प्रतिपादयितुः प्रतिपादनस्य
प्रतिपाद्यविषयत्वात् । भेदे हि सति तद्भवति ।

ज्ञानं च तस्मिन्प्रत्यक्षमाश्रयनिवृत्तिरेव । न तस्मिन्साक्षादात्मभावः कर्तव्यो विद्यानामत्वादात्मभावस्य ।

अविति चक्षुरादिव्यापारेणानुमितास्ति त्वं प्रत्यगात्मानं ये विदुरिति योजना । विदिक्रियाविषयत्वं व्यावर्तयति—
२० नेति । प्रत्यगात्मविदा कथं ब्रह्मविदस्मिल्याशङ्क्याऽऽह—तदिति ॥१८॥

मनसो ब्रह्मदर्शनसाधनत्वे कथं ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वश्रुतिरित्याशङ्क्याऽऽह—परमार्थेति । केवलं मनो
ब्रह्माविषयीकुर्वन्तपि श्रवणादिंसंस्कृतं तदाकारं जायते तेन द्रष्टव्यं तदुच्यते एव वृत्तिव्याप्यं ब्रह्मेत्युपगच्छन्तीति
भावः । अनुवाक्यार्थमाह—प्राधान्येति । द्रष्टव्यद्रष्टव्यादिभावेन भेदमाशङ्क्याऽऽह—तत्र चेति । एवकारार्थमाह—नैवेति ।
कथमात्मनि वस्तुतो भेदरहितेऽपि भेदो भातीत्याशङ्क्याऽऽह—असतीति । नेहेत्यादेः संपिण्डितमर्थं कथयति—
२५ अविद्येति ॥१९॥

द्वैताभावे कथमनुद्ब्रष्टव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—यस्मादिति । तमेवैकं प्रकारं प्रकटयति—विज्ञानेति । परिच्छिन्नत्वं
अव्यवच्छिन्नं—आकाशावदिति । एकरसत्वं हेतुकत्वाप्रमेयत्वं प्रतिज्ञानीते—यस्मादिति । एतद्ब्रह्म यस्मादेकरसं
तस्मादप्रमेयमिति योजना । हेतुर्षं स्पृष्टयति—सर्वकत्वादिति । तथाऽपि कथमप्रमेयत्वं तदाह—अन्त्येनेति । मिथो
विरोधमावाङ्मते—नन्विति । विरोधमेव स्फोरयति—ज्ञायत इतीति । बोद्धिं विरोधं निराकरोति—नैव दोष इति ।
३० संगृहीतं समाधानं विशदयति—अथेत्यादिना । तस्य मानान्तरोविषयीकतुंमशक्यत्वे हेतुमाह—सर्वस्येति । इति
सर्वद्वैतोपशान्तिश्रुतेरिति शेषः । आगमोऽपि तर्हि कथमात्मानमावेदयेदित्याशङ्क्याऽऽह—अमात्रिति । आत्मनः
स्वर्गादिवद्विषयत्वेनाऽऽगमप्रतिपाद्यत्वाभावे हेतुमाह—प्रतिपाद्यमिति । तथाऽपि किमिति विषयत्वेनाप्रतिपाद्यत्वं
तत्राऽऽह—प्रतिपादयितुरिति । तदिति प्रतिपाद्यत्वमुच्यते ।

कथं तर्हि तस्मिन्नागमिकं ज्ञानं तत्राऽऽह—ज्ञानं चेति । परस्मिन्नेहादात्मभावस्याऽऽरोपितस्य निवृत्तिरेव
३५ वाक्येन क्रियते । तथा चाऽऽन्यानि परिच्छिन्ने स्वाभाविकमेव स्फुरणं प्रतिबन्धविषयमात्रकटीभवतीति भावः । ननु

१. ‘नानेव पश्यति’ इत्यस्य मिथ्याभूतं द्वैतं पश्यतीत्यर्थः । परे तु इवचब्दः अल्पायः अल्पमपि भेदमित्यर्थः इदमपि
न स्वरसम् एकोदेवः सर्वं भूतेषु शूढ इति श्रुतेः नानात्वस्याप्रसक्तेः । ‘य एषोतर्हृदय आकाशास्तात्मिनम्’ इत्यर्थः
प्राकरणाकः । परे तु ‘य एषो जीवः तस्मिन् शेते’ इत्यर्थमूयः तच्च ब्रह्मण उपपन्न न तु जीवे तत्र ब्रह्मणः
शयनासंभवात् ।

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्बहुच्छब्दात्वाचो विग्लापनं हि तदिति ॥२१॥

स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिच्छेते सर्वस्य दशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मपा भूयान्नो एवासाधुना कनी-

नित्यो ह्यात्मभावः सर्वस्यातद्विषय इव प्रत्यवभासते । तस्मात्तद्विषयावभासनिवृत्तिरित्येकेण न तस्मिन्नात्मभावो विधीयते । अन्यतमभावनिवृत्तावात्मभावः स्वात्मनि स्वाभाविको यः स केवलो भवतीत्यात्मा जायत इत्युच्यते । ५ स्वतश्चाप्रमेयः प्रमाणान्तरेण न विषयीक्रियत इत्युभयमप्यविरुद्धेष्वेव । विरजो विगतरजो रजो नाम वर्गधर्मादिमलं तद्वद्विषय इत्येतत् । परः परो व्यतिरिक्तः सूक्ष्मो व्याप्यो वाऽऽकाशादप्यव्याकृताख्यात् । ज्ञानो न जायते जन्मप्रतिषेधाद्भुतरेषि भावविकाराः प्रतिषिद्धाः । सर्वेषां जन्मादित्वात् । आत्मा महान्परिमाणतो महत्तरः सर्वस्मात् । ध्रुवोऽविनाशी ॥२०॥

तमीदृशमात्मानमेव धीरो बोधान्विताद्योपदेशतः ब्राह्मणतश्च प्रज्ञां ब्राह्माचार्योपदिष्टविषयां जिज्ञासापरि- १० समाप्तिकरीं कुर्वीत ब्राह्मणः । एवं प्रज्ञाकरणसाधनानि संग्यासंशमवमोपरमतिरिक्तासमाधानानि कुर्यादित्यर्थः । नानुध्यायात्तानुचित्येवबहून्प्रभूतच्छब्दान् । तत्र बहुत्वप्रतिषेधात्केवलात्मैकत्वप्रतिपादकाः स्वल्पाः शब्दा अनुज्ञायन्ते “बोमित्येवं ध्याय्य आत्मानमजन्मया वाचो विमुञ्चय” इति वाऽऽश्रयणे । वाचो विग्लापनं विशेषेण कानिकरं श्रमकरं हि यस्मात्सर्वबहूशब्दाभिध्यानमिति ॥२१॥

सहेतुको बन्धनोऽनाविहितौ मन्त्रब्राह्मणार्म्मां श्लोकैश्च पुनर्मोक्षस्वरूपं विस्तरेण प्रतिपादितमेवमेत- १५ स्मिन्नात्मविषये सर्वो वेदो यथोपयुक्तो भवति तत्तथा वक्तव्यमिति तदर्थं कण्डिकाऽऽरम्भते । तच्च तथाऽस्मिन्प्र-

ब्रह्मण्यात्मभावः श्रुत्या कर्तव्यो विवक्ष्यते न तु वेद्वादावात्मत्वव्यावृत्तिर आह—न तस्मिन्निति । ब्रह्मण्येदात्मभावः सदा मन्यते कथमन्यथा प्रत्येताशङ्कयाऽह—नित्यो हीति । सर्वस्य पूर्णस्य ब्रह्मण इत्येतत् । अतद्विषयो ब्रह्मव्याकि- रिकविषय इत्यर्थः । ब्रह्मण्यात्मभावस्य सदा विद्यमानत्वे फलितमाह—सत्मादिति । अतद्विषयावभासो वेद्वादावात्मत्व- प्रतिभासः । तस्मिन्ब्रह्मणीत्यर्थः । अन्यस्मिन्नात्मभावनिवृत्तिरेवाऽऽप्रमेय क्रियते चेत्तर्हि कथमात्मा तेन गम्यत २० इत्युच्यते तत्राऽह—अन्येति । यथागमिकवृत्तिव्याप्यत्वेनाऽऽत्मनो मेयत्वमिष्यते कथं तर्हि तस्यामेयत्ववाचोयुक्तिरित्या- शङ्कयाऽह—स्वतश्चेति । वृत्तिव्याप्यत्वेन मेयत्वं स्फुरणाव्याप्यत्वेन चामेयत्वमित्युत्तरं—इत्युभयमिति । यदुक्तं ध्रुवत्वं तदुपस्कारपूर्वकमुपपादयति—विरज इत्यादिना । कथं जन्मप्रतिषेधादितरे विकारा निषिध्यन्ते तत्राऽह—सर्वेषामिति ॥२०॥

यथोक्तं वस्तुनिर्दानं नियमयति—तमीदृशमीति । नित्यशुद्धत्वादिलक्षणमिति यावत् । उक्तरीत्या प्रज्ञाकरणे कानि साधनानीति चैतानि दर्शयति—एवमिति । काम्यनिषिद्धत्यागः सत्यास, उपरमो नित्यनैमित्तिकत्याग इति भेदः । बहूनिनिषेधेणदशादायगतमर्थं दर्शयति—तत्रेति । चिन्तनीयेषु शब्देष्विति यावत् । तत्र श्रुत्यन्तरं संवादयति—बोमित्येवमिति । नानुध्यायादित्यत्र हेतुमाह—वाच इति । तस्माद्वहूच्छब्दात्तानुचित्येदिति पूर्वेण संबन्धः । इति- शब्दः श्लोकव्याख्यानसमाप्त्यर्थः ॥२१॥

कण्डिकान्तरमवतारयितुं वृत्तं कीर्तयति—सहेतुकाविति । उत्तरकण्डिकातात्पर्यमाह—एवमिति । विरजः ३० पर इत्यादिनोक्तक्रमेणावस्थिते ब्रह्मणीति यावत् । तदित्युपयुक्तोक्तिः । तदर्थं ब्रह्मात्मनि सर्वस्य वेदस्य विनि- योगप्रदर्शनार्थेति यावत् । ननु विविदिपाव मयेन ब्रह्मात्मनि सर्वस्य वेदस्य विनियोगो वक्ष्यते तथा च तस्मात्प्रकान- वानय किमर्थमित्याशङ्क्याऽह—तच्चेति । यथास्मिन्नध्याये सफलमात्मज्ञानमुक्तं तथैव तदनुष्ठेति योजना । कथं

१. योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु प्रकृतः स वा अयं महानज आत्मा सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः इति महावाक्या- दवधार्यते । तदुपयोगितमेव त्वंपदार्थजीवस्यावस्थात्रयसंबन्धाभावेन शुद्धत्वं निर्णतं तत्पदार्थशेषनाय ‘नेह ३५ नानास्ति किञ्चने’त्युक्तम् । इह ब्रह्मणि नाना द्वैतं किञ्चिदपि नास्तीत्यर्थः तेनाभेदयोग्यताप्रबुद्धता ‘मृत्योस्स- मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति’ इति च द्वैतब्रह्मः मरणान्मरणं भवतीति तन्निन्हा च कृता । मतान्तरे तु ‘नेह नानास्ति’ ब्रह्मणि नानात्वं नास्तीत्यर्थः इति व्याचक्रुः । सजातीयद्वितीयस्वगतभेदराहित्यं तदर्थः उदं च एकमेवा द्वितीयमिति श्रुतिसिद्धत्वात् ब्रह्मभेदाग्रनकेः तन्मते वाक्यं निष्प्रयोजनम् ।

यानेष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुविश्वरण एषां लोकानामसंभेदाय तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यत्नेन दानेन तपसाज्ञाशकैर्नैतमेव विदित्वा मुनिर्भवति ।

एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रवर्जन्ति । एतद् एव वै तत्पूर्वं विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च

- ५ वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः । स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशौर्यो न हि शौर्यतेऽसङ्को न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्येतमु ह्वैवेति न तरत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे उ ह्वैव एते तरति नैनं कृताकृते तपतः ॥२२॥

- पाठकेऽभिहितं सप्रयोजनमनुद्यात्रैवोपयोगः कृत्स्नस्य वैदस्य काम्यराशिर्भोजितस्यैवेवमर्थ उक्तार्थानुवादः स वा १० एष इत्यादिः । स इत्युक्तपरामर्शार्थः । कोऽसायुक्तः परामृश्यते तं प्रति निविशति य एष विज्ञानमय इति । अतो-
तान्तरावाक्योक्तसंप्रत्ययो वा भूदिति य एषः । कतम एष इत्युच्यते—विज्ञानमयः प्राणेष्विति । उत्तरवाक्योल्लङ्घनं संशयनिवृत्त्यर्थम् । उक्तं हि पूर्वं अनकप्रकारम्ने कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादि ।

- एतदुक्तं भवति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिना वाक्येन प्रतिपादितः स्वयंभ्योतिरात्मा स एष काम-
कर्माविद्यानामनात्मनस्त्वंप्रतिपादनद्वारेण भोक्षितः परमात्मभावमापादितः पर एषां नाथ इत्येव स साक्षात्म्-
१५ हानज आत्मेत्युक्तः । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति यथाव्याख्यातार्थ एव । य एषोऽस्तुहृदये हृदयपुष्करिकामये य एष आकाशो बुद्धिविज्ञानमसंभयस्तस्मिन्नाकाशे बुद्धिविज्ञानसहिते शेते तिष्ठति । अथवा संप्रसादात्कोऽस्य हृदये य एष आकाशः पर एषाऽऽत्मा निष्पाथिको विज्ञानमयस्य स्वस्वभावस्तस्मिन्स्वस्वभावे परमात्मन्याकाशात्मे शेते । अतुषं एतव्याख्यातं क्रोध तदाऽभूदित्यस्य प्रतिवचनत्वेन । स च सर्वस्य ब्रह्मोन्नावेक्षी । सर्वो ह्यस्य ब्रह्मो वर्तते । उक्तं चैतस्य धा अक्षरस्य प्रसासन इति । न केवलं ब्रह्मो सर्वेशान ईशिता च ब्रह्मेन्द्रप्रभुतीनामोचितत्वं २० च क्वाचिज्जातिर्भूतं यथा राजकुमारस्य बलवत्तरानपि भृत्यान्प्रति तद्वन्मा भूषित्वाह सर्वस्याधिपतिरभिप्राय पालयिता स्वतन्त्र इत्यर्थः । न राजपुत्रवदमात्याविभूत्यतन्त्रः । अयमभ्येतद्विशिष्टाचिहेतुहेतुमद्रूपम् ।

यस्मात्सर्वस्याधिपतिस्ततोऽसौ सर्वस्येशान । यो हि यमधिप्राय पालयति स तं प्रतीष्ट एवेति प्रसिद्धम् ।

- यथोक्ते ज्ञाने सर्वो वेदो विनियोक्तं शक्यते स्वर्गकामादिवाक्यस्य स्वर्गादावेव पर्यवेसानादित्याद्यद्वय संयोगमयमन-
न्यायमनादृत्य विचिन्तयिष्यामि—काम्यराशौति । उक्तस्य सफलस्याऽऽत्मज्ञानस्यानुवाद इति यावत् । उक्तानां भूयस्त्वे २५ विमोषं ज्ञातुं पुच्छति—कोऽसाविति । विशेषणार्थक्यमाणद्वय परिहृरिति—अतोतेति । तद्धि विरज पर इत्यादि तेनोक्तो यो महत्त्वादिविगेपण परमात्मा तत्र सख्यदात्रतीतिर्मा भूदिति कृत्वा तेन भ्योतिर्ज्ञाह्यमर्थं जीवं परामुस्य तमेव वेगवदेन स्मारयित्वा तस्य सखिहितेन परेणाऽऽत्मनैक्यमेवगन्धेन निविद्यतीत्यर्थः । विशेषणवाक्यस्योपपाद-
प्रवृत्तपूर्वकं व्याप्ते—कतम इतिः । कथं जीवो विज्ञानमयः कथं वा प्राणेष्विति सप्तमी प्रयुज्यते तत्राऽह—उक्तेति । तदनुवादस्य सञ्चानार्थसंदिग्धापोहं फलमाह—संशयेति । उक्तवाक्योल्लङ्घनमित्युक्तं विवृणोति—उक्तं हीति ।

- ३० योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु प्रायुक्तः स एष महानज आत्मेति जीवानुवादेन परमात्मनो विद्धि इति वाक्यार्थमाह—एतदिति । परमात्मभावापदनप्रकारमनुवदति—सासाविति । विगेपणवाक्यस्य व्याख्येयत्वप्राप्त्युक्-
वाक्योल्लङ्घनमित्यत्रोक्तं स्मारयति—योऽयमिति । वाक्यान्तरमवतार्यं व्याचष्टे—य एष इति । कथं पुनराकाश-
शब्दस्य परमात्मविषयत्वमुपेत्य द्वितीयं व्याख्यानं तस्यार्थान्तरे लब्धत्वादित्याद्युक्त्वाऽह—अतुषं इति । इत्यमुक्तं ज्ञानमनूद्य तत्फलमनुवदति—स ज्ञेयत्वादिना । कथं पुननिष्ठाविकस्येश्वरस्य वगिर्वा कथं च तदभावे तदात्मनो ३५ विदुषस्तदुपपद्यते तत्राऽह—उक्तं चेति ।

विशेषणत्रयस्य हेतुहेतुमद्रूपत्वमेव विषययति—यस्मादित्यादिना । तत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति—यो होति ।

यस्माच्च सर्वस्येवानस्तस्मात्सर्वस्य वशीति । किञ्चान्यत्स एवंभूतो हृच्चन्त्यर्थोतिः पुंसो विज्ञानमयो न साधुना
 शास्त्रविहितेन कर्मणा भूपारम्भवति न वध्यते पूर्ववत्स्यात् केनचिद्व्येव । नो एव शास्त्रप्रतिषिद्धेनासाधुना कर्मणा
 कनोयानप्यतरो भवति पूर्ववत्स्यातो न हीयत इत्यर्थः । किञ्च सर्वो ह्यविद्यानपालनादि कुर्वन्परानुग्रहप्रीडाकृतेन
 धर्माधर्माभ्येन युज्यतेऽप्येव तु कथं तदभाष इति । उच्यते—यस्मादेव सर्वेश्वरः सन्कर्मणोऽपीशितुं भवत्येव शील-
 मस्य तस्मात् कर्मणा संबध्यते । किञ्चैव भूताधिपतिर्ब्रह्मादितन्मपर्यन्तानां भूतानामधिपतिरित्युक्तार्थं पदम् । एष ५
 भूतानां तेषामेव पालयिता रक्षिता । एष सेतुः । किञ्चिशिष्ट इत्याह—विषरणो वर्णाश्रमादिव्यवस्थाया विचारयिता ।
 तदाहैषां भूरादीनां ब्रह्मलोकान्तानां लोकानामसंभेदायासंभ्रममर्यादायै । परमेश्वरेण सेतुवदविधायमाना लोकाः
 संभ्रममर्यादाः स्युः । अतो लोकानामसंभेदाय सेतुभूतोऽयं परमेश्वरो यः स्वयंज्योतिरात्मैव । एवंवित्सर्वस्य
 वशीत्यादि ब्रह्मविद्यायाः फलमेतदितिद्विष्टम् । किञ्चोपतिरयं पुंस इत्येवमादिब्रह्मप्रपाठकविहितायामेतस्यां ब्रह्म-
 विद्यायित्सेवंप्रकाराणां काम्यैकदेशावर्जितं कृत्स्नं कर्मकाण्डं तावदर्थेन विनियुज्यते । तत्कथमित्युच्यते—तमेतमेवंभूत- १०
 मोपनिषदं पुरुषं वेदानुब्रवनेन मन्त्रब्राह्मणप्राप्त्यनेन नित्यस्वाध्यायलक्षणेन विविद्विषन्ति वेदितुमिच्छन्ति । के ।
 ब्राह्मणाः । ब्राह्मणप्रहणमुपलक्ष्यार्थम् । अवशिष्टो ह्यधिकारलक्षणाणां वर्णानाम् । अथवा कर्मकाण्डेन मन्त्र-
 ब्राह्मणेन वेदानुब्रवनेन विविद्विषन्ति । कथं विविद्विषन्तीत्युच्यते—यन्नेत्यादि ।

ये पुनर्मन्त्रब्राह्मणलक्षणेन वेदानुब्रवनेन प्रकाशयमानं विविद्विषन्तीति व्याचक्षते तेषामारण्यकमात्रमेव
 वेदानुब्रवन्तं स्यात् । न हि कर्मकाण्डेन पर आत्मा प्रकाशयते । तं त्वौपनिषदमिति विशेषश्रुतेः । वेदानुब्रवनेनेति १५
 चाविशेषितत्वात्समस्तप्राहीदं वचनम् । न च तदेकदेशोत्सर्गो युक्तः । ननु त्वत्पक्षेऽप्युपनिषद्वर्जमित्येकदेशत्वं
 स्यात् । नाऽऽद्यव्याख्यानेऽपिरोषाद्वत्समस्तपक्षे नैष दोषो भवति । यदा वेदानुब्रवचनशब्देन नित्यः स्वाध्यायो विधीयते
 तदोपनिषदपि गृहीतेति वेदानुब्रवचनशब्दार्थकदेशो न परित्यक्तो भवति । यज्ञादिसंवाधात्पञ्च ।

यज्ञादीनि कर्माण्येवानुक्रमिष्यन्वेदानुब्रवचनशब्दं प्रयुङ्क्ते । तस्मात्कर्मैव वेदानुब्रवचनशब्देनोच्यत इति
 गम्यते । कर्म हि नित्यस्वाध्यायः । कर्षं पुनर्नित्यस्वाध्यायादिभिः कर्मभिरात्मानं विविद्विषन्ति । नैव हि साध्यात्मानं २०

न केवलमुक्तमेव विद्याफलं किन्त्वन्यच्चास्तीत्याह—किञ्चेति । एवंभूतत्वं ज्ञातपरमात्माभिन्नत्वम् । परिशुद्धत्वमर्थमनु-
 वदति—हृदोति । ब्रह्महीनस्य त्रिविधः स्वातन्त्र्यादिब्रह्मधर्मस्योपनिषत्त्वमपि फलमित्यर्थः । अविद्यानादिकर्तृत्वाद्ब्रह्मप्राप्ति-
 लौकिकब्रह्ममदिसन्निधत्वं स्यादिति शङ्कते—सर्वो हीति । परतन्त्रत्वमुपाधिरिति । परिहरति—उच्यत इति ।
 सर्वाधिपत्यराहित्यं चोपाधिरित्याह—किञ्चेति । सर्वपालकत्वरहित्यं चोपाधिरित्याह—एष इति । सर्वानाधारत्वं
 चोपाधिरित्याह—एष इति । कथं विचारयितुंत्वमित्याह—आह—तदाहेति । तदेव साधयति—परमेश्वरेणेति । २५
 सर्वस्य वशीत्यादिनोकमुपसंहरति—एवंविधिति । सफलं ज्ञानमनूद्य विविदिषावाक्यमवतारयति—किञ्चोतिरिति ।
 एवंफलायां सर्वस्य वशीत्यादिनोकफलोपेतायामिति यावत् । तादर्थ्येन परम्परया ज्ञानोत्पत्तिशेषत्वेनेत्यर्थः । विनियोजकं
 वाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमादाय व्याचष्टे—तत्कथमित्यादिना । एवंभूतं श्लोकोकविशेषणमित्यर्थः । ब्राह्मणशब्दस्य
 क्षत्रियाद्युपलक्षणत्वे हेतुमाह—अविशिष्टो हीति । सम्भावितं पक्षान्तरमाह—अथवेति । तेन विविदिषाप्रकारं प्रव-
 पूर्वकं विवृणोति—कथमित्यादिना । ३०

भर्तृप्रपञ्चप्रस्थानमुत्पाप्य प्रत्याचष्टे—ये पुनरित्यादिना । तत्र हेतुमाह—न हीति । भवतुपनिषन्नात्रग्रहण-
 मित्याशङ्क्य वेदो वाज्ज्यते गुरुत्वात्परानन्तरं पठ्यत इति व्युत्पत्तेर्वेदानुब्रवचनशब्देन सर्ववेदग्रहे सम्भवति तदेक-
 देशत्यागो न युक्त इत्याह—वेदेति । दोषसाम्यमाशङ्कते—नन्वेति । सिद्धान्तोऽप्युपनिषदं वर्जयित्वा वेदानुब्रवचनशब्देन
 कर्मकाण्डं गृहीतमिति कृत्वा तस्य वेदैकदेशविषयत्व स्यात्तत्तत्र—

“यन्नोमयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृशवर्णविचारणे ॥”

३५

इति न्यायविरोध इत्यर्थः । नित्यस्वाध्यायो वेदानुब्रवचनमिति पक्षमादाय परिहरति—नैत्यादिना । वेदैक-
 देशपरिग्रहपरित्यागात्मकविरोधाभावा साधयति—येदेति । तर्हि व्याख्यानान्तरमुपेक्षितमित्याद्यङ्क्य तदपि वाक्यशेष-
 वगादपेक्षितमेवेत्याह—यज्ञादीति ।

संग्रहावयवं विवृणोति—यज्ञादीनि कर्माणीति । तर्हि प्रथमव्याख्याने कथं वाक्येनोपपत्तिरित्याद्यङ्क्याह—
 कर्म हीति । वेदानुब्रवचनादीनामात्मविविदिषासाधनत्वमाक्षिपति—कथमिति । उपनिषद्भिरवाऽऽया तैरपि जायता- ४०

प्रकाशयन्ति यथोपनिषदः । नैव दोषः—कर्मणां विशुद्धिहेतुत्वात् । कर्मभिः संस्कृता हि विशुद्धात्मानः शक्नुवन्त्यात्मानमुपनिषत्प्रकाशितमप्रतिबन्धने वेदितुम् । तथा ह्याश्रये—“विशुद्धसत्त्वस्तत्तत्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः” इति स्मृतिश्च—“ज्ञानमुपपद्यते पुंसां शयात्पापस्य कर्मणः” इत्यादिः ।

कथं पुनरित्यानि कर्माणि संस्कारार्थानोत्पन्नमन्यते “स ह वा आत्मयानो यो वेदेन मेजेनाङ्गं संस्क्रियत ५ इदं मेजेनाङ्गमुपवीयते” इत्यादिभूतेः । सर्वेषु च स्मृतिशास्त्रेषु कर्माणि संस्कारार्थान्येवाऽऽवक्ष्यतेऽष्टाज्वारिशत्संस्कारा इत्यादिषु । गीतासु च—

“यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः” ॥ इति

यज्ञेनेति ब्रह्मयज्ञा ज्ञानयज्ञश्च संस्कारार्थाः । संस्कृतस्य च विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानोत्पत्तिरप्रतिबन्धने भविष्यत्यतो यज्ञेन विविधमिति । दानेन दानमपि पापक्षयहेतुत्वादर्भविद्धिहेतुत्वाच्च । तपसा तप इत्यविशेषेण १० कृच्छ्रब्रह्मायणादिप्राप्तो विशेषणसमाश्रयेनेति । कामानसनसनाशकं न तु भोजननिवृत्तिः भोजननिवृत्तौ त्रियत एव नाऽऽत्मवेदनम् ।

वेदानुवचनयज्ञदानतपःशब्देन सर्वमेव नित्यं कर्मोपलभ्यते । एवं काम्यवर्जितं नित्यं कर्मज्ञातं सर्वमात्मज्ञानोत्पत्तिद्वारेण मोक्षसाधनत्वं प्रतिपद्यते । एवं कर्मकाण्डेनास्यैकवाक्यतावयवमिति । एवं यथोक्तेन भ्यायेनैतमेवाऽऽत्मानं विविक्त्वा यथाप्रकाशितं मुनिर्भवति अनानामुनिर्योगी भवतीत्यर्थः । एतमेव विविक्त्वा मुनिर्भवति नाम्बम् । १५ नन्वन्त्यवेदनेऽपि मुनित्वं स्यात्कथमवधारयत एतमेवेति । बाह्यगन्धवेदनेऽपि मुनिर्भवत् । किञ्चगन्धवेदने न मुनिरेव स्यात्किं तर्हि कर्मपि भवेत्सः । एतं त्वोपनिषदं पुंश्वं विविक्त्वा मुनिरेव स्यात् न तु कर्म । अतोऽसाधारणं मुनित्वं विवक्षितमन्येत्यवधारयत्येतमेवेति । एतस्मिन्ह विहिते केन कं पश्येदित्येवं क्रियासम्भवात्मनमेव स्यात् । किञ्चेतमेवाऽऽत्मानं त्वं लोकमिच्छन्तः प्रार्थयन्तः प्रजाविनः प्रजननशीलाः प्रजनन्ति प्रकर्षेण व्रजन्ति तदापि कर्माणि संन्यस्यन्तीत्यर्थः ।

२० नित्याशङ्क्याऽऽहु—नैवेति । कर्मणामप्रमाणत्वेऽपि परम्परया ज्ञानहेतुत्वाद्विविधाश्रुतिरविच्छेति समाधत्ते—नैव दोष इति । तदेव स्फुटयति—कर्मभिरिति । तत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणमिति—तथा हीति । ततो नित्याशङ्क्यानाद्विशुद्धशीरात्पानं सदा चिन्तयन्मुनिपद्मिस्त पश्यतीत्यर्थः । आदिशब्देन “कथापकिरि”त्यादिस्मृतिप्रहः ।

नित्यकर्मणां संस्कारार्थत्वे प्रमाणं पुच्छति—कथमिति । यद्यपि श्रुतिस्मृतिभ्यां कर्मभिः संस्कृतस्वोपनिषद्भिरात्मा ज्ञातुं शक्यते तथाऽपि तेषां संस्कारार्थत्वे किं प्रमाणमिति प्रश्ने श्रुतिस्मृतौ प्रमाणमिति—स ह वा इत्यादिना । २५ किं पुनः स्मृतिशास्त्रं सदाह—अष्टाज्वारिश्विति । अष्टावनायासादयो गुणाश्चत्वारिंशदगर्भाधानावयः संस्कारा इति विभागः । बहुवचनोपात्तं स्मृत्यन्तरमाह—गीतासु चेति । यदान्तरमाद्यय व्याचष्टे—यशेनेतीति । तेषां संस्कारार्थत्वेऽपि कथं ज्ञानसाधनत्वमित्याशङ्क्याऽऽहु—संस्कृतस्येति । दानेन विविदिषन्तीति पूर्वेण सम्बन्धः । कथं पुनः स्वतन्त्रं दानं विविदिपाकारणमत आह—दानमपीति । विविदिषाहेतुरिति शेषः । तपसेत्यत्रापि पूर्वबदन्वयः । कामानजनं रागद्वेषरहितैरिन्द्रियैर्विषयसेवानं यदृच्छालाभसन्तुष्टत्वमिति यावत् । यथाश्रुतार्थत्वे का हानिरित्याशङ्क्याऽऽहु— ३० न त्विति ।

भवतूपात्तानां वेदानुवचनादीनामिष्यमाणे ज्ञाने विनियोगस्ताथाऽपि कथं सर्वं नित्यं कर्म तथ विनियुक्तं नित्याशङ्क्याऽऽहु—वेदानुवचनेति । उपलक्षणफलमाह—एवमिति । प्रणाङ्गा कर्मणो भुक्तिहेतुत्वे काण्डद्वयस्यैव वाक्यत्वमपि सिध्यतीत्याह—एवं कर्मेति । वायान्तरमवतार्य व्याकरोति—एवमिति । तस्यैवार्थमाह—यथोक्तेनेति । यज्ञाद्यनुष्ठानाद्विगुह्यद्वारा विविदिषोत्पत्तौ मुख्यदोषसर्पणं श्रवणादि चेत्यनेन क्रमेणेत्यर्थः । यथाप्रकाशितं मोक्षप्रकरणं ३५ मन्त्रब्राह्मणाभ्यामुक्तलक्षणमित्यर्थः । योगिनो जीवन्मुक्तविषयः । एवकारं व्याकरोति—एतमेवेति । श्रवधारणमाक्षिप्य समाधत्ते—नन्वित्यादिना । एवकारस्तर्हि त्वन्यतामित्याशङ्क्याऽऽहु—किञ्चित् । आत्मवेदनेऽपि कनिष्ठस्यादिति चेत्तेत्याह—एतं त्वमिति । कथमात्मविदोऽपि मुनित्वमभाधारणं सदाह—एतस्मिन्निति । इत्याऽऽत्मविदो न नमित्यित्याह—किञ्चेति । आत्मलोकमिच्छता मुमुक्षूणांयपि कर्मत्यागश्रवणादात्मविदा न कमिति किं यगज्जमित्यर्थः । ताच्छीर्ष्यं वैराग्यातिशयशालित्वम् ।

एतमेव लोकमिच्छन्त इत्यवधारणास्य बाह्यलोकत्रयेऽसूनां पारिव्राज्येऽधिकार इति सम्पद्यते । न हि गङ्गाद्वारं प्रतिपितुः काशीदेशनिवासे पूर्वाभिमुखः प्रैति । तस्माद्बाह्यलोकत्रयाधिनां पुत्रकर्मपरब्रह्मविद्याः साधनम् । “पुत्रेणाप्यं लोको ज्ञप्त्यो नाप्येन कर्मणा” इत्यादिधृतेः । अतस्तदधिभिः पुत्रादिसाधनं प्रत्याख्याय न पारिव्राज्यं प्रतिपत्तुं युक्तम् । अतसाधनत्वात्पारिव्राज्यस्य । तस्मादेतमेव लोकमिच्छन्तः प्रजन्तौति युक्तमवधारणम् । आत्मलोकप्राप्तिर्ह्यविद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानमेव । तस्मादात्मानं चेलोकमिच्छति दस्तस्य सर्वक्रियोपरम एवाऽऽत्मलोकसाधनं मुख्यमन्तरङ्गम् । यथा पुत्रादिरिव बाह्यलोकत्रयस्य । पुत्रादिकर्मणः आत्मलोकं प्रत्यसाधनत्वात् । असम्भवेन विशद्वत्त्वमवधारणम् । तस्मादात्मानं लोकमिच्छन्तः प्रजन्त्येव सर्वक्रियाभ्यो निवर्तरेवेत्यर्थः । यथा च बाह्यलोकत्रयाधिनः प्रतिनियतानि पुत्रादीनि साधनानि विहितान्येवमात्मलोकार्थिनः सर्वेषाणानिवृत्तिः पारिव्राज्यं ब्रह्मविदो विधीयत एव ।

कुतः पुनस्त आत्मलोकार्थिनः प्रजन्त्येवेत्युच्यते । तत्रार्थवादवाक्यरूपेण हेतुं दर्शयति । एतद् स्म वै ? ० तत् । तदेतत्पारिव्राज्ये कारणमुच्यते—ह स्म वै किं पूर्वोक्तिक्रान्तकालीना विद्वांस आत्मज्ञाः प्रजां कर्मपरब्रह्मविद्यां च । प्रजोपलक्षितं हि ज्ञयमेतद्बाह्यलोकत्रयसाधनं निर्विध्यते प्रजापिति । प्रजां किं ? न कामयन्ते पुत्रादिलोकत्रयसाधनं नानुतिष्ठन्तीत्यर्थः । नन्वपरब्रह्मदर्शनमनुतिष्ठन्त्येव । तद्वृद्धादि व्युत्थानम् । न, अपवादात् । ब्रह्म तं परावाद्योऽप्यऽऽत्मनो ब्रह्म वेद सर्वं तं परादादित्परब्रह्मदर्शनमप्यपवदत्येव । अपरब्रह्मणोऽपि सर्वमप्यान्तर्नाशात् । यत्र नाप्यवस्थतीति च । पूर्वापरबाह्यान्तरदर्शनप्रतिषेधाच्चापूर्वमनपरमन्तरमबाह्यमिति । तत्केन कं पश्येहि- १५

अवधारणसामर्थ्यसिद्धयर्थमाह—एतमेवेति । पारिव्राज्ये लोकत्रयाधिनामनधिकारे दृष्टान्तमाह—न ह्रीति । लोकत्रयाधिनामपारिव्राज्ये नाधिक्रियते कुत्र तर्हि तेषामधिकारस्तत्राऽऽह—तस्मादिति । स्वर्गकामस्य स्वर्गसाधने यागेऽधिकारवलेकलोकत्रयाधिनामपि तत्साधने पुत्रादावधिकार इत्यर्थः । पुत्रादीनां बाह्यलोकसाधनत्वे प्रमाणमाह—पुत्रेणेति । पुत्रादीनां लोकत्रयसाधनत्वे सिद्धे फलितमाह—अत इति । अतस्साधनत्वं लोकत्रयं प्रत्यनुपायत्वम् । अवधारणाधमपसंहरति—तस्मादिति । लोकत्रयाधिनां पारिव्राज्येऽधिकारादिति यावत् । आत्मलोकस्य स्वरूपत्वेन सदाऽऽत्मलोकस्य तत्रेच्छेयाशङ्क्याऽऽह—आत्मेति । तस्याऽऽत्मत्वेन नित्यप्राप्तत्वेऽप्यविद्यया व्यवहितत्वात्प्रेप्सा सम्भवतीति भावः । अवत्वात्मलोकप्रेप्सा तथाऽपि किं तस्यासिद्धाधनं तदाह—तस्मादिति । अविद्यावशात्तदीप्सा सम्भवदित्यर्थः । तद्विच्छायां दौर्लभ्यं द्योतयितुं चेच्छब्दः । मुख्यत्वं श्रुत्यक्षरप्रतिपत्तत्वं । प्रनादिकासाधनेभ्यो वेदानुवचनादिभ्यो विशेषमाह—अन्तरङ्गमिति । पारिव्राज्यमेवाऽऽत्मलोकस्यान्तरङ्गसाधनमिति दृष्टान्तमाह—यथेति । तथा पारिव्राज्यमेवाऽऽत्मलोकस्य साधनमिति शेषः । पारिव्राज्यमेवेति नियमे हेतुमाह—पुत्रादीति । तस्यान्यत्र विनियुक्तत्वादिति शेषः । यद्यपि केवलं पुत्रादिकं नाऽऽत्मलोकप्रापकं तथाऽपि पारिव्राज्यसमुच्चितं तथा स्वादित्याशङ्क्याऽऽह—असम्भवेनेति । न हि परिव्राजकस्य पुत्रादि तद्वतो वा पारिव्राज्यं सम्भवति । उक्तं च समुच्चयं निराकुर्वद्भिः सपरिकरस्य ज्ञानस्य कर्मादिना विरुद्धत्वं तेन कुतः समुच्चितं पुत्राद्यात्मलोकप्रापकमित्यर्थः । साधनान्तरासम्भवे फलितमुपसंहरति—तस्मादात्मानमिति । प्रजन्तौति वर्तमानापदेशान्नान् विधिरस्तीत्याशङ्क्या निगहोत्रं जुहोतीतिवद्विधिमिश्रित्याऽऽह—यथा चेति । ३०

पारिव्राज्यविधिमुक्त्वा तदपेक्षितमर्थवादमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति—कुतः पुनरिति । उत्थापितस्यार्थवादस्य तात्पर्यमाह—तत्रेति । आत्मलोकार्थिनां पारिव्राज्यनियमः संसम्पर्थः । अर्थवादस्याप्यक्षराणि व्याचष्टे—तदेतदिति । क्रियापदेन स्मेति सम्बध्यते । निपातद्वयस्यार्थमाह—किलेति । प्रजा न कामयन्ता इत्युत्तरत्र सम्बन्धः । प्रजामात्रे श्रुते कथं कर्मादि गृह्यते तत्राऽह—प्रजेति । आकाङ्क्षापूर्वकमन्वयमन्वाचष्टे—प्रजां किमिति । अकामयमानत्वस्य पर्यवसानं दर्शयति—पुत्रादीति । पूर्वं विद्वांसः साधनत्रयं नानुतिष्ठन्तीत्युक्तमाक्षिपति—नन्विति । एषणाभ्यो व्युत्तिष्ठतां किं तदनुष्ठानेनेत्याशङ्क्याऽह—उद्धृष्टादीति । आत्मविदामपरविद्यानुष्ठानं नृपयति—नापचादादिति । अथात्र सर्वस्याऽऽनात्मनो दर्शनमेवापोद्यते न त्वपरस्य ब्रह्मणो दर्शनमत आह—अपरब्रह्मणोऽपीति । तदपवदे श्रुत्यन्तरमाह—यथेति । यस्मिन्भूमि स्थितश्चक्षुरादिभिरन्यत्र पश्यति न श्रुतोतीत्यादिना च दर्शनादिव्यवहारस्य वारितत्वाद्वात्मविदो न युक्तमपरब्रह्मदर्शनमित्यर्थः । तथैव हेत्वन्तरमाह—पूर्वेति । प्रतिषेधप्रकारमभिनयति—अपूर्वमिति । इतश्चाऽऽत्मविदां

जानीयादिति च । तस्मान्नाऽऽत्मदर्शनव्यतिरेकेणान्यद्बुद्ध्युत्थानकारणमपेक्षते ।

कः पुनस्तेषामभिप्राय इत्युच्यते किं प्रयोजनं फलं माध्यं करिष्यामः प्रजया साधनेन । प्रजा हि बाह्य-
लोकसाधनं निज्ञाता । स च बाह्यलोको नास्त्यस्यात्मकमात्मव्यतिरिक्तः । सर्वं ह्युत्पत्तिकाममभूतमेव सत्स्य च
व्यमात्मभूतः । आत्मा च नाऽऽत्मसाधनेन केनचित्साधनेनोत्पत्त्या बाह्यो विकार्यः संस्कार्यो वा । यस्यात्मयजिनः
५ संस्कारार्थं कर्मेति तदपि कार्यकारणमदर्शनविषयमेव । इदं येनेनाहूः संक्षिप्तं इत्यङ्गाङ्गित्वादिवचनात् । न
हि विज्ञानमधनैकरसैरनर्थदर्शिनोऽङ्गाङ्गित्वसत्कारोपधानदर्शनं सम्भवति । तस्मान्न किञ्चित्प्रजादिसाधनैः करि-
ष्यामः । अविदुषां हि तत्प्रजादिसाधनैः कर्तव्यं फलम् । न हि भृगतृष्णिकायामुदकपानाय तदुदकवर्षां प्रवृत्त इति
तत्रोपरमात्रमुदकाभावं पश्यतोऽपि प्रवृत्तिर्भुक्ता । एवमस्मान्नामपि परमार्थस्मिन्नलोकदर्शनां प्रजाविसाधनसाधने
भृगतृष्णिकादिसमेषु विद्वद्दर्शनविषये न प्रवृत्तिर्भुक्तेत्यभिप्रायः । तदेतदुच्यते—येषामस्मान्नां परमार्थदर्शनां नोऽप-
१० मात्माऽज्ञानाद्यादिविनिर्मुक्तः साधनसाधन्यामविकार्योऽयं लोकः फलमभिप्रेतम् । न चाऽऽप्त्याऽऽत्मनः साध्यसाधनादि-
सर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तस्य साधनं किञ्चिदेषितव्यम् । साध्यस्य हि साधनाच्चेष्टया क्रियते । असाध्यस्य साधना-
न्वेवणायां हि वल्लुद्वधा स्थल इव तरणं कृतं स्यात् । से वा शकुनपक्षान्वेषणम् । तस्मादेतमात्राणां विदित्वा
प्रज्जेषुधुरेव शङ्काना न कर्माऽऽपरेरस्तित्यर्थः । यस्मात्पुनर् शङ्काना एवं विद्वताः प्रजानामयमाणाः ।

स एवं साधनसाधनसंध्यवहारं निवृत्ततोऽविद्वद्विषयोऽयमिति कृत्वा किं कृतवन्त इत्युच्यते—ते ह स्म किञ्च
१५ पुत्रैवणायाश्च वित्तैवणायाश्च लोकैवणायाश्च बुद्ध्यायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीत्यादि व्याख्यातम् । तस्मादात्मनः
लोकसिद्ध्यस्तः प्रव्रजति प्रव्रजेयुरित्येव विधिरर्थवादेन संगच्छते । हि सार्थवादस्यास्य लोकस्तुत्यामिमुख्यमुपपद्यते ।
प्रव्रजन्तीत्यस्यार्थवादरूपो ह्येतद् स्मेत्यादिरुक्तो ग्रन्थः । अर्थवादश्चेत्यर्थवादान्तरमपेक्षते । अपेक्षते त्वेतद्
स्मेत्याद्यर्थवादं प्रव्रजन्तीत्येतत् । यस्मात्पुनर् विद्वताः प्रजाविकर्मस्यो निवृत्ताः प्रव्रजितवन्त एव तस्मादनुनातना
अपि प्रव्रजन्ति प्रव्रजेयुरित्येव सम्बध्यमानं न लोकस्तुत्यभिमुखं भवितुमर्हति । विज्ञानसमानकर्तुं कत्त्वोपेक्षादित्यानाऽ-
२० बोधायनः । वेदानुबन्धनादिसहपाठाच्च । यथाऽऽत्मवेदनसाधनत्वेन विद्विद्भिर्ज्ञानं वेदानुबन्धनादीनां यथार्थत्वेन नार्थ-
नापरब्रह्मदर्शनमित्याह—तत्कर्तेति । अपरब्रह्मदर्शनासम्भवे किं तेषामपेक्षान्यो बुद्ध्युत्थाने कारणमित्याह—
तस्मादिति ।

साधनत्रयमननुतिष्ठतामभिप्रायं प्रश्नपूर्वकमाह—कः पुनरित्यादिना । केवल्यमेव तत्साध्यं फलमित्या-
शङ्क्याऽह—प्रजा हीति । निज्ञाता सोऽयमित्यादिश्रुताविति शेषः । स एव तर्हि प्रजया साध्यतामिति चेत्स्याह—
२५ स चेति । आत्मव्यतिरिक्तो नास्तीत्युक्तमुपपादयति—सर्वं हीति । आत्मव्यतिरिक्तस्यैव लोकस्य प्रजादिसाध्यत्व-
मित्यतामिति चेत्स्याह—आत्मा चेति । आत्मयजिनः संस्कारार्थं कर्मस्यङ्गीकारादारभनोऽस्ति संकार्यत्वमित्या-
शङ्क्याऽह—यदपीति । अजाङ्गाङ्गित्वं संस्कार्यत्वं च मुख्यात्मदर्शनविषयमेव किं नेष्यते तत्राह—न हीति ।
आत्मविदां प्रजादिसाध्याभावमुपसंहरति—तस्मान्नेति । केना तर्हि प्रजाविभिः साध्यं फलं तदाह—अविदुषां हीति ।
केषाञ्चित्पुत्रादियु प्रवृत्तिश्चेत्तेनैव न्यायेन विदुषामपि तेषु प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽह—न हीति । तत्र प्रवृत्तिरिति
३० सम्बन्धः । अविद्वद्दर्शनविषय इतिच्छेदः । उक्तेऽयं वाक्यमवतार्यं व्याचष्टे—सदेतदिति । आत्मा नैतदभिप्रेतं फलं तर्हि
तत्र साधनेन भवितव्यमित्याशङ्क्याऽह—न चेति । न तर्हि साधनमेष्टव्यमित्याशङ्क्याऽह—ताध्यस्तेति । विषये
दोषमाह—असाध्यस्तेति । येषामित्यादिवान्वयार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । ब्राह्मणानां ब्रह्मविदा प्रजादीभिः साध्या-
भावादिति यावत् ।

वाक्यान्तरं प्रश्नद्वारेणावतार्यं पाञ्चमिकं व्याहरणं तस्य स्मारयति—त एवमित्यादिना । यदोऽयमर्थवादस्त
३५ विधिं निगमयति—तस्मादिति । मनुष्यामात्रोऽयमात्मल्लोको यत्तदर्थिनो दुष्करमपि पारिव्राज्यं कुर्वन्तीति स्मृतिरपि
विवाक्षिता न किञ्चित्प्राप्त्यङ्क्याऽह—न हीति । तदेव प्रपञ्चयति—प्रव्रजन्तीत्यस्येति । तयाऽपि प्रव्रजन्ताविविध-
स्यार्थवादत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽह—अर्थवादश्चेदिति । अपेक्षाप्रकारस्य प्रकटयन्नस्य स्तुत्याभिमुखत्वाभावा-
द्विविधमेवेत्याह—यस्मादिति । किञ्च विदित्वा बुद्ध्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्तीत्यत्र विज्ञानेन समावकर्तुं कृत्वा बुद्ध्युत्थानादे-
रुपदिश्यते विज्ञानं च सर्वसंपूर्णमित्यु विधीयतेऽतो बुद्ध्युत्थानमपि विधिर्नहतीत्युक्तं तथा चात्रापि बुद्ध्युत्थानपरमार्थ-
४० पारिव्राज्यं विधेयमित्याह—निज्ञानेति । इतश्च पारिव्राज्यवाक्यमर्थवादो न भवतीत्याह—वेदेति । तदेव नात्रयति—
यत्स्यादिति । पारिव्राज्यस्य विधेयत्वे हेतुन्तरमाह—फलेति । पुत्रादिकल्पपेक्षया पारिव्राज्यफलं विनामनोप-

वातत्वं तथा तैरेव सह पठितस्य पारिव्राज्यस्याऽऽत्मलोकप्राप्तिसाधनत्वेनार्थादावत्मयुक्तम् । फलविभागो-
पदेशाच्च । एतमेवाऽऽत्मानं लोकं विदित्वेत्यन्यस्माद्वाह्यालोकादात्मानं फलान्तरत्वेन प्रविभजति । यथा पुत्रैर्गै-
वायं लोको ज्योते नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोक इति । न च प्रव्रजन्तोत्येतत्प्राप्तवल्लीकस्तुतिपरम् । प्रधान-
वचार्थावादापेक्षम् सकृच्छ्रुतं स्यात् । तस्माद्वृत्तान्तिरेवैषा लोकस्तुतिपरमिति ।

न चानुष्ठेयेन पारिव्राज्येन स्तुतिरूपपक्षे । यदि पारिव्राज्यमनुष्ठेयमपि सदन्यस्तुत्यर्थं स्याद्दर्शपूर्णमासा- ५
दीनामन्यनुष्ठेयानां स्तुत्यर्थता स्यात् । न चान्यत्र कर्तव्यतैतत्समाद्विषयान्निर्जाता यत इह स्तुत्यर्थो भवेत् । यदि पुनः
क्वचिद्विधिः परिकल्प्येत पारिव्राज्यस्य स इहैव मुख्यो नान्यत्र सम्भवति । यदप्यनधिकृतविषये पारिव्राज्यं
परिकल्प्येत तत्र वृक्षाद्यारोहणाद्यपि पारिव्राज्यवत्कल्प्येत । कर्तव्यत्वेनानिर्जातत्वाविशेषात् । तस्मात्स्तुतिव-
गन्धोऽप्यत्र न शक्यः कल्पयितुम् ।

यद्ययमात्मा लोक इच्छते किमर्थं तत्प्राप्तिसाधनत्वेन कर्माण्येव नाऽऽरभेरान्कं पारिव्राज्येनेति । अत्रोच्यते- १०
अस्याऽऽत्मलोकस्य कर्मभिरसंबन्धात् । यमात्मानमिच्छन्तः प्रव्रजन्तुः स आत्मा साधनत्वेन फलत्वेन चोत्पाद्यत्वा-
विप्रकाराणामन्यतमत्वेनापि कर्मभिर्न संबध्यते । तस्मात्स एव नेति नेत्यात्माऽप्युद्गृहो न हि गृह्यत इत्यादिलक्षणः ।
यस्मादेवंलक्षण आत्मा कर्मफलसाधनानां ग्रन्थो सर्वसंसारवर्गविलक्षणोऽज्ञानायाद्यतोऽप्युल्लादिधर्मवानजोऽजरोऽम-
रोऽमृतोऽमयः सैत्थवचनबहुिज्ञानैकरसस्वभावः स्वयंभ्योतिरेक एवाद्दयोऽमूर्वाऽनपरोऽनन्तरोऽब्रह्म इत्येतदागमत-
स्तर्कतश्च स्थापितं विशेषतश्चेह जनकदातवत्कथंसांवादेऽस्मिन्तस्मादेवंलक्षण आत्मनि विवित आत्मत्वेन नैव १५
कर्मारम्भ उपपद्यते । तस्मादात्मा निविशेषः । न हि जसुष्मान्पथि प्रवृत्तोऽहनि कूपे कण्टके वा पतति । कृत्स्नस्य
दिश्यते । तथा च फलवत्वात्पुत्रादिवत्पारिव्राज्यस्य विधेयत्वसिद्धिरित्यर्थः । तदेव विवृणोति—एतमेवेति । प्रकृत-
मात्मानं स्वं लोकमापाततो विदित्वा तमेव साक्षात्कर्तुमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति वचनात्पुत्रादिसाध्यान्मनुष्यादि-
लोकादात्माह्वं लोकं पारिव्राज्यस्य फलान्तरत्वेन यतः श्रुतिविभज्याभिदधाति । अतस्तस्य विधेयत्वमप्रत्यहमित्यर्थः ।
फलविभागोपदेशे दृष्टान्तमाह—यथेति । तथा पारिव्राज्येऽपि फलविभागोकेविधेयतेति दाष्टान्तिकमिति शब्दार्थः । २०
पारिव्राज्यस्य स्तुतिपरत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—न चेति । यथा 'वायुवे क्षेपिष्ठे'त्यादिरर्थवादः प्राप्तार्थो वैवतादिस्तुत्यर्थः
स्थितो न तथैव स्तुतिपर तदवद्योतितशब्दाभावादित्यर्थः । किञ्च प्रधानस्य दर्शपूर्णमासादेरर्थवादपेक्षावत्पारिव्राज्यमपि
तत्पेक्षामुपलभ्यते तै न तस्य वर्षादिविद्विधेयत्वं दुर्वारमित्याह—प्रधानवच्चेति । किञ्च पारिव्राज्यं सकृदेव श्रुतं चेद-
विचक्षितमन्यस्तुतिपर स्यान्न चेद सकृदेव श्रूयते "प्रव्रजन्ती"त्युपक्रम्य 'प्रजा न कामयते' "न्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं
चरन्ती"त्यभ्यासादतोऽपि न स्तुतिमात्रमेतदित्याह—सकृदिति । न चेत्तत्रापि सम्बध्यते कथं तर्हि पारिव्राज्यस्य स्तुति- २५
परत्वंप्रतीतिस्तत्राऽह—तस्मादिति ।

अस्तु तर्हि विधेयमपि पारिव्राज्यं स्तावकमपीति चेन्नेत्याह—न चेति । विपक्षे दोषमाह—यदोति । अथ
पारिव्राज्यं यत्रादिवदन्यत्र विधीयतामिह तु स्तुतिरेवेत्याशङ्क्याऽह—न चान्यत्रेति । आत्मज्ञानाधिकारादन्यत्र
पारिव्राज्यविध्यनुपलम्भादित्यर्थः । अन्यत्र विध्यनुपलम्भं समर्थयते—यदोत्पादिना । अन्यत्र प्रक्रियायामिति यावत् ।
कर्माधिकारे तत्प्रागविवेकविरुद्धत्वादिति भावः । भवत्विह पारिव्राज्ये विविस्तत्राऽपि सर्वकर्मानधिकृतविषयः स्यादित्या- ३०
शङ्क्याऽह—यदपीति । तत्र कर्मानधिकृते पुंसीत्येतत् । तत्र हेतुमाह—कर्तव्यत्वेनेति । कर्मानधिकृतेन कर्तव्यतया
ज्ञातत्वं वृक्षाद्यरोहणादाविव पारिव्राज्येऽपि नास्ति तथा चानधिकृतविषये पारिव्राज्यं कल्प्यते चेत्तस्मिन्विषये वृक्षा-
रोहणाद्यपि कल्प्येताविशेषादित्यर्थः । पारिव्राज्यस्याधिकृतविषयत्वे विधेयत्वे च सिद्धे फलितमाह—तस्मादिति ।

सार्थवादं पारिव्राज्यं व्याख्याय स एव इत्यादि व्याकर्तुं नञ्नुयति—यदोति । परिहरति—अत्रेति । तदर्थिनो
नाऽऽरम्भन्ते कर्माणीति शेषः । कर्मभिरसंबन्धमात्मलोकस्य सावयति—यमात्मानमिति । तस्य कर्मासंबन्धे निष्प- ३५
पक्षत्वं फलतीत्याह—तस्मादिति । आत्मनो निष्पन्नत्वेऽपि कथं तदर्थिना पारिव्राज्यसिद्धिरित्याशङ्क्याऽह—
यस्मादिति । निविशेपस्तत्र तत्र वाक्ये दक्षितवत्त्वोऽयमात्मेत्येतदागमोपपत्तिभ्या यथा पूर्वं स्थापितं तथैवान्नापि
ब्राह्मणद्वये विशेषतो यस्मात्निर्धारितं तस्मादस्मिन्नात्यन्यापाततो ज्ञाते कर्मानुष्ठानप्रत्यक्षासिद्धिरिति योजना । उक्तात्म-
विषयविवेकिज्ञानवतो न कर्मानुष्ठानमित्यत्र दृष्टान्तमाह—न होति । ब्रह्मज्ञानपदे सर्वकर्मफलान्तर्भावान्च तदर्थिनो
मुमुक्षोर्न कर्तव्यं कर्मेत्याह—कृत्स्नस्येति । तथापि विचित्रफलाणि कर्माणीति विवेकी कुतूहलवशादनुष्ठानस्यतीत्या- ४०

तदेतदुचाभ्युक्तम् । एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयान् ।
तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति । तस्मादेवंविच्छान्तो
दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति
नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं तपति
५ विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो सवत्येष ब्रह्मलोकः सन्नाडेन प्रापितोऽसीति
होवाच यज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते विदेहान्दवामि मां चापि सह दास्यायेति ॥२३॥

अथ कर्मफलस्य विद्याफलेऽन्तर्भावत् । न चायत्नप्राप्त्यै वस्तुनि विद्वान्यत्नमातिष्ठति ।

“अङ्गु चेन्मघु विन्देत किमर्थं पर्वतं ध्रुवेत् । इष्टस्यार्थस्य संप्राप्तौ को विद्वान्यत्नमाचरेत् ॥”

“सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ।”

१० इति गीतासु । इहापि चैतस्यैव परमात्मनस्य ब्रह्मवित्प्राप्त्याप्त्यान्मानि भूतानि मात्राभ्युपजीवन्तीत्युक्तम् । अतो
ब्रह्मविदां न कर्मारम्भः ।

यस्मात्सर्वेष्वप्रापिनिवृत्तः स एव नेति नेत्यात्मानमात्मत्वेनोपगम्य तद्रूपेणैव वर्तते तस्मादेतमेवविदं नेति
नेत्यात्मभूतमु ह्वैते वक्ष्यमाणे न तरतो न प्राप्नुत इति युक्तमेवेति वाक्यशेषः । के ते इत्युच्यते—अतोऽस्माभिर्मि-
त्ताच्छरीरधारणाविहेतोः पापमपुण्यं कर्माकरवं कृतवानस्मि कष्टं खलु मम वृत्तमनेन पापेन कर्मणाऽहं नरकं
१५ प्रतिपत्स्य इति योऽयं पञ्चात्प्राप्यं कर्म कृतवतः परितापः स एनं नेति नेत्यात्मभूतं न तरति । यथाज्ञातः कल्याणं
फलविषयकामाभिमित्ताद्यन्तर्धानाद्विलक्षणं पुण्यं कोभनं कर्म कृतवानस्मि । अतोऽहमस्य फलं सुखमुपमोक्षं देहान्तर
इत्येवोपि हर्षस्तं न तरति । उभे उ ह्वैते ब्रह्मविदेते कर्मणी तरति पुण्यपापक्षणम् ।

एवं ब्रह्मविदः संन्यासिन उभे अपि कर्मणी क्षीयते पूर्वजन्मनि कृते ये ते इह जन्मनि कृते ये ते चापूर्वं च
नाऽऽन्येते । किंच नैनं कृताकृते कृतं नित्यमुत्पन्नमकृतं तस्यैवाक्रिया ते अपि कृताकृते एनं न तपतः । अनारम्भं

२० हि कृतं फलवानेनाकृतं प्रत्यवायोऽप्यदानेन तपतः । अयं तु ब्रह्मविदात्मविद्यामिना सर्वाणि कर्माणि भस्मीकरोति
“यथेयमिति समिद्धोऽग्निः” इत्यादिसृष्टेः । शरीरारम्भकयोस्तुपमोक्षेनैव शयः । अतो ब्रह्मविदकर्मसंबन्धी ॥२२॥

तदेतद्वस्तु ब्राह्मणेनोक्तमु वा मन्त्रेणाम्युक्तं प्रकाशितम् । एष नेति नेत्यादिविज्ञानो नित्यो महिमा । अथै-
तु महिमानः कर्मकृता इत्यनित्याः । अयं तु तद्विलक्षणो महिमा स्वाभाविकत्वात्शरीरो ब्रह्मविदो ब्राह्मणस्य त्यक्त-

सर्वेष्वपश्य, कुतोऽस्य नित्यत्वमिति हेतुमाह—कर्मणा न वर्धते सुखलक्षणेन कृतेन वृद्धिलक्षणां विज्ञिया न प्राप्नोति ।

२५ बाङ्गुचाऽहं—नचेति । तत्र लौकिकं न्याय दर्शयति—अङ्गुचेदिति । पुरोदेशे मघु उभेत चेदिति वाच्यं । ज्ञानफले
कर्म फलान्तमपि मानमाह—सर्वमिति । अखिलं समप्राप्नोतेतमित्यर्थः । तत्रैव श्रुतिं संवाचयति—इहोपीति ।
निषेधवाक्यतात्पर्यमुपसहरति—अत इति ।

एतमित्यादि वाक्यं योजयति—यस्मादिति । उ हेति निपाताभ्यां सूचितोऽर्थो यस्मादित्यनुपाधिति । इति-
बाण्डस्यापेक्षितं पुरयति—युक्तमिति । आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमवतार्य व्याकरोति—के ते इत्यादिना । यथोक्तारम्भ-

३० विदस्तापहर्षासंस्पर्शो हेतुमाह—उभे हीति ।

पुण्यपापे तारतोत्युक्ते पुण्यवश्यान् तयोः बाङ्गुचेत तन्निरस्यति—एषमिति । निषेधवाक्योपक्रमेणेति वाच्यं ।
इतश्चाऽऽत्मविदो धर्मादिसंबन्धो नास्तौत्याह—किञ्चेति । तदेवानन्तरवाक्यव्याख्यानेन स्फोरयति—नैनमिति ।

तयोस्ताहि कुत्र तापकत्व तदाह—अनारम्भं हीति । पुण्यत्वाद्ब्रह्मविदुष्यपि कृताकृतयोस्तापकत्व स्यादित्या-
बाङ्गुचाऽहं—अयं त्विति । अत्र भगवद्वक्त्यं प्रमाणयति—यथेति । यद्यपि पूर्वोत्तरयोर्मर्षाधर्मयोस्तारव्ययोराल-

३५ विद्यावशाद्विनाशकत्वेन तथापि प्रारब्धयोरस्ति तयोस्तापकत्वमित्याद्युक्त्याऽहं—शरीरेति । प्रकृत विद्याफलमुपसं-
हरति—अत इति । कर्मकार्यासंबन्धादिति वाच्यं ॥२२॥

उक्ते विद्याफले मन्त्रं संवाचयति—तदेतदिति । एष नित्यो महिमेत्यत्र नित्यत्वमुपादयति—अथै त्विति ।
तद्विलक्षणत्वमकर्मकृतत्वम् । अकर्मकृतो महिमा स्वाभाविकत्वमित्यत्र इत्यत्राकर्मकृतत्वेन स्वाभाविकत्वमसिद्धमित्या-

बाङ्गुचाऽहं—कुतोऽन्येति । वृद्धिरपश्यत्येति विद्विषाद्व्याभावेऽपि विद्विष्यन्तीत्याद्युक्त्याऽहं—

अशुभेन कर्मणा नो कनीयास्त्राप्यपसयलक्षणां विक्रियां प्राप्नोति । उपचयापचयहेतुभूता एव हि सर्वा विक्रिया इत्येताभ्यां प्रतिषिध्यन्ते । अतोऽविक्रियत्वाजित्य एष महिमा । तस्मात्तस्यैव महिम्नः स्याद्भूतेष्वपि पदस्य वेत्ता पश्यते गम्यते ज्ञायत इति महिम्नः स्वरूपमेव पदं तस्य पदस्य वेदिता । किं तत्पदवेदेनेन स्याद्विद्युच्यते—तं विदित्वा महिमानं न लिप्यते न संबध्यते कर्मणा पापकैश्च धर्माधर्मलक्षणैर्नोऽयमपि पापकमेव विवृषः ।

यस्मादेवमकर्मसंबन्धेयं ब्राह्मणस्य महिमा नेति नेत्यादिलक्षणस्तस्मादेवविच्छिन्नतो ब्राह्मेन्द्रियव्यापारत ५ उपशांतस्तथा दान्तोऽन्तःकरणतृण्यतो निवृत्त उपरतः सर्वेषणाविनिर्मुक्तः संन्यासी तितिक्षुर्द्वंद्वसहिष्णुः समाहित इन्द्रियान्तःकरणचलनरूपाद्यावृत्त्यैकात्म्यरूपेण समाहितो भूत्वा । तदेतदुक्तं पुरस्ताद्वाक्यं च पाक्षित्यं च निबिद्योति । आत्मन्येव स्वे कार्यकरणसंघात आत्मानं प्रत्यन्वेयितार पश्यति । तत्र किं तावन्मात्रं परिच्छिन्नं नेत्युच्यते—सर्वं समस्तमातमानमेव पश्यति नान्यदात्मव्यतिरिक्तं बालाश्रमात्रमप्यस्तीत्येवं पश्यति । मननाभ्युनिर्भवति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं स्थानत्रयं हित्वा । एवं पश्यन्तं ब्राह्मणं नैनं पाप्मा पुण्यपापलक्षणस्तरति न प्राप्नोति । अयं १० तु ब्रह्मविरतश्च पाप्मानं तरत्यात्मभावेनैव व्याप्नोत्यतिक्रामति । नैनं पाप्मा कृताकृतलक्षणस्तपतोऽष्टफलप्रत्यवायोऽपावनाभ्याम् । सर्वं पाप्मानमयं तपति ब्रह्मवित्सर्वस्मिन्नवर्जना भस्मीकरोति । स एष एवंविद्धिपापो विगत-धर्माधर्मो विरक्तो विगतरजो रजःकामो विगतकामोऽविविक्तित्सखिलसंज्ञोऽहमस्मि सर्वात्मा परं ब्रह्मेति निश्चितमतिब्राह्मणो भवति ।

अयं त्वेवंभूत एतस्यामवस्थार्यां मुख्यो ब्राह्मणः प्रागेतस्माद्ब्रह्मस्वरूपावस्थानाद्वर्गीणमस्य ब्राह्मण्यम् । १५ एष ब्रह्मलोको ब्रह्मेव लोको ब्रह्मलोको मुख्यो निरुपचरितः सर्वात्मभावलक्षणो हे सज्जाद् । एनं ब्रह्मलोकं परिप्रापितोऽस्यभयं नेति नेत्यादिलक्षणमिति होवाच याज्ञवल्क्यः । एवं ब्रह्मभूतो जनको याज्ञवल्क्येन ब्रह्माभावनापावितः प्रत्याह—सोऽहं त्वया ब्रह्माभावमापावितः सन्मगधते तुभ्यं विदेहान्वेषात्मन राख्यं समस्तं ब्रह्ममि मां च सह विदेहैर्वास्याय दासकर्मणे ब्रह्मासीति कथाव्यास्तंबध्यते । परिसमापिता ब्रह्मविद्या सह संन्यासेन साङ्ग सैति-कतैव्याका । परिसमाप्तः परमपुरुषार्थः । एतावत्पुरुषेण कर्तव्यमेधा विद्वेषा परा गतिरितिःश्रेयसनेतृप्राप्य कृत- २० कृत्यो ब्राह्मणो भवत्येतत्सर्वेदेवाहुसासनमिति ॥२३॥ उपचयेति । एताभ्या निषेधाभ्यामिति यावत् । आत्मनः सर्वविक्रियाराहित्ये फलितमाह—अत इति । तस्य नित्यत्वेऽपि किं तदाह—तस्मादिति । अधर्मलक्षणेनेति वक्तव्ये किमिदं धर्माधर्मलक्षणेनेत्युक्तं बाह—उभयमपीति । संसार-हेतुत्वाविशेषादित्यर्थः ।

तस्मादित्यादिवाक्यं व्याचष्टे—यस्मादिति । एवंविधात्मा कर्मतत्फलसंबन्धसूत्र इत्यापाततो जानन्नित्यर्थः । २५ विशेषणाभ्यामुत्सर्गतो विहितस्योभयविधकरणव्यापारोपरमस्य यावज्जीवादिभ्रुतिविहितं कर्मपावस्तस्माद्विरक्त-स्यापि न नित्यादित्यागः । “उत्सर्गस्थापवादेन बाधः कस्य न संमतः” इत्यादिन्यायादित्याह—उपरत इति । जीवनविच्छेदव्यतिरिक्तीतादिसहिष्णुत्व तितिक्षुत्वम् । यत्र कर्तुः स्वातन्त्र्यं तेषां कर्मणां निवृत्तिः शमादिपदेकका । यत्र तु सत्यधीविरोधिनी निद्रालस्यादीं पुंसो न स्वातन्त्र्यं तत्तिवृत्तिः समाधानम् । समाहितो भूत्वा पश्यतीति संबन्धः । पश्यतीति वर्तमानापदेशात्कथं विशेषणेषु सक्रामितो विधिरित्याह—उच्यते—तदेतदिति । यथोक्तैः ३० साधनेरुदितया विद्याया किं स्यादित्याह—एवमिति । तस्य पुण्यपापार्थस्य हेतुमाह—अयं त्विति । इतश्च विवृषो न कर्मसंबन्धोऽस्तीत्याह—नैनमिति । किमिति पाप्मा ब्रह्मविद न तपतीत्याह—सर्वमिति ।

कथं ब्राह्मणो भवतीत्यपूर्ववदुच्यते प्रागपि ब्राह्मण्यस्य सत्त्वादित्याह—अयं त्विति । मुख्यत्वम-वाधितत्वम् । सफलं विद्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामुदित्योपसंहारति—एष इति । तत्र कर्मधारयसमासं सूचयति—ब्रह्मेति । तथाविधस्य तत्परिग्रहे प्रकरणमनुग्राहकमभिप्रेत्याह—मुख्य इति । तथाऽपि किं मम सिद्धमिति तदाह— ३५ एनमिति । आत्मीयं विद्यालभ्यं द्योतयितुं राज्ञो वचनमित्याह—एवमिति । सति वक्तव्यशेषे कथमित्यं राज्ञो वचन-मित्याह—उच्यते । तस्याऽपि परमपुरुषार्थस्य वक्तव्यत्वमित्याह—उच्यते—परिसमाप्त इति । कर्तव्यान्तरं वक्तव्यमस्तीत्याह—एतावदिति । तथाऽपि यत्र निद्रा कर्तव्या तदाभ्यमित्याह—उच्यते—एतेति । तथाऽपि परमा निद्राऽप्यस्तीति चेत्तेत्याह—एतेति । निश्चितं श्रेयोऽप्यदस्तीत्याह—एतदिति । तथाऽपि कृतवृत्ततया मुख्यब्राह्मण्यसिद्धयर्थं वक्तव्यान्तरमस्तीत्याह—एतदप्येति । किमस्या प्रतिज्ञा- ४० परम्परायां नियामकमित्याह—एतदिति । निरुपाधिकब्रह्मज्ञानात्कैवल्यमिति गमयितुमितिगन्धः ॥२३॥

स वा एष महानज आत्माऽज्ञादो वसुदानो बिन्दते वसु य एवं वेद ॥२४॥

स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽमो

ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्मा भवति य एवं वेद ॥२५॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद् चतुर्थोऽध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥२४॥

५ योऽयं जनकयाज्ञवल्क्यास्यायिकायां व्याख्यात आत्मा स वा एष महानज आत्माऽज्ञादः सर्वभूतस्य सर्वाज्ञानामता वसुदानो वसु धनं सर्वप्राणिकर्मफलं तस्य दाता प्राणिनां ययाकर्म फलेन योजयितेत्यर्थः । तमेतन्म-
जमज्ञादं वसुदानमात्मानमज्ञादवसुदानगुणान्यां युक्तं यो वेद स सर्वभूतेष्वामृतोऽमृतमिति बिन्दते च वसु सर्व
कर्मफलजातं लभते सर्वात्मन्वादेव य एवं यथोक्तं वेद । अथवा दृष्टकलायिभिरन्येष्वेवुण उपास्यः । तेनाज्ञादो
वसोऽथ लब्धा दृष्टेनैव फलेनाज्ञातुत्वेन गोत्रादिना चास्य योगो भवतीत्यर्थः ॥२४॥

१० इदानीं समस्तस्यैवऽऽरण्यकस्य योऽयं उक्तः स समुच्छिद्यत्वासां कण्डिकायां निर्विषयत एतावान्मस्त-
रण्यकार्यं इति । स वा एष महानज आत्माऽजरो न जीर्यत इति न विपरिणमत इत्यर्थः । अमरो यस्मात्काल-
स्तस्मादमरो न क्षियत इत्यमरः । यो हि जायते जीर्यते च स विनश्यति क्षियते वा । अयं त्वज्जलाद्वतरत्वाच्चा-
विनाशो यतोऽस्त एवामृतः । यस्माज्जनिप्रभृतिभिस्त्रिभिर्भावविकारैर्बन्धितस्तस्माद्वितरैरपि भावविकारैर्निमित्त-
स्तुतैश्च कामकर्मसोहादिभिर्मृत्युरूपैर्बन्धित इत्येतत् । अमरोऽस्त एव । यस्मान्मूर्ध्वं पूर्वोक्तविशेषणस्तस्माद्बुधवर्णितः
१५ अयं च हि नामाविद्याकार्यं तत्कार्यप्रतिषेधेन भावविकारप्रतिषेधेन आविद्यायाः प्रतिषेधः सिद्धो वेदितव्यः ।
अथय आत्मैवगुणविशिष्टः किमसौ ब्रह्म परिकुर्वं निरतिशयं महत्सिद्ध्यर्थः । बभयं वै ब्रह्म । प्रसिद्धमेतत्कोटेश्वर्यं
ब्रह्मेति । तस्मादुक्तमेवगुणविशिष्ट आत्मा ब्रह्मेति ।

य एवं यथोक्तमात्मानमभयं ब्रह्म वैव सोऽन्यं हि वै ब्रह्म भवति । एष सर्वस्या उपनिषदः संक्षिप्तोऽयं
उक्तः । एतत्सर्वार्थस्य सम्यग्प्रबोधाद्योत्पत्त्यतिप्रशयादिकल्पना क्रियाकारकलाभ्यारोपणा वाऽऽपन्नमि कृतं
२० तद्वपोहेन च नैति नैतोऽयम्यारोपितविशेषापनयद्वारेण पुनस्तत्त्वभावेदितम् । यथैकप्रभृत्यापरावर्षसंख्यात्वकल्पपरि-

त्रंप्रति औपाधिकब्रह्मज्ञानादभ्युदयं वर्णयति—योऽयमित्यादिना । ईश्वरश्चेत्यादिभिः कर्मफलं ददाति तर्हि
तस्य वैषम्यनैवैष्ये न्यतामित्यागङ्गुषाऽऽह—प्राणिनामिति । उपास्यत्वकल्पं दर्शयित्वा तदुपासनं सफलं दर्शयति—
समेतमिति । सर्वात्मत्वफलमुपासनमुक्त्वा पक्षान्तरमाह—अथवेति । दृष्टं फलमज्ञातुर्वं धनछात्रमाह । उक्तगुणक्रीडारं
ध्यायतः फलमाह—नैवेति । तदेव फलं स्पष्टयति—दृष्टेनैति । अज्ञातुर्वं दीप्तान्तिवत् ॥२४॥

२५ निरुपाधिकब्रह्मज्ञानान्मुक्तिका औपाधिकब्रह्मज्ञानात्त्वाभ्याम्युदय उक्तस्तथा च किमुत्तरकण्डिकेत्या-
गङ्गुषाऽऽह—इदानीमिति । अजत्वाच्चाविनाशीति कर्तुं शक्यः । कथं जन्मभराभायोरमरत्वाविनाशित्वसाधकत्वं
तदाह—यो हेति । अयं त्वज्जलाद्विनाश्यत्रत्वाच्चाभमरोऽमरत्वाच्चाविनाशीति गोचना । मरणायोक्त्यनुपबोध्य
मरणकार्याभावं दर्शयति—अत एवेति । जन्मापस्त्यविनाशानायेव भावाविच्छाराणामिह पृथगतो निवेद्यादिदृढबादीनि
विकाराण्युपाध्यात्मनि शविष्यन्ति विषेपनिषेधस्य बोधायनुपापरत्वाद्यागङ्गुषाऽऽह—यस्माच्चेति । इतरे
३० सत्त्वबुद्धिविपरिणामाः । अत एवाभय इत्युक्तं विनृणोति—यस्माच्चेति । किं तद्वयं तदाह—अयं चेति ।
अविद्यानिषेधविशेषणमात्रावाद्यत्वात् न सा सत्त्वा स्पृणतीत्यागङ्गुषाऽऽह—तत्कार्येति । विशेषणान्तरं प्रत्यक्षकमुत्पाद्य
व्याकरोति—अभय इति । कथं पुनरभयगुणविशिष्टस्याऽऽपन्नो ब्रह्मत्वं तदाह—असममिति । वैजयन्तीमाह—
प्रसिद्धमिति । कोन्यत्राहः शास्त्रस्यायुफलक्षणम् ।

वेद्यत्त्वद्वयमुक्त्वा विद्याफलं कथयति—य एवमिति । कण्डिकार्यगुणसंहृति—एष इति । सृष्ट्यादेरपि
३५ तदर्थत्वात्किमप्यसाविह नोपमं ह्रियते तत्राऽह—एतत्स्येति । सृष्ट्यादेरारोपितत्वे भयकमाह—तद्वपोहेनैति । तत्त्वः
सृष्ट्यादिप्रपञ्चविषयः । तद्वपोहेनैति श्रुतं तदेव सृष्ट्यति—नैवेति । अव्यारोपणवदव्यायेन तत्त्वस्याऽऽवेदितत्वा-
द्यारोपितं भवत्येव सृष्ट्यादिद्वैतमित्यर्थः । अव्यारोपणवदव्यायेन पङ्कपक्षान्तरान्यायवत्त्वत्वात्तत्त्वं विवक्षितं
चेत्तदेवोच्यतां कृतं सृष्ट्या द्वैतारोपेणेत्यागङ्गुषाऽऽह—अथेति । उदाहरणान्तरमाह—अथा वेति । द्वातद्वयमनूद्य

ज्ञानाय रेखाध्यारोपणे कृत्वैकेयं रेखा दशेयं शतेयं सहस्रेयमिति ग्राह्यत्यवगमयति संख्यास्वरूपं केवलं न तु संख्याया रेखात्मत्वेन यथा अकारादीन्धराणि विजिग्राह्यिषुः पत्रमथोरेखाविसंयोगोपायमास्थाय वर्णानां सतत्त्वमावेदयति न पत्रमव्याख्यातमात्मक्षराणां ग्राह्यमिति तथा चेष्टीत्याद्यनेकोपायमास्थायैकं ब्रह्मतत्त्वमावेदितम् । पुनस्तत्कल्पितोपायजनितविशेषपरिशोधनार्थं नेति नेतीति तत्त्वोपसंहारः कृतः । तदुपसंहृतं पुनः परिशुद्धं केवलमेव सफलं ज्ञानमन्तेऽस्यां कण्डिकायामिति ॥२५॥

५

इति श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

आगमप्रधानेन मधुकाण्डेन ब्रह्मतत्त्वं निर्धारितम् । पुनस्तत्त्वैवोपपत्तिप्रधानेन याज्ञवल्कीयेन काण्डेन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहं कृत्वा विगृह्यवादेन विचारितम् । शिष्याचार्यसंबन्धेन च षष्ठे प्रश्नप्रतिवचनन्यायेन सविस्तरं विचार्योपसंहृतम् । अयेदांसी निगमनस्थानीयं मैत्रेयीब्राह्मणमारम्यते । अयं च न्यायो वाक्यकोविदैः परिगृहीतो हेत्वपदेशादप्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति । अथवाऽऽगमप्रधानेन मधुकाण्डेन यदमृतत्वसाधनं संसंयासमारम- १० ज्ञानमभिहितं तदेव तर्कणाप्यमृतत्वसाधनं संसंयासमात्मज्ञानमधिगम्यते । तर्कप्रधानं हि याज्ञवल्कीयं काण्डम् । तस्माच्छास्त्रतर्कान्यां निश्चितमेतद्वदेतदात्मज्ञानं संसंयासममृतत्वसाधनमिति । तस्माच्छास्त्रअष्टावड्विरमृतत्व- प्रतिपित्तुभिरेतत्प्रतिपत्तव्यमिति । आगमोपपत्तिभ्यां हि निश्चितोऽर्थः अद्वैतो अवयव्यविभारादिति । अक्षराणां तु चतुर्थं यथा व्याख्यातोऽस्तस्या प्रतिपत्तव्योऽत्रापि । ग्रन्थक्षराण्यव्याख्यातानि तानि व्याख्यास्यामः ।

दार्ष्टान्तिकमावष्टे—तथा चेति । इहेति मोक्षशास्त्रोक्तिः । तथाऽपि कल्पप्रपञ्चसंबन्धयुक्तं सविशेषत्वं ब्रह्मणः १५ स्यादित्याद्युक्त्याऽऽह—पुनरिति । तस्मिन्नात्मनि कल्पितः सृष्ट्यादिव्यायस्तेन जनितो विशेषस्तस्मिन्कारणत्वादित्यस्य निरासार्थमिति यावत् । तर्हि द्वैताभावविशिष्टं तत्त्वमिति चेन्नैत्याह—तदुपसंहृतमिति । परिशुद्धं भाववदभावेनापि न संस्पृष्टमित्यर्थः । केवलमित्यद्वितीयोक्तिः । सृष्ट्यादिवचनस्य गतिमुक्त्वा प्रकृतमुपसंहरति—सफलमिति । इतिशब्दः संग्रहसाम्प्यर्थो ब्राह्मणसाम्प्यर्थो वा ॥२५॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकाया चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थं शारीरकब्राह्मणम् ॥४॥

२०

समाते शारीरकब्राह्मणे षड्ब्राह्मणं व्याख्यातव्यं कृतं गतार्थेन मैत्रेयीब्राह्मणेनेत्याद्युक्तं मधुकाण्डार्थमनु- ब्रूवति—आगमेति । पाञ्चमिकमर्थमनुभाषते—पुनरिति । तस्यैव ब्रह्मणस्तत्त्वमिति शेषः । विगृह्यवादो जयपरराज्य- प्रधानो जल्पन्यायः । षष्ठे प्रतिष्ठापितमनुवदति—शिष्येति । प्रश्नप्रतिवचनन्यायस्तत्त्वनिर्णयप्रधानो वादः । उपसंहृतं तदेव तत्त्वमिति शेषः । संप्रत्युत्तरब्राह्मणस्यागतार्थत्वमाह—अथेति । आगमोपपत्तिभ्यां निश्चिते तत्त्वे निर्गमनमकिञ्चि- स्करमित्याद्युक्त्याऽऽह—अयं चेति । प्रकारान्तरेण संगतिमाह—अथेति । कथमिह तर्कणाधिगतितस्तत्राऽह—तर्कोति । २५ मुनिकाण्डस्य तर्कप्रधानत्वे किं स्यात्तदाह—तस्मादिति । इति फलतोति शेषः शास्त्रादिना यथोक्तस्य ज्ञानस्य निश्चितत्वेऽपि किं सिध्यति तदाह—तस्माच्छास्त्रअष्टावड्विरिति । एतच्छब्दो यथोक्तज्ञानपरामर्शार्थः । इति सिध्यतीति शेषः । तत्र हेतुमाह—आगमेति । अव्यभिचारान्मानयुक्तिगमस्याप्यर्थस्य तथैव सत्त्वादिति यावत् । इतिशब्दो ब्राह्मणसंगतिसाम्प्यर्थः । तात्पर्यार्थं व्याख्याते सत्यक्षरव्याख्यानप्रसक्तवाह—अक्षराणां त्विति । तर्हि ब्राह्मणेऽस्मिन्वक्तव्याभावात्परिसमाप्तिरेवेत्याद्युक्त्याऽह—यानीति ।

१. रेखासंख्यायाः रेखाक्षरन्यायश्च प्रथम स्थाने विक्षिप्ता रेखा एकत्वसंख्यां गमयति सेव रेखा द्वितीयस्थाने ३० दशत्वं तृतीये गतवर्मित्यादिना रेखाया तत्तत्स्वरूपारोपणेन तत्तत्संख्या निवेष्टते संख्यायाः स्वरूपेण सत्यत्वेऽपि तत्तत्स्थानविशिष्टवैनासत्यत्वम् । एव अकारादिवर्णाः रेखासु आरोप्यन्ते तादृशरेखाणां स्वरूपेण सत्यत्वेऽपि तादृशास्तदादात्म्येन असत्यत्वात् असत्त्वेन सत्यज्ञानं सुलभम् । एव सृष्ट्यादिप्रपञ्चनमपि वेदे ब्रह्मस्वरूपज्ञानार्थं ज्ञानेन तु उपायस्य कल्पितस्य नेति नेतीति निषेधात् सत्यं ब्रह्मावगम्यते ।

२. हेतुव्यपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम्—यथा तस्माद्ब्रह्मिभान् इति । वृत्तज्ञानज्ञाप्यवर्द्धमानित्यर्थः । ३५

अथ क्षतुर्वाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम्

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य ३ भार्ये बभूवतुर्मंत्रेयो च कात्यायनी च तयोर्ह मंत्रेयो
ब्रह्मवादिनी नभूच स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ ह याज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् ॥१॥

मंत्रेयोति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽहमस्मा-

५ स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणोति ॥२॥

सा होवाच मंत्रेयो यन्तु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्स्यां

न्वहं तेनामृताहोऽ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां

जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥३॥

सा होवाच मंत्रेयो येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्नेद तदेव मे ब्रूहीति ॥४॥

१० स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वै खलु नो भवती सती प्रियमवृषद्धन्त

तर्हि भवत्येतद्व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिष्ट्यासवेति ॥५॥

स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो

भवति । न वा अरे जायाम्ये कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया

अथेति हेतुपदेशानन्तर्यप्रवर्तनार्थः । हेतुप्रधानाणि हि वाक्यान्वयितानि तदनन्तरभागमप्रधानेन प्रति-
१५ ज्ञातोऽर्थो निगम्यते मंत्रेयोब्राह्मणेन । ह्यस्यो वृत्तावद्योतकः । याज्ञवल्क्यस्यैवः किल द्वे भार्ये पत्यो बभूवतुः सतां
मंत्रेयो च नामत एकाऽपरा कात्यायनी नामतः तयोर्मार्गयोर्मंत्रेयोह किल ब्रह्मवादिनी ब्रह्मवचनशीला बभूवा-
ऽसीत् । स्त्रीप्रज्ञा स्त्रियां योचिता सा स्त्रीप्रज्ञा सैव पत्याः प्रज्ञा गृहप्रयोजनान्वेषणाकक्षणा सा कोप्रज्ञैव तर्हि
तस्मिन्काले आसीत्कात्यायनी । अथैव सति ह किल याज्ञवल्क्योऽन्यत्पूर्वस्माद्वाह्यलक्षणावृत्तात्पारिव्रात्य-
लक्षणे वृत्तमुपाकरिष्यन्प्राविशकीर्तुः सन् ॥१॥

२० हे मंत्रेयोति ज्येष्ठा भार्यामात्मन्त्रयासास । आत्मन्त्र्य होवाच ह प्रव्रजिष्यन्पारिव्रात्यं करिष्यन्वा अरे
मंत्रेयस्यात्मत्त्वानादगाहं स्यादहमस्मि भवामि । मंत्रेयमुज्ज्वलीहि मां हन्तेच्छसि यदि तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं
करवाणोत्यावि व्याख्यातम् ॥२॥

सैवमुक्तोवाच मंत्रेयो सर्वेयं पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्तु किं स्यां किमहं वितसाज्येन कर्मणाऽमुताऽऽहं न
स्यामिति । नेति होवाच याज्ञवल्क्य इत्यादि समानमग्यत् ॥३-४॥

२५ स होवाच प्रियेयं पूर्वं खलु नोऽहमस्म्यं भवती भवति सती प्रियमेवाबुधद्वितवती निर्धारितव्यसि ।
अतस्तुष्टोऽहं हन्तेच्छसि चेदमृतत्वसाधनं ज्ञातुं हे भवति ते तुभ्यं तदमृतत्वसाधनं व्याख्यास्यामि ॥५॥

आत्मनि खल्वरे मंत्रेयो दृष्टे । कथं ब्रूह आत्मनोति, उच्यते—पूर्वनाद्यायिपमास्यां भुते पुनस्तर्कयोप-
पत्या मते विचारिते । अथर्वं त्वाममसात्रेण मत् उपपत्या पश्चाद्विज्ञात एवमेतस्मात्स्थिते निर्धारिते । किं भवती-
ननु वाक्यानि पूर्वत्र व्याख्यातानि न हेतुस्यविस्तृतकथं तदुपदेशानन्तर्यं सस्यासस्यामृतत्वहेतोरात्मज्ञान-

३० स्याथशब्देन द्योत्यते तत्राऽहं—हेतुप्रधानातीति । तदेव वृत्तं व्यनक्ति—याज्ञवल्क्यस्येति । अथैवत्स्वार्थमाह—
एवं सतीति । भार्याद्वये दर्शितरीत्या स्थिते स्वस्य च वैरभ्यातिरेके सतीति यावत् ॥२॥

तस्या ब्रह्मवादित्वं तदामन्त्रणद्वारेण ता प्रत्येव सवादे हेतुवर्तव्यम् । तस्या ब्रह्मवादित्वं द्योतयितुमिच्छति
यदीत्युक्तम् ॥२॥

मंत्रेयो त्वमृतत्वमात्रार्थितामात्मनो दर्शयति—सैवमिति ॥३-४॥

३५ गुह्यवादाधोना विद्यावाप्तिरिति द्योतनार्थमाह—स होवाचेति । ज्ञानेच्छादुर्लभताद्योतनाय वैदित्युक्तम् ॥५॥

व्याख्यानप्रकारमेवाऽहं—आत्मनोति । दृष्टे सर्वमिदं विवर्तितं भवतीत्युत्तरत्र सन्नम् । केनोपायेनाऽऽत्मनि

दृष्टे सर्वं दृष्टं भवतीत्युपायं पुच्छति—कथमिति । आत्मदर्शनोपायं श्रवणादिकं दर्शयन्नुत्तरमाह—उच्यते इति ।

उक्तोपायफलं प्रश्नपूर्वकमाह—किमित्यादिना । इदं सर्वमित्यनुब्रूय तस्यार्थमाह—यथात्मनोऽन्यमिति । तदात्मनि

भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः प्रिया भवन्ति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे ब्रह्मण्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम् ॥६॥

ब्रह्म तं परावाद्योज्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परावाद्योज्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परावुर्योज्यत्रात्मनो लोकान्वेद वेदास्तं परावुर्योज्यत्रात्मनो देवान्वेद वेदास्तं परावुर्योज्यत्रात्मनो वेदान्वेद भूतानि तं परावुर्योज्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परावाद्योज्यत्रात्मनः सर्वं वैवेदं ब्रह्मोक्तं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा इमानि भूतानोव्सर्वं यद्ययमात्मा ॥७॥

स यथा कुन्दुमेहंयमानस्य न बाह्याल्लब्धाल्लक्ष्णुयाद्ग्रहणाय
कुन्दुमेस्तु ग्रहणेन कुन्दुम्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥८॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याल्लब्धाल्लक्ष्णुयाद्ग्रहणाय
शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥९॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याल्लब्धाल्लक्ष्णुयाद्ग्रहणाय
वीणायै तु ग्रहणेन वीणावाद्यस्य वा शब्दो गृहीतः ॥१०॥

स यथाद्विधानेरभ्यासितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेज्यं महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोज्यर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टं ह्युतमाशितं पायित-
मयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्चसितानि ॥११॥

स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमेव सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमेव सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेव सर्वेषां रसानां जिह्वैकायनमेव सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेव-
त्युच्यत इदं विदितं भवति । इदं सर्वमिति यदात्मनोज्ञम् । आत्मव्यतिरेकेणाभावात् ॥६॥

तमयथार्यदक्षिणं परादात्पराकुर्यात्कैवल्यात्सर्वमिदं कुर्यादियननात्मस्वरूपेण मां पश्यतीत्यपराधा- ३०
दिति भावः ॥७-१०॥

चतुर्थं शब्दनिष्ठासेनैव लोकाद्यर्थनिष्ठासः सामर्थ्यादुक्तो भवतीति पृथङ्मोक्तः । इह तु सर्वशास्त्रोप-
दृष्टे दृष्टे स्यादिति शेषः । कथमन्यस्मिन् दृष्टे उत्पन्न्यददृष्टं भवति तत्राऽह—आत्मव्यतिरेकेणेति ॥६-१०॥

स यथाऽऽर्धगानेरित्यादाविष्टं दुतमित्याद्यविकं दृष्टं तस्यायमाह—चतुर्थं इति । सामर्थ्यादर्शयत्यस्य शब्द-

सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेव सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनमेव सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनमेव सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनमेव सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेव सर्वेषां विसर्गणां पायुरेकायनमेव सर्वेषामव्यवनां पादावेकायनमेव सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥१२॥

स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्याः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्याः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवैतैर्म्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमोति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥१३॥

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपिपन्न वा अहमिमं विज्ञानमोति स होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिवर्मा ॥१४॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं रसयते १० तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं स्पृशति

संहार इति कृत्वाऽर्धप्राप्तोऽस्यर्थः स्पष्टीकर्तव्य इति पृथगुच्यते ॥११-१२॥

सर्वकार्यप्रलये विद्यानिमित्ते सैन्धवघनवदनन्तरोऽबाह्याः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एक आत्माऽवतिष्ठते । पूर्वं तु सूतमात्रासंसारविशेषाल्लब्धविशेषविज्ञानः सन् । तस्मिन्प्रविकल्पिते विद्याया विशेषविज्ञाने तस्मिन्मिमेक्षे च भूत-संसर्गे न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्येवं याज्ञवल्क्येनोक्ता ॥१३॥

१५ सा होवाचात्रैव मा भगवानेतस्मिन्नैव वस्तुनि प्रज्ञानघन एव न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति मोहान्तं मोहमभ्य-भापीपिपन्नपीपन्नवधगमितवानसि संभोहितवानसीत्यर्थः । अतो न वा अहमिममात्मानमुत्तलक्षणं विज्ञानमि-विवेकत इति । स होवाच नाहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मा अतो विन(र्न)ष्टं शोलमस्येति विनाशी न विनाश्यविनाशी विनाशब्देन विक्रियाऽविनाशीत्यविक्रिय आत्मेत्यर्थः । अरे मैत्रेय्ययमात्मा प्रकृतोऽनुच्छित्ति-वर्मा । उच्छित्तिश्च्छेद उच्छेदोऽतो विनाश उच्छित्तिवर्मेऽस्त्येत्युच्छित्तिवर्मा नोच्छित्तिवर्माऽनुच्छित्तिवर्मा नापि

२० विक्रियालक्षणे नाप्युच्छेदलक्षणे विनाशोऽस्य विद्यत इत्यर्थः ॥१४॥

चतुर्थमपि प्रपाठकेष्वेक आत्मा तुर्यो निर्धारितः परं ब्रह्म । उपायविशेषस्तु तस्याधिगमेऽप्यव्याप्यम् । १५ उपेयस्तु स एवाऽऽत्मा यश्चतुर्थोऽयत आवेशो नेति नेतीति निविष्टः । स एव पञ्चमे प्राणपणोपन्यासेन श्वाकल्प-याज्ञवल्क्यसंवादे निर्धारितः । पुनः यश्चमसमाप्नोति । पुनर्जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे । पुनरिहोपनिषत्समाप्नोति । चतुर्थमपि प्रपाठकानामेतद्वत्तन्निष्ठता नान्योऽन्तराले कश्चिदपि विवर्तितोऽर्थ इत्येतत्प्रदर्शनायान्त उपसंहारः स एव २५ नेति नेत्यादिः ।

स्यानुपपत्तेरित्यर्थः । नन्वत्रापि सामर्थ्याविशेषात्पृथगुक्तिर्युक्तेत्याशङ्क्याऽह—इह त्विति ॥११-१२॥

स यथा सैन्धवघन इत्यादिवक्ष्यतात्पर्यमाह—सर्वकार्येति । एतेभ्यो भूतेभ्य इत्यादेर्यमाह—पूर्वं त्विति । ज्ञानोदयाभ्यागवस्थायामित्यर्थः । लब्धविशेषविज्ञानं सन्ध्यवहरतीति शेषः । प्रविकल्पिते तस्येत्यप्याहार ॥१३॥

पूर्वोत्तरविरोधं शङ्कित्वा परिहरति—सा होवाचेत्यादिना । अविनाशित्वं पूर्वं हेतुरित्याह—यत इति ॥१४॥

३० प्रत्यध्यायमन्यथाऽप्यथा प्रतिपादनादात्मनः सविशेषत्वमाशङ्क्य स एव इत्यादेस्तात्पर्यमाह—चतुर्थमपीति । केन प्रकारेण तस्य तुल्यत्वमित्याशङ्क्याऽह—परं ब्रह्मेति । अध्यायमेदस्तहि कथमित्याशङ्क्याऽह—उपायेति । उपायमेदवदुपेयमेदोऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽह—उपेयस्त्विति । चातुर्थिकादर्थोत्पादमिकस्यार्थस्य शेष व्यावर्तयति—स एवेति । प्राणपणोपन्यासेन मूर्ध्ना ते विपतिष्यतीति मूर्ध्नातोपन्यासात्प्राणा पणत्वेन गृहीता इति गम्यते । तेन श्वाकल्पब्राह्मणेन निविशेषः प्रत्यगात्मा निर्धारित इत्यर्थः । विज्ञानमानन्द ब्रह्मेत्यादानुक्त स्मारयति—पुनरिति ।

३५ पञ्चमसमाप्नोति पुनर्विज्ञानमित्यादिना स एव निर्धारित इति योजना । कुर्वन्ब्राह्मणादावपि स एवोक्त इत्याह—पुनर्जनकेति । अस्मिन्नपि ब्राह्मणे स एवोक्त इत्याह—पुनरिहिति । किमिति पूर्वं तत्र तत्रोक्तस्य निविशेषस्याऽऽत्म-नोऽवसाने वचनमित्याशङ्क्याऽह—चतुर्थमपीति ।

तद्वितर इतरं विजानाति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्र्येत्तत्केन कं रसयेत्तत्केन कं ममिवदेत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न गृह्यते-
श्रीर्यो न हि शीर्यतेऽस्मिन्ने न हि सन्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यति विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनोऽसि सैत्रय्येतावदरे खल्वसूतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विज्ञाहार ॥१५॥ ५

इति बृहदारण्यकोपनिषद् चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

यस्मात्प्रकारशतेनापि लिख्यमाणे तत्त्वे नेति नेत्यात्मैव निष्ठा नान्योपलभ्यते तर्केण वाऽऽग्नेन वा तस्मा-
देतदेवामृतत्वसाधनं यदेतन्नेति नेत्यात्मपरिज्ञानं सर्वसंन्यासश्चेत्येतमर्थमुपसंनिहोर्विश्राह-एतावदेतावन्मात्रं यदेतन्नेति
नेत्यद्वैतात्मवर्णनमिदं चाप्यसहकारिकारणनिरपेक्षमेवारे सैत्रेय्यमृतत्वसाधनम् । यत्पृष्ठज्यसि यदेव भगवान्नेदं
तदेव मे ब्रह्ममृतत्वसाधनमिति तदेतावदेवेति विज्ञेयं त्वयेति हूं किलामृतत्वसाधनमात्मज्ञानं त्रिपाद्यै भार्याया १०
उक्त्वा याज्ञवल्क्य किं कृतवाच्यपूर्वं प्रतिज्ञातं प्रब्रजिष्यन्नस्मीति तद्वकार विज्ञाहार प्रब्रजितवानित्यर्थः । परिसमाप्ता
ब्रह्मविद्या संन्यासपर्यवसाना । एतावानुपपेक्ष एतद्वैवानुशासनमेवा परमनिष्ठैव पुरुषार्थकर्तव्यतन्त्र इति ।

इदानीं विचार्यते शास्त्रार्थविवेकप्रतिपत्त्ये । यत आकुलानि हि वाक्यानि दृश्यन्ते “याद्वज्जीवमस्मिहोर्भं
जुहुयात्” “यावज्जीवं दशोपुर्णसासान्यां यजेत” “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः” “एतद्वै जरामयं सत्तं
यदग्निहोत्रम्” इत्यादीन्वाक्यमप्यपकाम्पन्यानि चाऽऽश्रयमात्तरप्रतिपादकानि वाक्यानि “विदित्वा ब्युरवाय १५
प्रब्रजति” “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्प्रह्लादो न भूत्वा प्रब्रजेत्” “यदि वेतरवा ब्रह्मचर्यदिव प्रब्रजेदगृह्णा
वनाद्वा” इति । “द्वावेव पत्न्यावबनुनिष्कात्तरौ भवतः क्रियापथश्चैव पुरस्तात्संन्यासश्च तयोः संन्यास एवातिरेक-
यति” इति । “न कर्मणा न प्रजया जनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानुषु” इत्यादीनि । तथा स्मृतपथश्च—“ब्रह्मचर्य-
वाप्रव्रजति” “अविशीर्णब्रह्मचर्यं यमिच्छेत्समावसेत्” तस्याऽऽश्रयविकल्पमेकेनैवते” तथा—

“वेदान्तरीत्य ब्रह्मचर्येण पुत्रपौत्रानिच्छेत्पावनार्थं पितृणाम् ।

अग्नीनाधाय विधिब्रज्जेष्ट्यस्तो वनं प्रविश्याथ सुनिर्बुधेत् ॥”

पौर्वापर्यपर्यलोचनायामुपनिषदर्थो निर्विशेषमात्मतत्त्वमित्युपपाद्य वाक्यान्तरमवतार्य व्याकरोति—यस्मादि-
त्यादिना । इति होक्त्वेत्यादिवाक्यमाकाक्षापूर्वकमादाय व्याचष्टे—यत्पृष्ठज्यस्येत्यादिना । ब्राह्मणार्थमुपसंहरति—
परिसमाप्तेति । तस्याऽऽमुपदेशान्तर कर्तव्यमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—एतवानिति । किमत्र प्रमाणमिति तदाह—एतदिति ।
तथाऽपि परमा निष्ठा संन्यासिनो वक्तव्येति चेत्तेत्याह—एषेति । आत्मज्ञाने ससंन्यासे सत्यपि पुरुषार्थान्तरं कर्तव्यम- २५
स्तीत्याशङ्क्याऽऽह—एष इति । इतिशब्दो ब्राह्मणसमाप्त्यर्थः ।

संन्यासमात्मज्ञानममृतत्वसाधनमित्युपपाद्य संन्यासमविकृत्य विचारभवतारयति—इदानीमिति । तत्र तत्र
प्रागेव विचारितत्वात्किं पुनर्विचारेणेत्याशङ्क्याऽऽह—शास्त्रार्थेति । विरक्तस्य संन्यासो ज्ञानस्यान्तरङ्गसाधनं ज्ञानं
तु, केवलममृतत्वस्येति शास्त्रार्थं विवेकस्या प्रतिपत्तिरपि प्रागेव सिद्धेति किं तदर्थेन विचारारम्भेणेत्याशङ्क्याऽऽह—यत
इति । अतो विचारः कर्तव्यो नान्यथा शास्त्रार्थविवेकः स्यादित्युपसंहाराधीं हिशब्दः । वाक्यानामाकुलत्वमेव दर्शयति—
यावदिति । यदग्निहोत्रमित्यादीनोल्यादिशब्दवैकाग्र्यम त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानादप्राहंस्वस्येत्यादिसंन्यासविधानं
गृह्यते । कथमेतावता वाक्यानि व्याकुलानीत्याशङ्क्याऽऽह—अन्यानि चेति । विदित्वा ब्युरवाय भिक्षाचर्यं चरन्तीति
वाक्य पाठक्रमेण विद्वत्संन्यासपरमर्थक्रमेण तु विविदिपासंन्यासपरमात्मानमेव लोकमिच्छन्तः प्रब्रजन्तीति तु विविदिपा-
संन्यासपरमेवेति विमाम् । क्रमसंन्यासपरं श्रुतिमुदाहरति—ब्रह्मचर्यमिति । अक्रमसंन्यासविषय वाक्य पठति—
यदि वैति । कर्मसंन्यासयोः कर्मसंन्यासस्याऽऽविषयप्रदर्शनपरं श्रुति दर्शयति—द्वावेवेति । अनुनिष्कात्तरौ शास्त्रे ३५
क्रमेणाभ्युदयनिःश्रेयोसोपायत्वेन पुनः पुनरुक्तवित्यर्थः । ज्ञानद्वारा संन्यासस्य भोक्षोपायत्वे श्रुत्यन्तरमाह—न कर्मणेति ।
‘तानि वा एतान्यवराणि तपासि न्यास एवात्यरेचयत्’ इत्यादिवाक्यमादिब्रन्दार्थः । यथा श्रुतयस्तथा स्मृतयोऽप्यकुला-
दुत्पन्त इत्याह—तथेति । तत्राक्रमसंन्यासे स्मृतिमादावुदाहरति—ब्रह्मचर्यवानिति । यथेष्टाश्रमप्रतिपत्तौ प्रमाणभूतां
स्मृतिं दर्शयति—अविशीर्णेति । आश्रमविकल्पविषया स्मृति पठति—तत्त्येति । ब्रह्मचारी पठ्यर्थः । क्रमसंन्यासे

“प्राजापत्यां निरुपेष्टि सवैसवदक्षिणाम् । आत्मन्यग्नौन्तमारोय ब्राह्मणः प्रजवेदगृहात् ॥” इत्याद्याः ।

एवं व्युत्थानविकल्पक्रमयथेष्टाधमप्रतिपत्तिप्रतिपादकानि हि श्रुतिस्मृतिवाक्यानि शतश उपलभ्यन्त इतरेतरविशद्धानि । आचारारब्ध तद्विद्वान् । विप्रतिपत्तिश्च शास्त्रार्थप्रतिपत्तौ पूर्णं बहुविदामपि । अतो न शक्यते शास्त्रार्थो मन्वबुद्धिभिर्विवेकेन प्रतिपत्तुम् । परिनिष्ठितशास्त्रान्यायबुद्धिभिरेव ह्येषां वाक्यानां विषयविभागः ५ शक्यतेऽवधारयितुम् । तस्मादेषां विषयविभागज्ञापनाय यथानुद्दिशतमर्थं विचारयिष्यामः । यावज्जीवमुत्पादि-
७ वाक्यानामन्यार्थासंभवात्क्रियावसान एव वेदार्थः । तं यत्तपत्रैर्वहन्तीत्यन्तकर्मध्वजगजराजमर्मध्वजगजं लिङ्गाच्च भस्मान्तं शरीरमिति । न हि पारिव्राज्यपक्षे भस्मान्तता शरीरस्य स्यात् । स्मृतिश्च—

“निषेकादिभ्रमशान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विविः । तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽप्यिच्छेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥” इति ।

समन्त्रकं हि यत्कर्म वेदेनेह विधीयते तस्य समजानान्ततां दर्शयति स्मृतिः । अधिकाराभावप्रदर्शनाच्चात्पत्-
१० सेवं श्रुत्यधिकाराभावेऽकर्मणो गम्यते । जन्मुद्घातनापवादाच्च ‘बोरूहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्घासयते’ इति ।

ननु व्युत्थानादिविधानाद्वैकल्पिकं क्रियावसानत्वं वेदार्थस्य । न । अन्यायैवाव्युत्थानादिविधुतोनाम् ।
“यावज्जीवमसिंहो ज जुहोति” “याज्जीवं बर्षापूर्णमासाम्यां यजेत” इत्येवमादीनां श्रुतीनां शौचनशातिनिर-
८ त्वाद्या न क्षययतेऽन्यार्थता कस्यप्यितुं तथा व्युत्थानादिविधानानां कर्मानधिकृतविषयत्वसंभवात् । “कुर्वन्नेवेह
कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः” इति च मन्त्रवर्णाज्जरया वा ह्येवास्मानुष्यते मृत्युना वेति च जराभृत्युन्मासम्यत्र
१५ कर्मविधेयविधिप्राप्तसंभवात्कर्मिणां भ्रमशान्तान्तत्वं न वैकल्पिकम् । काणकुञ्जादयोऽपि कर्मण्यनधिकृता अनुपग्राहा
एव श्रुत्येति व्युत्थानाद्याभसान्तरविधानं नानुपपन्नम् ।

पारिव्राज्यक्रमविधानस्यानवकाशत्वमिति चेत् । न । धिर्जिज्ञेसर्वमेवयोर्वाज्जीवविषयपवादात्वात् ।

प्रमाणमाहु—तथेति । तत्रैव वाक्यान्तरं पठति—प्राजापत्यामिति । सवैवदं सर्वस्वं दक्षिणा यास्या तां निर्वर्त्यैत्यर्थः ।
आविपदेन मृण्डा निस्तन्तवक्ष्येत्यादिवाक्यं गृह्यते । इत्याद्याः स्मृतयश्चेति पूर्वेण संबन्धः ।

२० व्याकुलानि वाक्यानि दर्शितान्युपसंहरति—एवमिति । इतश्च कर्तव्यो विचार इत्याहु—आचारारब्धेति ।
श्रुतिस्मृतिविदामाचारः स विरुद्धो लभ्यते । केचिद्वद्ब्रह्मचर्यदिव प्रव्रजन्ति । अपरे तु तत्परिसमाप्य गार्हस्थ्यमेवाऽऽव-
२५ न्ति । अन्ये तु चतुरोऽप्यभ्रमाभ्रमेणाऽऽश्रयन्ते । तथा च विना विचार निर्णयसिद्धिरित्यर्थः । इतश्चास्ति विचारस्य
कार्यतेत्याहु—विप्रतिपत्तिश्चेति । यद्यपि बहुविधः शास्त्रार्थप्रतिपत्तारो जैमिनिप्रभृतयस्तथाऽपि तेषां विप्रतिपत्तिर-
लभ्यते । केचिद्वृत्तेरतः आश्रमा सन्तीत्याहुर्न सन्तीत्यपरे । तत्कुतो विचारादुते निश्चयसिद्धिरित्यर्थः । अथ केषांचि-
२५ दन्तरेणापि विचारं शास्त्रार्थो विवेकेन प्रतिभास्यति तत्राऽऽहु—अत इति । श्रुतिस्मृत्याचारविप्रतिपत्तेरिति यावत् ।

कैस्ताहि शास्त्रार्थो विवेकेन ज्ञातुं शक्यते तत्राऽऽहु—परिनिष्ठितेति । नानाश्रुतिवर्षनादिवशादुपग्राहित विचारारम्भ-
३० मुसंहरति—तस्मादिति । विचारकर्तव्यतामुक्त्वा पूर्वपक्षं गृह्णाति—यावदित्यादिना । श्रुत्यादीत्यादिशब्देन कुर्वन्सत्यादि-
मन्त्रवाद्यो गृह्यते । ऐकाग्र्यमे हेतुन्तरमाहु—तमिति । “एतद्दे जगमयं सद्य यदग्निहोत्रमिति” श्रुत्येव पारिव्राज्या-
सिद्धिरित्याहु—अरेति । तत्रैव हेतुन्तरमाहु—लिङ्गाच्चेति । पारिव्राज्यपक्षेऽपि तदुपपत्तिमासङ्कयाऽऽहु—न हीति ।

३० इतश्च नास्ति पारिव्राज्यमित्याहु—स्मृतिश्चेति । तस्यास्तात्पर्यमाहु—समन्त्रकं हीति । नान्यस्य कस्यचिदित्यत्र
सूचितमर्थं कथयति—अधिकारेति । गृहस्थस्य पारिव्राज्याभावे हेतुन्तरमाहु—अजीनेति ।

पूर्वपक्षमाक्षिपति—नन्विति । उभयविधिवर्षने षोडशीग्रहणग्रहणवदधिकारभेदेन विकल्पो युक्तो न तु
क्रियावसान एव वेदार्थ इति पक्षपाते निवचनमस्तौल्यर्थः । तुल्यविधिद्वयदर्शने हि विकल्पो भवत्यत्र तु सावकाशानव-
काशत्वेनातुल्यत्वासंभमित्याहु—नान्यार्थत्वादिति । तदेव स्फुटयति—यावज्जीवमिति यावदिति । कर्मानधिकृतविषयत्वात्

३५ वैकल्पिकमिति संबन्धः । क्रियावसानत्वं वेदार्थस्येति शेषः । तत्रैव हेतुन्तरमाहु—कुर्वन्सत्यादिना । न वैकल्पिक-
मित्यत्र पूर्ववदन्वयः । व्युत्थानादिविधानानां कथमनधिकृतविषयमित्याहु—काणेति ।

अनधिकृतविषयत्वं तेषामशक्यं वक्तुं “ब्रह्मचर्यं समाप्ये”त्यादावधिकृतविषये क्रमदर्शनादिति शङ्कते—पारि-

१. विश्वजित्सर्वमेवयोरिति । विश्वजिति सर्वत्वं दत्वात् इति विनिना सर्ववन्त्यागात् संन्यासोपपत्तिः । एवं
सर्वमेवेऽपि सर्वं स्वशानं विहितम् ।

यावज्जीवाग्निहोत्रादिविवेचनमित्येवमेथयोरेवापवादस्तत्र च क्रमप्रतिपत्तिर्भवति “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्-
गृहाद्वनो भूत्वा प्रव्रजेद्” इति विरोधानुपपत्तेः । न ह्येवंविधस्य पारिव्राज्यकर्मविधानवाक्यस्य कश्चिद्विरोधः
क्रमप्रतिपत्तेः । अन्यविषयपरिकल्पनायां तु यावज्जीवविधानश्रुतिः स्वविषयात्संकोचिता स्यात् । क्रमप्रतिपत्तेस्तु
विश्वजित्सर्वमेधविषयत्वात् कश्चिद्वाधः । नाऽऽत्मज्ञानस्याभूतत्वहेतुत्वान्म्युपगमात् ।

यत्तावदात्मैवोपासीतेत्यारभ्य स एष नेति नेत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यदुपसंहृतमात्मज्ञानं तदभूतत्वसाधन- ५
मित्यभ्युपगतं भवति । तत्रैतावदेवाभूतत्वसाधनमन्यनिरपेक्षमित्येतन्न भूष्यते । तत्र भवन्तं पृच्छामि किमर्थमात्म-
ज्ञानं सर्वयति भवानिति । श्रुणु तत्र कारणं यथा स्वर्गकामस्य स्वर्गप्राप्त्युपायमज्ञानतोऽग्निहोत्रादि स्वर्गप्राप्ति-
साधनं ज्ञापयति तथेहाप्यभूतत्वप्रतिपत्तिसोरभूतत्वप्राप्त्युपायमज्ञानतो यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रह्मीत्येवमा-
काङ्क्षितमभूतत्वसाधनमेतावदर इत्येवमादौ वेदेन ज्ञाप्यत इति । एवं तर्हि यथा ज्ञापितमग्निहोत्रादि स्वर्ग-
साधनमभ्युपगम्यते तथेहाप्यत्मज्ञानम् । यथा ज्ञाप्यते तथाभूतमेवाभूतत्वसाधनमात्मज्ञानमभ्युपगन्तुं युक्तम् । १०
तुल्यग्रामाण्यादुभयत्र ।

यद्येवं किं स्यात् । सर्वकर्महेतुपमर्दकत्वादात्मज्ञानस्य विद्योद्भवे कर्मनिवृत्तिः स्यात् । दाराग्निर्बद्धानां
तावज्जीवाग्निहोत्रादिकर्मणां भेदबुद्धिविषयसंप्रदानकारकसाध्यत्वम् । अन्यबुद्धिपरिच्छेदां ह्यग्न्यादिवेदां संप्रदान-
कारकमूलात्मस्तरेण न हि तत्कर्म निर्वर्त्यते । यथा हि संप्रदानकारकबुद्ध्या संप्रदानकारकं कर्मसाधनत्वेनोप-
दिश्यते सेह विद्यया निवर्त्यते “अन्योऽसावन्धोऽहमस्मीति न स वेद” “देवास्तं पराद्वयं जग्यथाऽऽत्मनो देवान्वेह” १५
“सुतोः स सुत्युपागमोति य इह नानेव पश्यति” “एकैवानुब्रष्टव्यं सर्वमात्मानं पश्यति” इत्यादिश्रुतिभ्यः । न च
वेदाकालनिमित्तं यथेष्टं व्यवस्थितारभ्यस्तु विषयत्वादात्मज्ञानस्य । क्रियायास्तु पुरुषतन्त्रत्वात्साक्षाद्देवाकाल-

ज्ञान्येति । गत्यन्तरं दर्शयन्नुत्तरमाह—न विश्वजिदिति । “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति”त्युत्सर्गस्तस्यापवादो विषय-
जित्सर्वमेवौ तदनुष्ठाने सर्वस्वदानावेव साधनसंप्रद्वारित्वात्पारिव्राज्यस्यावश्यंभावित्वादतस्तद्विषयं क्रमविधानमित्यर्थः ।
तदेव स्पृष्टयति—यावज्जीवेति । कथं क्रमविधेरेव विषयत्वं कल्पकाभावादित्याशङ्क्याऽह—विरोधानुपपत्तेरिति । २०
गृहस्थस्यापि विरक्तस्य पारिव्राज्यमिति किमिति क्रमविषयो नेष्यते तत्राऽह—अन्यविषयेति । क्रमविधेरपि त्वत्सो-
संकोचः स्यादित्याशङ्क्याऽह—क्रमप्रतिपत्तेरिति । सति ज्ञाने कर्मत्यागो निषिध्यते सत्यां वा जिज्ञासायामिति
विकल्प्याऽऽद्यं हृषयति सिद्धान्ती—नाऽऽत्मज्ञानस्येति ।

विद्वत्स्यासस्यावश्यंभावित्वात् कर्मविधान एव वेदायं इति संगृहीतं बस्तु विवृणोति—यत्तावदिति । विद्या-
सूत्राद्वार्य निषेधवाक्यान्तेन ग्रन्थेन यदात्मज्ञानमूपसंहृतं तत्तत्कर्मविधानमिति भवतापि यस्मादभ्युपगतं पराङ्म २५
चाऽऽत्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधारणादिति न्यायात्तस्माज्ज्ञाने सति कर्मनुष्ठानं निरवकाशमित्यर्थः । अथाऽऽत्मज्ञानं कर्म-
सहितमभूतत्वसाधनमित्येते न केवलं तथा च ज्ञानोत्तरकालमपि न कर्मत्यागसिद्धिरिति शङ्कते—तत्रेति । आत्म-
ज्ञानस्याभूतत्वसाधनत्वे सत्यपीति यावत् । कर्मनिरपेक्षत्वं वेदात्मज्ञानस्य भवान्न सहृदे किमिति तर्हि ज्ञानमेवोपगत-
मिति सिद्धान्ती पृच्छति—तत्रेति । तस्य कर्मनिरपेक्षत्वात्तद्गीकारे सतीत्यर्थः । तत्र पूर्ववादी शास्त्रीयाद्यादात्मज्ञानम-
भूतत्वसाधनमभ्युपगतमिति शङ्कते—शृण्विति । ज्ञापयति वेद इति शेषः । शास्त्रानुसारेणाऽऽत्मज्ञानाद्गीकारे ३०
कर्मनिरपेक्षमेवाऽऽत्मज्ञानं मोक्षसाधनं सेत्स्यतीति परिहरति—एवं तर्ह्येति । उभयत्र ज्ञाने कर्मणि चेत्यर्थः । यदा
ज्ञानस्याभूतत्वसाधनत्वे तस्य कर्मनिरपेक्षत्वे चेत्यर्थः । तुल्यग्रामाण्यात्प्रामाण्यस्य तुल्यत्वाद्देवस्येति शेषः ।

यथाशास्त्रं ज्ञानाभ्युपगमेऽपि कथं तत्केवलं केवल्यकारणमिति पृच्छति—यद्येवंमिति । शास्त्रानुसारेण
ज्ञानमभ्युपगच्छन्तं प्रत्याह—सर्वकर्मते । आत्मज्ञानस्य तदुपमर्दकत्वं दर्शयितुं कर्महेतुं तावद्दर्शयति—दाराग्नीति ।
अग्निहोत्रादीनां संप्रदानकारकसाध्यत्वं व्यतिरेकद्वारा साधयति—अन्येति । तथाऽपि कथमात्मज्ञानस्य कर्महेतुपमर्दक- ३५
त्वमित्याशङ्क्याऽह—यथा हीति । इहेति विवादनोक्तिः । विद्यायाः श्रुतिजन्यत्वेन बलवत्त्वं दर्शयति—अन्योऽसा-
वित्यादिना । ननु गुचो देशे दिवसादौ काले शास्त्राचार्यादिवशादुत्सर्गं ज्ञानं पुनरुपसाधनम् । ‘गुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य’
इत्यादिस्मृतेश्च कथं तस्य भेदबुद्ध्युपमर्दकत्वमत आह—न चेति । यत्रैकाग्रता तत्राविशेषादित्याद्याज्ज्ञान-
साधनस्य समाधेरपि न देशाद्यपेक्षा दूरतस्तु कूटस्थवस्तुतन्त्रस्य ज्ञानस्येति भावः । विगतं देशाद्यपेक्षं शास्त्रार्थत्वाद्
भवेदित्यामङ्ग्यं पुरुषतन्त्रत्वमपार्धित्वाह—क्रियायास्त्विति । साधनव्याप्तिं हृषयति—ज्ञानं स्त्विति । विगतं न ४०

निमित्ताद्यपेक्षम् । ज्ञानं तु अस्तुतत्त्वज्ञानं देवकालनिमित्ताद्यपेक्षते । यथाऽग्निरूपं आकाशोऽमूर्तं इति तथाऽऽत्मविक्रान्तमपि ।

नन्वेवं सति प्रमाणभूतस्य कर्मविधेर्निरोधः स्यात् । न च तुल्यप्रमाणयोरितरेतरनिरोधो युक्तः । न । स्वाभाविकमेवबुद्धिमात्रनिरोधकत्वात् । न हि विध्यन्तरनिरोधकमात्रज्ञानं स्वाभाविकमेवबुद्धिमात्रं निरुणद्धि ।
५ तथाऽपि हेत्युपहारात्कर्मन्युपपत्तेर्विधिनिरोध एव स्यादिति चेत् । न । कामप्रतिषेधेचात्म्यप्रवृत्तिनिरोधवदोषात् । यथा स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गसाधने यागे प्रवृत्तस्य कामप्रतिषेधविधेः कामे विहिते काम्ययागानुष्ठानप्रवृत्तिरुच्यते । न चेतावता काम्यविधिनिरुद्धो भवति । कामप्रतिषेधविधिना काम्यविधेरनर्थकत्वज्ञानात्प्रवृत्त्युपपत्तेर्निरुद्ध एव स्यादिति चेत् । भवत्येवैवं कर्मविधिनिरोधोऽपि । यथा कामप्रतिषेधे काम्यविधेरनं प्रामाण्यानुपपत्तिरिति चेत् । अननुष्ठेयत्वेऽनुष्ठानुरभावात्तुष्टानविधानार्थक्यादप्रामाण्यमेव कर्मविधीनामिति चेत् । न ।
१० प्रागात्मज्ञानात्प्रवृत्त्युपपत्तेः स्वाभाविकस्य क्रियाकारकफलमेवविज्ञानस्य अग्न इत्यज्ञानात्कर्महेतुत्वमुपपद्यते एव । यथा कामविषये दोषविज्ञानोपपत्तेः प्राक्काम्यकर्मप्रवृत्तिहेतुत्वं स्यादेव स्वर्गादी च्यायः स्वाभाविकस्यास्तत्त्वम् ।

तथा सत्पन्नमर्थो येष इति चेत् । न । अर्थनिर्णयोरेभिप्रायस्तत्त्वज्ञानात् । मोक्षमेतत् सर्वार्थित्वाग्र्यस्याविद्याविषयत्वात् । पुत्रवाभिप्रायतन्त्रो ह्यर्थनिर्णयः । मरणविकारम्येष्टिर्ज्ञानात् । तस्माच्छावतात्मज्ञानविधेरेवभिमुखं तावदेव कर्मविषयः । तस्मात्तत्त्वज्ञानसहसृभास्त्वं कर्मणामित्यतः सिद्धम् । तस्मान्मेवावृत्तत्वसाधनमेतावदरे-
१५ क्तत्वमुत्तरेवदिति । कर्मनिरपेक्षत्वात्ज्ञानस्य । अतो विद्युवस्तावद्व्याप्तिरित्यं सिद्धं तद्व्याप्तिविकारकतायाभि-
क्ष्वायविक्रियवद्वात्सम्युत्पत्तिरिति साधने अवनमन्तरेणाप्युक्तन्यायतः ।

देवाद्यपेक्षं प्रमाणत्वाद्गुणानिज्ञानवदिति प्रत्यनुमानमाह—यथेति ।

आत्मज्ञानस्य सर्वकर्महेतुत्वमर्दकमेव दोषमाशङ्कते—नन्विति । इष्टापत्तिमाशङ्क्याऽऽह—न चेति । कर्मकाष्ठेन काण्डान्तरस्यापि निरोधसंभवादित्यर्थः । साक्षादात्मज्ञानं कर्मविधिनिरुध्यद्विदिति विकल्पाऽऽहं दूषयति—नेत्यादिना ।
२० तदेव स्पृष्टयति—न हि विध्यन्तरेति । द्वितीयं शङ्कते—तथाऽपीति । यथा न कामी स्यादिति निषेधात्कस्यचित्काम्य-
प्रवृत्तिर्न भवतीत्येतावता न सर्वत्रास्ति काम्यविधिनिरुध्यते । तथा कस्यचिदात्मज्ञानात्कर्मविधिनिरुधेऽपि न सर्वत्र-
त्यसौ निरुद्धो भविष्यतीति परिहरति—न कामेति । दृष्टान्तमेव स्पष्टयति—यथेत्यादिना । प्रतिषेधस्यास्मान्निमित्तं
प्रति तदुपपत्तेरिति भावः । अभिप्रायमविद्यामाशङ्कते—कामप्रतिषेधविधियेति । अनर्थकत्वज्ञानात्कामस्येति शेषः ।
प्रवृत्त्युपपत्तेः काम्येव कर्मत्वेति ब्रह्मस्य । निरुद्धः स्यात्काम्यविधिरित्यप्याहृत्येव । गुहाभिसंधिः सिद्धान्ती दूते—
२५ भवत्विति । पुनरभिप्रायमप्रतिपक्षमानशोध्यति—यथेति । एवमिति ज्ञानेन कर्मविधिनिरोधे सतीति यावत् ।
तत्प्रामाण्यानुपपत्तिरिति शेषः । तदेव बोधं विहायति—अननुष्ठेयत्वं इति । तेषामनुष्ठेयानामग्निहोत्रादीनां कर्मणां ये
विधयस्तेषामिति यावत् । सिद्धान्ती स्वाभिसंधिमुद्घाटयन्नुत्तरमाह—नेत्यादिना । उपपत्तिरेवोपदर्शयति—स्वाभा-
विकस्येति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति ।

अज्ञानावस्थायामेव कर्मविधिप्रवृत्तिरित्यत्रानिष्टमाशङ्कते—तथा सतीति । कर्मविधेरपि पुत्रवाभिप्रायव-
३० शात्पुरुषार्थोपयोगित्वसिद्धेर्नानिष्टापत्तिरित्युत्तरमाह—नार्थेति । अर्थस्य पुत्रवाभिप्रायतत्त्वत्वे मोक्षस्यापि शास्त्रं
पुरुषार्थत्वं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—मोक्षमिति । अर्थनिर्णयोरेभिप्रायतत्त्वत्वं साधयति—पुरुषेति । मरणं “महा-
प्रस्थानमि”त्यादि कार्यं कृत्वा जीवदवस्थायामेव महाभारतादादिधिनिधानं दृष्टमोर्ध्वानिर्वाच्यमभिप्रायतत्त्वकमेवेत्यर्थः ।
कर्मविधीनामात्मज्ञानात्प्राचीनत्व प्रतिपादितमुपछहरति—तस्मादिति । तथाऽपि प्रकृते क्रियायात् तदाह—तस्मादेति ।
तत्र प्रमाणमाह—इत्यत इति । अतश्चन्दार्थं स्पृष्टयति—कर्मति । ज्ञानस्य कर्मविधेरित्येव तद्विरोधत्वात् च विद्वे-
३५ फलितमाह—अत इति । आत्मज्ञानस्यामृतत्वेहेतुत्वात्प्रयमादित्यादेरुक्त्यायादायसाक्षात्कारस्य केवलस्य केवल-
कारणत्वसिद्धेः सति तस्मिन्जीवन्मुक्तस्य कर्मानुष्ठानानवकाशात्तदुद्देशेन प्रवृत्तस्याधीतदेवस्य विदितपदपदार्थस्य परोक्ष-
ज्ञानवत्तत्त्वज्ञानेन प्रमाणपेक्षामन्तरेण सिद्धं सर्वकर्मत्यागलक्षणं पारिजान्ययेव एव विद्वत्संन्यासो न त्वपरोक्षज्ञानगतः
प्रारब्धफलप्राप्तिमन्तरेणानुष्ठेयं किंचिदस्तीति भावः । विध्यविषयत्वाज्ज्ञातसाक्षात्कारस्य कर्म पारिजान्यं तत्राऽऽह—
अवनमिति । उक्तन्यासः शान्तादिवाक्यमुचितः । विधि विनाऽपि फलभूत पारिजान्यमित्यतः ।

४० १. मरणकामस्य सर्वेस्वरो नाम यत्रः तं विचाय मरणकामो ह्येतन यजेत इति ताण्डिकब्राह्मणेन युतम् ।

तथाच व्याख्यातमेतत् “शेषां नोऽयमात्मार्थं लोक” इति हेतुवचनेन । पूर्वे विद्वांसः प्रशमकामयसाना व्युत्पिच्छन्तीति पारिब्राज्यं विदुषामात्मलोकबोधादेव । तथाच विविदिषोरपि सिद्धं पारिब्राज्यम् । “एतमेवाऽऽत्मानं लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” इति वचनात् । कर्मणां चाविद्वद्विषयत्वमबोचाम । अविद्याविषये चोत्पत्त्याति-
विकारसंस्कारार्थानि कर्माणीत्यतः आत्मसंस्कारद्वारेणाऽऽत्मज्ञानसाधनत्वमपि कर्मणामबोचाम यन्नादिभिर्विवि-
दिषन्तीति । अथैवं सत्यविद्वद्विषयाणामात्मकर्मणां बलाबलविचारणायामात्मज्ञानोत्पादनं प्रति धर्मप्रधानानाम-
मानित्वादीनां मानसानां च ध्यानज्ञानवैराग्यादीनां सन्निपत्योपकारकत्वम् । हिसारागद्वेषादिबाहुल्यादबहुविकल्प-
कर्मविभिधिता इतर इत्यतः पारिब्राज्यं मुमुक्षूणां प्रशंसन्ति—

“त्याग एव हि सर्वेषामुक्तानामपि कर्मणाम् । वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्षस्य परमोऽवधिः” ॥

“किं ते घनेन किमु बन्धुभिस्ते किं ते वारं ब्राह्मण यो मरिष्यति ।

आत्मानमचिच्छ गुहं प्रविष्टं पितामहास्ते क्व भताः पिता च ॥”

१०

एवं सांख्ययोगशास्त्रेषु च संन्यासो ज्ञानं प्रति प्रत्यासन्न उच्यते । कामप्रवृत्त्यभावाच्च । कामप्रवृत्तेर्हि ज्ञानप्रतिकूलता सर्वशास्त्रेषु प्रतिष्ठा । तस्माद्विरक्तस्य मुमुक्षोर्विनाऽपि ज्ञानेन ब्रह्मण्यदेव प्रव्रजेदित्याद्युपपन्नम् ।

सत्यां जिज्ञासायां कर्मत्यागो न शक्यते निषेद्धमिति वदन्निविदिषासंन्यासं साधयति—तथाचेत्यादिना । एतत्पारिब्राज्यमिति संबन्धः । विदुषामात्मसाक्षात्कारार्थानां तत्परोक्षनिश्चयवतामिति यावत् । आत्मलोकस्याव-
बोधोऽपि व्युत्पन्नहेतुः परोक्षनिश्चय एव । सतीतरस्मिन्फलावस्थस्य व्युत्पन्नाद्यनुष्ठानायोगात्तदन्तरेण तत्प्राप्त्य-
भावाच्च । उक्तं हि शमादिबहुपरतरेपि तत्त्वसाक्षात्कारे नियत साधनत्वं तदाह—तथा चेति । विविदिषुर्नामाधीतवेदो
विचारप्रयोजकापातिकज्ञानवान्मुमुक्षुर्लोकासाधनं तत्त्वसाक्षात्कारमपेक्षमाणस्तस्मिन्परोक्षनिश्चयेनापि धृत्यो विवक्षि-
तस्तस्य कथं पारिब्राज्यमत आह—एतमेवाऽऽत्मानमिति । इतश्च विविदिषासंन्यासोऽस्तीत्याह—कर्मणां चेति । तथा
चाविद्याविच्छेदा विद्यामिच्छावशेषाणि कर्माणि शरीरधारणमात्रकारणेतराणि त्यजेदिति शेषः । विविदिषासंन्यासे
हेतुन्तरमाह—अविद्याविषये चेति । चतुर्विधफलानि कर्माण्यविद्याविषये परं संभवन्ति न त्वसाध्ये वस्तुनोत्पत्तो २९
वस्तुजिज्ञासायां त्याग्यनि तानीत्यर्थः । कथं तर्हि कर्मणामुत्तमफलान्वयस्तत्राऽह—आत्मेति । बुद्धिशुद्धिद्वारा
ज्ञानहेतुत्वात्कर्मणामस्ति प्रणाड्या परमपुस्वार्थान्वय इत्यर्थः । ‘संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ’ इति
स्मृतौविविदिषूणां मुमुक्षूणां कथं पारिब्राज्यस्यैव कर्तव्यत्वमित्याशङ्क्याऽह—अथेति । यथा विद्वत्संन्यासस्तथा
विविदिषासंन्यासेऽपि यथोक्तनीत्या संभाविते सतीति यावत् । आत्मज्ञानोत्पादनं प्रत्याश्रमधर्माणां बलाबलविचारणा
नामान्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वचिन्ता तस्या सत्यामित्यर्थः । अहिंसास्तेयभ्रष्टाभ्यादयो यमाः । वैराग्यादीनामित्यादिशब्देन २५
शमादयो गृह्यन्ते । इतरे नियमप्रधाना आश्रमधर्मा बहुना क्लिष्टेन पापेन कर्मणा संकीर्णा हिंसादिप्राचुर्यात् ।
‘यमाभ्यस्तत्यकुर्वणि नियमान्केवलान्भजन्’ इति स्मृतेस्तस्मात्पूर्वेषामन्तरङ्गत्वमुत्तरेषां बहिरङ्गत्वमित्याशयेनाऽह—
हिंसेति । कर्मयोगापेक्षया तत्त्यागस्याधिकारिविशेषं प्रति प्रशस्तत्वमुपसंहरति—इत्यतः इति । तत्प्रशंसाप्राकरसेवाभि-
नयति—त्याग एवेति । उक्तानामाश्रमैरनुष्ठेयत्वेनेति शेषः । तत्त्यागे हेतुमाह—वैराग्यमिति । मोक्षस्य कर्मपरि-
त्यागस्येत्यर्थः । उत्तमपुमर्थानिः संन्यासद्वारा श्रवणादि कर्तव्यमित्यत्र वाक्यान्तरमुदाहरति—किं ते घनेनेति । ३०
अथ पितादिभिर्गता पत्न्यानमन्वेषयामि नाऽऽप्नोममित्याशङ्क्याऽह—पितामहा इति । विविदिषासंन्यासे साध्यादि-
संमतिमाह—एवमिति । यथाऽहः साध्याः—ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते दन्वः’ इति । ‘विवेकख्यातिपर्यन्तम-
ज्ञानाच्चित्तचेष्टितम्’ इति च । अविपर्ययादिशुद्धं केवलमुत्पद्यत ज्ञानम्’ इति च ।

योगशास्त्रविद्वद्व्याऽह—‘अभ्यासवैराग्याभ्या तच्चिरोधः’ इति । तत्र वैराग्येण विषयलोतः परिक्लि-
क्रियते । विवेकदर्शनाभ्यासेन कल्याणतोत उत्पाद्यत इति च । ‘बुद्धानुश्रविकविषयवितृष्णस्य बशीकरासंज्ञा वैराग्यम्’ ३५
इति च । इतश्च संन्यासो ज्ञानं प्रति प्रत्यासन्न इत्याह—कामेति । संन्यासिनः कामप्रवृत्त्यभावेऽपि कथं संन्यासस्य
ज्ञानं प्रति प्रत्यासन्नत्वमित्याशङ्क्याऽह—कामप्रवृत्तेरिति । ‘इति नु कामयमानः’ ‘काम एव क्रोध एव रजोगुण-
समुद्भवः । महाशानो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणश्च’ ॥ इत्यादीनि शास्त्राणि । विविदिषासंन्यासमुपसंहरति—

ननु सावकाशत्वादनधिकृतविषयमेतदित्युक्तं यावज्जीवभृत्युपरोधात् । नैव दोषः । नितरं सावकाशत्वा-
च्चावज्जीवभृतीनाम् । अविद्वत्कामिकर्तव्यतां ह्यबोचाम सर्वकर्मणाम् । न तु निरपेक्षमेव जीवननिमित्तमेव कर्तव्यं
कर्म । प्रायेण हि पुण्याः कामबहुलाः । कामश्चानेकविषयोऽनेककर्मसाधनसाध्यश्च । अनेकफलसाधनानि च वैदिकानि
कर्मणि दाराग्निसंबन्धपुरुषकर्तव्यानि पुनः पुनश्चानुष्ठेयमानानि बहुफलानि कृष्याविवद्वैषतसमाप्तीनि च
१ गार्हस्थ्य-वाऽरण्ये वाऽस्तव्येष्वेकया यावज्जीवभृत्युतयः । 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इति च मन्त्रवचनः ।

तस्मिन् पक्षे विश्वजित्सर्वविषयोः कर्मपरित्यागः । यस्मिन् पक्षे यावज्जीवानुष्ठानं तदा श्रमशान्तत्वं
भस्मान्तता च शरीरस्य । इतरवर्णपेक्षया वा यावज्जीवभृत्युतिः । न हि क्षत्रियवैश्ययोः पारिव्राज्यप्रतिपत्तिरस्ति ।
तथा 'मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः' । 'ऐकाग्र्यं त्वाचायां' इत्येवमादीनां क्षत्रियवैश्यापेक्षत्वम् । तस्मात्पुरुषसामर्थ्य-
ज्ञानवैराग्यकामाद्यपेक्षया श्रुत्यान्विकल्पक्रमपारिव्राज्यप्रतिपत्तिप्रकारा न विरुध्यन्ते । अनधिकृतानां च
१० पृथग्विधानात्पारिव्राज्यस्य 'स्नातको वाऽस्नातको बोत्सन्नाग्निरनग्निको वै'त्यादिना । तस्मात्तद्व्याप्य-
शान्तराज्यधिकृतानामेव ॥१५॥

इति श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये चतुर्धाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥१५॥

तस्मादिति । यथोक्तस्याधिकारिणो दक्षितया विधया ज्ञानेन विनाऽपि संन्यासस्य प्राप्तत्वाद्ब्रह्मव्यपदिनेत्यादि
विधिवाक्यमुपपन्नमिति योजना ।

१५ अथ पारिव्राज्यविधानमनधिकृतविषयमुचितं तथा सति सावकाशत्वाच्च त्वधिकृतविषय यावज्जीवभृति-
विरोधात्तस्या निरवकाशत्वात्सावकाशानिरवकाशयोश्च निरवकाशस्यैव बलवत्त्वादित्युक्तं शास्त्रे-न निमित्त ।
यावज्जीवभृतेर्निरवकाशत्वं दूषयति-नैव दोष इति । कथमतिशयेन सावकाशत्वं तत्राऽऽह-अविद्वदिति । जीवन-
मात्रं निमित्तीकृत्य चोचितं कर्म कर्मणा कर्तव्यं तत्राऽऽह-न त्विति । प्रत्यवायपरिहारादेरिद्विषयविषय ।
अनुष्ठानत्वरूपनिरूपणायामपि न जीवनमात्रं निमित्तीकृत्य कर्म कर्तव्यमित्याह-प्रायणेति । तथाऽपि नित्येषु कर्मसु
२० न कामनिमित्ता प्रवृत्तिस्तत्र काम्यमानफलाभावादित्याशङ्क्याऽऽह-कामश्चेति । प्रत्यवायपरिहारादेरपि कामितत्वं
युक्तमिति भावः । तथाऽपि नित्ये कर्मणि काम्यमानं फलं विध्युद्देशे किञ्चित् श्रुतिमित्याशङ्क्याऽऽह-अनेकेति । कर्म-
भिरनेकैः साधनैर्यद्वदुरितनिवर्हणं साध्यं तदेवास्वाभृतामपि विध्युद्देशे साध्यं भवति । 'यद्यपि कुशले जन्तुस्त-
त्कामस्य वैधितम्' इति स्मृतेस्तद्वधतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरतो नित्येऽपि कामितं फलमस्तीत्यर्थः । ननु वैदिकानां कर्मणा
नियतफलत्वात्कामोऽपि नियतफलो युक्तस्तथा च नित्येषु सदभावानां कामितं फलं सेत्स्यति तत्राऽऽह-अनेकफलेति ।
२५ अथ तानि पुरुषमात्रकर्तव्यानीति कुतो विवक्षितसंन्याससिद्धिस्तत्राऽऽह-वाऽरेति । नन्दविरक्तेनापि गृहिणा सकृदेव
तान्यनुष्ठेयानि तावता विधेःश्रितार्थत्वात्तथाच कथं फलवाहुल्यमित्याशङ्क्याऽऽह-पुरुः पुनश्चेति । यावज्जीवविषय-
दानृत्तिसिद्धिरिति भावः । तर्हि यावज्जीवभृत्युतिवसादशेषाध्यायनवरतमग्नहोत्रादीनीति कुतो यथोक्तसंन्यासो-
पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-वर्षवतेति । अविरकगृहविषयत्वं श्रुतिमन्त्रयोरित्युपसंहरति-अत इति ।

यत्तु यावज्जीवभृतेरपवादो विश्वजित्सर्वविषयोऽस्ति तदापि कामिगृहविषयत्वाच्च ब्रह्मव्यपदिनं प्रवर्जयेदिति-
३० विध्यपवादकमित्याह-तस्मिन्नेति । परोक्षं लिङ्गमपि तद्विषयत्वाच्च सर्वस्य वेदस्य कर्मावसानत्वं श्रोतयतीत्याह-
यस्मिन्नेति । यावज्जीवभृत्युतेरन्यतरमाह-इतरेति । कथं सा क्षत्रियवैश्यविषयत्वेन प्रवृत्ता वैवर्णिकानामपि पारि-
व्राज्यपरिग्रहादित्याशङ्क्याऽऽह-न होति । यावज्जीवभृत्युतिवर्दकाशम्यप्रतिपादकस्मृतीनामपि दानिवादिविरक्त-
माह-तथेति । श्रुतिस्मृतीनां कर्मसंन्यासाधारणानां निश्वसितव्यत्वे फलितमुपसंहरति-तस्मादिति । यत्तु काम-
कुञ्जादयोऽपि कर्मण्यनधिकृता अनुग्राह्या एव श्रुतेति तत्राऽऽह-अनधिकृतानां चेति । मत्वामेव भार्या लकारा-
३५ स्तसन्नाग्निस्तस्यामसत्या परित्यक्तग्निरनग्निक इति श्रुतिः । आश्रमान्तरविषयश्रुतिस्मृतौनामनधिकृतविषयत्वाभावे
सिद्धमर्थं निगमयति-तस्मादिति ॥१५॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां चतुर्धाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥१५॥

अथ चतुर्थ्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम्

अथ ब्रह्मः पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशिका-
स्तौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥१॥

आग्निवेद्यादाग्निवेद्यो गार्ग्यज्ञार्ग्यो गार्ग्यज्ञार्ग्यो गौतमाद्गौतमः सैतवात्सैतवः
पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणो गार्ग्यायणाद्गार्ग्यायण जहालकायनाहुहालकायनो
जाबालायनाब्जाबालायनो माध्यन्दिनायनान्माध्यन्दिनायनः सौकरायणात्सौकरायणः
काषायणात्काषायणः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनः कौशिकायनिः ॥२॥

घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातुकर्ण्य-
ज्जातुकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्वनेरौपजन्वनिरासु-
रेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्डेर्माण्डिगौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो
वात्स्याह्वात्स्याः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशोर्यात्काप्यात्कौशोर्यः काप्यः कुमार-
हारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदभीकौण्डिन्याद्विदभीकौण्डिन्यो वत्सनपातो
बाभ्रवाद्बत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयात्य आङ्गिरस
आभूतैस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विद्वरूपास्त्वाष्ट्राद्विद्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽविद्वम्यामद्विनौ वधीच
आथर्वणाद्ध्यङ्ङाथर्वणेऽथर्वणो वैवाथर्वणा वैवो मृत्योः प्राञ्चसनामृत्युः प्राञ्चसनः
प्रञ्चसनात्प्रञ्चसन एकर्वैरेकर्षविप्रचितेर्विप्रचितिव्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारः
सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठो ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ्यायस्य ॥४॥

बृहदारण्यकक्रमेण षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

अथानन्तरं याज्ञवल्कीयस्य काण्डस्य वंश आरभ्यते यथा मधुकाण्डस्य वंशः । व्याख्यानं तु पूर्ववत् । ब्रह्म
स्वयंभु ब्रह्मणे नम इति ॥१-३॥

इति श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये चतुर्थ्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ
बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये चतुर्थ्यायस्य ॥४॥

तदेवं विचारद्वारा श्रुतिस्मृतीनामापाततो विरुद्धानामविरोधं प्रतिपाद्याय वश इत्यस्यार्थमाह—अथेति ।
साङ्गोपाङ्गस्य सफलस्याऽऽत्मविज्ञानस्य प्रवचनानन्तरमथशब्दार्थमाह—अनन्तरमिति । यथा प्रथमान्तः शिष्यो
गुरुस्तु पञ्चम्यन्त इति चतुर्थान्ते व्याख्यातं तथाऽज्ञापीत्याह—व्याख्यानं त्विति । इत्यागमोपपत्तिभ्यां ससंन्यासं
सेतिकतव्यताकामात्मज्ञानमभूतत्वसाधनं सिद्धमित्युपसंहृतुमिति शब्दः । परिसमाप्तिं मङ्गलमाचरति—ब्रह्मेति ॥१-३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां चतुर्थ्यायस्य षष्ठं ब्रह्मणम् ॥६॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छृङ्गानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमद्भगवानन्दजीविविरचितायां
श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां चतुर्थ्यायस्य ॥४॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

ॐ पूर्णमवः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते । ॐ खं ब्रह्म ।
खं पुराणं वायुरं क्षमिति ह स्माऽह् कौरव्यायणोपुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदेनेन यद्वैवितव्यम् ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

पूर्णमव इत्यादि खिलकाण्डमारभ्यते । अध्यायचतुष्टयेन यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरो
निरुपाधिकोऽज्ञानायाद्यतोतो नेति नेतीति व्यपदेश्यो निर्धारितो यद्विज्ञानं केवलममृतत्वसाधनमधुना तत्सर्व-
ऽऽत्मनः सोपाधिकस्य शब्दार्थाविषयहारविषयापक्षस्य पुरस्तादनुक्तान्युपासनानि कर्मनिरविच्छेदानि प्रकृष्टामुदय-
१० साधनानि क्रममुक्तिभास्त्रि च तानि वक्तव्यानीति परः संदर्भः सर्वोपासनलोषत्वेनोक्तो वसं धानं वयामित्येतानि
च विधित्सितानि । पूर्णमवः पूर्णं न कुतश्चिद्ब्रह्मावृत्तं व्यापोत्येतत् । मिष्टा च कर्तरी प्रकृष्टा । अद इति परोक्षा-
भिधायि सर्वनाम तत्परं ब्रह्मेत्यर्थः । तत्संपूर्णमाकाशवद्ब्रह्मापि निरन्तरं निरुपाधिकं च । तदेवेदं सोपाधिकं वात-
रूपस्यं व्यपहारपक्षं पूर्णं स्थेन रूपेण परमात्मना व्याप्येव नोपाधिपरिच्छिन्नं विशेषात्मना । तदिदं विशेषात्म-
कार्यात्मकं ब्रह्म पूर्णाकारात्मन उदच्यत उदच्यत उदयच्छतोत्येतत् । यद्यपि कार्यात्मनोऽप्येतत् तथापि
१५ यत्स्वरूपं पूर्णत्वं परमात्मभावं तस्य ब्रह्मति पूर्णमेवोद्विष्यते । पूर्णस्य कार्यात्मनो ब्रह्मणः पूर्णं पूर्णत्वमादाय
गृहीत्वाऽऽत्मस्वरूपैकरसत्वमापन्नं विद्यायाऽविद्याद्वयं भुक्तमात्रोपाधिसंसर्गजनमन्यात्वाभावात् तिरस्कृतस्य पूर्ण-
मेवानन्तरब्रह्माद्वयं प्रज्ञानधनैकरसत्वभावं केवलं ब्रह्मावशिष्यते ।

पूर्वस्मिन्नध्याये ब्रह्मात्मज्ञानं सफलं साङ्गोपाङ्गं वादन्यायेनोक्तमिदानीं काण्डान्तरमवतारयति—पूर्णमिति ।
पूर्वाध्यायेष्वेव सर्वस्य वक्तव्यस्य समाप्तत्वादलं खिलकाण्डारम्भेणेत्याशङ्क्य पूर्वत्रानुक्तं परिशिष्टं वस्तु खिलशब्दाध्य-
२० मस्तीत्याहु—अध्याचतुष्टयेनेति । सर्वान्तर इत्युक्तं इति शेषः । अमृतत्वसाधनं निर्धारितमिति पूर्वेण संबन्धः ।
शब्दार्थादीत्यादिशब्देन आगमेयादिब्रह्मः । इया शिलोदित्युक्तानीति शेषः । ॐकारादि यत्र साधनत्वेन विधित्सितं
तत्पूर्वोक्तमैक्यज्ञानमनुवदति—पूर्णमिति । अवयवार्थमुक्त्वा समुदायार्थमाहु—तत्संपूर्णमिति । अदः पूर्णमित्यनेन
२५ लक्ष्यं तत्पदार्थं दर्शयित्वा त्वंपदार्थं दर्शयति—तदेवेति । कथं सोपाधिकस्य पूर्णत्वमित्याशङ्क्याऽह्—स्वेनेति ।
व्यावर्त्यमाहु—नोपाधीति । न वयमुपहितेन विशिष्टेन रूपेण पूर्णता वर्णयामः किंतु केवलेन स्वरूपेणेत्यर्थः । लक्ष्यो
२५ तत्सर्वपदार्थबुक्त्वा तावेव वाच्यो कथयति—तद्विधमिति । कथं कार्यात्मनोऽद्विष्यमानस्य पूर्णत्वमित्याशङ्क्याऽह्—
अक्षपीति । लक्ष्यपदार्थैक्यज्ञानफलमुपन्यस्यति—पूर्णस्येति ।

१. खिलशब्दः खण्डवाची सैन्धवस्त्रिय इत्यादौ लक्ष्णे प्रसिद्धत्वात् । प्रकृते च अध्याये “पूर्णमव” इत्यादिना मुदच्य
ब्रह्मणः ओषमिति उपहितब्रह्मणः “तद्यत्तत्सत्यमि”त्यत्र सत्यब्रह्मणः “विदुद् ब्रह्म अक्षं ब्रह्म”त्यादौ
उपहितोपासनस्य च विधानात् । द्वितीयब्रह्मणे इमद्भानदयारूपाणां ज्ञानोत्पत्तिसाधनानामन्ते तुरीयगम्यभ्युपास-
३० नस्य च विधानादत्र निखिलस्याध्यायस्यैकार्थकत्वाभावात् । विप्रकीर्णना ब्रह्मना विधानात् खिलकाण्डस्यस्य
षष्ठाध्यायस्य च स्पष्टम् । षष्ठे प्राणोपासनस्य पञ्चान्निविद्यामात्रं प्राधान्यात् । ग्रहृत्यकर्तव्यानां च केपाचित्कर्माणां
विधानाच्च खिलमेव षष्ठोऽपि ।

२. पूर्णमदः निरुपाधिकं ब्रह्म पूर्णमिदं शरीराद्युपाध्युपहितं पूर्णात् निरुपाधिकादुपहितमुदच्यते । औपाधिकमेदमनु-
भवति । तस्य वस्तुतः पूर्णस्य वास्तवं पूर्णत्वं ज्ञात्वा पूर्णब्रह्मैवावशिष्यते । अयमेव प्रकारः श्रीमधुसूदन-
३५ सरस्वतीभिः सिद्धो अनुसृतः यद्गच्छे । मायाकल्पितेत्यादि सत्यं ज्ञानसुखात्मकमिति ब्रह्मैव जीवत्पेण
व्यवहरति सत्यज्ञानसुखात्मकोऽपि सत् स च श्रुतिशिखोत्पात्तसंज्ञासाक्षात्कारविषयः गुरुदेवाज्जातः । तत
मित्याबन्धविधूनेन परमानन्दैकतानात्मकं मोक्षं प्राप्तं इव प्राप्तेः स्वरूपत्वात् । अप्राप्तप्राप्तित्वाभावात् इवकारः ।

३. न कुतश्चित् देशात् कालात् वस्तुतो वा व्यावृत्तम् ।

यदुक्तं ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेतस्मात्तत्सर्वमभवत्तित्येषोऽस्य मन्त्रस्यार्थः । तत्र ब्रह्मेत्य-
स्यार्थः पूर्णमेव इति । इदं पूर्णमिति ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यस्यार्थः । तथा च श्रुत्यन्तरम्—“यदेवेह तदमुनयदमुन
तदन्विह” इति । अतोऽदञ्जन्वाच्यं पूर्णं ब्रह्म तदेवेदं पूर्णं कार्यस्य नामरूपोपाधिसंयुक्तमविद्ययोद्विक्तम् । तस्मादेव
परमार्थस्वरूपादन्यदित्र प्रत्यवभासमानम् । तद्वदत्मानमेव परं पूर्णं ब्रह्म विदित्वाऽहमवः पूर्णं ब्रह्मास्मीत्येवं
पूर्णमादाय तिरस्कृत्यापूर्णस्वरूपतामविद्याकृतां नामरूपोपाधिसंपर्कजातेतया ब्रह्मविद्यया पूर्णमेव केवलमवशिष्यते । ५
तथा चोक्तम् “तस्मात्तत्सर्वमभवत्” इति ।

यः सर्वोपनिषदर्थो ब्रह्म स एषोऽनेन मन्त्रेणानूयत उत्तरसम्बन्धार्थम् । ब्रह्मविद्यासाधनत्वेन हि वक्ष्य-
भागानि साधनान्योऽकारदमदानदयाख्यानि विधित्सितानि सिलप्रकरणसम्बन्धात्सर्वोपासनाङ्गभूतानि च । अत्रैकै
वर्णयन्ति—पूर्णाकाराणां पूर्णं कार्यमुद्रिच्यते । उद्रिक्तं कार्यं वर्तमानकालेऽपि पूर्णमेव परमार्थवस्तुभूतं द्वैतरूपेण ।
पुनः प्रलयकाले पूर्णस्य कार्यस्य पूर्णतामादायाऽऽत्मनि चित्त्वा पूर्णमेवावशिष्यते कारणरूपम् । एवमुत्पत्तिस्थिति- १०
प्रलयेषु त्रिविधे कालेषु कार्यकारणयोः पुनर्तेव । सा वैकैव पूर्णता कार्यकारणयोर्भेदेन व्यपदिश्यते । एवं च द्वैता-
द्वैतारम्भमेकं ब्रह्म । यथा किं समुद्रो जलतरङ्गकेनबुदुबुदाद्यात्मक एव । यथा च जलं सत्यं तद्बुद्बुदाश्च तरङ्ग-
केनबुदुबुदावयः समुद्रात्मभूता एवाऽऽविर्भावितरोभावधमिणः परमार्थसत्या एव । एवं सर्वमिदं द्वैतं परमार्थसत्यमेव
जलतरङ्गाविस्थानीयं समुद्रजलस्थानीयं तु परं ब्रह्म । एवं च किं द्वैतस्य सत्यत्वे कर्मकाण्डस्य प्रामाण्यं यदा
पुनर्द्वैतं द्वैतमिवाविद्याकृतं श्रृगपृष्णिकायदन्तुमद्वैतमेव परमार्थतत्सदा कर्मकाण्डे विषयाभावादप्रमाणं १५
भवति । तथा च विरोध एव स्यात् । वैकैकदेशभूतोपनिषत्प्रमाणं परमार्थद्वैतवस्तुप्रतिपादकत्वाद्यप्रमाणं कर्मकाण्ड-
मसद्वैतविषयत्वात् । तद्विरोधपरिमिहीर्यया श्रुत्येतदुक्तं कार्यकारणयोः सत्यत्वं समुद्रवस्तुर्णमव इत्यादिनेति ।

तवस्तु । विशिष्टविषयापवादविकल्पयोरसम्भवात् । न हीयं सुविचक्षिता कल्पना । कस्मात् । यथा
क्रियाविषय उत्सर्गप्राप्तस्यैकवेदोऽपवादः क्रियते । यथाऽहंनसर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति हिंसा सर्वभूतविषयोऽसौर्ग

उपक्रमोपसंहारयोरैककल्प्यमेकयोः श्रुतितात्पर्यलिङ्गं संगिरते—यदुक्तमिति । कथं पूर्णकाण्डिकाया ब्रह्मकाण्डिकया २०
सहैकार्यत्वेनैकवाक्यत्वं भित्तिशङ्क्य तद्वस्तुत्वादयति—तत्रैत्यादिना । उपक्रमोपसंहारसिद्धे ब्रह्मात्मिके कृच्छ्रमिति
संवादयति—तथा चेति । ब्रह्मात्मनोरैक्यमुक्तमपनीज्य वाक्यार्थमाह—अत इति । पूर्णं यद्वद्ब्रह्मोति यच्छब्दो ब्रह्मण्यः ।
उक्तमेव व्यनक्ति—तस्मादेवेति । संसारावस्थां दर्शयित्वा मोक्षावस्थां दर्शयति—यद्यदात्मानमिति । उक्ते विद्याफले
वाक्योपक्रममनुकूलयति—तथा चोक्तमिति ।

न केवलं ब्रह्मकाण्डिकयैवास्य मन्त्रस्यैकवाक्यत्वं किन्तु सर्वाभिमुखनिषद्भिरित्याह—य. सर्वोपनिषदर्थ इति । २५
अनुवादफलमाह—उत्तरेति । तदेव स्मृत्ययति—ब्रह्मविद्येति । तस्माद्युक्तो ब्रह्मणोऽनुवाद इति शेषः । कथं तर्हि
सर्वोपासनशेषत्वेन विधित्सितत्वमोकारादीनामुक्तम आह—खिलेति । अद्वितीय ब्रह्मेत्युत्सर्गप्रवृत्तं शास्त्रं प्रलयावस्थ-
ब्रह्मविषयं सृष्टिशास्त्रं तु विशेषप्रवृत्तं तस्यापवादस्ततो द्वैताद्वैतरूपं ब्रह्म सर्वोपनिषदर्थस्तदेव ब्रह्मणानेन मन्त्रेण
संश्लिष्यत इति भर्तृप्रपञ्चपक्षमुत्थापयति—अत्रेत्यादिना । कार्यकारणयोरुत्पत्तिकाले पूर्णत्वमुक्त्वा स्थितिकालेऽपि
तदाह—उद्रिक्तमिति । प्रलयकालेऽपि तयोः पूर्णत्वं दर्शयति—पुनरिति । कालभेदेन कार्यकारणयोरुक्तं पूर्णतां ३०
निगमयति—एवमिति । कार्यकारणे द्वे पूर्णं चेत्तर्हि कथमद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्याऽह—सा चेति । कथं तर्हि द्वयोरुक्तं
पूर्णत्वं तदाह—कार्यकारणयोरिति । एका पूर्णता व्यपदिश्यते च द्वयोरिति स्थिते लब्धमर्थमाह—एवं चेति । एकं
ह्यनेकात्मकमिति विप्रतिषेधमाशङ्क्य दृष्टान्तेन निराचष्टे—यथा किलेति । एवमेकं ब्रह्मानेकात्मकमिति शेषः ।
ब्रह्मणो द्वैताद्वैतात्मकत्वेऽपि सत्यमद्वैतमसत्यमितरदित्याशङ्क्याऽह—यथा चेत्यादिना । द्वैतस्य परमार्थसत्यत्वे
कर्मकाण्डश्रुतिमनुकूलयति—एवं चेति । विपक्षे दोषमाह—यदा पुनरिति । अस्तु कर्मकाण्डप्रामाण्यं नेत्याह—तथा ३५
चेति । विरोधोऽध्ययनविधेरिति शेषः । तमेव विरोध साधयति—वेदेति । कथं तर्हि विरोधसमापितस्तदाह—
तद्विरोधेति ।

प्राप्त भर्तृप्रपञ्चप्रस्थानं प्रत्याचष्टे—उदसदिति । विशिष्टमद्वितीय ब्रह्म तद्विषयोत्सर्गपिपादाव्योक्तिकल्पसमुच्चय-
योध्यासम्भवं वक्तुं प्रतिज्ञाभागं विमञ्जते—न हीति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुं विवृणोति—कस्मादित्यादिना । यथेत्यादि-
ग्रन्थस्य न च तथेत्यादिना सम्बन्धः । क्रियायामुत्सर्गपिपादाव्यम्भावानामुदाहरति—यथेत्यादिना । तथाऽप्यत्रापि ४०

निवारिता तीर्थं विशिष्टविषये ष्योतिष्टोमादावनुज्ञायते । न च तथा वस्तुविषय इहाद्वैतं ब्रह्मोत्सर्गं प्रतिपाद्य पुनस्तदेकदेशेऽपवदितुं क्षम्यते । ब्रह्मणोऽद्वैतत्वादेकदेशानुपपत्तेः । तथा विकल्पानुपपत्तेश्च । यथाऽतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति ब्रह्मण्यप्रहजयोः पुष्पाचीनत्वादिक्लेशो भवति । न त्विह तथा वस्तुविषये द्वैतं वा स्यादद्वैतं चेति विकल्पः सम्भवत्युपपत्त्यन्तत्वादात्मवस्तुनः । विरोधाच्च द्वैताद्वैतत्वयोरकस्य । तस्मात् ५ सुविशेषितेयं कल्पना ।

श्रुतिव्याप्यविरोधाच्च । तैन्वधनवत्प्रज्ञानैकरसघनं निरन्तरं पूर्वापरबाह्याभ्यन्तरभेदविश्रान्तं सबाह्याभ्यन्तरमज्ञं नेति नैत्यस्युक्तमनन्वयमजममयममृतमित्येवमाद्याः श्रुतयो निश्चितायाः संज्ञयविपर्ययासाक्षादुद्दिष्टाः सर्वाः समुद्रे प्रसिक्ताः स्युरकिञ्चित्करत्वात् । तथा न्यायविरोधोऽपि सावयवस्थानिकात्मकस्य क्रियावतो नित्यत्वानुपपत्तेः । नित्यत्वं चाऽऽत्मनः स्मृत्याविद्वर्शनावनुसोयते । तद्विरोधश्च प्राप्नोत्यनित्यत्वे । भवत्कल्पनानर्थक्यं च । स्फुटमेव ६० आत्मिण्यो कर्मकाण्डानर्थक्यम् । अकृताभ्यामगमकृतविप्रज्ञाप्रसङ्गस्तु ।

ननु ब्रह्मणो द्वैताद्वैतात्मकत्वे समुद्रादिवृष्टान्ता विज्ञाने कथमुच्यते भवतैकस्य द्वैताद्वैतत्वं विरुद्धमिति । न । व्यर्थविषयत्वात् । नित्यनिरवयववस्तुविषयं हि विरुद्धत्वमवोचाम द्वैताद्वैतत्वस्य न कार्यविषये सावयवे । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिव्याप्यविरोधानुपपत्तेश्च कल्पना । अस्याः कल्पनाया बरभुनक्तिपरित्याग एव ।

अध्येयत्वाच्च न शास्त्रार्थेयं कल्पना । न हि जननमरणान्नर्थातसहस्रमेवमाकुलं समुद्रमवाधित्वा- ६१ यमनैकरसं ब्रह्म ज्येष्ठत्वेन विशेष्यत्वेन वा श्रूयोपविश्यते । प्रज्ञानवन्ता धोपविशति । एकैवानुब्रह्मयमिति च । अनेकधादर्शनापवादाच्च “सृष्टोः स सृष्टुमानोति य इह नानेक पश्यति” इति । यच्च सृष्ट्या निमित्तं तत्र कर्तव्यम् । यच्च न क्रियते न स शास्त्रार्थः । ब्रह्मणोऽनेकरसत्वमनेकधात्वं च द्वैतत्वं निमित्तत्वात् प्रहज्यम् । अतो

क्रियायामुत्पत्तिर्वादी ब्रह्म्याविति शेषः । वैयर्थ्यवृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह—न चेति । विषयभेदे सत्युत्पत्तिर्वादी वृद्धौ ६२ न तावद्वितीयेः ब्रह्मणि सम्भवतः । न हि ब्रह्माद्वयमेव भासते लीयते चेति सम्भावनास्पदमिति भावः । उत्सर्ग- ६३ वादानुपपत्तिचद्वद्ब्रह्मणि विकल्पानुपपत्तेश्च त्वेकरसमेवित्यमिताह—तथेति । विकल्पानुपपत्तिमुपपादयति—अपेक्षयादिना । सम्प्रति सृमृच्चयासम्भवयामिदधाति—विरोधाच्चेति । उत्सर्गपिवादविकल्पमुच्यवानामसम्भवात् युक्ता ब्रह्मणो नानारसत्वकल्पनेति फलिसमाह—तस्मादिति ।

परकीयकल्पनानुपपत्तौ हेतुन्तरं प्रतिज्ञाय श्रुतिविरोधं प्रकटीकृत्य न्यायविरोधं प्रकटयति—तथेति । ६४ ब्रह्मणोऽनेकरसत्वे स्यादिति शेषः । नित्यत्वानुपपत्तेरात्मनो नित्यत्वाङ्गीकारविरोधः स्यादित्यप्याहारः । ननु तस्य ६५ अनित्यत्वं नाङ्गीक्रियते मानाभावाविति प्राप्तिक्रियासाक्षात् प्रत्याह—नित्यत्वं चेति । स्मृत्याविद्वर्शनावित्यादिशब्देन स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविशिष्य इत्यधिकरणोका हेतवो गृह्यन्ते । अनुमीयते कल्प्यते स्वीक्रियत इति यावत् । तद्विरोधश्च स्मृत्याविद्वर्शनाकृतात्मनित्यत्वानुमानविरोधश्चेत्यर्थः । आत्मनोऽनित्यत्वे दोषात्परमाह—भवदिति । कर्म- ६६ कण्ठस्य सत्प्राप्त्यर्थं परेण कल्प्यते तदानर्थक्यमात्मानित्यत्वे स्पष्टमाप्नोति तस्युक्तमेव स्फुटयति—स्फुटमेवेति ।

६७ ब्रह्मणो नानारसत्वे विरोधमुक्तमसहमानः स्वोक्तं स्मारयति—नचिति । समुद्रादीनां कार्यत्वसावयवत्वात् ६८ भ्यामनेकात्मकत्वमविच्छेदं ब्रह्मणस्तु नित्यत्वाच्चिरव्यवत्वाच्च नानेकात्मकत्वं युक्तमिति वैयर्थ्यादावर्थसमुत्तरमाह—नैत्यादिना । ब्रह्मणो नानारसत्वकल्पनानुपपत्तिमुपसंहरति—तस्मादिति । ‘अथो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः’ इत्याद्याः ६९ सत्यतयः । ननु प्रत्यक्षाधिविरोधेनोपनिषदा विषयसिद्धयर्थमेवा कल्पना क्रियते तथा च कथं साऽनुपपत्त्येवासाक्षात्प्राप्त- ७० अस्या इति । विरुद्धात्वे कल्पितेऽपि तस्याभ्यानुपपत्तेरविशेषाविति भावः ।

७१ किञ्च ब्रह्मणो नानारसत्वं लौकिकं वैदिकं वा । नाऽऽह—तस्यालौकिकत्वात्तज्जानारसत्वे लोकस्य तदस्य ७२ त्वात् । न द्वितीयः । तज्जानारसत्वस्य ज्येष्ठत्वेन ज्येष्ठत्वेन वा शास्त्रेणानुपपत्त्येवमित्याह—अध्येयत्वाच्चेति । तदेव ७३ स्फुटयति—य हीति । इत्यत्र नानारसं ब्रह्म न यथाशास्त्रप्रकाशमित्याह—प्रज्ञानेति । चकारानुपपत्तिरित्याहुव्यते । अनेकधादर्शनापवादाच्च नानारसं ब्रह्म शास्त्रार्थो न भवतीति शेषः । भेददर्शनस्य निमित्तत्वे लब्धयर्ममाह— ७४ यच्चेति । अकर्तव्यत्वे प्राप्तमर्थं कथयति—यच्च नेति । सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति—ब्रह्मण इति । कस्तहि

न शास्त्रार्थः । यत्वेकसत्त्वं ब्रह्मणस्तद्ब्रह्मव्यत्वात्प्रसक्तं प्रशस्तत्वाच्च शास्त्रार्थो भवितुमर्हति ।

यत्तुत्तं वेदेकदेशस्याप्रामाण्यं कर्मविषये द्वैताभावादद्वैते च प्रामाण्यमिति । तन्न । यथाप्राप्तोपदेशात्त्वात् । न हि द्वैतमद्वैतं वा वस्तु जातमात्रमेव पुण्यं ज्ञापयित्वा पश्चात्कर्म वा ब्रह्मविद्यां बोधयित्वा शास्त्रम् । न चोपदेशाद् द्वैतं जातमात्रप्राणिबुद्धिगम्यत्वात् ।

न च द्वैतस्यानृतत्वबुद्धिः प्रथममेव कस्यचित्स्यात् । येन द्वैतस्य सत्यत्वमुपदिश्य पश्चादात्मनः प्रामाण्यं ५ प्रतिपादयेच्छास्त्रम् । नापि पाषण्डिनिरपि प्रस्थापिताः शास्त्रस्य प्रामाण्यं न गृह्णीयुः ।

तस्माद्यथाप्राप्तमेव द्वैतमविद्याकृतं स्वाभाविकमुपादाय स्वाभाविकैवाविद्यया युक्ताय रागद्वेषादिवेषवते यथाभिनमतपुरुषार्थसाधनं कर्मोपदिशत्यथे पश्चात्प्रसिद्धक्रियाकारकफलस्वरूपवेषवशान्नते तद्विपरीतोदासीन्य-स्वरूपावस्थानफलाग्निं तदुपायभुतामात्मैकत्वदर्शनात्मिकां ब्रह्मविद्यामुपदिशति । अर्थैवं सति तदोदासीन्य-स्वरूपावस्थाने फले प्राप्ते शास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रत्यर्थित्वं निवर्तते । तदभावाच्छास्त्रस्यापि शास्त्रत्वं तं प्रति १० निवर्तते एव ।

तथा प्रतिपुण्यं परिसमाप्तं शास्त्रमिति न शास्त्रविरोधगन्वोऽप्यस्ति । अद्वैतज्ञानावसानत्वाच्छास्त्रशिष्य-शासनाविद्वैतमेवस्य । अर्थेतमावस्थाने हि विरोधः स्यादवस्थित्यतस्तेतरेतरापेक्षान्तु शास्त्रशिष्यशासनानां नान्य-शास्त्रार्थस्तत्राऽह—यस्त्विति ।

ब्रह्मैकस्ये प्रामुख्यं दोषमनुभाषते—यत्तुक्तमिति । कर्मकाण्डस्य कर्मविषये न प्रामाण्यमसद्वैतविषयत्वाद् १५ ब्रह्मकाण्डस्य त्वद्वैते प्रामाण्यं परमावर्तितवस्तुप्रतिपादकत्वात्तथा च विरोधोऽप्ययनविवेचित्यनुवादायः । कर्मकाण्डा-प्रामाण्यं प्रत्याचष्टे—तन्मेति । प्रसिद्धं भेदमादाय तत्रैव विधिविषयोपदेशस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वाराऽर्थवत्त्वान्न कर्मकाण्डा-नर्थक्यमित्यर्थः । ननु शास्त्रमेवाऽऽह भेदं बोधयित्वा पश्चादभ्युदयसाधनं कर्मोपदिशति । तथा च नास्ति भेदस्यान्यतः प्राप्तित्त आह—न हीति । यथा हि शास्त्रं जातमात्रं पुण्यं प्रत्यद्वैतं वस्तु ज्ञापयित्वा पश्चाद्ब्रह्मविद्यामुपदिशतीति नेष्यते तथा प्रथममेव पुण्यं प्रति द्वैतं बोधयित्वा कर्म पुनर्बोधयतीत्यपि नाम्युपेयं प्रथमतो भेदावेदनावस्थायामस्य २० शास्त्रानविकारित्वादित्यर्थः । द्वैतस्योपदेशाहंत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदेव नास्तीत्याह—न चेति ।

ननु द्वैतस्य सत्यबुद्धयभावे श्रुत्युक्तानुष्ठानाय पुंसां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः स्वप्राप्ताप्यसिद्धययमेव द्वैतसत्यत्वं श्रुति-बोधयिष्यति नेत्याह—न च द्वैतस्येति । द्वैतानृतत्ववादिषु कर्मजानां प्रवेष्टप्रतीतेन प्रथमतो द्वैतानृतत्वबुद्धिर्न च द्वैतसत्यत्वं श्रुत्यस्तत्परिचयहीनानामपि द्वैतसत्यत्वाभिनिवेशादित्यर्थः । किञ्च न द्वैतवैतर्थां शास्त्रप्राप्ताप्यविचारतर्क-यनो बीदाविभिः श्रेयसे प्रस्थापिताः स्वशिष्या द्वैतमिथ्यात्वावगमेऽपि स्वर्गकामश्चैत्यं वन्देत्वेत्यादिशास्त्रस्य प्रामाण्यं २५ गृह्णीन्ति । तथाऽग्निहोत्रादिशास्त्रस्यापि प्रामाण्यं भविष्यति साधनत्वशक्त्यनपहारादित्याह—नापीति ।

काण्डद्वयस्य प्रामाण्योपपत्तिमूसंहरति—तस्मादित्यादिना । प्रसिद्धो योऽयं क्रियादिरूपे द्वैते दोषः साति-शयत्वादित्तद्दर्शनं विवेकस्तद्वते तस्माद्वैताद्विपरीतमोदासीन्योपलक्षितं स्वरूपं तस्मिन्नवस्थानं कैवल्यं तदर्थिने मूसंवे-साधनचतुष्टयसम्पन्नायेत्यर्थः । किञ्च तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं पूर्वं वा काण्डयोर्विरोधः बाधयते । नाऽह इत्याह—अथेति । अवस्थामेवादेकस्मिन्नपि पुण्ये काण्डद्वयस्य प्रामाण्यमविरुद्धमित्येवं स्थिते सत्युपनिषद्भूयस्तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं ३० नान्तरीयकत्वेन प्राप्ते कैवल्ये पुण्यस्य नैराकार्थ्यं जायते न च निराकारं पुण्यं प्रति शास्त्रस्य शास्त्रत्वमस्ति ।

‘प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकैर्न वा । पुंसां येनोपदिश्यते तच्छास्त्रमभिधीयते’ ॥

इति न्यायाकृतकृत्यं प्रति प्रवर्तकत्वादिविरहिणः शास्त्रत्वायोगादतो ज्ञानादूर्ध्वं धर्मभावाद्दिरोधासिद्धिरित्यर्थः ।

एकस्मिन्पुण्ये दर्शितन्यायं सर्वत्रासिदिशति—तथेति । ज्ञानादूर्ध्वं विरोधाभावाद्युपसंहरति—इति नेति ।

कस्यान्तरं प्रत्याह—अद्वैतेति । तत्त्वज्ञानात्पूर्वं भेदस्यावस्थितत्वात्तत्रैवाविद्याभावायाविकारिशेधावस्थानमेवाऽह काण्डयोर- ३५ विरोधसिद्धिरित्यर्थः । नेदमेवोपादयति—अन्यत्वेति । शिष्यादीनामन्यतमत्येवावस्थानं चेदवस्थितस्येतरस्मिन्न

१. प्रतिपुण्यं परिसमाप्तम् । ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वशास्त्रत्वं तदूर्ध्वं शास्त्रत्वाभावाच्च प्रतिपुण्यं व्यवस्थितमित्यर्थः ।

२. अन्यतमेति—शास्त्रशिष्यशासनानि अन्योन्यसापेक्षाणि एकमस्यैव एतदसत्त्वात् एकानावेज्याभावाद् एकतर-सङ्ग्रहमास्थाय न विरोधंकां युक्ता ।

३. आदिच अविद्याप्रयुक्तम् ।

तमोऽप्यवतिष्ठते । सर्वसमाप्तौ तु कस्य विरोध आह्वयतेतादृते केचले शिवे सिद्धे । नान्यविरोधतास्त एव ।

अथाप्यभ्युपगम्य ब्रूमः—हेतादृतेतात्मकत्वेऽपि शास्त्रविरोधस्य तुल्यत्वात् । यदाऽपि समुद्रादिवद्हेतादृतेतात्मकमेकं ब्रह्माभ्युपगच्छामो नान्यद्वत्सन्तरं तदाऽपि भवदुष्काच्छास्त्रविरोधानं मुक्त्यामहे । कथम् । एकं हि परं ब्रह्म हेतादृतेतात्मकं तच्छोकमोहाद्यतीतत्वावुपवेशं न काक्षति । न धोपदेष्टाऽन्यो ब्रह्मणो हेतादृतेत्यस्य ब्रह्मण एकस्य-
५ नान्युपगमात् ।

अथ हेतविविषयस्यानेकत्वादन्योन्योपदेशो न ब्रह्मविषय उपदेश इति चेत् । तदा हेतादृतेतात्मकमेकमेव ब्रह्म नान्यद्वस्तीति विरुध्यते । अस्मिन्हेतविविषयेऽन्योन्योपदेशः सोऽन्यो हेतुं चान्यदेवेति समुद्रवृष्टान्तो विरुद्धः । न च समुद्रोदकैकत्ववद्विज्ञानैकत्वे ब्रह्मणोऽन्यत्रोपदेशप्रहणादिकल्पना सम्भवति । न हि हस्ताविद्वेतादृतेतात्मके देववत्ते वाचकण्योर्वेदवत्तैकदेशभूतयोर्वागुपवेष्टौ कर्णः केचल उपदेशस्य ग्रहीता देववत्तस्तु नोपवेष्टा नान्युपदेशस्य ग्रहीतेति
१० कल्पयितुं शक्यते । समुद्रोदकात्मकत्ववदेकविज्ञानवत्त्वादेवदत्तस्य । तस्माच्छ्रुतिन्यायविरोधश्चाभिप्रेतार्थासिद्धिर्बल-
कल्पनायां स्यात् । तस्माद्यथाव्याख्यात एवास्मान्भिः पूर्णमेव इत्यस्य मन्त्रस्यार्थः ।

ॐ हं ब्रह्मेति मन्त्रोऽयं चान्यत्रानिबुद्ध इह ब्राह्मणेन ध्यानकर्मणि विनियुज्यते । अत्र च ब्रह्मेति विशेष्याभिधानं लमिति विशेषणम् । विशेषणविशेष्ययोश्च सामानाधिकरण्येन निर्बन्धो नोऽप्युपलब्धत्वं ब्रह्मेति । ब्रह्मशब्दो बृहद्वस्तुमात्रास्पदोऽविशेषितोऽतो विशेष्यते ॐ ब्रह्मेति । यतस्त्वं ब्रह्म तवोऽशब्दवाच्यमोऽशब्दस्वरूपमेव

१५ सापेक्षत्वाच्च सोऽप्यवतिष्ठते । न च ज्ञानात्प्रागन्यतमस्यैवावस्थानं सर्वेषामेव तेषां यथाप्रतिभासमवस्थानादतो न पूर्वं विरोधगच्छेत्यर्थः । ऊर्ध्वं विरोधमुक्त्वाभावमधिकविवक्षयाऽनुवदति—सर्वेति । कथं केवलं विरोधाभावस्य सत्त्वादित्य-
शब्दबाऽऽह—नापीति । अद्वैतत्वादेवाभावस्यापि तत्त्वनिमग्नत्वादित्याह—अत एवेति ।

अद्वितीयमेव ब्रह्म न हेतादृतेतात्मकमित्युपपादितमिदानीं ब्रह्मणो हेतादृतेतात्मकत्वाभ्युपगम्येऽपि विरोधो न शक्यते परिहृतमित्याह—अथापीति । तुल्यत्वात्तदभ्युपगमो वृषेति शेषः । उक्तमेवोपपादयति—यदाऽपीति । हेता-
२० हेतात्मकं ब्रह्मेति पक्षे कथं विरोधो न समाधीयते हेतमद्वैतं चाधिकृत्य काण्डद्वयप्राप्त्याप्यसम्भवादित्याभिप्रेति—कथ-
मिति । किं ब्रह्मविषयः शास्त्रोपदेशः किं वाऽब्रह्मविषयः । प्रथमे हेताद्वैतरूपकस्यैव ब्रह्मणोऽभ्युपगमात्तस्य च
नित्यमुक्तत्वात्तुपदेशः सम्भवतीत्याह—एकं हीति । तस्योपदेशाभावे हेतुन्तरमाह—न चेति । उपवेष्टा हि ब्रह्मणो-
ऽन्योऽन्यो वा । नाऽऽहोऽभ्युपगमविरोधात् । न द्वितीयो भेदमन्तरेणोपदेश्योपदेशकभावासम्भाविति भावः ।

कल्पात्तदभ्युपगमयति—अथेति । प्रतिज्ञाविरोधेन निराकरोति—तदेति । किञ्च सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वे य. समुद्र-
२५ दृष्टान्तः स न स्यात्परस्परोपदेशस्याब्रह्मविषयत्वादित्याह—अस्मिन्मिति । अथ यथा फेनादिविकाराणां भिन्नत्वेऽपि
समुद्रोदकात्मकं तथा जीवादीनां भिन्नत्वेऽपि ब्रह्मस्वभावविज्ञानैक्याद्ब्रह्म सर्वमिति न विरुध्यते तत्राऽऽह—न चेति ।

सर्वस्य ब्रह्मत्वमङ्गीकृतं चेद्ब्रह्मविषय एवोपदेशः स्याद्भेदस्याविचारितरमणीयत्वादित्यर्थः । ननु नानास्वरूपस्य
समुद्रायो ब्रह्म तत्र प्रवेशेदावुपदेश्योपदेशकभावो ब्रह्म तु नोपदेश्यमुपदेशकं चेति तत्राऽऽह—न हीति । तत्र
हेतुमाह—समुद्वेति । यथा समुद्रस्योदकात्मना फेनादिविष्वेकत्वं तथा देवदत्तश्रेष्ठस्य वागाद्यवयवेष्वेकत्वेन विज्ञान-
३० वत्त्वाच्च व्यवस्थासम्भवस्तथा ब्रह्मण्यपि द्रष्टव्यमित्यर्थः । यतान्तरनिराकरणमुपसंहरति—तस्मादिति । आत्मेकरस्य-
प्रतिपादिकां श्रुतिन्यायश्च सावयवस्यानेकात्मकस्येत्यादावुक्तः । अभिप्रेतार्थासिद्धिर्भवत्कल्पनानर्थक्यं चेत्यादिना दक्षित ।
एवंकल्पनायामेकानैकात्मकं ब्रह्मेत्यभ्युपगमतावित्यर्थः । परकीयव्याख्यानासम्भवे फलितमाह—तस्मादिति ।

ध्यानशोषत्वेनोपनिषदर्थं ब्रह्मानुष्ठानं तद्विधानार्थं तस्मिन्विनियुक्तं मन्त्रमुत्पापयति—ॐ लमिति । इमे त्वेत्यादि-
वत्तस्य कर्मन्तरे विनियुक्तत्वमाह—बाऽऽह—अयं चेति । विनियोजकाभावादिति भावः । तर्हि ध्यानेऽपि नायं
३५ विनियुक्तो विनियोजकाभावाविशेषादित्याह—बाऽऽह—इद्वेति । ख पुराणमित्यादि ब्राह्मणं तस्य च विनियोजकत्वं
ध्यानसमवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्यात् । यद्यपि मन्त्रनिष्ठं सामर्थ्यं विनियोजकं तथाऽपि मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थत्वाद्ब्राह्मणस्य
सामर्थ्यद्वारा विनियोजकत्वमविरुद्धमिति भावः । अत्रेति मन्त्रोक्तिः । विशेषणविशेष्यत्वे यथोक्तसामानाधिकरण्यं हेतु-
करोति—विशेषणेति । ब्रह्मेत्युक्ते सत्याकाङ्क्षाभावात्किं विशेषणेत्येतासां बाऽऽह—ब्रह्मशब्द इति । निरुपाधिकस्य

१. ध्यानसमवेतेति—ध्यानविषयेत्यर्थः ।

२. यद्यपीति—लिङ्गविनियोजकसूत्रे मन्त्रलिङ्गस्यैव विनियोजकत्वमुक्तं न तु ब्राह्मणगतलिङ्गस्य तथापीत्यर्थः ।

बोधयथाऽपि सामानाधिकरण्यमविरुद्धम् ।

इह च ब्रह्मोपासनसाधनत्वार्थमोऽशब्दः प्रयुक्तः । तथा च श्रुत्यन्तरात् “एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम्” “ओमित्यात्मानं युञ्जीत” “ओमित्येतैनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीत” “ओमित्येवं व्यापय आत्मानम्” इत्यादेः । अन्याथसंभवाच्चोपदेशस्य । यथाऽन्यत्रोमिति संसर्गोमित्युद्गायतीत्येवमादौ स्वाध्यायारम्भापवर्ग-योश्चोक्तारप्रयोगो विनियोगादवगम्यते न च तथाऽन्यन्तरमिहावगम्यते । तस्माद्ब्रह्मसाधनत्वेनैवेहोक्तारशब्दस्यो- ५ पदेशः ।

यद्यपि ब्रह्मात्माविशब्दा ब्रह्मणो वाचकास्तथाऽपि श्रुतिप्रामाण्याद्ब्रह्मणो नेदिष्ठमभिधानमोक्तारः । अत एव ब्रह्मप्रतिपत्ताविद् परं साधनम् । तच्च द्विप्रकारेण प्रतीकत्वेनाभिधानत्वेन च । प्रतीकत्वेन यथा विष्णुवादि-प्रतिमाऽजदेन, एवमोक्तारो ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्यः । तथा ह्योक्तारालम्बनस्य ब्रह्म प्रसीदति । “एतदालम्बनं श्रेष्ठमेत-दालम्बनं परम् । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके भव्यते” इति श्रुतेः । तत्र खमिति भौतिके खे प्रतीतिर्मा १० भूदित्याह—खं पुराणं चिरन्तं खं परमात्माकाशमित्यर्थः । यत्तत्परमात्माकाशं पुराणं खं तच्चक्षुराद्यविषयत्वाज्जि-रालम्बनमशक्यं ग्रहीतुमिति श्रद्धाभक्तित्यां भावविशेषेण खोक्तार आवेशयति । यथा विष्णुवज्राङ्गितायां शिलादि-प्रतिमायां विष्णुं लोक एवम् । वायुरं खं वायुरस्मिन्विद्यत इति वायुरं खमात्रं खमिष्युच्यते न पुराणं खमित्येवमाह स्म । कोऽसी । कौरव्यायणीपुत्रः । वायुरे हि खे मुख्यः लशब्दव्यवहारस्तस्मात्प्रमुख्ये संप्रत्ययो युक्त इति मन्यते । तत्र यदि पुराणं खं ब्रह्म निरुपाधिस्वरूपं यदि वा वायुरं खं सोपाधिकं ब्रह्म सर्वथाऽयोंक्तारः १५ प्रतीकत्वेनैव प्रतिमावत्साधनत्वं प्रतिपद्यते । “एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोक्तारः” इति श्रुत्यन्तरात् । केवलं लशब्दार्थे विप्रतिपत्तिः ।

वेदोऽयमोक्तारो वेद विज्ञानात्मनेन यद्वेदितव्यम् । तस्माद्वेदोऽक्तारो वाचकोऽभिधानम् । तेनाभिधानेन यद्वेदितव्यं ब्रह्म प्राकट्यमानमभिधीयमानं वेद साधको विज्ञानात्युपलभते । तस्माद्वेदोऽयमिति ब्राह्मणा विदुः ।

सोपाधिकस्य वा ब्रह्मणो विशेषणत्वेऽपि कथं तस्मिन्मोशब्दप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽह—यत्तदिति । २०

किमिति यथोक्ते ब्रह्मण्योऽशब्दो मन्त्रे प्रयुज्यते तत्राऽह—इह चेति । ॐ शब्दो ब्रह्मोपासने साधनमित्यत्र मानमाह—तथा चेति । सापेक्षं श्रेष्ठ्यं वाचयति—परमिति । आदिशब्देन प्रणवो वचुरित्यादि गृह्यते । ॐ ब्रह्मेति सामानाधिकरण्योपदेशस्य ब्रह्मोपासने साधनत्वमोक्तारस्येत्यस्मादर्थान्तरासम्भवाच्च तस्य तत्साधनत्वमेष्टव्य-मित्याह—अन्यार्थेति । एतदेव प्रपञ्चयति—यथेत्यादिना । अन्यत्रेति तैत्तिरीयश्रुतिग्रहणम् । अपवर्गः स्वाध्यायाव-सानम् । अर्थान्तरावगतरभावे फलितमाह—तस्मादिति । २५

ननु शब्दान्तरेष्वपि ब्रह्मवाचकेषु सत्सु किमित्योशब्द एव व्यानसाधनत्वेनोपदिश्यते तत्राऽह—यद्यपीति । नैदिष्ठ निरुक्तत्वं सम्प्रियतममित्यर्थः । प्रियतमत्वप्रयुक्तं फलमाह—अत एवेति । साधनत्वेऽनन्तरविशेषं दर्शयति—तच्चेति । प्रतीकत्वेन कथं साधनत्वमिति पृच्छति—प्रतीकत्वेनेति । कथमित्यव्याहारः । परिहरति—अथेति । ॐकारो ब्रह्मेति प्रतिपत्ती किं स्यात्तदाह—तथा हीति । मन्त्रमेवं व्याख्याय ब्राह्मणमवतार्यं व्याचष्टे—तत्रेत्यादिना । मन्त्रः सप्तमर्थः । ननु यथोक्तं तत्त्वं स्तनैव ल्पेण प्रतिपत्तं शक्यते किं प्रतीकोपदेशेनेत्याशङ्क्याऽह—यत्तदिति । सावविशेषो ३० बुद्धेर्विषयपारवर्त्यं परिहृत्य श्रत्यन्तब्रह्मज्ञानमिमुख्यम् । ओङ्कारे ब्रह्मावेशनमुदाहरणेन द्रवयति—अथेति । कल्पान्तर-माह—वायुरमित्यादिना । किमिति सूत्राधिकरणपञ्चाकृतमाकाशमत्र गृह्यते तत्राऽह—वायुरे हीति । तदेव भूना-काशात्मना विपरिणतमिति भावः । तर्हि पक्षद्वये सञ्जयमाने कं सिद्धान्तं स्यादित्याशङ्क्याविचारिभेदेमाश्रित्याऽह—तत्रेति । श्रुत्यन्तरस्यान्यथासिद्धिसम्भवादोङ्कारस्य प्रतीकत्वेऽपि विप्रतिपत्तिमागङ्क्याऽह—केवलमिति । इतरत्र विप्रतिपत्तिद्योतकाभावादिति भावः । ३५

प्रतीकपक्षमुपपाद्याभिधानपक्षमुपपादयति—वेदोऽयमिति । तदेव प्रपञ्चयति—तेनेति । वेदेत्यत्राऽदी तच्छब्दो द्रष्टव्यः । ब्राह्मणा विदुरिति विशेषनिर्देशस्य तात्पर्यमाह—तस्मादिति । प्रतीकपक्षेऽपि वेदोऽयमित्यादिग्रन्थो

१. ओक्तारालम्बनस्य पुरुषस्येत्यर्थः ।

अथ पञ्चमाध्यात्मस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

अथाः प्रजापत्याः प्रजापती पितरि ब्रह्मचर्यमपुर्व्वं वा मनुष्या असुरा उपित्वा
ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हेतदक्षरमुवाच व इति व्यज्ञासिष्टा ३
इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्ब्राम्यतेति न आत्मेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥१॥

- ५ तस्माद्ब्राह्मणानामभिवानत्वेन साधकत्वमभिप्रेतमोकारस्य । अथवा वेदोऽपमित्याक्षर्यवादः । कथमोकारो ब्रह्मणः प्रतीकत्वेन विहितः । ॐ हं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यास्य स्तुतिरिदानीं वेदत्वेन । सर्वो ह्ययं वेद ॐकार एव । एतत्प्रथम एतदात्मकः सर्वं ऋक्समुःसामादित्येवमिह एव ओंकारः “तच्छवा शकुना सर्वाणि पर्णानि” इत्यादिभ्युपन्तरात् । इत्यर्थं वेद ओंकारो यदेतत्तत्सर्वं वेदितव्यमोकारैव वेदेनैनातोऽयमोकारो वेदः । इतस्त्यापि वेदस्य वेदत्वमत एव । तात्माद्विद्विष्टोऽयमोकारः साधकत्वेन प्रतिपत्तव्य इति । अथवा वेदः सः । कोऽसौ । यं १० ब्राह्मणा विदुरोकारम् । ब्राह्मणानां ह्यसौ प्रथमोऽङ्गोवाविकल्प्येति शेषः । तस्मिन् हि प्रमुच्यमाने साधकत्वेन सर्वो वेदः प्रयुक्तो भवतीति ॥१॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यात्मस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

- अथवा इमाविसाधनत्रयविधानावोऽयमारम्भः—अथास्मिंश्चमाध्यामाः प्रजापत्याः प्रजापतेरपर्यापिता प्रजापत्यास्ते किं प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यं सिध्यत्स्वब्रूतेर्ब्राह्मण्यं प्रजापत्यान्विष्टव्याः सन्तो ब्रह्मचर्यमनुपतिष्यन्त १५ इत्यर्थः । के ते । विनोपसौ देवा मनुष्या असुराश्च । ते बोधित्वा ब्रह्मचर्यं किमकुर्वन्निगुण्यते—तेषां देवा ऋक्ः पितरं प्रजापतिम् । किमिति । ब्रवीतु कथयतु नोऽस्मभ्यं यदनुसासनं भवानिति । तेभ्य एवमोमिदं हेतदक्षरं वर्णमात्रमुवाच व इति । तच्छवा न तावत्प्रच्छ पिता किं व्यज्ञासिष्टा ३ इति । मयोपवेदार्थमिति तस्याक्षरस्यार्थं विज्ञातवन्त आहोस्त्विति । देवा ऊचुर्ब्राम्यतेति विज्ञातवन्तो वयम् । यद्येवमुक्त्यतो किं मयोक्तमिति । देवा ऊचुर्ब्राम्यतावन्ता ब्रूयं स्वभामतोऽतो वास्ता भवतेति नोऽस्मान्मात्रं कथयति । इतर आहोमिति सत्यम्- २० आसिष्टेति ॥१॥

- निर्वहतीत्याहु—अथवेति । विध्यमाने कथमर्थवादः संवतीत्याशङ्क्य परित्हरति—कथमित्यादिना । वेदत्वेन स्तुतिमोकारस्य संप्रहृविवरणस्या दर्शयति—सर्वो ह्रीति । ॐकारे सर्वस्य नामजातस्यान्तमपि प्रमाणमाहु—तद्वयेति । तत्रैव हेतुन्तरमवस्यार्थं व्याकरोति—इत्येति । वेदितव्यं परस्परं वा ब्रह्म । ‘हे ब्रह्मणी वेदितव्ये’ इति भ्युपन्तरात् । तद्वेदनसाधनत्वेऽपि कथमोकारस्य वेदत्वमित्याशङ्क्य—इतरस्यापीति । अत एव वेदितव्यवेदन २५ हेतुत्वादेवेत्यर्थः । प्रतीकपक्षे वाक्ययोजनां निगमयति—तस्मादिति । अभिधानपक्षे प्रतीकपक्षे चैकं वाक्यमेकैकम् योजयित्वा पक्षद्वयेऽपि साधारण्येन योजयति—अथवेति । तस्य पूर्वोक्तनीत्या वेदत्वे छात्रं दर्शयति—तस्मिन्निति । ॐकारस्य ब्रह्मोपास्तिसाधनत्वमिदं सिद्धमित्युपसंहृतुमिति शब्दः ।

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकाया पञ्चमाध्यात्मस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

- ब्राह्मणान्तरस्य तात्पर्यमाहु—अधुनेति । तद्विधानं सर्वोपास्तित्वेनैवेति ब्रह्मव्यम् । आख्यायिकाप्रवृत्तिरा- ३० रम्भः । पितरि ब्रह्मचर्यमपुर्व्वं इति सर्वन्धः । प्रजापतिपत्नीपे ब्रह्मचर्यवासमात्रेण किमित्यसौ देवादिभ्यो हितं ब्रूयादित्याशङ्क्य—सिध्यत्वेति । सिध्यभावेन वृत्ते. संवन्तिनो ये वसन्तिषो मय्ये ब्रह्मचर्यस्येत्यादि योग्यम् । तेषामिति निवारणे वक्षी । अह्मरोहृशकानामिव सिध्यत्वमिति द्योतनार्थं हुणब्दः । विचारार्थं स्तुतिरित्यङ्गीकृत्य प्रत्ययेन व्याचष्टे—मयेति । ॐमित्यनुज्ञामिव विमलते—सत्यमिति ॥१॥

अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्बंबीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञा-
सिष्टा ३ इति व्यज्ञासिमेति होचुर्दत्तेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥२॥

अथ हैनमसुरा ऊचुर्बंबीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द
इति व्यज्ञासिष्टा ३ इति व्यज्ञासिमेति होचुर्दयध्वमिति न आत्थेत्योमिति
होवाच व्यज्ञासिष्टेति तदेतदेवैषा देवी वामनुवदति स्तनयितुर्द द द
इति वाम्यत वत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयं शिक्षेद्द्वयं दानं दयामिति ॥३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

समानमन्यत् । स्वभावतो लुब्धा धूममतो यथाशक्ति संविभजत दत्तेति नोऽस्मानात्पथ किमन्यद्व्याप्तो
हितमिति मनुष्याः ॥२॥

तथाऽसुरा दयध्वमिति । क्रूरा धूमं हिंसादिपरा क्रतो दयध्वं प्राणिषु दयां कुक्षेति । तदेतत्प्रजापतेरनु- १०
शासनमन्त्राव्यनुवर्तत एव । यः पूर्वं प्रजापतिर्देवादीननुशासनं सोऽद्याप्यनुशासत्येव दैव्या स्तनयितुलभणया बाजा
कथमेवा धूमते दैवी वाक् । काऽसौ स्तनयितुर्द द द इति वाम्यत वत्त दयध्वमित्येषां बाधयानामुपलक्षणाया त्रिदंकार
उच्चार्यतेऽनुकृतिर्न तु स्तनयितुशब्दस्मिन्नेव संख्यानिधयस्य लोकेऽप्रसिद्धत्वात् । यस्मादद्यापि प्रजापतिर्दान्यत वत्त
दयध्वमित्यनुशासत्येव तस्मात्कारणाद्वैतत्त्वमयम् । किं तत्त्रयमित्युच्यते दमं दानं दयामिति शिक्षेदुपादद्यात्प्रजापतेरनु-
शासनमन्त्राभिः कर्तव्यमित्येषं भतिं कुर्यात् । तथा च स्मृतिः— १५

“त्रिविधं नरकस्येवं द्वारं नास्तेनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्” इति ।

अथ हि विषेः शेषः पूर्वः । तथाऽपि देवादीनुद्दिश्य किमर्थं दकारत्रयमुच्चारितवान्प्रजापतिः पृथग्-
नुशासनार्थिन्यः । ते वा कथं विवेकेन प्रतिपन्नाः प्रजापतेर्मनोगतं समानेनैव वकारवर्णमात्रेणेति परानिप्रायज्ञा
विकल्पयन्ति ।

समानत्वेनोत्तरस्य सर्वस्यैवार्थादस्याव्याख्येयत्वे प्राप्ते दत्तेत्यत्र तात्पर्यमाह—स्वभावत इति । दानमेव २०
लोभस्याग्ररूपमुपदिष्टमिति कुतो निर्वर्तं किञ्चन्यदेव हितं किञ्चिदादिष्टं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—किमन्यदिति ॥२॥
यथा देवा मनुष्याश्च स्वाभिप्रायानुसारेण दकारश्रवणे सत्यर्थं जगद्भुस्तथेति यावत् । दयध्वमित्यत्र तात्पर्य-
मीरयति—क्रूरा इति । हिंसादीत्यादिशब्देन परस्वापहारादि गृह्यते । प्रजापतेरनुशासनं प्रागासीदित्यत्र लिंगमाह—
तथैतदिति । अनुशासनस्यानुवृत्तिर्मेवं व्याकरोति—यः पूर्वमिति । द इति विधधिकरणं सर्वत्र वर्णान्तरभ्रमापोहार्यम् ।
यथा दकारत्रयमत्र विवक्षितं तथा स्तनयितुशब्देऽपि त्रित्वं विवक्षितं चेत्प्रसिद्धिविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— २५
अनुकृतिरिति । दशब्दानुकारमात्रमत्र विवक्षितं न तु स्तनयितुशब्दे त्रित्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः । प्रकृतस्यार्थवादस्य
विषयपर्यवसायित्वं फलितमाह—यस्मादिति । उपादानप्रकारमेवाभिनयति—प्रजापतेरिति । श्रुतिसिद्धिविध्यनुसारेण
भगवद्वाक्यप्रवृत्तिं दर्शयति—तथा चेति ।

तदेतत्त्रयं शिक्षेदित्येष विधिक्षेत्कृतं त्रयाः प्राजापत्या इत्यादिना ग्रन्थेनेत्यालंभ्य यस्मादित्यादिना सूचित-
माह—अस्येति । सर्वत्रेव त्रयमनुष्ठेयं चेत्तद्दि देवादीनुद्दिश्य दकारत्रयोच्चारणमनुपपन्नमिति शङ्कते—त्येति । ३०
दमादित्रयस्य सर्वैरनुष्ठेयत्वे सतीति यावत् । किञ्च पृथक्पृथगनुशासनार्थिनो देवादयस्तेभ्यो दकारमात्रोच्चारणेना-
पेक्षितमनुशासनं सिध्यतीत्याह—पृथगिति । किमर्थमित्यादिना पूर्वेषु संबन्धः । दकारमात्रमुच्चारयतोऽपि प्रजापतेर्वि-
भागेनानुशासनमभिसंहितमित्यालंभ्याह—तै वेति । त्रयं सर्वैरनुष्ठेयमिति परस्य सिद्धान्तिनोऽभिप्रायस्तदभिज्ञाः
सन्तो यथोक्तनीत्या विकल्पयन्तीति योजना । पराभिप्रायज्ञा इत्युपेक्षासौ वा परस्य प्रजापतेर्मनुष्यादीनां चाभिप्रायज्ञा
इति । नञ्शुल्लेखी वा पाठः ।

१. पराभिप्रायज्ञत्वे कथं विकल्पयेयुः इति चेत् उपेक्षासौभेत्तद्वचनं भाष्यकारस्येत्युक्तम् अथवा पक्षे पराभिप्रायज्ञाः
इत्यर्थात् विकल्पनं युक्तमित्यर्थः ।

२. नञ्शुल्लेखी—पराभिप्रायानभिज्ञा इति पाठो वा ।

अत्रेक आहुरदान्तत्वादानत्वादयानुत्वेरपरपितृव्यमात्मनो भव्यमानाः श्रद्धिता एष प्रजापताव्युः किं नो यक्षयतीति । तेषां च दकारव्यवणमाश्रयेऽऽप्नोष्याशङ्काबधेन तदर्थप्रतिपत्तिरभूत् । लोकेऽपि हि प्रसिद्धं पुनः शिष्याभ्रानुगास्याः सन्तो दोषान्वितवर्तयितव्या इति । अतो युक्तं प्रजापतेर्दकारमाश्रोञ्चारणम् । दमादित्रये च दकाराचयादात्मनो दोषानुश्रयेण देवादीनां विवेकेन प्रतिपत्तुं चेति । फलं त्वेकदात्मदोषज्ञाने सति दोषान्वितवर्तयितुं

नयेत्तदयथाणां देवादीनामनुयातनं देवादिभिरप्येकमेवोपादेयमद्यत्वेऽपि न तु त्रयं मनुष्यैः शिक्षितव्यमिति । अद्योच्यते—पूर्वदेवादिभिर्यथाष्टैरनुष्ठितमेतत्त्रयं तस्मान्मनुष्यैरेव शिक्षितव्यमिति । तत्र दमाद्यस्तुत्यानुष्ठेयत्वं स्यात्कृत्यमगुरैरप्रधानैर्ननुष्ठितत्वाविति चेत् । न, तुल्यत्वात्त्रयाणामतोऽप्येवमिति प्रायः । प्रजापतेः पुनः देवाद्यवगम्य, पुनरेवमर्थः ॥ त्वेति पितोपदेष्टव्यम् । प्रजापतिश्च हिततो नान्यथोपदिशति । तस्मात्पुत्रानुशासनं

१० प्रजापतेः परममेतद्विज्ञम् । अतो मनुष्यैरेवेतत्त्रयं शिक्षितव्यमिति ।
अथवा न देवा अगुरा वाऽप्येकैव विद्यन्ते मनुष्येभ्यः । मनुष्याणामेवादास्ता येऽन्येस्तमेवगुणैः संपन्नसि । देवा लोभप्रधाना मनुष्यास्तथा हितापराः कुरा अगुरास्त एव मनुष्या अदान्तत्वादिबोधव्यवयमेव देवादिशब्द-भाजो भवतीत्येतां पुनान्तररजस्तमांस्यपेक्ष्य । अतो मनुष्यैरेव शिक्षितव्यमेतत्त्रयमिति तदपेक्षयैव प्रजापतिः

एतौ परित्तरमुत्पादयति—अत्रेति । अस्तु तेषामेवा दृष्ट्वा तथाऽपि दकारमात्रात्कीदृशी प्रतिपत्तिरित्या-
१५ दान्ताऽऽप्नोष्या—तेषां चेति । नयथां दत्तार्थी दमादिस्तस्य प्रतिपत्तिस्तद्वहारेणादान्तत्वादिनिवृत्तिरासीदित्यर्थः । किमिति प्रजापतिर्दोषज्ञापनद्वारेण ततो देवादीननुगास्यान्दोषान्वितवर्तयितव्यमिति तत्राऽऽह—लोकेऽपीति । दकारोच्चारणस्य प्रयोजने सिद्धे फलिनमाह—अत इति । यत्तूक्तं ते वा कथमित्यादि नत्राऽह—दमादीति । प्रतिपत्तु च युक्तं दमादीति शेषः । एतिसादृशः स्वगूढ्यमततमाप्यर्थः । परोक्ष परिहारमङ्गीकृत्याऽऽस्यामिकातात्पर्यं सिद्धान्ती ब्रूते—फलं विविति । निर्जातत्वात् देवादयो यथा दकारमात्रेण ततो निवर्तन्त इति शेषः । इतिशब्दो दार्ष्टान्तिकप्रदर्शनायः ।

२० विशिष्टान्प्रत्यनुशासनस्य प्रवृत्तत्वाद्दस्माकं तदभावाद्गुणदेयं दमादीति अङ्गते—नन्विति । किंच देवादिभिरपि प्रातिस्विकानुशासनवधादेरैकमेव दमाद्यनुष्ठेयं न तद्व्यमित्याह—देवादिभिरिति । यथा पूर्वस्मिन्काले देवादिभिरैकमेवोपादेयमित्युक्तं तथा वर्तमानेऽपि काले मनुष्यैरेकमेव कर्तव्यं पूर्वाचारानुसारानु त्रयं शिक्षितव्यं तथा च कस्यापि विधिरित्याह—अद्यत्वेऽपीति । आचारप्राप्त्याप्यमाश्रित्य परिहरति—अथेति । इत्येकैकमेव गोपादेयमिति शेषः । दयाद्यस्तुत्यानुष्ठेयत्वमाश्रित्य—तत्रेति । मध्ये दमादीनामिति यावत् । अगुरैरनुष्ठितत्वेऽपि दयाद्य-
२५ त्वमनुष्ठेयं हितसाधनत्वाद्यानादिवदिति परिहरति—नैत्यादिना । देवादिषु प्रजापतेरविशेषात्समस्तदुपादिश्रमत्वेऽपि सर्वमनुष्ठेयमित्यर्थः । हितस्यैवोपदेष्टव्यत्वेऽपि तदज्ञानात्प्रजापतिरन्यथापदिशतीत्याद्यऽह—प्रजापतिश्चेति । हितस्य पितुरहितोपदेगित्वाभावस्तस्मादित्युक्तः । विशिष्टैरनुष्ठितस्यास्मदादिभिरनुष्ठेयत्वे फलितमाह—अत इति । प्राजापत्या देवादयो विग्रहवन्तः सन्तीत्यर्थवादस्य यथायुतेऽर्थं प्राप्ताप्यमभ्युपगम्य दकारत्रयस्य तात्पर्यं सिद्धमिति । वक्तुमिति शब्दः ।

३० संप्रति कर्मभीमासकमतमनुसृत्याऽह—अथवेति । कथं मनुष्येभ्येव देवाभ्यस्तु तत्राऽह—मनुष्याणामिति । अन्ये गुणा ज्ञानादयः । किं पुनर्मनुष्येषु देवादिशब्दप्रवृत्ती निमित्तं तदाह—अदान्तत्वादिति । देवादिशब्दप्रवृत्ती निमित्तान्तरमाह—इतराश्चेति । मनुष्येभ्येव देवादिशब्दप्रवृत्ती फलितमाह—अत इति । इतिशब्दो विष्युपपत्तिप्रदर्शनायः । मनुष्यैरेव त्रयं शिक्षितव्यमित्यत्र हेतुमाह—तदपेक्षयैति । मनुष्याणामेव देवादिभाव्ये प्रमाणमाह—तथा इति ।

१. आचारप्राप्ताप्यमाश्रित्येति—पूर्वभीमासाप्रथमवृत्तौ च श्रुतिस्मृतिः सदाचार इत्यादिमनुस्मृत्योः सिद्धेः अपूर्वसाधनत्वेनानुष्ठेयमानाः आचारः होलिकादयः प्रमाणानि आचारेण स्मृतेः स्मृत्या श्रुतेश्चानुमानात् ।

२. यथाश्रुताय इति—अर्थवादानां विशिष्टतयावेव तात्पर्यं न तु यथाश्रुताय इति भीमासकाः । बादरायणाचार्यास्तु प्रमाणान्तरविरोधे गुणवादत्वमविरोधेऽनुवादत्वमिति भीमासकमतमुक्त्वा प्रमाणान्तरविरोधाविरोधयोः सतो यथाश्रुतायैव प्राप्ताप्यमभ्युपेयमिति देवताधिकरणेऽङ्गीकृतमिति प्रकृतेऽपि स्याथैव प्राप्ताप्यमित्यर्थः ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

एष प्रजापतियद्बृहदयमेतद्ब्रह्मैतत्सर्वं तदेतत्त्यक्षरं हृदयमिति ह इत्येक-
मक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाध्वान्ये च य एवं वेद इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै
स्वाध्वान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

नोपविष्टत्वात् । तथा हि मनुष्य अदान्ता लुब्धाः क्रूराश्च दृश्यन्ते । तथा च स्मृतिः—“कामः क्रोधस्तथा लोभस्त
स्मादेतन्नयं त्यजेत्” इति ॥३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

दमाविसाधनत्रयं सर्वोपासनक्षेत्रं विहितम् । दान्तोऽलुब्धो ब्यालुः सन्सर्वोपासनेष्वधिक्रियते । तत्र
निष्पादिकस्य ब्रह्मणो दर्शनमतिक्रान्तमथाधुना सोपाधिकस्य तस्यैवाभ्युदयफलानि वक्तव्यानीत्येवमर्थोऽप्रमारम्भः १९
एष प्रजापतियद्बृहदयं प्रजापतिरनुवास्तेत्यनन्तरमेवाभिहितम् । कः पुनरसावनुवास्ता प्रजापतिरिति ।
उच्यते—एष प्रजापतिः । कोऽसौ यत्बृहदयं हृदयमिति हृदयस्या बुद्धिरुच्यते । यस्मिन्नाकल्पब्राह्मणान्तं नाम-
रूपकर्मणामुपसंहार उक्तो विविचभागद्वारेण तदेतत्सर्वभूतप्रतिष्ठं सर्वभूतात्मभूतं हृदयं प्रजापतिः प्रजानां जग्रा ।
एतद्ब्रह्म बृहत्त्वास्तर्वात्मत्वाच्च ब्रह्म । एतत्सर्वम् । उक्तं पञ्चमाध्याये हृदयस्य सर्वत्वम् । तत्सर्वं यस्मात्सत्त्वाबु-
धास्यं हृदयं ब्रह्म । तत्र हृदयनामाक्षरविषयमेव तावदुपासनमुच्यते । तदेतद्बृहदयमिति नाम व्यक्षरं त्रीण्यक्षराण्य-
स्येति व्यक्षरम् । कानि पुनस्तामि त्रीण्यक्षराण्युच्यन्ते । ह इत्येकमक्षरम् । अभिहरन्ति हृतेराहुतिकर्मणां ह इत्ये-
तद्ब्रह्ममिति यो वेद यस्माद्बृहदयाय ब्रह्मणो स्वाध्वेन्द्रियाण्यन्ये च विषयाः जन्मादयः स्वं स्वं कार्यमभिहरन्ति हृदयं
च भोक्त्रयमभिहरन्ति । अतो हृदयनाम्नो ह इत्येतदक्षरमिति यो वेदास्मै विदुषेऽभिहरन्ति स्वाध्वं ज्ञातयोज्यं
चासंबद्धाः । बलिमिति वाच्यशेषः । विज्ञानानुरूप्येति तत्फलम् ।

तथा ह इत्येतद्व्येकाक्षरमेतदपि दानार्थस्य ब्रह्मातेर्द इत्येतद्रूपं हृदयनामाक्षरत्वेन निबद्धम् । अत्रापि २०
हृदयाय ब्रह्मणो स्वाध्वं करणान्यन्ये च विषयाः स्वं स्वं वीर्यं ददति हृदयं च भोक्त्रे ब्रह्माति स्वं वीर्यमतो बकार
इत्येवं यो वेदास्मै ददति स्वाध्वान्ये च । तथा यमित्येतद्व्येकमक्षरम् । इणो गत्यर्थस्य यमित्येतद्रूपमस्मिन्नास्मि
निबद्धमिति यो वेद स स्वर्गं लोकमेति । एवं नामाक्षरादपोदूष विशिष्टं फलं प्राप्नोति किमु वक्तव्यं हृदयस्वरूपो-
पासनादिति हृदयस्तुतये नामाक्षरोपस्थासः ॥१॥

इति श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

अथ शिञ्जितव्यमित्यत्र स्मृतिमुदाहरति—तथा चेति । इतिशब्दो ब्राह्मणसमापत्यर्थः ॥३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मण्यटीकाया पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

सार्धवादेन विधिना सिद्धमर्थपनुवदति—दमादौति । कथं तस्य सर्वोपासनक्षेत्रत्वं तदाह—दान्त इति ।
अलुब्ध इति ज्ञेदः संप्रत्युत्तरसंदर्भस्य तात्पर्यं वक्तुं श्रुतिकां करोति—सन्नेति । काण्डद्वयं सप्तमर्थः । अन्तर-
संदर्भस्य तात्पर्यमाह—अथेति । पापक्षयादिरभ्युदयस्तत्फलान्युपासनानीति शेषः । अन्तरब्राह्मणमादाय तस्य ३०
संगतिमाह—एष इत्यादिना । उक्तस्य हृदयशब्दात्स्य पाञ्चभिकत्व दर्शयन्प्रजापतित्व साधयति—यस्मिन्मिति ।
कथं हृदयस्य सर्वत्वं तदाह—उक्तमिति । सर्वत्वसंकीर्तनफलमाह—अत्यर्थमिति । तत्र हृदयस्योपास्यत्वे सिद्धे
सतीत्येतत् । फलोक्तिमुत्थाप्य व्याकरोति—अभिहरन्तीति । यो वेदास्मै विदुषेऽभिहरन्तीति संबन्धः । “वेदनमेव
विशदयति—यस्मादित्यादिना । स्वं कार्यं रूपदर्शनादि । हृदयस्य तु कार्यं । सुखादि । असंबद्धं ज्ञातिव्यतिरिक्ताः ।
बौचित्यमुक्ते फले कथयति—विज्ञानेति ।

अत्रापि त्रिंशदाक्षरोपासनेऽपि फलमुच्यते इति शेषः । तामेव फलोक्तिं व्यनक्ति—हृदयायेति । अस्मै
विदुषे स्वाध्वान्ये च ददति । बलिमिति शेषः । नामाक्षरोपासनाति त्रीणि हृदयस्वरूपोपासनमेकमिति चत्वार्युपासा-
नान्यत्र विवक्षितानीत्याशङ्क्याऽह—एवमिति । १॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मण्यटीकाया पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम्
तदेतदेव तदास सत्यमेव स यो हैतं महच्छानं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमांस्को-
काक्षित इत्येतावत्सद्य एवेतन्महच्छानं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यं ह्येव ब्रह्म ॥१॥
इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥॥॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य पंचमं ब्राह्मणम्
आप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्त सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजा-
पतिर्देवांस्ते देवाः सत्यमेवोपासते तदेतत्स्यभरं सत्यमिति स इत्येकमक्षरं
तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यमोऽनृतं तदेतद्वन-
मुभयतः सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति नैनं विद्वांसमनृतं हिनस्ति ॥१॥

१० सत्येव ह्यवयास्यस्य ब्राह्मणः सत्यमित्युपासनं विहितस्तस्माद्—तद्विति ह्यवयं ब्रह्म पराभूष्टम् । वा इति
स्मरणार्थम् । तद्यद्ब्रह्मवत् ब्रह्म स्मर्यते इत्येकस्तच्छब्दः । तदेतद्वच्यते प्रकारान्तरेणेति द्वितीयस्तच्छब्दः । किं पुन-
स्तत्प्रकारस्तदम् । एतदेव तद्वित्येतच्छब्देन संबध्यते तृतीयस्तच्छब्दः । एतद्विति वक्ष्यमाणं बुद्धौ तन्निर्णीकृत्याऽहम् ।
आस बभूव । किं पुनरेतदेवाऽऽस यदुक्तं ह्यवयं ब्रह्मेति तद्विति तृतीयस्तच्छब्दो विनियुक्तः । किं तद्विति विशेषणौ
निविशति सत्यमेव सत्यं सत्यं भूतं चामूर्तं च सत्यं ब्रह्म पञ्चभूतात्मकमित्येतत् । स यः कश्चिदसत्यात्मकमेतं
१५ महन्महत्त्वाद्यं पुत्रं प्रथमजं प्रथमजातं सर्वस्मात्संसारिण एतदेवाग्रे जातं ब्रह्मातः प्रथमजं वेद विद्यामाति
सत्यं ब्रह्मेति । सत्येवं फलमुच्यते—यथा सत्येन ब्रह्मणेने लोका अस्मत्सत्कृता विता एवं सत्यात्मानं ब्रह्म महच्छानं
प्रथमजं वेद स जयतीमांस्कोकान् । किञ्च जितो बळीकृत इत्यित्यर्थं यथा ब्रह्मणाऽसौ सन्नुरिति वाक्ययोगः ।
असञ्चासद्भवेत्सौ सन्नुरितो भवेदित्यर्थः । कस्यैतत्फलमिति पुनर्निगमयति—य एवेतन्महच्छानं प्रथमजं वेद सत्यं
ब्रह्मेति । अतो विद्यानुरूपं फलं युक्तम् । अत्यं ह्येव यस्माद्ब्रह्म ॥१॥

२० इति श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥॥॥
सत्यस्य ब्राह्मणः स्तुत्यर्थमिवमाह । महच्छानं प्रथमजमित्युक्तं तत्कर्म प्रथमजत्वमिति । उच्यते—आप एवेदमग्र
आसुः । आप इति कर्मसमवायिन्योऽग्निहोत्राच्चाहृतयः । अग्निहोत्राच्चाहृतेऽत्रात्मकत्वावस्थम् । ताश्चाऽऽग्नेयि-
ब्राह्मणान्तरमुत्पाप्याक्षराणि व्याचष्टे—तस्येत्यादिना । सत्यशब्दार्थं सत्यज्ञानादिवान्मयोपासं व्यापयति—
सञ्चेति । सर्वात्मित्वस्य चतुर्थं प्रस्तुत्यं सूचयति—भूतं चेति । वेदनमनूय फलोक्तिमवतारयति—स य इति । प्रथम-
२५ जत्वं प्रकटयति—सर्वस्मादिति । स यः कश्चिदेति संबन्धः । कैमुतिकसिद्धं फलान्तरमाह—किञ्चेति । बलीकृतस्य
शत्रोः स्वरूपेण सर्वं वारयति—असञ्चेति । स यो हैतमित्यादिना य एवेतद्वित्यादेरेकार्थं चात्पुरुषकित्याशङ्क्याऽहम्,
कस्यैतद्विति । कथमस्य विज्ञानित्येवं फलमित्याशङ्क्याऽहम्—अत इति । पञ्चमीपरामुष्टं स्पष्टयति—सत्यं हीति ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणीकानां पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥१॥

इदमा ब्राह्मणं गृह्णाते । तस्यावान्तरसंयतिमाह—सहविधि । आहूतीनामेव कर्मसमवायित्वं न त्वपामित्या-
३० शङ्क्याऽहम्—अग्निहोत्रावीति । यद्यप्यापः सोमाद्या ह्यमानाः कर्मसमवायित्वस्तथाऽऽनुष्ठानकाले कर्म तस्मात्
सथात्वं कर्मणोऽप्यायित्वादित्याशङ्क्याऽहम्—ताञ्चेति । कर्मसमवायित्वपरित्यक्तव्यस्तत्त्वबन्धित्वेनाऽहम् प्रथमं
प्रवृत्तास्तथासोत्तरकालं सूक्ष्मादृष्टेनाऽऽत्मनाऽतीन्द्रियेणाऽऽत्मना तिष्ठन्तीति बोधना । आप इति विशेषणं

१. सत्यब्रह्मोपासनविकृत्य ब्रह्मपूत्रेषु विद्याभ्यसे-वीह हि सत्यावयः (३-२-३६) स यो हैतं महच्छानं प्रथमजं
ब्रह्म वेद इति सामासाक्षरोपासनां सत्यविद्यां विद्यावान्तरं “तच्च तत्सत्यमसौ स आदित्य” इत्यादिना पुनस्तत्त्व-
२५ विद्या विधीयते—स य किमेते दे सत्यविद्ये उत्तिका इति सन्वेदे फलसंयोगमेवाद भेदः प्रथमे लोकनयः फलं
द्वितीये तु पाप्मानाद्य इति वेदात् । तस्माद्भेद इति प्राप्ते सिद्धान्तः अग्नये एते विद्ये तद्यत्तत्त्वमसौ इति
तच्छब्देन पूर्वानुकर्षणात् फलान्तरश्रवणं तु अंगफलविषयम् । अपि च विधिवान्ये फलावधेनात् अर्थवादेव
फले कल्पीये उभयत्र भुक्तं फलद्वयमपि एकोपासनफलमित्यवधारः ।

तद्यत्तत्सत्यमतौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षमुत्स-
स्तावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिरेवोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्स
यदोत्क्रमिष्यन्भवति शुद्धमेवंतन्मण्डलं पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्याययन्ति ॥

होत्राविकर्मापवागोत्तरकालं केनचिदवष्टेन सूक्ष्मेणाऽऽत्मना कर्मसमवायित्वमपरित्यज्यन्त इतरभूतसहिता एव न
केवलाः । कर्मसमवायित्वात् प्राणान्यमपामिति । सर्वाण्येव भूतानि प्रागुत्पत्तेरव्याकृतावस्थानि कर्तुंसहितानि ५
निदिश्यन्त आप इति । ता आपो बोक्षुता जगतोऽव्याकृतात्मनाऽवस्थितास्ता एवेदं सर्वं नामरूपविकृतं जगदप्र
वासुनान्यादिकचिद्विकारजातमासीत् । ताः पुनरायः सत्यममुञ्चत । तस्मात्सत्यं ब्रह्म प्रथमजम् । तदेतद्विरूप्यगमस्य
सृज्जान्तमनो जन्म यदव्याकृतस्य जगनो व्याकरणम् । तत्सत्यं ब्रह्म कुतः । महत्त्वात् । कथं महत्त्वमित्याह ।
यस्मात्सर्वस्य ऋद्धः । कथम् । यत्सत्यं ब्रह्म तत् प्रजापतिं प्रजानां पतिं विराजं सूर्यादिकरणमनुज्येत्यनुयुक्तः ।
प्रजापतिर्देवान्स विरादप्रजापतिर्देवमनुजतः । यस्मात्सर्वमेवं क्रमेण सत्याद्ब्रह्मणो जातं तस्मान्महत्सत्यं ब्रह्म । १०
कथं पुनर्यसमिति । उच्यते—त एवं वृष्टा देवाः पितरमपि विराजमतीत्य तदेव सत्यं ब्रह्मोपामते । अत
एतत्प्रथमजं महदक्षम् । तस्मात्सर्वस्मिनोपात्यं तत्सत्यापि सत्यस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति तदेतत्प्रथमम् । कानि
तान्यक्षराणीत्याह—स इत्येकमक्षरम् । तीत्येकमक्षरम् । तीतोकारानुबन्धो निर्वेद्यार्थः । यमित्येकमक्षरम् । तत्र
तेषां प्रथमोत्तेने अक्षरे सकार्यकारी सत्यम् । मृत्युरूपभावात् । मर्यतो मर्येजुतम् । अनृतं हि मृत्युः ।
मृत्युननुतोस्तकारसामान्यात् । त्वेतद्वनृतं तकाराक्षरं मृत्युरूपमुपभूतः सत्येन सकार्यकारकज्ञेयं परिगृहीतं १५
व्याप्तमन्तर्भावितं सत्यरूपस्यान्तर्गतोऽकिंचित्करं तत्सत्यमयमेव सत्यबाहुल्यमेव भवति । एवं सत्यबाहुल्यं सर्वस्य
मृत्योरनुत्पत्त्याकिंचित्करत्वं च यो विद्वांस्तमेवं विद्वांसमनृतं कदाचित्प्रमादोक्तं न हिनस्ति ॥१॥

अस्याधुना सत्यस्य ब्रह्मणः संस्थानविशेष उपासनमुच्यते—तद्यत् । किं तत्सत्यं ब्रह्म प्रथमजं किमसौ सः ।
कोऽसावाविरयः कः पुनरसावाविरयो य एष क एष य एतस्मिन्नादित्यमण्डले पुरुषोऽस्मिन्मानी तोऽसौ सत्यं ब्रह्म ।
यश्चायमध्यान्तं योऽयं दक्षिणेऽक्षमक्षगि पुरुषः । चक्षब्दात्स च सत्यं ब्रह्मेति संवन्धः । तावेतावादित्यास्मिन् २०
पुरुषावेकस्य सत्यस्य ब्रह्मणः संस्थानविशेषौ यस्मात्तस्माद्वन्योन्यस्मिन्नितरेतरस्मिन्नादित्यश्चाशुबे चाशुबश्चादित्ये
प्रतिष्ठितौ । अध्यात्माधिदैवतयोरन्योन्योपाकारकत्वात् । कथं प्रतिष्ठितावित्युच्यते रश्मिभिः प्रजानामनुग्रहं
कुर्वन्नेव आदित्योऽस्मिन्नाशुबेऽन्यात्वे प्रतिष्ठितः । अयं च चाशुबः प्राणैरादित्यमनुगृह्णन्नुष्मिन्नादित्येऽधिदैवे
प्रतिष्ठितः । तोऽस्मिन्मण्डलीरे विज्ञानमयो भोक्ता यदा यस्मिन्काल उत्क्रमिष्यन्भवति तदाऽसौ चाशुब आदित्यपुरुषो
रश्मिनोपसंहृत्य केवलेनौवासीयेन रूपेण व्यत्यतिष्ठते । तदाऽयं विज्ञानमयः पश्यति शुद्धमेव केवलं विरश्म्येतन्मण्डलं २५
चन्द्रमण्डलमिव । तदेतद्विद्वद्दर्शनं प्रासङ्गिकं प्रदश्यति । कथं नाम पुरुषः करणोये मत्तवात्म्यादिति । नैनं चाशुबं
पुरुषमुरीकृत्य तं प्रत्यनुग्रहायैते रश्मयः स्वामिकर्तव्यवगात्पूर्वमागच्छन्तोऽपि पुनस्तत्कर्मक्षयमनुव्यमाना
भूतान्तरव्यासेवार्थमिति मतिं वारयति—इतरेति । कथं तर्हि तासामेव श्रुतावुपादानं तदाह—कमेति । इति
तासामेवात्र ग्रहणमिति शेषः विवक्षितपदार्थं निगमयति—सर्वाण्येवेति । पदार्थमुक्तमनुब्रूय वाक्यार्थमाह—सा इति ।
यास्ता ययोक्ता आपस्ता एवेति यच्छब्दानुबन्धेन योजना । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतं कथं भूतान्तरसहिता- ३०
भ्योऽद्भ्यो जायते तत्राऽह—तदेतदिति । तस्य ब्रह्मत्वं प्रश्नपूर्वकं विचक्षयति—तत्सत्यमिति । सत्यस्य ब्रह्मणो
महत्त्वं प्रश्नद्वारा सावयति—कथमित्यादिना । तस्य सर्वस्रष्टृत्वं प्रश्नद्वारेण स्पष्टयति—कथमिति । महत्त्वमु-
संहृति—यस्मादिति । विशेषणत्रये सिद्धे फलितमाह—सस्मादिति । तस्यापीत्यपिज्ञानो हृदयब्रह्मदृष्टान्तार्थः ।
वृद्धिपूर्वकमनृतं विदुषोऽपि वाकमिदमिदमिदं विचिन्तति—प्रमादोक्तमिति ॥१॥

ब्राह्मणान्तरमतार्थं व्याकरोति—अस्येत्यादिना । तत्राऽऽविर्देविकं स्थानविशेषमुच्यते—तदित्यादिना । ३५
संप्रत्याध्यात्मिकं स्थानविशेषं दर्शयति—यश्चेति । प्रदक्षमेदवर्तिनोः स्थानभेदेन भेदं गच्छित्वा परिहरति—
तावेताविति । अन्योन्यमुपाकारोपाकारकत्वेनान्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितत्वं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कथमित्यादिना ।
प्राणैश्चशूरादिभिर्निर्द्धारितं यावत् । अनुगृह्णन्नादित्यमण्डलात्मानं प्रकाशमन्त्रित्वं । प्राणिज्जन्मपासनाग्रमङ्गान-
मित्यर्थः । तत्प्रदर्शनस्य किं फलमित्याह—कथमिति । पुराद्वयस्थानान्योन्यमुपाकारकत्वमु-
१. कानुचित् मातृकासु अतः पष्ठं बाह्मणमारभ्यते ।

य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरं
भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते
अक्षरे तस्योपनिषदहरिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥३॥
योऽयं दक्षिणेऽक्षन्मुखस्तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरं भुव
इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते
अक्षरे तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम्

मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा ग्रीहिर्वा यत्र वा स
१० एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रवास्ति यदिवं किं च ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

इव नोपयन्ति न प्रत्यागच्छन्त्येनम् । अतोऽवगम्यते परस्परारोपकार्योपकारकभावात्तत्प्रत्येकस्याऽऽत्मनोऽभा-
वेताविति ॥२॥

तत्र योऽतो को य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः सत्यनामा तत्र व्याहृतयोऽवगमाः । कश्च । भूरिति त्र्यं
१५ व्याहृतिः सा तस्य शिरः । प्राग्भ्यात् । तत्र सामान्यं स्वयमेवाऽहं भूति—एकमेकस्याप्युक्तं शिरस्तथैतदक्षरमेकं
भूरिति । भुव इति बाहू द्वित्वसामान्याद्बह्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे । तथा स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे ।
प्रतिष्ठे पादौ प्रतिष्ठित्वाभ्यामिति । तस्यास्य व्याहृत्यवयवस्य सत्यस्य ब्रह्मण उपनिषद्ब्रह्मसमिधानम् । येनाभि-
धानेनाभिधीयमानं तद्ब्रह्मभिमुखी भवति लोकवत् । काऽसावित्राह—अहरिति अहरिति चैतद्रूपं हृत्तेजहृतेभ्येति
यो वेद स हन्ति जहाति च पाप्मानं य एवं वेद ॥३॥

२० एवं योऽयं दक्षिणेऽक्षन्मुखस्तस्य भूरिति शिर इत्यादि सर्वं समानम् । तस्योपनिषदहमिति । प्रत्यगात्म-
भूतत्वात् । पूर्ववदन्तेजहृतेभ्येति ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्षष्ठाध्याये पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

उपाधीनामनेकत्वावनेकविशेषमत्याच्च तस्यैव प्रकृतस्य ब्रह्मणो मनउपाधिबिभिशिद्वस्थोपासनं विभिसत्त्वम्—
मनोमयो मनःप्रायो मनस्पृष्टमनान्तत्वात् । मनसा चोपलभत इति मनोमयोऽयं पुरुषो भाः तस्यो भा एष
२५ सत्यं सद्भावः स्वरूपं यस्य सोऽयं भाः सत्यो भास्वर इत्येतत् । मनसः सर्वाधीनासत्त्वात्मनोमनयत्वाच्चात्
निगमयति—नैत्यादिना । पुनश्चन्देन मृतेस्तरकाले गृह्यते । रक्षीनामचेतनत्वादिवशब्दः । पुनर्नकारोच्चारण-
मन्वयप्रदर्शनार्थम् ॥२॥

तत्र स्थानद्वयसंभन्निनः सत्यस्य ब्रह्मणो ध्याने प्रस्तुते सतीत्यर्थः । तत्रेति प्रथमव्याहृतौ शिरोद्विष्टारोपे
विवक्षिते । तस्योपनिषदित्यादि व्याचष्टे—तस्येत्यादिना । यथा लोके गवादिः स्वेनाभिधानेनाभिधीयमानः समुद्धी-
३० भवति तद्वदित्याह—लोकवदिति । नामोपास्तिकत्वाद्—अहरिति चेति ॥३॥

यथा मण्डलपुरुषस्य व्याहृत्यवयवस्य सोपनिषत्कस्याधिदैवतमुपासनमूर्कं तथाऽध्यात्मं चाक्षुषपुरुषस्योक्तं
विवोधस्योपासनमुच्यते इत्याह—एवमिति । चाक्षुषस्य पुरुषस्य कश्चमहमित्युपनिषद्विषये तत्राऽहं—प्रत्ययिति ।
हृत्तेजहृतेभ्याहमित्येतद्रूपमिति यो वेद स हन्ति पाप्मानं जहाति चेति पूर्ववत्स्मृत्यवयवो योज्यमित्याह—
पूर्ववदिति ॥४॥

३५ इति बृहदारण्यकोपनिषद्षष्ठाध्यायीकमा पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

ब्राह्मणान्तरभूत्यापयति—उपाधीनामिति । अनेकविशेषमत्याच्च प्रत्येकं तेषामिति शेषः । तस्यायत्ने
हेतुमाह—मनसोति । प्रकारान्तरेण तस्यायत्नमाह—मनसा चेति । तस्य भास्वरूपस्य साधयति—मनस इति ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम्

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विद्वानाद्विद्युद्विद्यत्येनं पाप्मनो य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्वद्येव ब्रह्म ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥७॥

अथ पञ्चमाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम्

वाचं घेनुमुपासीत तस्याश्रत्वारः स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः

५

स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च

हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥८॥

भास्वरत्वम् । तस्मिन्नन्तर्हृदये हृदयस्यान्तस्तस्मिन्नित्येतत् । यथा ब्रोहिर्वा यवो वा परिमाणत एव परिमाणस्तस्मिन्नन्तर्हृदये योगिभिर्दृश्यत इत्यर्थः । स एष सर्वस्येजानः सर्वस्य स्वभेदजातस्येशानः स्वामी । स्वामित्वेऽपि १० सति कश्चिदभात्यावितन्त्रोऽयं न तथा किं तद्वाचिपतिरविष्टाय पालयिता । सर्वमिदं प्रजास्ति यदिव किञ्च यदिकिञ्चित्सर्वं जगत्सर्वं प्रजास्ति । एवं मनोभयस्योपासनात्तथाकृपापतिरेव फलम् । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति ब्राह्मणम् ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥९॥

तथैवोपासनान्तरं सत्यस्य ब्रह्मणो विशिष्टफलमारभ्यते—विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः । विद्युतो ब्रह्मणो निर्वचन- १५ मुच्यते—विद्वानादवक्षणात्समस्तो मेधात्त्वकारं विदार्य हृदभासतेजो विद्युत् । एवंगुणं विद्युद्ब्रह्मेति यो वेदासी विद्यत्यवक्षयति विनाशयति पाप्मन एवमात्मानं प्रति प्रतिकूलभूताः पाप्मानो ये तान्तर्वाग्याप्मनोऽवक्षय-तीत्यर्थः । य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति तस्यामुत्पन्नं फलम् । विद्युद्वि यस्माद्ब्रह्म ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥७॥

पुनरुपासनान्तरं तथैव ब्रह्मणो वाचं ब्रह्मेति वागिति शब्दस्थयी तां वाचं घेनुं घेनुरिव घेनुर्यथा २० घेनुश्चतुभिः स्तनैः स्तन्यं पयः क्षरति वत्सायैव वाग्घेनुर्वक्ष्यमाणैः स्तनैः पय इवान्नं क्षरति देवादिभ्यः । के पुनस्ते स्तना ये वा ते येभ्यः क्षरति । तस्या एतस्या वाचो घेन्वा द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति वत्सस्थानीयाः । कौ तो । स्वाहाकारं च वषट्कारं च । आभ्यां हि हविर्वीर्यते देवेभ्यः । हन्तकारं मनुष्याः । हन्तेति मनुष्येभ्योऽन्नं प्रयच्छन्ति । स्वधाकारं पितरः । स्वधाकारेण हि पितृभ्यः स्वधां प्रयच्छन्ति । तस्या वेन्वा वाचः प्राण ऋषभः । प्राणेन हि वाक्प्रसूयते । मनो वत्सः । मनसा हि प्रजाव्यते । मनसा ह्यालोचिते विषये वाक्प्रवर्तते । तस्मात्समो वत्सस्था- २५ नोयम् । एवं वाग्घेनुपासकस्तद्भाष्यमेव प्रतिपद्यते ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥८॥

तस्य ध्यानार्थं स्थानं दर्शयति—तस्मिन्निति । औपाधिकमिदं परिमाणं स्वामाविक त्वानन्त्यमित्यभिप्रेत्याऽह— स एष इति । यदुक्तं सर्वस्येशान इति तन्निगमयति—सर्वमिति । यथाऽन्यत्र तथाऽत्राफलश्रुतेरफलमिदमुपा-सनमकार्यमिति चेन्नेत्याहु—एवमिति ॥१॥

३०

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकाया पञ्चमाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥९॥

ब्राह्मणान्तरमुद्गम्य विभज्यते—तथैवेत्यादिना । तमसो विद्वानाद्विद्युदिति संबन्धः । तदेव स्फुटयति—मेवेति । उक्तमेव फलं प्रकटयति—एवमिति ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकाया पञ्चमाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम्

ब्राह्मणान्तरमवतारयति—पुनरिति । ता घेनुमुपासीतेति संबन्धः । वाचो घेन्वाश्च सादृश्यं विगदयति— ३५ यथेत्यादिना । स्तनचतुष्टयं भोक्तृत्वं च प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—के पुनरित्यादिना । कथं देवा यथोक्तौ स्तनावुपजीवन्ति तत्राऽह—आभ्यां हीति । हन्त यद्यपेक्षितमित्यर्थः स्ववामन्नम् । प्रजाव्यते प्रसूता क्षरणोद्यता क्रियते । मनसा हीत्यादिनोक्तं विवृणोति—मनसेति । फलाश्रवणादेतदुपासनमधिकचित्करमित्याह ब्रह्माऽह—एवमिति । ताऽह्नायं यथोक्तवागुपाधिकद्वह्मत्त्वमित्यर्थः ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकाया पञ्चमाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥८॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम्

अयमग्निर्वैश्वानरो योज्यमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैव घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैनं घोषं शृणोति ॥१॥
इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम् ॥१॥

५

अथ पञ्चमाध्यायस्य दशमं ब्राह्मणम्

यदा वै पुरुषोऽस्मात्लोकान्प्रेति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य
खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा लम्बरस्य
खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा हुन्नुमेः
खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति शश्वतीः समाः ॥१॥

१०

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य दशमं ब्राह्मणम् ॥१०॥

अयमग्निर्वैश्वानरः पूर्ववदुपासनात्तरमयमग्निर्वैश्वानरः । कोऽयमग्निरित्याह—योज्यमन्तःपुरुषे । किं शरीरारम्भको नेत्युच्यते—येनाग्निना वैश्वानराख्येनेदमन्नं पच्यते । किं तदन्नम् । यदिदमद्यते भुष्यतेऽन्नं प्रजामि-
ज्जाठरोऽग्निरित्यर्थः । तस्य साक्षादुपलक्षणार्थमिदमाह—तस्याग्नेरन्नं पचतो जाठरस्यैव घोषो भवति । कोऽतः ।
यं घोषमेतदिति क्रियाविशेषणं कर्णावपिधायान्जुलोभ्यामपिधानं कृत्वा शृणोति तं प्रजापतिमुपासीत वैश्वानर-
१५ मग्निम् । अत्रापि तादृश्वं फलम् । तत्र प्रासङ्गिकमिदमरिष्टलक्षणमुच्यते—सोऽत्र शरीरे शोक्ता यदोत्क्रमिष्य-
न्भवति नैनं घोषं शृणोति ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे पञ्चमाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम् ॥५॥

सर्वेषामस्मिन्प्रकरणे उपासनामां गतिरित्यं फलं बोध्यते—यदा वै पुरुषो विद्वान्स्मात्लोकान्प्रेति शरीरं
परित्यजति स तदा वायुमागच्छत्यन्तरिक्षे तिर्यग्भूतो वायुः स्तिमितोऽमेघस्तिष्ठति । स वायुस्तत्र स्वात्मनि तस्मै
२० सम्प्राप्ताय विजिहीते स्वात्मावयवान्निगमयति चिह्नकरीत्यात्मानमित्यर्थः । किंपरिमाणं चिह्नमिति । उच्यते—
यथा रथचक्रस्य खं चिह्नं प्रसिद्धपरिमाणम् । तेन चिह्नेन स विद्वान्मूर्ध्वं आक्रमत ऊर्ध्वः समाच्छति स आदित्यमा-
गच्छति । आदित्यो ब्रह्मलोकं जिगमिष्योमार्गमिरोषं कृत्वा स्थितः सोऽप्येवंविधं उपासकया द्वारं प्रयच्छति । तस्मै
स तत्र विजिहीते । यथा लम्बरस्य खं वाक्त्रिविधस्य चिह्नपरिमाणं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स चन्द्रमसमा-
गच्छति । सोऽपि तस्मै तत्र विजिहीते । यथा हुन्नुमेः खं प्रसिद्धं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स लोकं प्रजापतिं लोकमा-
गच्छति । सोऽपि तस्मै तत्र विजिहीते । यथा हुन्नुमेः खं प्रसिद्धं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स लोकं प्रजापतिं लोकमा-

२५

ब्राह्मणान्तरमनुष्य तस्य तात्पर्यमाह—अयमिति । अक्षपातस्य पक्वा । तत्सद्भावे मानमाह—तस्येति ।
क्रियायाः श्रवणस्य तदिति विशेषणं तद्यथा भवति तथैतर्थाः । कौशेयतन्मुपाधिकस्य परस्वोपासने प्रस्तुते
सतीत्याह तत्रेति ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणटीकायां पञ्चमाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम् ॥१॥

ब्राह्मणान्तरस्य तात्पर्यमाह—सर्वेषामिति । फलं चाश्रुतफलानामिति शेषः । किमिति विद्वान्वायुमागच्छति
३० समुपेत्यैव ब्रह्मलोकं कुतो न गच्छतीत्याशङ्क्याऽऽह—अन्तरिक्ष इति । आदित्यं प्रत्यागमने हेतुमाह—आदित्य इति ।
उक्तोऽर्थो वाक्यं पातयति—तस्मा इति । बहुकल्पानित्यवान्तरकल्पोक्तिः ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणटीकायां पञ्चमाध्यायस्य दशमं ब्राह्मणम् ॥१०॥

१. "यदा वै पुरुष" इत्यत्र वायुः आदित्यश्चोत्तरायणमार्गं श्रुती तौ च कुत्र निवेशनीयो इति विचार्यते । "वायुम-
व्वादिविशेषविशेषाभ्याम्" इत्यधिकरणे "तेऽर्चिषमभिर्भवन्ति अर्चिषोऽह्" इत्यादिना श्रुतमार्गं वायुः भवत्यत्रा-
३५ दूर्ध्वमादित्यात्पूर्वं चाभिर्भवन्ति । स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते स आदित्यमागच्छति इति
श्रवणात् इति निर्णयः कृतः । "स वायुलोकं स वरुणलोकं स ब्रह्मलोकम्" इत्यान्त्याये क्रमबोधकत्वाद्वाग्वाच्यं
न तेन विरोधः । आतिवाहिकाः अत्रिरादयो देवताः । चेत्तदा आतिवाहिकारत्नात्स्तिष्ठादिति सूत्रे तदुपपादनम् ।

अथ पञ्चमाध्यायस्यैकादशं ब्राह्मणम्

एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितस्तप्यते परमं हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै
परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्ति परमं हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै
परमं तपो यं प्रेतमरणावभ्यादधति परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥१॥
इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्यैकादशं ब्राह्मणम् ॥११॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वादशं ब्राह्मणम्

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते प्राणात्प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा
शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नादेते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतस्तद्व स्माऽऽह
प्रातुवः पितरं किं त्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्या किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति स ह स्माऽऽह
पाणिना मा प्रातुव कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति तस्मा उ हैतदुवाच १०
वीत्यन्नं वै व्यन्ते हीमानि सर्वाणि भूतानि बिष्टानि रमिति प्राणो वै रं प्राणे हीमानि सर्वाणि
भूतानि रमन्ते सर्वाणि ह वा अस्मिन्भूतानि विरान्ति सर्वाणि भूतानि रमन्ते य एवं वेद ॥१॥
इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य द्वादशं ब्राह्मणम् ॥१२॥

गच्छति । किंविशिष्टम् । अन्नोक्तं मानसेन दुःखेन विवर्जितमित्येतत् । अहिम् हिमवर्जितं आरीरुःखवर्जितमित्यर्थः ।
तं प्राप्य तस्मिन्वसति आश्रयतीतिस्थाः समाः संवत्सरानित्यर्थः । ब्रह्मणो बह्वन्कल्पावसतीत्येतत् ॥१॥ १५

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे पञ्चमाध्यायस्य द्वादशं ब्राह्मणम् ॥१०॥

एतद्वै परमं तपः । किं तत् । यद्व्याहितो व्याधितो ज्वरादिपरिपूहितः सन्त्यस्यते तदेतत्परमं तप इत्येवं
चिन्तयेत् । दुःखसामान्यात् । तस्यैवं चिन्तयतो विदुषः कर्मक्षयहेतुस्तदेव तपो भवत्यनिन्दतोऽविषीवतः । स एव
च तेन विज्ञानतपसा क्षयकित्त्वः परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद । तथा भुभुर्बुरादावेव कल्पयति किमेतद्वै परमं
तपोयं प्रेतं मां ग्रामादरण्यं हरन्ति । ऋत्विजोऽन्यकर्मणे तद्ग्रामादरण्यगमनसामान्यात्परमं सप्त तप्तो सविष्यति । २०
ग्रामादरण्यगमनं परमं तप इति हि प्रसिद्धम् । परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद । तथैतद्वै परमं तपो यं
प्रेतमरणावभ्यादधति । अग्निप्रवेक्षसामान्यात् । परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे पञ्चमाध्यायस्यैकादशं ब्राह्मणम् ॥११॥

अन्नं ब्रह्मेति । तथैतदुपासनान्तरं विधित्सन्नाह—अन्नं ब्रह्मासमद्यते यत्तद्ब्रह्मेत्येक आचार्या आहुस्तन्न तथा
प्रहीतव्यमन्नं ब्रह्मेति । अन्ये चाऽऽहुः प्राणो ब्रह्मेति तच्च तथा न प्रहीतव्यम् । किमर्थं पुनरन्नं ब्रह्मेति न प्राहुम् । २५
यस्मात्पूर्याति विरुद्धते पूतिभावभाषयते ऋते प्राणास्तत्कथं ब्रह्म भवितुमर्हति । ब्रह्म हि नाम तत्त्वविनाशि । अस्तु
तर्हि प्राणो ब्रह्म । नैव । यस्माच्छुष्यति वै प्राणः क्षोभमुपैति ऋतेऽन्नात् । अन्ना हि प्राणः । अतोऽन्नेनाऽऽद्येन विना
न शक्नोत्यात्मानं धारयितुम् । तस्माच्छुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नात् । अत एकेकस्य ब्रह्मात्ता नोपपद्यते यस्मात्तस्मा-
देते ह त्वेवात्रप्राणदेवते एकधाभूयमेकधासावं भूत्वा गत्वा परमतां परमत्वं गच्छतो ब्रह्मत्वं प्राप्नुतः ।

ब्रह्मोपासनप्रसंगेन फलवद्ब्रह्मोपासनमुपन्यस्यति—एतदिति । यद्व्याहित इति प्रतीकमादाय व्याचष्टे— ३०
ज्वरादीति । कर्मक्षयहेतुरित्यत्र कर्मशब्देन पापमुच्यते । परम हैव लोकमित्यत्र तप्तोऽनुकूलं फलं लोकशब्दार्थः ।
अस्तु ग्रामादरण्यगमनं तथाऽपि कथं तपस्त्वमित्याद्यद्वयाऽऽह—ग्रामादिति ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणादीकाया पञ्चमाध्यायस्यैकादशं ब्राह्मणम् ॥११॥

ब्राह्मणान्तरं गृहीत्वा तात्पर्यमाह—अन्नमिति । यथा पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे फलवद्ब्रह्मोपासनमुक्तं तद्वदित्याह—
तथेति । एतदिति ब्रह्मविषयोक्तिः । उपार्थं ब्रह्म निर्धारयितुं विचारयति—अन्नमित्यादिना । अन्नस्य विनाशित्वेऽपि ३५
ब्रह्मत्वं किं न स्यादत आह—ब्रह्म हीति । कथमन्नं विना प्राणस्य गोपप्राप्तिस्तत्राऽऽह—अन्ना हीति । अत्रत्येकं
नागित्यत्र न-शब्दार्थः ।

यथ पञ्चमाध्यायस्य ऋग्वेदं ब्राह्मणेम्

उक्थं प्राणो वा उक्थं प्राणो ह्रीवँ सर्वमुत्पापयत्युद्वास्मादुक्थ-

विद्वीरस्तिष्ठत्युक्थस्य सायुज्यँ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥१॥

यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते युज्यन्ते ह्यस्मै

सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय यजुषः सायुज्यँ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥२॥

- १५ तदेतवैवमध्यवस्य ह स्माऽऽह स्म प्रातृवो नाम पितरमात्मनः किंस्वितित्विद्विति वितर्कं । यथा यथा बहु परिकल्पितमेवं विदुषे किंस्वित्साधु कुर्या साधु शोभनं पुनां कां त्वस्मै कुर्यान्नित्यभिप्रायः । किमेवास्मै विदुषेऽसाधु कुर्या कृतकृत्योऽसावित्प्रभिप्रायः । वत्तप्राणो सहस्रतो ब्रह्मेति विद्वात्सासावसाधुकरणेन खण्डितो भवति । नापि साधुकरणेन महीकृतः । तदेवंवाहितं स पिता ह स्माऽऽह पाविता हस्तेन निवारयन्मा प्रातृवँ मेवं शोकः ।
- १० कस्त्वेनयोरन्नप्राणयोरेकभाभूयं भूत्वा परमतां कस्तु गच्छति न कश्चिदपि विद्वात्तेन ब्रह्मवर्तनेन परमतां गच्छति । तस्मात्तेवं वक्तुमर्हति कृतकृत्योऽसाविति । यद्येवं ब्रवोतु भवान्कथं परमतां गच्छतीति । तस्माद् ईदृशद्वयमार्गं बभूव उवाच । किं तत् । वीति । किं तद्वीति । उच्यते—असं वै वि । असे हि यस्मादिमानि सर्वाणि भूतानि विद्वात्पाविताऽन्नाभितान्यतोऽसं नोत्पुच्यते । किञ्च रमिति । रमिति चोक्तवान्पिता । किं पुनस्तजम् । प्राणो वै रम् । कुत इत्याहुः । प्राणे हि यस्मात्तद्वत्तत्र ये सति सर्वाणि भूतानि रमन्तेऽतो र प्राणः । सर्वभूताभ्यगुणमनं सर्वभूतरसिगुणश्च प्राणः ।
- १५ न हि कश्चिदनायतनो निराश्रयो रमते । नापि सत्यप्यायतनेऽप्राणो दुर्बलो रमते । यथा स्वायतनवाप्राणो बलवान् स तदा कृतार्थमनायतनं मन्यमानो रमते शोकः । “युवा स्यत्साधुयुवाऽध्यायंकः” इत्यादिभिरुक्तैः । इदानीमेवविदः । फलमाह—सर्वाणि ह वा क्षमिन्भूतानि विशन्त्यन्नगुणज्ञानरससर्वाणि भूतानि रमन्ते प्राणगुणज्ञानरस एव वै ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे पञ्चमाध्यायस्य द्वादशं ब्राह्मणम् ॥१२॥

- उक्थम् । तयोपासनान्तरमुक्थं शक्यम् । तद्वि प्रधानं महाव्रते कृतौ । किं पुनस्तदुक्थम् । प्राणो वा उक्थम् ।
- २० प्राणश्च प्रधान इतिप्राणायामुक्थं च शक्यापायत उक्थमिदंयुपासीत । कथं प्राण उक्थमित्याह—प्राणो हि यस्मादिवँ सर्वमुत्पापयति । उत्पापयान्दुक्थः प्राणः । न ह्यप्राणः कश्चिदुत्तिष्ठति । तदुपासनफलमाह—उद्वात्सावित्वेविद उक्थमिदंप्राणविद्वीरः पुन उतिष्ठति ह बृहमेतत्फलम् । अबृष्टं त्वयस्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥१॥
- यजुरिति बोधायनी प्राणम् । प्राणो वै यजुः । कथं पुनः प्राणः । प्राणे हि यस्मात्सर्वणि भूतानि युज्यन्ते । न ह्यसति प्राणे केनचित्कस्यचिन्नोपसामर्थ्यम् । अतो पुनस्ततोति प्राणो यजुः । एवंविदः फलमाह—
- २५ किंस्वित्पाविताऽन्नाभ्यस्यायं विवृणोति—अन्नप्राणविति । कस्त्वेति प्रतीकमावाय व्याकरोति—एनयोरिति । यद्येवमुक्तिरस्या परमत्वं यदि नास्तीत्यर्थः । उक्तमसंकीर्णं गुणद्वयं संक्षिप्याऽह—सर्वभूतेति । अन्नगुणं विना प्राणगुणादेतद्वैधानं सिध्यतीत्यावाङ्मुखाऽह—न ह्येति । प्राणगुणस्याप्यन्नगुणत्वसम्भावत्वं प्राणेनेत्यावाङ्मुखाऽह—नापीति । गुणद्वयस्य परस्परपेक्षामनुभवानुसारेण स्फोरयति—यथा त्विति । आयतनवदो बलवत्तत्र कृतावित्यत्र तैत्तिरीयश्रुति संवादयति—युवा स्यादिति । आशिष्ठो दृक्छो बलिष्ठस्तत्त्वेयं पृथिवी सर्वा वितस्य पूर्णा
- ३० स्यादित्येतदविशब्देन गृह्यते ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणेऽष्टाया पञ्चमाध्यायस्य द्वादशं ब्राह्मणम् ॥१२॥

- अन्नप्राणयोर्गुणद्वयविशिष्टयोर्मिचितयोरुपासनयुक्तमिदानीं ब्राह्मणान्तरमावाय तात्पर्यमाह—उक्थमिति । सत्यु शस्त्रान्तरेषु किमित्युक्तमनुपास्यत्वेनोपन्यस्यते तत्राऽह—सहोति । कस्त्वित्किमारोप्य कस्योपास्यत्वमिति प्रश्नद्वारा विवृणोति—किं पुनरिति । तस्मिन्नुक्तवृद्धौ हेतुमाह—प्राणश्चेति । तस्मिन्नुक्तशब्दस्य समवेतार्थत्वं प्रत्यक्षं पूर्वकमाह—कथमित्यादिना । उत्पापयत्य स्वतोऽपि सम्भवाच्च प्राणकृतत्वमित्यावाङ्मुखाऽह—न ह्येति । उक्थस्य प्राणस्यैतद्विज्ञानतारतम्यमपेक्ष्य शायुज्यं सलोक्यं च व्याख्येयम् ॥१॥

यजुः शब्दस्यान्यत्रैव स्मृत्यादयुक्तं प्राणविषयत्वमिति शङ्कित्वा परिहरति—कथमित्यादिना । अस्त्यपि प्राणे योगः सम्भवतीत्यावाङ्मुखाऽह—न ह्येति । अकरणात्गृहीतप्राणशब्दधुर्या यजुःशब्दस्यैवैव त्वत्त्वा योगोऽङ्गीक्रियत

साम प्राणो वै साम प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि सम्यञ्चि हास्मै
सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते साम्नः सायुज्यं सलोक्तां जयति य एवं वेद ॥३॥

क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रं प्राणो हि वै क्षत्रं त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः

प्र क्षत्रमत्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यं सलोक्तां जयति य एवं वेद ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥१३॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य षतुर्विंशं ब्राह्मणम्

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतद् हुवास्या

एतस्स यावदेषु त्रिषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥१॥

पुन्यन्त उच्यन्ते इत्यर्थः । हास्मा एवविदे सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्यं श्रेष्ठमावस्तस्मै श्रैष्ठ्याय श्रेष्ठमावाय नः श्रेष्ठो भवेदिति । यजुषः प्राणस्य सायुज्यमित्यादि सर्वं समानम् ॥२॥ १०

सामेति चोपासीत प्राणम् । प्राणो वै साम । कथं प्राणः साम । प्राणे हि यस्मात्सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि संगच्छन्ते संगमनात्साध्यापत्तिहेतुत्वात्साम प्राणः । सम्यञ्चि संगच्छन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि । न केवलं संगच्छन्त एव श्रेष्ठमावाय चास्मै कल्पन्ते समर्थन्ते । साम्नः सायुज्यमित्यादि पूर्ववत् ॥३॥

तं प्राणं क्षत्रमित्युपासीत । प्राणो वै क्षत्रं प्रसिद्धमेतत्प्राणो हि वै क्षत्रम् । कथं प्रसिद्धतेत्याह—त्रायते पालयत्येनं पिण्डं देहं प्राणः क्षणितोः लब्धं विहिततात्पुनर्मत्सेनाऽऽपूरयति यस्मात्तस्मात्क्षत्रप्राणात्प्रसिद्धं क्षत्रत्वं १५ प्राणस्य । विद्वत्फलमाह—प्र क्षत्रमत्र न त्रायतेऽस्येन केनचिदित्यत्रं क्षत्रं प्राणस्यमत्र क्षत्रं प्राणं प्राप्नोतीत्यर्थः । शास्त्रान्तरे वा पाठात्क्षत्रमात्रं प्राणो भवतीत्यर्थः । क्षत्रस्य सायुज्यं सलोक्तां जयति य एवं वेद ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥१३॥

ब्रह्मणो ह्रव्याद्यनेकोपाधिविशिष्टस्योपासनमुक्तमथेदानीं गायत्र्युपाधिविशिष्टस्योपासनं वक्तव्यमित्या-
रभ्यते । सर्वच्छन्दसां हि गायत्रीरुच्यः प्रधानभूतम् । तत्रयोक्तुमयत्राणाद्गायत्रीति वक्ष्यति । न चाभ्येषां छन्दसां २० प्रयोक्तुमप्राणसामर्थ्यम् । प्राणात्मभूता च सा सर्वच्छन्दसां चाऽऽत्मा प्राणः । प्राणश्च क्षत्रप्राणात्क्षत्रमित्युक्तम् । प्राणश्च गायत्री । तस्मात्तदुपासनमेव विहितस्यते । द्विजोत्तमजन्महेतुत्वाच्च । गायत्र्या ब्राह्मणसमुज्जतं त्रिष्टुभा राजस्यं जगत्या वैष्ण्वमिति द्विजोत्तमस्य द्वितीयं जन्म गायत्रीनिमित्तम् । तस्मात्प्रधाना गायत्री ब्राह्मणा व्युत्पाया ब्राह्मणा अभिबदन्ते स ब्राह्मणो विप्रायो विरजोऽविजकिस्सो ब्राह्मणो भवतीत्युत्तमपुरुषार्थसंबन्धं इत्याह—अत इति ॥२॥

संगमनादित्येतदेव व्याचष्टे—साम्येति ॥३॥

शास्त्रान्तराब्देन माध्यंदिनशालोच्यते ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥१३॥

वृत्तमनूय गायत्रं ब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह—ब्रह्मण इत्यादिना । छन्दोन्तरेणपि विद्यमानेषु किमिति गायत्र्यु-
पाधिकमेव ब्रह्मोपास्यमित्यते तत्राऽह—सर्वच्छन्दसामिति । तत्प्राधान्ये हेतुमाह—तत्-योक्तिरिति । तुल्यं प्रयोक्तुं ३० प्राणप्राणसामर्थ्यं छन्दोन्तराणामपेति चेन्नेत्याह—न चेति । प्रमाणाभावादिति भावः । किंच प्राणात्मभावो गायत्र्या विवक्ष्यते प्राणश्च सर्वेषां छन्दसां निर्वर्तकत्वादात्मा तथा च सर्वच्छन्दोव्यापकगायत्र्युपाधिकब्रह्मोपासनमेवात्र विवक्षित-
मित्याह—प्राणारमेति । तदात्मभूता गायत्रीत्युक्तं व्यक्तीकरोति—प्राणश्चेति । तत्रयोक्तुमयत्राणादि गायत्री । प्राणश्च वागादीनां प्राता । तत्रश्चैकलक्षणत्वात्तयोस्तादात्म्यमित्यर्थः । प्राणगायत्र्योस्तादात्म्ये फलितमाह—तस्मादिति । गायत्रीप्राधान्ये हेतुन्तरमाह—द्विजोत्तमेति । तदेव स्फुट्यति—गायत्र्येति । तत्प्राधान्ये हेतुन्तरमाह—ब्राह्मणा इति । ३५

ऋचो यजूंषि सामानोत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु

हैवास्या एतत्स यावतीयं त्रयो विद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥२॥

प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स

यावदिवं प्राणि तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं चेवायास्य एतदेव तुरीयं दशतं पदं

१ परोरजा य एष तपति यद्दं चतुर्थं तत्तुरीयं दशतं पदमिति ददश इव ह्येष परोरजा इति सर्वमु ह्येव रज उपर्युपरि तपत्येवं ह्येव श्रिया यज्ञसा तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥३॥

ब्राह्मणस्य दशयति । तच्च ब्राह्मणत्वं गायत्रीजन्ममूलमतो वक्तव्यं गायत्र्याः सत्तत्त्वम् । गायत्र्या हि यः सृष्टो द्विजोत्तमो निरदुःख एवोत्तमपुरुषार्थसाधनेऽधिक्रियतेऽस्तन्मूलः परमपुरुषार्थसंबन्धः । तस्मात्तदुपासगविधानायाऽह—भूमिन्तरिक्षं धीरित्येतान्यष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरमष्टावक्षराणि यत्तत् तद्विदमष्टाक्षरम् । ह वै प्रसिद्धाव-
१० शोतकी । एकं प्रथमं गायत्र्यै गायत्र्याः पदम् । यकारेणैवाष्टवपुरणम् । एतदु हैवदेवास्या गायत्र्याः पदं पादः प्रथमो भूम्यादिलक्षणनैलोपधात्मा । अष्टाक्षरत्वसामान्यात् । एवमेतत्त्रैलोक्यधात्मकं गायत्र्याः प्रथमं पदं यो वै तस्यैतत्फलम्—स विद्वान्यायैरुक्तिचिदेषु त्रिषु जेतव्यं तावत्सर्वं ह जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥१॥

तपचो यजुति सामानोति त्रयोविद्यानामाक्षराण्येतान्यष्टादेव तथैवाष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदं द्वितोपमेतदु हैवास्या एतद्व्यञ्जः सामलक्षणमष्टाक्षरत्वसामान्यादेव । स यावतीयं त्रयो विद्या त्रया विद्या
१५ यावत्फलजातमाप्यते तावद्ध जयति योऽस्या एतदगायत्र्यास्त्रैविद्यालक्षणं पदं वेद ॥२॥

तथा प्राणोऽपानो व्यान एतान्यपि प्राणाद्यभिधानाक्षराण्यष्टौ । तच्च गायत्र्यास्तुरीयं पदं यावदिवं प्राणिजातं तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं गायत्र्यास्तुरीयं पदं वेद । अथानन्तरं गायत्र्यास्त्रिपदायाः सन्ध्यामिकायास्तुरीयं पदमुच्यतेऽभियेयभूतमस्याः प्रकृताया गायत्र्या एतदेव वक्ष्यमाणं तुरीयं दशतं पदं परोरजा य एष तपति । तुरीयमित्यादिवाक्यपरायं स्वमेव व्याचष्टे श्रुतिः—यद्दं चतुर्थं प्रसिद्धं लोके तद्विदं तुरीयसन्ध्यानाभिधीयते ।
२० दशतं पदमित्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते—ददश इव ददश इव ददश इव ह्येष मण्डलात्तर्गतः पुरुषोऽतो दशतं पदमुच्यते । परोरजा इत्यस्य पदस्य कोऽर्थ इत्युच्यते—सर्वं समस्तमु ह्येवैष मण्डलस्यः पुरुषो रजो रजोनातं समस्तं लोकमित्यर्थः । उपर्युपर्याधिपत्यभावेन सर्वं लोकं रजोनातं तपति । उपर्युपरीति बोधः । सर्वलोकधिपत्यवधानार्थं । ननु सर्वशब्देनैव सिद्धत्वाद्वैश्वानर्या । नैव बोधः । येषामुपरिष्ठात्सविता हव्यते तद्विषय एव सर्वशब्दः स्वादि-
स्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं बोधः । यि चाभुज्जात्परास्त्रौ लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च इति श्रुत्यग्राह्यं । तस्मात्सर्वो-

२५ कथमेतावता गायत्रीप्राधान्यं तत्राऽह—तच्चेति । अतो वक्तव्यमित्यत्रातः सन्ध्यामिकायाह—गायत्र्या हीति । अधिका-
रित्वकृतं कार्यमाह—अत इति । तच्छब्दो गायत्रीविषयः । गायत्रीवैशिष्ट्यं परामुष्य फलितमुपसहृति—तस्मादिति । गायत्रीप्रथमपादस्य सप्ताक्षरत्वं प्रतीयते न त्वष्टाक्षरत्वमित्याशङ्क्याऽह—यकारेणेति । गायत्रीप्रथमपादस्य त्रैलोक्य-
नाम्नश्च संख्यासामान्यप्रयुक्तं कार्यमाह—एतदिति । गायत्रीप्रथमपादे त्रैलोक्यदृष्टधारोपस्य प्रयोगेन दर्शयति—
एवमिति । प्रथमपादज्ञाने विराट्तामसत्वं फलतीत्यर्थः ॥१॥

३० प्रथमे पादे त्रैलोक्यदृष्टिर्द्वितीये पादे कर्तव्या त्रैविद्यदृष्टिरित्याह—तथेति । दृष्टिविष्णुपयोगित्वेन संख्या-
सामान्यं कथयति—इच्छ इति । संख्यासामान्यफलमाह—एतदिति । विद्याफलं दर्शयति—स यावतीति ॥२॥

प्रथमद्वितीयपादयोत्रैलोक्यत्रैविद्यदृष्टिकर्तुरीये पादे प्राणादिदृष्टिः कर्तव्येत्याह—तथेति । ननु त्रिपदा गायत्री
व्याख्याता त्रैविद्यमुत्तरप्रत्ययेत्याशङ्क्याऽह—अथेति । शब्दत्वकथायौत्रिकरमविच्छेदाद्यर्थोऽप्यशङ्कः । यद्दं चतुर्थं-
मित्रादिप्रत्ययस्य पूर्वेण पौनस्यत्वमाशङ्क्याऽह—तुरीयमिति । इहेति प्रकृतवाक्योक्तिः । योगिमिदं कृतं इवेति लक्षणे

३५ न तु मुख्यमोक्षरस्य दृश्यत्वमतीन्द्रियत्वादित्याह—दृश्यत इवेति । 'लोका रजास्त्युच्यन्ते' इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽह—
समस्तमिति । आधिपत्यभावेनेति कथं व्याख्यानमित्याशङ्क्याऽह—उपर्युपरीति । वीप्तामाधिपति—नन्विति । सर्व-
रजस्तपतीत्येतावती च सर्वाधिपत्यस्य सिद्धत्वाद्वचनार्थं वीप्सेति बोधं दूषयति—नैव बोध इति । येषां लोकाणामिति
यावत् । मण्डलमुखस्य निरङ्कुसमाधिपत्यमित्यत्र च्छान्दोग्यश्रुतिमनुकूलमिति—ये चेति । वीत्साधेयत्वमुपसहृति—

सैषा गायत्र्येतस्मिंस्तुरीये दशति पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठितं चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ विषदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति य एवं ब्रूयादहमदर्शमिति तस्मा एव अहध्याम तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितं प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलं सत्यादोगीय इत्येवम्वेषां गायत्र्यध्यासं प्रतिष्ठिता सा ह्यैवा गयांस्तत्रे प्राणा वै गयास्तत्प्राणांस्तत्रे तद्वद्वयांस्तत्रे तस्मान्नायत्री नाम स यामेवामूसावित्रोमन्वाहैषैव सा स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणांस्त्रायते ॥४॥ ५

रोषार्था वीप्सा । यथाऽसौ सविता सर्वाविपत्यलक्षणया भिया यशसा च ह्यात्या तपत्येवं हेव भिया यशसा च तपति योऽस्या एतदेवं तुरीयं दर्शतं पदं वेद ॥३॥

सैषा त्रिपदोक्ता या त्रैलोक्यत्रैविद्यप्राणलक्षणा गायत्र्येतस्मिंश्चतुर्थे तुरीये दशति पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता । भूतार्भूतस्मिन्क जगत्त्रिपदा गायत्र्यादित्ये प्रतिष्ठिता तद्वत्सत्वात्सह त्रिभिः पादैः । तद्वै तुरीयं पदं सत्ये प्रतिष्ठितम् । किं पुनस्तत्सत्यमित्युच्यते—चक्षुर्वै सत्यम् । कथं चक्षुः सत्यमित्याह—प्रसिद्धमेतच्चक्षुर्हि वै सत्यम् । कथं प्रसिद्धतेत्याह—तस्माद्यदिदानीमेव द्वौ विषदमानौ विरुद्धं वदमानावेयातामगच्छेयातामहमदर्शं दृष्टवानस्मीत्यस्य बाह्यहमश्रौषं त्वया वृद्धं न तथा तद्वत्स्थिति तयोर्वै एवं ब्रूयादहमदर्शमिति तस्मा एव अहध्याम न पुनर्यौ ब्रूयादहमश्रौषमिति । श्रोतुमुषा श्रवणमपि संभवति न तु चक्षुषो मृषा दर्शनम् । तस्मात्त्रावोषमित्युक्तवते अहध्याम । १५ तस्मात्सत्यप्रतिपत्तिहेतुत्वात्सत्यं चक्षुस्तस्मिन्सत्ये चक्षुषि सह त्रिधितरैः पादैस्तुरीयं पदं प्रतिष्ठितमित्यर्थः । उक्तं च स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति ।

तद्वै तुरीयपदाभ्यं सत्यं बले प्रतिष्ठितम् । किं पुनस्तद्वलमित्याह—प्राणो वै बलं तस्मिन्प्राणे बले प्रतिष्ठितं सत्यम् । तथा क्लृप्तं सूत्रे तवोतं च प्रोतं चेति । यस्माद्वले सत्यं प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलं सत्यादोगीय ओजोय ओजस्तमित्यर्थः । लोकेऽपि यस्मिन्निह यथाश्रितं भवति तस्मादाश्रितादाभ्यस्य बलवत्तरत्वं प्रसिद्धम् । न हि २० दुर्बलं बलवतः कचिदाभ्यभूतं दृष्टम् । एकमुक्तन्यायेन उ एषा गायत्र्यध्यासमग्न्यास्मे प्राणे प्रतिष्ठिता । सैषा गायत्री प्राणः । अतो गायत्र्यां जगत्प्रतिष्ठितम् । यस्मिन्प्राणे सर्वे देवा एकं भवन्ति । सर्वे वेदाः कर्माणि फलं च सर्वं गायत्री प्राणरूपा सती जगत आत्मा । सा ह्यैवा गयांस्तत्रे आतवती । के पुनर्गयाः । प्राणा बागादयो वै गयाः ।

तस्मादिति । चतुर्थपादज्ञानस्य फलवत्त्वं कथयति—यथेति ॥३॥

अभिधानाभिधेयात्मिकां गायत्री व्याख्यायाभिधानस्याभिव्यक्त्यन्वमाह—सैवेति । आदित्ये प्रतिष्ठिता २५ भूतार्भूतार्त्मिका गायत्रीत्यत्र हेतुमाह—भूतंति । भवनु भूतार्भूतत्राह्यणानुसारेणाऽऽदित्यस्य तत्सारत्वं तथाऽपि कथं गायत्र्यास्तत्प्रतिष्ठितत्वं पृथगेव सा मूर्ताद्यात्मिका स्यात्सतीत्याशङ्क्याऽह—रसेति । तद्वदादित्यसंबन्धमात्रेण भूतार्भूतार्त्मिका गायत्री स्यादप्रतिष्ठितेति शेषः । सारादुते स्वातन्त्र्येण भूतविर्गं स्थितिरिति स्थिते फलितमाह—तथेति । आदित्यस्य स्वातन्त्र्यं वारयति—तद्वा इति । सत्यशब्दस्याभूतविपरीतवाग्विपयत्वं अङ्क्याद्वारा वारयति—किं पुनरित्यादिना । चक्षुः सत्यत्वे प्रमाणाभावं शङ्कित्वा रूपयति—कथमित्यादिना । श्रोतरि श्रद्धाभावे हेतुमाह— ३० श्रोतुरिति । द्रष्टुरपि भूपादर्शनं संभवतीत्याशङ्क्याऽह—न त्विति । वनचित्कथंचित्संभवेऽपि श्रोत्रपेक्षया द्रष्टरि विश्वासो दृष्टौ लोकस्येत्याह—तस्मान्नेति । विश्वासातिगण्यफलमाह—तस्मादिति । आदित्यस्य चक्षुषि प्रतिष्ठितत्वं पथमेऽपि प्रतिपादितमित्याह—उक्तं चेति ।

सत्यस्य स्वातन्त्र्यं प्रत्याह—तद्वा इति । सत्यस्य प्राणप्रतिष्ठितत्वं च पाञ्चमिकमित्याह—तथा चेति । सूत्रं प्राणो वायुः । तच्छब्देन सत्यगन्धितसर्वभूतग्रहणम् । सत्यं बले प्रतिष्ठितमित्यत्र लोकसिद्धिं प्रमानयति—तस्मादिति । ३५ तदेवोपादयति—लोकेऽपीति । तदेव व्यतिरेकमुखेनाऽह—न हीति । एतेन गायत्र्याः भूतान्तत्वं निश्चयित्वाह—

तां हेतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वामनुष्टुबेतद्वाचमनुब्रूम इति न तथा कुर्यात्तायत्रीमेव
सावित्रीमनुब्रूयाद्यदि ह वा अध्येवंविद्वद्विष्य प्रतिगृह्णाति न ह्येव तत्रायत्र्या एकंचन पवं प्रति ॥५॥

स य इमां स्त्रील्लोकान्पुर्णान्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमानुयादय यावतीयं

त्रयीं विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतद्वितीयं पदमानुयादय यावद्विदं

५ प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमानुयादयास्या एतदेव तुरीयं
वर्धतं पदं परोरजा य एष तपति नैव केनचनाऽऽप्यं कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥६॥

शब्दकरणात् । तांस्तत्रे सैषा गायत्री । तत्तत्र यन्मन्त्रादयस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम । गयत्राणां गायत्रीति
प्रणिता । स आचार्य उपनीय माणवकमष्टवर्षं धामेबाधुं गायत्रीं सावित्रीं सवितुदेवताकामन्वाह पञ्चोर्वेक्षाः
समस्तां च । एवैव सा साक्षात्प्राणी जगत आत्मा माणवकाय समर्पितेहेतव्यं व्याख्याता नाम्ना स आचार्यो यस्मै

१० माणवकायान्वाहानुवक्ति तस्य माणवकस्य गयाम्प्राणांछायते नरकाविस्तनात् ॥४॥

तामेतां सावित्रीं ह्येके आशिनेऽनुष्टुभमनुष्टुबन्धस्वस्वामन्वाहुरपनीतस्य । तदभिप्रायमाह—आगनुष्टुप ।

वाचब शरीरे सरस्वती तामेव हि वाचं सरस्वतीं माणवकायानुब्रूम इत्येतद्वन्तः । न तथा कुर्यात् तथा
विद्याद्यत आहुर्मुनेषु तत् । किं तर्हि गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् । कस्मात् । यस्मात्प्राणी गायत्रीयुक्तम् । प्राण
उक्ते वाचस सरस्वती वाच्ये च प्राणाः सर्वे माणवकाय समर्पिते भवति । तिस्र्येव प्रासङ्गिकमुक्त्वा गायत्रीविषं

१५ स्तोत्रं—यदि ह वा अध्येवंविद्वद्विष्य न हि तस्य सर्वात्मनो बहु नामास्ति किञ्चित्सर्वोक्तत्वाद्बहुषः प्रतिगृह्णाति
न ह्येव तत्प्रतिग्रहणं गायत्र्या एकंचनैकमपि पदं प्रति पर्याप्तम् ॥५॥

स य इमांस्त्रीन् यो गायत्रीविषिमान्पुर्वादींस्त्रीन्ोऽप्याश्विनपुर्णाल्लोकान्प्रतिगृह्णीयात्स प्रतिग्रहोऽस्या
गायत्र्या एतत्प्रथमं पदं यद्वास्यातमानुयात्प्रथमपदविज्ञानफलं तेन भुक्तं स्यात् त्वधिकदोषोपायकः स प्रतिग्रहः ।
अथ पुनर्यावतीयं त्रयीं विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतद्वितीयं पदमानुयात् । द्वितीयपदविज्ञानफलं तेन

२० भुक्तं स्यात् । तथा यावद्विदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमानुयात् । तेन तृतीयपदविज्ञान-
फलं भुक्तं स्यात् । कल्पमित्येवमुच्यते । पादत्रयतममपि यदि किञ्चित्प्रतिगृह्णीयात्सत्पादत्रयविज्ञानफलत्वेन क्षमकारणं
न स्वयस्य दोषस्य कर्तृत्वे क्षमम् । न चैवं वाता प्रतिग्रहीता वा । गायत्रीविज्ञानस्तुतरे कल्प्यते । वाता प्रतिग्रहीता

एवमिति । तस्मिन्नर्थे वाक्यं योजयति—सैवेति । गायत्र्याः प्राणत्वे किं सिध्यति तदाह—अत इति । सर्वैव स्पष्टयति—
यस्मिन्निस्थादिना । गायत्रीनामनिर्वचनेन तस्या जगज्जीवनहेतुत्वमाह—सा ह्येवेति । प्रयोगचतुशरीरे समर्थः ।

२५ गायन्तीति गया गागपलक्षिताम्यमुदायः । ब्राह्मण्यमूलत्वेन स्तुत्यर्थं गायत्र्या एव सावित्रीत्वमाह—स आचार्य इति ।
पञ्च पादशः । सावित्र्या गायत्रीत्व साधयति—स इति । अतः सावित्री गायत्रीति शेषः ॥४॥

मतान्तरमुद्गायति—तामेतामिति । 'तस्मात्सवितुर्गोमहे वयं देवस्य भोजनम् । संष्टं सर्ववातम् तुर भगव्य
धीमहि' इत्यनुष्टुभं सावित्रीमाहुः । सवितुदेवताकत्वादित्यर्थः । उपनीतस्य माणवकस्य प्रथमतः सरस्वत्या वर्णीति-
काया सापेक्षत्वं द्योतयितुं हि शब्दः । दूषयति—नेत्यादिना । नन्वेक्षितवाय्वात्मकसरस्वतीसमर्पणं विना गायत्री-

३० समर्पणममुकमिति शङ्कित्वा परिहरति—कस्मादित्यादिना । यदि हेत्यादेस्तस्य श्रवस्याम्यवहितपूर्वश्रवणासगतिमा-
शङ्क्याऽऽह—किञ्चेदमिति । सावित्र्या गायत्रीत्वमिति यावत् । इवशब्दार्थं दर्शयति—न हीति । यद्यपि बहु प्रति-
गृह्णाति विद्वानिति पूर्वैर्न संबन्धः । तथाऽपि न तेन प्रतिग्रहवातेनेकस्यापि गायत्रीपदस्य विज्ञानफलं भुक्तं स्यात् ।
दूरतस्तु दोषाघायकत्वं तस्येत्यर्थः ॥५॥

गायत्रीविदः प्रतिगृह्णतो दोषाभावः सामान्येनोक्त्वा विशेषतस्तदभावमाह—स य इति । यथा ऋगेणमा-

३५ वच्छिन्नस्य त्रैविद्यावच्छिन्नस्य चार्थस्य प्रतिग्रहेण पादद्वयविज्ञानफलमेव भुक्तं नाधिकं दूषणं तथेति यावत् । प्रतिग्रहीता
वाता वा नैवविषः संभाव्यते किन्तु स्तुत्यर्थं श्रुत्येतत्कल्पितमित्याह—कल्पमित्येति । उक्तमेव संगृह्णाति—पादत्रयेति ।
कल्पमित्येवमुच्यत इति किमिति कल्प्यते मुख्यमेवेति किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । कल्पनाऽपि तर्हि किमर्थेत्या-
शङ्क्याऽऽह—गायत्रीति । अङ्गीकृत्योत्तरवाक्यमुत्थापयति—वातेति । तदेवाऽऽकाङ्क्षापूर्वकमाह—कस्मादिति ।
वागात्मकपदत्रयविज्ञानफलमोगोत्सन्नानन्तर्यमथशब्दार्थः । नैव प्राप्यं प्रतिग्रहेण केनचिदपि नैव भुक्तं स्यादित्यर्थः ।

तस्या उपस्थानं गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे । नमस्ते
तुरीयाय वंशंताय पदाय परोरजसेऽसावबो मा प्रापदिति यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा
समृद्धीति वा न हैवास्मै स कामः समृध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥७॥
एतद्ध वै तज्जनको वैदेहो बुद्धिलभाश्चतराश्विमुवाच यन्नु हो तद्गायत्रीविदब्रूथा
अथ कथं हृस्तोभूतो बहसीति मुखं ह्यस्याः सन्नापन विदांचकारेति होवाच तस्या
अतिनरेव मुखं यदि ह वा अपि बह्विवाग्नावभ्यादधति सर्वमेव तत्संदहत्येव हैवैवं-
विद्यद्यपि बह्वि पापं कुस्ते सर्वमेव तत्संप्लाय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः संभवति ॥८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दश ब्राह्मणम् ॥१४॥

अ यद्यप्येवं संभाव्यते नास्तौ प्रतिग्रहेऽपराधक्षमः । कस्मात्ततोऽभ्यधिकमपि पुस्त्यार्थविज्ञानमवशिष्टमेव चतुर्थपाद-
विषयं गायत्र्यास्तद्वर्णयति । अथास्या एतदेव तुरीयं वंशं तं पदं परोरजा य एष तपति । यच्चैतन्नैव केनचन १०
केनचिदपि प्रतिग्रहेणाऽऽयं नैव प्राप्यमित्यर्थः । यथा पूर्वोक्तानि त्रीणि पदानि । एताभ्यपि नैवाऽऽयानि केन-
चित्कल्पयित्वैवमुक्तं परमार्थतः कुत उ एतावत्प्रतिगृह्येत्यत्रैकोक्यादिसमम् । तस्माद्गायत्र्यैवंप्रकारोपास्ये-
त्यर्थः ॥६॥

तस्या उपस्थानं तस्या गायत्र्या उपस्थानमुपेत्य स्थानं नमस्करणमनेन मन्त्रेण । कौस्तौ मन्त्र इत्याह—
हे गायत्र्यसि भवसि त्रैलोक्य-पादेनैकपदी त्रयोविद्यारूपेण द्वितीयेन द्विपदी । प्राणादिना तृतीयेन त्रिपद्यसि । १५
चतुर्थेन तुरीयेन चतुष्पद्यसि । एवं चतुर्भिः पादैरुपासकैः पद्यसे ज्ञायसेऽतः परं परेण निष्पाधिनेन स्वेनाऽऽत्मनाऽ-
पदसि । अविद्यामानं पदं यस्यास्तत्र येन पद्यसे सा त्वमपदसि यस्मात्तद्वि पद्यसे नैति नैत्यात्मत्वात् । अतो व्यव-
हारविषयाय नमस्ते तुरीयाय वंशंताय पदाय परोरजसे । अतो शत्रुः पाप्मा त्वत्प्राप्तिविघ्नकरोऽवस्तवात्मनः कार्यं
यत्प्रवृत्तिविघ्नकर्तृत्वं मा प्रापन्मेव प्राप्नोतु । इतिशब्दो मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः । यं द्विष्याद्यं प्रति द्वेषं कुर्यात्स्वयं
विद्वान् तं प्रत्येनेनोपस्थानमस्तौ शत्रुपुरुषनामेति नाम गृह्णीयादस्मै यत्तदन्तायाभिप्रेतः कामो मा समृद्धिं समृद्धिं मा २०
प्राप्नोतिविति बोधयति । न हैवास्मै देवदत्ताय स कामः समृध्यते । कस्मै । यस्मा एवमुपतिष्ठते । अहमबो देव-
दत्ताभिप्रेतं प्रापमिति बोधयति । असावबो मा प्रापदित्यादित्रयाणां मन्त्रपदानां यथाकामं विकल्पः ॥७॥

गायत्र्या मुखविधानादर्थवाद उच्यते—एतद्ध किल वै स्मर्यते । तत्तत्र गायत्रीविज्ञानविषये जनको
वैदेहो बुद्धिलो नामतोऽश्चतराश्वस्यापत्यमाश्चतराश्वितं किलोक्तवान् । यत्तु इति वितर्कं हो अहो इत्येतत्तद्वचनं
गायत्रीविदब्रूथा गायत्रीविदस्मोति यदब्रूथाः किमिदं तस्य दक्षसोऽनुरूपम् । अथ कथं यदि गायत्रीविदप्रति- २५
ग्रहदोषेण हृस्तोभूतो बहसीति । स प्रत्याह राजा स्मारितो मुखं पायत्र्या हि यस्मादस्या हे सन्नापन विदांचकार
न विज्ञातवानस्मोति होवाच । एकाङ्गविकल्पत्वाद्गायत्रीविज्ञानं नमाफलं जातम् । शृणु तर्हि तस्या गायत्र्या
तत्रैव वैधर्म्यद्वष्टान्तमाह—यथेति । तानि प्रतिग्रहेण यथाऽऽयानि न तथैतदाप्यमित्यर्थः । कुत इत्यादिवाक्यस्य
तात्पर्यमाह—एतान्यपीति । गायत्रीविदः स्तुतिरुक्ता तत्फलमाह—तस्मादिति । एवंप्रकारा पादचतुष्टयरूपा
सर्वात्मिकेत्यर्थः ॥६॥

३०

प्रकृतमुपासनमेव मन्त्रेण संगृह्णाति—तस्या इत्यादिना । ध्येयं रूपमुक्त्वा ज्ञेयं गायत्र्या रूपमुपपत्त्यस्यति—
अतः परमिति । चतुर्थस्य पादस्य पादत्रयापेक्षया प्राधान्यमभिप्रेत्याऽह—अत इति । यथोक्तनमस्कारस्य प्रयोजन-
माह—असाविति । द्विषिषमुपस्थानमाभिचारिकमाभ्युदयिकं च तत्राऽऽद्यं द्वेषा व्युत्पादयति—यं द्विष्यादिति । नाम
गृह्णीयात्तदीयं नाम गृह्णीत्वा च तदभिप्रेतं मा प्रापदित्यनेनोपस्थानमिति संवन् । आभ्युदयिकमुपस्थानं दर्शयति—
अहमिति । कीदृगुपस्थानमत्र मन्त्रपदेन कर्तव्यमित्यागङ्ग्यं यथार्थं विकल्पं दर्शयति—असाविति ॥७॥

३५

किं तद्गायत्रीविज्ञानप्रतिकूलमुपलभ्यते तदाह—अथेति । पूर्वपरिवरोवाचद्योतकोऽथगन्धः । तथाऽपि
गायत्रीविज्ञानस्य फलवत्त्वे सति प्रतिकूलमिदं हृस्तोभूतस्य तव मा प्रति बह्नमित्यागङ्ग्याऽह—एकाङ्गेति । राजा

अथ पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशं ब्राह्मणम्

- हिरण्यमेतं पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । तत्त्वं पूषन्नपातुणु सत्यधर्माय दृष्टये ।
पूषन्नेकैर्धमं सूर्यं प्राजापत्यं ब्यूहं रश्मिन् । समूहं तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते
पश्यामि । योऽसावसौ पूषवः सोऽहमस्मि । वायुरनिलममृतमयेवं भस्मान्तं शरीरम् ।
५ ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर । अने नय सुपथा रावे अस्मान्नि-
व्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमर्शत विधेम ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥१५॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

बृहदारण्यकक्रमेण सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

- १० अग्निरेव मुखम् । यदि ह वा अपि बह्विदेवमग्नावभ्यावधति कौकिकाः सर्वमेव तत्संवहत्येवमग्निरेवं हैवेन-
विद्यायथा अग्निमुक्षमिथेवं चेतीत्येवं वितस्यात्स्वयं गायत्र्यात्माऽग्निमुखः सन् । यद्यपि बह्विद पापं कुले प्रति-
प्रहाविबोधं तत्तत्र पापजातं संधाय भवति वा शुद्धोऽग्निवत्सुतश्च तस्मात्प्रतिप्रहाविबोधायत्माऽनरोऽमृतश्च
संभवति ॥८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पंचमाध्यायस्य षतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥१४॥

- १५ यो ज्ञानकर्म्मसमुच्चयकारी सोऽन्तकाल आदित्यं प्रार्थयति । अस्ति च प्रसङ्गे गायत्र्यास्तुरीयः पादो हि
सः । तदुपस्थानं प्रकृतमतः स एव प्रार्थयति । हिरण्यमयेन ज्योतिर्मयेन पात्रेण यथा पात्रेणैव बलवदिषीयत
एवमिदं सत्याख्यं ब्रह्म ज्योतिर्मयेन मण्डलेनापिहितमिवास्माहितचेतसामवृत्त्याऽनुवृत्ते । सत्यस्यापिहितं मुखं
मुखं स्वयम् तवमिधानं पात्रममिधानमिव दर्शनप्रतिबन्धकारणं तत्त्वं हे पूषन्नगतः पोषणात्पूषा सतिताभ्यामुष्णपा-
वृतं कुप वशानप्रतिबन्धकारणमपनयेत्यर्थः । सत्यधर्माय सत्यं धर्मोऽस्य सप्त सोऽहं सत्यधर्मां तस्मै त्ववात्स्यसुताभि-
२० त्यर्थः । दृष्टये दर्शनाय । पूषन्नित्यादीनि नामान्यामन्त्रार्थाणि सवितुः । एकस्य एकस्यासावुचिर्देवैर्वर्तनादुचिः ।
स हि सर्वस्य जगत आत्मा ब्रह्मैव सत्सर्वं पश्यत्येको वा गच्छतीत्येकविः “सूर्यं एकाकी धरति” इति सन्भवति ।
यस सर्वं हि जगतः संयमनं स्वकृतम् । सूर्यं सुष्ठु धीरयते रसान् रश्मीन्प्राणान्विधौ वा जगत् इति ।

प्राजापत्यं प्रजापतेरीश्वरस्यापत्यं हिरण्यधर्मस्य वा हे प्राजापत्यं ब्यूहं विगमय रश्मिन् । समूहं सतिपाऽ-
स्मनस्तेजो येनाहं शक्नुयां ब्रह्मन् । तेजसा ह्यपहतदृष्टिर्न शक्नुयां त्वत्स्वरूपमस्त्रसा ब्रह्मन् । विद्योतन इव क्वाणा-

- २५ कृते—शुषिषति । मुखाविज्ञानस्य दृष्टान्तावष्टम्भेन फलभाचहे—यदीत्यादिना । इवशब्दोऽवधारणार्थः । पापसंस्पर्श-
राहित्यं शुद्धितत्त्वलावस्यसंस्तु पुततेति भेदः । गायत्रीज्ञानस्य क्रममुक्तिफलत्वं दर्शयति—गायत्र्यात्मेति ॥८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकाया पंचमाध्यायस्य षतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥१४॥

- ब्राह्मणान्तरस्य तात्पर्यमाह—यो ज्ञानकर्म्मति । आदित्यस्याप्रस्तुतत्वात्कर्त्तव्यं तत्रायनेत्याशङ्क्याऽह—अस्ति
चेति । तथापि कथमादित्यस्य प्रसङ्गस्तत्राऽह—तदुपस्थानमिति । नमस्ते तुरीयायेति हि दर्शितमित्यर्थः । आदि-
३० त्यस्य प्रसङ्गे सति फलितमाह—जगत् इति । समाहितचेतसा प्रयततां दृश्यत्वात्पिहितमेव किंतु पिहितमिवेत्यत्र
हेतुमाह—असमाहितेति । जगतः पोषणादधर्महिमनुष्ठवादिदानेनेतिशेषः । अपावरणकरणमेव विवृणोति—वशनेति ।
सत्यं परमार्थस्वरूपं ब्रह्म धर्मस्वभाव इति यावत् । ननु दर्शनाय तत्प्रतिबन्धकनिवृत्तौ पूषणि नियुक्ते किमित्यन्ये
सबोध्य नियुज्यन्ते तत्राऽह—पूषन्नित्यादीनीति । दर्शनादुचिरित्युक्तं विचरयति—स ह्येति । “सूर्यं आत्मा जगतस्त-
स्थुषश्च” इति मन्त्रवर्णमाश्रित्योक्तम्—जगत आत्मेति । ‘वसुमित्रस्य वरुणस्याग्नेः’ इत्येतदाश्रित्याऽह—वसुक्षेत्रेति ।

- ३५ स्वाभाविका रश्मयो न निगमयितुं शक्या इत्याशङ्क्याऽह—समूहेति । मदीयतेजः सक्षेपं विनाप्रपि ते मत्स्वरूपं
दर्शनं स्यादित्याशङ्क्याऽह—तेजसा हीति । विद्योतनं विद्युत्प्रकाशस्तस्मिन्सति रूपाणां स्वरूपमज्ञसा चक्षुषा न

१. विद्योतन इवेति—यथा विद्युत् रूपं प्रकाश्य तिरोधते तद्वत् पाप विगमयतीत्यर्थः ।

मत उपसंहर तेजः । यत्ते तव रूपं सर्वकल्याणानामतिशयेन कल्याणं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि । पश्यामी वयं वचनव्यत्ययेन । योजतो भूसुवःस्वर्वाहृत्यवयवः पुरुषः पुरुषाकृतिस्त्वात्पुरुषः सोऽहमस्मि भवामि । अहरहमिति चोपनिषद उक्तत्वादादित्य वाक्षुषयोस्तदेवेदं परामुच्यते सोऽहमस्मामृतमिति संबन्धः । ममामृतस्य सत्यस्य शरीर-
पाते शरीरस्थो यः प्राणो वायुः सोऽनिलं बाह्यं वायुमेव प्रतिगच्छतु । तथाऽप्या देवताः स्वां स्वां प्रकृतिं गच्छन्तु ।
अयेदमपि भस्मान्तं सत्पवित्रीं यातु शरीरम् ।

अयेदानीमात्मनः संकल्पभूतां मनसि व्यवस्थितामग्निदेवतां प्रार्थयते—ॐ क्रतो । ॐमिति क्रतो इति च संबोधनायविव । ॐकारप्रतीकत्वादोम् । मनोमयत्वाच्च क्रतुः । हे ॐ हे क्रतो स्मर स्मर्तव्यमन्तकाले हि त्वत्स्मर-
णवशाद्विष्टा गतिः प्राप्यतेऽतः प्रार्थ्यते यन्मया कृतं तत्स्मर पुनश्चक्रिरादरार्था । किंच हेऽने नय प्रापय सुपथा शोभनेन मार्गेण राये वनाय कर्मफलप्राप्तय इत्यर्थः । न दक्षिणेन कुण्डलेन पुनरावृत्तियुक्तं किं तर्हि शुक्लेनैव सुपथाऽस्मान्विधानि सर्वाणि हे देव वयुनानि प्रज्ञानानि सर्वप्राणिनां विद्वान् । किंच ध्रुवोऽप्यपनयं वियोजयास्मक- १०
स्मत्तो जुहुराणं कुटिलमेकः पापं पापजातं सर्वम् । तेन पापेन वियुक्ता वयमेष्ट्याम उत्तरेण यथा स्वप्नसादात् । किन्तु वयं तुभ्यं परिचर्यां कर्तुं न शक्नुमो भूमिपदां बहुतमां ते तुभ्यं नमःउक्तिं नमस्कारवचनं विशेषेण नमस्कारोक्त्या परिचरेत्यर्थः । अन्यत्कृतुमशक्ताः सन्त इति ॥१॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥१५॥

इति श्रीमद्गोविन्दभक्त्युज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतां
बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

शक्यं ब्रह्म तस्य चक्षुर्मांसित्वात्तेत्याह—विद्योतन इवेति । तेजः संक्षेपस्य प्रयोजनमाह—यदिति । किंच नाहं त्वां भृत्यवशाच्चेमेदेन ध्यातत्वादित्याह—योजसाविति । व्याहृतिशरीरे कथमहमिति प्रयोगोपपत्तिरित्याह—
अहरिति । तदेवेदमित्यहंरूपमुच्यते । ननु तव शरीरपातेऽपि नामृतत्वमाध्यात्मिकवाद्यादितिबन्धादत आह—
ममेति । वामग्रहणस्योपलक्षणत्वं विवक्षित्वाऽह—समेति । देहस्यवेवतानामप्रतिबन्धकत्वेऽपि देहस्यैव सूक्ष्मतां गतस्य २०
प्रतिबन्धकत्वात् त्वामृतत्वमित्याह—
अमेति ।

भन्तान्तरभवतार्यं व्याकरोति—अयेदानीमित्यादिना । अवतीत्योमीश्वरः सर्वस्य रक्षकस्तस्य जाठराग्नि-
प्रतीकत्वेन ध्यातत्वादिनाशब्देन निर्वचः । एवमग्निदेवतां संबोध्य नियुद्धके—स्मरेति । इष्टां गतिं जिगमिषता किमिति स्मरणे देवता नियुज्यते तन्नाऽह—स्मरणेति । प्रार्थनान्तरं समुन्विनोति—किंचेति । उक्तमेव व्यनक्ति—नेत्यादिना ।
अस्मान्मेति पूर्वेण संबन्धः । प्रज्ञानग्रहणं कर्मदीनामुपलक्षणम् । प्रार्थनान्तरं दर्शयेति—किंचेति । पापवियोजनफल- २५
माह—सनेति । भवद्भिराराधितो भवतां यथोक्तं फलं साधयिष्यामीत्याह—
किं स्मिन् । बहुतमत्वं भक्ति-
श्रद्धातिरेकयुक्तत्वम् । यागादिनाऽपि परिचरणं कियतामित्याह—
अन्यदिति । संततनमस्कारोक्त्या परिचरे-
मेति पूर्वेण संबन्धः । अशिक्षिष्य मुमुक्षाविति ब्रह्मण्यम् । इतिशब्दोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकाया पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥१५॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पुण्यपादशिष्यश्रीमद्भगवानन्दब्रजानविरचिताया
श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकाया पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

ॐ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां ब्रुवति य एवं वेद ॥१॥

- ५ ॐ प्राणो गायत्रीत्युक्तम् । कस्मात्पुनः कारणात्प्राणमात्रो गायत्र्या न पुनर्वाग्निमात्र इति यस्माज्ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च प्राणो न वागादयो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च मानः । कथं ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं च प्राणस्येति तस्मिन्निधारेण विप्रवेदमारभ्यते । अथवावश्यं यजुःसामस्तत्रादिमात्रैः प्राणस्यैवोपासनमभिहितं तत्त्वव्यवस्थेः चतुरादिषु । तत्र हेतुमात्रसिद्ध्यन्तरेण संवध्यते । न पुनः पूर्वशेषता । विवक्षितं तु तिलत्वाद्यस्य काण्डस्य पूर्वत्र यदुक्तं विविष्टफलं प्राणविषयमुपासनं तद्वत्त्वमिति ।
- १० यः कश्चिद्वा इत्यवधारणार्थं । यो ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं वक्ष्यमाणं यो वेदासां भवत्येव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । एवं फलेन प्रलोभितः सन्प्रवृत्त्यापुनोक्तस्तत्तत्सर्वं चाऽऽह—प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति । कथं पुनरवधारणमिति प्राणो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति यस्मात्सिद्धेककाल एव शुक्रलोपितसंस्मरणः प्राणादिकलापस्याविशिष्टः । तथाऽपि नाप्राणं शुक्रं विरोहतीति प्रथमो वृत्तिलाभः प्राणस्य चतुरादिभ्यः । अतः ज्येष्ठो बयसा प्राणः । निषेककालादारभ्य गर्भं पुष्यति प्राणः । प्राणे हि कम्पवृत्तौ पश्चाच्चतुरादीनां वृत्तिलाभः । अतो युक्तं प्राणस्य ज्येष्ठत्वं चतुरादिषु । भवति तु कश्चित्कुले ज्येष्ठो
- १५ गुणहीनत्वात् न ज्येष्ठः । मध्यमः कनिष्ठो वा गुणादयस्वाऽऽवेच्छेद्यो न ज्येष्ठः । न तु तथेहेत्याह—प्राण एव तु ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । कथं पुनः श्रेष्ठत्वमवगम्यते प्राणस्य तद्विह सवादेन वर्गमिष्यमानः । सर्वथाऽपि तु प्राणं ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं यो वेदोपास्ते स स्वानां श्रौतानां ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । ज्येष्ठश्रेष्ठगुणोपासनसामर्थ्यात्स्वव्यतिरेकेणापि च येषां न ज्येष्ठो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भविष्यतीति ब्रुवति भवितुमिच्छति तेषामपि ज्येष्ठश्रेष्ठप्राणवर्गो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । ननु कथं निमित्तं ज्येष्ठत्वं तद्विच्छातः कथं भवतीत्युच्यते । नैव दोषः । प्राणवद्वृत्तिलाभस्यैव ज्येष्ठत्वस्य
- २० विवक्षितत्वाद् ॥१॥

ॐ कारो दमादित्रयं ब्राह्मणहोपासनानि तत्फलं तदर्थं गतिरादित्याद्युपस्थानमित्येषोऽर्थः सप्तमे निवृत्तः । संप्रति प्राधान्यान्ब्राह्मणोपासनं सफलं श्रीमन्त्यादिकर्म च वक्ष्यमित्यष्टममध्यायमारभमाणो ब्राह्मणसंगतिमाह—प्राण इति । तस्मात्प्राणो गायत्रीति युक्तमुक्तमिति शेषः । प्राणस्य ज्येष्ठत्वादि नाद्यापि निर्धारितमिति शङ्कित्वा पश्चरति—कथमित्यादिना । प्रकान्तरेण पूर्वोत्तरग्रन्थसंगतिमाह—अथवेति । आदिशब्दावक्ष्यवैशिष्ट्यादिविषयः । तत्रेति प्राणस्यैव

२५ विशिष्टगुणकस्योपास्यत्वोक्तिः । हेतुर्ज्येष्ठत्वादित्स्वत्वात्तन्निष्ठान्तरग्रन्थे कथ्यते इति शेषः । तदर्थं पूर्वग्रन्थस्य हेतुत्वाद्युत्तरस्य च हेतुत्वादानन्तर्येण पूर्वग्रन्थेन सहोत्तरग्रन्थजातं संवध्यत इति फलितमाह—आनन्तर्येणेति । वक्ष्यमाणप्राणोपासनस्य पूर्वोक्तोपास्यास्तिस्रोक्षयमाशङ्क्य गुणमेदात्फलमेदाच्च नैवमित्यभिप्रेत्याऽह—न पुनरिति । किमिति प्राणोपासनमिह स्वतन्त्रमुपादित्यते तत्राऽह—स्वित्त्वाविति । इतिशब्दे ब्राह्मणारम्भोपसंहारायः ।

एवं ब्राह्मणारम्भ प्रतिपाद्याक्षराणि व्याचरे—यः कश्चिदित्यादिना । यच्छब्दस्य पुनरुपादानमन्वयार्थः ।

- ३० निपातयोरर्थमवधारणमेव प्रागुक्तं प्रकटयति—अथवेति । प्रवृत्त्या कोऽयं ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति प्रवृत्तदर्थमिति यावत् । प्राणस्य ज्येष्ठत्वादिकमाक्षिपति—कथमिति । तत्र हेतुमाह—यस्मादिति । तस्माज्ज्येष्ठत्वादिकं तुल्यमेवेति शेषः । संबन्धाविशेषमङ्गीकृत्य ज्येष्ठत्वं प्राणस्य साधयति—तथाऽपीति । उक्तमेव समर्थयते—निषेककालादिति । तत्रापि विप्रतिपक्षं प्रत्याह—प्राणे हीति । ज्येष्ठत्वेनैव श्रेष्ठत्वे सिद्धे किमिति पुनर्वाक्येति शङ्कायाऽह—भवति त्विति । ज्येष्ठत्वे सत्यपि श्रेष्ठत्वाभावमुपस्था तस्मिन्सत्यपि ज्येष्ठत्वाभावमाह—मध्यम इति । इहेति प्राणोक्तिः । प्राणश्रेष्ठत्वे
- ३५ प्रमाणाभावमाशङ्क्य प्रत्याह—कथमित्यादिना । पूर्वोक्तमुपास्तित्फलमुपसंहारं—सर्वथाऽपीति । आरोपेणानारोपेण वेत्यर्थः । ज्येष्ठस्य विद्याफलत्वमाक्षिपति—नन्वेति । तस्य विद्याफलत्वं साधयति—उच्यते इति । इच्छातो ज्येष्ठत्वं दुःशाध्यमिति दोषस्यासत्त्वमाह—नैति । तत्र हेतुमाह—प्राणवदिति । यथा प्राणकृतास्त्राणादिप्रमुखश्चतुरदीना वृत्तिलाभस्तथा प्राणोपासकादीनां जीवनमन्येषां स्वानां च भवतीति प्राणदम्बिनो ज्येष्ठत्वं न वयोनवन्वनमित्यर्थः ॥१॥

यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति वाग्वै वसिष्ठा

वसिष्ठः स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥२॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति कुर्वे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषा

हि समे च कुर्वे च प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति कुर्वे य एवं वेद ॥३॥

यो ह वै संपदं वेद स ह्यास्मै पद्यते यं कामं कामयते ओत्रं वै संपच्छोत्रे

हीमे सर्वे वेदा अभिसंपन्नाः स ह्यास्मै पद्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥४॥

यो ह वा आयतनं वेदायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां मनो

वा आयतनमायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥५॥

यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति । तद्दर्शनानुरूपेण फलम् । येषां च ज्ञातिव्यतिरेकेण वसिष्ठो अभितुमिच्छति तेषां च वसिष्ठो भवति । उच्यतां तर्हि काऽसौ वसिष्ठेति । वाग्वै वसिष्ठा । वासयत्यतिशयेन १० वस्ते वेति वसिष्ठा । वागिमनो हि जनवन्तो वसन्त्यतिशयेन । आच्छादनार्थस्य वा वसेर्वसिष्ठा । अभिभवन्ति हि वाचा वागिमनोऽज्यान् । तेन वसिष्ठगुणवत्परिज्ञानाद्वसिष्ठगुणो भवतीति दर्शनानुरूपं फलम् ॥२॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा तां प्रतिष्ठां प्रतिष्ठागुणवतीं यो वेद तस्यैतत्फलं प्रतितिष्ठति समे वेदो काले च । तथा कुर्वे विषमे च दुर्गमने च वेदो दुर्गमसावी वा काले विषमे । यद्येवमुच्यतां काऽसौ प्रतिष्ठा । चक्षुर्वै प्रतिष्ठा । कर्षं चक्षुषः प्रतितिष्ठत्यमित्याहुः—चक्षुषा हि समे च कुर्वे वृद्ध्वा प्रतितिष्ठति । अतोऽनुरूपं फलं १५ प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति कुर्वे य एवं वेदेति ॥३॥

यो ह वै संपदं वेद संपदगुणयुक्तं यो वेद तस्यैतत्फलमस्मै विबुधे संपद्यते ह । किम् । यं कामं कामयते स कामः । किं पुनः संपदगुणम् । ओत्रं वै संपत् । कर्षं पुनः ओत्रस्य संपदगुणत्वमिति । उच्यते—ओत्रे सति हि यस्मात्सर्वे वेदा अभिसंपन्नाः ओत्रेन्द्रियवतोऽभ्येयत्वात् । वेदविहितकर्मयसाश्च कानास्तस्मान्छोत्रं संपत् । अतो विज्ञानानुरूपं फलम् । स ह्यास्मै पद्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥४॥ २०

यो ह वा आयतनं वेद । आयतनमाध्यस्तद्यो वेदाऽऽयतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानामप्येषामपि । किं पुनस्तदायतनमिति । उच्यते—मनो वा आयतनमाध्य इन्द्रियाणां विषयाणां च । मनःप्रविष्टा हि विषया आत्मनो भोग्यत्वं प्रतिपद्यन्ते । मनःशंकल्पवशानि चेन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते च । अतो मनः आयतनमिन्द्रियाणाम् । अतो दर्शनानुरूपेण फलमायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥५॥

वसिष्ठत्वमपि प्राणस्यैवेति वक्तुमुत्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे—यो हेत्यादिना । फलेन प्रलोभितं विष्वं २५ प्रक्षामिषुषं प्रत्याह—उच्यतामित्यादिना । वाचो वसिष्ठत्वं द्विवा प्रतिजानीते—वासयतीति । वासयत्यतिशयेनेत्युक्तं विशदयति—वागिमनो हीति । वासयन्ति चेति द्रष्टव्यम् । वस्ते वेत्युक्तं स्फुटयति—आच्छादनार्थस्य वेति । आच्छादनार्थत्वमनुभवेन साधयति—अभिभवन्तीति । उक्तमुपास्तिफलं निगमयति—तेनेति ॥२॥

गुणान्तरं वक्तुं वाक्यान्तरमादाय व्याचष्टे—यो ह वा इति । समे प्रतिष्ठा विद्यां विनाऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽह—तथेति । विषमे च प्रतितिष्ठतीति संबन्धः । विषमशब्दस्यार्थमाह—दुर्गमने वेति । इदानीं प्रश्नपूर्वकं प्रतिष्ठां दर्शयति ३० यद्येवमिति । प्रतिष्ठात्वं चक्षुषो व्युत्पादयति—कर्षमित्यादिना । विद्याफलं निगमयति—अत इति ॥३॥

वाक्यान्तरमादाय विभजते—यो ह वै संपदमिति । प्रश्नपूर्वकं संपदवृत्तिवाक्यमुपादत्ते—किं पुनरिति । ओत्रस्य संपदगुणत्वं व्युत्पादयति—कर्षमिति । अध्येयत्वमध्ययनार्हत्वम् । तथाऽपि कर्षं ओत्रं संपदगुणकमित्याशङ्क्याऽह—वेदेति । पूर्वोक्तं फलमुपसंहरति—अत इति ॥४॥

वाक्यान्तरमादाय विभजते—यो ह वा आयतनमिति । सामान्येनोक्तमायतनं प्रश्नपूर्वकं विगदयति—किं ३५ पुनरिति । मनसो विषयाभ्ययत्वं विशदयति—मन इति । इन्द्रियाभ्ययत्वं तस्य उच्यते—मनःशक्तयेति । पूर्ववत्फलं निगमयति—अत इति ॥५॥

यो ह वै प्रजातिं वेद प्रजायते ह प्रजया पशुंसी रेतो

वै प्रजातिः प्रजायते ह प्रजया पशुमियं एवं वेद ॥६॥

ते हेमे प्राणा अहं श्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जन्मुस्तद्धोचुः को नो वसिष्ठ इति
तद्धोवाच यस्मिन् उत्क्रान्त इदं शरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥७॥

वाग्योच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत भवते जीवितुमिति
ते होचुर्यथाऽकला अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः
ओत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्येति प्रविवेश ह वाक् ॥८॥

चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत भवते जीवितुमिति
ते होचुर्यथाऽन्वा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः
ओत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्येति प्रविवेश ह वाक् ॥९॥

यो ह वै प्रजातिं वेद प्रजायते ह प्रजया पशुमिह सम्पन्नो भवति । रेतो वै प्रजातिः । रेतसा प्रजन-
नेन्द्रियमुपलभ्यते । तद्विज्ञानानुरूपं फलं प्रजायते ह प्रजया पशुमियं एवं वेद ॥६॥

ते हेमे प्राणा वागादयोऽहं श्रेयसेऽहं श्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनार्थं विवदमाना विद्वद् ब्रह्म जन्मुस्तद्धो-
चतवन्तो ब्रह्मावदवाक्यं प्रजायति गत्वा च तद्ब्रह्म होचुदत्तवन्तः । को नोऽस्माकं मन्ये वसिष्ठः कोऽस्माकं मन्ये
वसति च वासयति च । तद्ब्रह्म तैः पुनः तद्धोवाचोक्तमद्यस्मिन्को युष्माकं मन्ये उत्क्रान्ते निर्गते शरीरादिवं शरीरं
पूर्वस्मादतिशयेन पापीयः पापवत् मन्यते लोकः । शरीरं हि नामानेकाद्युचितं वातस्वात्मजीवतोऽपि पापमेव ततोऽपि
कष्टतरं यस्मिन्नुत्क्रान्ते भवति । वैराग्यार्थमिदमुच्यते—पापीय इति । स वो युष्माकं मन्ये वसिष्ठो मविष्यति
जानन्नपि वसिष्ठ प्रजापतिर्वाचायं वसिष्ठ इतीतरैवापिप्रियं परिहाराय ॥७॥

त एवमुक्ता ब्रह्मणा प्राणा आत्मनो शीर्यपरीक्षणाय क्रमेणोच्चक्रामुः । तत्र बागेव प्रथमं आत्माच्छरीरा-
२० दुच्चक्रामोत्क्रान्तवती । सा कोऽक्रम्य संवत्सरं प्रोष्य श्रोत्रेण श्रुत्वा पुनरागत्योवाच—कथमशकत वातवन्तो ययं
भवते मां विना जीवितुमिति । त एवमुक्ता ऊचुर्यथा लोकेऽकला भूता अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणनव्यापारं
शृण्वन्तः प्राणेन पश्यन्तो वर्धनव्यापारं चक्षुषा शृण्वन्तस्तथा शृण्वन्तः ओत्रेण विद्वांसो मनसा कार्याकार्यादिविषयं
प्रजायमाना रेतसा पुनानुत्पादयन्त एवमजीविष्य वयमित्येवं प्राणैर्दत्तोत्तरा वापात्मनोऽस्मिन्नवसिष्ठयं ब्रह्मणा
प्रविवेश ह वाक् ॥८॥

तथा चक्षुर्होच्चक्रामेत्यादि पूर्ववत् । ओत्रं भक्तः प्रजातिरिति ॥६-१२॥

गुणान्तरं वक्तुं वाक्यान्तरं गृहीत्वा तदक्षराणि व्याकरोति—यो हेत्यादिना । वागादीन्द्रियाणि तत्तदगुण-
विशिष्टानि विशिष्टगुणमाचक्षीणस्य प्रकरणविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽह—रेतसेति । विद्याफलमुपसंहरति—
तद्विज्ञानेति ॥६॥

उक्ता वसिष्ठत्वादियुगा न वागादिगामिनः किन्तु मुख्यप्राणगता एवेति दर्शयितुमाख्यायिका करोति—तै-
३० हेत्यादिना । ईदृशसुत्रयोगिसंघं तात्पर्यमाह—शरीरं हीति । किमिति शरीरस्य पापीयस्त्वमुच्यते तदाह—वैराग्यार्थमिति ।
शरीरं वैराग्योत्पादनद्वारा तस्मिन्नहंमयमिमानपरिहाराणमित्यर्थः । वसिष्ठो भवतोऽप्युक्तवानिति सर्वत्रः । किमिति
साक्षादेव मुख्यं प्राणं वसिष्ठत्वादियुगं नोक्तवान्प्रजापतिः स हि सर्वज्ञ इत्याशङ्क्याह—जानन्नपि ॥७॥

वाग्योच्चक्रामेत्यादिस्तात्पर्यमाह—त एवमिति । उक्तेऽर्थे श्रुत्यक्षराणि व्याचष्टे—तत्रेत्यादिना । कार्या-
कार्यादिविषयमित्यादिशब्देनोपेक्षणीयसंग्रहः । चक्षुरादिविषयतोत्तरा पुनर्वर्णिकमकरोदिति तत्राऽह—आत्मन-
३५ इति ॥८-१२॥

ओत्रं होचक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशक्त मदूते जीवितुमिति
ते होच्युंया वधिरा अभृण्वन्तः ओत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्त-
श्रक्षुषा विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह ओत्रम् ॥१०॥

मनो होचक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशक्त मदूते जीवितुमिति
ते होच्युंया मुग्धा अविद्वांसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्त-
श्रक्षुषा अभृण्वन्तः ओत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥११॥

रेतो होचक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशक्त मदूते जीवितुमिति
ते होच्युंया क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
पश्यन्तश्रक्षुषा अभृण्वन्तः ओत्रेण विद्वांसो मनसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह रेतः ॥१२॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यत्यया महासुहृयः सैन्धवः पद्वीशशङ्कून्संवृहेदेव ह वैमान्प्राणान्संवहं १०

ते होच्युर्ना भगव उत्क्रमीर्न वै शक्यामस्त्वदूते जीवितुमिति तस्यो मे बलिं कुस्तेति तथेति ॥१३॥

सा ह बागुवाच यद्वा अहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति यद्वा अहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं
तत्प्रतिष्ठोऽसीति क्षयुर्द्वया अहं संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति ओत्रं यद्वा अहमायतनमस्मि

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यत्युत्क्रमणं करिष्यंस्तदानीमेव स्वस्यानामचलिता बागावयः । किमिवेत्याह—
यया लोके महाश्वोसी सुहृदश्च महासुहृयः शोभनो हृद्यो लक्षणोपेतो महापरिभ्रातः सिन्धुदेशे भवः सैन्धवोऽभि- १५
जगतः पद्वीशशङ्कून्पदवन्धनशङ्कूपद्वीशाश्च ते शङ्कून्श्च तासंबृहेदुष्टच्छेद्यगपदुल्लेखदशारोह आकृते परी-
क्षणाय । एवं ह वैमान्बाग, दोग्राणान्संवहं छतवान्स्वस्यानाद्वर्जितवान् । ते बागावयो होच्युर्न भगवो भगवन्मो-
क्षमीर्यस्मान्न वै शक्यामस्त्वदूते त्वां विना जीवितुमिति । यद्येवं मन ओष्ठता विज्ञाता भवद्भिरहमत्र ओष्ठस्तस्य
च मे मन बलिं करं कुस्तं करं प्रयच्छेतेति । अयं च प्राणसम्बादः कल्पितो विदुषः ओष्ठपरीक्षणप्रकारोपवेशः ।
अनेन हि प्रकारेण विद्वाको नु सत्त्वश्च ओष्ठ इति परीक्षणं करोति । स एव परीक्षणप्रकारः सम्बादभूतः कथ्यते । २०
न ह्यन्याया संहस्यकारिणां सतामेषामस्त्वसैव संवत्सरमात्रमेवैकैकस्य निर्गमनाद्युपपद्यते । तस्माद्विद्वानेवानेन प्रकारेण
विचारयति बागादीनां प्रधानबुभुक्षुकासनाय । बलिं प्रार्थिताः सन्तः प्राणास्तथेति प्रतिज्ञातवन्तः ॥१३॥

सा ह बागप्रथमं बलिदानाय प्रवृत्ता ह किलोवाचोत्सवती यद्वा अहं वसिष्ठाऽस्मि यन्मम वसिष्ठत्वं तत्तवेव
तेन वसिष्ठगुणेन त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति । यद्वा अहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसि या मम प्रतिष्ठा सा स्वमसीति ।
क्षयुः । समाप्तमन्यत् । सम्पदायतनप्रभातित्वगुणान्कमेण समर्पितवन्तः । यद्येवं साधु बलिं दत्तवन्तो भवन्तो ब्रूत २५
तस्य च म एवंगुणवसिष्ठस्य किमत्रं किं वास इति । बाहुरितरे—यद्विं लोके किञ्च किञ्चिद्वसं नामाप्या भ्रम्य

बागादिप्रकरणविच्छेदार्थोऽप्यशब्दः । उत्क्रमणं करिष्यन्त्या भवतीति शेषः । उत्क्रम्यं दृष्टान्तेन स्पष्टयत्पुत्र-
वाक्यमवतारयति—किमिवेत्यादिना । प्राणस्य ओष्ठत्वं बागादिनिर्गारितमित्याह—ते बागावय इति । तर्हि
तत्क्षेत्रेन भवितव्यमित्याह—यद्येवमिति । यथोक्तस्य प्राणसंवादस्य काल्पनिकत्वं दर्शयति—अयं चेति । कल्पनाफलं
सूचयति—विदुष इति । तदेव स्पष्टयति—अनेन हीति । उपास्यपरीक्षणप्रकारो विवक्षितश्चेत्किं संवादेनेत्याशङ्क्याऽह— ३०
स एव इति । संवादस्य मुद्रायत्त्वादकल्पितत्वमाशङ्क्याऽह—न हीति । संवादस्य कल्पितत्वे फलितमाह—तस्मा-
दिति । एवं प्राणसंवादस्य—तात्पर्यमुक्त्वा प्रकृतामस्यव्याख्यामेवानुवर्तयति—बलिमिति ॥१३॥

सा ह बागिति प्रतीकमादाय व्याचष्टे—अथममिति । तेन वसिष्ठगुणेन त्वमेव वसिष्ठोऽसि तथा च तद्वसिष्ठत्वं
तवेति योजना । बलिदानमङ्गीकृत्यत्रावाससी पृच्छसि—यद्येवमित्यादिना । एवंगुणवसिष्ठस्य ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्व-
वसिष्ठत्वादिसंबन्धस्येत्यर्थः । यदिदमित्यादि वाक्यं व्याचष्टे—यदिदमिति । प्रकृतेन भुनामन्तेन कीटादीनां चान्तेन सह ३५

त्वं तदायतनमसीति मनो यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति रेतस्तस्यो मे
किमन्नं किं वास इति यदिवं किञ्चाऽऽवश्यं वा कुमिष्य वा कीटपतङ्गेभ्यस्ततोऽन्नमापो
वास इति न ह वा अस्यानन्नं जग्वं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतं य एवमेतदनस्यान्नं वेद
तद्विद्वांसः ओत्रिया ओशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाऽऽचामन्त्येतमेव तदनमनगं कुर्वन्तो मन्यन्ते ॥१४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

आ कुमिष्य वा कीटपतङ्गेभ्यः । मन्त्रं श्वाशं कुम्यन्नं कीटपतङ्गाशं च तेन सह सर्वमेव यत्किञ्चित्वाग्निरस्य-
मानमन्नं तत्सर्वं तवाशं सर्वं प्राणस्यान्नमिति दृष्टिरत्र विधीयते ।

केचित्तु सर्वसंक्षेपे दोषाभावं वदन्ति प्राणान्नविदः । तदसत् । शास्त्रान्तरेण प्रतिषिद्धत्वात् । तेनास्य
विकल्प इति चेत् । न । अविधायकत्वात् । न ह वा अस्यानन्नं जग्वं भवतीति सर्वं प्राणस्यान्नमित्येतस्य विज्ञानस्य
१० विहितस्य स्तुत्यर्थमेतत् । तेनैकवाक्यतापत्तेः । न तु शास्त्रान्तरविहितस्य बाधने सामर्थ्यमन्यपरत्वादस्य ।
प्राणस्यान्नस्य सर्वमन्नमित्येतद्वर्णनमिहि विधित्सितं न तु सर्वं भक्षयेदिति ।

यत्तु सर्वसंक्षेपे दोषाभावज्ञानं तस्मिन्नेव प्रमाणाभावात् । विदुषः प्राणत्वात्सर्वोपपत्तेः सामर्थ्यादेष
एवेति चेत् । न । अवोपासत्वाद्युपपत्तेः । सत्यं यद्यपि विद्वत्प्राणो येन कार्यकरणसंघातेन विशिष्टस्य विद्वता तेन
कार्यकरणसंघातेन कुमिकीटवैराद्यन्नोपासभक्षणं नोपपद्यते । तेन तत्रोपासभक्षणे दोषाभावज्ञापनमनर्थकम् ।

१५ यत्किञ्चित्कुम्प्यन्नं पृथगे तत्सर्वमेव तवान्नमिति योजना । तदेव स्फुटयति—यत्किञ्चित् । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थं
कथयति—सर्वमिति ।

अस्मिन्नेव वाक्ये पक्षान्तरमुत्पापयति—केचित्स्त्विति । न ह वा अस्मिन्नेवावयववर्धनोक्त्यादित्यर्थः । तद्वृथयति—
तवसत्विति । शास्त्रान्तरेण 'क्रिमयो भवन्यभक्ष्यमसिण' इत्यादिनेत्यर्थः । प्राणवितरिकावयवेषु शास्त्रान्तरं सर्वभक्षणं
तु प्राणदर्शिना विवक्षितपतो व्यवस्थितविक्रयत्वात्प्रतिषेधेन सर्वभक्षणस्योदितानुदितहोमवन्निकल्पः स्यादिति

२० शब्दुक्ते—तेनेति । किं तर्हि सर्वान्नभक्षणं विहितं न वा ? न चेन्न तस्य निषिद्धत्वाद्युक्त्यां प्राणविदित्वापकाभावाद्भि-
हितं चेत्तर्हि यदिदमित्यादिना न हेत्यादिना वा विहितं नाऽऽह इत्याह—नाविधायकत्वादिति । यदिदमित्यादिना
हि सर्वं प्राणस्यान्नमिति ज्ञानमेव विधीयते न तु प्राणा[श्च]विदः सर्वान्नभक्षणं तदवघोतिपदाभावात् विकस्योपपत्ति-
रित्यर्थः । द्वितीयं द्वययति—न ह वा इति । अस्त्येति विद्वत्पराभर्षासिपासयोर्ब्रह्मत्वावघोतिनोर्दशानदेकवाक्यत्व-
संभवे वाक्यमेदस्यान्यायत्वाच्चेति हेतुमाह—तेनेति । अर्थादस्यापि स्वार्थं प्राप्ताय देवैताधिकरणन्यायेन भविष्य-
२५ तीत्याशङ्क्यं "न कलञ्ज भक्षयेदि"त्यादिविहितस्य भक्षणाभावात् तस्य बाधने न हेत्यादेन सामर्थ्यं दृष्टिरत्यादस्य
भावान्तरविरोधे स्वार्थं मानत्वायोगादित्याह—न त्विति । न हेत्यादेरन्यपरत्वं प्रपञ्चयति—प्राणमात्रस्येति ।

तत्र दोषाभावज्ञापनात्तदेव विधित्सितमित्याह शब्दुक्ते—यस्त्विति । अर्थादस्य मानान्तरविरोधे स्वार्थं
मानत्वायोगस्योक्त्यादिति भावः । प्रमाणाभावस्यासिद्धिमाशङ्कते—विदुष इति । सामर्थ्याप्राणस्वरूपवत्त्वादिति यावत् ।
अदोषः सर्वान्नभक्षणं तस्येति शेषः । अर्थापत्तिं द्वययति—नैत्यादिना । अनुपपत्तिमेव विवृणोति—तस्यमिति ।

३० १. "अजिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाचामान्तीत्य"ञ् ब्रह्मसूत्रेषु विचारः कृतः । छन्दोवा वाजसनेयिनश्च प्राण-
संवादे आचमनमनग्नताचित्तनं च प्राणस्य प्रतीयते । अत्र किमुग्र्यं विधीयते आहोस्विदेवं तत्रापि आचमनं
अनग्नताचित्तनं वेति सन्वेहे उभयविधाने वाक्यमेदप्रमृतात् आचमनमार्थं विधीयते तत्र विधिप्रतीने
अनग्नताचित्तनं तु अर्थप्राप्तमनुचते इति प्राप्ते उच्यते भोजनस्य पूर्वमुत्तरं च विहितमाचमनमनूय तत्तन्विधयत्र
अनग्नताचित्तनमार्त्रं विधेयम् । अपूर्वत्वात् । आचमनं तु स्मृतितः प्राप्तमनूयते । अत एवाभोजनमन-
३५ "अमृतापिधानमसि" इति जलस्य पिबान्तत्वं सूचयति ।

२. देवताधिकरणन्यायः—प्रमाणान्तरेण प्राप्ती विरोधे चानति अर्थादादना स्वार्थं अशान्नगन्तव्यमनुगमः
देवताधिकरणन्यायः ।

अप्राप्तत्वाद्दोषान्नभक्षणदोषस्य । ननु प्राणः सन्मक्षयत्येव कृमिकीटादन्नमपि । बाढम् । किन्तु न तद्विषयः प्रतिषेधोऽस्ति । तस्माद्देवर्त्तं किञ्चुक्तं तत्र दोषाभावः । अतस्तद्वर्ण्येण दोषाभावज्ञापनमनर्थकम् । अप्राप्तत्वाद्दोषान्नभक्षणदोषस्य । येन तु कार्यकरणसंघातसम्बन्धेन प्रतिषेधः क्रियते तत्सम्बन्धेन त्विह नैव प्रतिप्रसवोऽस्ति । तस्मात्प्रतिषेधातिक्रमे दोष एव स्यादन्यविषयत्वात् न ह वा इत्यादेः ।

न च ब्राह्मणादिवारादीरस्य सर्वाभित्वदर्शनमिह विधीयते किन्तु प्राणमात्रस्यैव । यथा च सामान्येन सर्वाभिस्य प्राणस्य किञ्चिदन्नजातं कस्यचिज्जीवनहेतुः । यथा विषं विषत्रस्य क्रमेस्तदेवान्यस्य प्राणांनमपि सद्दृष्टमेव दोषमुत्पादयति मरणविलक्षणम् । तथा सर्वाभिस्यपि प्राणस्य प्रतिषिद्धान्नभक्षणे ब्राह्मणत्वादिदेहसंबन्धाद्दोष एव स्यात् । तस्मान्मिक्षाज्ञानमेवाभक्षभक्षणे दोषाभावज्ञानम् ।

आपो वास इत्यापो भक्षमाणा वासःस्थानीयास्तव । अत्र च प्राणस्याऽऽपो वास इत्येतद्दर्शनं विधीयते । न तु वासःकार्ये आपो विनियोक्तुं शक्याः । तस्माद्यथाप्राप्तेऽभक्षणे दर्शनमात्रं कर्तव्यम् । न ह वा अस्य सर्वं प्राणस्यान्नमित्येवंविधोऽनन्ननवनदीयं जगत् भूतं न भवति ह । यद्यप्यनेनानवनदीयं भूतमवनदीयमेव भूतं स्यान्न तु तत्कृतदोषेण लिप्यत इत्येतद्विद्यास्तुतिरित्युच्यते । तथा नानन्नं प्रतिगृहीतं यद्यप्यप्रतिग्राह्यं हस्त्यादि प्रतिगृहीतं

येनेत्यस्मात्त्राकधाप्नोति वक्तव्यम् । यद्यपीत्युपक्रमात् । प्राणस्वरूपसामर्थ्यादितुपरतिरपि शान्यतीति शङ्कते-नन्विति । किं फलात्मना विदुषः सर्वाभभक्षणं साध्यते किंवा साधकत्वरूपेणेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति-बाढमिति । प्राणरूपेण सर्वभक्षणं तच्छब्दार्थः । तत्र प्रतिषेधामावे सद्दृष्टान्तं फलितमाह-तस्मादिति । तथा स्वारसिकं प्राणस्य सर्वभक्षणं तत्र चाप्रतिषेधाद्दोषराहित्यमिति शेषः । तत्राहित्ये किं स्यादिति चेत्तदाह-अत इति । पञ्चमर्थमेव स्फोरयति-अप्राप्तत्वादिति । प्राणविदः साधकत्वाकारेण साध्यते सर्वाभभक्षणमिति पक्षं प्रत्याह-येन स्मिति । इहेति प्राणविद्वन्त्ये । निमित्तान्तरादत्यन्ताप्राप्तविषयो विधिः प्रतिप्रसवो यथा ज्वरितस्थाश्चनप्रतिषेधेऽप्यीपवं पिबेदिति तथा शास्त्राधिकारिणः सर्वाभक्षभक्षणनिषेधेऽपि प्राणविदो विशेषविधिर्नोपलभ्यते । तथा च तस्य भक्षणं दुःसाध्यमित्यर्थः । प्रतिप्रसवामावे लब्धं दर्शयति-तस्मादिति । अर्थवादस्य तर्हि का गतिरित्याहङ्क्याऽह- २० अन्यविषयत्वादिति । तस्य स्तुतिमात्रार्थत्वात् तद्व्याप्तिषेधातिक्रम इत्यर्थः ।

ननु विशिष्टस्य प्राणस्य सर्वाभित्वदर्शनमत्र विधीयते तथा च विदुषोऽपि तदात्मनः सर्वाभभक्षणे न दोषो यथादर्शनं फलाभ्युपगमादत आह-न चेति । इतोऽपि सर्वं प्राणस्यान्नमित्येतदवष्टम्भेन प्राणविदः सर्वभक्षणं न विधेयमित्याह-यथा चेति । प्राणस्य यथोक्तस्य स्वीकारेऽपि कस्यचित्किञ्चिदन्नं जीवनहेतुरित्यत्र दृष्टान्तमाह-यथेति । तथा सर्वप्राणिषु व्यवस्थयाऽन्नसंबन्धे दार्ष्टान्तिकमाह-तथेति । प्राणविदोऽपि कार्यकरणवतो २५ निषेधातिक्रमायोगे फलितमाह-तस्मादिति ।

वाक्यान्तरमादाय व्याकरोति-आप इति । स्मार्ताद्याचमनादन्यदेव श्रौतमाचमनमन्यतोऽप्राप्तं विधेयं तदर्थमिदं वाक्यमिति केचित्तान्प्रत्याह-अत्र चेति । वासःकार्यं परिधानम् । तत्र साक्षादप्यं विनियोगाद्योगे प्राप्तमर्थमाह-तस्मादिति । यदिदं किचेत्यादायुक्तं दृष्टिविवेकवादिमादाय व्याचष्टे-नैत्यादिना । पुनर्ननुकर्षणमन्वयाय । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह-यद्यपीति । अभक्षभक्षणं तर्हि स्वीकृतमिति चेत्तेत्याह-इत्येतदिति । यथा ३०

१. तद्विषयः प्राणकर्तृत्वसर्वभक्षणविषयः प्राणे सर्वभक्षके दोषाभावात् ।

२. येन त्विति-ब्राह्मणवारादीरेण प्रतिषेधः तेन देहेन न प्रतिप्रसवः । प्रतिप्रसवो नाम प्रसक्तप्राप्तिकस्य कारणान्तरेण निवृत्तिप्रसक्तो पुनर्विधानम् । यथा अनृतवदनस्य रागात् प्रसक्तस्य नानृतं बदेदिति निवृत्तिप्रसक्तो दिवाहेज्वनृतं व्यादिति अभ्युपगमात् । यथा वा “न हिस्यादिति”ति निषेधः रागप्राप्तहिंसाविषयः तस्यैव च “अग्नीषोमीये पशुं हिस्यादिति”ति पुनर्विधानम् । तद्वत् सर्वभक्षणं रागप्राप्तं “न पलाण्डं भक्षयेत्” इत्यादिना निषिद्धं तस्यात्र ३५ पुनर्विधानमिति वक्तुमशक्यम् ।

३. प्राणस्य वासोविज्ञानं इति सम्बन्धः । इतिकर्तव्यता अयं प्राणोपासनाङ्गमित्यर्थः ।

स्यात्तदव्यसमेव प्रतिप्राह्यं प्रतिगृहीतं स्यात्तत्राप्यप्रतिप्राह्यप्रतिग्रहदोषेण न स्मियत इति स्तुत्यर्थमेव य एवेतद्व-
नस्य प्राणस्याहं वेद । फलं तु प्राणात्संभाव एव न त्वेतत्फलंभिप्रायेण किं तद् स्तुत्यभिप्रायेणेति । नन्वेतदेव
फलं कस्मात् भवति । न प्राणात्मदर्शिनः प्राणात्मभाव एव फलम् । तत्र च प्राणात्मभूतस्य सर्वतन्मनोऽनवी-
यमप्याद्यमेव । तथाऽप्रतिप्राह्यमपि प्रतिप्राह्यमेवेति यथाप्राप्तमेवोपायस्य विद्या स्तुयते । अतो नैव फलविधित्त्वं
५ वाक्यस्य ।

यस्मादापो वासः प्राणस्य तस्माद्विद्वांसो ब्राह्मणाः श्रोत्रिया अघोतयेवा विशिष्यन्तो भोक्ष्यमाणा वाचा-
मन्त्रयोऽङ्गित्वाऽऽवामन्ति भुक्त्वा चोत्तरकालमपि भक्षयन्ति । तत्र तेषामाचमनं कोऽभिप्राय इत्याह—एतमेवानं
प्राणमननं कुर्वन्तो मन्त्यन्ते । अस्ति चैतद्यो यस्मै वासो ददाति स तमननं करोमीति हि मन्त्यते । प्राणस्य चाऽऽ-
वास इति ह्युक्तम् । अदयः पिबामि तत्प्राणस्य वासो ददामीति विज्ञानं—कर्तव्यमित्येवमर्थमेतत् । ननु भोक्ष्यमाणो
१० भुक्तबोधिं प्रयतो भविष्यामीत्याचमन्ति । तत्र च प्राणस्यानन्तताकरणार्थत्वे च द्विकार्यताऽऽचमनस्य स्यात् । न
च कार्यद्वयमाचमनस्यैकस्य युक्तम् । यदि प्रायत्वार्यं नानमन्तार्थमचमनमन्तार्थं न प्रायत्वार्यम् । यस्मादेवं तस्माद्-
द्वितीयमाचमनान्तरं प्राणस्यानन्तताकरणाय भवतु । न । क्रियाद्वित्वोपपत्तेः । हे ह्येतो क्रिये भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवत्प्र-
यदाचमनं स्मृतिविहितं तत्प्रायत्वार्यं भवति । क्रियामात्रमेव न तु तत्र प्रायत्वं वर्जनाद्यपेक्षेति । तत्र चाऽऽचमनाद्भू-
भूतास्त्वप्यु प्रांसोविज्ञानं प्राणस्येति कर्तव्यतया चोद्यते न तु तस्मिन्क्रियमाण आचमनस्य प्रायत्पर्यन्ता वाक्ये
१५ क्रियान्तरत्वादायमनस्य । तस्माद्भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवत्प्रयदाचमनं तस्मादप्यो वासः प्राणस्येति वर्णनमात्रं
विधीयते । अत्रास्तत्वावन्यतः ॥१४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

प्राणविदो तानन्वं भुक्तं भवति तवेत्येत् । अनुमतस्तद्धि प्राणविदो दुष्प्रतिग्रहोऽपीत्याद्युक्त्याऽह—तत्रापीति ।
असत्यप्रतिग्रहे प्राप्तेऽपीत्यर्थः । किमित्यर्थं स्तुत्यर्थवादः फलवाद एव किं न स्वादित्याद्युक्त्याऽह—फलं विधितं ।
२० इतिशब्दः सर्वं प्राणस्यासमितिदृष्टिविधेः सार्थवादस्योपसंहारार्थः । उक्तमेवार्थं बोधसमाधिभ्यां समर्थयते ।
नन्वित्यादिना । यथाप्राप्तं प्रकृतवाक्यवशात्प्रतिपक्षं रूपमनतिक्रम्येति यावत् । वाक्यस्य विद्यास्तुतिले फलितमाह—
अत इति ।

यदुक्तमापो वास इति तस्य शेषभूतमुत्तरग्रन्थमुत्पाप्य व्याचष्टे—यस्मादिति । तमेत्यशनाप्रापूर्वकारणिकः ।
उक्तेऽभिप्राये लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति—अस्ति चेति । तत्रैव वाक्योपक्रमस्याऽऽनुकूल्यं दर्शयति—प्राणस्येति ।
२५ किमर्थमिदं शोपक्रमं वाक्यमित्यपेक्षायामनन चैत्यादायुक्तं स्मारयति—अदय इति । दृष्टिविधानमसहमानः शङ्कते—
नन्विति । अस्तु प्रायत्वार्यमाचमनं प्राणपरिषानार्थं चैत्याद्युक्त्याऽह—तत्रेति । कुत्स्योप्राणमनन्यायेन द्विकार्यत्वा-
विरोधमाद्युक्त्याऽह—न चेति । तत्र प्रत्यक्षत्वात्कार्यमेदस्याविरोधेऽपि प्रकृते प्रपञ्चाभावाद्द्विकार्यत्वानुपपत्तिरित्यादि-
प्रेत्योक्तमुपादयति—यदीति । ननु स्मार्ताचमनस्य प्रायत्वार्यत्वं तथैवानन्तार्थत्वं प्रकृतवाक्याविगतं तथा च कथं
३० द्विकार्यत्वमप्रामाणिकमित्याद्युक्त्या वाक्यस्य विषयान्तरं दर्शयति—अस्मादिति । द्विकार्यत्वदोषमुक्तं हृष्यति—
चेन्नेत्यादिना । तच्चाऽऽचमनं दर्शननिरपेक्षमित्याह—क्रियामात्रमेवेति । नन्वाचमने फलभूतं प्रायत्वं दर्शनसाधकमिति
प्राणविज्ञानप्रकरणे वासोविज्ञानं चोद्यते चेद्वैक्यभेदः स्वादित्याद्युक्त्याऽह—प्राणस्येति । सर्वाज्ञविज्ञानवदिति
चकारार्थः । आचमनीयास्त्वप्यु वासोविज्ञानं किमेतं वैक्यमाचमनस्य प्रायत्वार्यत्वं नित्याद्युक्त्याऽह—न विधितं ।
द्विकार्यत्वदोषाभावे फलितं दर्शनविधिमुपसंहारति—तस्मादिति । अत्रास्तत्वादासौदृढविधिव्यतिरेकेण प्रायत्समावाद्दृष्टे-
३५ आत्र प्रकृतत्वात्कार्यात्प्राणावपूर्वमिति च न्यायादित्यर्थः ॥१४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणेऽष्टमोऽध्यायः षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

२. कुत्स्योप्राणयनं नदीसकाशाद् अल्पाः कुत्स्यः क्रियन्ते सस्यपोषणार्थं गवादीनां चरुपात्राणां च तद्वदित्यर्थः ।

अथ वष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परिवदमाजगाम स आजगाम
जैर्वालं प्रवाहणं परिचारयमाणं तमुदोक्ष्याभ्युवाद कुमारः इति
स भोऽ इति प्रतिशुश्रावानुशिष्टोऽन्वसि पित्रेत्येवमिति होवाच ॥१॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेय इत्यस्य संबन्धः । खिलाधिकारोऽयं तत्र यवनुक्तं तदुच्यते । सप्तमाध्यायान्ते ज्ञान- ५
कर्मसमुच्चयकारिणाज्जनेर्मार्गयाचनं कृतम्-अग्ने नय सुपथेति । तत्रानेकेषां पथां सद्भावो मन्त्रेण सामर्थ्यात्प्रदर्शितः ।
सुपथेति विशेषणम् । पन्थानस्य कृतेविपाकप्रतिपत्तिमार्गः । वक्ष्यति च यत्कृत्वेत्यादि । तत्र च कति कर्मविपाक-
प्रतिपत्तिमार्गा इति सर्वसंसारगत्युपसंहारार्थोऽयमारम्भः । एतावती हि संसारगतिः । एतावान्कर्मणो विपाकः
स्वामाधिकस्य शास्त्रीयस्य च सत्त्वान्त्येति । यद्यपि इया ह प्राजापत्या इत्यत्र स्वामाविकः पाप्मा सूचितः । न
च तस्येदं कार्यमिति विपाकः प्रदर्शितः । शास्त्रीयस्यैव तु विपाकः प्रदर्शितस्तस्यैवप्रतिपत्त्यन्तेन । १०
ब्रह्मविद्यारत्नेन तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात् । तत्रापि केवलेन कर्मणा पितृलोको विद्यया विद्यासंयुक्तेन च कर्मणा
देवलोक इत्युक्तम् । तत्र केन मार्गेण पितृलोकं प्रतिपद्यते केन वा देवलोकमिति नोक्तम् । तच्चेह खिलप्रकरणेऽश्वेतो
वक्ष्यमिष्यत आरभ्यते । अन्ते च सर्वोपसंहारः शास्त्रत्येष्टः ।

अपि चैतावबभूतत्वमित्युक्तं न कर्मणोऽभूतत्वादाशङ्क्यतेति च तत्र हेतुर्नोक्तस्तदर्थश्चायमारम्भः । यस्मादियं
कर्मणो गतिर्न नित्येऽभूतत्वे व्यापारोऽस्ति तस्मादेतावदेवामृतत्वसाधनमिति सामर्थ्याद्वेतुत्वं संपद्यते । अपि श्लोक्तः १५

ब्राह्मणान्तरमादाय तस्य पूर्वेण संबन्धं प्रतिजानीते-श्वेतकेतुरिति । कोऽसौ संबन्धस्तमाह-खिलेति ।
तत्र कर्मकाण्डे ज्ञानकाण्डे वा यद्वस्तु प्राधान्येन नोक्तं तदस्मिन्काण्डे वक्ष्यमस्य खिलाधिकारत्वात्तथा च पूर्वमनुक्तं
वक्तुमिदं ब्राह्मणमित्यर्थः । वक्ष्यमशेषं दर्शयितुं वृत्तं कीर्तयति-तस्मैति । समुच्चयकारिणो समुपारग्निराग्न्यनेऽपि
किं स्यादित्याद्युक्त्याऽह-तत्रेति । अव्यायावसानं सप्तम्यर्थः । सामर्थ्यमेव दर्शयति-सुपथेति । विशेषणवशाद्ब्रह्म- २०
मार्गा भान्तु किं पुनस्तोषां स्वर्णं तदाह-पन्थानत्येति । तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति-वक्ष्यति चेति । संप्रत्याकाङ्क्षा-
द्वारा समनन्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह-तत्रेति । उपसंहृत्यमाणां संसारगत्येव परिच्छिन्नमिति-एतावती हीति ।
दक्षिणोदगधोऽप्यतिप्रकेति यावत् । कर्मविपाकस्तर्हि कुत्रोपसंहृत्यते तत्राऽह-एतावामिति । इतिशब्दो
यथोक्तसंसारगत्यतिरिक्तकर्मविपाकाभावात्तदुपसंहारार्थं एवायमारम्भ इत्युपसंहारार्थः । अथोद्गीथाधिकारे सर्वोऽपि
कर्मविपाकोऽनर्थ एवेत्युक्तत्वात्परिशिष्टसंसारगत्यभावात्कर्म खिलकाण्डे तन्निर्देशसिद्धिरत आह-यद्यपीति । कस्तर्हि
विपाकस्तर्होऽस्तत्रोऽह-शास्त्रीयस्येति । तत्र मुकुटविपाकस्यैवोपन्यासे हेतुमाह-ब्रह्मविद्येति । अनिष्टविपाकात् २५
वैराग्यं मुकुटविपाकादेव सिद्धमिति न तत्र तद्विषया । इह पुनः शास्त्रसमाप्ती खिलाधिकारे तद्विपाकोऽप्युपसंहृत्यत
इति भावः । प्रकरान्तरेण संगतिं वक्तुमुक्तं स्मारयति-तत्रापीति । शास्त्रीयविपाकविषयेऽपीत्यर्थः । उत्तराग्रस्य
विषयपरिशेषार्थं पातनिकामाह-तत्रेति । लोकद्वयं सप्तम्यर्थः । प्रागनुकमपि देवयानाद्यत्र वक्ष्यमिति कुतो
नियमसिद्धिस्तत्राऽह-सन्चेति । वक्ष्यमशेषस्य सत्ये फलितमाह-इत्यत इति । यत्तर्हि प्रागनुक्तं तद्वैराग्यादि
वक्ष्यं प्रागेवोक्तं तु ब्रह्मलोकादि कस्मादुच्यते तत्राऽह-अन्ते चेति । शास्त्रस्यान्ते चेति संबन्धः । ३०

इतच्चेदं ब्राह्मणमगतार्थत्वादारम्यमित्याह-अपि चेति । एतावदित्यात्मजानोक्तिः । अमृतत्वं तत्साधनमिति
यावत् । चकारादुक्तमित्यनुपङ्गः । ज्ञानमेवामृतत्वे हेतुरित्युक्तोऽर्थस्तत्रेति सप्तम्यर्थः तदर्थो हेत्वपदेशार्थः । कथं
पुनर्वक्ष्यमाणा कर्मगतिक्रान्तिमेवामृतत्वसाधनमित्यत्र हेतुत्वं प्रतिपद्यते तत्राऽह-यस्मादिति । व्यापारोऽस्ति कर्मण
इति शेषः । सामर्थ्याज्ज्ञानातिरिक्तस्योपायस्य संसारेतुल्यनियमादित्यर्थः । प्रकरान्तरेण ब्राह्मणतात्पर्यं वक्तुमस्मिन्नेत्र-
विषये जनकमात्रवत्त्वसंवादिद्विधमर्थमनुवदति-अपि चेत्पादिना । एतयोर्गतिर्नोद्गीताहृत्योः सारं प्रातश्चानुष्ठितयोर्गतिरिति ३५
यावत् । लोकं प्रत्युत्थायिनं यजमानं परिवेष्ट्येवं लोकं प्रत्यावृत्तयोस्तयोरनुष्ठानोपपत्तयोः परलोकं प्रति स्वाश्रयोत्थानहेतुं
परिणाममित्येतदिति प्रश्नपट्टकमस्मिन्नेत्रविषये जनकेन ज्ञातवत्त्वं प्रत्युक्तमिति संबन्धः । तत्रैत्यालोपगतप्रश्न-

१. कृतविपाकैति-कृतमनुष्ठितं कर्म उपासनं वा तस्य विपाकः फलं तस्य प्रतिपत्तिः प्राप्तिः ।

वेत्य यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यन्ताः इति नेति होवाच वेत्यो यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ताः इति नेति हैवोवाच वेत्यो यथाऽस्ती लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न संपूर्यताः इति नेति हैवोवाच वेत्यो यतिष्यामाहुत्याहुतायामापः सन्निहोत्रे न त्वेनैवोत्स्यमुक्ताति न गतिं न प्रतिष्ठां न तूर्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकं प्रत्युत्पायिन् वेत्येति । तत्र प्रतिवचने ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामन् इत्यादिना आहुतेः कार्यमुक्तम् । तच्चैतत्कर्तुमाहुतिलक्षणस्य कर्मणः फलम् । न हि कर्तारमनाश्रित्याहुतिलक्षणस्य कर्मणः स्वातन्त्र्येनोक्तान्तादिकार्यारम्भ उपपद्यते । कर्त्रर्थत्वात्कर्मणः कार्यारम्भस्य । साधनाभ्यवसायकर्मणः । तत्राग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वाग्निहोत्रस्यैव कार्यमित्युक्तं यद् प्रकारमपि । इह तु तदेव कर्तुः फलमित्युपविश्यते । यद्प्रकारमपि कर्मफलविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । तद्वदरेण च पञ्चाग्निदर्शनमिहोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विवक्षितम् । एवमश्वेषसंसारगत्युपसंहारः । कर्मकाण्डस्यैवा निष्ठेः १० तद्वर्ण्यं विदर्शयितुमाख्यायिकां प्रथयति ।

अेतैकेतुर्नामतोऽस्यापत्यमावर्णितस्तस्यापत्यमारुण्यः । ह्यन्य ऐतिह्यार्थः । वै निश्चयार्थः । विद्वाञ्जु-
शिष्टः सत्तात्मनो यथाःप्रथमाय पञ्चात्मानां परिवदमावगात्मानम् । पञ्चात्माः प्रसिद्धास्तेषां परिवदमागत्त्वं जित्वा
रामोऽपि परिवदं जेष्यामीति श्रवणं स आजगाम । जीवत्स्यापत्यं जेवात् पञ्चात्मारारं प्रवाहणनामानं स्वभूत्यः
परिचारयमानमात्मनः परिवरणं कारयन्तमित्येतत् । स राजा पूर्वमेव तस्य विद्यामिमानमर्थं श्रुत्वा विनेतव्योऽभ्य-
१५ मिति तस्या तमुदीर्योत्प्रेष्याऽऽतमाभ्रमेवाभ्युवावाभ्युक्तवाङ्कुमाराः इति संबोध्य । भर्त्सनायां कृतिः । एवमुक्तः
स प्रतिशुभाब भोः इति । भोः इत्यप्रतिष्यमपि सतित्रयं प्रत्युक्तवान्मुहुः सन् । अमुशिष्टोऽनुवासितोऽसि भवति कि
मिमेत्युवाच राजा । प्रस्थाहेतुः अमेति बाढमनुशिष्टोऽस्मि पुच्छ यदि संवायसे ॥१॥

यद्येवं वेत्य विजानासि किं यथा येन प्रकारेणेमाः प्रजाः प्रसिद्धाः प्रयत्यो ज्ञयमाणा विप्रतिपद्यन्ताः इति विप्रतिपद्यन्ते विचारणार्थां कृतिः । समानेव मार्गेण गच्छन्तीनां मार्गद्विविध्यं यत्र भवति यत्र काश्चिदप्रा-
२० ण्येन मार्गेण गच्छन्ति काश्चिदप्येनेति विप्रतिपत्तिः । यथा ताः प्रजा विप्रतिपद्यन्ते तर्हि वेत्येवार्थः । नेति
होवाचेतरः । तर्हि वेत्य उ यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ताः इति पुनरापद्यन्ते यथा पुनरापद्यन्तीनां लोकम् । नेति
यद्कोक्तिः । ननु फलवतोऽवध्यातकस्येदमाहुतिफलं न हि तत्त्वतः संभवति तत्राहु-तश्चेति । कर्तृवचिपथा-
भावादाहुत्यपूर्वस्यैवोक्तान्तादिकार्यारम्भकत्वाच्च तत्र कर्तृगामिकफलमुक्तमित्याशङ्क्याऽहु-त-न-हीति । किंच कार-
काभ्यवसत्वात्कर्मणां युक्तं तत्फलस्य कर्तृगामित्वमित्याह-साधनेति । स्वातन्त्र्यासंभवादाहुत्योः स्वकर्तृकमेव
२५ गत्यादि विवक्षितं चेति हि कथं तत्र । केवाहुत्योर्गत्यादि गम्यते तत्राहु-तश्चेति । अग्निहोत्रप्रकरणं सप्तम्यः ।
अग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वात्प्रवर्णनप्रतिवचनरूपस्य संदर्भस्येति शेषः । अवत्वेवमग्निहोत्रप्रकरणस्यितः प्रष्टे तु किंयार्थं
तत्राहु-त-इह त्विति । किमिति विद्याप्रकरणे कर्मफलविज्ञानं विवक्ष्यते तत्राहु-त-तद्वदरेणेति । ब्राह्मणारम्भमुप-
पादितमुपसंहरति-एवमिति । संसारगत्युपसंहारेण कर्मविपाकस्य सर्वस्यैवोपसंहारः सिद्धो भवति तद्वतिरिक्तद्विधा-
काभावादित्याह-कर्मकाण्डस्येति । यथोक्तं वस्तु दर्शयितुं ब्राह्मणमारभते चेत्तत्र किमित्याख्यायिका प्रणीयते
३० तत्राहु-त-इत्येतद्वर्णयामिति । सर्वमेव पूर्वाक्तं वस्तु दर्शयितुमिच्छन्नेदः सुखावबोधार्थमाख्यायिका करोतीत्यर्थः ।

यदा कदाचिदतिक्तांते काले वृत्तार्थघोतित्वं निपातस्य दर्शयति-हृच्छब्द इति । यशप्रथमं विदितुं
स्वकीयविद्यासामर्थ्यापन्नं प्रसिद्धविद्वज्जनविशिष्टत्वेनेति शेषः । क्वचिज्जयस्य प्राप्तत्वं सर्वं हेतुः । किमिति राजा
स्वेतकेतुमागतमार्गं तदोदीयमिश्रममप्रतिपद्यं तिरस्कुर्वन्निव संबोधितवानित्याशङ्क्याऽहु-त-स-रावेति । संबोध्य
भर्त्सनं कृतवानिति शेषः । तदवघोति पथमिह नास्तीत्याशङ्क्याऽहु-त-भर्त्सनायैति । ओ ३ इति प्रतिवचनमार्थं
३५ प्रत्युचितं न सतित्रयं प्रति तस्य हीनत्वादित्याह-ओ ३ इतीति । यप्रतिष्यवचने क्रोधं हेतुरीति-मुहुः सतिति ।
पितुः सकाशात्तव लम्बानुधांसिनत्वे लिङ्गं नास्तीत्याशङ्क्याऽहु-त-पुच्छेति ॥१॥

पर्यार्यमुक्त्वा वाक्यार्थमाह-सथानेनेति । नाडोरूपेण साधारणेन मार्गेणाम्युदयं गच्छतां यत्र
मार्गविप्रतिपत्तिस्तात्किं जानासीति प्रश्नार्थः । विप्रतिपत्तिमेव विवक्षयति-तत्रेति । अधिकृतप्रजानिर्धारणार्थां
सप्तमी । प्रथमप्रश्नं निगमयति-अथेति । प्रश्नान्तरमावृत्ते-तर्हीति । तदेव स्पष्टयति-अथेति । परलोकगतः

पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः
प्रतिपदं पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वापि
हि न ऋषेर्वचः श्रुतं द्वे सुती अश्रुणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानां ताभ्यामिदं
विश्वमेजस्तमेति यदन्तरा पितरं मातरं चेति नाहमत एकंचन वेदेति होवाच ॥२॥
अथैनं वसत्योपमन्त्रयांचकेऽनादृत्य वसति कुमारः प्रदुद्राव स आजगाम पितरं तं होवा- ५
चेति वाच किल नो भवान्पुराऽनुविष्टानवोचदिति कथं सुमेध इति पञ्च मा प्रवृत्तान् राजन्य-
बन्धुरप्राक्षीत्ततो नैकंचन वेदेति कतमे त इतीम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥३॥

हैवोवाच श्वेतकेतुः । वेत्थो यथाऽसौ लोकः एवं प्रतिद्वेन स्यायेन पुनः पुनरसकृत्पर्यङ्गिज्यमाणैर्यथायेन प्रकारेण
न संपूर्यता३ इति न संपूर्यतेऽसौ लोकस्तत्किं वेत्थ । नेति हैवोवाच । वेत्थो यतिष्यां यस्तस्याकायामाहुष्यामाहुतौ
हृतायामासः पुरुषवाचः पुरुषस्य या वाक्सीव यासां वाक्ताः पुरुषवाचो भूत्वा पुरुषशब्दवाच्या वा भूत्वा । यदा १०
पुरुषाकारपरिणतास्तदा पुरुषवाचो भवन्ति । समुत्थाय सम्यगुत्थायोद्भूताः सत्यो वदन्ती३ इति । नेति हैवोवाच ।
यद्येवं वेत्थ उ देवयानस्य पथो मार्गस्य प्रतिपदं प्रतिपद्यते येन सा प्रतिपत्तां प्रतिपदं पितृयाणस्य वा प्रतिपदं
प्रतिपच्छब्दवाच्यमर्थमाह । यत्कर्म कृत्वा यथाविशिष्टं कर्म कृत्वेत्यर्थः । देवयानं वा पन्थानं मार्गं प्रतिपद्यन्ते
पितृयाणं वा यत्कर्म कृत्वा प्रतिपद्यन्ते तत्कर्म प्रतिपद्युष्यते तां प्रतिपदं किं वेत्थ देवलोकपितृलोकप्रतिपत्तिसाधनं
किं वेत्थेत्यर्थः । १५

अथप्राप्त्यार्यस्य प्रकाशकश्रुषेर्मन्त्रस्य वचो वाक्यं नः श्रुतमस्ति । मन्त्रोऽयस्यार्यस्य प्रकाशको विद्यत
इत्यर्थः । कोऽसौ मन्त्र इति । उच्यते—द्वे सुती द्वौ मार्गाविश्रुणवं श्रुतवानस्मि तयोरेका पितृणां प्रापिका पितृलोक-
संबन्धा तया सुत्या पितृलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः । अहमज्ञानवमिति व्यबहितेन संबन्धः । देवानामुतपि देवानां संबन्धि-
न्याया देवान्प्रापयति सा । के पुनरभार्यां सुतिभ्यां पितृत्वेवांश्च गच्छन्तीति । उच्यते—उत्तपि मर्त्यानां मनुष्याणां
संबन्धिभ्यो मनुष्या एव हि सुतिभ्यां गच्छन्तीत्यर्थः । ताभ्यां सुतिभ्यामिदं विश्वं समस्तमेतद्वगच्छस्तमेति २०
संगच्छते । ते च द्वे सुती यदन्तरा यथोरन्तरा यदन्तरा पितरं मातरं च मातापित्रोरन्तरा मध्य इत्यर्थः । को तौ
मातापितरौ छावापुत्रिव्यावण्डकपाले । इयं वै माताऽसौ पितेति हि व्याख्यातं ब्राह्मणेन । अण्डकपालयोर्मध्ये
संसारविषये एवैते सुती नाऽऽत्यन्तिकाश्रुतत्वगमनाय । इतर आह—नाहमतोऽस्मात्प्रवृत्तसमुदायादेकंचनैकमपि
प्रश्नं न वेद नाहं वेदेति होवाच श्वेतकेतुः ॥२॥

अथानन्तरमपनीय विद्याभिमानगर्वमेनं प्रकृतं श्वेतकेतुं वसत्या वसतिप्रयोजनेनोपमन्त्रयांचक्रे । इह वसन्तु २५
भवन्तः पाहमर्ष्यं चाऽऽनीयतामित्युपमन्त्रणं कृतवान्नात्वा । अनादृत्य तां वसति कुमारः श्वेतकेतुः प्रदुद्राव प्रति-

प्रजाः पुनरिमं लोकं यथाऽऽच्छन्ति तथा किं वेत्थेति योजना । प्रवृत्तान्तराऽपरीकमुपावृत्ते—वेत्थेति । तद्व्याकरोति—
एवमिति । प्रसिद्धो न्यायो जरज्वरादिमरणहेतुः प्रवृत्तान्तरमुत्थाय व्याचष्टे—वेत्थेति आदिना । पुरुषशब्दवाच्या भूत्वा
समुत्थाय वदन्तीति संबन्धः । कथमपि पुरुषशब्दवाच्यत्वं तदाह—यदेति । प्रवृत्तान्तरमवतारयति—यद्येवं वेत्थेति ।
पितृयाणस्य वा प्रतिपदं वेत्थेति संबन्धः । यत्कृत्वा प्रतिपद्यन्ते पन्थानं तत्कर्म प्रतिपदिति योजना । वाक्यार्थमाह— ३०
देवयानमिति । उक्तमर्थं संक्षिप्याऽह—देवलोकैति ।

मार्गद्वयमेव नास्ति त्वया तूत्प्रेक्षामात्रेण पृच्छ्यते तत्राऽह—अपीति । अत्रेति कर्मविपाकप्रक्रियोक्तिः ।
अस्यार्यस्य मार्गद्वयस्येत्येतत् । तेषामेव मार्गद्वयेऽधिष्ठितत्वमिति वक्तुं हीत्युक्तं तदेव स्फुटयति—ताभ्यामिति । विश्वं
साध्यनाशनात्मकं संगच्छते गन्तव्यत्वेन गन्तुत्वेन चेति शेषः प्रकृतमन्त्रव्याख्यानग्रन्थो ब्राह्मणशब्दार्थः । यदन्तरेत्यादौ
विवक्षितमर्थमाह—अण्डकपालयोरिति ॥२॥

श्वेतकेतोरभिमाननिवृत्तिचोत्तनार्थं बहुवचनम् । राजन्यदत्तवसत्यनादरे हेतुमाह—कुमार इति । ३५

- स होवाच तथा नस्त्वं तात जानीथा यथा-यदहं किञ्च वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचं
प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति स आनगात्
गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरात् तस्मा आसनमाहुत्योक्त्वा हारयांचकाराय
हास्मा अर्घ्यं चकार तं होवाच वरं भगवते गौतमाय दध इति ॥४॥
- स होवाच प्रतिज्ञातो न एष वरो यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तां मे ब्रूहीति ॥५॥
- स होवाच देवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति ॥६॥
- स होवाच विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापात्तं गोअवनां दासीनां प्रवारणां परिदानस्य
मा नो भवान्बहोरनन्तस्यापथ्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति स वै गौतम तीर्थमेच्छासा
द्वस्युपैम्यहं भवन्तमिति वाचा ह स्वेव पुन उपयन्ति स होपायनकीर्त्योवात् ॥७॥
- १० गतवान्मित्रं प्रति । स होऽऽनगात् पितरमागत्य चोवाच तं कथमिति वाच किलैवं किल नोऽस्मान्मन्त्रानुरा तमा-
र्तनकालेऽनुमिष्टास्त्वर्वाभिविद्याभिरवोचोऽवोचविति । सोपाकर्मं पुत्रस्य वधः भुत्वाऽऽह पिता । कथ केन प्रकारेण
तत्र दुःखमुपजातं है सुमेधः होभना मेधा यस्येति सुमेधाः । क्षुण मम यथा वृत्तं यज्ञ यज्ञसंख्याकाम्नाभ्यामा मां
राक्षस्यबन्धु राजस्या बन्धवो गत्येति । परिभवन्नवनमेतद्राक्षस्यबन्धुरिति । अत्राक्षीत्युष्टवस्ततस्तस्मात्सैकज्जनैकमपि
न वेद न विज्ञातवानस्मिन् । कस्येते ते राज्ञाः पुष्टाः प्रजा इति पित्रोक्तः पुन इमे त इति ह प्रतीकानि मुक्ताणि
१५ प्रजानामुवाचहारोवाहूतवान् ॥१॥
- स होवाच पिता पुत्रं दुष्टमुपसम्यंस्तथा तेन प्रकारेण नोऽस्मात्सर्वं है तात वत्स जानीथा पुष्टीया यथा
यदहं किञ्च विज्ञानजातं वेद सर्वं तत्तुभ्यमवोचमित्येव जानीथाः । कोऽप्यो मम प्रियतरोऽस्ति त्वतो दधर्ष
रक्षिष्ये । अहमप्येतस्य जानामि यत्रासा पुष्टम् । तस्मात्प्रेष्टान्गच्छ तत्र प्रतीत्य गत्वा राक्षि ब्रह्मचर्यं वत्स्यावो
रक्षिष्ये । अहमप्येतस्य जानामि यत्रासा पुष्टम् । तस्मात्प्रेष्टान्गच्छ तत्र प्रतीत्य गत्वा राक्षि ब्रह्मचर्यं वत्स्यावो
२० वांक्षिर्गन्धर्व प्रवाहणस्य जैवलेरात्तस्मात्समाधिका वष्टीद्वयं प्रथमास्थाने । तस्मै गौतमायाऽऽगतयाऽऽनननु-
२५ क्यमाहुत्योक्त्वा भुत्वाहारयाञ्चकार । अथ हास्मा अर्घ्यं पुरोक्तां कृतवामन्वबन्धुमुपकं च । कृत्वा जैवं पुनो तं
होवाच वरं भगवते गौतमाय मुन्यं दध इति गोवधादिलक्षणम् ॥१॥
- स होवाच गौतमः प्रतिज्ञातो मे ममेव वरस्त्वयाऽस्यां प्रतिज्ञायां दूवी कुर्वामासं यां तु वार्षं कुमारस्य
मम पुत्रस्यान्ते समीपे वार्षमभाषथाः प्रजन्तव्यं तामेव मे ब्रूहि स एष नो वर इति ॥५॥
- २५ स होवाच राजा देवेषु वरेषु तहै गौतम वस्त्वं प्रार्थयसे भानुवराणामन्यतमं प्रार्थय वरम् ॥६॥
स होवाच गौतमो भवताऽपि विज्ञायते ह ममास्ति सुः । अ तेन प्रथितेन कृत्यं मम यं त्वं वित्तिस्तं मानुषं
वरम् । यस्मान्ममाप्यस्ति हिरण्यस्य प्रभूतस्यापात्तं प्राप्तं गोअवनानामापात्तमस्तीति सर्वत्रानुपज्ज्ञो दासीनां
प्रवारणां परिवाराणां परिधानस्य च । न च यन्मम विज्ञमानं तत्त्वत्तः प्रार्थनीयं त्वया वा वेद्यम् । प्रतिज्ञातव
वरस्त्वया त्वमेव जानीथे यद्वरं युक्तं प्रतिज्ञा रक्षणीया त्वेति । मम पुनरयमभिप्रायो मा भूकोऽस्मानन्यत्स्यानेव
३० एवं किलेति राजपरामवलङ्गकं पितृवचसो मृषात्वं चोत्पते । अज्ञानापीनं दुःख तवात्तभावितमिति सूचयति—
सुमेध इति ॥३॥
- सत्यं किमुक्तं किंचित् विज्ञानमन्यस्ये प्रियतमाय दातुं रक्षितमित्याशङ्क्याऽह—कोऽन्य इति । राजा
यत्पुष्टं तन्मया न विज्ञातं तथा च तस्मिन्निषेधे त्वया वञ्चितोऽस्मीत्याशङ्क्याऽह—अहमपीति । तर्हि तज्ज्ञानं कथं
साध्यतामित्याशङ्क्याऽह—तस्मादिति ॥१॥
- ३५ विवक्षितविद्यागौरवं विवक्षित्वाऽह—अस्यामिति । तदिति सामागोत्रया वरो निदिश्यते ॥५-६॥
ममास्ति स इति यदुक्तं तदुपपादयति—यस्मादित्यादिना । न च यन्ममेत्यत्र तस्मादिति पठितव्यम् । किं
तर्हि मया कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽह—प्रतिज्ञातमेति । यत्वाभिप्रेतं तदहं न करोमीत्याशङ्क्याऽह—ममेति । या
भूदित्यन्यत्पदं दर्शयन्प्रतीकमादाय व्याचष्टे—नोऽस्मानिति । वदान्यो दानक्षीलो विभवे सत्यदाता कदवं इति भेदः ।

स होवाच तथा नस्त्वं गौतम भास्वराभास्तव च पितामहा यथेयं विद्येतः पूर्वं न कस्मिंश्चन
ब्राह्मण उवाच तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि त्वेवं ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥८॥
असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्यादित्य एव समिद्रस्मयो धूमोऽहर्चिद्विशोऽङ्गारा अवान्तरविशो
विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतये सोमो राजा संभवति ॥९॥

केवलान्प्रति भवान्सर्वत्र वधान्यो भूत्वाऽवदान्यो मा भूत्कदर्यो मा भूदित्यर्थः । बहोः प्रभूतस्यानन्तस्थानन्तफलस्ये- ५
त्येतत् । अपर्यन्तस्यापरिसमाप्तिकस्य पुत्रपौत्रादिगायिकस्येत्येतत् । ईदृशस्य वित्तस्य मां प्रत्येव केवलमदाता मा
भूद्वान् । न चान्यत्रादेयमस्ति भवतः । एवमुक्त आह—स त्वं वै हे गौतम तीर्थेन न्यायेन शास्त्रविहितेन विद्यां
मत्त इच्छासा इच्छान्वाप्तुमित्युक्तो गौतम आह—उपैन्पुण्यच्छामि शिष्यत्वेनाहं भवन्तमिति । बावा ह स्मैव
किल पूर्वं ब्राह्मणाः क्षत्रियाण्यन्विद्यायिनः सन्तो वैश्यान्वा क्षत्रिया वा वैश्यानापद्युपयन्ति शिष्यवृत्त्या ह्युपपन्नान्ति
नोपायनशुभ्वादिभिः । अतः स गौतमो होपायनकोर्त्योपयमनकोर्तनमात्रेणैवोवासीषितवाचोपायनं चकार ॥१०॥ १०

एवं गौतमेनाऽऽपदन्तर उक्ते स होवाच राजा पीडितं भवता क्षामयंस्तथा नोऽस्मान्प्रति माऽपराधा
अपराधं मा कार्षीरस्मदीयोऽपराधो न प्रहीतव्य इत्यर्थः । तव च पितामहा अस्मदपितामहेषु यथाऽपराधं न
जगृह्णतस्तथा पितामहानां वृत्तमस्मात्स्वपि भवता रक्षणीयमित्यर्थः । यथेयं विद्या त्वया प्राथितेतत्स्वसंप्रदानात्पूर्वं
प्राष्टेन कस्मिन्नपि ब्राह्मण उवाचोषितवती तथा त्वमपि जानीषे सर्वदा क्षत्रियपरम्परयेयं विद्याऽङ्गता सा
स्थितिर्यथाऽपि रक्षणीया यदि क्षयते इत्युक्तं वैशेषु गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति न पुनस्तवादेवो वर इतीतः १५
परं न क्षयते रक्षितुम् । तामपि विद्यामहं तुभ्यं वक्ष्यामि को ह्यन्योऽपि हि यस्मादेवं ब्रुवन्तं त्वामर्हति प्रत्याख्यातुं
न वक्ष्यामीति । अहं पुनः कथं न वक्ष्ये तुभ्यमिति ॥८॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतमेश्याविचतुर्यः प्रश्नः प्राथम्येन निर्णयिते । क्रमभङ्गस्त्वेतस्मिन्निर्णयायतत्त्वावितर-
प्रश्ननिर्णयस्य । असौ द्यौर्लोकोऽग्निर्हे गौतम ध्रुवलोकोऽग्निर्दृष्टिरनग्नौ विधीयते यथा योषितुस्त्वयोस्तस्य ध्रुवोक्ताने-
रादित्य एव समित्समिन्धनात् । आदित्येन हि समिध्यतेऽसौ लोकः । रश्मयो धूमः समिध उत्पानसामान्यात् । २०
आदित्याद्वि रश्मयो निर्गताः । समिधश्च धूमो लोक उत्तिष्ठति । अहर्षिः प्रकाशसामान्यात् । विशोऽङ्गारा
उपशमसामान्यात् । अवान्तरविशो विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गवद्विषेपात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नेवगुणविशिष्टे ध्रुवोक्तानो
देवा इन्द्रादयः श्रद्धां जुह्वत्याहुतिद्रव्यस्यानोयां प्रक्षिपन्ति । तस्या आहुत्या आहुतेः सोमो राजा पितृणां ब्राह्मणानां
च संभवति । तत्र के देवाः कथं जुह्वति किंवा श्रद्धास्थं हविरित्यत उक्तमस्माभिः संख्ये । न त्वेवैनयोस्तव-

परिशिष्टं भाग व्याकुर्वन्वाक्यार्थमाह—अहोरित्यादिना । मा प्रत्येवेति नियमस्य कृत्यं दर्शयति—न चेति । कोऽसौ २५
न्यायस्तत्राऽह—शास्त्रेति । उपसदनवाक्यं शास्त्रमित्युच्यते । गौतमो राजानं प्रति शिष्यत्ववृत्तिं कुर्वाणः शास्त्रार्थ-
विरोधमाचरतीत्याशङ्क्याऽह—वाचा हेति । आपदि समादविकाद्वा विद्याप्राप्त्यसंभवावस्थायामित्यर्थः । उपायनमुप-
गमन पादोपसपर्णमिति यावत् ॥७॥

विद्याराहित्यपेक्षया निहीनशिष्यभावोपगतिरापदन्तरम् । तथाश्चान्दार्थेव विशदयति—तव चेति । सन्तु
पितामहा यथा तथा किमस्माकमित्याशङ्क्याऽह—पितामहानामिति । किमिति तर्हीयं विद्या दृष्टिति मह्यं नोप- ३०
दिश्यते तत्राऽह—न कस्मिन्निति । तर्हि भवता सा स्थिती रक्षयतामहं तु यथागतं गमिष्यामीत्याशङ्क्याऽह—इतः
परमिति । तत्राहं शिष्योऽस्मीत्येवं ब्रुवन्तं मत्तोऽन्योऽपि न वक्ष्यामीति यस्मात्त प्रत्याख्यातुमर्हति तस्मादहं पुनस्तुभ्यं
कथं न वक्ष्ये किन्तु वक्ष्याम्येन विद्यामित्युक्तमुपादयति—को होत्यादिना ॥८॥

असादित्यादिना यतित्यामित्यादित्युर्थप्रश्नस्य प्राथम्येन निर्णये क्रमभङ्गः स्यात्तत्र च कारणं वाच्यमित्या-
शङ्क्याऽह—क्रमभङ्गस्त्विति । मनुष्यजन्मस्थितिलयानां चतुर्थप्रश्ननिर्णयावीनतया सस्य प्राधान्यादप्राधान्ये सत्यर्थ- ३५
क्रममाश्रित्याविवक्षितस्य पाठक्रमस्य भङ्ग इत्यर्थः । इन्द्रादीनां कर्मानविकारित्वादध्रुवोक्तस्य चाऽह्वनीयत्वाप्रसिद्धया
होमावास्तवयोगात्तत्त्वस्य च श्रद्धाया होम्यत्वानुपपत्तेस्तस्मिन्निर्णयादि वाक्यमयुक्तमिति अङ्कते—तत्रेति । होमकर्म
गसम्यर्थः । अत्र ग्राह्यत्वस्य नन्ववगम्येन समाधानमस्य बोधस्यास्माभिरुक्तमित्याह—अस इति । तदेव दर्शयितुमग्नि-

मुक्तान्तिमित्यादिपदार्थवद्वक्तृनिर्णयार्थमग्निहोत्र उक्तम् । ते वा एते अग्निहोत्राहुती हुते सत्याबुक्तामतः । ते अन्तरिक्षमाविशतः । ते अन्तरिक्षमाहवनीयं कुर्वति वायुं समिधं मरीचीवेदं शुक्रामाहुतिम् । ते अन्तरिक्षं तर्पयतः । ते तत उक्तामतः । ते दिवमाविशतः । ते दिवमाहवनीयं कुर्वति अक्षिरां समिधमित्येवमाहुतम् ।

तत्राग्निहोत्राहुती ससाधने एवोक्तामतः । यथेह यैः साधनैर्विशिष्टे वै श्रायेते आहवनीयान्निसमिद्धू-
५ माङ्गारविस्फुलिङ्गाद्वातिद्वयैस्ते तथैवोक्तामतोऽभ्यासलोकादप्युं ओकम् । तत्राग्निरग्नित्वेन सप्तसमित्वेन दूयो धूमत्वेनाङ्गारा अङ्गारत्वेन विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गत्वेनऽऽहुतिद्वयमपि ययबाह्याहुतिद्वयत्वेनैव सर्गादावभ्या-
कृतावस्थायामपि परेण सूक्ष्मेणाऽऽत्मना व्यवतिष्ठते । तद्विद्यमानमेव ससाधनमग्निहोत्रक्षणं कर्मपूर्वणाऽऽत्मना व्यवस्थितं सप्ततत्पुन्यकिरणकाले तथैवान्तरिक्षादीनामाहवनीयाह्वान्यादिभ्यः कुर्वद्विपरिणमते । तथैवेदानीमप्य-
ग्निहोत्रार्थं कर्म ।

- १० एवमग्निहोत्राहुत्यपूर्वविपरिणामात्मकं जगत्सर्वमित्याहुत्योरेव स्तुत्यर्थत्वेनोक्तान्पाद्या कोऽं प्रपुण्या-
यितान्ताः बद्ध पवार्याः कर्मप्रकरणेऽवस्तात्रिणीताः । इह तु कर्तुः कर्मविदसायां द्युलोकाग्न्याद्यान्य पञ्चानि-
वर्णमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विशिष्टकर्मफलपयोगाय विधित्सितमिति द्युलोकाग्न्यादिबर्णनं प्रस्तुयते । तत्र य-
थाग्यात्मिकाः प्राणा इहाग्निहोत्रस्य होतारस्त एवाऽऽहिदैविकत्वेन परिणताः सन्त इन्द्राद्यो भवन्ति त एव तत्र
होतारो द्युलोकात्तौ । ते वेहाग्निहोत्रस्य फलमोगायाग्निहोत्रं कृतवन्तः । त एव फलपरिणामकालेऽपि तत्फल-
१५ भोक्तृत्वात्तत्र तत्र होतृत्वं प्रतिपद्यन्ते तथा तथा विपरिणममाना देवसहस्रवाच्याः सन्तः । अत्र यं यत्सोऽह-
होत्रप्रकरणे वृत्तं स्मारयति—न त्विति । किं तदुक्तमिति चेत्तदाह—तैवा इति । आहुत्योः स्वतन्त्रयोस्तत्कालादि
कथमित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति ।

- यजमानस्य मृत्तिकाः सप्तम्यर्थः । ससाधनयोरेव तयोस्तृकान्तिर्न स्वतन्त्रयोरेवेत्येतदुपपादयति-अथेत्यादिना ।
इहेति जीवदवस्थोच्यते । नष्टानामग्न्यादीनामभ्याकृतमापात्रत्वेनाविधेयप्रसङ्गात् तैः सहऽऽहुत्योस्तत्कालादिसिद्धि-
२० रित्याशङ्क्याऽऽह—तत्राग्निरिति । नासादुर्ध्वमपि प्रातिस्विककक्षिकल्पेणाग्न्यादिवर्तितञ्चेत् तथा चाविधेयप्रसङ्ग-
भावादाहुत्योः ससाधनयोरेवोक्तान्यादिसिद्धिरित्यर्थः । यथोक्तमोऽहृत्योस्तत्कालादिसप्तम्यनेनाग्निहोत्राग्न्यापूर्वस्य
जगदारम्भकत्वमुक्तं भवतीत्याह—तद्विद्यमानमिति । विद्यमानमेव विदयति—अयुर्वेणेति । अथ यथेदित्या विचया
कथमपि पूर्वकलीयं कर्म प्रलयवसायामभ्याकृतालम्बना स्थितं पुनर्बन्धनमस्तौ तथाऽग्नीदीनमग्निहोत्रादिक
कर्म कथं जगदारम्भकं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—तथैवेति । विमतमारम्भकं तच्छकिमत्वात्संप्रतिपन्नवदिति शब्दः ।
२५ अग्निहोत्रप्रकरणस्यार्थं संगृहीतमुपसंहरति—एवमिति । उक्तमूपवीच्य प्रकृतब्राह्मणप्रवृत्तिप्रकारं वर्णयति—
इह त्विति । उत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधित्सितमिति संबन्धः । किमस्युत्तरमार्गप्रतिपत्तिस्तथाऽऽह—विगच्छेति ।
ब्राह्मणप्रवृत्तिमभिधायमासी वै ओक्त्रोऽग्निरित्यादिवाक्यप्रवृत्तिप्रकारमाह—इति द्युलोकेति । इत्थं ब्राह्मणे स्थिते सती-
त्येतत् । अथत्वेनं तथाऽपि के देवा इति प्रश्नस्य किमुत्तरं तथाऽह—तत्रेति । उक्तनीत्या पञ्चानिदग्नेन प्रस्तुते सती-
त्येतत् । इहेति व्यवहारभूमिग्रहः । कर्म तेषां तत्र होतृत्वं तदाह—तैवेति । तथाऽपि कथं द्युलोकेऽग्नी तेषां होतृत्वं
३० तदाह—त एवेति । तत्फलमोक्तत्वादित्यत्र तच्छब्दोऽग्निहोत्रादिकर्मविषयस्तद्भूतकृत्वं च प्राणानां जीवोपायित्वान्न-
क्षेयम् । तथा तथा चतुर्जगत्यादिसवन्धयोग्याकारेणेति यावत् । के देवा इति प्रश्नो निर्णीतः संप्रत्यक्षविष्टं प्रत्यक्ष
निर्णेतुमाह—अत्र चेति । जीवदवस्थायामिति यावत् । सह कर्त्तव्यं तच्छब्दो द्रष्टव्यः । अमुं लोकमाविसतीति

१. पञ्चानिदिवायां प्रथमाहुतिः अद्वा सा च जीवस्य शुणः । अत्र तु अग्निहोत्राहुतिजन्यापूर्वमित्यर्थः । तत्तर्थापि
ब्रह्मसूत्रं “प्रथमेऽववणादिति चेत्त ता एवमुपपत्तेः” । पञ्चम्यामाहुतावापः सुपवचसो भवन्तीत्यत्र आपः इत्युक्तं
३५ अद्वावद्वाच्यं । त्यष्टीकृतः अद्वापूर्वकर्मसमवायित्वात् कर्मसमवायिन्यः सोमस्यपयःप्रभृतवः अद्वापदेनोच्यन्ते ।
त्रिवृत्करणश्रुत्या च आपः पञ्चभूतोपलक्षकाः ताभिः सहितो गच्छति न स्वतन्त्रः कर्त्ता वा बापो वा इत्यत्र
सूत्रं “तदन्तरप्रतिपत्ती रंहति सम्परिवच” इति देहाद्देहान्तरप्रतिपत्ती अङ्घ्रिः सहेन जीवो गच्छति कुत आप
पञ्चम्यामाहुती पुष्कवचनो भवन्ति इति प्रश्नः इति तु पञ्चम्यामाहुती इति प्रतिवचनम् । तथापि कथं जीवः
परिदेष्टीतो रंहति इत्यत्र सूत्रं “अश्रुतत्वादिति चेत्त्रेष्टादिकारिणां प्रतीते” इति । “अथ य इमे श्रापे इष्ट-
४० पूर्वं दत्तमित्युपासते ते धूममग्निसम्भवन्ति” इति श्रुतेः ।

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम तस्य संवत्सर एव समिदञ्चाणि धूमो विद्युदचिरशनिरङ्गारा ह्लाहुनयो
विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुत्यै वृष्टिः संभवति ॥१०॥
अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्य पृथिव्येव समिदग्निर्धूमो रात्रिर्चित्रन्द्रमा अङ्गारा नक्ष-
त्राणि विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुत्या अन्नं संभवति ॥११॥

मग्निहोत्रकर्मस्थयभूतमिहाऽऽहुवनीये प्रक्षिप्तमग्निना अक्षितमद्वेष्टेन सूक्ष्मेण रूपेण विपरिणतं सह कर्मा यजमानेनामुं ५
लोकं धूमादिक्रमेणान्तरिक्षाद्बुलोकमाविशति । ताः सूक्ष्मा आप आहुतिकार्यभूता अग्निहोत्रसमवायिन्यः कर्तुं-
सहिताः अद्वाशब्दवाच्याः सोमलोके कर्तुं शरीरान्तरारम्भाय बुलोकं प्रविशन्त्यो ह्यग्नौ इत्युच्यन्ते । तास्तत्र
बुलोकं प्रविश्य सोममण्डले कर्तुं शरीरमारभन्ते । तदेतदुच्यते देवाः अद्वा जुह्वति तस्या आहुत्यै सोमो राजा
संभवतीति । “अद्वा वा आपः” इति श्रुतेः ।

वेत्ये यतिष्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय ववर्त्तन्ति प्रवन्तस्तस्य च निर्णयविषयेऽतो १०
वै लोकोऽग्निरिति प्रस्तुतम् । तस्मादापः कर्मसमवायिन्यः कर्तुं शरीरारम्भकाः अद्वाशब्दवाच्या इति निश्चोयते ।
भूयस्त्वादापः पुरुषवाच इति व्यवशेषो न त्वितराणि भूतानि न सन्तीति । कर्मप्रयुक्तञ्च शरीरारम्भः । कर्म चासम-
वायि । तत्तद्व्याप्रां प्राधात्यं शरीरकर्तृत्वे । तेन चाऽऽपः पुरुषवाच इति व्यवशेषः । कर्मकृतो हि जन्मारम्भः
सर्वत्र । तत्र यस्याग्निहोत्राहुतिस्तुतिद्वारेणोक्तान्प्राधयः प्रस्तुताः षट्पदार्था अग्निहोत्रे तथाऽपि वैदिकानि
सर्वाण्येव कर्मणिग्निहोत्रप्रभृतीनि लक्ष्यन्ते । दारानिर्वाहं हि पार्श्वं कर्म प्रस्तुत्योक्तम्—कर्मणा पितृलोक इति । १५
वक्ष्यति च—अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाश्चरन्तीति ॥१॥

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम द्वितीय आहुत्याधार आहुत्योरावृत्तिक्रमेण । पर्जन्यो नाम बृष्टपुष्करणाभिमानो
देवतात्मा । तस्य सवत्सर एव समित् । संवत्सरेण हि शरवादिभिर्गोष्मानैः स्वावयवैर्विपरिवर्तमानेन पर्जन्योऽग्नि-
र्वायते । अञ्चाणि धूमः । धूमप्रभवत्वाद्बुधनबुधलक्ष्यत्वाद्वा । विद्युर्वायः । प्रकाशसामान्यात् । अक्षनिरङ्गाराः ।
उपशान्तकान्ठियसामान्यान्मात्रम् । ह्लाहुनयो ह्लाहुनयः स्तनयितुशब्दा विस्फुलिङ्गाः । विक्षेपानेकत्वसामान्यात् । २०
तस्मिन्नेतस्मिन्सिद्ध्याहुत्यधिकरणनिर्देशः । देवा इति त एव होतारः सोमं राजानं जुह्वति । योऽतो बुलोकान्
अद्वायां हुतायामभिनिर्वृत्तः सोमः स द्वितीये पर्जन्याम्नी ह्यग्नौ । तस्याहं सोमाहुतेर्वृष्टिः संभवति ॥१०॥

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । अयं लोक इति प्राणिजन्मोपभोगाधयः क्रियाकारककर्मविष्टः स
तृतीयोऽग्निः । तस्याग्नेः पृथिव्येव समित् । पृथिव्या ह्ययं लोकोऽनेकप्राण्युपभोगसंपन्नया समिच्यते । अग्निर्धूमः ।
पृथिव्याभ्येत्यानसामान्यात् । पार्थिवं ह्यग्न्यनद्रव्यमाभित्याग्निरुत्तिष्ठति । यथा समिदावप्येन धूमः । रात्रिर्वायः । २५

सबन्धः । आवेगप्रकारमाहु—धूमावोति । कथमेतावता किं पुनः अद्वाह्यं हविर्गतिं प्रप्नो निर्णीतस्तत्राऽह—साः
सूक्ष्मा इति । तथाऽपि कथं जुह्वतीति प्रवन्तस्य कथं निर्णयस्तत्राऽह—सोमलोक इति । तथाऽपि तस्या आहुतेः सोमो
राजा संभवतीति कथमुच्यते तत्राऽह—तास्तत्रेति । निर्णीतञ्च श्रुतिमवतारयति—तदेतदिति । कथं पुनरापः अद्वा-
शब्दवाच्या न हि लोके अद्वाशब्द तासु प्रयुज्यते तत्राऽह—अद्वेति ।

उपक्रमवशादप्यापोऽत्र अद्वाशब्दवाच्या इत्याह—वेत्येति । अपामेव पुरुषशब्दवाच्यानां शरीरारम्भकत्वात् ३०
भूतान्तराणामिति कृत्वा तस्य पञ्चभूतान्त्वत्वाभ्युपगममङ्गः स्यादिति वेत्येत्याह—भूयस्त्वादिति । अपां पुरुषशब्द-
वाच्यात्वे हेत्वन्तरमाह—कर्मति । अथाकर्मप्रयुक्तमपि प्रकृष्टं जन्मास्ति तत्कथमपि सर्वत्र पुरुषशब्दवाच्यात्वं तत्राऽह—
कर्मकृतो हीति । अन्यथा तत्र तत्र सुखं तत्रप्रदेयभोगासमवादिता भावः । यदि कर्मापूर्वशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं सर्वत्र
शरीरारम्भकं कथं तर्हि पूर्वमग्निहोत्राहुत्योरेव व्यकजगदारम्भकत्वमुक्तं तत्राऽह—तत्रेति । लक्ष्यन्तेऽग्निहोत्राहुत्येति
शेषः । लक्षणायां पूर्वोत्तरवाच्ययोगान्कत्वमाह—द्वाराम्नीति ॥१॥

३५

आद्यमाहुत्याधारमेव निरूप्याऽह्नुताधारान्तराणि क्रमेण निरूपयति—पर्जन्यो वा अग्निरित्यादिना ।
कुतोऽयं द्वितीयत्वमिति शङ्कितोऽह—आहुत्योरिति । अस्ति खल्वप्राणा धूमप्रभवत्वे गत्या धूमज्योतिःसल्लि-
मस्ता संनिपाता. क्व मेघ इति ॥१०॥

पुरुषो वा अग्निर्गौतम तस्य व्यासमेव समित्प्राणो धूमो वागर्वाक्षश्चरुङ्गाराः श्रोत्रं
विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्मग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुतं रेतः संभवति ॥१२॥

योषा वा अग्निर्गौतम तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो योनिर्द्वयदन्तः

करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्मग्नौ देवा रेतो जुह्वति

५ तस्या आहुतं पुरुषः संभवति स जीवति यावज्जीवत्यथ यदा क्षियते ॥१३॥

अयैर्नमनये हरन्ति तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समिद्धधूमो

समित्संबन्धप्रभवसामान्यात् । अग्नेः समित्संबन्धेन ह्यर्वाक्षः संभवति । तथा पृथिवीसमित्संबन्धेन शर्वरो । पृथिवी-
छाया हि शर्वरं तम आचक्षते । अन्धमा अङ्गाराः । तत्प्रभवत्वसामान्यात् । अर्वाक्षो ह्यङ्गाराः प्रभवति तथा
रात्रौ अन्धमाः । उपशान्तत्वसामान्यात् । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः । विस्फुलिङ्गवह्निसोपसामान्यात् । तस्मिन्-

१० तस्मिन्स्थित्यादि पूर्ववत् । वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं संभवति । वृष्टिप्रभवत्वस्य प्रविद्धत्वाद्ब्रह्मविद्यादेरन्नस्य ॥११॥

पुरुषो वा अग्निर्गौतम प्रसिद्धः क्षिरःपान्यादिमान्पुरुषश्चतुर्थोऽग्निस्तस्य व्यासं विवृतं मुखं सीमम् ।

विवृतेन हि मुखेन बोधते पुरुषो वचनस्वाध्यायादौ । यथा समिधाऽग्निः प्राणो धूमस्तदुत्थानसामान्यात् ।

मुखाद्धि प्राण उचिष्ठति । वाक्शब्दोऽचिष्ठश्चकत्वसामान्यात् । अर्वाक्षश्च व्यञ्जकम् । तथा व वशब्दोऽभिषेधव्यञ्जकः ।

चक्षुरङ्गारा उपशमसामान्यात्प्रकाशाभ्यवत्वात् । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गा विशेषसामान्यात् । तस्मिन्नेतं जुह्वति । ननु

१५ नैव देवा अस्मिन्नुहन्तीत्युच्यते । नैव बोधः । प्राणानां वेत्त्वोपपत्तेः । अर्वाक्षेऽग्निस्त्रादयो देवास्त एवाध्यात्म
प्राणास्ते चास्तस्य पुरुषे प्रसीतारः । तस्या आहुते रेतः संभवति । अन्नपरिणामो हि रेतः ॥१२॥

योषा वा अग्निर्गौतम । योषेति स्त्री पञ्चमी होमाधिकरणेऽग्निस्तस्या उपस्थ एव समित् । तेन हि सा

समिष्यते । कोमग्निं धूमस्तदुत्थानसामान्यात् । योनिर्द्वयवर्णसामान्यात् । यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अन्तः करणं

नैयुनज्यापारस्तेऽङ्गारा कीर्त्योपशमहेतुत्वसामान्यात् । योर्वाधुपशमकारणं नैयुनम् । तथाऽङ्गारगर्भाग्नेरवशम-

२० कारणम् । अभिनन्दाः सुखलब्धाः शुद्धस्वसामान्याद्विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतो जुह्वति । तस्या आहुतेः पुरुषः
संभवति । एवं धूपवर्णन्यायलोकोपुष्पयोपानिषु क्रमेण ह्ययमानाः अद्भ्यस्तमवष्टुष्टररेतोभावेन स्यूक्तसारतस्यक्रममाप-

क्षमानाः अद्भ्यस्तमवष्टुष्टररेतोभावेन स्यूक्तसारतस्यक्रममाप-
क्षमानाः अद्भ्यस्तमवष्टुष्टररेतोभावेन स्यूक्तसारतस्यक्रममाप-

क्षाको भूत्वा समुत्थाय चक्षुरी ३ इति स एव निर्णीतः । पञ्चम्यामाहुतौ योषायां हुताभ्यां रेतोभूता भ्याः पुरुष-

क्षाको भवन्तीति । स पुरुष एव क्रमेण जातो जीवति । किमन्तं कालमिति । उच्यते—यावज्जीवति यावदस्मि-

२५ ऋक्षरोरे स्थितिनिमित्तं कर्म मिच्छते तावदित्यर्थः । अथ तत्तये यदा यस्मिन्नकाले क्षियते ॥१३॥

अथ तदैव मृतमग्नयेऽग्न्यर्थमेवास्वाहृत्यै हरन्ति ऋत्विजस्तस्याऽऽहुतेभूतस्य प्रतिदोऽग्निरेव होमाभि-

एतल्लोकपृथिव्योर्द्वेहदेहिभावेन भेद इत्याह—पृथिवीछायां हीति । 'एतानि हि चन्द्रं रात्रेस्तमसो मृत्योर्निभ्य-

तमत्पारयन्' इति श्रुते रात्रेस्तमस्त्वावगयात्तस्य च मृत्युर्वै तमस्छाया मृत्युमेव तत्तमस्छाया तस्मिन्निह मृष्टासत्त्व-
श्रुतम् । तमो राहुस्थानं तच्च मूञ्चयेति हि प्रसिद्धम्—

३० "उद्वृत्य पृथिवीछायां निर्मित मण्डलाकृति । स्वर्गानेत्सु बृहत्तमानं तुनीय यत्तमोमयम् ॥"

इति स्मृतेरित्यर्थः । सोमचन्द्रमनोरात्र्याऽप्यग्न्यामेव भेदः ॥१४॥

योग्यानुलब्धिविरोधमाशङ्कते—नन्विति । इहेति पुरुषाग्निनिर्देशः । अर्वाक्षश्च विरोध निराकराति—नैव बोध

इति । उपपत्तिमेव दर्शयति—अविदेवमिति ॥१२॥

तस्या आहुतं पुरुषः संभवतीति वाक्य व्याकरोति—एवमिति । पद्मानिदमन्नस्य चतुर्ग्रन्थनिर्वाणवत्त्वेन

३५ प्रकृतोपयोगं दर्शयति—यः प्रश्न इति । निर्णयप्रकारमनुवर्तते—पञ्चम्यामिति । ययोक्तोत्वा जाते यदे कथं पुनरयं

जीवनकाले नियम्यते तत्राऽह—स पुरुष इति । पञ्चाग्निक्रमेण जातोऽग्निस्तस्य अहं तेनाग्न्यामेति ध्यानादिद्वये

षष्ठमग्निमन्त्रादुत्पत्तिकरणं प्रतीति—अथेति । जीवननिमित्तकमव्ययस्तच्छब्दः ॥१३॥

१. अथेनमग्नये हरन्ति इत्यादी संभवः अत्र धूपवर्णन्यायलोकोपुष्पयोपानिषु पद्मानोनुष्ठातः पद्मपद्मानि वात्र-
नेविन पठन्ति । छन्दोगास्तु पक्षेव पठन्ति तत्र किं विद्याभेदः उत अभेदः उति मन्त्रे इति मिथ्याः

धूमोर्जिचरिचरङ्गारा अङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नानी
देवाः पुरुषं जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषो भास्वरवर्णः संभवति ॥१४॥
ते ये एवमेतद्विदुषं चामी अरण्ये अद्वा सत्यमुपासते तेर्जिचरिमसंभवन्त्यर्चिषो-
ऽहर्ह आपुर्यमाणपक्षमापुर्यमाणपक्षाद्यान्वष्मासानुदङ्गादित्य एति मासेभ्यो
देवलोक देवलोकदादित्यमादित्याद्वैद्यतं तान्वैद्युतान्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्म-

५

लोकानामयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति तेषां न पुनरावृत्तिः ॥१५॥

करणं न परिकल्प्योऽग्निः । प्रसिद्धेव समित्समिद्धधूमो धूमोर्जिचरिचरङ्गारा अङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गा यथा-
प्रसिद्धमेव सर्वमित्यर्थः । तस्मिन्पुरुषमन्त्याहुतिं जुह्वति तस्या आहुत्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णोऽतिशयदोषिमात्रि-
षेकादिभिरन्त्याहुत्यन्तैः कर्मभिः संस्कृतत्वात्संभवति निष्पद्यते ॥१४॥

इदानीं प्रथमप्रश्ननिराकरणार्थमाह—ते । के । य एवं यथोक्तं पञ्चाग्निदर्शनमेतद्विदुः । एवं शब्दादग्नि- १०
समिद्धधूमोर्जिचरिचरङ्गारविस्फुलिङ्गाद्विचित्रिष्टाः पञ्चाग्नयो निविष्टास्तानेवमेतान्पञ्चाग्नौन्विदुरित्यर्थः । नन्वग्निहोत्रा-
हुतिदर्शनविषयमेतैर्दृष्टानम् । तत्र ह्युक्तमुक्तान्त्यादिपदार्थषट्कनिर्णये दिवमेवाऽऽहवनीयं कुर्वति इत्यादि ।
इहाप्यमुष्य लोकस्याग्निस्त्वमादित्यस्य च समित्सन्वित्यादि मनु साम्यम् । तस्मात्संश्लेषमेवैतद्दर्शनमिति । न,
यतिष्यामिति प्रश्नप्रतिषेधनपरिग्रहात् । यतिष्यामित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिषेधनस्य यावदेव परिग्रहस्तावदेवैवशब्देन
पराभ्रज्जु युक्तम् । अन्यथा प्रश्नानर्थक्यास्मिन्नातिस्वाच्च संख्याया अनय एव वक्तव्याः । अथ निर्ज्ञातमन्यूनमिति । १५
वक्ष्यमाणकीटादिवैद्व्यावृत्तये भास्वरवर्णविशेषणम् । दीप्यतिशयवत्त्वे हेतुमाह—निषेकादिभिरिति ॥१४॥

पञ्चाग्निविदो गतिं विवक्षुस्तत्रान्यमवतारयति—इदानीमिति । ये विदुस्तेर्जिचरिमसम्भवन्तीति सम्बन्धः ।
एवंशब्दस्य प्रकृतपञ्चाग्निनरामशिवं स्फुटीकर्तुं चोदयति—नन्विति । एवमेतद्विदुरिति श्रुतेमेतद्दर्शनमित्युक्तं तदेवेद-
मिति प्रत्यभिज्ञापकं दर्शयति—तत्र ह्येति । आदिपदमादित्य समित्समित्यादि संग्रहीतुं, रत्नोनां धूमस्वप्नहोर्जिचरिमित्यादि
ग्रहीतुं द्वितीयमादिपदम् । प्रत्यभिज्ञाफलमाह—तस्मादिति । प्रश्नप्रतिषेधनविषयस्यैव प्रकृतस्यैवशब्देन परामर्शः २०
षट्प्रश्नोऽयं दर्शनमिह परामृष्टमिति परिहरति—नेत्यादिना । संग्रहानं परिहारं विवृणोति—यतिष्यामित्यस्येति ।
अधिकरणे षष्ठौ । यावदेव वस्तुपरिग्रहो विषय इत्यर्थः । षट्प्रश्नोऽयमेव व्यवहितं दर्शनमत्र परामृष्टं चेत्तदा यतिष्या-
मिति प्रश्नो व्यर्थः स्यात् । षट्प्रश्नोर्निर्णीतदर्शनवोपभूतदर्शनस्य प्रवृत्तादुते प्रतिवचनसम्भवादित्याह—अन्यथेति ।

भूपरो वैद्यराजः साम्यात् । अपि चायमनुवाद एव अग्नौ अग्नित्वस्य स्वभावसिद्धत्वात् नात्र चिन्तन-
विधिः—३-३-७

२५

१. ते य एवमेतद्विदुषं चामी अरण्ये अद्वा सत्यमुपासते इति श्रुतिवाक्यं गीताटीकायां श्रीमधुसूदनसरस्वत्यः
व्याजुर्वेति—(६-४०) अत्राविशेषेण पञ्चाग्निविद्याविद्यामिव अतत्कनूनां अद्वासत्यवतां मुमुक्षूणामपि
देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिक्रमात् अथवादिपरामर्शस्य च योगभ्रष्टस्य अद्वाचितो भूत्वेत्यनेन अद्वायाः
प्राप्तत्वात् ब्रह्मलोकोऽस्त्येव । सत्यगन्धस्यानुवर्जनरूपत्वात् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मैति श्रुतेः सत्यगन्धस्य
ब्रह्मपरत्वेऽपि वेदान्तश्रवणादेरपि सत्यब्रह्मचित्तनिरूपत्वात् अतत्कनूत्वेऽपि पञ्चाग्निविद्यामिव ब्रह्मलोकप्राप्ति- ३०
संवात् । तथा च सत्यासअद्वासत्यब्रह्मविचाराणामन्यतमेनापि ब्रह्मलोकः किमुत समुदितेनेति । स्मर्यते च—
स्नात तेन समस्ततोऽर्थसंल्लेखे सर्वापि दत्तावनिर्यजानां च कृत सहस्रमखिला देवाश्च संपूजिताः ।
संसारान्च समुद्धृताः स्वपितरस्त्रैलोक्यपूज्योऽयसो यस्य ब्रह्मविचारणे क्षणमपि स्थंय मनः प्राप्नुयात् ॥

—गी०, मधुसूदनीटीका ६-४०

२. अत्र पञ्चाग्निविद्यामवलम्ब्य ब्रह्मसूत्रेषु विचाराः कृताः तथाहि—जैवः लिङ्गगरीरसहितः पूर्वदेहं विहाय ३५
देहान्तरं प्रति गच्छमानः देहात्मकैः भूतसूत्रैः संपरिष्वक्त एव गच्छति । नूतः वेत्य पञ्चम्यामाहुतां आपः
पुरुषवचसो भवन्ति इति प्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा इति तु पञ्चम्यामाहुतां आपः पुरुषवचन इति निर्णीतम् (ब्र. नू.
३-१-१) तत्रापि अग्निहोत्रादिजन्मापूर्वणि कर्मणा सोमाग्रपयःप्रभृतिभिः जलप्रचुरैः कृतत्वात् तज्जन्मापूर्वणि
आप इत्युक्तं अन्वहितपञ्चभूतमूढमार्गैरित्यर्थः । तत्र च अद्वा जुह्वति इति श्रुतौ यद्वागन्धः जलपरः जल-

यथाप्राप्तस्यैवानुबन्धनं युक्तं न त्वसौ लोकोऽग्निरिति । अथोपलक्षणार्थः तत्राप्याद्येनात्मेन ओपलक्षणं युक्तम् ।
श्रुत्यन्तराच्च । समाने हि प्रकरणे छान्दोग्यधृती पञ्चाग्निर्वेदेति पञ्चसंख्याया एवोपाशानावनग्निहोत्रशेषमेतत्
पञ्चाग्निवर्णनम् । अयत्नसिद्धिर्वादितामार्गं तदग्निहोत्रस्तुत्यर्थमित्येवोक्तम् । तस्मात्सोक्तान्याविषयवदङ्क-
परिज्ञानादौर्वाचिप्रतिपत्तिः । एवमिति प्रकृतोपादानेनौर्वाचिप्रतिपत्तिविधानम् ।

५ के पुनस्तं य एवं विबुधगृहस्था एव । ननु तेषां यज्ञादित्वात्तत्तद्विप्रतिपत्तिविधिरसिद्धः । न, अनेवं-
विदामपि गृहस्थानां यज्ञादित्वात्तद्विप्रतिपत्तिः । मिथुवानप्रस्थयोश्चारण्यसंबन्धेन ग्रहणात् । गृहस्थकर्मसंबन्धत्वाच्च

किञ्च पूर्वस्मिन्नन्ये प्रचयसिद्धतया पञ्चत्वसंख्याया निश्चितत्वात्तदनन्विष्टा, साम्यदिकान्य एवानेवंशब्देन परा-
पराश्रुमुचिता इत्याह—निर्ज्ञातत्वाच्चेति । अग्निहोत्रप्रकरणे निर्ज्ञातमेवाग्न्यादौ पूर्वग्रन्थेऽप्यनुब्रूते । तथा चाग्नि-
होत्रदर्शनमव्यवहितमेवंशब्देन किं न परामृष्टयिति वाच्यते—अथेति । अग्निहोत्रदर्शनं पूर्वग्रन्थेऽप्यनुब्रूते चेत्तत्प्रकरणे
१० प्रातः रूपमनतिक्रम्यैवात्तरिक्षादेरप्यनुब्रूतं स्यात् न तु तद्वैपरीत्येनावुब्रूतं युक्तम् । अनुवादस्य पुरोवादसोपेक्षात् ।
न चात्रात्तरिक्षाच्चनुब्रूते । तस्मादेवंशब्दो नाग्निहोत्रपरामर्शाति परिहृति—अथाप्राप्तस्येति । बुधोपादिवाद्यास्त-
रिक्षाद्युपलक्षणार्थत्वात्पूर्वस्यानुवादत्वसम्भवादेवंशब्दस्याग्निहोत्रविषयत्वसिद्धिरिति चेदयति—अथेति । प्रापकाभावा-
दुपलक्षणप्रकारोपेक्षयाङ्गीकृत्य पञ्चानिनिर्देशवैयर्थ्येन ब्रूयति—तथाप्येति । इत्थं स्वतन्त्रमेव पञ्चाग्निदर्शनेनसम्भ-
परामृष्टमित्याह—भूयस्तराच्चेति । समिदादिसाम्यदर्शनादग्निहोत्रदर्शनस्यैव तद्वैतदर्शनमित्युक्तमनूय ब्रूयति—
१५ यत्किंस्यादिना । अथोचामाग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वाद्ग्निहोत्रस्यैव कार्यमित्युक्तमित्यत्रेति शेषः । एवशब्देनाग्निहोत्रपरा-
मर्शासम्भवे फलितमाह—तस्मादिति । तच्छब्दार्थमेव स्फुटयति—एवमित्येति । प्रकृतं यज्ञाग्निदर्शनं तच्च स्वतन्त्र-
मित्युक्तं तद्वैतार्थविप्रतिपत्तिर्न केवलकर्मिणामित्यर्थः ।

प्रथमपूर्वक वेदितृविशेषं निर्दिष्टा—के पुनरित्यादिना । गृहस्थानां यज्ञादिना पितृवाणप्रतिपत्तेर्वाक्यमाश्लेष्य
देवयाने पथि प्रवेशोऽस्तीति वाच्यते—नन्वेति । पञ्चाग्निविद्या गृहस्थानां देवयाने पथ्यधिकारस्तद्विज्ञाता तु तेषामेव
२० यज्ञादिना पितृवाणप्रसिद्धिर्नि विभागोपपत्तेर्न वाक्यशेषविरोधोऽस्तीति समाधत्ते—नेत्यदिना । एवं विदुर्पति सामान्य-
वचनान्तरिज्ञाकादेरप्यत्र ग्रहणं स्यादिति चेत्तेत्याह—मिथुवानप्रस्थयोश्चेति । विधन्तरेण तयोस्तत्तत्प्रातः प्रवेशात्
पञ्चाग्निविषयत्वेन ग्रहणं पुनरुक्तेरित्यर्थः । गृहस्थानामेव पञ्चाग्निविद्या तत्र ग्रहणमित्यत्र हेतुवन्तरमाह—गृहस्थेति ।

प्रधानत्वात् हविषासु । प्राणगतेष्व तदाधयाः पञ्चभूतसूक्ष्माणां गच्छन्तीत्युक्तम् ।

२५ (१) इतः स्वर्गं गतानां तं देवा भक्षयन्ति इत्युक्तं मूले एवं सति स्वर्गाय कर्मकरणं नोपपद्यते गन्तुया वयप्रसगात्
इति चेन्न अत्र भक्षणं न भवणं अपितु स्वर्गगामिभिस्तद्देवानां सुखविहरणसु—तत्तुक्तं “मात्रं वाजान्त-
वित्त्वात्” इत्यादिना । एते कर्मिणः देवानां पक्षुषदुपकुर्वन्ति । तस्मात् देवा भक्षयन्तीत्युक्तम् ।

(२) स्वर्गभोगानन्तरं प्रत्यागच्छन्तः स्वर्गार्थकर्मणः फलं समग्रं भुक्त्वा अन्येनाभुक्फलेन कर्मणा इमं लोकं
प्रत्यवरोहन्ति न तु स्वर्गार्थकर्मविशेषेण, प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेद् करोत्ययमिति धृतेः ।

३० (३) ये तु इष्टादिकर्म न कुर्वन्ति ते न स्वर्गं गच्छन्ति अपि तु इदं वै तृतीयं पन्थानमाश्रयन्ति—ये वै के न
अस्मात्लोकात्प्रत्ययन्ति ते सर्वे स्वर्गं गच्छन्ति इति श्रुती सर्वे अधिकांश इत्यर्थः ।

(४) अथैतमेवाध्वानं प्रतिपद्यन्ते यथेतमाकाशं आकाशाद्वायुमिवलादी आकाशप्रतिपत्तिः आकाशसाम्यमेव
अदृश्यरूपाः आकाशे भवन्ति न तु आकाशमेव भवन्ति इति श्रुत्यर्थः ।

३५ (५) तत्रैव ब्रीह्यादिभावप्रतिपत्त्यनन्तरं “अतो वै चक्षुः दुर्निव्यतरं” इति श्रुते तदनेन ब्रीह्याद्यप्रतिपत्तेः पूर्व
सुखेन शोभप्रमेवावरोहणं सिद्धम् । ब्रीह्यादिभावादनन्तरं पुण्यशरीरप्राप्तिं महत्सु विलम्बं सोढव्यं वृष्ट्या
सह भूमौ पतता समुद्राद्विषु पतनसंभवात् तस्मादिविषयक्षेत्रसम्भावान् । अतः परमेव विलम्बेन तेस्तिग्म-
भावात्प्रतिपत्तिं ब्रीह्यादिसुष्ठानामनुशयिना ब्रीह्या छेदनेन भक्षणेन च न व्यथा भवति समुद्रावस्थाया
स्थितत्वात् । ब्रीह्यरूपेण कर्मवशात् जन्मप्राप्तानां तु भवत्येव दुःखं इमे तु केवलं तत्क्षेत्रमात्रः इत्युक्तम् । न
च पशुर्हिंसादियुक्तत्वेनाप्युद्देन यागादिना स्वर्गं गत्वा अवरोहता मुख्यमेव ब्रीह्यादिजन्मास्तु प्रतिपिद-
हिंसाकर्तृत्वात् इति वाच्यं विहितहिंसासु निषेधाप्रसङ्गं विशेषास्त्येन सामान्यमास्त्रवाधात् तदुक्तं—
४० अशुद्धमिति चेन्न शब्दादिति ।

पञ्चाग्निदर्शनस्य । अतो नापि ब्रह्मचारिण एवं विदुरिति गृह्यन्ते । तेषां तत्तरे पथि प्रवेशः स्मृतिप्रामाण्यात्—

“अष्टात्रिंशतिसहस्राणामृषीणामूर्ध्वरेतसाम् । उत्तरेणार्यम्णः पन्थास्तेऽमृतत्वं हि मेजिरे” इति ।

तस्माद्ये गृहस्था एवमग्निजोहूमन्व्यपत्यमित्येवं क्रमेणानिन्धो जातोऽग्निस्त्व इत्येवं ये विदुस्ते च ये क्षामि अरण्ये वानप्रस्थाः परित्राजकाः आरण्यनिष्ठाः अद्वा अद्वायुक्ताः सन्तः सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भात्मानमुपासते न पुनः अद्वां शोपासते ते सर्वेऽर्चरभिसंभवन्ति ।

५

यावद्गृहस्थाः पञ्चाग्निविद्यां सत्यं वा ब्रह्म न विदुस्तावच्छ्रद्धाहृतिक्रमेण पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां ततो योषान्नेर्जाताः पुनर्लोकं प्रत्युत्पायिनोऽग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठातारो भवन्ति । तेन कर्मणा धूमादिक्रमेण पुनः पितृलोकं पुनः पर्जन्यादिक्रमेण समभावतस्ते । पुनर्योषान्नेर्जाताः पुनः कर्म कृत्वैष्वमेव घटीयन्त्रवद्गात्यागतिस्यां पुनः पुनरावर्तन्ते । यदा स्वैवं विदुस्ततो घटीयन्त्रभ्रमणाद्दिनिर्मुक्ताः सन्तोऽर्चरभिसंभवन्ति । अर्चरिति नानिन्धालामात्रं किं तद्वाचरभिमानीर्याचःशब्दवाच्या देवतोत्तरभारालक्षणा व्यवस्थितैव तामभिसंभवन्ति । न हि परित्राजकानां १० मन्व्याचरैव साक्षात्सम्बन्धोऽस्ति । तेन देवतैव परिगृह्यतेऽर्चःशब्दवाच्या । अतोऽहर्देवताम् । मरणकालनियमानुपपत्तेरहःशब्दोऽपि देवतैव । आयुषः सत्ये हि मरणम् । न ह्येवंविदाहर्न्येव मर्त्यव्यमित्यहर्मरणकालो नियम्नु शक्यते । न च रात्रौ प्रेताः सन्तोऽहः प्रतीक्षन्ते । “स यावत्स्वयमेवमस्तावदावित्यं गच्छति” इति श्रुत्यन्तरात् ।

ब्रह्मचारिणां तर्हीह ब्रह्मणं भविष्यति नेत्याह—अत इति । पञ्चाग्निदर्शनस्य गृहस्थकर्मसम्बन्धादेवेत्येतत् । कथं तर्हि नैष्ठिकब्रह्मचारिणा देवयाने पथि प्रवेशस्तत्राऽह—तेषां त्विति । अर्यम्णः सम्बन्धी यः पन्थास्तमासाद्य तेनोत्तरेण १५ पथा ते यथोक्तसंख्या ऋषयः सापेक्षममृतत्वं प्राप्ता इति स्मृत्यर्थः । आश्रमान्तराणां पञ्चाग्निविधयत्वेनाग्रहणे फलितमाह—सम्भाविति । अग्निजत्वे फलितमाह—अम्यपत्यमिति । अग्निजत्वं साधयति—एवमिति । अम्यपत्यत्वे किं स्यात्तदाह—अनोति । इत्येवं ये गृहस्था विदुस्ते चेति योजना । अर्थः स्त्रीजनसंकीर्णो देशः । परित्राजकाश्चेति त्रिविष्टनो गृह्यन्तेऽप्येवामेषानाम्यो व्युत्थितानां सम्यग्ज्ञाननिष्ठानां देवयाने पथ्यप्रवेशादाश्रमात्रनिष्ठा वा तेषां गृह्येर्भक्तिं द्रष्टव्यम् । श्रद्धाऽपि स्वयमुपास्या कर्मत्वव्यवणादित्याशङ्क्य प्रत्ययमात्रस्य सापेक्षत्वादुपास्यत्वानुपपत्तेः २० भवमित्याह—न पुनरिति । सर्वे पञ्चाग्निविदः सत्यब्रह्मविदश्चेत्यर्थः ।

विनाऽपि विद्याबलमर्चरभिसम्पत्तिः स्यादिति चेन्नेत्याह—यावदिति । कर्म कृत्वा लोकं प्रत्युत्पायिन इति पूर्वैण सम्बन्धः केवलकर्मिणां । देवयानमार्गप्राप्तिनस्तीत्युक्तं नियमयति—इत्येवमेवेति । विदुषामेव देवयानप्राप्तिमुपसंहरति—यथा त्विति । नन्वर्चिषो ज्वालात्मनोऽप्येतत्तदभिमम्पत्तिर्न फलाय कल्पते तत्राऽह—अर्चरिति । अर्चःशब्देन यथोक्तदेवताग्रहे लिङ्गमाह—न हीति । अतोऽर्चदेवतायाः सकाशादिति यावत् । अहःशब्दस्य काल- २५ विषयत्वमुक्तयोषाभावादिति चेन्नेत्याह—मरणेति । नियमाभावमेव व्यनक्ति—आयुष इति । विद्वद्विषये नियममाशङ्क्याऽह—न हीति । ननु रात्रौ भूतोऽपि विद्वानहरपेक्ष्य फली सम्पत्स्यते नेत्याह—न चेति ।

१. अर्चरिति—अत्र सूत्रम्—आतिवाहिकास्तल्लिगात् (४-३-४) अर्चरादिपदेन तत्तदभिमानीन्यो देवता विवक्षिताः । न ज्वालादिमात्रं तल्लिगात् “चन्द्रमसो विद्युतं तल्लुखोऽमानवः स एनात् ब्रह्म गमयति” इति चेतनस्य गमयितृत्वं वदति । तदेव लिङ्गं इतरेश्वरचारादीनां चेतनत्वे । न चैतन्मात्रविषयं प्राप्तमानवत्व- ३० निवृत्तिपरत्वाद्दिवेषणस्येति । अत्र ब्रह्मलोकान् गमयति इति श्रूयते । छान्दोग्ये तु स एनात् ब्रह्म गमयति इति श्रूयते समानप्रकरणे । तत्र विचारः (ब्र० ४-३-७) अत्र ब्रह्मपदेन हिरण्यगर्भस्य सत्यलोकस्यं ब्रह्म ग्राह्यमुत परं ब्रह्मेति सन्देहे सिद्धान्तः “कार्यं वादीरस्य गत्युपपत्तेः” । कार्यमेव ब्रह्म ग्राह्यं तस्यैव गन्तव्यत्वमुपपद्यते । मुख्यं चैतं तस्य सर्वगतत्वात् मार्गेण गन्तव्यत्वानुपपत्तेः । “अत्र ब्रह्म समस्तुते” इति न्यायात् । केचित्तु ब्रह्मपदेन परमेव ग्राह्यं “परं जैमिनिर्मुच्यत्वादि” इति तस्य मुख्यवृत्त्या ब्रह्मपदार्थत्वादित्याहुः । तत्र । आकाशाधि- ३५ करणादिविरोधात् । तत्र हि आकाशपदस्य मुख्यार्थः भूताकाश एव ग्राह्य इति प्राप्तेर्जन्ययासिद्धेन सर्वभूतोत्पत्तिस्थितिलयाधारत्वलिङ्गेन श्रुतमपि आकाशपदं ब्रह्मविषयं निर्णीतम् । तद्वदत्र गन्तव्यत्वानुपपत्तेः ब्रह्म न मुख्यं अपि तु गोण हिरण्यगर्भस्यैवमिति भाष्यकाराः ।

- अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्वाजिं रात्रेरप-
क्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्ध्रमासांश्चक्षिणाऽऽदित्य एति भासेभ्यः पितृ-
लोके पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान् भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजान-
माप्यायत्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्येवमेवाऽऽ-
काशमभिमन्यन्त आकाशाद्वायुं वायोर्वीष्टं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्
भवन्ति ते पुनः पुरुषानीं हूयन्ते ततो योषानी जायन्ते ते लोकान्प्रत्युत्थायिनस्त
एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ य एतौ पत्न्यानी न विदुस्ते कीटाः पतञ्जा यदिदं बन्धशूकम् ॥१६॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

- ब्रह्म आपूर्यमाणपक्षमहर्द्वयतयाऽतिवाहिता आपूर्यमाणपक्षदेवतां प्रतिपद्यते शुक्लपक्षदेवतामित्येतत् ।
१० आपूर्यमाणपक्षाद्यान्ध्रमासानुवङ्कुत्तरां विश्वमादित्यः सवितेति तात्मासन्प्रतिपद्यते शुक्लपक्षदेवतयाऽतिवाहिताः
सन्तः । भासामिति बहुवचनात्सपचारिण्यः पशुसरायणदेवतास्तेभ्यो भासेभ्यः क्षमासदेवताभिरतिवाहिता देव-
लोकाभिमानी देवतां प्रतिपद्यन्ते । देवलोकदादित्यमहिषादेद्युतं विष्णुभिमानी देवतां प्रतिपद्यते । विष्णु-
देवतां प्राप्तान्ब्रह्मलोकवासी पुरुषो ब्रह्मणा समसा सुष्टो मानसः कश्चिदेत्याऽऽगत्य ब्रह्मलोकान्गमयति । ब्रह्मलोक-
नित्यधरोत्तरभूमिभेदेन चित्ता इति गम्यन्ते । बहुवचनप्रयोगात् । उपासनतारतम्योपपत्तेः । ते तेन पुरुषेण शमिताः
१५ सन्तस्तेषु ब्रह्मलोकैषु पराः प्रकृष्टाः सन्तः स्वयं परावतः प्रकृष्टाः समः संवत्सरानेकान्भसन्ति । ब्रह्मणोऽनेकक-
ल्पसंवत्सरीत्यर्थः । तेषां ब्रह्मलोकं गतानां नास्ति पुनरावृत्तिरस्मिन्संसारे न पुनरागमनमिहेति शास्त्राक्षरपाठात् ।
इहेत्याकृतिमात्रग्रहणमिति चेच्छ्रुतं भूते षोडशसिधिति यद्वत् । न, इहेति विशेषणार्थक्यात् । यदि हि नाऽऽन्येन
एवेतद्ग्रहणमनर्थकमेव स्यात् । श्रोभूते षोडशसिधित्यत्र षोडशस्यः श्रोभूतत्वमुक्तं न नाप्यत इति युक्तं
विशेषयितुम् । न हि तत्र श्रवणाकृतिः शब्दाणां विद्यत इति श्रवणो निरर्थक एव प्रयुज्यते । यत्र तु विशेषणशब्दे
२० प्रयुक्तोऽन्यव्यसाये विशेषणफलं चेन्न गम्यते तत्र युक्तो निरर्थक्येनोत्पद्यते विशेषणशब्दे न तु सत्यां विशेषण-
फलावगती । तस्मादस्माकल्पाद्वर्त्तमानवृत्तिर्गम्यते ॥१५॥

अथ पुनर्यै नैव विदुस्तस्याद्यान्निहोत्रसंबन्धपदार्थवद्कस्यैव वेदितारः केवलकर्मिणो यज्ञेनानिहोत्रादिना
दानेन बहिर्वेदि भिक्षमाणेषु ब्रह्मसंविनागलक्षणेन तपसा बहिर्वेदेव बीसाविषयतिरिक्तेन कृच्छ्रबान्नायणादिना

- एकस्मिन्नेव ब्रह्मलोके कथं बहुवचनमित्याशङ्क्याऽह—ब्रह्मेति । ब्रह्मलोकानिति बहुवचनप्रयोगादिति
२५ सम्बन्धः । अत्र ब्रह्मलोका विशेष्यत्वेन गृह्यन्ते । बहुवचनोपपत्तौ हेत्वन्तरमाह—उपासनेति । कल्पशब्दोऽत्रावातर-
कल्पविषयः । तेषामिह न पुनरावृत्तिरिति क्वचित्पाठादस्तिमित्यादिव्याख्यानमयुक्तमिति शङ्कते—ब्रह्मेति । यथा
“श्रोभूते षोडशसिधिते”त्यत्राऽऽकृतिः षोडशसिधितेः श्रोभूतत्वं न न आवर्तकं षोडशसिधितेः प्रतिपक्षेन
कर्तव्यतानियमात्तदेहाऽऽकृतेरिहसन्ध्यार्थत्वाभिरङ्कुलोबानावृत्तिरत्र सिध्यतीत्यर्थः । परिहरति—नेत्यादिना । परोक्षं
वृष्टान्तं विषयमिति—श्रोभूत इति । कृतसम्पन्नारदिवशमेषां हि श्रोभूतत्वं षोडशसिधिते चतुर्मासिदिने कृताया कथा
३० षोडशसिधिते कर्तव्येति विना वचनं न ज्ञायते तत्र श्रोभूतत्वं विशेषणं अत्यन्तव्यावर्तकं तद्विहेति विशेषणमपि
व्यावर्तकमेवेति नाऽऽप्यन्तिकान्मावृत्तिसिद्धिरित्यर्थः । यत्तु षोडशसिधितेः बहिर्वेदस्यऽऽकृतिवाचित्वादेव्यावर्तकत्वमिति
तत्राऽह—न हीति । यद्यपि प्रकृते वाक्ये षोडशसिधिते अत्यन्तव्यावर्तकं तद्विहेति विशेषणमपि
रस्तीत्यङ्गीकृत्याव्यावर्तकः श्रोभूतशब्दो नैव प्रयुज्यते । तथाऽत्रापि विशेषणशब्दस्य व्यावर्तकत्वमावयवकमित्यर्थः ।
सुषिरमाकाशमित्यादौ व्यावर्त्यमावेऽपि विशेषणप्रयोगवदत्रापि विशेषण स्वरूपानुवादमात्रमित्याशङ्क्याऽह—यत्र
३५ त्विति । विशेषणफलमुपसंहरति—तस्मादिति ॥१५॥

देवयानं पत्न्यानुमुत्वा पृथन्तरं वक्तुं वाक्यान्तरमादाय पदद्वयं व्याकरोति—अथेत्यादिना । कथं ते फल-
भागिनो भवन्तीत्याकाशस्यापामाह—यज्ञेनेति । ननु दानतपसी यज्ञग्रहणेनैव गृहीते न पुण्यग्रहीतव्ये तत्राऽह—

लोकान्धयन्ति । लोकानिति बहुवचनात्प्रापि फलतारम्यमभिप्रेतम् । ते धूमममिसंभवन्ति । उत्तरमार्गं इवेहापि देवता एव धूमादिशब्दवाच्याः । धूमदेवतां प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । आतिवाहिकत्वं च देवतानां तददेव । धूमाद्वान्नि रात्रिदेवतां ततोऽपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षदेवतां ततो यान्त्वष्माणान्दक्षिणां दिशमावृत्त्य एति तान्मासदेवता-विशेषान्प्रतिपद्यन्ते ।

मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रम् । ते चन्द्रं प्राप्याश्वं भवन्ति तांस्तत्राश्वमूतान्यथा सोमं राजानमिह ५ यज्ञं श्रुत्वा च आप्यायस्वापक्षीयस्वेति भक्षयन्त्येवमेनांश्चन्द्रं प्राप्तान्कमिणो भूत्यानिव स्वापिणो भक्षयन्त्युपभुङ्क्षते देवाः आप्यायस्वापक्षीयस्वेति न मन्त्रः किं तद्वाप्याप्याऽप्याय्यं चमसत्त्वं भक्षणेनापक्षयं च कृत्वा पुनः पुनर्भक्षयन्तीत्यर्थः । एवं देवा अपि सोमलोके लब्धशरीरान्कमिण उपकरणभूतान्पुनः पुनर्विधामयन्तः कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छन्तः । तद्धि तेषामाप्यायनं सोमस्याऽप्यायनमिवोपभुङ्क्षत उपकरणभूतान्देवाः तेषां कर्मिणां यदा यस्मिन्काले तद्वज्रदानादिलक्षणं सोमलोकप्रापकं कर्म पर्यवेति परिगच्छति परिक्षीयत इत्यर्थः । अथ तदेवमेव प्रसिद्धमाकाशमभि- १० निष्पद्यन्ते । यास्ताः श्रद्धाशब्दवाच्याः क्षुलोकान्तो हुता आपः सोमाकारपरिणता याभिः सोमलोके कर्मिणामुप- भोगाय शरीरमारण्यमस्म्यं ताः कर्मक्षयाद्विमपिण इवाऽऽतपसंपर्कात्प्रविलीयन्ते । प्रविलीनाः सूक्ष्मा आकाशभूता इव भवन्ति तद्विदुष्यन्त इममेवाऽऽकाशमभिमनिष्पद्यन्त इति । ते पुनरपि कर्मिणस्तच्छरीराः सन्तः पुरोवातादिना इतश्चाप्युत्सव नौयस्तेऽन्तरिक्षगास्तदाह—आकाशाद्वायुमिति । वायोर्वृद्धिं प्रतिपद्यन्ते । तदुक्तम्—यज्म्यान्तौ सोमं १५ राजानं जुह्वतीति । ततो वृद्धिभूता इमा पृथिवी पतन्ति । ते पृथिवीं प्राप्य त्रीह्रियवाद्यज्ञं भवन्ति । तदुक्तमस्मिन्लो- केऽग्नौ वृद्धिं जुह्वति तस्या आहुत्या अन्नं संभवतीति । ते पुनः पुरुषाग्नी हूयस्तेऽन्नभूता रेतःसिन्धि । ततो रेतोभूता योषांनौ हूयन्ते ततो आद्यस्ते लोकं प्रपुष्टयामिनस्ते लोकं प्रपुष्टिष्ठन्तोऽग्निहोत्रादिकर्मनुतिष्ठन्ति । ततो धूमाविना पुनः पुनः सोमलोकं पुनरिमं लोकमिति । त एवं कर्मिणोऽनुपरिवर्तन्ते वहीयन्प्रवच्चक्रीभूता बभ्रमन्तीत्यर्थः । उत्तरमार्गाय सद्योमुक्तये वा यावद्ब्रह्म न विदुः । इति नु कामयमानः संसरतीत्युक्तम् ।

अथ पुनर्यं उत्तरं दक्षिणं वेतो पन्थानौ न विदुस्तत्तस्य दक्षिणस्य वा पन्थः प्रतिपत्तये ज्ञानं कर्म वा नानु- २०

बहिर्वेवेति । दीक्षादीत्यादिपदेन पयोव्रतादियज्ञाङ्गसंग्रहः । तत्रेति 'पितृलोकोक्तिः अपिषब्दो ब्रह्मलोकवृष्टान्तार्थः । धूमसम्पत्तेरुत्पत्त्यर्थमाशङ्क्योक्तम्—उत्तरमार्गं इवेति । इहोपीति पितृयाणमार्गोऽपीत्यर्थः । तद्वदेवेत्युत्तरमार्गांमि- नीनां देवतानामिवेत्यर्थः ।

तत्रेति प्रकृतलोकोक्तिः । कर्मिणां तर्हि देवैर्मध्यमाणां चन्द्रलोकप्राप्तिरन्तर्थावेत्याशङ्क्याऽह—उपभुङ्क्षत इति । अन्यथाप्रतिभासं व्यावर्तयति—आप्यायस्वेति । एवं देवा अपीति संक्षिप्तं ब्राह्मन्तिकं विवृणोति—सोमलोक २५ इति । कथं पीनः पुन्येन विश्रान्तिः संपाद्यते तत्राऽह—कर्मानुरूपमिति । ब्रह्मन्तवद्ब्राह्मन्तिके किमित्याप्यायनं नोक्तं तत्राऽह—तद्धीति । पुनः पुनर्विश्रामाभ्यनुज्ञानमिति यावत् । लोकद्वयप्रापकौ पन्थानावित्यं व्याख्याय पुनरेतल्लोक- प्राप्तिप्रकारमाह—तेषामितिस्थादिना । कथं चन्द्रस्थलस्खलितानां कर्मिणामाकाशतादात्म्यमित्याशङ्क्याऽह—यास्ता इति । सोमाकारपरिणतत्वमेव स्फोरयति—यामिरिति । तस्य झटिति ब्रवीश्वनयोग्यता दर्शयति—अस्मयमिति । सामाव्यापत्तिरुपपत्तेरिति न्यायेनाऽह—आकाशभूता इवेति । आकाशाद्वायुप्राप्तिप्रकारमाह—ते पुनरिति । अन्यावधिष्ठे ३० पूर्ववदमिलापादिति न्यायेनाऽह—ते पृथिवीमिति । रेतःसिन्धोगोऽथेति न्यायमाश्रित्याऽह—ते पुनरिति । योनेः शरीरमिति न्यायमनुसृत्याऽह—तत इति । उत्पन्नानां केपाचिदिष्टादिकारित्वमाह—लोकमिति । कर्मानुष्ठानानन्तरं तत्फलमागित्वमाह—ततो धूमाविनेति । सोमलोके फलभोगानन्तरं पुनरेतल्लोकप्राप्तिमाह—पुनरिति । पीनः पुन्येन निपरिवर्तनस्यावधि सूचयति—उत्तरमार्गायेति । प्राप्ताज्ञानात्संस्मरणं पठेत्प्रपि व्याख्यातमित्याह—इति न्विति ।

स्थानद्वयमावृत्तिरहितमुक्त्वा स्थानान्तरं दर्शयति—अथेत्यादिना । स्थानद्वयात्तृतीये स्थाने विशेषं कथयति— ३५

१. आप्यायस्वेति भक्षयति इति—अत्र इतः स्वर्गं गतानां कर्मानुष्ठानाणां देवैः भक्षणं निदिश्यते तच्च न मोदकारिद- वच्चर्षणम् । अपि तु इष्टैः भिन्नादिभिरिव ते सह विहरणम् । अन्यथा कृतकर्मणः फलभोगानुपपत्तेः क्रिया- समभिव्याहारे लोद (३-४-२) इति सूत्रात् क्रियायाः पीनः पुन्ये घोष्ये लोद ।

अथ षष्ठाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामिपुद्गयन आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे द्वादशाहमुपस-
 द्धवती भूत्वोदुम्बरे कंसे चमसे वा सवौषधं फलानीति संभृत्य परिसमूहं परि-
 लिप्यानिमुपसमाधाय परिस्तीर्याऽऽवृत्ताऽऽज्यं स स्क्रुत्य पुंसा नक्षत्रेण मन्वं संनोय
 ५ जुहोति । यावन्तो देवास्तथ्यि जातवेदस्तिर्यङ्मो ज्ञान्ति पुरुषस्य कामान् ।
 तेभ्योऽहं भागवेयं जुहोमि ते मा तृताः सर्वैः कामैस्तपयन्तु स्वाहा । या तिरश्री
 निपद्यतेऽहं विषरणी इति तां त्वा घृतस्य धारया यजे सर्वधनोमहं स्वाहा ॥१॥

तिष्ठन्तीत्यर्थः । ते किं भवन्तीति । उज्यते—ते क्रीडाः पतङ्गा भविं यज्ज्वेदं वन्द्यकर्म ब्रह्मसकामित्येतद्भवति ।
 एवं हीर्यं संसारगतिः कष्टाऽस्यां निमज्जस्य पुनरुद्धार एव दुर्लभः । तथा च श्रुत्यन्तरम्—“तानीमानि सुभाष्यस-
 १० कृषावतीनि भूतानि भवन्ति बाधस्व भ्रियस्व” इति । तस्मात्सर्वोत्साहेन यथाशक्ति स्वाभाविककर्मज्ञानहूनेन
 वक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं शास्त्रीयं कर्म ज्ञानं वाऽनुतिष्ठेदिति बाधार्थः । तथा श्रोतम् “असौ वै लघु ईर्ष-
 क्षप्रतरं तस्मात्संयुज्यते” इति अत्यन्तराम्भोभाय प्रयतेत्यर्थः । अत्राप्युत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधन एव महत्त्व-
 कर्तव्य इति गम्यते । एवमेवानुपरिबर्तस्य इत्युक्त्याद् । एवं प्रवृत्ताः सर्वे निर्णीताः । असौ वै लोक इत्यारभ्य पुरुषः
 सर्वभूतोत्तिष्ठतुर्थः प्रवृत्तौ यतिष्यामाहुत्यामिस्थाभिः प्राबभ्येन । पञ्चमस्तु द्वितीयत्वेन देवदानस्य वा पयः प्रतिपत्तौ
 १५ पितृभ्यामस्य वेति वक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनकथनेन । तेनैव च प्रथमोऽप्यग्रेणैव केचिदर्थः प्रतिपद्यते
 केचिद्वृत्तमिति विप्रतिपत्तिः । पुनरावृत्तिश्च द्वितीयः प्रवृत्त बाकासाधिक्रमेण लोकमगच्छन्तीति । तेनैवासी
 लोको न संयुयते कीदृशतत्त्वविप्रतिपत्तेः केचिच्चिदिति तृतीयोऽपि प्रवृत्तो निर्णीतः ॥१६॥
 इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

स यः कामयेत । ज्ञानकर्मणोर्गतिरपेक्ष । तत्र ज्ञानं स्वतन्त्रं कर्म तु वैश्वानुपविशितद्वयायत्तं तेन कर्मा-
 २० वित्तमुपार्जनीयम् । तच्चाप्रत्ययवायकारिणोपायेनेति तदर्थं मन्वाक्यं कर्माऽऽरभ्यते सहस्रप्रभये । महत्त्वे च सत्य-
 सिद्धं हि वित्तम् । तदुच्यते—स यः कामयेत स यो वित्तार्थं कर्मण्यधिकृतो यः कामयेत । किम् । महत्सहस्रं
 एवमिति । तृतीये स्थाने आद्योग्यश्रुति संवादयति—तथा चेति । अमुष्या गतेरतिक्रमे परिसिद्धं वाक्यार्थमाचष्टे—
 तस्मादिति । सर्वोत्साहो वाक्यामचेतसां प्रयत्नः । यदुक्तमस्यां नियमस्य पुनरुद्धारो दुर्लभो भवतीति तत्र श्रुत्यन्तर-
 मनुकूलयति—तथा चेति । अतो ब्रीह्याविभावादित्यर्थः । तस्मादित्यतिक्रमसंसारदित्यर्थः । वक्षिणोत्तरमार्गप्रति-
 २५ साधने यत्साम्यमाशङ्क्याऽहं—अत्रापीति । पञ्च प्रवृत्तान्प्रस्तुत्य किमिति प्रत्येकं तेषां निर्णयो न कृत इत्याशङ्क्याऽहं—
 एवमिति । निर्णीतं प्रकारमेव संगृह्णाति—असावित्यादिना । प्रायस्येव निर्णीत इति संशयः । वैश्वान्त्येत्यादि-
 पञ्चमः प्रवृत्तः । स तु द्वितीयत्वेन वक्षिणादिमार्गप्रतिपत्तिसाधनकथा निर्णीत इत्यर्थः । तेनैव मार्गद्वयप्राप्तिसाधनोपदेष्टेनेति
 यावद् । भूतानां प्रजाणां विप्रतिपत्तिः प्रथमप्रवृत्तस्य निर्णयप्रकाराह—अन्नेरिति । द्वितीयप्रवृत्तस्वल्पमनूष तस्य
 निर्णीतत्वप्रकारं प्रकटयति—पुनरावृत्तिश्चेति । बाधच्छन्तीति निर्णीत इत्युत्तरं संबन्धः । तेनैव पुनरावृत्तौ सत्येन-
 ३० त्वर्थः । अमुष्य लोकस्यासंपूर्तिर्हि तृतीयः प्रवृत्तः । स च द्वार्यां हेतुभ्यां प्रागुक्तार्थां निर्धारितो भवतीति भावः ॥१६॥
 इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

ब्राह्मणान्तरमवतार्य संगतिमाह—स य इति । तत्रेति निर्धारणे सप्तमी । कथं तर्हि वित्तोपार्जनं समवति
 तत्राऽहं—सन्नेति । तदर्थं वित्तसिद्धयर्थमिति यावद् । ननु महत्त्वसिद्धयर्थमिति कर्माऽऽरभ्यते महत्त्वानुयामिति
 ३५ श्रुतेस्तत्कर्ममन्यथा प्रतिनातमिति शङ्कते—महत्त्वेति । परिहरति—महत्त्वे चेति । उज्येत्वं श्रुत्यक्षराणि योजयति—
 तदुच्यत इत्यादिना । स यो वित्तार्थं कामयेत तस्येदं कर्मेति शेषः । यस्य कस्यचिद्विधायिनस्तीहं कर्म स्वादित्या-
 शङ्क्याऽहं—कर्मण्यधिकृत इति । तत्र वित्तार्थिनि पुंसीति यावद् । उपख्यो नामेतिवक्षोपा । ज्योतिष्टोमे प्रवर्णोह-

प्राप्तुया महात्म्यामिति त्यर्थः । तत्र मन्थकर्मणो विधित्सितस्य कालोऽभिधीयते—उदगयन आदित्यस्य तत्र सर्वत्र प्राप्तावपूर्यमाणपक्षस्य शुक्लपक्षस्य । तत्रापि सर्वत्र प्राप्तौ पुण्याहेभ्युकूल आत्मनः कर्मसिद्धिकार इत्यर्थः । द्वादशाहं यस्मिन्पुण्येऽनुकूले कर्म चिकीर्षति ततः प्राक्पुण्याहमेवाऽऽरभ्य द्वादशाहमुपसद्व्रती । उपसत्सु व्रतमुपसवः प्रसिद्धा ज्योतिष्टोमे । तत्र च स्तनोपचयापचयद्वारेण पयोभक्षणं तद्वद्वतम् । अत्र च तत्कर्मणुपसंहारात्केवलमिति कर्तव्यता-
शून्यं पयोभक्षणमात्रमुपादीयते । ननुपसवो व्रतमिति यदा विग्रहस्तदा सर्वमिति कर्तव्यतास्य प्राप्तुं भवति तत्कस्मात् ५
परिगृह्यत इति । उच्यते—स्मार्तत्वात्कर्मणः । स्मार्तं होदं मन्थकर्म । ननु श्रुतिविहितं सत्कथं स्मार्तं भवितुमर्हति । स्मृत्यनुवादिनी हि श्रुतिरियम् । श्रौतत्वे हि प्रकृतिविकारभावस्ततश्च प्राकृतधर्मप्राप्तिर्ब्रह्म विकारकर्मणो न त्विह श्रौतत्वम् । अत एव चाऽऽवस्थायां न वेतकर्म विधीयते । सर्वा चाऽऽनुस्मार्तवेति । उपसद्व्रतो भूत्वा पयोव्रती सत्सित्यर्थः ।

ओदुम्बर उदुम्बरवृक्षमये कसे चमसे वा तस्यैव विशेषणं कंसाकारे चमसाकारे वोदुम्बर एव । आकारे १०
तु विकल्पो नोदुम्बरत्वे । अत्र सर्वोपधं सर्वासामोषधीनां समूहं यथासम्भवं यथाज्ञातं च सर्वा ओषधोः समाहृत्य तत्र ग्राम्याणां तु वश नियमेन ग्राह्या बोहियवाद्या वक्ष्यमाणाः । अविकप्रह्वे तु न दोषः । ग्राम्याणां फलानि च यथासम्भवं यथाज्ञातं च । इतिशब्दः समस्तसम्भारोपचयप्रदर्शनार्थः । अन्यदपि यत्सम्भारणीयं तत्सर्वं संभूत्येत्यर्थः । क्रमस्तत्र गृह्योक्तो द्रष्टव्यः । परिसमूहनपरिलेपने भूमिस्तकारः । अग्निमुपसमाधायति वचनादावशब्धेऽननाविति गम्यते । एकवचनादुपसमाधानाश्रयणाच्च । विद्यमानस्यैवोपसमाधानम् । परित्तीयं दर्शनादुक्ता स्मार्तत्वात्कर्मणः १५

निति शेषः । किं पुनस्तासु व्रतमिति तदाह—तत्र चेति । यदुपसत्सु स्तनोपचयापचयाभ्यां पयोभक्षणं यजमानस्य प्रसिद्धं तदत्रोपसद्व्रतमित्यर्थः । प्रकृतेऽपि तर्हि स्तनोपचयापचयाभ्यां पयोभक्षणं स्यादिति चेन्नैत्याह—अत्र चेति । मन्थाख्यं कर्म समन्वयार्थः । तत्कर्मैत्युपसद्रूपकर्माधिकः । केवलमित्यस्यैवार्थमाह—इति कर्तव्यताशून्यमिति । समाप्तान्तर-
माश्रित्य शङ्कते—नन्विति । कर्मधारयस्य समासवाक्यं तदित्युक्तम् । मन्थाख्यस्य कर्मणः स्मार्तत्वात् न श्रुत्युक्तानामुप-
सदाभ्युपसंहाराभावात् कर्मधारयः सिध्यतीत्युत्तरमाह—उच्यत इति । मन्थकर्मणः स्मार्तत्वमाक्षिपति—नन्विति । २०
परिसमूहनपरिलेपनान्युपसमाधानादेः स्मार्तार्थस्यात्रोच्यमानत्वादियं श्रुतिः स्मृत्यनुवादिनी युक्ता । तथा चैतत्कर्म भवत्येव स्मार्तमिति परिहरति—स्मृतीति । ननु श्रुतेन स्मृत्यनुवादिनीत्वं वैपरीत्यादौ भवतीदं श्रौतमित्याशङ्क्याऽह—
श्रौतत्वे हीति । यदीदं कर्म श्रौतं तदा ज्योतिष्टोमेनास्य प्रकृतिविकृतिभावः स्यात् । समग्राह्यसंयुक्ता प्रकृतिविकलाङ्ग-
संयुक्ता च विकृतिः । प्रकृतिविकृतिभावे च विकृतिकर्मणः प्राकृतधर्मप्राप्तिश्चादुपसद एव व्रतमिति विगृह्य सर्वमिति-
कर्तव्यतास्य शक्यं ग्रहीतुं न चात्र श्रौतत्वमस्ति परिलेपनादिसंभवात् । न च पूर्वभाविन्या श्रुतेस्तराभाविस्मृत्य- २५
नुवादिनासिद्धिस्तस्यास्त्रैकाल्यविषयत्वाभ्युपगमादिति भावः । मन्थकर्मणः स्मार्तत्वे लिङमाह—अत एवेति । तत्रैव हेतुन्तरमाह—सर्वा चेति । मन्थगतेतिकर्तव्यताऽऽज्ञादित्युच्यते । उपसद एव व्रतमिति विग्रहासंभवादुपसत्सु व्रतमित्यस्मदुक्तं सिद्धमुपसंहृत्यमिति शब्दः । पयोव्रती सन्वक्ष्यमाणेन क्रमेण जुहोतीति संबन्धः ।

ताम्रमोदुम्बरमिति शङ्कां वारयति—उदुम्बरवृक्षमय इति । तस्यैवेति प्रकृतप्राप्तिपरामर्शः । ओदुम्बरत्वे विकल्पमागच्छ्याऽह—आकार इति । अत्रेति प्राग्निर्देशः । असंभवादसंशयत्वाच्च सर्वोपधं समाहृत्येत्युक्तमित्या- ३०
शङ्क्याऽह—यथासंभवमिति । ओषधिवि नियमं दर्शयति—तत्रेति । परिसंख्यां वारयति—अधिकेति । इति समूह्या-
त्रैतिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वे फलितं वाक्यार्थं कथयति—अन्यदपीति । ओषध्यादीनां संभरणानन्तरं परिसमूहनादिक्रमे किं प्रमाणमित्याशङ्क्याऽह—क्रम इति । तत्रेति परिसमूहनाद्युक्तिः । होमाधारत्वेन त्रेताग्निपरिग्रहं वारयति—अग्नि-
मिति । आवसथ्येऽनौ होम इति शेषः । कथमेतावता त्रेताग्निपरित्यागस्तत्राऽह—एकवचनादिति । कथमुपसमाधान-
श्रवण त्रेताग्निनिवारक तत्राऽह—विद्यमानस्येति । आहवनीयादेष्टाऽऽश्रयेत्याह प्रागेव सत्त्वमिति भावः । मध्ये ३५
स्वस्थानेऽपि शेषः । आवापस्थानमाहृतिविशेषप्रक्षेपप्रदेशः । गो जातवेदस्त्वदधीना यावन्तो देवा वक्रमतयः सन्तो ममार्थांश्चरितवजन्ति तेभ्योऽहमाज्यभागं लब्ध्वर्षयामि ते च तेन तुष्ठा भूत्वा सर्वेऽपि पुष्कार्यमां तपयन्तु । अहं च त्वदधीनोऽपि इत्याद्यमन्त्रस्यार्थः । जातं जात वेतीति वा जाते जाते विद्यत इति वा जातवेदाः । या देवता कुटिल-
मतिर्भूत्वा सर्वस्यैवाहमेव धारयन्तीति भत्वा त्वामाश्रित्य वर्तते ता सर्वसाधनी देवतामहं धृतस्य धारया यजे स्वाहेति पूर्ववदेव द्वितीयमन्त्रार्थः ॥१॥

ज्येष्ठाय स्वाहा ओष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँ श्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँ श्रवमवनयति वागे स्वाहा प्रतिष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँ श्रवमवनयति चक्षुषे स्वाहा संपदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँ श्रवमवनयति श्रोत्राय स्वाहाऽऽयतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँ श्रवमवनयति मनसे स्वाहा प्रजापत्ये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँ श्रवमवनयति रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँ श्रवमवनयति ॥१॥

अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँ श्रवमवनयति सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँ श्रवमवनयति भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँ श्रवमवनयति भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँ श्रवमवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँ श्रवमवनयति भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँ श्रवमवनयति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा १० मन्ये सँ श्रवमवनयति अत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँ श्रवमवनयति भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँ श्रवमवनयति भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँ श्रवमवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँ श्रवमवनयति सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँ श्रवमवनयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँ श्रवमवनयति ॥३॥

अथैनमभिभूषति भ्रमवसि ज्वलदसि पूर्णमसि प्रस्तव्यमस्येकसममसि हिक्लु-
१५ मसि हिंक्रियमाणमस्युद्गीषमस्युद्गीषमालमसि आकितमसि प्रत्याभाकितमस्या
संदीप्तमसि बिभूरसि प्रभूरस्यन्नमसि ज्योतिरसि निचनमसि संवर्गोत्सीति ॥४॥

स्वासीपाकावुपरिगृह्यते । तयाऽऽज्यं संस्क्रुत्य पुंसा नक्षत्रेण पुंशाम्ना नक्षत्रेण पुण्याहसंयुक्तेन मन्त्रं सर्वोपपन्नमिष्टं तन्मोहमुन्दरे जमसे वजनि समुनि धृति क्षोपसि ज्योक्तोपमन्त्रोपमन्त्र संनीय मन्ये सस्याप्यौहुम्बरेण कुवेलाऽऽज्या-
स्यान आरभ्यस्य जुहोत्येतैर्मन्त्रैर्वाक्यतो देवा इत्यादिः ॥१॥

२० ज्येष्ठाय स्वाहा ओष्ठाय स्वाहेत्यारम्भ हे हे आहुती हुत्वा मन्ये संश्रवमवनयति । जुवावकेपमत्तय मन्ये संज्ञावयंति । एतस्मदेव ज्येष्ठाय ओष्ठयेत्यादिप्राणलिङ्गाज्येष्ठवेष्टादिप्राणविद् एवास्मिन्कर्तव्यधिकारः । रेतस इत्यारम्भैकमाहुति हुत्वा मन्ये संश्रवमवनयत्यथरयोपमन्त्रा पुनर्मन्याति ॥२-३॥

अथैनमभिभूषति भ्रमदसीत्यनेन मन्त्रेण ॥४॥

ज्येष्ठयेत्यादिमन्त्रेषु ध्वनितमर्थमाहु—एतस्मादेवेति । हे हे आहुती हुत्वेजुं तत्र सर्वं द्वितप्रदं
२५ प्रत्यावष्टे—रेतस इत्यारभ्येति । संश्रवः सुवावलिप्तमाज्यम् ॥२-३॥

अज्यद्रव्यस्य प्राणदेवताकत्वाप्राणैकैकृत्य सर्वात्मस्त्वं तथा च सर्वदेवेषु प्राणत्वेण त्वं भ्रमदसि प्राणस्य कृत्वात्मकत्वात्तद्रूपत्वाच्च । तत्राग्निरूपेण च त्वं ज्वलदसि प्रकाशात्मकत्वात्तन्तद्रूपत्वाच्च । तदनु ब्रह्मत्वेण त्वं पूर्णमसि । नमोरूपेण प्रस्तव्यं निष्कम्पमसि सर्वैरविरोधित्वात्सर्वमसि जगदैकसम्बन्धत्वात्तन्तद्रूपत्वाच्च । तदनु च स्थितं वस्तु त्वमसि । अतोऽत्रा यन्नास्ते त्वमेव हिक्लुमसि । तेनैव यन्मन्ये हिंक्रियमाणं कामि । उद्यागा च ३० यज्ञात्स्ये तन्मन्ये चोद्गीषमुद्गीषमयान कामि । अज्ययुंथा त्वं आविनमसि । आत्मोद्येण च प्रत्यायावितमसि । आद्रे मेघोदरे सत्यदेमसि । विविधं जवतोति विभु । प्रभु । समर्थो गौर्यरूपेण गोमात्मना स्थितत्वाद्वा भोक्तृपेणा-
म्यात्मना ज्योतिःप्रारणत्वाविधेनं लज्जोऽप्यात्मविद्वेकयोगीन्द्रादीनामप्यन्वादीना च गृह्यमाणत्वं सर्वगोत्रातीनामप्यनं-
भनंस्तार्थः ॥४॥

अथैनमुद्यच्छत्याम्स्यामहि ते महि स हि राजे-
शानोऽपि ततिः स मां राजेशानोऽपि तति करोति तति ॥५॥

अथैनमाचामति तत्सवितुर्वरेण्यम् । मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।
माध्वीर्वः सन्त्वोषधीः । भूः स्वाहा । भर्गो देवस्य धीमहि । मधु नक्तमुतोषसो
मधुमत्पार्थिवः रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता । भुवः स्वाहा । विषो यो नः प्रचोदयात् ।
मधुमासो वनस्पतिर्मधुमांस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः । स्वः स्वाहेति । सर्वा च
सावित्रीमन्वाह सर्वाश्च मधुमतोरहमेवेदं सर्वं भूयासं भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य पाणी
प्रक्षाल्य जघनेनार्गिणं प्राविशराः संविशति प्रातरादित्यमुपतिष्ठते विशामेकपुण्डरीकमस्यहं
मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति यथेतमेत्य जघनेनार्गिणमासीनो वर्श जपति ॥६॥

तं हैतमुद्दालक आरुणिर्वासनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्तवोवाचापि १०
य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरम्भाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥७॥
एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्तवोवा-
चापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरम्भाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥८॥

अथैनमुद्यच्छति सह पात्रेण हस्ते गृह्णात्यामस्यामहि ते महीत्यनेन ॥५॥

अथैनमाचामति भक्षयति गायत्र्याः प्रथमपादेन मधुमत्यैकया व्याहृत्या च प्रथमया प्रथमप्राससाचामति । १५
तथा गायत्रीद्वितीयपादेन मधुमत्या द्वितीयया द्वितीयया च व्याहृत्या द्वितीयं प्रासम् । तथा तृतीयेन गायत्रीपादेन
तृतीयया मधुमत्या तृतीयया च व्याहृत्या तृतीयं प्रासम् । सर्वा सावित्रीं सर्वाश्च मधुमतोरहमेवेदं सर्वं
भूयासमिति चान्ते भूर्भुवः स्वः स्वाहेति समस्तं भक्षयति । यथा चतुर्भिर्प्रासैस्तद्वर्ण्यं सर्वं परिसमाप्यते तथा
पूर्वमेव निरूप्येत् । यस्यात्रावल्लिप्तं तत्पात्रं सर्वं निर्णिज्य तूष्णीं पिबेत् । पाणी प्रक्षाल्याप आचम्य जघनेनार्गिणं
पश्चादन्ते प्राविशराः संविशति । प्रातः संव्यामुपास्यादित्यमुपतिष्ठते विशामेकपुण्डरीकमित्यनेन मन्त्रेण । २०
यथेतं यथागतमेत्यादित्या जघनेनार्गिणमासीनो वर्श जपति ॥६॥

तं हैतमुद्दालक इत्यादि सत्यकामो जावालोऽन्तेवासिन्य उक्तवोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्च-
ज्जायेरम्भाखामिम्भाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीत्येवमन्तेमेनं मन्थमुद्दालकाग्रभूत्यैकवाचायैकमागतं सत्यकाम
आमसि त्वं सर्वं विजानासि कथं च ते तव महि महत्तरं रूपमामहि मन्यामहे । स हि प्राणो राजादिगुणः स
च मा तथामूर्तं करोत्वित्युद्यममन्त्रस्यार्थः ॥५॥ २५

तत्सवितुर्वरेण्यं वाणीयं श्रेष्ठं पदं धीमहीति सम्बन्धः । वाता वायुमेदा मधु सुखमुतायते वहन्ति । सिन्धवो
नद्यो मधु क्षरन्ति मधुरसाम्बन्धः । ओषधीश्चास्मान्प्रति माध्वीर्गंधुरसाः सन्तु । देवस्य सवितुर्भर्गोऽस्तेजोऽशं वा
प्रस्तुतं पदं चिन्तयामः । नक्तं रात्रिस्तोषसो दिवसाश्च मधु प्रीतिकराः सन्तु । पार्थिवं रजो मधुमदनुद्वेगकरमस्तु ।
द्यौश्च पिता नोऽस्माकं मधु सुखकरोऽस्तु । यः सविता नोऽस्माकं विषो बुद्धीः प्रचोदयात्प्रेरयेत्तस्य तद्वरेण्यमिति
सम्बन्धः । वनस्पतिं सोमोऽस्माकं मधुमानस्तु । गावो रश्मयो दिव्यो वा माध्वीः सुखकराः सन्तु । अन्तर्बान्दादिति- ३०
शब्दाच्चोपरिष्ठदुक्तेत्यनुषङ्गः । एवं प्रासचतुष्टये निवृत्ते सत्यवशिष्टे द्रव्ये किं कर्तव्यं तत्राह—ग्रयेति । पात्रा-
वगिष्ट्य परित्यागं वारयति—यदिति । निर्णिज्य प्रक्षाल्येति यावत् । पाणिप्रक्षालनवचनसामर्थ्यात्प्राप्तं शुद्धयर्थं
स्पर्शमाचमनमनुजानाति—अप वासस्येति । एकपुण्डरीकशब्दोऽखण्डश्रेष्ठवाची ॥६॥

तमेतं नापुत्रायेत्यादेरर्थमाह—विद्येति । गिण्यः श्रोत्रियो मेधावी धनदायी प्रियः पुत्रो निधया विद्यादातेति
पदं तीर्थानि संप्रदानानि ॥७-१३॥ ३५

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकाया पद्याध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

- एतमु ह्येव मधुकः पैङ्गवचूलाय भागवित्तयेऽन्तेवासिन उक्तवोवाचापि
य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥९॥
- एतमु ह्येव चूलो भागवित्तर्जनकय आयस्यूनापान्तेवासिन उक्तवोवाचापि
य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥१०॥
- ५ एतमु ह्येव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जाबालायान्तेवासिन उक्तवोवा-
चापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥११॥
- एतमु ह्येव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्तवोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषि-
ञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेतं नापुत्राय बाऽजन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥१२॥
- चतुरोदुम्बरो भवत्यौदुम्बरः खूव औदुम्बरश्चमस औदुम्बर इक्ष्म औदुम्बर्या उपमन्यन्तौ
१० वक्ष प्राभ्याणि धान्यानि भवन्ति श्रीह्रियवास्तिलभाषा अणुप्रियगवो गोपूमाश्र मसुराश्र
खल्वाश्र खलकुलाश्र तान्पिष्टान्धनि मधुनि घृत उपसिञ्चदयात्यस्य जुहोति ॥१३॥
इति वृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥१॥

अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम्

एवां नै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽपामोवषय ओष-

- १५ धीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां पुच्छः पुष्पस्य रेतः ॥१॥

आचार्यो बह्मभूयोऽन्तेवासिभ्य उक्तवोवाच । किमयमुवाचेत्युच्यते—अपि य एनं शुष्के स्थाणौ वक्षप्राग्नेयेन मस्य
भक्षगाय संस्तुतं निषिञ्चेत्प्रसिपेज्जायेरञ्छाखास्तेवासिभ्यो शाखा अथवा वृक्षस्य प्ररोहेषु पलाशानि
पृथानि यथा जीवतः स्थाणोः किमुतानेन कर्त्तव्यं कामः सिध्येति । अथफलनिर्द्धर्तं कर्त्तव्यं कर्म्मस्युत्पद्यतेतत् ।
विद्याविगमे षट्तीर्थानि तेषांविह सप्राणवर्त्तनस्य मन्थविज्ञानस्याविगमे हे एव तेषां अनुज्ञायते पुत्रभ्रातो-
२० बाली च ॥१०-१२॥

चतुरोदुम्बरो भवतीति व्याख्यातम् । वक्ष प्राभ्याणि धान्यानि भवन्ति धान्याणां तु धान्यानां वक्ष नियमेन
प्राह्या इत्यवोचाम । के त इति निदिश्यन्ते—श्रीह्रियवास्तिलभाषा अणुप्रियगवोऽणवश्चाणुशमवश्चाः ऋचिद्वेदे
प्रियगवः प्रसिद्धाः कञ्जवाग्नेन । खल्वा निष्पाया खलकुलाश्रान्तेवासिभ्यो शोके खलकुलाः कुलस्थाः । एतद्वधतिरेकेण
यथाज्ञाति सर्वावषयो प्राह्याः फलानि चेत्यवोचामायासिकानि वर्त्तयित्वा ॥१३॥

- २५ इति वृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये षष्ठाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥१॥

यादृक्मन्त्रा यथोत्पादितो यैवां गुणैर्विशिष्टः पुत्र आत्मनः पितुश्च लोकयो भवतीति तत्संपादनाय ब्राह्मण-
मारज्यते । प्राणवर्त्तनः श्रीमन्त्रं कर्म्म कुतवतः पुत्रमन्येष्विकारः । यदा पुत्रमन्यं चिकर्त्तति तदा श्रीमन्त्रं कृत्स्नं
काकं पत्न्याः प्रसोक्त इत्येतद्वत्स ओषध्यादिरसलमत्स्तुत्याऽजयस्यते । एवां नै चराचरानां भूतानां पृथिवी रसः
सारसूतः । सर्वभूतानां मन्त्रित इत्युक्तम् । पृथिव्या आपो रसः । आपु हि पृथिव्योता च ओता च । अपमोवषयो
३० रसः । कार्यत्वाद्रसत्वमोषध्याधीनम् । ओषधीनां पुष्पाणि । पुष्पाणां फलानि । फलानां पुच्छः । पुष्पस्य रेतः ।
प्राणोपासकस्य वितार्थिनो अथाख्य कर्म्मन्त्वा ब्राह्मणान्तरमुत्पादयति—यादृगिति । उरगुण स कथं
स्यादित्यपेक्षायामिति शेषः । तच्छब्दो यथोक्तपुत्रविषयः । अस्मिन्ब्राह्मणे पुत्रमन्त्राख्य कर्म्म वच्यते तद्वचति सर्व-
विकारविषयमित्याद्यच्छायाऽह—प्रागेति । पुत्रमन्त्रस्य कारुण्यमाश्रयात्तद्व्याख्याऽह—यदेति । किमयं गमकमित्या-
द्यच्छाया रेतःस्तुतिरित्याह—इत्येतद्विति । पृथिव्याः सर्वसूतसारस्ते अनुब्राह्मण प्रमाणयति—सर्वभूतानामिति । तत्र
३५ गागिब्राह्मणं प्रमाणमित्याह—आपु हीति । अथा पृथिव्याश्च रसत्वं कारणत्वाद्भुक्तमोषध्यादाना कथमित्याद्यच्छायाऽह—
कार्यत्वाविति । रेतोऽमुणतेति प्रस्तुत्य रेतसस्तत्र तेजःशब्दप्रयोगात्तस्य पुच्छे सारस्त्वमेतरेके विवर्त्तनमित्याह—

स ह प्रजापतिरीक्षां चक्रे हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियं ससृजे तां सुद्धाञ्च उपास्त
तस्मात्स्त्रियमथ उपासीत स एतं प्राञ्चं प्रावाणमात्मन एव समुदधारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥२॥
तस्या वैविरूपस्थो लोमानि बहिःश्रमार्धिवषणे समिद्धो मध्यतस्ती मुष्कौ स यावान् ह वै
वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य लोको भवति य एवं विद्वानघोषहासं
चरत्यासां स्त्रीणां सुकृतं वृद्धेऽथ य इदमविद्वानघोषहासं चरत्यास्य स्त्रियः सुकृतं वृद्धते ॥३॥
एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आशिराहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आहैतद्ध स्म वै
तद्विद्वान्कुमारहारित आह बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माल्लोकात्
प्रयन्ति य इदमविद्वान् सोऽघोषहासं चरन्तीति बहु वा इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति ॥४॥

“सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेनः संभूतम्” इति श्रुत्यन्तरात् ॥१॥

यत एवं सर्वभूतानां सारतममेतद्वेतोऽतः का नु जन्वस्य योग्या प्रतिष्ठेति स ह ऋषा प्रजापतिरीक्षां चक्रे । १०
ईशां कृत्वा स स्त्रियं ससृजे । ता वा सुद्धाञ्च उपास्त सैयुनाख्यं कर्माधिवषासनं नाम कृतवाम् । तस्मात्स्त्रियमथ
उपासीत श्रेष्ठानुश्रयणा हि प्रजाः । अथ वाजपेयसामान्यकृत्तिमाह—स एतं प्राञ्चं प्रकृष्टगतिपुक्तमात्मनो प्रावाणं
सोमाभिषवोपलस्यानीयं काठिन्यसामान्यात्प्रजननेन्द्रियमुदधारयदुत्पूरितवान्श्रीव्यस्त्रनं प्रति तेनैनां स्त्रियमभ्य-
सृजदभिसंसर्गं कृतवाम् ॥२॥

तस्या वैविरूप्यादि सर्ब सामान्यं प्रसिद्धम् । समिद्धोऽग्निर्मध्यतः स्त्रीव्यस्त्रनस्य तौ मुष्कावधिवषणफलके १५
इति भ्यवहितेन संबध्यते । वाजपेययागिनो यावान् लोकाः प्रसिद्धस्तावान्जिदुषो सैयुनकर्मणो लोकः फलमिति
स्तूप्यते । तस्माद्भीमत्सा नो कार्यति । य एवं विद्वानघोषहासं चरत्यासां स्त्रीणां सुकृतं वृद्धं वावर्जयति । अथ पुनर्यो
वाजपेयसंपत्तिं न जानात्यविद्वान्नेतसो रसतमस्यं वाघोषहासं चरति । आस्य स्त्रियः सुकृतमावृद्धतेऽविबुधः ३॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आशिराहाघोषहासाख्य सैयुनकर्म वाजपेयसम्पत्तं विद्वान्तिथयः । तथा नाको
मौद्गल्यः कुमारहारितश्च । किं त बाहुरित्युच्यते—बहवो मर्या मरणवर्षमिषो मनुष्या ब्राह्मणा अयन येषां ते २०
ब्राह्मणायना ब्रह्मबन्धवो जातिमात्रोपगोविन इत्येतत् । निरिन्द्रिया विस्लिष्टेन्द्रिया विसुकृतो विगतपुक्तकर्माणोऽ-
विद्वान् सैयुनकर्मसाक्षा इत्यर्थः । ते किमस्माल्लोकात्प्रयन्ति परलोकात्परिभ्रष्टा इति सैयुनकर्मणोऽप्यन्तर्पापहेतुत्वं
वर्णयति—य इदमविद्वान् सोऽघोषहासं चरन्तीति । श्रीमन्वं कृत्वा पत्या ऋतुकालं ब्रह्मचर्येण प्रतीक्षते यदीव रतः
स्कन्दति बहु वाज्यं वा सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रागप्राबल्यात् ॥४॥

सर्वेभ्य इति ॥१॥

श्रेष्ठमनुश्रयन्तेऽनुसरन्तीति श्रेष्ठानुश्रयणाः । पशुकर्मणि स्वारस्येन प्राणिमात्रस्य प्रवृत्तवृत्ता विधिरित्या-
शङ्क्याऽऽह—अत्रेति । अवाच्यं कर्म सप्तम्यर्थः ॥२॥

मुष्कौ वृषणो योनिपाक्वयोः कठिनौ मांसखण्डौ तत्राधिपवणशब्दितसोमफलकदृष्टिः । यच्चाऽऽनुहुहं चर्म
सोमकण्डनार्थं तद्दृष्टी रहस्यदेशस्य चर्मणि कर्तव्येत्याह—साविति । जपास्तिकप्रकारमुक्त्वा फलोक्तेस्तात्पर्यमाह—
वाजपेयेति । स्तूप्यते सैयुनाख्यं कर्मति शेषः । स्तुतिफलमाह—तस्माविति । इतिजब्दः स्तुतिफलदर्शनार्थः । उपास्ते- ३०
धिकं फलमाह—य एवमिति । अविदुषो दुर्ब्यापारनिरतस्य प्रत्यवायं दर्शयति—अथेति ॥३॥

अविदुषामतिगृहीतमिदं कर्मैत्यत्राऽऽचार्यपरम्परामभिसमाह—एतद्धेति । पशुकर्मणो वाजपेयसंपन्नत्वमिदं-
शब्दार्थः । अविदुषामवाच्ये कर्मणि प्रवृत्तानां दोषित्वमुपसंहरुमिति शब्दः । विदुषो लाभमविदुषश्च दोषं दर्शयित्वा
क्रियाकालाग्रागेव रेतं स्वल्पेन प्रायश्चित्तं दर्शयति—श्रीमन्त्यमिति । यः प्रतीक्षते तस्य रेतो यदि स्कन्दतीति
योजना ॥४॥

- तदस्मिन्मृषेदनु वा मन्त्रयेत् अग्नेऽष्ट रेतः पुष्प्रीमस्कात्सोद्योषधीरप्यसरस्वदपः । इहमेहं
तत्रेत आहवे पुनर्ममित्तिन्त्रियं पुनस्तेजः पुनर्संगः । पुनरग्निर्विष्णुश्च यथास्थानं
कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामावायान्तरेण । स्तनौ , धौ , भ्रुवौ वा निमुञ्च्यात् ॥५॥
अथ यद्युदक आत्मानं पश्येत्तदभिमन्त्रयेत् मयि तेज इन्द्रियं यशो ब्रविणं सुकृतमिति
५ श्रीहं वा एषा त्वीणां यम्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत् ॥६॥
सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामवक्रीणीयात्सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्टया वा
पाणिना बोधहृत्पातिकाभेदिन्नियेण ते यशसा यश आहव इत्यथशा एव भवति ॥७॥
सा चेदस्मै दद्याद्विन्नियेण ते यशसा यश आहवामीति यशस्विनावेव भवतः ॥८॥
स यामिच्छेत्कामयेत् मेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं संघायोप-
१० स्यमस्या अभिमूढ्य जपेदङ्गावङ्गात्संभवसि हृदयाद्विजायसे ।
स त्वमङ्गकषायोऽसि दिग्मविद्धमिह भावयेमामभू भवोति ॥९॥
तदभिमृष्टेवमुपमन्त्रयेत् वाऽनुमपेक्षित्यर्थः । यदाऽभिमृष्टसि तदाऽनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां तत्रेत आहवे इत्येव-
मग्नेन मन्त्रेण पुनर्ममित्तिन्त्रियेन निमुञ्च्यादन्तरेण मध्ये ध्रुवौ भ्रुवोर्वा स्तनौ स्तनयोर्वा ॥१०॥
अथ यदि कदाचिदुदक आत्मानमात्मब्रह्मार्थां पश्येत्तत्राप्यभिमन्त्रयेतामेन मन्त्रेण—मयि तेज इति । धौहं
१५ वा एषा पत्नी क्षीर्णा मये यशस्मान्मलोद्वासा उद्गतमखन्दद्वासास्तस्मात्सा मलोद्वाससं यशस्विनीं श्रीमतीमभि-
क्रम्याभिगत्योपमन्त्रयेत्तदमन्त्राऽऽब्रवीत् कार्यं यत्पुत्रोत्पादनमिति त्रिरात्रान्त आच्युताम् ॥११॥
सा चेदस्मै न दद्यात्स्मैपुत्रं कर्तुं काममेनामवक्रीणीयावाभरणादिना ज्ञापयेत् । तयाऽपि सा नैव दद्यात्काम-
मेनां यष्टया वा पाणिना बोधहृत्पातिकाभेदेनैवुनाय । ज्ञाप्यामि ह्यं पुत्रंयां करिष्यामीति प्रशस्य तामनेन
मन्त्रेणोपगच्छेद्विन्नियेण ते यशसा यश आहव इति । सा तस्मात्तत्तद्विज्ञापाह्वय्या कुर्वोति श्रुताऽप्यष्टा एव
२० भवति ॥१२॥
सा चेदस्मै दद्यादनुपुणेन स्याद्भुतुस्तवाग्नेन मन्त्रेणोपगच्छेद्विन्त्रियेण ते यशसा यश आहवामीति तवा
यशस्विनावेवोभावि भवतः ॥८॥
स वा स्वभार्यामिच्छेद्विष्यं मां कामयेतेति तस्यामर्थं प्रजननेतिव्यं निष्ठाय निक्षिप्य मुखेन मुखं संघायो-
पस्यमस्या अभिमूढ्य जपेद्विंशं मन्त्रमङ्गावङ्गुनदिति ॥९॥
२५ मे ममाह्वाप्रासकाभे यज्ञैः पूषिवी प्रत्यस्कात्सोद्वापातिरेकेण स्तम्भयानीदोषवीः प्रत्यप्यसरस्वदमन्त्रापः
स्वर्गोऽग्निं प्रति गतमभूतदिवं रेतः संप्रत्याददेऽहमिवादानमन्त्रार्थः । केनाग्निप्रायेण सदादानं तवाह—युतरिति । तत्पुन
रेतोरूपेण बहिर्निर्गतमिन्द्रियं मां ग्रथेतु समागच्छतु । तेजस्त्वमता कान्तिः । भगः सौभाग्य ज्ञानं वा । तदपि मयं
रेतोनिर्गमात्तदात्मना बहिर्निर्गतं सन्मां प्रत्यामच्छतु । अग्निर्विष्णुः स्थानं येपा ते देवास्तत्रेते यथास्थानं कल्प-
त्स्विति मार्जनमन्त्रार्थः ॥१५॥
३० अयोनी रेतस्त्वलेन प्राप्सिस्तत्पुच्छं रेतोयोनावुदके रेतसिचच्छावाजने प्रयश्चित् दर्शयति—यथेत्वादिना ।
निमित्तान्तरे प्रायश्चित्तान्तरप्रदर्शनप्रक्रमार्थोऽयमव्यक्तः । मयि तेज प्रभृति देवाः कल्पयन्स्त्विति मन्त्रयोजना । प्रज्ञेन
रेतसिचा यस्यां पुत्रो जनमित्यस्ता स्त्रियं स्तौति—श्रीरिष्यादिना । कथं सा यशस्विनी य हि तस्याः रसातिरस्य
तथाऽह—यदिति । रजस्वलाभिममनादि प्रतिपिष्टमस्याजङ्ग्व्य विनिर्दिष्ट—विदाविति ॥१६॥
ज्ञापयेदासीनं प्रेमातिरेकमिति जेवः । वरादेन वयोऽकृता भार्या पशुकर्मार्थं कथमुपगच्छेदित्याकाङ्क्षाभावात्—
३५ ज्ञाप्यामीति ॥१७-८॥
भर्तुर्भार्याविगोकरणप्रकारमुक्त्वा पुन्यपदेपिण्यास्तस्यास्तद्वियेण प्रीतिर्नवादनप्रक्रियं दर्शयति—स यामिवा-
दिना । हे रेतस्त्वं मदीयात्सर्वमाहङ्गात्समुत्पन्नमे विद्योपतन्न हृदयान्तरव्यवारेण जग्मेन म न्यःपुनर्नामं पश्यतां गम्.
मन्त्रिषलितशारविद्धा मृगोभिवाम् मदीया स्त्रियं मे मादय यष्टया कुर्वित्यर्थः ॥१५॥

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं संवायाभि-
प्राण्यापान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यरेता एव भवति ॥१०॥

अथ यामिच्छेद्दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं संवायापा-
न्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥११॥

अथ यस्य जायायै जारः स्यात्तं चेद्विष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोभं शर- ५
बहिस्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषाऽक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीः
प्राणापानौ त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपत्न्यौस्त आददेऽसाविति मम
समिद्धेऽहौषीरिष्टासुकृते त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीराशापराकाशौ त
आददेऽसाविति स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृतोऽस्माल्लोकाल्पैति यमेवंविद्ब्राह्मणः
क्षपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेद्भुतं ह्येवंवित्परो भवति ॥१२॥ १०

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीत न धारयेद्वर्गभिणी मा भूदिति तस्यामर्थमिति पूर्ववत् । अभिप्राण्याभि-
प्राणनं प्रथमं कृत्वा पश्चादपान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यनेन मन्त्रेणारेता एव भवति न गर्भिणी
भवतीत्यर्थः ॥१०॥

अथ यामिच्छेद्दधीत गर्भमिति तस्यामर्थमित्यादि पूर्ववत् । पूर्वविपर्ययेणापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते १५
रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥११॥

अथ पुनर्यस्य जायायै जार उपपतिः स्यात्तं चेद्विष्यादभिषरिष्याम्येनमिति मन्येत तस्येवं कर्म । आम-
पात्रेऽग्निमुपसमाधाय सर्वं प्रतिलोभं कुर्यात्तस्मिन्नग्नावेताः शरभृष्टीः शरेयीकाः प्रतिलोमाः सर्पिषाऽक्ता घृतान्यस्ता
जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीरित्याद्या ब्राह्मुरन्ते सर्वासामसाविति नामग्रहणं प्रत्येकम् । त एष एवंविधं ब्राह्मणः
क्षपति स विसुकृतो विगतपुण्यकर्मा प्रैति । तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेत्सर्वापि न कुर्यात्किमुताधोप-
हासं हि यस्मादेवंविदपि तावत्परो भवति अन्नुर्भवतीत्यर्थः ॥१२॥ २०

तस्याः स्वविषये प्रीतिमापाद्यावाच्यकर्मनुष्ठानदशायामभिप्रायविशेषानुसारेणानुष्ठानविशेषं दर्शयति—
अथेत्यादिना । तत्र तत्राप्यशब्दस्तत्तदुपक्रमार्थो नेतव्यः । पशुकर्मकाले प्रथमं स्वकीयपुंस्त्वद्वारा तदीयस्त्रीत्वे बाधुं
विसृज्य तेनैव द्वारेण तत्तददादानाभिमानं कुर्यादित्याह—अभिप्रायेति ॥१०॥

भूतुरेवाभिप्रायान्तरानुसारिणं विधिमाह—अथ यामित्यादिना । स्वकीयपञ्चमेन्द्रियेण तदीयपञ्चमेन्द्रियाद्वेतः
स्वीकृत्य तत्पुत्रोत्पत्तिसमर्थं कृतमिति मत्वा स्वकीयरेतसा सह तस्मिन्निक्षिपेत्तद्विदमपाननं प्राणनं च तत्पूर्वकं २५
रेतःसेचनम् ॥११॥

सम्प्रति प्राप्तज्ज्ञकमाभिचारिकं कर्म कथयति—अथ पुनरिति । द्वेपवताजुष्ठितमिदं कर्म फलवदिति वक्तुं
द्विष्यादित्यधिकारिविशेषणम् । आमविशेषणं पात्रस्य प्रकृतकर्मयोग्यत्वव्यापनार्थम् । अग्निमित्येकवचनादुपसमाधान-
वचनाच्चाऽवसथ्याग्निरत्र विवक्षितः । सर्वं परित्तरणादि तस्य प्रतिलोमत्वे कर्मणः प्रतिलोमत्वं हेतुकर्तव्यम् । मम
स्वभूते योषाग्नी योवनादिना समिद्धे रेतो हुतवानसि ततोऽपराधिनस्तव प्राणापानावाद्दे फडित्युक्त्वा होमो
निर्वर्तयितव्यः । तदन्ते चाऽविद्यात्मनः अन्नेर्वा नाम गृह्णीयात् । इष्टं श्रौतं कर्म सुकृतं स्मार्तम् । आशा प्रार्थना
वाचा यत्प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितं तस्य प्रतीक्षा पराकाशः । यथोक्तहोमद्वारा आपदानस्य फलं दर्शयति—स एव
इति । एवंविद्वं मन्थकर्मद्वारा प्राणविद्यावत्त्वम् । तस्मादेवंविद्वं परदारगमने यथोक्तदोषजातुत्वम् । तच्छब्दोपात्तं
हेत्वन्तरमाह—एवंविदपि ॥१२॥

- अथ यस्य जायामातृवं विन्देत्पुत्रं कसेन पिबेद्बहुतवासा नैनां
बुधलो न बुधल्युपहृन्त्यात्रिरात्रान्त आप्लुत्य श्रीहीनवधातयेत् ॥१३॥
- स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो जायेत वेदमनुब्रवीत सर्वमायुरियादिति
क्षीरीद्वनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरी जनयितवै ॥१४॥
- ५ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रवीत सर्व-
मायुरियादिति दध्योद्वनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरी जनयितवै ॥१५॥
- अथ य इच्छेत्पुत्रो मे ह्यामो लोहितामो जायेत त्रीन्वेदाननुब्रवीत सर्व-
मायुरियादित्युदोद्वनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरी जनयितवै ॥१६॥
- १० अथ य इच्छेद्बुद्धिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति
तिलोद्वनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरी जनयितवै ॥१७॥
- अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विगीतः समितिगमः शुश्रूषितां वाचं
भाषिता जायेत सर्वान्वेदाननुब्रवीत सर्वमायुरियादिति मांसोद्वनं
पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरी जनयितवा औक्षेण मार्शेण वा ॥१८॥
- अथ यस्य जायामातृवं विन्देदुतुमांश्च आप्नुयादित्येवमाभिप्लव्यः शीर्षं वा एषा स्त्रीणामित्यतः पूर्वं इष्टव्यः
१५ सामर्थ्यात् । इत्थं कसेन पिबेद्बहुतवासाश्च स्यात् । नैनां स्नातामस्नातां च बुधलो बुधलो वा मोपहृन्त्यामोपहृन्त्येत् ।
त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रं तसमात्रावाप्लुत्य स्वात्वाऽहृतवासा स्यादिति व्यबहितेन संबन्धः । तामाहुतां श्रीहीनवधात-
येद्वहीहृतवासाश्च तानेन विनियुज्यताम् ॥१३॥
- स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो वर्णतो जायेत वेदेकमनुब्रवीत सर्वमायुरियाद्वर्णतां क्षीरीद्वनं पाचयित्वा
सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरी समर्थं जनयितवै जनयितुम् ॥१४॥
- २० दध्योद्वनं दध्ना वाचं पाचयित्वा द्विदेवं वेदिल्लति पुत्रं तवैवमज्ञानियमः ॥१५॥
केवलमेव स्वाभाविकमोदनम् । उदग्रहणमग्न्यप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थम् ॥१६॥
बुद्धितुः पाण्डित्यं गृह्यतन्त्रविषयमेव वेदेऽभिकारात् । तिलोद्वनं कुत्तरम् ॥१७॥
- विश्वं गीतो विगीतः प्रख्यात इत्यर्थः । समितिगमः सभो गच्छतीति प्रगल्भ इत्यर्थः । पाण्डित्यस्य
पुनरग्रहणात् । शुश्रूषितां धोतुमिष्टां रमणीयां वाचं भाषिता संकृताया अर्थवत्या वाचो भाषितेत्यर्थः । मांसनिभ-
२५ मोदनं मांसोद्वनम् । तन्मांसनियमार्थमाह—औक्षेण वा मांसेन । उषा सेचनसमर्थः पुंगवस्तद्वीर्यं मांसम् । ऋषभस्त-
तोऽप्यभिकवयास्तदीयमार्थं मांसम् ॥१८॥
- आभिवारिकं कर्म प्रसङ्गागतमुत्तमं पूर्वोक्तमृतकालं ज्ञापयति—अथेति । शीर्षं वा एषा स्त्रीणामित्येतदपेक्षया
पूर्वत्वम् । पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वे हेतुमाह—सामर्थ्यादिति । अर्थवत्त्वादिति यावत् ॥१३॥
- किं पुनरवधातनिष्पन्नैस्तण्डुलैरुद्वेयं तदाह—स य इति । वलदेव सादृश्यं वा शुद्धत्वं वा बुक्कत्वम् ॥१४॥
स्वाभाविकमोदनं पाचयति चैतिकमर्थमुदग्रहणं तद्व्यतिरेकेणोद्वनपाकासम्भवादित्याशङ्क्याऽह—उदग्रहण-
३० मिति । क्षीरादेरिति शेषः ॥१६॥
वेदविषयमेव तस्यापण्डित्यं किं न स्यादत आह—नेव इति ॥१७॥
- समितिबिद्वत्समा सां गच्छतीति विद्वानेवोच्यतामिति चेन्नैतदाह—पाण्डित्यस्येति । सर्वगण्डो वेदचतुष्टय-
विषयः । औक्षेणेत्यादितुतीया सहायं । देवविशेषापेक्षया कारुषिकेपापेक्षया वा मार्गनियमः । अथशब्दस्तु पूर्ववाप्येव
३५ यथासुचि विकल्पार्थः ॥१८॥

अथाभिप्रातरैव स्थालीपाकावृताऽऽज्यं चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघातं जुहोत्यनये
स्वाहाऽनुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति ह्रस्वोदधृत्य
प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां
त्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठतो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रपूर्वा सं जायां पत्या सहेति ॥१९॥

अथैनामभिपद्यतेऽमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽहं सामाहमस्मि ऋत्वं ५
घोरहं पृथिवी त्वं तावेहि सर्वभावं सह रेतो दवावहं पुंसे पुत्राय वित्तय इति ॥२०॥

अथास्या ऋक बिहापयति विजिह्वीयां छावापृथिवी इति तस्यामर्थं निष्ठाय
मुखेन मुखं संघाय त्रिरेनामनुलोमामनुमाष्टि विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा
रूपणि पिंशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते । गर्भं वेहि
सिनीवालि गर्भं वेहि पृथुष्टुके । गर्भं ते अद्विनो देवादाधत्तां पुष्करलज्जां ॥२१॥ १०

अथाभिप्रातरैव कालेऽवघातनिर्वृतास्तपङ्कलादाय स्थालीपाकावृता स्थालीपाकविधिनाऽऽज्यं
चेष्टित्वाऽऽज्यसंस्कारं कृत्वा अहं अपयित्वा स्थालीपाकस्याऽऽहुतीर्जुहोत्युपघातमुपहृत्योपहृत्याग्नये स्वाहेत्याद्याः ।
गाह्यः सर्वो विधिर्ब्रह्मोऽत्र ह्रस्वोदधृत्य चक्षेभं प्राश्नाति स्वयं प्राश्येतरस्याः पत्यै प्रयच्छत्युच्छिष्टम् । प्रक्षाल्य
पाणी आभ्युक्ष्योदपात्रं पूरयित्वा तेनोदकेनैनां त्रिरभ्युक्षत्यनेन मन्त्रेणोत्तिष्ठत इति सकृन्मन्त्रोच्चारणम् ॥१९॥

अथैनामभिपद्यते घोरौदनादि अथापयकामं भुक्त्वेति क्रमो ब्रह्मणः । संवेशनकालेऽमोऽहमस्मोत्यादि- १५
मन्त्रेणाभिपद्यते ॥२०॥

अथास्या ऋक बिहापयति विजिह्वीयां छावापृथिवी इत्यनेन । तस्यामर्थं मित्यादि पूर्ववत् । त्रिरेनां
शिरःप्रभृत्यनुलोमामनुमाष्टि विष्णुर्योनिमित्यादि प्रतिमन्त्रम् ॥२१॥

कदा पुनरिदमोदनपाकादि कर्तव्यं तदाह—अथेति । कोऽसौ स्थालीपाकविधिः कथं वा तत्र होमस्तत्राऽह—
गाह्यं इति । गृहे प्रसिद्धो गाह्यः । अत्रेति पुत्रमन्यकर्मोक्तिः । अतो मङ्गुर्यातः सकाशाद्भ्यो विश्वावसो गन्धर्व २०
त्वमुत्तिष्ठान्वा च जाया प्रपूर्वां तस्मै पत्या सह संकीर्तमानामिच्छाहं पुनः स्वामिसां जायां समुपैमीति
मन्त्रार्थः ॥१९॥

अभिपतिरालिङ्गनम् । कदा क्षीरौदनादिभोजनं तदाह—क्षीरेति । भुनक्त्याभिपद्यत इति सम्बन्धः । अहं
पतिरमः प्राणोऽस्मि सा त्वं वागसि कथं तव प्राणत्वं मम वाक्त्वमित्यादिवाक् दवाचः प्राणाद्योनत्ववत्तव मदीनत्वा-
दित्यभिप्रेत्य सा त्वमित्यादि पुनर्वचनम् । ऋगाधारं हि साम गीयते । अस्ति च मदाधारत्वं तव । तथा च मम २५
सामत्वमुक्तं च तव । घोरहं मितृत्वात्पृथिवी त्वं मातृत्वात्तयोर्मतापितृत्वसिद्धेतिवर्थः । तावावा संरभावहं सरम्भ-
मुधमं करवावहं । एहि त्वमामिच्छ । कोऽसौ संरम्भस्तदाह—सहेति । पुस्त्वयुक्पुत्रलाभाय रेतोधारणं कर्तव्य-
मित्यर्थः ॥२०॥

ऊर्जोः सम्बोधनं छावापृथिवी इति । विजिह्वीयां विस्फुटे भवेत् युवामित्यर्थः । विष्णुर्व्यापिनो लो भगवान्म-
वत्या योनिं कल्पयतु पुत्रोत्पत्तिसमर्थो करोतु । त्वष्टा सविता तव रूपाणि पिशतु विभागेन दर्शनयोग्यानि करोतु । ३०
प्रजापतिर्विराडात्मा मदात्मना स्थित्वा त्वयि रेतः समासिञ्चतु प्रक्षिपतु । घाता पुनः सूत्रात्मा त्वदीयं गर्भं त्वदात्मना
स्थित्वा दधातु धारयतु पुष्पातु च । सिनीवाली दग्धाहं देवता त्वदात्मना वतते । सा च पृथुष्टुका विस्तीर्णस्तुतिर्मां-
सिनीवालि पृथुष्टुके गर्भमिमं वेहि धारय । अश्विनो देवी सूर्याचन्द्रमसो स्वकीयपरिपमालिनो तव गर्भं त्वदात्मना
स्थित्वा समाधत्तम् ॥२१॥

हिरण्यमयी अरणी याम्यां निर्मन्थतामध्वनी । तं ते गर्भं हवा-
महे दशमे मासि सुतये । यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण
गर्भिणी । नायुर्विद्यां यथा गर्भं एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति ॥२२॥

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । यथा वायुः पुष्करिणीं समिञ्जयति
५ सर्वतः । एवा ते गर्भं एतत्तु सहावैतु जरायुणा । इन्द्रस्यायं व्रजः
कृतः सार्गलः सपरिश्रयः । तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावरां सहेति ॥२३॥

जातेऽग्निमुपसमाधायान्क आधाय कंसे पृषदाज्यं संनीय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्य-
स्मिन्सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे । अस्योपसन्त्वा मा ऋतसोत्प्रजया च पशुभिश्च
स्वाहा । मयि प्राणां स्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा । यत्कर्मणात्परीरिचं
१० यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टस्त्रिष्टकृद्विद्वान्स्विष्टं सुहृतं करोतु नः स्वाहेति ॥२४॥

अन्ते नाम गृह्णात्यसाविति तस्याः ॥२२॥

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति प्रसवकाले सुखप्रसवनाथंमनेन मन्त्रेण । यथा वायुः पुष्करिणीं समिञ्जयति
सर्वतः । एवा ते गर्भं एवमिति ॥२३॥

अथ जातकर्म । जातेऽग्निमुपसमाधायान्क आधाय पुनं कसे पृषदाज्यं संनीय संयोज्य दधि धृते पृषदाज्य-
१५ स्योपघातं जुहोत्यस्मिन्सहस्रमित्याद्यामापस्थाने ॥२४॥

ज्योतिर्मय्यावरणी प्रागासतुर्याभ्यां गर्भमध्वनी निर्मथितवन्ती तं तथाभूतं गर्भं ते जठरे दधामहे दशमे मासि
प्रसवार्थम् । आधीयमानं गर्भं दृष्टान्तेन दर्शयति—यथेति । इन्द्रेण सुय्येति यावत् । असाविति पत्युर्वा निर्देशः । तस्या
नाम गृह्णातीति पूर्वेण संबन्धः ॥२२॥

समिञ्जयति स्वरूपोपघातमकुरुते चालयतीत्येतत् । एवा त एवमेव तव स्वरूपोपघातमकुरुतेतत्तु गर्भमल्लु ।
२० जरायुणा गमविष्टममासखण्डेन सहावैतु निर्गच्छतु । इन्द्रस्य प्राणस्यायं व्रजो मार्गः सर्वकाले गर्भावानकाले वा कृतः ।
सार्गल इत्यस्य व्याख्या सपरिश्रय इति । परिवेष्टनेन जरायुणा सहित इत्यर्थः । तं मार्गं प्राप्य स्वमिन्द्र गर्भेण सह
निर्जहि निर्गच्छ । गर्भानि.सरणामन्तरं वा मासपेक्षी निर्गच्छति सावरा ता च निर्मथयेत्यर्थः ॥२३॥

वृत्तमिधं दधि पृषदाज्यमित्युच्यते । उपघातमित्यामीदृश्य पीनःपुन्यं विवक्षितम् । पुषदाज्यस्यात्यमल्प-
मादाय पुनः पुनर्जुहोतीत्यर्थः । अस्मिन्स्वे गृहे पुनरुपघातं वर्षमानो मनुष्याणां सहस्रं पुष्यासमेधकमनुपयोगको
२५ भूयासमस्य मनुष्यस्योपसन्त्वा संततौ प्रजया पशुभिश्च सह श्रीर्मा विच्छिन्ना भूयादित्याह—अस्मिन्निति । मयि पितरि
मे प्राणाः सन्ति तान्पुत्रे त्वयि मनसा समर्पयामीत्याह—मयोति । अत्यरीरिचमित्यादिरिकं कृतवानस्मोहं कर्मण्यकर-
करवं सर्वसर्वं विद्वानग्निः स्विष्ट करोतीति स्विष्टकृतृभूत्वा स्विष्टमनधिकं सुहृतमपून चास्माकं करोतिवित्यर्थः ॥२४॥

१. व्रजत्यनेनेति व्रजः मार्गः ।

अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथ दधि मधु
घृतं संनीयानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति । भूतस्ते दधामि
भुवस्ते दधामि स्वस्ते दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥२५॥

अथास्य नाम करोति वेदोऽसीति तदस्य तद्गुह्यमेव नाम भवति ॥२६॥

अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नवा
वसुविद्यः सुवन्नः । येन विद्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवे करिति ॥२७॥

अथास्य सातरमभिमन्त्रयते । इलाऽसि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनत् । सा त्वं वीरवती
भव याऽस्मान्वीरवतोऽकरदिति । तं वा एतमाहु रतिपिता बतानूरतिपितामहो बतानूः
परमां बत काष्ठां प्रापच्छ्रिया यथासा अहवर्चसेन य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत इति ॥२८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद् विष्णुपञ्चायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

१०

अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय स्वं मुखं वाग्वागिति त्रिजपेत् । अथ दधि मधु घृतं संनीयानन्तर्हितेना-
व्यवहितेन जातरूपेण हिरण्येन प्राशयत्येतैर्मन्त्रैः प्रत्येकम् ॥२५॥

अथास्य नामधेयं करोति वेदोऽसीति । तदस्य तद्गुह्यं नाम भवति वेद इति ॥२६॥

अथैनं मात्रे प्रदाय स्वाङ्गुस्थं स्तनं प्रयच्छति यस्ते स्तन इत्यादिमन्त्रेण ॥२७॥

अथास्य सातरमभिमन्त्रयत इलाऽसीत्यनेन । तं वा एतमाहु रित्यनेन विधिना जातः पुत्रः पितरं पितामहं १५
जातिशेते इति धिया यथासा ब्राह्मवर्चसेन परमां निर्ळां प्रापदित्येवं स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । यस्य चैवंविदो ब्राह्मणस्य
पुत्रो जायते स चैवं भवतीत्यध्याहार्यम् ॥२८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद् विष्णुपञ्चायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

अस्य जातस्य शिशोरित्यर्थः । त्रयीलक्षणा वाक्त्वयि प्रविशत्विति जपतोऽभिप्रायः । एतैर्मन्त्रैर्भूस्ते
दधामीत्यादिभिरिति शेषः ॥२५॥

२०

वेदान्ता व्यवहारो लोके नास्तीत्याशङ्क्याऽह—तवस्थेति । यत्तदेव इति नाम तदस्य गुह्यं भवति ।
वेदनं वेदोऽनुभवः सर्वस्य निजं स्वरूपमित्यर्थः ॥२६॥

हे सरस्वति यस्ते स्तनः शशिशयः शयः फलं तेन सह वर्तमानो यश्च सर्वप्राणिनां स्थितिहेत्वन्नभावेन जातो
यश्च रत्नवा अस्य पयसो वा धाता यश्च वसु कर्मफलं तद्विन्दतीति वसुविद् । यश्च सुष्ठु ददातीति सुदधो येन च
स्तनेन विद्वा विद्वानि वार्याणि वरणीयानि देवादीनि भूतानि त्वं पुष्यसि तं स्तनं मदीयपुत्रस्य धातवे पानाय २५
मदीयभार्यास्तने प्रविष्टं कुर्वित्यर्थः ॥२७॥

इला स्तुत्या भोग्याऽसि । मित्रावरुणाभ्या संभूतो मैत्रावरुणो वसिष्ठस्तस्य भार्या मैत्रावरुणी सा वाक्स्वती
तद्वत्त्वं विष्टसीति भार्या संवोधयति—मैत्रावरुणीति । वीरे पुरुषे मयि निमित्तभूते भवतो वीरं पुत्रमजीजनत् । सा
त्वं वीरवती जीववहपुत्रा भव । सा भवतो वीरवतः पुत्रसंपन्नानस्मानकरक्तवतीति मन्त्रार्थः । पितरमतीत्य वर्तत
इत्यतिपिता । अहो महानेव विस्मयो यत्पितरं पितामहं च सर्वमेव वक्ष्यमतीत्य सर्वस्मादधिकस्तं जातोऽसीत्यर्थः । ३०
न केवलं पुत्रस्यैव स्तुतिरपि तु यथोक्तपुत्रसंपन्नस्य पितुरपीत्याह—अस्थेति ।

इति बृहदारण्यकोपनिषद् विष्णुपञ्चोक्त्या पञ्चायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

अथ ब्रह्माध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम्

अथ वंशः । पौतिमाषीपुत्रः कात्यायनोपुत्रात्कात्यायनोपुत्रो गौतमोपुत्राद्गौतमोपुत्रो
भारद्वाजोपुत्राद्भारद्वाजोपुत्रः पाराशरोपुत्रात्पाराशरोपुत्र औपस्वस्तोपुत्रादौपस्वस्तोपुत्रः
पाराशरोपुत्रात्पाराशरोपुत्रः कात्यायनोपुत्रात्कात्यायनोपुत्रः कौशिकोपुत्रात्कोपुत्रश्चिकी
५ आलम्बोपुत्राच्च वैयाघ्रपदोपुत्राच्च वैयाघ्रपदोपुत्रः काण्वीपुत्राच्च कापीपुत्राच्च कापीपुत्रः ॥१॥

आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजोपुत्राद्भारद्वाजोपुत्रः पाराशरो-
पुत्रात्पाराशरोपुत्रो चात्सीपुत्राद्चात्सीपुत्रः पाराशरोपुत्रात्पाराशरोपुत्रो बार्कार्णोपुत्रा-
द्बार्कार्णोपुत्रो बार्कार्णोपुत्राद्बार्कार्णोपुत्र आर्तभागीपुत्रावार्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौ-
ङ्गीपुत्रः सांक्तोपुत्रात्सांक्तोपुत्र आलम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्र आलम्बोपुत्रादालम्बी
१० पुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकोपुत्रान्मा-
ण्डूकोपुत्रः शाण्डिलोपुत्राच्छाण्डिलोपुत्रो राथीतरोपुत्राथीतरोपुत्रो भालुकीपुत्र
द्भालुकीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्यां क्रौञ्चिकीपुत्रौ वेदभूतोपुत्राद्वेदभूतोपुत्रः काशिकेयी-
पुत्रात्काशिकेयोपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात्सांजीवी-
पुत्रः प्राद्वनीपुत्रादासुरिवासिनः प्राद्वनीपुत्र आसुरायणादासुरायण आसुरेरासुरिः ॥२॥

१५ वाजवल्कयाद्याजवल्क्य उद्दालकादुद्दालकोऽरुणादरुण उपवेशेक्षपेशिः कुश्रेः
कुश्रिर्वाजश्वसो वाजश्वसो जिह्मावतो जिह्मावान्बाध्योगाद्बाध्योगोऽसिताद्वाव-
गणात् असितोः वार्षगणो हरितात्कश्यपाद्वरितः कश्यपः क्षित्पात्कश्यपाच्छिलपः
कश्यपः कश्यपाक्षेत्रुवेः कश्यपो नैष्ठुरिर्वाचो वागम्भिण्याः अम्भिण्यादित्यादा-
दित्यानीमानि शुक्लानि यजूर्षि वाचसनेयेन वाजवल्क्येनाऽऽख्यायन्ते ॥३॥

२० अथेवानां समस्तप्रवचनवंशः । क्रीप्राधान्यात् गुणवान्पुत्रो भवतीति प्रस्तुतम् । अतः क्रीविशेषेणैव
पुत्रविशेषणादाचार्यपरम्परा कील्यति । तानीमानि शुक्लानीत्यव्यामिश्रणि ब्राह्मणेन । अथवा यानीमानि यजूर्षि

सानिध्यात्खिलकोण्डस्य वंशोऽयमिति शङ्का निवर्तयन्वंशब्राह्मणतात्पर्यमाह—अथेति । विचारमेवादतीतस्य
काण्डद्वयस्य प्रत्येकं वंशभाक्त्वेऽपि नास्य पुण्यत्वरमागित्वं खिलत्वेन लच्छेयत्वात् । तथा च समातो पठितो वंशः
२५ समस्तस्यैव प्रवचनस्य भविष्यतीत्यर्थः । पूर्वी वंशौ पुरुषविशेषितौ तृतीयस्तु स्त्रीविशेषितस्तत्र किं कारणमित्या-
शङ्क्याऽह—स्त्रीप्राधान्यादिति । तदेव स्फुटयति—गुणवानिति । कील्यते ब्राह्मणेनेति संबन्धः । शुक्लानि यजूर्षीत्यस्य
व्याख्यानमव्यामिश्रणीति । दौषैरसंकीर्णानि पील्वेयत्वदोषद्वाराभावमित्यर्थः । अयातयामान्यदुद्गात्यगताथानीत्यर्थः ।

१. ब्राह्मणेन मिश्रितत्वात् कृष्णयजूर्षि हत्युक्तेः तदभावात् शुक्लत्वमित्यपि बोध्यम् ।

समानमासांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रो माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्माण्डव्यः
कौत्सात्कौत्सो माहित्येर्माहित्यवर्मकक्षायणाद्वासकक्षायणः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यो
वात्स्याह्यात्स्यः कुशेः कुश्रियज्ञदक्षसो राजस्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तु-
रात्कावषेयात्तुरः कावषेयः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

५

इति वाजसनेयके बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

इति वाजसनेयकबृहदारण्यकक्रमेणाष्टमोऽध्यायः ॥८॥

इति शुक्लयजुर्वेदीया बृहदारण्यकोपनिषद् संपूर्णा

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णत्पूर्णमुदच्यते । पूर्णतय पूर्णमावाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

१०

तानि शुक्लानि शुद्धानीत्येतत् । प्रजापतिमारभ्य यावत्प्रीतिमाषोपुत्रस्तावदशोमुखो नियताचार्यपूर्वकनो वंशः समा-
नमासांजीवीपुत्रात् । ब्रह्मणः प्रवचनाख्यस्य । तच्छैतद्ब्रह्म प्रजापतिप्रबन्धपरम्परयाऽऽगत्यास्मास्वनेकधा
विप्रसृतमाद्यमन्तं स्वयंभु ब्रह्म नित्यं तस्मै ब्रह्मणे नमः । नमस्तदनुवर्तिभ्यो गुरुभ्यः ॥१-४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये षष्ठाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृती
बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

१५

पाठक्रमेण अनुष्यादिः प्रजापतिपर्यन्तो वंशो व्याख्यातः । संप्रत्यर्थक्रममाश्रित्याऽह—प्रजापतिमिति । अशोमुखत्वं
पाठक्रमपेक्षायुज्यते । तत्रापि प्रजापतिमारभ्य सांजीवीपुत्रपर्यन्तं वाजसनेयिशास्त्रासु सर्वास्वेको वश इत्याह—
समानमिति । प्रवचनाख्यस्य वंशात्मनो ब्रह्मण संख्यात्प्रजापतिविद्यां लब्धवानित्याह—ब्रह्मण इति । तस्याधिकारि-
भेदादवान्तरसेदं दर्शयति—तच्छेति । प्रजापतिमुखप्रबन्धः प्रपञ्चः सैव परम्परा तथेति यावत् । तस्य परमात्मरूपं २०
स्वयंभूत्वमभिदधाति—अनादीति । तस्यापीरुषेयत्वेनासंभावितदोषतया प्रामाण्यमभिप्रेत्य विशिनष्टि—नित्यमिति ।
आदिमध्यान्तेषु कृतमङ्गला ग्रन्था प्रचारिणो भवन्तीति मन्वानः सन्नाह—तस्मै ब्रह्मणे नम इति ॥१-४॥

नमो जन्मादिसम्बन्धहेतुविष्वसहेतवे । हरये परमानन्दपरिज्ञानवपुर्भुते ॥१॥

नमस्तन्यन्तसंदोहसरसीच्छमानवे । गुरवे परपक्षौघघ्नान्तर्ध्वंसपटीयसे ॥२॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकाया षष्ठाध्यायस्य पञ्चमं वंशब्राह्मणम् ॥५॥

२५

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृताया
बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकाया षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

1. The first group of people who are interested in the study of the history of the world are the historians. They are people who are interested in the past and who want to know what happened in the past.

2. The second group of people who are interested in the study of the history of the world are the archaeologists. They are people who are interested in the past and who want to know what happened in the past.

3.

4. The third group of people who are interested in the study of the history of the world are the geographers. They are people who are interested in the past and who want to know what happened in the past.

5. The fourth group of people who are interested in the study of the history of the world are the anthropologists. They are people who are interested in the past and who want to know what happened in the past.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.

14.

15.

16.

17.

18.

19.

20.

21.

22.

23.

24.

25.

26.

भूमिका

अथेदानीं काण्वशास्त्रीयबृहदारण्यकभाष्यस्य सटीकटिप्पणस्य मुद्रणानन्तरं माध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषदः श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितदीपिकां मुद्राय्य श्रीमहेशानुसन्धानकेन्द्रेः आत्मानं कृतार्थं मन्यते तत्प्रकाशनेन । यतो हि श्रीमगवत्पादीयभाष्यं तट्टीका । श्रीसुरेश्वराचार्यप्रणीतं तद्वार्तिकं सर्वमपि काण्वशास्त्रीय-पाठमेवानुसरति । माध्यन्दिनपाठस्य बहुषु स्थलेषु विभिन्नप्रस्थानो दृश्यते, तयोरेकवाक्यतां सम्पाद्यैव वेदान्तार्थः निर्णेतव्यो भवति, स्पष्टमिदं ब्रह्मसूत्रे तद्भाष्ये च ।

तथा हि—ब्रह्मसाक्षात्कृतवनो विदुषः शरीरपतकाळे प्राणाः उत्क्रामन्ति, न वा उत्क्रामन्ति इति सन्देहे—“उत्क्रामन्ति” इति पूर्वपक्षः । अत्र च माध्यन्दिनशास्त्रामवलम्ब्य कृतस्य पूर्वपक्षस्य तत्रैव स्थलान्तरे स्पष्टमनुक्तान्तिमनुष्ठाय परिहरति । एव मैत्रेयीब्राह्मणे “मा होवाच मैत्रेय्यश्वे मा भगवान् मोहान्तामपीप्सु न वा अहमिदं विजानामी” इति मैत्रेय्याः मोहः “एतेभ्यो नूतेभ्यः समुत्पाय तान्येवानुविनश्यति” इति याज्ञवल्क्यवचनं श्रुतवत्याः मुक्तो नश्यतीति मोहः सम्जातः । तत्र समाधानं माध्यन्दिनैरेवोच्यते—“नाहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमारमा मात्राऽसंसर्गस्त्वस्य भवति” इति न तु काण्वैः, अनेन मुक्तस्य विषयज्ञानाभावः न तु स्वरूपनाश इति ममाधानं स्पष्टम् ।

एवं ज्योतिर्ब्राह्मणे काण्वपाठे “स हि स्वप्नो भूत्वेन लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपानि” इति स्वप्ने कार्यकरणतिक्रमः उक्तः । स न युक्तः स्वप्नेऽपि स्वप्नशरीरेन्द्रियाणां सङ्क्रावात् इति शङ्कायाः नोत्तरमुपलभ्यते । माध्यन्दिने तु—“सधीः स्वप्नो भूत्वेन लोकमतिक्रामति” इति पाठो दृश्यते । अनेन जीवः स्वप्ने बुद्धिसहित एव वर्तते, तेन बुद्धिगतसंस्कारोत्पन्नाद् विषयान् सेवते—इत्यभिप्रायलाभात् न पूर्वोक्ताङ्कवाकाशः ।

एवञ्च पाठद्वयस्यापि बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्याभ्युत्पन्नमवश्यंज्ञातव्यत्वे सिद्धे को वा माध्यन्दिन-पाठः ? तदीया टीका वर्तते वा न वेति संशयानामामस्माकं वेदार्थनिर्णये अत्युत्तमप्रामाणिकत्वेन प्रसिद्धानां श्रीविद्यारण्यगुण्ठां दीपिका पुनानगरस्यमण्डारकरलिखितपुस्तकमण्डारे समुपलब्धा । तां च पुस्तकालयाधिकाणां V. G. राहुकर महोदयानां माहाय्येन लेखयित्वा हस्तलिखित ग्रन्थमगुडिबट्टलमपि संशोध्य श्रीमहेशानु-सन्धानकेन्द्रसंस्थापकानां श्रीमहेशानन्दगिरिसहामण्डलेश्वराणामनुज्ञयाऽत्र भाष्येण सह समीक्षयाम ।

इयञ्च श्रीविद्यारण्यकृता टीका विस्तृता स्पष्टा भाष्यानुसारिणी च दृश्यते । परन्तु माध्यन्दिनशास्त्रीय-शतपथब्राह्मणस्यान्तिमभागपन्नायाः उपनिषदः टीकारूपा दीपिकेति व्यवहियते यथा—ऐतरेयारण्यकान्तर्गताया ऐतरेयोपनिषदः टीका श्रीविद्यारण्यकृता दीपिकेति । एवं तैत्तिरीयारण्यकान्तर्गततैत्तिरीयोपनिषद्व्याख्या तैत्तिरीयोपनिषददीपिकेति । अत्र च अन्तिमभागे विद्यारण्यश्रीपाददीपिकाया अनुपलम्भात् तदनुसारिण्या द्विवेदगङ्गाटीकाया योजनेन ग्रन्थः पूरितः ।

अस्या उपनिषदः द्वे टीके इतः पूर्वमेव मुद्रिते अभूताम् । तयोरेकः द्विवेदगङ्गाविरचितत्वेन शतपथ-ब्राह्मणस्य १८५० तमे क्रिस्ताब्दे वर्णिन (Berlin) नगरे मुद्रितस्य सव्याख्यस्यान्तिमभागस्यत्वेन तत्रैव सूचिता । श्रीविद्यारण्यटीकाया मार्दं तस्याः तोलने क्रियमाणे अस्या एव श्रीविद्यारण्यकृतदीपिकायाः संक्षेपरूपा सा सूयस्य प्रदेशेषु प्रतिलिपिरूपा चेति प्रतीयमाणा द्विवेदगङ्गानाम्ना सम्पादकेन स्वकृतित्वेन मुद्रितेति प्रतीयते । अन्या तु नित्यानन्दविरचितत्वेन आनन्दाश्रममुद्रिता, मा च काण्वपाठानुसारिण्यापि अस्या एव टीकायाः काण्वपाठानु-सारेण योजनं कृत्वा ससिष्य मुद्रापितेति स्पष्टं प्रकाशते । परन्तु उभयमपि श्रीविद्यारण्यकृतस्यैव संक्षेपरूपमिति सुस्पष्टम् । अस्माभिस्तु मूलग्रन्था विस्तृता दीपिका प्रकाशितेति विशेषेणास्य ग्रन्थस्यापूर्वता नापेति । अत्र मूलग्रन्थं लेखयित्वा प्रेषणेनोक्तवना श्रीराहुकरमहोदयानां कृतज्ञता निवेदयामः । इति ।

—सम्पादकः

एस० सुब्रह्मण्यशास्त्री

विषयसूचिका

प्रथमोऽध्यायः

विषयाः

प्रथम अक्षवाङ्मेषुपास्तिब्राह्मणम्
द्वितीय चित्पात्रेपास्तिब्राह्मणम्
तृतीय प्राणोपास्तिब्राह्मणम्
चतुर्थ ब्रह्मविद्याब्राह्मणम्

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

पृष्ठाः

विषयाः

१-९	प्रथमं ज्योतिर्ब्राह्मणम्
९-२१	धारीरुक्ब्राह्मणम्
२१-२१	मैत्रेयीब्राह्मणम्
३२-३३	मुनिकाण्डस्य वसुब्राह्मणं च

पृष्ठाः

८९-१०५
१०६-११९
१२०-१२४
१२२-२४

पञ्चमोऽध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः

प्रथमं अजातशत्रुब्राह्मणम्
द्वितीयं विशुब्राह्मणम्
तृतीयं मूर्तामूर्ताब्राह्मणम्
चतुर्थं मैत्रेयीब्राह्मणम्
पञ्चमं मधुब्राह्मणं
षष्ठं वसुब्राह्मणम्

३३-३९	प्रथमं ब्राह्मणम्
३९-४१	द्वितीयं ब्राह्मणम्
४१-४१	तृतीयं ब्राह्मणम्
५३-४७	चतुर्थं ब्राह्मणम्
	पञ्चमं ब्राह्मणम्
	षष्ठं ब्राह्मणम्
४८-५३	सप्तमं ब्राह्मणम्
	अष्टमं ब्राह्मणम्
	नवमं ब्राह्मणम्
	दशमं ब्राह्मणम्

१२५

१२६

१२७

१२७-१२८

१२८

१२९-१३०

१३०

१३१

१३१

१३२

तृतीयोऽध्यायः

प्रथमं आश्वलायब्राह्मणम्
द्वितीयं आर्त्तमागब्राह्मणम्
तृतीयं मुण्डुब्राह्मणम्
चतुर्थं उपस्तब्राह्मणम्
पञ्चमं कठोब्राह्मणम्
षष्ठं शांतिब्राह्मणम्
सप्तमं मन्त्रार्थिब्राह्मणम्
अष्टमं अक्षरब्राह्मणम्
नवमं शांतिब्राह्मणम्
दशमं वसुब्राह्मणम्
एकादशं कूर्चब्राह्मणम्

५४-५७	एकादशं ब्राह्मणम्
५८-६०	द्वादश ब्राह्मणम्
६०-६१	त्रयोदश ब्राह्मणम्
६३-६४	चतुर्दश ब्राह्मणम्
६२-६३	पञ्चदश ब्राह्मणम्
६४-६५	
६५-६९	

१३३-००

१३३-१३४

१३४-१३५

१३५-१३९

षष्ठोऽध्यायः

७०-७३	प्रथम प्राणोपास्तिब्राह्मणम्
७३-८२	द्वितीय पञ्चानिविद्याब्राह्मणम्
८२-८६	तृतीयं ब्राह्मणम् कर्मकाण्ड.
८६-८८	चतुर्थं ब्राह्मणम् वसुब्राह्मणम्

१४०-१५०

१४८-१५०

१५०-१५४

१५४-१६१

ॐ
माध्यन्दिनशालीया

बृहदारण्यकोपनिषत्

श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितवीरपिकासहिता

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमावाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

अथ प्रथमोऽध्यायः

प्रथमं ब्राह्मणम्

इमा ह प्राजापत्याः । देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा

एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्यवन्त ॥ १ ॥

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशान्तरिभ्यो नमो गुरुभ्यः । इमा ह प्राजापत्या इत्येव-
माद्या षड्विंशत्यध्यायी माध्यन्दिनीयब्राह्मणोपनिषत् । तस्या इयमल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते । उपनिषच्छब्देन मुख्यया
नृत्या ब्रह्मविद्यैव वाच्या । उप समीपस्थं प्रत्यगात्मैकत्वं नीतिनिश्चितं तत्तत्पराणां सहेतुसंसारं सावयतीत्यु- १५
पनिषदिति व्युत्पत्तेः । ग्रन्थस्तु विद्यासमर्पकत्वेनोपचारादुपनिषदित्युच्यते । उत्तरारण्यकत्वं चास्य नियमपूर्वक-
मरण्येऽनूच्यमानत्वात् । अथ कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोनित्यतपीवर्षये सम्यक्त्वोऽभिधीयते । विद्योत्पत्त्यपेक्षितविवेकवैराग्यश-
मादिमुमुक्षुत्वसम्पत्तिहेतुसत्त्वशुद्धिसम्पादकतया कर्मकाण्डस्य प्राथम्यम् । तज्जनितशुद्ध्यपेक्षया तत्त्वज्ञानजनकत्वात्
ज्ञानकाण्डस्य नियतमुत्तरभावित्वमित्युपायोपेयभावः काण्डयोः सम्बन्ध इति ब्रूमः । पूर्वमनिरहस्यकाण्डसमाप्तावध-
मेवाग्निब्राह्मणस्या समुच्चितयोः केवलयोर्वा ज्ञानकर्मणोर्मुक्त्यात्मभावः परं फलमित्युक्तम् । अथेदानी- २०
मूल्यात्मभावसाधनभूतयोः कर्मज्ञानयोर्यत उद्भवस्तस्योद्भावकस्योपास्यप्राणस्य स्वरूपनिर्णयार्थमुद्गीथब्राह्मण-
मारभ्यते । प्राणोपातिर्हि ज्ञानकर्मोत्पत्तिप्रतिबन्धकीभूतरागाद्यप्यस्तिहेतुः । तस्याः पाप्ममूल्यतिक्रमणावातर-
फलत्वात् । कोऽसौ पाप्मा मृत्युः कुतो वा तस्योद्भवः केन वा तत्प्राप्तिकर्मणं कथं वेति वीक्षयामेतत्सर्वं
स्पष्टयितुमाख्याधिकामनुसृत्य इया हेत्यादिश्रुतिः प्रवर्तते । अथ ह्रस्वः पूर्ववृत्तावद्योतकः प्रजापतिशब्दश्च भवित्य-
द्वृत्तिमाश्रित्य यजमानविषयकः, तथा च इयाः द्विप्रकाराः ह किल प्राजापत्याः प्रजापतेर्हिरण्यगमस्य अतीत- २५
जन्मनि यजमानावस्थस्यापस्यभूता गोलकावस्था बागादयः प्राजापत्याः । के ते द्विप्रकार इत्यत आह—देवाश्चा-
सुराश्चेति । शास्त्रीयज्ञानकर्मवासनावासिता द्योतनात्मका देवाः । प्रत्यक्षानुमानजनित-दृष्टप्रयोजनकस्वाभाविक-
ज्ञानकर्मवासनावासिता असुराः । स्वेष्टेवासुषु रमणात्सुरेभ्यो देवेभ्योऽन्यत्वाद्वाऽसुराः । नेन्द्रविरोचनादयः प्राणा-
धिकारादित्यर्थः । यस्माद्वागादीनामासुरीवृत्तिर्वहुला ततस्तस्माद्देवाः कानीयसा एव अस्तीयांस एव । कनीयांस
एव कानीयसा । स्वायं वृद्धः । अल्पा एव देवाः शास्त्रीयप्रवृत्तेरत्यन्तयत्नसाध्यत्वात् । ज्यायसा ज्यायांसो बहुतरा ३०
असुराः शास्त्रानाभेयस्वाभाविकप्रवृत्तेर्वहुलत्वात् ।

ते देवासुराः एषु लोकेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु गाक्षीयागाक्षीयज्ञानकर्मसाध्येषु निमित्तभूतेषु
सत्त्वस्पर्धन्त स्यद्धा कृतवन्तः । तेषां देवासुराणां सात्विकतामससत्त्वानुसारेण क्षमकामादिवृत्त्यूद्भवामिभवा
स्यद्धा । कदाचित्प्राणानां शास्त्रजनितवृत्त्यूद्भवदेवानां जये नति धर्मबुद्धेर्वागाद्युपहितस्य यजमानस्य धर्म-
प्राधान्याद्विमानुषादाप्रजापतेर्भोक्तव्यः । तद्विपरीतवृत्त्यूद्भवाच्चासुराणां जये सत्त्ववर्धनबुद्धेरानुषादा स्थानोश्चा- ३५
पकयः । साम्ये च मनुष्यत्वप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

- ते ह देवा ऊचुः । हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ २ ॥
 ते ह वाचमूचुः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वायुदगायत् । यो वाचि भोगस्तं
 देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मने तेऽविबुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति
 तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्तस् यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥
 ५ अथ ह प्राणमूचुः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उद्गायद्यः प्राणे भोगस्तं
 देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं जिघ्रति तदात्मने तेऽविबुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति
 तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्तस् यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥
 अथ ह चक्षुर्मूचुः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः अक्षुर्दगायद् यश्चक्षुषि भोगस्तं
 देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं पश्यति तदात्मने तेऽविबुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति

१० असुराणां बाहुल्यात्तैरभिभूयमाना अल्पा देवा किं कृतवन्त इत्यत आह—ते ह देवा ऊचुरित्यादिना ।
 ते देवा असुरैरभिभूयमाना आहुः किलोचुरुक्तवन्तः हन्तेवानोमस्मिन् यज्ञे ज्योतिष्टोमाख्ये उद्गीथेनोद्गीथकर्मपदार्थ-
 कर्तुम्राणस्वरूपाश्रयणेन असुरानत्ययामातिगच्छाम. असुरानभिभूय स्वं देवमार्थं प्रतिपद्यामहे इत्यन्योन्यमुच्यन्त
 इत्यर्थः । उद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणं च ज्ञानकर्मस्या भवति । तत्र कर्म तदेतानि जपेदिति विद्यास्यमान
 मन्त्रजपलक्षणम् । ज्ञानं त्विहाख्यायिकया परोक्षमाणमशुद्धवागादिप्रत्यास्थानेन विशुद्धप्राणोपासनरूपमित्यर्थः ॥ २ ॥

- १५ इह शुद्धादिगुणविशिष्टप्राणविज्ञानस्य विधित्सितत्वात्तस्य स्वरूपनिर्धारणाय परीक्षाप्रकार
 आरभ्यते । ते ह वाचमूचुरित्यादिकण्डिकापदकेन । तत्र प्रथमं वाग्देवतापरीक्षामाह—ते ह वाचमूचुरिति । ते
 पूर्वोक्ता देवा ह उक्तप्रकारेण विनिश्चित्य वाचं वागभिमानिनीमन्याख्यामेवोद्धानकर्त्री "असतो मा सद्गमये"
 त्यादिमन्त्रप्रकाश्यां च देवता मत्वा त्वं नो अस्मभ्यमुद्गाय ओद्गावं कर्म कृत्वित्यनुचक्षतवन्तः । एवं
 देवेर्नियुक्ता वाग्देवता तथेति तथास्त्विति ताभियोक्तृन्प्रत्युक्त्वा स्वसामर्थ्यमविचार्य उद्धानकर्तृत्वं मन्त्र-
 २० प्रकाश्यात्वं वाग्मनोऽङ्गीकृत्य तेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थोद्गयायुद्गानं कृतवती । क. पुनरनेन कर्मणा कार्यविशेष.
 कृत इत्यपेक्षया यथा प्रकृते ज्योतिष्टोमे द्वादशस्तोत्रात्मके उद्गात्रा त्रिषु पञ्चमानाख्येषु स्तोत्रेषु यजमानार्थ-
 मुद्गानं क्रियतेऽर्चयिष्ये नवसु स्तोत्रेषु वाचनिकाल्पित्यफलकं स्वाचं तद्वद्वापि द्विविधमुद्गानमिति कथयितुं
 तं कार्यविशेषमाह—यो वाचि भोग इति । यो वाचि निमित्तभूताया सत्या वागादिसमुदायस्य भोगः सुख-
 विशेषस्तं देवेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थाय आगायदागानेन प्रापितवती ।

- २५ यत्पुनः कल्याणं शोभनं वदति यथाशास्त्रं वर्णानिनिर्बन्धयति तदात्मने स्वाधर्मिकं तद्व्य-
 साधारणं बह्विवाग्देवतायाः कर्म यत्सम्यक्वर्णनं चारणम् । एवं वाग्देवतायाः कल्याणवदनरूपासाधारणविषया सग
 लक्षणं रत्नप्रस्थापसरं प्रतिरूपस्यासुरा स्वकार्योच्चता जाता इत्याह—तेऽविबुरिति । तेऽसुराः कामादि-
 प्रवृत्तैर्देवैः कामादिना कृत्वा प्रत्याव्यमानाः देवहृद्गतमविदुर्विदितवन्तः । किं तत्स्वित आह—अनेन वै न
 उद्गात्रात्येष्यन्तीति । अनेन वै उद्गात्रा शास्त्रजनितकर्मज्ञानरूपेण नोऽस्मान् स्वाभाविककर्मज्ञानात्प्राप्तकाम् देवा
 ३० अत्येष्यन्ति अतिगमिष्यन्ति इत्येव विदित्वा तमुद्गातारं बाधूपपमिद्वत् वेगेनास्मिन्मया स्वेनाऽऽसुरात्मकेन
 पाप्मनाऽविध्यम् तावितवन्तः संयोजितवन्त इति यावत् । एवमसुरैः प्रजापतेर्वीचिं पाप्मा क्षिप्त इति कुतोऽजगम्यते
 तत्राह—स यः स पाप्मेति । यः स पाप्मा साधकावस्थस्य प्रजापतेर्वीचिं प्रक्षिप्तः स एवोऽनुमानेन प्रत्यक्षीक्रियते ।
 कोऽपि यदेव येनैव प्रयुक्ता सतीत्यं वागिदमप्रतिरूपमनुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धमभ्यस्त्रीचंनप्रेतादिवर्णनाजुतादि
 वदति स एव य एवं प्रभाषुं प्रतिरूपवदन्तेऽनुत्वेनानुमितः स एव पाप्मा सः कारणसूतप्रजापतिवाचि गतः । तथा
 वाद्यसकाराभ्यां कारणतत्त्वं पाप्मानमनूद्य तस्यैव कार्यस्त्वत्त्वमुच्यते । उत्तराभ्यां तु कार्यत्वं पाप्मानमनूद्य
 ३५ तस्यैव कारणस्थत्वंमुच्यत इति भावः । कारणानुविधायि हि कार्यमिति ॥ ३ ॥

अथ ह प्राणं प्राणदेवतामूचुरित्यारभ्य एवमु खत्वित्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः समानार्थकः "अथ ह
 चक्षुर्मूचुः" "अथ ह ओत्रमूचुः" "अथ ह मन ऊचुः" एताः कण्डिका सप्तधाः । कल्याणकल्याणकार्यवर्धनादनुत्पेयं

तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥

अथ ह ओत्रमूचुः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः ओत्रमुदगायद्यः ओत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं शृणोति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न उद्गात्रात्येध्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं शृणोति स एव स पाप्मा ॥ ६ ॥

अथ ह मन उचुः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उदगायद्यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं संकल्पयति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न उद्गात्रात्येध्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं संकल्पयति स एव स पाप्मेवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवेनाः पाप्मनाऽविध्यन् ॥ ७ ॥

अथ हेममासन्त्यं प्राणमूचुः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्ये- विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येध्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्तस्त यथाश्मा- नमृत्वा लोष्ठो विष्वंसेतर्बह्वैव विष्वंसमाना विष्वन्चो विनेशुस्ततो देवा अभवन् परासुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ ८ ॥

ते होचुः । क्व तु सोऽमूचो न हृत्थमसक्तेत्यय-

मास्येज्जतरिति सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः ॥ ९ ॥

त्वगादिष्वप्यसुरवेधोऽनुमीयत इत्याह—एषमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्ति । एवं वागादिवदेव खल्व- नुक्ता अपि एतास्त्वगादिदेवताः कर्मभूताः पाप्मभिः स्वेः स्वेरिन्द्रियासंगेषासृजन् संसर्गं कृतवन्तः असुरा इति शेषः । तेषामपि कल्याणकल्याणस्पर्शवत्वात् । भेदभ्रमव्यावृत्त्यर्थं एतदेव व्याचष्टे—एवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन्ति । एनास्त्वगादिदेवता कर्मभूताः एवं वागादिवत् पाप्मना अविध्यन् विद्वन्तोऽसुरा इत्यर्थः ॥ ४-७ ॥

एवं वागादयो मूलोरेतिक्रमणोऽस्यार्था इति निश्चित्याज्जराणाः सन्तो वेवा मूलवतिगमनाय मुख्यं प्राणं प्राणितवन्त इत्याह—अथ हेममासन्त्यं प्राणमूचुरिति । अथ वागादिषु नैरास्थानन्तरं हृ इममित्यस्मिन्य- प्रवर्धनार्थम् । आसन्यसु आस्ये भवमासन्त्यं मूखान्तर्विलस्यं मुख्यं प्राणं मूचुरित्यादि समानम् । ततस्तेऽसुराः पूर्वस्थ्यासवगात् मुख्यप्राणमभिद्रुत्य पाप्मनोऽकलक्षणं अविध्यन्त्यं व्यधनं कर्तुमिष्टवन्तः । ते च दोषासंसर्गिणं सन्तं मुख्यं प्राणं स्वेनासंगदोषेण संसृज्यमाणाः सन्तो विष्वन्चो नानागतयो विनेशुविनष्टा विष्वन्ता इत्यन्वयः । तत्र कथमिवेति प्रसिद्धो दृष्टान्तः । यथा लोके पाषाणचूर्णनाय प्रसिद्धो लोष्टः पासुपिण्डोऽभ्रानं पाषाणं श्रुत्वा गत्वा प्राप्य स्वयं विष्वसेत विलसेत विचूर्णीभवेत् । एवं हेन एकमेव खलु विष्वंसमाना विशीर्यमाणा असुरा अपि विनष्टाः । असुर- विनाशे सति यदृत्तं तदाह—ततो देवा अभवन् परासुरा इति । ततस्त्वादासुरविनागाद्देवत्वप्रतिवन्धकपाप्मन्यो वियोगान्मुख्यप्राणाभ्रवलादेवा वागादयो वक्ष्यमाणस्वस्वरूपेणान्त्याद्यात्पकेनाभवन् असुराः परा अभवन् इत्यनुपपन्नः पराभूता विनष्टा न पुनः प्ररोहिण इत्यर्थः । उक्ताख्यायिकाक्रमेण यजमानावस्थप्रजापतिवदन्योऽप्याधु- निकस्तत्वाप्तिकामः श्रुतिप्रकाशितेन मार्गेण मुख्यं प्राणमात्मस्वेनोपगम्य "अस्मि प्राण इत्युपासीते"ति सफलमुपासना विदधाति—अथत्यात्मना परास्य द्विषन् भ्रातृव्यो भवति य एवं वेदेति । एवं यथोक्त वक्ष्य- माणद्वन्द्वमादिगुणं च प्राणं यो वेदोपास्ते स आत्मना प्रजापतिस्वरूपेण भवति । अस्योपासकस्य प्रजापतिस्त्व- प्रतिपन्नभूतः पाप्मा द्विषन् भ्रातृव्यो द्वेषा कर्तव्यः स च पराभवति लोष्टवद्विनीयत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं वक्ष्यमाणत्वेन स्थितैरयास्यास्यागिरसर्वाभिर्गुणैर्विनिष्टं प्राणकर्मकोपासनविधानपूर्वकं भवत्यात्मने- त्यादिनोक्तम् । अयास्यायिकाभेवानुसृत्य त्रिविधं फलं स्फुटयति—ते होचुरित्यादिभ्याम्यात्मनेज्जात्यमित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । तत्तदेवताभावफलासाधारणगुणकथनार्थमाह—ते इति । ते वागादयः प्रजापतिप्राणाः मुह्येन प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपाः फणावस्थाः सन्तो हृ इत्येवमूचुरेकवन्तः किमित्याह—क्व न्विति । तु इति वितर्कं यो नोऽस्मानित्यमसक संयोजितवान् देवभावाय आत्मत्वेनोपगमितवान् । स फ कस्मिन्नमृदित्वेन लोकत्रदेवाप-

सा वा एषा देवता । दूर्नाम दूरं ह्यस्या मृत्युर्दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥१०॥
 सा वा एषा देवता । एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य यत्रासां दिशामन्तस्तद्गमयांचकार
 तदासां पाप्मनो विन्यदधात्तस्माच्च जनमियास्नान्तमियाच्च त् पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ॥११॥
 सा वा एषा देवता । एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्यायेना मृत्युमत्यवहत् ॥१२॥

- ५ स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत
 सोऽग्निरभवत् सोऽयमग्निः परेष मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥१३॥
 अथ प्राणमत्यवहत् । स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुर-
 भवत् सोऽयं वायुः परेष मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥१४॥
 अथ चक्षुरत्यवहत् । तच्चदा मृत्युमत्यमुच्यत स आबित्योऽ-
 भवत् सोऽसावादित्यः परेष मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥१५॥

कारिणं स्मरन्तो विचार्यमाणाः सन्तोऽयं प्राणः आत्मे मुखे य आकाशस्तस्मिन्नन्तर्मध्ये प्रत्यक्षो वर्तत इति अभ्य-
 वस्यन्ति स्म । अनया आख्यायिकया गुणद्वयं सिद्धमित्याह—सोऽस्यास्य इति । यस्मादेव बागादयः प्राणमास्ये-
 ऽन्तरूपलभ्यायमास्येऽन्तरिति व्याजहस्तस्मात्स अयास्यः । अत एव आङ्गिरसः कार्यकरणानामात्मा । तत्र हेतुं हि
 यस्मादङ्गानां कार्यकारणानां रसः सार आत्मा तस्मादाङ्गिरस इत्यर्थः ॥ ९ ॥

- १५ प्राणस्य स्वतः बुद्धत्वेऽप्यबुद्धवागदिसंभवाद्बुद्धत्वं स्यादिति शङ्का वारयितुं पाप्महानिफलासाधारण-
 गुणविशिष्टोपासनमाह—सेति । या प्राप्यामुखा विनष्टाः वै इति अयमास्येन्तरिति निर्धारिता । वै एषा वर्त-
 मानोपासकशरीरस्या प्राणरूपा देवता दूर्नाम दूरित्वेन स्याता, अतः बुद्धा क्वं दूर्नामित्वमित्यत आह—
 दूरं हीति । हि यस्मात् अस्याः प्राणदेवतायाः सकाशात् मृत्युरासङ्गक्षयः पाप्मा दूर दूरे भवति । एतद्-
 गुणविशिष्टप्राणविदः फलमाह—दूरं हेति । य एवमुक्तप्रकारेण विशुद्धिगुणं प्राणं वेदोपासते अस्मादुपास-
 २० कान्मृत्युर्दूरं ह वै दूरे एव किल भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

एतदेव स्पष्टयति—सा वा एषा देवतेति । उक्तार्था । एतासां वागादीनां देवतानां पाप्मानं
 मृत्युमपहत्यापच्छिद्य यत्रासां दिशामन्तः । शास्त्रीयज्ञानकर्मसंस्कृतजनविधितो देशो यथदेशः तस्मादतिरिक्तो
 देशो दिशां प्राप्यादीनामन्तः पराकाष्ठा तत्तत्र दिशामन्ते अन्तस्थे जने च गमयाचकार यमनं कृतवती । तत्तत्र
 दिगन्ते दिगन्तस्थेऽन्यजने च आसा वागादीनां पाप्मानः कर्मभूतात् विन्यववात् । विविधं न्यारमावैनादधात्
 २५ स्थापितवती । तस्मात्तमन्यजनं न इयात् । दर्शनसंभाषणादिभिर्न संसृज्यते । तथा अन्तं तज्जननिवासस्थानं
 नेयात् न गच्छेत् नेदिति परिमयायं निपातः । यच्च गच्छेयं तदा पाप्मानं मृत्युमन्ववायानि अनुगच्छेय-
 मिति भीतो जनमन्तं वा न गच्छेच्छिद्यमात्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

- सम्प्रति देवताभारं वक्तुमाह—सा वा एवेति कण्ठिकया । अथ पार्ष्वभोकानन्तरमेताः वागादि-
 देवताः कर्मभूताः मृत्युं पूर्वोक्तमतीत्य अवहत् प्रापयत् । स्वं स्व अपरिच्छिन्नमन्यादिदेवतात्पर्यं प्रापित-
 ३० वतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं सामान्योक्तमेव बहून् प्रत्येकमाह—स वै वाचमिति । स प्राणो वाचमेव वाग्देवतामेव
 प्रथमासुद्वातुरत्यन्तं सनिहितत्वात् प्रधानभूतामत्यवहत् बहून् कृतवात् । सा वाच्यदा यस्मिन्काले मृत्युं पाप्मा-
 नमतीत्यामुच्यत मोचिता स्वयं तत्रा वागेव पूर्वमप्यग्निरेव सती स प्रसिद्धोऽग्निरभवत् । तद्धि पूर्वस्मात् को
 विशेष इत्यत आह—सोऽयमिति । सोऽयमतिक्रान्तः पाप्मातिक्रान्तोऽग्निः परेष मृत्यो परस्तादीप्यते राजति ।
 ३५ प्राज्ञोऽसादध्यात्मं वागाल्पना मृत्युप्रतिबद्धो नेदानीमिव वीक्षितमानसीदित्यर्थः ॥ १३ ॥

अथानन्तरं प्राणं नासिकान्तःसंचारिणं ज्ञानं; स वायुरभवत् स तु मृत्योः परस्ताद् पवते तिर्यग्गच्छ-
 तीत्यर्थः । अन्यत्सर्वमुक्तार्थम् ॥ १४ ॥
 चक्षुरादित्योऽभवत् । स तु तपति क्षोते ॥ १५ ॥

अथ ओन्नमत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता

दिशोऽभवेत्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥१६॥

अथ मनोऽत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्, सोऽसौ चन्द्रः

परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येवैह वा एनमेवा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद ॥१७॥

अथात्मनेऽन्नाद्यमागायत् । यद्धि किञ्चात्मनोऽनेनैव तदद्यत इह प्रतिष्ठति ॥१८॥ ५

ते देवा अब्रुवन् । एतावद्वा इदं सर्वं यदन्नं तदात्मन आगासीरनु नोऽस्मिन्नन्न

आभजस्वेति ते वै माऽभिसंविशतेति तथति तं समन्तं परिण्यविशन्त

तस्माद्यदनेनान्नमस्ति तेनेतास्तृप्यन्त्येवं ह वा एनं स्वा अभिसंविशन्ति

भर्ता स्वानां श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद ॥१९॥

तथा ओन्नं दिशोऽभवत् । दिशः प्राच्यादिविभागेनावस्थिताः ॥ १६ ॥

१०

तथा मनश्चन्द्रमा भति । वागादीनामन्यादिदेवतात्वप्राप्ताव्युपासकस्य किमायातमित्यत आह—
एवमिति । य उपासक एवमन्याद्यात्मकवागादिपञ्चकविशिष्टं प्राणमात्मत्वेन वेद प्राणोऽहमित्युपास्ते तमेन-
मुपासकमेव ह वै पूर्वयजमानवदेवैवा प्राणदेवता मृत्युमतीत्य वहति । वैराजं पदं प्रापयतीति यावत् ।
“त यथा यथोपासते तदेव भवती”ति श्रुतेः ॥ १७ ॥

उपास्यस्य प्राणस्य कार्यकरणसघातविधारकत्वं नाम गुणान्तरं वक्तुमाह—अथेति । यथा वागादि-
भिरात्मार्थमागानं कृतं तथा भुक्त्वोऽपि प्राणस्त्रिषु पवमानेषु सर्वप्राणसाधारणमागानं कृत्वा अथानन्तरं शिष्टेषु
नवसु स्तोत्रेष्वात्मन आत्मार्थमन्नाद्यमागायदागीतवान् । अर्धं च तदाद्यं चास्त्राद्यम् । अद्यमानमन्नमित्यर्थः । कथं
पुनस्तदन्नाद्यं प्राणेनात्मार्थमागीतमिति गम्यत इत्यत्र हेतुमाह—यद्वेति । यत्किंचेति सामान्यान्नमात्रपराभार्यः ।
हीति हेतोः । हि यस्माल्लोके प्राणिभिर्योक्तवन् सामान्यतोऽन्नमात्रमद्यते भक्ष्यते तदन्नमात्रमेनैव प्राणेनैवाद्यते
तस्मात्स्वार्थभेदागामात् । अन इति प्राणस्याख्या प्रसिद्धा । अनशब्दः सान्तः शकटवाची यस्तन्व्यः स्वरात् ।
स प्राणपर्यायः अनितोऽर्थात्तुल्यसत्त्वात् । एतेन इदशब्दशङ्काऽप्ययास्ता । ननु तर्ह्येतस्यापि वागादिवत्स्वार्थं
मागानादासङ्गपान्मेवैव स्यादित्यत आह—इहेति । इहाद्ये देहाकारपरिणते प्राणः प्रतिष्ठितः तदनुसारिणश्च
वागादय स्थितिभाजोऽस्तस्तत्स्थित्यर्थं प्राणस्यान्नम् । अतो न पाप्मवैश्वस्तस्मिन्स्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

१५

२०

नन्वेवं प्राणस्यैव स्वातन्त्र्येणान्नकृतोपकारभाजित्वं वागादीना तु तद्द्वारकमिति कथं निश्चेतुं
शक्यते यन्निश्चयादनेनैवेत्येवकारस्य सार्थकत्वं स्यादित्यतस्तन्निर्णयार्थमाह—ते देवा इति । ते वागादय
स्वविषयद्योतनात् देवा अब्रुवन्नुक्तवन्तो मुख्यं प्राण इदं सर्वं वै प्रसिद्धं यदन्नं प्राणस्थितिकरं तदेतावत् नातो-
धिकमस्ति । तत्पुनस्त्वभासन आत्मार्थमागासीरागीतवानसि आगानेन आत्मसात् कृतवानसीत्यर्थः । वयं
चान्नमन्तरेण स्यादु नोऽसह्यमेह । अतोऽनु पश्वान्नोऽन्नानन्नन्न आत्मार्थं तवान्न आभजस्व आभाजयस्व णिचो
लोपसंछान्दसः । अस्मास्त्वान्नशानि कुर्वति तेस्वतः प्राणस्ते यूयं यच्चान्नाग्निर्नो वै तर्हि मामभिसंविशत ।
आभिमुख्येन समन्तो निविशतेत्यन्नवीदिति शेषः ।

३०

एवमुक्तवति प्राणे ते देवास्तथास्त्विदं गीकृत्य तं प्राणं समन्तं समन्तात् परिवेष्ट्य न्यविशन्त
निश्चयेनाविशन्त । त प्राण परिवेष्ट्य निविष्टवन्तो यस्मात् तस्माल्लोके यदन्नमेन प्राणेनाति भक्षयति तेनैव
प्राणान्नेनैवा वागादयो देवतास्तृप्यन्ति, न स्वातन्त्र्येण वागादीनामन्नसम्बन्धः । अतोऽनेनैवेत्यवधारणं
सार्थकम् । एतद्गुणविज्ञानफलं दर्शयन्ती श्रुतिः सफलं गुणजातमुपदिशति—एवमिति । य उपासको वागा-
दयः प्राणाभ्याः स च प्राणोऽहमेवेति वेदोपास्ते । तमेनमुपासकमेवं ह वै यथा प्राणं वागादयः एवमेव ब्रुवन्
स्वा शततोऽभिसंविशन्ति आश्रयन्ति । ज्ञातीनामाश्रयणीयो भवतीत्यभिप्रायः । तथैवमभिसंनिविष्टानां
स्वाना ज्ञातीना प्राणवदेव वागादीना स्वान्नेन भर्ता भवति श्रेष्ठः पूज्यः पुर एता अग्रतो गन्ता अन्नादो
व्याधिरहितः दीप्तग्निरधिपातिरधिष्ठाया पालयता । स्वतन्त्रः पतिः भवतीति प्राणवदेव वागादीनामिति च
प्रत्येकं बोध्यम् ॥ १९ ॥

३५

य उ हवँविदम् । स्वेषु प्रति प्रतिबुभूषति न हैवालं भार्येभ्यो भवत्यथ य
एवंतमनु भवति यो वतमनु भार्यान् बुभूषति स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥२०॥
सोऽयास्य आङ्गिरसः । अङ्गानां हि रसः प्राणो वाऽङ्गानां रसस्ताम-
स्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यत्येष हि वाऽङ्गानां रसः ॥२१॥
एष उ एव बृहस्पतिः । वाग्वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्माद्बृहस्पतिः ॥२२॥
एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः । वाग्वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्माद्ब्रह्मणस्पतिः ॥२३॥
एष उ एव साम । वाग्वै सामंश्च सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम् । यद्वेव
समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन
सर्वेण तस्माद्देव सामाश्नुते साम्नः सायुज्यं सलोकाता य एवमेतत्साम वेव ॥२४॥

१० सम्प्रति प्राणविद्या स्तोतुं तद्विद्यावद्विद्वेषिणो दोषमाह—य उ हेति । उ आश्चर्यं ह निश्चयेन एवमिव
प्रति स्वेषु ज्ञातिषु मध्ये प्रतिकूलो बुभूषति प्रतिस्पर्द्धां भवितुमिच्छति स प्राण प्रतिस्पर्द्धिनोऽसुरा इव भार्येभ्यो
भरणीयेभ्य आत्सीयेभ्यो न है वालं सपर्यो भवति भरणीयात् भर्तुं नैव पर्याप्तो भवतीत्यर्थः । अथ प्राणववनुरक्तस्य
कार्त्तं वर्णयति—अथेति । अथ पुनर्य एव ज्ञातीनां मध्य एतं प्राणविदं वागादय इव प्राणमनुगतोऽनुरक्तो भवति ।
यो वा अपि एतमेव विदमन्वेवाऽनुवर्तयन्नेवात्सीयात् भार्यान् बुभूषति भर्तुमिच्छति यथैव प्राणानुवृत्त्या वागादय
१५ आत्मबुभूषैव आसत् स एव ह निश्चयेन भार्येभ्यो भर्तुमलं पर्याप्तो भवतीति समानमित्यर्थः ॥ २० ॥

पूर्वावस्थायामस्येव प्रतिज्ञातं यदाङ्गिरसत्वं तदेव सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रस इत्यनेनातृच
प्राणो वै प्रसिद्धोऽङ्गानां रस इति प्रतिज्ञायते । तत्कथमिति हेत्वपेक्षया प्राणो हीत्यादिवाक्यस्य । अत्रैवमन्वयः
यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राणः कुतश्चिद्वर्धितराच्छरीरमयवात् प्राण उत्क्रामति अपसर्पति तदेव तत्रैव तद्वह
शुष्यति शोषमुपैति मीरस भवति नाप्यदित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि यस्मात् प्राणो वै एवाङ्गानां रसः
२० प्रसिद्धस्तस्मादेव हि वै प्राणोऽङ्गानां कार्यं स्थूलशरीरं प्रत्यक्षतो रूप्यमाण रूपात्मकं करणं च ज्ञानक्रिया-
शक्तिमत्कर्मभूत तयोरात्मा प्राण इति समुदायार्थः ॥ २१ ॥

अथ बृहस्पत्यादिनामराशिषमं क प्राणोपासनं वक्तुमेव उ एव इत्यादि कण्ठिकाचतुष्टयम् । तत्र न
केवल रूपकर्मभूतयोः कार्यकरणयोरेवात्मा प्राणः किं तद्धि नामभूतानामुपयजुःसाम्नामात्मेति सर्वात्म-
कतया प्राण स्तुवन्ती महोक्तोत्पत्त्यास्यत्वायाऽऽह—एष उ एवेति । उर्यर्थः एष प्रकृत आङ्गिरस
२५ प्राणो “बृहस्पतिर्ववाना पुरोहित आसीदिति” श्रुतेः प्रसिद्धं देवपुरोहितस्य व्यावर्तयितुमाह—वाग्वै
बृहतीति । सप्त हि गायत्र्यादीनि प्रधानानि छन्दसि तेषां मध्यमं छन्दो बृहतीत्युच्यते । सा न बृहती
षट्त्रिंशदक्षरा प्रसिद्धा “वाग्वा अनुष्टुप्”ति चयनप्रकरणे उक्तत्वादननुष्टुप्गोत्रिंशदक्षरं प्रसिद्धं सा द्वान्त्रिंशदक्षरा
अष्टाक्षरश्चतुर्भिः पादैः षट्त्रिंशदक्षरायां बृहत्यामन्तर्भवति । अत्रान्तरसंख्याया महासख्यामामन्तर्गतादित्येवं
वागनुष्टुप्बृहत्यामन्तर्गतेन वागालिका बृहती “सा ऋचो व्योहत्” इत्यादिबृहतीसहस्राण्येतावत्यो ह्यचो याः प्रजापति-
३० सृष्टा” इति श्रुतेः बृहत्या सर्वा ऋचोऽन्तर्भवन्ति । तस्याः बृहत्याः रूपाणां एव प्राणः पतिः स्थित्युत्पादनहेतुत्वात् ।
तस्माद्बृहस्पतिरित्युपसंहारः ॥ २२ ॥

तस्या यजुर्वेदात्मकत्वमाह—एष उ ब्रह्मणो यजुर्वेदस्य पतिः । कथं ? वाग्वै वाग्विशेषरूपं यजुरेव
ब्रह्म वेदाधिकारात् । तस्या एष पतिरित्यादि समानम् ॥ २३ ॥

अथास्य सामवेदात्मकत्वमाह—एष उ एव सामेति । कथं वाग्वैसा । अय एषः । सर्वस्वीलिङ्गशब्दाभिधेय-
वस्तुविषयो हि सर्वानाम् साशब्दः सा वै वाक् । सर्वयुल्लिङ्गशब्दाभिधेयवस्तुविषयो अमः शब्दः । अम एष
३५ प्राणः “केन मे पीत्नानि नामान्यानीपीति प्राणेनेति ब्रूयात्” “केन मे स्त्रीनामान्नीति वाचे”ति श्रुत्युत्तरात् वाक्
प्राणाभिधानभूतो सामशब्दो । तथा सति प्राणनिर्वर्त्यस्वरपदवाक्यादिसमुदायमात्रं पीतिः सामशब्देनाभिधीयते ।
नन्वेतावता कस्य सामत्वं मुख्यमित्यत आह—सा चामश्चेति । इत्येतद्वच्युत्तेवैपुसर्जनं प्राण एव मुख्यः साम-

एष उ वा उद्गीथः । प्राणो वा उत्प्राणेन हीदे सर्व-

मुत्तञ्चं वागेव गीथोच्च गीथा चेति स उद्गीथः ॥२५॥

तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयः । राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्यस्य राजा भूर्वानं विपातयता-
द्यदितोऽस्यास्य आङ्गिरसोऽप्येनोद्गमायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदमायदिति ॥२६॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद । भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर

एव स्वं तस्मादात्विज्यं करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा

स्वरसम्पन्नयात्विज्यं कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एवाथो

यस्य स्वं भवति भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥२७॥

शब्द वाच्यः एकवचननिर्देशादिति भावः । यस्माद्वागुपसर्जनस्य प्राणस्य सामत्वं मुख्यं तत्तस्मादप्येतृप्रसिद्धस्यापि साम्नो मुख्यसामशब्दवाच्यप्राणतिर्वत्यंत्वेन गौणमेव सामत्वम् । अयैव प्राणस्य सामत्वमुपासनार्थमाह— १०
यदेवेति । यत् उ एव इति श्लेढः । उ शब्दो विकल्पायः प्रकारान्तरद्वोक्तः, यस्माद्वा अयं प्राणः सूत्रात्मा लिङ्गात्मना प्लुविणा पुत्तिकाशरीरेण समस्तुल्यः मशकेन मशकशरीरेण समी नागेन हस्तिशरीरेण सम एमिस्त्रिमिलोक्तै-
स्तैश्चोक्त्यात्मकप्राजापत्यशरीरेण समोऽजेन सर्वेण हिरण्यगर्भजगद्गुप्तेण समस्तुल्य एव पुत्तिकादिशरीरेषु गोत्वादिवत्
कात्स्न्येन परिसमाप्तस्तस्मादेव साम । एवं प्राणस्य सामत्वं सिद्धमित्यर्थः । एतद्गुणकप्राणोपासनफलमाह—
अनुत इति । य एवं यथोक्तमेतत्सामगुणकं प्राणं वेदोपास्ते स साम्नः प्राणस्य सामुज्यं समुग्माच्च समानवेद्देहिन्द्रि- १५
याभिमानतामकनुते व्याप्नोति । सलोक्तां प्राणसमानलोक्तां वाञ्छुते भावनाविशेषतः फलविशेष इति भावः ॥२४॥

इदं च फलं मध्यप्रदीपन्यायेनोभयतः सम्बन्धमवश्यमितिमात्रमेव फलभूतिमनुसृत्य गुणान्तरमाह—एष
उवेति । एष प्राणो वा उद्गीथः । उद्गीथो नाम सामावयवो भक्तिविशेषो नोद्गानं सामाधिकारात् । कथमुद्गीथः
प्राणः ? हि यस्मात्प्राणेनेदं सर्वं जपदुत्तञ्चं ऊर्ध्वस्तञ्चमुत्तमिन्तं विभूतिमिति यावत् । तस्मात्प्राणो वा ज् । तया
वागेव गीथा अभिव्यक्तिरूपा गायतेः शब्दाथत्वात्सा वागेव । उद्गीथगव्याभ्यां प्राण एव वाच्य इत्याह— २०
उच्च गीथा चेति । एतद्विग्रहस्त्वर्वागुपसर्जनं प्राण एवोद्गीथ इत्यर्थः ॥ २५ ॥

अथ तद्धापौत्यादिवाक्यस्य प्रकृतानुप्रयोगमार्गव्य उद्गीथदेवता प्राणो न वागादिरित्युकार्यदाढ्याङ्ग्याऽऽस्था-
यिकामाह—तद्धापौति । तत्रैतस्मिन्नुक्तार्थे ह आख्यायिकापि श्रूयते ह स्म । चिकित्तानिस्त्वापत्यं चैकितानिस्त्वापत्यं
युवा चैकितानेयो ब्रह्मदत्तनामा विश्वसृजां पूर्वश्रुपीणां सत्रे राजानं सोमं भक्षयन्नुवाच उक्तवान् । अत्रायास्या-
ङ्गिरसशब्देनोद्गातोऽप्यत एतादृक्प्राणोपासकत्वात्तस्य । यत् यदि स आङ्गिरस उद्गाता विश्वसृजां पूर्वश्रुपीणां २५
सत्रे इतोऽस्मात् पूर्वाकात् वागुपसर्जनात् प्राणादन्येन देवतान्तेरेणोद्गादुद्गानं कृतवान् तदा त्यस्य तस्यानृतवादी
स्यामित्यर्थः । विपातयतादिति आशिपि तो. स्याने तातङ्कादेण एवमुद्गीथदेवता प्राण एवेत्याख्यायिकया निर्धारित-
मर्थं श्रुतिः स्वेन वचसोपसंहरति—वाचेति । सोऽस्यास्य आङ्गिरस उद्गाता वाचा च प्राणप्रधानया प्राणेन च
स्वस्यात्मभूतेनोद्गायदित्येयोः क्षपयेन निर्द्धारित इत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवमुद्गीथदेवता प्राण एवेति निर्द्धार्यं तस्य स्वसुवर्णप्रतिप्रापणविधानार्थमुत्तरकङ्किकात्रयमवतारयति— ३०
तत्सेत्यादिना । तस्य विशुद्धादिगुणवत्तया प्रकृतस्य ह एतस्य बृहस्पत्यादिगुणवत्तया निरूपितस्य साम्नः नामशब्द-
वाच्यस्य प्राणस्य स्वं धनं यो वेद अस्य विज्ञातुर्ह स्वं धनं भवति । एवं फलेन प्रलोभ्याऽभिमुखीकृतं गुण्यपुं प्रत्याह—
तस्य वा इति । तस्य वै साम्नः स्वर एव कण्ठगतमावृणोमेव स्वं विभूषणम् । तेन हि भूयितमुद्गातमृद्धिमल्लभ्यते ।
यस्मादेवं तस्मादात्विज्यमृत्विक्कर्मोद्गानं करिष्यान् वाचि विषये स्वरमिच्छेत ।

छन्दात्रेण मंस्ययसिम्भवात्तद्धेतुदन्तवावनवैलपानादि कुर्यादित्यर्थादिवगम्यते । एतत्तु प्राणज्ज्ञिक फलम् । ३५
तपैवसंस्तुतया स्वरनम्रगत्या वाचात्विज्यमृत्विक्कर्म कुर्यात् । स सोऽस्वस्य सामभूषणत्वे गमकनाह—तस्मादिति ।
यस्मात्स्वरभूतेन स्वरेण भूयित साम नस्माद्यज्ञे स्वरवन्तमुद्गाताः दिदृक्षन् एव ब्रह्मनिष्ठत एव चिन्तयन्ति जनः ।

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद । भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै
स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥२८॥
तस्य हैतस्य । साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा
वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽज्ञ इत्यु हेक आहुः ॥२९॥

५ अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः । स वै खलु प्रस्तोता साम
प्रस्तोति स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेदसतो मा सद्गमय
तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतं गमयेति ॥३०॥

स यदाहासतो मा सद्गमयेति । मृत्युर्वा असत्सवमृतं

मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कृत्वित्येवैतवाह ॥३१॥

१० प्रसिद्धं हि कोके । धनिन दिदृक्षन्ते लौकिका इति । एवं सिद्धं गुणविज्ञानफलसम्बन्धमुपसंहरति—अथो अपि यस्य
स्वं धनं भवति भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेदेत्पुकार्यम् । एतच्च कण्ठनिष्ठं भाग्यं बाह्यधनसौख्यस्य
ध्वनिगतत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

इदानीं लाक्षणिकवर्णज्ञानपूर्वकं वर्णोच्चारणं वर्णनिष्ठत्वादान्तरं धनमित्याह—तस्येति । तस्य हैतस्य
साम्नः सुवर्णं कण्ठयोऽयं दन्त्योऽयमिति लक्षणज्ञानपूर्वकं सुष्ठुवर्णोच्चारणं सामसादवाच्यस्य प्राणस्याऽऽन्तर
१५ धनमिति यो वेद अस्तोपासकस्य सुवर्णं लोकप्रसिद्धमेव हिरण्यं भवति । किं तत्सुवर्णमिति सुष्ठुवचने प्राह—
तस्येति । तस्य साम्नः स्वर एव कण्ठ्यादिलक्षणो व्याख्यातः सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं
वेदेति पूर्ववदुपसंहारः ॥ २८ ॥

प्रतिनिष्ठत्वस्यामिति प्रतिष्ठा वाक् ता प्रतिष्ठा साम्नो गुणं यो वेद स प्रतिष्ठति ह । पूर्ववत्कलेन
प्रलौभिताया का प्रतिष्ठेति सुष्ठुवच आह—तस्य वै साम्नो वागेव जिह्वामूलादीन्यष्टौ स्थानानि प्रतिष्ठा वागिति
२० जिह्वामूलादीनां स्थानानामाख्या सैव प्रतिष्ठा । हि यस्मादेव प्राणो वाचि जिह्वामूलोरःकण्ठदन्तोऽक्षनासिकातालुषु
स्थानेषु प्रतिष्ठितः स खलु निश्चितमेतद्गानं गीयते गीतिभावमाद्यते । तस्मात् साम्नो वागेव प्रतिष्ठेति सम्बन्धः ।
मतान्तरमाह—अज्ञ इति । अन्नेऽन्नपरिणामे देहे प्रतिष्ठितो गीयत इत्येके अन्ये उह खल्व्वाहु उ इति । एकीयपक्षस्या
निन्दितत्वाद्विकल्पेन प्रतिष्ठागुणविज्ञानं कुर्याद्विम्बा प्रतिष्ठाऽन्नं वेति ॥ २९ ॥

इदानीमेवं प्राणविज्ञानवतो मन्त्रजपविधिरस्याऽऽह—अथात इति । अथ प्राणविज्ञानकयनान्तरम् ।
२ यस्मान्नेवं विदुषा प्रयुज्यमान जपकर्म देवभावाभ्यारोहफलम् । अतस्तस्मात्तद्विधीयते तस्य चोद्गीयकसम्बन्धात्
सर्वत्रोद्गानकाले प्राप्ती पवमानानामेवेति वचनात् पवमानेषु त्रिष्वपि कर्तव्यताया प्राप्ताया पुनः कालसंकोच
करोति—स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तोतीति । एतत्प्रसिद्धम् । ततः किं सिद्धमित्यत आह—स इति । स प्रस्तोता
यत्र यस्मिन्काले साम प्रस्तुयात्तदन्तरेत तत्तस्मिन्काले एतानि जपेत् ।

अस्य च जपकर्मणोऽभ्यारोह इत्याख्या । अभिमुख्येवारोहत्वेन जपकर्मणा एवविद्देवभावमित्य-
३० भ्यारोहः । एतानीति बहुवचनात् त्रीणि यजुषि द्वितोयानिर्हंशात् । ब्राह्मणोत्पन्नत्वात् यथा पठित एव स्वर
प्रयोक्तव्यो न मान्त्रः । एतच्च जपकर्म याजमानम् । एतानि कानीत्यपेक्षायामाह—असतो मा सद्गमय तमसो मा
ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतं गमयेति ॥ ३० ॥

अयमितिषाब्दो मन्त्रत्रयसमाप्तिद्योतकः मन्त्रार्थस्य तिरोहितत्वात् ब्राह्मणं प्रतीकग्रहणपूर्वकं स्वयमेव
व्याचष्टे—स यदिति । स यत्रोऽसतो मा सद्गमयेति यदाह यदुक्तवान् । कोऽस्यावर्ष इत्युच्यते मृत्युर्वा असत्
स्वाभाविककर्मविज्ञाने मृत्युरित्युच्यते । अत्यन्तावोभावहेतुत्वादसंख्यत्वात्स्यात् सदमृतं सत् । शास्त्रीयकर्मविज्ञाने
३५ उच्येते । अमरणहेतुत्वादमृतम् । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—मृत्योरिति । मृत्योः स्वाभाविककर्मज्ञानात्सकात्
माममृतं शास्त्रीयकर्मविज्ञाने गमय देवभावसाधनात्समावसापाद्येत्यर्थः । अथ तात्पर्यार्थमाह—अमृतमिति ।
माममृतममृतत्वसाधनयोग्यस्वभावं कुरु सम्पादयेत्येवैतन्मन्त्रवाक्यमाह ॥ ३१ ॥

तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्व तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्मांस्तं
गमयाऽमृतं मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्मांस्तं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥३२॥
अथ यानीतराणि स्तोत्राणि । तेष्व्वात्मनेऽज्ञाद्यमागायेत्तस्माद् तेषु वरं वृणीत
यं कामं कामयेत तं स एष एवंविद्गताऽऽत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयेत
तमागायति तद्धेतल्लोकजिदेव न हैवालोक्यताया आशास्ति य एवमेतत्साम वेद ॥३३॥ ५

इति प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथ प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्

आत्मेवेदमग्र आसीत् । पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्-
तोऽहं नामाभवत्तस्मादप्येतद्द्वारमन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाऽथान्यज्ञाम ब्रूते यवस्य भवति । १।

तथा द्वितीयमन्त्रं व्याचष्टे—तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । अस्मिन्मन्त्रे तमःशब्देनाशास्त्रीयकर्मज्ञानमूलम- १०
ज्ञानमुच्यते आवरणात्मकत्वात्तस्य । तदेव मृत्युर्व मरणहेतुत्वात् । ज्योतिरमृतम् । पूर्वोक्ततमोविपरीतदेवस्वरूपज्ञानं
ज्योतिरुच्यते । प्रकाशात्मकत्वात्तदेवामृतमविनाशात्मकत्वादिति पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—मृत्योरिति । मृत्योर-
ज्ञानात्मकादसुरभावादमृतं ज्ञानात्मकदेवभावं गमय । तात्पर्यार्थमाह—अमृतमिति । अमृतं देवं मा मां कुप प्राजापत्यं
फलभावमापादयेत्यर्थः । एवमुक्तमन्त्रद्वयाभ्यामनतिरिक्तार्थतया तृतीयमन्त्रस्याव्याख्येयत्वमाह—मृत्योरिति ।
मृत्योरसाधनभावादसाध्यभावाच्चाभूतं साधनभावं साध्यभावं च गमयेति । प्रसिद्धार्थतयैव अत्रास्मिन् तृतीये मन्त्रे १५
तिरोहितमिवान्तर्हितमिवार्थरूपं पूर्वयोरेव मन्त्रयोरप्रकटमपूर्वं नास्ति पूर्वयोरेव मन्त्रयो समुच्चितोऽर्थस्तृतीयेन
मन्त्रेणोक्त इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

प्राणवदुद्गातुरपि स्थायं गानमस्तीत्याह—अथ यानीति । अथ त्रिषु पक्षमानेषु यजमानोद्गानकरणानन्तरं
यानीतराण्यवधिष्ठानि नव स्तोत्राणि तेषु स्तोत्रेषु प्राणविदुद्गाताऽऽत्मने आत्मार्यमज्ञाद्यमग्रं च तदाद्यं चान्नाद्य-
मागायेत् आगानेन संपादयेत् । अस्मोद्गातुः सर्वफलसाधकत्वमाह—तस्मादिति । यस्मात् स एष उद्गाता २०
एवविद्यथोक्तप्राणवित् प्राणवदेव आत्मने आत्मार्यं वा यजमानाय वा यं कामं कामयेत इच्छति तमागायत्यागानेन
साधयति । तस्माद् तस्मादेव यजमानस्तेषु नवसु स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु यं कामं कामयेत इच्छेत् तं कामं
वरं वृणीत प्रार्थयेदित्यन्वयार्थः । एवं कर्मसमुच्चितादुपासनात् फलसिद्धावाप्त्यासंभवाभावेऽपि केवला-
दुपासनात्तत्तिद्विषाद्वा स्यात्ता निरस्यति—तद्धेतदिति । य एतमेवं प्राणं यथोक्तं निर्द्वारितमहिमानना
एवमभिमानाभिव्यक्तेरहमस्मि प्राण इति वेदोपास्ते तस्य कर्मानधिकृतस्यापि तद्धेतत् प्राणदर्शनं केवलमपि २५
लोकजिदेव लोकसाधनमेव न ह एवालोक्यतायै अलोकार्हत्वायाऽऽशास्ति । आद्यसंनं प्रार्थना नैवास्ति ।
तथा चोपासनासहितं कर्म सकृदेवानुष्ठितं सददृष्टद्वारा फलसाधनं केवलोपासनं तु नैरुत्तर्येणासकृदनुष्ठितं
तत्साधनमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इति श्रीनिवारण्यगुनिविरचितमाध्यन्दिनश्चासीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया
प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

एवं ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां प्रजापतित्वप्राप्तिर्व्याख्याता । इदानीमस्य प्रजापते फलभूतस्य ३०
जगत्सर्जनस्मृतिसंहारेषु त्वातन्त्र्यं स्तोत्रं ज्ञानकर्मणोर्वैदिकयो. फलोत्कर्षो वर्णयितव्यः इत्येवमर्थमात्मेवेदमग्र
आनीदिति पुरपविद्ब्राह्मणमारभ्यते वध्यमाणब्रह्मविद्याधिकारहेतुभूतवैराग्योपादनाय । आत्मेवेति । तत्राग्न्यग्नेन
२

स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाम्न न जोषतस्मात्पुरुष

जोषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद ॥ २ ॥

सोऽविभेत्तस्मादेकाकी विभेति स ह्यायीमांश्चक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु

विभोमीति तत् एवास्य भयं बीयाय कस्माद्वचभेष्वद्वितीयाहं भयं भवति ॥ ३ ॥

५ स वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्

स हैतावानास यथा स्त्रीपुमांसौ , संपरिण्वतो ॥ ४ ॥

- प्रजापतिः प्रथमोऽण्डजः शरीरी वैदिकज्ञानकर्मफलभूतोऽभिधीयते इदं दृश्यमानं शरीरभेदजातं तेन प्रजापति-
शरीरेणाविभक्तमये शरीरान्तरोत्पत्तेः प्रागात्मेवासीत् । कस्यात्मनोऽत्र ग्रहणमित्यत आह—पुरुषविधे इति ।
पुरुषाकारः शिरःपाण्यादिलक्षणो भन्वादीनां स्रष्टा विराट् स प्रथमः सम्भूतोऽनुवीक्ष्य कोऽहं किं लक्षणो वाऽस्मीत्यन्वा-
लोच्यमाणः स्वशरीरादन्वद्वत्स्वन्तरं नापश्यत् ददौ, केवलं स्वात्मानमेव सर्वात्मानमपश्यत् । आलोचनकार्यमाह—
सोऽहमिति । पूर्वजन्मभूतविज्ञानसंस्कृतसाधकावस्थप्रजापतिवत्फलावस्थोऽपि विराडात्माऽहमस्मि सर्वात्मे-
त्यग्रे प्रथमं व्याहृतद्वयाहृतवाग्यस्मात्तत्तत्स्मादहं नामाऽभवत् । यस्मात्कारणे प्रजापतावेवं वृत्तं तस्मात्तत्कार्य-
भूतोऽपि लोक एतद्वातस्मिन्नपि काल आरम्भितः कस्त्वमिति पृष्ठोऽहमस्मित्वेवाग्रे प्रथममुपस्था कारणात्मा-
भिधानेनात्मानमभिधायानन्तरमन्यद्विषेवपिण्डाऽभिधानं यदस्य पुरुषस्य मातापितृकृतं वेददत्तो यज्ञवत् इति वा
१५ नाम भवति तन्नाम प्रभूतं कथयति ॥ १ ॥

- एवमुपासनायै प्रजापतेरहं नामोक्त्वेदानीं पुरुषानामनिर्वचनमाह—स भवति । स प्रजापति
पूर्वस्मिन् जन्मनि साधकावस्थायाम् सन्त्यक्कर्मज्ञानभावाननुष्ठानैरहमहमिकयाऽस्मात्प्रजापतित्वप्रतिपत्तिसमुदाया-
त्सर्वस्मात्पूर्वः प्रथमः सन्त्यक्कर्मयोगानामि कृत्वाऽऽज्ञानलक्षणान् सर्वान्पाम्न । प्रजापतित्वप्रतिबन्ध-
कारणभूताग्न्यहमादौषददहत्तस्मात्पुरुषः । एतद्गुणविज्ञानफलमाह—जोषतीति । प्रजापतिवदग्नौऽपि यः कश्चि-
२० देहं पुरुषगुणः प्रजापतिरहमस्मीत्युपास्ते सर्वोऽस्मीति सोऽयोषति ह वह्न्येवाभिभवत्येव तं कं योऽस्मादेवभूतोपास-
कात्पूर्वं प्रथमः सन्प्रजापतित्वमात्मनो बुभूषति भवितुमिच्छति तमित्यर्थः ॥ २ ॥

- यदिदं स्तोतुमभिप्रेतं प्राजापत्यलक्षणं ज्ञानकर्मफलं तदपि नैव संसारविषयमत्यकामवितीममर्थं
प्रदर्शयिष्यन्माह—सोऽविभेदिति । योऽयं प्रथमः शरीरी पुरुषविधो व्याख्यातः स प्रजापतिरभिभेदोऽस्मात् ।
अहमेकाकी कोऽपि मा हृनिष्यतीत्यात्मनाशविषयविपरीतज्ञानवत्त्वाद्भूय प्राप्तवानित्यत्र कार्यगतेन मयलिङ्गेन
२५ कारणे प्रजापतौ तदनुमेयमित्याह—तस्मादिति । यस्मादयं पुरुषविधः शरीरकरणवानात्मानाशविपरीतदर्शन-
वत्त्वाद् प्रजापतिरभिभेदः । तस्मादेकाकित्वाविशेषादद्यतनोऽप्येकाकी स्वविनश्यमाशङ्क्य विभेति । किं च यथा-
ऽस्मदादिमी रज्जुस्याप्यादौ सर्पपुष्पादिभ्रमजनिभयनिवृत्तये विचारेण तत्त्वज्ञानं संपाद्यते तथा प्रजापतिरपि
मयस्य तदेतोश्च विपरीतविधौ अवस्थितेऽहं तत्त्वज्ञानं विचार्य सम्पादितवानित्यतोऽप्यस्य संसारान्तर्भूतत्वमित्या-
३० मयेनाह—स हैति । इ किं सोऽयं प्रजापतिरीक्षाचक्रे विचारमाभासः । कथम् ? यदास्मात्स्तोऽप्यदात्मव्यति-
तत्त्वज्ञानफलमाह—सत इति । तत् एव यथाभूताद्वितीयात्मदर्शनादेवास्य प्रजापतेर्येव सकारणं बीयाय विसृष्ट
गतवत् । तस्य प्रजापतेर्येभ्यस्तत्वेकलविद्यानिमित्तमेव परमार्थदर्शनेऽनुपपन्नमित्याह—कस्मादिति । द्वितीयाहं
द्वितीयादेव मय भवति न तु त्वस्मात्स्वस्व भयं द्वितीयं च वस्तुन्तरमविद्याप्रत्युपस्थापितमेव । न ह्यदृश्यमान
द्वितीयं भयजन्महेतुः “तव को मोहः कः शोक एकत्वमनुमस्यत” इति मन्त्रवशात् । “मायामाश्रयित्वं द्वैतमेत
३५ परमार्थत” इति भाष्यमयमुच्यते । तत्त्वज्ञानेन च सत्यज्ञानाभावात्तन्मूढद्वैतदर्शनानुपपत्तेरयं कस्माद्वचभेष्वनुक्तो हि
भीतिमलम्ब्यत् । परमार्थनिरूपणावस्थायाम् न कुतश्चित् भीतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं प्रजापतेर्यथाद्याविच्छत्वेन संसारान्तर्भूतत्वमुक्तिमिदानीं तत्रैवावस्थाविच्छत्वं हेतुन्तरमाह—
स वै नैवेति । स वै प्रजापतिर्नैव रेमे रतिं नाप्नोषद्वदत्ताविष्टोऽमूढस्माद्विद्वदेव यतस्तस्मादाधुनिकोऽप्ये-
काकिदादिभ्रमवत्तत्रादेवाकल्पसहायस्यन् न रमते रतिं नानुभवति । रतिरयिऽद्यावदयोगश्री क्रोडा, तत्र प्रपन्नं

स इममेवात्मानं द्वेषाऽपातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां
तस्मादिवमधं बृगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मा-
दयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव तौ समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥ ५ ॥

सो हेयमीक्षां वक्रे । कथं नु माऽऽत्मन एव जनयित्वा सम्भवति हन्त तिरोऽसानीति ॥ ६ ॥

सा गौरभवत् । वृषभ इतरस्तौ समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त ॥ ७ ॥

वडवेतराऽभवत् । अश्ववृष इतरो गर्वभोतरा गर्वभ इतरस्तौ समेवाभवत्तत एकशफमजायत ॥ ८ ॥

इष्टवियोगान्मनस्याकुलीभावोऽरतिरित्युच्यते । अरत्याविष्टस्य प्रजापतेस्तन्निरसनोद्योगप्रकारमाह-स द्वितीयमिति ।
स प्रजापतिर्द्वितीयमरत्यपनोदसमर्थ स्त्रीवस्त्वैच्छाद्विष्टवान् । तस्य चैवं स्त्रीविषयं गृध्यतोऽतिविषयासक्तस्य
स्त्रिया परिष्वक्तस्येवात्मन्यभिमाने संजाते स ह प्रजापतिस्तेनैवाभिमानेन सत्यसंकल्पत्वादेतावानेतावत्परिमाण
आस ध्रुव । कियत्परिमाण इत्यपेक्षायामाह-यथेति । यथा लोके स्त्रीपुमांसावरत्यपनोदनाय सम्परिष्वक्त्वान्योन्यं १०
गाढमालिङ्गितां यत्परिमाणं स्यात् तथा तत्परिमाणो बभूवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स विराडात्मा विराट्स्वरूपानुपमर्दनेनैवैवं परिष्वक्तस्त्रीपुंसपरिमाणमात्मानं शरीरमेतावत्परि-
माणं द्वेषाऽपातयद्विप्रकारं पातितवान् । इममेवेत्यवधारणात्सद्यत्वेन कतुतया विराड्ग्रहणमविरुद्धम् । क्षीरस्य
सर्वोपमर्देन दधिमाधार्यतन्वन् विराट् सर्वोपमर्दनेतावानास । किं तर्हि आत्मना व्यवस्थितस्यैव विराजः सत्य-
सङ्कल्पत्वाद्वात्मन्यारतिरक्तं नु परिष्वक्तस्त्रीपुंसपरिमाणं शरीरान्तरं बभूवेति तद्विधाकारणे कर्मणि बोध्यम् । १५
ततस्तस्मात्पातनात्पतिर्भन्वात्यः पत्नी शतरूपास्या चाभवता बभूवतुः । लोकप्रसिद्धयोर्द्विभ्योरुक्ते निर्वचने लोका-
नुभवमनुकूलमिति-तस्मादिति । यस्मात्पातिपत्न्यावेकशरीरविभक्ते तस्मात्त्वः स्वस्य आत्मनः इव शरीरं प्राक्
स्थवृद्धनाथद्ववृगलमिव दृगल विदलमर्द्धं च तद्वृगलं चाद्वं वृगलं शुक्त्यादिविभागवद्विदलमेवेत्यर्थः । अत्रा-
ऽभिपुवतसम्पत्तिमाह-इति हेति । यज्ञवक्ता यज्ञवल्कस्तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यो वैवरातिर्ब्रह्मणोवाऽपत्यमित्यर्थः ।
स ह किल इतीत्यमाह स्मोक्तवान् । द्वेषापातने सत्येको भावः पुष्कोऽपरस्तु स्त्रीत्यत्रैव हेत्वन्तरमाह- २०
तस्माद्वयमिति । यस्माद्वृद्धनात्प्रागवस्थायामयमाकाशः पुष्याद्वैः स्थवृद्धगूण्योऽसम्पूर्णो वर्तते ।

तस्मात्पुनश्चद्वहनादनन्तरं स्त्रिया प्राप्तस्यर्द्धेनेतरो भावः पूर्यत एव यथा विदलाद्धौऽसम्पूर्णः
सम्पुटीकरणेन पुनः सम्पूर्णः क्रियते तद्वदिति । अथ मियुनद्धारिकां सृष्टिमाह-तां समभवदिति । स प्रजा-
पतिर्भन्वात्यस्या शतरूपास्यामात्मनो दुहितरं श्लोत्वेन कल्पितां समभवन्मिथुनभावमुपगतवान् । ततस्तस्मा-
त्प्राविधोपगमनान्मनुष्या अजायन्तोऽस्मात् ॥ ५ ॥

२५

इदानीं गवादिषुष्टिं प्रस्ताति-सो हेयमिति । सेय शतरूपा उह किल “न सगोत्रां समानप्रवरां
भार्यां विन्देते”ति दुहितृगमने स्मार्त प्रतिषेधमनुस्मरन्ती ईसाज्जके विचारयाभास । कथं न्विदमकृत्यं यस्मात्प्राप्तनः
स्वस्मादेव जनयित्वोत्पन्नं सम्भवत्युपगच्छति । यद्यप्ययं निर्घृणः स्मार्तं प्रतिषेधमस्मरन्मा न मुञ्चति । अहं
तु तं स्मरन्ती हन्त इदानीं तिरोऽसिन्वात्यन्तरेण तिरोभूता भवानीति ॥ ६ ॥

एवं विचार्य सा शतरूपा गौरभवत् । उत्पन्नप्राणिकर्मिणोश्चमाभायाः शतरूपाया मनोश्च पुनः पुनः संव ३०
मतिरभवदिति बोध्यम् । इतरो मनुर्बृधभो भूत्वा तामेव गा समभवत् पूर्ववत् सम्भोगं कृतवान् ततस्तस्माद्-
गोवृषभसम्बन्धाद्गावोऽजायन्त ॥ ७ ॥

इतरा शतरूपा वडवाऽजाभवत् । इतरो मनुर्ष्ववृषभोऽभवत् । अश्ववृषादीं वृषभं अश्ववृषं प्रजनन-
समर्थोऽश्व इत्यर्थः । इतरा शतरूपा गर्दनी । इतरो मनुर्गर्दभः । अश्ववदिति प्रत्येकं सम्बन्धः । तामेव वडवा
गर्दभी च ममभवत् । ततो वडवास्वरसंयोगाद्गर्दभीर्नर्दभसंयोगाद्गर्दभाश्चातीययोर्होपत्याचैकशफकमकवृत्तमन्वा- ३५
ऽन्तरगर्दभात्वं प्रथमजायत ॥ ८ ॥

अजेतराभवत् । वस्त इतरोऽविरतिरा मेव इतरस्तां समेषाभवत्ततोऽजावयो-
ऽजायन्तवमेव यदिदं किञ्च मिथुनया पिपोलिकाम्यस्तत्सर्वमसृजत ॥ ९ ॥

सोऽवेत् । अहं वाव सृष्टिरस्म्यहं हीदं सर्वमसृक्षीति ततः

सृष्टिरभवत्सृष्ट्या हास्येत्स्यां भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

५ अथेत्यम्यमन्यत् । स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चानिमसृजत

तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्तरतः ॥ ११ ॥

तद्यदिवमाहुः । अमुं यजातुं यजेत्येकैकं देवमेतत्स्यैव सा विसृष्टिरेव उ होव सर्वे देवाः ॥ १२ ॥

अथ यत्किञ्चेदमाद्रन् । तद्वेततोऽसृजत तद् सोम एतावद्वा

इदं सर्वमन्नं जैवान्नादन्नं सोमं एवान्नमन्निरन्नादः ॥ १३ ॥

१० इतरा शतकपाऽजाऽभवत् । इतरो मनुःवस्तच्छगः । इतरा शतकपाऽविः । इतरो मनुर्मेव । तामेषाजामवि
व समभवत् । ततस्तस्मात्सम्भवनादजावयोऽजावयव्याजावयो जातिविशेषा अजायन्त । विशेषाणामानृत्या-
न्त्यैकमुपदेवाऽसम्भवं मन्यानस्तित्यं कसृष्टि सक्षिप्योपसहरति—एकमेवेति । यदिदं किञ्च यत्किञ्चेव मिथुन स्त्रीपुंस-
क्षणं द्वन्द्वमापिपीलिकाम्यः पिपोलिका अक्षिप्यायं सर्वं अगदेवमेव पश्यायैनेव सृष्टकानित्यर्थः ॥ ९ ॥

वक्ष्यमाणानि सौमेन्द्रादिसृष्टि सिद्धवत्कृत्य सर्वा सृष्टिमुपसहरति—सोऽवेक्षति । स प्रजापतिरिव सर्वं
जगत्सृष्ट्वाऽवेदकात्तावत् । कथम् ? अहं वावाऽहमेव सृष्टिरस्मि सृष्ट्यश्च इति सृष्टिः यन्मया सृष्टं जगन्मद्भेदत्वाद्-
१५ हमेवास्मि न मत्तो अतिरिच्यते कतु क्रिययोरं भेदोपचारादिति भावः ।

इदं सृष्टं जगदहमेव कृतः इत्येतं गाह—अहं हीति । हि यस्माद्विदं सर्वं जगदहमेवासृष्टि । सृष्टि-
शब्देनात्मानमेवाभ्यास्यत्वात्प्रजापतिः । तत्तस्मात्प्रजापतिः । सृष्टिरभवत् सृष्टिनामा बभूव । स्रष्टुरेतद्वगुणविद-
फलमाह—सृष्ट्या हेति । प्रजापतिर्वेदव्योऽपि यः कश्चित्साध्यांत्माभिभूताऽभिदेवं जगदहमेवसीति स्वात्मनोऽन-
२० न्यत्वेन वेद अस्यापि सक्त्यर्थतस्या सृष्ट्यामेतस्मिन् जगति ह सृष्टुं स्रष्टुं सर्वतीत्यर्थः ॥ १० ॥

एवमनुप्राहसृष्टिमुक्त्वाऽनुप्राहकसृष्टि प्रस्तौति—अथेतीति । अथशब्दोऽनुप्राहसर्गान्त्यर्थः । इतिशब्दो
मन्यनप्रकाराभिनयप्रदेशार्थः । स प्रजापतिरेवमिव मिथुनात्मकं जगत्सृष्ट्वाऽजानन्तरमित्यनेन प्रकारेण मुखे हस्ती
प्रक्षिप्याऽम्यमन्यत् । आभिमुखेन मन्यनमकरोत् । मुखहस्ताभ्या मथित्वा स प्रजापतिर्मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्या च
योनिभ्यामग्निं ब्राह्मणजातिरेनुग्रहकर्तारमसृजत सृष्ट्वात् । मुखादेरग्निं प्रति योनित्वे यमकमाह—तस्मादेतदुभ-
२५ यमिति । यस्माद्वाहकस्याग्नेहस्ती मुखं चैतदुभयं योनिस्तस्मादेतदुभयमप्यन्तरतोऽन्यन्तरेऽलोमक लोमवर्जितस्य ।
या हि स्त्रीणा योनिः सा ह्यन्तरतोऽलोमकेत्येतत्सामान्यादुभयस्यास्याग्निमोनिवत् तथा ब्राह्मणोऽपि मुखादेव
जज्ञे प्रजापतेस्तस्मादेकयोनित्वात् ऋषेतेनानुजोऽनुग्रहतेऽग्निना ब्राह्मणस्तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निदेवयो मुखवीर्येति
श्रुतिस्मृतिविदम् ॥ ११ ॥

क्षत्रादिदेवतासर्गमिहानुवर्तं वक्ष्यमाणमप्युक्तदुपसहरति सृष्टिप्रकल्पानुकीर्यं सृष्ट्यस्य सृष्टेरन्य-
३० त्वात्सृष्ट प्रजापतिरेवेत्युक्त्यर्थस्य स्तुत्यभिप्रायेण अविद्वन्मत्तं निर्वितुमुपन्यस्यति—तद्यदिवदिति । तत्र कर्म-
प्रकरणे केवलयाशिका गालकाळे यदिदं वच आहुरमुमग्निं यवाभुमिन्द्रं यक्षेत्यादि नाम क्षत्रतोऽन्नकर्मादिभिन्नत्वा-
द्विन्नमेवाभ्यामादिदेवमेकैकं मन्यमाना आहुरित्वमिप्रथयः । तन्न तथा विज्ञादिति वाक्यशेषः । एतस्याजानवर्णोपले-
हेतु वदन् अनुप्राहकसृष्टिमुपसहरति—एतत्सर्वेति । यस्माच्च सर्वे देवदेवः एतत्सर्वे प्रजापतेरेव सा विसृष्टिः स
पुनर्हीत्यवधारणे । एष प्रजापतिः प्राण एव सर्वे देवाः नान्यदेवतान्तरप्रस्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

३५ एकस्यैव प्रजापतेर्विशेषोपास्यत्वाग्निसर्गमुक्तत्वाऽन्नसर्गमाह—अथ यत् किञ्चेदमिति । अथग्नि-
सर्गान्तस्य । यत्किञ्चेदं लोक बार्दं इवात्मकं तत्प्रजापती रेतश्चात्मनो बीजादसृजत सृष्ट्वात् । द्रवात्मकव

सेवा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नमृ-
तामसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्टिर्चाहास्येतस्यां भवति य एवं वेद ॥ १४ ॥
तद्वेदं तद्वा व्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौ नामायमिदं रूप इति
तद्विदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौ नामायमिदं रूप इति ॥ १५ ॥

स एष इह प्रविष्टः । आ नखाग्नेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेनोद्ब्रूतः

५

स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तं न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि सः ॥ १६ ॥

सोमस्तस्माद्यदाहं प्रजापतिना रेतसः सृष्टं तदु सोम एव । स्रष्टव्यान्तरिक्षाद्वा वारयति—एतावद्वै इति ।
इदं सर्वं दृश्यमानं जगदेतावद्वै इति । इदं सर्वं दृश्यमानं जगदेतावद्वै एतावदेव किं ? यत् अर्धं चान्नादश्वेव
नातोऽपि कम् । कस्य सोमत्वमग्नित्वं चेत्यपेक्षायामाह—सोम एवाग्नमिति । यद्वद्वेज्जं तदेव सोमः । य एवाग्नाद-
सोऽग्निरेवार्थवत्तद्वद्वधधारणम् । अग्निरपि चकोरपक्षिण प्रत्यन्नत्वदर्शनाद्विद्वद्भक्षमानत्ववर्धनान्च । सोमस्यापि १०
कचिद्विज्यमानतयाऽप्युत्वावगमन्वाग्निरपि संहृत्यैवेत्यसौ एव सोमोऽपि सद्वाति चेदग्निरेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अनुग्राहकदेवसृष्टिं शिष्ट्वा तदुपासकस्य फलोक्त्यर्थमादौ देवसृष्टिं स्तौति—सैषेति । सा एषा सृष्टि-
र्ब्रह्मणः प्रजापतेरतिसृष्टिरात्मनोऽप्यधिकतरा का सेत्याह—यद्यस्मात् श्रेयसः प्रवक्ष्यतेरानात्मनः सकाशाद्देवान-
सृजत तस्मात्सेषा देवसृष्टिरतिसृष्टिः । ननु "अग्निमूर्द्धं" त्यादिश्रुतेरभ्यादयोऽभ्यावयवास्तत्कर्म तत्सृष्टिस्ततोऽप्यति-
शयवतीत्याशङ्क्य प्रजापतेर्यजमानावस्थापेक्षया देवसृष्टेरुत्कृष्टत्ववचनमविच्छेदमित्याशयेन परिहर्तुमाह—अथ १५
यदिति । अथ यद्यस्माद्यजमानावस्थः प्रजापतिर्मर्त्यो मरणधर्मान् अमृतामरणधर्मागो देवान् कर्मज्ञानवर्जिता
सर्वान्त्वस्य पाप्मानं ओषित्वाऽसृजत । ततस्तस्मादियं देवसृष्टिरतिसृष्टिरुत्कृष्टज्ञानकर्मणोः फलमित्यर्थः । एतादृश-
प्रजापत्युपासकस्य फलमाह—अतिसृष्टिर्चां हेति । य एवं सृष्ट्यात्मा प्रजापतिरहमेवेति वेदाभ्यामुपासकस्येतस्या-
मतिसृष्ट्या देवादिप्रपञ्चे ह किल भवति प्रजापतिवत्सत्त्वत्वमिति शेषः ॥ १४ ॥

एतावतोक्तस्य व्याकृतस्य जगतोऽभ्याकृतावस्था बीजभूतां सबीजसंशारोद्धरणयाह—तद्वेदं तर्हीति । २०
तद्विदं व्याकृतं जगताह तदोत्पत्तेः प्राक्कालेऽभ्याकृतमर्गमव्यक्तनामरूपं ह किलासीद्वभूव । तदभ्याकृतं जगन्नाम-
रूपाभ्या नाम्ना रूपेण च स्वयमेव व्याक्रियत व्याक्रियत इति कर्मकर्तृप्रयोगादात्मनैव विस्पष्टं नामरूपविशेषाव-
धारणमयं द्रव्यतत्त्वभावमापद्यते । तदेव स्पष्टयति—असौ नामेति । अयं पुरुषादिपदार्थोऽसीनामा देवदत्तो यज्ञदत्त
इति वा नामात्येयसौनामा, इदं शुक्लं कृष्णं वा रूपमत्येयसाविदं रूप इत्येव व्याक्रियत इति सम्बन्धः । असौ-
शब्दं सोऽन्तोऽध्ययत्वेन ज्ञेयः । अव्याकृतमेव व्याकृतात्मना व्यक्तमित्येतत्सुतप्रवृद्धदृष्टान्तेन स्पष्टयति—
तद्विदमप्येतर्हीति । तद्विदं सुप्तमव्याकृतं वस्त्येतर्ह्येतस्मिन्नपि काले नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसीनामायमिदं २५
रूप इत्युक्तार्थम् ॥ १५ ॥

तदेदमित्यत्र मूलकारणमुक्त्वा तन्नामरूपाभ्यामित्यादिना तत्कार्यमुक्तं इदानीं तस्मिन्कार्ये स्रष्टुः
प्रवेशमाह—स एष स्रष्टा परमात्मैवेह ब्रह्माद्विस्तम्बपर्यन्तेषु देहेषु अव्याकृते नामरूपे व्याकुर्वन् प्रविष्टः यथा जलादौ
सूयदिः प्रतिविम्बलक्षणः प्रवेशो दृश्यते तथाऽऽत्मनोऽपि सृष्टे कार्यं काल्पनिकः प्रवेश इत्यर्थः । का पुनरस्य प्रवेशस्य ३०
मयदित्याशङ्क्याऽह—आनखाग्नेभ्यो इति । आनखाग्नेभ्योनखाग्रं मर्यादीकृत्य प्रविष्टः नखाग्रमर्धं ह्यात्मनश्चैतन्य-
मुपलभ्यते । तत्र कथमिव प्रविष्ट इत्याकांक्षापूर्वकं दृष्टान्तद्वयमुत्पापयति—यथेति । यथा लोके क्षुरधाने क्षुरोवीर्येऽ-
स्मिन्निति क्षुरधाने तस्मिन् नापितोपस्कराधाने क्षुर एकदेशेनोद्ब्रूतः प्रवेगितोऽवस्थितः स्यात् । यथा वा जाठर-
त्वेन विद्वत्स्य भरणत्वं विश्वम्भरोऽग्निः । विश्वम्भरकुलायेऽभ्यावावभूतकाष्ठदिलक्षणे नौदे सर्वतो व्याप्यावस्थितः ।
तथाऽऽत्मा नामान्यतो विशेषतश्च सुपुण्यादौ देह व्याप्यावस्थित इत्यर्थः । इदानीं व्याकृताजगत आत्मान ३५
पुनरुक्तुं तन्न पश्यन्तीति वाक्यम् । त प्राणनादिक्रियाविशिष्टमात्मानं तत्रैव प्रविष्टं सन्त पश्यन्तोऽपि केवलं
पूर्णमात्मानं न पश्यन्ति—नापलभन्ति । तत्र प्राणनादिक्रियाविशिष्टस्यादमने हेतुमाह—अकृत्स्नोऽहोति । हि
यस्मात् न प्राणनादिक्रियाविशिष्ट आत्मा अकृत्स्नोऽयमर्थोऽसंपूर्ण इति यावत् ॥ १६ ॥

प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन्वावपर्यं श्रवः ।

शृण्वः श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव स योजतः

एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवति ॥१७॥

आत्मेत्येवोपासीत । अत्र ह्येते सर्वं एकं भवन्ति तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्माऽनेन

५ ह्येतत्सर्वं वेद यथा ह वं पदेनानुविन्देदेवं कीर्तिं श्लोकं विन्दते य एवं वेद ॥१८॥

तदेतत्प्रेयः पुत्रात् । प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा स योऽन्य-

मात्मनः प्रियं ब्रूवाणं ब्रूयात्प्रियं रोत्यतीतोभरौ ह तथैव स्यादात्मानमेव

प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न ह्यस्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥१९॥

कुतः पुनस्तस्याऽकृत्स्नत्वमित्यत आह—प्राणन्नेवेति । प्राणन्नेव प्राणनक्रियामेव कुर्वन्नात्मा प्राणो

१० नाम प्राणाभिधानो भवति नान्धा क्रिया कुर्वन्नात्मा शब्दकीर्ति व्युत्पत्तेः । प्राणनवदनाभ्यामनुक्तकर्मन्निग्रयव्यापार उपलक्ष्यते । पश्यन् दर्शनक्रियां कुर्वन्नात्मा चक्षुः चष्टे इति व्युत्पत्तेः । शृण्वन्नात्मा श्रोत्रं शृणोतीति व्युत्पत्तेः । दृष्टिश्रुतिभ्यामनुक्तज्ञानेन्निग्रयव्यापार उपलक्ष्यते । मन्वानो मननक्रिया कुर्वन्नात्मा मनः मनुते इति व्युत्पत्तेः । तान्येतानि प्राणादिनामान्यस्यात्मनः कर्मनामान्येव कर्मजानि । नामान्येव पाचकपाठकादिवत् । न वस्तुविषयाभ्यतो न कृत्स्नवस्त्ववधारितकानि ।

१५ अकृत्स्नदर्शी नात्मदर्शीत्याह—स योजत इति । स योजोऽस्मात्प्राणनादि । क्रियासमुदायादेकैकं प्राणमिति वा चक्षुरिति वा विशिष्टमनुपसंहृतैतरक्रियात्मकमात्मानं मनसाऽन्यमात्मेत्युपास्ते किन्तुपति स न वेद न जानाति कृत्स्नमात्मानम् । कुत इत्यत आह—अकृत्स्नो ह्येति । हि यस्मावेव आत्मा । अतोऽस्मात्प्राणनादिसमुदायात्प्रविभक्त एकैकेन प्राणादिविशेषणेन विशिष्टो भवति तस्मादकृत्स्नोऽसमस्त इतर-भर्मानिरागुपसंहारात् । अकृत्स्नदर्शी तु न ब्रह्मात्मतत्त्वदर्शीत्यर्थः ॥ १७ ॥

२० कर्म पुनः ब्रह्मात्मतत्त्वदर्शीत्याकाङ्क्षापूर्वकं विद्यासूत्रमवतारयति—आत्मेत्येवेति । यस्य प्राणादीनि विशेषणानि शान्त्युत्पत्तिं स तानि सर्वाभ्यामुपवन्तामेत्युच्यते । तमात्मेत्येवोपासीत न केनचिद्विशेषणेन विशिष्ट-मात्मानं चिन्तयेदित्यर्थः । एवं हि अर्शो स्थेन वस्तुरूपेण गृह्यमाणः कृत्स्नो भवति । कृत्स्नत्वे हेतुमाह—अत्र ह्येति । हि यस्मात् । अत्रास्मिन्नस्मादधिक आत्मनि एते सर्वे प्राणनादिकर्मजनामाभिधेयाः प्राणाद्युपाधिकृता विशेषा एक भवन्त्यस्मिन्नात् । प्रतिपद्यन्ते अलस्युपप्रतिबिम्बमेदा ह्वाऽऽदित्ये तस्मादात्मेत्येवोपासीत । न चानात्मनोऽपि विद्यमान-त्वात्कथमात्मन एवोपासने नियमविधानं क्रियत इत्यत आह—तदेवेति । अस्य सर्वस्यानात्मपदार्थस्य तदेतत्प्रकृत-

२५ त्वात्मस्वरूपं पदनीयं गमनीयमन्वेषणीयमिति यावत् नान्यत् । अल्प सर्वस्येति निर्धारणार्थां षष्ठी । अस्मिन् सर्व-स्मिन्नित्यर्थः किं तद् ? यदयमात्मा यदेतदात्मतत्त्वम् । अत्येव पदनीयत्वे हेतुमाह—अनेन ह्येतदिति । अनेनेवोत्पत्त्यभावे तुतीया । अनेनात्मज्ञानेन हि यस्मात्सर्वमनात्मजातमन्यदेतत्सर्वं समस्तं वेद जानाति । कर्म पुनरेतदपदनीयमित्यत

३० विवित्सित गोसुवर्णादि वस्तुनानुविन्देल्लयेत एवमनेन प्रकारेण श्रुत्यादिनाऽऽत्मनि लब्धे सर्वमनुलभत इत्यर्थः । इदानीं गुणज्ञानफलमाह—कीर्तिक्लोममिति । य एवं यथोक्तं नामरूपातुप्रवेक्षेन क्वाति गतमात्मेत्यादिनामरूपाभ्यां प्राणनादिसङ्गतिं श्लोकं च प्राप्तवन्तमात्मानं वेद । स तद्वदेव कीर्तिं प्रख्यातिं श्लोकं च मित्रैः सह सचातं विन्दते लभत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

३५ कुतोऽन्यत्सर्वमनादृत्वात्मतत्त्वमेव विज्ञेयमित्याह—आह—तदेवेति । तदेत-दात्मतत्त्वं पुत्रात् प्रियत्वेन प्रसिद्धात् प्रेयः प्रियतरं पुत्रो हि लोके प्रियः प्रसिद्धस्तस्मादपि प्रियतरमिति निरतिशयप्रियत्वं दर्शयति । तथा वित्ताद्देवमानुषात् परोक्षज्ञानहिरण्यरत्नादेः प्रेयः प्रियतरं तथा पुत्रादेरन्यस्याप्रियत्वेन प्रसिद्धात्सर्वमात्मैयः प्रियतरं । तत्कस्मादात्मतत्त्वमेव प्रियतरं न प्राणादी-

तदाहुः । यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते ।

किमु

तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥२०॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् । तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वम-
भवत्तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत व एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम् ॥२१॥

त्युच्यते—अन्तरतरमिति । बाह्यानुव्रजितादे प्राणपिण्डसमुदायो ह्यन्तरोऽभ्यन्तरः आत्मनः सन्निकृष्टस्तत्मादप्य- ५
न्तरादतिशयेनान्तरतरं यदयमात्मा यदेतदात्मतत्त्वम् । यो हि लोके निरतिशयप्रियः स सर्वप्रयत्नेन लब्धव्यो भवति
तथाऽयमात्मा सर्वलौकिकप्रियेभ्यः प्रियतमस्तस्मात्तत्त्वान्ने महान्यत्न आस्थेय इत्यर्थः । नन्वात्मनोऽपि पुनर्व्रजितादे-
प्रियत्वमनुभूयत इति कस्मात् पुनरात्मप्रियोपादानेनेवेतरहान् क्रियत इत्यत आह—स योऽभ्यसि मिति । यः कश्चिदात्म-
प्रियवादी स अन्यमात्मविशेषं पुत्रादिकमात्मनः सकाशात् प्रियं ब्रुवाणं प्रति ब्रूयात् वदेत् । किं तव पुत्रादिलक्षण
प्रियमभिमतं तर्हि भन्दोऽसि यतस्तत्प्रियं रोत्स्यत्यावरणं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति विनश्यतीति यावत् । स कस्मादेवं १०
ब्रवीतीत्यपेक्षायामाह—ईश्वरो ह्येति । यस्मादेवं बन्तुमसावीश्वरो ह्यु समर्थः पर्याप्त एव तस्मादेवं वदेत् । कुतोऽप्ये-
श्वरत्वमवगम्यत इत्याशङ्क्यां यथाभूतार्थवादित्वादित्याह—तथैवेति । यस्मात्प्रियत्वेन कल्पितमात्मवस्तु
विनश्यतीति यत्तेनोक्तं तत्तथैव स्यादविसंवाद्येव भवेत् । यथाभूतार्थवादी हि स तस्मादप्येश्वरत्वमवगम्यते ।
एवमात्मन्यमुष्ण्या प्रीतिरिति स्थिते फलितमाह—आत्मानमेवेति । तस्मादन्यत्प्रियमुष्णित्वाऽऽत्मानमेव प्रिय-
मुपासीत चिन्तयेत् । तत्फलमाह—स य आत्मानमेवेति । अस्योपासकस्य प्रियं प्राणादिकं प्रमायुक्तं प्रमरणशीलं १५
ह किल न भवतीत्येतत्प्रियगुणफलविधानार्थं मुख्यस्य फलस्य सर्वभावापत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

आत्मेत्येवोपासीतेति सूत्रिता ब्रह्मविद्या । यदर्थं कृत्स्नाऽप्युपनिषत् । तस्यैतस्य सूत्रस्य व्याख्यासु
श्रुतिं प्रयोजनाभिहितमयोपेक्षादार्तं करोति—तदाहुरिति । तदित्यनन्तरवाक्येऽब्रह्मोऽयं वक्ष्यमाणं वस्तु ब्रह्म
विविदिष्वो नित्यनिरतिशयश्रेयः प्रतिपित्तवो ब्राह्मणा आहुः—किमाहुरित्याह—यद्ब्रह्मविद्यया ब्रह्म परमात्मा तद्यथा
वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तया ब्रह्मविद्यया सर्वं निरवशेषं भविष्यन्तः सर्वात्मका भविष्याम इत्येवं मनुष्या मन्यन्ते २०
सम्भावयन्ति । मनुष्यग्रहणं विशेषतोऽधिकारज्ञापनार्थम् । मनुष्या एव हि विशेषतोऽभ्युदयनि श्रेयससाधनेऽधिकृता
इत्यभिप्रायः । तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यते अतः पुच्छायः—किमु तद्ब्रह्मेति उ इति प्रश्ने । तद्ब्रह्म किं यस्य
विज्ञानात्सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते । तद्ब्रह्म किमवेत्किमज्ञासीद्यस्माद्विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवदिति
त्रयः प्रश्नाः । तद्ब्रह्म किं आत्मस्वरूपमतिरिक्तं वेति प्रथमः । किं वाऽवेदिति स्वरूपं तदतिरिक्त
वाऽज्ञासीदिति द्वितीयः । यस्मात्तत्सर्वमभवदिति सर्वभावापत्तिरपि किं विद्यमानैवाऽभिव्यज्यते नूतना वाऽऽपाद्यत २५
इति तृतीय इत्यर्थः ॥ २० ॥

एतेषां प्रश्नानां क्रमेण सर्वदोषानागन्धितप्रतिवचनमाह—ब्रह्म वा इदमिति । अग्रे प्राक्प्रतिबोधाद्-
पीद शरोरस्यं प्रमात्रादिज्ञासिभूत त्वपेक्षस्य ब्रह्म वै ब्रह्मवासीत् । वै शब्दोऽन्वधारणार्थः तद्ब्रह्मविद्याविशिष्टतया
विकारित्वेन व्यवस्थित नास्ति त्वं संशारी किन्तु सकलधर्मरहितचिदानन्दैकरसं ब्रह्मैवासीति दयालुनाऽऽचार्येण
कथञ्चित्प्रतिबोधिमात्मानमेवाहं ब्रह्म प्रमात्रादिसाक्ष्यशनायाद्यतीतं नेति नेत्यस्थूलदिलक्षणमस्ति भवामीत्येवमवेद- ३०
ज्ञासीत् । तस्मादेवं विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवत् । अब्रह्मारोपणाविद्यापगमात्तत्कार्यस्यासत्त्वस्य निवृत्त्या
त्वाभावं सर्वत्वं प्राप्तवदित्यर्थः । यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्याम इति मनुष्या मन्यन्त इति यत्पुष्टं किमुत
ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति च तन्निर्णीतम् । ब्रह्मविद्यायामग्निहोत्रादाविव मनुष्यत्वाद्याविकारिविशेषोपनिषदो
नास्तीत्याह—तद्यो यो देवानामिति । तत्तत्र देवानां मध्ये यो यो देवः प्रत्यबुध्यत प्रतिबुद्धवानात्मानं यथोक्तेन
विधिनाऽऽनवोधेनादेव स स देवस्तद्ब्रह्म सर्वात्मकमभवन्न साधनान्तरेणेति तथापीनां तथा मनुष्याणां मध्ये यो ३५
यः प्रत्यबुध्यत स न तद्ब्रह्मभवदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २१ ॥

अस्या ब्रह्मविद्यायां सर्वभावापत्तिः फलमित्येतस्यार्थस्य दार्ढ्याय श्रुतिमन्त्रमुदाहरति—तद्वैतस्य-
प्रति । तद्ब्रह्मतदात्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति पठन् तस्मादेव ब्रह्मो दग्नादृषिर्वाग्देवादिषु मनुष्येभ्यः सूत्रं वेति

तद्धेतुत्पश्यन्नुविर्वाग्मदेवः प्रतिपेदे । अहं मनुर्भवैः सुयंरचेति तद्विदम्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इवैतत्त्वं भवति तस्य ह न देवाश्च नामूत्या ईशत आत्मा ह्येषां भवत्यथ योज्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसाधन्योऽहम्-
 स्मीति न स वेद यथा पशुरेवै स देवानाम् यथा ह वै बहवः पशवो
 ५ मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेवां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विदुः ॥२२॥
 ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् । एकमेव तदेकैः सत्त व्यभवत् तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति

मन्त्रं प्रतिपेदे प्रतिपन्नवाच् ह किर । स एतस्मिन् ब्रह्मात्मदर्शजस्थित एतं मन्त्रं ददर्श । तदेतद्ब्रह्म पश्यन्ति
 १० ब्रह्मविद्या परामृश्यते सर्वास्माभं फलं च प्रतिपेदे इत्यर्थः ।

ननु महता देवादीना वीर्यातिशयवत्त्वाद्ब्रह्मविद्या सर्वभावापत्तिर्युज्यते कथं पुनरिदानीं कलिकारुषतिनां मनुष्याणां विशेषतोऽल्पदीर्यत्वासर्वभावापत्तिरित्यत आह—तद्विदम्येतर्हि । तद्विदं प्रकृतं यत्सर्वभूतानुप्रविष्टं ब्रह्मतत्त्वोत्तिस्मिन्निपि वर्तमाने काले यः कश्चित् व्यावृत्तबाह्योत्पद्यमानेनोपाविनितिज्ञानविज्ञानाभ्यारोपित- विशेषवर्जितं सकलसंसारधर्मातीतं ब्रह्मैवाहम्स्मीति वेदानुसन्धत्ते । स एतादृक्ब्रह्मविज्ञानादविष्कृतासर्वव-
 १५ निवृत्त्येदं सर्वं भवति । नन्वविद्याप्राप्तः कर्मिणोऽमृतत्वप्राप्तिमुद्दिश्य कर्मन्यो व्युत्थानमिच्छतो वैवर्कृतविघ्नसंभव- विद्यावतोऽपि धार्तामनिकस्य पुरुषस्य वैवर्कृतविघ्नसम्भवान्न फलप्राप्तिरित्यत आह—तस्य ह नैति । तस्य यथोक्त- प्रकारेण ब्रह्मात्मज्ञानवतो देवाश्च न महावीर्या देवा अप्यभूत्ये सर्वस्पर्कब्रह्मभावस्याऽभवनाय नेषते ह किर न पर्याप्ताः किमुतान्ये ब्रह्मविद्याफलप्राप्तौ विघ्नकरणेऽवेवाद्यः ईशत इति का शङ्क्येत्यर्थः । तत्र हेतुर्हि यस्मात् स ब्रह्मविदेवां देवानामात्मा शास्त्रप्रकाशितब्रह्मस्वरूपो भवति । एव सोपपत्तिकं विद्यासूत्रमुक्त्वा सम्प्रत्यविद्यासूत्रमाह—
 २० अथ योज्यामिति । अथ सोपपत्तिकविद्यासूत्रकथनानन्तरं यः कश्चिद्ब्रह्मवित्त्वात्मनि कर्तृत्वभङ्गीकृत्यान्मात्मनो व्यतिरिक्ता देवतामन्योहमुपास्यदेवतायाः सकाशादस्मिन्योऽसौ मत्त उपासनीयो देव इत्येवं नेवद्रष्टव्योपास्ते स्तुति- नमस्कारयागबल्युपहारप्रणिधानव्यानादिना स उपासको न वेदोपास्योपासकयोस्तत्त्वं न विजानाति । न केवलमेवं- भूतोपासकोऽविद्यादोषवानेव किं तर्हि पशुसदृशोऽपि भवतीत्याह—यथा पशुरिति । यथा पशुर्वाग्वादिर्बहुतबाह- नाद्युपकारैरुपगृह्यत एवमेव सोऽविद्यान्देवानां मध्य एकैकस्यापि देवस्य पशुवदनेकैरुपकारैरुपगृह्यते भवति ।
 २५ लोकपशोर्मनुष्यपशौ यथोक्त विशेषं वक्तुं श्रुतिः स्वयमेवाह—यथा ह वा इति । यथा ह वै लोके बहवो गोश्चादयः पशवो मनुष्यामात्मनोऽधिष्ठितारं स्वामिन् बोधनवाहनादिना भुञ्ज्युः पाल्येयुः । एवं बहुपशुस्थानीयोऽयं कर्मो पुरुष एकैक एव देवानिन्द्रादीन् स्तुतिनमस्कारादिभिर्न्या भुनक्ति पालयति देवब्रह्ममृषिपित्रादीनामप्युपलक्षणं परम् । अत एव मनुष्याणां पशुभावाद्व्युत्थानं देवा हिषन्तीत्याह—एकस्मिन्नेवेति । यथा लोके बहुपशुमतोऽपि एकस्मिन्नेव पशो व्याघ्रादिनाऽऽदीयमानेऽप्राह्वयमाणेऽप्रियं भवति । तथा बहुषु बहुपशुस्थानीय एकैकस्मिन्पुरुषे पशुभावाद्भु-
 ३० तिष्ठति देवानामप्रियं भवतीति किमु वक्तव्यम् । अत एवाविद्याप्राप्ता पशुभावाद्व्युत्थानसाधनं तत्त्वज्ञानमपि देवा हिषन्तीत्याह—तस्मादेवामिति । अस्मान्मनुष्याणां पशुभावाद्व्युत्थानं देवानामप्रियं तस्मात्कारणवैतद्- ब्रह्मात्मतत्त्वं मनुष्याः कथञ्चन विदुर्विज्ञानीयुस्तदेवां देवानां न प्रियं नेष्टमित्यर्थः ॥ २२ ॥

अथेत्यभ्यस्यदित्यत्रानुब्राह्मदेवतासर्गं प्रकम्याजनेरेव सृष्टिचक्रा नेन्द्रादीनाम् । अत्रत्यविद्यां प्रस्तुत्य तेषां, सृष्टिरुच्यते—ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेवेत्यादिना । अविद्यात् कैः कर्मभिः केवा देवानां भोग्य इत्यर्थोऽयं वात्सेत्यादिना विशेषतो दर्शयितुम् । आत्मेवेदमग्र आसीदित्यत्र यदात्मशब्देनोक्तं सद् ब्रह्म तदनिं सद्वाग्नि-
 ३५ रूपापन्नं ब्राह्मणजात्यभिमानवदस्मिन्नवाक्ये ब्रह्मशब्देनाभिधीयते । वै निश्चितम् । अग्रे क्षत्रादिसर्गात्सर्वमिदं क्षत्रादिदेवजातं ब्रह्मैवेकमभिज्ञासाक्षीं क्षत्रादिदेवं तद्ब्रह्मण्यजात्यभिमानवदस्मात्प्रकं ब्रह्मैकं केवलं परिपालयितु-

तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमथस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र
एव तद्यज्ञो वधाति सैवा क्षत्रस्य योनिर्यद्वज्रह्य तस्माद्यद्यपि राजा परमतां
गच्छति ब्रह्मैवावन्तत उपनिश्चयति स्वां योनिं य उ एनं हिनस्ति
स्वां स योनिमुच्छति स पापीयान्भवति यथा श्रेयांस्सं हिं सित्वा ॥२३॥

स नैव व्यभवत् । स विश्वमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश ५
आख्यायन्ते वसवो यत्रा आवित्या विश्वेदेवा मस्त इति ॥२४॥
स नैव व्यभवत् । स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेयं हीदे सर्वं पुष्यति यदिवं किञ्च ॥२५॥

क्षत्रादिगूणं सन्न व्यभवन् विभूतवत्कर्मणे नारुमासीदित्यर्थः । तद्ब्रह्म ब्राह्मणोऽस्मि भवेत्वं कर्तव्यमित्यात्मनो
ब्राह्मणजातिनिमित्तकर्मकर्तृत्वविभूत्यै श्रेयोरूपं प्रशस्तरूपमत्यसृजत अतिशयेन सुष्ठवत् । किं तत् । यत्सृष्टं
क्षत्रियजातिं तदेव क्षत्रं । व्यक्तिभेदेन प्रदर्शयति—यान्येतानि । प्रसिद्धानि देवत्रा देवेषु क्षत्राणीति ज्ञात्वाभ्यामां १०
पक्षे बहुवचनस्मरणादव्यक्तबहुत्वाद्वा भेदोपचारेण बहुवचनम् । कानि पुनस्तानीत्याह तन्नाभिषिक्ता एव
विशेषतो निर्दिश्यन्ते—इन्द्र इत्यादिनाः इन्द्रो देवानां राजा, वरुणो यादसां, सोमो ब्राह्मणानां, यत्रः
पशूनां, पर्जन्यो विष्टुदादीनां, यमो धर्मराजः पितृणां, मृत्युर्मरुतो रोगादीनाम्, ईशान ईश्वरो भासां राज्ञेय-
मादीनि देवेषु क्षत्राणि तदन्विन्नादिसन्नदेवताधिष्ठितानि मनुष्यक्षत्राणि सोमसूर्यवैश्यानि पुरवद्-अमृतीनि सृष्टा-
न्येव द्रष्टव्यानि । तदर्थं एव हि देवक्षत्रसर्गः प्रस्तुतः । यस्मात् ब्रह्मणोऽस्मिन्नप्यतिशयेन क्षत्रं सृष्टं तस्मात्का- १५
रणत्वात् परमुत्कृष्टं नास्ति । क्षत्रस्य नियन्तृत्ववदुत्कर्षं हेत्वन्तरमाह—तस्माद्ब्राह्मण इति । यस्मात्क्षत्रं
ब्राह्मणजातेरपि नियन्तु तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियस्य कारणभूतोऽप्यवस्ताद् व्यवस्थितः सन् राजसूये यज्ञे उपरि
स्थितं क्षत्रियमुपास्ते ब्राह्मणस्तदात्मीयं ब्राह्मणाख्यं यज्ञः स्वातिरूपं क्षत्रे एव दधाति स्थापयति । राजसूयाभि-
षिक्तोऽसन्ध्यां स्थितेन राज्ञा “ब्रह्मोऽनित्येव प्रथममामन्त्रयत” इत्यादिनाऽऽमन्त्रितो ऋत्विक् “त्वं ब्रह्मासी”तीतरः
प्रत्याहेति यत्तदेतदभिधीयते क्षत्र एव तद्यज्ञो वधातीति । २०

नन्वेवं क्षत्रे स्वकीयं यज्ञः समर्पयतो ब्राह्मणस्यापकृष्टत्वं स्यादित्यत आह—सैवेति । यद्ब्रह्म
ब्राह्मणजातिः सैवा क्षत्रस्य योनिरुपत्तिकारणम् । अत उत्कृष्ट एव ब्राह्मणः तस्मात् यद्यपि राजा राजसूया-
भिषेककाले परमतां राजसूयाभिषेकगुणं परमत्वं गच्छति प्राप्नोति तथाप्यन्ततोऽन्ते कर्मपरिसमाप्ती ब्रह्मैव ब्राह्मण-
जातिमेव स्वा योनिं पुरोहितमुपनिश्चयस्याश्रयति । पुर एनं दधातीति पुरोहित इति व्युत्पत्तेः । य उ यः पुनर्वला-
भिमनानात्प्रमादाद्वैन स्वयोनिभूतं ब्राह्मणं हिनस्ति तिर्यग्भावेन पश्यति स्वामात्मीयामेव योनिमुच्छति स्व २५
प्रसवं विच्छिनति विनाशयति स एतत्कर्म कृत्वा पापीयान्पापतरो भवति । पूर्वमपि क्षत्रियः कृत्वात्याप एव
आत्मप्रसवहिंसया तु सुतरा पाप इति तदर्थस्य ईयसुनः प्रयोगः सार्थकः । यथा लोके श्रेयांसं प्रशस्ततरं हिसित्वा
परिभूय पापतरो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥

कर्माङ्गभूतद्रव्योपार्जनार्थं वेद्यसृष्टिमाह—स नैवेति । स ब्राह्मणाभिमान्यन्निपुण्यः क्षत्रसर्गात्पूर्वमिव
कर्मणे समर्थो नैव व्यभवद्विदोपार्जायितुरभावात् । तदर्थं स ब्राह्मणाभिमान्यन्निविशमसृजत । कः पुनरसी विद् ३०
यान्येतानि देवजातानि य एते देवजातिमेवा इत्यर्थः । देवजातानीति स्वायं निष्ठा । य एते गणको गण गण
कृत्वाऽऽख्यायन्ते कथ्यन्ते । गणप्राया हि विश्वः । प्रायेण संहता हि वित्तोपार्जने समर्था नैकेकशः वसवोऽस्तसंख्यो
गणस्तथैकादश यत्रा द्वादशादित्याः, त्रयोदश विश्वेदेवा विस्वाया व्यपयानि सर्वे वा देवा मस्तः सप्त सप्त
सङ्ख्याताः सप्तगणाः ॥ २४ ॥

परिचारकमुष्टिमाह—स इति स नैव व्यभवत्पूर्ववत्परिचारकाभावात् । स जाद्रं वर्णमसृजत । ३५
गृध्र एव शीघ्रः स्वायं वृद्धिः । कः पुनरसी शीघ्रो वर्णो यः सृष्टस्तत्र देवगृध्रमाह—पूषणमिति । पुष्यतीति पूषा न
पूषणं, कः पुनरसी पूषेति । विशेषतस्तं निर्दिशति—इयमिति । इय वै पृथिवी पूषा । कयमित्यपेक्षायाम् स्वयमेव
३

स नैव व्यभवत् । तच्छ्रेयो रूपमत्यमृजत धर्मं तवेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्म-
स्तस्माद्धर्मत्पिरं नास्त्यथो अबलीयान्बलीयां समाश्रिते धर्मेण
यथा राज्ञेवं गो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं
वदतीति धर्मं वा वदन्तं सत्यं वदतीत्येतद्धर्मेवैतद्बुभुयं भवति ॥२६॥

तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विद्मः । ततदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु
क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोक-
मिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्यां हि ह्याभ्यां ब्रह्माभवत् ॥२७॥

निर्वचनमाह—इयं हीति । इयं वै पृथिवी पूषा । कथमित्यपेक्षायां स्वयमेव निर्वचनमाह—इयं हीति । इयं पृथिवी हि जलनिव सवै यदिदं किञ्च यत्किञ्चैदं प्राणिकजैतं तत्पृथ्वी पुष्पातीत्यर्थः ॥ २५ ॥

१० क्षत्रस्योग्रत्वात्तनियन्तुर्धर्मसर्गमाह—स नैवेति । स शत्रुतो वर्णत्सुष्ट्यापि नैव व्यग्रवत् । तत्सुष्ट्या
ब्रह्म क्षत्रस्योग्रत्वादनियतासङ्ख्या श्रेयोरूपं धर्ममत्यसुखतातिशयेन सृष्टवत् । तदैतत्सुष्टं श्रेयोरूप क्षत्रस्य
क्षत्रं क्षत्रस्यापि नियन्तुः त्प्राप्त्यप्युग्रं यद्धर्मो यो धर्मश्चेतन्भुतो देवतामकस्तस्मात्क्षत्रस्यापि नियन्तुत्वाद्वर्मात्परं
नियन्तुस्तं किञ्चिन्नास्ति धर्मो हि नियम्यते सर्वं ।

१५ तत्कथमित्यत आह—अथो भवकोयानिति । अथो जन्मबलीयास्तुल्लेखतो बलीयासमात्मनो बलवत्तर-
मपि धर्मेण बलेन जेतुमाशंसते कामयते इच्छतीति यावत् । तदेवोवाहरति—यथा राज्ञैर्वनिति । यथा लोके राजा
सर्वबलवत्तरमेनापि स्पृष्टमानः कुटुम्बिक एवं । तस्माद्धर्मस्य सर्वबलवत्तरस्यास्तद्व सविनयानृतम् । धर्मस्थो-
क्तुष्टत्वेन नियन्तृत्वे सत्यादिभिन्नत्वं हेत्वन्तरमाह—यो नै स धर्म इति । य एव धर्मश्चासात्यर्थेनानुष्ठीय-
मानस्स शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानस्तत्परिसिद्धं सत्यमेव । अत्र यद्योक्ते विवेके लोकप्रसिद्धं प्रमाणयति—तस्मात्सत्य-
मिति । यस्माद्धर्मसत्ययोरभेदतस्माद्ध्यवहारकाले सत्यं यथाशास्त्रं वदन्तं पुनर्य धर्मं लोकानुष्ठेयमिति प्रसिद्धं

२० लौकिकं न्यायं वदन्तीत्याहुर्धर्मसत्यविकल्पाः समीपस्थाः । तथा पूर्वोक्तवदनवैपरीत्येन धर्मं लौकिकं व्यवहारवदन्तं सत्यं वदति शास्त्रादनापेक्षं वदन्तीत्याहुः । उक्तमग्रेभूपसंहृति—एतद्वैति । हि भस्माव च तस्माद्वैतमुच्य सत्यधर्माभ्यः शायमानमनुवीक्ष्यमानं च एतद्वर्ग एव भवति । तस्मात् धर्मो ज्ञानागुप्तानलक्षणः शास्त्रज्ञानिगमितराश्च सचनिव विनियमयति । तस्मात् क्षान्तस्यापि क्षान्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु पुनर्लक्ष्यर्थस्याप्यकायां पूर्वत्र देवेषु दक्षितस्य वर्षविनाशस्य अनुष्णेषु योगनार्थमुक्तावाद्यपूर्वकं
 २५ देवसर्गमग्नंहरति—तदेतद् ब्रह्मेति । ब्रह्मज्ञानं विद्मः शुद्ध इति तदेतन्वातुर्वर्षं शुद्धम् । शुद्धवर्णंशुद्धयातिविष्ट-

मवान्तरविभागमभिभाषुनाभते—तदग्निरेवेति । तदग्निरूपान्तरं सृष्ट्वब्रह्माग्निमेव नाग्यद्वातारस्वरूपेण क्षत्रिय-
विकाःप्राप्तिमन्तरेण केवलमग्निरूपेणैव देवेभु ब्रह्म ब्राह्मणजातिरभवत् । तदेवाग्निरूपान्न स्रष्टुब्रह्म तैत्त-
रूपेण मनुष्येभु ब्राह्मणे ब्राह्मणजातिरभवदित्यनुषज्यते । इतरेषु वर्णेषु स्वग्निब्राह्मणलक्षणं विकारान्तरं प्राप्य
सृष्ट्वब्रह्माभवदिति दर्शयति—क्षत्रियेण क्षत्रिय इत्यादिना । क्षत्रियेनेन्द्रादिदेवक्षत्रियेण नियन्त्रितामुग्रहीतभय-
३० क्षत्रियो मनुष्यः क्षत्रियः । सोमसूर्यवयः पुरुषइत्यादिभुभूतिकां देवमानुषब्राह्मणरूपेण विकृतासृष्ट्वब्रह्मणः सका-
वादभवत् । तथा वैश्येन वत्सादिदेववैश्येनाधिष्ठितो वैश्यो मनुष्यवैश्योऽभवत् । शूत्रेण देवशूत्रेण पूज्यादिविष्णित-
शूद्रो मनुष्यशूद्रोऽभवदित्यर्थः । यस्मात्क्षत्रादिषु विकारापन्नं स्रष्टु ब्रह्म अग्नौ ब्राह्मणे एव चाविकृते तस्मादेभु
देवानां मध्येऽनावेदानि ससम्बद्धकर्मक्षेत्रे लोकां कर्मफलमिच्छन्ते प्राप्यन्ते । कर्मफलदानार्थमेव हि तद्वब्रह्मकर्माधि-
करणत्वेनाग्निरूपेण व्यवस्थितम् ।

३५ तत्साम्प्रतस्मिन्ननेन कर्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयन्त इत्युपपन्नम् । मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये कर्मणि
मनुष्यमवलम्ब्य कर्मफलसोपापायामगम्यादिनिमित्तक्रियापेक्षान्तराणि ब्राह्मणे ब्राह्मणजाती ब्राह्मण्यप्रयुक्त-
जयादिकर्ममात्रेण लोकमिच्छन्ते इति सम्बध्यते । कथमग्निब्राह्मणयोरिव कर्मफलमिच्छन्तीत्यथ हेतुमाह—
एताभ्यां हीति । हि यस्माच्चतुष्टयब्रह्म तदेताभ्यामग्निब्राह्मणलक्षणाभ्यां साक्षादुपपदमवन् ॥ २७ ॥

अथ यो ह वा अस्मात्लोकात्स्वं लोकमवृष्ट्वा प्रेति स एनमविवितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननुक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदि ह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्वास्यान्तः क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्वचेवात्मनो यच्चतकामयते तत्तत्सृजते ॥२८॥

अथो अयं वा आत्मा । सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यच्चजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्प्रजामिच्छते यत्पितृभ्यो निपृणाति तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽज्ञानं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुश्वस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापवा वयं स्या- पिपीलिकामथ उपजोवन्ति तेन तेषां लोको यथा ह वै स्वाय लोकाधारिष्टि- मिच्छेदेवं हैवंविदे सर्वं वा सर्वाणि भूतान्यारिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विवितं मीमांसितम् ॥२९॥ १०

केचिदस्यादिसाध्यकर्मणा मोक्षमिच्छन्ति तान्प्रत्याह—अथ यो ह वा इति । अथ शब्दः पूर्वपक्ष- व्याख्यार्थः । यो ह वै य. करिचत्वं लोके परमात्माव्यमहं ब्रह्मास्मीत्यवृष्ट्वाऽविदित्वाऽस्मात्लोकात्सारिकारिपण्ड- ग्रहणलक्षणात्वेति त्रियते तमेन स स्वो लोकः परमात्माऽविदितोऽविद्यया व्यवहितः सन् शोकमोहभयादिदोषापन- यनेन न भुनक्ति । अन्यद्वा कृष्यादिकर्माकृतं स्वात्मनाऽभिभ्यञ्जितमात्मीयफलप्रदानेन न भुनक्ति न पालयति । अत्र दृष्टान्तमाह—यथा वै इति । यथा लोके वेदोऽननुक्तोऽनघोतः कर्माद्यवबोधकत्वेन न भुनक्ति तद्वात्मा स्वो लोकः स्वेनैकानित्यात्मस्वरूपेणानभिभ्यञ्जितोऽविद्यादिप्रहाणेन न भुनक्त्येव । तथायथमेधादेर्महत्तः कर्मणोऽनुष्ठानान्मोक्षो भविष्यतीत्यत आह—यदि ह वा अपीति । उ पुनः ह किल वै निश्चितं संसारमण्डले यः कश्चित्साहस्राऽन्यनेवं- विद्यभोक्तेन विधिना स्व लोकमविद्वान्स्महद्बहु अवश्येधादि पुण्यं कर्म दृष्टफलमेव नेरन्तर्येण करोति । अनेनैवाऽऽ- नन्त्यं मम भविष्यतीति तत्कर्मस्याऽविदुषो ह निश्चितमन्तः फलभोगस्यावसाने क्षीयत एव कुतकत्वात्स्वप्न- विभूतिवत् । तस्मादात्मानमेवलोक प्रत्यग्नहृक्त्वंलक्षणमुपासीताशेषानात्मदृष्टिपरिहारेण निरन्तरमनुसन्धीत । तत्फलमाह—स य आत्मानमेवेति । स यः कश्चिदुक्तरीत्याऽऽत्मानमेव लोकमुपास्ते । अस्योपासकस्य ह निश्चितं कर्म न क्षीयते कर्माभावादेव । किञ्च स आत्मोपासको यद्यदिष्टं कामयते तत्तदस्माद्वचेवात्मनः सकाशात्सृजते न साधनान्तरमपेक्षत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ १५

अत्राविद्वान् वर्णाश्रमाद्यभिमानो धर्मेण नियम्यमानो देवादिकर्मकर्तव्यतया पशुवत्परतन्त्र इत्युक्तम् । कानि पुनस्तानि कर्माणि यत्कर्तव्यतया परस्म्यो भवति ? के वा ते देवादयो येषां कर्मभिः पशुवदुपकरोतीति । तदुभय प्रपञ्चयति—अथो अयं वा आत्मेति । अथो इत्ययं वाक्योपन्यासार्थः अथ यः प्रकृतो गृही कर्माधि- कृतोऽविद्वान् शरीरोऽद्वयसघातविशिष्टः पिण्ड आत्मेत्युच्यते । अयं वै सर्वेषां देवादीनां पिपीलिकान्तानां भूतानां प्राणिनां लोको भोग्य आत्मेत्यर्थः । सर्वेषां वर्णाश्रमादिविहितैः कर्मभिसंपकारित्वात् । के. पुन. कर्मविशेषसमुत्पन्नं केवा भूतविशेषाणां लोक इत्याह—स यज्जुहोतीति । स गृही यज्जुहोति यजते यागो देवतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्यागः स एवासेचनाधिको होमः । तेन होमयालक्षणेन कर्मणाऽवश्यकर्तव्यत्वेन प्रतिबद्धः सन्पशुवत्परतन्त्रो देवानाभिन्नादीनां लोको भोग्यः । अथापि यदनुब्रूते स्वाध्यायमधीतेऽहर्हस्तेनर्षीणां लोकः । लोक इति प्रत्येकं सम्बध्यते । अथ यत्प्रजामिच्छते प्रजार्थंमुखमं करोति । इच्छा चोत्पद्युपलक्षणार्था प्रजा- भृत्यादयतीत्यर्थः । यत्पितृभ्यो निपृणाति पिण्डोदकादिकं प्रयच्छति । तेनोभयविविकर्मणाऽवश्यकर्तव्यत्वेन पितृणां भोग्यत्वेन परतन्त्रः । अथ यन्मनुष्यान् गृहे भूम्युदकादिदानेन वासयते, यच्च एभ्यो वसदभ्योऽश्विभ्यो वाऽजन भोजनं ददाति । तेनोभयविविकर्मणा मनुष्याणाम् । अथ यत्पशुभ्यः तृणोदकं विन्दति रूम्भयति तेन पशूनाम् । यदस्य कर्मिणो गृहेषु आपिपीलिकाम्यः पिपीलिकाभिः सह श्वापवा मान्तरादयः वयमपि पक्षिणः स्वकणवल्लभाण्ड- प्रहालनादिकमुपजोवन्ति तेन तेषां लोक उपभोग्यः । एवमुपाकारिणं देवादयोऽप्युपकुर्वन्तीत्याह—यथा ह वा इति । यथा ह वै लोके स्वाय लोकाय स्वत्वे देहाधारिष्टिमविनागमिच्छेत्प्रोपणरक्षणमिति. सर्वतः परिपालयेदेवं ह २० ३५

आत्मवेदमग्र आसीत् । एक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्च कामो नेच्छन् श्रुतातो भूयो विन्दे-
त्तस्मादप्येतद्दुःकाक्षी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ
कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेककं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता ॥३०॥

मन एवास्यात्मा । वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं
चक्षुषा हि तद्विन्दति श्रोत्रं देवं श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवाव्य

एवमेवैवदेव सर्वभूतभोग्योऽहमनेन प्रकारेण भोग्यमव्यभिचारीकर्तव्यमित्येवमात्मानं परिकल्पितवते सर्वान्
भूतानि देवादीनि यथोक्ताभ्यारिष्टमिनाशमिच्छन्ति । सर्वतः संरक्षन्ति कुटुम्बिनः पशूनि । ननु तथापि नास्य
होमादेः स्वस्य कर्तव्यत्वमित्यत आह—तस्मा एतदिति । तदै एतत्तदेतदेव यथोक्तानां कर्माणामृणवदवशकृतव्यत्व
भूतपक्षो मनुष्यपक्षः पितृपक्षो देवपक्षो ब्रह्मपक्ष इति पञ्चमहायज्ञप्रकरणे विविक्तं विज्ञातम् । ननु श्रुतमप्यविचारितं
नानुष्ठेयमित्यत आह—सोमांसितमिति । “ऋण ह वै जायते योऽस्ति स जायमान एव देवेभ्य ऋषिभ्यः पितृभ्यो
मनुष्येभ्यः” इत्यादिनाऽर्थवादेन एतदवश्यकर्तव्यत्वमनवानप्रकरणे विचारितमित्यर्थः ॥ २९ ॥

ननु येन प्रयुक्तो मनुष्यो ब्रह्मस्त इवावयः स्वात्मलोकवर्हिर्मुखीभूतो बुद्ध्यात्मके कर्मण्येव प्रवर्तत
इति सः प्रवर्तक इत्यपेक्षया काम एवेति निर्णयार्थमाह—अस्मैवेदमग्र आसीदिति । अत्रात्मशब्देन स्वाभावि-
क्याऽविद्यया युक्तः कार्यकरणसघातलक्षणो ब्रह्मचारीविधीयते । तथा चात्रे दारसम्बन्धाद्वर्गितं प्रसिद्ध
जायाविशेषरूपं ब्रह्मचारीत्या एक एवासीत् नासीत्पुनश्चभूतसु । स ब्रह्मचारीत्या स्वाभाविक्याऽविद्यावाचनया
वासितोऽकामयत कामितवात् । कथमित्यत आह—जाया मे स्यादिति । जाया कर्माधिकारादेर्भूता
मे मम कर्तुं स्यादया विद्याऽहमनधिकृत एव कर्मणि । अतः कर्माधिकारसंपत्तये जाया सवेत् । अथ पुनसाधन-
भूतजायासम्पत्त्यनन्तरं प्रजायेय प्रजारूपेणाऽहमेवेत्यर्थः । अथ कर्मानुष्ठानसाधनभूत यथाविलक्षणं वित्तं मे
१५ मम स्यात् । अथ पुनर्वाविलक्षणमनुष्यवित्तसंपत्त्यनन्तरं नित्यनैमित्तिककामाश्चा विविधमपि कर्माह कुर्वीय ।
एतावान् वै प्रसिद्धजायापुत्रवित्तकर्मण्येव हि कामः कामयितव्यो विषयः । यद्यपि फलैषणाप्यस्ति तथापीम
साधनैषणैव मनुष्यलोक-पितृलोक-देवलोकैकैकविषयापि भवति साधनैःपि कामानामानन्त्यात्ममवधारण-
मित्यत आह—नेच्छन्वेति । अस्मादिच्छन्नेच्छन्मन्यतो फलतत्साधनलक्षणादभूयोऽधिकतरं न विन्देन्न कथेत ।
अतोऽवधारणं युक्तम् । तथा नैवमविक्रुष एषणापरपर्यायः काम एव कर्ममार्गप्रयुक्तिहेतुरिति निश्चिते आधुनिकी-
२५ मपि कामपूर्वकप्रवृत्तिं प्रमाणयति—तस्मादप्येतदिति । अस्यादेवमविक्रुषः प्रजापतेभ्यं स वै नैव रेमे स द्वितीय-
नैच्छदित्यादिना स्यादविषयेच्छाऽऽसीत्तस्मादप्येतद्द्वैतस्मिन्नपि काले स्वाभाविक्याऽविद्यया युक्तः प्राश्नारक्रियात्
एकाकी सत्कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्युक्तार्थं वाच्यम् । स एव कामयमानः
संपादयेन्न जायादीन् यावदेतेषां यथोक्तानां जायादीनां मध्य एकैकमपि न प्राप्नोति तावदकृत्स्नोऽसंपूर्णोऽह-
मित्येवमात्मानं मन्यते । परिशेष्यात्ममस्तानेवैतान्येदां सम्पादयति तदा तस्य कृत्स्नता यदा तु कृत्स्नता
३० सम्पादयितुं न शक्नोति तदा तस्य कृत्स्नत्वसम्पादनोपायमाह—तस्यो कृत्स्नतेति । उ पुनस्तस्याकृत्स्नत्वाभि-
मानिनः कृत्स्नतेनैव भवति ॥ ३० ॥

कथं ? अयं कार्यकरणघातमिति मनसः प्रधानत्वादात्मेवात्मा यथा कुटुम्बपतिर्जायादीनामास्यैव जायावि-
चतुष्टयस्य तदनुकारित्वादेवमिहापि मन आत्मा परिकल्प्यते कृत्स्नतायै । तथा वाक् जाया वाचो मनुजवृत्तित्व-
सामान्यात् । वागिति चोदनालक्षणशब्दव्यापारवती मनसा श्रोत्रद्वारेण गृह्यतेऽवधार्यते प्रयुज्यते वेति मनसो
३५ जायेव वाक् प्राण प्रज्वेति वाक्मनसाभ्यां जायापतित्वानीयाभ्यां प्रयुज्यते । प्राणः कर्माविति प्राणः
प्रज्वेव चक्षुर्दर्शनक्रियावन्मानुष मनुष्यसम्बन्धि वित्तं कृतः ? हि अस्मान्चक्षुषा तत्प्रकृतं गवादिलक्षणं
ते मानुषं वित्तं विन्दति लभते श्रोत्रं अवगक्रियावद्देवं देवसम्बन्धिवित्तम् । कुवः ? हि अस्मादेव वित्तं
देवतादिविषयविज्ञानलक्षणं श्रोत्रेण शृणोति विज्ञानस्य श्रोत्राधीनत्वाच्छ्रोत्रमेव तदिति ।

कर्मात्मना हि कर्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः
पुरुषः पाङ्क्तमिदं सर्वं यद्विदं किञ्च तद्विदं सर्वमाप्नोति यद्विदं किञ्च य एवं वेद ॥३१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

अथ प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽज्जनयति तपता । एकमस्य साधारणं द्वे देवान्भाजयत् । ५
त्रीण्यात्मनेऽकुर्वत पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च
प्राणिनि यच्च न । कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा । यो वै तामक्षितिं
वेध सोऽन्नमति प्रतीकेन । स देवानपि गच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥

एवं साधनं सम्पादितवतोऽप्योक्तस्तत्त्वानि आत्मैव शरीरमेवऽऽत्मादिविज्ञानैर्निर्वर्त्य
कर्म । हि यस्मादात्मना शरीरेण कर्म करोति । एवं कृत्स्नता सम्पन्नाः तस्मात् स एष पाङ्क्तः पञ्चभिर्नि- १०
र्वृत्तो दर्शनात्मको यज्ञः । कर्षं पुनरस्य पञ्चत्वसम्पत्तिमात्रेणैव यज्ञत्वमित्याशङ्क्यां बाह्ययज्ञस्यापि पाङ्क्त-
माह—पाङ्क्तः पशुरिति । पशुः पशुसाध्यो यज्ञः पाङ्क्तः पुरुषः पुरुषसाध्यो यज्ञः पाङ्क्त एव पशुर्वादि ।
पशुत्वोऽप्यधिकृतत्वेन विशेष पुरुषस्येति पृथक् पुरुषग्रहणम् । यथोक्तमनगादिपञ्चत्वयोगादुभावपि पाङ्क्तौ । किं
बहुना पञ्चभूतात्मकं हेरण्यगर्भं जगदपि पाङ्क्तमेवेत्याह—पाङ्क्तमिदं सर्वमिति । इदं सर्वं कर्मसाधनफलात्मकं
यद्विदं किञ्च यत्किञ्चिदस्ति तत्सर्वं पाङ्क्ततमेव एतत्सम्पादनफलामाह—तद्विदं सर्वमिति । य एवमुक्त- १५
प्रकारेण पाङ्क्तं यज्ञमात्मानं वेद सम्पादयति स तद्विदं सर्वं जगदात्मत्वेनाप्नोति सर्वकर्मफलं प्राप्नोतीति
यावत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यायिन्साराख्यबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

एव कामप्रयुक्तेन गृहस्थेनाज्जनेन वा पाङ्क्तज्ञानकर्मभा वा केवलज्ञानेन बाध्यमानत्वेन सूष्ट्यान्न-
भूतस्य जगत उपासनार्थं विभागो सप्तधा निरूपयितुं च सप्तान्नब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्र संक्षेपतः सविनियोगान्न- २०
प्रकाशकात् सूत्रभूतात् मन्त्रानुवाहरति—यत्सप्तान्नानां । पिता क्षेत्रज्ञो ज्ञानकर्मधिकारी मेधया प्रजया
पाङ्क्तोपासनया तपसा जायदिसावनपाङ्क्तकर्मणा सप्तान्नानि यत्प्रसिद्धमजनयत् । यदिति पदमजनयदिति
क्रियाया विशेषणम् । अत्र ज्ञानकर्मणो एव हि मेधातपःशब्दाच्चे तयोः प्रकृतत्वात् । तन्मध्ये यत् क्षुच्छान्तिकरं
सर्वरक्षते तदेकमन्मस्य सर्वस्याऽस्तुर्गस्य साधारणं, द्वे अन्ते वक्ष्यमाणे हुताप्रहुताख्ये, हविः प्रक्षेपवलिहरण-
लक्षणे । दर्शपूर्णमासख्ये वा देवान्भाजयत् देवसातकृतवान् । त्रीणि मनोवाक्प्राणलक्षणाभ्यामन्यात्मने २५
स्वार्थमेवाकुर्वत । एक पयोधूतरूपमन्त्रं पशुभ्यस्तुष्ट्याद्विपादात्मकेभ्यः प्रायच्छत् दत्तवात् । पयसोऽन्नत्वे हेतु-
माह—तस्मिन्सर्वमिति । यच्च प्राणिनि प्राणनचेष्टा करोति । यच्च न प्राणनचेष्टां करोति तत्सर्वं तस्मिन्
पर्यसि प्रतिष्ठितम् । अग्निहोत्राया ह्रस्वानस्य पयसः सर्वजगत्कारणत्वात् । तानि सर्वः सर्वदाऽद्यमानान्यन्मानि
कस्मान्न क्षीयन्त इति प्रश्नहृषो मन्त्रः । तत्र पुरुषेण अनवरतमुत्पाद्यमानत्वादनन्तस्यो न भवतीत्युत्तरमभि-
प्रेत्यान्नाद्यहेतुत्वेन पुरुषस्यासितित्वगुणविज्ञाने फलमाह—यो वै तामिति । यो वै निश्चितमेतामसिति मन्त्रा- ३०
क्षयकारणं वेद स प्रताकेन मुखेन मुखेन वृत्त्याऽन्नमति । स विज्ञाता देवानपि गच्छति देवत्वं प्राप्नोति न
ऊर्जं मृतं चोपजीवति । अमृतभाक्ता भवतीति श्लोका मन्त्रा उक्त्या इत्यर्थः ॥ १ ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति । मेधया हि तपसाऽजनयत्पिता
एकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते स य
एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते मिथं ह्येतत् ॥ २ ॥

द्वे देवानभाजयदिति । हुतं च प्रहुतं च तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्र च

५ जुह्वत्यथो आहुदंशपूर्णमासाविति तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ॥ ३ ॥

पशुस्य एकं प्रायच्छदिति । तत्पयः पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च
पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारं जातं घृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वाऽनुषापयन्ति ॥ ४ ॥

एतेषा मन्त्राणां तिरोहितार्थत्वेन प्रतीकग्रहणपूर्वकं तदर्थव्याख्यानाय आह्वणं प्रवर्तते—तस्मात्साक्षानि
मेधया तपसाऽजनयदिति । तत्र भागो मेधया तपसा च पिता पूर्वोऽजोनयदिति । हि प्रसिद्धावचोतकेन
१० हिषाब्देन व्याख्यातः । प्रसिद्धं ह्युक्तार्थयोर्मेषातपसोजंगत्कारणत्वमुक्तसामान्यविनियोजकं मन्त्रभागं प्रतीकपूर्वकं
व्याचष्टे । एकमस्य साधारणमिति मन्त्रेऽस्य भोक्तृसमुदायस्य तत्साधारणमन्नमिदमेव किं ? यदिच सर्वैः प्राणिभिर-
हृत्यहृत्यद्यते भुज्यते । एतस्य सर्वसाधारणस्यान्नस्याऽसाधारणीकुर्वतो दोषं दर्शयति—स य एतदिति । स य
कश्चिदेतत्साधारणं सर्वप्राणभृत्स्थितिकरं भुज्यमानमन्नमुपास्ते तत्परो भवतीत्यर्थः । उपासनं हि नाम
तत्परत्वं दृष्टं लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इत्यादौ । तस्मात्स्वशरीरस्थित्यर्थान्नोपयोगप्रधानो नादृष्टार्थ-
१५ कर्मप्रधान इत्यर्थः । स एवंभूतः पाप्मनोऽग्रमन्नि व्यावर्तते न विमुच्यते । तथा च स्मृतिः—

“जातार्थं पाचयेदन्नं न कृथा चातयेत्पशून् ।

न चैकः स्वयमवनीयाद्विधिवर्णं न निर्वपेत् ॥ इति ।

इष्टान्नोपाहिं वो देवा दास्यन्ते यज्ञमाविताः ।

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ इति ।

२०

अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽपि चक्षणः ।

स भुङ्क्षानो न जानाति श्वगृध्रेर्जिघ्रसात्मनः ॥ इत्यादि ।

कुतः पुनः पाप्मनो न व्यावर्तत इत्याह—मिथं ह्येति । हि यस्मादेतदन्नं मिथं सर्वप्राणिसाधारणम् ॥ २ ॥

द्वे देवानभाजयदिति मन्त्रपर्वं ये द्वे अन्ने सुष्ट्वा पिता देवानभाजयत् के ते द्वे इत्याह हुतं च । हुतमित्यग्नौ
हुतं प्रहुतं च हुत्वा बलिहरणम् । यस्माद्द्वे एते अन्ने हुतप्रहृते पिता देवानभाजयत्तस्मादेतद्विधिं काले
२५ गुह्यं देवेभ्यो जुह्वति देवेभ्य इदमन्नमंस्माभिर्दीयमानमिति मन्त्रानां जुह्वति प्रजुह्वति च हुत्वा बलिहरणं च
कुर्वत इत्यर्थः । एतस्य पूर्णयज्ञत्वं सूचयितुं पक्षान्तरमाह—अथो (अपि अन्ने) आहुः । यज्ञाज्ये पित्रा देवेभ्यः
प्रोक्तं ते हुतप्रहृते किं तर्हि दर्शपूर्णमासौ । अतथोरेव दर्शपूर्णमासयोर्देवान्त्वत्वं प्रसिद्धतरम् । यस्माद्द्वे देवान-
भाजयदिति देवार्थमेते दर्शपूर्णमासाभ्योऽग्ने पित्रा प्रकृते । तस्मात्तयोर्देवानां विधाताय इष्टियाजुक इष्टि-
यजनशीलो न स्यात् न भवेत् । इष्टियाब्देन किल काम्या इष्टयः ताळीये विहितस्योक्तप्रत्ययस्यात्र प्रयोगात्
३० काम्येष्टियजनप्रधानो न स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

पश्वन्नविषयं मन्त्रपदमाधाय तदर्थं कथयति—पशुस्य इति । पशुभ्यो द्विपञ्चतुष्ट्याद्भ्यो यदेकमन्नं
पिता प्रायच्छदिति मन्त्र उक्तः तदन्नं पयः कुतः एतद्वदगम्यत इत्याह—पयो ह्येति । हि यस्मादग्रे प्रथमं
मनुष्याः पशवश्च पय एवोपजीवन्ति यस्मात्तेनैवान्नेन वर्तन्ते । यथाऽऽजौ पित्रा विनियोगः कुतस्तस्माद्विदानीतना
अपि लेहयन्ति प्राशयन्ति स्तनं वा स्तनं चानुपषापयन्ति पशूनां पाययन्ति । अत्रैवणिकानां तु यथासम्भवं
३५ स्तनमेवाग्रे आपयन्तीति बोधव्यम् ॥ ४ ॥

श्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुतान्यत्रमना अभूवं
नादर्शनमन्यत्रमना अभूवं नाभोधमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति ॥ ८ ॥

कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्होर्बोर्भौरित्येतत्सर्वं
मन एव तस्मादपि पृच्छत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति ॥ ९ ॥

१ यः कश्च शब्दो वागेव सा । एषा ह्यन्तर्भायत्तैषा हि न प्राणोऽपानो व्यान उद्दानः
समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण एवेतन्मयो वा अयमात्मा बाह्वमयो मनोमयः प्राणमयः ॥ १० ॥

अन्यहेतुः । “यो वै तामर्क्षितं वेदे”ति मन्त्रभागे पुरुषो वै भोक्तैव अर्क्षितिरक्षयहेतुकृत्यते । हि यस्मात्स पुरुषो
भोक्तापीदमन्नं सवधिं धिया धिया तत्तत्कालमाविन्या तथा तमा प्रज्जया कर्मभिरव वाह्मनःकायवैष्टितेजोयते ।
उक्तमेव हेतुं व्यतिरेकद्वारोपपादयति—यद्वैतविति । यद्यपि यदेतत्सप्तविधमन्नमुक्तं तत्प्रज्जया कर्मभिरव क्षणमात्र-
१० मपि न कुर्वानं सम्पादयेत् । तर्हि सातत्येन मुख्यमानत्वा खीयते ह विच्छिद्येत किञ्च यस्माद्यथैवायं पुरुषो नैरन्तर्ग-
णान्नानां भोक्ता यथाप्रज्ञं यथाकर्म चान्नं करोत्यपि ततः सातत्येन कर्तृत्वात् पुरुषोऽर्क्षितस्तस्माद्भुज्यमाना-
न्यन्नानि न खीयन्त इति भावः । सोऽन्नमति प्रतीकेनेति मन्त्रे प्रतीकं मुखं मुख्यत्वं प्राधान्यमिति प्राधान्येनैवा-
ज्जानां पितुः पुरुषस्यार्क्षितत्वं यो वेद स मुखेन मुख्यत्वेन प्राधान्येनान्नमति । नान्नं प्रति गुणभूतः स भोक्तैव
भवति न भोक्ष्यतामापचते । “स देवानपिगच्छति स ऊर्जुर्भूपजीवती”ति मन्त्रे देवात्मभावं प्रतिपद्यते ऊर्जममृतं
११ चोपजीवतीति यदुक्तं सोपासनप्रज्ञं सा प्रक्षिप्तमात्रं नापूर्वाप्योऽस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं पाठक्रममुल्लङ्घ्याथैकमवशात्साधनभूतमन्नचतुष्टयं व्याख्यायैवानी पाठप्रत्यक्ष कर्मणं फलभूत-
मन्नत्रयं कार्यत्वाद्विस्तीर्णविषयस्याच्च पूर्वैर्म्योऽन्नेभ्यः पृथगुक्तं तद्व्याख्यायानाथं उत्तरो ग्रन्थ आश्वाहाणपरिसमाप्तेः ।
श्रीण्यात्मने कुरुतेति मन्त्रेण मनोवाचं प्राणमित्येवं तानि श्रीण्यन्नानि पिता सुध्वाऽऽवात्मन आत्मार्यमकुक्षत
कृतवान् । तेषां मध्ये मनसोऽस्तित्वं प्रति संख्ये प्रमाणमाह—अन्यत्र मना इति । पुरोमस्थिनं गजं त्वं दृष्टवानिति
२० केनचित् पृष्ठः वदति अन्यत्र विषयान्तरे गतं मे मनो यस्य सोऽहमन्यत्रमना अभूवमासमतो नादर्शं दृष्टवानस्मि ।
तथेदं मदीयं वचः श्रुतवानसीति पृष्ठः आह अन्यत्रमना अभूवं अतो शीघ्रं न श्रुतवानसीति हि यस्मात्सर्वो लोक
आत्मसाक्षिकं मनसैव पश्यति मनसैव शृणोति तद्व्यग्रत्वे दर्शनाद्यभावात् । तस्मात्सिद्धं प्रत्यक्षादिप्रमाणक मनसो-
ऽस्तित्वम् ॥ ८ ॥

किं पुनर्मनसः स्वरूपमित्यतस्तदाह—काम इति । कामः स्वीकृतिकरामिलापादिः । सङ्कल्प प्रत्युपस्थित-
२५ विषयविकल्पनं धुक्लनीलादिभेदेन । विचिकित्सा संशयज्ञानम् । श्रद्धाऽश्रद्धाभ्यां कर्मणो देवतादिषु चास्तित्वबुद्धिः ।
अश्रद्धा तद्विपरीता बुद्धिः । धृतिर्धारणं वैहास्यवसादे सत्युतम्मनसम् । अधृतिस्तद्विपर्ययः । हीरलज्जा । धीः प्रज्ञा । भी-
भयमित्येतदेवमादिकं सर्वं मन एव । मनसोऽन्तःकरणस्य रूपाण्येतानि वृत्तिवृत्तिमतोरेवमाह । पुनरपि मनसोऽस्तित्वे
कारणमाह—तस्माद्वपीति । यस्माच्चक्षुषो ह्यगोचरे पृष्ठतोऽपि केनचिदुपस्पृष्टः कश्चिद्वस्तुतस्यायं स्पर्शोऽज्ञानोऽर्थ-
स्पर्श इति मनसा विजानाति विवेकेन प्रतिपद्यते तस्मादस्ति विवेकप्रतिपत्तिकारणं मन इति ॥ ९ ॥

३० इह कर्मणां फलभूतानि श्रीण्यन्नानि मनोवाक्प्राणाख्यानि । अध्यात्ममविभूतमविदेवं च व्याचिख्या-
सितानि तत्राध्यात्मिकानां वाह्मनप्राप्तानां मनो व्याख्यातम् । अवेदानीमाध्यात्मिकाया वाचः स्वरूपमाह—यः
कश्च शब्द इति । लोके यः कश्च शब्दो ध्वनितस्तात्वादिष्वर्थः प्राणिभिः वर्णादिभिरक्षय इतरो वादित्रमेवादिनिमित्त-
सर्वो वर्णो वर्णात्मको ध्वनिः सा प्रकृता वागेव । इदं तावद्वाचः स्वरूपमुक्तम् । अथ तस्याः कार्यमुच्यते—एषा-
होति । हि यस्मादेवा प्रकाशमात्रस्वरूपा वागन्तमग्निवेवावसानमग्निवेयनिर्यममायताऽगुगता । अत एव पुन
३५ स्वयं नाग्निवेयवत्प्रकाश्या किन्तु प्रदीपादिवत्प्रकाश्यात्मकत्वात्प्रकाशिकैव । प्रदीपादिप्रकाशः प्रकाशान्तरेण न
प्रकाश्यते तद्वद्वाचस्वयं प्रकाशिकैव न प्रकाश्येत्यनवस्था धृतिः परिहरति—एषा हि नेति । प्रकाशात्मकत्वमेव
वाचः कार्यमित्यर्थः । अध्याध्यात्मिकप्राणविषयं वाक्प्रत्ययवतारयितुं प्राणास्तित्वे प्रमाण कथयःप्राणस्वरूपमाह—प्राण
इति । प्राणो मुखनासिकाभ्यन्तरचारी हृदयवृत्तिः । प्रणयनात् प्राण । मूत्रपुरीषादेरपनयनान्नामिमय दिऽश्वेवृत्ति-

त्रयो लोका एत एव । वागेवायं लोको मनोज्जरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥११॥

त्रयो वेदा एत एव । वागेवर्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥१२॥

देवाः पितरो मनुष्या एत एव । वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥१३॥

पिता माता प्रजेत एव । मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥१४॥

विज्ञातं विजिज्ञास्यम् । अविज्ञातमेत एव यत्किञ्च विज्ञातं

५

वाचस्तद्रूपं वाग्ध विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वावति ॥१५॥

यत्किञ्च विजिज्ञास्यम् । मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वावति ॥१६॥

यत्किञ्चाविज्ञातम् । प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वावति ॥१७॥

तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । ज्योतीरूपमयमग्नि-

स्तद्यावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥१८॥

१०

वृत्तिरपानः । हृदयादारभ्य नामिर्यन्तं वर्तमानो व्यायच्छत्कर्मा वीर्यवत्कर्महेतुश्च व्यानः । प्राणापानयोनिय-
मनकर्मयर्थः । उत्कर्षोर्ध्वगमनादिहेतुरापावतलमस्तकस्थान ऊर्ध्ववृत्तिरुदानः । भुक्तस्य पीतस्य च सम नयनात्समानः
कोष्ठस्थानोऽक्षपका । अत्र इत्येतेषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यवेहचेष्टामिसवन्मिनी वृत्तिरुच्यते । एतत्सर्वं
प्राणादिवृत्तिजातमाध्यात्मिकः साधारणासाधारणवृत्तिमान्प्राण एव वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात् । व्याख्यातान्याध्यात्मि-
कानि मनोवाक्प्राणाख्यान्यात्र । अतस्तेषां वागादीनां समुच्चितं स्वरूपं दर्शयति—एतन्मयो वेति । अयमात्मा प्राजा-
पत्यैर्वाङ्मनःप्राणैरारब्धः कार्यकारणसङ्घातः पिण्ड एतन्मय एतद्विकारः विकारे मयट् । एतदेव विवृणोति—वाङ्मयो
मनोमयः प्राणमय इति एतन्मय इत्यस्य स्फुटीकरणम् ॥१०॥

एवं वागादीनामाध्यात्मिकी विभूतिमुक्त्वाऽऽधिभीतिर्की विभूतिमाह—अथो लोका इति । त्रयो लोका भूर्भुवः-
स्वरित्याख्या एत एव वाङ्मनःप्राणा एव । एतदेव विशेषतो विवृणोति—वागेवायमिति । वागेवायं भूलोकः ।
मनोज्जरिक्षलोकः । प्राणोऽसौ परोक्षः स्वर्लोकः ॥११॥

२०

एषामेव वागादीनां त्रयो वेदा इति वेदत्रयात्मकत्वमुक्तम् ॥१२॥

देवाः पितरो मनुष्या इति देवपितृमनुष्यात्मकत्वम् ॥१३॥

पिता माता प्रजेति पितृमातृप्रजात्मकत्वम् ॥१४॥

विज्ञातं विजिज्ञास्यम् अविज्ञातमिति विज्ञातविजिज्ञास्याविज्ञातवत्स्वात्मकत्वं चाह । तत्र विशेषः यत्किञ्च
विज्ञातं विस्पष्टं ज्ञानं वाचस्तद्रूपं; तत्र स्वयमेव हेतुमाह—वाग्धीति । हि यस्माद्विज्ञाता प्रकाशात्मकत्वात् । २५
याऽन्यापि विज्ञापयति सा कथमविज्ञाता भवेदिति भावः । एवं वाग्धिविशेषविदः फलमाह—वागेनमिति । एनं वाग्धिव-
भूतिविदं वाक् विज्ञातं भूत्वाऽजति प्रति[परि]पालयति विज्ञातरूपेणैवास्यात्तत्त्वं भोज्यता प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥१५॥

तथा यत्किञ्च विजिज्ञास्यं विस्पष्टं ज्ञानमिष्टं तत्सर्वं मनसो रूपं; हि यस्यान्मनः संदिह्यमानाकारत्वाद्विज्ञास्यं
पूर्वबन्मनोविभूतिविदः फल मन एनं तद्विजिज्ञास्यं भूत्वाऽजति विजिज्ञास्यरूपेणैवास्तत्त्वमापद्यते ॥१६॥

तथा यत्किञ्चाविज्ञातं विज्ञानागोचरं न च संदिह्यमानं प्राणस्य तद्रूपं हि यस्मात्प्राणोऽविज्ञातोऽविज्ञातरूपः ३०
प्राण एनं तद्भूत्वाऽजति । अविज्ञातरूपेणैवास्य प्राणोऽज्ञं भवतीत्यर्थः । यथा शिष्यैरन्विषेकभिः संदिह्यमानोपकारा
अपि मुख्यः । पुत्रादिमिश्रातिवालेरविज्ञातोपकाराः पित्रादयः । तेषां भोज्यत्वमापद्यते तथा मनप्राणयोरपि संदिह्य-
मानाविज्ञातयोरस्तत्त्वोपपत्तिरिति भावः ॥१७॥

एवं वाङ्मनः प्राणानामाधिभौतिकं विस्तारमुक्त्वाऽऽविदिकं विस्तारमाह—तस्यै वाच इति । तस्यै तस्याः
प्रत्यक्षरस्त्वेन प्रस्तुताया वाचः पृथिवी शरीरं वाह्य आभारः ज्योतीरूपं प्रकाशात्मकं करणत्रयेयभूतमयं पाथिवोऽग्निः । ३५

अथैतस्य मनसः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यस्तद्वावदेव मनस्तावती
द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनं समैतां ततः प्राणोऽजयत स इन्द्रः स
एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥१९॥

अथैतस्य प्राणस्यापः । शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्र-
स्तद्वावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रः ॥२०॥

त एते सर्व एव समाः । सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽन्त-
वन्तं स लोकं जयत्यथ यो हैतानन्तानुपास्तेऽनन्तं स लोकं जयति ॥२१॥

आधाराभेयमृतमृत्यं पृथिव्यग्नी प्रजापतेर्वर्णिव । अध्यात्ममधिभूतं च वा वाक् परिच्छिन्ना तस्या आधिदैविकमात्रमावा-
दंशानिमोक्षं तावत्प्राप्त्या सह तुल्यपरिमाणत्वं दर्शयति—तच्छावतीति । तत्राध्यात्माधिभूतमेवमिमां सती वाक्
१० यावत्पेव यावत्परिमाणेव भवति । तत्र सर्वआधारत्वेन व्यवस्थिता कार्यभूता पृथिवी तावत्पेव तावत्परिमाणेव भवति ।
अयं च पार्थिवोऽग्निराधेयः करणरूपो ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुप्रविष्टस्तावानेव भवति ॥१८॥

अध्यात्ममधिभूतं च मनःप्राणयोरधिदैविकमनःप्राणसत्त्वासादात्म्यामिप्रायेण तुल्यपरिमाणत्वमाह—
अथैतस्य मनस इति । अध्याधिदैविकमास्मिभूतिव्याख्यानानन्तरमेतस्य प्राणापत्यासत्त्वेनोक्तस्य मनसो द्यौर्दुलोकः
शरीरं कार्यमाधारः । असावादित्यो ज्योतीरूपं करणमाधेयः । तत्र यावत्परिमाणमेवाध्यात्ममधिभूतं वा मनस्तावती
१५ तावद्विस्तारा तावत्परिमाणा ज्योतीरूपस्य करणस्य मनस आधारत्वेन व्यवस्थिता द्यौः । असावादित्यो ज्योतीरूपं
करणमाधेयं तावत् तावत्परिमाण एव । तत्र मन एवास्यात्मा वागजामा प्राणः प्रवेष्टव्यमात्मस्य । मन एव पिता ।
वाङ्माता । प्राणः प्रवेष्टव्यमिभूतस्य च वाङ्मनसयोः प्रजात्वं प्राणस्योक्तं तथाचिदैवैर्वा प्राणस्य तद्वशात् वाच्यमि-
त्यभिप्रेत्याह—तौ मिथुनमिति । तावन्त्यादित्यौ । आधिदैविके वाङ्मनसे मातापितरौ मिथुनं मैथुन्यमितरेतरसमर्प
समैतां समगच्छेताम् । नन्वादित्यस्य मनसः प्राणं प्रति पितृत्वम् । (वाच्यमित्यभिप्रेत्याह) बाबो बाङ्गनेः मातृत्वं च
२० कथम् ? उच्यते सावित्रं पाकमान्नेयं च प्रकाशमृते कार्यसिद्धयर्थं दधेनात् तयोर्बनकत्वं सिद्धमिति बो-यम् । ततस्तयोरिव
सगमनात्प्राणो वायुरजायत परित्यजनाय कर्मणे जातः । वायोरिद्वत्त्वासपत्नत्वगुणविशिष्टत्वापासनमभिप्रेत्याह—स इन्द्र
इति । स प्राणः इन्द्रः परमेश्वरः तथा स एषः प्राणोऽध्वर्युर्लोऽविद्यमानः सपत्नो यस्यासावसपत्नः कः पुनः सपत्नो नाम
प्रतिपक्षत्वेनोपगतो द्वितीयो वै सपत्नः क्षत्रुरित्युच्यते । तेन द्वितीयत्वेऽपि सति वाङ्मनसे न सपत्नत्वं भवेत् । असपत्न-
गुणकप्राणोपासने फलवाक्यं प्रमाणमिति—नास्मेति । य एवासपत्नं यनोक्तं प्राणं वेदास्योपासकस्य सपत्नः प्रतिपक्षो न
२५ भवति ॥१९॥

अधाधिदैविकयोर्वाङ्मनसयोर्विभूतिनिर्देशानन्तरमेतस्य प्रकृतस्य प्राणापत्यासत्त्वं प्राणस्यापः शरीरमाधारः
पूर्ववत् । असी चन्द्रो ज्योतीरूपं करणमाधेयः तत्राध्यात्म्यादिवैषेण प्राणो यावानेव यावत्परिमाणः तावद्व्याप्ति-
सत्यस्तावत्परिमाणा, आपस्तावत्पवनप्रविष्टः करणमृत्तोज्यौ चन्द्र आधेयोऽध्यात्ममधिभूतं च तावत् तावद्व्याप्ति-
मानेव ॥२०॥

३० इदानीमिमांसाध्यात्मिकाविगीतिकाविदैविकानां वाङ्मनः प्राणानां ध्यानार्थं समत्वादिगुणमाह—त एव
इति । ते एते वाङ्मनः प्राणाः सर्वे एव-समास्तुत्याः । सर्वे व्याप्तिमन्तो यन्त्राणिगोचरं साध्यासिधिमृत् व्याप्य
व्यवस्थिताः अत एवानंताः यावत्संसारमाविनः कार्यकरणालका इत्यर्थः । तेषु परिच्छिन्नत्वेन ध्याने दोषमाह—स
इति । स यः कश्चिद्वैतान्त्रजापतेः पितुरात्मभूतानन्तवतः परिच्छिन्नानध्यात्मरूपेण वाङ्मिमृत्कलेन कोपास्ते स च
तदुपासनानुरूपमेव फलमन्तवन्तं लोकं जयति परिच्छिन्न एव जायते नैवेधमात्मभूतो भवतीत्यर्थः । अथ पुनर्यो
३५ हैतान्वागादीननन्तानुसवत्सकसर्वप्राण्यात्मभूतानपरिच्छिन्नानुपास्ते सोऽनन्तमेव लोकं जयत्यनन्तो भवतीत्यर्थः ॥२१॥

स एष संवत्सरः । प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवैवास्थ
षोडशो कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्या रात्रिमेतया
षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभूदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेता रात्रि
प्राणभूतः प्राणं न विच्छिन्नादपि कृकलासस्येतस्या एव देवताया अपचित्य ॥२२॥

यो वै स संवत्सरः । प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित्सु- ५
रुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदश कला आत्मेवास्थ षोडशो कला स
वित्तेनैवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रविष्टितं
तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि ज्ञायत आत्मना चेज्जीवति प्रविनाऽनादित्येवाहुः ॥२३॥

ननु फलवद्भयानविषयेऽनन्ये व्याख्याते वक्ष्यामादात्मिकमुत्तरश्रव्येनेत्याशंकाधामुच्यते पिता पाकेन कर्मणा
सप्ताशानि सृष्ट्वा त्रीण्यान्मात्मायैकमकरोदित्युक्तम् । तान्येतानि पाककर्मफलभूतानि व्याख्यातानि तेषु त्रिष्वप्यशेषु १०
पाकत्वावगतय आत्मायाया प्रजावित्तं कर्म चेति पञ्चकं संग्रहीतव्यम् । तत्र पृथिव्यग्नी माता दिवादित्यो पिता योऽय-
मनयोःस्तत्रा प्राण. स प्रवेति व्याख्यातम् । तत्र वित्तकर्मणो सम्भावयितव्ये इत्येतदर्थं उत्तरोऽन्य आरभ्यते । स एव
संवत्सर इति । योऽयं व्यञ्जिता प्रजापतिः प्रकृतः स एव संवत्सरः संवत्सरत्वात्मा विषेष्टतो निर्दिश्यते । षोडशकलः
षोडश कला अवयवा यस्य स षोडशकलः संवत्सरत्वात्मा कालरूपः । त एव षोडश कला आहु—तस्य रात्रय
एवेति । तस्य कालात्मनः प्रजापतेः रात्रय एवाहीरात्राणि त्रिय एव प्रतिपदाद्याः पञ्चदशकलाः ध्रुवैव नित्यैव १५
व्यवस्थिताऽस्य प्रजापतेः षोडशो षोडशानां पूरणो कला । एतासा कलाना वित्तत्वं वक्षु साधर्म्यमाहु—स रात्रिभिरे-
वेति । स चन्द्रात्मा प्रजापती रात्रिभिरेव प्रतिपदाद्याभिस्तिथिभिस्तृकलाख्याभिरुपचर्यमानाभिः शुक्लपक्ष आपूर्यते
वद्धते । कृष्णपक्षे तामिरेवाऽपचर्यमानाभिः कलाभिरपक्षीयते अमावास्यायां रात्रिमिति । स कालात्मा प्रजापतिरमा-
वास्यां रात्रि रात्रौ या ध्रुवा कला व्यवस्थितोक्ता एतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभूत्प्राणिजातं स्यावरजंग-
मात्मकमनुप्रविश्य यदपः पिबति यच्चोषधीरन्नाति तत्सर्वमेवौषध्यात्मना व्याख्यामावास्या रात्रिभरस्याय ततोऽ-
परेषु प्रातर्जायते द्वितीया कलया संयुक्तो भवति । एवमसौ प्रजापतिः पाकाल्मकः संवृत्तः । एवं प्रजापतेः पाककर्म-
फलत्वमुक्त्वा प्रासङ्गिकमर्थमाहु—तस्मादेता रात्रिमिति । यस्मादेव चन्द्र एता रात्रि सर्वप्राणिजातमनुप्रविष्टो ध्रुवया
कलया व्रतते तस्माद्धेतोरेताममावास्यां रात्रि प्राणभूतः प्राणिनः प्राणं न विच्छिन्नात् प्राणिनो न प्रमापयेदिति । किं
बहुना कृकलासस्यापि सरटस्यापि प्राणं न विच्छिन्नात् । स हि पापात्मा दृष्टोऽयमङ्गल इति कृत्वा स्वभावेनैव
प्राणिभिर्हित्यते । निषेधप्रयोजनमाहु—एतस्या एव देवतायाः सोमदेवताया अपचित्य पूजार्थमित्यर्थः ॥२२॥ २५

यत्पूर्वमाविदैकश्रव्यत्मात्मकप्रजापत्युपासनमुक्तं तदहमस्मि प्रजापतिरित्यहं ग्रहेण कर्तव्यमित्याहु—यो वा
इति । यो वै परोक्षमिहितः संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः स नैवात्यन्तं परोक्षो भन्त्यो यस्मादयमेव स प्रत्यक्ष
उपलभ्यते । कोऽसौ ? योऽयं पुरुष एवं यथोक्त श्रव्यत्मात्मक प्रजापतिमात्मभूत वेति । सोऽयं प्रत्यक्षः प्रजापतिः केन
सामान्येन प्रजापतिरित्यत आहु—तस्मेति । तस्यैवविदः पुरुषस्य गवादिचित्तमेव पञ्चदशकला. कलावदुपचयापचय-
धर्मित्वात् । : स्य विदुष आत्मेव पिण्ड एव षोडशो कला ध्रुवास्थानोऽय स विद्वाज्जन्मवद्वित्तमेवाऽऽपूर्यतेऽपक्षीयते च । ३०
आत्मेव ध्रुवा कलेत्युक्तं तदेव रथचक्रदृष्टान्ते स्पृष्टयति—तदेतन्नभ्यनिति । नाभिश्चक्रपिण्डका, अरनाभ्ये हितं नाभिमह-
तोति वा नभ्यं तदेतल्लोके प्रसिद्धम् । चक्रपिण्डकास्यानीय किं तद्वदयमात्मा योऽयं पिण्डः शरीरम् । प्रधिः परिवार-
स्यानीय वाह्यं वित्त चक्रस्तेवाररेण्येमादि । एनसति फलितमाहु—तस्माद्यद्यपेति । यस्माच्छरीरं रथचक्रपिण्डका-
स्यानीयं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि सर्वस्वापहृणं ज्ञायते ह्येते ग्लानि प्राप्नोति तथापि चेष्टात्मा शरीरेण नाभि-
स्थानोऽयं ज्ञायते तदा प्रविना बाह्येन परिवारेणाऽयमाणात् क्षाणोऽयं यथा चक्रमरनेमिविमुक्तमेवाहुर्लौकिकाः । ३५
जोषंश्चेदरेमिस्थानीयेन वित्तेन पुनरपचीगत इति वाक्यार्थः ॥२३॥

अथ त्रयो वाव लोकाः । मनुष्यलोकः पितृलोक देवलोक इति सैव
मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया
देवलोको देवलोको वै लोकानां अष्टस्तस्माद्विद्यां प्रश्नं सन्ति ॥२४॥

अथातः सम्प्रतिः । यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं
लोक इति स पुत्रः प्रत्याह्राहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति ॥२५॥

यद्वै किञ्चानूक्तम् । तस्य सर्वस्य ब्रह्मोत्प्रेकता ये वै के च यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ
इत्येकता ये वै के च लोकास्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकतायद्वा इदं सर्वमेतन्मा
सर्वं सत्यमितोऽभुनजदिति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनु-
शासति स यदेवैविदस्माल्लोकात्प्रेत्यवैभिरैव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स
यद्यनेन किञ्चिदक्षणायाऽकृतं भवति तस्मादेन सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो
नाम स पुत्रेणैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते देवाः प्राणा अमृता भाविशन्ति ॥२६॥

नन्वन्नत्रात्मनि प्रजापतावहं ग्रहोपासनस्य सफलस्योक्त्याद्वक्तव्यं शिवाहुतत्पन्थवैष्यमिति यां काया-
मुच्यते । एवं पाकेन देववित्तविद्यासंयुक्तेन कर्मणा ब्रह्मात्मकप्रजापतिमानो व्याख्यातः । अनन्तरञ्च जायादिवित्तं
परिवारस्थानीयमित्युक्तम् । तत्र पुत्रकर्मपरिविद्यानां लोकप्राप्तिसाधनत्वमार्गं सामान्येनावगतं न पुनः पुत्रादीनां
१५ लोकप्राप्तिफलं प्रति विशेषसम्बन्धनियमोऽवगतः । स वक्तव्य इति तत्प्रदर्शनार्थं अथ त्रयो वावेति कण्डिका प्रणीयते ।
अथशब्दो वाक्योपपत्त्यासार्थः । भावेत्यवधारणार्थः । शास्त्रोक्तसाधनार्हो लोकस्त्रय एव न न्यूना नाधिक वा । के ते
इत्यत आह—मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । केन कः साध्य इत्यपेक्षायामाह—सौममिति । तेषां मध्ये
सौम्य मनुष्यलोकः पुत्रेणैव साधनेन जय्यो जेतव्यः साध्यो नान्येन कर्मणा विद्यया वैति वाक्यसोऽर्थः । कर्मणाऽग्नि-
होत्रादिलक्षणेन केवलेन पितृलोको जेतव्यो न पुत्रेण नापि विद्यया । विद्ययाऽपरिविद्यया देवलोको जेतव्यो न पुत्रेण नापि
२० कर्मणेत्यनुषज्यते । देवलोको वै प्रसिद्धो लोकानां त्रयाणां मध्ये श्रेष्ठः प्रसक्त्यतस्तस्माद्देवलोकसाधनत्वाद्विद्या
प्रश्नंसन्ति स्तुवन्ति ॥२४॥

एवं साध्यलोकत्रयफलमेवेन विनियुक्तानि पुत्रकर्मविद्यास्थानि त्रीणि साधनानि । जाया तु पुत्रकर्मार्थत्वात्
पूयकसाधनमिति पूयकं नामिद्विद्या । वित्तञ्च कर्मसाधनत्वाच्च पूयकसाधनम् । विद्याकर्मणोलोकाजयहेतुत्वं स्वात्मप्रति-
क्षामेनैव भवतीति प्रसिद्धम् । पुत्रस्य त्वत्क्रियात्मकत्वात्केन प्रकारेण लोकजयहेतुत्वमिति न ज्ञायतेऽतस्तद्वक्तव्यमित्य-
२५ थानन्तरमारभ्यते—अथातः इति । अथ पुत्रकर्मविद्यास्थानां साधनानां साध्यविशेषसम्बन्धकथनानन्तरं यतः पुत्रस्य-
तल्लोकसाधनत्वं कथमिति न ज्ञायतेऽतस्तत्कथयितुं संप्रति संप्रदानमारभ्यते । पुत्रे पिता वक्ष्यमाणप्रकारेण स्वात्म-
व्यापारसम्प्रदानं करोति तेन संप्रति सङ्गकभिर्दं कर्मं संप्रेत्युपसर्गद्वयपूर्वकाद्वाधातोः स्त्रिया किञ्चित् किञ्चि “अच
उपसर्गात्” इति सूत्रेणऽऽत्तं प्रसमितिवत्संप्रतिरिति बोद्धव्यम् । तत्कर्म कस्मिन्काले कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह—यदा
प्रैष्यन्मिति । स पिता यदा यस्मिन्काले प्रैष्यन्मज्जिष्यामि सरिष्यामीति वापरिष्ठु स्वप्नादिदक्षिणेन मन्यतेऽथ तदा
३० पुत्रमाहूयाह—त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स एवमुक्तः पुत्रः पूर्वमेवानुशिष्टत्वात्प्रत्याह प्रतिवचनमाह—महं
ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति ॥२५॥

एतद्वाक्यत्रयस्यार्थस्तिरोहित इति मन्वाना श्रुतिव्याख्यानाम प्रवर्तते—यद्वै किञ्चेति । यत्किञ्चानुक्तमविशिष्टम-
धीतमनधीतं च तस्य सर्वस्यैव ब्रह्मोत्प्रेतस्मिन्पदे एकत्वव्यपदार्थः । योऽध्ययनव्यापारो भग कर्तव्य आसदेतावत्तं
कालं वेदविषयः स इत ऊर्ध्वं त्वं ब्रह्म त्वत्कर्तृकोऽस्तिवैति वाक्यार्थः । तथा ये वै के च यज्ञा अनुष्ठेयाः सन्तो मयाऽनुष्ठि-
३५ ताश्च तेषां यज्ञ इत्यस्मिन् पदे एकत्वं मलकर्तृका यज्ञा य आसन् त इत ऊर्ध्वं त्वं यज्ञस्त्वकर्तृका भवत्वित्यर्थः । तथा ये
वै के च लोका मया जेतव्याः सन्तो जिता अजिताश्च तेषां सर्वेषां लोक इत्येतस्मिन्पदे एकता त इत ऊर्ध्वं त्वं
लोकस्त्वया जेतव्या इत्यर्थः । इत ऊर्ध्वं मयाऽध्ययनयज्ञलोकजयकर्तव्यसकलस्त्वयि संपर्पितोऽहं तु कर्तव्यतावचन-
विषयात्संकल्पान्मूकोऽस्मीति वदतः पितुरभिप्रायं श्रुतिराह—एतावद्वेति । यदपूहिता कर्तव्यं यदुत वेदा अध्येतव्याः

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च । दैवी वागाविशति सा वै दैवी वाग्मया यद्यदेव ब्रूवति तत्तद्ब्रूवति ॥२७॥
दिवश्चैनमादित्याच्च । दैवं मन आविशति तद्वै दैवं मनो येनानन्दो भवत्यथो न शोचति ॥२८॥

अद्भुतश्चैनं चन्द्रमसश्च । दैवः प्राण आविशति स वै दैवः प्राणो यः संचरंश्चास-
चरंश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति स एष एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथेषा
देवतैर्वत्स यथैतान्देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवं ह वै विदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति यदु
किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्त्यमेवासां तद्ब्रूवति पुण्यमेवाभुं गच्छति न ह वै देवान्यापं गच्छति ॥२९॥

यज्ञा यष्टव्याः लोकाश्च जेतव्या इहं सर्व एतावद्वै एतत्परिमाणमेव । एतत्सर्वं सन्नयं पुत्रः सर्वं होमं भारं मदवीनं
मतोऽभिच्छिद्यतामनि निधायेतोऽस्माद्वत्त्वहेतुभूताल्लोकान्नामभुनजत्प्राणयिष्यतीति । छन्दसि छद्म् [छद् लट्] इति
छन्दसि कालनियमाभावात् छद्मं छद् । इदानीं पुत्रानुशासनस्य फलवत्त्वमाह—तस्मात्पुत्र इति । यस्मादेवं संपन्नः
पुत्रः पितरमस्मात्लोकार्कतव्यतावन्धेनातो मोचयिष्यति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोकं पितुर्लोकहितमाहुर्ब्राह्मणास्तस्मा- १०
दुक्तः तोरेवेदानीन्तना अपि पितर एनं पुत्रमनुशासति शिक्षयन्ति लोकमप्यमस्माकं स्यादिति मन्वानाः । कृतसंप्रतिकः
पिता किं करोतीत्यपेक्षायामाह—स यथेति । स पुत्रसमपित्तकर्तव्यताश्रितुः पिता “अहमस्म्यनन्ता अध्यात्मादि-
भेदविस्तार बाध्मनप्राणाः” इत्येवंविदेवंभावानो यदा यस्मिन्कालेऽस्मात्लोकाल्येति त्रियतेऽथ तदैभिरेव प्राणेः प्रकृतै-
र्बाध्मन प्राणैरेव सह सार्द्धं पुत्रमाविशति व्याप्नोति । मृतोऽपि पिताऽनुशिष्टपुत्रात्मनाऽस्मिन्नेव लोके वर्तते ।
नास्मादत्यन्त व्यावृत्तः फलश्चेन च परत्र वर्तते इति भावः । इदानीं पुत्रनिर्वचनमाह—स यद्यनेनेति । स पुत्रो १५
यदि कदाचिदनेन पित्राऽप्यग्रा कोणच्छिद्रतोऽन्तरा कर्तव्यं किंचिदकृतं भवति तस्मादकृतात्कर्तव्यतात्मात्सर्वस्मात्सर्व-
लोकप्राप्तिश्रितिवन्धुरादेनं पितर मुञ्चति मोचयति । तत्सर्वं स्वयमनुशिष्टसन् पितुः चिह्नं पूरयित्वा पितरं त्रायते ।
तस्मात्पुत्रो नाभेदं तत्पुत्रस्य पुत्रत्वम् । इदानीं पितुः पुत्रतादात्म्येनैतल्लोकावस्थानमुक्तं निगमयति—स पुत्रेणैवेति ।
स पिता मृतोऽपि सन्नेवविधेन पुत्रेणाऽमृतोऽस्मिन्नेव लोके प्रतिष्ठितो वर्तते । एव प्रासंगिकं निरूप्य प्रकृतं पितर-
मेवाधिकृत्याह—अथैनमिति । पुत्रप्रकरणविच्छेदाद्यर्थोपगच्छः । एनं कृतसंप्रतिकं पितरमेते वागादयः प्राणा दैवा २०
हिरण्यगर्भा अमृता अमरणवर्माणि आविशन्ति ॥२६॥

कथमित्यपेक्षायां तेषामावेशनप्रकारमाह—पृथिव्यै चैनमिति । पृथिव्यै पृथिव्या अग्नेश्च सकाशाद्दिव्यवि-
दैवात्मिका वागेन कृतसंप्रतिकं पितरमाविशति । सा हि दैवी वाक् पृथिव्यग्निर्लक्षणाऽऽध्यात्मिकासंग्रहादिशोपेक्षितरूढा
विबुधस्तद्व्यापगम आवरणभङ्गे सत्युदकमिव प्रदीपप्रकाशवच्च व्याप्नोतीत्यर्थः । कीदृशिवेश्यत आह—सा वै दैवी
वागिति । सा च दैवा वागनुतादिदोपरहिता शुद्धा । यथा दैव्या वाचा अचदेवात्मने परस्मै वा ब्रूवति तत्तद्ब्रूवत्य- २५
मोषाऽप्रतिबद्धाऽस्य वाग्भवतीत्यर्थः ॥२७॥

तथा दिवो घुलोकादादित्याच्च दैव मन एवं पितरमाविशति । किं सदित्यत आह—तद्वै दैवं मन इति ।
तच्च दैवं मनः स्वभावादिर्मलत्वाद्येन मनसाऽनन्दो भवत्येव भवति । अथो अपि न शोचति शोकादिनिमित्ता-
सयोगात् ॥२८॥

तथा अद्भ्यश्चन्द्रमसश्च सकाशाद्दैवः प्राण एनं पितरमाविशति । स वै दैवः प्राणः । स किंलक्षण इत्यत आह— ३०
यो जंगमेषु संचरन् स्यावरेषु चाऽसंचरन् न व्यथते । न दुःखनिमित्तेन भयेन युज्यते । अथो अपि न रिष्यति न
विनश्यति न हिंसामापद्यते । एवंविदः फलमाह—स एष इति । स एवं यथोक्तं त्र्यन्नाभ्यवर्णनं वेत्ति स एष सर्वेषां
भूतानामात्मा भवति । सर्वेषां भूतानां मनो भवति वाग्भवतीत्येवं सर्वभूतात्मतया सर्वकृत्स्न भवतीत्यर्थः । यथेषा
पूर्वमिद्धा हिरण्यगर्भदेवतवमेव नास्य सर्वज्ञत्वसर्वकृत्स्न वा क्वचित्प्रतिपाद्यते । किं च स इति दृष्टान्तिर्देवः ।
यथेता हिरण्यगर्भदेवतामिच्छादिभिः सर्वाणि भूतान्यवन्ति प्राणयन्ति पूजन्त्येवं ह वैवेव एवंविदं सर्वाणि भूतान्य- ३५
वन्तीत्यादिलक्षणा पूजा नततं प्रयुज्जत इत्यर्थः । नन्वस्य विबुधः सर्वप्राणिनामात्मत्वेन तत्कार्यकरणत्मात्मत्वासर्व-
प्राणिदुःखस्य नन्दकः स्यादित्यत आह—यदु किंचेति । स पुनर्यत्किंचेमाः प्रजाः प्रजाः शोचन्त्यवसीदन्त्यमेव

अथातो व्रतमीमांसा । प्रजापतिर्हं कर्माणि ससृजे तानि सुष्टान्य-
न्योन्येनास्पृशन्तं वदित्वाभ्येवाहुमिति वाग्दध्रे ब्रह्माभ्यहमिति
चक्षुः श्रोत्राभ्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म ॥३०॥

तानि मृत्युः श्रमो मृत्योपयेमे । तान्याप्नोताम्यादवा मृत्युरवाक्यं तस्माच्छ्रम्य-
त्येव वाक्श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमभ्येमेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणः ॥३१॥

तानि ज्ञातुं दध्निरे । अयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथतेऽयो न
रिष्यति हन्तास्यैव सर्वे रूपं भवामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवत्स्तस्मादेत
एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति तेन ह वाक् तत्कुलमाख्यायते यस्मिन्कुले भवति
य एवं वेद य एहंविदा स्पर्धतेऽनुशुष्य हैवान्ततो भ्रियत इत्याख्यात्मम् ॥३२॥

१० सदैव प्रजामिच्छेच्छोकादिनिमित्तं दुःखसंयुक्तासा प्रजाना भवति परिच्छिन्नबुद्धिर्नितत्वात् । अयं प्राजापत्ये पदे
वर्तमानमेवविदं पुण्यमेव क्षममेव फलमभिप्रेत गच्छति प्राप्नोति । पुण्यमिति निरतिशयं हि पुण्यं तेन कृतं तत्फलमेव
गच्छति । न ह वै नैव ह स्फुटं देवान्पारं फलं दुःखं गच्छति । पापफलस्यावशराभावात् ॥२९॥

त एते सर्वे समाः सर्वेऽजन्ता इत्यविशेषेण वाक्श्रमः प्राणानामुपासनमुक्तं नान्यतमगतो विशेष उक्तः । किमेव
प्रतिपत्तव्यं किम्वा विचार्यमाणे व्रतमुपासनं प्रति कश्चिद्विशेषः प्रतिपत्तुं शक्यत इति जिज्ञासायामाह—अथात
१५ इति । अथोपासनोभ्यन्तरं यतो जिज्ञासास्त्यत एवा बागादीनां प्राणानां मध्ये कस्य कर्म व्रतत्वेन धारयितव्यमिति
मीमांसा = उपासनकर्मविचारणा प्रवर्तते व्रतमित्यवस्थानुष्ठं कर्मोच्यते प्रवृत्ताया मीमांसाया प्राप्तव्रतममनत्वेन
धारणीयमिति निर्धारणार्थमाख्यायिकां प्रणयति—प्रजापतिर्होति । ह—सद्यः किराणं । प्रजापतिः किल कर्माणि
बागादीनि करणानि ससृजे सुष्टमात् । कर्माणीनि हि तानीति कर्माणीत्युच्यन्ते । तानि पुनः सुष्टान्यन्योन्येन, इतरेतरम-
स्पृशन्तं स्पृशन्तं सर्वं चक्षुः । कथमित्यपेक्षायां सः द्वित्रिकारमेवाह वदित्वाभ्येवेति । वदित्वाभ्येव स्वव्यापारादनुवदनादनु-
२० परतैवाह स्यामिति वान्व्रतं दध्रे वृत्तवती यद्यन्योऽपि मत्समोऽस्ति स्वव्यापारादनुवरन्तुं शक्नोति सोऽपि वदन्त्यात्मनो
वीर्यमिति । तथा ब्रह्माभ्यहमिति चक्षुर्व्रतं दध्रे श्रोत्राभ्यहमिति श्रोत्रं व्रतं दध्रे । एवमनूना प्रकारेण बागादिवन्यानि
कर्माणि त्वगादीनि करणानि यथा कर्म यद्यस्य कर्मेति स्वीयं स्वीयं व्यापारमनुसृत्य व्रतं दध्निरे इति शेषः ॥३०॥

प्रजापतेर्बागादिषु अथद्वारा स्वकर्मप्रभृतिरासीदित्याह—तानि मृत्युरिति । मृत्युमारकः अमरूपी भूत्वा
तानि बागादीनि करणान्युपयेमे संभ्राह । कथमित्यपेक्षायामाह—तानोति । स्वव्यापारे प्रवृत्तानि तानि करणानि
२५ मृत्युराप्नोच्छ्रमरूपेणात्मानं दक्षितवानापत्वा प्राप्य च तानि करणानि मृत्युरवाक्यं अवरोधं कृतवात् । स्वकर्मस्यः
प्रभ्यावितवानित्यर्थः । अथ कार्यगतश्रमलिङ्गकं प्रमाणमाह—तस्माच्छ्रम्यत्येवेति । यस्मात्प्राजापतेर्बागादीनि
श्रमविद्वानि तस्मादवापि वदन्कर्माणि प्रवृत्ता बान्ध्याभ्यत्येव अमरूपिणा मृत्युना संयुक्ता स्वकर्मतः प्रचवते ।
तथा श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रम् । अथ बागादीनां भग्नव्रतत्वनिर्धारणानन्तरं योऽयं मध्यमः प्राण इममेव मुख्यं
प्राणं अमरूपीमृत्युर्नाऽप्यनोष्ठं प्राप्तवान् । तेनाख्याप्यन्त एव स्वकर्मणि प्रवर्तते ॥३१॥

३० तथापि कथं प्राणस्यैव व्रतं धार्यमित्यपेक्षायामाह—तानोति । तानि बागादीनि करणानि तं प्राणं ज्ञातुं
दध्निरे वृत्तवन्ति मनः कथं ? अयं वै प्राणो नोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठः प्रत्यक्षतमोऽप्यधिकः । यस्माच्चः संचरश्चास
चरंश्च न व्यथतेऽप्यापि न रिष्यति न विनश्यति । तस्य श्रेष्ठत्वे फलितमाह—होति । हन्तेदानीं सर्वे वधमस्यैव
प्राणस्य रूपमसाम प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्येद्गृहीति । एवं विनिश्चित्य ते सर्वे बागादयः एतस्यैव प्राणस्य
रूपमभवन्प्राणरूपमेवात्मत्वेन प्रतिपत्ताः प्राणव्रतमेव दध्निरेऽस्मद्वद्वतानि न मृत्योर्वारिणाय क्पतानीत्यभिप्रायेण ।

३१ एवं करणानां प्राणरूपत्वमुक्त्वा तस्मात्त्वमाह—तस्मादेति इति । यस्मात्तद्योगेन चलनात्मना प्रकाशात्मना च
स्वेन रूपेण रूपवर्तीतराणि करणानि । न हि प्राणादन्यत्र चलनात्मकत्वमुपपद्यते । चलनव्यापारस्यैव कारणेन

अथाधिदेवतम् । ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दग्ने तस्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति
चन्द्रमा एवमन्या देवता यथादेवत्स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां
देवतानां वायुर्लोकं चिन्ति ह्यान्मा देवता न वायुः सैवाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः ॥३३॥
अथैष इलोको भवति । यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति
प्राणेऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ इव इति यद्वा एतेऽमुर्ह्यध्रियन्त तदेवा-
प्यद्य कुर्वन्ति तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युरापन्नव-
दिति यद्यु चरेत्समापिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं लोकतां जयति य एवं वेद ॥३४॥

इति प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

हि करणानि सर्वदा स्वव्यापारेषु लक्ष्यन्ते । तस्मादेते वागादय एतेन प्राणाभिधानेनाख्यायन्ते प्राणा इत्येव-
मभिधीयन्ते । संप्रति विद्याफलमाह—तेन ह वावेति । य एवं सर्वकरणानां प्राणतमतां प्राणशब्दाभिधेयत्वं च १०
वेति स विद्वान्स्मिन् कुले जातो भवति तत्कुलं तेन ह वाव तेनैव विदुषाऽऽख्यायते लौकिकैरमुष्येदं कुलमिति
विद्वद्भ्यामेव प्रथितं भवति । किं च यः कश्चिद्बुद्धैर्विदिता प्राणात्मदगिना सह प्रतिपत्नी सन् स्पष्टते सोऽस्मिन्नेव
शरीरेऽनुगुण्य दीर्घकालं शोषं गत्वाैव ह किलान्ततो म्रियते न सहस्रांशुपद्भुतो म्रियत इति भावः । एवमुक्तं प्राणदर्शन-
मुपसंहरति—इत्येषाव्रतमिति । इत्येवमध्यात्मं प्राणादिदर्शनमुक्तम् । उक्तोपसंहारोऽधिदेवतप्रदर्शनायः ॥३२॥

अथानन्तरमधिदेवतं देवताविषय दर्शनमुच्यते । कस्य देवताविशेषस्य व्रतधारणं श्रेय इति मीमांस्यते । १५
अध्यात्मवत्सर्वं श्रेयम् । ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दग्ने इत्यादि यथादेवतं स्वं स्वं देवताव्यापारमनति-
क्रम्याऽन्या देवता विद्युदाद्या व्रतं दधिर इत्यर्थः । स इति दृष्टान्तोऽध्यात्मं यथा वागादीनामेषां प्राणानां मध्ये
मध्यमः प्राणो मूल्यनाऽनासः स्वकर्मणो न प्रख्यापितः स्वेन प्राणव्रतेनामग्नव्रतः । एवमेतासामन्यादीनां देवतानां
मध्ये वायुरपि मूल्यनाऽनासः । स्वेनैव वायुव्रतेनामग्नव्रतः । एतदेव प्रकटयति—स्फोचन्तीति । हि यस्मादा-
ध्यात्मिकवागादिवदन्या अग्न्याद्या देवता म्लोचन्त्यस्तं यन्ति स्वकर्मभ्य उपरमन्ते न वायुरस्तं याति यथा २०
मध्यमः प्राणोऽनः सैवाऽनस्तमिताऽविनाशिन्नता देवता यद्वायुर्गोऽयं वायुः एवमध्यात्ममधिदेवं च मीमांसित्वा
वायोव्रतमग्नमिति निर्धारितम् ॥३३॥

उक्तार्थदाढ्याय मन्त्रमवतारयति—अथैष इति । अथाप्येतस्यैवार्थस्य प्रकाशक एव इलोको मन्त्रो
भवति । यतश्च यस्माद्वायोः प्राणाच्च क्रमेणाऽधिदेवतं सूर्योऽध्यात्मं च चक्षुः प्रातःकाले पुरुषस्य प्रबोधककाले
च यथाक्रममुदेत्युदगच्छति । यत्र वागी प्राणे चापरसंख्याक्रमे पुरुषस्य स्वापसमये च यथाक्रमं सूर्यं चक्षुःश्चास्तं २५
गच्छतीति मन्त्रप्रथमादस्यमच्छब्दार्थं श्रुतिराह—प्राणादिति । प्राणादधिदेवाव्यात्मस्वादेव सूर्योऽधिदेवतमध्यात्मं
च चक्षुःस्तेति । प्राण एवास्तमेति । यतश्चेत्यादिश्लोके अपूर्णताज्ञापनार्थं प्राणादित्यादि । ब्राह्मणग्रन्थैर्हितं
इलोकस्यात्तरादं माह—तं देवा इति । देवा वागादयोऽन्यादयश्च तं धर्मं वायुव्रतं प्राणव्रतं चावश्यानुष्ठेयमिति
चक्रिरे व्रतवन्तः । स एव प्राणवायुव्रतलक्षणो धर्म एवाच्चेदानीमनुवर्तते । स उ स एव धर्मः श्रोत्रि भविष्यत्यपि कालेऽ-
नुवर्तिष्यते च देवैरिति मन्त्रोत्तरादं संक्षेपतः श्रुतिव्याकरोति—यद्वा एत इति । अमुहि अमुष्मिन् काले एते वागाद- ३०
योऽन्यादयश्च यद्दे यदेव वायुव्रतं प्राणव्रतं चाध्रियन्त तदेव व्रतमद्यापि कुर्वन्नुपवृत्तन्तेऽमग्नत्वेन देवैः मीमांसितं ते
अनुगच्छन्तीत्यर्थः ।

अग्निरहस्ये इदमेवोक्तम् । “यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं मनः प्राणं श्रोत्रं तदा
प्रवृष्यते प्राणादेवावि पुनश्चायन्त इत्यध्यात्मम् अथाधिदेवतं यदा वा अग्निरनुगच्छति वायुं तर्ह्यनुद्वाति तस्मादेनमुद-
वासीदित्याहुर्वायुं ह्यनुद्वाति यदाऽऽदित्योऽस्तमेति वायुं तर्हि प्रविशति वायुं चन्द्रमा वायौ दिवः प्रतिष्ठिता वागोरेवावि- ३५
पुनर्जायन्त” इति । अनुगच्छति जागर्यति वायुमनु तदवीन एव । उद्वात्यस्तमेति उद्वानीदस्तगतं इत्यर्थः । प्रकरणा-
मुपसंहरति—तस्मादेकमेवेति । यस्माद्वागादयोऽन्यादयो वा परिस्पन्दनिरहिणा न स्वातुमर्हन्ति तेन तैः सर्वदेवैरनु-

अथ प्रमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्

त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म । तेषां नाम्नां वागित्येतदेवामु-
क्थमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतदेवोऽसमैतद्धि
सर्वेनात्मनिः सममेतदेवां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि नामानि विभर्ति ॥१॥

- ५ अथ रूपाणाम् । चक्षुरित्येतदेवामुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेवोऽसमैतद्धि सर्वे रूपैः सममेतदेवां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि विभर्ति ॥२॥

- वत्येते प्राणव्रतमेवैकम् । तस्मादन्योऽप्येकमेव व्रतं बरेत् । अध्यात्म प्राणव्रतमधिदैवं च वायुव्रतमित्येकमेव व्रतं धार्य-
मित्यर्थः । किं तदित्यत आह—प्राण्याच्चेवेति । प्राण्यात्प्राणनव्यापारं कुर्यात् । न हि
प्राणनापानलक्षणस्य प्राणव्यापारस्योपरमोऽस्ति । तस्मादिन्द्रियान्तरव्यापारं हित्वा तदेवैकं व्रतं चरेदित्यर्थः ।
१० एतत्प्राणव्रताकरणं बाधकमाह—नेनेति । नेच्छब्दः परिभरे । नेन्मा मां पाप्मा श्रमरूपी मृत्युरानुवत्प्राणुवत्प्राणुयात् ।
यथाहमस्माद्व्रतात्प्रभ्रूतः स्यां तर्हि मृत्युना व्रत एवाहमित्येवं व्रतो धारयेत्प्राणव्रतमित्यभिप्रायः । प्राणव्रतस्य
सकृदनुष्ठानमात्राद्यैः सर्वेन्द्रियव्यापारनिवृत्तिरूपं संन्यासलक्षणं प्राणव्रतमामरणमनुवर्तयेदित्याह—यथु चरेदिति ।
उ पुनर्यदि कदाचिच्चरेत्प्राणव्रतमैतत्प्राणव्रतं तर्हि समापिपयिषेत्समापयिनुमिच्छेत् । यदि ह्यस्मात् व्रतादुपरमेष्ट्याः परिभूतः
स्यात् देवाश्च । तस्मात्समापयेदेव सर्वभूतेषु वायादयोऽन्यादयश्च भदात्मका एवाहं च सूत्ररूपप्राणात्मा सर्वोपा-
१५ परित्यज्जकित्येवमुपासकस्य फलमाह—सेनेति । तेन उ तेनानेन प्राणात्समप्रतिपत्तयैः देवतायै एतस्या एव प्राणदेवतायाः
सायुज्यं सयुग्मवामेकात्मकत्वं विज्ञानप्रकथयिष्यं, सलोकात्समेकस्थानत्वं विज्ञाननिकथयिष्यं जयति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥३॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितभाष्ये चिन्महाश्रीबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया
प्रमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणं ॥३॥

- अथ योज्या देवतामुपास्त इत्यत्र सूचिताया अविद्यायाः साध्यसाधनलक्षणो व्याकृताऽव्याकृतरूपो विस्तर
२० इयता ग्रथेन निरूपितः । इदानीं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं तस्यैव नामरूपकर्मतिपत्त्येनोपसंहारं वक्तुमुपसंहाराद्ब्राह्मणं प्रवर्तते—
त्रयं वेति । इदं यथोक्तं व्याकृताऽव्याकृतात्मकं जगत्त्रयं वै श्र्यात्मकमेव । किं तत्त्रयमित्याह—नामरूपं कर्मेति ।
सर्वस्य जगतो नामादिमात्रत्वं कथमवधार्यत इत्यत आह—तेषामिति । तेषां यथोपन्यस्तानां नामरूपकर्मणां मध्ये
एषां नाम्नां नामविशेषाणां यन्नदत्तो देवदत्त इत्येवमादीनां वागित्येतस्य शब्दस्य योऽर्थः शब्दसामान्यमात्रमेतदुक्तं
कारणमुपादानं सैन्धवलक्षणकणानां सैन्धवाच्च इव यः कश्चि शब्दो बाधये सैत्थुकत्वाद्वागिति शब्दसामान्यमुच्यते ।
२५ सत्त्वत्वमुपादायितुं हेतुमाह—अतो हीति । हि यस्मादतोऽस्माद्वाच्यशब्दाविधेयाज्ञानसामान्यात्सर्वाणि नामानि यन्नदत्तो
देवदत्त इत्येवमादिप्रविभागान्मुत्तिष्ठन्त्युत्पद्यन्ते प्रथिमभ्यन्ते लवणाचकात्त्वलक्षणया इव । कार्याणां कारणेज्जन्तभावविशिष्टो
विशेषाणां साम समत्वात्साम सामान्यमित्यर्थः । समत्वमेव साधयति—एतद्वेति । एतच्छब्दसामान्यमेवा नाम-
विशेषाणां साम समत्वात्साम सामान्यमित्यर्थः । समत्वमेव साधयति—एतद्वेति । हि यस्मादेतद्वाच्यं शब्दसामान्यं
सर्वैर्नामिभिरात्मविशेषैः समं तुल्यं नामविशेषाणां नाममात्रादात्मकात्मा । तस्माद्विधेयोपात्तत्रैवास्तत्राव इत्यर्थः ।
३० तथैषां नामविशेषाणामेतद्वाच्यशब्दाच्च वस्तु ब्रह्म यात्मा ततः शब्दयन्त्रात्सामविशेषाणामात्मकाभो भवतीत्यर्थः ।
तदेव साधयति—एतद्वेति । हि यस्मादेतद्वाच्यं शब्दसामान्यं सर्वाणि नामानि स्वरूपप्रदानेन विभर्ति धारयति । एव
कार्यकारणत्वोपपत्तेः सामान्यविशेषोपपत्तेरात्मप्रदानोपपत्तेश्च नामविशेषाणां शब्दमात्रता सिद्धा एवमुत्तरयोरपि
यथोक्तं सर्वं योज्यम् ॥१॥

- अथ नामव्याख्यानानन्तरं रूपाणां सितासितप्रभ्रूतीनां चक्षुरित तच्च रूपसामान्यं तदपि प्रकाशमात्रं ।
३५ एतदेव रूपविशेषाणामुक्त्यमुक्तमित्यादि पूर्ववत् ॥२॥

अथ कर्मणाम् । आत्मेत्येतदेष्टामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेष्टां
सामैतद्धि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेष्टां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि बिभर्ति
तदेतत्त्रयं सदेकमयमात्माऽऽत्मो एकः सत्तेतत्त्रयं तदेतदमृतं सत्येन
च्छन्नं प्राणो वा अमृतं नामरूपे सत्यं ताम्यामयं प्राणश्छन्नः ॥३॥

इति प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

इति साध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

इति बृहदारण्यकक्रमेण चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्

द्वृषवालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस । स होवाचाजातशत्रुं
काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजातशत्रुः सहजमेतस्यां
वाचि दृश्यो जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ॥१॥

अथ रूपव्याख्यानानन्तरं कर्मणा सर्वकर्मविशेषाणां मननदर्शनचलनात्मकानामात्माऽऽत्मशब्दवाच्यशरीर-
निर्वर्त्यकर्मसामान्यमित्येतदेष्टामुक्थमित्यादि पूर्ववत् । आत्मना शरीरेण कर्म करोति शरीरे च सर्वकर्माभिव्यज्यतेऽ-
तस्तत्स्थत्वादात्मनः कर्माभिव्यज्यते । एवं नामरूपकर्मात्मत्वेन सक्षिप्तस्यापि जगतः पुनः संक्षेपतामाह—तदेतत्त्रयं १५
मिति । तदेतद्यथोक्तं नामरूपकर्माख्यं त्रयं त्रिदण्डविष्टम्भवत्परस्परं संहतं सदेकम् । कैनेकत्वमित्यपेक्षायामात्मनेत्याह—
अयमिति । अयं प्रत्यक्ष आत्मा कार्यकरणसङ्घातः पिण्ड एतन्मयो वा अयमात्मेत्यादिनाऽनन्यतया व्याख्यातः ।
एवं नामादित्रयस्य देहमात्रस्यै कथं व्यवहारासाकर्त्यमित्याशङ्क्याह—आत्मो एक इति । उ पुनरात्मा कार्यकरण-
सङ्घातः पिण्ड एकः सन्नव्यात्माधिभूताधिदेवभावेन व्यवस्थितमेतदेव नामरूपं कर्मेति त्रयं नामादिभिन्नस्य देहस्या-
गृह्यमाणत्वाद्ब्रह्मवद्वासाकर्त्यमित्यर्थः । एकस्मिन्नपि सङ्घाते कार्यकरणरूपेणावान्तरविभागमाह—तदेतदमृतमिति । २०
तदेतद्ब्रह्ममाणममृतम् । सत्यस्थैत्यस्य वाक्यस्यार्थः श्रुतिः स्वयमेवाह—प्राणोवा अमृतमिति । प्राणो वै लिङ्गात्मा करणात्म-
कोऽन्तस्त्वष्टंभक आत्मभूतोऽविनाशी । अमृतममृतभूतः स्थूलदेहे गच्छत्यपि यावन्मोक्षस्थापित्वास्त्रामरूपे पंचीकृतभूतात्मके
शरीरावस्थे कार्यात्मके सत्यं सत्यशब्दवाच्ये । सच्च त्वं भूतपञ्चकं ते के ? नामरूप इत्यर्थः । ताभ्यां ब्राह्माभ्यां
शरीरात्मकाभ्यामुपजनापायवर्गिभ्या नामरूपाभ्यामयं क्रियात्मकस्तयोस्त्वष्टंभकः प्राणः छन्नोऽप्रकाशीकृतः । अतः
प्रत्यगात्मस्तत्तु सत्तरां दुर्विशेषमिति तज्ज्ञानैवहितैर्माभ्यमिति भावः । एतदेव संसारतत्त्वमविद्याविषयं प्रदर्शितम् ॥३॥ २५

इति श्रीविचारण्यमुनिविरचितसामान्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

अथ प्रथमोऽध्याये सूचितयोर्विद्याविद्ययोर्विद्या प्रपञ्चिता । संप्रति विद्यां प्रपञ्चयितुं श्रुतिद्वितीयमध्याय-
मारभते । तत्र वक्तुं श्रोतृरूपस्याधिक्याद्विद्याविषयमेव ब्रह्मात्मत्वेनोपगतो गार्ग्यो ब्राह्मणो वक्ता पूर्वपक्षवाच्युप-
स्थाप्यते । मुख्यब्रह्मात्मदर्शो राजा अजातशत्रुः श्रोता सिद्धान्तवादी चोपस्थाप्यते श्रुत्या । एवं हि यतः पूर्वपक्ष- ३०
सिद्धान्तादशक्त्याकारेण समर्थमानोऽर्थः श्रोतुश्चिन्तवश्चेतीति सुखप्रतिपत्त्यर्थमजातशत्रुब्राह्मणं प्रवर्तते—द्वृषवाला-
किर्हेति । द्रोऽन्त्यम्ब्रह्मवित्त्वादेव गर्वितो बलाकाया अपत्य वालाकिर्द्वृषवासी वालाकिर्हेति द्वृषवालाकिर्हृशब्द
ऐतिहास्यैः आख्यायिकायाः । अनूवानोऽनुवचनसमर्थो वाग्मो गार्ग्यो गर्गगोवापत्यं ब्राह्मणः आस वभूव । स ह पुनः
वचचित्कालविशेषेऽजातशत्रुभातशत्रुनामानं रालानं काश्यं काशोरामभिशगम्य हे राजन् ! ते तुभ्यं ब्रह्म मुख्यं
ब्रवाणि कथयामीत्युवाचोक्त्वा । स श्रद्धादिर्नैषज्ज्जातशत्रुतस्या ब्रह्म ते ब्रवाणीत्यस्या वाचि वचनमात्रे गवा ३५
सहन् दप इति तं ब्राह्मणं प्रत्युवाच । ननु साक्षाद्ब्रह्मकथनमेव सहजदानी निमित्तं कःमात्रेणैव इत्यादिगवा श्रुती

स होवाच गार्ग्यः । य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं
ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा
अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां भूर्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति
स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां भूर्धा राजा भवति ॥२॥

५ स होवाच गार्ग्यः । य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचा-
जातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा बृहन्पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा अहमेत-
मुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽहर्हर्ह सुतः प्रसुतो भवति नास्यान् क्षीयते ॥३॥
स होवाच गार्ग्यः । य एवायं विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टास्तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति

१० स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥४॥
स होवाच गार्ग्यः । य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टाः पूर्णमप्रवर्तीति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्मात्लोकताम्रजोद्वर्तते ॥५॥

राजोऽभिप्रायमाह—जनको जनक इतीति । वैश्वदेवो जनको दाता जनकः श्रोतेति प्रसिद्धश्चब्रूतनार्यः । जनको
१५ हि जनकः शुश्रूषुरिति वै ब्रह्म शुश्रूषुषो विवक्षन्व- प्रतिजिघृक्षवन् जनो ब्राह्मणा धावन्त्यभिगच्छन्ति । तस्मात्तत्सर्वं
मय्यपि संभावितवानसीति मुख्यब्रह्मकथनं विनैव तद्वचनमात्रेणैव सहस्रं वच इति राजोऽभिप्राय इत्यर्थः ॥१॥

एवमभिमुखीभूतं शुश्रूषुं राजानं प्रति स गार्ग्यो ह किलोवाच । य एवासावादित्ये यक्ष्यि वैकोऽभिप्रायी
पुरुषश्चक्षुर्द्वारेण हृदि प्रविष्टोऽहं कर्ता भोक्ता चैत्यवस्थितमेव पुरुषस्मिन्कार्यकरणसङ्घातेऽहं ब्रह्मोपासे निरन्तरं
पश्यामि तत्तमेव पुरुषं ब्रह्म तुभ्य ब्रवीमि त्वमप्युपास्वेत्युक्ते सोऽजातशत्रुर्होवाच मामेति हस्तेन विनिवारयन् हे गार्ग्य ।
२० एतस्मिन् विश्वे ब्रह्मणि मा मा सवदिष्टा मा संवादं कार्षीरहमिदं जानामि । मा मेति “आवासे चे”ति द्विवचनम् । अथ
चैत्यमन्यसे जानीषे त्वं ब्रह्ममात्रं न तु तद्विशेषणोपासनफलानीति तन्न मन्तव्यं यत् सर्वमेतदहं जाने इत्याह—अतिष्ठा
इति । अतीत्य सर्वाणि भूतानि तिष्ठतोत्यतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां भूर्धा शिरः पूज्य- राजा च राजते क्षीयत इति व्युत्पत्ते-
र्वीमिगुणोपेतत्वाद्वाजा एतद्विशेषणैर्विशिष्टमेतद्ब्रह्माऽहमस्मिन्कार्यकरणसङ्घाते कर्तुंभोक् चैत्येतं पुरुषमुपासेज्वरतं
पश्यामि । य एवमुक्तगुणत्रयविशिष्टमेतमुपास्ते सोऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां भूर्धा च राजा च भवतीति । यथागुणोपासनमेव
२५ हि फलम् । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः ॥२॥

एवं संवादिनादित्यब्रह्मण्यजातशत्रुणा प्रत्याख्याते चन्द्रमसि ब्रह्मान्तरं गार्ग्यः प्रतिपश्वानित्याह सहोवाच
गार्ग्यः । य एवासौ चन्द्रे मनसि चैकः पुरुषो भोक्ता कर्ता चेति पूर्ववद्विशेषणम् । बृहन्पाण्डरवासाः सोमो योऽभिपश्यते तं बुद्धिर्निर्द-
म पाण्डरवासाः चन्द्राभिमानिनः प्राणस्य अप्यारीत्वात्सोमो राजेति चन्द्रमा उतात्मकश्च सोमो योऽभिपश्यते तं बुद्धिर्निर्द-
म पुरुषमेकीकृत्याहं ब्रह्मोपासे । अत्योपासकस्य प्रकृत्यात्मके यज्ञे ह किलाहर्हः प्रत्यहं सोमः सुतोऽभिप्युतो भवति ।
३० विद्वत्स्यात्मके च यज्ञे प्रसुतः प्रकृष्ट सुतो भवति । यथोकोपासकस्य प्रकृतिविकृत्यनुष्ठानसामर्थ्यं लीलालम्भ्य भवतीत्यर्थः ।
अस्यान्नात्मानोपासकस्यान्नं च न क्षीयते अन्नाक्षय्यत्वोपासनानुसारित्वानुपपन्नमित्यर्थः ॥३॥

संवाददोषेण चन्द्रब्रह्मण्यपि प्रत्याख्याते ब्रह्मान्तरमाहेत्यादि सर्वत्र बोध्यम् । तथा विद्युति त्वचि हृदये चैका-
देवता तेजस्वीति तस्या विशेषणं तेजस्वीह भवतीति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवतीति च फलम् । विद्युता बहुत्वस्याङ्गी-
करणादात्मनि प्रजाया चेति फलबाहुल्यम् ॥४॥

३५ तथा आकाशे हृदये चैकं पूर्णमप्रवर्ति चेति विशेषणद्वयम् । अप्रवर्तित्वमक्रियात्वं वा पूर्णत्वविशेषण-
फलमिदं पूर्यते प्रजया पशुभिरप्रवर्तित्वविशेषणफलं नास्यास्मात्लोकताम्रजोद्वर्तते विच्छिद्यत इति प्रजासन्ताना-
विच्छिन्तः ॥५॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
 होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा
 अहमेतमुपास इति स एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्होपराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायौ ॥६॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
 होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा विषासहिरिति वा अहमेतमुपास ५
 इति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति विषासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥७॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचा-
 जातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति स य
 एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपं ह्रैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमयो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥८॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमादशं पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजात- १०
 शत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते
 रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवत्यथो यैः सन्निगच्छति सर्वोऽस्तानतिरोचते ॥९॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं विक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचा-
 जातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास
 ति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयोऽनपग भवति नास्माद्वगण्डिच्छते ॥१०॥ १५

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं यन्तं पञ्चाच्छब्दोऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
 होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा असुरिति वा अहमेतमुपास इति स य
 एतमेवमुपास्ते सर्वं ह्रैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥११॥

तथा वायौ प्राणे हृदि चैका तस्या विशेषणमिन्द्रः परमेश्वरः वैकुण्ठोऽसह्यः । न परैर्जितपूर्वः भक्तां गणत्वं-
 प्रसिद्धैरेकस्मिन् वायवपराजिता सेनेति गुणः संभवतीति बोध्यम् । विशेषणविशेषत्रयस्य फलत्रयं क्रमेण व्युत्पादयति- २०
 जिष्णुरित्यादिना । जिष्णुर्जयशीलोऽपराजितस्त्वभावः अन्यतस्त्यजायौति । अन्यतस्त्यानामन्यमातृतो जाताना
 सपत्नानां जयशीलो भवति ॥६॥

तथा अग्नी वाचि हृदि चैका विषासहिरिति विशेषणम् । यद्विचिष्यते क्षिप्यते तत्सर्वं भस्मीकरणेन सहते
 इति विषासहिरग्निः फलोक्ती विषासहिः परेषां मर्षयिता । अग्नीना बाहुल्यादुपासकस्यात्मनि प्रजायां च दीप्ताग्नित्वं
 सिध्यति विद्युताग्निवेति बोध्यम् ॥७॥ २५

अप्सु रेतसि हृदि चैका । तस्या विशेषणं प्रतिरूपोऽनुरूपः श्रुतिस्मृत्यप्रतिकूल इत्यर्थः । फलं प्रतिरूपं श्रुति-
 स्मृतिशासनानुष्मभवेतमुपासकमुपगच्छति प्राप्नोति नाप्रतिरूपं न विपरीतम् । अथो अन्यच्च फलमस्मादुपासितुः
 प्रतिरूपः श्रुतिस्मृत्यनुकूलः पुत्रो जायते न विपरीत इत्यर्थः ॥८॥

आदशे प्रसादस्वभावे चान्यत्र सङ्गादौ हार्दे सत्त्वगुद्विस्वाभावे चैका । तस्या विशेषणं रोचिष्णुः दीप्तिस्व-
 भावः फलं च तदेव रोचिष्णुत्वम् । अथो अन्यच्च यैः सह सन्निगच्छति संवध्यते तान्सर्वानतिरोचते रोचनाधार- ३०
 बाहुल्यात्फलबाहुल्यम् ॥९॥

द्विभु कर्णयोर्हृदि चैकाऽग्निनी देवावविद्युक्तस्वभावा । तस्य देवस्य गुणो द्वितीयवत्त्वमनपगतत्वं च अन्योन्यमवि-
 युक्ता दिगामाग्निनोऽर्धवर्धमिवात्तदेव फलमुपासकस्य द्वितीयवत्त्वं साधुभृत्यपरिवृत्तत्वमस्मादुपासकादगणः समूहश्च
 न छिद्यते विच्छेदं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥१०॥

यन्तं गच्छन्तं पञ्चातृष्टनो य एवायं शब्दोऽनूदेत्युत्पद्यतेऽन्यात्वं च जीवन्हेतुः प्राणस्तमेकीकृत्यैतमेवोपासे ३५

- स होवाच गार्ग्यः । य एवायं छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मां सैतस्मिन्संवदिष्टा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वे ह्येवास्मिन्लोक आधुरेति नैनं पुरा कालामृत्युरागच्छति ॥१२॥
- स होवाच गार्ग्यः । य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचा-
 ५ जातशत्रुर्मां सैतस्मिन्संवदिष्टा आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेत-
 मुपास्त आत्मन्वीं ह भवत्यात्मन्विनी हस्य प्रजा भवति स ह तुष्णीमास गार्ग्यः ॥१३॥
- स होवाचाजातशत्रुः । एतावन्नृ३ इत्येतावद्धीति नैतावता विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्यं उप त्वाऽप्यानीति ॥१४॥
- स होवाचाजातशत्रुः । प्रतिलोमं वै तद्यद्वाह्याणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे
 १० वक्ष्यतीति अत्रेव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तं पाणिवादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषे सुप्रमाजामनुत्तमेतेर्नामिभिरामन्त्र्याचक्रे बृहन्पाण्डरवासः सोम राजसिति स नोत्तस्थौ तं पाणिनाऽप्येवं बोधयाचकार स होत्तस्थौ ॥१५॥

- तस्य विशेषः अनुर्जीवनहेतुः प्राणः तस्य फलं सर्वं सम्पूर्णं यावत्कर्माणां ह किल आयुरस्मिन्लोक एति गच्छति कर्म-
 परिच्छिन्नकालाद् पूर्वं रोगादिना पीड्यमानमयेन प्राणो न जहाति न त्यजति ॥११॥
- १५ छायायां बाहो तमस्यध्यात्वं चावरणात्मकैज्ज्ञाने हृदि चैका देवता तस्या विशेषणं मृत्युः फलं सर्वं पूर्ववद् एतावास्तु विशेषो यन्मूर्त्योरायमनात्प्राग्गोपादिपीडया अभावः ॥१२॥
- व्यस्तानि ब्रह्माण्युपन्यस्य समस्तब्रह्मोपदिशति आत्मनि प्रजापती दूद्वी च हृदि चैका । तस्या विशेषण-
 मात्मन्वी आत्माऽप्यास्तीत्यात्मन्वी स्वतन्त्रः । फलमात्मन्वी । वात्सल्यनिनी ह किलस्य प्रजा भवति । फलस्यात्मना-
 मित्वाद् न प्रजाया तदभिधानमुचितमित्याशङ्क्या बुद्धिबहुत्वात्प्रजायां संपादनम् । एवमजातशत्रुणा स्वयं परिक्षा-
 २० तत्वेनेव क्रमेण प्रत्याख्यातेषु ब्रह्मसु स गार्ग्यो ह किल क्षीणब्रह्मविज्ञानोऽप्रतिभासमानोत्तरस्तूष्णीमवाक्यिषा
 आस बभूव ॥१३॥
- स तथाभूतमालक्ष्य सोऽजातशत्रुर्होवाचैतावन्वि- । किमेतावदेव ब्रह्म विज्ञातमाहोस्त्वधिकमप्यस्तीति
 विचारार्थं प्लुतिः । गार्ग्य आह—एतावद्धीति । एतावदेव नातः परं विदितमस्ति । अजातशत्रुराह नैतावता विदितं
 ब्रह्म विदितं भवति । किमर्थं विदितोऽसि ब्रह्म ते ब्रवाणीति किमेतावद्विदितं विदितमेव न भवतीति नैतावता विदितं
 २५ भवतीति श्रुता राज्ञाधिकं ब्रह्म ज्ञातव्यमस्तीति दक्षितं भवति । तच्चातुषसंज्ञाय न वक्ष्यमित्याचारविधिशो गार्ग्यः
 स्वयमेव ह किलोवाच यथाऽप्यं सिध्यो गुह्यमुपेयात्तथाह त्वा त्वामुपायानुपगच्छनीत्यर्थः ॥१४॥
- एवमुक्तः सोऽजातशत्रुर्होवाच प्रतिलोमं वै विपरीतमेव तद्यद्वाह्याण उत्तमवर्णः आचार्यत्वेऽधिकृतः स
 क्षत्रियमनाचार्यस्वभावमुपेयादुपगच्छेच्छ्रव्यवृत्त्या ब्रह्म मे वक्ष्यतीत्येवम् । एतदाचारविधिशास्त्रेषु निषिद्धं “अनुगन्वा च
 क्षुश्वा यावदव्ययनं गुरोः” “नाब्राह्मणे गुरो सिध्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् । अबाह्याणवध्ययनमापत्काले विदीयते ॥”
 ३० इत्यादिना । तस्मादे गार्ग्यं स्वमाचार्य एव सन् तिष्ठहं तु त्वा त्वा यस्मिन् विदिते ब्रह्म विदितं भवति तन्मुख्यं वैच
 ब्रह्म विज्ञपयिष्याम्येव विज्ञप्तिमेव करिष्यामि । एव प्रतिज्ञातब्रह्मबोधार्थमुपक्रम्य इत्याह—तं याथाविति । त गार्ग्ये
 सलज्जमालक्ष्य विज्ञयजननाय पापौ हस्ते आदाय गृहीत्वा उत्तस्थौ उत्थितात् । ततस्ती ह गार्ग्यवातशत्रू क्वचिद्वाज-
 गृहप्रवेशे सुप्त पुरुष प्रत्याजन्मनुरागती तं च सुप्तं पुरुषं प्राप्य बृहन्पाण्डरवासः सोम राजसित्येतैर्नामिरामन्त्र्याचक्रे
 ३५ व्यापिष्य बोधयाचकारं प्रतिबोधितवान् । ततः स पुरुषो ह किलोत्तस्थावुत्थितवान् । तथा च बृहन्पाण्डरवास इत्यादि-
 प्राणात्मचन्द्रादिनाम्ना असंबोधनेन गार्ग्याभिमतप्राणदेवतातिरिक्त एवात्माऽस्मिञ्छरीरे कर्ता भोक्ता न प्राण इति

स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैव एतत्सुप्तोऽभूच्च एष विज्ञानमयः

पुरुषः क्वैव तदाभूत्कुत एतदागादिति तद् ह न मेने गार्ग्यः ॥१६॥

स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैव एतत्सुप्तोऽभूच्च एष विज्ञानमयः पुरुषस्तद्देशं

प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिच्छेते ॥१७॥

तानि यदा गृह्णाति । अथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम तद्गृहीत एव
प्राणो भवति गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥१८॥

स यत्रैतत्स्वप्न्यया चरति । ते हास्य लोकास्तद्भुतेव महा-

राजो भवत्युतेव महान्नाह्राण उतेवोच्चावचं निगच्छति ॥१९॥

निर्णीतम् । अन्यथोच्छ्वासनिःश्वासरूपेण व्याप्रियमाणस्य प्राणस्य न संवोधनाश्रयणमनुत्थानं च भवेदापेक्षणेन वा प्राण-
शरीरसंघातमात्रो भोका नेति निश्चितमन्यथा संघातमात्राविशेषात् स्पर्शमात्रेणाप्युत्थानं स्यादिति भावः ॥१५॥ १०

स ह किलाजातशत्रुरेवं व्यतिरिक्तास्मास्तित्वं प्रतिपाद्याऽस्यात्मनः स्वाभाविकस्वरूपबोधनार्थं स्वयमेव गार्ग्यं
प्रत्युवाच हे गार्ग्य य एष प्रसिद्धो विज्ञानमयः पुरुषः विज्ञायत अनेनेति व्युत्पत्त्या संकल्पविकल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं
बुद्धिविज्ञानमुच्यते । तन्मयस्तत्प्रायस्तस्मिन्पुरुषम्यस्तेन चोपलभ्यो इत्यर्थः । पुरि वेहे शेत इति पुरुषः । एष यत्र
यस्मिन् पाणिपेयणप्रतिबोधात् प्राक्काले एतत्स्वप्नं यथा भवति तथा सुप्तोऽभूच्च तदा एष विज्ञानमयः पुरुषः
क्व कस्मिन् स्वाभाव्ये कीदृशिवशे स्वरूपे स्थितोऽभूच्च । कुतः कीदृशिवशात् स्वरूपात् प्रच्युतः सन् एतदागमनं यथा १५
स्यात्तथाऽज्ञादागतः पाणिपेयोत्तरकालमिति । एवमधिकरणमपादानं चोभयं पृष्टौ गार्ग्यः किमुक्तवानित्यत आह—
तद्बु हैति । उ पुनर्यद्विज्ञानमयस्य पुरुषस्य स्वापे संवेशनस्थानं यतश्च स्थानाज्जागरिते कार्यकरणसंघाते चैतसि
[पुनरा]गमनं तदुभयं स्वरूपमूतं वक्तुं प्रष्टुं वा प्रतिभानरहितो गार्ग्यो ह किल न मेने न ज्ञातवान् ॥१६॥

जागरिते कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं नात्मनः स्वाभाविकं किन्तु वागाद्युपाधिसंबन्धकृतमेव स्वापे तद्व्यतिरेकेण
कर्तृत्वादेर्व्यतिरेकदर्शनादिति दर्शयितुं प्रश्नानुवादपूर्वकं प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाहेति श्रुतिदर्शयति—स होवाचाजात- २०
शत्रुरिति । यत्र यस्मिन् काले सुप्तोऽभूच्च एष विज्ञानमयः पुरुषस्तस्मिन्काले एषां प्राणानां वागादीनां विज्ञानं
स्वस्वविषयगतप्रतिनियतप्रकाशनसामर्थ्यं विज्ञानेनान्तःकरणोपादानाज्ञानजनितेनान्तःकरणगताभिध्यक्तिविवेकविज्ञानेन
चैतन्याभासलक्षणेनादाय गृहीत्वाऽन्तर्हृदये हृदयस्य मध्ये य आकाशः आकाशश्च्येन जीवस्य स्वाभाविकस्वरूपभूतः
परमात्मोच्यते । तस्मिन्त्वाभाविकैः संसारिपरमात्मन्याकाशे श्वेते लिङ्गोपाधिसंबन्धकृत विशेषात्स्वरूपमुत्सृज्याविशेषे
स्वाभाविके आत्मन्येव केवलं वर्तत इत्यभिप्रायः ॥१७॥ २५

यदा शरीरेन्द्रियाध्यक्षतामुत्सृजति तदासौ स्वात्मनि वर्तत इति कथमवगम्यत इत्यपेक्षायां नामप्रसिध्ये-
त्याह—तानि येति । तानि वागादीनि विज्ञानसाधनानि यदा यस्मिन्काले गृह्णात्यादत्तेऽथ तदा ह किल पुरुष इति
पुरुषस्यैतत्स्वपिति नामातोऽप्यहं प्रसिद्धं गौणमेव स्वपितोत्येतज्ज्ञानं भवति स्वमेवात्मानमप्येत्थपिगच्छतीति स्वपितो-
त्युच्यत इति व्युत्पत्तेः । स्वपितोति नाम प्रसिद्धथाऽऽत्मनः संसारस्वमविलक्षणं रूपेज्जागतेऽपि नात्र युक्तिरस्तीत्या-
द्याह—तद्गृहीत एवेति । तत्तत्र स्वापकाले गृहीत एव प्राणो भवति प्राण इति प्राणेन्द्रियं वागादिप्रकरणात् ३०
गृहीता वाक् चक्षुः श्रोत्रं मनश्च गृहीतं भवतीति । तथा च वागादिसंबन्धाभावात्स्वापे कर्तृत्वाद्यसंबन्धः जागरिते च
वागादिसंबन्धात् कर्तृत्वादिकमताऽप्यव्यतिरेकाभ्यां वागाद्युपाधिकमात्मनः संसारिर्भवति निश्चितम् ॥१८॥

ननु दर्शनलक्षणायां स्वप्नावस्थायां वागादिसंबन्धाभावेऽपि कर्तृत्वादिसंसारस्य दर्शनाद्व्यतिरेकासिद्धि-
रित्याहुः इत्या तत्रापि जागृतावस्थयाः सत्त्वात्यरिकल्पितस्य स्वप्नप्रपञ्चस्य मुपात्तान्न व्यतिरेकमिदिरित्यतः स्वपत-

१. चैतन्याभासलक्षणेनेत्यत्रैव वक्ष्यते ।

स यथा महाराजो जानपदान्गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं
परिवर्तते तैवमेवैष एतत्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥२०॥

अथ यदा सुषुप्तो भवति । यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो द्वांसप्रतिः
सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते ॥२१॥

५ स यथा कुमारो वा महाब्राह्मणो वा । अतिष्णोमानन्दस्य गत्वा शरीरं तैवमेवैष एतच्छेते ॥२२॥

शुद्धत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह—स यथेति । स प्रकृत आत्मा यत्र यस्मिन् काले दर्शनलक्षणया स्वप्न्यया स्वप्नवृत्त्या चरति
वर्तते । तदाह—प्रसिद्धोऽस्यात्मनस्तेऽनन्तरं वक्ष्यमाणलोकाः कर्मफलानि । के ते इत्यत आह—ननुदेवेति । तत्तत्र
स्वप्नकाले उतापि महाराज इव भवति महाराजत्वमिवास्त्य सोऽयं लोकः न पुनर्जागरिते इव साक्षान्महाराजत्वम् ।
तथा उत महाब्राह्मण इव । उताभ्युच्चावचम् । उच्चं च देवत्वाद्यवचं च तिर्यक्त्वादीत्युच्चावचमिव निगच्छति
नितरा प्राप्नोतीत्यर्थः ॥१९॥

१० यथा वैवशब्दप्रयोगाद्व्यभिचारदर्शनान्जैते महाराजत्वादयो लोका मूषैव नास्यात्मभूता इत्युक्तकर्म
दृष्टान्तपूर्वकमाह—स यथेति । स यथा दृष्टान्तो यथा महाराजः सार्वभौमो जानपदात् जनपदे वैशे भवान् राज्ञो-
पकरणभूतात् भूत्यानन्त्याश्च तथाविधात् गृहीत्वोपादाय स्व आत्मीये एव जनपदे जयादिनोपाजिते यथाकामं
यो यः कामो यस्य तं काममनतिक्रम्य यथेच्छ परिवर्तते परिक्रमेदित्यर्थः । एवमेव एष विज्ञानमय आत्मा एतद्विधि
ग्रहणक्रियाया विशेषणं एतद्ग्रहणं यथा स्यात्तथा प्राणान्वागादीन् गृहीत्वा जागरितस्थानेभ्य उपसंहृत्य स्वशरीरे
१५ स्व एव देहे न बहिर्यथाकामं परिवर्तते । कामकर्मस्यामुद्रासिता पूर्वभूतवस्तुसदृशा वासना अनुभवतीत्यर्थः ।
तस्मादसौ विज्ञानमयो ब्रह्म दृश्येभ्यः स्वप्नजागरितलोकेभ्योऽप्यो विशुद्ध इति सिद्धम् ॥२०॥

दर्शनवृत्ती स्वप्ने वासनाराशेरुद्भूतत्वाद् संसारधर्मतेत्यात्मनो विशुद्धताज्जगता । तत्र यथाकामं परिवर्तत
इति कामवशात् परिवर्तनमुक्तं ब्रह्मदृश्यसंबन्धव्याप्त्य स्वाभाविक इत्युद्धृतेत्याशङ्क्या तत्संबन्धस्य सुषुप्ती व्यतिरेक-
दर्शनेनास्वाभाविकत्वाच्छुद्धत्वमेवास्त्य स्वभाविकमिति वक्तुमाह—अथ यथेति । अथ पुनर्यदा यस्मिन्काले जाग्रत्स्वप्नयो-

२० ब्रह्मा दर्शनवृत्तिं स्वप्नं हित्वा सुषुप्तः सुषुप्तो सुप्तो विशेषज्ञानाभावेन संप्रसाव स्वस्वरूपब्रह्मैक्य गतो भवति सलिल-
मिवात्म्यसंबन्धकालुष्यं हित्वा स्वाभाव्येन प्रसीवतीत्यर्थः । कदा सुषुप्तो भवति यदा यस्मिन् काले न कस्यचन न
कचन विषय वेद विजानाति कस्यचन वा शब्दादेः संबन्धवस्त्वन्तरं किंचन न वेद । अस्मिन्पक्षे किंचनेत्याह्वार्यम् ।
केन पुनः क्रमेण सुषुप्तो भवतीत्यत आह—हित्वा नामेति । हित्वा नाम हितफलप्राप्तिनिमित्तत्वाद्धिता इत्येवं नाम्नो

२५ प्रतिष्ठन्ते । हृदयं नामोदरवक्षःप्रदेशयोर्मध्यस्थितः पुण्डरीकाकारो मासपिण्डस्तत्परिवेष्टेन पुरीतवित्युच्यते । इह
पुनस्तदुपलक्षितं शरीरं पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतम् । तथा च हृदयात्पुरीतत शरीरमभिप्रतिष्ठन्त इति कृत्स्नं शरीरं
व्याप्यनुवन्त्योऽवत्यपरणाराज्य इव बहिर्गृह्णाः प्रवृत्ता बभितो निस्सरन्तीत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—ताभिरिति ।
ताभिर्नाडीभिः कृत्वा जाग्रद्विषयाया बुद्धेः कर्मवशात् प्रत्यवसृप्यमनुविज्ञानमभ्य आत्मा प्रत्यवसृप्यार्थेन्द्रियभ्युप-
संहृत्य पुरीतति शरीरे शेते । अग्निवत्तप्तं लोहपिण्डमविशेषेण संब्याप्य वर्तते इत्यर्थः । ननु पूर्वं विज्ञानमयो हृदयाकाशे
३० ब्रह्मणि शेते इत्युक्तत्वेदानीं पुरीतति ज्ञानमात्रलक्षणस्य कर्म न पूर्वपरिवरोचः स्यादिति चेत् । सत्यं, स्वाभाविके एव
स्वात्मनि वर्तमानोऽपि कर्मानुगतबुद्धिप्रवृत्तित्वात्पुरीतति शेते इत्युपपत्त्यादुच्येततो नोक्तविरोधः ॥२१॥

उक्तं शयनं दृष्टान्तपूर्वकमाह—स यथेति । सर्वसंसारदुःखविषयकेयमवस्थेत्यत्र स इति दृष्टान्तः । यथा कुमार
अत्यन्तबालो वा महाब्राह्मणो वा अत्यन्तपरिपक्वविद्याविनयसंपन्नो यथोक्तकृत्तुतिष्णोऽपि तत्रयने दुःखं हन्तीत्यतिष्णो ।
आनन्दस्य सुखस्यावस्था ता गत्वा प्राप्य शरीरं दुःखानुविद्धसुखस्वाभाव्येज्जितेति । एवमेवैष विज्ञानमयः
३५ सर्वसंसारधर्माति एतच्छयनं यथा स्यात्तथा शेते सुषुप्तो वर्तते इत्यर्थः ॥२२॥

स यथोर्णनाभिस्तन्नुनोच्चरेत् । यथाग्नेः क्षुद्रा विष्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवा-
स्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत
आत्मानो व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥२३॥

इति द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

अथ द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्

५

यो ह वै शिशुम् । साधान् सप्रत्याधानं सस्थूणं -

सदामं वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्धि ॥१॥

अयं बाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणः तस्येवमेवाधानमिवं

प्रत्याधानं प्राणः स्थूणाग्रं दाम तमेताः सप्ताभितय उपतिष्ठन्ते ॥२॥

एवं क्वैप तदाभूदित्यस्य पूर्वप्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्तम् । अनेन च प्रश्ननिर्णयेन विज्ञानमयस्य स्वभावतो १०
विशुद्धेरसंसारित्वं चोक्तम् । इदानीं तस्याद्वितीयत्वं प्रकटयितुं कुत एतदागादिति द्वितीयप्रश्नस्यापाकरणार्थं प्रति-
वचनमाह—य यमेति । स इति दृष्टान्तो यथा लोके ऊर्णनाभिलूतास्थः क्रीटविशेषोऽसहाय एव सन् तन्तुना
स्वात्मनोऽभिभक्तोऽन्येरेदुदगच्छेत् । न च तस्योदगमने स्वतोऽतिरिक्तं कारकान्तरमस्ति । यथा चैकरूपादेकस्मादग्नेः
क्षुद्रा अल्पा विष्फुलिङ्गा अग्न्यवयवा व्युच्चरन्ति । विविधं नाना व्युच्चरन्त्युदगच्छन्ति प्रसर्पन्ति । यथेमी दृष्टान्तौ
कारकमेवामादेशेऽपि प्रवृत्तिं प्राक्प्रवृत्तेः स्वभावत एव च दर्शयतः । एवमेवास्मादात्मनो विज्ञानमयस्य प्राक्प्रतिबोधा- १५
रूपाये यत्स्वरूपं तस्मादेतस्मादात्मनः सकाशात्सर्वे प्राणा वागावयः सर्वे लोका भूरावयः सर्वकर्मफलभूताः सर्वे देवाः
प्राणलोकाविष्ठातारोऽन्यादयः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तन्म्वपर्यन्तानि प्राणिजातानि सर्व एत आत्मानः । उपाधि-
सम्पर्कजनितप्रबुद्धयमानविशेषात्मानो व्युच्चरन्ति । यस्मादात्मनः स्थावरजङ्गममिदं जगदग्निविष्फुलिङ्गवदनिधौ
व्युच्चरति । यस्मिन्नेव जलबुद्बुदवत्प्रलीयते यदात्मकं च स्थितिकाळे वर्तते तस्यात्मनो ब्रह्मण उपनिषदुपममीपं
नितरा सादर्यति गमयति विज्ञानात्मानमिति व्युत्पत्तेरुपनिषदित्यात्मनोऽभिधायकः शब्दः । काज्ञावुपनिषदित्यत २०
आह—सत्यस्य सत्यमिति । किं पुनः सत्यं किं वा सत्यस्य सत्यमित्यत आह—प्राणा वै सत्यमिति । सच्च
त्यच्चेति व्युत्पत्तेः तेषां प्राणानां मध्ये एव उक्त आत्मा सत्यमवाध्य रूपमित्यर्थः ॥२३॥

इति श्रीविचारण्यमुनिविरचितमाम्बान्दिनगाद्योयवृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

एवं प्राणा वै सत्यमित्यादिब्राह्मणमग्नेन व्याख्याताया अप्युपनिषदो विशेषतोऽयंप्रकाशनाय ब्राह्मणद्वयम् । २५
तत्र प्राणा वै सत्यमित्येनोक्तायाः प्राणोपनिषदो व्याख्यानाय शिशुब्राह्मणं प्रवर्तते—यो ह वै शिशुमिति । यो ह
वै साधान सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं च शिशुं वेदोपास्ते स ह किल सप्त सप्तसंख्याकान् चक्षुर्द्वयं नासिकाद्वयं श्रोत्रद्वयं
मुखमिति चैव सप्त द्विषतो द्वेषकर्तृन् भ्रातृव्यान् गन्तून् अवरुणद्धि अपावृणोति विनाशयति जितेन्द्रियो भवति इत्यर्थः ।
भ्रातृव्या हि द्विविधाः द्विषतोऽद्विषत्तश्च । तत्र सप्तशीर्षण्याः प्राणा विषयोपलब्धिद्वाराणि तत्प्रभवा विषयरागाः
सहजत्वाद्भ्रातृव्यास्ते ह्यस्य स्वात्मस्थां दृष्टिं विषयविषयां कुर्वन्ति तेन प्रत्यगात्मैक्षणप्रतिपेक्षकरत्वात्ते द्वेष्टारो ३०
भ्रातृव्या इति भावः ॥१॥

एवं फलप्रवणेनाभिमुखीभूताय जिज्ञासवे आह—अयं बावेति । अयं बावायमेव शिशुरिव शिशुः विषये-
ज्वितकरणवदपटुत्वात् । कोऽपि सोऽयं मध्यमः शरीरमध्यस्थः प्राणो लिङ्गशरीरात्मा पञ्चवा शरीरमाविष्टो
वृहन्प्राणवदवस्वः सोमराजत्रित्युक्तः पटुवीरगङ्गुनिदर्शनाद्यस्मिन्वाङ्मनःप्रभृतीनि करणानि विपकानि स एव
शिशुरित्यर्थः । तस्य शिशो प्राणस्य वत्सत्त्वानीयस्य करणात्मन इदं कार्यत्वंकं शरीरमेवाधानमाधीयतेऽस्मिन्नित्या- ३५
धानमधिष्ठानम् । तस्य प्राणस्येदं प्रसिद्धं शिशो मस्तकं प्रत्याधानं प्रदेशविशेषेऽपि प्रतिप्रत्याधीयत इति प्रत्याधानं प्राणो

तथा इमा अक्षन्तोहिन्वो राजयः । तामिरेन् ह्रोऽन्वायत्तोऽथ या अक्षवाप-
स्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका तयाऽऽदित्यो यच्छुक्लं तेनानिर्यत्कुणं
तेनेन्द्रोऽथरयैर्न वतन्या पुथिव्यन्वायत्ता ह्रीस्तरया नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥३॥
तदेष श्लोको भवति । अर्वाग्बिलश्रमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्मन्त्रो निहितं
विश्वरूपम् । तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वागृष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति ॥४॥
अर्वाग्बिलश्रमस ऊर्ध्वबुध्न इति । इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्रमस
ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्मन्त्रो निहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यतो विश्वरूपं
प्राणानेतदाह तस्यासत ऋषयः सप्त तीर इति प्राणा वा ऋषयः
प्राणानेतदाह वागृष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वागृष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ॥५॥

- १० बलापर्यायाऽनपानजनिता शक्तिः स्थूणाऽष्टमो बलावष्टमो हि प्राणोऽस्मिच्छरीरेऽजतिष्ठत इत्यर्थः । तस्य प्राणस्याक्षं
भुक्तमशनं दाम उभयतः पाशं वत्सत्येव मन्त्रं बन्धनरक्षरित्यर्थः । इदानीं तस्यैव शिषोः प्रत्याधाने शिरस्याख्यस्य
चक्षुषि काश्चन उपनिषद् उच्यन्ते—समेता इति । तं करणात्मकं शरीरेऽनबन्धनं चक्षुष्युद्धं प्राणमेता वक्ष्यमाणाः
सप्तसंख्याका अक्षितयः अक्षितिहेतुत्वात् अक्षितय उपतिष्ठन्ते उपस्थानं कुर्वन्ति । यद्यपि “उपान्मन्त्रकरण” इति
आदित्यं गायत्र्योपतिष्ठत इति वक्तव्यमन्त्रकरणे उपपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपथं विहितम् । इहापि सप्तदेवताभिधानानि
११ मन्त्रस्थानीयानि करणान्यतस्तिष्ठतेरान्याप्यात्मने पदं न विरुद्धम् ॥२॥

- कास्ता अक्षितय इत्यत आह—तथा इमा इति । तत्र या इमा, प्रसिद्धा अक्षवापि नेत्रे लोहिन्वो लोहिता
राजयो रैक्षास्ताभिः रैक्षाभिर्द्वारभूतामिरेन् मध्यमं प्राणं ह्रोऽन्वायत्तोऽनुगत उपतिष्ठत इत्यर्थः । अथानन्तर-
मक्षत्राणि या आपो भूमादित्योगेनाभिव्यज्यमानास्तामिराद्भ्रुर्द्वारभूताभिः पर्जन्यो देवतात्मा अन्वायत्ता । या
कनीनका चक्षुषि दुक्काशितया कनीनकया द्वारभूतया आदित्यो मध्यमं प्राणमुपतिष्ठते । यच्छुक्लं चक्षुषि तेनैव
२० मग्निरुपतिष्ठते । यच्छुक्लं चक्षुषि तेनेन्द्रोऽन्वायत्तोऽथरयाऽनस्तन्या वतन्या पक्ष्मणा एनं मध्यमप्राणं पुथिव्यन्वायत्ता ।
अथरवत्वसामायात् । ह्रीः स्वर्गं उत्तरयोपरिभागस्थया वतन्या पक्ष्मणा अन्वायत्ता ऊर्ध्वत्वसामायात् । एवं-
विधौपास्तिकलमाह—नास्यान्नमिति । य एवमुक्तप्रकारेण प्राणस्यान्नभूताः सप्ताक्षितोर्बदास्योपासकस्यान्नं न
क्षीयते ॥३॥

- उक्ता ह्यादिदेवताः प्राणोपासनाद्व्याघातका एव संवृता इति वागादय एवात्र ह्यादिशब्दाभिधेया इत्यभि-
२५ प्रेत्योक्तैर्ज्यै मन्त्रसंमतिमाह—तत्तत्रैतस्मिन्नर्थे एष एलोको मन्यो भवति । अर्वाग्बिलश्रमस इत्यादिमन्त्रसमाप्ति-
द्योतकेतिशब्दान्तः ॥४॥

- तं मन्त्रं प्रतीकग्रहणपूर्वकं व्याकरोति—अर्वाग्बिलश्रमस ऊर्ध्वं बुध्न इत्यस्मिन्मन्त्रभागे तत्प्राणस्य
प्रत्याधानत्वेनोक्तमिदं प्रसिद्धं शिर एवैवोर्वाग्बिलोऽद्भुत ऊर्ध्वबुध्न उर्ध्वसिनश्चमसः चमस्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या
चमसः पात्रविशेषः उक्तः । कर्म, हि अस्मादेव शिरोलक्षणश्चमसोऽर्वाग्बिलोऽवस्थितस्यैव मुखस्य बिलरूपत्वाच्चिरसो
३० बुद्ध्याकारस्योपरिभागे दृश्यमानत्वाच्च तस्माच्छिर एवोक्तलक्षणश्चमसः । तस्मिच्छिरसि विश्वरूपं नानारूपं यथो-
तिहितं स्थितं यथा सोमश्चमसे इति मन्त्रप्रायः । किं पुनर्बतवशः प्राणा, श्रोत्रादयः सप्त पूर्वोक्तास्तेषु प्रवृत्ता वागादयश्च वै
प्रसिद्धं विश्वरूपं विषयाणामनेकत्वेनानेकरूपं शब्दादिज्ञानलक्षणं यथाः शिरसि निहितम् । अतः प्राणानेव एतद्वशा इति
मन्त्रभाग आह । तस्य शिरोलक्षणस्य चमसस्य तीरे पार्श्वे सप्त ऋषय आसत वतन्ते इति मन्त्रः । प्राणाः करणाभ्याः
परिस्यन्दात्मकाः सप्त धायव एव ऋषयः । प्रसिद्धऋषिवदेवा शब्दादिविषयवस्तुत्वात्तत्त्वभ्यस्यत्वेन तदुत्पत्त्यादिविषयतः
३५ प्राणानेतन्मन्त्रवाक्यमाह । ब्रह्मणा शब्दराशिना वेदेन सह संविदाना संसर्गं भञ्ज्यती शब्दराशिमुच्चारयती वागृष्टमष्ट-
सख्यापूरणीति मन्योक्तैर्ज्यै ब्राह्मणं हेतुमाह—वाग्धीति । हि यस्मादृष्टमी वाग्ब्रह्मणा वेदेन सह सवित्ते संसर्गं
प्राप्नोति । वक्तृत्वात्तत्त्ववेदेन द्विधा वागिष्टाः । तत्र वक्तृत्वेनाष्टमी सप्तमी चातृत्वेनैवविशेष इति शायः ॥५॥

इमावेव गोतमभरद्वाजौ । अयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्र-
जमदग्नी अयमेव विद्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपाव-
यमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवान्निर्वाचा ह्यन्नमद्यतेऽस्तिहं वै
नामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥६॥

इति द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

५

अथ द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्
हे वाव ब्रह्मणो रूपे । मूर्तं चैवामूर्तं च मर्त्यं चामूर्तं च स्थितं च यच्च सच्च त्वं च ॥१॥

तदेतन्मूर्तम् । यदन्यद्वायोऽथान्यरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत् ॥२॥

तस्यैतस्य मूर्तस्य । एतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य

सत् एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः ॥३॥

१०

अथामूर्तम् । वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्स्यम् ॥४॥

के ते सप्त ऋषय इत्यपेक्षायामाह—इमावेवेति । इमौ प्रसिद्धावेव कर्णौ भरद्वाजौ । अयमेव दक्षिणः कर्णौ
गौतमोऽयमेवोत्तरः कर्णौ भरद्वाजो विपर्ययेण वा । चक्षुषी उपदिशन्नवाचेमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव दक्षिणं
चक्षुर्विश्वामित्रोऽयमेवोत्तरं जमदग्निः विपर्ययेण वा । इमावेव नासापुटौ वसिष्ठकश्यपौ । अयमेव दक्षिणो नासापुटो
वसिष्ठोऽयमेवोत्तरः कश्यपः विपर्ययेण वा । वागेवान्निः । अदनक्रियायोगादनिः । हि यस्मात् वाचाऽन्नमद्यते भक्ष्यते
तस्माद्वाचोऽस्तिरिति ह वै प्रसिद्धं नामैतदत्पत्वादस्तिरिति । अस्तिरेव सत् यदत्रिरिति श्रुत्या व्यपदिश्यते नाम तत्परोक्षे-
णैव परोक्षप्रिया इव हि देवा इत्युक्तत्वात् । सप्रत्यनिनिर्वचनविज्ञानस्य प्राणयाथात्म्यवेदनस्य च फलमाह—
सर्वस्यात्तेति । य एवमुक्तमितिनिर्वचनं प्राणयाथात्म्यं च वेद स मध्यमः प्राणो मूलाऽध्यानप्रत्याधानगतः सर्वस्यान्न-
जातस्यात्ता भोक्तैव भवति न भोज्यं । सर्वमस्योपासकस्यान्नं भवति । भोज्यादध्यावर्तत इत्यर्थः ॥६॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

२०

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

अथ कथमेवै प्राणानां सत्यत्वं कथं वा ततोऽप्यात्मनः सत्यत्वमिति जिज्ञासायां कार्यद्वारेण सत्यात्मकाना
स्वरूपावधारणार्थं मूर्तामूर्तब्राह्मणं प्रवर्तते—हे बावेति । यदपोहद्वारेण नेति नेतीत्यादिना निर्दिष्टारयिषितं ब्रह्म तस्य
ब्रह्मणो मायामये द्वे वाव द्वे एव रूपे । रूप्यते ज्ञाप्यतेऽरूपं परं ब्रह्म याम्यामविद्याव्यारोप्यमाणानाम्यां रूपान्यां ते रूपे ।
के ते इत्यत आह—मूर्तं चैवामूर्तं वेति । मूर्तामूर्तयोः प्रत्येकमर्थप्रतिपादकानि विशेषणान्याह—मर्त्यं च मरणवर्त्म । २५
अमूर्तं च तद्विपरीतम् । स्थितं च स्यासु परिच्छिन्नमिति यावत् । यच्च एति व्याप्नोतेति यत् अपरिच्छिन्नं स्थितविप-
रीतं सच्च प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानासाधारणवर्मेवत् । त्वं च त्वत् तद्विपरीतं त्वदित्येव सर्वदा परोक्षमिधानार्हम् ॥१॥

के ते मूर्तामूर्तं कस्य वा कानि विशेषणानीति विशेषो न ज्ञायत इत्यत आह—तदेतन्मूर्तमिति । यद्वा-
योऽथान्तरिक्षाच्च भूतद्वयादन्यत्परिशिष्टं पृथिव्यादिभूतत्रयं तन्मूर्तं मूर्च्छतावयवमितरेतरानुप्रविष्टावयवं घन संहत-
मित्यर्थः । अत एवैतदभूतत्रयं मूर्त्यं मरणवर्त्म । अत एवैतत्स्थितं परिच्छिन्नम् । अत एवैतत्सत् विशेष्यमाणा- ३०
साधारणवर्मेवत् । चतुर्णां धर्माणामन्योन्याव्यभिचाराद्यष्ट विनोपविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावाच्च निश्चेतव्यः ॥२॥

सर्वविशेषणचतुष्टयवतो भूतत्रयस्य सारिष्टं कार्यं विशेषणानुवादपूर्वकमाह—तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य स्थितस्यै-
तस्य सत् इति विशेषणविशिष्टस्य पृथिव्यादिभूतत्रयस्य एष रसः सारः । कोऽसौ य एष मण्डललक्षणः सविता तपति ।
तत्र हेतुहि यस्मान्मूर्तादिविशेषणचतुष्टयं मण्डलेऽवसीयते । तस्मात् सः सदादिचतुष्टयविशेषणविशिष्टस्य भूतत्रय-
स्यैव मण्डलभूतो रसः सारः एतच्चाधिदैविकस्य कार्यात्मिकस्य ब्रह्मणो रूपम् ॥३॥

३५

अयेदानीममूर्तमुच्यते—वायुश्चान्तरिक्षं च यत्परिणेषितं भूतद्वयमेतदमूर्तं मूर्तविपरीतं ब्रह्मणो रूपम् । शेषं
पूर्ववत् ॥४॥

तस्यैतस्यामूर्तस्य । एतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्वस्यैव रसो
य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रस इत्यविद्वतम् ॥५॥

अथाध्यात्मम् । इदमेव मूर्तं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चाय-
मन्तरात्मन्नाकाश एतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत् ॥६॥

तस्यैतस्य मूर्तस्य । एतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थित-
स्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥७॥

अथामूर्तम् । प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतदमृतमेतद्यदेतस्यम् ॥८॥

तस्यैतस्यामूर्तस्य । एतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्वस्यैव
रसो योज्यं दक्षिणेऽग्न्यनुष्वस्त्यस्य ह्येष रसः ॥९॥

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजनं वासो यथा
पाण्डुबाविकं यथेन्द्रगोपो यथान्याधिर्यथा पुण्डरीकं यथा
सकृद्विद्युत् सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भवति य एवं वेद ॥१०॥

एतस्यामूर्तावितुष्टयविशेषणविशिष्टस्य भूतद्वयस्यैव रसः कोऽसौ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः करणात्मको
११ हिरण्यगर्भः प्राणस्तत्र हेतुः । हि यस्माद् त्वस्यामूर्तस्यैव मण्डलस्यः पुरुषो रसः पूर्ववत्सारिष्ठः । एतच्चाविद्वेदिकस्य
१२ करणात्मकस्य ब्रह्मणो रूपम् । एवमुक्तमाविद्वेदिकं विभागमुपसंहरति—इत्यविद्वेदमिति ॥९॥

अथानन्तरात्मध्यात्वं मूर्तामूर्त्ययोविभाग उच्यते । तत्र इदमेव मूर्तं किं ? यत् प्राणाच्च शरीरस्याहुच्छ्वासात्-
काद्यायोर्वायव्यमन्तरात्मन्मन्तर आत्मन्याकाशः तस्माच्चान्यच्छरीरास्त्र्यक् भूतत्रयमेतन्मर्त्यमित्यादिपूर्वेषु
समानम् ॥६॥

एतस्य सत एष रसो यच्चक्षुरित्याध्यात्मिकस्य शरीरारम्भकस्य कार्यस्यैव रसः सारः । तेन हि सारेण
२० समस्तमिदं शरीरं सारवत् यथाविद्वतमादित्यमण्डलेन ॥७॥

एवमाध्यात्मिकस्य कार्यात्मिकस्य ब्रह्मणो रूपं निरूप्य करणात्मकस्य रूपं निरूपयितुमाह—अथामूर्तमिति ।
अथाधुना प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन् शरीरे आकाशः पूर्वोक्तस्तदमूर्तस्य रूपं परिशेषितं भूतद्वयम् । अन्यत्पूर्ववत् ॥८॥

एतस्य त्वस्यैव रसः सारो योज्यं दक्षिणेऽग्न्यनु दक्षिणेऽग्निं पुरुषो लिङ्गशरीरात्मेत्यर्थः ॥९॥

अथास्य करणात्मनो वासानामयं रूपं निरूपयितुमाह—तस्य हैतस्येति । तस्याविद्वेदिकस्य पुरुषस्य प्रकृतस्य
२५ लिङ्गात्मनो ह किल एतस्याध्यात्मिकस्य लिङ्गपुरुषस्य मनसो वासानामयमिदं रूपम् । यथा लोके माहारजनं वासः
महारजनं हरिद्रा तथा रक्तं महारजनं वासो वस्त्रम् । एवं स्थाविरविषयसंयोगे सति तादृशं रञ्जनकारं चित्तस्य
वासनारूपमुत्पद्यते । येनासौ पुरुषो रक्त इत्युच्यते वस्त्रादिवत् । यथा च लोके पाण्डुबाविकमखेरिदमाविकमूर्णादि
पाण्डुरं भवति तथाऽन्यद्वासनारूपं यथा च लोक इन्द्रगोपो वर्षाकाले कीटविशेषः कौमुद्यमवदन्यन्तरको भवति । एवमे-
वायं वासनारूपं क्वचिद्विषयविशेषोपेक्षया रामस्य सारतम्यं क्वचित्पुरुषचित्तवृत्त्यपेक्षयैति बोध्यम् । यथा लोकेऽ-
३० न्याधिःभास्वरं भवति तथा क्वचित् कस्यचिद्वासनारूपम् । यथा च पुण्डरीकं सुकलं तद्वदपि कस्यचिद्वासनारूपं यथा
च लोके सकृद्विद्युत् सकृद्विद्युत्तनं सर्वतः प्रकाशकं भवति तथा ज्ञानप्रकाशविबृद्धरूपेक्षया कस्यचिद्विरण्यगर्भादिवास-
नारूपमुपजायते सत्त्वादिदारुतम्यादिति भावः । वरगोक्तहिरण्यगर्भावासनारूपोपासनफलमाह—सकृद्विद्युत्तेवेति । एवं
यथोक्तं यत् वासनारूपमन्तर्ग्रहितं सकृद्विद्युत्तनमिवेति तत्किं हिरण्यगर्भस्याध्यात्मकतात्मादुर्भवतस्तद्विद्वत्सकृदेव
अधीभवतीति । ततदीयं हिरण्यगर्भस्य वासनारूपं यो वेदास्योपासकस्य सकृद्विद्युत्तेव सकृद्विद्युत्तेव सकृद्विद्युदिव श्रीः
३५ स्थातिर्ह वा एवमेव भवतीत्यर्थः ह्वा इत्यवधारणार्थं निपातो ॥१०॥

अथात आदेशः । नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यत्यपरमस्यथ
नामधेयस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥११॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

अथ द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः । उद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्या-

५

नादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणीति ॥१॥

सा होवाच मैत्रेयी । यन्म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा
स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरण-
वतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥२॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्यां किमहं

१०

तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥३॥

एवं सत्यस्येति षष्ठ्यन्तस्य लसूक्ष्मप्रपञ्चात्मकहेतुभूतसत्यशब्दार्थं व्याख्यायोपादेयभूतप्रथमान्तसत्यशब्दार्थव्या-
ख्यानमारभ्यते—अथात आदेश इति । अथ सत्यस्य स्वरूपनिर्देशानन्तरं यत्सत्यस्य सत्यं तदेवावशिष्यते यस्मादत-
स्तस्मात्तस्य सत्यस्य ब्रह्मणो नेति नेतीत्येषादेशो निर्देशः । तथा च नेति नेतीति वीक्ष्या भूतमूर्ततद्वासनात्मका-
विद्यातत्कार्यसर्वनिषेधावधिलेन च तत्साक्षित्वेन च साक्षाद् ब्रह्म निर्दिष्टं भवति । तस्य निःसाक्षिकस्य च निषेधा- १५
संभवात् । ननु कस्मादेवं ब्रह्म निर्दिश्यत इत्यत आह—न ह्येतस्मादिति । विषयीकर्तव्या यावन्तः पदार्थास्ते सर्वे
नकारद्वयस्य विषयाः सन्तो निर्दिश्यन्त इति कृत्वा नेति नेत्येतस्मादन्यनिर्देशनं हि यस्माच्चास्ति तस्मादयमेव निर्देशो
ब्रह्मणः यथा ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्युक्ते राष्ट्रनिविष्टरमणीयसर्वग्रामसंग्रहः । एवं प्रकृतेऽपि नेति नेतीति वीक्ष्या
व्याप्त्यसर्वप्रकारसंग्रह इति भावः । तस्योपनिषदिति प्रतिज्ञातमुपसंहरति—अथ नामधेयमिति । यत उक्तप्रकारेण
परमार्थसत्यं परं ब्रह्मैव अथातो युक्तमुक्तं ब्रह्मण उपनिषदिति नामधेयमभिधानम् । नामैव नामधेयम् । किं तत् सत्यस्य २०
सत्यमिति । प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति व्याख्यातार्थम् ॥११॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

दुसवालाकिर्हेति द्वितीयेऽध्याये ब्रह्मविद्याविषयं प्रत्यगात्मानं ब्रह्म ते ब्रवाणि व्येव त्या ज्ञपयिष्यामीति प्रस्तुत्य
च तद्वद्ब्रह्मकमद्वयं सर्वविशेषवन्मं क्रियाकारकफलत्वभावसत्यवाच्याशेषभूतधर्मप्रतिषेधद्वारेण नेति नेतीति विज्ञा- २५
पितम् । अस्या ब्रह्मविद्याया अङ्गत्वेन संन्यासविधित्तयैवाख्यायिकारूपं मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते—मैत्रेयीति होवाचेति ।
याज्ञवल्क्यो नाम ऋषिर्हं किल मैत्रेयीति स्वभावायामामन्त्र्योवाच । किम् । अरे हे मैत्रेयि । अहमस्माद्गृह्णन्त्यात्
स्यानादायमादुद्यास्यन् वै ऊर्ध्वं पारित्वाज्याख्यमाश्रयन्तर् यत्सन्नेवास्मि भवाभ्यतस्ते तवानुमतिं प्रार्थयामीत्यर्थः ।
किं चान्यत् । ते तवानया द्वितीयया भार्याया कात्यायन्या सहान्तं विच्छेदं करवाणि ब्रह्मविभागं कृत्वा वित्तेन युवां
संविभज्य गमिष्यामीति भावः ॥१॥

३०

सैवमुक्ता मैत्रेयी ह उवाच । भगो भगवन् मे मम यद्यदीयं सर्वा सागरपरिखा पृथिवी वित्तेन धनेन पूर्णा
स्यात् तदा कथं किं तेन पृथिवीपूर्णवित्तसाधनेनाग्निहोत्रादिकर्मणाऽमृतताऽपरणवर्मिणी मुक्ता स्यां भवेयमिति
प्रश्ने कृते नेति नैवामृता स्या इत्युत्तरं हं किल याज्ञवल्क्य उवाचोक्तवान् । किं तर्हि वित्तेन भवेदित्यत आह—
यथैवेति । यथैव लोक उपकरणवता साधनसंपत्तिमुक्तानां जीवितं सुखोपायभोगसंपत्त्या कालक्रमेण तथैव तद्वदेव तव
जीवितं स्यात् । न तु पुनर्वित्तेन वित्तसाधनेन कर्मणाऽमृतत्वस्य मोक्षस्याऽऽज्ञा तुष्णाऽस्ति आशापि न कर्तव्येति ३५
भावः ॥२॥

सैवमुक्ता मैत्रेयी ह प्रत्युवाच । यद्येव येनाहममृता न स्या तेन वित्तेनाहं किं कुर्यां किन्तु यदेव केवलममृतत्व-
साधनं भगवान् ज्ञानसंपन्नो भवान् वेद विजानाति तदेवामृतत्वसाधनं मे महद् ब्रूहि इत्युपदिगत्यर्थः ॥३॥

- स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया वतारे नः सती प्रियं भावस एहास्त्व
व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ब्रवीतु भगवानिति ॥४॥
- स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः
प्रियो भवति न वा अरे जायाय कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया
प्रिया भवति न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः
प्रिया भवति न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं
प्रियं भवति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म
प्रियं भवति न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं
भवति न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय लोकाः
प्रिया भवन्ति न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय
देवाः प्रिया भवन्ति न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवत्यात्मनस्तु
कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्म-
नस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-
सितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेह सर्वं विवितम् ॥५॥
- ब्रह्म तं परादात् । योज्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद अत्र तं परादाद्योज्यत्रात्मनः अत्र वेद
लोकास्तं परादुर्योज्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योज्यत्रात्मनो देवान्वेद
भूतानि तं परादुर्योज्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योज्यत्रात्मनः सर्वं
वेदेवं ब्रह्मेवं अत्रनिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानोदे सर्वं पश्यमात्मा ॥६॥

एवं वित्तसाध्येऽभूत्त्वसाधने प्रत्याख्याते स्वाभिप्रायसंपत्तौ तुष्टः स ह याज्ञवल्क्य उवाच । अरे मैत्रेयि वतैर्यनु-
२० कम्पाया नोऽस्माकं पूर्वमपि प्रिया सतीष्टा भवती त्वमिदानीमपि प्रियमेव भाषसे । अतस्त्वमेहि भागच्छ । आस्य
उपविश । यत्तवेष्टमभूत्त्वसाधनमात्मज्ञानं तद्व्याख्यास्यामि कथयिष्यामि । व्याचक्षाणस्य तु व्याख्यानं कुर्वतो
मे मम वाक्यान्पर्यंतो निदिध्यासस्व निश्चयेन ध्यातुमिच्छ इति । याज्ञवल्क्येनेवमुक्ता मैत्रेयो ब्रवीतु भगवानिति प्रत्यु-
वाचैर्यथः ॥४॥

स याज्ञवल्क्योऽभूत्त्वसाधनं वैराग्यमुपविद्वान् । जायापतिपुत्रादिभ्यः सकलसुखसाधनेभ्यः तत्सत्यासाय
२५ विरागमुत्पादयशुवाच । अरे मैत्रेयि नै प्रसिद्धमेतल्लोके यत्पत्युर्भृतुः कामाय प्रयोजनाय जायायाः पतिः प्रियो न
भवति । किं तद्व्यात्मनस्तु कामाय प्रयोजनायैव भार्यायाः पतिः प्रियो भवति । तथा न वा अरे जायाया इत्यादि
समानसु । शेषं तु प्रसिद्धार्थम् । न वा अरे सर्वस्य कामायेति सर्वश्रेष्ठमुक्तानुकार्यम् । तस्मात्लोकप्रसिद्धमेतदालेख्य
प्रियो नान्यदिति । तदेतल्लेख्यः पुत्रादित्युपन्यस्तं तस्यैतद् वृत्तिस्थानीयं प्रपञ्चितम् । तस्मादात्मप्रीतिसाधनत्वादप्यत्र
गौणी प्रीतिरात्मन्येव मुख्या । तस्मादरे मैत्रेयि परमप्रेमास्पदभूत आत्मा वा आत्मैव द्रष्टव्यो दर्शनविषयमापादयितव्यः
३० केनोपायेनेत्यत आह—श्रोतव्य इति । श्रोतव्यः पूर्वभाषार्थतः श्राममत्तश्च पश्चात्पुनस्तत्तत्कृतः ततो निदिध्यासितव्यो
निश्चयेन ध्यातव्यः । एवं हि श्रवणमनननिदिध्यासनसाधनेः निष्पादितैरात्मनि साक्षात्कृते किं स्यादित्यत आह—
आत्मनो वा इति । अरे मैत्रेयि श्रवणेन श्रुत्वोपपन्नेन मत्या मननेन विज्ञानेन निदिध्यासनेन दृढीकृतेनाऽऽत्मनो वै
दर्शनेन साक्षात्काररूपेणेवं सर्वं स्थावरजङ्गमात्मकमनात्मभूतमखिलं विवितमेव विज्ञातमेवेति ॥५॥

ननु कथमस्मिन्निदिध्याससर्वं विवितं भवेदित्याहङ्कामात्मभ्यतिरेकेणान्मस्याभावादिति दर्शयितुमाह—
३५ ब्रह्म तमिति । यः कोऽप्यात्मनः सकाशादन्यत्र पार्श्वकमेव ब्रह्म द्राह्मणजालि वेद मन्यते । समथपार्श्वदक्षिणं पश्य

स यथा दुन्दुभेर्हृन्मानस्य । न बाह्याब्जब्जानुयाद्ग्रहणाय
 दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥७॥
 स यथा वीणायै वाद्यमानायै । न बाह्याब्जब्जानुयाद्ग्रहणाय
 वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥८॥
 स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य । न बाह्याब्जब्जानुयाद्-
 ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥९॥
 स यथाद्वैधाग्नेरभ्याहितस्य । पृथग्भूमा विनिश्चरन्त्येव वा अरेऽस्य
 महतो भूतस्य निश्चसितमेतत्तद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथ-
 र्वार्जिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनु-
 व्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्चसितानि ॥१०॥

५

१०

ब्रह्म ब्राह्मणजातिः परादात्परादध्यात् पराकुर्यात्कैवल्यसम्भन्निव न कुर्यात् । अयमनात्मस्वरूपेण मां पश्यतीत्य-
 पराधादिति भावः । परमात्मा हि सर्वेषामात्मा तथा क्षत्रं क्षत्रियजातिस्तं परादादित्यादि पूर्ववत् ॥६॥

उक्त सर्वमनुष्ठ तस्यात्मानतिरिक्तत्वमित्युपसंहरति—इदं ब्रह्मेत्यादिना । यदयं योज्यमात्मा ब्रह्मव्यः श्रोतव्य
 इति प्रकृतः स एवेदं सर्वमुक्तं च न ततः पृथगस्तीत्यर्थः । यस्मादात्मनो जायत आत्मन्येव लीयत आत्ममयं च
 स्थितिकाल एवमात्मन्यस्तीत्यादिप्रत्ययमाश्रित्य चिन्मात्रानुगमात्सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यते । यत्स्वरूपव्यतिरेकेण १५
 यस्याग्रहणं तस्य तदात्मकत्वमेवेति व्याप्तौ दृष्टान्तत्रयमाह—स यथा दुन्दुभेरिति । स इति दृष्टान्तो यथा श्लोके
 दुन्दुभेर्मेघविहङ्गमानस्य दण्डादिना ताड्यमानस्य बाह्याद् बहिर्भूतात् शब्दात् शब्दविशेषाद् दुन्दुभिः शब्दसामान्या-
 सिष्कृष्टाद् दुन्दुभिः शब्दविशेषाद् उच्चनीचादीन् ग्रहणाय ग्रहीतुं न शक्नुयात् न समर्थो भवेत् कथं तर्हि दुन्दुभिः शब्द-
 विशेषाणां ग्रहणमित्यत आह—दुन्दुभेस्त्विति । दुन्दुभेस्तु दुन्दुभिः शब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तु दुन्दुभ्याघातस्य वा
 दुन्दुमेराहननमाघातस्तस्य दुन्दुभ्याघातविशिष्टस्य शब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तु शब्दो दुन्दुभिः शब्दविशेषो गृहीतः २०
 स्यात् । यथैव शब्दविशेषाः शब्दसामान्यान्नातिरिच्यन्ते तथा स्फुरणात्मकद्रव्यसामान्यात् स्फोर्यभाणाः पदार्था
 नातिरिच्यन्त इत्यर्थः ॥७॥

तथा स यथा वीणायै वाद्यमानाया इति । वीणाया वाद्यमानाया इत्यर्थः । पञ्चमर्थे वतुर्थी । समानमन्यत् ।
 तथा स यथा स शङ्खस्य ध्मायमानस्य शब्देन संयोज्यमानस्यापूर्यमाणस्येत्यर्थः न बाह्याद् शब्दात् शक्नुयादित्येव-
 मादि पूर्ववत् । अनेकदृष्टान्तोपादानमिह सामान्यबहुत्वव्यापनार्थम् । अनेके हि बिलक्षणाभ्येतनाचेतनरूपाः सर्वेऽपि २५
 पदार्था स्थितिकाले प्रज्ञानघनप्रत्यगात्मैकत्वं गता इति श्रोतनार्थमित्यर्थः ॥८-९॥

एवं स्थितिकाले जगतो ब्रह्मैकत्वमवगमय्योत्पत्तिकालेऽपि तथाजगमयितुं कार्याणामुत्पत्तेः प्राक्कारणाद-
 भिन्नत्वं दर्शयितुमाह—स यथेति । स इति दृष्टान्तो यथाऽऽर्द्धरेवैः काष्ठैरिद्धोऽग्निरार्द्धेधाग्निस्तस्मादभ्याहितादभि-
 तः प्रज्वालतात् पृथक् नानाप्रकारं भूमा विनिश्चरन्ति विनिर्गच्छन्ति । अभ्याहितस्येति पञ्चम्यर्थे षष्ठो धूमग्रहणं
 विस्फुलिङ्गादीनामप्युपलक्षणपरम् । धूमविस्फुलिङ्गादयो विनिर्गच्छन्तीत्यर्थः । तथा श्रवणादिप्रपञ्च उत्पत्तेः प्राक् ३०
 न ब्रह्मणः पृथगस्तीत्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह—एवं वेति । यथा अयं दृष्टान्तः एवं वै एवमेवात्रे मेरेषि अस्य
 प्रकृतस्य परमात्मनो महतोऽनवच्छिन्नस्य भूतस्य परमार्थस्वभावस्येतद्व्यमर्षं निःश्रसितमयलोत्पादितं निःश्रसित-
 मिव निःश्रसितं किमेतदित्यत आह—यद्वेदे इति । यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वार्जिरस इति चतुर्विधं मन्त्र-
 जातम् । अयवर्णाऽर्जिरसा च दृष्टा मन्त्रा अयवर्जिरसः । इतिहास सर्वशीपुत्ररवसोः सवादादित्यो ब्राह्मणभागो
 यथा“सर्वशी हाप्सरा”इत्यादि ब्राह्मणमेव । पुराणं“मसद्वा इदमग्र आसीत्”इत्यादि । विद्या देवजनविद्या । वेदः ३५
 सोऽग्निमत्याद्या । उपनिषदः “त्रियमित्येनदुपासीत”इत्याद्याः, श्लोकाः ब्राह्मणप्रभवा स्तदप्येव श्लोकः“इत्यादयः ।
 सूत्राणि वस्तुसगृहकाणि वाक्यानि वेदे यथा“आत्मेत्येवोपासीते”त्येवमादीनि । अनुव्याख्यानानि मन्त्रविवरणानि ।

स यथा सर्वासामपां, समुद्र एकायनम् । एवं सर्वेषां, स्पृशानां त्वगेका-
यनमेवं सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेवं, सर्वेषां, रसानां
जिह्वैकायनमेवं, सर्वेषां, रुपाणां चक्षुरेकायनमेवं, सर्वेषां, शब्दानां-
श्रोत्रमेकायनमेवं, सर्वेषां, संकल्पानां मन एकायनमेवं, सर्वेषां
वेदानां, हृदयमेकायनमेवं, सर्वेषां कर्मणां, हस्तावेकायनमेवं, सर्वेषां-
मध्वतां पादावेकायन मेवं, सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवं,
सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवं, सर्वासां विद्यानां वागेकायनम् ॥११॥

स यथा सैन्धवखिल्यः । उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत
नाहास्योद्ग्रहणायेव स्यात्ततो यतस्त्वाददोत लवणमेवैवं
वा अर इव महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन
एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्यैवानुविनश्यति न प्रेत्य
संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥१२॥

व्याख्यानानि अर्थवादाः । अथवा अनुवाक्यानानि वस्तुसंग्राहकवाक्यविवरणवाक्यानि यथा “प्राणा वै सत्यमि”त्यस्य
शिषुमूर्तामूर्तग्राहणे । व्याख्यानानि “मेवमा हि तपसा जनयस्विते”त्येवमादीनि मन्त्रविवरणानि । एतावन्मुक्तानि
१५ श्रुतवेदादीनि मन्त्रब्राह्मणात्मकान्येवेत्येवमस्ति निःश्वसितानि । तथा च पुनर्वद्वेः प्रत्यलपूर्वकं जगन्तरेणैव नियत-
रचनावतः पूर्वसिद्धस्यैव वेद्यस्य सुसप्रदुद्भवत् सुष्ठिसमयेऽभिव्यक्तत्वेनेवं स्वार्थं निरपेक्ष एव प्रमाणम् । अत एव
“इदं सर्वं यदयमात्मे”ति वेदस्याप्राप्तामप्यकारणनिरासार्थं वाऽस्याः श्रुतेः प्रवृत्तिरिति भावः ॥१०॥

अथ प्रत्यकालेऽप्यस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वं प्रतिपत्तव्यमिति दृष्टान्तपूर्वकमाह—स यथा सर्वासामपामिति ।
स दृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण सर्वासां नदीवापीतडागादिगतानामपां समुद्रोऽभिमुखकसामान्यमेकायनमेकगमनमेक-
२० प्रत्योऽविभागप्राप्तिरित्यर्थः । यथाऽयं दृष्टान्त एव सर्वेषां स्पृशानां मुकुटिनादीनां वायोरात्मभूतानां त्वगेकायनं
त्वमिति त्वविषयं स्पृशसामान्यमात्रमाश्रयः । तथा सर्वेषां गन्धानां पुष्यविशेषाणां नासिके आणविषयसामान्यम् ।
तथा सर्वेषां रसानामविशेषाणां जिह्वेन्द्रियविषयसामान्यम् । रुपाणां तेजोविशेषाणां चक्षुःश्रुतिविषयसामान्यम् ।
तथा शब्दानामाकाशविशेषाणां श्रोत्रविषयसामान्य एतावन्पि विषयविशेषसामान्यानि सनोविषये सङ्कल्पेऽन्तर्भवन्ति ।
तेषां सङ्कल्पपूर्वकत्वात् । सर्वेषां सङ्कल्पविशेषाणां मनोविषयसामान्यम् । सङ्कल्पमात्रमन्यम् । तस्य सङ्कल्पस्य
२५ बाध्यवसायपारतन्त्र्यदर्शनाद्बुद्धिविषयविशेषेषु वेदशब्दवाच्येऽप्यवसायेऽन्तर्भावः । सर्वेषां वेदानामिति । सर्वासां
विद्यानां हृदयं बुद्धिसामान्यं विज्ञानमात्रमेकायनं तदपि कारणभूते विज्ञानघने ब्रह्मणि लीयत इति बोध्यम् । तथा सर्वेषां
कर्मणां हस्तावेकायनमित्यादिना कर्मैन्द्रियाणां तद्विषयविशेषाणामादानवसानान्द्विविधसंवेदानां च तत्तत्सामान्येषु
ल्यस्तेषां च प्राणे प्राणस्यापि कारणत्वमनित्यमिदं श्रुत्योच्यत इति भावः ॥११॥

एवं प्राकृतिकप्रलयप्रदशनेन सर्वमूलप्रकृतिभूतमह्यत्मात्मतत्त्वमित्यवगम्यतमिदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञा-
३० तत्वात् । इदानीं ब्रह्मविषयाविद्यानिरोधद्वारेण योज्यमात्यन्तिकः प्रत्यस्तदर्थयितुं दृष्टान्तमुपादत्ते—स अथेति ।
स दृष्टान्तो यथा लोक सैन्धवखिल्यं स्यन्दनासिन्धुत्वं तस्य विकारस्तत्र भवो वा सैन्धवः स चासीं खिल्यो
लवणशकलश्चेति सैन्धवखिल्यः स्वार्थं यत्प्रत्ययः । उदके सिन्धवी स्वयोनौ प्रास्तः प्रक्षिप्तः सन् खिल्यारम्भमकलेन
तदवयवभूतमुदकं विलीयमानमनु पश्चाद्विलीयेतवोदकभावमापद्येतैव । अस्य विलीनस्य खिल्यस्योद्ग्रहणायोद्ग्रहणं पूर्व-
वद्ग्रहीतुं नैव कश्चित् सुनिपुणोऽपि समर्थः स्यात् । अत्र इव शब्दोऽन्तर्गतः । कस्मात् ? यतो यतः यस्माद्यस्माद्देहात्तद्वदव-
३५ माददीत गृहीत्वाऽऽवाद्येतत्तत्र तत्र लवणं लवणस्वादमेव तदुदकं न तु खिल्यभावः । यथाऽयं दृष्टान्तः एवं वै एवमेव
अरे मैत्रेयि इदं परमात्मार्थं विलीनखिल्यभावं ब्रह्मतत्त्वं महद्भूतं महत्त्वं तद्भूतं च महद्भूतं सर्वमहत्तरत्वादानाणां
विकारणत्वाच्च महत् । त्रिष्वपि कालेषु स्वस्याव्यभिचारात् सर्वदेव परिनिष्पन्नं भूतमिति त्रैकालिको निष्ठा प्रत्ययः

सा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवानममूह्य प्रेत्य संज्ञास्तीति ॥१३॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥१४॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति । तद्वितर इतरं पश्यति तद्वितर

इतरं जिघ्रति तद्वितर इतरमभिवदति तद्वितर इतरं-

शृणोति तद्वितर इतरं मनुते तद्वितर इतरं विजानाति ॥१५॥

५

यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत्केन क पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कमभि-

वदेत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं विजानीयाद्येनेदं-

सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥१६॥

इति द्वितीयाध्याये षतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

अथवा भूतशब्दः परमार्थवाची महच्च तत्परमार्थिकं चेत्यर्थः । अनन्तं न विद्यत अन्तःकारणं पूर्वाविभूतं यस्य १०
तवनन्तम् । अपारं न विद्यते पार उत्तरावविभूतं कार्यं यस्य तदपारम् । विज्ञानघन एव विज्ञानं विज्ञातिविज्ञानं च
तद्वचनश्लेति विज्ञानघनः घनशब्दो जात्यन्तरप्रतिषेधार्थो यथा भुवर्णघनोऽजोघन इति । एवमब्जोऽजधारणार्थः । स
विज्ञानघनो विबुद्धाक्षिसाम्रैकरस एवात्मा, एतेभ्यो भूतेभ्यः कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो नामरूपात्मकेभ्यः सत्य-
शब्दाद्येभ्यो हेतुभूतेभ्यो मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहमित्यादिखिल्यभावेन समुत्थाय सम्यगुत्थायोदकात् सूर्यचन्द्रादिप्रति-
बिम्बवद् । तानि कार्यकरणविषयाकारेण परिणतानि भूतानि आत्मनो विशेषात्मखिल्यभावहेतुभूतानि शास्त्राचार्योप- १५
देशेन ब्रह्मविद्यया प्रविलापितानि विनश्यन्ति सन्ति अनु पञ्चादुदकादिहेत्वपनये चन्द्रसूर्यादिप्रतिबिम्बवदेव विशेषात्म-
खिल्यभावो विनश्यति । तथा चाविद्याकार्यरूपखिल्यभावहेत्वपनये प्रज्ञानघनमनन्तमपारं स्वच्छं व्यवतिष्ठत इत्यर्थः ।
अस्यां च कैवल्यावस्थाया विशेषज्ञानं नास्तीत्याह—न प्रेत्येति । अरे मैत्रेय एवं कार्यकरणसङ्घातेभ्यो विमुक्तस्य
ब्रह्मविदः प्रेत्य विमुच्य संज्ञाऽहमसावमुख्यपुनो भवेदं क्षेत्र घनं सुखी दुःखीत्येवमादिकक्षणं विशेषसंज्ञा विशेषज्ञानं
नास्तीत्यहं ब्रवीमीत्येवं ह किल परमार्थदर्शनं याज्ञवल्क्यो मैत्रेये भाषयिः उवाचोक्तवान् ॥१२॥ २०

एवं प्रतिबोधिता सा मैत्रेयी ह किलोवाच उक्तवती । अत्रैवैतस्मिन्नेवैकस्मिन्नेवस्तुनि ब्रह्मणि पूर्वं विज्ञानघन
एवेति प्रतिज्ञाय पुनरं प्रेत्य संज्ञास्ति विज्ञानघन संज्ञाभाव च विरुद्धमर्थत्वमाधक्षाणो भगवान् पूजावान् मा माममू-
मुहन्मोहं कृतवान् । न ह्युष्णः शीतश्चाग्निरेव एको भवत्यतो मूढास्म्यनेत्यर्थः ॥१३॥

एवमुक्तं स याज्ञवल्क्यो ह प्रतिवचनमुवाच । अरे मैत्रेय्यहं मोहं न वै ब्रवीमि मोहनं वाक्पं नैव ब्रवीमीत्यर्थः ।
न प्रेत्य संज्ञास्तीति तु विशेषविज्ञानानामभावस्यैवोक्तत्वाच्च अरे मैत्रेयि शृणु यन्महदद्भुतमनन्तमपारं प्रज्ञानघन- २५
स्वरूपं यथा व्याख्यातमिदमेव विज्ञानाय विज्ञानुमल पर्याप्तं इति याज्ञवल्क्य उक्तवानित्यर्थः ॥१४॥

अथैवमुक्तं विशेषविज्ञानाभावमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृढीकुर्वनाह—यत्र हीति । यत्र यस्मिन् अविद्याकल्पिते
कार्यकरणसङ्घातोपाधिजनिते विशेषात्मनि खिल्यभावे हि प्रसिद्धं द्वैतमिव परमार्थतोऽद्वैते ब्रह्मणि भिन्नमिहात्मनो
वत्सन्तार भासमानं भवति तत्तत्र तस्मिन्काले इतरोऽसी परमात्मनः खिल्यभूत आत्मा परमार्थचन्द्रादिरिवोदक-
चन्द्रादिप्रतिबिम्बवद्वेष्टरेण चक्षुरादिकरणेनेतरं द्रष्टव्यं रूपादिपदार्थं पश्यति । एवमितरो ब्राह्मेतरेण ब्राह्मेनेतरं ३०
जिघ्रति तथाऽभिवदति शृणोति मनुते विजानाति । इयमविद्यावदवस्था ॥१५॥

यत्र तु ब्रह्मविद्ययाविद्या नाशमुपगमिता तत्रात्मव्यतिरेकेणान्यस्याभाव इति व्यतिरेकं दर्शयितुमाह—यत्र
त्वस्येति । यत्र तु विद्यावस्थायामस्य ब्रह्मविदः सर्वं कर्तृकर्मक्रियाफलादिकमात्मन्येव प्रविलापितं सदात्मैवाभूदन्तर्ब
संवृत्तं तत्र तस्यामवस्थया केन करणेन कं द्रष्टव्यं विषयं कः पश्येत् तथा जिघ्रेत् इत्यादि विजानीयादित्यन्तं
व्याख्येयम् । न कोऽपि केनापि कमपि विजानीयात् करणादिकारकानुपपत्तेः एव कैवल्यवस्थायां विशेषविज्ञानाभाव- ३५
मन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिपाद्य तत्रैव कैमुतिकृत्यायं दर्शयितुमविद्यावस्थायामपि साक्षिणो ज्ञानविषयत्वमाह—येनेद-
मिति । यत्राप्यविद्यावस्थायामन्योऽप्यप्यति तत्रापि येन कूटस्थबोधेन व्याप्तो लोकः सर्वमिदं विजानाति तं साक्षिणं
केन करणेन को वा विज्ञाता विजानीयात् न केनापीत्यर्थः । येन चक्षुरादिना लोको जानाति तस्य विषयग्रहणेनैवो-

अथ द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम्

- इयं पृथिवी । सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शरीर-
स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥१॥
- इमा आपः । सर्वेषां भूतानां मध्वात्सामपां सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमात्स्वप्नु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं रैतसस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥२॥
- अयमग्निः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय-
मस्मिन्नागौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥३॥
- अयमाकाशः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं हृद्याकाश-
स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥४॥

पक्षीणत्यास साक्षिणि प्रवृत्तिरिति भावः । किं पुनर्वक्तव्यं विद्यावत्स्यत्वात्संसारिणः आत्मनो ज्ञानविषयत्वं इत्याह—
१५ विज्ञातारमिति । अरे मैत्रेयि यः पुनः केवलोज्ञयोविद्यावत्स्यो विज्ञातैव वर्तते तं विज्ञातारं केन करणेन विजानीयात्
त केनापीति भावः ॥१५॥

इति विद्यारण्यमुनिविरचितभाष्यन्विताशोबभूवृहदारण्यकोपनिषद्दीप्तिभाष्या

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

- पूर्वं मैत्रेयीब्राह्मण इव सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञातस्यात्मेत्यतस्त्वितिस्त्यत्वं हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातस्यार्थस्य
निगमनार्थं मधुब्राह्मणमारभ्यते—इयं पृथिवीति । इयं प्रसिद्धा पृथिवी सर्वेषां भूतानां ब्रह्माद्विस्तृत्यपर्यन्तानां
२० प्राणिनां मधु कार्यं मध्विव मधु । यथैको मध्वपूवोऽनेकैर्मधुकरैः निर्वातित एवमियं पृथिवी सर्वभूतनिर्वातितेत्यर्थः ।
तथाऽस्यै पृथिव्या अस्याः पृथिव्याः सर्वाणि भूतानि मधु कार्यम् । किं चास्यां पृथिव्या यस्यां तेजोमयद्विन्नात्रप्रकाशम-
योऽमृतमयोऽमरणधर्मा पुरुषः यश्चायमध्यात्ममात्मानं शरीरमधिकृत्य वर्तते इत्यध्यात्मम् । शरीरः शरीरे भवः पूर्व-
वत्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः सर्वलोकज्ञानिमानातीत्येवमुभयविधोऽपि पुरुषः सर्वेषां भूतानामुपकारकत्वाद् कारणत्वेन मधु ।
सर्वाणि भूतान्यस्य कार्यत्वेन मध्विति वशब्दसामर्थ्याद्विधाख्येयम् । पृथिवी सर्वाणि भूतानि पापिबः पुरुषः शरीर-
२५ क्षेत्रियमेतच्चतुष्टयमेकं मधु सर्वभूतकार्यम् । सर्वाणि च भूतान्यस्य पृथिव्यादेः कार्यमतोऽस्य पृथिव्यादेः परस्परमुप-
कार्योपकारकभावः । यस्मादेकस्माद् कारणदेतज्जातं तदेकैकं परमार्थतो ब्रह्म । इतस्तु कार्यं वाचारम्भणं विकारो
नामधेयमात्रमित्याशयेनाह—अयमेवेति । अयमेव स योऽयं पूर्वं मैत्रेयै इदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञातः स
एवात्मा अयं उक्तञ्चतुर्विधमध्वात्मको नान्यः । इदं चतुष्टयकल्पनाविज्ञानब्रह्मविषयं ज्ञानम[भूतम]भूतत्वसाधनम् ।
इदमेवात्मतत्त्वं “ब्रह्म ते ब्रवाणि” “अपयिषा” भोत्यध्यायादीं प्रकृतं ब्रह्म । यद्विद्यया विद्या ब्रह्मविद्येत्युच्यते ।
३० इदमेव सर्वं सर्वातिसाधनम् । यस्याद्ब्रह्मणो विज्ञानात्सर्वं भवति नान्यत्किंचिदस्तीत्यर्थः । एवमन्येऽपि मधुपर्याया
व्याख्येयाः ॥१॥

तथा आपो मधु । अध्यात्मं रेतसः पुरुषं रेतसि मवो रेतसः रेतस्यानां विजेपतोऽवस्थानम् । “आपो रेतो
भूत्वा क्षिप्तं प्राविशन्”ति श्रुत्यन्तरात् ॥२॥

तथा अग्निममधु । वाङ्मयो वागभिमानी पुरुषोऽनेरध्यात्मम् । वाच्यग्नेर्विधेयतोऽवस्थानम् । “अग्निर्वग्भूत्वा-

३५ मुलं प्राविशति”ति श्रुतेः ॥३॥

तथाऽज्ज्ञाशो मधु । अध्यात्मं हृद्याकाशो हृद्याकाशः “य एयोन्महृदय आकाश” इत्यादिना पूर्वं व्याख्यातः ॥४॥

अयं वायुः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥५॥

अयमादित्यः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्ते-
जोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥६॥

अयं चन्द्रः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन् चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥७॥

इमा दिशः । सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशां सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय-
मासु विक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं श्रोत्रं प्रातिश्रुत्स्ते-
जोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥८॥

इयं विद्युत् । सर्वेषां भूतानां मध्वस्य विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय-
मस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥९॥

अयं स्तनयित्नुः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तनयित्तोः सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्स्तनयित्तौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शब्दः
सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥१०॥

अयं धर्मः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥११॥

तथा वायुर्बुध् । अध्यात्मं प्राणो घ्राणेन्द्रियम् । "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशति"ति श्रुत्यन्तराद् ।
ना शरीरारम्भकत्वेनोपकारान्मधुत्वम् । तदन्तर्गतानां तेजोमयादीनां करणत्वेनोपकारान्मधुत्वम् ॥५॥

तथाऽदित्यो मधु । चाक्षुषः पुरुषोऽध्यात्मम् । "आदित्यश्चक्षुर्गूत्वाऽक्षिणौ प्राविशति"ति श्रुतेः ॥६॥

तथा चन्द्रो मधु । अध्यात्मं मानसः "चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशति"ति श्रुतेः ॥७॥

तथा दिशो मधु । यद्यपि दिशः श्रोत्रमध्यात्मं तथापि शब्दप्रतिश्रवणवेलायां तु विज्ञेयतः सन्निरितो भवती-
यात्मः, प्रतिश्रुत् इति विशेषणम् । प्रतिश्रुत्कार्यां प्रतिश्रवणवेलायां भवः प्रातिश्रुत्कः "दिग्धः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ
वाप्ति"ति श्रुतेः ॥८॥

विद्युत्स्वर्गान्द्रियं मधु । तेजसि भवस्तैजसोऽध्यात्मम् ॥९॥

तथा स्तनयित्नुः पर्जन्यो मधु शब्दे भवः शब्दः । यद्यप्यध्यात्मं शब्दे भव इति व्युत्पत्त्या शब्दः पुरुषस्तथाऽपि ३०
१ विज्ञेयतो भवति इति सौवर इति विशेषणम् । स्वरे भवः सौवरः ॥१०॥

सर्वेषां शरीरिणा प्रत्येकं स्तनयित्वन्ताः पृथिव्यादयो भूतगणा देवतागणाश्च कार्यकारणसंघातात्मनोप-
न्तो मधु भवन्तीत्युक्तम् । ते येन प्रयुक्ता जरीरिभिः संबध्यमाना मधुत्वेनोपकुर्वन्ति तद्वक्ष्यमितीदमारम्यते—
धर्म इति । धर्मस्य नास्त्रैक्यमप्येव परोक्षत्वादयमिति निर्देगानहृत्वेऽपि पृथिव्यादेर्वर्गं कार्यस्य प्रत्यक्षत्वात्
रणस्यामेदोपनारिकमादाय प्रत्यक्षघटादिवदयं धर्म इति व्यपदेशोपपत्तिरिति भावः । तच्छ्रेयोह्यमत्यसुजत धर्ममि- ३५

इदं सत्यम् । सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूताति मधु
यश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सत्यस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मदे सर्वम् ॥१२॥

इदं मानुषम् । सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानुष-
स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मदे सर्वम् ॥१३॥

अयमात्मा । सर्वेषां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्मात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा
तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मदे सर्वम् ॥१४॥

स वा अयमात्मा । सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा तद्यथा
रथनाभौ च रथनेनौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्मात्मनि सर्वे प्राणाः
सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥१५॥

त्यादौ व्याख्यातः श्रुतिस्मृतिकक्षणः । सत्रादीनामपि नियन्ता पृथिव्यादीनां परिणामहेतुत्वाज्जगतो वैशिष्ट्यकृत्प्राणिभिर-
नुष्ठीयमानरूपोऽयमिति प्रत्यक्षेण व्यपदेश्यो धर्मोऽपूर्वाख्यो मधु । स च सामान्यरूपेण विशेषरूपेण च कार्यात्मकस्तत्र
१५ पृथिव्यादि, प्रयोक्तिर धर्मं सामान्यरूपेण तदारम्भकत्वमाह—यश्चायमस्मिन्धर्म इति । कार्यकरणसंघातकर्तारं तु धर्मं
विशेषरूपेण कार्यकरणात्मकत्वमाह—यश्चायमध्यात्मं धर्म इति । कार्यकरणसंघातकर्तारं धर्मो भवो धर्मः ॥११॥

सत्यमपि धर्मबद्धविशेषं तत्र सामान्यरूपेण पृथिव्यादिषु कारणत्वेनानुगतमित्याह—यश्चायमस्मिन् सत्य
इति । विशेषरूपं तु सत्यसंघातत्वेनानुगतमित्याह—यश्चायमध्यात्मं सत्य इति । सत्ये भवः सात्यः ॥१२॥

धर्मसत्त्वाभ्यां प्रयुक्तोऽयं कार्यकरणसंघातविशेषो येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति तं निदिशति—इदम्
२० मानुषमिति । तत्र मानुषादिजातिविशिष्टा एव सर्वे प्राणिनिकायाः परस्परपकार्योपकारकभावेन वर्तमाना दृश्यन्ते ।
अतो मानुषादिजातिरपि सर्वेषां भूतानां मधु । यद्यपि मानुषादिजातिरेकैव तथापि निर्वेष्टुः स्वशरीरनिविष्टा जाति-
राध्यात्मिकी शरीरान्तराश्रिता तु बाह्येत्यभिप्रेत्य तद्विशिष्टं पुरुषं निदिशति—यश्चायमस्मिन्मानुषे इति । निर्वेष्टुः
शरीरनिष्ठात्वाद्बाह्यात्मिकीति तद्विशिष्टं निदिशति यश्चायमध्यात्मं मानुष इति ॥१३॥

यः पुनर्मनुषादिजातिविशिष्टः कार्यकरणसंघातस्तस्य मधुत्वमाह—अयमात्मेति । अयमात्मोक्तजातिविशिष्टो
२५ देहो न तु चैतनः सर्वेषां भूतानां मधु । यश्चायमस्मिन्मात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः सोऽमूर्तरः सर्वात्मकश्चैतनो
निदिश्यते । अत्राध्यात्मविशेषोभावादध्यात्मं स न निदिश्यते इत्यभिप्रेत्याह—यश्चायमात्मेति । यस्तु परिशिष्टो
विज्ञानमयो यदर्थोऽयं देहलिङ्गसंघात आत्मा स यश्चायमात्मेत्युच्यते । तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः इति पूर्ववत् ॥१४॥

अस्यान्तिमपर्याप्तस्यात्मनः स्वरूपमाह—स वा अयमात्मेति । यस्मिन्मात्मनि सित्यदृष्टान्तवत्सा प्रवेशित-
स्तेन परेणात्मना तादात्म्यं गतो विद्वान् आत्मज्ञब्दार्थस्तस्मिन्निष्ठाकृतकार्यकरणसंघातोपाधिनिशिष्टे जीवे ब्रह्म-
३० विद्यया परमार्थात्मनि प्रवेशिते सति सर्वेषां स वै सर्वोऽयमात्माऽयमेवहितपूर्वपर्याप्ति तेजोमयोऽमृतमय इत्यादिना
निदिष्टो विज्ञानमयः स सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वभूतानां स्वतन्त्रः न कुमाराभाववत् स्वातन्त्र्यं किं तर्हि सर्वेषां
भूतानां राजा । अधिपतिरिति राजत्वविशेषणम् । कश्चिद्बाह्योचितवृत्तिमाश्रित्य राजा भवति स राजपरतन्त्रत्वात्
स्वतन्त्र इति तदव्यवच्छेदार्थमधिपतिविशेषणमिति भावः । अस्मिन् सर्वात्मन्यूते ब्रह्मविदि सर्वं जगत्सर्वमर्पितमिति
दृष्टान्तोपादानपूर्वकमाह—तद्यथेति । तत्सिद्धं निदर्शयं यथा रथनाभौ च रथकपिण्डिकायां रथनेनौ च वलय-
३५ भूतायां सर्वेऽराः समर्पिताः समारोपिताः यथाऽयं दृष्टान्तः । एवमेवैतस्मिन्मात्मनि परमात्मन्यूते ब्रह्मविदि सर्वे प्राणा
वागादयः सर्वे लोका भूरादयः सर्वे देवा अन्यादयः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तन्मपर्याप्तानि सर्व एत आत्मनो जल-

इदं वै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् ।
तद्वा नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् ।
दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शोष्णां प्र यदोमुवाचेति ॥१६॥

इदं वै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः
पश्यन्नवोचत् । आथर्वणायादिवना दधोचेऽश्व्यं शिरः प्रत्यरयतम् । ५
स वा मधु प्रवोचद्वायन्त्वाष्ट्रं यद्वावपि कक्ष्यं वामिति ॥१७॥

इदं वै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः
पश्यन्नवोचत् । पुरश्चक्रे द्विषः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स
पक्षी भूत्वा पुरः पुष्ट्व आविशदिति स वा अयं पुष्ट्वः
सर्वासु पूर्वं पुरिशयो नैनन किञ्चनानावृतं नैनन किञ्चनानासंवृतम् ॥१८॥ १०

चन्द्रवत् प्रतिशरीरातुप्रवेशिनोऽविद्याकल्पिता समपिताः सर्वं जगदस्मिन्समर्पितमिति भावः । स एष सर्वात्मभावो
व्याख्यातः ॥१५॥

एवं साकल्येन निरूपितायां ब्रह्मविद्यायां स्तुत्यर्थं प्रवर्ग्यप्रकरणस्थिताख्यायिकासंक्षेपको सन्तौ श्रुतिः प्रस्ताव-
पूर्वकमवतारयति—इदं वा इति । वैशब्दः स्मरणार्थः यत्प्रवर्ग्यप्रकरणे सूचितं परन्तु नाविष्कृतं तद्वै तदेवेदं मधु ।
इदं पृथिवीत्यादिनाऽनन्तरनिर्दिष्टम् । दध्यङ् नामा ब्राह्मणोऽथर्वणो गोत्रापत्यमाथर्वणोऽश्विभ्यां देवभिरग्रभ्यामनेन १५
प्रपञ्चेनोवाचोक्तवान् । तदेवैतत्कर्म अग्निमन्त्रः पश्यन्नुपलभमान उवाच उक्तवान् । कथमित्यत आह—तद्वाशिरिति ।
हे नरा नरो नेतारावाशिनो अहं स्तोता वा, युवयोः संवन्धि तत् प्रसिद्धमुग्रमुदघूर्णमन्यैर्दुःशकं दंसः कर्म सनये धन-
काभार्थं युवाभ्यां लाभलुब्धाभ्यां पुराकृतं आविष्कृणोमि प्रकटीकरोमि । तत्र दृष्टान्तः तन्यतुर्न तन्यतुरिव यथा तन्य-
तुर्मेघस्यः शब्दो वृष्टिं मेघान्तरवर्तमानमुदकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटयति तद्वत् । अत्र नकार इवार्थः उपमार्थीयः
“उपरिष्ठादुपचारस्तस्य येनोपमिभोते” इति यास्कोकेः । “अश्वन्नत्वा वारवन्तमि”तिवत् श्रैयः । तत् किं कर्म ? ह इति २०
प्रसिद्धौ । आथर्वणोऽथर्वणुनो दध्यङ् एतन्नामा मुनिः यद्यदाऽश्वस्य हयस्य शोष्णां युष्मत्प्राथम्यात् प्रतिनिहितेन शिरसा
वा युवाभ्या इदं मधु । इमां मधुविद्यां यत्प्रोवाच प्रोक्तवान् । तदानीमश्वस्य शिरसः संधानलक्षणं पुनर्मनुष्यस्य शिरसः
प्रतिसंधानलक्षणं च यदुभयदीयं कर्म तदाविष्कृणोमीति सम्बन्धः ॥१६॥

आविष्कृणोमीति प्रतिज्ञाते क्रूरकर्म मधुनि किं इत्यपेक्षायामिदं वै तन्मध्वित्याद्युक्तमिव ब्राह्मणं स्वानु-
वादपूर्वकं मन्त्रान्तरमाह—आथर्वणायेति । हे आश्विना, आश्विनी युवामाथर्वणायाऽथर्वणः पुत्राय दधोचे दध्यङ् नाम्ने २५
महर्षयेऽश्वसन्धि शिरो मस्तकं प्रत्यरयतं प्रत्यघत्तं तदीयं मानुषं शिरः प्रच्छिद्यान्वत्र निधाय आ(अ)श्व्येन गिरसा
तमृषिं समगोजयतमित्यर्थः । स महर्षिः वा युवाभ्यां मधु मधुविद्यां प्रवोचत् प्रावोचत् प्रोक्तवान् । स किमित्येवं
जीवितसंदेहमारुह्य स्वशिरश्छेदपूर्वमश्वगिरसा मधुकृदानीत्यत आह—ऋतायविति । युवाभ्यां प्रवर्ग्यविद्यां मधु-
विद्यां च वक्ष्यामीति पुराकृतं प्रतिज्ञां सत्या कुर्वन्परिपालयितुमिच्छन् जीवितादपि हि सत्त्वधर्मपरिपालना गुरुतरेत्ये-
तस्य लिङ्गमेतत् । किं तन्मध्वित्यत आह—त्वाष्ट्रमिति । त्वष्ट्रादित्यस्तस्य संवन्धि त्वाष्ट्रम् । “तद्वृद्धिर्इति पशत ३०
तस्यतित्वाऽज्ञावादित्योऽभवदिति । (शं ब्रा० १४-१-१०) तत्प्रतिसंधानार्थं प्रवर्ग्यकर्म तत्र प्रवर्ग्यकर्मज्ञभूतं
यदिज्ञानं तत्त्वाष्ट्रं मध्वेव न प्रावोचदपि तु यत्कक्ष्यं गोप्यं रहस्यं परमात्मवन्धि विज्ञानं मधुब्राह्मणेनोपसंहृतमव्याय-
द्वयप्रकाशितं तच्च वा युवाभ्यां प्रवोचदित्यनुवर्तत इत्यर्थः ॥१७॥

प्रवर्ग्यकर्मार्थोऽयं प्रथमद्वितीययोरध्याययोरर्थः प्रवर्ग्यसंवध्याख्यायिकोपसंहृतंभ्यामुकाभ्यां प्रकाशितः । इदानीं
ब्रह्मविद्यार्थयोस्तुतीयचतुर्थाध्याययोरर्थं उत्तराभ्यां प्रकाशयितव्यं इत्यत आह—इदं वै तद्विति । उक्तार्थं ब्राह्मणमनूय ३५

इदं वै तन्मघु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽसिधम्यामुवाच तदेतद्विः पश्यन्नोचत् । रूपं रूपं
प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुषम् ईयते युक्ता ह्यस्य
हरयः शता दशेत्यथं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि
च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनम् ॥१९॥

५ अथ वंशः । तदिदं वयं शीर्षेणाभ्याच्छीर्षेणाभ्यो गौतमाद्वैतमो वात्स्याह्वातयो
वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः साङ्ख्य्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाज
औदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो बैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो बैजवापाय-

प्रवर्तते पुरश्चक्र इति । प्रकरणबलादीश्वरोऽप्याकृते नामरूपे व्याकृवाणो भूतादिसंगपुरश्चरं पञ्चोक्तेभ्यो भूतेभ्यो
भूरादीन् लोकान् सृष्ट्वा पुरः पुराणि शरीराणि द्विपदो द्विपादुपलक्षितानि मनुष्यगरीराणि चक्रे कृतवान् तथा चतुष्प-
१० दशतुष्पादुपलक्षितानि पुरः पञ्चगरीराणि चक्रे । एवं शरीराणि नानाविधानि सृष्ट्वा स ईश्वरः पुरस्तथात्मप्रवेशात्
पूर्वं पञ्चो लिङ्गशरीरो भूत्वा पुरः शरीराणि पुरुषः पुरुषरूपः सन् आविषत् इति चेन्न । इतिवाच्यो मन्त्रसमाप्तिद्योतकः ।
कथमात्मनः पुरुषत्वमित्याशङ्क्यां श्रुतिस्तद्वक्तृत्वादयति—स बा अयमिति । स वै स एवायमात्मा सृष्ट्यादिकर्तृत्वा
प्रकृतः सर्वान् पुण्ड्रं सर्वशरीरेषु पुरि शेत् इति व्युत्पत्त्या पुरिष्ठयः सन् पुरुष इत्युच्यते । नन्वेवमाभाराधेयनिर्देशाद्-
द्वैतापत्तिः स्यादित्यत आह—नैवेनेति । एतेनानेन परमात्मना किञ्चन किञ्चिदपि अनावृतमनाच्छादितं नास्ति ।
१५ तथैतेन किञ्चन असंबृतेतवननुप्रेषितं नास्ति । तथा च परमात्मेवान्तर्बहिर्हमिव कार्यकरणरूपेण व्यवस्थितो न
ततोऽप्यतिक्षिप्तस्तौति पुरश्चक्र इति मन्त्रः संक्षेपत आत्मैकत्वमाचष्ट इत्यर्थः ॥१८॥

इदं वै तन्मभ्यव्याप्ति पूर्ववत् । एवं शरीरेषु प्रविष्टः परमात्मा किं रूप इत्यत आह—रूपं रूपमिति । स
ईश्वरो रूपं रूपमुपाधिमेदं देहं देहं प्रति प्रतिरूपो रूपान्तरप्रतिविम्बो बभूव । ननु किमर्थमसौ प्रतिविम्बमात्मना-
पञ्चते तत्राह—तदस्येति । तस्मात्तिविम्बत्वमस्यात्मनो निरुपाधिकस्य रूपं स्वरूपं प्रतिचक्षणायामात्मप्रति-
२० स्थानायेति भावः । इन्द्रः परमेश्वरो मायाभिः नामरूपविवयमिभ्याभिमानीत्वं परित्यागिः पुरुषो बहुरूपो
ईयते । अथनाय शास्त्राचार्यादिभेदेन तत्त्वप्रकाशनायेत्यर्थः । यदि हि नामरूपे न व्याक्रियेते तदाऽस्यात्मनो
निरुपाधिकं प्रज्ञानवशात् रूपं न प्रतिख्यायेत् यदा पुनः कार्यकरणात्मना नामरूपे व्याकृते भवतस्तदास्य रूपं
प्रतिख्यायेत् प्रतीयेत मिथ्यैव जलसूर्यवत् । मायाभिरिति बहुवचनं विज्ञेयाणां बाहुल्यादुपपन्नं तथापि परमात्मनो
बहुरूपत्वे किं निमित्तमित्यत आह—युक्ता हीति । रणे युक्ता वाजिन इव हि यस्मादस्य प्रतीचो रथस्यासीये
२५ शरीरे युक्ताः हरयः इन्द्रियाणि शता शतानि दश च प्राणिभेदेवाहुल्यात् शतानि दश च भवन्ति प्रत्यक्षं स्वविषयान्
प्रतिहृरन्ति हृणादिन्द्रियाणि हरयः । इतिमन्त्रो मन्त्रसमाप्तिद्योतकः । नन्वस्य हरय इति संबन्धप्रतीतेर्यमन्यः
परमेश्वरोऽप्ये हरय इत्येवं द्वैतापत्तिरित्यत आह—अयं बा इति । अयं वै अयमेवात्मा हरय इन्द्रियादिरूपेणात्मेवविषया
भानात् । अयं वै अयमेवात्मा दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च हरिश्चाद्विद्वानिन्द्रियाणि प्राणिभेदस्यानन्त्यात् । यः
इदानीमस्यात्मनः पारमार्थिकं स्वरूपमाह—तदेतद्ब्रह्मेति । न निश्चते पूर्वं कारणं यस्य तदपूर्वम् । न निश्चतेऽपरं
३० कार्यं यस्येतदनपरम् । न निश्चते अन्तराले जालान्तरं वस्तु यस्य तदनन्तरम् । न निश्चते बाह्यं बहिर्भूतं वस्तु
यस्मात्तदबाह्यम् । यदेतादृशं ब्रह्म तदेवेतत्समस्तं जगत् । न तद्व्यतिरेकेणास्ति । किं पुनस्तद्ब्रह्मात्मनोऽर्थात्तर-
मित्याशङ्क्यां नैत्याह—अयमात्मेति । अयं प्रत्यगात्मैव ब्रह्म । कोऽसौ प्रत्यगात्मा तत्राह—सर्वानुभूरिति । यः
सर्वस्यात्मा सर्वमनुभवति स सर्वानुभूः द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता स एव प्रत्यगात्मेत्यर्थः । अयमेव सर्ववेदान्तात्मनमर्थ-
इत्युपसंहृतीति । इतीत्यमनुशासनं सर्ववेदान्तोपदेनः । एतदभूतसमर्थं चैत्यनवनिर्गुत्तिहाराऽनन्दावस्थिरूपः
३५ शास्त्रार्थः परिसमाप्तः ॥१९॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यार्थस्य समुपपादकस्य स्तुत्यर्थः स्वाध्यायार्थो जपाथेश्व ब्रह्मविद्याया अव वंश आरभ्यते—

नाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः
शौनकाच्चात्रेयाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः पौत्तिमाध्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च
कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥२०॥

अग्निवेश्यः सैतवात् । सैतवः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातुकर्ण्यज्जातुकर्ण्यो भार-
द्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भार- ५
द्वाजो वैजवापायनाद्वैजवापायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिघृतकौशिकाद्घृत-
कौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातुकर्ण्यज्जातू-
कर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायण-
स्त्रैवणस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयात् ॥२१॥

आत्रेयो भाष्टेः । भाष्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याह्याच्च शाण्डिल्याच्छा- १०
ण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारिस्तो गालवाद्गालवो
विदर्भकौण्डिन्याद्विदर्भकौण्डिन्यो वत्सनपातो वाश्रवाहत्सनपाद्वाश्रवः पयः सौभरा-
त्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो
वित्तवर्षात्त्वाष्ट्राद्वित्तवर्षात्स्त्वाष्ट्रोऽदिवभ्यामदिवनौ दधोच्च आथर्वणाद्व्यङ्ग्यद्व्यङ्ग्य-
णोऽथर्वणो देवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वं सनान्मृत्युः प्राध्वं सनः प्रध्वं सना- १५
त्प्रध्वं सन एकध्वैर्कर्षाविप्रजितेर्विप्रजित्तिर्व्यष्टैर्व्यष्टिः सनारोः सनारः सनातनात्स-
नातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठो ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥२२॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

इति बृहदारण्यकक्रमेण पंचमोऽध्यायः ॥५॥

२०

अथ वंश इति । वंश इव वंशो यथा वेणुवंशः पर्वणः पर्वणो भिद्यते तद्वद्व्यात्प्रभृत्या मूलप्राप्तेर्यं वंशोऽध्यायद्वयस्या-
चार्यपरम्पराक्रमो वंश इत्युच्यते । तत्र प्रथमान्तः शिष्यः पञ्चम्यन्त आचार्यो बोद्धव्यः ॥२०॥

अग्निवेश्यः सैतवादाचार्यादधीतवान् ॥२१॥

आत्रेयो भाष्टेरधीतवान् । परमेष्ठो विष्णुर्ब्रह्मणो हिरण्यगर्भादधीतवान् । हिरण्यगर्भः स्वयं प्रतिभातवेद
इति तत् आचार्यपरम्परा नास्ति । यत्पुनर्ब्रह्म वेदाख्यं तत्स्वयंभु नित्यं तस्मै ब्रह्मणे स्वयम्भुवे वेदरूपेणावस्थिताय २५
नमो वाह्मनःकायकृतः प्रह्वीभावो भवत्वित्यर्थः ॥२२॥

इति श्रीनिवारण्यमुनिविरचितमाव्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

- जनको ह वैदेहः । बहुवक्षिणेन यज्ञेने तत्र ह कुरुषञ्जालानां
ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजि-
ज्ञासा बभूव कःस्विदेधां ब्राह्मणानामनूचानतम इति ॥१॥
- स ह गवां सहस्रमवरोध । दश दश पादा एकैकस्याः शृङ्ग-
योराबद्धा बभूवुस्तान्दोवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः
स एतां गा उदजतामिति ते ह ब्राह्मणा न दधुषुः ॥२॥
- अथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचेताः सोम्येदञ्च सामश्रवा ३
इति तां होदाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चक्रुः कथम् नो ब्रह्मिष्ठो ब्रवीतेति ॥३॥
- अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताऽश्वलो बभूव । स हेनं पप्रच्छ त्वं नु अहं
नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसौ ३ इति स होवाच नमो अयं ब्रह्मिष्ठाय
कुर्वो गोकामा एव वर्जस्न इति तं ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताऽश्वलः ॥४॥
- एवमागमप्रधानेन यदुक्ताण्येनोक्तमेवार्थमुपपत्तिर्भास्वरूपमित्युपपत्तिप्रधानं याज्ञवल्कीयं काण्डमारभ्यते । तत्र
१५ प्रस्तावं कर्तुं विज्ञानश्रुत्यार्थं विद्याप्राप्त्युपायदानप्रवर्णनार्थां बाऽऽख्यायिकाऽऽश्वलब्राह्मणेनारभ्यते—जनको ह वैदेह
इत्यादिना । विदेहेषु भवो वैदेहो जनको जनकनामा राजा ह किल बभूव स च बहुवक्षिणेन यज्ञेन शाखान्तरप्रतिष्ठेन
बहुवक्षिणाविशिष्टेनाश्रमेभेन वा, इमे अयजत् । तत्र तस्मिन् यज्ञे ह विद्वद्राहूत्येन प्रसिद्धानां कुरुणां पञ्जालानां
च देशानां ब्राह्मणा निमग्नता दर्शनकामा दाऽभिसमेता अभिसंगता बभूवुः । तत्र महत्त्वं विद्वत्समुदायं दृष्ट्वा ह
किल तस्य जनकस्य वैदेहस्य यजमानस्य कस्मिन् को नु खल्वेषां ब्राह्मणानां मध्येऽनूचानतमः सर्वे इमे अनूचानाः
२० कःस्विदेपामतिशयेनानूचानोऽनुवचनसमर्थो ब्रह्मिष्ठ इति विशिज्ञासा विषयेण ज्ञातुमिच्छा बभूव ॥१॥
- पश्चात्स जनको हानूचानविषयोत्पन्नजिज्ञासः सत् तद्विज्ञानोपायार्थं गवा प्रथमवयसां धेनूना सहस्रमवरोध
गोष्टेऽनुरोधं कारयामास । किं विशिष्टास्ता गावोऽजरुद्धा इत्यत आह—दश दशेति । तासामेकैकस्या गोः शृङ्गयो-
रिपय दश दश पादाः पलचतुर्भाः पाद एव भूताः सुवर्णस्य दश दश पादा आवद्धा बभूवुः शृङ्गयोरिति द्विवचनादि-
कैकस्मिन् शृङ्गे पञ्च पञ्च पादा आवद्धा इत्यर्थः । एवं गा अवबद्धय जनकस्तात् ब्राह्मणान् ह किलोवाच हे ब्राह्मणा
२५ वेदाध्ययनसंपन्नास्तदर्थनिष्ठा भगवन्तः पुनार्हा यो वो युष्माकं मध्ये ब्रह्मिष्ठोऽतिशयेन ब्रह्मज्ञः स एतां गा उदजता
नयतु । ते ब्राह्मणा ह किल्वमुका न दधुषुः आत्मनो ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञानुं न प्रयुक्ताः संतुता इत्यर्थः ॥२॥
- अयानन्तरप्रगल्भभूतेषु ब्राह्मणेषु ह किल याज्ञवल्क्यः स्वमालीयमेव ब्रह्मचारिणमन्तवाप्तिनमुवाच । किं ?
हे सोम्य सामश्रवा ३ इति प्लुतित्वादाह्वानार्था । सामविधिं शृणोतीति सामश्रवास्तस्य संबुद्धौ हे सामश्रवः यतो
यजुर्वेदविदो याज्ञवल्क्यास्त्यामविश्रवणमनुपपन्नमित्यर्थोऽप्युक्तो यज्ञवल्क्य इति पिबद् ॥ हे सामश्रवः एतां गा
३० उदजोद्गमयास्मदगृह्णान् प्रति । एवं गुरुचनं श्रुत्वा ह किल ब्रह्मचारी तां गा उदजकारोत्कालितवानाचार्यगृहं
प्रति नीतवानित्यर्थः । एवं ब्रह्मिष्ठाय विदिष्टगवायपहरणाद्याश्रवणव्येनात्मनो ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञातेति ब्रह्मकर्म-
ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञायत इति मन्वानास्ते ह ब्राह्मणाश्चक्रुः कुद्वन्तः तेषां क्रीवामिप्रायमाह—कथमिति । कथमयं
नोऽस्माकमेकैकप्रधानानामगो ब्रह्मिष्ठोऽस्मीति ब्रवीत कथयेत् । इतिमन्वोऽभिप्रायसमाप्तिद्योतकः ॥३॥
- अथ हेनं कृद्धेषु ब्राह्मणेषु जनकस्य यजमानस्याश्रमेऽश्वलनामा होता श्रुतिव्यवभृवासीत् । न ब्रह्मिष्ठमिमांसी
३५ राजश्रयत्वाच्च नृप एनं याज्ञवल्क्यं ह पप्रच्छ पृष्ठवान् कथं हे याज्ञवल्क्य नोऽस्माकमेव त्वं नु खन्तुं त्रिगिष्ठोऽमी ३ इति
प्लुतिनिर्बर्त्सनार्था । अगोद्वीथं ब्रह्मविदो लिङ्गमिति सूचयन्ती श्रुतिर्याज्ञवल्क्यमुनमुत्तरं दन्ययिन—स हेन ।

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं मृत्युनाम्नं सर्वं मृत्युनाऽभिपन्नं केन
यजमानो मृत्योराग्निमितिमुच्यत इति होत्रस्त्विजाऽग्निना वाचा वाचै
यज्ञस्य होता तद्येयं वाक्सोऽयमग्निः स होता सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥५॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामात्मं सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन
यजमानोऽहोरात्रयोराग्निमितिमुच्यत इत्यध्वर्युणस्त्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन चक्षुर्वै ५
यज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽध्वर्युः सा मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥६॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामात्मं सर्वं
पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोरा-
ग्निमितिमुच्यत इति ब्रह्मणस्त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा
तद्यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥७॥ १०

स याज्ञवल्क्यो होवाच वयं ब्रह्मिष्ठाय नमस्कुरुः तर्हि किमिति ब्रह्मिष्ठपणमूता गावः स्वर्गहं प्रति प्रस्थापिता
इत्यत आह—गोकासा इति । वयं गोकासा एव स्मः । अतो गोब्रह्मणं कृतवन्त इति । तं ब्रह्मिष्ठप्रतिज्ञं सन्तं तत एव
ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणादेव होताऽप्यलः प्रष्टुं वद्रे मनो घृतवात् ॥४॥

पूर्वत्र व्याख्याते मधुकाण्डे यदुदगीथप्रकरणं तस्मिन्नासङ्गपान्मनो मृत्योरत्ययः समुच्चितेन कर्मणा संक्षेपतो
व्याख्यातस्तस्यैवोदगीथदर्शनेनैव परीक्षाविषयोऽयं प्रश्नप्रतिवचनरूपो विस्तर आरभ्यते—याज्ञवल्क्येति होवाचेति । १५
हे याज्ञवल्क्येति श्रयं मुनेराग्निमुख्यमापादयितुं संबोधोवाच । अस्य कर्मणो यदिदं साधनजातमृत्विगान्यादिलक्षणं
मृत्युना कर्मलक्षणेन स्वाभाविकज्ञानासङ्गसहितेनाऽऽप्तं व्याप्तं किञ्चाभिपन्नं च मृत्युना वशीकृतं च । अथ केन
दर्शनलक्षणेन साधनेन यजमानो मृत्योराग्निमतीत्य मृत्युगोचरत्वमतिक्रम्य मुच्यते स्वतन्त्रो मृत्योरवश्यो भवतीत्यर्थः ।
इत्येवमश्वलेन पृष्ठो याज्ञवल्क्य उत्तरमाह—होत्रस्त्विजाग्निना वाचेति । एतस्याभिप्रेतमर्थं श्रुतिः स्वयमेव व्याचष्टे—
वाग्वा इति । “यज्ञो वै यजमान” इति श्रुतिः यज्ञस्य यजमानस्य याज्यात्मं वाग्देवाधियज्ञे होता । तत्तत्रैवं सति २०
येयं यज्ञस्य यजमानस्य वाक् सेयं प्रसिद्धोऽग्निर्नरधिदैव स एव वागैक्यमापन्नोऽग्निर्होता स होताऽग्निरूपेण दृष्टः सा
मुक्तिर्मृत्योरतिक्रमणरूपाया मुक्तिः साधनं शोकरूपा मुक्तिरेवातिमुक्तिः फलभूताया अन्यादिभावपक्षरूपाया अतिमुक्तिः
साधनम् । तथा चाध्यात्मिकादाधिसौतीकाच्च परिच्छिन्नरूपाद्वाग्धोतुलक्षणात्साधनद्वयात्परिच्छिन्नाधिदेवताग्निरूपेण
होतरि दृष्टिः मुक्तिसाधनमित्यर्थः ॥५॥

स्वाभाविकज्ञानासङ्गप्रयुक्तात्मलक्षणान्मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता । तस्य कर्मणः सासङ्गस्य मृत्योराश्रय- २५
भूताना दर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनानां यो विपरिणामहेतुः कालस्तस्मात्कालात्पृथगतमुक्तिर्वक्तव्येतीदमारभ्यते क्रियानु-
ष्ठानव्यतिरेकेणापि क्रियायाः प्रामूर्ध्वं च सावनविपरिणामहेतुत्वेन कालस्य व्यापारदर्शनात्तस्मात् कालात् पृथगत-
मुक्तिर्वक्तव्येति । स च कालो द्विरूपोऽहोरात्राभ्यामाप्तमित्यादिना । अहोरात्राभ्या हि सर्वं जायते वदते विनश्यति
च । तथा यज्ञसाधनं यज्ञस्य यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्च ताभ्या नश्यति चेति संबन्धः मिश्रान्यक्षराणि पूर्ववद्योज्यानि
यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्चेति साधनद्वयमध्यात्माधिभूतपरिच्छेदं हित्वाऽपरिच्छिन्नाधिदेवतादित्यात्मना दृष्टं सम्मुक्तिः ३०
सा मुक्तिरेवातिमुक्तिरिति पूर्ववत् । आदित्यात्मभावमापन्नस्य हि नाहोरात्रे संभवत इत्यर्थः ॥६॥

इदानीं तिथ्यादिलक्षणात्कालादतिमुक्तिरुच्यते । वृद्धिक्षयजन्ययोरहोरात्रयोरादित्यः कर्त्ता न प्रतिपदादीनां
तिथीनां तासा तु वृद्धिक्षयोपगमनेन चन्द्रमाः कर्त्ता । अत आदित्यप्राप्त्याऽहोरात्रात्ययवच्चन्द्रप्राप्त्या पूर्वापरपक्षात्यय
इत्याह—याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तमित्यादिना । ब्रह्मणस्त्विजा मनसा चन्द्रेणेत्यक्षर-
न्यासः तत्राध्यात्मं यज्ञस्य यजमानस्य यदिदं प्रसिद्धं मनः सोऽसौ चन्द्रोऽधिदैवम् । मनोऽध्यात्मं चन्द्रमा अविदेवतमिति ३५
हि प्रसिद्धम् । स एव चन्द्रो ब्रह्मात्त्विक तेन यजमानस्य मनो ब्रह्मेति च सावनद्वयमपरिच्छिन्नाधिदेवतचन्द्रात्मना दृष्टं
सम्मुक्तिरित्यर्थः ॥७॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिवाय केनाक्रमेण
यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इत्युद्गात्रत्विजा वायुना प्राणेन
प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयम्प्राणः स वायुः स उद्गाता
सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षा अथ सम्पदः ॥८॥

५ याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिरयमहर्निमहोतास्मिन्यज्ञे करिष्यतीति तिसृभिरिति
कतमास्तास्तिष्ठ इति पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया किं तामिर्जयतीति
पृथिवीलोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया क्षीलोकं शस्यया ॥९॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कथयमद्याच्युर्यस्मिन्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति तिस्र इति
कतमास्तास्तिष्ठ इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिनेदन्ति या हुता
१० अधिशेरते किं तामिर्जयतीति या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव तामिर्जयति
वीप्यत इव हि देवलोको या हुता अतिनेदन्ति मनुष्यलोकमेव तामिर्जयत्यतीव हि
मनुष्यलोको या हुता अधिशेरते पितृलोकमेव तामिर्जयत्येव इव हि पितृलोकः ॥१०॥

यजमानस्य कालान्मूयोरिति मन्त्रिष्यात्स्यात् सोऽतिमुच्यमानः केनावृष्टस्तेन परिच्छेदविषयं मृत्युमतीत्य फलं
प्राप्नोतीत्यत आह—याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदमन्तरिक्षमिति स्यादिति । यदिदं प्रसिद्धमन्तरिक्षमाकाशोऽनारम्बणमना-
१५ लम्बनमिव भासत इति शेषः । इव शब्दादस्यैव तत्रालम्बनं तत्तु न ज्ञायत इत्यभिप्रायः । यत्तदज्ञायमानालम्बनं
तत्केनेति सर्वनाम्ना पृच्छ्यते । अन्यथा फलप्राप्तेरसंभवात् । येनाक्रमेणावष्टम्भेन यजमानः कर्मफलं प्रतिपद्यमानोऽति-
मुच्यते किं तदिति प्रश्नविषयः । अथ केनाक्रमेणावष्टम्भेन यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमते स्वर्गं लोकं फलं प्राप्नोतीत्यति-
मुच्यत इत्यर्थः । उद्गात्रत्विजा वायुना प्राणेनेति । उद्गातात्विगधिभूतं परिच्छिन्नं रूपम् । अध्यात्म 'च' प्राणः एत-
द्वयमपरिच्छिन्नेन वायुरूपेण पश्यति तेन वायुना प्राणेनावलम्बनेन । कर्मफलं स्वर्गलोकं प्राप्नोतीति मुच्येत्यभिप्रायः ।
२० एवमनुक्तस्वगादीनामपि बाध्वात्मना दशौनवकव्यमित्यभिप्रेत्योपसंहारति—इतीति । इतीत्युपसंहारायं वचनम् । इत्येव-
प्रकाराः । मूयोरिति मोक्षा इत्यर्थः । अथ संपदः । अथायुना संपद उच्यन्ते । संपन्नाम महता फलवतामभ्युपेक्षादिकर्मणा
कर्मत्वादिना सामान्येनाल्पीयस्तु कर्मसु विवक्षितफलसिद्धयर्थं संपत्तिः संपदुच्यते । यथासक्यमिहोद्गादिनिर्वर्तनेनाश्व-
मेधादिकर्म मया निर्वर्त्यत इति ध्यानं संपदित्यर्थः । यथा फलस्यैव देवलोकदिउज्ज्वलत्वादिसामान्येनाध्याहृतितु
संपादनं संपदित्यर्थः । अतः संपद वार्यन्ते ॥८॥

२५ संपदामारम्भमुपाह्वं प्रवृत्तवाक्यमुत्थापयति—याज्ञवल्क्येति होवाचेति । अभिमुखीकरणाय । कतिभिः कति-
संख्यामिष्टर्निमष्टर्गजातिभिर्य होताद्यास्मिन्यज्ञे करिष्यति शस्यं वसिष्यति । इत्येवमश्वलेन पृष्ठे याज्ञवल्क्य आह—
तिसृभिरिति तिसृभिरिति । एवमुत्तरमुक्तं याज्ञवल्क्य प्रति पुनस्तासां स्वल्पं पृच्छति कतमास्ता इति संख्येय-
विषयोऽयं प्रश्नः । पूर्वस्तु संख्याविषयः । किंस्वरूपास्तास्तिष्ठः ऋग्जातय इति पृष्ठ उत्तरमाह—पुरोनुवाक्या चेति ।
प्रयोगकालात् होत्रा प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः पुरोनुवाक्येत्युच्यते । यगार्थं प्रयुज्यमाना ऋग्जातिर्वाज्या । शस्त्रार्थं
३० प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः शस्या । सैव तृतीया त्रिसंख्यापूरणी । याः काश्चन ऋच स्तोत्रीया वा अन्या वा ताः सर्वे
एतास्तेव तिसृषु ऋग्जातिष्वन्तर्भवतीत्यर्थः । एतासां फलं पृच्छति—किं तामिर्जयति । तामिर्जयति पुरोनुवाक्याद्याभि-
र्ऋग्जातिभिर्यजमानः किं जयति किं फलं प्राप्नुयात् । उत्तरमाह—पृथिवीलोकमेवेति । पुरोनुवाक्यया पृथिवीलोकमेव
जयति लोकसंबन्धसामान्यादन्तरिक्षलोकं याज्यया मध्यत्वसामान्यात् । क्षीलोकं क्षुलोकं शस्यया जयत्यूर्ध्वत्वसा-
मान्यात् ॥९॥

३५ एवमृग्जातिषु फलसंपादने विहितेष्वयुक्ताहुतिषु फलसंपादनविज्ञासया पृच्छति—याज्ञवल्क्येति होवाच ।
वाचकत्ययमद्याच्युर्यस्मिन्यदिना । समानार्थकमेतत् । या हुता समिदाज्याहुतय उज्ज्वलन्ति या हुताः मांसाद्याहुतयोऽति-

याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो
देवताभिर्गोपायिष्यतीत्येकयेति कतमा सैकेति मन एवेत्यनन्तं
वै मनोजन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥११॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कथयमद्योद्गाताऽस्मिन्यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति तिल
इति कतमास्तास्तिल इति पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीयाधिदेवतमथा- ५
ध्यात्मं कतमास्ता या अध्यात्ममिति प्राण एव पुरोनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः
शस्या किं ताभिर्जयतीति यत्किञ्चैदं प्राणभृदिति ततो ह होताऽज्वल उपरराम ॥१२॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

नैदन्ति अतीव शब्दं कुर्वन्ति या हुताः पयःशोमाहुतयो अधिशेरतेऽधि भूमेरधो गत्वा शेरते । किं ताभिर्जयतीति ताभिरेव
निष्पादिताभिराहुतिभिः किं जयतीति पृष्ठ आह—या हुता उज्ज्वलन्तीति । या उज्ज्वलनयुक्ता आहुतयो निर्वातिताः १०
ताभिराहुतिभिर्देवलोकमेव जयति । एता उज्ज्वलन्त्य आहुतयो निर्वात्यमानाः साक्षाद्देवलोकस्य कर्मफलस्य रूपं देव-
लोकाध्यमुज्ज्वलं फलमेव मया निर्वात्यैत इत्येवं संपादयति । कथमित्यपेक्षायामुज्ज्वलत्वसामान्यादित्याह—वीर्यत इवेति ।
हि यस्माद्देवलोको दीप्यत इव भासत इव उज्ज्वल इवेत्यभिनयप्रदर्शनार्थं इवशब्दः । तथा या हुता बतिमेवन्ते ।
अतीव शब्दं कुर्वन्ति ताभिराहुतिभिर्मनुष्यलोकं जयति । हि यस्मादतीवातिकुरिस्ततश्च इव मनुष्यलोकः पाप-
प्रचुरस्य हि मनुष्यलोकः हि यस्मादतीवातिकुस्तिस्ततश्च इव मनुष्यलोकः पापप्रचुरस्य हि मनुष्यलोकस्य यातना । १५
यत्र हा हुताः स्म इति कुस्तिस्ततश्च भवति । या हुता आहुतयोऽधिशेरते ताभिराहुतिभिः पितृलोकमेव जयति ।
उपरितनसाध्यादिलोकपेक्षया पापप्रचुरत्वेनाधोगमनापेक्षया वा पितृलोकोऽथ इव वर्तत इत्यर्थः ॥१०॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । अर्थाय ब्रह्मा ऋत्विगाहवनीयस्य दक्षिणतो ब्रह्मासने स्थित्वा कतिभिर्दे-
वताभिर्यज्ञं गोपायिष्यति रक्षिष्यति । कतिभिरिति पूर्वयोः कण्ठिकयोः प्रश्नप्रतिवचनेषु तिल इति प्रसङ्गदृष्टेर्भाषि
बहुवचनैव प्रश्नोपक्रमः क्रियते । अथवा प्रतिवादिष्यामोहार्थं बहुवचनं बोद्धव्यम् । इतर आह—एकयेति । यया २०
दक्षिणतो ब्रह्मासने स्थित्वा यज्ञं गोपायति सैका देवतेत्यर्थः । कतमा सैकेति मन एवेति मन एव देवता । मनसा हि
ध्यामैनैव ब्रह्मा व्याप्रियते । ततो मन एवैका देवता तथा यज्ञं गोपायतीति भावः । अस्मिन्मनसि संपाद्यमान फलम-
पृष्ठमपि मुनिराह—अनन्तं वै मन इति । वैशब्दः प्रसिद्धवद्योतनार्थः । तच्च मनो वृत्तिभेदेनानन्तं वै प्रसिद्धम् ।
तदानन्त्याभिमानीनो विश्वेदेवाः सर्वे देवाऽनान्ताः तस्मात्स उपासकस्तेन मनसि वैश्वदेवदृष्टव्यासेनानन्त्यसामा-
न्यानन्तमेव लोकं जयतीत्यर्थः ॥११॥ २५

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । कति स्तोत्रियाः स्तोष्यत्ययमुद्गातेति । स्तोत्रिया नाम गीतिविशिष्टा
ऋगजातयः । समानमयत् । प्रचिबचनमुपादत्ते पुरोनुवाक्या च यज्या च शस्यैव तृतीया अधिदेवतमिति । एताश्च
पुरोनुवाक्यादयो व्याख्याताः । अधिदेवतमिति यज्ञाधिकारादधियज्ञमिति बोद्धव्यम् । अधियज्ञं पुरोनुवाक्यादयो गीति-
रूपेण वर्तमाना अधियज्ञसंज्ञका इत्येतदवगतम् । परन्तु केन रूपेणैता पुनरध्यात्मं भवन्तीति पृच्छति—कतमास्ता
इति । या अध्यात्मं स्तोत्रियास्तिल ऋचः कास्ता इति पृष्ठ उत्तरमाह—प्राण एव पुरोनुवाक्येत्यादिना । प्राण एव ३०
पुरोनुवाक्या प्राणपुरोनुवाक्ययोः प्रकारादित्वसामान्यात् । अपानो याज्या अपानयाज्ययोः प्राणपुरोनुवाक्याभ्या-
मानन्तर्यसामान्यात् व्यानः शस्या “अप्राणजनपानान्नुचमिभ्योऽहुरती”ति श्रुत्यन्तरे अस्त्रप्रयोगस्य प्राणापानव्यापार-
व्यतिरेकेण सिद्धत्वाद्वाह्येन कस्यादृष्टिरिति भावः । एवं प्राणादिषु पुरोनुवाक्यादिदृष्टिकरणस्य फलं पृच्छति—किं
ताभिर्जयतीति । एवं पृष्ठ उत्तरमाह—यत् किञ्चैदं प्राणभृदिति । प्राणभृत् प्राणिजातं यत्किञ्चैदमस्ति तत्सर्वं जयति
सर्वप्राण्यात्मकभूरादिलोकत्रयसत्त्वासामान्यात् । पूर्वं विज्ञेयं उक्तस्य सामान्येनोक्तिरियम् । ततो ह तस्मादात्मनः ३५
प्रश्ननिर्णयादसावश्वलो होता नायमस्मद्गोचर इत्यभिप्रायेणोपरराम ॥१२॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनसाखीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया
तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति
होवाच कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इत्यष्टौ ग्रहा अष्टावति-
ग्रहा ये तेष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥१॥

- ५ प्राणो वै ग्रहः । सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्वाञ्छिप्रति ॥२॥
जिह्वा वै ग्रहः । स रसेनातिग्रहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति ॥३॥
वाक् वै ग्रहः । स नाम्नाऽतिग्रहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ॥४॥
चक्षुर्वै ग्रहः । स रूपेणातिग्रहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥५॥
श्रोत्रं वै ग्रहः । स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाब्जुणोति ॥६॥
१० मनो वै ग्रहः । स कामेनातिग्रहेण गृहीतो मनसा हि कामान्कामयते ॥७॥
हृत्तो वै ग्रहः । स कर्मणाऽतिग्रहेण गृहीतो हृत्तान्या हि कर्म करोति ॥८॥

त्वचै वै ग्रहः । स स्पर्शेनातिग्रहेण गृहीतस्त्वचा हि
स्पर्शान्विदेयत इत्यष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥९॥

एवं काललक्षणात्मकलक्षणाच्च मूल्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता । इदानीं बन्धज्ञानं विना ततो विच्छेदयोगा-
१५ न्मुमुक्षोः सप्रयोजकबन्धज्ञानार्थत्वेन ग्रहातिग्रहलक्षणाद्वन्धान्मूल्योरतिमुक्तिं वक्तुमाख्यायिकामनुसृत्यार्तभागब्राह्मण-
मारभ्यते—अथ हैनं जारत्कारव इति । ह्यब्द एतिहास्यः । अथानन्तरमश्वे उपरते एनं प्रकृतं याज्ञवल्क्यं
जारत्कारगोत्रो जारत्कारवः श्रुतभागस्यापत्यमार्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाचेत्यादिमुखीकरणात् पूर्ववत् ।
कति ग्रहाः कत्यतिग्रहाः इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । मुक्त्यतिमुक्तिप्रतियोगित्वेन सामान्यतः प्रसिद्धग्रहाः
कति कतिसंख्याका अतिग्रहाश्च कतिसंख्याका इति सख्याविपयोऽयं प्रश्नः । एव प्रश्न उत्तरमाह—अष्टौ ग्रहा अष्टावति-
२० ग्रहा इति । ततः संख्येयान्मुच्यति ये तेष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाश्चाभिहितस्तास्ते कतमे के इत्यर्थः ॥१॥

एवं पृष्ठ उत्तरमाह—प्राणो वै ग्रह इति । प्राण इति प्राणमुच्यते । प्रकरणाद्वामुसहितः स प्राणाख्यः प्राणो
ग्रहवत् परवशताहेतुत्वाद्ग्रहः । अपानेनेति गन्धेनाऽतिग्रहेण गृहीतः अपानातोऽपानानसङ्गार्थः । अपानसंचितत्वादपानो
गन्ध उच्यते । कर्ण, तेन गृहीत इत्यत आह—अपानेन होति । हि यस्मादपानेनान्तर्मुखश्चासेन गन्धान् लोको जिघ्रति ।
अपानोपहृतं गन्धं प्राणेन सर्वो लोको जिघ्रतीत्यतस्तेन प्राणो गृहीत इत्यर्थः ॥२॥

२५ जिह्वा वै ग्रहः स जिह्वाख्यो ग्रहो रसेनातिग्रहेण गृहीतः । जिह्वया ज्ञातं हि रस सर्वो लोको रसार्था तदेत-
दुच्यते जिह्वया हि रसात् विजानातीति ॥३॥

वाक् वै ग्रहोऽप्यात्मपरिच्छिन्नयाऽऽसगविषयास्पदयाऽऽस्त्यान्तुासम्भवीभूतादिवचनेषु व्यापृतया हि वाचा
लोको गृहीतोऽप्यहृतस्तेन वाग्रहः । शब्द इव ग्रहः स वागाख्यो ग्रहो नाम्ना वक्तव्येन विषयेणातिग्रहेण गृहीतः वक्तव्या-
सङ्गेन हि प्रयुक्ता वाक् सर्वानर्थैर्युज्यत इति प्रसिद्धमित्यभिज्ञेत्याह—वाचा होति । हि यस्माल्लोको नाम वक्तव्यार्थया

३० वाचा नामान्यभिवदति ॥४॥

चक्षुर्ग्रहो रूपमतिग्रहः ॥५॥

श्रोत्रं ग्रहः शब्दोऽतिग्रहः ॥६॥

मनो ग्रहः कामोऽतिग्रहः ॥७॥

हृत्तो ग्रहः कर्मोऽतिग्रहः ॥८॥

३५ त्वग्रहः स्पर्शोऽतिग्रहः इत्येव प्राणाचास्त्वचन्ता अष्टौ ग्रहाः गन्धाद्याः स्पर्शान्ताः अष्टावतिग्रहा इत्यर्थः ॥९॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं का स्विता देवता

यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽयामन्नमप पुनर्मृत्युं जयति ॥१०॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो ज्ञियते किमेनं न जहातीति

नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता विद्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥११॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो ज्ञियत उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहोऽ नेति

५

नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते ॥१२॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरा-

दित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा

अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते क्वायं तवा पुरुषो भवतीत्याहुर सौम्य हस्तम् ॥१३॥

उपसंहृतेषु ग्रहातिग्रहेषु पुनराह—याज्ञवल्क्येति होवाचेति । पूर्ववत् । यदिदं व्याकृतं सर्वं जगन्मृत्योरन्नं १०
मृत्युना ग्रहातिग्रहलक्षणेन प्रस्तमुत्पत्तिविनाशशालित्वाज्जगतः कास्वित्का नु सा देवता यस्या देवताया मृत्युरप्यर्थं
भवेत् । यदि मृत्योरपि मृत्युं वक्ष्यति मुनिस्तर्हि तस्यापि मृत्य्वन्तरमित्यनवस्था स्यात् । अथ न वक्ष्यति तदाऽस्माद्
ग्रहातिग्रहलक्षणान्मृत्योर्भक्षी नोपपद्यते तस्य विनाशकाभावादिति प्रष्टुरभिप्रायः । अस्ति मृत्योर्मृत्युरित्युत्तरमाह—
अग्निर्वै मृत्युरिति । अग्निर्वै प्रसिद्धो मृत्युः सर्वविनाशकत्वात् सोऽप्यग्निरपामन्नमिद्वै र्मक्ष्यमाणत्वात् । एवं मृत्योरपि
मृत्युर्ब्रह्मात्मसाक्षात्कारलक्षणो दृष्टः । सर्वमृत्योर्मृत्य्वन्तरानुपपत्तेर्नानवस्थेति भावः । तेन सर्वमृत्युना ग्रहातिग्रहलक्षणे १५
बन्धने नाशिते ससारान्मोक्ष उपपन्नो भवतीत्येतत् प्रसाधितम् । अतो बन्धमोक्षाय पुरुषप्रयासः सफलो भवतीत्यर्थः ।
एवमुक्त्य सर्वमृत्योर्ब्रह्मत्वादेन किं फलमित्यत आह—अप पुनरिति । ब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण सर्वमृत्युना ग्रहातिग्रह-
लक्षणे मृत्यौ भक्षिते सति विद्वान्पुनर्मृत्युं पुनर्मरणमपजयति निराकरोति पुनर्मरणाय न जायत इत्यर्थः ॥१०॥

एवं परमात्मदर्शनेन मुक्तस्य किं प्राणा एव समवनीयन्त आहोस्वित्तत्प्रयोजकमपि सर्वम् अथ प्राणा एव न
तत्प्रयोजकं सर्वम् । तर्हि प्रयोजके विद्यमाने पुनः प्राणानां प्रसङ्गोऽयं सर्वमेव कामकर्मादिकं ततो मोक्ष उपपद्यत २०
इत्येवमर्थं उत्तरप्रश्नोऽयमित्यभिप्रायवानाह—याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो ज्ञियते किमेनं न जहातीति । यत्र
यस्मिन् कालेऽयं पुरुषो विद्वान् ज्ञियते तदेनं किं न जहाति न त्यजतीति । एव पृष्ठ उत्तरमाह—नामेतीति । सर्वमेवेनं
जहाति नाममात्रं तु न जहाति । सर्वं समवनीयन्ते नाममात्रं तु न लीयत इत्यर्थः । तत्कुत इत्यपेक्षायामाह—अनन्तं
वै नामेति । आकृतिः सम्बन्धात् । नित्यं वै प्रसिद्धं नाम शुको मुक्त इतिवद् व्यवहारपारम्पर्यात् । ब्रह्मविद्या स्तोतु-
माह—अनन्ता इति । अनन्ता वै प्रसिद्धा विश्वेदेवा अतस्ताभ्रान्माऽऽजन्त्याचिक्त्वात् विश्वान्देवान् ब्रह्मास्मीति दग्ने- २५
नात्मत्वेनोपगम्य स विद्वान् तेन दर्शनेनानन्तमेव लोकं जयतीत्यर्थः ॥११॥

यत्तु साक्षात्कारज्ञाने जाते विद्वान्न ज्ञियते । न च तस्य प्राणा अत्यन्तं समवनीयन्ते किन्तु जीवन्मुक्तत्वेन
सर्वदा तिष्ठतीति तस्मिन्नाह—याज्ञवल्क्येति होवाचेति । पूर्ववत् । परमात्मसाक्षात्काररूपेण सर्वमृत्युना सविलासा-
शानमृत्यौ नाशिते सति विद्वानयं पुरुषो यत्र यस्मिन्काले ज्ञियते तदाऽस्मात् त्रियमाणाद्ब्रह्मविदः सकागात् प्राणा
प्राणादयो ग्रहा गन्वादयश्चातिग्रहा वासनाख्या अन्तस्थाः सप्रयोजका उत्क्रान्त्यूर्ध्वं गच्छन्त्याहोस्वित्त्वेति प्लुति- ३०
विचारणार्था । इति पृष्ठे नेति नोक्तामन्तीति होवाच याज्ञवल्क्यः किन्तु अत्रैव परब्रह्मण्येकता गतेऽस्मिन् विदुष्येव
समवनीयन्ते । एकीभावेन समवसृज्यन्ते प्रविलीयन्त ऊर्मय इव समुद्रे । तर्हि मृतप्रसिद्धः कथमित्यपेक्षया तस्या-
देहविपयत्वादित्याह—स उच्छ्वयतीति । स मुक्तेर्देह उच्छ्वयत्युद्धूनां प्रतिपद्यते । आध्मायति बाह्येन बाधुना दूति-
वदापूर्यते । आध्मातो मृतो निश्छेष्टः शेतेऽतो देहस्यैव मरणमर्थता । बन्धननाशो मुक्तस्य न क्वचिद्व्यगमनमिति
वाक्यार्थः ॥१२॥

३५

अथ केन प्रयुक्तं ग्रहातिग्रहलक्षणं बन्धनमित्येतन्निर्दिष्टारण्यपया पुच्छति—याज्ञवल्क्येति होवाचेति । यत्र
यस्मिन्समयेऽयं पुरुषस्याऽऽसम्बन्धजिनः शिरःपाण्यादिमतो मृतस्य वाग्वागविद्यानी देवताग्निमप्येति अपिगच्छति ।
प्राणो प्राणं तद्विद्यानी देवता वातमप्येति । चक्षुरादित्यम् । अथेति सर्वत्र सम्बन्ध्यते । मनश्चन्द्रम् । दिशः श्रोत्रम् ।

आर्तभागेति होवाच । आवमेवैतद्वेदिष्यावो न नावेतत्सजन इति
तौ होत्क्रम्य मन्त्रपांचक्रतुस्तौ ह यद्वचतुः कर्म ह वै तद्वचतुरथ ह
यत्प्रशशंसतुः कर्म ह वै तत्प्रशशंसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा
भवति पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥१४॥

५

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायिनः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच मन्त्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते
पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहानैव तस्यासीद्दुहिता गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति
सोऽब्रवीत् सुबन्वाङ्गिरस इति तं यदा लोकानामन्तानपृच्छामाथैनमब्रूम क्व पारिक्षिता

१०

अभवन् क्व पारिक्षिता अभवन्सिति तत्त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवन्सिति ॥१॥

पृथिवी शरीरम् । आकाशमात्मेत्यन्तमश्वेनात्माधिष्ठानं हृदयाकाशमुच्यते । स आकाशमध्येति लोमान्योषधीर-
पियन्ति । केवा वनस्पतीपियन्ति । लोहितं रेतश्चापनु निधोयत इति पुनरादानलिङ्गम् । तदा तस्मिन्कालेऽयं
पुरुषः क्व कस्मिन्नाश्रये भवति किमाश्रयः कार्यकरणपञ्चातमुपादत्त इति पृष्ठ उत्तर बन्धुमुपोद्घातमाह—आहरेति ।
हे सौम्य हस्तं करमाहुर वेहीति ॥१३॥

१५

हे आर्तभागेत्यामन्त्र्य ह किञ्चोवाचाऽऽब्रमित्यावामेवैकान्ते गत्वेतस्य त्वत्पृष्ठस्य वेदितव्यं यत्तत् तद्वेदिष्यावो
निरूपयिष्यावः । “प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामि”त्यत्र भाषायामित्युक्तत्वादवमिति ह्रस्वत्व छान्दसम् । कुत
इत्यपेक्षायामाह—न नास्ति । यस्मादो आवयोरेतद्वस्तु सजने जनसमुदाये निर्णेतुं न शक्यते । अनेकवादिप्रतिपत्ते-
रित्यत एकान्ते गमिष्यावो विचारणायैति शेषः । एवमुक्त्वा यस्मिन्तुं तर्क्यते अनेकवादिप्रतिपत्तेरित्यत एकान्त
गमिष्यावो विचारणायैति । श्रुतिः स्वमुखेनैवाचष्टे—तौ हेति । तौ ह याज्ञवल्क्यार्तभागौ सजनाद्देशाकुलस्य मन्त्रया-

२०

चक्रतुरादौ लौकिकवादिपक्षाणामेकैकं परिगृह्य विचारितवन्तावित्यर्थः । तौ ह विचार्य सवानेव पूर्वपक्षान् स्वभाववादा-
दीनापोह्य यद्वचतुश्चकवन्तौ—तच्छृणु । कर्म हैवाश्रयं पुनः पुनः कार्यकरणोपादानहेतुं तत्तत्र विचारावस्थायामेकान्ते
स्थित्वोचतुश्चकवन्तौ । न केवलम्वचतुरथ ह अपि तु कालकर्मदेवैश्वरेण्यभ्युपगतेषु हेतुषु यत्प्रशशंसतुः कर्मैव ह
तत्प्रशशंसतुः कर्मैव प्रधानं कारणमिति । प्रशसापदोपपादितं प्राधान्यमुपसंहरति—पुण्यो वा इति । यस्मादेवं ग्रहाति-
ग्रहादिरूपकार्यकरणोपादानं कर्मप्रयुक्तमिति निर्द्धारितं तस्मात्पुण्येन शास्त्रविहितेन कर्मणा देवाविषु जायमानः पुण्य

२५

पुण्यात्मा वै भवति पापेन शास्त्रनिषिद्धेन कर्मणा स्थावरादिषु जायमानः पापः पापात्मा भवति । तत एव प्रश्न
निर्णयानन्तरं जारत्कारव आर्तभागो अनसाप्यचिन्तनायपराजयोऽयमित्यभिप्रायेणोपरराम ॥१४॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितसाम्बन्धिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

अथेहानन्तरप्रपाठकान्ते पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवतीति श्रुत्या पुण्यमेव कर्म सर्वपुण्यार्थसाधनमित्युक्तं

३०

तत्र मोक्षस्यापि पुरुषार्थत्वाद्भुतमेन पुण्योत्कर्षेण मोक्षो भविष्यतीत्याद्यहं निरासार्थम् । विद्यासंयुक्तस्यापि कर्मणो
मोक्षारम्भकत्वासम्भवाच्च मोक्षार्थानि कर्मणोत्पत्तः कर्मफलानां संसारत्वप्रवर्धनायैव भुज्युर्ब्राह्मणमारभ्यते—अथ हैनं
भुज्युर्लाह्यायिनिरिति । अथ जारत्कारवोपरमानन्तरं भुज्युरिति नामवाञ्छा लक्ष्यस्यापत्यं लाह्यास्तस्यापत्यं लाह्यानिरेनं
पप्रच्छेत्यादि पूर्ववत् । स्वविद्यायां युक्त्येवैवपूर्वकत्वं ज्ञापयितुमाख्यायिकामारचयति—अष्टेषु चरका इति । मद्रा नाम
जनपदास्तेषु देशेष्वध्ययनार्थं व्रतचरणान्चरका विद्यार्थिनोऽन्वयवो वा पर्यव्रजाम पर्यटितवन्तः । ते वय पतञ्जलस्य

३५

पतञ्जलान्मः काप्यस्य कपिगोत्रस्य गृहानावसथानैव आगच्छाम पर्यटितवन्तः तस्य पतञ्जलस्य दुहिता पुत्री गन्धर्व-
गृहीता गन्धर्वगामानुपेण केनचित्सत्त्वेन गृहीताऽऽसीत् । तं पतञ्जलदुहितर्याविष्टगन्धर्वं कोऽसि कस्त्वमसि किं

स होवाच उवाच वै तदगच्छन्वै ते तत्र यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति क्व न्वश्वमेध-
याजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिंशत् वे देवरथाह्नवान्ययं लोकस्तं समन्तल्लोकं द्विस्तावत्पृथिवी
पर्येति तां पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति तद्यावतो क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः
पत्रं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छतान्वायुरात्मनि धित्वा
तत्रागमयन्नत्र पारिक्षिता अश्ववन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशं स तस्माद्वायुरेव व्यष्टि- ५
र्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति य एवं वेद ततो ह भुज्युर्लोक्यायनिष्परराम ॥२॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

नामासीति सर्वे वयमपृच्छम । स गन्धर्वः पुनरस्मान्नबोक्षामतोऽहं सुधन्वा गोत्रतः आङ्गिरस इति । तत्स्वरूपं ज्ञात्वा
तं गन्धर्वं प्रति यदा यस्मिन्काले लोकानामन्तानवसानान्यपृच्छाम । अथ तदेनं गन्धर्वं प्रति पारिक्षिताः परितो
दुरित क्षीयते येन स परिक्षिदश्वमेधस्तद्याजिनः पारिक्षिताः क्वामवन् क्व गता वभूवुरित्यब्रूम पृष्ठन्तो वयमित्यतः १०
क्व पारिक्षिता अभवन्निति । सर्व स च गन्धर्वोऽस्मभ्यमन्नवात्तेनैतस्य प्रश्नस्य गन्धर्वेण दत्तोत्तरज्ञः सोऽहं विद्या
सम्पन्नो हे याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवन्निति तत्सर्वं त्वा त्वां पृच्छामि गन्धर्वोऽपिदष्टं सर्वं त्वं वैज्जानासि तर्हि
वद नो चेत्स्वमज्ञानेन विगृहीतोऽतीत्यभिप्रायः । प्रथमा च क्व पारिक्षिता अभवन्नित्युक्तिर्गन्धर्वप्रश्नार्था । द्वितीया तु
यो हि क्व पारिक्षिता अभवन्निति प्रश्नो गन्धर्वं प्रति कृतस्तस्य प्रत्युक्तिः सर्वं सोऽस्मभ्यमन्नवादिदिति विवक्षया
तदनुत्तरप्रतिवचनार्था । तृतीया तु मुनिं प्रति प्रश्नार्थेति विभागो बोद्धव्यः ॥१॥ १५

अज्ञानाविनिग्रहं परिहरन्नुत्तरमाह—स होवाचेति । स याज्ञवल्क्यो भुज्युं प्रति गन्धर्वोऽपत्युक्तिमुवाच हे
भुज्यो स गन्धर्वस्तुभ्यमिति वै तदुत्तरमुवाच । वैशब्दो गन्धर्वोऽल्लब्धस्य ज्ञानस्य स्मरणार्थः इति प्रतीकम् । ते
तदानीन्तनाः पारिक्षितास्तावगच्छन् । यत्र तस्मिन् पूर्वतना अश्वमेधयाजिनो गच्छन्ति । पूर्वतना अश्वमेधयाजिनः
क्व नु कुत्र गच्छन्तीति पृष्ठ उत्तरं वक्तुं तेषां गतिविवक्षया तावद्भुवनकोणपरिमाणमाह—द्वात्रिंशत् वा इति ।
हे अधिकं त्रिंशत् । द्वात्रिंशत् देवः आदित्यस्तस्य रथो देवरथस्तस्य गत्या एकेनाह्ना यावद्देवापरिमाणं परिच्छिद्यते २०
तदैकं देवरथाह्नयः तद्द्वात्रिंशदपृणितं सदेतावन्ति देवरथाह्नयानि तावत्परिमाणोऽयं लोको लोकांलोकगिरिणा
परिक्षितः ससागरः सर्वेषां प्राणिना कर्मफलोपभोगहेतुभूतः लोकयते सूर्यादिविः प्रकाश्यते इति । स एष एतावान्
लोकोऽतः परमलोकः तं च लोकं समन्तं समन्ततः पृथिवी द्विस्तावदिति लोकपरिमाणाद्विद्युत्परिमाणा पर्येति परितो
व्याप्य तिष्ठति । “रविचन्द्रमसोऽयिन्मयूखैरवभास्यते ससमुद्रसरिच्छैला तावती पृथिवीस्मृते”ति स्मृतेः । तथैव तां
पृथिवी पृथिवीपरिमाणाद्विस्तावदिति द्विगुणपरिमाणः समुद्रः समन्तं पर्येति व्याप्नोति । यं घनोदमाचक्षते २५
पौराणिकाः । उक्तं हि “अण्डस्यास्य समन्तात्पु संनिविष्टोऽमृतोदधिः । समन्तादधनतोयेन धार्यमाणः स तिष्ठतीति ॥” एवं
यथोक्तनीत्यां लोकादपरिमाणे स्थिते सदृशान्तमण्डकपालयोविवरपरिमाणमाह—तद्यावतीति । तत्तत्र व्यवहारभूमी
यावती यावत्परिमाणा क्षुरस्य धाराऽयं वा । अथवा यावत्सोक्ष्मेण युक्तं मक्षिकायाः पत्रं पक्षस्तावास्तावत्परिमाणः
कपालयोरन्तरेण मध्ये आकाशोऽयकाशः । यदि वक्ष्येवं सर्वमुक्तं तदाह—तानिन्द्र इति । तेनाकागद्वारेण तान्पारि-
क्षितानश्वमेधयाजिनः प्राप्तानिन्द्रः परमेश्वरोऽश्वमेधे सुपर्णकारेण चितोऽग्निः स सुपर्णः पक्षपृच्छाद्यात्मकः पक्षी भूत्वा ३०
वायवे प्रायच्छदत्तवान् । स्वस्य स्थूलत्वेनोच्छिद्वाऽऽण्डाद्विह्वयमानासम्भवाद्युक्तं वायवे प्रदानमिति भावः ।
वायुं पुनस्तान्पारिक्षितानात्मनि स्वस्मिन् धित्वा स्थापयित्वा स्वात्मभूतान्कृत्वा तत्र तस्मिन्नगममद्गमितवान् ।
यत्र पूर्वोक्तक्रान्तकालिकाः पारिक्षिता अश्वमेधयाजिनोऽभवन्निति । इतिगच्छ आख्यायिकासमास्यर्थः । एवमाख्या-
यिकया निर्णीतमर्थमाख्यायिकातोऽपसृत्य श्रुतिरेव स्वमत्तेनात्ममयाचष्टे—एवमिव वा इति । एवमिव वा एवमेव
न गन्धर्वं वायुमेव क्रियागतिप्रधानं सूक्ष्मेव पारिक्षितानां गतिं प्रशंगं तुष्टय । यस्माद्वायुः स्थावरजङ्गमानां ३५
भूतानामन्तरात्मा बह्विधः स एव । तस्माद्वायुरेव व्यष्टिरप्यात्मप्राप्त्याधिवृत्तयैवभावो व्यावृत्तस्वो विविधाऽष्टव्यष्टिः
तथा वायुरेव समष्टिः नमा अनुगतस्या केवलेन सूत्रात्मनोऽर्द्धव्यष्टिः एतद्विज्ञानफलमाह—अपुनरिति । य एवं समष्टि-
व्यष्टिरूपवाद्यात्मकत्वेनात्मन वेदअवगच्छति स पुनर्मृत्युं पुनर्मरणमपजयति । सञ्जन्मृत्वा पुनर्न त्रियत इत्यर्थः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम्

अथ हैनं कहोडः कौषीतकेयः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म

य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य

सर्वान्तरो योऽज्ञानायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येत्येतं वै तमात्मानं विदित्वा

५ ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च मृत्युतायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति

सर्वमायुरेति प्राप्नोति ततो ह आत्मनः प्रश्ननिर्णयाद्बुज्युर्लोह्यायनिस्परराम । स एवाप्रतिभारूपं निग्रहं प्राप्तवानिति भावः ॥२॥

इति श्रीबिद्यारण्यमुनिविरचितभाष्यन्दिनाष्टौषुबृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणम्

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

- १० एवं पुण्यपापप्रयुक्तं हतिप्रह्वं ह्रीतः पुनः पुनर्हतिग्रहांस्त्यजन्नुपाददन्वाब्रह्मस्थावरं पुण्योत्कर्षादियविमुक्त्यमानः संसरत्येवेति ब्राह्मणश्रयेणोक्तिमिदानीं तस्य बन्धभोक्षसाधनं ससंन्यासमात्मज्ञानं वक्ष्यमिति कहोडब्राह्मण-भारभ्यते—अथ हैनं कहोडः कौषीतकेय इति । अथानन्तरं ह किंलैनं कहोडो नामतः कुषीतकस्यापत्यं कौषीतकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । यदिति परात्मतत्त्वं विशेष्य तस्य साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मोत्प्रेषणं विशेषणं परोक्षात्वादिभ्रमभ्युदासार्थम् । य इति जीवात्मा विशेष्यस्तस्य सर्वान्तर इति विशेषणं परिच्छिन्नत्वादिभ्रम-
१५ व्यावृत्त्यर्थम् । तथा च यद्ब्रह्म बृहत्तमं अपरोक्षादिति विभक्तिव्यत्ययेनापरोक्षमगीणः श्रोत्रं ब्रह्मोत्प्रेषादि यथा गीर्णं न तथा गीर्णमित्यर्थः । य आत्मा प्रत्यगात्मा सर्वान्तर सर्वस्मादव्यवहितम् । अपरोक्षात्सर्वस्याभ्यन्तरो यः यद्यः शब्दाभ्यां सामानाधिकरण्यानानुगतः । प्रसिद्ध आत्मा ब्रह्मेति तं ब्रह्माभिर्न प्रत्यगात्मानं मे सङ्गं व्याचक्ष्व विस्पष्टं कथय यथा श्रुङ्गे गृहीत्वा गां दर्शयति तद्वदित्यर्थः । इत्येवमुक्तो याज्ञवल्क्यः प्रत्याह—एष त आत्मा सर्वान्तर इत्येत-
२० द्विषोऽर्णं साक्षादित्यादिसर्वविशेषणोपलक्षणार्थम् । तथा च उक्तविशेषणैरुपलक्षितो ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणः । स एष ते तव कार्यकरणसङ्घातस्यात्मा । पुनः पूच्छति—कतम इति । तत्र पिंड एकस्तस्याभ्यन्तरे लिङ्गात्मा करणसंघातो द्वितीयः यश्च परमार्थरूपस्त्वस्तुतीयस्तेषु मध्ये हे याज्ञवल्क्य कतमः सर्वान्तरः सर्वान्तरत्वादिविशेषणैर्विषादस्तत्त्वा विवक्षित इति पृष्ठश्चरमं पक्षं गृहीत्वात्तरमाह—योऽज्ञानायापिपासे इति । अणितुमिच्छाऽज्ञानायाः पातुमिच्छा पिपासा । ते अज्ञानायापिपासे योऽप्येतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । प्राणैरुभयैस्तादशानायापिपासयोः सम्प्रयोपदानम् । शोक मोहमित्यरतिवाचिना शोकशब्देन तत्कार्यभूतः काम उच्यते । इष्टं वस्तुहिंस्य चिन्तयतो यदरमणं तुषणाभि-
२५ भूतस्य कामबीजः तेन हि कामो दीप्यते मोहो विपरीतप्रत्ययप्रभवोऽविवेकः सम्बन्धानविरोधाद्भ्रमाविद्याशब्दाव्ययः । कामस्य शोको मोहो दुःखस्य हेतुरिति निश्चकार्यत्वाच्छोकमोहयोरसमासरणम् । तौ च मनोधिकरणां । जरां मृत्यु-
मिति शरीरविपरीणामो बलीपलीतादिकिङ्को जरा । शरीरविच्छेदो विपरीणामावसानो मृत्युः । अत्येत्यति-
क्रामतीति प्रत्येकं संबध्यते । जरामृत्युं च शरीराधिकरणां । स एष ते आत्मा सर्वान्तर इति पूर्वगान्वयः । एवमुक्त-
ज्ञानार्द्धं पारिव्राज्यं वक्तुमाह—एवं वै तमात्मानमिति । योऽप्यो साक्षादव्यवहितोऽपरोक्षादगीणो ब्रह्मादिस्तम्बमर्थन्ताना
३० भूतानां सर्वान्तर आत्मा अज्ञानायापिपासादिभिः ससारधर्मैः सदा न स्पृश्यते । तमेतं वा आत्मानं स्वं तत्त्वं विदित्वा परं ब्रह्म सदा सर्वसंसारविनिर्मुक्तं नित्यतुल्यमयमेवाहमस्मीति श्रुत्याचार्याभ्यां ज्ञात्वा ब्राह्मणं ब्रह्मनिष्ठा ब्रह्मण्य-
जातिमन्नतो वा पुत्रैषणाया पुत्रार्थं एषणा पुत्रैषणा पुत्रोत्पत्तिमुद्दिष्य दारसग्रहेच्छालक्षणा तस्याः दारसग्रहमहत्त्वैत्यर्थः । वित्तैषणायाश्चेति वित्तं द्विर्द्वेष मानुषं दैव च । मानुषं गवादि । दैव विद्या । तस्य कर्मसाधनस्य गवादेषणादानरूपा-
आदानरूपेण विशेषणानेन कर्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति, विद्यासंयुक्तेन वा देवलोकं केवलया वा हिरण्यगर्भविद्या
३५ दिव्येन वित्तेन देवलोकं जेष्यामीति इच्छा लोकेषणा । एताभ्य एषणाभ्यो व्युत्थाय वैपरीत्येनोत्तमानं कृत्वा सन्त्यार्गं विद्यामेत्यर्थः । अथानन्तरं जेपकाले देहस्तित्यर्थं भिक्षाचर्यं भिक्षार्थं मंत्रैणां चरन्ति कुर्वन्ति । फलेच्छायाधनं संक्रामतीति न्यायाल्लोकेपणैर्वैकल्याह—या ह्येवेति । या हि प्रमिद्धा पुत्रैषणा सैव वित्तैषणा दृष्टप्रसायनशब्दादि-
सामान्यात् । या पुत्रैषणयैकत्वमापन्ना वित्तैषणा कर्मायां सा नोक्तैर्यथैव । साध्यन्तेऽज्ञानाः नृत्वात्मागर्भैषणायाः । एवमेकत्रैष्ये लोकेषणायाः साधनमन्तरेणामिद्वेः साधनमेदेन द्विविध्यं विदित्वा भिक्षाचर्यं चरन्ति स्म । तन्माः शनतोऽपि

या होव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव
भवतस्तस्मात्पाण्डितः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठामेदं बाल्यं च पाण्डित्यं च
निर्विद्याय मुनिरमीनं च मीनं च निर्विद्याय ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन
स्यात्तेनेदं एव भवति य एवं वेद ततो ह कहोडः कौषीतकेय उपरराम ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

५

अथ तृतीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम्

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म
य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य
सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स त
आत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन व्यनिति स त आत्मा सर्वान्तरो य उदानेनोद- १०
निति स त आत्मा सर्वान्तरो यः समनेन समनिति स त आत्मा सर्वान्तरो स
होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा वै ब्रूयादसौ गौरसावद्व इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं

ब्रह्मविद्ब्राह्मण एषणाभ्यो व्युत्थाय पाण्डित्यं शास्त्रोत्था बुद्धिः पण्डा तद्वान्यद्वितः । वेदान्तवाक्यविचारलक्षणं श्रवणा-
परपर्यायं निर्विद्य निःशेषं विदित्वाऽऽत्मविज्ञानं निरवशेषं कृत्वाऽनन्तरं बाल्येन तिष्ठामेत् । श्रवणज्ञानोत्पन्नाशेषानात्म-
वृष्टिरितस्कारसामर्थ्यं बलं तस्य भावो बाल्येन बलभावेन विषयेनाकुष्टः सन् तिष्ठामेत् स्यात्तुमिच्छेत् । बाल्यशब्दः मिथेयं १५
मननं कुर्यादित्यर्थः । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य निःशेषं कृत्वाऽनन्तरं मुनिः मौनवान् धारावाहिकात्मप्रत्यय-
प्रवाहवान् तिष्ठामेदित्यनुब्रूयते । निर्विद्यानं कुर्यादित्यर्थः । एवममीनं चोकार्थपाण्डित्यबाल्यशब्दमिथेयं श्रवण-
मननाख्यं निर्विद्य मीनं चोकार्थमुनिशब्दवाच्यनिर्विद्यासनाख्यं च निर्विद्यायानन्तरं ब्राह्मणो निरुपचरितब्राह्मण्यवान्
साक्षात्तब्रह्मैव स्यात् । कृतकृत्यो भवेदित्यर्थः । उक्तं ब्राह्मण्यं प्राप्तवतो ब्रह्मविदः समाचारं पृच्छति—स ब्राह्मण
इति । स ब्राह्मणः केन चरणेन स्याद्भवेत् । अनियतं तस्य चरणमित्युत्तरमाह—येनेति । येन चरणेन भवेत् । तेनेदं २०
एवेति येन केनचिदव्यवस्थितेन च रणेनेदं एव कृतकृत्य एव ब्राह्मणो भवति । विहितमाचरतो निषिद्धं च त्यजतः
शुद्धबुद्धेः श्रुताह्वाक्यात् सम्यग्धीकृत्यपद्यते । तस्य च वासनावशाद् व्यवस्थितैव चेष्टा नाव्यवस्थितेति न यथेष्टाचरण-
प्रयुक्तो दोष इति स्तुत्यर्थं येन केनचिच्चरणेनेति बोद्धव्यम् । इदानीं विज्ञानफलमाह—य एवं वेदेति । यो ब्राह्मण
एवमेतद्ब्रह्मण्यं वक्ष्याममनानायाद्यतीतात्मस्वरूपं नित्यतृप्तमिति वेद जानाति सोऽपीदं एवोक्तलक्षण एव ब्राह्मणो
भवतीत्यनुब्रूयते । ततो ह कहोलः कौषीतकेय उपरराम ॥१॥

२५

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्याधिनवाध्यायीबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकायां

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

एवं ब्राह्मणत्रयेण सप्रयोजकं वचनमुक्तं चतुर्थं च कहोलब्राह्मणे वचनपूर्वसं ससंस्थासमात्मज्ञानमभिहितम् ।
साम्प्रतं यो वदः संसरति सोऽस्ति नास्ति वेति अस्तित्वे च किलक्षणो देहादीनामन्यतमस्तेभ्यो विलक्षणो वेति विमर्गं
आत्मनो देहादिभ्यो विवेकेनाधिगमयोषस्तब्राह्मणमारभ्यते—अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायण इति । अथानन्तरं ह ३०
चक्रत्यपत्यं चाक्रायण उपस्तनामा ब्राह्मण एन प्रकृतं याज्ञवल्क्यं पप्रच्छेत्यादि पूर्ववत् । पूर्वस्मात् कहोडप्रवनात्
कश्चिद्विशेषं वक्तुं पूर्वोक्तं एव प्रश्नप्रतिवचनेऽनुवदति यः साक्षादित्यारभ्य यः प्राणेन प्राणितोत्यतः प्राक्नेन ग्रन्थेन ।
यद्विशेषकथनायायमनुवादस्तं पूर्वानुक्तं विवेकमाह—यः प्राणेनेति । यः प्राणेन मुखनासिकासंचारिणा प्राणिति
प्राणचेष्टा करोति येन प्राणः प्रणीयत इत्यर्थः । स ते तव कार्यकरणसंघातस्यात्नोकविशेषणविशिष्टो विज्ञानमयः ।
एवं योऽपानेनापानिति यो व्यानेन व्यनितोत्यादि व्याख्येयम् । सर्वाः कार्यकरणसंघातगताः प्राणनादिचेष्टा दारु- ३५
यन्त्रस्येव येन क्रियन्ते स कार्यकरणसंघातविलक्षणो विज्ञानमयश्चेष्टयिताऽस्ति यतो या खल्वचेतनप्रवृत्तिः सा
चेतनाधिष्ठानपूर्विका यथा रथादिप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । प्रश्नप्रतिवचनयोरनुत्पत्त्यमागच्छते—सहोवाचोपस्तश्चा-

भवति यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त
आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो न दृष्टेर्द्वैतारं पश्येन श्रुतेः
ओतारं शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेविज्ञातारं विज्ञानीया
एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽप्यदातं ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥१॥

६

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

अथ तृतीयाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम्

अथ हैनं गार्गी वाचननवो पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यदिह सर्वमप्यवोतं च
प्रोतं च कस्मिन्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन्नु वायुरोतश्च
प्रोतश्चेत्याकाश एव गार्गीति कस्मिन्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति
कस्मिन्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति द्यौर्लोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु द्यौर्लोका
ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्वादित्यलोका ओताश्च प्रोता-
श्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु

क्रायण इति । हे मुने यथा कश्चिदाह अहमर्थं वा गां वा प्रत्यक्षं दर्शयामीति पूर्वं प्रतिज्ञाय पश्चाद्यक्षरत्पवी गौरीं वा
धावत्यसाश्व इति चलनादिलिङ्गैर्यथा वै निश्चितं ब्रूयाद्वधपदिक्षेदेवमेव ब्रह्म प्रत्यक्षं दर्शयामीति मन्त्रानुसारेण
१५ प्रतिज्ञाय प्राणनादिलिङ्गैरेतद्ब्रह्म व्यपदिष्टं भवति त्वया । तथा च तद्वधपदिशतस्ते प्रतिज्ञाहानिरनवधेयवचनता
च स्यादिति भावः । किं बहुना गोतृष्णानिमित्तं व्याजं त्यक्त्वा मन्त्रानुसायुत्तरं वदेत्यभिप्रायवान् पूर्वोक्तेभ्यः
प्रश्नमनुवदति-यदेव साक्षादित्यादि व्याचक्ष्वेत्यन्तेन । यथा मया प्रथमं प्रतिज्ञातस्तत्वात्मैकलक्षण इति ता प्रतिज्ञा-
मनुवतं एवेत्याद्ययवान् पूर्वोक्तेभ्योतरमनुवदति एष त आत्मा सर्वान्तर इति । नन्वसौ गौरसावन्न इति प्रत्यक्षेण-
सावात्म्येत्यात्मानं दशयेत्येव लक्षणो मन्त्रश्चो नानुसृतः स्यादित्याशयवान् पूर्वोक्तेभ्यः प्रश्नान्तरमनुवदति-कतमो
२० याज्ञवल्क्य सर्वान्तर इति । सत्यमेतादृशश्चेत्तव प्रश्नस्तर्हि नैवानुसृतः स्यादात्मनो बृष्ट्यादिसाक्षित्वाद्वटादिविद-
विषयीकर्तुमशक्यत्वादित्यभिप्रेत्याह-न बृष्टेर्द्वैतारमिति । दृष्टेर्वचनवृत्तेरनित्याया लौकिक्याः कर्मभूताया द्वा-
रमलौकिक्या स्वात्मरूपया नित्याया बृष्ट्या व्याप्तारं हे उषस्त त्व न पश्येन पश्यसि नैव कदाचिदपि विषयत्वेन दृष्टेर्द्वै-
स्फुरतीत्यर्थः । तथा श्रुतेः श्रवणवृत्तेः तथा मतेः केवलाया मनोवृत्तेः तथा विज्ञाते केवलाया बुद्धिवृत्तेः सगानमन्यत् ।
एवमुक्त्य बृष्ट्यादिसाक्षिणोऽप्युक्तं किञ्चिद्वास्तवं । नास्तीत्युपसहरति-एष त आत्मा सर्वान्तर इति । एष सर्वैक-
२५ विशेषणैर्निश्चितस्ते तवाऽऽत्मा अत एतस्मादुक्तत्वादात्मनोऽप्यदातं विनाशि रज्जुसर्पादिवन्मिथ्याभूतमित्यर्थः । ततो
होषस्तश्चाक्रायण उपररामेति पूर्ववत् ॥१॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितसामान्वितब्राह्मणबृहदारण्यकोपनिषदीपिकाया

तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

पूर्वब्राह्मणयोर्त्याक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर इत्यत्र यः सर्वान्तर आत्मोक्तस्तस्य स्वरूपाविगमाय
३० शाकल्यब्राह्मणात् प्राकनब्राह्मणमयमारभ्यते । तत्रानात्मभूतान् सर्वान् पदार्थांस्तावत् गार्गी ब्राह्मणेनाह-अथ हैनं
गार्गी वाचननवोति । अथानन्तरमेन मुनिं गार्गी नामतो वचनकोटुहिता वाचननवी । पप्रच्छेत्यादिपूर्ववत् । यदिह
सर्वं भूमुपरादिकं पार्थिवं धातुजातमप्युदके स्वकारणे वोतं च दोषपटतनुवत् । प्रोतं च तिर्यक्तनुवत् । सर्वतोऽन्त-
र्बाह्मभूताभिरिन्द्रियाभिरित्यर्थः । अन्यथा सकृमुष्टिवद्विचर्येत । तथा च यथेयं पञ्चीकृता पृथिवी कार्यत्वात् च कारणभू-
तासु पञ्चीकृतास्वप्नु ओता प्रोता च तद्वदपमपि कार्यत्वात् कस्मिन्नु खलु आप ओताश्च प्रोताश्चेत्यनुमानविषया पृथे
३५ मुनिरुत्तरमाह-वायौ गार्गीति । हे गार्गि । वायौ पञ्चीकृते आप ओताश्च प्रोताश्च । कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चे-
त्याकाश एव गार्गीति, कस्मिन्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु पश्चादिदशतिहेतुभूतेषु ताभ्येव पञ्चीकृतानि
भूतानि संहतान्यन्तरिक्षलोका उच्यन्ते । बहुवचनं त्वारम्भकभूताना बहुत्वापेक्षया बोध्यम् । प्रजापतिलोकाः

गार्गीति कस्मिन्नु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गि मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्द्धा व्यपप्रद्वनतिप्रख्या वै देवता अतिपृच्छसि गार्गि मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचकनव्युपरराम ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद् तृतीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम्

अथ हैममुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ । यज्ञवल्क्येति होवाच मद्ब्रह्मवसाम पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्गार्ग्या गन्धर्व- गृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽन्नवीत्कबन्ध आथर्वण इति ॥१॥

सोऽन्नवीत् । पतञ्जलं काप्यं यज्ञिकोऽथ वेत्य नु त्वं काप्य तत्सूत्रं यस्मिन्नयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृष्ट्वानि भवन्तीति सोऽन्नवीत्पतञ्जलः काप्यो नाहं तद्भूगवन्वेदिति ॥२॥

विराट्शरीरारम्भकपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकाः ब्रह्मलोकेषु हिरण्यगर्भलोकेष्वपञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकेषु ओतप्रोतभावेन वर्तन्ते । शेषं सुबोधम् । एवं पूर्ववदनुमानेन सूत्रमपि ब्रह्मलोकाश्रयं पृच्छन्ती गार्गी प्रतिषेधति—स होवाचैत्यादिना । स यज्ञवल्क्यो ह उवाच । हे गार्गि यासु देवतासु ब्रह्मलोका ओतप्रोतभावेन वर्तन्ते ताः प्राणात्मभूताः सूत्रदेवता आनुमानिकत्वप्रश्नविषयतामतीत्य वर्तमाना अनुमानेन मा प्राक्षीर्मा पृच्छेत्यर्थः । प्रतिषेधातिक्रमे दीपमाह—मा ते मूर्द्धेति । पृच्छन्त्याह्य ते तव मूर्द्धा मस्तको मा व्यपसद्विस्पष्टमापतेत् । मूर्द्धपातप्रसङ्गं प्रकटयन् प्रतिषेधमुपसंहरति । अनतिप्रख्या वै देवता इति देवतानां स्वः प्रश्न आगमविषयः तं प्रश्नविषयमतिक्रान्तो गार्ग्याः प्रश्न आनुमानिकत्वात् । स प्रश्नो यासान्निद्रादिदेवतानां विद्यते ता अतिप्रख्याः । एतास्तु न अतिप्रख्या अनतिप्रख्याः । स्वप्रश्नविषया एव केवलागमगम्या इत्यर्थः । तां अनतिप्रख्यां सूत्रदेवतां वै अतिपृच्छसि । अतो हे गार्गि मत्तुं चेन्नेच्छसि तर्हि माति-प्राक्षीरित्यनुग्रहार्थो निषेधः । ततो ह गार्गी वाचकनव्युपररामेत्युपसंहारः पूर्ववत् ॥१॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितभाष्यनिर्दिशालोयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

तृतीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥१॥

२५

एवं गार्गिब्राह्मणे सूत्रादवर्णिन व्यापकमुक्तमिदानीमागमेकगम्यं सूत्रं तदन्तर्गतमन्तर्गमिणं च निर्वक्तुमन्तर्गमिण्ब्राह्मणमारभ्यते—अथ हैममुद्दालक आरुणिरिति । अथ गार्ग्या मूर्द्धपातप्रसङ्गपृच्छेतरन्तरमुद्दालको नामतोऽरुणस्यापत्यमारुणिर्होत यज्ञवल्क्यं पप्रच्छेति पूर्ववत् । स्वस्य सूत्रादिनिष्ठाया आचार्योपदेशपूर्वकत्वेनागमविषयत्वं ज्ञापयितुमास्यादिकासाह—मद्ब्रह्मवसामेति । यद्रेषु देशेषु पतञ्जलस्य पतञ्जलान्मः काप्यस्य कपिगोत्रस्य गृहेषु यज्ञमधीयाना यज्ञशास्त्राध्ययनं कुर्वाणाः शिष्याः सन्तो वयमवसाम उपतिवन्तः तस्य पतञ्जलस्य भार्या गन्धर्वगृहीता गन्धर्वेणा ३० भानुषेण सत्त्वविशेषेण गृहीताऽऽविष्टाऽऽसीत् । तं गन्धर्वं पतञ्जलसंहिता वयं यज्ञिकास्त्वं कोऽधीत्यपृच्छाम । एवं पृष्टः स गन्धर्वोऽस्मभ्यमब्रवीत् । किं ? अहं नाम्ना कबन्धोऽथर्वणस्यापत्यमाथर्वण इति ॥१॥

स गन्धर्वः पतञ्जलं काप्यं यज्ञिकांश्च तञ्छिष्यानस्मान् प्रत्यब्रवीत् । किं ? हे काप्य नु वितर्कं त्वं तत्सूत्रं वेत्य जानीये । किं तत्सूत्रमित्याकाङ्क्षाया तद्दिशिनष्टि—यस्मिन्नयं चेति । यस्मिन्सूत्रेयं च लोक इदं च जन्म परश्च लोकः पर च प्रतिपत्तव्यं जन्म सर्वाणि च भूतानि ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानि संदृष्ट्वानि सप्रथितानि स्मृति सूत्रे विष्ट्वानि ३५ भवन्तीति पृष्टः प तपञ्जलः काप्योऽब्रवीत् । किं ? हे भगवन् इनि संपूजयन्नहं तत्सूत्रं न वेद न जानामीति ॥२॥

सोऽब्रवीत् । पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकोऽथ वेत्थ नु त्वं काप्य तन्मन्त-
र्यामिणं य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो
यमयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्जलः काप्यो नाहं तं भगवन्वेदेति ॥३॥

५ सोऽब्रवीत् । पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकोऽथ यो वै तत्काप्यं सूत्रं विद्वान्तं चान्त-
र्यामिणं स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देववित्स वेदवित्स यज्ञवित्स भूतवित्स
आत्मवित्स सर्वविविति तेभ्योऽब्रवीत्तदहं वेद तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य
सूत्रमविद्वोऽस्तं चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीश्वजसे मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥४॥

वेद वा अहं गौतम । तत्सूत्रं तं चान्तर्यामिणमिति यो वा

इवं कञ्च ब्रूयाद्वेद वेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥५॥

१० वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम् । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परञ्च
लोकः सर्वाणि च भूतानि संदूषयानि भवन्ति तस्माद्वै गौतम पुरुषं
प्रेतमाहुर्व्यंश्चैषिषतास्याङ्गानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण
संदूषयानि भवन्तीत्येवमेवेतन्नाज्ञातव्यचान्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥६॥

एवमुक्तः स गन्धर्वः पुनस्पाध्यायं पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्चास्मान् प्रत्यब्रवीत् । किं ? हे काप्य त्वं नु वितर्कं
१५ तं सूत्रान्तर्गतमन्तर्यामिणं वेत्थ कोऽज्ञातव्यन्तर्यामीत्याकाशाय तं विनिश्चिष्टम्—य इमं च लोकमिति । य इमं च लोक-
मित्येतदुक्तार्थं योऽन्तरोऽप्यन्तरः सन् यमयति दास्यन्नमिव प्रमयति त्वं स्वमुचितं व्यापारं कारयतीति यावत् ।
एवमुक्तः स पतञ्जलः काप्यो हे भगवन्निहि संपूजयन् विनयेनाब्रवीत् । नाहं तं सूत्रान्तर्गतमन्तर्यामिणं च वेदेति ॥३॥

एवं विनयं वृष्ट्वा स गन्धर्वः स्वस्वाचार्यत्वकामः सन् फलेन प्रलोभयितुं पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्चाब्रवीत् ।
स देवांश्चान्यादीन् लोकान्स्तेन नियम्यमानान्वेत्ति हे काप्य तत्सूत्रं तस्यैव सूत्रस्य नियन्तारं सूत्रान्तर्गतमन्तर्यामिणं
२० च वै निश्चितं यः कश्चिद्विद्याद्विजानीयात् । स ब्रह्मविद् ब्रह्म परमात्मा स लोकविद् लोकाश्च भूरादीन्मन्तर्यामिणा नियम्य-
मानान्वेत्ति । स वेदांश्च सर्वप्रमाणभूतान्वेत्ति स यज्ञान् वेदविहितान् ज्योतिष्टोमादीन् वेत्ति स आत्मानं कर्तृत्वभोक्तृत्व-
विशिष्टं तेनैवान्तर्यामिणा नियम्यमानं वेत्ति सर्वं च जगत्तथाभूतं वेत्तीति सर्वविद् । एवं सूत्रतदन्तर्गतान्तर्यामिणोर्विज्ञाने
श्रुते प्रलुब्धेभ्योऽभिमुखीभूतेभ्यस्तेभ्योऽज्ञप्रभ्यमाचार्यमुख्येभ्यो गन्धर्वः सूत्रान्तर्यामिणोः स्वरूपमब्रवीत् । तत्स्वरूपमहं
वेद गन्धर्वल्लब्धायमः सन् जानामि । किमेतावतेत्यत आह—तच्चेत्त्वमिति । हे याज्ञवल्क्य त्वं यदि तदुक्तविशेषण-
२५ विशिष्टं सूत्रं तन्मन्तर्यामिणं चाविद्वान्जानानसन्नह्मवित्सश्चेद् ब्रह्मगवीश्वह्रविदां स्वभूता गा अन्यायेनोदजस उन्नयसि
तर्हि मच्छापदमधस्य ते तव मूर्धा यस्तको विपतिष्यति विस्पष्टं प्रतिष्यति ॥४॥

एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह—वेद वा अहमिति । गौतम इति गोत्र यस्य उद्दालकस्यैव स गौतमस्तत्सम्बोधनं
हे गौतम । अहं याज्ञवल्क्योऽपि गन्धर्वादिदितं तत्सूत्रं तन्मन्तर्यामिणं वेद जानामीत्येवमुक्तो गौतमः प्रत्याह—यो वा
इदमिति । यः कश्चित् प्राकृतोऽपि यत्त्वयोकं वेदेति वै निश्चितमात्मानं श्लाघयन् ब्रूयात् । किं तेन गजितेन कार्येण
३० दणयं यथा वेत्थ जानासि तथा ब्रूहीति ॥५॥

एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो ब्रह्मलोकं यस्मिन्नोताश्च प्रोताश्च वर्तमाने काले यथा पृथिव्यप्यनु तत्सूत्रमागमयन्
वक्ष्यमिति तदर्थं प्रत्याह—वायुर्वै गौतमेति । हे गौतम तद्गन्धर्वोक्तसूत्रं वायुर्वै वायुरेव नान्यत् । तथा च यदात्मकं
पञ्चभूतानि दश बाह्यानीन्द्रियाणि पञ्चवृत्तिः प्राण एकव्यतुर्विचयमन्तःकरणमित्येव समदणविषं लिङ्गं प्राणिना कर्म-
वासनासमवायि समष्टिव्यष्ट्यात्मकं सूक्ष्मं पृथिव्यादीनामाकाशवद्विष्टम्भकं यस्य सप्त सप्त मकद्गणा बाह्या भेदाः समुद्र-
३५ स्येवोभयः तदेतद्व्याप्यं तत्त्वं सूत्रमित्यभिधीयते । न तु वायुमात्रं तस्य विचारणे स्वातन्त्र्याभावात् । उक्तस्य वायु-
तत्त्वस्य सूत्रत्वं विद्वत्प्रसिद्धया साधयति वायुर्वै गौतमेत्यादिनोक्तार्थकेन । प्रसिद्धमेतत्सूत्रविदामित्यर्थः । पुनर्लोक-
प्रसिद्धयापि तत् साधयति—तस्माद्वै गौतमेति । हे गौतम यस्मात् सूत्रात्मकेन वायुना सर्वं विधृतं तस्मात्प्रेतं मृतं

यः पृथिव्यां तिष्ठन् । पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी
शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्धाम्यमृतः ॥७॥

योऽप्सु तिष्ठन् । अद्भुचोऽन्तरो यमाप्सो न विदुर्यस्यापः
शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्धाम्यमृतः ॥८॥
योजनी तिष्ठन् । अग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः
शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्धाम्यमृतः ॥९॥

य आकाशे तिष्ठन् । आकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः
शरीरं य आकाशमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्धाम्यमृतः ॥१०॥

यो वायौ तिष्ठन् । वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः
शरीरं यो वायुमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्धाम्यमृतः ॥११॥ १०
य आदित्ये तिष्ठन् । आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः
शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्धाम्यमृतः ॥१२॥

यश्चन्द्रतारके तिष्ठन् । चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद यस्य चन्द्र-
तारकं शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्धाम्यमृतः ॥१३॥

पुरुषं शरीरं मूललक्षणज्ञा आहुः कथयन्ति अस्य मृतस्याङ्गानि करादीनि व्यसिषत् विलस्तान्प्रभवन् । सूत्रापगमे हि १५
मप्यादीनां प्रीतानामवलंसनं दृष्टमेव वायुः सूत्रम् । अतो वायुना हि गौतम सूत्रेण संदृष्टानि संप्रथितान्यङ्गानि
भवन्तीति निगमयति । एवं निरूपितं सूत्रस्वरूपमद्भौकृत्योद्दालकोऽन्तर्धाम्यस्वरूपं पृच्छति—एवमेवैतदिति । हे
याज्ञवल्क्य एतत्सूत्रमेव सम्यगुक्तम् । इदानीं तु सूत्रान्तर्गतमन्तर्धाम्यमिषं ब्रूहीति ॥९॥

एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह—यः पृथिव्यामिति । यः पृथिव्या तिष्ठन् वर्तमानो भवति सोऽन्तर्धाम्यो । एवमुक्ते
सर्वं पृथिव्यां तिष्ठतीति सर्वत्र प्रसंगो भावयितुं विशिनष्टि । पृथिव्या अन्तरोऽप्यन्तर इति । तत्र पृथिव्यभिमानिनी २०
देवतान्तर्धाम्यो स्यादित्यत आह—यं पृथिवीति । पृथिवी पृथिव्यभिमानिनी देवतापि यमन्तर्धाम्यमिषं न वेद भगवन्त्यः
कश्चिद्वर्त इति न जानाति । नियन्तुरीश्वरस्य लौकिकनियन्तृवत्कार्यकरणवत्त्वमाशङ्क्याह—यस्येति । यस्यान्तर्धाम्यमिषः
पृथिव्येव शरीरं नात्यत् । पृथिवीदेवतायाः शरीरं तदेव शरीरं यस्याति शरीरग्रहणं करणोपलक्षणार्थम् । तस्याः
पृथिवीदेवतायाः स्वकर्मप्रयुक्तं हि कार्यकरणं च । अस्यान्तर्धाम्यमिषस्तु स्वकर्माभावात्स्विकमुक्तत्वात् । परार्थकसंख्याता-
स्वभावत्वात्परस्य यस्यायं करणं च तदेवास्य न स्वत इत्यर्थः । देवताकार्यकरणस्यैश्वर्यासाक्षिमात्रसाक्षिग्येन हि २५
नियमेन प्रवृत्तिनिवृत्तौ स्यातामित्यत आह—यः पृथिवीमिति । यो नियम्यपृथिवीदेवताकार्यकरणभ्यामेव कार्यकरण-
बानीश्वरो नारायणाख्योऽन्तरोऽप्यन्तरः सन् पृथिवीदेवता यमयति साक्षितया स्ववशापारे नियमेन प्रवर्तयति । एव ते
तव कार्यकरणसङ्घातस्य मम सर्वभूतानां चेत्युपलक्षणार्थमेतत् । सर्वपामात्मा यस्त्वयान्तर्धाम्यो पृष्ट एपोऽमृतः सर्व-
ससारवर्गवर्जित इत्यर्थः ॥७॥

एवमेव योऽप्सु तिष्ठन्नित्यादयः कण्डिका व्याख्येयाः ॥८॥

योजनी ॥९॥

य आकाशे ॥१०॥

यो वायौ ॥११॥

य आदित्ये ॥१२॥

यश्चन्द्रतारक इति छन्दकवद्भावः ॥१३॥

- यो विदुः तिष्ठन् । विद्म्योऽन्तरो यं दिक्षो न विदुर्यस्य दिशः
शरीरं यो दिक्षोऽन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥१४॥
- यो विद्युति तिष्ठन् । विद्युतोऽन्तरो यं विद्युन्न वेद यस्य विद्युच्छरीरं
यो विद्युतमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥१५॥
- ५ यस्तनयित्नी तिष्ठन् । स्तनयित्नीरन्तरो यं स्तनयित्नुर्न वेद यस्य स्तनयित्नुः शरीरं
य स्तनयित्नुमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिदेवतमथाधिलोकम् ॥१६॥
- यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो लोकेभ्योऽन्तरो यं सर्वे लोका
न विदुर्यस्य सर्वे लोकाः शरीरं यः सर्वान् लोकानन्तरो
यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यु एवाधिलोकमथाधिवेदम् ॥१७॥
- १० यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरो यं सर्वे वेदा
न विदुर्यस्य सर्वे वेदाः शरीरं यः सर्वान्वेदानन्तरो
यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यु एवाधिवेदमथाधियज्ञम् ॥१८॥
- यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो यज्ञेभ्योऽन्तरो यं सर्वे यज्ञा
न विदुर्यस्य सर्वे यज्ञाः शरीरं यः सर्वान्यज्ञानन्तरो
१५ यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यु एवाधियज्ञमथाधिभूतम् ॥१९॥
- यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि
न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो
यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यु एवाधिभूतमथाध्यात्मम् ॥२०॥
- यः प्राणे तिष्ठन् । प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः
२० शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२१॥
- यो वाचि तिष्ठन् । वाचोऽन्तरो यं वाङ्मन वेद यस्य
वाक्शरीरं यो वाचमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२२॥
- यश्चक्षुषि तिष्ठन् । चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः
शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२३॥
- २५ यो विदुः ॥१४॥
यो विद्युति ॥१५॥
यस्तनयित्नी इत्यधिदेवतमन्तर्यामिनिषयं दर्शनं देवतासुक्तम् । अथानन्तराधिलोकेषु अन्तर्यामिदशानुगुणत
इत्यर्थः ॥१६॥
- सर्वेषु लोकेषु । लोका भोगस्थानानि इत्यु एवमेवाधिलोकमथाधिवेदमिति पूर्ववद्वधाख्येयम् ॥१७॥
- ३० यः सर्वेषु वेदेष्वित्यु एवमेवाधिवेदमथाधियज्ञमिति पूर्ववत् ॥१८॥
- यः सर्वेषु यज्ञ इति सामान्यतः कर्माणि निर्दिश्यन्ते । इत्यु एवाधियज्ञमथाधिभूतमिति पूर्ववत् ॥१९॥
- यः सर्वेषु भूतेष्वित्यु एवाधिभूतमथाध्यात्ममिति पूर्ववत् ॥२०॥
- यः प्राणे प्राणाख्ये वायुसहिते ॥२१॥
- यो वाचि ॥२२॥
- ३५ यश्चक्षुषि ॥२३॥

यः श्रोत्रे तिष्ठन् । श्रोत्रादन्तरो यं श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्रं-
 शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२४॥
 यो मनसि तिष्ठन् । मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः-
 शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२५॥
 यस्त्वचि तिष्ठन् । त्वचोऽन्तरो यं त्वङ्गं न वेद यस्य त्वक्शरीरं ५
 यस्त्वच्चमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२६॥
 यस्तेजसि तिष्ठन् । तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः-
 शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२७॥
 यस्तमसि तिष्ठन् । तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः-
 शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२८॥ १०
 यो रेतसि तिष्ठन् । रेतसोऽन्तरो यं रेतो न वेद यस्य रेतः-
 शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२९॥
 य आत्मनि तिष्ठन् । आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा
 शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥३०॥
 अबुद्धो ब्रह्मा । अधृतः श्रोताऽमृतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽस्ति १५
 ब्रह्मा नान्योऽस्ति श्रोता नान्योऽस्ति मन्ता नान्योऽस्ति विज्ञातैष त
 आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदातं ततो होद्वालक आरुणिरुपरराम ॥३१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥७॥

यः श्रोत्रे ॥२४॥
 यो मनसि ॥२५॥
 यस्त्वचि ॥२६॥
 यस्तेजसि । तेजः प्रकाशः शास्त्रीयज्ञानम् ॥२७॥
 यस्तमसि बाह्य आचरणाय ॥२८॥
 यो रेतसि प्रजनने ॥२९॥
 य आत्मनि जीवात्मनि ॥३०॥

२०

२५

कस्मात्पुनः कारणात्महासयाः पृथिव्यादिदेवता मनुष्यादिवत् स्वात्मनि तिष्ठन्तमात्मनो नियन्तारमन्तर्वाग्मिणं
 न विदुरित्यत आह—अबुद्धो ब्रूतेति । न दृष्टोऽदृष्टः कस्यचित्सुदर्शनस्य विषयत्वमनापन्नः सन् दृग्निस्वरूपत्वाच्चश्रुति
 सन्निहितत्वाच्च स्वयं ब्रह्मा तद्वदधृतः श्रोत्रविषयत्वमनापन्नः सन् स्वयमलुप्तश्रवणशक्तिः सकलश्रोत्रेषु सन्निहितत्वा-
 द्भोता तथाऽमृतो मनः संकल्पविषयमनापन्नः दृष्टश्रुते एव हि सर्वः संकल्पयति । अबुद्धत्वादश्रुतत्वादेवामृतोऽनुमनन-
 शक्तित्वात्सर्वमनस्तु सन्निहितत्वाच्च मन्ता । तथाऽविज्ञातो निष्कयगोचरं रूपादिवत् सुखादिवद्वाङ्मापन्नः स्वयं ३०
 त्वलुप्तविज्ञानशक्तित्वात्तत्सन्निहितत्वाच्च विज्ञाता । ननु तथाप्येवं नियन्तृनियन्तव्यान्निभेदेन च भेदः स्यादित्याशङ्क्या-
 माह—नान्योऽस्ति ब्रूतेति । एतदन्तर्यामिणोऽन्योऽन्यो ब्रह्मा नास्ति । तथा नान्योऽस्ति श्रोतेत्यादि व्याख्येयम् ।
 उपपादितमन्तर्यामिस्वरूपमुपसंहरति—एष त आत्मेति । अमृतः सर्वसंसारवर्जितः नर्वसंसारिणां कर्मफलविभान-
 कर्तृ एव तेषां आत्माऽन्तर्यामि । ६-तोऽस्मादीश्वरादात्मनोऽन्यदातम् । ततो होद्वालक आरुणिरुपररामेति पूर्ववत् ॥३१॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितभाष्यनिबन्धनाख्येन बृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया
 तृतीयाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥७॥

३५

अथ तृतीयाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम्

अथ ह वाचनव्युवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिं यज्ञवल्क्यं द्वौ
प्रश्नौ प्रक्षयामि तौ चेन्मे विवक्षयति न वै जातु युष्माकमिं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं
जेतेति तौ चेन्मे न विवक्षयति मूर्द्धास्य विपतिष्यतीति पृच्छ गार्गीति ॥१॥

- ५ सा होवाच । अहं वै त्वा यज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोपप्रुव उच्चन्वनु-
रधिष्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनी हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठे-
देवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थां तौ मे ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥२॥
सा होवाच । यदूर्ध्वं यज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्वावापृथिवी
इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥३॥
१० स होवाच । यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्वावापृथिवी इमे
यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते आकाशे तदोतं च प्रोतं चेति ॥४॥

- पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे सूत्रान्तर्यामिणी प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां निर्धारिता । सप्रत्यक्षानामादिविनिर्मुक्तं निष्पादिकं
साक्षादपरोक्षासर्वान्तरं ब्रह्म वक्तुमशक्यब्राह्मणं प्रवर्तते—अथ ह वाचनव्युवाचेति । अथ सोपाधिकवस्तुनिर्धारणा-
नन्तरं पूर्वं यज्ञवल्क्येन निषिद्धा मूर्द्धपातत्रयादुपरता सती पुनः प्रष्टुं ब्राह्मणानुज्ञा प्रार्थयन्ती ह किल वचनोद्दिष्टा
१५ वाचनवी पुनरुवाच । किम् ? हे ब्राह्मणा भगवन्तः पूजावन्तो मम वचः शृणुतेति शेषः । हंत यद्यनुमतिर्भवतामस्ति
तर्हि अहमिं यज्ञवल्क्य पुनर्द्वौ प्रश्नौ प्रक्षयामि तौ प्रश्नौ चेददि कथञ्चिन्मे मह्यं विवक्षयति विस्पष्टं वक्तुं समर्थो न भविष्यति तर्हि
जातु कदाचिद्युष्माक मध्ये कश्चित् काश्यमन्यतम इमं यज्ञवल्क्यं ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवेदनं प्रति न वै नैव जेता जयकर्ता
भवेदिति शेषः । अन्यच्च शृणुत तौ प्रश्नौ चेददि मे मह्यं न विवक्षयति विस्पष्टं वक्तुं समर्थो न भविष्यति तर्हि अस्य
यज्ञवल्क्यस्यैव मूर्द्धा शिरो विपतिष्यति विस्पष्टं पतिष्यतीत्येवमुक्ता ब्राह्मणा अनुज्ञा प्रददुः पृच्छ गार्गी प्रश्नं कुर्वति ।
२० सर्वं लब्धानुज्ञा गार्गी ह यज्ञवल्क्य प्रत्युवाच—हे यज्ञवल्क्य त्वा त्वामहं द्वौ प्रश्नौ प्रश्नामीत्यनुपपद्यते । कौ तादिति
जिज्ञासायां तयोर्दुस्तरत्वं द्योतयितुं दृष्टान्तपूर्वकं तौ प्रश्नावाह—यथा काश्यो वेति । यथा काश्यो वा काश्मिषु
भवः काश्यो लोके नृत्वेन प्रसिद्धो वैदेहो वा विदेहानां राजा उपप्रुवः ब्रूताव्य इत्यर्थः । उच्चमिति उदूर्ध्वं याति
गच्छति विस्तृतं भवतीत्युद्यमवतारितव्याकं अनुस्वापं पुनरधिष्य कृत्वाऽऽरोपितव्याकं विधाय द्वौ बाणवन्तौ
बाणशब्देन शराभे यो वंशखण्डः संधीयते स उच्यते तेन विनापि शरो भवत्यतो बाणवन्ताविति विशिनष्टि ।
२५ सपत्नातिव्याधिनाविति तयोरेव विशेषणं सपत्नं शत्रुमतिष्येन वेदधुं शीर्षं ययोस्तौ शत्रोःप्रतिष्येन पीडाकरौ ।
ईदृशौ द्वौ शरी हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेच्छत्रोः समीपत आत्मानं दक्षयेदेवमेवाह त्वा शरस्थानोयाम्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्था
त्वत्समीप उत्पत्यत्वत्स्मि तत्सर्वं ब्रह्मजिन्वेत्तर्हि तौ प्रश्नौ तयोर्मया क्रियमाणयोः प्रश्नयोस्तरं मे मह्यं ब्रूहि ।
एवमुक्ता यज्ञवल्क्यो हे गार्गी पृच्छ यथेष्टं प्रश्नं कुर्वित्युक्तवानिति शेषः ॥२॥

- सैवमुक्ता गार्गी होवाचापृच्छत् । हे यज्ञवल्क्य यद्विदो सुसंज्ञितादुपरितनाण्डकपालादूर्ध्वमुपर्येति । यच्च
३० पृथिव्या अवस्तनान्ण्डकपालादवागवो वर्तते । यच्च द्वावापृथिवी अन्तरा द्वावापृथिव्योरण्डकपालयोर्मध्येऽस्ति । ये च
इमे प्रसिद्धे द्वावापृथिवीस्तः यद्भूतमतीतं च यद्भूतद्वर्तमानं स्वव्यापारस्थं च भविष्यद्वर्तमानकालादूर्ध्वकालमात्रं
लिङ्गगम्यं च यत्सर्वदेवमाचक्षते कथयन्त्यागमतस्तत्सर्वं द्वैतजातं जगद्यत्सिमेकं यवतीत्यर्थस्तत्सूत्रसंज्ञं पूर्वोक्तं
प्रोतं च कस्मिन्नोतं च पृथिवीधातुरप्यिव वर्तत इत्यर्थः ॥३॥

- स यज्ञवल्क्य उवाच । हे गार्गी यत्तद्योक्तं ऊर्ध्वं दिव इत्यादि तत्सर्वं यत्सूत्रमाचक्षते तद्व्याकृतं जगदात्मकं
३५ सूत्रमाकाशेऽव्याकृतशब्दाव्यो नारमणाख्येऽन्तर्यामिणि द्योतं च प्रोतं च उत्पत्तौ स्थितौ लभे चैत्येवं निष्पत्तिं कालेषु
पृथिवीधातुरप्यिव वर्तत इत्यर्थः ॥४॥

सा होवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य यो म एतं

व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ॥५॥

सा होवाच । यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा छावापृथिवी
इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिन्नेव तदोतं च प्रोतं चेति ॥६॥

स होवाच । यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा छावापृथिवी
इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते आकाश एव
तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥७॥

स होवाच । एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थलमनष्वहस्वमदोर्धमलोहि-
तमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमस्पर्शमगन्धमरसमक्षुष्कमश्रोत्रमवा-
गमनोऽजेजस्कमप्राणममुखमनामागोत्रमजरममरमभयममृतमरजोऽशब्दमविवृत-
मसंवृतमपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यं न तदश्नोति कश्चन न तदश्नोति कश्चन ॥८॥

सैवमपाकृतप्रथमप्रश्ना गार्गी उवाच हे याज्ञवल्क्य यत्त्वं मे मयैतं दुर्वचं प्रश्नं व्यवोचो विशेषेणापाकृत-
वानिति अतस्ते तुभ्यं नमोस्तु । अपरस्मै द्वितीयाय प्रश्नाय धारयस्व दुर्बोक्तुर्वातिमानमित्यर्थः । इतर आह पृच्छ
गार्गीति ॥९॥

सा होवाच—यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्येत्यादिप्रश्नः प्रतिवचनं चोक्तस्यैवार्थस्यावधारणार्थं पुनरुच्यते न किंचिदपूर्वम-
र्थान्तरमुच्यते । गार्ग्या सर्वं यथोक्तं प्रत्युच्चार्यं कस्मिन्नेव तदोतं च प्रोतं चेत्युक्तार्थेन वाक्येन पुनरधिकरणमेव पृष्ट-
मित्यर्थः ॥६॥

एवं पृष्टः स याज्ञवल्क्यो होवाच—हे गार्गि यत्त्वं मूर्ध्वं दिव इत्यादि पृष्टवत्यसि तदाकाश एव ओतप्रोत-
भावेन वर्तत इत्यवधारितवान् याज्ञवल्क्यः । द्वितीयं प्रश्नमाह—कस्मिन्वाकाश इति । कस्मिन्तु खल्वाकाश ओतश्च
प्रोतश्चेत्याकाश एव तावत्कालत्रयातीतत्वादुदुर्बोध्यस्ततोऽपि कष्टतरमक्षरं यस्मिन्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यतोऽत्राव्य-
मिति कृत्वा न प्रतिपद्यते साऽप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं तार्किकसमये । अवावाच्यमपि वदति विप्रतिपत्तिर्नाम विग्रह-
स्थानं यदवावाच्यस्य वदनं सा हि विप्रद्वान्प्रतिपत्तिरतो दुर्वचं प्रश्नं मन्यते गार्गीति भावः ॥७॥

तदोषद्वयमपि परिजिहीर्षेन्नाह—सहोवाचेति । स याज्ञवल्क्यो ह उवाच । हे गार्गि यत्त्वं कस्मिन्वाकाश इत्या-
दिनाऽभ्याकृताभिधानं पृष्टवत्यसि एतदक्षरं नेतुं न क्षरति न क्षीयते वाऽक्षरं शुद्धब्रह्म ब्राह्मणा ब्रह्मविदोऽभिवदन्ति
कथयन्ति । ब्राह्मणमिवादनकथनेन नाहमवाच्यं वक्ष्यामि । न च न प्रतिपद्येयमित्येवं बोधद्वयं परिहरति । एवमपाकृते
प्रश्ने पुनर्गार्ग्या प्रतिवचनं तु ब्रह्मण्यम् । ब्रूहि किं तदक्षरं यद्ब्राह्मणा अभिवदन्तीत्युक्तौ याज्ञवल्क्य आह—अस्थूल-
मित्यादि । स्थूलद्वयदस्थूलं तत् । एव तर्हि अणु अणोरन्यदनणु अस्तु तर्हि ह्रस्व ह्रस्वादित्यदह्रस्वम् । एवं तर्हि दीर्घं
नापि दीर्घमदीर्घम् । एवमेतैश्चतुर्भिः परिमाणप्रतिषेधैर्द्रव्यधर्मप्रतिषेधेन न द्रव्यं तदक्षरमिति भावः । अस्तु तर्हि
आग्नेयो गुणो लोहितः ततोऽप्यन्यदलोहितं भवतु तर्ह्येषा गुणः स्नेहः ततोऽप्यन्यदस्नेहः । अस्तु तर्हि आग्नेयो गुणो लोहि-
तस्ततोऽप्यन्यदलोहितम् । अस्तु तर्हि छाया अदीप्तिः तस्याप्यन्यद् । अवायुः । अस्तु तर्ह्यैकाग्रम् । अनाकाशम् । अस्तु
तर्हि जलवत्सङ्घातकम् । असङ्गम् । तर्हि स्पर्शोऽस्तु । अस्पर्शः । तर्हि गन्धोऽस्तु । अगन्धः । तर्हि रसोऽस्तु । अरसः ।
तथाऽक्षुष्कं न हि चक्षुरस्य कारणं विद्यतेऽतोऽक्षुष्कम् । तथाऽश्रोत्रं “पश्यत्यक्षुः स शृणोत्यकर्णः” इति मन्त्रवर्णितः ।
तथा अवाक् । तथाऽभ्रनः तथा अतेजस्कम् । अविद्यमानमग्न्यादिप्रकाशवतेजोऽस्य तदतेजस्कम् । तथाऽप्राणम् ।
आध्यात्मिको वायुः प्रतिपिद्यते अग्राणमिति । तर्हि मुखं द्वारमस्तु । न विद्यते मुखं प्रसिद्धं यस्य तदमुखम् । अनाम
नामरहितम् । अगोत्रं न विद्यते गोत्र यस्य तदगोत्रम् । गोत्रादन्यद्वा । अजरं बृद्धत्ववर्धरहितम् । अमरम् वरण-
धर्मवर्जितं । तद्वह्निषिद्धममरत्वमिन्द्रादिवद्भुजिष्यति । अतो अमयं सर्वथा भीतिवर्जितम् । अत एवामृतम् । अयवा
मृतत्ववर्जितमित्यर्थः । अरजः न विद्यते रजो यस्मिन्स्तदरजः रजसोऽन्यद्वा । अशब्दं न विद्यते अन्वो यस्मिन्स्तदशब्दं

एतस्य वा अक्षरस्य । प्रशासने गार्गि छावापुषिवी विधूते
तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधूतौ
तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्ग्यहोरात्राभ्यर्चमासा
मासा ऋतवः संवत्सरा विधूतास्तिष्ठत्येतस्य वा अक्षरस्य
प्रशासने गार्गि प्राच्योऽज्या नक्षः स्यन्दन्ते इवेतेभ्यः पर्वतेभ्यः
प्रतोच्योऽज्या यां यां च दिक्षमेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि
ददतं भनुष्याः प्रवो॑ सन्ति यजमानं देवा दर्व्यं पितरोऽज्यायताः ॥९॥

यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्गि । अस्मिंल्लोके जुहोति ददाति तपस्यस्यपि बहूनि
वर्षसहस्राण्यन्तवानेवास्य स लोको भवति यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लो-
१० कात्प्रैति स कुपणोऽथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥१०॥

शब्दादप्यह्वा । अविदृतं । न विवृतमित्यविवृतं । असंवृतम् । न संवृतमाकारो यस्य तदसंवृतम् । अपूर्वम् अवि-
मानं पूर्वं यस्य तस्य तदपूर्वम् । अनपरम् । अविद्यमानमपरं यस्य तदनपरम् । अनन्तरम् । अविद्यमानमन्तरं छिद्रं
यस्य तदनन्तरम् । अबाह्यम् । विद्यते न बाह्यं यस्येत्यबाह्यम् । अपरिच्छिन्नमित्यर्थः । अनात्मव्यक्तीमानन्त्येन
प्रत्येकं निषेधाशक्तेर्भौतुभौतान्तेनैकीकृत्य प्रतिषेधति—न तदक्षरोति कश्चिन्नेत्यादिना । तदक्षरं कचन कश्चिदपि विषयं
१५ नास्नोति नास्नाति । न कुपे इत्यर्थः । कश्चन कोपि लोकस्तदक्षरं नास्नोति नास्नातीत्यर्थः । ‘अथ भोजने’ इति
घातो । ऋचादिगणस्यात्यत्ययो बहुलमिति व्यत्ययेन स्तुः प्रत्ययो बोध्यः । अत एव परस्तेष्वप्यनुपपन्नम् ॥८॥

एवमशेषविशेषगणनिषेधावधित्वेन तत्साक्षित्वेन चाक्षरास्तित्वे सिद्धेऽपीदानीं तस्यैवाऽऽविष्कारक्षितव्यसम्बन्धादी-
श्वरात्मभूतस्यास्तित्वायानुमानप्रमाणमुपन्यस्यति—एतस्य वा अक्षरस्येति । यदेतदक्षरात्मकं सर्वान्तरं साक्षादपरोक्षाद्
ब्रह्म, य आत्माऽज्ञानायादिवर्ततेति एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासन आज्ञाया हे गार्गि छावापुषिवी बौद्धा पुषिवी च छावा-
२० पुषिवी द्विवचनलोपः आन्तरः । ते विधूते हस्तगतपाषाणादिवत् तिष्ठतो वर्तते । अतस्तदस्येव “येन बौद्धा पुषिवी
च दृष्टा येन स्वस्तमितं येन नाक” इति भन्ववणत् । तथा हे गार्गि एतस्योक्तरूपस्याक्षरस्य प्रशासन आज्ञाया सूर्या-
चन्द्रमसौ सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसौ विधूतौ नियतौ तिष्ठतौ वर्तते भूत्यादिवत् । तथाऽहोरात्राणि अर्द्धमासा
मासा ऋतवः संवत्सरा इत्येते कालावयवाः सर्वस्यातीतानागतवर्तमानस्य अनिस्तः कलयितारो विधूतास्तिष्ठन्ति
नियता वर्तन्ते यथा लोके प्रभुणा नियमितो गणकः सर्वमार्यं ध्वयं चाप्रयतो गणयति तथा प्रभुस्थानीयमेषा काला-
२५ वयवाणां नियन्तु तदक्षरमस्येव । तथा प्राच्यः प्रागञ्चनाः पूर्वदिगमना नक्षो गगाक्षा अन्याश्च श्वेतेभ्यो हिमवदादिभ्यः
पर्वतेभ्यो गिरिभ्यः स्यन्दन्ते । अन्यथापि प्रवर्तितु मुसङ्कृत्यो यथा प्रवर्तिता एव नियताः प्रवर्तन्ते तदेतत्प्रसास्तुः लिङ्गं
तथा प्रतीच्यः प्रतीचीदिगमना सिन्धुबाह्या नक्षोऽज्याश्च नक्षो या या च विषमभुवृत्तास्ता अक्षरप्रशासनादद्यापि तथैव
प्रवर्तन्ते तदपि लिङ्गं । किञ्च ददतं बुद्ध्याजितान् मोहिरण्यादीन् प्रयच्छन्तं पुत्रं भनुष्या ‘हिरण्यदा अमृतत्वं सजन्ते’
इत्यादिप्रमाणज्ञा अपि प्रशंसन्ति स्तुतिं कुर्वन्ति । तथा चैतस्य प्रशंसनस्य फलसंबन्धकलकत्वेन तत्कर्मक्षरं सिद्धम् ।
३० न च स्वातन्त्र्येण देवादिभिरुक्तं एव फलसंबन्ध इति वाच्यम् । तेषामपीश्वराधीनत्वादित्याह—यजमानं देवा इति ।
देवा इन्द्रादयोऽज्याया जीवितुं समर्था अपि जीवन निमित्तोक्तव्यं च पुरोडाशाद्युपजीवनप्रयोजनेनानीश्वरमपि यजमान-
सम्बाधत्ता अनुगताः तथा पितरोऽर्धमादयो दर्व्यं दर्वीहोमसम्बाधत्ता अनुगता इत्यर्थः । यो न कस्यचित् प्रकृतित्वेन
विकृतित्वेन वा वर्तते स दर्विहोमः दर्वीसाध्यो होमो दर्व्यं तं । तथा च देवादीनामपि भनुष्याधीनत्वात्प्राचीनवृत्ति-
भावत्वं नियन्तुकल्पकमित्यर्थः ॥९॥

३५ किञ्च यस्याज्ञानेन नियता संसारोपपत्तिर्यद्विज्ञानेन च संसारविच्छेदस्तदस्यक्षरमिति साधयितुं कर्मणामेव
मोक्षहेतुत्वमिति पक्षं निराकरोति—यो वा एतदक्षरमिति । हे गार्गि यो वै कश्चित्पुरुष एतदक्षरमविदित्वाऽविज्ञाया-
स्मिन्ल्लोके कर्मलोके जुहोति देवतोद्देशेन सङ्कल्पितं ब्रह्ममग्नीं प्रविशति । तथा ददाति गो हिरण्यादिकं प्रयच्छति ।

तद्वा एतदक्षरं गार्गि । अदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातु
 नान्यदस्ति द्रष्टुं नान्यदस्ति श्रोतुं नान्यदस्ति मन्तुं नान्यदस्ति
 विज्ञात्रेतद्वै तदक्षरं गार्गि यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥११॥
 सा होवाच । ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहुमन्यध्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्याध्वं न
 वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेत्येति ततो ह वाचकनव्युपरराम ॥१२॥ ५
 इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥८॥

अथ तृतीयाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम्

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति देवा याज्ञवल्क्येति स
 हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युन्यन्ते
 त्रयश्च जी च जता त्रयश्च जी च सहस्रेत्येतिमिति होवाच ॥१॥ १०

यद्यपि बहून्त्येकानि वर्षसहस्राणि तपस्यति । तपश्चान्द्रायणादिकमाचरति । तथाप्यस्य कर्तुः स लोकोऽस्तवानेव
 भवति । तस्माद्भूमिं क्रियमाणं कर्म तत्फलपयोगान्ते क्षीयत एव न नित्यमोक्षफलकं भवतीत्यर्थः । तथा हे गार्गि यो
 वा एतदक्षरमहं ब्रह्मास्मीत्यदित्वाऽस्मात्लोकात् कर्मलोकात् प्रैति त्रियते । स कृष्णः पण्क्रीतो दासादिरेव दीनः
 कर्मफलस्यैव भोक्ता । न तु मोक्षस्येत्यर्थः । अथ तु य एतदक्षरं श्रुत्याचार्योपदेशाभ्यामहं ब्रह्मास्मीति विदित्वाऽस्मा-
 त्लोकात्प्रैति । स ब्राह्मणो ब्रह्मविन्मुक्त इत्यर्थः ॥१०॥ १५

अनेदं ह्यनप्रकाशकत्ववत्त्वाभावात्कमस्याक्षरस्य प्रधास्तुत्व मित्याह—तद्वा एतदक्षरं गार्गीति । हे गार्गि, एतद्वै
 तदक्षरमस्युदादिवाक्येनावगमितमदृष्टं न केनचिददृष्टं दृष्ट्यविषयः स्वयं द्रष्टुं दृष्टिरूपत्वादेवाश्रुतं श्रोत्राविषयत्वात्स्वयं
 च श्रोतुं श्रुतिस्वरूपत्वादेवमतं मनसोऽविषयत्वात् स्वयं मन्तुं मन्तिस्वरूपत्वादेव स्वयमविज्ञातं बुद्धेरविषयत्वात्स्वयं
 विज्ञातुं विज्ञानस्वरूपत्वात् । किञ्च एतस्य नानात्वशङ्का निराकरोति—नान्यदस्ति द्रष्टुं इत्यादिना । प्रकृता-
 दक्षरादन्यद्द्रष्टुं दर्शनाक्रियाकर्तुं नास्त्येतदेव दर्शनाक्रियाकर्तुं एवं नान्यदस्ति श्रोतुं इत्यादि व्याख्येयम् । एवं २०
 सजातीयस्वगतनानात्वं निराकृत्येदानीं विजातीययानामात्मनां रज्जुभुजङ्गादिवत्परिकल्पितत्वं प्रदर्शयितुं उपसंहार-
 व्याजेन तज्ज्ञानात्वं प्रतिषेधति—एतद्वै तदक्षरं गार्गीति । हे गार्गि यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्च यदेव साक्षाद-
 परोसाक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरोऽज्ञानायादिसंसारवर्षातीत एतद्वै तदक्षरं तत्पर ब्रह्मेतत्पृथिव्यादेराकाशान्तस्य
 सत्यस्य सत्यमित्यर्थः ॥११॥

सा गार्गी उपप्रश्नद्वयनिर्णयश्रीत्री उवाच—हे ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्यध्वं बहुमन्यध्वं बहुमानविषयं २५
 कुरुष्वं प्रमाणोक्तुम्वमित्यर्थः । किं तदद्यदस्माच्चान्नवत्क्यान्नमस्कारेण मुच्येध्वं मुच्यध्वमस्मै नमस्कारं कृत्वाऽस्मादात्मनो
 यमोचनं तदेव बहुमन्यध्वमित्यर्थः । जयस्त्वस्य मनसापि नाशङ्कनीयः किमुत कार्यतः । कस्मात् न वै जातु कदाचिदपि
 युष्मार्कं मध्ये कश्चित् कोऽपि याज्ञवल्क्यं ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवदनं प्रति नैव जेता । प्रकृतौ चेन्मह्य वक्ष्यति न वै जेता
 भवितेति पूर्वमेव मया प्रतिज्ञातमद्यापि मयायमेव निश्चयो ब्रह्मोद्यं प्रत्येतत्तुल्यो न कश्चिद्विद्यत इति ततो ह एवं
 ब्राह्मणानीं हितमुपदिश्य वाचकनव्युपरराम ॥१२॥ ३०

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितभाष्यनिर्दिनशास्त्रोक्तबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया
 तृतीयाध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥८॥

एवं यत्साक्षादित्यादि प्रस्तुत्य सर्वान्तरत्वनिरूपणद्वारा साक्षात्वादिकमार्थिकं कहोडादिब्राह्मणत्रयेण
 निर्धारितम् । ततोऽन्त्यार्गिमिब्राह्मणे यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिश्रुत्या व्याकृतविषये सूत्रसेदेषु पृथिव्यादिषु नियम्येषु
 तस्य नियन्तृत्वमुक्तम् । इदानीं नियन्ताभ्यानां देवताभेदानां प्राणान्तसङ्कोचानन्यपर्यन्तविकासद्वारा प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः ३५
 साक्षात्वापरोक्षत्वेधिगन्तव्ये इति कृत्वा प्रथमं देवतासङ्कोचविकारोक्तिरनन्तरं वस्तुनिर्देशं इत्येतदर्थं शाकल्य-
 ब्राह्मणमारभ्यते—अथ हैनं विदग्धः शाकल्य इति । अथ गार्गिप्रश्ननिर्णयानन्तरमेनं याज्ञवल्क्यं शकलस्यापत्यं

कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । अयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञ-
वल्क्येति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति अय इत्योमिति
होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा
याज्ञवल्क्येत्यग्न्यर्थ इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक
५ इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥२॥

स होवाच । महिमान एवंपासेते अयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति
कतमे ते अयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश द्वा द्वादशावि-
त्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च अयस्त्रिंशदिति ॥३॥

कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चावित्यश्च
१० द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चेते वसव एतेषु द्वीवं सर्वं वसु हित-
मेते द्वीदं सर्वं वासयन्ते तच्च विदं सर्वं वासयन्ते तस्माद्वसव इति ॥४॥

कतमे द्वा इति । इक्ष्मे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यवास्मा-
न्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यत्रोदयन्ति तस्माद्द्वा इति ॥५॥

११ शाकल्यो विदग्ध इत्येवंनामा प्रपञ्च हे याज्ञवल्क्य कति कियत्संख्याका देवा इत्येव पृष्ठः स याज्ञवल्क्यो यावन्तो
१५ यावत्संख्याका देवा वैश्वदेवस्य शास्त्रस्य निविष्ट उच्यन्ते श्रूयन्ते तावतो देवाद् ह किञ्च एतया वक्ष्यमाणया निविदा
प्रतिपदे । यां संख्यां शाकल्यः पृष्ठ्वात् तां संख्यां निविद्धद्वारा ज्ञातवानित्यर्थः । निविष्टाम् वेदतासंख्यावाचकानि
मन्त्रपदानि कानिचिद्वैश्वदेवे शास्त्रे वाच्यन्ते । तान्येव निविस्तंज्ञकानि मन्त्रपदानि वक्ष्यति—अयश्च त्री च शतेति ।
अयश्च देवाः देवाना त्रीणि च शतानि पुनरयेवं त्रयश्च त्री च सहस्रेति त्रीणि सहस्राणि । इयं त्वेषा मध्यमा संख्या
बहुवचनाद्भुतमाजन्तसंख्यौक्तं वेदितव्या । अनन्ता वै विश्वेदेवा इति पूर्वमुक्तत्वात् । उक्ता संख्या शाकल्योऽङ्गीकरो-
२० तीत्याह—ओमिति होवाचेति । ओमित्यङ्गीकारे । एवमेषा षडधिकविंशताधिकत्रिसहस्रलक्षणा मध्यमा संख्या
सम्यक्त्वया ज्ञातित्यर्थः ॥१॥

पुनस्तेषामेव देवानां संकोचविषया संख्या पृच्छति—कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । अयस्त्रिंशदित्यष्टौ द्वावप्यर्द्ध
एक इति देवतासंकोचविकासविषया संख्या पृष्ट्वा पुनः स्वयेश्वरवक्ष्यं पृच्छति—कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च ।
त्री च सहस्रेति व्याख्यातार्यम् ॥२॥

२५ स एवं पृष्ट्वा याज्ञवल्क्यो ह उवाच । एषा त्रयस्त्रिंशतो देवानामेते त्रयश्च त्री च शतेत्यादयो महिमानो
विभूतयः परमार्थमस्तु अयस्त्रिंशदेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदिति शाकल्येन पृष्ठ इतर आह—द्यौश्च वसव
एकादश द्वा द्वादशादित्यास्ते एते एकत्रिंशत् चन्द्रश्चैव प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशो त्रयस्त्रिंशतः पूरणमिति ॥३॥

एवं संकोचादिभूतसंख्यानिर्णये कृते संख्येयान्देवान् क्रमेण पृच्छति—कतमे वसव इति । उत्तरमाह—
अग्निश्च पृथिवी चेति । अग्न्याद्या नक्षत्राणा एते वसवः । कथं हि यस्मादेतेष्वन्यादिव कर्मफलसाधनात्मकं सर्वं
३० वसु हितं स्थितं तस्माद्वसवः हि यस्माच्चेतेष्वन्यादयः प्राणिना कर्मकलाप्रयत्नेन कार्यकरणसंघातस्थेन तसिवात्वेन
च विपरिणमन्तो जगदिदं सर्वं वासयन्ते यस्माद्वायमन्ते तस्माच्च तेषां वसुत्वमित्यर्थः ॥४॥

तथा कतमे द्वा इति । पुरुषे शरीरिणि इमे प्रसिद्धा दण प्राणाः ज्ञानेन्द्रियकर्मन्द्रियस्या आत्मा मनश्चैका-
दशानां संख्यापूरणः । कथमेषा स्वत्वमित्यत आह—ते यवेति । ते प्राणा यदा यस्मिन्काले मर्त्यान् त्रिमयणाच्छरीरा-
दुत्क्रामन्त्यथ तदा संवन्धिवृत्तात् प्राणिनो रोदयन्ति तत्तस्मिन्बुद्धमयन्तिकाले यस्माद्भोदयन्ति संवन्धिनस्तस्माद्द्वा
३५ इति सिद्धं निर्वचनम् ॥५॥

कतम आदित्या इति । द्वादश मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते हीर्-
सर्वमाददाना यन्ति तद्यदि सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥६॥
कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्पुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापति-
रिति कतमः स्तनयित्पुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पशव इति ॥७॥

कतमे षडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं
चाऽऽदित्यश्च द्यौश्चैते षडित्येते ह्येवे सर्वे षडिति ॥८॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति कतमौ
तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्ष इति योऽयं पवत इति ॥९॥
तवाहुः । यद्यमेक एव पवतेऽथ कथमध्यर्ष इति यदस्मिन्नित् सर्व-
मध्याध्नोत्तेनाध्यर्ष इति कतम एको देव इति स ब्रह्म त्पदित्याचक्षते ॥१०॥ १०
पृथिव्येव यस्याऽऽयतनम् । चक्षुर्लोकं मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं
विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य देव
वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायं शरीरः
पुरुषः स एष ब्रह्म शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच ॥११॥

कतम आदित्या इति । संवत्सरस्य कस्य कालस्य येऽयव द्वादश मासाः स्वाभिमानिदेवताविशिष्टा एते १५
आदित्याः । कथं ? हि यस्मादेते मासाभिमानिनो देवाः पुनः पुनः परिवर्तमानाः प्राणिनामायूषि कर्मफलं वेतीदं
सर्वमाददानाः शुक्लान्तं उपाददत एव यन्ति गच्छन्ति ते यस्मादिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥६॥

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्पुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिः कतमः
स्तनयित्पुरिति । अशनिरिति । अशनिर्वैष्णवापरपर्यायं वीर्यं बलं तस्य मेघनादाभिमानोन्मिषत्वेनेन्द्रत्वम् । कतमो यज्ञ
इति पशव इति । पशूनां हि यज्ञसाधनाश्रयत्वाद्यज्ञस्य रूपत्वान्न पशवो यज्ञ इत्युच्यते ॥७॥ २०

कतमे षडिति । अग्निश्च पृथिवी चेति । चन्द्रमसं नक्षत्राणि वर्जयित्वा वसुत्वेन पठिता अग्न्यादय एव
षड्भवन्ति । हि यस्मात्त्रयस्त्रिंशदादि यदुक्तमिदं सर्वं देवजातमेतेऽग्न्यादय एव षड्भवन्ति सर्वे हि ब्रह्मादिविस्तर
एतेष्वेव पदस्वन्तर्भवतीत्यर्थः ॥८॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोका इति पृथिवीमग्निं वैकीकृत्यैको देवः । अन्तरिक्षं वायुं
वैकीकृत्य द्वितीयः । दिवमादित्यं वैकीकृत्य तृतीयः । एवमेते एव त्रयो देवा हि यस्मादेव अग्न्याद्याः सर्वे देवा २५
अन्तर्भवन्ति । तेन एत एव त्रयो देवा इत्युक्तम् । कतमौ तौ द्वौ देवाविति । अन्नं चैव प्राणश्चेत्येतौ द्वावेव देवौ ।
अनयो, सर्वेषामुक्तानां देवानामन्तर्भावः । कतमोऽध्यर्ष इति । योऽयं बाह्यो वायुः पवते वाति सोऽध्यर्ष इति शेषः
तत्तन्नाद्यदंशस्य वायुनिषय उक्ते सति शाकल्यादयो वादिन आह्वयोदयन्ति । यद्यतोऽयं वायुरेक एव पवते
वात्यथातः कथमध्यर्ष इत्याक्षेपः । योगमाश्रित्य परिहरति—यदस्मिन्निति । यद्यस्मादस्मिन्वायो सतिद्वंद्वं सर्वं चराचर-
मध्याध्नोत् । अधिकारमिदं प्रापत्तेन हेतुनाऽध्यर्षो वायुरित्यर्थः । कतम एको, देव इति—स ब्रह्मेति । स इति प्राणः ३०
परामुच्यते । अग्राध्याय्यां तथा दर्शनात् स प्राणो ब्रह्म सर्वदेवात्मत्वात् । सूत्रात्मरूपेण सर्वकार्याणां भरणान्न
कारणभूतो महद्ब्रह्मेत्युच्यते । तस्मात् प्राणं त्यदिति परोक्षाभिधायकेन गन्देनाचक्षते । तद्वद्ब्रह्मेति कथयन्ति
प्राणविद इति शेषः । साक्षान्निर्देष्टुमशक्यत्वादिति भावः ॥९-१०॥

तदेवं संकीचविस्तराभ्यां प्राणस्वरूपमुक्तम् । इदानीं तस्यैव प्राणस्य ब्रह्मणः पुनरुक्त्या भेदो ध्यानायमुप-
दिष्यते—पृथिव्येव यस्याऽऽयतनमित्यादिना । यस्य देवस्य पृथिव्येवऽऽयतनमाध्यः शरीरं चक्षुर्लोकः लोकयत्यनेनेति ३५

रूपाण्येव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्या-
त्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा
अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवासावादित्ये
पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति चक्षुरिति होवाच ॥१२॥

५ आकाश एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं
विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद
वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायं वायो
पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति प्राण इति होवाच ॥१३॥

१० काम एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं
विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा
अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवासी चन्द्रो
पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति मन इति होवाच ॥१४॥

लोकः । आलोकनसाधनम् । चक्षुषा लोकयति पश्यसि सोऽयं चक्षुर्लोकः मनसा ज्योतिषा संकल्पविकल्पादिकार्यं
करोति यः सोऽयं मनोज्योतिः पृथिवीशरीरब्रह्मवर्धनो मनसा संकल्पयिता पृथिव्यग्निमानि कार्यकरणसंघातवान् देव
१५ इत्यर्थः । यो वा एव विशिष्टं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः । आध्यात्मिकस्य कार्यकरणसंघातस्यात्मनः परमयत्नं पर आश्रयस्तं
परायणं मातृजनं त्वङ्मांसवचिरूपेण क्षेत्रस्थानीयेन बीजस्थानीयस्य पितृजन्त्यास्थिमज्जाशुक्ररूपस्य करणात्मनश्च-
परमयत्नं विद्याद्विजानीयात् स वै स एव वेदिता स्याच्च एतदेवं वेति स एव पण्डितः स्यादित्यभिप्रायः । हे याज्ञवल्क्य
त्वं तमजानमेव पण्डिताभिमानीत्याशयेन संबोधयति हे शाकल्य । वै निश्चितमहं तं पुरुषं वेद जानामि त्वं य
सर्वस्यात्मनः परायणमात्यं कथयसि तमाह । वेद इत्युक्ते शाकल्यस्य वचनं ब्रह्मण्यं यदि त्वं वेत्थ तं पुरुषं तर्हि
२० ब्रूहि किं विशेषणोऽसी । शृणु यद्विशेषणः स इत्याह—य एवायं शरीर इति । पाणिवाधो शरीरे भवः शरीरो
मातृजकोशत्रयरूप इत्यर्थः । स एष देवो यस्तवया पुष्टो हे शाकल्य किंत्वस्ति तत्र वक्ष्यं विशेषणान्तरं तद्वदेव
पृच्छेवेत्यर्थः । एवं प्रक्षोभितः स शाकल्योऽभर्षवसग आह तोत्रादितो गव इव । तस्य शरीरस्य देवस्य का देवता
किमुत्पत्तिकारणमेव विवक्षितम् । शाकल्यं प्रति मुनिस्तरमाहेति श्रुतिरस्मान्प्रत्याह—स्मिन् इति होवाचेति ।
स्त्रीभिर्भुक्तस्यान्नस्य रसो हि मातृजस्य लोहितस्य निष्पत्तिहेतुस्तस्मादन्नरसलोहितं निष्पद्यते स्त्रीणां लोहिताच्च
२५ त्वङ्मांसवचिरूपं बीजस्यास्थिमज्जाशुक्रात्मकस्याश्रयभूतं शरीरं भवतीति स्त्रीभ्यो निष्पत्तिरिति भावः ।
एवं पर्यायसप्तकमाद्यपयिषि तुल्यार्थत्वाच्च पृथग्व्याख्यानापेक्षमित्युत्तरपयिषिषु येषां पदानामर्थवेदस्तान्येव पदानि
व्याख्यायन्ते ॥११॥

रूपाण्येव यस्यायतनमिति । रूपाणि शुक्लकृष्णादीनि । चक्षुर्लोक इत्यादि सर्वं पूर्ववत् । य एवासावादित्ये
पुरुष इति सर्वेषां हि रूपाणां विशिष्टं कार्यमादित्ये पुरुषः तस्य का देवतेति चक्षुरिति होवाचेति । चक्षुषो ह्यध्यात्मनः
३० आदित्यस्याधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥१२॥

आकाश एव यस्यायतनम् । य एवायं वायो पुरुष इति । आकाशायतनस्य हि पुरुषस्य विशिष्टमायतनं
वाह्यो वायुस्तस्य का देवतेति प्राण इति होवाच । प्राणाद्धव्यात्मनो वायोरप्यधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥१३॥

काम एव यस्यायतनम् । स्त्रीव्यतिकरामिकावः कामः, कामशरीरः पुरुष इत्यर्थः । य एवासी चन्द्रो पुरुष
इति । कामायतनस्य देवस्य हि चन्द्रो विशिष्टं कार्यं कामिना हि चन्द्रे प्रीतिविशेषो जायते । तस्य का देवतेति
३५ मन इति होवाच मनसो ह्यध्यात्मनः चन्द्रस्याधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥१४॥

तेज एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं
विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्वाज्ञवल्क्य वेद वा
अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायमग्नौ पुरुषः
स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वागिति होवाच ॥१५॥

तम एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं
विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्वाज्ञवल्क्य वेद वा
अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायं छायामयः
पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥१६॥

आप एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं
विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्वाज्ञवल्क्य वेद वा
अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायमप्सु पुरुषः
स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वरुण इति होवाच ॥१७॥

रेत एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं
विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्वाज्ञवल्क्य वेद वा
अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायं पुत्रमयः पुरुषः
स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच ॥१८॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । त्वां स्विदिमे
ब्राह्मणा अङ्गारावक्षयणमक्रताः इति ॥१९॥

तेज एव यस्यायतनम् । य एवायमग्नौ पुरुष इति । तेज आयतनस्य हि देवस्याग्नौ विशेषावस्थानम् । तस्य
का देवतेति वागिति होवाच । वाचो ह्याध्यात्मिकया अग्नेरधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥१५॥ २०

तम एव यस्यायतनम् । तम इति शार्वराक्षन्धकारः प्रगृह्यते । अध्यात्मं छायामयोऽज्ञानमयः पुरुषः
तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच । मृत्युरधिदैवत तस्य निष्पत्तिकारणं “मृत्युर्नैवेदमावृतमासीदिति”
श्रुतेः ॥१६॥

आप एव यस्यायतनम् । साधारणाः सर्वा आपः प्रगृह्यन्ते । य एवायमप्सु पुरुष इति वापीकूपतडागाद्याश्रया-
स्वप्सु विशेषावस्थानम् । तस्य का देवतेति वरुण इति होवाच । वरुणाद्धि वाय्वाद्यपास्त्रिणपत्तिः ॥१७॥ २५

रेत एव यस्यायतनम् । य एवायं पुत्रमयः पुरुष इति रेत आयतनस्य हि विशेषायतनं पुत्रः पुत्रमय इति
चास्मिन्मज्जागुक्ताणि पितृगुतानि प्रगृह्यन्ते । तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच । प्रजापतिः पितेत्युच्यते पितृतो
हि पुत्रस्योत्पत्तिः ॥१८॥

एवमष्टधा देवलोकपुरुषमेदेन त्रिधा त्रिधाऽऽत्मानं विमज्जावस्थितः एकैको देवः प्राणमेद एवोपासनार्थ-
मुपदिष्टः । अधुना दिग्विभागैः पञ्चधा विमरुक्ष्य सर्वस्य जगतो हृदयात्मन्युपसंहाराय श्रुतिः प्रवर्तते । तत्र याज्ञ- ३०
वल्क्यो यदयस्यावशिष्टं तन्मां पृच्छत्विति चेत्तसि निवाय तूष्णीमभूतं नाकल्यं श्रेणैवाऽऽज्जेयश्राद्धं-शाकल्येति होवाच
याज्ञवल्क्य इति । हे नाकल्य स्विदिति वितर्कः । नूनमिमे ब्राह्मणास्त्वामङ्गारावक्षयणमङ्गारा अवधीयन्ते निरुध्यन्ते
यस्मिन् संदंशादौ तदङ्गारावक्षयणं संदंशादि । तदक्रताः इति प्लुतिर्विचारणार्था । अकृतं कृतवन्त इति याज्ञवल्क्य
उवाच । त्वमङ्गारस्थानीयेन मया दह्यमानमात्मानं न बुध्यसे इत्यभिप्रायः ॥१९॥

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । यद्विदं कुरुपश्चालानां
ब्राह्मणानत्यवावीः किं ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद
सदेवाः सप्रतिष्ठा इति यद्विशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥२०॥

- ५ किं देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीति । आदित्यदेवत इति स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित
इति चक्षुषीति कस्मिन् चक्षुः प्रतिष्ठितं भवतीति ख्येष्वाति चक्षुषा हि रुपाणि
पश्यति कस्मिन् रुपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति हृदय इति हृदयेन हि
रूपाणि जानाति हृदये होव रुपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमेवैतच्छाज्ञवल्क्य ॥२१॥
१० किं देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति । यमदेवत इति स यमः कस्मिन्प्र-
तिष्ठित इति दक्षिणायामिति कस्मिन् दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति
अद्धायामिति यदा होव अद्धत्तेऽय दक्षिणां वदाति अद्धायां होव दक्षिणा
प्रतिष्ठिता भवतीति कस्मिन् अद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति हृदय इति
हृदयेन हि अद्धत्ते हृदये होव अद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतच्छाज्ञवल्क्य ॥२२॥

एवमुक्तं हितोपदेशं शाकल्यो विपरोतार्थं गृहीत्वा बोधयतीत्याह—याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्य इति । हे
याज्ञवल्क्य त्वं यद्विदं कुरुपश्चालानां ब्राह्मणानत्यवावीरत्युक्तवानसि स्वयं भीतास्त्वाभङ्गारावक्षयणं कृतवन्त इति ।
१५ तत्किं ब्रह्म विद्वान् जानन् सन्नेवं ब्रह्मणानधिक्षिप्यतीति शाकल्य उवाच । एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो मम दिग्बिषयं ब्रह्म-
विज्ञानं तावदस्तीत्याह—विशो वेदेति । अहं दिशो वेद जाने दिग्बिषयं विज्ञानं समास्तीत्यर्थः । तच्च न केवलं
विद्वामात्रं जाने, अपि तु सदेवा देवैर्दिग्बिषयातुभिः सह वर्तमानाः । किं च सप्रतिष्ठाः दिशो वेत्थ जानासीति सफलं
दिग्बिज्ञानं यदि त्वया प्रतिज्ञातम् ॥२०॥

- तर्हि हे याज्ञवल्क्य त्वमस्यां प्राच्यां दिशि किं देवतोऽसि का देवता यस्यासी किं देवतः कया देवतया त्वं
२० प्राचीविपूषेण संपन्न इत्यर्थः । अस्या दिशः का देवतेति प्रष्टव्ये किं देवत इति प्रश्नकरणं मुनेर्दिगुपासनासाक्षात्स्थ-
संपत्तिर्जातिरिति बोधयितुम् । स हि याज्ञवल्क्यो दिक्षु पञ्चधा विषयं दिगात्मभूतं हृदयात्मानं तद्ब्रह्मारेण सर्वं जगदात्मत्वे-
नोपगम्याहमस्मि दिगाल्मेति पूर्वाभिमुखो व्यवस्थित आह—आदित्यदेवत इति । प्राच्या दिशि आदित्यो देवता यस्य
मम शोऽहमादित्यदेवतः तया देवतया प्राचीविपूषमापन्न इत्यर्थः । सदेवा इत्येदुक्तं स प्रतिष्ठा इति तु वक्तव्यमित्याह—
स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । स्वोत्पत्तिकारणे एव प्रतिष्ठितत्वमाह—चक्षुषीति । चक्षोः पुष्पं अजायतेति
२५ मन्त्रवर्णान् । कार्यं हि कारणे प्रतिष्ठितं भवति पुनश्चक्षुस्वरूपादकं पृच्छति कस्मिन् चक्षुः प्रतिष्ठितं भवतीति उत्तरमाह—
ख्येष्वाति । अत्र हेतुमाह—चक्षुषा हि रुपाणि पश्यतीति । अतो रूपारब्धं चक्षुर्व्यञ्जकस्य व्यङ्ग्यमानजातीयत्वात् ।
रूपोत्पादकं पृच्छति । कस्मिन् रुपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति । उत्तरमाह—हृदय इति । हृदयमिति बुद्धिजननी
एकीकृत्य निर्देशो न तु मांसखण्डविषयः । हृदयरन्वाजि रुपाणि रूपाकारेण हृदयं परिणतम् । अत्र हेतुर्हि यस्माद्वृष-
येन हृदयस्त्वबुद्ध्या सर्वो लोको रुपाणि सर्वाणि जानाति बुद्धिभिन्नमनोमात्रकल्पिताननीति स्मरतीत्यर्थः । तस्माद्वृषद्वये
३० होव सर्वाणि वासनात्मकानि रुपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्युपसंहृते शाकल्योऽङ्गीकरोति—एवमेवैतदिति । हे याज्ञ-
वल्क्य एतत् त्वदुक्तमेवमेव मयाऽप्येवं ज्ञायत इत्यर्थः ॥२१॥

- किं देवतोऽस्या दक्षिणायां दिश्यसीति पूर्ववत्सामान्यतोऽग्रे दोहव्यः । विज्ञेयस्तु कथ्यते तव दक्षिणायां दिशि
का देवता ? यम देवत इति । मम दक्षिणादिभूतस्य यमो देवता । स यमो धर्मराजः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति दक्षिणाया-
मिति । सयमा हि दक्षिणा दिक् यमस्य तत्राधिपत्यात् । कस्मिन् दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति पृष्ठे मुनिर्दक्षिणा दक्षतेः
२५ समर्थयति “कर्मणो व्युद्धं समर्द्धयती”ति (नि. १-७) निरुक्तमाश्रित्योत्तरमाह—अद्धायामिति । यदा नाम शक्तिसहिताऽ-
स्तिक्यबुद्धिर्दिक्षुत्वरक्षणं । तस्यां कर्मं प्रतिष्ठिता दक्षिणेति । हि यस्माच्चदेव अद्धत्ते अद्धां करोति । अथ तदा दक्षिणां

किं देवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति । वरुणदेवत इति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्स्विति कस्मिन्वायः प्रतिष्ठिता भवन्तीति रेतसीति कस्मिन् रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति हृदय इति तस्मादपि प्रतिकल्पं जातमाहुर्हृदयादिव सृष्टौ हृदयादिव निर्मित इति हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२३॥

किं देवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत इति स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दीक्षायामिति कस्मिन् दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति । सत्य इति तस्मादपि दीक्षितामाहुः सत्यं वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति कस्मिन् सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति हृदय इति हृदयेन हि सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२४॥

किं देवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । अग्निदेवत इति सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वाचीति कस्मिन् वाक्प्रतिष्ठिता भवतीति मनसीति कस्मिन् मनः प्रतिष्ठितं भवतीति हृदय इति कस्मिन् हृदयं प्रतिष्ठितं भवतीति ॥२५॥ अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यसि यत्रैतदन्यत्रास्मत्स्याच्छदानो वैनदद्युर्वयोसि वैनद्विमज्जीरसि ॥२६॥

वदाति नाश्रद्धदक्षिणा वदाति । तस्माच्छ्रद्धाया ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति । कस्मिन् अश्वा प्रतिष्ठितेति हृदय इति । १५ हृदयस्य हि वृत्तिः अश्वा हि । यस्माद्वृद्धयेन अश्वाते । वृत्तिश्च वृत्तिमत्प्रतिष्ठिता भवति तस्माद्वृद्धये ह्येव अश्वा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति पूर्ववत् ॥२२॥

किं देवतोऽस्यां प्रतीच्या दिश्यसीति । तस्यां वरुणोऽधिदेवता मम । स वरुणः कस्मिन्प्रतीष्ठित इत्यप्स्विति । अपां हि वरुणः कार्यं “अद्वा वा आपः अद्वातो वरुणमसृजते”ति श्रुत्यन्तरात् । आपश्च रेतसि प्रतिष्ठिता इति “रेतसो ह्यापः सृष्टा” इति श्रुत्यन्तरात् । तच्च रेतो हृदये यस्माद्वृद्धयस्य कार्यं रेतः कामो हृदयस्य वृत्तिः कामिना हि हृदया- २० ब्रेतोऽधिस्कन्दति । अत्रैव लोकप्रसिद्धिमाह—तस्मादपीति । तस्मादपि प्रतिकल्पमनुरूपं पुत्रं जातमाहुर्लौकिकाः अस्य पितुर्हृदयादिवायं पुत्रं सृष्टौ विनिःसृतः हृदयादिव निर्मितो यथा सुवर्णेन निर्मितं कुण्डल एवमित्यर्थः ॥२३॥

किं देवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत इत्यत्र सोमलतां सोमदेवतां वैकीकृत्य निर्देशः । सोमो दीक्षायामिति प्रतिष्ठित इति । दीक्षितो हि यजमानः सोमं ऋणाति क्रोतेन सोमेनेष्टु ज्ञानवान् सोमदेवताष्विष्टां सोम्यामुत्तरा दिक्षं प्रतिपद्यत इति भावः । सा च दीक्षा सत्ये यस्मात्प्रतिष्ठिता तस्मादपि तस्मादेव दीक्षितं सत्यं वदेत्याहुः । २५ कारणनाथे कार्यनाथो मा भूदित्यभिप्रायवन्तः पण्डिता इति शेषः ॥२६॥

किं देवतोऽस्या ध्रुवाया दिश्यसीति मेरोः सगन्ततो वसतामव्यभिचारादूर्ध्वा दिग्ध्रुवेत्युच्यते । ऊर्ध्वायां हि प्रकाशभूम्यस्त्वादिग्मिन्देवता स वाऽग्निर्वाचि प्रतिष्ठितः सा च वाङ्मनसि प्रतिष्ठिता मनसा (वाङ्मन्यो) वाग् धृता । मनो वेद पुरस्ताद्वाच इत्यं वदामेतदवादीरित्यलम्भनिव ह वै वाग् वदेन्नम्नो न स्यात्तस्मादाह—सृष्टा मनसेति एवमध्वरे श्रुतत्वाद् वाचो मनसि प्रतिष्ठितत्वं युक्तम् । तच्च मनो विलासकृत्त्वादध्वान्मनोद्वारा हृदय उपसंहार उक्तस्तच्च ३० सर्वात्मिक हृदयं पृच्छति—कस्मिन् हृदयं प्रतिष्ठितं भवतीति ॥२५॥

एव पृष्टो याज्ञवल्क्य उत्तरमाह—अहल्लिकेतीति । अहनि लीयत इति व्युत्पत्तेर्नूनं त्वं प्रतीभूतोऽसीति लक्ष्यते । यतो यत्किञ्चित्प्रत्यवद्भास इति प्रेतान्मा शाकल्यं संबोधयन् ह याज्ञवल्क्य उवाच । यत्र यस्मिन्काले एतद्वृद्धयमस्य शरीरस्यात्मभूतमस्मदस्मत् एतस्माच्छरीरादन्यत्र वचिद्देशान्तरे वर्तत इति यदि मन्यासं मन्यसे यत्र यदा एतद्वृद्धय- ३५ मस्मदस्मतोऽस्माच्छरीरादन्यत्र देशान्तरे स्याद्भवेत् तदा भवानो वा एनं शरीरमध्वमसमेयुः वयासि वा पक्षिणो गृध्रादय एतच्छरीरं विमज्जीरन् विलोडयेयुर्किर्येरसि ॥ तस्मान्मयि शरीरे एव हृदयं प्रतिष्ठितम् । तच्छरीरमपि नामकर्मरूपात्मकत्वाद्वृद्धये प्रतिष्ठितमित्यर्थान्द्रुकमित्यर्थः ॥२६॥

कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्व इति । प्राण इति कस्मिन्नु प्राणः
प्रतिष्ठित इत्युपान इति कस्मिन्वपानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन्
व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान इति कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति समान इति ॥२७॥

५ स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यतेऽजीर्णो न हि क्षीर्यतेऽसङ्गोऽसितो
न सज्यते न व्यथत इत्येतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ पुरुषाः
स यस्तान्पुरुषान्युदुह्य प्रत्युह्यात्यक्रामीत् त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि
तं चेन्मे न विवक्षसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति तं ह शाकल्यो न मेने
तस्य ह मूर्धा विपपात तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिस्रोषिणोऽस्योन्यपजहुः ॥२८॥

एवं कार्यकरणयोर्हृदयशरीरस्योरन्योन्यप्रतिष्ठोक्तौ । अतस्ते अपि कुत्र प्रतिष्ठिते इति पृच्छति—कस्मिन्निवसि ।
१० देहात्मानौ ऊर्ध्ववृत्त्यात्मके प्राणे प्रतिष्ठितौ । कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्युपाने इति । साऽपि प्राणवृत्तिरपानवृत्त्या
वैष निगृह्यते तर्हि प्रागेव गच्छेत् । स चापानो व्याने मध्यस्थवृत्तिरूपे, अन्यथोमयोऽर्ध्ववृत्तिरपानमेव भवेत् । स च
व्यान उदावे नाभिस्यवृत्तिरूपे कीलकस्थानीये । तिस्रोऽपि वृत्तयस्तत्र वैष निबद्धाः तर्हि नानागतयो भवेयुः स चोदानः
समाने सूत्रात्मशब्दवाच्ये । समानप्रतिष्ठा ह्येताः सर्वा वृत्तयः इत्यर्थः ॥२७॥

सोऽपि समानोऽन्तर्यामिणि सोऽयसरे कूटस्थे ब्रह्मणोत्पत्ताहंशितमेवेति मत्वा श्रुतिः स्वयमेव ब्रह्मणः स्वरूप-
१५ माह—स एष इति । य. सूत्राभ्यान्तर्मात्मिकत्वकल्पनाविधानमूलः स परमात्मा एष प्रत्यक्षात्मैव मूर्तामूर्तब्राह्मणे नेति
नेतीत्येवं सकलोपाधिनिषेधेन निदिष्ट आत्मा निषेधद्वारा निदिष्टमेव स्पष्टयति—अगृह्य इत्यादिना । सोऽयमात्मा न
गृह्योऽगृह्यः यस्मात्सर्वकार्यधर्मातीतः तस्मादगृह्यः । कुतो यस्मात् न हि गृह्यते । यदि करणगोचर व्याकृतं वस्तु तद्-
गृह्यणगोचरमिदं तु तद्विपरीतमात्मतत्त्वं तथाऽजीर्णः यदि मूर्तं संहतं शरीरादि तच्छीर्णेन । अयं तु तद्विपरीतोऽज्ञो न हि
क्षीर्यति । तथा असङ्गोऽमूर्तः तथाऽसितोऽजडः मूर्तान्तरेण संबद्धधर्मानः सज्यते । अयं च तद्विपरीतोऽज्ञो न सज्यते । तथा
२० अबद्धत्वाच्च व्यथत इति । अयं पुनः पूर्वमिनाख्यायिकामनुसृत्यार्थं त्रेतीमूर्तोऽज्ञहोवित्सन्नेव ब्राह्म पृच्छतीति सापराधत्वं
संपादयितुं याज्ञवल्क्यः पृच्छति—एतान्यष्टावायतनानितीत्यादिना । एतान्युक्तानि पृथिव्यादीन्यष्टावायतनानि । अष्टौ
लोकाश्चक्षुर्लोको मनो ज्योतिरित्येवमष्टौ अष्टौ पुरुषाः शारीरः पुरुष इत्यादयः तां शारीरप्रभृतिनाष्टौ पुरुषान् य.
कश्चिद्वन्नष्टमा आयतनलोकपुरुषेत्येतत्त्रिकभेदेन व्युदुह्य विक्षिप्य लोकस्त्वितिपुपपात पुनः प्राचीदिगादिद्वारेण हृदयात्मनि
प्रत्युह्यात्संहृत्य पश्चादुपुदयाद्यात्मत्वलक्षणमपि समानान्तमुपाधिधर्मानित्यन्तकामदतिक्रान्तवान् स्वेनेवात्मना अवस्थितस्त
२५ ब्रह्मज्ञमौपनिषदमुपनिषत्स्वैव विज्ञेयं नान्यप्रमाणगम्यं पुरुषमक्षनायादिधर्मवर्जितं हे शाकल्य त्वा त्वा ब्रह्मविद्यानि-
मानिन् पृच्छामि । तं चेत् पुरुषं मे मह्यं न विवक्षसि विस्पष्टं न कथयिष्यसि तर्हि ते तत्तद्ब्रह्मविद्यो ब्रह्मविद्याभि-
मानिनो मूर्धा विरो विपतिष्यति विस्पष्टं पतिष्यतीति । इतिशब्द आख्यायिकासमाप्तिचोक्तः ।

एवं शापे वक्ते किं वृत्तिमिति जिज्ञासायां श्रुतिरेवाह—तं ह शाकल्य इति । तमौपनिषदं पुरुष शाकल्यो न
मेने ह न विज्ञातवान् किल । तस्य ह शाकल्यस्य मूर्धा विपपात विपतितः । ब्रह्मविद्विद्वेये परलोकविरोधोऽपि स्यादिति
३० दर्शयितुमुद्राध्याय्यां निर्वृतात्वायिकार्थमिह सूचयति—तस्य हाप्यन्यदिति । न केवलमसौ मृत एव किं च तस्य शाकल्य-
स्याभिहोत्रेण संस्कारार्थं शिष्यैर्वस्त्रखण्डेन बद्ध्वा गृहान् प्रति नीयमानान्यस्थोऽन्यपि परिस्रोपिणस्तस्करा अन्यद्वनेमे-
तेर्नीयत इति मन्यमानाः सन्तोऽपजहन् रूपहृतवन्त इत्यर्थः । पूर्ववृत्ताख्यायिकेऽनुचित्वा अष्टाध्याय्यां किल शाकल्येन सह
याज्ञवल्क्यस्य समानान्त एव संवादो निर्वृतः तत्र याज्ञवल्क्येन शापो दत्तो पुरेऽपि गेरिष्यसि न तेऽस्योनि च
गृहान्प्राप्यतीति स ह तथैव समार तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिस्रोपिणोऽस्योन्यपजहुः मत्सामोपचार्यं स्याद्
३५ तद्देवविस्मरो भवतीति । पुरेऽपि पुरुषं पृच्छन्त्ये वस्तुमयी । आगामिन्यास्तित्येः पुरस्तादेवेति । अस्मीनि च नेत्यत्र च
नशब्दोऽप्यर्थः । उपपादो परिमवकर्त्तुं सम्पत्तिभूतेरर्थः । ब्रह्मविदि विनीतेन अभितव्यमित्याचार्यार्थः । महतीदीप
ब्रह्मविद्या यतः तज्जिज्ञावज्ञायामेदिकामुष्मिकविरोधः स्यादिति विज्ञास्तुतमे वैह सेवाख्यायिका सूचितेन भावः ॥२८॥

अथ ह याज्ञवल्क्य उवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते
स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः
पृच्छानि सर्वान्वा वः पृच्छानीति ते ह ब्राह्मणा न दधुषुः ॥२९॥

तान्हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ—

यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा ।
तस्य पर्णानि लोमानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥३०॥
त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच्च उत्पटः ।
तस्मात्तदातुजातप्रैति रसो वृक्षादिवाहतात् ॥३१॥
मां सान्यस्य शकृराणि किनाटं स्नाव तस्तिथरम् ।
अस्थोन्यन्तरतो दारुणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥३२॥
यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नचतरः पुनः ।
भार्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलान्प्ररोहति ॥३३॥

५

१०

यस्य ब्राह्मणो नेति नेतीत्यन्यप्रतिषेधद्वारेण निर्देशः कृतस्तस्यैवेदानी विधिमुखेन निर्वेशः कर्ताव्यो जगतो मूलं
च वकन्यमित्येतदर्थं श्रुतिराख्यायिकामेव पुनस्तुसुख्य ब्राह्मणानुमतिसमापाद्य ब्रह्मत्वं नीयमानमनयाय स्यादिति
न्यायं दर्शयितुं ब्राह्मणानुमतिसंप्राप्तिहेतुभूतं पराजयं कर्तुं याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणात् पृष्ठवानित्याह—अथ हेति । ह उवाच १५
वो युष्माकं मध्ये यो 'याज्ञवल्क्यं पृच्छामी'ति कामयते इच्छति स मा मां पृच्छतु सर्वे वा यूयं मा मां पृच्छत ।
यद्वा वो युष्माकं मध्ये 'याज्ञवल्क्यो मां पृच्छति'ति यः कामयते तं पुरुषं वो युष्माकं मध्ये वर्तमानमहं पृच्छानि
सर्वान्वा वो युष्मानहं पृच्छानीत्येवमुक्ता अपि ते ब्राह्मणाः न दधुषुः किञ्चिदपि प्रत्युत्तरं दातुं न प्रमत्ताः संवृत्ता
इत्यर्थः ॥२९॥

जगत्कारणं प्रष्टुं तावत्पुरुषवृक्षयोः साधर्म्यं श्लोकत्रयेणाह—तान्हैतैः श्लोकैरिति । तानप्रगल्भानपि ब्राह्मणाः २०
नेतैर्वक्ष्यमाणैः श्लोकैर्ह किल पप्रच्छ । यथा लोके वृक्षस्तस्य विशेषणं वनस्पतिरिति । तच्च वृक्षस्य महत्त्वस्योक्तेर्न पुन-
रुक्तिरिति भावः । अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृता इति यथाऽन्यत्पुष्पस्तथैव तत्सधर्मैव पुरुषः इत्येतदमुष्पा
न मिथ्या सत्यमेवेतत् । यतस्तस्य पुरुषस्य लोमानि तत्स्थानीयानि वनस्पतेः पर्णानि । त्वगस्य पुरुषस्य । वृक्षस्य तु
तत्स्थानीया बहिरुत्पाटिका सवपिक्रया बहिर्भूता नीरसा त्वक् ॥३०॥

त्वच एव सकाशादस्य पुरुषस्य रुधिरं प्रस्यन्दि प्रस्यन्ते निःसरतीति प्रस्यन्दिः । वृक्षस्यापि त्वचः सकाशाः २५
श्वेतोत्पटो वृक्षनिर्यासः प्रस्यन्दी निःसरतीति श्वेपः । एवमुक्तं साधर्म्यमनुभवेन निगमयति—तस्मात्तदिति । यस्माद्द-
नस्पतेः पुरुषस्य च सर्वमेवं समानं तस्मात्तदातुजातद्विस्तृतात्पुरुषास्तद्वृधिरं प्रैति निर्गच्छति । आहताच्छिन्नाद्वृक्षा-
द्वनस्पतेः रस इव निर्यासो यथा प्रैतीति श्वेपः ॥३१॥

किं चास्य पुरुषस्य मांसानि वनस्पतेः क्षुतशोणितस्थानीयानि शकृराणि शकलानीत्यर्थः । किनाटं नाम
वृक्षस्य शकलस्योऽभ्यन्तरं काष्ठसंलग्नं वल्करूपमभ्युच्यते । तत्स्थानीयं पुरुषस्य स्नावाजस्यसंलग्नो घातुविशेषस्तदुभयं ३०
किनाटं स्नावा च स्थिरं दृढं पुरुषस्य स्नावोत्तरतोऽभ्यन्तरतोऽस्थीनि भवन्ति । तथा वृक्षस्य किनाटस्याभ्यन्तरतो
दारुणि काष्ठानि । मज्जा मज्जैव वनस्पतेः पुरुषस्य च मज्जोपमा कृता मज्जाया उपमा मज्जोपमा नाभ्यो
विशेषोऽस्तीत्यर्थः । मज्जाशब्देनोभयत्रास्थिकाष्ठगतः सार उच्यते ॥३२॥

अथ वृक्षपुरुषयोर्वैधर्म्यं कथनपुरःसरं जगत्कारणं पृच्छति—यद्वृक्ष इत्यादिना । यद्यदि वृक्षो वृक्णमिच्छति
पुनः पुनरपि मूलान्नचतरं पूर्वस्मादभिनवतरो रोहति प्ररोहति प्रादुर्भवति । स्विदिति वितर्कं मत्वा मनुष्यो मृत्युना ३५
११

रेतस इति भावोक्त जीवतस्तत्प्रजायते । जात एव न जायते को न्वेन
जनयेत्युनः । धानारुह उ वै वृक्षोज्यतः प्रेत्य सम्भवः । यत्समूलमृदु-
बृहद्वृक्षं न पुनराभवत् । अर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्षः कस्मान्मूलात्प्ररो-
हति । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्वातुः परायणम् । तिष्ठमानस्य तद्विद इति ॥३४॥

५

इति तृतीयाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥९॥

अथ तृतीयाध्यायस्य दशमं ब्राह्मणम्

जनको ह वैदेह आसांचक्रे । अथ ह याज्ञवल्क्य आबन्नाज स
होवाच जनको वैदेहो याज्ञवल्क्य किमर्त्यमचारीः पशूनिच्छिन्नवन्ता-
नित्युभयमेव सन्नाडिति होवाच यत्ते, कश्चिद्वनोत्तच्छृणुषामेति ॥१॥

१० यमेन वृको मारितः कस्मान्मूलात् कारणात् प्ररोहति पुनर्जायते । यदेतस्माद्विशेषेणात् प्राक् वृक्षपुष्पयोः सर्वसामान्य-
मवगतम् । अयं तु वनस्पतौ विशेषो दृश्यते यत् छिन्नस्य प्ररोहणं न तु पुष्पे मृत्युना वृक्षो पुनः प्ररोहणं दृश्यते ।
अवितर्क्य तु कुतश्चित् प्ररोहणेन तस्मान्मृतस्य पुष्पस्य कुतः प्ररोहणमिति युष्मानहं पुच्छामीत्यर्थः ॥३॥

तत्र वृक्षामुद्गाढ्य निराचष्टे—रेतस इति । हे ब्राह्मणा रेतसः सकाशात्पुष्पः प्ररोहतीति भावोक्त मयं
वक्षुमहेत । कस्मात्तस्माज्जीवतः पुष्पात्तत्रैतः प्रजायते न मृतात् । अतो न रेतः कारणमित्यर्थः । अथ भावः, न

१५ भावः मृतपुष्पवाच्येनैकः क्षरीरी अभिधीयते किन्तु प्रलयकाले विहीनो सर्वमेव क्षरीरजातं जगदभिधीयते । तथा च
तवानी जीवतः कस्यापि पुष्पस्याभावात् मृतस्य च रेतसोऽसद्भावात् रेतः कारणमिति । इदानीं स्वभाववादमवलम्ब्य
‘बोद्धव्यं—जात एवेति । अस्तु मृतः सः पुनर्नैव जायते जातत्वादेवेति जनिष्यतो हि सम्भवः पुष्पयो न जातस्यार्थं
तु जात एवातोऽस्मिन् विषये प्रकृत एव नोपपद्यत इति चेत्तत्र । नेति पुष्पकं वाक्यम् । यस्मिन् जात एवेति तत्र । किं
तर्हि मृतः पुनरपि जायत एवमन्यथाकृताभ्यागमनकृतप्रणाशप्रसङ्गः स्यादतो च पुच्छामि । एवं मृतं पुष्पं तु वितर्कं

२० पुनः को जनयेदुत्पादयेत् । अपि च । धानारुह उ वै वृक्षः धानाबीजं वटकणिकादि । तस्याः सकाशात्प्ररोहतीति
धानारुहः उवाचोऽज्यर्थः । न केवलं काण्डरुह एव किन्तु बीजरुहोऽपि वृक्षो भवति । वैशम्ब. प्रसिद्धोक्तकः । तथा
च यथा यथा वै वृक्षः काण्डरुहो धानारुहश्च प्रेत्य मृत्वाऽज्यतः सम्भवः काण्डाद्धानातोऽपि प्रेत्य सम्भवो भवेदिति
प्रसिद्धं न तथा मृतस्य पुष्पस्य पुनरुत्पत्तौ किञ्चिदपि कारणं दृश्यते । अवितर्क्य च तेनेति भावः । यद्वादि वृक्षं समूलं

सहमूलेन धानाया बोद्धव्येयुष्यच्छेदमुत्पादयेद्युस्तदा न पुनराभवस्तु पुनरागत्य न भवेत् । तस्माद्वः पुच्छामि सर्वस्यैव
२५ जगतो मूलं अर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्षः कस्मान्मूलात् प्ररोहतीत्यनन्तरमेव व्याख्यातार्थम् । तत्र विजगृह्णीहणा यतो मृतः
पुनः प्ररोहति ब्राह्मणेजगतो मूलं न विज्ञातगतो ब्रह्मिष्ठत्वात् याज्ञवल्क्येन गावो हृता ब्राह्मणाश्च जिताः । समाप्ताऽऽज्य-
पिका । यजगताो मूलं मेघ च धन्वेन साप्ताह्यधपद्विष्यते ब्रह्म यथाज्ञवल्क्यो ब्राह्मणां पुष्ट्यात् तत्त्वेन रूपेण द्युति-
रसम्यमाह—विज्ञानमानन्दमिति । विज्ञासि विज्ञानं कृतस्थित्तिभागरूपम् । तच्चातन्त्र्यं न विषयविज्ञानमद्वैतानु-
तिष्ठति तर्हि प्रसक्तं शिवमतुलमनायासं नित्यतुल्यमेकरसमित्यर्थः । किं तदुभयविधेयवत् ब्रह्माक्षरं रातेर्नस्य

३० वक्षिणाक्षस्य दातुः कर्मकृतो यजमानस्य परायण परागतिः कर्मफलस्य प्रदातुः ब्रह्मणः सर्वफलदातृत्वं भाष्यकृद्भिः
समाधितं “फलमत उपपत्तेरि”त्यस्मिन्नधिकरणे । अधिकरणार्थस्तत एवावसेयः । किं वैपणाभ्यो व्युत्थाय तस्मिन्नेव
मोहातीति ब्रह्मणि तिष्ठत्यकर्मकृदिति तिष्ठमानस्तस्य तदेव ब्रह्म वेतीति तद्विद तस्य ब्रह्मणि तिष्ठमानस्य तद्विदो
ब्रह्मविदश्च परायणं परागतिरिति । इतिशब्दः समाप्तिचोक्तकः ॥३॥

इति श्रीविचारण्यमुनिविरचितमन्यन्विनराधाद्यबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

तृतीयाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥९॥

३५

एवं शाकल्यब्राह्मणे सन्निवृत्तानन्दं ब्रह्म निर्धारितम् । इदानीं तस्यैव प्राणाद्यविद्याश्रीषु बाष्पादिदेवतासु
ब्रह्मदृष्टिद्वारा निर्णयाय षडाचार्यब्राह्मणं कूर्चब्राह्मणं चेति ब्राह्मणत्रयमारभ्यते । ब्राह्मणद्वयस्य स्वाध्यायिका—आचार्य-

अन्नवीन्म उदङ्कुः शौल्बायनः । प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातुमान्पितृमानाचार्य-
धान्यात्तया तच्छौल्बायनोऽन्नवीत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किं स्यादित्य-
ब्रवीत् तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽन्नवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥२॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राण एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा
प्रियमित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण एव सम्प्राडिति होवाच
प्राणस्य वै सम्प्रादकामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि
तत्र वधशङ्का भवति यां विज्ञमेति प्राणस्यैव सम्प्राद कामाय प्राणो
वै सम्प्रादपरमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिसरन्ति ॥३॥

ब्रतश्रद्धादिसंपन्नेन विद्या लब्धव्येत्याचारप्रदर्शनार्था बोद्धव्या । जनको ह वैदेह आसारंके आसनं कृतवान् दर्शन-
कामेभ्य आस्थापिकां दत्तवानित्यर्थः । अथ ह तस्मिन्नेवावसरे याज्ञवल्क्यं यथावत्संपूज्य ह जनक उवाचोक्तवान् “हे १०
याज्ञवल्क्य किमर्थमचार्यारारं गतोऽसि किं पुनरपि पशून् गा इच्छन् आहोस्तिदण्डवन्ताम् सूक्ष्मान्ताम् सूक्ष्मवस्तुनिर्णयान्
प्रश्नान्मत्तः श्रुत्वा तदुत्तरं वक्तुमागतोऽसीति । पृष्टः किमुक्तवानित्यत आह—उभयमेवेति । हे सम्प्राद हे सार्वभौमो-
भयमेव पशून् प्रश्नाञ्चेति ह्ययमपि मभागमने निमित्तमिति ह मुनिस्त्वाच । सम्प्राडिति । “राजा वै राजसूयेनेष्टा भवति ।
सम्प्राद बाजपेयेनेत्युक्त्वाद्वाजपेययाजिनो लिङ्गं, यद्वा हिमवत्सेतुपर्यन्तस्य देशस्य राजेति सूचितम् । राजाऽज्ञातमर्थ-
मुपवेष्टुकामो मुनिः पृच्छति—यस्मै कश्चिदिति । अनेकाचार्यसेवो हि भवानिति ते तुभ्यं कश्चिदाचार्यो यदन्नवीतद्वयं १५
मृगवाम उपदेशस्य सदसत्परीक्षार्थमिति । इतर आह—अन्नवीन्म उदङ्कुः शौल्बायनः प्राणो वै ब्रह्मेति । उदंको
नामतः । शूल्बस्यापत्यं शौल्बायनः प्राणो वायुदेवता ब्रह्मेति मे मह्यमुक्तवान् उदंकोपदिष्टमर्थं स्तोत्रकामो याज्ञवल्क्य-
स्तस्यास्तत्प्रयोजकमूर्तं बुद्धिजनयमाह—यथा मातुमानिति । यस्य पुत्रस्य सम्यगनुशासनी आता विद्यते स मातुमान् ।
तत उच्यं यस्य पिताऽनुशास्ता वर्तते स पितुमान् । उपनयनादूर्ध्वमासमावर्तनादाचार्यो यस्यानुशास्ता विद्यते स
आचार्यवान् । एवमाचार्यत्वप्रयोजकभूतबुद्धिजनयसंयुक्तः कश्चिदाचार्यो यथा स्वविधायि ब्रूयात् तथाऽपि शौल्बायन- २०
स्तुभ्यं तत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यब्रवीत् । अत्र मुनिरेव हेतुमाह—अप्राणतो होति । अप्राणतः प्राणनक्रियामकुर्वतः किं
हि स्यान्न हि तस्येह वाऽमुत्र वा किंचन प्रयोजनं स्यात् । यथोक्तब्रह्मविद्यया कृतकृत्यत्व मन्वानं राजानं प्रत्याह—
अन्नवीत्सु त इति । हे राजन् ते तुभ्यं तस्य प्राणदेवस्य ब्रह्मण आयतनं प्रतिष्ठां च तु पुनरब्रवीत् किम् ? आयतनं
नाम शरीरम् । प्रतिष्ठा नाम त्रिष्वपि कालेषु य आश्रयस्तस्य । एवं पृष्टो राजाऽह न मेऽन्नवीदिति । तदुभयं शौल्बायनो
मे मह्यं नाब्रवीत् । यद्येवं तर्हि हे सम्प्रादेतदुपासनमेकपादे । एकः पादो यस्य ब्रह्मणस्तदिदमेकपादेव ब्रह्म त्रिभिः २५
पादैः शून्यमुपास्यमानमपि फलाय न भवतीत्यर्थः ॥१-२॥

एवं मुनिनोको राजा सविस्मयं पृच्छति—स वै नो ब्रूहोति । हे याज्ञवल्क्य स त्वं विद्वान्वै नोऽस्मभ्यं ब्रूहि
कथय प्रतिष्ठामायतनं वेति शेषः । एवमुक्तो मुनिराह—प्राण एवायतनमिति । प्राण एव प्राणोन्मिषमेव प्राणदेवस्य
ब्रह्मण आयतनं शरीरम् । आकाशोऽप्यष्टादश्याः प्रतिष्ठा तस्योत्पत्तिस्थितिलयकालेषु आश्रयः एतत्प्राणदेवतास्यं
ब्रह्म प्रियमित्येतन्नाम्नोपासीत प्रियमितीयमुपनिषद्ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः चतुर्भिः पादैर्युक्तेन फलदत्वात्प्रियमिति कृत्वात्तद्- ३०
ब्रह्मोपासीतेति भावः । प्राणदेवब्रह्मस्वरूपात्प्रियमितीयमुपनिषत् प्रतिष्ठायतनवत्तद्भाषिभिरा वेति जिज्ञासया
पृच्छति—का प्रियतेति । हे याज्ञवल्क्य का प्रियतेति । एव पृष्टो मुनिस्त्वाचोक्तवान् । हे सम्प्राद प्राण एव प्राणदेव-
ब्रह्मेव प्रियता न ततो व्यतिरिक्ता प्रियतेति । कथं पुनः प्राण एव प्रियतेत्युच्यते—प्राणस्य वा इति । हे सम्प्राद
प्राणस्य वै कामाय प्राणभिरक्षणाथार्थं हि पुमानयाज्यं पत्तितादिसि प्राणयति । तथाऽप्रतिगृह्यस्योप्रादे-
प्रतिगृह्णाति । अपि च घनाद्यर्थं या तस्करादिसंकीर्णमपि विज्ञमेति गच्छति तत्र तस्यां दिशि ववागंका शस्त्रादि- ३५
हनननिमित्ताशंका भवति तदेतत्सर्वं प्राणस्यैव सम्प्राद कामाय तस्मात्प्राणो वै सम्प्राद परमं ब्रह्म एवमुपासितुः
फलमाह—नैनं प्राण इति । एन यथोक्तब्रह्मविदं प्राणदेवता न जहाति सर्वाणि च भूतान्येनमुपासकमभिसरन्ति ।
वल्लिनादिभिः संपूरयन्ति ॥३॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभ-

सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः

पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति क एव ते किमब्रवीदिति ॥४॥

अब्रवीन्मे जित्वा शैलिनः । वाग्वै ब्रूहेति यथा मातृमाप्सितुमाना-

चार्यवान्भूयास्तथा तच्छैलिनोऽब्रवीद्वाग्वै ब्रूहेत्यवदतो हि किं स्यादित्य-

ब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सञ्ज्ञादिति ॥५॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीतका प्रज्ञता याज्ञवल्क्य

वागेव सञ्ज्ञादिति होवाच वाचा वै सञ्ज्ञाद्वन्वुः प्रज्ञायत ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वान्जिरस

इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि वाचैव

१० सञ्ज्ञाद् प्रज्ञायन्ते वाग्वै सञ्ज्ञाद् परमं ब्रह्म नैनं वाग् जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिभारन्ति ॥६॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभ-

सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः

पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति क एव ते किमब्रवीदिति ॥७॥

अब्रवीन्मे ब्रह्मर्षिः । चक्षुर्वै ब्रूहेति यथा मातृमाप्सितुमानाचार्य-

१५ वान्भूयास्तथा तद्वाग्वै चक्षुर्वै ब्रूहेत्यवदतो हि किं स्यादित्य-

ब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सञ्ज्ञादिति ॥८॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्ये-

नदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सञ्ज्ञादिति होवाच चक्षुषा

वै सञ्ज्ञादपश्यन्तमाहुरद्वाक्षीरिति स आह्राक्षमिति तत्सत्यं भवति

२० चक्षुर्वै सञ्ज्ञाद्परमं ब्रह्म नैनं चक्षुर्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिभारन्ति ॥९॥

य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभ- ब्रह्मोपास्त इहैव देवो भूत्वा वाग्विमूर्तदेवतायो भूत्वा पुनः क्षरीरपातोत्तर-

कालं देवानप्येत्यपिगच्छति । विधानिष्कमार्थं प्रतिजज्ञे इत्याह-हस्त्यृषभमिति । हस्तितुल्य ऋषभो यस्मिन्

गोसङ्घे तदेवमूर्तं सहस्रं ददामीति ह जनको वैदेह उवाच । एवमुक्तः स याज्ञवल्क्य उवाच ह । अननुशिष्य

शिष्यामकृत्वा शिष्यं कृतार्थमकृत्वा शिष्याद्धनं न हरेतेति मे पिताऽमन्यत मन्यते स ममाप्ययमेवानिप्राय इत्यर्थः ।

२५ क एव कश्चिदेवः ते तुभ्यं किमब्रवीदिति ॥४॥

एवं मुनिना पृष्ठो राजाऽऽह-अब्रवीन्मे जित्वा शैलिन इति । जित्वा नामतः शिलिनस्यापत्यं शैलिनः

वाग्वै ब्रूहेति वाग्विमर्मानि नो देवताऽग्निरित्यादिपूर्ववत् । अवदतो मुक्तस्य स वै नो ब्रूहि वेदता ह वागेवायतनम् ।

आकाशः प्रतिष्ठा एतद्वाग्वेदतास्य ब्रह्म प्रज्ञेत्युपासीत । का प्रज्ञतेति पृष्ठो मुनिर्वाग्देवतैव प्रज्ञता न ततो

व्यतिरिक्त्येव हेतुमाह-वाचा वै सञ्ज्ञादिति । वाचा वै वाग्वेदतैव वन्वुः प्रज्ञायतेऽमन्यताक वन्वुरित्युक्तो प्रकर्षेण

३० जीयते सर्वरिति शेषः । तथा ऋग्वेदादीनि व्याख्यानान्तानि देवेयीन्द्राहणे सकाशानि वाचैव प्रज्ञायन्तेऽतो वाग्वै

परमम् ब्रह्म ॥५-६॥

देवो भूत्वेति व्याख्यातम् ॥७॥

अब्रवीन्मे ब्रह्मर्षिः इति । ब्रह्मरिति नामतो वृष्णस्यापत्यं वाष्णः । चक्षुरिति तद्विष्टात्री देवता ।

३५ उपनिषत् । चक्षुषः सत्यत्वं साधयति-चक्षुषा वा इति । हे सञ्ज्ञाद् चक्षुषा पश्यन्तं वै पुरुष लोका आहुरन्तं हस्तिनम-

द्वाक्षीरिति स वेदद्वाक्षमित्याह तदा तत्सत्यमेव भवतीति भावः ॥८-९॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं
वदामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता
मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति क एव ते किमब्रवीदिति ॥१०॥

अब्रवीन्मे गर्दभोविपीतो भारद्वाजः । ओत्रं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमाना-
चार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेत्यभ्युषवतो हि किं स्या-
दित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥११॥ ५

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । ओत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्द इत्येन-
दुपासीत काऽनन्तता याज्ञवल्क्य विश एव सम्प्राडिति होवाच तस्माद्वै सम्प्राड्
यां कां च दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छत्यनन्ता हि दिशः ओत्रं हि विशः
ओत्रं वै सम्प्रादपरमं ब्रह्म नैनं ओत्रं जहाति सर्वाण्येन भूतान्यभिभरन्ति ॥१२॥ १०

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एव विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं
वदामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः
पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति क एव ते किमब्रवीदिति ॥१३॥

अब्रवीन्मे सत्यकामो जावालः । मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमाना-
चार्यवान्ब्रूयात्तथा तत्सत्यकामोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यमनसो हि किं स्या-
दित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥१४॥ १५

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्द इत्येन-
दुपासीत काऽनन्दता याज्ञवल्क्य मन एव सम्प्राडिति होवाच मनसा वै
सम्प्राद स्त्रियमभिहर्यति तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते स आनन्दो मनो
वै सम्प्रादपरमं ब्रह्म नैनं मनो जहाति सर्वाण्येन भूतान्यभिभरन्ति ॥१५॥ २०

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं
वदामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता
मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति क एव ते किमब्रवीदिति ॥१६॥

देवो भूत्वा ॥१०॥

गर्दभोविपीत इति नामतो भारद्वाज इति गोत्रजः श्रोत्रे तदभिमानिनी दिन्देवता ॥११॥ २५

श्रोत्रमेव श्रोत्रेन्द्रियमेवायतनम् । दिशोऽनन्तत्वं साधयति—तस्माद्वा इति । कश्चित् पुमान् । या कां च
प्राचीमुदीची वा दिशं गच्छति सोऽस्या दिशोऽन्तं नैव गच्छति नैव प्राप्नोति । अतोऽनन्ता हि दिशः । तथापि श्रोत्र-
ब्रह्मणः किमायातमित्यत आह—ओत्रं हि दिश इति । दिग्भागो हि पाथिवाधिष्ठानावच्छिन्नः श्रोत्रमित्युच्यते-
तत्तयोरेकत्वमित्युपपन्नं तस्माद्विद्यानन्त्यमेव श्रोत्रस्यानन्त्यम् ॥१२॥

देवो भूत्वा ॥१३॥

सत्यकाम इति नामतो जवालाया अपत्यं जावालः । मनो वै ब्रह्मेति मनोऽधिष्ठात्री चन्द्रो देवता ॥१४॥ ३०

मन एवायतनमिति करणोक्तिः मनस आनन्दत्वं नाधयति—मनसा वै इति । हे सम्प्राद मनसा
स्त्रियमभिहर्यति कातिकर्मनामसुपदिष्टः (नि० ७.३.२) तस्या स्त्रिया प्रतिरूपः पितृभावानुसृष्टः पुत्रो जायते स
पुत्र आनन्दः आनन्दहेतुत्वात् ॥१५॥

देवो भूत्वा ॥१६॥

अन्नवीन्ने विदग्धः शाकल्यः । हृदयं वै ब्रह्मेति यथा भ्रातृमाप्नुतमाना-
चार्यवान्भूयात्तथा तच्छाकल्योऽन्नवीद्घृदयं वै ब्रह्मेत्यहृदयस्य हि किं स्या-
दित्यन्नवीतु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽन्नवीदित्येकपाद्वा एतत्सन्नाडिति ॥१७॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येन-
दुपासीत का स्थितिता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सन्नाडिति होवाच हृदयं वै
सन्नाड् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदयेन हि सर्वाणि भूतानि प्रतितिष्ठन्ति
हृदयं वै सन्नादपरमं ब्रह्म नैनं हृदयं जहाति सर्वाण्येनं भूताण्यभिसरन्ति ॥१८॥
देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्युषम् सहस्रं ददामीति होवाच
जनको वेदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥१९॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये वक्ष्यं ब्राह्मणम् ॥१०॥

अथ तृतीयाध्यायस्यैकादशं ब्राह्मणम्

अथ ह जनको वेदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्याय मा शाधीति
स होवाच यथा वै सन्नाभ्यहान्तमच्छानमेव्यनरथं वा नावं वा समावदीतैव-
मेवैतामिरूपनिर्वाहः समाहितात्माऽत्येवं वृन्दारक आढ्यः सन्नधीतवेद
उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति नाहं तद्वृगवधेव यत्र
गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहं तद्वृथायामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥१॥
विदग्धो नामतः शकलस्यापत्यं शाकल्यः हृदयं वै ब्रह्मेति हृदयाभिमानिनो देवता प्रजापतिश्च्यते ॥१७॥
हृदयमेवायतनमित्याध्यात्मिकहृदयोक्तिः । हृदयस्य स्थिततां साधयति—हृदयं वै सन्नाड् सर्वेषां भूतानां
प्रतिष्ठेति । हि यतो हृदयेन सर्वाणि भूतानि नामरूपकमौलिकानि प्रतितिष्ठन्ति तस्याद्घृदयं परमं ब्रह्म ॥१८॥
देवो भूत्वेति पूर्ववत् ॥१९॥

इति श्रीबृहदारण्यमुनिविरचितमाध्यान्विनशाखीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

तृतीयाध्यायस्य वक्ष्यं ब्राह्मणम् ॥१०॥

पूर्वस्मिन् षडाचार्यब्राह्मणे कानिचिदुपासनानि ज्ञानसाधनान्मुक्तानि । इदानीं तैजैयस्य ब्रह्मणो जागरादिद्वारा
ज्ञानार्थं कूर्चब्राह्मणमारभ्यते—अथ ह जनको वेदेह इति । अथानन्तरं ह किल जनको वेदेहः कूर्चादासनविशेषादुत्था-
२५ योपसमीपमवसर्पन् तस्यादयोः पतन्नित्यर्थः । उवाचोक्तवान् । हे याज्ञवल्क्य ते तुभ्यं नमो वतिरस्त्विति शेषः । त्वं तु
मामामनुवाधि शिक्षय । येन परमात्मज्ञानेन विनाऽहमकृतार्थ एव उत्तत्त्वज्ञानमुपदिशेति भावः । इतिशब्दो वाक्य-
परिसमाप्त्यर्थः भुमुप्राये द्वयं कार्यं ज्ञानं तत्साधनं च । तत्र ज्ञानसाधनं राज्ञोऽस्तीति वृष्टान्तपूर्वकं कथयतीत्याह—
स होवाचेति । स एवं प्रार्थितो याज्ञवल्क्यः होवाच हे सन्नाड् यथा वै लोके पुमान् महान्तं दीर्घमेष्वानं मार्गं स्थलेन
जलेन वैष्यन् गमिष्यन् यथाक्रमं रथं वा नावं वा समावदीत सम्यक् प्रकारेण गृह्णीयात् । एवमेवैताभिः त्रियमित्येतदु-
३० पासीतेत्याद्युक्तानिरूपणनिर्वाहः समाहितात्मा संयुक्तात्माऽप्यन्तर्हसंस्कृतान्तःकरणोऽसि । न केवलमुपनिषत्समाहितः
किञ्चैवं वृन्दारकः पूज्य आढ्यश्चेत्यरो न दरिद्र इत्यर्थः । धनावसिंपन्नोऽपि सन्नधीतवेदः अधीतो वेदो येन जोऽग्रमधीत-
वेदः आचार्यैरुक्ता उपनिषदो यस्मै तुभ्यं स त्वमुकोपनिषत्कः एव सर्वविभूतिसंपन्नोऽपि सन् भयमप्यस्य एवेति यावत्पर
ब्रह्म न विदितं तावदकृतार्थ एवेति बोधयितुं ज्ञानसाध्यां प्रणाढ्योपासनफलभूतां मुक्तिं पुच्छति—इतो विमुच्यमान
इति । इतोऽस्मादेहाद्विमुच्यमान एताभिर्नीरथस्थानीयाभिरुपासनभिः समाहितोऽपि सन् क्व कस्मिन् गमिष्यसि किं
३५ वस्तु प्राप्स्यसीत्येवं पृष्टो राजाऽह—नाहमिति । हे भगवन् पूजावन् अहं तद्वन्तत्त्वं वस्तु न वेद न जाने यत्र
गमिष्यामि यत्र गतः कृतार्थः । एवमुको मुनिराह—अथ वै तेऽहमिति । ते तुभ्यमहं तद्वस्तु वक्ष्यामि कथमिष्यामि
यत्र गमिष्यसि यत्र गतः कृतार्थः स्याः इत्यर्थः । राजा आह—ब्रवीतु भगवानिति । यदि भगवान् प्रसन्नस्तर्हि ब्रवीतु

स होवाच । इन्धो वै नामैष योज्यं दक्षिणैः क्षन्पुषस्तं वा एतमिन्व सन्तमिन्द्र
 इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षाद्विषः ॥२॥
 अथैतद्वामेऽक्षिणि पुरुषरूपम् । एषाऽस्य पत्नी विराट्पत्न्योरेष सत्तावो य एषोऽन्तर्हृदय
 आकाशोऽयैनयोरेतदक्षं य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽयैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये
 जालकमिवायैनयोरेषा सृतिः सती सञ्चरणी येषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति ॥३॥ ५
 ता वा अस्येताः । हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्न एताभिर्वा
 एतदाश्रयदाश्रयति तस्मादेव प्रविचिक्ताहारतर इव भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः ॥४॥

कथयत्वित्यर्थः ॥१॥

इदानीं विश्वतैजसप्राज्ञानुवादेन वक्ष्यतया प्रतिज्ञातं तुरीयं ब्रह्म प्रतिपादयितुमादौ वैश्वानराभिन्नं जाग्रदभि-
 मानिनं विश्वं दर्शयति—स होवाच इन्धो वै नामैष इति । स याज्ञवल्क्यो होवाच इन्धे दीप्यते जागरिते स्थूलार्थभोक्तृ- १०
 त्वेन सवा स्फुरणावितोन्धो नाम वै प्रसिद्ध एवाऽऽदित्यान्तर्गतः पुरुषश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति पुरोकः कोऽप्राविन्दो नामेति ।
 अधिदैवतं पुरुषमुक्त्वाऽप्यात्मं तमाह—योज्यमिति । योज्यं दक्षिणैः क्षन्पुषस्तं पुरुषोऽप्यात्मरूपमापन्नः तं वा एतं
 पुरुषं क्षीतिगुणत्वादस्येव इति प्रत्यक्षनाम तमिन्व सन्तमिन्द्र इति परोक्षेणैव इत्याचक्षते । इवशब्दोऽप्यधारणार्थः
 परोक्षेणैव कथयन्तीत्यर्थः । कुतः ? हि यस्माद्देवाः परोक्षप्रिया इव परोक्षनामग्रहणप्रिया एव अपि च प्रत्यक्षनामग्रहणं
 द्विषन्तीति प्रत्यक्षाद्विषः ॥२॥

१५

एकस्यैव वैश्वानरस्योपासनायं प्रासङ्गिकमिन्द्रक्षेत्राणो वेति मिथुनं कल्पयति—अथैतद्वामेऽक्षिणि पुरुषरूप-
 मित्यादिना । प्रासङ्गिकध्यानाधिकारायैवशब्दः । अथैतदेवोक्तपुरुषरूपं वामेऽक्षिणि अक्षिणि गत सदस्यैवोक्तस्येन्द्रस्य
 भोक्तृवैश्वानरस्य एषा विराट् पत्नी भोध्यत्वात् । तथा च यदेतन्मिथुन जागरिते विश्वशब्दवाच्यं तदेवैकं स्वप्ने तैजस
 शब्दाच्चमित्यर्थानुक्रमेण । अत एवास्य स्वप्नावस्थस्य मिथुनस्यानमाह—तयोरेष इति । तयोः रिन्द्रेन्द्राभ्यां स्वप्ना-
 वस्थामापन्नयोरेष सत्तावः संभूय यत्रान्योन्यं संस्तव कुवति । स एष सत्तावः कोऽसौ य एष प्रसिद्धोऽन्तर्हृदये हृदयस्य २०
 मासपिण्डस्यान्तर्मध्ये आकाशः सुषिः स इत्यर्थः । अथैनयोः क्वावस्थया रिन्द्रेन्द्राभ्यां योरेतद्वक्ष्यमाणमक्षं भोध्यं स्थिति-
 हेतुः । किं तत् ? य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्ड इति । प्रथमं तावज्जगदमन्नं देवा परिणमते तत्र यत्स्थूलं तदधो गच्छति
 यदन्यत्स्थूलं तत्पुनरग्नौ नाड्यमानं देवा परिणमते तयोर्मध्ये यो मध्यमो रसः स पाञ्चभौतिकं शरीरमुचिनोति
 यः पुनरग्नौ रस स एषः लोहित एव पिण्डो लोहितपिण्डः । ननु लोके भुक्त्वतोः स्वपतोश्च प्रावरणं दृष्टं
 तथाऽन्योरपि प्रावरणेन भवितव्यं किं तदित्यपेक्षायामाह—अथैनयोरेतत्प्रावरणमिति । अथ भोगस्वप्नानन्तरमेनयोः २५
 पूर्वाक्योरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमिवानेकनाडोच्छिद्रबहुलत्वाच्चालकवत्प्रतिभासमानमित्यर्थः । इदानीं तयोः
 स्वप्नाज्जागरितमनयोः सचरणी । का सा ? दशागमनमाह । अथैनयोरेषा सृतिरिति । अथ स्वापानन्तरं
 जाग्रत्स्थानमाश्रितमिषतोरेनोर्हृदयोरेषा सृतिः शोभना सृतिः मार्गः संचरणी सञ्चरतः स्वप्नाज्जागरितमनयेति
 संचरणी का सा ? येष हृदयादूर्ध्वदयेशादूर्ध्वाभिमुखा सती नाडो उच्चरति उद्गच्छति सा सृतिरित्यर्थः ॥३॥

इदानीं विश्वतैजसोरत्यन्तविवेको भोक्तृश्च सूक्ष्मतेत्येतत्प्रवर्णनार्थमिन्द्रियाधितानां नाड्यन्तराणां परिमाणं ३०
 सद्व्यान्तमाह—ता वा अस्येता हिता इति । यथा लोके एकः केशः सहस्रधा भिन्नोऽप्यन्तं सूक्ष्मो भवति । एव
 सूक्ष्मा अस्य पुरुषस्य देहसम्बन्धिन्य एताः स्वप्नाज्जाग्रदपमानादिव्यवहारहेतुभूता नाड्यः शिरा हिता नाम हिता
 इत्येवं नाम्ना ख्याता अन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता सन्तीति शेषः । हृदयाच्च विरुद्धास्ताः सर्वत्र कदम्बकेसरवच्चगुपत्यस्थान-
 विषेषेषु प्रसृताः सत्यो व्यवस्थिता इत्यर्थः । उक्तनाडोनामुपयोगकथनपूर्वकं सूक्ष्मतमत्वकथनप्रयोजनमाह—एताभिर्वा
 एतदाश्रयवदिति । एताभिर्नाडोभिरत्यन्तसूक्ष्माभिर्वा एवैतं देहमासवद्गच्छत् शरीरं व्याप्नुवत् । पूर्वोक्तसूक्ष्मतरमन्नं ३५
 कर्तुं आश्रयति करणान्तःकरणक्षेत्रज्ञदेवताह्वात् व्याप्नोतीत्यर्थः । यदर्थमेतासां सूक्ष्मतमत्वमुक्तं तत्प्रयोजनमाह—
 तस्मादेव प्रविचिक्ताहारतर इवेति । यस्मात्ताद्व्याधितं सूक्ष्ममन्नं देवताद्वारा भुज्जानः सन्नयं लिङ्गाभ्यां करणदेवताः
 करणान्यन्तःकरणं च लिङ्गाख्यं प्रोणयति रात्रस्थानीयेन चिदात्मनाज्जविष्टितानां भोगे स्वातन्त्र्याभावात् । तस्मादेव
 तैजसः प्रविचिक्ताहारतरः अतिसयेन विचिक्ताहार इति विग्रहः । कस्मात्प्रविचिक्ताहारतरत्वमित्यत आह—अस्माच्छा-

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक्प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिग्दक्षिणाः
प्राणाः प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः प्राणा उदीची दिग्दक्षः प्राणा ऊर्ध्वा
दिग्धूर्वाः प्राणा अवाची दिग्वाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः ॥५॥
स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशौर्यो न हि शौर्यतेऽ-
सङ्गोऽसितो न सज्यते न व्यथतेऽभयं वै जनकं प्राप्नोऽसीति होवाच
याज्ञवल्क्यः स होवाच जनको वैदेहो नमस्ते याज्ञवल्क्याभ्यं
त्वागच्छताद्यो जो भगवन्नभयं वेदयस इमे विदेहा अयमहमस्मीति ॥६॥

इति तृतीयाध्यायैकादशं ब्राह्मणम् ॥११॥

इति आध्यन्दिनशास्त्रोपबृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

१०

इति ब्राह्मणक्रमेण षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

रीरादात्मन इति । शरीरात्स्थूलजरीरोपायैर्वैश्वानरादात्मनः सकाशादिति यावत् । तस्य हि भूजुरोषाविस्थूलापेक्षया
पिण्डोपचयकरमप्यत्नं प्रविधिकमेव लिङ्गस्थितिकरं त्वन्नं ततोऽपि सूक्ष्मतरम् । इयमब्द उपमायः । तथा च यथा
प्रविचिकाहारी विश्वः तथाऽयं तेजसो न प्रविचिकाहार एव किन्तु प्रविचिकाहारतर इति योजना ॥४॥

विश्वतैजसयोरेव श्रुत्या साक्षान्निदिष्टत्वात्तैजसस्य प्राज्ञद्वारा तुरीयब्रह्मात्मनि लयः साक्षादेव निर्देष्टव्य
१५ इत्याभिप्रेत्य तुरीये कीनस्य तैजसस्य लयात्प्रागवस्थायां परिच्छेदेहेतुभूता येऽत्यात्मप्राणात्तेषां लयानन्तरं संवृतावस्थोप-
न्यासव्याजेन तैजसस्य प्राज्ञद्वारा तुरीये लयं दर्शयति-तस्य वा एतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणा इति । स एष
हृदयभूततैजसः सूक्ष्मभूतेन प्राणेन विभिन्नमाणः प्राण एव भवति । तस्य वा एतस्य पुरुषस्य विदुषः क्रमेण वैश्वान-
रात्तैजसं प्राप्तस्य तस्याकार्यकारणाखण्डनुरीयपदाविष्टस्य तैजसस्य ये प्राज्ञः प्रागदन्तीति प्राज्ञः प्राणा नासाद्वाराऽग्रतः
सञ्चरन्तस्ते प्राचीदिगेव संवृताः । अग्रात्मादिपरिच्छिन्नाः प्राणाः सर्वान् दिक्षु स्थिताः । विदुषस्तुरीयपदप्राप्तस्य
२० परिच्छेदहेतुनाशात्तस्मिन्नेकीभूताः सन्तस्तत्तद्दिग्भूतान् संवृताः प्रत्यहमात्रे कीना इत्यर्थः । एव दक्षिणा दिग् दक्षिणाः
प्राणा इत्यादि व्याख्येयम् । तथा चोपाधिभूतानां लयं दर्शयन्ती श्रुतिरपहितस्यात्मात्मनो लयं कारणात्मानं दक्षित-
वतीति भावः ॥५॥

एवं सर्वोपसंहारं कृत्वाऽस्ति तस्य पुरुषस्य विदुषः किं स्वरूपमित्यपेक्षायामविद्यातत्कार्यभावाभावसाक्षित्वेन
सद्विलक्षणं निष्पन्नं स्वरूपमिति दर्शयति-स एष नेति नेत्यात्मेत्यादिना । न व्यथत इत्यन्तेन । व्याख्यातायै वाक्यम् ।

२५ इदानीं यत्प्रत्यगात्मस्वरूपज्ञापनार्थं ब्राह्मणहृदयात्मको ग्रन्थ उपदिष्टस्तस्य ज्ञानस्याऽपरोक्षानुभवरूपस्य फलमाह-
अभयं वा इति । हे जनक त्वमभयं जन्ममरणादिनिमित्तमयाभावं वै निश्चयेन प्राप्नोषि नातः परं तव शोक इति हे
याज्ञवल्क्य उवाचोक्तवान् । एतावता "अथ वै तेऽहं तद्व्यासो"ति यत्प्रतिज्ञातं तदुपदिष्टम् । इदानीं शिष्यं कृतार्थमकृत्वा
ततो दक्षिणा न ब्राह्मेति मुनिमत स्मरन् राजा दक्षिणां दिव्यसंमानुभवपर्यन्तं ज्ञानं कृतार्थताहेतुमुक्तं ज्ञातमिति
ज्ञापितवानित्याह श्रुतिः-स होवाच जनको वैदेहो नमस्ते याज्ञवल्क्येति । स जनक उवाच हे याज्ञवल्क्य साक्षा-
३० दात्मानमेव दत्तवते ते बुध्यं किमहं विद्वानिच्छाम्य दास्ये तस्मात्तुभ्यं नमो नमस्कारोऽस्तु । स्वात्मनि सम्पन्नं ज्ञानं
ज्ञापयित्वा गवादीनां दक्षिणानामेतज्ज्ञानानुरुक्तत्वमभिप्रेत्य दक्षिणान्तरं निवेदयति-अभयं त्वाऽऽगच्छताद्यो नो
भगवन्नभयमिति । हे भगवन् यस्तवं नोऽस्मान् अभयं ब्रह्म वेदयसे ज्ञापयसि अज्ञानव्यवधानापनयनेन प्रापितवानसीति
यावत् । तत्त्वा त्यागमभयं गच्छतादृगच्छतु । इमे विदेहास्तव यथेष्टं भोगाय सन्तु । अथ चाहं तव दासभावे स्थितोऽस्मि ।
यथेष्टं मां राज्यं च प्रपद्यसेति वाक्यार्थः । इह दक्षिणादानं व्यवहारदृष्टिमपश्येकोक्तं तत्त्वतस्तु नास्त्येव दक्षिणमिति
३५ राज्ञोऽभिप्रायः । अद्वितीयब्रह्मात्मैक्यमनुभवतः स्वात्मातिरिक्तस्य वस्तुनोऽभावात् । तदुक्तं "अहं भवेत्यविद्याधीः स
हेतुर्नाशिता यदा । पूर्णात्मनि तदा दृष्टे कः कस्मै किं च वित्सीति"ति ॥६॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितभाष्यनिबन्धाख्योपबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकायां

तृतीयाध्यायैकादशं ब्राह्मणम् ॥११॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

जनको ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स मेने न वदिष्य इत्यथ ह यज्जनकश्च
वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदतुस्तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ
स ह कामप्रश्नमेव वद्रे तं हास्मै ददौ तं ह सन्नाडेव पूर्वः पप्रच्छ ॥१॥

याज्ञवल्क्य किञ्च्योतिरयं पुरुष इति । आदित्यज्योतिः सन्नाडिति होवाचाऽऽ-
दित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पत्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य । किञ्च्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रज्योतिः सन्नाडिति
होवाच चन्द्रेणैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पत्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥३॥

मधुकाण्डे तावत् बृध्नुपनिषद् ईश्वरोऽविद्ययाऽकृतस्त्वमापन्न इति "तत्र पश्यन्त्यकृतो हि स" इत्यादि- १०
नोकम् । पुनस्तान्येवाविद्यानिर्गतेन स्वस्वभावस्थानं चागमप्राधान्येन निर्धारितम् । एवं मधुकाण्डे निरूपित आत्मा
यत्साक्षादपराक्षादित्यादिलक्षणो जल्पन्यायमवलम्ब्याल्लक्ष्यप्रत्यक्षेन निरूपितस्तस्यैव वादन्यायेन स्वस्वरूपनिर्णयाय
वागादिवेवतासु ब्रह्मादृष्टिद्वारा, इत्येव ह वा इत्यादिना जागराद्यवस्था अनुसृत्य महता तर्कणानेकविप्रतिपातिनिरास-
द्वारेण देहादिव्यतिरिक्तशुद्धस्वयप्रकाशानतिशयानन्दस्वभावलक्षणं पूर्वोक्तमेवात्मानमधिगमयितुं ज्योतिर्ब्राह्मण-
मारभ्यते—जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगामेति । विद्याग्रहणे शिष्यस्य श्रद्धादिलक्षणाचारविधिप्रकाशनायां ब्रह्म- १५
विद्यास्तुत्यर्था वेयमाख्यायिका । ऐतिह्यस्रोतको ह्यस्यः । जनकं वैदेहं प्रति याज्ञवल्क्यो योगक्षेमार्थं जगाम गतवान् ।
स गच्छन् याज्ञवल्क्यो, राज्ञोऽहं किंचिदपि न वदिष्य इति मेने विचारयामास । यदा स एनेनेतिच्छेदः । तथा चैनेन
राज्ञोऽहं सवदिष्य इत्यभिप्रायवान् वैदेहं जनकं जगामेत्यर्थः । ननु न वदिष्य इति संक्षेपेऽपि राजकृतेषु प्रश्नेषु उत्तर-
दानेन मुनेः स्वप्रतिज्ञाह्वानो को हेतुरित्यपेक्षायामा संवदिष्य इति च व्याख्यायां वरदानमेव हेतुरिति कथयितुं कर्मकाण्ड-
वृत्तामाख्यायिकामाह—अथ ह यज्जनकश्च वैदेह इत्यादिना । ह किल यत् यत्र कर्मकाण्डे वैदेहो जनको याज्ञवल्क्यश्च २०
परस्परमग्निहोत्रे निमित्तो समूदतुः संवादो कृतवन्ती । तत्र जनकस्याग्निहोत्रविषयं विज्ञानं विषादमुपलभ्य परितुष्टो
याज्ञवल्क्यस्तस्मै जनकाय किल वरं ददौ वरं वृणीष्वेत्युक्तवानित्यर्थः । स जनको ह किल कामप्रश्नमेवेच्छाप्रश्नमेव
वद्रे वरं वृत्तवान् । तं च वरं याज्ञवल्क्यो हास्मै राज्ञे ददौ दत्तवान् । एवं प्राप्तवरो राजा किं कृतवानित्याह—तं ह
सन्नाडेवेति । पूर्व इत्यत्र लिङ्गमविबक्षितम् । न वदिष्य इत्यागतं तुष्णीभूतं तं सन्नाडेव पूर्वः पूर्व पप्रच्छ लब्ध-
वत्सात्पृष्टवानिति भावः ॥१॥

किं पप्रच्छेत्यपेक्षायां प्रत्यगात्मचैतन्यस्वरूपं जिज्ञासमानः कार्यकरणसङ्घातात्मा पुरुषो ज्योतिर्निर्वर्त्यमासन-
गमनादिकार्यं स्वाभिज्ञेनैव ज्योतिषाऽनुगृहीतं निर्वर्तयति किं वा स्वव्यतिरिक्तेनेति सिद्धिर्नाः पृच्छति—याज्ञवल्क्य
किञ्च्योतिरयं पुरुष इतीति । हे याज्ञवल्क्यायं पुरुषः कार्यकरणसङ्घातरूपः शिरः पाण्यादिना पृच्छः किञ्च्योतिः
किं ज्योतिरस्य विद्यते स किं ज्योतिर्येन ज्योतिषाऽनुगृहीतोऽयमासनादिव्यवहारं करोतीति पृच्छत इत्यर्थः । तत्किं
देहादि तदतिरिक्तं वेति प्रष्टुमभिप्रायस्य भुनिर्यं हि राजा व्यतिरिक्तं ज्योतिरेव पृच्छतीति तथाविधमेवेतरसर्व- ३०
ज्योतीरहितस्वपाद्यवस्थायां निविकृतया बोधयितुकामो जागरिते तावद्दृष्टान्तमृतात्मादित्यादीनि वागन्तानि
ज्योतीष्युपगम्यतीति दर्शयति—आदित्य ज्योतिः सन्नाडिति होवाचेत्यादिना । आदित्यो ज्योतिर्नित्यात्मावादिष्य-
ज्योतिः पुरुष इति होवाचेत्यर्थः । तदेवोपपादयति—आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते इति । आदित्येनैव चक्षुषोऽनुगृहीतेण
देहकरणाद्यतिरिक्तैर्नैवायं प्राकृतः पुरुष आस्त उपविशति पत्ययते पर्येति गच्छतीति यावत् "उपसर्गस्यायतं"
(पासु० ८।१।१९) इति अयतिपरस्य लक्ष्यम् । गत्वा क्षेत्रमरथं वा तत्र कर्म कुरुते पश्चाद्विपर्येति भूयो निवर्तत ३५
इत्यर्थः । सङ्घातादिव्यतिरिक्तमेव ज्योतिरासनादिकारणमित्युक्तं राजाऽऽङ्गीकरोति एवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति ॥२॥

यद्यप्येकेनैवादित्यपर्यायेण व्याप्तिग्रहसम्भवस्तथापि बहवो दृष्टान्ता व्याप्तिं द्रव्यन्तीति मत्वा प्रश्नप्रति-
बन्धान्या ज्योतिः पर्यायान्तराणि दर्शयति—"अस्तमित आदित्य" इत्यादिकण्डिकाचतुष्टयेन "कतम आत्मे"त्यतः

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते किञ्च्योति-

रेवायं पुरुष इत्यग्निञ्च्योतिः सन्नाडिति होवाचाग्निनैवायं

ज्योतिषाऽस्त्ये पत्ययते कर्म कुरुते विपर्यंतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥४॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किञ्च्योति-

रेवायं पुरुष इति वाञ्छ्योतिः सन्नाडिति होवाच वाचैवायं ज्योतिषाऽस्त्ये

पत्ययते कर्म कुरुते विपर्यंतीति तस्माद्वै सन्नाडपि यत्र स्वः पाणिर्न

विनिर्जायतेऽयं यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥५॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां

वाचि किञ्च्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मज्योतिः सन्नाडिति

१० होवाचात्मनैवायं ज्योतिषाऽस्त्ये पत्ययते कर्म कुरुते विपर्यंतीति ॥६॥

कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः स सभानः सन्नुभौ

लोकौ सञ्चरति ध्यायतीव स्मृत्यतीव सधीः स्वप्नो भूत्वेन लोकमतिक्रामति ॥७॥

प्राप्तेन । पदविशेषोऽत्र व्याख्यायते । किञ्च्योतिरेवायं पुरुष इति प्रश्नं वृद्धीकृतुं सर्वत्रैवकारः चन्द्रो ज्योतिरस्य स चन्द्रज्योतिः ॥९॥

१५ एवमग्निज्योतिरस्य सोऽग्निज्योतिरित्येवं सर्वत्र बोद्धव्यम् । अग्निनैवायमित्येतत्प्रभावन्त्यादीनामप्युपलक्षणम् । ततोऽपि पुनर्वृत्तिवर्णनादित्यर्थः ॥४॥

वाचैवायमित्यत्र वाचयेन शब्दः परिगृह्यते नेन्द्रियं तस्मिन् शब्दाख्ये विषये श्रोत्रसम्बद्धेऽस्यासनादिज्योतिः कार्यदर्शनात् । ननु शब्दस्याऽऽदित्यादिवज्ज्योतिश्चक्षुस्याप्रसिद्धेः कथं तस्य ज्योतिश्चेनासनादिकार्यहेतुतेति चेत् । उच्यते । प्रथमं तावच्छ्रोत्रसम्बद्धे शब्दाख्ये विषये श्रोत्रेन्द्रियं दीप्यते, दीप्ते च तस्मिन् मनसि विवेक उपजायते । तेन

२० व मनसा पुरुषो बाह्यां चेष्टां प्रतिपद्यते । “मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोती”ति श्रुतेरित्येतत्सर्वमभिप्रेत्याह—तस्माद्वै सन्नाडपि यत्र स्वः पाणिरिति । यस्माच्छब्दाख्यया वाचा ज्योतिषाऽयं व्यबहरति तस्मात्प्रसिद्धं वाचो ज्योतिष्टम् । कथं ? यत्र यस्मिन् काले प्रावृद्धराश्यावौ स्वः स्वकीयोऽपि पाणिर्हस्तो न विनिर्जायते विस्पष्टं न वृष्यतेऽत्र तस्मिन् काले बाह्यज्योतिषोऽभावेन सर्वचेष्टानिरोधे प्राप्ते यत्र यस्मिन् प्रवेष्टे वागुच्चरति कश्चित् क्षा भवति गर्वो वा रीति तेन शब्देन ज्योतिषा तत्र तस्मिन् प्रवेष्टे उपन्येत्युपगच्छत्येव सन्निहितो भवति मार्गं गृह्वां प्रतिपद्यत इति

२५ यावत् । एतद्वाज्योतिर्ग्रहणं गन्धावेरप्युपलक्षणपरं तेषामपि शब्दवस्तुवृत्तिहेतुत्वादिति भावः ॥५॥

एतावता यो व्यवहारः स व्यवहृतुर्देहिन्द्रियाद्यतिरिक्तज्योतिःशाख्यो यथा आदित्यादिसाध्यो जाग्रद्व्यवहार इति व्याप्तिः सिद्धा । एवं सिद्धायां व्याप्ती स्वन्युपपत्त्योरापि बन्धुसंगमविशेषादेस्तान्तरपमनादेस्त्यागस्य च ज्योतिः कार्यस्य दर्शनाद्भवितव्यं तत्राप्यतिरिक्तेन केनचिज्ज्योतिषैत्यनुमानतो ज्योतिर्मात्रे सिद्धे उपन्यस्तानां ज्योतिषा तत्र योऽन्युपलब्धवाधितत्वात् केन ज्योतिषा तदाऽसौ व्यवहारं करोतीति तद्विषये राजा पुच्छन्तीति दर्शयति—अस्तमित

३० आदित्य इत्यादिना । उत्तरमाह—आत्मज्योतिः सन्नाडिति होवाचेति । आत्मेव ज्योतिरस्य स तथा । आत्मेति कार्यकरणतिरिक्तं तदवभासकमपराधीनप्रकाशं ज्योतिरभिधीयते । तस्यात्मनो ज्योतिषोऽयदन्तःस्थस्य सूर्यादिविद्वलक्षणस्य कार्योपान्वयमाह—आत्मनैवायं ज्योतिषाऽस्त्ये इत्यादिना ॥६॥

यद्यपि संघातानुग्राहकमात्मज्योतिः संघातातिरिक्तं तद्विधातीत्यं चेति न्यायतो निर्णीतं तथापि सूक्ष्मन्यामस्य बुद्धिज्ञेयत्वादनुग्राहकादित्याद्रेरनुग्राह्यसंघातसमानजातीयत्वदर्शनाच्च बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तत्वनिष्प्रयायात्वात्स्निह्नो

३५ राजा पुच्छति—कतम आत्मेतीति । कोऽस्यात्मा किरुरूप इति प्रश्नार्थः । बुद्धवशभाषकः स्वमननभास्यमान आत्मेति प्रतिवचनमाह—योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेष्विति । हे राजन् य आत्मा त्वया पृष्टः सोऽयं विज्ञानमयः विज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्राप्तो विज्ञानमयः पुरुषो नित्यं पूर्ण इत्यर्थः । “पुरुष एवेदं सर्वमि”ति

स वा अयं पुरुषो जायमानः। शरीरमभिसम्पन्नमानः पाप्मनिः

संसृज्यते स उत्क्रामन्निग्रयमाणः पाप्मनो विजहाति मृत्यो रूपाणि ॥८॥

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य। द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च सन्ध्यं

तृतीयं स्वप्नस्थानं तस्मिन्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतोदं च परलोकस्थानं च ॥९॥

श्रुतेः। प्राणेष्विति सामीप्यलक्षणा सप्तमी विज्ञानमयस्य तद्व्यतिरेकप्रदर्शनार्था। यो हि येषु भवति स तद्व्यतिरेकः ५
एव भवति। अतः प्राणेष्विति प्राणेश्चो व्यतिरेक इत्यर्थः। एवं प्राणसमीपस्थो विज्ञानमय इत्युक्ते प्राणसाक्षात्
तस्य स्यादतो विशिनष्टि-हृद्यन्तर्गोतिरिति। हृच्छब्दो मासपिण्डविषयस्तात्स्यादत्र हृच्छब्देन लक्षणा बुद्धिरूप्यते।
हृदि बुद्धावन्तर्गतमानं ज्योतिरालासात्मनैवायं ज्योतिषास्त इत्यादौ तस्यैव ज्योतिष्टेन प्रकृतत्वात्। पूर्णो बुद्धिदर्पणा-
भिव्यक्तः सर्वाविभासकः शुभ्रो निरतिशयस्वप्रकाशस्वभाव आत्मेति वाक्यार्थः। एवमात्मनो नित्यमूकस्याविद्यया
बुद्ध्यादितादात्म्याभ्यासादेव संसारित्वमिति दर्शयितुं सूक्ष्मदेहादतिरिक्ततया आत्मनः शुद्धत्वदर्शनाय वा स्वप्नं १०
प्रक्रमते—स समानः सन्निति। यो हृद्यन्तर्गोतिः पुरुष आत्मा स च समानः सन् हृच्छब्दवाच्या बुद्धेः प्रकृतत्वात्स-
न्निहितत्वाच्च तया समानः सदृशोऽज्योत्यधर्माभ्यासेन तस्याः पिण्डवत्तादात्म्यमापन्नः सन्नुभौ लोकौ प्रतिपन्नप्रतिपत्त-
व्याविहृलोकपरलोकानुगतो क्रमेणोपास्यदेहेन्द्रियसंघात स्थलसन्ध्यं चोपावत्सन्नरति परिभ्रमति। आत्मा सन्नरतीति
भ्रमो न तस्य स्वतः सन्नरतिमित्यर्थः। एतदेव प्रत्यक्षेणामिनीय दर्शयति—ध्यायतीव लेलायतीवेति। यतो ध्यान-
व्यापारवर्ती बुद्धिस्तस्येन चित्स्वभावज्योतीरूपेणावभासयस्तत्सदृश आत्मा ध्यायतीव ध्यानं करोतीव यथा वतुष्कोणं १५
लोहपिण्डमवभासकत्वेनानुगतो वक्षिस्तुष्कोण इव प्रतीयते तद्वत्। तथा लेलायतीव चलतीव। बुद्ध्यादिव कर्णेषु
प्राणादिषु बाधेषु च चलत्सु तदवभासकतया तत्समान आत्मापि चलस्वभाव इति प्रतीयते। यथा चलन्त्यां नावि
तत्स्येन तीरस्था वृक्षाश्चलन्तीवेति प्रतीयन्ते तद्वत्। न तु ज्योतीरूपस्यात्मनः परमार्थतो ध्यानं चलनं वैयर्थ्यः। कुतो
हेतोरेतदवगम्यत इत्याह—सधीः स्वप्न इति। प्रकृत आत्मा यस्मात्सधीः बुद्ध्यवभासकः स्वप्नो भूत्वा स्वप्नाकार-
परिणतमीदृश्यवभासकत्वेन तदाकारो भूत्वेन लोकं जागरितलक्षणं लौकिकशास्त्रव्यवहारास्पदकार्यकरणसंघातः २०
मतिक्रान्तिं अतीत्य क्रामति तदभिमानं त्यजतीत्यर्थः ॥७॥

यथैकस्मिन्देहे स्वप्नजागरिते सन्नरत आत्मनो देहाद्यतिरेक उक्त एवं देहभेदेऽपि उच्यते इति दर्शयति—स
वा अयं पुरुषो जायमान इति। सोऽयं प्रकृतः पुरुषो जायमानः पाप्मनिः संसृज्यते इत्यन्वयः। नात्मनो जायमानत्वं
षट्पादित्वरूपेण निष्पद्यत्वमात्रं किं तु शरीरं देहेन्द्रियादिसंघातमभिसंपन्नमानस्तत्तत्प्रमाणं प्रतिपद्यमान इत्यर्थः।
जायमाने शरीर आत्माभिमान एव जायते इत्युक्तं भवति। वैशब्दोऽवधारणार्थोऽभिसंपन्नमान एवेत्यत्र संबध्यते। २५
पाप्मशब्दो धर्मस्याप्युपलक्षकः पाप्मशब्देन देहसंबन्धहेतुमात्रं विवक्षितं “न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहृति-
रस्ती”ति श्रुत्यन्तरात्। तथा च पाप्मनिर्धर्मोऽधर्माश्रयः कार्यकरणैः संसृज्यते संसृज्यते शरीरस्यात्मत्वेनाभिमन्यमानः
पुरुष इत्यर्थः। स एव पुनर्देहाद्यारम्भकीभूतकर्मक्षये सति त्रियमाणः सन्नुत्क्रमन् शरीरान्तरं प्रत्युज्यं क्रामन्तानेव
संसृष्टात् पाप्मनः कार्यकरणलक्षणात् विजहाति परित्यजति, तत्राभिमानत्यागमात्रेणैव तैर्विज्यते इत्यर्थः। त्रियमाण
इत्यस्य व्याख्या उत्क्रामन्निग्रयः। तथा मृत्यो रूपाणि च विजहातीत्यन्वयः। मृत्युरज्ञानं तस्य रूपाण्यहङ्कारादिकार्यं ३०
कर्णानि रूपान्ते प्रतीयन्ते न प्रतीयन्त इति रूपाणि। अतः संहरणादिकं नात्मनः स्वाभाविकं बह्वैरिदं विध्यस्वभावः
स्वाभाविके सति परित्यागायोगादिति ज्ञेयम् ॥८॥

एवमुक्त्वा मन् त्रियमाणः शरीरमभिसंपन्नमान इत्यागमवगात्रलोकस्तित्वे सिद्धेऽपि प्रत्यक्षेण न तत्सिद्धं
परलोकविषयं च प्रत्यक्षं नास्त्यतो नास्ति परलोक इत्याशङ्क्यास्ति परलोकः प्रत्यक्षसिद्ध इति प्रतिपादनाय “तस्मिन्
सन्ध्ये स्थानं” इत्यारभ्य “स यत्राय प्रवर्तिष्यति”त्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः प्रवर्तिष्यते। प्रथमं तदुपोद्घातत्वेन स्थानमेदं ३५
दर्शयति—तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इति। नै प्रसिद्धौ। तस्यैतस्य प्रकृतस्य पुरुषस्य द्वे एव
स्थाने भवतः न तृतीयं चतुर्थं च स्थानमस्तीति यावत्। के ते द्वे स्थाने? इदं च यद्वर्तमानं प्रतिपन्नजन्मशरीरेन्द्रिय-
विषयसम्बन्धिषुवादिदेवनाविशिष्टं प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानं परलोक एव स्थानं परलोकस्थानं तदेतच्छरीरादिवियोगोत्तर
कालानुभावं द्वितीयं देहद्वयव्यतिरेकस्वप्नदेहस्यापि विद्यमानत्वात् कथं द्वे एवेत्यवधार्यते, इत्यस्योत्तरं सन्ध्यं

अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति । तमाक्रममाक्रम्योभयान्याप्नन आनन्दोऽत्र पश्यति स यत्रायं प्रस्वपितोत्पत्य लोकस्य सर्वावितो मात्रामपादाय स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय त्वेन भासा त्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ॥१०॥

न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति । अथ रथान्तरयोगान्पश्यः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्दामुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः स्रवन्त्यः पुष्करिण्यो भवन्त्यथ वेशान्ताः स्रवन्तीः पुष्करिणीः सृजते स हि कर्ता ॥११॥

तृतीयमिति । यत्तृतीयं स्वप्नस्थानं तत्सन्ध्यं इहलोकपरलोकयोः सन्धी भवं सन्ध्यं न स्थानान्तरम् । यद्वा स्वप्न-
स्तृतीयमेव स्थानं त्रयाणां पूरणं तृतीयमिति पूरणप्रत्ययश्रवणात् । इदानीं यदर्थमपुोदधातः कृतस्तदर्थयति-तस्मिन्सन्ध्ये
स्थानं तिष्ठन्नेते उभे स्थाने इति । सन्ध्ये स्थाने स्वप्नसूमी तिष्ठन् धर्तमानः सन् इदं च परलोकस्थानं चेत्युभे स्थाने
१० पश्यति । एतदुक्तं भवति । आद्ये वयसि यं स्वप्नं पश्यति तं पूर्वजन्मानुभूतविषयमेव तद्वासनावासितः सन् पश्यति
तदानीं बालस्यैहिकपुत्राद्यनुभवाभावात् । अन्त्ये तु वयसीन्द्रियाणां स्थूलार्थग्रहणसामर्थ्याविहजन्मन्यनुभूतविषयकमेव
स्वप्नं प्रायः पश्यति । अन्त्ये वयसि पुनः परलोकस्त्रियासुविद्याकर्मदिसंभूतो भाविजन्मविषयकं स्वप्नं प्रायः पश्यति
तत्समादत्ते वयस्यादौ चेह जन्मस्यसंभाव्यमानस्य दर्शनं परलोकसद्भावे प्रत्यक्षं प्रमाणमिति ॥९॥

ननु स्वप्नस्थानं गत आत्मा किमाश्रितः सन्नेन विधिना परलोकं पश्यतीत्यपेक्षायामाह—अथ यथाक्रमोऽयं
१५ परलोकस्थाने भवतीति । अथेति बाक्योपक्रमार्थः । आक्रामत्येनेत्याक्रम्य आधयोऽजन्मो विद्याकर्मपूर्वप्रक्षालणः
यावद्वा आक्रमो यस्य सोऽयं यथाक्रमोऽयं पुरुषः परलोकस्थाने प्रतिपत्तव्ये निमित्ते यथाक्रमो भवति यावद्वा परलोक-
प्रतिपत्तिशायनेन विद्याकर्मपूर्वप्रक्षालण्येन युक्तो भवति तमाक्रमं परलोकस्थानायोनिसूक्ष्मभूतं बीजभूतमाक्रम्यावष्टम्यो-
भयान्याप्ननः पापफलानि दुःखानि आनन्दान्वभंफलभूतां सुखविशेषाश्च पश्यतीत्यर्थः । पूर्वमादित्यादिज्योतिर-
भावेऽपि आसनाविज्योतिःकार्यदर्शनार्थं पुमानात्मज्योतिषैव व्यवहरतीत्युक्तम् । इदानीमादित्यादिज्योतिर्मिरसंस्पृष्टा-
२० दात्मा यथा साक्षादेव प्रत्यग्भावेन स्वप्रकाश इत्यवगन्तुं शक्यते तथा प्रदर्शनायाह—स यत्रायं प्रस्वपितीति । स

प्रकृत आत्मा यत्र यस्मिन्काले प्रस्वपिति प्रकर्षेण स्वयं स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः । स च सन्ध्याव्यं स्वप्नं प्रतिपद्य-
मानः किमाश्रयः केन विधिना प्रतिपद्यत इत्याकाशायामाह—अस्य लोकस्य सर्वावित इति । अस्य वृहस्पत्य लोकस्य
जागरितलक्षणस्य स्थूलदेहस्य कर्षभूतस्य सर्वावितः सर्वभवतीति सर्वावात् तस्य । सर्वावित् चास्य 'अथो अयं वा
आत्मा सर्वेषां भूतानां लोक' इत्यादौ व्याख्यातम् । यद्वा सर्वा भूतभौतिकमात्रा अव्यात्म्यादिविभागयुक्ताः संसर्गकारण-

२५ भूता अस्य विद्यन्त इति सर्वेषां, सर्वेषां च सर्वावात् दैव्यं छान्दसम् । तस्य सर्वावितो मात्रामेकदेशमवयवमपादाया-
पच्छिद्य गृहीत्या जाग्रदुद्बुद्धासनावासितः सन्नित्यर्थः । इदानीं केन विधिना स्वप्नं प्रपद्यत इत्यत आह—स्वयं विहृत्ये-
त्यादिना । स्वप्नं प्रतिपद्यमानं आत्मा स्वयं त्वेनेव स्वल्पेण न तु कारणतद्देवतादिना विहृत्य देहं पातयित्वा निस्नेहं
कृत्वा तद्वा स्वयमेव स्वकर्मनुसारस्वप्नदेहं प्रातिभासिकं निर्माय निष्पाद्य त्वेन भासेतीत्यभावे तृतीया ।

३० स्वेनात्मीयेन मात्रोपादानलक्षणेन भासा दीप्त्या सर्ववासनात्मकेनान्तःकरणवृत्तिप्रकाशक्षणेनेति यावत् । त्वेन
ज्योतिर्वर्जितं कर्तारं तृतीया । स्वेनात्मज्योतिषाऽनुद्बुद्धस्वभावेन निर्मितं वस्तु विषयोक्तुर्वत् प्रस्वपीतीति प्रस्वाप-
प्रकारं उक्त इत्यर्थः । फलितमाह—अत्रायं पुरुष इति । अत्रैतस्यां स्वापावस्थाधाम्यं पुरुष आत्मा स्वयमेव
ज्योतिर्भवति आदित्यादेस्तदानीमभावादिन्द्रियाणां चोपसंहृतत्वान्नयनस्य विषयाकारेणोपपद्यमानं परिशोपादात्मा
स्वयंज्योतिरित्यर्थः ॥१०॥

ननु स्वप्नेऽपि सर्वस्यादित्यादेर्दृश्यमानत्वात्कथं परिशेषात् त्वयं ज्योतिर्दृष्टिद्विरित्याशङ्क्या तस्य सर्वस्य
३५ वासनामात्रनिमित्तत्वात्तत्रात्मा विविक्तः स्वयं ज्योतिरिति निश्चेतुं स्वप्ने बाह्यरथाद्यभाव तावदाह—न तत्र रथा
न रथयोगा न पन्थानो भवन्तीति । तत्र स्वप्ने रथाः प्रसिद्धाः । रथैर्यजन्त इति रथयोगा अथादयः पन्थानो रथमार्गाः
एतं प्रत्येकं न भवतीति तत्र तत्र सम्प्रच्यन्ते न सन्त्येवेत्यर्थः । रथाद्यभावोक्तिस्तदनुग्रहकैन्द्रियालोकादिरेव्युपलक्षणार्थः ।
ननु स्वप्ने रथादीनामभावेत्तेहि कथं भासन्त इत्याशङ्क्य रथादिसाधनानां वृक्षादीनामभावेऽपि वासनामात्रनिमित्ता

तदप्येते इलोकाः । स्वप्नेन शरीरमभिप्रहृत्यामुषः सुप्तानभि-
चाकशीति । शुक्रमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः ॥१२॥

प्राणेन रक्षत्रपरं कुलार्थं बहिष्कुलायादमृतश्रित्वा ।

स ईयतेऽमृतो यत्र कामं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः ॥१३॥

स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुस्ते बहूनि ।

उतेव स्त्रीभिः सह भोदमानो जसदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥१४॥

आराममस्य पश्यन्ति । न तं कश्चन पश्यतीति तं नाऽऽयतं

बोधयेदित्याहुर्दुर्भिक्ष्यं हास्मै भवति यमेव न प्रतिपद्यते ॥१५॥

५

१५

भासन्ते इत्याहुः—अयं रथान्तरयोगान्धः सुजत इति । अथापि सवनिव रथादीन् वासनात्मकान् सुजते । एतच्च सर्वावतो मात्रामित्यादिनोक्तस्य प्रपञ्च इत्यर्थः । एवमन्यस्यापि स्वप्ने दृश्यमानस्य बाह्यवस्त्वभावप्रदर्शनेन पुरःसरं १० वासनात्मकं दर्शयति—न तत्रानन्दा मुदः प्रमुद इति । तत्र स्वप्ने आनन्दाः सुखसामान्यानि । मुदः पुत्रादिसम्बन्ध-निमित्ता हर्षाः । मुद एव प्रकल्पिताः प्रमुदः वैशान्ताः सुद्वसरासि । स्रवन्शो नद्यः । पुष्करिण्यस्तङ्गाः । आनन्दादयो वैशान्ताश्च स्वप्ने न भवन्तीत्यर्थं तु तत्सर्वं सुजत इति पूर्ववद्व्याख्या । इदं त्वात्मनैवायं ज्योतिषाऽस्त इत्यादेः प्रपञ्चः । कथमेतत्सर्वमात्मा सुजतीत्याहुः—स हि कर्तेति । हि यस्मात्स आत्मा कर्ता तस्मात्पुनर्जतीति योजना । न ह्यत्र कर्तृत्वं वास्तवमात्मनोऽभिप्रेतं किन्तु परिणममानवासनासाक्षितामात्रमेवेत्यर्थः ॥११॥

इदानीमुक्तेषु मन्त्राणामपि सम्प्रतिरस्तौत्याहुः—तदप्येते इलोका इति । तत्तस्मिन्नुक्तेषु स्वयंज्योतिषादि-लक्षणे एते वक्ष्यमाणाः इलोकाः मन्त्राः सन्तीति शेषः । तत्र स्वप्नप्रवेशतत्साक्षिकत्वप्रकाशकं मन्त्रादौ पठति—स्वप्नेन शरीरमिति । स आत्मा स्वप्नेन स्वप्नभावेन वासनामात्रेण ग्रहेण शरीरमिति स्वार्थं वृद्धिः । शरीरमभिप्रहृत्य निवृष्टे-मापाद्यालुम्बकृत्वा स्वभावात् स्वयममुषः सन् सुप्तान्वासनाकारेणोद्भूतान् अन्तःकरणवृत्त्याभ्यान् बाह्याभ्यात्मिकान् सवनिव भावान् स्वेन रूपेण प्रत्यस्तमितानभिचाकशीति । अलुप्तया आत्मदृष्ट्याऽमितः सर्वस्मिन् पश्यत्यवभासय- २० तीत्यर्थः । स्वप्नभोगक्षये पुनर्जागरितमेतौति द्वितीयादौ न दर्शयति—शुक्रमादायेति । शुक्रं शुद्धं ज्योतिषमदिन्द्रियादि-मात्राख्यमादाय गृहीत्वा पुनः स्वप्नहेतुक्रमापरमथानन्तरं जाग्रद्वैराग्यहेतुर्मणा जागरितं स्थानमैति आ एति आगच्छति । हिरण्मयद्वैतन्यज्योतिः स्वभावः पौरुषः स्वार्थं वृद्धिः । एकहंसः एकस्वारी हंसस्वचैत्ये कर्हंसः हन हिंसा-गत्योरित्यस्य रूपं हन्ति । एक एव जाग्रत्स्वप्नादिहृलोकपरलोकौ हन्ति गच्छति हिनस्तीति वा एकहंस इत्यर्थः ॥१२॥

पुनरपि स्वप्नगत विशेषं वक्तुं मन्त्रान्तरं पठति—प्राणेन रक्षसि । प्राणेन पञ्चवृत्तिनापरं निष्ठमनेका-शुचिसघातत्वादत्यन्तबोभसं कुलार्थं को पृथिव्या लीयत इति कुलार्थं नीडं शरीरमिति यावत् । रक्षन् पालयन् अन्यथा मृतभ्रान्तिः स्यात्सा भा भूदिति रक्षन् स्वयं चामृतोऽसृङ्गः सन् तस्मात्कुलायादहिरचरित्वा । यद्यपि शरीरस्य एव स्वप्न पश्यति तथापि तस्यात्मनो वेदस्याकाशस्येव तत्सम्बन्धाभावाद्दहिरचरणमिव कृतेत्युच्यते । वृद्धिसंचरणात्-वनकुर्वन् संचरणमिव कृत्वा यत्र कामं यत्र यत्र विषयेषूद्भूतवृत्तिः कामो भवति तं कामममृतोऽरण्यमर्षी सन्नयते गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥१३॥

३०

पुनरपि स्वप्नस्य विशेषान्तरमाहुः—स्वप्नान्त इति । स्वप्नान्तो स्वप्नस्थानो उच्चं देवादिभावमवर्चं तिर्यगादि-भाव च । उच्चं चावर्चं चेत्युच्चावचमिति समारारहन्दः स्वकर्माद्भूतसितं वासनामयमुत्कृष्टं निरुद्धं च स्वेनैवात्मना स्वयमीयमानो गम्यमानः प्राप्नुवन् देवो द्योतनात्मको रूपाणि वासनामयानि शरीरजातानि बहून्यसंख्येयानि कुस्ते । तत्सत्तास्पर्तिप्रदत्तेनानुवर्तते । उत अपि स्त्रीभिः सह भोदमान इव क्रोडमान इव उत अपि जशदिव वयस्यादिभिः सह हस्तस्त्रियापि भयानि विभेलेम्य इति भयानि सिंहव्याघ्रादीनि पश्यन्निव भवतीत्यर्थः । तथा चैवणव्यप्रयोगा- ३५ द्वास्तवहेतुभावाच्च स्वप्ने सुखभयाद्यनुभवोऽविद्यामयो मृपेति भावः ॥१४॥

एव स्वप्ने निरुपति किं पर्यवसितमिति अपेक्षया तत्रात्मा विविक्कः स्वयंज्योतिः पर्यवसित इति प्रदर्शनाय मन्त्रशेषं पठति—आराममस्य पश्यन्ति । अस्यात्मनः आरामं क्रोडनं आमनगरयोपिदन्नाद्यनमापादिलक्षणां

अथो सत्त्वाद्वाहः । जागरितवेश एवास्यैव यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति
तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्मवतीत्येवमेवेतच्छास्त्रवक्तव्य
सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१६॥

स वा एष एतस्मिन्स्वप्नान्ते । रत्ना चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं

- ५ वासनानिमित्तमेव पश्यन्ति सर्वे जना इति शेषः । ननु तस्मात्मानं तत्र विविक्कदृष्टत्वेनावशात्कश्चन कोऽपि न पश्यति । तस्मादात्मा स्वप्नेऽदृश्य एव सत्त्वशासयति इति सिद्धमात्मनः स्वयंज्योतिष्टूमित्यर्थः । इतिशब्द उदाहरण-समाप्यर्थः । अहो भाग्यहीनता लोकस्य यच्छ्रम्यदर्शनमयहर्हविविक्तयाऽनुभूयमानमप्यात्मानमयमहमस्मीति न पश्यतीति लोकं प्रति शिरस्ताडयन्मकोक्षति मन्त्रातिप्रकेयं श्रुतिरित्यभिप्रायः । किं च स्वप्नं गत आत्मा विविक्क एवेत्यत्र लोकप्रसिद्धिरित्यस्तीत्याह—तं नायत्तमिति । तस्मात्मानं सुप्तमायतं भूयं न बोधयेदित्याहुर्ब्रह्मिकस्य जनाः लोके
१० कथयन्तीत्यर्थः । जाग्रदेहगतेन्द्रियद्वारलक्षणाः प्रबोधनादौः परित्यज्यात्मा स्वप्ननादौः प्रविष्टो विविक्क एव स्वप्ने वर्तते इति लोकः प्रायः पश्यतीति ज्ञायते । अत एव नाडीव्यत्यासगमनश्चक्षुष्ये सुप्तं न बोधयेद्बुधमित्यनुज्ञास्ति लौकिक इत्यभिप्रायः । स्रवत्वेवं स्वप्ने विविक्कस्तथापि भूयमप्रबोधने को हेतुरित्यत आह—दुर्मिषव्यं हास्या इति । यस्माद्देवाऽन्धकुमादायापसुस्ततं गमिन्द्रियदेशमेष आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते सहसा प्रबोधितः कदाचिद्व्यवस्थासेनेन्द्रिय-मात्राः प्रवेधयति । ततश्चाऽऽज्यवायिषादिबोधप्राप्तावस्थे वैहाय दुःस्फुटं दुर्मिषव्यं दुःखेन शिष्यकर्म भवति कष्टेन
१५ चिकित्सनीयो वैहो भवतीत्यर्थः ॥१५॥

- इषानीमन्यदीयं मतं स्वयं ज्योतिष्टुविघातकं दुष्टमित्यस्मात् बोधयितुं स्वमपरिश्रुद्धये च तदुपन्यसति—
अथो सत्त्वाद्वाहः जागरितवेश एवास्यैव इत्यादिना । अथो अपि सखु अन्ये आहुः किं ? एवः प्रसिद्धो जागरितवेश एवास्य विषयो-न तु सन्ध्यमिदं स्थानान्तरमिहलोकपरलोकान्मा व्यतिरिक्तमित्यर्थः । जागरितवेशस्यैव स्वप्नाविषयत्वे हेतुमत्यावधत्त इत्याह—यानि ह्येव जाग्रदिति । हि यस्मात् हस्त्यादीनि पश्यावजातानि यानि जाग्रज्जागरिते वैहो
२० पश्यति..लौकिकस्तान्येव सुतोऽपि पश्यतीत्यर्थः । इतिशब्दो मत्तान्तरापेक्षसमाप्यर्थः । ननु कथमेतान्तात्मा स्वयं-ज्योतिष्टुविघात इति चेच्छृणु । यदि जागरितवेश एवायं स्वप्नो जातस्तदा जागरित इव स्वप्नेऽपि कार्यकरणसंघात-मित्रित्येन न ततो व्यतिरिक्तं स्वयंज्योतिः सिध्येदिति स्वयंज्योतिष्टुं बाधितं स्यादिति । अयं च पूर्वः पक्षो 'अग्निहोत्रं जुहोति' "यवागं पचती"ति न्यायेनार्थक्रमपरिग्रहेण स यत्रायं प्रवर्षितीत्यतः प्रागेवावगन्तव्यः पूर्वपक्षस्य प्राथम्य-मित्यस्यैव क्रमस्य न्याय्यत्वात् सन्ध्यस्थानस्य तृतीयत्वाक्षेपकत्वेन तत्रोचितत्वाच्चेति दृष्टव्यम् । नैतत्सारं, स
२५ सत्तत्रेत्यादिना युक्तिः, प्रमाणेन स्वप्नस्य मुषास्वनिर्गुणं कृतमित्येतत्सूचयन्ती श्रुतिरतस्माद्वा—अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्मवतीति । अक्षरार्थः पूर्ववत् । एवं मुनिना स्वयंज्योतिरात्मेति सपरिकरमुपसंहारे कृते मुनिवचनं राजाऽङ्गीकरोति—एवमेवेतच्छास्त्रवक्तव्येति । हे याज्ञवल्क्य एतद्भूरावतोऽं स्वप्नावावात्मनः स्वयंज्योतिष्टुमेवमेव । ततः किं कृतवान्राजोऽयाह—सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । यस्तस्यैवं बोधितः सोऽहं जनको भगवते गुरुवे तुम्यं विद्यानिष्कथार्यं सहस्रं ददामि अथादिगवामिति संबध्यत इत्यर्थः । कतम आत्मेति पृष्ठे योऽयं विज्ञानमय इत्यादिना
३० देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहं कृतिविरक्षणं स्वयंज्योतिरात्मेति प्रतिबचनेन निर्णयं मुनिस्वरतः । राजा तु कामप्रवचन-प्राप्त्यवष्टम्भेन कामकर्मादिसकलसंसारधर्मातीतस्वरूपस्याङ्गिभूतस्य विजिज्ञासितस्य मोक्षोऽनिवारितत्वात्तन्निश्चयाय मुनिमपुच्छदिति वक्ष्यति—अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीतीति । विविष्टो मोक्षो भवत्यनेनेति विमोक्षः सम्प्रज्ञानं, यतः स्वयंज्योतिष्टूरूपं मोक्षमार्गमात्रमेव निर्णीतमतः कारणादूर्ध्वं मार्गनिर्णयानन्तरं विमोक्षायैव मोक्षासाधनभूता-द्वितीयब्रह्मात्मज्ञानायैव ब्रूहि यथा मोक्षप्राप्तादिबन्धनको मूल्यरालम्बः स्वभावो न भवति तथा मामुपदिशेत्यर्थः ॥१६॥
३५ एवं राजा नियुक्तो मुनिमोक्षप्राप्ताद्यभाषप्रदर्शनपुरःसरं तत्कारणभूतः कर्मलक्षणा मूल्यमालम्बनः स्वभाव इति दर्शयितुं प्रवर्तमानस्तावत् स्वप्नस्थानाज्जागरितवेशागमनमाह—स वा एष एतस्मिन्स्वप्नान्ते इति । य एवः स्वप्ने दर्शितः स्वयंज्योतिः स प्रकृतः आत्मा वै प्रसिद्धः स्वप्नान्ते स्वप्नस्थाने रत्ना स्त्रीपुत्रादिसाक्षं मनोवाक्कायवेषा-लक्षणां रमणं कृत्वा वासनामात्रावधानं सत् चरित्वा इतस्ततोऽन्नेकधाऽऽचरणं कृत्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं वेति पुण्यपुण्यफलं, सुखं च पापं च पापफलं दुःखं चानुभूयैव पुनः स्वप्नादूर्ध्वं प्रति पूर्वसाक्षादगमनात्प्राप्तिलोभ्येन । न्यायं

प्रतियोन्याद्ववति बुद्धान्तायैव स यदत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं
पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति ॥१ ७॥

तद्यथा महामत्स्यः । उभे कूले अनुसञ्चरति पूर्वं चापरं चैव-
मेवायं पुरुष एता उभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च ॥१८॥
तद्यथास्मिन्नाकाशे ज्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य भ्रान्तः ९

निश्चयेनागमनं यथा स्यात्तथा प्रतियोगि जागरितसर्गाय पूर्वगृहीतवासनमयस्थानं प्रत्याद्ववति आगच्छतीत्यर्थः ।
किमर्थमित्यत आह बुद्धान्तायैव जागरणायैव जागरणानुभवायैवेत्यर्थः । अत्र दृष्ट्वेत्येवकारादात्मनः स्वप्ने पुष्प-
पापकतृत्वं व्यावर्तते । स्थानात्स्थानान्तरप्राप्तावभ्यासं कथयितुं पुनःशब्दप्रयोगः । प्रतिशब्दः प्रातिलोम्यवाची
जागरितात्स्वार्प- स्वप्नात्पुष्पमित्यानुलोम्यं तद्विपरीतं प्रातिलोम्यम् । निशब्दो निश्चयवाची अयनभायो गमनम् ।
इषो धातोर्गत्यर्थोद्भावायै यमिविहिते आय इति रूपम् । योनिशब्दो वासनावचनः । ननु स्वप्ने आत्मा रथादिकं १०
करोति चैतस्फलेनापि संबध्यते यथा जागरिते कर्म कुर्वन्तस्फलेन संबध्यते इत्याशङ्क्य वारयति—स यत्तत्र
किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवतीति । स आत्मा तत्र स्वप्ने यत्किमपि पुष्पपापफलं पश्यति तेन दृष्टेनानन्वागतोऽ-
ननुबद्धो भवतीत्यशङ्कार्थः । स्वप्ने तावदात्मनः कर्तृत्वं न वास्तवमित्युक्तं अतो न स्वप्नकृतेन कर्मणाऽप्यत्र बध्यते ।
यदि वस्तुतः कर्ता सन् बद्धयेत तर्हि स्वप्नकृतेनोपेयपानादिना स्वात्मानं पापकारिणं मन्येत लोकः । न च कश्चिदपि
तथा मन्यते । न वा स्वप्नेऽहमेपयपानमकार्षमित्युक्तवन्तं प्रामाणिका गृह्यन्तस्तत्संसर्गं परिहृयन्ति । ननु— १५

स्वप्ने चेविन्द्रियदौर्बल्यात्स्त्रिय दृष्ट्वा क्षरेष्वदि । प्रायश्चित्तं तु तस्योक्तं प्राणायामास्तु षोडश ॥

इति बधनेन स्वप्ने रेतःस्खलननिमित्तप्रायश्चित्तविधानमात्मनः स्वप्ने कर्मसंबन्धमात्रेण नोपपद्यत इति चेत् । शृणु
नैतत्स्वप्नसंभोगनिमित्तं प्रायश्चित्तं किन्तु मत्थादेवेन्द्रियलक्षणादाचारद्वेषतः क्षरणनिमित्तं तस्य जागरिते प्रपन्नत्व-
निमित्तं च । अन्यथा परनारीसंगमनिमित्तमपि प्रायश्चित्तं विदध्यात् न स्कन्धनिमित्तमात्रम् । तस्माच्च स्वप्नकृतेन
कर्मणा तत्फलेन चात्मा संबध्यत इति तात्पर्यार्थः । कथं स्वप्नदृष्टेनात्माऽनन्वागत इत्यपेक्षायां हेतुमाह—असङ्गो ह्ययं २०
पुरुष इतीति । हि यस्मादयं पुरुषोऽसङ्गस्तस्मादनन्वागत इत्यर्थः । मुनिनोक्तमात्मनः कर्मसंबन्धं राजाऽङ्गीकरोति—
एवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति । हे याज्ञवल्क्य एतद्भगवतोक्तं स्वप्ने आत्मनः कर्मसंबन्धत्वमेवमेवेत्यङ्गीकृतं राजेत्यर्थः ।
मुनिरुपपत्तेर्येन स्वात्मनो दाढ्यं सूचयन् राजा दक्षिणा प्रतिजानीते—सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति । उकार्यमेतत् ।
राजा मुनेः स्वस्मिन्नेराकांक्षशङ्का वारयति—अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीतीति । कर्मप्रविषेकस्यापि मोक्षेकदेशत्वा-
दिमोक्षायैव ब्रूहीति पृष्टवानित्यर्थः ॥१७॥ २५

एवं स वा एष एतस्मिन्स्वप्नान्ते इत्यनया कण्ठिकया स्वतन्त्रव्योतिरात्माऽवस्थाद्वयेऽपि कामकर्मप्रयुक्त-
स्यानद्वयसंचरणसंसारधर्मैरसस्पृष्टोऽवशीकृतोऽसङ्गत्वादिति प्रतिपादितम् । तत्र संचरन्नपि कथं तेन न वशीक्रियत
इत्यत्र दृष्टान्त उच्यते । यदा स्वप्नान्तबुद्धान्तात्मकावस्थाद्वयस्य व्यभिचारात्तदनुत्पत्त्युत्थात्मनस्तद्विलक्षणत्वं
तत्कामकर्मत्पकादासङ्गान्मृत्योर्विविक्तत्वं च यदृशितं तत्रेदानीं दृष्टान्तमाह—तद्यथा महामत्स्य इति । तत्तत्रैतस्मिन्कूले
तद्यथासिद्धमिति वा यथालोके महामत्स्यः गर्हाश्चारी मत्स्यश्चेति महामत्स्यो नादेयलोतसाऽप्रकम्योऽवशीकृतो ३०
मत्स्योऽत्र दृष्टान्तः महच्छब्दविशेषणं तादृमूपस्य विवक्षितत्वात् । तथा च यथा स मत्स्यो नद्याः पूर्वमपरं चेत्युभे
कूले तीरे तटी अनुक्रमेण संचरति स्रोतश्च विष्टम्भयन् स्वच्छन्दचारी तटागम्यां शिथ एव सन् संचरतीत्यर्थः । उक्तं
दृष्टान्तं दार्ष्टान्तिकं योजयति—एवमेवायं पुरुष एता उभावन्तावनुसंचरतीति । यथाऽयं दृष्टान्त एवमेवायं पुरुषः
स्वप्नात् च स्वप्नं बुद्धान्तं च जागरितमित्येतावुभावन्तौ अनुक्रमेण संचरति । अतोऽवस्थाद्वयेऽप्युक्त्युक्त्य एवास्तेत्यर्थः ।
अतोऽप्येवात्मनः संसारस्त्वमाविद्यकमेव न स्वतस्तस्या निवृत्ताया तु स्वतःसिद्धेव तस्य मुक्तिरिति स वाऽयं पुरुषो ३५
जायमान इत्यारम्भ मत्स्यवाक्यान्तस्य श्रन्त्यस्य समुदायार्थः ॥१८॥

एवं महामत्स्यदृष्टान्तोपन्यासेनावस्थाद्वयेऽपि यद्यपि कार्यकरणादिभ्यो व्यतिरिक्तं नित्यगुदबुद्धमुक्तस्वभाव-
मात्मस्वरूपं दशितं तथाप्येकैकस्मिन्वाक्ये एकैकव्यतिरेकस्यैव प्रदर्शनात् पुनोक्तस्य तथाविधमात्मस्वरूपं दशितम् ।
अतः सुषुप्ती तथाविधमात्मस्वरूपं सकृदेव सुखं प्रतिपत्तुं शक्यमिति तद्वाऽप्येतदाप्रकाममित्यादिना तथा दर्शयितुं

संहृत्य पक्षी सल्लयायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्त्या

धावति यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति ॥१९॥

ता वा अस्यैताः । हिता नाम नाड्यो यथा केन्द्रः सहस्रधा भिन्नस्तावताग्निम्ना

तिष्ठन्ति क्षुब्धस्य नोलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य कोहितस्य पूर्णां यथ यत्रैनं

१ ध्वन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाद्ययति गर्तमिव पतति यदेव आपद्भुजं पश्यति

- तथाविधसुषुप्तिप्राप्ता दृष्टान्तत्वेन स्येनवायं प्रवर्तत इति श्रौमतां शंकराचार्याणामवतारिका । धार्तिककृदवतारिका तु एवं स्वप्नबुद्धान्तयोः संचरत आत्मनः संसारविरक्षणत्वे महामत्स्यदृष्टान्त उक्तः । इदानीं सुषुप्तावपि तद्विरक्षणं दर्शयितुं स्येनादिवृष्टान्तमाह—तस्यैवास्मिन्नाकाशे स्येनो वा सुपणं वेति । स्येनो महाकायो मन्देवैः पक्षिविशेषैः सुपणस्तु वेगवत्तरोऽप्यविग्रहः । तथा च तत्प्रसिद्धं निर्दोषं यथा लोकेऽस्मिन् प्रसिद्धे भौतिक आकाशे १० स्येनो वा सुपणं वा पक्षी विपरिपत्य विविधं परिपतनं कृत्वा भक्षयादानार्थमनेकयोः भ्रान्तानां श्रान्तः परिपतेन लक्षणेन कर्मणा क्षिप्तः सन्पक्षी संहृत्य संगमथ्य संप्रसार्य पक्षयोः स्वनीडममनाभिमुख्यमापाद्य सल्लयाय नीडायैव ध्रियते स्वात्मनैव स्वयं धार्यत इत्यर्थः । सम्यक् लीयते वस्तिषिति सल्लयो नीडस्तस्यैः । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवायं पुरुष इति । यथायं दृष्टान्त एवमेवायं पुरुषः आत्मा आप्रत्यस्वप्नयोः परिभ्रमणेन श्रान्तः सन् तच्छ्रमस्य हानार्थमेतस्यै प्रसिद्धायान्ताय आप्रत्यस्वप्नयोरन्तोऽवसानं अस्मिन् अज्ञाते ब्रह्मणि सोऽन्तस्तस्या अन्त्याज्ञातब्रह्मलक्षणात्स्वनीडाय १५ धावतीत्यर्थः । अन्तशब्दस्य यथोक्तब्रह्मविषयत्वं परिशेषयितुं विशेषद्वयमाह—यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयत इति । यत्र यस्मिन्नन्ते सुप्तः सुप्तान् कंचन कम्पि काममभिलाषयोचरं न कामयते न कंचन स्वप्नं प पश्यति सोऽन्तशब्दवाच्यः तस्मा एतस्मा अन्त्या धावतीत्यन्वयः ॥१९॥

- ननु आप्रत्यस्वप्नोपाप्यप्यनेन सुषुप्तिवत्स्यात्प्राप्तनो न ब्रह्मैकत्वं, तथापि मेवहेतोरविद्यायाः सत्यादित्या-
शङ्क्य न तावदविद्याऽऽत्मनः स्वभावस्तथा सति चैतव्यवस्तदनिवृत्तयोऽपेक्षायते, अन्वयावस्थे तु कामकमादिवत्तद्विद्युते-
२० योश्च उपपद्यते इति विचारपुरस्सरमस्वभावत्वकथनद्वाराऽविद्याकायकमादिविहीनतयानिरूपितत्वात्स्वस्वरूपस्य प्रत्यक्षेण प्रदर्शनेच्छयोत्तरा कण्ठिका प्रवर्तते—ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्य इति । याः पूर्वं प्रकृतास्ता वै प्रसिद्धा अस्य शिरः पाण्याविरक्षणस्य' संघातस्य हिता इत्येवं नामवत्यो नाड्यः शिराः यथा लोके केसो वायः सहस्रधा भिन्नः सन्त्यावत्परिमाणो भवति तावता तावत्परिमाणेनाग्निम्नाऽगुत्वेन तिष्ठन्ति अर्थात् हृदये इति गम्यते । हृदयाहूर्ज्या नाड्युच्चरतीति नाडीनां हृदयादिप्रसृतत्वश्रवणादित्यर्थः । एताश्च सूक्ष्मा नाड्यो धातुवैषम्यवशाद्भुक्तान्नरस्य नावा-
२५ विधैः परिमाणैः पूर्वन्ते तासु चैव विभासु सकलदेहव्यापिनीषु प्रत्यगात्मोपाधिभूतं आपद्दृष्टपदार्थवासनाश्रये स्फटिकमणिवत् स्वच्छं लिङ्गं तिष्ठतीत्यभिप्रेत्याह—क्षुब्धस्य नोलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य कोहितस्य पूर्णां इति । षष्ठ्यस्तु-
तीयायं शुक्लेन पूर्णां इत्येव प्रत्येकं संवध्यते । स्लेष्मब्राह्मण्ये वातपित्तयोर्गुणत्वेन संसर्गभूक्तान्नरसो नाडीस्थः स्रोतो भवति । वातभूयस्त्वे सतीतरयोर्गुणत्वाच्चाडीस्थोऽन्नरसो नीलो भवति । पित्तबाहुल्यादितरयोस्तस्यजले सति नाडीस्थो रसः पिङ्गलो भवति । वातस्लेष्मापक्षियेन पित्ते मन्दे सति नाडीस्थोऽन्नरसो हरितो भवति । तेषां च ३० धातूनां साम्ये नाडीस्थो रसोऽप्यन्तं कोहितो भवति । एवं विधात्तरसव्याघातानां नाडीनामपि तादृशा वर्णा जायन्ते । तदुक्तं सुषुप्ते—

“अरुणाः शिरा वातवहा नीलाः पीतवहाः शिराः । असुप्तहास्तु रोहिण्यो गौर्यः स्लेष्मवहाः शिराः ॥

इत्यादि । तथा च तासु नाडीषु पुरुषस्य स्वापकाशे धर्मादिनिमित्तकत्वात्पुर्वोक्तं लिङ्गं स्वगतचिदाभाससहितं मिथ्यैव नामाकारमवसत इति भावः । भवत्वेवं यथोक्तासु नाडीषु यथोक्तस्य लिङ्गस्यावस्थितिः कथमेतावता कार्यद्वाराऽ-

- ३५ विधासिद्धिरित्याकाशायमाह—अथ यत्रैनं जिनन्तीवेति । अथ मूलाविद्याकार्यत्वादेविद्यात्मके पूर्वोक्ते लिङ्गे प्राप्यकनाडीषु व्यवतिष्ठमाने सति यत्र यस्मिन् स्वप्नकाले एन स्वप्नदृष्टं केचन श्रवणं यथा तत्करादयो ध्वन्तीव । अन्ये केचिज्जिनन्तीव वशीकुर्वन्तीव दासादिक्रमेण कदाचिदेवं हस्ती विच्छाद्ययतीव विद्रावयतीवेति यावत् । निष्कण्ठता “गुह्यं पुदिच्छिपिभिमिष्य बाय” (पा० सू० ३.१.२८) इति स्वायं आयप्रत्यय । तथा गतं जीर्णकृपादिकं प्रति पततीव वस्तुतो हननादिकारकाभावेऽपि मूषैव स्वप्नद्रष्टुरेवं विषयो वासाननिमित्तः प्रत्ययोऽविद्यास्थो नावते

तदत्राविद्यया भयं मन्यतेऽथ यत्र राजेव देव इवाहमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यते
सोऽस्य परमो लोकोऽथ यत्र सुप्तो न कश्चन कामं कामयते न कश्चन स्वप्नं पश्यति ॥२०॥
तद्वा अस्यैतत् । आत्मकाममाप्तकाममकामं रूपं तद्यथा प्रियया स्त्रिया
संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नाऽऽन्तरमेवेमेवायं शरीर
आत्मा प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नाऽऽन्तरम् ॥२१॥ ५

सर्वत्रैवशब्दप्रयोगादित्यर्थः । निकृष्टाधर्मोद्भासितान्तःकरणवृत्त्याश्रयवासनावशाद्दुःखात्मक एवविधः प्रतिभासो
भवतीति भावः । एवं स्वप्नस्य मिथ्यात्ववर्णने को हेतुरित्यपेक्षायामाह—यदेव जाग्रद्भूयं पश्यतीति । यदेव जागरितो
भयं भयहेतुहस्तादिकं पश्यति तदेव भयकारणमत्रास्मिन् स्वप्नेऽविद्यया वासनात्मिकया भूषेवोद्भूतयाऽऽत्मा मन्यते
पश्यति । अतो भूषेव स्वप्न इत्यर्थः । एतेन वाक्येन कार्यद्वाराऽधर्मसहकारिकाऽनात्मस्वभावोऽविद्या दर्शिता । यतो
यदा कदाचिद्विद्यायां तिरोधीयमानायामविद्यायां चोत्कृष्यमाणायामेव जन्तीवित्यादिनोक्तं प्रत्यक्षत उपलभ्यत इति । १०
इदानीं धर्मसहकारिका च तां शुभवासनात्मिकामनात्मभूतामविद्यां तत्कार्यप्रदर्शनद्वारा निरूपयति—अथ यत्र
राजेव देव इवेति । अथाविद्यायामपेक्ष्यमाणायामविद्यायामुत्कृष्यमाणायामां सत्यां यत्र स्वप्नकाले राजेव देव इवेति
स्वात्मानं मन्यते पश्यतीत्यन्वयः । यदा जागरे राज्येऽभिषिक्तो राजाऽस्मीत्यभिमानवान्भवति तदा तद्वासनावसितः
स्वप्नेऽपि राजाऽहमस्मीति स्वात्मानं मन्यते । तथा जागरे देवादिविषयोपास्तिरूपा विद्या यस्य ब्रह्मज्ञाता । तदा
तद्वासनावसिततया देवोऽहमस्मीति स्वप्नहेतुकर्मोद्भूते मन्यते इत्यर्थः । एसदपि दर्शनं भूषेव इवशब्दप्रयोगादित्यत्र- १५
गन्तव्यम् । इदानीं सत्येवात्मनि विद्योत्कर्षवशादविद्याया विनाश्यमानत्वादपि तस्या अनात्मस्वभावत्वेत्यभिप्रेत्यात्म-
विद्योत्कर्षवता सर्वात्मभावलक्षण मोक्षफलमात्मस्वरूपमपि स्वप्ने प्रत्यक्षतोऽनुभूयत इत्याह—अहमेवेदं सर्वमस्मीति
मन्यत इति ।

अहमेवेदं सर्वं सर्वात्मकं ब्रह्म न मतोऽन्यदिति दर्शनेन यदा जागरे आत्मा ध्वस्ताविद्यातत्कार्यो भवति तदा
स्वप्नेऽपीदं सर्वमहमेव चिन्मात्रं भवतिरेकेण नास्ति किञ्चिदिति मन्यते जानाति स सर्वात्मभावोऽप्यात्मनः पूर्वोक्तान् २०
लोकानपेक्ष्य परमः पूर्णो लोको विद्याया संपादितः । इदं तु दर्शनं परमार्थविषयमेव । न त्वाविद्यकं पूर्ववदत्रैवशब्द-
प्रयोगाभावात् । अन्यत्सर्वमाविद्यकं तत्रैवशब्दप्रयोगादित्यर्थः । उक्तस्य लोकस्य यथोक्तविषयत्वं दर्शयितुं विशेषण-
द्वयमाह—अथ यत्र सुप्तो न कश्चन कामं कामयते इत्यादिना । अक्षरार्थः पूर्ववत् ॥२०॥

एवमविद्या आत्मस्वभावो न भवतीति निर्णीतं यः पुनरेकत्र पुञ्जीकृत्य नित्यशुद्धत्वादिलक्षण आत्मा दर्शयितु-
मिष्टः स पूर्वकाण्डकामध्येऽहमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोक इत्यनेन संगृहीतः । स एवेदानी व्यकविद्या- २५
विहीना सुषुप्त्यवस्थामवलम्ब्य ण्डिकाद्वयेन प्रकटीकुर्वन्नाह—तद्वा अस्य तदात्मकाममाप्तकाममकामं रूपमिति ।
तदेतत्प्रसिद्धमस्य सर्वात्मभावमापन्नस्यात्मनो रूप स्वरूपमित्यन्वयः । किं तदित्यपेक्षायामाह—आत्मकाममिति ।
आत्मेव कामो यस्मिन्रूपे तदात्मकामम् । सुखसाक्षात्कारो हि काम्यत इति कामः स चालेव । काम्यन्त इति
कामाः सुखादयस्ते आत्मा यस्मिन् रूपे तदात्मकामम् । परमानन्दरूपब्रह्मैकत्वं संपन्नो जागरादाविव स्वात्मव्यतिरिक्तस्य
काम्यमानस्य पदार्पणातस्याभावात्सुषुप्तावाप्तकाम रूपमित्यर्थः । यत एवाप्तकाममेतद्भूषत एवाकामं कामाश्रयत्वं ३०
रहितम् । “कामः सङ्कल्प” इत्यत्र मनस एव तदाश्रयत्वावधारणात्तात्पर्यात् । तस्मात्स्वयङ्योतीरुपस्थातः सुप्तो सर्वकालमेव विशेष-
विज्ञानाभावे हेतुरिति वक्तुं तावद्दृष्टान्तमाह—तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति ।
तत्तत्र सुप्तमेकत्वे सति विशेषविज्ञानाभावेऽपि दृष्टान्तं यथा लोके स्त्रिया स्त्रीगुणोपेतया प्रियया मनोहरणसमर्थया
कामुक्ता संपरिष्वक्तः सम्यक्परिष्वक्तः परिष्वङ्गफलं स्त्रीचिह्ने पुंस्यस्यानुप्रवेष्टलक्षणं व्यामिश्रोभाव किञ्चिदपि ३५
न वेद इदं मतोऽन्यद्वस्त्विति न जानाति न वाऽऽन्तरमहं सुखीनुः, स्त्रीवेत्येवलक्षणं वेद जानाति परिष्वङ्गात्पूर्वं यथा
बाह्यमान्तरं च स्फुटं वेद तथा परिष्वक्तो न वेद संयोगफलप्राप्तिलक्षणकत्वात्पतिवशादित्यर्थः । अत्र स्त्रीगुणयोः
परिष्वङ्गे तत्फलरूपेऽप्राच्यकर्मणि तत्फलकत्वावीनवाह्याभ्यन्तरविज्ञानाभावे च समानेऽपि पुंसः प्राधान्यात्परिष्वक्तो
न वेदिति तस्य निर्देगः कृत इति भावः । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवायं शरीर आत्मा यो भूतमात्रमसर्गात् सैन्धव-
१३

तद्वा अस्यैतत् । अतिछन्दोऽपहृतपाप्माभयं रूपमशोकान्तरमत्र पिताऽपिता
भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदा
यज्ञा अयज्ञा अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा पौलकसोऽपौलकस-

खित्यवत् प्रविभक्तः सन् जलादौ चन्द्रप्रतिबिम्बवद्विह कार्यकरणेषु स्वकारणे विलीनेषु सत्य भूतमात्रासंस्मरंहितः
५ प्राज्ञेन निरतिशयपरिपूर्णज्ञानरूपेण परमार्थेन स्वाभाविकेन स्वेनात्मना परज्योतीरूपेणाविद्यासाक्षिणा सम्परिष्वकोऽ-
त्यन्तमेकीभूतः सन् सर्वात्मा न बाह्यं किंचन वस्त्वन्तरं स्वविरक्षणं किंचिद्वेद नाप्यान्तरमयमह देवदत्तो ब्राह्मणः
सुखी दुःखी वेति न वेद न विशेषतः किमपि जानातीत्यर्थः ॥२१॥

एवं सुषुप्तिमुपेयुषः पुरुषस्य विशेषविज्ञानाभावे स्वाभाविकालैकत्वमेव हेतुर्न स्वयंज्योतिष्प्रभाव इति दृष्टान्ते-
नोपपादनाभात्मनः कामादिबलत्स्वयंज्योतिष्प्रभस्वभाव इति प्राप्तिक्रमं परिसमाप्येदानीं प्रकृतं रूपं स्पष्टीकरोति—
१० तद्वाअस्यैतदतिछन्दोऽपहृतपाप्माभयं रूपमशोकान्तरमिति । यस्मादयं सुषुप्ती परमात्मना सहैक्यापत्त्या सर्वात्मा
संबृत्तस्तस्मादप्यात्मनस्तदेतत्पूर्वप्रकृतं रूपं स्वरूपं नै प्रसिद्धं ब्रह्ममाण्डलक्षणमित्यन्वयः । कीदृशं तदित्यपेक्षाया
कामकर्मभयशोकहीनमिति विशेषणचतुष्टयेन विनिर्दिष्टमिति च्छन्दः कामोऽतिराम्योऽप्यात्मातदतिछन्दः
कामवर्जितमिति यावत् । छन्दःशब्दस्य गायत्र्यादिछन्दोविवक्षितेऽयत्र कामवाचित्वं छन्दःशब्दस्य बोध्यम् । स्वच्छन्द
इत्यादौ दर्शनात् । न कश्चन कामं कामयत इति कामस्य प्रकृतत्वात् तत्परोक्षकर्मवाधिपाप्मपदेन सह पाठाच्च
१५ कामविषय एव छन्दःशब्दो विवक्षितः । तस्य रूपविशेषणत्वादतिछन्दः इति भवति । तथा अपहृतपाप्मा अपहृत-
पाप्मा धर्माधर्मलक्षणा यस्मिन् रूपे तदपहृतपाप्म धर्माधर्मविवर्जितमिति यावत् । पाप्मभिः संसृज्यते पाप्मनो
विजहातीत्युपक्रमानुसारेण पाप्मशब्दो धर्माधर्मविवक्षय इति बोध्यम् । तथा अभयम् । न विद्यते भयं यत्र रूपे तदभयम् ।
तथा अशोकान्तरमिति । न विद्यते शोकान्तरं मध्ये यस्य तदशोकान्तरं शोकवून्यमिति यावत् । सुषुप्ति विशेषण-
ज्ञानाभावात् । कूटस्थमैवात्मरूपमवतिष्ठत इत्यर्थः । एवमाविरक्तकामादिरहितमात्मस्वरूपं प्रत्यक्षतः प्रदर्शयतीति तदेतु-
२० भूतकर्माविद्याविद्यासम्बन्धरहितत्वाभावात्पनः सुषुप्ती प्रत्यक्षमित्याह—अत्र पिताऽपिता भवतीत्यादिना ।

अतिछन्दोऽपहृतपाप्माभयं रूपमित्याद्युक्तत्वात्पुरुषस्यात्र सुषुप्तिस्थाने पिता जनयिताऽप्यपिता भवति तस्य
हि पितृत्वं पुत्रं प्रति जनयितृत्वंसंबन्धहेतुकर्मनिमित्तं कर्मणाऽस्मिन्कालेऽसंबद्ध एव तस्मात् पितुरपि तत्रापितृत्वमेव ।
सामर्थ्यात्पुत्रोऽपि तत्रापुत्र इति गम्यते । उभयोर्बन्धजनकतारुलक्षणसंबन्धनिमित्तकर्महेतुकं हि पितृत्वं पुत्रत्वं च
तत्कर्मोत्पत्तिरूपमपहृतपाप्मेत्यत्रोक्तः । अतः पुत्रोऽपि तत्रापुत्रो भवतीति । तथैव माताऽमाता । लोकाः कर्मविद्याभ्या
२५ जिताश्च अलोकाः अस्य तत्कर्मसंबन्धाभावात् । देवाः कर्माङ्गभूता अवेदाः तत्कर्मसंबन्धाभावात् । वेदाः प्रमाणत्वेन
प्रमेयत्वेन च साध्यसाधनसंबन्धाविधायका मन्त्रब्राह्मणलक्षणाः अशीता अध्येतव्याश्च अवेदाः । यज्ञा अग्निहोमादिकर्म-
रूपेण कृताः कर्तव्याश्च अयज्ञाः ते हि पुरुषेण सह कर्मनिमित्तमेव संबध्यन्ते । कर्म परमात्मैकत्वापत्तेः सुषुप्ते पुरुषे
नास्ति सदतिक्रमस्य तत्रोक्तत्वादित्यर्थः । न केवलमुभयसंबन्धातीतः आत्मा किं तद्व्युत्पत्त्यन्तर्धोरैः कर्मभिरसम्बन्ध
एव सुषुप्ती वर्तत इत्याह—अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवतीत्यादिना । अत्र सुषुप्तिस्थाने परमात्मनेकीभूतोऽप्यमाताऽस्तेनो
३० भवति । अत्र स्तेनशब्देन ब्राह्मणसुवर्णहेतुचिन्त्यते महापातकी भ्रूणज्जा सह पाठात् । षोडशमापपरिमितं काश्चन सुवर्णं
तावत्ततोऽधिकं वा ब्राह्मणस्यापहृतं स्तेन इति यावत् । य तेन महापातकेन तस्मिन्काले विनिर्मुक्तो भवतीत्यर्थः ।
तथा मुख्यब्रह्महा भ्रूणहा न प्रेरयितुमन्त्रादिसाधारणः । तदुक्तं “वरिष्ठो ब्रह्महा चैव भ्रूणहेत्युभोधीयत” इति । स
भ्रूणहा तदाऽभ्रूणहा भवतीत्यर्थः । न खल्वेवं केवलमागन्तुकेन धोरकर्मणा विनिर्मुक्तः किं तद्व्युत्पत्तिं निवृत्त्याति-
प्रापकेण सहजेनापि कर्मणा विनिर्मुक्त एवायमित्याह—पौलकसोऽपौलकसश्चाप्यहोऽप्याप्यहो इति । श्रद्धाया ब्राह्मणा-
३५ ऋतातो निषादस्तस्मात्सन्निधायं जातः पुलकसः, पुलकस एव पौलकसः स्वार्थेऽप्य । तथा ब्राह्मण्यां श्रद्धाज्जातो जात्या
चाण्डालः चण्डाल एव चाण्डालः एतौ पौलकसचाण्डालौ तदानीं वातिनिमित्तकर्मणाऽसंबन्धादपौलकसोऽप्याण्डालश्च
भवतीत्यर्थः । तथाऽऽग्रमहेतुभूतेरपि कर्मनिस्तत्वा मुक्त इत्याह—अस्योऽग्रमहेतुस्तपसोऽज्ञावत् इति । अग्रमः
परिव्राट् यः यत्कर्मनिमित्तो भवति तेन विनिर्मुक्तत्वादग्रमः तथा तपसो वानप्रस्थोऽज्ञापस इत्यर्थः । अत्र परिव्राट् वान-
प्रस्थग्रहणं वर्णाश्रमहेतुनां सर्वेषामपि कर्मणामुपलक्षणार्थम् । इदानीं मोहोत्थानां संबन्धानामनन्तत्वेन तेषां कल्प-

श्राण्डालोऽचाण्डालः

अमणोऽममणस्तापसोऽतापसोऽनन्दागतं

पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णं हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य भवति ॥२२॥

यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टोर्विपरि-

लोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽप्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥२३॥

यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तद्घ्रातव्यं न जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्राणाद्विपरि-

लोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽप्यद्विभक्तं यच्चिघ्रेत् ॥२४॥

यद्वै तन्न रसयति विज्ञानन्वै तद्रसञ्च रसयति न हि रसयितु रसाद्विपरिलोपो

विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽप्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥२५॥

कोटिभिरपि संख्यातुमशक्यत्वात् तत्रापकाणां कर्मणां द्वैविध्योपसंहारपूर्वकं सर्वकर्मातीतत्वमाहुः—अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेनेति । अपहृतपाप्माऽभयं रूपमित्यनेनोपक्रान्तस्यानुवर्तमानत्वादनन्वागतमिति रूपविषयो तदुपसं- १०
विशेषः । तथा च तदात्मरूपं पुण्येन शास्त्रविहितेन कर्मणाऽनन्वागतमसम्बद्धं तथा पापेन विहिताकरणप्रतिषिद्धक्रिया-
लक्षणानाप्यनन्वागतमात्मरूपमित्यर्थः । ननु तत्र सर्वपुण्यपापासंबद्धत्वे को हेतुरित्यपेक्षायां तद्वैतमूतकामात्म्य
एवेत्याहुः—तीर्णं हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवतीति । हृदयं पुण्डरीकाकारो भासिपिण्डः तात्स्थ्यादिह हृदय-
शब्दो बुद्धिबचनः । शोकशब्द इह कामवाची । कामः कृत्विष्टार्थानाल्लक्षणोऽप्राप्तं वियुक्तं वा इष्टवस्तुद्विषय संतप्यमाने
पुंसि शोकत्वं प्रतिपद्यतेजो युक्त शोकशब्दस्य कामवाचित्वं न कश्चन कामं कामयते बतिच्छन्द इत्यादिना सह १५
पाठाच्च । तथा च हि यस्मादतिच्छन्द इत्यादिवाक्योक्तरूपोऽयमात्मा तदा तस्मिन् सुषुप्तिकाले हृदयस्य हृदयस्थाया
बुद्धेः संबन्धिनः सर्वाञ्छोकान् कामान् तीर्णोऽतिक्रान्तो भवति “सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवती”ति छान्दोग्ये सुषुप्ती
परमात्मैक्यापत्तेरुक्तत्वात्कामाश्रयाया बुद्धेः सुषुप्तावभावाच्चेत्यर्थः । ततश्च सुषुप्ती कामनिवृत्त्या तत्कार्यभूतसकल-
कर्मानिवृत्तयेकं तत्रात्मनः पुण्यपापाभ्यामनन्वागतत्वमिति वाक्यार्थः ॥२२॥

कामकर्मादिवत्सुषुप्ती विशेषविज्ञानाभावाच्च स्वयंज्योतिष्टमात्मनः स्वभाव इति चोदिते स्त्रीपुंसपरिष्वङ्ग- २०
दृष्टान्तेनैकत्वापत्तिवशाद्विज्ञानाभावो न स्वयंज्योतिष्टमाभावादिति समाधिरुक्तः । तत्र चार्थाद्विशेषाभावादेव विशेष-
विज्ञानाभाव इत्यपि सूचितम् । तद्विदानीं बोधानुवादपूर्वकमतितरा स्पष्टीकर्तुं प्रवर्तते—यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै
तद् द्रष्टव्यं न पश्यतीत्यादिना । नै इत्यवधारणार्थः । तत्तत्र सुषुप्तावस्था नैव पश्यतीति यज्जानाथे तत्तथा मा
मस्याः यतस्तत्र स्वरूपचैतन्येन सर्वसाक्षित्वात्पश्यन्नेव सन् द्रष्टव्यं पदार्थजातं न पश्यतीत्यभिसंभवतीति स्वरूपदर्शनं
विशेषादर्शनं च प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । पश्यन्नेवास्ते इत्यस्यां प्राथमिकप्रतिज्ञाया तावद्धेतुमाहुः—न हि द्रष्टुर्दृष्टोर्विपरि- २५
लोपो विद्यत इति । हिः हेतौ । द्रष्टव्यं सर्वसाक्षिभूता दृष्टिः यद्वा द्रष्टुः कृत्स्नचित्पद्माश्रय स्वरूपभूता या दृष्टिस्तस्या
हि यस्माद्विपरिलोपो विनाशो नैव विद्यते । अग्निस्वभावभूतौष्ण्यस्येव तस्मात्तज्जगत्स्वत्पन्नवत्सुषुप्तावस्थाया स्वयं-
ज्योतिरेवेत्यर्थः । ननु दृष्टेः कर्ता हि द्रष्टा यतोऽनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तुलन्तश्चन्द्रोभयो न नित्यदृष्टिस्वरूपो
द्वेष्टेति चैन्नैव दोषः । सविता प्रकाशयितेत्यादी प्रकाशरूपेऽपि सवितरि तुचो दर्शनात् । तस्मात्तत्त्वदृष्टिस्वरूप
एवास्तेति सिद्धम् । आत्मद्वेष्टेर्नित्यत्वं साधयति—अविनाशित्वादिति । अविनाशित्वमपरिणमित्वम् । तस्माद्विनाश- ३०
हेतुभूतपरिणामहीनत्वादित्यर्थः । विशेषविज्ञानाभावप्रतिज्ञाया हेतुमाहुः—न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽप्यद्विभक्तं
यत्पश्येदिति । तत्तत्र द्वितीयं प्रमातृस्वरूपसाक्षात्त-करणलक्षणं न त्वस्ति । तत् आत्मस्वरूपादन्यच्चक्षुरादि-
लक्षणं न त्वस्ति ततो विभक्तं रूपादिलक्षणं च न त्वस्ति यत्पश्येत्प्रमाता प्रमाणेनेति योजना । तत् इत्यपादानं
सर्वत्रातुपल्लनीयम् । तथा च स्वरूपचैतन्यस्य सत्त्वेऽपि प्रमातृकरणविषयकृतत्वाद्द्विषेद्वेष्टेतां च सुषुप्तावभावात्-
त्कार्यविशेषदृष्टेरप्यभावः । अतो विशेषविज्ञानाभावो नात्मनः प्रकाशाभावाकृत इति स्वयंज्योतिष्टं तस्यावधार- ३५
यतीत्यर्थः ॥२३॥

यद्वै तन्न जिघ्रति ॥२४॥

यद्वै तन्न रसयति ॥२५॥

यद्वै तन्न वदति । यदन्वै तद्वक्तव्यं न वदति न हि वक्तुर्वचो विपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥२६॥

यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तच्छ्रोतव्यं न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥२७॥

५ यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वैतन्मन्तव्यं न मनुते न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥२८॥

यद्वै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वै तत्स्पर्शव्यं न स्पृशति न हि स्पर्शः स्पृशेर्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥२९॥

१० यद्वै तन्न विजानाति । विजानन्वै तद्विज्ञेयं न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञानाद्वि-
परिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥३०॥

सलिल एको ब्रह्माऽद्वैतो भवति । एष ब्रह्मलोकः सन्नान्विति ।

हैनमुवाचैषास्य परमा सम्पदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम

आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥३१॥

यद्वै तन्न वदति ॥२६॥

१५ यद्वै तन्न शृणोति ॥२७॥

यद्वै तन्न मनुते ॥२८॥

यद्वै तन्न स्पृशति ॥२९॥

यद्वै तन्न विजानाति । इत्येते पर्यायाः पूर्वेषु समानार्थाः । यद्यपि मनोविज्ञानयोश्चक्षुराविसृष्टकारित्वाद् ततो-

न पृथग्ग्रहणार्हता तथापि चक्षुरादिनिरपेक्षतयापि भूतमविध्यद्वैतमानविषयव्यापारः स्वरूपादिको दृष्टः इति तयोः
२० पृथग्ग्रहणमिति बोध्यम् ॥३०॥

एवं यद्वै तन्न पश्यतीत्यादि विस्तरेणोक्तस्य प्राप्तेनात्मना अपरिष्वक्तस्यात्मनः स्वक्योपसंहारार्थमाह—
सलिल एको ब्रह्माऽद्वैतो भवतीति । सलिल इव सलिलः सलिलवच्छुद्ध इति यावत् । अनेन विजातीयसंबन्धशून्यत्वं-
मुक्तम् । सजातीयमैवव्युदासायैक इति विशेषणम् । न त्वेकसंख्यावैशिष्ट्यार्थम् । “साक्षी चेता केवलो निगुणश्चे”त्य-

गुणत्ववृत्तिविरोधात् । अस्मात्सजातीयविजातीयभावस्य ब्रह्मस्याभावस्तस्मादकारकत्वभावत्वादब्रह्मेति पूर्णत्वक-
२५ ज्योतिरभिधीयते । ब्रह्मेति पदच्छेदे उक्तविशेषद्वयोपलक्षितस्यात्मनो जडत्वसङ्ख्यारण्यमर्थादब्रह्मेति विशेषणम् । सजातीय-
विजातीयमेवद्वैतत्वैरपि धर्मधर्मिभावलक्षणः स्वगतो भेदः स्यादित्याह द्वाभ्य तच्चित्तुत्पत्त्यर्थमद्वैत इति विशेषणम् । द्विधैतं
द्वीतं द्वीतस्य भावो द्वैतं तन्न विद्यते यस्मिन् सोऽद्वैत एकरस इत्यर्थः । एतेनात्मनो मिश्रामिश्रत्वसंभवात्प्राप्तिर्भावि-
कीति दक्षितम् । इदानीमत ऊच्यं विमोक्षायैव ब्रूहीति यत्पुनः पुनः पृष्ठं तस्योत्तरमुक्तवान् मुनिरिति श्रुतिरस्मान्-
प्रत्याह—एष ब्रह्मलोकः सन्नान्विति हैनमुवाचेति । आत्मनोऽन्यन्तं सच्चिद्विस्तृत्वादेव इति निर्देशः । एष सुषुप्त्यव-

३० स्थामापन्नः प्रत्यगात्मा ब्रह्मलोकः लोकं लोकः ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः स्वयंज्योतीरूपं ब्रह्मैवेति यावत् । अत्र
वशीतसुषुप्तमहैतच्छ्रुतिविरोधः इति ब्रह्म्यम् । हे सन्नाह्वावन्निति संबोध्य इत्येवमुक्तप्रकारेण ह किल एन राजानं
जनकमुवाच उपदिष्टवान् याज्ञवल्क्य इति शेषः । कथं पुनस्वात्तेत्यपेक्षायामाह—एषाऽस्य परमा संपत्तिः । एषाऽस्य
विज्ञानमयस्य परमा उत्कृष्टा संपत्तिरुत्तरकृतकत्वात् । अन्यास्तु विपरीता हेमा इत्यर्थः । एष एव यथोक्तोऽस्य
विज्ञानमयस्य सुषुप्ते परमात्यैक्यमापन्नस्य परमो मोक्षलक्षणो लोकः लोकनाल्लोकः स्वयंज्योतिः स्वभावात्लोकशब्दस्य

३५ मुख्यवृत्तिविषयः स्वाभाविकः । अन्यस्तु साध्यत्वात् क्षयिण्युः लोकशब्दस्यामुख्यवृत्तिविषयो भोगोऽहेय इत्यर्थः ।
एष एव यथोक्तोऽस्य सुषुप्तस्य परमः स्वरूपांशुमवलक्षणी मुख्यो निरतिशय आनन्दः पूर्णानन्दः विषयेन्द्रियसम्बन्ध-
जनिता आनन्दाः परिच्छिन्ना अमुक्याः अपरमा हेमा इत्यर्थः । किं च वस्तुतो नास्त्येवात्ममुखातिरिक्तं वैषयिकमपि

स यो मनुष्याणां राक्षः समृद्धो भवति । अन्येषामधिपतिः

सर्वमनुष्यैः कामैः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दः ॥३२॥

अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः । स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दाः ॥३३॥

अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दाः । स एकः

कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते ॥३४॥

अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः । स एक आजान-

देवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽबुजिनोऽकामहतः ॥३५॥

सुखमित्याह—एतस्यैवानन्दस्थान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्तीति । एतस्यैव ब्रह्मानन्दस्य मात्रां कलां पूर्णस्याप्या-
नन्दस्याविद्योत्थानेकदुःखवृत्त्यवच्छेदवशात् मात्रासब्दार्हाः विषयेन्द्रियसंवन्धकाले विशाव्यमानाः अन्यानि अविद्यया
ब्रह्मणोज्यत्वेन परिकल्पितानि ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानि भूतान्युपजीवन्ति उपभुञ्जते तावन्मात्रेणैवानन्दीनि १०
भवन्तीत्यर्थः ॥३१॥

यथा लोके लवणावयवैर्लवणाग्निं लोको बोधयति तथा मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तमुत्तरोत्तर-
शतगुणितातिशयशालिना परब्रह्मानन्दावयवानां प्रतिपादनद्वारेणावयविनि निवृत्तगणिनभेदमनतिशयं ब्रह्मानन्दं
दर्शयितुमुत्तरा श्रुतिः प्रवर्तते । तत्र तावत् परमकाष्ठा गतस्य मानुषानन्दस्य स्वरूपमाह—स यो मनुष्याणां राक्षः
समृद्धो भवतीति । मनुष्याणा मध्ये यः कश्चित् भोगक्षमावयवैराध्यात्मिकैः राक्षः संसिद्ध इत्यन्तः साधनसंपत्तिरुच्यते । १५
संसिद्धाप्यन्तः साधनसंपत् बाह्यसाधनसंपदभावे भोगासंभवात् फलवतीत्यत उच्यते—समृद्ध इति । समृद्धो बाह्यो-
पभोगसाधनैः क्लृप्तचन्दनालङ्कारादिभिः संपन्न इति यावत् । एतदुभयसाधनसंपन्नत्वेऽपि बाधित्यं विना न निरङ्कुलो
भोगः स्यादित्यतो विशेषणमन्येषामधिपतिरिति । अन्येषा समानजातीयानां स्वतन्त्रोऽधिपतिर्न माण्डलिक इति यावत् ।
मनु बाह्यसाधनसंपत्तिं वदत्समृद्धपदं देवसाधनस्यापि बाह्यत्वाविशेषात्तत्संपत्तिमपि वदत्येव संकोचकाभावादतो मानुषा-
नन्दस्यापि गन्धर्वानन्दादिष्वन्तर्भावोपपत्तेरस्य पृथग्वहणमनर्थकमितिमा शास्त्रा मानुष्यैरित्यनेन परिहरन्ती श्रुतिः २०
पूर्वोक्तविशेषणसंपत्तिं स्पष्टयति—सर्वमनुष्यैः कामैः संपन्नतम इति । मनुष्येषु भवैर्मनुष्यैः कामैर्मौगोपकरणैः
सर्वैरसंक्रुचितैः संपन्नतमोऽतिशयेन संपन्नः संपन्नतमो युधिष्ठिरादिसदृशः स मनुष्याणां परम आनन्दः आनन्दानन्दिनोर-
भेदादेर्विशेषः पुमानानन्द इति निर्देश इत्यर्थः ॥३२॥

एवंविधमनुष्यानन्दैः शतगुणितैः समानः पितृलोकवासिनामेक आनन्द इत्याह—अथ ये शतं मनुष्याणा-
मानन्दा इति । आनन्दान्तरोपक्रमार्थोऽयमशब्दः मनुष्याणा ये उक्तप्रकाराः शतं शतगुणिता आनन्दभेदाः स एक एवा- २५
नन्दः पितृणा दक्षिणार्गानुयायिनमित्यन्वयः । के ते पितर इत्यतस्तान्निविशिनष्टि—जितलोकानामिति । आद्वेषिण-
पितृयुक्तादिकर्मादिभिः पितॄन् वषणद्वारा जितो लोको यैस्ते । यथा जिता लोका येषामिति जितलोकार्होऽपि पितृणा-
मित्यर्थः ॥३३॥

तथा पितृलोकानन्दोऽपि शतगुणोक्त एक एव कर्मदेवानन्द इत्याह—अथ ये शतं पितृणां जितलोकाना-
मानन्दा इति । व्याख्यानं प्राप्यत् । के कर्मदेवा इत्यपेक्षायामाह—ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्त इति । येऽग्निहोत्रादि- ३०
श्रौतकर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते देवलोकं प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवा इत्यर्थः ॥३४॥

तथा कर्मदेवानामानन्दः शतगुणोक्तः सन् स्वाभाविकदेवानामेक आनन्द इत्याह—अथ ये शतं कर्म-
देवानामानन्दा इति । मनुष्यादिसर्गस्य प्रवृत्तेः प्रायेव ये देवत्वं प्राप्नोस्ते आजानदेवा उच्यन्ते ते तु सूक्ष्मव्यापि-
शरीरधारिणो महात्मान इत्यर्थः । इदानीमाजानदेवैषूक्त आनन्दस्तदुपास्त्यधिकारिण आजानदेवानन्दादप्राक्तनानन्देषु
जातवैराग्यस्याजानदेवाद्यानन्देषु सत्पुण्यस्य मनुष्यदेहै एव जीवतः श्रोत्रियस्यापि समान एवेत्याह—यश्च श्रोत्रियो- ३५
बुजिनोऽकामहत इति । अर्थज्ञानान्तमेकशाखाविषयमध्ययनं यस्यास्ति स श्रोत्रियश्चेन्नोच्यते । “श्रोत्रियोऽवच्छन्दो-
धीत (पा सू० ५.२.८४) इति पाणिनिनोक्तत्वात् । बुजिनं पापं तत्र विद्यते यस्य सोऽबुजिनः पापरहितः कृत्स्नवेदोक्त-
कारिस्त्वात् । अकामहनः आजानदेवावधि पूर्वानन्देषु वितृष्ण इति यावत् । चकारादेवविषयस्य पूर्वानन्देषु विरक्तस्या-

अथ ये शतभाजानदेवानामान्दाः । स एको देव-
लोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥३६॥

अथ ये शतं देवलोक आनन्दाः । स एको गन्धर्वलोक
आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥३७॥

५ अथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः । स एकः प्रजा-
पतिलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥३८॥

अथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः । स एको ब्रह्म-
लोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत एव

१० ब्रह्मलोकः सञ्जाडिति हैनमनुशासातदमृतं, सोऽहं
भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥३९॥

स वा एष एतस्मिन्सम्प्रसादे । रत्ना चरित्वा वृद्धैव
पुण्यं च पापञ्च पुनः प्रतिन्यायं प्रतिन्यायाव्रप्सति

आनन्देवानन्दसमान एवानन्द इति प्रदर्शितमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि श्रोत्रियाणां पूर्वपूर्वानन्देषु वैराग्यमुत्तरोत्तरा-

१५ पासकयोस्तुल्यानन्दप्रदर्शनद्वारा परब्रह्मविदस्तदानन्दलभप्रदर्शनार्थमित्यभिप्रायः ॥३९॥

आजानन्देवानन्दः शतगुणितः सन् उपस्थेन्द्रादिनिवासभूमौ तदुपासके च एक आनन्द इत्याह—अथ ये
शतभाजानदेवानामान्दा इति । देवानां सुष्ट्यादिभूतानां यष्ट्यानां निसर्गसिद्धदेवोपेक्षयाप्युत्कृष्टानां लोकः स्थानं
तस्मिन् । शेषं पूर्ववत् ॥३९॥

२० देवलोकानन्दः शतगुणित एक एवानन्दो गन्धर्वलोके तदुपासके च भवतीत्याह—अथ ये शतं देवलोक
आनन्दा इति । व्याख्यानं पूर्ववत् । गार्गिब्राह्मणेऽपि देवलोकानां गन्धर्वलोकेष्वेतत्प्रोतभाव उक्तस्तथैवात्रापि देव-
लोकानन्तर्यं गन्धर्वलोकस्य युक्तम् ॥३७॥

गन्धर्वलोकानन्दः शतगुणित एक एवानन्दो विराट्शरीरे तदुपासके च भवतीत्याह—अथ ये शतं गन्धर्वलोक
आनन्दा इति । प्रजापतिलोको विराट् शरीरे । शेषं पूर्ववत् ॥३८॥

२५ विराट्शरीरानन्दः शतगुणीकृतो हिरण्यगर्भस्य तदुपासकस्य चैक आनन्द इत्याह—अथ ये शतं प्रजापतिलोक
आनन्दा इति । ब्रह्मलोके हिरण्यगर्भात्मा तस्मिन्नित्यर्थः । गन्धर्वादिष्णानन्दोत्कर्षपर्यन्तं तत्र तत्र सत्त्वशुद्धितार-
तम्याद् ब्रह्मानन्दमात्राविभक्तितारतम्यमपेक्ष्य निर्दिश्यते । यश्च श्रोत्रिय इत्यादि मानुषादिपर्येण्यपि योग्यम् । यतः
श्रोत्रियत्वादित्युतः सार्वभौमत्वादिसुखमनुभवति । अतः पूर्वेष्वपि शोचयितुं युक्तम् । एवं “सलिल एको द्रष्टे”त्युपक्रम्य
“मात्रामुपजीवन्ती”त्यन्तेन कार्यकरणविनिर्मुक्तो यः प्रत्यगात्मा निरतिशयानन्दः परिपूर्णः प्रतिज्ञातः स एव “स यो
मनुष्याणामि”त्यारभ्य “स एको ब्रह्मलोक आनन्द” इत्यन्तेन प्रतिपादितस्तस्तेदानीमुपसंहारमाह—एव ब्रह्मलोकः

३० सञ्जाडिति हैनमनुशासातदमृतमिति । एष वितृष्यश्रोत्रियप्रत्यक्षो निरतिशयानन्दो ब्रह्मलोक एतदमृतमिदं मुख्यं
भोक्षस्वरूपमिति । एवं अनकं ह किञ्चानुशास्य अनुशासितवान् उपदिष्टवानित्यर्थः । एवं मुनिष्ठतमुपसंहारं श्रुत्वा
राजोवाचेत्याह—सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति । यथोक्तरीत्या सम्यग्ज्ञाने निर्दोशितेऽपि
तन्निर्द्वारणात्प्राग्वि यन्मुखे परं साधनं तस्मादूर्ध्वमपि मह्यं ब्रूहीति विद्यानिष्कषाच्च सहस्रदानप्रतिज्ञापूर्वकं राजा
मुनिपप्रच्छेत्यर्थः ॥३९॥

३५ तत्र तद्यथाऽस्मिन्नाकाश इति वाक्प्रभारस्य एव ब्रह्मलोकः सञ्जाडिति हैनमनुशासातदमृतमित्यन्तं वाक्य-
जातं सुषुप्तिविषयं तथा च सुषुप्तिप्रविष्ट आत्मा स इदानीं संसाररूपं दार्ष्टान्तिकप्रवर्त्तनार्थं जाग्रदभूमिं प्रापयितव्यः
सुषुप्तौ दार्ष्टान्तिकसम्बन्धस्थाप्यन्तं स्पष्टयितुमशक्यत्वादित्यभिप्रेत्यात्मनः सुषुप्तिस्थानान्वापरितस्थानप्राप्तिमाह—स

बुद्धान्तर्यैव स यदत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वावगतस्तेन
भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतच्छास्त्रवल्क्य सोऽहं
भगवते सहर्षं वदाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥४०॥

अत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयाञ्चकार । मेधावी राजा सर्वेभ्यो
मान्तेभ्य उदरौत्सीदिति स यथाणिमानं न्येति जरया वोपतपता
वाऽणिमानं निगच्छति यथाऽऽन्नं वोदुम्बरं वा पिप्पलं
वा बन्धनात्प्रमुच्येतैवमेवायं शरीर आत्मैभ्योऽङ्गैभ्यः
सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्वति प्राणायैव ॥४१॥

५

वा एष एतस्मिन्संप्रसादे रक्षा करिष्ये त्याहिना । सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन्निति संप्रसादः सुषुप्तिस्थानं, तस्मिन्सम्प्र-
सादे “तीर्णो हि तदा सर्वाच्छोकान् हृदयस्य भवति” “सल्लि एको द्रष्टाद्वैतो भवती”ति चोक्तत्वात्तदवस्थान्तरापेक्षया १०
सुषुप्तौ प्रसादातिशयाच्चेति भावः । बुद्धान्ताय आगरणयेत्यर्थः । अक्षरार्थः पूर्ववत् । अथापि स राजा विद्या-
निष्कार्यसहस्रज्ञानप्रतिज्ञापूर्वकं भूनि पुनः पप्रच्छेत्यर्थः ॥४०॥

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—अत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयाञ्चकारेति । अत्र विमोक्षायैव ब्रूहीत्यस्मिन्
वाक्ये श्रुते सति ह किल याज्ञवल्क्यो विभयाञ्चकार भीतवानित्यर्थः । ननु कुतोऽयं मुनेर्मयं किं वक्तृत्वासामर्थ्या-
दुत्तराज्ञानाद्वैत्यावाङ्मयां नैतदुभयमस्य भयकारणं सर्वज्ञत्वात् । किन्त्वयं राजा मेधावान्ताय कामप्रश्नव्याजेन मोक्षफलक- १५
ज्ञानलक्षणं भवौयं सर्वस्वं ब्रूहीष्यतीत्येतदेव भयकारणमित्येतदाह—मेधावी राजा सर्वेभ्यो माऽन्तेभ्य उदरौत्सीदि-
तीति । यतोऽयं राजा मेधावी प्रज्ञाशाली अतो मा मामन्तेभ्यः प्रश्ननिर्णयावसानेभ्यः उत् अरौत्सीत् आवृणोत् पुनः
पुनरवरोधं कृतवानित्यर्थः । इतिशब्दो भयहेतुकथनरूपश्रुतिवचनसमाप्यर्थः । जनको हि कामप्रश्नवरापदेशेन मम
सर्वस्वं ब्रूहीष्यति, अतो हेतोर्मया भेतव्यमेव न हि योग्येऽपि पात्रे मुक्तिफलं ज्ञान सहसोपदेष्टव्यमित्यभिप्रायः ।

ननु किं ज्योतिरेवायमित्याहुः । प्रश्ना आदित्यज्योतिरित्यादिभिर्निर्णीताश्चेत्किमनिर्णीतमहिंस्यात् ऊर्ध्वं विमो- २०
क्षायैव ब्रूहीति राज्ञः प्रश्न इति चेत् । सत्यं । यद्यपि पूर्ववत् सहेतुकौ संसारमोक्षौ मुनिनोक्तौ तथापि तत्र या चात्मनः
स्वप्नजागरणयोः सञ्चरणोक्तिः सा सर्वा तस्य लोकद्वयसञ्चरणरूपसंसारदृष्टान्तायैवोक्ता । यः पुनस्तस्य संप्रसादोक्तिः
सा तु मोक्षदृष्टान्तार्थेऽप्येवमन्यत राजा । अतो दार्ष्टान्तिकजिज्ञासमाऽत ऊर्ध्वमिति प्रश्न उपपद्यते । तत्र “स यथाणि-
मानं न्येति”त्यारभ्य “इति नु कामयमान” इत्यन्तो ग्रन्थ उभावन्तावनुसञ्चरतीत्यादौ सूचितसहेतुसंसाररूपदार्ष्टान्तिक-
कथनपरो बोध्यः । “अथाकामयमान” इत्यारभ्य आ शरीरकल्पाज्ञानसमाप्तेः ससाधनमोक्षरूपदार्ष्टान्तिककथन [पर] २५
इति सामान्यसङ्गतिः । इदानीं स्वप्नाज्जागरणप्राप्तिवल्लोकान्तरं गच्छत्यात्मेत्यस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं तावदाह—स
यथाणिमानं न्येतीति । स प्रकृतः सिरः पाष्पादिमान्द्वेहो यत्र यस्मिन्काले अणिमानमनोमार्गं कार्यं न्येति नितरा-
मतिशयेनेति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । नन्वयमणिमानमपि कस्माद्वैतोर्गच्छतीत्यपेक्षायामाह—जरयावोपतपता
वाऽणिमानं निगच्छतीति । जरया वा स्वयमेव कालपक्वफलवज्जीर्णोऽणिमानं निगच्छति । उपतपता वोपतपती-
त्युपतपञ्च रादिरोगस्तेनोपतपता वाऽणिमानं निगच्छति तेन ह्युपतपमानो विषयार्निनतया भुक्ताञ्जजरणाभावादन्नरसे- ३०
नानुपवीथमानः पीडां कार्यमापद्यत एवेत्यर्थः । अराभिभवो रोगाद्विपरिपीडनं कार्यपतिश्चेत्येतेज्यथाः शरीर-
वतोऽज्ययमाविन इत्येतदपि लोकप्रसिद्धं श्रुत्वा वैराग्यार्थमेवोच्यत इति भावः । ततः कथं शरीरं विमुक्षतीत्य-
पेक्षयां दृष्टान्तामाह—यथाऽऽन्नं वोदुम्बरं वेति । यथा दृष्टान्तो लोके आन्न फलमुदुम्बरं वा फलं पिप्पलं वा फलं
वन्धनात् वृत्तेन सह फलं येन रसेन बध्यते स रसो बन्धनहेतुत्वाद्बन्धनम् । वृत्तमेव वा बन्धनम् । यस्मिन्फलं रसेन
बध्यते तद्बन्धनं तस्माद्बन्धनात् प्रमुच्यते वाताद्यनेकनिमित्तवगाद्विच्छिद्यत इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवायं ३५
शरीर आत्मैभ्योऽङ्गैभ्य इति । यथाऽयं दृष्टान्त एवमेवायं शरीर आत्मा शरीरे स्थूले भवः शरीर आत्मा लिङ्गो-
पाधिको लिङ्गदेह एवात्मप्रकाशित एभ्योऽङ्गैभ्यो देहावयवैभ्यश्चक्षुरादीर्निद्रयस्थानेभ्यः संप्रमुच्य सम्यगेकीभावेन

तद्यथाऽनः सुप्तमाहितम् । उत्सर्जन्नायादेवमेवायं शरीर
आत्मा प्राप्तेनात्मनाऽन्वाह्यः उत्सर्ज्यते ॥४२॥

तद्यथा राजानमायन्तम् । उग्रः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽज्ञैः-

पार्नरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययभागच्छतीत्येवं हर्विवि-

५ सर्वाणि भूताति प्रतिकल्पन्त इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥४३॥

प्रकर्षेण निर्लेपतया भुक्त्वा पुनर्वारंवारं प्रतिन्याय प्रतिगमनं यथागतं तथा प्रतियोगिं प्रतिस्थानविशेषं प्रतिविधा-
कर्मपूर्वसंस्कारवशादाव्रति गच्छतीत्यर्थः । यथा स्वप्नाज्जागरितं ततः स्वप्नमिति पुनः पुनः पुनान् प्रतिपद्यते
तथैव पुनर्देहान्तरमिति प्रतिपादनार्थः पुनः शब्दः प्रतिन्यायमिति शब्दावयवार्थः पूर्ववत् । किमर्थमिदं प्रसाधनामाह—
प्राणायैवेति । प्राणाय प्राणव्यूहायैव प्राणानां स्थानविशेषविन्यासेनावस्थानाय देहान्तरप्रवृत्त्यायैत्यर्थः ॥४३॥

- १० इदानीं लोकाल्लोकान्तरं गच्छत्यात्मेत्यस्यार्थस्य सुप्तप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टान्तमाह—तद्यथा नः सुप्तमाहित-
सुप्तसर्जन्नायादिति । तत्र दृष्टान्तो यथा लोके अनः शकटं तु सुष्ठु भुञ्जं वा समाहितमुलूखलमुलूख्यपूर्णमाण्डादिगृहोप-
करणेनाश्वाद्येन च सम्पन्नं भाराक्रान्तं सवृत्तजं नानाविधं शब्दं कुर्वन्नायादगच्छेत् शकटिकेनाधिष्ठितं सदित्यर्थः ।
दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवायं शरीरं आत्मेति । यथाय दृष्टान्त एवमेवायं शरीरः शरीरे स्थूलं भव आत्मा लिङ्गो-
पाधिकः स्वप्नबुद्धान्तादिव जन्ममरणभ्यां कार्यकरणसंयोगवियोगक्षणायाम्निह्लोकपरलोकादनुसंचारी सन् प्राप्तेन
१५ परेणात्मना स्वयंज्योतिःस्वभावेनाऽन्वाह्योऽधिष्ठितोऽयमात्ययान् उत्सर्ज्य मरणकाले भवेत्कृन्तनसंभूतवेदना-
पीडितमानसो हि हिंसकाच्छरणं शब्दं कुर्वन् याति गच्छति । आत्मज्योतिषाऽयमात्ययाने लिङ्गे प्राणप्रधाने
गच्छति सति तदुपाधिक आत्मा गच्छतीव न तु परमार्थतो निरुपाधिक आत्मा गच्छति ॥४२॥

- नन्वस्य सुमूर्धः कुतो देहान्तरं यदसौ गच्छेत् तत्कुरमावाह । न तावत् स्वयं कर्तुं स्यात् देहेन्द्रियवि-
मुक्तस्य तन्निर्माणेऽस्मात्प्रादौ । नचान्यकृतं रामो गृहनिर्मातृभृत्यादिवदस्य देहनिर्मात्रन्याभावादिति शङ्क्या स्वकर्मो-
२० पाजितान्येव भूतानि तत्कर्मप्रेरिताणि तद्विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञानुसारतः सुमसुम वा देहं कृतकर्मोपयोगार्थं कृत्वा
प्रतीक्षन्त इत्येवं समाधास्यमानेऽर्थे दृष्टान्तमाह—तद्यथा राजानमायन्तमुग्रः प्रत्येनस इति । उग्र जातिविशेषः
यथा उग्रं हिते कर्मणि राजा नियुक्तः क्रूरकर्मणि उग्रः प्रत्येनस एनः पापं तद्वानिह एनः शब्देनोच्यते । तथा च एन
पूनः पापिनं पापिनं प्रति शासनार्थं नियुक्तः क्रूरकर्मणः प्रत्येनस उग्रभ्यो भिक्षाधिकारा इति यावत् । सूताः ब्राह्मण्या
क्षत्रियाज्जाताः संकरजातिविशेषा रथवाहनकोविदाः ग्रामण्यो ग्रामनेतारः सूता ग्रामण्यश्चेति द्वन्द्वः । तथा च
२५ तत्तत्र दृष्टान्तो यथा लोके राजान राज्याभिषिक्तमायान्तमागच्छन्तमुग्रः प्रत्येनसः सूतग्रामण्यो राजकीया एतैरग्न
आगमनं बुद्ध्या तदागमनात्पूर्वमेवान्नेमेव्यलेह्यचोष्यलक्षणैश्चतुर्विधैः पालैः क्षीरीदकादिभिरावसथैश्च प्रासाद-
मोयुरतोऽरणाभिः प्रतिकल्पन्ते निष्पन्नेरेव प्रतीक्षन्त इत्यर्थः । किं कुर्वन्तः प्रतीक्षन्त इत्यत आह—अयमायात्ययमा-
गच्छतीति । अयं राजा आयाति अयं आगच्छतीत्येवं वदन्तः सन्तः प्रतीक्षन्ते पुनश्चकिरादरायैत्यर्थः । दार्ष्टान्तिक-
माह—एवमेवैविविदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इति । यथाऽयं दृष्टान्त एव ह किल एवविदं कर्मफलोदेवितार
३० संसारिणं सर्वाणि भूतानि पञ्चभूतानि शरीरकटुणि करणानुग्रहीतुणि चादित्यादीनि ससारिकर्मप्रयुक्तानि
तेरेव कर्मफलोपभोगसाधनैः शरीरादिभिः प्रतिकल्पन्ते प्रतीक्षन्ते स्वात्मनि देहाकारपरिचरणे आत्माभिर्व्याक कान्ते
इत्यर्थः । तानि भूतानि कश्च प्रतीक्षन्त इत्यपेक्षायामाह—इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति । इदं ब्रह्म भोक्तृ कर्तृ
ब्राह्मणकामयात्यागच्छतीत्यादरेण वदन्तः प्रतीक्षन्त इत्यर्थः । सवारिणं जीवेऽपसारिह्राशब्दप्रयोगस्तु तस्य वस्तुतो
ब्रह्माभिन्नत्वज्ञापनार्थः । कथं वाऽस्य ब्रह्मास्मीति मतिर्भवेदिति तत्त्वबोधनार्थं वा श्रुत्या कृत इति भावः । अत्र
३५ शरीरारम्भकत्वमात्मनो वर्तते इत्येवावगन्तव्यं विवक्षितो न तु पूर्वभूतानि राजमृत्पद्देहमारभ्य प्रतीक्षन्ते
पश्चादात्मा राजवत्तत्र गच्छतीत्यत्रोपि शरीरारम्भकभूतैः सहैवात्मनो गमनमिति सिद्धान्तस्तितः प्रतीक्षापाद्युपन्या-
सस्तु एवविदमित्युक्तकर्मफलोत्क्रान्तिवेदनस्तुत्यर्थं इति ज्ञातव्यम् ॥४३॥

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तम् । उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्य उपसमा-
यन्त्येव, ह्रैवविद्, सर्वे प्राणा उपसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥४४॥

इति चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

स यत्रायं शरीर आत्माऽबल्यनीत्य । संमोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा
अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः समम्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति ॥१॥

५

एवमात्मनो वर्तमानदेहं हित्वा देहान्तरं जिगमिपतस्तन्निर्माणे सहायसंपत्तिरुक्ता । इदानीं गच्छन्तं संसारिणं
केजुगच्छन्ति? अनुगच्छन्तोपि किं स्वातन्त्र्येण संसारिकमप्रभुवत्या वाजुगच्छन्तीति जिज्ञासायां संसारिकमप्रेरिता एव
वागादयोऽनुगच्छन्तीति निर्णेतुं तावददृष्टान्तमाह—तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्य उपसमा-
यन्तीति । तत्तत्र दृष्टान्तो यथा प्रयियासन्तं प्रकर्षेण यातुमिच्छन्तं राजानं पूर्वोक्ता उग्रादय उप समीपे सम्यगेकीभावेन १०
आयन्त्यागच्छन्ति राज्ञा सह गमनार्थमनाज्ञता एव केवलं तज्जिगमिषामिमां इत्यर्थः । दाष्टीन्तिकमाह—एवं ह्रैवं विदं
सर्वे प्राणाः उपसमायन्तीति । यथायं दृष्टान्त एव ह किं एवविदं कर्मफलवेदितारं संसारिणं प्रयियासन्तं मरणकाले
सर्वे प्राणा वागादय उपसमायन्ति अनाकारिता एव सन्तस्तत्कर्मप्रेरिताः सहगमनार्थमुप समीपे सस्य एकीभावेन
आयन्त्यागच्छन्तीत्यर्थः । एवमात्मना सह गच्छन्तः प्राणाः स्वाश्रयेणापञ्चीकृतभूतपञ्चकेन शरीरारम्भकीभूतेन सहैव
गच्छन्ति आश्रयगमनमन्तरेणाश्रयिणो गमनासंभवादिति ब्रह्मण्यम् । अथेतनानामपि रथादीनां चेतनाविहितानां प्रवृत्ति- १५
बद्धाद्यादीनामपि भोक्तृकर्मनियन्त्रितानां प्रवृत्तित्वात् संभवतीति भावः । कस्मिन्काले इदं दुःखात्पक्षं गमनमित्य-
पेक्षायामाह—यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवतीति । एतदिति क्रियाविशेषणम् । तथा च सूतादुपस्थितायामुदानाख्ये वायी
प्रबले सत्येतदूर्ध्वोच्छ्वासीसिद्धं यथा स्यात्तथा यत्र यस्मिन्काले ऊर्ध्वोच्छ्वासी भवति तस्मिन्काले तदगमनमित्यर्थः ।
मरणावसरे हि प्राणाः सर्वेषु प्राणिषु क्लेशमादधतीत्युत्सर्गः । आस्थोकोलान्तिवेदिनि तु पुरुषे न ते क्लेशाधायिनो
ज्ञानमाहात्म्यादिति भावः ॥४५॥

२०

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयवृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया
चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

प्रस्तुते संसारोपवर्णने अयं शरीर आत्मा एभ्योऽङ्गैः संप्रमुच्येत्यादिना साकल्येन संप्रमोक्षणं हि सूत्रितम् ।
तदिदानीं कस्मिन्काले कथं वेति जिज्ञासायां सविस्तरं संसरणं वर्णयितव्यमित्याशयवती उत्तरा भूतिस्तदर्थं प्रवर्तते स
यत्रायं शरीर आत्माऽबल्यं नीत्य संमोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभिसमायन्तीति । तद्यथाऽनुः सुसमाहितमित्यादौ २५
प्रकृतः सोऽयं शरीर आत्मा यत्र यस्मिन्काले बराब्रुकहेतुभिरभियर्थे सति अवलम्बिमाऽवलभावमिव दौर्बल्यमिव
नीत्येति नितरामित्या प्राप्य यदा संमोहमिव संभूदतामिवाविवेकतामिव नि नितरामेति याति । अथ तदा एवमात्मानं
करणस्वामिनं प्रति एते प्राणा वागादयोऽभिसमायन्ति आभिमुख्येन सम्यक् निर्लेपतया स्वस्थानात् आयन्ति
आगच्छन्ति करणानि सामस्त्येनात्माभिमुखान्यायन्तीत्यर्थः । ननु समोहमित्येव श्रुतं इवद्यद्वः कथमवलम्बित्य-
त्रापि सबद्धो व्याक्रियते इति चेत् । शृणु । संमोहो हि करणानां स्वस्थानादादौर्बल्यवशात् स्वगोचरेष्ववगतया ३०
व्याकुलीभावः । स च मोहकार्यभूतदेहनिष्ठो न स्वात्मनिष्ठस्तस्य तु दैर्घ्याभ्यासवशादात्मा संमोहं न्येत्येतत्तदुपचर्यते
इत्यात्मनि संमोहस्योपचरितत्वद्योतनार्थमिव शब्द प्रयुक्तः । अवलं नीत्येत्यत्र च ल्यप्प्रत्ययश्रुतेरवलम्बस्य संमोहेन
एमानकर्तृकताज्ज्वला । अतस्तत्प्रत्ययादात्मानं कर्तृत्वं वक्तव्यं तच्च तस्य साक्षान्णोपचरतेऽगत्यादभूतत्वादज र इत्यादि-
श्रुतेरवलम्बहेतुग्राह्यमिभवावंदत्वाच्च । तस्मात्तत्राप्युपचरितत्वं द्योतयितुमिवगन्धमाह्वय व्याख्यानमुचितम् ।
उभयत्राप्यात्मनि कर्तृत्वस्य परोपाधिनिमित्तकत्वस्य तुल्यत्वादिति । कथं करणाभ्यात्मानमभिमुखतः सामस्त्येना- ३५
यान्त्योपेक्षया तदागमनप्रकारमाह—स एतास्तेजोमात्राः समम्याददान इत्यादिना । स प्रकृतोऽविद्यामात्मा
तेजोमात्राः तेजःशब्देन भूतपञ्चकमुच्यते । भोग्यते विषया यामिस्ता मात्रा इति व्युत्पत्तेर्विषयप्रकाशहेतुभूतानि चक्षुरादि-
करणानि मात्राः अंशास्तेजोमात्राः रूपादिप्रकाशकानि करणानीति यावत् । ताः समम्याददानः सम्यक् निःशेषमा-

स यत्रैष चाक्षुषः । पुरुषः पराहस्यर्पावर्ततेऽप्यारूपज्ञो भवत्येकीभवति
न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयतीत्या-
हुरेकीभवति न ववतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न
मनुत इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुः ॥२॥
तस्य हैतस्य । हृदयस्याग्रं प्रचोते तेन प्रचोतेनेष जाता निष्कामति
चक्षुष्टो वा भूर्ध्वो वाऽज्येभ्यो वा शरीरदेवोभ्यस्तमुक्तामन्तं प्राणोऽनुत्क्रा-

मिमुख्येनादान उपसंहरमाणो भूतिकाले हृदयमेव हृदयस्थां बुद्धिमेवान्ववक्रामयन्वागच्छति बुद्धावेवाभिव्यक्त-
विज्ञानो भवतीत्यर्थः । समम्यादान इति ज्ञानव्यवस्थाप्रयोगादात्मनः करणादानस्वात्मोपसंहारयोगोपागपथं दर्शितम् ।
करणोपाधिमन्त्रेणात्मनः स्वतः संकोचविकासयोरभावात् । हृदयमेवेत्येवकारः स्वानुसुप्तिव्यावृत्त्यर्थः स्वान्ने हि
१० वेहृस्थानेकमाहीगतात् वासनात्मकात् विषयात् भुजानस्तदनुसरन्नात्माऽवतिष्ठते । सुप्तौ च कारणप्रज्ञात्मनाऽनिरिष
तत्तलोहं वैहं संख्याप तिष्ठति तदुभयमुक्तामन्तिकाले नास्तीति भावः ॥१॥

एवं हृदि करणोपसंहरणेन स्वात्मोपसंहरणे सति किं स्यादित्यपेक्षायां करणानुग्राहकनिवृत्तिनिमित्तकं
रूपाखदशनं स्यादित्याहुः—स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराहस्यर्पावर्ततेऽप्यारूपज्ञो भवतीति । यो मोक्तुकमप्रमुक्तो
यावद्देहधारणं चक्षुषोऽनुग्रहं कुर्वन्चक्षुषि वर्तते आदित्यपुरुषः स एव चाक्षुषः पुरुष आदित्यासः स्वप्रयोजक-
११ भोक्तुकर्मस्ये सति यत्र अस्मिन्काले भोक्ताभोगेभ्यः पराहमुखः सन् स्वाधिभूतदेवतारूपं प्रति पर्यावर्तते,
आसमन्ताद्भावेन परिवर्तते अथ तदा मुमूर्षुरूपज्ञो भवति । रूपं न जानातीत्यर्थः । ननु तस्मैनुग्राहका-
दित्यासो गते चक्षुषोऽप्यन्ताभाव एव स्यादतश्चक्षुरभाव एव मुमूर्षोरूपभक्तत्वव्यवहारहेतुः स्यादितिमाभावात्
परिहरति—एकी भवति न पश्यतीत्याहुरिति । चक्षुर्देवतादिग्यांसस्य चक्षुष्यनुग्रहनिवृत्तिद्वारेणाशिबेवत्येवमे सति
यदा चक्षुर्लिङ्गात्मना एकीभवति तदा मुमूर्षुः पार्थस्या न पश्यतीत्याहुः । अतश्चक्षुषः स्वानुग्रहनिवृत्तौ स्वस्य हृदये
२० लिङ्गात्मन्येकीभाव एव मुमूर्षोरूपभक्तत्वव्यवहारः न तु चक्षुरभाव इत्यर्थः । एवमेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरित्यादिना
विजानातीत्याहुरित्यन्तं व्याख्येयम् । अत्र घ्राणेन्द्रियस्य “अथ प्राणमखवहृदि”त्याबुद्धीयथाह्मणोको बायुरनुग्राहकदेवता
रसनस्य वरुणः सोमो वा । तस्यावात्मकत्वात् । वाचो बह्विः श्रोत्रस्य विश्वः मनसश्चन्द्रमाः स्वर्गस्य वायुः बुद्धेः
अजापतिरिति तत्तदिन्द्रियाणां क्रमेण देवता बोद्धव्याः । अत्र पाठक्रमो नोक्तान्ति क्रमाभिधायकः कस्यचित् ओत्राशु-
क्लमणस्यैव प्रथमं दर्शनात् । अतोऽज्ञानियत एव क्रम इति भावः । एवं मरणकाले रूपदर्शनराहित्ये देवतानिवृत्तिः
२५ करणानीं हृदये लिङ्गात्मनेकीभावश्चेत्यन्वयं साधकमित्युक्तम् ॥२॥

इदानीं करणेषुपसंहृतेषु सत्सु निष्कमणतामनीभूतो योऽन्तर्व्यापारो भवति तमाहुः—तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं
प्रचोतत इति । तस्य लिङ्गोपाधिकस्य ह किञ्चेतस्य श्रुतस्योपसंहृत्करणस्य मुमूर्षोर्हृदस्य हृदयच्छिन्नस्य अग्रं
नाडीमुखं प्रचोतते प्रकाशते । यथा स्वर्गं प्रतिपिस्तोत्रमिन्द्रासनादानरूपेण स्वेन वासा चैतन्यज्योतिषा च करण-
व्यतिरेकेण हृदये वासनाप्रकाशात्मकं ज्ञानं भवतीति ज्योतिर्ब्राह्मणे श्रुतं तथा भूतिकस्यायामपि तेजोमात्रादान-
३० कृतेन वासनारूपेणात्मचैतन्यज्योतिषा च प्राप्यदेहादिविषयबुद्धिवृत्त्यात्मना हृदयस्यप्रचोतनं भवति । तेन हृदयस्य
प्रचोतेन प्रचोतिरे एष जाता विज्ञानमयो लिङ्गोपाधिको निष्कामति लिङ्गधमनात्मव्ययमपि तदवग्रहमेने निर्गच्छती-
त्यर्थः । ननुप्रचोतेनेन कर्माश्रितं लोकं पश्यतात्मा मरणकाले हृदयात्मेन मार्गेण निर्गच्छतीत्याकांक्षाया तमाहुः—
चक्षुष्टो वा भूर्ध्वो वेति । यद्यस्य आदित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा स्यात्तदाऽपि चक्षुष्टयक्षुषः सकाशा-
निष्कामति । यदि ब्रह्मलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा स्यात् भूर्ध्वो द्वारा निष्कामति यथा यथा कर्म यथा
३५ ज्ञानमन्त्रेभ्यः शरीरदेवोभ्यः श्रोत्रादित्यः सकाशादिष्कामनीत्यर्थः । तस्मात्सत्कर्मवानुष्ठेयमिति भावः । ननु
“निर्गच्छतो प्राणाना मध्ये कस्य प्राधान्यमित्यपेक्षायामाहुः—तमुक्तामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामतीति । यथाकर्म यथा-
श्रुतं विज्ञानात्मानमुक्तामन्तं परलोकाय प्रस्थितं परलोकायोद्भूतानिप्रायमनुसृत्य प्राणः सर्वाधिकारिस्थानीभो
राज्ञ इवाधिकारो राजानमनुत्क्रामति तं च प्राणमनुत्क्रामन्तमुपगच्छन्तं सन्तं सर्वे प्राणा वागदायः प्रवानस्य परिवार-
स्थानीया अनुत्क्रामन्तीत्यर्थः । न चात्रानुबन्धः क्रमावद्योतकः किन्तु विज्ञानमयदेः प्राधान्यद्योतकः तथा हि

मति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्ति संविज्ञानमेवान्ववक्रामति
स एष ज्ञः संविज्ञानो भवति तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा च ॥३॥

तद्यथा तृणजलामुका । तृणस्यान्तं गत्वाऽऽप्नानमुपसंहरत्येवमेवायं
पुरुष इव शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽऽप्नानमुपसंहरति ॥४॥

वागादयो हि प्राणा मुख्यप्राणाधीना इत्युद्गीथब्राह्मणे निर्णीतम् । अतो वागाद्यपेक्षया मुख्यप्राणस्य प्राधान्यं तथा ५
मुख्यप्राणोऽपि स्थित्युत्कृष्टमप्रादो भोक्तुः कर्माधीनः । अतो मुख्यप्राणापेक्षया विज्ञानात्मनः प्राधान्यम् । इदं च
प्राधान्यमभिप्रेत्येहानुबन्धः प्रयुक्तः । लिङ्गावभास्यानां लिङ्गस्य चोत्क्रमणदेशकालभेदाभावाच्च क्रमार्थोऽनु-
शब्द इति भावः । एवं त्रियमाणस्थार्थसिद्धमाह—संज्ञानमेवान्ववक्रामतीति । यथोत्क्रमणात्माकं स्वकर्मानुसारि-
भाविदेहविज्ञानसहितो भवति तथोत्क्रान्त्यनन्तरं संज्ञानमेव विशेषज्ञानोद्भासितमेव गन्तव्यमन्ववक्रामति अनु-
गच्छतीत्यर्थः । तथा च दुःखहानिमिच्छता मरणकाले स्वातन्त्र्यार्थं तत्साधनोपनिषद्विहितस्वमादौ यत्नवता भवितव्यम् । १०
किं च सर्वधुमकर्मविधायित्वेन अधुमकर्मनिषेधित्वेन च शास्त्रस्येह कर्मभूमौ महानारम्भो दृश्यते । सोऽपि मृतिकाले
स्वातन्त्र्यार्थं पुण्योपचयकर्तव्यतां दर्शयति । अतस्तदपि यथाधिकारं कर्तव्यमिति प्रकरणाार्थः । यदुक्तं हृदयाग्रप्रद्योतनं
तदेव स्पष्टयति—स एष ज्ञः संविज्ञानो भवतीति । स एष मुमूर्षुरात्मा ज्ञो ज्ञातृस्वभाव एव सन् संविज्ञानः पूर्व-
प्रज्ञाव्यभावनाप्रधानेन विज्ञानेन सह वर्तमानो भवति स्वप्ने इव विशेषविज्ञानवान् भवतीत्यर्थः । एतच्च संविज्ञानत्वं
कर्मवशादेवास्य भवति न स्वतन्त्रतः । स्वातन्त्र्येण हि संविज्ञानत्वे सर्वः कृतकृत्यः स्थानैव तु तत्त्वम्येत । १५
तस्मात्कर्मणोद्भाव्यमानेन भाविदेहविषयकान्तःकरणवृत्त्याश्रितवासनात्मकविशेषज्ञानेन सर्वो लोकोऽन्तकाले
संविज्ञानो भवतीति भावः । पूर्वं शक्यत्वं संभूतसंभार उत्सर्जघातीत्युक्तम् । तत्रेवानी किं तस्य परलोकाय प्रस्थितस्य
पाथेयं शाकटिकसंभारस्थानीयं परलोकं गत्वा यदमुद्के तत्र शरीराद्यारम्भकं च किमिति जिज्ञासाग्रमाह—
तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा चेति । प्रमाणादप्रमाणाद्वा ज्ञातं सम्यक्ज्ञानसंशयमिच्छाज्ञानसाधारणं
संसारहेतुभूतं ज्ञानमात्रमिह विद्याशब्देनोच्यते न परमात्मज्ञानं तस्य संसारविरोधित्वात् । शास्त्रतो लोकतो वा २०
स्वभावतो वा यद्वृद्धादृष्टार्थरूपं बाह्यमनःकामसाध्यं तत्सर्वमिह कर्मशब्देनोच्यते । क्रियमाणस्य कर्मणस्तत्कालस्य च
भुक्तस्य यः संस्कारो हृदि संश्रितः सा पूर्वप्रज्ञोच्यते । इह विद्याकर्मणोः कार्यकोटित्वात्समस्य वचनं कृतम् ।
पूर्वप्रज्ञायास्तदुद्भवे प्राधान्यार्थं पृथक्करणम् । प्राधान्यं तस्या भुज्यमानस्य कर्मणः परिलेखरूपत्वाज्जायमानस्य
मूलत्वाच्च । न चैतस्याः कर्माद्यनुष्ठानादौ प्रयोजकत्वमेव नास्ति कुतः प्राधान्यमिति वाच्यं पूर्वप्रज्ञोद्भवानुद्भव-
निमित्तकस्य बहुतरस्य कार्यस्य दर्शनात् । तथा हि—केषाञ्चित् कासुचित् क्रियासु चित्रकर्मादिलक्षणासु विनैवेद्याभ्यासं २५
जन्मत एवारम्भ कौशलं दृश्यते केषाञ्चित् पुनरत्यन्तसुगमास्वपि क्रियासु रज्जुनिर्माणदिलक्षणास्वकौशलं दृश्यते
यतः पूर्वप्रज्ञाया विना कर्मणि तत्फलभोगे वा न कस्यचित् प्रवृत्तिरिति युक्तं तस्याः प्राधान्यम् । अथवा विद्याकर्मभ्यां
च पूर्वप्रज्ञाया उद्भवास्तयोः कारणकोटित्वात्समस्यवचनम् । इतरस्याः कार्यत्वात्पृथग्ग्रहणं सर्वथापि कार्यकारण-
कोटयोर्दोषस्यसिद्ध्यर्थमित्यर्थं निर्देशः । तस्मादेतत्त्रयं विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञात्वं शाकटिकसंभारस्थानीयं परलोकपाथेयमिति ।
तथा च तं परलोकाय गच्छन्तं विद्या च कर्म च विद्याकर्मणी । उक्तरूपे समन्वारमेते सम्यगन्वारमेते अनुगच्छतः । ३०
पूर्वप्रज्ञा चोक्तलक्षणा समन्वारमेते इति वाक्ययोजना । तस्मादेव विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञात्वं त्रयं देहान्तरप्रतिपत्युप-
भोगसाधनं ; तस्माद्विद्याकर्मिदं धुममेव समाचरेच्छुभफलमायेति प्रकरणाार्थः ॥३॥

एवं संभूतविद्यादिसंभारो देहान्तरं प्रतिपद्यमानः कथं तत्प्रतिपद्यते इत्यत्रार्थं दृष्टान्तमाह—तद्यथा तृणजलामुका
तृणस्यान्तं गत्वान्मनमुपसंहरती । तत्तत्र उद्भूतवासनस्य त्रियमाणस्य तथा वासनया देहान्तरसंचारेऽयं दृष्टान्तः—यथा
येन प्रकारेण तृणजलामुका तृणस्यान्तमवसानं गत्वा अर्थात्तृणान्तरमाश्रित्यात्मानमात्मनः पूर्वविवयमुपसंहरति ३५
अथमावयवस्थाने इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवायं पुरुष इव शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽऽप्नानमुपसंहरतीति ।
यथाऽयं दृष्टान्त एवमेवायं पुरुषो यः प्रकृतः संसारोदं शरीरं पूर्वोक्तं निहृत्य स्वल्पप्रतिपत्युत्पि पातयित्वाऽविद्यां
गमयित्वाऽज्ञेयतनं कृत्वाऽऽप्नानमात्मन्यागेन प्रसारितया वासनयाऽप्यच्छरीरान्तरं गृहीत्वाऽऽप्नानमुपसंहरति तत्रैवाह-

तद्यथा पेशस्कारी । पेशसो मात्रासपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुत एव-
मेवायं पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाज्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते
पित्र्यं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं वाज्येभ्यो वा भूतेभ्यः ॥५॥

स वा अयमात्मा । ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमयश्चक्षु-

५ मयः श्रोत्रमयः आकाशमयो वायुमयस्तेजोमय आपोमयः पृथिवीमयः

मित्यात्मभावं प्रतिपद्यते न पूर्वदेहे इत्यर्थः । एतेनैतदभारतं यद्वदन्ति पौराणिकाः तृणजलायुकादृष्टान्तदेहान्तरं
गृहीत्वा पूर्वदेहं मुख्यत्वेनेति स्थूलदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमिति । यस्माद्देहनिर्गमनात्प्रागवस्थायामेव यथोक्ता
हृदयस्या वासना विद्याकर्मनिमित्तं भाविदेहं स्पृष्टति जीवोऽपि तत्राभिमानं करोति पुनस्तु पूर्वदेहं त्यजतीत्येतस्मिन्नर्थे
तृणजलायुकादृष्टान्तः श्रुत्या दक्षितः । तस्मात्पूर्वदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमित्ययुक्तमिति ॥४॥

१० एव जलकायद्वासनयेव शरीरान्तरं गच्छत आत्मनस्तदारम्भकाणि पञ्चभूतानीति "तद्यथा राजानमित्या"-
दावुक्तम् । तत्र किं नित्योपात्तमेव भूतपञ्चकं पूर्वपूर्वदेहयोपमर्देनान्यदन्यदेहद्वयभारभते किं वाज्यदन्त्येव भूत-
पञ्चकमन्यमन्यं देहं जनयतीति सदैवे तद्भूतपञ्चकोत्पत्तावपि कारणान्तरस्य गृह्यत्वान्मायायाः सर्वकारणत्वेऽपि
तत्तद्देहारम्भसमये तत्तदुपादानभूतपंचकोत्पादकत्वे प्रमाणाभावात्प्रसिद्धदेहारम्भकभूतपंचकव्यक्तिभेदे 'माना-
भावाच्च न द्वितीयः पक्षः संभवतीत्यभिप्रेत्य प्रथमपक्षमेवाङ्गीकारयितुं वृष्टान्तमाह—तद्यथा पेशस्कारीति ।

१५ तत्तत्र नित्योपात्तमेव मायामय भूतपञ्चकं प्रतिदेहारम्भमुपादानमित्यस्मिन्नर्थे वृष्टान्तः—यथा लोके पेशः सुवर्णं
तत्करोतीति पेशस्कारी सुवर्णकारः पेशमः सुवर्णस्य मात्रा पूर्ववचनासपादायापञ्चिकोपमूढान्यपूर्वस्माद्वचना-
विशेषात्पूज्यं नवादपि नवं नवतरमभिनवतरं कल्याणादपि कल्याणं कल्याणतरमितिभिर्न कृपात्तरभूतं
निर्मिनोतीत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवायं पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां रूपं संस्थानविशेषे देहान्तरं अन्यत्वं
पूर्ववत् । किं तदारभ्यमाणं शरीरमित्यपेक्षायामाह—पित्र्यं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं

२० वेति । पितृभ्यो हितं पित्र्यं पितृलोकोपभोग्यमिति यावत् । एवं तत्तल्लोकोपभोग्यं तत्तन्नामकं व्याख्येयं, ब्रह्म
हिरण्यगर्भः तल्लोकोपभोग्यं ब्राह्मं प्रजापतिविराट् तल्लोकोपभोग्यं प्राजापत्यं वा शरीरं तनुत इति प्रत्येकं
ममिसंबध्यते । वैद्व्यकीनामानन्त्येन प्रत्येकं कथयितुमशक्यत्वादनुक्तं सर्वं सामान्यशब्देन गृह्णाति अन्त्येभ्यो वा
भूतेभ्य इति । अथाकर्म यथाश्रुतमन्त्येभ्यो भूतेभ्यः प्रेततिर्यगादिभ्यः सकाशात् शरीरं तनुत इति संबध्यते । तस्मा-
द्वर्तमानदेहारम्भकाण्येव भूतानि शरीरान्तरारम्भकाणि तद्वशाच्चास्य संसरणमिति भावः ॥५॥

२५ योज्यमात्मनः संसारसंन्धमः स वास्तवो न भवति कित्वोपाधिक एवेति तदुपाधीत् दक्षमितुमात्मनो
वास्तवस्वरूपमाह—स वा अयमात्मा ब्रह्मेति । स प्रकृतः संसारी वैशब्दस्तत्समूहः । अयमविद्यातत्कार्य-
विनिर्मुक्तः स्वप्रकाशापरोक्ष आत्मा कृतस्थः साक्षी चिदातुरेवम्भूतः सोऽयमात्मा वै ब्रह्म वशनायादधीतः परमात्मैवात्य
संसारिणो वास्तवं रूपमित्यर्थः । ब्रह्मेव सन्नयमात्माप्रविद्याजब्रह्मवत् प्रतिपन्नः सम्यक् ज्ञानात्तद्व्यति
इति भावः । इदानीं यत्प्रयुक्तं एवंविधब्रह्मात्मनो बन्धस्तानुपाधीनाह—विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमय
बुद्ध्यादिद्वारेण चक्षुर्मयः शब्दस्पर्शवणकाले श्रोत्रमयः । एतच्च रसनादेः कर्मेन्द्रियाणां जोषलक्षणपरमित्यर्थः । एवं प्राण-
यथाकूपदर्शनकाले चक्षुर्मयः शब्दस्पर्शवणकाले श्रोत्रमयः । एतच्च रसनादेः कर्मेन्द्रियाणां जोषलक्षणपरमित्यर्थः । एवं प्राण-

३० इति । विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायः बुद्धयैक्याव्यासाद्धि तद्धर्मस्य कर्तृत्वादेरात्मन्यारोपोऽस्तत्प्रायः । अस्मिन्प्रकरणे
सर्वोऽपि मयत्प्रायार्थो न तु विकारार्थः । मनसः सन्निकर्षान्नोमयः विज्ञानमयत्वं चित्तमयत्वं लक्षणं मनोप्रत्यय-
महद्भारमयत्वं लक्षणमिति चक्षुर्मयः शब्दस्पर्शवणकाले श्रोत्रमयः । एतच्च रसनादेः कर्मेन्द्रियाणां जोषलक्षणपरमित्यर्थः । एवं प्राण-
यथाकूपदर्शनकाले चक्षुर्मयः शब्दस्पर्शवणकाले श्रोत्रमयः । एतच्च रसनादेः कर्मेन्द्रियाणां जोषलक्षणपरमित्यर्थः । एवं प्राण-

३५ आपोमयः पृथिवीमय इति । आकाशशरीरारम्भे आकाशमयः । तथा वायव्यशरीरारम्भे वायुमयः । तेजसशरीरारम्भे
तेजोमयः तथा वरुणलोकेऽव्याधिशरीरारम्भे आपोमयः पार्थिवशरीरारम्भे पृथिवीमयः । एवं कार्यकणसंघातमयः
सञ्ज्ञात्मा तत्राभिव्यक्त्यमानान्तरात्मबुधुपाधिकं भवतीत्याह—क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्षमयोऽहर्षमय इति । प्राप्ता-
प्राप्तवस्त्वन्तरात्वेन तद्विषयान्निर्लक्षः स्वविषयशोकावसानमन्तरेण केनचित्प्रतिहृद्यमानश्रेयस्रवति तदा क्रोधरूपेण
परिणमते तन्मयः क्रोधमयः स क्रोधो यदि केनचिदुपायेन, निर्वातः स्यात्तदा प्रसन्नं चित्तमक्रोधं तन्मयोऽक्रोधमय

क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्षमयोऽहर्षमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्वदेवं-
मयोऽदोमय इति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधु-
र्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ॥६॥

अथो खल्वाहुः । काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तथाक्रतु-
र्भवति यथाक्रतुर्भवति तत्कर्म कुस्ते यत्कर्म कुस्ते तदभिसम्पद्यत इति ॥७॥

५

इत्यर्थः । तथा इष्टवस्तुसंयोगनिमित्तो हर्षस्तन्मयो हर्षमयः इष्टवस्तुवियोगनिमित्तोऽहर्षस्तन्मयोऽहर्षमयः एवमक्रोध-
हर्षमयत्वे क्रोधाहर्षमयत्वे वाऽऽपन्नः क्रमेण पुण्यापुण्यमयत्वं भवतीत्याहुः—धर्ममयोऽधर्ममय इति । न हि क्रोधादि-
भिर्निना धर्माधर्मप्रवृत्तिरूपपद्यत इत्यर्थः । एवं धर्माधर्ममयः सन् सर्वप्रायो भवतीत्याहुः—सर्वमय इति । सर्वस्य
व्याकृताव्याकृतस्य जगतो धर्माधर्मकार्यत्वेन तयोः फलं प्रतिपन्नमानस्तन्मयः सन् सर्वमयो भवतीत्यर्थः । ननु
व्याकृतमयत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेनाव्याकृतमयत्वस्य तदभावात् कथं सर्वमयत्वं ज्ञातुं शक्यते इत्याकाङ्क्षायाः परोक्षेण १०
कार्यलिङ्गेन तत्कारणीभूतः परोक्षोऽपि धूमाद्वाह्निरिव ज्ञातुं शक्यत इत्यभिप्रेत्य सर्वमयत्वं साधयति—तद्वदेवं-
मयोऽदोमय इतीति । यत्किमापि कर्म क्षुमाक्षुभचेष्टारूपं साक्षादुपलभ्यते तदिदमित्येवोच्यते । तेन प्रत्यक्षेण लिङ्गेन
भावनाद्वद् परोक्षं तत्कारणत्वेनानुमीयमानमद इत्युच्यते । तथा च यदा यस्मिन्समयेऽयमात्मा गृह्यमाणविषयादिमयः
तदा इदमय इत्यर्थः । तथा कार्येणानुमीयमानभावनात्मकविषयादिमयोऽदोमयः । तदिति पदं सर्वमयत्वसाधनोपसंहा-
रार्थम् । तदिदं सर्वमयत्वं सिद्धमित्यर्थः । इदानीं विज्ञानमयाविकाकार्यं संक्षिप्याहुः—यथाकारी । यथाऽऽचरितुं [कर्तुं] १५
शीलमस्यास्तीति यथाकारी । यथाऽऽचरितुं शीलमस्यास्तीति यथा यथाचारी । स तथा तादृशो भवति करणचरणानुष्ठानो
भवतीत्यर्थः । करण नामाविधिप्रतिषेधगम्या नियतक्रिया । चरणं त्वनियतक्रियेति विशेषः । एवं यथाकारीत्याद्यनुष्ठायतया
भवतीत्येतद्व्याचष्टे—साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवतीति । सामुत्कृष्टः पितृगण्यर्वादिभेदे भवति ।
पापो निष्ठुष्ट एव स्थावरदौ भवति जायत इत्यर्थः । ननु साधुका रीत्यादी ताच्छील्यप्रत्ययश्रवणाद्भूयोभ्यासादेव
पुण्यपापसम्बन्धो भवति न सकृदनुष्ठानादित्यासाङ्ग्या प्राप्ताया सकृदनुष्ठानादपि पुण्यपापसम्बन्धो भवत्येवेति दर्शयितुं २०
शङ्कावीजं ताच्छील्यप्रत्ययं विहाय पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेतीति पुण्यं पुण्यवान् पापः पापवान् । तथा
च पुण्यपापकर्माभ्यां स तत्फलप्रतिषेधो भवतीत्येवंपरतैव ताच्छील्यप्रत्ययोपादानस्य न तु सकृदनुष्ठानात्तत्फलसम्बन्धा-
भावपरतैत्यर्थः । यत एवमुत्कृष्टपक्वद्वयोनिप्राप्तौ पुण्यापुण्ययोरेव साधारणकारणत्वमितरेणां तु साधारणत्वमतः सर्वदा
पुण्यमेवानुष्ठेयं नेतरदिति भावः ॥६॥

पुण्यपापयोरेव संसारसाधारणकारणत्वमिति यदिदमुक्तं तत्पूर्वपक्षीकृत्येदानीं कामस्यैवासाधारणकारणत्व- २५
मिति सिद्धान्तमभिप्रेत्याहुः—अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इतीति । पूर्वपक्षानन्तरं सिद्धान्तप्राप्तेर्गम्यता-
द्योतकोऽशब्दः । खलु निश्चये । स्थूलदृश एके आचार्याः पुण्यापुण्यमयोऽयं पुरुष इत्याहुः कथयन्ति । अन्ये पुनर्बन्धनो-
द्बुधलाः अयं पुरुषः खलु काममय एव कामो विषयाश्च तन्मय इत्याहुः । न चैवं सत्यविद्यायाः ससारहेतुत्वानुपपत्तिः
तस्याः स्वतस्तद्वेतुत्वानुपपत्तिरित्याहुः सहकार्येपेक्षायां तु कामस्यैव प्राधान्यात् । काम एवासाधारणं कारणं संसारस्य
उक्तयोः पुण्यापुण्योरपि तदभावेऽनुदयात् ।

३०

अकामतः क्रिया काचिददृश्यते नेह कस्यचित् । यद्यद्विकुस्ते किञ्चित्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥
इति मनुस्मरणम् । “कामान्यः कामयते मन्यमानः स कार्यान्वीर्यत” इति कामस्यैवासाधारणकारणत्वाद्युक्तं काममय
एवेत्यवधारणमित्यर्थः । कया प्रनाड्या कामस्य संसारकारणत्वमित्येपेक्षायामाहुः—स यथा कामो भवति तथा
क्रतुर्भवति यथा क्रतुर्भवति इत्यादिना । स आत्मा सामान्यतः काममयः सन् यथाकामो यादृगेन कामविपयेण
युको भवति तथाक्रतुः क्रतुर्नामाध्यवसायो यदनन्तरा क्रिया वर्तते । काम एव ईपदभिलाषमात्रे यस्मिन्विषयेऽभिष्वक्तो ३५
भवति स तस्मिन् विषयेऽभिष्वक्तमानः स्फुटीभवन् क्रतुत्वमापद्यते तन्मय आत्मा भवतीति यावत् । स यथा
क्रतुर्भवति यादृशकर्मविषयेण क्रतुना युको भवति तत्कर्म कुच्छेत् । यद्विषयः क्रतुः स्वयं तत्फलसिद्धये तद्योग्यं कर्म

तदेव श्लोको भवति । तदेव सत्तत्सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निष्कृतमस्य ।
प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् । तस्मात्लोकास्तुनरैत्यस्मै लोकाय
कर्मण इति नु कामयमानोऽयामयमानो योऽकामो निष्काम आत्मकाम आत्मा-
कामो भवति न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥८॥

५ निर्वर्तयतीति यावत् । यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते तदशोऽहं फलमभिसम्पद्यते प्राप्नोति । तस्मात् सर्वमयले काममयलं
हेतुरित्यर्थः ॥७॥

- ब्राह्मणोक्तेऽर्थे मन्त्रसम्पत्तिमाह—तदेव श्लोको भवति तदेव सत्तत्सह कर्मणैतीति । तत्तत्र ब्राह्मणोक्तेऽर्थे
एषोऽर्द्धश्लोको मन्त्रो भवति । अयस्योद्भूताभिलाषस्य लिङ्गं असदशावयवात्मकं मनःप्राधान्यात्मनःशब्दवाच्यम् ।
यद्वा प्रमात्रादिसाक्षी येन साक्ष्येण मनसा लिङ्गयते तन्मनो लिङ्गमिति । तल्लिङ्गं मनो यत्र यत्सिद्धं गन्तव्ये फले
१० निषक्तं निश्चयेन सक्तं भवति तन्मनः तद्गन्तव्यफलरूपपक्षं सत्कर्मणा फलारम्भकीभूतकर्मणा सह तदेव गन्तव्यं
फलमिति गच्छतीत्यर्थः । तथा च यदाभिलाषास्तत्कर्मकृतवांस्तत्र मनोऽभिषङ्गवशात्तेन कर्मणा सहस्य तत्फल-
प्राप्तिरिति वाक्यार्थे स्थिते कामो मूलं संसारस्येत्यवगतम् । तथा च “पयसिकामस्य कृतात्मनश्च इद्वैव सर्वं प्रविशोयन्ति
कामाः” इति श्रुत्यन्तरादवासपरमपुरुषार्थस्य बृहद्बुद्धेर्जीविन्मुक्तस्य ब्रह्मविद इद्वैव जीवदवस्थायामिव कामविनाश-
अवगाध्यार्थद्विधमानान्यपि कर्माणि काष्ठीनस्य निष्फलप्रसवानीत्यवगतेः काम एव संसारे हेतुरिति भावः । ननु
१५ कामप्रधानः संसरति चेत्कर्मफलमोगानन्तरं काममाधानमुक्तिरेव अविव्यतीत्याद्यङ्क्यामाह—प्राप्यान्तं कर्मण
इत्यादिना । अयं फलासक्तः कस्यिद्वास्मिन्लोके यत्किञ्चित्कर्म करोति तस्य कर्मणो भोगेनान्तमवसानं प्राप्य कर्म-
फलभोगसमाप्तिं गत्वा तस्मात्लोकाद्भूकयोगास्तुनरैति आगच्छति अस्मै लोकाय कर्मणे कर्मप्रधानत्वात्सर्वं लोकस्य
कर्मण इति विशेषणम् । अस्मिन्मनुष्यलोके कर्मकरणाद्यमित्यर्थः । तस्मादेवं फलासक्तसन्मनः कृत्वा तत्फलभोगार्थं
गच्छति ततश्च पुनः कर्मकरणाद्यमागच्छतीत्येवंभूतसंसारणप्रवाहस्य विना ब्रह्मज्ञानमुपलब्धेदास कर्मफलभोगावसाने
२० मुक्तिः शक्येति भावः । इदानीमज्ञानकारणककाम एव संसारसाधारणकारणमित्युक्तमुपसंहरति—इति नु कामय-
मान इति । इत्येवं नु खलु कामयमानः संसरतीति शेषः । एवमिदमा प्रबन्धेनावस्थाद्वयदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकभूतः
संसारः सकारणको दक्षितः । इदानीं योषिदालिङ्गनेनैव पुंसः सुषुप्तिं प्राप्स्यतात्मनः कामाविहीनं रूपं मोक्षदृष्टान्तभूतं
यदसिद्धन्दोषावधेनोक्तं तस्य दार्ष्टान्तिकभूतं सोपार्थं मोक्षस्वरूपमाह—अपाकामयमान इत्यादिना । अयशब्दः
संसारप्रकरणविच्छेदार्थः । यस्मात् कामयमान एवैवं संसरति तस्मादकामयमानो विद्वांसः क्वचित्संसरति न
२५ तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति वचनात्कामामावे तदुत्थसंसारहेतुकर्माभावाच्च । किं तर्हि ब्रह्मेन सन् ब्रह्माप्येत्यर्थः
मेगान्त्यः । भूतोऽकामयमानः स्यादित्यत आह—योऽकाम इति । बाह्येषु शब्दाद्यर्थेषु दृष्टिभूतिपूर्वकाः कामा यस्य
न सन्ति सोऽकाम इत्यर्थः । अकामोऽपि कृतो हेतोरित्यत आह—निष्काम इति । अतिप्रहृष्टाब्दिताः शब्दादि-
वासनात्मका अन्तस्था ये कामास्ते निर्गता यस्मात्स निष्कामः । अतोऽकामपदेन बाह्या निरस्यन्ते । निष्कामपदेन
तद्धेतुभूता आन्तरा इत्यपीनस्फुटमित्यर्थः । कर्त्तुं च निष्कामत्वं भवतीत्येवमाह—आत्मकाम इति । आत्मैव
३० सर्वमिति ज्ञानेन सर्वशब्दादिप्रपञ्चस्यात्मभात्रत्ये प्रतिपक्षे स्वातिरिक्तकाममित्यव्यवहित्यात्मककामत्वम् । अतः शब्दादि-
साध्यसुखस्यात्यात्मभात्रत्वात्तल्लैव कामो यस्य स आत्मकाम इत्यर्थः । अत एव आत्मकाम इति । आत्माः कामा येन
स आत्मकामः आत्मकामत्वादासकामत्वमित्यर्थः । अथावात्मैकत्वज्ञानाभावे अकामयमानत्वात्सम्भवात् संसरो दुर्वार
इत्यात्मज्ञानाय यतितव्यमिति सूचितं भवति । किमेवंविधस्य भवतीत्येवमाया भोक्ष एव भवतीत्याह—न तस्मात्प्राणा
उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति । तस्मादकामयमानाद्विदुषः सकाशात्प्राणा वागादयो नोत्क्रा-
३५ मन्ति कामामावेन कर्माभावे सति भयनकारणाभावात् किन्तु तत्कलोहनिक्षिप्तोदकविन्दुवदत्रैव ब्रह्मस्वरूपे एव
समवनीयन्ते सम्प्रलीयन्ते इत्यर्थः । स वा अकामयमानो जीवश्चेव ब्रह्मेन सन् सुषुप्तवस्थायामिवापरिच्छिन्न-
निर्विशेषाद्वैताच्छुचिर्ज्योतिःस्वभाव एव सन् ब्रह्माप्येति प्राप्नोति । नित्यप्राप्तत्वादेवाप्येति शब्देन प्राप्तिरूपवर्ध-
इत्यर्थः ॥८॥

तदेष श्लोको भवति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य
हृदि भिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति ॥९॥
तद्यथाऽहिनिर्वयनी । बल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं -
हेतेश्चायमनस्थिकोऽज्ञारीरः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैव लोक एव सन्नाडिति
होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते सहस्रं ददामोति होवाच जनको वैदेहः ॥१०॥ ५

इदानीं काममयः संसरतीति ब्राह्मणोक्त्यै यथा पूर्वप्रकरणे मन्त्रोदाहरणं कृतं तथाऽत्राप्युक्त्यै मन्त्रमुदा-
हरति—तदेष श्लोको भवति यदा सर्वे प्रमुच्यन्त इति । तत्तस्मिन्नुक्ते मोक्षतत्साधनेऽर्थे एष श्लोको मन्त्रो भवति ।
अस्यात्मकामस्य ब्रह्मविदो यदा यस्मिन्काले विद्यापरिपाकावस्थायामां हृदि भिता ये कामास्तृष्णात्वेन व्यवहृत्यमाणा
द्विविधेन्द्रियप्रवृत्तिहेतुभूताः सन्तो जगज्जनका वासनात्मकास्ते सर्वे समस्ताः प्रमुच्यन्ते समूलतो विधीयन्ते न तु
सुषुप्ताविव कारणात्मनाऽवतिष्ठन्ते । अथातो हेतोः समूलकामवियोगलक्षणात्तदा मर्त्यो मरणधर्माऽपि सप्तमृतोऽ- १०
मरणधर्मा भवतीति यावत् । ततश्च कामवियोगादमृतो भवतीति निर्द्वेषसामर्थ्याद्विद्यालक्षणा अनात्मविषयाः कामा
मृत्यवो भवन्तीत्यवगम्यते । किं तदमृतत्वं क्व वा भवतामृत उच्यते—अत्र ब्रह्म समश्नुत इति । अत्रास्मिन्नेव
शरीरे स्थितः सन् ब्रह्म समश्नुते ब्रह्मोमृतो भवति ब्रह्मभावापत्तिरलक्षणे मोक्ष एवामृतत्वं तच्च ज्ञानिशरीरे एव
कामनिवृत्त्याऽभिष्यज्यते स्वतः सिद्धमेवेत्यर्थः ॥९॥

ननु विदुषः सर्वात्मविद्ययाऽऽप्तमात्रत्वेन प्राणादिषु बाधितेष्वप्यसौ देहो चेदततः ततोऽस्य पूर्ववद्देहिन्त्वाद्विद्या- १५
वैयर्थ्यमेवेत्याशङ्क्या तस्मिन्नाकरणार्थं तावद्दृष्टान्तमाह—तद्यथाऽहिनिर्वयनी बल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतेति ।
तत्र च दृष्टान्तो यथा लोकेऽहिः सर्पो यस्या त्वचि नितरा लीयते सा सर्पत्वगह्निनिर्वयनी । सा मृता अहिदेहविमुक्ता
बल्मीके सर्पाश्चैव प्रत्यस्ता प्रतिक्षिप्ता संपणानात्मभावेन रित्यका सती शयीत वर्तते सर्पश्च यथा तत्र निर्गमनप्रवेशौ
कुर्वन्नापि निर्भमाहं कृति को वर्तत इत्यपरो दृष्टान्तोऽत्रार्थोऽवशिन्न इत्यर्थः । निर्मोकदृष्टान्तस्य तावद्वाष्ट्रान्तिकमाह—
एवमेवेदं शरीरं शेत इति । यथार्थं दृष्टान्त एवमिदं शरीरं स्थूलं सूक्ष्म च सर्पस्थानीयेन मुक्तेन परित्यक्तं मृतमिव २०
सम्बन्धवर्जितं श्येते विद्यया सम्बन्धहेतोरविद्यायाः समुच्छेदादिति भावः । ननु दृष्टान्ते सर्पतस्मिन्मोक्योभेदेनावस्थिति-
वद्वाष्ट्रान्तिकेऽपि विद्वत्तद्देह्योस्तथा स्यादन्यथा देहदेहिन्भावसिद्धेरिति चेत्, न, यथा अहिनिर्मोक्योः पूर्ववदिदानी
मपिः सम्बन्धो नास्ति तद्वद्विद्वत्तद्देह्योरपि पूर्ववन्मिथ्याभिमानाख्यः सम्बन्ध इदानीं नास्तीत्येतावन्मात्रार्थस्यात्र
विवक्षितत्वादित्यभिप्रेत्य सर्पदृष्टान्तस्य वाष्ट्रान्तिकमाह—अथायमनस्थिकोऽज्ञारीरः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैव लोक एव
सन्नाडिति होवाच याज्ञवल्क्य इति । अथशब्दो हेत्यर्थः । अथ सकारणस्य देहस्य, त्यागादित्यर्थः । अयमात्मा २५
आत्मस्वरूपापन्नो विद्वाननस्थिकः अस्थीनि मरणधर्मकशरीरगतमज्जास्थित्वावमेदःसुप्तत्वचासुप्तलक्षणम् । न विद्यते
अस्य मरणधर्मकं मज्जादिकं यस्मिन्सोऽनस्थिकः अमृत इत्यर्थः । तथा चाग्निरहस्ये श्रूयते (१०.१.३) । “उभवं
हैतदग्रे प्रजापतिरास मर्त्यं चैवामृतं चेति प्रकृत्य अथ पुरीषत्रिवपति तद्वास्यैतदस्येव तद्वैतमर्त्यं मर्त्यं ह्यस्यी”ति ।
अमृतः कुतो हेतोरित्यत आह—अज्ञारीरः अविद्यादृष्ट्या शरीरस्थो स्वदृष्ट्याऽज्ञारीर एव । अत एव प्राज्ञः साक्षी ।
स चैतद्विशेषणावशिष्टो विद्वान् ब्रह्मैव अनायादिवर्जितः परमात्मेव । ब्रह्मशब्दस्य कमलसनादिविषयत्वं वारियन्तुं ३०
लोक एव स्वप्रकाश एवेति विशेषणं बोध्यम् । याज्ञवल्क्यो मुनिः सन्नाडिति राजानं समोद्य इत्येवं ह किल उवाच
उक्त्वान् । तथा चास्यैकरसब्रह्मभूतस्य विदुषो देहसम्बन्धहेतुज्ञानचवस्तो पूर्ववच्छरीराभिमानाभावान्न विद्यावैयर्थ्य-
मिति नहि तत्र शङ्क्येति भावः । यः पूर्वं मुनिना विमोक्षार्थं कामप्रश्नो वरो दत्तः स यद्यपि सहेतुको वन्धमोक्षार्थ-
लक्षणे दृष्टान्तपूर्वको जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकाख्यधारिण्या श्रुत्या सविस्तरे निर्णीतस्तथापि मोक्षसाधनात्मज्ञान-
हेतुसंन्यासस्य पूर्वमसकृदुक्त्यै ज्ञानोत्पत्त्यन्तरङ्गभूतधर्मादीनां तत्रानुक्त्वार्तः नह्यभ्युपेयि सन्त्यासो विद्यासाधनत्वेन ३५
विधातव्य इति वक्तव्यशेषसम्भवात् सहस्रदानमेव राजा स्वर्गज्ञासाधनित्युक्त्यर्थं सूचयन् प्रतिजज्ञ न सर्वस्वमित्यभि-
प्रेत्याह श्रुतिः—सोऽहं भगवते सहस्रं ददामोति होवाच जनको वैदेह इति । सोऽहमित्यर्थं विमोक्षितवते भगवते सहस्र
ददामील्यदि पूर्ववत् । नन्वेवं वक्तव्यं शेषोऽस्ति चेदत्राजा पूर्ववदत ऊढं विमोक्षायैव ब्रूहीति कस्मात्प्रापच्छादिति चेत् ।
सत्यं शास्त्रे आलोच्यमाने ज्ञानादन्यत्र साक्षान्मोक्षसाधनमीक्ष्यते । संन्यासादेस्तु तद्द्वारेव साधनत्वादिति विवक्षन्

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्मूर्तिमुपासते ।

ततोभूय इव ते तमो य उ सम्मूर्त्या रताः ॥१३॥

असूर्या नाम ते लोकाः । अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

तास्ते प्रेत्यापिगच्छन्त्यविद्वांसोऽबुधाः जनाः ॥१४॥

तदेव सन्तः । तद्बु तद्बुचामो न चेदवेदी महती विनष्टिः ।

ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्ति ॥१५॥

आत्मानं चेद्विजानीयात् । अयमस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरभनुसञ्चरेत् ॥१६॥

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा । अस्मिन्सन्देहे गहने प्रविष्टः ।

स विद्वद्वत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥१७॥

प्रस्तुत ज्ञानमार्गस्तुत्यर्थं मार्गान्तरं निन्दति—अन्ध तमः अदर्शनात्मकं तमो मोहादिपदवाच्यं संसारनियामकं प्रविशन्ति प्रपद्यन्ते । के ? ते ये असम्मूर्तिं सम्भवनं सम्मूर्तिः सा यस्य कार्यस्य सा सम्मूर्तिस्तस्या अन्या असम्मूर्तिर्वैवता-प्रकृतिः कारणमव्याकृताख्यं तामसंभूतं अव्याकृताख्या प्रकृतिं कारणमविद्याकामकर्मबीजभूतामवर्षानात्मिकाभूतासते अनुवर्तन्ते इति यावत् । ततस्तस्मादपि भूय इव बहुतरंगिव ते तमः प्रविशन्ति । के ? ये उ तु सम्मूर्त्या कार्यं ब्रह्मणि हिरण्यमर्माख्ये रताः आसका उपनिषदर्शानपेक्षिण इति यावत् । अतो युक्तमात्मज्ञानहीनानां तेषामविद्याऽऽयतन- १५ मित्यर्थः ॥१३॥

तन्नेवं यदि तेऽदर्शानलक्षणं तमः प्रविशन्ति तर्हि का क्षतिरित्याशङ्क्यामाह—असूर्या नाम ते लोका इति । ये लोका अन्धेन तमसाऽऽवृता व्यासास्ते लोका असुर्यास्तोऽबुधः खसमन्विता नाम प्रसिद्धाः असुषु रमन्ते इति व्युत्पत्तेः परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽयमुसुरास्तेषां स्वभूता असूर्या निष्कृष्टा इति यावत् । तांल्लोकान् ते प्रेत्य मृत्वा अपि-गच्छन्ति । अप्ययमेकीभावः तं प्राप्नुवन्ति के ? ये अविद्वांसः न केवलं सामान्यतोऽविद्वांसः किन्तु अबुधा आत्माव- २० गमर्जिता जनाः प्राकृता जनधर्मिणो वा । अतो दुःखप्राप्तेः सुखहानिरेव क्षतिरित्यर्थः ॥१४॥

न केवलं ब्रह्मविदो विद्या कृतकृत्यत्वे श्रुतिप्रतिपत्तिरेव किन्तु स्वानुभवसम्मादोऽयस्तीत्याह—तदेव सन्तस्तद्बु तद्बुचाम इति । तदेव तत्रैव प्रसिद्धेऽनेकानर्थसङ्कुले देहे एवाज्ञानबीर्षनिद्राऽऽहिताः सन्तो वर्तमाना वयं तनु तदानीमेव कथंचित् कल्मषक्षयात्तद्वद्ब्रह्म भवामो वर्तामहे । अहो कृतार्था वयमित्यभिप्रायः । ब्रह्मभावज्ञाने सति कृतार्थत्वं श्रुत्यनुभवस्याभूत्वा तदभावे दोषमाह—न चेदवेदी महती विनष्टरिति । यद्ब्रह्मसत्त्वं न चेद्विदितवन्त- २५ स्तर्ह्यहमेदी अविद्वान् भवेयमिति शेषः । वेदनं वेदः सोऽस्यास्तोति वेदो न वेदी गवेदी । तदा महती अनन्तपरिमाणा जन्ममरणादिलक्षणा विनष्टविनशनं स्यादिति शेषः । एवं पूर्वार्द्धेनोक्तमेवार्थमुत्तरार्द्धेन प्रपञ्चयति—ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्तीति । यथा वयं ब्रह्मविदो भूत्वाऽऽमाद्दिनशनादिभूता एवं ये तद्वद्ब्रह्म विदुस्तेऽयमृता भूता भवन्ति अथ पुनर्ये एवं न विदुस्ते इतरेऽब्रह्मविदो जननमरणादिलक्षण दुःखमेवोपयन्ति प्रतिपद्यन्ते न कदाचिदपि दुःखाश्रितवर्तन इत्यर्थः ॥१५॥

तदेव मार्गान्तरनिन्द्याव्याजेनात्मज्ञानमार्गः स्तुतः पुनरपि तस्तुत्यर्थमेव तन्निष्ठस्य कामक्लेशराहित्यं दर्श- ३० यति—आत्मानं चेद्विजानीयादिति । “अयमात्मा ब्रह्म” “अहं ब्रह्मास्मि” “तत्त्वमसी”त्यादिवाक्यात् पुरुषः पुमानर्थं परमात्माख्योऽहमेवेत्यात्मानं ह्रस्वमञ्जनायाद्यतोतं च सत्कर्मचित्तत्वबुद्धिर्नो यः जानीयात्तर्हि स किमिच्छन् सर्वस्य वस्तुजातस्यात्ममात्रत्वात्स्वरूपव्यतिरिक्तं किं वस्तु फलभूतमिच्छेन्न किञ्चिदपीत्याक्षेपायः किञ्चिद्वः । तदेव प्रकटयति कस्य कामाय कस्मै फलाय शरीरभनुसञ्चरेत् अनुसङ्गच्छेत् शरीरोपायकृतदुःखमनु दुःखी स्यात् शरीराद्विभ्रजत्वेनात्मनः साक्षात्कृतत्वात् तद्दुःखेन विद्वान् दुःखी स्यादित्यर्थः ॥१६॥

न केवलमात्मविचारसिक्तस्य कामक्लेशराहित्यं किन्तु कृतकृत्यता चास्तोत्याह—यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मेति । अस्मिन् प्रसिद्धे देहे तेजोब्रह्मादिभिर्मूर्तेः सद्विद्यते समुपचीयते इति सन्देहो देहस्तस्मिन्सन्देहे । कथंभूते आध्यात्मिकादोनामर्थानामतिसङ्क्रादगुणप्रधानभावेन पृथक्करणयोग्यतया गहने दुर्निजये जन्ममृत्यव्यतिष्ठ आत्मा

यदेतमनुपश्यति । आत्मानं देवमज्ञसा ।
 ईशानं भूतभव्यस्य न तदा विचिकित्सति ॥१८॥
 यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः । आकाशाश्च प्रतिष्ठिताः ।
 तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्माभूतोऽमृतम् ॥१९॥
 यस्मादवर्वासंवत्सरः । अहोभिः परिवर्तते ।
 तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥२०॥

प्राणस्य प्राणम् । उत चक्षुषश्चक्षुस्तु श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः ।

ते निचिक्षुर्ब्रह्म पुराणमन्यं मनसैवाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन ॥२१॥

यस्य ब्राह्मणस्य यद्वा येन ब्राह्मणेनानुवित्तोऽनुलब्धः प्रतिबुद्धः अहमस्मि परं ब्रह्मैवेवं प्रत्यगात्मत्वेन साक्षात्कृतम्
 १० वर्तते इति शेषः । स ब्राह्मणो विश्वकृद्विश्वस्य कर्ता कृतकृत्यः पूर्ण इत्यर्थः । ननु विश्वकृत्त्वं परप्रयुक्तमेव स्यादित्यत आह—तस्य लोक इति । तस्य ब्राह्मणस्य सर्वोऽपि प्रपञ्चो लोक आत्मेत्यर्थः । ननु तर्हि लोकलोकिनोर्भेद एव स्यादित्यत आह—स उ लोक एवेति । सोऽपि ब्राह्मणः सर्वस्य प्रपञ्चस्य लोक एवात्मेत्यर्थः । तथा च येन ब्राह्मणेन प्रत्यगात्मा प्रतिबुद्धतयाऽनुवित्तः स न संसारी किं तु पर एव यस्माद्विश्वकर्ता सर्वस्य चात्मा सर्वं चात्मा तस्माच्च परमात्मा सर्वप्रकारभेदरहितः पूर्णतया वर्तते स एवाहमस्मीत्यात्माऽनुसन्धातव्य इति तात्पर्यार्थः ॥१७॥

१५ किं च विदुषो विहिताकरणादिप्रयुक्तं भयं नास्तीति विद्या स्तोतुं मन्त्रान्तरमाह—यदेतमनुपश्यतीति । यदा पुनः कथञ्चित्परमकारणिकं कश्चिदाचार्यं प्राप्य ततो लब्धप्रसादः सन्ननु पश्चादेतं ब्रह्मयस्यमात्मानं देवं धीतनात्मकम् । यद्वा यथा कर्मानुरूपं सर्वप्रणिगमकफलानां दातारं देवं भूतभव्यस्य कालत्रयस्येशानं स्वामिनमज्ञसा साक्षात्पश्यति अहं ब्रह्मास्मीत्यात्मत्वेन विजानाति । तदा तदानीं न विचिकित्सति न संशयानो भवति अहमस्मि सर्वात्मा परं ब्रह्मैति निश्चितमतिर्भवतीत्यर्थः । "विचिकित्सा तु संशयः" इत्यमरः । यद्वा न विचिकित्सति न निन्दति सर्वस्यात्म-
 २० नात्रत्वदर्शने निन्दनीयस्य स्वस्य परस्य बाष्पावादित्यर्थः । यद्वा तदज्ञानान्तरं स्वात्मानमकृतात्थत्वेन न गृह्य-
 तीत्यर्थः ॥१८॥

इदानीं तस्यात्मनोऽमृतत्वं सर्वाधिष्ठानत्वेन साधयति—यस्मिन्पञ्च पञ्च जना इति । यस्मिन्ब्रह्मणि पञ्च संख्याताः पञ्चजना पञ्चजनसंज्ञकाः गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि आकाशान्ताः प्रतिष्ठिताः । यद्वा प्राणादयो वाय्व्येषादिति न्यायेन प्राणक्षयः श्रोत्रमन्नं मनश्चेति पञ्च जनाः प्रतिष्ठिताः आकाशश्च यस्मिन्सूत्रमोतं च प्रोतं च
 २५ सोऽप्याकृताख्यश्च यस्मिन्प्रतिष्ठितः "एतद्दे"तदक्षरं गार्गि यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्युक्तत्वात् । तमेवात्मानं ब्रह्माभूतं विद्वानहममृत इति मन्ये जने । मर्त्यत्वस्याज्ज्ञानमात्रकृतत्वात्तस्य च नष्टत्वादित्यर्थः ॥१९॥

मन्वीश्वरोऽपि कालावच्छिन्नोऽतो न कालत्रयं प्रत्यस्येश्वरात्वसम्भव इत्ययं आह—यस्मादवर्वासंवत्सर इति । अयं संवत्सरख्यः स्वावयवैरहोरात्रैः कार्यनातं परिच्छिन्दन् यस्मादीश्वरावयविव परिवर्तते न तमपि परिच्छिनति । एवमीश्वरस्य समस्तविक्रियाहेतुकाकालात्क्रमणोक्त्या जन्मादिविकाराः प्रतिविद्धा वेदितव्याः । एवंभूतं तदीश्वरात्मकं
 ३० ज्योतिष्मन्तश्च ते प्रसिद्धाः तस्मादायुः कामेनायुर्गणेन ब्रह्मोपास्यमित्यर्थः ॥२०॥

पूर्वतरस्मिन् मन्त्रे पञ्चजनप्रतिष्ठाभूतब्रह्मविवभूतो भवतीत्युक्तम् । कथं पुनरेवंविधब्रह्मविद्योदयोः स्यादित्य-
 पेक्षायां तदुदयप्रकारमाह—प्राणस्य प्राणसिति । प्राणनादिक्रिया क्रुर्वन्ति प्राणः स्वस्यानात्मत्वजडताभ्यां सत्ता-
 स्फूर्त्योः स्वतोऽसम्भवासित्यसिद्धस्वप्रकाशात्मन्योतिषा भास्यमान एव स्फूर्तिं कुञ्जे । अतस्तस्य ब्रह्म प्राणस्यापि
 प्राणं तथा चक्षुरादीनामपि ब्रह्मप्रकाशसम्पत्त्यनविष्टितानां काष्ठलोष्टादिसमत्वेन दर्शनादिक्रियायामस्वातन्त्र्यात्तत्र-
 ३५ भासकमात्मन्योतिः चक्षुषोऽपि चक्षुरित्यादितुल्यं व्याख्यातम् । उतचन्द्रोऽप्यर्थः । तथा च विमर्शानि केनविधिविष्टितानि
 वर्तन्ते करणत्वाद्वास्यादिवदित्येवं प्राणादिव्यापारानुमितास्तित्वं तद्विच्छेदत्वेन बुद्ध प्रत्यगात्मानं ये विदुस्ते ब्राह्मणा
 अग्रमग्रे भव्युः । अत एव पुराणं चिरन्तनं ब्रह्म निचिक्षुः निश्चयेन ज्ञातवन्तः । अत एव त्वपदार्थपरिग्रहोप-
 न

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । मनसैवानुद्गृह्यमेतदप्रमयं ध्रुवम् ॥२२॥
 विरजः पर आकाशात् । अज आत्मा महान्ध्रुवः । तमेव धीरो विज्ञाय
 प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुष्यायाद्बहुञ्छब्दान्वाचो विष्णुपत्नं हि तदिति ॥२३॥
 स वा अयमात्मा । सर्वस्य बहो सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रज्ञास्ति

प्रकरणे यथोक्तब्रह्मविद्योदयः स्यादिति भावः । एवंविषयब्रह्मवासी किं साधनमित्यपेक्षया श्रवणादिसंस्कृतं मन एव ५
 यथोक्तप्रकरणब्रह्मधीसाधनमित्याह—मनसैवाप्तव्यमिति । उक्तलक्षणं ब्रह्म मनसैवाप्तव्यं प्राप्य न साधनान्तरेणेत्यर्थः ।
 यद्यपि “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे”त्यादिना मनसैवाप्तव्यमित्युच्यते । अत एव वृत्तिव्याप्यं ब्रह्मेत्य-
 भ्युपगच्छति शास्त्रतः । नन्वेवमाप्त्याप्तव्यादिभावेन भेदः स्यादित्याशङ्क्यामाह—नेह नानास्ति किञ्चनेति । इहावाप्ति-
 विषये ब्रह्मणि किञ्चिदपि नाना भेदोविद्याचारोपपन्नव्यतिरेकेण परमार्थतो नास्तीत्यर्थः ॥२२॥

इदानीं भेदवर्जननिन्दया नानात्माभावं श्रवयति—मृत्योः स मृत्युमाप्नोति । इवशब्दोऽभिप्रायार्थः । य इह १०
 ब्रह्मणि नानेव पश्यति स मृत्योर्मरणात् पुनर्मृत्युमाप्नोति जन्ममरणसंसारचक्रे परिभ्रमतीत्यर्थः । द्वैताभावे कथमनु-
 द्रष्टव्यमित्यपेक्षायामाह—मनसैवानुद्गृह्यमिति । यस्मादेतादृशं ब्रह्म तस्मान्मनसैव श्रवणादिकमनुद्गृह्यं साक्षात्कर्तव्यं
 यस्माद्वैकरसं तस्मादेतद्ब्रह्माप्रमयमप्रमेयम् । तथा ध्रुवं नित्यमविचालीत्यर्थः ॥२२॥

उक्तं ध्रुवत्वं सोपस्करमुपादयति—विरजः पर आकाशादिति । धर्माधर्मादिलक्षणं रजो विगतं यस्मात्स
 विरजः अत आकाशादव्याकृतास्वात्परो व्यतिरिक्तः । अत एवाजो न जायत इत्यजः जनननिषेधाच्चास्ति- १५
 विपरिणमते वद्धति अपक्षीयते विनश्यतीत्युक्ताः सर्वे भावविकारा निषिद्धा वेदितव्यास्तेषां अन्मादित्यात् । एवंभूत
 आत्मा किंपरिमाण इत्युच्यते महान् परिमाणतो महत्तमः “यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिदस्मान् नाणीयो न ज्यायोऽस्ति
 किञ्चि”दिति श्रुत्यन्तरात् । तस्माद्द्रुवो अविनाशीत्यर्थः । यथोक्तं वस्तुदर्शनं निगमयति—तमेव धीरो विज्ञायेति । धीरो
 धीमान्ब्राह्मणस्तमेव नित्यशुद्धत्वादिलक्षणमात्मानं विज्ञाय पदार्थशुद्धिं सम्प्राप्त्य शास्त्रत उपदेशतश्च प्रज्ञां वाक्यार्थ-
 ज्ञानलक्षणात्मबोधोक्तोक्तान्वाप्नोति ॥ परमपुरुषार्थहितुभूतां तत्त्वमस्यादिवाक्यवशात् कुर्वीत सम्पादयेदित्यर्थः । २०
 बहुशास्त्राव्ययने दोषमाह—नानुष्यायाद्बहुञ्छब्दानिति । बहुन्यभूतान्वाद्वासानुष्यायासानुचित्येत । बहुशब्दाव्ययन-
 निषेधहेतुः वाचो विरुपापनं हि तदिति । हि यस्माद्बहुशब्दाव्ययनं वाचो वागिन्द्रियस्य विष्णुपत्नं विशेषेण श्लाकिकं
 श्रमजनकं तस्माद्बहुशब्दासानुष्यायेदित्यर्थः । इतिशब्दो मन्त्रोदाहरणसामर्थ्यः । अत्र बहुशब्दाभ्यासप्रतिषेध-
 सामर्थ्यादात्मयाथात्म्यावबोधहेतुत्वशब्दाभ्यासोऽनुज्ञायते । अन्या वाचो विमुञ्चय ओमित्येवं ध्यायय आत्मान-
 मित्याश्रयणश्रुतेरिति भावः ॥२३॥

२५

पूर्वं “तदेव सत्तरसह कर्मणैती”त्यादिमन्त्रेण “स यत्रायं शारीर आत्माऽब्रह्मस्य”त्यादिब्राह्मणेन च कामादि-
 हेतुसहितो मुमुक्षूणां हेयत्वेनोक्तो “यदा सर्वं प्रमुच्यन्त” इत्यादिमन्त्रेण अथाकामयमान इत्यादिब्राह्मणेन च
 सैषाप्तेवामिलषितः सत्यधीहेतुको मोक्ष उक्तः । पुनश्च तत्त्वस्वरूपणः पन्था वितर इत्यादिश्लोकाः प्रपञ्चितम् ।
 इदानीं विविदिषावाक्येन ब्रह्मात्मनि कृत्स्नस्य वेदस्य काम्यरागविजितस्य विनियोगकथनार्थमस्मिन्नध्याये उक्तं
 सफलमात्मज्ञानमसं वा अयमात्मेत्यारभ्य एषां लोकानामसम्भेदायेत्येवमन्तेनानुवृत्ते । सशब्देन ज्योतिर्ब्राह्मणोक्त- ३०
 विज्ञानमयलक्षणं जीवं परामृष्य तमेव वैशब्देन स्मारयित्वा तस्य विरजः पर आकाशादज आत्मेत्यव्यवहितोक्तेन
 परेणात्मनैवमितिशब्देन श्रुतिनिर्दिष्टतीति “स वा अयमि”ति पदत्रयसमुदायार्थः । इत्यमुकमात्मज्ञानमनुष्ठ तत्फल-
 माह—सर्वस्य बहोऽस्यादिना । सर्वस्य ब्रह्मेन्द्रादेर्वशी सर्वो हि ब्रह्मेन्द्रादिगणोऽस्य वशे वर्तत इति यावत् । “एतस्य
 वा अक्षरस्य प्रज्ञासन” इत्यादिनोक्तत्वात् । सर्वस्यतद्वशवर्तित्वे हेतुः यतः सर्वस्य ब्रह्मेन्द्रादेरीशानः स्वामी । ननु यथा
 वलवत्तरामात्मादीन्प्रति राजपुत्रस्य राजादिकृतमेवेत्येवं तद्वदेवास्यापि स्यादित्यतः सर्वस्याधिपतिरिति विशेषणम् । ३५
 अधिपतिरविष्ठाप्य पालयिता महाराजवत्स्वतन्त्र इति यावत् । अधिपतित्वादीगानः ईशत्वाच्च वगीत्यर्थः । किं च
 सर्वमिदं प्रज्ञास्ति यदिदं किञ्चेति । यत्किञ्चिद्विदं सर्वं जगत् प्रज्ञास्ति । नन्वेवं शास्त्रान्तोक्तवत् धर्माधर्मसंयोग
 ईश्वरात्मनः स्यादित्यत आह—स न साधुना कर्मणा भूयानिति । सोऽधिपतिर्विद्वान् साधुना शास्त्रविहितेन
 कर्मणा पूर्वविस्थातो भूयान्न भवति न वद्धते असाधुना शास्त्रप्रतिपिद्धेन कर्मणा प्रागवस्थातो नो एव

यदिवं किञ्च स न साधुना कर्मणा भूयासो एवासाधुना कनीयानेव भूताधि-
पतिरेष लोकेदवर एष लोकपालः स सेतुविधरण एषां लोकानामसंभेदाय ॥२४॥
तमेतं वेदानुबचनेन विविदिषन्ति । ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन
चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्ति ॥२५॥

- ५ कनीयानल्पीयान् अल्पतरो न भवत्येवेत्यर्थः । पालनादिकर्तुः तज्जन्यधर्मादिफलसम्बन्धः कथं नास्तीत्यभिप्रेत्य
विद्वांसं विशिनष्टि-एष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर इति । यस्मादेव विद्वान् भूताधिपतिर्भूतमानस्य स्थावरजङ्गमाल-
कस्याधिपतिस्तत्सत्तानियामकः कार्याणां कारणाधीनसत्ताकत्वात् । तथा एष ईश्वरो लोकेश्वरः लोकस्य धर्मादिरपि
इष्टितुं शीलमस्य स लोकेश्वरो धर्मादिरपि नियमनशीलः इत्यर्थः । तस्माच्च कामकर्मविद्यापरतन्त्राविद्वज्जीववदस्य
धर्मादिसम्बन्धोऽस्ति । तर्था एष लोकपालः लोकान् जनितकार्याणि भूतानि तत्सत्तीक्ष्णेत तत्र तत्र चैतनात्वेण च
१० पात्यतीति लोकपालः । किं च यथोदकप्रवाहविद्यम्बकः सेतुस्तद्वदेव स परमात्मा सेतुः किंविशिष्टः विधरणो
विधारण यथा सेतुः सीमादिव्यवस्थां विधारयति तथा वर्णाधमादिव्यवस्थाया विचारयितेत्यर्थः । किमर्थम् ? एषा
मूरादिब्रह्मलोकान्तानां लोकानामसम्भेदाय । सम्भेदः सार्क्यं तदभावाय । एवं राजवैलक्षण्यान्नास्य तद्धर्मादिसम्बन्ध
इत्यर्थः ॥२४॥

- यदर्थमेवाऽस्मिन्नध्याये 'वाचो' विस्लापनं हि तदिदंति लोकान्तेन विहिता सफला ब्रह्मविद्याज्जुहिता तं
१५ काम्यैकदेशवर्जितस्य कृत्स्नस्य कर्मकाण्डस्य विद्यायां परम्परया विनियोगं दर्शयति—तमेतं वेदानुबचनेन 'बविबिबन्ति
ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चेति । त्रयाणामपि वर्णानामध्ययनादावधिकृतत्वाच्च द्विजमात्रमधिकारि
बोद्धव्यं वेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकोऽनूच्यते गुरुचचारणानन्तरं पठ्यते इति वेदानुबचनं वेदाव्ययम् । तथा च द्विजोऽ-
धिकारी तमेतं मन्त्रोक्तविद्योपनिषदिपनिषदं पुरुषं वेदानुबचनेन नित्यस्वाध्यायलक्षणेनान्तःकरणशुद्धिद्वारा विविदिषन्ति
वेदितुमिच्छन्ति न तु विदित्येषां स्वातन्त्र्येणेश्वरात्मविषयाया वृमुत्साया अपि दुर्लभत्वात् त्वमिषदं पुरुषमिति
२० तद्विदितुः पुरुषस्येश्वरस्योपनिषदेकस्यैवावगमाच्च न साक्षाद्देवार्थं वेदानुबचनादीनि किं तु विविदिषाद्यभिप्रेति ।
तथा ब्रह्मचर्येण स्त्रीपरिग्रहनिवृत्तिलक्षणेन वैश्वेनेन ब्रह्मचारिकर्मणा । तथा तपसा नियमेन शास्त्रीयपारलौकिक-
जपाध्याङ्गविधिवद्वात् शीतादिब्रह्मसहस्रं तपस्तेन तपसा । तथा श्रद्धयाऽऽवृष्टार्थेषु कर्मषु देवताज्ञानादिषु च वेदमोधि-
तेष्वास्तिभ्यवुद्धिः श्रद्धा तथा । यज्ञेन ब्रह्मयज्ञेन ज्ञानयज्ञेन च तथाज्ञानकेन कामानशनलक्षणेन च विविदिषन्तीति
प्रत्येकं सम्बन्धः । अत्र कामानशनसेवानाशकं न तु भोजनाभावस्तथा सति मरणसम्भवेनात्मविशिष्टोत्पत्तेरनव-
२५ काशात् । यद्वा सकल्पपूर्वकं मरणान्तमशनवर्जनमनाशकम् । वेदानुबचनादेरनाशकस्य वैद्विकविधिविद्यासाधनत्वे
नियमाभावाद्वैद्विकस्यापि साधनस्य जन्मान्तरविविदिषाद्वारा मुक्तिहेतुत्वाच्च । तथा चास्मिन् जन्मानि साधनचतुष्टय-
सम्पत्तिश्चेन्न जाता तद्ध्यामिरणान्तिकमनश्चनं कुर्यात् । यथा पुनरिदं साधनचतुष्टयसम्पन्नो भवति तदाऽऽमरणमनश्चनं
दूरादेव त्यजेत् । तस्य 'श्रोतव्यो मन्तव्यः' इत्यादिश्रुत्या श्रवणादावेव नियुक्तत्वादिति भावः । तस्माद्देवे यानि काम्यानि
कर्मण्युक्तानि गर्भेवासाधनार्थहेतव इति यदा ज्ञायन्ते तदा तेषु जिह्वासापावर्तते । ततश्च नित्यानुष्ठानात्परिशुद्ध-
३० बुद्धेर्विविदिषाद्वारा कर्मणो मुक्तिहेतुत्वे सिद्धेति तात्पर्यं बोद्धव्यम् । एवं कर्मकाण्डोक्त-
रध्ययनादिकर्ममिसत्प्रभवेनेच्छतः किं स्यादित्यत आह—एतमेव विदित्वा मुनिर्भवतीति । उक्तैस्त्वैः शुद्धिद्वारा
विविदिषोत्पत्तौ गुप्तादोषसर्पणं श्रवणानुष्ठानं चैत्येन क्रमेणैतमेव मोक्षप्रकरणं मन्त्रब्राह्मणाम्युक्तलक्षणात्सात्त्विकमेव
विदित्वा साक्षात्कृत्य मुनिर्भवति मननगीलो योगी भवतीत्यर्थः । एतमेवेत्येवधारणात् प्रत्यागात्मवेदनमेव मुनित्व-
हेतुर्न कर्मभेदेतद्भेदज्ञानादिका । अतः अविद्याजिरोध्यविद्योत्थकर्मत्यागिनां सत्यासिनामेव मुनिर्भवति न
३५ कर्मिणामित्यर्थादुक्तं भवति । इदानीमर्थोक्तं सत्यात्वं मुनिप्राप्त्यात्यलोकमिच्छता तत्साधनत्वेन विदधति—एतमेव
प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्तीति । एतमेव प्रकृतमात्मानं स्वलोकमन्तःकरणशुद्धिद्वारा ईप्सन्तं आप्तुमिच्छन्ती
विविदिषन्तः प्रव्राजिनः प्रव्रजन्तिष्विला वैराग्यातिशयस्याल्लिनो भूभुक्षवः प्रव्रजन्ति प्रकर्षेण सर्वाणि कर्माणि सत्यस्यन्तीति
सत्यासो विधीयते । "आन्तेयोऽष्टाकपालो भवती"तिवदित्यर्थः । एतमेव लोकमीप्सन्त इत्यवधारणात् बाह्यलोकत्र-
येऽसूना न पारिव्राज्येऽधिकार इति गम्यते । नहि गङ्गाद्वारं प्रति जिगमिषोः काशीनिवासिनः पूर्वाभिमुखगमनं

एतद्द स्म वै तत्पूर्वं ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं
प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च
वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्पायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव
पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोमे ह्येते एषणे एव भवतः ॥२६॥
स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यतेऽजीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गोऽसितो न
सज्यते न व्यथत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युमे उमे ह्येष एते
तरत्यमृतः साध्वसाधुनी नैनं कृताकृते तपतो नास्य केनचन कर्मणा लोको मीयते ॥२७॥

साधनम् । सोऽयं मनुष्यलोकः । पुत्रेणैव जन्मो नान्येन कर्मणा, कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इति श्रुत्या ब्राह्म-
लोकश्चाधिनां पुत्रादिसाधनान्तरस्य नियमितत्वात् ॥२६॥

नन्वत्र कथं संन्यासे विधिरिति निश्चेतुं शक्यते प्रव्रजन्तीति वर्तमानोपदेशादिति संशये अनन्ययासिद्धार्थ- १०
वादवशाद्विधिरिव निश्चय इत्यभिप्रेत्यास्य विधित्वनिर्णयहेतुमर्थवादं दर्शयति—एतद्द स्म वै तत्पूर्वं ब्राह्मणा अनूचाना
विद्वांसः प्रजां न कामयन्त इत्यादिना । ह स्मेत्येते वृत्तार्थी निपाती । वैशब्दः स्मरणार्थः । तदेतद्वित्तपदान्यां तदेतदात्म-
लोकाधिना पारिव्राज्ये कारणमुच्यत इति श्रुतेः प्रतिज्ञा गम्यते । अत्र प्रजाशब्दः कर्मोपासनयोऽप्युपलक्षणार्थः । तथा
च तदेतत्पारिव्राज्ये स्पष्ट कारणं ह किंल वै स्मर्यते पूर्वैऽतिश्रान्तकालिका ब्राह्मणजातिमनो अनूचाना अनुवचन-
समर्था विद्वांसः आत्मज्ञाः प्रजां तदुपलक्षिते कर्मविधे च न कामयन्ते स्म पुत्रादिसाधनानि नानुतिष्ठन्तीत्यर्थः । १५
ननु पुत्रादिसाधन परित्यजता तेषां कोऽभिप्राय इत्यत आह—किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक
इतीति । येषां नोऽयमात्मा परमार्थदशिलाभयं नित्यसन्निहितोऽयनायादिर्वाजितः आत्मेव लोकः पुरुषार्थः ते धर्मं प्रजया
पुत्रकर्मापरिविद्याभिलोककत्रयसाधनभूताभिः किं करिष्यामः । लोकत्रयहेतुपुत्रादिसाधनं नैव पश्याम इति पुत्रादिक-
भाषिपन्तीत्यर्थः । इतिशब्दोऽभिप्रायसमाप्तिबोधकः । ननु ते पूर्वं ब्राह्मणा एवं साध्यसाधनव्यवहारं निन्दन्तस्तस्या-
विद्वद्भिषयत्वमापाद्य किं कृतवन्त इत्यपेक्षायामाह—ते ह पुत्रैषणायाश्चेत्यादि । एषणे एव भवत इत्यन्तं व्याख्यातम् । २०
यस्मादेवं पूर्वं विद्वांसः प्रजादिभ्यो निवृत्ताः प्रव्रजिता एव तस्मादधुनातना अपि प्रव्रजेयुरित्येवमर्थवादवाक्यं विधिवान्य-
मन्तरेणासबद्धबभानं स्वसंबन्धसिद्धये लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्तीत्यस्य संन्यासविधिवान्यत्वं निश्चाययतीति सिद्धम् ॥२६॥

नन्वेवमप्यात्मलोकाधिना किमिति नियमेन पारिव्राज्यमेव विधीयते कर्मणामपि तत्साधनत्वेनानुष्ठेयत्वा-
दित्याशङ्क्यां तस्यात्मलोकस्योत्पाद्यादिविलक्षणत्वेन कर्मासंबन्धात् कर्म तदर्थिनानुष्ठेयमित्यभिप्रेत्याह—स एष
नेति नेत्यात्मेत्यादिना शक्यत इत्यन्तं । व्याख्यातायमेतच्छाकल्यब्राह्मणे । ननु य एवं सर्वपणाशिनिवृत्तः स एष नेति २५
नेत्यादिलक्षणमात्मानमात्मत्वेनावयम्य तदुपेणैव वर्तते तस्य कर्मानारम्भमाणस्य ब्रह्मविदः किं स्यादित्यपेक्षायामाह—
अतः पापमकरवमित्यादि । अतोऽस्माद्विमित्ताच्छरीरधारणादिहेतोरविवेककृताद्वागादेः पापमुपपुण्यं कर्माकरवं
कृतवानस्मि कष्टं शूलं मम वृत्तमनेन कर्मणाहं नरकं प्रतिपद्ये इति कर्मकृत्तः चेत्परितापःपूर्वक-
लक्षणं ब्रह्मविदं न तरति न व्याप्नोति । तथाऽतः फलविषयकामनिमित्तात् कल्याणं यश्चादिलक्षणं पुण्यं शोभनं
कर्माकरवं कृतवानस्मि अतोऽहं देहान्तरैः फलं सुखमुपभोक्ष्ये इत्येवोपि हर्षः तं न तरति न व्याप्नोतीत्यर्थः । ३०
इत्येवमुक्ते द्वे पापमुपपुण्यफले कष्टदुर्लभे तं न तरत इति शेषः । एवं यथोक्तमविदस्तपहर्षांसंस्पर्शं को हेतुरित्यपेक्षायां
तमाह—उभे ह्येष एते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी इति । अमृतोऽभरणधर्मा एष ब्रह्मविदुमे एते साध्वसाधुनी पुण्यपाप-
लक्षणकर्मणी हि निश्चितं तरति अतिक्रामति आरब्धानारब्धयोर्भोगज्ञानाभ्यां क्षीणत्वाद्युत्पन्नममृतं तस्यैवा-
संस्पर्शेऽदित्यर्थः । इतश्चात्मविदो धर्मादिसंबन्धो नास्तीत्याह—नैनं कृताकृते तपतो नोद्वेज्यत इत्यर्थः । किञ्च ३५
करणमतेऽपि कृताकृते क्रमेण फलदानप्रत्यवायोत्पाद्यामन्नह्रादिविधमिवैनं ब्रह्मविदं न तपतो नोद्वेज्यत इत्यर्थः । किञ्च
नास्य केनचन कर्मणा लोको मीयत इति । अस्य ब्रह्मविदः केनचन केनापि कर्मणा शास्त्रप्रसिद्धेनापि लोकः पुरुषार्थो
न मीयते न हित्यते । “मीजु” हिंसायामिति धातुः । ततश्च तत्त्वज्ञानात्पापकालिकयोजनानिगिना भस्मीकरण-
दुत्तरकालिकयोस्त्वकर्तृत्वेनासंबन्धेऽप्यच्छरीरारम्भकयोस्तूपभोगेनैव क्षयाद्ब्रह्मविदः कर्मकार्यसम्बन्धाभावात् कर्मसम्बन्ध
इति तात्पर्यार्थः ॥२७॥

स वा एष महानज आत्मा । अन्नादो वसुदानः स यो

हैवमेतं महान्तमजमात्मानमन्नादं वसुदानं वेद विन्दते वसु ॥२९॥

स वा एष महानज आत्मा । अजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं वै जनक प्रातोऽ-

सीति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते विदेहान्ददामि माश्चापि सह दास्यायेति ॥३०॥

स वा एष महानज आत्मा । अजरोऽमरोऽभयोऽमृतो

ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ॥३१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

विगता जरा यस्मात्स विजरः । विगता जिघत्सा अतुमिच्छा यस्मात्स विजिघत्सः । न विद्यते पिपासा पातुमिच्छा यस्य सोऽपिपासः । एवंभूत एतस्याभवस्थायां मुख्यब्राह्मणो भवति । एतस्माद्ब्रह्मास्वरूपावस्थानात्सर्गाणं ब्राह्मण्यमित्यर्थः । एवमुपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासनफलमाह—य एवं वेदेति । य एवं पूर्वोक्तगुणविशिष्टमात्मानं वेद १० उपास्ते ह स्मेवंभूत आत्मेति पूर्वोक्तविपापादिगुणविशिष्ट एव भवतीति शेषः ॥२८॥

एवं निरुपाधिकब्रह्मज्ञानात्कैवल्यं फलमुक्तं सम्प्रति सोपाधिकब्रह्मज्ञानादस्युदयफलं दर्शयिष्येति तत्स्वरूपमाह—स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदान इति । योऽयं जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकायां विख्यातो विज्ञानात्मा स वै स एष महानज आत्मा । अन्नादः सर्वभूतस्थः सन् सर्वाज्ञाता । यद्वाऽनशब्देन शराचरात्मकं जगद्गृह्यते । तस्यात्ता संहारकः । तथा वसु जनं भोगसाधनं सर्वप्राणिकर्मफलं ददातीति वसुदानः एवमुपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा १५ तदुपासनफलमाह—स यो हैवमेतं महान्तमजमात्मानमन्नादं वसुदानं वेद विन्दते वर्त्सति । य एवं पूर्वोक्तमह्मविगुणविशिष्टमात्मानं वेद उपास्तेऽहमस्मेवंभूत आत्मेति स वसु कर्मफलं विन्दते लभते सर्ववित्त्वादेवेत्यर्थः । अनया कण्ठिकया रातेवातुः परायणमित्युक्तस्यैव कर्मफलस्योपसंहारः कृत इत्यपीनस्वरूपं ब्रह्मण्यम् ॥२९॥

इदानीं सफलां विद्यां मन्त्रब्राह्मणाम्मुपदिष्टासुपसंहरति—याज्ञवल्क्य इति श्रुतिरस्मान्प्रति दर्शयति । स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं वै जनक प्रातोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्य इति । यो ब्राह्मण- २० दानुको विज्ञानमयो जन्ममरणदिसन्ततिमान् त्वंपदवाच्यभूतः सोऽयं सशब्देनोच्यते वै शब्दः प्रसिद्धार्थः । एषशब्देन तु विद्यया प्रवृत्ताज्ञानतत्कार्यो नित्यमुक्तस्त्वंपदलक्ष्य उच्यते । तस्य शुद्धस्य त्वंपदार्थस्य महानित्यादिविशेषणं तथा च स वा एष यथोक्तः प्रत्यगात्मा महान् सत्यज्ञानादिलक्षणोऽमरोक्षः परमात्मैवेति वाक्यार्थः । एवमहं ब्रह्मेति वाक्योत्पत्त्यास्मैव तद्विज्ञानादविद्यातत्कार्यं प्रवृत्ते सति प्रत्यगात्मनो यद्रूपं तद्विदानीमुच्यते अज इत्यादिपदैः । यस्माद्गन्तुसर्पादिवदात्मा विनाऽविद्या कार्यकरणात्मना न जायते तस्माद्विदो जन्मरहितः अत एवाजरः कालावच्छिन्न- २५ वैहादिवन्न जीर्यतीत्यर्थः । अजरः प्राणत्यागरूपमरणरहितः । अत एवामृतो निरन्तरनाशशून्यः । अत्र जननप्रतिषेधेनैव विकारान्तराणां सत्त्वगुणत्वात्प्रतिषेधस्याप्यर्थसिद्धत्वेऽपि शब्दतः प्रतिषेधो जरादीनां पारमार्थिकत्वशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । यत एवं सर्वविकारशून्योऽत्र एवाभयः । भयं हि नामाविद्याकार्यं तत्प्रतिषेधेन भावविकारप्रतिषेधेन चाविद्यापि प्रतिषिद्धा वेदितव्येति भावः । हे जनक स भ्रातृ अभयं वै अविद्याकार्यरहितमेव ब्रह्म परमात्मतत्त्वं त्वं प्राप्नोऽसि इत्येवं ३० ह किल याज्ञवल्क्य उवाचेत्यर्थः । राजा तु आत्मीयमशेषविद्याकार्यं क्षीयितुं सर्वस्वदानं प्रतिजज्ञे इत्याह—सोऽहं ३० भगवते विदेहान् ददामि च चापि सह दास्यायेति दासकर्मणे ददामीति चशब्दात् सम्बध्यते । इतिशब्दो निरुपितायाः सर्वविदानुशासनरूपाया विद्यायाः परिसमाप्तिद्योतक इत्यर्थः ॥३०॥

इदानीं तिष्ठमानस्य तद्विदः परायणमित्युक्तस्यैव ब्रह्मात्मैक्यज्ञानफलस्योपसंहारार्थमग्रिमा श्रुतिः प्रवर्तते— स वा एष महानित्यादि । ब्रह्मेति पदपर्यन्तमक्षरार्थः पूर्ववत् । कथं पुनरभयगुणविशिष्टमात्मनो ब्रह्मत्वमत आह— ३५ अभयं वै ब्रह्मेति । एवं विषयपरिछादनेन विद्यास्वरूपमुक्त्वा विद्याफलं दर्शयति—अभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेति । एवं यथोक्तमात्मानमभय ब्रह्म यो वेद सोऽभयं ब्रह्मेव हि भवति भूक एव भवतीत्यर्थः । य इह “स वा एष महानि”त्यादिनाऽन्ते ससिसोऽयः स एव सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यः एष एव सर्वस्यास्य शास्त्रस्य तात्पर्यार्थ इति ॥३१॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्याम्यन्विनशास्त्रोपबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया
चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

अथ चतुर्वाच्यास्य तृतीयं ब्राह्मणम्

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः । मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्हं मैत्रेयी
ब्रह्मावादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञेव तर्हि कात्यायनी सोऽन्यद्व्युत्तमुपाकरिष्यमाणः ॥१॥

याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच । प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽहमस्मा-

त्स्थानावस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याञ्जत करवाणेति ॥२॥

सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु म. इयं भगोः सर्वा पुषिवी वित्तं. पूर्णा स्यात्स्यां
न्वहं तेनामृताहो३ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो ययैवोपकरणवतां
जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नास्ति वित्तंनेति ॥३॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्यां किमहं

तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥४॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया खलु नो भवती सती प्रियम-

वृतद्धन्त खलु भवति तेऽहं तद्वक्ष्यामि व्याख्यास्यामि ते

वाचं तु मे व्याचक्षाणस्य निदिष्यासस्वेति. ब्रवीतु भगवानिति ॥५॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु

कामाय पतिः प्रियो भवति न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्या-

त्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया

भवत्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न वा अरे वित्तस्य कामाय

पूर्वभागप्रधानेन मधुकाण्डेन ब्रह्मात्मतत्त्वं निर्द्धारितम् । पुनस्तत्त्वैव तत्त्वस्थास्तत्त्वमुपपत्तिप्रधानेन याज्ञवल्क्यी-

येन काण्डेन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहं कृत्वा अयपरायणप्रधानजल्लग्न्यायतो विचारितम् । तदेव चास्मिन्नाध्याये शिष्याचार्य-

२० सम्बन्धेन तत्त्वनिर्णयप्रधानेन वादव्यायेन सविस्तरं विचार्योपसंहृतम् । अथेदानीमस्य निगमनस्थानीय मैत्रेयी-

ब्राह्मणमारभ्यते । यदा मधुकाण्डे मैत्रेयीब्राह्मणेनागमबलान्मुक्तिसाधनभूता संन्याससहिता आत्मविद्योका । सैवाधुना

न्यायप्रधाने मुनिकाण्डेऽपि भुक्तिहेतुत्वेन न्यायतो मन्तव्येत्येतदभिप्रायेणेवं ब्राह्मणं प्रवर्तते । अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे

भार्ये बभूवतुरित्यादि । तत्र वाक्याक्षराणां व्याख्यानं पूर्ववदेवात्रापि प्रतिपत्तव्यम् । यानि त्वक्षराण्यत्राधिकानि तानि

व्याख्यास्यामः । हेतुप्रधानवाक्यानन्तरभागमप्रधानेन मैत्रेयीब्राह्मणेन प्रतिज्ञातार्थो निगम्यत, इत्येवं हेत्वपदेशानन्त-

२५ र्यायोऽयमशब्दः । इत्यशब्दः पूर्ववृत्ताद्यद्योतकः याज्ञवल्क्यस्य मुनेर्हं किल मैत्रेयी कात्यायनी चेति द्वे भार्ये बभूवतुः ।

तयोः पत्न्योर्मध्ये ह किल मैत्रेयी ब्रह्मावादिनी ब्रह्मवदनशीला बभूव । कात्यायनी तु स्त्रीप्रज्ञेव स्त्रिया उचिता वा

प्रज्ञा गृहप्रयोजनान्वेषणलक्षणा सेव विद्यते यस्या सा स्त्रीप्रज्ञेव बभूवेत्यनुषङ्गः । एवं सति स याज्ञवल्क्यः

पूर्वस्माद्गार्हस्थ्यलक्षणाद्व्युत्पाद्यन्त्यस्मिन्प्रायश्चित्तवृत्तं वर्तनमुपाकरिष्यमाण उपविशीषुं स ह मैत्रेयीति ज्येष्ठा

भार्यामामन्य ह किल तामुवाचेत्युत्तरवाक्येन सम्बन्धः ॥१॥

३० प्रव्रजिष्यन् प्रकषेण ज्ञजिष्यन् सन्यसिष्यन्नित्यर्थः ॥२॥

यक्षुम इति पाठान्तरं स्यान्वहं तेनामृताहो नेतीति च पाठान्तरम् । स्या भवेयमाहो इति पक्षान्तरद्योतकौ

निपातः ॥३॥

सा होवाच मैत्रेयी पूर्ववत् ॥४॥

प्रिया खलु नो भवती सती प्रियमवृतद्धन्त खलु भवति तेऽहं तद्वक्ष्यामि पाठान्तरे वाचमित्यधिकं भवती

३५ त्वमित्यर्थः । अवृतत् अवर्तयत् वर्तितवत्यसि पिचो लोपः छान्दसो बोध्यः । हे भवति ते तुभ्यं तुष्टोऽहं हन्त खलु

तदमृतत्वसाधनं वक्ष्यामि व्याख्यास्यामीत्यादिसमानम् ॥५॥

न वा अरे देवाणां कामाय यज्ञाणां कामाय चेति पर्यायद्वयमधिकं सुगमार्थम् । आत्मा वा अरे इति मैत्रेयात्मनि

चित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय चित्तं प्रियं भवति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय
 ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति न वा अरे क्षत्रस्य कामाय
 क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति न वा अरे लोकानां
 कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न वा
 अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति
 न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया
 भवन्ति न वा अरे यज्ञानां कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय यज्ञाः
 प्रिया भवन्ति न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु
 कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्या-
 त्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा त्वरे ब्रह्मव्योः श्रोतव्यो मन्तव्यो १०
 निदिध्यासितव्यो चैत्रेद्यात्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम् ॥६॥

ब्रह्म तं परादात् । योज्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योज्यत्रात्मनः
 क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योज्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योज्य-
 त्रात्मनो देवान्वेद वेदास्तं परादुर्योज्यत्रात्मनो वेदान्वेद यज्ञास्तं
 परादुर्योज्यत्रात्मनो यज्ञान् वेद भूतानि तं परादुर्योज्यत्रात्मनो १५
 भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योज्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे
 लोका इमे देवा इमे वेदा इमे यज्ञा इमानि भूतानीदं सर्वं यद्यमात्मा ॥७॥

स यथा दुन्दुभेर्ह्यमानस्य न बाह्याल्लब्धाल्लक्ष्णयुयाद्ग्रहणाय
 दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥८॥

स यथा वीणायै बाद्यमानायै । न बाह्याल्लब्धाल्लक्ष्णयुयाद्- २०
 ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥९॥

स यथा शङ्खस्य ध्यायमानस्य । न बाह्याल्लब्धाल्लक्ष्णयुयाद्-
 ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्वनस्य वा शब्दो गृहीतः ॥१०॥

स यथाऋषिगणेरभ्याहितस्य । पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य २५
 महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्वद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथ-
 र्वार्क्षिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्या-
 ख्यानानि व्याख्यानानि दत्तं हृतमाशितं पायितमयं च लोकः

परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वसितानि ॥११॥

वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इति च पाठान्तर उमानार्थम् ॥६॥

वेदास्तं परादुर्यज्ञास्तं परादुरित्याधिक सुगमम् ॥७॥ ३०

स यथा दुन्दुभेर्ह्यमानस्य ॥ ८ ॥

स यथा वीणायै बाद्यमानायै ॥ ९ ॥

स यथा शङ्खस्य ध्यायमानस्य ॥१०॥

दत्तं दाननिमित्तं धर्मजातं हृतं होत्रनिमित्तम् आग्निमग्नद्राननिमित्तं पायितं पेषणनिमित्तं धर्मजातम् ।

अयं च लोक उदं च जन्म परश्च लोकः प्रतिपत्तव्यं च जन्म नर्वाणि च भूतानि ब्रह्मादि स्वाधारान्तानि ॥११॥ ३५

- स यथा सर्वासाम्पां समुद्र एकायनम् । एव सर्वेषां स्वर्णानां त्वगेकाय-
नमेव सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेव सर्वेषां रसानां जिह्वेकायनमेव-
सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेव सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेव सर्वेषां-
संकल्पानां मन एकायनमेव सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनमेव सर्वेषां कर्मणां-
५ हस्तावेकायनमेव सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेव सर्वेषामानन्दानामुपस्थ
एकायनमेव सर्वेषां विसर्गानां पायुरेकायनमेव सर्वासां विद्यानां वागेकायनम् ॥१२॥
स यथा सैन्धवघनः । अनन्तरोज्वाहः कृत्स्नो रसघन एव स्यादेवं वा अर
इवं बहुद्भूतमनन्तमपारं कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥१३॥
- १० सा होवाच सैत्रेयी । अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापी-
पद्वन् वा अहमिदं विजानामि न प्रेत्य संज्ञास्तीति ॥१४॥
स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी
वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्राऽसंसर्गस्त्वस्य भवति ॥१५॥
यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्ब्रह्मं न पश्यति न हि ब्रह्मदृष्टोऽपिपरि-
१५ लोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥१६॥
यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तद्ब्रह्मतत्त्वं न जिघ्रति न हि ब्रह्मदुर्घोषाद्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्जिघ्रसेत् ॥१७॥
यद्वै तन्न रसयति । विज्ञानन्वै तद्रसं रसयति न हि रसयितुं रसाद्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥१८॥
२० यद्वै तन्न वदति । वदन्वै तद्वक्तव्यं न वदति न हि वक्तुमर्हो विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥१९॥
स यथा सर्वासाम्पां समुद्रः एकायनमिति समानम् ॥२०॥
स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोज्वाहः कृत्स्नो रसघन एव स्यादिति पाठान्तरम् । प्रलयवास्यात्मरूपबोधकं
सुगमार्थम् ॥२१॥
- २५ मोहान्तमापीपद्वन् वाऽहमिदं विजानामीति पाठान्तरम् । अत्रैव प्रज्ञाने न प्रेत्य संज्ञास्तीति वक्तुं भगवाद्
मा मां मोहान्तं मोहमर्थं आपीपददापादितवान्संगोहितवानित्यर्थः । अतोऽहमिदं तत्त्वमुल्लक्षणं न वै नैव
विजानामीत्यर्थः ॥२४॥
अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्राऽसंसर्गस्त्वस्य भवतीति पाठान्तरम् । अरे सैत्रेयि अहं
मोहं न ब्रवीमि यतोऽयं प्रकृत आत्मा अविनाशी विनष्टं शीलं यस्य स विनाशी न विनाशी अविनाशी । तन्न
३० हेतुयतोऽनुच्छित्तिधर्मा उच्छित्तिरुच्छेदो विकारो यस्य स उच्छित्तिधर्मा न उच्छित्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मा ।
अविक्रिय इत्यर्थः । तंहात्मनः कथं संसारादविक्रियासंबन्ध इत्याह—तु पुनः अस्य प्रकृतस्यात्मनो मात्रासंसर्गश्चक्षुरा-
दिकरणसम्बन्धो भवति । भीत्येव विषया आभिस्ता मात्रा इति विषयप्रकाशहेतुभूतानि चक्षुरादिकरणानि मात्रा-
स्ताभिः संसर्गः संबन्धः ॥२५॥
यद्वै तन्न पश्यतीदं कण्डिकाकृत् ज्योतिर्बाह्मणे व्याख्यातम् ॥२६॥
३५ यद्वै तन्न जिघ्रति ॥२७॥
यद्वै तन्न रसयति ॥२८॥
यद्वै तन्न वदति ॥२९॥

यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तच्छ्रोतव्यं न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥२०॥

यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तव्यं न मनुते न हि मन्तुर्मतेर्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥२१॥

यद्वै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वै तत्स्पृष्टव्यं न स्पृशति न हि स्पृष्टः स्पृष्टेर्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥२२॥

यद्वै तन्न विजानाति । विजानन्वै तद्विज्ञेयं न विजा-
नाति न हि विज्ञातुर्विज्ञानाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशि-
त्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥२३॥

यत्र वा अन्यदिव स्यात् । तत्रान्योऽन्यत्पदयोदन्योऽन्यज्जिघ्रेदोन्योऽन्यद्विज्ञेय-
न्योऽन्यदभिवदेन्न्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥२४॥

यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन
कं रसयेत्तत्केन कं मभिवदेत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत
तत्केन कं स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदं सर्वं विजानाति तं
केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनाऽसि
मैत्रेयेतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवब्राज ॥२५॥

अथ वंशः । तदिदं वयं शौर्यणाद्याच्छौर्यणाद्यो गौतमादौतमो वात्स्याह्वात्स्यो
वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः साङ्ख्यकृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाज

यद्वै तन्न शृणोति ॥२०॥

यद्वै तन्न मनुते ॥२१॥

यद्वै तन्न स्पृशति ॥२२॥

यद्वै तन्न विजानाति ॥२३॥

एवमविद्योत्पद्वैते सत्येव विशेषविज्ञानमात्रास्तदभावे तु तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमात्मनो
विशेषविज्ञानमिति दर्शयितुं न तु तद्वितीयमस्ति । ततोऽन्यद्विभक्तमिति व्यतिरेको दक्षितः । इदानीमन्वयमाह—यत्र वा
अन्यदिव स्यात्तत्रान्योन्यत्पश्येदित्यादिना । यत्र वै यस्मिन्नेव जागरिते स्वप्ने वा अन्यदिवात्मनो वस्त्वन्तरमिवा- २५
विद्याप्रत्युपस्थापितं स्याद्भवेत्तत्र तस्मिन्नेवस्याविशेषेऽन्योऽविद्याकल्पिताद्वस्त्वन्तराद्विज्ञमिवात्मानं मन्यमानोऽन्यत्स्व-
स्माद्विभक्तं स्वाविद्योक्तं वस्त्वन्तरं पश्येदुपलभेत । जिघ्रेदित्यादि समानम् ॥२४॥

एतावता एतेभ्यो भूतेभ्य इत्यत्र सूचितो भूताविद्योपाधिकः संसार इति व्याख्यातम् । इदानीं महद्भूतमन-
तमपारमित्यादि सूचितं ब्रह्मदर्शनं व्याख्यात्यन् भूतोपाध्यभावेन विशेषविज्ञानलक्षणसंसारभावा इति पुनर्व्यतिरेक-
माह—यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना । उक्तानुशासनाऽसि मैत्रेयेतावदरे खल्वमृतत्वमिति ३०
होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवब्राजेत्यधिकम् । हे मैत्रेयि इत्येवं त्वमुक्तानुशासना उक्तमनुशासनं ससन्ध्यासात्मज्ञानलक्षणं
यस्याः सा त्वमुक्तानुशासनाऽसि भवसि । ननु तथापि किं वक्तव्यन्तरं किञ्चिन् भविष्यति जत न हीत्याद्येनाह—अरे
मैत्रेयि यत्त्वं मां पृथ्वत्यसि यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहीति तदमृतत्वममृतत्वसाधनमेतावदेव खलु निश्चितम् ।
यदेतत्तत्तन्त्यासमात्मपरिज्ञानं न त्वदिकं किञ्चिदस्ति । तस्मादेतावदेव त्वयामृतत्वसाधनं विज्ञेयमित्येव ह किल
प्रियायै भार्यायै यथोक्तमात्मज्ञानमुक्त्वा यदृच्छयाजवल्क्यः प्रवब्राज प्रव्रजितवान् यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं प्रव्रजिष्यन्नस्मीति ३५
तच्चकारित्यर्थः । एतावता परिसमाप्तो ब्रह्मविद्याख्यः सकलोऽपि शास्त्रार्थः ॥२५॥

इदानीं याज्ञवल्कीयकाण्डप्रवर्तकगुणेशिव्यपरम्पराकथनाय वंशप्रतिपादकं कण्डिकात्रितयमारभ्यते अथ वंश

औदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवा-
पायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः
शौनकाच्च जैवन्तायनाच्च रैन्याच्च रैन्यः पौतिमाध्यायणाच्च कौण्डिन्याय-
नाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्याभ्यां कौण्डिन्या और्णवाभेभ्य और्णवाभाः
५ कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाऽऽग्निवेश्याच्च ॥२६॥

आग्निवेश्यः सैतवात् । सैतवः पाराक्षर्यात्पाराक्षर्यौ जातृकर्ण्यज्जातृकर्ण्यौ भार-
द्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाज्चासुरायणाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो
बलाकाकौशिकाद्वलाकाकौशिकः काषायणात्काषायणः सौकरायणात्सौकरायणस्त्रे-
१० वणस्त्रैवणिरौपजन्वनेरौपजन्वनिः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिका-
यनिर्धृतकौशिकाद्धृतकौशिकः पाराक्षर्यादपाराक्षर्यायणः पाराक्षर्यात्पाराक्षर्यौ
जातृकर्ण्यज्जातृकर्ण्यौ भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाज्चासुरायणाच्च यास्काच्चा-
सुरायणस्त्रैवणस्त्रैवणिरौपजन्वनेरौपजन्वनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आग्नेयात् ॥२७॥

आग्नेयो माण्डेः । माण्डिर्यौतमाग्नौतमो गौतमाग्नौतमो वात्स्याहारात्स्यः शाण्डिल्या-
१५ च्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहरितात्कुमारहारितो गाल-
वाहालवो विदवर्भीकौण्डिन्याद्विदवर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो वाभ्रवाद् वत्सनपाद्वाभ्रवः
पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यावाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूतेत्वाष्ट्रादा-
भूतिस्तवाष्ट्रो चिद्वरूपास्त्वाष्ट्राद्विद्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽद्विविभ्यामश्विनौ दधीच आश्वर्वा-
णाद्वध्यङ्गायवर्णोऽयवर्णो वैवाद्यवर्वा वैवो मृत्योः प्राक् वत्सनान्मृत्युः प्राक् वत्सनः
प्रक् वत्सनात्प्रक् वत्सन एकधरेर्काविप्रजितेविप्रजितिव्यष्ट्यष्टिः सवारोः सनाहः
२० सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे वनः ॥२८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

इति बृहदारण्यकक्रमेण सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

२५ इत्यारम्य ब्रह्मणे नम इत्यन्तम् । अथ सागोपांगस्य सफलस्यात्मविज्ञानस्य प्रबन्धनानन्तरं याज्ञवल्कीयकाण्डस्य बंधः
कथ्यते इति बोधः । प्रथमान्तः शिष्यः पञ्चम्यन्तो गुरुंरति मधुकाण्डवद्व्याख्येयम् ॥२६॥

आग्निवेश्यः सैतवात् ॥२७॥

आग्नेयो माण्डेः ॥२८॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्तिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

इति बृहदारण्यकक्रमेण सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

अथ पञ्चमाध्यायः

अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवाव-
विशब्धत ओ३म् खं ब्रह्म खं पुराणं वायुरं खमिति ह स्माऽऽह
कौरव्यायणीपुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदेनेन यद्वेदितव्यम् ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

तदेव यद्विज्ञानं केवलमभूत्ससाधनं स आत्मा निष्पाधिकोऽश्ननायाच्यतीतो यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य
आत्मा सर्वान्तरो नेति नेत्यादिलक्षणः काण्डद्वये निर्द्धारितः । अधुना तस्यैवोपाधिवैशिष्ट्यमापन्नस्य प्रमाणप्रमेयादि-
व्यवहारविषयतामुपगतस्याभ्युदयफलानि क्रममुक्तिफलानि कर्मसमृद्धयर्थानीति त्रिविधोपासनानि पूर्वत्रानुक्तानि
वक्तव्यानीत्येतदर्थं खिलकाण्डं प्रवर्तते । पूर्वत्रानुक्तं वक्तव्यत्वेन परिगृष्टं खिलमिति हि खिललक्षणम् । तत्र सर्वो- १०
पास्त्यङ्गभूतान् ओकारो इमो दानं दयेति पदार्थान् विधित्सन्ती श्रुतिः पूर्वाभास्याभात्यविज्ञानप्रसिद्धये मिथ्याभूत-
कार्यकारणसंबन्धमाश्रित्य तात्पर्येण व्याख्यातस्य ब्रह्मणः शुद्ध स्वरूपं पूर्वापातकार्यकारणसंबन्धस्य हेतुत्वं
द्योतयितुमुपवदति—पूर्णमद इति मन्त्रेण । अद इति परोक्षाभिधायि सर्वनाम । पूर्णमिति वेदान्ते अन्तःपूर्व्यं वा
दान्तान्तपूर्णदस्तत्पष्टलजस्त इति कर्तारं निष्ठान्त निपातितम् । तथा चादः परोक्षं ब्रह्म पूर्णमाकाशवद्व्यापि निरन्तरं
निष्पाधिकं चेत्यर्थः । अनेन लक्ष्यं तत्पदार्थं दर्शयित्वा लक्ष्यं त्वपदार्थं दर्शयति—पूर्णमिदमिति । यदिदं नामरूपो- १५
पाधिविशिष्टव्यवहारापन्नं तदपि केवलेन स्वेन निष्पाध्यात्मना परमात्मस्वरूपेण पूर्णं व्यापि न तूपहितेन विशिष्टेन रूपेण
पूर्णमित्यर्थः । एवं लक्ष्यो तत्त्वपदार्थाविको तावेव बाध्यभूतो कथयस्त्वंपदार्थस्य पूर्णत्वे हेतुं दर्शयति—पूर्णात्पूर्णमुद-
च्यत इति । पूर्णात्कारणत्वनोऽविद्यामयात्पूर्णमेवोदच्यत उच्यते उद्गच्छतोत्यर्थः । संप्रत्यक्षविज्ञानफलमाह—
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावविशब्धत इति । पूर्णस्य कार्यात्मिनो ब्रह्मणः पूर्णं पूर्णत्वमादाय गृहीत्वाऽऽत्मरूपैकसत्त्वमा-
पाद्य अविद्याकृतं भूतमात्रोपाधिसंसर्गजन्यत्वावभासं विद्या तिरस्कृत्य पूर्णमेवानन्तरमबाह्यं प्रज्ञानवनेकरसत्त्वमाव- २०
केवलं ब्रह्मावधिष्यत इत्यर्थः । 'ब्रह्मा वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्त्वमसि'त्युपक्रम-
स्यः श्रुत्यर्थ एवानेन मन्त्रेणोपसंहृतस्तत्र 'पूर्णमदः पूर्णमिदमि'त्यनेन 'ब्रह्म वे'ति पदस्यार्थ उक्तः । 'पूर्णात्पूर्णमि'-
त्यादिमन्त्रशेषेण 'इदमग्र आसीदि'त्यादेरर्थ उक्तः । अत्र एकवाक्यत्वेनोपक्रमोपसंहारयोरैककृत्यश्रुतितत्पर्यलिङ्गात्
शास्त्रप्रतिपाद्यं ब्रह्मात्मैक्यमेवेति तात्पर्यार्थः । अधुना ध्यानविधानार्थं तस्मिन्विनिर्मुक्तं मन्त्रं तावदाह—~~३३~~ खं ब्रह्मेति ।
इह ध्यानसाधनत्वेनोच्चारणस्योपदेशः । अत्र ब्रह्मपदोच्चारालम्बनस्य विशेषस्याभिधानं तस्य ब्रह्मशब्दस्य बृहद्वस्तु- २५
सामान्यवाचिनः सर्वत्र प्रसक्तौ खमिति विशेषणम् । नीलमुत्पलमिति वत् खब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यात्तयोरेक-
त्वसिद्धिः । तथा च यथा विष्णुर्द्वाद्भित्ताया शिलादिप्रतिमायां विष्णुवृद्धिः क्रियते तथोच्चारं खं ब्रह्मेत्युपासनं कर्तव्य-
मिति वाक्यार्थः । अस्मिन्मन्त्रे खंशब्दाद्भौतिकप्रतीतिभूमिद्विषयप्रप्रायेण मन्त्रविनियोजकं ब्राह्मणं प्रवर्तते—खं
पुराणमित्यादि । पुराणं चिरन्तन खं परमात्माकाशमिति यावत् । तथा च खमिति विशेषणेन बृहदर्थसामान्यवाचिनो
ब्रह्मशब्दस्यानादिकारणचेतन्यविषयत्व निश्चितमित्यर्थः । नन्वस्य कारणब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वान्कथमोच्चारं तदुपास्य- ३०
मित्यतः कल्पान्तरमाह—वायुरं खमिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्र इति । वायुः विद्यते यस्मिन् तदायुरं खं भौतिका-
कार्यं तदवच्छिन्न ब्रह्मोच्चारालम्बनम् । भौतिकाकाले खशब्दप्रयोगस्य बहुलमुपलभ्यमिति कौरव्यायणीपुत्रः ह
किं वाह स्मोक्तवान् । एव सति कारणवद्वाक्याब्रह्मपक्षयोरुभयोरपि श्रौतत्वाविशेषादोच्चारं दृष्टिद्वयमैच्छकमिति
भावः । एवमोच्चारप्रतीके कार्यकारणोभयविधं ब्रह्म ध्येयमित्यभिप्रेत्योच्चारस्य वेदत्वनिश्चया ब्रह्मावाचकत्वं साध-
यति—वेदोऽयं ब्रह्मणा विदुः । वेदेनेन यद्वेदितव्यमिति । यस्माच्चेद्वेदितव्यं प्रकाशयमानमभिधीयमानं ब्रह्म तदनेनो- ३५
च्चारणेन वेद साधकः पुमां विज्ञानाति उपलभते तस्माद्देवोऽयमोच्चार इति ब्राह्मणा विदुरित्यन्वयः । यद्यपि ब्रह्मात्म-
शब्दा ब्रह्मणो वाचकाः सन्ति तथापि श्रुतिप्राप्त्यादोच्चारो ब्रह्मणो नैदित्प्रामाण्यमिति प्रियतमं नामित्यवगम्यते ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

त्रयाः प्राजापत्याः । प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यं मूषुर्देवा मनुष्या असुराः ॥१॥

उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हेतदक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्यतेति न आत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥२॥

अथ हेनं मनुष्या ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हेतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दत्तेति न आत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥३॥

अथ हेनमसुरा ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हेतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयध्वमिति न आत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति तदेतदेवैषा देवी वागनुवदति स्तनयितुर्द द द इति दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयं शिखेहमं दानं दयामिति ॥४॥

१०

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

इतरस्यापि वेदस्य वेदत्वं तु वेदितव्यवेदनहेतुत्वादेव तस्माद्विशिष्टोऽप्रमोक्षारो ब्रह्मोपास्तिसाधनत्वेन प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः ॥१॥

१५

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यायान्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

एवमाभ्यन्तरसर्वोपास्तिसाधनोमोक्षार इत्युक्तम् । इदानीं बाह्यं दमादिशासनत्रयं विधातव्यं तेनापि विशिष्ट एव बाह्याभ्यन्तरशुचिः सन् सर्वोपास्तिसिद्ध्यर्थेऽस्तद्विधानायायंवाद्याह—त्रयाः प्रजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यं मूषुरिति । त्रयास्त्रिप्रकाराः प्राजापतेरपत्यमूताः प्रजापतौ विराडात्मनि पितरि समीपे शिष्याः सन्तो ब्रह्मचर्यं मूषुरिति । ब्रह्मचर्यं मूषुवर्षितवन्तः । के ते प्राजापत्या इत्यपेक्षायामाह—देवा मनुष्या असुरा इति । सुबोधम् ॥१॥

२०

ततस्ते किं कृतवन्त इत्यपेक्षायामाह—उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुरिति । ते देवा मनुष्या असुराश्च ब्रह्मचर्यं मूषित्वा क्रमेण प्रथमं कुर्वाणाः प्रथमं देवा ऊचुरुक्तवन्त इत्यर्थः । किमित्यपेक्षायामाह—ब्रवीतु नो भवानिति । भवाक्षोऽप्यभ्यमनुशासनं ब्रवीतु कथयत्वित्यर्थः । एवं देवेरनुशासने प्रार्थिते प्रजापतिः किमाहेत्यपेक्षायामाह—तेभ्यो हेतदेवाक्षरमुवाच द इतीति । तेभ्योऽर्थिभ्यो ह किं द इत्येदक्षरे वर्णयानमुवाचोक्तवात् । देवानेवं शिक्षयित्वा तेषां

२५

स्वोपदिष्टविधाप्रतिपत्तिपरोक्षार्थं पिता पृष्टवानिति दर्शयति—व्यज्ञासिष्टा इतीति । प्लुतिविधाराणां मयोपदिष्टस्याक्षरस्यार्थं यूयं विज्ञातवन्तो नवेति प्रश्नार्थः । एवं पृष्टे देवोक्तं वचनं कथयति—व्यज्ञासिष्मेति होचुरिति । विज्ञातवन्तो वचनित्युचुरित्यर्थः । यद्येवं सत्यं व्यतीतं किं मयोक्तमिति प्रजापतेराकांक्षायामाह—स्वाभिप्रायानुसारेण देवेरवगतमर्थं दर्शयति—दाम्यतेति न आत्येत्येति । स्वभावतोऽज्ञान्ता यूयमतो दाम्यन् दान्ता भवतेति त्वं नोऽस्मान्नाथ कथयसीत्युक्त इत्यर्थः । देवोक्तं प्रजापतेरङ्गीकृतवानित्याह—ओमिति होवाचेति । ओऽब्दाभेदे विशदयति—व्यज्ञासिष्टेतीति । सत्यं जातं भवद्भिरित्यङ्गीकृतवानित्यर्थः । सयानमुत्तरपथमिद्वयेऽपि व्याख्यानम् ॥२॥

३०

स्वभावतो लुब्धा यूयमतो दत्त यथाशक्त्यासादिकं विन्यजेतेति नोऽस्मान्नाथ किमन्यद्ब्रूयाशो हितमिति स्वाभिप्रायानुसारेण मनुष्याद्ययोर्जं गृहीतवन्त इति एवमसुरपर्यायितात्पर्यार्थः । प्रजापतेरनुशासनं प्रागासीदित्यत्र लिङ्गमाह—तदेवैषा देवी वागनुवतीति । तदेतत्प्रजापतेरनुशासनमेषा देवी वागनुवदति तेन रूपेण प्रवर्तते इत्यर्थः । कैषा देवी वाक्कथं वा सा श्रूयत इत्यपेक्षायामाह—स्तनयितुर्द द इतीति । अत्र विनियुक्तकरणं तु सर्वत्र वर्णान्तरापोहार्यम् ।

३५

स्तनयितुः एषा देवी वाक् दक्षारज्येनैवराज्येन स्तनयितुश्चब्दानुकरणमार्थं विवक्षितम् । न तु त्रित्वं प्रमाणमावा-
दित्यर्थः । ननु तर्हि त्रिर्दकारोच्चारणं किमर्थं तेषां ध को वाञ्छ इत्यत आह—दाम्यत दत्त दयध्वमिति । इदो दानं दयेत्यर्थत्रयमुपलक्षयितुं त्रिर्दकारोच्चारणमित्यर्थः । यमर्थं विधातुमयमास्थायिकारूपोऽयं वादो विधेयस्तावकत्वेन

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

वायुरनिलममृतं भस्मान्तं शरीरम् । ओ३म् । ऋतो स्मर ।
 विलम्बे स्मरान्ते नय सुपथा राये अस्मान्निश्चिवानि देव वयुनानि
 विद्वान् । ययुोद्धयस्मज्जहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्त्वा विवेमेति ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम्

एष प्रजापतिर्यद्वृद्धयम् । एतद्ब्रह्मैतत्सर्वं तदेतत्प्रत्यक्षरं हृदयमिति ह

प्रवृत्तस्तमर्थमिदानीं विदधाति—तदेतत्त्रयं शिसेत् उपदध्यात् प्रजापतेरनुशासनमस्माभिः कर्तव्यमिति सति कुर्याद्विद्व-
 नातनो मनुष्य इत्यर्थः ॥३-४॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

१०

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

मुक्तस्यापि शरीरपातेऽधुना कथममृतत्वमाध्यात्मिकवाद्यादिप्रतिबन्धादित्यत आह—वायुरनिलममृत-
 मिति । ममामृतस्य सत्यस्य शरीरपाते सति तत्स्यः आध्यात्मिकप्राणरूपो वायुरनिलं बाह्यममृतमाधिदैविकं प्रति
 गच्छत्विति शेषः । एतद्वायुग्रहणमन्येषामपि देवानामुपलक्षणार्थम् । अन्येऽपि देवाः स्वां स्वां प्रकृतिं गच्छन्त्यत्यर्थः ।
 नन्वेवं वेदस्यदेवतानामप्रतिबन्धकत्वेऽपि वेदस्यैव सूक्ष्मतां गतस्य प्रतिबन्धकत्वाभावात्तत्त्वसिद्धिरित्यत आह—भस्मान्तं १५
 शरीरमिति । भस्मान्तं सत्पृथिवीं प्रति यातु भस्मान्तलिङ्गात्कर्मिण एवेतदुपस्थानं न संन्यासिनामिति गम्यते ।
 तेषां दाहासम्भवादित्यर्थः । एवमुपस्थानमुक्तत्वाज्ज्ञेयस्थानमाह—ॐ३ ऋतो स्मर विलम्बे स्मरेति । ओमिति ऋतो
 इति चार्णिदेवतासम्बोधनाथविष शब्दो, अवतीत्यो स्वरः सर्वरक्षकः स च जाठरप्रतीकत्वेनोपासितत्वाद्गिनः अग्निश्च
 ऋतुसाध्यत्वेन ऋतुसाधनत्वेन चक्रतुरित्युच्यते । तथा च हे ॐ ऋतो अने स्मर इति इष्टं गतिं जिगमिषता मया
 स्मरणे त्वं नियुज्यसे अन्तर्काले हि त्वया स्मरणे कृते सति इष्टा गतिः प्राप्यतेऽतः प्राप्यसे विलम्बे कृत्वा लोकाय २०
 स्मर पुनरप्यग्निविषयं प्रार्थनान्तरमाह—अने नय सुपथेति । हे देव शीतनात्मकान्ते त्वं विश्वाणि वयुनानि सर्वाणि
 प्रजानानि विद्वान् शानवाचिवयुनपदं कर्मपूर्वप्रज्ञयोःफलक्षणार्थम् । एतानि विद्वान् जानहि त्वमस्मान् त्वदुपासकान्
 सुपथा शोभनेनोत्तरेण शुक्लेन मार्गेण पुनरावृत्तिरहितेन नय प्राप्य, किमर्थं राये धनाय कर्मफलभोगायेति यावत्
 किं चास्मदस्मत्तो जुहुराणं कुटिलं ब्रह्मनात्मकं देवयानप्राप्तिप्रतिबन्धकमेनः पापं यथेति विद्योऽयं विनाशयेत्यर्थः ।
 वयं तु देहावसानकालेऽन्यत्कर्तुमशक्ता इदानीं ते तुभ्यं भूयिष्ठं बहुतमं नमस्कारवचनं विवेम समर्पयेम नमस्कारमात्र- २५
 समर्पणेन परिचरेम । तच्च त्वया सर्वाधिकत्वेन ग्राह्यमित्यर्थः । इतिशब्दः समाप्तिशतकः ॥१॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकायां

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥१॥

इदानीं सोपाधिकस्य ब्रह्मणो निरुपाधिकस्वरूपेऽजिह्वकृतानां ध्यानभेदेऽस्त्यर्थमुत्तरं ग्रन्थजातं प्रवर्तते । तत्र
 प्रजापतिर्देवादीनामनुशास्तेति सामान्यतः श्रवणादक्षादिष्वपि प्रजापतित्वस्यङ्गा मा भूदिति प्रजापतिं विशिनष्टि— ३०
 एष प्रजापतिर्यद्वृद्धयमिति । हृदयशब्दस्तत्स्थवृद्धिविषयः । यस्मिन् हृदये शाकल्यब्राह्मणे किं देवतोऽस्यामित्यादिना
 नामरूपकर्मणा दिग्विभागोनेपसंहार उक्तस्तद्वृद्धयेन व्याप्तत्वात् । अतो हृदयं ब्रह्मैव दीर्घकालादरजैरन्तर्येण भावेनो-
 पास्यमित्यर्थः । ननु कथं हृदयस्य प्रजापतिना सहैक्यमुच्यते हृदयस्य सूक्ष्मत्वात्प्रजापतेश्च सर्वात्मिकत्वादित्यत आह—
 एतत्सर्वमिति । एतद्वृद्धयं सर्वात्मकं शाकल्यब्राह्मणोऽकरीत्या । एवं प्रजापतिरपि श्रयश्चब्राह्मणोऽकरीत्या सर्वात्मकः ।
 अत उभयोः सर्वात्मिकत्वाद्युक्तं तयोरेक्यवचनमित्यर्थः । एवमुपास्थत्वेन सिद्धस्य हृदयस्य स्तुत्यर्थं तन्नामाक्षरकदेवो- ३५
 पासनामाह—तदेतत्प्रत्यक्षरमित्यादिना । तदेतत्प्रसिद्धं हृदयं नाम अक्षरं श्रोत्र्यक्षराणि यत्सति व्युत्पत्तेरित्यर्थः ।
 कानि पुनरश्रोत्र्यक्षराणोरप्येक्षायां सफलदर्शनं प्रथमाक्षरं तावदाह—हृ इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मे स्वाध्याय्ये

इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाध्वान्ये च य एवं वेद इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै
स्वाध्वान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम्

अथ पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम्

तद्वै तदेतदेव तदासं । सत्यमेव स यो हैवमेतन्महद्वाक्यं प्रथमजं
वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमल्लोकाञ्जित इन्वसावसद्य
एवमेतन्महद्वाक्यं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यं ह्येव ब्रह्म ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम्

- अ य एवं वेदेति । यस्मादस्मै हृदयब्रह्मणो स्वा इन्द्रियाणि अन्ये च विषयाः शब्दादयः स्वं स्वं कार्यमभिहरन्ति हृदयं च
१० भोक्त्रर्थं स्वविषयसुखादिकमभिहरति तस्माद्वृद्धयनामाक्षरत्वेन सम्बद्धं हरतेराहरतिकर्मणो ह इत्येवं यो वेद अस्मै
विदुषे स्वा ज्ञातयः सम्बन्धिनोऽभिहरन्ति बलिमिति वाक्यशेषः । पूर्ववद्वितीयाक्षरमाह—य इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै
स्वाध्वान्ये च य एवं वेदेति । यस्मात्पूर्वोक्तः स्वा अन्ये च हृदयब्रह्मणो स्वं स्वं वीर्यं ददति ददते प्रयच्छन्तीत्यर्थः ।
हृदयं च भोक्त्रे तद्वद्वाति तस्माद्वातिदानिकर्मणो च इत्येतद्रूपं हृदयनामाक्षरत्वेन सम्बद्धं यो वेद अस्मै विदुषे स्वाध्वान्ये
च स्वं स्वं वीर्यं ददति प्रयच्छन्तीत्यर्थः । “दत्त”दाने इत्यस्य धातोरान्तर्गतेपठिनोऽपि भौवादिकस्य व्यत्ययेन परस्मैपदं
१५ बोद्धव्यम् । तथा तृतीयमक्षरमाह—यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गलोकं य एवं वेदेति । अस्मात्त्वा अन्ये च विषया
हृदयब्रह्म प्रति यन्ति हृदयं च भोक्त्रे प्रत्येति । तस्मादिणो गत्यर्थस्य यमित्येतद्रूपं हृदयनामाक्षरत्वेन सम्बद्धं यो वेद
स विद्वान्स्वर्गलोकं प्रत्येति गच्छति । एतत्फलमत्र विज्ञानानुरूपमेवेत्यर्थः । तथा च हृदयनामाक्षरैकदेशोपासनादपि
विशिष्टं फलं प्राप्नोति । किमु वक्तव्यं हृदयस्वरूपोपासनादिति हृदयस्तुल्यर्थमेव नामाक्षरोपासनोपासनात् न तु पुनः
नामाक्षरोपासनादि श्रीणि हृदयस्वरूपोपासनमपरमिति चत्वारि ॥१॥

- २० इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्वनिनशाखीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया
पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥५॥

- अत्रोपासनान्तरं विविच्यन्ती श्रुतिराह—तद्वै तदेतदेव तदासेति । अत्र प्रथमतस्तच्छब्दो हृदयाख्यब्रह्म-
पराभिधि वैशब्दः स्मरणाद्यस्तदुच्यते विद्वान्तरणेत्येवं हृदयाख्यब्रह्मण एव विद्वान्तरप्रतिज्ञार्थो द्वितीयस्तच्छब्दः । किं
तद्विद्वान्तरमित्यपेक्षायां वक्ष्यमाणं विद्वान्तरमेतदेवेत्यनेन शब्देनोक्ता । तस्य पूर्वोक्तहृदयब्रह्मणा सामानाधिकरण्य-
२५ प्रदर्शनाद्यस्तृतीयस्तच्छब्दः । तथा च तद्वै हृदयं ब्रह्म एतदेव वक्ष्यमाणप्रकारं तदासेति पर्यवसितोऽर्थः । कोऽसौ वक्ष्यमाणः
प्रकार इत्यपेक्षायामाह—सत्यमेवेति । यद्ब्रह्म हृदयात्मनोक्तं तत्सत्यमेव सच्च स्वच्छ सत्यं पञ्चमूतात्मकमाभिर्देविकं
तत्त्वं हिरण्यगर्भात्मकमित्यर्थः । तस्य स्वरूपकथनपूर्वकं तद्विज्ञानफलमाह—यो हैवमेतन्महद्वाक्यं प्रथमजं वेद सत्यं
ब्रह्मेति जयतीमल्लोकाञ्जितः । यः साधको महत्परिच्छेदं—महत्वाच्चक्षं पूर्णं प्रथमजं सर्वस्याद्विराडादेः संसारिणः
सकाशात्पूर्वमेवोत्पन्नमेवंविधं सत्यं ब्रह्म वेद स इमां लोकान् जयति यथा सत्येन ब्रह्मणा इमे लोका आत्म-
३० सात्कृतास्तद्वदित्यर्थः । कैमुतिकन्यायेन फलान्तरमाह—जित इन्वसावसदिति । इन्नु इत्य य यथा सत्येन ब्रह्मणाजु-
सात्मा शत्रुजितस्तथाऽनेनाप्युपासकेनासौ शत्रुजितोऽयदस्तु अवतु । तथा च लोका येन जितास्तस्य शत्रुजये किं
वक्तव्यमित्यर्थः । कथमोद्विज्ज्ञानादुपासकस्येदं फलमित्यपेक्षायामुकोपासयानुवादपूर्वकं हेतुमाह—य एवमेतं महद्विस्मादि
सत्यं ह्येव ब्रह्मेत्यन्तं, हि यस्मात्सत्यमेव ब्रह्मोक्तरीत्या लोकजिच्छत्रुजिच्च तस्मादुपासकस्याप्युपासनानुरूपमुक्तं फलं
युक्तमेवेत्यर्थः ॥१॥

- ३५ इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्वनिनशाखीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया
पञ्चमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम्

आप एवेदमथ आसुः । ता आपः सत्यम-

सृजन्त सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवान् ॥१॥

ते देवाः सत्यमित्युपासते । तदेतत्त्र्यक्षरं सत्यमिति स इत्येकमक्षर-
न्तीत्येकमक्षरमसत्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेत-
दनृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति नैवं विद्वांसमनृतं हिनस्ति ॥२॥

तद्यत्तत्सत्यम् । असौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले
पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तावेतावन्योन्यस्मिन्नतिष्ठितौ

इदानीं सत्यब्रह्मस्तुत्यर्थं तस्य प्रथमजत्वं साधयति—आप एवेदमथ आसुरिति । अग्निहोत्रादिकर्मसु
हूयमाना आहृतयः पयः सोमादिका अत्रापुवब्देनोच्यन्ते । तथा च यथोक्ता आपो जगतो बीजभूता अग्राकृतात्मनि
अवस्थिता एवेदं सर्वं नामरूपात्मकं विकारजातं जगदग्रे सृष्टेः पूर्वमासुः नान्यत्किञ्चिद्विकारजातमासीदिति
वाक्यार्थः । इदानीमप्याब्धोपलक्षितान्मूलकारणात् सूत्रोत्पत्तिमाह—ता आपः सत्यमसृजन्तेति । उक्तलक्षणाः पुनः
आपो भूतान्तरसंहिताः सत्य सूत्रात्मकं हिरण्यगर्भमसृजन्तं सृष्टवत्यः । एतेन सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्वं सिद्धमित्यर्थः ।
एतस्य पूर्वोपेकान्ताद्वयसत्यब्रह्मणः सकाशाद्भूतत्वशङ्कां वारयति—सत्यं ब्रह्मेति । एवं सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्वं
निरूप्य तस्यैव महत्त्वं साधयति—ब्रह्म प्रजापतिमिति । तत्सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भस्य प्रजापतिं प्रजानां पतिं
विराजमसृजेत्यनुषङ्गः । तथा च सर्वजगदात्मकविराडात्मसम्पृत्तास्तूपात्मकं सत्यं ब्रह्म महदित्यर्थः । इदानीं तस्य
यत्नत्वं निरूपयितुमुत्पन्नाद्विराडात्मनः सकाशाद्विन्नाविदेवतासृष्टिमाह—प्रजापतिर्देवानिति । असृजेतेत्यत्रानुषङ्गः
देवतासृष्टिश्चरित्परि महत्त्वसाधनयेति वा व्याख्या बोध्या ॥१॥

अथ यत्नत्वमाह—ते देवाः सत्यमित्युपासत इति । यस्मादेव सृष्टास्ते देवाः पितरमपि विराजमतीत्य सत्यं
ब्रह्मोपासत इत्यतो यत्नं तदित्यर्थः । तथा चैव सिद्धं प्रथमजं महत्त्वं सत्यं ब्रह्म सर्वात्मनोपास्यमिति भावः । हृदयब्रह्म-
वदस्यापि सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं वर्णत्रयात्मकं नामाऽह—तदेतत् त्र्यक्षरं सत्यमिति । तदेतत्सत्यमिति नाम त्र्यक्षर-
मित्यर्थः । कानि तात्पक्षराणीत्यपेक्षायामाह—स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरमिति । भवत्वेवमक्षरत्रयं ततः किमित्य-
पेक्षायामक्षरस्वरूपदर्शनानुरूपं फलं कथयितुं तेषां स्वरूपं तावदाह—प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतं
सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवतीति । तत्र तेषां प्रथमोत्तमे अक्षरे सकारास्कारौ सत्यमनृतं मूल्यरूपाभावात् ।
मध्यतो मध्ये वर्तमानं तीत्यक्षरमनृतं मूल्यरूपं मूल्यवनृतयोः सामान्यात् । तदेतदनृतं तीकाराख्यं मूल्यरूपं २५
सत्येन सकारास्कारलक्षणेन परिगृहीतं व्याप्तमन्तर्भावितम् । अतस्तस्याकिञ्चित्वास्तस्यभूयमेव सत्यबाहुल्यमेव
भवतीत्यर्थः । एव सत्यबाहुल्यमनृतस्य मूल्योरकिञ्चित्करत्वं च विज्ञानतः फलमाह—नैवं विद्वांसमनृतं हिनस्तीति ।
एवमित्यं सत्यबाहुल्यं सर्वस्य मूल्योरनृतस्याकिञ्चित्करत्वं विद्वांसं जानन्तमनृतं कदाचित्प्रमादोक्तं न हिनस्ति स्वफल-
दानेन न व्याप्नोति दुर्द्धिपूर्वकस्यानृतस्य विदुषोऽपि वाचकत्वादित्यर्थः ॥२॥

एवं विशिष्टसत्योपास्तिमुक्त्वेदानीं तस्यैवाध्यात्मिकाधिदैविकसंस्थानभेदेविशिष्टत्वं कल्पयित्वा तदुपास्त्यर्थ- ३०
माह—तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्य इति । यत्सत्यं ब्रह्मैवोक्तं तदसौ स प्रसिद्धः कोऽसौ आदित्यः । कः पुनरादित्यः? य
एष एतस्मिन् प्रसिद्धमण्डले पुरुषो मण्डलाभिमानो यश्च दक्षिणेऽक्षन्दक्षिणेऽक्षिणि पुरुषः सोऽसौ सत्यब्रह्मेत्यर्थः ।
ननु प्रवेशभेदवर्तिनोः स्थानभेदेन भेदादुपासनाभेदः स्यादित्याशङ्क्यामाह—तावेतावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठिताविति ।
तावेतावादित्याक्षिणौ पुरुषावेकस्यैव सत्यब्रह्मणः स्थानविशेषौ यस्मादन्योन्यस्मिन्नतिष्ठत्यश्चाक्षुषे चाक्षुषश्चादित्ये
प्रतिष्ठितौ अतस्तयोर्भक्तत्वेनैव प्रतिभासमानत्वेऽपि वस्तुतो भेदाभावाच्चापासनाभेद इत्यर्थः । कथं तावन्योन्यस्मि- ३५
न्नतिष्ठितावित्यपेक्षायां परस्परपकार्योपकारकभाविनेत्याह—रस्मिभिर्वा एषोऽस्मिन्नतिष्ठितः प्राणैरयमनुमिमिश्रितः ।
आदित्योऽस्मिन्क्षुब्धव्याप्तास्ते रस्मिभिः प्रकाशेनोपकुर्वन् प्रतिष्ठितः । अथ च चाक्षुषः प्राणेषुसुरादिरिन्द्रविर्मण्डल
प्रकाशयन्नमुष्मिन्नादित्येऽधिदेवते प्रतिष्ठितोऽनयोऽपकारकभावस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । इदानीं ज्ञानाधिकारि-

रक्षिमिर्वा एषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्स यदोत्क्रमिष्य-
न्भवति शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यति नैनमेते रक्षयः प्रत्यायन्ति ॥३॥

य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः । तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेत-
दक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे
द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदहरिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥४॥

अथ योऽयं दक्षिणोऽन्तपुरुषः । तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरं
भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे
एते अक्षरे तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥५॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

१०

अथ पञ्चमाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम्
त्रिष्टुब्बहोत्याहुः । विद्वानाद्विष्टुद्विष्टत्येनं सर्वस्मा-
त्पाप्मानो य एवं वेद विष्टुद्विष्टोति, विष्टुद्वेव ब्रह्म ॥१॥
इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥७॥

पुमान्कथं नाम द्वितमाचरेदित्यभिप्रायवती श्रुतिश्चक्षुरादित्यपुरुषप्रसङ्गागतमभिष्टवर्णनामाह—स यदोत्क्रमिष्यन् भवति
१५ शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यतीति । सोऽस्मिन्मण्डले शोका विज्ञानमयो यथा यस्मिन्काळे उत्क्रामिष्यन्प्राणास्त्यक्ष्यन्भवति
तथा स विज्ञानमयश्चाक्षुषं एतद्विमण्डलं शुद्धं शुद्धमेव विरस्म्येव केवलं चन्द्रमण्डलमिव तिष्ठमानत्वादित्यर्थः ।
संसारिणः परलोकोहिताय यत्नकर्तव्यत्वे सायवानार्थं प्रासङ्गिकमरिष्टदशनं प्रत्यर्थेदानीं प्रकृतयोदपकारकरमूर्कं
निगमयति—नैनमेते रक्षयः प्रत्यायन्तीति । एते रक्षय एनं चाक्षुषं पुरुषं न प्रत्यायन्ति स्वामिनः कर्मानुरोधेन
पूर्वमागच्छन्तोऽपि तत्कर्मक्षये पुनर्नावर्तन्त इत्यर्थः ॥३॥

२० एवं स्थानद्वयसम्बन्धिसत्यब्रह्मणो ध्यानमुक्त्वा तस्यैव प्रत्येकं व्याहृत्यवयवकत्वेन ध्यानमाह—कण्डिका-
द्वयेन । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर इत्यादिना । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः सत्यनामा तस्य
भूरिति प्रथमा व्याहृतिः शिरः उभयोः प्राथम्यसाम्यादित्यर्थः । एवं प्रथमव्याहृती शिरोदृष्टव्यारोपे सामान्यान्तरमाह—
एकं शिर एकमेतदक्षरमिति । यथा शिर एक तथा भूरित्यक्षरमन्येकं ततो युक्तं तत्र तद्व्यापारोपणमित्यर्थः । द्वितीय-
व्याहृतावावित्यपुरुषबाहूदृष्टिमाह—भुव इति बाहू इति । तत्र द्विषं सामान्यं नियामकमाह—द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे
२५ इति । तृतीयायां व्याहृती पाददृष्टिमाह—स्वरिति प्रतिष्ठेति । प्रतिष्ठित्यनयेति प्रतिष्ठा पादौ तत्र सामान्यमाह—
द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे इति । सुवरिति वर्णविस्लेषेणेते अक्षरे द्वे इत्यर्थः । एवमुपास्यब्रह्मणः अभिमुखीकरणार्थं
रहस्यनामाह—तस्योपनिषदहरितीति । तस्य व्याहृत्यवयवस्य सत्यब्रह्मणोऽहरित्युपनिषद् रहस्यनाम येनाभिधान-
नाभिधीयमानं ब्रह्म लोकवर्षमिमुखीभवति तद्विदं नामित्यर्थः । उपास्तित्वमाह—हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं
वेदेति । आहपूर्वकस्य हृत्तेजोहातेर्वा इन्प्रत्यये कृते ह्रस्वत्वे चोपसर्गस्य टिकोपे च सति सिद्धमहरित्येतदूर्णं हृत्ते-
३० जहातिर्हृति । यो वेद स पाप्मानं हन्ति जहाति च त्वजति चेत्यर्थः ॥४॥

एवमाधिदैविकं व्याहृत्यवयवं ब्रह्मोक्त्वाऽऽध्यात्मिकमाह—अथ योऽयं दक्षिणोऽन्तपुरुष इत्यादि पूर्ववत् ।
अस्यापि रहस्यं नाम अहमितीति । पूर्वोक्तप्रक्रियेवाप्त्य प्रत्यगात्मभूतत्वात् हृत्तेजोहातेर्ब्रह्मद्वयमहमिति यो वेद स हन्ति
पाप्मानमित्येतत्सर्वं पूर्ववत् ॥५॥

इति श्रीबृहदारण्यकमुनिविरचितमाध्यादिनशाखीयबृहदारण्यकोपनिषद्भाषिकाया

पञ्चमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

३५

एतस्यैव सत्यब्रह्मणोऽप्युपपापज्वंसकमुपासनान्तरमाह—विष्टुद्विष्टहोत्याहुतिरिति । आहृताह्मणा इति शेषः ।
तस्य निर्वचनमाह—विद्वानाद्विष्टुद्विष्टि । मेधास्थकारस्य विद्वानादवयवहोत्याह्मणाद्विष्टुत् । पापहेत्वज्ञानान्यकारस्य

अथ पञ्चमाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम्

मनोमयोऽयं पुरुषः । भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा
यवो वैद्यमयमन्तरात्मन्युरुषः स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः
सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रधास्ति यदिदं किं च य एवं वेद ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥८॥

५

अथ पञ्चमाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम्

वाचं धेनुमुपासीत । तस्याश्रित्वारः स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः
स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं
च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम् ॥९॥

१०

विदारणात् ब्रह्म विद्युदित्यर्थः । एवमुपासितुः फलमाह—विद्यत्येनं सर्वस्मात्प्राप्नोति य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति । यो
विद्युद्ब्रह्मेत्येवं वेद एतमुपासकं सर्वस्मात्समस्तात्प्राप्नोतिः पापाद्विद्यति अवलम्बयति पृथक्करोतीत्यर्थः । ब्रह्मेति
शेषः । फलस्योपास्यानुगुणत्वमाह—विद्युद्ब्रह्मेति । हि यस्माद्ब्रह्म विद्युत्सोममूलकपाविदारकमेव तस्माद्युक्तं
सदेव फलमित्यर्थः ॥१॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्वन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

पञ्चमाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥७॥

१५

उपाधीनामनेकत्वात्प्रत्येकमनेकविशेषणत्वात्तस्यैव प्रकृतस्य ब्रह्माणो मनुपाधिकस्योपासनं विधित्तन्ती
श्रुतिराह—मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्य इति । अयं पुरुषो मनोमयो मनःप्रायो मनस्युपलभ्यमानत्वात्मनसा
चोपलभ्यमानत्वाच्च मनस्यहमित्यभिज्ञानवत्त्वाद्वा भाः सत्यः भा एव सत्यं स्वरूपं यस्य सोऽयं भाः सत्यो भास्करः
सर्वाधीनासकमनोमयत्वादित्यर्थः । तस्य ध्यानार्थोपाधिकं स्वरूपं कथयन्ती स्थानविशेषमाह—तस्मिन्नन्तर्हृदये
यथा व्रीहिर्वा यवो वैति । यथा व्रीहिर्वा यवो वा परिमाणत एव परिमाणो विज्ञानमयस्तस्मिन्प्रसिद्धेऽन्तर्हृदये हृदय- २०
मध्ये योगिभिर्दृश्यत इति शेषः । इदं चोपाधिकं परिमाणं स्वाभाविकं चानन्त्यमेवेत्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह—
एवमयमन्तरात्मन्युरुषः स एष सर्वस्य वशीत्यादि । यथा दृष्टान्तः एवमात्मन्यन्तरात्मनि हृदयाकाशे अयं पुरुषो
योगिभिर्दृश्यत इति शेषः । स एषः सर्वस्य वशीत्यादि यदिदं किंचेत्यन्तं शारीरकब्राह्मणे व्याख्यातायम् । उपासितुः
फलमाह—य एवं वेदेति । एवंविधं मनोमयं ब्रह्मोपासतस्तादृग्युपासतिरेव फलम् । 'तं यथा यथोपासत' इति श्रुतेः
नाफलमित्यनादरणीयमिदमित्यर्थो बोध्यः ॥१॥

२५

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्वन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

पञ्चमाध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥८॥

अथ पुनस्तस्यैव ब्रह्मणो वाङ्मयधेनुसम्बन्धेनोपासनं महाफलार्थमाह—वाचं धेनुमुपासीतेति । वाक्शब्देनात्र
वेदवशी ग्राह्या न तु करणं तत्स्थानं वा तद्देवता वा तदन्यतमेपु स्वाहाकारादीनामसम्भवादतो वाच वेदत्रयीलक्षणं
धेनुरिव धेनुतामुपासीत सदाऽनुवर्ततेत्यर्थः । एवमुपासनमिति धेनुसाम्यमाह—तस्याश्रित्वारः स्तना इति । हन्त- ३०
शब्दोऽपेक्षितार्थवाचकः । शेषः प्रसिद्धार्थः । स्वामिस्यो धेनुः पय इव वाक्केतुर्तैश्चतुर्भिस्तनैर्देवाद्विभोऽन्नं क्षरतीत्यर्थः ।
क. कं स्तनमुपजीवतीत्यपेक्षायां विनियोगभेदमाह—तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्तीत्यादिना । स्वधाकारं पितर
इत्यन्तेन । तस्यै तस्या धेन्वाः स्वाहावषड्भ्यां हि देवेभ्यो हविर्दीयते देवाः स्वाहाकारं च वषट्कारं चोपजीवन्ति
हन्तेति हि मानुषेभ्योऽन्नं प्रयच्छति । अतो हन्तकारं मनुष्या उपजीवन्तीत्यनुषङ्गः । स्ववेति हि पितृभ्यः कथं
ददाति । अतः स्वधाकारं पितर उपजीवन्तीति प्रसिद्धमित्यर्थः । कः पुनरस्याः प्रसूतिहेतुः सेका ? को वा पुनस्तन्य- ३५
प्रसवहेतुर्वत्स इत्यपेक्षया तावाह—तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्स इति । प्राणेन हि वल्लक्षणं वाक्प्रसूयते

अथ पञ्चमाध्यायस्य दशमं ब्राह्मणम्

अयमग्निर्वैश्वानरः । योज्यमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते
यदिदमद्यते तस्यैव घोषो भवति यमेतत्कर्णविपिधाय
शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैतं घोषं शृणोति ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य दशमं ब्राह्मणम् ॥१०॥

अथ पञ्चमाध्यायस्यैकादशं ब्राह्मणम्

एतद्वै परमं तपः । यद्व्याहृतस्तप्यते परमं हेव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै
परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्ति परमं हेव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै
परमं तपो यं प्रेतमन्नाबभ्यादधति परमं हेव लोकं जयति य एवं वेद ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्यैकादशं ब्राह्मणम् ॥११॥

अप्राणस्य वायुश्चाराणादशनात् । अतः तस्याः केन्वाः प्राणश्चक्षुः । तथा मनसा ह्यालोभ्य वाक् । स्वाहाद्यर्थं शरति
"यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा ववती"ति श्रुतेः । अतो मनो वत्स इत्यर्थः एतदुपासकस्य यथोक्तवायुप्राणिकृद्वाग्रति-
पतिरेव फलं तं यथा यथोपासत इति श्रुतेरिति भावः ॥१॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकायां

पञ्चमाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥१॥

प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः कौशेयान्तिवभाषस्तस्यापरोक्षत्वं दर्शयितुं पुनरुपासनान्तरमाह—अयमग्निर्वैश्वानर
इति । कोऽयमग्निरित्यत आह—योज्यमन्तः पुरुष इति । अन्तः शरीरे इत्यर्थः । स किं शरीरारम्भको नेत्याह—
येनेदमन्नं पच्यते इति । किं तदन्नमित्यत आह—यदिदमद्यते इति । तस्याद्यदिदमद्यतेऽन्नं तद्येन पच्यते स विराडात्मा
प्रजापतिर्जाठरोऽग्निरित्यर्थः । तत्सद्भावे किं मानमित्यपेक्षायामाह—तस्यैव घोषो भवतीति । तस्याग्नेरन्नं पचमान-
२० स्यैव घोषः शब्दो भवतीत्यर्थः । कोऽसौ घोष इत्यपेक्षायामाह—तस्यैव घोषो भवतीति । तस्याग्नेरन्नं पचमान-
क्रियाविशेषणमङ्गुलिन्या कर्णविपिधाय पिधानं कृत्वा यं घोषमेतद्वचनं यथा स्यात्तथा शृणोति स घोषो यथोक्तवैश्वानर-
सद्भावे प्रमाणमित्यर्थः । नैतं घोषं शृणोतीति । सोऽयं शरीरे शोका यदोत्क्रमिष्यन्तित्यादि स्पष्टार्थः ॥१॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकायां

पञ्चमाध्याये दशमं ब्राह्मणम् ॥१०॥

एवं ब्रह्मोपासनानि कानिचित्सफलानि । इदानीमब्रह्मोपासनानि कानिचित्सफलं दर्शयति—एतद्वै परमं
तपो यद्व्याहृतस्तप्यते इति । व्याहितो व्याधियुक्तो ज्वरादिपरिगृहीतः सन् यत्तप्यते एतद्वै निश्चितं परमं तपः कु-
सामान्यात् । व्याधिनाऽभिभूयमानस्तमग्निन्दक्षविषीदंश्च संस्तपस्तप्यते भवेति बुद्धिं क्षुण्णदित्यर्थः । एवं चित्तपतः
किं फलं भवतीत्यपेक्षायामाह—परमं हेव लोकं जयति य एवं वेदैति । य एवं ज्वरादिपीडनं तप इति वेद स परम
तपसोऽनुकूलं लोकं जयति प्राप्नोतीत्यर्थः । तथोपासनान्तरमाह—एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्तीति । यं प्रेतं
३० मामृत्विजो ज्ञातयो वाऽऽरुण्यं प्रत्यभिहरन्ति—एतद्वै परमं तप इति । मुमुक्षुर्विस्वाभ्यां चिन्तयेत् । वानप्रस्थवत् ग्रामादे-
रण्यगमनसामान्यात् । स तपोनुरूपं लोकं जयतीत्यर्थः । तथा पुनरुपासनान्तरमाह—एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमन्ना-
बभ्यादधतीति । यं प्रेतं ज्ञातयोऽन्नावभ्यादधति प्रक्षिपन्ति एतद्वै परमं तप इति मरणात् प्रागेव चिन्तयेत् । अग्नि-
प्रवेशसामान्यात् । सोऽग्निप्रवेशानुरूपं लोकं जयतीत्यर्थः । अत्र परमलोकधन्दैः तत्तदुपासनयोग्यफलमेतस्य विवक्षित-
त्वाज्ज्ञोपासनैक्यशङ्केति भावः ॥१॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकायां

पञ्चमाध्याये एकादशं ब्राह्मणम् ॥११॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वादशं ब्राह्मणम्

यदा वै पुरुषः । अस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजि-
हीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स आदित्यमागच्छति
तस्मै स तत्र विजिहीते यथा इम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स
चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा कुन्दुमेः खं तेन स ऊर्ध्वं
आक्रमते स लोकमागच्छत्यशोकमहिम् तस्मिन्वसति शश्वतीः समाः ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य द्वादशं ब्राह्मणम् ॥१२॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशं ब्राह्मणम्

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुः । तन्न तथा पूयति वा अन्नमुते प्राणा-
प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा क्षुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्ना-
वेते ह स्वेव देवते एकषाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतः ॥१॥

इदानीमस्मिन्प्रकरणे उक्तानां सर्वोपासनानां गतिमनुक्तं च फलं च दर्शयितुमिदं ब्राह्मणमारभ्यते—यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते इति । यदा यस्मिन्काले आयुषः क्षयात् पुरुषो विद्वानस्माल्लोकात्प्रैति शरीरं परित्यजति स उपासकस्तदा वायुमागच्छति स च वायुः स्तिमितरूपस्तिर्यग्भूतोऽमेधोऽन्तरिक्षे तिष्ठस्तस्मै संप्राप्ताय विदुषे तदर्थं तत्र स्वात्पवि विजिहीते स्वात्पावयवान्विगमयति छिद्रीकरोत्यात्मान-
मिष्यर्थः । कियत्परिमाणं तच्छिद्रे क्रियत इत्यपेक्षायामाह—यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमत इति । यथा यावत्परिमाणं रथचक्रस्य खं छिद्रे तावत्परिमाणेन छिद्रेण स विद्वानूर्ध्वं ऊर्ध्वमाक्रमते उपरि गच्छतीत्यर्थः । स ऊर्ध्वं गच्छन् क्व गच्छतीत्यपेक्षायामाह—स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा इम्बरं खं तेनेत्यादिना । यथा कुन्दुमेः खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमत इत्यन्तेन । इम्बरो वायव्यविशेषः स्पष्टार्थः । एवमुपरिगच्छतः कुत्र विश्राम इत्यपेक्षायाम् विराडात्पनीत्याह—स लोकमागच्छत्यशोकमहिम् तस्मिन्वसति शश्वतीः समा इति । उपासको लोकं प्रजापतिमागच्छति किं विशिष्टमशोकं मानसेन दुःखेन विवर्जितमहिम् हिमवर्जितं शरीरदुःखविवर्जितम् । यद्वा आभ्यां पदभ्यां क्रमेण दुःखतत्साधनराहित्यमुच्यते । तं लोकमागत्य तस्मिन् शश्वतीनित्याः समाः सम्बन्धसंसारं बहून्वान्तर-
कल्पाश्च वसति वारं करोति एतदनुक्तफलोपासनफलमुक्तमिष्यर्थः ॥१॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितभाम्यन्विनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

पञ्चमाध्याये द्वादशं ब्राह्मणम् ॥१२॥

इदानीं पुनः प्रकृतब्रह्मोपासनमेवागुर्वत्यन्ती श्रुतिः “वै रं” इति गुणद्वयविशिष्टान्नप्राणोपाधिकब्रह्मोपासनं विशिष्टफलकं विधातुमादावेतस्यैवोपास्यत्वनिर्णयार्थां युक्तीराह—अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तयेत्यादिना परमतां गच्छति इत्यन्तेन । अन्नं ब्रह्मेत्येक आचार्या आहुस्तत्तथा न गृहीतव्यं यतः प्राणाद्भक्षकवृत्ते विनाऽन्नं पूयति क्लिद्यते पूतिभावमापद्यत इति वै प्रसिद्धम् । तथा प्राणो ब्रह्मेत्येक आचार्या आहुस्तत्तथा न गृहीतव्यम् । यतः प्राणाद्भक्षकवृत्ते विनाऽन्नं पूयति क्लिद्यते पूतिभावमापद्यत इति वै प्रसिद्धम् । ब्रह्म न क्लिद्यते न क्षुष्यति गोपमुपैति वै प्रसिद्धम् । २०
‘अक्लेषोऽज्ञोऽय एव वेति स्मृतेः यस्मादेवमेकैकस्य ब्रह्मत्वं नोपपद्यते तस्मात् ह किल एते एव नु देवते अन्न-
प्राणलक्षणे एकषाभूयमेकषाभावं भूत्वा परमतां परमत्वं गच्छतो ब्रह्मत्वं प्राप्नुत इत्यर्थः । अन्नप्राणयोरैकत्वेन ब्रह्म-
दृष्टिः कार्यत्येतदर्थमितिहासोक्त्या द्रव्यति—तद्वत्त्वाह प्राप्तुदः पितरं किंस्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्यात्किमेवास्मा
असाधु कुर्यादिति । तदेतदन्नप्राणैकत्वब्रह्मदर्शनं विद्वान् ह किल प्राप्तुदनामा ऋषींश्चरो हृष्टं सन् स्वपितरं प्रत्याह स्म
किं स्विदिति वितर्कं यथा मया ब्रह्मपरिकल्पितमेव विदुषे साधु शोभनं पूजां किञ्चित् कुर्यात् न किञ्चिदस्य कर्तव्य- २५
मतिशिष्यतेऽनेन सर्वस्यापि प्राप्तव्यस्य प्राप्तत्वात् । तथाऽस्मै विद्विषे असाध्वशोभनं वा किमेव कुर्यात् न किञ्चिदपि

तद स्माऽऽह प्रातुदः पितरम् । किंस्विदेवैवं विदुषे साधु
कुर्यात्किमेवास्मा असाधु कुर्यादिति स ह स्माऽऽह पाणिना
मा प्रातुद कस्त्वेनयोरेकवाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति ॥२॥

तस्मा उ हेतुदुवाच । वीत्यन्नं वै व्यन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि
विष्टानि रमिति प्राणो वै रं प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रतानि
सर्वाणि ह वा अस्मिन्भूतानि विद्यन्ते सर्वाणि भूतानि रमन्ते य एवं वेद ॥३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥१३॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशं ब्राह्मणम्

उक्थम् । प्राणो वा उक्थं प्राणो हीदं सर्वमुत्पापयत्युदात्मा

१० उक्थविद्वीरस्तिष्ठत्युक्थस्य सायुज्यं सलोक्तां जयति य एवं वेद ॥१॥

कुर्याल्लोक इति शेषः । अस्य निरस्ताद्योपासाधुत्वात् । इतिशब्दः प्रातुवचनसमासिद्योतक इत्यर्थः । एवमप्राणयोरेकत्वविज्ञानवती न साधुकरणेन महत्त्वं नाप्यसाधुकरणेन खण्डितत्वं किं तु तस्य कृतकृत्यत्वमेवेति पुत्रेणोक्ते सति नैतावन्मात्रविज्ञानात्कृतकृत्यता पुत्रस्य कित्वस्ति ज्ञातव्यान्तरिम्यभिप्रेत्य पिता पुत्रं वारयतीत्याह—स ह स्माह पाणिना मा प्रातुद कस्त्वेनयोरेकवाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति । स पित्ताऽऽह किं हे प्रातुदेति पुत्रं सम्बोध्य १५ पाणिनां हृस्तेन वारयत् । मासैर्ब बोध इत्याह स्म प्रत्येषेदित्यर्थः । एनयोरप्राणयोरेकवाभूयं भूत्वा कस्तु को वा विद्वान् परमतां गच्छति न कश्चिदपि तस्मात्सैवं वक्तुमर्हसि कृतकृत्योऽसावितोत्यर्थः ॥१-२॥

कथं तर्हि ज्ञानात्कृतकृत्यः स्यादित्यपेक्षायामप्राणयोः सर्वाधिकयोरेकत्वविज्ञानात्तथा स्यान्न केवलयोरेकत्वविज्ञानादित्याशयवान् पिता तयोः शक्तिभूतं गुणद्वयं क्रमेणोपदिष्टवानिति कथयति—तस्मा उ हेतुदुवाच वीत्यन्नं वै वीत्यादिना । सर्वाणि भूतानि रतानीत्यन्तेन । तस्मै प्रातुदाय उ ह किं पिता वि रं इत्येतदप्राणयोः क्रमेण गुण- २० द्वयमुवाचोपदिष्टवानिति योजना । किं तद्वीत्यपेक्षायामाह—अथं वैवीति । कृतोऽर्जं हि हि यस्मादिमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि भूतानि अथे विष्टानि प्रविष्टानि अन्नमाभित्यस्थितान्यतोऽर्जं वीत्युच्यत इति यावत् । किं तत् रमित्यत आह—प्राणो वै रमिति । कृतश्च प्राणो रं प्रसिद्धं हि यस्मात् प्राणे कलात्मके सर्वाणि भूतानि रतानि सकानि यथेष्टं विद्वत्तानि वर्तन्त इति शेषः । अतः प्राणो रमित्युच्यत इत्यर्थः । तथा च सर्वभूताभ्यन्तलक्षणविशब्दवाच्यगुणकमसं सर्वभूतरतिलक्षणम् । रश्चब्दवाच्यगुणकश्च प्राणस्तथाविधयोरेव तयोरेकत्वमापेक्षयोः परमत्वमिति तथाविधमेव २५ ब्रह्मोपासितव्यमिति समुदायार्थः । ईदानीमेवविदः फलमाह—सर्वाणि ह वा अस्मिन्भूतानि विद्यन्ते इत्यादि । य एवं वेदेत्यन्तम् । स्वाष्टयम् ॥३॥

इति श्रीविचारभूमिनिविरचितमाध्यायिनिर्वाणबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

पञ्चमाध्याये त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥१३॥

पुनस्तस्यैव ब्रह्मण उक्थविशुणपुनविशिष्टत्वेनोपासनमाह—उक्थमित्यादिना । महाव्रताख्ये इतो प्रधानभूतं १० शस्त्रमुक्थशब्दार्थः । किमात्मकं तदुक्थमित्यत आह—प्राणो वा उक्थमिति । प्राणो ह्यध्यास्तेषु मुखं उक्थं च सर्व-
शस्त्राणां प्रधानमतः प्राण उक्थगुण उपास्य इत्यर्थः । ननु प्राणे कथमुक्थशब्दप्रवृत्तिरित्यपेक्षायाम् योगवशादित्याह—
प्राणो हीदं सर्वमुत्पापयतीति । हि यस्मादिदं सर्वं चराचरात्मकं प्राण उत्पापयति । अप्राणस्योत्पत्त्यानाशकेरतः प्राण
उत्पापनादुक्थमित्यर्थः । एतदुपासनस्य क्रमेण दृढमदृष्टं च फलमाह—उदात्तमादुक्थविद्वीर इत्यादिना । सत् हास्मे
इति छेदः । पञ्चम्यर्थे चतुर्थो छान्दसो । य एवमुक्थस्वरूपं प्राणं वेद यस्मादुपासकादुक्थविशुणविद्वीरः पुत्र
१५ उत्तिष्ठति उत्पद्यते इत्येतत् दृष्टं फलम् । उक्थस्य प्राणस्य सामुख्यं सलोक्ता बोपासनात्तारतम्याजयति प्राप्नोत्येतद्
दृष्टं फलमित्यर्थः ॥१॥

यजुः । प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते युज्यन्ते हास्मे
सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठाय यजुषः सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥२॥
साम । प्राणो वै साम प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि सम्यञ्चि हास्मिन्
सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठाय कल्प्यन्ते साम्नः सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥३॥
क्षत्रम् । प्राणो वै क्षत्रं प्राणो हि वै क्षत्रं त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः
प्र क्षत्रमात्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥४॥
इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥१४॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशं ब्राह्मणम्

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति । अष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतद्
हास्या एतत्स यावदेषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥१॥ १०

इदानीं प्राणस्योच्छ्वासागुणवत्त्वेनोपासनमाह—यजुः प्राणो वै यजुरिति । यतः प्राणो वै यजुरतः प्राणो
यजुरित्युपासीतेत्यर्थः । प्राणे यजुःशब्दप्रवृत्तिं दर्शयति—प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते इति । हि
यस्मात्प्राणे सति सर्वाणि भूतानि परस्परं युज्यन्ते न ह्यसति प्राणे कस्यचित्लेनचिद्योगसामर्थ्यं दृष्टमनो युनक्तीति
यजुरिति योगवशात्प्राणो यजुरित्यर्थः । एवमुपासितुः पूर्ववत् फलमाह—युज्यन्ते हास्मे सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठभावेति ।
श्रेष्ठाय श्रेष्ठमावायार्थं श्रेष्ठो भवत्वित्यभिप्रायेण युज्यन्ते । उद्यमं कुर्वन्तीत्यर्थः शेषं समानम् ॥२॥ १५

इदानीं प्राणस्य सर्वप्राणिसम्यग् गमनहेतुत्वगुणोपासनमाह—साम प्राणो वै सामेति । यतः प्राणो वै साम
अतस्तं सामेत्युपासीतेत्यर्थः । पूर्ववत् प्राणस्य सामत्वं साधयति—प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चोति ।
सम्यग्ब्रह्मति संगच्छन्ते इति सम्यङ्गीत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् । पूर्वबहुपासनाफलमाह—सम्यञ्चि हास्मिन्सर्वाणि भूतानि
श्रेष्ठाय कल्प्यन्ते इति । न केवलं सम्यञ्चि संगच्छमानान्येवापि तु तानि अस्मिन्नुपासके श्रेष्ठाय श्रेष्ठमावाय कल्प्यन्ते
कष्टानि भवन्तीत्यर्थः । शेषं स्पष्टार्थम् ॥३॥ २०

इदानीं प्राणस्य पालकगुणवत्त्वेनोपासनमाह—क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रमिति । यस्मात्प्राणः क्षत्रमिति वै न प्रसिद्धं
तस्मात् क्षत्रमित्युपासीतेत्यर्थः । पूर्ववत् प्राणस्य क्षत्रशब्दवाच्यत्वं साधयति—प्राणो हि वै क्षत्रं त्रायते हैनं प्राणः
क्षणितोरिति । एनं देहपिण्डं प्राणो ह क्षणितोः अन्तर्निहितं पुनर्मसिपूरणं कुर्वन् यस्मात् त्रायते पालयति
तस्मात् क्षत्राणात् प्राणो वै प्रसिद्धं क्षत्रमित्यर्थः । एतदेवनफलमाह—प्रक्षत्रमात्रमाप्नोति । प्रशब्द आप्नोतीत्यनेन
सम्बध्यते क्षत्रमात्रं प्राप्नोति प्राण एव भवतीत्यर्थः । ‘मात्रं कास्तेजधारणे’ इत्यमरः । यद्वा क्षत्र प्राणं प्राप्नोति २५
किञ्चिद्विष्टम् । आ सामस्येन त्रायते पालयतोऽयं अस्तशेषम् । शेषं पूर्ववत् ॥४॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यायान्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥१४॥

पूर्वं हृदयं सत्यमित्यादिबहूपधासमाश्रयं बहुफलकं ब्रह्मोपासनमुक्तम् । इदानीं सर्वोपाध्युपसंहारिणायत्र्यु-
पाधिकत्रहोपासनं वक्तुमिदं ब्राह्मणमारभ्यते । गायत्रीछन्दो हि सर्वछन्दसां प्रधानं तत्प्रयोक्त्वागादिप्राणत्राणसामर्थ्यात् ३०
सर्वछन्दः स्वरूपभूतप्राणात्मकत्वाच्च । किं च ब्राह्मणस्य गायत्रीतो जन्म श्रूयते श्रुत्यन्तरे । तस्माद्गायत्र्याः प्रधान-
भूतत्वात्तदुपाधिकत्रहोपासनविधानायाह—भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमिति ।
दि औ इति विच्छेदे सति भूमिरित्यादीत्यष्टावक्षराणि ह वै प्रसिद्धानि तत्प्रवितुर्वीर्ययमिति वर्णविच्छेदेणाष्टावक्षराणि
ह वै प्रसिद्धं गायत्र्या एकं पदं प्रथमपाद इत्यर्थः । गायत्रीप्रथमपादस्य त्रैलोक्यनाम्नश्च संख्यासामान्यप्रयुक्तं कार्यमाह—
एतद्ब्रह्मा एतदिति । एतत् उ ह अस्या इति छन्दः । अस्या गायत्र्या एतत्प्रथमपादस्वरूपमह खलु एतदेव भूम्यादि ३५
त्रैलोक्यलक्षणमेवेत्युपासीतेत्यर्थः । एवं प्रथमपादविदः फलमाह—स यावदेषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं
पदं वेदेति । यः पुमानस्या गायत्र्या एतदुक्तत्रैलोक्यात्मकं पदं वेद स पुमान् यावदेषु त्रिषु लोकेषु जेतव्यमस्ति
तामत्सवं ह खलु जयतीत्यर्थः ॥१॥

ऋचो यजूं वि सामानोति । अष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यं पदमेतदु
हैवास्या एतत्स यावतीयं त्रयो विद्या तावद्ध जयति योजस्या एतदेवं पदं वेद ॥१२॥
प्राणोऽपानो व्यान इति । अष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यं पदमेतदु
हैवास्या एतत्स यावदिदं प्राणि तावद्ध जयति योजस्या एतदेवं पदं वेद ॥१३॥

अथास्या एतदेवं । तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं
तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति ददृश इव ह्येष परोरजा इति सर्वम् ह्येष रज
उपर्युपरि तपत्येवं हैव धिया यशसा तपति योजस्या एतदेवं पदं वेद ॥१४॥
सैषा गायत्री । एतस्मिंस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता तद्वै तत्सत्ये
प्रतिष्ठिता चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्विदामो द्वौ विवदमानावेया-
तामहमद्राक्षमहमश्रौषमिति य एव ब्रूयादहमद्राक्षमिति तस्मा एव अदृध्यात् ॥१५॥

एवं प्रथम पादे भूत्यादिलक्षणशेषरूपराज्युपसंहार उक्तः । इदानीं द्वितीयपादे नामराक्ष्युपसंहारमभिप्रेत्य
तस्य त्रैविद्यात्मकत्वमाह—ऋचो यजूं वि सामानोति । एकं पदं द्वितीयः पाद इत्यर्थः । शेषं प्राग्वत् । पूर्ववत्
संख्यासामान्यप्रयुक्तं कार्यमाह—एतदुहैवास्या एतदिति । अस्या गायत्र्या एतद्वितीयं पदमेतदेव त्रैविद्यात्मकमेवेत्यु-
पासीताद्वयसामान्यादित्यर्थः । एवं द्वितीयपादविदः फलमाह—स यावतीयं त्रयो विद्या तावदिति । यावती इयं यदो

विद्या त्रया विद्याया यावत्फलजातमवाप्यते तावद्ध लक्षु गायत्र्या द्वितीयं पदमेवं विद्वान् जयतीत्यर्थः ॥१॥

अथ तृतीयपादे कर्मोपसंहारमभिप्रेत्य तस्य त्रैलोक्यत्रैविद्यात्मकसर्वजगद्विभूतिलक्षणप्राणाद्यात्मकत्वमाह—
प्राणोपानो व्यान इतीति । प्राणः अपानः धियान इति विश्लेषेणाष्टावक्षराणि अन्यत्समानान् । यावदिदं प्राणिजात-
मस्ति तावद्वैजयति । सुगममन्यत् । एवं नामरूपकर्मात्मकं जगद्गायत्रीपादत्रयस्यात्मनोपसंहृतमित्यर्थः ॥३॥

इदानीमभिधानरूपायास्त्रिपदाया गायत्र्या अभिधेयभूतादित्यात्मकहिरण्यगर्भोभिधानाय चतुर्थः पादमारभ्यते-
अथास्या एतदेवेत्यादिना । अथ शब्दात्मकगायत्रीकथनानन्तरमस्याः प्रकृतायास्त्रिपदाया गायत्र्या अभिधेयभूतमेतदेवं
वक्ष्यमाणमित्यर्थः । किं तदित्यत आह—तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपतीति । तुरीयादिपदानां गूढार्थत्वा-
त्स्वयमेव तत्तत्प्रतीकग्रहणेन व्याकुर्वती श्रुतिस्तावत्तुरीयपदस्यार्थमाह—यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयमिति । मन्वचतुर्थं वै
प्रसिद्धं लोके तदस्मिन्वाक्ये तुरीयशब्देनोच्यत इत्यर्थः । अनन्तरं पदं गृहीत्वा व्याकरोति—दर्शतं पदमिति ददृश
इव ह्येष इति । एषं मण्डलान्तर्गतः पुरुषो हि यस्माद्दृष्ट इव दृश्यते इव न तु साक्षाद्दृश्यते ईश्वरस्यातीन्द्रियत्वात्

तत्तद्दर्शतं पदमित्युच्यत इत्यर्थः । वाक्यशेषं तदेकदेशग्रहणपूर्वकं व्याकरोति—परोरजा इति सर्वमुद्देश्यं रज
उपर्युपरि तपतीति । उ हि एष इति क्लेशः प्रवृत्तिकारणीभूतः सङ्गात् समुत्पन्नमानो रजनात्मको रागो रज
इत्युच्यते । यदा सर्वे लोका रजःशब्देनोच्यन्ते रज्यमानत्वाल्लोका रजास्त्युच्यन्ते इति यास्कः । सर्वमेव वै
प्रसिद्धं रजोजातसमुप्युपरि हि यस्मादेव संविता तपति रजःशब्दवाच्यात्सर्वस्यादुपरिष्टादेव तपन्वत इति यावत् ।
अतो रजसः परं इति परोरजा उच्यत इत्यर्थः । ननु सर्वं रजस्तपति इत्येतावदेव संविदुः सर्वाधिपत्यस्य सिद्धत्वाद्
पुनरुपरीति व्यर्थं वीत्येति चेत् नः सर्वशब्दस्य संकुचितवृत्त्या कतिपयलोकाधिपत्यं संवितुरिति शङ्कानिवृत्त्यर्थत्वा-
द्विधायाः सार्थकलोपपत्तिरतो न शङ्कावकाश इति भावः । एवं चतुर्थपादविज्ञानफलमाह—एवं हैव धिया यशसा
तपति योजस्या एतदेवं पदं वेदेति । धिया वसुधीत्या सुगममन्यत् ॥१॥

एवमभिधानाभिधेयात्मिकां गायत्री व्याख्यायामिधानस्याभिधेयतन्त्रत्वमाह—सैषा गायत्र्येतस्मिंस्तुरीये
दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठितेति । सैषा त्रैलोक्यत्रैविद्यात्सर्वप्राणत्वरूपत्वेनोपा निपदा
गायत्रीः एतस्मिन्बुलक्षणं तुरीये दर्शते पदे परोरजसि भूतमूर्तसमूते आदित्ये प्रतिष्ठिता तद्वै प्रसिद्धं यत्सत्यं
तत्तस्मिन् सत्येऽप्याये प्रतिष्ठिता बोद्धव्येत्यर्थः । किं पुनस्तत्सत्यमित्यत आह—चक्षुर्वै सत्यमिति । कुतश्चक्षुः सत्य-
मित्यत आह—चक्षुर्हि वै सत्यमिति । कुतश्चक्षुः सत्यमित्यत आह—चक्षुर्हि वै सत्यमिति । चक्षुः सत्यमिति हि यस्माद्वै
प्रसिद्धमित्यर्थः । कुतः पुनश्चक्षुषः सत्यत्वप्रसिद्धिरित्याशङ्क्य सत्यप्रतिपत्तिहेतुत्वादिति परिहृतमभिप्रेत्य तस्य सत्यत्वं

तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम् । प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं

तस्मादाहुर्वलं सत्यादोजीय इत्येवम्वेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता ॥६॥

सा हैषा गयास्तत्रे । प्राणा वै गयास्तत्प्राणास्तत्रे तद्यदगयास्तत्रे तस्माद्-
गायत्री नाम स यामेवामूमन्वाहैवैव सा स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणांश्चायते ॥७॥

तां हैके । सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहृवागनुष्टुवेतद्वाचमनुष्टुम

५

सर्वजनानुभवप्रमाणसिद्धमित्युपपादयति—तस्मादादिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमद्राक्षमहसधौषमिति । एको वृते यत्पृथुबुधोदराकारं वस्त्वहमद्राक्ष दृष्टवानस्मि । अपरो वृते तद्वस्तु तथा न भवतीत्यहमधौषमित्येवं विवदमानौ विरुद्धं भाषमाणौ द्वाविदानीं संप्रतमेयातामागच्छेतां तयोर्मध्ये य एवाहमद्राक्षमिति ब्रूयात्तस्मै एव भद्रध्याम भद्रां करवाम । न पुनरहमधौषमिति यो ब्रूयात् तस्मै श्रोतुर्मृषाश्रवणस्यापि संभवात् । न हि निर्दुष्टत्रक्षुषो मृषादर्शनसंभवः यद्यपि निर्दुष्टश्रोत्रश्रुतिरपि न मृषा तथापि ततो दृष्टिर्बलौघीयरी श्रुतवादिनः सकाशात् दृष्टवादिनं लोकस्य संप्रत्यय- १० दर्शनात् । निर्दुष्टश्रोत्रस्य सम्यक् शब्दं गृह्णतोऽपि तद्वाच्ययाथात्म्यविषयसन्वेहसंभवाच्च । तस्मात्संप्रतिपत्तिहेतुत्वाच्चभुः प्रत्ययम् । तस्मिन्मत्ते चक्षुषि विषया गायत्री प्रतिष्ठितेति वाक्यार्थः ॥५॥

सत्यस्यापि स्वातन्त्र्यं वारयति—तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितमिति । किं तद्वलमित्यत आह—प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितमिति । वै प्रसिद्धं प्राणो बलं तत्तस्मिन् वलात्मके प्राणे सत्यं प्रतिष्ठितमित्यर्थः । सत्यं बले प्रतिष्ठितमित्यत्र लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति—तस्मादाहुर्वलं सत्यादोजीय इतीति । यस्मादहं सत्यं प्रतिष्ठितं तस्मात्लोका १५ आहुर्वलं सत्यादोजीयः औजस्तरमिति । इतिशब्द आहुरित्यनेन संबध्यते । यस्मिन्मयाश्रितं भवति तद्विश्रिताह्वलवत्तरमिति हि लोके प्रसिद्धं न हि दुर्बलं बलवत् । क्वचिदाश्रयभूतं दृष्टमित्यर्थः । एवं निपदा गायत्र्यधिदेवते आदित्ये प्रतिष्ठिता सा चाध्यात्मं चक्षुर्द्वारा प्राणे प्रतिष्ठितेत्येवं प्रणाख्या गायत्र्याः सूत्रात्मत्वं सिद्धमित्याह—एवम्वेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठितेति । एवं उ एवेति छेदः एषा गायत्री एवमुक्तक्रमेण अध्यात्ममध्यात्मे सर्ववेदाद्यात्मके सूत्रात्मभूते प्राणे प्रतिष्ठिता । अतोऽध्यात्मं प्राणरूपा सती जगत् आत्मेत्यर्थः ॥६॥ २०

इदानीं गायत्रीनामनिर्वचनेन तस्या जगज्जीवनहेतुत्वमाह—सा हैषा गयास्तत्र इत्यादिना । सैषा ईश्वरात्मिका गायत्री ह किल गायन्तीति गयास्तानाद्यात् तत्रे ज्ञातवती रक्षितवतीत्यर्थः । के पुनर्गया इत्यपेक्षायामाह—प्राणा वै गयास्तत्प्राणास्तत्र इति । प्राणा वागादयो वै प्रसिद्धाः गयाः, शब्दनिष्पत्तिहेतुत्वात् । तत् तात् गयान् प्राणास्तत्रे सा गायत्रीत्यर्थः । ततः किं सिद्धमित्यपेक्षायामाह—तद्यदगयास्तत्रे तस्माद्गायत्री नामेति । तत्तत्र प्रयोक्तुवारीरे गायत्र्याः प्राणजीवनत्वमुक्त्वा तस्या एव ब्राह्मण्यमूलत्वेन स्तुत्यर्थमाह—स यामेवामूमन्वाहैवैव सेति । २५ स आचार्योऽष्टवर्षमाणवकमुपनीय याममू गायत्रीमेव पादशोऽष्टवर्षाः समस्तामन्वाह अनुवकि । “पञ्चोऽष्टवर्षाः सर्वा व तृतीयेन सहानुवर्तयन्ति”ति गृह्यावाक्यात् । सा माणवकायोपदेष्टव्या प्रसिद्धा एवैकोनजगत्प्राणात्मिका गायत्र्येव नान्येत्यर्थः । कुत एव गायत्र्येवेति निश्चय इत्यत्र आह—स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणांश्चायते इति । स गायत्र्युपासक आचार्यः सादरः सन् यस्ये वटवे इमां गायत्रीमन्वाहाज्जुवकि । तस्य प्राणान्तं नरकादिपतनाद्यस्मात्प्रायते तस्माद्गायत्र्येवेति निश्चयो नात्र सन्देह इत्यर्थः ॥७॥ ३०

मतान्तरं दृष्ट्वा वटवे उपदेष्टया गायत्री इयमेव न भविष्यतीति विभ्रमो मा भूदित्यभिप्रेत्य मतान्तरं द्रूपयितुमुपन्यस्यति—तां हैतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुरित्यादिना । एके आश्विनस्तस्मिन्वितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोज्यम् । श्रेष्ठं सर्वशतमं तुरं भगव्य धीमद्रीत्यनुष्टुभमनुष्टुब्जद्वयं तं प्रमिद्धा सावित्रीं सवितुर्देवताकामुपनीतायान्वाहुरुनवदन्तीत्यर्थः । तेषामभिप्रायमाह—वागनुष्टुवेतद्वाचमनुष्टुम इति । वागनुष्टुविनं “तद्य एव महिमा यद्वीर्यं”त्यग्नि- ३५ रइत्ये प्रतिपादितत्वादनुष्टुब्जाक् तस्याश्च वाचः साक्षात्सरस्वतीरूपत्वाद्वागात्मिकाज्जुष्टुवेव वटवे वक्त्र्या तत्समपणे हि सरस्वती समपिता स्यादतो वयमेतदनुष्टुब्जलक्षणा वाचं सरस्वतीमेवापेक्ष्यमाणं माणवकायानुष्टुम इति वदन्तस्ता-

१. पारस्कर० २-३

२. १०-३-१-४

१८

इति न तथा कुर्याद्गायत्रीमेवानुब्रूयाच्च हि वा अपि-

बह्विव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या एकञ्च पदं प्रति ॥८॥

स य इमां स्त्रीं लोकोन् । पूर्णाप्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्प्रथमं
पदमानुयादथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या
एतद्वितीयं पदमानुयादथ यावद्विदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीया-
त्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमानुयादथास्या एतदेव तुरीयं दर्शितं पदं
परोरजा य एष तपति नैव केनचनाऽऽप्यङ्कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥९॥

तस्या उपस्थानम् । गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदापदसि
न हि पञ्चसे । नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसेऽज्ञावदो

- १० मेवोपदिशन्तीत्यर्थः । इतिशब्द एकीयमतस्य समाप्तिद्योतनार्थः । ब्रूयति—न तथा कुर्याद्गायत्रीमेवानुब्रूयात्तदूपदेशे
हि सर्वमपि पुमर्थसाधनजातं बटव उपदिष्टं स्यात् । तस्यास्त्रैलोक्यत्रैविद्यसर्वप्राणात्मत्वकथनेन सर्वात्मकत्वस्योक्त्या
अनुष्ठुमुपदेशे तु धरस्वतीमात्रमेवोपदिष्टं स्यात्तस्याः सर्वात्मकत्वस्याश्रयणात् । तस्माद्गायत्रीलाभे सर्वस्यापि सरस्व-
त्यादेर्लभान्तामेवोपदेशेऽन्तानुष्ठुममित्यर्थः । एवं प्रसङ्गाद्गायत्री निश्चित्येदानीं गायत्रीज्ञानफलकथनाभिप्रायेण तद्विदं
स्तौति—यदि ह वा अपि बह्विव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या एकञ्च पदं प्रतीति । ह किल यद्यपि उत्कलक्षण-
१५ गायत्रीवित् बह्विव विदुषः सर्वात्मकत्वेन तदन्यस्य बहुत्वाभावाद्बह्विवैत्युच्येत्येतां बह्विव प्रतिगृह्णाति तयापि तत्प्रति-
प्रहृषात् गायत्र्या एकञ्चन एकमपि पदं प्रति पादविज्ञानफलं प्रति नैव ह किल पर्याप्तं ब्रूतस्तु दोषाद्यायकत्व तस्ये-
त्यर्थः ॥८॥

- एवं गायत्रीवित् प्रतिगृह्णातः सामान्येन दोषाभावमुक्ता विशेषतोऽपि तमाह—स य इमां स्त्रीं लोकोन् पूर्णां
प्रतिगृह्णीयादित्यादिना । सोऽस्या एतत् तृतीयं पदमानुयादित्यन्तेन । स यो गायत्रीविदोऽग्राविषयपूर्णविमानम्-
२० रादीस्त्रील्लोकोन्प्रतिगृह्णीयात् स प्रतिग्रहोऽस्या गायत्र्या एतत्पूर्विकं प्रथमं पदमानुयात् प्रथमपादविज्ञानफलं तेन भुक्तं
स्यास्तत्त्वधिकदोषोत्पादकः स प्रतिग्रह इति यावत् । शेषमेवमेव व्याख्येयम् । तथा च त्रैलोक्यावच्छिन्नस्य त्रैविद्यावच्छि-
न्नस्य सर्वप्राण्यवच्छिन्नस्य च प्रतिग्रहे पादत्रयविज्ञानफलमेवानेन भुक्तं स्यात्प्राधिकदोषाशक्तं तस्येति गायत्रीविज्ञान-
स्तुत्यर्थमेव ध्रुवैव कल्पयित्वोच्यते न तु वस्तुत एव ज्ञाता प्रतिगृहीता वा संभवति । यद्यप्येवं संभाव्यते तथापि
नासावस्य प्रतिग्रहोपराधक्षय इति स्तुतिविद्येः । एवं च सति न सूत्राद्यपादानकप्रतिग्रहनिषेधकत्वात्विरोध
२५ इत्यर्थः । यथैवं संभावितप्रतिगृहादीनां पादत्रयविज्ञानफलस्य एवं तुरीयपादविज्ञानस्य फलस्यः संभावयितुमपि न
शक्यते तत्फलस्यानन्त्यादित्याह—अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शितं पदमित्यादिना । लोकाद्यात्मकपदत्रयविज्ञानफल-
भोगोक्त्यानन्तर्यमशब्दार्थः । तुरीयपदविज्ञानफलस्यानन्तरं वा तत्फलं केनचन केनापि प्रतिग्रहादिना नैवाप्यं नैव
प्राप्यं येन तत्स्यः स्यादित्यर्थः । कुतस्तद्वच्यार्थ इत्यत आह—कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयादिति । चतुर्थपादविज्ञान-
समानप्रतिग्राहस्य वस्तुनोऽसंभवादित्यर्थः ॥९॥

- ३० एवमुक्त्यायुपासनासंग्रहविषयमेवमुक्तम् । ऐहिकफलविशेषोपायकथनार्थमवतारयितुं—तस्या उपस्थान-
मिति । तस्या गायत्र्या उपस्थानमुपेत्य स्थानं नमस्करणमनेन मन्त्रेण कर्तव्यमिति शेषः । कोऽसौ मन्त्र इत्यपेक्षया-
माह—गायत्र्यस्येकपदीत्यादिनाऽज्ञावदो वा प्रापदित्यन्तेन । हे गायत्रि त्वं त्रैलोक्यात्मकपादेनैकपदी असि भवसि
त्रैविद्यरूपपादेन त्वं द्विपदी प्राणाद्यात्मकपादेन त्वं त्रिपदी । मण्डलान्तर्गतपुष्पलक्षणेन पादेन त्वं चतुष्पदी असीति
सर्वत्रानुषङ्गः । एवं चतुर्भिः पादैस्त्वमुपासकैः पञ्चसे ज्ञायसे इति गायत्र्याऽन्तुष्पादात्मकं ज्ञेयस्वरूपमुक्तम् । तथा हे
३५ गायत्रि त्वं परेण निरुद्धाधिकेन स्वेनात्मनाऽप्रवृत्ति पञ्चसे ज्ञायसे येन तत्पदं न विद्यते यस्याः सा त्वमपदसि । कुतः
हि यस्मात् केनापि न पञ्चसे न ज्ञायसे नेति नेत्यादि लक्षणत्वात्तादृशरूपस्य च चतुर्गुणविषयत्वात् । अतस्त्वमपदसीति
गायत्र्या ज्ञेयस्वरूपमुक्तम् । अथ पादत्रयापेक्षया चतुर्थपादस्य प्राच्यमभिप्रेत्य तस्य नमस्करणमुच्यते । यत्तुं निरुद्धा-
धिकं स्वरूपं सर्वद्विविधो न भवति । अतस्ते तुभ्यं व्यवहारविषयाय दर्शताय पदाय परोरजसे उक्तार्थानि नमो

मा प्रापदिति यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समद्वीति वा न
हैवास्मै स कामः समुध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥१०॥

एतद्व वै तज्जनको वैदेहः । बुद्धिलमाश्वतराश्विमुवाच
यन्तु हो तद्गायत्रीविदब्रूया अथ कथं हस्तीभूतो
बहसीति मुखं ह्यस्याः सन्नाण विदाञ्चकरोति होवाच ॥११॥

तस्या अग्निरेव मुखम् । यदि ह वा अपि बह्विवाग्नाव-
भ्यादधति सर्वमेव तत्संदहत्येवं ह वैवविद्वद्यपि बह्वि पापं
करोति सर्वमेव तत्संप्साय शुद्धः पुतोऽजरोऽमृतः सम्भवति ॥१२॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥१५॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

१०

इति बृहदारण्यकक्रमेणाष्टमोऽध्यायः ॥८॥

नतिः प्रह्वीमावोस्त्विति शेषः । एवं नमस्करणमुक्त्वा शेषेण यथोक्तमस्कारप्रयोजनमुच्यते—असौ शत्रुः पाप्मा ।
त्वत्प्राप्तिविष्णुकरः अदः पाप्मरूपस्य शत्रोर्यत्त्वत्प्राप्तिविष्णुकर्तृत्वं मम तच्च मा प्रापत् मा प्राप्नोतु इतिशब्दः
पापक्षयफलोपस्थानमन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः । इदानीं प्रवृद्धदेषवन्तं प्रत्युकोपस्थानमन्त्रे ऋह्रवक्ष्येनाभिचारिकं उपस्थाना-
न्तरमाह—यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समद्वीति वेति । विद्वान् यं प्रति स्वयं द्विष्यात् द्वेषं कुर्यात् असी शत्रुरमुक-
नामेति तस्य नाम गृहीत्वा अस्मै अमुकनाम्ने क्षत्रवे कामोऽभिलषितोऽर्थो मा समृद्धिः । समृद्धिं माऽत्र प्राप्नोत्विति । तथा
द्यासावदो मा प्रापदित्यस्य स्थाने असावस्मै कामो मा समृद्धीलूहं कृत्वा गायत्र्यसीत्यादिपूर्वोक्तेन मन्त्रेणाभिचरन्तु-
पतिष्ठेति वाक्यार्थः । एवमुपस्थानमन्त्रोक्तफलस्य यादृच्छिकत्वशङ्कां वारयति—न हैवास्मै स कामः समुध्यते
यस्मा एवमुपतिष्ठत इति । यस्मै यदर्थमेवमुपतिष्ठते तस्मै क्षत्रवे स कामो ह खलु नैव समुध्यते नैव संपद्यत इत्यर्थः ।
कामिनं प्रत्याभ्युदयिकमुपस्थानान्तरमाह—अहमदः प्रापमिति वेति । अहं अदो देवदत्ताभिलषितं मयभिलषितं वा २०
प्राप्य प्राप्नुयामित्यर्थः । अत्राप्यासावदो मा प्रापदित्यस्य स्थाने अहमदः प्रापमिति पदप्रक्षेपं कृत्वा पूर्वोक्तमन्त्रेणोप-
स्थानं कार्यमिति वाक्यार्थः ॥१०॥

गायत्रीमुखज्ञानमन्त्रेण तद्विज्ञानं पूर्णं न भवतीत्यतस्तद्विधानार्थं तत्तत्पुतिभूतमर्थवादं तावदाह—एतद्व वै
तज्जनको वैदेहो बुद्धिलमाश्वतराश्विमुवाचेति । तत्तत्र गायत्रीविज्ञानविषये एतद्व ह किल वै स्मर्यते जनको वैदेहो
बुद्धिं बुद्धिलमामानम् । अश्वतरस्यापत्यमाश्वतराश्वि प्रत्युवाचोक्तवानित्यर्थः । किमुवाचेत्यपेक्षायामाह—यन्तु हो २५
तद्गायत्रीविदब्रूया अथ कथं हस्तीभूतो बहसीतीति । यन्तु इति वितर्कं हो आश्चर्यमेतत् । तदिति यदर्थो यत्वं
गायत्रीविदस्मीत्यब्रूया अथ पूर्वापरविरुद्धमिदं तर्हि कथं प्रतिग्रहदोषेण हस्तीभूतो हस्तीभूत्वा बुधाभिमानं बहसि इति-
शब्दो वैदेहोऽसमाप्तिद्योतनार्थः । गायत्रीवित्त्वं प्रतिग्रहवचनं वेति परस्परविरुद्धमिति । जनकेनोको बुद्धिः किमुक-
वानित्यपेक्षायामाह—मुखं ह्यस्याः सन्नाण विदाञ्चकरोति होवाचेति । हे सन्नाडस्या गायत्र्या मुखमिति ॥११॥

एवमुक्त्य गायत्रीमुखविज्ञानस्य फलं सदृष्टान्तरमाह—यदि ह वा अपि बह्विवाग्नावभ्यादधतीत्यादिना । ३०
उभावपीवशब्दावधारणार्थं यथा लोको बहुतरङ्गपीवचनमनौ निक्षिपति तत्सर्वमग्निर्दहत्येव । एवं गायत्र्या
अग्निमुखमित्येवंविदुपासकः स्वयमग्निमुखगायत्र्यात्मा सन् यद्यपि बह्वि वहुव पापं प्रतिग्रहादिदोषं करोति तत्सर्वं
पापजातं संप्साय सम्यग्भक्षयित्वाऽग्निवत् शुद्धः पापसंस्पर्शरहितः पूतश्च प्रतिग्रहजनितपापफलसंबन्धरहितः संभवती-
त्यग्निमेण क्रियापदेन संबन्धः गायत्रीविज्ञानस्य क्रममुक्तिफलत्वं दर्शयति—अजरोऽमृतः संभवतीति । एवं गायत्र्या-
त्माऽजरोऽमृतश्च कर्मरहितः संभवतीत्यर्थः ॥१२॥

३५

इति श्रीविद्यारण्यमनिर्विचितभाष्यन्दिनशारीरबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकायां

पञ्चमाध्याये पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥१५॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

इति बृहदारण्यकक्रमेणाष्टमोऽध्यायः ॥८॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः । पञ्चालानां परिषदभाजगाम स आजगाम
जैवलं प्रवाहणं परिचारयमाणं तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारो ३ इति
स भो ३ इति प्रतिशुश्रूषावानुशिष्टो न्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥१॥
वेत्थ यथेमाः प्रजाः । प्रयत्यो विप्रतिपद्यान्ता ३ इति नेति होवाच
वेत्थ यथेमं लोकं पुनरापद्यान्ता ३ इति नेति होवाच वेत्थ यथाऽसौ
लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न सम्पूर्यता ३ इति नेति होवाच ॥२॥

- भोङ्कारवमादिभ्यं वाय्वादिदेवतावाचकपूर्वकमभ्युपासनं ब्रह्माब्रह्मोपासनानि तत्फलं तदर्थवर्गतिरित्येतेऽपि
१० अस्मिन् खिलकाण्डे षष्ठाध्याये निवृत्ताः । सम्प्रति प्राधान्येनाब्रह्मोपासनानि सफलानि श्रीमन्वाचिकर्म च सर्वं
वक्तव्यमित्येतदर्थः षष्ठोऽध्यायः प्रवर्तते । तत्र कर्मकाण्डे ज्ञानकाण्डे वा यद्भस्तु प्राधान्येन नोक्तं तदस्मिन्काण्डे
वक्तव्यमस्य खिलाधिकारत्वात्तथा च तद्वक्तुमिदं श्वेतकेतुब्राह्मणमिति सामान्यसङ्गतः । पूर्वं 'ब्रह्मा हे'त्युदीक्ष्याब्रह्मणे
स्वाभाविकज्ञानकर्मलक्षणः पाप्मा सूचितः परन्तु तस्येदं कार्यमिति विपाकस्तु नोक्तः । तथा शास्त्रोपयोगरूपि ज्ञानकर्मणो
केवलेन कर्मणा पितृलोको विद्यासहितेन विद्यामात्रेण वा देवलोक इति विपाको ब्रह्मविद्यारम्भप्रयोजकीभूतवाराय-
१५ सिध्यर्थं श्रमशास्त्रप्रतिपत्त्यन्तेन ग्रन्थेन प्रदर्शितः । अस्य तु विपाकस्य प्रतिपत्तिमार्गो नोक्तः । स च वक्तव्यः तथा
षष्ठाध्याये ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणां मुमुर्षुषाम्ने नय सुपथेति मार्गयाचनं कृतं, तत्र सुपथेति विशेषणवनेकेषा
पथां सङ्भावो मात्रेण प्रदर्शितः । एतावन्तः कर्मविपाकप्रतिपत्तिमार्गा इति तु नोक्तमतो विहितस्य केवलस्य कर्मणस्त-
त्सहितस्य विज्ञानस्य च निषिद्धयोश्च तयोः क्रमेण दक्षिणोदगधोमार्गा इति कथनायेदं ब्राह्मणं प्रवर्तत इत्येका
विशेषसंगतिः । 'एतावदरे अस्वभूतत्वम्' 'अभूतत्वस्य तु नाशस्ति वित्तनेत्यत्र कर्मव्युदासेन ज्ञानमेवाभूतत्वसाधन-
२० मित्युक्तं तत्र हेतुर्नोक्तस्तकथनायेदं ब्राह्मणमित्यपरा विशेषसङ्गतः । आख्यायिका तु धनं मानं च हित्वा यत्नपूर्वकं
बुद्धेन ब्राह्मणेनाब्राह्मणादधीयं षष्ठाग्निविद्या गृहीतेति तस्यास्तुत्यर्थः प्रणीतेति—श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेय इति । ह
शब्द एतिहास्यः । 'श्वेतकेतुर्नमितोऽग्न्यापत्यमारुणिः' तस्यापत्यमारुण्यः पितृभूतः सकाशादधीतविद्यादाढ्यार्थं
विद्वज्जनविशिष्टत्वेन प्रसिद्धानां देशविशेषाणां परिषदं समाजगामागतवान् । आगत्य ब्राह्मणाद् विद्योत्कर्षवशाज्जित्वा
राजानमपि जेष्यामीति गर्वेण स श्वेतकेतुर्जैवलं जीवकस्यापत्यं षष्चालानां राजानं परिचारयमाणं स्वभूदेरात्मनः
२५ परिषदां कारयन्तं प्रवाहणनामानं प्रस्थाजगाम । स तु राजा पूर्वमेव तस्य विद्यागर्वं श्रुत्वा क्षमादिब्राह्मणधर्मा-
दभ्युत्थितत्वात्सन्मार्गप्रवृत्त्यर्थं विनैतव्योऽप्रमिति मत्वा तं श्वेतकेतुमुदीक्ष्योत्प्रेक्ष्यातस्मान्नमेव कुमारो ३ इति प्लुत्या
वत्सम्बोध्याभ्युक्त्वाद् प्लुतेतत्संनार्थत्वाद्भूतिसित्वानिति यावद् । एवमुक्तः सोऽपि कुमारो भो ३ इति प्लुत्या
सम्बोध्य प्रतिशुश्रूष । यद्यपि भो इति प्रतिवचनमाचार्यं प्रत्येवचितं न क्षत्रियं प्रति, तस्य हीनत्वाद् । तथापि
क्रोधवशात्तथा प्रतिवचनं कृतवानित्यर्थः । एवं कृतप्रतिवचनं ब्राह्मणं राजाऽप्युच्छ्व । सोऽपि तथेत्युत्तरमुक्तवानिति
३० दर्शयति—अनुशिष्टोऽन्वसि पित्रेत्योमिति प्रत्युवाचेति । नृवाब्दो विमर्शार्थः । कुमारं किं त्वं पित्राऽनुशिष्टोऽनुशासितो
नु वादायोत्तेकसमावेशात्तवेत्यं पुच्छामीति राजोऽभिप्रायः । अहं त्वनुशिष्टोऽस्मि यदि तव संशयस्तर्हि तन्निरासाय
मां पुच्छेत्योमिति वक्तुमभिप्रायः ॥१॥

एवमुक्तवन्त ब्राह्मणं राजा पुच्छति—वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यान्ता ३ इतीति । वेत्यानासि
किं यथा येन प्रकारेण इमाः प्रसिद्धाः प्रजाः प्रयत्यो भ्रियमाणा विप्रतिपद्यान्ता विप्रतिपद्यन्ते नाहीत्येण साधारण-
३५ मार्गेणाभ्युदयं गच्छतां यत्र मार्गं द्वैविध्यप्रतिपत्त्या विप्रतिपत्तिः तद्विप्रतिपत्तिविषयं मार्गं किं जानासि यदि त्वमस्मिन्
विषये पित्राऽनुशिष्टोऽसि तर्हि ब्रूहीत्यर्थः । इतरोक्तमाह—नेति होवाचेति । प्रस्नान्तरं प्रतिवचनं च दर्शयति—
वेत्थ यथेमं लोकं पुनरापद्यान्ता ३ इति नेति, होवाचेति । परलोकगताः प्रजाः पुनरित्यं लोकं यथा आपद्यान्ते आपद्यन्ते

वेत्य यतिष्यामाहुत्या हुतायाम् । आपः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय
वदन्ती३ इति नेति हेवोवाच वेत्यो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं
पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यते पितृयाणं वा ॥३॥

अपि हि न ऋषेर्वचः श्रुतम् । द्वे सुतो अश्रुणवं पितृणामहं
देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजस्मेति ५
यदन्तरा पितरं मातरं चेति नाहमत एकञ्चन वेदेति होवाच ॥४॥

अथ हेनं वसत्योपमन्त्रयाञ्चक्रे । अनादृत्य वसति कुमारः प्रबुध्नाव स
आजगाम पितरं तं होवाचेति वाच किल नो भवान्पुराऽनुशिष्टानवोच

मागच्छन्ति तथा किं त्वं वेत्येति प्रश्नो नेत्युत्तरमित्यर्थः । तथा तृतीयं प्रश्नं प्रतिवचनं चाह वेत्य यथाऽसी लोकः
एवं बहुभिरित्यादिना । एवं प्रसिद्धेन नराज्वरादिमरणहेतुना पुनः पुनरसकृत्य अयिद्वाभ्रयमाणैर्बहुभिः प्राणिभिरसी १०
परलोको यथा येन प्रकारेण न सम्पूर्यते तर्हि वेत्येत्यादि पूर्ववदित्यर्थः ॥२॥

तथा चतुर्थप्रश्नायामह—वेत्य यतिष्यामाहुत्या हुतायामित्यादिना । यतिष्या यत्संख्याकायामाहुत्यामाहुती
हुतायामापः पुरुषकारपरिणताः सत्यः पुरुष इति वाक् वाचकीभूता यासां ताः पुरुषशब्दाच्चा भूत्वा समुत्थाय
सन्मगुत्थायोद्भूताः सत्यो यथा वदनादिव्यापारं कुर्वन्ति तथा किं वेत्येत्यादि पूर्ववत् । पुनः प्रश्नान्तरमाह—वेत्यो
देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वेति वेत्येति चेदः देवयानस्य यथा मार्गस्य प्रतिपदं प्रतिपद्यतेऽनयेति १५
प्रतिपत्साधनं तां प्रतिपदं पितृयाणस्य वा पथः प्रतिपदं वेत्येत्यर्थः । किं तत्प्रतिपच्छब्दाच्चमित्यपेक्षायां श्रुतिः स्वयमेव
तदाह—यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यते पितृयाणं वेति । यत्कर्मकृत्वा देवयानं पन्थानं मार्गं पितृयाणं वा
पन्थानं प्रतिपद्यते सा प्रतिपत्तां प्रतिपदं वेत्येति योजना ॥३॥

ननु मार्गद्वयमेव नास्ति तत्सद्भावे प्रमाणाभावात् त्वं तु त्रेक्षायात्रेण मम व्यामोहाय पृच्छसीत्याशङ्क्या-
माह—अपि हि न ऋषेर्वचः श्रुतमिति । हि यस्मात्कर्मविपाकप्रक्रियायां मार्गद्वयप्रकाशकमूपमेजन्त्यापि वचो वाक्यं २०
नोऽस्माकं श्रुतमस्तीति शेषः । किं तद्वेषेर्वच इत्यपेक्षायामाह—द्वे सुतो अश्रुणवं पितृणामहमिति । अहं मर्त्यानां
मनुष्याणां सुतो द्वौ मार्गावश्रुणवं श्रुतवानस्मि । मनुष्या एव हि कर्माधिकारित्वात्कर्मफलं प्रतिपद्यन्तेऽतो मनुष्य-
सम्बन्धिन्यावेव सुतो तयोर्मध्ये एका पितृणा पितृलोकसम्बद्धा । मनुष्याणां पितृलोकप्राप्तिकेति यावत् । द्वितीया
तु जत अपि देवानां देवलोकसम्बन्धा देवलोकप्राप्तिकेत्यर्थः । तर्हि किं मनुष्या एव संसारिणो नेतरे देवादय
इत्याशङ्क्या मन्त्रस्याहान्तरं पठति—ताभ्यामिदं विश्वमेजस्मेतेति । इदं विश्वं देवादिस्थावरान्तं समस्तमेज- २५
स्थानात्स्थानान्तरं प्राप्नुवत् स ताभ्यां सुतिभ्यामेव समेति सम्प्रगमच्छति । एवमपि मनुष्याणामिति वचनं कर्मसु
तेषां प्राधान्यद्योतनार्थं बोध्यमित्यर्थः । यद्वाऽन्यकृतानां तत्त्वज्ञानरहितानां मार्गान्तरं वाप्यति—ताभ्यामिदमिति ।
अक्षरार्थः समानः । ते च सुतो क्व वर्तते इत्यपेक्षायामाह—यदन्तरा पितरं मातरं चेतीति । यत् या पितरं मातरं
पितृ-मातृस्थानयोर्द्योर्द्याविपृथिव्योरण्डकपालयोर्मध्ये ते द्वे सुतो वर्तते असी वै पितरं मातेति मेध्यमकाण्डे
तृतीयप्रपाठकान्त्यब्राह्मणे द्याविपृथिव्योः पितृमातृलुमुक्तम् । इतिगन्धो मन्त्रसमाप्तिद्योतनार्थः । एव राज्ञा ३०
कृतप्रश्नपञ्चकस्योत्तरमार्हेति दर्शयति—नाहमत एकञ्चन वेदेति होवाचेति । अतोऽस्मान्प्रश्नसमुदायादेकञ्चन
एकमपि प्रश्नमहं न वेदेत्याकाङ्क्षिराः श्वेतकेतुस्वाचेत्यर्थः । यद्यपि पूर्वप्रकीर्णिव पञ्चमेऽपि प्रश्ने नेत्येव प्रतिवचन-
मुचितं प्रश्नानुसारत्वात्तथा चरितार्थत्वाच्च तथापि राज्ञा मा प्रति प्रश्नान्तरं माकरोत्त्वित्यभिप्रायेण—नाहमत एकं
चन वेदेति प्रतिवचनं कृतवानमुनिरिति भावः ॥४॥

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—अथ हेनं वसत्योपमन्त्रयाञ्चक इत्यादिना । अथ एवं विद्यागर्वापनव- ३५
नानन्तरं ह किल एनं प्रकृतं श्वेतकेतुं शान्तदर्पमालक्ष्य वसत्या वसतिप्रयोजनेन राज्ञोपमन्त्रयाञ्चके इह वसतु
भवात् मद्गतमर्षपाद्याचमनीयादि गृहाणेत्युपमन्त्रणं कृतवान् । एवमुपमन्त्रितः कुमारः श्वेतकेतुः कुमारत्वादेव

इति कथं सुमेध इति पञ्च मा प्रश्नान् राजन्यबन्धुरप्राक्षीत्ततो

नैकञ्चन वेदेति होवाच कतमे त इतीम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥५॥

स होवाच । तथा नस्त्वं तात जानीषा यथा यदहं किञ्च वेद सर्वमहं तत्तु-

भ्यमवोचं प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति ॥६॥

स आजगाम गौतमः । यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास तस्मा

आसनमाहार्योवकमाहारयाञ्चकाराव हास्मा अर्धं चकार ॥७॥

स होवाच । वरं भवते गौतमाय दध इति स होवाच प्रतिज्ञातो

म एष वरो यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषयास्तां मे ब्रूहीति ॥८॥

- ह्रीतो रोषाच्च तदुक्त्वसतिमनादृत्यान्गीकृत्य प्रदुद्राव निर्गतवान् । निर्गत्य च स पितरं प्रत्याजगाम आगत्य च तं
- १० पितरं प्रत्युवाच ह किलशब्दो राजोक्त्वा प्रत्युवाच परामर्शार्थः । वाचशब्देन तत्सर्वं पित्रनुशासनस्य वञ्चनत्वं किञ्च
 द्योतते । तेन किंनेनानुमितं प्राप्त्येषां विद्योऽसीत्येवंविधपित्रनुशासनस्य वञ्चनत्वं किल शब्देन स्मार्यते । तथा च हे
 पितस्त्वं पुंरा संभावर्तनकाले नोऽस्मान् सर्वाभिविद्याभिरनुशिष्टान्नक्षेपतोऽनुशिष्टेयवानो नोऽजोवत् भवान् । अतो
 मां वञ्चितवानसीति होपात्मन् पुत्रवचः श्रुत्वा पिता आह—कथं सुमेध इतीति । सुष्ठु मेधा वत्स्यासी सुमेधा-
 स्तस्य संबुद्धिर्हे सुमेधः कथं त्वं नानुशिष्टोऽसि तद्वदेति पितोक्तवानित्यर्थः । एवमुक्तोऽनुशिष्टत्वाकारणं पुत्र आह—
- १५ पञ्च मा प्रश्नान् राजन्यबन्धुरप्राक्षीत् ततो नैकञ्चन वेदेति होवाचेति । राज्ञः पुत्रा राजन्यास्ते बन्धवो यस्य स
 राजन्यबन्धुः राजन्याभास इति परिभ्रमवचनमेतत्स राजन्यबन्धुर्मां पञ्च पञ्चसंख्याकान् प्रश्नान् अप्राक्षीत्
 पृष्ट्वा तु तस्मात्प्रश्नपञ्चाकादेकञ्चन एकमपि प्रश्नयहं न वेद । न हि यथावदनुशिष्टस्यान्यतः परिभवः सम्भवत्यतो
 नाहं त्वया सम्यगनुशिष्ट इति ह किल पुत्रः पितरमुवाचोक्तवान् । के ते प्रश्ना इति पिता पृच्छतीत्याह—कतमेत
 इतीति । एवं प्रष्टुः पुत्रः किमाहेत्यपेक्षार्या राजकुतप्रश्नास्तत्प्रतीकमहणेन निवेदितवानित्याह—दध इति ह
- २० प्रतीकान्युदाजहारेति । इमे ते प्रश्ना इति ह किल प्रतीकानि मुखानि प्रश्नानामेकेष्वेवानुदाजहारोदाहृत-
 वानित्यर्थः ॥५॥

- एवं पुरोक्षं साकल्येनावगत्य पिता स्वात्मनि बन्धकत्वं परिहृतवानित्याह—स होवाच तथा नस्त्वं तात
 जानीषा इत्यादिना । हे तात वत्स यथा येन प्रकारेण यत्किञ्च विज्ञानजातमहं वेद तत्सर्वं तथा तेन प्रकारेण
 तुभ्यमवोचमित्येवं जानीषाः । न वञ्चितवानिति पुत्रं प्रत्युवाचेत्यर्थः । मया यत्किञ्चाज्ञायते तत्सर्वमेवोपदिष्टम् ।
- २५ राजपुष्टा तु विद्या तदन्तराश्रितेवातो नाहं तां जानामीत्यवोचदिति भावः । कथं तर्हि सा विद्याऽस्माभिः प्राप्येत्य-
 पेक्षार्या पिता आह—प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इतीति । तद्विज्ञानं यद्यवाप्तुमिच्छसि तर्हि प्रेहि आगच्छ
 तत्र राज्ञः समीपे प्रेक्ष्य गत्वा आवा ब्रह्मचर्यं वत्स्यावो विचार्यस् । एवं पित्रोक्त इतर आह—भवानेव
 गच्छत्विति । अहं तस्य मुखं निरीक्षितुं नोत्सहे अतो भवानेव तत्र गच्छतु यातु ॥६॥

- एवं पुत्रेणोक्तः पिता किं कृतवानित्यपेक्षायामाह—आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरासेति ।
- ३० प्रवाहणस्य जैवलेरिति षष्ठीद्वयं प्रथमार्थं जैवलयस्यापत्यं जैवलिः प्रवाहणनामा राजा यत्रास आस्थापिकां कृतवान्
 तत्र स आश्रितगौतमो गौतमगोत्रो मुनिरजगामागतवानित्यर्थः । ततो राजा किं कृतवानित्यपेक्षायामाह—
 तस्मा आसनमाहार्योवकमाहारयाञ्चकाराव हास्मा अर्धं चकारेति । ततो राजा तस्मै गौतमायानुरूपमासन
 मृत्यैराहार्यं अर्धपाष्ठादिसिद्धये उर्वकं तैरेवाहारयाञ्चकारयथानान्तरमस्मै गौतमाय पुरोषसा साद्वं मन्त्रपूर्वकमर्थं
 चकार मधुपर्कं कृतवानित्यर्थः ॥७॥

- ३५ ततः किं कृतवानित्यपेक्षायामाह—स होवाच वरं भवते गौतमाय दध इतीति । हे ब्राह्मण गौतमाय
 भवते तुभ्यं वरमपेक्षितलक्षणं वयं दधः तव यदपेक्षितं तद्वत्स्यामीति—स राजाऽहं किलोवाच । एवं राजकृतापेक्षित-
 दानप्रतिज्ञा श्रुत्वा गौतमः किमाहेति तदाह—स होवाच प्रतिज्ञातो म एष वर इति । हे राजन् एष मे मया
 वरस्त्वयाऽप्याचनार्यत्वेन प्रतिज्ञातोऽस्तस्त्वं स्वकृतप्रतिज्ञायामात्मानं दूढीकृषिति स ह गौतम उवाचेत्यर्थः । दूढीकृत-

स होवाच । देवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति ॥९॥
 स होवाच । विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापातं गोअश्वानां दासीनां प्रवराणां
 परिधानानां मा नो भवान्बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति स वै
 गौतम तीर्थेनेच्छासा इत्युपर्यम्यहं भवन्तमिति वाचा ह स्मैव पूर्वं उपयन्ति ॥१०॥

स होपायनकीर्ता उवाच । तथा नस्त्वं गौतम माऽपराधास्तव च

पितामहा यथेयं विद्येतः पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवास तां

स्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि त्वैवं ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥११॥

५

एवात्मा त्वं तु वष्य [वद] यत्पेक्षितमिति चेत्त्राह—यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषयास्तां मे ब्रूहीति । कुमारस्य
 मत्पुत्रस्यान्ते समीपे यान्तु प्रथमरूपचापव; गौतमस्य प्राधान्यं भूत्वा राजा किमुकवानिति तदाह—स होवाच
 देवेषु वै गौतम तद्वरेष्विति । स राजोवाच हे गौतम यस्त्वया प्रार्थ्यते वरस्तद्वयं वरो देवेषु देवप्रार्थनीयेषु वरेषु १०
 वर्तते स हि न मानुषप्रार्थ्यः खविजानता त्वयैतत्पुष्टमित्यर्थः । कथं तर्हि प्रतिज्ञेत्यानङ्कय यां मानुषवरविवक्षये-
 स्याह—मानुषाणां ब्रूहीतीति मानुषाणां गोअवादिलक्षणवराणां मध्येज्यतमं वरं प्रार्थय तस्यैव दानप्रार्थनयोर्गोप्य-
 त्वादित्यर्थः ॥८-९॥

तस्य मानुष्यवरान्तर्भावात् यामभाषयास्तां मे ब्रूहीति स एव वरो मया प्रार्थ्य इत्यर्थः । तस्य सर्वस्य मम
 विद्यमानत्वात् स मया न प्रार्थ्यत इत्याह—स होवाच विज्ञायते हास्तीत्यादिना । बहुतरस्यापि हिरण्यस्याऽऽपातं १५
 प्राप्तमस्ति । एतत्त्वयापि ह किल विज्ञायते इति सह गौतम उक्तवान् । तथा गोअश्वानां गवामश्वानां च दासीनां
 प्रवराणां परिवाराणां परिधानानां परिधानयोग्यक्षौमादीनामप्यापातमिति प्रत्येकमनुषङ्गते । तथा च मानुषस्य
 वरणीयस्य सर्वस्यापि मम विद्यमानत्वात् मया संप्रार्थ्यते किं तु स्वन्तस्तिज्ञानुसारेण भविष्यन्त्येव त्वया देयमित्युक्-
 तवान् इति वाक्यार्थः । कस्तर्हि भवतोऽभिप्रेतो वर इत्यत आह—मा नो भवान् बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो
 भूदिति । भवान् भाग्यवांस्त्वमप्यस्मिन्नधिजने वदान्यो दानशीलो भूत्वा नोऽस्मान्नेवाभिषङ्क्याऽस्मान्प्रति बहोः २०
 प्रभूतस्यानन्तफलस्यापर्यन्तस्यापरिसमाप्तिकस्य पुत्रपौत्रादिवामिन एवमृतस्य देववित्तस्याऽवदान्यः कर्ष्योविभवे
 सत्यवाता मा भूद्वानित्युक्तवान् गौतम इत्यर्थः । एवं याचितं देववरं दातुं प्रत्याख्यन्तु वाऽशक्यत्वेन चिन्तामापन्नो
 राजाऽह—स वै गौतम तीर्थेनेच्छासा ब्रूहीति । हे गौतम स त्वं वै प्रसिद्धतीर्थेन उपसदनवात्प्रविहितेन मार्गेण मत्तो
 विद्यामवाप्तुमिच्छासे इच्छस्व अन्यथाऽप्येतत्वादित्येवं राज्ञा स्मारितशास्त्रार्थो गौतम आह—उपर्यम्यहं भवन्तमिति ।
 अहं भवन्तमुपैमि शिष्यत्वेनोपगच्छामीत्यर्थः । नन्वेवं गौतमो राजानं प्रति शिष्यवृत्तिं कुर्वाणः शास्त्रार्थं विरोध- २५
 माचरतीत्यत आह—वाचा ह स्मैव पूर्वं उपयन्तीति । पूर्वं किल ब्राह्मणा विद्यामर्थयमानाः सन्तः क्षत्रियान् क्षत्रिया
 वैश्यान् वा विद्याप्राप्त्यसम्भवावस्थायाम् शिष्यवृत्त्या वाचैर्वापगच्छन्ति स्म नोपायनशुश्रूषादिभिरित्यर्थः ॥१०॥

अतो राजा वृद्धस्थितिं परिपालयन्मुनिना पादोपसर्पणे कीर्तितमात्रे उपदिष्टवानित्याह—सहोपायनकीर्ता-
 उवाचेति । स राजा प्रवाहणनामा ह किल उपायनमुपगमनं पादोपसर्पणं तस्य कीर्तिं कीर्तनमात्रे उवाचोन वाश्रोपायनेन- ३०
 नमस्कारमदित्यर्थः । एवं ब्राह्मणपौढनेन राजा सापराधमात्मानं मत्वा तत्समाप्यत्राह—तथा नस्त्वं गौतम मापरा-
 धास्तव च पितामहा यथेति । हे गौतम तव च पितामहा अस्मत्पितामहेषु यथाऽपराधं क्षमते स्म तथा त्वमपि
 नोऽस्मान्प्रति मा अपराधा अपराधं मा कार्षीरस्मदीयोऽपराधः क्षन्तव्यः । पितामहानां वृत्तमस्मात्स्वपि भवता
 रक्षणीयमित्यर्थः । नन्वेवं किमिति प्रार्थनं क्रियते विज्ञेयं मह्यं किमिति नोपदिश्यते इत्यत आह—द्वयं विद्येतः पूर्वं न
 कस्मिंश्चिन् ब्राह्मण उवास । तां स्वहं तुभ्यं वक्ष्यामीति । इयं विद्येत पूर्वं कस्मिंश्चिदपि ब्राह्मणे नोवास नोपितवती ३५
 इति च त्वमपि जानीषे किन्तु सर्वदा क्षत्रियपरंपरयेत्रैयमागतेति कृत्वा सा स्थितिमयापि रक्षणीया यदि शक्यते
 रक्षितुमितिप्रावेणोक्तं देवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति न पुनरदेयैवेत्यभिप्रायेण । इतः परं तु न शक्यते
 रक्षितुमन्तस्मितादृशी विद्यामहं वक्ष्यामीत्युक्तवानित्यर्थः । कथं पुनर्न शक्यते रक्षितुमित्यत आह—को हि त्वैवं
 ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति । तवाहं शिष्योऽस्मीत्येवं ब्रुवन्तं त्वां भवन्तं हि यस्मात् कोऽप्यन्योऽपि प्रत्याख्यातुं
 निराकर्तुं नार्हति तस्मादहं पुनस्तुभ्यं कथं न वक्ष्यामीति प्रत्याख्यास्ये किन्तु वक्ष्याम्येवेत्युक्तवान् राजेत्यर्थः ॥११॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्यादित्य एव समिद्रस्यो धूमोऽह-
रश्चिन्नम्रा अङ्गारा नक्षत्राणि विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
देवाः अद्वा जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति ॥१२॥

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम । तस्य संवत्सर एव समिदन्नाणि
धूमो विद्युर्वाचिरशनिरङ्गारा ह्रादुनयो विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेत-
स्मिन्नग्नौ देवाः सोमो जुह्वति तस्या आहुतेर्वृष्टिः सम्भवति ॥१३॥

- इदानीं मनुष्यजन्मस्थितिलयाणां यतिष्यामित्यादित्युपश्रवनिर्णयाधीनतया तस्य प्राधान्यात् प्राथम्ये सति
अर्थक्रममाश्रित्याविवक्षितं पाठकम् भङ्ग्यत्वा चतुर्थप्रश्नस्यैव निर्णयमाह—असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्यादित्य एव
समिद्रस्यो धूम इत्यादिना । वैशब्दः प्रसिद्धबुलोकस्मरणार्थः । हे गौतम असौ वै प्रसिद्धो बुलोक आहवनीयोऽग्नि-
१० स्तस्मिन्स्तद्वृष्टिः कर्तव्या तस्य बुलोकान्नेरादित्य ए३, समिद्रसमिन्वन्नात् । आदित्येन हि बुलोकः समिष्यतेऽत
इन्वनत्वसामान्यादादित्ये समिद्रवृष्टिः कार्यः । रस्यो धूम इति पश्येत् तयोरादित्यसमिद्रधामुद्भवसामान्यात् ।
अहरश्चिन्नमयोः प्रकाशात्मत्वसामान्यात् । चन्द्रमा मण्डलात्मा अङ्गारः उभयोऽपधान्तत्वसामान्यात् । नक्षत्राणि
विष्फुलिङ्गा अग्निकणाः विक्षेपात्मत्वसामान्यादल्पप्रकाशत्वसामान्याद्वा । तस्मिन्नेवगुणविशिष्टे बुलोकानीं देवा
इन्द्रादयः अद्वा ब्रह्मस्थानीयां जुह्वति प्रक्षिपन्ति । तस्या आहुतेः सकाशात् सोमः पितृणां ब्राह्मणानां च राजा-
१५ ऽधिपतिः संभवत्युत्पद्यत इत्यर्थः । ननु कथं बुलोकादेराहवनीयानित्वं-कथं च कर्मनिधिकाशिराग्नित्वादीनां
होमकर्तृत्वम् । कथं वा प्रत्ययव्याख्याः अद्वाया होम्यर्थं कीदृशवो वा तस्या होमः कश्च पुनः सोमः कीदृशो वा
तस्य संभव इति । उच्यते । यथा जीवदवस्थायामाहवनीयादिविष्फुलिङ्गान्तैः साधनैर्विशिष्टमग्निहोत्रं हुतं तथैव
सदग्निहोत्रं शरीरपाताद्वर्चमपूवर्भूतमव्याकृतावस्यमपि प्रातिस्विकशक्तियुक्तैः सूक्तैः तैः साधनैर्विशिष्टमेव
सदस्मात्लोकपादम् लोकमुद्भवम् तथैवाहवनीयस्थानीयं बुलोकमारभते । ते वा एते आहुरी हुते उत्क्रामतस्ते
२० अन्तरिक्षमाविद्यतस्ते अन्तरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वति इति विषयेवाहवनीयं कुर्वति इत्याद्यष्टाध्यायीकाण्डेषूपस्थात् ।
अतो युक्तमसौ वै लोकोऽग्निरिति बुलोकस्याहवनीयाग्नित्ववचनमिति । ये एव जीवदवस्थायां यजमानस्याध्यात्मिकाः
प्राणा, अग्निहोत्रस्य, होतारोऽभूवन् त एव तच्छरीरान्ते, तत्कर्मफलभाषायां बुलोकपर्जन्यादिसंभवयोर्म्याकारेण
परिणममाना आधिदैविकरूपमापन्ना इन्द्रादिशब्दवाच्याः सन्तोऽग्निहोत्रकर्मफलपरिणामकाले तद्भोक्तृत्ववर्णनं तत्र
तत्र होतृत्वं प्रतिपद्यन्ते इति युक्तं देवा जुह्वतीति वचनमिति । तथाऽत्र अद्वाशब्देन भूतान्तरसहिता आप एवो-
२५ ऽप्यन्ते 'अद्वा वा आप' इति श्रुतेः । ताश्च इव ब्रह्मत्वात्स्य सोमादिलक्षणा एवेत्यवोचाम । अतो युक्तं अद्वाया होम्यत्व-
वचनमिति । तासां चापां कर्तुः शरीरभावाय बुलोकं प्रति प्रवेशनमेव होम इत्युच्यत इति सोमो नाम चन्द्रमण्डल-
वर्ती प्रकाशात्मा पुरुषः । ननुचन्द्रसोमयोः को विवेक इति चेत् शृणु । चन्द्र इत्यप्रकाशस्वरूपं मण्डलमुच्यते चन्द्र-
शब्दवाच्याभ्रकेण तुल्यकल्प्यतात् ताः प्रकाशस्वभावा वृद्धिक्षयप्रभृति तदन्तर्गतो देवः सोम इत्यग्निर्धीमते सोमशब्द-
वाच्यलगागतवृद्धिक्षयवत्वसामान्यात् । अतो मण्डलात्मत्वेन शुक्लशब्दे क्रमेणाप्यायते । तदेतदप्यायनं सोमलोके
३० कर्तुंशरीरात्मकस्य सोमस्य सङ्गम इति द्रष्टव्यम् ॥१२॥

स सोमः पर्जन्याग्नौ हुतः सन् वृष्टिरूपेण परिणमत आह—पर्जन्यो वा अग्निर्गौतमेति कण्डिकया । पर्जन्यो
वृष्ट्युपकरणमिदानीं देवतास्याऽग्निः । स च आहुत्यावृत्तिक्रमेण द्वितीयः आहुत्याधारः तस्य संवत्सर एव समित्
संवत्सरेण हि शरदादिषष्ठाग्नौः स्वाययवैविपरिवर्तमानेन पर्जन्याग्निः क्षीयते । अत्राग्निं धूमस्तेषां धूमप्रभवत्वं
प्रतिद्वेषमवबुधुपलभ्यमानत्वाद्वा विद्युर्वाचः प्रकाशाश्रयभूता अङ्गाराः उपधान्तत्वंकठिनत्वसामान्याभ्यां ह्रादुनयोः स्तनयितुं
३५ शब्दा विष्फुलिङ्गाः विक्षेपानेकत्वसामान्याभ्याम् । तस्मिन्नेतस्मिन्ब्रह्मस्थानी देवाः प्रागुक्ताः सोमं राजानं प्रागुक्तं जुह्वति
तस्याः सोमाहुतेः सकाशाद्वृष्टिः संभवत्युत्पद्यत इत्यर्थः ॥१३॥

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्य पृथिव्येव समिद्धायुर्धूमो
रात्रिरर्चिर्विशोऽङ्गारा अवाप्तरविशो विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेत-
स्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं सम्भवति ॥१४॥

पुरुषो वा अग्निर्गौतम । तस्य व्याप्तमेव समित्प्राणो
धूमो वागर्चिश्चक्षुरङ्गाराः ओत्रं विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेत-
स्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥१५॥

९

योषा वा अग्निर्गौतम । तस्या उपस्थ एव समित्लोमानि धूमो
योनिर्ऋतयन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्वा विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेत-
स्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेः पुरुषः सम्भवति स
जायते स जीवति यावज्जीवत्यथ यदा त्रियतेऽयनमग्नये हरन्ति ॥१६॥ १०

एवमुत्पन्ना वृष्टिरस्मिन् लोके हुता सत्यन्नरूपेण परिणमत इत्याह—अयं वै लोकोऽग्निर्गौतमेति कण्डिकया ।
अयं लोकः पृथिव्यभिमानिदेवताया देहभूतः प्राणिजन्मोपभोगाश्रयः क्रियाकारकफलविशिष्टस्तृतीयोऽग्निः तस्याग्नेः
पृथिव्येव पृथिव्यभिमानिदेवतैव समित्, तथा ह्ययं लोकोऽग्नेप्राणिभोगसम्पन्नतया समिष्यते वायुर्धूमः उभयोः
पार्थिवद्रव्याश्रितत्वेनोत्थानसामान्यात् । रात्रिरर्चिरुभयोः समित्सम्बन्धप्रभवत्वसामान्यात् । अग्नेः समित्सम्बन्धेन
ह्यर्चिः संभवति तथा एतल्लोकरूपान्तेः पृथिवीरूपसमित्सम्बन्धेन च रात्रिः तस्याः पृथिवीछायारूपत्वात् विशोऽङ्गाराः १५
उभयोः स्पर्शान्तत्वसामान्यात् । अवाप्तरविशो विष्फुलिङ्गा उभयोर्विशेषात्मत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्पृथिवी-
लोकान्नी देवा वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुतेः सकाशादन्नमदनीयं श्रीह्यारिणिष्पद्यत इत्यर्थः ॥१४॥

तदन्नं पुनः पुरुषाग्नौ हुतं सद्गतोरूपेण परिणमत इत्याह—पुरुषो वा अग्निर्गौतमेति कण्डिकया । प्रसिद्धः
शिरःपाण्यादिमान्पुरुषश्चतुर्थोऽग्निः तस्य व्याप्तं विवृतं मुखं समित् समिवाऽग्निरिव पुरुषोऽपि वचनस्वाध्यायादौ
विवृतेन मुखेन दीप्यते प्राणोऽध्यात्मवायुर्धूमः मुखसमिद्धाभ्युत्थानसामान्यात् । वाक् शब्दोऽर्चिरुभयोरभिधेयसङ्गकत्व- २०
सामान्यात् । चक्षुरङ्गारा उपशमसामान्यात् प्रकाशाश्रयत्वसामान्याद्वा । ओत्रं विष्फुलिङ्गा विशेषसामान्यात् ।
तस्मिन्नेतस्मिन् पुरुषाग्नौ देवा आध्यात्मिका वागादयस्ते स्वेनाधिदेविकरूपेण देवत्वाद्देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुतेः
सकाशाद्रेतः प्रसिद्धं संभवतीत्यर्थः ॥१५॥

तत्तु रेतः पुनर्योषाग्नौ हुतं सत्युत्थाकारेण परिणमत इत्याह—योषा वा अग्निर्गौतमेत्यादिना । पुरुषः
संभवतीत्यन्तेन । योषा स्त्री पञ्चमोऽग्निस्तस्या उपस्थ एव समित् तेन हि योषित् समिष्यते लोमानि रोमार्णि धूमः २५
उभयोः स्पर्शसमिद्धाभ्युत्थानसामान्यात् । योनिर्ऋतयाश्रयप्रदेशोऽर्चिः वर्णसामान्यात् । यत्कर्म अन्तःकरोति
मैथुनव्यापाररूपं ते अगाराः ते श्वत्सुनेस्पर्शान्तिहेतवस्तथेदमपि कर्म योपिदग्नेः पुरुषस्य च तेजोवीर्यादिनाशकत्वे-
नोपशान्तिकरमतस्तस्मिन् कर्मण्यङ्गारदृष्टिर्धुंका । तस्यात्कर्मण उत्पन्ना अभिनन्दाः सुखत्वा विष्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्व-
सामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन् योपिदग्नी देवा अध्यात्मप्राणरूपा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेः पुरुषः गिरः पाण्यादिमानु-
स्यते । एतावता शन्येन वेत्येयं यतिध्यामिति चतुर्थप्रस्तस्याग्निहोत्रे हुताः पयोभृतादिलक्षणा आपो भूतसूक्ष्मलक्षणा भूता- ३०
न्तरसहिता पूर्वोक्तान्निपरिपाकतः सूक्ष्मत्वं हित्वा करचरणादिरूपेण विपरिणम्य स्थूलता गच्छन्त्यः पुरुषाख्यां लभन्त
इत्येतादृशो निर्णय उक्त इत्यर्थः । एवभूतस्य स्वाभाविकव्यापारमाह—स जायते स जीवतीति । एवं क्रमेण स
पुरुषो जायते उत्पद्यतेऽगौ जीवति । किन्तु कालमित्यपेक्षायामाह—यावज्जीवतीति । यावत्कालपर्यन्तमस्मिच्छरीरे
स्थितिमिति कर्म तस्य क्षये सति यदा यस्मिन् काले त्रियतेऽयं तदा एनं मृतं पुरुषमग्नयेऽन्यैर्यमन्त्याहुत्यै श्रुतिं ज्ञो
हरन्ति सिपन्तीत्यर्थः ॥१६॥

तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समिप्समिद्वृषभो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा

अङ्गारा विष्कुलिङ्गा विष्कुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः

पुरुषं जुह्वति तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः सम्भवति ॥१७॥

ते य एवमेतद्ब्रुवुः । ये चानी अरण्ये अर्द्धा सत्यमुपासते तेऽर्चिरभि-

सम्भवन्त्यार्चिषोऽहुरह्ना आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्ध्रमासा-

नृदङ्कादित्य एति भासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं

तान्वैद्युतात्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान्ममयति ते तेषु ब्रह्म-

लोकेषु पराः परावतो वसन्ति तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति ॥१८॥

- एवं पञ्चाग्निविदो गतिं विवक्षुर्वक्ष्यमाणगत्युपयोगिदेहप्रदशानार्थमन्त्येष्टि निरूपयन्ती श्रुतिः एवमग्निजत्वात्-
 १० ल्यत्वाच्च पुरुषस्याहमन्त्यात्मेति ध्यानसिद्धये षष्ठमग्निमन्त्याहृत्यधिकरणं प्रसिद्धसमिदादिविशिष्टमनारोपितं
 वर्धयति—तस्याग्निरेवाग्निर्भवतीति, कश्चिद्व्या । तस्मिन्नेतस्मिन् प्रसिद्धेजनी देवा ऋत्विजः पुरुषमन्त्याहुतिं जुह्वति
 प्रक्षिपन्तीत्यर्थः । एवं हुते पुरुषे सति किं स्यादित्यनेकायामाह—तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः सम्भवतीति ।
 तस्या आहुतेर्भास्वरवर्णोऽतिसिद्धोऽस्तिमान् सात्त्विकः पुरुषः सम्भवत्युत्पद्यते निषेकादिभिरन्त्याहुत्यन्तैः कर्मभिर्दशेन-
 जिषिष्टैः संस्तुतत्वादयं भास्वरवर्णः । केवलकर्मिणा राजसानामुभयहीनानां तामसानां च पित्रादिलोककीटादिदेहप्राप्ते-
 ११ वैक्षमाणत्वादित्यर्थः ॥१७॥

- एवं पञ्चाग्निविदो नूतस्य गतिं वक्तुं मार्गविप्रतिपत्तितत्साधनविषययोः प्रथमपक्षमयोः प्रथमोर्निर्णयार्थ-
 १२ साह—ते य एवमेतद्ब्रुवुर्चामी अरण्ये अर्द्धा सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसम्भवन्तीति । ते प्रसिद्धा ये एवमुक्ताग्निमिद्वृ-
 षाचिरङ्गारविष्कुलिङ्गाहुतिविशिष्टान्पञ्चानीन्द्र्यदुस्तेऽर्चिरभिसम्भवन्तीत्यन्वयः । अत्र ते ये विदुरिति बहुवचनान्वे-
 र्गणिका गृहस्था एवाधिकारिणः पञ्चाग्निदक्षेति तस्य गृहस्थकर्मसंबद्धत्वात् । अत एव चामी अरण्ये दानप्रस्थाः अथवाध-
 २० न्विकृता आश्रमधर्ममात्रनिरताः संन्यासिनश्च अर्द्धाभितिकर्तव्यतया प्राप्तामनुष्ठाय सत्यं सत्यास्यं ब्रह्मोपासते तेऽर्चि-
 रभिसम्भवन्तीति तेषां पुण्यं साधनमिष्टानम् । सम्यग्ज्ञाननिष्ठानां परमहंसानां तु न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति
 श्रुतिप्रामाण्यात्प्राणोत्क्रमणमात्रेण देवयानमार्गप्रवेशमावात् तत्साधनेऽधिकारात् । नैष्ठिकब्रह्मचारिणामपि गुरु-
 परतन्त्रतनोपासने स्वातन्त्र्याभावात् । तेषां चोत्तरमार्गप्रतिपत्तिस्तु गुरुशुभेषांपूर्वकागुरुकुलवासादेव सम्भवति—
 अष्टाशीतिसहस्राणां मुनिनामूर्ध्वरेतसां । उत्तरेणार्यभ्यः पन्थास्तेऽमृतत्वं हि मेजिरे ॥ इति स्मृतेः ।

- २५ अतः परिक्षेपाद्गृहस्थानामेवाधिकारः । अर्चिःशब्देनात्रार्चिरभिमानीनी देवतोत्तरमार्गलक्षणा गृह्यते
 न तु षष्ठलनात्मनोऽर्चिषो गृहणं तस्यास्थिरत्वात् परिज्ञाजकानां च साक्षात्संबन्धाभावाच्च । अतो अर्चिरभिमानी-
 देवतामेवाभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । ततः क्व गच्छन्तीत्यपेक्षायामहुरादिदेवताप्राप्तिक्रमेण अपुनरावृत्तिलक्षणं
 हिरण्यगर्भलोकं गच्छन्तीत्याह—अर्चिषोऽहुरह्ना आपूर्यमाणपक्षमित्यादिना । तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीत्यनेन ।
 अत्राहुरादिशब्दैस्तदभिमानीन्यो देवता एव विवक्षिता न तु कालविशेषः तथा चार्चिषोऽर्चिर्देवतायाः सकाशाद्दे-
 ३० अहर्देवतामभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्त इत्येवं प्रत्येकं योज्यम् । आपूर्यमाणपक्षः शुक्लपक्षदेवता । एवं शुक्लपक्षदेवतया
 अतिवाहिता याद् षष्मासानुदङ् उत्तरं दिक्षमादित्यः सूर्य एति तान्ध्रमासानुत्तरायणाभिमानीदेवताक्याप्रतिपद्यन्ते
 देवलोकस्तदभिमानीनी देवता आदित्यः प्रसिद्धः वैद्युतो विद्युदभिमानीनी देवता अनेन क्रमेण विद्युदेवतां प्राप्तास्ता-
 नुपासकान्वैद्युतात्सकाशान्मानसो ब्रह्मणा मनसा सुष्टो ब्रह्मलोकवासी पुरुषः कश्चिदेत्याऽऽजगत् ब्रह्मलोकान् गमयति
 नयति । ब्रह्मलोकस्थस्य सूत्रदेहस्य सामान्यविशेषात्मना बहुत्वमपेक्ष्य बहुवचनप्रयोगः । उपासनातारतम्यात्सामुख्य-
 ३५ समानैश्वर्यालोकापेक्षया वा । ब्रह्मलोकान् प्राप्ता उपासकास्तेषु ब्रह्मलोकेषु स्वयं पराः प्रकृष्टाः सन्तः परावतः प्रकृष्टान्
 ब्रह्मानमितान् संवत्सरान्ब्रह्मायुस्वधिकान्वातसंस्थाकान्वसन्ति तेषामुपासकानामिहास्मिन्काले पुनरावृत्तिरस्ति
 कल्पान्तरे त्वावर्तन्त एव इमं मानवमावर्त नावर्तन्त इति छान्दोग्ये इमं मानवमित्यावृत्तेशिवेषणात् स्वश्रुतो ह्येत्या-
 ११ वृत्तेशिवेषणाच्च । अतो नात्यन्तानावृत्तिपरिदं वाक्यमित्यर्थः ॥१८॥

अथ ये यज्ञेन दानेन । तपसा लोकं जयन्ति ते धूममभिसन्भवन्ति धूमा-
व्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्वमासान्दक्षिणाऽऽदित्य
एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तां-

एवं देवयानमार्गं ससाधनमुक्त्वा पितृयाणमार्गमाह—अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयन्ति ते धूममभि-
संभवन्तीत्यादिना । अथ पुनर्ये नैवं विदुः केवलकर्मिणः लोकं पितृलोकं जयन्ति ते धूममभि- ५
यज्ञेनानिहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिलक्षणेन दानेन वेदेर्बहिरपि समीचीनदेशकालसंपत्तौ सप्तात्रेषु द्रव्यत्याग-
लक्षणेन तपसा यज्ञाङ्गदीक्षापयोव्रतादिव्यतिरिक्तकुच्छ्रान्द्रायणादिरूपेण लोकं पितृलोकं जयन्ति प्राप्नुवन्ति ते
तस्यासिद्धाधनमार्गभूता धूमाभिमानिनी देवतामभिसंभवति प्रतिपद्यन्ते धूमदेवता प्राप्तास्ते तथातिवाहिता रात्र्यादि-
देवताक्रमेण चन्द्रं गच्छन्तीत्याह—धूमाव्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमित्या पितृलोकाञ्चन्द्रमित्यन्तेन । यथोत्तरमार्ग-
भूतानामचिरादीनां देवतात्वमातिवादिकत्वं च विवक्षितं तथा पितृयाणमार्गभूतानां धूमादीनामपि देवतात्वम्, आति- १०
वादिकत्वं च विवक्षितमेव । अपक्षीयमाणपक्षः कृष्णपक्षः देवतात्वमातिवादिकत्वं च विवक्षितम् । तथा पितृलोकशब्दस्तु
न देवताविषयः किन्तु प्रसिद्धपित्रर्षिद्विष्टलोकविषय एव चन्द्रभूकलक्षणमण्डलात्मानं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । अन्यत्
बुगमम् । एवं पितृलोके चन्द्रं प्राप्तानां कः समाचार इत्यपेक्षायाम् ते देवभोग्या भवन्तीति दर्शयति—ते चन्द्रं प्राप्यान्नं
भवन्तीत्यादिना तत्र भक्षयन्तीत्यन्तेन । ते कर्मिणश्चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति भोग्यतामापद्यन्त इति यावत् । आप्यायस्वा-
पक्षीयत्वेति न भग्नः किन्तु आप्याय्याप्याय्यापक्षय्यापक्षय्येति प्रकारप्रदर्शनार्थः । तथा च यज्ञे ऋत्विजश्चमसस्य १५
सोमं पुनः पुनराप्याय्यापक्षय्यं ह्रासं कृत्वा भक्षयन्ति । तथा भोगभूमौ प्राप्तास्तान्नभूतान् देवाः स्वामिन एवैनान्तोम-
लोके लब्धशरीरान्कर्मिण उपकरणभूतान् भृत्यानिव कर्मानुरूपफलदानेन विश्रमाभ्यनुज्ञानलक्षणमाप्यायनं कृत्वा
स्वनियोगकरणेनाविश्रामलक्षणमपक्षयं च कुर्वन्तो भक्षयन्ति उपभुङ्क्ते न तु खादन्ति । तथा सति चन्द्रलोकप्राप्तेरन-
र्थार्थत्वेन तत्साधनस्याननुष्ठानप्रसङ्गादित्यर्थः । एवं ते य एवमेतद्विदुर्बुध्यामी वरयेथ श्रद्धां सत्यमुपासत इत्यथ ये यज्ञेन
दानेन चैव तपसा लोकं जयन्तीति च दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनोक्त्या पञ्चमप्रश्नं निर्णीय तेजश्चरभिसंभवन्ति ते २०
धूममभिसंभवन्तीत्यादिना च दक्षिणोत्तरमार्गप्रदर्शने प्रथमं प्रश्नं च नीणीयिदानीमेतल्लोकप्राप्तिप्रकारप्रदर्शनेन द्वितीय-
तृतीयप्रश्नयोर्निर्णयमाह—तेषां यदा तत्पर्यवैतीत्यादिना । त एवमेवानु परिवर्तन्त इत्यन्तेन । तेषां कर्मिणां यदा
यस्मिन्काले तद्यज्ञदानादिलक्षणं सोमलोकप्रापकं कर्म पर्यवैति परिगच्छति सर्वात्मना क्षीयते अथ तदा ते इममेव
प्रसिद्धमाकाशमभिलिष्यन्ते । यस्मिन्कालेनोक्त्या द्वितीय- २५
शरीरमारब्धं ताः पुनः कर्मक्षयाद्विदमपिण्ड इवातपसंपर्कात्प्रविलीनाः..... (अपूर्णा) ।

इति श्रीविचारण्यमुनिविरचितनाम्यान्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकायां

षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

श्रीद्विवेदगङ्गव्याख्या मुख्यार्थप्रकाशिका

एवं देवयानं मार्गं ससाधनमुक्त्वा पितृयाणं मार्गमाह—ये नैवं विदुः केवलकर्मिणः लोकं पितृलोकं जयन्ति
प्राप्नुवन्ति । पितृलोकशब्दः प्रसिद्धपित्रर्षिद्विष्टलोकविषयः चन्द्रस्तूकलक्षणो मण्डलात्मा । ते कर्मिणश्चन्द्रं प्राप्य ३०
देवाः भवन्ति भोग्यतामापद्यन्ते । आप्याय्याप्याय्यापक्षय्यापक्षय्येति प्रकारप्रदर्शनार्थः । तथा च यथा यज्ञे ऋत्विजश्चम-
सस्य सोमं पुनः पुनराप्याय्यापक्षय्यं ह्रासं कृत्वा भक्षयन्ति तथा तत्र भोगभूमौ प्राप्तास्तान्नभूतान्देवाः स्वामिन-
इवैनान्तोमलोके लब्धशरीरान्कर्मिण उपकरणभूतान्भृत्यानिव कर्मानुरूपफलदानेन विश्रमाभ्यनुज्ञानलक्षणमाप्यायनं
कृत्वा स्वनियोगकरणेनाविश्रामलक्षणमपक्षयं च कुर्वन्तो भक्षयन्ति उपभुङ्क्ते न तु खादन्ति तथा सति चन्द्रलोक-
प्राप्तेरनर्थार्थत्वेन तत्साधनस्याननुष्ठानप्रसङ्गादित्यर्थः । एवं ते य एवमेतदित्यथ ये यज्ञेनेति च दक्षिणोत्तरमार्गप्रति- ३५
पत्तिसाधनोक्त्या पञ्चमं प्रश्नं निर्णीय तेजश्चरभिसंभवन्ति ते दक्षिणोत्तरमार्गप्रदर्शनेन प्रथमं प्रश्नं च निर्णीयि-
दानीमेतल्लोकप्राप्तिप्रकारप्रदर्शनेन द्वितीयतृतीयप्रश्नयोर्निर्णयमाह—तेषां यदेति । तेषां कर्मिणां यस्मिन्काले

१. श्रीद्विवेदगङ्गव्याख्या मुख्यार्थप्रकाशिका अन्यत्र च प्रकाशितपूर्वा तयाज्यायः पूर्णतः ।

स्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायत्वापक्षीयस्वेत्येवमेनां स्तत्र भक्ष-
यन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेममेवाऽऽकाशमभिनिरूपयन्त आकाशाद्वायुं
वायोर्वोष्टि वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति त एवमेवानुपरि-
वर्तन्तेऽथ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दन्दशूकम् ॥१९॥

५

इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

अथ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै
ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां दुभूवति य एवं वेद ॥१॥

१०

यो ह वै वसिष्ठां वेद । वसिष्ठः स्वानां भवति वायवै
वसिष्ठा वसिष्ठः स्वानां भवति य एवं वेद ॥२॥

तद्यज्ञदानाविलक्षणं सोमलोकप्रापकं कर्म परिगच्छति सर्वात्मना क्षीयते तदा ते इममेव प्रसिद्धमाकाशमभिनिरूपयन्ते
यामिर्बुल्लोकान्नी हुताभिः अद्वाष्टव्याभिराद्भिः सोमलोके कर्मिणामुपगोपायाम्भ्यं क्षरीरमारुह्य ताः पुनः कर्म-
क्षयाद्विभविष्यद् इवातपसम्पत्तिरविलोनाः सत्यः आकाशं प्राप्तास्तद्वदेव सूक्ष्ममात्रं प्रतिपद्यन्त इति भावः । ते पृथिवी
प्राप्य ब्रौह्मिवाद्यन्नं भवन्ति अन्नभावोऽत्र ब्रौह्मादिसंस्लेषमार्गं बोद्धव्यम् । ते पुनरन्नभूता रेतः सिक्पुरुषान्नी हुता
१५ रेतोभूता योषागन्नी हुताः पुष्पाख्या अग्निहोत्रादिकर्मानुतिष्ठन्तो त्रियमाणास्तेन धूमादिमार्गेण सोमलोकं गच्छन्ति
कर्मफलभोगाय ततः कर्मक्षये सतीमं लोकं पुनरागच्छन्तीत्येवमेव कर्मिणोऽनु वारं वारं कर्मवायुसमीरिता वा ब्रह्म-
ज्ञानाद् ब्रह्मीयन्त्वचक्षुःक्रीभूताः परिभ्रमन्ति । एवं स्थानद्वयमावृत्तिसहितमुक्त्वा स्थानान्तरमाह—अथ य इति । कीटाः
गोमयादिकृत्सितस्थानेषु कृमयो जायन्ते पतङ्गाः शलभाः दन्दशूकं दशनशीलं बंशमक्षकपक्षगादिलक्षणम् । अतोऽस्यां
गती निमग्नस्य पुनरुद्धारदीर्घम्यादिमां गतिं जुगुप्सद्भिः स्वाभाविकज्ञानकर्मप्रवृत्तयेन शास्त्रीयज्ञानकर्मणी दक्षिणोत्तर-
२० मार्गप्रतिपत्तिसाधनभूते समाश्रयणीये । ततोऽपि परममुक्तिहेतुमूततत्त्वज्ञानाय यत्नः कर्तव्य इति वाक्यार्थः । तथा च
द्वितीयः प्रश्न आकाशादिद्वारागमनकथनाभिधीतः परलोकं गतानां पुनरावृत्तिकथनेन तृतीयप्रश्नश्च निर्णीतः ॥१९॥

इति श्रीद्वैवेगङ्गामिरिषिठमाध्याम्निकारण्यकोपनिषद्ब्रह्मसूत्राया मुन्यार्यप्रकाशिकाया
षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

पूर्वं गायत्रोद्वाहणे सत्त्वपि वागादिव प्राणस्यैव गायत्र्यात्मकत्वं किमुक्तमित्याकाङ्क्षायां प्राणस्य ज्येष्ठत्वावि-
२५ गुणत्वत्वादिति परिहारमभिप्रेत्य तस्यैव ज्येष्ठत्वादिनिर्दिष्टारथिकयेदं ब्राह्मणं प्रवर्तते । यद्वा सत्त्वपि चक्षुरादि-
बुध्यब्राह्मणे, उक्थयजुःसामज्ञादिभ्यः प्राणस्यैवोपासनमसिंहितं तत्र हेतुमात्रापेक्षायां ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वादि-
हेतुमात्रकथनायेदं ब्राह्मणं प्रवर्तते । इह तु स्वतन्त्रमेव प्राणोपासनं विधीयते । वक्ष्यमाणप्राणोपासनस्य गुणभेदात्कल-
भेदाच्च । तत्र तावदुपासकसम्पत्त्यर्थं फलं कथयति—यो ह वा इति । ननु निषेककाले प्राणस्यैव वागादीनामपि शुक्ल-
शोणितसम्बन्धस्याविशिष्टत्वात्कथमवधार्यते प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति चेत् सत्यम् तथापि नाम्नां शून्यं प्ररोहतीति
३० निषेककालादारभ्य प्राणस्यैव गर्भवृद्धिहेतुतया प्रथमो वृत्तिलाभो न चक्षुरादेरतोऽजगम्यते चक्षुरादिव प्राणस्यैव
ज्येष्ठत्वम् ॥१॥

इदानीं प्राणस्यैव वसिष्ठत्वप्रतिष्ठात्वसम्पत्त्वायतनत्वप्रचातित्वलक्षणाः पञ्च गुणा इति दर्शयितुं प्रथमं तेषां
मेकैकस्य क्रमेण वाक्चक्षुःश्रोत्रमनोरेतसां गुणत्वमाह । अतिशयेन वासयतीति वसिष्ठा निवासार्थस्य वसे रूपं
वासिनो ह्यतिशयेन वसन्ति वासयन्ति चान्यान् । यद्वा अतिशयेन वस्त इति वसिष्ठा आच्छादनार्थस्य वसे रूपं
३५ वासिनो हि वाचाज्यानामिववन्ति ॥२॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद । प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषा
 हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे य एवं वेद ॥३॥
 यो ह वै सम्पदं वेद । सँहास्मै पद्यते यं कामं कामयते ओत्रं वै सम्पच्छोत्रे
 हीमे सर्वे वेदा अभिसम्पन्नाः सँहास्मै पद्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥४॥
 यो ह वा आयतनं वेद । आयतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां मनो ५
 वा आयतनमायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥५॥

यो ह वै प्रजातिं वेद । प्रजायते प्रजया पशुभो रेतो
 वै प्रजातिः प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥६॥

ते हेमे प्राणाः अहँश्रेयसे विवदमाना ब्रह्मा जन्मः को नो वसिष्ठ इति
 तद्धोवाच यस्मिन्व उत्क्रान्त इदँक्षरीरं पापीयो मन्यते स नो वसिष्ठ इति ॥७॥ १०
 बाग्धोच्चक्राम । सा संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत मदुते जीवितुमिति
 ते होचुर्यथाऽकृषा अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः
 ओत्रेण विद्वाँसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक् ॥८॥
 चक्षुर्होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत मदुते जीवितुमिति
 ते होचुर्यथाऽन्वा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः १५
 ओत्रेण विद्वाँसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥९॥
 ओत्रँहोच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत मदुते जीवितुमिति
 ते होचुर्यथा बहिरा अशृण्वन्तः ओत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्त-
 श्चक्षुषा विद्वाँसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह ओत्रम् ॥१०॥
 मनो होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत मदुते जीवितुमिति २०
 ते होचुर्यथा मुग्धा अविद्वाँसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्त-
 श्चक्षुषा शृण्वन्तः ओत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥११॥
 रेतो होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत मदुते जीवितुमिति
 ते होचुर्यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः ओत्रेण विद्वाँसो मनसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह रेतः ॥१२॥ २५

मनो वा आयतनं विषयाणामिन्द्रियाणां च ॥१५॥

रेतः शब्देनात्र प्रजननेन्द्रियं लक्ष्यते ॥६॥

एवमुक्ता वसिष्ठत्वाद्विगुणा न बागादिशताः किं तु मुख्यप्राणयता एवेति दर्शयितुं तावदाख्यायिकामधिक-
 रोति—बागादयोऽहँश्रेयसेऽहँ श्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय विवदमाना विरुद्धं आपमाणा ब्रह्मा प्रजापतिं प्रति गतवन्तः ।
 तत् ब्रह्म विराडात्मकं कर्तुमूर्तं तान्प्रत्युवाच ॥७॥

अकडाः मुकाः ॥८-११॥

रेतः प्रजननेन्द्रियम् ॥१२॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन् । यथा महासुहृदः सैन्धवः पद्वीश-
शङ्कून्संवृहेदेव हवेमान्प्राणान्संववहं ते होचुर्मा भगव उत्क्रमीर्न
वै शक्यामस्तवदुते जीवितुमिति तस्य वै मे बलिं कुर्वतेति तथेति ॥१३॥

सा ह चागुवाच । यद्वा अहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति चक्षुर्यद्वा अहं
प्रतिष्ठोऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसीति श्रोत्रं यद्वा अहं संपवस्मि त्वं तत्संपवसीति
मनो यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति रेतो यद्वा अहं प्रजा-
तिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति तस्यो मे किमन्नं किं वास इति यदिदं
किंचाऽऽवश्य आ क्रिमिष्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमापो वास इति न ह
वा अस्यान्नं जगधं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतं य एवमेतदनस्यान्नं वेद ॥१४॥

तद्विद्वांसः श्रोत्रियाः । अक्षिरन्त आचामन्त्यशित्वाऽऽचामन्त्येतमेव तदनमन्नं
कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादेवंविदशिष्यस्त्राचामेदशित्वाचामेदेतमेव तदनमन्नं कुर्वन्ते ॥१५॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

अथ षष्ठाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

स यः कामयेत । महत्प्राप्नुयामित्युदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्ब्रवीति

१५ महावासी सुहृदश्च । शिन्धुदेशे भवः सैन्धवः । पद्वीशश्च ते शङ्कूश्च ते पद्वीशश्च कुवः पादवन्वनशङ्कूव-
स्तान्संवृहेत् उच्छवेत् परीक्षायाश्चारीहे आरुढे सति युगपच्चतुरोर्ऽपि शङ्कूस्तुल्येत् । संववहं चिच्छेद स्वस्यामाद्
अक्षितवाद् । बलिं कर्ष्य ॥१३॥

वागादयः स्वत्वासाधारण्येनोक्तानेव गुणान्मुख्यप्राणस्य बलित्वेन समर्पयामासुः । गन्म वसिष्ठत्वं तद्वसिष्ठ-
त्वगुणस्तवैव । एवं वागादिभिर्दत्तं बलित्वेनान्नं कृत्वा प्राणः स्वात्मनोऽन्नवाससी पुच्छति—तत्त्ववै न इति । भक्ष्यमाणा
२० आपः सर्वास्तव वास आच्छादनस्थानीयाः । इदानीं तत्सुख्यर्थमर्थवादमाह—न हेति । यः एतत्सर्वप्राणिभिरन्नानं
सर्वमन्नमनस्य प्राणस्यैवान्नमित्येवं वेद पश्यति अस्य प्राणाक्षविदोऽन्नदीयं नैव ह किल भक्षितं भवति यद्यपि
कदाचिदनेनाभक्ष्यमपि भक्षितं स्यात्तदाऽसी तद्दोषेण न लिप्यते । तथा यक्षप्यमप्रतिग्राह्यं हृत्स्यादिकं प्रतिगृह्णाति
तवप्यन्नमेव भोग्यं वस्तु प्रतिग्राह्यमनेन प्रतिगृहीतं स्यात् तत्प्रतिग्राह्यदोषेण लिप्यते इति विद्येव स्तूयते न वस्तुतस्तस्य
दोषाभावः अभक्ष्यमक्षणाप्रतिग्राह्यप्रतिग्राह्योनिषिद्धत्वाद् ॥१४॥

२५ आपो वास इत्यनेन भक्ष्यमाणास्वप्सु निहितवासीदृष्टेरर्थादमाह । आचामन्ति अपो भक्षयन्ति । अन्नं
प्राणमुभयतोऽप्य भक्षणानामन्नमाच्छादितं कुर्वन्तः अपोशनलक्षणवासीदानेनान्नं कुर्म इति श्रोत्रिया मन्यन्ते ॥१५॥

इति श्रीद्विदेवज्ञविचितमाम्यन्दिारण्यकोपनिषद्वाल्मीक्या मुन्यार्षभक्तिकाया

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

एवं प्राणोपासनसाधनीभूते ज्ञानकर्म्मणी दक्षिते तत्र ज्ञान वित्तानोपेक्ष्य । कर्म तु दृष्टदृष्टार्थविषय वित्तसाध्यम्
३० अतो येनोपायेन प्रत्यवायानुत्पादकेन वित्तोपार्जनं कर्तव्यं तदुपायभूतं श्रीमन्वाक्यं कर्म प्रदर्शयितुं ब्राह्मणान्तर-
मारभ्यते । अधिकारिनिष्पणपुरःसरं शैतिकर्तव्यताकं सम्भारमाह—यः कर्मोचिक्कतो गृही प्राणविन्महत्वं प्राप्नुया-
मित्येवं कामयेत स पुण्यदिवसमेवारभ्य द्वादशदिवसपर्यन्तमुपसद्ब्रवीति भूत्वा । उपसदो नाम व्योतिष्ठोमे इष्टिविद्योपा-
प्रवर्त्याहस्तु ऽसिद्धाः तासु यद्वस्तु स्तनोपचयापचयाभ्यां पयोभक्षणं भूमिषयन्तं ब्रह्मचर्यं वाऽन्यन्यमर्थेति चतुष्टय
यजमानस्य प्रसिद्धं तत्सर्वं स्तनोपचयापचयेतिकर्तव्यताभ्यामन्योपादीयते । तथा चोपसत्सु ब्रतमुपसद्ब्रतं तद्विद्ये
३५ यस्य स उपसद्ब्रतीति समासः । न तुपसदः एव ब्रतमिति कर्मभारयः सामानाधिकरण्याल्लक्षणः समासः तस्य
श्रौतत्वेनेह मन्याख्ये स्मार्ते कर्मण्युपसद्ग्रहणायोगात् । तस्मात्प्रयोभक्षणदिमात्रोपसद्ब्रती भूत्वा सर्वोषधं सर्वासा-

भूतौदुम्बरे कौंसे चमसे वा सर्वोषधं फलानीति संभृत्य परिसमूह्य परिलिप्याग्नि-
मुपसमाधायऽऽवृताऽऽज्यं सँस्कृत्य पुंसा नक्षत्रेण मन्थं सँनीय जुहोति ॥१॥

यावन्तो देवास्त्वधि जातवेदः । तिर्यञ्चो ऽहन्ति पुष्यस्य कामान् ।

तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा ॥२॥

या तिरश्चो निपद्यसे अहं विवरणी इति । तां त्वा घृतस्य धारया यजे

सँराधनीमहँ स्वाहा प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति तृतीया जुहोति ॥३॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेति । अग्नौ हुत्वा मन्थे सँज्ञवमवनयति प्राणाय

स्वाहा षसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँज्ञवमवनयति वाचे स्वाहा

प्रतिष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँज्ञवमवनयति चक्षुषे स्वाहा सम्पदे

स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँज्ञवमवनयति ओत्राय स्वाहायतनाय स्वाहेत्यग्नौ

हुत्वा मन्थे सँज्ञवमवनयति मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा

मन्थे सँज्ञवमवनयति रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँज्ञवमवनयति ॥४॥

भूनाय स्वाहेति । अग्नौ हुत्वा मन्थे सँज्ञवमवनयति भविष्यते

स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँज्ञवमवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा

मन्थे सँज्ञवमवनयति सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँज्ञवमवनयति ॥५॥

गौषधीनां समूहं वक्ष्यमाणब्रीह्यादिधान्यवक्षकमवस्यसम्प्राप्तमन्थदधि धान्यविशेषं फलानि चानिषिद्धान्यामादकानि
भक्ष्याणि तत्कालतद्देशलभ्यानि अन्यदपि पुष्पादिकं सम्भरणीयं सर्वं सम्भृत्य । पुष्पाह्ने पुष्पदिवसे आत्मनः
कर्मसिद्धिकरे पुंसा पुंनामकेन हस्तादिना नक्षत्रेण संयुक्ते व्रतान्त्यदिवसे । परिलेपनादिना दृष्टार्थतया परिक्षुद्धे देशे
स्वगृह्योक्तविधिना परिमुह्योपलिप्योत्लिख्योदधुलाम्यस्येत्यदृष्टार्थतया पञ्च भूसंस्काराङ्कत्वा । तस्मिन्संस्कृते स्थाने
अग्निमुपसमाधायेत्यत्राग्नेरेकवचनश्रवणात्समाप्तमेवावस्यार्गिनं सस्याप्याग्नेरुत्तरतो वक्ष्यमाणपात्रासावनं दक्षिणतो २०
ब्रह्मासनं च दत्त्वा पवित्रकरणाद्यान्यनिर्वपणावधि स्वगृह्योक्तं सर्वं विधाय । आबृता इतिकर्तव्यतया अस्य कर्मणः
स्मार्तत्वात्स्थालीपाकोक्तकर्तव्यतया आज्य संस्कृत्य सुवं च प्रतपनादिना संस्कृत्येष्माधानाधारपर्यन्तं तूष्णीमेव सर्वं
स्वगृह्योक्तं विधाय । अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति मन्त्राभ्यामाज्यभागे हुत्वा उदुम्बरवृक्षमये कसे कंसाकारे
धतुलाकारे चमसे चमसाकारे वा पात्रे मन्थमुक्तसर्वोषधफलानां पिष्टं दधिमधुघृतैरुपसिध्य वक्ष्यमाणोपमन्थनी-
द्वयमध्ये एकयोपमन्थन्योपमन्थ्य सँनीय अग्नेः स्वस्य च मन्थे दक्षिणाश्रिते देशे संस्थाप्योदुम्बरेण सुवेण संस्कृतमाज्यं २५
गृहीत्वा वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुहुयात् ॥१॥

कैमन्त्रैराज्यं होतव्यमित्येक्षायामाहुतित्रयाङ्गमूर्तं मन्त्रत्रयं देवताप्रार्थनात्मकं तावदाह । जातं जात वेति
जाते जाते प्राणिनि जाठरत्वेन विद्यत इति वा जातवेदा. तस्य सम्बुद्धिः त्वयि त्वदधीना यावन्तो देवा वक्रमतयः
सन्तः मम अभीप्सितार्थान्प्रतिवन्धन्ति ॥२॥

भो जातवेदः या देवता तिरश्ची कृटिलमतिभूत्वाऽहमेव विवरणी सर्वस्य धारयित्री इति च मन्यत इति ३०
शेषः । तां तिरश्ची देवता त्व निपद्यसे व्याप्नोषि । संराधनी सर्वसाधनी देवतां ता त्वा त्वामहं यजे । तृतीया-
हुतिमन्त्रस्य स्वश्रुती विद्यमानत्वात्प्रतीतग्रहणं थुल्य कृतम् प्रजापत इति । अस्मिन्नाहुतित्रये संज्ञानो न घर्तव्योऽ-
श्रुतत्वात् ॥३॥

एवमाहुतित्रयहोमानन्तरं षड्द्वन्द्वहृतीः प्रतिद्वन्द्व संज्ञवावनयनयुफाः कर्तव्या एकाहुतिश्च रेतसे स्वाहेति
संज्ञवावनयनयुक्तैरेवं सप्ताहुतयः कर्तव्या इति तत्सावनभूतान्मन्त्रानाह-ज्येष्ठायेति । संज्ञव सुवालिममाज्यं मन्थे ३५
सिद्धे । अत्र ज्येष्ठश्रेयदे. प्राणलिङ्गात् ज्येष्ठादिगुणकप्राणविद एव मन्थकर्मण्यविकार इति ध्वनितोऽर्थः ॥४॥

प्रत्येकाहुतिसंज्ञवावनयनयुक्ताश्चतस्र आहुतीः समन्त्रका अनुष्ठेया आह ॥५॥

पृथिव्यै स्वाहेति । अग्नौ हुत्वा मन्ये सँश्रवमवनयत्यन्तरिक्षाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँश्रवमवनयति दिवे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँश्रवमवनयति दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँश्रवमवनयति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँश्रवमवनयति क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँश्रवमवनयति ॥६॥

५ भूः स्वाहा । अग्नौ हुत्वा मन्ये सँश्रवमवनयति भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँश्रवमवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँश्रवमवनयति भूमुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँश्रवमवनयति ॥७॥

अग्नये स्वाहेति । अग्नौ हुत्वा मन्ये सँश्रवमवनयति सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँश्रवमवनयति तेजसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँश्रवमवनयति ध्रियै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँश्रवमवनयति लक्ष्म्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँश्रवमवनयति सवित्रे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँश्रवमवनयति सरस्वत्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँश्रवमवनयति विद्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँश्रवमवनयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँश्रवमवनयति ॥८॥

१० अथैनमभिमुखति । भ्रमसि ज्वलदसि पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिङ्कृतमसि हिङ्क्रियमाणमस्युद्गीथमस्युद्गीथमानमसि आवितमसि प्रत्याआवितमस्याग्रे सन्दीप्तमसि विभूरसि प्रभूरसि ज्योतिरस्यज्ञमसि निघनमसि संवर्गोऽसीति ॥९॥
अथैनमुच्चच्छति । आमोऽस्यामँहि ते मयि । स हि राजे-
ज्ञानोऽधिपतिः । स मा राजेज्ञानोऽधिपतिं करोत्विति ॥१०॥

पूर्वोक्तगुणा एव षडाहुतीराह ॥६॥

२० एवं चतस्रः ॥७॥

एवं नव ॥८॥

एवमाज्याहुत्यन्ते यत्कर्मभोक्तरीरिचमिति वक्ष्यमाणमन्त्रेण (६.४.२४) स्विष्टकृद्धोमं कृत्वा संश्रवविशिष्टं मन्त्रद्रव्यमपरयोपमन्थत्या पुनर्मन्थनीयं तस्या अन्यत्र विनियोगादसंन्यादित्येतावानितिकर्तव्यताविशेषो बोद्धव्यः । एवं संस्कृतं मन्त्रद्रव्यं किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह अथैवमालोचनान्तरमेतं मन्त्रं मन्त्रं पठन् तदर्थं च स्मरन्सर्वं हुस्तेनाभिमुखति हे मन्त्र त्वं भ्रमतीति भ्रमः असि भवसि तव चलनात्मकप्राणदेवताकत्वात्वं प्राणरूपेण भ्रमसीत्यभिप्रायः । अग्निरूपेण त्वं ज्वलदसि ब्रह्मरूपेण पूर्णम् नमोरूपेण प्रस्तब्धं निष्क्रियम् । या स्रत्वेका सभा जगदात्मिका सा त्वदात्मिकैवेति त्वमेकसभमसि । यज्ञारम्भे प्रस्तोत्रा यद्धि कृतम् तेनैव च यज्ञमध्ये हिङ्क्रियमाणस्य यज्ञारम्भे उद्गातुकृतमुद्गीथस्य तेनैव च यज्ञमध्ये उद्गीथमाणस्य अन्वयगुणा आधावितम् आग्नीत्रेण च प्रत्याधावितम् त्वमसि । आद्रे मेवोदरे सत्यनिबद्धरूपेण दीप्तं सदीप्तमसि । विभूर्वापकं माय्यरूपेण प्रभूः समर्थः शोकूरूपेणाम्नात्माना ज्योतिः ३० भोग्यरूपेण सोमात्मनावस्थितत्वात्त्वमस्यमसि कारणत्वात्त्वमभ्यात्माधिदेव्योनिघनं लयस्थानमसि वागादीनामन्यादीनां च संहरणत्वात्वं संवर्गोऽसि ॥९॥

एवं मन्त्रतूतं मन्त्रद्रव्यं किं कर्तव्यमित्यपेक्षायां तद्विनियोगमाह—उच्चच्छति हुस्ते गुह्यति । मन ज्ञान इत्यस्य घातोपलब्धपूर्वस्य कृदन्ते ढलत्येव टिलोपे च कृते सति आम इत्येतदुपसिद्धम् । हे मन्त्र त्वमाम आमन्ता आ समन्ताद्भूवेन ज्ञातासिः भवसि ते तव मय्युपासके आमनया समन्ताद्भूवेन ज्ञानमस्तीति शेषः । यतस्त्वं सर्वज्ञोऽसि अतो मामपि जानासीति वाक्यार्थः । स हि प्राणस्त्वं राजा । एवं गुणविशिष्टः स भवाद् मा मामधिपतिं तयाभूतमेव करोतु ॥१०॥

अथैनमाचामिति । तत्सवितुर्वरेण्यम् । मधु वाता ऋतायते

मधु अरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्वोषधीः । भूः स्वाहा ॥११॥

भर्गो देवस्य धीमहि । मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिव-

रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता भुवः स्वाहा ॥१२॥

धियो यो नः प्रचोदयात् । मधुमात्रो वनस्पतिर्मधुर्मां२ । अस्तु सूर्यः ।

माध्वीर्गवो भवन्तु नः स्वः स्वाहेति सर्वा च सावित्रीमन्वाह

सर्वाश्च मधुमतीः सर्वाश्च व्यहृतीरहमेवेदं सर्वं भूयासं भूर्भुवः स्वः

स्वाहेत्यन्तत आचम्य प्रक्षाल्य पाणी जघनेनाग्निं प्राविशराः संविशति ॥१३॥

प्रातरादित्यमुपतिष्ठते । विशामेकपुण्डरीकमस्यहं मनुष्याणामेक-

पुण्डरीकं भूयासमिति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो बं शं जपति ॥१४॥

तं हेतमुद्वाहक आरुणिः । बाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि

य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥१५॥

एतमु हेव बाजसनेयो याज्ञवल्क्यः । नधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवा-

चापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥१६॥

एतमु हेव मधुकः पैङ्ग्यः । चूडाय भागवित्तयेज्ज्वासीन उक्त्वोवाचापि

य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥१७॥

एतमु हेव चूडो भागवितिः । जानक्य आयस्थूणायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि

य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥१८॥

एतमु हेव जानकिरायस्थूणः । सत्यकामाय जाबालायान्तेवासिन उक्त्वोवा-

चापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥१९॥

एतमु हेव सत्यकामो जाबालः । अन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाचापि

य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः

पलाशानीति तमेतं नामुत्राय वाऽनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥२०॥

प्रासचतुष्टयं मन्यस्य कृत्वा पृथक्पृथगवस्थाप्य प्रथमो ग्रासो गायत्रीप्रथमपादमधुमतीप्रथमर्कप्रथमव्याहृति-
रूपं मन्त्रमुच्चार्य भक्षणीयः ॥११-१२॥

एतैः सर्वैः सम्पूर्णमन्त्रैश्चतुर्थो ग्रासो भक्षणीय इत्याह—सर्वाभिति । अन्ततो भक्षणान्ते शुद्धवर्थं स्मार्तं-
माचमनं कृत्वा हस्ती प्रक्षाल्य शुद्धान्मनं विधाय अग्नेः परिचमतः प्राविशरा रात्रौ शयीत ॥१३॥

ततः प्रातःसंध्यामुपास्य भक्तिश्रद्धाभ्यां प्रातस्समये आदित्यं वीक्षमाणः संस्तुतुपस्थानं मन्त्रेण कुर्यात्
एकपुण्डरीकमखण्डश्रेष्ठः । तत एतद्विज्ञापदेशकाचार्यपरम्पराख्यवंशस्य जपं कर्तव्य इत्याह—यथेतमिति ॥१४॥

तं मन्येतमुक्तेतिकर्तव्यताकम् । यः प्राणोपासकः एनमुक्त्विवया संस्कृतं मन्यम् । किमुक्तव्यम् अनेन कर्मणा ३०
कामः सिद्ध्येत्यतो ध्रुवफलमिदं कर्मेति कर्मस्तुत्यथमेतद्रुकमित्यर्थः ॥१५-१९॥

एव वशे पठिते सति समाप्तमेतत्कर्म । अथैतत्प्राणदर्शननात्मकस्य मन्यविज्ञानस्य शिष्यः श्रोत्रियो मेधावी
घनदायी प्रियपुत्रो विद्यार्थी विद्यादातेति प्रसिद्धेषु पटसु विद्यासम्प्रदानभूतेषु मध्ये द्वयमेव सम्प्रदानमिह भवेदित्याह—
तमेतं नेति । तमेतं मन्यं मन्यविज्ञानम् ॥२०॥

चतुरोदुम्बरो भवति । औदुम्बरश्चमस औदुम्बरः

सुख औदुम्बर इक्ष्म औदुम्बरा उपमन्यन्तौ ॥२१॥

दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति । ब्रीहिं यवांस्तिलमाषा अणुप्रियंगवो गोधूमाश्च मसुराश्च
खल्वाश्च खलकुलाश्च तान् सार्षं पिष्ट्वा दध्ना मधुना घृतेनोपसिञ्चत्याज्यस्य जुहोति ॥२२॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम्

एषा वै भूतानां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपोऽपामोषवय ओष-

धीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥१॥

स ह प्रजापतिरीक्षां चक्रे । हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियं-

ससृजे तत्सृष्ट्वाऽथ उपास्त तस्मात्स्त्रियमथ उपासीत श्रीहोषा

स एतं प्राञ्चं प्रावाणमात्मन एव समुदधारयतेनैनामभ्यसृजत् ॥२॥

तस्या वेदिरुपस्थः । लोमानि बहिर्धर्माधिषवणे समिद्धो मध्यतस्तौ
मुष्कौ स यावान्ह वै वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तामानस्य

लोको भवति य एवं विद्वानघोषहासं चरत्या स स्त्रीणां सुकुतं

बुद्ध्वाऽथ य इवमविद्वानघोषहासं चरत्याऽस्य स्त्रियः सुकुतं वृजते ॥३॥

पूर्वं सर्वविधमिति सामान्येनोक्तम् इदमिवमिति विधेयतो वक्तुमुक्तं नृवाचिकं च कथयितुमुत्तरं कण्ठिकादयं
प्रवर्तते । उद्गुत्तरस्य वृक्षस्य विकार औदुम्बरश्चातुःसंख्याको भवति ॥२१॥

मन्त्रोपादानभूतग्राम्यान्ध्यान्सृष्ट्वो नियमयाश्रित्याह । अणुसुखं वाच्यं धान्यं मोरिय इति गूर्जरदेशे पत्न्यां
प्रसिद्धं प्रियङ्गुयस्त्रैव कद्दुषाब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धाः । खल्वा निष्पावा बल्खशाब्दवाच्याः । खलकुलाः कुलत्याः ।

२० ताम् ब्रीह्यादीन् चूर्णयित्वा पात्रे निक्षिप्य दक्षिमधुभ्यां सार्षं घृतेनोपसिञ्चति दध्नादिनपाकं करोति अथ स्वगृहोक्त-

० विधिनाऽऽज्याभागान्तं कृत्वा पूर्वोक्ता आज्याहुतीजुहोति ॥२२॥

इति श्रीद्विवेकज्ञविरचितसाम्यन्वितारण्यकोपनिषद्वाच्याया मुन्यार्यप्रकाशिकाया

षष्ठाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥१॥

एवं प्राणोपासकस्य विंशतिभिः श्रीमन्वाच्यं कर्मोपविश्य तस्यैव विशिष्टपुत्राग्निः पुत्रमन्वाच्यं कर्म वक्तुमुत्तरं
२५ ब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्रादी पुत्रोत्पत्तिहेतुरेतो वीजं स्तोतुमाह—एषामिति । रसः सारभूता इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां

मज्जित्युक्त्वा (बु ३-५-१) पृथिव्या आपो रसः सारभूताः यद्विदं सर्वमप्यस्योतं च श्रोतं वेति (बु ३-६-१) अपा
पृथिवीकारणत्वस्य गार्गीब्राह्मणे श्रुतत्वात् । ओषधीनामप्यार्यत्वाद्योषधयोऽर्था रसः ॥१॥

यस एवं सर्वभूतानां सारमेतदेतोजस्तदावापस्यानं प्रजापतिविचारपूर्वकं सम्पादितवानित्याह—स हेति ।
प्रजापतिविराड्वात्मा । स्त्रियं शतस्याख्यास्य अथः प्रवेशे योन्वाख्ये उपास्त मैथुनाख्यामुपासनं कृतवान् । श्रीगुणाख्या ।

३० अस्मिन्कर्मण्यमुदयफलार्थं वाजपेयदृष्टिर्विद्या अतस्तदङ्गे प्रजननेन्द्रिये सोमाधिषवपाषाणदृष्टि कठिनत्वसामान्यया-
श्रित्याह—स एवमिति । एतं सोमाधिषवोपलब्धानीयं प्रजननेन्द्रियं समुदधारयत् उत्पूरितवान् स्त्रीव्यञ्जनामिमुखं

कृतवान् । तेन पाषाणवल्कलजैनेनां स्त्रियमभ्यसृजत् अग्निं समन्ततो मुहुर्मुहुः संसर्पं कृतवान् ॥२॥
अवाच्ये देशे वेदिदर्शनमाह अवाच्यदेशस्थलोमसु बहिर्दृष्टिं अवाच्यदेशस्थचर्मण्यनदुहवमदृष्टिम् । पुरुष-

वृषणयोः स्त्रीयोन्मत्तर्गतप्रवेशे च क्रमेणाधिषवणफलकबहिर्दृष्टी विदधाति मुष्कौ वृषणौ अधिषवणे सोमाधिषवफलके
३५ स्त्रीव्यञ्जनस्य मध्यतो मध्यप्रवेशः समिद्धो दीप्तोऽग्निः । नन्वेवमवाच्ये कर्मणे वाजपेयदर्शने कृते सति किं स्यादित्यत
आह—स यावानिति । एवमुपासनतः फलान्तरमप्याह—य एवमिति । अघोषहासमवाच्यं कर्म सुकुतं धुमं कर्म आबुद्धे

आवर्जयति स्वीकरोति ॥३॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिद्राह । एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मोद्गल्य
आहेतद्ध स्म वै तद्विद्वान्कुमारहरित आह बहवो भयर्वा ब्राह्मणायना निरि-
न्द्रिया विसुकृतोऽस्माल्लोकात् प्रयन्ति य इदमविद्वाँसोऽवोपहासं चरन्तीति ॥४॥
बहु वा इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेत स्कन्दति । तदभिमुखोऽनु वा
मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्सीद्यदोषधोरप्यसरद्यदपः । इदमहं तत्रेत
आदवे पुनर्ममैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः । पुनरग्नयो विष्ण्यथास्थानं
कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृज्यात् ॥५॥

अथ यद्यदक आत्मानं पश्येत् । तदभिमन्त्रयेत

मयि तेज इन्द्रियं यशो ब्रविण्सुकृतमिति ॥६॥

योर्हं वा एषा स्त्रीणाम् । यन्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वाससं यक्ष- १०
स्विनीमभिश्रम्योपमन्त्रयेत सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामप-
क्रीणीयात्सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्ट्या वा पाणिना बोध-
त्पातिक्लामेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आदव इत्ययश एव भवति ॥७॥
स यामिच्छेत् । कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखं-
सन्धायोपस्यमस्या अभिमूक्य जपेदङ्गादङ्गात्सम्भवति हृदया- १५
वधि जायसे । स त्वमङ्गकवायोऽसि विग्धविद्धामिव मादयेति ॥८॥

अविदुषामतिगृहीतमिदं कर्मैत्यत्रानेकाचार्यसंमतिमाह—ब्राह्मणा अयनं येषां ते ब्राह्मणायनाः ब्राह्मणशति-
मात्रोपजीविनो ब्राह्मणानासाः निरिन्द्रिया विसिष्टेन्द्रिया विसुकृतो विगतपुण्याः सन्तोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति परलोक-
भ्रष्टा अस्यन्तपाहेतुमैयुक्तमसिका नरकं गच्छन्ति ॥९॥

एवं प्राणोपासकस्य श्रीमन्त्रं कृतवतो न हि यदा कदाचित्सुत्रार्थिनो भार्योपयतिः किं तु ऋतुकाले । अतस्तं २०
काकं प्रतीक्षमाणस्य प्रमादाद्रेतः पाते प्रायश्चित्तमाह—बह्विति । एवमभिमुखमभिमुखित्वं गृहीतं च रेतः क्व विनियोज्य-
मित्यपेक्षायाम् सन्मन्त्रं तस्य विनियोगमाह—पुनरिति । तेजस्त्वग्गता कान्ति भगः सौभाग्यं ज्ञानं वा । विष्ण्य अग्नयः
शरीराश्रिता देवाः तत्रेतो यथास्थानं स्थानमनतिक्रम्य पुनः कल्पन्ता कल्पयन्तामित्यनेन मन्त्रेण भ्रुवोः स्तनयोर्वा
मध्ये निमृज्यात् लेपयेत् संस्पर्शयेत् ॥९॥

एवमयोनौ रेतस्खलेन प्रायश्चित्तमुक्त्वा रेतोयोगानुदकं रेतःसिचस्तत्र स्वछायादर्शने प्रायश्चित्तमाह—यदि २५
कदाचित्प्रमादतः उदके रेतःसिक् आत्मछाया पश्येत् इन्द्रियं रेतो मयि अस्तित्वख्याप्ताहारः इन्द्रियस्य रेतसो
विशेषणानि विज्ञानं कीर्तिः वित्तं सत्कर्म तादृग्गुणकपुत्रोत्पादनहेतुत्वात् । तथा च रेतःस्वरूपे जले स्वदृष्टितापराध-
समाधिरित्यर्थः ॥६॥

रेतःसिचो देशकालावतिक्रम्य ग्रामादिकरेतस्खलनप्रभुर् प्रायश्चित्तमभिधायेदानीं प्रकृतेन रेतःसिचा यस्या
पुनो जनयितव्यस्तां स्तुवन्ती श्रुतिस्तस्यामुक्तकालमनं विधत्ते श्रीगुणहवा । मलोद्वासा उदगतमलबद्धस्या तां ३०
यशस्विनी दीर्यवत्पुनहेतुत्वात्कीर्तिमती वक्ष्यमाणं त्रिरात्रवत् कृत्वा ऋतुर्यज्ञं स्नाता सतीम् । तदा एना स्वपत्नी
वस्त्राभरणभोग्यादिदानेन कामं यथाशक्तिवैभवंमपक्रीणीयादृशं नयेत् । यदा दण्डेन उपहृत्य सताड्य कामं धयेत्
भीतिमुत्पाद्यातिकामेत् अभिगच्छेत् । एवं बलात्कारासम्भवे वाप्यामि त्वा दुर्भगां करिष्यामीति प्रख्याप्य तामनेन
मन्त्रेणोपगच्छेदिति पुनस्त्रायान्तरमाह । इन्द्रियेण यशसा यरोहेनुना पञ्चमेन्द्रियेण कृत्वा तव यशो यशोभूतं पुनोत्पत्ति-
करं रेतोऽहं गृह्णामीति मन्त्रेण ऋणा धपेत् सा चैव गप्ता सती अयसा एव अपुंश्व वन्त्येव भवति ॥७॥

एव भूतं स्याद्विचोकरपोपायमुक्त्वा पुरुषद्वेषिण्यास्तस्यास्तद्विषये प्रीतिस्तत्पुरुषपायमाह—तस्यां तद्योनौ ३५
अर्थं प्रजननेन्द्रियं निष्ठाप्य निक्षिप्य । हे रेतस्त्वं मदीयात्सर्वस्मादङ्गात्पुनस्तद्विषये विनोयतश्च हृदयाः नादोद्वारेण प्रकटी-

अथ यामिच्छेत् । न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखं सन्धा-
यामिष्ठाप्यापान्यादिन्निषेधेन ते रेतसा रेत आदद इत्यरेता एव भवति ॥९॥

अथ यामिच्छेत् । गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखं सन्धायापा-
न्यामिष्ठाप्यादिन्निषेधेन ते रेतसा रेत आददामीति गर्भिष्येव भवति ॥१०॥

५ अथ यस्य जायायै जारः स्यात् । तं चेद्विष्ण्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय
प्रतिलोमं शरबर्हिस्तीर्त्वा तस्मिन्नेतास्तिष्ठः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिणाञ्ज्वा
जुहुयान्मम समिद्धेऽहोषीराजापराकाशौ त आददेऽसाविति नाम गृह्णाति
मम समिद्धेऽहोषीः पुत्रपञ्चस्त आददेऽसाविति नाम गृह्णाति मम
समिद्धेऽहोषीः प्राणापानौ त आददेऽसाविति नाम गृह्णाति स वा एष
१० निरिन्द्रियो विमुक्तुदस्माल्लोकात्प्रैति यमेवंविद्ब्राह्मणः क्षपति तस्मा-
देवंविच्छ्रोत्रियस्य जायाया उपहासनेच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति ॥११॥

अथ यस्य जायामार्तं वन्तिहेत् । अहं कंसे न पिबेद्वहत्वासा नैनं
वृषलो न वृषत्युपहन्यात्त्रिरान्त आप्लूय ब्रीहिनवघातयेत् ॥१२॥

भवसि । एवंविधः स स्वमङ्गानां कषायो रसोऽसि अतो विषलिप्तशरविद्धां सुगोमिव मदीयां भार्यां मयि विषये भाव्य
१५ मदीयकां कुच भद्रशां कुच ॥८॥

एवं स्ववधामपाचाव्यक्तमनुष्ठानदद्यायामभिप्रायविशेषानुसारेणानुष्ठानविशेषं दर्शयति । रूपप्रशयौवनहानि-
भयात् यां स्ववधामिच्छेत् गर्भं न धारयेत् गर्भिणी इयं मा भूदिति । अमिष्ठाप्यापान्यात् पशुकर्मकाले प्रथमं स्वीय-
पुंस्त्वद्वापरा तदीयस्त्रीत्वे वायुविसर्जनरूपमभिप्राणनं कृत्वा तेनैव द्वारेण ततस्तदादानलक्षणमपाननं च कुर्यात् ॥९॥

पुनर्भर्तुरेव पूर्वोक्तविपरीताभिप्राये उपायान्तरमाह । स्वकीयपञ्चमेन्द्रियेण तदीयपञ्चमेन्द्रियात्रेतः स्वीकृत्य
२० तत्पुत्रोत्पत्तिसमयकृतमिति मत्वा स्वकीयरेतसा सह निषिधेत् ॥१०॥

प्रासङ्गिकमाभिचारिकं कर्म प्रबृद्धरागवन्तं क्रुध्यन्तमधिकृत्वाह । आमपात्रे अपक्वे भूम्यभाजने उवकादि-
सम्बन्धे कृति विधीयमाणतया क्षुद्रभेदनकर्मणि योग्ये परिसमुह्माविपन्नभूतसंस्कारपूर्वकमग्निमुपसमाधाय
एकवचनादुपधानवचनाच्चावसय्याग्निमेव प्रख्यात्यास्य कर्मणः प्रतिलोमत्वात्प्रतिलोमं पश्चिमागं दक्षिणागं वा यथा
स्यात्तथा शरभयं बर्हिः स्तीर्त्वा आस्तीर्य तस्मिन्मग्नौ एताः प्रसिद्धास्त्रिसंख्याकाः शरभृष्टीर्वाणेषीकाः प्रतिलोमाः
२५ विपरीताः धृतेनाभ्यकाः कृत्वा जुहुयात् । तव आशापराकाशौ आददे फडिति सन्नमुच्चार्य मन्त्रान्ते चासामित्या-
त्मनः शत्रोर्वा नाम गृह्णीयात् आशा प्रार्थना वाचा यत्प्रतिज्ञातं कर्मणा च नोपपादितं तस्य परीक्षा पराकाशः ।
एवमित्यन्त्यकर्मविद्वान्प्राणवशीं यं ब्राह्मणं क्षपति स ब्राह्मणो निर्गतेन्द्रियो यत्पुण्यकर्म सन्नस्माल्लोकाद्गच्छति ।
एवंवित् परदारगमने यथोक्तवक्ष्यमाणदोषवित् श्रोत्रियस्याधीतवेदस्योपासकस्य भार्यया उपहासं नमीति न कुर्यात्
किमुताघोपहासस्य ॥११॥

३० एवं सफलोऽभिचारः पशुकर्मद्वारा जारप्रसङ्गेनोक्तो न तु प्राधान्येन तस्य सत्पुत्रफलकमविरोधित्वात् ।
इदानीं पूर्वप्रस्तुतार्जुनालानुष्ठेयं व्रतकलापमुपदिशति । आर्तवमृतभावः । दिवसत्रयं कसे कांस्पयात्रे उवकादिकं न
पिबेत् न वाक्नीयात् अनुपहृतवासाश्च स्यात् एतत् स्नानोत्तरकाले बोध्यम् आर्तवपूर्वकालस्य तु ज्ञातुमशक्यत्वात्
वृषलः शूद्रो वृषलो तद्भयान्त्यो वा पापकृत्कश्चिदपि स्नानात्पूर्वमनन्तरं वा नोपस्युषेत् एतत्सम्भाषणादीनामप्युप-
लक्षणम् अन्यदपि धास्त्रान्तरोक्त कर्म कुर्यादित्यर्थः । त्रिराजान्ते व्रतसमाप्तिं चतुर्थेऽहनि प्रातःकाले आप्लूय स्नात्वा
३५ पूर्वोक्तविशेषणाहृतवासाः स्यात् तथा चैवमाप्नुतामहृतवस्थां ता ब्रीहिनवघातयेत् चरुधपणार्थं ब्रीह्यवघाताय भर्ता
तामेव विनियुज्यात् ॥१२॥

स य इच्छेत् । पुत्रो मे गौरो जायेत वेदमनुब्रवीत सर्वमायुरिया-
दिति क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥१३॥
अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रवीत सर्वमा-
युरियादिति दध्यौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥१४॥
अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे इयामो लोहिताक्षो जायेत त्रोन्वेदाननुब्रवीत सर्व-
मायुरियादित्युदौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥१५॥
अथ य इच्छेत् । दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति
तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥१६॥
अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे पण्डितो विजिगीथः समितिगमः क्षुभ्रूषितां वाचं
भाषिता जायेत सर्वावेदाननुब्रवीत सर्वमायुरियादिति मां सौदनं १०
पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवा औक्षेण वाषभेण वा ॥१७॥
अथाभिप्रातरैव । स्थालीपाकावृत्तः स्रग्ध्वं चेष्टित्वा स्थालीपाकस्थोपघातं जुहोत्यग्नये
स्वाहाऽग्निसूतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति हुत्वाऽधृत्य
प्राप्नोति प्राक्ष्येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां
त्रिरभ्युक्ष्युत्तिष्ठतो विश्वावसोऽज्यामिच्छ प्रफण्यम् । सं जायां परया सहेति ॥१८॥ १५

किं पुनरवधारतान्पुनस्तपुलैरनुष्ठेयमित्यपेक्षयां तस्मिन्नेव चतुर्थेऽह्नि प्रातश्चरहोमानन्तरं यथाकार्यं पक्त्वा
भक्षणीयमिति क्रममभिप्रेत्य कामनाविशेषे पाकादिविशेषणे भक्षणप्रसंगे तदवदाह । गौरो बलदेवबल्लभः शुद्धो वा ।
अनुब्रवीत् पठेत् सर्वं शतवर्षप्रमितमायुरवाप्नुयात् । क्षीरेणोदनं स्वभायैव पाचयित्वा घृताप्लुतं तमोदनं कृत्वा ॥१३॥

कपिलो वर्णतः पिङ्गलः पिङ्गाक्षः । दध्यौदनं दध्ना चर्हं अपयित्वा ॥१४॥

उदौदनमुदकेनोदनं पाचयित्वा उदकं विनोदनपाकस्मात्सम्भवेन तस्य प्राप्ताव्युदकग्रहणं क्षीरादि- २०
निवृत्यर्थम् ॥१५॥

दुहितुः पाण्डित्यं स्त्रीणामुच्यते गृहकर्मणि कौशलं न तु वेदादिविषयं स्त्रीणां तत्रानधिकारात् तिलमिश्र-
मोदनं कृसरमित्यर्थः ॥१६॥

दिविषं जिगीथ प्रख्यातिरस्य स विजिगीथोर्जस्तप्रख्यातः । समितिं विद्वत्समो प्रति पूज्यतया गच्छतीति
समितिगमः प्रगल्भः । श्रोतुमीप्सता वाणी भाषिता सुसंस्कृताथैवद्वचनवका । मासमिश्रितमोदनम् तस्मिन्ममाह उक्ता २५
सेचनसमर्थस्तदीयं मासमौक्षणम् ततोऽप्यधिकवया ऋषभस्तदीयं मासमर्पणम् अथ तु मासनिर्णयो देशकालविशेषा-
पेक्षयावगन्तव्यः गोमासस्य निषिद्धत्वात्कृष्णभृगुविषयं छागविषयं वा उक्तादिवचनमत्र ब्राह्मणं तन्मासमप्यनुपहृतं
श्रीला सम्पाद्यं हिंसायाः प्रतिषिद्धत्वात् ॥१७॥

कदा पुनरित्यमोदनपाकादि कर्तव्यमित्यपेक्षयां ब्रह्मवधातदिवसे एवेत्यभिप्रेत्य तत्प्राक्कालकर्तव्यमाह ।
चतुर्थदिवसे प्रातःकाल एव स्नानाख्येष्टनित्यानुष्ठानानन्तरं भार्यावधातनिवृत्तान्स्नानानादाय स्थालीपाकेति- ३०
कर्तव्यतया आच्य संस्कृत्याविश्रयणादिसंस्कारं कृत्वा एतच्च ब्रीहिसंस्काराणामप्युपलक्षणम् ततश्चर्हं श्रपयित्वाद्वाप्य
स्वगृह्योक्तविधानेनाधारादिनित्याहुतीर्हुत्वा स्थालीपाकस्येति कर्मणि षष्ठौ स्थालीपाकस्थोपघातं स्थालीपाकमुपहृत्योप-
हृत्य स्वर्षं स्वर्षं पीनः पुन्येन गृहीत्वा प्रधानाहुतीर्जुहोति । इति प्रधानाहुतिवर्षं कृत्वा स्विष्टकृतं चाग्नये स्विष्टकृते
स्वाहेति हुत्वा पश्चात्स्थालीस्थं चरुषोपं पात्रान्तरे उदधृत्य सर्पिषाकं कृत्वा पतिः प्रथमं प्राप्नोति प्राच्य च तदेवोच्छिष्टं
पत्ये प्रयच्छति ततः शुद्धार्थं स्मार्त्ताचमनं च कृत्वा उदपात्रं पूरयित्वा तेनोदकेन भार्यां चितारमभ्युक्षति विश्वावसुनां ३५
कन्यानामपिपतिर्देवगन्धर्वः भो विश्वावसो देवगन्धर्वं यत् भद्रार्थातः मकाशादुदगच्छ अन्या कामपि प्रफण्यं प्रथम-

अर्थेनामभिपद्यते । अमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽहम् । सानाहमस्मि ऋत्वं
छौरहं पृथिवी त्वम् । तावेहि सर्वमावहै सह रेतो दधावहै । पुंसे पुत्राय वित्तय इति ॥१९॥

अथास्या ऊरू विहापयति । विजिहोथां छावापृथिवी इति तस्यामयं निष्ठाप्य
मुखेन मुखं सन्धाय त्रिरेनामनुलोमामनुमाष्टि विष्णुर्मोनि कल्पयतु त्वष्टा

५ रूपाणि पिंशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्वाता गर्भं दधातु ते । गर्भं वेहि
सिनीवालि गर्भं वेहि पृथुष्टुके । गर्भं ते अद्विनो देवावाधत्तां पुष्करलज्जौ ॥२०॥

हिरण्यमयी अरणी । याभ्यां निर्मन्थतामद्विनो देवौ तं ते गर्भं दधामहे

दशमे मासि सूतवे । ययाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा छौरिद्वेणे

गर्भिणो । वायुदिशां यथा गर्भं एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति नाम गृह्णाति ॥२१॥

१० सोऽप्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । यथा वातः पुष्करिणोऽसमीक्यति

सर्वतः । एवा ते गर्भं एजतु सहावैतु जरायुणा । इन्द्रस्यायं व्रजः

कृतः सार्गङ्गः सपरिश्रयः । तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावरं सहेति ॥२२॥

युवतिं तवणो भन्ना सह क्रोडमानामिच्छ फर्वातिर्गतिकर्मा प्रकर्वेण फर्वा गम्या ताम् । अहं पुनर्जायां स्वीयामिमां
भार्यां, समिति समुपेयीत्यध्याहारः तन्मावकास्तया देय इत्यर्थः ॥१८॥

१५ एवं गर्भवर्षं प्रस्थाप्य यथाकाम क्षीरोदनादि भुक्त्वा स्त्रियामालिङ्गोदिति क्रममभिप्रेत्याहुः । अहं पतिरमः
प्राणोऽस्मि त्वं सा दागति क्रममावयोऽहं पत्नमित्याशङ्क्य वाचः प्राणावीनत्वं प्राणस्य वागावीनत्वं च प्रसिद्ध-
मित्यभिप्रेत्य सा त्वमस्यमोऽहमिति पुनर्वचनम् । तथा अहं सामास्मि त्वं च ऋगस्ति ऋगाधार हि साम गीयते
अस्ति, आवाच्यकर्मसमये महाधारत्वं तवेत्याधाराधेयभावसामान्यात् । क्षीरहं जनयितव्यस्य पितृत्वाद् पृथिवी त्वं
तस्य मातृत्वाद् । तावावां संरम्भमुद्धमं करवावहै एहि त्वमागच्छ सह मिलित्वा रेतोधारणमावाभ्यां कार्यम् पुस्त-
२० विधिद्वयं पुत्राय वित्तये लात्राय वीर्यवत्पुत्रलाभाय ॥१९॥

विहापयति विक्षेपयति । अवाच्यकर्मन्ति कर्तव्यशेषमुपदिशति त्रिरेनामिति एना योनीं प्रक्षिप्तरेतोबीजं
भार्यामनुलोमं मूर्धनिमारभ्य पादान्तं मन्त्रमुच्चरन्स्त्रिवारं पाणिनानुमाष्टि । विष्णुः व्यापनशीलो भगवाश्चारयणः
तव योनिं कल्पयतु पुत्रोपतिसमर्थां करोतु । त्वष्टा सविता तव सम सुतस्य वा रूपाण्यवयवान् पिशतु विभागशो
वर्षानयोग्यान्करोतु । प्रजापतिर्विराडात्मा महात्मना स्थित्वा । वाता पुनः सूक्ष्मा त्वदीयं गर्भं त्वदात्मना स्थित्वा
२५ पुष्णातु । हे तिनीवाली ! अन्नवती ! एतसंज्ञे वा देवो त्वं निषिकर्गर्भं धारय । पृथुर्विस्तोर्णां स्तुका स्तुतिर्यस्याः
सा पृथुष्टुका तदात्मना वर्तमाना तस्याः सम्बुद्धिर्हे पृथुष्टुके हे महास्तुते त्वं गर्भं धारय । पुष्करलज्जौ स्वर्णकमला-
भरणौ ॥२०॥

हिरण्यमयी हिरण्यमयी ज्योतिर्मयी अरणी प्राग्बभूवतुरिति शेषः । याभ्यामरणिभ्यां पुरा अभूत्तत्त्वं
गर्भमश्विनीं निर्मन्थतां निर्मथितवन्तौ तं तथाभूतं गर्भं ते तव जठरे धारयामहे दशमे मासि प्रसोदुम् । इन्द्रेण
३० सूर्येण । अन्ते भर्ता असावहमिति स्वात्मनो नाम गृह्णाति भार्याया वा ॥२१॥

एव गर्भाधानेति कर्तव्यता जातमुपदिश्यासन्नप्रसवायां भार्यायां कर्तव्यमुपदिशति । यथा वातः वायुः
पुष्करिणीं तडागं समन्ततः समीक्यति स्वरूपोपघातमकृत्स्नैव चाक्यति । एवा एवमेव । जरायुणा गर्भवेष्टनचर्मणा
मासपेक्षीक्येण सह निर्गच्छतु । इन्द्रस्य प्राणस्य गर्भस्य वाज्यं योन्यात्मको व्रजो मार्गः सर्गकाले गर्भाधानकाले
वाग्यं निरोधेन सह वर्तमानः सार्गङ्गः कृतः सम्पादितः सपरिश्रयः परिश्रयेण पतिद्वेष्टनेन जरायुणा सहितं तं
३५ तथाभूतं मार्गं प्राप्य हे इन्द्र प्राणं प्रपूतिमास्त्यात्मा त्वं गर्भेण सह निर्जहि निर्गच्छ तत्सिंघाननन्तरं निर्गम्यमान-
मांसपेक्षी सावरशब्दवाच्या तं सावरं च निर्गमय ॥२२॥

जातेऽग्निमुपसमाधाय । अद्ध आधाय कं से पृषदाज्यमानीय पृषदाज्यस्योपघातं
जुहोत्यस्मिन्सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे । अस्थोपसद्यां मा च्छैत्सीत्प्रजया
च पशुभिश्च स्वाहा । मयि प्राणास्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ॥२३॥

यत्कर्मणात्यरीरिचम् । यद्वा न्यूनमिहाकरम् ।

अग्निश्चस्त्विष्टकृद्विद्वान्विष्टं सुहृतं करोतु स्वाहेति ॥२४॥

अथास्यायुष्यं करोति । दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथास्य
नामधेयं करोति वेदोऽसीति तदस्यैतद्गुह्यमेव नाम स्यादथ दधि मधु
घृतं स सुज्यानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति भूस्त्वयि दधामि
भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामोति ॥२५॥

अथैनमभिममृशति । अग्रमा भव परशुर्भव हिरण्यममृतं

भव । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरवः ज्ञतमिति ॥२६॥

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते । इडाऽसि मैत्रावरुणी वीरे वीर-

मजीजनयाः । सा त्वं वीरवती भव याऽरमाव्वीरवतोऽकरदिति ॥२७॥

अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति । यस्ते स्तनः ज्ञायो यो मयोभूर्यो रसनथा

वसुविद्यः सुवन्नः । येन विद्वान् पुष्यसि धार्याणि सरस्वति तमिह घातवेऽकरिति ॥२८॥

पुत्रजनने सति तस्मिन्नेव दिने यत्कर्तव्यं तदाह । अङ्गे उत्सङ्गे संस्याप्य स्वगृहोक्तमन्युपसमाधानादि
कृत्वा कांश्यपात्रे दधिमिश्रितं घृतमवस्थाप्य पृषदाज्यस्योपघातं पृषदाज्यमुपहृत्योपहृत्य स्वर्षं गृहीत्वा जुहोति ।
अस्मिन्स्वगृहे अहमेव पुत्ररूपेण वर्धमानो मनुष्याणां सहस्रं पुष्यासमेधकोषो भूयासम् । अस्य मनुष्यस्य
उपसद्यां संतती प्रजया पशुभिश्च सह श्रीर्मा विच्छिन्ना भूत स्वाहेति ह्येनः । मयि पितरि ये प्राणाः सन्ति तान्पुत्रे
समर्पयामि स्वाहा इति प्रधानाहुतिद्वयम् तृतीयाहुतिः स्विष्टकृद्धोमः इति विवेकः ॥२९॥

तृतीयाहुतिमन्त्रमाह ॥२८॥

जातस्य शिशोरापुष्यकर्मोपदिशति । स्विष्टकृद्धोमानन्तरमस्य जातस्य शिशोरायुषे हितमायुष्यमायुर्वृद्धिकरं
कर्म करोति । जातस्य शिशोर्दक्षिणं कर्णमभि अभिलक्ष्य पिता स्वमुखं निधाय तत्र विलक्षणा (त्रयील) वाक्त्वयि
प्रविशत्वित्यभिप्रायवान्वाग्वागिति त्रिवारं जपेत् । एवमायुष्यं कर्म कृत्वा नामवेयं कुर्यात् । वेदोऽनुभवः सर्वस्य
निजं स्वर्षं परमात्सलक्षणमसि । गुह्यं गोप्यमेव स्यान्न तु लोकप्रसिद्धम् । दधि मधु घृतमेकीकृत्य अनन्तर्हितेन
वस्त्रगतराव्यवहितेन जातरूपेण हिरण्येन । मूरिति व्याहृत्युपलक्षितमृगवेदं त्वयि दधामि धारयामि भुव इत्युपलक्षितं
यजुर्वेदं स्वरिति सामवेदम् ॥-५॥

इदानीं जातं कुमारं पिता हृदि स्मृशति । अग्नेव पाषाण इव दृढः स्थिरश्च भव । परशुरिव वज्र इव यथा
तेजःसंघो वज्रः पर्वतान्निभति तद्वत्सर्वविषयवैरिन्द्रयादिभिश्च दृढः दुरितदुःखदुष्टछेदकश्च भव वच्चा वै परशुरिति
श्रुतेः (शत० ३-६-४-१०) यद्वा परशुः कुठारः सोऽपि लोहमयः । हिरण्यं सुवर्णं यथा त्वमपि अमृतम् अमृतमक्षीणं ३०
शुद्धं तेजोमयं तथा त्वमपि अमृतो अमृतोऽक्षीणः शुद्धस्तेजोमयश्च भव । आत्मा देहः सन्ने निश्चयेन पुत्रेति संज्ञा-
मानेन भिक्षोऽसि न तु स्वरूपेण ॥२६॥

इडा भोग्यासि यद्वा इडापात्र्यासि यस्या पुरोडागो विभज्यते सा यद्वा इडा पृथिवीरूपा । किं च मैत्रावरुणी
मित्रावरुणाभ्यां सम्भूतो मैत्रावरुणो वसिष्ठस्तस्य भार्या मैत्रावरुणी अन्वतोत्यर्थः । यद्वा मित्रावरुणी ऋत्विग्विपयिणी
यद्वा मित्रावरुणयोस्तस्मात् । हे वीरे सम्मुत्तिके (सक्ते सक्ते) त्वं वीरं पुत्रमजीजनयाः अमीयीः ॥२७॥

अथानन्तरं स्वाङ्कृत्य पुत्रं तन्मात्रे प्रदाय तस्याः स्तनं पिता पुत्रस्य मुखे प्रयच्छति । हे सरस्वति यस्ते स्तन-
वच्छिद्यस्थानीयानां प्राणिनामाध्यायनकारी लौकिकवैदिकमुण्डरूपस्तनः शशयः शयानस्त्वव देहे वर्तमानोऽन्येऽप-

तं वा एतमाहुः । अतिपिता बतभूरतिपितामहो बतभूः परमां बत काष्ठं
प्राप श्रिया यथासा ब्रह्मवर्चसेन य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत इति ॥२९॥

अथ वंशः । तदिदं वयं भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्राद्वात्सी-
माण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रः पाराशरी-
कौण्डिनीपुत्रात्पाराशरीकौण्डिनीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो
बाडेयीपुत्राद्बाडेयीपुत्रो मौषिकीपुत्रान्मौषिकीपुत्रो हारिकर्णीपुत्राद्धारिकर्णीपुत्रो
भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पैङ्गीपुत्रात्पैङ्गीपुत्रः शौनकोपुत्राच्छौनकोपुत्रः ॥३०॥

काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रात् । काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रः कौत्सी-
पुत्रात्कौत्सीपुत्रो बोधीपुत्राद्बोधीपुत्रः शालङ्क्यायनीपुत्राच्छालङ्क्यायनीपुत्रो
१० वार्षगणीपुत्राद्धार्षगणीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्र आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रा
गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजी-
पुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्करीपुत्राद्वाकरीपुत्र आर्तभागी-
पुत्रादात्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रः साङ्कृतीपुत्रात्साङ्कृतीपुत्रः ॥३१॥

आलम्बीपुत्रात् । आलम्बीपुत्र आलम्बायनीपुत्राद्वालम्बायनीपुत्रो जायन्तीपुत्रा-
१५ ज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः
शाण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राघीतरीपुत्राद्वाघीतरीपुत्रः शौचिकीपुत्राभ्यां
कौचिकीपुत्रौ वैवभूतीपुत्राद्द्वैवभूतीपुत्रो आलुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः प्राचीनयोगी-
पुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः साञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रः काशिकीपुत्रात्काशिकीपुत्रः ॥३२॥

प्राह्णीपुत्रात् । आसुरिवासिनः प्राह्णीपुत्र आसुरायवादासुरायण आसुरेरा-
२० सुरियज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य उद्दालकादुद्दालकोऽरुणावरुण उपवेशेदपवेशिः कुम्भेः
कुम्भिर्वाजश्रवसो वाजश्रवा जिह्मावतो वाभ्योगाज्जिह्मावान्वाभ्योगोऽसिताद्वार्व-
गणावसितो वार्षगणो हरितात्कश्यपाद्धरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः

भुक् : (रतुप) सुप्त इवास्ते इति शेषः । तं तादृशं सर्वप्राण्युपकारकं स्तनसिद्धं मदीयमर्थस्तने प्रविष्टा सती (सर्ति)
घातवे पानाय अकः कुरु प्रयच्छ । घातव इति घेद पाने ॥२८॥

२५ एवं मन्त्रवदगर्भाधानादिकर्मण्यनुष्ठिते सति किं स्यादित्यपेक्षामां महान्तुल्यः पुत्रो भवतीत्याहुः । बत
विस्मये । पितरमतीत्य वर्तस इत्यतिपिता त्वमयूः ॥२९॥

इदानीं समस्तस्यापि वेदस्याध्यापकपरम्परामाह । पूर्ववद्विवासेदादतीतस्य काण्डद्वयस्य प्रत्येकं वंशयाक्-
त्वेऽपि नास्य पृथक्त्वमावित्वमस्य (भागित्व ?) खिलकाण्डत्वेन सर्ववेदशेषत्वात् तथा च समाप्तोऽपठितोऽयं वंशः
समस्तस्यैव प्रवचनस्य भवति नान्यवहितखिलकाण्डस्यैव । उक्तवेदार्थविज्ञानस्य साकल्येन प्रतिपत्त्यर्थं सर्वत्र
३० प्रवचनसमाप्तौ वंशः कीर्तनीयः यतः सर्वज्ञानां तेषां स्मरणे सति सम्यक् ज्ञानभानुदयो भवतीति । पुत्रमन्थकर्मणः
स्त्रीसंस्कारार्थत्वेनोक्तत्वात्तत्सन्निधानदर्थं वंशःस्त्रीप्राधान्येनोच्यते ॥३०-३२॥

आदित्येन सूर्येण प्रोक्तत्वादादित्यानि । वाजिशाखावच्छिन्नानां यजुषां सूर्येणोपदिष्टत्वं याज्ञवल्क्येन प्राप्तत्वं
च पुराणेषु प्रसिद्धम् । यद्वा आदित्यात्मत्वादादित्यानीति निरुपचरितानीत्यर्थः आदित्यो हि वेदात्मा हिरण्यगर्भः

कश्यपः कश्यपासैद्भुवेः कश्यपो नैद्भुविर्वाचो वाग्निमण्या अग्निमण्यादि-
त्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यज्ञेषु वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥३३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

इति बृहदारण्यकक्रमेण नवमोऽध्यायः ॥९॥

५

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

इति भाष्यन्विनीया बृहदारण्यकोपनिषत्

प्रसिद्धः । तत एव हिरण्यगर्भसम्प्रदायोक्तदादिकान्सर्वानिव प्रति पारम्पर्येणागतोऽयं सम्प्रदाय इति युक्तं यजुषामादि- १०
त्यत्वम् । कथम्सूतानि यज्ञेषु शुक्लानि शुद्धानि यद्वा ब्राह्मणेनामिधितमन्त्रात्मकानि ॥३३॥

इति श्रीविद्वज्जनतिलकद्विवेदश्रीनारायणसूनुना द्विवेदगङ्गेन विरचितभाष्यन्विनारण्यकोपनिषद्व्याख्यायां
मुखाग्रप्रकाशिकायां षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

इति भाष्यन्विनशास्त्रीयारण्यकक्रमेण नवमोऽध्यायः ॥९॥

१५

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितव्याख्यया

श्रीद्विवेदगङ्गाविरचितव्याख्यया

च समलङ्कृता

भाष्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषत् सम्पूर्णा

उपनिषत्कण्डिकानां सूचिका

कण्डिकाखण्डानि	अ. ब्रा. क. पृ.सं.	कण्डिकाखण्डानि	अ. ब्रा. क. पृ.सं.
अ.		अथ हैमसाधन्यं प्राणमूचुः	१ ३ ७ ४०
अनये स्वाहेत्यग्नी हुत्वा	६ ३ ३ ४३६	अथ हैमसुरा ऊचुः	५ २ ३ ३९७
अणुः पन्था विततः	४ ४ ८ ३६३	अथ हैममुद्गालक आरुणिः	२ ७ ८ २६१
अत्र पिताऽपिता भवति	३ १ २२ ३३२	अथ हैममुषस्तश्चाक्रायणः	२ ४ १ २४५
अथ कर्मणामात्मेत्येतदेवा	१ ६ ३ १४०	अथ हैनं कहोलः कौषीतकेयः	३ ५ १ २४९
अथ चक्षुरत्यवहृत्तद्यदा	१ ३ १४ ४५	अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी	३ ६ १ २५९
अथ त्रयो वाय लोका	१ ५ १६ १३०	अथ हैनं जारत्कारव	३ १ १ २२४
अथ प्राणमत्यवहृत्स यदा	१ ३ १३ ४५	अथ हैनं मुच्युर्लाह्यायनिः	३ २ १ २३४
अथ मनोऽत्यवहृत्तद्यदा	१ ३ १६ ४५	अथ हैनं मनुष्या ऊचुः	५ २ २ १९७
अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः		अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः	३ ९ १ २७३
पिङ्गलो	६ ४ १५ ४४२	अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो	३ ९ २७ २८४
अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो		अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः	१ ३ २८ ५२
जायेत	६ ४ १८ ४४२	अथातः संप्रतिर्यदा	१ ५ १७ १३१
अथ य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो	६ ४ १६ ४४२	अथातो व्रतमीमांसा	१ ५ २१ १३५
अथ य इच्छेद्भुविता मे पण्डिता	६ ४ १७ ४४२	अथाऽऽत्मनेऽज्ञाद्यनायायद्यद्वि	१ ३ १७ ४५
अथ यदा सुषुप्तो भवति	२ १ १९ १५६	अथाभिदेवतं ज्वलिष्या-	
अथ यद्युदक आत्मानं	६ ४ ६ ४४०	म्येवाहमित्यामिन्दे	१ ५ २१ १३७
अथ यस्य जायामातृवं	६ ४ १३ ४४२	अथाध्यात्ममिदमेवामूर्तं	२ ३ ४ १८२
अथ मस्य जायामै	६ ४ १२ ४४१	अथाभिप्रातरेव स्थाली-	
अथ यामिच्छेद्दधीतेति	६ ४ ११ ४४१	पाकावृताऽऽज्यम्	६ ४ १९ ४४३
अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति	६ ४ १० ४४१	अथामूर्तं प्राणञ्च यश्चायमन्तरा	२ ३ ५ १८२
अथ ये यज्ञेन दानेन	६ २ १६ ४३२	अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं	२ ३ ३ १८९
अथ क्पाणा चक्षुरित्येतदेवा	१ ६ २ १४०	यथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय	६ ४ २५ ४४५
अथ वःशः पीतमाषीपुत्र	६ ५ १ ४४६	अथास्य नाम करोति	६ ४ २६ ४४५
अथ वःशः पीतिमाष्यो	२ ६ १ २१४	अथास्य मातरमभिमन्त्रयते	६ ४ २८ ४४५
अथ वःशः पीतिमाष्यो	४ ६ १ ३८९	अथास्या ऊरू विहाययति	६ ४ २१ ४४३
अथ श्रीमत्यवहृत्तद्यदा	१ ३ १५ ४५	अथेत्यभ्यमन्त्र्य सुसाह्व	१ ४ ६ ६२
अथ ह चक्षुः	१ २ ४ ३९	अथैतद्वायेऽक्षाणि	४ २ ३ २९५
अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्	६ १ १३ ४१७	अथैतस्य प्राणस्याऽऽयः शरीरं	१ ५ १३ १२८
अथ ह प्राणमूचुस्तं न उद्रायेति	१ ३ ३ ३९	अथैतस्य मनसो चाः शरीरं	१ ५ १२ १२७
अथ ह मन ऊचः	१ १ ६ ४०	अथैतमनये	६ २ १४ ४२८
अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे शयौ	४ ५ १ ३८०	अथैनमभिमृशति	६ ३ ४ ४३६
अथ ह वाचक्नव्युवाच	३ ८ १ २६६	अथैनमाचामति	६ ३ ६ ४३७
अथ ह श्रीममूचुः	१ ३ ५ ४०	अथैनमुचच्छत्यामं स्यामं हि ते	६ ३ ५ ४३७

कण्डिकासपदानि

अ. आ. क. पृ.सं.

कण्डिकासपदानि

अ. आ. क. पृ.सं.

ए.

एकवैवानुद्वृष्ट्यमेतदप्रथमं
एकी भवति न पश्यति
एतद्ध वै तज्जनको
एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक
एतद्वै परमं
एतमु हेव चूलो
एतमु हेव जानकिराय स्थूणः
एतमु हेव मधुकः
एतमु हेव बाजसनयो
एतमु हेव सस्यकामो
एतस्य वा अक्षरस्य प्रधासने
एष उ एव बृहस्पतिवारवै
एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः
एष उ एव साम वारवै
एष उ वा उद्गीयः
एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य
एष प्रजापतिः
एषा वै भूतानां पृथिवी

४ ४ २० ३६८
४ ४ २ ३४९
५ १४ ८ ४११
६ ४ ४ ४३९
५ ११ १ ४०५
६ ३ १० ४३८
६ ३ ११ ४३८
६ ३ ९ ४३८
६ ३ ८ ४३७
६ ३ १२ ४३८
७ ८ ९ २६८
१ ३ २० ४७
१ ३ २१ ४८
१ ३ २२ ४९
१ ३ २३ ५०
४ ४ २३ ३७६
५ ३ १ ३९९
६ ४ १ ४३८

घ.

घृतकौशिकादघृतकौशिकः
घृतकौशिकादघृतकौशिकः

४ ६ ३ ३८९
२ ६ ३ २१५

च.

चक्षुर्वै ग्रहः
चक्षुर्वै चक्षुर्वै
अतुरीदुम्करो भवत्यादुम्बरः

३ २ ५ २२८
६ १ ९ ४१६
६ ४ १३ ४३८

ज.

जनको ह वैदेह आसाचक्रो
जनको व वैदेहो बहुदक्षिणेन
जनको ह वैदेहः कूर्वा-
दुपावसर्पन्नुवाच
जनकं ह वैदेहं याज्ञनल्क्यो
जात एव न जायते
जातेऽग्निमुपसमाधायान् आधाय
जिह्वा वै ग्रहः
ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहा

४ १ १ २८९
३ १ १ २१६
४ २ १ २९४
४ ३ १ २३७
३ ९ २८ २८६
६ ४ २४ ४४४
३ २ ४ २२८
६ ३ २ ४३६

ट.

तदभिमुखेयमु वा मन्ययेत
तदाहुर्यदयमेक इवैव
तदाहुर्यदब्रह्मविद्यया
तदेतत्त्रेयः पुत्रात्त्रेयो
तदेतद्वाऽभ्युक्तम् । एष नित्यो
महिमा
तदेतद्ब्रह्म धर्मं विद् धूम्रः
तदेतन्मूर्त्तं यदन्यात्
तदेते श्लोका भवन्ति । अणुः
पन्था विततः
तदेते श्लोका भवन्ति । स्वप्नेन
तदेव श्लोको भवति ।
अर्वाग्विलक्ष्यमस
तदेव श्लोको भवति । तदेव
नक्तः सह कर्मणेति
तदेव श्लोको भवति । यदा सर्वे
तदापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानियो

६ ४ ५ ४४०
३ ९ १ २७५
१ ४ ९ ८६
१ ४ ८ ८४
४ ४ २३ ३७६
१ ४ १५ १०७
२ ३ २ १७९
४ ४ ८ ३६३
४ ३ ११ ३२०
२ २ ३ १७७
४ ४ ६ ३५५
४ ४ ७ ३६१
१ ३ २४ ५०

क.

कतम आत्मेति योज्यस्
कतम आदित्यो इति
कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिः
कतमे ते त्रयो देवा
कतमे चद्रा इति
कतमे वसव इत्याग्निश्च
कतमे वह्नित्यग्निश्च
कस्मिन् त्वं वाऽऽत्मा
काम एष यस्याऽव्यतन
किदेवतोऽस्यामुदीच्या
किदेवतोऽस्या दक्षिणाया
किदेवतोऽस्यां घृषायां
किदेवतोऽस्या प्रतीच्या
किदेवतोऽस्या प्राच्या
क्षत्रं प्राणो वै क्षत्र प्राणो

४ ३ ७ ३०५
३ ९ ५ २७५
३ ९ ६ २७५
३ ९ ८ २७५
३ ९ ४ २७४
३ ९ ३ २७४
३ ९ ७ २७५
३ ९ २६ २८२
३ ९ ११ २७७
३ ९ २३ २८१
३ ९ २१ २८०
३ ९ २४ २८१
३ ९ २२ २८१
३ ९ २० २७९
५ १३ ४ ४०७

कण्डिकाद्यपदानि	अ.	ब्रा.	क.	पृ.सं.	कण्डिकाद्यपदानि	अ.	ब्रा.	क.	पृ.सं.
तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्	१	४	७	६६	त्रयो वेदा एत एव	१	५	५	१२६
तद्यत्तत्सत्यमसी	५	५	२	४०१	त्रयं वा इदं नाम रूपं	१	६	१	१३८
तदथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं	४	४	३	३५२	त्रीण्यात्मनेऽङ्कुस्तेति मनो वार्चं	१	५	३	१२३
तद्यथाऽनः सुसमाहितम्	४	३	३५	३३४	स्वमे ग्रहः	२	२	९	२२९
तद्यथा पेणस्कारी पेणसो	४	४	४	३४५	स्वच एवास्य सधिरं	३	९	२८	२८५
तद्यथा महामत्स्य उभे कूले	४	३	१८	३२६					
तद्यथा राजानमाथान्तं	४	३	३७	३४६	ब.				
तद्यथा राजानं प्रथियासन्तमुग्राः	४	३	३८	३४७	विष्वेनमादित्याम्	१	६	१९	१३४
तद्यथाऽस्मिन्नाकागो	४	३	१९	३२७	देवाः पितरो मनुष्या एत एव	१	५	६	१२६
तद्वा अस्येतदतिच्छन्दा	४	३	२१	३३०	इक्ष्वाककिर्हन्नुचानो	२	१	१	१२१
तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं	२	८	११	२७१	इया ह प्राजापत्या देवाभ्यामुराग्न	१	३	१	२८
तद्वेतदेतदेव	५	४	१	४००	हे वाव ब्रह्मणा रूपे मूर्तं	२	३	१	१७९
तम एव यस्याऽयतन	३	९	१४	२७८					
तमेताः सप्ताक्षितय	२	२	२	१७७	न.				
तमेव क्षीरो विजाय	४	४	२१	३६९	न तत्र रथा न रथयोगा	४	३	१०	३१९
तस्मिच्छ्रुमुत नीलमाहुः	४	४	९	३६४	नेवह किंचनाप आसीत्	१	२	१	१३
तस्य प्राची दिक्प्राग्	४	२	४	२९६					
तस्य वा एतस्य पुरुषस्य	४	३	२	३१६	प.				
तस्य हैतस्य साम्नो यः					पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम	६	२	१०	४२७
प्रतिष्ठा वेद	१	३	२७	५२	पिता माता प्रजैत	१	५	७	१२६
तस्य हैतस्य माम्ना यः					पुरुषो वा अग्निर्गौतम	६	२	२	४२८
सुवर्णं वेद	१	३	२६	५२	पूर्णमदः पूर्णमिदं	५	१	१	३९०
तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद	१	३	२५	५१	पृथिवीव यस्याऽयतनं	३	९	१०	२७६
तस्या उपस्थानं गायत्र्यस्येकपदी	५	१४	७	४११	पृथिवी चैनमग्नेश्च	१	५	१८	१३३
तस्या वेदिरूपस्यो तस्यैव वाचः					प्राणस्य प्राणमुत चक्षुपः	४	४	१८	३६७
पृथिवी गरीरं	१	५	११	१२७	प्राणेन रक्षक्षवरं कुलार्थं	४	३	१२	३२०
तान्हावाच ब्राह्मणा	३	१	२	२१७	प्राणोऽपानो ध्यान	५	१४	३	४०८
ता वा अस्यैता हिता					प्राणो वै ग्रहः	३	२	२	२२८
नाम नाड्यो	४	३	२०	३२८	ब.				
ता ह्येतामैके	५	१४	५	४१०	ब्रह्म तं परादाद्योऽनूतानि तं	२	४	६	१९३
ते देवा ध्रुवश्चेतावद्वा	१	३	१८	४६	ब्रह्म त परादाद्योऽवेदास्तं	४	५	७	३८१
ते य एवमेतद्विदुः	१	२	१५	४२९	ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मा-				
ते ह वाचभूचुत्स्वं न उदगार्येति	१	३	२	३७	नमेवाचेत्	१	४	१०	८७
ते हेमे प्राणा अहं श्रेयसे	६	१	७	४१६	ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव	१	४	११	१०३
ते होचुः क नु मा भूत्	१	३	८	४१					
तं हैतमुदात्तक	६	३	७	४३७	अ.				
त्रयाः प्राजापत्याः	५	१	१	३९६	भूमिरन्तरिक्षं	५	१४	१	४०७
त्रयो लोका एत एव वागेवायं	१	५	४	१२५					

कण्डिकावपदानि	अ. ब्रा. क. पु.सं.	कण्डिकावपदानि	अ. ब्रा. क. पु.सं.
अ.		अ.	
मनसैवानुवृष्ट्यं	४ ४ १९ ३६८	यदेव ते कश्चिदन्नवीन्मे	
मनोमयोऽयं पुरुषः	५ ६ १ ४०२	गर्दभीविपीतो	४ १ ५ २९२
मनो वै ग्रहः	३ २ ७ २२८	यदेव ते कश्चिदन्नवीन्मे	
मनो होच्चकाम	६ १ ११ ४१७	बर्कुर्वाणिः	४ १ ३ २९२
भासान्यस्य शकरोणि	३ ९ २८ २८५	यदेव ते कश्चिदन्नवीन्मे विदग्धः	४ १ ७ २९३
मैत्रेयीति होवाच-मैत्रेयीति		यदेव ते कश्चिदन्नवीन्मे सत्यकामो	४ १ ६ २९३
-याज्ञवल्क्यः	४ ५ २ ३८०	यदेतमनुपुत्रमत्यात्मानं देवमञ्जसा	४ ४ १५ ३६६
य.		यद्वृक्षो वृक्षो रोहति	३ ९ २८ २८५
यः पुषिण्यां तिष्ठन्	३ ७ ३ २६३	यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै	४ ३ २४ ३३७
यः प्राणे तिष्ठन्	३ ७ १६ २६४	यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै	४ २ २३ ३३५
यः श्रोत्रे तिष्ठन्	३ ७ १९ २६५	यद्वै तन्न मनुते	४ ३ २७ ३३८
यः सर्वेषु भूतेषु	३ ७ १५ २६४	यद्वै तन्न रसयते	४ ३ २५ ३३७
य आकाशे तिष्ठन्	३ ७ १२ २६४	यद्वै तन्न वदति	४ ३ २६ ३३७
य आदित्ये तिष्ठन्	३ ७ ९ २६४	यद्वै तन्न विजानाति	४ ३ ३० ३३८
य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः	५ ५ ३ ४०२	यद्वै तन्न क्षणीति	४ ३ २० ३३८
यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे	५ १३ २ ४०६	यद्वै तन्न स्पृशति	४ ३ २९ ३३८
यत्किञ्च विजिज्ञास्यं	१ ५ ९ १२६	यश्चक्षुषि तिष्ठन्	३ ७ १८ २६५
यत्किञ्चाविज्ञातं प्राणस्य	१ ५ १० १२६	यश्चन्द्रतारके	३ ७ ११ २६४
यत्तं कश्चिदन्नवीन्मे च्छृण्वामे-		यस्तमसि तिष्ठन्	३ ७ १३ २६४
त्यन्नवीन्मे जित्वा	४ १ २ २९०	यस्तेजसि तिष्ठन्	३ ७ १४ २६४
यत्र वा अन्यदिव स्यात्	४ ३ ३१ ३४०	यस्त्वचि तिष्ठन्	३ ७ २१ २५५
यत्र हि हृतमिव भवति तदितर		यस्मादवबक्सवत्सरोऽहोभिः	४ ४ १६ ३६७
इतरं जिघ्रति	२ ४ १४ २०१	यस्मिन्पञ्च पञ्जज्वाः	४ ४ १७ ३६७
यत्र हि हृतमिव भवति तदितर		यस्यानुविद्धः प्रतिबुद्ध आत्मा	४ ४ १३ ३६६
इतरं पश्यति	४ ४ १५ ३८२	याज्ञवल्क्य किञ्चोत्तरिय पुरुष	४ ३ २ २९९
यत्सप्ताभानि मेधया		याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य	६ ५ ३ ४४६
तपसाऽजनयत्पिता	१ ५ १ ११५	याज्ञवल्क्येति होवाच	
यत्सप्ताभानि मेधया		कतिगिरयमन्न ब्रह्मा यज्ञ	३ १ ९ १२३
तपसाऽजनयत्पिता	१ ५ २ ११६	याज्ञवल्क्येति होवाच	
यत्समूलमावृहेयुः	३ ९ २८ २८५	कतिगिरयमन्नाभिः	३ १ ७ २८२
यया महोरजनं वासो	२ ३ ६	याज्ञवल्क्येति होवाच	
यया वृक्षो वनस्पतिः	३ ९ २८ २८४	कत्यमद्याध्वयुरस्मिन्	३ १ ८ २२३
यदा वै पुरुष	५ १० १ ४०४	याज्ञवल्क्येति होवाच	
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा	४ ४ ७	कत्यमद्योद्गाता	३ १ १० २२४
यदेव ते कश्चिदन्नवीन्मे उदङ्म-	४ १ ३ २९१	याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं	
		पुरुषो भ्रियते	३ २ ११ २३०

कण्डिकाद्यपदानि	अ.	ज्ञा.	क.	पृ.सं.	कण्डिकाद्यपदानि	अ.	ज्ञा.	क.	पृ.सं.
याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रास्य					रूपाण्येव यस्याऽऽयतनं				
पुरुषस्य	३	२	१३	२३१	एवासावादिक्ये	३	९	१२	२७७
याज्ञवल्क्येति होवाच					रेत एव यस्याऽऽयतनं	३	९	१७	२७८
यदिदमन्तरिक्षं	३	१	६	२२१	रेतस इति मा वोचत	३	९	२८	२८५
याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं					रेतो होच्यक्राम	६	१	१२	४१७
सर्वमहोरात्राभ्या	३	१	४	२१९					
याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं					ब.				
सर्वं मृत्युनाऽऽस सर्वं	३	१	३	२१८	वाग्वोच्यक्राम	६	१	८	४१६
याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं					वाग्वै ब्रह्मः	३	२	३	२२८
सर्वं मृत्योरन्नं	३	२	१०	२२९	वाचं वेनुमुपासीत	५	८	१	४०३
याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं					विज्ञात विजिज्ञास्यमविज्ञातमेव	१	५	८	१२६
सर्वं पूर्वपक्षा	३	१	५	२२०	विद्युद्बहोऽप्याहुः	५	७	१	१२६
याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यो	३	९	१९	२७९	वेत्य यथेयाः प्रजाः	६	२	२	४२२
योऽग्नीं तिष्ठन्	३	७	५	२६४					
यो विष्णुं तिष्ठन्	३	७	१०	२६४	आ.				
यो दिवि तिष्ठन्	३	७	८	२६४	शाकल्येति होवाच	१	९	१८	२७९
योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्	३	७	६	२६४	ओत्र वै ब्रह्मः	३	२	६	२२८
योऽम्बु तिष्ठन्	३	७	४	२६३	ओतं होच्यक्राम	६	१	१०	४१७
यो मनसि तिष्ठन्	२	७	२०	२६५	श्वेतकेतुर्ह वा आरण्येयः	६	२	१	४२३
योऽयं ब्रह्मिणेऽल्पपुरुषः	५	९	४	४०२					
यो रेतसि तिष्ठन्	२	७	२३	२६५	स.				
यो वा एषवक्षरं	३	८	१०	२७१	स एष सवत्सरः प्रजापतिः	१	५	१४	१२८
यो वाचि तिष्ठन्	३	७	१७	२६४	स ऐक्षत यदि वा	१	२	५	२४
यो वायौ तिष्ठन्	३	७	७	२६४	स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुस्ताऽऽदित्यं	१	२	३	२२
यो विज्ञाने तिष्ठन्	३	७	२२	२६५	स नैव व्यववर्तन्त्येयो				
यो वै स संवत्सरः	१	५	१५	१३०	रूपमत्यसृजत	१	१	१४	१०६
यो वा अग्निर्गौतम	६	२	१३	४२८	स नैव व्यववर्त्तस विज्ञमसृजत	१	१	१२	१०५
यो ह वा आयतनं वेद	६	१	५	४१५	स नैव व्यववर्त्तस शीर्षं				
यो ह वै ज्येष्ठ च श्रेष्ठ च	६	१	१	४१४	वर्णमसृजत	१	४	१३	१०६
यो ह वै प्रजातिं वेद	६	१	६	४१६	समानमासाजीवीपुत्रात्	६	५	४	४४७
यो ह वै प्रतिष्ठा वेद	६	१	३	४१५	स य इच्छेत्पुत्रो मे	६	४	१४	४४२
यो ह वै वसिष्ठां वेद	६	१	२	४१५	स य इमा ऋद्धौकान्पुर्णानि	५	१४	६	४१०
यो ह वै संपदं वेद	६	१	४	४१५	स यत्रायमणिमान न्येति	४	३	३६	३४५
यो ह वै शिर्षां साधान	२	२	१	१७५	स यत्रायमात्माऽजल्यं	४	४	१	३४८
					स यत्रैतत्तत्त्वज्याचरति	२	१	१८	१५४
					स यथा दुन्दुभेर्हृन्मानस्य	२	४	७	१९४
					स यथा दुन्दुभेर्हृन्मानस्य	४	५	८	३८१
					स यथाऽर्द्धधाम्नेरभ्या-				
रूपाण्येव यस्याऽऽयतनं					हिनाद्-व्याख्यातानि	४	५	११	३८१
-एवायमादशे	३	९	१५	२७८					

कण्डिकाद्यपदानि	अ.	आ.	क.	पू.सं.	कण्डिकाद्यपदानि	अ.	आ.	क.	पू.सं.
स यथाऽऽर्द्धाग्नेरभ्याहितात्					स होवाच गार्ग्यो य				
व्याख्यानानि	२	४	१०	१०५	एवायमात्मनि	२	१	१३	१४६
स यथा वीणायै वाद्यमानायै	२	४	९	१९४	स होवाच गार्ग्यो य एवायमादर्शे	२	१	९	४४६
स यथा वीणायै वाद्यमानायै	४	५	१०	३८१	स होवाच गार्ग्यो य एवायं				
स यथा बाह्वृत्स्य ध्यायमानस्य	२	४	८	१९४	छायामयः	२	१	१२	१४६
स यथा बाह्वृत्स्य	४	५	९	३८१	स होवाच गार्ग्यो य एवायं दिक्षु	२	१	११	१४६
स यथा सर्वासामपां	२२	४	११	१९६	स होवाच गार्ग्यो य एवाय यन्त	२	१	१०	१४६
स यथा सर्वासामपां	४	५	१२	३८१	स होवाच गार्ग्यो य एवाय वायी	२	१	६	१४५
स यथा सैन्धवखिल्य उदके	२	४	१२	१९८	स होवाच गार्ग्यो य				
स यथा सैन्धवषणो	४	५	१३	३८२	एवासावादित्ये	२	१	२	१४४
स यथोर्णनाभिः	२	१	२०	१५७	स होवाच गार्ग्यो य				
स यमिच्छेत्कामयेत मेति	६	४	९	४४०	एवासी चन्द्रे	२	१	३	१४४
स यो मनुष्याणां	४	३	३३	२४१	स होवाच गार्ग्यो य				
स यः कामयेत	६	३	१	४३४	एवासी विद्युति	२	१	४	१४५
सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो	४	३	३२	३४०	स होवाच तथा नस्त्वं गौतम	६	२	८	४२५
स वा अयमात्मा ब्रह्म					स होवाच तथा नस्त्वं तात	६	२	४	४२४
विज्ञानमयो	४	४	५	३५३	स होवाच देवेषु वै गौतम	६	२	६	४२४
न वा अयमात्मा सर्वेषां					स होवाच न वा अरे				
भूतानामधिपतिः	२	५	१५	२०८	पत्युः कामाय	२	४	५	१९२
स वा अयं पुरुषो जायमानः	४	३	८	३१६	स होवाच न वा अरे पत्युः	४	५	६	३८०
स वा एष एतस्मिन्पुद्गलान्ते	४	३	१७	३२५	स होवाच प्रतिज्ञातो	६	२	५	४२४
स वा एष सप्रसादे	४	३	१५	३२२	स होवाच महिमान एवैषा	३	९	२	२७४
स वा एष स्वप्नान्ते	४	३	३४	३४३	स होवाच यदूर्ध्वं गाणि				
स वा एष स्वप्ने	४	३	१६	३२५	आकाश एव तदेत	३	९	७	२६७
स वा एष महानज आ-					स होवाच यदूर्ध्वं गाणि				
त्साऽजरोऽमरो	४	४	२५	३७८	आकाशे तदन्तं	३	८	४	२६६
स वा एष महानज					स होवाच आशब्दव्ययः				
आत्माऽज्ञादो	४	४	२४	३७८	प्रिया वै खलु	४	५	५	३८०
स वा एष महानज आत्मा योऽयं	४	४	२२	३७०	स होवाच वायुर्वै गौतम	३	७	२	२६२
स वै नैव देवे सत्त्वादेकाकी न					न होवाच विज्ञायते	६	२	७	४२४
रमते	१	४	३	६०	स होवाचाजातगन्ः प्रतिलोभं	२	१	१५	१४८
स वै वाचमेव प्रथमामख्यवहृत्ता	१	३	१२	४४	स होवाचाजातगन्ः श्रुतेतावत्	२	१	१४	१४७
स ह प्रजापतिरीक्षांके	६	४	२	४३९	स होवाचाजातगन्ः श्रुत्य-				
स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नी	२	१	७	१४५	त्रैव एतत् पुरुषः केय	२	१	१६	१५३
स होवाच गार्ग्यो य एवायमप्यु	२	१	८	१४६	म होवाचाजानगन्ः श्रुत्य-				
स होवाच गार्ग्यो य					त्रैव एतत् पुरुषस्तथा	२	१	१७	१५४
एवायमाकाशे	२	१	५	१४५	न होवाचैतद्वै नदक्षरं	३	८	८	२६७
					स होवाचोवाच वै नोऽजच्छन्वे	३	३	२	२४४

कण्डिकाख्यवाणि	अ.	ब्रा.	क.	पू.सं.	कण्डिकाख्यवाणि	अ.	ब्रा.	क.	पू.सं.
स होवाचोषस्तत्तत्प्राणायणो	३	४	२	२४७	सा होवाच भैत्रेय्यत्रैव मा				
सा चेदस्मै न दद्यात्काममेना	६	४	७	४४०	भगवानमुमुहून्	२	४	१३	२००
सा चेदस्मै न दद्यादिन्द्रियेण	६	४	८	४४०	सा होवाच भैत्रेय्यत्रैव मा				
साम प्राणो वै साम प्राणे	५	१३	३	४०७	भगवान्मोहान्त	४	५	१४	३८२
सा वा एषा देवता दूर्नाम	१	३	९	४२	सा होवाच वदुष्वं याज्ञवल्क्य	३	८	३	२६६
सा वा एषा देवतैतासा					सा होवाचारुं वे त्वा	३	८	२	२६६
मृत्युमपहत्य	१	३	१०	४३	सेषा गायत्र्येतस्मिस्तुरीये	५	१४	४	४०९
सा वा एषा देवतैतासा					सोऽकामयत द्वितीयो	१	२	४	२३
मृत्युमपहत्याथैना	१	३	११	४४	सोऽकामयत भूयसा	१	२	६	२५
सा ह वागुवाच	६	१	१४	४१७	सोऽकामयत मेध्य	१	२	७	२६
सा होवाच नमस्तेऽस्तु	३	८	५	२६७	सोऽविभेत्तस्मादेकाकी	१	४	२	५७
सा होवाच ब्राह्मणा	३	८	१२	२७१	सोऽयास्य बाह्जिरसोऽङ्गानां				
सा होवाच भैत्रेयी । यन्नु म इयं					हि रसः	१	३	१९	४७
वित्तेन पूर्णा स्यात्कर्त्तव्यं	२	४	२	१९१	सोऽज्रेदहं वाव सृष्टिः	१	४	५	६२
सा होवाच भैत्रेयी । यन्नु म इयं					सोऽप्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति	६	४	२३	४४४
वित्तेन पूर्णा स्यात्स्या	४	५	३	०८०	सो हेयमीक्षाचक्रे	१	४	४	६१
सा होवाच भैत्रेयी धैनाहं	२	४	- ३	१९२	स्वप्नान्त उन्नावचमीयमानो	४	३	१३	३२१
सा होवाच भैत्रेयी	४	५	४	३८०	स्वप्नेन शारीरमभिप्रहृत्य	४	३	११	३२०

भाष्यन्विनशाखीयबृहदारण्यकोपनिषत्सुधौ

अ	अथ वंशः तद्विदं	१६०	अथास्या एतदेव	१३६	
अग्नये स्वाहा	१५२	अथ वत्स जातमाहुः	२३	अथास्यायुषं	१५९
अग्निवेत्यः सैतवात्	५३	अथ श्रोत्रमथवहत्	५	अथैत्यभ्यमन्यत्	१२
अजेतरामवत्	१२	अथ ह चक्षुरुचुः	२	अथैतद्वाग्ने	८७
अत्र ह याज्ञवल्क्यो	१०३	अथ ह जनकस्य	५४	अथैतस्य प्राणस्य	२६
अथ कर्मणास्	३३	अथ ह जनको वैदेहः	८६	अथैतस्य मनसः	२६
अथ चक्षुरस्यवहत्	४	अथ ह प्राण	१५०	अथैनं मात्रे	१५९
अथं त्रयो वाक् लोकाः	२८	अथ ह प्राणमूचुः	२	अथैनमभिमुशति अस्मा	१५९
अथ प्राणमस्यवहत्	४	अथ ह मन ऊचुः	३	अथैनमभिमुशति भ्रमसि	१५२
अथ मनोऽस्यवहत्	५	अथ ह याज्ञवल्क्यः	५४	अथैनमाचामति	१५३
अथ ययंकपिलः	१५७	अथ ह याज्ञवल्क्य	८१	अथैनमुद्यच्छति	१५२
अथ यत्किञ्चिदेसाग्रं	१२	अथ ह याज्ञवल्क्यस्य	१२०	अथैनमभिपद्यते	१५८
अथ ययाक्रमोऽयं	९२	अथ ह वाचकनवी	७०	अथैव सलाको	३१
अथ यवा सुपुत्रो	३८	अथ ह श्रोत्रमूचुः	३	अथो अयं वा आत्मा	१९
अथ ययंकुहिला	१५७	अथ हेममासस्य प्राणमूचुः	३	अथो सत्त्वाहुः कामनय	१०९
अथ यद्युदक	१५५	अथ हेनं कहोडः	६२	अथो सत्त्वाहुः जागरित	९४
अथ यं पण्डितो	१५७	अथ हेनं गार्गी	६४	अदृष्टो ब्रह्म	६९
अथ यस्य जायास्	१५६	अथ हेनं आरत्कारवः	५८	अद्भुद्यक्षेनं	२९
अथ यस्य जायायै	१५६	अथ हेनं मुच्युर्	६०	अन्वं तमः	११३
अथ यययामो	१५७	अथ हेनं वसति	१४१	अन्वं ब्रह्म	१३३
अथ यानीतराणि	९	अथ हेनं विदग्धः	७३	अपि हि न	१४१
अथ यामिच्छेत् गर्भं	१५६	अथ हेनमसुरा	१२६	अन्नवीत्य उदङ्कः	८३
अथ यामिच्छेत् न गर्भं	१५६	अथ हेनमुद्दालक	६५	अन्नवीत्ये गर्दभी	८५
अथ ये यज्ञेन	१४७	अथ हेनमुषस्त	६३	अन्नवीत्ये जित्वा	८४
अथ ये शतं कर्मविद्वानास्	१०१	अथात आवेशः	४३	अन्नवीत्ये वक्तुर्	८४
अथ ये शत गन्धर्वलोका	१०२	अथातः पञ्चमानानास्	८	अन्नवीत्ये विदग्धः	८६
अथ ये शतं देवलोक	१०२	अथातः सम्प्रतिः	२८	अन्नवीत्ये सस्यकामो	८५
अथ ये शत पितृणां	१०१	अथातो ज्ञतमीमांसा	३०	अयं चन्मः सर्वेषां	४९
अथ ये शत प्रजापतिलोक	१०२	अथात्मनेऽज्ञाद्यमागायत्	५	अयं धर्मः सर्वेषां	४९
अथ ये शतं मनुष्याणास्	१०१	अथाविदेवतस्	३१	अयं वायुः सर्वेषां	४९
अथ ये सतमानान	१०२	अथाच्यात्मस्	४२	अथ वाक् सिशुर्	३९
अथ योऽयं	१३०	अथाभिप्रातरैव	१५७	अयं वै	१४५
अथ यो ह वा	१९	अथामूर्तं प्राणश्च	४२	अयं स्तनधितुः सर्वेषां	४९
अथ रूपाणास्	३२	अथामूर्तं वायुश्च	४१	अथमिनः सर्वेषां	४८
अथ वंशः तद्विदं	५२	अथास्य भातरस्	१५९	अथमग्निर	१३२
अथ वंशः तद्विदं	१२३	अथास्या ऊरु	१५८	अथमाकाशः सर्वेषां	८८

भूताय स्वाहा	१५१	यदैतमनु	११४	याज्ञवल्क्यो मैत्रेयो	१२०
भूर्वोदुम्बरे	१५१	यद्वृक्षो	८१	याज्ञवल्क्येति***यत्राय	५९
भूमिरन्तरिक्षं	१३५	यद्वै किञ्चानूकम्	२८	याज्ञवल्क्येति***यत्रास्य	५९
		यद्वै तन्न जिघ्रति	९९	याज्ञवल्क्येति होवाह शाकल्यः	७८
म		यद्वै तन्न जिघ्रति	१२२	या तिरश्चो	१५१
मन एवास्यात्मा	२०	यद्वै तन्न पश्यति	९९	यावन्तो देवास्	१५१
मनोमयोऽयं पुरुषः	१३१	यद्वै तन्न पश्यति	१२२	या होव पुत्रेपणा	६३
मनो वै ग्रहः	५८	यद्वै तन्न मनुते	१००	योऽनो तिष्ठन्	६७
मनो होच्चक्राम	१४९	यद्वै तन्न मनुते	१२३	योऽसु तिष्ठन्	६७
मांसान्यस्य	८१	यद्वै तन्न रसयति	९९	यो दिक्षु तिष्ठन्	६८
मृत्योः स मृत्युस्	११५	यद्वै तन्न रसयति	१२२	यो मनसि तिष्ठन्	६९
मैत्रेयोति होवाच	४३	यद्वै तन्न वदति	१००	यो रेतसि तिष्ठन्	६९
		यद्वै तन्न वदति	१२२	यो वा एतदक्षरस्	७२
य		यद्वै तन्न विजानाति	१००	यो वाचि तिष्ठन्	६८
यः कश्च शब्दो	२४	यद्वै तन्न विजानाति	१२३	यो वायी तिष्ठन्	६७
यः पृथिव्यां तिष्ठन्	६७	यद्वै तन्न स्पृसति	१००	या विद्युति तिष्ठन्	६८
यः प्राणो तिष्ठन्	६८	यद्वै तन्न स्पृसति	१२३	यो वै स संवत्सरः	२७
यः सर्वेषु भूतेषु	६८	यद्वै तन्न शृणोति	१००	योवा वा	१४५
यः सर्वेषु यज्ञेषु	६८	यद्वै तन्न शृणोति	१२३	यो ह वा आयतनं	१४९
यः सर्वेषु लोकैषु	६८	यश्चक्षुषि तिष्ठन्	६८	यो ह वै ज्येष्ठं	१४८
यः सर्वेषु वैदेषु	६८	यश्चन्द्रतारके	६७	यो ह वै प्रजाति	१४९
यः श्रोत्रे तिष्ठन्	६९	यस्तमसि तिष्ठन्	६९	यो ह वै प्रतिष्ठां	१४९
य आकाशे तिष्ठन्	६७	यस्तेजसि तिष्ठन्	६९	यो ह वै वासिष्ठां	१४८
य आत्मनि तिष्ठन्	६९	यस्त्वचि तिष्ठन्	६९	यो ह वै शिशुस्	३९
य आदित्ये तिष्ठन्	६७	यस्यादवाक्	११४	यो ह वै सम्पदं	१४९
य उ ह्रिविद्यस्	६	यस्मिन्पञ्च	११४		
य एष एतस्मिन्	१३०	यस्यानुविताः	११३		
यजुः प्राणो	१३५	यस्स्तनयिली	६८	रूपाण्येव यस्य	७६
यत्कर्मणा	१५९	याज्ञवल्क्य किञ्चोति	८९	रेत एव यस्य	७७
यत्किञ्च विजिज्ञास्यस्	२५	याज्ञवल्क्येति***अक्ष ब्रह्मा	५७	रेतस इति सा	८२
यत्किञ्चाविज्ञातस्	२५	याज्ञवल्क्येति***अक्षगिम्ह	५६	रेता होच्चक्राम	१४९
यत्र त्वस्य***अभिवदेत्	४७	याज्ञवल्क्येति***अद्याष्वयुर्	५६		
यत्र त्वस्य***रसयेत्	१२३	याज्ञवल्क्येति***अद्योद्गाता	५७		
यत्र वा अन्यदिव	१२३	याज्ञवल्क्येति***अन्तरिक्षस्	५६	व	
यत्र हि द्वैतमिव भवति	४७	याज्ञवल्क्येति***अहोरात्राभ्यास्	५५	वाग्धोच्चक्राम	१४९
यत्सप्तान्नानि मे***पिता	२१	याज्ञवल्क्येति***पूर्वपक्ष	५५	वाचै ग्रहः	५८
यत्सप्तान्नानि***पितेति	२२	याज्ञवल्क्येति***मृत्युना	५५	वाचं घेनुस्	१३१
यद्य वै पुरुषः	१३३	याज्ञवल्क्येति***मृत्योर्	५९	वायुरनिलस्	१२७
				वायुर्वै गौतम	६६

विज्ञातं विजिज्ञास्यम्	२५	स यथा वीणाये	१२१	स होवाच गार्ग्यः "प्रप्नु	३५
विद्युद्ब्रह्म	१३०	स यथा शङ्खस्य	४१	स होवाच गार्ग्यः "आकाशे	३४
विरजः पर	११५	स यथा शङ्खस्य	१२१	स होवाच गार्ग्यः "आत्मनि	३६
वेत्य यतिश्याम्	१४१	स यथा सर्वाग्रामपां	४६	स होवाच गार्ग्यः "आदर्शे	३५
वेत्य यथेमाः	१४०	स यथा मवागाम्	१२२	स होवाच गार्ग्यः "आदित्ये	३४
वेद वा अहं	६६	स यथा सैन्धवस्त्रिभ्यः	४६	स होवाच गार्ग्यः "चन्द्रे	३४
		स यथा सैन्धवघनः	१२२	स होवाच गार्ग्यः "छायायाम्	३६
क्ष		स यथोर्णनाभिस्	३९	स होवाच गार्ग्यः "दिक्षु	३५
शाकल्येति होवाच	७७	स यदाहासतो	८	स होवाच गार्ग्यः "यन्तं	३५
श्रीहं वा एषा	१५५	स यामिच्छेत्	१५५	स होवाच गार्ग्यः "वायौ	३५
श्रोत्रं वै ग्रहः	५८	स यो मनुष्याणां	१०१	स होवाच गार्ग्यः "विद्युति	३४
श्रोत्रं होन्वकाम	१४९	सलिल एको ब्रष्टा	१००	स होवाच तथा	१४२
श्वेतकेतुर्हं	१४०	स वा अयं पुस्वः	९१	स होवाच देवेषु	१४३
स		स वा अयमात्मा	५०	स होवाच महिमान्	७४
		स वा अयमात्मा	१०८	स होवाच याज्ञवल्क्यः	
स आजगाम	१४२	स वा अयमात्मा	११५	न वा अरे पत्युः	४४
स ह्रममेवात्मानं	११	स वा एष "अन्नादौ	११९	स होवाच याज्ञवल्क्यः	
स एष इह प्रविष्टः	१३	स वा एष एतस्मिन्	९४	न वा अरे पत्युः	१२०
स एष नेति "अभयं	८८	स वा एष एतस्मिन्	१०२	स होवाच याज्ञवल्क्यः	
स एष नेति "इत्यतः	११७	स वा एष "जनक	११९	न वा अरेर्हं मोहं	४७
स एष नेति "इत्येतांनि	८०	स वा एष "ब्रह्माभयं	११९	स होवाच याज्ञवल्क्यः	
स एष संवत्सरः	२७	स वै "चक्षुर्	८४	न वा अरेर्हं मोहं	१२२
स नैव व्यभवत् तच्छ्रेयो	१८	स वै नैव रेमे	१०	स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया	४४
स नैव व्यभवत् स विश्राम	१७	स वै "प्राण	८३	स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया	१२०
स नैव व्यभवत् स शीघ्र	१७	स वै "मन	८५	स होवाच बरं	१४२
स य इच्छेत्	१५७	स वै "वाग्	८४	स होवाच विज्ञायते	१४३
स य इमात्	१३८	स वै वाचमेव	४	स होवाचाजातशत्रुः	
स यत्पूर्वोऽस्मात्	१०	स वै "श्रोत्रम्	८५	एतावन्तू ३	३६
स यत्रायं शारीर	१०५	स वै "हृदयम्	८६	स होवाचाजातशत्रुः "ववैष	३७
स यत्रैत्	३७	स ह गवां	५४	स होवाचाजातशत्रुः "तदेवां	३७
स यत्रैष चाक्षुषः	१०६	स ह प्रजापतिर्	१५४	स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं	३६
स यथा कुमारो	३८	स होपायनकीर्ता	१४३	सा गौरभवत्	११
स यथा कुन्दुमेर्	४५	स होवाच आकाश एव	७१	सा प्राणे	१३५
स यथा कुन्दुमेर्	१२१	स होवाच "आकाशे	७०	सा वा एषा देवता "अथैना	४
स यथा महाराजो	३८	स होवाच इन्धो	८७	सा वा एषा देवता हूनाम	४
स यथाद्रिं	१२१	स होवाच उवाच	६१	भा वा एषा देवता "यन्नामा	४
स यथाद्रंवाग्नेर्	४५	स होवाच एतद्वै	७१	सा ह वागुवाच	१५०
स यथा वीणाये	४५	स होवाच गार्ग्यः "अर्गना	३५	सा ह्यथा	१३७

'६]

· माघ्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषन्मन्त्रसूची

[सा-हिरण्यमी

सा होवाच अहं	७०	सा होवाच मैत्रेयी येन	१२०	सोऽजेत् अहं वाव	१२
सा होवाच""एव	७१	सा होवाच मैत्रेयी येनाहं	४३	सोष्यन्तीमङ्गिर्	१५८
सा होवाच""तदोत्.	७०	सैषा गायत्री	१३६	सो हेयमीक्षांचक्रे	११
'सा होवाच नमस्ते	७१	सैषा ब्राह्मणोऽतिसृष्टिः	१३	स्वप्नान्त उन्वावचस्	१३
सा होवाच ब्राह्मणा	७२	सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी ।	१०		
सा होवाच मैत्रेयी अत्रैव	४७	सोऽज्जवीत्""तत्सूत्रं	६५	ह	
सा होवाच मैत्रेयी अत्रैव	१२२	सोऽज्जवीत्""तन्म	६६	हस्ती वै ग्रहः	५८
सा होवाच मैत्रेयी यन्तु	१२०	सोऽज्जवीत्""सूत्रं	६६	हिरण्यमी अरणो	१५८
सा होवाच मैत्रेयी यन्म	४३	सोऽयास्य अङ्गिरसः	६		

काण्वशास्त्रीयोपनिषच्छब्दवाक्यकोषः

अ	(वैस्वानरः) १०, (मघु) २०५, (वसु) २७४, (देवः) २७५, (लोकः) २७६	अजातशत्रुं काश्यम् १४१ अजायन्त १३, ६१ अजावयः ६१ अजीविष्म ४१७, ४१७ अजेतरामवद्वस्त इतरः ६१ अज्ञसा २८५, (अनुपश्यति) ३६७ अणिम्मा (तिष्ठन्ति) ३२८ अणुः पन्थाः विततः पुराणः ३६३ अणुप्रियङ्गवः ४३८ अण्वन्ताम् (इच्छन्) २८९ अतः कल्याणमकरवमिति ३७० अतः पापमकरवमिति ३७० अत उर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहि ३२१ अत उर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि ३४१ अतप्यत २५ अतमः २६७ अतिकान्तः ४४ अतिक्रामति (इमं लोकम्) ३०५ अतिक्रामेष् ४४० अतिग्रहाः २२४ अतिष्णीम् (आनन्दस्य) १५६ अतिच्छन्दाः (रूपम्) ३३० अतिनेदन्ते २२३ अतिपितामहः ४४५ अतिरोचते १४६ अतिष्ठाः १४४ अतिसृष्टिः ६२ अतिव हि पितृलोकः २२३ अतृणादः ११७ अतेचस्कम् २६७ अतेजोमयः ३५३ अतोऽप्यदार्तम् २४७, २५०, २६५ अत्ता २५, १७७ अर्त्तिर्ह वै नामैतद्यदग्निः १७८ अत्तुम् २५ अत्यमुच्यत् ४४
अकामम् (रूपम्) ३३०	अग्निदेवत इति २८१	
अकाममयः ३५३	अग्निम् ६२, २३१	
अकामयत २३, २५	अग्निमुपसमाधाय ४४१, ४४४	
अकामयमानः ३५५	अग्निरेवाग्निः ४२८	
अकामहृतः ३४१	अग्निरेवास्य ज्योतिर्भवति ३००	
अकुरुत १३	अग्निर्वयः ४२७	
अकृते (कृताकृते) ३७०	अग्निर्वै मृत्युः सोऽग्रामम् २२९	
अकृतम् १३२	अग्निर्होमे २९७	
अकृत्स्नः ६७, ११३	अग्नेः १३३, १५७	
अकृत्स्न एह तावन्मन्यते ११३	अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् ४१२	
अकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवति ६७	अग्नेरन्तरः २६४	
अकृताश्च इति २७९	अग्नौ ४०५, (पुरुषः) १४५,	
अक्रोधमयः ३५३	(तिष्ठन्) २६४, (स्थान्ते) ३००,	
अक्षिणि २९५	(बह्विव अभ्यादधति) ४११	
अक्षम् १७७, (दक्षिणे) २९४, ४०१	अग्नौ ब्रुत्वा ४३६	
अक्षरम् ४००, ४०२	अग्न्यग्निः १८२	
(दक्षिण) ३९२	अग्ने ५५, ८७, १०३	
अविदिता २७१	अग्रथम् (ब्रह्म) ३६७	
अक्षरस्य प्रसासने २६८	अङ्के (वाचाय) ४४४	
अक्षरे ४००, ४०२	अङ्गादङ्गात्संभवसि ४४०	
अक्षितयः (सप्त) १७७	अङ्गानां रसः ४७	
अक्षितिः ११९	अङ्गानि १०	
अक्षितिम् ११९	अङ्गारा ४२७	
अक्षणाञ्जितम् १३२	अङ्गारावक्षयणम् ७७९	
अगच्छन्वै ते तद्यन्त्राश्चमेघ- याजिनो गच्छन्ति २४४	अङ्गेभ्यः (संप्रमुच्य) ३४५	
अगन्धम् २६७	अक्षुष्कम् २६७	
अगात्रम् २६७	अचरत् १३	
अगृह्यो न हि २८३, २९६,	अचारीः २८९	
गृह्यते ३७०, ३८३	अच्छायम् २६७	
अग्नये स्वाहा ४३६, ४४३	अज आत्मा महान्द्रुवः ३६८	
अग्निः २२, २७	अजरः ३७८, ४११	
४४, १२७, १७७	अजा ६१	
	अजातशत्रुः १४४, १४५, १४७	

अत्ययाम	२८	अथ वेदान्तात् पुष्करिणीः	अविषवणे	४३९
अत्यवहृत्	४४	सवन्तीः सृजते ३१९	अधीतवेदः	२९४
अत्यवादीः	२७९	अथ श्रोत्रमत्यवहृत्	अधीयानाः (यज्ञस्)	२६१
अत्यसृजत	१०३, १०६	अथ कामयमानः	अधूतिः	१२३
अत्येति	२४९	अथात आदेशो नेति नेति	अधोपहासस्	४३९
अत्येप्यन्ति	३७, ४०	अथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते	अध्यर्धः (देवः)	२७३, २७५
अत्रस्	४०७	अथारूपज्ञो भवति	अध्यात्मस्	१३६, १८२, २०३, २०६, २०६, २२४, २६४
अत्र पिताऽपिता भवति	३३२	अथास्य नाम करोति	अध्रियत	२६
अत्र ब्रह्म समस्तुते	३६१	अथास्या एतदेव तुरीयं कर्षेत	अध्वनास् (सर्वेषास्)	१९७, ३८२
अत्र ह्येते सर्व एका भवन्ति	६७	अथेतरे दुःखमेवापिपन्ति	अध्वयुः	२१९, २२३
अत्रायं पुरुषः		अथेतरे दुःखमेवापिपन्ति	अध्वयुर्गाल्विजा चक्षुषा-	
स्वयं ज्योतिर्भवति ३१६, ३२१		अथेतरे दुःखमेवापिपन्ति	दित्येन	२१९
अथैव समवनीयन्ते	२३०	अथेतरे दुःखमेवापिपन्ति	अध्वानस् (एष्यन्)	२९४
अथ कथं हृत्सीतूतो बहुसीति	४११	अथेतरे दुःखमेवापिपन्ति	अनः	१२३
अथ चक्षुरत्यवहृत्	४५	अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	अनः (सुप्तमाहितस्)	३४४
अथ प्राणमत्यवहृत्	४५	अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	अनगन्स् (अनस्)	४१८
अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति	३७०	अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	अनणु	२६७
अथ मनोज्ञवहृत्	४५	अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	अनतिप्रकस्यां वै देवता-	
अथ मर्त्योऽमृतो भवति	३६१	अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	प्रतिपृच्छति	२६०
अथ य एतौ पन्थानौ न विदुः	४३२	अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	अननूकः (वेदः)	१०७
अथ य एवेतमनुभवति स		अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	अनन्तास्	१२८, १९८
हैवालं भार्येभ्यो भवति ४६		अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	अनन्तमेव स तेन लोकं	
अथ यत्प्रवशांससुः कर्म हैव		अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	जयति	२२३, २३०
तत्प्रवशांससुः २३१		अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	अनन्तं वै नाम	२३०
अथ यत्र देव इव राजेवाह-		अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	अनन्तं वै मनः	२२३
मेवेदः.....मन्यते ३२८		अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	अनन्तं लोकस्	२३०
अथ यत्रैनं जनिन्तीव जनिन्तीव ३२८		अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	अनन्त इत्येनद्रुपासीस्	२९२
अथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत् ६२		अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	अनन्तरः (आत्मा)	३८९
अथ यस्य जायामे चारुः स्यात् ४४१		अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	अनन्तरस्	२६७
अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा		अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	अनन्तहितेन	४४५
लोकाङ्गयन्ति ४३२		अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	अनन्ताः	१२८
अथ योज्यां देवतामुपाते ८८		अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	अनन्ता विश्वे देवा	२२३, २३०
अथ रथान् रथयोगानपथः		अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	अनन्ता हि विश्वः	२९२
सुर्जते ३१९		अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	अनन्ताः नाम ते लोकाः	३६५
अथर्वाङ्गिरसः	२९१	अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	अनस्रस्	४१८
अथर्वाङ्गिरसस्	२८१	अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	अनन्वागतः (तेन)	३२२
अथर्वा देवः	२१५, ३८९	अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं	
अथ वितं मे स्यादथ कर्म		अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	पापेन	३३२
कुर्वीयेति ११२		अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति		

अनपगः	१४६	अनुसृष्यति	१३६	अन्ताय (एतस्यै)	३२७
अनभिस्क्रातः	२१४	अनुसृष्य हैवान्ततो अग्रये	१३६	अन्तेभ्यः (सर्वेभ्यः)	३४१
अनस्तमिता	१३७	अनुसृष्टम्	४१०	अन्तेवासिने	४३८
अनस्यान्नम्	४१८	अनुसञ्चरति (उभौ-लोकौ)	३०५	अन्तेवासिभ्यः	४३८
अनाकाशम्	२६७	(उभे कुले)	३२६	अन्तौ (उभौ)	३२६
अनादृत्य (वधतिम्)	४२३	अनुसञ्चरेत् (खरीरस्)	३६५	अन्तं तमः (प्रविशन्ति)	३६५
अनामिकाङ्गुष्ठाम्याम्	४४०	अनुकम्	१३१	अन्वाः	४१६
अनाशकेन (तपसा)	३७०	अनुचानः	१४१	अन्वेन (तमसा)	३६५
अनिलम्	४१२	अनुचानतमः	२१६	अन्नमसि	४३६
अनुच्छित्तधर्मा (आत्मा)	३८२	अनुत्कामति (प्राणः)	३४९	अन्नम् २५, ४६, ६२, ११५, ११९, १४४, १७५, १७७, (देव) २७५, (एतयोः) २९५, (पच्यते) ४०४, (पूयति) ४०५, (किम्) ४१८, (सम्भवति) ४२७, (भवन्ति) ४३२	
अनुदृष्टव्यम् (एकैव)	३६८	अनुत्कामन्ति (प्राणाः)	३४९	अन्नं वाम	१७५
(मनसा)	३६८	अनुदेति	१४६	अन्नं ब्रह्मेत्याहुः	४०५
अनुधापयन्ति	११७	अनुतस् (मध्यतः)	४००	अन्नं वै वि	४०५
अनुध्यायात् (शब्दात्)	३६२	अनेववित्	१०७	अन्नात् (ऋते)	४०५
अनु नोऽस्मिन्नन्नं आभजत्वेति	४६	अन्तकाले (प्राणा अभि- समायन्ति)	३४७	अन्नावः	४६, ६२, ३७८
अनुपरिचरन्ते	४३२	अन्ततः	१०३, १०७	अन्नाधस्	४५, ५३, ११८
अनुपश्यति	३६७	(अन्ततः)	४३७	अन्नानि	११५
अनु प्रविश्य	१२८	अन्तस् ४३, १२३, (तुणस्य)	३५२	अन्ने	५२
अनुवृते	१११	(कर्मणः)	३५५	अन्ने भूतानि विष्टानि	४०५
अनुकूम	४१०	(करवाणि)	१८९, ३८०	अन्नेः प्रतिकल्पन्ते	३४६
अनुभतये स्वाहा	४४३	अन्तरतः	६२, २८५	अन्यत्तत्पञ्चायी	१४५
अनु मा शाचीति	२९४	अन्तरतरस् ८४, (यदयमात्मा) ८४		अन्यत्रमना अभूर्वं ना-	
अनुमन्त्रयेत्	४४०	अन्तरा (पितरस्)	४२३	कशम्	१२३
अनुलोमास्	४४३	(मातरस्)	४२३	अन्यत्रमना अभूर्वं नाश्रीषस्	१२३
अनुधचनेन (वेद)	३७०	अन्तर बावापृथिवी	२६६	अन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेदः	१९३, ३८१
अनुव्याख्यानानि १९५, २९१, ३८१		अन्तरिक्षम् १०, २३, (धसुः)	२७४	अन्यत्रात्मनः सर्वं वेदः	१९३, ३८१
अनुवित्तः (ब्राह्मणा)	३६४	(देवः)	२७५	अन्यत्रात्मनो ब्रह्मा वेदः	१९३, ३८१
(मयेव) ३६३, (आत्मा) ३६६		अन्तरिक्षलोकास्	१२५, २२४	अन्यत्रात्मनो भूतानि- वेद	१९३, ३८१
अनुविनश्यति	१९८	अन्तरिक्षलोकेषु	२५९	अन्यत्रात्मनो लोकान्	
अनुविन्वेत् (पदेन)	६७	अन्तरिक्षात्	१७९	वेद	१९३, १८१
अनुविलीयेत् (उदकम्)	१९८	अन्तरिक्षादन्तरः	२६४	अन्यद्वा कर्मकृतस्	१०७
अनुवीक्ष्य	५५	अन्तरिक्षे (तिष्ठन्)	२६४	अन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन्	३८०
अनुवशास २४४, (याज्ञ- वल्क्यः) ३४०		अन्तर्यामिणस् २६१, (बृहि) २६२		अन्यन्मन्यमानाः	२८३
अनुशासन (उक्त)	३८३	अन्तर्हृदये	२९५, ४०२		
अनुशासनम्	२१३	(आकाश) १५४			
अनुशिष्टम्	१३२	अन्तवतः	१२८		
अनुशिष्टान् (पुरा)	४२३	अन्तवदेवास्य तद्भवति	२७१		
अनुशिष्टोन्वसि पित्रा	४२१	अन्तास् (लोकानाम्)	२३४		

अन्यामिच्छ प्रपूर्व्याम्	४४३	अपावृणु (मुखस्)	४१२	अभयं वै ब्रह्म	
अन्योन्यस्मिन् (प्रतिष्ठितौ)	४०१	अपिकथयस्	२१२	अभयं हि वै ब्रह्म भवति	
अन्योन्येन	१३५	अपिगच्छति	११५	अभयन्	
अन्योऽपान्योऽहम्	८८	अपि च येषां बुभूषति	४१४	अभाजयत्	
अन्वजायत	१२	अपि तत्र वधाशकं भवति	२९१	अभिक्रम्य (उपमन्त्रयेत्)	
अन्ववक्रामति		अपिता (पिता भवति)	३३२	अभिक्षरन्ति	
(सविज्ञानमेव)	३४९	अपिधाय (कर्णौ)	४०४	अभिगच्छन्ति (प्रेत्य)	
(हृदयमेव)	३४८	अपि य एनं कुण्डे स्थाणौ		अभिवाकशीति (सुप्तान्)	
अन्ववायानि	४३	निषिञ्चेरन्	४३७	अमितः	
अन्वायतः	१७७	अपियन्ति (दुःखस्)	३६६	अभिद्वत्य	
अन्वायताः	२६८	अपहितस् (मुखस्)	४१२	अभिनिधाय	
अन्वाखडः (प्राज्ञेनात्मना)	३४४	अप्येति	२९१, २९२, २९२	अभिनिष्पद्यन्ते	
अपः (असरत्)	४४०		२९३, (ब्रह्म)	३५५	अभिपद्यते
अपक्षीयते	१२८	अप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णाति	२९१	अभिप्रहृत्य	
अपक्षीयमाणपक्षान्मासान्	४३२	अप्रतिरूपस्	३७, ४०, १४६	अभिप्राण्य (अपान्यात्)	
अपक्षीयस्व	४३२	अप्रमयस् (ध्रुवस्)	३६८	(अपान्य)	
अपचित्वै	१२८	अप्रवर्ति	१५५	अभिप्रातर	
अपजयति	११८	अप्राक्षीत्	४२३	अभिप्रातिष्ठन्ते	
अपजह्नुः (अस्थीनि)	२८३	अप्राणतो हि किं स्यात्	२९१	अभिसंस्ये	
अपद्	४११	अप्राणस्	२६७	अभिमनन्यते	
अप पुनर्मृत्युं जयति	२२९, २४४	अप्रियस्	८८	अभिमनन्येत	
अपरस्मै धारयस्व	२६७	अप्सु	२३, २३१	अभिमुखति	
अपराजयिष्णुः	१४५	(पुरुषः)	२७८	अभिमुखेत्	
अपराजिता (सेना)	१४५	अप्सु इति	२८१	अभिवदति	२०
अपराधाः (मा)	४२५	अप्सु तिष्ठन्	२६३	अभिव्याददात्	
अपश्यतो हि किं स्यात्	२९२	अप्सु पुरुषः	१४६	अभिसविद्यत	
अपहृतपान्मा	३३०	अबलीयान्	१०६	अभिसमावन्ति (प्राणाः)	
अपातयत्	६०	अबल्यस् (न्येत्य)	३४८	(राजानस्)	
अपात्तस् (गोमन्त्रानास्)	४२४	अबाह्यः (आत्मा)	३८२	अभिसमेताः	
अपादाय (मात्रास्)	३१६	अबाह्यस्	२९७	अभिसम्पद्यते (तद्)	
(पेशसो मात्रास्)	३५३	अबिभर	२४	(देवत्वस्)	
अपान इति	२८२	अबिमेत्	५७	अभिसम्पन्नमानः	
अपानेन हि गन्धास्त्रिप्रति	२२८	अबुधो (जनाः)	३६५	अभिसम्पन्नाः (वेदः)	
अपानो याज्या	२२४	अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं		अभिहरन्ति (अस्मै)	
अपान्य (अभिप्राण्यात्)	४४१	प्रतिष्ठापिति	२९०, २९३	अभिहार्यते	
अपान्यात् (अभिप्राण्य)	४४१	अभयः	३७८	अभ्युनजत्	
अपास्	१९६, ३८१	अभयस् (रूपस्)	३३०	अभ्यूत्ये	
(ओषधयो रसः)	४३८	अभयं त्वां गच्छतात्	२९६	अभेष्यत्	
अपारस्	१९८	अभयं वै जनकं प्राप्तोऽजीति	२९६	अभ्यमन्यत्	

अभयवदान्य	४२४	अभिन्नी	४४६	अविषोऽहः	४९२
अभ्यसृजत् (एनास्)	४३९	अयमग्निर्वैश्वानरो योऽग्रमन्तः-		अवधम्	४४०, ४४३
अभ्यादधति ४०५, (बह्वीव)	४११	पुरुषे	४०४	अवधंनलम्	६०
अभ्यारोहः	५२	अयमस्मीति (विजानीयात्)	३६५	अवधंभासा	१०, २६८
अभ्याहितस्य	३८१	अयमात्मा ब्रह्म	३५३	अवा	१२, (असुरान्) १२
अभ्याहितात्	१९५	अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः	२१३	अवाक् (यस्मात्)	३६७
अभ्युक्तम्	३७६	अयमायात्ययमागच्छतीति	३४६	अवाग्विलः	१७७
अभ्युक्ति (त्रि)	४४३	अयमात्येऽन्तरिति	४१	अर्हति (प्रत्याख्यातुम्)	४२५
अभ्युवाद (जैवालः)	४२१	अयमेव स योऽग्रमात्मा २०३, २०४,		अर्ल वा अर इदं विज्ञानाय	२००
अभ्राणि (घूमः)	४२७		२०६	अलोक्ततायाः	५३
अमः	४९	अयं त्यस्य राजामूर्धनं		अलोमकम्	६२
अमतम् (मन्तु)	२७१	विपातयतात्	५०	अलोमका	६२,
अमतो मन्ता	२६५	अयं पुरुषो (जायमानः)	३१६	(हि-योनिरन्तरतः)	६२
अमनः	२६७	अयं लोकः (संदृष्ट) २६१, २६२,		अलोहितम्	२६७
मनसो हि किं स्यात्	२९३	२९१, ३८१, (द्वात्रिंशत्)		अवक्रीणीयात्	४४०
अमरः	३७८	देवयथाह्वयानि	२४४	अवघातयेत् (श्रीहीन्)	४४२
अमा	१९६	अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां		अवति	१२६
अमावास्याम्	१२८	लोकः	१११	अवदतो हि किं स्यादिति	२९०
अमृक्षम्	२६७	अयं वा शिशुयो मध्यमः प्राणः १७५		अवन्ति	१३४
अमुं यज	६२	अयथा एव भवति	४४०	अवरुणदिध	१७५
अमूमहन्	२००	अयाव्यं (याजयति)	२९१	अवरुष	२१६
अमूर्तम्	१७९	अयात्य	४१, ४७, ५०	अवशिष्यते	३९०
अमूर्तस्यैव रसः	१८२	(आङ्गिरसः) २१५, ३८९		अवहृत्	१२
अमृतः	३२०	अरसम्	२६७	अवहितः	६६
(मर्त्यः) ३६१, ३६१, ३७८, ४११		अरण्यम्	४०५	अवाक्	२६६,
अमृतत्वस्य तु नाशास्ति-		अण्ये	४४१	(पुषिष्याः)	२६६
वित्तन	१९१, ३८०	अराः	२०८	अवाची दिक्-अवाहः प्राणाः	२९६
अमृतमयः (पुरुषः) २०३, २०४, २०६		अरिष्टम्	१११	अवाहः प्राणाः	२९६
अमृतम्	१४०, १८०, ४१२,	अरुणः	४४६	अवाधानम्	१७५
(ज्योतिः) ५३, (सत्येन च्छ-		अरुणः	३४८	अवान्तरदिशः	१०
क्षम्) १४०, (इति होवाच)		अरेता एव भवति	४४१	(विस्फुलिङ्गाः)	४२५
२७६, (उपासते) ३६७,		अर्कः	२७, २७	अवायुः	२६७
(एतावत्) ३८३		अर्कत्वम्	१३	अवाक्य	१३६
अमृताः १३२, (ते भवन्ति) ३६६		अर्कस्य	१३	अविः	६१
अमृतान्	६२	अर्च्यं (चकार)	४२४	अविचिक्लिप्तः (ब्राह्मणः)	३७६
अमृषा (पुरुषः)	२८४	अर्चते वै मे कमभूत्	१३	अविज्ञातम्	१२६
अमोऽहमस्मि सा त्वम्	४४३	अर्चम्	१३	अविज्ञातम् विज्ञात्	२७१
अमीनं च मीनं च निवि-		अर्चिः	४२५	अविज्ञातो विज्ञाता	२६५
धाय ब्राह्मणः	२५०	अर्चिरर्चिः	४२५	अविदितः	१०७

अविदित्वा (अक्षरम्)	२७१	अश्वमेधस्य	२७	असौ-नामा ६६ (इदं-रूपः)	६६
अविद्यया (मन्यते)	३२८	अश्वम्	१२	अस्तमिते (चन्द्रमसि)	३००
अविद्याम् (गमयित्वा)	३५३	अश्वलः	२१७	(आदित्ये)	३००
(सपासते) ३६५		अश्ववृषः	६१	अस्तस्य (गच्छति)	१३७
अविद्वांसोऽबुधो अनाः	३६५	अश्वस्य १० (शोष्णी)	२१०	अस्थीनि (अपजह्वः)	११, २८३
अविद्वान्	२६२, ४२९	अश्विनौ	२१२, २१५, ३७५	अस्थूलम्	२६७
अविध्यन्	३७, ४०		४४३	अस्नेहम्	२६७
अविनाशी (आत्मा)	३८२	अश्विम्याम्	२१०, २१२	अस्पर्शन्त	२८, १३५
अविनाशित्वात्	३३५, ३३७	अश्वो मनुष्यान्	१२	अस्मादध्यैवात्मनः सृजते	१०७
अविरितरा मेघ इतरः	६१	अस्थं शिरः	२१२	अस्मिल्लोके (बुद्धौति)	२७१
अविव्यत्सत्	४०	अष्टमी	१७७	अस्मिन् सन्देहे गहने प्रविष्टः	३६६
अवृजिनः	३४१	अष्टास्रं ह वा एकं-		अस्मिन् सहस्रं पुण्यासम्	४४४
अवपुत (प्रियम्)	३८०	गायत्र्यपदम्	४०८	अस्ने लोकाय कर्मणे	३५५
अवेत्	८७	अष्टौ ग्रहाः	२२४	अस्य लोकस्य सर्वावितो-	
अवेदिः (न चैत्)	३६६	अष्टौ प्रतिग्रहाः	२२४	मात्रामपादाय	३१६
अव्याकृतम्	६६	अष्टौ वसवः	२७४	अस्या ऊरु विहापयति	४४३
अक्षनायया	१३	असक्त	४१	अस्थैता हिता नाम नादयः	२९५
अक्षनाया	२३, २४९	असङ्गम्	२६७	अस्थेव सर्वे रूपमसासम्	१३६
अक्षनाया हि मृत्युः	१३	असङ्गो न हि सज्यते	२९६, ३७०, ३८३	अस्थोपसन्धां माच्छैत्सीए	४४४
अक्षानिः	२७५	असङ्गो ह्ययं पुरुषः	३२२	अहं श्रेयसे (विषयमानाः)	४१६
अक्षानिरङ्गाराः	४२७	असङ्गम्	१३४	अहृतवासाः	४४२
अक्षरीरः (प्राणः)	३६१	असङ्गरम्	१३४	अहमवः प्रापमिति	४११
अक्षित्वाचामन्ति	४१८	असतो मा सद्गमय	५२	अहमवर्षम्	४०९
अक्षिष्यन्तः (विद्वांसः)	४१८	असपत्नः	१२७	अहमर्षमिति	४०९
अक्षीर्षो न हि क्षीर्यते	२८३, २९६, ३७०, ३८३	असम्मदेय (लोकानास)	३७०	अहमिति (उपनिषत्)	४०२
अक्षुण्वतो हि किं स्यादिति	२९२	असाधु (कुर्यात्)	४०५	अहमेवेवं सर्वोऽस्मीति मन्यते	३२८
अक्षोकम् (लोकम्)	४०४	असाधुना	३६९	अहम् (अयमस्मि)	२९६
अक्षनीयाताम्	४४२	असावदो मा प्रापदिति	४११	अहम् देवानामुत भर्त्यानाम्	४२३
अक्षमानम्	४०	असितो न व्यथते	२८३, २९६, ३७०, ३८३	अहं नामा	५५
अक्षद्धा	१२३	असितो वार्षगणः	४४६	अहं ब्रह्म	१३१
अक्षाम्यत्	२२, २५	असुः	१४६	अहं ब्रह्मास्मीति	८७
अक्षुतः श्रोता	२६५	असुसः	३२०	अहं मनुष्यं सूर्यश्चेति	८७
अक्षुतस्य (श्रोतृ)	२७१	असुराः	२८, ४०, ३९६	अहं मनुष्याणामेकं पुण्ड-	
अक्षोत्रम्	२६७	असुरान्	१२	रौकं भूयासमिति	४३७
अश्वः १२, २६ (असौ)	२४७	असुरितं होवाच	२७८	अहं यज्ञः	१३१
अश्वत्	२६	असृक्षि	६२	अहं लोकः	१३१
अश्वमेधः	२७	असृजत	२४	अहं विषरणी इति	४३४
अश्वमेधयाजिनः	२४४	असौ गौरसावयः	२४७	अहं हीदं सर्वमसृक्षि	६२
				अहरविः	४२५

महरहः	१४४	आचक्षते	२७५, २९४	आत्मानः	२७, (सर्वे) २०८
महरिति (उपनिषत्)	४०२	आ च पूर्यते अचक्षीयते	१२८	आत्मानमात्मन्येव पश्यति	३७६
महर	१२	आचामति	४३७	आत्मानमवेत्	८७
मह्ना अश्वं पुरस्तान्महि-		आचामन्ति	४१८	आत्मानमेव प्रियमुपासीत्	८४
मान्वाजायत	१२	आचार्यवान्	२९०, २९१, २९२, २९३	आत्मानमेव लोकमुपासीत्	१०७
महल्लिका	२८२	आजमाम (जैबलिम्)	४२१	आत्मानम्	२२, ६०, (देवम्) ३६७, (पश्येत्) ४४०
महिनिर्त्वंयनी	३६१	आजग्मतुः	१४८	आत्मानं चेद्विजानीयादय-	
महिमम् (लोकम्)	४०४	आजानदेवानाम् (आनन्दः)	३४१	मस्मीति पुरुषः	३६५
महृदयस्य हि किं स्यात्	२९३	आज्यस्य	४३८	आत्मानं लोकम्	१०७
महोमिः (परिवर्तते)	३६७	आढवः	२९४	आत्मेत्येवोपासीत्	६७
महोरात्राणि	१०, २६८	आतृष्णात्	२८५	आत्मेवास्य कर्म	११३
मह्ना आपूर्यमाणपक्षम्	४२९	आत्य	३९६	आत्मेवास्य ज्योतिर्भवति	३०१
महत्त्वम्	२६७	आत्मकामम् (कम्पम्)	३३०	आत्मेवास्य षोडशी कला	१३०
आ		आत्मनः (एव जनयित्वा)	६१, १५७, (सारीरात्) २९५	आत्मेवेदमग्र आसीदेक एव	११२
आकाशः	६०, (मधु) २०६, २४४, २९५, (प्रतिष्ठितः) ३६७, (अन्तर्हृदये) ३६९	आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति	१९३, ३८१	आत्मेवेदमग्र आसीत्-	
आकाशः प्रतिष्ठा	२९०, २९१	आत्मना (प्राज्ञेन)	३३०, ३४४	पुरुषविष	५५
आकाशपराकाशौ त आदौ	४४१	आत्मना किं कर्म करोति	११३	आत्मा एकः सन्नेतत् त्रयम्	१४०
आकाशमयः	३५३	आत्मनि (पुरुषः)	१७७	आत्रेयः	२१५, ३८९
आकाशम्	२३१	आत्मने	३७, ४०, (त्रीणि) ११५	आत्रेयीपुत्रः	४४६
आकाशात् (परः)	३६८	आत्मन्येवात्मानं पश्यति	३७६	आयवर्णाय	२१२
आकाशाद्वायुम्	४३२	आत्मन्वी	१३, २६, १४७	आयवाना यन्ति तस्मादा-	
आकाशे (अस्मिन्)	३२७	आत्मवित्	२६२	दित्याः	२७५
आकाशे तदीर्तं च प्रोतं च	२६७	आत्मा	१०, २३, २७, ५५, ८४, (एक एव) ११२, (सर्वेषां भूतानां लोकः) १११, १३४, (वा अरे ब्रह्मणः) १९३, ३८१, (मधु) २०७, (पुरुषः) २०७, (एकादश) २७४, (नेति नेति) २९६, (सारीरः) ३४४, (निष्कामति) ३४९, (महानजः) ३६९, (अयम्) ३७०	आदित्यः	१४६, २७८
आकाशे पुरुषः	१४५			आदाय	४४०
आक्रमम् (अन्यम्)	३५२			आदित्यः	४५, १७७, (मधु) २०५, (बभु) २७४, (देव) २७५, ४०१, (उदङ्मुखेति) ४२९
आक्रमम् (आक्रमम्)	३१६			आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठितः	२७९
आक्रमम् (अन्यमाक्रमम्)	३५२			आदित्य एव समित्	४२५
आख्यायन्ते	१०५, ४२६			आदित्यज्योतिः	२९९
आगच्छति (अयम्)	३४६, (इदं ब्रह्म) ३४६			आदित्यदेवतः	२७९
आगायति	५३			आदित्यम् (तृतीयम्)	२२, २३१, ४०४
आगायत्	३७, ४०, ४५			आदित्यलोकेषु	२६०
आगासीः	४६			आदित्याः	१५, (द्वादश) २७४, २७५
अग्निवेद्यः	२१४, ३८९				
आङ्गिरसः	४१, ४७, ५०				

इतिहासः	१९५, २९१, ३८१	इयं वै पुषा	१०६	उत् (= प्राणः)	५०
इदं रूपः	६६	इयं हीदं पुष्यति यदिदं किञ्च	१०६	उत्क्रमिष्यन्	४०१, ४०४
इदमन्तरिक्षमनारम्भणम्	२२१	इला (असि)	४४५	उत्क्रम्य	२३१
इदममृतमिदं ब्रह्मदं सर्वं	२०३, २०४, २०५	इष्टम्	२९१, ३८१	उत्क्रान्ते	४१६
इदमहं तद्वेत आददे	४४०	इष्टासुकृते त आददे	४४१	उत्क्रान्तेषु	२६
इदं च परलोकस्थानं च	३१६	इष्टियाजुकः	११७	उत्क्रामति	४७
इदं ब्रह्मायाति-इदमागच्छ- तीति	३४६	इहैव सन्तोऽथ विघ्नस्तद्वयम्	३६६	उत्क्रामन्तस् (तम्)	३४९
इदं महद्वभूतमनन्तमपारं		ई		उत्क्रामम् (भिन्नमाणाः)	३१६
विज्ञानघनमेव	१९८	ईक्षाचक्रे	५७, ६१, ४३९	उत्क्रामन्ति २३०, (प्राणाः न)	३५५
इदं सर्वं भूत्योरन्नम्	२२९	ईजे	२१६	उत्क्राम्य	५०
इदं सर्वं यदयमात्मा	१९३, ३८१	ईयते	२१३, ३२०	उत्तरया (वर्तन्या)	१७७
इदं सर्वं विदितम्	१९३, ३८१	ईयमानः (उच्चावचम्)	३२१	उत्तस्थौ	१४८
इष्टमः (औदुम्बरः)	४३८	ईर्मी	२३	उत्तिष्ठन्ति	१३८
इन्द्रः	१०३, १२७, १४५, १७७, २१३, (सुपर्णः) २७४, (स्तनयितुः) २७५	ईसते	८८	उत्तिष्ठतो विधावसो	४४३
इन्द्र इति	२९४	ईशानः	१०३, (सर्वस्य) ३६९, ४०२, ४३७	उत्थायिनः	४३२
इन्द्रगोपः	१८२	ईशानम् (भूतमव्यस्य)	३६७	उत्पटः	२८५
इन्द्रलोकैषु	२६०	ईश्वरः	८४	उत्पाटिका	२८४
इन्द्रवैव प्रजापतिश्च (ययस्त्रिषी)	२७४	ईश्वरी जनयितवै	४४२	उत्सर्जत् (यायात्)	३४४, (याति) ३४४
इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः	४४४	उ		उदकम्	१९८, (आहारयाञ्चकार) ४२४
इन्द्रियेण ते यथासा यथा आददे	४४०	उकानुशासना	३८३	उदके	४४०
इन्द्रियेण ते यथासा यथा आदधामीति	४४०	उकोपनिषत्कः	२९४	उदक्रामत्	२६
इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आददे	४४१	उक्त्वा उवाच	४३७	उदगयते	४३४
इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामि	४४१	उक्थ्यम्	१३८, ४०६	उदगायत	५०
इत्थं - न्तमिन्द्रमित्याचसते परोक्षेणैव	२९४	उग्रपुत्रः	२६६	उदङ्क्वा लायनः	२९१
इत्यो ह वै नामैवः	२९४	उग्रम्	२१०	उदङ्	४२९
इम एव त्रयो लोका (देवाः)	२७५	उग्राः (प्रतिकल्पन्ते)	३४६	उदच्यते	३९०
इमे विदेहा अयमहमस्मि	२९६	उच्चरति	२९५	उदज (एताः)	२१७
इमं दी प्रस्नी प्रक्षयामि	२६६	उच्चरेत्	१५७	उदजसे	२६२
इमं लोकम् (अतिक्रामति)	३०५	उच्चावचम् (निगच्छति)	१५४, (ईयमानः) ३२१	उदञ्चः (प्राणाः)	२९६
२		उच्छ्रवयति	२३०	उदपात्रं पुरयित्वा	४४३
		उच्छ्रयं धनुः	२६६	उदरम्	१०, २३
		उच्छ्वलन्ति	२२३	उदरोत्सीत् (राजा)	३४१
		उत ह्येवंवित् परो भवति	४४१	उदानः	१२३
		उतेव स्वीमिः सह		उदाचकार	२१७
		मोदयामः ३२१		उदागहार (प्रतीकानि)	४२३
				उदीची २३, (दिक्)	२९६

उदीच्यां दिशि	१२८१	उपमा	२८५	उमे उ ह्रैवैष एते तरति	३७०
उदुम्बरश्च (प्रमुच्यते)	३४५	उपयन्ति	४२४	उमे स्थाने पश्यतीदं च	
उदेति	१३७	उपयेमे	१३५	परलोकस्थां च	३१६
उदीर्दनं पाचयित्वा	४४२	उपरतः (तितिक्षुः)	३७६	उमे ह्येते एषणे एव भवतः	२५०,
उद्गाता	५३, २२०, २२४	उपरराश्च	२२४, २३१, २४४, ४४७		३७०
उद्गात्रात्तिजेन			२५०, २६५, २७१	उमी लोकौ (अनुसंचरति)	३०५
बायुना प्राणेन	२२०	उपवेधिः	४४६	सरः	२३
उद्गात्रा	३७, ४०	उपसंहरति (आत्मानं)	३५२	सवास (ब्राह्मणे)	४२५
उद्गाय	३७, ४०	उपसद्वृत्ती	४३४	उपस्तम्भाकायणः	२४७
उद्गीथः	५०	उपसमाधाय (अग्निम्)	४३४	उषाः १०, (वा अश्वस्य	
उद्गीथमसि	४३६	उपस्थः (एकामनम्)	१९७, १८२	मैवस्य शिरः) १०	
उद्गीथेन	२८	(वेदिः)	४३९	ऊ	
उद्गीथमानमसि	४३६	उपस्थ एव समिधं	४२८	ऊक (विहापयति)	४४३
उद्ग्रहणाय	१९८	उपस्थमस्या अभिमुख्य	४४०	ऊर्णश्च (उपजीवति)	११५
उद्ग्राहकः	४४६,	उपस्थानम् (शायश्याः)	४११	ऊर्णानभिः	१५७
(भारणिः) २६१,		उपस्पृष्टः	१२३	ऊर्णवृक्षनः	१७७
४३७, ४३९		उपसिञ्चति	४३८	ऊर्णश्च (विबः)	२६६
उद्ग्राहकायनः	३८९	उपहासम्	४४१	ऊर्णाः (प्राणाः)	२९६
उद्गच्छति,	४३७	उपाकरिष्यन्		ऊर्णा (नाडी)	२९५
उच्चम्	११	(अन्यद्वृत्तम्)	३८०	ऊर्णादिक्	
उच्चास्वम्	१८९	उपायनकीर्त्या (उवास)	४२४	(ऊर्णाः प्राणाः)	२९६
उद्धति	१४५	उपावसर्पन्	२९४	ऊर्णाच्छ्वासी	३४४,
उपकरणवता जीवितम्	१९१, ३८०	उपासते (अमृतम्)	३६७,	(भवति)	३४७
उपवातम् (बुद्धेति)	४४३, ४४४	(सत्यम्)	४२९	उवच्यम्	११
उपजीवति	११५	उपासीत्	२९०, २९१,	ऊयुः (ब्रह्मचर्यम्)	३९६
उपजीवन्ति १११, (मात्रम्)	३४०		२९२, २९३		
उपसपता (अणिमानं		उपाप्ते	१४४, १४५	ऊ	
निगच्छति)	३४५	उपासुजन्	४०	ऊग्निसः	२२२
उपतिष्ठते	४११	उपास्ते	६७	ऊग्नेदः	१९५, २९१, ३८१
उपतिष्ठन्ते	१७७	उपैम्यहं भवन्तम्	४२४	ऊचः	२४
उप त्वाश्यानीति	१४७	उपोतिष्ठेत्	२६६	ऊचा	३७६
उपनिश्रयति	१०३	उपोदस्याम् (द्राग्यां		ऊचो यजुषि सामानि	
उपनिषत् (तस्य)	१५७, ४०२, ४०२	प्रवनाश्यां)	२६६	इत्यष्टावक्षराणि	४०८
उपनिषदः	१९५, २९१, ३८१	उपगतः (परिगृहीतम्)	४००	ऊच्छति	१०३
उपनिषद्भिः	२९४	उपशमेव सज्जाडिति	२८९	ऊत्तवः	१०, २६८
उपमान्त्रयाक्षके	४२३	उपशयम्	६२	ऊत्तायन्	२१२
उपमान्त्रयेत्	४४०	उपशयान् पाप्मन आनन्दाश्च		ऊत्ता	४०
उपमान्त्रियौ	४३८	पश्यति	३१६	ऊत्तमः	४०३

ऋषयः (सप्त)	१७७	एतत्सत्	१७९	एतावद्धि (एतावद्धीति)	१४७
ऋषिः (वामदेवः)	८७	एतत्सर्वम्	३९९	एतावद्धा इदं सर्वम्	१३१, (यदन्नम्) ४६
(एतत् पश्यन्) २१२, २१२		एतत्सर्वं प्राण एव	१२३	एतावन्तम्	२४
ऋषीणाम् ८७, (लोक)	१११	एतत्सर्वं मन एव	१२३	एतावन्नुद्देशति	१४७
ऋषेः (वचः)	४२३	एतत्स्थितम्	१७९	एतावान् वै कामः	११२
ए		एतदग्रमर्थं ध्रुवम्	३६८	एति (पुनरु)	३५५,
एकः (देवः)	२७५	एतद्ध स्म वै तत्पूर्वं विद्वांस		(ब्रह्मवित्) ३६४,	
एकता	१३१	प्रजां न कामयन्ते	३७०	(स्वर्गम्) २०९	
एकधा भूयस् (भूत्वा)	४०५	एतद् ब्रह्म	१९९	एते एतेनाख्यायन्ते (प्राणाः)	१३६
एकैवानुदृष्टव्यम्	३६८	एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा		एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय	
एकपदी	४११	अभिबदन्ति	२६७	तान्येवानुविनश्यति १९८, ३८२	
एकपाद (वा एतस्मादिति) २९०,		एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितस्-		एतेषु हीवं सर्वं वसु हितम्	२७४
२९१, २९२, २९३		तप्यते	४०५	एते हीवं सर्वमावदाना यन्ति	२७५
एकमेव व्रतं शरेत्	१३७	एतन्मयो वा अयमात्मा	१२३	एते हीवं सर्वं षट्	२७५
एकस् (भवन्ति)	६७	एतन्मर्त्यम्	१७९	एषमानः स्वगृहे	४४४
एकं शिर एकमेतदक्षरम्	४०२,	एतमु द्वैते न तरतः	३७०	एनः (जुहुराणम्)	४१२
४०२		एतमेव तदनमननं कुर्वन्तो		एनं प्रापितोऽधि	३७६
एकं सन्न व्यसवत्	१०३	मन्यन्ते	४१८	एनयोरेतत् प्रावरणम्	२९५
एकषि	२१५, ३८९	एतमेव प्रब्राजिनो लोक-		एतयोरेतदन्नम्	२९५
एकषे	४१२	मिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ३७०, ३७०		एनयोरेषा सुतिः	२९५
एकक्षफम्	६१	एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति ३७०		एभ्योऽङ्गैर्म्यः संप्रमुच्य	३४५
एकसममसि	४३६	एतं वै तमात्मानं विदित्वा		एवमेकैकः पुरुषो देवान्	
एकस्मिन्नेव पशावादीय-		मिक्षाशर्यं चरन्ति २४९		भुनक्ति ८८	
मानेजप्रिय भवति	८८	एतांहि	५५, ६६, ८७, ११२	एवमेवैतद्वाज्ञवल्क्यम्	२८०, २८१
एकहंसः	३२०	एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्गि		एवमेवैममात्मानमन्तकाले-	
एकाकी	५७, ६०, ११२	आकाश ओतश्च प्रोतश्च	२७१	सर्वं प्राणा अभि-	
एकादश खन्नाः	२७४	एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने		समायन्ति ३४७	
एकायनम्	१९६, ३८१	भवतः	३१६	एवमेवायमात्मेदं शरीरं	
एकोभवति	३४९, ३४९	एतस्य मनसो द्यौः शरीरम्	१२७	निहत्य आत्मानम्	
एकैकः (पुरुषः)	८८	एतस्य वा अक्षरस्य		उपसंहरति ३५२,	
एकैकम्	६७, ११३	प्रशसने सूर्याचन्द्रमसौ		(रूपं कुस्ते) ३५३	
एकैकं देवमेतस्यैव		विधृता तिष्ठतः	२६८	एवमेवायं पुरुष एताव्भौ-	
सा विसृष्टिः ६२		एतत्स्थितानन्दस्यान्यानि		अन्तो अनुसंचरति ३२६	
एकैकस्याः	२१६	भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ३४०		एवमेवायं पुरुषः प्रतियो-	
एकैकेन	६७	एताभ्यां हि ल्पाम्भ्यां		न्या ब्रवति प्राणायैव ३४५	
एतत् (विश्वम्)	४२३	ब्रह्माभवत्	१०७	एवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेना-	
एतत्त्रयं सदेकमयमात्मा	१४०	एतावदरे खल्वमृतत्वम्	३८३	त्मना सम्परिष्वक्तः ३३०	

एवमेवायं शारीर आत्मा- प्राज्ञेनात्मनान्वाख्यः ३४४	एष भूताधिपतिः ३७०	औषत् ५५
एवमेवेद शरीरं शेते ३६१	एष सर्वेश्वरः ३७०	औषधीः २३१
एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य २९९, ३२२	एष-सेतुविधरण एषा लोकानामसंभेदाय ३७०	क ४३४, ४४२,
एवं गर्भं दधामि ते असौ इति ४४४	एष हि वा अङ्गानां रसः ४७	(पृषदान्यस्य) ४४४
एवंविद् ५३, १३०, १३२, १३४, ३७६, ४१०, ४११	एषा वै भूतानां पृथिवी रसः ४३८	कं ह वा अस्मै भवति १३
एवंविद्वत्सर्वेषां भूतनामात्मा भवति १३४	एषाऽऽस्य पत्नी विराट् २९५	कःस्विदेषामनूचानतमः २१६
एवंविदम् ४६	एषाऽऽस्य परमा गतिः ३४०	कतम आत्मेति ३०५
एवंविदे १११	एषाऽऽस्य परमा संपद् ३४०	कति ग्रहाः कति अग्रहाः २२४
एवं ह वा पुनं स्वा अमि- संविधान्ति ४६	एषा ह्यन्तर्मायत्तैषा हि न १२३	कति देवाः २७३
एवं हैव विष्वक्समाना विष्वक्शो विनेषुः ४०	एषु होमे सर्वे देवा इति २७५	कत्येव देवाः २७३
एवं हैवविषं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्ते ३४६	एषोऽस्य परम आनन्दः ३४०	कथं सुमेध इति ४२३
एवं हैवविषं सर्वाणि भूतान्य- वन्ति १३४	एषोऽस्य परमो लोकः ३४०	कथं नु माऽऽत्मान एव- जनयित्वा संभवति ६१
एवं हैवविषे सर्वाणि भूतान्य- रिष्टमिच्छन्ति १११	एष्यन् (अध्वानस्य) २९४	कथं नो ब्रह्मिष्ठो भुवीत २१७
एवा ते गर्भं एजन्तु ४४४	एहि (आस्त्व) १९२	कथमशकत भवते जीवितुमिति ४१६, ४१७
एष उ एष बृहस्पतिः ४७	ऐषत् २४	कनीनका १७७
एष उ एष ब्रह्मणस्पतिः ४८	ऐति (पुनरु) ३२०	कनीयः २४
एष उ एष साम ४९	ऐम २३४	कनीयान् (नासाधुना) (नो) ३७६
एष उ वा उदगीषः ५०	ओ ४०९	कपिलः ४४२
एष उ होव सर्वे देवाः ६२	ओगीयः (बलस्य) ४०९	कबन्ध आर्षवणः २६१
एषणा २५०, (पुत्र-वित्त-लोक) ३७०	ओतम् प्रोतम् २७१	कस्य १३
एषणे ३७०	ओतम् २६६	कमस्मै भवति १३
एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः २६३, २६४, २६५	ओताः (प्रोताः) २५९	करिष्यामः (किं प्रजया) ३७०
एष त आत्मा ३७०	ओमिति ३९७	कर्णाविपिधाय ४०४
सर्वान्तरः २४५	ओमिति होवाच २७३, ४२१	कर्ता (स हि) ३१९, (सर्वस्य) २६६
एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य ३७६	ओषति ५५	कर्म (अकृतस्य) १०७,
एष पन्था ब्रह्मणा ह्यनुविष्टः ३६४	ओषधयः ११	(कुर्वीय) ११३, (कृते) २९९,
एष ब्रह्मलोकः सम्राट् ३४०, ३७६	ओषधी (असरत्) ४४०	(विद्याकर्मणा) १३८,
एष ब्रह्मलोकः सम्राट् ३४०, ३७६	ओषधीनां पुष्पाणि (रसः) ४३८	(तत्) ३५३
एष भूतपालः ३७०	ओ ४०९	कर्मणः (अन्तं प्राप्य) ३५५,
औषधः ४४४	औषधेन वा ४४२	कर्मणा १३०, (देवत्वस्य) ३४१,
औषधः ४४४	औषधम् ४३८	(पुष्पेन) ३५३, (सह) ३५५,
औषधः ४४४	औषधम् ४३४	(साधुना) ३६९,
औषधः ४४४	औषधम् ४३४	(न वर्धते) ३७६,
औषधः ४४४	औषधम् ४३४	(पापकेन) ३७६

कर्मणा पितृलोकः	१३०	कह्लोः कौषीतकेयः	२४९, २५०	किञ्च्योतिरयं पुरुषः	२९९
कर्मणास् १४०, (सर्वेषास्)	१९७, ३८२	काण्वीपुत्र	४४६	किञ्च्योतिरेवायं पुरुषः	३००
कर्मणाभास्मेत्येतदेवायुष्य	१४०	कात्यायनी	३८०	किनाटम्	२८५
कर्मणे (एति)	३५५	कात्यायनी पुत्रः	४४६	किदेवतः	२७९, २८१
कर्मदेवानास् (यानन्दः)	३४१	कात्यायन्या	१८९, ३८०	किमर्थमचारीः पशूनिच्छ-	
कर्मवामानि	६७	काऽनन्तता याज्ञवल्क्य	२९२	स्रण्वन्तानिति	२८९
कर्म हव तत्प्रवाच्यसतुः	२३१	काऽनन्तता याज्ञवल्क्य	२९३	किमिच्छन् कस्य कामाय	
कर्म हव तद्वचतुः	२३१	कानीयसाः	२८	शरीरमनुस्रण्वरेत्	३६५
कर्माणि	१३५	कापीपुत्रः	४४६	किमु तद् ब्रह्मावेत्	८६
कल्या (षोडश्या)	१२८	का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य	२९०	किं प्रजया करिष्यामः	३७०
कल्याः (पञ्चदशा)	१२८	का प्रियता याज्ञवल्क्य	२९१	किं ब्रह्म विद्वानिति	२७९
कल्याणं वदति	३७	कामः	१२३	कीटपतङ्गेभ्यः	४१८
कल्याणतर्मा (रूपम्)	४१२	काम एव यस्यायतनम्	२७७	कीटाः	४३२
कल्याणतरस् (रूपम्)	३५३	कामप्रयत्नम्	२९७	कीर्तिः (उपायन-)	४२४
कषयपः १७८, (नैद्युविः)	४४६	कामम्	५३,	कीर्तिम्	६७
कस्मिन्स्तदोतं च प्रोतं च	२६६	(न कंचन)	३२७	कुत एतदागात्	१५३
कस्मिन् अपानः प्रतिष्ठितः	२८२	काममयः (पुरुषः)	२७७, ३५३	कुमारः १५६, (प्रदुद्राव)	४२३
कस्मिन् उदानः प्रतिष्ठितः	२८३	(एवायं पुरुषः)	३५३	कुमाराऽहति	४२१
कस्मिन् प्राणः प्रतिष्ठितः	२८२	काममेनां यष्ट्या वा पाणिना-		कुमारस्यान्ते (वाचस्)	४२४
कस्मिन् व्यानः प्रतिष्ठितः	२८२	वा उपहृत्स्यातिक्कामेत्	४४०	कुमारहृदितः २१५, ३८९, ४३९	
कस्मिन्नु खल्वाकाश-		काममेनामवक्रीणीयात्	४४०	कुस्ते (कर्म) २९९, (रूपाणि) ३२१,	
ओतश्च प्रोतश्च	२६७	कामयते	११२	(रूपम्)	३५३
कस्मिन्नु खल्वाप ओतश्च-		कामयन्ते (न प्रजास्)	३७०	कुसञ्चालानां ब्राह्मणा	२१६, २७९
प्रोतश्च	२५९	कामयमानः (इति तु)	३५५	कुर्वीत (प्रज्ञास्)	३६९
कस्मिन्नुत्वं चाल्मा च		कामयेत	४३४	कुलम्	१३६
प्रतिष्ठिती स्थः	२८२	कामयेत मेति	४४०	कुलायस् (अवरस्)	३२०
कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिताः	२८०	कामाः (हृदि स्थिताः)	३६१	कुलायाद् (वह्निः)	३२७
कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठिताः	२८१	कामास् (पुरुषस्य)	४३४	कुश्रिः	४४७
कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठितः	२८०	कामाय (पत्युः)	२१९, २९२	कूर्चत्	२९४
कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानि	२७९	(कस्य)	३८०, ३६५	कूले (उमे)	३२६
कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितम्	२८१	कामा येऽयं हृदि स्थिताः	३६१	कुक्कलासस्य	१२८
कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठिता	२८१	कान्दिकेयीपुत्रः	४४६	कृतम् (स्मर)	४१२
कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठिता	२८०	कालम्	२४	कृताङ्कते (तपतः)	३७०
कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितम्	२८१	काल्यः	२६६	कृत्स्नः	३८२
कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठित-		काषायणः	३८९	कृत्स्नता	११३
मिति	२८१	का सत्यता याज्ञवल्क्य	२९२	कृपणः	२७१
कस्मिन्वापः प्रतिष्ठिताः	२८१	का स्वित्सा देवता		कृमिभ्यः	४१८
		यस्या मृत्युरन्नम्	२२९	कृष्णम्	१७७

केन अहोरात्रयो रासिमुच्यते	२१९	क्षत्राय स्वाहा	४३६	गहने (सन्देशे)	३६६
केन पूर्वपक्षापरपक्षयो-		क्षत्रियः	१०७	गान्धर्वम् (रूपम्)	३५३
रासिमतिमुच्यते	२२०	क्षत्रियम्	१०३	गायत्री (गयास्तित्रे)	४०९, ४११
केन मृत्योरासिमतिमुच्यते	२१८	क्षत्रियेण क्षत्रियः	१०७	गायत्री अघ्यात् प्रसिद्धा	४०९
केनाक्रमेण स्वर्गं लोकमा-		क्षीयते	१०७, १४४, १७७	गायत्रीमेव	
क्रमते	२२१	क्षीयन्ते	११५	सावित्रीमनुब्रूयात्	४१०
केषाः (सहस्वधा भिन्नः)	२९५, ३२८	क्षीरौदनं पाचयित्वा	४४२	गायत्रीविद्	४११
केषाः (वनस्पतीषु अपियन्ति)	२३१	क्षुद्रा (विस्फुलिङ्गाः)	१५७	गार्गि	२५९, २६०, २६६, २६७, २६८, २७१
केषोर्यः काप्यः	२१५, ३८९	क्षुरः	६६	गार्गी वाचकनदी	२५९, २६०
को नो वसिष्ठ इति	४१६	क्षुरस्य (धारा)	२४४	गार्ग्यः	१४१, १४३, ३८९
को त्वेनं जनयेत् पुनः	२८१			गार्ग्ययणः	३८९
कौण्डिन्यः	२१४, ३८९	खं ब्रह्म	३९०	गालवः	२१५, ३८९
कौत्सः	४४७	खलकुलाः	४३८	गावः	६१
कौरव्यायणीपुत्रः	३९०	खल्वाः	४३८	गीथा	५०
कौशिकः	२१४, ३८९			गीयते	५२
कौशिकायनिः	२१४, ३८९	ग		गुदाः	११
कौशिकीपुत्रः	४४६	गणः	१४६	गुहाय	२३४
क्रतुः	३५३	गणस्यः	१०५	गृहीतः (प्राणः)	१५४
क्रतो	४१२	गतिः (परमा)	३४०	गृहीता (वाक्)	१५४
क्रोधमयः	३५३	गन्धर्वगृहीता (दुहिता)	२३४, (भार्या) २६१	गृहेषु	२६१
क्रौञ्चिकीपुत्रः	४४६	गन्धर्वलोकेषु	२६०	गृह्णाति	१५४
कलीबा अग्रजायमाना	४१७	गन्धर्वाणि	१२	गृह्यते २८३, २९६ (न) ३७०, ३८३,	
कलोमानः	११	गन्धानाम् (सर्वेषाम्)	१९६, ३८१	गोअश्वानाम्	४२४
क्व अश्वमेधयाजिनो		गमयाश्चकार	४३	गो कामा एव वयं स्मः	२१७
गच्छन्ति	२४४	गमयित्वा (अविद्याम्)	३५२	गोधूमाः	४३८
क्व गमिष्यसि	२९४	गमिष्यामीति	२९४	गोपायति	२२३
क्व नु सोऽभूद्यो न इत्यमसकेति	४१	गमयन् (प्राणान्)	४०९	गोः	६१, (असौ) २४७
क्व पारिक्षिता अभवन्	२३४	गतीमिव पतति	३२८	गौतमः	२१५, ३८९, ३८९, ४२४
क्व वार्यं तदा		गदंभः	६१	गौतमभरद्वाजी	१७८
पुस्वो भवति	२३१	गदंभीः	६१	गौतमीपुत्रः	४४६
क्वैप तदामृत्	१५३	गदंभीतरा गदंभं इतरः	६१	गोपवनः	२१४, ३८९
क्षत्र एव तद्यथो दद्याति	१०३	गदंभं ते अश्विनी देवौ	४४३	ग्रहाय	१९४, ३८१
क्षत्रं तं परादात्	१९३, ३८१	गदंभं वेहि पृथुष्टुके	४४३	ग्रहाः	२२४
क्षत्रम्	१०३, १०६, ४०७	गदंभं वेहि सिनीवाली	४४३	ग्रामणीः	३४६
क्षत्रस्य कामाय	१९२, ३८१	गदंभी एव भवति	४४१	श्रावणम् (प्राञ्चम्)	४३९
क्षत्रस्य क्षत्रम्	१०६	गदंभेण सावरां सह	४४४	घ	
क्षत्रस्य योनिः	१०३	गदां सहस्रम्	२१६	घृतकौशिकः	२१५, ३८९
क्षत्राणि	१०३				

घृतम्	११७, ४४५	चक्षुषोऽन्तरः	२६५	जनकः १४१,	(वैदेहः) २१६,
घृतस्य (धारया)	४३४	चक्षुष्टः	३४९		२८९, २९४, २९७
घृते	४३८	चतुरौदुम्बरो भवति	४३८		३६१, ४११
घोषः (तस्यैष)	४०४	चतुष्पदः	२१२	जनकं वैदेहम्	२९७
घ्नन्ति	४३४	चतुष्पदी	४११	जनकाय आयस्थूणाय	४३८
घ्नन्तीषु (एनस्)	३२८	चन्द्रः ४५, १२८, (मघु)	२०६	जनको जनक इति	
घ्रातुः (घ्रातेः)	३३७	चन्द्रतारकादन्तरः	२६४	जना धावन्ति	१४१
घ्रातेः (घ्रातुः)	३३७	चन्द्रतारके तिष्ठन्	२६४	जनपदे	१५४
		चन्द्रस्य २३१, (प्राप्य)	४३२	जनम्	४३
		चन्द्रमसः	१३४	जनयते	११९
		चन्द्रमसस्य	४०४	जनयितवै	४४२
चक्षुः (देवस्य)	१०, ३९, ४५,	चन्द्रमसि (अस्तमिते)	३००	जनयित्वा	६१
(पश्यन्) ६७, १३५, १४०		चन्द्रमाः ४५, २७४, ४२७		जनाः	१४१,
(एकाग्रनस्य) १९६, ३८१		चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवति ३००		(अभिर्घासः) ३६५	
चक्षुः कस्मिन्		चन्द्रलोकेषु	२६०	जपति (वंशस्य)	४३७
प्रतिष्ठितमिति	२७९	चक्षे पुरुषः	१४४	जपेत्	५२, ४४०
चक्षुरङ्गाराः	४२८	चमसः (ऊर्ध्वबुध्नः)	१७७,	जमदग्निः	१७८
चक्षुरादित्यस्य (अप्येति)	२३१	(औदुम्बरः) ४३८		जयति (ति)	१३७, २२३, २३०
चक्षुरेव सन्नाडिति	२९२	चमसे	४३४	जयतीर्मात्लोकान्	४००
चक्षुरेवायत्तनम्	२९२	चरकाः	२३४	जय्यः	१३०
चक्षुर्मयः	३५३	चरति	४३९	जरया (अणिमानं निगच्छति)	३४५
चक्षुर्मानुषं विसृज्य	११३	चरन्ति (भिक्षाचर्यम्)	२५०, ३७०	जराम्	२४९
चक्षुर्लोकः	२७७	चरित्वा	३२०	जलायुक्त (तृण-)	३५२
चक्षुर्वै ग्रहः	२२८	चर्म (अधिषवणे)	४३९	जहाति १४६, २३०, २९१, २९२,	
चक्षुर्वै परमं ब्रह्म	२९२	चाक्षुषः (पुरुषः)	२०५, ३४८	२९२, २९३	
चक्षुर्वै प्रतिष्ठा	४१५	चाण्डालः (अचाण्डालः)	३३२	जागरितवेशः (एवास्यैषः)	३२१
चक्षुर्वै ब्रह्म	२९२	चूलाय भागवित्तये	४३८	जाग्रत् (पश्यति)	३२१,
चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युः	२१९			(भयं पश्यति) ३२८	
चक्षुर्वै सत्यम्	४०९	छन्दांसि	२४	जाग्रतः (रेतः)	४३९
चक्षुर्होचक्राम्	४१६	छन्नम्	१४०	जात एव न जायते	२८६
चक्षुषश्चक्षुः	३६७	छायाभयः (पुरुषः)	१४६, २७८	जातम् २४, (प्रतिरूपम्)	२८१
चक्षुषा वै पश्यन्तमाहुरद्वा-				जातरूपेण (प्राशयति)	४४५
क्षीदिति	२९२	ज		जातवेदः	४३४
चक्षुषा हि रूपाणि		जक्षत्	३२१	जातूकर्णः	२१५, ३८९
पश्यति २२८, २७९		जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन्	३२१	जाते	४४४
चक्षुषि (तिष्ठन्)	२६५	जगम्	४१८	जानकि आयस्थूणः	४३८
चक्षुषीति	२७९	जघनार्धः	११	जानपदान्	१५४
चक्षुषे स्वाहा	४३६	जघनेन (अग्निम्)	४३७	जानाति	२७२

जाबालायनः	३८९	ज्येष्ठाय (स्वाहा)	४३६	तत्रागमयंश्चत्राश्वमेधयाजिनोऽ-	
जायते	१२८	ज्योतिः ३६७ (= अमृतस्य)	५२,	भवत्	२४४
जायन्ती पुत्रः	४४६	(मनः) २७६, (चन्द्रमा	एव)	तत्रान्योऽन्यत् पश्येत्	३४०
जायमानः (अयं पुरुषः)	३१६		३००	(जिघ्रेत)	३४०
जाया (मि स्यात्)	११२	ज्योतिरसि	४३६	(रसयेत)	३४०
जायाम् (आर्तं व विन्देत्)	४४२	ज्योतिषा (स्नेहे)	३१६	(वदेत्)	३४०
जाया मे स्यादथ प्रजायेय	११२	ज्योती रूपमयमग्निः	१२७	(शृणुयात्)	३४०
जायायै कामाय	१९२, ३८०	ज्योतीरूपमसावादित्यः	१२७	(मन्वीत)	३४०
जायेरञ्छास्वा प्ररोहेयुः		ज्योतिरूपमसौ चन्द्रः	१२८	(स्पृशेत्)	३४०
पलाशानीति	४३८	ज्वलदसि	४३६	(विजानीयात्)	३४०
जारः	४४१	ज्वलध्याम्येवाहमिति		तत्सर्वमभवत्	८६
जारस्कारव आर्तभागः	२२४, २३१	(अग्निः)	१३७	तत्सवितुर्वरेण्यम्	४३७
जालकम्	२९५	त		तथर्षीणां	८७
जिघ्रति (कल्याणम्)	३९, २०१,	तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते-		तथा नस्त्वं गौतम मापराधाः	
	३३७, ३४९, ३८२	पूर्वप्रज्ञा च	३४९	तव च पितामहाः	४२५
जित इन्वसावसत्	४००	तं ह न मेने शाकल्यः	२८३	तथा नस्त्वं तात	
जितलोकानाम् (पितृणां)	३४१	तं ह सभ्राटेव पूर्वः पप्रच्छ	२९७	जानीथाः	४२४
जित्वा वैलिनिः	२९०	तच्छ्रेयोरूपमस्यसृजत क्षत्रम्	१०३	तथा मनुष्याणां	८७
जिनन्तीव (एनम्)	३२८	तं चेद्विध्यात्	४४१	तद्गमिनेव देवेषु ब्रह्माभवत्	
जिष्णुः	१४५	तं केन्मे न विवक्ष्यसि भूर्वा		ब्राह्मणो मनुष्येषु	१०७
जिह्वया हि रसान्		ते विपतिर्भ्यतीति	२८३	तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय	२१३
विजानीति	२२८	तं जातमभिव्याददात्	२४	तदात्मानमेवावेत्	८७
जिह्वा (एकायनम्)	१९६, ३८१	ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम्	६०	तदिदमप्येतर्हि य एवं-	
जिह्वावात् बाध्योगः	४४६	ततः सुष्ठिरभवत्	६२	वेदाहं ब्रह्मास्मीति	८७
जिह्वा वै ग्रहः	२२८	तत एकशर्फमजायत	६१	तदेकं सन्न व्यभवत्	१०३
जीयते	१३०	तत एवास्य अयं वीर्याय	५७	तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः	१०६
जीवतः	२८५	ततो गावोऽजायन्त	६१	तदेतत् त्रयं शिक्षेत्	३९७
जीवति	१३०	ततो नैकश्च वैव	४२३	तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य	
जीवितम्	१९१, ३८०	ततोऽन्यद्विमक्षम्	३३५, ३३८	यदयमाल्मा	६७
जुहुयात्	४४१	ततो भूय इव ते तमो अंशः		तदेतत्त्रेयः पुत्रास्त्रेयो-	
जुहुराणम् (एनः)	४१२	विचार्या (संभूत्या) रताः	३६५	वितात्	८४
जुहोति	१११, २७१, ४३४	ततो मनुष्या बजायन्त	६०	तदेतद्वत्तमुभयतः सत्येन	
जुह्वप	११८	ततोऽर्हनामाभवत्	५५	परिगृहीतम्	४००
जुह्वति	४२९	तत्केन किं जिघ्रेत	२०१, ३८३	तदेतद् ब्रह्म क्षत्रं विद् शुद्धः	१०७
जेता (ब्रह्मोद्यम्)	२६६, २७१	तत्क्रतुः (यथाकामः)	३५३	तदेतन्नम्यं यदयमाल्मा	१३०
जैवलि प्रवाहणम्	४२१	तत्प्राणैस्तत्रे	४०९	तदेव बहु मन्येध्वम् यद-	
ज्यायसाः	२८	तत्प्राणे प्रतिष्ठितम्	४०९	स्मात्तस्कारेण मुच्येध्वम्	२७१
ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वाना भवति	४१४			तदेव सकाः सह कर्मणैति	३५५

तदेवाकंस्याकंत्वम्	१३	तद्यदोदयन्ति तस्माद् उदा	तमसोऽन्तरः	२६४	
तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम्	२७	इति	२७४	तमसो मा ज्योतिर्गमय	५३
तद् गुह्यमेव नाम भवति	४४५	तद्यो यो देवानां प्रत्यवुच्यत्	८७	तमिन्द्र निर्वाहि	४४४
तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्हो-		स एव तदभवत्		तमुक्तामन्तं प्राणोऽनुत्कामति	३४९
पासतेऽमृतम्	३६७	तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा		तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा	
तद्वास्यान्ततः क्षीयत एव	१०७	अपहृतपाप्माऽमर्यं रूपम्	३३०	विविदिषन्ति	३७०
तद्देवं तद्दि		तद्वा अस्यैतदाप्तकाममोत्पकाम-		तमेतं नापुत्राय	
अव्याकृतमासीद्	६६	मकामं रूपं शोकान्तरम्	३३०	वाऽनन्तेवासिने वा	
तद्देतत् पथ्यन्द्वाषिवमिदेवः		नद्वा एतद्विदितं भीमांसितम्	१११	ब्रूयात्	४३८
प्रतिपेदे	८७	तद्विदः (तिष्ठमानस्य)	२८६	तमेतावन्तं कालमविभः	
तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यः	४०१	तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त		यावात्संवत्सरः	२४
तद्यथा तृणजलायुका****		आचामन्ति	४१८	तमेव धीरो विज्ञाया प्रहां	
उपसंहरति	३५२	तद्दे तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम्	४०९	कुर्वीत ब्राह्मणः	३६९
तद्यथाऽनः पुंसमाहित-		तद्दे तत्सत्ये प्रतिष्ठितम्	४०९	तमेव मन्य आत्मानं	
मुत्सर्जधामात्	३४४	तद्दे तदेतदेव तदास	४००	विद्याय् ब्रह्मामृतोऽमृतम्	३६७
तद्यथा पैशङ्कारी-रूपं तनुते	३५३	तद्दे देव मनो येनानन्देव		तयोरेष संस्तावः	२५५
तद्यथा प्रियया स्त्रिया		भवति अथो न शोचति	१३४	तरतः (एतेन)	३७०
संपरिष्वक्तः****नान्तरम्	३३०	तनुते (रूपम्)	३५३	तरति (एते) ३७०, (पाप्मा	
तद्यथा महामत्स्य उमे कूले		तन्तुना	१५७	नैनम्)	३७६
अनुसंचरति	३२६	तं ते गर्भं हवामहे	४४४	तर्पयन्तु (पुतः)	४३४
तद्यथा राजानमायान्तं		तं त्वोपनिषदं पुरुषं		तस्मात् क्षात्रात्परं नास्ति	१०३
प्रतिकल्पन्ते	३४६	पृच्छामि	२८३	तस्मात्तत्सर्वमभवत्	८७
तद्यथा राजानं प्रयियासन्तम्	३४७	तं देवाश्चक्रिरे धर्मम्	१३७	तस्मात् पुत्रो नाम	१३२
तद्यथाहिनित्वयनी बल्मीके		तन्न तथा	४०५	तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुः	१०६
मृता प्रत्यस्ता क्षयीत	३६१	तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत	६६	तस्मात्स्त्रियमथ उपासीत	४३९
तद्यदर्पा शर आसीत्तत्समहृत्य	२२	तं नायतं बोधयेत्	३२१	तस्माद्वगनावेव देवेषु	
तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यते ता		तन्मनोऽक्रुस्तात्मन्वी स्यामिति	१३	लोकमिच्छन्ते	१०७
दिशोऽभवत्	४५	तन्यतुः	२१०	तस्मादतिसृष्टिः	६२
तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स		तपति ४५, (नैनं पाप्मा)	३७६	तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं	
आदित्योऽभवत्	४५	तपसा ११५, (अनाशकेन)	३७०	वदेति	२८१
तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स		तपस्तप्यते	२७१	तस्मादपि प्रतिकल्पं जातमाहुः	२८१
चन्द्रमा अभवत्	४५	तप्तस्य	२२	तस्मादप्येतद्दि एकाकी	
तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेति	६२	तप्स्याम्यहमित्यादित्यः	१३७	कामयते	११२
तद्यदेतदिदमयोऽदोभय इति	३५३	तमः (प्रविशन्ति)	३६५	तस्मादयमाकाशः स्त्रियाः	
तद्यदगर्वास्तात्रे तस्माद्गायत्री		तमः (श्रुयः)	३६५	पूर्यत एव	६०
नाम	४०९	तम एव यस्यायतनम्	२७८	तस्मादात्स्विज्यं करिष्यन्	५१
तद्यद्वैत आसीत्		तमसा (अचैन)	३६५	तस्मादिदमर्धवृषलमिव	
संवत्सरोऽभवत्	२३	तमसि तिष्ठन्	२६४	स्व इति	६०

तस्मादेकाकी न रमते	६०	तस्यामर्थं निष्ठाय	४४०	तिर्यङ्घो ज्ञाति पुरुषस्य	
तस्मादेतदुभयमलोमक-		तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते	२९३	कामान्	४३४
मन्तरतः	६२	तस्मार्चत आपोऽजायन्त	१३	तिलमाषाः	४३८
तस्मादेवविच्छान्तो दान्त-		तस्या वेदिरुस्यः	४३९	तिलोदनं पाचयित्वा	४४२
उपरतस्तिरिक्तः		तस्याब्धित्वारः स्तनाः	४०३	तिष्ठतः	२६८
समाहितः	३७६	तस्यै द्वौ स्तनौ देवा		तिष्ठन्ति (अणिम्नः)	३२८
तस्मादेवविच्छोत्रियस्य		उपजीवन्ति	४०३	तिष्ठमानस्य (तद्विदः)	२८६
दारेण नोपहासमिच्छेत्	४४१	तस्यैव स्यात् पदवित्	३७६	तिष्ठासेत् (वात्येन)	२५०
तस्मादेषां तत्र प्रियं यदेतन्म-		तस्यैव घोषो भवति	४०४	तीरे	११७
नुष्या विद्युः	८८	तस्यो कृत्स्नता	११३	तीर्थो हि तदा सर्वाब्धो-	
तस्माद्धर्मस्तिरं नास्ति	१०६	तस्योपनिषदहमिति	४०२	काम् हृदयस्य भवति	३३२
तस्माद् ब्राह्मणः क्षत्रियमण-		तस्योपनिषदहरिति	४०२	तीर्थेन (इच्छासै)	४२४
स्तादुपास्ते राजसूये	१०३	तस्यो मे किमर्थं किं वासः	४१८	तुरः कावधेयः	४४७
तस्माच्चदनेनाश्रयति तेनैता-		तस्यो मे बलिं कुरुत	४१७	तुरीयं दर्शतं पदम्	४१०
स्तुप्यन्ति	४६	तां समभवत्	६०	तुरीयस् (पदम्)	४०८
तस्माच्चक्षुषि राजा परमसां		तां समेवाभवत्	६१	तुरीयाय	४.१
गच्छति	१०३	तां सुष्ट्वा ऋष उपास्ते	४३९	तुरीये दर्शते पदे (प्रतिष्ठिता)	४०९
तस्माद्दे सन्नराजि यां कां च		तांस्ते प्रत्याभिगच्छन्ति	३६५	तूष्णीम्	१४७
दिशं गच्छति नैवास्या		ता आपः सत्यमसृजन्त	४००	तुण्जलायुका	३५२
अन्तं गच्छति	२९२	ता इमा दिशः परेण मृत्यु-		तुण्जस्य (अन्तः)	३५२
तस्मान्न जनमियाभ्रान्त-		मतिक्रान्ताः	४५	तुणादः (अतुणादः)	११७
मियात्	४३	तानि अस्यैतानि कर्म-		तुणोदकम् (पशुभ्यः)	१११
तस्मात्लोकात्सुनरैरिति	३५५	नामान्येव	६७-	तुसाः (तपयन्तु)	४३४
तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः	४०४	तां स्वा धृतस्य धारया	४३४	तुप्यन्ति	४६
तस्मै तत्र स विजिहीते	४०४	तापसः (अतापसः)	३३२	ते अर्चिरभिसंभवन्ति	४२९
तस्य लोकः स उ लोक एव	३६६	ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति	४२३	ते कीटाः पतङ्गा यदिवं	
तस्य वै वागिति प्रतिष्ठा	५२	ता मे ब्रुहि	४२४	दन्तशकम्	५३२
तस्य वै स्वर एव सुवर्णम्	५२	तावान्योज्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ	४०१	ते बन्धं प्राप्यार्षं भवन्ति	४३२
तस्य वै स्वर एव स्वस्	५१	तावानन्तरेणाकाशः	२४४	तेजः (समूह)	४१२
तस्य ह मूर्धा विपपात	२८३	तावानयमग्निः	१२७	तेज एव	३६१
तस्य ह्रैतस्य हृदयार्धं		तावानसावादित्यः	१२७	तेजस्विनी	१४५
प्रद्योतते	३४९	तावानसौ चन्द्रः	१२८	तेजस्वी	१४५
तस्याः प्राण ऋषभः	४०३	तावेहि संरभावहै	४४३	तेजोमयः (पुरुषः)	२०३, २०४, २०६, २५३
तस्या अग्निरेव मुखं	४११	ति-इत्येकमक्षरम्	४००	तेजो मात्रा (समम्याददानः)	३४८
तस्या एष पतिस्तस्मादु		तिरङ्घी	४३४	तेजोरसः	२२
बृहस्पतिः	४७	तिरोज्जानि	६१	ते धूममभिसंभवन्ति	४३२
तस्या एष पतिस्तस्मादु		तिरोहितम्	५३	तेन धीरा अपि यन्ति ब्रह्मविदः	३६३
ब्रह्मणस्पतिः	४८	तिर्यङ्घ	४३४		

तेन प्रबोतेनैव आत्मा	त्रयो लोका एत एव	१२५	दक्षिणा (आदित्य एति)	४३२	
निष्कामति	३४९	त्रयो वाव लोका	१३०	दक्षिणा दिक् (दक्षिणे प्राणाः)	२९६
तेन ह वाव तत्कुलमाचक्षते	१३६	त्रयो वेदा एत एव	१२६	दक्षिणायां दिशि	२८०
ते निश्चिन्त्यर्द्धं पुराण-		त्रायते द्वैन प्राणाक्षणितोः	४०७	दक्षिणायामिति	२८०
मग्रचम्	३६७	त्रिः (अभ्युक्षति)	४४३	दक्षिणे (अक्षन्)	२९४,
तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत्		त्रिः (अनुमाष्टि)	४४३	(प्राणाः) २९६	
तैजसश्च	३६४	त्रिपदी	४११	दत्त-इति	३९७
तेनैनामस्यसृजत्	४३९	त्रिरात्रान्ते	४४२	ददति (अस्मै)	३९९
ते पृथिवी प्राप्यान् भवन्ति	४३२	त्रीन् तेदाननुब्रवीत	४४२	ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति	२६८
तेभ्योऽर्द्धं भागधेयं जुहोमि	४३४	त्रैधा	२२	द द द-इति	३९७
ते मा तृप्ताः सर्वैः कामे-		त्रैवणिः	२१५, ३८९	ददाति (अशनम्)	१११
स्तर्यन्तु	४०४	अक्षरम् (हृदयम्)	३९९,	ददामि	२९१
ते यदाऽस्मान्छरीराबु-		(स-सि-यम् इति)	४००	ददृश इव ह्येष	४०८
क्लामन्ति	२७४	अग्रम्	४४२	ददी (वरम्)	२९७
ते वै माऽभिसंविषात	४६	त्वं यशः	१३१	दद्यात्	४४०
तेषां न पुनरावृत्तिः	४२९	त्वं लोकः	१३१	दधनि	४३८
तेषामेष सत्यम्	१५७, १८३	त्वक्	२८४	दधि	४४५
ते ह पुनैषणायाश्च		त्वगेकायनम्	१९६, ३८१	दधीवे (आयवर्णाया)	२१२
वितैषणायाश्च	३७०	त्वग्वै ग्रहः	२२९	दधीतेति	४४१
ते हेमे प्राणा अर्द्धयसे		त्वचः	२८५	दधुषुः २१७, (ते ब्राह्मणाः)	२८४
विवदमानाः	४१६	त्वचा हि स्पर्शान् वेदयेत्	२२९	दध्यक्ष आर्यवणः	२१०, २१२,
तैजसः (पुरुषः)	२०६, ३६४	त्वचि तिष्ठन्	२६५	२१५, ३८९	
तौ चेन्मे वक्ष्यति, न वै		त्वचांजतरः	२६५	दध्योदनं पाचयित्वा	४४२
कश्चिद् ब्रह्मर्षिं जेता	२६६	त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य		दध्निरे	१३६
तौ ह यद्वचतुः कर्म हैव		ब्रह्मिष्ठोऽसि	२१७	दध्ने	१३५, १३७
तद्वचतुः	२३१	त्वं ब्रह्मा	१३१	दन्धशूबम्	४३२
त्यत् (ब्रह्म)	२७५	त्वष्टा	४४३	दभम्	३९७
त्यम्	१७९	त्वष्टा रूपाणि पिषतु	४४३	दयध्वमिति	३९७
त्यस्य	५०	त्वां स्विदिमे ब्राह्मणा अङ्गा-		दयाम्	३९७
त्यस्य ह्येष रसः	१८०	रावसयणमक्रता ३ इति	२७९	दवीम् (पितरः)	२६८
त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म	१३८	त्वाष्ट्रम्	२१२	दशतम् (पदम्)	४०८
त्रयः (देवाः)	२७४			दशतं पदमिति ददृश इव	
त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च		द		ह्येषः	४०८
त्री च सहस्रा	२७३	द (इति अक्षरम्)	३९६	दर्शताय	४११
त्रयस्त्रिंशत् (देवाः)	२७४	द (एकाक्षरम्)	३९९	दर्शनेन (आत्मनः)	१९३
त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति	२७४	दंसः	२१०	दर्शपूर्णमासां	११७
त्रया ह प्राणापत्याः	३९६	दक्षिणम् (कर्णम्)	४४५	दश श्राम्याणि धान्यानि	
त्रयो विद्या	४०८, ४१०	दक्षिणा	२३	भवन्ति	४३८

दशमे मासि सूतये	४४४	दुर्गे (प्रतितिष्ठति)	४१५	देवाः पितरो मनुष्या	
दशमे पुच्छे प्राणाः	२७४	दुर्मिषज्यम् (अस्मे भवति)	३२१	एत एव	१२६
दशौ	२१२	दुहिता	२३४,	देवाः पुष्प जुह्वति	४२९
दातुः (परायणम्)	२८६	(मे पण्डिता जायेत)	४४२	देवाः अन्ना जुह्वति	४२५
दानम्	३९७	दूरं ह्यस्या मृत्युः	४२	देवाः सोम राजान जुह्वति	४२७
दानेन	३७०	दूरम्	४२	देवा अन्नं जुह्वति	४२८
दान्तः (उपरतः)	३७६	दूर्नाम्	४२	देवान्	१२, (भुनक्ति) ८८
दाम-	१७५	दुग्धबालाकिः	१४१	देवाना लोकः	१११
दाम्यत इति	३९७	दुष्टये	४१२	देवानां कामाय	१९२, ३८१
दाम्यत दत्त दयध्वमिति	३९७	दुष्टे (आत्मनि)	३८१	देवानास् (यो यः)	८७
दारुणि	२८५	दुष्टेः (ब्रह्मरम्) २४७, (ब्रह्मः) ३३५		देवा रेतो-जुह्वति	४२८
दारेण	४४१	दुष्टा (पुष्पं च पापं च)	३४३	देवाय सावित्रे सत्यप्रसवाय	
दासीनाम्	४२४	दुष्टैव पुष्पं च पापं च	३२२	स्थाहा	४४३
दास्याय	३७६	देवः (कुस्ते)	३२१, ३२८	देवा वृष्टि जुह्वति	४२७
दिक्षु तिष्ठन्	२६४	देवजातानि	१०५	देवाश्च न	८७
दिक्षु पुरुषः	१४६	देवता (सत्)	२७, ४०,	देवो मूर्त्वा देवानप्येति	२९१,
दिग्बिह्वलम्	४४०	(मनः)	२२३		२९२, २९३
दिगम्योन्तरः	२६४	देवताः (तिस्रः)	४२, १३७	देवः प्राणः	१३४
दिदृक्षन्ते	५१	देवताभ्यः	२७	देवस् (रूपस्)	३५३
दिवः	१३४	देवताम्	८८	देव मनः	१३४
दिवि तिष्ठन्	२६४	देवतायाः	१२८	देवाः प्राणाः	१३२
दिवोऽन्तरः	२६४	देवते (अन्न, प्राण)	४०५	देवी वाक्	१३३
दिशः	१०, ४५,	देवत्रा	१०३	देवी वागनुवर्ति स्तनयितुः	३९७
(मघ)	२०५, २३१	देवत्वम् (कर्मणा)	३४१	देवेषु वै तद्वरेषु	४२४
दिश इति होवाच	२७७	देवम् (आत्मानम्)	३६७	बाबापृथिव्यो (विद्युते)	२६८
दिश एव सन्नाद्	२९२	देव्यानस्य (पथः)	४२३	सुलोकम्	२२४
दिशामन्तः	४३	देवरथाह्वयानि	२४४	द्यौः	१०, २३, १२७, १७७,
दिशामेकपुण्डरीकमसि	४३७	देवलोकः	१३०-	(वसु)	२७४,
दिशोऽङ्गारा	४२५	देवलोकम्	२२३	(देवः)	२७५
दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा	२७९	देवलोकादादित्यम्	४२९	क्षौरहं पृथिवीत्वस्	४४३
दिशो वै सन्नाद् श्रोत्रम्	२९२	देवलोकेषु	२६०	क्षौरिल्लेण गर्भिणी	४४४
दीक्षायामिति	२८१	देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठः	१३०	क्षयाम्यहमिति चक्षुः	१३५
दीप्यत इव हि देवलोकः	२२३	देववित्	२६१	क्षविणस्	४४०
दीप्यते	४४	देवाः	२८, ४०, (सर्वे) १५७,	क्षब्धः (आत्मा)	१९३, ३८१
दुःखस् (अपियन्ति)	३६६		२०८, (अष्टौ) २८३,	क्षया (एकः)	३१०
दुन्दुभेः (रवम्)	४०४		(परोक्षप्रिया) २९४,	क्षयास् (दुष्टे)	२४७
दुन्दुभेः (हृत्पमानस्य)	१९४, ३८१		(अदेवाः) ३३२, ३६७,	क्षुः (दुष्टे)	३३५
दुन्दुभ्याघातस्य (शब्दः)	१९४, ३८१		(प्राजापत्याः) ३९६	क्षु	२७१

द्वयाः	२८	धर्मात् परं नास्ति	१०६	न चेदवेदिर्महती विनष्टिः	३६६
द्वया ह प्राजापत्याः	२८	धाता	४४३	न जिघ्रतीत्याहुः	३४९
द्वानिघतम्	२४४	धाता गर्भं दधातु ते	४४३	न तत्र रथा न रथयोगा	
द्वादश वै भासाः		धानास्ते इव वै वृक्षः	२८५	न पन्थानो भवन्ति	३१९
संवत्सरस्यैत आदित्याः	२७५	धान्यानि (ग्राम्याणि)	४३८	न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः	
द्वादशादित्याः	२७४	धारया (वृत्तस्य)	४३४	स्रवन्त्यो भवन्ति	३१९
द्वादशाहम्	४३४	धारा (धुरस्य)	२४४	न तत्रानन्दा मुदः	
द्वाससतिः सहस्राणि	१५६	धार्मः पुखः	२०६	प्रमुदो भवन्ति	३१९
द्वितीयः	१४६	धावति (अन्ताय)	३२७	न तथा विद्यात्	११८
द्वितीय आत्मा	२३	धावन्ति	१४१	न तदश्नाति कश्चन	२६७
द्वितीयम्	३३५	धित्वा	२४४	न तदश्नाति किंचन	२६७
द्वितीयवान्	१४६	धिया धिया	११९	न तं पश्यति कश्चन	३२१
द्वितीयाद्वै भयं भवति	५७	धीः	१२३	न तस्य प्राणा ललामन्ति	३५५
द्वितीयो म आत्मा जायतेति	२३	धीरः (प्रज्ञां कुर्वीत)	३६९	न तु तद् द्वितीयमस्ति	
द्वितीयो वै सपलः	१२७	धीराः (अपियन्ति)	३६३	ततोऽप्यद्विमक्तम्	३३७, ३३८
द्विपवः	२१२	धूमः	४२५	न दृष्टेष्टारं पश्येः	२४७
द्विपदी	४११	धूमाः	१९५, ३८१	न नावेतत्सजने	२३१
द्विषतः (सप्त)	१७५	धूमाद्वात्रिम्	४३२	न पश्यतीत्याहुः	३४९
द्विषत्	४०	धूमो धूमः	४२८	न पुनरामवेत्	२८५
द्वेषा	६०	वृत्ति	१२३	न प्रेत्य संज्ञास्तीति	१९८, ३८२
द्वे प्रलिष्टे द्वे एते अक्षरे	४०२, ४०२	धेनुम्	४०३	न बाह्यं किंचन वेद	
द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे	१७९	ध्यायमानस्य (बाह्यस्य)	३८१	नान्तरम्	३३०
द्वे सूती अक्षुण्वं पितृणा-		ध्यायतोव लेलायतीव	३०५	नमः	११
महं देवानाम्	४२३	ध्रियते (संलयायैव)	३२७	नभ्यम्	१३०
द्वैतमिव	२०१, ३८२	ध्रुवः	३६८, (आत्मा) ३६८	न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः	२४७
द्वौ (वैवौ)	२७३	ध्रुवम्	३६८, (अप्रमयम्) ३६८	न मनुत इत्याहुः	३४९
द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे	४०२, ४०२	ध्रुवा	१२८	नमस्कारेण	२७१
द्वौ वेदावनुब्रवीत	४४२	ध्रुवायां दिशि	२८१	नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य	२६७, २९४
		ध्रुवैवात्य बोधवी कला	१२८	न मेऽजवीत्	२९०, २९१, २९२, २९३
ध		न		नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मः	२१७
धनुः	२६६	न		न रसयतीत्याहुः	३४९
धर्मं वदतीति	१०६	न हास्य कर्म क्षीयते	१०७	नरा	२१०
धर्मं वा वदन्तं (आहुः)		नक्षत्रलोकेषु	२६०	न रिष्यति	२८३, २९६, ३७०, ३८३
सत्यं वदतीति	१०६	नक्षत्राणि ११, (वसु)	२७४	न लिप्यते कर्मणा पापकेन	३७६
धर्मः	१०६, (मघु) २०६	नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः	४२७	नवतरः	२८५
धर्मम्	१०६, १३७	नक्षत्रेण (पुसा)	४३४	नवतरम् (रूपम्)	३५३
धर्ममयः	३५३	नक्षाग्नेभ्यः	६६		
धर्मा (अनुच्छित्ति)	३८२	न गर्भं दधीतेति	४४१		

न वदतीत्याहुः	३४९	न हि स्पष्टः स्पृष्टोविपरि-	नित्यः (महिमा)	३७६
न वर्धते कर्मणा		लोपो विद्यते***	निदिध्यासस्य (व्याचक्षा-	
नो कनीयात्	३७६	न ह्येन तद्गमाभ्या एकाचन	णस्य) १९२, ३८०	
न वा अरेज्ज्ञं मोहं		पदं प्रति	निदिध्यासितव्यः	
ब्रवीमि	२००, ३८२	न हेनालं भार्येभ्यो भवति	(आत्मा) १९३, ३८१	
न विज्ञानातीत्याहुः	३४९	न हेनालोक्यताया आद्यास्ति	निधनमसि	४३६
न विज्ञातेविज्ञातारं		न हेनास्मै स कामः समुच्यते	निपद्यते	४३४
विज्ञानीथाः	२४७	न ह्येतस्मादिति नेत्यन्य-	निपुणाति (पितृभ्यः)	१११
न वै जातु युष्माकमिमं		त्परमस्ति	निमृज्यात्	४४०
कश्चिद् ब्रह्मोद्यं जेता	२७१	नाकः (मौद्गल्यः)	निमेषाः	२६८
न वै शक्यामस्तवद्वृते		नागेन	निम्लोचन्	११
जीवितुम्	४१७	नाडी (ऊष्वा)	निरवर्तत्	२२
न शृणोतीत्याहुः	३४९	नाड्यः १५६, (हिताः) २९५,	निरिन्द्रियः	४४१
न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः	२४७	(हिता नाम) ३२८	निरिन्द्रियाः	४३९
न स वेद	८८	नानलं प्रतिगृहीतम्	निर्माय (स्वयं)	३१६
न स्पृष्टातीत्याहुः	३४९	नाना (नेह) ३६८, (इव) ३६८	निर्मितः (हृदयात्)	२८१
न ह्यपुरा ततः संवत्सर आस	२३	नानुव्यायाद् बहुच्छब्दात्	नित्यंयनी	३६१
न ह्यवा अस्यानलं जगध		नान्यदतोऽस्ति द्रष्टु	निर्विद्य (पाण्डित्यं)	२५०
भवति	४१८	नान्यदतोऽस्ति मन्तु	निविदा	२७३
न ह्यवै देवात् पापं गच्छति	१३४	नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्	निविदि (उच्यन्ते)	२७३
न ह्यास्य कर्म क्षीयते	१०७	नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा	निश्चितस्य	१९५, ३८१
न ह्यास्य प्रियं प्रमायुकं		नान्योऽतोऽस्ति मन्ता	निश्चितानि	१९५, ३८१
भवति	८४	नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता	निषकम् (मनः)	३५५
न हि द्वातुद्वातेविपरिलोपो		नान्योऽतोऽस्ति श्रोता	निषिद्धेन्	४३७, ४३८
विद्यतेऽविनाशित्वात्	३३७	नान्यदतोऽस्ति श्रोतु	निष्कामः	३५५
न हि द्रष्टुदृष्टेविपरिलोपो-		नामः	निष्कामाति (आत्मा)	३४९
विद्यते***	३३५	(एनं न ब्रह्माति) २३०	निष्ठाया (अर्थस्य)	४४०, ४४३
न हि पश्यते	४११	नामधेयम् (सत्यस्य सत्यस्य)	निहत्य (शरीरस्य)	३५२
न हि मन्तुमतेविपरिलोपो		नाममिः	निहितम्	१७७
विद्यते***	३३८	नामरूपाभ्याम्	नीलम्	३६४
न हि रसयितुं रसयतेविप-		नाम्ना वागित्येतदेवामुक्त्यम्	नीलस्य (लोहितस्य)	३२८
रिलोपो विद्यते***	३३७	नाम्नाम्	नेच्छंश्च नातो भूयो विन्देत्	११२
न हि वक्तुर्वक्तेविपरिलोपो-		नावम्	नेति नेति	१८३,
विद्यते***	३३७	नासिके (एकाग्रस्य)	(आत्मा) २८३, ३७०, ३८३	
न हि विज्ञातुर्विज्ञातेविप-		नाहं तद्भगवन् वेद	नेति हेनोवाच	४२२
रिलोपो विद्यते***	३३८	नाहमत एकचन वेदेति	नेति होवाच	४२२
न हि श्रोतुं श्रुतेविपरि-		निगच्छति (अणिमानस्य)	नेन्या पाप्मा मृत्युरानुवत्	१३७
लोपो विद्यते***	३३८	निचिक्युः (ब्रह्म)	नेह नानास्ति किंचन	३६८

नैतावता विदितं भवति	१४७	पतिः (देवानाम्)	४६, ४७, ४८	परिवर्तित	१५५
नैनं वाग्जहाति	२९१	पत्नी	६०, २९५	परिसमुद्वा	४३४
नैनं श्रोत्रं जहाति	२९२	पत्युः कामाय	१२२, ३८०	परिस्तीर्य	४३४
नैनं हृदयं जहाति	२९३	पत्रम् (मक्षिकायाः)	२४४	परोक्षप्रिया इव हि देवाः	२९४
नैनं कृताकृते तपतः	३७०	पथः (देवानस्य)	४२३	परोक्षेणैव	२९४
नैनं चक्षुर्जहाति	२९२	पदनीयम्	६७	परोरजसे (पदाय)	४११
नैनं पाप्मा तपति	३७६	पदम् (गायत्र्यै)	४०७,	परोरजा इति सर्वम् ...	४०८
नैनं पाप्मा तरति	३७६	वेद ४०८ (प्रथम)	४१०,	परोरजा य एष तपति	४०८, ४१०
नैनं प्राणो जहाति	२९२	(द्वितीय)	४१०,	परो लोकः (संदृब्धः)	२६१, २६२,
नैनं मनो जहाति	२९३	(तृतीय)	४१०		२६२
नैनां वृषलो न वृषली		पदवित्	३७६	पर्णानि	२८४
उपहृत्यात्	४४२	पदेनायुर्विन्देत्	६७	पर्जन्य	१०३, १७७
नैनेन किंचनानावृतम्	२१२	पन्थाः (एषः) ३६४, (अणुः) ३६३		पर्जन्यो वा अग्निर्गतिम	४२७
(असंवृत्तम्)	२१२	पन्थाः सौमरः	२१५, ३८९	पर्यवेति	४३२
नैनं बिम्बांसममूर्तं हिनस्ति	४००	पन्थानः	३१९	पर्यव्रजाम	२३४
नैव केनचनाप्यस्	४१०	परच्छ्र (पूर्वम्)	२९७	पर्यावर्तते (पराद्)	३४८
नैवेह किंचनाग्र आसीत्	१३	पयः	११७	पर्वताः	११
नो एवासाधुना कनीयात्	३६९	पयसा जुहुत	११८	पर्वतेभ्यः (धेतेभ्यः)	२६८
न्येति (अणिमानस)	३४९,	परः (लोकः)	२६१, २६२	पर्वाणि	१०
(संमोहमिव)	३४८	परमतां (गच्छति)	१०३	पर्वाव	१०
न्येतीति (तत्र)	३०१	परमं तपः	४०५	पलाशानि (प्ररोहेयुः)	४३७
न्येत्य (अबल्यम्)	३४८	परमां वत काष्ठास्	४४५	पल्ययते	३०१
प		परमेष्ठिनः	२१५	पवते	४५
पक्षी	२१२	परमेष्ठी	३८९	पवमानानास्	५२
पक्षी (संहृत्य)	३२७	परलोकस्थानम्	३१६	पशव इति	२७५
पच्यते (अन्नम्)	४०४	पराः परावतो वसन्ति	४२९	पशुभिः	१४५
पक्षजनाः (पक्ष)	३६७	पराद् (पर्यावर्तते)	३४८	पशुम्यः	११५
पक्षदक्ष कलाः	१२८	परायणम्	२७६,	पशूत्	२५, (इच्छन्) २८९
पक्ष मा प्रवनात् राजन्य-		(सर्वस्यात्मनः) २७७, २७८,		पशूनां कामाय	३८१
बन्धुरप्राप्सीत्	४२३	(रातिः) २८६		पशूनां (लोकः)	१११
पक्षालानास् (परिषदश्)	४२१	परावतः (परा वसन्ति)	४२९	पश्चात्	१२
पद्मीशशङ्कून्	४१७	परिगृहीतम् (उभयतः)	४००	पश्यति (कल्याणम्)	३९, २०१,
पण्डितः	४४२	परिचार्यमाणम्	४२१		२७९, (भयम्) ३२८,
पण्डिता (दुहिता)	४४२	परिण्यविशन्त	४६		(न कश्चन स्वप्नम्) ३२३,
पतङ्गाः	४३२	परिदानस्य	४२४		(न) ३४९,
पतञ्जलस्य काप्यस्य	२३४,	परिमोषिणः	२८३		(आत्मन्येवात्मानम्) ३७६
(गृहेषु)	२६१	परिलिप्य	४३४	पश्यन् (भयानि)	३२१,
पतति (गतमिव)	३२८	परिवर्तते	३६७		(वै तत्) ३३५

पथ्यन्तः (चक्षुषा)	४१६, ४१७	पाप्मनः	४०, ५५, ११६,	पुसे पुत्राय वित्तये	४४३
पथ्यन्ति (आरामस्)	३२१		(विजहाति) ३१६	पुच्छस्	२३
पथ्यामि	४१२		(पथ्यति) ३१६	पुण्डरीक (एक)	४३७
पथ्येः (दृष्टारम्)	२४७	पाप्मना	३७, ४०	पुण्डरीकम्	१८२
पथ्येद् (विभक्तम्)	३३५	पाप्मभिः	४०, (संसृज्यते) ३१६	पुण्यः (पुण्येन कर्मणा)	३५३
पाङ्क्तः पथुः	११३	पाप्मा	३७, (नैनं) ३७६	पुण्यकृत्	३६४
पाङ्क्तः पुष्यः	११३	पाप्मानस् (मृत्युम्)	४३, ४४	पुण्यं कर्म	१०७
पाङ्क्तम्	११३		(हन्ति-जहाति) ४०२, ४०२	पुण्यम्	३२५, (पापं च) ३४३
पाङ्क्तमिदं सर्वं		पायितस्	२९१, ३८१	पुण्यमेवामुं गच्छति	१३४
यदिदं किञ्च	११३	पायुः (एकायनस्)	१९७	पुण्याहे	४३४
पाङ्क्तो यज्ञः	११३	पाराशरीपुत्रः	४४६	पुण्येन (अनन्वागतस्)	३३२
पाचयित्वा (क्षीरौदनस्)	४४२	पाराशर्यः	२१५, ३८९	पुण्येन (कर्मणा)	३५३
पाजस्यस्	१०	पाराशर्यायिणः	२१५, ३८९, ३८९	पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा	
पाणिः (त्व)	३०१	पार्थे	१०, २३	भवति	२३१
पाणिना (उपहृत्य)	४४०	पिङ्गलः	४४२	पुत्रः १३१, (ब्राह्मणस्य)	४४५
पाणिना पेषस्	१४८	पिङ्गलस्	३६४	पुत्रपशूस्त आददे-अर्तो-इति	४४१
पाणिना मा प्रातुद्	४०५	पिण्ड	२९५	पुत्रस्	१३१
पाणा प्रक्षाल्य	४३७	पिङ्गलस्य (लोहितस्य)	३२८	पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः	१३२
पाणौ	१४८	पितरः	१२६	पुत्रमर्षः (पुरुषः)	२७८
पाण्डवासाः	१४४, १४८	पितरस् (आजगाम)	४२३	पुत्राणां कामाय	१९२, ३८१
पाण्डित्यस्	२५०,	पितरि (प्रजापती)	३२६	पुत्रेणैव जग्यः	१३०
(निर्विद्य)	२५०	पिता ११५, (अपिता भवति)	३३२	पुत्रेषणा	३७०
पाण्ड्वाविकस्	१८२	पितामहाः (तव च)	४२५	पुत्रेषणायाः	२५०, ३७०
पात्रेण (हिरण्ययेन)	४१२	पितामाता प्रजेत एव	१२६	पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो	
पावाः (पञ्चदश)	२१६	पिता मे अमन्यत २९१, २९२, २९३		जायेत	४४२
पादौ १९७, (एकायनस्)	३८२	पितृनाम् २९०, २९१, २९२, २९३		पुत्रो मे यण्डित जायेत	४४२
पानैः (प्रतिकल्पन्ते)	३४६	पितृयाणस्य (प्रतिपदस्)	४२३	पुत्रो मे शुक्लो जायेत	४४२
पापः (पापकारी)	३५३	पितृलोकः	१३०	पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो	
पापः (पापेन कर्मणा)	३५३	पितृलोकस्	२२३	जायेत	४४२
पापः (पापेन कर्मणा भवति)	२३१	पितृलोकान्धस्	४३२	पुनरग्निधिष्यया यथास्थानं	
पापकारी पापो भवति	३५३	पितृणास् (लोकः)	१११,	कल्पन्तास्	४४७
पापकेन (कर्मणा)	३७६	(आनन्दः) ३४१, ४२३		पुनरावृत्तिः	४२९
पापस् (द्वष्टा)	३२२, ३४३,	पितृयस् (रूपस्)	३५३	पुनरैति	३५५
(अकरवस्)	३७०	पिपासा	२७९	पुनसमैतिवन्त्रियस्	४४०
पापीयः (शरीरस्)	४१६	पिपीलिकाभ्यः ६१, (बा) १११		पुनर्मृत्युस्	११८
पापीयान्	१०३	पिबेद् (न)	४४२	पुनस्तेजः पुनमगः	४४०
पापेन (अनन्वागतस्)	३३२,	पिष्टान्	४३८	पुनः	२१२
(कर्मणा)	३५३	पुसा (नसत्रेण)	४३४	पुन एता	४६

पुस्तकः	१२	पुष्करिणः	३१९	पौतिमाष्यः	२१४, ३८९
पुरा कालात्	१४६	पुष्पाणां फलानि (रसः)	४३८	पौत्कसः (अपौत्कसः)	३३२
पुराणः (पन्थाः)	३६३	पुष्यति	१०६	प्रक्षाल्य (पाणी)	४४३
पुराणम्	१९५, २९१, ३८१, (ब्रह्म) ३६७	पूतः	४११	प्रजया	१४१,
पुरिषयः	२१२	पूर्यति वा अन्नमृते प्राणात्	४०५	(किं करिष्यामः) ३७०	
पुरीतति	१५६	पूष्यः (विजानीयात्)	३६५	प्रजया च पशुभिः स्वाहा	४४४
पुरुषः	२१३	पूर्णम्	१४१	प्रजा	१२६, १४५
पूष्यः (अमानवः)	५५, १३०, १४३, १४६, १४७, २१२, २३०, (अमृषा) २८४, (हृद्यन्तज्योतिः) ३१६, (स्वयंज्योतिः) ३१६, ३२१, (हिरण्यम्) ३२०, (अयम्) ३२७, (संपरिष्वक्तः) ३३०, (बाह्वृषः) ३४८, (कामभयः) ३५३, (मण्डले) ४०१, (मनोभयः) ४०२, (संभवति) ४२९	पूर्णमदः पूर्णमिदम्	३९०	प्रजाः १३४, (प्रत्ययः)	४२२
		पूर्णमसि	४३६	प्रजातिः	४१८
		पूर्णमेनावशिष्यते	३९०	प्रजात्यै स्वाहा	४३६
		पूर्णस्य पूर्णमादाय	३९०	प्रजापतये (स्वाहा)	४३६
		पूर्णाः (लोहितस्य)	३२८	प्रजापतिः १२८, १३५, ४००, ४३९, ४४३, ४४७	
		पूर्णात्पूर्णमुदच्यते	३९०	प्रजापतिरिति होवाच	२७८
		पूर्यते	१४५	प्रजापतिलोके (आनन्दः)	३४१
		पूर्वप्रज्ञा	३४९	प्रजापतिलोकेषु	२६०
		पूर्वस्य (चापरं च)	३२६	प्रजापतौ (पितरि)	३९६
		पूर्वार्धः	११	अजाम् (न कामयन्ते)	३७०
		पूर्व पुरिषयः	२१२	अजायते	२८५
		पूषन्	४१२	अजायते ह प्रजया पशुभिः	४१६
		पूषणम्	१०६	प्रजायमाना रेतसा	४१६, ४१७
		पृथिवी	१०, २२, १२७, १७७, १९१, २०३, २७४, २७६, ३८०, ४३८, ४४३, ४४४	प्रजा (पूर्व—)	३४९
पूष्य (सुप्तम्)	१४८,	पृथिवी द्विस्तावत्पर्येति	२४४	प्रजां कुर्वीत ब्राह्मणः	३६९
	(प्रेतम्) २६२,	पृथिवीम्	२३१	प्रज्ञानधनः	३८२
	(औपनिषदम्) २८३	पृथिवीभयः	३५३	प्रज्ञायन्ते (वाचा)	२९१
पुरुषरूपम्	२९५	पृथिवीलोकम्	२२४	प्रज्ञेत्येनदुपासीत्	२९०
पुरुषवान्न (आपः)	४२३	पृथिव्याः (अन्तरः)	२६३, ४३८	प्रतिकल्पन्ते	३४६
पुरुषविधः	५५	पृथिव्यां तिष्ठन्	२६३	प्रतिगृह्णाति	२९१, (बह्विष) ४१०
पुरुषस्य (रूपम्)	१८२,	पृथिव्येव समित्	४२७	प्रतिगृह्णीयात्	४१०
	(रेतो रसः) ४२८	पृथिव्यै	१३३	प्रतिचक्षणाय	२१३
पुरुषाः (अष्टौ)	२८३	पृथुष्टुके	४४३	प्रतिज्ञातो म एष वरः	४२४
पुरुषाणां हूयन्ते	४३२	पुषदाज्यम्	४४४	प्रतितिष्ठति	२३, ४५
पुरुषे (प्राणाः)	२७४	पृष्ठतः	१२३	१३२, (समे)	४१५
पुरुषो भास्वरवर्णः संभवति	४२९	पृष्ठम्	१०, २३	प्रतिन्यायस्व (आह्रवति)	३२२
पुरुषो मानसः	४२९	पेगसः (मात्राश्च)	३५३	(प्रतियोगि)	३४३
पुरुषो वा अक्षितिः	११९	पेगस्कारी	३५३	प्रतिपद्य (पयः)	४२३
पुरुषो वा अग्निर्गतिमः	४२८	पौतिमाषीपुत्रः	४४६	प्रतिपद्यते (यमेय न)	३२१
पुरोनुवाक्या	४२४				
पुष्करजो	४४३				

प्रतिपद्यन्ते	४२३	प्रथमजम्	४००	प्रसृतः	१४४
प्रतिपेदे ८७, (निविदा)	२७३	प्रथमोत्तमे व्यक्षरे सत्यम्	४००	प्रस्तम्भमसि	४३६
प्रति प्रतिः	४६	प्रद्योतते (हृदयस्याग्रम्)	३४९	प्रस्तोता	५२
प्रतिबुद्धः (आत्मा)	३६६	प्रद्योतेन	३४९	प्रस्तोति	५२
प्रतियोगि (आद्रवति)	३२५, ३४५	प्रधिर्वित्तम्	१३०	प्रस्थान्दि	२८५
प्रतिरूपः	१४६, २१३, २९३	प्रधिनाज्जादित्येवाहुः	१३०	प्रस्वपिति (स मन्त्र)	३१६
प्रतिरूपम् (जातम्)	२८१	प्रधिः	१३०	प्रहुतम्	११६
प्रतिहेल्यन्ति	११७	प्रध्वसनः	२१५, ३८९	प्राक्-शिराः संविशति	४३७
पतिलोमम्	१४८, ४४१	प्रपूज्यम्	४४३	प्राची दिक्	२३, २९६
प्रतिलोमाः	४०१	प्रभूते	५५	प्राचीनयोगीपुत्रः	४४६
प्रतिबुध्वाय भोऽ इति	४२१	प्रभूरसि	४३६	प्राचीनयोग्य	२१४
प्रतिष्ठा	१०, २९०, २९१, २९२, २९३, (चक्षुः)	प्रमायुकम्	८४	प्राच्यां दिशि	२७९
प्रतिष्ठाऽऽनन्द इत्येनदुपासीत्	२९२	प्रमुन्यते (बन्धनात्)	३४५	प्राच्योऽन्या नद्यः	२६८
प्रतिष्ठास्	५२	प्रमुन्यन्ते (कामाः)	३६१	प्राजापत्य	४१२
प्रतिष्ठायै (स्वाहा)	४३६	प्रमुहः	३१९	प्राजापत्यम्	२७, २५३
प्रतिष्ठितः	२३, ५२, २७९, २८०	प्रमथः (प्रजा)	४२२	प्राजापत्याः	२८
प्रतिष्ठितम्	११७	प्रमादः (पुनः पुनः)	४२२	प्राज्ञेन (आरमना)	३३०, ३४४
प्रतिष्ठिताः	२९५	प्रयन्ति	४३९	प्राज्ञः	२९६
प्रतिष्ठितौ (अन्योऽन्यस्मिन्)	४०१	प्रयियासन्तस् (राजानम्)	३४७	प्राणः	१०, २२, ३९, ४७, ५०, ५२, ६६, १२३, १२६, १२८ (मध्यमः) १३४, १३७, १४६, १७५, २०५, २३० (देवः) २७४, (अनुकामति) ३४८, (अक्षरीरः) ३६१, (उत्कमिष्यन्) ४१७
प्रतीकम्	११९	प्ररोहति	२८५		
प्रतीकानि (उदाणहार)	४२३	प्ररोह्युः	४३७		
प्रतीकैः	११५, ११९	प्रवराणास्	४२४		
प्रतीची २३, (दिक्)	२९६	प्रवाहणस्य जैवलेः (आस)	४२४		
प्रतीच्यः	२६८	प्रविमिकाहारतरः	२९५		
प्रतीच्यां दिशि	२८१	प्रविषे	४१६, ४१७		
प्रसीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति	४२४	प्रविष्टः ६६, (गहने)	३६६		
प्रत्यक्षद्विषः (देवाः)	२९४	प्रवोचत्	२१२	प्राणः प्रजा	११३, १२५
प्रत्यक्षः	२९६	प्रव्रजन्ति	३७०	प्राणः सामवेदः	१२६
प्रत्यबुध्यत	८७	प्रव्रजिष्यन्	३८०	प्राणः स्थूणा	१७५
प्रत्यवसृप्य	१५६	प्रव्रजिनः	३७०	प्राण इति (एको देवः)	२७५, २८२
प्रत्यस्ता (मृता)	३६१	प्रव्रसन्ति	१३०	प्राण एव पुरोनुवाक्या	२२४
प्रत्याख्यातुम् (अर्हति)	४२५	प्रव्रसा	११९	प्राण एव स आदिति	२९१
प्रत्याधानम्	१७५	प्रव्रशंस	२४४	प्राण एवायतनम्	२९१
प्रत्याश्रावितमसि	४३६	प्रवासाने (अक्षरस्य)	२६८	प्राणन्	६६
प्रत्येनसः	३४६	प्रवास्ति (सर्वमिदम्)	४०२	प्राणन्तः (प्राणेन)	४१७, १४७
प्रत्यैरयतम्	२१२	प्रक्षाम्	४२३	प्राणभृत्	१२८
प्रत्यौहृत्	२७	प्रक्ष्नी	२६६	प्राणस् (आसन्म्य)	४०, ४५, १२३, १२८
		प्रष्टुं दद्ये	२१७		

प्राणमयः	१२३, ३५३	प्राणो ब्रह्मेति	२९१	प्रेत्य (संभवः)	२८५,
प्राणस्य	१२८	प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः	४०५	(अभिगच्छन्ति)	३६५
प्राणस्य प्राणम्	३६७	प्राणो मनुष्याः	१२६	प्रेयः	८४
प्राणस्य वै सप्ताद् कामायाज्यं		प्राणो वा अङ्गानां रसः	४७	प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मात्	८४
याजयति	२९१	प्राणो वा अमृतम्	१४०	प्रेहि तु तत्र	४२४
प्राणस्यापः क्षरीरम्	१२८	प्राणो वा उक्थम्	४०६	प्रेति	१३२, २७१,
प्राणाः २६, (सर्वे)	१५७, २०८,	प्राणो वै क्षत्रम्	४०७		२८५, ४०४
२३०, ३४९, (दश)	२७४,	प्राणो वै ग्रहः	२२८	प्रेष्यन्	१३१
(अमिसमायन्ति)	२४७, ३४८	प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च	४१४	प्रोक्षितम्	२७
(उत्क्रमन्ति)	३५५,	प्राणो वै परमं ब्रह्म	२९२	प्रोतम्	२६६
(विवदमानाः)	४१६	प्राणो वै बलम्	४०९	प्रोताः	२५९
प्राणात् (ऋते)	४०५	प्राणो वै यजुः	४०६	प्रोवाच	२१०
प्राणादन्तरः	२६४	प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता	२२०	प्लुषिणा	४९
प्राणादुदेति	१३७	प्राणो वै रम्	४०५		फ
प्राणात्	१५५	प्राणो वै सप्तम्	४०७		
प्राणानाम्	१३७	प्राणोऽग्नौ लोकः	१२५	फलानां पुरुषो रसः	४३८
प्राणापानी	४३१	प्राणो हि वा अङ्गानां रसः	४७	फलानि	४३४
प्राणाय (स्वाहा)	४३६	प्राणो ह्रीदं सर्वमुत्पापयति	४०६		ब
प्राणायैव	३४५	प्राणो ह्यविज्ञातः	१२६		
प्राणा वा ऋषयः	१७८	प्राण्यञ्चैवापान्यात्		वधिराः	४१७
प्राणा वै गयाः	४०९	(एकं व्रतम्)	१३७	बन्धनात् (प्रमुच्यते)	३४५
प्राणा वै यशः	१७८	प्रातः	१२८	बन्धुः	१२
प्राणा वै सत्यम्	१५७, १८३	प्रातरादित्यमुपतिष्ठते	४३७	बभूवतुः (द्वे भार्ये)	३८०
प्राणि	४१०	प्रातिश्रुतः	२०५, २७७	बकुः बाष्पः	२९२
प्राणिति	११५	प्रातुदः (पितरं प्राहुः)	४०५	बहिः	४३९
प्राणं (अस्तमेति)	१३७	प्रापितोऽसि	३७६	बलं सत्यागोदीयः	४०९
प्राणे तिष्ठन्	२६४	प्राप्य (अन्तं कर्मणः)	३५५	बलीयासम्	१०६
प्राणेत् (रक्षन्)	३२०	प्रावरणम्	२९५	वस्तः	६१
प्राणेन ह्रीदं सर्वमुत्तब्धम्	५०	प्राक्नीपुत्रः	४४६	बहुवो मर्या ... प्रयन्ति	४३९
प्राणे भूतानि गुज्यन्ते	४०६	प्राक्ष्येत रस्याः प्रयच्छति	४४३	वहिः	२८४
प्राणे भूतानि सम्यङ्धि	४०७	प्रास्तः (उदके)	१९८	वहु वा इदं सुप्तस्य वा	
प्राणेषु (विज्ञानमयः)	३६९	प्रियङ्गुवः	४३८	जाग्रतो वा रेतः	
प्राणीः	१३२	प्रियम्	८४, (ब्रुवाणम्) ८४	स्कन्दति	४३९
प्राणैरयममुष्मिन्		प्रियमवृषत्	३८०	वह्निव पापं कुस्ते	४११
(दक्षिणाक्षिपुरुषः)	४०१	प्रियमित्येनदुपासीत	२९१	वाणवन्तौ	२६६
प्राणो घूमः	४२८	प्रियया (स्त्रिया)	३३०	वात्यं च पाण्डित्यं च	
प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टा-		प्रिया (सती)	१९२, ३८०	निनिद्याथ मुनिः	२५०
वक्षराणि	४०८	प्रेतम्	४०५	वात्येन तिष्ठासेत्	२५०

बाह्वृ	४०२, ४०२	ब्रह्मिणी	१७७, (अनुक्तिः) ३६४	ब्राह्मणनि	२७९
बाह्वृ	३३०	ब्रह्मणे स्वाहा	४२६	ब्राह्मणायनाः	४६६
बाह्वृ (शब्दाद्य)	१९४, ३८१	ब्रह्मिणी रूपे	१७९	ब्राह्मणे (उवास)	४२५
विभयाचकार (याज्ञवल्क्यः)	३४१	ब्रह्म तं परादात्	१९३, ३८१	ब्राह्मणो मनुष्येषु	१७७
विभति	१३८	ब्रह्म ते ब्रवाणि	१४१	ब्रुवन्तस् (एवम्)	४२५
विभेति	५७	ब्रह्मदत्तः चैकितानेयः	५०	ब्रूयात्	२६७, २९१, २६२, २९३
बुद्धिर्ल आश्वतराश्विः	४११	ब्रह्म मे वक्ष्यतीति	१४८		
बुद्धान्तस्	२२६	ब्रह्मलोकः	३४०, (एपः) ३४१		
बुद्धान्ताय	३२५, (एव) ३४३	ब्रह्मलोकान् (गमयति)	४२९		
बुद्धान्ते	३२५	ब्रह्मलोके (आनन्दः)	३४१	भक्षयन्	५०
ब्रूमूर्धति	४६	ब्रह्मलोकेषु	२६०	भक्षयन्ति	४३२
ब्रूमूर्धति	४६, ५५, ४१४	ब्रह्मवर्चसेन	४४५	भगोः	१६१, ३८०
ब्रूगल् (अर्थ—)	६०	ब्रह्मं वा इदमग्र आसीत्	८७, (एकमेव) १०३	भयम्	५७, ३२८
बृहत्	१४४, १४८	ब्रह्मवादिनी (मित्रेयी)	३८०	भयानि	३२१
बृहती	४७	ब्रह्मवित्	२६१, ३६४	भरद्वाजः	१७८
बृहदारण्यकोपनिषद्	१—४४७	ब्रह्मविदः	३६३	भर्गो देवस्य धीमहि	४३७
बृहस्पतिः	४७	ब्रह्मविद्या	८६	भर्ता स्वाना श्रेष्ठः	
बोधयाचकार	१४८	ब्रह्मं स्वयम्	३८९, ४४७	पुर एता भवति	४६
बोधयेत (तं न आयतस्)	३२१	ब्रह्मा	२२१, २२३	भवत् (भूतस्)	२६६
ब्रवीतु भगवानिति	२९४	ब्रह्माप्येति	३५५	भवीनेव गच्छतु	४२४
ब्रह्म	४८, ८७, १७३, १०७, १३१, १३८, १४४, (अनन्तरमबाह्यम्) २१३, (स्वयम्) २१५, (त्यत्) २७५, (विज्ञानमानन्दम्) २८६, (आयाति) ३४६, (समस्तुते) ३६१, (अमृतम्) ३६७, (निचिन्त्यु) ३६७, (आत्मा) ३७८	ब्रह्मिष्ठः	२१७	भविष्यत्	२६६
		ब्रह्मेव	३६१	भविष्यते स्वाहा	४३६
		ब्रह्मेव सत् ब्रह्माप्येति	३५५	भविष्यन्तः (सर्वम्)	८६
		ब्रह्मेवान्तत उपनिश्रयति	१७३	भस्मान्तस्	४१२
		ब्रह्मोष्णम्	२६६, २७१	भाः (सत्यः)	४०२
		ब्रह्मां ऋषि	३५३	भागधेयम्	४३४
		ब्रह्मिणः	१०३, १०७, २५०, २७१, (प्रज्ञा कुर्वीत) ३६९	भाण्	२४
		ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयात्	१४८	भारद्वाजः	२१४, २१५, ३८६
		ब्राह्मणाः पाण्डित्यं निविद्य	२५०	भारद्वाजीपुत्रः	४४६
		बाल्येत् तिष्ठसेत्	२५०	भार्वा (गन्धर्वगृहीता)	२६१
		ब्राह्मणस्य (नित्यो महिमा)	३७६	भार्ये (द्वे)	३८०
		ब्राह्मणाः (कुल्याब्जा-लानाम्) २१६, २५०, (भगवन्तः) २८४, (निविदिषन्ति) ३७६, ३९०		भार्येभ्यः	४६
अह्मगवीः	२६२			भालुकीपुत्रः	४४६
अह्मचर्यम्	३९६			भाषिता	४४२
अह्मचारिणस् (स्वम्)	२१७			भांसा (स्वेन)	३१६
अह्मण	१९२, ३८१			भास्याम्यहमिति चन्द्रमाः	१३७
अह्मणस्त्विजा मनसा चन्द्रेण	२२१			भास्वरवर्णः (पुल्लः)	४२९
अह्मणस्पतिः	४८			भिक्षाचर्यं चरन्ति	२५०, ३७०

भिन्नः (सहस्रधा)	२९५, ३२८	भ्रातृव्यः	४०	मनसः	१२६
मौः	१२३	भ्रातृव्यान् (सप्त)	१७५	मनसा	२३
भुज्युः लाह्यायनिः	२३४	भ्रुवौ	४४०	मनसा जुहोमि स्वाहा	४४४
भुनक्ति	१०७	भ्रूणहा (अभ्रूणहा)	३३२	मनसा विजानाति	१२३
भुवः (स्वाहा)	४३६, ४३७	म		मनसा वै सञ्जाद्	
भुव इति बाहू	४०२, ४०२	मसिकायाः (पत्रम्)	२४४	स्त्रियमभिहर्षति	२९३
भुवस्ते दधामि	४४५	मज्जा	२८५	मनसा शृणोति	१२३
भूः (स्वाहा)	४३६, ४३७	मज्जोपमा	२८५	मनसा हि कामान् कामयते	२२८
भूतं च भवच्च मवि-		संपङ्कले (पुरुषः)	४०२	मनसा होव पश्यति	१२३
ध्यच्च	२६७	मनै (आत्मनि)	३८१	मनसि (तिष्ठन्)	२६५
भूतपालः (एषः)	३७०	मतेः (मन्तारम्)	२४७	मनसे स्वाहा	४३६
भूतभव्यस्य	३६७	(मन्तु) ३३८		मनसैवानुद्विष्यम्	३६८
भूतस्य (महत्तः)	१९५, ३८१	मत्या (आत्मनः)	१२३	मनसोज्ज्वलः	२६५
भूताधिपतिः (एषः)	३७०	मद्वेषु	२३४, २६१	मनसो मनः	३६७
भूतानाम्	१३४, ३५३	मधु	२०३, २०४, २०६	मनुः	८७
(कामाय)	१९३, ३८१	मधुकाय पैङ्गुचाय	४३७	मनुते	२०१, ३४९, ३८२
भूतानि	१३४, १५७, २०३,	मधु क्षरन्ति सिन्धवः	४३७	मनुष्यम्	८८
२०४, २०६, ३४०, ३८१		मधु क्षीरस्तु नः पिता	४३७	मनुष्यलोकः	१३०
भूतानि तं परादुः	१९३, ३८१	मधु नक्तुमोषसः	४३७	मनुष्यलोकम्	२२३
भूताय स्वाहा	४३६	मधुनि	४३८	मनुष्याः	६०, ८८, १२६, ३९६
भूतैः	१९८	मधुमत्पार्थिवं रजः	४३७	मनुष्याणाम्	८७, १११, ३४१
भूमिरन्तरिक्षं क्षीरि-		मधुमानस्तु सूर्यः	४३७	मनुष्यान्	१२
त्यष्टावक्षराणि	४०७	मधुमात्रो वनस्पतिः	४३७	मनो ज्योतिः	२७७
भूयः (तमः)	३६५	मधु वाता ऋतायते	४३७	मनोज्ञस्तरिक्षलोकः	१२५
भूयसा (यज्ञेन)	२५	मध्यतोऽजुतम्	४००	मनोमयः	१२३, ३५३,
भूवेस्ते दधामि	४४५	मध्यमः (प्राणः)	१३७	(अयं पुरुषः) ४०२	
भूयान् (न साधुना		मनः	१३, २६, ४०, ४५	मनो यजुर्वेदः	१२६
कर्मणा)	३६९	(मन्वानः) ६७		मनो वत्सः	४०३
भूरिति शिरः	४०२, ४०२	मनः	१२३, १३४,	मनो वा वायतनम्	४५५
भूर्भुवः स्वः स्वाहा	४३६, ४३७	(एकाग्रनस्य) १५४, १९७, ३८२		मनो वै गुरुः	२२८
भूर्भुवः स्वरिति	४४५	(ज्योतिः) २७६, २७७, २७८		मनो वै परमं ब्रह्म	२९३
भोगः (चक्षुषि)	३९,	(निषेधम्) ३५५		मनो वै ब्रह्मेति	२९३
(प्राणे) ३९,		मनः पितरः	१२६	मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा	२२१
(वाचि) ३७,		मन एव पिता	१२६	मनो हि विजिज्ञास्यम्	१२६
(ओत्रे) ४०,		मन एवं सञ्जाद्	२९३	मनो होच्यक्राम	४१७
(मनसि) ४०		मन एवायतनम्	२९३	मन्तव्यः (आत्मा)	१९३, ३८१
भोगः (मानुष्यकैः)	३४१	मन एवास्यात्मा	११३	मन्तारम् (मतेः)	२४७
अभदसि	४३६	मनश्चन्द्रम्	२३१	मन्तुः (मतेः)	३३८

मन्तु	२७१	माण्डव्यः	४४७	मुखं ह्यस्याः सञ्ज्ञानं विदा-	
मन्त्रयांचक्राते	२३१	माण्डूकायनिः	४४७	चकार	४११
मन्थम् (संनीय)	४३४	माण्डूकायनि पुत्रः	४४६	मुखम् (सत्यस्य)	४१२
मन्थे (संभवमवनयति)	४३६	माण्डूकीपुत्रः	४४६	मुखं प्रतीकम्	११९
मन्यते १३१, (अविद्यया)	३२८	मातरम्	४४५	मुखात्	६२
मन्यते (सर्वोऽस्मीति)	३२८	माता	१२६	मुखेन ४४०, (मुखं संघाय)	४४३
मन्यमानाः (अन्यत्)	२८३	(अमाता भवति)	३३२	मुख्येष्वम्	२७१
मन्ये (आत्मानम्)	३६७	मां प्रतिप्राप्तीः	२६०	मुखति	१३२
मन्येष्वम् (बहु—)	२७१	मातृमान् २९०, २९१, २९२, २९३		मुदः	३१९
मन्वीयाः	२४७	मा ते मूर्धान्यपसत्	२६०	मुनिः	२५०, ३७०
मम समिद्धेऽहोषीः	४४१	मात्राम् (आनन्दस्य)	३४०,	मुष्की	४३९
मयि (तेज इन्द्रियं ययो		(पितृसः)	३५३	मूर्हतीः	२६८
ब्रविणं सुकृतम्)	४४०	मात्रासपादाय	३१६	मूर्तं यदन्यत्प्राणान्	१८२
मयि प्राणांस्त्वयि	४४४	मांने (प्रवाय)	४४५	मूर्तं यदन्यद्वायोः	१७९
मरुतः	१०५	मा दयेमामम् मयीति	४४०	मूर्तं चैवामूर्तं च	१७९
मर्त्यः	६२, २८५, ३६१	माध्यन्दिनायनः	३८९	मूर्तस्य एष रसः	१७९
मर्त्यं चामूर्तं च		माञ्जीगर्भो भवन्तु नः	४३७	मूर्त्वा १४४, (ते विपतिष्यति)	२८३
(अमृतो भवति)	१७९	माञ्जीनः सन्त्वोषधीः	४३७	मूर्त्वा ते विपतिष्यति	२६२
मर्त्यात् (शरीरात्)	२७४	मानुषः (पुरुषः)	२०७	मूर्धानम्	५०
मर्त्यानाम्	४२३	मानुषम् (मधु)	२०७	मूर्धनो वा	३४९
मलीहासाः	४४०	मानुषाणां (वराणां) मूर्हीति	४२४	मूलात्	२८५
मन्त्रकेन	४९	मानुष्यकैः (मोर्गैः)	३४१	मृता (प्रत्यस्ता)	३६१
मसूराः	४३८	मा भगव उत्क्रमी	४१७	मृत्युः	२३, २७, ४२
मह्प्रान्नुयामिति	४३४	मायाभिः	२१३	(= तमः) ५३, १०३,	
महात् (ध्रुवः)	३६८	मावोचत	२८५	(= अमः) १३५, १४६	
महान्तमध्वानम्	२९४	माषाः	४३८	मृत्युः प्राध्वंसनः	२१५, ३८९
महान्नाह्वणः	१५४	मासाः	१०, २६८	मृत्युना १३, (वृक्षः)	२८५
महामत्स्यः (अनुसंचरति)	३२६	(संवत्सरस्य)	२७५	मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनायया १३	
महाराजः	१५४	मासेभ्यः (दक्षिणा)		मृत्युम्	११८, २४९
महासुहृयः	४१७	पितृलोकम्	४३२	(आप्नोति) ३६८	
महिमा १२, (नित्यः)	३७६	मासेभ्यो देवलोकम्	४२९	मृत्युरिति होवाच	२७८
महिमानः (एवैषामेते)	२७४	माहारजनं वासः	१८२	मृत्युर्वा असत्	५३
महिमानो	१२	माहित्विः	४४७	मृत्योः (रूपाणि)	३०५
मांसानि	११, २८५	मिथुनम्	२३, ६१,	मृत्युः स मृत्युमाप्नोति य इह	
मांसीदनं पाचयित्वा	४४२	(समेतासः)	१२७	नानेव पश्यति	३६८
मां स्पृष्टोज्ज्वितो मयैव	३६३	मिश्रम्	११६	मृत्योर्मांमृतं गमय	५३
मां चापि सह दास्यायेति	३७६	मीमांसितम्	१११	मेघया	११५
माण्टिः	२१५, ३८९	मुग्धाः (अविद्वांसः)	४१७	मेघावी (राजा)	३४१

मेघ्यम्	२६	य उ हैर्वविदं स्वेषु प्रति	यज्ञ इति	२८०
मेघ्यं न इदं स्यात्	२६	प्रतिबुभूषति	यज्ञमवीयानाः	२६१
मेघ्यस्य	१०	य उ हैर्वविदा स्पष्टतेजु-	यज्ञवचा राजस्तम्बायनः	४४७
मेने १५३, (तं ह न)	२८३,	शुष्यति	यज्ञात्	२४
(न वदिव्ये) २९७		य एतदक्षरं विदित्वा प्रेति	यज्ञे	२८, ५१
मेघः	६१	स ब्राह्मणः	यज्ञेन	२५,
मेहति	११	य एव विद्वानेतदुपास्ते	(बहुदक्षिणेन) २१६, ३७०	
मेत्रावरुणी	४४५	२९१, २९२,	यज्ञे स्वरवन्तं दिदुभन्त एव	५१
मेत्रेयी १८९, २००, ३८०, ३८२		२९३	यं चक्षुर्न वेद	२६५
मोदमानः	३२१	य एवमदितेरदितित्वं वेद	यं चन्द्रतारकं न वेद	२६४
मोहम्	२४९	य एवायं क्षारीरः पुरुषः	यत्	१७९, १८७
मोहान्तमापीपिपत्	३८२	स एषः	यत्किञ्चासु (आहुत्यासु)	४२२
मौनम्	२५०	य एवायं श्रोत्र प्रातिश्रुक्तः	यत्कर्म कुर्वते तदभि-	
म्रियते २३०, (अथ यवा)	४२८	पुरुषः स एष	संपद्यते	३५३
म्रियमाणः (उत्क्रामत्)	३१६	य एवायं काममयः पुरुषः	यत्कर्मणात्यरीरिचम्	४४४
म्लोचन्यन्या देवता न वायुः	१३७	स एषः	यत्किञ्च विज्ञातं वाचस्त-	
य		य एवायं छायाभयः पुरुषः	द्रूपम्	१२६
यं रेतो न वेद	२६५	स एषः	यत्किञ्च विजिज्ञास्यं मन-	
यं वाङ् न वेद	२६४	य एवायमप्यु पुरुषः स एषः	स्ताद्रूपम्	१२६
यं वार्युन वेद	२६४	य एवायमादर्शं पुरुषः स एषः	यत्किञ्च विज्ञातं प्राणस्य	
यं विज्ञानं न वेद	२६५	य एवायं पुत्रमयः पुरुषः	स्ताद्रूपम्	१२६
यं श्रोत्रं न वेद	२६५	स एषः	यत्किञ्चैवं प्राणभुविति	२२२
यं सर्वाणि भूतानि न विदुः	२६४	य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः	यत्किञ्चैह करोत्ययम्	३५५
यः कश्च क्षब्धो वागेव सा	१२३	य एषोऽन्तर्हृदय आका-	यत्कृतुर्भवति तत्कर्म कुर्वते	३५३
यः पृथिवीमन्तरो यमयति	२६३	शस्तस्मिच्छेते	यत्ते कश्चिदश्ववीतञ्चूवाम	२९०,
यः प्राणमन्तरो यमयति	२६४	यक्रुत्	यदेव कश्चित्तेऽश्ववीत्	२९१,
यः प्राणेन प्राणिति	२४५	यक्षम्	२९२, २९३	
यः श्रोत्रमन्तरो यमयति	२६५	यच्छेयसो देवानसृजत्	यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति	१११
यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो		यजते	यत्पितृभ्यो निपृणाति	
यमयति	२६४	यजमानम् (देवाः)	तेन पितृणासु	१११
य (एकाक्षरम्)	३९९	यजमानाय	यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणासु	१११
य यात्मा सर्वान्तरः	२४५	यजुः	यत्र कामम्	३२०
य आदित्यमन्तरो यमयति	२६४	यजुर्वेदः	यत्र वायुच्चरति	३०१
य इदमविदासोऽधोपह्रासं		यजुषि	यत्र वायुदिव स्यात्	३४०
चरन्ति	४३९	यजे ४३४, (संराषनीमहम्)	यत्र वास्य सर्वमात्मैवामू	२०१,
य उ एनं हिनस्ति	१०३	यज्जुहोति यज्जजते तेन	(यत्र त्वस्य)	३८३
य उदानेन उदानिति	२४५	देवानां लोकः	यत्र सुप्तो न कंचन कामं	
		यज्ञः (ब्रह्मचर्यम्)	कामयते	३२७
		यज्ञः प्राजापतिरिति		

यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्णयते ३०१	यथा ह वै बहुवः पञ्चवो	अदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः २२१
यत्र हि द्वैतमिव भवति २०१, ३८२	मनुष्यं मुञ्चयुः ८८	यदि वा इममभिमंस्ये
यत्रायं पुरुषो त्रियते २३०,	यथाह वै स्वाय लोकाया-	कनीयोऽन्नं करिष्ये २४
(किमेनं न जहाति) २३०	रिद्धिमिच्छेत् १११	यदि ह वा अप्यनेवंविन्महत्
यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासि २८२	यथेतस् ४३७	पुण्यं कर्म करोति १०७
यत्रैतद्वर्णोच्छ्वासी	यथेयं विद्येतः पूर्वं न	यदु किंचेमाः प्रजा शोचन्ति १३४
भवति ३४४, ३४७	कस्मिन्नन ब्राह्मण उवास ४२१	यद्वैतन्मनुष्या विदुः ८८
यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म २४५	ग्रथैतां देवतां सर्वाणि	यदेभ्योऽशनं ददाति तेन
यथाकर्म १३५	भूतान्यवन्ति १३४	मनुष्याणाम् १११
यथाकामः (तत्कतुः) ३५३	यथैवोपरणवतां जीवितं	यदेव जाग्रद्वयं पश्यति
यथाकामस् १५४	तथैव मे स्यात् १९१, ३८०	तदत्राविद्यया मन्यते ३२८
यथाकारी यथाचारी	यथैषां देवतैर्न सः १३४	यदेव साक्षादरोक्षाद् ब्रह्म २४९
तथा भवति ३५३	ग्रथेषां प्राणानां मध्यमः	यदेवैतदमप्रतिरूपं वदति ३७,
ग्रथाक्रमः ३१६	प्राणः १३७	(जिघ्रति) ३९,
यथाक्षुरः क्षुरधानेज्वहितः ६६	यदनुब्रूते तेनर्षीणास् १११	(प्रव्यति) ३९,
यथाग्निगर्भा पृथिवी ४४४	यदन्तःकरोति तेऽङ्गाराः ४२८	(शृणोति) ४०,
यथाचारी (तथा भवति) ३५३	यदन्तरा पितरं मातरं च ४२३	(संकल्पयति) ४०
यथा कुन्दसेः क्षस् ४०४	यदयमात्मा ६७, ८४	यदेतमनुपश्यत्यात्मानं
ग्रथादेवतस् १३७	यदयमेक इवेव पद्यते	देवमक्षसा ३६७
यथा पशुरेवं स देवानास् ८८	अथ कथमध्यर्ष इति २७५	यदि किंचानाममद्यतेऽजोऽनैव
यथा महासूक्ष्मः सैन्धवः	यद्वृक्षतन्मेध्यममृदिति ०६	तदद्यते ४५
पद्मीशशबकून् संवृहेषु ४१७	यदस्मिन्निह सर्वमप्यप्यन्तेत्	यदेतत् कुर्म्यात् श्रीयेत ह ११९
यथा मातृमान् पितृमाना-	तेनाप्यर्ष इति २७५	यद्वैतदन्यत्रास्मत् स्यात्
चार्यवान् ब्रूयात् २९०, २९१,	यदस्य गृहेषु आपुद्रावृत्तिः १११	आनो वैनबद्धः २८२
२९२, २९३	तेन तेषां लोकः १५६	यद् ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो
यथा यदहं किंच वेद सर्वमहं	यद्वा न कस्यचन वेद १५६	मनुष्या मन्यन्ते ८६
तत् तुम्यमवोचस् ४२८	यदा वै पुष्पोऽस्मात्कोः	यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते १०७
यथा रथचक्रस्य क्षस् ४०४	कात्त्रेति स वायुमा-	यद्वा चरेत् समापिपयिषेत् १३७
यथा राज्ञेवस् १०६	गच्छति ४०४	यद्वा एतेऽमुहिं अत्रियन्त
यथा लम्बत्रस्य क्षस् ४०४	यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते ३६१	तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति १३७
यथा वायुः पुष्करिणीम् ४४४	यदा होव अद्वैतस्य दक्षिणां	यद्वा न्यूनमिहाकारस् ४४४
यथा वेत्य तथा ब्रूहीति २६२	ददाति २८०	यद् विजृम्भते तद् विद्योतते ११
यथा वेदो वाऽननूक्तः १०७	यदिदं सर्वमप्यन्तोत्तं च	यद्विभ्रुते तत् स्तनयति ११
यथाश्मानमृत्वा लोष्टो	प्रोत्तं च २५९	यदेव समः प्लुविषा ४९
विध्वंसेत ४०	यदिदं किञ्चाम्भस्य	यद्दे किंचानूकं तस्य सर्वस्य
यथा स्त्रीपुमांसी संपरि-	आकुमिम्यः ४१८	ब्रह्मेत्येकता १३१
ष्वकी ६०	यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः २९९	यद्दे चतुर्थं तत्तुरीयस् ४०८
यथा ह वै पदेनानुविन्देत् ६७	यदिदमद्यते ४०४	यद्दे तन्न जिघ्रति ३३७

यद्दे तन्न पश्यति	३३५	यवः	४०२	यस्यान्तरिक्षं शरीरम्	२६४
यद्दे तन्न मनुते	३३८	यवाः	४३८	यस्यापः शरीरम्	२६३
यद्दे तन्न रसयते	३३७	यशः	२६, १०३, १७७	यां यां च दिशमनु	२६८
यद्दे तन्न वदति	३३७	यशसा (तपति)	४०८, ४४५	याज्ञवल्क्य	२९६
यद्दे तन्न विजानाति	३३८	यशस्विनावेव भवत.	४४०	याज्ञवल्क्यः	६०, १८९, १९८, २१७, २१८, २२२, २७३, २८९, २९१, २९२, २९३, २९६, २९९, ३८२, (अनुश्रवात्) ३४० (विभर्थाचकार) ३४१, ३७६, ३८३, ४४६
यद्दे तन्न शृणोति	३३८	यशस्विनीम्	४४०		
यद्दे तन्न स्पृशति	३३८	यश्चमुरन्तरो यमयति	२६५		
यं तपो न वेद	२६४	यश्चन्द्रतारक्रमन्तरो यमयति	२६४		
यन्तं पश्चान्छब्दः	१४६	यश्चार्थं दक्षिणेऽक्षम् पुरुषः	४०१		
यं त्वङ् न वेद	२६५	यस्तमोऽन्तरो यमयति	२६४		
यं दिशो न विदुः	२६४	यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः	४४५		
यं द्यौर्न वेद	२६४	यस्त्वचमन्तरो यमयति	२६५	याज्ञवल्क्यस्य (हे भार्ये)	३८०
यं द्विष्यात् असावल्मे		यस्मात्तत्सर्वमभ्यवदिति	८६	याज्ञिकात्	२६१
कामो मा समुद्धीति	४११	यस्माद्वर्वाक् संवत्सरो-		याज्या	२२४
यन्मदन्त्यश्नास्ति कस्माद्भु		ज्जोभिः परिवर्तते	३६७	याति (उत्सर्जन्)	३४४
विभेमि	५७	यस्मिन् पञ्च पञ्चजना		या तिरस्त्री निपद्यते	४३४
यन्मनुष्यात् वासयते		आकाशश्च प्रतिष्ठितः	३६७	यानि ह्येव जाग्रत् पश्यति	
(तेन मनुष्याणांश्च)		यस्मिन् व उत्क्रान्त इदं		यानि सुप्त इति	३२१
यन्नेऽथ रेतः पृथिवी-		शरीरं पापीयो भन्यते	४१६	यां तु कुमारस्यान्ते वाचम-	
मस्कान्त्सीत्	४४०	यस्य चक्षुः शरीरम्	२६५	मापथाः	४२४
यन्नेहति तद्वर्षेति	११	यस्य चन्द्रतारकं शरीरम्	२६४	यान्येतानि देवजातानि	
यम्	४१२	यस्य तमः शरीरम्	२६४	गणश्च आख्यायन्ते	१०५
यमः	१०३	यस्य त्वक् शरीरम्	२६५	यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणि	१०३
यमनिर्न वेद	२६४	यस्य दिशः शरीरम्	२६४	यायात् (उत्सर्जन्)	३४४
यमदेवत इति	२८०	यस्य द्यौः शरीरम्	२६४	यावती क्षुरस्य धारा	२४४
यमन्तरिक्षं न वेद	२६४	यस्य पृथिवी शरीरम्	२६३	यावतीयं त्रयी विद्या तावद्	
यमादित्यो न वेद	२६४	यस्य प्राणः शरीरम्	२६४	जयति	४०८
यमापी न विदुः	२६३	यस्य मनः शरीरम्	२६५	यावत्येव वाक् तावती	
यम-इत्येकाक्षरम्	४००	यस्य रेतः शरीरम्	२६५	पृथिवी	१२७
यमेतत्कण्विषिधाय		यस्य वाक् शरीरम्	२६४	यावदिदं प्राणि तावद्	
शृणोति	४०४	यस्य वायुः शरीरम्	२६४	जयति	४०८
यमेवविद् ब्राह्मणः शपति	४४१	यस्य विज्ञानं शरीरम्	२६५	यावदेव मनस्तावती द्यौः	१२७
यमेष न प्रतिपद्यते	३२१	यस्य श्रोत्रं शरीरम्	२६५	यावदेषु त्रिपु लोकेषु तावद्	
यं पृथिवी न वेद	२६३	यस्य सर्वाणि भूतानि		जयति	४०७
यं प्राणो न वेद	२६४	शरीरम्	२६४	यावद्वा मक्षिकायाः पत्रम्	२४४
यं प्रेतमग्नावभ्यादधति	४०५	यस्याग्निः शरीरम्	२६४	यावन्तो वैश्वदेवस्य निवि-	
यं प्रेतमरणं हरन्ति	४०५	यस्यादित्यः शरीरम्	२६४	धुच्यन्ते	२७३
यं मनो न वेद	२६५	यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा	३६६	यावानेव प्राणस्तावत्य आपः	१२८

यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदः ४३४	योज्यानेनपानीति २४५	यो ह वै प्रजातिं वेद ४१६
या वित्तैषणा सा २५०, ३७०	योज्योन्तरो यमयति २६३	यो ह वै प्रतिष्ठां वेद ४१५
लोकैषणा २५०, ३७०	यो मनोजन्तरो यमयति २६५	यो ह वै वसिष्ठां वेद ४१५
यास्क २१५	योज्यं विज्ञानमयः प्राणेषु ३०५	यो ह वै संपदं वेद ४१५
यास्कात् ३८९	योज्यं दक्षिणेऽङ्गान् पुरुषः ४०२	
याज्मात् वीरवतोऽकरविति ४४५	योज्यं पवत इति २७५	रक्षन् (प्राणेन) ३२०
या हुता अतिनेदन्ते २२३	(अध्यर्चो देवः) २२०	रताः ३६५
या हुता अधिशेस्ते २२३	योज्यं प्राणः स वायु ४४५	रत्वा (चरित्वा) ३२२, ३४३
या हुता उज्ज्वलन्ति २२३	यो रत्नवा वसुविद्यः सुदन् २६५	रथचक्रस्य (सस्य) ४०४
या होव पुत्रैषणा सा २५०, ३७०	यो वः कामयते तं वः २८४	रथनाभौ २०८
वित्तैषणा २५०, ३७०	पुच्छामि २८४	रथनेमौ २०८
युयोध्यस्मज्जुह्वराणमेनः ४१२	यो वः कामयते स मा पुच्छतु २८४	रथस्य २९४
ये कर्मणा देवत्वमभि- ३४१	यो वा एतदक्षरमविदि- २७१	रथयोगा ३१९
संपद्यन्ते ४२९	त्वाज्मात्लोकात्प्रेति स २७१	रथाः ६०
ये चासौ अरण्ये...उपासते ३६६	क्लृपणः २६४	रमते (पश्यन्) ४०५
ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ४४५	यो वाचमन्तरो यमयति २६४	रमन्ते ४०५
येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि १९२, ३६०	यो वायुमन्तरो यमयति २६५	रस-इति ४०१
येनाहं नामृता स्यां २०१, ३८३	यो विज्ञानमन्तरो यमयति ४६	रसमयो (प्रत्यायन्ति) ४०१
किमहं तेन कुर्याम् १९२, ३६०	यो वै तत् काप्य सूत्रं २६१	रसमयो धूमः ४२५
येनेदं सर्वं विजानाति तं ४०४	विद्यात् १०६	रस्मिन्निरेषोऽस्मिन् ४०१
केन विजानीयात् २१८	यो वै तमनुवार्यान् नुमूर्षति ३४९	प्रतिष्ठितः ४१२
येनेदमर्षं पच्यते २१८	प्रो वै तं पुरुषं विद्यात् ३४९	रस्मिन् ४१, १७९
येयं वाक् सोऽयमग्निः १३१	सर्वस्यात्मनः २७६, २७७, २७८	रसः ३८२
ये वै के च यज्ञास्तेषां १३१	परायणम् १०६	रसचनः ३३७
सर्वेषां यज्ञ इत्येकता १३१	यो वै सधर्मः सत्यं वै तत् २१७	रसयते ३४९
ये वै के च लोकास्तेषां १३१	यो बो ब्रह्मिष्ठः स एता २४५	रसयते ३३७
सर्वेषां लोक इत्येकता ३७०	गा उदजताम् २४५	रसयितु १९६, ३८१
येषां नोऽयमात्मा अयं लोकः २६४	यो व्यानेन व्यानीति २४९	रसाना (सर्वेषां) १७७
योऽग्निमन्तरो यमयति २६४	योऽञ्जनापिपासे...अन्येति ४२२	राजयः १०३
यो दिवमन्तरो यमयति ४२८	योषाग्नौ जायन्ते ४२८	राजसूये ५०, १४४, (इव) ३२८,
यो दिवोऽन्तरो यमयति १०३	योषा वा अग्निर्गीतम ४१२	(मिधावी) ३४१, ४३७
योनिः १०३	योऽज्ञावसौ पुरुषः ४१५	राजानम् ५०,
योनिश्च (स्वास) ४२८	सोऽह्मस्मि १०७	(आयान्तस्य) ३४६,
योनिर्वाचः ६२	यो ह वा आयतनं वेद १०७	(प्रियायासन्तस्य) १०६
योनेः २९६	यो ह वास्मात्लोकात्प्रेति ४१४	राज्ञा २८६
यो नो भगवन्नभयं वेदयसे २६१	यो ह वै ज्येष्ठं च ज्येष्ठं च वेद ४१४	रातिः २८६
योऽन्तरिक्षमन्तरः २६१		
योऽन्तरो यमयति २६१		

रात्रयः	१२८	रेत एव यस्यायतनम्	२७८	लोकानामन्तानपृच्छाम	२३४
रात्रिः	१२	रेतसः	६२, २८५	लोकाय (अस्मै)	३५५
रात्रिम्	१२८	रेतसि तिष्ठन्	२६५	लोकास्तं परादुः	१२३, ३८१
रात्रिरचिः	४२७	रेतसीति	२८१	लोकेषु	४०७
रात्रिरेतं पश्चान्महि-		रेतसे स्वाहा	४३६	लोकेः	४९
मान्वजायत	१२	रेतसोज्जरः	२६५	लोकैषणा	३७०
रात्रेरपक्षीयमाणपक्षम्	४३२	रेतो वै प्रजातिः	४१६	लोकैषणायाः	२५०, ३७०
राधीतरीपुत्रः	४४६	रेतो होन्वन्मय	४१७	लोक्यम्	१३२
राढः	३४१	रेमे	६०	लोमानि	११, २३१, २८४
राये (नय)	४१२	रैतसः (पुरुषः)	२०४	लोमानि धूमः	४२८
रिष्यति	१३४, २८३, २९६, ३७०, ३८३	रोचिष्णुः	१४६	लोमानि बहिः	४३९
रुद्रः	१०३, १७७	रोत्स्यति	८४	लोष्टः	४०
रुद्राः	१०५, (एकावश) २७४, २७४	रोदयन्ति (रुद्राः)	२७४	लोहितपिण्डः	२९५
रुबिरम्	२८५	रोहति	२८५	लोहितम् (अप्सु)	२३१, ३६४
रूपं रूपम्	२१३			लोहितस्य (पूर्णा)	३२८
रूपम्	१२६, १३६, १३८, १८२, (अभयम्) ३३०, (शोकान्तरम्) ३३०, (तनुते) ३५३, (कल्याणतमम्) ४१२	लम्बरस्य (खम्)	४०४	लोहिताक्षः	४४२
रूपाणा चक्षुरित्येतदेवा-		लवणम्	१९८	लोहित्यः	१७७
मुकथम्	१४०	लिङ्गं मनो यत्र निषिक्तमस्य	३५५		
रूपाणाम्	१४०, (सर्वेषाम्) १९६, ३८१	लिप्यते	३७६	वशः	२१४, ४४६
रूपाणि	१४०, (मृत्योः) ३०५, (क्रुते) ३२१	लेलायतीव	३०५	वशम् (जपति)	४३७
रूपाणि देवः क्रुते बहूनि	३२१	लोकः	१२५, ३७०, (असौ) १११, १२५, १३०, (अग्निः) २७६, (परमः) ३२८, ३४०, (तस्य) ३६६, (स उ) २६६	वक्षुः (वक्षेः)	३३७
रूपाण्येव यस्यायतनम्	२७७	लोकजित्	५३	वक्षेः (वक्षुः)	३३७
रूपाभ्याम्	१०७	लोकम् (स्वम्)	१०७	वक्ष्यामि	२९४
रूपे	१७९	लोका अलोकाः	३३२	वचः (वक्षेः)	४२३
रूपेष्विति	२७९	लोकात् (पुनरिति)	३५५	वहवा	६१
रेतः (अप्सु विधीयते) २३, २३१, ४२८, ४३८, (अस्कान्सीत्) ४४०		लोकानां कामाय	१९२, ३८१,	वहवेतराभवदध्वनुव इतरः	६१
		लोकान् (इमान्)	४१०	वत्सः (मनः)	४०३
		लोकानाम् (असंभेदाय)	३७०	वत्सनाद् (वाञ्छवः)	२१५, ३८९
				वत्सम् (जातम्)	११७
				वत्स्यावः (ब्रह्मचर्यम्)	४२४
				वदति (कल्याणम्) ३७, (न) ३४१	
				वदन्तः (वाचा)	४१६, ४१७
				वदन्ती ३ इति	४२३
				वदित्याभ्येवाहमिति वाक्	१३५
				वदिष्ये	२९७
				वदेव शाकल्य तस्य का	
				देवतेति	२७६, २७७

वधाशङ्कुस	२९१	वागेव सम्राडिति	२९१	वाचे स्वाहा	४३६
वनस्पतयः	११	वागेवाग्निः	१७८	वाचोऽन्तरः	२६४
वनस्पतिः	२८४	वागेवायं लोकः	१२५	वाचो विग्लापनं हि तत्	३६९
वनस्पतीन्	२३१	वागेवायतनम्	२९०	वाजपेयेन	४३९
वयांसि	१११, २८२	वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति	३००	वाजश्रवसः	४४६
वयुनानि	४१२	वसिष विज्ञाता	१२६	वाजसनेयाय याज्ञव-	
वरम्	५३, २९७, ४२४	वागघोच्चकाम	४१६	ल्क्याय	४३७
वरुणः	१०३	वागजाया	११३	वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येन	४४६
वरुणः कस्मिन् प्रतिष्ठितः	२८१	वाग् वाग इति त्रिः	४४५	वाजी	१२
वरुण इति होवाच	२७८	वाग्वै ग्रहः	२२८	वाजीगन्धर्वान्	१२
वरुण देवस इति	२८१	वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म	२९१	वातः	१०
वरेषु (देवेषु)	४२४	वाग्वै बृहती	४७	वातस्	२३१
वर्तन्त्या (अधरया)	१७७	वाग्वै ब्रह्मा	४८, २९०	वात्सीपुत्रः	४४६
वर्षते (न)	३७६	वाग्वै यज्ञस्य होता	२१८	वात्स्यः	२१५, ३८९, ४४७
वर्षति	११	वाग्वै वसिष्ठा	४१५	वाद्यमानायै वीणायै	१९४, ३८१
वर्षसहस्राणि (बहूनि)	२७१	वाग्वै साम	४९	वायकक्षायणः	४४७
वल्मीके	३६१	वाह्मयः (पुरुषः)	२०५	वायदेवः	८७
वन्ने (कामप्रश्नम्)	२९७	वाह्मयो मनोमयः प्राणमयः	१२३	वायोऽग्नि	२९५
वशी (सर्वस्य)	३६९	वाह् माता	१२६	वायवे	२४४
वषट्कारः	४०३	वाचः पृथिवी शरीरम्	१२७	वायुः	४५, १३७, (मधु) २०५,
वसतिस् (अनादृत्य) :	४२३	वाचकनवी	२६६	(आत्मनि चित्वा) २४४,	
वसत्या (उपमन्त्रयाञ्छन्ते)	४२३	वाचं वेनुमुपासीत	४०३	(वसु) २७४,	
वसवः	१०५, २७४	वाचं वेनुमुपासीत	४०३	(देवः) २७५, ४१२	
वसिष्ठः ४१५, (स वः) ४१६, ४१७		वाचस् (प्रियास्) २३, ३७, ४४, १२३		वायुना (सूत्रेणायं लोकः)	२६२
वसिष्ठकश्यपी	१७८	वाचस् (अभाषथाः) ४२४		वायुं तृतीयम्	२२
वसिष्ठायै स्वाहा	४३६	वाचा २४, (प्रज्ञायन्ते) २९१		वायुस्	४०४
वसुः (हितम्)	२७४	वाचा वै सम्राट् बन्धुः		वायुमयः	३५३
(विन्दते) ३७८		प्रज्ञायते	२९१	वायुमेव प्रधाशंस	२४४
वसुदानः	३७८	वाचा स्वरसपन्न-		वायुरं खम्	३९०
वाक्	११, २४, ४७, ४८, ५२, (वदम्) ६७, १२३, १९७, ३८२, ४४६	याज्ञवल्क्यं कुर्यात्	५१	वायुरेव व्यष्टिर्वायुं समष्टिः	२४४
वागग्निस्	२३१	वाचा ह नामन्यसिबदति	२२८	वायुर्दिशा यथा गर्गः	४४४
वागनुज्जुप्	४१०	वाचा ह स्पैव पूर्व		वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्	२६२
वागचिः	४२८	उपर्यन्ति	४२४	वायोः	१७९, (वृष्टिम्) ४३२
वागछमी	१७७	वाचा ह्यज्ञमश्नते	१७८	वायोरन्तरः	२६४
वागेव देवाः	१२६	वाचि (शान्तायाम्)	३०१	वायी	२५९
वागेवर्ग्वदः	१२६	वाचि तिष्ठन्	२६४	वायी तिष्ठन्	२६४
		वाचि स्वरमिच्छेत्	५१	वायी पुरुषः	१४५
		वाचीति	२८१		

वार्करीणोपुत्रः	४४६	विज्ञाने तिष्ठन्	२६५	विद्युर्दर्वि	४२७
वार्धमेण वा	४४२	विज्ञानाय	२००	विद्युदध्वेन ब्रह्म	४०३
वाच	१३०	विज्ञाने तिष्ठन्	२६५	विद्युद् ब्रह्मेत्याहुः	४०३
वासः	१८२, (किम्) ४१८	विज्ञानेन (आत्मनः)	१९३	विद्योतते	११
वासयते	१११	विज्ञाय (धीरः)	३६९	विद्वांसः (पूर्व)	३७०
विगीतः	४४२	विज्ञायते	४२४	विद्वात्	२३
विग्लापनम् (वाचः)	३६९	विट्	१०७		(अमृतः) ३६७
विचिकित्सा	१२३	विततः (पन्थाः)	३६३		(वयुनानि) ४१२, ४१६
विच्छाद्ययति (हस्तोव)	३२८	वित्तम् (मि स्यात्)	११२, १३०	विधरणः	३७०
विच्छिन्नात्	१२८	वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीय	११२	विधरणी	४३४
विजहाति (पाप्मनः)	३१६	वित्तये	४४३	विधुनते	११
विजहार (याज्ञवल्क्य)	३८३	वित्तस्य कामाय	१९२, ३८१	विधृताः (तिष्ठन्ति)	२६८
विजानाति (न)	२०१, ३४९, ३८३	वित्तेन पूर्णा	१९१, ३८०	विधृता	२६८
विजानीयाः	२४७	वित्तैषणा	३७०	विध्वंसते	४०
विजानीयात् (आत्मानम्)	३६५	वित्तैषणायाः	२५०, ३७०	विनिर्ज्ञायते	३०१
(केन) ३८३		विदग्धः शाकल्यः	२७३, २९३	विनिश्चरन्ति	१९५, ३८१
विजिज्ञासा	२१६	विदर्भी कौण्डिन्यः	२१५, ३८९	विनेशुः	४०
विजिज्ञास्यम्	१२६	छिदानाद्विद्युत्	४०३	विन्दते	११३, ३७८
विजिहीते	४०४	विदित्वा (आत्मानम्)	२४९	विन्देत (भारतवर्म)	४४२
विजिहीषां शान्तापृथिवी	४४३	(एतस्) ३७०,		विन्यदधात्	४३
विजुगुप्सते (न ततः)	३६७	(तस्) ३७६		विपतिष्यति (मूर्धा)	२८३
विजृम्भते	११	विदुः (ये तत्)	३६६, ३९०	विपपात (तस्य ह मूर्धा)	२८३
विज्ञातं विजिज्ञास्यम्		विदुषे	४०५	विपरिपत्य	३२७
विज्ञातमेत एव	१२६	विदेहाः (इमे)	२९६	विपरिलोपः (दृष्टेः)	३३५, ३३८
विज्ञातारम् (विज्ञातेः)	२४७	विदेहान् (ददाणि)	३७६	विपर्येति	३०१
विज्ञातारमरे केन		विघ्नः (तद्वयम्)	३६६	विपातयता	५०
विजानीयात्	२०१, ३८३	विद्यते (विपरिलोपः)	३३७, ३३८	विपापो विरजोऽविचि-	
विज्ञातुः (विज्ञातेः)	३३८	विद्यत्येनं पाप्मनः	४०३	किंसी ब्राह्मणो भवति	३७६
विज्ञात्	२७१	विद्यया देवलोकः	१३०	विप्रचितिः	२१५, ३८९
विज्ञाते (आत्मनि)	३८१	विद्या	४२५	विप्रतिपद्यन्तां इति	४२२
विज्ञाते (अविज्ञातारम्)	२४७	विद्याः	१९५, २९१, ३८१	विब्रूयात्	२४७
	३३८	विद्याकर्मणी	३४९	विभक्तम्	३३५
विज्ञानघनः	१९८	विद्यानाम् (सर्वासां)	१९७, ३८२	विभूरसि	४३६
विज्ञानम् १५४, (ब्रह्म)	२८६	विद्याम्	१३०	विमन्कीरत्	२८२
विज्ञानमयः (पुरुषः)	१५४, ३०५,	विद्यायाम् (रताः)	३६५	विमुक्ताः (अपियन्ति)	३६३
	३५३	विद्युत्	२०६	विमुच्यमानः (इतः)	२९४
विज्ञानावन्तरः	२६५	विद्युति पुरुषः	१४५	विमोक्षाय (ब्रूहि)	३२१,
विज्ञानाय	२००	विद्युत्तम्	१८२	(एव) ३४१	

विरजः (ब्राह्मणः)	३७६	वृक्षस् (आवृहेयुः)	२८५	वेदेहः	२६६
विरजः पर आकाशात्	३६८	वृक्षात् आहतात्	२८५	वैद्युतात्	४२९
विराट्	२९५	वृद्धके (मुकुटम्)	४३९	वैद्याघ्रपदीपुत्रः	४४६
वीरे वीरमजीजनत्	४४५	वृत्तम् (अन्यत्)	३८०	वैश्यः	१०७
विवक्ष्यसि	२८३	वृन्दारकः	२९४	वैश्येन वैश्यः	१०७
विवदमानः	४१६	वृषभः	६१	वैश्वानरः (अग्निः)	१०, ४०४
विवदमानो (पंथाताम्)	४०९	वृषलः	४४२	व्यकुक्षत्	२२
विशन्ति	४०५	वृषलो	४४२	व्यज्ञासिष्टा ३ इति	३९६
विशम्	१०५	वृष्टिः	४२७	व्यज्ञासिष्मेति	३९६
विश्वकृत्	३६६	वृष्टिम्	२१०	व्यथते	१३४, २८३, २९६, ३५०, ३८३
विश्वंभरः	६६	वृष्टेः पृथिवीम्	४३२	व्यपादिष्टम्	२४७
विश्वंभरकृलाये	६६	वैद्य	२६२	व्यष्टिः	२१५, २४४, ३८९
विश्वरूपम्	१७७	वैद्य यथेमाः प्रजा प्रत्ययः	४२२	व्याक्रियत	६६
विश्वरूपस्त्वाष्ट्रः	२१५, ३८९	वैद्यो देवयानस्य वा पथः	४२३	व्याक्रियते	६६
विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्	४१२	वैद्यो यतिच्यामाहुत्याम्	४२२	व्याख्यानानि	१९५, ३८१
विश्वामिभजमदग्नी	१७८	वैद्यो यथासी लोकः	४२२	व्याख्यास्यामि (वे)	१९२, ३८०
विश्वाय स्वाहा	४३६	वैद्यो यथेयं लोकम्	४२२	व्याचक्षाणस्य (मे)	१९२, ३८०
विश्वामसु	४४३	वेदः (अननूकः)	१०७	व्यात्तस्	१०
विश्वे देवा	१०५, २३०	वेदः (अयस्)	३९०	व्यात्तमेव समित्	४२८
विषासहिः	१४५	वेदः (नान्तरक्ष)	३३०	व्यानः १२३, (शस्या) २२४, २८२	
विष्टानि (भूतानि)	४०५	(एनेन यद्वेदितव्यम्)	३९०	व्यावर्तते	११६
विष्णुः	४४३	वेदमनुब्रवीत	४४२	व्याहरत्	५५
(योनिं कल्पयत्)	४४३	वेदयसे	२९६	व्याहितः	४०५
विश्वद्वः	४०	वेद वा अहं गीतम तत्सूत्रम्	२६२	व्युच्चरन्ति	१५७
विसर्गाणाम् (सर्वेषाम्)	१९७, ३८२	वेदवित्	२६१	व्युत्थाय	२५०, ३७०
विसृष्टः	४३९, ४४१	वेदाः (अवेदाः)	३३२	व्यूह	४१२
विसृष्टिः	६२	(अभिसम्पन्नाः)	४१५	व्येव त्वा जपयिष्यामि	१४८
विस्फुलिङ्गाः	१५७, ४२५	वेदानाम् (कामाय)	३८१	व्रतस्	१३७
विहृत्य (स्वयम्)	३१६	वेदानाम् (सर्वेषाम्)	१९७, ३८२	व्रतमीमांसा	१३५
विहितः	२२	वेदानुवचनेन	३७०	व्रीहिः	४०२
वीणायै (वाद्यमानायै)	१९४, ३८१	वेदितव्यम्	३९०	व्रीहियवा	४३८
वीणावादस्य (शब्दाः)	१९४, ३८१	वेदिता	२७६, २७७, २७८	व्रीहीन् (अवधातयेत्)	४४२
वीति (वि-दति)	४०५	वेदिष्यावः	२३१		
वीयाय	५७	वेदोज्जीति	४४५		
वीरः	४०६	वेशान्ताः	३१९		
वीर्यम्	२६	वैकुण्ठः	१४५		
वृक्षः (मृत्युना) २८५, (वृक्षा) २८५		वैजवापायनः	२१४		
वृक्षः	२८५	वैदमृतीपुत्रः	४४६		

शङ्खस्य (व्यायमानस्य) १९४, ३८१	शिशुः १७५	अद्यायामिति २८०
शता दश २१३	शिशुम् १७५	अमः (मृत्युः) १३५
शब्दः १२३, १४६	शौर्यते २८३, २९६, (न) ३७०	अमणः (अश्रमणः) ३३२
शब्दान् (बाह्यान्) १९४,	शुक्लः ४४२	अवणेन (आत्मनः) १९३
(बहून्) ३६९, ३८१	शुक्लम् १७७, ३६४	आन्तः ३२७
शब्दानाम् (सर्वेषाम्) १९६, ३८२	शुक्लस्य (लोहितस्य) ३२८	आम्यति चक्षुः १३६,
शायती १५६, (मृता प्रत्यस्ता) ३६१	शुक्लानि (यजूर्वि) ४४६	(ओत्रम्) १३६,
शरः १२	शुद्धः ४११	(एव वाक्) १३६
शरबर्हिः ४४१	शुश्रूषितां वाचं भाविता ४४२	आवितमति ४३६
शरभृष्टः ४४१	शुष्के (स्थाणी) ४३७	अिया (तपति) ४०८, ४४५
शरीरदेवोभ्यः (अन्येभ्यः) ३४९	शुष्यति ४७	अीः १८३
शरीरम् (व्रतस्य) १२७, १२८,	शुष्यति वै प्राणे ऋते अज्ञात् ४०५	अीहं वा एषा स्त्रीणां
(निहृत्य) ३५२, ३६१,	शुद्धः १०७	यन्मलोद्वासाः ४४०
(अनुसंज्वरेत्) ३६५,	शुद्धेण शुद्धः १०७	अुते (आत्मनि) ३८१
(अस्मान्तस्) ४१२,	शुद्धयोः २१६	अुते (श्रोतारम्) २४७, ३३८
(पापीयः) ४१६	शुण्मातः २०१, ३३८, ३८२	अुतः देवान् ६३
शरीरमभिसंयमानः ३१६	शुण्माति (नान्यम्) ४०, ११३	अुतः १०३
शरीरं पृथिवीमप्येति २३१	(न) ३४९, (बोधम्) ४०४	अुतः १०३, १०६
शरीरात् (मत्स्यात्) २७४	शुष्कतः श्रोत्रेण ४१६, ४१७	अुतः १३६, ४१४
शरीरे २६, (स्थे) १५५	शुते १५६, (आप्मातः) २३०, ३६१	अुतः (स्वाहा) ४३६
शस्या २२४	(तस्मिन्) ३६९	अुतः ४०६
श्याकल्य २७६, २७७, २७८, २७९	शोकम् २४९	अुतः (आत्मा) १९३, ३८१
शास्त्राः (प्ररोहेयुः) ४३७	शोकान् (तीर्णः) ३३२	अुतः २४७
शाण्डिलीपुत्रः ४४६	शोकान्तरम् (रूपम्) ३३०	अुतः (श्रुतेः) ३३८
शाण्डिल्य २१४, २१५, ३८९,	शोचति १३४	अुतः २७१
३८९, ४४७	शौङ्गीपुत्रः ४४६	अुतः विस्फुल्लिङ्गा ४२८
शान्तः (दान्तः) ३७६	शौद्रम् (वर्णम्) १०६	अुतः वै ग्रहः २२८
शान्तायां वाचि ३०१	श्यामः ४४२	अुतः वै परमं ब्रह्म २९२
शान्ते (अग्नी) ३०१	श्येनः ३२७	अुतः वै ब्रह्म २९२
शान्दः (पुरुषः) २०६	श्रद्धा १२३	अुतः वै संपद् ४१५
शारीरः (पुरुषः) २०३	श्रद्धाया ४०९	अुतः होचक्राम ४१७
शारीर (आत्मा) ३४४	श्रद्धे २८०	अुतः देवम् ११३
शारीरम् ३१६	श्रद्धा १२३	अुतः ४०, ४५,
शारीरात् (आत्मनः) २९५	श्रद्धाया ४०९	(शृण्वन्) ६७,
शान्धतीः समाः ४०४	श्रद्धे २८०	१३५, १५४,
शिरः १०, २३	श्रद्धा १२३	(एकाग्रम्) १९७,
(चमसः) १७८, ४०२, ४०२	श्रद्धायां होव दक्षिणा २८०	२३१, ३८२
शिरः कश्यपः ४४६	प्रतिष्ठिता २८०	ओत्रमयः ३५३

श्रोत्रमेवायतनम्	२९२	संवदिष्टाः	१४४	संकल्पानाम्	
श्रोत्रस्य श्रोत्रम्	३६७	संवर्गोऽसि	४३६	(सर्वेषाम्)	१५७, ३८२
श्रोत्रादन्तरः	२६५	संवहः (प्राणः)	४१७	सच्च त्यच्च	१७९
श्रोत्राय स्वाहा	४३६	संक्षिते	१७८	सजने	२३१
श्रोत्रियः	३४१	संविदाना	१७८	स जीवति यावज्जीवति	४२८
श्रोत्रेण हि शब्दान्		संवृहेत्	४१७	सण्यते	२९६, ३७०,
शृणोति	२२८	संस्कृत्य	४३४	(नहि) ३८३	
श्रोत्रे तिष्ठन्	२६५	संस्तावः (तयोः)	२९५	संचरणी (सृतिः)	२९५
श्रोत्र्याम्यहमिति श्रोत्रम्	१३५	संस्वप्नम् (अवनयति)	४३६	सचरन्	१३४
श्रोत्रः (पुरुषः)	२७७	संहृत्य (पत्नी)	३२७	सं जायां पत्या सह	४४३
श्लोकः	१३७, १७७, ३५५	सं हृत्स्वे पद्यते यं कामं		संज्ञा	१९८, ३८२
श्लोकम्	६७	कामयते	४१५	सन्ति-यस् इति	४००
श्लोकाः	११५, १९४, २९१	स आह्वद्राक्षमिति तत्सत्यं		सतो ह्येष रसः	१७९
, ३२०, ३६१, ३८१		भवति	२९२	सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं	
श्लोकैः (पत्रच्छ)	२८४	स इत्येकमक्षरम्	४००	वदतीति	१०६
शब्दः	४१८	स इदं सर्वं भवति	८७	सत्यं ह्येव ब्रह्म	४००
शब्दितुम्	२६	स ह्यमेवात्मानं द्वेषा-		सत्य इति	२८१
श्वानः	२८१	आयतयत्	६०	सत्यकामः जाबालः	२९३
श्वपवाः	१११	स एतास्तेजोमात्रा		सत्यकामाय जाबालाय	४३८
श्वेतकेतुः ह वा आदण्यः	४२१	समभ्याददानः	२४६	सत्यवर्माय	४१२
श्वेतैर्म्यः पर्वतैर्म्यः	२६८	स एनमविदितो न		सत्यप्रसवाय	४४३
		भुनक्ति	१०७	सत्यभूयमेव भवति	४००
		स एवाद्य-स उ श्वः	१३७	सत्यम् (आत्मानम्)	१०६, १५७,
श्व (देवाः)	२७३	स एष इह प्रविष्टः		(मघु) २०७,	
श्वप्मासाद्	४३२	आ नखाग्नेर्म्यः	६६	(उपासते) ४२९	
श्वोदशकलः	१२८	स एष नेति नेत्यात्मा	२८३, २९६,	सत्यमित्येनदुपासीत	२९२
श्वोदशी	१२८		३७०, ३८३	सत्यमेव	४००
श्वोदश्या कलया	१२८	स एष पाङ्कोऽयज्ञः	११३	सत्यं ब्रह्म	४००
		स एष प्राणस्तेषां विहितः	२२	सत्यस्य (मुखम्)	४१२
		स एष सर्वस्येयानः		सत्यस्य सत्यम्	१५७
		सर्वस्याधिपतिः	४०२	सत्येन	१२०
संराधनीम्	४३४	स कर्मणातिग्राहेण गृहीतः	२२८	सत्ये ह्येव दोषा	
संख्याय (घ्नियते)	३२७	स कामेनातिग्राहेण गृहीतः	२२८	प्रतिष्ठिता	२८१
संवत्सरः	२३, २७, १३०,	सङ्गद्विद्युत्तम्	१८२	स त्रेधात्मानं व्यमुक्त	२२
(परिवर्तते) ३६७		सक्तः (एति)	३५५	स त्वमङ्ग कषायोऽसि	४४०
संवत्सर एव समित्	४२७	सक्थ्यौ	२३	सद् (= अमृतम्)	५३
संवत्सरम्	११८, ४१६	संकल्पः	१२३	सदामं	१७५
संवत्सरस्य	२७५	संकल्पयति	४०	स द्वितीयमेच्छत्	६०
संवत्सराः	२६८				

सनगः	३८९	समाः	१२८, (शाश्वतीः)	४०४	संपरिष्वकौ (स्त्री- पुमांसौ)	६०
सनगः (वंधः)	२१५	समाददीत रथम्		२९४	संपूर्यता३ इति	४२२
सनये	२१०	समानः	१२३, ३०५		संप्रतिः	१३१
स न साधुना कर्मणा भूयात्	३६९	समान इति		२८३	संप्रमुच्य (अङ्गेभ्यः)	३४५
सनातनः (वंधः)	२१५, ३८९	समानस्		४४७	संप्रसादे (एतस्मिन्)	३२२
स नाम्नातिग्राहेण गृहीतः	२२८	समापिपयिषेत्		१३७	संप्साद्य	४११
सनाहः	२१५, ३८९	समाहितः (मूला)		३७६	संबभूवतुः	१२
स नै व व्यभवत्	१०५, १०६	समाहितात्मा (उप- निषङ्गः)		२९४	संभवः (प्रत्य)	२८५
संदीप्तमसि	४३६	समिङ्गयति सर्वतः		४४४	संभवति	६१, ४११, ४२५
संदृब्धानि	२६१, २६२	समित्		४२५	संभृत्य	४३४
संदेहो (गहने)	३६६	समितिगमः		४४२	संमोहमिव (न्येति)	३४८
सध्यं तूतीयं स्वप्नस्थानम्	३१६	समिद्धः (मध्यतः)			सम्पद्भि	४०७
सध्ये स्थाने तिष्ठत्	३१६	(तौ मुष्कौ)		४३९	सन्नाद्	२८९, २९३
संनिगच्छति	१४६	स मुक्तिः सातिमुक्तिः		२२१	स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते	१०७
सनीय (मन्यस्)	४३४, ४४४	स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चानिमसृजत्		६२	स यत्तत्र किञ्चित् पश्यति	३२५
सपलः	१२७	समुत्थाय		१९८	अनन्वागतस्तेन भवति	३२५
सपत्न्यावातिव्याधिनौ	२६६	समुदपारयत्		४३९	स यद् पूर्वोऽस्माद्	
स पापीयाद् भवति		समुः		१९६, ३८१	सर्वस्माद् पुरुषः	५५
यथा श्रेयासं हिंसित्वा	१०३	समुद्र एवास्य बन्धुः			स यत्र प्रस्तुयाद् तदेतानि	
सप्ताश्वानि	११५	समुद्रो योनिः		१२	जपेत्	५२
सप्रस्थाधानम्	१७५	समुद्रे (अपरे)		१२,	स यत्राणिमानं न्येति	३४५
स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते	२७५	(पूर्वे)		१२	स यत्रायमात्माऽत्रल्यं न्येति	३४८
स भाणकरोत्	२४	समुद्रो द्विस्तावत्पर्येति		२४४	स यत्रैव चाक्षुषः पुरुषः	
समः	४९	समुदाते		२९७	पराद् पर्यावर्तते	३४८
स मनसा वाचं मियुनं		समूलम्		२८५	स यथा कामो भवति	
समभवत्	२३	समूह		४१२	तत्कृणु संवति	३५३
गमन्तम्	४६, (सम्)	समूढः		३४१	स यदा मृत्युमत्यमुच्यत	
समन्तारभेते (विद्याकर्मणो)	३४९	समे (प्रतिष्ठति)		४१५	स चायुरभवत्	४५
समभवत्	२३, ६०	समेति (विश्वम्)		४२३	स यदीत्कमिष्यन् भवति	४०४
ममभ्याददानः (तेजो- मात्राः)	३४८	समेवामवत्		६१	स यद्यदेवासृजत तत्तद-	
समम् (पर्वः नामसिः)	१३८	संपत्		४१७	सुमन्त्रियत	२५
समर्पिताः	२०८	संपदः		२२१	स यमः कस्मिन् प्रतिष्ठितः	२८०
समस्तुते (ब्रह्म)	३६१	संपदे (स्वाहा)		४३६	स यस्तात् पुरुषात् निरुह्य प्रत्युह्य	२८३
समष्टिः	२४४	संपन्नतम. (अनुष्य- कैर्भोगैः)		३४१		
समहृत्य	२२	संपरिष्वकः (स्त्रियां)		३३०		

स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोति ११३	सर्वा सावित्रीमन्वाह ४३७	स विश्वकृत् स हि सर्वस्य कर्ता ३६६
स रसेनातिग्राहेण गृहीतः २२८	सर्वाणि च भूतानि २६१, २६२, २९१ (सर्वे च कामाः) १११	स वै देवः प्राणः यः सञ्चरञ्च- संचरञ्च १३४
सरस्वती तमिह धातवे करिति ४४५	सर्वाण्येन भूतान्यमिह रन्ति २९१, २९२ २९३	स वै नैव रेमे ६०
स रूपेणातिग्राहेण गृहीतः २२८	सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः २९६	स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य २९०, २९३
सर्पिषोऽका ४४१	सर्वा नु भूः २१३	स वै वाचमेव प्रथमा-
सर्पिषमन्तस् ४४२	सर्वा नु वा बः पृच्छामि २८४	मत्यवहत् ४४
सर्वं वा अतीति तददितेरदितित्वम् २५	सर्वा नु वेदाननुवृवीत ४४२	स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः २२८
सर्वं सत् १३१	सर्वा नु स्वाहा ४३६	स शीघ्रं वर्णमसृजत पुष्पम् १०६
सर्वः (अस्मि) ३२८	सर्वावतः (लोकस्य) ३१६	स श्रेयो रूपमत्यसृजत धर्मम् १०६
सर्वण्यानिस् १३०	सर्वाश्च मधुमतीरहमेवेद सर्वं भूयासम् ४३७	स सृजे १३५
सर्ववैवल्यम् २७	सर्वैः (प्राणाः) १५७, २९६	स स्त्रियं ससृजे ४३९
सर्वं तं परादात् १९३, ३८१	सर्वैः देवा ६२	स स्यूषम् १७५
सर्वमयः ३५३	सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरः २६४	स स्पशेनातिग्राहेण गृहीतः २२८
सर्वमस्याश्च भवति २५	सर्वे वा मा पृच्छत २८४	स ह कामप्रश्नमेव वने २९७
सर्वमहोरात्राभ्यामासम् २१९	सर्वेभ्यः ३७०	स ह रेतो दद्यावह ४४३
सर्वमात्मानं पश्यति ३७६	सर्वेषु भूतेषु तिष्ठत् २६४	सहस्रधा (मित्रः) २९५, ३२८
सर्वमामुरियात् ४४२, ४४२	सर्वेष्वधस् ४३४	सहस्रमेतस्यां वाचि दशः १४१
सर्वमिदं प्रधास्ति यद्विदं किं च ४०२	सलिले (द्रष्टा) ३४०	सहावैतु जरायुणा ४४४
सर्वमेव तत् संवहति (अग्निः) ४११	सलोकताम् ४९, १३७, ४०६, ४०६	स हि कर्ता ३१९
सर्वमेव तत्संप्ताय शुद्धः पूतः ४११	स लोकमागच्छति अशोक- महिमम् ४०४	स हि स्वप्नो भूत्वेन लोकमति- कामति ३०५
सम्भवति ४११	स वा अयमात्मा ब्रह्मा ३५३	स हैतयेव निविदा प्रतिपेदे २७३
सर्वं पाप्मानं तपति ३७६	स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः २०८	स हैतावानास ६०
सर्वं पूर्वपक्षारपरपक्षा- भ्यामासम् २२०	स वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे रत्ना ३२२	स गौरभवद्बृषभ इतरः ६१
सर्वं मृत्युनासम् २१८	स वा एष एतस्मिन् स्वप्नाप्ते रत्ना ३४३	साङ्कृतिपुत्रः ४४६
सर्वं मृत्युनामिषत्सम् २१८	स वा एष निरिन्द्रियो विसृक्तः ४४१	सा सामश्चेति तत् साम्नः- सामत्वम् ४९
सर्ववित् २६२	स वा एष महानज आत्मा ३७८	सा वेदस्मै दद्यात् ४४०
सर्वस्य कामाय १९३, ३८१	स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ३६९	सा वेदस्मै न दद्यात् ४४०
सर्वस्य वशी ३६९	सविज्ञानः (भवति) ३४९	सा वेदस्मै नैव दद्यात् ४४०
सर्वस्याधिपतिः ३६९	सविज्ञानमसृजत १०५	सा ज्ञोवीपुत्रः ४४६
सर्वस्येशानः ३६९		सात्य (पुरुषः) २०७
सर्वस्यै तस्यात्ता भवति २५		सा त्वं वीरवती भव ४४५
		सा त्वममोऽहमिति ४४३
		साधानम् १७५
		साधारण्यम् ११६

साधु (साधुकारी)	३५३	सूत्रम् (वेत्थ)	२६१, २६२	सोमाय स्वाहा	४३६
साधुकारी साधुर्भवति	३५३	सूत्राणि	२९१	सोमो राजा	१४४, १४८, ४२५
साधु कुर्यात्	४०५	सूर्य	४१२	सोऽयं वायुः परेण मृत्युम्	४५
साम (सप्तविधम्)	४९, ५२, १४०, ४०७	सूर्यः	१०, ८७, १३७	सोऽयमग्निः परेण मृत्युम्	४४
सामत्वम्	४९	सूर्याचन्द्रमसौ	२६८	सोऽयास्य आङ्गिरसो-	
सामवेदः	१९५, २९१, ३८१	सृजते (आनन्दान्)	३१९	ज्जनानां हि रसः	४७
सामश्रवा ३ इति	२१७	सृतिः (संचरणी)	२९५	सोऽयास्य आङ्गिरसो-	
सामानि	२४	सूती (द्वे)	४२३	ज्जनानां हि रसः	४१
सामाहमस्मि ऋक् त्वम्	४४३	सुप्तः (हृदयात्)	२८१	सोऽयन्तीम् (अभ्युक्षति)	४४४
साम्नः	५१	सृष्टानि	१३५	सोऽसावादित्यः परेण मृत्युम्	४५
सायकायनः	३८९	सृष्टिः	६२	सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युम्	४५
सा यथा मृत्युमत्यमुच्यते		सृष्ट्याम्	६२	सोऽस्य परमो लोकः	३२८
सोऽग्निरभवत्	४४	सेतुः (एषः)	३७०	सोऽहमस्मीत्यशे व्याहरत	५५
सायुज्यम्	४९, १३७, ४०६, ४०७	सेना	१४५	सोऽहं भगवते विदेहाद्	
		सैतव	२१४	ददामि	३७६
		सैतवः	३८९	सोऽहं भगवते सहस्रं	
सार्गलः सपरिश्रयः	४४४	सैन्धवखिल्यः	१९८	ददामि	३२१, ३४१, ३६१
सा वा एषा देवता दूर्नाम्	४२	सैन्धवघनः	३८२	सौकरायणः	१ ३८९
सा वा एषा देवता सा		सैपा क्षत्रस्य योनिः		सौवरः (पुरुषः)	२०६
पाप्मानं मृत्युम्	४४	(यद्वह्ना)	१०३	स्कन्दति (रैतः)	४३९
सावित्रीम्	४१०	सैषा गायत्री परोरजसि		स्तनम्	११७, (प्रयच्छति) ४४५
सिकताः	११	प्रतिष्ठिता	४०९	स्तनयति	११
सिनीवालि	४४३	सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः	१३७	स्तनयितुः	२०६, २९७
सिन्धवः	११	सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः	६२	स्तनयितुः श्रेष्ठः	२७५
मुकुतम् (बुद्धके)	६३९, ४४०	सोऽकामयत्	११२	स्तनाः (चत्वारः)	४०३
सुतः	१४४	(गाया मे त्यादथ		स्तनी	४४०
सूत्राणि	१९५, ३८१	प्रजायेय)	११२	स्तोर्त्वा	४४१
सुप्रन्वा आङ्गिरसः	२३४	सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठितः	२८१	स्तेन (अस्तेन)	३३२
सुप्रथा	४१२	सोऽजुवीक्ष्य नान्य-		स्तोत्राणि	५३
सुपर्णः (इन्द्रः)	२४४, ३२७	दात्मनोऽपश्यत्	५५	स्तोत्रियाः	२२४
सुप्रम्	१४८, ३२१, ३२७	सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीत	२२८	स्तोष्यति	२२४
सुप्रस्य (रैतः)	४३९	सोऽविभेत्तस्मादेकाकी		स्त्रियः (वृज्जते)	४३९
सुप्रान्	३२०	विभेति	५७	स्त्रिय इति होवाच	२७७
सुप्रैव (इति)	४२३	सोमः	६२, १०३	स्त्रिया (प्रयते) ६०, (प्रियया)	३३०
सुवर्णम्	५२	सोमः कस्मिन् प्रतिष्ठित	२८१	स्त्रीपुमासौ	६०
सुप्रुमः	१५६	सोमं राजानम्	४३२	स्त्रीप्रजा (एव)	३८०
सुसमाहितम् (अनः)	३४४	सोम एवाग्नमग्निरन्नादः	६२	स्त्रीभिः (सह मोदमानः)	३२१
मूतप्रागण्यः (प्रतिकल्पन्ते)	३४६	सोमदेवत इति	२८१	स्थाणी (शुष्के)	१३७

स्थानम्	३२०	स्वर्गं लोकम्	३६३	हस्तौ वै ग्रहः	२२८
स्थानात् (अस्मात्)	१८९, ३८०	स्वस्ते दद्यामि	४४५	हस्त्युषमम्	२९१
स्थाने	३१६	स्वानां श्रेष्ठः	४६	हास्ति हिरण्यस्य	४२४
स्थालीपाकावृताऽऽज्यम्	४४३	स्वानाम् (वसिष्ठः)	४१५	हिसित्वा	१०३
स्थितं च यन्त्र	१७९	स्वाभ्यान्ते च	३९९	हिङ्कृतमसि	४३६
स्थितिरित्येनदुपासीत	२९३	स्वाहा	४३४, ४४४	हिङ्गक्रियमाणमसि	४३६
स्थिरस् (स्नाव)	२८५	स्वाहाकारः	४०३	हिताः (नाड्यः)	२९५, ३२८
स्थूणा	१७५	स्विष्टं सुहृतं करोतु		हिता नाम नाड्यः	१५६
स्नाव	२८५	नः स्वाहा	४४४	हिनस्ति	१०३, (अनुतम्) ४००
स्यर्शानाम् (सर्वेषाम्)	१९६, ३८१	स्वेन ज्योतिषा	३१६	हिरण्य (पुरुषः)	३२०
स्युषीत (न)	३४९	स्वेन भाषा	३१६	हिरण्यमयी अरणी	४४४
स्युष्टः (मास)	३६३			हिरण्येन (पानेन)	४१२
स्युष्टेः (स्पष्टः)	३३८	ह		हुतम्	११६, २९१, ३८१
स्पष्टः (स्पष्टेः)	३३८	हंसः	३२०	हुत्वा (अग्नी)	४३६
स्पन्दन्ते	२६८	हन्त	६१, १८९, २६६, ३८०	हुत्वोद्वृत्य प्रावनाति	४४३
अवन्त्यः	३१९	हन्तकारः	४०३	हु (एकाग्रस)	३९९
कुवः (औदुम्बरः)	४३८	हन्तकारं मनुष्याः	४०३	हृदयं लोकः	२७७, २७८
स्वं लोकमवद्वष्टा	१०७	हन्त तिरोऽज्ञानि	६१	हृदयं वै सन्नाद परमं ब्रह्म	२९३
स्वः स्वाहा	४३६, ४३७	हन्तासुरान् यज्ञ उदगी-		हृदयं वै ब्रह्म	२९३
स्वधाकारः ४०३, (पितरः)	४०३	येनात्ययामेति	२८	हृदयं वै सन्नाद सर्वेषां	
स्वपिति	१५४	हन्तास्वै प्रतिष्ठां		भूतानामायतनम्	२९३
स्वप्नः (भूत्वा)	३०५	कल्पयानीति	४३९	हृदयं वै सन्नाद सर्वेषां	
स्वप्नस् (न कंचन)	३२७	हन्ति पाप्मानं		भूतानां प्रतिष्ठा	२९३
स्वप्नस्थानम्	३१६	ब्रह्मति च	४०२, ४०२	हृदयं इति	२८१
स्वप्नान्तम्	३२६	हन्त्यमानस्य	१९४, ३८१	हृदयं इति होवाच	२७९, २८१
स्वप्नान्तायेव	३२५	हयः	१२	हृदयम्	
स्वप्नान्ते	३२१, ३४३	हयो भूत्वा देवानवहन्	१२	(एकाग्रस) १९७, ३८२, ३९९	
स्वप्ने	३२५	हरयः	२१३	हृदयमेव (अन्ववक्रामति)	३४८
स्वप्नेन	३२०	हरितः कल्पयः	४४६	हृदयमेव सन्नाद	२९३
स्वप्न्यया (वरति)	१५४	हरितम्	३६४	हृदयमेवायतनम्	२९३
स्वस्	५१	हरितस्य (लोहितस्य)	३२८	हृदयस्य (शोकान्)	३३२,
स्वयं विहृत्य	३१६	हस्तम् (आह्वर)	२३१	(अग्रस) ३४९	
स्वयंज्योतिः (पुरुषः)	३१६, ३२१	हस्ताभ्यां हि कर्म करोति	२२८	हृदयात्	१५६, (ऊर्वा) २९५
स्वयं निर्माय	३१६	हस्ताभ्याम्	६२	हृदयादधि जायसे	४४०
स्वः	५१	हस्तीभूतः	४११	हृदयेन हि रूपाणि	
स्वरवन्तस्	५१	हस्तीव विच्छाद्ययति	३२८	जानाति	२७९
स्वरसंप्रशया	५१	हस्ते कृत्वा	२६६	हृदयेन हि श्रद्धां जानाति	२८०
स्वरिति प्रतिष्ठा	४०२, ४०२	हस्तौ (एकाग्रस)	१९७, ३८२	हृदयेन हि सत्त्वं जानाति	२८१

हृदये-ह्रीः]

काण्वशास्त्रीयोगनिषच्छब्दवाक्यकोषः

[४५]

हृदये ह्येवं रेतः प्रतिष्ठितं
भवति

२८१

हृदये ह्येवं सन्नादं सर्वाणि
भूतानि प्रतिष्ठितानि
भवन्ति

२९३

होता

२१८, २२४,

(अश्वलः) २१७

हृदये ह्येवं श्रद्धा प्रति-
ष्ठिता भवति

२८०

हृदि (श्रिताः)

३६१

होत्रत्विजाऽग्निना वाचा

२१८

हृदये ह्येवं सत्यं

२८१

हृद्यन्तर्न्योतिः पुण्य-

३०५

होष्यति

२२३

प्रतिष्ठितं भवति

हवाकाशः

२०६

ह्लाद्युनयः (विस्फुलिङ्गाः)

४२७

ह्रीः

१२३

॥ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकयोर्वद्धृतवाक्यानामाकरः ॥

अकामस्यः क्रिया काचित्	म० स्मृ० २।४	अनादित्वान्निगुणत्वात्	म० गी० १३।३१
अकुर्वन् विहितं कर्म	" १।४४	अनादिनिष्पन्ना	मनु०
अकृतस्नो हि एकैकेन भवति	बृ० १।४।८	अनेजदेकं मनसो ज्वीयो	ई० उ० ४
अकाः शर्करा उपदेधाति	ते० का० ३।३२	अनेन होतस्सर्वं वेद	बृ० १।४।७
अग्नये जुष्टं निर्वपामि	ते० स० १।८	अन्तरतरं यदयमात्मा	बृ० १।४।९
अग्निमुग्धो हवै धूमतान्तः	ते० का० ३।३२	अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्	ब्र० सू० १।१।२०
स्वं लोकं न प्रति प्रजानाति	"	अन्नादे भूषणं भार्ष्टि	आ० घ० ७।१।१५
अग्निरिदं हविरजुषत—	ते० आ० ३।५।१०	अन्यदेव तद्विदितात्	कै० न० १।३
अग्निमूर्धा—	मु० २।७	अन्यां देवतानुपासते	बृ० १।४।१०
अग्निमूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ	मु० उ० २।४	अन्योऽनावन्योऽहमस्मीति न स वेद	बृ० १।४।१०
अग्निर्वाग्भूत्वामुखं प्राविषात्	ऐ० उ० २।४	अपापविद्धम्	ई० ८
अग्निर्वै देवानां होता	ते० ब्रा० ३	अपाम सोमममृता अभूम	ऋ० सं० ८।४।८३
अग्निर्वै होता	ते० आ० ३।३१	अपि वृन्दावने शून्ये	
अनी प्रास्ताहुतिः सन्यग्	मनु० ३।७६	अपूर्वमनपरमबाह्यं	बृ० २।५
आदिष्याज्जायते वृष्टिः	" ३।७६	अप्रदायिभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः	म० गी० ३।१२
अजोऽजरः	कौ० ३।९	अप्राणन् अनपानन् कृचमग्निव्याहरति	छा० १।३।३
अण्डस्यास्य समन्तात्		अप्सु योनिर्वा अश्वः	ते० ब्रा० ८।२०
अणोरणीयान्महतो महीयान्	हवे० ३।२०	अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले	म० स्मृ० २।२।४१
अत एव चानीन्धनाद्यनपेक्षा	ब्र० सू० ३।४।२५	अभयं वै जनक	बृ० ४।२।४
अतोऽन्यदार्त्तस्	बृ० उ० ३।६	अभयं वै जनक प्राप्तोऽग्निः	बृ० ४।२ अन्ते
अथ केन प्रयुक्तोऽयम्	म० गी० ३।३७	अभयं हि वै ब्रह्मा भवति य एवं वेद	बृ० ४।४ अन्ते
अथ त्रयो वाव लोका	बृ० १।५	अभिपुत्र्य हुत्वा अक्षयन्ति	ते० सं०
अथा परा यया तदक्षरमधिगम्यते	मु० १	अयमग्निरर्कः	बृ० १।२ अन्ते
अथ परिब्राह् विवर्णवासाः	जाबाल ५	अयमात्मा ब्रह्मा	मा० १
अथ यत्रैनं ध्वन्ति	बृ० उ० ४।२०	अयं लोकः पितृलोको देवलोकः	बृ० १।५।१६
अथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत	बृ० १।४।६	अयं वाव लोकोऽग्निः	बृ० ६।२।११
अथ येऽन्यथातो विदुः	छा० ७।२५	अरुणाः शिरा वातवहाः	सौश्रुते
अथ योगानुशासनस्	पा० यो० सू० १।१	अर्थकत्वादेक वाक्यम्	पू० मी० २।१।४५
अथात्पन्नेन्नाद्यमागायत्	बृ० १।३।१७	अवश्यं याति तिर्यक्त्वम्	
अथैतस्म प्राणस्यापः	बृ० १।५।१३	अवसादनार्थस्य चावसादात्	प्रा० ब्र० वि०
अथैतस्य मनसो धीः शरीर	१।५।१२	अवाक्यनादरः	छा० ३।४।२
अयोभय वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः	बृ० १।४।१६	अविज्ञातं विज्ञातु	बृ० ३।९ अन्ते
अदत्त्वा तु य एतेभ्य पूर्वं भुङ्क्ते	म० स्मृ० ३।१।१५	अविभक्तं च भूतेषु	गी० १।३।१६
अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम्	ते० आ० १।७३	अव्यक्तोऽयम्	गी० २।२५
अनन्तरभवाहम्	बृ० २।५	अव्याकृतमासीत्	बृ० १।८
		अशनायाद्यतोतः	बृ० ३।५

अशानाया हि मृत्युः	वृ० १।३।४	आत्मेवेद सर्वम्	छा० ७।१५।२
अशब्दमस्पर्शमरूपम्	क० १।३।१५	आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्	ऐ० उ० १।२
अंशो नानाव्यपदेशात्	ब्र० सू० २।३।४३	आदित्यो यूपः	पू० मी० १।८।१३
अशुच्यपि पयः प्राप्य गङ्गां याति पवित्रताम्		आदित्यो ऋग्वेधः	तै० ब्रा० १०
अदर्वं न गूढमद्विनो	ऋ० १।११।७।४	आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्	तै० उ० ३।५
असतो मा सद्गमय	बृ० १।३ अन्ते	आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्	तै० ३।२।१
असदेवेदमग्र आसीत्	छा० ६-२	आपो रेतो भूत्वा शिवन प्राविशत्	ऐ० २।४
असद् वा इदमग्र आसीत्	तै० उ० २।६।७	आशिषि लोडिति	पा० सू० ३।३।१७३
असन्नेव स भवति	तै० उ० २।५।१	आसीनो दूरं ब्रजति, अयानो याति	क० १।२।३
असङ्गो नहि सञ्जते	बृ० ३।५।२६	इत्यनुशासनम्	बृ० २।५
अस्ति मेरुर्वर्णचतुष्टयोपेतः		इन्द्रमिन्द्रं वरुणमग्निमाहुः	ऋ० स० १।१०६
अस्तीत्येवोपलब्धश्च	का० २।३।१३	प्रविविकाहारतरः	बृ० ४।२।३
अस्थूलमनणु	बृ० ३।७	इयमेवर्गिनः साम	छा० १।६
अस्य लोकस्य सर्वावितो मात्रामपादाय-		ईरयतेर्गैतिकर्मणः	बा० पा०
शुक्रमादाय	बृ० ४।३।९	ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्	
अहमन्ममन्तमदन्तमग्निं	तै० उ० ३। अन्ते	उच्चैर्ऋचा क्रियते	मी० मा० ३।१।१
अहमन्ममहमन्ममहमन्मसु	" "	उद्गीथेनात्ययाम त्वं न उद्गाय	बृ० ३।१।२
अहमात्मा गुडाकेशः	गी० १०।२०	उपवेक्ष्यन्ति ते ज्ञानम्	भ० गी० ४।३४
अहमात्मा पर ब्रह्म न मत्तोऽप्यदस्ति किञ्चन		उपनिषदं शो ब्रूहि	केन० ३।२
अहमेवेदं सर्वम्	बृ० ४।३।२०	उपात्मन्त्रकरणे	पा० सू० १।३।२५
अहरह्यंछन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति	बृ० ८।३।२	उपासने गुरुणा बुढानाम्	आ० ष० १।१५।१
अहं क्रतुरहं यज्ञः	गी० ९।१६	उभयात् पाप्मन	बृ० ४।३।९
अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते	गी० १०।८	उभयाम्ना पुण्यपापाभ्यो मामुच्यं लभतेऽवशः	
आकाशवत्सर्वगतः		उर्वशीहृत्परा	ऐ० ब्रा०
आकाशो ह वै ताम नामरूपयोर्निर्वेहिता		ऊर्ध्वमूलमधः शास्त्रम्	गी० १५।१
ते तदन्तरा तद्ब्रह्म	छा० ८।१४ मत्र	ऊर्ध्वमूलोऽवाकृशास्त्रः	काठ० २।३।१
आग्नेयो वै ब्राह्मणः	तै० स०	ऋग्वेदविद्यजुर्विष्व	मनु० १।२।१२
आग्नेय चतुर्धा करोति	आ० श्री० सू०	ऋण ह वाव जायते जायमानो योस्ति	वात०
आचार्यवान् पुरुषो वेद	छा० ६ अन्ते	एककालं चरेद्देशम्	बृ० १।४।२१
आचार्याद्वेषेव	छा० ४।५।२	एकवेदायु ब्रह्मव्यम्	" ४।४।२०
आत्मतः प्राणः आत्मस आशा	छा० ७।१६।१	एकमेवाद्वितीयम्	छा० ६।२।१
आत्मनः आकाशसस्मृतः	तै० २।१	एकं सन् बहुधा विचार	तै० आ० ३।३
आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति	बृ० २।५।२	एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः	इवे० ६।११
आत्मना विन्दते वीर्यम्	केन० १।२	एको देवो बहुधा सन्निविष्ट	इवे० ६।११
आत्मयाजी श्रेयाश्च देवयाजिनः	ऐ० आ०	एतं वै तमात्मानं विवित्वा	बृ० ३-५ ?
आत्मानमेवावेत् तस्मात्तत्सर्वमभवत्	४।७	एत ह वाव न तपति	तै० २।५
आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः	बृ० ४।४।२२	एतत्सामगायन्नास्ते	तै० उ० ३।१०
आत्मा ह्येषा न भवति	बृ० १।४।१०	एतदप्रमयम्	बृ० ४।४।२०

एतद्वद्वद्वा बुद्धिमान् स्यात्
 एतमु है वेते न ततरतः
 एतमेके वदन्यगिनमनुष
 एतावदरे खलु अमृतत्वम्
 एतावान् वै कामः
 एतेन योगः प्रत्युक्तः
 एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्पाय
 एवमिमे लोका अप्वन्तः
 एवमेवास्मादात्मनः
 एष स्रष्टेव सर्वे देवाः
 एष त आत्मा
 एष नित्यो महिमा
 एष परम आनन्दः
 एष ब्रह्मोष इन्द्र एष प्रजापतिः
 एष सर्वसूतान्तरात्मा
 एष सर्वभूतेषु गूढोऽऽत्मा
 एष ह्येव साधुकर्म कारयति
 एषोऽस्य परमो लोकः
 ऐन्द्र क्षत्रं बाहुदीर्यञ्च
 एन्द्रो राजन्यः
 औदुम्बरो यूपो भवति
 कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः
 कतम एको देवः
 कर्ता शास्त्रार्थवत्वात्
 कर्मणा पितृलोकः
 कर्मणा वध्यते जन्तुः
 कर्म ह्येव तद्वचतु
 कपाये कर्मभिः पक्वे स्मृति (ब्र० सू० भा० ३।४।२६)
 कस्तं मदामदं देव मदन्यो जातुमर्हति
 कस्मिन्वहमुत्क्रान्ते
 काकुः स्त्रिया विकारो य.
 काम एष क्रोध एष
 काम. सङ्कल्पो विचिकित्सा
 कामान्यः कामयेत भग्नमान
 किं देवतोभ्या प्राच्या दिव्यसि
 किं प्रजया करिष्याम
 कुष कर्मैव तस्मात्त्वम्
 कुयति क्रियेत कर्तव्यम्
 केन मे पोस्नानि नामानि
 को ह्येवान्यात्

गी० १५।२०
 वृ० ४।४।२३
 मनु० १।१।२३
 वृ० ४।५
 वृ० १।४।१७
 ब्र० सू० २।१।३
 वृ० २।४
 तै० आ० १।२।२
 कौ० ३।३
 वृ० १।४।६
 वृ० ६।१
 वृ० ४।४।२३
 वृ० ४।३।३२
 ऐ० उ० अन्ते
 मु० २।१।४
 कठ० १।३।१२
 कौ० ३।७
 वृ० ४।३।३२
 तै० सं०
 तै० सं० २।१।६
 वृ० ४।३।५
 वृ० ३।२।१
 ब्र० सू० २।३।३३
 वृ० १।५।६
 म० भा० १।२।४।७
 वृ० ३।२।१३
 कठ० १।२।१०
 प्र० ६।२
 अमरकोश १
 म० गी० ३।३७
 वृ० १।५।३
 मु० ३।२।२
 वृ० ३।२।२०
 वृ० ४।४।२३
 गी० ४।१।५
 मी० भा० ४।३।३
 ऐ० आ०
 तै० २।६

क्रियावन्निर्हृ कौन्तेय
 क्षीयन्ते चास्य कर्मणि
 क्षुद्राविस्फुलिङ्गाः
 क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि
 गीतिषु सामाख्या
 गुरुभूषया विद्या
 गृहस्थः सदृशी भार्या विन्देत्
 गृहीता वाग् गृहीतं चक्षुः
 ग्रसिष्णु प्रमयिष्णु च
 ग्रामकामो यजेत
 ग्रावमिरभिपुत्य
 चक्षुष आदित्यः
 चक्षुषि पश्यति
 चक्षोः सूर्यो अजायत
 चन्द्रमा मनोभूत्वा हृदयं प्राविशत्
 चातुर्वर्ण्यं चरेद् भैरवम्
 अक्षत् क्रीडन्तममणः
 अध्येनैव तु संसिद्धयेत्
 जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतस्स्यात् पा० १-५-५७
 जातो निषादाच्छुद्धाया जात्या भवति
 जाया मे स्यात्
 जुहोतिरासेचनावधिक
 जपयिष्यामि
 ज्ञानम प्रतिभं यस्य
 ज्ञानादेव तु कैवल्यम्
 ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः
 त एते सर्व एव समाः सर्वे
 ततो मा तत्त्वतो ज्ञात्वा
 तत् केन क पश्येत्
 तत् तेजोऽसृजत
 तत्र को मोहः कं गोकः
 तत्त्वमसि
 तत्सत्य स आत्मा
 तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्
 तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्
 तदेजति तन्नेजति
 तदेतत्पदनीयमस्य
 तदेतत्त्रेय पुत्रास्त्रेयोजित्वात्
 तदेतद्वदयते यद्यजते
 तदेनयोः प्रियं धाम

म० भा० १।८।२।५९
 मु० ३
 वृ० २।१।२०
 गी० १।३।२
 पू० मी० २।१।२५
 नीति सार-
 वृ० २।१।१७
 गी० १।३।१६
 तै० सं० २।३
 तै० सं० ६।२।११
 ऐ० १
 के० २।६
 पु० सू०
 ऐ० २।४
 स्मृ०
 छा० ८।१।२।३
 मनु० २।८७
 वृ० १।४।१७
 पू० मी० ४।२।२८
 वृ० २।७।५
 मनु० १ ?
 गी० १।३।१७
 वृ० १।५।१३
 गी० १।८।५५
 वृ० २।४
 छा० ६।२
 ई० ७
 छा० ६ ?
 ” ६।७।७
 तै० सं० २।६
 योऽसू० १।८
 ई० ५
 वृ० १।४।८
 वृ० १।४।९
 शतपथ

तदेव ब्रह्मार्त्वं विद्धि
तद्वावतोऽन्यानल्पेति
तद्धेतल्लोकजिदेव
तद्धवर्ण्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते
तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि
तद्योयो देवानाम्
तद्वाऽन्यैवदतिच्छन्दा
तद्विद्धि प्रणिपातेन
तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत
तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व
तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्
तस्मात्तत्सर्वमभवत्
तस्मात् पश्यन्ति पादपाः
तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञोऽन्यकलिङ्गः
तस्य तावदेव चिरम्
तस्य न्य आवसथास्तस्य स्वप्नाः
तस्य प्राची विक् चिरः
तस्य यज्ञस्य मनश्च वाक्च
तस्यै वाचः पृथिवीक्षरीरं
तस्योपनिषद्वह्स्
तं न पश्यन्ति
तं यथा यथोपासते तदेव भवति
तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा
तं विद्याकर्मणी समन्वारभेत
तीर्णो हि तदा सर्वात् शोकान्
तेजो वै भूतम्
ते भूममभिसम्भवन्ति
तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति
ते वा सते आहुती वृते—शतपथ
रसस्य ह्येष रसः
न्यं वा इदं नाम रूपं कर्म
न्याः प्राजापत्याः प्रजापती
त्रिदण्डो कमण्डलुमान्
त्रिदण्डेन यतिस्वैव
त्रैविद्यो हेतुस्तर्की
स्वमेकोऽसि बहूतनुप्रविष्टः
त्वं कुमार उत वा कुमारी
त्वं राजन् ब्रह्मासि
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत्र
दशावरा वा परिषद्

केन० २।६
ईशा० ४
बृ० १।३।२८
मनु० १२।८५
कठ० १।३।१२
बृ० १।४।९
बृ० ४।३।२७
गी० ४।३४
बृ० १।४।७
ते० ३।२
का० ५।७५
बृ० १।४।१०
म० भा० १२
ना० प० ४।३५
छा० ६।१४
ऐ० ३।१२
बृ० १।९
छा० ४।१६।२
बृ० १।५।११
बृ० ५।५।४
बृ० १।४।७
शत पथ अनि०
बृ० ४।४।२३
बृ० ४।४।२
बृ० ८।३।२२
ते० ब्रा० ३।३२
बृ० ६।२।१२
बृ० ६।२।१५
का० १०
बृ० २।३।५
बृ० १।६।१
बृ० ५।२।१
मनु० १२।१११
ते० भा० ३।११
क्वे० ४।३
ते० सं० १-७
ते० स० २।६
मनु० १२।११०
दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश
दाने सर्वं प्रतिष्ठितम्
दिव्यो ह्यमूर्तः पुष्कः
दिशः श्रोत्रं भुत्वा कर्णौ प्राविशत्
दिशो वेद
दुष्कृतं हि मनुष्याणाम्
दूरात्सुदूरे तदिहान्ति के च
देवताधिकरणम्
देवरत्रापि विचिकित्सितं पुरा
देवो भुत्वा देवानप्येति
द्रष्टव्यः श्रोतव्यः
द्वया ह
द्विविधं कर्म वैदिकम्
द्वे वाच ब्रह्मणो रूपे मूर्तञ्चैव
धर्मरज्ज्वा ब्रजेदूर्ध्वम्
धर्मणाधिगतः
ध्यायतीव लोकायतीव
ध्रुवं जन्म मृतस्य च
न कर्मणा लिप्यते पापकैः
न कर्मणा वर्धते नो कनीयात्
न कलङ्क भक्षयेत्
न जायते म्रियते वा कदाचित्
न तर्कं शास्त्रं दण्डाय
न दृष्टः द्रष्टारं पश्येः
न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत्
न विभेति कुतश्च न
न मे पार्थास्ति
न लिप्यते लोकदुःखेन
न लीम च मीयते
न वा इत्थं सन्तः शश्वामः
न वाच विजिज्ञासीत
स विज्ञातेविज्ञातारं विप्रानीयाः
न सगोत्रां समानप्रवरा भार्या विन्देत्
न ह वै देवान् पापं गच्छति
न ह्यस्य केनचन कर्मणा लोको मीयते
न हि द्रष्टृर्दृष्टे विपरिलोपो विद्यते
न हि निन्दानिन्दं निन्दितुष्यन्थायः
न हि स्वभावो भावानां व्यावर्तत
न हिस्वात् सर्वभूतान्यक तीर्थेभ्यः
नात्मार्यं पाचयेदन्नम्

८।१।७
ना० उ० ७७
मु० २।१।२
ऐ० २।४
बृ० ३।५।९
भा० व०
मु० ३।१।७
ब्र० सू० १।३।४
बृ० १।१।२१
बृ० ४।१।२
बृ० २।४।२
बृ० १।३।७
मनु० १२।८८
बृ० २।३।१
म० भा०
मनु० १२।१०९
बृ० ४।३
गी० २।२७
बृ० ४।४।२३
ते० का० ३
पू० मी० १०।८।१
गी० २।२०
बृ० ३।५
ते० २
गी० ३।२२
कठ० ५।११
कौ० २।१
कौ० ४
बृ० ३।४
धम
बृ० १।५।२०
कौ० ३।९
बृ० ४।२।२२
बृ० वा
छा० ८

नादत्ते कस्यचिदरापसु	गी० ५।१५	फलवत्सन्निधौ भफलंतदङ्गम्	न्या
नानुपमृद्य प्रादुर्भावात्	न्या० सू० ४।१।१४	बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत्	तै० सं० ६।४।१७
नान्यः पन्था विद्यतेऽप्यनाय	पु० सू०	ब्रह्मचर्यदिव प्रव्रजत्	जावाल २
नान्यस्तोऽस्ति द्रष्टुं	वृ० ३।८।९	ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो	तै० सं० ६।३।१०।५
नामरूपे व्याकरवाणि	छां० ६।३	ब्रह्मोऽब्ध वेदनिन्दा च	मनु० १।१।५६
नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः	मु० ३।२।४	ब्रह्म ज्ञपयिष्यामि	वृ० २।१।१५
नासतो विद्यते भावो नाभाभो विद्यते सतः	गी० २।१५	ब्रह्म तं परादात् क्षत्रं त परादात्	वृ० २।८।५
नित्यो नित्यानाम्	कठ० ५।७८	ब्रह्म ते ब्रवाणि	वृ० २।१।१
निराशिषमनारम्भम्	म० भा० १।२।३५।२४	ब्रह्म वा इदमय आसीत्	वृ० १।४।१०
निरुक्लं निष्क्रियम्	श्वे० ६।१९	ब्रह्मविदाप्नोति परम्	तै० ३।२।१
नेति नेति	वृ० ४।२।४	ब्रह्मवृक्षः सनातनः	म० भा० आ० पर्व०
नेदममूलं भविष्यति	छां० ६।५	ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति	छां० २
नेह नानास्ति किञ्चन	वृ० ४।२०	ब्रह्मात्मा	नारा० ७८
नेनं कृताकृते तपतः	वृ० ४।४ अन्ते	ब्रह्मा विश्वसृजः	मनु० १।२।५०
नैषा तर्कण मतिरापनेया	कठ० १।२।९	ब्रह्मइक्षिति	
नोवेता नास्तमेता	छां० ३।११	ब्रह्मैवेदं सर्वम्	मु० २।२।११
पदभ्यां शृङ्गो अजायत	पु० सू०	ब्राह्मणो न हन्तव्यः	तै० सं० २।६।१०
पराचः कामाननुयन्ति	कठ० २।१।१	ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो	या० स्म० ८३
पराञ्चि ज्ञानि व्यतृणत् स्वयंभूः	का० ३।९	ब्राह्मण्यं क्रियते तनुः	मनु० २।२८
परिप्राजकः सर्वभूताभयवैशिनाम्		भिद्यते हृदयप्रस्थिः	मु० २।२।८
परे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते	प्र० ४।९	भोगेनत्विरे क्षपयित्वा सम्पद्यते	ज० सू० ४।१।१९
पर्जन्ये वर्षत्यानन्दिनः	प्र० २।१०	ब्रह्महत्यास्वमेवाभ्यां न परं पुण्यपापयोः	
पर्णमपीत्याचिकरणम्	पृ० मी० ३।६।१	मत्स्यानि सर्वभूतानि	गी० ९।४
पयसिकामस्य कृतात्मनश्च	मु० ३।२।२	मघ्यं ह्येषामङ्गानामात्मा	ऐ० भा० ३।५
पशवो द्विपादश्चतुष्पादश्च	तै० सं०	मनसा ह्येव पश्यति	वृ० १।५।३
पशव्यचक्षुः	श्वे० ३।१९	मनो ब्रह्म	वृ० ४।१।६
पश्वादिभिरवाविशेषात्	अध्यासमाष्ये ज० सू० ७।७	मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः	प्र० ४।९
पादोऽस्य विद्वामभूतानि	छां० ३।१२	मन्त्रविदेवास्मि नास्मवित्	छां० ७।२
पिताहमस्य जगत्तः	गी० ९।१७	ममैवांशो जीवलोकै	गी० १५।७
पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा	वृ० ४।४।५	मिथिलार्यां प्रदीप्तायाश्च न मे दह्यति	म० भा० ७२
पुत्रेणैवायं लोको जय्यः	वृ० १।५।७६	मृत्युर्नैवेदमावृतमासीत्	वृ० ३।७
पुरश्चक्रे	वृ० २।५।१८	मृत्युमतिक्रान्तो दीप्येते	वृ० १।३।१२
पुरः पुरुष आविशत्	वृ० २।५।१८	मृत्युरस्यात्मा भवति	वृ० १।२।७
पुरुषान्परं किञ्चित् सा काष्ठा	कठ० १।३।११	मृत्युर्यस्यापसेचनम्	कठ० १
प्रणवो घनुः शरो ह्यात्मा	मु० २।२।४	मृत्योः स मृत्युमाप्नोति	वृ० ४।४।१९
प्रवृत्तं कर्म ससेव्य देवानामेति	मनु० १।२।९०	मोषमर्त्तं विन्दते	तै० ब्रा० २।८।८
प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतम्	तै० सं० २।५।११	य अत्मा अष्टतृतात्मा	छां० ८।६।१
प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वकः	वृ० ४।३।२१	य एवं विद्वान् पापंमासी यजते	तै० सं० २।६।९
प्राणो बृहती प्राण ऋच इत्ये	ऐ० भा० २।२।२	य येषोऽन्तर्हृदयआकाशः	आ० वृ० ४।४।२२
प्रियमित्येनदुषासीन	वृ० ४।१।३	यच्च काममुखं लोके	

यच्चाप्नोति यदादत्ते	लि० पु० १।७।९६	येन प्राणः प्रणीयते केनो	केनो १।८
यज्ञस्य गिरोऽच्छिद्यत	ते० आ० ५।१	येन सूर्यस्तपति तेजसेदः	का० १।५५
यज्ञोपवीत्येवाधीयते	ते० आ० २।७	येन स्वस्तमितं येन नाकः	ते० सं० ४।१।८
यज्ञोपवीत वेदाश्च सर्वम्	काठक खं० ४ (यतिधर्म- संग्रह पु० १२)	ये यं प्रेते विचिकित्सा अनुष्ये	का० १।१२०
यज्ञो वै यजमानः	ते० सं० १।७।२२	येषांनोममात्मायं लोकः	वृ० ४।४।२३
यतीनां तु चतुर्गुणम्		योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः	पा० सू० २
यतो वाचो निवर्तन्ते	ते० २	योगारूढस्य तस्यैव	गी० ६।३
यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्	वृ० २।४।१४	योगिनस्यै प्रपद्यन्ते	क० २।२।७
यत्र वा अन्यदिव स्यात्	वृ० २।४	योग्यं विज्ञानमयः प्राणेषु	? ४।३।७
यत्र सुप्ति न कश्चन कार्यं कामयते	मा० ५	यो वै प्राणः सा प्रज्ञा	की० ३।३
यत्र हि द्वैतमिव भवति	वृ० २।४।१४	यो वै भूम तत् सुखम्	छा० ७।२३
यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति	वृ० ३।१।१३	यो वै सधर्मः सत्यं वै तत्	वृ० १।४।१४
यत् सत् तत्क्षणिकं	बौद्ध कल्पना	योऽज्ञानायापिप्रासे अत्येति	? ३।५।१
यत्साक्षादपरोक्षात्	वृ० ३।४।१	योऽब्रह्ममेवेन यजते	ते० सं० ५।३।१२
यथा च तक्षोभयथा	ब्र० सू० २।३।४०	योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः	मनु० १।७
यथा च मरणं प्राप्य	कठ० २।४।६	रविचन्द्रमसोयवित् मयूखैर्भाष्यते	
यथा प्रकाशयत्येकः	गी० १।३।३३	रुद्रोऽस्य पशून्निमग्न्येत	ते० सं० ३।१।९
यथा ह वै स्वायं लोकायारिष्टि	वृ० १।४।१६	रूपं रूपम्	? २।५।१८
यदग्ने रोहितं रूपम्	छा० ६।४।१	रेतस आपः	ऐ० ? २।१
यदाग्नेयोऽष्टाकपाल	ते० सं० २।५।३	रेतसः ह्यापः सृष्टाः	? १।४
यदाविस्मरतं तेजः	गी० १।५।१२	यत्रैषतदाभूत्	? २।१।१६
यदा वै पुरुषः स्वपिति	की	वरिष्ठमहाहा चैवभ्रूणह्याभिधीयते	
यदिदं वेदवचनं कुच	म० आ० १२।२४१	वाक्यान्वायधिकरण	पूर्वपक्षः ब्र० सू० १।४
यदेतद्बुद्धयं मनश्चैतत्संज्ञानम्	ऐ० उ०	वाग्वा अनुष्टुप्	ते० ब्रा०
यदेव आकाश आलन्दो न स्यात्	ते० ३।२।६	वाग्दे यज्ञस्य ह्येता	वृ० ३।१।३
यदि स्तुयेत तद्विधीयेत		वाचा च ह्येव सप्राणेन	वृ० १।३।२४
यद्यदाचरति श्रेष्ठः	गी० ३।२१	वाचारम्भणं विकारोनामधेयम्	छा० ६।२
यद्यद्वि कुर्वते कर्म	मनु० २।४	वानैव सन्नाद्वन्मु प्रज्ञायेत	वृ० ४।१।१
यस्तु सर्वाणि भूतानि	ई० ६	वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्	ऐ० २।४
यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्	ना० ३	वायोरग्निः	ते० उ० १।१
यस्मिन्सर्वाणि भूतानि	ई० ७	वायुर्वै गीतम्	वृ० ३।७।२
यस्य देवे परमधिकः	स्वे० ६।२३	विज्ञातारमरे केन विजानीयात्	वृ० २।४।१४
यस्य नाहङ्कृतो भावः	गी० १।८।१७	विज्ञानघन एव	वृ० २।४।२२
यस्य स्यादद्धा न विचिकित्साऽस्ति	छा० ३।१।८	विज्ञानमयः	वृ० ४।४।८
यस्यै देवतायै हविर्गृहीतम्	? श्री० सू० १।१४	विज्ञानमानन्दं ब्रह्म	? ३।९
यः प्राणेन प्राणिति	वृ० ३।४।१	विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत्	वृ० ४।४।२१
यः सर्वज्ञः सर्वविद्	मु० १।१.९	विद्यया देवलोकः	वृ० १।५।४
यः सर्वेषुभूतेषु तिष्ठन्	वृ० ३।७	विद्यया वा कर्मणा वा	
येन द्यौश्चा पृथिवी च दृढा	ते० सं० १।४।५	विद्याच्चाविद्याच्च	ई० ११
		विद्याविशेषेति कुतश्चन	ते० २

विद्वान् लिङ्गं वर्जितः		स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद	मु० अन्ते
विरजः पर आकाशात्	वृ० ४।४।९	स यो ह्येताननन्तानुपास्ते	वृ० १।१।२२
विविदिषन्ति यज्ञेन	वृ० ४।४।२१	सर्वमन्त्रः सर्वरसः	छा० ३।१।४२
वेद सन्यसनाच्छुद्धः		सर्वमयः	वृ० ४।४
शरीरज्ञैः कर्मदोषैर्व्याप्ति	मनु० १२।९	सर्वस्य वशी सर्वस्थेयान्	वृ० ४।४।२३
शक्नुवद् वै रेतसः रिक्तस्य		सर्वं क्षत्विर्दं ब्रह्म	छा० ३।१।४।१
शान्तो दान्तः	वृ० ४।४।२३	सर्वं पाप्मानं तरति	ते० सं० ५।३।१२
शुनि चैव श्वपाके च	गी० ५।१८	सर्वाणि रूपाणि विवित्य	पु० सू० ?
श्रद्धातो वरुण असृजत		सर्वान् कामान् समस्तुते	ते० २।१
श्रद्धा वा आपः	ते० वा० ३।२।४	सर्वान्तरः	वृ० ३।४।१
श्रद्धावान् लभते ज्ञानम्	गी० ४।३९	सर्वान् पाप्मानं औषत्	वृ० १।४।१
श्रवणायामि बहुमिर्यो न लभ्यः	क० १।२।७	सर्वपिशाचिष्करणम्	ब्र० सू० ३।४।२६
श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरण	पु० गी० ३।३।१५	सर्वे देवा यत्रैकं भवन्ति	ते० आ० ३।२०
श्रोत्रमिदं श्रुतम्	केन० १।७	सर्वे निमेषा जज्ञिरे	ना० उ० १
श्रोत्रं ब्रह्म	वृ० ४।१।४५	सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते	छा० ५।१।०।५
षट्पदविशरणमत्यवसादनेषु	बा० पा० ?	सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति	का० १।२
स आत्मनो वपामुद्विषिदस्	ते० ? २।१।१	सलिलएको दृष्टा	वृ० ४।३।३२
स एतमेव सीमानं विदार्य	ऐ० ३।२२	स वा एष महानज आत्मा	? ४।४।२२
स एष इह प्रविष्टः	वृ० १।४।८	स वै तैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते	वृ० १।४।३
सच्च त्यच्च	ते० उ० २।६	स वै शरीरी प्रथमः	मनु० १
सता मोम्य तदा सम्पन्नो भवति	छा० ६।८	संशिक्षान् केनान् निकृत्य	कठ० १
सनि सम्पन्न न विदुः	छा० ६।९	स ऋणोत्पन्नः	इवे० ३।१९
सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः	छा० ८।१	सहसिद्धं चतुष्टयम्	
सत्यस्य सत्यम्	वृ० २।१	सहोवाच यो वै बालक	कौ० ४।१।८
सत्येन वायुरावाति	ता० ७९	सम्बत्सर पयसा जुह्वत्	वृ० १।५।२
सदा नदभाषमावितः	गी० ८।६	संनयात्मा विनश्यति	गी० ४।४०
सर्धाः स्वप्नो भूत्वा	भा० वृ० ४।३।७	ससाराय परागदृशां	
सन्दिग्ध सप्रयोजनञ्च विचार्यम्	भा० १।९	सा काष्ठा सा परा गतिः	कठ० १।३।११
सन्त्यासाद्ब्रह्मणः स्थानम्		साक्षादपरोक्षात्	वृ० ३।४।१
सवाह्याभ्यन्तरो ह्यजः	मु० २।२	सेय देवता इमास्मिन्नो	छा० ६।३।३
समं पश्यन्ति सर्वत्र	गी० १।३।८	सेय देवतेक्षत	छा० ६।३
सम सर्वेषु भूतेषु	गी० १।३।७	सान्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः	छा० ८।७।१
समः प्लुपिणा समो मशकेन	वृ० १।३।२२	सोऽविभेत्	वृ० १।४।२
सम्भवत्येक वाक्यत्वे	श्लो० वा० प्रत्यक्ष० ९	सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव	वृ० ५।१६
स यथाकामो भवति	वृ० ४।४।५	सोरोदीत्	ते० सं० १।५।१
स यदि पितृलोकं कामः	छा० ८।२।१	सोऽस्यायतितर आत्मा	ते० २।४
म यस्मान् पुष्टपान्निश्य	वृ० ३।२।२६	स्तुनमनुजंति	अ० मू०
न योजत एकैकमुपास्ते	वृ० १।४।१०	स्वप्नो भूत्वेन लोकातिक्रमति	वृ० ४।३।७

स्वयं ज्योतिः

वृ० १११५

स्वाध्याय एषोऽनुब्रवीतो वाचस

वा० प्र० १११५११

स्वरूपपरस्माभ्यां सर्वदे

कृ० वा० अथाथ० १२

स्वाध्यायोऽभ्येतव्यः

ते० वा० २५३

स्वर्गकामंस्वैतं वेदितु

मी० अ०

हिरण्यगर्भं पश्यत आश्रयानम

ते० १११५१२

स्वर्गकामोऽग्निहोत्रं जुहुयात्

हिरण्यदा वसुधार्थं भवन्ते

वृ० वे० १०१००५१२

स्वात्मानांऽऽत्माऽपनीतो भवति

हृदये होत्र इत्यादि

वृ० १११५२०

प्रकाशिताः ग्रन्थाः

Published Books

१. वैदिकसम्प्रदायान्तर्गता औपनिषद् दश
शान्ति (*SH) आचार्य श्री महेशानन्द गिरि
आकार—२० × ३०/१६ पृष्ठ—६+७५
मूल्य : २.५०
२. मानसोल्लास-नाष्टुरी (SH, श्री महेशानन्द गिरि
(श्रीदक्षिणामूर्तिस्तोत्रवातिक)
आकार—२० × ३०/१६ पृष्ठ—५८+४१९
मूल्य : २०.००
३. साधनसंग्राम-१ (H) श्री महेशानन्द गिरि
आकार—२० × ३०/१६ पृष्ठ—८+४८०
मूल्य : २०.००
४. साधनसंग्राम-२ (H) श्री महेशानन्द गिरि
आकार—२० × ३०/१६ पृष्ठ—८+९३
मूल्य : ५.००
५. भेदाभेदोपनिषद् (SH) श्री महेशानन्द गिरि
आकार—२० × ३०/१६ पृष्ठ—२०+५१२
मूल्य : २०.००
६. ईशावास्योपनिषद् (SH) श्री महेशानन्द गिरि
आकार—२० × ३०/१६ पृष्ठ—२४
मूल्य : १.००
७. कठोपनिषद्-१ (SH) श्री महेशानन्द गिरि
(प्रथमाध्यायपर्यन्त)
आकार—२३ × ३६/१६ पृष्ठ—२४+३२०
मूल्य : २०.००
८. स्तुतिकदम्बः (S) सं श्री महेशानन्द गिरि
(स्तोत्रसंग्रहः)
आकार—२० × ३०/१६ पृष्ठ—४+११५
मूल्य : १०.००
९. मानवता की ओर (H) श्री महेशानन्द गिरि
आकार—२० × ३०/१६ पृष्ठ—१०+२३५
मूल्य : १५.००
१०. व्यक्तित्व का विकास (H) श्री महेशानन्द गिरि
आकार—२३ × ३६/६ पृष्ठ—६+९५
मूल्य : ५.००
११. गीता प्रवेश-१ (H) श्री महेशानन्द गिरि
आकार—२२ × ३२/१६ पृष्ठ—१२+२३०
मूल्य : १५.००
१२. वक्राध्याय (SH) आचार्य श्री महेशानन्द गिरि
आकार—२० × ३०/१६ पृष्ठ—६३८+१२४
मूल्य : ७५.००

13. Our Dharma (E)
Shri Maheshananda Giri
Size—23 × 36/16 Pages—55
Price : 2.50
14. Jivan Yajna (E)
Shri Maheshananda Giri
Size—20 × 30/16 Pages—13 + 155
Price : 10.00
१५. उपदेशसाहस्री (S) सं श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
आकार—२० × ३०/८ पृष्ठा—३६+१८४
मूल्य : ३०.००
१६. सिद्धान्तविन्दुः (S) सं श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
आकार—२० × ३०/८ पृष्ठा—२२+१७८
मूल्य : ३०.००
१७. शतश्लोकी (S) सं श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
आकार—२० × ३०/८ पृष्ठा—१२+६०
मूल्य : १०.००
१८. पञ्चीकरणम् (S) सं श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
आकार—२० × ३०/८ पृष्ठा—१२+४८
मूल्य : १०.००
१९. प्रकरणाष्टकम् (S) सं श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
आकार—२० × ३०/८ पृष्ठा—१८८
मूल्य : ३०.००
२०. प्रकरणद्वावशी (S) सं श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
आकार—२० × ३०/८ पृष्ठा—७००
मूल्य : ८५.००
२१. उपनिषद्भाष्यम्-१ (S)
सं श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
(आदितः ८ सटीकोपनिषदाम्)
आकार—२३ × ३६/८ पृष्ठा—३४+७४६
मूल्य : १५०.००
२२. बृहदारण्यकोपनिषदस्तम्बत्रयभाष्यवातिकम् (S)
सं श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
आकार—२३ × ३६/८ पृष्ठा—२४०
मूल्य : ३०.००
२३. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवातिकम्-१ (S)
सं श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
(प्रथमद्वितीयाध्यायसन्दर्बम्)
आकार—२३ × ३६/८ पृष्ठा—८००
मूल्य : १५०.००

२४. उपनिषद्भाष्यम्-२

सं० श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
(छान्दोग्योपनिषद्)
आकारः—२३ × ३६/८ पृष्ठाः—५४०
मूल्यम् : ₹१५.००

25. Vedanta Through Shri Shankar's

Prakarans (E) Shri Maheshananda Giri
Size—20 × 30/8 Pages—64
Price : 15.00

26. An Introduction to Chhandogya Bhashya (E)

Shri Maheshananda Giri
Size—23 × 36/8 Pages—82
Price : 20.00

27. An Introduction to Brihadaranyak

Bhashya (E)
Shri Swami Maheshanand Giri
Size—23 × 36/8 Pages.....
Price : 30.00

२८. उपनिषद्भाष्यम्-३ (S) सं० श्री एस. एस. शास्त्री
(बृहदारण्यकोपनिषद्)

आकारः—२३ × ३६/८ पृष्ठाः—७७५
मूल्यम् : ₹५०.००

२९. बृहदारण्यकोपनिषद् (S)

सं० श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
(माध्यन्दिनशास्त्रीया श्रीविद्यारण्यदीपिकायुता)
आकारः—२३ × ३६/८ पृष्ठाः—१९२
मूल्यम् : ₹०.००

प्रकाश्यमानाः ग्रन्थाः

Forthcoming Publications

१. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्-२ (S) :

सं० श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
(अध्यायाः-३-४-५-६)
श्रीमत्सुरेश्वराचार्यकृतवार्तिकमिदं
श्रीमदानन्दगिरिविरचितशास्त्रप्रकाशिका-
व्याख्योपेतं खण्डद्वये ।

२. ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-१ (S) :

सं० श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
(भामतीप्रस्थानस्य)

वाचस्पतिमिश्रविरचितभामती—तदीय-
टीकाकल्पसूत्र-तदीयटीकापरिमलोपेतम् ।

३. ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-२ (S) :

सं० श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
पद्मपादाचार्यविरचितपञ्चपादिका—
तट्टीकापञ्चपादिकाविवरण-तट्टीका-
शृङ्खलविवरणसंवृतम् ।

४. ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-३ (S) :

सं० श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
(समयप्रस्थानटीकानाम्)
अनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितप्रकरण-
विवरण, आनन्दगिरिविरचितन्याय-
निर्णय, रामानन्दयतिविरचितरत्नप्रभा,
चित्सुखाचार्यविरचितभाष्यभावप्रकाश-
केतिटीकाचतुष्टयाङ्कृतम् ।

५. श्रीमद्भगद्गीता-१-२ (S)

सं० श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
श्रीशाङ्करभाष्यं, तदीयटीकामिस्रह, अथ
चान्यप्राचीनाचार्यविरचितामिष्टीका-
मिस्रसाकं खण्डद्वये ।

६. उपदेशसाहस्री (H) : श्रीगजानन्द शास्त्री
“मूलमार्गविकर” मूलग्रन्थ व आनन्दगिरिटीका
का विस्तृत अनुवाद प्रस्तुत किया जायेगा ।

महेशानुसन्धान-संस्थानम्

श्रीवृद्धिणाचल्लिखितः

डी० ४९/५ मिश्रपोखरा
वाराणसी-२२१ ०१०

